

Victor Hugo

MIZERABILII

VICTOR HUGO

MIZERABILII

Traducere: LUCIA DEMETRIUS şi TUDOR MĂINESCU

Note de N. N. CONDEESCU
Cuvânt înainte de ANGELA ION

Colecția Clasicii Literaturii Universale,
Editura Univers, 1985

CUPRINS

PARTEA A TREIA. MARIUS

Cartea întâi. PARISUL VĂZUT ÎN ATOMUL LUI

Cartea a doua: UN MARE BURGHEZ

Cartea a treia: BUNICUL ȘI NEPOTUL

Cuvânt înainte

CENTENAR VICTOR HUGO 1802–1885

Omagierea *Centenarului VICTOR HUGO* prin reeditarea romanului *Les Misérables* în versiune românească are valoarea unei recunoaşteri: fidelitatea nedezminţită a cititorilor de pretutindeni faţă de generozitatea reconfortantă a acestei cărţi despre care Victor Hugo scria, cu zece zile înainte de publicarea primei părţi: „Convingerea mea este că această carte va fi una dintre principalele culmi ale operei mele dacă nu principala."[1]

În anul 1862 când apărea la Paris romanul *Les Misérables,* Victor Hugo devenise, pentru conştiinţa literară a Europei, imaginea emblematică, a *Poetului* interogând *misterul vieţii*, gânditorul solitar de pe insula Guernesey în conversaţie cu valurile şi vânturile Oceanului şi rivalizând cu vocea lui puternică, „statuia Meditaţiei în mers", cum îl vedea Baudelaire. Geniu universal, capabil să zugrăvească totul, palatele şi colibele, sentimentele de tandreţe şi cele de cruzime, afecţiunile limitate ale familiei şi mila universală, graţia vegetalului şi miracolele arhitecturii, tot ce e mai blând şi tot ce există mai oribil, „un geniu fără frontiere", Victor Hugo manifesta în marile sale creaţii din anii exilului „curiozitatea unui Oedip obsedat de nenumăraţi Sfincşi", scria cu excepţională penetraţie Baudelaire în 1861, într-un celebru şi mereu actual articol publicat în *Revue fantaisiste*[2].

Trecuse peste un sfert de secol de la apariţia primelor romane ale lui Victor Hugo. *Le Dernier Jour d'un condamné* apăruse în 1829, *Notre-Dame de Paris* în 1831, *Claude Gueux* în 1834. În acest răstimp avusese loc marea revoluţie romanescă balzaciană, romanul modern îşi afirmase cu autoritate noua sa demnitate poetică, de gen proteic apt să reprezinte realitatea contemporană în complexitatea ei. Balzac, Stendhal şi Flaubert îi stabiliseră natura, forma şi structura, trasând şi căile evoluţiei lui viitoare.

După ce îşi exprimase superlativ, încă din cele patru „livres-frères” din deceniul al patrulea (*Les Feuilles d’automne, Les Chants du crépuscule, Les Voix intérieures, Les Rayons et les Ombres*), şi mai ales în capodoperele poetice ale exilului (*Chátiments, Les Contemplations, La Légende des Siècles*), vocaţia esenţială de poet, după viu contestata carieră de autor dramatic, înscrisă între zgomotoasa bătălie pentru *Hernani* din anul fierbinte 1830 şi eşecul dramei *Les Burgraves* (1843), Victor Hugo se întorcea la roman cu grandiosul edificiu romanesc *Les Misérables*, „poem mai degrabă decât roman”, „un roman construit în maniera unui poem”, oferind „într-o fuziune indefinisabilă bogatele elemente consacrate în general unor opere speciale (sensul liric, sensul epic, sensul filozofic)”, cum scria tot Baudelaire în cronica despre roman[3], operă romantică prin excelenţă, dar încărcată de realitate şi puternic ancorată în epocă: în 1862, umbra lui Balzac, dispărut în 1850, „plana asupra romanului francez”[4].

Impregnat de filosofie ca toate operele scrise după marea criză provocată de pierderea fiicei sale preferate Léopoldine, înecată în Sena împreună cu soţul ei în 1843, şi de dureroasa experienţă a exilului, în „vremea contemplaţiei”[5], vremea marilor întrebări despre destinul omului în lume, despre viaţă şi moarte, despre bine şi rău, romanul *Les Misérables* era traversat de acelaşi suflu umanitar ca poemele milei universale, *Melancholia* sau *Pauvres gens*, scrise în acei ani de intensă meditaţie, de încredere generoasă în bunătatea nativă a omului şi în posibilitatea de a se înălţa în demnitate pe care o mărturiseau poemele filosofice din „marea piramidă” poetică hugoliană, volumul liric *Les Contemplations*, de credinţa profetică în progres pe care o proclama volumul epic *La Légende des Siècles*.

Vastă frescă socială începută încă din 1845, sub titlul *Les Misères*, şi elaborată printr-un îndelungat efort creator, „poem al conştiinţei umane”, cum îl numea însuşi Victor Hugo în capitolul din roman intitulat *Une tempête sous un crâne*, epopee umanitară şi spiritualistă având ca subiect regenerarea unei conştiinţe care urcă din tenebre la lumină, pledoarie pentru nefericiţii care suferă de mizerie şi pe care mizeria îi dezonorează, *Les Misérables* a cunoscut încă de la apariţie un succes imens, fiind opera care a contribuit cel mai mult la gloria populară, imediată şi durabilă, a lui Victor Hugo, în ciuda rezervei deferente a romancierilor din filiaţia realistă, Flaubert, fraţii Goncourt, Zola, sau a esteţilor „artei pentru artă”[6].

Succes care a trecut deîndată granițele Franței, romanul fiind tradus, la scurt timp de la publicarea lui la Paris, în multe țări din lume, printre care țara noastră, unde versiunea românească a început să apară în 1862[7]. Traducerea unei opere literare chiar în anul apariției ei în original este un fapt literar cu multiple semnificații, el arată nu numai renumele de care se bucura Victor Hugo printre intelectualii români, intensitatea cu care continua să se desfăşoare dialogul dintre culturile română şi franceză, dar şi natura „aşteptării” publicului, receptivitatea față de roman, indiciu neîndoielnic al maturizării condițiilor pentru apariția romanului românesc constituit în forme specifice.

În anii când apărea la Bucureşti prima traducere a romanului *Les Misérables*, Victor Hugo era de multă vreme cunoscut publicului românesc. Romantismul, prima mişcare literară modernă, cu vocație de universalitate, purtătoare a unei estetici deschise, favorizase, încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea, circulația ideilor, temelor şi motivelor, procedeelor literare, stimulând puternic relațiile literare româno-franceze. Împreună cu Lamartine, Victor Hugo era poetul romantic francez cel mai prezent în spațiul literar românesc.

Care Victor Hugo? După cum scrie Henri Guillemin, reputat specialist hugolian, cele patru silabe ale acestui nume propriu suscită o colecție de ființe disparate[8], evocând o creație atât de vastă şi atât de diversă încât s-a putut vorbi despre o interogație privind identitatea creatorului ei, comparabilă cu disputa privind identitatea lui Shakespeare[9]. Care dintre imaginile lui Victor Hugo s-au impus de-a lungul timpului, simultan sau succesiv, în conştiința literară românească? Şeful şcolii romantice franceze al cărui *Cenaclu* a pregătit, în tumult, efervescență şi entuziasm, triumful primei revoluții artistice a secolului? Poetul efuziunilor lirice care a celebrat într-un elan de exaltare femeia, dragostea, natura, bucuriile tandre ale familiei şi copilăriei? Autorul dramatic cel mai celebru şi cel mai turbulent? „Ecoul sonor” al timpului său, care a conferit poeziei nobila şi generoasa misiune de a lumina şi ghida, popoarele spre un viitor luminos, de dreptate şi libertate, armonie şi pace universală? Proscrisul care a înfruntat un împărat, apărând ideile liberale şi republicane? Romancierul cu cea mai mare popularitate? Creatorul epopeii moderne, care a dat literaturii franceze capodopera genului? „Contemplatorul” atras de abisuri, poetul neliniştii

filosofice, gânditorul aplecat asupra misterului vieții şi al morții, al infinitului şi eternității?

La început, în primele decenii ale secolului trecut, cititorii români l-au descoperit pe Victor Hugo în versiune originală, ca de altfel pe cei mai mulți dintre scriitorii francezi. Cunoaşterea limbii franceze de către un număr mare de români instruiți, dintre care mulți studiaseră sau călătoriseră în Franța, facilita accesul direct la literatura franceză, clasică şi contemporană, bogat reprezentată în bibliotecile publice şi private, ca şi în cabinetele de lectură ale epocii. Tipărit în 1838, catalogul librăriei lui Frédéric Walbaum din Bucureşti (*Catalogue des livres français qui se donnent en lecture à la librairie de la cour de Frédéric Walbaum*, Bucarest, 1838), indica totalitatea operelor scriitorilor romantici francezi (Chateaubriand, Lamartine, Victor Hugo, Musset, Charles Nodier, George Sand etc.), importate îndată după apariția lor. Victor Hugo figurează în acest catalog cu dramele *Cromwell* şi *Marion de Lorme*, precum şi cu volumul de versuri *Les Feuilles d'automne* care apăruse în 1831. Catalogul publicat de Adolphe Hennig la Iaşi în 1843 (*Catalogue des ouvrages qui se trouvent dans le cabinet de lecture de la librairie d'Adolphe Hennig*) conținea douăzeci de titluri de opere ale lui Victor Hugo[10], aproape toate volumele de versuri, piese de teatru şi romane pe care le publicase până în acel an. Catalogul publicat în 1847 de librăria C. A. Rosetti şi Winterhalder din Bucureşti (*Catalogue général des livres qui se trouvent au magasin de C. A. Rosetti et Winterhalder à Bucarest*) menționa, de asemenea, un mare număr de titluri din opera lui Victor Hugo[11].

În 1858, în biblioteca lui Alexandru Odobescu, în care se aflau, după catalogul întocmit de el însuşi, vreo 1500 de volume, numai „texte solide de clasici în bune ediții şi câțiva moderni severi", cum o apreciază G. Călinescu[12], Victor Hugo era prezent cu titlurile *Théâtre*, *Notre-Dame de Paris*, *Les Orientales, Odes et Ballades, Les Feuilles d'automne* etc.

Este neîndoielnic că şi operele de mai târziu ale lui Victor Hugo au ajuns cu aceeaşi rapiditate în mâna cititorilor români, de vreme ce în bibliotecile din țara noastră se găsesc edițiile originale ale marilor creații din anii exilului, *Châtiments, Les Contemplations, La Légende des Siècles, Les Misérables, William Shakespeare* şi celelalte, care au descoperit iubitorilor de literatură multiplele înfățişări ale acestui geniu titanic.

Lectura, traducerea, comentariul critic, influența (sau imitația), principalele căi prin care o operă literară intră în contact cu o altă cultură,

au funcționat sincronic sau decalat şi în privința lui Victor Hugo, potrivit cu „orizontul de aşteptare” al publicului (cititori, critici literari, scriitori), cu receptivitatea față de un gen literar, o temă, un motiv sau un procedeu, o manieră de creație într-o vreme când în cultura românească romantismul era orientarea literară predominantă, când se traducea mult din literatura franceză, din operele clasicilor dar şi, din ce în ce mai insistent, din operele scriitorilor romantici (Lamartine, care deține primul loc, Chateaubriand, George Sand ş.a.), Victor Hugo intră în circuitul traducerilor în deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea, sub impulsul mişcării favorabile traducerilor din literaturile străine inițiată de Ion Heliade Rădulescu. Se traduc simultan dramele, poeziile şi romanele sale, uneori de către acelaşi traducător, el însuşi scriitor de cele mai multe ori. Astfel, Costache Negruzzi publică în *Curierul de ambe sexe* (*Periodul I*, 1836-18-38), poezia *Dervişul*, traducerea poeziei *Le Derviche* din volumul *Les Orientales* publicat de Victor Hugo în 1829.

Avântul mişcării teatrale din perioada Societății Filarmonice, înființată în 1833, climatul favorabil constituirii unui repertoriu pentru teatrul național, care au stimulat creația dramatică originală, au determinat şi un larg curent de traduceri din teatrul universal, în special francez. Dramele romantice ale lui Victor Hugo, precedate de zgomotoasa reputație creată de bătăioasa prefață la *Cromwell*, de interzicerea de către cenzură a reprezentării piesei *Marion de Lorme* şi de „bătălia” pentru *Hernani*, de fapt pentru triumful romantismului, ofereau oamenilor de cultură români modelul unui teatru care-şi asuma deschis misiunea filosofică şi socială, un teatru al marelui patos, scris într-un limbaj a cărui splendoare părea să-l facă nepieritor, un teatru animat de suflul libertății, generozității şi iubirii, care făcea să nu se observe neverosimilul situațiilor şi schematismul personajelor.

Atras probabil şi de subiectul istoric, Costache Negruzzi publică în 1837 traducerea dramelor hugoliene *Angelo, tiranul Padovei*[13] şi *Maria Tudor*[14], aceasta din urmă precedată de o scrisoare a lui Heliade către Negruzzi şi de o prefață a traducătorului, primele comentarii despre Hugo apărute în țara noastră. În scrisoarea lui, Heliade aminteşte de şcoala romantică franceză şi de „geniul” lui Victor Hugo: „Ca să vorbesc ceva despre Victor Hugo, e prea puțin pana mea când de atâția ani se ocupă tiparul Europei de şcoala lui şi când chiar şi din bătrânii urmaşi ai şcoalei cei vechi, cu toate prejudețele lor, au început a recunoaşte geniul şi adevărul autorului acesta. Atâta zic că la ideile şi geniul lui limba franțozească cea de acum pe el nu-l

încape; şi îl vezi a croi singur vorbe nouă, a-şi numi ideile, şi a-şi face un drum nou, a-şi face un loc şi o limbă a sa.” Recunoscând în Victor Hugo un novator în domeniul ideilor şi al limbajului poetic, Heliade laudă traducerea lui Negruzzi, care pentru a exprima „ideile cele nouă şi stilul lui Hugo”, şi-a ales vorbele, frazele şi chipul de a se exprima, folosind limba vorbită şi în Țara Românească şi în Moldova, făcând „un amestec fericit” prin care a putut „cu atâta justețe şi înnemerire” să prezinte românilor pe autorul tradus. Cu acest prilej, Heliade pledează pentru folosirea unei limbi comune tuturor românilor, „căci acela e rumân şi moldovean care e şi rumân şi moldovean.”

În prefața sa, Costache Negruzzi susține că „sistema” lui Hugo era împrumutată de la Shakespeare, Schiller şi Goethe şi constă în predilecția pentru scenele „grandioase, mărețe şi mai ales adevărate”.

Familiarizat desigur cu universul creației hugoliene, Costache Negruzzi continuă să traducă din opera lui Victor Hugo, de data aceasta din poezie, publicând în 1839 în *Albina Românească* şi în *Curierul Românesc* traducerea baladelor din volumul *Odes et Ballades* publicat de Victor Hugo în 1826. Poeziile aveau să fie reunite în 1845 în volumul *Ballade* tipărit la Iaşi[15]. Apărut în condiții grafice remarcabile, cu o frumoasă pagină de frontispiciu simbolizând poezia, volumul cuprinde toate cele cincisprezece balade hugoliene (*O ziuă; Silful; Bunica; La Trilbi sburătorul d’Argail; Urieaşul; Logodnica Trumbițaşului; Resboiul; Amândoi Arcaşii; Mărturisirea Castelanului; La un trecător; Vânătoarea Burgrafului; Pasul de arme a lui Riga Ioan; Casania Călugăriței; Hora Sabaşului; Zina şi Peri*).

Alegând baladele hugoliene, Negruzzi fusese desigur atras de inspirația folclorică, de basmele şi legendele povestite de Hugo, dar şi de fanteziile verbale, de această poezie strălucitoare şi pitorească, făcută din culori, evocări plastice şi cuvinte sonore, căreia s-a străduit să-i dea un echivalent corespunzător, ca de pildă această strofă din *Silful*:

„O tu care-n cele ziduri ca Silfidele frumoase
Astă sticlă te arată la viderile-mi fricoase
Jună fată, oh, deschide-mi! Eată noaptea, şi mă tem
Nu cumva să mă-ntâlnească năluci rele, fioroase
În întunericul acesta; căci le-aud cum țip şi gem.”

Sau versuri ca acestea din *Pasul de arme a lui Riga Ioan*:

„Hai la treabă
Şi degrabă
Să-mi înşele calul meu!

Premelege!
S-a alege
Ce pot face eu când vreau!…

Cea cetate
Ce-aşa late
Porțile mi le-a deschis

Cu mari case
Turnuri groase
Şi frumoase, e Paris.”

Tot din această perioadă, probabil din deceniul al patrulea, datează şi traducerile lui Cezar Bolliac (*Lucreția Borgia* şi *Angelo, tiranul Padovei*, nepublicate), precum şi proiectul lui de a traduce întreaga operă a lui Victor Hugo, entuziasmat de ideile generoase ale liberalismului. Amintind de acest proiect, G. Bogdan-Duică[16] citează o scrisoare a lui Bolliac către I. Voinescu II, în care sunt expuse motivele care-l îndemnau pe Bolliac să-l traducă pe Hugo: „Lăsând criticii la o parte, o să îndrăznesc să declam puțin pentru geniul autorului. Catigoria cea mai mare cu care îl fac tot-d'auna object gâlcevilor literale, este că e sal; nu văz nici de cum cuvintele cu care îi lipesc ăst ponos. Numai pentru că a găsit mai multe vițiuri decât virtuți în istoria omului? E adevărat. Pentru că nu menajează monstruozitatea gânzilor? Nu e dator. Pentru că arată în miniatură tablourile cele întinse de diformități? Este o vrednicie. Pentru că arată adevărul? E postul tău. Pentru că e infernal? A zugrăvit el un iad ce nu s-a văzut în om? A arătat el o crimă ce nu era cunoscută? … Ia de la cel mai dulce şi până la cel mai crunt rând al lui Hugo şi n'ai găsi o Fedră nici o Medie, ce nu s-a sfiit a arăta poeții cei dulci ai veacului lor. […] Hugo n-a vrut să fie fantastic, n-a vrut nici să învieze virtuți ce sunt moarte pentru om, nici să afunde cu totul vițiurile ce şi-au legat atâtea privelegiuiri prin trecut în prezent şi prin prezent în viitor.”

Apariția primului roman hugolian tradus în limba română, *Zioa dupe urmă a unui osândit* (*Le Dernier Jour d'un condamné*), publicat la București, în 1839, de căpitanul Șt. Stoica, nu trezește deocamdată interesul pe care-l suscitau dramele și poeziile lui Victor Hugo.

Poezia hugoliană, ca și elegiile lamartiniene, de altfel, trebuie să fi exercitat de pe atunci o asemenea atracție încât în 1843, lăudându-l pe Alecsandri pentru inspirația din tradițiile naționale, Mihail Kogălniceanu condamna în *Almanahul de învățătură și petrecere* efectele nefericite ale imitației scriitorilor străini: „Toți poeții și poetașii noștri în versurile lor imitează, unul pe Petrarca, altul pe Tasso, un al triele pe Lamartine, acesta pe Victor Hugo, celălalt pe Șiler, și de aceea mai nici unul nu compune poezii românești: ci ne dă numai niște neînsemnate copii a unor maiștrii carii, dacă sunt numiți poeți mari, au meritat acest nume tocma pentru că n-au imitat pre nimene, ci au urmat numa impulsa geniului lor."

Generația pașoptistă va rămâne fidelă lui Victor Hugo pentru ideile sale generoase de libertate și progres, pentru suflul mesianic din poeziile sale. Aflat la Paris prin 1850, Heliade Rădulescu amintea de operele lui Victor Hugo publicate în românește, mărturisind motivele entuziasmului său și al generației sale pentru creația hugoliană:

„Când l'aud secuii, nații întregi
Când, ca un geniu, ceruri străbate
Și'n frunte-ațintă diva Dreptate,
Știe să vadă Egalitate…"

În *Curs întreg de poesie generală* din 1863, Heliade, primul traducător al lui Lamartine în limba română (*Meditații poetice dintr'ale lui A. De la Martin. Traduse și alăturate, cu alte bucăți originale prin d. I. Eliade*, 1830), publică o nouă versiune de *Lamartiniane* și câteva *Imitațiuni*, între care *Danubiul în mânie* „după Victor Hugo" (*Le Danube en colere*, din volumul *Les Orientales)* și oda în onoarea poetului francez, *Traducătorul la V. Hugo*.

În același an 1868, Constantin Stamati publică, în volumul *Musa românească*, traduceri din Lamartine și din Victor Hugo: *Două insule* (*Les Deux Îles*) și *Zburătorul la zăbie* (*Le Sylphe*) din volumul *Odes et Ballades* și *Pentru săraci* (*Pour les pauvres)* din volumul *Les Feuilles d'automne*.

Prestigioasa revistă *Convorbiri literare*, care începuse să apară în 1867, publică în 1879 două poezii de Victor Hugo traduse de scriitorul N. Gane, *În cimitirul de la…* (*Dans l'affreux cimetière*, din volumul *Châtiments*) şi *Gloria când…*[17]

Odată cu sporirea interesului scriitorilor şi cititorilor pentru roman, oglindit şi în structura traducerilor după 1850, unde încep să predomine hotărât romanele şi povestirile, în timp ce numărul volumelor de poezie şi de teatru scade vertiginos[18], Victor Hugo apare pe lista traducerilor cu capodopera sa romanescă *Les Misérables*, roman publicat, în zece volume, în anii 1862–1864. În presa timpului (*Românul* din Bucureşti), traducerea este anunțată ca un eveniment editorial.

Cu toate acestea, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, traducătorii se opresc cu precădere tot asupra teatrului hugolian. În 1878, se reprezintă la Teatrul Național din Bucureşti drama *Ruy-Blas*, tradusă în versuri de D. Ollănescu. Ample cronici dramatice despre acest spectacol publică Frederic Damé[19] şi Stemill (Ştefan C. Michăilescu)[20], care analizează ideile, structura piesei şi personajele.

Spectacolul este elogios comentat în *Timpul* de Mihai Eminescu, care arată că opera „genialului autor francez" a prilejuit actorilor români interpretări remarcabile, mai ales marele monolog al lui Ruy Blas din actul III[21]. Cititor asiduu al operei lui Victor Hugo, din care la Berlin îşi copia versuri, ca *Sacer esto* (din *Châtiments*), după cum arată G. Călinescu[22], Eminescu îl recomanda pe Hugo ca model pentru scriitorii români: „El ştie a pune în scenă poporul, şi numai el"… „Adorator al poporului şi al libertății, el le reflectă pe amândouă în contururi mari, gigantice."[23]

Într-un entuziast articolaş publicat în *Timpul* la 21 februarie 1881, Eminescu citează din discursul în care Victor Hugo făcuse elogiul Parisului, într-un alt articol din acelaşi ziar, apărut la 17 septembrie 1882, salută admirativ ideile lui Victor Hugo despre pacea universală şi eternă, dovedindu-se astfel un atent cititor al operei poetului francez.

În acest răstimp, imaginea despre Victor Hugo se întregeşte cu date biografice publicate în presă[24] cu articole omagiale cu ocazia aniversării sale în 1881[25] marcată în Franța printr-o sărbătoare populară sub ferestrele locuinței lui de pe Avenue d'Eylau, cu evocări ale poetului prilejuite de moartea sa[26], survenită la 22 mai 1885 şi onorată prin funeraliile naționale

din 1 iunie 1885, când o mulţime imensă însoţise sicriul lui Victor Hugo de la Arcul de Triumf la Panthéon, unde a fost înhumat.

Dispariţia poetului, după o îndelungată şi tumultuoasă existenţă de optzeci şi trei de ani, pare să-l fi scos din zona contestărilor şi controverselor, plasându-l în familia „clasicilor literaturii universale" acceptaţi de opinia literară românească drept valori spirituale autentificate de posteritate. Cu statutul recunoscut de „cel mai mare poet francez", apelativ care pare să nu mai aibă nevoie de explicaţii şi justificări, Victor Hugo a devenit un autor mult tradus, dar mai puţin comentat, şi deloc urmat. Apariţia numărului unic al publicaţiei *VICTOR HUGO*[27], tipărită la Botoşani de B. Lăzăreanu în 1902, cu prilejul centenarului naşterii poetului, este un act de veneraţie emoţionant dar solitar. Admirator al lui Victor Hugo, redactorul publică un articol despre biografia acestuia, reproduce din *Convorbiri literare* poezia *Serenada* semnată de Mihai Eminescu (fragment din drama *Maria Tudor*)[28] şi fragmentul din articolul *Artiştii-cetăţeni* de C. Dobrogeanu-Gherea referitor la Victor Hugo, în care criticul scria: „Cel mai mare poet al veacului nostru e Victor Hugo, – şi desigur numai Victor Hugo nu poate să fie socotit între oamenii cărora le sunt indiferente idealurile sociale, luptele sociale. Ca deputat, ca membru al camerelor constitutive după revoluţia de la 1848, ca scriitor, dar mai ales ca poet, el a fost în avangardă." Comentând într-un articol traducerile din Victor Hugo realizate de Negruzzi (*Ballade, Angelo, Maria Tudor*), Naum (*Copilăria, La o femeie)*, Bolintineanu (*Mizerabilii*), redactorul acestui unic număr publică în revistă poezia *Jos arta!* şi un fragment din *Les Misérables* intitulat *Jean Valjean* (traducere nesemnată).

Înainte de primul război mondial şi în perioada interbelică au continuat să fie traduse romanele[29] şi dramele[30], dar nu a apărut niciun volum de poezii hugoliene în versiune românească. După al doilea război mondial au apărut noi traduceri, calitativ superioare, ale romanelor[31] şi dramelor[32], a fost alcătuit un volum din textele teoretice ale lui Victor Hugo[33].

Fenomenul caracteristic ultimelor trei decenii este însă apariţia unor volume de versuri din creaţia poetică hugoliană[34], de la primele poezii, nedesprinse încă de presiunea imitaţiei, până la marile capodopere – satirică, lirică, epică – din anii exilului şi la poeziile seninătăţii şi fanteziei scrise în ultimii ani, versuri traduse de cunoscuţi poeţi şi traducători români: Romulus Vulpescu (*Ploaie de vară, Cântec*), Veronica Porumbacu

(*Copilul*), Petre Solomon (*Prieteni, încă-o vorbă*), Mihnea Gheorghiu (*Bal la primărie*), Miron Radu Paraschivescu (*Nox*), Demostene Botez (*Arta şi poporul*), Eugen Jebeleanu (*Vesela viață*), Al. Philippide (*Împăratul petrece*), Mihnea Gheorghiu (*Ispăşirea*), Al. Dimitriu-Păuşeşti (*Partidul crimei*), Vlaicu Bârna (*Lui Juvenal, Ultima verba*), Tudor Măinescu (*Lux*), Virgil Teodorescu (*Melancholia; Ce-am văzut într-o zi de primăvară; Scrisă în 1846*), Dan Ion Nasta (*Eviradnus*), Nina Cassian (*Sărmanii)*, Radu Bourean (*În largul cerului*) ş.a.

Receptarea critică a lui Victor Hugo înscrie pentru această perioadă studii şi articole (Mihail Sadoveanu, Tudor Vianu, Ion Pillat. N. N. Condeescu, Valentin Lipatti, Ion Brăescu, Angela Ion, Dan Ion Nasta etc.), prefețe însoțind traducerile (Theodosia Ioachimescu, Zoe Dumitrescu-Buşulenga, Paul Cornea, Al. Hanță, Constantin Ciopraga etc.), texte care oferă, în ansamblu, imaginea complexă a operei hugoliene, imensă, excesivă, proteiformă, tumultuoasă, torent de poezie neîntreruptă, aflată sub semnul nemăsuratului, al acelei *démesure* pe care Victor Hugo a considerat-o el însuşi definitorie pentru imaginația sa creatoare.

Astfel s-a impus în conştiința cititorilor români statuia uriaşă a celui care, în insolita sa carte *William Shakespeare* (1864), pe care a vrut-o „manifestul literar al secolului al XIX-lea”, s-a înscris el însuşi cu superbie în seria privilegiată a „geniilor aparținând poporului”, alături de Homer, Eschil, Dante, Michelangelo şi Shakespeare, genii diverse, variate, antitetice, puternice, profunde şi misterioase ca Oceanul: „Există într-adevăr oameni ocean. Aceste valuri, acest flux şi acest reflux, acest du-te-vino teribil, acest zgomot al tuturor suflurilor, aceste întunecimi şi aceste transparențe, această vegetație specifică hăurilor, această agitație a norilor în plin uragan, aceşti vulturi în valurile înspumate, aceste minunate răsărituri ale aştrilor răsfrânte în nu se ştie ce misterios tumult de către milioane de creste luminoase, capete nedesluşite ale nenumăratului, aceste mari fulgere rătăcitoare care par să pândească, aceste hohote de râs enorme, aceşti monştri întrezăriți, aceste nopți întunecoase întretăiate de răcnete, aceste furii, aceste frenezii, aceste vijelii, aceste stânci, aceste naufragii, aceste flote care se ciocnesc, aceste tunete omeneşti amestecate cu tunetele divine, acest sânge în abis; apoi aceste grații, aceste desfătări, aceste sărbători, aceste vesele pânze albe, aceste vase de pescuit, aceste cântece pline de tumult, aceste porturi splendide, aceşti aburi ai pământului, aceste oraşe la orizont, acest albastru profund al apei şi al cerului, această asprime folositoare, această

amărăciune care asanează universul, această sare aspră fără de care totul ar putrezi; aceste mânii şi aceste alintări, acest tot în unul, acest neaşteptat în imuabil, această vastă minune a monotoniei inepuizabil de variată, această nivelare după răsturnare, aceste infernuri şi aceste paradisuri ale imensităţii veşnic mişcătoare, acest infinit, acest insondabil, toate acestea se pot afla într-o minte, şi atunci acea minte se numeşte geniu…”

ANGELA ION

Victor Hugo

MIZERABILII

PARTEA ÎNTÂI.

FANTINE

Atâta vreme cât va exista, din pricina legilor şi a moravurilor, un blestem social, care creează în chip artificial, în plină civilizaţie, adevărate iaduri, agravând cu o fatalitate omenească destinul, care e de esenţă divină; atâta vreme cât cele trei probleme ale secolului: înjosirea omului prin exploatare, decăderea femeii prin foame, atrofierea copilului prin puterea întunericului, nu vor fi rezolvate; atâta vreme cât în anume pături constrângerile sociale vor fi cu putinţă; cu alte cuvinte, şi într-un sens mai larg, atâta vreme cât pe pământ vor dăinui ignoranţa şi mizeria – cărţi de felul celei de faţă nu vor fi zadarnice.

Hauteville-House, 1 ianuarie 1862

Cartea întâi:

UN OM DREPT

I – Domnul Myriel

În 1815 domnul Charles-François-Bienvenu Myriel era episcop la Digne. Era un bătrân de vreo şaptezeci şi cinci de ani şi ocupa scaunul episcopal din Digne din 1806.

Cu toate că acest amănunt nu are nicio legătură cu faptele pe care le vom istorisi, nu este poate de prisos – spre a fi cât mai exacţi – să amintim aici zvonurile şi vorbele care circulau pe seama sa, pe vremea când a sosit în eparhie. Adevărate sau nu, lucrurile ce se pun pe seama oamenilor ocupă adesea în viaţă şi mai ales în destinul lor tot atâta loc cât şi faptele pe care le săvârşesc. Domnul Myriel era fiul unui consilier al curţii de justiţie din Aix; viţă de magistraţi. Se povesteşte că tatăl lui, hărăzindu-i moştenirea postului său, îl însurase foarte de tânăr, la optsprezece sau douăzeci de ani, după un obicei destul de răspândit în familiile magistraţilor. În pofida acestei căsătorii, Charles Myriel făcuse, zice-se, să se vorbească multe pe seama sa. Era bine făcut, deşi cam mic de statură, elegant, distins, spiritual; tinereţea lui fusese închinată în întregime vieţii mondene şi aventurilor galante.

Odată cu revoluţia, evenimentele se precipitară; familiile magistraţilor, decimate, izgonite, hăituite, se risipiră care încotro. Din primele zile ale revoluţiei, domnul Charles Myriel fugi în Italia. Nevasta lui muri acolo de o boală de piept, boală de care suferise mai demult. Copii nu aveau. Ce s-a petrecut după aceea în viaţa domnului Myriel? Năruirea vechii societăţi franceze, prăbuşirea propriei lui familii, întâmplările tragice de la ’93[35] – mult mai groaznice poate pentru cei emigraţi, care le priveau de departe cu exagerarea spaimei – au făcut oare toate acestea să încolţească în mintea lui gândul renunţării şi al singurătăţii? În ameţeala desfătărilor şi a legăturilor

care-i umpleau viața, să fi primit el oare pe neașteptate una dintre acele lovituri misterioase şi grozave, care câteodată doboară, izbindu-l drept în inimă, chiar şi pe omul pe care catastrofele publice nu-l pot clătina nici când îl lovesc în existența şi avutul său? Nimeni n-ar fi putut s-o spună; se ştia numai că se întorsese din Italia preoțit.

În 1804 domnul Myriel era preot la Brignolles. Îmbătrânise şi trăia în cea mai mare singurătate.

Pe vremea încoronării, o chestiune măruntă a parohiei sale, nu se mai ştie ce anume, îl aduse la Paris. Printre alte persoane cu vază, cărora le ceru sprijinul pentru enoriaşii săi, era şi domnul cardinal Fesch. Într-o zi, când împăratul tocmai venise să-i facă o vizită unchiului său, cucernicul preot – care aştepta în anticameră – se pomeni față în față cu majestatea sa. Napoleon, văzându-se privit cu o oarecare curiozitate de către bătrân, se întoarse şi spuse dintr-odată:

— Cine-i omul ăsta cumsecade care se uită aşa la mine?

— Sire, zise domnul Myriel, dumneavoastră vă uitați la un om cumsecade, iar eu mă uit la un om mare. Fiecare dintre noi are ceva de câştigat.

În aceeaşi seară, împăratul întrebă pe cardinal cum îl cheamă pe preot şi, puțin după aceea, domnul Myriel află cu cea mai mare surprindere că fusese numit episcop la Digne.

Dar ce era adevărat din cele ce se povesteau despre tinerețea domnului Myriel? Nimeni nu ştia. Înainte de revoluție prea puține familii cunoscuseră familia Myriel.

Domnul Myriel a fost sortit să îndure soarta oricărui nou-venit într-un târguşor unde nu lipsesc guri care flecăresc şi sunt prea puține capete care gândesc. Trebuia să îndure, cu toate că era episcop şi tocmai pentru că era episcop. Dar, la urma urmei, flecărelile în care se pomenea numele său nu erau poate decât flecăreli, zvonuri, vorbe, trăncăneli, chiar mai puțin decât atât: „palavre”, cum se spune în graiul energic din miazăzi.

Oricum, după vreo nouă ani de episcopat şi de şedere la Digne, toate aceste bârfeli, prilej de discuții care preocupă la început orăşelele mici şi pe oamenii mărunți, fură cu totul uitate. Nimeni n-ar mai fi îndrăznit să vorbească despre ele, nimeni n-ar fi îndrăznit măcar să şi le aducă aminte.

La Digne domnul Myriel venise însoțit de o fată bătrână, domnişoara Baptistine, sora lui, care era cu vreo zece ani mai tânără decât el.

N-aveau în slujba lor decât o femeie de vârsta domnişoarei Baptistine, pe nume doamna Magloire, care, după ce fusese „servitoarea domnului preot”, purta acum îndoitul titlu de cameristă a domnişoarei şi de menajeră a monseniorului.

Domnişoara Baptistine era o persoană înaltă, palidă, slabă, blândă: întruchipa idealul cuprins în cuvântul „respectabilă”, deoarece se pare că o femeie trebuie să fie mamă pentru a fi venerabilă. Nu fusese niciodată frumoasă, dar viața ei toată, care nu fusese decât un şir de fapte bune, o învăluise în cele din urmă în ceva imaculat şi luminos; odată cu bătrânețea, dobândise ceea ce s-ar putea numi frumusețea bunătății. Fusese slabă în tinerețe şi ajunsese străvezie la maturitate, iar sub transparența aceasta se întrezărea îngerul. Era mai degrabă un suflet decât o fecioară. Întreaga ei ființă părea alcătuită din umbră; doar atât trup cât să mai fie femeie; o fărâmă de materie, închizând într-însa o lumină; ochi mari, pururea plecați; pretext pentru ca un suflet să rămână pe pământ.

Doamna Magloire era o bătrânică, albă, grăsună, dolofană, grăbită, care gâfâia mereu, pe de o parte din pricina treburilor, pe de alta din pricina astmei.

Când venise în oraş, domnul Myriel fusese instalat în palatul episcopal, cu toate onorurile cerute de decretele imperiale, care-l aşezară pe episcop îndată după comandantul garnizoanei. Primarul şi preşedintele curții îi făcură vizita de rigoare, iar el făcu la rândul său prima vizită generalului şi prefectului.

După instalare, oraşul aşteptă să-l vadă pe episcop la lucru.

II – Domnul Myriel devine Monseniorul Bienvenu[36]

Palatul episcopal din Digne se afla alături de spital. Era o clădire mare şi frumoasă, de piatră, ridicată la mijlocul secolului trecut de către monseniorul Henri Puget, doctor în teologie de la facultatea din Paris, abate de Simore, fost episcop de Digne pe la 1712. Palatul era o adevărată locuință seniorială. Totul era măreț: apartamentele episcopului, saloanele, camerele, curtea de onoare, foarte mare, străbătută de alei cu arcade, după vechea modă florentină, grădinile plantate cu arbori falnici. În sala de

mâncare, o lungă şi splendidă galerie care se afla la parter şi care dădea spre grădini, monseniorul Henri Puget dăduse o masă de gală la 29 iulie 1714 monseniorilor Charles Brûlart din Genlis, arhiepiscop de Embrun, Antoine de Mesgrigny, capucin[37], episcop de Grasse, Philippe de Vendôme, mare duhovnic al palatului şi abate la Saint-Honoré din Lérins, François de Berton din Grillon, episcop şi baron de Vence, César de Sabran din Forcalquier, episcop-senior de Glandève şi Jean Soanen, preot al congregației, predicator obişnuit al regelui, episcop senior de Senez. Portretele acestor şapte cucernice personalități decorau sala, iar data memorabilă, 29 iulie 1714, era gravată cu litere de aur pe o placă de marmură albă.

Spitalul era o clădire strâmtă şi joasă, cu un singur cat şi cu o grădiniță.

La trei zile după sosirea sa, episcopul vizită spitalul. După vizită, îl rugă pe director să binevoiască a veni la el.

— Domnule director al spitalului, îi spuse el, câți bolnavi aveți în clipa de față?

— Douăzeci şi şase, monseniore.

— Atâția numărasem şi eu.

— Paturile, reluă directorul, sunt cam înghesuite unele într-altele.

— Am băgat şi eu de seamă.

— Sălile nu-s decât nişte odăi, iar aerul se primeneşte greu.

— Aşa mi se pare şi mie.

— Şi pe urmă, când e nițel soare, grădina e prea mică pentru convalescenți.

— Aşa-mi spuneam şi eu.

— Iar când sunt molime (anul acesta am avut tifos, acum doi ani am avut friguri palustre) avem şi o sută de bolnavi deodată; nu ştim cum s-o scoatem la capăt.

— La asta mă gândesc şi eu.

— Ce să facem, monseniore? zise directorul. Trebuie să ne resemnăm.

Convorbirea avea loc în sala de mâncare de la parter.

Episcopul tăcu o clipă, apoi se întoarse repede spre directorul spitalului.

— Domnule, spuse el, câte paturi credeți c-ar încăpea în sala asta?

— În sala de mâncare a monseniorului? rosti speriat directorul.

Episcopul cerceta sala cu privirea şi părea că socoteşte şi măsoară cu ochii.

— Ar încăpea foarte bine douăzeci de paturi, zise el, ca şi cum ar fi vorbit cu sine însuşi; apoi adăugă cu glas tare: Iată, domnule director al spitalului, ce vreau să spun. E, desigur, o greşeală la mijloc. Sunteți douăzeci şi şase de persoane în cinci sau şase odăițe. Aici suntem trei şi avem loc pentru şaizeci. E o greşeală, vă spun eu. Stați în locuința mea, iar eu într-a dumneavoastră. Dați-mi casa mea. Asta e casa dumneavoastră.

A doua zi, cei douăzeci şi şase de bolnavi se instalară în palatul episcopal, iar episcopul se mută la spital.

Domnul Myriel nu avea niciun fel de avere, familia sa fiind ruinată de revoluție. Sora lui primea o rentă viageră de cinci sute de franci, care, la prezbiteriu, ajungea pentru cheltuielile ei personale. Domnul Myriel primea de la stat, ca episcop, o leafă de cincisprezece mii de franci. Chiar în ziua când se mută în clădirea spitalului, domnul Myriel stabili felul cum trebuia să fie întrebuințată această sumă, o dată pentru totdeauna, precum urmează. Copiem o notă scrisă de mâna lui:

Notă pentru orânduirea cheltuielilor casei mele:

Pentru micul seminar… o mie cinci sute franci
Congregația misiunii… o sută franci
Pentru lazariştii[38] *din Montdidier… o sută franci*
Seminarul misiunilor străine din Paris… două sute franci
Congregația sfântului duh… o sută cincizeci franci
Instituții religioase din locurile sfinte… o sută franci
Societăți de caritate maternă… trei sute franci
Supliment pentru cea din Arles… cincizeci franci
Danie pentru îmbunătățirea întreținerii închisorilor… patru sute franci
Pentru eliberarea şefilor de familii închişi pentru datorii… o mie franci
Danie pentru ajutorarea şi eliberarea celor închişi… cinci sute franci
Supliment la salariul profesorilor săraci ai eparhiei… două mii franci
Hambarele de rezervă[39] *din Alpii de Sus… o sută franci*
Congregația doamnelor din Digne, din Manosque şi din Sisteron, pentru învățământul gratuit al fetelor sărace… o mie cinci sute franci
Pentru săraci… şase mii franci
Cheltuieli personale… o mie franci
Total … … … cincisprezece mii franci

Cât timp a ocupat scaunul episcopal din Digne, domnul Myriel n-a schimbat aproape nimic din întocmirea aceasta, pe care, cum am văzut, el o numea orânduirea „cheltuielilor casei sale”.

Această rânduială a fost primită cu supunere desăvârşită de către domnişoara Baptistine. Pentru evlavioasa fată, monseniorul din Digne era în acelaşi timp frate şi episcop, prieten firesc şi superior prin rangul său bisericesc. Îl iubea şi-l venera totodată. Când spunea el ceva, ea se înclina: când făcea ceva, i se alătura. Numai servitoarea, doamna Magloire, bombănea puțin. Domnul episcop, cum am văzut, nu-şi păstrase sieşi decât o mie de franci, care, adăugați la pensia domnişoarei Baptistine, făceau o mie cinci sute de franci pe an. Cu aceşti o mie cinci sute de franci trăiau cele două bătrâne şi episcopul.

Iar când vreun preot de la țară venea la Digne, domnul episcop tot mai găsea cu ce să-l ospăteze, mulțumită economiilor crunte ale doamnei Magloire şi administrației iscusite a domnişoarei Baptistine.

Într-o zi – se afla la Digne de vreo trei luni – episcopul spuse:

— Cu toate astea, sunt destul de strâmtorat!

— Cred şi eu! izbucni doamna Magloire. Monseniorul nici măcar nu şi-a cerut indemnizația pe care i-o datorează județul pentru cheltuielile de transport în oraş şi pentru vizitele pe care le face în eparhie. Aşa era obiceiul pentru episcopii de altădată.

— Aşa e! zise episcopul. Ai dreptate, doamnă Magloire.

Şi făcu cererea.

Puțin după aceea, consiliul general, luând în considerare această cerere, îi aprobă o indemnizație anuală de trei mii de franci intitulată „Alocația domnului episcop pentru cheltuieli de trăsură, de poştă şi cheltuieli pentru vizite pastorale”.

Faptul stârni multă vâlvă în rândul burgheziei locale şi, cu acest prilej, un senator al imperiului, fost membru în Consiliul celor cinci sute, partizan al lui 18 Brumar[40], înzestrat pe lângă oraşul Digne cu nişte fonduri colosale, îi scrise ministrului cultelor, domnului Bigot de Préameneu, o scrisoare furioasă şi confidențială din care vom extrage următoarele rânduri autentice:

„Cheltuieli de trăsură? De ce ar fi necesare într-un oraş cu mai puțin de patru mii de locuitori? Cheltuieli de poştă şi pentru vizite pastorale? Mai întâi, de ce trebuie să facă vizite? Pe urmă, cum să circule poşta într-o

regiune muntoasă? Nu sunt drumuri. Nu se merge decât călare. Iar podul de la Durance la Château-Arnoux abia poate să țină căruțele cu boi. Aşa sunt toți popii. Lacomi zgârciți. La sosire, acesta făcea pe apostolul. Acum se poartă ca toți ceilalți. Îi trebuie trăsură şi diligentă. Are nevoie de lux, ca episcopii de altădată. Ah, popimea asta! Domnule conte, lucrurile nu vor merge bine decât atunci când împăratul ne va scăpa de ei. Jos popa! (În acel moment se iviseră complicații cu Roma.) În ce mă priveşte, sunt numai pentru Cezar…" etc… etc…

În schimb, doamna Magloire se bucură foarte mult.

— Bravo! îi spuse ea domnişoarei Baptistine. Monseniorul a început cu alții, dar a trebuit în cele din urmă să se gândească şi la el. Şi-a pus la punct toate binefacerile. Iată, în sfârşit, şi pentru noi trei mii de franci.

În aceeaşi seară, episcopul scrise şi dădu surorii sale o notă cu următorul cuprins:

Cheltuieli de trăsură şi vizite pastorale:

Pentru a se putea da bolnavilor din spital supă de carne… o mie cinci sute franci

Pentru societatea de caritate maternă din Aix… două sute cincizeci franci

Pentru societatea de caritate maternă din Draguignan… două sute cincizeci franci

Pentru copii găsiți… cinci sute franci

Pentru orfani… cinci sute franci

Total … … … trei mii franci

Acesta era bugetul domnului Myriel.

Cât despre veniturile întâmplătoare ale episcopiei: strigări, dispense, botezuri, predici, binecuvântări, căsătorii etc., episcopul le încasa de la bogați cu aceeaşi străşnicie cu care le împărțea la săraci.

În scurtă vreme, daniile în bani sporiră. Şi cei avuți şi cei lipsiți băteau la uşa domnului Myriel, unii venind să ceară milostenia pe care alții veneau s-o aducă. Nu trecuse niciun an de zile şi episcopul ajunse vistiernicul tuturor binefacerilor şi casierul tuturor nevoilor. Sume însemnate treceau prin mâna lui; dar nimic nu-l putu face să-şi schimbe cât de cât felul de viață şi să adauge cât de puțin la strictul său necesar.

Nici gând de aşa ceva. Aşa cum se întâmplă totdeauna, ca jos să fie încă şi mai multă mizerie, decât este sus înfrăţire, totul era dat – ca să zicem aşa – mai înainte chiar de a fi fost primit; totul era sorbit ca apa de un pământ uscat; oricât de mult încasa, episcopul n-avea niciodată un ban. Şi atunci se despuia pe sine.

Întrucât era obiceiul ca episcopii să-şi pună numele de botez în fruntea ordonanţelor şi scrisorilor pastorale, oamenii nevoiaşi ai ţinutului aleseseră, cu un fel de instinct plin de dragoste, dintre numele şi prenumele episcopului, pe cel care avea un tâlc pentru dânşii, aşa că nu-i mai spuneau decât monseniorul Bienvenu. Vom face ca şi ei şi-l vom numi şi noi la fel. De altminteri, îi plăcea şi lui să i se spună aşa.

— Îmi place numele ăsta, spunea el. Bienvenu corectează titlul de monsenior.

Nu avem pretenţia ca portretul pe care-l facem aci să fie verosimil; ne mulţumim a spune că e asemănător.

III – Episcop bun, episcopie grea

Deşi transformase cheltuielile de transport în pomeni, domnul episcop nu făcea mai puţine vizite. Eparhia Digne e foarte obositoare. Are prea puţine şesuri şi prea mulţi munţi; drumuri aproape nu există, cum am mai spus: sunt treizeci şi două de parohii, patruzeci şi unu de vicariate şi două sute optzeci şi cinci de bisericuţe. Să le vizitezi pe toate, e ceva. Domnul episcop o scotea la capăt. Când se ducea prin vecinătăţi, mergea pe jos, la şes cu trăsurica, şi la munte pe catâri. Cele două bătrâne îl întovărăşeau. Când drumul era prea anevoios pentru ele, se ducea singur.

Într-o zi, călărind pe un măgar, sosi la Senez, vechi oraş episcopal. Punga lui, aproape goală în clipa aceea, nu-i îngăduise alt mijloc de călătorie. Primarul oraşului îl întâmpină la poarta episcopiei şi privirea lui păru scandalizată când îl văzu cum coboară de pe măgar. Câţiva târgoveţi râdeau pe de lături.

— Domnule primar şi domnilor, spuse episcopul, îmi dau seama ce vă supără; socotiţi că e mare cutezanţă ca un biet preot să călătorească pe

acelaşi animal de care s-a slujit şi Isus Hristos. Vă rog să mă credeți că o fac de nevoie, nu din vanitate.

În vizitele sale era îngăduitor, blând şi mai bucuros sta de vorbă decât predica. Nu aşeza nicio virtute la înălțimi de care nu te poți apropia. Nu-şi căuta niciodată prea departe argumentele şi pildele. Locuitorilor dintr-un ținut le da drept pildă ținutul vecin. În cantoanele în care oamenii erau nepăsători cu cei nevoiaşi, spunea:

— Uitați-vă la oamenii din Briangon. Au dat voie săracilor, văduvelor şi orfanilor să-şi cosească fânețele cu trei zile înaintea celorlalți. Le dreg gratuit casele când sunt dărăpănate. De aceea e un ținut binecuvântat de Dumnezeu. Vreme de un veac, de o sută de ani adică, n-a fost acolo niciun singur ucigaş.

În satele lacome după câştig şi recoltă, spunea:

— Uitați-vă la cei din Embrun. Dacă în timpul recoltei un tată de familie îşi are feciorii în armată şi fetele la lucru în oraş, şi dacă e bolnav, sau nu poate munci, preotul, în predica sa, face apel la obşte; iar duminica, după slujbă, toți oamenii din sat, bărbați, femei, copii, se duc pe ogorul bietului om să-i culeagă recolta şi să i-o care în hambar.

Familiilor învrăjbite din pricini băneşti şi de moştenire le spunea:

— Uitați-vă la muntenii din Devolny, ținut atât de sălbatic încât nu se aude privighetoarea nici la cincizeci de ani o dată. Ei bine, când într-o familie moare tatăl, băieții pornesc în lume să-şi caute norocul şi lasă fetelor averea, ca să se poată mărita.

În plasele unde oamenilor le plac procesele şi unde gospodarii se ruinează cu acte şi timbre, spunea:

— Uitați-vă la țăranii de treabă din valea Queyras. Sunt acolo trei mii de suflete. Doamne! E un fel de mică republică. Nu se ştie nici de judecător, nici de portărel. Primarul orânduieşte totul. El stabileşte dările, impune cinstit pe fiecare, judecă fără nicio plată pricinile, împarte moştenirile fără să ceară nimic, dă sentințe fără cheltuieli de judecată şi e ascultat, pentru că e un om drept printre oameni de treabă.

În satele unde nu găsea învățător, îi da drept pildă tot pe cei din Queyras:

— Ştiți cum fac ei? spunea. De vreme ce un cătun cu douăsprezece până la cincisprezece cămine nu poate să-şi țină totdeauna un dascăl, au învățători pe care-i plăteşte toată valea şi care cutreieră satele, oprindu-se opt zile într-un loc, zece într-altul, şi învățând pe oameni carte. Dascălii ăştia vin pe la iarmaroace, unde i-am întâlnit şi eu. Îi recunoşti după

condeiul din pană de gâscă pe care-l poartă la şnurul pălăriei. Cei care dau numai lecţii de citit – au o singură pană; cei care predau cititul şi socotitul – au două pene; iar cei care dau lecţii de citit, de socotit şi de latină – au trei pene. Aceştia din urmă sunt marii învăţaţi. Dar ce ruşine e să fii neştiutor de carte! Faceţi şi voi ca oamenii din Queyras.

Vorbea aşa, cu gravitate, părinteşte; când nu avea pilde la îndemână, născocea parabole, mergând drept la ţintă, cu puţine cuvinte, dar cu belşug de imagini, cu elocinţa lui Hristos, convins şi convingător.

IV – Faptele asemănătoare vorbelor

Vorbea cu blândeţe şi cu voioşie. Căuta să fie pe înţelesul celor două bătrâne care-şi petreceau viaţa lângă el – când râdea, râdea ca un şcolar.

Doamnei Magloire îi plăcea să-i spună adesea „înălţimea-voastră”. Într-o zi, el se ridică din fotoliu şi se duse la bibliotecă să caute o carte. Cartea era într-unul dintre rafturile de sus. Fiind cam mic de statură, episcopul nu putu să ajungă până la ea.

— Doamnă Magloire, spuse el, adu-mi un scaun. Înălţimea mea nu ajunge până la raftul acela.

Una dintre rudele sale de departe, doamna contesă de Lô, nu scăpa aproape niciun prilej de-a înşira în prezenţa lui ceea ce numea ea „speranţele” celor trei fii ai ei. Contesa avea multe rubedenii foarte bătrâne, care nu mai aveau mult de trăit, şi pe care copiii ei trebuiau să le moştenească de drept. Cel mai tânăr dintre ei urma să primească de la o mătuşă un venit frumuşel, de o sută de mii de franci; cel de-al doilea era succesorul titlului de duce al unchiului său; cel mai mare urma să moştenească titlul de pair[41] al bunicului. Episcopul asculta de obicei în tăcere aceste nevinovate şi scuzabile îngâmfări materne. O dată, pe când doamna de Lô îi înşira din nou, cu de-amănuntul, toate moştenirile şi toate „speranţele” ei, păruse totuşi mai îngândurat decât de obicei. Ea se opri cu oarecare nerăbdare:

— Doamne, dragă vere, dar unde ţi-s gândurile?

— Mă gândesc, spuse episcopul, la o cugetare ciudată care e, mi se pare, a sfântului Augustin: „Puneţi-vă speranţele în cel pe care nu-l moşteniţi”.

Altă dată, primind înştiinţarea de deces a unui nobil din localitate, în care se înşirau, pe o pagină întreagă, în afară de dregătoriile răposatului, toate titlurile feudale şi de nobleţe ale tuturor înaintaşilor săi, exclamă:

— Ce rezistentă-i moartea! Ce aleasă încărcătură de titluri i se cere să poarte cu vioiciune în spinare şi câtă minte le trebuie oamenilor ca să pună astfel mormântul în slujba deşertăciunii!

Ştia, la nevoie, să glumească cu blândeţe, şi gluma lui ascundea aproape totdeauna un tâlc serios. În timpul unui post, un tânăr vicar veni la Digne şi ţinu o predică în catedrală. Vorbi destul de bine. Subiectul predicii era milostenia. Sfătui pe bogaţi să-i ajute pe nevoiaşi, pentru ca astfel să scape de focul iadului pe care-l zugrăvi cât putu de înfricoşător, şi să ajungă în raiul pe care-l înfăţişă ispititor de încântător. Printre cei de faţă se afla şi un negustor bogat, retras din afaceri, mai făcând încă puţină cămătărie, anume domnul Géborand, şi care agonisise o jumătate de milion fabricând postavuri groase, mătăsuri, stofe, bonete. Niciodată domnul Géborand nu dăduse de pomană vreunui nenorocit. De când cu predica asta, s-a băgat însă de seamă că în fiecare duminică dădea un gologan bătrânelor cerşetoare din faţa catedralei. Erau şase la număr ca să-şi împartă darul. Într-o zi, episcopul îl zări dând de pomană şi-i spuse zâmbind surorii sale:

— Uite-l pe domnul Géborand cum îşi cumpără rai de un ban!

Când era vorba de o faptă bună, nu da înapoi nici chiar în faţa unui refuz şi găsea atunci cuvinte care dădeau de gândit. O dată strângea bani pentru săraci într-un salon din oraş. Se afla acolo marchizul de Champtercier, bătrân, bogat şi zgârcit, care izbutea să fie în acelaşi timp ultraregalist şi ultravoltairian. Au existat şi inşi de soiul ăsta. Ajungând lângă el, episcopul îi atinse braţul:

— Domnule marchiz, trebuie să-mi daţi şi dumneavoastră ceva!

Marchizul se întoarse şi răspunse scurt:

— Monseniore, am săracii mei!

— Daţi-mi-i mie! spuse episcopul.

Într-o zi, în catedrală, rosti următoarea predică:

— Preaiubiţii mei fraţi, bunii mei prieteni! Sunt în Franţa un milion trei sute douăzeci de mii de case ţărăneşti care n-au decât trei deschizături, un milion opt sute şaptesprezece mii cu două deschizături, uşa şi o fereastră, şi, în sfârşit, trei sute patruzeci şi şase de mii de colibe care n-au decât o singură deschizătură: uşa. Şi asta numai din cauză că există un impozit pe uşi şi pe ferestre. Gândiţi-vă la familiile nevoiaşe, la bătrânele, la copilaşii

care trăiesc în locuințele astea şi veți înțelege de ce-s bolnavi de friguri şi de alte multe boli. Vai, Dumnezeu le dă oamenilor aerul, şi legea li-l vinde! Nu acuz legea, dar îl binecuvântez pe Dumnezeu. În Isère, în Var, în Alpi, în Alpii de Sus şi cei de Jos, țăranii nu au nici măcar roabe; cară îngrăşămintea cu spinarea; n-au lumânări şi ard făclii de răşină şi bucăți de sfoară muiată în răşină. Aşa-i în tot ținutul de sus al Dauphiné-ului. Îşi fac pâinea pe şase luni o dată şi o coc la foc de tizic. Iarna sparg pâinea cu toporul şi o țin muiată în apă douăzeci şi patru de ore ca s-o poată mânca… Fraților, fie-vă milă! Vedeți câtă suferință este în jurul vostru!…

Născut în Provența, se obişnuise repede cu toate dialectele din sud. Spunea: *„Eh, bé! moussou, sès sagé?”* ca în Languedocul de Jos. „*Onté anaras passasa?*” ca în Alpii de Jos. *„Puerte un bouen mouton embe un bouen froumage grase!”* ca în Dauphiné-ul de Sus. Asta plăcea poporului şi a contribuit în bună măsură să câştige inima tuturor. Fie în vale, în bordeie, fie sus la munte, pretutindeni se simțea ca la el acasă. Ştia să spună lucrurile cele mai însemnate în graiul cel mai popular. Vorbind toate limbile, pătrundea în toate sufletele. De altminteri, se purta la fel cu cei de sus ca şi cu cei de jos. Nu învinuia niciodată în pripă şi fără să țină seama de împrejurările respective. Spunea:

— Să vedem mai întâi de unde vine răul!

Fiind, cum îşi spunea singur zâmbind, un „fost păcătos”, n-avea nimic din asprimea moralistului şi propovăduia pe față – fără încruntarea din sprâncene a virtuoşilor crânceni – o doctrină care s-ar putea rezuma astfel: „Omul îşi poartă pe el carnea, care e în acelaşi timp povară şi ispită. O târăşte după el şi i se supune. E dator s-o supravegheze, s-o înfrâneze, să i se împotrivească şi să nu i se supună decât atunci când nu mai are încotro. Dându-i ascultare, săvârşim totuşi o greşeală, dar o greşeală de felul acesta se poate ierta. E o cădere, dar o cădere în genunchi, care poate sfârşi cu o rugăciune. Să fii sfânt e un lucru rar; să fii drept e firesc. Puteți greşi, puteți avea slăbiciuni, puteți păcătui, dar fiți drepți. Cât mai puține păcate – iată datoria omului. Niciun păcat – e visul îngerului. Tot ce-i pământesc e supus greşelii. Păcatul are puterea gravitației”.

Când vedea că lumea strigă prea tare şi se indignează prea repede, spunea cu zâmbetul pe buze:

— O! O! S-ar părea că-i vorba de o crimă pe care o săvârşeşte oricine. Iată, ipocriziile speriate sunt gata să protesteze şi să se pună la adăpost.

Era îngăduitor cu femeile şi cu săracii, care duc povara societăţii omeneşti. Spunea:

— Greşelile femeilor, ale copiilor, ale servitorilor, ale celor slabi, ale nevoiaşilor şi ale neştiutorilor sunt din vina bărbaţilor, a părinţilor, a stăpânilor, a celor puternici, a bogaţilor şi a învăţaţilor.

Mai spunea:

— Pe cei ce nu ştiu, învăţaţi-i cât mai multe lucruri puteţi; societatea e vinovată că învăţământul nu e gratuit; ea trebuie trasă la răspundere pentru bezna pe care o menţine. Acolo unde domneşte întunericul, încolţeşte păcatul. Vinovat nu e cel ce păcătuieşte, ci acela care-l ţine în întuneric.

Precum vedeţi, avea un fel ciudat, cu totul personal, de a privi lucrurile.

Într-o zi, auzi vorbindu-se într-un salon despre procesul unei crime, care se afla în faza de instrucţie şi urma să fie judecată. Un nenorocit, cu totul lipsit de mijloace, falsificase nişte bani, din dragoste pentru o femeie şi pentru copilul pe care-l avea cu ea. Falsificarea de bani se mai pedepsea pe vremea aceea cu moartea. Femeia fusese arestată pe când încerca să pună în circulaţie prima monedă falsificată de dânsul. Era închisă, dar nu existau dovezi decât împotriva ei. Numai ea putea să-l dea de gol pe amantul ei şi să-l nenorocească, mărturisind adevărul. Ea tăgădui. Magistraţii stăruiră. Ea se încăpăţână să tăgăduiască. Atunci, procurorul avu o idee. Înscenă o infidelitate a amantului şi, cu crâmpeie de scrisori iscusit ticluite, izbuti s-o convingă pe nefericita femeie că avea o rivală şi că omul o înşela. Atunci, întărâtată de gelozie, îşi denunţă amantul, mărturisi totul, dovedi totul. Omul era pierdut. Urma să fie judecat în curând la Aix, împreună cu complicea sa. Faptul începu să circule, şi lumea era încântată de dibăcia magistratului. Speculând gelozia, el făcuse să ţâşnească adevărul din mânie, justiţia din răzbunare. Episcopul ascultase totul, în tăcere. La urmă, întrebă:

— Unde vor fi judecaţi bărbatul şi femeia aceasta?

— La curtea cu juri.

Adăugă apoi:

— Şi unde va fi judecat domnul procuror regal?

La Digne se petrecu odată o întâmplare tragică. Un om fu condamnat la moarte pentru omor. Era un nenorocit, nici prea învăţat, nici prea ignorant, care fusese scamator pe la bâlciuri şi jălbar. Procesul făcu multă vâlvă în oraş. În ajunul zilei fixate pentru executarea condamnatului, duhovnicul închisorii se îmbolnăvi. Era nevoie de un preot care să-l asiste pe osândit în

ultimele clipe. Fu chemat preotul parohiei. Se pare că acesta refuzase zicând:

— Asta nu mă priveşte pe mine. N-am de ce să fac corvoada asta pentru un saltimbanc; şi eu sunt bolnav; de altminteri nici nu intră în atribuţiile mele.

Răspunsul acesta fu adus la cunoştinţa episcopului, care spuse:

— Domnul paroh are dreptate. N-are ce căuta el acolo; mă duc eu.

Se duse numaidecât la închisoare, coborî în celula „saltimbancului”, îi spuse pe nume, îi luă mâna şi-i vorbi. Petrecu toată ziua şi toată noaptea lângă el, uitând de masă şi de somn, rugându-se lui Dumnezeu pentru iertarea sufletului condamnatului şi rugându-l pe condamnat pentru iertarea sufletului său. Îi spuse cele mai frumoase adevăruri, care sunt cele mai simple. Îi fu părinte, frate, prieten; episcop, numai pentru a-l binecuvânta. Îi vorbi despre toate, liniştindu-l şi alintându-l. Omul acesta era să moară deznădăjduit. Moartea însemna pentru el un abis. În picioare, tremurând pe marginea acestei prăpăstii fioroase, se trăgea înapoi îngrozit. Nu era chiar atât de ignorant ca să rămână cu totul nepăsător. Condamnarea lui, care-l zguduise adânc, fărâmase pe alocuri, în jurul lui, zidul care ne desparte de taina lucrurilor şi pe care noi îl numim viaţă. Se uita fără încetare dincolo de lumea asta, prin aceste spărturi fatale şi nu vedea decât întuneric. Episcopul îl făcu să zărească o lumină.

A doua zi, când veniră să-l ridice pe nenorocit, episcopul era tot acolo. Îl întovărăşi. Apăru în faţa mulţimii în pelerina-i liliachie şi cu crucea sa episcopală pe piept, alături de acest păcătos legat cu frânghii.

Se urcă în căruţă cu el, se sui cu el pe eşafod. Osânditul, atât de abătut şi copleşit în ajun, era acum transfigurat. Îşi simţea sufletul împăcat şi avea nădejde în Dumnezeu. Episcopul îl îmbrăţişă, şi, în clipa în care cuţitul sta să cadă, îi spuse:

— Pe cel ucis de mâna omului, Dumnezeu îl reînvie. Cel izgonit de fraţii săi e primit de tatăl ceresc. Roagă-te, crede, treci în viaţa veşnică! Acolo este Domnul.

Când coborî de pe eşafod, avea în privire ceva care făcu mulţimea să se dea la o parte. Nu ştiai ce să admiri mai mult: paloarea ori seninătatea sa. Întorcându-se în locuinţa modestă, pe care o numea, zâmbind, „palatul său”, îi spuse surorii lui:

— Am slujit ca un pontif!

Şi, cum lucrurile cele mai sublime sunt adesea cele mai puțin înțelese, s-au găsit în oraş oameni care, comentând purtarea episcopului, să spună: „Paradă”. Dar, la urma urmei, asta n-a fost decât flecăreală de salon. Poporul, căruia nu-i place să glumească pe seama lucrurilor sfinte, se înduioşă şi-l admiră.

Cât despre episcop, vederea ghilotinei îl zgudui şi-i trebui multă vreme ca să-şi vină în fire.

Într-adevăr, când îl vezi aievea, înălțat şi drept, eşafodul are ceva halucinant. Putem fi oarecum nepăsători față de pedeapsa cu moartea, putem să nu ne dăm părerea, bună sau rea, atâta vreme cât n-am văzut cu ochii noştri o ghilotină; dar dac-o vedem, zguduirea e dintre cele mai puternice; trebuie să ne hotărâm şi să spunem răspicat dacă suntem pentru sau contra. Unii o admiră, ca de Maistre[42]; alții o detestă, ca Beccaria[43]. Ghilotina este întruchiparea legii; se numeşte *vindicta*[44]; nu e neutră şi nu-ți îngăduie să rămâi neutru. Cine o vede se înfioară, străbătut de cel mai tainic fior. Toate problemele sociale ridică în jurul acestui satâr semnul lor de întrebare. Eşafodul e o vedenie. Eşafodul nu-i o simplă schelărie; eşafodul nu-i o maşină; eşafodul nu-i un aparat țeapăn, făcut din lemn, din fier şi din frânghii. Pare un fel de ființă, care are nu ştiu ce inițiativă întunecată; s-ar spune că schelăria asta vede, că maşina asta aude, că aparatul ăsta înțelege, că lemnul, fierul şi frânghiile astea au voința lor. În visul înspăimântător, în care prezența lui cufundă sufletul, eşafodul apare groaznic, contopindu-se cu ceea ce face. Eşafodul este complicele călăului; devorează; înghite carne; bea sânge. Eşafodul este un fel de monstru, făurit de judecător şi dulgher, un strigoi, care pare că trăieşte o viață cumplită, alcătuită numai din moartea pe care a dat-o.

De aceea, impresia fu cumplită şi adâncă; a doua zi după execuție, şi multe zile după aceea, episcopul păru copleşit. Seninătatea aproape violentă a clipei funebre dispăruse; stafia justiției sociale îl urmărea. El, care de obicei se întorcea de la tot ceea ce săvârşea cu o satisfacție atât de luminoasă, părea acum că-şi face mustrări. Uneori vorbea cu el însuşi, îngăimând cu jumătate glas monologuri lugubre. Iată unul pe care sora lui l-a auzit şi l-a ținut minte: „Nu credeam să fie atât de groaznic. E o greşeală să ne cufundăm atât de adânc în legea divină, încât să nu mai ținem seamă de legile omeneşti. Moartea nu ne-o poate trimite decât Dumnezeu. Cu ce drept se ating oamenii de acest lucru necunoscut?”

Cu vremea, aceste impresii slăbiră şi probabil se şterseră. S-a băgat de seamă totuşi că episcopul se ferea să mai treacă prin piața execuțiilor.

Domnul Myriel putea fi chemat oricând la căpătâiul bolnavilor şi al muribunzilor. Ştia că aceasta este datoria lui cea mai mare şi adevăratul său rost. Familiile văduvelor şi orfanilor n-aveau nevoie să-l cheme; se ducea el singur. Ştia să stea şi să tacă îndelung lângă bărbatul care-şi pierduse soția iubită, lângă mama care-şi pierduse copilul. Aşa cum ştia să tacă, ştia şi când să vorbească. Minunat fel de-a mângâia! Nu căuta să aline durerea prin uitare, ci s-o înalțe şi s-o înnobileze prin speranță. Spunea: „Luați seama când vă îndreptați gândul spre cei morți. Nu vă gândiți la ceea ce putrezeşte. Priviți drept înainte. Veți zări lumina vie a mortului vostru drag strălucind pe bolta cerului." Ştia cât de sănătoasă e credința. Se străduia să povățuiască şi să-l liniştească pe omul cuprins de deznădejde, arătându-i cu degetul pe cel ce se resemnează şi să prefacă durerea care priveşte spre groapă, în durerea care priveşte către o stea.

V – Monseniorul Bienvenu îşi purta prea mult anteriele

Viața lăuntrică a domnului Myriel era plină de aceleaşi gânduri ca şi viața lui publică. Pentru cine ar fi putut s-o privească de aproape, sărăcia voită în care trăia episcopul din Digne ar fi fost un spectacol grav şi încântător.

Ca toți bătrânii şi ca cei mai mulți dintre cugetători, dormea puțin. Somnul lui era scurt şi adânc. Dimineața îşi îngăduia un ceas de reculegere, pe urmă oficia serviciul religios, fie la catedrală, fie în oratoriu. După liturghie mânca o bucată de pâine de secară muiată în lapte muls de la vacile sale. Apoi se apuca de lucru.

Un episcop e un om foarte ocupat. Trebuie să primească în fiecare zi pe secretarul episcopiei, de obicei un canonic, şi mai în toate zilele pe marii vicari. Trebuie să controleze congregațiile, să acorde privilegii, să cerceteze o întreagă bibliotecă de cărți de rugăciune, catehisme diocezane[45], ceasloave etc., să scrie scrisori, să încuviințeze predici, să-i împace pe preoți şi pe primari; apoi corespondența clericală, corespondența administrativă; de o parte statul, de alta sfântul scaun; o sumedenie de treburi.

Timpul pe care i-l mai lăsau aceste nenumărate îndeletniciri, funcţiile şi breviarul, îl dăruia în primul rând nevoiaşilor, bolnavilor şi celor năpăstuiţi; iar timpul pe care i-l mai lăsau năpăstuiţii, bolnavii şi nevoiaşii, îl dăruia muncii. Săpa pământul în grădină sau citea şi scria. N-avea decât un cuvânt pentru amândouă felurile de munci: le numea „grădinărit". „Spiritul e o grădină!" spunea el.

La prânz mânca la fel ca şi dimineaţa. Pe la ora două, când vremea era frumoasă, ieşea şi se plimba pe jos, pe câmp sau prin oraş, intrând adesea prin cocioabe. Era văzut mergând singur, îngândurat, cu ochii în pământ, sprijinindu-se în toiagul său lung, îmbrăcat cu pelerina-i liliachie, vătuită şi caldă, purtând ciorapi liliachii şi nişte pantofi mari, cu pălăria turtită, în trei colţuri, de care atârnau trei ciucuri de aur cu franjuri deşi.

Pretutindeni unde se arăta era o sărbătoare. S-ar fi zis că trecerea lui avea ceva cald şi luminos. Copiii şi bătrânii ieşeau în pragul porţilor, la ivirea episcopului, ca la ivirea soarelui. Îi binecuvânta, şi-l binecuvântau. Oricine avea nevoie de ceva era îndrumat spre casa lui.

Se oprea ici şi colo, sta de vorbă cu băieţii şi cu fetele şi zâmbea mamelor. Când mai avea un ban, se ducea pe la săraci, când nu mai avea, se ducea la cei bogaţi.

Deoarece purta prea mult anteriele şi nu voia să se bage de seamă lucrul ăsta, nu ieşea niciodată în oraş decât cu pelerina sa vătuită, de culoare violetă, ceea ce-l cam stingherea în timpul verii.

Seara, pe la ora opt şi jumătate, lua cina împreună cu sora sa, în vreme ce doamna Magloire sta în picioare, în spatele lor, şi-i servea. Era o masă mai mult decât cumpătată. Dacă totuşi episcopul avea vreun preot la masă, doamna Magloire se folosea de acest prilej pentru a-i servi monseniorului vreun peşte gustos, de lac, sau vreun vânat ales, de munte. Orice preot era un bun pretext, binevenit pentru o masă bună; episcopul nu se împotrivea. Altminteri, masa lui de toate zilele nu se alcătuia decât din legume fierte în apă şi din supă de post. De aceea se şi spunea în oraş: „Când episcopul nu se ospătează popeşte, se ospătează călugăreşte".

După cină stătea de vorbă o jumătate de ceas cu domnişoara Baptistine şi cu doamna Magloire; se întorcea apoi din nou în camera sa şi începea iarăşi să scrie, când pe foi volante, când pe marginea vreunui *in-folio*. Era un om cult şi întrucâtva savant. A lăsat vreo cinci-şase manuscrise destul de ciudate; printre altele o dizertaţie asupra versetului din geneză: *La început duhul lui Dumnezeu plutea pe ape*. Confruntă cu acest verset alte trei texte:

versiunea arabă, care spune: *Vânturile Domnului suflau*; pe Flavius Josefus[46], care zice: *Un vânt de sus se năpusti asupra pământului*; şi, în sfârşit, tălmăcirea chaldeică a lui Onkelos[47], care sună astfel: *Un vânt venind de la Dumnezeu sufla pe faţa apelor*. Într-altă dizertaţie analiză operele teologice ale lui Hugo, episcop de Ptolémaïs, strămoş al celui ce scrie cartea de faţă, precizând că acestui episcop trebuie să i se atribuie diferite broşuri publicate acum o sută de ani sub pseudonimul Barleycourt.

Câteodată, în mijlocul unei lecturi, oricare ar fi fost cartea pe care-o avea în mână, cădea dintr-odată într-o meditaţie adâncă, din care nu mai ieşea decât pentru a scrie câteva rânduri chiar pe marginile volumului respectiv. Adesea, rândurile acestea nu au nicio legătură cu cartea pe care sunt scrise. Avem în faţa ochilor o notă scrisă de el pe marginea unui volum intitulat: *Corespondenţa lordului Germain cu generalii Clinton, Cornwallis şi cu amiralii marinei americane, Versailles, librăria Poinçot, Paris, librăria Pissot, cheiul Augustinilor.*

Iată această notă:

O, tu cel care eşti!

Eclesiastul te numeşte Atotputernic, Macabeii te numesc Creator, Epistola către Efesieni îţi spune Libertate, Barunch te numeşte Nemărginire, Psalmii te numesc Înţelepciune şi Adevăr, Ioan te numeşte Lumină, Regii îţi spun Domnul, Exodul te numeşte Providenţă, Leviticul – Sfinţenie, Esdras – Dreptate, creaţiunea îţi spune Dumnezeu, omul te numeşte Tată, dar Solomon îţi spune Îndurare şi acesta e cel mai frumos dintre toate, numele tale…

Pe la ora nouă seara femeile se retrăgeau şi se urcau în camerele lor de la etajul întâi, lăsându-l singur, la parter, până dimineaţa.

Aici e nevoie să facem o descriere exactă a locuinţei domnului episcop din Digne.

VI – Cine-i păzea casa

Casa în care locuia era alcătuită, cum am mai spus, dintr-un parter şi un singur etaj; trei încăperi la parter, trei camere la etaj, iar deasupra un pod. În spatele casei – o grădiniță de un sfert de pogon. Femeile locuiau la etaj. Episcopul locuia jos. Prima încăpere, care dădea spre stradă, îi servea ca sufragerie, cea de-a doua era camera de dormit, iar a treia oratoriul. Nu puteai ieşi din oratoriu fără să treci prin camera de culcare, şi nu puteai ieşi din camera de culcare fără să treci prin sufragerie. În oratoriu, în fund, se afla un alcov închis, cu un pat pentru musafiri. Domnul episcop ținea acest pat pentru preoții de la țară, pe care treburile sau necazurile parohiei îi aduceau la Digne.

Farmacia spitalului, o clădire mică, alăturată casei şi care dădea spre grădină, fusese transformată în bucătărie şi cămară.

În grădină mai era şi un staul, fosta bucătărie a spitalului, unde episcopul ținea două vaci. Oricare ar fi fost cantitatea de lapte pe care i-o dădeau, el trimitea jumătate în fiecare dimineață bolnavilor din spital. „Îmi dau dijma!” spunea el.

Camera lui era destul de mare şi destul de greu de încălzit în timpul iernii. Lemnele fiind foarte scumpe la Digne, pusese să i se facă în staulul vacilor o despărțitură închisă cu un perete de scânduri. Acolo-şi petrecea serile când era ger. Îi spunea „salonul său de iarnă”.

Ca şi în sufragerie, în acest salon de iarnă nu se aflau alte mobile decât o masă de lemn, albă, pătrată, şi patru scaune de pai. Sala de mâncare mai era împodobită şi cu un bufet vechi, vopsit într-un roz spălăcit. Dintr-un bufet asemănător, acoperit cuviincios cu şervețele albe şi cu imitație de dantele, episcopul făcuse altarul care-i împodobea oratoriul.

Adesea, femeile cu stare, care veneau să se pocăiască, şi femeile evlavioase din Digne strânseseră bani, ele-ntre ele, ca să împodobească cu un altar nou oratoriul monseniorului; de fiecare dată însă el luase banii şi-i împărțise la săraci. „Cel mai frumos altar, spunea el, e sufletul unui nenorocit alinat care-i mulțumeşte lui Dumnezeu.”

În oratoriu avea două scăunele de rugăciune, din pai, iar în camera de culcare un fotoliu, de asemenea din pai. Când se întâmpla să primească şapte sau opt persoane o dată – pe prefect, pe general, sau statul-major al regimentului din garnizoană, sau câțiva elevi ai micului seminar – era nevoie să se aducă din staul scaunele salonului de iarnă, din oratoriu scăunelele de rugăciune şi din dormitor fotoliul; în felul acesta puteau să se

adune până la unsprezece scaune pentru vizitatori. La fiecare vizită nouă se golea câte o încăpere.

Se întâmpla uneori să fie douăsprezece persoane; atunci episcopul ieşea din încurcătura stând în picioare lângă sobă, dacă era iarnă, sau propunând o plimbare prin grădină, dacă era vară.

Se mai afla un scaun şi în alcovul închis, dar era pe jumătate desfundat şi nu se ţinea decât pe trei picioare, aşa că nu putea fi folosit decât rezemându-l de zid. Domnişoara Baptistine avea şi dânsa în odaie un jilţ mare, de lemn, odinioară aurit şi îmbrăcat cu mătase înflorată, dar jilţul acesta trebuise să fie urcat la etaj prin fereastră, întrucât scara era foarte îngustă; prin urmare, nu putea fi socotit printre mobilele de folos în asemenea împrejurări.

Ambiţia domnişoarei Baptistine ar fi fost să poată cumpăra o mobilă de salon îmbrăcată în catifea de Utrecht galbenă, cu flori în relief, din lemn de mahon, arcuit ca gâtul de lebădă, şi cu o canapea. Dar asta trebuia să coste cel puţin cinci sute de franci şi, dându-şi seama că – în cinci ani – nu putuse să strângă în acest scop decât patruzeci şi doi de franci şi zece centime, sfârşise prin a renunţa. De altminteri cine-şi atinge idealul?

Nimic mai simplu de închipuit decât dormitorul episcopului. O uşă cu geamuri dând spre grădină, drept în faţa patului; un pat de spital, din fier, cu polog de mătase verde; în spatele patului, după o perdea, obiectele de toaletă, trădând încă vechile deprinderi elegante ale omului de lume; două uşi: una lângă sobă, dând spre oratoriu, cealaltă lângă bibliotecă, dând în sufragerie; biblioteca, un dulap mare cu uşi de sticlă, plin cu cărţi, căminul, din lemn imitând marmura, de obicei fără foc; în faţa căminului, două grătare de fier, împodobite cu două vase cu ghirlande şi ciubuce, altădată poleite cu argint, ceea ce alcătuia un fel de lux episcopal; deasupra, acolo unde de obicei se pune o oglindă, se afla un crucifix de aramă, de pe care se luase argintul, aşezat pe un fond de catifea neagră, roasă, într-o ramă de lemn cu poleială roasă. Lângă uşa cu geamuri, o masă mare cu o călimară, cu o mulţime de hârtii răvăşite şi cu volume groase. În faţa mesei, fotoliul de pai. În faţa patului, un scăunel de rugăciune, adus din oratoriu.

Două portrete în rame ovale erau atârnate pe perete, de cele două părţi ale patului. Nişte inscripţii mici, aurite, pe fondul neutru al pânzei, lângă chipurile zugrăvite, arătau că portretele înfăţişează, unul pe abatele de Chaliot, episcop de Saint-Claude, celălalt, pe abatele Tourteau, vicar-general de Agde, abate de Grand-Champ, din ordinul Câteaux, eparhia Chartres. Venind în această cameră, după plecarea bolnavilor spitalului,

episcopul găsise aceste portrete şi le lăsase pe loc. Erau preoți şi, probabil, donatori: două motive ca să-i inspire respect. Tot ce ştia despre amândoi e că fuseseră numiți de rege, unul la episcopie, celălalt pentru administrarea veniturilor, în aceeaşi zi, la 27 aprilie 1785. Când doamna Magloire dăduse jos tablourile ca să le şteargă de praf, episcopul găsise datele acestea scrise cu cerneală spălăcită pe un petic de hârtie îngălbenit de vreme, prins cu patru buline pe dosul portretului abatelui de Grand-Champ.

Avea la fereastră o perdea de demult, dintr-o stofă groasă de lână, care se învechise atât de tare, încât, ca să nu fie nevoită să cumpere una nouă, doamna Magloire trebuise s-o cârpească zdravăn chiar în mijloc. Cusătura avea formă de cruce. Episcopul atrăgea adesea atenția asupra ei. „Ce mult îmi place!” spunea el.

Toate încăperile casei, la parter ca şi la etaj, fără excepție, erau văruite în alb, ca o cazarmă sau un spital.

Dar în ultimii ani, cum se va vedea mai departe, doamna Magloire descoperi sub tapetul spoit cu var nişte zugrăveli care împodobeau apartamentul domnişoarei Baptistine. Înainte de a fi spital, casa fusese locul de întâlnire al cetățenilor. De-acolo venea zugrăveala. Odăile erau pardosite cu cărămizi roşii, care erau spălate în fiecare săptămână; în fața paturilor se aflau rogojini de pai împletite. De altfel, îngrijită de cele două femei, casa era, – de la un capăt la altul, de o curățenie desăvârşită. Era singurul lux pe care şi-l îngăduia episcopul. Spunea: „Asta nu le răpeşte nimic săracilor!”

Trebuie totuşi să recunoaştem că din avutul lui de altădată îi mai rămăseseră şase tacâmuri de argint şi o lingură mare de supă, la care doamna Magloire se uita fericită, în fiecare zi, cum strălucesc scânteietor pe fața de masă albă. Şi, pentru că-l zugrăvim aici pe episcopul din Digne aşa cum era, trebuie să adăugăm că de câteva ori fusese auzit spunând: „Mi-ar veni foarte greu să nu mai mănânc cu tacâmuri de argint”.

La această argintărie trebuie să adăugăm două mari sfeşnice de argint masiv, pe care le moştenise de la o mătuşă. Sfeşnicele aveau două lumânări de ceară şi erau aşezate de obicei pe căminul episcopului. Când avea pe cineva la masă, doamna Magloire aprindea cele două lumânări şi punea amândouă sfeşnicele pe masă.

În camera episcopului, la căpătâiul patului său, se afla un dulăpior, în care doamna Magloire încuia în fiecare seară cele şase tacâmuri de argint şi lingura mare. Trebuie să menționăm că niciodată cheia nu era scoasă din broască.

Grădina, oarecum stricată din pricina clădirilor destul de urâte despre care am vorbit, avea patru alei încrucişate, şerpuind în jurul unei gropi pentru scurgerea apei; o altă alee făcea înconjurul grădinii, mergând de-a lungul zidului alb care o mărginea. Aleile lăsau între ele patru pătrate îngrădite cu merişori. În trei dintre ele, doamna Magloire cultiva legume; în al patrulea, episcopul pusese flori. Ici şi colo erau câțiva pomi fructiferi.

O dată, doamna Magloire îi spusese cu un fel de ironie blândă: „Monseniore, dumneavoastră, care trageți foloase din orice, țineți totuşi pătratul ăsta degeaba. Ar fi mai nimerit să punem acolo salată decât flori”. „Doamnă Magloire, răspunse episcopul, te înşeli. Frumosul e tot atât de folositor ca şi utilul”. Iar după o clipă de tăcere, adăugă: „Poate chiar mai mult”.

Pătratul acela, alcătuit din trei sau patru brazde, îi răpea domnului episcop aproape tot atâta timp cât şi cărțile. Stătea bucuros acolo un ceas sau două tăind, plivind, şi făcând ici şi colo câte o gaură în pământ, unde punea semințe. Nu era atât de potrivnic insectelor cum ar fi fost un grădinar. De altminteri, n-avea pretenția că e botanist; habar n-avea de grupe şi de specii; nu căuta câtuşi de puțin să hotărască între Tournefort[48] şi metoda naturalistă[49]; nu lua nici partea utricolelor împotriva cotiledonatelor, nici partea lui Jussieu[50] în contra lui Linné. Nu studia plantele; iubea florile. Avea un respect deosebit pentru savanți, dar îi respecta şi mai mult pe cei neştiutori şi, fără să se abată vreodată de la aceste norme de respect, îşi stropea în fiecare seară de vară brazdele cu o stropitoare de tinichea vopsită în verde.

Nicio uşă a casei nu se încuia cu cheia. Uşa de la sufragerie, care, precum am spus, dădea drept în fața catedralei, avusese pe vremuri broaşte şi zăvoare, ca o uşă de închisoare. Episcopul dăduse ordin să se scoată toată fierăria, aşa încât, ziua şi noaptea, uşa nu era închisă decât cu clanța. Orice trecător, la orice oră, n-avea decât să apese pe clanță ca să intre. La început femeile fuseseră foarte îngrijorate că uşa nu era niciodată încuiată, dar episcopul de Digne le-a spus: „Dacă vreți, n-aveți decât să puneți zăvoarele la camerale voastre”. Sfârşiseră împărtăşind încrederea lui, sau, cel puțin, lăsând să se creadă că o împărtăşesc. Numai doamna Magloire trecea din când în când prin clipe de spaimă. Cât despre episcop, ceea ce gândea el se poate explica, sau cel puțin se poate ghici, din aceste trei rânduri scrise pe marginea unei biblii: *„Iată deosebirea: uşa medicului nu trebuie să fie închisă niciodată; uşa preotului trebuie să stea totdeauna deschisă”*. Pe o

altă carte, intitulată *Filosofia ştiinţei medicale*, scrisese altădată: *„Oare nu sunt şi eu medic ca şi dânşii? Am, şi eu bolnavii mei; mai întâi îi am pe ai lor, pe care ei îi numesc bolnavi, şi-apoi îi am pe-ai mei, pe care eu îi numesc nenorociţi”*. Într-altă parte scrisese de asemenea: *„Nu-l întrebaţi cum îl cheamă pe cel ce vă cere adăpost. Mai cu seamă cel pe care numele său îl pune în încurcătură are nevoie de azil”*.

Se întâmplă o dată ca un vrednic preot, nu mai ştiu dacă era preotul din Couloubroux sau cel din Pompierry, să-l întrebe într-o zi, pus pesemne la cale de doamna Magloire, dacă monseniorul era cu totul încredinţat că nu face oarecum o imprudenţă lăsând zi şi noapte uşa deschisă, la cheremul oricui ar vrea să intre, şi dacă, în sfârşit, nu se teme că se va întâmplă vreo nenorocire într-o casă atât de puţin păzită. Episcopul îl bătu cu blândeţe şi seriozitate pe umăr şi-i spuse: *Nisi Dominus custodierit domum, în vanum vigilant qui custodiunt eam”*[51]. Pe urmă schimbă vorba.

Spunea adesea: „*Există o vitejie a preotului, aşa cum există o vitejie a colonelului de cavalerie. Numai că, adăuga el, a noastră trebuie să fie liniştită.*”

VII – Cravatte

Aici trebuie să povestim neapărat o întâmplare care ne arată de minune ce fel de om era domnul episcop din Digne.

După nimicirea bandei lui Gaspard Bès, care năpădise strâmtorile Olhoules, unul dintre ajutoarele lui, Cravatte, fugise în munţi. Se ascunsese câtăva vreme cu tâlharii săi, resturi ale bandei lui Gaspard Bès, în districtul Nisei, pe urmă trecu în Piémont şi apăru din nou pe neaşteptate în Franţa, la Barce-Ionette. Fu zărit mai întâi la Jauziers, apoi la Tuiles. Stătu ascuns în văgăunile de la Joug-de-l'Aigle, iar de-acolo cobora spre cătune şi sate prin râpile Ubaye şi Ubayette. Se încumeta chiar să ajungă până la Embrun, pătrunse într-o noapte în catedrală şi jefui paraclisul. Tâlhăriile lui înfricoşaseră ţinutul. Jandarmii porniră pe urmele lui, dar în zadar. Scăpa totdeauna. Uneori le ţinea piept cu îndârjire. Era un ticălos plin de îndrăzneală. În toiul spaimei generale, sosi şi episcopul. Îşi făcea vizita sa obişnuită. La Chastelar primarul îi ieşi în întâmpinare şi-l sfătui să facă cale

întoarsă. Cravatte aținea drumul în munte până la Arche şi mai departe. Era lucru primejdios, chiar dacă aveai o escortă, însemna să expui degeaba viața câtorva bieți jandarmi.

— Tocmai de aceea mă voi duce fără escortă, spuse episcopul.

— Sunteți hotărât să faceți una ca asta, monseniore? exclamă primarul.

— Sunt atât de hotărât încât mă lipsesc cu desăvârşire de jandarmi şi plec peste un ceas.

— Plecați?

— Plec!

— Singur?

— Singur.

— Monseniore, să nu faceți aşa ceva!

— E acolo, în munte, spuse episcopul, un sătuc micuț, atâtica de mare, unde n-am mai fost de vreo trei ani. Am prieteni buni acolo. Păstori blajini şi cumsecade. Din treizeci de capre pe care le păzesc, una e a lor. Fac brâuri de lână foarte drăguțe, colorate în tot felul şi cântă cântece de munte din fluieraşe cu şase găuri. Au nevoie să li se vorbească din când în când despre Dumnezeu. Ce-ar spune ei despre un episcop căruia i-e frică? Ce-ar spune ei dacă nu m-aş duce?

— Dar tâlharii, monseniore? Dacă vă întâlniți cu tâlharii?

— Ştii, spuse episcopul, mă gândesc şi la asta. Ai dreptate. S-ar putea să dau peste ei. Au desigur şi ei nevoie să li se vorbească despre bunul Dumnezeu.

— Dar, monseniore, sunt o bandă! O haită de lupi!

— Domnule primar, spuse episcopul, poate că Domnul m-a ales tocmai ca păstor al acestei turme. Cine cunoaşte căile Domnului?

— Monseniore, au să vă jefuiască.

— N-au ce să-mi ia.

— Au să vă omoare.

— Pe-un biet preot bătrân, care trece mormăindu-şi rugăciunile? Hm! De ce-ar face-o?

— O, Doamne! Dacă o să vă întâlniți cu ei?

— Am să le cer pomană pentru săracii mei.

— Pentru numele lui Dumnezeu, monseniore, nu vă duceți! Vă puneți viața în primejdie.

— Domnule primar, spuse episcopul, asta-i tot? Eu nu sunt aici ca să-mi păzesc viața, ci ca să veghez asupra sufletelor altora.

Trebuiră să-l lase-n voia lui. Plecă întovărăşit numai de un copil, care primi să-i slujească de călăuză. Îndărătnicia lui stârni vâlvă şi spaimă în ținut.

Nu îngădui nici surorii lui, nici doamnei Magloire să-l însoțească. Trecu muntele călare pe un catâr, fără să întâlnească pe nimeni şi ajunse teafăr la bunii săi prieteni, păstorii. Rămase acolo cincisprezece zile, predicând, dând sfânta împărtăşanie, sfaturi şi învățăminte. Când fu aproape de plecare, se hotărî să oficieze cu toată solemnitatea un tedeum[52]. Stătu de vorbă cu preotul. Dar cum să-l oficieze? N-avea niciun fel de podoabă episcopală. Nu i se puteau pune la dispoziție decât un biet paraclis de țară şi nişte patrafire vechi de damasc ros, împodobite cu o imitație de galoane.

— Nu-i nimic, părinte! spuse episcopul. Să vestim totuşi la predică tedeumul nostru. O scoatem noi la capăt.

Se trimise vorbă la bisericile din împrejurimi. Toate podoabele acestor umile parohii la un loc n-ar fi ajuns să înveşmânte cum se cuvine nici pe un diacon de catedrală.

Pe când se aflau în această încurcătură, o ladă mare fu adusă şi aşezată în prezbiteriu, pentru domnul episcop, de către doi călăreți necunoscuți, care se făcură numaidecât nevăzuți. Deschiseră lada; conținea o mantie din postav aurit, o mitră împodobită cu diamante, o cruce arhiepiscopală, o cârjă minunată, toate veşmintele pontificale furate cu o lună mai-nainte din odoarele de la Notre-Dame din Embrun. În ladă se afla şi un bilet pe care erau scrise aceste cuvinte: *„Cravatte, monseniorului Bienvenu”*.

— Când vă spuneam c-o s-o scoatem noi la capăt! spuse episcopul. Apoi adăugă zâmbind: Celui care se mulțumeşte cu un stihar, Dumnezeu îi trimite o mantie de arhiereu.

— Monseniore, murmură preotul dând din cap cu un zâmbet, Dumnezeu sau diavolul!

Episcopul se uită țintă la preot şi repetă autoritar:

— Dumnezeu!

Când se întoarse la Chastelar, pe tot parcursul drumului, lumea, curioasă, venea să-l privească. La prezbiteriul din Chastelar găsi pe domnişoara Baptistine şi pe doamna Magloire, care-l aşteptau. Se adresă surorii sale:

— Ei, am avut dreptate? Bietul preot s-a dus la bieții săi munteni cu mâinile goale şi se întoarce cu ele pline. Plecasem numai cu credința mea în Dumnezeu şi aduc odoarele unei catedrale. Seara, înainte de culcare, mai spuse: Să nu ne temem niciodată de hoți şi de ucigaşi. Acestea sunt numai

primejdiile din afară, primejdiile mărunte. Să ne temem de noi înşine. Prejudecățile – iată hoții; viciile – iată ucigaşii! Primejdiile mari sunt înlăuntrul nostru. Ceea ce ne amenință viața sau punga n-are nicio importanță. Să nu ne gândim decât la ceea ce ne amenință sufletul. Apoi, întorcându-se spre sora lui, spuse: Surioară, niciodată preotul nu trebuie să ia vreo măsură de prevedere împotriva aproapelui său. Tot ce face aproapele său e cu voia lui Dumnezeu. Să ne mărginim a ne ruga lui Dumnezeu atunci când ne închipuim că o primejdie e gata să se abată asupra noastră. Să ne rugăm, nu pentru noi, ci pentru ca fratele nostru să nu cadă în păcat din pricina noastră.

De altfel, întâmplările deosebite erau destul de rare în viața sa. Le povestim pe acelea pe care le cunoaştem. De obicei, însă, îşi petrecea viața făcând totdeauna aceleaşi lucruri, la aceleaşi ore. Fiecare lună a anului semăna la el cu fiecare ceas din zi.

Cât despre ceea ce se întâmplase cu „odoarele” catedralei din Embrun, ne-ar fi foarte greu să dăm vreo lămurire. Erau, de bună seamă, lucruri foarte frumoase, foarte ispititoare şi foarte bune de furat în folosul săracilor. De altminteri, ele au şi fost furate. Faptul fusese pe jumătate consumat; nu mai rămânea decât să dea alt rost furtului, îndrumându-l către săraci. Nu facem nicio afirmație în această privință. Numai că prin hârtiile episcopului s-a găsit o notă destul de nelămurită, care se referă poate la întâmplarea asta şi care e concepută astfel: *„Rămâne de văzut dacă lucrurile trebuie să fie înapoiate la catedrală sau la spital”*.

VIII – Filozofie la un pahar de vin

Senatorul despre care s-a vorbit mai sus era un om priceput, care făcuse carieră cu un soi de corectitudine indiferentă față de anumite împrejurări, care pot fi piedici, şi pe care le numim conştiință, jurământ, dreptate, datorie; mersese drept la țintă, fără să se abată vreodată de pe drumul avansării şi al intereselor sale. Era un fost procuror, răsfățat de succese, făcând fiilor, ginerilor, rudelor şi chiar prietenilor toate serviciile mărunte de care era în stare, ştiind să ia din viață părțile bune, să se folosească de prilejuri şi chilipiruri. Restul i se părea fără nicio importanță. Era spiritual şi

cultivat tocmai atât cât trebuia ca să se creadă un discipol al lui Epicur, nefiind poate decât un produs al lui Pigault-Lebrun[53]. Râdea cu chef şi drăgălăşie de lucrurile mari şi eterne şi de „năzbâtiile bietului episcop". Râdea uneori cu autoritate binevoitoare, chiar în faţa domnului Myriel, care-l asculta.

Cu prilejul nu ştiu cărei ceremonii semioficiale, contele X (senatorul de care vorbim), şi domnul Myriel trebuiră să ia masa la prefect. La sfârşitul mesei, oarecum bine dispus, dar păstrându-şi ţinuta demnă, senatorul spuse:

— Nu zău, domnule episcop, să stăm puţin de vorbă. E foarte greu pentru un senator şi pentru un episcop să se uite unul la altul fără a-şi face cu ochiul. Suntem doi auguri. Ţin să vă fac o mărturisire. Am şi eu filosofia mea.

— Şi cu drept cuvânt, răspunse episcopul. Cum filosofăm, aşa ne aşternem! Dormiţi într-un pat de purpură, domnule senator.

Senatorul urmă încurajat:

— Să fim oameni de treabă!

— Chiar şi nişte pişicheri! spuse episcopul.

— După părerea mea, spuse senatorul, marchizul d'Argens[54], Pyrrhon[55], Hobbes[56] şi domnul Naigeon[57] nu sunt nişte caraghioşi. Am în biblioteca mea pe toţi filosofii, în tomuri poleite.

— Ca şi dumneavoastră, domnule conte, îl întrerupse episcopul.

Senatorul continuă:

— Nu-l pot suferi pe Diderot; e un ideolog, un declamator şi un revoluţionar, care crede totuşi în Dumnezeu şi e mai bine decât Voltaire. Voltaire şi-a bătut joc de Needham[58] şi n-a avut dreptate; căci ţiparii lui Needham dovedesc că Dumnezeu e de prisos. O picătură de oţet într-o lingură de aluat ţine loc de *fiat lux*[59]. Închipuiţi-vă picătura mai mare şi lingura de asemenea, şi aveţi lumea. Omul e ţiparul. Atunci ce rost mai are tatăl din cer? Domnule episcop, ipoteza Iehova mă oboseşte. N4u-i bună decât să producă oameni slabi care sună a gol. Jos cu acest mare Tot, care mă sâcâie! Trăiască Nimicul, care mă lasă-n pace! Între dumneavoastră şi mine – ca să spun tot ce am pe inimă, şi ca să mă spovedesc pastorului meu aşa cum se cuvine – vă mărturisesc că bunul simţ este de partea mea. N-aş putea spune că mă prăpădesc după mântuitorul vostru, care propovăduieşte la tot pasul renunţarea şi sacrificiul. Povaţă de avar dată calicilor. Renunţare? De ce, mă rog? Sacrificiu? Cu ce scop? N-am văzut niciun lup

jertfindu-se pentru fericirea altui lup. Să nu ne depărtăm de natură! Ne aflăm pe culme; să avem o filosofie superioară. Ce folos că eşti sus, dacă eşti dus de nas de alții? Să trăim bine! Viața e totul! Nu cred în ruptul capului că omul ar avea altă viață, aiurea – sus, jos, undeva. A! Mi se vorbeşte de sacrificiu şi de renunțare; trebuie să iau seama la tot ceea ce fac, sunt silit să-mi bat capul pe tema binelui şi a răului, cu ce e drept şi cu ce e nedrept, cu ce e îngăduit şi cu ce nu-i îngăduit. De ce? Pentru că va trebui să răspund de faptele mele. Când? După moarte. Ce vis frumos! După moartea mea, prinde-mă dacă poți! Ia un pumn de cenuşă cu o mână nevăzută. Să spunem adevărul, noi, cei inițiați şi care cunoaştem şi dedesubtul lucrurilor; nu există nici bine, nici rău; există numai vegetare. Să privim lucrurile în față. Să le cercetăm în toate amănuntele. La naiba! Să mergem în adâncul lor. Trebuie să ştim să dibuim adevărul, să scormonim pământul şi să-l descoperim. Atunci încercăm bucurii dintre cele mai rare. Atunci te simți tare şi eşti fericit. Eu sunt un om dintr-o bucată. Domnule episcop, nemurirea omului e o vorbă goală. O, încântătoare făgăduință! Vă încredeți în ea. Ce noroc pe Adam! Eşti om şi vei fi înger, vei avea aripi albastre. Spuneți, vă rog, nu-mi amintesc; nu-i oare Tertulian[60] cel care spune că fericiții întru Domnul vor pluti de la un astru la altul? Bun! Vor fi lăcustele stelelor. Şi pe urmă îl vor vedea pe Dumnezeu. Ha, ha, ha! Ce lucruri sarbede toate paradisurile astea! Dumnezeu e un mare moft. N-am să spun asta în Monitor, vezi bine, dar o pot şopti între prieteni. *Inter pocula*[61]. Să dai pământul în schimbul paradisului înseamnă să dai vrabia din mână pentru cioara de pe gard. Să te laşi amăgit de infinit. Nu-s aşa de prost. Eu sunt neant. Mă numesc domnul conte Neant, senator. Existam înainte de a mă naşte? Nu. Am să mai exist după moarte? Nu. Ce sunt eu? Un pumn de țărână închegat într-un trup. Ce rost am pe pământ? Am de ales. Să sufăr ori să petrec. Unde mă va duce suferința? În neant. Dar voi fi suferit. Unde mă va duce desfătarea? În neant. Dar voi fi avut parte de bucurii. Am ales. Trebuie să mănânci ori să fii mâncat. Eu mănânc. E mai bine să fii dinte decât iarbă. Asta-i înțelepciunea mea. Şi pe urmă, cum o da Dumnezeu, potrivit ei, groparul e gata, pe noi ăştia ne aşteaptă Pantheonul[62], totul cade în groapa cea mare. Sfârşitul *Finis*. Lichidare totală. De aici înainte nu mai e nimic. Moartea e moarte, ascultă-mă pe mine. Îmi vine să râd la gândul că s-ar putea găsi cineva să mă contrazică. Născociri de doici. Gogorițe pentru copii. Iehova pentru cei în toată firea. Nu, ziua noastră de mâine e noaptea. Dincolo de mormânt nu mai e decât neantul şi iar neantul. Fie că ai fost

Sardanapal[63], fie că ai fost Vincent de Paul[64], e acelaşi nimic. Iată adevărul. Deci, trăiţi-vă viaţa, mai presus de toate! Folosiţi-vă de eul vostru atâta vreme cât vă aparţine! Nu, zău, cum vedeţi, domnule episcop, eu am filosofia mea şi filosofii mei. Nu mă las îmbrobodit cu nerozii. Fără-ndoială că le trebuie ceva şi celor de jos, desculţilor, modeştilor, săracilor. Sunt îndopaţi cu legende, cu himere, cu suflet, cu nemurire, cu stele, cu paradis. Ei le înghit pe toate. Le întind pe pâinea lor uscată. Cine n-are nimic îl are pe Dumnezeu. E şi asta ceva. N-am nimic împotrivă, dar îl păstrez pentru mine pe domnul Naigeon. Bunul Dumnezeu e bun pentru popor.

Episcopul bătu din palme.

— Bine zis! exclamă el. Minunat lucru şi cu adevărat uimitor materialismul acesta. Nu-l are orişicine! O! Când îl ai, nu mai poţi fi păcălit – nu te mai laşi exilat prosteşte, cum a făcut Caton[65], nici bătut cu pietre ca Ştefan[66], nici ars de viu ca Jeanne d'Arc. Cei care au izbutit să-şi însuşească acest materialism admirabil au satisfacţia de a se simţi fără nicio răspundere şi de a-şi închipui că pot înghiţi totul, fără nicio grijă: slujbe, sinecure, demnităţi, putere dobândită pe drept sau pe nedrept, compromisuri bănoase, trădări rentabile, delicioase capitulări de conştiinţă, şi că vor intra în mormânt cu digestia făcută. Ce bine-i aşa! Nu spun asta pentru dumneavoastră, domnule senator. Totuşi nu pot să nu vă felicit. Dumneavoastră, marii seniori, aveţi, precum spuneţi, o filosofie proprie, numai pentru dumneavoastră, aleasă, rafinată, la-ndemâna numai a celor bogaţi, gătită cu toate sosurile, dând gust şi mai bun tuturor desfătărilor vieţii. Filosofia asta e smulsă din adâncuri şi dezgropată de cercetători deosebiţi. Dar dumneavoastră sunteţi stăpâni mărinimoşi şi nu socotiţi că e rău ca filosofia poporului să fie credinţa în Dumnezeu, aşa cum tocana e curcanul cu ciuperci al săracului.

IX – Un frate descris de sora sa

Pentru a da o idee asupra vieţii din casa domnului episcop din Digne şi asupra felului în care cele două suflete cuvioase îşi legau faptele, gândurile şi chiar instinctele lor de femei lesne sperioase, de obiceiurile şi de gândurile episcopului, fără ca el să fie măcar nevoit să deschidă gura spre a

le exprima, n-avem decât să transcriem aici o scrisoare a domnişoarei Baptistine către doamna vicontesă de Boischevron, prietena ei din copilărie. Scrisoarea a fost găsită de noi.

Digne, 16 decembrie 18…

Dragă doamnă, nu trece o zi fără să vorbim de dumneavoastră. E obiceiul nostru, dar avem şi un motiv în plus. Închipuiţi-vă că, spălând şi ştergând tavanul şi pereţii, doamna Magloire a făcut unele descoperiri: acum, cele două odăi ale noastre, tapetate cu hârtie veche, spoită cu var, ar face cinste chiar unui castel ca al dumneavoastră. Doamna Magloire a dat jos tot tapetul. Dedesubt era ceva. Salonul meu, unde nu există nicio mobilă, şi de care ne folosim ca să întindem rufele la uscat, are o înălţime de cincisprezece picioare, o lăţime de optsprezece, tavanul aurit după moda veche şi cu grinzi ca la dumneavoastră. Era acoperit cu pânză, de pe vremea când aici fusese spital. În sfârşit, cu brâie de lemn, ca pe vremea bunicii. Dar să vedeţi camera mea. Doamna Magloire a descoperit sub vreo zece rânduri de tapete nişte picturi, care, fără să fie prea bune, pot fi păstrate. Una îl înfăţişează pe Telemac făcut cavaler de către Minerva[67]*. Şi din nou pe el, în grădinile… nu mai ştiu cum le spune; în sfârşit, acolo unde matroanele romane se duceau numai într-o singură noapte. Ce să vă mai spun? Bărbaţi romani şi femei romane (aici e un cuvânt neciteţ) şi aşa mai departe. Doamna Magloire le-a curăţit, iar la vară o să dreagă unele stricăciuni mărunte, o să lustruiască totul din nou şi camera mea va fi un adevărat muzeu.*

A găsit, de asemeni, într-un colţ al podului, două console de lemn de modă veche. Ni s-au cerut doisprezece franci pentru a le polei din nou, dar banii ăştia mai bine îi dăm săracilor, de altfel sunt tare urâte şi mi-ar plăcea mai degrabă o masă rotundă de mahon.

Sunt foarte fericită. Fratele meu e atât de bun! Dă tot ce are săracilor şi bolnavilor. Suntem foarte strâmtoraţi. Iarna aici e foarte aspră şi trebuie să facem ceva pentru cei nevoiaşi. De bine, de rău, noi avem căldură şi lumină. Astea-s marile noastre mulţumiri.

Fratele meu îşi are obiceiurile lui. Când vorbeşte despre asta, spune că aşa trebuie să fie un episcop. Închipuiţi-vă că uşa casei nu se încuie niciodată. Intră oricine pofteşte, de-a dreptul la fratele meu. Nu se teme de nimic, nici măcar noaptea. Asta-i vitejia lui, spune el.

Nu ne îngăduie să fim îngrijorate pentru el, nici mie, nici doamnei Magloire. Se expune tuturor primejdiilor şi nu vrea nici măcar să arătăm că ne dăm seama de ele. Trebuie să ştii să-l înțelegi.

Iese pe ploaie, umblă prin apă, pleacă la drum în toiul iernii. Nu se teme de întuneric, de drumurile deocheate, de întâlnirile primejdioase.

Anul trecut s-a dus singur prin nişte locuri bântuite de hoți. N-a vrut să ne ia cu dânsul. A lipsit cincisprezece zile; când s-a întors, nu i se întâmplase nimic; îl credeam mort şi el era teafăr. Spunea: „Iată cum m-au jefuit”. Şi a deschis o ladă plină cu toate odoarele catedralei din Embrun, pe care hoții i le dăruiseră.

De data asta, la întoarcere, deoarece îi ieşisem în întâmpinare la vreo două leghe împreună cu alți prieteni, nu m-am putut opri să nu-l dojenesc puțin, având însă grijă să-i vorbesc numai când trăsura făcea zgomot, ca nu cumva să mai audă şi altcineva.

La început îmi ziceam: nu există primejdie care să-l oprească; e grozav. Acuma, în sfârşit, m-am deprins. Îi fac semn doamnei Magloire să nu cumva să-i iasă din voie. Îşi pune viața în primejdie ori de câte ori vrea. Eu o iau cu mine pe doamna Magloire, intru în odaia mea, mă rog pentru el şi adorm. Sunt liniştită pentru că ştiu că dacă i s-ar întâmplă vreo nenorocire, asta ar însemna şi sfârşitul meu. M-aş înfățişa înaintea Domnului odată cu fratele şi cu episcopul meu. Doamnei Magloire i-a fost mult mai greu decât mie să se deprindă cu ceea ce numea ea imprudențele lui. Acum însă s-a obişnuit. Ne rugăm amândouă, ne e frică amândurora şi adormim împreună. Dacă diavolul ar intra în casă, nu ne-am sinchisi. La urma urmei, de ce ne-ar fi teamă în casa asta? Există totdeauna cineva lângă noi care e mai tare. Diavolul poate să treacă pe aici, dar bunul Dumnezeu este acela care sălăşluieşte cu noi.

Asta mi-e de ajuns. Fratele meu nu mai are nevoie să-mi spună niciun cuvânt. Îl înțeleg fără să vorbească şi ne lăsăm în grija Domnului.

Aşa se cuvine să ne purtăm cu oamenii superiori.

L-am întrebat pe fratele meu în privința lămuririlor pe care mi le cereți despre familia de Faux. Ştiți cum le ştie el pe toate, şi câte amintiri are, a rămas şi acum un regalist devotat. E vorba, în adevăr, de-o foarte veche familie normandă din regiunea Caën. Acum cinci sute de ani au existat un Raoul de Faux, un Jean de Faux şi un Thomas de Faux, care erau gentilomi, dintre care unul era senior de Rochefort. Ultimul a fost Guy-Etienne-Alexandre, colonel şi nu ştiu mai ce în cavaleria uşoară din

Bretania. Fiica lui, Marie-Louise, s-a măritat cu Adrien-Charles de Gramont, pair al Franței, colonel în regimentul de gardă şi locotenent general al armatei. Se scrie Faux, Fauq şi Faocq.

Dragă doamnă, rugați pe preacuvioasa dumneavoastră rudă, domnul cardinal, să ne pomenească în rugăciunile sale. Cât priveşte pe scumpa dumneavoastră Sylvanie, a făcut foarte bine că nu şi-a răpit din timpul atât de scurt pe care şi-l petrece lângă dumneavoastră pentru a-mi scrie. E sănătoasă, vă ascultă sfaturile şi se gândeşte cu drag la mine. E tot ce doresc. Mi-am amintit de ea prin dumneavoastră. Mă simt fericită. N-o duc prea rău cu sănătatea şi totuşi slăbesc mereu.

Cu bine. Nu mai am hârtie şi sunt nevoită să închei. Toate cele bune.

Baptistine.

P.S. Cumnata dumneavoastră se află tot aici, împreună cu cei tineri. Nepoțelul dumneavoastră e încântător. Ştiți că împlineşte în curând cinci ani? Ieri a văzut un cal cu genunchere şi a întrebat: „Ce are la genunchi?" E atât de drăguț, mititelul! Frățiorul lui târăşte o mătură veche prin casă ca pe-o trăsură şi strigă: „Hi!..."

Precum se vede din această scrisoare, cele două femei ştiau să se supună felului de viață al episcopului, cu darul deosebit al femeii care-l înțelege pe bărbat mai bine decât se poate înțelege el însuşi. Cu înfățişarea sa blândă şi nevinovată, care nu se dezmințea niciodată, episcopul de Digne săvârşea uneori fapte mari, îndrăznețe, uimitoare, fără să pară că-şi dă seama. Femeile tremurau, dar îl lăsau în pace. Uneori doamna Magloire încerca o mustrare înainte, dar niciodată în timpul sau după săvârşirea faptei. Nu-l stinghereau niciodată, nici măcar cu un semn, într-o acțiune începută. În anumite clipe, fără să fie nevoie să le-o spună, când poate nici el însuşi nu-şi dădea seama, atât de desăvârşită era simplicitatea sa, simțeau în chip nelămurit că se purta ca un adevărat episcop. Atunci nu mai erau decât două umbre în casă. Îl slujeau cu cea mai mare supunere şi, dacă pentru a-i fi pe plac trebuiau să dispară, dispăreau. Îşi dădeau seama, ca o admirabilă delicatețe de instinct, că anumite stăruințe pot stânjeni. De aceea, chiar când îl socoteau în primejdie, înțelegeau, dacă nu gândul, cel puțin firea lui şi nu-l mai sâcâiau cu grija lor. Îl încredințau lui Dumnezeu.

De altminteri, Baptistine spunea, cum s-a văzut mai sus, că sfârşitul fratelui ei va fi şi sfârşitul ei. Doamna Magloire nu spunea asta, dar o ştia.

X – Episcopul în fața unei lumi necunoscute

La puțină vreme după data scrisorii citate în paginile de mai înainte, el săvârşi – de-ar fi să dăm crezare spuselor oraşului – o faptă mult mai primejdioasă decât plimbarea prin munții împânziți de bandiți.

Lângă Digne, la țară, trăia un om în singurătate. Omul acesta, s-o spunem fără înconjur, era un fost convențional[68]. Se numea G.

Mica populație din Digne, vorbea despre convenționalul G. cu un fel de groază: „Un convențional! Vă dați seama ce-i asta?” Ăştia existau pe vremea când lumea se tutuia şi-şi zicea: „Cetățene!” Omul acesta era un fel de monstru. Nu votase chiar pentru moartea regelui, dar aproape. Era *quasi* regicid. Fusese un ins cumplit. Cum se face că, după întoarcerea principilor legitimi, omul ăsta nu fusese dat pe mâna justiției? Nu i s-ar fi tăiat capul, dacă vreți; trebuie să fim miloşi, fie; dar măcar exilul pe viață! O pildă, în sfârşit! Etc., etc. De altfel, mai era şi ateu, ca toți cei de teapa lui.

Flecăreli de gâşte pe socoteala unui vultur. Era oare un vultur acest G.? Da, dacă ținem seama de înspăimântătoarea lui singurătate. De vreme ce nu votase pentru moartea regelui, nu fusese trecut pe lista celor exilați şi putuse să rămână în Franța.

Locuia la trei sferturi de oră de oraş, departe de orice aşezare omenească, departe de orice drum, în nu ştiu ce adâncitură pierdută într-o vâlcea sălbatică. Se spunea că avea acolo un petec de pământ, o văgăună, o vizuină. Nici vecini, nici chiar trecători. De când se adăpostea în vâlceaua lui, poteca ce ducea într-acolo fusese năpădită de iarbă. Se vorbea despre locul acela ca despre casa călăului.

Totuşi, episcopul se gândea şi, din când în când, privea în zare spre locul în care un pâlc de arbori arăta unde e vâlceaua bătrânului convențional, şi-şi spunea: „Acolo se află un suflet stingher”. Iar în sinea lui adăuga: „Trebuie să mă duc să-l văd”. Dar trebuie, să mărturisim că gândul acesta, firesc la prima vedere, i se părea, după o clipă de chibzuială, ciudat şi imposibil, aproape respingător. Căci, de fapt, el împărtăşea părerea generală şi convenționalul îi inspira, fără să-şi dea prea bine seama, acel sentiment care este un fel de hotar al urii şi pe care-l exprimă atât de bine cuvântul

„dezgust”. Totuşi, o oaie râioasă îl poate oare speria pe păstor? Nu. Dar ce oaie! Bunul episcop era nedumerit. Uneori o pornea într-acolo, apoi se întorcea. Într-o zi, în sfârşit, se răspândi zvonul în oraş că un fel de ciobănaş, care-l slujea pe convenționalul G. în bârlogul său, venise să caute un doctor, că bătrânul nelegiuit trăgea să moară, că începuse să paralizeze şi că nu avea să mai apuce ziua de mâine. „Slavă Domnului!” spuneau unii.

Episcopul îşi luă toiagul, îşi puse mantia, din pricina anteriului prea uzat, cum am mai spus, dar şi din cauza vântului de seară care începea să sufle, şi porni.

Soarele apunea, atingând aproape zarea, când episcopul ajunse la locul blestemat. Îşi dădu seama, cu oarecare emoție, că se află lângă vizuină. Sări un şanț, trecu printr-un gard de mărăcini, sări un pârleaz, intră într-o grădiniță părăginită, înaintă câțiva paşi cu destulă îndrăzneală şi deodată, în fundul paraginii, după nişte mărăcinişuri înalte, zări văgăuna. Era un fel de cocioabă foarte joasă, sărăcăcioasă, micuță şi curată, acoperită cu viță de vie.

În fața uşii, într-un scaun vechi cu roți – care e jilțul țăranului – şedea un om cu părul alb, care zâmbea la soare. Lângă bătrân stătea în picioare un băiețaş – ciobănaşul. Tocmai îi întindea bătrânului o strachină cu lapte.

Pe când episcopul se uita la el, bătrânul glăsui:

— Mulțumesc, zise, nu mai am nevoie de nimic. Şi zâmbetul lui se întoarse dinspre soare la copil.

Episcopul înaintă. La zgomotul pasului său, bătrânul întoarse capul şi pe fața lui se întipări toată uimirea pe care o mai poți încerca după ce-ai trăit o viață întreagă.

— De când sunt aici, zise el, pentru întâia dată vine cineva la mine. Cine sunteți dumneavoastră, domnule?

Episcopul răspunse:

— Mă numesc Bienvenu Myriel.

— Bienvenu Myriel? Am mai auzit numele ăsta. Dumneavoastră vă spune poporul monseniorul Bienvenu?

— Mie.

Bătrânul spuse din nou, schițând un zâmbet:

— În cazul acesta, îmi sunteți episcop?

— Întrucâtva.

— Poftiți, domnule.

Convenționalul îi întinse episcopului mâna, dar episcopul nu i-o dădu, ci se mărgini să spună:

— Mă bucur să văd că m-au amăgit. Nu păreți deloc bolnav.

— Domnule, răspunse bătrânul, sunt pe cale să mă vindec. Tăcu o clipă, apoi spuse: Voi muri peste trei ceasuri. Pe urmă, adăugă: Sunt nițel doctor; ştiu când se apropie ceasul din urmă. Ieri mi-erau reci numai labele picioarelor; astăzi frigul mi-a ajuns la genunchi; acuma îl simt urcând până la brâu; când va ajunge la inimă, mă voi sfârşi. Ce frumos e soarele, nu-i aşa? Am cerut să fiu adus aici afară, ca să arunc o ultimă privire asupra lucrurilor. Puteți să-mi vorbiți; nu mă oboseşte deloc. Ați făcut bine venind să vedeți un om care trage să moară. E bine ca în asemenea clipe să nu fii singur. Cu toții avem manii; aş fi vrut să apuc răsăritul. Ştiu însă că nu mai am decât trei ceasuri. O să se înnopteze. La urma urmei, ce importanță are? Să sfârşeşti nu-i mare lucru. Nu-i nevoie neapărat să fie ziuă. Nu-i nimic. Voi muri sub cerul înstelat. Bătrânul se întoarse spre ciobănaş: Tu, du-te de te culcă! Ai stat de veghe toată noaptea. Eşti obosit.

Băiatul intră în colibă.

Bătrânul îl urmări cu privirea şi adăugă, ca şi cum ar fi vorbit singur:

— Pe când el o să doarmă, eu am să mor. Somnul lui poate fi bun vecin cu somnul meu.

Episcopul nu era atât de mişcat cum s-ar fi putut crede. I se părea că nu simte prezența lui Dumnezeu în felul acesta de a muri. La drept vorbind – pentru că micile contradicții ale sufletelor mari se cer deopotrivă scoase la iveală – el, care cu alt prilej râdea cu atâta poftă când i se spunea „înălțimea sa”, era oarecum jignit că nu i se spune „monseniore” şi era cât pe ce să spună şi el „cetățene”. Avea o poftă de familiaritate ursuză, destul de obişnuită la medici şi la preoți, dar cu care el nu era deprins. La urma urmei, omul acesta, convenționalul acesta, reprezentantul poporului, fusese pe vremuri atotputernic; pentru întâia dată, poate, în viața lui, episcopul se simți pornit să fie aspru.

Convenționalul îl privea totuşi cu o cordialitate sfioasă, din care se putea desprinde toată umilința celui ce se află în pragul morții.

La rândul său, episcopul, deşi de obicei se ferea să se lase mânat de curiozitate, care, după el, era vecină cu jignirea, nu se putea împiedica de a-l privi pe convențional cu o atenție care, nefiind izvorâtă din simpatie, i-ar fi fost poate luată în nume de rău de conştiința sa, dacă s-ar fi aflat în fața

oricărui alt om. Un convenţional, însă, i se părea oarecum un om pus în afara legii, scos chiar şi din legea milei.

Liniştit, cu capul sus, cu glas răsunător, G. era unul dintre acei octogenari puternici care stârnesc uimirea fiziologului. Revoluția a avut mulți oameni dintr-ăştia, pe măsura epocii. Ghiceai în acest bătrân un om încercat. Deşi atât de aproape de moarte, îşi păstrase înfăţişarea unui om sănătos. Avea în căutătura lui limpede, în vorba lui răspicată, în mişcarea vânjoasă a umerilor, ceva care alunga moartea. Azrael, îngerul mahomedan al morții, s-ar fi întors din drum, crezând c-a greşit uşa. G. părea că moare pentru că voia să moară. Era o agonie de bunăvoie. Numai picioarele îi erau țepene. Pe acolo îl încleştau umbrele. Picioarele îi erau moarte şi reci, iar capul trăia cu toată puterea vieţii şi părea învăluit în lumină. G. semăna în această grea clipă cu regele acela din povestea orientală, jumătate carne, jumătate marmură.

Lângă el era o piatră. Episcopul se aşeză. Îi vorbi fără înconjur.

— Vă felicit, spuse el pe un ton de dojană. N-aţi votat totuşi pentru moartea regelui.

Convenționalul păru că nu bagă de seamă subînțelesul amar al cuvântului „totuşi”. Răspunse. Zâmbetul îi pierise cu totul de pe față.

— Nu vă grăbiţi să mă felicitaţi, domnule. Am votat pieirea tiranului.

Era un glas neînduplecat, faţă-n faţă cu un glas aspru.

— Ce vreţi să spuneţi? zise episcopul.

— Vreau să spun că există un tiran al omului: ignoranța. Am votat pieirea acestui tiran. Tiranul ăsta a născocit regalitatea, care e stăpânirea dobândită prin fals, pe când ştiinţa e autoritatea cucerită prin adevăr. Omul nu trebuie să fie guvernat decât de ştiinţă.

— Şi de conştiinţă, adăugă episcopul.

— E acelaşi lucru. Conştiinţa e cantitatea de ştiinţă înnăscută pe care o avem în noi.

Monseniorul Bienvenu asculta, oarecum nedumerit, felul acesta de a vorbi, foarte nou pentru el.

Convenționalul urmă:

— Cât despre Ludovic al XVI-lea, am spus nu. Nu mă cred îndreptăţit să ucid un om; dar mă simt dator să stârpesc răul. Am votat sfârşitul tiranului. Adică sfârşitul prostituţiei pentru femeie, sfârşitul sclaviei pentru bărbat, sfârşitul întunericului pentru copil. Votând pentru republică, am votat pentru toate astea. Am votat pentru fraternitate, pentru unire, pentru lumină. Mi-am

dat sprijinul la prăbuşirea prejudecăţilor şi a greşelilor. Năruirea greşelilor şi a prejudecăţilor aduce lumină. Noi am doborât lumea cea veche, iar lumea cea veche, hârdău plin de mizerii, revărsându-se asupra omenirii, s-a schimbat într-o urnă de fericire.

— Fericire îndoielnică, spuse episcopul.

— Aţi putea spune fericire tulburată; iar astăzi, după întoarcerea fatală a trecutului care se numeşte 1814, fericire apusă. Vai! N-am ştiut să mergem până la capăt, recunosc; am dărâmat vechiul regim în fapte, dar nu l-am putut desfiinţa cu totul în gândurile oamenilor. Nu-i de ajuns să înăbuşim abuzurile; trebuie să schimbăm moravurile. Moara nu mai este, dar vântul tot mai suflă.

— Aţi dărâmat. A dărâma poate fi de folos; dar nu mă încred într-o dărâmare pornită din mânie.

— Dreptul nu e străin de mânie, domnule episcop, iar mânia dreptului e un element de progres. Orice s-ar spune, Revoluţia Franceză e cel mai mare pas înainte al omenirii. Imperfectă, poate, dar sublimă. A scos la iveală toate problemele sociale. A îmblânzit spiritele; a liniştit, a potolit, a luminat; a făcut să se reverse pe pământ valuri de civilizaţie. A fost bună. Revoluţia Franceză e încoronarea omenirii.

Episcopul nu se putu opri de-a murmura:

— Da? ’93!

Convenţionalul se îndreptă în scaun cu o solemnitate aproape lugubră şi, atât cât poate striga un muribund, strigă:

— Aha! ’93! Aici e aici! Mă aşteptam la asta. Un nor s-a îngrămădit vreme de o mie cinci sute de ani. După cincisprezece veacuri s-a revărsat. Faceţi procesul trăsnetului.

Episcopul simţi, fără să-şi mărturisească poate, că fusese atins. Totuşi se stăpâni. Răspunse:

— Judecătorul vorbeşte în numele justiţiei; preotul vorbeşte în numele milei, care nu-i altceva decât o justiţie mai nobilă. Trăsnetul nu poate greşi. Şi adăugă, privindu-l ţintă pe Convenţional: Ludovic al XVII-lea[69]?

Convenţionalul întinse mâna şi-l apucă pe episcop de braţ:

— Ludovic al XVII-lea! Poftim! După cine plângeţi! După un copil nevinovat? Atunci, fie! Plâng şi eu împreună cu dumneavoastră. După vlăstarul regal? Daţi-mi voie să mă gândesc. Pentru mine, fratele lui Cartouche[70], copil nevinovat, spânzurat de subsuori în Piaţa Grève, până ce şi-a dat sufletul, pentru singura crimă că a fost fratele lui Cartouche, nu e

mai puțin vrednic de compătimire decât nepotul lui Ludovic al XV-lea, copil nevinovat, martirizat în turnul Templului pentru singură crimă de-a fi fost nepotul lui Ludovic al XV-lea.

Domnule, spuse episcopul, nu-mi plac aceste apropieri de nume.

— Cartouche? Ludovic al XV-lea? Pentru care dintre ei protestați?

Urmă o clipă de tăcere. Episcopului începuse să-i pară rău că venise şi totuşi ceva de neînțeles îl făcea să se simtă uşor zdruncinat.

Convenționalul adăugă:

— O, părinte, nu vă place crudul adevăr. Lui Isus îi plăcea. Punea mâna pe bici şi curăța templul. Biciul lui plin de fulgere ştia să spună cele mai crunte adevăruri. Când striga: *Sinite parvulos*[71]…nu făcea nicio deosebire între copii. Nu s-ar fi sfiit să pună alături de moştenitorul lui Barabbas[72] pe moştenitorul lui Irod[73]. Domnule, nevinovăția e ea însăşi propria-i cunună. Nevinovăția n-are nevoie să fie princiară. E tot atât de augustă în zdrențe, ca şi împodobită cu crini.

— Aşa e! spuse episcopul cu o voce înceată.

— Mai departe, urmă convenționalul G., ați pomenit de Ludovic al XVII-lea. Să ne înțelegem. Îi plângem pe toți nevinovații, pe toți martirii, pe toți copiii, pe cei de jos, ca şi pe cei de sus? Sunt de aceeaşi părere. Dar atunci, v-am mai spus, trebuie să ne întoarcem înainte ce ’93, iar lacrimile noastre trebuie să înceapă să curgă înainte de Ludovic al XII-lea. Voi plânge pentru vlăstarele regale împreună cu dumneavoastră, cu condiția ca şi dumneavoastră să plângeți cu mine vlăstarele poporului.

— Îi plâng pe toți, spuse episcopul.

— Deopotrivă! exclamă G., şi dacă balanța trebuie să încline, să fie de partea poporului. Prea a suferit mult.

Urmă iar o scurtă tăcere. De astă dată o rupse convenționalul. Se ridică într-un cot, îşi prinse obrazul între degete, aşa cum facem fără să vrem atunci când punem întrebări sau când ne gândim, şi se adresă episcopului cu o privire plină de toate puterile agoniei. Fu aproape ca o explozie:

— Da, domnule, prea mult a suferit poporul. Şi-n definitiv, de asta ați venit aici, ca să mă descoaseți şi să-mi vorbiți de Ludovic al XVII-lea? Eu nu vă cunosc. De când mă aflu prin părțile astea, am trăit singur în ograda asta, fără să ies vreodată pe-afară, fără să văd pe altcineva decât pe băiatul care mă îngrijeşte. Numele dumneavoastră, e drept, a ajuns cam nedesluşit până la mine şi, trebuie să recunosc, într-o lumină prielnică; dar asta nu înseamnă nimic. Oamenii îndemânatici au atâtea mijloace de-a câştiga

încrederea celor simpli! Dar, fiindcă veni vorba, n-am auzit huruitul trăsurii dumneavoastră; aţi lăsat-o, desigur, dincolo de tufiş, la răspântie. Nu vă cunosc, vă spun. Mi-aţi spus că sunteţi episcopul, dar asta nu mă lămureşte câtuşi de puţin asupra dumneavoastră. Într-un cuvânt, vă repet întrebarea: cine sunteţi? Un episcop, adică un prinţ al bisericii, un personaj aurit, cu blazon, cu avere şi cu venituri însemnate – episcopia din Digne are un venit fix de cincisprezece mii de franci şi zece mii de franci din venituri întâmplătoare, în total douăzeci şi cinci de mii de franci – cu bucătării şi cu servitorime în livrea; sunteţi unul dintre aceia care se hrănesc bine, care mănâncă vineri păsări, care se fudulesc în trăsuri de gală cu lachei în faţă şi la spate, care stau în palate şi merg numai pe sus, în numele Domnului care mergea cu picioarele goale. Sunteţi un prelat; aveţi venituri, palate, cai, valeţi, masă îmbelşugată, toate desfătările vieţii; le aveţi toate astea ca şi alţii şi, ca şi alţii, vă bucuraţi de ele; foarte bine; dar asta spune prea mult, sau nu spune nimic; pe mine nu mă luminează asupra valorii dumneavoastră reale şi adevărate, asupra dumneavoastră care veniţi probabil cu gândul de a-mi aduce mântuirea. Cu cine stau de vorbă? Cine sunteţi?

Episcopul lăsă capul în jos şi răspunse:

— *Vermis sum*[74]!

— Vierme cu trăsură! mormăi convenţionalul.

Era rândul convenţionalului să fie trufaş şi al episcopului să se arate umil.

Episcopul spuse cu blândeţe:

— Domnule, fie şi-aşa! Dar lămureşte-mă: întrucât trăsura mea, care e la doi paşi dincolo de copaci, întrucât masa mea îmbelşugată şi păsările pe care le mănânc vineri, întrucât veniturile mele de douăzeci şi cinci de mii de franci, întrucât palatul meu şi lacheii pe care-i am, dovedesc că mila nu-i o virtute, că iertarea nu-i o datorie şi că ’93 n-a fost cumplit?

Convenţionalul îşi trecu mâna pe frunte ca pentru a alunga un nor.

— Înainte de a vă răspunde, zise el, vă rog, să mă iertaţi. Am greşit, domnule. Vă aflaţi la mine, sunteţi oaspetele meu. Trebuie să fiu politicos. Dumneavoastră discutaţi ideile mele; se cuvine să mă mărginesc a combate raţionamentele dumneavoastră. Bogăţiile şi desfătările dumneavoastră sunt argumente pe care le am împotriva dumneavoastră în discuţie, dar nu-i frumos să mă folosesc de ele. Vă făgăduiesc că n-am s-o mai fac.

— Vă mulţumesc, spuse episcopul.

G. continuă:

— Să ne întoarcem la lămurirea pe care mi-o cereți. Unde am rămas? Ce spuneați? Că ’93 a fost cumplit?

— Da, cumplit! zise episcopul. Ce credeți despre Marat, care bătea din palme în fața ghilotinei?

— Ce credeți despre Bossuet care binecuvânta persecuțiile religioase?

Răspunsul era aspru, dar mergea drept la țintă, cu siguranța unei săgeți. Episcopul tresări; nu-i veni în minte nicio ripostă, dar se simțea jignit de felul cum fusese pomenit numele lui Bossuet. Chiar şi spiritele superioare au idolii lor şi uneori se simt parcă rănite de lipsa de respect a logicii.

Convenționalul începuse să gâfâie; respirația agitată a agoniei, amestecată cu suflul din umbră, îi tăia glasul; privirea însă îi era cu desăvârşire lucidă. Continuă:

— Aş vrea să mai spun încă ceva. În afară de revoluție – care, privită în întregul ei, este o uriaşă afirmație omenească – ’93, vai! e o replică. Îl găsiți cumplit, dar toată monarhia, domnule? Carrier[75] e un bandit; dar ce nume îi dați lui Montrevel[76]? Fouquier-Tinville[77] e un ticălos, dar ce părere aveți despre Lamoignon-Bâville?[78] Miallard[79] groaznic, dar Salux Tavannes[80], mă rog? Moş Duchesne[81] e feroce, dar ce epitet îmi veți găsi pentru moş Letellier[82]? Jordan-Coupe-Tête[83] e un monstru, dar mai mic decât domnul marchiz de Louvois[84]. Domnule, domnule, o plâng pe Marie-Antoinette, arhiducesă şi regină, dar o plâng şi pe biata hughenotă care, în 1685, sub Ludovic cel Mare, domnule, pe când îşi alăpta copilul, a fost legată, goală până la brâu, de un stâlp, şi copilul ținut la distanță; sânul i se umplea de lapte şi inima de spaimă; micuțul, galben şi flămând, vedea sânul, trăgea să moară şi țipa; iar călăul îi spunea femeii, care era şi mamă şi doică: „Leapădă-te!”, punând-o să aleagă între moartea copilului şi moartea conştiinței. Ce spuneți de acest chin al lui Tantal[85] aplicat unei mame? Domnule, țineți minte lucrul acesta: Revoluția Franceză a avut rosturile ei. Înverşunarea ei va fi iertată de viitor. Urmarea ei e o lume mai bună. Loviturile ei cele mai grozave au adus o mângâiere neamului omenesc. E de ajuns. Mă opresc; prea am dreptate. De altfel, mă sfârşesc. Şi, fără să se mai uite la episcop, convenționalul îşi încheie gândul cu aceste cuvinte liniştite: Da, brutalitățile progresului se numesc revoluții. Când li se pune capăt, recunoaştem că neamul omenesc a fost zgâlțâit, dar a înaintat.

Convenționalul nu-şi dădea seama că luase cu asalt, una după alta, toate întăriturile lăuntrice ale episcopului. Mai rămăsese totuşi una, şi de pe

această ultimă poziție de rezistență a monseniorului Bienvenu porniră cuvintele în care se vădea din nou aproape toată asprimea de la început:

— Progresul trebuie să creadă în Dumnezeu. Binele nu poate avea slujitori nelegiuiți. Ateul e un rău cârmuitor de oameni.

Bătrânul reprezentant al poporului nu răspunse. Avu un fior. Se uită la cer şi o lacrimă se ivi încetişor în umbra genelor.

Când pleoapa fu plină, lacrima se prelinse pe obrazul pământiu şi el spuse, aproape bâiguind, încet, ca şi cum şi-ar fi vorbit lui însuşi, cu ochii pierduți în gol!

— O, tu, ideal, numai tu exişti!

Episcopul simți un fel de zguduire ce nu se poate descrie.

După o scurtă tăcere, bătrânul ridică un deget spre cer şi spuse:

— Infinitul există. E-acolo. Dacă infinitul n-ar avea eul său, eul ar fi hotarul său; n-ar mai fi infinit: cu alte cuvinte, n-ar mai exista. El însă există. Deci are eul său. Acest eu al infinitului e Dumnezeu.

Muribundul rostise aceste ultime cuvinte cu glas tare şi cu înfiorarea extazului, ca şi cum ar fi văzut pe cineva. După ce vorbi, ochii i se închiseră. Sforțarea îl sleise. Se vedea că trăise într-o clipă cele câteva ceasuri pe care le mai avea de trăit. Ceea ce spusese îl apropiase de moarte. Clipa supremă sosea.

Episcopul înțelese; trebuia să se grăbească; venise ca preot; de la răceala cea mai mare trecu treptat la emoția cea mai adâncă; se uită la ochii închişi, luă mâna bătrână, zbârcită şi înghețată, şi se plecă asupra muribundului.

— Ceasul acesta e ceasul Domnului. Nu credeți c-ar fi păcat să ne fi întâlnit în zadar?

Convenționalul deschise din nou ochii. Pe fața lui se întipărise o expresie gravă şi întunecată.

— Domnule episcop, spuse el, cu o încetineală care se datora poate mai degrabă mândriei sufleteşti decât slăbirii puterilor, mi-am petrecut viața în meditație, studiu şi contemplare. Aveam şaizeci de ani când țara m-a chemat şi mi-a cerut să mă ocup de treburile publice. M-am supus. Se petreceau abuzuri; le-am combătut. Existau tiranii; le-am nimicit. Existau drepturi şi principii; le-am proclamat şi propovăduit. Teritoriul era cotropit; l-am apărat. Franța era amenințată; i-am dat pieptul meu drept scut. N-am fost bogat; sunt sărac. Am fost unul dintre conducătorii statului; pivnițele Tezaurului erau atât de pline, încât a fost nevoie să se proptească zidurile, gata să se năruiască sub povara aurului şi argintului; eu luam masă cu un

franc şi zece centime în strada l’Arbre Sec. I-am ajutat pe oropsiți, i-am alinat pe suferinzi. Am sfâşiat pânza altarului, e drept, dar am făcut-o pentru a pansa rănile patriei. Am susținut întotdeauna mersul înainte al omenirii spre lumină şi m-am împotrivit adesea progresului necruțător. Când s-a ivit prilejul, mi-am sprijinit adversarii, pe voi. Era la Peteghem, în Flandra, acolo unde regii merovingieni îşi aveau palatele de vară, o mânăstire a urbaniştilor, mânăstirea Sainte-Claire din Beaulieu; am salvat-o în 1793. Mi-am făcut datoria după puterile mele şi am făcut tot binele pe care l-am putut face. După aceea am fost izgonit, hărțuit, urmărit, persecutat, ponegrit, batjocorit, huiduit, blestemat, proscris. De ani de zile, cu părul albit, simt că oamenii se cred îndreptățiți să mă disprețuiască; pentru mulțimea neştiutoare am înfățişarea unui blestemat şi, fără să duşmănesc pe nimeni, primesc singurătatea urii. Acum am optzeci şi şase de ani; mor. Ce vreți de la mine?

— Binecuvântarea! spuse episcopul.

Şi îngenunche.

Când episcopul ridică privirea, fața convenționalului se înseninase. Îşi dăduse sfârşitul.

Episcopul se întoarse acasă, copleşit de nu se ştie ce gânduri. Petrecu toată noaptea în rugăciuni. A doua zi, câțiva curioşi încercară să-i vorbească despre convenționalul G.; el se mărgini să le arate cerul. De-atunci dragostea şi mila lui față de nevoiaşi şi de suferinzi spori. Orice aluzie la „bătrânul scelerat G.” îl făcea să cadă într-o tulburare neobişnuită. Nimeni n-ar fi putut spune că trecerea acestui spirit prin fața spiritului său şi răsfrângerea acestei mari conştiințe într-a sa nu-l ajutaseră întrucâtva să se apropie de desăvârşire. Fireşte, această „vizită duhovnicească” fu un bun prilej de clevetiri pentru diferitele tabere din localitate. „Trebuia oare să se ducă un episcop la căpătâiul unui astfel de muribund? De bună seamă, nu putea fi vorba de o convertire. Toți revoluționarii sunt nişte eretici. Atunci de ce s-a dus? Ce-a căutat acolo? S-a dus numai din curiozitate, împins de diavol.”

Într-o zi, o văduvă de neam, din soiul obraznic care se credea spiritual, i se adresă cu o vorbă de duh:

— Monseniore, lumea se întreabă când veți purta şi înălțimea-voastră boneta roşie.

— O! O! Iată o culoare buclucaşă, răspunse episcopul. Din fericire, cei care o disprețuiesc la bonetă, o venerează la pălărie!…

XI – O rezervă

Am risca foarte mult să ne înşelăm dacă am deduce de-aici că monseniorul Bienvenu era un „episcop filosof” sau un „preot patriot”. Întâlnirea, sau ceea ce s-ar putea numi apropierea lui de convenționalul G., îi lăsase un fel de uimire care-l făcuse şi mai blajin. Atâta tot.

Deşi monseniorul Bienvenu n-a fost câtuşi de puțin om politic, e poate locul să arătăm aici, foarte pe scurt, atitudinea lui față de evenimentele de pe atunci, presupunând că monseniorul Bienvenu se va fi gândit vreodată să aibă vreo atitudine. Să ne întoarcem, deci, cu câțiva ani în urmă. Puțin după înălțarea domnului Myriel la rangul de episcop, împăratul îl făcuse baron al imperiului, împreună cu mai mulți alți episcopi. Arestarea papei s-a petrecut, cum se ştie, în noaptea de 5 spre 6 iulie 1809; cu prilejul acesta, domnul Myriel a fost chemat de Napoleon la sinodul episcopilor din Franța şi din Italia, care fusese convocat la Paris. Sinodul s-a ținut la Notre-Dame şi s-a întrunit pentru întâia dată la 15 iunie 1811 sub preşedinția domnului cardinal Fesch[86]. Domnul Myriel făcea parte dintre cei nouăzeci şi cinci de episcopi care răspunseseră inițiativei. Dar n-a luat parte decât la o singură şedință şi la trei sau patru conferințe restrânse. Episcop al unei eparhii de munte, trăind în mijlocul naturii, în simplitate rustică şi lipsuri, părea să aducă, printre aceste eminente personaje, idei care schimbau temperatura adunării. Se întoarse în grabă la Digne. Fu descusut asupra acestei întoarceri pripite şi el răspunse:

— Îi stinghiream. Le aduceam aerul de afară. Le făceam impresia unei uşi deschise.

Altă dată spuse:

— Ce vreți? Monseniorii ăştia sunt prinți. Eu nu-s decât un episcop de țară.

Adevărul e că displăcuse. Printre alte ciudățenii, într-o seară, pe când se găsea la unul dintre colegii săi cei mai de vază, merse până acolo încât spuse:

— Frumoase pendule! Frumoase covoare! Frumoase livrele! Grozav trebuie să stingherească. O! Eu n-aş vrea să am tot prisosul ăsta care să-mi

strige mereu în urechi: „Sunt oameni care mor de foame! Sunt oameni care îngheață de frig! Sunt săraci! Sunt atâția săraci!”…

În treacăt fie zis, ura împotriva luxului nu-i o ură întemeiată. Ura aceasta ar trebui să cuprindă şi ura împotriva artelor. Totuşi, pentru oamenii bisericii, în afară de cheltuieli de reprezentare şi de ceremonii, luxul e o greşeală. Pare că dovedeşte deprinderi nu tocmai caritabile. Un preot n-are rost să fie bogat. Preotul trebuie să fie cât mai aproape de săraci. Ar putea pleca urechea neîncetat, zi şi noapte, la toate amărăciunile, la toate nenorocirile, la toate mizeriile, dacă n-ar cunoaşte prin el însuşi, cât de cât, sfânta mizerie, ca praful stârnit de muncă? Ne-am putea închipui un om lângă jeratic căruia să nu-i fie cald? Ne-am putea închipui un muncitor care lucrează fără-ncetare la un cuptor şi care să n-aibă niciun fir de păr ars, nicio unghie înnegrită, niciun strop de sudoare, nicio urmă de fum pe față? Cea dintâi dovadă a milei la un preot, şi mai ales la un episcop, e sărăcia.

Iată, fără îndoială, ce gândea domnul episcop din Digne.

N-ar trebui să se creadă, de altfel, că împărtăşea, în anumite chestiuni delicate, ceea ce noi numim „ideile secolului”. Nu se prea amesteca în certurile teologice ale zilei şi trecea sub tăcere chestiunile care compromit biserica şi statul; dar dacă cineva şi-ar fi dat osteneala, ar fi descoperit că era mai mult *ultramontan* decât *galican*[87]. Întrucât facem un portret şi nu vrem să ascundem nimic, suntem nevoiți să adăugăm că a rămas nepăsător la prăbuşirea lui Napoleon. Începând din 1813, a aderat la toate manifestările ostile sau le-a aplaudat. A refuzat să-l vadă la întoarcerea sa din insula Elba şi s-a ferit să ordone în eparhia sa rugăciuni publice pentru împărat în timpul celor o sută de zile.

În afară de sora sa, domnişoara Baptistine, mai avea doi frați: unul general, celălalt prefect. Le scria destul de des amândurora. Păstră oarecare răceală față de primul, câtăva vreme, deoarece, pe când comanda în Provence, pe vremea debarcării, de la Cannes[88], generalul se pusese în fruntea a o mie două sute de oameni şi pornise pe urmele împăratului, în aşa fel încât să-l facă scăpat. Corespondența lui rămăsese mai caldă față de celălalt frate, fostul prefect, un om cinstit şi demn, care trăia retras la Paris, în strada Cassette.

Monseniorul Bienvenu avusese deci şi el cândva spirit de partid, ceasul lui de amărăciune, zbuciumul lui. Umbra pasiunilor trecătoare se abătu şi asupra acestui suflet mare şi blând, preocupat de problemele eternității. Fireşte un om ca el nu trebuia să aibă păreri politice. Să nu fim înțeleşi

greşit; nu confundăm aşa-zisele „păreri politice” cu marea aspirație spre progres, cu sublimul crez patriotic, democratic, omenesc, care, în zilele noastre, trebuie să alcătuiască fondul oricărei minți generoase. Fără să intrăm în adâncul unor lucruri care nu au decât o legătură indirectă cu subiectul cărții de față, vom spune doar atât: ar fi fost frumos ca monseniorul Bienvenu să nu fi fost regalist şi ca privirea lui să nu se fi abătut nicio singură clipă de la contemplarea senină, care, pe deasupra tuturor frământărilor omeneşti, vede strălucind cele trei lumini neprihănite: Adevărul, Dreptatea, Mila.

Recunoscând totuşi că Dumnezeu nu-l făcuse pe monseniorul Bienvenu pentru vreo funcție politică, am fi înțeles şi admirat protestul în numele dreptului şi al libertății, opoziția mândră, rezistența primejdioasă şi dreaptă față de atotputernicul Napoleon. Dar ceea ce ne place față de cei ce se înalță, ne place mai puțin față de cei ce cad. Ne place lupta atâta vreme cât există primejdie; şi, în orice caz, numai luptătorii din prima clipă au dreptul să fie răzbunătorii din urmă. Cel ce n-a fost acuzator îndărătnic în epoca prosperității, trebuie să tacă în fața prăbuşirii. Denunțătorul succesului e singurul judecător firesc al căderii. În ceea ce ne priveşte, atunci când providența intră în joc şi loveşte, o lăsăm să-şi vadă de treabă. Anul 1812 începe să ne descurajeze. În 1813, rupând cu laşitate tăcerea, acel corp legislativ taciturn, încurajat de un şir de catastrofe, ne-a stârnit indignarea şi ar fi fost o greşeală să aplaudăm; în 1814, în fața mareşalilor trădători, în fața senatului care trecea de la o ticăloşie la alta, insultând după ce divinizase, în fața idolatriei care da înapoi scuipându-şi idolul, era o datorie să întorci capul; în 1815, când marile dezastre pluteau în aer, când Franța simțea fiorul catastrofei apropiate, când se întrezări un Waterloo deschis sub paşii lui Napoleon – dureroasa aclamație adresată de armată şi de popor unui osândit al sorții n-avea nimic ridicol şi, făcând toate rezervele asupra despotului, o inimă ca a episcopului din Digne n-ar fi trebuit să nesocotească ceea ce era măreț şi mişcător în îmbrățişarea fierbinte, pe marginea prăpastiei, dintre o mare națiune şi un om mare.

Dar în afară de asta, a fost, în orice împrejurare, drept, sincer, cumsecade, inteligent, simplu şi demn, binefăcător şi binevoitor, ceea ce este tot o binefacere. Era un preot, un înțelept, un om întreg. Trebuie să recunoaştem că, şi în atitudinea politică pe care i-am reproşat-o şi pe care suntem porniți s-o judecăm cu asprime, el a fost îngăduitor şi uşor de înduplecat, poate chiar mai mult decât noi înşine.

Portarul primăriei fusese pus acolo de împărat. Era un fost subofiţer din vechea gardă, combatant de la Austerlitz, bonapartist convins. Îi scăpau din când în când bietului om cuvinte nechibzuite, pe care legea de atunci le socotea „expresii sediţioase". De când profilul imperial dispăruse de pe Ordinul Legiunii de onoare, nu se mai îmbrăca „în uniformă", cum spunea el, ca să nu fie silit să-şi pună decoraţia. Scosese el singur cu pietate efigia imperială de pe crucea dată de Napoleon; rămăsese pe ea o gaură pe care n-a încercat s-o astupe niciodată. „Mai bine mor, spunea el, decât să port pe piept cele trei broaşte[89]". Îşi bătea joc în gura mare de Ludovic al XVII-lea. „Un bătrân gutos cu ghetre englezeşti, spunea el. Ducă-se în Prusia cu barba lui de capră!" Era fericit că putea uni într-o singură imprecaţie cele două lucruri ce-i erau mai nesuferite: Prusia şi Anglia. Făcu atâtea pozne, încât îşi pierdu postul. Se pomeni zvârlit pe drumuri, fără pâine, cu nevastă şi copii. Episcopul îl chemă la el, îl mustră cu blândeţe şi-l numi uşier la catedrală. În eparhie domnul Myriel era adevărat păstor, prietenul tuturor.

După nouă ani, monseniorul Bienvenu se bucura în oraşul Digne, mulţumită faptelor sale bune şi blândeţii sale, de o veneraţie caldă, filială. Purtarea lui chiar faţă de Napoleon a fost înţeleasă şi iertată în chip tacit de către popor, care-şi adora împăratul, dar care-şi iubea şi episcopul.

XII – Singurătatea Monseniorului Bienvenu

Pe lângă un episcop se află mai întotdeauna un pâlc de preoţi mărunţi, ca un stol de tineri ofiţeri în jurul unui general. Sunt cei pe care fermecătorul sfânt Francisc din Sales[90] îi numeşte undeva „pui de preoţi". Orice carieră are aspiranţii săi, care fac alai celor ajunşi. Nu există putere care să nu aibă anturajul ei; nu există avere care să nu aibă curtenii ei. Cei ce vor să-şi facă un viitor roiesc în jurul prezentului strălucitor. Orice metropolă are statul său major. Orice episcop cu oarecare influenţă are pe lângă el o echipă de heruvimi seminarişti, care fac strajă şi păstrează ordinea în palatul episcopal şi care stau de gardă în jurul zâmbetului monseniorului. A fi pe placul unui episcop înseamnă pentru un subdiacon a fi cu piciorul în scară. Trebuie să-ţi croieşti drum. Apostolatul nu dispreţuieşte canonicatul.

Aşa cum în alte domenii există oameni cu vază, în biserică există ranguri mari. Aceştia sunt episcopii cu trecere, bogaţi, cu venituri mari, dibaci, acceptaţi de lume, ştiind desigur să se roage, dar ştiind să şi ceară, silind fără mustrări de conştiinţă o întreagă eparhie să facă anticameră, trăsură de unire între sacristie şi diplomaţie, mai mult prelaţi decât episcopi. Fericiţi cei ce le câştigă încrederea! Bucurându-se de credit, ei fac să curgă în jurul lor – asupra celor prevenitori şi a celor favorizaţi şi peste întreg acest tineret care ştie să placă – parohiile grase, veniturile canonice, arhidiaconatele, duhovniciile şi funcţiile la catedrale, în aşteptarea demnităţilor episcopale. Înaintând ei înşişi, înlesnesc ascensiunea sateliţilor lor; e un întreg sistem solar în mişcare. Strălucirea lor se răsfrânge şi asupra suitei. Belşugul lor se fărâmiţează în culise sub formă de mici şi mănoase promoţii. Cu cât e mai mare eparhia patronului, cu atât e mai grasă parohia favoritului. Şi, pe urmă, Roma e aproape. Un episcop care se pricepe să ajungă arhiepiscop ştie ce are de făcut ca să ajungă cardinal, te introduce în conclav[91], intri în sinodul curţii papale, primeşti mantia episcopală, iată-te auditor, camerier al papei, monsenior, şi de la înălţime la eminenţă nu mai e decât un pas, iar între eminenţă şi sanctitate nu mai e decât deşertăciunea unui vot. Orice tichie poate visa să se schimbe în tiară. Preotul e singurul om din zilele noastre care poate ajunge în chip firesc rege; şi ce rege! Rege suprem! De aceea, ce pepinieră de aspiraţii e un seminar! Câţi copii sfioşi de cor, câţi preoţi tineri nu poartă scris pe frunte semnul norocului. Ambiţia, se numeşte pe sine vocaţie; cine ştie? Poate cu bună credinţă, înşelându-se singură, cu toată cucernicia.

Modest, sărac, deosebit, monseniorul Bienvenu nu era socotit printre pontifi. Se vedea asta din lipsa desăvârşită a tinerilor preoţi din jurul lui. Se ştia că la Paris „n-a avut nicio trecere”. Niciun viitor deosebit nu părea să-l aştepte pe bătrânul singuratic. Niciun mugure al ambiţiei nu se încumeta să înflorească în umbra sa. Canonicii şi marii săi vicari erau nişte bătrâni cumsecade, oameni din popor, ca şi el, zăvoriţi, ca şi el, în această eparhie fără perspective de cardinalat şi care semănau cu episcopul lor, cu singura deosebire că ei erau sfârşiţi, iar el era desăvârşit. Era atât de vădită imposibilitatea de a face carieră pe lângă monseniorul Bienvenu, încât, abia ieşiţi din seminar, tinerii hirotonisiţi de el luau recomandaţii de la arhiepiscopii din Aix sau din Auch şi plecau în grabă într-acolo. Căci, în definitiv, repetăm, ne place să fim săltaţi. Un sfânt care trăieşte într-o abnegaţie fără măsură înseamnă o vecinătate primejdioasă; ar putea să

transmită prin molipsire o sărăcie fără leac, înțepenirea articulațiilor necesare înaintării – într-un cuvânt, mai multă renunțare decât e de dorit; şi oamenii se feresc de virtutea asta râioasă. Aşa se explică izolarea monseniorului Bienvenu. Trăim într-o societate întunecată. A reuşi, iată învățătura care se prelinge picătură cu picătură din corupția atotstăpânitoare.

În treacăt fie zis, succesul e ceva destul de respingător. Falsa lui asemănare cu meritul îi înşală pe oameni. Pentru mulțime izbânda este aproape totuna cu superioritatea. Succesul se confundă cu talentul, caută să înşele istoria. Singuri Iuvenal şi Tacit mai mârâie. În vremea noastră, o filosofie aproape oficială a intrat slugă la el, poartă livreaua succesului şi face slujba de anticameră. Să reuşeşti, asta-i învățătura! Prosperitatea presupune capacitate. A câştiga la loterie, iată iscusința. Cine triumfă e venerat. Naşte-te într-o zodie bună şi nu-ți mai trebuie nimic.

Ai noroc, ai totul; eşti fericit, lumea te crede mare. În afară de cinci sau şase mari excepții, care fac strălucirea unui secol, admirația contemporanilor nu e altceva decât miopie. Poleiala e aur! Poți să fii primul venit, nu-i nimic, dacă parvii. Omul de rând e un bătrân Narcis care se adoră pe sine şi care aplaudă vulgaritatea. Însuşirile alese, grație cărora poți fi Moise, Eschyl, Dante, Michelangelo sau Napoleon, sunt atribuite de către mulțime, dintr-odată şi prin aclamații, oricui îşi atinge ținta într-un domeniu oarecare. Fie că un notar ajunge deputat, că un fals Corneille a scris *Tiridate*[92], că un eunuc ajunge să stăpânească un harem, că un Prudhomme[93] militar câştigă din întâmplare bătălia hotărâtoare a unei epoci, că un farmacist a născocit nişte tălpi de carton pentru armata din Sambre-et-Meuse şi-şi asigură, cu acest carton vândut drept piele, un venit de patru sute de mii de franci, fie că un negustor de mărunțişuri îmbrățişează camăta şi-o face să fete şapte-opt milioane, al căror părinte e el şi-a căror mamă e ea, fie că un predicator ajunge episcop prin fonfăiala lui, că un administrator de casă mare e atât de bogat, la plecarea din serviciu, încât ajunge ministru de finanțe – oamenii numesc asta geniu, tot aşa cum numeşte frumusețe figura lui Mousquenton[94] şi majestate gâtul vânjos al lui Claudiu[95]. Ei confundă constelațiile de pe bolta cerului cu stelele pe care le imprimă labele rațelor în nămolul mlaştinii.

XIII – Ce credea

Din punct de vedere al ortodoxiei, nu va fi nevoie să-l cercetăm pe domnul episcop din Digne. În fața unui astfel de suflet, nu putem simți decât respect. Conştiința celui drept trebuie crezută pe cuvânt. De altfel, ținând seama de anumite naturi, admitem posibilitatea dezvoltării tuturor frumuseților virtuții omeneşti într-o credință diferită de a noastră.

Ce credea el despre cutare dogmă sau despre cutare mister? Tainele sufletului omenesc nu le cunoaşte decât mormântul, unde sufletele intră goale. Suntem însă încredințați că niciodată dificultățile credinței nu erau rezolvate de el prin ipocrizie. Diamantul nu poate putrezi, credea din toată puterea sufletului său. *„Credo in Patrem*[96]*!”* exclama el adesea, găsind de altminteri în faptele bune toată mulțumirea de care avea nevoie conştiința şi care-ți spune în şoaptă: „Faci voia Domnului!”

Ceea ce ne credem datori să notăm este că, în afară de – ca să zicem aşa – şi dincolo de credința sa, episcopul dovedea un surplus de iubire. Din pricina lui, *quia multum amavit*[97] era socotit vulnerabil de către „oamenii serioşi”, de către „persoanele grave”, de către „oamenii cu judecată”; locuțiuni alese ale tristei noastre lumi, în care egoismul primeşte cuvântul de ordine de la pedantism. Ce era acest surplus de iubire? Era o bunăvoință senină revărsată asupra oamenilor şi care, cum am mai spus, ajungea uneori până la lucruri. Nu ştia ce e dispreţul. Era îngăduitor cu făpturile Domnului. Orice om, chiar şi cel mai bun, are într-însul o asprime de care nu-şi dă seama şi pe care o păstrează față de animale. Episcopul din Digne nu cunoştea asprimea aceasta, proprie totuşi multor preoți. Nu mergea până la mila brahmanului, dar părea că meditase asupra acestor cuvinte ale ecleziastului: „Ştim noi oare unde se duce sufletul animalelor?” Aspectele urâte, deformările instinctului nu-l tulburau şi nu-l indignau. Îl mişcau, îl înduioşau aproape. Îngândurat, părea că se străduieşte să afle, dincolo de viața aparentă, cauza, explicația, scuza. Părea, uneori, că-i cere lui Dumnezeu uşurări de pedeapsă. Examina fără mânie, cu ochiul lingvistului care descifrează un pergament, cantitatea de haos care mai dăinuieşte în natură. Starea aceasta de spirit îl făcea uneori să spună lucruri stranii. Într-o dimineața se afla în grădină; credea că e singur, dar sora lui îl urma fără ca el s-o fi văzut: deodată, se opri şi privi ceva pe jos; era un păianjen mare, negru, păros, îngrozitor. Sora lui îl auzi spunând:

— Biata vietate! Nu-i vina ei!…

De ce n-am aminti aceste copilării aproape divine ale bunătății? Copilării, fie! Dar astfel de copilării sublime au avut şi sfântul Francisc din Assisi şi

Marc Aureliu[98]. Într-o zi, şi-a scrântit un picior pentru că n-a vrut să strivească o furnică. Aşa trăia acest om drept. Uneori adormea în grădină şi atunci nimeni nu era mai vrednic de respect.

Monseniorul Bienvenu fusese cândva – dacă ar fi să dăm crezare celor ce se povesteau despre tinerețea şi chiar despre maturitatea lui – un om pasionat şi poate violent.

Nespusa-i bunătate nu era atât un instinct natural, cât mai cu seamă rezultatul unei convingeri nestrămutate, filtrată în inima sa de-a lungul vieții şi asimilată treptat, gând cu gând; căci, într-un caracter, ca şi într-o stâncă, se găsesc găuri pe care le fac picăturile de apă care cad mereu în acelaşi loc. Urmele acestea nu se pot şterge; astfel de formațiuni nu se pot sfărâma.

În 1815 – parcă am mai spus-o – împlinea şaptezeci şi cinci de ani, dar nu părea să aibă mai mult de şaizeci. Nu era înalt; era plinuț şi, ca să slăbească, făcea bucuros lungi plimbări pe jos; avea mersul sigur şi spinarea foarte puțin adusă, amănunt din care n-avem de gând să tragem nicio concluzie. Grigore al XVI-lea, la optzeci de ani, se ținea drept şi zâmbea, ceea ce nu-l împiedica să fie un episcop rău. Monseniorul Bienvenu avea ceea ce poporul numeşte „un cap frumos”, dar atât de simpatic încât uitai că e frumos.

Când vorbea cu acea voioşie copilărească – unul dintre darurile lui despre care am mai pomenit – te simțeai în largul tău lângă el; părea că din toată făptura lui țâşneşte bucurie. Obrazul lui rumen şi proaspăt, toți dinții lui albi, pe care şi-i păstrase şi pe care şi-i arăta când râdea, îi dădeau acea înfățişare senină şi plăcută, care te face să spui despre cineva: „E un om de treabă!”, iar despre un bătrân: „E un unchiaş cumsecade!” Ne amintim că impresia asta o făcuse şi asupra lui Napoleon. Când îl vedeai pentru întâia dată, nu părea într-adevăr decât un om cumsecade. Dar dacă stăteai câteva ceasuri aproape de el, şi dacă-l surprindeai cât de puțin căzând pe gânduri, unchiaşul cumsecade se transfigura încet-încet, luând nu ştiu ce înfățişare impunătoare. Fruntea lui lată şi serioasă, măreață, datorită părului său alb, devenea şi mai măreață când medita. Bunătatea lui îi dădea majestate, fără ca bunătatea să înceteze a străluci. Încercai ceva din emoția pe care ți-ar da-o vederea unui înger surâzător, care-şi desface încet aripile, fără a conteni să zâmbească. Respectul, un respect ce nu se poate exprima în cuvinte, te copleşea treptat şi-ți ajungea la inimă; simțeai atunci că ai în fața ta una dintre acele făpturi puternice, încercate şi îngăduitoare, a căror minte e atât de superioară, încât nu poate fi decât plină de blândețe.

După cum s-a văzut, rugăciunea, oficierea slujbelor religioase, milostenia, mângâierea celor năpăstuiți, cultivarea unui petic de pământ, iubirea aproapelui, cumpătarea, ospitalitatea, renunțarea, încrederea, studiul, munca îi umpleau fiecare zi din viață. Îi umpleau – iată cuvântul potrivit – căci, fără îndoială, fiecare zi a episcopului era toată plină de gânduri bune, de vorbe bune, de fapte bune. Totuşi, ea nu era întreagă, dacă vremea rece sau ploioasă îl împiedica, seara – când cele două femei plecau la culcare – să petreacă un ceas sau două în grădină, înainte de a se culca şi el. Părea că e un fel de ritual al lui, să se pregătească de culcare meditând în fața marelui spectacol al cerului înstelat. Uneori, dacă cele două bătrâne nu dormeau, îl auzeau la ore destul de târzii din noapte plimbându-se încet pe alei. Stătea acolo, singur, numai cu el însuşi, recules, liniştit, plin de cuvioşie, comparându-şi seninătatea inimii cu seninătatea văzduhului, emoționat în întuneric de măreția vizibilă a constelațiilor şi de măreția invizibilă a lui Dumnezeu, deschizându-şi sufletul gândurilor care vin din necunoscut. În clipele acelea, dăruindu-şi inima la ora când florile nopții îți dăruiesc parfumul, aprins ca o făclie în mijlocul nopții înstelate, lăsându-se dus de extaz în centrul strălucirii universale a creației, n-ar fi putut nici el însuşi să spună ce se petrecea în sufletul său; simțea ceva care-şi lua zborul dintr-însul şi ceva care cobora în el, misterios schimb al abisurilor sufletului cu abisurile nemărginirii!…

Se gândea la măreția şi la prezența lui Dumnezeu; la veşnicia viitoare, straniu mister; şi la veşnicia trecută, mister şi mai straniu; la toate infiniturile care se desfăşurau sub ochii săi în toate direcțiile; şi, fără să caute să înțeleagă înțelesul, privea. Nu-l cerceta pe Dumnezeu, se lăsa uluit de el. Urmărea aceste minunate ciocniri dintre atomi, care dau formă materiei, dezvăluie energiile, creează individualitățile în unitate, proporțiile în întindere, ceea ce nu se poate număra în infinit şi, prin lumină, face să se nască frumusețea.

Aceste ciocniri se ivesc şi dispar fără încetare. Ele sunt viața şi moartea.

Se aşeza pe o bancă de lemn, rezemată de o boltă de viță părăginită, şi se uita la stele printre siluetele plăpânde şi pipernicite ale pomilor săi roditori. Sfertul acela de pogon, sădit atât de sărăcăcios, atât de plin de dărăpănături şi de şoproane, îi era drag şi-i era de ajuns.

Ce-i mai trebuia acestui bătrân, care-şi petrecea puținele clipe de răgaz, ce i le lăsa viața, între grădinărit ziua şi contemplare noaptea? Colțul ăsta îngrădit, având cerul drept tavan, nu-i era oare de ajuns ca să-l poată slăvi

pe Domnul, rând pe rând, în operele lui cele mai încântătoare, ca şi în operele lui cele mai sublime? Nu era asta totul – ce-ar fi putut să mai dorească? O grădiniță ca să se plimbe şi nemărginirea ca să viseze. Jos – ceea ce se poate semăna şi culege; sus – ceea ce se poate studia şi contempla; un mănunchi de flori pe pământ şi toate stelele de pe cer.

XIV – Ce gândea

Un ultim cuvânt.

Deoarece amănunte de acest fel ar putea, mai ales în momentul de faţă, să dea episcopului din Digne – ca să ne servim de o expresie la modă – o anumită fizionomie „panteistă”, lăsând să se creadă fie spre defăimarea, fie spre lauda sa, că avea una dintre acele filosofii personale caracteristice secolului nostru, care încolţesc uneori în spiritele singuratice, se ridică şi cresc într-însele, gata să înlocuiască religiile – ţinem să arătăm că nimeni dintre cei care l-au cunoscut pe monseniorul Bienvenu nu s-ar fi socotit îndreptăţit să creadă, aşa ceva. Lumina acestui om era propria sa inimă. De acolo îi venea înţelepciunea.

Niciun sistem; numai şi numai fapte. Speculaţiile încâlcite dau ameţeală; nu există nicio dovadă că se avânta cu mintea în apocalipsuri. Apostolul poate fi cutezător, dar episcopul trebuie să fie sfios. El nu s-ar fi încumetat probabil să cerceteze prea mult anumite probleme, rezervate oarecum marilor spirite temerare. La porţile tainelor veghează o spaimă sfântă; deschizăturile lor întunecoase stau căscate, dar ceva îţi spune, ţie, trecător prin viaţă, că nu trebuie să intri. Vai celui ce pătrunde acolo! În adâncimile cele mai grozave ale abstracţiei şi ale speculaţiei pure, geniile situate, ca să spunem aşa, mai presus de dogme, îi propun lui Dumnezeu ideile lor. Rugăciunea lor deschide cu îndrăzneală discuţia, închinarea lor pune întrebări. Aceasta e religia directă, plină de îngrijorare şi de răspundere pentru cel ce-i încearcă povârnişurile.

Meditaţia omenească nu are margini. Ea îşi analizează şi-şi adânceşte propria-i orbire, pe răspunderea ei. S-ar putea chiar spune că, printr-un fel de reacţie strălucită, ea uluieşte natura; lumea misterioasă care ne înconjoară dă înapoi ceea ce primeşte şi probabil că cei ce contemplă sunt la rândul lor contemplaţi. Orice-ar fi, există pe lume oameni – dar oare sunt ei oameni? – care văd desluşit, în fundul zării visurilor, înălţimile absolutului şi care au viziunea cumplită a piscului fără sfârşit. Monseniorul Bienvenu nu era câtuşi de puţin dintre aceştia; monseniorul Bienvenu nu era un geniu. El s-ar fi temut de aceste culmi, de pe care unii, chiar foarte mari, ca Swedenborg şi Pascal, au alunecat în demenţă. Fără îndoială, asemenea visuri grozave îşi au folosul lor moral, şi pe căile acestea spinoase ne

apropiem de perfecţiunea ideală. Episcopul lua drumul cel mai scurt: *Evanghelia*.

Nu încerca să facă din patrafirul său mantia lui Ilie[99]; nu proiecta lumina viitorului peste rostogolirea furtunoasă a evenimentelor; nu încerca să facă din licărirea lucrurilor flacără; n-avea nimic de profet, n-avea nimic de mag. Sufletul acesta umil iubea; atâta tot.

Poate că ridica rugăciunea până la năzuinţe supraomeneşti; dar niciodată nu te rogi şi nu iubeşti prea mult; şi dacă rugăciunea care depăşeşte textele ar fi o erezie, atunci sfânta Tereza şi sfântul Ieronim ar fi eretici.

Se pleca asupra celui ce geme şi asupra celui ce-şi dă duhul. Universul îi apărea ca un uriaş trup bolnav; descoperea pretutindeni febra, iscodea peste tot suferinţa şi, fără a căuta să dezlege enigma, se străduia să oblojească rana. Temuta privelişte a creaţiunii făcea să se nască în el duioşia; nu căuta decât să găsească pentru el însuşi, şi să insufle şi altora, cel mai bun mijloc de-a compătimi şi de-a alina. Pentru acest preot bun şi ales, tot ce există alcătuia un motiv permanent de tristeţe care se cerea mângâiată.

Sunt oameni care lucrează la descoperirea aurului; el lucra la descoperirea milei. Mina lui era mizeria universală.

Durerea de pretutindeni era pentru el prilej de veşnică bunătate. „Iubiţi-vă unii pe alţii!" Socotea că asta-i totul; nu dorea nimic mai mult; aceasta era toată doctrina lui.

Într-o zi, omul acela care se credea „filosof", senatorul despre care am mai vorbit, îi spuse episcopului:

— Dar uitaţi-vă în jurul dumneavoastră: toţi se războiesc între ei; cel mai tare este cel mai deştept. Preceptul dumneavoastră: „Iubiţi-vă unii pe alţii!" e o prostie.

— Ei bine, răspunse monseniorul Bienvenu fără gust de sfadă, dacă e o prostie, sufletul trebuie să se închidă într-însa ca perla într-o scoică.

El se închidea deci şi trăia într-însa, găsindu-şi astfel mulţumirea deplină, lăsând deoparte marile probleme care atrag şi care înspăimântă, perspectivele de nepătruns ale abstracţiunii, adâncurile metafizicii, toate abisurile care, laolaltă, îl duc pe apostol spre Domnul, pe necredincios spre neant: destinul, binele şi răul, războiul omului împotriva semenului său, conştiinţa omenească, gândirea amorţită a animalelor, transformarea prin moarte, recapitularea vieţilor intrate în mormânt, altoirea de neînţeles a unor iubiri succesive pe acelaşi eu, esenţa, substanţa, Nilul şi Ensul[100], sufletul, natura, libertatea, necesitatea, probleme ameţitoare, nedumeriri

sinistre în care se zbat arhanghelii uriaşi ai minţii omeneşti, prăpăstii grozave, pe care Lucreţiu, Manu[{101}], sfântul Pavel şi Dante le contemplă cu acei ochi scăpărători care, privind ţintă infinitul, fac parcă să răsară stelele.

Monseniorul Bienvenu nu era decât un om care privea din afară lucrurile misterioase, fără să le cerceteze îndeaproape, fără să le tulbure, fără să-şi neliniştească mintea cu ele, păstrând în suflet respectul adânc al necunoscutului.

Cartea a doua:

CĂDEREA ÎN PĂCAT

I – După o zi de drum

În primele zile ale lunii octombrie 1815, cam cu un ceas înainte de apusul soarelui, un drumeț intră în orăşelul Digne. Puținii locuitori care se aflau în acea clipă la ferestre sau în pragul caselor se uitau la acest călător cu un fel de îngrijorare. Greu să întâlneşti un trecător cu o înfățişare mai păcătoasă. Era un bărbat de statură mijlocie, îndesat şi voinic, în puterea vârstei. Să tot fi avut vreo patruzeci şi şase sau patruzeci şi opt de ani. O şapcă cu cozorocul de piele pleoştit îi ascundea în parte fața arsă de soare şi leoarcă de sudoare. Prin cămaşa de pânză neînălbită, groasă, prinsă la gât cu o mică ancoră de argint, i se vedea pieptul păros; avea o cravată răsucită ca o frânghie, pantaloni albaştri de doc, roşi, jerpeliți, cu un genunchi peticit şi cu altul găurit, o bluză veche, cenuşie, zdrențuită, cârpită la unul dintre coate cu o bucată de postav verde prinsă cu sfoară; în spate purta o raniță plină, închisă bine, nouă-nouță; în mână, un ciomag lung, noduros; în picioarele fără ciorapi avea ghete țintuite; capul tuns şi barbă mare. Năduşeala, arşița, mersul pe jos, praful, adăugau ceva respingător acestei arătări.

Deşi ras în cap, părul, care începuse să-i crească, era zbârlit şi părea că n-a mai fost tuns în ultimul timp.

Nu-l cunoştea nimeni. Nu era, desigur, decât un trecător. De unde venea? Dinspre miazăzi. Ori, poate, de pe țărmurile mării. Căci îşi făcea intrarea în Digne pe acelaşi drum pe care, cu şapte luni mai-nainte, trecuse şi împăratul Napoleon mergând de la Cannes spre Paris. Omul mersese, desigur, toată ziua. Părea foarte obosit. Nişte femei din târgul cel vechi, care se află în partea de jos a oraşului, îl văzură oprindu-se sub copacii din bulevardul

Gassendi şi bând apă la fântâna din capătul promenadei. Trebuie să-i fi fost tare sete, căci nişte copii, care se luaseră după el, îl văzură oprindu-se din nou, la două sute de paşi mai departe, ca să bea apă şi de la fântâna din piaţa târgului.

Ajuns la colţul străzii Poichevert, coti la stânga şi se îndreptă spre primărie. Intră acolo şi ieşi după un sfert de ceas. Un jandarm şedea lângă poartă, pe banca de piatră pe care se urcase la 4 martie generalul Drouot ca să citească mulţimii înspăimântate proclamaţia din golful Juan[102]. Omul îşi scoase şapca şi-l salută cu umilinţă pe jandarm.

Fără să-i răspundă la salut, jandarmul se uită cu atenţie la el, îl urmări câtva timp cu privirea, pe urmă intră în localul primăriei.

Pe atunci se afla la Digne un han frumos, cu firma *La crucea lui Colbas*. Hanul acesta era ţinut de un oarecare Jacquin Labarre, om bine văzut în oraş, pentru că se înrudea cu un alt Labarre, care ţinea la Grenoble hanul *La trei delfini* şi care slujise în corpul călăuzelor[103]. Când a debarcat împăratul, s-a vorbit mult prin partea locului despre hanul *La trei delfini*. Se, spunea că generalul Bertrand[104] travestit în cărăuş, venise de multe ori acolo, în luna ianuarie, împărţind decoraţii soldaţilor şi napoleoni cu nemiluita burghezilor. Adevărul e că, intrând în Grenoble, împăratul refuzase să locuiască în palatul prefecturii. Şi, mulţumindu-i primarului, îi spusese: „Mă duc la un om de treabă pe care-l cunosc!” Şi se dusese *La trei delfini*. Gloria aceasta a lui Labarre de *La trei delfini* se răsfrângea, la douăzeci şi cinci de leghe, depărtare, asupra lui Labarre de *La crucea lui Colbas*. Se spunea despre el în oraş: „E văr cu cel din Grenoble”.

Omul se îndreptă spre hanul acesta, care era cel mai bun din regiune. Intră în bucătăria care dădea de-a dreptul spre drum. Toate cuptoarele erau aprinse, un foc mare pâlpâia vesel în sobă. Hangiul care era în acelaşi timp şi bucătar, trecea foarte preocupat de la vatră la tingiri, pregătind o masă minunată unor căruţaşi care se auzeau râzând şi vorbind zgomotos într-o odaie alăturată. Cine a călătorit, ştie că nimeni nu mănâncă mai bine decât căruţaşii.

O marmotă[105] grasă, nişte potârnichi albe şi nişte cocoşi sălbatici se învârteau într-o frigare lungă în faţa focului; pe plită fierbeau doi crapi mari din lacul Sauzet şi un păstrăv din lacul Alloz.

Hangiul, auzind că se deschide uşa şi că intră un nou-venit, spuse, fără să-şi ia ochii de la cuptor:

— Ce doreşte domnul?

— Să mănânc şi să mă culc! rosti omul.

— Nimic mai uşor! răspunse hangiul. În clipa aceea întoarse capul, măsură dintr-o aruncătură de ochi toată înfăţişarea călătorului, şi adăugă: Cu plată!…

Omul scoase o pungă mare de piele din buzunarul bluzei şi răspunse:

— Am bani.

— Atunci vă stăm la dispoziţie! spuse hangiul.

Omul îşi băgă punga în buzunar, îşi scoase raniţa şi o puse jos, lângă uşă, rămase cu ciomagul în mână şi se aşeză pe un scăunel lângă foc. Digne e situat în munţi. Serile de octombrie sunt friguroase acolo.

Între timp, tot umblând de colo până colo, hangiul trăgea cu coada ochiului la călător.

— Îmi daţi să mănânc? întrebă omul.

— Numaidecât, spuse hangiul.

Pe când noul-venit se încălzea, întors cu spatele, vrednicul hangiu Jacquin Labarre scoase din buzunar un creion, apoi rupse un colţ dintr-un ziar vechi care se afla pe o mescioară, lângă fereastră. Scrise vreo două rânduri pe marginea albă, îndoi peticul de hârtie, fără să-l lipească, şi-l dădu unui băiat, care părea că-i serveşte totodată ca ajutor la bucătărie şi ca argat. Hangiul îi şopti ceva la ureche băiatului, care porni în goană spre primărie.

Călătorul nu văzuse nimic din toate astea.

Întrebă din nou:

— Îmi daţi odată să mănânc?

— Numaidecât, zise hangiul.

Copilul se întoarse. Aducea hârtia înapoi. Hangiul o desfăcu grăbit, ca unul care aşteaptă un răspuns. Păru că citeşte cu atenţie, apoi clătină din cap şi rămase o clipă pe gânduri. În sfârşit, se întoarse spre călătorul care părea cufundat într-o meditaţie nu prea senină.

— Domnule, spuse el, nu vă pot găzdui.

Omul se ridică pe jumătate.

— Cum, vă e teamă că n-am să plătesc? Vreţi să plătesc înainte? V-am spus doar că am bani.

— Nu-i vorba de asta.

— Atunci?

— Dumneata ai bani…

— Da, spuse omul.

— Dar eu, spuse hangiul, n-am nicio odaie.

Omul răspunse liniştit:
— Lăsaţi-mă în grajd.
— Nu pot.
— De ce?
— De abia au loc caii.
— Atunci, spuse iar omul, o să mă aciuez într-un colţ al podului. O mână de paie mi-e de ajuns. O să vorbim după-masă.
— Nu-ţi pot da masa.
Cuvintele acestea, spuse pe un ton măsurat, dar hotărât, i se părură foarte grave călătorului. Se ridică.
— Ei, asta-i bună! Dar eu mor de foame. Umblu de azi-dimineaţă. Am făcut douăsprezece leghe. Plătesc. Vreau să mănânc.
— Nu am nimic! spuse hangiul.
Omul izbucni în râs şi se întoarse spre vatră şi spre cuptoare.
— Nimic? Dar astea ce-s?
— Sunt comandate.
— De cine?
— De domnii căruţaşi.
— Câţi sunt?
— Doisprezece.
— E de mâncare aici pentru douăzeci.
— Au comandat şi-au plătit totul dinainte.
Omul se aşeză din nou şi spuse fără a ridica vocea:
— Sunt la han, mi-e foame şi rămân.
Hangiul se plecă atunci la urechea lui şi-i spuse pe un ton care-l făcu să tresară:
— Pleacă!
Călătorul stătea încovoiat în clipa aceea şi împingea, cu vârful ghintuit al bâtei sale, nişte cărbuni aprinşi în foc. Se întoarse repede şi, când deschise gura să răspundă, hangiul îl privi drept în ochi şi adăugă tot în şoaptă:
— Ascultă, să lăsăm vorba. Vrei să-ţi spun pe nume? Te cheamă Jean Valjean. Vrei să-ţi spun acum cine eşti? Când te-am văzut intrând, am bănuit ceva. Am întrebat la primărie şi iată ce mi s-a răspuns. Ştii să citeşti? Spunând acestea, îi întinse străinului, despăturită, hârtia care făcuse drumul de la han la primărie şi de la primărie la han. Omul aruncă o privire. Hangiul adăugă după o scurtă tăcere: Am obiceiul să fiu politicos cu toată lumea. Pleacă!

Omul lăsă capul în jos, îşi ridică ranița de pe podea şi plecă. Apucă pe strada principală. Mergea înainte, la întâmplare, lipindu-se de case, ca un om umilit şi trist. Nu întoarse capul deloc. Dacă s-ar fi uitat înapoi, l-ar fi văzut pe hangiul de *La crucea lui Colbas* în pragul uşii, înconjurat de toți călătorii care trăseseră la han şi de toți trecătorii de pe stradă, vorbind cu aprindere şi arătându-l cu degetul. Din privirile bănuitoare şi speriate ale grupului şi-ar fi dat seama că, în curând, sosirea lui va fi evenimentul de seamă al întregului oraş.

Nu văzu nimic din toate astea. Oamenii copleşiți nu se uită înapoi. Ei ştiu prea bine că piaza rea îi urmăreşte.

Merse astfel câtăva vreme fără să se oprească, trecând la întâmplare pe străzi pe care nu le cunoştea, uitând de oboseală, cum se întâmplă totdeauna când eşti amărât. Deodată, simți că leşină de foame. Începuse să se întunece. Se uită de jur împrejur, ca să vadă dacă nu descoperă vreun adăpost. Hanul cel frumos era închis pentru el; căuta vreo cârciumă oricât de modestă, o cocioabă oricât de săracă.

Tocmai se aprindea o lumină la capătul străzii; o creangă de pin, atârnată de un stâlp de fier, se contura pe cerul senin al asfințitului. Porni într-acolo.

Era într-adevăr o cârciumă. Cârciuma din strada Chaffaut.

Călătorul se opri o clipă şi se uită prin geam în sala scundă a cârciumii, luminată de-o lampă mică, aşezată pe masă, şi de focul mare din vatră. Câțiva inşi stăteau acolo şi beau. Cârciumarul se încălzea. Flacăra făcea să sfârâie un ceaun de fier atârnat de cârlig. Cârciuma, care era şi un fel de han, avea două uşi. Una dădea spre stradă, cealaltă într-o curticică plină de gunoi.

Călătorul nu se încumetă să intre prin uşa din stradă. Se strecură în curte, se opri din nou, pe urmă apăsă sfios pe clanță şi împinse uşa.

— Cine-i acolo? zise stăpânul.

— Cineva care ar dori să mănânce şi să doarmă.

— Bun. Aici puteți mânca şi puteți dormi.

Călătorul intră. Toți cei care beau, întoarseră capul.

Lampa îl lumina dintr-o parte, focul dintr-alta. Îl cercetară câtva timp cu privirea, pe când îşi scotea ranița.

Cârciumarul îi spuse:

— Uite focul. Mâncarea fierbe în ceaun. Vino să te încălzeşti, prietene.

Se aşeză lângă vatră. Îşi întinse la foc picioarele amorțite de oboseală. Din ceaun se răspândea un miros plăcut. Pe fața sa, sub şapca pleoştită, nu

se putea desluşi decât o uşoară licărire de mulțumire, amestecată cu înfățişarea vrednică de milă pe care-o dă deprinderea de a suferi. Avea, de altminteri, un profil hotărât, energic şi trist. Fizionomia asta era ciudată: părea la început umilă, apoi părea severă. Ochiul lucea sub sprâncene ca un foc sub mărăcini.

Unul dintre oamenii care se aflau la masă era un negustor de peşte, care, înainte de a intra în cârciuma din strada Chaffaut, se dusese să-şi lase calul în grajdul Labarre. Întâmplarea făcuse ca în aceeaşi dimineață să-l întâlnească pe străinul acesta cu mutră suspectă mergând spre Bras d'Asse şi… (am uitat cum îi spune; mi se pare Escoublon). Când se întâlnise cu el, omul, care părea foarte obosit, l-a rugat să-l ia pe şa, dar negustorul îi răspunsese iuțind pasul. Cu o jumătate de ceas mai-nainte, negustorul acesta se afla în grupul care se strânsese în jurul lui Jacquin Labarre şi le povestise chiar el celor de *La crucea lui Colbas* întâlnirea neplăcută din cursul dimineții. De la locul său făcu un semn pe furiş cârciumarului. Acesta veni spre el. Schimbară câteva cuvinte în şoaptă. Omul căzu iarăşi pe gânduri.

Cârciumarul se înapoie la vatră, puse brusc mâna pe umărul omului şi-i spuse:

— Trebuie să pleci de-aici.

Străinul se întoarse şi răspunse cu blândețe:

— A! Ştiți?

— Da.

— M-au alungat de la hanul celălalt.

— Şi te gonim şi de-aici.

— Unde vreți să mă duc?

— Într-altă parte.

Omul îşi luă bâta şi traista şi plecă. Pe când ieşea, câțiva copii, care-l urmăriseră de *La crucea lui Colbas* şi care păreau că-l aşteaptă, aruncară cu pietre după el. Se întoarse mânios şi-i amenință cu bâta. Copiii se risipiră ca un stol de păsări.

Trecu prin fața închisorii. La poartă atârna un lanț de fier prins de un clopot. Sună. Se deschise o ferestruică.

— Domnule temnicer, spuse el, scoțându-şi respectuos şapca, ați vrea să-mi deschideți şi să mă adăpostiți în noaptea asta?

Un glas răspunse:

— Aici e închisoare, nu e han. Fă ceva ca să fii arestat şi ți se va deschide.

Ferestruica se închise.

Apucă pe o străduță cu multe grădini. Unele nu erau împrejmuite decât cu garduri vii, care înveseleau strada. Printre aceste grădini şi zăplazuri zări o căsuță cu un singur cat, a cărui fereastră era luminată. Se uită pe fereastră, cum făcuse şi la cârciumă. Văzu o odaie mare, spoită cu var, în care se afla un pat acoperit cu pânză înflorată; într-un colț, un leagăn; câteva scaune de lemn şi o puşcă cu două țevi atârnată pe perete. Masa din mijlocul odăii era pusă. O lampă de aramă lumina fața de masă albă, din pânză groasă, cana de cositor, sclipind ca argintul, plină cu vin, şi castronul cafeniu aburind. La masă şedea un bărbat de vreo patruzeci de ani, cu o față veselă şi luminoasă, care sălta un copilaş pe genunchi. Lângă el, o femeie foarte tânără alăpta un alt copil. Tatăl râdea, copilul râdea, iar mama zâmbea.

Străinul rămase o clipă pe gânduri în fața acestei priveliști plăcute şi mângâietoare. Ce se petrecea în sufletul său? Numai el ar fi putut spune. Se gândea probabil că familia aceasta veselă va fi primitoare şi că acolo unde vedea atâta fericire va găsi poate un pic de milă.

Bătu foarte încet în fereastră.

Nu-l auziră.

Bătu din nou.

O auzi pe femeie spunând:

— Bărbate, mi se pare că bate cineva.

— Nu, răspunse soțul.

Bătu a treia oară.

Soțul se sculă, luă lampa, se duse la uşă şi deschise. Era un bărbat înalt, jumătate țăran, jumătate meseriaş. Purta un şorț mare de piele, care-i ajungea până la umărul stâng, cu poala prinsă în brâu şi în care ținea, ca într-un buzunar, tot felul de lucruri: un ciocan, o batistă roşie şi un corn pentru praful de puşcă. Când îşi dădea capul pe spate, cămaşa-i larg deschisă, cu guler răsfrânt, lăsa să se vadă grumazul vânjos, alb şi gol. Avea sprâncene groase, favoriți mari, negri, ochii bulbucați, partea de jos a feței lunguiață şi, pe deasupra, mulțumirea aceea de a se afla la el acasă, care nu se poate descrie.

— Domnule, spuse călătorul, vă cer iertare. Ați putea să-mi dați, contra plată, o farfurie cu supă şi un colț unde să mă culc în şopronul din grădină? Ați vrea? Cu plată!…

— Cine eşti dumneata? întrebă stăpânul locuinței.

Omul răspunse:

— Vin din Puy-Moisson. Am umblat toată ziua. Am făcut douăsprezece leghe. Primiți, dacă plătesc?

— Nu m-aş da înapoi să adăpostesc pe cineva de treabă care plăteşte, spuse țăranul. Dar de ce nu te duci dumneata la han?

— Nu e loc.

— Ei, aş! Nu se poate! Nu-i nici zi de bâlci, nici zi de târg. Ai fost la Labarre?

— Da.

— Şi?

Călătorul răspunse încurcat:

— Nu ştiu… Nu m-a primit.

— Ai fost la cârciuma din strada Chaffaut?

Încurcătura străinului spori. Îngăimă:

— Nici acolo nu m-au primit.

Pe chipul țăranului se ivi o umbră de bănuială; îl privi pe noul-venit din creştet până-n tălpi şi exclamă cu un fel de înfiorare:

— Nu cumva dumneata eşti acela?…

Mai aruncă o privire asupra străinului, făcu trei paşi înapoi, puse lampa pe masă şi luă puşca din perete.

Între timp, la cuvintele țăranului: „Nu cumva dumneata eşti acela?…” femeia se ridicase, îşi luase cei doi copii în brațe şi fugise repede în spatele bărbatului, privindu-l pe străin cu groază, cu sânul dezgolit, cu ochii înspăimântați, murmurând:

— *Tsomaraude*[106].

Totul se petrecu în mai puțin decât se poate închipui. După ce-l cercetă câteva clipe pe străin, aşa cum te uiți la o năpârcă, stăpânul casei se întoarse spre uşă:

— Pleacă!

— Fie-vă milă! spuse omul. Un pahar cu apă!

— Un glonț de puşcă! spuse țăranul.

Apoi trânti uşa cu putere şi omul îl auzi trăgând două zăvoare mari. După o clipă se închise şi oblonul de la fereastră şi zgomotul drugului de fier care-l fixa străbătu până afară.

Se înnopta din ce în ce. Vântul rece al Alpilor începuse să sufle. La lumina slabă a amurgului, străinul zări într-una dintre grădinile de pe marginea străzii un fel de bordei mic, ascuns în buruieni. Sări cu hotărâre un gard de lemn şi intră în grădină. Se apropie de bordeiul care avea în loc

de uşă o deschizătură îngustă, foarte joasă, semănând cu barăcile pe care le fac cantonierii la marginea drumurilor. Crezu că era într-adevăr baraca unui cantonier. Îi era foame şi frig. Se resemnase în ce priveşte foamea, dar avea cel puțin un adăpost împotriva frigului. Barăcile astea nu sunt de obicei ocupate în timpul nopții. Se culcă pe burtă şi se strecură înăuntru. Era cald şi dădu peste un culcuş de paie destul de bun. Rămase o clipă întins acolo, fără să poată face vreo mişcare, atât era de obosit. Pe urmă, pentru că traista din spate îl stânjenea şi-i putea sluji foarte bine drept pernă, începu să desfacă una dintre curele. Atunci se auzi un mârâit sălbatic. Ridică ochii. Capul unui dulău uriaş se contura în umbră, la deschizătura bordeiului.

Nimerise în cuşca unui câine.

Voinic şi curajos, omul puse mâna pe bâtă, îşi făcu din traistă scut şi ieşi din cuşcă cum putu, lărgindu-şi încă găurile zdrențelor de pe el. Ieşi tot aşa şi din grădină, mergând de-a-ndărătelea, silit, ca să țină dulăul la distanță, să mânuiască bastonul în felul pe care maeştrii acestui soi de scrimă îl numesc „roza acoperită". Când izbuti, nu fără greutate, să treacă iar dincolo de gard şi se găsi din nou în stradă, singur, fără culcuş, fără acoperiş, fără adăpost, alungat până şi din patul ăsta de paie, până şi din cuşca păcătoasă de câine, se prăbuşi pe o piatră. Se spune că un drumeț care tocmai trecea pe-acolo l-ar fi auzit oftând: „Nu sunt nici măcar un câine!"

Se ridică îndată şi porni iar la drum. Ieşi din oraş, sperând să găsească vreun copac sau vreo claie de fân unde să se adăpostească. Merse astfel câtva timp cu capul plecat. Când se crezu departe de orice aşezare omenească, ridică ochii şi căută în jurul lui. Se afla pe o câmpie; în fața lui se ridica una dintre acele coline joase, acoperite cu mirişti, care după seceriş seamănă cu nişte capete tunse.

Zarea era întunecată; nu numai de bezna nopții, dar şi din pricina norilor care coborâseră foarte jos, părând că se sprijină chiar pe colină, acoperind tot cerul. Cu toate acestea, cum tocmai răsărea luna, şi la zenit mai plutea o rămăşiță din lumina asfințitului, norii alcătuiau sus pe cer un fel de boltă alburie, de unde abia ajungeau pe pământ câteva raze. Pământul era astfel mai luminat decât cerul, sinistră privelişte, iar colina, de-o formă firavă sărăcăcioasă se contura nedesluşită şi alburie în zarea mohorâtă. Totul era trist, mărunt, jalnic, mărginit. Nimic altceva pe dâmb şi pe câmpie decât un arbore diform, care se încovoia fremătând la câțiva paşi de călător.

Omul, de bună seamă, era departe de-a fi înzestrat cu acele delicate deprinderi ale minții şi ale sufletului care te fac sensibil la aspectele

misterioase ale lucrurilor. Totuşi, cerul, colina, câmpia, copacul aveau în ele ceva atât de trist, încât, după o clipă de încremenire şi visare, el luă grăbit drumul înapoi. Sunt clipe în care firea pare potrivnică.

Se întoarse. Porțile oraşului erau închise. Digne, care fusese asediat pe vremea războaielor religioase, era încă în 1815 înconjurat de ziduri vechi, întărite cu turnuri pătrate, care mai târziu au fost date jos. Trecu printr-o spărtură şi intră din nou în oraş. Să fi fost cam ora opt. Deoarece nu cunoştea străzile, o luă iar la întâmplare. Ajunse astfel la prefectură, apoi la seminar. Trecând prin fața catedralei, amenință cu pumnul spre biserică.

În colțul pieței se afla o tipografie. Acolo fuseseră tipărite pentru întâia dată proclamațiile împăratului şi ale gărzii imperiale, aduse din insula Elba şi dictate chiar de Napoleon.

Zdrobit de oboseală şi nemaiavând nicio nădejde, se culcă pe banca de piatră de la uşa tipografiei.

O bătrână ieşea tocmai atunci din biserică. Văzându-l întins pe bancă, îl întrebă:

— Ce faci aici, prietene?

Răspunse aspru şi mânios:

— Precum vedeți, coană-mare, m-am culcat.

Coana-mare, vrednică într-adevăr de acest nume, era doamna marchiză de R.

— Aici, pe bancă? întrebă ea.

— Nouăsprezece ani am avut o saltea de lemn; astăzi am una de piatră.

— Ai fost soldat?

— Da, coană-mare. Am fost soldat.

— De ce nu te duci la han?

— Pentru că n-am bani.

— O! spuse doamna de R., n-am la mine decât douăzeci de centime.

— Dați-mi-le şi pe alea.

Omul luă cele douăzeci de centime. Doamna de R. adăugă:

— N-o să poți găsi adăpost la han cu atât de puțin. Ai încercat cumva? E cu neputință să-ți petreci aşa toată noaptea. Desigur, trebuie să-ți fie foame şi frig. Putea să te primească cineva de milă.

— Am bătut la toate uşile.

— Şi?

— Am fost alungat de pretutindeni.

Coana-mare atinse brațul omului și-i arătă de cealaltă parte a pieței o căsuță joasă, alături de episcopie.

— Ai bătut la toate ușile? întrebă ea.

— Da.

— Ai bătut și acolo?

— Nu.

— Bate!

II – Prudența dă sfaturi înțelepciunii

În seara aceea, după plimbarea obișnuită prin oraș, episcopul din Digne rămăsese până târziu închis în camera sa. Pregătea o mare lucrare, *Datoriile*, care din nefericire a rămas neterminată. Cerceta cu grijă tot ce-au spus în această materie însemnată părinții bisericii și marii învățați. Cartea lui era împărțită în două: mai întâi, datoriile tuturor, apoi datoriile fiecăruia după clasa socială din care face parte. Datoriile tuturor sunt datoriile mari. Ele sunt în număr de patru. Sfântul Matei le arată astfel: datoriile către Dumnezeu (Matei VI), datoriile față de sine însuși (Matei V, 29, 30), datoriile față de aproape (Matei VII, 12), datoriile față de ființe (Matei VI, 20, 25). Celelalte datorii au fost găsite de către episcop, arătate și prescrise în alte părți. Datoriile față de suverani și de supuși, în *Epistola către romani*: față de judecători, soții, mame și tineri, în *Sfântul Petru*: față de soți, părinți, copii și servitori, în *Epistola către efeseni*; față de credincioși în *Epistola către evrei*; față de fecioare în *Epistola către corinteni*. Din toate aceste prescripții, el făcea cu migală un tot armonios pe care voia să-l pună la îndemâna credincioșilor.

Pe la orele opt lucra încă, scriind destul de anevoios pe niște pagini mici pătrate, cu o carte mare deschisă pe genunchi, când doamna Magloire intră ca de obicei să ia argintăria din dulapul de lângă pat. Puțin după aceea, înțelegând că masa era pusă și că probabil sora sa îl aștepta, episcopul închise cartea, se ridică de la masă și intră în sufragerie.

Sufrageria era o încăpere lunguiață, cu un cămin, cu o ușă care dădea spre stradă (cum am mai spus) și o fereastră care dădea spre grădină.

Doamna Magloire tocmai sfârşise de pus masa. Tot căutându-şi de lucru, vorbea cu domnişoara Baptistine. Pe masă se afla o lampă. Masa era lângă căminul în care ardea un foc bunicel.

Ni le putem lesne închipui pe cele două femei, amândouă trecute de şaizeci de ani: doamna Magloire, mică de statură, grasă, vioaie; domnişoara Baptistine, blajină, subțirică, plăpândă, puțin mai înaltă decât fratele ei, îmbrăcată cu o rochie de mătase cafenie, culoare la modă în 1806, pe care o cumpărase pe-atunci de la Paris şi care mai ținea încă. Slujindu-mă de expresii obişnuite, care au darul de a reda într-un singur cuvânt ceea ce abia s-ar putea spune într-o pagină întreagă, doamna Magloire părea o *țărancă*, iar domnişoara Baptistine o *cucoană*. Doamna Magloire purta o scufă albă, ascuțită; la gât avea o cruciuliță de aur, singurul giuvaer feminin din casă, o eşarfă foarte albă, ieşind din rochia de postav negru, cu mâneci largi şi scurte, un şorț de bumbac, cu pătrate roşii şi verzi, legat în talie cu o panglică verde, cu un pieptar la fel, prins cu două ace în colțurile de sus; purta pantofi groşi şi ciorapi galbeni ca femeile din Marsilia. Rochia domnişoarei Baptistine era croită după modelul din 1806: talia sus, fustă strâmtă, mâneci cu volănaşe, cu butoniere şi cu nasturi. Îşi ascundea părul cărunt sub o perucă cu cârlionți zisă *à l'enfant*.

Doamna Magloire părea isteață, ageră şi bună; colțurile gurii ei erau inegal ridicate, iar buza de sus mai groasă decât cea de jos, ceea ce îi dădea un aer ursuz şi autoritar. Atâta vreme cât monseniorul tăcea, ea îi vorbea cu un amestec de respect şi de libertate; dar, de îndată ce monseniorul începea să vorbească – cum am văzut – ea îl asculta supusă, ca şi domnişoara. Domnişoara Baptistine nici măcar nu vorbea. Se mărginea să asculte şi că-i facă pe plac. Nu fusese frumoasă nici în tinerețe; avea ochi mari, albaştri, bulbucați, nasul lung şi coroiat; dar toată înfățişarea ei, toată ființa ei – am spus-o de la început – arătau o bunătate de negrăit. Fusese din totdeauna predestinată blândeții; însă credința, mila, speranța – cele trei virtuți care încălzesc sufletul – ridicaseră încet-încet această blândețe până la sfințenie. Natura o făcuse oaie; religia o făcuse înger. Sărmană şi sfântă fată! Duioasă amintire dispărută!

Domnişoara Baptistine a povestit de atunci de atâtea ori cele ce s-au petrecut la episcop în seara aceea, încât multe persoane care mai sunt încă în viață îşi amintesc cele mai mici amănunte.

În clipa în care domnul episcop intră, doamna Magloire vorbea cu oarecare aprindere. Stătea de vorbă cu domnişoara pe o temă care-i era

familiară şi cu care episcopul se obişnuise… Era vorba despre clanța de la uşa din față.

Se pare că, ducându-se să facă târguieli pentru cină, doamna Magloire auzise în câteva locuri tot felul de zvonuri. Se vorbea despre o haimana cu mutră suspectă; se spunea că un vagabond deocheat şi-ar fi făcut apariția, că trebuie să se afle pe undeva prin oraş, şi că cei ce s-ar întoarce în noaptea aceea târziu acasă, ar putea să aibă e întâlnire neplăcută. Se mai spunea că paza e foarte prost asigurată, dat fiind că domnul prefect şi domnul primar nu se aveau bine şi căutau să-şi pună bețe-n roate unul altuia. Că rămânea, deci, în sarcina oamenilor de treabă să-şi facă singuri poliția şi să-şi organizeze paza, având grijă să-şi închidă, să-şi zăvorască şi să-şi baricadeze casele şi, mai ales, să-şi încuie bine toate uşile. Doamna Magloire apăsă pe aceste ultime cuvinte; dar episcopul venea din camera sa, unde-i fusese destul de frig; se aşeză în fața căminului ca să se încălzească. Se gândea la cu totul altceva. Nu luă în seamă aluzia pe care o făcuse anume doamna Magloire. Ea o repetă. Atunci, domnişoara Baptistine, voind să-i facă pe plac doamnei Magloire fără să-l supere pe fratele ei, cuteză să spună cu sfială:

— Frate dragă, ai auzit ce spune doamna Magloire?

— Am cam auzit ceva, răspunse episcopul. Apoi, întorcându-şi scaunul pe jumătate, punându-şi mâinile pe genunchi şi ridicând spre bătrâna menajeră chipul său prietenos şi uşor înveselit, pe care-l lumina focul, adăugă: Ei, s-auzim. Ce este? Ce s-a întâmplat? Ne pândeşte cumva vreo mare primejdie?

Atunci, doamna Magloire luă din nou de la capăt toată povestea, exagerând întrucâtva, fără să-şi dea seama. Se părea că un țigan, un coate-goale, un fel de cerşetor periculos se afla în momentul acela în oraş. Se dusese să tragă la Jacquin Labarre, care n-a vrut să-l primească. A fost zărit trecând bulevardul Gassendi şi dând seara târcoale pe străzi. Un om vrednic de ştreang, cu o mutră îngrozitoare.

— Adevărat? spuse episcopul.

Această întrebare, care doamnei Magloire îi păru o încuviințare, o încurajă; i se părea un semn că episcopul începea să fie şi el îngrijorat; continuă deci triumfătoare:

— Da, monseniore. E-aşa cum vă spun. În noaptea asta o să se întâmple cu siguranță o nenorocire în oraş. Toată lumea vorbeşte. Mai cu seamă că paza e atât de prost asigurată! (Repetiție necesară.) Să trăieşti într-o

localitate de munte şi să n-ai nici măcar felinare noaptea pe străzi! Ieşi în stradă… întuneric beznă… Aşa că eu spun, monseniore, şi domnişoara e de aceeaşi părere…

— Eu, întrerupse sora, n-am nicio părere. Ce face fratele meu e bine făcut.

Doamna Magloire continuă, ca şi cum n-ar fi auzit protestul:

— Suntem de părere că locuința noastră nu-i sigură deloc; că, dacă monseniorul încuviințează, am să-i spun lui Paulin Musebois, lăcătuşul, să vină să pună la loc vechile zăvoare; le avem; o treabă de-un minut; şi cred, monseniore, că-i nevoie de zăvoare măcar în noaptea asta; fiindcă eu cred că nimic nu e mai grozav decât o uşă pe care primul-venit o poate deschide doar apăsând pe clanță; mai cu seamă că monseniorul are obiceiul să spună totdeauna: „Intră!”, iar pe de altă parte, în mijlocul nopții, o! Doamne! nici măcar nu mai e nevoie să bați…

În clipa aceea se auzi o bătaie destul de puternică în uşă.

— Intră! spuse episcopul.

III – Eroismul supunerii pasive

Uşa se deschise.

Se deschise brusc, până la perete, ca şi cum ar fi împins-o cineva cu energie şi hotărâre.

Un om intră.

Îl cunoaştem pe omul acesta. E drumețul pe care l-am văzut adineauri rătăcind în căutarea unui adăpost.

Intră, făcu un pas şi se opri, lăsând uşa deschisă în urma sa. Avea traista pe umăr, bâta în mână, o expresie aspră, cutezătoare, obosită şi violentă în ochi. Focul din cămin îl lumina. Era hidos. O arătare sinistră.

Doamna Magloire nu avu nici măcar puterea să scoată un strigăt. Tresări şi rămase înmărmurită.

Domnişoara Baptistine se întoarse, se uită la omul care intrase şi fu gata să se ridice de spaimă, dar, întorcând încet capul spre cămin, privi la fratele ei şi atunci fața i se linişti şi se însenină din nou.

Episcopul ațintea asupra omului o privire liniştită.

Când voi să deschidă gura ca să-l întrebe desigur pe noul-venit ce doreşte, acesta îşi sprijini amândouă mâinile pe ciomag, îşi plimbă pe rând privirea de la bătrân la femei şi, fără să aştepte ca episcopul să spună ceva, zise cu glas tare:

— Iată! Mă numesc Jean Valjean. Sunt ocnaş. Am stat nouăsprezece ani la ocnă. Am fost eliberat acum patru zile şi sunt în drum spre Pontarlier, locul unde trebuie să ajung. Am făcut patru zile de la Toulon. Astăzi am făcut douăsprezece leghe pe jos. Astă-seară, când am ajuns aici, m-am dus la un han, dar m-au alungat din pricina livretului meu galben pe care l-am arătat la primărie. Aşa trebuia. M-am dus la alt han. Mi s-a spus: „Pleacă!”, la fel ca şi dincolo. Nimeni n-a vrut să mă primească. M-am dus la închisoare; temnicerul nu mi-a deschis. Am intrat în cuşca unui câine. Câinele m-a muşcat şi m-a alungat, parc-ar fi fost om. S-ar fi spus că ştia şi el cine sunt. M-am dus pe câmp să mă culc sub stele. Nu era nicio stea. M-am gândit c-ar putea să plouă şi că nu există în cer cineva care să împiedice ploaia şi m-am întors în oraş, ca să mi se trântească o uşă în nas. Colo, în piață, mă culcasem pe o piatră. O femeie cumsecade mi-a arătat casa dumneavoastră şi mi-a spus: „Bate şi-acolo!” Am bătut. Ce-i aici? E un han? Am bani. Avutul meu. O sută nouă franci şi şaptezeci şi cinci de centime, pe care i-am câştigat la ocnă, în nouăsprezece ani, prin munca mea. Plătesc. Ce-mi pasă? Am bani. Sunt foarte obosit. Am făcut douăsprezece leghe pe jos. Mi-e foame. Pot să rămân?

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, mai pune un tacâm.

Omul făcu trei paşi şi se apropie de lampa care se afla pe masă.

— Stați, spuse el, ca şi cum n-ar fi înțeles bine. Nu-i aşa. Ați auzit? Sunt ocnaş. Puşcăriaş. Vin de la ocnă. Scoase din buzunar o foaie de hârtie galbenă pe care o desfăcu: Iată biletul meu de identitate. E galben, precum vedeți. Din pricina lui sunt izgonit de peste tot. Vreți să citiți? Şi eu ştiu să citesc. Am învățat la ocnă. E o şcoală, acolo, pentru cei care vor. Ascultați, iată ce mi s-a pus în livret: „*Jean Valjean, ocnaş eliberat, născut la*...” asta nu vă interesează. „*A stat nouăsprezece ani la ocnă. Cinci ani pentru furt prin spargere şi patrusprezece ani pentru că a încercat să evadeze de patru ori. E un om foarte primejdios*...” Asta e! Toată lumea m-a alungat. Dumneavoastră vreți să mă primiți? Aici e han? Puteți să-mi dați ceva de mâncare şi-un loc unde să mă culc? Aveți vreun grajd?

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, să pui aşternut curat în patul din alcov.

Am mai arătat cât de supuse erau cele două femei.

Doamna Magloire ieşi ca să îndeplinească ceea ce i se poruncise.

Episcopul se întoarse spre călător:

— Domnule, şezi şi te încălzeşte. Vom cina numaidecât. O să ți se pregătească patul în timp ce vei lua masa.

Abia acum omul înțelese bine. Pe fața lui, până atunci întunecată şi aspră, se întipări uimire, îndoială, bucurie. Rămăsese încremenit. Începu să bolborosească, parcă şi-ar fi ieşit din minți:

— Adevărat? Cum? Mă primiți? Nu mă dați afară? Mie, unui ocnaş, îmi spune *domnule*? Nu mă tutuiți? Mi se spune peste tot: „Marş, câine!” Eram sigur c-o să mă dați afară. De aceea v-am şi spus îndată cine sunt. O, ce cumsecade a fost femeia care m-a îndrumat aici! O să mănânc! O să dorm într-un pat! Într-un pat cu saltea şi cu cearşafuri, ca toată lumea! De nouăsprezece ani n-am mai dormit într-un pat. Vreți într-adevăr să rămân? Sunteți oameni de treabă! De altfel, am bani. Plătesc oricât. Iertați-mă, domnule hangiu, cum vă numiți? Plătesc oricât îmi cereți. Sunteți un om cumsecade. Sunteți hangiu, nu-i aşa?

— Sunt preot, spuse episcopul, şi locuiesc aici.

— Preot? spuse omul. O, ce preot de ispravă! Atunci, n-o să-mi cereți bani? Sunteți parohul, nu-i aşa? Parohul bisericii celei mari? Da, adevărat, prost mai sunt! Nu văzusem tichia pe care o purtați!

Pe când vorbea, pusese traista şi bâta într-un colț, apoi îşi băgă biletul de identitate la loc în buzunar şi se aşeză. Domnişoara Baptistine îl privea cu blândețe. El continuă:

— Sunteți omenos, domnule preot. Nu ştiți să disprețuiți. Ce minunat lucru este un preot bun! Atunci, n-o să fie nevoie să plătesc?

— Nu, spuse episcopul. Ține-ți banii! Cât spuneai că ai? Parcă o sută nouă franci.

— Şi şaptezeci şi cinci de centime, adăugă omul.

— O sută nouă franci şi şaptezeci şi cinci de centime. Şi cât timp ți-a trebuit ca să aduni suma asta?

— Nouăsprezece ani.

Episcopul oftă adânc.

— Nouăsprezece ani!

Omul urmă:

— Am toți banii. În patru zile n-am cheltuit decât un franc şi douăzeci şi cinci de centime, pe care i-am câştigat ajutând la descărcarea unor căruțe la

Grasse. Întrucât sunteți abate, am să vă spun: aveam un duhovnic şi la închisoare. Pe urmă într-o zi am văzut un episcop. I se spunea monsenior. Era episcopul de la Majore, din Marsilia. Un fel de paroh mai mare peste parohi. Ştiți, vă cer iertare, nu mă prea pricep; pentru mine lucrurile astea sunt atât de străine! Înțelegi dumneata – noi ăştia! A făcut slujba în mijlocul închisorii, pe un altar; avea pe cap ceva ascuțit, de aur, care la amiază, în toiul zilei, strălucea. Eram aşezați în rânduri. Pe trei laturi. În fața noastră – tunurile încărcate. Nu prea vedeam bine. Ne-a vorbit, dar era prea departe; nu-l auzeam. Iată ce înseamnă un episcop.

Pe când vorbea, episcopul se duse să închidă uşa, care rămăsese deschisă la perete.

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, pune tacâmul cât mai aproape de foc. Şi întorcându-se spre oaspetele său: Vântul e aspru noaptea în Alpi. Trebuie să-ți fie frig, domnule, nu-i aşa?

De câte ori rostea cuvântul „domnule", cu glasul lui atât de blând şi de mângâietor, chipul omului se lumina. „Domnule" spus unui ocnaş e ca un pahar cu apă întins unui naufragiat de pe *Meduza*[107]. Decăderea e însetată de prețuire.

— Lampa asta, spuse episcopul, nu prea luminează bine.

Doamna Magloire înțelese şi se duse să ia de pe căminul din camera de culcare a monseniorului cele două sfeşnice de argint, pe care le aprinse şi le aşeză pe masă.

— Domnule paroh, spuse omul, sunteți prea bun. Nu mă disprețuiți. Mă primiți în casa dumneavoastră. Aprindeți lumânările pentru mine. Nu v-am ascuns, totuşi, de unde vin şi că sunt un păcătos.

Episcopul, aşezat lângă el, îi atinse uşor mâna:

— Puteai nici să nu-mi spui cine eşti. Asta nu e casa mea; e casa Domnului. Uşa asta nu-l întreabă pe cel ce intră dacă are un nume, ci dacă are vreo durere. Dumneata suferi; ți-e foame şi sete; fii binevenit. Şi nu-mi mulțumi; nu-mi mai spune că te-am primit la mine. Nimeni nu este aici la el acasă, afară de cel ce are nevoie de un azil. Dumneata, care eşti în trecere, eşti mai acasă decât mine. Tot ce e aici, e al dumitale. Ce nevoie am să-ți ştiu numele? De altminteri, înainte de a mi-l spune, aveai unul pe care-l ştiam.

Omul se uită mirat:

— Adevărat? Ştiți cum mă cheamă?

— Da, răspunse episcopul, te numeşti fratele meu.

— O! Domnule paroh, exclamă omul, nu mai puteam de foame când am intrat aici; dar dumneavoastră sunteți atât de bun, încât nu mai ştiu ce am; mi-a trecut.

Episcopul îl privi şi îi spuse:

— Ai suferit mult?

— Vai! Haina roşie, ghiuleaua la picior, o scândură pentru dormit, zăpuşeala, frigul, munca, ocnaşii, loviturile de bâtă! Lanțuri grele pentru orice. Carcera pentru o vorbă. Chiar bolnav, în pat, purtam lanțuri. Câinii, da, câinii, o duc mult mai bine. Nouăsprezece ani! Am patruzeci şi şase. Şi-acum, biletul de identitate galben. Asta e!

— Da, spuse episcopul, vii dintr-un loc al tristeții. Ascultă: Va fi mai multă bucurie în cer pentru chipul înlăcrimat al unui păcătos pocăit, decât pentru hlamida albă a o sută de drepți. Dacă ieşi din locul acela de suferință cu gând de ură şi de mânie față de oameni, eşti vrednic de milă; dacă ieşi de-acolo cu gând de bunătate, de blândețe şi de pace, prețuieşti mai mult decât oricare dintre noi.

Între timp, doamna Magloire, adusese la masă o supă făcută cu apă, untdelemn, pâine şi sare, puțină slănină, o bucată de carne de berbec, smochine, brânză proaspătă şi o pâine mare de secară. La cina obişnuită a domnului episcop adăugase, de la ea, o sticlă cu vin vechi de Mauves.

Fața episcopului luă deodată acea înfățişare de voioşie caracteristică firilor ospitaliere.

— La masă! spuse el cu vioiciune.

Aşa cum făcea ori de câte ori avea un străin la masă, îl aşeză pe om la dreapta sa. Domnişoara Baptistine, cât se poate de liniştită şi de naturală, luă loc la stânga.

Episcopul rosti binecuvântarea, apoi servi chiar el supa, ca de obicei. Omul începu să mănânce cu lăcomie.

Deodată, episcopul spuse:

— Mi se pare că mai lipseşte ceva de la masă.

Într-adevăr, doamna Magloire nu pusese decât cele trei tacâmuri strict necesare. Iar obiceiul casei era ca, atunci când episcopul avea pe cineva la masă, să se pună, de formă, toate cele şase tacâmuri de argint. Această nevinovată aparență de lux era un fel de copilărie plină de farmec în casa asta liniştită şi cumpătată, care ridica sărăcia până la demnitate.

Doamna Magloire înțelese observația, ieşi fără să spună o vorbă şi, într-o clipă, cele trei tacâmuri cerute de episcop străluceau pe fața de masă,

aşezate simetric în faţa fiecăruia dintre cei trei comeseni.

IV – Amănunte asupra stânelor din Pontarlier

Şi-acum, ca să dăm o imagine a celor ce s-au petrecut la această masă, socotim nimerit să transcriem aici un pasaj dintr-o scrisoare a domnişoarei Baptistine către doamna de Boischevron, în care se povesteşte, cu o exactitate naivă, convorbirea dintre ocnaş şi episcop:

…Omul acesta nu dădea nicio atenţie nimănui. Înfuleca lacom, ca un hămesit. Totuşi, după supă, spuse:

— Domnule preot, om al lui Dumnezeu, toate astea sunt cu mult prea bune pentru mine; dar, trebuie s-o spun: căruţaşii care n-au vrut să mă lase să mănânc cu ei se ospătează mai bine decât dumneavoastră.

Între noi fie vorba, observaţia m-a izbit întrucâtva. Fratele meu a răspuns:

— Ei sunt mai obosiţi decât mine.

— Nu, spuse omul. Au bani mai mulţi. Sunteţi sărac. Văd eu. Poate că nici nu sunteţi paroh. Sunteţi măcar paroh? A! Dacă Dumnezeu ar fi cu adevărat drept, ar trebui să fiţi paroh.

— Bunul Dumnezeu e mai mult decât drept, a spus fratele meu.

După o clipă a adăugat:

— Domnule Jean Valjean, te duci la Pontarlier?

— Trebuie să mă duc acolo.

Mi se pare că aşa a spus omul. Apoi a continuat:

— Mâine în zori trebuie s-o pornesc la drum. E greu să tot călătoreşti. Noaptea e frig, ziua – zăpuşeală.

— Te duci într-un ţinut bun, spuse fratele meu. Familia mea a fost ruinată pe vremea revoluţiei. Eu m-am refugiat la început în Franche-Cômte, şi am trăit câtva timp acolo, din munca braţelor mele. Aveam tragere de inimă. Am găsit de lucru. N-ai decât să alegi. Sunt fabrici de hârtie, tăbăcării, distilării, fabrici de ulei, de ceasornice, oţelării, fabrici de alamă, pe puţin douăzeci de uzine de fier, dintre care patru foarte mari la Lods, la Châtillon, la Audincourt şi la Beure…

Cred că nu mă înşel şi că acestea sunt de bună seamă numele pomenite de fratele meu. Apoi s-a oprit şi mi s-a adresat mie:

— Dragă soră, n-avem noi nişte rude prin părțile acelea?

I-am răspuns:

— Avem, printre alții, pe domnul de Lucenet, fost căpitan de barieră la Pontarlier, sub vechiul regim.

— Da, adăugă fratele meu, dar în '93 nu mai aveai rude, nu mai aveai decât brațele. Am muncit. Există la Pontarlier, unde te duci dumneata, domnule Valjean, o industrie cu totul patriarhală şi încântătoare; dragă soră, aceea a preparării brânzeturilor.

Şi fratele meu, tot îndemnându-l pe om să mănânce i-a explicat pe larg ce sunt stânele din Pontarlier. Ele sunt de două feluri: „fermele mari", care sunt ale chiaburilor şi unde se găsesc patruzeci sau cincizeci de vaci, care produc şapte-opt mii de roți de caş pe vară; şi stânele sau „brânzăriile în tovărăşie", care sunt ale săracilor; țăranii de pe dealuri îşi cresc vacile împreună şi îşi împart între ei produsele. Ei iau cu simbrie un brânzar, căruia îi spun baci; acesta primeşte laptele de la țăranii asociați, de trei ori pe zi, însemnând cantitățile pe un răboj lung. Lucrul la stână începe pe la sfârşitul lui aprilie, iar pe la mijlocul lui iunie bacii duc vacile la munte.

Omul se învioră mâncând. Fratele meu îl îmbia cu vinul acela bun de Mauves, din care el nu bea niciodată, spunând că e un vin scump. Fratele meu îi dădea toate aceste amănunte cu voioşia firească pe care i-o cunoaşteți, îmbinându-şi spusele cu fel de fel de gingăşii pentru mine. A stăruit mult asupra bunei-stări a unui baci, ca şi cum ar fi vrut ca omul să înțeleagă, dar fără să-l sfătuiască de-a dreptul şi categoric, că în felul acesta şi-ar găsi un adăpost. Un lucru m-a izbit. Omul acesta era ceea ce v-am spus. Ei, bine, fratele meu, cât a ținut cina şi-n tot cursul serii, n-a rostit, în afară de cele câteva cuvinte, despre Isus, nimic care să-i amintească acestui om cine era, ori să-l lase să înțeleagă cine era fratele meu. Era totuşi un prilej nimerit să-i țină o mică predică şi să se arate ca episcop în fața ocnaşului, spre a-l face să țină minte această întâlnire. Altcuiva i s-ar fi părut foarte nimerit, având-ul pe acest nefericit la îndemână, să-i dea, odată cu hrana trupească, şi hrană sufletească, făcându-i mustrări îmbinate cu morală şi cu sfaturi, sau compătimindu-l şi îndemnându-l să se poarte mai bine în viitor. Fratele meu nu l-a întrebat nici măcar de unde e şi nici care-i povestea vieții lui. Căci în povestea asta era cuprinsă şi vina lui, iar fratele meu părea că se fereşte de tot ce-ar fi

putut să i-o reamintească. De aceea, pe când vorbea despre muntenii din Pontarlier – care „fac o muncă plăcută aproape de cer şi care, adăugă el, sunt fericiți, pentru că sunt nevinovați” – fratele meu se opri brusc, temându-se ca în cuvintele acestea să nu se fi strecurat ceva jignitor pentru străin. Gândindu-mă bine, cred că am înțeles ce se petrecea în sufletul fratelui meu. El îşi închipuia, de bună seamă, că omul acesta, care se numea Jean Valjean, are neîncetat în minte suferința sa; că era mai bine să-i abată gândurile într-altă parte şi să-l facă să creadă, măcar pentru o clipă, că era un om ca oricare altul, de asta se purta cu el cu totul firesc. Nu înseamnă asta, într-adevăr, a înțelege cum se cuvine mila? Nu găsiți, scumpă doamnă, că e ceva cu adevărat evanghelic în această delicatețe de a se abține de la predică, morală şi aluzie şi că cel mai vădit semn de milă față de cineva care are un punct dureros este să nu i-l atingi deloc? Mi s-a părut că acesta a fost şi gândul fratelui meu. În orice caz, ceea ce pot spune, e că, dacă i-au trecut prin minte lucrurile astea, n-a lăsat să fie ghicite de nimeni, nici chiar de mine; a fost, de la început până la sfârşit, la fel ca întotdeauna şi a cinat cu acest Jean Valjean cu aceleaşi purtări şi cu aceeaşi față pe care ar fi avut-o dacă ar fi luat masa cu domnul Gédéon Le Prévost, sau cu domnul paroh.

Spre sfârşitul mesei, pe când mâncam smochinele, a bătut cineva la uşă. Era mătuşa Gerbaud cu copilul în brațe. Fratele meu a sărutat copilul pe frunte şi a împrumutat de la mine şaptezeci şi cinci de centime pe care le-a dat mătuşii Gerbaud. În vremea asta, omul nu prea dădea atenție celor din jurul său. Nu mai vorbea; părea foarte obosit. După plecarea mătuşii Gerbaud, fratele meu a rostit rugăciunea de după masă, apoi s-a întors către străin şi i-a spus:

— E timpul să te culci.

Doamna Magloire a ridicat repede fața de masă. Am înțeles că trebuie să ne retragem pentru a-l lăsa pe călător să se culce şi ne-am urcat amândouă la noi. Am trimis-o totuşi îndată după aceea pe doamna Magloire să aştearnă pe patul omului o blană de căprioară din Pădurea Neagră, blană care se afla în camera mea. Nopțile sunt foarte reci şi blana ține cald. Păcat că e veche şi că-i cade părul. Fratele meu a cumpărat-o pe vremea când era în Germania, la Totlingen, aproape de izvoarele Dunării, ca şi cuțitaşul cu mâner de fildeş de care mă servesc la masă.

Doamna Magloire s-a întors numaidecât, am îngenuncheat şi ne-am rugat lui Dumnezeu în salonul unde se întind rufele, apoi am intrat fiecare

în odaia noastră, fără să ne mai spunem nimic…

V – Linişte

După ce spusese „noapte bună” surorii sale, monseniorul Bienvenu luă de pe masă unul dintre cele două sfeşnice de argint, pe celălalt îl dădu oaspetelui său şi-i spuse:

— Domnule, te conduc în camera dumitale.

Omul îl urmă.

După cum s-a putut vedea din cele de mai sus, locuinţa era împărţită în aşa fel încât, pentru a intra în oratoriu unde era alcovul sau pentru a ieşi de-acolo, trebuia să treci prin camera de culcare a episcopului.

În clipa în care ei treceau prin această cameră, doamna Magloire tocmai punea argintăria în dulăpiorul de la căpătâiul patului. Era ultima treabă pe care o făcea în fiecare seară înainte de a se duce la culcare.

Episcopul îl conduse pe musafir în alcov, unde era pregătit un pat alb şi curat. Omul puse sfeşnicul pe o măsuţă.

— Noapte bună, spuse episcopul. Mâine dimineaţă, înainte de plecare, o să bei o cană cu lapte cald de la vacile noastre.

— Mulţumesc, domnule abate! spuse omul.

Dar abia rostise cuvintele acestea paşnice şi, deodată, fără nicio legătură, avu o mişcare ciudată, care le-ar fi îngheţat de spaimă pe cele două cuvioase femei dacă ar fi fost de faţă. Nici astăzi nu ne putem da seama ce anume l-a putut îndemna să facă acel gest. Voia cumva să dea un avertisment sau să arunce o ameninţare? Se supunea doar unei porniri instinctive şi ascunse chiar faţă de el însuşi? Se întoarse repede spre bătrân, îşi încrucişă braţele pe piept şi, ţintuindu-şi gazda cu o privire sălbatică, strigă cu glas răguşit:

— Ia te uită! Mă adăpostiţi la dumneavoastră, chiar lângă dumneavoastră! Se opri apoi şi adăugă cu un rânjet în care era ceva monstruos: V-aţi gândit bine? De unde ştiţi că n-am ucis?

Episcopul ridică ochii spre tavan şi răspunse:

— Asta-l priveşte pe Dumnezeu.

Apoi, serios, mişcându-şi buzele ca şi cum s-ar fi rugat sau şi-ar fi vorbit sieşi ridică cele două degete de la mâna dreaptă şi-l binecuvântă pe străin, care nu plecă fruntea; după aceea fără a întoarce capul, fără a se uita înapoi, se îndreptă spre camera sa.

Când alcovul era locuit, o perdea mare de mătase, trasă dintr-o parte şi dintr-alta a oratoriului, ascundea altarul. Trecând pe lângă perdea, episcopul îngenunche şi rosti o scurtă rugăciune.

Puțin după aceea, se afla în grădină, mergând, visând, contemplând, cu sufletul şi cu gândul îndreptate spre toate acele lucruri mari şi tainice, pe care Domnul le arată noaptea ochilor ce rămân deschişi.

Cât despre străin, era într-adevăr atât de obosit, încât nici nu s-a putut bucura de cearşafurile albe şi curate. A suflat în lumânare cu nara, aşa cum fac ocnaşii, s-a trântit îmbrăcat în pat, şi a adormit numaidecât.

Când episcopul s-a înapoiat din grădină în odaia sa, suna miezul nopții.

Peste câteva minute, toată lumea din căsuță dormea.

VI – Jean Valjean

Pe la două noaptea Jean Valjean se trezi.

Jean Valjean se trăgea dintr-o familie săracă de țărani din Brie. În copilărie nu învățase carte. Când ajunse flăcău, era curățător de pomi la Faverolles. Mama lui se numea Jeanne Mathieu; tatăl, Jean Valjean, sau Vlajean, probabil o poreclă care venea de la „*Voilà Jean*”[108].

Jean Valjean era o fire gânditoare, fără să fie trist, aşa cum sunt naturile iubitoare. Într-un cuvânt, era destul de adormit şi de şters, sau cel puțin aşa părea acest Jean Valjean. Îşi pierduse amândoi părinții la o vârstă fragedă.

Maică-sa murise în urma unei febre puerperale[109] prost îngrijite. Tatăl său, care fusese curățător de pomi ca şi el, murise căzând dintr-un copac. Nu-i mai rămăsese lui Jean Valjean decât o soră, mai mare, văduvă cu şapte copii, băieți şi fete. Sora asta îl crescuse pe Jean Valjean şi, atâta vreme cât îi trăise bărbatul, îşi găzduise şi hrănise fratele. Soțul ei muri. Cel mai mare dintre cei şapte copii avea opt ani, cel mai mic – un an. Jean Valjean tocmai împlinise douăzeci şi cinci, îl înlocuise pe părinte şi, la rândul său, o ajutase pe sora care îl crescuse. O făcuse de la sine, ca pe o datorie, ba chiar într-un

fel morocănos. Tinerețea lui se irosea astfel într-o muncă grea şi prost plătită. Nu s-a ştiut niciodată să fi avut vreo „drăguță” prin partea locului. Nu avusese vreme să fie îndrăgostit.

Seara se întorcea acasă trudit şi-şi sorbea supa fără să scoată un cuvânt. Sora lui, Jeanne, îi lua adesea din strachină tot ce era mai bun, bucata de carne, felia de slănină, inima verzei, ca să le dea vreunuia dintre copii; el, mâncând mai departe, aplecat peste masă, cu nasul aproape băgat în supă, cu părul său lung, care-i ascundea ochii, răsfirat în jurul străchinii, părea că nu vede nimic, o lăsa să facă ce vrea. La Faverolles, nu departe de coliba familiei Valjean, de partea cealaltă a uliței, locuia o fermieră numită Marie-Claude; copiii Valjean, mai totdeauna flămânzi, se duceau uneori acolo, ca din partea mamei lor, să împrumute lapte, pe care îl beau după vreun gard sau după vreo cotitură, smulgându-şi cana de la gură, şi cu atâta zor, încât fetițele şi-l vărsau pe şorțulețe şi pe piept. Dacă mama lor ar fi ştiut de această potlogărie, i-ar fi pedepsit aspru pe vinovați. Jean Valjean, răstit şi morocănos, plătea fără ştirea mamei cana cu lapte Mariei-Claude, şi copiii scăpau de pedeapsă.

În perioada curățatului pomilor câştiga un franc şi douăzeci pe zi; după aceea se tocmea la seceriş, ca lucrător, ca paznic de bivoli, ca salahor. Făcea tot ce putea. Sora lui muncea şi ea, dar ce putea face cu şapte copii mici? Un mănunchi de făpturi amărâte, pe care mizeria îl cuprindea şi-l încleşta treptat. Veni o iarnă aspră.

Jean nu avu de lucru. Familia rămase fără pâine. Cu totul fără pâine. Şapte copii.

Într-o duminică seara, Maubert Isabeau, brutar în piața bisericii din Faverolles, se pregătea să se culce, când auzi o lovitură puternică în vitrina cu zăbrele a dughenei. Ajunse la vreme ca să vadă un braț strecurându-se prin spărtura făcută cu o lovitură de pumn în zăbrele şi în sticlă. Mâna înşfăcă o pâine şi o trase. Isabeau ieşi iute: hoțul fugea cât îl țineau picioarele; Isabeau alergă după el şi-l prinse. Hoțul azvârlise pâinea, dar brațul îi era încă însângerat. Era Jean Valjean.

Acestea se petreceau în 1795. Jean Valjean fu chemat în fața tribunalelor de pe atunci „pentru furt prin efracție, săvârşit în timpul nopții, într-o casă locuită”. Avea o puşcă de care ştia să se folosească mai bine decât orice țintaş din lume; era şi nițel braconier; îndeletnicire compromițătoare. Braconierul, ca şi contrabandistul, se înrudeşte de aproape cu tâlharul. În treacăt fie zis, există totuşi o prăpastie între cei dintâi şi odiosul asasin al

oraşelor. Braconierul trăieşte în pădure; contrabandistul – în munți sau pe mare. Oraşele îi fac pe oameni fioroşi pentru că-i corup. Muntele, marea, codrul îi fac pe oameni sălbatici, dezvoltă într-înşii asprimea, dar de multe ori fără să distrugă latura omenească.

Jean Valjean fu declarat vinovat. Termenii codului erau categorici. Sunt în civilizația noastră ceasuri groaznice; clipele când pronunțarea unei pedepse este asemenea unui naufragiu. Ce minut tragic este acela când societatea se îndepărtează şi săvârşeşte părăsirea definitivă a unei făpturi gânditoare! Jean Valjean fu condamnat la cinci ani muncă silnică.

La 22 aprilie se sărbătorea la Paris victoria de la Montenotte, câştigată de generalul-comandant al armatei din Italia, pe care mesajul Directoriului către cei cinci sute, din 2 Floreal[110], anul IV, îl numeşte Buona-Parté; în aceeaşi zi, un mare convoi a fost pus în lanțuri la Bicêtre. Jean Valjean făcea parte din acest convoi. Un fost gardian al închisorii, care astăzi are aproape nouăzeci de ani, îşi mai aminteşte foarte bine de nenorocitul care a fost ferecat la capătul celui de-al patrulea rând, în colțul de miazănoapte al curții. Şedea pe jos, ca toți ceilalți. Părea că nu pricepe ce se petrece cu el, afară de faptul că trece prin ceva grozav. Probabil că, în vălmăşagul gândurilor sale de biet om neştiutor, desluşea ceva ce era mult prea mult. Pe când i se fixa cu lovituri grele de ciocan pironul lanțului la ceafă, el plângea, lacrimile îl înăbuşeau, îl împiedicau să vorbească, şi izbutea numai să spună din când în când: „Am fost curățător de pomi la Faverolles". Apoi, plângând mereu, ridica mâna dreaptă şi o cobora treptat de şapte ori, ca şi cum ar fi atins pe rând şapte capete din ce în ce mai mici, şi din acest gest ghiceai că săvârşise fapta lui pentru ca să îmbrace şi să hrănească şapte copilaşi.

A fost dus la Toulon, unde a ajuns după un drum de douăzeci şi şapte de zile, într-o căruță, cu lanțul la gât. La Toulon fu îmbrăcat în haina roşie de ocnaş. Tot ce fusese viața lui de altădată se şterse; până şi numele; nu mai era nici măcar Jean Valjean; devenise numărul 24.601. Ce s-o fi făcut sora lui? Ce s-o fi ales din cei şapte copii? Cui îi mai pasă de toate astea? Ce se mai alege din frunzişul unui copac tânăr tăiat la rădăcină?

Veşnica poveste.

Aceste sărmane ființe, făpturi ale lui Dumnezeu, rămase fără sprijin, fără călăuză, fără adăpost, lăsate la voia întâmplării – cine ştie? – au luat-o care încotro, înfundându-se încet-încet în negura rece în care se pierd cei rămaşi singuri, întunecimi fără fund, unde pier unul după altul atâția nefericiți în

mersul mohorât al omenirii. Plecaseră de prin părțile acelea. Satul în care se născuseră îi uitase; piatra de hotar a fostului lor ogor îi uitase; după câțiva ani de ocnă, Jean Valjean i-a uitat şi el. În inima lui, în care fusese o rană, era acum o cicatrice. Atâta tot. Doar o singură dată, în tot timpul cât a stat la Toulon, a aflat ceva despre sora lui. Era, mi se pare, pe la sfârşitul celui de-al patrulea an de captivitate. Nu mai ştiu pe ce cale ajunseseră până la el acele veşti. Cineva, care-i cunoştea din sat, o văzuse pe sora lui. Se afla la Paris. Locuia pe o străduță săracă lângă Saint-Sulpice, strada Geindre. Nu mai avea cu ea decât un copil, un băiețaş, cel mai mic. Unde se aflau ceilalți şase? Poate că nici ea nu ştia. Se ducea în fiecare dimineață la o tipografie din strada Sabot numărul 3, unde era fălțuitoare şi legătorească. Trebuia să fie acolo la şase dimineața, cu mult înainte de a se lumina de ziuă, iarna. În clădirea tipografiei era o şcoală, unde-şi ducea băiatul, care avea şapte ani. Dar, pentru că ea intra în tipografie, la ora şase, iar şcoala nu se deschidea decât la şapte, copilul trebuia să aştepte un ceas prin curte, până se deschidea şcoala. Iarna, un ceas pe întuneric, afară. Copilul nu era lăsat să intre în tipografie, ca să nu încurce locul. Lucrătorii, trecând dimineața, îl vedeau pe bietul copilaş şezând pe pavaj, picând de somn şi adesea adormind în întuneric, pe vine, ghemuit, lângă coşulețul lui. Când ploua, portăresei i se făcea milă de el; îl lua în cocioaba ei, unde nu se aflau decât un pat de scânduri, o vârtelniță şi două scaune de lemn, şi micuțul dormea acolo, într-un colț, strângându-se lângă motan ca să se încălzească. La ora şapte şcoala se deschidea şi copilul intra în clasă. Iată ce i se spusese lui Jean Valjean. În ziua când i s-au spus toate astea, a fost pentru el o licărire de fulger, o fereastră deschisă pe neaşteptate spre destinul acestor ființe dragi; pe urmă se făcu din nou întuneric; n-a mai auzit niciodată nimic despre ei. Niciun semn de la dânşii n-a mai răzbit până la el; nu i-a mai văzut, nu i-a mai întâlnit niciodată şi nici în cuprinsul acestei dureroase poveşti nu se va mai pomeni de dânşii.

Pe la sfârşitul celui de-al patrulea an veni rândul lui Jean Valjean să evadeze. Camarazii îl ajutară, potrivit obiceiului din ocnă. Evadă. Rătăci două zile, liber, pe câmp; dacă înseamnă a fi liber să fii hărțuit la tot pasul, să întorci capul în fiecare clipă, să-ți sară inima la cel mai mic zgomot, să-ți fie frică de orice, de coşul care fumegă, de omul care trece, de câinele care latră, de calul care aleargă, de ceasornicul care bate, de lumina zilei, pentru că se vede, de întunericul nopții, pentru că nu se vede, de drum, de potecă, de tufiş, de somn. A treia zi, pe-nserate, fu prins. Tribunalul maritim îl

condamnă pentru acest delict la o prelungire a pedepsei cu încă trei ani, adică cu totul, la opt ani. În al şaselea an, îi veni iarăşi rândul să evadeze; încercă, dar nu reuşi să fugă. Lipsi de la apel. Se dădu alarma printr-o lovitură de tun; iar noaptea străjile îl găsiră ascuns sub schela unei corăbii în construcţie; se împotrivi paznicilor care-l prinseseră. Evadare şi rebeliune. Faptul, prevăzut de codul special, fu pedepsit cu un spor de cinci ani, dintre care doi cu lanţ dublu. Treisprezece ani. În al zecelea an îi veni iar rândul şi evadă din nou. Nici de data asta nu-i merse mai bine. Alţi trei ani pentru această nouă încercare. Şaisprezece ani. În sfârşit, prin al treisprezecelea an, mi se pare, făcu o ultimă încercare de fugă, dar fu prins după patru ore. Încă trei ani pentru aceste patru ore. Nouăsprezece ani. În octombrie 1815 fu eliberat; intrase acolo în 1796, pentru că spărsese un ochi de geam şi luase o pâine.

O scurtă paranteză. Pentru a doua oară în lucrările sale asupra problemei penale şi a nimicirii omului prin dispoziţiunile legii, autorul cărţii de faţă întâlneşte furtul unei pâini ca punct de plecare în dezastrul unui destin. Claude Gueux[11] a furat o pâine, Jean Valjean a furat o pâine. O statistică engleză constată că la Londra, din cinci furturi, patru au drept cauză imediată foamea.

Jean Valjean intrase în ocnă suspinând şi tremurând; a ieşit de acolo nepăsător. Intrase deznădăjduit; a ieşit întunecat.

Ce se petrecuse în acest suflet?

VII – În adâncul deznădejdii

Vom încerca să vorbim deschis.

Societatea trebuie să privească în faţă aceste lucruri, pentru că ea e cea care le pricinuieşte.

Aşa cum am spus, Jean Valjean era un ignorant, dar nu un nătărău. În el ardea flacăra duhului. Nenorocirea, care-şi are şi ea lumina ei, făcu să sporească licărirea slabă a minţii lui. Sub lovituri de bâtă, în lanţuri, în celulă, trudit, sub soarele dogorâtor al ocnei, pe patul de scânduri al ocnaşilor, s-a recules şi a început să cugete.

S-a făcut judecător.

A început mai întâi cu el însuşi.

Recunoştea că nu era un nevinovat pedepsit pe nedrept. Îşi mărturisi că a săvârşit o faptă rea şi de ocară; că poate i s-ar fi dat pâinea dacă ar fi cerut-o, că în orice caz ar fi fost mai bine să aştepte s-o capete din milă sau muncind; că nu e o întrebare chiar fără de răspuns: „Poți să aştepți când ți-e foame?”; în primul rând, pentru că se întâmplă foarte rar ca cineva să moară cu adevărat de foame, iar în al doilea rând, pentru că, din nefericire sau din fericire, omul e astfel făcut, încât poate suferi îndelung şi mult, moraliceşte şi fiziceşte, fără să moară; că trebuie deci să aibă răbdare; că, astfel, ar fi fost mai bine şi pentru bieții copii; că era o faptă nebunească din parte-i ca un amărât şi un neputincios ca el să înşface de guler întreaga societate şi să-şi închipuie că scapă de mizerie furând; că, în orice caz, era o greşeală să fugă de mizerie pe poarta prin care se intră în ticăloşie; în sfârşit, că era vinovat.

Apoi, se întrebă: era el oare singurul vinovat în întâmplarea care i-a fost fatală? Înainte de toate, nu era o mare nedreptate ca un muncitor ca el să nu aibă de lucru, ca un om harnic ca el să nu aibă ce mânca? Şi-apoi, o dată mărturisită vina, pedeapsa nu fusese prea nedreaptă şi prea grea? Legea nu fusese mai abuzivă în darea pedepsei decât a fost vinovatul în săvârşirea faptei? Nu erau prea multe greutăți într-un talger al balanței, acolo unde se află ispăşirea? Excesul de pedeapsă nu duce oare la stingerea delictului, ajungând prin aceasta la o răsturnare de situații, vina delicventului fiind înlocuită cu vina represiunii, făcând din vinovat victimă, din datornic creditor şi punând definitiv dreptul de partea celui ce-l violase? Pedeapsa aceasta, complicată cu agravări succesive pentru încercările de evadare, nu sfârşea oare prin a fi un fel de atentat al celui mai puternic asupra celui mai slab, o crimă a societății față de individ, o crimă care reîncepe în fiecare zi, care dura de nouăsprezece ani?

Se întreba dacă societatea omenească era de asemenea îndreptățită să-i silească pe membrii săi să sufere, într-un caz, lipsa ei totală de prevedere, iar într-altul, prevederea ei lipsită de îndurare, strivind pentru totdeauna pe un biet om între o lipsă şi un exces: lipsa de lucru şi excesul de pedeapsă. Nu era exagerat ca societatea să trateze astfel, tocmai pe membrii săi cei mai năpăstuiți la împărțirea bunurilor şi, prin urmare, pe cei mai vrednici de ocrotire?

Punându-şi aceste întrebări, el judecă societatea şi-o osândi.

O socoti vrednică de ura sa.

O făcu răspunzătoare de soarta lui şi-şi spuse că poate nu se va da în lături să-i ceară într-o zi socoteală. Îşi mai spunea că nu există un echilibru între paguba pe care o pricinuise el şi paguba ce i se pricinuise lui; şi trase concluzia că osânda pe care o suferise nu era chiar o ilegalitate, dar era cu siguranță o nedreptate.

Mânia poate fi smintită şi absurdă; te poți supăra pe nedrept, dar nu te revolți decât atunci când de fapt ai dreptate pe undeva. Jean Valjean se simțea revoltat.

Şi, la urma urmei, societatea omenească nu-i făcuse decât rău. Niciodată nu-i văzuse decât fața aceea încruntată, pe care ea o numeşte justiție şi pe care o arată celor pe care-i loveşte. Oamenii nu se apropiaseră de el decât ca să-l facă să sufere. Orice contact cu ei însemnase pentru el o lovitură. Niciodată, din timpul copilăriei, de când trăia mama şi sora lui, nu mai întâlnise vreo vorbă bună, vreo privire binevoitoare. Din suferință în suferință, ajunsese puțin câte puțin la convingerea că viața e o luptă şi că în această luptă el era cel învins. Nu avea altă armă decât ura. În ocnă se hotărî să şi-o ascundă şi s-o ia cu dânsul la plecare.

Era la Toulon o şcoală pentru ocnaşi, ținută de nişte călugări ignorantini[112], unde li se predau noțiunile strict necesare numai acelor nenorociți care voiau să învețe. Vru şi el. Merse la şcoală la patruzeci de ani şi învăță să citească, să scrie şi să socotească. Îşi dădea seama că, întărindu-şi mintea, îşi întăreşte ura. În anumite cazuri, învățătura şi lumina pot sluji drept pârghie răului.

E trist să spunem că, după ce judecase societatea, care i-a făcut tot răul, judeca providența care-a făcut societatea.

O condamna şi pe ea.

Astfel, în nouăsprezece ani de chin şi de sclavie, sufletul lui se înălță şi se prăbuşi totodată. Printr-o parte intra lumina, printr-alta întunericul.

Jean Valjean, cum am văzut, n-avea o fire rea. Era încă om bun când a intrat în ocnă. Acolo a condamnat societatea şi a simțit că începe să fie om rău; a condamnat providența şi şi-a dat seama că devine necredincios.

E greu să nu ne oprim o clipă aici spre a medita.

E oare cu putință ca natura omenească să se schimbe cu desăvârşire? Omul, pe care Dumnezeu l-a făcut bun, poate fi făcut rău de către om? Sufletul poate fi schimbat în întregime de către destin, devenind rău dacă destinul e rău? Sub apăsarea unei nenorociri copleşitoare, inima se poate deforma, se poate sluți şi schilodi fără leac, întocmai ca o spinare care se

încovoaie pe sub o boltă prea joasă? Nu există oare în orice suflet omenesc, nu exista mai cu seamă în sufletul lui Jean Valjean o primă scânteie, un element divin, fără de prihană pe care binele să-l poată dezvolta, înviora, aprinde, înflăcăra, făcându-l să strălucească cu măreție şi pe care răul să nu-l poată atinge niciodată de tot?

Întrebări grave şi încâlcite. Celei din urmă, orice fiziolog i-ar fi răspuns probabil, fără să şovăie: *nu*, dacă l-ar fi văzut pe Jean Valjean la Toulon, în ceasurile lui de odihnă, care erau pentru el ceasuri de visare, şezând cu mâinile încrucişate pe brațul unui scripete, cu capătul lanțului băgat în buzunar ca să nu fie nevoit să-l târască – pe ocnaşul acesta posac, serios, tăcut şi îngândurat – pe acest paria pus în afara legii, care se uita la oameni cu mânie, pe acest dezmoştenit al civilizației care se uita la cer cu asprime.

Fără îndoială – de ce să n-o spunem? – observatorul fiziolog ar fi văzut acolo o mizerie fără de leac, l-ar fi plâns poate pe cel ce suferea din pricina legii, dar n-ar fi încercat să-i uşureze suferința; şi-ar fi întors privirea de la abisurile pe care le întrezărea în acest suflet; şi, întocmai ca Dante la poarta infernului, ar fi şters din această existență cuvântul „speranță", pe care degetul lui Dumnezeu l-a scris totuşi pe fruntea oricărui muritor.

Starea aceasta sufletească pe care am încercat s-o analizăm era oare tot atât de limpede pentru Jean Valjean cum am căutat noi s-o redăm pentru cei ce ne citesc? Jean Valjean îşi dădea oare seama de toate elementele care alcătuiau mizeria lui morală, după ce se iviseră, sau măcar îşi dăduse seama de ele pe măsura alcătuirii lor? Omul acesta aspru şi incult era el oare conştient de înlănțuirea de idei, prin care se ridicase şi coborâse, treaptă cu treaptă, până la aspectele jalnice care alcătuiau în atâția ani orizontul lăuntric al spiritului său? Îşi dădea oare seama de tot ce se petrecuse şi de tot ce se frământa într-însul?

Nu ne încumetăm a o spune: şi nici n-o credem. Jean Valjean era prea neştiutor pentru ca, după atâtea nenorociri, să nu stăruie în sufletul lui destulă nedumerire. Uneori nici nu-şi mai dădea prea bine seama ce simțea. Jean Valjean se afla în întuneric; suferea în întuneric; ura în întuneric; s-ar fi putut spune că ura tot ce avea în fața lui. Trăia de obicei în acest întuneric, bâjbâind ca un orb şi ca un visător. Numai din când în când simțea că e năpădit dinlăuntru sau din afară de-o cutremurare de mânie, de-un spor de suferință, de-o palidă şi scurtă fulgerare, care-i lumina tot sufletul, arătându-i pretutindeni, în jurul său, înainte şi în urmă, în licăririle unei lumini îngrozitoare, prăpăstiile hidoase şi perspectivele negre ale destinului său.

După trecerea fulgerului, se afla iar în întuneric şi nu mai ştia ce se petrece cu el.

Caracteristica acestor pedepse nemiloase, în care totul abrutizează, e că-l transformă puţin câte puţin pe om printr-o stupidă transfigurare, într-un animal sălbatic, uneori chiar într-o fiară. Încercările de evadare ale lui Jean Valjean, repetate şi îndărătnice, ar fi de ajuns ca să dovedească ciudata înrâurire pe care o are legea asupra sufletului omenesc. Jean Valjean ar fi repetat aceste încercări, tot atât de zadarnice pe cât de nebuneşti, ori de câte ori s-ar fi ivit prilejul, fără să se gândească o clipă la urmări sau la experienţele făcute. Evada furios, ca lupul care găseşte cuşca deschisă. Instinctul îi spunea: fugi! Raţiunea i-ar fi spus: rămâi pe loc! Dar în faţa unei ispite atât de puternice, raţiunea amuţea, rămânea numai instinctul, doar bestia dintr-însul. După ce era prins, noile pedepse ce i se dădeau n-aveau darul decât să-l îngrozească şi mai tare.

Nu trebuie să scăpăm din vedere amănuntul că-i întrecea în putere pe toţi ceilalţi tovarăşi de ocnă. La munci grele, când trebuia întinsă o parâmă sau învârtit un scripete, Jean Valjean trăgea cât patru. Ridica şi ducea uneori în spinare greutăţi enorme, înlocuind la nevoie instrumentul numit *cric*, căruia pe vremuri i se spunea *orgoliu*, de unde, în treacăt fie zis, şi-a luat numele strada Montorgueil din apropierea halelor Parisului. Tovarăşii săi îl porecliseră Jean-le-Cric. O dată, pe când se repara balconul primăriei din Toulon, una dintre frumoasele cariatide[113] ale lui Puget[114], care susţineau balconul, s-a desprins şi era gata să se prăbuşească. Jean Valjean, care se afla acolo, propti cariatida cu umărul până la sosirea lucrătorilor.

Agerimea lui era şi mai mare decât puterea. Unii ocnaşi, visând mereu să evadeze, ajung să facă o adevărată ştiinţă din contopirea forţei cu îndemânarea: ştiinţa muşchilor, pe care prizonierii aceştia, veşnici pizmuitori ai muştelor şi ai păsărilor, o practică zilnic. O acrobaţie misterioasă. Să se urce pe un zid drept, să găsească puncte de sprijin acolo unde abia se zărea o ieşitură, era un joc pentru Jean Valjean. Încordându-şi spatele şi muşchii picioarelor, cu coatele şi călcâiele înfipte în zgrunţurii pietrei, se căţăra ca prin minune de la un colţ de zid până la etajul al treilea. Uneori se urca aşa până pe acoperişul temniţei.

Vorbea puţin. Nu râdea. Numai vreo emoţie neobişnuită putea să-i smulgă, o dată sau de două ori pe an, acel lugubru râs de ocnaş, ce pare ecoul unui râs de diavol.

Când te uitai la el, ţi se părea că priveşte neîncetat ceva groaznic.

Era într-adevăr absorbit de ceva.

Printre senzațiile bolnăvicioase ale unei firi neisprăvite şi ale unei inteligențe copleşite, simțea nelămurit că-l apasă ceva monstruos. În penumbra întunecoasă şi palidă în care se târa, ori de câte ori întorcea capul şi încerca să-şi înalțe privirea, vedea cu o spaimă amestecată cu furie formându-se, suprapunându-se şi înălțându-se până departe deasupra lui, cu povârnişuri cumplite, un fel de îngrămădire groaznică de lucruri, legi, prejudecăți, oameni şi fapte, ale căror contururi îi scăpau, a căror mulțime îl înspăimânta şi care nu era altceva decât uimitoarea piramidă pe care o numim civilizație. Ici şi colo, în acest amestec colcăitor şi diform, deslușea, când aproape de el, când departe, la înălțimi unde nu putea să ajungă, un grup, un amănunt puternic luminat, de o parte gardianul cu bâta, de alta jandarmul cu sabia, de o parte arhiepiscopul cu mitra, iar sus, pe culmi, într-un nimb, împăratul încoronat şi strălucitor. I se părea că aceste măreții îndepărtate, în loc să împrăştie noaptea, o făceau mai funebră şi mai întunecoasă. Legi, prejudecăți, fapte, oameni, lucruri, toate se frământau deasupra lui, în ritmul complicat şi misterios pe care Dumnezeu îl imprimă civilizației; pluteau deasupra lui şi-l striveau cu nu ştiu ce cruzime liniştită şi cu neînduplecată nepăsare. Sufletele prăbuşite în cel mai adânc fund al nenorocului, oameni nefericiți, pierduți dincolo de marginea înțelegerii, unde nu se mai vedea nimic, cei certați cu legea simt apăsându-le pe creştet întreaga povară a acestei societăți omeneşti, atât de temută pentru cei din afară, atât de înfricoşătoare pentru cei de dedesubt.

În situația aceasta Jean Valjean se gândea. Şi care putea să fie natura gândirii sale?

Dacă bobul de mei de sub piatra morii ar putea să gândească, s-ar gândi fără îndoială la ceea ce se gândea Jean Valjean.

Toate aceste frământări, realități pline de năluci, fantasmagorii pline de realități, sfârşiseră prin a-i crea un fel de stare sufletească ce nu se poate descrie. Uneori se oprea în mijlocul muncii sale de ocnaş. Cădea pe gânduri. Mintea lui în acelaşi timp mai coaptă şi mai tulburată decât înainte, se revolta. Tot ce i se întâmplase i se părea absurd; tot ce-l înconjura i se părea cu neputință. Îşi spunea: e un vis. Se uita la gardianul care sta la câțiva paşi de el; gardianul i se părea o nălucă; deodată, năluca îl lovea cu bâta. Natura înconjurătoare abia exista pentru el. Aproape s-ar putea spune că pentru Jean Valjean nu existau nici soare, nici zile frumoase de vară, nici

cer strălucitor, nici dimineți înviorătoare de aprilie. Sufletul lui părea luminat doar printr-un fel de ferestruică de beci.

Pentru a încheia, rezumând din tot ceea ce am arătat, ceea ce se poate rezuma şi exprima în rezultate pozitive, ne vom mărgini să constatăm că, în nouăsprezece ani, Jean Valjean, nevinovatul grădinar din Faverolles, temutul ocnaş din Toulon, devenise – mulțumită felului cum îl transformase puşcăria – în stare să facă două feluri de fapte rele; mai întâi, o impulsiune buimacă, necugetată, plină de sălbăticie, instinctivă, un fel de răspuns la suferința îndurată; apoi o răbufnire gravă, serioasă, frământată în conştiință şi pusă la cale de ideile greşite pe care le poate pricinui o asemenea nenorocire. Premeditările acestea treceau prin cele trei faze succesive pe care numai anumite firi încercate le pot parcurge; rațiune, voință, încăpățânare. Era împins de revolta lui obişnuită, de amărăciunea sufletului, de sentimentul adânc al nedreptăților suferite, de reacțiunea chiar împotriva celor buni, nevinovați şi drepți, dacă există şi de aceştia. Punctul de plecare, ca şi ținta finală a gândurilor lui era ura împotriva legilor omeneşti; o ură care dacă nu este oprită în desfăşurarea ei de vreo întâmplare providențială, devine la un moment dat ură împotriva societății, apoi ură împotriva neamului omenesc, împotriva creațiunii, şi ia forma unei dorințe nelămurite, continui şi brutale de-a face rău oricui, oricărei viețuitoare. Precum se vede, nu fără temei, biletul de identitate îl califica pe Jean Valjean drept un om *foarte primejdios*.

An cu an, sufletul acesta se uscase tot mai mult, încet, dar sigur. Inimă de piatră, privire împietrită. Când ieşi din închisoare, se împlineau nouăsprezece ani de când nu mai vărsase nicio lacrimă.

VIII – Talazul şi umbra

Un om în voia valurilor!

Ei şi! Corabia nu se opreşte. Vântul bate, corabia întunecată e silită să-şi urmeze drumul. Trece mai departe.

Omul piere, se iveşte iar, se cufundă şi se ridică la suprafață, strigă, întinde brațele, nu-l aude nimeni; zguduită de furtună, corabia se trudeşte

să-şi taie drum. Marinarii şi călătorii nici măcar nu-l mai văd pe omul care se îneacă; bietul lui cap nu e decât un punct printre valurile uriaşe.

Omul strigă cu disperare în adâncuri. Pânza trece ca o nălucă. O priveşte, o priveşte cu deznădejde. Ea se depărtează, păleşte, descreşte. Adineauri era şi el acolo, făcea parte din echipaj, umbla în lung şi-n lat pe punte împreună cu ceilalţi, avea partea lui de aer şi de soare, trăia. Acum ce s-a întâmplat? A alunecat, a căzut, s-a isprăvit.

A căzut în apele groaznice. Totul fuge şi se năruie sub picioarele lui. Valurile sfâşiate şi sfârtecate de vânt îl înconjoară cu vrăjmăşie, talazurile din adâncuri îl sorb, toate zdrenţele apelor îi învăluie capul, un norod de valuri îl împroaşcă, ochiuri tulburi îl înghit pe jumătate; de câte ori se afundă întrezăreşte prăpăstii pline de întuneric; vegetaţii înfricoşătoare, necunoscute îl prind, i se înnoadă de picioare, îl trag spre ele; simte că el însuşi se preface în prăpastie, e una cu spuma, valurile şi-l aruncă unul altuia, înghite amărăciune, oceanul laş se încăpăţânează să-l înece, nesfârşitul se joacă cu agonia lui. Parcă toată apa asta ar fi ură.

Cu toate astea, el luptă, încearcă să se apere, încearcă să se ţină deasupra, se trudeşte, înoată. El, această biată putere aproape sfârşită, luptă împotriva nesfârşitului.

Unde e corabia? Acolo. Abia se zăreşte în întunericul palid al orizontului.

Vânturile bat, spuma valurilor îl copleşeşte. Ridică ochii şi nu vede decât plumburiul norilor. Simte, dându-şi sufletul, uriaşa nebunie a mării. E torturat de nebunia asta. Aude zgomote neobişnuite pentru om, care par să vină de dincolo de lume şi din nu ştiu ce spaţii înfricoşătoare.

Printre nori sunt păsări, aşa cum pe deasupra restriştilor omeneşti sunt îngeri, dar cu ce pot să-i ajute? Zboară, cântă, plutesc şi el horcăie.

Se simte înmormântat între două infinituri deodată: oceanul şi cerul; unul e o groapă, iar celălalt un giulgiu.

Se lasă noaptea, iată, sunt ceasuri întregi de când înoată, e la capătul puterilor; corabia, acel ceva îndepărtat pe care se aflau oameni, nu se mai zăreşte; e singur în nemaipomenita prăpastie întunecată, se afundă, înţepeneşte, se răsuceşte, simte sub el valurile monstruoase ale nevăzutului; cheamă.

Nu mai sunt oameni. Unde e Dumnezeu?

Cheamă. „Ajutor! Ajutor!” Cheamă întruna.

În zare, nimic. Pe cer, nimic.

Roagă fierbinte întinderea, valul, alga, stânca, toate sunt surde. Cerşeşte ajutorul furtunii; furtuna nepăsătoare nu se supune decât nesfârşitului.

Împrejurul lui, bezna, ceața, singurătatea, învălmăşeala furtunoasă şi inconştientă, încrețirea nelămurită a apelor sălbatice. În el, groaza şi oboseala. Sub el, prăbuşirea. Niciun punct de reazim. Se gândeşte la patimile întunecate ale cadavrului în întunericul fără de sfârşit. Frigul nefiresc îl înțepeneşte. Mâinile i se închircesc, se închid şi strâng în ele hăul. Vânturi, nori, vârtejuri, curenți, stele zadarnice! Ce-i de făcut? Deznădăjduitul se pierde, ostenitul vrea mai bine să moară, se lasă luat, se lasă dus, se dă bătut şi iată-l că alunecă pentru totdeauna în adâncurile mistuitoare.

O, mers nemilos al societății omeneşti! Risipă de suflete şi de oameni de-a lungul drumului! Ocean în care cade tot ce leapădă legea! Dispariție înfiorătoare a sprijinului! O, moarte morală!

Marea e neîndurata noapte socială în care pedeapsa îşi azvârle osândiții. Marea e mizeria nesfârşită.

Sufletul lăsat în voia valurilor, în această prăpastie, poate să ajungă un stârv. Cine are să-l învie din morți?

IX – Noi nemulțumiri

Când lui Jean Valjean îi sună ceasul să iasă din ocnă, când auzi cu urechile lui acele cuvinte ciudate: „Eşti liber!” clipa fu neverosimilă şi nemaipomenită; o rază vie din lumina adevărată a celor vii îl străpunse pe neaşteptate. Dar raza aceasta păli numaidecât. Lui Jean Valjean ideea de libertate îi luase ochii. Crezuse într-o viață nouă. Văzu însă destul de repede că e vorba de o libertate căreia i se dă un bilet de identitate galben.

Şi, în afară de aceasta, amărăciuni multe. Îşi făcuse socoteala că suma ce i se cuvenea pe timpul cât stătuse în ocnă ar fi trebuit să se ridice la o sută şaptezeci şi unu de franci. E drept că uitase de odihna silită a duminicilor şi a sărbătorilor, care în nouăsprezece ani scădea la socoteală vreo douăzeci şi patru de franci. Oricum, suma fusese redusă prin felurite rețineri locale, la o sută nouă franci şi cincisprezece centime, care i se numără la ieşire.

Nu pricepuse nimic şi se socotea nedreptăţit. Să spunem cuvântului pe nume: furat.

A doua zi după eliberare, la Grasse, văzu în faţa uşii unei distilerii de flori de portocal câţiva oameni care descărcau pachete. Ceru de lucru. Cum era zor, i se dădu. Se puse pe treabă. Era deştept, voinic şi dibaci; îşi dădea osteneala, stăpânul părea mulţumit. Pe când lucra, trecu un jandarm, care îl observă şi-i ceru hârtiile. Fu nevoit să-i arate biletul de identitate galben. Apoi îşi reluă lucrul. Ceva mai înainte îl întrebase pe unul dintre lucrători cât câştiga pe zi făcând treaba asta; i se răspunse: „Un franc şi cincizeci". Seara, pentru că era nevoit să plece mai departe a doua zi, se înfăţişă înaintea stăpânului distileriei şi-l rugă să-i plătească. Stăpânul, fără să scoată o vorbă, îi înmână un franc şi douăzeci şi cinci de centime. Îşi ceru dreptul lui. I se răspunse: „Pentru tine e destul şi atât". Stărui. Stăpânul îl privi ţintă în ochi şi-i spuse „Ia vezi să nu te pomeneşti la răcoare"

Se socoti din nou furat.

Societatea, statul, micşorându-i drepturile cuvenite, îl jefuiseră cu toptanul. Venea rândul semenului său, care-l fura cu amănuntul.

Eliberarea nu înseamnă dezrobire. Scapi de ocnă, dar nu de osândă.

Iată ce i se întâmplase la Grasse. Se ştie în ce fel fusese primit la Digne.

X – Omul care s-a trezit

Aşadar, pe când orologiul catedralei bătea ceasul două noaptea, Jean Valjean se trezi din somn.

Se trezi din pricina patului, care era prea bun. Aveau să se împlinească în curând douăzeci de ani de când nu mai dormise într-un pat, şi, cu toate că nu se dezbrăcase senzaţia asta era prea nouă şi-i tulbura somnul. Dormise mai bine de patru ceasuri. Oboseala îi trecuse. Era obişnuit să nu dăruiască prea multe ceasuri odihnei. Deschise ochii şi se uită o clipă în întunericul din jurul lui, pe urmă îi închise ca să adoarmă din nou. Când o mulţime de senzaţii felurite ţi-au tulburat ziua, când mintea e preocupată, adormi o dată, dar nu poţi adormi şi a doua oară. Somnul vine mai uşor, dar se întoarce mai greu. E ceea ce i se întâmplă lui Jean Valjean. Nu putu să mai adoarmă şi căzu pe gânduri.

Se găsea într-unul dintre acele momente în care mintea ți-e plină de gânduri tulburi. În creierul lui era un fel de du-te vino încâlcit. Amintirile vechi şi cele din ajun pluteau amestecate şi se încrucişau anapoda, pierzându-şi formele crescând peste măsură, apoi pierind dintr-odată, ca într-o apă nămoloasă şi frământată. Îi treceau prin cap multe gânduri, dar unul dintre ele se întorcea necontenit, gonindu-le pe toate celelalte. Iată care era acest gând: văzuse cele şase tacâmuri de argint şi lingura mare pe care doamna Magloire le pusese pe masă. Cele şase tacâmuri de argint nu-i dădeau pace. Erau acolo, la câțiva paşi… În clipa în care trecuse prin odaia vecină ca să vină aici, bătrâna servitoare le pusese într-un dulăpior de la căpătâiul patului. Văzuse bine acel dulap. La dreapta, cum intrai din sufragerie. Erau masive. Argintărie veche. Cu polonic cu tot se putea lua pe ele cel puțin două sute de franci. De două ori cât câştigase el în nouăsprezece ani. E adevărat că ar fi câştigat mai mult, dacă nu l-ar fi furat administrația. Sufletul i se zbuciumă un ceas întreg; în el se dădea o luptă. Bătu ora trei. Deschise ochii din nou, se ridică deodată pe jumătate, întinse brațul şi pipăi desaga pe care şi-o azvârlise într-un colț al alcovului în care se afla patul, îşi lunecă picioarele peste marginea patului, le puse pe duşumea şi se pomeni, aproape fără să-şi dea seama, şezând pe marginea patului.

Rămase câtva timp visând în poziția asta, oarecum sinistră pentru cel care l-ar fi zărit astfel, în umbră, el singur treaz în casa aceea adormită. Se plecă deodată, îşi scoase ghetele şi le puse uşor pe rogojina de lângă pat, apoi îşi reluă poziția de visare şi rămase din nou nemişcat. În mijlocul acestor frământări groaznice, gândurile pe care le-am arătat îi scormoneau fără încetare creierul, intrau, ieşeau, intrau din nou, le simțea ca pe o greutate: şi apoi se gândea, fără să ştie pentru ce, cu acea încăpățânare mecanică a visării, la un ocnaş, anume Brevet, pe care-l cunoscuse la ocnă şi ai cărui pantaloni nu se țineau decât într-o singură bretea de bumbac împletit. Desenul cu pătrățele al acestei bretele îi venea mereu în minte. Stătea în poziția asta şi ar fi rămas aşa cine ştie cât, până-n zori, dacă orologiul n-ar fi bătut o dată – un sfert sau o jumătate. I se păru că bătaia îi spune: „haide!” Se ridică în picioare, mai şovăi o clipă şi ascultă: în casă totul era tăcut; porni atunci de-a dreptul, cu paşi mărunți, spre fereastra pe care o întrezărea. Noaptea nu era prea întunecată; deasupra lunii pline alergau nori mari, goniți de vânt. Din pricina asta, afară era rând pe rând umbră şi lumină, eclipse şi limpezimi, şi înăuntru o lumină de amurg. Acest amurg,

destul de limpede ca să te călăuzească, întrerupt din timp în timp de nori, se asemuia cu lumina vânătă, strecurată prin ferestruica unei pivnițe, prin fața căreia se scurg trecătorii. Ajuns la fereastră, Jean Valjean o privi cu atenție. N-avea gratii, dădea în grădină şi nu era închisă, după moda locului, decât cu un cârlig foarte mic. O deschise, dar pentru că aerul rece şi viu pătrunse în odaie o închise îndată. Se uită în grădină cu acea privire atentă care mai mult cercetează decât priveşte. Grădina era împrejmuită cu un zid alb, destul de scund, uşor de sărit. În fund, dincolo de el, deosebi vârfurile copacilor la distanțe egale unul de celălalt, semn că zidul despărțea grădina de vreo stradă sau ulicioară cu pomi.

După ce se uită, făcu o mişcare de om care ştie ce vrea; merse spre firidă, îşi luă desaga, o deschise, scotoci înăuntru, scoase un obiect pe care-l puse pe pat, îşi vârî ghetele într-unul dintre buzunare, luă sacul pe umeri, îşi puse şapca trăgându-şi cozorocul pe ochi, îşi căută dibuind bățul, se duse şi-l propti într-un colț al ferestrei, apoi se întoarse, lângă pat şi apucă cu hotărâre obiectul pe care-l lăsase acolo. Acest obiect semăna cu un drug scurt de fier, ascuțit la unul dintre capete, ca un vârf de suliță. Ar fi fost greu să deosebeşti prin întuneric în ce scop i se dăduse bucății de fier forma aceasta. Să fi fost o pârghie? Sau poate o măciucă?

La lumina zilei s-ar fi putut vedea că nu era altceva decât un sfeşnic de miner. Ocnaşii erau folosiți uneori, pe vremea aceea, pentru a scoate piatra din dealurile înalte care înconjurau oraşul Toulon, şi aveau adesea la îndemână scule de miner. Sfeşnicele minerilor sunt făcute din fier masiv şi sfârşite la capătul de jos printr-un vârf, cu ajutorul căruia se înfig în stâncă.

Luă sfeşnicul în mâna dreaptă şi, ținându-şi răsuflarea, înăbuşindu-şi pasul, se îndreptă spre uşa odăii alăturate, aceea a episcopului, după cum se ştie. Ajuns la uşă, o găsi crăpată. Episcopul n-o închisese.

XI – Ceea ce face

Jean Valjean ascultă. Niciun zgomot.

Împinse uşa.

O împinse cu vârful degetului, uşor, cu grija neliniştită a unei pisici care vrea să se furişeze. Uşa se deschise sub apăsare, se mişcă uşor şi pe tăcute,

lărgind puțin deschizătura.

Aşteptă o clipă, apoi o împinse din nou, cu mai multă îndrăzneală.

Uşa se deschidea fără zgomot. Crăpătura era acum destul de mare pentru ca să poată trece. Numai că alături de uşă era o măsuță care făcea cu ea un unghi ce împiedica intrarea.

Jean Valjean văzu greutatea. Trebuia cu orice chip să mărească mai mult deschizătura.

Îşi făcu curaj şi împinse uşa pentru a treia oară, mai cu hotărâre decât în primele două rânduri. De data asta o balama neunsă scoase în întuneric un țipăt răguşit şi prelung.

Jean Valjean tresări. Zgomotul acestei balamale îi pătrunse în ureche, răsunător şi înfricoşat, de parcă ar fi fost trâmbița judecății de apoi.

În spaima mărită până la fantastic a primei clipe îşi închipui aproape că balamaua aceasta se însuflețise, prinzând dintr-odată viață teribilă, şi că lătra ca un câine, ca să dea de ştire tuturor şi să-i trezească pe cei adormiți.

Se opri înfiorat, zăpăcit şi se lăsă de pe vârfurile picioarelor pe călcâie. Îşi auzea arterele bătându-i în tâmple ca două ciocane de turnătorie şi i se părea că răsuflarea îi ieşea din piept ca zgomotul vântului care iese dintr-o peşteră. Socotea cu neputință ca groaznicul țipăt al acelei țâțâni înfuriate să nu fi zdruncinat toată casa, ca zguduitura unui cutremur de pământ; uşa pe care o împinsese dăduse alarma şi chemase; bătrânul o să se ridice, cele două bătrâne or să strige; li se va veni în ajutor; în mai puțin de un sfert de oră oraşul va fi trezit şi jandarmii în picioare. O clipă se crezu pierdut. Rămase unde era, împietrit ca un stei de sare, neîndrăznind să se mişte.

Se scurseseră vreo câteva minute. Uşa se deschisese larg. Îşi luă îndrăzneala de-a se uita în odaie. Nimic nu se clintise. Ciuli urechea. În casă nu se mişca nimic. Zgomotul balamalei nu trezise pe nimeni.

Prima primejdie trecuse, dar mai rămăsese într-însul un clocot înfricoşător. Cu toate acestea, nu dădu înapoi. Nici când se crezuse pierdut nu dăduse înapoi. Nu se gândi decât să isprăvească mai iute. Făcu un pas şi intră în odaie.

Odaia aceasta era cufundată într-o linişte desăvârşită. Deosebeai ici-colo forme nelămurite şi vagi care, ziua, erau hârtii împrăştiate pe o masă, cărți deschise, volume rânduite pe un scăunaş, un jilț acoperit cu veşminte, un pupitru de rugăciune, şi care la această oră nu erau altceva decât colțuri întunecate şi pete albicioase. Jean Valjean înaintă cu grijă, păzindu-se să nu

se izbească de mobile. Auzea din fundul odăii răsuflarea egală şi liniştită a episcopului adormit.

Deodată se opri. Era aproape de pat. Ajunsese acolo mai devreme decât ar fi crezut.

Natura amestecă uneori în acțiunile noastre manifestările şi înfățişările ei, cu un fel de aluzie întunecată şi iscusită, ca şi cum ar vrea să ne facă să cugetăm. De aproape o jumătate de ceas, un nor uriaş acoperea cerul. În clipa în care Jean Valjean se opri în fața patului, norul acesta se destrăma, ca şi cum ar fi făcut-o înadins şi o rază de lună, străbătând fereastra prelungă, lumină pe neaşteptate fața palidă a episcopului. Acesta dormea împăcat. Din pricina nopților reci din regiunea Alpilor de jos, se culcase îmbrăcat gros. Purta o haină de lână de culoare închisă, cu mânecă lungă. Capul îi era răsturnat pe pernă, se odihnea destins; lăsa să-i atârne peste marginea patului mâna împodobită cu inelul preoțesc, care făcuse atâtea binefaceri şi fapte pioase. Toată fața îi era luminată de o expresie vagă de mulțumire, nădejde şi cucernică fericire. Era mai mult decât un zâmbet; era aproape o strălucire. Pe fruntea lui se răsfrângea o lumină nevăzută. Sufletul celor drepți contemplă în timpul somnului un cer plin de taine. O rază din acest cer cădea asupra episcopului. Era în acelaşi timp o transparență luminoasă, căci cerul acesta se afla înăuntrul lui. Cerul acesta era conştiința lui.

În clipa în care raza de lună se aşternu, ca să spunem aşa, peste acea limpezime interioară, episcopul adormit apăru înconjurat de un nimb de glorie. Totul rămase însă uşor învăluit intr-o penumbră suavă. Luna de pe cer, natura adormită, grădina încremenită, casa aceasta atât de liniştită, ceasul, clipa, tăcerea adăugau un nu ştiu ce, solemn şi negrăit, la somnul, vrednic de respect al acestui înțelept şi învăluiau cu un fel de aureolă măreață şi senină părul alb şi ochii închişi, fața plină de nădejde şi încredere, acel cap de bătrân şi acel somn de copil. Era aproape ceva dumnezeiesc la omul acesta atât de impunător.

El, Jean Valjean, era în umbră cu sfeşnicul de fier în mână; stătea în picioare, nemişcat, tulburat peste măsură de acest bătrân luminos. Nu văzuse niciodată ceva asemănător. Încrederea aceasta nemărginită îl înspăimânta. Lumea morală nu poate avea o privelişte mai măreață decât o conştiință tulbure şi neliniştită, ajunsă la marginea unei fapte rele şi contemplând somnul unui om drept.

Somnul acesta, într-o asemenea izolare şi alături de un vecin ca el, avea ceva sublim pe care-l simțea nelămurit, dar cu putere.

Nimeni n-ar fi putut spune ce se petrecea într-însul, nici chiar el însuşi. Pentru a încerca să-ţi dai seama de asta, trebuie să visezi tot ce poate fi mai crud, faţă în faţă cu tot ce poate fi mai blând. Pe chipul lui nu se citea nimic lămurit. Era un fel de uimire rătăcită.

Privea. Atât. Dar la ce se gândea? Ar fi fost cu neputinţă de ghicit. Fără îndoială însă că era emoţionat şi cutremurat. Dar de ce natură îi era emoţia?

Ochii nu i se puteau dezlipi de pe bătrân. Singurul lucru care se desprindea limpede din atitudinea şi de pe faţa lui era o nehotărâre ciudată. S-ar îi spus că şovăia între două prăpăstii; aceea în care te pierzi şi aceea în care te mântui. Părea gata să-i sfarme craniul sau să-i sărute mâna.

După câteva clipe, braţul lui stâng i se lăsă cu aceeaşi încetineală şi Jean Valjean se adânci din nou în contemplaţie, cu şapca în mâna stângă şi cu măciuca în dreapta, cu părul zbârlit pe capul lui sălbatic.

Episcopul continua să doarmă într-o pace adâncă, sub privirea asta înfricoşătoare.

O rază de lună făcea să se zărească nelămurit, deasupra căminului, crucifixul care părea că-şi deschide braţele pentru amândoi, cu o binecuvântare pentru unul şi cu iertare pentru celălalt.

Deodată, Jean Valjean îşi puse şapca la loc pe frunte, merse grăbit de-a lungul patului, fără să se uite la episcop, de-a dreptul la dulapul pe care-l întrezărea la căpătâi; ridică sfeşnicul de fier cu gândul să forţeze încuietoarea; cheia era acolo; îl deschise; primul lucru pe care-l văzu fu coşul cu argintărie. Îl luă, străbătu cu paşi mari odaia, fără să ia seama şi fără că se gândească la zgomot, găsi uşa, intră înapoi în oratoriu, deschise fereastra, îşi luă băţul, sări peste pervaz, băgă argintăria în desagă, azvârli coşul, străbătu grădina, sări zidul, ca un tigru şi fugi.

XII – Episcopul lucrează

A doua zi, în zori, monseniorul Bienvenu se plimba prin grădină. Doamna Magloire alergă spre dânsul foarte tulburată..

— Monseniore, monseniore! strigă ea. Nu cumva ştie înălţimea voastră unde e coşul cu argintărie?

— Ba da, spuse episcopul.

— Slavă Domnului! Nu ştiam ce e cu el.

Episcopul tocmai ridicase coşul de pe una dintre brazdele grădinii. I-l arătă doamnei Magloire.

— Iată-l.

— Cum? spuse ea. E gol! Şi argintăria?

— Ah! răspunse episcopul. Aşadar, de argintărie vrei să vorbeşti? Nu ştiu unde e.

— Dumnezeule mare şi bun! A fost furată! A furat-o omul de aseară!

Cât ai clipi din ochi, doamna Magloire alergă, cu toată vioiciunea ei de bătrână sprintenă, spre camera de rugăciune, intră în alcov şi apoi se întoarse la episcop. Acesta tocmai se aplecase şi privea oftând un răsad de cochlearia[115] pe care coşuleţul îl strivise căzând peste brazda de flori. Se ridică la ţipătul doamnei Magloire.

— Monseniore, omul a plecat! A furat argintăria!

Când scoase strigătul acesta, ochii-i căzură pe un colţ al grădinii, unde se vedeau urme de paşi. O şipcă fusese smulsă din gard.

— Uite, pe acolo a trecut. A sărit în stradela Cochefilet! Ah! Blestematul! Ne-a furat argintăria!

Episcopul rămase o clipă tăcut, pe urmă ridică ochii, serios, şi-i spuse cu blândeţe doamnei Magloire:

— Dar, înainte de toate, argintăria asta era oare a noastră?

Doamna Magloire rămase înmărmurită. Se scurse încă o clipă de tăcere, după care episcopul urmă:

— Doamnă Magloire, ţineam la mine argintăria pe nedrept şi de prea multă vreme. Ea era a săracilor. Cine era omul acela? Un sărac cu siguranţă.

— Maica ta, Isuse! strigă din nou doamna Magloire. Nu e vorba de mine şi nici de domnişoara. Nouă ne e totuna. Dar e vorba de monseniorul. Cu ce-o să mănânce monseniorul de acum încolo?

Episcopul o privi cu un aer mirat.

— Ei, asta e! Nu există oare tacâmuri de cositor?

Doamna Magloire ridică din umeri.

— Cositorul miroase…

— Atunci tacâmuri de fier.

Doamna Magloire se strâmbă cu înţeles.

— Fierul are un gust rău…

— Ei bine, spuse episcopul, atunci tacâmuri de lemn.

Peste câteva minute mânca la aceeaşi masă la care stătuse în ajun Jean Valjean. Monseniorul Bienvenu, vesel, le atrăgea atenția – soră-si, care nu spunea nimic, şi doamnei Magloire, care mormăia încet – că nu e nevoie nici de lingură şi nici de furculiță ca să înmoaie bucata de pâine într-o ceaşcă cu lapte.

— Şi asta e ceva! spunea doamna Magloire de una singură, umblând de colo până colo. Să primeşti pe un om ca ăsta şi să-l găzduieşti lângă tine! Ce fericire că s-a mulțumit să fure! Ah, Dumnezeule! Tremur numai când mă gândesc.

În timp ce fratele şi sora se pregăteau să se ridice de la masă, cineva bătu în uşă.

— Intră, spuse episcopul.

Uşa se deschise. Un grup, ciudat şi năvalnic, se arătă în prag. Trei oameni îl țineau prins între ei pe un al patrulea. Cei trei erau jandarmi; celălalt era Jean Valjean.

Un brigadier de jandarmi, care părea comandantul grupei, se afla lângă uşă. Intră şi se îndreptă spre episcop, salutându-l milităreşte.

— Monseniore, spuse el.

La vorba asta, Jean Valjean, care stătea posomorât şi părea abătut, ridică ochii uluit.

— Monseniore! murmură el. Vasăzică nu e preotul parohiei…

— Linişte! spuse un jandarm. E monseniorul episcop.

În acest timp, monseniorul Bienvenu se apropiase de ei, atât de repede cât îi îngăduia bătrânețea.

— Ah! Iată-te! glăsui el cu voce tare, privindu-l pe Jean Valjean. Mă bucur că te văd. Bine, dar eu îți dăruisem şi sfeşnicele, care sunt tot de argint ca şi celelalte, şi pe care ai putea să iei foarte uşor două sute de franci. De ce nu le-ai luat odată cu tacâmurile?

Jean Valjean căscă ochii şi-l privi pe bătrânul episcop cu o căutătură pe care nicio limbă omenească n-ar putea-o descrie.

— Monseniore, spuse brigadierul de jandarmi, aşadar e adevărat ce ne spunea omul? Când l-am întâlnit, mergea ca unul care ar vrea s-o ia la sănătoasa. L-am oprit să vedem ce e cu el. Avea argintăria asta…

— V-a spus, îl întrerupse episcopul zâmbind, că i-a fost dăruită de un popă bătrân şi cumsecade, la care şi-a petrecut noaptea. Aşa-mi închipui. Şi l-ați adus aci? E o greşeală.

— Întocmai, reluă brigadierul. Îl putem lăsa să plece?

— Fără îndoială, răspunse episcopul.

Jandarmii îi dădură drumul lui Jean Valjean, care se trase îndărăt.

— E adevărat că mă lasă? bâigui el, ca şi cum ar fi vorbit din somn.

— Da, eşti liber, nu înțelegi? spuse un jandarm.

— Prietene, reluă episcopul, înainte de a pleca, uite-ți sfeşnicele. Ia-le!

Merse spre cămin, luă cele două sfeşnice de argint şi i le dădu lui Jean Valjean. Cele două femei se uitau la el fără să spună o vorbă, fără o mişcare, fără o expresie care ar fi putut să-l stingherească.

Jean Valjean tremura din toate mădularele. Apucă mecanic şi cu un aer rătăcit cele două sfeşnice.

— Acum, îi spuse episcopul, du-te cu Dumnezeu! Dar să nu uit: când te vei întoarce, prietene, nu e nevoie să treci prin grădină, poți oricând să intri şi să ieşi pe poarta de la stradă. Nu e închisă nici ziua, nici noaptea, decât cu clanța. Apoi, întorcându-se spre jandarmi, zise: Domnilor, puteți pleca.

Jandarmii se îndepărtară.

Jean Valjean părea gata să leşine.

Episcopul se apropie de el şi-i spuse încet:

— Nu uita, nu uita niciodată că mi-ai făgăduit să întrebuințezi banii ăştia ca să te faci om cinstit.

Jean Valjean, care nu-şi amintea să-i fi făgăduit ceva, rămase năuc. Episcopul rostise cuvintele acestea pe un ton apăsat. Urmă, aproape solemn:

— Jean Valjean, fratele meu, tu nu mai eşti în stăpânirea răului, ci a binelui. Îți cumpăr acum sufletul; ți-l smulg din gheara gândurilor negre şi a duhului pierzării şi-l dăruiesc Domnului.

XIII – Micul Gervais

Jean Valjean ieşi din oraş ca un om fugărit. Se puse pe mers, grăbit, de-a lungul câmpiilor, străbătând drumurile şi potecile la nimereală, fără să bage de seamă că se întorcea pe unde mai trecuse. Rătăci astfel toată dimineața, fără să mănânce şi fără să-i fie foame. Avea o mulțime de senzații noi. Simțea în el un fel de furie; nu ştia împotriva cui anume. N-ar fi putut să spună dacă era mişcat sau umilit. Îl cuprindea uneori o înduioşare ciudată, împotriva căreia lupta cu toată asprimea dobândită în ultimii douăzeci de

ani. Starea asta îl ostenea. Vedea cu nelinişte cum se zdruncină înlăuntrul lui acea linişte îngrozitoare pe care i-o dăduse nedreptatea nenorocirii lui. Se întreba ce avea s-o înlocuiască. Uneori ar fi vrut să fie la închisoare cu jandarmii şi lucrurile să nu se fi petrecut astfel: ar fi fost mai puțin tulburat. Cu toate că timpul era înaintat, mai erau pe ici pe colo, printre gardurile de mărăcini, câteva flori întârziate; mergând, le simțea mireasma, care îi trezea amintiri din copilărie. Amintirile acestea îi erau aproape de neîndurat, atât de mult trecuse de când nu-i mai veniseră în minte.

Gânduri nelămurite se îngrămădiră astfel într-însul de-a lungul zilei.

Fiindcă soarele cobora spre asfințit, prelungind pe pământ umbra celei mai neînsemnate pietricele, Jean Valjean se aşeză în dosul unui tufiş de pe câmpia întinsă, roşcată, pustie. În zare nu se vedeau decât Alpii. Nici măcar clopotnița vreunui sat îndepărtat. Jean Valjean putea fi la vreo trei leghe de Digne. O cărare care tăia câmpia trecea pe la vreo câțiva paşi de tufiş.

Cufundat în gânduri, cum era, ceea ce făcea ca zdrențele lui să-i pară şi mai înfricoşătoare celui ce l-ar fi întâlnit, Jean Valjean auzi un zgomot plăcut.

Îşi întoarse capul şi văzu venind pe cărare un mic savoiard, de vreo zece ani, care cânta din gură, cu viola la şold şi cu o cuşcă cu o marmotă în spinare; era unul dintre acei copii drăgălaşi şi veseli care pribegesc, cu genunchii ieşiți prin găurile pantalonilor.

Băiatul cânta, se oprea din când în când din mers şi se juca cu nişte bănuți pe care-i ținea în mână, poate toată averea lui, ca şi cum ar fi fost arşice. Printre aceşti bănuți era şi o monedă de doi franci.

Copilul se opri în dreptul tufişului, fără să-l vadă pe Jean Valjean, şi aruncă în sus pumnul de bani pe care până atunci îl prinsese cu destulă dibăcie pe dosul mâinii.

De data asta, moneda de doi franci îi scăpă jos şi se rostogoli spre mărăcini, până la Jean Valjean.

Jean Valjean puse piciorul pe ea.

Copilul îşi urmărise banul şi-l văzuse.

Nu se miră de fel şi merse de-a dreptul spre omul din tufiş.

Locul era cu totul singuratic. Cât vedeai cu ochii, nu era nimeni, nici pe câmpie şi nici pe potecă. Nu se auzeau decât țipetele scurte şi slabe ale unui stol de păsări călătoare, care străbăteau cerul la o foarte mare înălțime. Copilul stătu cu spatele la soarele care-i punea fire de aur în păr şi împurpura cu o lumină însângerată fața sălbatică a lui Jean Valjean.

— Domnule, spuse micuțul savoiard, cu acea încredere a copilăriei care e făcută din neştiinţă şi nevinovăție, banul meu!
— Cum te cheamă? îl întrebă Jean Valjean.
— Gervais, domnule.
— Pleacă de-aici! spuse Jean Valjean.
— Domnule, stărui copilul, dă-mi banul!
Jean Valjean îşi lăsă capul în jos şi nu răspunse.
Copilul începu din nou:
— Banul meu, domnule!
Ochii lui Jean Valjean rămaseră aţintiţi în pământ.
— Banul meu! strigă copilul. Banul meu de argint! Banul meu!
Jean Valjean parcă nu l-ar fi auzit. Copilul îl luă de gulerul hainei şi-l scutură. În acelaşi timp se silea să-i dea la o parte gheata mare şi ţintuită, pusă pe compara lui.
— Vreau banul meu! Moneda mea de doi franci!
Copilul plângea. Jean Valjean ridică capul. Stătea mai departe jos. Avea ochii tulburi. Îl măsură pe copil cu un fel de uimire, apoi îşi întinse mâna spre băţ şi strigă cu o voce îngrozitoare:
— Cine-i acolo?
— Eu, domnule, răspunse copilul. Eu! Gervais. Eu! Daţi-mi cei doi franci ai mei, vă rog! Ridicaţi-vă piciorul, domnule, vă rog! Apoi, furios, cu toate că era de-o şchioapă, deveni aproape ameninţător: Ei, vreţi să ridicaţi piciorul sau nu? Ridicaţi-vă piciorul!
— Ah, tot tu eşti! spuse Jean Valjean şi, ridicându-se dintr-odată în picioare cu talpa tot pe moneda de argint, adăugă: Cară-te de-aici!
Înfricoşat, copilul îl privi, apoi începu să tremure din creştet până-n tălpi şi, după câteva clipe de mare uimire, o luă la goană. Alerga cât îl ţineau puterile fără să îndrăznească să se mai uite înapoi sau să scoată vreun ţipăt. Cu toate astea, fu silit să se oprească la o oarecare distanţă pentru că i se tăiase răsuflarea, şi Jean Valjean, cu toate că era dus pe gânduri, îl auzi plângând.
După câteva clipe, copilul pieri.
Soarele apusese.
În jurul lui Jean Valjean se întuneca. Nu mâncase toată ziua, poate că avea călduri.
Rămase în picioare. De când fugise copilul nu se clintise din loc. Respiraţia îi ridica pieptul la răstimpuri lungi şi inegale. Privirea, care i se

ațintise la vreo zece-doisprezece paşi înainte, părea că studiază cu multă atenție forma unui ciob albastru de faianță, căzut în iarbă. Deodată, tresări; simțise frigul serii.

Îşi trase mai bine şapca pe ochi, căută în neştire să-şi petreacă şi să-şi încheie haina, făcu un pas şi se aplecă să-şi ridice bățul de jos. În clipa aceea zări moneda de doi franci, pe care piciorul lui o înfundase pe jumătate în pământ şi care sclipea printre pietre. Simți o zguduitură electrică. „Ce e asta?” spuse el printre dinți. Se dădu trei paşi îndărăt, apoi se opri, fără să-şi poată dezlipi privirea de pe locul pe care piciorul lui îl călcase cu o clipă mai înainte, ca şi cum lucrul acela, care lucea acolo în întuneric, ar fi fost un ochi deschis, pironit asupră-i.

După câteva minute, se aruncă ca un nebun asupra monedei de argint, o luă şi, venindu-şi în fire, începu să caute cu ochii departe pe câmpie, scormonind zările, stând în picioare şi tremurând ca o fiară sălbatică în căutarea unui adăpost.

Nu văzu nimic. Noaptea se lăsa, câmpia era rece şi nedesluşită, fâşii mari de ceață viorie suiau în limpezimea apusului. Scoase un oftat şi începu să meargă grăbit într-o direcție oarecare, în partea, unde pierise copilul. După vreo sută de paşi se opri în loc, se uită, nu văzu nimic.

Strigă atunci din toate puterile: „Gervais! Gervais!”

Tăcu şi aşteptă.

Nu-i răspunse nimeni.

Câmpia era pustie şi posomorâtă. Era înconjurat de nemărginire. În jurul lui numai umbră în care privirea i se pierdea, şi o tăcere în care glasul i se stingea. Bătea un vânt din nord, rece ca gheața, dând lucrurilor dimprejurul lui un fel de viață lugubră. Copacii mărunți îşi scuturau brațele slăbănoage cu o furie de necrezut. Ai fi zis că amenințau şi urmăreau pe cineva.

Începu din nou să umble, apoi se porni pe fugă. Din timp în timp se oprea şi striga în singurătatea aceea, cu un glas neînchipuit de puternic şi dezolat: „Gervais! Gervais!”

Dacă l-ar fi auzit, sigur că puştiului i-ar fi fost frică şi s-ar fi ferit să se arate. Dar, fără îndoială, copilul era destul de departe.

Jean Valjean întâlni un preot călare. Se apropie de el şi-i spuse:

— Părinte, n-ai văzut trecând un copil?

— Nu, răspunse preotul.

— Unul pe care-l cheamă Gervais.

— N-am văzut pe nimeni.

Scoase din pungă două monede de câte cinci franci şi i le dădu preotului.

— Iată, părinte, pentru săracii dumitale. Părinte, e un copil de vreo zece ani cu o marmotă, cred, şi cu o violă. Trecea pe aici. Ştiţi, un savoiard…

— Nu l-am văzut.

— Gervais ar putea fi de prin satele de-aici? Nu-mi puteţi spune?

— Dacă e aşa cum spui, e un copil străin. Trec dintr-ăştia prin partea locului. Nu-i cunoaşte nimeni.

Jean Valjean scoase cu o mişcare repezită alte două monede de cinci franci, pe care i le dădu preotului.

— Pentru săracii dumitale, spuse el. Adăugă apoi, rătăcit: Părinte, pune să mă aresteze. Sunt un hoţ.

Preotul dădu iute pinteni calului şi fugi înfricoşat.

Jean Valjean o rupse iar la fugă, în direcţia în care o apucase la început.

Făcu în felul acesta un drum destul de lung, căutând cu privirea, chemând, strigând, dar nu mai întâlni pe nimeni. De două sau trei ori alergă peste câmp spre ceva care i se părea a fi o făptură culcată sau lăsată pe vine; nu erau decât tufişuri sau stânci scunde. În sfârşit, se opri într-un loc unde se încrucişau trei poteci. Luna se ridicase. Îşi plimbă privirea în depărtare şi mai chemă pentru ultima oară: „Gervais! Gervais! Gervais!" Strigătul i se stinse în ceaţă, fără să trezească măcar un ecou. Murmură încă o dată: „Gervais!" dar cu un glas stins şi aproape nedesluşit. Aceasta-i fu ultima sforţare; picioarele i se muiară dintr-odată, ca şi cum o putere nevăzută l-ar fi doborât pe negândite cu greutatea cugetului său încărcat; căzu pe un bolovan, zdrobit, cu degetele înfipte în păr, cu faţa între genunchi şi strigă: „Sunt un ticălos!"

În clipa aceea i se frânse inima şi începu să plângă. Plângea pentru prima oară de nouăsprezece ani încoace.

Am văzut că Jean Valjean, după ce ieşise din casa episcopului, era înstrăinat de toate gândurile lui de până atunci. Nu-şi putea da seama de ceea ce se petrecea în el. Se ridica împotriva faptei îngereşti şi a cuvintelor atât de blânde ale bătrânului. „Mi-ai făgăduit să întrebuinţezi banii ăştia ca să te faci om cinstit. Îţi cumpăr acum sufletul. Ţi-l smulg din gheara gândurilor negre şi a duhului pierzării şi-l dăruiesc Domnului." Cuvintele acestea îi veneau întruna în minte. Opunea acestei îngăduinţe cereşti orgoliul, care e în noi, un fel de cetate a răului. Simţea nelămurit că iertarea preotului acela era asaltul cel mai mare şi atacul cel mai puternic care-l zguduise vreodată; că împietrirea lui ar fi definitivă dacă s-ar împotrivi

acestei îngăduințe; că dacă s-ar îndupleca, ar trebui să renunțe la ura cu care faptele oamenilor îi umpluseră sufletul de-a lungul atâtor ani şi care-i plăcea; că de data asta trebuia să învingă sau să fie învins, şi să lupte, o luptă uriaşă şi hotărâtoare se dădea între răutatea lui şi bunătatea celuilalt.

În mijlocul tuturor acestor licăriri, mergea ca un om beat. Mergând aşa, cu ochii rătăciți, înțelegea el oare limpede ce-ar fi putut să urmeze pentru el din cele ce i se întâmplaseră la Digne? Auzea el oare aceste şoapte tainice, care trezesc spiritul sau îl stingheresc în anumite clipe ale vieții? Îi spunea oare glasul la ureche că trăise tocmai ceasul solemn al destinului lui, că un drum de mijloc nu mai putea fi pentru el, că de acum înainte, dacă nu devenea cel mai bun dintre oameni, va ajunge cu siguranță cel mai rău, că trebuia, ca să spunem aşa, să urce acum mai sus decât episcopul, sau să cadă mai jos decât ocnaşul, că, dacă voia să devină mai bun, trebuia să ajungă înger, iar dacă voia să rămână rău, trebuia să ajungă monstru?

Trebuie să ne punem şi aici aceleaşi întrebări pe care ni le-am pus cu alt prilej: păstrase el oare, cât de nelămurit, vreo fărâmă din toate acestea, în mintea lui? Cu siguranță, suferința, am spus-o, face educația inteligenței; cu toate acestea, nu e deloc sigur că Jean Valjean era în stare să descurce tot ceea ce arătăm noi aici. Dacă îi veneau aceste gânduri, mai degrabă le întrezărea decât le vedea, şi ele nu izbuteau decât să-l azvârle într-o nelinişte aproape dureroasă şi de neîndurat. La ieşirea din acel loc hâd şi negru care se cheamă ocnă, episcopul îi rănise sufletul, ca o lumină prea tare, care i-ar fi rănit ochii abia scăpați din beznă. Viața viitoare, viața posibilă, care i se oferea de acum încolo, curată şi strălucitoare întru totul, îl făcea să tremure şi-l umplea de nelinişte, într-adevăr, nu ştia pe ce lume se află. Ca o cucuvaie care ar vedea dintr-odată răsărind soarele, ocnaşul fusese zăpăcit şi orbit de virtute.

Era sigur, şi nici el nu se îndoia de asta; nu mai era acelaşi om, totul se schimbase într-însul, nu mai putea să-şi închipuie măcar că episcopul nu i-ar fi vorbit şi nu l-ar fi mişcat.

În starea aceasta de spirit îl întâlnise pe micuțul Gervais şi-i furase cei doi franci. De ce? N-ar fi putut desigur s-o lămurească; era oare o ultimă răbufnire şi ca un fel de supremă sforțare a gândurilor rele, pe care le adusese cu el din ocnă; un rest de pornire, un rezultat a ceea ce se numeşte în statică, „forța inerției”? Asta era – şi poate că era mai puțin decât asta. S-o spunem simplu: nu el furase, nu omul, ci animalul, care, din obicei şi din instinct, îşi pusese piciorul prosteşte pe banul acela, în timp ce inteligența i

se zbătea în noianul atâtor obsesii, noi şi nemaipomenite. Când inteligenţa i se trezi şi-şi dădu seama de fapta animalului, Jean Valjean se dădu înapoi cu spaimă şi scoase un strigăt de groază.

Lucru ciudat şi cu putinţă numai în starea în care se afla: furându-i copilului banul acela, Jean Valjean făcuse o faptă de care nu mai era în stare.

Oricum ar fi, această ultimă faptă urâtă avu asupra lui un efect hotărâtor; ea îi străbătu dintr-odată haosul din minte şi îl risipi, aşeză într-o parte întunericul şi într-alta lumina şi acţionă asupra sufletului său, în starea în care se găsea, după cum unii reactivi chimici acţionează asupra unui amestec tulbure, precipitând un element şi limpezind altul.

Mai întâi, chiar înainte de a se analiza şi de a gândi, căută cu deznădejde, ca unul care caută să se salveze, să regăsească copilul, pentru a-i da înapoi moneda, apoi, când îşi dădu seama că lucrul acesta e zadarnic şi cu neputinţă, se opri disperat. În momentul în care strigase: „Sunt un ticălos!” se văzuse aşa cum era, desprins de el însuşi, într-o atât de mare măsură, încât i se părea că nu e decât o fantomă şi că în faţa lui stătea ocnaşul hidos, Jean Valjean, în carne şi oase, cu băţul în mână, cu haina pe umeri, cu sacul plin de lucruri furate în spinare, cu faţa hotărâtă şi posomorâtă, cu mintea plină de planuri blestemate.

Prea mare suferinţă, după cum am arătat, îl făcuse într-o oarecare măsură vizionar. Avu astfel un fel de vedenie. Îl văzu aievea în faţa lui pe acest Jean Valjean, acest chip fioros, şi fu cât pe-aci să se întrebe cine era omul acesta de care se îngrozea.

Creierul lui se găsea într-una dintre acele clipe violente şi în acelaşi timp înfricoşător de liniştite, în care visarea e atât de adâncă, încât absoarbe realitatea. Nu mai vezi lucrurile din jurul tău, dar vezi imaginile pe care le ai în minte proiectate în afară.

Se privi deci îndelung, ca să spunem aşa, faţă în faţă şi, în acelaşi timp, văzu dincolo de această halucinaţie, într-o tainică adâncime, un fel de lumină pe care o luă drept făclie. Privind cu mai multă atenţie lumina aceasta care-i apărea în conştiinţă, băgă de seamă că avea o formă omenească şi că făclia era episcopul.

Conştiinţa lui îi cântări pe rând pe aceşti doi oameni puşi astfel în faţa ei: episcopul şi Jean Valjean. Fusese nevoie de cel dintâi pentru a-l risipi pe celălalt. Pe măsură ce i se prelungea visarea, episcopul se mărea şi strălucea în ochii lui, iar Jean Valjean se micşora şi se ştergea. La un moment dat, nu

mai fu decât o umbră. Deodată dispăru. Rămăsese numai episcopul. Umplea întregul suflet al nenorocitului cu o strălucire plină de măreție.

Jean Valjean plânse îndelung. Plânse cu lacrimi fierbinți, plânse cu hohote, mai slab decât o femeie, mai înfricoşat decât un copil.

Plângea, şi în mintea lui se făcea ziuă din ce în ce mai tare. O zi nemaipomenită, o zi încântătoare şi grozavă totodată. Viața lui trecută, prima lui greşeală, îndelunga lui pătimire, îndobitocirea lui exterioară, înțepenirea lui lăuntrică, punerea lui în libertate, înveselită de atâtea planuri de răzbunare, cele ce i se întâmplaseră cu episcopul, ultima faptă pe care o săvârşise, furtul celor doi franci de la un copil, crimă cu atât mai laşă şi cu atât mai monstruoasă cu cât venea după iertarea episcopului – toate îi reveniră în minte, limpezi, de o limpezime pe care n-o mai simțise niciodată până atunci. Îşi privi viața şi-i păru îngrozitoare; îşi privi sufletul şi-i păru înfricoşător. Cu toate acestea, o lumină blândă se apleca asupra acestei vieți şi acestui suflet. I se părea că-l vede pe satana în lumina raiului.

Câte ceasuri a plâns oare aşa? Ce a făcut după ce-a sfârşit de plâns? Încotro a luat-o? Nimeni n-a putut să afle vreodată. Pare totuşi sigur că un căruțaş, care făcea pe vremea aceea cursa spre Grenoble şi sosea la Digne, a văzut, pe la orele trei dimineața, pe când trecea pe strada Episcopatului, un om în rugăciune, îngenuncheat pe caldarâm, în umbră, înaintea porții monseniorului Bienvenu.

Cartea a treia:

ÎN ANUL 1817

I – Anul 1817

1817 e anul pe care Ludovic al XVIII-lea îl denumea cu oarecare ifos regesc, nu lipsit de trufie, cel de al douăzeci şi doilea al domniei sale[{116}]. E anul în care domnul Bruguière de Sorsum[{117}] era celebru. Toate dughenele frizerilor, care aşteptau întoarcerea perucilor pudrate şi a păsării regale, erau zugrăvite în albastru-azuriu şi pictate cu flori de crin. Erau vremurile naive în care contele Lynch lua loc în fiecare duminică în strana bisericii Saint Germain des Près, ca epitrop, îmbrăcat în veşmânt de pair al Franței, cu lentă[{118}] roşie, cu nasul lui lung şi cu acel profil măreț, cum îi şade bine unuia care a săvârşit o faptă răsunătoare. Fapta răsunătoare săvârşită de Lynch era următoarea: la 12 martie 1814, în calitatea lui de primar de Bordeaux, predase oraşul, puțin cam pripit, ducelui D'Angoulême[{119}]. De aici rangul lui de pair. În 1817 moda îngropa băiețaşii între patru şi şase ani sub caschete uriaşe de piele marochinată, cu urechiere, destul de asemănătoare cu cuşmele eschimoşilor. Armata franceză era îmbrăcată în alb, după moda austriacă, regimentele se chemau legiuni, şi, în loc de numere, purtau numele departamentelor. Napoleon era la Sfânta Elena, şi, pentru că Anglia îi refuza postav verde, îşi întorcea hainele vechi pe dos. În 1817 Pellegrini cânta din gură, domnişoara Bigottini[{120}] dansa; Pottier domnea; Odry[{121}] nu există încă. Doamna Saqui îi urma lui Forioso[{122}]. În Franța mai erau încă prusaci. Delalot[{123}] era un personaj. Legitimitatea se afirmase tăind mâna şi apoi capul lui Pleignier, lui Carbonneau şi lui Tolleron[{124}]. Principele de Talleyrand[{125}], mare şambelan, şi abatele Louis[{126}], ministru însărcinat cu finanțele, se priveau râzând ca doi auguri; amândoi

celebraseră liturghia Federației în Champs de Mars[127], la 14 iulie 1790; Talleyrand o rostise în calitate de episcop, Louis o slujise ca diacon. În 1817, pe potecile aceluiaşi Champs de Mars, se puteau vedea coloane mari de lemn zăcând în ploaie, putrezind în iarbă, vopsite în albastru, cu urme de vulturi şi albine[128], cu aurul şters. Erau coloanele care cu doi ani în urmă susținuseră estrada împăratului în Champs de Mai[129]. Erau înnegrite ici-colo de focul bivuacului austriecilor, cantonați în apropiere de Gros-Caillou. Două sau trei din coloane dispăruseră în flăcările bivuacelor şi încălziseră mâinile mari ale acestor soldați împărăteşti. Champs de Mai se făcuse vestit prin faptul că fusese ținut în luna iunie în Champs de Mars. În acel an, 1817, două lucruri erau populare: Voltaire-Touquet[130] şi tabacheră *à la Charte*[131]. Cea mai nouă emoție a parizienilor era crima lui Dautun, care azvârlise capul fratelui său în bazinul din Marché-aux-Fleurs. La Ministerul Marinei se începea o anchetă asupra acelei fregate nefericite, *Meduza*, care avea să umple de ruşine pe Chaumareix şi de glorie pe Géricault[132]. Colonelul Sèves[133] pleca în Egipt ca să ajungă acolo Soliman-Paşa. În Palatul Thermes[134] din strada Harpe îşi făcuse prăvălie un dogar. Pe platforma turnului octogonal al casei Cluny[135] se mai vedea încă mica gheretă de scânduri care-i servise de observator lui Messier, astronom şi marinar sub Ludovic al XVI-lea. Ducesa de Duras[136] îşi citea câtorva prieteni, trei sau patru, în odaia ei de culcare împodobită cu X-uri de mătase albastră ca cerul, *Ourika*, nepublicată încă. Litera N se râcâia de la Luvru. Podul Austerlitz abdicase şi se numea acum podul Jardin du Roi, dublă enigmă care deghiza în acelaşi timp podul Austerlitz şi Grădina Botanică. Ludovic al XVIII-lea, în timp ce şi-l adnota cu vârful unghiei pe Horațiu, era preocupat de eroii care ajung împărați şi de papugiii care ajung moştenitori ai tronului, şi în acelaşi timp avea două griji: Napoleon şi Mathurin Bruneau[137]. Academia franceză dădea ca subiect de premiu: „Fericirea pe care o aduce învățătura”. Bellart[138] era elocvent în mod oficial. În umbra lui era văzut cum creştea acel viitor procuror general de Bröe[139], sortit sarcasmelor lui Paul Louis Courier. Trăia tot pe-atunci un fals Chateaubrind, anume Marchangy[140], în aşteptarea unui fals Marchangy, anume d’Arlincourt[141], *Clair d’Albe* şi *Malek-Adel* erau capodopere, doamna Cottin[142] fiind socotită cel mai mare scriitor al timpului. Institutul îl ştergea pe Napoleon Bonaparte de pe lista academicienilor. Un decret regal

făcea din Angoulême şcoală de marină, pentru că ducele d'Angoulême fiind mare amiral, era de la sine înţeles că oraşul Angoulême avea de drept toate calităţile unui port maritim, fără de care principiul monarhic ar fi fost ştirbit. În Consiliul de miniştri se discuta chestiunea dacă puteau fi îngăduite desenele reprezentând acrobaţii, care împodobeau afişele lui Franconi[143], în jurul cărora se adunau ştrengarii străzilor. Domnul Paës[144], autorul operei *Agnesa*, un om cumsecade, cu faţa patrată şi cu un neg în obraz, dirija concertele cu public restrâns, din strada Ville-l'Évêque, ale marchizei de Sassenaye. Toate fetele cântau *Pustnicul din Saint-Avelle*, cu cuvinte de Edmond Géraud[145]. *Le Nain Jaune*[146] se preschimba în *Miroir*. Cafeneaua „Lemblin" ţinea cu împăratul, împotriva cafenelei „Valois", care ţinea cu burbonii. Domnul duce de Berry[147], care începuse să fie pândit de pe acum din umbră de către Louvel, fusese căsătorit cu o principesă de Sicilia. Doamna de Staël[148] murise de un an. Soldaţii din escorta regală o fluierau pe domnişoara Mars[149]. Ziarele mari erau mititele. Formatul lor era restrâns, dar libertatea lor era mare. *Le constitutionnel*[150] era constituţional. *Minerva* îl numea pe Chateaubriand, Chateaubriant. T-ul acesta îi făcea pe burghezi să râdă pe seama cunoscutului scriitor. În ziarele vândute, ziariştii corupţi insultau proscrişii din 1815; David[151] nu mai avea talent, Arnault[152] nu mai avea spirit, Carnot[153] nu mai era cinstit, Soult[154] nu câştiga nicio luptă; Napoleon într-adevăr nu mai avea geniu. Toată lumea ştia că o scrisoare trimisă prin poştă unui surghiunit, îi era foarte rar înmânată; poliţiile îşi făceau o datorie religioasă din a le opri. Faptul nu e nou; Descartes, pe când era în surghiun[155], se plângea de asta. David, într-un ziar belgian se arătase cam supărat din pricină că nu primea scrisorile ce-i erau adresate; lucrul acesta păruse hazliu foilor regaliste, care-şi băteau joc de cel proscris. A spune: *regicizii*, sau a spune *votanţii*, a spune *duşmanii*, sau *aliaţii*, a spune *Napoleon*, sau a spune *Buonaparte*[156], însemna a aşeza o prăpastie între doi oameni. Toţi cei cu bun simţ erau de părere că veacul revoluţiilor fusese închis o dată pentru totdeauna de către regele Ludovic al XVIII-lea, supranumit „autorul nemuritor al Chartei[157]". La Pont-Neuf se sculpta cuvântul *Redivivus*[158] pe soclul care aştepta statuia lui Henric al IV-lea. Domnul Piet[159] schiţa în linii mari, în strada Thérèse numărul 4, convorbirea sa pentru întărirea monarhiei. În situaţii grele, şefii dreptei spuneau: „Trebuie să-i scriem lui Bacot[160]". Canuel, O'Mahony şi de

Chappedelaine însăilau, aprobaţi întrucâtva de *Monsieur*[161] ceea ce trebuia să fie mai târziu „conspiraţia de pe malul apei”[162]. *Acul Negru*[163] urzea la rândul său.

Delaverderie se consfătuia cu Trogoff[164]. Decaze[165] spirit liberal într-o oarecare măsură, domina. În fiecare dimineaţă, Chateaubriand, în picioare, în faţa ferestrei lui din strada Saint-Dominique numărul 27, cu pantaloni lungi şi largi, cu papuci, cu părul încărunţit sub basmaua de mătase, cu ochii ţintă la oglindă, cu trusă completă de chirurg-dentist deschisă înaintea lui, îşi curăţa dinţii lui foarte frumoşi, în timp ce-i dicta lui Pilorge, secretarul său, variantele cărţii lui *Monarhia după principiile Chartei*. Critica îl prefera pe Lafon[166] lui Talma[167]. De Feletz[168] semna A; Hoffmann[169] semna Z. Charles Nodier[170] scria *Thérèse Aubert*. Divorţul era desfiinţat. Liceele se chemau colegii. Colegienii, cu gulerul împodobit cu o floare de crin de aur, se încăierau pentru regele Romei[171]. Poliţia palatului o înştiinţa pe alteţa-sa regală *Madame* că pe portretul expus pretutindeni domnul duce de Orléans[172] era mai arătos în uniformă de colonel-general, de husari, decât domnul duce de Berry în uniformă de colonel-general, de dragoni, ceea ce era foarte grav. Oraşul Paris aurea din nou, pe cheltuiala sa, Palatul Invalizilor[173]. Oamenii serioşi se întrebau ce-ar face în cutare sau cutare ocazie domnul de Trinquelague; domnul Clausel de Montals se deosebea asupra mai multor puncte de domnul Clausel de Coussergues; domnul de Salaberry nu era mulţumit[174]. Actorului Picard[175], care era membru al Academiei, unde actorul Molière nu putuse intra, i se juca *Cei doi Philibert* la Teatrul Odéon, pe al cărui fronton se mai citea desluşit *Teatrul împărătesei*, cu toate că literele fuseseră smulse de la locul lor. Lumea era pentru sau împotriva lui Cugnet de Montarlot[176], Fabvier[177] era turbulent; Bavoux[178] era revoluţionar. Librarul Péllicier publica o ediţie a lui Voltaire cu următorul titlu: *Opere de Voltaire membru al Academiei Franceze*. „Asta atrage cumpărătorii”, spunea acest editor naiv.

După părerea generală, Charles Loyson[179] era geniul veacului; invidia începea să-l muşte, semn de glorie; pe socoteala lui se făceau versuri ca acestea:

Loyson, chiar şi când zboară se simte că are labe[180].

Deoarece cardinalul Fesch refuzase să demisioneze, eparhia Lyonului era administrată de către domnul de Pins, arhiepiscop de Amasia. Datorită unui memoriu al căpitanului Dufour, mai târziu general, începea între Elveţia şi

Franța cearta din valea Dappes[181]. Saint-Simon[182], neluat în seamă, își construia un vis sublim.

Exista la Academia de Științe un Fourier[183] celebru pe care posteritatea l-a uitat, și, în nu știu ce pod, un Fourier obscur, de care viitorul își va aduce aminte. Lordul Byron începea să iasă din găoace; o notiță dintr-un poem de Millevoye[184] îl vestea Franței în termenii aceștia: „un oarecare lord Baron”. David d’Angers[185] încerca să ciocănească marmura, Abatele Caron[186] vorbea cu multe laude, într-un cerc restrâns de seminariști din fundătura Feuillantines, despre un preot necunoscut, anume Félicité Robert, care deveni mai târziu Lamennais[187].

Ceva care scotea fum și clipocea pe Sena, făcând un zgomot de câine care înoată, se ducea și se întorcea pe sub ferestrele Tuilleriilor de la podul Royal la podul Ludovic al XV-lea; era un mecanism, nu mare lucru de capul lui; un fel de jucărie, un vis de inventator aiurit, o utopie; într-un cuvânt – un vapor. Parizienii priveau acest ceva nefolositor cu nepăsare. Domnul de Vaublanc[188], cel care reformase Institutul printr-o lovitură de stat, o ordonanță și o adunare pripită, creator distins al unor academicieni, nu mai ajungea, la rândul lui, să fie și el academician. Cartierul Saint-Germain[189] și pavilionul Marsan[190] își doreau ca prefect de poliție pe domnul Delaveau, din pricină că era cucernic. Dupuytren[191] și Récamier[192] se luau la ceartă în amfiteatrul Școlii de medicină și se amenințau cu pumnul în legătură cu divinitatea lui Isus Hristos.

Cuvier[193], cu un ochi la Geneză și cu altul la Natură, se silea să placă reacțiunii bigote, punând fosilele în armonie cu textele Bibliei și făcându-i pe mastodonți să-l preamărească pe Moise. Domnul François de Neufchâteau[194], lăudabil cultivator al amintirii lui Parmentier[195], făcea mii de sforțări pentru ca *pomme de terre* să fie pronunțat *parmentière*, dar fără să izbutească. Abatele Grégoire[196], fost episcop, însă convențional și fost senator, trecuse în polemica regalistă în starea de „mârșavul Grégoire”. Această expresie pe care am întrebuințat-o – „a trece în starea de” – era socotită de către domnul Royer-Collard[197] ca neologism. Sub cea de-a treia arcadă a podului Iéna se putea deosebi, după albeața ei, piatra cea nouă cu care fusese astupată, cu doi ani în urmă, gaura de mină săpată de Blücher[198] pentru a azvârli podul în aer. Justiția chemase la bară pe un om care, văzându-l pe contele d’Artois intrând la Notre-Dame, spusese cu glas tare:

„Pe dracu! Îmi pare rău după vremea în care îl vedeam pe Bonaparte şi pe Talma intrând la braţ la Balul Sauvage”. Cuvinte subversive. Şase luni închisoare. Trădătorii se arătau în toată goliciunea lor; oameni care trecuseră la inamic în ajunul unei bătălii nu-şi ascundeau întru nimic răsplata primită pentru aceasta şi se înfruptau în plină zi, cu neruşinare şi cinism, din averi şi demnităţi; dezertorii de la Ligny şi Quatre-Bras[199] în dezmăţul ticăloşiei lor plătite, îşi trâmbiţau devotamentul monarhic, uitând ce scrie în Anglia pe peretele dinăuntru al closetelor publice: *Please adjust your dress before leaving*[200].

Iată, unele peste altele, lucrurile care se mai păstrează, confuz, din anul 1817, astăzi uitat. Istoria nesocoteşte toate aceste particularităţi şi nici nu s-ar putea altfel; ar copleşi-o infinitul lor. Totuşi, amănuntele acestea, numite pe nedrept mărunte – căci nu există nici fapte mărunte în omenire, nici frunze mărunte în vegetaţie – sunt folositoare.

Pentru că din fizionomia anilor se alcătuieşte chipul veacurilor.

În acest an 1817 patru tineri parizieni jucară „o festă straşnică”.

II – Dublu cuartet

Parizienii aceştia erau: unul din Toulouse, altul din Limoges, al treilea din Cahors şi al patrulea din Montauban; dar erau studenţi, şi când spui student, spui parizian; a învăţa la Paris înseamnă a te naşte la Paris.

Tinerii aceştia erau neînsemnaţi; toată lumea a văzut asemenea chipuri; patru mostre ale omului de pe stradă; nici buni, nici răi, nici savanţi, nici neştiutori, nici genii, nici imbecili; frumoşi, datorită acelui april încântător care se cheamă douăzeci de ani. Erau patru Oscari oarecare, pentru că pe acea vreme Arthurii nu existau încă. *Ardeţi pentru ei parfumurile Arabiei*, spunea romanţa. *Oscar înaintează, pe Oscar vreau să-l văd*. Ossian[201] era la modă, eleganţa era scandinavă şi caledoniană, genul englezesc pur n-avea să predomine decât mai târziu, şi primul dintre Arthuri, Wellington[202], abia câştigase bătălia de la Waterloo.

Aceşti Oscari se numeau: unul Felix Tholomyès din Toulouse; altul Listolier din Cahors; altul Fameuil din Limoges; ultimul Blachevelle din Montauban. Bineînţeles, fiecare avea iubita lui. Blachevelle o iubea pe

Favourite, numită astfel fiindcă fusese în Anglia; Listolier o adora pe Dahlia, care îşi luase drept poreclă un nume de floare; Fameuil o idolatriza pe Zéphine, nume prescurtat de la Joséphine; Tholomyès o iubea pe Fantine, căreia i se spunea Blonda, pentru părul ei de culoarea soarelui.

Favourite, Dahlia, Zéphine şi Fantine erau patru fete încântătoare, parfumate şi strălucitoare, păstrând încă ceva din aerul lor de lucrătoare, pentru că, deşi tulburate de iubirile lor uşoare, nu-şi lăsaseră cu totul deoparte acul şi aţa şi păstraseră pe faţă o urmă din seninătatea muncii şi în suflet acea floare a cinstei, care supravieţuieşte într-o femeie şi după prima ei cădere. Una dintre aceste patru fete era poreclită „tinerica”, pentru că era cea mai mică dintre ele; şi alta „bătrâna”. Bătrâna avea douăzeci şi trei de ani. Cele trei dintâi erau mai cu experienţă, mai nepăsătoare şi mai avântate în vârtejul vieţii decât Blonda-Fantine, care era la prima ei iluzie.

Dahlia, Zéphine şi mai ales Favourite n-ar fi putut spune acelaşi lucru. În romanul lor abia început se scrisese până atunci mai mult de un episod, şi iubitul, pe care-l chema Adolph în primul capitol, era Alphonse în al doilea şi Gustave în al treilea. Sărăcia şi cochetăria sunt două sfătuitoare rele; una dojeneşte, alta linguşeşte; fiecare vorbeşte pe limba ei la urechea fetelor frumoase din popor. Sufletele acestea slabe le ascultă. De aici căderile lor şi pietrele care li se aruncă. Oamenii le strivesc cu splendoarea a tot ce e nepătat şi inaccesibil. Vai! Dacă Jungfrau[203] ar fi înfometată!

Favourite era admirată de Zéphine şi Dahlia pentru că fusese în Anglia. Avusese de timpuriu un cămin. Taică-său era un profesor de matematică bătrân, brutal, lăudăros, neînsurat; dădea meditaţii în ciuda vârstei. Profesorul acesta văzuse în tinereţe cum rochia unei cameriste se agăţase de un grătar de sobă; se îndrăgostise de acest accident. Rezultatul fusese Favourite. Fetiţa îşi întâlnea din când în când tatăl, care-i dădea bună ziua. Într-o dimineaţă, o babă cu un aer şmecher venise la ea şi-i spusese: „Nu mă cunoşti, domnişoară?” „Nu”. „Sunt maică-ta”. După aceea, bătrâna deschise bufetul, băuse şi mâncase, pusese să i se aducă o saltea pe care o avea şi se instalase. Mama aceasta morocănoasă şi bisericoasă nu vorbea niciodată cu Favourite, stătea ceasuri întregi fără să deschidă gura, prânzea, cina, mâncând cât patru, şi cobora la taifas cu portarul, unde o vorbea de rău pe fiică-sa.

Ceea ce o împinsese pe Dahlia spre Listolier, şi poate spre alţii, spre trândăvie, era faptul că avea unghii foarte frumoase, trandafirii. Cum să lucreze cu asemenea unghii? Celei care vrea să rămână cinstită nu trebuie

să-i fie milă de mâinile ei. Cât despre Zéphine, îl cucerise pe Fameuil prin felul dezghețat şi mângâietor cu care spunea: „Da, domnule”.

Băieții erau colegi, fetele erau prietene. Iubirile de felul acesta sunt întotdeauna dublate de astfel de prietenii.

A fi filosof şi a fi cuminte nu e totuna; dovadă: în afară de rezervele ce trebuie făcute cu privire la aceste mici menajuri nelegitime, Favourite, Zéphine şi Dahlia erau fete-filozofi, iar Fantine o fată cuminte.

Cuminte? ar întreba cineva; dar Tholomyès? Solomon ar răspunde că iubirea face parte din înțelepciune. Noi ne mulțumim să spunem că iubirea Fantinei era o primă iubire, unică, o iubire credincioasă.

Era singura dintre cele patru fete pe care n-o tutuia decât un singur bărbat.

Fantine era una dintre acele făpturi care înfloresc în sânul poporului. Născută în păturile sociale cele mai de jos, avea pe frunte pecetea anonimatului şi a necunoscutului. Se născuse la Montreuil-sur-Mer. Din ce părinți? Cine ar putea-o spune? Nimeni nu i-a ştiut vreodată tatăl sau mama. O chema Fantine. De ce Fantine? Nimeni nu i-a ştiut vreodată un alt nume. Se născuse pe vremea directoratului. N-avea nume de familie, pentru că n-avea familie; nici nume de botez, pentru că biserica nu mai exista pe-atunci. A chemat-o aşa cum i-a plăcut primului trecător care a întâlnit-o, mică de tot, mergând cu picioarele goale pe stradă. Primise un nume tot aşa cum primea apa norilor pe frunte când ploua. O chema Fantine. Nimeni nu ştia mai mult. Aşa intrase în viață făptura asta omenească. La zece ani, Fantine părăsise oraşul şi intrase în serviciu la nişte fermieri din împrejurimi. La cincisprezece ani venise la Paris „să-şi încerce norocul”. Fantine era frumoasă şi rămase curată atât cât putu. Era o blondă drăguță, cu dinți frumoşi. Avea drept zestre aur şi perle, dar aurul îl purta pe cap şi perlele în gură. Ca să trăiască, munci; apoi, tot ca să trăiască, pentru că şi inimii îi era foame, iubi. Îl iubi pe Tholomyès. Dragoste uşoară pentru el, patimă pentru ea. Străzile Cartierului latin, care furnică de studenți şi de fetişcane, văzură începutul acestui vis. În labirintul acela al dealurilor Panthéonului, unde se leagă şi se dezleagă atâtea aventuri, Fantine fugise multă vreme de Tholomyès, dar în aşa fel încât să-l întâlnească mereu.. E un fel de a-i ocoli pe alții care seamănă cu a-i căuta. Pe scurt, idila se înfiripă.

Blachevelle, Listolier şi Fameuil formau un fel de grup, al cărui cap era Tholomyès. Avea duh.

Tholomyès era tipul studentului bătrân de pe vremuri; era bogat; avea patru mii de franci venit; patru mii de franci venit: ce vâlvă grozavă pe colina Sainte-Geneviève[204]! Tholomyès era un crai de treizeci de ani care se ţinea prost. Era zbârcit, ştirb şi începea să chelească. Spunea el însuşi, fără mâhnire, despre chelia lui: „La treizeci de ani, craniul; la patruzeci, genunchii". Mistuia cam greu şi-i lăcrima un ochi. Dar pe măsură ce i se stingea tinereţea, i se aprindea veselia; îşi înlocuia dinţii prin snoave piperate, părul prin veselie, sănătatea prin ironie şi ochiul care-i plângea râdea întruna. Era hodorogit, dar în floare. Tinereţea lui, luându-şi tălpăşiţa înainte de vreme, bătea în retragere cum se cuvine, izbucnea în râs şi lumea nu vedea nimic. I se refuzase o piesă la *Vaudevile*[205]. Scria când şi când versuri mediocre. În afară de asta, se îndoia de orice, cu un aer superior, ceea ce era o mare forţă în ochii celor slabi. Deci, fiind ironic şi chel, el era şeful. *Iron* e un cuvânt englezesc care înseamnă fier. De-acolo vine oare cuvântul *ironie*?

Într-o zi, Tholomyès îi luă pe ceilalţi deoparte, făcu un gest de oracol şi le spuse:

— Se va împlini curând un an de când Fantine, Dahlia, Zéphine şi Favourite se roagă să le facem o surpriză. Le-am făgăduit-o solemn. Îmi vorbesc mereu despre asta, mai ales mie. Aşa cum la Neapole babele strigă de sfântul Ianuarie: *Faccia gialluta, fa o miracolo!* (Faţă palidă, fă o minune!), frumoasele noastre îmi spun întruna: „Tholomyès, nu dai drumul surprizei?" În acelaşi timp, părinţii noştri ne scriu. Pisălogeală de ambele părţi. Mi se pare că a venit momentul să stăm de vorbă.

Spunând acestea, Tholomyès coborî glasul şi şopti misterios ceva atât de vesel, încât un hohot larg şi entuziast ieşi din cele patru guri deodată, şi Blachevelle strigă:

— Ei, asta-i o idee!

Le ieşi înainte o cafenea îmbâcsită de fum, intrară înăuntru şi restul convorbirii lor se pierdu în umbră.

Rezultatul acestor tainice urzeli fu o petrecere strălucită, care avu loc duminica următoare şi la care cei patru tineri le invitară pe cele patru fete.

III – Perechi-perechi

Azi ne închipuim cu greu cum arăta o petrecere câmpenească cu studenți şi fetişcane acum patruzeci şi cinci de ani. Parisul nu mai are aceleaşi împrejurimi; înfățişarea a ceea ce s-ar putea numi viața din jurul Parisului s-a schimbat cu totul de o jumătate de veac încoace; pe unde trecea docarul, trece trenul; în locul bărcilor trec vapoare; se spune astăzi Fécamp cum se spunea Saint-Cloud[206]. Parisul lui 1862 apare ca un oraş a cărui suburbie era Franța.

Cele patru perechi săvârşiră conştiincios toate nebuniile câmpeneşti cu putință pe atunci. Începea vacanța şi era o zi caldă şi senină de vară. În ajun, Favourite, singura care ştia să scrie, îi scrisese lui Tholomyès în numele celor patru: „*Când ieşi din casă devreme, ai noroc*". Iată de ce se sculară la ora cinci dimineața. Se duseră apoi la Saint-Cloud cu diligența, priviră cascada secată şi strigară: „Ce frumos trebuie să fie când e apă!" Luară masa la *Tête-Noire*, pe unde Castaing[207] nu trecuse încă, îşi îngăduiră o partidă de inele între arborii aliniați din jurul bazinului cel mare, se uitară prin lanterna lui Diogene[208], câştigară dulciuri la ruleta de pe podul Sèvres, strânseră buchete de flori la Puteaux, cumpărară fluiere la Neuilly, mâncară peste tot plăcinte cu mere şi fură cum nu se poate mai fericiți.

Fetele se îngânau şi ciripeau ca nişte pitulici scăpate din colivie. Era o nebunie! Din când în când le dădeau băieților câte un ghiont. Beția zorilor vieții! Ani încântători! Aripa libelulei tremură. Ah! oricine ați fi voi, vă aduceți aminte? N-ați mers prin mărăcini, dând crengile la o parte pentru a feri capul fermecător care vine în urma voastră? N-ați alunecat râzând pe vreun povârniş ud de ploaie, cu o femeie iubită, care striga ținându-vă de mână: „Ah, pantofii mei nou-nouți, în ce hal au ajuns!"

Trebuie să spunem că un ropot de ploaie i-a lipsit acestei bande voioase, cu toate că Favourite spusese la plecare cu un accent măreț şi matern: „Melcii se plimbă pe cărare. Semn de ploaie, copii!"

Toate patru erau nespus de frumoase. Un bătrân poet clasic, pe-atunci cu renume, un om cumsecade, care avea o Eleonoră, cavalerul de Labouisse, care rătăcea în ziua aceea pe sub castanii din Saint-Cloud, le văzu trecând pe la ceasurile zece dimineața şi rosti: „E una de prisos", gândindu-se la cele trei grații[209]. Favourite, prietena lui Blachevelle, cea de douăzeci şi trei de ani, „bătrâna", alerga pe sub crengile mari şi înverzite, sărea peste şanțuri, sălta nebuneşte peste tufişuri şi prezida acea veselie cu o vervă de nimfă tânără. Zéphine şi Dahlia, pe care întâmplarea le făcuse să pară şi mai frumoase când erau una lângă alta şi care nu se despărțeau din instinct de

cochetărie, mai mult decât din prietenie, luau atitudini „englezeşti”, rezemându-se una de cealaltă. Apăruseră cele dintâi *keepsakes*[210], începea melancolia la femei, ca mai târziu byronismul la bărbaţi, şi părul fetelor atârna jalnic. Zéphine şi Dahlia se pieptănau cu bucle. Listolier şi Fameuil, prinşi într-o discuţie asupra profesorilor lor, îi explicau Fantinei deosebirea dintre domnii Delvincourt şi Blondeau[211].

Blachevelle părea făcut anume pentru a duce în braţe, duminica, căţelul şchiop al Favouritei.

Tholomyès venea cel din urmă, dominând grupul. Era foarte vesel, dar simţeai că el comandă; în veselia lui era dictatură; podoaba lui principală erau pantalonii „picioare-de-elefant”[212] de nanchin, cu supieuri din alamă[213]; avea în mână un baston de două sute de franci şi, fiindcă îşi îngăduia orice, ţinea în gură un lucru ciudat, anume un trabuc. Nu mai avea nimic sfânt, fuma.

— Tholomyès ăsta e uimitor! spuneau ceilalţi cu o mare admiraţie. Ce pantaloni! Ce energie!

Cât despre Fantine, era veselia însăşi. Dinţii ei minunaţi primiseră, fără îndoială, de la Dumnezeu o singură menire: râsul. Îşi ţinea mai bucuros în mână decât pe cap pălăriuţa de pai împletit, cu panglici lungi şi albe. Părul ei blond şi des, gata totdeauna să zboare şi care se desfăcea cu atâta uşurinţă, încât trebuia să şi-l prindă întruna, părea făcut pentru fuga Galateei[214] pe sub sălcii. Buzele ei trandafirii gângureau cu încântare. Colţurile gurii, ridicate în sus cu voluptate, ca ale măştilor antice ale Erigonei[215], părea că încurajează la îndrăzneală; dar genele ei lungi, încărcate de umbră, se coborau, discret, peste senzualitatea părţii de jos a obrazului, parcă pentru a-i pune o stavilă. Toată îmbrăcămintea ei avea ceva încântător, strălucitor. Purta o rochie de postăvior liliachiu, pantofi aurii cu tocuri înalte şi cu panglici încrucişate peste ciorapii subţiri albi, ajuraţi, şi acel fel de bolero de muselin, născocire marsilieză, al cărui nume, *canezou* – stâlcirea cuvântului *quinze août*[216], – rostit ca pe Canebière[217], înseamnă vreme bună, căldură şi amiază. Celelalte trei, mai puţin sfioase, am spus-o, erau decoltate de-a binelea, ceea ce vara, pe sub pălăriile acoperite cu flori, e graţios şi ispititor: dar, alături de aceste veşminte îndrăzneţe, *canezou*-ul blondei Fantine, cu străveziul, indiscreţiile şi ascunzişurile lui, acoperind şi arătând totodată, părea o descoperire provocatoare a bunei-cuviinţe, şi faimosul juriu al iubirii, prezidat de vicontesa de Cette, cea cu ochii verzi ca

marea, ar fi acordat poate premiul cochetăriei acestui *canezou* care reprezenta la concurs castitatea. Cel mai naiv e uneori cel mai atotştiutor. Se întâmplă.

Sclipitoare când era privită din faţă, delicată din profil, cu ochii de un albastru adânc, cu pleoape grele, picioare cambrate şi mici, încheieturile mâinilor şi gleznelor delicate, pielea albă, lăsând să se vadă ici-colo arborescenta azurie a vinelor, cu obrajii copilăroşi şi fragezi, gât voinic ca al Iunonelor eginetice[218], ceafă puternică şi suplă, umeri modelaţi de Coustou[219] parcă, cu o gropiţă voluptoasă în mijloc, vizibilă prin muselin, cu o veselie îngheţată de visare, sculpturală şi delicată – aşa era Fantine; şi sub gătelile acestea se ghicea o statuie, iar în această statuie, un suflet.

Fantine era frumoasă fără s-o ştie prea bine. Rarii visători, preoţi tainici ai frumosului, care confruntă în tăcere orice lucru cu desăvârşirea, ar fi întrezărit în această mică lucrătoare, prin transparenţa graţiei pariziene, armonia antică, sacră. Această fiică a umbrei avea rasă. Era frumoasă în amândouă chipurile: şi ca stil şi ca ritm. Stilul este forma idealului; ritmul îi este mişcarea.

Am văzut că Fantine era bucuria. Fantine mai era şi pudoarea. Un observator care ar fi studiat-o cu atenţie ar fi văzut desprinzându-se dintr-însa, de dincolo de această beţie a vârstei, a anotimpului şi a dragostei, o neînvinsă stăpânire şi modestie. Rămăsese puţin mirată. Mirarea asta nevinovată e nuanţa care o separă pe Psyché, de Venus[220]. Fantine avea degetele lungi, albe şi delicate ale vestalei[221] care răscoleşte cenuşa focului sacru cu un ac de aur. Cu toate că nu i-ar fi refuzat nimic lui Tholomyès, ba chiar dimpotrivă, faţa ei, când se odihnea, era, mai presus decât orice, feciorelnică; un fel de demnitate serioasă şi aproape austeră o cuprindea în anumite ceasuri, şi era neobişnuit de tulburător să vezi bucuria stingându-se atât de iute şi reculegerea înlocuind-o, fără nicio trecere. Această gravitate neaşteptată, uneori prea accentuată, semăna cu dispreţul unei zeiţe. Fruntea, nasul, bărbia înfăţişau un echilibru de linii, foarte diferit de echilibrul proporţiilor din care rezultă armonia feţei. În intervalul atât de caracteristic ce separă nasul de buza de sus, ea avea acea cută imperceptibilă şi încântătoare, semn tainic al nevinovăţiei, care l-a făcut pe Barbarosa[222] să se îndrăgostească de o Diană[223], găsită în săpăturile de la Icône[224].

Iubirea e o greşeală; fie. Fantine era nevinovăţia înotând pe deasupra greşelii.

IV – Tholomyès, de vesel ce e, cântă un cântec spaniol

Ziua aceea a fost făcută din lumină de la un capăt la altul. Întreaga fire părea că a luat vacanță şi râde. Răzoarele din Saint-Cloud îmbălsămau văzduhul; adierea Senei înviora uşor frunzele; ramurile se mişcau în vânt; albinele jefuiau iasomiile; un roi întreg de fluturi zbura prin coada-şoricelului, prin trifoi şi ovăz; erau, în nobilul parc al regelui Franței, mii de hoinari: păsările.

Cele patru perechi străluceau de veselie şi se amestecau cu soarele, cu câmpiile, cu florile, cu arborii.

Şi în această tovărăşie ca de rai, fetele vorbeau, cântau, dansau, prinzând fluturi, culegând flori de volbură, udându-şi ciorapii trandafirii, dantelați, prin ierburile înalte, alergau fragede, zglobii, îngăduitoare, sărutate, când una, când alta, de toți băieții, afară de Fantine, închisă în împotrivirea ei vagă, visătoare şi sălbatică, şi care era îndrăgostită. „Tu, îi spunea Favourite, tu faci întotdeauna pe grozava”.

Astea sunt bucurii. Asemenea perechi fericite sunt o chemare adâncă la viață şi la natură şi fac să răsară, din orice, mângâiere şi lumină. A fost odată o zână mare, care a făcut livezile şi pomii anume pentru îndrăgostiți. De aici această veşnică tragere la fit[225] a celor ce se iubesc, care reîncepe fără încetare şi va ține atât timp cât vor fi tufişuri şi şcolari. De aici, popularitatea primăverii printre cugetători. Patricianul şi tocilarul, ducele şi pairul ca şi magistratul, curtenii şi târgoveții, cum li se spunea altădată, sunt toți supuşi acestei zâne. Râd, se caută unul pe altul, şi în aer e o limpezime de apoteoză. Ce altă schimbare la față mai mare decât iubirea! Ciracii notarului sunt nişte zei. Țipetele scurte şi goana prin iarbă, mijlocul fetelor prinse din zbor, vorbirea de rând care pare o melodie, marea iubire care izbucneşte din felul în care e rostită o silabă, cireşele smulse de la o gură la alta, toate astea strălucesc ca focul, sunt divine. Fetele frumoase îşi risipesc cu gingăşie făptura. Ai crede că n-are să se isprăvească niciodată. Filosofii, poeții, pictorii privesc extazurile acestea şi nu ştiu ce să facă cu ele, atât rămân de uluiți. *Plecarea spre Cythera*[226], strigă Watteau; Lancret[227], pictorul celor de jos, îşi contemplă „burghezii” care dispar în azur; Diderot

îşi întinde braţele spre toate aceste uşoare iubiri şi d'Urfé[228] le amestecă cu druizi[229].

După prânz, cele patru perechi se duseră să vadă, în ceea ce se numea atunci răzorul regelui, o plantă abia sosită din Indii, al cărei nume ne scapă în clipa asta şi care pe acea vreme atrăgea întreg Parisul la Saint-Cloud; era un copăcel ciudat şi încântător, cu tulpina înaltă, ale cărui nenumărate ramuri, delicate ca nişte fire de aţă zbârlite şi fără frunze, erau acoperite cu mii de rozete mici şi albe, ceea ce dădea copăcelului aerul unei chici despletite, năpădite de flori. Întotdeauna îl admirau o mulţime de oameni.

După ce văzură arborele, Tholomyès le spuse:. „Vă fac eu cinste cu măgari!" Se tocmise cu omul care-i închiria şi se întoarseră prin Vances şi Issy. La Issy, o întâmplare: parcul, bun naţional, pe vremea aceea se afla în posesia furnizorului de arme Bourguin şi era din întâmplare larg deschis. Trecură grilajul, vizitară sihastrul – un manechin în peştera lui – intrară să vadă micile mistere ale faimosului cabinet al oglinzilor, momeală lascivă, vrednică de un satir ajuns milionar, sau de Turcaret[230] metamorfozat în Priap. Împinseră cu putere leagănul cel mare, agăţat de cei doi castani, pe care i-a cântat abatele de Bernis[231]. Pe când dădea în leagăn mândrele, una după alta, cu fustele umflate de vânt, aşa cum i-ar fi plăcut lui Greuze[232] să le vadă, în râsetele generale, tuluzanul Tholomyès, niţel spaniol – Toulouse-ul e doar văr cu Tolosei – cânta pe o melopee melancolică vechiul cântec *gallegga*, inspirat de vreuna dintre fetele avântate din răsputeri pe frânghie, între doi arbori:

Soy de Badajos
Amor me llama
Toda mi alma
Es en mi ojos
Porque enseñas
A tus piernas.[233]

Numai Fantine nu vru să se dea în leagăn.

— Nu-mi place când cineva face mofturi dintr-astea! murmură Favourite destul de acru.

După ce isprăviră cu măgarii, o nouă bucurie: trecură Sena cu vaporul. Porniră apoi de la Passy pe jos şi dădură de bariera Etoile. Se sculaseră, după cum ne amintim, la ceasurile cinci dimineaţa; ei, dar „duminica nu

există oboseală, spunea Favourite, duminica oboseala nu lucrează”. Pe la ceasurile trei, cele patru perechi, năucite de fericire, îşi dădeau drumul la vale în *montagne russe*[234] o construcție neobişnuită, care se ridica atunci pe înălțimile Beaujon şi a cărei linie şerpuită se zărea pe deasupra copacilor din Champs-Élysées. Din când în când, Favourite striga:

— Dar surpriza? Vreau surpriza!

— Răbdare! Răspundea Tholomyès.

V – La Bombarda

După ce se dădură şi în *montagne russe*, se gândiră să cineze; cei opt fericiți, în sfârşit puțin osteniți, se aciuară la cârciuma *Bombarda*, care era sucursala din Champs-Élysées a faimosului restaurant *Bombarda* din strada Rivoli, alături de pasajul Delorme.

Camera era mare, dar urâtă, cu alcov şi pat în fund (dată fiind îmbulzeala de duminică din cârciumă, trebuiseră să se mulțumească cu acest adăpost); avea două ferestre, de unde puteai privi printre ulmi cheiul şi fluviul; o minunată rază de august mângâia ferestrele; în mijloc două mese; pe una dintre ele nenumărate buchete de flori, amestecate cu pălării de bărbați şi femei; la cealaltă se aşezară cele patru perechi, în jurul unui amestec de talere, farfurii, pahare şi altele, ulcioare de bere, sticle de vin. Prea puțină rânduială pe masă, dar câtă dezordine sub ea!

Se auzea sub masă-ngrozitor,
Cum alerga picior după picior

spune Molière.

Iată unde ajunsese pe la ceasurile patru şi jumătate după-amiază petrecerea câmpenească începută la cinci dimineața. Soarele apunea; le trecuse şi pofta de mâncare.

Bulevardul Champs-Élysées, plin de soare şi de mulțime, era numai lumină şi prăfărie, două lucruri din care e făcută gloria. Caii de la Marly[235] această marmură care nechează, se încordau într-un nor de aur. Caretele treceau încoace şi încolo. Un escadron măreț al unui regiment de gardă, cu trompeții înainte, cobora bulevardul Neuilly; steagul alb, uşor trandafiriu în lumina apusului, fâlfâia pe clădirea Tuilleriilor. Piața Concordiei, redevenită

Piața Ludovic al XV-lea, era înțesată de oameni care se plimbau mulțumiți. Mulți dintre ei purtau floarea de crin de argint atârnată de panglica albă moarată, care în 1817 nu dispăruse cu totul de la cheutori. Ici şi colo, printre trecătorii care se adunau în cor şi băteau din palme, hore de fetițe cântau şi jucau un dans burbonez, la modă pe atunci, sortit să batjocorească cele „o sută de zile”[236], însoțit de următorul refren:

Dați-ni-l înapoi pe tatăl nostru de la Gand[237]
Dați-ni-l înapoi!

O mulțime de mahalagii îmbrăcați de duminică, uneori chiar împodobiți cu floarea de crin, ca burghezii, erau împrăştiați prin piața cea mare şi prin Piața Marigny şi se jucau cu cercuri sau se învârteau pe căluşei de lemn. Alții beau. Unii, ucenici tipografi, purtau scufii de hârtie; îi auzeai râzând. Toată lumea era bine dispusă. Era un timp de pace neîndoielnică şi de adâncă securitate regalistă. Era epoca în care un raport secret şi special al prefectului de poliție Anglès, cu privire la mahalalele Parisului, adresat regelui, se isprăvea astfel:

„În concluzie, Sire, n-avem să ne temem de oamenii aceştia. Sunt nepăsători şi trândavi ca pisicile. Poporul de jos, din provincie, e zbuciumat; cel din Paris, nu. Cei de-aci sunt nişte oameni mărunței. Ar trebui să-i pui câte doi cap la cap pentru a face un grenadier de-al Maiestății Voastre. N-avem să ne temem de nimic din partea populației capitalei. E de observat că în ultimii cincizeci de ani statura acestei populații a descrescut, iar poporul din mahalalele Parisului e mai scund decât era înainte de revoluție. Nu e primejdie. Pe scurt, e o prostime cumsecade.”

Prefecții de poliție nu cred că o pisică s-ar putea preschimba în leu; acest lucru e totuşi cu putință şi în asta stă miracolul poporului din Paris. Pisica, atât de disprețuită de către contele Anglès, se bucura de stima republicilor antice; întruchipa în ochii lor libertatea, şi în piața publică din Corint era colosul de bronz al unei pisici, ca pentru a servi de pereche Minervei fără aripi din Pireu. Poliția naivă a restaurației vedea poporul Parisului mai „frumos” decât e. Acesta nu e deloc pe cât se crede „o prostime cumsecade”. Parizianul e, față de francez, ceea ce atenianul era față de grec. Nimeni nu doarme mai bine decât el, nimeni nu e mai uşuratic şi mai leneş decât el, nimeni nu pare să uite mai lesne decât el; să nu te încrezi însă într-însul; e leneş, dar când ştie că-l aşteaptă gloria, e admirabil în orice fel de

încăierare. Dă-i o suliță şi va face un zece august[238]; dă-i puşcă şi veți vedea un Austerlitz. El e punctul de reazim al lui Napoleon şi tot din el îşi trăgea puterea Danton[239]. Când e vorba de patrie, se înrolează: când e vorba de libertate, smulge piatra caldarâmului. Păzeşte-te! Părul lui încolăcit de furie e epic; cămaşa i se aşază ca o hlamidă. Luați seama! Din cea dintâi stradă Greneta[240] întâlnită va face furci caudine[241]. Dacă-i bate ceasul, mahalagiul acesta va creşte, omulețul acesta se va ridica, va privi cu o căutătură grozavă, suflarea i se va preschimba în furtună, şi din bietul lui piept şubred va porni un vânt care va mişca din loc cutele Alpilor. Numai datorită parizianului, revoluția, unită cu armata, cucereşte Europa. Cântă: asta e bucuria lui. Dați-i un cântec pe măsura firii lui şi veți vedea! Atâta vreme cât n-are decât refrenul *Carmagnolei*[242] nu-l răstoarnă decât pe Ludovic al XVI-lea; faceți-l să cânte *Marseieza* şi va elibera lumea.

După ce-am isprăvit această notiță, scrisă pe marginea unui raport al lui Anglès, să ne întoarcem la cele patru perechi ale noastre. Cina, după cum am spus, era pe sfârşite.

VI – Un capitol în care toți se iubesc la nebunie

Vorbe de chef şi cuvinte de dragoste; şi unele şi altele îți scapă printre degete; cuvintele de dragoste sunt nori, iar vorbele de chef sunt fum.

Fameuil şi Dahlia cântau încet; Tholomyès bea; Zéphine râdea; Fantine zâmbea. Listolier sufla într-o trompetă de lemn, cumpărată la Saint-Cloud. Favourite se uita cu duioşie la Blachevelle şi-i spunea:

— Blachevelle, te ador!

Vorbele astea îl făcură pe Blachevelle s-o întrebe:

— Ce-ai face, Favourite, dacă nu te-aş mai iubi?

— Eu? Ah! Să nu spui asta nici în glumă! Dacă nu m-ai mai iubi, ți-aş sări în spate, te-aş zgâria, te-aş jupui, te-aş azvârli în apă şi aş pune să te închidă.

Blachevelle zâmbi cu îngâmfarea voluptoasă a unui om gâdilat în amorul lui propriu. Favourite urmă:

— Da, aş chema poliția! Ce, crezi că mi-ar fi ruşine? Păcătosule!

Blachevelle se răsturnă pe scaun, în extaz, şi închise ochii cu mândrie. Dahlia, mestecând ceva, îi spuse încet Favouritei, în mijlocul gălăgiei:

— Văd că te prăpădeşti după Blachevelle al tău!

— Nu pot să-l sufăr, răspunse Favourite pe acelaşi ton, apucând din nou furculiţa. E zgârcit. Îmi place ăla mic, care locuieşte peste drum de mine. E un băiat foarte bine, îl cunoşti? Se vede că e făcut să fie actor. Îmi plac mult actorii. Cum se întoarce acasă, maică-sa îi spune: „Ah, Dumnezeule, mi s-a dus liniştea! Uite-l că începe să strige. Aoleu, măi băiete, îmi spargi urechile!” Umblă prin casă, prin poduri pline cu şobolani, prin unghere întunecate, cât de sus poate să urce – şi cântă, şi declamă, şi mai ştiu eu ce, că-l auzi de jos! Câştigă un franc pe zi la un avocat scriindu-i procesele. E băiatul unui fost dascăl de la Saint-Jacques-du-Haut-Pas. Ah, e foarte bine! Se prăpădeşte atât de tare după mine, încât într-o zi, când m-a văzut făcând aluat de clătite, mi-a spus: „Domnişoară, faceţi colţunaşi din mănuşile dumneavoastră şi îi mănânc”. Numai artiştii pot spune aşa ceva. Ah, e un tip foarte bine. Sunt pe cale să-mi pierd minţile după puştiul ăsta. Ce-mi pasă! Îi spun lui Blachevelle că-l ador. Vai, cum mint! Hm? Vai, cum mint! Favourite tăcu o clipă şi urmă: Vezi tu, Dahlia, sunt tristă. Toată vara a plouat. Vântul mă scoate din fire, nu se mai potoleşte. Blachevelle e foarte zgârcit, la piaţă nu se mai găseşte decât mazăre, şi asta cu greu. Nu ştii ce să mănânci. Am *spleen*[243], cum spun englezii. Untul e atât de scump! Şi pe urmă, uite, e groaznic să luăm masa într-o odaie unde e un pat; asta mă dezgustă de viaţă.

VII – Înţelepciunea lui Tholomyès

În timp ce unii cântau, alţii vorbeau cu aprindere şi toţi deodată. Nu se mai înţelegea nimic. Tholomyès ridică glasul:

— Să nu mai vorbim la întâmplare şi nici prea repede! strigă el. Dacă vrem să fim scânteietori, întâi să ne gândim. Prea multă improvizaţie goleşte mintea în chip prostesc. Berea care curge nu face spumă. Domnilor, nu vă grăbiţi. Să amestecăm măreţia cu lăcomia; să mâncăm cu reculegere, să ne ospătăm încet. Să nu ne grăbim. Vedeţi primăvara; dacă se grăbeşte, e mistuită, vreau să spun îngheţată. Excesul de zel pierde piersicii şi caişii.

Excesul de zel ucide gingăşia şi bucuria unei mese bune. Fără exces de zel, domnilor! Grimond de la Reynière[244] e de părerea lui Talleyrand[245].

O revoltă surdă făcu grupul să murmure.

— Tholomyès, lasă-ne în pace! spuse Blachevelle.

— Jos cu tiranul! spuse Fameuil.

— Bombarda, Bombance şi Bamboche! strigă Listolier.

— Duminica există, reluă Fameuil.

— Suntem cumpătaţi, adăugă Listolier.

— Tholomyès, zise Blachevelle, uită-te cât sunt de calm!

— Tu eşti marchizul! îi răspunse Tholomyès.

Acest mediocru joc de cuvinte[246] avu efectul unei pietre azvârlite într-o mocirlă. Marchizul de Montcalm era pe atunci un regalist celebru.

Broaştele tăcură.

— Prieteni, exclamă Tholomyès pe tonul unui om care devine din nou stăpân pe situaţie, veniţi-vă în fire! Nu trebuie să întâmpinaţi cu atâta uimire un calambur căzut din cer. Tot ce cade în felul acesta nu e numaidecât vrednic de respect şi de entuziasm. Calamburul este găinaţul spiritului care zboară. Gluma cade oriunde; şi spiritul, după ce a ouat o prostie, se pierde în azur. O pată alburie care se turteşte pe stâncă nu împiedică condorul să plutească. Departe de mine intenţia de a insulta calamburul! Îl cinstesc pe măsura meritelor lui: nimic mai mult. Tot ce există mai măreţ, mai sublim şi mai încântător în omenire, şi poate chiar dincolo de omenire, a făcut jocuri de cuvinte. Isus Hristos a făcut un calambur pe spinarea sfântului Petru, Moise pe-a lui Isac, Eschyl pe-a lui Polynice[247], Cleopatra[248] pe-a lui Octavian. Şi băgaţi de seamă că acela al Cleopatrei a precedat bătălia de la Actium[249] şi că fără el nimeni nu şi-ar aminti de oraşul Toryn, cuvânt grecesc care înseamnă *lingură de bucătărie*. După ce mi-am îngăduit aceasta, mă întorc la discursul meu. Fraţilor, vă mai spun o dată, fără zel, fără zăpăceală, fără exces, chiar în glume, în veselie, în bucurie şi în jocuri de cuvinte. Ascultaţi-mă pe mine, care am prudenţa lui Amphiaraus[250] şi chelia lui Cezar. E nevoie de o limită, chiar la rebusuri. *Est modus in rebus*[251]. Trebuie să existe o măsură chiar la mâncare. Doamnelor, vă place plăcinta cu mere? Nu mâncaţi prea mult! Chiar când e vorba de plăcintă, e nevoie de bun simţ şi de artă. Lăcomia pedepseşte pe cel lacom: *Gula punit Gulax*[252]. Indigestia e pusă de bunul Dumnezeu să facă morală stomacului. Şi ţineţi minte asta: oricare dintre patimile noastre, dragostea chiar, are un

stomac pe care nu trebuie să-l umplem prea mult. În orice lucru trebuie să scriem la timp cuvântul *finis*[253]. Trebuie să ne stăpânim atunci când e nevoie; să ne punem stavilă poftei, să ne strunim imaginaţia şi să ne ducem singuri la închisoare. Înţelept e acela care ştie la un moment dat să se aresteze pe el însuşi. Aveţi puţină încredere în mine. Nu înseamnă că sunt neapărat un dobitoc, pentru că mi-am isprăvit de bine de rău dreptul, pentru că ştiu ce diferenţă e între o chestiune rezolvată şi una pendinte, pentru că am susţinut o teză în latineşte asupra felului în care se executa tortura la Roma pe vremea când Munatius Demens era chestor al paricidului[254] şi fiindcă, după cât se pare, am să fiu doctor. Vă sfătuiesc să fiţi cumpătaţi în dorinţele voastre. Tot aşa cum mă cheamă Felix Tholomyès, vă sfătuiesc bine. Fericit cel care, atunci când îi bate ceasul, ia o hotărâre eroică şi renunţă, ca Sylla[255] sau ca Origene[256].

Favourite îl asculta cu atenţia încordată.

— Felix, spuse ea, ce cuvânt frumos! Îmi place numele ăsta. E pe latineşte. Asta înseamnă Prosper.

Tholomyès urmă:

— *Quirittes, gentlemeni, caballeros*, prieteni! Vreţi să nu mai simţiţi nicio poftă, să vă lipsiţi de patul nupţial şi să înfruntaţi amorul? Nimic mai simplu. Iată reţeta: limonadă, foarte multă gimnastică, muncă pe brânci, spetiţi-vă, căraţi bolovani, nu dormiţi, staţi de veghe, daţi pe gât băuturi azotoase şi ceaiuri de buruieni, gustaţi fierturi de mac şi de *agnuscastus*, adăugaţi la aceasta o dietă severă – crăpaţi de foame! – băi reci, oblojeli cu ierburi, o placă de plumb, fricţiuni cu apă de Saturn şi cataplasme cu oxycrat.

— Eu vreau mai bine o femeie, spuse Listolier.

— Femeia! reluă Tholomyès. Păziţi-vă de ea! Vai de cel care se încrede în inima schimbătoare a femeii! Femeia e prefăcută şi ascunsă. Ea nu poate suferi şarpele, din invidie. Şarpele e dugheana de peste drum.

— Tholomyès, strigă Blachevelle, eşti beat!

— Pe naiba! spuse Tholomyès.

— Atunci fii vesel! reluă Blachevelle.

— Bine, răspunse Tholomyès. Şi, umplându-şi paharul, se ridică: Trăiască vinul! *Nunc te, Bacche, canam!*[257] Iertaţi-mă, domnişoarelor, e pe spanioleşte. Şi iată dovada, *señoras*: la aşa popor, aşa butoaie. Aroba Castiliei conţine şaisprezece litri, cantarul din Alicante, doisprezece; almuda din Canare douăzeci şi cinci; cuartinul din Baleare, douăzeci şi

şase; burduful țarului Petru, treizeci. Trăiască țarul care e mare şi să-i trăiască cizma care e şi mai mare! Doamnelor, un sfat prietenesc: mai greşiți pe la vecini, dacă aveți chef. Caracteristica iubirii e rătăcirea. Dragostea nu e făcută ca sa se închircească şi să se tâmpească asemeni slujnicelor englezoaice, care au genunchii bătătoriți de atâta frecat la duşumele. Ea nu e făcută pentru asta; ea rătăceşte veselă, draga de ea! S-a spus: greşeala e omenească; eu vă spun: greşeala e îndrăgostită. Doamnelor, vă idolatrizez pe toate! O, Zéphine, o, Joséphine, cu fețişoara ta boțită ai fi încântătoare dacă n-ai fi cam strâmbă. Parcă, din nebăgare de seamă, s-ar fi aşezat cineva pe fața ta frumuşică. În ce priveşte pe Favourite, o, nimfe şi muze! într-o zi, pe când Blachevelle trecea râulețul din strada Guerin-Boisseau, a văzut o fată frumoasă cu ciorapi albi şi bine întinşi, care-şi arăta pulpele. Prologul acesta i-a plăcut şi Blachevelle s-a îndrăgostit. Fata de care se îndrăgostise era Favourite. O! Favourite, ai buze ionice! Era un pictor grec, numit Euphorion, care fusese supranumit pictorul buzelor. Numai grecul ăsta ar fi fost vrednic să-ți picteze gura. Ascultă! înainte de tine nu exista nicio făptură demnă de acest nume. Eşti creată să primeşti mărul ca Venus, sau să-l mănânci, ca Eva. Frumusețea începe cu tine. Vorbeam de Eva, tu ai creat-o. Meriți brevetul de invenție a femeii frumoase. O, Favourite, nu te mai tutuiesc, pentru că în felul acesta trec de la poezie la proză. Vorbeai adineauri de numele meu. Lucrul acesta m-a înduioşat; dar oricine am fi, să nu ne încredem în nume. Numele ne pot înşela. Mă cheamă Felix şi nu sunt fericit. Cuvintele sunt mincinoase. Să nu primim orbeşte indicațiile pe care ni le dau. Ar fi o greşeală să comandăm dopuri la Liège şi mănuşi la Pau. Miss Dahlia, în locul dumitale m-aş chema Roza. O floare trebuie să miroasă frumos şi femeia să aibă spirit. Nu spun nimic despre Fantine; e o visătoare, o gânditoare, o senzitivă; e o nălucă cu înfățişare de nimfă, ruşinoasă ca o călugăriță care s-a rătăcit printre midinete, dar care se refugiază în iluzii, cântă, se roagă şi se uită la albastrul cerului, fără să ştie prea bine nici ce vede, nici ce face, şi care, cu ochii în văzduh, rătăceşte printr-o grădină unde zboară mai multe păsări decât sunt în realitate! O, Fantine, să ştii un lucru: eu Tholomyès, sunt o arătare; dar ea nici nu m-aude, bălaia fată a nălucilor. De altfel, totul în ea e frăgezime, gingăşie, tinerețe, lumină blândă a dimineții. O, Fantine, fată demnă de-a fi numită margaretă sau perlă, eşti o femeie dintre cele mai luminoase! Doamnelor, un al doilea sfat: nu vă măritați; căsnicia e un altoi; iese bine sau prost; ocoliți acest risc. Dar ce tot îndrug eu aci? Îmi bat gura degeaba. Fetelor nu le poți

scoate căsătoria din cap; şi orice am spune noi, înţelepţii, nimic n-are să împiedice croitoresele şi pantofăresele să viseze bărbaţi bătuţi în diamante. Bine, fie; dar ţineţi minte asta, drăguţelor, mâncaţi prea mult zahăr. O, femei, n-aveţi decât un cusur, roadeţi prea mult zahăr! O, sex rozător, frumoşii şi micuţii tăi dinţi albi se prăpădesc după zahăr. Or, ascultaţi-mă bine, zahărul e o sare. Orice sare usucă. Zahărul usucă cel mai mult dintre toate sărurile. El pompează prin vine lichidele sângelui; de-aici coagularea şi apoi solidificarea sângelui; de-aici tuberculele în plămâni; de-aici moartea. Iată de ce diabetul atrage după sine oftica. Aşadar, nu mai ronţăiţi zahăr şi-o să trăiţi. Mă întorc spre bărbaţi. Domnilor, faceţi cuceriri! Furaţi-vă unii altora iubitele, fără remuşcări! Schimbaţi-le ca la cadril! În dragoste nu există prieteni. Oriunde e o femeie drăguţă, duşmănia e declarată pe faţă. Nicio cruţare; război pe viaţă şi pe moarte! O femeie frumoasă e un *casus belli*[258], o femeie frumoasă e un flagrant delict. Toate invaziile din istorie au fost provocate de fuste. Femeia e dreptul bărbatului. Romulus a răpit sabinele[259], Wilhelm a răpit femeile saxone[260], Cezar le-a răpit pe cele romane[261]. Bărbatul care nu e iubit pluteşte ca un vultur peste iubitele celorlalţi; eu arunc asupra tuturor acestor văduvi nenorociţi proclamaţia sublimă dată de Bonaparte armatei din Italia: „Soldaţi, vouă vă lipseşte totul. Duşmanul are totul."

Tholomyès se întrerupse.

— Răsuflă, Tholomyès! spuse Blachevelle.

În vremea asta, Blachevelle, rezemat de Listolier şi Fameuil, îngâna o arie tânguitoare, unul dintre acele cântece de atelier alcătuit din cuvinte venite la întâmplare, când cu rime din belşug, când deloc, fără niciun înţeles, ca legănarea unui copac şi ca vuietul vântului, cântece care se nasc din fumul pipelor şi se împrăştie şi pier odată cu el. Iată prin ce cuplet îşi rosti grupul nostru replica la discursul lui Tholomyès.

Popii proşti, unui misit
Bani o groază i-au plătit,
Pe Clermont cel mic de-o şchioapă
La sânt' Ion să-l facă papă.
Papă n-a putut să fie,
Nefiind din preoţie,
Iar misitul, supărat,
Banii înapoi i-a dat.

Versurile astea nu potoliră improvizația lui Tholomyès; acesta îşi goli paharul, îl umplu şi începu din nou:

— Jos cu înțelepciunea! Uitați tot ce-am spus! Să nu fim nici ruşinați, nici ruşinoşi. Țin un discurs bucuriei; să fim veseli! Să ne întregim cursul de drept cu nebunia şi cu mâncarea. Indigestie şi *Digesta*. Justinian[262] să fie bărbatul, şi ghiftuiala femeia! Bucurie în adâncuri! Trăiască creațiunea! Lumea e un diamant mare! Sunt fericit! Păsările sunt uimitoare! Ce sărbătoare pretutindeni! Privighetoarea e un Elleviou[263] pe gratis. Vară, te salut! O, Luxembourg! O, Georgice[264] ale străzii Madame şi ale aleii Observatorului! O, soldați visători! O, dădace pline de farmec, care în timp ce păziți copiii vă distrați zămislind alții! Dacă n-aş avea arcadele *Odeonului*[265], mi-ar plăcea pampasurile Americii. Sufletul meu îşi ia zborul spre pădurile virgine şi spre savane. Totul e frumos. Muştele bâzâie prin raze. Din strănutul soarelui s-a născut pasărea colibri. Sărută-mă, Fantine!

Dar din greşeală, o sărută pe Favourite.

VIII – Moartea unui cal

La *Edon* se mănâncă mai bine decât la *Bombarda*, spuse Zéphine.

— Mie îmi place mai mult *Bombarda*, declară Blachevelle. E mai luxos, mai asiatic. Uitați-vă la sala de jos! Are oglinzi pe pereți.

— Mai bine să mă oglindesc în farfurie! zise Favourite.

— Uitați-vă la cuțite! reluă Blachevelle. La *Bombarda* mânerele sunt de argint, şi la *Edon* de os. Or, argintul e mai de preț decât osul.

— Nu şi pentru cei care au o falcă de argint, observă Tholomyès.

Privea în clipa aceea Palatul Invalizilor, care se vedea prin ferestrele *Bombardei*. Urmă o tăcere.

— Tholomyès! strigă deodată Fameuil. Am avut o discuție cu Listolier.

— O discuție e bună, răspunse Tholomyès, dar o ceartă e şi mai bună.

— Discutam filosofie.

— Fie!

— Cine îți place ție mai mult: Descartes sau Spinoza?

— Désaugiers[266], spuse Tholomyès. După ce rosti sentința asta, bău şi începu din nou: Accept viața. Nu s-a isprăvit totul pe pământ, de vreme ce

se mai poate discuta anapoda. Cinste zeilor nemuritori! Oamenii mint, dar râd. Afirmă, dar se îndoiesc. Din silogism ies lucruri neaşteptate. E frumos. Mai sunt pe lumea asta oameni care ştiu să deschidă şi să închidă cu haz cutia cu surprize a paradoxului. Ceea ce beți aici, doamnelor, cu aerul acesta liniştit, e vin de Madera, să ştiți, din viile de Coural das Freiras, care se află la trei sute şaptesprezece stânjeni deasupra nivelului mării! Fiți atente când beți! Trei sute şaptesprezece stânjeni! Şi domnul Bombarda, generosul restaurator, vă dă aceşti trei sute şaptesprezece stânjeni pentru patru franci şi cincizeci de centime!

Fameuil îl întrerupse din nou:

— Tholomyès, părerile tale sunt lege. Care e autorul tău preferat?

— Ber…

— Quin[267]?

— Nu… Choux[268]. Şi Tholomyès urmă: Cinste lui Bombarda! Ar fi egal cu Munofis din Elephanta, dacă ar putea să-mi aducă o dansatoare egipteană, şi cu Thygelion[269] din Cheronea, dacă mi-ar aduce o hetairă[270]! Căci, o, doamnelor, existau bombarzi în Grecia şi în Egipt. Ne-o spune Apuleius. Vai! mereu aceleaşi lucruri şi nimic nou. Nimic nu e mai inedit în creațiunea creatorului. *Nil sub solem novum*[271], spune Solomon; *amor omnibus idem*[272] spune Vergiliu; şi Carabine urcă împreună cu Carabin[273] în corabia de la Saint-Cloud, aşa cum Aspasia se îmbarca cu Pericle pe flota din Samos. Un ultim cuvânt: ştiți, doamnelor, cine era Aspasia? Cu toate că a trăit într-un timp în care femeile nu aveau încă suflet, Aspasia era un suflet: un suflet de o nuanță roză şi purpurie, mai aprinsă decât focul, mai fragedă decât zorile. Aspasia era o făptură în care se atingeau cele două extreme ale femeii: era prostituata zeiță, Socrate şi Manon Lescaut[274]. Aspasia a fost zămislită pentru împrejurarea în care lui Prometeu i-ar fi trebuit o târfă.

Tholomyès, dezlănțuit, s-ar fi oprit cu greu dacă chiar în acea clipă pe chei n-ar fi căzut un cal. Din pricina izbiturii, căruța şi oratorul se opriră. Era o iapă din Beauce, bătrână, slabă, bună de jupuit, care trăgea o căruță foarte grea. Ajuns în fața *Bombardei*, animalul, sleit şi împovărat, nu voise să meargă mai departe. Întâmplarea adunase mulțimea. Dar abia avusese vreme căruțaşul, care înjura şi tuna, să rostească cuvântul sacramental „boală”! întărit de o cruntă lovitură de bici, că gloaba căzuse fără să se mai ridice. Veselii ascultători ai lui Tholomyès întoarseră capul spre tămbălăul

din stradă şi Tholomyès profită de situaţie ca să-şi încheie discursul cu această strofă melancolică:

Era din lumea-n care trăsurile gonesc,
Şi au aceeaşi viaţă;
Şi – gloabă el trăit-a cât gloabele trăiesc;
O scurtă dimineaţă.[275]

— Bietul cal! suspină Fantine.

— Na, că Fantine o să se apuce să plângă de mila cailor! Cum poate fi cineva atât de dobitoacă! exclamă Dahlia.

În clipa aceea, Favourite, încrucişându-şi braţele şi dând capul pe spate, îl privi cu hotărâre pe Tholomyès şi-i spuse:

— Ei, şi surpriza?

— Tocmai. A sosit momentul, răspunse Tholomyès. Domnilor, a venit ceasul să le uluim pe aceste doamne. Doamnelor, aşteptaţi-ne un minut!

— Se începe cu o sărutare, spuse Blachevelle.

— Pe frunte, adăugă Tholomyès.

Fiecare sărută foarte serios fruntea iubitei lui: apoi, toţi patru se îndreptară spre uşă, unul după celălalt, cu degetul pe buze.

Favourite bătu din palme:

— Începe să aibă haz! spuse ea.

— Să nu staţi prea mult! murmură Fantine. Vă aşteptăm!

IX – Sfârşitul vesel al bucuriei

Rămase singure, fetele se aşezară două câte două cu coatele pe marginea ferestrelor, pălăvrăgind, scoţând capul afară şi vorbindu-şi de la un geam la altul.

Îi văzură pe cei patru tineri, care ieşiră la braţ de la cârciuma *Bombarda*, se întoarseră, le făcură semne râzând şi apoi dispărură în gloata prăfuită a duminicii, care cotropeşte în fiecare săptămână bulevardul Champs-Élysées.

— Să nu staţi mult! strigă Fantine.

— Ce-au să ne aducă? întrebă Zéphine.

— Sigur că are să fie drăguț, spuse Dahlia.
— Eu, reluă Favourite, vreau ceva care să fie de aur.
Fură absorbite îndată de iureşul de pe marginea apei, pe care-l zăreau printre ramurile copacilor şi care le distra grozav. Era tocmai ora de plecare a poştalionului cu bagaje şi a diligențelor. Aproape toate mesageriile din sud şi din vest treceau pe-atunci prin Champs-Élysées. Cele mai multe diligențe o luau de-a lungul cheiului şi ieşeau pe la bariera Passy. Din minut în minut, câte o trăsură greoaie, vopsită în galben şi negru, greu încărcată, cu cai zgomotoşi, burduhănoasă din pricina geamantanelor, coviltirelor şi valizelor, plină de capete care dispăreau la repezeală, zdrobea şoseaua, preschimbând pietrele caldarâmului în amnare, se repezea prin mulțime cu toate scânteile unei fierării după ea, cu praful drept fum şi ca un fel de furie. Zgomotul acesta le distra pe fete. Favourite glăsui:
— Ce tămbălău. Parc-ar fi un maldăr de lanțuri care îşi iau zborul.
La un moment dat, una dintre aceste trăsuri, care se deosebeau cu greu în desişul ulmilor, se opri o clipă şi apoi porni din nou în galop. Fantine se miră.
— Ciudat! spuse ea. Credeam că diligența nu se opreşte niciodată.
Favourite ridică din umeri.
— Fantine asta e uimitoare. Mă uit la ea numai din curiozitate. Se miră de cele mai simple lucruri. Să zicem că sunt un călător şi-i spun diligenței: „Eu plec înainte, o să mă iei în trecere de pe chei”. Diligența trece, mă vede. Se opreşte şi mă ia. Asta se face în fiecare zi. Nu cunoşti viața, draga mea!
Tăcu aşa o bucată de vreme. Deodată, Favourite făcu o mişcare, ca şi cum s-ar fi trezit din somn.
— Ei bine, făcu ea, şi surpriza?
— Da, aşa e! rosti Dahlia. Ce e cu faimoasa surpriză?
— Întârzie cam mult! spuse Fantine.
Abia isprăvise Fantine de oftat, când băiatul care le servise masa intră în odaie. Ținea în mână ceva care semăna cu o scrisoare.
— Ce e asta? întrebă Favourite.
— O hârtie pe care au lăsat-o domnii aceia pentru dumneavoastră, răspunse chelnerul.
— De ce nu ne-ai adus-o de îndată?
— Pentru că domnii, spuse chelnerul, au poruncit să nu v-o înmânăm decât peste o oră.
Favourite smulse hârtia din mâinile chelnerului. Era o scrisoare.

— Na! spuse ea. N-are adresă. Dar uite ce scrie pe ea: *Aceasta e surpriza.*

Desfăcu repede scrisoarea, o deschise şi o citi (ştia să citească):

O, iubitele noastre!

Aflaţi că avem părinţi. Nu prea ştiţi voi bine ce înseamnă asta. Asta înseamnă în codul civil, copilăros şi cinstit, taţi şi mame. Iată însă că părinţii aceştia gem; bătrânii ne vor; bărbaţii şi femeile acestea cumsecade ne numesc fii risipitori, ne doresc întoarcerea şi vor să taie viţei în cinstea noastră. Noi ne supunem, pentru că suntem virtuoşi. În ceasul în care veţi citi aceste rânduri, cinci cai focoşi ne vor duce spre tăticii şi mămicile noastre.

O ştergem, cum spune Bossuet[276]*. Plecăm; am plecat. Fugim în braţele lui Laffitte*[277] *şi pe aripile lui Caillard*[278]*. Diligenţa de Toulouse ne smulge din prăpastie, şi prăpastia sunteţi voi, o, fetiţele noastre frumoase! Ne întoarcem din nou la societate, datorie şi ordine, în galop, cu trei leghe pe oră. Patria vrea să fim, ca toată lumea, perfecţi, taţi de familie, guarzi comunali şi consilieri de stat. Cinstiţi-ne! Ne sacrificăm. Plângeţi-ne în grabă şi înlocuiţi-ne repede! Dacă scrisoarea asta vă rupe inima, rupeţi-o şi voi pe ea. Adio!*

V-am făcut fericite aproape doi ani. Nu ne purtaţi pică!

Semnat

Fameuil

Blachevelle

Listolier

Felix Tholomyès

Post-scriptum: Masa e plătită.

Cele patru fete se uitară una la alta. Favourite rupse cea dintâi tăcerea:

— Ei bine! glăsui ea. Oricum, păcăleala e bună.

— Foarte caraghios! spuse Zéphine.

— Ideea asta trebuie să fi fost a lui Blachevelle, urmă Favourite. Asta mă face să mă îndrăgostesc de el. Cum a plecat, cum e iubit. Aşa e povestea.

— Nu, spuse Dahlia, e o idee de-a lui Tholomyès. Se cunoaşte.

— Dacă-i aşa, moarte lui Blachevelle şi trăiască Tholomyès!

— Trăiască Tholomyès! strigară Dahlia şi Zéphine. Şi izbucniră în râs. Fantine râse împreună cu celelalte. Peste un ceas, când se întoarse la ea în

odaie, plânse. Era, aşa cum am spus-o, prima ei iubire; se dăduse lui Tholomyès ca şi cum i-ar fi fost bărbat, şi biata fată era însărcinată.

Cartea a patra:

A ÎNCREDINȚA ÎNSEAMNĂ UNEORI A DA DE TOT

I – Două mame se întâlnesc

În primul sfert al acestui veac exista la Montfermeil, aproape de Paris, un fel de birt care a dispărut azi. Birtul acesta era ținut în străduța Boulanger de soții Thénardier. Deasupra porții, pe zid, se afla o scândură bătută în cuie. Pe scândură asta era pictat ceva ce semăna cu un om care duce în spinare pe un altul. Acesta de pe urmă avea epoleți groşi, auriți, de general, împodobiți cu stele mari, argintii; nişte pete roşii voiau să însemne sânge; restul tabloului era pierdut în nori de fum şi înfățişa probabil o bătălie. Dedesubt se putea citi această inscripție: *La sergentul de la Waterloo.*

Nimic mai obişnuit decât o cotigă sau o căruță la poarta unui han. Cu toate astea, vehiculul, sau mai bine zis bucata de vehicul care încurca strada în fața birtului *La sergentul de la Waterloo* într-o seară de primăvară, în anul 1819, ar fi atras prin volumul ei atenția unui pictor care ar fi trecut pe-acolo.

Era partea dinainte a unui camion, dintre cele întrebuințate în regiunile păduroase, cu care se cară trunchiuri şi grinzi. Această parte dinainte era alcătuită dintr-o osie masivă de fier, cu un fus în care se îmbuca o oişte grea, rezemate pe două roți peste măsură de mari. Tot întregul ăsta era îndesat, greoi şi diform, ai fi spus că este afetul unui tun uriaş. De prea mult mers prin hârtoape, roțile, obezile, butucii, osia şi oiştea erau acoperite cu o pătură de nămol, spoială gălbuie, hâdă, destul de asemănătoare aceleia cu care se împodobesc de obicei catedralele. Lemnul dispărea sub noroi şi fierul sub rugină. Sub osie atârna, ca o draperie, un lanț gros, vrednic de un

Goliat ocnaş. Lanțul acesta te făcea să te gândeşti, nu la bârnele pe care era sortit să le transporte, ci la mastodonții şi la mamuții care ar fi putut fi înhămați cu el; îți amintea ocna. Dar o ocnă de ciclopi, supraomenească, şi părea luat de la cine ştie ce monstru. Homer l-ar fi legat cu el pe Polifem, iar Shakespeare pe Caliban.

De ce oare această parte din față a camionului se găsea pe stradă, în locul acela? Mai întâi ca să încurce strada; apoi ca să ruginească de-a binelea. Există în vechea ordine socială o seamă de instituții pe care le găseşti în acelaşi fel în drum, sub cerul liber, şi care n-au nici ele alt rost decât să fie acolo.

Mijlocul acestui lanț spânzura sub osie, destul de aproape pe pământ, şi pe el, ca într-un leagăn, şedeau în seara aceea alături, ținându-se de gât cu drăgălăşenie, două copilițe, una de vreo doi ani şi jumătate, iar cealaltă de vreun an şi jumătate; cea mai mică în brațele celei mari. O basma înnodată cu pricepere le împiedica să cadă. O mamă văzuse lanțul acela înfricoşător şi spusese: „Uite o jucărie pentru copiii mei!”

Cele două copilițe, de altfel drăguț şi îngrijit îmbrăcate, străluceau; ai fi spus că sunt doi trandafiri printre lanțuri vechi; ochii lor erau plini de o mare bucurie; obrajii lor fragezi râdeau. Una era castanie, cealaltă brună. Fețele lor naive erau două uimiri încântate; un tufiş înflorit din apropiere îşi trimitea trecătorilor mireasma ce părea că vine de la ele; cea de un an şi jumătate îşi arăta burtica drăgălaşă şi goală cu neruşinarea nevinovată a copiilor. Deasupra şi împrejurul acestor capete delicate, plămădite din fericire şi muiate în lumină, uriaşa jumătate de camion negru de rugină, grozavă, plină de curbe şi de unghiuri sălbatice, se rotunjea ca intrarea unei peşteri. La câțiva paşi, ghemuită pe pragul hanului, mama, o femeie cam neplăcută, dar înduioşătoare în clipa aceea, îşi legăna copiii cu ajutorul unei sfori lungi, urmărindu-i cu privirea, de teamă să nu li se întâmple ceva, cu acea căutătură animalică şi cerească totodată, specifică maternității. La fiecare legănare, lanțurile hâde făceau un zgomot strident, care semăna cu un strigăt de mânie; fetițele se minunau, soarele în amurg lua parte la această bucurie şi nimic nu era mai încântător decât capriciul întâmplării, care făcea dintr-un lanț de titani un leagăn de heruvimi.

Pe când le legăna pe cele două fetițe, mama îngâna cu un glas fals o romanță pe-atunci vestită:

Trebuie, spunea un războinic...

Cântând şi privindu-şi fetele, nu mai auzea şi nu mai vedea ce se întâmplă în stradă. Începuse tocmai prima strofă a romanţei, când cineva se apropie de ea şi deodată auzi o voce, care-i spunea lângă ureche:

— Ai doi copii frumoşi, doamnă.

...Frumoasei şi duioasei Imogina[279],

răspunse mama, continuându-şi romanţa, apoi întoarse capul.

La câţiva paşi în faţa ei se afla o femeie. Femeia aceasta avea şi ea un copil în braţe. Mai căra şi un sac mărişor, care părea să fie foarte greu.

Copilul acestei femei era una dintre făpturile cele mai dumnezeieşti din câte se pot vedea. Era o fetiţă de vreo doi-trei ani. Ar fi putut să se ia la întrecere cu celelalte două pentru drăgălăşenia cu care era gătită; avea a scufiţă de pânză subţire cu dantele şi un pieptar cu panglici. Pulpele albe, durdulii şi tari i se vedeau sub fustiţa ridicată. Era rumenă şi sănătoasă. Îţi venea să muşti din obrajii ei ca două mere. Despre ochii ei nu se putea spune nimic, decât că trebuie să fi fost foarte mari şi că aveau gene minunate. Dormea.

Dormea somnul încrezător al vârstei ei. Braţele mamelor sunt făcute din duioşie; copiii dorm adânc în ele.

Cât despre mamă, avea o înfăţişare sărăcăcioasă şi tristă. Era îmbrăcată ca o lucrătoare care tinde să fie din nou ţărancă. Era tânără. Era oare frumoasă? Poate, dar îmbrăcată astfel, nu părea. Părul, din care-i scăpa o şuviţă blondă, părea foarte des, dar era acoperit cu totul de o glugă de călugăriţă, urâtă, strânsă, strâmtă, înnodată sub bărbie. Râsul arată dinţii frumoşi când îi ai; dar ea nu râdea. Ochii nu păreau a-i fi uscaţi de prea multă vreme. Era palidă; arăta sleită şi puţin bolnavă; îşi privea fetiţa adormită în braţe cu duioşia mamei care şi-a hrănit copilul. O batistă mare, albastră, ca ale invalizilor, strânsă ca o basma, îi ascundea mijlocul. Avea mâini pârlite şi pistruiate arătătorul bătătorit şi jupuit din pricina acului de cusut, o manta de lână aspră de culoare închisă, o rochie de pânză şi pantofi mari. Era Fantine.

Era Fantine. Greu de recunoscut. Cu toate astea, privită cu atenţie, îşi păstra încă frumuseţea. O cută tristă, care semăna cu un început de ironie, îi cresta obrazul drept. Cât despre îmbrăcămintea ei, acel veşmânt diafan, făcut din muslin şi panglici, care părea cusut cu veselie, nebunie şi muzică, plin de clopoţei şi parfumat cu liliac, se topise ca o chiciură strălucitoare pe care o iei drept diamante în soare şi care, pierind, lasă ramura neagră.

Trecuseră zece luni[280] de la acea „păcăleală bună”.

Ce se petrecuse în aceste zece luni? Se poate uşor ghici.

După ce fusese părăsită, începuseră lipsurile. Fantine le pierduse repede din vedere pe Favourite, Zéphine şi Dahlia. Legătura, sfărâmată de bărbaţi, fusese desfăcută de femei. Dacă le-ai fi spus peste cincisprezece zile că fuseseră prietene, s-ar fi mirat. Prietenia lor nu mai avea niciun rost. Fantine rămăsese singură. Tatăl copilului ei plecase – vai, rupturile de felul acesta sunt fără leac! – şi ea se văzuse cu desăvârşire singură, dezobişnuită de muncă şi, pe deasupra, cu gust pentru plăceri. Îndemnată de legătura cu Tholomyès să dispreţuiască mica meserie pe care o cunoştea, îşi părăsise clientela şi aceasta îi întorsese spatele. Niciun mijloc de câştig. Fantine abia ştia să citească şi nu ştia să scrie; o învăţaseră în copilărie să se iscălească; îl pusese pe un scriitor public să-i scrie o epistolă lui Tholomyès, apoi a doua, apoi a treia. Tholomyès nu răspunse la niciuna. Într-o zi, Fantine auzi cumetrele spunând, cu ochii la fetiţa ei: „Parcă-i poţi lua în serios pe copiii ăştia? Te uiţi la ei şi ridici din umeri!" Se gândi atunci la Tholomyès, care ridica din umeri când era vorba de copilul lui şi nu lua în serios această făptură nevinovată. Inima i se întunecă. Totuşi, ce era de făcut? Nu mai ştia cui să se adreseze. Cu toate că săvârşise o greşeală, firea ei era, cum se ştie, numai sfială şi virtute. Simţi vag că era pe pragul deznădejdii şi gata să alunece pe un drum rău. Îi trebuia curaj; îl avu şi se încordă. Îi veni în gând să se întoarcă în oraşul ei de baştină, la Montreuil-sur-mer. Poate că va găsi acolo pe cineva care s-o cunoască şi să-i dea de lucru. Dar, dar ar fi trebuit să-şi ascundă greşeala. Întrezărea nelămurit posibilitatea unei despărţiri mai dureroase încă decât cea dintâi. Inima i se strânse, dar luă o hotărâre. Fantine, după cum se va vedea, avea curajul sălbatic al vieţii.

Renunţase vitejeşte la găteală, se îmbrăcase în veşminte de pânză, punând toată mătasea, toate resturile de stofă, toate panglicile şi toate dantelele pe fiică-sa, singura vanitate care-i rămânea, sfântă de data asta. Vându tot ce avea pe două sute de franci; după ce-şi plăti toate datoriile, rămase cu vreo optzeci de franci. Părăsea Parisul la douăzeci de doi de ani, într-o dimineaţă frumoasă de primăvară, ducându-şi copilul în spinare. Celui care le-ar fi văzut pe amândouă trecând, i s-ar fi făcut milă. Femeia asta n-avea pe lume decât copilul, şi copilul n-avea pe lume decât pe maică-sa. Fantine îşi alăptase singură copilul; din pricina asta plămânii îi osteniseră şi tuşea puţin.

Nu vom mai avea prilejul să vorbim despre domnul Felix Tholomyès. Să ne mărginim a spune că peste douăzeci de ani, sub regele Ludovic-Filip,

acest Tholomyès era un avocat de provincie, gras, bogat şi cu trecere, elector înțelept şi jurat foarte aspru, dar tot acelaşi om al plăcerilor.

După ce mersese, când şi când, ca să se odihnească, cu ceea ce se chemau pe-atunci trăsurelele din împrejurimile Parisului, plătind câte trei sau patru gologani de fiecare leghe, Fantine ajunsese pe la amiază la Montfermeil, pe ulița Brutarului.

Pe când trecea prin fața hanului Thénardier, cele două fetițe încântate de leagănul lor uriaş, îi luară ochii şi se opri dinaintea acestei imagini a bucuriei.

Există vrăji. Cele două fetițe fură pentru ea o astfel de vrajă.

Le privea emoționată. Prezența îngerilor vesteşte raiul. I se păru că vede deasupra hanului aceluia tainicul *aici* al providenței. Cele două micuțe erau atât de vădit fericite! Le privea, le admira cu atâta înduioşare, încât, în clipa când mama se oprise să respire, între două versuri ale cântecului, nu se putu împiedica să nu-i spună cuvintele pe care le-ați citit: „Ai doi copii frumoşi, doamnă”.

Făpturile cele mai crude sunt dezarmate când li se mângâie puii. Mama îşi ridică fruntea, îi mulțumi şi o pofti pe trecătoare să şadă pe banca de la uşă. Ea stătea pe prag. Cele două femei începură să vorbească:

— Mă numesc doamna Thénardier, spuse mama celor două fetițe. Ținem hanul acesta.

Apoi îşi continuă cântecul printre dinți:

„Nu şovăind, sunt cavaler
Şi plec spre Palestina”.

Această doamnă Thénardier era o femeie roşcovană, mătăhăloasă, colțuroasă; tipul femeii care place soldaților, în toată urâțenia lui. Şi, lucru ciudat, avea un aer suferind, care-i venea de la lecturile romanțioase. Era o sclifosită bărbătoasă. Romanele învechite, măcinate de închipuirea unor cârciumărese, dau astfel de rezultate. Era încă tânără; avea abia treizeci de ani. Dacă femeia asta, lăsată pe genunchi, s-ar fi ridicat în picioare, poate că statura ei înaltă şi înfățişarea ei de colos ambulant, bun pentru bâlciuri, ar fi înfricoşat-o de la început pe călătoare, i-ar fi tulburat încrederea şi ar fi făcut ca tot ce avem de povestit să nu mai fie. E destul ca o persoană să stea jos, în loc să stea în picioare, pentru ca destinul să se schimbe.

Călătoarea îşi spuse povestea, schimbând-o pe alocuri; istorisi că era lucrătoare; că-i murise bărbatul; că la Paris n-avea de lucru şi că mergea să

caute într-altă parte, pe meleagurile ei; că părăsise Parisul chiar în dimineaţa aceea, pe jos; că era ostenită pentru că-şi ducea copilul în braţe şi, întâlnind trăsura de la Villemomble, se suise în ea; că de la Villemomble venise la Montfermeil pe jos că fetiţa umblase puţin, dar nu prea mult, era doar atât de micuţă că trebuise s-o ia în braţe, şi comoara mamei adormise.

Spunând cuvintele astea, îşi sărută fetiţa cu patimă şi o trezi. Copilul deschise ochii mari, albaştri, ca cei ai maică-si, şi privi. Ce? Nimic, totul cu acel aer serios şi uneori sever al copilaşilor, taină a luminoasei lor nevinovăţii, în faţa virtuţilor noastre care apun. S-ar spune că se simt îngeri şi că ne ştiu oameni. Apoi copiliţa începu să râdă şi, cu toate că maică-sa o ţinea bine, alunecă jos cu acea energie de neînvins a unei făpturi micuţe care vrea să alerge. Le zări deodată pe celelalte două în leagănul lor, se opri şi scoase limba, semn de admiraţie.

Mama Thénardier îşi dezlegă fetele şi le coborî din leagăn, spunându-le:

— Jucaţi-vă câteşitrele!

Copiii atât de mici se domesticesc repede, şi peste o clipă micuţele Thénardier se jucau cu noua-venită cu o nesfârşită plăcere, făcând găuri în pământ.

Noua-venită era foarte veselă; bunătatea mamei e înscrisă în veselia odraslei; fetiţa luase o surcică drept sapă şi săpa cu energie o groapă cât pentru o muscă. Lucrul groparului devine hazliu când îl face un copil.

Cele două femei stăteau de vorbă înainte.

— Cum o cheamă pe fetiţa dumitale?

— Cosette.

Cosette, citiţi Euphrasie. Copila se numea Euphrasie. Dar din Euphrasie mama făcuse Cosette, cu acel blând şi gingaş instinct al mamelor şi al oamenilor din popor, care schimbă Josefa în Pepita şi Françoise în Silette. Avem aici un soi de derivate care supără şi descumpănesc toată ştiinţa etimologilor. Am cunoscut o, bunică bătrână, care izbutise să facă din Théodor, Gnon.

— Câţi ani are?

— Merge pe trei[281].

— Ca a mea, cea mare.

Între timp, cele trei fetiţe se îngrămădiseră într-o atitudine de adâncă nelinişte şi totodată de fericire mare; se întâmpla un eveniment: un vierme gras ieşise din pământ şi ele erau în extaz. Frunţile lor încântate se atingeau; ai fi spus: trei capete într-o aureolă.

— Copiii, spuse mama Thénardier, se împrietenesc repede. Uită-te la ele! Ai jura că sunt trei surori.

Cuvântul acesta fu scânteia pe care o aştepta poate cealaltă mamă. Ea o luă de mână pe doamna Thénardier, o privi țintă şi-i spuse:

— N-ai vrea să-mi ții copilul?

Doamna Thénardier avu una dintre acele mişcări de uimire, care nu sunt nici acceptare, nici refuz.

Mama Cosettei urmă:

— Vezi dumneata, nu vreau să-mi duc fata acasă. Nu mi-o îngăduie munca. Cu un copil nu găseşti unde să intri. Oamenii sunt atât de curioşi prin partea locului! Bunul Dumnezeu m-a făcut să trec prin fața hanului dumitale. Când am văzut micuțele, atât de drăguțe, de curate şi de mulțumite, m-au dat gata. Mi-am spus: uite o mamă bună! Asta e: ar fi ca trei surori. Şi pe urmă, am să mă întorc curând. Nu vrei să-mi ții copilul?

— Să vedem, spuse doamna Thénardier.

— Aş plăti şase franci pe lună.

Un glas bărbătesc strigă deodată din fundul birtului:

— Şapte franci. Şi plata înainte pe şase luni.

— Şase ori şapte patruzeci şi doi, spuse doamna Thénardier.

— Am să plătesc, rosti mama.

— Şi cincisprezece franci pe deasupra, pentru primele cheltuieli, adăugă glasul de bărbat.

— În total cincizeci şi şapte de franci, spuse doamna Thénardier. Şi printre aceste cifre îngână vag:

„Trebuie, spunea un războinic…”

— Plătesc, spuse mama. Am optzeci de franci. O să-mi rămână ceva, ca să mă întorc la mine acasă, pe jos. Am să câştig bani acolo, şi cum voi avea cât de puțin, am să mă întorc să-mi iau odorul.

Glasul de bărbat urmă:

— Fetița are tot ce-i trebuie?

— E bărbatul meu, spuse doamna Thénardier.

— Fără îndoială că are tot ce-i trebuie, comoara mamei. Am văzut eu că e bărbatul dumitale. Şi ce mai lucruşoare frumoase! Să rămâi cu gura căscată. Din fiecare câte o duzină; şi rochițe de mătase, ca o cucoană. Sunt toate aici, în legătura asta.

— Trebuie să ni le dai, zise din nou vocea de bărbat.

— Sigur că am să vi le dau! spuse mama. Asta ar fi nostim, să-mi las fata în pielea goală!

Fața stăpânului se ivi.

— Bine, spuse el.

Târgul fu încheiat. Mama îşi petrecu noaptea la han, dădu banii şi îşi lăsă fetița. Îşi înnodă la loc bocceaua golită de lucrurile fetiței, acum uşoară, şi plecă a doua zi dimineață, socotind că o să se întoarcă în curând. Plecări care se pun la cale cu uşurință şi care sunt adevărate nenorociri!

O vecină a familiei Thénardier o întâlni pe mama copilului care pleca şi la întoarcere le povesti:

— Am văzut o femeie care plângea în stradă de ți se rupea inima.

După ce plecă mama Cosettei, bărbatul îi spuse femeii:

— Asta o să-mi achite polița de o sută zece franci care are scadența mâine. Îmi lipseau cincizeci de franci. Ştii că fără ei aş fi avut aici portărelul şi o somație de plată? I-ai întins o cursă bună cu copiii tăi.

— Fără să-mi dau seama, spuse femeia.

II – O primă schiță a două figuri deocheate

Şoricelul pe care-l prinseseră era destul de plăpând, dar pisica se bucură şi de un şoarece slab. Cine erau aceşti Thénardier?

Să spunem chiar de pe acum ceva despre ei. Vom desăvârşi desenul mai târziu.

Făpturile acestea aparțineau acelei clase bastarde, alcătuite din oameni grosolani parveniți şi din oameni deştepți dar decăzuți, care-şi fac loc între clasa numită mijlocie şi cea numită inferioară, şi care amestecă unele din cusururile celei de-a doua cu aproape toate viciile celei dintâi.

Făceau parte dintre acele firi mărunte care, chiar dacă le încălzeşte din întâmplare cine ştie ce foc întunecat, devin totuşi, cu uşurință, monstruoase. Femeia avea în suflet ceva de brută, iar bărbatul de pungaş. Amândoi erau înclinați să meargă cu paşi mari spre rău. Există suflete de rac, care merg de-a-ndărătelea, mereu spre întuneric, dând înapoi în viață, în loc să înainteze, folosindu-se de experiență ca să-şi sporească urâțenia, devenind

tot mai rele şi îmbibându-se din ce în ce mai mult de întuneric. Asemenea suflete aveau bărbatul şi femeia aceasta.

Thénardier, în special, ar fi stingherit pe un fizionomist. E de ajuns să-i priveşti pe unii oameni pentru a nu te încrede în ei. Îi simţi întunecaţi din cap până-n picioare. Sunt neliniştiţi de ce e în urma lor şi ameninţători pentru ce e înainte. Nimeni nu poate şti ce au făcut şi ce vor face. Umbra pe care o au în privire îi denunţă. E destul să-i auzi rostind un cuvânt sau să-i vezi făcând o mişcare, ca să întrezăreşti în trecutul lor taine negre şi în viitorul lor negre mistere.

Thénardier, dacă e să-l credem, fusese soldat; sergent, spunea el; făcuse probabil campania din 1815 şi se purtase eroic după cât se pare. Vom vedea mai târziu care era adevărul. Firma cârciumii sale era o aluzie la una dintre aceste vitejii. O zugrăvise el însuşi, pentru că se pricepea să facă puţin din toate, dar prost.

Era epoca în care vechiul roman clasic, după ce fusese *Cléile*, era *Lodoiska*, tot pretenţios, dar din ce în ce mai vulgar, decăzut de la domnişoara de Scudéry la doamna de Barthèlemy-Hadot şi de la doamna de Lafayette la doamna Bournon-Malarme[282]. Acum incendia sufletul drăgăstos al portăreselor din Paris, pustiind până şi suburbia. Doamna Thénardier era deşteaptă tocmai cât trebuia ca să citească asemenea cărţi. Se hrănea cu ele. Îşi îneca în ele creierul mult-puţin cât îl avea; lucrul acesta îi dăduse în frageda ei tinereţe, ba chiar ceva mai târziu, un fel de atitudine gânditoare lângă bărbatu-său, un şmecher de o oarecare pătrundere, un destrăbălat cu oarecare ştiinţă de carte, minus gramatica, grosolan şi totodată subţire. În privinţa sentimentalismului, îl citea pe Pigault-Lebrun[283], iar „în ceea ce priveşte sexul slab”, cum spunea în limbajul lui, era un bădăran corect şi simplu. Nevastă-sa era cu vreo doisprezece sau cincisprezece ani mai tânără decât el. Mai târziu, când pletele ei revărsate jalnic, după moda romantică, începură să albească şi când Megera[284] luă locul Pamelei[285], doamna Thénardier nu mai fu altceva decât o femeie rea şi grasă, care se hrănise cu romane proaste. Doar nu citeşti nerozii fără să te influenţeze. Rezultatul fu că pe fata ei cea mare o boteză Éponine. Cât despre cea mică, era cât pe-aci să-i pună bietei copile numele de Gulnare. Faptul că nu o chema decât Azelma[286] şi-l datora întâmplării fericite că maică-sa citise tocmai atunci un roman de Ducray-Duminil[287].

De altfel, s-o spunem în treacăt, nu totul e ridicol şi superficial în epoca asta ciudată la care facem aluzie şi care ar putea fi numită anarhia numelor de botez. Alături de elementul romanţios pe care l-am arătat, mai e şi simptomul social. Nu arareori, azi, pe văcar îl cheamă Arthur, Alfred sau Alfons, şi pe viconte – dacă mai sunt viconţi – Thomas, Pierre sau Jacques. Această deplasare, care dă numele „elegant" plebeului şi numele ţărănesc aristocratului, nu e decât o mişcare spre egalitate. Suflul nou nu poate fi împiedicat să pătrundă şi aici, ca peste tot. Sub această discordie aparentă e un lucru mare şi adânc, şi anume Revoluţia Franceză.

III – Ciocârlia

Nu ajunge să fii rău la suflet ca să-ţi meargă bine. Birtul mergea prost.

Datorită celor cincizeci şi şapte de franci ai călătoarei, Thénardier putuse împiedica un protest şi-şi onorase semnătura. Luna următoare avură din nou nevoie de bani; nevastă-sa plecă la Paris şi depuse la Muntele de Pietate trusoul Cosettei pentru şaizeci de franci. Îndată ce cheltuiră şi suma aceasta, cei doi Thénardier se obişnuiră să nu mai vadă în fetiţă decât un copil luat la ei din milă şi se purtară cu ea ca atare. Pentru că nu mai avea nimic de-al ei, o îmbrăcară cu fuste şi cămăşi vechi de-ale fetelor Thénardier, adică în zdrenţe. Îi dădură să mănânce resturile celorlalţi, hrănind-o ceva mai bine decât pe câine şi ceva mai prost decât pe pisică. Pisica şi câinele erau de altfel tovarăşii ei obişnuiţi de masă; Cosette mânca cu ei sub masă, dintr-un blid de lemn la fel cu al lor.

Maică-sa, care se stabilise, după cum se va vedea mai târziu, la Montreuil-sur-mer, scria, sau mai bine zis, punea pe cineva să scrie la fiecare sfârşit de lună cerând veşti despre copilul ei. Cei doi Thénardier răspundeau întotdeauna la fel: Cosettei îi mergea de minune.

După ce se scurseră cele şase luni, mama trimise şapte franci pentru a şaptea lună şi-şi continuă destul de regulat trimiterile, din lună în lună. Nu se isprăvise încă anul, când Thénardier spuse: „Că mare hatâr ne face! Ce crede că facem cu cei şapte franci ai ei?" Şi-i scrise cerându-i doisprezece franci. Mama, pe care o convinseseră că fetiţa ei e fericită şi „se dezvoltă bine", se supuse trimiţându-le doisprezece franci.

Sunt oameni care nu pot iubi pe unii fără să nu urască pe alții. Mama Thénardier își iubea cu patimă fetele, așa că n-o putea suferi pe străină. E trist să te gândești că dragostea unei mame poate să aibă și părți urâte. Oricât de puțin loc ar fi ocupat Cosette, i se părea că-l ia pe-al fetelor ei și că le împuținează aerul pe care-l respiră. Această femeie, ca multe de teapa ei, avea o porție anumită de mângâieri și alta de lovituri și sudălmi, pe care o cheltuia în fiecare zi. Dacă n-ar fi avut-o pe Cosette, cu siguranță că fetele ei, oricât de idolatrizate erau, ar fi primit și unele și altele; străina, însă, le făcu serviciul de-a întoarce loviturile asupra ei. Fetele nu avură decât mângâierile. Cosette nu făcea o mișcare fără să nu-i cadă pe cap o grindină de pedepse aspre și nemeritate. Făptură blândă și slabă, care nu înțelegea nimic despre lumea aceasta și despre Dumnezeu, pedepsită, certată, tratată cu asprime, bătută fără încetare, vedea alături două făpturi la fel cu ea care trăiau fericite. Fiindcă doamna Thénardier se purta rău cu Cosette, Éponine și Azelma se purtară la fel. Copiii la vârsta asta sunt alte exemplare ale mamei lor, în format mai mic.

Se scurse un an, apoi un altul. În sat se spunea:

— Thénardierii ăștia sunt oameni cumsecade. Nu sunt bogați, și cresc un copil lăsat în părăsire la ei.

Credeau că maică-sa uitase de Cosette.

Thénardier însă, care aflase nu se știe pe ce căi ascunse că ar fi vorba de un copil din flori, lucru pe care mamă-sa nu-l putea mărturisi, îi ceru cincisprezece franci pe lună, spunând că „lighioana” crește și „mănâncă” și amenințând că n-o mai ține. „Să nu mă sâcâie pe mine, striga el, că-i trântesc țânca tocmai când crede că l-a ascuns mai bine. Trebuie să-mi dea mai mult.”

Mama plăti cei cincisprezece franci.

Din an în an copilul creștea, și mizeria lui de asemenea.

Cât timp fu mică de tot, Cosette rămase calul de bătaie al celor două fetițe; cum se făcu mai mare, adică mai-nainte chiar de-a împlini cinci ani, ajunse servitoarea casei.

La cinci ani, ați spune, de necrezut! Vai, e-adevărat! Suferința socială începe la orice vârstă. N-am văzut oare, de curând, procesul unui oarecare Dumolard, orfan, ajuns bandit, care de la vârsta de cinci ani, spun documentele oficiale, fiind singur pe lume, „muncea ca să trăiască și fura”?

O puseră pe Cosette să meargă după cumpărături, să curețe odăile, curtea, strada, să spele vasele și chiar să ducă greutăți în spinare. Cei doi

Thénardier se socotiră cu atât mai îndreptăţiţi să se poarte astfel, cu cât mama, care se afla tot la Montreuil-sur-mer, începu să plătească neregulat. Rămăsese în urmă cu câteva luni!

Dacă Fantine s-ar fi întors la Montfermeil după aceşti trei ani, nu şi-ar mai fi recunoscut copilul. Cosette, atât de drăguţă şi de rumenă la venirea ei în casa aceea, era acum slabă şi palidă. Avea o înfăţişare neliniştită. „O prefăcută!” spuneau soţii Thénardier.

Nedreptatea o făcuse arţăgoasă şi mizeria o urâţise. Nu-i mai rămâneau decât ochii frumoşi, care-ţi făceau milă, pentru că, mari cum erau, părea că vezi în ei o şi mai nesfârşită jale.

Era trist s-o vezi, iarna, pe această biată copilă, care n-avea nici şase ani, tremurând în zdrenţele ei vechi de pânză, găurite, măturând strada dis-de-dimineaţă cu o mătură uriaşă în mânuţele ei roşii şi cu o lacrimă în ochii ei mari.

În partea locului i se spunea Ciocârlia. Poporului, căruia-i plac imaginile, o poreclise astfel pe această fiinţă ca o păsărică, ce tremura, se speria, se înfiora, se trezea în fiecare dimineaţă cea dintâi din casă şi din sat, mereu pe stradă, sau pe câmp, înaintea zorilor.

Numai că biata Ciocârlie nu cânta niciodată.

Cartea a cincea:

DECLINUL

I – Povestea unui progres realizat în industria mărgelăriei

Ce se întâmplă cu ea? Unde era? Ce făcea această mamă, care, după spusele celor din Montfermeil, părea să-şi fi părăsit copilul?

După ce-o lăsase pe mica Cosette celor doi Thénardier, îşi continuase drumul şi ajunsese la Montreuil-sur-mer.

Acestea se petreceau, ne aducem aminte, în 1819.

Fantine îşi părăsise locul de baştină de vreo zece ani. Montreuil-sur-mer îşi schimbase înfăţişarea. Pe când Fantine cobora treptat din rău în mai rău, oraşul ei natal prosperase.

De vreo doi ani se înfiinţase acolo una dintre acele industrii care sunt marile evenimente ale micilor ţinuturi.

Amănuntul acesta are importanţă şi socotim necesar să-l dezvoltăm; mai că am spune: să-l subliniem.

Din timpuri foarte vechi, Montreuil-sur-mer avea ca industrie specială imitarea jaisurilor englezeşti[288] şi a mărgelelor negre de Germania. Industria aceasta lâncezise din pricină că scumpetea materiilor prime influenţa asupra mâinii de lucru. Tocmai când Fantine se întoarse la Montreuil-sur-mer, se întâmplase o prefacere neaşteptată în producţia acestor „articole negre". Spre sfârşitul lui 1815, un om, un necunoscut, se stabilise în oraş şi se gândise să înlocuiască în această fabricaţie răşina de India cu răşina indigenă şi, mai ales la brăţări, iar inelele de tablă sudate, cu inelele de tablă numai îmbucate. Această mică schimbare fusese o adevărată revoluţie. Această mică schimbare redusese considerabil preţul materiei prime şi îngăduise, în primul rând, ridicarea preţului mâinii de lucru, ceea ce era o binefacere pentru localitate; în al doilea rând, îmbunătăţirea fabricaţiei, ceea

ce însemna un folos pentru consumator; în al treilea rând, vânzarea produselor cu preț mai redus, întreind totodată câştigul, ceea ce însemna un profit pentru manufacturier.

În felul acesta o idee avea trei rezultate.

În mai puțin de trei ani, autorul acestui procedeu se îmbogățise, ceea ce e bine, şi îmbogățise şi pe alții din jurul său, ceea ce e şi mai bine. Nu era de prin partea locului. Nu se ştia nimic despre obârşia lui; iar despre începuturile lui, prea puțin. Se povestea că venise în oraş cu foarte puțini bani, cel mult cu vreo câteva sute de franci. Cu capitalul acesta modest, pus în slujba unei idei ingenioase la care adăugase organizare şi inteligență, dobândise şi averea lui şi pe aceea a ținutului.

La sosirea sa în Montreuil-sur-mer avea veşmintele, înfățişarea şi felul de-a vorbi al unui lucrător.

Se pare că în ziua în care intrase pe neobservate în orăşelul Montreuil-sur-mer, într-o după-amiază de decembrie, către seară, cu sacul în spinare şi cu bățul noduros în mână, un mare incendiu izbucnise tocmai la casa comunală. Omul acesta se aruncase în foc şi salvase, primejduindu-şi viața, doi copii, care, din întâmplare, erau ai căpitanului de jandarmi; din această pricină nimeni nu se mai gândise să-i ceară actele. Tot atunci i se aflase numele. Îl chema moş Madeleine.

II – Madeleine

Avea vreo cincizeci de ani, părea muncit de gânduri şi era un om bun. Iată tot ce se putea spune despre el. Datorită progreselor rapide ale acestei industrii, pe care o pusese pe roate atât de strălucit, Montreuil-sur-mer se preschimbase într-un important centru de afaceri. Spania, care foloseşte mult jaisurile negre, comanda în fiecare an cantități uriaşe. Montreuil-sur-mer făcea, în ce priveşte negoțul acesta, concurență Londrei şi Berlinului. Beneficiile lui moş Madeleine erau atât de mari, încât începând din al doilea an putuse să-şi ridice o fabrică impunătoare, în care erau două ateliere încăpătoare: unul pentru bărbați şi altul pentru femei. Orice înfometat putea să i se înfățişeze şi era sigur că găseşte de lucru şi pâine. Moş Madeleine cerea bărbaților bunăvoință, femeilor cinste, şi tuturor, corectitudine.

Despărțise atelierele în aşa fel, încât să poată separa sexele, pentru ca fetele şi femeile să fie cuminți. În privința asta era neclintit. Era singura sa neîngăduință. Asprimea lui era cu atât mai îndreptățită, cu cât Montreuil-sur-mer, fiind o garnizoană, prilejuri de corupție erau destule. Venirea lui acolo fusese o binefacere, şi prezența lui, providențială. Înainte de sosirea lui moş Madeleine, întreg ținutul lâncezea; acum totul trăia viața sănătoasă a muncii. Un freamăt puternic încălzea şi străbătea totul. Şomajul şi mizeria erau necunoscute. Nu era buzunar, oricât de modest, în care să nu se găsească câțiva bani, şi nici locuință, oricât de săracă, unde să nu existe puțină bucurie.

Moş Madeleine folosea pe toată lumea. Le cerea tuturor un singur lucru: bărbaților să fie de treabă şi fetelor să fie cinstite.

După cum am spus, în mijlocul acestei activități, a cărei pricină şi temei era el, moş Madeleine făcea avere, dar, lucru destul de ciudat pentru un om simplu care se ocupă cu negoțul, grija lui de căpetenie nu părea să fie asta. S-ar fi spus că se gândea mult la ceilalți şi puțin la el însuşi. Se ştia că depusese în 1820 la Laffitte o sumă de şase sute treizeci de mii de franci, dar, mai-nainte de a-şi fi pus deoparte aceşti şase sute treizeci de mii de franci, cheltuise mai bine de un milion pentru oraş şi pentru săraci.

Spitalul era prost înzestrat; înființase acolo zece paturi. Montreuil-sur-mer se împărțea în oraşul de sus şi oraşul de jos. Oraşul de jos, unde locuia el, n-avea decât o singură şcoală, o şandrama care se surpa; clădise două: una de fete şi alta de băieți. Alocase celor doi învățători, din banii lui, o indemnizație de două ori mai mare decât bietul lor salariu oficial, şi într-o zi îi spuse unuia care se mira: „Primii funcționari ai statului sunt doica şi învățătorul”. Înființase, pe cheltuiala lui, un azil, lucru aproape necunoscut pe vremea aceea în Franța, şi un fond de ajutor pentru lucrătorii bătrâni şi infirmi. Din pricină că manufactura asta devenise un centru important luă repede ființă în jurul ei un cartier nou cu un mare număr de familii sărace; deschise acolo o farmacie gratuită.

Când abia începuse, inimile bune îşi spuneau: vlăjganul ăsta vrea să se îmbogățească. Când îl văzură îmbogățind ținutul înainte de a se îmbogăți el însuşi, aceleaşi inimi bune îşi spuseră: e un ambițios. Lucrul acesta părea şi mai probabil, dat fiind că omul era religios şi chiar cucernic în oarecare măsură, ceea ce era foarte bine văzut pe vremea aceea. Se ducea în fiecare duminică să asculte liturghia. Deputatul din localitate, căruia îi mirosea peste tot a concurență, începu să se neliniştească de această cucernicie.

Deputatul, care fusese membru al corpului legislativ al imperiului, avea aceleaşi idei religioase ca acel părinte-oratorian, cunoscut sub numele de Fouché, duce d'Otrante, care-l promovase şi-i fusese prieten. Între cei patru pereți râdea pe înfundate de Dumnezeu. Dar când îl văzu pe bogatul manufacturier Madeleine ducându-se la liturghia de la ceasurile şapte dimineața, întrezări într-însul un eventual candidat şi se hotărî să i-o ia înainte; îşi luă un duhovnic iezuit şi se duse, la rândul lui, atât la liturghie cât şi la vecernii. Ambiția însemna pe vremea aceea, în adevăratul înțeles al cuvântului, a te lua la întrecere întru cele sfinte. Din spaima aceasta, odată cu bunul Dumnezeu, câştigară şi săracii, pentru că preacinstitul deputat înființă şi el două paturi la spital; ceea ce făcea în total douăsprezece.

Cu toate astea, într-o dimineață a anului 1819, se răspândi în oraş zvonul că, la propunerea domnului prefect şi ținând seama de serviciile aduse ținutului, moş Madeleine va fi numit de către rege primar la Montreuil-sur-mer. Aceia care-l socotiseră pe noul-venit drept „un ambițios", se folosiră cu bucurie de prilejul acesta dorit de toată lumea, ca să poată striga: „Ei, ce spuneam noi?"

Montreuil-sur-mer fierbea. Zvonul era întemeiat. Câteva zile mai târziu, numirea apăru în *Monitor*. A doua zi, moş Madeleine o respinse.

Tot în acest an, 1819, produsele noului procedeu născocit de Madeleine figurară la Expoziția Industrială; la raportul juriului, regele îl numi pe inventatorul lor cavaler al Legiunii de onoare. Din nou zarvă în oraş. Vasăzică asta voia: o decorație! Dar moş Madeleine o refuză.

Hotărât lucru, omul acesta era o taină. Inimile bune ieşiră din încurcătură spunând: „La urma urmei, e un fel de aventurier!"

Cum am mai spus, ținutul îi datora mult, săracii îi datorau totul; se făcuse atât de folositor, încât trebuise până la urmă să fie onorat, şi era atât de blând, încât trebuise până la urmă să fie iubit; lucrătorii mai ales îl adorau, şi el primea această adorație cu un fel de gravitate melancolică. Când se ştiu că era bogat, „lumea bună" îi dădu bună ziua şi în oraş i se spuse: „domnul Madeleine", dar lucrătorii lui şi copiii îi ziceau mai departe „moş Madeleine" şi lucrul acesta îl făcea, mai mult ca orice, să zâmbească. Pe măsură ce se ridica mai sus, plouau invitațiile. „Societatea" îl dorea. Măruntele saloane scrobite de la Montreuil-sur-mer, care, bineînțeles, rămăseseră la început cu uşile închise în fața meşteşugarului, se deschiseră larg în fața milionarului. I se făcură mii de temenele. Le refuză.

Nici de data asta inimile bune nu fură stânjenite: „N-are nici bună creştere, nici învăţătură. Cine ştie de unde vine. N-are de unde şti cum să se poarte în lume. Te pomeneşti că nici n-o fi ştiind să citească.”

Când l-au văzut câştigând bani, şi-au spus: e un negustor. Când l-au văzut dând bani în dreapta şi-n stânga, şi-au spus: e un ambiţios. Când l-au văzut refuzând onorurile, şi-au spus: e un aventurier. Când l-au văzut ocolind „lumea bună” şi-au spus: e o brută.

În 1820, adică după cinci ani de la sosirea lui la Montreuil-sur-mer, serviciile pe care le adusese erau atât de însemnate, iar dorinţa regiunii atât de unanimă, încât regele îl numi din nou primar al oraşului. Refuză încă o dată; dar prefectul se împotrivi refuzului; toţi fruntaşii veniră să-l roage, poporul îl imploră în plină stradă, stăruinţa fu atât de vie, încât până la urmă primi. Lumea băgă de seamă că ceea ce păru să îl convingă fură vorbele de mânie ale unei bătrâne din popor, care-i strigă cu năduf din pragul uşii: „E nevoie de un primar bun. Poate cineva să dea înapoi când e vorba să facă un bine?”

Asta fu cea de-a treia fază a ascensiunii sale. După ce moş Madeleine devenise domnul Madeleine, domnul Madeleine devenise domnul primar.

III – Sume depuse la Laffitte

De altfel, rămăsese tot atât de simplu ca în prima zi. Avea părul cărunt, privirea serioasă, chipul ars de soare al unui lucrător şi expresia gânditoare a unui filosof. Purta de obicei o pălărie cu borul lat şi o redingotă lungă de postav gros, încheiată până la gât. Îşi îndeplinea funcţiile de primar, dar în afară de asta trăia tot în singurătate. Vorbea cu puţină lume. Se ferea de orice politeţe convenţională, saluta în grabă şi o ştergea repede, zâmbea ca să nu fie nevoit să vorbească, dădea din buzunar ca să nu fie silit să zâmbească. Femeile spuneau despre dânsul: „Ce urs cumsecade!” Avea o singură plăcere: să se plimbe pe câmp.

Lua masa întotdeauna singur, cu o carte deschisă în faţă, pe care o citea. Avea o bibliotecă mică, dar bine întocmită. Îi plăceau cărţile; cărţile sunt prieteni reci, dar siguri. Pe măsură ce timpul liber îi sporea odată cu averea, părea că profită de el pentru a se cultiva. De când venise la Montreuil-sur-

mer se putea vedea că din an în an limbajul său devenea mai politicos, mai ales şi mai blând.

Când se plimba, lua cu el bucuros puşca, dar se slujea rar de ea. Dacă totuşi i se întâmpla s-o facă, țintea fără greş, ceea ce-i speria pe ceilalți. Nu împuşca niciodată un animal nevătămător. Nu trăgea niciodată în păsărele.

Cu toate că nu mai era tânăr, avea o putere covârşitoare. Dădea o mână de ajutor oricui avea nevoie, ridica un cal, împingea la căruță când i se înnămolea o roată, oprea de coarne un taur care o luase razna. Totdeauna pleca de acasă cu buzunarele pline şi se întorcea cu ele goale. Când trecea printr-un sat, țâncii zdrențăroşi alergau bucuroşi după el şi-l înconjurau ca un roi de musculițe.

S-ar fi putut spune că-şi trăise odinioară viața la țară, pentru că avea la îndemână tot soiul de sfaturi folositoare pentru țărani. Îi învăța să distrugă mălura grâului, stropind podul casei şi udând bine găurile duşumelei cu o soluție de sare de bucătărie. Le arăta cum să stârpească gărgărițele. Avea „rețete” pentru distrugerea pirului, neghinei, măzărichii, a busuiocului roşu, a tuturor ierburilor parazite care mâncau grâul. Apăra o crescătorie de iepuri împotriva şobolanilor, punând înăuntru un cobai care să le miroase.

Văzu o dată nişte oameni din partea locului plivind de zor nişte urzici. Privi grămada de plante smulse din rădăcină, veştejite şi spuse: „Au murit. Ar fi şi ele bune la ceva, dacă ați şti să le folosiți. Când urzica e tânără, frunza ei e o legumă excelentă; când îmbătrâneşte are filamente şi, fibre ca ale cânepei şi inului. Pânza de urzică e tot atât de bună ca şi cea de cânepă. Urzica tocată e bună pentru păsări; zdrobită, e bună pentru vitele cornute. Sămânța de urzică amestecată în nutreț face ca părul animalului să prindă lustru; rădăcina ei, amestecată cu sare, dă o vopsea galbenă, foarte frumoasă. E un fân minunat, care poate fi cosit de două ori pe an. Şi ce-i trebuie urzicii? Un pic de pământ. Nicio îngrijire, nicio cultură. Numai că sămânța ei se scutură pe măsură ce se coace şi e greu de cules. Asta e tot. Dacă v-ați da puțină osteneală, urzica ar fi folositoare; pentru că o lăsăm în părăsire, devine dăunătoare şi atunci o stârpim. Câți oameni nu seamănă cu urzica!” Apoi, după o clipă de tăcere, spuse: „Țineți minte asta, prieteni: nu există nici iarbă rea şi nici oameni răi. Nu există decât cultivatori răi.”

Copiii îl iubeau şi ei, pentru că ştia să facă lucruşoare drăguțe din paie şi nuci de cocos.

De câte ori vedea că poarta unei biserici e cernită intra înăuntru; umbla după înmormântări, ca alții după botezuri. Văduvia şi nenorocirea altora îl

atrăgeau datorită marii lui blândeţi; se băga printre prietenii în doliu, printre familiile înveşmântate în negru şi printre preoţii care se tânguiau în jurul unui sicriu. Părea că-i place să-şi legene gândurile în sunetul cântărilor funebre, pline de viziunea unei alte lumi. Cu ochii spre cer, cu un fel de năzuinţă spre tainele nesfârşitului, asculta glasurile triste care cântau pe marginea prăpastiei întunecate a morţii.

Făcea pe ascuns o mulţime de fapte bune, aşa cum alţii fac pe ascuns fapte urâte. Pătrundea pe înserat prin case; urca pe furiş treptele. Un biet nenorocit, întorcându-se în cotlonul său din podul casei, băga de seamă că uşa fusese deschisă, uneori cu forţa, în lipsa lui. Bietul om începea să strige: „M-au călcat hoţii!” Intra, şi primul lucru pe care-l vedea era o monedă de aur uitată pe o mobilă. „Hoţul” care-l călcase era moş Madeleine.

Era binevoitor şi trist. Lumea spunea: „Iată un bogătaş, care nu pare mândru. Iată un om fericit care nu pare voios.”

Unii susţineau că e un personaj misterios şi afirmau că nimeni nu intra vreodată în odaia lui, o adevărată chilie de pustnic, mobilată cu clepsidre înaripate şi împodobite cu oase puse cruciş şi cu capete de mort. Se spuneau atât de multe, încât nişte cucoane tinere, dichisite şi răutăcioase, din Montreuil-sur-mer, veniră într-o zi şi-l rugară: „Domnule primar, arată-ne odaia dumitale! Se spune că ar fi o peşteră.” El zâmbi şi le pofti în „peşteră”. Fură pedepsite pentru curiozitatea lor. Era o odaie cu mobilă de acaju, destul de urâtă de altfel, ca toate mobilele de soiul acesta, şi tapetată cu hârtie ieftină. Nu putură vedea nimic altceva acolo, decât, pe cămin, două sfeşnice de modă veche, care păreau de argint „pentru că erau marcate”. Observaţie plină de spirit provincial.

Totuşi lumea spuse mai departe că nimeni nu intra în odaia aceea, care era o peşteră de pustnic, o văgăună, un mormânt.

Se şoptea de asemeni că avea depuse la banca Laffitte sume „uriaşe”, care îi erau ţinute întotdeauna la îndemână, astfel încât domnul Madeleine putea să sosească într-o bună dimineaţă la Laffitte, să iscălească o chitanţă şi să-şi ia cu el cele două sau trei milioane în zece minute, în realitate, aceste „două sau trei milioane” se reduceau, după cum am spus-o, la şase sute treizeci sau patruzeci de mii de franci.

IV – Domnul Madeleine în doliu

La începutul anului 1821 ziarele vesteau moartea domnului Myriel, episcopul din Digne, „supranumit monseniorul Bienvenu”, şi răposat plin de cuvioşie la vârsta de optzeci şi doi de ani.

Să adăugăm aici un amănunt pe care ziarele îl scăpară din vedere: episcopul din Digne era, la moartea lui, orb de mai mulţi ani, şi era mulţumit că era orb, pentru că o avea pe sora lui alături. Să fii orb şi să fii iubit, în treacăt fie spus, e pe pământul acesta, unde nimic nu e desăvârşit, una dintre formele cele mai deosebit de alese ale fericirii. Să ai tot timpul lângă tine o soţie, o fiică, o soră, o fiinţă încântătoare, care e acolo pentru că tu ai nevoie de ea şi pentru că ea nu se poate lipsi de tine, să te ştii de neînlocuit pe lângă cel care ţi-e necesar; să-i poţi măsura în orice clipă afecţiunea după prinosul de prezenţă pe care ţi-l dăruieşte, aşa fel încât să-ţi spui: fiindcă îmi hărăzeşte tot timpul ei, înseamnă că mi-a dăruit tot sufletul; să vezi cugetul în locul chipului; să-ţi dai seama că cineva ţi-e credincios, când pentru tine lumea e o eclipsă; să simţi foşnetul unei rochii ca pe un fâlfâit de aripi; s-o auzi ducându-se şi venind, ieşind şi întorcându-se, vorbind, cântând, şi să te gândeşti că eşti ţinta acestor paşi, a vorbelor şi a cântecului; să-ţi arăţi în fiecare clipă puterea de atracţie; să te simţi cu atât mai puternic cu cât eşti mai infirm; să te preschimbi în întuneric şi, prin întuneric, în astrul împrejurul căruia se roteşte un înger – iată o neasemuită fericire. Cea mai mare fericire a vieţii e convingerea că eşti iubit, iubit pentru tine însuţi; sau mai bine: iubit în ciuda ta însuţi; un orb are o asemenea convingere. Să fii ajutat într-o astfel de restrişte înseamnă să fii mângâiat. Îţi lipseşte ceva? Nu. N-ai pierdut lumina, când ai dragostea! Şi ce dragoste! O dragoste făcută pe de-a-ntregul din virtute. Acolo unde e siguranţă, nu există orbire. Sufletul dibuie în căutarea altui suflet şi îl găseşte. Şi sufletul acesta, aflat şi pus la încercare, e o femeie. O mână te sprijină: e a ei: o gură îţi atinge uşor fruntea: e gura ei; auzi o răsuflare foarte aproape de tine: e ea. Să ai totul de la ea, de la credinţa ei în tine şi până la mila ei, să nu fii părăsit niciodată, să ai această fiinţă plăpândă care să te ajute, să te rezemi pe-o trestie de neclintit, să atingi cu mâinile providenţa şi s-o poţi lua în braţe; Dumnezeu aievea, ce încântare! Inima, această modestă floare cerească, păşeşte spre o tainică înflorire. N-ai schimba această umbră pentru oricâtă lumină. Sufletul-înger e aici, aici fără încetare; se îndepărtează numai ca să se întoarcă; dispare ca un vis şi apare din nou, ca o realitate; Simţi un fel de căldură care se apropie. Iat-o! Eşti plin de seninătate, de bucurie, de extaz; străluceşti în noapte. Mii de îngrijiri

mărunte. Nimicuri care prețuiesc foarte mult în acest gol. Cele mai gingașe accente ale vocii unei femei, șoptite ca să te legene, îți înlocuiesc o lume stinsă. Ești dezmierdat de un suflet. Nu vezi nimic, dar te simți iubit. E un rai făcut din beznă.

Din raiul acesta, monseniorul Bienvenu trecuse în celălalt.

Vestea morții sale apăru în ziarul local din Montreuil-sur-mer. A doua zi, domnul Madeleine era îmbrăcat în negru și purta doliu la pălărie.

În oraș, doliul acesta fu băgat de seamă și lumea începu să pălăvrăgească. Se păru că se face lumină în jurul originii domnului Madeleine. Lumea bănui că se înrudea cu venerabilul episcop. „E în doliu după episcopul din Digne”, se șopti în saloane. Acest lucru ridică mult prestigiul domnului Madeleine și-l făcu să capete dintr-odată și pe neașteptate o oarecare considerație în lumea aleasă din Montreuil-sur-mer. Microscopicul foburg Saint-Germain al orașului se gândi să pună capăt carantinei la care-l supusese până atunci pe domnul Madeleine, presupusă rubedenie a unui episcop. Domnul Madeleine își dădu seama că înaintase în grad, după ploconelile tot mai adânci ale femeilor bătrâne și după zâmbetele celor tinere. Într-o seară, o venerabilă doamnă a acelei mărunte lumi mari, curioasă prin dreptul pe care i-l dădea bătrânețea, își luă îndrăzneala să-l întrebe:

— Domnul primar e fără îndoială vărul răposatului episcop din Digne?

— Nu, doamnă, spuse el.

— Bine, stărui nobila văduvă, dar văd că purtați doliu.

El îi răspunse:

— Port doliu pentru că în tinerețe am fost fecior în familia lui.

Se mai observase că de câte ori trecea prin oraș vreun tânăr coșer savoiard, care cutreiera ținutul în căutare de lucru, domnul primar trimitea după el, îl întreba cum îl cheamă și îi dădea bani. Micii savoiarzi aflaseră acest lucru unul de la altul și de la o vreme veneau mai des prin partea locului.

V – Palide fulgerări în zare

Încetul cu încetul, cu vremea, toate împotrivirile căzuseră. La început, pe temeiul unei legi căreia i se supun toţi cei ce se ridică, fuseseră născocite pe socoteala domnului Madeleine tot felul de bârfeli şi de calomnii. După aceea se auziră numai unele răutăţi, apoi numai vorbe îndoielnice, pe urmă şi acestea se risipiră cu totul; respectul deveni total, unanim, cordial şi, de la o vreme, prin 1821, cuvintele „domnul primar" fură rostite la Montreuil-sur-mer aproape cu acelaşi accent cu care erau rostite la Digne, în 1815, cuvintele „monseniorul episcop". Oamenii veneau de la zece leghe ca să ceară sfatul domnului Madeleine. El punea capăt neînţelegerilor, împiedica procesele şi îi împăca pe cei ce se duşmăneau. Fiecare îl lua ca judecător al pricinei sale. Parcă ar fi avut tablele dreptului natural în loc de suflet. Aveau pentru el un fel de respect molipsitor, care în vreo şase-şapte ani trecu de la unii la alţii şi cuprinse întreg ţinutul.

Un singur om dintre cei din oraş şi din ţinut se feri cu totul să nu se molipsească şi, în ciuda a tot ce făcea moş Madeleine, rămânea răzvrătit, ca şi cum ar fi fost ţinut treaz şi într-o continuă nelinişte de un fel de instinct dârz şi de neclintit. Parcă ar exista în unii oameni un adevărat instinct animalic, curat şi integru ca orice instinct, care dă naştere simpatiilor şi antipatiilor ce despart orbeşte fiinţele omeneşti unele de altele; care nu şovăie, nu se tulbură, nu tace şi nu se dezminte niciodată, luminos în tot întunericul său, fără să dea greş, stăpânitor, neînduplecat la toate sfaturile inteligenţei şi la toate tăgadele raţiunii, şi care, oricum ar fi întocmite destinele, dă de ştire tainic omului-câine de prezenţa omului-pisică, şi omului-vulpe de prezenţa omului-leu.

Adeseori, când domnul Madeleine trecea pe câte-o stradă, liniştit, afectuos, înconjurat de binecuvântarea tuturor, se întâmpla ca un bărbat înalt, într-o redingotă cenuşie, ca un baston gros în mână şi cu o pălărie trasă pe ochi, să se întoarcă deodată după el şi să-l privească până ce dispărea. Apoi îşi încrucişa braţele, dând încet din cap şi ridicându-şi buza de sus cu buza de jos până sub nas, într-un fel de strâmbătură plină de înţeles, care s-ar putea traduce printr-un: „Cine e omul ăsta? Cu siguranţă că l-am mai văzut undeva. În orice caz, nu mă păcăleşte el pe mine." Personajul acesta grav, de o gravitate aproape ameninţătoare, era dintre acelea care, chiar întrezărite fugar, dau de lucru observatorului. Îl chema Javert şi făcea parte din poliţie.

Îndeplinea la Montreuil-sur-mer funcţiunea neplăcută, dar folositoare, de inspector. Nu văzuse începuturile lui Madeleine. Javert îşi datora postul pe

care-l ocupa protecției domnului Chabouillet, secretarul contelui Anglès, ministru de stat, pe-atunci prefect de poliție la Paris. Când Javert sosise la Montreuil-sur-mer, averea marelui manufacturier era deja făcută, şi moş Madeleine devenise domnul Madeleine.

Unii ofițeri de poliție au o fizionomie specială, la care se adaugă un aer de josnicie amestecat cu unul de autoritate. Javert avea o astfel de înfățişare, dar lipsită de josnicie.

Suntem siguri că, dacă sufletul oamenilor s-ar desluşi cu ochiul, s-ar vedea lămurit un lucru ciudat, şi anume că fiecare individ al speciei umane corespunde unei specii a creațiunii animale; şi s-ar putea recunoaşte cu uşurință acel adevăr, abia întrezărit de către cugetător, că de la stridie până la vultur, de la porc până la tigru, toate animalele sunt în om şi fiecare dintre ele în câte un om. Uneori, chiar mai multe deodată.

Animalele nu sunt altceva decât imaginile virtuților şi viciilor noastre, perindându-se înaintea ochilor noştri, fantome vizibile ale sufletelor noastre. Dumnezeu ni le arată ca să ne dea de gândit. Cum însă animalele nu sunt decât umbre, Dumnezeu nu le-a făcut educabile, în adevăratul înțeles al cuvântului; asta n-ar fi servit la nimic. Dimpotrivă, sufletelor noastre, care sunt realități şi au un scop al lor propriu, Dumnezeu le-a dat inteligență, adică posibilitatea de a se educa. O educație socială bine făcută poate întotdeauna să scoată dintr-un suflet, oricare ar fi el, partea folositoare pe care o conține. Asta se referă, bineînțeles, la punctul de vedere restrâns al vieții pământeşti aparente, fără să păgubească chestiunea profundă a personalității anterioare şi ulterioare a ființelor care nu sunt oameni. Eul vizibil nu autorizează gânditorul să nege eul latent. Dar să trecem mai departe.

Acum, dacă admiteți pentru o clipă, împreună cu noi, că în fiecare om există una dintre speciile animale ale creațiunii, ne va fi lesne să spunem ce era polițistul Javert.

Țăranii din Asturia[289] sunt convinşi că printre puii de care-i fată o lupoaică e şi câte un câine pe care maică-sa îl ucide, ca să nu-i sfâşie mai târziu pe ceilalți pui.

Dați o față omenească unui astfel de câine fătat de o lupoaică şi-l veți avea pe Javert.

Javert se născuse într-o închisoare; maică-sa era cărturăreasă şi taică-său la ocnă. Când se făcuse mare, se socotise în afară de societate şi-şi luase gândul că ar putea să facă vreodată parte din ea. Observase că societatea

ținea pentru totdeauna, dincolo de marginile ei, două clase de oameni: pe acei care o atacă şi pe acei care o păzesc; avea de ales una dintre aceste două clase; totdeodată simțea într-însul un nu ştiu ce fond de străşnicie, de ordine şi de corectitudine, împletit cu o ură negrăită pentru rasa de oameni fără căpătâi din care făcea parte. Intră în poliție.

Acolo izbuti. La patruzeci de ani era inspector. În tinerețe fusese detaşat la închisorile de condamnați la muncă silnică din sud.

Înainte de a merge mai departe, să ne înțelegem asupra cuvintelor „față omenească”, pe care le-am pomenit adineauri cu privire la Javert.

Fața omenească a lui Javert era alcătuită dintr-un nas turtit, cu nări adânci, spre care urcau, pe obraji, doi favoriți enormi. Te simțeai prost când vedeai pentru prima oară aceste două păduri şi aceste două peşteri. Când râdea, ceea ce i se întâmpla rar, era îngrozitor. Buzele lui subțiri se răsfrângeau şi dădeau la iveală nu numai dinții, dar şi gingiile, iar împrejurul nasului i se forma o zbârcitură lată şi sălbatică, ca pe un bot de fiară. Când era serios, Javert semăna cu un dulău; când râdea, era un tigru. Avea de altfel craniu mic, fălcile mari, păr care-i ascundea fruntea şi cădea peste sprâncene, iar între ochi avea o cută neclintită, ca o stea a mâniei, privirea întunecată, gura strânsă şi primejdioasă, aerul poruncitor şi fioros.

Omul acesta era alcătuit din două sentimente foarte simple şi oarecum foarte bune, dar pe care le strica aproape cu totul, exagerându-le: respectul față de stăpânire şi ura față de răzvrătire; iar în ochii lui furtul, omorul, toate crimele, nu erau decât forme ale răzvrătirii. Credea orbeşte, adânc, în tot ce avea o funcțiune de stat, începând cu primul ministru şi isprăvind cu ultimul guard comunal. Acoperea cu dispreț, cu ură şi cu scârbă tot ce trecuse, fie şi o singură dată, de pragul legal al răului. Era neînduplecat şi nu îngăduia abateri de la regulă. Pe de o parte îşi spunea: „Funcționarul nu poate să se înşele; magistratul nu greşeşte niciodată”, şi pe de alta: „Sunt pierduți pentru totdeauna. Nimic bun nu mai poate să iasă din ei.” Împărtăşea pe de-a-ntregul părerea acelor extremişti care acordă legiuirilor omeneşti nu ştiu ce putere de a crea osândiți sau, dacă vreți, de a hotărî cine sunt cei sortiți osândei, şi care văd un Styx la poalele societății. Era stoic, serios, auster; un visător trist; umil şi mândru ca un fanatic. Privirea îi era ca un burghiu: rece şi pătrunzătoare. Toată viața i se cuprindea în aceste două cuvinte: a veghea şi a supraveghea. Introdusese linia dreaptă în tot ce este mai întortocheat pe lume, îşi dădea seama că era folositor, credea în funcția lui ca într-o religie şi era spion aşa cum altul e preot. Vai de cel care-i cădea în mână! L-ar fi

arestat pe taică-său dacă ar fi fugit din ocnă şi ar fi denunţat-o şi pe maică-sa dacă ar fi săvârşit vreo infracţiune. Ar fi făcut acest lucru cu mulţumirea sufletească pe care o dă virtutea. Pe deasupra, mai ducea şi o viaţă de lipsuri, izolare, renunţări, castitate; nicicând o distracţie. Era datoria neîndurată, poliţia înţeleasă aşa cum spartanii înţelegeau Sparta, o pândă nemiloasă, o cinste sălbatică, un delator tare ca marmura. Brutus întrupat în Vidocq[290].

Întreaga înfăţişare a lui Javert exprima omul care stă la pândă şi care se fereşte. Şcoala mistică a lui Joseph de Maistre, care la acea epocă împăna cu o înaltă cosmogonie aşa-numitele ziare ultra, n-ar fi stat la îndoială să spună că Javert era un simbol. Nu i se vedea fruntea, pentru că i se ascundea sub pălărie; nu i se vedeau ochii, pentru că se pierdeau sub sprâncene; nu i se vedea bărbia, care i se înfundă în cravată; nu i se vedeau mâinile, care-i intrau în mâneci; nu i se vedea bastonul, pe care-l purta sub redingotă. Dar cum se ivea prilejul, vedeai ieşind deodată din umbră, ca dintr-o cursă, o frunte colţuroasă şi strâmtă, o privire prevestitoare de rău, o bărbie ameninţătoare, mâini uriaşe şi o bâtă năprasnică.

În clipele lui de odihnă, care erau foarte rare, cu toate că ura cărţile, citea. Din pricina aceasta nu era cu totul lipsit de cultură. Lucrul se cunoştea după un anumit ifos în vorbă.

Am spus că n-avea niciun viciu. Când era mulţumit de el însuşi, îşi îngăduia să tragă puţin tabac pe nas. Avea, în sfârşit, o trăsătură omenească.

Se va înţelege uşor că Javert era spaima acelei categorii de oameni pe care statistica anuală a Ministerului de Justiţie o însemna sub rubrica: „Oameni fără căpătâi”. Numele lui Javert, o dată rostit, îi zăpăcea. Faţa lui Javert, îndată ce se ivea, îi împietrea locului.

Aşa era omul acesta nemaipomenit.

Javert era cu un ochi mereu aţintit asupra domnului Madeleine. Un ochi plin de bănuială şi de presupuneri. În cele din urmă, domnul Madeleine băgase de seamă, dar lucrul acesta părea să n-aibă nicio importanţă pentru el. Nu-i puse lui Javert nicio întrebare; nu-l căuta, nu-l ocolea şi-i răbda, fără să pară că-i dă vreo atenţie, privirea aceea supărătoare, aproape apăsătoare. Era faţă de Javert, ca faţă de toată lumea: binevoitor şi bun.

Lui Javert îi scăpaseră câteva cuvinte, din care se putea ghici că poliţistul cercetase în taină, cu acea curiozitate înnăscută, în care intră, în egală măsură, instinctul şi voinţa, toate urmele anterioare pe care moş Madeleine ar fi putut să le lase în alte părţi. Părea că ştie, şi o spunea uneori pe ocolite,

că cineva culesese unele informații în cutare regiune asupra cutărei familii dispărute. O dată i se întâmplă să spună, vorbind ca pentru el însuşi: „Cred că-l am la mână!” După aceea, stătu trei zile pe gânduri, fără să scoată o vorbă. Parcă firul, pe care i se păruse că-l ținuse între degete, s-ar fi rupt.

De altfel (şi înțelesul absolut al unor cuvinte trebuie corectat aici), nu poate exista într-o ființă omenească nimic cu adevărat fără greş, şi caracteristica instinctului e că poate fi tulburat, pus pe un drum greşit şi înşelat. Dacă n-ar fi aşa, instinctul ar fi mai presus decât inteligența şi animalul ar şti mai mult decât omul.

Javert era evident tulburat de firescul şi liniştea domnului Madeleine.

Într-o bună zi, ciudatul său fel de a fi păru totuşi să-l impresioneze pe domnul Madeleine. Iată cu ce prilej.

VI – Moş Fauchelevent

Domnul Madeleine trecea într-o dimineață pe o stradă nepavată din Montreuil-sur-mer. Auzind un strigăt şi văzând mai mulți oameni strânşi la un loc, la o oarecare depărtare, merse într-acolo. Un bătrân, anume moş Fauchelevent, alunecase sub căruță, după ce-i căzuse calul.

Acest Fauchelevent era unul dintre puținii duşmani pe care domnul Madeleine îi mai avea pe vremea aceea. Când Madeleine sosise în localitate, Fauchelevent, fost notar şi țăran cu oarecare ştiință de carte, făcea o negustorie care începuse însă să-i meargă prost. Fauchelevent îl văzuse pe acest simplu lucrător îmbogățindu-se, în vreme ce el, ca patron, scăpăta. Lucrul acesta îl umpluse de gelozie şi făcuse tot ce-i stătuse la-ndemână, de câte ori avusese prilejul, pentru a-i pricinui vreun rău lui Madeleine. Dăduse apoi faliment şi, bătrân cum era, fără familie şi fără copii, nemaiavând decât o căruță cu un cal, se făcuse căruțaş, ca să poată trăi.

Calul îşi rupsese amândouă picioarele şi nu se putea ridica. Bătrânul era prins între roți. Căzuse atât de prost, încât toată greutatea căruței i se lăsase pe piept. Căruța era destul de încărcată. Moş Fauchelevent gemea de ți se rupea inima. Încercaseră să-l tragă de-acolo, dar zadarnic. O sforțare dezordonată, un ajutor stângaci, o lovitură greşită puteau să-l răpună. Era cu

neputință să-l scoți de sub căruță altfel decât ridicând-o în sus. Javert, care sosise la fața locului în clipa accidentului, trimise pe cineva să caute un cric.

Veni şi domnul Madeleine. Lumea se dădu în lături cu respect.

— Ajutor! Striga bătrânul Fauchelevent. Oameni buni, cine mă scapă?

Domnul Madeleine se întoarse spre cei de față.

— Aveți un cric?

— S-au dus să caute, răspunse un țăran.

— În câtă vreme îl vom avea?

— S-au dus în apropiere, la Flachot, unde e un potcovar; dar n-are a face, tot o să treacă vreun sfert de ceas.

În ajun plouase, pământul era moale, căruța se înfunda din ce în ce mai adânc şi apăsa, tot mai tare pe pieptul bătrânului căruțaş. Era vădit că în mai puțin de cinci minute aveau să i se frângă coastele.

— E cu neputință să aşteptăm un sfert de ceas, spuse Madeleine țăranilor câre-l priveau.

— N-avem încotro.

— Dar n-are să mai fie de niciun folos. Nu vedeți cum se înfundă căruța?

— Păi ce să-i faci?

— Ascultați, spuse Madeleine, mai e loc destul sub căruță ca să se bage cineva dedesubt şi s-o ridice cu spinarea. O clipă numai, şi-l scoatem pe bietul om afară. Cine are spinare şi inimă? Primeşte de la mine cinci galbeni!

Nimeni din jur nu se clinti.

— Zece galbeni, spuse Madeleine.

Cei de față lăsară ochii în jos. Unul dintre ei murmură:

— Trebuie să fii al naibii de tare. De! S-ar putea să te strivească.

— Haideți! spuse iar Madeleine. Douăzeci de galbeni.

Aceeaşi tăcere.

— Nu că le lipseşte bunăvoința, dar… spuse o voce.

Domnul Madeleine se întoarse şi-l recunoscu pe Javert.

Nu-l văzuse venind. Javert urmă:

— …puterea. Trebuie să fii un om nemaipomenit ca să ridici în spinare o căruță ca asta. Apoi, privindu-l țintă pe domnul Madeleine, urmă, apăsând pe fiecare cuvânt: Domnule Madeleine, n-am cunoscut decât un singur om în stare să facă ceea ce le ceri dumneata acum.

Madeleine tresări.

Javert adăugă cu un aer nepăsător, dar fără să-l slăbească din ochi pe Madeleine:

— Era un ocnaş.

— Ah! făcu Madeleine.

— Din ocna de la Toulon.

Madeleine păli.

Între timp, căruța continua să se înfunde cu încetul. Moş Fauchelevent gemea şi urla:

— Mă înăbuş! Îmi frânge coastele! Un cric! Ceva! Ah!

Madeleine se uită împrejurul lui.

— Vasăzică nimeni nu vrea să câştige douăzeci de galbeni şi să-i scape viața acestui bătrân?

Niciunul dintre cei de față nu se mişcă. Javert spuse din nou:

— N-am cunoscut decât un singur om care să poată înlocui un cric. Era ocnaşul acela.

— Ah, mă striveşte! strigă bătrânul.

Madeleine ridică ochii şi întâlni privirea de şoim a lui Javert, ațintită mereu asupră-i, se uită la țăranii nelinişțiți şi zâmbi cu tristețe. Apoi, fără să spună o vorbă, îngenunche şi, mai-nainte ca mulțimea să aibă vreme să scoată un strigăt, intră sub căruță.

Trecu o clipă groaznică de aşteptare şi tăcere.

Lumea îl văzu pe Madeleine aproape culcat pe burtă sub greutatea îngrozitoare, încercând în două rânduri zadarnic să-şi apropie coatele de genunchi.

— Moş Madeleine, ieşi de-acolo! îi strigară oamenii.

Până şi bătrânul Fauchelevent îi spuse:

— Domnule Madeleine, du-te! Trebuie să mor şi gata! Lasă-mă! Are să te strivească şi pe dumneata!

Madeleine nu răspunse nimic. Cei de față gâfâiau. Roțile se înfundaseră mai mult şi acum era aproape cu neputință ca Madeleine să mai iasă de sub căruță.

Deodată, însă, lumea văzu uriaşa masă clătinându-se: căruța se ridică încetul cu încetul şi roțile ieşiră pe jumătate din făgaşele pe care le săpaseră. Se auzi un glas înăbuşit care striga: „Grăbiți-vă! Ajutați!” Era Madeleine, care făcuse o ultimă sforțare.

Se repeziră. Devotamentul unuia dăduse putere şi curaj tuturor. Căruța fu ridicată de douăzeci de brațe. Bătrânul Fauchelevent era salvat.

Madeleine se ridică. Era foarte palid, cu toate că-i curgea năduşeala pe faţă. Hainele i se rupseseră şi erau pline de noroi. Toată lumea plângea. Bătrânul îi îmbrăţişă genunchii şi-i spuse: „Dumnezeul meu!” Pe faţa lui Madeleine se citea nu ştiu ce suferinţă fericită şi cerească. Se uita cu ochi liniştiţi la Javert, care-l privea fără încetare.

VII – Fauchelevent ajunge grădinar la Paris

Fauchelevent îşi scrântise genunchiul în timpul accidentului. Moş Madeleine îl trimise într-una dintre infirmeriile pe care le organizase pentru lucrători în clădirea fabricii şi unde slujeau două surori de caritate. A doua zi dimineaţa, bătrânul găsi pe măsuţa de noapte o hârtie de o mie de franci, cu un bilet scris de mâna lui Moş Madeleine: *„Îţi cumpăr căruţa şi calul”*. Căruţa era sfărâmată şi calul mort. Fauchelevent se vindecă, dar genunchiul îi rămase ţeapăn. Datorită recomandaţiilor date de surori şi de preot, domnul Madeleine îi găsi moşului un loc de grădinar într-o mânăstire de maici din cartierul Saint-Antoine, la Paris.

Asta se petrecuse cu puţin timp înainte ca domnul Madeleine să fie numit primar. Când Javert îl văzu pentru prima oară gătit cu eşarfa care-i dădea autoritate asupra oraşului, fu cuprins de tremurul acela pe care l-ar avea un dulău când ar mirosi că sub hainele stăpânului se ascunde un lup. Începând din acea clipă, îl ocoli cât putu. Când nevoile serviciului i-o cereau neapărat, şi nu putea face altfel decât să dea ochii cu primarul, îi vorbea cu cel mai adânc respect.

Prosperitatea pe care Montreuil-sur-mer i-o datora lui moş Madeleine avea, pe lângă semnele vizibile arătate, un alt simptom care, dacă nu era vizibil, era în schimb tot atât de semnificativ. Lucrul acesta nu putea înşela niciodată. Când populaţia suferă, când nu e de lucru, când nu mai e negoţ, contribuabilul se opune impozitului fiindcă e în mizerie, lasă să treacă termenele, iar statul pierde bani mulţi cu cheltuielile de constrângeri şi încasări. Când e de lucru în plin, când ţara e fericită şi bogată, impozitele se plătesc cu uşurinţă şi nu pricinuiesc statului cheltuieli. Se poate spune că mizeria şi bogăţia publică au în cheltuielile de strângere a impozitelor un termometru care nu dă greş. În şapte ani, cheltuielile de strângere a

impozitelor se reduseseră cu trei pătrimi în plasa Montreuil-sur-mer, ceea ce făcea ca aceasta să fie citată printre toate celelalte de către domnul de Villèle, ministrul de finanțe de atunci.

Aşa stăteau lucrurile în ținut la întoarcerea Fantinei. Nimeni nu-şi mai aducea aminte de ea. Din fericire, poarta fabricii domnului Madeleine era ca un chip de prieten. Fantine ceru de lucru şi fu primită în atelierul femeilor. Pentru Fantine meseria era nouă, ea nu era prea îndemânatică, aşa că nu câştiga cine ştie cât pe zi, dar, în sfârşit, îi ajungea şi atât. Problema era rezolvată: îşi câştiga pâinea.

VIII – Doamna Victurnien cheltuieşte treizeci şi cinci de franci pentru morală

Când Fantine văzu că câştigă, avu o clipă de bucurie. Să trăieşti cinstit din munca ta, ce har al cerului! începu să aibă iar poftă de muncă. Îşi cumpără o oglindă, se bucură să-şi privească în ea tinerețea, părul şi dinții frumoşi, uită de multe lucruri şi nu se mai gândi decât la Cosette a ei şi la viitorul care se întrezărea. Fu aproape fericită. Îşi închirie o cămăruță şi o mobilă pe datorie, urmând s-o plătească din munca ei; era o rămăşiță din obiceiurile ei de dezordine.

Neputând spune că e măritată, se ferise să vorbească, aşa cum am mai văzut, despre fetița ei.

La început, îi plătea la timp pe cei doi Thénardier. Fiindcă nu ştia decât să se iscălească, era silită să le scrie printr-un scriitor public.

Scria adesea. Lucrul acesta fu băgat de seamă. În atelierul femeilor începu să se şoptească că Fantine „scrie scrisori” şi că-şi „dă aere”.

Nimic nu stârneşte mai mult curiozitatea oamenilor decât treburile care nu-i privesc. De ce domnul ăsta nu vine decât pe-nserate? De ce domnul cutare nu-şi atârnă cheia în cui, joia? De ce o coteşte totdeauna pe străzi dosnice? De ce doamna asta coboară întotdeauna din birjă înainte de a ajunge acasă? De ce trimite să i se cumpere hârtie de scrisori când are destulă în sertar? etc., etc. Sunt ființe care pentru a afla cheia acestor taine, de altfel cu totul indiferente pentru ele, cheltuiesc mai mulți bani, risipesc mai mult timp, îşi dau mai multă osteneală decât ar fi nevoie pentru zece

fapte bune; şi asta, fără folos, de plăcere, fără să le fie altcum răsplătită curiozitatea decât tot prin curiozitate. Vor urmări pe cineva zile întregi, vor sta ceasuri întregi pe la colțuri de stradă, pe sub ganguri, noaptea, pe frig şi pe ploaie, vor mitui comisionarii, vor da de băut vizitiilor şi slugilor, vor cumpăra o cameristă, îl vor câştiga pe portar. De ce? Fără rost. Dintr-o curată încăpățânare de-a vedea, de-a şti şi de-a se strecura. Din mâncărime de limbă. Şi adeseori, după ce tainele sunt cunoscute, misterele publicate, enigmele aduse la lumina zilei, încep catastrofe, dueluri, falimente, familii ruinate, existențe sfărâmate, spre marea bucurie a celor care au „descoperit totul”, fără niciun interes, numai şi numai din instinct. Trist lucru!

Unii oameni sunt răi numai din nevoia de-a vorbi. Conversația lor, conversație de salon, flecăreală de anticameră, e ca vetrele care mistuie lemnele cu repeziciune; le trebuie mult combustibil şi combustibilul lor e aproapele.

Fantine fu deci luată la ochi.

De altfel, destule o invidiau pentru părul ei blond şi dinții albi.

Băgară de seamă că în atelier se trăgea câteodată deoparte şi-şi ştergea o lacrimă. În clipele acelea se gândea la fetița ei; poate şi la bărbatul pe care-l iubise.

E dureros să te rupi de legăturile întunecate ale trecutului.

Băgară de seamă că scria cel puțin de două ori pe lună, mereu la aceeaşi adresă, şi că punea timbre pe scrisoare. Ajunseră să afle şi adresa: *Domniei sale domnului Thénardier, hangiu, la Montfermeil.* Îl iscodiră la cârciumă pe scriitorul public, un moşuleț care nu-şi putea umple burta cu vin roşu până ce nu-şi golea buzunarul de taine. Pe scurt, se află că Fantine avea un copil. „Sigur că era una d-alea!” Se găsi chiar o bătrână care se duse la Montfermeil, vorbi cu cei doi Thénardier şi le spuse la întoarcere: „Am cheltuit treizeci şi cinci de franci, dar mi-am luat o piatră de pe inimă. Am văzut copilul!”

Cumătra care făcuse lucrul acesta era o spaimă, anume doamna Victurnien, straja şi portăreasa virtuții tuturor. Doamna Victurnien avea cincizeci şi şase de ani şi-şi căptuşea masca urâțeniei cu cea a bătrâneții. Avea glasul behăit şi mintea jucăuşă. Bătrâna aceasta fusese şi ea tânără odată, lucru uimitor. În tinerețea ei, în plin 1793, se măritase cu un călugăr fugit din mânăstire, care purta bonetă roşie şi trecuse de la bernardini la iacobini[291]. Era uscată, aspră, seacă, ursuză, spinoasă, aproape veninoasă; dar nu-l putea uita pe călugărul care o lăsase văduvă, după ce-o domesticise

şi o pusese cu botul pe labe. Era o urzică în care ghiceai şi o rasă călugărească mototolită. În timpul restauraţiei se făcu atât de cucernică, încât popii îi iertară povestea cu călugărul. Avea o mică proprietate pe care o lăsa prin testament şi, cu mult tămbălău, unei comunităţi religioase. Era foarte bine văzută de episcopatul din Arras. Aşadar, doamna Victurnien se duse la Montfermeil şi se întoarse spunând: „Am văzut copilul!"

Toate astea luaseră timp. Fantine era la fabrică de mai bine de un an, când, într-o dimineaţă, supraveghetoarea atelierului îi înmână din partea domnului primar cincizeci de franci, spunându-i că nu mai face parte din atelier şi sfătuind-o, din partea domnului primar, să părăsească ţinutul.

Era tocmai în luna în care cei doi Thénardier, după ce ceruseră doisprezece franci în loc de şase, începuseră să pretindă cincisprezece.

Fantine era nenorocită. Nu putea pleca din ţinut pentru că datora la chirie şi la mobile. Nu putea să le achite cu cincizeci de franci. Bolborosi câteva cuvinte rugătoare. Supraveghetoarea îi spuse că ar trebui să plece imediat din atelier. Fantine nu era, de altfel, decât o lucrătoare mediocră. Împovărată de ruşine mai mult decât de disperare, părăsi atelierul şi se întoarse în odaia ei. Aşadar, greşeala îi era cunoscută de toată lumea.

Nu se mai simţi în stare să scoată o vorbă. Unii o sfătuiră să se ducă la primar; nu îndrăzni. Domnul primar îi dădea cincizeci de franci pentru că era bun şi o gonea pentru că era drept. Se supuse acestei sentinţe.

IX – Succesul doamnei Victurnien

Văduva călugărului a fost, aşadar, bună la ceva.

De altfel, domnul Madeleine nu ştia nimic despre toate astea. Viaţa e plină de astfel de încurcături. Domnul Madeleine avea obiceiul să nu intre aproape niciodată în atelierul femeilor. Pusese în fruntea acestui atelier o fată bătrână, pe care i-o recomandase preotul, şi avea toată încrederea în acea supraveghetoare, persoană respectabilă, hotărâtă, dreaptă, cinstită, pătrunsă de caritatea care constă în a da, dar lipsită de caritatea care constă în înţelegere şi iertare. Domnul Madeleine îi încredinţase ei totul. Oamenii cei mai buni sunt adeseori siliţi să-şi exercite autoritatea prin alţii. În virtutea acestui drept, şi cu convingerea că face bine ce face,

supraveghetoarea instruise procesul, judecase, osândise şi o executase pe Fantine.

Cât despre cei cincizeci de franci, îi dăduse dintr-o sumă pe care domnul Madeleine i-o încredinţase pentru milostiviri şi ajutoare lucrătoarelor şi de care nu da socoteală.

Fantine vru să se angajeze servitoare în partea locului; merse dintr-o casă într-alta. N-o primi nimeni. Nu putea părăsi oraşul. Negustorul de vechituri de la care-şi cumpărase mobilele – şi ce mai mobile! – spusese: „Dacă pleci, pun să te aresteze ca pe-o hoaţă!” Proprietarul căruia îi datora chiria îi spusese: „Eşti tânără şi drăguţă, aşa că poţi să plăteşti!” Ea împărţi cei cincizeci de franci între proprietar şi negustorul de vechituri, dădu înapoi trei sferturi din mobile, nu-şi păstră decât strictul necesar şi se văzu fără lucru, fără mijloace de trai, nemaiavând decât un pat şi datorând încă vreo sută de franci.

Se apucă să coasă cămăşi grosolane pentru soldaţii din garnizoană, câştigând astfel şaizeci de centime pe zi. Fata o costa cincizeci. De atunci începu să-i plătească neregulat lui Thénardier.

O femeie bătrână, care-i aprindea lumânarea seara, când se întorcea acasă, o învăţă arta de-a trăi în mizerie. Acolo unde se sfârşeşte traiul din puţin, începe traiul din nimic. Aceste feluri de a trăi sunt ca două odăi: cea dintâi e întunecoasă, iar cea de-a doua e plină de beznă.

Fantine învăţă cum te poţi lipsi cu totul de foc iarna, cum să renunţi la păsărica ce mănâncă mei de un ban la două zile, cum să-ţi faci din fustă cuvertură şi din cuvertură fustă, cum să-ţi economiseşti lumânarea, luând masa la lumina ferestrei de peste drum. Nu ştim tot ce pot să scoată dintr-un gologan unele fiinţe slabe, care au îmbătrânit în lipsuri şi în cinste. Asta ajunge să fie un talent. Fantine izbuti să dobândească acest sublim talent şi-şi recâştigă puţin curajul.

Vorbea pe-atunci cu o vecină:

— Ei! Cred că dormind cinci ceasuri pe zi şi cosând tot restul timpului, voi izbuti să câştig o fărâmă de pâine. Şi apoi, când eşti necăjit, mănânci mai puţin. Ei, bine! Am să mă hrănesc şi eu cu suferinţe şi nelinişti, cu niţică pâine şi cu necazuri.

În deznădejdea asta, simţea o ciudată fericire când se gândea că are o fetiţă. Se gândea s-o aducă. Cum? S-o facă să împartă mizeria cu ea? Şi-apoi, era datoare lui Thénardier. Cum să se achite? Şi drumul! Cum să şi-l plătească?

Bătrâna care-i dăduse ceea ce am putea numi lecții de sărăcie era o femeie cuvioasă, pe care o chema Marguerite, cucernică, în înțelesul bun al cuvântului, săracă şi miloasă, nu numai cu săracii, ci chiar cu bogații, ştiind carte cât îi trebuia ca să se iscălească „Marguerite” şi crezând în Dumnezeu, ceea ce e o ştiință.

Se găsesc multe virtuți de felul acesta aici pe pământ: într-o zi ele vor fi în ceruri. Viața asta are un mâine.

La început, Fantinei îi era atât de ruşine, încât nu îndrăznea să iasă din casă.

Pe stradă ghicea că oamenii se întorc după ea şi că o arată cu degetul; toți se uitau la ea şi nimeni nu-i dădea bună ziua; disprețul acru şi rece al trecătorilor o pătrundea în carne şi în suflet ca un vânt rece.

În oraşele mici, o astfel de nenorocită pare goală sub batjocura şi curiozitatea tuturor. La Paris, cel puțin, nu te ştie nimeni, şi faptul de-a fi necunoscut e un veşmânt. Ah, cum ar fi vrut să plece la Paris! Cu neputință.

Fu nevoită să se obişnuiască cu disprețul celorlalți, aşa cum se obişnuise cu sărăcia. Încetul cu încetul, luă o hotărâre. După vreo două-trei luni, lăsă ruşinea deoparte şi începu iar să iasă, ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic. „Nu-mi pasă!” spuse ea. Se ducea încoace şi încolo, cu capul sus, cu un zâmbet amar, şi simțea cum devine obraznică.

Doamna Victurnien o vedea uneori trecând pe sub fereastra ei, observa deznădejdea „nepricopsitei ăsteia”, pe care o pusese „la locul ei”, şi se felicita. Fericirea celor răi e neagră.

Munca prea multă o obosea pe Fantine şi tusea uscată, pe care o avea mai de mult, spori. Îi spunea uneori vecinei Marguerite: „Uite cum îmi ard mâinile!”

Cu toate astea, dimineața, când îşi pieptăna cu un pieptene rupt frumosul ei păr, care se revărsa ca o mătase netoarsă, avea câteva clipe de cochetărie fericită.

X – Urmările succesului

Fusese concediată pe la sfârşitul iernii; trecu vara şi iarna se întoarse. Când zilele sunt scurte e mai puțin de lucru. Iarna, nici căldură, nici lumină,

nici amiază, seara se îngână cu dimineața, negură, amurg, fereastra e cenuşie, nu poți să vezi limpede. Cerul e o ferestruică. Ziua întreagă e o pivniță. Soarele pare un sărac. Înspăimântător anotimp! Iarna preschimbă în piatră apa cerului şi inima omului. Creditorii o hărțuiau.

Fantine câştiga foarte puțin. Datoriile îi crescuseră. Soții Thénardier, prost plătiți, îi trimiteau mereu scrisori al căror cuprins o îndurera şi a căror plată poştală o ruina. Îi scriseră într-o zi că mica Cosette era dezbrăcată în frig, că avea nevoie de o fustă de lână şi că maică-sa trebuia să-i trimită cel puțin zece franci pentru asta. Primi scrisoarea şi o mototoli în mâini toată ziua. Seara se duse la frizerul din colț şi-şi desfăcu părul, care-i căzu, auriu şi minunat, până la şolduri.

— Frumos păr! rosti frizerul.

— Cât mi-ai da pe el? întrebă ea.

— Zece franci.

— Taie-l!

Cumpără o fustă de flanelă şi le-o trimise soților Thénardier. Fusta asta îi înfurie pe cei doi Thénardier. Voiau bani. I-o dădură Époninei. Biata Cosette tremură mai departe.

„Copilului n-are să-i mai fie frig, îşi spuse Fantine. Am îmbrăcat-o cu părul meu.” Purta scufii rotunde care-i acopereau capul tuns şi cu care mai era încă drăguță.

Inima Fantinei începe să fie scormonită de sentimente întunecate. Când văzu că nu se mai putea pieptăna, începu să urască totul în jurul ei. Ca toți ceilalți, îl venerase şi ea multă vreme pe moş Madeleine; cu toate astea, fiindcă i se tot spusese că el o gonise, că el era pricina nenorocirii ei, ajunse să-l urască. De câte ori trecea prin fața fabricii, la orele când lucrătorii stau înaintea porții, cânta şi se prefăcea că râde.

O lucrătoare bătrână, care o văzu o dată cântând şi râzând aşa, spuse: „Uite una care o s-o sfârşească prost!”

Îşi luă un ibovnic, primul care-i ieşi în drum, un bărbat pe care nu-l iubea, aşa ca să înfrunte lumea, dar în inima ei era furioasă. Omul era un netrebnic, un fel de muzicant cerşetor, un puturos, care o bătea şi care o părăsi aşa cum îl luase şi ea, cu scârbă.

Îşi adora copilul.

Cu cât se scufunda mai adânc, cu cât totul se întuneca în jurul ei. Cu atât îngeraşul acela blând îi strălucea mai mult în fundul sufletului.

— Când voi fi bogată, spunea ea, o voi avea pe Cosette cu mine.

Şi râdea. Tusea nu-i da pace şi avea sudori reci pe şira spinării.

Primi într-o zi o scrisoare de la Thénardier, ticluită astfel:

„Cosette e bolnavă de o boală care umblă prin partea locului. I se zice febră militară. E nevoie de doctorii scumpe: treaba asta ne sărăceşte, nu le mai putem plăti. Dacă nu ne trimiți patruzeci de franci până într-o săptămână, fetița are să moară.”

Începu să râdă cu hohote şi-i spuse bătrânei ei vecine:

— Ah, ştii că au haz! Patruzeci de franci! Numai atât! Asta face doi napoleoni! De unde vor ei să-i scot? Ce dobitoci sunt țăranii ăştia!

Totuşi urcă treptele până la o ferestruică din pod şi citi din nou scrisoarea.

Apoi coborî şi ieşi în stradă, alergând, sărind şi râzând întruna.

Cineva care o întâlni o întrebă:

— Ce ai de eşti atât de veselă?

— Țăranii mi-au scris o dobitocie, răspunse ea. Îmi cer patruzeci de franci. Țărani, ce vrei?

Văzu, pe când trecea prin piață, o mulțime de lume adunată în jurul unei trăsuri de formă neobişnuită, pe platforma căreia stătea în picioare un om îmbrăcat în roşu, care vorbea tare. Era un şarlatan de dentist ambulant, care oferea publicului danturi întregi, pastă de dinți, prafuri şi leacuri. Fantine se vârî printre ceilalți şi începu să râdă ca toată lumea de această cuvântare rostită când în grai popular, pentru derbedei, când în grai schimonosit, pentru oameni cumsecade. Dentistul îi strigă deodată fetei aceleia frumoase care râdea:

— Tu, fata de colo care râzi, ştii că ai dinți frumoşi? Dacă-mi vinzi lopețile, îți dau câte un napoleon de fiecare.

— Ce înseamnă asta, lopețile? întrebă Fantine.

— Lopețile, o lămuri profesorul dentist, înseamnă dinții din față: cei doi de sus.

— Vai, ce grozăvie! strigă Fantine.

— Doi napoleoni! murmură o babă ştirbă, care era şi ea acolo. Asta zic şi eu că are noroc!

Fantine o luă la fugă şi-şi astupă urechile, ca să nu mai audă glasul răguşit al omului care striga:

— Mai gândeşte-te, frumoaso! Doi napoleoni pot să-ți prindă bine. Dacă-ți dă inima brânci, vino diseară la hanul *Puntea de argint*, unde ai să mă găseşti.

Fantine se întoarse acasă. Era mânioasă şi povesti întâmplarea bunei ei vecine Marguerite.

— Ce spui? Nu era un netrebnic? Cum de li se îngăduie unor astfel de oameni să treacă pe aici? Să-mi smulgă dinții din față? Dar aş fi îngrozitoare. Părul mai creşte el, dar dinții! Ce monstru! Mai bine m-aş arunca de la etajul al cincilea în stradă! Mi-a spus că va fi diseară la *Puntea de argint*.

— Şi cât a spus că dă pe ei? întrebă Marguerite.

— Doi napoleoni.

— Adică patruzeci de franci.

— Da, zise Fantine, patruzeci de franci.

Rămase pe gânduri şi începu să lucreze. După un sfert de ceas îşi lăsă cusătura şi se sui pe trepte, să mai citească o dată scrisoarea lui Thénardier.

Întorcându-se, o întrebă pe Marguerite, care lucra lângă ea:

— Tu ştii ce-i febra militară?

— Da, răspunse fata bătrână. E o boală.

— Are nevoie de doctorii multe?

— Ah, ce doctorii grozave!

— Cum îți vine boala asta?

— E o boală care îți vine aşa, deodată.

— Şi-i loveşte şi pe copii?

— Mai ales pe copii.

— Şi se poate muri dintr-însa?

— Şi încă cum! răspunse Marguerite.

Fantine se mai duse o dată pe scară să citească scrisoarea.

Seara ieşi şi fu văzută îndreptându-se spre strada Paris, pe unde sunt hanurile.

A doua zi dimineața, când Marguerite intră în odaia Fantinei, mai înainte de răsăritul soarelui, pentru că lucrau întotdeauna împreună şi, în felul acesta, nu ardeau decât o singură lumânare, o găsi pe Fantine pe pat, în capul oaselor, palidă, înghețată. Nu se culcase deloc. Scufia îi căzuse pe genunchi, lumânarea arsese toată noaptea şi era pe sfârşite.

Marguerite se opri în prag înmărmurită de risipa asta cumplită şi strigă:

— Dumnezeule! A ars toată lumânarea! S-a întâmplat ceva?

Se uită apoi la Fantine, care-şi întoarse capul tuns spre ea.

Din ajun îmbătrânise cu zece ani.

— Isuse! rosti Marguerite. Ce ai, Fantine?

— N-am nimic, răspunse Fantine. Dimpotrivă. N-are să-mi mai moară copilul de acea boală îngrozitoare, neîngrijit. Sunt mulțumită.

Pe când vorbea îi arătă fetei bătrâne doi napoleoni care străluceau pe masă.

— Ah, Isuse, Dumnezeule! spuse Marguerite. Dar asta e o avere. De unde ai galbenii ăştia?

— I-am câştigat, răspunse Fantine.

Spunând acestea, zâmbi. Lumânarea îi lumina fața. Era un zâmbet însângerat. O salivă roşcată îi mânjea colțul buzelor, iar în gură avea o gaură neagră.

Amândoi dinții îi fuseseră smulşi.

Trimise patruzeci de franci la Montfermeil.

De altfel, nu fusese decât o şiretenie a celor doi Thénardier, ca să facă rost de bani. Cosette nu era bolnavă.

Fantine îşi azvârli oglinda pe fereastră. De multă vreme îşi lăsase chilia de la al doilea cat şi se mutase sub acoperiş, într-o mansardă închisă cu un lacăt; era o chițimie dintre acelea al căror tavan se uneşte cu duşumeaua şi te izbeşte în cap de zeci de ori pe zi. Omul sărac nu se poate duce până la fundul odăii, cum nu se poate duce până la fundul destinului lui, decât îndoindu-şi spinarea din ce în ce mai mult. Nu mai avea pat. Îi rămăsese o zdreanță pe care o numea cuvertură, o saltea pe jos, şi un scaun desfundat. Avusese o răsură care se uscase, uitată într-un colț. Într-alt colț era o oală de pământ pentru apă. Apa îngheța în timpul iernii şi multă vreme urmele ei rămâneau însemnate, la niveluri diferite, cu cercuri de gheață. Îşi pierduse ruşinea şi totodată cochetăria. Un ultim semn. Ieşea cu bonete murdare. Fie din lipsă de timp, fie din nepăsare, nu-şi mai cârpea rufele. Pe măsură ce i se rupeau ciorapii la călcâie, şi-i trăgea în pantofi. Asta se vedea bine după crețurile pe care le făceau. Îşi peticea corsetul, vechi şi uzat, cu bucăți de stambă care se rupeau la fiece mişcare. Oamenii cărora le datora bani îi făceau scandaluri şi nu-i dădeau pace. Îi găsea în stradă şi apoi din nou, pe scară. Îşi petrecea nopțile plângând şi frământându-se. Ochii îi străluceau din cale-afară şi simțea o durere în umăr, către partea de sus a omoplatului stâng. Tuşea mult. Îl ura din răsputeri pe moş Madeleine, dar nu se plângea. Cosea şaptesprezece ceasuri pe zi, dar din pricina unui antreprenor al muncii din închisori, care punea femeile osândite să lucreze sub cost, prețurile scăzură dintr-odată, ceea ce reduse ziua lucrătoarelor libere la

patruzeci şi cinci de centime. Şaptesprezece ceasuri de muncă şi patruzeci şi cinci de centime pe zi!

Creditorii Fantinei erau mai nemiloşi decât oricând. Negustorul de vechituri, care-şi luase înapoi aproape toate mobilele, îi spunea întruna: „Când îmi dai banii, pungăşoaico?” Ce voiau de la ea, Dumnezeule! Se simţea hărţuită şi în ea se năştea fiara sălbatică. Cam în acelaşi timp, Thénardier îi scrise că aşteptase, fără îndoială, cu prea multă bunăvoinţă şi că-i trebuie de îndată o sută de franci, fără de care micuţa Cosette, cu toate că era convalescentă, avea să fie dată pe uşă afară, în frig, pe drumuri, că va ajunge ce va putea să ajungă şi că n-avea decât să crape dacă poftea. „O sută de franci! Se gândi Fantine. Dar unde se puteau câştiga cinci franci pe zi?”

— Haide! spuse ea. Să vindem şi ce-a mai rămas!

Nenorocita se făcu prostituată.

XI – Christus nos Liberavit[292]

Ce înseamnă povestea asta a Fantinei? Societatea îşi cumpără o sclavă!

De la cine? De la mizerie. De la foame, de la frig, de la singurătate, de la părăsire, de la sărăcie. Dureros târg!

Un suflet pentru o bucată de pâine. Mizeria oferă, societatea primeşte.

Civilizaţia noastră e călăuzită de sfânta lege a lui Hristos, dar nu e încă pătrunsă de ea. Se zice că în civilizaţia europeană sclavia a fost desfiinţată. E o greşeală. Ea există mereu, dar nu apasă decât asupra femeii şi se numeşte prostituţie.

Apasă asupra femeii, adică asupra gingăşiei, slăbiciunii, frumuseţii, maternităţii. Şi asta nu e una dintre cele mai mici ruşini ale omului!

În punctul în care am ajuns cu această dureroasă dramă, Fantine nu mai e nimic din ce a fost altădată. E de marmură, pentru că a ajuns noroi. Celui care pune mâna pe ea îi e frig. Trece, te rabdă, nu-i pasă cine eşti; e dezordonată şi severă. Viaţa şi ordinea socială i-au spus ultimul cuvânt. I s-a întâmplat tot ce putea să i se mai întâmple; A simţit, a îndurat, a suferit, a pierdut şi a plâns totul. E resemnată şi resemnarea ei seamănă cu nepăsarea, aşa cum moartea seamănă cu somnul. Nu se mai fereşte de nimic, nu se mai

teme de nimic. Abată-se asupra ei toți norii şi treacă peste ea tot oceanul! Ce-i mai pasă! E ca un burete îmbibat.

E o greşeală să-ți închipui că ai secat soarta şi că eşti la capătul celor ce pot să ți se întâmple. Totuşi, ea aşa credea.

Vai! Ce înseamnă destinele astea năpustite unele peste altele? Unde se duc? De ce sunt astfel?

Cel care ştie asta, vede tot întunericul.

E singur. Se numeşte Dumnezeu.

XII – Trândăvia domnului Bamatabois

Ca în toate oraşele mici, există şi la Montreuil-sur-mer o categorie de băieți tineri, care risipesc un venit de o mie cinci sute de livre în provincie, aşa cum semenii lor de la Paris mănâncă două sute de mii de franci pe an. Toți aceştia fac parte dintr-o mare specie neutră; neputincioşi, paraziți, buni de nimic, care au ceva pământ, nițică prostie, un pic de duh, care ar fi bădărani într-un salon şi se socotesc boieri la crâşmă şi care spun: „livezile mele, pădurile mele, țăranii mei"; fluieră actrițele ca să arate că sunt oameni de gust, caută gâlceavă ofițerilor din garnizoană ca să se arate războinici, vânează, fumează, cască, beau, miros a tutun, joacă biliard, se uită după călătorii care coboară din diligență, trăiesc la cafenea, cinează la han, au un câine care mănâncă oase sub masă şi o țiitoare care pune mâncarea pe masă. Se calicesc pentru o para, exagerează moda, admiră tragedia, disprețuiesc femeile, bat caldarâmul, copiază Londra prin Paris şi Parisul prin Pont-à-Mousson[293], se îndobitocesc cu vârsta, nu muncesc, nu sunt buni de nimic şi nici prea dăunători nu sunt.

Dacă domnul Felix Tholomyès ar fi rămas în provincie şi n-ar fi văzut niciodată Parisul, ar fi fost unul dintre aceştia.

Dacă ar fi ceva mai bogați s-ar spune că sunt filfizoni; dacă ar fi mai săraci, s-ar spune că sunt pierde-vară. Pe scurt, sunt oameni care nu fac nimic. Printre ei există unii plicticoşi, alții plictisiți, alții visători şi câțiva mucaliți.

Pe-atunci, un „elegant" era alcătuit dintr-un guler mare, dintr-o cravată, dintr-un ceas cu brelocuri[294], din trei veste puse una peste alta şi de diferite

culori; cea albastră şi cea roşie, pe dinăuntru; dintr-un surtuc măsliniu, strâns pe talie, cu coadă de morun, cu două rânduri de nasturi de argint înghesuiți unii într-alții până pe umăr, şi din pantaloni tot de culoare măslinie, dar mai deschisă, împodobiți cu cusătură cu un număr de cute, nehotărât, dar întotdeauna fără soț şi variind de la una la unsprezece, limită care nu era depăşită niciodată. Adăugați şi nişte ghete-pantofi cu potcoave mici la tocuri, un joben cu marginile înguste, părul zbârlit, un baston cât toate zilele şi o conversație înnobilată de calambururile lui Portier[295]. Pe deasupra: pinteni şi mustăți. Pe vremea aceea mustățile însemnau burghezie şi pintenii însemnau pieton.

Elegantul provincial purta pinteni mai lungi şi mustăți mai sălbatice.

Era vremea în care republicile din America de Sud se luptau cu regele Spaniei; pe când Bolivar se lupta cu Morillo[296]. Pălăriile cu boruri înguste erau regaliste şi se chemau *morillo*, iar liberalii purtau pălării cu boruri late, care se numeau *bolivare*.

La vreo opt sau zece luni după cele povestite în paginile de mai sus, în primele zile ale lui ianuarie 1823, într-o seară în care ninsese, unul dintre aceşti eleganți, unul dintre aceşti pierde-vară, un „conformist” pentru că purta un *morillo*, îmbrăcat călduros cu unul dintre acele paltoane care întregeau în anotimpurile reci costumul la modă, se distra să sâcâie o femeie care da târcoale prin fața ferestrei unei cafenele cu ofițeri, îmbrăcată în rochie de bal, foarte decoltată şi cu flori pe cap. Elegantul acesta fuma, fireşte, pentru că era la modă.

De câte ori femeia trecea prin fața lui, îi arunca, odată cu o gură de fum din trabuc, câte o necuviință pe care o socotea spirituală şi veselă, ca: „Ce urâtă eşti! Mai bine te-ai ascunde! Eşti ştirbă!” etc., etc. Pe domnul acesta îl chema Bamatabois. Femeia, împopoțonată şi tristă, care se ducea şi se întorcea prin zăpadă, nu-i răspundea, nici nu-l privea, şi-şi continua cu aceeaşi regularitate plimbarea, care din cinci în cinci minute o aducea din nou în fața batjocurilor, ca pe un soldat pedepsit care se întoarce mereu să-şi primească vergile. Această nepăsare îl jigni pe omul acela fără de rost şi, profitând de o clipă în care femeia se întorsese, se luă după ea, tiptil, şi, ținându-şi râsul, se aplecă, luă de pe caldarâm un pumn de zăpadă şi i-l vârî în spate, între umerii goi. Femeia dădu un răcnet, se întoarse, sări ca o panteră şi se azvârli asupra bărbatului, înfigându-i unghiile în obraz, cu cele mai groaznice cuvinte ce-ar putea ieşi din gura unui rândaş. Sudălmile acelea, scuipate cu un glas răguşit de băutură, ieşeau hâd dintr-o gură ştirbă.

Era Fantine.

La zgomotul ce se iscă, ofițerii ieşiră grămadă din cafenea, trecătorii se adunară şi se formă un cerc larg de oameni care râdeau, chicoteau şi aplaudau în jurul unui vârtej făcut din două ființe, dintre care deosebeau cu greu bărbatul de femeie. Bărbatul se zbătea, pălăria îi căzuse pe jos, iar femeia îl izbea cu picioarele şi cu pumnii, ciufulită, urlând, fără dinți şi fără păr, vânătă de mânie, groaznică.

Deodată, un om înalt ieşi din mulțime, o apucă pe femeie de rochia de mătase acoperită cu noroi şi-i spuse:

— Urmează-mă!

Femeia ridică fruntea: vocea ei mânioasă se stinse dintr-odată. Ochii îi erau sticloşi, din vânătă se făcuse palidă şi tremura de spaimă. Îl recunoscuse pe Javert.

Filfizonul profitase de întâmplare ca s-o şteargă.

XIII – Rezolvarea unor chestiuni de poliție municipală

Javert îi dădu la o parte pe cei din față, trecu printre ei şi porni întins spre biroul de poliție ce se afla dincolo de piață, târând-o cu dânsul pe nefericita femeie. Ea se lăsă dusă fără nicio împotrivire.

Niciunul, nici altul, nu scotea o vorbă.

Mulțimea de gură-cască, făcând mare haz, mergea în urma lor, întrecându-se în glume de prost gust. Neagra mizerie, prilej de obscenitate!

Ajungând la biroul polițienesc – o încăpere scundă, încălzită de o sobă şi păzită de un gardian, cu uşa prevăzută cu o fereastră zăbrelită, care da spre stradă – Javert intră împreună cu Fantine şi închise uşa după el, spre marea dezamăgire a spectatorilor, care se înălțau în vârful picioarelor şi-şi întindeau gâtul să vadă ce se petrece înăuntru. Curiozitatea este un fel de lăcomie şi a vedea înseamnă a devora.

Îndată ce intră, Fantine, nemişcată şi mută, căzu într-un colț al odăii, ghemuindu-se ca un câine speriat.

Sergentul de serviciu puse o lumânare aprinsă pe masă. Javert se aşeză, scoase din buzunar o coală de hârtie timbrată şi începu să scrie.

Femeile acestea sunt totdeauna lăsate de legiuirile noastre la bunul plac al poliției, care face cu ele ce vrea, le pedepseşte cum îi vine la socoteală şi dispune cum îi trăsneşte prin cap de cele două bunuri amărâte pe care ele le numesc meseria şi libertatea lor.

Javert sta nepăsător; pe fața lui aspră nu se citea niciun fel de emoție. Cu toate astea, era serios şi adânc preocupat. Trecea printr-una dintre acele clipe când îşi exercita fără control, dar cu toată grija unei conştiințe neînduplecate, temuta sa putere discreționară. Simțea acum că scăunelul de agent de poliție era un fotoliu prezidențial. Judeca. Judeca şi condamna. Îşi aduna toate gândurile ce se găseau în mintea lui, pentru a duce la bun sfârşit marea sa misiune. Cu cât examina mai de aproape fapta acestei fete, cu atât se simțea mai revoltat. Nu încăpea îndoială că asistase la săvârşirea unei crime. Văzuse acolo, în stradă, societatea, reprezentată, printr-un proprietar-alegător, batjocorită şi atacată de o făptură scoasă din rândurile oamenilor. O prostituată cutezase să atace un burghez. Şi el, Javert, fusese de față.

Continua să scrie în tăcere. Când isprăvi, iscăli, îndoi hârtia şi, dând-o gardianului, spuse:

— Ia trei oameni şi du-o pe fata asta la răcoare! Apoi, întorcându-se spre Fantine: Te-ai învârtit de şase luni.

Nefericita tresări:

— Şase luni! Şase luni de închisoare! strigă ea. Şase luni cu şapte gologani pe zi! Dar ce-o să se facă Cosette, fata mea… fata mea? Mai sunt datoare peste o sută de franci soților Thénardier, domnule inspector. Ştiți dumneavoastră asta?

Fantine se târî pe lespezile ude de noroiul cizmelor, fără să se ridice, împreunându-şi mâinile, mergând în genunchi.

— Domnule Javert, zise ea, fie-vă milă! Credeți-mă că n-am nicio vină! Dac-ați fi fost de față de la început, v-ați fi dat seama de asta. Vă jur că nu-s vinovată. Domnul acela, burghezul acela pe care nu-l cunosc, mi-a băgat zăpadă în spinare, sub rochie. Are cineva dreptul să ne vâre zăpadă în spinare când trecem pe drum liniştite, fără să ne legăm de nimeni? Asta m-a scos din sărite. Vedeți şi dumneavoastră că sunt puțin bolnavă. Şi-apoi, îmi spunea mereu vorbe urâte: „Eşti pocită!”… „Eşti ştirbă!…” Ştiu şi eu că sunt ştirbă. Eu nu făceam nimic, îmi spuneam: e un domn care se distrează. Îmi vedeam de drum şi nu-i spuneam nimic. La un moment dat, mi-a vârât zăpada. Domnule Javert, domnule inspector, nu e nimeni pe-aici care să fi văzut şi care să vă declare că tot ce spun este adevărat? Poate-am greşit că

m-am supărat. Ştiţi bine că-n prima clipă nu te poţi stăpâni: eşti cam iute. Şi pe urmă, spuneţi şi dumneavoastră: să ţi se vâre aşa, pe neaşteptate, un bulgăre de zăpadă în spinare… îmi pare rău că i-am stricat pălăria. De ce-a plecat? I-aş fi cerut iertare. O! Doamne! Ce mare lucru era dacă-i ceream iertare?… Iertaţi-mă de rândul ăsta, domnule Javert. Dumneavoastră nu ştiţi că-n închisoare nu se câştigă decât treizeci şi cinci de centime; nu-i vina stăpânirii, dar atât se câştigă. Gândiţi-vă că am de dat o sută de franci, şi dacă nu-i plătesc, au s-o arunce în stradă pe fetiţa mea. Doamne-Dumnezeule! Doar n-o pot ţine cu mine aici. E-aşa de groaznic ce fac! O! Cosette a mea, îngeraşul meu, ce-o să se facă ea? Puişorul meu drag!… Thénardierii sunt nişte hangii, nişte ţărani care nu ştiu multe. Lor le trebuie bani. Nu mă băgaţi la închisoare! E vorba şi de-o biată copilă pe care o azvârliţi în stradă, la voia întâmplării, în plină iarnă! Trebuie să vă fie milă, domnule Javert! Dac-ar fi mai mare şi-ar putea câştiga singură existenţa, dar aşa, la vârsta ei, nu poate face nimic. Şi, zău… nu-s o femeie rea. Nu din lene şi din lăcomie am ajuns în halul ăsta. Am băut şi eu din pricina necazurilor. Nu-mi place rachiul, dar te face să uiţi. Când eram şi eu mai mulţumită, dacă v-aţi fi uitat la dulapurile mele, aţi fi văzut că nu sunt o femeie uşuratică. Aveam rufărie, chiar multă rufărie… Fie-vă milă de mine, domnule Javert!…

Vorbea aşa, scuturată de sughiţuri, cu ochii înecaţi în lacrimi, cu pieptul gol, frângându-şi mâinile, tuşind sec şi scurt. Îngăimând cuvintele domol, sfârşită…

O durere mare este o rază dumnezeiască ce transfigurează pe cei ce suferă. În clipa aceea Fantine se făcuse iarăşi frumoasă. Din când în când se oprea şi săruta poala redingotei agentului. Ar fi înduioşat şi o inimă de piatră, nu însă una de lemn…

— Hai? zise Javert. Te-am ascultat destul. Ai isprăvit? Cară-te acum. Ai şase luni. Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape!

Din cuvintele acestea rostite solemn: „Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape!” ea înţelese că sentinţa a fost pronunţată. Se prăbuşi, îngăimând:

— Îndurare!

Javert îi întoarse spatele.

Jandarmii o apucară de braţ.

De câteva minute intrase acolo un om, fără ca cineva să fi băgat de seamă. Închise uşa, se aşezase cu spatele în dreptul ei şi auzise rugăminţile

deznădăjduite ale Fantinei.

În momentul în care jandarmii puseră mâna pe nefericita femeie, care nu voia să se ridice, el făcu un pas, ieşi din umbră şi zise:

— O clipă, vă rog!

Javert ridică ochii şi-l recunoscu pe domnul Madeleine: îşi scoase pălăria şi, salutând cu un fel de stângăcie înciudată, zise:

— Domnule primar…

Cuvintele „domnule primar” făcură asupra Fantinei un efect neaşteptat. Se ridică dintr-odată ca o nălucă ce iese din pământ, îl îmbrânci pe jandarm cu amândouă mâinile, merse drept la Madeleine, mai înainte de-a putea fi oprită, şi privindu-l țintă, cu o expresie rătăcită, strigă:

— A! Vasăzică tu eşti domnul primar?

Apoi izbucni în râs şi îl scuipă în obraz.

Domnul Madeleine se şterse liniştit pe obraz şi zise:

— Inspectore Javert, pune pe femeia asta în libertate!

O clipă, lui Javert i se păru că înnebuneşte. Simțea în momentul acela năpădindu-l, una după alta şi aproape toate laolaltă, emoțiile cele mai puternice pe care le încercase în viața lui. O femeie de stradă să-l scuipe în obraz pe primar, chiar în fața lui, era un lucru atât de monstruos, încât, în cele mai grozave închipuiri ale lui, ar fi socotit că e un sacrilegiu însuşi faptul de a crede aceasta. Pe de altă parte, în mintea lui făcea în chip nelămurit o apropiere hidoasă între ceea ce era femeia şi ce-ar putea fi acest primar, întrezărind astfel cu spaimă ceva cât se poate de simplu în acest atentat uluitor. Când îl mai văzu însă pe primar, pe magistrat, ştergându-şi liniştit obrazul şi spunând: „Pune-o pe femeia asta în libertate!” simți că-i vine amețeală, că-i piere glasul, că nu se mai poate gândi la nimic, că nu mai era în stare să se mire de nimic; rămase încremenit.

Cuvintele primarului nu avură un efect mai puțin ciudat asupra Fantinei. Ea îşi ridică brațul gol şi se agăță de cârligul sobei, întocmai ca cineva care ar fi gata să cadă. Privi în jurul ei, şi începu să vorbească în şoaptă, ca şi cum ar fi vorbit singură:

— În libertate!… Să mă lase să plec? Şi să nu stau şase luni la închisoare? Cine-a spus asta? Nu se poate să fi rostit cineva cuvintele astea. Pesemne n-am auzit eu bine. E cu neputință să le fi rostit ticălosul de primar. Domnule Javert, domnule dragă, ați spus dumneavoastră să fiu pusă în libertate? Ei bine, am să vă spun adevărul şi-apoi o să mă lăsați să plec, nu-i aşa? Bestia asta de primar, hodorogul ăsta ticălos, e pricina tuturor

necazurilor mele. Închipuiți-vă, domnule Javert, că m-a dat afară din pricina unor nepricopsite care umblau cu tot felul de vorbe prin atelier. Nu-i îngrozitor? Să dai afară e biată fată care-şi vede cinstit de munca ei? De-atunci n-am mai avut cu ce trăi şi de-aici mi se trage toată nenorocirea. Mai înainte de orice, domnii de la poliție ar trebui să facă e îmbunătățire, adică să-i împiedice pe antreprenorii muncilor din închisori de-a se purta rău cu oamenii săraci. Uite, să vă spun despre ce e vorba. Să zicem că câştigi şaizeci de centime pe zi cosând cămăşi, şi pe urmă prețul scade la patruzeci şi cinci de centime şi nu mai ai cu ce trăi. Trebuie să te apuci de orice. Eu, de pildă, o aveam pe Cosette şi am fost silită să ajung o stricată. Ați priceput acum că păcătosul ăsta de primar e vinovat de tot ce mi s-a întâmplat. Pe urmă, am călcat în picioare pălăria burghezului aceluia în fața cafenelei ofițerilor. El, însă mi-a prăpădit toată rochia cu bulgărele lui de zăpadă. Noi, astea, nu avem decât o singură rochie de mătase pentru seara. Vedeți, domnule Javert, eu n-am făcut rău dinadins, credeți-mă, şi cu toate astea văd peste tot femei mult mai rele decât mine, care sunt foarte fericite. Nu-i aşa, domnule Javert, că dumneavoastră ați dat ordin să fiu pusă în libertate? Luați informații, stați de vorbă cu proprietarul, că tocmai trebuie să-i plătesc chiria. O să aflați că sunt o femeie de treabă. Vai de mine! Vă rog să mă iertați! Am pus mâna, fără să bag de seamă, pe mânerul sobei şi-a început să iasă fum.

Domnul Madeleine o asculta cu multă luare-aminte. În vreme ce Fantine vorbea, el vârî mâna în buzunarul hainei, scoase punga şi o deschise. Era goală. O băgă din nou în buzunar şi se adresă Fantinei:

— Cât ai spus că eşti datoare?

Fantine, care nu se uita decât la Javert, se întoarse spre el:

— Am vorbit eu cu tine? Apoi adresându-se jandarmilor: Spuneți şi voi, ați văzut cum l-am scuipat în obraz? O! primar nemernic, ai venit aici ca să mă sperii, dar mie nu mi-e frică de tine. Nu mă tem decât de domnul Javert. Nu mă tem decât de bunul domn Javert! Şi, vorbind aşa, se întoarse din nou spre inspector: Vedeți, domnule inspector, trebuie să fiți drept. Îmi dau seama că sunteți un om drept, domnule inspector. La urma urmei, e foarte simplu: unul se joacă băgând o mână de zăpadă în rochia unei femei şi ofițerii fac haz; e foarte firesc ca lumea să se distreze cu ceva şi noi d-asta suntem acolo! Şi, iată că veniți dumneavoastră, sunteți silit să faceți nițică ordine; puneți mâna pe femeia vinovată, dar, gândiți-vă puțin şi, fiindcă sunteți un om bun, îmi dați drumul. Şi asta pentru fetița mea, pentru că,

stând şase luni la închisoare, n-aş mai avea cu ce s-o hrănesc. „Dar să nu te mai prind pe-aici, păcătoaso!…” O! n-o să mă mai prindeți, domnule Javert. Poate să mi se facă de-aici înainte orice, nici n-o să mă clintesc din loc. Astăzi, însă, vedeți dumneavoastră, am făcut gălăgie pentru că nu mă aşteptam deloc la bulgărele ăla de zăpadă: şi-apoi, v-am mai spus că nu mă prea simt bine, tuşesc, am aici în piept un fel de greutate care mă arde; şi doctorul mi-a spus să mă îngrijesc. Uite-aici, puneți mâna, nu vă fie frică!

Nu mai plângea, glasul ei era mângâietor; apăsa pe sânul ei alb şi delicat mâna vânjoasă şi aspră a lui Javert şi se uita la el surâzătoare.

Tresărind, începu să-şi potrivească rochia răvăşită, lăsând în jos poalele care se ridicaseră până aproape de genunchi când se târâse pe jos; se îndreptă apoi spre uşă, adresându-se cu jumătate de glas jandarmilor şi făcându-le din cap un semn prietenesc:

— Băieți, domnul inspector a spus să-mi dați drumul. Am plecat!

Puse mâna pe clanță. Încă un pas şi ar fi ajuns în stradă.

Până-n momentul acela, Javert rămăsese în picioare, nemişcat, cu ochii în pământ, stând în mijlocul acestei scene ca o statuie luată de la locul ei şi care aşteaptă să fie aşezată undeva.

Zgomotul clanței îl scoase din toropeală. Înălță capul, cu o expresie de autoritate supremă, expresie cu atât mai înfricoşătoare cu cât puterea se găseşte mai jos, fioroasă la fiară, cumplită la omul de rând.

— Sergent! strigă el. Nu vezi că târâtura asta vrea să plece? Cine v-a spus să-i dați drumul?

— Eu, zise Madeleine.

La auzul glasului lui Javert, Fantine se înfioră şi dădu drumul clanței, aşa cum un hoț ar fi azvârlit lucrul furat. Când îl auzi vorbind pe Madeleine, se întoarse şi, din clipa aceea, fără să scoată o vorbă, fără să mai răsufle, se uită când la Madeleine, când la Javert, după cum vorbea unul sau altul.

Se vedea bine că Javert trebuie să fi fost – cum se spune – „scos din sărite”, ca să-şi îngăduie să se răstească la sergent, după ce primarul îl poftise s-o pună pe Fantine în libertate. Uitase oare că se afla şi primarul de față? Sfârşise prin a-şi mărturisi sie însuşi că e cu neputință ca o „autoritate” să fi dat un asemenea ordin şi că, mai degrabă, domnul primar a spus una şi-a înțeles alta? Sau, poate, în fața atâtor enormități, al căror martor fusese timp de două ceasuri, îşi spunea că se cuvine să revină la hotărârile tari, că e nevoie ca cel mic să devină mare, agentul să se transforme în magistrat,

polițistul să devină judecător şi că, în această situație extraordinară, ordinea, legea, morala, guvernul, întreaga societate, se întrupau în el, în Javert?

Totuşi, când domnul Madeleine rosti acel „eu”, inspectorul de poliție Javert se întoarse spre el, galben la față, înghețat, cu buzele vinete, cu privirea deznădăjduită, cu trupul scuturat de un tremur uşor şi, lucru nemaipomenit, cu ochii în pământ, dar cu glas hotărât, spuse:

— Domnule primar, asta nu se poate!

— Cum? zise Madeleine.

— Păcătoasa asta a insultat un burghez.

— Inspectore Javert, zise domnul Madeleine cu glas împăciuitor şi liniştit, ascultă! Eşti un om cumsecade şi nu mă sfiesc să stau de vorbă cu dumneata. Iată care-i adevărul. Treceam prin piață în momentul când ai ridicat-o pe femeia asta; mai fuseseră şi alții de față; am cules informații şi ştiu totul. Burghezul e de vină şi el e acela care, pe bună dreptate, ar fi trebuit să fie arestat.

Javert ripostă:

— Mizerabila asta l-a insultat pe domnul primar.

— Asta mă priveşte pe mine! spuse domnul Madeleine. Şi cred că ofensa este numai a mea. Pot să fac ce vreau cu ea.

— Să mă ierte domnul primar. Injuria nu este a dumnealui, este a justiției.

— Inspectore Javert, răspunse domnul Madeleine, cea dintâi justiție e conştiința. Am auzit-o pe femeie şi ştiu ce fac.

— Iar eu, domnule primar, nu mai înțeleg nimic.

— Atunci, mărgineşte-te să te supui.

— Nu mă supun decât în fața datoriei mele. Şi datoria mea îmi porunceşte ca femeia asta să facă şase luni de închisoare.

Domnul Madeleine răspunse liniştit:

— Ascultă-mă pe mine, n-o să facă nicio zi!

Auzind aceste cuvinte hotărâte, Javert cuteză să-l privească pe primar drept în ochi, vorbindu-i totuşi pe un ton cât se poate de respectuos:

— Sunt foarte mâhnit că trebuie să mă opun domnului primar. E pentru prima dată în viața mea. Îmi îngădui, însă, să-i atrag atențiunea că sunt în cadrul atribuțiunilor mele. Mă mărginesc, fiindcă aşa vrea domnul primar, numai la cazul burghezului. Eram acolo. Ea s-a năpustit asupra domnului Bamatabois, alegător şi proprietarul casei aceleia frumoase, cu balcon, din colțul străzii, o casă cu trei etaje, toată din piatră. În sfârşit, sunt fel de fel

de lucruri pe lumea asta. Orice-ați spune, domnule primar asta e de competența poliției de stradă, şi mă priveşte pe mine; aşa că Fantine rămâne arestată.

Domnul Madeleine îşi încrucişă atunci brațele şi spuse cu un glas aspru, pe care nimeni nu-l mai auzise în oraş:

— Cazul despre care vorbiți e un caz de poliție municipală şi, conform articolelor 9, 11, 15 şi 66 din Codul de procedură penală, este de competența mea. Ordon, deci, ca femeia să fie pusă în libertate.

Javert făcu o ultimă încercare:

— Dar, domnule primar…

— Vă atrag atențiunea asupra dispozițiunilor articolului 81 al legii din 13 decembrie 1799 cu privire la detențiunea arbitrară.

— Dați-mi voie, domnule primar…

— Niciun cuvânt!

— Cu toate astea…

— Afară! zise domnul Madeleine.

Javert primi lovitura drept în față, cu pieptul înainte, întocmai ca un soldat în toiul luptei. Îl salută pe primar până la pământ şi plecă.

Fantine se dădu la o parte din dreptul uşii şi-l privi uluită trecând pe lângă ea. Era totuşi şi ea în prada unei tulburări ciudate. Văzuse cum două puteri potrivnice aproape că se încăieraseră pentru ea. Văzuse luându-se la harță în fața ei doi bărbați care țineau în mâinile lor libertatea ei, viața ei, sufletul ei şi copilul ei. Unul dintre ei o arunca în întuneric, celălalt o scotea la lumină. În lupta asta, întrezărită prin negura spaimei, cei doi oameni îi apăruseră ca doi uriaşi: unul vorbea ca un diavol, celălalt ca un înger salvator. Îngerul îl biruise pe diavol şi, ceea ce o înfioră din cap până-n picioare, era faptul că îngerul, eliberatorul, era tocmai omul pe care-l ura, primarul, pe care-l socotise totdeauna cauza tuturor nenorocirilor ei; era Madeleine! Şi el o scăpase chiar în clipa în care ea-l insultase atât de grozav. Să se fi înşelat oare? Era prin urmare nevoită să-şi schimbe cu totul sufletul? Nu-şi putea da seama. Tremura toată. Asculta, răscolită în toată ființa ei, privea buimăcită şi, la fiecare vorbă rostită de domnul Madeleine, simțea topindu-se, prăbuşindu-se într-însa toate groaznicele întunecimi ale urii, născându-se în inima ei un simțământ cald şi binefăcător, care nu era altceva decât bucurie, încredere, iubire.

După plecarea lui Javert, domnul Madeleine se întoarse spre ea şi-i spuse potolit, silindu-se să vorbească ca un om în toată firea, care nu vrea să

plângă:

— Am auzit ce-ai spus. Nu ştiam nimic din tot ce-ai povestit. Cred şi simt că este adevărat. Nu ştiam nici măcar c-ai plecat din atelierele mele. De ce n-ai venit la mine să-mi spui? Uite: o să-ți plătesc datoriile, o să-ți aduc fata aici, sau ai să te poți duce să ți-o iei. Rămâi oriunde vrei: fie aici, fie la Paris, fie altundeva… Voi avea grijă de copil şi de dumneata. Şi dacă vrei, n-ai să mai munceşti. Îți voi da tot ce-ți trebuie. Când vei fi fericită, vei deveni iarăşi o femeie, cinstită. Ascultă-mă pe mine, ți-o spun de pe acum: dacă tot ce-ai spus e adevărat – şi nu mă îndoiesc că este aşa – să ştii că în fața lui Dumnezeu n-ai încetat nicio clipă să fii virtuoasă şi sfântă. O, biata femeie!

Era mai mult decât putea îndura sărmana Fantine. S-o aibă pe Cosette lângă ea! Să isprăvească odată cu viața netrebnică pe care-o ducea! Să trăiască liberă, îndestulată, fericită, cinstită, împreună cu Cosette! Asta însemna să vadă înflorind pe neaşteptate în mijlocul mizeriei toate frumusețile paradisului. Se uita năucită la omul care-i vorbea şi nu putu scoate decât două-trei suspine: „O! O! O!…” Picioarele i se înmuiară, căzu în genunchi în fața domnului Madeleine, care, mai-nainte de a o putea opri. Simți că femeia i-a luat mâna şi i-a sărutat-o.

Apoi Fantine leşină.

Cartea a şasea:

JAVERT

I – Începutul odihnei

Domnul Madeleine o transportă pe Fantine la infirmeria pe care o avea în propria lui casă. O dădu în seama surorilor, care o aşezară în pat. Începuse să aibă febră mare. Aiură şi vorbi tare mai toată noaptea. În cele din urmă adormi.

A doua zi, pe la amiază, Fantine se trezi şi auzi lângă patul ei o răsuflare. Dădu perdeaua la o parte şi îl văzu pe domnul Madeleine în picioare, uitându-se la ceva, deasupra capului ei. Avea o privire plină de milă, de îngrijorare, şi se ruga.

Urmărindu-i privirea, văzu că se uită la un crucifix ţintuit în perete.

Domnul Madeleine fu cu totul altul în ochii Fantinei. Îi părea învăluit în lumină. Era ca adâncit în rugăciune, îl privi îndelung, fără a îndrăzni să-l tulbure. În cele din urma, îi spuse cu sfială:

— Ce faceţi acolo?

Domnul Madeleine se afla acolo de un ceas. Aştepta ca Fantine să se trezească. Îi luă mâna, îi pipăi pulsul şi zise:

— Cum te mai simţi?

— Bine! Am dormit, răspunse ea. Mi se pare că mi-e mai bine. N-o să am nimic.

Răspunzându-i întrebării de mai-nainte, ca şi cum abia acum o auzise, el spuse:

— Mă rugam martirului de-acolo!

Şi adăugă în gând „Pentru martira de-aici!”…

În timpul nopţii şi al dimineţii domnul Madeleine culesese informaţii. Acum ştia totul. Cunoştea povestea Fantinei în toate amănuntele ei

sfâşietoare. Urmă:

— Ai suferit mult, biată mamă! Dar nu te plânge, ai dobândit partea celor aleşi. În felul ăsta oamenii pot deveni îngeri. Nu-s ei de vină. Aşa sunt ei făcuți. Iadul din care te-ai smuls este prima treaptă a dumnezeirii. Trebuia să treci prin toate astea.

Oftă din adânc. Ea îi zâmbi cu zâmbetul unui copil căruia îi lipsesc dinții.

În aceeaşi noaptea Javert scrise o scrisoare, pe care o puse a doua zi la oficiul poştal din Montreuil-sur-mer.

Era adresată „*Domnului Chabouillet, secretarul domnului prefect de poliție din Paris*”.

Deoarece întâmplarea de la comisariat făcuse vâlvă, dirigintele oficiului şi alte persoane care văzură scrisoarea, recunoscând scrisul lui Javert, îşi închipuiră că-şi trimisese demisia.

Domnul Madeleine se grăbi să scrie familiei Thénardier. Fantine le datora o sută douăzeci de franci. El le trimise trei sute de franci, spunându-le să se socotească plătiți cu această sumă şi s-o aducă numaidecât pe Cosette la Montreuil-sur-mer, unde era chemată de maică-sa care era bolnavă.

Faptul acesta îl ului pe Thénardier.

— Ei, drăcia dracului! îi spuse nevesti-si. Să nu ne scape fata din mână! Păsărica asta o să fie pentru noi o vacă de muls. Aşa cred eu. S-o fi amorezat vreun nătărău de mă-sa.

Trimise drept răspuns o socoteală foarte bine ticluită, care se ridica la peste cinci sute de franci. În socoteala asta intrau două note de plată de peste trei sute de franci, care nu puteau fi puse la îndoială: una a unui medic, alta a unui farmacist. Fuseseră plătite pentru Éponine şi Azelma, care zăcuseră mult timp bolnave. Cosette, precum am spus, nu fusese deloc bolnavă. Era o simplă substituire de nume. Thénardier menționa la sfârşitul socotelii:

„*Am primit un avans de trei sute de franci*”.

Domnul Madeleine expedie numaidecât alți trei sute de franci, adăugând:

„*Aduceți-o cât mai grabnic pe Cosette!*”

— Pe toți sfinții! spuse Thénardier. Să nu ne scape fata din mână!

Fantine nu se îndrepta deloc. Continua să stea la infirmerie.

La început surorile o primiră şi o îngrijiră, pe „această stricată” cu oarecare dezgust. Cine a văzut basoreliefurile din Reims, îşi aduce aminte

de disprețul cu care fecioarele înțelepte se uită la feciorele rătăcite. Anticul dispreț al vestalelor pentru femeile necinstite este unul dintre cele mai profunde instincte ale demnității feminine, şi surorile îl încercaseră cu îndoita putere pe care o dă religia. În câteva zile, însă, Fantine le dezarmase. Avea tot felul de cuvinte umile şi blânde, iar faptul că era mamă, înduioşa. Într-o zi surorile o auziră vorbind tot timpul febrei:

— Am fost o păcătoasă; dar dacă fata va fi lângă mine, înseamnă că Dumnezeu m-a iertat! Atâta timp cât am fost în păcat, n-aş fi voit să am fata la mine, n-aş fi putut îndura privirea ei tristă şi mirată. Şi totuşi, pentru ea păcătuiam, şi de aceea Dumnezeu mă iartă. Voi simți binecuvântarea lui când Cosette va fi aici. Mă voi uita mereu în ochii ei nevinovați, şi nevinovăția ei o să-mi facă bine. Ea nu ştie nimic. E un înger!… La vârsta asta nu i-au căzut încă aripile!

Domnul Madeleine venea s-o vadă de două ori pe zi; de fiecare dată, ea îl întreba:

— Am s-o văd oare curând pe Cosette?

Îi răspundea:

— Poate mâine dimineață! O aştept să sosească dintr-un moment într-altul.

Şi chipul palid al mamei se lumina.

— O! spunea ea. Ce fericită voi fi!

Spuneam mai sus că ea nu se îndrepta. Dimpotrivă, starea ei părea că se înrăutățeşte de la o săptămână la alta. Bulgărele de zăpadă lipit direct de piele, între umeri, provocase încetarea subită a transpirației, astfel încât boala care mocnea în ea de mai mulți ani izbucni cu violență. Pe vremea aceea începuseră să fie aplicate, pentru studierea şi tratamentul bolilor de piept, frumoasele metode ale lui Laënnec[297]. Medicul o examină pe Fantine şi dădu din cap. Domnul Madeleine îl întrebă:

— Ei, ce spuneți?

— Nu cumva are un copil pe care ar vrea să-l vadă? zise medicul.

— Ba da!

— Atunci, grăbiți-vă să-l aduceți.

Domnul Madeleine tresări.

Fantine îl întrebă:

— Ce-a spus doctorul?

— A spus să-ți aducem copilul cât mai repede şi-o să te faci sănătoasă.

— O! făcu ea. Are dreptate! Dar ce-o fi cu Thénardierii ăştia de mi-o țin atâta pe Cosette? O s-o am lângă mine şi o să fiu iar fericită.

Thénardier nu dădea totuşi copila din mână, invocând tot felul de motive. Ba că fata era cam bolnavă şi nu putea porni în toiul iernii la drum; ba că mai rămăseseră nişte datorii mărunte prin partea locului şi-acum tocmai aduna facturile, etc., etc.

— O să trimit pe cineva după Cosette, şi dacă va fi nevoie o să mă duc chiar eu, zise Madeleine.

Scrise apoi, aşa cum îi dictă Fantine, următoarea scrisoare, pe care o iscăli ea:

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823
Domnule Thénardier,
O veți încredința pe Cosette aducătorului prezentei.
Veți fi plătit până la ultimul ban.
Am onoarea să vă salut cu toată stima.
Fantine.

Între timp, se petrecu un fapt foarte grav. Zadarnic cioplim cum putem mai bine blocul de piatră misterios din care e făcută viața noastră. Vâna neagră a destinului, ascunsă în el, iese mereu la iveală.

II – Cum poate Jean să ajungă Champ

Într-o dimineață, domnul Madeleine se afla în cabinet, unde rezolva câteva lucrări urgente ale primăriei, în vederea plecării sale la Montfermeil, când fu anunțat că inspectorul de poliție Javert doreşte să-i vorbească. La auzul acestui nume, domnul Madeleine simți, fără voia lui, că lucrul îi este foarte neplăcut. De când cu întâmplarea de la comisariat, Javert îl ocolise mai mult decât oricând, iar domnul Madeleine nu-l mai văzuse deloc.

— Să poftească! zise el.

Javert intră.

Domnul Madeleine rămăsese lângă sobă, cu tocul în mână, cu capul într-un dosar pe care-l răsfoia luând note şi care conținea procesele-verbale de

contravenție ale serviciului de salubritate. Nu luă deloc seama la Javert. Se gândea fără voie la biata Fantine şi-i venea mai la îndemână să se poarte rece.

Javert îl salută respectuos pe domnul primar, care continua să stea cu spatele. Domnul primar nu se uită la el şi-şi văzu mai departe de treabă.

Javert înaintă câțiva paşi şi se opri, fără să scoată un cuvânt.

Cineva care ar fi cunoscut firea lui Javert şi care l-ar fi studiat mai demult pe acest sălbatic pus în slujba civilizației, amestec ciudat de roman şi de spartan, de călugăr, şi de soldat, acest spion incapabil să rostească un neadevăr, acest copoi candid, un fizionomist care i-ar fi cunoscut vechea şi tainica aversiune pentru domnul Madeleine, conflictul cu primarul din pricina Fantinei, şi-ar fi spus examinându-l pe Javert în momentul acela: „Ce s-o fi petrecut oare?” Pentru cine însă cunoştea bine această conştiință dreaptă, limpede, sinceră, aspră şi sălbatică, era vădit că Javert se afla în prada unei mari frământări lăuntrice. Nu putea avea nimic în suflet, care să nu i se oglindească şi pe față. Ca orice om iute la mânie, era supus schimbărilor neaşteptate. Niciodată înfățişarea lui nu fusese mai ciudată şi mai surprinzătoare. Intrând, se înclinase în fața lui Madeleine, cu o privire în care nu se putea citi nici duşmănie, nici furie, nici neîncredere. Se oprise la câțiva paşi de fotoliul primarului; iar acum sta drept, într-o atitudine aproape militărească, cu asprimea naivă şi rece a unui om care n-a fost niciodată blând, ci totdeauna răbdător. Aştepta acolo – fără să scoată un cuvânt, fără să facă vreo mişcare, într-o adevărată smerenie, într-o adâncă resemnare – ca domnul primar să binevoiască să se întoarcă spre el. Liniştit, serios, cu pălăria în mână, cu ochii în pământ, cu înfățişarea unui soldat în fața superiorului sau a unui vinovat în fața judecătorului. Toate amintirile şi toate sentimentele de care l-ai fi putut crede însuflețit dispăruseră. Pe chipul lui de nepătruns, ca de piatră, nu mai rămăseseră decât urmele unei tristeți întunecate. Toată făptura lui nu exprima decât umilință, hotărâre şi un fel de copleşeală stăpânită.

În cele din urmă, domnul primar lăsă condeiul din mână şi se întoarse.

— Ei. Bine! Ce e? Ce s-a întâmplat, Javert?

O clipă, Javert rămase tăcut, ca şi cum s-ar fi recules, apoi rosti cu un fel de solemnitate tristă, dar nu lipsită de firesc:

— Domnule primar, s-a săvârşit un fapt condamnabil.

— Ce anume?

— Un slujbaş inferior s-a abătut în chipul cel mai grav de la respectul datorat unui magistrat. Am socotit că sunt obligat să vă aduc acest lucru la cunoştinţă.

— Cine-i slujbaşul?

— Eu! zise Javert.

— Dumneata?

— Da, eu!

— Şi cine-i magistratul care s-ar putea plânge de el?

— Dumneavoastră, domnule primar.

Domnul Madeleine se ridică de pe scaun.

Javert urmă cu acelaşi aer sever şi mereu cu ochii în pământ:

— Domnule primar, am venit să vă rog să binevoiţi a interveni pe lângă autorităţile superioare să fiu destituit.

Domnul Madeleine, uimit, încercă să deschidă gura. Dar Javert îl întrerupse:

— Aţi putea spune că n-am decât să-mi dau demisia. Dar asta nu e de ajuns. A-mi da demisia e un lucru onorabil. Eu însă am greşit şi deci se cuvine să-mi primesc pedeapsa. Trebuie să fiu dat afară! După o scurtă pauză adăugă: Domnule primar, mai deunăzi aţi fost aspru cu mine, pe nedrept. Fiţi şi de data asta aspru, dar pe bună dreptate!

— Şi de ce, mă rog? strigă domnul Madeleine. Ce tot îndrugi acolo? Ce înseamnă asta? Cu ce te-ai făcut vinovat faţă de mine? Ce mi-ai făcut? Cu ce mi-ai greşit? Te învinovăţeşti mereu… Vrei să fii înlocuit…

— Nu! Dat afară! zise Javert.

— Dat afară? Fie! Prea bine! Dar tot nu înţeleg de ce.

— Veţi înţelege numaidecât, domnule primar. Javert oftă adânc şi răspunse cu aceeaşi răceală şi cu aceeaşi tristeţe: Domnule primar, acum şase săptămâni, în urma întâmplării cu femeia aceea, m-am înfuriat şi v-am denunţat.

— M-ai denunţat?

— Da! Prefecturii poliţiei din Paris.

Domnul Madeleine, care nu râdea mai des decât Javert, începu să râdă:

— Ca primar care a încălcat drepturile poliţiei?

— Nu! Ca fost ocnaş!

Primarul îngălbeni.

Javert, cu ochii mereu în pământ, continuă:

— Aşa am crezut eu. Aveam de multă vreme anumite bănuieli. Asemănarea, informațiile pe care le-ați cerut de la Faverolles, puterea dumneavoastră neobişnuită, întâmplarea cu bătrânul Fauchelevent, dibăcia cu cate trageți la țintă, faptul că vă târâți puțin piciorul, şi câte şi mai câte… Prostii… Fapt e că vă luasem drept un oarecare Jean Valjean.

— Un oarecare… cum zici că-i spune?

— Jean Valjean. Un ocnaş pe care l-am întâlnit acum douăzeci de ani, pe când eram ajutor de paznic la Toulon. Ieşind din ocnă, Jean Valjean ăsta jefuise, se pare, pe un episcop, apoi a săvârşit un alt furt, făcând uz de armă, la drumul mare, atacând un copilaş. De mai bine de opt ani i s-a pierdut urma, nu se ştie cum a dispărut şi e urmărit de poliție. Ei bine, mi-am închipuit că… În sfârşit, am făcut-o! Împins de furie, v-am denunțat prefecturii.

Domnul Madeleine, care de câteva clipe luase din nou dosarul în mână, întrebă cu un ton de nepăsare desăvârşită:

— Şi ce ți s-a răspuns?

— Că sunt nebun.

— Ş-apoi?

— Aveau dreptate.

— Bine că recunoşti.

— Nici nu puteam altfel, fiindcă adevăratul Jean Valjean a fost prins.

Domnul Madeleine scăpă din mână hârtia pe care o citea, ridică fruntea şi, privindu-l pe Javert drept în ochi, exclamă cu un accent care nu se poate reda:

— A!

Javert urmă:

— Iată cum stau lucrurile, domnule primar. Se pare că în regiunea Ailly-le-Haut-Clocher trăia un bătrânel căruia i se spunea moş Champmathieu. Era un prăpădit. Nimeni nu-l băga în seamă. Nu ştii niciodată din ce trăiesc oamenii ăştia. Nu de multă vreme, toamna trecută, moş Champmathieu a fost arestat pentru un furt de mere, săvârşit la… dar nu interesează unde. Un furt cu escaladare, cu crăci rupte… Şi mi l-au arestat pe individ. Mai avea încă în mână crăcile rupte. Acum e la răcoare, secătura! Până aici nimic mai mult decât o simplă afacere corecțională. Dar să vedeți ce înseamnă norocul, închisoarea fiind în stare proastă, judecătorul de instrucție a găsit cu cale să dispună transferarea lui Champmathieu la închisoarea din Arras. În această închisoare se afla un oarecare Brevet, fost ocnaş, deținut pentru

nu ştiu ce vină şi care, purtându-se bine, fusese făcut şef de dormitor. Ei bine, domnule primar, abia a pus piciorul acolo Champmathieu, şi Brevet a strigat; „Nu zău! Dar eu îl cunosc pe ăsta! E un fost ocnaş! Ia uită-te încoace, nene! Eşti Jean Valjean!” „Jean Valjean? Care Jean Valjean?” face Champmathieu pe miratul. „Nu face pe prostul! zice Brevet. Eşti Jean Valjean! Ai fost la ocnă la Toulon acum douăzeci de ani. Eram împreună!” Champmathieu a tăgăduit cu încăpățânare, cum era de prevăzut. Se fac noi cercetări, se răscoleşte tot trecutul şi iată ce se află: acum treizeci de ani, Champmathieu a fost grădinar în mai multe locuri şi mai cu seamă la Faverolles, unde i s-a pierdut urma. După câtăva vreme a fost văzut din nou în Auvergne, apoi la Paris, unde pretinde că ar fi fost rotar şi o fată de-a lui a fost spălătoreasă; dar lucrul acesta nu s-a putut dovedi. În cele din urmă, a ajuns în ținutul ăsta. Mai înainte însă de-a fi fost în puşcărie pentru furt calificat, ce fusese Jean Valjean? Grădinar. Unde? La Faverolles. Şi încă ceva: numele de botez al lui Valjean era Jean, iar mamă-sa se numea, după numele de familie, Mathieu. E deci foarte firesc să presupunem că, ieşind din închisoare, a luat numele mamei ca să nu fie recunoscut şi a început să-şi spună Jean Mathieu. Plecă în Auvergne. *Jean* se rosteşte aici *Şan* (*Chan*). I se spune deci acum *Chan Mathieu*. Omul nostru n-are de ce să se opună şi iată-l transformat în Champmathieu. Mă puteți urmări, nu-i aşa? Se cer informații la Faverolles. Familia lui Jean Valjean a dispărut demult. Nu se mai ştie nimic despre ea. Ştiți şi dumneavoastră că între oameni de teapa asta se petrec adesea asemenea dispariții. Îi cauți şi nu le mai dai de urmă. Oamenii ăştia sunt ca noroiul, sau ca pulberea. Şi-apoi, cum povestea asta, începe acum treizeci de ani, nu mai e nimeni la Faverolles care să-l fi recunoscut pe Jean Valjean. Se fac cercetări la Toulon. În afară de Brevet, numai doi ocnaşi l-au mai cunoscut pe Jean Valjean. Cochepaille şi Chenildieu, amândoi osândiți pe viață. Au fost scoşi din închisoare pentru a fi confruntați cu aşa-zisul Champmathieu. N-au avut nici cea mai mică îndoială. Ei, ca şi Brevet, l-au recunoscut pe Jean Valjean. Are aceeaşi vârstă, cincizeci şi patru de ani, aceeaşi înălțime, aceeaşi înfățişare. În sfârşit, omul nostru. Tocmai atunci trimiteam eu denunțul la Prefectura din Paris. Mi s-a răspuns că nu sunt în toate mințile şi că Jean Valjean se află la Arras în mâinile justiției. Vă închipuiți mirare mea, eu care credeam că l-am prins aci pe Jean Valjean! I-am scris domnului judecător de instrucție, care m-a chemat şi m-a pus în fața lui Champmathieu…

— Şi? întrerupse domnul Madeleine.

Javert răspunse neclintit şi mâhnit:

— Domnule primar, întâi de toate adevărul! Îmi pare rău. Dar omul ăsta e Jean Valjean şi nu altul… L-am recunoscut şi eu.

Domnul Madeleine zise cu glas scăzut:

— Eşti sigur?

Javert începu să râdă, cu acel râs dureros pe care-l dă o convingere nestrămutată:

— Nici că se poate mai sigur! O clipă rămase pe gânduri şi, luând distrat între degete praful de uscat cerneala din tăviță, adăugă: Şi acum, după ce l-am văzut pe adevăratul Jean Valjean, nu-mi pot da seama cum am putut crede altceva. Vă cer iertare domnule primar.

Adresând aceste cuvinte cu un ton rugător şi grav celui ce-l umilise cu şase săptămâni mai-nainte la comisariat şi-i spusese să iasă afară, Javert, omul ăsta atât de trufaş, era fără să vrea simplu şi demn. La această rugăminte, domnul Madeleine răspunse printr-o întrebare bruscă:

— Şi ce spune omul acela?

— O, domnule primar! Urâtă afacere! Dacă într-adevăr e Jean Valjean, atunci e în recidivă. Escaladarea unui zid, ruperea unor crăci, furtul câtorva mere, săvârşite de un copil, sunt un fleac; când le face însă un om în toată firea, sunt un delict; iar făcute de un ocnaş, sunt o crimă. Furt cu escaladare. Aici nu mai e vorba de poliție, ci de curtea cu juri. Nu mai faci câteva zile de închisoare, ci ocnă pe viață. Şi pe urmă; mai e şi întâmplarea cu băiețaşul acela, care nu-i încă lămurită. Nu-i aşa c-o să fie un proces interesant? Da, dar pentru oricine, afară de Jean Valjean. Asta-i un mare prefăcut. Îl recunosc şi după asta. Altul ar simți că e încolțit; s-ar zbate, ar striga, ar simți că oala dă în foc, ar tăgădui că este Jean Valjean. Şi aşa mai departe. Asta se face că nu înțelege şi spune mereu: „Eu sunt Champmathieu. Atâta ştiu!” Face pe miratul, face pe tâmpitul şi i se pare că-i mai bine aşa. O, e un mare şmecher ticălosul ăsta! Dar n-are a face. Există toate dovezile. A fost recunoscut de patru persoane şi ticălosul ăsta bătrân va înfunda puşcăria. Cazul a fost trimis la curtea cu juri din Arras. Plec să depun şi eu ca martor. Am fost citat.

Domnul Madeleine se aşezase din nou la birou şi luând iarăşi dosarul în mână, îl răsfoia liniştit. Citea şi scria pe rând, ca un om preocupat. Se întoarse apoi către Javert.

— Ajunge, Javert! În definitiv, toate astea nu mă prea interesează. Ne pierdem vremea şi avem lucrări urgente. Du-te, te rog, numaidecât la femeia

Buseaupied, care vinde ierburi de leac în colţul străzii Saint-Saulve şi spune-i să facă o plângere împotriva căruţaşului Pierre Chesnelong. Individul ăsta neomenos era cât pe-aci s-o strivească pe ea şi pe copilul ei. Trebuie să fie pedepsit. Pe urmă, te duci la domnul Charcellay, pe strada Montre-de-Champigny, care se plânge că pe vreme de ploaie apa se scurge de pe streaşina vecinului la el în curte şi-i ameninţă temelia casei. Vei constata apoi contravenţiile care mi-au fost semnalate în strada Guibourg, la văduva Doris, şi în strada Garaud Blanc, la doamna Renée Le Bossé şi vei încheia cuvenitele procese-verbale. Îţi dau cam mult de lucru şi mi se pare că trebuie să pleci. Mi-ai spus c-ai să te duci pentru chestiunea aceea la Arras, peste opt sau zece zile…

— Ba chiar mai-nainte, domnule primar.

— Atunci când?

— Credeam că v-am spus, domnule primar, că procesul se judecă mâine şi că sunt obligat să plec chiar la noapte cu diligenţa.

Domnul Madeleine avu o tresărire abia vizibilă:

— Şi cât o să dureze afacerea asta?

— Cel mult o zi. Hotărârea va fi pronunţată cel mai târziu mâine seară. N-am să aştept însă darea sentinţei, îndată ce-am depus ca martor, vin din nou aici.

— Prea bine! zise domnul Madeleine.

Şi-i făcu semn lui Javert că poate pleca.

Javert rămase pe loc.

— Mă iertaţi, domnule primar, zise el.

— Ei. Ce mai este? întrebă domnul Madeleine.

— Vreau să vă amintesc ceva, domnule primar.

— Ce anume?

— Că urmează să fiu destituit.

Domnul Madeleine se ridică.

— Javert, eşti un om de onoare şi te stimez. Îţi exagerezi vina. De altminteri, e o ofensă care mă priveşte numai pe mine. Mai degrabă, Javert, meriţi să fii avansat, nu să fii dat afară. Socotesc că trebuie să-ţi păstrezi postul.

Javert îl privi pe domnul Madeleine cu ochii plini de e lumină curată, în adâncul căreia părea că se oglindeşte o conştiinţă nu destul de evoluată, însă dreaptă şi fără prihană. Spuse cu glas liniştit:

— Domnule primar, nu pot fi de părerea dumneavoastră.

— Îți repet, spuse Madeleine, că această chestiune mă priveşte numai pe mine.

Dar Javert, preocupat numai de gândurile lui, continuă:

— Nu, de exagerat, nu exagerez deloc. Iată cum judec eu: v-am bănuit pe nedrept. Asta n-ar fi mare lucru. Este dreptul nostru să bănuim, cu toate că e un abuz să bănuieşi pe cineva mai mare decât tine. Faptul însă că – fără nicio probă, la mânie şi cu gând de răzbunare – am denunțat ca ocnaş pe un om de onoare ca dumneavoastră, pe un primar, pe un magistrat, asta e grav! E foarte grav! Am insultat în persoana dumneavoastră însăşi autoritatea; eu, agent al autorității. Dacă vreunul dintre subalternii mei ar fi făcut ceea ce am făcut eu, l-aş fi găsit nedemn de postul său şi l-aş fi dat afară. Şi atunci? Şi încă ceva, domnule primar. Am fost de multe ori sever în viața mea. Față de alții. Dar eram drept, şi bine făceam. De rândul ăsta, dacă n-aş fi fost sever cu mine însumi, tot ce-am crezut că a fost drept până acum ar fi nedrept. Să mă cruț oare pe mine mai mult decât pe ceilalți? Nu! Cum adică? Am fost bun să-i pedepsesc pe alții, dar pe mine nu? Aş fi un mizerabil! Şi cei care spun că Javert e-un ticălos ar avea dreptate. Domnule primar, nu doresc să mă tratați cu bunăvoință; bunătatea dumneavoastră mi-a făcut destul sânge rău când v-ați arătat-o față de alții. Nu primesc, să fiți bun şi cu mine. Bunătatea asta, care vă împinge să dați dreptate femeii de stradă împotriva burghezului, agentului de poliție împotriva primarului, celui de jos față de superior, este după mine o bunătate rău înțeleasă. Din cauza ei se destramă societatea. O! E-atât de uşor să fii bun! Greutatea e să fii drept. Ei! dac-ați fi fost cel pe care-l bănuiam eu, n-aş fi fost deloc bun cu dumneavoastră. Ați fi văzut dumneavoastră atunci… Domnule primar, sunt dator să mă port cu mine aşa cum m-aş purta cu oricare altul. Atunci când îi pedepseam pe răufăcători, când îi urmăream pe ticăloşi, îmi spuneam adesea: dacă greşeşti şi tu vreodată, dacă te prind cu vreo vină, atâta-ți trebuie! Şi iată că am căzut şi eu în greşeală. Cu-atât mai rău! Hai, dați-mă afară, nenorociți-mă, goniți-mă! Aşa mi se cuvine! Am două mâini zdravene, am să lucrez cu sapa. Totuna mi-e! Domnule primar, în interesul autorității trebuie să dați un exemplu. Cer pur şi simplu destituirea inspectorului Javert!

Toate acestea, rostite cu un ton umil, mândru, deznădăjduit şi hotărât, îi împrumutau acestui ciudat om de treabă un aer de măreție bizară.

— Vom vedea! zise domnul Madeleine.

Şi-i întinse mâna.

Javert se trase câțiva paşi înapoi şi spuse cu cruzime:

— Mă iertați, domnule primar, dar asta nu se poate. Un primar nu dă mâna cu un spion ca mine. Şi adăugă printre dinți: Spion, într-adevăr. De vreme ce am abuzat de situația mea de polițist, nu sunt decât un spion. Şi, salutând cu respect, se îndreptă spre uşă. Aci se întoarse şi, cu ochii mereu plecați, spuse: Domnule primar, îmi voi continua slujba, până voi fi înlocuit.

Şi plecă. Domnule Madeleine rămase pe gânduri ascultând pasul lui apăsat şi sigur care se îndepărta pe coridor.

Cartea a şaptea:

AFACEREA CHAMPMATHIEU

I – Sora Simplice

Nu toate întâmplările pe care le veţi citi au fost cunoscute la Montreuil-sur-mer, dar cele câteva care au ajuns până în acest oraş au lăsat o amintire atât de vie, încât ar fi fost o mare lacună a cărţii de faţă dacă nu le-am istorisi cu de-amănuntul.

În aceste amănunte, cititorul va întâlni unele împrejurări de necrezut, pe care totuşi le menţionăm, din respect pentru adevăr.

În după-amiaza zilei în care fusese vizitat de Javert, domnul Madeleine se duse ca de obicei s-o vadă pe Fantine.

Dar, mai-nainte de a intra la Fantine, o chemă pe sora Simplice.

Cele două călugăriţe care erau de serviciu la infirmerie, ca toate surorile de caritate din ordinul lazaristelor, se numeau sora Perpétue şi sora Simplice.

Sora Perpétue era şi ea o ţărancă, ajunsă printre atâtea altele soră de caritate. Intrase în călugărie aşa cum ar fi intrat în orice altă meserie. Era călugăriţă cum ar fi putut să fie şi bucătăreasă. Asta nu-i atât de rar. Ordinele călugăreşti primesc cu plăcere acest aluat greoi de la ţară, care se preface cu uşurinţă în călugări capucini şi ursuline. Femeile de la ţară sunt bune pentru muncile grele ale mânăstirii. Trecerea de la starea de văcar la aceea de carmelit nu întâmpină nicio piedică. Transformarea asta se face fără bătaie de cap. Din capul locului, ignoranţa, pe care o întâlnim deopotrivă şi în sate şi în mânăstiri, îl pregăteşte pe ţăran să poată ajunge călugăr. Îşi lungeşte puţin sumanul şi gata anteriul. Sora Perpétue era o călugăriţă zdravănă din Marines, de lângă Pontoise; vorbea ca la ea la ţară, tărăgăna cuvintele, bombănea, îndulcea ceaiul după bigotismul sau

fățărnicia fiecărui bolnav, purtându-se prost cu bolnavii, ursuză cu cei ce-şi dau sufletul, aproape dându-le cu icoana în cap, maltratându-le agonia cu rugăciuni rostite mânios, îndrăzneață, cinstită şi rumenă.

Sora Simplice era albă, de-o albeață de ceară. Pe lângă sora Perpétue era ca o lumânare alături de-un opaiț. Vincent de Paul a fixat dumnezeieşte figura surorii de caritate în aceste admirabile cuvinte, pline deopotrivă de libertate şi de smerenie: „Mânăstirea lor va fi casa celor bolnavi; chilia lor, o odăiță închiriată; bisericuța din parohie le va fi lăcaş de rugăciune; schitul lor va fi strada sau sala de spital, supunerea va ține locul zidului împrejmuitor; drept poartă zăbrelită vor avea teama de Dumnezeu, iar vălul lor va fi modestia”. Idealul acesta era mereu viu în sora Simplice. Nimeni n-ar fi putut spune ce vârstă avea, nu fusese niciodată tânără şi părea că nu va îmbătrâni niciodată. Era o făptură – nu îndrăznim să spunem femeie – blândă, austeră, simpatică, serioasă şi care nu mințise niciodată. Era atât de plăpândă, încât părea că se fărâmă la cea mai mică atingere; şi cu toate astea, era mai tare ca piatra. Îi mângâia pe suferinzi cu frumoasele ei degete subțiri şi neîntinate. Cuvintele ei erau pline de tăcere; nu vorbea decât atât cât era nevoie şi avea un glas atât de melodios, încât ar fi fost nespus de luminos într-un confesional şi de fermecător într-un salon. Delicatețea ei se împăca foarte bine cu rochia de aba, găsind în această atingere aspră prezența neîncetată a cerului şi a lui Dumnezeu. Să stăruim asupra unui amănunt: sora Simplice n-ar fi mințit niciodată; pentru nimic în lume n-ar fi spus vreun neadevăr. Era cea mai mare virtute a ei. Ajunsese cunoscută în congregație pentru neclintita ei curățenie sufletească. Abatele Sicard pomeneşte de sora Simplice într-o scrisoare către surdomutul Massieu. Oricât de sincer şi de curați am fi, păstrăm totuşi în această curățenie urmele unei minciuni nevinovate. Ea, nici atât. Dar poate oare exista o minciună fără însemnătate, o minciună nevinovată? A minți e cel mai greu păcat. A minți puțin nu e cu putință. Cel care minte nu poate minți pe jumătate. Minciuna este însuşi chipul diavolului. Satan are două nume: îl cheamă Satan şi-l cheamă Minciună. Aşa gândea ea şi se purta aşa cum gândea. De-aci îi venea candoarea despre care am vorbit, candoarea care se oglindea în toată strălucirea pe buzele şi în ochii ei. Avea zâmbetul nevinovat. Nu exista niciun fir de păianjen, nicio urmă de praf pe cristalul acestei conştiințe. Intrând în ordinul sfântului Vincent de Paul, primi în mod special numele de Simplice. Se ştie că Simplicia din Sicilia e sfânta care a preferat să i se smulgă sânii decât să declare că s-a născut la Segeste, când

ea se născuse la Siracuza, minciună care ar fi salvat-o. Era sfânta care se potrivea sufletului ei.

Când a intrat în călugărie, sora Simplice avea două cusururi de care încetul cu încetul s-a dezbărat; îi plăceau mâncărurile alese şi-i plăcea să primească scrisori. Nu mai citea decât cartea de rugăciuni cu litere mari şi în latineşte. Nu ştia latineşte, dar cartea o înțelegea.

Călugăriței începuse să-i fie dragă Fantine, ghicind pesemne virtutea latentă din ea şi se devotase aproape numai îngrijirii ei.

Domnul Madeleine o chemă deoparte pe sora Simplice şi i-o recomandă pe Fantine cu un glas ciudat, de care sora, îşi aminti mai târziu.

Lăsând-o pe călugăriță, el se apropie de patul Fantinei.

Fantine aştepta în fiecare zi venirea domnului Madeleine, cum aştepți o rază de soare şi de bucurie. Le spunea surorilor:

— Nu simt că trăiesc decât atunci când îl ştiu pe domnul primar aici.

În ziua aceea avea febră mare. Cum îl văzu pe Madeleine, îl întrebă:

— Şi Cosette?

El răspunse zâmbind:

— O să vină şi ea.

Domnul Madeleine stătu de vorbă cu Fantine, ca de obicei. Numai că în loc de o jumătate de oră, rămase lângă ea un ceas, spre marea bucurie a Fantinei. Stărui pe lângă toți să nu-i lipsească nimic bolnavei. S-a observat că la un moment dat se întunecase la față. Dar explicația era că doctorul se plecase la urechea lui şi-i şoptise:

— Îi merge prost!

Pe urmă, se duse la primărie şi cameristul îl văzu cum cercetează cu atenție o hartă a drumurilor din Franța, atârnată în biroul lui. Scrise cu creionul câteva cifre pe o bucată de hârtie.

II – Meşterul Scaufflaire e un om pătrunzător

De la primărie, domnul Madeleine se duse la celălalt capăt al oraşului, la un flamand, meşterul Scaufflaer, al cărui nume franțuzit era Scaufflaire, şi care închiria cai şi cabriolete „la discreție”.

Ca să ajungi la Scaufflaire, drumul cel mai scurt dădea printr-o stradă foarte puțin frecventată, pe care se afla prezbiteriul parohiei unde locuia domnul Madeleine. Preotul avea reputația unui om cumsecade, vrednic de respect şi bun sfetnic. În clipa în care domnul Madeleine ajunse în fața prezbiteriului, nu se afla pe stradă decât un singur trecător, care băgă de seamă următoarele: după ce trecu de casa parohială, domnul primar se opri, rămase pe gânduri, apoi se întoarse şi merse până la poarta prezbiteriului, o poartă joasă, cu un ciocan de fier. Puse repede mâna pe ciocan şi îl ridică; se opri însă din nou şi rămase iar o clipă pe gânduri; după alte câteva secunde, în loc să dea drumul ciocanului să cadă cu zgomot, îl aşeză cu grijă la locul lui şi plecă cu o grabă pe care n-o avusese mai înainte.

Domnul Madeleine îl găsi pe meşterul Scaufflaire acasă, dregând un ham.

— Meştere Scaufflaire, zise el, ai un cal bun?

— Domnule primar, răspunse flamandul, toți caii mei sunt buni. Ce înțelegeți dumneavoastră printr-un cal bun?

— Un cal care să poată face douăzeci de leghe pe zi.

— Drace! zise Scaufflaire. Douăzeci de leghe?

— Da, da!

— Înhămat la o cabrioletă?

— Fireşte!

— Şi cât se va odihni după drumul ăsta?

— La nevoie trebuie să poată porni din nou a doua zi.

— Ca să facă acelaşi drum?

— Da!

— Ei, drăcia dracului! Şi sunt chiar douăzeci de leghe?

Domnul Madeleine scoase din buzunar bucata de hârtie pe care notase distanțele. O arătă flamandului. Cifrele erau: 5, 6, 8½.

— Vezi? spuse el. În total nouăsprezece şi jumătate, adică aproape douăzeci de leghe.

— Domnule primar, zise flamandul, am ceea ce vă trebuie: căluțul meu bălan. Trebuie să-l fi văzut vreodată pe drum. E un căluț, bulonez, focos. La început au vrut să facă din el un cal de călărie, dar azvârlea şi trântea pe oricine. Toți îl credeau nărăvaş, socotind că nu e bun de nimic. L-am cumpărat eu şi l-am pus la trăsură. Ei bine, domnule, asta dorea şi el. E blând ca un copil şi aleargă ca vântul. A, fireşte, nu dă voie să i se urce nimeni pe spinare. Nu-i place să fie cal de călărie. Fiecare cu ambiția lui. Să tragă la ham, da. Să fie încălecat, nu. Aşa îmi închipui că s-a gândit şi el.

— Şi o să țină la drum?
— O să facă aste douăzeci de leghe. Mergeți la trap întins. O să le facă în mai puțin de opt ore. Dar uite ce condiții pun.
— Spune!
— În primul rând, la jumătatea drumului, să-l lăsați să răsufle un ceas. Îi dați nutreț şi stați lângă el cât mănâncă, pentru ca nu cumva rândaşul să-i fure ovăzul; fiindcă am băgat de seamă că, pe la hanuri, ovăzul este mai mult şterpelit de grăjdari decât mâncat de cai.
— O să am toată grija.
— În al doilea rând… trăsura este pentru domnul primar?
— Fireşte.
— Domnul primar ştie să mâne?
— Da.
— Atunci, domnul primar va pleca singur şi fără bagaj, ca să nu-i fie prea greu calului.
— Bine.
— Dar domnul primar neavând pe nimeni cu domnia-sa va fi nevoit să păzească singur ovăzul.
— Se-nțelege.
— O să-mi dați treizeci de franci pe zi şi pentru zilele de odihnă. Niciun gologan mai puțin. Şi domnul primar va plăti şi nutrețul.
Domnul Madeleine scoase trei napoleoni din pungă şi-i puse pe masă.
— Uite banii pe două zile-înainte.
— În al patrulea rând, pentru un drum ca ăsta, o trăsură ar fi prea grea şi ar obosi calul. Domnul primar se va mulțumi să meargă cu o cabrioletă mai uşoară.
— Bine!
— E uşoară şi e descoperită.
— N-are a face!
— S-a gândit domnul primar că suntem în plină iarnă?
Domnul Madeleine nu răspunse. Flamandul continuă: Că e foarte frig? Domnul Madeleine tăcea. Meşterul Scaufflaire adăugă: Că poate să-l apuce şi o ploaie?
Domnul Madeleine ridică ochii şi spuse:
— Cabrioleta şi calul să fie în fața casei mele mâine dimineață la patru şi jumătate.

— Am înțeles, domnule primar, răspunse Scaufflaire. Apoi, zgâriind cu unghia o pată de pe scândură mesei, adăugă cu aerul nepăsător cu care flamanzii se pricep atât de bine să-şi ascundă şiretenia: A, dar bine că-mi adusei aminte! Domnul primar nu mi-a spus unde se duce. În definitiv, unde vă duceți, domnule primar?

De altminteri de la început nu se gândise decât la asta, dar nu-şi dădea seama de ce nu îndrăznise să-l întrebe.

— Calul dumitale are picioarele din față bune? întrebă domnul Madeleine.

— Da, domnule primar. Să-l țineți însă bine în frâu la vale. Sunt multe coborâşuri până unde vă duceți?

— Nu uita să fii mâine dimineață la patru şi jumătate precis, răspunse domnul Madeleine şi plecă.

Flamandul rămase „prostit", cum spunea el însuşi mai târziu.

Domnul primar plecase de câteva minute, când uşa se deschise din nou; era domnul primar.

— Domnule Scaufflaire, zise el, cât crezi c-ar face una peste alta, calul şi trăsurica dumitale?

— Una peste alta, domnule primar? întrebă flamandul, pufnindu-l râsul.

— Da. Cât?

— Nu cumva domnul primar vrea să mi le cumpere?

— Nu, dar pentru orice eventualitate nu vreau să te păgubesc. Când mă întorc, îmi dai banii înapoi. Ei? Cât crezi că fac împreună calul şi trăsurica?

— Cinci sute de franci, domnule primar.

— Poftim banii.

Domnul Madeleine puse o hârtie de cinci sute de franci pe masă şi plecă, de data asta fără să se mai întoarcă.

Meşterul Scaufflaire se căi amarnic că nu ceruse o mie de franci. De altfel, calul şi trăsurica la un loc nu făceau mai mult de trei sute de franci.

Flamandul îşi chemă nevasta şi-i povesti cele întâmplate. Unde naiba s-o fi ducând domnul primar? Îşi da fiecare cu părerea.

— Se duce la Paris, zise femeia.

— Nu prea cred, spuse soțul.

Domnul Madeleine uitase pe cămin bilețelul pe care notase cifrele. Flamandul puse mâna pe el şi începu să-l studieze.

— Cinci, şase, opt şi jumătate? Astea trebuie să fie opririle. Se întoarse spre nevastă-sa: Am aflat.

— Cum?

— Sunt cinci leghe de aici până la Hesdin; şase de la Hesdin la Saint-Pol şi opt şi jumătate de la Saint-Pol la Arras. Se duce prin urmare la Arras.

Între timp, domnul Madeleine ajunsese acasă.

Plecând de la meşterul Scaufflaire, o luase pe drumul cel mai lung, ca şi cum poarta casei parohiale ar fi fost o ispită pe care ar fi vrut s-o ocolească. Se urcase în odaia lui, şi se încuiase acolo, ceea ce era cât se poate de firesc, întrucât avea obiceiul să se culce devreme. Cu toate astea, portăreasa fabricii, care era şi singura servitoare a domnului Madeleine, băgase de seamă că stinsese lampa la ora opt şi jumătate şi-i spuse asta casierului care tocmai venea acasă, adăugind:

— O fi oare bolnav domnul primar? Mi s-a părut cam schimbat.

Casierul locuia într-o cameră care se afla dedesubtul camerei domnului Madeleine. Nu dădu niciun fel de importanță cuvintelor portăresei. Se culcă şi adormi. Pe la miezul nopții se trezi dintr-odată. Auzise prin somn un zgomot deasupra capului. Ascultă. Se auzeau paşi încoace şi încolo, ca şi cum cineva umbla în camera de sus. Ascultă mai cu luare-aminte şi recunoscu mersul domnului Madeleine. I se păru ciudat. De obicei nu se auzea niciun zgomot în odaia domnului Madeleine înainte de a se deştepta. Puțin mai târziu, casierul auzi ceva care aducea cu zgomotele unui dulap care se deschide şi se închide. Pe urmă fu clintită din loc o mobilă; se făcu iar tăcere şi mersul începu din nou. Casierul se ridică în capul oaselor, se trezi de-a binelea şi uitându-se prin ochiul geamului, zări pe zidul din față răsfrângerea roşiatică a unei ferestre luminate. După cum venea lumina, nu putea fi decât fereastra camerei domnului Madeleine. Licărirea aceea tremura, ca şi cum ar fi venit mai degrabă de la un foc aprins decât de la o lumânare. Umbrele cercevelelor nu se vedeau deloc, ceea ce însemna că fereastra era deschisă. Pe frigul ăsta o fereastră deschisă nu era ceva normal. Casierul adormi din nou. Peste un ceas sau două, se trezi iar. Acelaşi pas rar şi apăsat mergea în lung şi-n lat, deasupra capului său. Licăririle jucau mereu pe zid, dar de data asta erau mai şterse şi mai potolite, ca reflexul unei lămpi sau al unei lumânări. Fereastra era şi-acum deschisă.

Iată ce se petrecea în odaia domnului Madeleine.

III – O furtună în capul unui om

Cititorul a ghicit deschis că domnul Madeleine nu e altcineva decât Jean Valjean.

Am mai privit în adâncimile acestei conştiinţe; a venit vremea să privim din nou. N-o facem fără să fim zguduiţi de emoţie. Nu există nimic mai înspăimântător decât acest fel de cercetare. Ochiul spiritului nu poate găsi nicăieri mai multă strălucire şi mai multă beznă decât în om; nu se poate opri asupra niciunui alt lucru mai de temut, mai complicat, mai misterios şi mai fără de margini. Există un spectacol mai mare decât întinsul mării: cerul. Există şi un spectacol mai mare decât cerul: sufletul omenesc.

A scrie poemul conştiinţei omeneşti, dac-ar fi vorba de un singur om, de cel mai neînsemnat dintre oameni, ar însemna să contopim toate epopeile într-o singură epopee superioară şi definitivă. Conştiinţa este haosul nălucirilor, al poftelor şi al încercărilor; este focarul viselor, caverna gândurilor de care ţi-e ruşine; este gheena sofismelor şi câmpul de luptă al patimilor. Pătrundeţi în anumite ore dincolo de chipul livid al unei făpturi omeneşti care cugetă şi priviţi ce se ascunde acolo, priviţi înlăuntrul acestui suflet, priviţi în această întunecime. Sub liniştea de la suprafaţă se dau lupte de uriaşi ca în Homer, sunt încăierări de balauri şi de scorpii, învălmăşeli de fantome ca în Milton, vârtejuri halucinante ca în Dante. Cât de întunecat e acest infinit pe care fiecare om îl poartă în el şi cu care îşi măsoară cu deznădejde voinţa, fiinţa lui şi faptele vieţii sale!

Alighieri a ajuns într-o zi în faţa unei porţi sinistre, înaintea căreia a şovăit. Iată acum şi în faţa noastră o astfel de poartă în pragul căreia şovăim. Să intrăm totuşi.

Nu avem decât foarte puţine lucruri de adăugat la ceea ce ştie cititorul că i s-a întâmplat lui Jean Valjean de la întâlnirea cu micul Gervais. Am văzut că din momentul acela el devenise alt om. Ceea ce voia să facă episcopul din el înfăptuise el însuşi. Era mai mult decât o transformare; era o adevărată transfigurare.

Izbuti să se facă nevăzut, vându argintăria episcopului, păstrând ca amintire numai sfeşnicele, se furişă dintr-un oraş într-altul, străbătu toată Franţa, veni la Montreuil-sur-mer, avu ideea despre care am pomenit, săvârşi faptele amintite, ajunse un om pe care nimeni nu-l putea prinde şi de care nimeni nu se putea apropia şi, de-acum încolo, stabilit la Montreuil-sur-mer, fericit că-şi simţea conştiinţa întristată de trecutul lui şi prima parte a vieţii lui dezminţită de cea de-a doua, trăia liniştit, împăcat cu el însuşi şi

plin de speranță, nemaiavând decât două dorințe: să-şi ascundă numele şi să-şi purifice viața, să fugă de oameni şi să se întoarcă la Dumnezeu.

Gândurile acestea erau atât de strâns legate între ele, încât nu alcătuiau decât unul singur; fiecare în parte erau deopotrivă de adânci şi de apăsătoare, dominând cele mai neînsemnate fapte ale sale. De obicei, ele se împăcau între ele pentru a-i da o normă de conduită în viață. Îl îndreptau spre modestie, făcând din el un om cumsecade şi îngăduitor. Îi dădeau aceleaşi sfaturi. Câteodată, însă, se iveau dezbinări între ele. Atunci oricine îşi poate aduce aminte că omul pe care toți cei din ținutul Montreuil-sur-mer îl numeau domnul Madeleine nu sta deloc la îndoială să jertfească unul în paguba altuia, să-şi jertfească liniştea în folosul virtuții. Astfel, dând la o parte orice rezervă şi orice simț de prevedere, păstrase sfeşnicele episcopului, purtase şi doliu după el, se interesase de toți micii coşari din Savoia care colindau pe-acolo, se informase asupra tuturor familiilor din Faverolles şi-l scăpase de la moarte pe bătrânul Fauchelevent, cu toate insinuările lui Javert, care ar fi trebuit să-i dea de gândit. Am mai spus şi altădată că el ar fi vrut să urmeze pilda tuturor celor înțelepți şi drepți, socotind că întâi este dator față de ceilalți şi apoi față de sine. Trebuie totuşi să recunoaştem că până azi nu se ivise un astfel de prilej. Niciodată cele două gânduri care-l călăuzeau pe bietul om ale cărui suferințe le povestim nu dăduseră o luptă mai aprigă decât acum. Îşi dădu seama de acest lucru, pe cât de nelămurit pe atât de adânc, de la primele vorbe rostite de Javert în cabinetul său. De cum auzi rostindu-se aşa, dintr-odată, numele pe care-l îngropase atât de adânc, rămase năuc şi parcă amețit de ciudată grozăvie a sorții sale; şi, în prada acestei amețeli, încercă tresărirea care prevesteşte marile zguduiri. Se încovoie ca stejarul la apropierea furtunii, ca ostaşul în clipa asaltului. Simțea îngrămădindu-se deasupra capului său umbra amenințătoare a trăsnetelor şi fulgerelor. Pe când îl asculta pe Javert, se gândea să plece, să alerge, să se denunțe, să-l scoată pe Champmathieu din închisoare şi să intre el în locul lui. Era un lucru dureros şi sfâşietor, ca o tăietură în carne vie. Dar asta trecu şi-şi spuse: „Lasă, lasă!...” Îşi înăbuşi pornirea generoasă şi dădu înapoi în fața eroismului.

Fără îndoială că ar fi fost frumos ca, după sfintele îndemnuri ale episcopului, după atâția ani de ispăşire şi renunțare, în mijlocul unei pocăințe minunat începute, omul acesta, pus în fața unor întâmplări atât de grozave, să nu stea nicio clipă la îndoială şi să meargă cu acelaşi pas mai departe, spre prăpastia deschisă în fundul căreia se deschidea cerul. Ar fi

fost frumos, dar nu s-a întâmplat aşa. Se cuvine să istorisim tot ce se petrecea în sufletul lui şi nu putem spune altceva decât ceea ce a fost. La început fu mânat numai de instinctul de conservare. Îşi adună în grabă gândurile, îşi înăbuşi orice emoţie şi, ţinând seama de prezenţa lui Javert, această mare primejdie, amână orice hotărâre, cu tăria pe care ţi-o dă spaima; nu ştia ce să mai facă, dar îşi redobândi calmul ca un luptător care-şi ridică scutul de jos.

Restul zilei şi-l petrecu ca şi mai-nainte cu sufletul bântuit de furtună şi cu o linişte desăvârşită pe faţă; se mărgini să ia ceea ce s-ar putea numi „măsuri de prevedere". Totul era încă în ceaţă; ideile i se ciocneau în minte; tulburarea lui era atât de mare, încât nu-şi putea aduna o clipă gândurile, şi doar atât ar fi putut spune: că primise o grea lovitură. Se duse, ca de obicei, la patul Fantinei, unde, din bunătate, stătu mai mult, gândindu-se că aşa trebuie să se poarte, şi le spuse surorilor să aibă grijă de dânsa dacă s-ar întâmpla să lipsească. Îşi dădu seama într-un chip nedesluşit că va trebui poate să plece la Arras, fără să fie însă câtuşi de puţin hotărât la călătoria asta, dar gândindu-se că, fiind la adăpost de orice bănuială, n-ar strica să fie de faţă la ceea ce se va petrece. Angajă deci trăsurica lui Scaufflaire, ca să fie gata pentru orice eventualitate.

Cină cu destulă poftă. Când se întoarse la el în odaie se reculese. Gândindu-se la situaţia în care se afla, o găsi nemaipomenită, atât de nemaipomenită, încât, în toiul frământării lui, într-o stare de nelinişte aproape de neînţeles, se duse şi închise uşa cu zăvorul. Se temea parcă să nu mai intre cineva. Se baricada împotriva a orice.

Puţin după aceea, stinse lumina. Îl stânjenea.

I se părea că putea fi văzut.

De cine?

Vai! Ceea ce ar fi vrut să alunge pătrunsese odată cu el; pe cine ar fi vrut să orbească – îl privea: propria lui conştiinţă.

Conştiinţa, adică Dumnezeu.

Cu toate acestea, la început îşi făcuse iluzii; încercă un simţământ de siguranţă şi de singurătate; trăgând zăvorul, se crezu la adăpost; stinse lumânarea, se crezu invizibil; puse coatele pe masă, îşi sprijini capul în mâini şi începu să mediteze pe întuneric.

„Unde am ajuns? Nu cumva visez? Ce s-a întâmplat? Să fie adevărat că m-am întâlnit cu Javert şi că mi-a vorbit aşa cum mi-a vorbit? Cine-o mai fi şi Champmathieu? O semăna cu mine? Mai ştii? Şi când mă gândesc că ieri

eram atât de liniştit şi n-aveam habar de nimic! Ce făceam ieri pe vremea asta… Ce-o mai fi şi întâmplarea asta?… Cum se va sfârşi?... Ce e de făcut?…”

Iată vârtejul în care era cuprins. Nu mai izbutea să-şi adune gândurile care-i năpădeau mintea ca nişte unde, şi, luându-şi capul în mâini, încercă să le stăvilească.

Din furtuna care-i răvăşea voinţa şi puterea de judecată, şi din care se străduia să smulgă o limpezire şi o hotărâre, nu se deschidea decât spaimă. Fruntea îi ardea. Se duse la fereastră şi o deschise. Nu era nicio stea pe cer. Se întoarse şi se aşeză din nou la masă.

Trecu un ceas.

Încet-încet, linii nedesluşite începură totuşi să se contureze în mintea lui şi putu să întrezărească limpede, nu întreaga situaţie, ci doar câteva amănunte.

Recunoscu mai întâi că, oricât de neaşteptată şi de grea era situaţia, era cu totul stăpân pe ea.

Dar groaza lui spori şi mai mult.

Oricare ar fi fost ţelul adevărat şi creştinesc al faptelor lui, tot ceea ce făcuse până atunci nu fusese altceva decât o groapă pe care o săpa pentru a-şi ascunde întruna numele. Ceea ce-l înspăimânta mai mult decât orice în ceasurile lui de reculegere, în nopţile lui de insomnie, era să audă vreodată rostindu-i-se numele; îşi dădea seama că atunci se va sfârşi cu el. În ziua când numele lui va fi descoperit, se va spulbera în juru-i viaţa cea nouă; şi – cine poate şti? – odată cu asta, se va spulbera înlăuntru-i şi sufletul cel nou. Se înfiora numai la gândul că lucrul acesta ar fi cu putinţă. Desigur, ar fi clătinat din cap şi ar fi socotit absurd dacă cineva i-ar fi spus în clipele acelea că atunci când va sosi ceasul în care numele îi va fi rostit în gura mare, această hidoasă vorbă, Jean Valjean, va ieşi deodată din noapte şi se va ridica în faţa lui, când lumina orbitoare, menită să împrăştie misterul în care se învăluia, va străluci pe neaşteptate deasupra capului său, că numele ăsta nu va fi totuşi o ameninţare, că lumina nu va face decât să sporească umbrele întunericului, că vălul sfâşiat va mări şi mai mult misterul, că acest cutremur de pământ îi va întări temeliile, că această întâmplare nemaipomenită nu va avea alt rezultat, oricare ar fi părerea lui, decât să-i facă viaţa mai limpede şi mai de nepătruns, şi că, din confruntarea sa cu fantoma lui Jean Valjean, bunul şi vrednicul burghez „domnul Madeleine” va ieşi mai onorat, mai mulţumit şi mai respectat decât oricând. Ei bine,

toate astea se întâmplaseră întocmai, toată îngrămădirea asta de lucruri imposibile erau fapt împlinit, iar Dumnezeu îngăduise ca toate aceste năluciri să se prefacă în realități.

Gândurile i se limpezeau treptat, își dădea din ce în ce mai bine seama de situația lui.

I se părea că se trezise dintr-un somn greu şi că, în toiul nopții, luneca pe un povârniş, în picioare, înfiorat, încercând zadarnic să se dea înapoi de pe marginea unei prăpăstii. Întrezărea lămurit, în întuneric, un necunoscut, un străin, pe care soarta îl luase drept el şi-l împingea în locul lui în gol. Pentru ca prăpastia să se închidă, trebuia să cadă cineva într-însa; el sau celălalt.

N-avea altceva de făcut decât să lase lucrurile în voia lor.

Se făcuse deplină lumină. Îşi spuse că locul lui era liber la ocnă; că orice ar face, îl va aştepta oricând; că jefuirea micului Gervais îl va aduce înapoi acolo; că acest loc îl va aştepta mereu, îl va atrage până ce lucrul va deveni de neînlăturat şi fatal. Pe urmă îşi spuse că acum îi ținea cineva locul; se pare că un anume Champmathieu avea nenorocul ăsta şi că, în ceea ce-l priveşte, fiind de aci înainte prezent la ocnă în persoana lui Champmathieu şi prezent în societate sub numele de domnul Madeleine, n-avea să se mai teamă de nimic, cu singura condiție, de a nu-i împiedica pe oameni să pună pe fruntea lui Champmathieu pecetea infamiei, care, ca şi lespedea de pe mormânt, o dată aşezată, nu se mai ridică niciodată.

Totul era atât de zguduitor şi de neaşteptat, încât se produse în el acea tresărire de nedescris, pe care niciun om n-o încearcă mai mult de două-trei ori în viață, acea zvârcolire a conştiinței care dă la o parte toate îndoielile inimii, tot ce este ironie, bucurie deznădejde, şi care s-ar putea numi un hohot de râs lăuntric.

Aprinse din nou lumânarea.

„Ei bine! se gândi el, de ce mi-ar fi frică? De ce-mi fac atâtea gânduri? Am scăpat. Totul s-a sfârşit. Nu mai era decât o singură uşă întredeschisă prin care trecutul putea pătrunde în viața mea, şi uşa asta a fost zidită pentru totdeauna. Pe Javert, care nu mă lăsa în pace de atâta vreme, al cărui instinct de temut părea că mă descoperise, care mă descoperise într-adevăr şi care mă urmărea pretutindeni, ca un fioros câine de vânătoare mereu asmuțit asupra mea, iată-l acum zăpăcit, având de lucru în altă parte, pus cu totul pe alte urme. De-acum încolo e mulțumit, mă va lăsa în pace, a pus mâna pe Jean Valjean al lui. Cine ştie? Poate are de gând să plece din oraş. Şi totul s-a făcut fără amestecul meu. Şi eu n-am nicio vină! La urma urmei,

ce nenorocire s-a întâmplat? Nu zău, cine m-ar vedea ar crede că mi s-a întâmplat o catastrofă! Dacă, din toate astea, cineva ar avea de suferit, eu nu-s cu nimic vinovat. Soarta a vrut aşa. Nu încape nicio îndoială! Am eu dreptul să stric ceea ce pune ea la cale? Ce mai vreau eu acum? De ce mă amestec? Nu mă priveşte pe mine. Cum? Nu-s mulțumit? Dar ce mai vreau? Mi-am atins scopul pe care-l urmăresc de-atâția ani, visul nopților mele de veghe, ținta rugăciunilor pe care le-am îndreptat spre Dumnezeu, siguranța mea. Aşa vrea Dumnezeu. Nu mă pot împotrivi voinței sale. Şi de ce vrea Domnul aşa? Pentru ca să duc până la capăt ceea ce am început, ca să fac mai departe binele, ca să ajung cândva un mare şi frumos exemplu, ca să se poată spune, în sfârşit, că a existat un drum de fericire în chinurile pe care le-am îndurat, în virtuțile la care m-am întors. Nu-mi pot da seama, la urma urmei, de ce m-am temut adineauri să intru la cinstitul paroh, să-i istorisesc totul ca unui duhovnic şi să-i cer un sfat. Fără îndoială că tot aşa mi-ar fi vorbit şi el. Nu-i nimic de făcut; să lăsăm lucrurile în voia lor. Aşa vrea Cel-de-Sus!…”

Astfel îşi vorbea în adâncurile conştiinței, aplecat peste ceea ce am putea numi propriul său abis.

Se ridică de pe scaun şi începu să umble prin odaie.

„Hai! exclamă el. Să punem capăt gândurilor! Doar am luat o hotărâre!…”

Dar nu se linişti deloc.

Dimpotrivă.

Nu poți împiedica drumul gândurilor, întocmai cum nu poți opri valurile mării să se întoarcă la țărm. Marinarii numesc asta reflux; vinovatul o numeşte remuşcare. Dumnezeu răscoleşte deopotrivă sufletul omului şi apele oceanului.

Oricât se împotrivi, după câteva clipe îşi începu iar întunecatul dialog, în care el vorbea şi tot el asculta, spunând ceea ce n-ar fi vrut să spună, ascultând ceea ce n-ar fi vrut să audă, supunându-se puterii misterioase care-i şoptea: „Gândeşte!” aşa cum îi spusese acum două mii de ani altui osândit: „Mergi!”

Înainte de a trece mai departe şi pentru a fi pe deplin înțeleşi, vom stărui asupra unei observații absolut necesare.

Nu încape îndoială că noi stăm de vorbă cu noi înşine. Nu există făptură cugetătoare care să nu fi trecut prin asta. S-ar putea spune chiar că vorba nu constituie niciodată un mister mai măreț decât atunci când pătrunde

înlăuntrul unui om. Trecând din gândire în conştiinţă şi întorcându-se din conştiinţă în gândire. Numai în felul asta trebuie înţelese cuvintele „spuse”, „exclamă”, întâlnite atât de des în capitolul de faţă. Spunem, vorbim, exclamăm în noi înşine, fără ca tăcerea din afară să fie ruptă. E un fel de tumult nestăvilit; totul vorbeşte în noi, afară de buzele noastre. Deşi nu se pot vedea şi pipăi, realităţile sufletului sunt totuşi realităţi.

Se întreba deci: unde ajunsese? Ce era cu *hotărârea pe care o luase*? Îşi mărturisi că tot ce pusese la cale în mintea lui era monstruos, că a lăsa lucrurile în voia lor, în voia Celui-de-Sus, e pur şi simplu îngrozitor. A lăsa să se împlinească o greşeală a destinului şi a oamenilor fără s-o împiedici, făcându-te complice prin tăcerea ta, a sta cu mâinile încrucişate, ar fi prea mult, ar fi ultima treaptă a nevredniciei făţarnice! Ar fi o crimă josnică, laşă, vicleană, abjectă, hidoasă!

Pentru întâia oară în opt ani, nefericitul simţise gustul amar al unui gând rău, al unei fapte urâte.

Îl azvârli cu dezgust.

Continuă să se frământe. Se întreba cu asprime ce-a înţeles prin cuvintele: „Mi-am atins scopul!…” şi-şi spuse că viaţa lui avea în adevăr un scop. Dar care anume? Să-şi ascundă numele? Să înşele poliţia? Pentru atâta lucru făcuse el oare tot ce făcuse? Nu avea cumva vreun alt scop, mai mare, mai adevărat? Nu trebuie să-şi salveze fiinţa fizică, ci sufletul. Trebuia să fie iarăşi bun şi cinstit. Un om drept. Oare nu urmărise el totdeauna lucrul acesta, numai lucrul acesta? Nu era asta porunca episcopului? Să astupe uşa prin care putea pătrunde trecutul? Dar, Doamne, el n-o astupa! Dimpotrivă, o deschidea la perete, săvârşind o ticăloşie! Devenea iarăşi un hoţ, cel mai odios hoţ! Îi răpea altuia viaţa, liniştea, locul sub soare! Ajungea un asasin! Ucidea, ucidea din punct de vedere moral un biet om. Îl osândea la groaznica moarte vie, la moartea sub cerul deschis, care se cheamă ocnă. Dacă, dimpotrivă, se preda, salvându-l pe omul lovit de-o atât de cumplită greşeală, luându-şi iarăşi numele adevărat, devenind din nou din datorie ocnaşul Jean Valjean, însemna să-şi desăvârşească în adevăr reînvierea şi să astupe pentru totdeauna uşa iadului din care ieşise. Prăbuşindu-se în aparenţă, însemna în realitate să se înalţe. Trebuia să facă lucrul ăsta! Nu făcuse nimic, dacă nu făcea asta. Toată viaţa lui n-ar mai avea niciun rost. Tot ce-a ispăşit ar fi de prisos. Nu i-ar mai rămâne decât să-şi spună: „La ce bun?”

Simțea că episcopul era de față. Că, deşi murise, episcopul era totuşi prezent şi-l privea drept în ochi, că de-aci înainte primarul Madeleine, cu toate însuşirile sale alese, îi va fi nesuferit şi că ocnaşul Jean Valjean va putea sta senin şi neprihănit în fața lui. Oamenii îi vedeau masca, dar episcopul îi vedea adevăratul chip. Oamenii îi cunoşteau viața, dar episcopul îi cunoştea sufletul. Trebuia, prin urmare, să se ducă la Arras, să-l pună în libertate pe falsul Jean Valjean şi să-l denunțe pe cel adevărat! O, era cea mai mare jertfă, cea mai dureroasă victorie, cea mai cumplită încercare! Trebuia totuşi s-o facă. Ce tristă soartă! Nu se putea purifica în fața lui Dumnezeu decât dacă devenea un nemernic în ochii oamenilor.

— Ei bine, zise el, m-am hotărât! Îmi voi face datoria! Voi salva viața acestui om!

Rostise cuvintele cu glas tare, fără să-şi dea seama că vorbeşte tare.

Luă condicile, le verifică şi le puse în ordine. Zvârli în foc un teanc de creanțe, pe care le avea asupra unor negustoraşi strâmtorați. Scrise o scrisoare pe care o lipi şi pe plicul căreia se putea citi, dacă ar mai fi fost cineva în cameră în momentul acela:

„*Domnului Laffitte, bancher, strada d'Artois, Paris*".

Scoase dintr-un sertar un portofel în care se aflau câteva bilete de bancă şi buletinul de identitate de care se slujise anul acesta ca să meargă la vot.

Cine l-ar fi văzut făcând toate acestea, atât de adânc preocupat, n-ar fi bănuit ce se petrece într-însul. Din când în când, buzele i se mişcau; alteori ridica fruntea şi-şi țintea privirea asupra unui punct oarecare din perete, ca şi cum ar fi găsit acolo ceva pe care ar fi vrut să-l lămurească sau să-l cerceteze.

După ce isprăvi scrisoarea pentru domnul Laffitte, o băgă în buzunar împreună cu portofelul şi începu iarăşi să umble prin odaie.

Firul gândurilor lui nu se rupsese. Continua să vadă limpede datoria pe care o avea, scrisă cu litere luminoase ce-i pâlpâiau în fața ochilor şi se mişcau odată cu privirea lui: *Hai, du-te! Spune-le cine eşti! Denunță-te!*

Vedea totodată, ca şi cum s-ar fi întrupat în fața lui în forme pipăibile, cele două lucruri care fuseseră până atunci țelurile vieții sale: tăinuirea numelui şi mântuirea sufletului. Pentru întâia oară ele i se arătau cu totul deosebite, şi-şi dădea seama ce anume le deosebea. Recunoştea că de o parte era neapărat binele, pe câtă vreme de partea cealaltă se putea afla răul; de o parte era devotamentul, de cealaltă personalitatea; una spunea:

aproapele, cealaltă: *eu* mai presus de toate; una ţâşnea din lumină, cealaltă din întunericul nopţii.

Se hărţuiau între ele şi le vedea cum se încaieră. Pe măsură ce se adâncise în gânduri, crescuseră şi ele în mintea lui, având acum staturi colosale. I se părea că zăreşte luptându-se înlăuntrul lui, în acest infinit despre care vorbeam adineauri, printre umbre şi lumini, o zeiţă şi-o namilă înspăimântătoare.

Era cuprins de spaimă, dar i se părea că gândul cel bun e gata să învingă.

Îşi dădea seama că se apropie de celălalt moment hotărâtor al conştiinţei şi al ursitei sale; episcopul însemnase prima fază o noii sale vieţi, iar Champmathieu o însemna pe cea de-a doua. După criza cea mare, încercarea cea mare.

Acum, febra, potolită o clipă, îl cuprindea iar, puţin câte puţin. Mii de gânduri îi treceau prin minte, dar ele îl întăreau din ce în ce mai mult în hotărârea sa.

La un moment dat, îşi spuse că poate ia lucrurile prea în pripă; că, la urma urmei, acest Champmathieu nu era prea interesant, fiindcă de furat, furase.

Îşi răspunse: „Dacă a furat într-adevăr câteva mere asta înseamnă o lună de închisoare. Cu totul altceva decât ocna. Şi-apoi, cine ştie: a furat, s-a putut dovedi? Numele de Jean Valjean îl copleşeşte şi se pare că nu mai e nevoie de alte dovezi. Nu procedează toţi procurorii la fel? Îl cred hoţ, pentru că a fost ocnaş."

În clipa următoare se gândi că, dacă se va denunţa, poate se va ţine seama de curajul faptei sale, de viaţa cinstită pe care o ducea de şapte ani, de ceea ce făcuse pentru tot ţinutul, şi va fi iertat.

Dar gândul ăsta se risipi repede şi zâmbi cu amărăciune, când îşi aminti că furtul banilor micului Gervais îl făcea recidivist, că întâmplarea asta va ieşi desigur iarăşi la iveală şi că, potrivit dispoziţiunilor precise ale legii, va putea fi pedepsit cu munca silnică pe viaţă.

Nu-şi mai făcu niciun fel de iluzii, se desprinse din ce în ce mai mult de cele pământeşti şi căută într-altă parte mângâierea şi tăria sufletească.

Se gândi că trebuie să-şi facă datoria; că, poate, nu va fi mai puţin fericit după ce şi-o va face decât dacă şi-ar călca-o; că, dacă „lasă lucrurile în voia lor" şi rămâne la Montreuil-sur-mer, consideraţia de care se bucură, bunul său renume, faptele bune pe care le făcuse, respectul, veneraţia, milostenia lui, bogăţia, popularitatea şi toate însuşirile alese ar fi întinate de-o crimă; şi

ce mireasmă ar putea să aibă toate aceste lucruri neprihănite, legate de-o faptă odioasă? Pe când, dacă şi-ar împlini jertfa, stând în ocnă, la stâlp, în cătuşe, în haine vărgate, la munca fără de odihnă, expus fără nicio îndurare ruşinii, peste toate acestea ar coborî o lumină dumnezeiască.

În cele din urmă îşi spuse că aşa trebuia să fie, că ursita lui era astfel croită încât nu era în stare să strice orânduielile Celui-de-Sus şi că, în orice caz, trebuia să aleagă; ori respectul lumii şi grozăvia din sufletul său, ori puritatea lăuntrică şi ocara lumii.

Frământând atâtea idei întunecate, curajul nu-l părăsea. Dar mintea îi obosea. Vrând-nevrând, începu să se gândească la altceva, la lucruri indiferente.

Îşi simţea vinele zvâcnindu-i puternic în tâmple. Se plimba mereu de la un capăt la altul al odăii. Bătu miezul nopţii, mai întâi la biserică, pe urmă la primărie. Numără cele douăsprezece lovituri ale celor două orologii şi compară sunetele clopotelor. Îşi aduse aminte cu acest prilej că, mai-nainte cu câteva zile, văzuse la un negustor de fiare vechi un clopot de vânzare, pe care se afla scris un nume: *Antoine Albin din Romainville*.

Îi era frig. Făcu puţin foc în sobă. Nu-i trecu prin gând să închidă fereastra.

Căzu iarăşi într-o stare de toropeală. Trebui că facă o sforţare grea ca să-şi aducă aminte la ce se gândise mai înainte de-a bate miezul nopţii. În cele din urmă, izbuti: „A, da, îşi spuse el, luasem hotărârea să mă denunţ”. Şi deodată îşi aduse aminte de Fantine. „A, şi nefericita asta!” Şi aici începu o nouă criză.

Fantine, ivindu-se brusc în mintea lui, apăru ca o rază neaşteptată de lumină. I se păru că totul se schimbă în jurul lui. Exclamă:

„O, dar până acum nu m-am gândit decât la mine. N-am ţinut seama decât de situaţia mea. Îmi convine să tac ori să mă denunţ, să-mi apăr pielea ori să-mi mântuiesc sufletul, să fiu un funcţionar nemernic dar respectat, sau un ocnaş ticălos dar vrednic de stimă. Nu mă gândesc decât la mine, la mine şi numai la mine! Dar, Doamne-Dumnezeule, asta nu-i altceva decât egoism! Sunt forme diferite de egoism, dar tot egoism rămâne. Dacă m-aş gândi puţin şi la alţii? Cea dintâi datorie creştinească este să te gândeşti la aproapele tău. Ia să vedem: lăsându-mă pe mine la o parte, uitând de mine, ce s-ar putea întâmplă? Dacă mă denunţ? Pun mâna pe mine, îi dau drumul lui Champmathieu, mă bagă din nou la ocnă. Bun. Şi pe urmă? Ce se întâmplă pe-aici? Aici este un ţinut întreg, un oraş, sunt fabrici, o industrie,

lucrători, bărbați, femei, oameni bătrâni, copii, lume săracă. Eu le-am creat toate astea, prin mine trăiesc toate; oriunde se află o vatră din care iese fum, eu i-am pus lemnele în foc şi carnea în cratiță; am adus bunăstarea pretutindeni, am făcut să circule banul, am dat credite; înaintea mea nu era nimic din toate astea; am pus în valoare, am înviorat, am însuflețit, am făcut să prospere întreaga regiune. Dacă nu mai sunt eu, nu mai e nicio viață aici. Mă duc eu, toate se duc. Dar femeia asta care-a suferit atât, care în mizeria ei are atâtea calități şi căreia, fără să vreau, i-am pricinuit toată nenorocirea? Dar copilul pe care voiam să-l aduc şi pe care l-am făgăduit mamei? Nu-i sunt oare dator nimic acestei femei pentru răul pe care i l-am făcut? Ce se întâmplă dacă plec? Mama moare. Copilul ajunge ce-o vrea întâmplarea. Iată ce se întâmplă dacă mă denunț. Dar dacă nu mă denunț? Să vedem ce se poate întâmplă atunci…"

După ce-şi puse această întrebare, se opri. Avu parcă o clipă de îndoială şi de înfiorare; dar clipa asta dură puțin; îşi răspunse liniştit:

„Prin urmare, omul se duce la ocnă; e-adevărat; dar ce dracu! a furat doar. Oricât aş spune eu că n-a furat, a furat! Eu rămân pe loc şi-mi văd de treburi. În zece ani câştig zece milioane, îi răspândesc în tot ținutul şi nu păstrez niciun ban pentru mine! Ce să fac cu ei? Ceea ce fac nu e pentru mine! Prosperitatea tuturor este din ce în ce mai mare, întreprinderile ies ca din pământ şi se iau la întrecere, manufacturile şi uzinele se înmulțesc, sute şi mii de familii sunt fericite, populația sporeşte, se nasc sate acolo unde nu erau decât nişte gospodării, se nasc gospodării acolo unde nu era nimic; mizeria dispare şi, odată cu ea, dispar şi desfrâul, prostituția, furtul, omorul, toate viciile, toate crimele! Iar biata mamă îşi creşte copilul. Iată un întreg ținut bogat şi plin de cinste. O! eram nebun, eram absurd; ce ziceam eu să mă denunț? Trebuie să iau bine seama şi să nu mă grăbesc. Cum? Pentru că mi-ar fi convenit să fac pe grozavul şi pe generosul – adică la urma urmei, curată melodramă! – pentru că nu m-am gândit decât la mine, numai la mine, voind să scap poate de la o pedeapsă prea mare, dar dreaptă, pe mai ştiu eu cine, pe un hoț, pe un om de nimic fără îndoială, trebuie să piară o întreagă regiune, trebuie ca o biată femeie să moară în spital, o biată fetiță să moară pe drumuri, ca nişte câini! E-ngrozitor! Şi mama nici măcar nu şi-a revăzut copilul! Şi copilul aproape nu-şi cunoaşte mama! Toate astea, pentru bătrânul acela ticălos, pentru un hoț de mere, care, fără nicio îndoială, a meritat să înfunde ocna, dacă nu pentru asta, pentru vreo altă mârşăvie! Frumoase mustrări de conştiință, care salvează un derbedeu

bătrân ce nu mai are, la urma urmei, decât foarte puțin de trăit şi nu va fi mai nenorocit la ocnă decât în cocioaba lui, şi care sacrifică o populație întreagă, mame, femei, copii… pe biata Cosette, care nu mă are decât pe mine în lume şi care, desigur, zace acum învinețită de frig în cocina familiei Thénardier. Ce mai canalii sunt şi ăştia! Şi eu să mă abat de la îndatoririle mele față de toate aceste sărmane făpturi! Să mă duc să mă denunț? Să fac prostia asta nemaipomenită? Dar ia să admitem cazul cel mai rău, să presupun că asta e o faptă rea şi că odată şi odată mă va mustra conştiința dacă primesc, spre binele altora, această mustrare care nu mă priveşte decât pe mine. Dacă săvârşesc această faptă care nu pune în primejdie decât sufletul meu – înseamnă că ştiu ce se numeşte devotament şi ce se numeşte tărie sufletească".

Se ridică şi începu din nou să umble prin odaie. De data asta i se părea că este mulțumit.

Diamantele nu se găsesc decât în văgăunile întunecate ale pământului, iar adevărurile nu se găsesc decât în adâncurile cugetării. I se părea că, după ce coborâse în aceste adâncuri, după ce bâjbâise atâta vreme în bezna cea mai deasă, găsise în cele din urmă un diamant, un adevăr, şi că-l ținea în mână, uluit de vederea lui.

„Da, gândi el, aşa e! Asta e adevărul! Asta e soluția! Trebuie să te hotărăşti în cele din urmă la ceva. Şi hotărârea mea e justă. Ce-o să fie! Să nu mai stăm la îndoială; să nu mai dăm înapoi! E-n interesul tuturor, nu în interesul meu. Sunt şi rămân Madeleine! Vai de cel care e Jean Valjean! Nu mai sunt eu. Nu-l cunosc şi nici nu ştiu cine e. Iar dacă o fi vreunul Jean Valjean, treaba lui! Nu mă priveşte! Este un nume fatal care pluteşte în noapte şi dacă se abate asupra cuiva, cu-atât mai rău pentru el. Se privi într-o oglinjoară, de pe cămin şi spuse: Uite, după ce-am luat o hotărâre, mă simt mai uşurat. Acum parcă sunt cu totul altul. Mai făcu câțiva paşi, şi se opri deodată. Haide! Nu trebuie să preget să duc până la capăt hotărârea luată. Încă mă mai țin câteva fire de acest Jean Valjean. Trebuie rupte. Se mai găsesc chiar în odaia asta lucruri care m-ar da de gol, lucruri fără glas care-ar putea fi mărturii; ele trebuie să dispară".

Se căută în buzunar, scoase punga, o deschise şi luă din ea o cheiță. Băgă cheița într-o broască, a cărei gaură abia se zărea printre florile întunecate ale tapetului de pe perete. Deschise o ascunzătoare, un fel de dulap secret, aşezat între perete şi sobă. Nu se aflau în ascunzătoarea aceasta decât câteva zdrențe, o haină de lână albastră, nişte pantaloni vechi, o traistă veche şi un

ciomag gros, ghintuit la cele două capete. Cei care-l văzuseră pe Jean Valjean trecând prin Digne, în octombrie 1815, ar fi recunoscut cu uşurinţă, bucată cu bucată, ţoalele astea prăpădite.

Le păstrase pe toate, aşa cum păstrase şi sfeşnicele de argint, ca să-şi aducă întotdeauna aminte de unde plecase. Numai că pe cele de la ocnă le ţinea ascunse, pe când pe cele de la episcop le lăsa să se vadă.

Se uită pe furiş spre uşă, ca şi cum s-ar fi temut să nu se deschidă, cu tot zăvorul care o închidea; pe urmă, dintr-o singură mişcare, înşfăcându-le pe toate la un loc, fără să mai arunce măcar o privire asupra lucrurilor pe care le păstrase cu sfinţenie şi cu atâtea riscuri, timp de atâţia ani, apucă zdrenţele, ciomagul, traista şi le azvârli pe toate în foc.

Închise din nou dulapul secret şi, luând mai multe măsuri de pază decât de obicei, de astă dată fără niciun rost, întrucât nu mai era nimic acolo, ascunse uşa, împingând o mobilă în faţa ei. După câteva clipe, odaia şi zidul din faţă fură cuprinse de o lumină roşie pâlpâitoare. Ardea totul. Ciomagul uscat pocnea şi zvârlea scântei până-n mijlocul odăii. Traista, arzând împreună cu zdrenţele oribile din ea, scoase la iveală ceva care sclipea în cenuşă. Dacă te-ai fi aplecat ai fi văzut foarte uşor că e o monedă de argint. Era fără îndoială moneda de doi franci furată micului savoiard.

Domnul Madeleine nu se uita la foc, ci se plimba mereu, cu acelaşi pas, de la un capăt la altul al odăii.

Deodată, ochii îi căzură asupra celor două sfeşnice de argint, pe care jocul luminii le făcea să sclipească pe cămin.

„A, zise el, Jean Valjean în întregime a rămas aici. Trebuie să le distrug şi pe astea!”

Apucă amândouă sfeşnicele.

Mai era destul foc pentru a le putea deforma numaidecât, a le preface într-o vergea de nerecunoscut.

Se duse lângă sobă şi se încălzi puţin. Se simţi foarte bine.

„Ce bună e căldura!” zise el.

Scurmă jarul cu unul dintre sfeşnice.

I se păru atunci că aude un glas strigând înăuntrul lui:

„Jean Valjean! Jean Valjean!”

I se făcu părul măciucă. Semăna cu un om care ascultă ceva îngrozitor.

„Da! Aşa! Mergi până la capăt! striga acel glas. Desăvârşeşte-ţi opera! Distruge sfeşnicele! Ucide-ţi amintirile! Uită-l pe episcop! Uită totul! Nenoroceşte-l pe Champmathieu! Dă-i înainte! E foarte bine! Felicită-te! S-

a hotărât! S-a făcut! Un om, un bătrân care nu ştie ce au oamenii cu el, care poate n-a făcut nimic, un nevinovat pe care a căzut năpasta de pe urma numelui tău şi pe capul căruia numele tău apasă ca o crimă, va fi luat drept Jean Valjean, va fi condamnat şi-şi va sfârşi zilele în jale şi ticăloşie. Foarte frumos! Tu rămâi cinstit, rămâi domnul primar, rămâi un om de onoare, respectat. Adu belşugul în oraş, îndestulează pe nevoiaşi, trăieşte fericit, virtuos şi admirat şi, în vremea asta, pe când tu vei trăi aici în bucurie şi lumină, cineva va îmbrăca bluza ta roşie, va purta numele tău de ocară şi va târî la ocnă lanțurile tale. Da! Foarte bine le-ai ticluit! Ticălosule!"

Sudoarea îi curgea de pe frunte. Rămase cu privirea rătăcită pe sfeşnice. Dar cel care vorbea în el nu isprăvise. Glasul continuă:

„Jean Valjean! Vor fi în jurul tău multe voci care vor face zarvă, care vor striga în gura mare şi care te vor binecuvânta. Una singură nu va fi auzită de nimeni şi te va blestema în întuneric. Ei bine, ascultă, păcătosule! Toate aceste binecuvântări se vor nărui înainte de-a se înălța la cer şi numai blestemul va ajunge până la Dumnezeu."

Glasul la început foarte slab, ridicat din adâncurile conştiinței, devenise din ce în ce mai puternic şi mai necruțător şi-i răsuna în auz. Parcă ieşise dinlăuntrul lui şi vorbea acuma de afară. I se păru că aude atât de lămurit ultimele cuvinte, încât se uită împrejur cu un fel de spaimă.

„E cineva pe-aici?" întrebă el cu glas tare, rătăcit. Pe urmă, cu un râs de idiot, rosti: „Că prost mai sunt! Nu poate fi nimeni!"

Era totuşi cineva; dar cel care era de față nu făcea parte dintre cei ce pot fi văzuți de vreun ochi omenesc.

Puse sfeşnicele la loc pe cămin.

Începu apoi, din nou, mersul monoton şi apăsător, care tulbura în somn şi trezea brusc pe omul care dormea la etajul de dedesubt..

Mersul îl uşura şi-l ameţea în acelaşi timp. Se pare că uneori, în împrejurări foarte grele, te mişti ca să ceri sfaturi de la oricine ți-ar putea ieşi în cale. După câteva clipe nu-şi mai dădea seama ce se petrece cu el.

Se retrăgea acum cu aceeaşi spaimă dinaintea celor două hotărâri pe care le luase rând pe rând. Amândouă soluțiile i se păreau tot atât de rele.

„Ce fatalitate! Ce întâmplare, ca Champmathieu ăsta să fie luat drept eu! Să cazi tocmai prin mijlocul pe care soarta părea că-l hărăzise la început ca să te scape!"

Se gândi puțin la ce avea să se întâmple. Dumnezeule mare, să se denunțe? Să se predea? Şi cuprins de-o sfâşietoare deznădejde, se gândi la

tot ce trebuie să părăsească şi la ceea ce avea să reînceapă. Va trebui, prin urmare, să-şi ia rămas bun de la această viață atât de bună, de curată, de strălucită, să-şi ia rămas bun de la respectul pe care i-l arăta toată lumea, de la onoare şi de la libertate. N-o să se mai plimbe pe câmpie, n-o să mai audă păsările cântând în luna mai, n-o să mai dea o pomană copilaşilor săraci. Nu va mai simți căldura privirilor de recunoştință şi de dragoste ațintindu-se asupra lui. Va părăsi casa pe care şi-o zidise şi odăița asta. Toate îi păreau acum încântătoare. N-o să mai citească din cărțile astea şi n-o să mai scrie pe mescioara asta albă de lemn. Bătrâna portăreasă, singura servitoare pe care o avea, n-o să-i mai aducă dimineața cafeaua. Dumnezeule, în loc de toate astea, în jurul lui ceata ocnaşilor, cătuşele, hainele vărgate, lanțurile la picioare, oboseala, celula, patul de scânduri, toate grozăviile astea cunoscute! La vârsta lui, după ce fusese ceea ce-a fost! Dacă măcar ar fi mai tânăr! Dar aşa, bătrân, să fie tutuit de oricine, să fie scotocit de gardian, să fie lovit cu bastonul de paznici, să umble cu picioarele goale în bocancii cu ținte, să întindă dimineața şi seara piciorul sub ciocanul fierarului care inspectează inelele, să îndure curiozitatea vizitatorilor, cărora li se va spune: „Acesta e vestitul Jean Valjean, care a fost primar la Montreuil-sur-mer!" Seara, leoarcă de sudoare, rupt de oboseală, cu tichia de ocnaş pe ochi, să urce doi câte doi, sub gârbaciul gardianului, scara îngustă a galeriei. O, ce mizerie! Soarta poate fi oare tot atât de rea ca orice făptură omenească şi deveni tot atât de monstruoasă ca şi inima omului?

Şi, orice-ar fi făcut, cădea iarăşi în îndoiala sfâşietoare din adâncul gândurilor lui: să rămână în paradis şi să devină demon, sau să intre în iad şi să ajungă înger.

Ce să facă, Dumnezeule mare? Ce să facă?

Furtuna din care se smulsese cu atâta trudă se dezlănțui din nou întrînsul. Gândurile începură iarăşi să se amestece unele cu altele, luând acel aspect încremenit şi automat pe care-l întâlnim la oamenii disperați. Numele de Romainville îi revenea mereu în minte, împreună cu nişte versuri dintrun cântec pe care-l auzise altădată. Îşi aminti că Romainville e o pădure de lângă Paris, unde tinerii îndrăgostiți se duc să culeagă flori de liliac în luna aprilie.

Şovăia în mers, ca şi înlăuntrul lui. Mergea ca un copilaş lăsat să meargă singur.

Din când în când, luptând cu oboseala, făcea sforțări să-şi adune gândurile. Se strădui să-şi pună pentru ultima oară şi definitiv problema din

pricina căreia căzuse istovit. Să se denunțe? Să tacă? Nu izbutea să vadă nimic limpede. Aspectele nedeslușite ale tuturor raționamentelor schițate în mintea lui se clătinau şi se risipeau ca un fum, unul câte unul. Îşi dădea seama numai că, la orice hotărâre s-ar fi oprit, fără să existe vreo scăpare, ceva dintr-însul ar fi murit; că, ori încotro ar lua-o, intra într-un mormânt; că pregătea o agonie; agonia fericirii lui sau agonia virtuților sale.

Vai! Toate nehotărârile îl cuprinseseră din nou. Nu ajunsese mai departe decât fusese la început.

Aşa se zbătea cu spaimă acest suflet greu încercat. Tot astfel, cu o mie opt sute de ani înaintea acestui om nenorocit, ființa misterioasă în care se cuprind toată sfințenia şi toată suferința omenirii, pe când măslinii fremătau în vântul sălbatic al infinitului, îndepărtase de la ea multă vreme groaznicul potir care-i apărea scăldat în umbră şi plin de întunericul adâncurilor înstelate.

IV – Forme pe care le ia suferința în timpul somnului

Se făcuse ora trei dimineața şi el umblase mai bine de cinci ceasuri prin odaie, aproape fără întrerupere, când se lăsă să cadă pe un scaun.

Adormi acolo şi avu un vis.

Visul ăsta, ca mai toate visele, nu avea legătură cu situația decât prin ceva funest şi sfâşietor, dar îl impresionă adânc. Îl impresionă atât de mult, încât mai târziu îl şi scrise. E una dintre hârtiile scrise de mâna lui. Socotim de datoria noastră s-o transcriem aici întocmai.

Oricare ar fi fost visul, povestea acestei nopți n-ar fi întreagă, dacă l-am trece cu vederea. E aventura întunecată a unui suflet bolnav.

Iat-o. Pe plic am găsit scrise cuvintele acestea:

Visul pe care l-am avut în noaptea aceea.

„Mă aflam pe o câmpie. O câmpie întinsă, tristă, unde nu creştea niciun fir de iarbă. Mi se părea că nu era nici zi, nici noapte. Mă plimbam cu fratele meu, fratele meu din copilărie, un frate la care trebuie să mărturisesc că nu mă gândesc niciodată şi de care aproape că nu-mi aduc aminte.

Vorbeam între noi şi întâlneam alţi trecători. Vorbeam despre o vecină pe care o avusesem altădată şi care, de când avea odaia spre stradă, lucra cu ferestrele mereu deschise. Tot stând de vorbă, din pricina acelei ferestre ne-a luat cu frig.

Niciun arbore nu se vedea pe câmpie.

Cineva a trecut pe lângă noi. Era un om în pielea goală, cenuşiu la culoare, călare pe un cal pământiu. Omul n-avea păr pe cap; i se vedea ţeasta, iar pe ţeastă i se vedeau vinele. Ţinea în mână o vergea care se îndoia ca o coardă de viţă, dar era grea ca un drug de fier. Călăreţul trecu fără să scoată un cuvânt.

Fratele meu îmi spuse «S-o luăm pe drumul desfundat.»

Era un drum desfundat, unde nu se zărea niciun mărăcine şi niciun fir de iarbă. Totul era pământiu, până şi cerul. După câţiva paşi nu mi se mai răspunse când vorbeam. Băgai de seamă că fratele meu nu mai era cu mine.

Intrai într-un sat care-mi ieşi înainte. Mă gândii că trebuie să fie Romainville. (De ce tocmai Romainville!)[298]

Cea dintâi uliţă, pe care intrai, era pustie. Dădui în a doua. La colţul unde se întâlneau cele două străzi, se afla un om în picioare lângă un zid. Îl întrebai: «Ce locuri sunt astea? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse. Văzui deschisă uşa unei case. Intrai.

Casa avea o grădină. Ieşii din casă şi intrai în grădină. Şi grădina era pustie. Lângă cel dintâi copac, un om stătea în picioare. Îl întrebai: «Ce grădină e asta? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse.

Rătăcii prin sat şi băgai de seamă că era un oraş. Toate străzile erau pustii, toate porţile erau deschise. Nici ţipenie de om nu trecea pe străzi, nu umbla prin odăi, nu se plimba prin grădini. Dar la fiecare colţ de stradă, îndărătul fiecărei uşi, sta în picioare câte un om care tăcea. Nu se vedea niciodată mai mult decât unul. Şi oamenii ăştia se uitau la mine când treceam.

Ieşii din oraş şi o luai pe câmp.

Nu trecu mult şi, întorcându-mă, văzui o mulţime de oameni venind spre mine. Recunoscui pe toţi cei pe care-i întâlnisem în oraş. Aveau nişte chipuri neobişnuite. Nu păreau că se grăbesc şi totuşi mergeau mai repede decât mine. Când mergeau, nu făceau niciun zgomot. Dintr-odată mulţimea mă ajunse şi mă înconjură. Feţele acestor oameni erau pământii.

Cel dintâi pe care-l întâlnisem şi-l întrebasem când am intrat în oraş, îmi spuse: «Unde te duci? Oare nu ştii că eşti mort de mult?»

Deschisei gura să răspund, dar băgai de seamă că nu era nimeni lângă mine…”

Se deşteptă. Era înghețat. Un vânt rece, ca orice vânt de dimineață, clătina cercevelele ferestrei rămasă deschisă.

Focul se stinsese. Lumânarea era pe sfârşite. Era încă întuneric. Se sculă şi se duse la fereastră. Cerul era tot fără nicio stea.

De la fereastra lui se vedeau curtea şi strada. Un zgomot sec şi tare răsună deodată pe pământ şi-l făcu să se uite în jos. Văzu jos două steluțe roşii, care apăreau şi dispăreau în umbră într-un chip ciudat. Deoarece gândurile lui pluteau încă în negura viselor, gândi: „Uite! Stelele nu sunt pe cer. Sunt pe pământ acum.” Dar tulburarea se risipi; un alt zgomot la fel cu cel dintâi, îl trezi de-a binelea; se uită şi băgă de seamă că cele două stele erau felinarele unei trăsuri. La lumina pe care o împrăştiau, putu să distingă forma unei trăsuri. Era o cabrioletă mică trasă de un căluț alb. Zgomotul pe care-l auzise era pricinuit de copitele calului pe caldarâm.

„Ce mai e şi cu trăsura asta? Cine-o fi venit atât de devreme?”

Chiar atunci se auzi o ciocănitură în uşa odăii.

Se înfioră din cap până-n picioare şi strigă cu glas puternic:

— Cine-i acolo?

Cineva răspunse:

— Eu, domnule primar.

Recunoscu vocea bătrânei portărese.

— Ei, zise el. Ce s-a întâmplat?

— Domnule primar, e aproape cinci dimineața.

— Ei, şi? Ce e cu asta?

— Trăsura, domnule primar.

— Care trăsură?

— Cabrioleta.

— Care cabrioletă?

— N-a spus domnul primar să-i vină o cabrioletă uşoară?

— Nici gând! zise el.

— Vizitiul spune c-a venit să-l ia pe domnul primar.

— Care vizitiu?

— Vizitiul de la domnul Scaufflaire.

— Scaufflaire?

Numele acesta îl făcu să tresară, ca şi cum un fulger i-ar fi trecut pe dinaintea ochilor.

— A, da! Domnul Scaufflaire, zise el.

Daca bătrâna l-ar fi putut vedea în momentul acela, ar fi rămas înmărmurită.

Urmă o tăcere destul de lungă. Se uită năuc la flacăra lumânării, culese din jurul feştilei ceara fierbinte şi o frământă între degete. Bătrâna aştepta. Se încumetă totuşi să mai spună:

— Domnule primar, ce răspuns să dau?

— Spune-i că vin numaidecât.

V – Bețe-n roate

Serviciul poştal între Arras şi Montreuil-sur-mer se mai făcea pe vremea aceea cu nişte carete rămase de pe timpul imperiului. Aceste carete erau un fel de cabriolete pe două roți, căptuşite pe dinăuntru cu piele roşcată, aşezate pe nişte arcuri speciale, având numai două locuri, unul pentru curier şi unul pentru un călător. Roțile erau întărite cu butuci lungi, care țineau la distanță celelalte trăsuri, cum se mai văd şi azi pe drumurile din Germania. Lada cu scrisori, o ladă mare, lunguiață, era aşezată în spatele cabrioletei, făcând corp comun cu ea. Lada era vopsită în negru, iar careta era galbenă.

Trăsăturile acestea, care nu seamănă cu niciuna de astăzi, aveau ceva diform şi ghebos, iar când le zăreai de departe, trecând şi cocoțându-se pe un drum, semănau cu acele insecte care mi se pare că se numesc termite şi care, deşi au mijlocul foarte subțire, au partea din spate foarte dezvoltată. De altminteri, mergeau foarte repede. Plecând din Arras în fiecare noapte la ora unu, după trecerea curierului de la Paris, careta ajungea la Montreuil-sur-mer ceva mai înainte de cinci dimineața.

În noaptea aceea, careta poştală care venea la Montreuil-sur-mer dinspre Hesdin s-a ciocnit la cotitura unei străzi, în momentul când intra în oraş, cu o cabrioletă trasă de un cal alb, care venea din partea opusă şi în care nu se afla decât o singură persoană, un om înfăşurat într-o manta. Roata trăsurii

fusese lovită destul de serios. Poştaşul îi strigă omului să oprească, dar călătorul nu-l luă în seamă şi-şi văzu de drum, gonind calul înainte.

— Al dracului de grăbit mai e şi ăsta! zise poştaşul.

Cel ce se grăbea aşa era tocmai omul pe care l-am văzut zvârcolindu-se în chinuri cu-adevărat vrednice de milă.

Unde se ducea? N-ar fi putut s-o spună. De ce s-o fi zorit? Nici el nu ştia. Mergea la întâmplare mai departe. Încotro? La Arras, fără îndoială; dar putea foarte bine să se ducă şi-ntr-altă parte. Din când în când, îşi dădea seama de asta şi tresărea.

Se înfunda în noapte ca într-o genune. Ceva îl împingea şi-l atrăgea acolo. Nimeni n-ar putea spune ce se petrecea într-însul, dar toată lumea îl va înțelege. Care dintre noi n-a intrat măcar o singură dată în viață în această peşteră întunecată a necunoscutului?

De altfel, nu rezolvase nimic, nu hotărâse nimic, nu se oprise la nimic şi nu făcuse nimic. Niciunul dintre actele conştiinței sale nu fusese definitiv. Acum, mai mult ca oricând, se găsea ca la început.

De ce se ducea la Arras?

Îşi repeta ceea ce-şi mai spusese atunci când reținuse cabrioleta lui Scaufflaire – că, oricare ar fi rezultatul, nu era niciun neajuns să vadă cu ochii lui şi să judece singur. De departe, ne facem singuri, din orice, obstacole de netrecut. La urma urmei, după ce l-o vedea pe acest Champmathieu, un ticălos oarecare, conştiința lui va fi de bună seamă mai uşurată, lăsându-l să se ducă la ocnă în locul lui. Vor fi acolo Javert şi apoi Brevet, Chenildieu şi Cochapaille, toți ocnaşii care-l recunoscuseră. Şi, fără îndoială, n-au să-l recunoască. Straşnică idee! Javert era departe de realitate. Toate bănuielile cădeau pe Champmathieu şi nimic nu este mai anevoie de înlăturat decât bănuiala şi presupunerile. Nu era, prin urmare, niciun fel de primejdie.

Trecea, desigur, printr-un moment greu, dar avea să scape. La urma urmei, îşi ținea în mână soarta, oricât de rea ar vrea ea să fie. Era stăpân pe soarta lui. Se agăță de gândul ăsta.

La drept vorbind, i-ar fi plăcut mai mult să nu se ducă la Arras.

Se ducea totuşi.

Tot gândindu-se aşa, dădea bice calului, care gonea în trapul lui regulat şi sigur, făcând două leghe şi jumătate pe oră.

Pe măsură ce cabrioleta înainta, simțea în el ceva care da înapoi.

În zorii zilei se afla în plină câmpie; oraşul Montreuil-sur-mer rămăsese mult în urmă. În depărtare, zarea se lumina. Privea, fără să vadă, cum se perindă prin fața lui toate chipurile înghețate ale unei dimineți de iarnă. Ca şi seara, dimineața îşi are nălucirile ei. Nu le vedea, dar, fără să-şi dea seama, printr-un fel de atingere aproape fizică, siluetele negre ale arborilor şi ale dealurilor îi sporeau încordarea sufletească cu nu ştiu ce adaos nehotărât şi sinistru.

Ori de câte ori trecea prin fața vreuneia dintre căsuțele acelea singuratice care se află de-a lungul drumurilor, se gândea: „Şi cu toate astea, sunt aici oameni care dorm!”

Tropotul calului, clopoțeii de la gât, roțile pe caldarâm făceau un zgomot domol şi monoton. Lucrurile astea sunt plăcute când eşti vesel, dar jalnice când eşti amărât.

Se făcuse ziuă de-a binelea când ajunse la Hesdin. Se oprise în dreptul unui han ca să lase calul să răsufle şi să-i dea puțin ovăz.

Calul, după cum spusese Scaufflaire, era de rasă buloneză, cu capul şi burta mare, dar cu gâtul cam scurt, în schimb cu pieptul larg, crupa lată, chişița costelivă şi subțire şi piciorul solid. Rasă urâtă, dar voinică şi sănătoasă. Un animal minunat, care făcuse cinci leghe în două ceasuri şi n-avea niciun strop de sudoare pe el.

Nu se dădu jos din trăsurică. Băiatul de la grajd, care-i aduse calului ovăz, se aplecă dintr-odată şi se uită la roata din stânga.

— O să mergeți mult aşa? întrebă el.

Domnul Madeleine răspunse, aproape fără să se trezească din gândurile lui:

— De ce?

— Veniți de departe? întrebă iar băiatul.

— De la vreo cinci leghe de-aici.

— O!

— Ce te miri aşa?

Rândaşul se aplecă din nou, rămase o clipă tăcut, cu privirea ațintită asupra roții, apoi se ridică, spunând:

— O fi făcut roata asta cinci leghe pân-aici. Se prea poate! Dar de-aici înainte vă spun că nu mai face niciun sfert de leghe.

Călătorul sări jos din trăsură.

— Ce tot îndrugi acolo, măi băiete?

— Zic că-i o mare minune c-ați făcut cinci leghe fără să vă rostogoliți cu cal cu tot în vreun şanț al şoselei. Ia uitați-vă aici!

Roata era într-adevăr lovită rău. Când se ciocnise cu careta poştală, i se rupseseră două spițe, şi se fărâmase butucul şi piulița stătea să cadă.

— Prietene, îi zise el băiatului, e vreun rotar pe-aici?

— Desigur, domnule.

— Fii bun şi cheamă-l încoace!

— Stă colea, la doi paşi. Hei, meştere Bourgaillard!

Meşterul Bourgaillard, rotarul, era tocmai în pragul uşii. Veni să vadă ce are roata şi strâmbă din nas ca un chirurg în fața unui picior rupt.

— Poți să dregi numaidecât roata asta?

— Da, domnule.

— Şi când pot pleca mai departe?

— Mâine.

— Mâine?

— Am de lucru o zi întreagă. Domnul este grăbit?

— Foarte grăbit. Trebuie să plec cel mult într-un ceas.

— Nu se poate, domnule.

— Îți dau oricât îmi ceri.

— Cu neputință.

— Atunci în două ceasuri.

— Astăzi nu se poate. Am de dres două spițe şi butucul. Nu puteți pleca decât mâine dimineață.

— Treburile mele n-aşteaptă până mâine. Dar dacă, în loc s-o dregem, am pune alta?

— Adică cum?

— Eşti sau nu eşti rotar?

— Sigur că sunt, domnule.

— N-ai cumva o roată de vânzare? Aş putea pleca numaidecât.

— O roată de schimb?

— Da.

— N-am nicio roată gata pentru cabrioleta asta. Două roți trebuie să fie pereche, două roți nu se potrivesc, aşa, la întâmplare.

— Atunci, vinde-mi o pereche.

— Domnule, nu orice roată merge la o osie.

— Eu zic să-ncercăm!

— E de prisos domnule. N-am decât roți de căruță. Satul nostru-i mic.

— Dar n-ai putea cumva să-mi închiriezi o cabrioletă?

Meşterul băgase de seamă de la început că trăsurica fusese luată cu chirie. Dădu din umeri:

— Bine mai țineți trăsurile pe care le luați cu chirie! Chiar dacă aş avea una, tot nu v-aş închiria-o.

— Dar de vândut, mi-ai vinde-o?

— N-am niciuna.

— Cum? Nici măcar o căruță? Nu cer mare lucru.

— Cum vă spuneam: satul nostru-i mic. Am în şopron, spuse rotarul, o caleaşcă veche a unui burghez de la oraş, care mi-a lăsat-o în păstrare şi care n-o foloseşte niciodată. V-aş închiria-o cu plăcere; ce-aş avea de pierdut? Dar n-ar trebui să vă vadă burghezul cu ea. Şi pe urma e o caleaşcă la care v-ar trebui doi cai.

— Iau doi cai de poştă.

— Unde mergeți dumneavoastră?

— La Arras.

— Şi vreți s-ajungeți astăzi?

— Sigur!

— Cu doi cai de poştă?

— De ce nu?

— Nu v-ar fi totuna dacă ați ajunge la patru dimineața?

— Nu, fireşte.

— Fiindcă, vedeți… trebuie să vă spun un lucru…dacă luați cai de poştă… Aveți act de identitate?

— Da.

— Ei bine, dacă luați cai de poştă, n-o să ajungeți la Arras mai devreme decât mâine. Suntem pe un drum lăturalnic. Schimburile se fac anevoie. Caii sunt la câmp. Au început arăturile. E nevoie de cai voinici, care sunt luați de peste tot, de la poştă şi de oriunde se găsesc. Veți aştepta cel puțin trei-patru ceasuri la fiecare popas. Şi, pe urmă, nu uitați că mergeți la pas. Sunt multe coaste de urcat.

— Atunci o să mă duc călare. Deshamă calul de la trăsurică! Găsesc eu în sat o şa de vânzare.

— Desigur! Dar calul ăsta rabdă şeaua pe el?

— Adevărat. Bine că mi-ai spus!… N-o rabdă.

— Atunci…

— Dar în sat nu se găseşte vreun cal cu chirie?

— Un cal care să meargă la Arras fără nicio oprire?
— Da.
— Ar fi nevoie de un cal cum nu prea se găsesc prin partea locului. Întâi de toate, ar trebui să-l cumpărați, fiindcă nu vă cunoaşte nimeni pe-aici. Dar n-o să-l găsiți nici de vânzare, nici de închiriat, să dați oricât: şi cinci sute şi o mie de franci.
— Atunci, ce e de făcut?
— Cel mai bun lucru, vă spun cinstit, e să dreg roata şi să plecați mâine dimineață.
— Mâine e prea târziu.
— De!
— Careta poştală nu merge la Arras? Când trece pe-aici?
— La noapte. Amândouă caretele fac serviciu de noapte şi cea care se duce şi cea care se întoarce.
— Şi… ai nevoie de-o zi întreagă ca să dregi roata?
— O zi întreagă. Niciun ceas mai puțin.
— Chiar dacă pui doi lucrători?
— Chiar dacă pun zece.
— Dac-am lega spițele cu o frânghie?
— Spițele da; dar butucul roții, nu. Şi pe urmă, şi obada e ca vai de ea.
— Pe-aici nu e nimeni care închiriază trăsuri?
— Nu.
— Nici alt rotar nu mai e?
Servitorul şi rotarul răspunseră amândoi o dată, clătinând din cap:
— Nu.
Simți o mare bucurie.
În mod vădit, aici era mâna providenței. Ea rupsese roata trăsurii şi îl oprea din drum. Nu se dăduse bătut la această primă somație; făcuse tot ce i-a stat în putință ca să-şi urmeze călătoria; întrebuințase cinstit şi cu cea mai mare grijă toate mijloacele; nu dăduse înapoi nici în fața frigului, nici în fața oboselii, nici în fața cheltuielilor; nu-şi putea face niciun fel de mustrare. Dacă nu pleca mai departe, asta nu mai depindea de el. Nu era vina lui; nu voise el să fie aşa; aşa voia providența.
Respiră. Respiră liber şi din adâncul pieptului, pentru întâia oară de la vizita lui Javert. Pumnul de fier care-i strângea inima de douăzeci de ore începuse parcă să slăbească.
I se părea că Dumnezeu trecuse de partea lui pe față.

Se gândi că făcuse tot ce trebuia să facă şi că acum nu-i mai rămânea altceva decât să se întoarcă liniştit acasă.

Dacă tot ce vorbise cu rotarul s-ar fi petrecut într-o odaie a hanului, dacă n-ar mai fi fost nimeni acolo, dacă n-ar mai fi auzit nimeni, totul s-ar fi oprit aici şi probabil că noi n-am mai fi avut de istorisit niciuna dintre întâmplările pe care le veți citi; dar convorbirea avusese loc în mijlocul drumului. Orice discuție de pe stradă adună neapărat un grup de oameni. Se găsesc întotdeauna trecători cărora le place să stea gură-cască. Pe când călătorul vorbea cu rotarul, câțiva drumeți se opriseră în jurul lor. După ce ascultase câteva minute, un băiat pe care nu-l luase nimeni în seamă ieşise din grup şi o rupsese la fugă.

În clipa în care călătorul, după frământarea lăuntrică de care am pomenit, hotărî să se întoarcă din drum, băiatul tocmai venea înapoi. Era însoțit de-o bătrână.

— Domnule, zise femeia, băiatul meu îmi spune că vreți să închiriați o cabrioletă.

La auzul acestor cuvinte simple, rostite de-o bătrână însoțită de-un copil, îl trecură sudori reci pe şira spinării. I se păru că vede cum gheara din care scăpase se ivea iarăşi în umbra dinapoia lui, gata să-l înşface din nou. Răspunse:

— Da, mătuşică. Vreau să închiriez o cabrioletă. Şi se grăbi să adauge: Dar nu se găseşte niciuna prin partea locului.

— Ba se găseşte, spuse bătrâna.

— Unde mă rog? întrebă rotarul.

— La mine, răspunse bătrâna.

Domnul Madeleine tresări. Gheara nemiloasă îl înşfăcă iarăşi.

Bătrâna avea în adevăr, într-un şopron, un fel de brişcă de nuiele. Rotarul şi servitorul hanului, supărați că le scăpa călătorul, se amestecă în vorbă:

— O droagă îngrozitoare, pusă de-a dreptul pe osie. E drept că banchetele sunt atârnate de nişte curele de piele, dar plouă înăuntru, roțile sunt ruginite şi mâncate de umezeală. N-o să meargă mult mai departe decât trăsura cu care ați venit. O rablă hodorogită! Domnul ar face o mare greşeală dacă ar lua-o!...Etc. etc.

Toate astea erau foarte adevărate, dar rabla hodorogită, droaga asta, oricum ar fi fost, avea două roți şi putea să-l ducă la Arras.

Plăti cât i se ceru, lăsă cabrioleta în reparație la rotar, ca s-o găsească la înapoiere, puse să i se înhame calul alb la brişcă, se urcă şi porni mai

departe pe drumul pe care îl apucase în zorii zilei.

Când brişca se urni din loc, îşi spuse că o clipă mai-nainte se gândise cu bucurie că n-o să se mai ducă acolo unde pornise. Îi fu necaz de bucuria pe care-o avusese şi o găsi absurdă. De ce s-ar bucura că se întoarce din drum? La urma urmei, făcea drumul ăsta de bunăvoie. Nu-l silea nimeni. Şi, cu siguranță, totul se va petrece aşa cum voia el.

Ieşind din Hesdin, auzi pe cineva strigând:

„Opreşte! Opreşte!” Opri trăsura cu o smucitură puternică, în care se amesteca nu ştiu ce pornire înfrigurată şi tulburător de asemănătoare cu speranța.

Era băiatul bătrânei.

— Domnule, zise el, eu v-am făcut rost de brişcă.

— Ei, şi?

— Nu mi-ați dat nimic.

El, care dădea bucuros tuturor, găsi de astă dată că pretenția depăşea orice măsură şi că era aproape odioasă.

— A! Tu eşti, măi secătură? zise el. Nu-ți dau nimic.

Dădu bici calului şi porni mai departe în trap săltat.

Pierduse multă vreme la Hesdin şi ar fi vrut s-o recâştige. Căluțul era sprinten şi trăgea cât doi. Dar era în februarie, plouase, drumurile erau desfundate. Şi, pe urmă, nu mai era cu cabrioleta. Brişca n-avea arcuri şi era foarte greoaie. Iar, pe deasupra, avea de luptat cu o mulțime de urcuşuri.

Făcu aproape patru ceasuri de la Hesdin la Saint-Pol. Cinci leghe în patru ceasuri.

La Saint-Pol trase la cel dintâi han care-i ieşi în cale, duse calul la grajd, aşa cum îi făgăduise lui Scaufflaire şi stătu lângă iesle tot timpul cât mâncă. Se gândea la fel da fel de lucruri triste şi încurcate.

Nevasta hangiului intră în grajd:

— Domnul nu vrea să mănânce ceva?

— A! Da! Cum să nu! spuse el. Mi-e o foame de lup.

Merse după hangiță, care avea o față rumenă şi veselă.

Îl conduse într-o încăpere scundă, unde se aflau câteva mese acoperite cu muşama.

— Dă-i zor! spuse el. Trebuie să plec mai departe şi sunt grăbit.

O servitoare flamandă, voinică, îi puse la iuțeală tacâmul. Se uita la ea cu un sentiment de mulțumire.

„Asta e! se gândi el. Mi-era foame!”

I se aduse mâncarea. Se repezi la pâine, muşcă o bucată, apoi o puse încetişor pe masă şi nu se mai atinse de ea. La masa vecină mânca un căruțaş. Îl întrebă:

— De ce-o fi aşa de amară pâinea asta?

Căruțaşul era neamț, şi nu înțelese.

Se duse iar în grajd, la cal.

Peste un ceas, pleca din Saint-Pol şi se îndrepta spre Tinques, care nu se afla decât la cinci leghe de Arras.

Ce făcea tot timpul drumului? La ce se gândea? Ca şi dimineața, se uita la şirurile de copaci, la acoperişurile de stuf, la câmpiile arate şi la priveliştile care se destrămau şi dispăreau la fiecare cotitură a drumului. Spectacolul ăsta mulțumeşte uneori sufletul şi ne scuteşte oarecum de-a mai cugeta. Ce poate fi mai trist şi de neînțeles decât să priveşti o mulțime de lucruri pentru prima şi ultima oară? Să călătoreşti înseamnă să te naşti şi să mori în fiecare clipă. În adâncul cel mai nepătruns al sufletului, poate că făcea o apropiere între priveliştile acestea nestatornice şi existența omenească. Toate întâmplările vieții se desfăşoară într-o nepotolită goană în fața noastră. Întunericul şi lumina se înlănțuie. După o clipă de strălucire, o eclipsă. Privim în jurul nostru, ne grăbim, întindem mâna să apucăm ceva din ceea ce trece. Fiecare întâmplare este o cotitură. Şi, dintr-odată, ne pomenim bătrâni. Simțim un fel de zguduitură, totul e negru în jurul nostru, zărim o poartă întunecoasă; telegarul sumbru care ne târa prin viață se opreşte; şi vedem cum o umbră necunoscută îl deshamă în beznă.

Se însera când copiii care ieşeau de la şcoală îl văzură pe călătorul nostru intrând la Tinques. E drept că era o zi dintre cele mai scurte ale anului. Nu se opri deloc la Tinques. Ieşind din sat, un cantonier care pietruia drumul se uită la el şi-i spuse:

— Tare-i ostenit calul!

Într-adevăr, bietul animal nu mai mergea decât la pas.

— Vă duceți la Arras? întrebă cantonierul.

— Da.

— Dacă mergeți tot aşa, n-o s-ajungeți prea devreme.

Opri calul şi-l întrebă pe cantonier:

— Cât mai e până la Arras?

— Aproape şapte leghe.

— Cum se poate? Pe hartă sunt numai cinci leghe şi ceva.

— A, spuse cantonierul, dumneavoastră nu ştiţi că se repară şoseaua? O să vedeţi că se întrerupe la un sfert de ceas de-aici. Nu e chip să mergeţi mai departe.
— Adevărat?
— Luaţi-o la stânga, pe drumul care duce la Carency şi treceţi râul! Când ajungeţi la Camblin, o apucaţi la dreapta; e drumul de la Mont-Saint-Eloy, spre Arras.
— Dar a început să se întunece. O să mă rătăcesc.
— Nu sunteţi de prin partea locului?
— Nu.
— Mai cu seamă că sunt numai drumuri ocolite. Dar, adăugă cantonierul, ştiţi ceva, domnule? Vreţi să vă dau un sfat? Calul dumneavoastră e mort de oboseală. Întoarceţi-vă la Tinques! E un han bun acolo. Vă culcaţi şi porniţi spre Arras mâine dimineaţă.
— Trebuie să ajung astă seară.
— Asta-i altceva. Duceţi-vă totuşi la han. Şi luaţi de-acolo încă un cal. Rândaşul o să vă spună pe unde s-o apucaţi.
Ascultă sfatul cantonierului, se întoarse din drum şi peste o jumătate de ceas trecea din nou prin acelaşi loc, de astă dată însă în trap mare, cu un cal lăturaş. Un rândaş, în chip de surugiu, şedea lângă el pe capră.
Îşi dădea totuşi seama că întârzie.
Se înnoptase de-a binelea.
Intrară pe un drumeag mărginaş. Drumul era îngrozitor. Brişca dădea dintr-o groapă într-alta. Îi spuse surugiului:
— Mergi tot aşa, la trap, şi-ţi dau un bacşiş bun.
La un hop, crucea se rupse.
— Domnule, zise surugiul, s-a rupt crucea; nu mai ştiu cum să înham calul; e tare greu de mers noaptea pe drumul ăsta; dac-aţi vrea să rămâneţi peste noapte la Tinques, mâine în zorii zilei am putea fi la Arras.
— Ai un capăt de funie şi un cuţit? întrebă călătorul.
— Da, domnule.
Tăie o cracă dintr-un pom şi făcu altă cruce.
Pierduseră încă douăzeci de minute, dar acum porniră în galop.
Câmpia era neagră. Neguri joase, negre şi peticite pluteau printre dealuri, destrămându-se ca fumul. Printre nori se vedeau lumini albicioase. Un vânt puternic, venind dinspre mare, isca în toate unghiurile zării un zgomot

pătrunzător, ca un uruit de mobile urnite din loc. Tot ce se zărea stârnea groază. Câte nu se înfioară sub răsuflarea sfârşită a nopţii!

Tremura de frig. Nu mâncase nimic din ajun. Îşi aducea vag aminte de-o altă goană în noapte, pe câmpia de lângă Digne. Trecuseră opt ani de-atunci şi parcă fusese ieri.

Se auzi sunând ceasul la o turlă în depărtare. Întrebă:

— Cât e ceasul?

— Şapte, domnule. Ajungem la Arras pe la opt. Nu mai avem decât trei leghe.

Se gândi atunci pentru întâia dată – mirându-se cum de nu i-a trecut mai de mult prin minte – că toată truda lui putea să fie de prisos, că nu ştia nici măcar ora procesului, că ar fi trebuit cel puţin să se informeze, că n-avea niciun rost s-o ia aşa, razna, fără să ştie dacă ceea ce făcea putea să fie de folos. Pe urmă, începu să facă tot felul de socoteli în minte: de obicei şedinţele curţii cu juri încep la nouă dimineaţa; dezbaterile nu pot dura prea mult; furtul merelor se va dovedi repede; totul se va mărgini la stabilirea identităţii; patru sau cinci mărturii, iar avocaţii nu vor avea mare lucru de spus; o să ajungă, desigur, când totul se va fi sfârşit.

Surugiul dădu bice cailor. Trecuseră râul şi Mont-Saint-Eloy rămăsese în urma lor.

Noaptea se făcea din ce în ce mai neagră.

VI – Sora Simplice pusă la încercare

Tocmai în acest răstimp, Fantine avu o mare bucurie.

Avusese o noapte foarte rea. Tuşea îngrozitor, febra îi crescuse, visase tot timpul. Dimineaţa, la sosirea doctorului, aiura. Îngrijorat, doctorul ceruse să i se dea de veste cum va veni domnul Madeleine.

Toată dimineaţa stătu posacă, nu scoase aproape nicio vorbă, mototolindu-şi aşternutul şi îngăimând în şoaptă tot felul de socoteli, cu care părea că măsoară anumite distanţe. Ochii ei, înfundaţi în orbite, aţintiţi în gol, păreau aproape stinşi, dar, din când în când, se aprindeau şi străluceau ca stelele. Se pare că atunci când un anumit ceas se apropie, luminile, cerului îi învăluie pe cei părăsiţi de lumina pământului.

Ori de câte ori sora Simplice o întreba cum se simte ea răspundea neschimbat:

— Bine. Aş vrea să-l văd pe domnul Madeleine.

Cu câteva luni mai-nainte, când Fantine îşi pierduse orice urmă de sfială, de ruşine şi de bucurie, ajunsese ca o umbră; iar acum părea că e propria ei stafie. Suferința fizică desăvârşise opera suferinței morale. Făptura asta, care n-avea decât douăzeci şi cinci de ani, avea fruntea brăzdată, obrajii ofiliți, nasul subțiat, dinții descărnați, fața vânătă, gâtul scheletic, claviculele ieşite, brațele uscate, pielea pământie, iar printre şuvițele ei blonde creşteau fire de păr alb. O, cât de mult ne apropie boala de bătrânețe!

La amiază doctorul veni din nou, dădu câteva sfaturi, întrebă dacă domnul primar a dat pe la infirmerie şi clătină din cap.

De obicei, domnul Madeleine venea pe la ora trei s-o vadă pe bolnavă. Punctualitatea fiind şi ea o dovadă de bunătate, el era totdeauna punctual.

Pe la două şi jumătate, Fantine începu să se zbuciume. În douăzeci de minute o întrebase de zece ori pe călugăriță:

— Cât e ceasul, soră?

— Sună ora trei.

La cea de-a treia bătaie, Fantine se ridică în capul oaselor, deşi până atunci abia putuse să se mişte. Îşi împreună într-un fel de strânsoare mâinile galbene şi slabe, şi călugărița o auzi scoțând din piept unul dintre acele suspine adânci, care par că înlătură o povară. Pe urmă, Fantine se întoarse şi privi spre uşă.

Dar nu intră nimeni; uşa nu se deschise.

Stătu astfel un sfert de oră, cu ochii ațintiți spre uşă, nemişcată, oprindu-şi parcă răsuflarea. Sora nu îndrăzni să-i spună nicio vorbă. Orologiul din turla bisericii sună ora trei şi un sfert. Fantine căzu din nou cu capul pe pernă.

Nu spuse nimic şi începu să mototolească iarăşi aşternutul. Trecu o jumătate de ceas. Un ceas. Nu veni nimeni. Ori de câte ori suna orologiul, Fantine se ridica şi se uita spre uşă, pe urmă cădea la loc.

Îi ghiceai limpede gândul, dar nu rostea niciun nume, nu se tânguia, nu învinuia pe nimeni. Numai că tuşea îngrozitor. Ceva întunecat parcă se lăsa asupră-i. Se făcuse pământie la față şi avea buzele vinete. Din când în când zâmbea.

Bătu ora cinci. Sora o auzi atunci spunând încet, cu glas stins:

— De vreme ce mâine plec, rău face că nu vine azi!

Sora Simplice era şi ea foarte mirată de întârzierea domnului Madeleine.

Fantine se uita în sus, la pologul patului. Căuta parcă să-şi aducă aminte de ceva. Începu deodată să cânte, cu glas stins, ca o adiere. Călugăriţa ascultă.

Iată ce cânta Fantine:

Pe uliţi bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-acolo lucruri mici şi rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.

Fecioara Maria, maica preacurată,
A venit la mine în haină-nflorată
Şi mi-a spus: – În vălul înadins ţesut,
Port cu mine pruncul ce mi l-ai cerut.

Du-te-n târg îndată şi cumpără dar
Pânză albă, aţă, ac şi degetar.

Pe uliţi bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-acolo lucruri mici şi rare.

Am făcut preasfânto, lângă sobă eu,
Leagăn plin de panglici pentru pruncul meu.
De mi-ar da acuma Domnul chiar o stea,
Mi-e mai drag copilul dat de mâna ta.

— Dar cu pânza, maică, ce-am eu de făcut?
— Scutece curate, pentru cel născut.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.

— Spală pânza. — Unde? — Într-un râu, aproape
Dar ia seama: dacă schimbi mai multe ape,
Să nu rupi rochia cu pieptar uşor,
De mine brodată toată numai flori.

— Nu mai e copilul! Maică, ce fac oare?
— Fă din pânză giulgiu ca să mă-nfăşoare...

Pe uliţi bătrâne mergem la plimbare,
Cumpărând de-acolo lucruri mici şi rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc…

Era un vechi cântec de leagăn cu care o adormea altădată pe Cosette şi care nu-i mai venise în minte de aproape cinci ani, de când fetiţa nu mai era lângă ea. Cânta cu glas atât de trist şi pe-o melodie atât de duioasă, încât era în stare să înduioşeze şi pe-o călugăriţă. Deprinsă cu suferinţa, sora simţi totuşi o lacrimă în colţul ochilor. Orologiul bătu ora şase. Fantine parcă nu mai auzea. Părea că nu-i mai pasă de ce se întâmplă în jurul ei.

Sora Simplice trimise o servitoare să întrebe pe portăreasa fabricii dacă s-a întors domnul primar şi dacă mai trece azi pe la infirmerie. Fata veni înapoi peste câteva minute.

Fantine stătuse tot timpul nemişcată, urmându-şi firul gândurilor.

Servitoarea îi spuse în şoaptă surorii Simplice că domnul primar plecase dis-de-dimineaţă, înainte de ora şase, într-o trăsurică trasă de un cal alb, cu tot frigul care se lăsase.

Plecase singur, fără vizitiu, şi nu se ştie pe ce drum apucase; unii spun că l-au întâlnit în drum spre Arras; alţii că l-au întâlnit în drum spre Paris. La plecare, ca de obicei, fusese foarte liniştit şi-i spusese portăresei să nu-l aştepte la noapte.

Pe când femeile vorbeau în şoaptă, cu spatele spre patul Fantinei, sora punând întrebări, iar servitoarea făcând tot felul de presupuneri, Fantine – cu vioiciunea înfrigurată a anumitor boli organice, care îmbină mişcările obişnuite ale omului sănătos cu slăbiciunea îngrozitoare a ultimelor clipe – se aşezase în genunchi pe pat şi, cu pumnii încleştaţi în pernă, asculta, scoţând capul printre perdele. Deodată începu să strige:

— Vorbiţi despre domnul Madeleine? Ce tot şoptiţi acolo? Ce e cu el? De ce nu mai vine?

Glasul ei era atât de răstit şi de răguşit, încât femeilor li se păru că e o voce bărbătească. Se întoarseră speriate.

— Hai, răspundeţi o dată! strigă Fantine.

Servitoarea îngăimă:

— Mi-a spus portăreasa că astăzi n-o să poată veni.

— Copila mea, spuse sora, linişteşte-te… culcă-te la loc!

Fără să se clintească, Fantine continuă cu glas tare şi pe un ton în acelaşi timp poruncitor şi plin de suferinţă:

— N-o să poată veni… De ce? Voi ştiţi de ce n-o să vină. Şoptiţi între voi. Vreau să ştiu şi eu.

Servitoarea îi spuse repede, la ureche, călugăriţei:

— Răspundeţi-i că are de lucru la consiliul municipal.

Sora Simplice se îmbujoră la faţă. Servitoarea voia s-o facă să spună o minciună. Pe de altă parte, îşi dădea seama că, spunând bolnavei adevărul, ar fi însemnat să-i dea o lovitură cumplită, ceea ce ar fi fost foarte grav pentru starea în care se afla Fantine. Roşeaţa din obrajii călugăriţei se risipi repede. Înălţând spre Fantine ochii ei senini şi trişti, îi spuse:

— Domnul primar a plecat.

Fantine sări în picioare. Ochii îi scânteiau. O bucurie neţărmurită îi lumină faţa brăzdată de suferinţă.

— A plecat! strigă ea. S-a dus s-o aducă pe Cosette!

Întinse braţele spre cer şi toată faţa i se lumină; buzele îi tremurau; se ruga în şoaptă. După ce sfârşi rugăciunea spuse:

— Soră, uite, mă culc la loc; fac tot ce mi se cere; adineauri am fost rea; iartă-mă c-am ţipat la dumneata; nu-i frumos să ţipi; ştiu şi eu asta, soră dragă; dar sunt atât de fericită… Dumnezeu e bun cu mine; şi domnul Madeleine e un om bun; închipuie-ţi că s-a dus s-o aducă pe Cosette de la Montfermeil.

Se culcă, o ajută pe călugăriţă să-i aşeze perna şi sărută cruciuliţa de argint de la gât, pe care i-o dăduse sora Simplice.

— Copila mea, spuse sora, acum încearcă să te odihneşti şi să nu mai vorbeşti!

Fantine strânse în mâinile-i umede mâna surorii, care fu îngrijorată de această transpiraţie.

— A plecat azi-dimineaţă la Paris. Dar nici n-are nevoie să treacă prin Paris. Montfermeil e puţin mai încoace, pe stânga. Ţi-aduci aminte ce mi-a spus ieri când îi vorbeam despre Cosette? „În curând”. Vrea să-mi facă o surpriză. Ştii? Mi-a dat să iscălesc o scrisoare ca s-o ia de la Thénardieri. N-au de ce să se opună, nu-i aşa? Au s-o ducă pe Cosette… de vreme ce li se plăteşte tot. Autorităţile n-au să le dea voie s-o mai oprească la ei dacă li s-a

plătit datoria. Soră dragă, degeaba-mi faci semn să tac. Sunt foarte fericită, mi-e mult mai bine, nu mă mai doare nimic; am s-o văd pe Cosette… Uite: mi s-a făcut şi foame. N-am mai văzut-o de aproape cinci ani. Dumneata nu-ți poți închipui ce înseamnă un copil. Şi pe urmă, e-atât de drăguță! O să vezi! Ştii? Are degete mici, trandafirii! O să aibă mâini foarte frumoase. Când era numai de-un an avea nişte mânuțe atât de caraghioase… Acum trebuie să fi crescut… Are şapte ani. E o domnişoară. Eu îi spun Cosette, dar o cheamă Euphrasie. Azi-dimineață mă uitam la praful de pe sobă şi mă gândeam c-am s-o revăd în curând pe Cosette. Doamne, ce rău e să nu-ți poți vedea ani de zile copilul! Ar trebui să ne gândim că viața nu e veşnică! O, ce bine c-a plecat domnul primar! E într-adevăr atât de frig? Şi-a luat cel puțin mantaua? O să se întoarcă mâine; nu-i aşa? O să fie zi de sărbătoare. Mâine dimineață, soră dragă, să-mi aduci aminte să-mi pun boneta cu dantelă… Montfermeil e un sat. Pe vremuri am făcut drumul ăsta pe jos. A fost destul de departe pentru mine. Dar diligențele merg repede. Mâine o să fie aici împreună cu Cosette. Cât e de-aci până la Montfermeil?

Sora, care habar n-avea de distanțe, răspunse:

— O! sunt sigură că mâine au să fie aici.

— Mâine! Mâine! zise Fantine. Mâine am s-o văd pe Cosette. Uite, scumpă soră întru Domnul, nu mai sunt bolnavă! Sunt nebună de fericire. Aş putea să şi joc, dacă mi s-ar cere.

Cine-ar fi văzut-o cu un sfert de ceas mai înainte n-ar mai fi înțeles nimic. Era acum îmbujorată la față şi vorbea cu multă însuflețire; chipul ei era numai zâmbet. Din când în când începea să râdă, vorbindu-şi în şoaptă. Bucuria unei mame seamănă mult cu bucuria copilului.

— Ei bine, spuse călugărița, acum eşti fericită; fii cuminte şi nu mai vorbi!

Fantine puse capul pe pernă şi spuse încet:

— Da, culcă-te la loc şi fii cuminte; copilul o să fie iarăşi lângă tine. Are dreptate sora Simplice. Toată lumea de-aici are dreptate.

Pe urmă, fără să se mai clintească din loc, fără să întoarcă măcar capul, începu să se uite de jur împrejur cu ochi mari, cu un aer voios şi nu mai spuse nimic.

Sora trase perdelele, nădăjduind că o să ațipească.

Între şapte şi opt veni doctorul. Neauzind niciun zgomot şi crezând că Fantine doarme, intră încet şi se apropie de pat în vârful picioarelor.

Întredeschise perdelele şi, în lumina lămpii, văzu ochii mari, liniştiţi, ai Fantinei, privindu-l.

Bolnava îl întrebă:

— Domnule, o să am voie s-o culc lângă mine într-un pătuc, nu-i aşa?

Doctorul crezu că aiurează. Ea continuă.

— Uitaţi-vă, e loc destul!

Medicul o luă deoparte pe sora Simplice, care îi explică totul, spunându-i că domnul Madeleine plecase pentru o zi sau două şi că, neştiind unde s-a dus a socotit că nu-i bine s-o neliniştească pe bolnavă, care-şi închipuie că domnul primar a plecat la Montfermeil; mai ales că putea să fie adevărat. Medicul aprobă.

Se apropie din nou de patul Fantinei, care continuă:

— Pentru că, ştiţi, dimineaţa când se va trezi, am să-i spun puişorului meu bună dimineaţa, iar noaptea, eu, care nu prea dorm, am s-o aud pe ea cum doarme. Răsuflarea ei uşoară şi călduţă o să-mi facă bine.

— Dă-mi puţin mâna, zise doctorul.

Ea întinse braţul şi începu să râdă:

— A, da! aşa e! e drept! Dumneavoastră nu ştiţi că m-am vindecat. Cosette vine mâine…

Medicul rămase uimit. Era, într-adevăr, mai bine. Nu se mai înăbuşea. Pulsul devenise mai puternic. O viaţă nouă, venită din senin, o însufleţise dintr-odată pe-această sărmană făptură istovită.

— Domnule doctor, zise ea, v-a spus sora că domnul primar s-a dus s-o aducă pe fetiţă?

Medicul recomandă ca bolnava să stea liniştită şi să fie ferită de orice emoţii. Prescrise o infuzie de chinchină, iar în cazul în care febra ar reveni peste noapte, să i se dea un calmant. La plecare, îi spuse surorii:

— E mai bine. Dac-o avea norocul ca domnul primar să vie mâine cu fetiţa – cine ştie? Unele crize sunt surprinzătoare; s-au văzut cazuri când o mare bucurie a pus capăt unei boli; ştiu că aici e vorba de o boală organică, destul de înaintată, dar sunt atâtea taine nepătrunse!… S-ar putea să scape…

VII – Călătorul, odată ajuns, îşi ia măsuri de plecare

Era aproape opt seara când brişca pe care am lăsat-o în drum intră pe poarta cea mare a hanului poştei din Arras. Omul pe care l-am urmărit până acum coborî, răspunse distrat celor de la han, care se întreceau să-l servească, trimise înapoi calul luat cu împrumut şi duse el singur căluțul alb la grajd. Pe urmă, intră în sala de biliard care se afla la parter şi se aşeză la o masă. Îi trebuiseră paisprezece ceasuri pentru un drum pe care socotea c-o să-l facă în şase ore. Recunoştea singur că nu era vina lui; şi gândindu-se bine, nu-i părea rău că se întâmplase aşa.

Hangița intră:

— Domnul doreşte să se culce? Domnul doreşte să ia masa?

Făcu semn din cap că nu.

— Calul e foarte obosit, spuse rândaşul.

De data asta rupse tăcerea:

— O putea calul să pornească din nou mâine dimineață?

— O! domnule, are nevoie de cel puțin două zile de odihnă.

— Nu e aici serviciul diligențelor? întrebă el.

— Ba da, domnule.

Hangița îl duse la birou. Îşi arătă hârtiile şi se interesă dacă poate să se întoarcă chiar în noaptea aceea la Montreuil-sur-mer cu poştalionul. Tocmai se afla liber locul de lângă poştaş. Îl opri şi-l plăti.

— Domnule, îi spuse funcționarul, să fiți negreşit aici pentru plecare, la ora unu noaptea fix.

Pe urmă ieşi şi porni spre oraş.

Nu cunoştea Arrasul; străzile erau întunecoase; mergea la întâmplare. Părea că se încăpățânează să nu întrebe nimic pe trecători. Trecu pârâul Crinchon şi se pomeni într-un labirint de ulițe înguste, unde se rătăci. Un om mergea pe drum cu un felinar în mână. După ce stătu puțin la îndoială, se hotărî să intre în vorbă cu el, dar numai după ce privi mai întâi înaintea şi în urma lui, ca şi cum s-ar fi temut să nu audă cineva întrebarea pe care voia s-o pună.

— Domnule, vă rog, zise el, unde e palatul de justiție?

— Nu sunteți de-aici! răspunse cel întrebat, care era un om în vârstă. Veniți cu mine! Şi eu merg spre palatul de justiție, adică spre palatul prefecturii, deoarece palatul de justiție se află acum în reparație şi deocamdată instanțele îşi țin şedințele la prefectură.

— Tot acolo îşi ține şedințele şi curtea cu juri?

— Da, domnule. Ştiţi, acolo unde e acum prefectura a fost pe vremuri, înainte de revoluţie, palatul episcopal. Domnul de Conzié, care a fost episcop pe la 1782, a construit acolo o sală mare. În sala asta se ţin şedinţele curţii. Pe drum, omul îi mai spuse: Dacă domnul vrea să asiste la vreun proces, e cam târziu. De obicei şedinţele se ridică la ora şase.

Totuşi, când ajunseră în piaţa principală, îi arată patru ferestre mari luminate pe faţada întunecată a unei clădiri înalte.

— Ia te uită! Aţi sosit la vreme, domnule. Aveţi noroc. Vedeţi cele patru ferestre? Acolo e curtea cu juri. E lumină. Prin urmare, nu s-a terminat. Să ştiţi că dezbaterile s-au prelungit şi se ţine şedinţă de noapte. Vă interesează cazul? E vorba de vreo crimă? Sunteţi martor?

Răspunse:

— Nu vin pentru niciun proces; vreau numai să vorbesc cu un avocat.

— A! Asta-i altceva! zise omul. Iată, domnule, acolo-i poarta, unde e sentinela. Urcaţi pe scara principală.

Urmă indicaţia ce i se dăduse şi în câteva minute ajunse într-o sală cu multă lume şi în care, din loc în loc, grupuri de avocaţi în robă vorbeau în şoaptă.

Ţi se strânge inima ori de câte ori vezi pâlcurile astea de oameni în haine negre vorbind tainic între ei, în pragul instanţelor de judecată. Rareori se întâmplă ca bunătatea şi mila să-i preocupe. Rezultatul acestor discuţii e de cele mai multe ori o condamnare ticluită mai dinainte. Toate grupurile astea îi apar celui ce trece visător pe aici ca nişte roiuri negre de spirite bâzâitoare, construind laolaltă tot felul de edificii întunecate.

Sala asta mare, luminată de-o singură lampă, era o veche anticameră a episcopiei şi servea acum ca sală a paşilor pierduţi. O uşă cu două canaturi, închisă în momentul acesta, o despărţea de încăperea cea mare unde-şi ţinea şedinţele curtea cu juri.

Era atât de întuneric, încât nu se sfii să se adreseze primului avocat care-i ieşi în cale:

— Domnule, zise el, în ce fază e procesul?

— S-a terminat! răspunse avocatul.

— S-a terminat?

Felul cum rostise aceste cuvinte îl făcu pe avocat să se întoarcă:

— Iertaţi-mă!… Sunteţi cumva vreo rudă?

— Nu. Nu cunosc pe nimeni de-aici. S-a pronunţat vreo condamnare?

— Fireşte. Nici nu se putea altfel...

— Muncă silnică?
— Pe viață.
Domnul Madeleine întrebă din nou cu un glas atât de slab, încât abia se auzea:
— Identitatea a fost constatată?
— Ce identitate? răspunse avocatul. Nu trebuia constatată nicio identitate. Cazul era foarte simplu. Femeia şi-a ucis copilul; infanticidul a fost dovedit; jurații au înlăturat premeditarea; a fost condamnată pe viață.
— A! e vorba de-o femeie! spuse el.
— Bineînțeles. Femeia Limosin. Dumneavoastră despre cine vorbeați?
— Despre nimeni. Dar de vreme ce s-a terminat, cum se face că mai e lumină în sală?
— Pentru celălalt proces, care a început de aproape două ceasuri.
— Care proces?
— A! şi cazul ăsta e limpede. O haimana, un recidivist, un ocnaş, care a fost prins furând. Nu-mi mai aduc aminte cum îl cheamă. Unul cu o mutră de tâlhar. Numai pentru mutra asta l-aş trimite la ocnă.
— Domnule, întrebă el, se poate intra în sală?
— Nu prea cred. E lume multă. Dar şedința a fost suspendată. Au plecat câteva persoane, aşa că, la redeschiderea şedinței ați putea încerca.
— Pe unde se intră?
— Pe uşa cea mare.
Avocatul se îndepărtă. În cele câteva clipe cât stătuse de vorbă cu el, domnul Madeleine încercase, amestecate laolaltă, toate emoțiile cu putință. Cuvintele acestui om nepăsător îi străbătură pe rând inima, când ca nişte ace de gheață, când ca nişte limbi de foc. După ce înțelese că nu se isprăvise încă, respiră adânc, deşi n-ar fi putut spune dacă ceea ce simțea era mulțumire sau durere.
Se apropie de mai multe grupuri şi trase cu urechea. Condica de termene fiind foarte încărcată, preşedintele fixase pentru aceeaşi zi două procese simple şi scurte. Se începuse cu infanticidul, iar acum venise rândul ocnaşului, recidivistului, „calului nărăvaş”. Omul furase nişte mere, dar faptul nu prea părea dovedit; se dovedise însă că mai fusese la ocnă, la Toulon, ceea ce îi agrava situația. Interogatoriul inculpatului fusese luat şi martorii fuseseră ascultați. Rămăseseră pledoariile apărării şi rechizitoriul ministerului public. N-avea să se poată sfârşi înainte de miezul nopții. Acuzatul avea să fie probabil condamnat; procurorul general era foarte

dibaci şi nu prea lăsa să-i scape acuzații. Era un băiat de spirit care făcea versuri.

Un aprod stătea în fața uşii care dădea în sala de şedințe. Noul venit îl întrebă:

— Domnule, nu se mai deschide odată uşa asta?

— Nu se deschide, răspunse aprodul.

— Cum? Nu se deschide la reînceperea şedinței? Nu s-a suspendat şedința?

— Şedința a început, spuse aprodul, dar nu se mai dă voie înăuntru.

— De ce?

— Pentru că sala e plină.

— Cum? Nu mai e niciun loc?

— Niciunul. Uşa e încuiată. Nu mai poate intra nimeni. După o pauză, uşierul adăugă: Mai sunt totuşi câteva locuri în spatele domnului preşedinte, dar domnul preşedinte nu dă voie acolo decât funcționarilor publici.

Şi spunând acestea, uşierul îi întoarse spatele.

Domnul Madeleine plecă îngândurat, străbătu sala de aşteptare şi coborî scara încet, şovăind parcă la fiecare treaptă. De bună seamă, se sfătuia cu el însuşi. Zbuciumul sufletesc care-l chinuia încă din ajun nu încetase. Când ajunse la capătul scării, se rezemă de balustradă şi-şi încrucişă brațele. Dintr-odată se deschie la haină, luă portofelul, scoase din el un creion, rupse o foaie de hârtie şi scrise pe ea, la lumina felinarului:

„D-l Madeleine, primarul oraşului Montreuil-sur-mer”.

Pe urmă, urcă din nou scara în grabă, îşi făcu loc prin mulțime, merse drept la aprod, îi dădu biletul şi-i spuse cu autoritate:

— Du asta domnului preşedinte!

Aprodul luă biletul, aruncă o privire asupra lui şi se supuse.

VIII – Intrare de favoare

Fără să bănuiască, primarul din Montreuil-sur-mer se bucura de un fel de celebritate. De şapte ani de zile, de când faima calităților lui se răspândise în toată regiunea buloneză, ea trecuse de mult marginile unui singur ținut şi ajunsese până-n județele învecinate. În afară de serviciul neprețuit pe care-l

făcuse capitalei districtului, reorganizând industria mărgelelor de sticlă, toate cele o sută patruzeci şi una de comune ale plasei Montreuil-sur-mer îi cunoşteau binefacerile. Ştiuse, la nevoie, să ajute şi să încurajeze chiar industriile altor plase. Astfel, când s-a ivit prilejul, a susținut cu creditele şi cu fondurile lui fabrica de dantelă din Boulogne, țesătoria mecanică din Frevent şi manufactura hidraulică de pânzeturi din Boubers-sur-Canche. Peste tot numele domnului Madeleine era rostit cu respect. Oraşele Arras şi Douai invidiau orăşelul Montreuil-sur-mer pentru norocul de a-l avea primar.

Consiliul curții din Douai, care prezida sesiunea aceasta a curții cu juri din Arras, cunoştea ca toată lumea acest nume atât de adânc şi de unanim onorat. Când aprodul, deschizând încet uşa care dădea din sala de consiliu în sala de şedințe, se plecă în spatele fotoliului preşedintelui şi-i înmână biletul pe care stau scrise cuvintele pe care le-ați citit, adăugând: „Domnul acesta doreşte să asiste la şedință!” preşedintele făcu numaidecât un gest de respect, luă un condei, scrise câteva cuvinte pe aceeaşi hârtie şi-o dădu aprodului, spunându-i:

— Să poftească!

Nefericitul despre care vorbim rămăsese pe loc, lângă uşa sălii, în poziția în care-l lăsase aprodul. Auzi ca prin vis pe cineva spunându-i:

— Domnul binevoieşte să-mi facă cinstea de-a mă urma?

Era aprodul care-i întorsese spatele mai-nainte şi care acum se pleca până la pământ. Totodată, aprodul îi dădu biletul. Îl desfăcu şi, deoarece se afla în dreptul lămpii, putu să citească: *„Preşedintele curții cu juri prezintă domnului Madeleine omagiile sale”*. Mototoli biletul, ca şi cum cele câteva cuvinte l-ar fi făcut să simtă un gust neobişnuit, amar.

Domnul Madeleine porni după aprod. Peste câteva clipe se afla într-un soi de cabinet sever, căptuşit cu tăblii de lemn, luminat de două lumânări aşezate pe o masă cu postav verde. Îi mai sunau încă în urechi ultimele cuvinte ale aprodului care plecase: „Domnule, sunteți în camera de consiliu. E de ajuns să apăsați pe clanța de alamă a uşii şi veți fi în sala de şedințe, în spatele fotoliului domnului prezident…” Cuvintele se amestecau în mintea lui cu amintirea nedesluşită a coridoarelor înguste şi a scărilor întunecoase pe care le străbătuse.

Aprodul îl lăsase singur. Clipa hotărâtoare sosise, încercă zadarnic să-şi adune gândurile. Firele cugetării se destramă în mintea noastră mai cu seamă atunci când avem nevoie, mai mult decât oricând, să le legăm de

realitățile chinuitoare ale vieții. Se afla tocmai în locul unde judecătorii deliberează şi condamnă. Se uita cu o linişte prostească la această încăpere tăcută şi de temut, în care fuseseră zdrobite atâtea vieți, în care peste puțin va răsuna şi numele lui şi prin care trecea în momentul acela destinul său. Se uită la pereți, pe urmă se cercetă pe el însuşi, neînțelegând ce e cu odaia asta şi ce căuta el acolo.

Nu mâncase nimic de peste douăzeci şi patru de ore, era frânt de oboseală din pricina zdruncinăturilor trăsurii şi totuşi nu se simțea ostenit, i se părea că nu mai simte nimic. Se apropie de un tablou cu rama neagră, în care se afla încadrată o veche scrisoare autografă a lui Jean Nicolas Pache, fost ministru şi primar al Parisului, datată desigur din greşeală *9 iunie* anul al II-lea, şi prin care Pache trimitea comunei lista miniştrilor şi a deputaților ținuți în arest la domiciliu.

Cine l-ar fi putut vedea şi urmări în momentul acela şi-ar fi închipuit, fără îndoială, că scrisoarea îl interesa foarte mult, deoarece nu-şi mai lua ochii de la ea. O citi de câteva ori. O citea însă fără să fie atent şi fără să-şi dea seama. Se gândea la Fantine şi la Cosette.

Tot gândindu-se, se întoarse, şi ochii lui întâlniră clanța de alamă a uşii care-l despărțea de sala de şedință. Aproape că uitase de uşă. Privirea sa, la început foarte liniştită, se opri la ea, rămase ațintită asupra mânerului de alamă, pe urmă deveni tulbure, fixă, şi se umplu treptat de spaimă.

Broboane de sudoare îi alunecau din păr şi i se prelingeau pe tâmple.

La un moment dat, cu o stăpânire amestecată cu revoltă, făcu gestul ce nu se poate descrie şi care vrea să spună, care spunea atât de limpede: „La naiba, cine mă poate sili?” Se întoarse repede, văzu în fața lui uşa prin care intrase, porni spre ea, o deschise şi ieşi. Nu se mai afla în încăperea aceea. Era afară, într-un coridor lung, îngust şi întortocheat, întrerupt de tot felul de trepte şi de ghişeuri, luminat din loc în loc de nişte lămpi ce semănau cu luminile de la capul bolnavilor. Era coridorul pe unde venise. Respiră, trase cu urechea; niciun zgomot în urmă-i, niciun zgomot în fața lui; o luă la fugă, parc-ar fi fost urmărit. După ce străbătu mai multe cotituri ale coridorului, se opri şi ascultă din nou. Aceeaşi tăcere şi aceeaşi întunecime împrejurul său. Gâfâia, se clătina. Se rezemă de perete. Zidul era rece, sudoarea îi înghețase pe frunte; se îndreptă înfrigurat. Atunci, singur acolo, în întuneric, tremurând de frig şi poate şi din altă pricină, începu din nou să cugete. Cugetase toată noaptea; cugetase toată ziua; nu mai auzea într-însul decât un glas strigând: „Vai!”

Trecu astfel un sfert de ceas. În cele din urmă, plecă fruntea, oftă adânc, lăsă brațele în jos şi se întoarse de unde plecase. Mergea încet, ca un om copleşit, ca şi cum îl ajunsese cineva din urmă şi-l aducea înapoi.

Intră din nou în camera de consiliu. Primul lucru pe care-l zări fu mânerul uşii. Rotund şi lustruit, mânerul de alamă i se părea că străluceşte ca o stea înspăimântătoare. Se uita la el cum s-ar uita o oaie în ochii unui tigru.

Privirea nu i se putea dezlipi de mâner.

Din când în când, făcea câte un pas şi se apropia de uşă.

Dacă ar fi fost atent, ar fi putut auzi, ca un murmur nedesluşit, zgomotul din sala de-alături. Dar nu asculta, nu auzea nimic.

Dintr-odată, fără să-şi dea seama, ajunse lângă uşă, puse brusc mâna pe mâner şi uşa se deschise.

Se afla în sala de şedințe.

IX – Un loc unde se formează convingerile

Făcu un pas, închise automat uşa în urma lui şi rămase în picioare, uitându-se în jurul său.

Era o încăpere destul de mare, slab luminată, când plină de larmă, când plină de tăcere, în care toata procedura judecării unei crime se desfăşura, cu toată gravitatea ei meschină şi înfiorătoare, în mijlocul mulțimii.

Într-un capăt al sălii, acolo unde se afla el, şedeau judecătorii, duşi pe gânduri, în robe vechi, rozându-şi unghiile sau moțăind; de partea cealaltă, mulțimea în zdrențe, avocați în diferite atitudini, jandarmi cu fețe cinstite şi aspre. Pe pereți, tăblii de lemn, vechi şi pătate, un tavan murdar, mese acoperite cu un postav mai mult gălbui decât verde, uşi înnegrite de-atâtea mâini. În cuiele înfipte în tăbliile de lemn – lămpi de cafenea, care mai mult afumă decât luminează. Pe mese, lumânări în sfeşnice de alamă. Întuneric, urât, tristețe. Din toate astea se desprindea o impresie de severitate şi de măreție, deoarece se simțea deopotrivă prezența acelei mari realități omeneşti care e legea şi a acelei mari realități dumnezeieşti care e justiția.

Nimeni din mulțime nu-l băgă în seamă. Toate privirile se îndreptau asupra unui singur punct; o bancă de lemn de-a lungul peretelui din fața

unei uşi mici, în stânga preşedintelui. Pe banca luminată de mai multe lumânări stătea un om între doi jandarmi.

Omul acesta era „omul”.

Nu-l căută. Îl văzu. Privirea lui se îndreptase într-acolo în chip firesc, ca şi cum ar fi ştiut dinainte unde e.

Se vedea parcă pe el însuşi, îmbătrânit; desigur, nu în totul asemănător la chip, dar în totul asemănător ca atitudine şi înfăţişare, cu părul zburlit, cu privirea sălbatică şi neliniştită, cu acea haină, aşa cum fusese el însuşi atunci când intrase în Digne, plin de ură şi ascunzând în fundul sufletului acel oribil tezaur de gânduri cumplite pe care le adunase vreme de nouăsprezece ani pe lespezile ocnei.

Omul părea să aibă cel puţin şaizeci de ani. Avea în el ceva aspru, năuc, înfricoşat.

Când se auzi zgomotul uşii lumea se dădu la o parte, ca să-i facă loc; preşedintele întoarse capul şi înţelegând că persoana care intrase era domnul primar din Montreuil-sur-mer, îl salută. Procurorul general, care-l întâlnise pe domnul Madeleine la Montreuil-sur-mer, unde se dusese de mai multe ori în interese profesionale, îl recunoscu şi îl salută şi el.

El abia observă. Era în prada unei halucinaţii. Privea.

Judecători, un grefier, jandarmi, o mulţime de capete cumplit de curioase; le mai văzuse o dată, demult, acum douăzeci şi şase de ani. Găsea acum din nou toate aceste lucruri cumplite. Erau acolo, se mişcau, existau. Nu mai era o sforţare a memoriei lui, nu mai era o amăgire a minţii lui, erau jandarmi adevăraţi, judecători adevăraţi, o mulţime adevărată, oameni adevăraţi, în carne şi oase. Era limpede; vedea ivindu-se şi retrăind în jurul lui, cu tot ceea ce realitatea avea aievea mai de neîndurat, aspectele monstruoase ale trecutului său.

Toate se căscau ca o prăpastie în faţa lui.

Se îngrozi, închise ochii şi strigă din adâncul sufletului său: ,,Niciodată!”

Şi printr-un joc tragic al ursitei, care-i cutremura toate gândurile şi aproape îl înnebunea, un alt „el însuşi” era acolo. Pe omul acesta, pe care-l judecau acum, toţi îl numeau Jean Valjean. Avea înaintea ochilor – viziune de neînchipuit! – un fel de reprezentaţie a celui mai groaznic moment din viaţa lui. Jucat de propria lui fantomă. Toate erau întocmai: acelaşi aparat judiciar, acelaşi ceas de noapte, aproape aceleaşi feţe de judecători, de jandarmi şi de spectatori. Numai deasupra capului preşedintelui se afla

acum un crucifix, obiect care lipsea din tribunalele de pe vremea condamnării sale. La judecata lui, Dumnezeu nu fusese de faţă.

Un scaun se afla în spatele lui; se aşeză, înspăimântat la gândul că ar putea fi recunoscut. După ce luă loc, se folosi de un teanc de dosare de pe biroul judecătorilor ca să-şi ascundă faţa. Putea acum să vadă fără să fie văzut. Încet-încet, îşi veni în fire. Începu să-şi dea seama de ceea ce se petrece; se liniştise de ajuns ca să poată asculta.

Domnul Bamatabois făcea parte din juraţi.

Îl căută pe Javert, dar nu dădu cu ochii de el. Banca martorilor nu se putea vedea din pricina mesei grefierului. Şi pe urmă, cum am mai spus, sala era foarte slab luminată.

În clipa când intrase el, avocatul apărării tocmai îşi sfârşea pledoaria. Atenţia tuturor era extrem de încordată. Dezbaterile durau de trei ceasuri. De trei ceasuri mulţimea privea cum un om, un necunoscut, o făptură vrednică de plâns, foarte stupidă, sau foarte isteaţă se încovoaie din ce în ce mai mult sub povara unei cumplite potriviri de situaţie. Omul ăsta, după cum se ştie, era un vagabond care fusese găsit pe câmp cu o creangă plină de mere, ruptă dintr-un pom din împrejmuirea vecină, cunoscută sub numele de livada lui Pierron. Cine era omul ăsta? Se făcuseră cercetări, fuseseră ascultaţi diferiţi martori şi toţi fuseseră de aceeaşi părere. Şi din toate dezbaterile ieşise o lumină deplină. Acuzarea susţinea: „N-am pus mâna numai pe un hoţ de poame, pe un găinar; am pus mâna pe un tâlhar, pe un recidivist evadat, un fost ocnaş, un ticălos dintre cei mai primejdioşi, un răufăcător numit Jean Valjean, pe care justiţia îl caută de multă vreme şi care acum opt ani, ieşind din ocna de la Toulon, a săvârşit – ameninţând cu arma – un furt la drumul mare asupra unui băieţaş din Savoya, pe nume Gervais; crimă prevăzută şi pedepsită de articolul 383 din codul penal şi pentru care ne rezervăm dreptul să-l urmărim ulterior, când identitatea va fi pe deplin stabilită din punct de vedere juridic. Acum a săvârşit un nou furt. E un caz de recidivă. Condamnaţi-l pentru fapta cea nouă. Va fi judecat mai târziu pentru cea veche."

În faţa acestei acuzaţii, în faţa declaraţiilor unanime ale martorilor, acuzatul părea mai degrabă mirat. Făcea gesturi şi semne care voiau să spună „nu" sau rămânea cu ochii în tavan. Vorbea cu mare greutate, răspundea încurcat, dar, din creştet până-n tălpi, întreaga lui făptură tăgăduia. Părea idiot faţă de toate inteligenţele astea răspândite în linie de bătaie în jurul lui şi cu totul străin în mijlocul societăţii care-l înşfăca. Îl

aştepta însă un viitor plin de ameninţări, aparenţele de vinovăţie sporeau în fiecare clipă şi toată mulţimea asta urmărea cu mai multă nelinişte decât el însuşi sentinţa plină de nenorociri care plutea deasupra capului său. Se lăsa chiar să se întrevadă, în afară de ocnă, şi pedeapsa cu moartea, dacă identitatea ar fi stabilită şi dacă afacerea Gervais s-ar termina mai târziu tot cu o condamnare. Cine era omul ăsta? Ce ascundea nepăsarea lui? Prostie sau şiretenie? Înţelegea prea bine totul, sau nu înţelegea nimic? Astea erau întrebările care despărţeau mulţimea în mai multe tabere şi care păreau că despart şi pe juraţi. În acest proces se găsea adunat laolaltă tot ce poate să înspăimânte şi să dea de gândit; drama nu era numai întunecată, dar şi de neînţeles.

Apărătorul pledase destul de bine, în graiul acela provincial, multă vreme caracteristic pentru elocinţa baroului şi pe care îl întrebuinţau odinioară toţi avocaţii, la Paris ca şi la Romorantin sau la Montbrison, şi care astăzi, ajuns clasic, nu mai e întrebuinţat decât de oratorii oficiali ai parchetului, cărora li se potriveşte prin sonoritatea-i gravă şi impunătoare. În graiul acesta bărbatului i se spune „soţ”, nevestei – „soţie”, Parisul e „centrul artelor şi al civilizaţiei”, regele e „monarhul”, monseniorul episcop – „un sfânt pontif”, procurorul general – „elocintele interpret al vindictei”, pledoaria – „accentele care s-au auzit”, secolul lui Ludovic al XIV-lea – „secolul cel mare”, un teatru – „templul Melpomenei[299]”, familia domnitoare – „augustul sânge al regilor noştri”, un concert – „o solemnitate muzicală”, domnul general comandant al garnizoanei – „ilustrul luptător care…” etc., elevii seminarului – „aceşti gingaşi leviţi[300]”, erorile strecurate în ziare – „impostura care-şi distilează veninul în coloanele acestor organe” etc., etc.

Avocatul începuse, aşadar, să lămurească furtul merelor – lucru nu prea uşor în stilul ăsta pompos, dar şi Benigne Bossuet fusese silit să facă aluzie, în mijlocul unei cuvântări funebre, la o găină, şi a ştiut să iasă strălucit din încurcătură. Avocatul stabilise că furtul merelor nu fusese dovedit în mod concret. Clientul său, pe care – în calitate de apărător – stăruia să-l numească Champmathieu, n-a fost văzut de nimeni sărind zidul sau rupând craca din pom. Când îl arestaseră găsiseră asupra lui craca (pe care avocatul ţinea s-o numească „ramură”); dar el susţinea că o găsise şi o ridicase de jos. Unde era dovada contrarie? Nici vorbă, craca fusese ruptă şi furată după ce se sărise zidul şi apoi aruncată acolo de către hoţul înspăimântat. Era vorba de un hoţ, fără îndoială. Dar ce dovedea că hoţul era Champmathieu? Un singur lucru: faptul că fusese ocnaş. Avocatul nu

tăgăduia că, din nefericire, acest fapt fusese pe deplin constatat, acuzatul locuise la Faverolles; acuzatul fusese ajutor de grădinar; numele de Champmathieu putea foarte bine să fi fost la origine Jean Mathieu; toate astea erau adevărate; în sfârşit, patru martori recunoşteau, fără să stea pe gânduri şi hotărât, în Champmathieu pe ocnaşul Jean Valjean. La aceste afirmații şi la aceste dovezi, avocatul nu putea opune decât tăgada clientului său, o tăgadă interesată. Dar, presupunând că el e într-adevăr ocnaşul Jean Valjean, dovedea asta că tot el e şi hoțul merelor? Putea fi cel mult o prezumție, nu o dovadă. Acuzatul, e drept, – şi în „buna sa credință" apărătorul trebuia s-o recunoască – adoptase „un sistem rău de apărare". Se încăpățâna să tăgăduiască totul, şi furtul, şi faptul că a fost ocnaş… O mărturisire asupra punctului acestuia din urmă ar fi fost desigur mai bună pentru el şi i-ar fi câştigat indulgența judecătorilor. Avocatul îl sfătuise în această privință, dar acuzatul refuzase cu îndărătnicie, închipuindu-şi fără îndoială că nemărturisind nimic salvează totul. Era o greşeală, dar nu se cuvenea să se țină seama de lipsa lui de inteligență? E, fără îndoială, un om greoi la minte. Nenorocirea de a fi stat atâta vreme la ocnă, viața de mizerie după ieşirea din ocnă îl îndobitociseră… şi aşa mai departe… Se apără prost, dar e ăsta un motiv ca să fie condamnat? Cât despre afacerea Gervais, avocatul nu avea căderea s-o discute, nefiind în cauză. Apărătorul încheie rugând juriul şi curtea, în cazul când li s-ar părea că identitatea lui Jean Valjean nu mai poate fi pusă la îndoială, să-i aplice pedeapsa polițienească ce se cuvine celor care contravin legii domiciliului forțat, iar nu osânda îngrozitoare care li se dă ocnaşilor recidivişti.

Procurorul general luă cuvântul în replică. Fu violent şi înzorzonat, cum sunt de obicei procurorii generali. Felicită pe apărător pentru „sinceritatea" sa şi se folosi cu dibăcie de această sinceritate. Îl încolți pe acuzat prin toate concesiile făcute de avocat. Apărătorul înclina să admită că inculpatul era chiar Jean Valjean. Luă act. Omul acesta era prin urmare Jean Valjean. Un punct câştigat pentru acuzare şi care nu mai putea fi tăgăduit. Printr-o isteață figură retorică, urcând până la izvoarele şi la cauzele criminalității, procurorul general tună împotriva imoralității şcolii romantice, pe atunci la începuturile ei, cunoscută sub numele de „şcoala satanică", aşa cum o botezaseră criticii de la *Quotidienne* şi *Oriflamme*. Nu fără oarecare îndreptățire, atribui influenței acestei literaturi perverse delictul lui Champmathieu, sau, mai bine zis, al lui Jean Valjean. După aceste considerații, trecu direct la Jean Valjean. Cine era Jean Valjean? Urmă

portretul lui Jean Valjean. Un monstru etc… modelul acestui soi de descriere se găseşte în tirada lui Theramène[301] care nu e de niciun folos tragediei, dar care aduce zilnic mari servicii elocinţei judiciare. Auditoriul şi juraţii „se înfiorară”. După ce termină portretul acuzatului, procurorul general spuse, cu o însufleţire oratorică, menită să aţâţe în cel mai înalt grad, a doua zi, entuziasmul *Jurnalului Prefecturii*: „Şi un om ca ăsta… etc., etc., un vagabond, un cerşetor, fără mijloace de existenţă etc., etc., deprins, prin viaţa pe care a dus-o, să săvârşească fapte vinovate, fiind prea puţin îndreptat prin şederea la ocnă, aşa cum dovedeşte crima săvârşită asupra lui Gervais etc., etc. – un om ca ăsta, prins pe şosea în flagrant delict de furt, la câţiva paşi de zidul pe care-l sărise, ţinând încă în mână lucrul furat, tăgăduieşte flagrantul delict, furtul, escaladarea, tăgăduieşte totul, îşi tăgăduieşte până şi numele pe care-l poartă, îşi tăgăduieşte până şi identitatea. În afară de o sută de alte dovezi, asupra cărora nu mai stăruim, patru martori l-au recunoscut: Javert, integrul inspector de poliţie Javert, şi trei dintre foştii săi tovarăşi de ticăloşii, ocnaşii Brevet, Chenildieu şi Cochepaille. Ce opune el acestei unanimităţi zdrobitoare? Tăgada. Câtă încăpăţânare! Sunteţi aici ca să faceţi dreptate, domnilor juraţi” etc., etc.

În timp ce vorbea procurorul general, acuzatul asculta cu gura căscată, cu un fel de uimire în care se vădea şi oarecare admiraţie. Era de bună seamă mirat că cineva poate vorbi aşa. Din când în când, în momentele cele mai „energice” ale rechizitoriului, atunci când elocinţa nu se mai poate stăpâni şi izbucneşte într-o năvală de dojeni biciuitoare, învăluindu-l pe acuzat ca o furtună, el clătina încet capul de la dreapta la stânga şi de la stânga la dreapta, într-un fel de protest trist şi mut, cu care se mulţumise încă de la începutul dezbaterilor. De câteva ori spectatorii de lângă el l-au auzit spunând cu jumătate glas: „De! dacă nu l-au chemat pe domnul Baloup!…”

Procurorul general atrase atenţia juraţilor asupra acestei atitudini de om năucit, vădit calculată, care dovedea mai degrabă isteţime, şiretenie, deprinderea de-a înşela justiţia, decât imbecilitate, şi care punea în adevărata ei lumină „marea perversitate” a acestui individ.

Procurorul încheie făcând toate rezervele în ceea ce priveşte afacerea Gervais şi cerând o condamnare aspră.

Deocamdată, vă amintiţi, era vorba de muncă silnică pe viaţă.

Apărătorul se ridică, începu prin a-l felicita pe „domnul procuror general” pentru „admirabila sa elocuţiune”, pe urmă, răspunse aşa cum putu, destul de slab, simţind că terenul îi alunecă de sub picioare.

X – Sistemul tăgăduielilor

Momentul închiderii dezbaterilor sosise. Preşedintele făcu semn acuzatului să se ridice şi-i adresă obişnuita întrebare:

— Mai ai ceva de adăugat în apărarea dumitale?

În picioare, mototolind în mâini o tichie slinoasă, omul părea că n-aude.

Preşedintele repetă întrebarea.

De data asta omul auzi. Începuse parcă să înțeleagă, făcu un gest ca şi cum atunci s-ar fi trezit, se uită de jur împrejur, se uită la public, la jandarmi, la avocat, la jurați, la curte, îşi puse pumnul uriaş pe marginea balustradei din fața lui şi, dintr-odată, pironindu-şi privirea asupra procurorului general, începu să vorbească. Fu ca o adevărată erupție. Cuvintele țâşneau din gura lui fără şir. Nestăpânite, ciocnindu-se de-a valma, îmbulzindu-se parcă să năvălească toate deodată.

— Am de spus atâta, zise el, că am fost rotar la Paris, la domnul Baloup. E o meserie grea. În rotărie trebuie să munceşti totdeauna pe-afară, în curți sau, dacă eşti la stăpâni mai de treabă, în şoproane, dar niciodată într-un atelier închis, pentru că, ştiți, e nevoie de loc. Iarna ți-e atât de frig, încât trebuie să dai din mâini ca să te încălzeşti; dar stăpânii nu-ți dau voie; spun că asta e pierdere de vreme. Să umbli cu fier în brațe când e gheață pe jos, e treabă grea. Te dă gata repede. Îmbătrâneşti de tânăr în meseria asta. La patruzeci de ani s-a isprăvit cu tine. Mie, la cincizeci şi trei, îmi venea destul de greu. Şi pe urmă, oamenii-s atât de răi! Când ai îmbătrânit, ți se spune numai dobitoc bătrân, moşneag tâmpit. Nu mai câştigam decât un franc şi jumătate pe zi; mi se plătea tot mai puțin; stăpânii profitau de vârsta mea. O mai aveam şi pe fiică-mea, care era spălătoreasă la râu. Câştiga şi ea ceva. Împreună o scoteam la capăt. Şi meseria ei era grea. Stătea toată ziulica lângă un hârdău, udă până la brâu; pe ploaie, pe ninsoare, când vântul îți şfichiuie obrajii; trebuie să speli acolo, la râu, şi când apa e înghețată; sunt oameni care nu au rufe prea multe şi care nu pot să aştepte; dacă nu speli, pierzi muşteriii. Doagele hârdăului sunt rău încheiate şi te stropeşti cu apă peste tot. Ți se udă fustele, şi pe deasupra şi pe dedesupt. Te pătrunde până la piele. A lucrat şi la spălătorie, unde apa vine prin robinete. Acolo nu mai stai la hârdău. Speli rufele în față, la robinet şi le clăteşti îndărăt într-un fel de albie. Fiindcă e închis, nu mai ți-e tare frig. Dar sunt

atâția aburi acolo de la apa fierbinte că-ți strică ochii. Se întorcea acasă la şapte seara şi se culca numaidecât. Era grozav de trudită. Bărbatu-său o bătea. A murit. N-au fost prea fericiți. Era o fată de treabă, liniştită, nu se ducea la dans. Mi-aduc aminte că într-o zi, de lăsata-secului, s-a culcat la opt. Asta e! Spun adevărat. N-aveți decât să întrebați. Hm! Să întrebați!… Că prost mai sunt. Parisul e o vâltoare. Cine poate să-l cunoască acolo pe moş Champmathieu? Cu toate astea, v-am mai spus: mă cunoaşte domnul Baloup. Întrebați pe domnul Baloup. Şi, pe urmă, nu ştiu ce aveți cu mine.

Omul tăcu şi rămase în picioare. Vorbise cu glas tare, repede, răguşit, aspru, cu o naivitate mânioasă şi sălbatică. Se oprise, la un moment dat, ca să salute pe cineva din mulțime. Afirmațiile pe care le zvârlea, parcă la voia întâmplării izbucneau ca nişte sughițuri; şi fiecăruia îi adăuga gestul unui tăietor care despică lemne. Când isprăvi, toți cei de față începură să râdă. Se uită în sală şi, văzând că publicul râde, fără să înțeleagă nimic, începu să râdă şi el.

Spectacolul era sinistru.

Preşedintele, un om atent şi binevoitor, începu să vorbească.

Aminti „domnilor jurați” că numitul Baloup, fost meşter rotar, în slujba căruia pretinde că ar fi fost acuzatul, fusese citat în zadar. Dăduse faliment şi n-a mai putut fi găsit. Întorcându-se apoi spre acuzat, îi ceru să asculte ceea ce-i va spune şi adăugă:

— Te afli într-o situație în care trebuie să te gândeşti bine. Bănuielile cele mai grave planează asupra dumitale şi pot avea urmări foarte serioase. Acuzat, în interesul dumitale, îți cer pentru ultima oară să ne lămureşti asupra acestor două fapte: în primul rând, ai sărit, da sau nu, zidul care împrejmuieşte livada lui Pierron, ai rupt craca şi ai furat merele, adică ai săvârşit crima de furt cu escaladare? În al doilea rând, eşti dumneata ocnaşul eliberat Jean Valjean, da sau nu?

Acuzatul dădu din cap în chip isteț, ca unul care a înțeles foarte bine şi ştie ce are de răspuns. Deschise gura, se întoarse spre preşedinte şi spuse:

— Mai întâi…

Pe urmă se uită la tichia lui, se uită în tavan şi tăcu.

— Acuzat, zise procurorul general cu glas aspru, ia seama! Nu dai niciun răspuns la ceea ce eşti întrebat. Neliniştea dumitale te acuză. Nu încape nicio îndoială că nu te numeşti Champmathieu, că eşti ocnaşul Jean Valjean, ascuns la început sub numele de Jean Mathieu, care era numele mamei dumitale, că ai fost în Auvergne, că te-ai născut la Faverolles, unde ai fost

curățitor de pomi. Nu încape nicio îndoială că ai furat prin escaladare nişte mere din livada lui Pierron. Domnii jurați vor aprecia.

Acuzatul, care între timp se aşezase, se ridică brusc de la locul său, în momentul când procurorul general termina, şi strigă:

— Dumneata eşti un om tare rău! Asta voiam să spun. Şi nu nimeream. N-am făcut nimic. Eu sunt dintre ăia care nu mănâncă în fiecare zi, Veneam din Ailly, mergeam pe câmp după o răpăială de ploaie de se îngălbenise tot pământul; chiar şi bălțile se revărsaseră şi nu mai răsărea din nisip decât ici şi colo câte un fir de iarbă pe marginea drumului; am găsit pe jos o cracă ruptă cu câteva mere pe ea, am ridicat craca, fără să ştiu că o să-mi aducă atâta necaz. De trei luni de zile sunt închis şi purtat de colo până colo. Pe lângă asta, ce să zic? Se dau toți la mine şi spun: „Răspunde!” Jandarmul, care-i băiat de treabă, îmi dă cu cotul şi-mi zice încet. „Haide, răspunde!” Eu nu ştiu să vorbesc, n-am învățat carte, sunt un om prost. Păcat că nu se ia în seamă lucrul ăsta. N-am furat nimic; am ridicat de pe jos ce-am găsit. Îi dați zor cu Jean Valjean şi cu Jean Mathieu! Nu ştiu cine sunt ăştia. Nişte țărani. Eu am lucrat la domnul Baloup, pe bulevardul Spitalului. Mă cheamă Champmathieu. Sunteți deştepți nevoie mare că-mi spuneți unde m-am născut. Eu habar n-am. Nu toată lumea are casă când vine pe lume. Prea ar fi bine! Cred că mama şi tata erau oameni care n-aveau rostul lor şi băteau drumurile. De altfel, nici eu nu ştiu. Când eram mic, mi se spunea Piciul; acum mi se spune Moşul. Astea-s numele mele de botez. Faceți ce vreți. Am fost în Auvergne, am fost la Faverolles, pe legea mea… Ei, şi? Ce-i cu asta? Nu se poate să fi fost şi în Auvergne şi la Faverolles fără să fi fost la ocnă? Vă spun că n-am furat nimic şi că sunt moş Champmathieu. Am lucrat la domnul Baloup; am şi locuit acolo. Până la urmă mă scoateți din fire cu prostiile astea! Ce vă năpustiți la mine ca turbații?

Procurorul general, care rămăsese în picioare, se adresă preşedintelui:

— Domnule preşedinte, față de tăgăduielile confuze, dar foarte iscusite ale acuzatului, care ar vrea să treacă drept idiot şi căruia îi spunem dinainte că nu va izbuti, vă cerem, domniei-voastre şi curții, să binevoiți a dispune să fie aduşi în această incintă condamnații Brevet, Cochepaille şi Chenildieu, precum şi inspectorul de poliție Javert, spre a fi audiați pentru ultima oară în privința identității acuzatului cu ocnaşul Jean Valjean.

— Atrag atențiunea domnului procuror general, spuse preşedintele, că inspectorul de poliție Javert, chemat de îndatoririle sale în capitala unui district vecin, a părăsit şedința şi chiar oraşul îndată ce-a depus ca martor. I-

am dat autorizația, cu încuviințarea domnului procuror general şi a apărătorului acuzatului.

— Aveți dreptate, domnule preşedinte, zise procurorul general. În lipsa domnului Javert, socotesc de datoria mea să amintesc domnilor jurați ceea ce a declarat el aici acum câteva ceasuri. Javert e un om vrednic de stimă, care cinsteşte, prin seriozitatea şi reputația sa nepătată, o funcțiune inferioară, dar destul de importantă. Iată ce-a spus el: „Nu am nevoie de prezumții morale şi de dovezi materiale care să dezmintă tăgăduielile acuzatului. Îl recunosc perfect. Omul acesta nu se numeşte Champmathieu; este un fost ocnaş, foarte rău şi primejdios numit Jean Valjean. N-a fost eliberat, la expirarea pedepsei, decât cu foarte multă părere de rău. A făcut nouăsprezece ani de muncă silnică pentru furt calificat. Încercase în cinci sau şase rânduri să evadeze. În afară de jefuirea lui Gervais şi de furtul merelor, îl mai bănuiesc şi ca autor al unui furt săvârşit la înălțimea sa defunctul episcop din Digne. L-am văzut de nenumărate ori pe vremea când eram ajutor de temnicer la ocna din Toulon. Repet: îl cunosc perfect…”

Declarația aceasta atât de categorică făcu, se pare, o impresie puternică asupra publicului şi a juraților. Procurorul general încheie, stăruind că, în lipsa lui Javert, cei trei martori – Brevet, Chenildieu şi Cochepaille – să fie ascultați din nou, conform procedurii.

Preşedintele dădu ordin aprodului, iar în clipa următoare uşa camerei martorilor se deschise. Aprodul, însoțit de un jandarm gata să-i vină în ajutor, introduse pe condamnatul Brevet. Publicul abia-şi ținea răsuflarea şi toate piepturile fremătau ca şi cum n-ar fi avut decât o singură inimă.

Fostul ocnaş Brevet purta costumul vărgat al închisorii centrale. Era un individ de vreo şaizeci de ani, cu mutra unui om de afaceri şi cu aerul unui ticălos. Trăsăturile astea se întâlnesc uneori laolaltă. În închisoare, unde alte fărădelegi îl aduseseră din nou, ajunsese un fel de gardian. Şefii spuneau despre el: „Îşi dă toată osteneala să se facă folositor”. Duhovnicii stăteau mărturie în privința credinței lui în Dumnezeu. Să nu uităm că acestea se petreceau sub restaurație.

— Brevet, spuse preşedintele, ai suferit o pedeapsă infamantă, aşa că nu poți depune jurământ.

Brevet lăsă ochii în pământ.

— Cu toate acestea, continuă preşedintele, chiar în sufletul omului pe care legea l-a degradat, poate să mai rămână, când se îndură Cel-de-Sus, un simțământ de onoare şi de dreptate. La acest simțământ fac eu apel acum, în

momentul acesta hotărâtor. Dacă el există încă în dumneata, şi nădăjduiesc că mai există, gândeşte-te bine înainte de a răspunde; ţine seama pe de o parte de omul acesta, pe care un cuvânt al dumitale poate să-l nenorocească, iar pe de altă parte de justiţia care aşteaptă să fie luminată de acel cuvânt al dumitale. E o clipă solemnă şi mai ai vreme să revii dacă socoteşti că te-ai înşelat. Acuzat, ridică-te! Brevet, uită-te bine la acuzat, adună-ţi amintirile şi spune, cu mâna pe conştiinţă, dacă stărui a recunoaşte în omul acesta pe fostul dumitale tovarăş de ocnă Jean Valjean.

Brevet se uită la acuzat, apoi se întoarse spre curte:

— Da, domnule prezident. Eu l-am recunoscut cel dintâi şi-mi menţin declaraţia. Omul ăsta e Jean Valjean. A intrat la Toulon în 1796 şi a ieşit în 1815. Eu am fost eliberat anul următor. Pare o brută acum; poate vârsta să-l fi prostit; la ocnă era un vulpoi şi jumătate. Recunosc cu toată siguranţa.

— Stai jos, îi spuse preşedintele. Acuzat, rămâi în picioare.

Fu introdus Chenildieu, ocnaş pe viaţă, cum îl arătau bluza roşie şi tichia verde. Ispăşea pedeapsa la ocna din Toulon, de unde fusese adus pentru procesul acesta. Era un omuleţ de vreo cincizeci de ani, vioi, zbârcit, slăbănog, galben la faţă, obraznic şi înfrigurat, care avea în ţinuta şi în toată fiinţa lui un fel de slăbiciune bolnăvicioasă, iar în privire o forţă uriaşă. Tovarăşii de ocnă îl porecliseră *„Je-nie-dieu”*[302].

Preşedintele îi adresă aproape aceleaşi cuvinte ca şi lui Brevet. În clipa când îi aminti că situaţia sa îi răpea dreptul de a depune jurământ, Chenildieu înălţă capul şi privi mulţimea drept în faţă. Preşedintele îl invită să se concentreze şi-l întrebă, ca şi pe Brevet, dacă-şi menţine declaraţia că-l recunoaşte pe acuzat.

Chenildieu începu să râdă.

— Ei, asta-i! Cum să nu-l recunosc? Că doar am fost cinci ani legaţi de acelaşi lanţ! Te-ai îmbufnat, moşule?

— Stai jos! spuse preşedinţie.

Aprodul îl aduse pe Cochepaille, alt condamnat pe viaţă, venit de la ocnă tot în haină roşie ca şi Chenildieu. Era ţăran din Lourdes, un fel de urs al Pirineilor. Păzise turmele acolo sus, pe munte, şi din cioban devenise tâlhar. Cochepaille nu era mai puţin sălbatic, ba părea chiar mai îndobitocit decât acuzatul. Era unul dintre nenorociţii pe care natura a vrut să-i facă fiare şi pe care societatea sfârşeşte prin a-i face ocnaşi.

Preşedintele încercă să-l zguduie prin câteva cuvinte patetice şi grave, întrebându-l, ca şi pe ceilalţi, dacă stăruie, fără îndoieli şi fără tulburare, în

declarația că-l recunoaşte pe omul care stătea în fața lui.

— E Jean Valjean, spuse Cochepaille. Acela pe care-l numeam noi *Jean-le-Cric*[303] pentru puterea pe care-o avea.

Afirmațiile celor trei oameni, vădit sincere şi de bună credință, stârniră în auditoriu un murmur rău prevestitor pentru acuzat, murmur care creştea şi se prelungea şi mai mult, ori de câte ori o nouă declarație se adăuga celei dinainte. Acuzatul le ascultase cu mutra aceea uluită, care, după părerea acuzării, era principalul său mijloc de apărare. După prima declarație, jandarmul de lângă el îl auzi mormăind printre dinți: „Ei, uite-l p-ăsta!" După cea de-a doua declarație, spuse ceva mai tare: „Bună şi asta!" Iar la a treia strigă: „Nemaipomenit!"

Preşedintele întrebă:

— Acuzat, ai auzit ce declară martorii. Ce ai de spus?

Acuzatul răspunse:

— Am spus: „Nemaipomenit!"

Un murmur de nemulțumire se răspândi în public şi cuprinse aproape întreg juriul. Nu mai încăpea nicio îndoială că omul era pierdut.

— Aprozi, spuse preşedintele, faceți linişte! Închid dezbaterile.

În clipa aceea se făcu o mişcare în imediata apropiere a preşedintelui. Se auzi un glas, strigând.

— Brevet, Chenildieu, Cochepaille! Uitați-vă-ncoace!

Toți cei care auziră glasul acela simțiră că îngheață, atât era de jalnic şi de grozav. Privirile se întoarseră spre punctul de unde fusese auzit. Un bărbat, care-şi avea locul printre spectatorii privilegiați din spatele curții, se ridicase, împinsese portița joasă care despărțea curtea de incintă şi stătea acum în picioare în mijlocul sălii. Preşedintele, procurorul general, domnul Bamatabois, douăzeci de inşi îl recunoscură şi strigară dintr-odată:

— Domnul Madeleine!

XI – Champmathieu din ce în ce mai mirat

Era el, într-adevăr. Lampa de pe masa grefierului îi lumina fața. Îşi ținea pălăria în mână, hainele nu-i erau în dezordine, redingota îi era încheiată cu

grijă. Era galben şi tremura puțin. Părul, abia, încărunțit la sosirea lui în Arras, îl albise de tot. Albise de un ceas, de când se afla acolo.

Toate capetele se ridicară. Senzația fu de nedescris. În auditoriu se simți o ezitare. Glasul fusese atât de sfâşietor, iar omul părea atât de liniştit, încât, la început, lumea nu înțelese nimic. Se întrebau toți cine a strigat. Nu puteau crede că strigătul care îi înfiorase fusese scos de omul acesta liniştit.

Nedumerirea dură numai câteva clipe. Mai înainte ca preşedintele şi procurorul general să fi putut rosti un cuvânt, mai-nainte ca jandarmii şi aprozii să fi putut face vreun gest, omul pe care toți îl mai numeau în momentul acela domnul Madeleine se apropiase de martorii Cochepaille, Brevet şi Chenildieu.

— Nu mă recunoaşteți? întrebă el.

Tustrei rămăseseră uluiți şi răspunseră printr-un semn cu capul că nu-l cunoşteau. Cochepaille, intimidat, salută milităreşte. Domnul Madeleine se întoarse spre jurați şi spre curte şi rosti cu glas potolit:

— Domnilor jurați, puneți-l în libertate pe acuzat! Domnule preşedinte, arestați-mă. Omul pe care-l căutați nu e el; sunt eu. Eu sunt Jean Valjean.

Toți îşi țineau respirația. După ce trecu prima emoție, se făcu o tăcere de mormânt. În sală se simțea acea spaimă religioasă care cuprinde mulțimea atunci când se săvârşeşte ceva măreț.

Pe chipul preşedintelui se întipărise totuşi o umbră de simpatie şi de tristețe; făcu un semn grăbit procurorului general şi schimbă câteva cuvinte, în şoaptă, cu consilierii asesori. Se adresă publicului şi întrebă cu un accent care fu înțeles de toată lumea:

— Se află vreun medic aici?

Procurorul general luă cuvântul:

— Domnilor jurați, incidentul atât de ciudat şi de neaşteptat care tulbură şedința nu ne inspiră nouă, ca şi domniilor voastre, decât un sentiment pe care nu mai e nevoie să-l mărturisim. Cunoaşteți cu toții, cel puțin din reputație, pe onorabilul domn Madeleine, primarul oraşului Montreuil-sur-mer. Dacă se găseşte vreun medic în sală, ne alăturăm domnului preşedinte, rugându-l să binevoiască să-l examineze pe domnul Madeleine şi să-l conducă la locuința sa.

Domnul Madeleine nu dădu răgaz procurorului general să sfârşească. Îl întrerupse cu un accent plin de blândețe şi de autoritate. Iată cuvintele pe care le rosti: iată-le întocmai, aşa cum au fost scrise imediat după şedință de

către unul dintre martorii acestei scene, aşa cum stăruie şi azi în urechile celor care le-au auzit acum aproape patruzeci de ani.

— Vă mulțumesc, domnule procuror general, dar nu sunt nebun. Veți vedea. Erați gata să săvârşiți o mare eroare; dați drumul acestui om; îmi fac datoria; eu sunt acel biet ocnaş. Eu singur văd limpede aici şi vă spun adevărul. Dumnezeu din ceruri vede ce fac eu în momentul acesta – şi e de ajuns. Puteți să mă arestați; de aceea am venit aici. Cu toate astea, am făcut tot ce mi-a stat în putință. M-am ascuns sub alt nume, m-am îmbogățit, am ajuns primar, am vrut să intru iar în rândul oamenilor de treabă. Se pare că asta nu se poate. În sfârşit, sunt multe lucruri care nu se pot spune; n-am de gând să vă povestesc viața mea; într-o zi o veți cunoaşte. L-am jefuit pe monseniorul episcop; este adevărat. L-am jefuit pe Gervais; este adevărat. Cu drept cuvânt vi s-a spus că Jean Valjean e un om rău şi păcătos. Poate că nu-i numai el vinovat. Dar, domnilor judecători, un declasat ca mine nu are dreptul să facă mustrări providenței şi să dea sfaturi societății. Vedeți dumneavoastră, mocirla din care am încercat să ies e un lucru vătămător… Ocnele îl fac pe ocnaş. Meditați asupra acestui lucru, dacă vreți. Înainte de a fi la ocnă, eram un biet țăran nu prea deştept, un fel de idiot; ocna m-a transformat. Eram nerod; am devenit rău; eram ca un butuc şi am devenit tăciune aprins. Mai târziu, mila şi bunătatea m-au salvat, aşa cum severitatea mă pierduse. Dar, iertați-mă, dumneavoastră nu mă puteți înțelege. Veți găsi acasă la mine, în scrumul din sobă, moneda pe care am furat-o acum şapte ani de la Gervais. Nu mai am nimic de adăugat. Arestați-mă! Doamne, domnule procuror general, clătinați din cap. Vă spuneți: domnul Madeleine a înnebunit. Nu-mi dați crezare. Ce dureros lucru! Dar, cel puțin, nu-l condamnați pe omul acesta. Cum? Nu mă recunoaşte nimeni? Aş fi vrut să fie Javert aici. El m-ar recunoaşte.

Ar fi foarte greu să redăm tristețea blândă şi gravă a tonului cu care vorbea.

— Ei bine, eu vă recunosc! Brevet, îți mai aduci aminte? Se opri, şovăi o clipă, pe urmă adăugă: Ți-aduci aminte de bretelele împletite şi cu pătrățele pe care le aveai la ocnă?

Brevet tresări mirat şi-l măsură din cap până-n picioare, cuprins de spaimă.

Domnul Madeleine continuă:

— Chenildieu, tu, care te porecliseşi singur Je-nie-dieu, ai tot umărul drept ars până la os, pentru că te-ai culcat într-o zi cu el peste un maldăr de

jăratec, ca să ştergi cele trei litere: T. F. P.[304] Care totuşi se mai văd şi azi? Spune: e-adevărat?

— E adevărat, spuse Chenildieu.

Se adresă apoi lui Cochepaille:

— Cochepaille, tu ai, la încheietura braţului stâng, săpată în piele, cu litere albastre, o dată. E data debarcării împăratului la Cannes: *1 martie 1815*. Suflecă-ţi mâneca!

Cochepaille îşi suflecă mâneca şi toate privirile se plecară asupra braţului gol. Un jandarm veni cu o lampă: data era acolo, întocmai.

Nefericitul se întoarse spre auditoriu şi spre judecători cu un zâmbet care-i înfioară şi astăzi pe cei care au fost acolo şi-şi mai amintesc. Era zâmbetul triumfului, dar şi zâmbetul deznădejdii.

— Vedeţi, aşadar, zise el, că eu sunt Jean Valjean.

Nu mai erau acum în sală nici judecători, nici acuzatori, nici jandarmi; nu mai erau decât priviri uimite şi inimi tulburate. Nimeni nu-şi mai aducea aminte de rolul pe care-l avea de jucat; procurorul general uitase că era acolo ca să acuze; preşedintele, că trebuie să prezideze; apărătorul uitase şi el că trebuie să apere. Şi, fapt extraordinar, nimeni nu puse nicio întrebare, nicio autoritate nu interveni. Însuşirea caracteristică a spectacolelor sublime e că pune stăpânire pe toate inimile şi că face spectatori din toţi martorii. Niciunul, poate, nu-şi dădea seama ce sentiment încerca; niciunul, fără îndoială, nu-şi dădea seama că vede strălucind o lumină copleşitoare; toţi se simţeau orbiţi de această lumină în sufletul lor.

De bună seamă, în faţa lor se afla Jean Valjean. Era limpede ca lumina zilei. Apariţia acestui om fusese de ajuns ca să umple de lumină întâmplarea până aici atât de întunecată. Fără să mai fie nevoie de-acum încolo de vreo altă explicaţie, ca printr-o revelaţie spontană, toată lumea înţelese îndată şi dintr-o singură ochire, povestea simplă şi măreaţă a omului acestuia, care se preda pentru ca să nu fie osândit altul în locul lui. Amănuntele, şovăirile, îndoielile mărunte se risipiră în faţa acestei fapte pline de strălucire.

Impresie de scurtă durată, dar care, din clipa aceea, fu irezistibilă.

— Nu vreau să mai tulbur şedinţa, spuse Jean Valjean. Plec, deoarece nu sunt arestat. Mai am de pus la punct unele lucruri. Domnul procuror general ştie cine sunt. Ştie unde mă duc; mă va aresta când va găsi de cuviinţă.

Porni spre ieşire. Niciun glas nu se ridică, niciun braţ nu se întinse ca să-l oprească. Toţi se dădură în lături.

Avea în momentul acela ceva supraomenesc, ceva ce îndeamnă mulțimile să se dea înapoi cu respect din fața unui om. Trecu prin mulțime cu pași rari. Nu s-a aflat niciodată cine a deschis ușa, dar e sigur că ușa era deschisă când el ajunse în dreptul ei. De-acolo se întoarse și spuse:

— Domnule procuror general, rămân la dispoziția dumneavoastră. Pe urmă, se adresă publicului: Voi toți cei de-aici mă găsiți vrednic de milă, nu-i așa? Doamne, când mă gândesc la ce era să fac, mă socotesc vrednic de invidie. Ce bine-ar fi fost totuși să nu se fi întâmplat nimic din toate astea!

Ieși. Ușa se închise la loc, așa cum fusese deschisă; pentru că cei care săvârșesc anumite fapte mărețe sunt siguri totdeauna că cineva din mulțime îi slujește.

În mai puțin de-o oră verdictul juraților scoase de sub orice acuzare pe numitul Champmathieu; iar Champmathieu, pus numaidecât în libertate, plecă buimăcit, socotindu-i pe toți oamenii nebuni și fără să fi înțeles nimic din toată nălucirea asta.

Cartea a opta:

URMĂRIRILE

I – În ce oglindă își privește părul domnul Madeleine

Începea să mijească de ziuă. Fantine avusese o noapte de febră şi de insomnie, plină însă de gânduri fericite; spre ziuă adormi. Sora Simplice, care veghease lângă ea, se folosi de acest somn ca să se ducă să-i facă o nouă infuzie de chinchină. Vrednica soră se afla de câteva clipe în laboratorul infirmeriei, aplecată asupra mesei cu droguri şi fiole, uitându-se foarte de aproape la ele din cauza întunericului ce nu se risipise încă. Deodată, întoarse capul şi scoase un țipăt uşor. Domnul Madeleine se afla în fața ei. Intrase pe nesimțite.

— Dumneavoastră, domnule primar? strigă ea.

Răspunse în şoaptă:

— Cum se mai simte biata femeie?

— Acum e mai bine, dar am fost foarte îngrijați.

Îi povesti tot ce se întâmplase, îi spuse că Fantinei îi fusese foarte rău în ajun, dar că acum îi era mai bine, deoarece credea că domnul primar s-a dus la Montfermeil să-i aducă fetița. Sora nu îndrăzni să-l întrebe pe domnul primar, dar îşi dădu seama după înfățişarea lui că nu venea de-acolo.

— Foarte bine, zise el. Ai făcut foarte bine c-ai lăsat-o să creadă aşa.

— Da, spuse sora, dar acum, domnule primar, când o să vă vadă fără copil, ce-o să-i mai spunem?

Domnul Madeleine rămase o clipă pe gânduri:

— Dumnezeu ne va lumina! zise el.

— Totuşi n-o putem minți, şopti sora.

Se făcuse ziuă de-a binelea. Lumina cădea pe fața domnului Madeleine. Sora ridică ochii.

— Vai, domnule! exclamă ea. Ce vi s-a întâmplat? Ați albit de tot!

— Am albit? întrebă el.

Sora Simplice n-avea oglindă; scotoci într-o trusă şi scoase o oglinjoară de care se servea medicul infirmeriei ca să constate dacă un bolnav a murit şi nu mai respiră. Domnul Madeleine luă oglinda, îşi privi părul şi spuse:

— Ia te uită!

Rosti cuvintele astea cu nepăsare, ca şi cum s-ar fi gândit la altceva.

Sora simți că îngheață, întrevăzând ceva neobişnuit în toate astea.

El întrebă:

— Pot s-o văd?

— Domnul primar n-ar vrea să-i aducă şi copilul? cuteză sora să întrebe.

— Fără îndoială, dar e nevoie de cel puțin două-trei zile.

— Dacă nu l-ar vedea pe domnul primar până atunci, spuse sora cu sfială, ea n-ar şti că domnul primar s-a întors; ar fi uşor s-o facem să aibă răbdare; iar când va sosi fetița, femeia îşi va închipui, fireşte, că domnul primar a adus-o. N-am avea de spus nicio minciună.

Domnul Madeleine păru că stă pe gânduri câteva clipe, apoi spuse cu seriozitatea lui liniştită:

— Nu, soră; vreau s-o văd. Poate că sunt grăbit.

Călugărița păru că nu auzise cuvântul „poate”, care dădea un înțeles obscur şi ciudat vorbelor domnului primar. Răspunse coborând ochii şi glasul cu respect:

— Dacă este aşa… Fantine doarme, dar domnul primar poate să intre.

Domnul Madeleine făcu unele observații cu privire la o uşă care nu se închidea bine şi al cărei scârțâit putea s-o trezească pe bolnavă, pe urmă intră în odaia Fantinei, se apropie de pat şi dădu la o parte perdelele. Dormea. Răsuflarea îi ieşea din piept cu hârâitul acela tragic, caracteristic acestor boli şi care înfioară pe bietele mame când veghează noaptea la căpătâiul copilului lor condamnat şi adormit. Dar această respirație apăsătoare nu izbutea să-i tulbure seninătatea de nedescris aşternută pe față, care o transfigura în somn. Din palidă se făcuse albă ca varul; numai obrajii îi erau îmbujorați. Genele-i lungi, blonde, singura urmă de frumusețe care-i mai rămăsese din inocența şi din tinerețea ei, tremurau, rămânând totuşi închise şi plecate. Întreaga ei făptură se cutremura ca de un fâlfâit de aripi gata să se întredeschidă şi s-o ridice în văzduh; li se auzea freamătul, dar nu se vedea nimic. Văzând-o astfel, n-ai fi putut crede că e vorba de o bolnavă

în stare aproape disperată. Părea mai degrabă că e gata să-şi ia zborul, decât că va muri.

Când mâna se apropie să rupă floarea, creanga care o poartă se înfioară, părând totodată că se fereşte şi se oferă. Trupul omenesc are ceva din tresărirea aceasta în clipa în care degetele tainice ale morții se apropie să culeagă sufletul.

Domnul Madeleine rămase câtva timp nemişcat lângă pat, uitându-se pe rând la bolnavă şi la crucifix, aşa cum făcuse cu două luni mai-nainte, în ziua când venise pentru întâia dată s-o vadă în acest azil. Se aflau tot aici, amândoi, la fel ca şi atunci, ea dormind, el rugându-se; numai că acum, după două luni, părul ei era cărunt, iar părul lui albise.

Sora nu intrase odată cu el. Domnul Madeleine stătea lângă pat, în picioare, cu degetul la gură, ca şi cum se mai afla cineva în odaie, căruia îi făcea semn să tacă.

Fantine deschise ochii, îl zări şi-l întrebă domol, cu zâmbetul pe buze:

— Dar Cosette?

II – Fantine fericită

Nu făcu vreun gest de surpriză şi nici vreunul de bucurie; era însăşi întruchiparea bucuriei. Pusese această simplă întrebare: „Dar Cosette?” cu o încredere atât de adâncă, cu atâta siguranță, cu atâta lipsă de îngrijorare şi de îndoială, încât el nu mai putu scoate nicio vorbă. Ea continuă:

— Ştiam că sunteți aici. Dormeam, dar vă vedeam. Vă văd de multă vreme. V-am urmărit toată noaptea cu ochii. Erați parcă într-un nimb, înconjurat numai de chipuri îngereşti.

El ridică privirea spre crucifix.

— Dar, zise ea, spuneți-mi, unde-i Cosette? De ce n-a fost adusă aici, pe patul meu. Ca s-o văd când mă voi trezi?

El răspunse în mod automat ceva de care nu şi-a mai putut aduce aminte mai târziu.

Din fericire, tocmai intrase medicul, care fusese înştiințat şi care încercă să vină în ajutorul domnului Madeleine.

— Copila mea, spuse medicul, linişteşte-te! Fetița dumitale este aici!

Ochii Fantinei începură să strălucească, scăldându-i toată fața în lumina lor. Îşi împreună mâinile cu o expresie care cuprindea, în acelaşi timp, tot ce poate fi mai violent şi mai duios într-o rugăminte:

— O! strigă ea. Aduceți-mi-o!

Ce mişcătoare e această iluzie de mamă! Cosette era şi-acum pentru ea copilaşul care trebuie adus în brațe.

— Încă nu! spuse doctorul. Acum nu se poate. Mai ai puțină febră. Vederea copilului te-ar tulbura, ți-ar face rău. Trebuie mai întâi să te faci bine.

Ea-l întrerupse mânioasă:

— Dar nu mai am nimic; v-am spus; m-am vindecat. Doctorul ăsta e un neghiob Ah!… Vreau să-mi văd copilul!

— Ei, vezi cum te tulburi? zise medicul. Câtă vreme vei fi în starea asta, nu dau voie să ți se aducă fetița. Nu-i de ajuns s-o vezi; trebuie să şi trăieşti pentru ea. Când o să te linişteşti, o să ți-o aduc chiar eu.

Biata mamă lăsă capul în jos:

— Domnule doctor, vă rog să mă iertați, vă rog din toată inima să mă iertați! Altădată n-aş fi vorbit aşa: mi s-au întâmplat atâtea nenorociri, încât uneori nici nu mai ştiu ce spun. Vă înțeleg; vă temeți de emoție: o să aştept cât o să vreți: dar vă jur că nu mi-ar fi făcut rău să-mi văd fetița. De-aseară o văd mereu în fața ochilor mei Ştiți? Dacă mi-ar fi adusă acum, aş începe să-i vorbesc încetişor. Atâta tot! Nu-i oare firesc să vreau să-mi văd copila care mi-a fost adusă anume de la Montfermeil? Nu sunt mânioasă. Ştiu c-o să fiu fericită. Toată noaptea am văzut flori albe şi oameni care-mi zâmbeau. Când vrea domnul doctor o să mi-o aducă pe Cosette. Nu mai am febră, pentru că m-am vindecat. Simt că nu mai am absolut nimic; dar am să mă prefac că sunt bolnavă, ca să le fac plăcere maicilor de-aici. Când or vedea şi ele că m-am liniştit de tot, or să spună: „Acum trebuie să-i dăm copilul”

Domnul Madeleine se aşezase pe un scaun de lângă pat. Fantine se întoarse spre el; se vedea că-şi dă toată silința să pară calmă şi „cuminte” – cum spunea ea în acea stare de slăbiciune pe care-o dă boala şi care aduce cu copilăria – pentru ca, fiind văzută atât de liniştită, să nu se mai împotrivească nimeni la aducerea Cosettei. Stăpânindu-se, nu se putea opri totuşi să-i pună domnului Madeleine tot felul de întrebări.

— Ați călătorit bine, domnule primar? O! Ce bun ați fost că v-ați dus după ea. Spuneți-mi măcar cum arată. A suportat bine drumul? Vai, n-o să

mă mai recunoască! După atâta vreme m-a uitat, mititica! Copiii n-au memorie. Sunt ca păsărelele. Azi văd ceva, mâine altceva şi nu se mai gândesc la nimic. Avea, cel puțin, rufărie curată pe ea? O îngrijeau bine soții Thénardier? Ce-i dădeau să mănânce? O! dac-ați şti cât am suferit punându-mi toate întrebările astea pe când o duceam ca vai de mine. Acum au trecut toate. Sunt veselă. Ah! abia aştept s-o văd! Vi s-a părut drăguță, domnule primar? Nu-i aşa că fata mea e frumoasă? Trebuie să vă fi fost tare frig în diligență! Nu s-ar putea s-o văd măcar o secundă? Îndată după aceea ar lua-o înapoi. Dumneavoastră, ca stăpân, ați putea face asta, numai să vreți.

El îi luă mâna:

— Cosette e frumoasă, zise el. Cosette e sănătoasă şi o s-o vezi în curând, dar linişteşte-te. Vorbeşti prea mult şi scoți mereu mâinile de sub pătură; din cauza asta tuşeşti.

Într-adevăr, accesele de tuse o întrerupeau pe Fantine aproape la fiecare cuvânt.

Fantine nu mai spuse nimic. Se temea să nu fi compromis cu tânguirile ei prea pătimaşe încrederea ce voia să inspire. Începu să vorbească despre lucruri indiferente.

— E frumos la Montfermeil, nu-i aşa? Vara se fac excursii acolo. Le merge bine soților Thénardier? Nu prea trece lume multă pe la ei. Hanul lor e un fel de cârciumă ordinară.

Domnul Madeleine continua s-o țină de mână şi se uita la ea cu mare îngrijorare. Venise să-i spună unele lucruri pe care acum nu mai avea curajul să i le spună. Doctorul, după ce-şi făcu vizita, se retrase. Rămăsese cu ei numai sora Simplice.

Deodată, după o scurtă tăcere, Fantine exclamă:

— O aud! Dumnezeule! Îi aud glasul!

Întinse brațul, ca să facă linişte în jurul ei, îşi opri răsuflarea şi începu să asculte extaziată.

În curte se juca un copil; copilul portăresei sau al vreunei lucrătoare. O întâmplare cum se întâlnesc adesea şi care par a face parte din misterioasa punere în scenă a sorții. Copilul, o fetiță, umbla de colo până colo, alerga ca să se încălzească, râdea şi cânta cu glas tare. Jocurile copiilor se amestecă – vai! – în toate. Pe fetița aceasta o auzise Fantine cântând.

— O! zise ea. E Cosette a mea. Îi recunosc glasul.

Copila se depărtă, aşa cum venise; glasul se stinse.

Fantine mai ascultă câtva timp; apoi se întunecă la față. Domnul Madeleine o auzi spunând încet:

— Ce rău e doctorul că nu-mi dă voie să-mi văd fata! Are şi mutră de om rău. Totuşi, buna dispoziție îi reveni. Continuă să-şi vorbească singură, cu capul pe pernă: Ce fericite o să fim! În primul rând, o să avem o grădiniță. Mi-a făgăduit-o domnul Madeleine. Fata mea se va juca în grădină. Trebuie să cunoască alfabetul acum. Am s-o pun să silabisească. O să alerge după fluturi. Eu am s-o privesc. Şi pe urmă, o să primească prima împărtăşaniei A, da… când o să primească prima împărtăşanie? Începu să numere pe degete:…Unu, doi, trei, patru… are şapte ani. Peste cinci ani. O să poarte un voal alb, ciorapi cu găurele, o să pară o fată mare. O, dragă soră, habar n-ai ce proastă sunt; uite, am început să mă gândesc de pe acum la prima împărtăşanie a fiicei mele.

Şi începu să râdă.

Domnul Madeleine dăduse drumul mâinii Fantinei. Îi asculta cuvintele, aşa cum asculți bătaia vântului, cu ochii în pământ, cufundat în gânduri adânci. Deodată, ea tăcu. El ridică repede capul. Fantine devenise înspăimântătoare.

Nu mai vorbea, nu mai respira, se săltase pe jumătate în pat, lăsând să-i iasă umărul firav din cămaşă; fața ei, radioasă o clipă mai-nainte, era acum lividă; ochii măriți de groază, păreau că fixează ceva nemaipomenit în fața ei, în capătul celălalt al odăii.

— Dumnezeule! strigă el. Ce-i cu tine, Fantine?

Ea nu răspunse, nu slăbi din ochi obiectul pe care părea că-l vede; îi atinse brațul cu o mână, iar cu cealaltă îi făcu semn să se uite în spatele lui.

Domnul Madeleine se întoarse şi dădu cu ochii de Javert.

III – Javert e mulțumit

Iată ce se petrecuse.

Cu o jumătate de oră după mijlocul nopții, domnul Madeleine ieşise din sala curții cu juri din Arras. Ajunsese la han chiar în clipa când trebuia să pornească înapoi cu digilența, la care, precum se ştie, îşi oprise un loc. Puțin înainte de ora şase dimineața sosise la Montreuil-sur-mer şi prima lui grijă

fusese să pună la poştă scrisoarea către domnul Laffitte, apoi să intre la infirmerie ca s-o vadă pe Fantine.

Dar abia părăsise sala de şedințe a curții cu juri, şi procurorul general, revenindu-şi din prima emoție, luase cuvântul pentru a deplânge actul de nebunie al onorabilului primar din Montreuil-sur-mer, declarând că acest incident neobişnuit, care va fi lămurit mai târziu, nu-i schimbase întru nimic convingerile, şi cerând, deocamdată, condamnarea lui Champmathieu, care era desigur adevăratul Jean Valjean. Stăruința procurorului general era vădit în contradicție cu părerea tuturor, cu părerea publicului, a curții, a juraților. Apărătorului nu-i fu greu să respingă această declarație şi să dovedească, pe temeiul destăinuirilor domnului Madeleine, adică ale adevăratului Jean Valjean, că procesul luase cu totul altă întorsătură şi că jurații nu mai aveau în fața lor decât un nevinovat. Avocatul trăsese de-aici câteva concluzii, din nefericire prea banale, pe tema erorilor judiciare etc., etc.; preşedintele, rezumând dezbaterile, se unise cu concluzia apărării, iar jurații, în câteva minute, îl scoaseră din cauză pe Champmathieu.

Procurorului general îi trebuia totuşi un Jean Valjean şi, nemaiavându-l pe Champmathieu, îl luă pe Madeleine.

Îndată după punerea în libertate a lui Champmathieu, procurorul general se închise împreună cu preşedintele. Discutară despre „nevoia de a pune mâna pe primarul din Montreuil-sur-mer”. Fraza aceasta este a domnului procuror general şi e scrisă în întregime de mâna sa pe ciorna raportului către şeful parchetului. După ce prima emoție se risipi, preşedintele ridică foarte puține obiecțiuni. Justiția trebuia să-şi urmeze cursul. Şi pe urmă, ca să n-ascundem nimic, cu toate că era un om bun şi destul de inteligent, preşedintele, în acelaşi timp un mare şi înflăcărat regalist, fusese izbit de faptul că primarul din Montreuil-sur-mer, vorbind despre debarcarea de la Cannes, spusese *împăratul*, iar nu *Buonaparte.*

Ordinul de arestare fu deci expediat. Procurorul general îl trimise la Montreuil-sur-mer, printr-un curier în goana calului, însărcinându-l cu executarea pe inspectorul de poliție Javert.

Se ştie că Javert se întorsese la Montreuil-sur-mer îndată ce-şi terminase depoziția.

Javert tocmai se scula în clipa în care curierul îi înmână ordinul de arestare şi mandatul de aducere.

Curierul era şi el un polițist foarte priceput, care, în câteva cuvinte îl puse pe Javert în curent cu cele ce se petrecuseră la Arras. Ordinul de arestare,

semnat de procurorul general, avea următorul cuprins:

„Inspectorul Javert va aresta pe numitul Madeleine, primarul din Montreuil-sur-mer, care, în şedinţa de astăzi, a fost recunoscui drept ocnaşul eliberat Jean Valjean”.

Cineva care nu l-ar fi cunoscut pe Javert şi care l-ar fi văzut în clipa când intra în anticamera infirmeriei n-ar fi putut bănui nimic din ceea ce se petrecea şi i s-ar fi părut că are aerul cel mai obişnuit din lume. Era rece, calm, grav, cu părul lui sur perfect netezit pe tâmple; urcase scara cu încetineala lui obişnuită. Cine însă l-ar fi cunoscut bine şi l-ar fi privit mai atent, s-ar fi înfiorat. Catarama gulerului său de piele, în loc să-i stea pe ceafă, era pe urechea stângă. Asta dovedea o frământare cu totul neobişnuită.

Javert era un om dintr-o bucată, care nu-şi îngăduia niciun fel de neorânduială nici în împlinirea datoriei, nici în felul cum se îmbrăca. Era metodic cu criminalii şi neînduplecat cu nasturii uniformei sale.

Ca să-şi pună anapoda catarama gulerului trebuie să fi trecut printr-una dintre acele emoţii care s-ar putea numi cutremurări lăuntrice.

Venise liniştit, ceruse un caporal şi patru soldaţi de la postul din apropiere, îi lăsase pe soldaţi în curte şi aflase unde e camera Fantinei de la portăreasa care nu avusese nicio bănuială, obişnuită cum era să vadă oameni înarmaţi întrebând de domnul primar. Ajuns în faţa camerei Fantinei, Javert răsuci mânerul, împinse uşa cu grija unei surori de caritate sau a unui spion, şi intră. La drept vorbind, nu intră. Rămase în pragul uşii întredeschise, cu chipiul pe cap, cu mâna stângă în redingota lui încheiată până la bărbie. Printre cutele mânecii se putea vedea mânerul de plumb al bastonului său enorm, care-i dispărea la spate.

Stătu aşa aproape un minut, fără să fie zărit. Deodată, Fantine ridică ochii, îl văzu şi-l făcu pe domnul Madeleine să se întoarcă.

În clipa în care privirea lui Madeleine întâlni privirea lui Javert, fără să se mişte, fără să clipească, fără să se apropie, deveni înspăimântător. Niciun alt sentiment omenesc nu izbuteşte să fie mai groaznic decât bucuria. Era chipul unui demon care-şi regăsise pe cel dăruit lui. Certitudinea că pusese, în sfârşit, mâna pe Jean Valjean făcu să i se citească pe faţă tot ce avea în suflet. Adâncul lui răscolit ieşi la suprafaţă. Umilinţa de a-i fi pierdut pentru câtva timp urma şi de-a se fi înşelat o clipă asupra lui Champmathieu

dispărea sub orgoliul de-a fi ghicit atât de bine din capul locului şi de-a fi avut atâta vreme un instinct just.

Mulţumirea lui Javert izbucni în atitudinea lui suverană. Triumful lui hidos înflori pe fruntea lui îngustă. Era toată desfăşurarea înfricoşătoare pe care-o poate avea o figură satisfăcută.

În clipa aceea, Javert era în al şaptelea cer. Fără să-şi dea limpede seama, dar având totuşi intuiţia nedesluşită a rolului şi a izbânzii sale, întruchipa în el justiţia, lumina şi adevărul, în rostul lor dumnezeiesc de a distruge răul. Avea în urma şi în jurul lui, la adâncimi fără fund, autoritatea, raţiunea, lucrul judecat, conştiinţa legală, pedepsirea crimei în numele societăţii, toate măreţiile lumii. Apăra ordinea; făcea să ţâşnească fulgerul din lege; răzbuna societatea; dădea o mână de ajutor absolutului; se înălţa în slavă; în victoria lui păstra un rest de sfidare şi de luptă. În picioare, semeţ, triumfător, desfăşura în plin azur bestialitatea supraomenească a unui arhanghel neîndurător; umbra temută a faptei pe care-o îndeplinea lăsa să se vadă în pumnul său încordat scânteierea nedesluşită a spadei sociale; fericit şi mânios, ţinea sub călcâi crima, stricăciunea, răzvrătirea, pierzania, iadul; strălucea de bucurie, nimicea, zâmbea şi avea, în înfăţişarea lui de arhanghel îngrozitor, o măreţie de netăgăduit.

Înspăimântător, Javert n-avea nimic mârşav într-însul.

Cinstea, sinceritatea, nevinovăţia, convingerea, simţul datoriei sunt lucruri care, când se înşală, pot deveni hidoase, dar care, deşi hidoase, rămân mari. Măreţia lor, proprie conştiinţei omeneşti, stăruie până şi în onoare. Sunt virtuţi care au un viciu: greşeala. Bucuria nemiloasă şi curată a unui fanatic stăpânit de cruzime păstrează nu ştiu ce strălucire cernită, vrednică de respect. Fără să-şi dea seama, Javert, în bucuria sa nemăsurată, era de plâns, ca orice ignorant care triumfă. Nimic mai sfâşietor şi mai groaznic decât această figură pe care se oglindea ceea ce s-ar putea numi toată partea rea a binelui.

IV – Autoritatea reintră în drepturi

Fantine nu-l mai văzuse pe Javert din ziua în care domnul primar o smulsese din mâinile lui. Mintea ei bolnavă nu-şi dădu seama de nimic, dar

nu se îndoi o clipă că venise din nou s-o ia. Nu putu să îndure această figură îngrozitoare, simți că-şi dă sufletul şi, ascunzându-şi fața cu mâinile, strigă înspăimântată:

— Domnule Madeleine, scăpați-mă!

Jean Valjean – de-acum încolo nu-l vom mai numi decât aşa – se ridică şi-i spuse Fantinei cu glasul cel mai blând şi mai liniştit din lume:

— Linişteşte-te! N-a venit pentru dumneata. Apoi i se adresă lui Javert: Ştiu ce vrei!

Javert răspunse:

— Haide! Repede!

Avu în tonul cu care rostise aceste două cuvinte ceva sălbatic şi delirant. Javert nu spusese „Haide! Repede!", ci „Hai-repe!"… Nicio ortografie n-ar fi în stare să redea accentul cu care rostise asta. Nu mai era vorbă omenească, ci un fel de muget.

Nu procedă ca de obicei; nu dădu lămuriri; nu arătă mandatul de arestare. Pentru el Jean Valjean era un adversar misterios şi greu de apucat, un luptător afurisit pe care-l strângea în cleşte de cinci ani de zile, fără să izbutească să-l doboare. Arestarea aceasta nu era un început, ci sfârşitul. Se mărgini să spună: „Haide! Repede!"

Spunând aceste cuvinte, nu făcu niciun pas. Zvârli asupra lui Jean Valjean acea privire pe care o zvârlea ca un laț şi cu care obişnuia să-i tragă cu violență pe ticăloşi spre el.

Era privirea pe care Fantine o simțise pătrunzând-o până în măduva oaselor acum două luni.

Auzind strigătul lui Javert, Fantine deschise din nou ochii. Domnul Madeleine mai era acolo. De ce-ar fi putut să-i fie frică?

Javert înaintă până în mijlocul odăii şi strigă:

— Ei, vii sau nu vii?

Nenorocita privi în jurul ei. În odaie nu se aflau decât călugărița şi domnul primar. Cui i se putea adresa tutuiala asta neruşinată? Numai ei. Se cutremură.

În clipa aceea văzu ceva nemaipomenit, atât de uluitor, încât nici când aiura nu i se năzărise un asemenea lucru.

Îl văzu pe spionul Javert apucându-l de guler pe domnul primar; îl văzu pe domnul primar plecând fruntea. I se păru că se năruie lumea.

Într-adevăr, Javert îl luase de guler pe Jean Valjean.

— Domnule primar! strigă Fantine.

Javert izbucni în râs, un fel de rânjet înfiorător, care-i descoperi colţii.
— Nu mai e aici niciun domn primar.
Jean Valjean nu încercă să înlăture mâna care-l apucase de gulerul redingotei. Rosti:
— Javert…
Javert îl întrerupse:
— Spune-mi „domnule inspector”.
— Domnule, urmă Jean Valjean, aş vrea să-ţi spun un cuvânt între patru ochi.
— Tare! Vorbeşte tare! răspunse Javert. Cu mine oamenii vorbesc tare.
Jean Valjean scăzu glasul:
— Vreau să te rog ceva…
— Ti-am spus să vorbeşti tare…
— E un lucru pe care trebuie să-l auzi numai dumneata…
— Ce-mi pasă mie! Nici nu te ascult!
Jean Valjean se întoarse către el şi-i spuse repede, pe şoptite:
— Îngăduie-mi trei zile! Trei zile ca să aduc copilul femeii ăsteia nenorocite! Am să plătesc oricât. Dacă vrei, vino cu mine.
— Glumeşti! strigă Javert. Ia te uită! Nu te credeam atât de prost. Îmi ceri trei zile ca s-o ştergi! Şi zici că vrei să te duci să-i aduci copilul târâturii ăsteia? Ei, poftim! Ştii că-mi placi?
Fantine tresări.
— Copilul meu! strigă ea. Vrea să se ducă să-mi aducă copilul. Vasăzică nu e aici. Soră, spune-mi unde e Cosette? Vreau copilul meu! Domnule Madeleine! Domnule primar!
Javert bătu din picior.
— Ia te uită şi la asta! Tu să taci, paţachină! Halal de ţara în care ocnaşii sunt magistraţi şi târfele sunt îngrijite ca nişte contese! Ei, o să se isprăvească acum. Era şi timpul! Se uită ţintă la Fantine şi-l înşfăcă iar de guler, de cravată, şi de cămaşă pe Jean Valjean: Ţi-am spus că s-a isprăvit cu domnul Madeleine şi cu domnul primar. Acum e vorba de un pungaş, de un ticălos, de un ocnaş pe care-l cheamă Jean Valjean şi care e în mâna mea. Asta e!
Fantine se ridică brusc, se rezemă în mâini, braţele îi erau ţepene. Se uită la Jean Valjean, se uită la Javert, se uită la călugăriţă, deschise gura ca şi cum ar fi vrut să spună ceva; din fundul pieptului îi ieşi un horcăit, dinţii îi clănţăniră, întinse înspăimântată braţele, deschise convulsiv mâinile, privi

în jurul ei ca un om care se îneacă, apoi se prăbuşi în perne. Capul i se lovi de tăblia patului, apoi îi căzu în piept, cu gura căscată, cu ochii deschişi şi stinşi.

Murise.

Jean Valjean îşi puse mâna pe mâna lui Javert, care îl ținea de guler, i-o desfăcu uşor ca pe mâna unui copil şi-i spuse:

— Ai ucis-o pe femeia asta.

— Haide, să isprăvim odată! strigă Javert furios; N-am venit să aud palavre. S-o scurtăm! Garda e jos. Ori vii acum, ori îți pun cătuşele.

Într-un colț al odăii se afla un pat vechi de fier, cam stricat, pe care se culcau surorile când erau de veghe noaptea. Jean Valjean se îndreptă spre patul acela, îi smulse cât ai clipi din ochi stinghia de la căpătâi, care şi aşa era cam şubredă, lucru uşor pentru puterea lui, înşfăcă drugul şi se uită la Javert. Javert dădu înapoi, spre uşă.

Jean Valjean, cu drugul în mână, se îndreptă încet spre patul Fantinei. Când ajunse lângă el, se întoarse şi-i spuse lui Javert în şoaptă:

— Nu te sfătuiesc să mă sâcâi în clipa asta.

Javert tremura, nu mai încăpea nicio îndoială.

Îi veni în minte să cheme garda, dar Jean Valjean ar fi putut să se folosească de clipa aceasta şi să evadeze. Rămase pe loc, îşi apucă bastonul de capătul de jos şi se rezemă de uşă, cu ochii ațintiți asupra lui Jean Valjean.

Jean Valjean îşi sprijini cotul pe tăblia de la căpătâiul patului şi, cu fruntea în palmă, începu s-o privească pe Fantine, care zăcea întinsă şi neclintită. Rămase aşa, adâncit în gânduri, mut, vădit înstrăinat de orice în lume. Chipul şi ținuta lui întreagă exprimau o milă nesfârşită. După câteva clipe de visare, se aplecă asupra Fantinei şi-i vorbi în şoaptă.

Ce i-a spus? Ce-i putea spune omul acesta, scos din rândul oamenilor, femeii care murise? Ce cuvinte i-a şoptit? Nimeni nu le-a auzit. Oare moarta le auzise?

Există unele iluzii emoționante, care sunt poate realități sublime. Un singur lucru e neîndoios. Sora Simplice, singurul martor al lucrurilor petrecute acolo, a povestit adesea că în clipa în care Jean Valjean i-a vorbit Fantinei la ureche, ea, sora, a văzut limpede cum un zâmbet ce nu se poate descrie a înflorit pe buzele vinete şi în ochii sticloşi ai Fantinei, plini de uimirea morții.

Jean Valjean luă cu amândouă mâinile capul Fantinei, îl aşeză bine pe perne, ca o mamă care şi-ar aşeza copilul, îi legă la loc cordonul cămăşii, îi vârî părul sub bonetă, apoi îi închise ochii.

În clipa aceea pe chipul Fantinei păru că pluteşte o lumină ciudată.

Moartea e intrarea în marea lumină.

Mâna Fantinei atârna pe marginea patului. Jean Valjean îngenunche în faţa acestei mâini, o ridică încet şi o sărută.

Apoi se sculă în picioare şi, îndreptându-se spre Javert, rosti:

— Acum îţi stau la dispoziţie.

V – Un mormânt potrivit

Javert îl duse pe Jean Valjean la închisoarea oraşului.

Arestarea domnului Madeleine pricinui la Montreuil-sur-mer o vâlvă, sau mai bine zis o zguduire nemaipomenită. Ne pare rău că nu putem trece sub tăcere faptul că, la auzul acestor simple cuvinte: „era un ocnaş", aproape toată lumea îl părăsi. În mai puţin de două ceasuri, tot binele pe care îl făcuse fu dat uitării şi nu rămase din domnul Madeleine decât „un ocnaş". Ca să fim drepţi, trebuie să spunem că lumea nu cunoştea încă întâmplarea de la Arras în toate amănuntele ei. Ziua întreagă, în toate unghiurile oraşului, nu se auzeau decât convorbiri de felul acesta:

„— N-aţi auzit? Era un ocnaş liberat. — Cine anume? — Primarul. — Da de unde! Domnul Madeleine! — Da. — Adevărat? — Nu-l chema Madeleine, are un nume groaznic de urât! Bejean, Bojean, Boujean. — Ah, Doamne! — E arestat! — Arestat! — E închis în temniţa oraşului până la transferare. — Transferare? Va fi transferat? Unde va fi transferat? — Va fi trimis la juraţi pentru un furt la drumul mare pe care l-a săvârşit altădată. — Ei bine, bănuiam eu. Omul ăsta era prea bun, prea perfect, prea dulce. Refuza Legiunea de onoare. Dădea parale tuturor haimanalelor pe care le întâlnea. Totdeauna m-am gândit că nu e lucru curat cu el."

Îndeosebi „saloanele" se dădură în toată voia acestui fel de comentarii.

O doamnă bătrână, abonată la *Drapelul Alb*[305], rosti aceste cuvinte, a căror adâncime e aproape cu neputinţă de măsurat:

— Nu-mi pare rău deloc. Să se înveţe minte bonapartiştii!

Aşa s-a topit la Montreuil-sur-mer năluca numită cândva domnul Madeleine. În tot oraşul numai două sau trei persoane au rămas credincioase amintirii lui. Printre ele se numără şi bătrâna portăreasă care-i slujise.

În seara aceleiaşi zile, această cumsecade bătrână stătea singură în cămăruţa ei; era încă speriată şi frământată de gânduri triste. Fabrica fusese închisă toată ziua şi poarta era zăvorâtă. În casă nu se aflau decât cele două călugăriţe, sora Perpétue şi sora Simplice, care vegheau lângă trupul Fantinei.

Către ora la care domnul Madeleine obişnuia să se întoarcă acasă, portăreasa se ridică maşinal, luă cheia odăii lui dintr-un sertar şi sfeşnicul cu care suia întotdeauna scara, agăţă cheia în cuiul de unde o lua el de obicei şi puse sfeşnicul alături, ca şi cum l-ar fi aşteptat. Apoi se aşeză iar pe scaun şi căzu pe gânduri.

Biata bătrână făcuse toate lucrurile astea fără să-şi dea seama.

Abia peste vreo două ceasuri se dezmetici şi strigă „O! Doamne, Dumnezeule! Şi eu care i-am pus cheia la îndemână!"

În clipa aceea gemuleţul cămăruţei se deschise, o mână trecu prin deschizătură, apucă sfeşnicul şi cheia şi aprinse lumânarea la opaiţul care ardea alături de ea.

Portăreasa ridică ochii şi rămase împietrită. Îşi înăbuşi ţipătul care i se suia în gâtlej.

Cunoştea mâna, braţul, mâneca redingotei.

Era domnul Madeleine.

Timp de câteva minute nu putu scoate o vorbă, rămase ca „trăsnită", cum spunea ea mai târziu, când îşi povestea întâmplarea.

— Dumnezeule, domnule primar, eu vă credeam… strigă ea în sfârşit, dar se opri, pentru că sfârşitul frazei ar fi fost prea nerespectuos fată de început.

Pentru ea, Jean Valjean era tot domnul primar.

El îi sfârşi vorba:

— La închisoare, spuse el. Am fost. Am rupt o gratie de la fereastră, mi-am dat drumul pe acoperiş în jos, şi iată-mă! Mă urc în odaia mea. Du-te de o caută pe sora Simplice. O vei găsi, fără îndoială, la căpătâiul moartei.

Bătrâna îl ascultă cu grabă.

Jean Valjean nu-i dădu niciun sfat; era sigur că bătrâna avea să-l păzească mai bine decât s-ar fi păzit el însuşi.

Niciodată nu s-a ştiut cum izbutise să pătrundă în curte fără să deschidă poarta. Avea întotdeauna la el o cheie cu care deschidea o portiță laterală; la închisoare trebuie însă să fi fost scotocit peste tot şi să i se fi luat cheia. Punctul acesta n-a fost lămurit.

Urcă scara care ducea la odaia lui.

Când ajunse sus, puse sfeşnicul, pe ultimele trepte, deschise uşa fără zgomot şi se duse să închidă, pe dibuite, fereastra şi oblonul. Era o precauție necesară; cititorul îşi aminteşte că fereastra dădea în stradă. Apoi se întoarse, luă lumânarea şi intră iar în odaie. Aruncă o privire în jurul lui, pe masă, pe scaun, pe patul în care nu mai dormise de trei zile. Nu mai rămăsese acolo nicio urmă din dezordinea de alaltăieri noaptea. Portăreasa curățise odaia. Culesese din cenuşă şi pusese pe masă cele două capete de fier ale bastonului şi moneda de doi franci, înnegrită de foc. Luă o bucată de hârtie şi scrise pe ea: *„Iată vârfurile de fier ale bastonului meu şi moneda de doi franci furată de la copilul Gervais, despre care am vorbit la curtea cu juri”*.

Puse banul şi vârfurile de fier pe hârtie, ca să fie văzute numaidecât de cel care ar intra în odaie. Scoase din dulap o cămaşă veche şi o rupse în fâşii. Îşi făcu rost astfel de câteva bucăți de pânză în care îşi împachetă sfeşnicele de argint. Nu era nici grăbit, nici tulburat; pe când înşfăca sfeşnicele episcopului muşca dintr-o bucată de pâine neagră. Pesemne că era pâinea de la închisoare, pe care, fugind, o luase cu el.

Lucrul acesta a fost constatat mai târziu, după firimiturile de pâine găsite pe podea, când poliția a făcut o percheziție.

Se auziră două bătăi uşoare în uşă.

— Intră! spuse el.

Era sora Simplice.

Era palidă, avea ochii roşii. Ținea în mână o lumânare care tremura. Aşa sunt marile lovituri ale sorții; oricât de desăvârşiți sau de împietriți am fi, ele ne smulg din fundul măruntaielor natura omenească, şi o silesc să iasă la iveală. Călugărița, în ziua aceea plină de emoții, devenise din nou femeie. Plângea şi tremura.

Jean Valjean scrise câteva rânduri pe o hârtie pe care o întinse călugăriței.

— Soră, te rog să-i dai asta preotului.

Era o foaie neîndoită. Sora îşi aruncă ochii pe ea.

— Poți să citeşti, spuse el.

Ea citi: *„Îl rog pe preot să vegheze asupra a tot ce las aici. Să plătească cheltuielile procesului meu şi înmormântarea femeii care a murit azi. Restul va fi pentru săraci.”*

Sora voi să vorbească, dar nu putu scoate decât câteva sunete nelegate între ele. Izbuti să spună doar:

— Domnul primar n-ar vrea s-o mai vadă o dată pe biata femeie?

— Nu, spuse el, sunt pe urmele mele, ar putea să mă aresteze în odaia ei şi asta ar tulbura-o.

De-abia rostise aceste cuvinte, când se iscă un zgomot grozav pe scări. Amândoi auziră un vuiet de paşi care suiau şi pe bătrâna portăreasă strigând cât putea mai tare şi mai ascuțit:

— Domnule, vă jur pe bunul Dumnezeu că nici ziua, nici seara n-a intrat nimeni aici şi că eu nu m-am mişcat de lângă uşă!

Un bărbat îi răspunse:

— Şi cu toate astea e lumină în odaie.

Jean Valjean recunoscu vocea lui Javert.

Odaia era făcută în aşa fel, încât uşa, deschizându-se, acoperea colțul din dreapta. Jean Valjean suflă în lumânare şi se aşeză în colțul acela.

Sora Simplice îngenunche lângă masă.

Uşa se deschise.

Javert intră.

Se auzeau mai multe voci bărbăteşti vorbind în şoaptă pe coridor şi glasul portăresei care tăgăduia. Călugărița nu ridică ochii. Se ruga.

Lumânarea de pe cămin răspândea o lumină foarte slabă.

Javert o văzu pe soră şi se opri uimit.

Se ştie că substanța ființei lui Javert, elementul lui, aerul care îi trebuia ca să poată trăi, era venerația față de orice autoritate. Era făcut dintr-o bucată şi nu înțelegea nici obiecțiunea, nici restricțiunea. Bineînțeles, autoritatea ecleziastică era pentru el cea mai de frunte. Era religios în chip superficial şi corect, aşa cum era în toate. Pentru el, un preot era un spirit care nu se înşală, o călugăriță o făptură care nu păcătuieşte. Le vedea ca pe nişte suflete care înălțaseră un zid între ele şi lume, un zid cu o singură uşă, care se deschidea numai ca să lase să iasă adevărul.

Când o văzu pe soră, vru mai întâi să plece.

Dar mai avea o datorie care îl împingea puternic înainte. Rămase şi se hotărî să pună cel puțin o întrebare.

În fața lui era sora Simplice, care nu mințise în viața ei. Javert o ştia şi o respecta şi mai mult din pricina asta.

— Soră, spuse el, eşti singură în odaia asta?

Trecu o clipă grozavă, în timpul căreia biata portăreasă crezu că-i vine rău.

Sora ridică ochii şi răspunse:

— Da.

— Iartă-mă că stărui, rosti Javert, dar e datoria mea. N-ai văzut în seara asta pe cineva, un bărbat? Numitul Jean Valjean a evadat. Îl căutăm. Nu l-ai văzut?

Sora răspunse.

— Nu.

Mințea. Mințise de două ori, una după alta, fără să şovăie, repede, ca şi cum s-ar fi jertfit pe sine.

— Iertați-mă! spuse Javert şi, salutând-o adânc, plecă.

O, sfântă făptură, nu mai eşti demult pe lumea asta!

Te-ai întâlnit în lumină cu surorile tale, fecioarele, şi cu frații tăi, îngerii. Deie Domnul ca în rai să-ți fie socotită minciuna asta!

Cuvântul surorii fu atât de hotărâtor pentru Javert încât nici nu mai băgă de seamă faptul curios că pe masă fumega o lumânare abia stinsă.

Peste un ceas, un om trecea prin ceață, printre pomi, către Paris, depărtându-se cu repeziciune de Montreuil-sur-mer.

Era Jean Valjean. Doi sau trei cărăuşi au depus mărturie mai târziu că îl întâlniseră, că ducea un pachet şi era îmbrăcat cu o cămaşă de lucrător. De unde luase cămaşa aceea? Nu s-a ştiut niciodată. E drept că, cu câteva zile înainte, un lucrător bătrân murise la infirmeria fabricii şi nu lăsase decât o cămaşă de lucru. Poate că era aceea.

Încă un cuvânt despre Fantine.

Toți avem o singură mamă: pământul. Fantine fu redată acestei mame.

Preotul crezu că face bine, şi poate în adevăr făcea bine, oprind pentru săraci cea mai mare parte din suma pe care o lăsase Jean Valjean. La urma urmei, despre cine era vorba? Despre un ocnaş şi o femeie de stradă. Din pricina asta, preotul simplifică înmormântarea Fantinei, o reduse la strictul necesar, adică la groapa comună.

Fantine fu deci îngropată în acel colț al cimitirului unde nu se plăteşte, care e al tuturor şi al nimănui, şi în care săracilor li se pierde urma. Din fericire, Dumnezeu ştie unde să găsească sufletele. Fantine fu culcată în

întuneric, printre osemintele care se mai aflau acolo. Rămăşiţele ei pământeşti zăcură în promiscuitate. Fu aruncată în groapa comună. Cum îi fusese patul, aşa şi mormântul.

Sfârşitul părţii întâi

Victor Hugo

MIZERABILII

PARTEA A DOUA.

COSETTE

Cartea întâi:

WATERLOO

I – Ce se poate vedea venind de la Nivelles

Acum un an (în 1861), într-o frumoasă dimineață de mai, un drumeț, cel ce povestește întâmplarea de față, venea de la Nivelles şi se îndrepta spre La Hulpe. Mergea pe jos. O luase printre două rânduri de copaci, pe o şosea lată, pietruită, care şerpuia pe nişte dealuri înşirate unul după altul, înălțând drumul şi scoborându-l, întocmai ca nişte valuri uriaşe. Trecuse de Lillois şi de Bois Seigneur Isaac. Spre apus se zărea clopotnița acoperită cu țiglă din Braine-l'Alleud, care seamănă cu o oală întoarsă. Lăsase în urmă o pădure pe un dâmb, iar la o cotitură de drum lăturalnic, lângă un fel de spânzurătoare putredă, pe care sta scris: *Vechea barieră nr. 4*, o cârciumă, pe fațada căreia se putea citi: *La răscruce de vânturi. Echabeau. Cafenea particulară*.

După vreo mie de paşi de la cârciumă, se pomeni în mijlocul unei vâlcele, unde se află o apă care trece pe sub arcul unui podeț din marginea drumului. Grupul de arbori răzleți şi foarte verzi, care năpădesc valea pe o parte a drumului, se împrăştie de partea cealaltă prin livezi şi se îndreaptă cu gingăşie şi fără nicio rânduială înspre Braine-l'Alleud.

Acolo, în dreapta, la marginea drumului, se afla un han; o trăsurică pe patru roți stătea în fața uşii, în jurul lui un morman de araci pentru hamei, un plug, o movilă de mărăcini uscați lângă un gard viu, nişte var care fumega într-o groapă pătrată, o scară în dreptul unui şopron vechi, cu pereții de nuiele. O fetişcană plivea într-o holdă pe deasupra căreia zbura, adus de vânt, un afiş mare, galben, pesemne al unei reprezentații dintr-altă parte, de la vreo serbare câmpenească. Pe după colțul hanului, în dreptul unei bălți, în

care se bălăcea un cârd de rațe, se pierdea în mărăciniş o potecuță prost pietruită. Drumețul o luă pe acolo.

După vreo sută de paşi făcuți pe lângă un zid din veacul al XV-lea, acoperit de o streaşină de olane puse în muchie, ajunse în fața unei porți de piatră boltite, aşezate pe o temelie dreaptă, în stilul sever Ludovic al XIV-lea, încadrată de alte două basoreliefuri. O fațadă fără podoabe domina această poartă; un perete perpendicular pe fațadă ajungea aproape până la poartă, făcând cu ea, dintr-odată, un unghi drept. Pe pajiştea dinaintea porții zăceau trei grape, printre care creşteau de-a valma toate florile de mai. Poarta era închisă. Avea două obloane hodorogite, împodobite cu un ciocan vechi şi ruginit.

Era o zi însorită; prin crengile copacilor trecea un freamăt molcom de primăvară care părea că vine mai degrabă de prin cuiburi decât din văzduh. O păsărică sprintenă, pesemne îndrăgostită, cânta în neştire în vârful unui copac.

Drumețul se aplecă şi se uită cu băgare de seamă la piatra din stânga, unde văzu, în partea de jos a porții, o spărtură rotundă, destul de mare, care semăna cu golul unei sfere. În clipa aceea, canaturile se dădură la o parte şi ieşi o țărancă.

Îl văzu pe călător şi îşi dădu seama la ce se uită.

— O ghiulea franțuzească a făcut asta! zise ea. Şi adăugă: Şi ce vezi colo, mai sus, în poartă, lângă pironul ăla, e gaura făcută de una mai mare. Asta n-a străpuns lemnul.

— Cum îi spune locului ăstuia? întrebă drumețul.

— Hougomont, spuse țăranca.

Drumețul se ridică. Făcu câțiva paşi şi se uită peste gard. În zarea depărtată, printre copaci, zări un fel de colnic şi pe colnicul ăsta ceva care, din depărtare, părea un leu.

Se afla pe câmpul de luptă de la Waterloo.

II – Hougomont

Hougomont a fost un loc al morții, cea dintâi piedică, cea dintâi împotrivire întâlnită la Waterloo de acest mare pădurar al Europei care se

numea Napoleon; cel dintâi nod sub lovitura securii.

Era un castel şi nu mai e decât o fermă. Pentru un cercetător al trecutului, Hougomont este *Hugomons*. Castelul fusese clădit de Hugo, sire de Somerel, care înzestrase şi al şaselea paraclis al mânăstirii din Villiers.

Drumeţul împinse poarta, trecu pe lângă o caleaşca veche de sub un portic şi intră în curte.

Cel dintâi lucru care-i atrase atenţia în curtea asta fu o poartă din veacul al XVI-lea, care închipuia o boltă; în jurul ei totul era năruit. Aspectul monumental se naşte adesea din ruină. Lângă boltă se deschide într-un zid o altă poartă unghiulară, din timpul lui Henric al IV-lea, şi prin care se vedeau pomii unei livezi. Lângă poarta asta, o groapă de gunoi, nişte hârleţe şi nişte lopeţi, câteva căruţe, o fântână veche cu lespedea ei şi cu scripetele de fier, un mânz care zburda, un curcan înfoiat, o capelă cu o clopotniţă mică, un păr înflorit cu ramurile întinse peste zidul capelei – iată cum arăta curtea pe care a visat s-o cucerească Napoleon. Această bucată de pământ, dacă ar fi putut pune mâna pe ea, i-ar fi dat, poate, stăpânirea lumii. Nişte găini scormonesc cu ciocul în ţărână. Se aude un mârâit:. Un dulău îşi arată colţii, ţinând locul englezilor.

Aici, englezii au fost vrednici de admiraţie. Cele patru companii de infanterie de gardă ale lui Cooke au ţinut piept timp de şapte ceasuri unei armate îndârjite.

Privit pe hartă, în plan geometric, cu clădirile şi cu zidul împrejmuitor, Hougomont se prezintă ca un fel de dreptunghi neregulat, cu un unghi retezat. E tocmai locul în care se află poarta dinspre miazăzi, păzită de zidul acesta de pe care se poate trage de-a dreptul în ea. Hougomont are două porţi; poarta dinspre miazăzi, a castelului, şi poarta dinspre miazănoapte, a fermei. Napoleon trimisese împotriva Hougomontului pe fratele său Jérôme; diviziile Guillemniot, Foy şi Bachelu se opriră aici; aproape întreg corpul de armată al lui Reille intră în luptă şi fu sfărâmat; ghiulelele lui Kellermann se irosiră toate în faţa acestui eroic colţ de zid. Brigada Baudin izbuti să străpungă Hougomontul pe la nord în vreme ce brigada Soye abia putu pătrunde niţel pe la sud, dar fără să-l poată lua.

Clădirile fermei sunt aşezate în marginea de sud a curţii. O parte din poarta dinspre nord, sfărâmată de francezi, stă atârnată pe zid. Sunt patru scânduri bătute în două grinzi, pe care se mai văd urmele atacului. Poarta dinspre miazănoapte, spartă de către francezi, şi căreia i s-a pus altă bucată în locul tăbliei atârnate pe zid, dă spre fundul ogrăzii; e tăiată pătrat într-un

zid a cărui temelie e de piatră, iar partea de sus din cărămidă, şi care mărgineşte ograda înspre nord. Este o poartă obişnuită, pentru căruțe, ca la toate fermele, cu două canaturi late, făcute din scânduri grosolane; dincolo, nişte păşuni. Încăierarea pentru această intrare a fost înverşunată. Pe uşorul porții au rămas vreme îndelungată tot soiul de urme de mâini însângerate. Acolo a fost ucis Baudin.

Viforul bătăliei stăruia încă în această ogradă; grozăvia ei se vedea bine; vălmăşagul adânc al încăierării s-a întipărit aici; viață şi moarte; parc-a fost ieri. Zidurile sunt în paragină, pietrele se năruie, spărturile țipă, găurile sunt ca nişte răni; copacii, aplecați, scuturați de fiori, parcă se căznesc s-o ia la fugă.

În 1815 curtea asta avea mai multe clădiri decât astăzi. Unele dintre ele, care între timp au fost date jos, alcătuiau un fel de întărituri, unghiuri şi colțuri de echer.

Aici se baricadaseră englezii. Francezii au pătruns înăuntru, dar n-au izbutit să se mențină. Lângă capelă se înalță, prăbuşită, mai bine zis spintecată, o aripă a castelului, singura urmă ce mai dăinuieşte din castelul de la Hougomont. Castelul a slujit ca un fel de foişor, iar capela ca citadelă. S-au nimicit unii pe alții. Împuşcați din toate părțile, din dosul zidurilor, din podurile hambarelor, din fundul pivnițelor, prin toate ochiurile ferestrelor; prin toate gârliciurile, prin toate crăpăturile dintre pietre, francezii aduseseră snopi de nuiele şi dăduseră foc zidurilor şi oamenilor; gloanțelor le-au răspuns prin foc.

În aripa surpată, prin ferestrele zăbrelite, se văd încăperile dărăpănate ale unui grup de locuințe din cărămidă; infanteriştii englezi stătuseră la pândă în aceste încăperi; scara în chip de spirală, crăpată de sus până jos seamănă cu interiorul unei scoici sfărâmate. Ea are două caturi; asediați pe această scară, înghesuiți pe treptele de sus, englezii le tăiaseră pe cele de jos. Sunt lespezi mari, albastre, aruncate morman în nişte urzici. Vreo zece trepte sunt încă prinse de zid; pe cea dintâi se află săpată forma unui trident. Treptele astea, la care nu se poate ajunge, se țin bine la locul lor. Restul pare o falcă fără dinți. Mai sunt acolo şi doi copaci bătrâni; unul e uscat, celălalt, cu trunchiul ciuruit, înverzeşte în aprilie. De prin 1815 a început să crească străbătând mijlocul scării.

S-au măcelărit în capelă. Interiorul, în care domneşte iarăşi liniştea, e ciudat. Nu s-a mai slujit aici de la măcel. Cu toate astea, altarul a rămas în picioare, un altar de lemn grosolan, pus pe-o temelie de piatră necioplită.

Patru pereți văruiți, o uşă în fața altarului, două ferestre arcuite; pe uşă, un crucifix mare de lemn; deasupra crucifixului, o fereastră pătrată, astupată cu un braț de fân; jos, într-un colț, o veche cercevea cu toate geamurile sparte: aşa e capela. Lângă altar se află pironită o statuie de lemn a sfintei Ana, din veacul al XV-lea; capul pruncului Isus a fost retezat de o schijă. Stăpâni o clipă pe capelă, pe urmă izgoniți, francezii i-au dat foc. Flăcările s-au întins peste tot în această dărâmătură; a fost un adevărat cuptor; uşa a ars, podelele au ars, dar Hristosul de lemn n-a fost mistuit de flăcări. Focul i-a ars picioarele, din care nu i se mai pot vedea decât nişte cioturi înnegrite; pe urmă s-a stins. O minune, spun cei de prin partea locului. Copilul Isus cu capul retezat n-a avut norocul Hristosului de lemn.

Pereții sunt plini de iscălituri. Lângă picioarele lui Hristos se poate citi acest nume: *Henquinez*. Pe urmă, altele: *Conde de Rio Maior, Marques y Marquesa de Almagro* (Habana). Se găsesc şi câteva nume franțuzeşti cu semne de exclamare; semne de mânie. Peretele a fost văruit din nou în 1849. Națiunile se batjocoreau aici unele pe altele.

Chiar de la uşa acestei capele a fost ridicat un cadavru care ținea în mână o secure. Acest cadavru era sublocotenentul Legros.

La ieşirea din capelă, se vede în stânga o fântână. În curte sunt două. Te întrebi: de ce nu mai are fântâna asta găleată şi lanț? Pentru că nu se mai scoate apă din ea. Dar din ce pricină nu se mai scoate apă din ea? Pentru că e plină de schelete.

Ultimul om care a scos apă din această fântână a fost Guillaume van Kylsom, țăran din Hougomont, care era grădinar acolo. La 18 iunie 1815 familia lui a fugit şi s-a adăpostit în pădure.

Pădurea din jurul mânăstirii Villiers a ascuns timp de câteva zile şi nopți pe aceşti nefericiți fugiți de la casele lor. Şi astăzi încă anumite urme, uşor de recunoscut, cum sunt trunchiurile bătrâne ale arborilor arşi, ne arată locul unde au fost acele biete tabere pline de groază, pierdute în fundul hățişurilor.

Guillaume van Kylsom rămăsese la Hougomont „să păzească castelul" şi se pitulase într-o pivniță. Englezii dădură peste el. Îl scoaseră din ascunzătoare şi lovindu-l cu latul săbiei, luptătorii îl siliră pe omul ăsta înspăimântat să-i servească. Li se făcuse sete. Guillaume le dădu să bea. Din această fântână scotea el apă. Mulți au bătut acolo înghițitura lor cea din urmă. Fântâna din care s-au adăpat atâția morți trebuia să moară şi ea.

După bătălie lumea se grăbea să îngroape cadavrele. Moartea are felul ei de a întuneca biruința şi după glorie, aduce ciuma. Tifosul e un adaos al triumfului. Fântâna era adâncă: au făcut dintr-însa un mormânt. Au fost aruncați acolo trei sute de morți. Cam cu prea multă grabă. Erau oare morți cu toții? Legenda spune că nu. Se zice că în noaptea următoare s-au auzit din fântână glasuri stinse cerând ajutor.

Fântâna a rămas stingheră în mijlocul ogrăzii. Trei ziduri, jumătate din piatră, jumătate din cărămidă, îndoite ca laturile unui paravan şi închipuind un turnuleț pătrat o înconjoară din trei părți. Cea de-a patra latură e deschisă. Pe-acolo se scotea apa. Zidul din fund are un fel de spărtură, aproape rotundă, pesemne o gaură de obuz. Turnulețul avea un tavan din care n-au mai rămas decât bârnele. Fierăria, care sprijină zidul din dreapta, are forma unei cruci. Când te apleci, privirea ți se pierde într-un cilindru adânc de cărămidă, năpădit de întunecime. De jur împrejurul fântânii, toată partea de jos a zidurilor e acoperită de urzici.

Fântâna nu are în față lespedea lată, albastră, care slujeşte ca un fel de margine tuturor fântânilor din Belgia. În locul lespezii albastre e o grindă de care se sprijină cinci sau şase butuci de lemn, noduroşi şi țepeni, care par nişte oase mari. Nu mai există nici găleată, nici lanț. Nici scripete; dar mai există jgheabul de piatră care slujea pentru scurgerea apei. Apa de ploaie se strânge aici şi din când în când câte o pasăre din pădurea din apropiere coboară să bea, pe urmă îşi ia din nou zborul.

O casă, între ruinele acestea, casa fermei, e încă locuită. Uşa ei dă spre curte. Lângă tăblița frumoasă a unei broaşte gotice, uşa are un mâner de fier în chip de trifoi, aşezat de-a curmezişul. În clipa în care locotenentul hanovrez Wilda a apăsat pe mâner ca să se adăpostească în fermă, un soldat francez din geniu i-a retezat mâna cu o lovitură de secure.

Bunicul familiei care locuieşte aici era fostul grădinar van Kylsom, mort de multă vreme. O femeie cu părul cărunt ne spune:

— Eram aici. Aveam trei ani. Surorii mele mai mari îi era frică şi plângea. Ne-au dus în pădure. Pe mine mă ținea mama în brațe. Toți puneau urechea la pământ ca să asculte. Eu făceam ca tunul şi ziceam: „Bum, bum!”

O poartă a ogrăzii, cum am mai spus, dă în livadă.

Livada e grozavă.

E alcătuită din trei părți; am putea spune chiar din trei acte. Partea întâi e o grădină; partea a doua e livada, iar a treia, o pădure. Toate aceste trei părți

au o împrejmuire comună; spre intrare, clădirile castelului şi ale fermei; în stânga, un gard viu; în dreapta, un zid; în fund, un alt zid. Zidul din dreapta e din cărămidă; cel din fund e din piatră. Întâi intri în grădină. E în pantă, plantată cu coacăze, e plină de buruieni şi se sfârşeşte cu o terasă monumentală de piatră, mărginită de stâlpi învolţi. O grădină seniorială, în stilul franţuzesc dinaintea lui Lenôtre[306]; astăzi, numai dărâmături şi bălării. În partea de sus a stâlpilor sunt nişte globuri care par ghiulele de piatră. Au mai rămas în picioare patruzeci şi trei de stâlpi; ceilalţi sunt trântiţi în iarbă. Aproape toţi sunt ciuruiţi de rafale. Un stâlp sfărâmat zace pe parapet întocmai ca un picior rupt.

În grădina asta, dincolo de livadă, pătrunseră şase voltijori[307] din I-iul regiment de infanterie şi, nemaiputând să scape, încolţiţi şi alungaţi ca nişte urşi în vizuină, primiră lupta cu două companii hanovreze, dintre care una înarmată cu carabine. Hanovrezii se urcaseră pe balustradă şi trăgeau de sus. Voltijorii, răspunzând de jos, şase contra două sute, curajoşi, neavând alt adăpost decât tufele de coacăze, ţinură piept un sfert de ceas până să fie răpuşi.

Urci vreo câteva trepte şi, din grădină, ajungi în livada propriu-zisă. Acolo, pe locul ăsta de câţiva stânjeni pătraţi, o mie cinci sute de oameni au fost seceraţi în mai puţin de un ceas. Zidul pare gata să reînceapă lupta. Cele treizeci şi opt de metereze făcute de englezi la înălţimi deosebite se văd şi azi. În dreptul celei de-a şaisprezecea se află două morminte engleze de piatră. Numai zidul dinspre miazăzi are metereze; pe acolo se dădea atacul principal. Zidul ăsta era acoperit în afară de un gard viu, foarte înalt; francezii ajunseră în faţa lui, crezură că nu e vorba decât de un gard viu, îl trecură şi dădură peste zid, obstacol şi capcană, cu infanteria engleză în spatele lui, cu cele treizeci de metereze vărsând foc toate deodată, un potop de şrapnele şi de gloanţe; brigada Soye fu nimicită aici. Aşa a-nceput Waterloo.

Cu toate acestea, livada a fost cucerită. Neavând scări, francezii s-au căţărat cu unghiile. S-au dat lupte corp la corp pe sub copaci. Toată pajiştea de-aici a fost scăldată în sânge. Un batalion din Nassau, alcătuit din şapte sute de oameni, a fost nimicit. Partea din afară a zidului, asupra căruia fuseseră concentrate cele două baterii ale lui Kellermann, e ciuruită de gloanţe.

În mai, livada se înviorează ca oricare alta. Cresc aici gălbenele şi părăluţe; iarba e înaltă; o pasc caii de plug; deasupra aleilor atârnă nişte

frânghii din păr de cal, pe care se usucă rufele, silindu-i pe trecători să plece capul; umbli prin paragină, iar piciorul ți se înfundă în muşuroaie de cârtiță. Printre bălării se vede un trunchi de copac scos din rădăcină, culcat la pământ şi care înverzeşte. Maiorul Blackmann s-a rezemat de el când şi-a dat sufletul. Alături, sub un arbore înalt, s-a prăbuşit generalul german Duplat, scoborâtor al unei familii franceze care s-a refugiat după revocarea edictului de la Nantes[308]. Lângă el se încovoaie un măr bătrân, bolnav, legat cu un bandaj de paie şi de humă. Aproape toți merii sunt gârboviți de bătrânețe. N-a rămas unul să nu fi fost lovit de-un glonț sau de-un şrapnel. Livada e plină de scheletele pomilor morți.

Corbii se rotesc printre crengi. În fund se află o pădure plină de viorele.

Bauduin mort, Foy rănit, focul, măcelul, carnajul, un râu de sânge englez, de sânge german şi de sânge francez, amestecate cu îndârjire, o fântână plină de cadavre, regimentul din Nassau şi regimentul din Brunswick nimicite, Duplat ucis, Blackmann ucis, infanteria engleză mutilată, douăzeci de batalioane franceze din cele patruzeci ale corpului lui Reille decimate, trei mii de oameni trecuți prin foc şi sabie, ciopârțiți, măcelăriți, împuşcați – numai în dărâmătura asta din Hougomont; şi toate astea, pentru ca un țăran să-i poată spune astăzi unui trecător: „Domnule, dacă doriți, dați-mi trei franci şi vă povestesc ce-a fost la Waterloo!”

III – 18 iunie 1815

Să ne întoarcem în urmă (e un drept al povestitorului) şi să ne oprim iarăşi asupra anului 1815, şi chiar puțin mai înainte de epoca în care începe acțiunea povestită în partea întâi a acestei lucrări.

Dacă n-ar fi plouat în noaptea de 17 spre 18 iunie 1815, viitorul Europei ar fi fost altul. Câteva picături de apă mai mult sau mai puțin au adus declinul lui Napoleon. Pentru că Waterloo să fie sfârşitul Austerlitzului, providența n-a avut nevoie decât de un pic de ploaie; un nor care s-a ivit atunci pe cer, fără niciun rost în acel anotimp, a fost de ajuns ca să năruie o lume.

Bătălia de la Waterloo (şi asta i-a dat lui Blücher timpul necesar să sosească), n-a putut începe decât la ceasurile unsprezece şi jumătate. De ce?

Pentru că pământul era moale. A fost nevoie să se aştepte până se va usca puţin pentru ca artileria să poată manevra.

Napoleon era ofiţer de artilerie şi vedea totul sub acest unghi. În esenţă, acest strălucit căpitan era acelaşi om care, în raportul către directorat asupra Abukirului[309] spunea: *„Una dintre ghiulelele noastre a ucis şase oameni”*. Toate planurile sale de luptă sunt făurite numai în funcţie de proiectil. Cheia biruinţelor sale: a concentra toată artileria asupra unui singur punct. Socotea strategia generalului duşman drept o cetăţuie şi o bătea cu tunul. Hărţuia fără încetare punctul slab cu şrapnele; începea şi sfârşea bătăliile cu tunul. Tirul făcea parte din geniul său. Străpungerea careurilor, spulberarea regimentelor, spargerea fronturilor, zdrobirea şi împrăştierea maselor, totul se reducea pentru el la a lovi, a lovi, a, lovi fără încetare – şi sarcina, asta i-o încredinţa ghiulelei. Metodă de temut şi care, unită cu geniul, l-a făcut de neînvins, vreme de cincisprezece ani, pe acest încruntat atlet al încăierării războinice.

La 18 iunie 1815 el se bizuia cu atât mai mult pe artilerie, cu cât se bucura şi de superioritatea numerică. Wellington nu avea decât o sută cincizeci de guri de foc, pe când Napoleon avea două sute patruzeci.

Închipuiţi-vă un teren uscat, artileria putând să se mişte, acţiunea începută la şase dimineaţa. Bătălia ar fi fost câştigată şi sfârşită la ora două, deci cu trei ceasuri înainte de atacul prusac.

Care-i partea de vină a lui Napoleon în pierderea acestei bătălii? Poate fi oare învinovăţit cârmaciul de naufragiu?

Nu cumva neîndoiosul declin fizic al lui Napoleon se agrava, în vremea aceea, prin vreo zdruncinare lăuntrică? Cei douăzeci de ani de războaie sleiseră oare deopotrivă tăişul ca şi teaca, sufletul ca şi trupul? Începuse oare să-l stingherească pe căpitan veteranul? Într-un cuvânt, aşa cum au socotit mulţi istorici de seamă, geniul acesta se întuneca? Se lăsa oare cuprins de mânie, ca să-şi ascundă sie însuşi propria sa slăbiciune? Începea să se clatine sub amăgirea unui îndemn spre aventură? Ajungea, lucru grav pentru un general, să nu-şi mai dea seama de primejdie? Există oare la categoria asta a oamenilor mari, realişti, pe care i-am putea numi uriaşi ai acţiunii, o vârstă de miopie a geniului? Bătrâneţea nu are nicio înrâurire asupra geniilor idealiste; pentru oameni ca Dante şi ca Michelangelo, a îmbătrâni înseamnă a creşte; pentru cei ca Hannibal şi ca Bonaparte – înseamnă oare a descreşte? Să fi pierdut Napoleon adevăratul simţ al biruinţei? Să fi ajuns a nu mai fi în stare să-şi dea seama de primejdie, a nu

mai presimți când i se întinde o cursă, a nu mai deosebi marginea şubredă a prăpăstiilor? Nu mai simțea apropierea catastrofelor? El, care altădată cunoştea toate căile izbânzii, şi care, de la înălțimea carului său cu fulgere, ți le arăta cu un gest suveran, era oare atât de buimăcit încât să ducă în prăpastie furtunoasele sale legiuni? La patruzeci şi şase de ani să fi fost el cuprins de o supremă nebunie? Acest conducător titanic al destinului nu mai era decât un mare nechibzuit?

Nu suntem de această părere.

Planul său de luptă era, după mărturia tuturor, o capodoperă. Să pornească de-a dreptul asupra centrului liniei aliate, să facă o spărtură în duşman, să-l frângă în două, să împingă aripa britanică spre Hal, iar aripa prusacă spre Tongres, să reducă pe Wellington şi pe Blücher la două frânturi, să pună mâna pe Mont-Saint-Jean, să cucerească Bruxellesul, să-l arunce pe german în Rin şi pe englez în mare. Asta urmărea Napoleon în această bătălie. Pe urmă se va mai vedea.

Se înțelege de la sine că nu avem pretenția să facem aici istoria bătăliei de la Waterloo. Una dintre întâmplările care au dat naştere dramei pe care o istorisim, se leagă de această bătălie, dar scopul nostru nu este descrierea ei, care, de altminteri, a fost făcută – şi făcută în chip magistral! – dintr-un punct de vedere de către Napoleon însuşi, iar din alt punct de vedere de către o pleiadă întreagă de istorici.

Cât despre noi, îi lăsăm pe istorici să se certe; noi nu suntem decât un martor de la distanță, un trecător pe aceste meleaguri, un cercetător aplecat pe-acest pământ frământat cu sânge omenesc, socotind poate aparențele drept realități; nu avem dreptul de a înfrunta în numele ştiinței o întreagă înlănțuire de fapte în care se găseşte fără îndoială şi un element amăgitor; nu avem nici experiența militară, nici priceperea în materie de strategie, care ar putea să justifice un sistem; după părerea noastră, la Waterloo, un lanț de întâmplări neprevăzute îi covârşeşte pe cei doi mari căpitani; iar dacă-i vorba de soartă, acest acuzat misterios, noi judecăm cum judecă poporul, judecător naiv.

IV – A

Cei care doresc să-şi închipuie exact bătălia de la Waterloo n-au decât să facă, în gând, pe pământ, un A mare. Piciorul din stânga al literei A e drumul spre Nivelles; piciorul din dreapta e drumul spre Genappe; liniuța dintre ele e drumul desfundat de la Ohain la Braine-l'Alleud. Vârful literei A este Mont-Saint-Jean; acolo e Wellington; punctul din stânga de jos e Hougomont; acolo se află Reille împreună cu Jérôme Bonaparte; punctul din dreapta de jos este Belle-Alliance; acolo se află Napoleon. Puțin mai jos de punctul unde liniuța lui A întâlneşte şi taie piciorul din dreapta e Haie-Sainte. Exact în mijlocul liniuței se află punctul unde s-a spus cuvântul hotărâtor al bătăliei. Acolo a fost aşezat leul, simbolul involuntar al eroismului suprem al gărzii imperiale.

Triunghiul din vârful literei A, cuprins între cele două picioare şi liniuță, e podişul Mont-Saint-Jean. Toată bătălia s-a desfăşurat pentru el.

Aripile celor două armate se întindeau spre dreapta şi spre stânga drumurilor dinspre Genappe şi Nivelles; d'Erlon – ținându-i piept lui Picton, iar Reille – ținându-i piept lui Hill.

Mai sus de vârful lui A, în spatele podişului Mont-Saint-Jean, se află pădurea Soignes.

Cât despre câmpia propriu-zisă, închipuiți-vă o bucată întinsă de pământ, foarte accidentată; fiecare cută domină cuta următoare, iar toată laolaltă urcă spre Mont-Saint-Jean şi se înfundă în pădure.

Două oştiri duşmane pe un câmp de bătaie sunt doi luptători. E ca o luptă corp la corp. Unul vrea să-l doboare pe celălalt. Se folosesc de tot ce le iese înainte; un tufiş devine un punct de sprijin; colțul unui zid este un meterez; în lipsa unei cocioabe care să-i acopere spatele, un regiment o ia la fugă; o surpătură de pământ, o diferență de nivel, o potecă aşezată de-a curmezişul, o râpă, o pădure, pot opri pe loc călcâiul acestui uriaş care se numeşte o armată şi-l pot împiedica să dea înapoi. Cel ce iese din câmpul de luptă, pierde bătălia. De aceea, comandantul care poartă răspunderea e nevoit să cerceteze cel mai mic pâlc de copaci şi să cunoască bine cea mai neînsemnată cută de teren.

Cei doi generali cercetaseră cu luare-aminte câmpia de la Mont-Saint-Jean, cunoscută astăzi sub numele de Câmpia de la Waterloo. Cu un an mai înainte, Wellington o examinase cu prevăzătoare agerime pentru eventualitatea unei mari bătălii. Pe locul acesta, pentru duelul din ziua de 18 iunie, Wellington se simțea la largul său, pe când Napoleon se afla la strâmtoare. Armata engleză era pe înălțime, iar cea franceză era în vale.

Ar fi de prisos să-l descriem aici pe Napoleon călare, cu ocheanul în mână, pe colina de la Rossomme, în zorii zilei de 18 iunie 1815.

Înainte de a-l descrie noi, l-a văzut toată lumea. Cu profilul său liniştit sub chipiul şcolii din Brienne, în uniformă verde, cu reverul alb acoperind decorația, cu haina-i lungă ascunzând epoleții, cu cordonul roşu îndoit sub vestă, cu pantaloni de piele, pe calul alb cu valtrapuri de catifea purpurie, purtând în colțuri litera N cu coroană şi cu vulturi, cu cizmele de călărie trase peste ciorapii de mătase, cu pinteni de argint, spadă de la Marengo – toată figura asta a celui din urmă Cezar e vie în mintea tuturor, aclamată de unii, osândită de alții. Multă vreme figura aceasta a stat în plină lumină; din pricină că cei mai mulți dintre eroi răspândesc o anumită negură de legendă care întunecă adevărul, pe un timp mai mult sau mai puțin îndelungat. Dar acum se face ziuă şi istoria îşi spune cuvântul.

Lumina aceasta care se numeşte istorie, e nemiloasă; ea are acea caracteristică dumnezeiască şi ciudată că, fiind lumină şi tocmai pentru că e lumină, aşterne adeseori umbră acolo unde mai înainte străluceau raze; din acelaşi om ea face două năluci deosebite, o asmute pe una împotriva celeilalte şi o nimiceşte; adâncurile întunecate ale despotului se războiesc cu strălucirea orbitoare în prețuirea definitivă a popoarelor. Pângărirea Babilonului îl micşorează pe Alexandru[310]. Încătuşarea Romei îl micşorează pe Cezar[311]. Nimicirea Ierusalimului îl micşorează pe Titus[312]. Tirania îl urmăreşte pe tiran. E o nenorocire pentru un om să lase pe urma lui o pată de întuneric care-i seamănă.

V – *Quid obscurum*[313] al bătăliilor

Cunoaştem cu toții partea întâi a acestei lupte; la început tulbure, îndoielnică, şovăitoare, plină de amenințare pentru amândouă armatele, dar pentru englezi mai mult decât pentru francezi.

Plouase toată noaptea; pământul fusese desfundat de atâta ploaie; apa se strânsese ici şi colo în gropile câmpului ca în nişte căldări; pe alocuri convoaiele de căruțe se înfundaseră până la osie; de pe chingile cailor noroiul picura în stropi; dacă grâul şi secara, culcate la pământ de această

gloată de căruțe în marş, n-ar fi acoperit urmele, făcând aşternut sub roți, nicio mişcare – mai ales în văile dinspre Papelotte – n-ar fi fost cu putință.

Lupta începu târziu; Napoleon, cum am mai spus, avea obiceiul să țină toată artileria în mâna lui, ca pe un pistol, țintindu-l când într-un punct, când într-altul al bătăliei; hotărâse să aştepte până ce bateriile înhămate vor putea să se mişte şi să galopeze în voie; pentru asta trebuia să răsară soarele şi să usuce pământul. Dar soarele nu răsări. Nu mai era întâlnirea de la Austerlitz. În clipa când se auzi cea dintâi lovitură de tun, generalul englez Colville se uită la ceas şi văzu că era ora unsprezece şi treizeci şi cinci de minute.

Bătălia fu începută cu înverşunare, poate chiar cu mai multă înverşunare decât ar fi vrut împăratul, de către aripa stângă franceză, împotriva Hougomontului. Napoleon atacă în acelaşi timp centrul, împingând brigada Quiot înspre Haie-Sainte, iar Ney[314] împinse aripa dreaptă franceză împotriva aripii stângi engleze, care se sprijinea pe Papelotte.

Atacul dezlănțuit împotriva Hougomontului era oarecum simulat. Planul era de a-l atrage acolo pe Wellington, de a-l face să se abată spre stânga. Şi planul ar fi izbutit, dacă cele patru companii de gardă engleze şi vitejii belgieni din divizia Perponcher nu şi-ar fi păstrat cu tărie poziția, aşa încât Wellington, în loc să-şi îngrămădească trupele acolo, se putu mărgini sa trimită pentru întărire doar patru companii de gardă şi un batalion din Brunswick. Atacul aripii drepte franceze, îndreptat asupra punctului Papelotte, era serios; să dea peste cap stânga engleză, să taie drumul spre Bruxelles, să stăvilească trecerea prusacilor, care puteau sosi dintr-un moment într-altul, să ia cu asalt Mont-Saint-Jean, să-l împingă pe Wellington spre Hougomont, de-acolo spre Braine-l'Alleud, apoi spre Hal – nimic mai limpede. Cu excepția câtorva incidente, atacul acesta reuşi. Papelotte fu luat; Haie-Sainte căzu.

Un amănunt ce trebuie reținut. Infanteria engleză, şi în special brigada lui Kempt, era alcătuită în mare parte din recruți. Aceşti soldați tineri s-au purtat eroic în fața temutei noastre infanterii; cu toată lipsa lor de experiență, au ştiut să iasă vitejeşte din încurcătură; s-au dovedit mai ales foarte buni trăgători; ca puşcaş, lăsat întrucâtva de capul lui, soldatul se simte, ca să spunem aşa, propriul său general; recruții aceştia au arătat că au ceva din spiritul inventiv şi din înverşunarea soldatului francez. Infanteria aceasta de ucenici a luptat cu însuflețire, lucru ce l-a nemulțumit pe Wellington.

După ce Haie-Sainte căzu, bătălia începu să şovăie. În această zi, între amiază şi ceasurile patru după-masă există un interval întunecat; mijlocul bătăliei e întrucâtva nelămurit, e punctul încâlcit al încăierării. Se întuneca. În negură se desluşeau tălăzuiri uriaşe, un miraj ameţitor; echipamentul de campanie de pe vremea aceea, astăzi aproape necunoscut, căciulile cu pampoane, săculeţele de la centură fluturând cu curelele încrucişate, leduncile[315] cu cartuşe, dolmanele husarilor, cizmele roşii cu zeci de cute, chipiurile grele împodobite cu găitane, infanteria aproape neagră din Brunswick amestecată cu infanteria stacojie din Anglia, soldaţii englezi, având în locul epoleţilor nişte colaci mari, albi şi rotunzi, cavaleria uşoară hanovreză cu căşti lunguieţe de piele, cu benzi de aramă şi cu penaj roşu, scoţieni cu genunchii goi şi cu pleduri cadrilate, ghetrele mari, albe, ale grenadirilor noştri – toate alcătuiau tablouri vrednice de Salvator Rosa[316], iar nu linii strategice bune pentru Gribeauval[317].

O bătălie e amestecată totdeauna cu ceva dintr-o furtună. *Quid obscurum, quid divinum*[318]. Fiecare istoric scoate oarecum ceea ce-i convine din acest vălmăşag. Oricare ar fi socotelile generalilor, ciocnirea maselor înarmate aduce unele răsturnări ce nu se pot prevedea; când se trece la acţiune, cele două planuri ale celor doi conducători intră unul într-altul şi se deformează unul pe altul. Un anumit punct al câmpului de luptă înghite mai mulţi luptători decât altul, întocmai ca acele terenuri, mai mult sau mai puţin spongioase, care sug mai repede sau mai încet apa cu care sunt stropite. Eşti silit să arunci acolo mai mulţi soldaţi decât aveai de gând. Cheltuieli neprevăzute. Linia de luptă pluteşte şi şerpuieşte ca un fir, valuri de sânge curg fără socoteală, fronturile armatelor unduiesc, regimentele – înaintând sau dând înapoi alcătuiesc capuri sau golfuri, toate aceste stânci se mişcă fără încetare unele în faţa altora; în locul infanteriei soseşte artileria; în locul artileriei vine cavaleria; batalioanele sunt un fel de dâre de fum. Parcă era ceva acolo; te uiţi bine – nu mai e nimic; luminişurile îşi schimbă locul; cutele întunecoase înaintează şi se retrag; suflă un vânt ca de mormânt, care împinge, goneşte, umflă şi risipeşte aceste mulţimi tragice. Ce este o încăierare? O oscilaţie. Nemişcarea unui plan geometric exprimă un moment, nu o zi. Pentru zugrăvirea unei bătălii e nevoie de pictori viguroşi, care să cuprindă haosul în pensula lor; Rembrandt e mai nimerit ca stil decât Van der Meulen[319]. Van der Meulen, veridic la amiază, minte la orele trei. Geometria înşală; numai uraganul este adevărat. Asta-l îndreptăţeşte pe

Folard[320] să-l contrazică pe Polibiu. Trebuie să adăugăm că vine întotdeauna o anumită clipă în care bătălia se schimbă în luptă corp la corp, se restrânge, se fărâmițează într-o mulțime de fapte mărunte, care, ca să împrumutăm chiar expresia lui Napoleon, „țin mai mult de biografia regimentelor decât de istoria unei armate”. În cazul acesta, istoricul are dreptul netăgăduit de a spune pe scurt. El nu e în măsură să redea decât liniile principale ale luptei; şi, oricât de conştiincios ar fi, niciun povestitor nu va fi în stare să contureze în chip desăvârşit forma acelui nor îngrozitor care se numeşte o bătălie.

Adevărul acesta, valabil pentru toate marile ciocniri militare, se aplică mai cu osebire luptei de la Waterloo.

Cu toate acestea, după-amiază, la un anumit moment, bătălia se preciză.

VI – Orele patru după-amiază

Pe la orele patru, situația armatei engleze era gravă. Prințul de Orange comanda centrul, Hill aripa dreaptă, Picton aripa stângă. Bătăios şi ca scos din fire, prințul de Orange le striga olando-belgienilor: „Nassau, Brunswick, niciun pas înapoi!” Hill, slăbit, ceruse întăriri lui Wellington; Picton murise. În aceeaşi clipă în care englezii le smulseseră francezilor drapelul regimentului 105 de linie, francezii omorâseră în tabăra engleză pe generalul Picton cu un glonț în cap. Pentru Wellington bătălia avea două puncte de sprijin: Hougomont şi Haie-Sainte. Hougomont rezista încă, dar era în flăcări; Haie-Sainte căzuse. Din batalionul german care-l apăra nu mai supraviețuiau decât patruzeci şi doi de oameni; toți ofițerii – afară de cinci – muriseră sau fuseseră prinşi. Trei mii de luptători se măcelăriseră în această şură. Un sergent din infanteria engleză, cel mai bun boxer al Angliei, pe care tovarăşii săi îl socoteau invulnerabil, fusese omorât aici de un mic toboşar francez. Baring fusese scos din poziție şi dat înapoi; Alten – trecu prin sabie. Se pierduseră câteva drapele, printre care unul al diviziei Alten şi unul al batalionului din Lunebourg, purtat, de un principe din familia Deux Pont. Scoțienii cenuşii nu mai existau; dragonii cei mari ai lui Ponsomby fuseseră sfârtecați. Viteaza cavalerie dăduse îndărăt în fața lăncierilor lui Bro şi a cuirasierilor lui Travers; din o mie două sute de cai nu mai rămăseseră decât şase sute; din trei locotenenți-colonei, doi erau la

pământ; Hamilton rănit, Mater ucis. Ponsomby căzuse străpuns de şapte lovituri de suliță. Gordon murise, Marsh murise. Două divizii, a cincea şi a şasea, fuseseră nimicite.

Hougomont fiind aproape cucerit, Haie-Sainte luat, nu mai rămăsese decât un nod: centrul. Şi nodul ăsta rezista mereu. Wellington îl întări, trimițându-i acolo pe Hill, care se afla la Marbe-Braine, şi pe Chassé, care se afla la Braine-l'Alleud.

Centrul armatei engleze, de o formă puțin concavă – foarte închesat şi foarte compact – avea o poziție bine întărită. Ocupa podişul de la Mont-Saint-Jean, având în spate satul, iar în față povârnişul, pe vremea aceea foarte anevoios. Era apărat de locuința asta puternică de piatră, care pe atunci făcea parte din domeniile comunei Nivelles şi care se afla la întretăierea drumurilor; o clădire din secolul al XVI-lea atât de solidă, încât ghiulelele ricoşau pe ea fără s-o clintească. De jur împrejurul podişului englezii tăiaseră ici şi colo gardurile vii, croiseră ferestre prin mărăciniş, aşezaseră o gură de tun între două crengi, crenelaseră tufişurile. Artileria lor stătea la pândă printre buruieni. Această stratagemă, fără îndoială îngăduită în război, care admite asemenea şiretlicuri, era atât de bine pusă la cale, încât Haxo, trimis de împărat pe la ceasurile nouă dimineața să recunoască pozițiile bateriilor duşmane, nu observase nimic şi se întoarse să-i spună lui Napoleon că nu se zărea nicio piedică, în afară de două baricade care închideau drumul spre Nivelles şi Genappe. Era tocmai vremea când lanurile sunt înalte, la marginea podişului, un batalion din brigada Kempt, al 95-lea, înarmat cu carabine, se pitulase în grâul mare.

Pus astfel la adăpost şi bine susținut, centrul armatei anglo-olandeze se afla într-o situație foarte bună.

Poziția aceasta nu era amenințată decât dinspre pădurea Soignes, pe atunci învecinată cu câmpul de luptă şi străbătută de Groenendael şi Boitsfort. O armată n-ar fi putut să se retragă pe acolo fără să se destrame; regimentele s-ar fi fărâmițat îndată. Artileria s-ar fi împotmolit în mlaştini. Retragerea, după părerea multor oameni competenți – ce-i drept, combătută de alții – ar fi fost o fugă în dezordine.

Wellington întări centrul cu o brigadă a lui Chassé, adusă de la aripa dreaptă, şi cu o brigadă a lui Wincke, scoasă de la aripa stângă, precum şi cu divizia Clinton. Trimise drept întărire englezilor săi regimentele lui Halkett, brigăzii lui Mitchell, infanteriei lui Maitland, ca unități de sprijin, infanteria din Brunswick, contingentul din Nassau, pe hanovrezii din

Kielmansegge şi pe germanii din Ompteda. Avea prin urmare la îndemână douăzeci şi şase de batalioane. „Aripa dreaptă, cum spunea Charras[321], fu răsfrântă înapoia centrului”. O baterie puternică fusese ascunsă după nişte saci de pământ în punctul unde se află astăzi ceea ce se numeşte Muzeul Waterloo. Wellington mai avea într-o vale dragonii de gardă ai lui Somerset, cu o mie patru sute de cai. Era cealaltă jumătate a acelei cavalerii engleze, pe drept cuvânt vestită. Ponsomby distrus, rămânea Somerset.

Bateria de care am amintit şi care, odată lucrarea terminată, ar fi aproape o redută, se afla aşezată îndărătul unui zid de grădină, foarte scund, căptuşit în grabă cu un strat de saci de nisip şi cu un parapet lat de pământ. Lucrarea nu fusese isprăvită; n-a fost vreme să fie întărită de jur împrejur.

Neliniştit, dar stăpân pe sine, Wellington era călare şi rămase acolo toată ziua, în aceeaşi atitudine, puţin mai sus de vechea moară de la Mont-Saint-Jean, care există şi azi, sub un ulm pe care, mai târziu, un englez, vandal plin de entuziasm, l-a cumpărat cu două sute de franci, l-a retezat şi l-a luat cu el. Wellington a fost acolo de un eroism rece. Ploua cu ghiulele. Aghiotantul Gordon căzuse la picioarele lui. Lordul Hill, arătându-i un obuz care tocmai exploda, îi spuse: „Milord, ce instrucţiuni şi ce ordine ne lăsaţi dacă veţi fi ucis?” „Să faceţi ca mine!” îi răspunse Wellington. Lui Clinton îi spuse laconic: „Să vă menţineţi aici până la ultimul om!”

De bună seamă, ziua se sfârşea rău. Wellington le striga foştilor camarazi de la Talavera, de la Vittoria şi de la Salamanca[322]: „*Boys* (băieţi), puteţi da oare înapoi? Gândiţi-vă la bătrâna Anglie!”

Pe la ora patru, frontul englez începu să dea puţin înapoi. Deodată, pe coama podişului nu se mai văzură decât puşcaşii şi artileria; restul pierise; puse pe fugă de obuzele şi ghiulelele franceze, regimentele se repliaseră în valea care se încrucişează şi astăzi cu poteca din dos a fermei de la Mont-Saint-Jean; se făcu o mişcare îndărăt; frontul englez de luptă se ferea; Wellington dădea înapoi: „Început de retragere!” strigă Napoleon.

VII – Napoleon bine dispus

Împăratul, cu toate că era bolnav şi stingherit pe cal de o anumită durere trecătoare, nu fusese niciodată în toane mai bune decât în ziua aceea. De

dimineață figura lui de nepătruns zâmbea. În ziua de 18 iunie 1815, sufletul acesta adânc, cu mască de marmură, era de o strălucire orbitoare. Omul care fusese posomorât la Austerlitz, fu vesel la Waterloo. Oamenii cu cele mai mari ursite au asemenea ciudățenii. Bucuriile noastre sunt umbră. Zâmbetul suprem e al lui Dumnezeu.

Ridet Caesar, Pompeius flebit[323], spuneau ostaşii din legiunea Fulminatrix[324]. Pompei de data asta poate că nu plângea, dar nu încape îndoială că Cezar râdea.

Încă din ajun, la ceasurile unu noaptea, cercetând călare, prin furtună şi ploaie, împreună cu Bertrand, dealurile din apropiere de Rossomme, şi satisfăcut că poate vedea şirul lung al focurilor engleze luminând întreaga zare, de la Frischemont la Braine-l'Alleud, i se păru că destinul, căruia îi dăduse întâlnire într-o anumită zi pe câmpia de la Waterloo, era punctual; oprise calul şi rămăsese câtva timp nemişcat, urmărind fulgerele, ascultând bubuitul tunetului; şi fatalistul acesta a fost auzit atunci zvârlind în întuneric nişte cuvinte ciudate: „Suntem de aceeaşi părere!” Napoleon se înşela. Nu mai erau de aceeaşi părere.

Nu dormise nici măcar un minut; toate clipele acelei nopți fuseseră dominate în sufletul lui de o bucurie. Cercetase întreaga linie a avanposturilor, oprindu-se din când în când să stea de vorbă cu santinelele. La ora două şi jumătate, lângă pădurea din Hougomont, auzise tropăitul unei coloane în marş; o clipă crezuse că Wellington se retrăgea. Îi spuse lui Bertrand: „Asta e ariergarda engleză care e gata s-o ia din loc. Am să-i fac prizonieri pe cei şase mii de englezi care au sosit acum la Ostanda!” Vorbea cu aprindere; îşi regăsise însuflețirea de la debarcarea din ziua de 1 martie, când îi arătase marelui-mareşal pe țăranul înflăcărat din golful Juan, exclamând: „Ai văzut, Bertrand, iată, ne-au sosit întăriri!” În noaptea de 17 spre 8 iunie îşi bătea joc de Wellington: „Nenorocitul ăsta de englez are nevoie de-o lecție!” spunea Napoleon. Ploua cu găleata; în timp ce împăratul vorbea, se auzea tunetul.

La trei şi jumătate dimineața i se risipise o iluzie; nişte ofițeri trimişi în recunoaştere îi vestiră că duşmanul nu făcea nicio mişcare. Nimic nu se clintea. Niciun foc nu se stinsese în tabăra vrăjmaşă. Armata engleză dormea. Pe pământ era tăcere adâncă; zgomot nu era decât în văzduh. Pe la ceasurile patru, cercetaşii îi aduseră un țăran; țăranul slujise drept călăuză unei brigăzi de cavalerie engleză, probabil brigada Vivian, care se ducea să ocupe poziția în satul Ohain, la extrema stângă. La cinci, doi dezertori

belgieni îi raportară că au fugit de la unităţile lor şi că armata engleză e gata de luptă. „Cu atât mai bine! exclamase Napoleon. Sunt mai bucuros să-i dau peste cap, decât să-i gonesc din urmă!”

Dimineaţa, pe malul care face un unghi cu drumul din Plancenoit, descălecase în noroi, poruncise să i se aducă o masă de bucătărie şi un scaun ţărănesc de la ferma din Rossomme, se aşezase peste un maldăr de paie drept covor şi desfăcuse pe masă harta câmpului de luptă, spunându-i lui Soult: „Straşnică tablă de şah!”

Carele cu merinde, împotmolite pe drumuri desfundate din pricina ploilor de peste noapte, nu putuseră să ajungă de dimineaţă; ostaşul nu dormise, era ud şi flămând; ceea ce nu l-a împiedicat pe Napoleon să-i spună vesel lui Ney: „Avem nouăzeci la sută sorţi de izbândă!” La ora opt, i se aduse împăratului dejunul la care invitase mai mulţi generali. În timp ce mânca i se aduse la cunoştinţă că Wellington fusese cu două seri înainte la un bal dat de ducesa de Richmond la Bruxelles, iar Soult, războinic aspru cu chip de arhiepiscop, spuse: „Balul are loc astăzi!” Împăratul îl luase peste picior pe Ney, care spusese: „Wellington n-o să fie atât de prost să vă aştepte pe maiestatea voastră!” „Acesta era, de altminteri, felul său de a fi. Îi plăcea să glumească”, spune Fleury de Chaboulon[325]. „Fondul caracterului său era foarte vesel”, spune Gourgaud[326].

„Făcea tot felul de glume, mai degrabă ciudate decât spirituale”, spune Benjamin Constant. Merită să ne oprim puţin asupra acestei voioşii de uriaş. Grenadirilor săi le spunea „deşcă”; îi trăgea de urechi, îi apuca de mustăţi. „Împăratul se ţinea numai de pozne cu noi!” spunea unul dintre ei. În timpul misterioasei călătorii din insula Elba spre Franţa, la 27 februarie, în largul mării, bricul francez de război *Zéphir*, întâlnind bricul *Inconstant*, pe care se afla ascuns Napoleon, şi cerându-le celor de pe *Inconstant* veşti despre Napoleon, împăratul, care atunci mai avea încă la pălărie cocarda din alb şi roşu presărată cu albine, pe care o purtase pe insula Elba, luă râzând pâlnia şi răspunse el însuşi: „Împăratul e sănătos!” Cel ce ştie să râdă astfel înseamnă că e obişnuit cu neprevăzutul. Napoleon avusese mai multe asemenea izbucniri de veselie în timpul dejunului de la Waterloo. După dejun, se odihni un sfert de oră; pe urmă, doi generali se aşezară pe maldărul de paie, cu condeiul în mână, cu o foaie de hârtie pe genunchi, şi împăratul le dictase ordinea de bătaie.

La ora nouă, în clipa când armata franceză eşalonată, în mişcare, pe cinci coloane, se desfăşurase, cu diviziile pe două linii, cu artileria între brigăzi,

cu muzica în frunte, dând onorul în răpăit de tobe şi-n sunet de trompete, puternică, vastă, plină de bucurie, o mare de căşti, de săbii şi de baionete profilate în zare, împăratul tulburat exclamase de două ori: „Măreţ! Măreţ!”

De la ora nouă până la zece şi jumătate, toată armata – lucru ce pare de necrezut – luase poziţie, desfăşurându-se pe şase linii şi alcătuind, ca să folosim chiar expresia împăratului, „figura de şase V”. După câteva clipe de la alcătuirea frontului de luptă, sub apăsarea acelei linişti adânci care premerge oricărei încăierări, văzând cum defilează cele trei baterii de doisprezece, detaşate în urma ordinului său din cele trei corpuri – al lui d’Erlon, al lui Reille şi-al lui Lobau – care erau sortite să înceapă acţiunea, atacând Mont-Saint-Jean, unde se întretaie drumurile dinspre Nivelles şi Genappe, împăratul îl bătu pe umăr pe Haxo şi-i spuse: „Iată douăzeci şi patru de fete frumoase, generale!”

Sigur de izbândă, încurajă cu un zâmbet o companie de geniu din corpul I, care trecu prin faţa sa şi pe care o alesese ca să se baricadeze la Mont-Saint-Jean, după cucerirea satului. N-a avut în toată seninătatea lui decât un singur cuvânt de compătimire semeaţă; văzând că la stânga sa, într-un loc unde astăzi se află un mormânt măreţ, se îngrămădesc admirabilii scoţieni cenuşii cu caii lor superbi, a spus: „Păcat!”

Apoi a încălecat, a trecut dincolo de Rossomme şi şi-a ales ca post de observaţie un dâmb îngust, acoperit cu iarbă, aşezat la dreapta drumului ce duce de la Genappe spre Bruxelles şi care a fost a doua sa oprire în timpul bătăliei. A treia oprire, cea de la ceasurile şapte seara, dintre Belle-Alliance şi Haie-Sainte, era primejdioasă; e o movilă destul de înaltă, care există şi astăzi, şi îndărătul căreia se îngrămădea garda într-un povârniş al câmpiei. În jurul acestei movile ghiulelele ricoşau pe caldarâmul şoselei până la Napoleon.

Ca şi la Brienne, îi şuierau pe deasupra capului gloanţele şi ghiulelele. S-au cules, aproape de pe locul pe care au stat picioarele calului său, ghiulele fărâmate, lame vechi de săbii şi proiectile strâmbe, mâncate de rugină. *Scabra rubigine*[327]! Acum câţiva ani a fost dezgropat un obuz de şaizeci, care mai era încărcat şi al cărui focos fusese turtit pe suprafaţa bombei. Aici, în acest din urmă popas, împăratul i-a spus călăuzei sale Lacoste, un ţăran duşmănos, speriat, legat de şaua unui husar şi care se întorcea la fiecare val de şrapnele, căutând să se ascundă în spatele lui: „Nătărăule, e o ruşine; ai să mori lovit în spate!” Cel ce scrie rândurile de faţă a găsit el însuşi pe povârnişul fărâmicios al acestei movile, scormonind în ţărână,

rămăşiţele unui gât de bombă, mâncată de oxidul celor patruzeci şi şase de ani, precum şi nişte cioturi vechi de fier, care se rupeau între degete ca nişte beţe de soc.

Toată lumea ştie că ondulaţiile terenului felurit înclinat, pe care a avut loc ciocnirea dintre Napoleon şi Wellington, nu mai sunt aşa cum erau la 18 iunie 1815. Luându-se din acest câmp al morţii ceea ce trebuia spre a i se ridica un monument, i s-a răpit adevărata înfăţişare, iar istoria, nedumerită, nu ştie cum să iasă din încurcătură. Ca să-l glorifice, l-au desfigurat. După doi ani, revăzând câmpia de la Waterloo, Wellington a exclamat: „Mi s-a schimbat câmpul de luptă!” Acolo unde se află azi piramida cea mare de pământ, culminată de un leu, era o creastă care se pleca într-un povârniş uşor spre drumul dinspre Nivelles şi pe care se putea merge, dar dincolo, în partea drumului dinspre Genappe, era aproape o râpă. Înălţimea acestei râpe poate fi măsurată şi astăzi după înălţimea movilelor celor două morminte mari, care stăvilesc drumul de la Genappe la Bruxelles; unul, la stânga, mormântul englez; celălalt, în dreapta, mormântul german. Mormânt francez nu există. Pentru Franţa câmpul acesta e în întregime un mormânt. Mulţumită miilor şi miilor de căruţe de pământ folosite pentru ridicarea colinei înalte de o sută cincizeci de picioare şi cu o circumferinţă de-o jumătate de milă, podişul Mont-Saint-Jean e astăzi în pantă lină şi lesne de urcat; în ziua bătăliei, mai ales partea dinspre Haie-Sainte, era un urcuş abrupt. Povârnişul era acolo atât de înclinat, încât tunurile engleze nu vedeau sub ele ferma din fundul văii, care era centrul bătăliei. La 18 iunie 1815, ploile surpaseră şi mai mult malul, noroiul făcea şi mai anevoios urcuşul, şi nu numai că te poticneai, dar te şi împotmoleai. De-a lungul crestei platoului se afla un fel de şanţ cu neputinţă de ghicit de către cineva care s-ar fi uitat de departe.

Ce fel de şanţ era acesta? S-o spunem. Braine-l’Alleud este un sat din Belgia; Ohain este altul. Ascunse amândouă în nişte vâlcele, satele acestea sunt unite printr-un singur drum de vreo leghe şi jumătate, care trece printr-o câmpie cu terenul accidentat, intrând şi înfundându-se adesea, ca o brazdă, printre coline, ceea ce face ca, în anumite locuri, drumul să fie o adevărată râpă. În 1815, ca şi astăzi, drumul trecea peste creasta platoului Mont-Saint-Jean, între cele două şosele dinspre Genappe şi dinspre Nivelles; numai că astăzi e la nivelul câmpiei; pe atunci era un drum adăpostit. I s-au luat cele două maluri, pentru colnicul monumentului. Drumul acesta a fost şi este şi azi pe cea mai mare parte a lungimii sale, o

tranşee; o tranşee adâncă uneori de douăsprezece picioare, ale cărei parapete foarte abrupte se năruiau pe alocuri, mai cu seamă iarna, din pricina ploilor. Se întâmplau şi accidente. Drumul era atât de îngust când intra în Braine-l'Alleud, încât un trecător fusese strivit de o căruță, aşa cum arată crucea de piatră rămasă în picioare lângă cimitir şi pe care se află şi numele mortului: *Domnul Bernard Debrye, negustor din Bruxelles*, precum şi data accidentului: *Februarie 1637*[328]. Drumul era atât de adânc pe podişul de la Mont-Saint-Jean, încât un țăran, Mathieu Nicaise, fusese strivit aici în 1783 de o surpătură a malului, cum arată o altă cruce de piatră, al cărei vârf s-a pierdut în pământul deşțelenit, dar al cărei piedestal răsturnat poate fi văzut şi astăzi pe povârnişul cu iarbă din stânga şoselei dintre Haie-Sainte şi ferma din Mont-Saint-Jean.

Într-o zi de bătălie, acest drum adăpostit, ce nu putea fi bănuit de nimeni, mărginind creasta de la Mont-Saint-Jean, şanț în vârful coastei şi groapă ascunsă în pământuri, era de nevăzut şi, din pricina asta, groaznic.

VIII – Împăratul pune o întrebare călăuzei Lacoste

Deci, în dimineața luptei de la Waterloo, Napoleon era mulțumit.

Avea dreptate: am văzut şi noi că planul de bătaie pe care îl alcătuise era, într-adevăr, minunat.

Peripețiile bătăliei care abia începuse, fură dintre cele mai felurite: rezistența Hougomontului, cerbicia apărării Haie-Saintei, uciderea lui Bauduin, scoaterea din luptă a lui Foy, zidul de neaşteptat de care se zdrobise brigada Soye, zăpăceala fatală a lui Guilleminot care nu avusese nici petarde, nici saci de pulbere, înnămolirea bateriilor, cele cincisprezece piese fără escortă, răsturnate de Uxbridge într-un şanț, efectul slab al bombelor ce cădeau în liniile englezilor, care se înfundau în pământul desfundat de ploi, neizbutind decât să provoace vulcani de noroi, aşa încât încărcătura se preschimba în stropi, zădărnicia demonstrației lui Piré asupra localității Braine-l'Alleud, toată cavaleria, cincisprezece escadroane, aproape desființată, aripa dreaptă engleză prost hărțuită, aripa stângă prost atacată, neînțelegerea ciudată care-l făcu pe Ney să îngrămădească cele patru divizii ale primului corp, în loc să le împartă, aşa încât grosimi de

douăzeci şi şapte de rânduri şi flancuri de câte două sute de oameni fură date pradă obuzelor, înfiorătoarea spărtură pe care ghiulelele o făcură în aceste grămezi de trupe, coloanele de atac dezbinate, bateria mărginaşă descoperită dintr-odată pe flanc, compromiterea lui Bourgeois, lui Douzelot şi Durutte, respingerea lui Quiot, rănirea acelui Hercule ieşit din şcoala politehnică, locotenentul Vieux, în clipa în care spărgea cu lovituri de secure poarta Haie-Sainte, sub focul prelungit al baricadei engleze care tăia cotitura drumului de la Genappe spre Bruxelles, divizia Marcognet prinsă între cavalerie şi infanterie, secerată de gloanțele lui Best şi Pack în mijlocul holdelor, spintecată de Posomby, bateria ei de şapte piese țintuită locului, prințul de Saxa-Weimar, care, în ciuda contelui d'Erlon, ținea şi poziția Frischemontului şi Smohainul, drapelele regimentelor 105 şi 45 luate, prinderea acestui husar negru prusac de către înaintaşii coloanei volante de trei sute de vânători, care supraveghea distanța dintre Wavre şi Plancenoit, declarațiile neliniştitoare pe care le făcuse prizonierul acesta, întârzierea lui Grouchy, cei o mie cinci sute de oameni ucişi în mai puțin de o oră în livada de la Hougomont şi cei o mie opt sute de oameni răpuşi în şi mai puțin timp în jurul Haie-Saintei – toate aceste întâmplări furtunoase, care treceau ca nişte nori întunecați prin fața lui Napoleon, abia de-i tulburaseră privirea, dar nu întunecaseră de fel chipul împărătesc al încrederii. Napoleon era obişnuit să privească războiul în față, fără să adune cifră cu cifră, amănuntele dureroase; cifrele îl interesau puțin, numai în măsura în care totalul era victoria; el nu se îngrijora deloc că începuturile erau şovăielnice, pentru că se credea stăpân şi posesor al sfârşitului; ştia să aştepte, se credea în afară de orice discuție şi trata soarta de la egal la egal. Părea că-i spune sorții: „N-ai să îndrăzneşti!”

Făcut deopotrivă din lumină şi din umbră, Napoleon se simțea ocrotit la bine şi îngăduit la rău. Avea sau credea că are de partea lui un fel de înțelegere, am putea spune o complicitate a evenimentelor, asemănătoare cu invulnerabilitatea eroilor antici.

Dar cel ce avea în urma lui Berezina, Leipzig şi Fontainebleau ar fi putut să se îndoiască la Waterloo. Se vedea cum în adâncul cerului cineva se încruntă tainic. În clipa în care Wellington dădu înapoi, Napoleon tresări. Văzu deodată cum se goli podişul Mont-Saint-Jean şi cum dispărură primele rânduri ale armatei engleze. Aceasta se strângea la un loc, dar se ferea. Împăratul se ridică pe jumătate în scări. În ochi îi străluci fulgerul victoriei.

Odată Wellington încolţit şi distrus în pădurea de la Soignes, însemna că Anglia era pusă definitiv la pământ de către Franța; erau răzbunate Crécy[329], Poitiers[330], Malplaquet[331] şi Ramillies[332]. Omul de la Marengo[333] anula înfrângerea de la Azincourt[334].

Cugetând asupra cumplitei întâmplări, împăratul îşi mai plimbă pentru o ultimă oară luneta pe deasupra tuturor punctelor de pe câmpul de bătaie. Garda lui, care stătea cu arma la picior, îl privea de jos cu un fel de evlavie. Napoleon, dus pe gânduri, cerceta costişele, îşi însemna povârnişurile, scormonea cu privirile pâlcul de arbori, lanurile de secară, poteca; părea că numără fiecare tufă. Îşi aținti ochii asupra baricadelor engleze de pe cele două şosele, făcute din două mari grămezi de pomi tăiați, cea de pe şoseaua spre Genappe de deasupra Haie-Saintei, care era înzestrată cu două tunuri, singurele tunuri ale artileriei engleze care vedeau câmpul de bătaie până în fund, şi cea de pe şoseaua spre Nivelles, unde sclipeau baionetele olandeze, ale brigăzii Chassé. Văzu, alături de brigada asta, vechea biserică Sfântul Nicolae, zugrăvită în alb, de la cotitura drumului ce duce spre Braine-l'Alleud. Se aplecă şi şopti ceva călăuzei Lacoste. Acesta tăgădui printr-un semn din cap. Era pesemne nesincer.

Împăratul se trase înapoi şi-şi adună gândurile. Wellington se retrăsese. Nu rămânea decât să desăvârşească această retragere, zdrobind-o. Napoleon, întorcându-se deodată, trimise o ştafetă în goana calului la Paris, pentru a da de ştire că bătălia era câştigată.

Napoleon era unul dintre acele genii din care ţâşneşte fulgerul!

În clipa aceea găsise unde anume să trăsnească. Dădu ordin cavaleriştilor lui Milhaud să ia cu asalt podişul Mont-Saint-Jean.

IX – Neprevăzutul

Erau trei mii cinci sute. Alcătuiau un front de un sfert de leghe. Oameni uriaşi, pe cai năprasnici. Erau douăzeci şi şase de escadroane şi aveau în urma lor, drept sprijin, divizia lui Lefebvre-Desnouettes, cei o sută şase jandarmi de elită, vânătorii de gardă, o mie o sută oameni, şi pe lăncierii gărzii, opt sute optzeci de sulițe. Purtau căşti fără penaj şi pieptare de fier bătut, pistoalele la şa şi săbii lungi. Întreaga armată îi admirase, dimineața

la ceasurile nouă, pe când goarna suna şi toate muzicile intonau: *Să veghem la mântuirea imperiului*. Veniseră, în coloană deasă, cu o baterie în flanc, cu cealaltă la mijloc, se desfăşuraseră pe două rânduri între şoseaua Genappe şi Frischemont şi-şi luaseră poziţia de luptă în acea puternică linie a doua, atât de iscusit alcătuită de Napoleon, şi care, sprijinindu-se la extrema stângă pe cuirasierii lui Kellermann şi la cea dreaptă pe ai lui Milhaud, avea, putem spune, două aripi de fier. Aghiotantul Bernard le aduse ordinul împăratului. Ney îşi trase sabia din teacă şi luă comanda. Uriaşele escadroane fremătară.

Atunci se petrecu un spectacol nemaipomenit.

Toată cavaleria, cu săbiile ridicate, cu stindardele şi trompetele în vânt, împărţită în coloane pe divizion, dintr-o singură mişcare, ca şi cum ar fi fost un singur om, cu precizia unui berbece de bronz care deschide o spărtură, coborî dealul Belle-Alliance, se înfundă în valea primejdioasă, unde căzuseră până atunci atâţia oameni. Dispăru în fum, apoi, ieşind din umbră, se ivi din nou de cealaltă parte a văii, la fel de deasă şi strânsă, urcând la trap, printr-un nor de ghiulele ce surpa asupra-i cumplita coastă de glod a podişului Mont-Saint-Jean. Urcau ameninţători, gravi, netulburaţi; în răstimpul dintre tirul flintelor şi artileriei se auzea un tropot puternic. Pentru că erau două divizii, formau două coloane: în dreapta era divizia Wathier, în stânga divizia Delord. De departe ţi se părea că vezi doi şerpi uriaşi de oţel îndreptându-se spre creasta podişului. Străbătu câmpul de bătaie ca un miracol.

De la luarea marii redute Moscova de către cavaleria grea, nu se mai văzuse ceva asemănător; lipsea Murat[335] dar Ney era aci. S-ar fi spus că mulţimea se preschimbase într-o dihanie cu un singur suflet. Fiecare escadron şerpuia şi se umfla ca inelul unui polip. Se zăreau ici-colo, printr-o perdea de fum sfârtecată, un vălmăşag de coifuri, strigăte, săbii, sărituri sălbatice de crupe de cal printre tunuri şi fanfare, un tumult disciplinat şi înfiorător; iar deasupra, cuirasele ca solzii unui balaur.

Astfel de istorisiri par din alte vremuri. Ceva asemănător acestei vedenii apărea fără îndoială în vechile epopei păgâne, unde se povestea despre oamenii-cai, străvechii centauri, titani cu faţa omenească şi cu piept de cal, care asaltaseră în galop Olimpul, groaznici, invulnerabili, sublimi: zei şi fiare.

Printr-o ciudată coincidenţă numerică, douăzeci şi şase de batalioane mergeau să întâmpine douăzeci şi şase de escadroane.

Îndărătul crestei podişului, în umbra unei baterii camuflate, aştepta infanteria engleză formată din treisprezece careuri cu câte două batalioane de fiecare careu, şi puse pe două rânduri, şapte pe primul, şase pe al doilea, cu puşca la ochi, ţintind spre ce avea să vină, liniştită, mută, nemişcată. Nu-i vedea pe cuirasieri şi cuirasierii nu o vedeau. Asculta cum urcă acel puhoi de oameni. Auzea cum creşte zgomotul pe care-l făceau trei mii de cai, ropotul alternativ şi simetric al copitelor la trap, frecătura cuiraselor, zăngănitul săbiilor şi un fel de suflu uriaş şi sălbatic. Se făcu o tăcere ameninţătoare, apoi, deodată, apăru deasupra crestei un şir lung de braţe ridicate care-şi roteau săbiile prin aer, şi coifuri, şi trompete, şi stindarde, şi trei mii de capete cu mustăţi cenuşii care strigau „Trăiască împăratul!". Toată cavaleria se ivi pe podiş şi în clipa aceea păru că începe să se cutremure pământul.

Dar deodată se întâmplă un lucru tragic; la stânga englezilor, la dreapta noastră, capul coloanei de cuirasieri se opri, şi caii se cabrară cu un zgomot asurzitor. Ajunşi în vârful crestei, dezlănţuiţi, pradă furiei şi grabei de a nimici careurile şi tunurile, cuirasierii văzură deodată că între ei şi englezi era un şanţ, o râpă. Era drumul prăpăstios spre Chain.

Clipa fu înfricoşătoare. Şanţul era acolo, neaşteptat, abrupt, căscat la picioarele cailor, între două maluri ridicate, adânc de doi stânjeni. Şirul al doilea îl împinse pe cel dintâi înăuntru, şi cel de-al treilea pe al doilea; caii se ridicau în două picioare, se trăgeau îndărăt, cădeau pe crupă, alunecau cu picioarele în aer, înghesuindu-se şi răsturnându-se pe călăreţi; niciun mijloc de a da înapoi, întreaga coloană nu mai era decât un proiectil. Forţa dobândită pentru a-i zdrobi pe englezi, îi zdrobi pe francezi. Şanţul cel neînduplecat nu putea fi luat decât atunci când se umplea. Călăreţi şi cai se rostogoliră într-însul unii peste alţii, strivindu-se între ei, nemaifiind în abisul acela decât o masă de carne, şi când prăpastia se umplu cu oameni vii, cei din urma lor călcară peste ei şi merseră mai departe. Aproape o treime din brigada Dubois se prăvăli în hăul acela.

Aşa începu înfrângerea.

O tradiţie locală, care exagerează desigur, spune că în drumul spre Chain şi-au găsit moartea două mii de cai şi o mie cinci sute de oameni. Cifra asta pare să cuprindă şi toate celelalte cadavre aruncate în şanţ a doua zi după bătălie.

Să spunem în treacăt că acea brigadă Dubois, atât de dramatic încercată, luase cu un ceas înainte, şarjând singură, drapelul batalionului de la

Lunebourg.

Mai înainte de a trimite la atac pe cuirasierii lui Milhaud, Napoleon cercetase cu atenție terenul, dar nu putuse vedea acel drum scobit, care nu făcea nici măcar o cută pe suprafața podişului.

Prevenit lotuşi şi nedumerit de acea bisericuță albă care sta ca un semn la cotitura şoselei spre Nivelles, pusese o întrebare călăuzei Lacoste, gândindu-se la eventualitatea unui obstacol. Călăuza răspunsese negativ. Aproape s-ar putea spune că toată nenorocirea i s-a tras lui Napoleon dintr-un semn făcut cu capul de un țăran.

Dar aveau să se mai ivească şi alte nenorociri.

Era oare cu putință ca Napoleon să câştige bătălia? Noi răspundem că nu. De ce? Din pricina lui Wellington? Din pricina lui Blücher? Nu. Legea veacului al XIX-lea nu mai îngăduia ca Napoleon să fie învingător la Waterloo. Se pregătea o altă serie de fapte printre care Napoleon nu mai avea loc. Reaua voință a întâmplărilor se anunțase mai demult.

X – Podişul Mont-Saint-Jean

Odată cu râpa, ieşise la iveală şi bateria. Şaizeci de tunuri şi cele treisprezece careuri îi ochiră de aproape pe cuirasieri. Cutezătorul general Delord salută milităreşte bateria engleză.

Artileria volantă a englezilor intrase în galop înapoi, în careuri. Cuirasierii nici nu avuseseră timp să se oprească. Nenorocirea întâmplată îi decimase, dar nu-i descurajase. Erau dintre aceia care, cu cât scad în număr, cu atât devin mai inimoşi.

Singură coloana Wathier suferise din pricina nenorocirii, coloana Delord, pe care Ney o îndreptase spre stânga în linie oblică, ca şi cum ar fi presimțit cursa, sosise nevătămată.

Cuirasierii se năpustiră asupra careurilor engleze. Atacul se dezlănțui; în galop, cu hățurile în voie, cu sabia în dinți, cu pistoalele în mână.

Sunt unele momente în luptă când sufletul se înăspreşte în om, soldatul se preschimbă în stană de piatră şi toată ființa lui în granit. Batalioanele engleze, atacate cu înverşunare, nu se clintiră.

Ceea ce se petrecu atunci fu înfricoşător.

Careul englez fu atacat deodată pe toate laturile. Un vârtej sălbatic le învălui. Infanteria asta rece rămase nepăsătoare. Rândul întâi, cu un genunchi în pământ, primea cuirasierii în vârful baionetei; rândul al doilea îi împuşca; în spatele celui de-al doilea rând, tunarii îşi încărcau tunurile. Faţa careului se deschidea, lăsa să treacă salva unei încărcături şi se închidea la loc. Cuirasierii răspundeau năpustindu-se asupra ei. Caii lor mari se cabrau, călcau rândurile în copite, săreau peste baionete şi cădeau uriaşi în mijlocul acelor patru ziduri omeneşti.

Ghiulelele lăsau goluri printre cuirasieri, cuirasierii făceau spărturi în careuri. Şirurile de oameni dispăreau sfărâmate, sub cai. Baionetele se înfigeau în burţile centaurilor. Poate că nici nu s-au mai văzut într-altă parte răni mai monstruoase. Careurile sfârtecate de cavaleria înverşunată se strângeau fără să şovăie. Bogaţi în muniţie, o făceau să explodeze în mijlocul năvălitorilor. Faţa acestei bătălii era monstruoasă. Careurile nu mai erau batalioane, erau cratere; cuirasierii nu mai erau o cavalerie, ci o furtună. Fiecare careu în parte era un vulcan atacat de un nor; lava se lupta cu fulgerul.

Careul de la extrema dreaptă, cel mai expus dintre toate, fiind fără acoperire, fu de la primele ciocniri aproape desfiinţat. Era format din regimentul 75 de *highlanderi*[336]. În mijloc, pe o tobă, cu cimpoiul sub braţ, cimpoierul cânta cântece de munte, lăsându-şi în jos, cu o adâncă nepăsare, privirea melancolică, în care se răsfrângeau păduri şi lacuri, pe când cei din jurul lui se nimiceau unii pe alţii. Scoţienii aceştia mureau cu gândul la Ben Lothian[337], aşa cum grecii îşi aduceau aminte de Argos[338]. Sabia unui cuirasier, lovind cimpoiul şi braţul care-l susţinea, curmă cântecul, ucigându-l pe cântăreţ. Cântecul amuţi. Nu prea numeroşi şi împuţinaţi de nenorocirea din râpă, cuirasierii aveau împotriva lor toată armata engleză, dar fiecare dintre ei făcea cât zece. Câteva batalioane de hanovrezi[339] dădură înapoi.

Wellington văzu lucrul acesta şi se gândi la cavalerie. Dacă în aceeaşi clipă Napoleon s-ar fi gândit la infanterie, ar fi câştigat bătălia. Această uitare a fost marea şi fatala lui greşeală.

Cuirasierii care atacau se simţiră deodată atacaţi. Cavaleria engleză le căzu în spate. În faţa lor, erau careurile; îndărătul lor, Somerset; Somerset însemna o mie patru sute de dragoni de gardă. Somerset îl avea la dreapta pe Dormberg cu cavaleria uşoară germană şi la stânga pe Trip cu carabinierii belgieni; cuirasierii atacaţi din flanc şi din front, dinainte şi din

urmă, de către infanterie şi cavalerie, trebuiră să facă faţă inamicului pretutindeni. Ce le păsa? Erau în vârtej. Vitejia lor nu se poate descrie.

În afară de asta, aveau înapoia lor bateria care bubuia necontenit. Era destul, pentru ca oamenii să fie răniţi din spate. Una dintre cuirasele lor, găurită la omoplatul stâng de un proiectil, se află în colecţia numită Muzeul Waterloo.

Unor asemenea francezi nu le trebuiau decât astfel de englezi.

N-a mai fost o încăierare, ci o negură, o furie, un iureş ameţitor de suflete şi vitejii, un uragan de săbii-fulgere. Dintr-o mie patru sute de dragoni de gardă nu mai rămaseră într-o clipă decât opt sute; Fuller? Locotenent-colonelul lor căzu mort. Ney sosi în goană cu lăncierii şi cu vânătorii lui Lefebvre-Desnouettes. Podişul Mont-Saint-Jean fu luat o dată, apoi luat din nou şi iar mai fu luat o dată. Cuirasierii lăsau cavaleria să se întoarcă la infanterie, sau, ca să spunem mai bine, în toată această învălmăşeală uriaşă, oamenii se gâtuiau fără ca unul să-l scape din mână pe celălalt. Careurile rezistau mereu. Se dădură douăsprezece asalturi. Sub Ney fură omorâţi patru cai. Jumătate din cuirasieri rămaseră pe podiş. Lupta ţinu două ceasuri.

Armata engleză fu adânc zguduită. Fără îndoială că, de n-ar fi fost slăbiţi în prima ciocnire prin dezastrul de la drumul râpos, cuirasierii ar fi dat peste cap centrul şi ar fi câştigat victoria. Cavaleria asta nemaipomenită, îl încremeni de uimire pe Clinton, care luase parte la luptele de la Talavera şi Badajos. Pe trei sferturi înfrânt, Wellington admira cu eroism. Spunea încet: *Sublim*[340]!

Cuirasierii zdrobiră şapte careuri din treisprezece, luară sau imobilizară şaizeci de tunuri şi răpiră regimentelor engleze şase drapele, pe care trei cuirasieri, şi trei vânători de gardă le aduseră împăratului înaintea fermei Belle-Alliance.

Situaţia lui Wellington se înrăutăţise. Bătălia asta ciudată era un duel dintre doi răniţi înverşunaţi, care îşi pierd tot sângele, luptând şi rezistând mereu. Care din doi va cădea cel dintâi?

Lupta de pe podiş continua.

Până unde au înaintat cuirasierii? Nimeni n-ar putea-o spune. Sigur e că, a doua zi după luptă, un cuirasier împreună cu calul său fură găsiţi morţi sub şopronul unde se cântăreau căruţele de la Mont-Saint-Jean, chiar pe locul unde se întretaie şi se întâlnesc cele patru drumuri spre Nivelles, Genappe, La Hulpe şi Bruxelles. Călăreţul acela străpunsese liniile engleze.

Unul dintre oamenii care i-au ridicat cadavrul mai trăieşte încă la Mont-Saint-Jean. Îl cheamă Dehaze. Avea pe atunci optsprezece ani.

Wellington simţea că se clatină. Criza se apropia.

Cuirasierii nu izbutiră, în înţelesul că centrul nu era zdrobit. Pentru că podişul era al tuturor, nu era al nimănui, dar, la urma urmei în cea mai mare parte, era al englezilor. Wellington stăpânea satul şi câmpia pe porţiunea cea mai ridicată. Ney nu avea decât culmea şi coborâşul. Ambele părţi păreau înrădăcinate în acest pământ al morţii.

Dar lovitura dată englezilor părea definită. Hemoragia armatei lor era groaznică. Kempt, la aripa stângă, „cerea întăriri". „Nu mai sunt, răspundea Wellington. Să moară până la ultimul!" Aproape în aceeaşi clipă (apropiere ciudată, care zugrăveşte halul în care ajunseseră cele două armate) Ney cerea lui Napoleon să-i dea infanterie, iar Napoleon striga: „Infanterie! De unde s-o iau? O fi vrând s-o fac eu?"

Armata engleză totuşi era mai bolnavă. Atacurile furioase ale escadroanelor mari, cu cuirasierii de fier cu piepturi de oţel, zdrobiseră infanteria. Câţiva oameni în jurul unui drapel arătau locul unde fusese regimentul cutare, batalionul era comandat de câte un căpitan sau locotenent; divizia Alten, care fusese destul de încercată de Haie-Sainte, era aproape nimicită; belgienii cutezători din brigada Van Kluze zăceau în secară de-a lungul şoselei spre Nivelles; nimic nu mai rămânea din grenadirii olandezi, care în 1811 luptaseră împreună cu ai noştri în Spania, împotriva lui Wellington, şi care, în 1815, aliaţi cu englezii, luptau contra lui Napoleon. Căzuseră mai ales foarte mulţi ofiţeri.

Lordul Uxbridge, care avea să-şi piardă a doua zi piciorul, era cu un genunchi zdrobit. Dacă în bătălia asta de cuirasieri fuseseră scoşi din luptă dintre francezi Delord, Lhéritier, Colbert, Dnop, Travers şi Blancard, din partea englezilor Alten era rănit, Barne rănit, Delancey ucis, Van Merlen ucis, Ompteda ucis, întreg statul-major al lui Wellington decimat şi, în echilibrul acesta sângeros, Anglia stătea cel mai prost. Cel de-al 2-lea regiment de gardă pedestră pierduse cinci locotenenţi-colonei, patru căpitani şi trei stegari; primul batalion al regimentului 30 infanterie pierduse douăzeci şi patru de ofiţeri şi o sută doisprezece soldaţi; regimentul 79 vânători de munte avea douăzeci şi patru de ofiţeri răniţi, optsprezece ofiţeri morţi şi patru sute cincizeci de soldaţi ucişi. Un regiment întreg de husari hanovrieni din Cumberland, în frunte cu colonelul Hacke (care avea să fie mai târziu judecat şi degradat), văzând măcelul, se

întorsese din drum şi pornise în goană spre pădurea Soignes, semănând deruta până la Bruxelles. Convoaiele militare, carele, bagajele, furgoanele pline cu răniţi se repezeau într-acolo, văzând că francezii câştigă teren şi că se apropie de pădure; olandezii, loviţi de săbiile cavaleriei franceze, dădeau alarma. După spusele martorilor care mai trăiesc încă, fugarii se înghesuiseră de la Vert-Coucou până la Groenendael, pe o lungime de aproape două leghe, înspre Bruxelles. Panica fu atât de mare, încât îl cuprinse şi pe prinţul de Condé[341], care se afla la Malines şi pe Ludovic al XVIII-lea, tocmai la Gand. Cu excepţia neînsemnatei rezerve eşalonate în spatele ambulanţei din ferma de la Mont-Saint-Jean şi de brigăzile Vivian şi Vandeleur, care flancau aripa stângă, Wellington nu mai avea cavalerie. Numeroase baterii zăceau demontate. Toate astea le mărturiseşte Siborne; iar Pringle, exagerând dezastrul, merge mai departe şi spune că armata anglo-olandeză fusese redusă la treizeci şi patru de mii. Ducele-de-fier[342] era liniştit, dar buzele îi păliseră. Comisarul austriac Vincent, comisarul spaniol Alava, de faţă la bătălie în statul-major englez, credeau că ducele e pierdut. La ora cinci, Wellington se uită la ceas şi fu auzit murmurând cuvintele astea îngrijorătoare: „Blücher sau noaptea!”.

Cam în acelaşi timp un şir de baionete, îndepărtat, sclipi pe înălţimile dinspre Frischemont.

E momentul culminant al acestei drame uriaşe.

XI – Călăuză rea pentru Napoleon, călăuză bună pentru Bülow[343]

Se ştie în ce chip dureros s-a înşelat atunci Napoleon; îl aştepta pe Grouchy[344], dar sosi Blücher; moartea în locul vieţii.

Soarta îşi are cotiturile ei: aştepta tronul lumii şi Sfânta Elena începuse să se zărească. Dacă micul păstor, călăuza lui Bülow (locotenentul lui Blücher), l-ar fi sfătuit să pornească atacul din pădurea de mai sus de Frischemont, în loc să-l înceapă de mai jos de Plancenoit, chipul veacului al XIX-lea ar fi fost poate cu totul altul. Napoleon ar fi câştigat bătălia de la Waterloo. Pe oricare alt drum în afară de acel de mai jos de Plancenoit, armata prusacă ar fi dat peste un şanţ de netrecut pentru artilerie, iar Bülow n-ar mai fi ajuns. Dacă ar mai fi întârziat o oră, o spune însuşi generalul

prusac Muffling, Blücher nu l-ar mai fi găsit pe Wellington în picioare, iar bătălia ar fi fost pierdută.

Aşadar, era şi timpul ca Bülow să sosească. Întârziase, de altfel, destul de mult. Poposise la Dion-le-Mont şi plecase de acolo odată cu zorile. Dar drumurile erau desfundate şi diviziile i se împotmoliseră. Tunurile se înnămoleau până la osie. Afară de asta, trebuiseră să treacă râul Dyle pe podul îngust de la Wavre; uliţa care ducea spre pod fusese incendiată de francezi; chesoanele şi furgoanele artileriei nu putuseră trece prin cele două şiruri de case în flăcări şi fuseseră silite să aştepte stingerea focului. Avangarda lui Bülow nu putuse ajunge la Chapelle-Saint-Lambert nici la venirea prânzului.

Dacă acţiunea ar fi fost începută cu două ceasuri mai devreme, ar fi putut să fie sfârşită la orele patru, şi Blücher s-ar fi aflat în faţa unei bătălii câştigate de Napoleon. Aşa sunt întâmplările astea uriaşe, pe măsura unui infinit care ne scapă. Chiar la amiază, împăratul zărise prin ochean ceva pe linia îndepărtată a zării şi care-i atrăsese luarea-aminte. Spusese: „Văd acolo un nor; mi se pare că sunt trupe”. Îl întrebase apoi pe ducele de Dalmaţia: „Soult, ce vezi înspre Chapelle-Saint-Lambert?” Mareşalul îşi îndreptase luneta într-acolo şi răspunsese: „Patru sau cinci mii de oameni, Sire. Fără îndoială, e Grouchy.” Cu toate astea, ceea ce vedeau ei rămânea nemişcat în ceaţă. Toate ocheanele statului-major studiaseră „norul” semnalat de împărat. „Sunt coloane care fac haltă”, spuseră unii. „Sunt pomi”, spuseră cei mai mulţi. Adevărul era că norul nu se mişca din loc. Împăratul trimisese în recunoaştere, spre acel punct nelămurit, divizia de cavalerie uşoară a lui Domon.

Aşa şi era: Bülow nu se clintise. Avea o avangardă foarte slabă şi nu putea face nimic. Trebuia să aştepte grosul corpului de armată şi primise ordin ca mai înainte de-a intra în linie să se concentreze; dar la ceasurile cinci, Blücher, văzând primejdia în care se găsea Wellington dădu ordin lui Bülow să atace şi spuse această frază de pomină: „Trebuie să dăm oxigen armatei engleze”.

Puţin după aceea, diviziile Losthin, Hiller, Hacke şi Ryssel se desfăşurau în faţa corpului de armată al lui Lobau, cavaleria prinţului Wilhelm de Prusia ieşea din pădurea Paris, Plancenoit era în flăcări, iar ghiulelele prusace plouau până în rândurile gărzii de rezervă din spatele lui Napoleon.

XII – Garda

Restul se ştie; o a treia armată dădea năvală, bătălia era răzlețită, optzeci şi şase de guri de foc bubuiau deodată, Pirch I apărea împreună cu Bülow, cavaleria lui Zieten era condusă de însuşi Blücher, francezii erau respinşi, Marcognet era măturat de pe podişul Ohain, Durutte scos de la Papelotte, Donzelot şi Quiot se retrăgeau, Lobau era luat dintr-o parte, o nouă bătălie se dezlănțuia, odată cu căderea nopții, asupra regimentelor noastre zdruncinate, toată linia engleză relua ofensiva şi pornea înainte, se făcuse o uriaşă spărtură în rândurile armatei franceze, artileria engleză şi cea prusacă se ajutau una pe alta, frontul era nimicit, flancul era distrus, iar garda intra în linie sub această rostogolire înfricoşătoare. Ea striga în vreme ce simțea că moare: „Trăiască împăratul!” Istoria nu cunoaşte nimic mai mişcător decât această agonie care izbucneşte în urale.

Cerul fusese înnourat toată ziua. Deodată, chiar în clipa aceea, era pe la ceasurile opt seara, norii de la orizont se dădură la o parte şi lăsară să treacă printre ulmii de pe drumul dinspre Nivelles acel incendiu sinistru al soarelui care apune. La Austerlitz îl văzuseră răsărind.

Pentru un asemenea deznodământ, fiecare batalion al gărzii era comandat de un general. Erau acolo Friant, Michel, Roguet, Harlet, Mallet, Poret de Morvan. Când căciulile înalte ale grenadierilor din gardă, cu placa mare pe care era vulturul, se iviră simetrice, aliniate, liniştite, minunate, în ceața încăierării, duşmanul fu pătruns de respect pentru Franța; ai fi crezut că vezi douăzeci de victorii intrând pe câmpul de luptă cu aripile întinse, iar învingătorii, socotindu-se învinşi, dădură înapoi; dar Wellington strigă: „Gărzi, în picioare şi țintiți bine!” Regimentul roşu al gărzilor engleze, culcat îndărătul tufişurilor, se ridică, un nor de proiectile ciurui drapelul tricolor care tremura împrejurul vulturilor noştri, se năpustiră cu toții, şi măcelul suprem începu. Garda imperială simți din umbră cum împrejurul ei armata începea să se dea înapoi, marea zguduitură a trupelor puse pe fugă, auzi acel: „Scape cine poate!” care înlocuise pe „Trăiască împăratul!” Şi, cu fuga în urma ei, continua să înainteze, din ce în ce mai lovită de trăsnet şi cu atât mai nimicită cu cât păşea mai departe. Nu se găsiră nici şovăitori, nici sfioşi. În trupa aceea, soldații şi generalii erau la fel de viteji. Niciun om nu fu dat lipsă de la sinucidere.

Ney, tulburat, mare prin toată măreția morții primite de bunăvoie, se dăruia în fiecare clipă acelui prăpăd. Acolo îi fu ucis, sub el, al cincilea cal. Năduşit, cu ochii înflăcărați, cu spumă la gură, cu uniforma descheiată, cu unul dintre epoleți tăiat pe jumătate de lovitura de sabie a unui guard[345] călare, cu placa de mare-vultur strivită de un glonte, însângerat, plin de noroi, măreț, în mână cu o sabie ruptă, spunea: „Priviți cum moare în luptă un mareşal al Franței!” Dar degeaba, nu muri. Era răvăşit şi furios. Îi arunca întrebarea asta lui Drouet d’Erlon[346]: „Tu nu te laşi ucis?” Striga în mijlocul artileriei aceleia care zdrobea un pumn de oameni: „Aşadar, pentru mine nimic! Ah! Aş vrea să-mi intre în burtă toate ghiulele astea ale englezilor!” Nenorocitule, erai sortit gloanțelor franceze!

XIII – Prăpădul

Deruta din spatele gărzii fu lugubră.

Armata se frânse deodată, din toate părțile în acelaşi timp: la Hougomont, la Haie-Sainte, la Papelotte, la Plancenoit. Strigătul de „Trădare!” fu urmat de strigătul „Scape cine poate!” O armată care se destramă e ca un dezgheț. Totul se încovoaie, se sparge, trosneşte, pluteşte, se rostogoleşte, cade, se izbeşte, se grăbeşte, dă năvală. O nemaipomenită dezagregare. Ney sare pe un cal de împrumut şi, cu capul gol, fără cravată, fără sabie, se aşază de-a latul şoselei spre Bruxelles, oprind în acelaşi timp pe englezi şi pe francezi. Încearcă să țină armata în loc, o cheamă înapoi, o suduie, se împotriveşte fugii. E depăşit. Soldații fug strigând: „Trăiască mareşalul Ney!” Două regimente ale lui Durutte se duc şi se întorc înfricoşate, ca şi cum ar fi purtate de colo-colo între săbiile ulanilor[347] şi împuşcăturile brigăzilor lui Kempt, Best, Pack şi Rylandt. Cea mai rea învălmăşeală e deruta; prietenii se ucid între ei ca să fugă; escadroanele şi batalioanele se sfarmă şi se împrăştie, lovindu-se unele de altele, uriaşă spumă a bătăliei. Lobau de-o parte, Reille de cealaltă, sunt luați de valuri. Napoleon încearcă zadarnic să ridice ziduri cu ce-i mai rămăsese din gardă; zadarnic îşi prăpădeşte escadroanele de serviciu într-o ultimă sforțare. Quiot se dă înapoi în fața lui Vivian, Kellermann în fața lui Vandeleur, Lobau în fața lui Bülow, Morand în fața lui Pirch, Domont şi Subervig în fața prințului Wilhelm de Prusia,

Guyot, care a condus şarja escadroanelor împăratului, cade sub picioarele dragonilor englezi. Napoleon aleargă în galop de-a lungul coloanelor de fugari, le vorbeşte, îi sileşte, îi ameninţă, îi roagă stăruitor. Toate gurile care strigaseră de dimineaţă „Trăiască împăratul!” rămân căscate; abia dacă-l mai cunosc. Cavaleria prusacă, proaspăt sosită, se aruncă, zboară, loveşte cu sabia, taie, dă cu securea, ucide, nimiceşte. Caii înhămaţi dau năvală, tunurile o iau razna, soldaţii deshamă caii de la chesoane, şi pun mâna pe ei ca să fugă; furgoanele, date peste cap, cu roţile în sus, împiedică drumul şi prilejuiesc măceluri. Oamenii se zdrobesc, se calcă în picioare, merg peste morţi şi peste vii. Braţele sunt deznădăjduite. O mulţime ameninţătoare umple drumurile, înţesate de aceşti patruzeci de mii de oameni care evadează.

Strigăte disperate, saci şi puşti aruncate în lanurile cu secară, cărări croite cu lovituri de spadă; s-a sfârşit cu camarazii, cu ofiţerii, cu generalii; nu mai e decât o spaimă de negrăit. Zieten loveşte în voie Franţa cu sabia. Leii s-au preschimbat în căprioare. Aşa s-a petrecut această fugă.

La Genappe, încearcă să se întoarcă, să facă front, să se împotrivească. Lobau strânse trei sute de oameni. Baricadară intrarea în oraş; dar după prima salvă prusacă o luară cu toţii la fugă, iar Lobau fu prins. Se văd şi azi urmele salvei pe faţa veche de cărămizi a unei case dărăpănate, la dreapta drumului, la câteva minute înainte de a intra în Genappe. Prusacii se aruncară asupra localităţii Genappe, mânioşi desigur că erau atât de puţin victorioşi. Urmărirea fu groaznică. Blücher porunci uciderea tuturor. Roguet dăduse pilda lugubră de a ameninţa cu moartea pe orice grenadier francez care i-ar aduce un prizonier prusac. Blücher îl întrecu pe Roguet. Duchesne, generalul tinerei gărzi, înghesuit în uşa unui han din Genappe, îşi predă sabia unui husar al morţii, care i-o luă şi-l ucise pe prizonier. Victoria se încheie cu asasinarea învinşilor. Să pedepsim, pentru că noi suntem istoria: bătrânul Blücher s-a dezonorat. Cruzimea asta puse vârf dezastrului. Retragerea disperată străbătu Genappe, străbătu Quatre-Bras, străbătu Gosselies, străbătu Frasnes, străbătu Charleroi, străbătu Thuin şi nu se opri decât la graniţă. Vai! Şi cine fugea în felul acesta? Armata cea mare.

Ameţeala, teroarea, ruina celei mai înalte vitejii din câte au uimit vreodată istoria, să fie oare fără pricină? Nu. Asupra bătăliei de la Waterloo se proiectează umbra unei mâini uriaşe. E ziua destinului. Ziua aceea a fost hărăzită de o forţă care e mai presus de om. Iată de ce au fost încovoiate de spaimă atâtea capete; iată de ce atâtea inimi mari şi-au predat spada. Cei

care învinseseră Europa au căzut, zdrobiţi, nemaiavând nici ce să mai spună, nici ce să mai facă, simţindu-se la umbra unei prezenţe cumplite. *Hoc erat fatis*[348]. În ziua aceea, perspectiva neamului omenesc s-a schimbat. Waterloo e ţâţâna veacului al XIX-lea. Dispariţia acelui mare om era necesară pentru ca să înceapă un mare secol. S-a însărcinat cu asta cineva căruia nu i se poate împotrivi nimeni. Panica eroilor se explică. În bătălia de la Waterloo a fost mai mult decât un nor, a fost un meteor. A trecut pe acolo Dumnezeu.

La căderea nopţii, pe o câmpie de lângă Genappe, Bernard şi Bertrand[349] apucară de o pulpană a redingotei şi opriră în loc un om buimac dus pe gânduri, sinistru, care, după ce fusese târât până acolo de curentul retragerii, descălecase, îşi trecuse pe sub braţ căpăstrul calului şi, cu privirea rătăcită, se întorcea singur la Waterloo. Era Napoleon, care încă mai încerca să meargă înainte, somnambul uriaş al visului său zdrobit.

XIV – Cel din urmă careu

Câteva careuri din gardă, nemişcate în scurgerea retragerii, ca nişte stânci în apa care curge, rezistară până noaptea. Odată cu noaptea venea şi moartea. Careurile aşteptară această umbră dublă şi, neclintite, se lăsară învelite de ea. Fiecare regiment, izolat de celelalte şi nemaiavând nicio legătură cu armata ciopârţită din toate părţile, murea pe socoteala lui. Pentru a săvârşi această ultimă faptă, unii ocupaseră poziţii pe înălţimile de la Rossomme, alţii pe câmpia de la Mont-Saint-Jean. Aici, careurile astea întunecate agonizau măreţ, părăsite, învinse, înfricoşătoare. Ulm, Wagram, Jena, Friedland mureau în ele.

În amurg, pe la ceasurile nouă seara, la poalele podişului Mont-Saint-Jean mai rămăsese unul. În valea asta a morţii, la picioarele povârnişului pe care-l urcaseră cuirasierii şi năpădit acum de masele engleze, sub focul convergent al artileriei duşmane, victorioase, sub un potop înspăimântător de proiectile, careul mai lupta încă. Era comandat de un ofiţer necunoscut, pe care-l chema Cambronne. După fiecare explozie, careul se împuţina şi răspundea. Răspundea obuzelor prin gloanţe şi-şi restrângea tot mai mult

cele patru laturi. De departe, oprindu-se când şi când să răsufle, fugarii ascultau în întuneric acel tunet înfundat, care descreştea.

Când legiunea aceea nu mai fu decât un pumn de oameni, când steagul lor nu mai fu decât o zdreanță, când puştile lor lipsite de gloanțe nu mai fură decât ciomege, când mormanul de cadavre fu mai mare decât grupul celor în viață, învingătorii fură străbătuți de un fel de spaimă sfântă în fața acestor muribunzi sublimi, şi tunurile engleze, oprindu-se să se odihnească, făcură tăcere. Fu o clipă de răgaz. În jurul celor care luptau era un fel de furnicar de năluci, umbre de oameni călare, profilurile negre ale tunurilor, cerul alb ivit printre roți şi afeturi. Uriaşul cap de mort, pe care eroii îl întrezăresc întotdeauna în fumul din fundul luptei, înainta spre ei şi îi privea. Putură să audă în umbra asfințitului cum încărcau tunurile; fitilurile aprinse, ca nişte ochi de tigru în noapte, le încercuiau capetele, trăgătorii bateriilor engleze se apropiau de tunuri. Atunci, tulburat, un general englez, după unii Colville, iar după alții Maitland, le strigă „Bravi francezi, predați-vă!” Cambronne le răspunse: „C…t”.

XV – Cambronne

În dorința lui de a fi respectat, cititorul francez nu îngăduie să i se repete poate cel mai frumos cuvânt pe care un francez l-a rostit vreodată. E oprit să stai mărturie pentru sublim în fața istoriei.

Vom trece peste această regulă pe riscul nostru.

Aşadar, printre toți acei giganți, exista un titan: Cambronne.

Să spui acest cuvânt şi apoi să mori. Ce poate fi mai mare! Fiindcă a-ți dori moartea înseamnă a muri într-adevăr şi nu e vina acelui om că, deşi împuşcat, a supraviețuit.

Omul care a câştigat bătălia de la Waterloo nu e Napoleon cel pus pe fugă, nu e Wellington care ceda la ceasurile patru şi era disperat la cinci, nu e Blücher care nici nu s-a luptat: omul care a câştigat bătălia de la Waterloo e Cambronne.

Să trăsneşti cu un astfel de cuvânt tunetul care te ucide înseamnă să învingi.

Să dai catastrofei răspunsul acesta, să spui asta destinului, să pui temelia asta leului care avea să fie ridicat pe acel loc, să arunci replica asta ploii nopții, zidului trădător de la Hougomont, drumului râpos de la Ohain, întârzierii lui Grouchy, sosirii lui Blücher, să fii ironia însăşi în mormânt, să faci în aşa fel încât să rămâi în picioare după ce vei fi căzut, să îneci în două silabe coaliția europeană, să oferi regilor haznalele binecunoscute cezarilor, să faci din cel din urmă cuvânt cel dintâi, amestecând în el strălucirea Franței, să închei cu semeție Waterloo-ul ca penultima zi a carnavalului, să-l completezi pe Leonida cu Rabelais[350], să rezumi o victorie printr-un cuvânt suprem, cu neputință de rostit, să pierzi terenul şi să păstrezi istoria, să ai de partea ta după măcel pe cei ce râd, e nespus de mult.

E o insultă adusă trăsnetului. E de o măreție demnă de Eschyl.

Cuvântul lui Cambronne face efectul unei fracturi. E un piept fracturat de dispreț; e preaplinul agoniei care face explozie.

Cine a învins? Wellington? Nu. Fără Blücher ar fi fost pierdut. Să fie Blücher? Nu. Dacă Wellington n-ar fi început, Blücher n-ar fi putut să isprăvească. Cambronne, acest trecător de ultimă oră, acest soldat necunoscut, acest nimic al războiului, simte că acolo e o minciună, o minciună într-o catastrofă cumplit de dureroasă, în clipa în care izbucneşte de furie, i se oferă această batjocură, viața! Cum să nu izbucnească?

Sunt acolo toți regii Europei, generalii cei fericiți, jupiterii stăpâni peste fulgere, o sută de mii de soldați victorioşi şi, în urma celor o sută de mii, un milion; tunurile lor, cu fitiluri aprinse, stau căscate; au sub călcâiul lor garda imperială şi armata cea mare; l-au zdrobit pe Napoleon şi n-a mai rămas decât Cambronne, nu mai protestează decât acest vierme de țărână. El va protesta. Atunci el caută un cuvânt, aşa cum ai căuta o sabie. Simte cum suie în el o spumă şi acea spumă e cuvântul. În fața acestei biruințe minunate şi mediocre, în fața acestei biruințe fără biruitori, se ridică acest disperat; o îndură în toată măreția ei covârşitoare, dar îşi dă seama de nimicnicia ei şi face mai mult decât s-o scuipe în obraz. Sub numărul, forța şi materia care îl copleşesc, găseşte o expresie pentru suflet: excrementul. O spune din nou. Să spui asta, să faci asta, să găseşti asta, înseamnă să fii învingător.

În minutul fatal, duhul zilelor mărețe a pătruns în omul acesta necunoscut. Cambronne găseşte cuvântul de la Waterloo, după cum Rouget de Lisle găseşte *Marseieza* datorită harului de sus care pogoară asupra-i. Se desprinde o suflare din uraganul divin şi trece prin aceşti oameni; ei tresar;

unul cântă cântecul suprem, iar celălalt scoate strigătul teribil. Acest cuvânt al dispreţului titanic nu e azvârlit de Cambronne numai Europei, în numele imperiului. Asta ar fi puţin. El îl azvârle trecutului, în numele revoluţiei. Auzi şi recunoşti în Cambronne vechiul suflet al uriaşilor. Parcă ar fi Danton care vorbeşte, sau Kléber[351] care urlă.

La cuvântul lui Cambronne, vocea engleză răspunse; „Foc!" Bateriile fură luminate de flăcări, dealul se cutremură, din toate acele guri de aramă ieşi o ultimă şi înfricoşătoare vărsătură de proiectile, se rostogoli un fum nesfârşit, uşor albicios datorită lunii care se ridicase, iar când se risipi fumul, nu mai era nimic. Acea rămăşiţă măreaţă era nimicită; garda murise. Cele patru laturi ale cetăţuii vii zăceau la pământ; cu greu puteai desluşi ici-colo o tresărire printre cadavre. În felul acesta, legiunile franceze, mai mărețe decât cele romane, îşi dădură sufletul la Mont-Saint-Jean, pe pământul muiat de ploaie şi sânge, în grânele întunecate, în locul pe unde trece acum, la ceasurile patru dimineaţa, fluierând şi dând vesel bici calului, Joseph, băiatul care duce poşta la Nivelles.

XVI – *Quot libras in duce?*[352]

Bătălia de la Waterloo este o enigmă. Ea e la fel de nelămurită şi pentru cei ce-au câştigat-o, ca şi pentru cel care-a pierdut-o. Napoleon vedea în ea panică[353]. Blücher nu vedea în ea decât foc. Wellington nu înţelegea nimic. Citiţi rapoartele. Comunicatele sunt confuze. Comentariile sunt încurcate. Unii bâiguie, alţii se bâlbâie. Jomini împarte bătălia de la Waterloo în patru momente; Müffling o desparte în trei peripeţii; numai Charras[354], deşi în unele privinţe suntem de altă părere, a prins cu ochiul său ager trăsăturile caracteristice ale acestei cumplite prăbuşi a geniului omenesc în luptă cu divinul hazard. Toţi ceilalţi istorici sunt oarecum orbiţi şi, în orbirea lor, bâjbâie. Zi cu adevărat năprasnică, de păruire a monarhiei militare – care, înmărmurindu-i pe regi, a tras după ea toate regatele – şi de prăbuşire a forţei, de răsturnare a legilor războiului.

În evenimentul acesta, care poartă semnul unei necesităţi supraomeneşti, oamenii n-au însemnat nimic.

Luându-le lui Wellington şi lui Blücher victoria de la Waterloo, înseamnă oare a ştirbi cu ceva Anglia şi Germania? Nu. În problema de la Waterloo nu e vorba nici de vestita Anglie, nici de augusta Germanie. Popoarele sunt mari, slavă Domnului, şi fără jalnicele isprăvi ale spadei. Nici Germania, nici Anglia, nici Franța nu încap într-o teacă. În epoca asta, când Waterloo nu era decât un zăngănit de săbii, Germania îl are pe Goethe mai presus de Blücher, iar Anglia pe Byron mai presus de Wellington. Zorile nemăsurate ale unor idei noi sunt proprii secolului nostru, şi în zorile acestea Anglia şi Germania îşi au strălucirea lor minunată. Ele sunt mărețe, deoarece cugetă. Sporul pe care-l aduc civilizației e real, izvorăşte din ele însele, nu dintr-o întâmplare. Ceea ce alcătuieşte măreția lor în veacul al XIX-lea nu-şi are obârşia la Waterloo. Numai popoarele barbare se dezvoltă pe neaşteptate după o biruință. E mândria deşartă, trecătoare, a puhoaielor de apă umflate de furtună. Popoarele civilizate, mai ales în vremea noastră, nu se înalță şi nici nu se prăbuşesc după norocul sau nenorocul unui comandant. Ceea ce-l deosebeşte pe fiecare dintre ele între neamurile pământului e ceva mai mult decât o luptă. Onoarea lor, demnitatea, inteligența, geniul lor, nu sunt, slavă Domnului, simple numere pe care eroii şi cuceritorii le pot pune ca nişte jucători la loteria bătăliilor. Adesea, o bătălie pierdută înseamnă dobândirea unui progres. Mai puțină glorie, mai multă libertate. Când încetează bătaia tobei, are cuvântul rațiunea. E jocul de-a cine pierde câştigă. Aşadar, să vorbim despre Waterloo privind fără părtinire din amândouă taberele. Să-i dăm întâmplării ce este al întâmplării, şi Domnului ce este al Domnului. Ce este Waterloo? O victorie? Nu. Un joc de noroc.

Un joc câştigat de Europa şi plătit de Franța.

Nu merita să se toarne acolo un leu pentru atâta lucru.

Waterloo este, de altfel, cea mai ciudată întâlnire din toată istoria. Napoleon şi Wellington. Nu sunt doi duşmani, ci două ființe cu totul opuse. Dumnezeu, care foloseşte antitezele, n-a hărăzit niciodată un contrast mai izbitor şi o confruntare mai neobişnuită. De-o parte precizia, prevederea, geometria, chibzuiala, asigurarea retragerii, cruțarea rezervelor, un sânge rece îndărătnic, o metodă nezdruncinată, strategia care ştie să se folosească de teren, tactica echilibrării batalioanelor, măcelul organizat, războiul socotit cu ceasul în mână, fără a lăsa nimic la voia întâmplării, vechiul curaj clasic, totul pus în chip desăvârşit la punct; de partea cealaltă, intuiția, darul de a ghici, fantezia militară, instinctul supraomenesc, privirea scăpărătoare, un nu ştiu ce care vede ca vulturul şi care loveşte ca trăsnetul, o măiestrie

uimitoare îmbinată cu o vioiciune semeață, toate tainele unui suflet adânc, complicitatea destinului, a apei, a câmpiei, a pădurii, a colinei, chemate şi oarecum silite să se supună, despotul care merge până la tiranizarea câmpului de luptă, încrederea în soartă, pe care o sporeşte ştiința strategică, dar o şi tulbură. Wellington era un Barrême[355] al războiului, pe când Napoleon era un Michelangelo; şi, de rândul ăsta, geniul a fost învins de calcul.

Amândouă taberele aşteptau pe cineva. A izbândit cel care a calculat exact. Napoleon îl aştepta pe Grouchy, care n-a venit. Wellington îl aştepta pe Blücher, care a venit.

Wellington este războiul clasic care se răzbună. Bonaparte, la începutul carierei sale, îl întâlnise în Italia şi-l bătuse straşnic. Bătrâna bufniță fugise din fața tânărului vultur. Tactica de altădată fusese nu numai uimită, dar şi scandalizată. Cine era corsicanul ăsta de douăzeci şi şase de ani, ce rost avea acest strălucit ignorant care, având totul împotriva lui şi nimic de partea sa, fără merinde, fără muniții, fără tunuri, fără bocanci, aproape fără oaste, cu o mână de oameni împotriva unei trupe numeroase, se năpustea asupra Europei coalizate şi câştiga în chip nesăbuit victorii socotite cu neputință? De unde venea turbatul ăsta înspăimântător, care, aproape fără să răsufle şi mânuind tot mereu aceiaşi luptători, făcea praf una după alta cele cinci armate ale împăratului Germaniei, dând peste cap pe Beaulieu peste Alvinzi, pe Wurmser peste Beaulieu, pe Mélas peste Wurmser, pe Mack peste Mélas[356]? Cine era acest începător în ale războiului care avea trufia unui astru? Şcoala militară academică îl excomunicase. De-aici, o duşmănie de neîmblânzit a militarismului de altădată împotriva celui nou, a săbiei corecte împotriva spadei sclipitoare, a tablei de şah împotriva geniului. La 18 iunie 1815 duşmănia asta îşi spuse ultimul cuvânt şi, sub Lodi, Montebello, Montenote, Mantua, Marengo, Arcole, scrisese: Waterloo. Triumful celor mediocri, pe placul mulțimilor. Soarta îşi dădu învoirea la ironia asta. În pragul prăbuşirii, Napoleon se întâlni din nou cu un Wurmser tânăr.

Într-adevăr, ca să-l vedem pe Wurmser e de ajuns ca părul lui Wellington să fie alb.

Waterloo e o bătălie de mâna întâi, câştigată de un comandant de mâna a doua. Ceea ce trebuie să ne minuneze în bătălia de la Waterloo este Anglia, este cerbicia engleză, este hotărârea engleză, este sângele englez; ceea ce a

avut Anglia acolo cu adevărat măreț a fost, fie zis fără supărare, pe ea însăşi. Nu comandantul ei, ci oştirea.

Wellington, cu o neînțeleasă lipsă de recunoştință, spune într-o scrisoare către lordul Bathurst[357] că oştirea sa, oastea care a luptat la 18 iunie 1815, a fost o „armată foarte slabă”. Ce crede despre asta întunecatul vălmăşag de oseminte îngropate sub brazdele de la Waterloo?

Anglia a fost prea modestă față de Wellington. A face pe Wellington atât de mare, înseamnă a micşora Anglia. Wellington nu este decât un erou ca oricare altul. Scoțienii cenuşii, garda călare, regimentele lui Maitland şi Mitchell, infanteria lui Pack şi a lui Kempt, cavaleria lui Ponsomby şi a lui Somerset, scoțienii de munte cântând din cimpoi sub ploaia de ghiulele, batalioanele lui Rylandt, tinerii recruți care abia ştiau să mânuiască flinta, ținând piept vechilor cete de la Essling şi de la Rivoli – iată ceea ce este mare. Wellington a fost dârz; ăsta e meritul lui şi noi nu i-l precupețim, dar cel din urmă dintre pedestraşii şi dintre călăreții lui a fost tot atât de dârz ca şi el. Ostaşul de fier prețuieşte tot atâta cât Ducele-de-fier. În ce ne priveşte, toată admirația noastră se îndreaptă către soldatul englez. Dacă are cineva dreptul la vreun trofeu, atunci Angliei i se datorează trofeul. Monumentul de la Waterloo ar fi mai nimerit dacă, în locul chipului unui om, ar înălța în văzduh statuia unui popor.

Dar această puternică Anglie se va mânia din pricina celor spuse de noi aici. După al ei 1688[358] şi după 1789 al nostru, ea tot mai păstrează iluzia feudală. Crede în ereditate şi în ierarhie. Poporul acesta, pe care niciun altul nu-l întrece în putere şi-n glorie, se prețuieşte ca națiune, nu ca popor. Ca popor, se subordonează de bunăvoie şi-şi ia un lord drept şef. Ca muncitor, se lasă disprețuit; ca ostaş, se lasă ciomăgit. Se ştie că în bătălia de la Inkermann[359], un sergent care, după cât se pare, scăpase armata de la pieire, n-a putut fi pomenit de către lordul Raglan[360], deoarece ierarhia militară engleză nu îngăduie să fie citat într-un ordin de zi niciun erou sub gradul de ofițer.

Ceea ce admirăm mai presus de toate într-o ciocnire de felul celei de la Waterloo, este uimitoarea iscusință a întâmplării. Ploaia din timpul nopții, zidul de la Hougomont, drumul desfundat de la Ohain, Grouchy care rămâne surd la bătaia tunului, călăuza care-l înşală pe Napoleon, călăuza care-i arată drumul cel bun lui Bülow, tot acest prăpăd e rânduit de minune.

Într-un cuvânt, s-o spunem, la Waterloo a fost mai mult un măcel decât o bătălie.

Din toate bătăliile mari, Waterloo este aceea care are frontul cel mai mic față de numărul luptătorilor. Napoleon, trei sferturi de leghe; Wellington, o jumătate de leghe; şaptezeci şi două de mii de luptători de fiecare parte. Din înghesuiala asta s-a născut măcelul.

S-a făcut o socoteală şi s-a stabilit următoarea proporție: pierdere de oameni – la Austerlitz, paisprezece la sută francezi, treizeci la sută ruşi, patruzeci şi patru la sută austrieci. La Wagram, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută austrieci. La Moscova, treizeci şi şapte la sută francezi, patruzeci şi patru la sută ruşi. La Bautzen, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sulă ruşi şi prusaci. La Waterloo, cincizeci şi şase la sută francezi; treizeci şi unu la sută aliați. În total, la Waterloo, patruzeci şi unu la sută: o sută patruzeci şi patru de mii de luptători, şaizeci de mii de morți.

Câmpia de la Waterloo se înfățişează azi cu liniştea obişnuită a pământului, reazim nepăsător al omului, şi seamănă cu toate câmpiile.

Noaptea totuşi, se desprinde de-acolo un fel de ceață plină de năluci; şi dacă vreun călător se plimbă prin aceste locuri, dacă priveşte, dacă ascultă, dacă visează ca Virgiliu în fața câmpiilor de la Filippe[361], vedenia prăpădului pune stăpânire pe el.

Înspăimântătorul 18 iunie trăieşte din nou; falsa colină-monument se şterge; acel leu oarecare se destramă; câmpul de bătaie prinde iar viață; şiruri de infanterişti şerpuiesc pe câmpie, galopuri furioase străbat zarea; visătorul, speriat, vede fulgerul săbiilor, scânteierea baionetelor, văpaia ghiulelelor, încrucişarea groaznică a bubuiturilor; aude, ca un horcăit în fundul unui mormânt, vuietul nedesluşit al bătăliei-fantomă; umbrele acelea sunt grenadierii; lucirile acelea sunt cuirasierii; scheletul acesta e Napoleon, scheletul celălalt e Wellington; toate astea nu mai sunt, dar se ciocnesc şi luptă încă; şi râpele se împurpurează; şi copacii se înfioară; şi furia se înalță până la nori; iar în beznă toate acele înălțimi sălbatice, Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont, Papelotte, Plancenoit, apar încununate de-a valma cu vârtejuri de vedenii care se nimicesc între ele.

XVII – E oare bine că a existat un Waterloo?

Există o şcoală liberală dintre cele mai vrednice de respect, care nu arată deloc ură faţă de Waterloo. Noi nu facem parte dintr-însa. Pentru noi Waterloo nu este decât ziua uluitoare a libertăţii. Negreşit, nimeni nu se aştepta ca un asemenea vultur să iasă dintr-un asemenea ou.

Dacă-i dăm bătăliei de la Waterloo tâlcul ei cel mai înalt, putem spune că este o voită biruinţă contrarevoluţionară. E Europa împotriva Franţei; Petersburgul, Berlinul şi Viena împotriva Parisului; e *statu quo*[362] împotriva dorinţei de schimbare: e 14 iulie 1789 atacat pieziş prin 20 martie 1815; e asmuţirea monarhiilor împotriva neîmblânzitei răscoale franceze. Ţinta era de a înăbuşi în sfârşit acest mare popor care se afla în erupţie de douăzeci şi şase de ani.

În scopul acesta s-au solidarizat casele de Brunswick şi de Nassau cu Romanovii, cu Hohenzollernii, cu Habsburgii şi cu Burbonii.

Waterloo poartă în cârcă dreptul divin. E drept că, de vreme ce imperiul fusese despotic, prin reacţiunea firească a lucrurilor, regalitatea trebuia neapărat să fie liberală, şi că din bătălia de la Waterloo a ieşit, spre marea părere de rău a învingătorilor, o ordine constituţională nedorită. Pentru că revoluţia nu poate fi cu adevărat învinsă şi pentru că, fiind providenţială şi cu neputinţă de înlăturat, ea se reîntruchipează mereu, înainte de Waterloo – în Bonaparte, care doboară vechile tronuri, iar după Waterloo – în Ludovic al XVIII-lea, care acordă Constituţia şi i se supune. Bonaparte, folosind inegalitatea ca să dovedească egalitatea, pune un surugiu pe tronul Neapolului[363] şi un sergent pe tronul Suediei[364]. La Saint-Ouen, Ludovic al XVIII-lea îşi pune semnătura pe declaraţia drepturilor omului. Dacă vreţi să vă daţi seama ce este revoluţia, numiţi-o Progres; iar dacă vreţi să vă daţi seama ce este progresul numiţi-l Mâine. Mâine îşi desăvârşeşte opera fără ca nimic să i se poată împotrivi; şi şi-o îndeplineşte începând de azi. Îşi ajunge totdeauna ţinta în chip ciudat. Se foloseşte de Wellington ca să-l facă pe Foy orator, deşi acesta nu era decât un ostaş. Foy cade la Hougomont şi se ridică la tribună. Aşa lucrează progresul. Pentru un lucrător ca el nu există unealtă rea. Fără să-şi piardă cumpătul, el se foloseşte de meşteşugul lui dumnezeiesc, de omul care a trecut Alpii[365] şi de bătrânelul şubred şi bolnav al părintelui Elyseu[366]. Se slujeşte de bolnavul de podagră ca şi de cuceritor; de cuceritor în afară, de bolnavul de podagră înăuntru. Waterloo, stăvilind hotărât năruirea prin spadă a tronurilor europene, n-a avut altă urmare decât de-a face ca activitatea revoluţionară să continue sub altă formă. Războinicii au tăcut; e rândul gânditorilor. Veacul pe care Waterloo

voise să-l oprească pe loc a trecut peste toate şi şi-a urmat drumul. Biruinţa asta prevestitoare de nenorociri a fost înfrântă de libertate.

Într-un cuvânt, şi asta nu se poate tăgădui, ceea ce triumfa la Waterloo, ceea ce zâmbea în spatele lui Wellington, ceea ce îi aducea toate bastoanele de mareşal al Europei, printre care, se zice, şi bastonul de mareşal al Franţei, ceea ce împingea cu voioşie roabele de pământ pline cu oseminte pentru a se înălţa colina leului, ceea ce a făcut să se înscrie cu mare pompă pe acel piedestal data de 18 iunie 1815, ceea ce-l încuraja pe Blücher să-i treacă prin foc şi sabie pe cei ce fugeau în neorânduială, ceea ce se năpustea asupra Franţei ca asupra unei prăzi de pe înălţimea platoului Mont-Saint-Jean, era contrarevoluţia. Contrarevoluţia care şoptea cuvântul infam: dezmembrare. Ajunsă la Paris, a văzut de aproape gura vulcanului, a simţit că lava aceea ardea picioarele şi s-a răzgândit. S-a întors la încropirea unei Constituţii.

Să nu vedem în Waterloo decât ceea ce înseamnă Waterloo. Scopul nu era nicidecum libertatea. Contrarevoluţia era fără să vrea liberală, aşa cum printr-un fenomen asemănător Napoleon era fără să vrea revoluţionar. La 18 iunie 1815 un Robespierre călare a fost trântit de pe cal[367].

XVIII – O nouă răbufnire a dreptului divin

Dictatura se sfârşise. Întregul sistem al Europei se prăbuşi.

Imperiul se afundă într-un întuneric asemănător cu al lumii romane în agonie. Se zări din nou abisul, ca pe vremea barbarilor. Numai că barbaria din 1815, pe care se cuvine s-o numim pe numele ei cel mic contrarevoluţie, nu prea avea putere, obosi iute şi se opri brusc. Imperiul, s-o recunoaştem, a fost plâns, şi plâns de ochi viteji. Dacă gloria stă în paloşul din care s-a făurit sceptrul, imperiul fusese gloria însăşi. El răspândise pe pământ toată lumina pe care o poate da tirania: lumina mohorâtă. Mai mult chiar: lumina întunecată. Comparată cu lumina zilei, e noapte. Această spulberare a nopţii avu efectul unei eclipse.

Ludovic al XVIII-lea se întoarse la Paris. Manifestările de bucurie de la 8 iulie făcură să se uite entuziasmul de la 20 martie. Corsicanul ajunse potrivnicul bearnezului[368]. Pe cupola Tuileriilor flutură drapelul alb.

Exilările nu mai conteneau. Masa de brad din Hartwell[369] fu aşezată în fața fotoliului cu flori de crin al lui Ludovic al XIV-lea. Austerlitzul intrat în istorie, se vorbea despre Bouvines[370] şi despre Fontenoy[371] ca despre ziua de ieri. Altarul şi tronul se înfrățiră cu măreție. În Franța şi pe continent se aşeză una dintre formele cele mai netăgăduite de mântuire a societății veacului al XIX-lea. Europa purta cocarda albă[372]. Trestaillon[373] ajunse vestit. Deviza *non pluribus impar*[374] apăru din nou în razele de piatră care închipuiau soarele pe fațada cazărmii de pe cheiul d'Orsay. Acolo unde fusese o gardă imperială era acum o casă roşie. Arcul Caruselului[375], încărcat cu victorii care nu-şi mai aveau rostul, stingher printre atâtea noutăți, ruşinat poate întrucâtva de Marengo şi de Arcole, ieşi din încurcătură mulțumită statuii ducelui d'Angouléme. Cimitirul Madeleine – groaznica groapă comună de la '93 – fu acoperit cu marmură şi matostat, pentru că în țărâna aceea zăceau oasele lui Ludovic al XVI-lea şi ale Mariei Antoaneta. În şanțul de la Vincennes fu scoasă din pământ o piatră funerară, amintind că ducele d'Enghien[376] murise chiar în luna în care fusese încoronat Napoleon. Papa Pius al VII-lea, care-l unsese împărat în preajma acestei morți, binecuvântă liniştit prăbuşirea, aşa cum binecuvântase înălțarea. La Schoenbrunn[377] rătăcea o umbră micuță, în vârstă de patru ani, căreia dacă îi spuneai regele Romei[378], însemna să dai dovadă de răzvrătire. Şi toate astea au fost cu putință, şi regii şi-au reluat tronurile, şi stăpânul Europei a fost închis într-o cuşcă, şi vechiul regim a devenit cel nou, şi întunericul a luat locul luminii pe pământ, pentru că, în după-amiaza unei zile de vară, un păstor i-a spus unui prusac într-o pădure: „Luați-o pe-aici, nu pe acolo!"

Acest 1815 a fost un fel de aprilie jalnic[379]. Vechile realități vătămătoare şi veninoase luară înfățişări noi. Minciuna se împereche cu 1789, dreptul divin îşi puse masca unei Constituții, ficțiunile deveniră constituționale, prejudecățile, superstițiile şi gândurile ascunse, cu articolul 14[380] în inimă, se lustruiră cu liberalism. Şerpii şi-au schimbat pielea.

Omul fusese în acelaşi timp înălțat şi înjosit de Napoleon. Idealul, sub această domnie a materiei strălucitoare, prinse numele straniu de ideologie. Gravă nesocotință din partea unui om mare să ia în râs viitorul! Cu toate astea, popoarele – carnea de tun atât de îndrăgostită de tunar – îl căutau cu ochii. Unde e? Ce face? „Napoleon a murit!" îi spunea un trecător unui invalid de la Marengo şi de la Waterloo. „A murit? exclamă ostaşul. Bine-l

mai cunoşti!” Închipuirea oamenilor făcea un zeu din acest om doborât la pământ. După Waterloo cerul Europei se întunecă. Dispariția lui Napoleon a lăsat multă vreme un gol imens.

Regii umplură acest gol. Bătrâna Europă se folosi de prilej ca să introducă diferite reforme. Luă ființă o Sfântă Alianță. Belle Alliance[381]! spusese mai-nainte câmpia fatală de la Waterloo.

În prezența şi în fața acestei străvechi Europe refăcute, se schițară trăsăturile unei Franțe noi. Viitorul, luat în râs de către împărat, îşi făcu intrarea. Purta pe frunte steaua care se cheamă Libertate. Ochii înflăcărați ai tinerelor generații se îndreptară spre el. Ciudat lucru: lumea se îndrăgosti în acelaşi timp de viitorul care se numea Libertate şi de trecutul care se numea Napoleon. Înfrângerea îl ridicase mai sus pe cel învins. Napoleon doborât părea mai înalt decât Napoleon în picioare. Învingătorilor începu să le fie frică. Anglia îl puse pe Hudson Lowe[382] să-l păzească, iar Franța pe Montchenu[383] să stea la pândă. Brațele lui încrucişate ajunseră neliniştea tronurilor. Alexandru îl numea „insomnia mea”. Spaima asta venea din cantitatea de revoluție care clocotea într-însul. Asta explică şi îndreptățeşte liberalismul bonapartist. Regii domniră fără să se simtă la largul lor, cu stânca de la Sfânta Elena în zare.

Pe când Napoleon se stingea la Longwood, cei şaizeci de mii de oameni căzuți pe câmpia de la Waterloo putreziră în tihnă, şi ceva din pacea lor se răspândi în lume. Congresul de la Viena alcătui drept urmare tratatele din 1815[384] iar Europa numi asta restaurație.

Iată ce înseamnă Waterloo.

Dar ce-i pasă nemărginirii? Toată furtuna asta, tot norul ăsta, războiul, pe urmă pacea, toată această întunecare, n-au tulburat nici măcar o singură clipă lumina ochiului uriaş, în fața căruia o gâză care sare dintr-un fir de iarbă pe altul, înseamnă tot atât cât vulturul care zboară dintr-o clopotniță într-alta prin turlele catedralei Notre-Dame.

XIX – Câmpul de lupta în timpul nopții

Să ne întoarcem – e o nevoie a acestei cărți – la fatalul câmp de luptă. La 18 iunie 1815 era lună plină. Lumina ajută crunta urmărire a lui Blücher, descoperi urmele fugarilor, dădu mulțimea asta prăpădită pe mâna înverşunatei cavalerii prusace şi înlesni masacrul. În unele catastrofe se întâlnesc asemenea tragice complicități ale nopții.

După cea din urmă lovitură de tun, câmpia de la Mont-Saint-Jean rămase pustie.

Englezii ocupară lagărul francezilor; aşa se consfințeşte de obicei biruința: culcându-te în patul celui învins. Îşi aşezară tabăra dincolo de Rossomme. Prusacii, dezlănțuiți în urmărire, împinseră înainte. Wellington se duse în satul Waterloo ca să-şi întocmească raportul către lordul Bathurst.

Dacă s-a putut aplica vreodată zicala *sic vos non vobis*[385], ea se potriveşte negreşit satului Waterloo. Fără să fi contribuit în vreun fel la bătălie, Waterloo a rămas la o jumătate de leghe departe de ea. Mont-Saint-Jean a fost bombardat, Hougomont a ars, Papelotte a ars, Plancenoit a ars, Haie-Sainte a fost luat cu asalt, Belle-Alliance a văzut îmbrățişarea celor doi învingători; numele acestor localități abia sunt cunoscute; iar Waterloo, care n-a luat deloc parte la luptă, are toată cinstea.

Nu suntem dintre cei ce laudă războiul; când se iveşte prilejul, îi arătăm neajunsurile. Războiul are frumuseți groaznice, pe care nu le-am trecut sub tăcere; să recunoaştem, însă, că are şi părțile lui urâte. Una dintre cele mai uimitoare este grăbita despuiere a morților după biruință. Zorile care vin după o bătălie răsar totdeauna peste cadavre goale.

Cine face asta? Cine pângăreşte în felul ăsta izbânda? A cui e mâna respingătoare care se strecoară în buzunarul victoriei? Cine sunt hoții care dau lovitura lor la adăpostul gloriei? Unii filosofi, printre care şi Voltaire, afirmă că sunt tocmai cei care au făurit gloria. Sunt aceiaşi, spun ei; nu se face cu schimbul; cei rămaşi în viață îi jefuiesc pe cei care sunt la pământ. Eroul din timpul zilei este vampirul din timpul nopții. La urma urmei, ai tot dreptul să despoi nițel un cadavru care este opera ta. Întrucât ne priveşte, nu credem lucrul ăsta. Să culegi lauri şi să descalți un mort – aşa ceva ni se pare cu neputință pentru aceeaşi mână.

E sigur un lucru; de obicei după învingători, vin hoții. Să-l scoatem însă din cauză pe ostaş; mai ales pe ostaşul din zilele noastre.

Orice armată are o coadă, şi acolo se găsesc cei pe care trebuie să-i învinovățim. Oameni-lilieci, jumătate tâlhari, jumătate slugi, tot felul de păsări de noapte zămislite de acest asfințit care se numeşte război, purtând uniforme fără să lupte, bolnavi prefăcuți, schilozi cumpliți, cantinieri suspecți, mergând uneori cu nevestele în cărucioare şi furând ceea ce vor vinde mai târziu, cerşetori oferindu-se drept călăuze ofițerilor, secături, borfaşi; armatele în marş de altădată – nu vorbim despre cele de astăzi – târau după ele toată gloata asta, căreia în grai cazon i se spunea „codaşii". Nicio armată şi nicio națiune nu era răspunzătoare de aceste făpturi; vorbeau italieneşte şi-i urmau pe nemți; vorbeau franțuzeşte şi-i urmau pe englezi. Marchizul de Fervaques a fost ucis mişeleşte şi jefuit, chiar pe câmpul de luptă, în noaptea care urmă după victoria de la Cerisoles[386], de către unul dintre aceşti mizerabili, codaş spaniol care vorbea franțuzeşte şi pe care-l luase drept unul de-ai noştri din pricina dialectului picard. Din tâlhărie se năştea tâlharul. Zicala dezgustătoare „a trăi pe spinarea duşmanului" producea lepra asta, pe care numai o disciplină aspră o putea lecui. Sunt faime care înşală; nu se ştie totdeauna de ce unii generali, dintre cei mari de altfel, au fost atât de populari. Turenne[387] era adorat de ostaşii lui pentru că îngăduia jaful; trecerea cu vederea a răului face parte din bunătate; Turenne a fost atât de bun, încât a lăsat ca Palatinatul să fie trecut prin foc şi sânge[388]. În urma ostaşilor se vedeau mai mulți sau mai puțini jefuitori, după cum comandantul era mai mult sau mai puțin sever. Hoche şi Marceau[389] n-aveau codaşi; Wellington, o recunoştea bucuros, avea puțini.

Totuşi, în noaptea de 18 spre 19 iunie morții au fost despuiați. Wellington a fost neînduplecat; a dat ordin să fie împuşcat oricine va fi prins asupra faptului; dar cei care pradă sunt dârji. Tâlharii prădau într-o parte a câmpului de luptă, în timp ce alții erau împuşcați în cealaltă.

Luna era înspăimântătoare pe câmpia aceea.

Spre miezul nopții, un om da târcoale sau mai curând se târa înspre drumul desfundat de la Ohain. După înfățişare era unul dintre acei despre care am vorbit – nici englez, nici francez, nici țăran, nici soldat, mai puțin om decât vampir, atras de mirosul cadavrelor, confundând victoria cu furtul şi venit pentru jaf la Waterloo. Era îmbrăcat cu o bluză largă ca o pelerină, era neliniştit şi îndrăzneț, mergea înainte şi se uita înapoi. Cine era omul ăsta? Noaptea ştia probabil mai multe pe socoteala lui decât ziua. N-avea

traistă, dar fără îndoială avea buzunare încăpătoare sub pelerină. Din când în când se oprea, cercetând câmpia din jurul lui să vadă dacă nu era observat, se apleca deodată, urnea de pe jos ceva mut şi nemişcat, pe urmă se ridica şi se îndepărta pe furiş. Felul cum se strecura, atitudinea lui, mişcările pripite şi tainice, îl făceau să semene cu acele larve care bântuie ruinele în amurguri şi pe care vechile legende normande le numesc alode. Unele păsări de noapte cu picioare lungi iau asemenea forme în mlaştini.

O privire care ar fi cercetat cu băgare de seamă întunericul, ar fi putut zări, la oarecare depărtare, un mic furgon de cantinier, acoperit cu un coviltir de răchită gudronată, tras de o mârțoagă flămândă, ce păştea urzici printre zăbale, oprit şi parcă ascuns în spatele cocioabei aflate la întretăierea drumului de la Mont-Saint-Jean spre Braine-l'Alleud cu şoseaua din Nivelles, iar în furgon, un fel de femeie şezând pe un maldăr de lăzi şi pachete. Între acest furgon şi omul care da târcoale era probabil o legătură.

Noaptea era senină. Niciun nor pe bolta cerului. N-are nicio însemnătate faptul că pământul e roşu; luna rămânea albă. Aşa e cerul, nepăsător. Prin livezi, crengile rupte de schije, dar nedesprinse încă, atârnând de scoarță, se legănau încet în bătaia vântului nopții.

În depărtare se auzeau nelămurit patrulele şi rondurile de noapte din tabăra engleză, mergând încoace şi-ncolo.

Hougomont şi Haie-Sainte continuau să ardă, ridicând, una la apus, alta la răsărit, două flăcări uriaşe, care se legau – ca un şirag de rubine cu două paftale descheiate la capete – cu brâul de focuri din tabăra engleză, desfăşurat într-un imens semicerc pe colinele din zare.

Am vorbit de catastrofa de pe drumul dinspre Ohain. Ni se strânge inima gândindu-ne cum au murit atâți viteji. Dacă este ceva groaznic, dacă există o realitate care depăşeşte visul, apoi iat-o: să trăieşti, să te bucuri de lumina soarelui, să fii în plină stăpânire a forței virile, să fii sănătos şi vesel, să râzi voiniceşte, să alergi după o glorie care stă orbitoare în fața ta, să-ți simți în piept plămânii care respiră, o inimă care bate, o voința care judecă, să vorbeşti, să gândeşti, să speri, să iubeşti, să ai mamă, nevastă, copii, să ai lumina şi, deodată, cât ai clipi din ochi, în mai puțin de-un minut, să te prăbuşeşti într-o prăpastie, să cazi, să te rostogoleşti, să striveşti şi să fii strivit, să vezi spice de grâu, flori, frunze, crengi, să nu te poți agăța de nimic, să-ți simți sabia fără folos, să simți oameni sub tine şi cai peste tine, să te zbați în zadar, cu oasele rupte de vreo lovitură de copită în întuneric, să simți un călcâi care-ți scoate ochii din cap, să muşti cu turbare potcoave de

cai, să te sufoci, să urli, să te răsuceşti, să fii acolo dedesubt şi să-ți spui: „Acum câteva clipe eram un om viu!”

Pe locul unde horcăise acest jalnic prăpăd, domnea acum tăcere desăvârşită. Matca drumului desfundat era plină cu cai şi călăreți îngrămădiți unii peste alții. Un vălmăşag îngrozitor. Malurile şanțului nu se mai vedeau, căci hoiturile făcuseră drumul una cu câmpia şi-l umpleau până la margine ca o baniță de orz rasă. Un morman de cadavre în partea de sus, un râu de sânge în partea de jos; aşa era drumul ăsta în noaptea de 18 iunie l815. Sângele curgea până pe şoseaua de la Nivelles şi se prelingea într-o băltoacă mare în fața unui pâlc de arbori ce închidea drumul, într-un loc care mai e arătat şi astăzi.

Ne amintim că prăbuşirea cuirasierilor avusese loc de partea cealaltă, pe şoseaua dinspre Genappe. Îngrămădirea hoiturilor era pe măsura adâncimii drumului desfundat. Spre mijloc, în partea unde se netezea, acolo pe unde trecuse divizia Delort, stratul morților se subția.

Haimanaua pe care am arătat-o cititorului se ducea într-acolo. Răscolea mormanul ăsta uriaş. Privea. Făcea nu ştiu ce respingătoare trecere în revistă a morților. Călca prin sânge.

Deodată se opri.

La câțiva paşi în fața lui, pe drumul desfundat, în locul unde se sfârşea mormanul morților, de sub grămada asta de oameni şi de cai, ieşea o mână deschisă, luminată de lună.

Pe un deget al acestei mâini lucea ceva: un inel de aur.

Omul se aplecă, stătu o clipă ghemuit şi, când se ridică, inelul nu mai era pe mână.

Nu se ridică de tot; rămase într-o atitudine de sălbăticiune speriată, cu spatele spre movila morților, cercetând zarea, în genunchi, sprijinindu-şi partea dinainte a trupului pe degetele arătătoare proptite în pământ, cu capul la pândă deasupra marginii drumului desfundat. Cele patru labe ale şacalului sunt potrivite pentru anumite acțiuni. Pe urmă, hotărându-se, se ridică.

În clipa aceea tresări. Simți că-l apucase cineva de spate.

Se întoarse; palma deschisă se închisese şi-i apucase pulpana pelerinei.

Unui om de treabă i-ar fi fost frică. Acesta, însă, începu să râdă.

— A! zise el, e mortul! Mai bine un strigoi decât un jandarm.

Dar mâna pierdu orice putere şi-i dădu drumul. Sforțarea se iroseşte repede în groapă.

— Ei! zise hoțul, nu cumva mortul ăsta e viu? Ia să vedem.

Se plecă din nou, scormoni grămada, dădu la o parte tot ce-l împiedica, înşfăcă mâna, apucă brațul, liberă capul, trase trupul şi, câteva clipe după aceea, târa după el în întunericul drumului desfundat un om neînsuflețit sau cel puțin leşinat. Era un cuirasier, un ofițer, chiar un ofițer superior; de sub platoşă îi ieşea un epolet lat de aur; nu mai avea cască. O lovitură de spadă dată cu furie îi brăzda fața pe care nu se vedea decât sânge. Altminteri, nu părea să aibă vreun mădular rupt, şi, printr-o întâmplare fericită, dacă acest cuvânt se poate întrebuința aici, morții înțepeniseră deasupra lui, încât îl feriseră să fie strivit. Ochii îi erau închişi.

Pe platoşa lui se vedea crucea de argint a Legiunii de onoare.

Hoțul smulse această cruce, care dispăru într-una dintre văgăunile fără fund de sub pelerină.

Pipăindu-l apoi pe ofițer la cingătoare, găsi un ceas şi-l înhăță. Scotoci după aceea jiletca, dădu peste o pungă şi-o şterpeli.

Pe când îi dădea muribundului această mână de ajutor, ofițerul deschise ochii.

— Mulțumesc! şopti el.

Mişcările repezi ale omului care-l pipăia, răcoarea nopții, aerul pe care putea să-l respire în voie, îl scoseseră din letargie.

Hoțul nu răspunse. Ridică fruntea. Se auzea un zgomot de paşi pe câmpie; se apropia probabil vreo patrulă.

Ofițerul îngăimă, pentru că în glasul lui mai stăruia agonia:

— Cine-a câştigat bătălia?

— Englezii, răspunse hoțul.

Ofițerul urmă:

— Caută. În buzunare! Ai să găseşti o pungă şi un ceas! Ia-le!

Lucrul se şi făcuse.

Hoțul se prefăcu că-i face pe plac şi spuse:

— Nu găsesc nimic.

— Mi-au fost furate, zise ofițerul. Îmi pare rău! Ar fi fost ale dumitale.

Paşii patrulei se auzeau din ce în ce mai desluşit.

— Vine cineva, zise hoțul, pregătindu-se să plece.

Ofițerul, ridicând cu multă greutate brațul, îl opri:

— Mi-ai salvat viața. Cine eşti?

Hoțul răspunse iute şi în şoaptă:

— Făceam parte ca şi dumneavoastră din armata franceză. Trebuie să vă părăsesc. Dacă m-ar prinde, m-ar împuşca. V-am salvat viața. Acum, descurcați-vă.

— Ce grad ai?

— Sergent.

— Cum te numeşti?

— Thénardier.

— Nu voi uita numele ăsta, spuse ofițerul. Ține-l minte pe-al meu. Mă cheamă Pontmercy.

Cartea a doua:

VASUL ORION

I – Numărul 24601 devine numărul 9430

Jean Valjean fusese prins din nou.

Vom trece repede peste amănuntele dureroase. Ne mărginim să transcriem aici două dări de seamă publicate în ziarele vremii, la câteva luni după întâmplările uimitoare care s-au petrecut la Montreuil-sur-mer.

Articolele sunt destul de scurte. Se ştie că pe vremea aceea nu exista încă *Gazeta tribunalelor*.

Îl reproducem pe cel dintâi, din *Drapelul alb*. Poartă data de 25 iulie 1822:

„Într-un district din Pas-de-Calais s-a petrecut de curând un fapt puţin obişnuit. Un om care nu era de prin partea locului, pe nume d. Madeleine, înfiripase cu câţiva ani în urmă, prin nişte procedee noi, o veche industrie locală, fabricarea mărgelelor de sticlă neagră. Prin asta se îmbogăţise şi, să recunoaştem, îmbogăţise şi ţinutul. Drept recunoştinţă pentru serviciile aduse, fusese numit primar. Poliţia a descoperit că d. Madeleine nu era decât un fost ocnaş, osândit în 1796 pentru furt şi că-l chema Jean Valjean. Jean Valjean a fost întemniţat din nou. Înainte de arestare, se pare că a izbutit să scoată de la d. Laffitte o sumă de peste o jumătate de milion, pe care o depusese la acesta şi pe care de altfel se spune că o câştigase cinstit din comerţul lui. După ce a fost întemniţat din nou în ocna din Toulon, nu s-a putut afla unde ascunsese Jean Valjean banii ăştia…”

Reproducem cel de-al doilea articol, ceva mai amănunțit, după *Journal de Paris* de la aceeaşi dată:

„Un fost ocnaş liberat, numit Jean Valjean, a apărut de curând în fața curții cu juri din Var, în împrejurări vrednice de a atrage atenția. Ticălosul acesta izbutise să înşele vigilența poliției; îşi schimbase numele şi reuşise să fie numit primar într-unul dintre oraşele noastre din Nord. Întemeiase în oraşul acela un negoț destul de însemnat. În cele din urmă, a fost demascat şi arestat, mulțumită sârguinței neobosite a parchetului. Trăia cu o prostituată, care a murit de spaimă în clipa în care a fost arestat. Nemernicul ăsta, care are o forță herculeană, izbutise să evadeze; dar, la câteva zile după evadare, poliția l-a prins din nou, chiar la Paris, în clipa când se urca într-una dintre trăsurile acelea mici, care fac cursa între Capitală şi satul Montfermeil (Seine-et-Oise). Se spune că s-a folosit de răgazul acestor câteva zile de libertate pentru ca să reintre în posesia unei mari sume de bani, pe care o depusese la unul dintre bancherii noştri cunoscuți. Se crede că e vorba de vreo şase sau şapte sute de mii de franci. Actul de acuzare susține că i-ar fi îngropat într-un loc ştiut numai de el şi n-au putut fi găsiți. În orice caz, numitul Jean Valjean a fost dat în judecata curții cu juri din departamentul Var pentru furt la drumul mare săvârşit cu mâna înarmată, acum vreo opt ani, asupra persoanei unuia din acei copii cumsecade care, cum a spus în versuri nemuritoare patriarhul din Ferney[390]:

…din Savoia-n fiecare an coboară
să curețe-n hogeacuri astupate
funinginea – cu mâna lor uşoară…

Tâlharul n-a încercat să se apere. S-a arătat, prin glasul convingător şi iscusit al procurorului general, că furtul fusese săvârşit în complicitate şi că Jean Valjean făcea parte dintr-o bandă de hoți din Sud. Drept urmare, fiind găsit vinovat, Jean Valjean a fost condamnat la moarte. Criminalul n-a vrut să facă recurs. În îndurarea lui fără margini, regele a binevoit să-i schimbe pedeapsa în muncă silnică pe viață. Jean Valjean a fost trimis numaidecât la ocna din Toulon.”

Se ştie că la Montreuil-sur-mer Jean Valjean fusese un om evlavios. Unele ziare, printre care şi *Le Constitutionnel*, înfățişează această schimbare

a pedepsei drept o izbândă a partidului clerical.

La ocnă, numărul lui Jean Valjean fu schimbat. Se numea acum 9430.

De altfel, fie zis în treacăt, odată cu domnul Madeleine dispăru şi prosperitatea orăşelului Montreuil-sur-mer: se împlini tot ce prevăzuse el în noaptea lui de înfrigurare şi de îndoială; într-adevăr, rămas fără el, oraşul rămase fără suflet. După căderea lui, avu loc la Montreuil-sur-mer împărţeala egoistă a marilor înfăptuiri năruite, fatala destrămare a lucrurilor înfloritoare care se săvârşesc zilnic, pe neştiute, în comunitatea omenească şi pe care istoria n-a luat-o în seamă decât o singură dată, fiindcă s-a întâmplat după moartea lui Alexandru. Locotenenţii se încoronează regi; contramaiştrii se improvizează fabricanţi. Se iscară învrăjbirile invidiei. Marile ateliere ale domnului Madeleine îşi închiseră porţile; clădirile se dărăpănară; lucrătorii se risipiră. Unii părăsiră localitatea, alţii se lăsară de meseria asta. Toate se făceau în mic în loc să se facă în mare; se urmărea câştigul, în loc să se urmărească calitatea. Nu mai era un centru; concurenţă şi înverşunare pretutindeni. Domnul Madeleine stăpânea şi conducea totul. După căderea lui, fiecare se gândea numai la sine; dorul de luptă luase locul spiritului de organizare; în locul bunăvoinţei, îndârjirea; în locul bunătăţii arătate tuturor de către întemeietor, duşmănia unuia împotriva celuilalt; firele înnodate de domnul Madeleine se încurcară şi se rupseră; procedeele de fabricaţie începură să fie falsificate, valoarea produselor scăzu, oamenii pierdură încrederea; posibilităţile de desfacere se micşorară; comenzile erau din ce în ce reduse; salariile scăzură, atelierele nu mai aveau ce lucra; veni falimentul. Şi, odată cu asta, nu mai era nimic pentru săraci. Totul se risipi.

Statul însuşi băgă de seamă că fusese strivit cineva undeva. În mai puţin de patru ani după pronunţarea sentinţei curţii cu juri, prin care se constata, în folosul ocnei, identitatea dintre domnul Madeleine şi Jean Valjean cheltuielile pentru încasarea impozitelor în districtul Montreuil-sur-mer se dublară şi domnul de Villèle[391] făcea observaţia asta de la tribună, în luna februarie 1827.

II – În care se vor citi două versuri care sunt poate de la diavol

Înainte de a păşi mai departe, socotim nimerit să povestim cu oarecare amănunte o întâmplare ciudată care s-a petrecut la Montfermeil cam în aceeaşi vreme, şi care se potriveşte întrucâtva cu unele presupuneri ale procurorului general.

În localitatea Montfermeil dăinuieşte o credință foarte veche, cu atât mai ciudată şi mai prețioasă cu cât o superstiție populară în vecinătatea Parisului e ca un aloe[392] în Siberia. Suntem dintre cei ce respectă orice plantă rară. Iată care e superstiția din Montfermeil. Se crede că, din timpuri străvechi, diavolul şi-a ales pădurea ca să-şi îngroape acolo comorile. Cumetrele spun că adeseori întâlnesc pe înserate, prin locurile mai puțin umblate ale pădurii, un om negricios, cu înfăţişare de căruțaş sau de tăietor de lemne, încălțat cu saboți, purtând pantaloni şi bluză de pânză, şi care poate fi recunoscut deoarece în loc de tichie sau pălărie are pe cap două coarne foarte mari. Într-adevăr, în felul ăsta poate fi lesne recunoscut. De obicei, acest om se ocupă cu săparea unei gropi. Sunt trei chipuri de a trage folos din această întâlnire. Mai întâi, să te apropii de el şi să-i vorbeşti. Vei băga atunci de seamă că omul e un țăran oarecare, că pare negru din pricina amurgului, că nu sapă nicio groapă, dar că smulge iarbă pentru vaci şi că ceea ce luaseşi drept coarne nu erau altceva decât o furcă pentru bălegar, pe care o poartă pe umăr şi ai cărei dinți ți se păreau, seara, din depărtare, că-i ies din cap. Te-ntorci acasă şi-ți dai sufletul într-o săptămână. Al doilea chip este să-l urmăreşti, să-l aştepți până-şi sapă groapa, până o astupă la loc şi pleacă; pe urmă alergi repede la groapă, o scormoneşti şi scoți de acolo „comoara” pe care a îngropat-o, fără îndoială, omul cel negru. În cazul ăsta, mori într-o lună. În sfârşit cel de-al treilea chip e să nu vorbeşti cu omul negru, să nu te uiți la el şi să fugi cât te țin picioarele. Vei muri până într-un an.

Deoarece toate aceste trei chipuri au neajunsurile lor, cel de-al doilea, care oferă cel puțin oarecare foloase, printre care şi pe acelea de a pune mâna pe o comoară, fie şi pentru o lună, este îndeobşte cel adoptat. Oamenii îndrăzneți, pe care-i ispiteşte orice, au răscolit adesea, după cât se spune, gropile săpate de omul negru şi au încercat să-l jefuiască pe diavol. Se pare că nu-i vorba de cine ştie ce – dacă ar fi să ne luăm după spusele din bătrâni şi mai cu seamă după cele două versuri enigmatice, scrise într-o latină barbară, pe care le-a lăsat cu privire la cele povestite mai sus un călugăr normand rău văzut, puțin vrăjitor, care se numea Tryphon. Acest Tryphon e îngropat la mânăstirea Saint-Georges din Bocherville, lângă Rouen, iar din mormântul lui ies broaşte râioase.

Oamenii se trudesc din greu – gropile astea fiind de obicei foarte adânci – năduşesc, scormonesc, lucrează toată noaptea, pentru că treaba asta se face noaptea, cămaşa le e leoarcă, lumânarea e pe sfârşite, cazmaua s-a tocit, şi când în cele din urmă ajung la fundul gropii, când pun mâna pe „comoară”, peste ce dau? Ce e comoara diavolului? Un bănuţ, câteodată un taler[393], o piatră, un schelet, un cadavru însângerat, uneori o stafie împăturită în patru, ca un petic de hârtie într-un portofel, alteori nimic. Se pare că tocmai asta le vestea curioşilor indiscreţi versurile lui Tryphon:

Fodit, et in fossa thesauros condit opaca
As, nummos, lapides, cadaver, simulacra, nihilque…[394]

Se pare că şi astăzi se mai găsesc acolo, ba un corn pentru praf de puşcă, plin cu gloanţe, ba un joc de cărţi, vechi, unsuroase şi pârlite, de care s-au slujit desigur diavolii. Tryphon nu pomeneşte de aceste două descoperiri din urmă, întrucât Tryphon a trăit în veacul al XII-lea şi diavolul nu pare să se fi gândit să născocească praful de puşcă înaintea lui Roger Bacon[395] şi cărţile de joc înaintea lui Carol al VI-lea[396].

De altminteri, dacă joci cu cărţile astea, poţi fi sigur că pierzi şi cămaşa de pe tine; iar în ceea ce priveşte praful de puşcă din corn, el are însuşirea de-a face ca puşca să ţi se descarce în obraz.

La puţină vreme, după ce procurorul general socotise că ocnaşul Jean Valjean în timpul evadării sale de câteva zile, ar fi dat târcoale în jurul târguşorului Montfermeil, s-a observat în aceeaşi localitate că un bătrân cantonier, pe care-l chema Boulatruelle, „îşi făcea de lucru” prin pădure. Cei de prin partea locului erau încredinţaţi că Boulatruelle ăsta fusese închis la ocnă; era supravegheat de poliţie şi, întrucât nu găsea nicăieri de lucru, administraţia îl folosea pe-o leafă de nimic în postul de cantonier pe drumul dintre Gagny şi Lagny.

Boulatruelle era un om pe care localnicii nu-l prea vedeau cu ochi buni; era prea respectuos, prea umil, gata să se descopere în faţa orişicui, tremurând şi zâmbind înaintea jandarmilor; făcea probabil parte din vreo bandă, spuneau ei, bănuindu-l că ar putea pândi pe la vreun colţ de pădure, pe înserat. N-avea decât o scuză: că era beţiv.

Iată ce credeau oamenii a fi observat.

De câtva timp, Boulatruelle lăsa înainte de vreme lucrul lui de pietruire şi întreţinere a drumului şi se ducea cu cazmaua în pădure. Îl întâlneai pe înserate prin luminişurile cele mai pustii, prin desişurile cele mai sălbatice,

prefăcându-se a căută ceva, câteodată săpând gropi. Bătrânele care treceau pe acolo îl luau la început drept Belzebut, pe urmă îl recunoşteau pe Boulatruelle, dar nu se simţeau deloc mai liniştite. Întâlnirile astea păreau că-l supără mult pe Boulatruelle. Se vedea bine că încerca să se ascundă şi că era o taină în ceea ce făcea. Se spunea în sat: „E lămurit că s-a arătat iar dracul. Boulatruelle l-a zărit şi-l caută. Adevărul e că ăsta e în stare să pună mâna pe avuţiile ascunse ale lui Lucifer." Scepticii adăugau: „Oare Boulatruelle o să-l tragă pe sfoară pe diavol, ori diavolul o să-l păcălească pe Boulatruelle?" Bătrânele îşi făceau de zor semnul crucii.

De la o vreme, cotrobăitul lui Boulatruelle prin pădure încetă, şi el îşi reluă lucrul lui de cantonier ca mai-nainte. Oamenii începură să vorbească despre altele.

Câţiva inşi rămăseseră totuşi curioşi, zicându-şi că puteau să dea acolo, dacă nu peste comorile de neînchipuit din poveste, măcar peste vreun chilipir mai gras şi mai lesne de pipăit decât biletele de bancă ale diavolului, a cărui taină o descoperise fără îndoială pe jumătate cantonierul. Cei mai „intrigaţi" erau învăţătorul şi cârciumarul Thénardier, care era prieten cu toată lumea şi nu se dăduse înapoi să se împrietenească şi cu Boulatruelle.

— A fost la ocnă? spunea Thénardier. Nu zău! Nu se poate şti nici cine e acolo, nici cine-o să ajungă acolo.

Într-o seară, învăţătorul afirma că altădată justiţia s-ar fi întrebat ce căuta Boulatruelle în pădure şi că el ar fi trebuit să vorbească; la nevoie l-ar fi torturat, şi Boulatruelle n-ar fi putut rezista, de pildă, chinului apei.

— Să-l supunem la chinul vinului, spuse Thénardier.

Se aşezară la o masă şi-i dădură de băut bătrânului cantonier. Boulatruelle bău mult şi vorbi puţin. El îmbină cu o artă uimitoare şi într-o proporţie măiastră setea unui nesăţios cu discreţia unui judecător. Cu toate astea, după multe încercări de a-l iscodi, de a alătura şi de a lega cele câteva cuvinte încâlcite care i-au scăpat, Thénardier şi învăţătorul crezură c-au înţeles cam următoarele:

Într-o dimineaţă, pe când se ducea în zori la lucru, Boulatruelle ar fi văzut cu mirare într-un colţ al pădurii, într-un tufiş, o lopată şi un hârleţ, „ca să zicem aşa, ascunse". I-a trecut prin gând totuşi, că puteau să fie lopata şi hârleţul moşului Six-Fours, care căra apă şi nu s-a mai gândit la asta. În seara aceleiaşi zile însă, a văzut fără ca el însuşi să poată fi văzut, deoarece se afla în dosul unui copac gros, „un individ" care nu era câtuşi de puţin de

prin partea locului şi pe care el, Boulatruelle, îl cunoştea foarte bine. Acest „individ” se îndrepta spre desişul pădurii. În tălmăcirea lui Thénardier: „un tovarăş de ocnă.” Boulatruelle refuzase cu încăpățânare să le spună numele lui. Individul ăsta avea în mână un pachet, ceva pătrat ca o cutie mare sau ca o lădiță. Boulatruelle rămase surprins. Abia după şapte sau opt minute îi veni în gând să-l urmărească pe „individ”. Era, însă, prea târziu: „individul” intrase în desiş, se întunecase, şi Boulatruelle nu l-a mai putut ajunge. Atunci se hotărî să stea la pândă la marginea pădurii. Răsărise luna. Peste câteva ceasuri, Boulatruelle l-a văzut pe „individul” lui ieşind din tufiş fără lădiță, dar cu un hârleț şi cu o lopată în mână. Boulatruelle l-a lăsat pe „individ” să treacă şi nu s-a gândit să-l oprească, spunându-şi că celălalt era de trei ori mai puternic decât el. Era înarmat cu o sapă şi că, recunoscându-l şi văzându-se recunoscut, l-ar fi ucis. Duioasa revărsare de simțăminte a doi vechi tovarăşi care se regăsesc. Dar lopata şi hârlețul fuseseră o rază de lumină pentru Boulatruelle; se repezi în tufişul observat de dimineață şi nu mai găsi nici lopata, nici hârlețul. A înțeles prin urmare că „individul” lui, după ce intrase în pădure, săpase acolo o groapă cu hârlețul, îngropase în ea lădița şi astupase la loc groapa cu lopata. Şi, cum lada era prea mică pentru ca să conțină un cadavru, ea conținea desigur bani. Iată cauza cercetărilor lui. Boulatruelle cutreierase, cercetase, scotocise toată pădurea şi scormonise peste tot unde i se păruse că pământul fusese răscolit de curând. Zadarnic. N-a putut descoperi nimic. În Montfermeil nu se mai gândea nimeni la asta. Numai câteva bătrâne spuneau: „Fiți siguri că tot tămbălăul ăsta n-a fost făcut degeaba de cantonierul din Gagny. Cu siguranță că s-a arătat diavolul.”

III – Lanțul trebuie să fi suferit mai înainte o anumită operație pregătitoare ca să poată fi sfărâmat dintr-o lovitură de ciocan

Spre sfârşitul lunii octombrie a aceluiaşi an 1823 locuitorii din Toulon văzură întorcându-se în port, în urma unei furtuni, spre a i se repara unele stricăciuni, vasul *Orion*, care mai târziu a fost întrebuințat la Brest ca vas-şcoală şi care pe atunci făcea parte din escadra Mediteranei.

Bastimentul acesta, cât era de schilodit, fiindcă marea se purtase cu el rău de tot, făcu impresie când intră în radă. Avea nu mai țin minte ce fel de pavilion, care-i dădea dreptul la un salut reglementar de unsprezece lovituri de tun, la care el răspunse cu lovitură pentru lovitură; toate la un loc, douăzeci şi două. S-a făcut socoteala că, în salve, onoruri regale şi militare, schimburi zgomotoase de curtoazie, semnale protocolare, formalități de rade şi citadele, răsărituri şi apusuri de soare, salutate în toate zilele de toate fortărețele şi de toate vapoarele de război, intrări şi ieşiri din porturi etc., etc., se trag pe tot pământul, la fiecare douăzeci şi patru de ore, o sută cincizeci de mii de lovituri de tun fără niciun folos. Socotind şase franci lovitura de tun, înseamnă că nouă sute de mii de franci pe zi, adică trei sute de milioane pe an, se duc în vânt. Nu e decât un amănunt. Şi-n vremea asta sărăcimea moare de foame.

Anul 1823 a fost ceea ce sub restaurație se numea „epoca războiului Spaniei”[397].

Războiul acesta cuprindea o mulțime de evenimente într-unul singur, precum şi nenumărate ciudățenii. O mare afacere de familie pentru casa de Bourbon, ramura franceză ajutând şi luând sub ocrotirea ei ramura din Madrid, adică făcând un act de autoritate al primului născut; o revenire aparentă la tradițiile noastre naționale, amestecată cu supunere şi servitute față de guvernele din Nord; domnul duce d’Angoulême, poreclit de ziarele liberale „eroul de la Andujar”, înăbuşind într-o atitudine triumfală, care nu prea se potrivea cu înfățişarea sa liniştită, vechiul terorism, atât de real, al sfântului scaun, războindu-se cu terorismul himeric al liberalilor; revoluționarii reînviați spre marea îngrijorare a cucoanelor de neam, sub numele de *descamisados*; monarhismul punând bețe-n roate progresului, pe care-l numesc anarhie; teoriile de la ’89 smulse pe neaşteptate cu rădăcină; o stavilă europeană impusă ideii franceze care făcea înconjurul lumii; alături de fiul Franței ca generalisim, prințul de Carignan, de atunci încoace Charles-Albert[398], înrolându-se ca voluntar cu epoleți de lână roşie în cruciada regilor împotriva popoarelor; ostaşii imperiului pornind din nou la luptă, dar, după opt ani de odihnă, abătuți şi cu cocardă albă; drapelul tricolor fluturat în străinătate de o mână de francezi viteji, întocmai cum drapelul alb fluturase la Coblentz[399], cu treizeci de ani în urmă; călugării amestecați printre soldați; ideea de libertate şi progres redusă la tăcere prin baionete; principiile înăbuşite cu lovituri de tun; Franța năruind cu armele ceea ce a clădit cu spiritul; pe de altă parte, căpeteniile duşmane vândute,

ostaşii şovăielnici, oraşele asediate de milioane; nu mai au primejdii militare, şi cu toate astea exploziile erau cu putinţă ca într-o mină luată prin surprindere şi cotropită; puţină vărsare de sânge, un dram de onoare câştigată, ruşine pentru unii, glorie pentru niciunul; aşa a fost războiul ăsta, dezlănţuit de prinţi ce coborau din Ludovic al XIV-lea şi condus de generali care-şi trăgeau obârşia din Napoleon. El a avut trista soartă de a nu putea aminti nici războiul în stil mare, nici marea politică.

Câteva dintre faptele de arme de atunci au fost într-adevăr serioase; luarea Trocaderului[400] printre altele, a fost o frumoasă ispravă militară; în general, însă, trâmbiţele acestui război au un sunet hodorogit; totul laolaltă pare suspect; istoria recunoaşte că Franţa a fost nevoită să primească această falsă biruinţă. Părea neîndoios că unii ofiţeri spanioli, care primiseră sarcina de a rezista, au cedat cu prea mare uşurinţă; ideea de corupţie pare strâns legată de victorie; se lasă impresia că în această campanie s-au câştigat mai degrabă generalii decât bătăliile, şi ostaşul biruitor se întorcea acasă umilit. Război umilitor. Într-adevăr, pentru că între cutele drapelului se putea citi: *Banca Franţei*.

Ostaşii din războiul de la 1806, peste care se surpase, înspăimântătoare, Saragosa, încruntau din sprâncene în 1823, în faţa cuceririi uşoare a cetăţilor şi se pomeneau că-l regretă pe Palafox[401]. Aşa e firea Franţei; îi place mai degrabă să-l aibă în faţă pe Rostopcin[402] decât pe Ballesteros[403].

Dintr-un alt punct de vedere, şi mai serios încă, asupra căruia suntem datori să stăruim, campania aceasta, care jignea în Franţa spiritul militar şi revolta mai cu seamă spiritul democratic, era o încercare de înjosire. În războiul acesta, ţinta ostaşului francez, fiu al democraţie, era cucerirea unui jug pentru altul. Lucru nefiresc şi îngrozitor! Franţa este făcută să trezească conştiinţa popoarelor, nu s-o înăbuşe. Începând de la 1792, toate revoluţiile din Europa se reduc la Revoluţia Franceză; lumina libertăţii vine din Franţa. Libertatea radiază din Franţa ca de la soare. E orb cine n-o vede! A spus-o şi Bonaparte.

Campania din 1823, atentat împotriva vrednicului popor spaniol, era prin urmare, în acelaşi timp, un atentat împotriva Revoluţiei Franceze. Violenţa această monstruoasă o săvârşea Franţa; în silă, fireşte; pentru că, în afară de războaiele de eliberare, tot ce fac armatele fac de nevoie. Cuvintele „supunere pasivă” o dovedesc. O armată e o ciudată capodoperă de socoteli, în care forţa ia naştere dintr-un noian de neputinţe. Aşa se explică războiul, făcut de omenire împotriva omenirii şi în pofida omenirii.

Cât despre Burboni, războiul din 1823 a fost pentru ei o nenorocire. Ei l-au socotit o izbândă. Nu şi-au dat seama cât de primejdios e să înăbuşi o idee printr-un consemn. S-au lăsat amăgiţi, în naivitatea lor, atât de mult, încât şi-au adus sub acoperiş, ca un element de forţă, nemăsurata slăbiciune a unei crime. Un spirit de atragere în cursă a stat la temelia politicii lor. 1830 a încolţit în 1823. Războiul din Spania ajunse, în consiliile lor, un argument în folosul actelor de autoritate şi al aventurilor de drept divin. Restabilind în Spania *el rey neto*[404], Franţa putea foarte bine să restabilească monarhia absolută la ea acasă. Au căzut în greşeala primejdioasă de a socoti supunerea soldatului drept consimţământul poporului. Încrederea aceasta duce la prăbuşirea tronurilor. Nu-i bine să ne culcăm nici la umbra unui manalinier[405], nici la umbra unei armate.

Să ne întoarcem la vasul *Orion*.

În timpul operaţiilor efectuate de armata de sub comanda prinţului-generalisim, o escadră făcea manevre în Mediterană. Am arătat că vasul *Oriorn* aparţinea acestei escadre şi că fusese readus, din pricina furtunii de pe mare, în portul Toulon.

Prezenţa unui vas de război într-un port este un eveniment care atrage şi interesează mulţimea. Pentru că e vorba de ceva mare, şi mulţimii îi place tot ce e mare.

Un vas de război înseamnă una dintre cele mai mărețe întâlniri dintre geniul uman şi forţele naturii.

Vasul de război e alcătuit în acelaşi timp din ceea ce e foarte greu şi din ceea ce e foarte uşor, pentru că are a face totodată cu cele trei forme ale materiei – solidul, lichidul şi gazosul – şi pentru că trebuie să lupte cu toate trei. Are unsprezece gheare de fier ca să apuce cu ele granitul din fundul mării; are mai multe aripi şi mai multe antene decât insectele, ca să adune vântul din nori. Răsuflarea lui ţâşneşte printr-o sută douăzeci de ţevi de tun, ca prin nişte trâmbiţe uriaşe, şi răspunde cu semeţie tunetului. Oceanul încearcă să-l rătăcească în înspăimântătoarea asemănare a valurilor sale, dar vasul îşi are sufletul său, busola, care îl sfătuieşte şi-i arată întotdeauna Nordul. În nopţile întunecoase, felinarele sale ţin locul stelelor. Împotriva vântului are frânghia şi pânza; împotriva apei, lemnul; împotriva stâncii, fierul, arama şi plumbul; împotriva întunericului, lumina; împotriva imensităţii, un ac.

Dac-am vrea să ne facem o idee despre proporţiile uriaşe care toate laolaltă alcătuiesc vasul de război, n-avem decât să intrăm sub una dintre

calele acoperite, cu şase etaje, din porturile Brest sau Toulon. Vasele în construcţie se află acolo, ca să zicem aşa, sub clopot. Grinda asta uriaşă e o vergă; stâlpul cel gros de lemn, culcat la pământ cât vedem cu ochii, e catargul cel mare. Măsurându-l de la rădăcina lui din cală până la vârful lui din nori, are o lungime de şaizeci de stânjeni, iar la bază un diametru de trei picioare. Catargul cel mare, englezesc, ajunge până la două sute şaptesprezece picioare deasupra liniei de plutire. Marina strămoşilor noştri se folosea de odgoane; a noastră se foloseşte de lanţuri. Numai mormanul de lanţuri ale unui vas cu o sută de tunuri are patru picioare înălţime, douăzeci lăţime şi opt adâncime. Şi pentru construirea unui asemenea vas, ştiţi de cât lemn e nevoie? De trei mii de steri. O pădure plutitoare.

Şi ţineţi seama că nu-i vorba decât de un vas militar de acum patruzeci de ani, de o simplă corabie cu pânze; aburul, pe atunci la începuturile lui, a adăugat între timp miracole noi acestei minuni care se cheamă un vas de război. În ceasul de faţă, de pildă, vasul mixt, cu elice, e o maşină uimitoare, purtată de nişte pânze care au o suprafaţă de trei mii de metri pătraţi şi de un cazan cu o putere de două mii cinci sute de cai.

Fără să vorbim despre aceste minuni mai noi, vechea navă a lui Cristofor Columb şi a lui Ruyter[406] e una dintre marile capodopere ale omului. Ea e nesecată în forţă, ca şi suflarea infinitului; înmagazinează vântul în pânzele sale, e sigură pe ea în uriaşa desfăşurare a talazurilor, pluteşte şi tronează.

Vine totuşi o vreme când furtuna frânge verga de treizeci de metri lungime ca pe un pai, când vântul îndoaie ca pe o trestie catargul de patru sute de picioare înălţime, când ancora care cântăreşte cu zecile de mii se răsuceşte în botul valului ca undiţa pescarului între fălcile unei ştiuci, când tunurile monstruoase scot mugete jalnice, fără folos, pe care uraganul le împrăştie în gol şi în noapte, când toată puterea şi toată măreţia asta se cufundă într-o putere şi o măreţie şi mai mare.

Ori de câte ori o forţă uriaşă se dezlănţuie spre a sfârşi într-o uriaşă slăbiciune, asta dă de gândit oamenilor. De aceea, cei curioşi se îmbulzesc în porturi, fără să-şi dea ei înşişi prea bine seama de ce, în jurul acestor minunate maşini de război şi de navigaţie.

Aşadar în fiecare zi, de dimineaţă până seara, cheiurile şi digurile portului Toulon erau înţesate de oameni fără treabă şi de gură-cască care n-aveau altă treabă decât să se uite la *Orion*.

Vasul *Orion* era bolnav de multă vreme. Din călătoriile sale de mai-nainte, straturi groase de scoici i se îngrămădiseră pe carenă[407] în asemenea

măsură, încât îl făcuseră să-şi piardă jumătate din viteză; fusese adus pe ţărm anul trecut ca să fie curăţat de scoici, pe urmă fusese pus din nou în circulaţie. Dar acest răzuit slăbise încheieturile carenei. În apropierea Balearelor scândurile se slăbiseră şi se desfăcuseră şi, fiindcă partea dinăuntru a corăbiilor nu se făcea pe atunci din tablă, nava luase apă. O izbitură furioasă a fluxului venit pe neaşteptate, sfărâmase la babord[408] ciocul vasului şi un sabord[409], iar platforma catargului din faţă suferise de asemenea stricăciuni. În urma acestor avarii, vasul *Orion* se întorsese la Toulon.

Ancorase lângă Arsenal. Se afla în şantier şi începuseră să-l repare. Cheresteaua nu suferise stricăciuni la tribord[410], dar, ca de obicei, câteva scânduri fuseseră desfăcute pe alocuri, pentru ca aerul să fie lăsat să pătrundă în scheletul vasului.

Într-o dimineaţă, mulţimea care privea fu martora unui accident.

Echipajul tocmai se ocupa cu strângerea pânzelor. Marinarul însărcinat cu legarea pânzei de catargul cel mare de la tribord îşi pierdu echilibrul. Fu văzut alunecând; mulţimea îngrămădită pe cheiul Arsenalului scoase un strigat; omul căzuse cu capul în jos; se rostogoli în jurul vergii, cu mâinile întinse în gol; apucă în cădere scara de frânghie cu o mână, pe urmă cu cealaltă, şi rămase atârnat acolo. Marea se afla sub el la o adâncime ameţitoare. Zdruncinătura căderii lui dăduse scării de frânghie o violentă mişcare de legănare. Omul se bălăbănea la capătul funiei ca piatra unei praştii.

A-i sări în ajutor însemna a înfrunta o primejdie îngrozitoare. Niciunul dintre mateloţi – toţi pescari de coastă de curând înrolaţi – nu cuteza să se aventureze. Între timp, nefericitul marinar se istovea; nu i se putea zări spaima pe faţă, dar din toate mădularele lui se vedea că puterile îi sunt pe sfârşite. Braţele i se încordau într-o cramponare grozavă. Fiecare sforţare ca să se urce nu făcea decât să înteţească oscilaţiile scării. Nu striga, de teamă să nu i se sleiască puterile. Nu se aştepta decât clipa când va da drumul funiei şi, din când în când, toţi întorceau capetele ca să nu-l vadă prăbuşindu-se. Sunt clipe când un capăt de frânghie, o prăjină, o ramură de copac înseamnă însăşi viaţa; şi e îngrozitor să vezi o făptură vie desprinzându-se şi căzând ca un fruct copt.

Deodată, un om fu zărit căţărându-se pe funie cu sprinteneala unei pisici sălbatice. Omul purta haine roşii, vărgate; era ocnaş; avea bonetă verde; era

ocnaş pe viață. În clipa când ajunse în dreptul catargului, vântul îi smulse boneta şi lăsă să i se vadă capul cu desăvârşire alb; nu era un om tânăr.

Într-adevăr, un ocnaş, folosit pe bord la o corvoadă, alergase din primul moment la ofițerul de serviciu şi, în mijlocul zăpăcelii şi lipsei de hotărâre a echipajului, pe când toți mateloții tremurau şi se dădeau înapoi, ceruse voie ofițerului să-şi pună în primejdie viața ca să-l salveze pe marinar. La răspunsul afirmativ al ofițerului, el sfărâmase cu o lovitură de ciocan lanțul țintuit la cătuşa piciorului, apoi pusese mâna pe o frânghie şi-şi făcuse vânt printre funii. Nimeni nu băgă de seamă, în clipa aceea, uşurința cu care fusese rupt lanțul. Abia ceva mai târziu unii şi-au adus aminte de asta.

Într-o clipă fu pe vergă. Se opri câteva secunde şi păru că o măsoară cu privirea. Secundele astea, în cursul cărora vântul îl legăna pe marinarul atârnat ca un fir de ață, părură veacuri celor ce-l urmăreau. În sfârşit, ocnaşul ridică ochii spre cer şi porni mai departe. Mulțimea răsuflă. Îl văzu străbătând verga în goană. Ajungând la margine, prinse acolo un capăt al funiei pe care o luase cu el, lăsând să atârne capătul celălalt, pe urmă începu să alunece de-a lungul funiei; şi atunci cei de față trecură printr-o spaimă de nedescris; în locul unui singur om atârnând în gol, acum erau doi.

Părea un păianjen care voia să prindă o muscă; numai că în această împrejurare păianjenul aducea viață, nu moarte. Mii de priviri erau ațintite asupra celor doi. Niciun strigăt, niciun cuvânt, aceeaşi înfiorare încorda toate inimile. Toți îşi țineau răsuflarea, ca şi cum s-ar fi temut să adauge cea mai uşoară adiere vântului care-i zgâlțâia pe cei doi nefericiți.

Între timp, ocnaşul izbutise să alunece până la marinar. Era şi vremea; încă un minut, şi omul, istovit, deznădăjduit, şi-ar fi dat drumul în gol; ocnaşul îl legă zdravăn cu funia de care se ținea cu o mână, pe când cu cealaltă lucra. În sfârşit fu văzut urcându-se iar pe vergă şi trăgându-l cu el pe marinar; îl susținu acolo o clipă, ca să-i dea răgaz să-şi vină în fire, apoi îl luă în brațe şi-l duse, mergând pe vergă, până la butuc, iar de acolo pe platforma catargelor, unde-l încredință camarazilor săi.

În clipa aceea, mulțimea izbucni în aplauze; câțiva bătrâni paznici de ocnă începură să plângă, femeile de pe chei se îmbrățişară; şi toți strigară într-un glas, cu un fel de emoție crâncenă: „Să fie grațiat!”

Între timp, omul începuse să coboare, ca să se întoarcă la corvoadă. Ca să ajungă mai curând, se lăsă să alunece pe funie, apoi alergă pe o vergă joasă. Toate privirile îl urmăreau. La un moment dat, lumea se înfioră; fie din

pricina oboselii, fie că-i venise ameţeală, el păru că şovăie şi că se clatină. Mulţimea scoase deodată un răcnet; ocnaşul căzuse în mare.

Căderea era primejdioasă. Fregata *Algésiras* era acostată lângă *Orion*, şi nefericitul ocnaş căzuse între cele două nave. Se bănuia că alunecase sub una dintre ele. Patru oameni se aruncară îndată într-o barcă. Lumea, îi încuraja; teama se strecurase din nou în sufletele tuturor. Omul nu mai ieşise la suprafaţă. Pierise în mare fără să lase vreo dâră, ca şi cum ar fi căzut într-un butoi cu ulei. Se făcură sondaje, se coborî în adânc; totul fu zadarnic. Îl căutară până seara târziu; nu-i găsiră nici măcar cadavrul.

A doua zi, ziarul din Toulon publica aceste câteva rânduri:

„17 noiembrie 1823. Ieri un ocnaş care făcea corvoada pe vasul Orion a căzut în mare şi s-a înecat, după ce scăpase de la moarte un marinar. Cadavrul său n-a mai putut fi găsit. Se crede că a intrat sub piloţii Arsenalului. Omul era întemniţat sub nr. 9430 şi se numea Jean Valjean.”

Cartea a treia:

ÎNDEPLINIREA FĂGĂDUIELII FĂCUTE MOARTEI

I – Problema apei la Montfermeil

Montfermeil e aşezat între Livry şi Chelles, la marginea dinspre miazăzi a podişului înalt care desparte Ourcq de Marne. Astăzi e un târg destul de mare, împodobit în tot cursul anului cu vile albe, iar duminicile cu burghezi veseli.

Prin anul 1823 nu se găseau la Montfermeil nici atâtea case albe, nici atâția burghezi în toane bune. Era un sat oarecare în mijlocul pădurii. Din când în când, dădeai peste câteva case țărăneşti din secolul trecut, uşor de recunoscut după înfățişarea lor, după balcoanele de fier răsucit şi după ferestrele lungi, ale căror geamuri pătrate fac, pe albul obloanelor trase, tot felul de jocuri de culori. Dar Montfermeil nu era decât un sat. Negustorii de postav retraşi din afaceri şi amatorii de vilegiatură nu-l descoperiseră încă. Era un loc liniştit şi încântător, cu totul izolat, unde se putea trăi ieftin o viață țărănească îmbelşugată şi uşoară. Numai că apa se găsea foarte greu, din pricina înălțimii podişului. Trebuia s-o cauți departe.

Jumătatea satului dinspre Gagny scotea apă din lacurile minunate care se găsesc în pădure; cealaltă jumătate care înconjoară biserica şi care dă înspre Chelles, nu găsea apă de băut decât la un izvor mititel de la jumătatea coastei, aproape de şoseaua ce ducea spre Chelles, la vreun sfert de ceas de Montfermeil.

Aprovizionarea cu apă era, prin urmare, un lucru destul de greu pentru orice gospodărie. Casele mari, aristocrația, din care făcea parte şi cârciuma Thénardier, plăteau câte un ban pentru fiecare găleată cu apă unui bătrân

sacagiu care câştiga, cărând apă la Montfermeil, vreo patruzeci de centime pe zi; dar bătrânul nu lucra vara decât până la ceasurile şapte seara şi iarna până la ceasurile cinci; de îndată ce se lăsa noaptea, de îndată ce se închideau obloanele caselor, cine n-avea apă de băut se ducea să şi-o ia singur, ori se lipsea.

Asta era chinul bietei făpturi pe care cititorul poate n-a uitat-o, al micuței Cosette. După cum vă amintiți, Cosette le era de folos Thénardierilor în două feluri: mama îi plătea şi fata îi slujea… De aceea, când mama încetă să-i mai plătească – în capitolele anterioare am văzut de ce – Thénardierii o păstrară mai departe pe Cosette. Le ținea loc de slujnică. Ea alerga după apă atunci când era nevoie. Aşa că, foarte speriată la gândul de a se duce noaptea la izvor, fata avea mare grijă să nu lipsească niciodată apa în casă.

Crăciunul anului 1823 a fost deosebit de frumos la Montfermeil. Începutul iernii fusese blând; nu înghețase încă şi nici nu ninsese. Nişte scamatori veniți de la Paris primiseră de la domnul primar învoirea să-şi ridice barăcile pe ulița cea mare a satului, iar un grup de negustori ambulanți îşi construiseră, prin aceeaşi îngăduință, maghernițele în piața bisericii, chiar pe ulița Boulanger, unde, după cum vă aduceți aminte poate, se afla cârciuma Thénardier. Datorită lor, hanurile şi cârciumile se umpleau, târguşorul liniştit căpătase o viață veselă şi zgomotoasă. Trebuie să spunem, de asemenea, pentru a respecta adevărul istoric, că printre curiozitățile desfăşurate în piață era şi o menajerie, unde nişte paiațe înspăimântătoare, îmbrăcate în zdrențe şi venite nu se ştie de unde, arătau în 1823 țăranilor din Montfermeil unul dintre acei groaznici vulturi din Brazilia, pe care muzeul nostru regal nu-i are decât din 1845 şi care, în loc de ochi, au o cocardă tricoloră. Naturaliştii îi spun acestei păsări, mi se pare, *Caracara Polyborus*; face parte din ordinul apicizilor şi din familia răpitoarelor. Câțiva bătrâni veterani bonapartişti, întorşi în sat, se duceau să privească cu evlavie vietatea. Comedianții prezentau cocarda tricoloră ca pe o minune nemaiîntâlnită, făcută de Dumnezeu anume pentru menajeria lor.

În seara de Crăciun, câțiva bărbați – căruțaşi şi vânzători - stăteau la masă şi beau, în jurul a patru sau cinci feştile, în sala joasă a hanului Thénardier. Sala asta era ca toate sălile de cârciumă: mese, căni de cositor, sticle, cheflii, fumători; puțină lumină şi mult tămbălău. Anul 1823 era totuşi indicat prin cele două obiecte la modă pe vremea aceea în clasa burgheză şi care se aflau pe una dintre mese; şi anume, un caleidoscop şi o

lampă de tinichea lucitoare. Thénardiera supraveghea mâncarea care fierbea la un foc zdravăn. Thénardier bea cu muşterii şi făcea politică.

În afară de discuţiile politice, ale căror teme principale erau războiul Spaniei şi domnul duce d'Angoulême, în toiul larmei infernale se puteau auzi paranteze cu totul locale, de acest fel:

— La Nanterre şi la Suresne s-a făcut vin mult. De unde se aşteptau la zece vedre au ieşit douăsprezece. A mustit bine sub teasc.

— Dar strugurii nu trebuiau lăsaţi să se coacă?

— Prin partea locului strugurii nu se culeg copţi. Dacă-s culeşi copţi, vinul se strică numaidecât în primăvară.

— Atunci e un vin slab.

— Sunt vinuri şi mai slabe decât astea de pe aici. Strugurii trebuie culeşi cruzi.

Etc…

Sau câte un morar izbucnea:

— Suntem noi oare răspunzători de ce se găseşte în saci? Dăm peste o mulţime de boabe cu care nu ne putem pierde vremea să le alegem şi suntem nevoiţi să le lăsăm la măcinat; neghină, mălură, măzăriche, linte neagră, cânepă, coada vulpii şi o mulţime de alte plante de leac, fără să mai punem la socoteală pietricelele care se găsesc din belşug în unele soiuri de grâu, mai cu seamă în grâul breton. Nu-mi place să macin grâu breton, aşa cum tăietorului de lemne nu-i place să taie grinzi cu cuie în ele. Gândiţi-vă ce pulbere urâtă iese din astea la măcinat. Şi pe urmă oamenii se mai şi plâng de făină. N-au dreptate! Dacă făina e cum e, nu-i vina noastră.

Între două ferestre, un cosaş, care şedea la masă cu un proprietar, tocmindu-se pentru o muncă ce trebuia făcută în primăvară, spunea:

— Nu e deloc rău ca iarba să fie udă. Se taie mai lesne. Şi apoi şi roua e bună, domnule! Oricum, iarba asta, iarba dumneavoastră, e tânără şi cu atât mai anevoie de tăiat. Cu cât e mai fragedă, cu atât se pleacă mai mult în faţa coasei.

Etc…

Cosette sta la locul ei obişnuit, pe stinghia de sub masa de bucătărie de lângă sobă. Era în zdrenţe, cu picioarele goale în saboţi, şi împletea la lumina focului nişte ciorapi de lână pentru copiii Thénardierilor. Un pisoi se juca pe sub scaune. Într-o încăpere de alături se auzeau râzând şi gungurind două glasuri plăpânde de copii: Éponine şi Azelma. Lângă sobă era atârnat în cui un gârbaci. Din când în când, ţipătul unui copil, de undeva de prin

casă, pătrundea prin zgomotul cârciumii. Era un băiețaş pe care Thénardiera îl avusese într-una dintre iernile trecute, „fără să ştie de ce, spunea ea, din pricina frigului”, şi care împlinise de curând trei ani. Maică-sa îl alăptase, dar nu-l iubea. Când țipetele înverşunate ale copilului ajungeau de nesuferit, Thénardier spunea:

— Iar îți miorlăie băiatul. Du-te şi vezi ce vrea!

— Uf, mă plictiseşte! răspundea mama.

Şi mititelul, părăsit, țipa mai departe în întuneric.

II – Două portrete completate

Nu i-am privit în cartea ăsta pe Thénardieri decât din profil. A sosit prilejul să ne învârtim în jurul acestei perechi şi s-o privim pe toate fețele.

Thénardier trecuse de cincizeci de ani; doamna Thénardier împlinise patruzeci, ceea ce pentru o femeie este tot cincizeci; astfel că era un echilibru între soț şi soție.

Cititorii mai țin minte poate câte ceva, încă de la prima ei apariție, despre această Thénardieră, înaltă, blondă, roşcovană, grasă, cărnoasă, voinică, enormă şi sprintenă; făcea parte, cum am mai spus, din soiul acela de sălbatice care ridică în bâlciuri bolovani înnodați de părul lor. Făcea totul în casă; paturile, odăile, spălatul, mâncarea, poruncea, făcea şi pe dracu. Singurul ei ajutor era Cosette; un şoarece în slujba unui elefant. Geamurile, lucrurile şi oamenii, toate tremurau când i se auzea glasul. Fața ei lată plină de pistrui semăna cu o strecurătoare. Avea barbă. Era tipul ideal al unui hamal îmbrăcat în femeie. Înjura de toată frumusețea; se lăuda că sparge nuca cu pumnul. Dacă n-ar fi citit câteva romane, care, uneori, scoteau pe neaşteptate la iveală de sub muma pădurii pe femeia năzuroasă, nimănui nu i-ar fi trecut prin gând să spună despre ea că e femeie. Thénardiera era parcă rezultatul altoirii unei fandosite pe o precupeață. Când o auzeai vorbind, spuneai: „E un jandarm!” Când o vedeai bând, spuneai: „E un căruțaş!” Când o surprindeai muştruluind-o pe Cosette, spuneai: „E un călău!” Când dormea, îi ieşea un dinte din gură.

Thénardier era un om mic, slab, gălbejit, colțuros, osos, firav, care părea bolnav, dar care avea o sănătate de fier; de-aci i se trăgea şmecheria.

Zâmbea totdeauna, din prevedere; era îndatoritor aproape cu toată lumea, chiar şi cu cerşetorii cărora nu se îndura să le dea nici măcar o para chioară. Avea o privire de dihor şi o mutră de cărturar. Semăna mult cu portretele abatelui Delille[411]. Îi plăcea să bea cu căruţaşii. Nimeni n-a izbutit vreodată să-l îmbete. Fuma dintr-o lulea mare. Era îmbrăcat cu o bluză, iar sub bluză avea o haină neagră, veche. Avea fumuri de literatură şi de materialism. Avea la îndemână nume pe care le rostea adesea în sprijinul lucrurilor mărunte pe care le susţinea: Voltaire, Raynal[412], Parny[413], şi, ciudat, sfântul Augustin. Spunea că are un sistem. Încolo era un mare pungaş. Un pungaş filosof. Nuanţa asta există. Vă aduceţi aminte: pretindea că a făcut războiul; istorisea cu oarecare lux de amănunte că, la Waterloo, fiind sergent în nu ştiu care regiment, al 6-lea sau al 9-lea şi rămânând singur în faţa unui escadron de husari ai morţii, acoperise cu trupul său şi salvase, strecurându-se printre şrapnele, „pe un general grav rănit". De-acolo venea firma strălucitoare de pe faţadă şi numele de *„Cârciuma la sergentul de la Waterloo"*, care i se dăduse prin partea locului hanului său. Era liberal, clasic şi bonapartist. Subscrisese pentru lagărul de ocrotire[414]. Se spunea în sat că învăţase ca să se facă preot.

Noi credem că în Olanda învăţase numai cum să ajungă hangiu. Puşlamaua asta corcită era, după toate semnele, flamand din Lille în Flandra, francez la Paris, belgian la Bruxelles; stătea călare cu seninătate pe două graniţe. Cunoaştem vitejia lui de la Waterloo. După cum se vede, o exagera puţin. Fluxul şi refluxul, drumul întortocheat, aventura, alcătuiau elementul existenţei sale; o conştiinţă încărcată are drept urmare o viaţă destrămată; şi, pe cât se pare, în epoca vijelioasă a lui 18 iunie 1815, Thénardier făcea parte din rândul acelor cantinieri hrăpăreţi despre care am mai pomenit, iscoditori, făcând negoţ cu unii, jefuindu-i pe alţii, mergând cu tot neamul, bărbat, nevastă şi copii, în vreo trăsurică beteagă, pe urma trupelor în marş, ştiind să se aciueze totdeauna pe lângă armata victorioasă. După războiul acesta în care, cum spunea el, „agonisise câte ceva", a deschis cârciuma din Montfermeil.

„Agoniseala" lui, alcătuită din pungi şi din ceasuri, din inele de aur şi din cruci de argint, culese pe vremea recoltei din brazdele însămânţate cu cadavre, nu totaliza o sumă prea mare şi nu-l dusese prea departe pe cantinierul ajuns cârciumar.

Thénardier avea în gesturi o precizie care, însoţită de-o înjurătură, îţi amintea de cazarmă şi, însoţită de semnul crucii îţi amintea de seminar.

Vorbea frumos. Lăsa să se vadă că e învăţat. Cu toate astea, învăţătorul băgase de seamă că făcea „greşeli de acord”. Întocmea cu ifos note de plată pentru călători, dar ochiul deprins descoperea uneori şi acolo greşeli de ortografie. Thénardier era şiret, mâncăcios, trândav, îndemânatic. Nu-şi dispreţuia servitoarele – ceea ce o făcuse pe nevastă-sa să nu mai ţină niciuna. Uriaşa asta era geloasă. I se părea că omul ei mic, slab şi gălbejit, trebuie neapărat să placă la toată lumea.

Dar Thénardier, mai presus de orice viclean şi chibzuit, era un ticălos dintre cei ce ştiu să se stăpânească. E speţa cea mai primejdioasă, fiind amestecată cu făţărnicie.

Asta nu înseamnă că Thénardier nu era în stare uneori să se înfurie cel puţin tot atât de tare ca şi nevastă-sa: dar lucrul se întâmpla foarte rar; şi în clipele acelea, pentru că îi era ciudă pe tot neamul omenesc, pentru că simţea într-însul un cuptor de ură, pentru că făcea parte dintre cei ce se răzbună necontenit, care învinovăţesc orice le iese în cale pentru tot ceea ce li se întâmplă lor, şi care sunt gata oricând să arunce asupra primului venit, ca pe un ţap ispăşitor, toate dezamăgirile, înfrângerile şi nenorocirile vieţii lor, pentru că tot acest venin care creştea în el şi-i clocotea pe buze şi în ochi, era înfiorător. Vai de cel ce-i sta atunci în cale.

În afară de toate celelalte însuşiri ale sale, Thénardier era atent şi pătrunzător, tăcut sau vorbăreţ, după împrejurări, şi totdeauna de-o inteligenţă deosebită. Avea ceva din privirea marinarilor obişnuiţi să privească prin ochean. Thénardier era un bărbat de stat.

Oricine intra pentru întâia dată în cârciumă spunea, văzând-o pe Thénardiera: „Iată stăpânul casei!”. Se înşela. Nu era nici măcar stăpână. Stăpânul şi stăpâna era bărbatul. Ea muncea, el crea. El conducea totul printr-o acţiune magnetică nevăzută şi neîntreruptă. Îi era de ajuns o vorbă, câteodată doar un semn; namila se supunea. Thénardier era pentru Thénardiera, fără ca ea să-şi dea prea bine seama, un fel de fiinţă ciudată şi atotputernică. Ea avea virtuţi, dar în felul ei; n-ar fi fost niciodată de altă părere decât „domnul Thénardier” asupra vreunui amănunt – presupunere de altminteri de neîngăduit – şi nici nu şi-ar fi înfruntat faţă de alţii bărbatul în nicio privinţă. „În faţa străinilor” nu săvârşea niciodată greşeala pe care o fac adesea femeile şi care, în grai parlamentar, înseamnă „a lăsa coroana descoperită”. Deşi înţelegerea lor deplină nu avea drept urmare decât răul, în supunerea Thénardierei faţă de soţul ei era şi oarecare contemplaţie. Muntele ăsta de zgomot şi de carne se mişca sub degetul cel mic al acestui

tiran pipernicit. Văzută din punct de vedere mic şi caraghios, purtarea asta avea acel caracter universal: adorația materiei pentru spirit; deoarece anumite urâțenii au rostul lor în însăşi adâncurile frumuseții veşnice. În Thénardier se găsea necunoscutul; de-aici puterea absolută a acestui om asupra acestei femei. Uneori îl vedea ca pe o făclie aprinsă; alteori îl simțea ca pe o gheară.

Femeia asta era o făptură grozavă, care nu-şi iubea decât copiii ei şi nu se temea decât de bărbatul ei. Era mamă fiindcă era mamifer… De altminteri, dragostea ei de mamă se oprea la fetele ei şi, cum se va vedea, n-ajungea până la băieți. Bărbatul n-avea decât un gând: să se îmbogățească.

Nu izbutea deloc. Acestui mare talent îi lipsea un teatru pe măsura lui. La Montfermeil, Thénardier se ruina, dacă un zero se mai putea ruina; în Elveția sau în Pirinei acest golan ar fi ajuns milionar. Dar hangiul trebuie să se procopsească acolo unde l-a azvârlit soarta.

Desigur că vorba „hangiu” e întrebuințată aici într-un înțeles mărginit şi nu se întinde asupra unei clase întregi.

În anul 1823 Thénardier avea datorii de vreo mie cinci sute de franci; datorii supărătoare, care-l neliniştea u.

Oricât de nedreaptă şi de îndârjită ar fi fost cu el soarta, Thénardier făcea parte dintre oamenii care înțelegeau cel mai bine, cel mai temeinic şi în felul cel mai modern, acel lucru care e o virtute la popoarele barbare şi o marfă la popoarele civilizate: ospitalitatea. Încolo, braconier încercat şi țintaş vestit. Avea un fel de râs rece şi domol, care era deosebit de primejdios.

Teoriile sale de hangiu țâşneau uneori dintr-însul ca nişte licăriri. Avea cugetări profesionale pe care le strecura în mintea nevesti-si. „Datoria hangiului, îi spunea ei într-o zi, cu asprime şi în şoaptă, este să vândă celui dintâi venit mâncare bună, odihnă, lumină, căldură, cearceafuri murdare jupânească, purici şi zâmbet; să-i oprească pe trecători, să deşerte pungile slăbuțe şi să le uşureze cum se cuvine pe cele grase, să adăpostească cu respect familiile care vin de la drum, să-i jecmănească pe bărbați, să le jumulească pe femei, să-i jupoaie pe copii; să pună la socoteală deschisul şi închisul ferestrei, colțul căminului, jilțul, scaunul, scăunelul, scăunaşul, salteaua de puf, mindirul şi maldărul de paie; să ştie de câți bani se uzează oglinda în care se priveşte muşteriul şi, pe cinci sute de mii de draci, să-l pună pe călător să plătească totul, chiar şi muştele pe care le mănâncă câinele lui…”

Bărbatul ăsta şi femeia lui erau vicleşugul şi turbarea împreunate, împerechere respingătoare şi cumplită.

Pe când bărbatul cugeta şi punea totul la cale, Thénardiera habar n-avea de creditorii absenți, nu-i păsa nici de ziua de ieri, nici de cea de mâine, şi trăia din plin clipa de față.

Aşa erau cele două făpturi. Cosette se afla între ei, strivită de amândoi. Ca o vietate turtită în acelaşi timp de-o piatră de moară şi ciopârțită de un cleşte. Bărbatul şi femeia aveau fiecare felul lui de a se purta; femeia o stâlcea în bătăi, iar soțul o făcea să umble iarna cu picioarele goale.

Cosette urca, cobora, spăla, peria, freca, mătura, alerga, muncea din greu, gâfâia, muta lucrurile din loc şi, aşa firavă cum era, făcea treburile cele mai grele. Niciun pic de milă; o stăpână neîndurătoare, un stăpân plin de venin. Cârciuma Thénardier era parcă o pânză de păianjen în care Cosette era prinsă şi tremura. Robia asta sinistră atingea idealul de asuprire. O muscă băgată slugă la păianjeni.

Supusă, biata fată nu scotea nicio vorbă.

Ce se petrece oare în sufletele astea uitate de Dumnezeu când se trezesc în zori, atât de mici şi de goale printre oameni?

III – Oamenilor le trebuie vin, iar cailor apă

Sosiră alți patru călători.

Cosette era îngândurată şi tristă; cu toate că n-avea decât opt ani, suferise atât de mult, încât cădea pe gânduri; avea atunci înfățişarea jalnică a unei femei bătrâne.

Avea un ochi învinețit de-un pumn pe care i-l dăduse Thénardiera, ceea ce o făcea pe stăpână să spună din când în când; „E slută rău cu vânătaia aia la ochi!”

Cosette se gândea că se înnoptase, că se întunecase de tot, că fusese nevoie să umple pe neaşteptate oalele şi carafele din odăile călătorilor care sosiseră atunci şi că nu mai rămăsese deloc apă în ciubăr.

Ceea ce o liniştea puțin, era faptul că nu se bea prea multă apă în casa Thénardier. Nu ducea lipsă de oameni însetați, dar setea lor căuta mai degrabă ulceaua decât ulciorul. Cel care ar fi cerut un pahar cu apă printre

atâţia băutori de vin, ar fi trecut drept sălbatic în ochii lor. Veni totuşi o clipă când fata se cutremură: Thénardiera săltă capacul unei cratiţe ce clocotea pe cuptor, luă un pahar şi se apropie repede de ciubăr. Întoarse canaua. Fata ridicase capul şi-i urmărea toate mişcările. Un fir subţire de apă curse din ciubăr şi umplu paharul pe jumătate.

— Uite, spuse ea, nu mai e apă!

Apoi stătu o clipă. Fetei i se oprise răsuflarea.

— Atâta pagubă! adăugă Thénardiera, uitându-se la paharul plin numai pe jumătate. O s-ajungă şi-atâta!

Cosette îşi văzu iar de treabă, dar, mai bine de un sfert de ceas, simţi cum i se zbate inima în piept de nelinişte.

Număra minutele care se scurgeau şi grozav ar fi vrut să fie dimineaţă.

Din când în când, câte-un beţivan se uita în stradă şi exclama: „E întuneric beznă”, sau: „Ar trebui să ai ochi de pisică să poţi merge pe drum fără felinar la ora asta!”

Şi Cosette tresărea.

Deodată, unul dintre negustorii ambulanţi care trăsese la han, intră şi spuse cu glas aspru:

— Calul meu n-a fost adăpat!

— Ba da, spuse Thénardiera.

— Eu îţi spun că nu, mătuşă! zise negustorul.

Cosette ieşi de sub masă.

— Ba da, domnule! spuse ea. Calul a băut, a băut din găleată, o găleată plină; chiar eu i-am dat de băut; am şi vorbit cu el.

Nu era adevărat. Cosette minţea.

— Ia te uită la ea! E cât pumnul de mică şi spune o minciună cât casa de mare, zise negustorul. Află de la mine că n-a băut nimic, javră! Când nu i se dă de băut, are un fel de a pufăi pe care i-l cunosc eu bine.

Cosette stărui şi adăugă cu un glas răguşit de emoţie şi care abia se auzea:

— Ba a băut chiar bine.

— Haide! zise negustorul furios. Ia mai slăbeşte-mă! Să i se dea apă calului şi gata!

Cosette se băgă iar sub masă.

— Da, cam aşa e! spuse Thénardiera. Dacă dobitocul n-a băut, trebuie să bea. Pe urmă, uitându-se împrejur: Ei, dar unde-i fata aia? Se plecă şi-o găsi

pe Cosette pitită la capătul celălalt al mesei, aproape sub picioarele bețivilor. Hei, vii odată? strigă Thénardiera.

Cosette ieşi din ascunzătoarea în care se vârâse. Thénardiera adăugă:

— Domnişoară… Scârț, sau Cum-te-mai-cheamă, du-te de adapă calul!

— Nu mai e apă, cucoană, spuse cu jumătate de glas Cosette.

Thénardiera deschise larg uşa dinspre stradă:

— Ei, haide, du-te de adă!

Cosette lăsă capul în jos şi se duse să ia o găleată goală de lângă sobă.

Găleata asta era mai mare decât Cosette, şi fata ar fi putut să intre toată în ea.

Thénardiera se întoarse iarăşi la cuptor şi gustă cu o lingură de lemn mâncarea din cratiță, bombănind mereu:

— E apă destulă la izvor. Nu-i mare scofală. Eu cred că era mai bine dacă făceam rântaşul. Pe urmă începu să scotocească într-un sertar unde se aflau bani, piper şi nişte usturoi. Uite, domnişoară Broască-râioasă, spuse ea, când te întorci să cumperi o pâine mare de la brutărie. Ține banii!

Cosette avea un buzunar mic într-o parte a şorțului; luă banii fără să sufle un cuvânt şi-i băgă în acest buzunar!

Pe urmă rămase nemişcată, cu găleata în mână, în fața uşii deschise. Parcă aştepta să-i vină cineva într-ajutor.

— Hai, du-te odată! strigă Thénardiera.

Cosette ieşi. Uşa se închise la loc.

IV – O păpuşă intră în scenă

Rândul de dughene aşezate în bătaia vântului pornea de la biserică şi se întindea, cum vă aduceți aminte, până la hanul Thénardier. Deoarece burghezii urmau să se ducă în curând la slujba de utrenie, prăvăliile erau toate luminate cu lumânări care ardeau în pâlnii de hârtie, ceea ce – cum spunea învățătorul din Montfermeil, care şedea atunci la o masă la Thénardier – făcea „un efect magic”. Pe cer, însă, nu se vedea nicio stea.

Cea din urmă dugheană, care se găsea chiar în fața uşii Thénardierilor, era o prăvălie de mărunțişuri sclipind de fluturaşi poleiți, brățări, mărgele de sticlă şi tot felul de lucruri minunate din tinichea. În față, la loc de cinste, pe

un fond de ştergare albe, negustorul aşezase o păpuşă mare, înaltă de aproape două picioare, îmbrăcată într-o rochie de crep trandafiriu, cu spice de aur pe cap, cu păr adevărat şi cu ochi de email. Toată ziua minunea asta fusese expusă acolo ca să se holbeze la ea trecătorii mai mici de zece ani, fără să se fi putut găsi la Montfermeil vreo mamă atât de bogată sau atât de risipitoare ca s-o cumpere pentru copilul ei. Éponine şi Azelma o priviseră în neştire ceasuri întregi. Cosette – e drept, numai pe furiş – îndrăznise s-o privească şi ea.

În clipa când Cosette ieşi cu găleata în mână, aşa amărâtă şi copleşită cum era, nu se putu stăpâni să nu-şi arunce ochii spre această minunată păpuşă, spre „doamna” cea mai frumoasă, cum îi spunea ea. Biata fetiță rămase înmărmurită. Nu văzuse încă păpuşa de aproape. Toată prăvălia asta i se părea un palat; păpuşa nu era păpuşă, era o arătare. Bucuria, strălucirea, bogăția, fericirea, i se arătau ca în lumina unui vis acestei făpturi nefericite, atât de adânc cufundată în mizeria ei jalnică şi rece. Cosette măsura, cu înțelegerea neştiutoare şi tristă a copilăriei, prăpastia care o despărțea de păpuşă. Îşi spunea că ar trebui să fie regină sau măcar prințesă ca să poată avea un „lucru” ca ăsta. Se uita la frumoasa rochie roz, la frumosu-i păr neted şi îşi spunea: „Ce fericită trebuie să fie păpuşa asta!” Nu-şi putea lua ochii de la prăvălia fantastică. Cu cât se uita mai mult, cu atât rămânea mai uluită. I se părea că vede paradisul. Mai erau şi alte păpuşi, în spatele celei mari, care i se păreau zâne şi îngeri. Negustorul, care-şi făcea de lucru în fundul barăcii, i se părea că e Dumnezeu-tatăl.

În extazul ei uitase totul, până şi treaba pe care o avea de făcut. Glasul aspru al Thénardierei o aduse brusc la realitate:

— Ce, toanto, n-ai mai plecat? Stai că-ți arăt eu ție! Ce dracu faci acolo? Şterge-o numaidecât, jigodie!

Thénardiera se uitase în stradă şi o zărise pe Cosette în extaz.

Cosette o luă la fugă cu găleata, alergând cât o țineau picioarele.

V – Fetița singură

Din pricină că hanul Thénardier se afla în partea satului dinspre biserică, Cosette trebuia să aducă apa tocmai de la izvorul din pădurea de lângă

Chelles.

Nu se mai opri la niciun galantar. Cât timp se mai afla pe ulița Boulanger şi prin preajma bisericii, galantarele luminate, îi arătau drumul; curând însă, ultima licărire a celei din urmă barăci pieri. Bietul copil se pomeni în întuneric. Pătrunse în el. Atâta doar, că, simțind cum o anume tulburare punea stăpânire pe dânsa, Cosette, fără a se opri din mers, scutura cât putea de tare toarta găleții. Făcea un zgomot care-i ținea de urât.

Pe măsură ce înainta, întunericul devenea tot mai adânc. Ulițele erau pustii. Se întâlni totuşi cu o femeie care întoarse capul după ea şi stătu locului, bolborosind printre buze: „Unde s-o fi ducând fetița asta? O fi vreo stafie?” Apoi recunoscând-o pe Cosette: „Ia te uită! zise ea. E Ciocârlia!”

Cosette străbătu astfel labirintul de ulițe întortocheate şi pustii cu care sfârşeşte înspre Chelles comuna Montfermeil. Atâta vreme cât pe o parte şi alta a drumului fuseseră case şi chiar numai ziduri, merse cu destul curaj. Ici şi colo, câte o rază sfioasă străbătea prin crăpătura vreunui oblon; era lumină şi viață; erau oameni acolo, asta o linişte. Totuşi, cu cât înainta, parcă fără voie mersul i se încetinea. Ajungând dincolo de colțul celei din urmă case, Cosette se opri. Îi venise greu să treacă de ultima prăvălie; i se părea acum peste putință să treacă de ultima casă. Lăsă găleata jos, îşi trecu mâna prin păr şi începu să se scarpine încetişor, gest caracteristic copiilor îngroziți şi nehotărâți.

Nu mai era în Montfermeil; era pe câmp. Înaintea ei se întindea spațiul întunecos şi pustiu. Se uita cu disperare în întunericul acela în care nu mai era nimeni, plin de fiare sălbatice şi poate şi de strigoi. Se uită bine, auzi foşnetul sălbăticiunilor prin iarbă şi văzu desluşit strigoii mişcându-se printre copaci. Atunci puse mâna pe găleată, frica îi dădea curaj, „Ei am să-i spun că nu mai era apă!” zise ea. Şi, porni hotărâtă înapoi spre Montfermeil.

Dar abia făcuse vreo sută de paşi că se opri iarăşi, şi începu din nou să se scarpine în cap. De rândul ăsta o vedea pe Thénardiera, hâdă, cu botul ei de hienă şi cu văpaia furiei în ochi. Fata se uită cu groază înainte şi înapoi. Ce să facă? Cum să iasă din încurcătură? Încotro s-o apuce? Înaintea ei spectrul Thénardierei; în spatele ei, toate nălucile întunericului şi ale pădurii. Şi se dădu înapoi în fața Thénardierei. O luă din nou pe drumul spre izvor şi porni în goană, ieşi din sat în fuga mare, intră în pădure tot alergând, nemaiuitându-se la nimic, nemaiascultând nimic. Nu se opri din goană decât atunci când i se tăie răsuflarea; dar nu stătea pe loc. Mergea înainte, în neştire.

Alerga şi îi venea să plângă.

Din toate părţile o învăluia freamătul de noapte al pădurii. Nu se mai gândea la nimic, nu mai vedea nimic. Noaptea uriaşă stătea în faţa acestei fiinţe mici. De-o parte, întunericul nemărginit; de alta, un atom.

Erau numai vreo şapte sau opt minute de la marginea pădurii până la izvor. Cosette ştia drumul, îl făcuse adesea pe lumină. Lucru ciudat, nu se rătăci. O urmă de instinct o conducea fără să-şi dea seama. Cu toate astea, nu se uita nici la dreapta, nici la stânga, temându-se să nu vadă cine ştie ce dihănii printre crengi şi prin tufişuri. În sfârşit, ajunse la izvor.

Era o adâncitură îngustă săpată de ape într-un pământ argilos, adâncă de vreo două picioare, înconjurată de muşchi şi de acel soi de buruieni înalte, încreţite, cunoscute sub numele de guleraşele lui Henric al IV-lea, pardosită cu câţiva bolovani. Un pârâiaş ieşea din ea cu un susur liniştit.

Cosette nu zăbovi nicio clipă. Era întuneric beznă, dar ea cunoştea izvorul. Dibui cu mâna stângă în întuneric trunchiul unui stejar tânăr, aplecat peste fântână şi de care se sprijinea de obicei; dădu peste o creangă, se agăţă de ea şi dădu drumul găleţii în apă. Era atât de puternică încordarea prin care trecea, încât puterile i se întreiseră. Pe când stătea aplecată, nu băgă de seamă că buzunarul şorţului i se deşertă în izvor. Banii îi căzură în apă. Cosette nu-i văzu şi nici nu-i auzi căzând. Trase găleata aproape plină şi o aşeză pe iarbă.

Sfârşindu-şi treaba, se simţi moartă de oboseală. Ar fi vrut să plece îndată, dar făcuse o sforţare atât de mare ca să umple găleata, încât îi fu cu neputinţă să mai facă un pas. Fu nevoită să se aşeze. Se trânti pe iarbă şi rămase acolo ghemuită.

Închise ochii, apoi îi deschise din nou, fără să-şi dea seama de ce, fără să poată face altfel.

Alături de dânsa, apa, mişcându-se în găleată, făcea nişte cercuri care păreau şerpi de flăcări palide.

Deasupra ei cerul era acoperit de nori uriaşi negri, ca nişte coame de fum. Masca tragică a întunericului părea că se apleacă lin peste fetiţă.

Jupiter apunea în depărtări. Fata se uită cu priviri rătăcite la steaua asta mare pe care n-o cunoştea şi care o umplea de spaimă. În clipa aceea planeta era într-adevăr foarte aproape de orizont şi trecea printr-o pătură deasă de negură, care-i dădea o roşeaţă îngrozitoare. În negura lugubru împurpurată astrul părea mai mare. Era ca o rană care strălucea.

Un vânt rece sufla dinspre câmpie. Pădurea era cernită, fără un foşnet de frunză, fără o rază din luminile nedesluşite şi proaspete ale verii. Crengi mari se întindeau fioroase. Copăcei plăpânzi şi piperniciţi şuierau prin rarişti. Sub bătaia crivăţului, ierburile înalte se frământau ca ţiparii. Mărăcinii se răsuceau ca nişte braţe lungi, înarmate cu gheare, încercând să apuce prada. Câteva buruieni uscate, mânate de vânt, zburau repede, fugind parcă înspăimântate din faţa cuiva care le ajungea din urmă. De jur împrejur numai privelişti lugubre.

Întunericul era ameţitor. Omul are nevoie de lumină. Cine se avântă în noapte, încearcă o strângere de inimă. Când ochiul vede negru, mintea se întunecă. În timpul eclipsei, pe întuneric, în opacitatea funinginii, chiar şi cei mai puternici se simt neliniştiţi. Nimeni nu umblă noaptea prin pădure fără un fior de teamă. Umbrele şi copacii sunt două desişuri care înspăimântă. O lume de himere se naşte în adâncul nelămurit. Neînţelesul se conturează la câţiva paşi de tine, întocmai, cu o precizie spectrală. Se vede plutind în spaţiu sau în propria ta minte ceva nedesluşit şi de neînţeles, ca visele florilor adormite. În zare se ivesc ameninţări de groază. Adulmeci revărsarea marelui vid întunecat. Ţi-e frică şi eşti dornic să priveşti îndărăt. Văgăunile nopţii, lucrurile devenite înspăimântătoare, siluetele tăcute care se risipesc când te apropii, destrămări nevăzute, tufe care freamătă a mânie, băltoace fumurii, lugubrul aşternut peste tristeţe, imensitatea de mormânt a tăcerii, toate vieţuitoarele necunoscute cu putinţă, ramuri misterioase ce se lasă asupră-ţi, cioturi înfricoşătoare de copaci, mănunchiuri de buruieni înfiorate – în faţa tuturor acestora te afli fără apărare. Nu există îndrăzneală care să nu tresară şi să nu presimtă apropierea spaimei. Încerci un simţământ apăsător, ca şi cum sufletul s-ar contopi cu umbra. Pătrunderea asta a întunecimilor e nespus de sinistră pentru un copil.

Pădurile sunt apocalipse, iar fâlfâitul de aripi al inimii unei făpturi atât de mici stârneşte un zvon de agonie sub bolta lor misterioasă.

Fără să-şi dea seama de ceea ce i se întâmplă, Cosette se simţea copleşită de această nesfârşire întunecată a firii. N-o năpădise numai groaza, dar ceva mai îngrozitor chiar decât groaza. Tremura toată. Nu putem găsi cuvintele care ar putea să descrie toată ciudăţenia fiorului care-o îngheţa până-n măduva oaselor. Privirea îi devenise sălbatică. Simţea că poate n-ar putea să se oprească de a se întoarce din nou aici a doua zi la aceeaşi oră.

Atunci, printr-un fel de instinct, ca să se smulgă din starea ciudată în care se afla, pe care n-o pricepea, dar care o umpluse de spaimă, începu să

numere cu glas tare – unu, doi, trei, patru, până la zece – iar când sfârşi, o luă de la capăt din nou. Asta o făcu să-şi dea seama de realitatea lucrurilor care o înconjurau. Simți că-i îngheață mâinile, care i se udaseră când scosese apă. Se sculă în picioare. Din nou o copleşi frica, o frică firească, covârşitoare. Nu mai avea decât un singur gând – să fugă; să fugă în goana mare prin pădure, de-a lungul câmpului, până în dreptul caselor, până sub ferestre, până la luminile aprinse. Privirea îi alunecă spre găleata care se afla în fața ei. Dar frica ei de Thénardieră era atât de mare, încât n-avu curajul să fugă fără găleata cu apă. Apucă toarta cu amândouă mâinile. Abia putu să ridice găleata.

Făcu astfel câțiva paşi, dar găleata era plină şi grea; fu nevoită s-o lase iarăşi jos. Răsuflă un pic, pe urmă apucă din nou toarta şi-o porni iar la drum, de rândul asta o bucată mai lungă. Dar trebui să se oprească din nou. După câteva clipe de odihnă porni mai departe. Mergea cu trupul aplecat înainte, cu capul în jos, ca o babă; greutatea găleții îi întindea şi-i înțepenea brațele slăbuțe; mânerul de fier îi amorțea şi făcea să-i înghețe şi mai tare mânuțele ude; din când în când era nevoită să se oprească şi, de câte ori se oprea, apa rece care se vărsa din găleată îi curgea pe picioarele goale. Toate astea se petreceau în mijlocul unei păduri, noaptea, iarna, departe de orice suflare omenească: era un copil de opt ani. Numai Dumnezeu, de sus, vedea în clipa asta trista întâmplare.

Şi, vai, fără îndoială, mama ei. Fiindcă sunt unele întâmplări care-i fac pe morți să deschidă ochii în mormânt.

Cosette răsuflă cu un fel de horcăit dureros; suspinele i se urcau în gâtlej, dar nu avea curajul să plângă, atât de mult se temea de Thénardieră chiar de departe. Avea obiceiul să-şi închipuie întotdeauna că Thénardiera era de față.

Totuşi nu putea face un drum prea lung în felul ăsta şi mergea destul de încet. Se silea să-şi micşoreze popasurile şi să meargă cât mai mult între ele. Se gândea cu groază că în felul ăsta o să-i trebuiască mai bine de un ceas ca s-ajungă la Montfermeil şi că Thénardiera o s-o bată. Groaza asta se amesteca cu spaima de-a fi singură, noaptea, în pădure. Era prăpădită de oboseală şi încă nu ieşise din pădure. Ajungând lângă un castan bătrân pe care-l ştia, făcu un ultim popas, mai mare decât celelalte, ca să se odihnească de ajuns, pe urmă îşi adună toate puterile, apucă din nou găleata şi porni iarăşi, plină de curaj, la drum. Totuşi, biata făptură deznădăjduită nu se putu stăpâni să nu strige: „O, Doamne, Dumnezeule!”

În clipa aceea simţi că găleata nu mai atârna greu. O mână, care i se păru enormă, o apucase de toartă şi o săltase cu putere. Ridică ochii. O siluetă neagră, mare şi dreaptă, mergea alături de ea în întuneric. Era un om care venise în urma ei şi pe care nu-l auzise venind. Omul acela, fără să scoată o vorbă, apucase de toarta găleţii pe care-o ducea Cosette.

Există instincte în faţa tuturor întâmplărilor vieţii. Fetiţa nu se înfricoşă.

VI – În care se dovedeşte, poate, inteligenţa lui Boulatruelle

În după amiaza aceleiaşi zile de Crăciun din 1823, un om se plimba de multă vreme pe partea cea mai puţin umblată a bulevardului l'Hôpital din Paris. Omul făcea impresia cuiva care caută o locuinţă şi părea că se opreşte mai ales la casele cele mai modeste din această margine dărăpănată a mahalalei Saint-Marceau.

Se va vedea mai departe că omul acesta închirie în adevăr o cameră în cartierul acela singuratic.

După felul cum era îmbrăcat, ca şi în toată făptura sa, era tipul a ceea ce s-ar putea numi cerşetorul cu purtări alese, mizeria cea mai mare combinată cu cea mai mare curăţenie. Un amestec desul de neobişnuit, care insuflă inimilor înţelegătoare îndoitul respect pe care-l încercăm faţă de cineva foarte nevoiaş şi faţă de cineva foarte demn. Purta o pălărie rotundă, uzată de tot şi mult purtată, o redingotă foarte roasă, din postav gros, gălbui, culoare ce n-avea nimic ciudat pe vremea aceea, o vestă mare cu buzunare de formă veche, pantaloni negri, care deveniseră cenuşii la genunchi, ciorapi negri de lână şi pantofi groşi cu catarame de aramă. S-ar fi putut spune că e un fost preceptor de casă mare, întors din emigraţie. După părul lui alb de tot, după fruntea zbârcită, după buzele palide, după faţa lui care arăta descurajare şi silă de viaţă, părea să aibă peste şaizeci de ani. După mersul lui hotărât, deşi domol, după vigoarea neobişnuită întipărită în toate mişcările sale, i-ai fi dat cel mult cincizeci. Brazdele de pe fruntea lui erau la locul lor şi aveau ceva atrăgător pentru cei ce l-ar fi privit cu luare-aminte. Buzele i se strângeau într-o cută ciudată, care părea să arate asprime, dar care se dovedea a fi modestie.

În adâncul privirii sale stăruia nu ştiu ce seninătate tristă. În mâna stângă avea un pachet mic, legat într-o basma; mâna dreaptă şi-o sprijinea într-un fel de baston scos dintr-un gard viu. Bastonul fusese rotunjit cu destul meşteşug şi nu era prea urât la înfăţişare; i se tăiase nodurile şi i se făcuse, cu ceară roşie, o măciulie ca de mărgean; era un toiag şi părea un baston.

Pe bulevardul acesta trec puţini trecători, mai cu seamă iarna. Omul acesta, fără să lase să se vadă, părea totuşi mai dornic să-i ocolească decât să-i caute.

Pe vremea aceea regele Ludovic al XVIII-lea se ducea aproape zilnic la Choisy-Roy[415]. Era una dintre plimbările sale preferate. Aproape fără nicio abatere, pe la ora două, se putea vedea trăsura şi cavalcada regală trecând în goana mare pe bulevardul l'Hôpital.

Asta ţinea loc de ceasornic şi de orologiu sărăcimii din cartier, care zicea: „E ora două; iată-l că se-ntoarce la Tuilerii".

Unii alergau, alţii se aliniau, pentru că trecerea unui rege provoacă totdeauna zarvă. De altminteri apariţia şi dispariţia lui Ludovic al XVIII-lea făcea oarecare impresie pe străzile Parisului. Trecerea lui era cam grăbită, dar plină de maiestate. Acestui rege neputincios îi plăcea galopul; neputând să meargă, voia să alerge; ologul acesta s-ar fi lăsat bucuros purtat ca fulgerul. Trecea liniştit şi sever, străjuit de săbiile scoase din teacă. Trăsura lui greoaie, poleită pe de-a-ntregul cu fire mari de crin zugrăvite pe tăblii, uruia asurzitor. Abia aveai vreme să vezi cine-i într-însa. În colţul din fund, în dreapta, pe nişte perne îmbrăcate în atlaz alb, se vedea o faţă lată, hotărâtă şi rumenă, o frunte tânără cu părul dat pe spate şi pudrat, după moda timpului, o privire mândră, aspră şi ascuţită, un zâmbet de cărturar, doi epoleţi laţi cu găietane ce fluturau pe o haină obişnuită, crucea sfântului Ludovic, crucea Legiunii de onoare, placa de argint a Sfântului Spirit, un pântec respectabil şi un cordon albastru, lat; era regele. Când ieşea din Paris, îşi ţinea pălăria cu pene albe pe genunchii înfăşuraţi în jambiere englezeşti înalte; când intra din nou în oraş, îşi punea pălăria pe cap, salutând rar. Se uita cu răceală la popor, care-i răspundea la fel. Când a apărut pentru întâia oară în cartierul Saint-Marceau, tot succesul lui s-a redus la această exclamaţie a unui mahalagiu către însoţitorul său: „Grăsunul ăsta reprezintă stăpânirea!"

Trecerea regulată a regelui, totdeauna la aceeaşi oră, era aşadar evenimentul zilei pe bulevardul l'Hôpital. Fără îndoială, trecătorul cu redingota galbenă nu era de prin partea locului şi probabil nici din Paris,

pentru că nu cunoştea amănuntul acesta. La ceasurile două, când trăsura regală, înconjurată de un escadron de gardă cu galoane de argint, ajunse în bulevard, după ce ocolise Salpêtrière[416], el păru surprins şi aproape înspăimântat. Era singur pe alee; se ascunse repede după un colţ al zidului împrejmuitor, ceea ce nu-l împiedică pe domnul duce d'Havré să-l zărească. Domnul duce d'Havré, în calitate de ofiţer de serviciu în ziua aceea, şedea în trăsură în faţa regelui. Îi spuse maiestăţii-sale: „Iată un individ cu o mutră cam suspectă!" Poliţiştii care mergeau înaintea cortegiului regal îl văzuseră şi ei, şi unul dintre dânşii primi ordin să-l urmărească. Dar individul se înfundă în străduţele singuratice ale cartierului şi, cum ziua era pe sfârşite, agentul îi pierdu urma – cum se spunea într-un raport înaintat chiar în seara aceea domnului conte Anglès, ministru de stat şi prefect al poliţiei.

Când omul cu redingota galbenă scăpă de sub urmărirea agentului, iuţi pasul, întorcându-se totuşi de câteva ori spre a se încredinţa că nu mai era urmărit. La ceasurile patru şi un sfert, adică pe înnoptate, trecea prin faţa teatrului Porte-Saint-Martin, unde se reprezenta în ziua aceea *Cei doi ocnaşi*. Afişul, luminat de felinarele teatrului, îi atrase atenţia, deoarece, cu toate că era grăbit, se opri să-l citească. În clipa următoare, ajunse în fundătura Planehette şi intră la *Talerul de cositor*, unde se afla atunci biroul diligenţei pentru Lagny. Diligenţa pleca la patru şi jumătate. Caii erau înhămaţi, iar călătorii chemaţi de către surugiu se urcau grăbiţi pe scara înaltă de fier a trăsurii.

Omul întrebă:

— Mai aveţi vreun loc?

— Unul singur, lângă mine, pe capră, spuse vizitiul.

— Îl iau eu.

— Poftiţi sus!

Totuşi, înainte de-a pleca, surugiul se uită la hainele sărăcăcioase ale călătorului, apoi la pachetul lui atât de mic şi-i ceru să plătească.

— Mergeţi până la Lagny? întrebă vizitiul.

— Da, zise omul.

Călătorul plăti până la Lagny.

Plecară. După ce trecură de barieră, surugiul încercă să intre în vorbă, dar călătorul nu răspundea decât în monosilabe. Surugiul se mulţumi atunci să fluiere şi să-şi înjure caii.

Surugiul se înfăşură în mantaua sa. Începea să fie frig. Omului părea că nu-i pasă. Trecură astfel prin Gourney şi prin Neuilly-sur-Marne.

Pe la ceasurile şase seara ajunseră la Chelles. Surugiul opri ca să lase puţin caii să răsufle, în dreptul hanului căruţaşilor, care se află în vechile clădiri ale mânăstirii regale.

— Cobor aici! spuse omul.

Îşi luă pachetul şi bastonul şi sări jos din trăsură. Peste o clipă se făcu nevăzut.

Nu intrase în han.

După câteva minute, când trăsura porni spre Lagny, nu-l întâlniră pe uliţa principală din Chelles.

Surugiul se întoarse spre ceilalţi călători:

— Omul ăsta nu-i de prin partea locului, fiindcă nu-l cunosc. Pare că n-ar avea o leţcaie şi totuşi nu se uită la bani; plăteşte până la Lagny şi se dă jos la Chelles. E noapte, casele sunt încuiate, nu intră în han, şi nu mai dăm deloc de el. Parc-a intrat în pământ!…

Omul nu intrase în pământ, ci străbătuse repede, pe întuneric, uliţa cea mare din Chelles; pe urmă o apucase la stânga, înainte de-a ajunge la biserică, pe drumul vicinal, care duce la Montfermeil, ca cineva care ar fi cunoscut locurile şi care ar mai fi trecut pe acolo.

Porni iute pe drumul acela. În punctul unde el se încrucişează cu vechiul drum străjuit de pomi, care merge de la Gagny la Lagny, auzi paşii unor trecători. Se ascunse repede într-un şanţ şi stătu acolo până ce oamenii care treceau se îndepărtară. De altminteri, paza asta era de prisos, deoarece, după cum am mai spus, era o noapte foarte întunecoasă de decembrie. Abia se vedeau câteva stele pe cer.

De-acolo începea urcuşul colinei. Omul n-o mai apucă pe drumul spre Montfermeil, ci o luă la dreapta peste câmp şi se îndreptă cu paşi mari spre pădure.

Când ajunse în pădure, îşi încetini pasul şi începu să se uite cu băgare de seamă la toţi copacii, înaintând pas cu pas, parc-ar fi căutat şi urmat un drum tainic, cunoscut numai de el. La un moment dat, păru că s-a rătăcit şi stătu locului, nehotărât. În cele din urmă, tot dibuind încoace şi-ncolo, ajunse într-o poiană unde se afla o movilă de bolovani albicioşi. Se apropie repede de aceşti bolovani şi-i cercetă cu luare-aminte în întunericul nopţii, ca şi cum i-ar fi trecut în revistă. La câţiva paşi de grămada de bolovani se afla un copac înalt, plin de umflăturile acelea care sunt un fel de negi al regnului vegetal. Se duse la copac şi-i pipăi scoarţa cu mâna, vrând parcă să recunoască şi să numere toţi negii.

În fața acestui copac, care era un frasin, se afla un castan bolnav care se cojea şi care fusese bandajat cu o bucată de tablă, bătută în cuie. Se ridică în vârful picioarelor şi pipăi această bucată de tablă.

Pe urmă bătu de câteva ori cu piciorul locul dintre copac şi bolovani, ca şi cum ar fi vrut să se încredințeze că pământul n-a fost răscolit de curând.

Apoi se uită de jur împrejur şi o porni din nou prin pădure.

Era omul care o întâlni pe Cosette.

Mergând prin hățiş spre Montfermeil, zări umbra aceea mică mişcându-se şi gemând, punând jos o povară, apoi ridicând-o din nou şi pornind mai departe. Se apropie şi băgă de seamă că era un copilaş care ducea o găleată mare cu apă. Veni atunci lângă copil şi apucă în tăcere toarta găleții.

VII - Cosette şi necunoscutul laolaltă, în umbră

Aşa cum am spus, Cosettei nu-i fu frică. Omul începu să-i vorbească. Avea o voce gravă şi joasă.

— Duci ceva prea greu pentru tine, fetițo!

Cosette îşi ridică fruntea şi răspunse:

— Da, domnule.

— Dă-o încoa, continuă omul. Am să ți-o duc eu.

Cosette lăsă găleata din mână. Omul începu să meargă alături de ea.

— E într-adevăr foarte grea, spuse el printre dinți. Apoi adăugă: Câți ani ai, mititico?

— Opt ani, domnule.

— Şi vii de departe?

— De la izvorul din pădure.

— Şi te duci departe?

— La mai bine de un sfert de oră de aici.

Omul rămase o clipă tăcut, apoi spuse deodată:

— Vasăzică, n-ai mamă?

— Nu ştiu, răspunse fetița. Apoi adăugă, mai înainte ca omul să fi avut timp să continue: Nu cred. Ceilalți au. Eu nu am. Şi după o pauză, urmă: Cred că n-am avut niciodată.

Omul se opri, lăsă găleata jos, se aplecă şi-şi puse amândouă mâinile pe umerii fetiței, silindu-se s-o privească şi să-i vadă fața în întuneric. Chipul slab şi firav al Cosettei se desena vag în lumina stinsă şi vânătă a cerului.

— Cum te cheamă? întrebă omul.

— Cosette.

Omul fu parcă străbătut de un curent electric. O privi iar, apoi îşi luă mâinile de pe umerii Cosettei, apucă găleata şi porni din nou. După o clipă, întrebă:

— Unde locuieşti tu, fetițo?

— La Montfermeil, dacă ştiți unde e.

— Într-acolo mergem?

— Da, domnule.

Omul mai făcu o pauză şi începu iar:

— Cine te-a trimis la ora asta să aduci apă din pădure?

— Doamna Thénardier.

Omul urmă cu un glas pe care se silea să-l facă nepăsător, dar în care se simțea cu toate astea un tremur neobişnuit:

— Şi ce face doamna Thénardier asta?

— E stăpâna mea, spuse fetița. Ține hanul.

— Hanul? întrebă omul. Ei bine, am să trag acolo la noapte. Du-mă acolo.

— Acolo mergem, spuse fetița.

Omul umbla destul de repede. Cosette se ținea de el fără greutate. Nu mai simțea oboseala. Din timp în timp îşi ridica ochii spre el cu un fel de linişte şi încredere nespusă. Nu o învățase niciodată nimeni să se îndrepte spre providență şi să se roage. Simțea cu toate astea în ea ceva care semăna cu nădejdea, cu bucuria, şi care se îndrepta spre cer.

Trecuseră câteva minute. Omul continuă:

— Doamna Thénardier n-are servitoare?

— Nu, domnule.

— Eşti singură acolo la ea?

— Da, domnule.

Din nou se făcu tăcere. Cosette ridică glasul:

— Adică mai sunt două fetițe.

— Care fetițe?

— Ponine şi Zelma.

Fetița simplifica în felul acesta numele romanțioase, scumpe doamnei Thénardier.

— Cine sunt Ponine şi Zelma?

— Sunt domnişoarele doamnei Thénardier. Fetele ei, cum s-ar spune.

— Şi astea ce fac?

— Ah, spuse fetița, au păpuşi frumoase, lucruri care strălucesc ca aurul, fel de fel… Se joacă, se distrează.

— Toată ziua?

— Da, domnule.

— Şi tu?

— Eu muncesc.

— Toată ziua?

Fetița ridică ochii mari, în care era o lacrimă nevăzută din pricina nopții şi răspunse blând:

— Da, domnule. Urmă, după un răstimp: Uneori, după ce-am isprăvit treaba, şi dacă vor ei, mă joc şi eu.

— Şi cum ce joci?

— Aşa cum pot. Mă lasă. Numai că n-am jucării multe. Ponine şi Zelma nu mă lasă să mă joc cu păpuşile lor. N-am decât o săbiuță de plumb, uite atât de mică.

Fetița îşi arătă degetul cel mic.

— Şi care nu taie?

— Ba da, domnule, taie salată şi capetele de muşte.

Ajunseră în sat. Cosette îl călăuzi pe străin de-a lungul străzilor. Trecură prin fața brutăriei, dar Cosette nu se mai gândi la pâinea pe care trebuia s-o cumpere. Omul încetase de a mai pune întrebări şi se cufundase acum într-o tăcere posomorâtă. După ce trecură de biserică, omul văzu tarabe înjghebate în stradă şi o întrebă pe Cosette:

— E zi de bâlci?

— Nu, domnule, azi e Crăciunul.

Când se apropiară de han, Cosette îi întinse mâna cu sfială.

— Domnule!

— Ce e, fetițo?

— Uite, am ajuns aproape de casă.

— Ei, şi?

— Vreți să mă lăsați acum să-mi iau găleata?

— De ce?

— Păi, dacă o să vadă doamna că mi-a dus-o altcineva o să mă bată.

Omul îi dădu înapoi găleata. După o clipă erau în fața cârciumii.

VIII – Neajunsul de a găzdui un sărac care poate că e bogat

Cosette nu se putu opri să arunce o privire spre păpuşa cea mare, care încă mai era expusă în prăvălia cu jucării, apoi bătu în uşă. Aceasta se deschise şi doamna Thénardier apăru cu o lumânare în mână.

— Aha, tu eşti, netrebnico! Slavă Domnului, nu te-ai grăbit! Ai căscat gura, javră!

— Doamnă, spuse Cosette tremurând, uite un domn care vrea o odaie.

Doamna Thénardier îşi înlocui repede mutra posacă printr-o strâmbătură binevoitoare, schimbare caracteristică hangiilor, şi-l căută din ochi, cu lăcomie, pe noul venit.

— Dumneavoastră sunteți? spuse ea.

— Da, doamnă, răspunse omul, ducând mâna la pălărie.

Călătorii bogați nu sunt atât de politicoşi. Gestul ăsta, hainele şi bagajul străinului, pe care doamna Thénardier le inspecta dintr-o aruncătură de ochi, făcură să i se topească strâmbătura binevoitoare de pe față şi să apară din nou în locul ei expresia posacă. Urmă cu o voce seacă:

— Intră, omule.

„Omul” intră.

Doamna Thénardier îi mai aruncă o privire, îi cercetă mai ales redingota jerpelită de tot şi pălăria găurită, ceru apoi părerea bărbatului ei cu o mişcare din cap, o strâmbătură din nas şi o clipire din ochi. Bărbatu-său, care continua să bea înainte cu căruțaşii, îi răspunse prin acea mişcare imperceptibilă a degetului arătător care, întărită cu încrețitura buzelor înseamnă în asemenea cazuri: „Pârlit de-a binelea”. Doamna Thénardier rosti atunci cu voce tare:

— Ei, omule, îmi pare foarte rău, dar vezi că nu mai am loc.

— Puneți-mă unde vreți, spuse omul, în pod, în grajd. Am să plătesc ca pentru o odaie.

— Doi franci!

— Doi franci. Fie!

— S-a făcut.

— Doi franci! spuse încet un căruţaş doamnei Thénardier. Dar nu costă decât un franc.

— Pentru el e doi, răspunse doamna Thénardier, la fel. Nu găzduiesc calici cu mai puţin.

— E adevărat, adăugă cu blândeţe bărbatu-său. Oameni de soiul ăsta nu fac cinste casei.

Între timp, după ce-şi lăsase pachetul şi băţul pe o bancă, omul se aşezase la o masă pe care Cosette se grăbise să pună o sticlă de vin şi un pahar. Negustorul care-i ceruse găleata cu apă se dusese el singur s-o ducă afară calului. Cosette îşi luase locul sub masa de bucătărie şi lucrul.

Omul, care abia îşi înmuiase buzele în paharul cu vin pe care şi-l turnase, se uita la copil cu o atenţie ciudată.

Cosette era urâtă. Dacă ar fi fost fericită, poate că ar fi fost drăguţă. Am schiţat mai înainte chipul ei mic şi întunecat. Cosette era slabă şi gălbejită; avea aproape opt ani, dar i-ai fi dat cu greu şase. Ochii ei mari, cufundaţi într-un fel de umbră adâncă, erau aproape stinşi de atâta plâns. Colţurile gurii aveau acea linie aplecată a fricii zilnice, pe care o au condamnaţii şi bolnavii fără scăpare, Mâinile îi erau aşa cum ghicise maică-sa, „mâncate de degerături". Focul care o lumina în clipa aceea îi scotea mai mult la iveală oasele şi făcea să pară şi mai cumplită slăbiciunea. Pentru că tremura totdeauna de frig, luase obiceiul să-şi strângă genunchii unul lângă altul. Îmbrăcămintea ei nu era decât o zdreanţă, care vara ţi-ar fi făcut milă, iar iarna te îngrozea.

N-avea pe ea decât pânză găurită, niciun petic de lână. Ici-colo i se vedea pielea şi peste tot se puteau observa vânătăile care însemnau locurile unde o lovise doamna Thénardier. Picioarele goale îi erau roşii şi slăbănoage. Scobitura claviculelor îţi făcea milă. Toată făptura acestui copil, felul său de-a fi, înfăţişarea, glasul, pauzele dintre un cuvânt şi altul, privirea, tăcerea, cea mai mică mişcare, arătau şi tălmăceau un singur gând: teama.

Teama pusese stăpânire pe ea; era, ca să spunem aşa, învăluită în teamă; teama îi strângea coatele de şolduri, îi ascundea călcâiele sub fustă, o făcea să ocupe cât mai puţin loc cu putinţă, n-o lăsa să răsufle decât atât cât avea neapărat nevoie şi ajunsese să fie ceea ce am putea numi „firescul ei", care nu putea să se schimbe, ci numai crească. În fundul ochilor ei era un ungher uimit, unde se ascundea groaza.

Teama asta era atât de mare, încât după ce sosise, aşa udă cum era, Cosette nu îndrăznise să meargă să se usuce la foc, ci se pusese tăcută pe lucru.

Căutătura acestui copil de opt ani era de obicei atât de posomorâtă şi uneori atât de tragică, încât părea în unele clipe că era pe cale să se preschimbe într-o tâmpită sau într-un demon.

Am spus că nu ştiuse niciodată ce înseamnă să se roage şi că niciodată nu pusese piciorul într-o biserică.

„Ce, am eu vreme?” spunea Thénardiera.

Omul în redingotă galbenă nu o slăbea din ochi pe Cosette.

— Na, că uitasem! Unde e pâinea? strigă deodată Thénardiera.

Ca de obicei, când doamna Thénardier ridica glasul, Cosette ieşea repede de sub masă. Uitase cu totul de pâine. Se folosi de vicleşugul copiilor care sunt totdeauna cu frica în sân. Minți.

— Brutăria era închisă, doamnă.

— Trebuia să bați la uşă.

— Am bătut, doamnă.

— Ei, şi?

— N-a deschis.

— Am să aflu eu mâine dacă e adevărat, spuse doamna Thénardier, şi dacă minți, am să-ți arăt eu ție! Până una-alta, ia dă-mi cele şaptezeci şi cinci de centime.

Cosette îşi vârî mâna în buzunarul şorțului şi se înverzi. Moneda de şaptezeci şi cinci de centime nu mai era acolo.

— Hai, rosti doamna Thénardier. N-auzi?

Cosette îşi întoarse buzunarul pe dos, dar n-o găsi. Ce se întâmplase oare cu moneda aceea? Biata fetiță nu putu să scoată o vorbă. Împietrise.

— Nu cumva ai pierdut banii? urlă doamna Thénardier. Sau ai de gând să mi-i furi?

Spunând aceasta, întinse mâna spre un gârbaci, care era agățat de vatră.

Gestul acesta temut îi dădu din nou Cosettei putere sa strige:

— Iertare! Doamnă! Doamnă! N-am să mai fac!

Doamna Thénardier luă gârbaciul din cui.

Omul cu redingotă galbenă se scotocise între timp prin buzunarul vestei, fără să-l vadă cineva. De altfel, călătorii ceilalți beau, jucau cărți şi nu se mai uitau în jurul lor.

Cosette se ghemuia înspăimântată în colțul de lângă vatră, încercând să-şi ferească şi să-şi ascundă mâinile şi picioarele goale. Thénardiera ridică brațul.

— Iertați-mă doamnă, spuse omul, dar acum câteva clipe am văzut căzând ceva din buzunarul şorțului fetiței. A alunecat pe aici. Poate că e asta. Se aplecă, prefăcându-se o clipă că se uită pe jos, după ceva. Întocmai. Iată! urmă el, ridicându-se.

Şi-i întinse doamnei Thénardier o monedă de argint.

— Da. Asta e, spuse ea.

Nu era aceeaşi, pentru că era o monedă de un franc, dar doamna Thénardier se bucura de câştig. Puse banul în buzunar şi se mărgini să-i arunce fetiței o privire sălbatică, spunându-i:

— Vezi să nu ți se mai întâmple şi altă dată!

Cosette se întoarse în ceea ce doamna Thénardier numea „culcuşul” ei, şi ochii fetiței, mari, ațintiți asupra călătorului necunoscut, căpătară o expresie pe care n-o mai avuseseră niciodată. Nu era deocamdată decât o mirare naivă, dar în care se amesteca şi un fel de încredere plină de uimire.

— Nu vrei să mănânci? îl întrebă doamna Thénardier pe călător.

Acesta nu răspunse. Părea pierdut în gânduri.

— Cine mai e şi omul ăsta? mormăi ea printre dinți. Cine ştie ce sărac lipit e! N-are parale nici ca să mănânce. O să-mi plătească cel puțin odaia? Tot e bine că nu s-a gândit să fure banii de pe jos.

În acest timp, uşa se deschise şi intrară Éponine şi Azelma.

Erau două fetițe, cu adevărat drăguțe, părând mai degrabă orăşence decât țărance, încântătoare, una cu coade castanii, lucioase, cealaltă cu coade negre, care-i cădeau pe spate, vioaie amândouă, curate, durdulii, rumene şi sănătoase, o plăcere să le priveşti. Erau îmbrăcate călduros, dar cu atâta grijă părintească, încât grosimea stofei nu strica întru nimic gingăşia cu care erau croite rochiile. Şi ținuse seama de iarnă fără a se uita de primăvară. Fetițele astea răspândeau lumină. Pe lângă asta, erau ca nişte domnițe. În felul cum erau dichisite, în veselia lor, în zgomotul pe care-l făceau, se vedea că sunt stăpâne. De cum intrară, Thénardiera spuse pe un ton de ceartă, dar care era în realitate plin de dragoste:

— Ei, iată-vă şi pe voi!

Le luă apoi pe genunchi, una după alta, le mângâie părul, le potrivi funda şi le dădu drumul, în sfârşit, cu acel fel drăgăstos de a le zgâlțâi, care e numai al mamelor, rostind:

— Vai, ce înzorzonate sunt!

Se aşezară amândouă la gura vetrei. Aveau o păpuşă pe care o învârteau şi o suceau pe genunchi, cu tot felul de ciripiri vesele. Din timp în timp, Cosette îşi ridica ochii de pe împletitură şi cu un aer lugubru le privea cum se joacă.

Éponine şi Azelma nu se uitau la Cosette. Pentru ele nu era mai mult decât un câine. Fetiţele astea trei n-aveau împreună nici douăzeci şi patru de ani, dar reprezentau, de pe acum, toată societatea omenească; de o parte invidia şi de alta dispreţul.

Deşi păpuşa surorilor Thénardier era foarte veche, ponosită şi spartă pe alocuri, Cosettei i se părea, cu toate astea, minunată, pentru că nu avusese în viaţa ei o păpuşă – „o păpuşă adevărată" – ca să folosim expresia pe care o vor pricepe toţi copiii.

Thénardiera, care umbla încoace şi încolo prin sală, văzu deodată că micuţa Cosette, în loc să lucreze, îşi pierde vremea uitându-se la fetiţele care se jucau.

— Te-am prins! strigă ea. Aşa-ţi vezi tu de treabă? Am să te fac eu să lucrezi cu câteva nuiele pe spinare!

Străinul, fără să se ridice de pe scaun, se întoarse spre doamna Thénardier:

— Ei, doamnă! spuse el zâmbind cu un aer aproape sfios. Lăsaţi-o să se joace!

Dacă o astfel de dorinţă ar fi venit din partea unui călător care ar fi mâncat o bucată de friptură, ar fi băut la masă două sticle de vin şi n-ar fi avut aerul unui sărac lipit, ea ar fi fost o poruncă. Dar Thénardiera nu crezu nimerit să îngăduie ca un om cu asemenea pălărie să aibă o dorinţă şi ca un om cu o astfel de redingotă să vrea ceva, aşa că răspunse acru:

— Trebuie să muncească pentru că mănâncă. N-o hrănesc ca să nu facă nimic.

— Şi ce are de făcut? urmă străinul cu glasul acela blând, care nu se potrivea deloc cu îmbrăcămintea lui de cerşetor şi cu umerii lui de hamal.

Doamna Thénardier binevoi să-i răspundă:

— Ciorapi, mă rog. Ciorapi pentru fetele mele care n-au, ca să zic aşa, şi umblă cu picioarele goale.

Omul privi picioarele goale şi roşii ale Cosettei şi urmă:

— Când o să isprăvească perechea asta de ciorapi?

— Păi mai are vreo trei sau patru zile, leneşa asta!

— Şi cât poate să coste perechea asta de ciorapi când va fi gata?

Doamna Thénardier îi aruncă o privire dispreţuitoare:

— Cel puţin un franc jumătate.

— Ai da-o pentru cinci franci? întrebă omul.

— Ce naiba! strigă hohotind de râs un căruţaş care asculta. Cinci franci! Cred şi eu! Cinci piese!

Thénardier socoti nimerit, să ia şi el cuvântul.

— Da, domnule, dacă aşa ţi se năzare, îţi vom da perechea asta de ciorapi pentru cinci franci. Nu obişnuim să refuzăm nimic călătorilor.

— Ar trebui s-o plătiţi îndată, spuse Thénardiera în felul ei scurt şi hotărât.

— Cumpăr perechea asta de ciorapi, spuse omul, şi, adăugă el, scoţând din buzunar o monedă de cinci franci pe care o puse pe masă, o plătesc. Apoi, întorcându-se spre Cosette: Acum ceea ce lucrezi tu acolo e al meu. Joacă-te, fetiţo!

Căruţaşul fu atât de mişcat de moneda de cinci franci, încât îşi lăsă paharul deoparte şi dădu fuga s-o vadă.

— Şi totuşi aşa e! strigă el privind-o cu atenţie. O patacă adevărată! Şi nu e falsă!

Thénardier se apropie şi-şi puse liniştit moneda în buzunarul vestei.

Thénardiera n-avea nimic de spus. Îşi muşcă buzele şi faţa ei luă o expresie plină de ură.

Cosette tremura. Îndrăzni să întrebe:

— E adevărat, doamnă, că pot să mă joc?

— Joacă-te! spuse doamna Thénardier cu o voce groaznică.

— Mulţumesc, doamnă! şopti Cosette.

Pe când îi mulţumea din gură doamnei Thénardier, îi mulţumea din suflet călătorului.

Thénardier se puse pe băutură mai departe. Nevastă-sa îi suflă la ureche:

— Cine-o fi omul ăsta în galben?

— Am văzut, spuse Thénardier foarte demn, milionari care purtau asemenea redingote.

Cosette îşi lăsase ciorapul deoparte, dar nu ieşise din culcuşul ei. Cosette se mişca întotdeauna cât putea mai puţin. Luase dintr-o cutie de la spatele ei câteva petice şi săbiuţa ei de plumb.

Éponine şi Azelma nu erau deloc atente la cele ce se petreceau. Săvârşiseră tocmai o operaţie foarte importantă: puseseră mâna pe pisică.

Aruncaseră păpuşa pe jos şi Éponine, care era cea mai mare, înfăşă pisicuța cu tot felul de zdrențe şi petice roşii şi albastre, cu toate că animalul miorlăia şi se zbătea. Pe când se îndeletnicea cu treaba asta importantă şi grea, îi spunea surorii sale, pe acel ton drăgălaş şi gingaş al copiilor, a cărui grație, la fel cu strălucirea de pe aripile fluturilor, se ia atunci când vrei s-o fixezi.

— Vezi tu, surioară, păpuşa asta e mai caraghioasă ca ailaltă. Mişcă, țipă, e caldă. Haide, surioară, să ne jucăm cu ea. O să fie fetița mea. Eu am să fiu cucoană. Am să vin să te văd şi tu ai să te uiți la ea. Încetul cu încetul ai să-i vezi mustățile şi ai să te miri. După asta ai să-i vezi urechile, după asta ai să-i vezi coada şi ai să te miri. Tu ai să-mi spui: „Vai, Doamne!” şi eu am să-ți răspund. „Da, doamnă, am o fetiță care e aşa. Aşa sunt fetițele din ziua de azi”.

Azelma o ascultă pe Éponine, încântată.

Între timp, cei ce băuseră începuseră să cânte un cântec deşucheat, de care râdeau de se cutremura tavanul. Thénardier îi îndemna şi cânta cu ei.

Ca păsările care îşi fac cuib cu orice, copiii îşi fac o păpuşă din orice. Pe când Éponine şi Azelma înfăşau pisica, Cosette de asemenea îşi înfăşa săbiuța. După ce isprăvi, o culcă pe braț şi-i cântă încetişor, ca s-o adoarmă.

Păpuşa e una dintre nevoile cele mai mari şi totodată unul dintre cele mai încântătoare instincte ale copilăriei unei femei. Tot viitorul femeii e aici, în a îngriji, a înveşmânta, a găti, a îmbrăca, a dezbrăca, a îmbrăca din nou, a învăța, a certa nițel, a legăna, a dezmierda, a adormi şi a-şi închipui că un lucru oarecare e cineva. Tot visând şi gândind, croind mici veşminte şi scutece, cosând rochițe, bluze, pieptăraşe, copilul se preschimbă în fetiță, fetița în fată, fata în femeie. Primul ei copil e continuarea ultimei păpuşi.

O fetiță fără păpuşă e aproape tot atât de nenorocită şi tot atât de nesuferită ca o femeie fără copii.

Aşadar, Cosette îşi făcuse o păpuşă din săbiuță.

Thénardiera se apropiase de „omul în galben”.

„Bărbatul meu are dreptate, îşi spuse ea, poate că e domnul Laffitte. Sunt unii bogați aşa de poznaşi!”

Se aşeză la masa lui.

— Domnule… spuse ea.

La cuvântul „domnule” bărbatul se întoarse. Doamna Thénardier nu-i spusese până atunci decât „omule”.

— Domnule, urmă ea luându-şi un aer dulceag, care era şi mai supărător decât aerul fioros, vezi dumneata, vreau şi eu ca fetiţa să se joace, nu mă împotrivesc, dar asta merge o dată, pentru că ai fost dumneata mărinimos. Dar vezi, asta n-are nimic al ei. Trebuie să muncească.

— Fetiţa nu e, deci, a dumitale? întrebă omul.

— Ah, pentru Dumnezeu, nu, domnule! E un copil sărac, pe care l-am strâns de pe drumuri, aşa, din omenie. E un copil tâmpit. Are, cu siguranţă, apă la cap. Cum vezi, are capul mare. Facem şi noi ce putem pentru ea, că nici noi nu suntem bogaţi. Degeaba am scris la ea acasă, că de şase luni nu ne răspunde nimeni. Îmi închipui că maică-sa a murit.

— Ah! spuse omul şi căzu din nou pe gânduri.

— Nu era mare lucru de capul maică-si, adăugă Thénardiera. Şi-a părăsit copilul.

În timpul acestei conversaţii, Cosette, ca şi cum ar fi fost înştiinţată de un instinct că se vorbea de ea, n-o slăbise din ochi pe doamna Thénardier. Asculta vag. Prindea ici-colo câteva cuvinte.

Cei de la mese, aproape beţi cu toţii, repetau refrenul lor neruşinat, cu o veselie sporită. Era un cântec de beţie, în care erau amestecaţi fecioara Maria şi copilul Isus. Thénardiera se dusese să facă şi ea puţin haz. Sub masă, Cosette privea focul care se răsfrângea în privirea ei fixă; începuse din nou să legene scutecele pe care le făcuse, şi, pe când le legăna, cânta încetişor: „Mama mea a murit! Mama mea a murit! Mama mea a murit!”

În urma rugăminţilor repetate ale gazdei, omul în galben, „milionarul”, primi în sfârşit să mănânce.

— Ce doreşte domnul?.

— Pâine şi brânză, spuse omul.

„E cu siguranţă un pârlit!” îşi zise Thénardiera.

Beţivii cântau mai departe cântecul lor, iar sub masă fetiţa şi-l cânta pe-al ei.

Cosette se opri deodată. Se întoarse şi zări păpuşa fetiţelor doamnei Thénardier pe care o părăsiseră pentru pisică şi o puseseră jos la câţiva paşi de masa de bucătărie.

Dădu atunci drumul săbiuţei înfăşate, care n-o mai mulţumea decât pe jumătate, şi îşi plimbă încet privirile de jur împrejurul încăperii. Doamna Thénardier vorbea în şoaptă cu bărbatul ei şi numărau banii. Ponine şi Zelma se jucau cu pisica, iar călătorii mâncau sau beau, sau cântau, aşa că nicio privire nu era îndreptată asupra ei. N-avea nicio clipă de pierdut. Ieşi

de sub masă, târându-se pe brânci, se mai încredinţă o dată că nu o pândea nimeni, apoi se strecură cu repeziciune până la păpuşă şi o apucă. După o clipă era la locul ei. Pe jos, nemişcată, întoarsă aşa fel încât păpuşa pe care o ţinea în braţe să fie în umbră. Fericirea de a se juca cu o păpuşă era atât de rară pentru ea, încât avea toată violenţa unei voluptăţi.

N-o văzuse nimeni, afară de călătorul care-şi mânca pe îndelete cina lui săracă.

Bucuria asta ţinu aproape un sfert de ceas.

Dar, cu toată grija pe care o avusese, Cosette nu băgă de seamă că un picior al păpuşii se vedea şi că era luminat puternic de focul din vatră. Piciorul acesta trandafiriu şi luminos ce ieşea din umbră izbi cu putere privirea Azelmei, care-i spuse Époninei:

— Ia te uită, surioară!

Cele două fetiţe se opriră uluite. Cosette îndrăznise să ia păpuşa!

Éponine se ridică şi, fără să lase din mână pisica, merse spre maica-sa şi începu s-o tragă de fustă.

— Lasă-mă în pace! spuse mama. Ce vrei de la mine?

— Mamă, spuse fetiţa, ia te uită!

Şi o arătă cu degetul pe Cosette.

Cosette, care era plină de tainica ei fericire, nu vedea şi nu auzea nimic.

Faţa doamnei Thénardier luă acea înfăţişare deosebită, care la unele femei, numite tocmai de aceea scorpii, se alcătuieşte din amestecul cumplitului cu nimicurile vieţii.

De data asta mândria rănită îi biciuia şi mai mult mânia. Cosette întrecuse orice măsură; Cosette se atinsese de păpuşa „domnişoarelor”.

O împărătească care ar vedea pe un mujic gătit cu marele cordon albastru al împărătescului ei fecior n-ar avea o altă înfăţişare. Strigă cu un glas răguşit de supărare:

— Cosette!

Cosette tresări ca şi cum s-ar fi cutremurat pământul sub ea şi se întoarse.

— Cosette! repetă Thénardiera.

Cosette luă păpuşa şi o puse pe jos cu un fel de evlavie deosebită, amestecată cu deznădejde. După asta, fără s-o slăbească din ochi, îşi împreună mâinile şi, ceea ce e îngrozitor de spus pentru un copil de vârsta ei, şi le frânse de disperare, apoi făcu ceea ce niciuna dintre emoţiile zilei, pierderea banilor, nici ameninţarea cu gârbaciul, nici cuvintele acelea

întunecate pe care le auzise de la Thénardiera, n-o hotărâseră s-o facă: plânse, izbucni în hohote.

Călătorul se ridică în picioare:

— Ce s-a întâmplat? o întrebă el pe doamna Thénardier.

— Nu vezi? îi spuse doamna Thénardier, arătând cu degetul corpul delict care zăcea la picioarele Cosettei.

— Ei bine. Şi ce-i cu asta? urmă omul.

— Nespălata asta, răspunse Thénardiera, şi-a îngăduit să pună mâna pe păpuşa copiilor!

— Atâta gălăgie pentru un fleac! spuse omul. Ei, şi ce e dacă se joacă cu păpuşa asta?

— A atins-o cu mâinile ei murdare! urmă Thénardiera. Cu mâinile ei scârboase…

Cosette începu să plângă şi mai tare.

— Să taci din gură! strigă doamna Thénardier.

Omul se duse drept la uşă, o deschise şi ieşi. Cum plecă, Thénardiera se folosi de lipsa lui pentru a-i da pe sub masă, Cosettei, un picior, care o făcu pe fetiță să urle.

Uşa se deschise şi omul apăru din nou. Ținea în mâini păpuşa cea minunată despre care am vorbit, şi pe care toți țâncii din sat o priveau cu încântare, încă de dimineață. O puse în picioare în fața Cosettei: îi spuse:

— Uite, e pentru tine.

Se vede că de mai bine de o oră, de când era acolo, căzut pe gânduri, zărise în chip nelămurit prăvălia cu jucării, atât de frumos luminată de lampioane şi lumânări, încât strălucea prin fereastra cârciumii ca un far.

Cosette ridică ochii. Îl văzu pe omul care venea cu păpuşa spre ea, ca şi cum ar fi văzut venind soarele, auzi cuvintele astea nemaipomenite: „E pentru tine!” se uită la el, se uită la păpuşă, apoi se dădu înapoi încet şi se trase mai adânc sub masă, lângă zid.

Nu mai plângea, nu mai țipa; părea că nici nu mai îndrăzneşte să răsufle.

Thénardiera, Éponine şi Azelma stăteau nemişcate ca nişte stane de piatră. Chiar şi cei de la mese rămaseră pironiți locului. În toată cârciuma se făcuse o tăcere solemnă.

Thénardiera, împietrită şi mută, începea să facă iar presupuneri: „Cine o fi bătrânul? O fi un sărac? O fi un milionar? Poate şi una şi alta, adică un hoț”.

Fața bărbatului ei căpătă acea cută expresivă care accentuează trăsăturile chipului omenesc ori de câte ori instinctul cel mai tare apare în toată puterea lui animalică. Cârciumarul măsură din ochi, rând pe rând, păpuşa şi călătorul; părea că-l adulmecă pe omul acela, aşa cum ar fi adulmecat o pungă cu bani. Dar asta nu ținu decât o clipă. Se apropie de femeie şi-i spuse încet:

— Chestia aia costă cel puțin treizeci de franci. Nu-i de glumit! Să ne punem în patru labe în fața lui.

Firile grosolane se aseamănă cu firile naive, pentru că nici unele, nici altele, nu ştiu să treacă treptat de la un sentiment la altul.

— Ei, Cosette, spuse Thénardiera cu o voce care se voia blândă, dar care era făcută din acea miere acră a femeilor afurisite, nu-ți iei păpuşa?

Cosette se încumetă să iasă din vizuina ei.

— Mica mea Cosette, grăi Thénardier cu o voce mângâioasă. Domnul ți-a dat o păpuşă; Ia-o! E a ta!

Cosette se uită la păpuşa cea minunată cu un fel de groază. Fața îi era încă plină de lacrimi, dar ochii începuseră să i se umple, ca cerul la revărsatul zorilor, de razele ciudate ale bucuriei. Ceea ce simțea în clipa aceea era cam ceea ce ar fi simțit dacă i-ar fi spus cineva deodată „Fetițo, eşti regina Franței”.

I se părea că dacă s-ar atinge de păpuşă, păpuşa ar străfulgera-o.

Ceea ce era de altfel adevărat într-o oarecare măsură, pentru că îşi spunea că doamna Thénardier ar certa-o şi ar bate-o.

Cu toate astea, ispita birui. Sfârşi prin a se apropia şi murmură sfioasă, întorcându-se spre doamna Thénardier:

— Am voie, doamnă?

Niciun cuvânt n-ar şti să zugrăvească înfățişarea ei, în acelaşi timp deznădăjduită, îngrozită şi încântată.

— Pentru Dumnezeu! rosti Thénardiera. E a ta. Doar ți-a dat-o domnul.

— E adevărat, domnule? întrebă Cosette. E adevărat? E a mea, doamna?

Străinul avea ochii parcă plini de lacrimi. Părea să fie atât de mişcat, încât nu vorbea ca să nu plângă. Făcu Cosettei un semn cu capul şi puse mânuța păpuşii „doamna” în mânuța ei.

Cosette îşi trase repede mâna, ca şi cum mâna „doamnei,” ar fi ars-o, şi începu să se uite în jos. Suntem siliți să adăugăm că în clipa aceea scosese limba din gură de un cot. Deodată se întoarse şi apucă păpuşa cu putere.

— Am s-o botez Catherine, spuse ea.

Fu ciudată clipa în care zdrențele Cosettei întâlniră şi îmbrățişară panglicile şi muselina fragedă şi trandafirie a păpuşii.
— Doamnă, urmă ea, pot s-o pun pe un scaun?
— Da, copila mea, răspunse Thénardiera.
Acum Éponine şi Azelma se uitau cu invidie la Cosette. Le venise rândul.
Cosette o puse pe Catherine pe un scaun, se aşeză pe jos, în fața ei şi rămase acolo, nemişcată, fără să scoată o vorbă, într-o atitudine de extaz.
— Joacă-te, Cosette! spuse străinul.
— O! Mă joc, răspunse fetița.
În clipa aceea, străinul, necunoscutul acesta, care părea că e providența venită în vizită la Cosette, era urât de Thénardiera mai mult decât orice pe lume. Trebuia totuşi să se stăpânească. Trecuse prin mai multe emoții decât putea să rabde, cu toate că, tot străduindu-se să-şi imite soțul în toate celea, era obişnuită cu prefăcătoria. Se grăbi să-şi trimită fetele la culcare, apoi ceru omului în galben „îngăduința” de-a o trimite şi pe Cosette „care s-a ostenit destul astăzi”, adăugă ea cu un aer părintesc. Cosette plecă să se culce, ducând-o în brațe pe Catherine.
Din când în când, doamna Thénardier se ducea în celălalt capăt al sălii, unde era bărbatu-său, „ca să-şi uşureze sufletul”, spunea ea. Schimba cu el câteva cuvinte, cu atât mai furioase cu cât nu îndrăznea să le rostească tare:
— Dobitoc bătrân! Ce-o fi în scăfârlia lui? Vine să ne încurce. Vrea s-o vadă pe jivina aia mică jucându-se! Auzi, să-i dea păpuşi! Să-i dea păpuşi de patruzeci de franci unei jigodii pe care aş da-o pe doi franci. Puțin lipseşte să-i spună măria-ta, ca ducesei de Berry? Are vreun rost? N-o fi turbat moşneagul ăsta suspect?
— De ce? E foarte simplu, îi răspundea Thénardier. Dacă îl distrează! Pe tine te distrează s-o vezi pe aia mică muncind: pe el îl distrează când o vede jucându-se. E dreptul lui. Un călător face tot ce vrea dacă plăteşte. Dacă moşul ăsta e filantrop, ce-ți pasă ție? Dacă e tâmpit, nu te priveşte! De ce te amesteci tu, când vezi că are parale?
Vorbă de stăpân şi judecată de hangiu; nici una, nici alta nu îngăduiau răspuns.
Omul îşi pusese coatele pe masă şi-şi luase din nou atitudinea lui visătoare. Toți ceilalți călători, negustori şi căruțaşi se depărtaseră puțin şi nu mai cântau. Îl priveau de departe cu un fel de teamă smerită. Necunoscutul acesta atât de sărăcăcios îmbrăcat, care scotea bănet din

buzunar cu atâta uşurinţă şi dăruia păpuşi uriaşe unor fetiţe nespălate, în târlici, era cu siguranţă un om mare şi de temut.

Se scurseseră câteva ceasuri. Slujba de miezul nopţii fusese rostită, ajunul Crăciunului trecuse, beţivii plecaseră, cârciuma se închisese, sala cea scundă era pustie, focul se stinsese, străinul era mereu în acelaşi loc şi în aceeaşi atitudine. Din timp în timp, se muta de pe un cot pe altul, atâta tot. Dar de când plecase Cosette, nu mai scosese niciun cuvânt.

Numai Thénardierii rămăseseră în sală, din politeţe şi curiozitate. „O să-şi petreacă noaptea în felul ăsta?” mormăia doamna Thénardier. Când ceasul sună două, se dădu bătută şi-i spuse bărbatului ei: „Mă duc să mă culc. Fă ce vrei.” Bărbatu-său se aşeză la o masă într-un colţ, aprinse o lumânare şi începu să citească *Curierul francez*.

Se scurse astfel un ceas încheiat. Preacinstitul hangiu citise cel puţin de trei ori *Curierul francez*, de la data zilei până la numele tipografului. Străinul nu se clintea.

Thénardier se frământă, tuşi, scuipă, îşi suflă nasul, suci scaunul ca să scârţiie. Omul nu se mişca. „Nu cumva doarme?” se gândi Thénardier. Omul nu dormea, dar nimic nu-l putea trezi.

În cele din urmă, Thénardier îşi scoase tichia de pe cap, se apropie binişor şi îndrăzni să spună:

— Domnul nu se duce să se odihnească?

„Nu se duce să se culce”, i s-ar fi părut prea mult şi prea familiar. „Să se odihnească” mirosea a lux şi a stimă. Cuvintele astea au însuşirea tainică şi vrednică de laudă de a umfla a doua zi cifra de pe nota de plată. O cameră în care „te culci” costă un franc; o cameră în care, te odihneşti” costă douăzeci de franci.

— Aşa e! spuse străinul. Ai dreptate! Unde ţi-e grajdul?

— Domnule, glăsui Thénardier zâmbind: am să vă conduc, domnule.

Luă lumânarea, omul îşi luă pachetul şi băţul, şi Thénardier îl duse într-o odaie de la etajul întâi, care era de o rară frumuseţe, cu mobila toată de lemn de acaju; cu un pat cu perdele de stambă roşie.

— Ce va să zică asta? întrebă călătorul.

— E chiar iatacul nostru, răspunse hangiul. Nevasta mea şi cu mine locuim într-altă odaie. Nu intrăm aici decât de trei sau patru ori pe an.

— Mi-ar fi plăcut mai degrabă în grajd, spuse omul răspicat.

Thénardier păru că n-aude vorbele astea atât de puţin politicoase. Aprinse două lumânări de ceară, neîncepute, care se aflau pe cămin. Un foc destul

de bun ardea în vatră.

Pe cămin, sub sticlă, se găsea o găteală de mireasă, cu fire de argint şi flori de lămâiță.

— Şi asta? Ce e asta? întrebă străinul.

— Domnule, spuse Thénardier, e găteala de mireasă a nevesti-mi.

Călătorul privi obiectul, cu o căutătură care părea a spune: „Aşadar, dihania asta a fost şi ea odată fecioară!”

De altfel, Thénardier mințea. Când luase maghernița asta cu chirie ca să facă din ea o cârciumă, găsise odaia împodobită aşa cum ea era acum şi cumpărase mobilele şi florile de lămâiță, socotind că ar arunca o umbră delicată nevesti-si, iar pentru casa lui ar rezulta ceea ce englezii numesc: respectabilitate.

Călătorul se întoarse, gazda se făcuse nevăzută. Thénardier se eclipsase discret, fără a îndrăzni să spună „bună seara”, pentru că nu voia să trateze cu o politețe lipsită de respect pe un om pe care-şi propunea să-l jupoaie împărăteşte a doua zi dimineața.

Hangiul se retrase în odaia lui. Nevastă-sa se culcase, dar nu dormea. Când auzi pasul bărbatului ei, se întoarse şi spuse:

— Să ştii că mâine o dau afară pe Cosette.

Thénardier îi răspunse rece:

— Da pripită mai eşti!

Nu-şi mai spuseră nimic, şi după câteva minute stinseră lumânarea.

Cât priveşte călătorul, acesta îşi puse bățul şi pachetul într-un colț. După plecarea gazdei se aşeză într-un jilț şi rămase câtăva vreme gânditor. Apoi se descălță, luă o lumânare, stinse pe cealaltă, împinse uşa şi ieşi din odaie, uitându-se în jurul lui ca şi cum ar fi căutat ceva. Străbătu un coridor şi ajunse în capul scării. Auzi aici un zgomot slab, foarte uşor, care semăna cu răsuflarea unui copil. Se lăsă călăuzit de acest zgomot şi ajunse într-un fel de cotlon triunghiular, care se afla sub trepte. Cotlonul ăsta nu era altceva decât unghiul pe care-l făcea scara cu podeaua. Acolo, printre tot soiul de coşnițe vechi şi de cioburi, în praf, printre pânze de păianjen, era un pat; dacă putem numi pat o saltea găurită, prin care ieşeau paiele, şi pânza ruptă, prin care se vedea salteaua. N-avea cearceafuri. Era aşezată pe jos, pe duşumea. În patul acesta dormea Cosette.

Omul se apropie şi privi cu luare-aminte.

Cosette dormea adânc. Era îmbrăcată. Iarna nu se dezbrăca, pentru ca să-i fie mai puțin frig.

Ținea strâns la piept păpuşa, ai cărei ochi mari străluceau în întuneric. Când şi când, scotea câte un oftat adânc, ca şi cum ar fost gata să se trezească, şi-şi strângea convulsiv păpuşa în brațe. Lângă pat nu era decât un singur papuc de lemn.

Aproape de culcuşul sărăcăcios al Cosettei, se afla o uşă deschisă prin care se vedea o odaie mare, întunecoasă. Străinul intră înăuntru. În fund se zăreau, printr-o uşă cu geamuri, două paturi gemene foarte albe. Erau ale Azelmei şi Époninei. Îndărătul celor două paturi dispărea pe jumătate un leagăn de răchită, fără perdele, unde dormea băiețelul care țipase toată seara.

Străinul bănui că odaia asta dădea în aceea a soților Thénardier. Era gata să iasă, când privirea îi căzu pe vatră; una dintre acele vetre mari, de han, în care pâlpâie întotdeauna un foc slab, atunci când e foc, şi care sunt atât de reci la vedere. În vatra asta nu era foc; nici măcar cenuşă. Totuşi, ceea ce era înăuntru atrase atenția călătorului. Erau doi pantofiori de copil, drăgălaşi, unul mai mare şi unul mai mic; călătorul îşi aminti obiceiul încântător şi străvechi al copiilor, care-şi pun încălțămintea la gura vetrei, în ziua de Crăciun, ca să aştepte în întuneric cine ştie ce dar strălucitor din partea zânei ocrotitoare. Éponine şi Azelma avuseseră grijă să nu scape prilejul şi-şi pusese fiecare câte un pantof în vatră.

Călătorul se apleacă.

Zâna, adică mama, trecuse pe acolo, şi în fiecare pantofior se zărea strălucind câte o monedă de cincizeci de centime, nou-nouță.

Omul se ridică şi era gata să plece, când zări în fund, departe, în colțul cel mai întunecat al vetrei, un papuc urât, din lemnul cel mai prost, pe jumătate rupt şi plin de cenuşă şi noroi uscat. Era papucul Cosettei. Cu acea încredere mişcătoare a copiilor care pot fi înşelați întotdeauna, fără să se descurajeze niciodată, Cosette îşi pusese şi ea papucul în vatră.

Ce lucru sublim şi blând e nădejdea la un copil care n-a cunoscut niciodată altceva decât deznădejdea!

În papucul acesta nu era nimic.

Străinul scotoci în vestă, se apleacă, şi puse în papucul Cosettei un galben.

Apoi se întoarse în odaia lui cu paşi repezi.

IX – Thénardier la lucru

A doua zi dimineața, cu cel puțin două ceasuri înainte de a se lumina de zi, Thénardier stătea la masă, lângă o lumânare, în sala scundă a cârciumii, cu o pană în mână, şi întocmea socoteala călătorului cu redingotă galbenă.

În picioare, aplecată pe jumătate asupra lui, nevastă-sa îl urmărea din ochi. Nu schimbau o vorbă. De-o parte era o cugetare adâncă, de alta acea admirație religioasă cu care priveşti cum se naşte şi se desăvârşeşte o minune a minții omeneşti. În casă se auzea un zgomot. Ciocârlia mătura scara.

După mai bine de un sfert de ceas şi câteva ştersături, Thénardier dădu la iveală această capodoperă:

Socoteala domnului de la nr. 1
Cina.........................3 franci
Odaia.....................10 ”
Lumânarea...............5 ”
Focul.......................4 ”
Serviciu...................1 ”
Total 23 franci.

Serviciul era scris *sirvici*.

— Douăzeci şi trei de franci! rosti nevasta cu un entuziasm amestecat cu oarecare şovăială.

Ca toți marii artişti, Thénardier nu era mulțumit.

— Pfff! făcu el.

Avea accentul lui Castlereagh[417] când redacta la Congresul de la Viena lista datoriilor pe care avea să le plătească Franța.

— Ai dreptate, domnule Thénardier, e datornicul nostru, murmură nevasta care se gândea la păpuşa dăruită Cosettei în fața fetelor ei – de drept e drept, dar e mult. N-o să vrea să plătească.

Thénardier dădu drumul râsului său rece şi spuse:

— O să plătească.

Râsul acesta era semnul suprem al siguranței şi autorității. Trebuia să fie aşa cum spune el. Nevasta nu mai stărui. Începu să rânduiască mesele; bărbatu-său umbla în lungul şi în latul sălii. După o clipă adăugă:

— Doar şi eu sunt dator o mie cinci sute de franci.

Se duse şi se aşeză lângă vatră, pe gânduri, cu picioarele pe cenuşa caldă.

— Aha! urmă femeia. N-ai uitat că azi o dau afară pe Cosette? Ce mai spurcăciune! Îmi mănâncă bojocii cu păpuşa ei! Mai bine m-aş mărita cu Ludovic al XVIII-lea decât s-o mai ţin o zi în casă!

Thénardier îşi aprinse pipa şi, între două fumuri, îi răspunse:

— Să-i dai omului socoteala.

După asta ieşi.

Abia făcuse câţiva paşi şi călătorul intră.

Thénardier apăru numaidecât în spatele lui şi rămase neclintit în uşa întredeschisă, în aşa fel încât nu-l vedea decât nevastă-sa.

Omul în galben ţinea în mână toiagul şi pachetul.

— V-aţi sculat aşa de devreme! spuse doamna Thénardier. Nu cumva ne părăsiţi?

În timp ce vorbea astfel, răsucea încurcată socoteala în mână şi o zgâria cu unghiile. Faţa ei aspră luase o înfăţişare care-i era neobişnuită: de sfială şi remuşcare.

Îi venea greu să prezinte o astfel de socoteală unui om care arăta atât de mult a „sărac”.

Călătorul părea preocupat şi cu gândul aiurea.

— Da, doamnă, răspunse el. Plec.

— Aşadar, urmă ea, n-aţi avut treburi la Montfermeil?

— Nu. Sunt numai în trecere pe-aici. Atât. Doamnă, întrebă el, ce vă datorez?

Doamna Thénardier îi întinse, fără să răspundă, socoteala.

Omul despături hârtia, se uită la ea, dar era vădit că se gândea într-altă parte.

— Doamnă, reluă el, câştigaţi bine la Montfermeil?

— Aşa şi aşa, domnule! răspunse Thénardiera, uimită că nu vedea nicio izbucnire. Apoi urmă cu un accent plângăreţ şi nenorocit: Vai, domnule, vremurile sunt aşa de grele! Şi avem aşa de puţini oameni cu stare prin partea locului! Cum vedeţi, e lume proastă. Dacă n-am avea pe ici pe colo călători dornici şi bogaţi ca dumneavoastră! Avem atâtea poveri! Uite, fetiţa asta ne costă ochii din cap.

— Care fetiţă?

— Fetiţa pe care o ştiţi, Cosette, Ciocârlia, cum i se spune pe-aici.

— Ah, da! spuse omul.

Ea vorbi mai departe:

— Ce proşti sunt ţăranii cu poreclele lor! Seamănă mai degrabă cu un liliac decât cu o ciocârlie. Vedeţi dumneavoastră, noi nu cerem de pomană, dar nu putem face pomeni. Nu câştigăm. Nu câştigăm nimic şi avem de plătit cu nemiluita. Dările, impozitele, uşile şi ferestrele[418], adiţionalul[419]! Ştiţi şi dumneavoastră că stăpânirea ne cere foarte mulţi bani. Pe urmă, am şi eu fetele mele. N-am nevoie să hrănesc şi copilul altora.

Omul vorbi cu o voce pe care se silea s-o facă nepăsătoare, dar care tremura:

— Şi dacă v-ar scăpa cineva de ea?

— De cine? de Cosette?

— Da.

Faţa roşie, mânioasă, a cârciumăresei se lumină de-o bucurie hâdă.

— Vai, domnule! Dragă domnule! Luaţi-o, păstraţi-o, duceţi-o, ţineţi-o, îndulciţi-o, împănaţi-o, beţi-o, mâncaţi-o, şi maica Domnului să vă binecuvânteze, cu toţi sfinţii din rai.

— S-a făcut!

— Adevărat? O luaţi cu dumneavoastră?

— O iau.

— Îndată?

— Îndată. Chemaţi copilul!

— Cosette! strigă Thénardiera.

— Până atunci, urmă omul, să vă plătesc ce datorez. Cât e?

Aruncă o privire peste socoteală şi nu-şi putu opri un gest de uimire:

— Douăzeci şi trei de franci! Se uită la cârciumăreasă şi spuse din nou: Douăzeci şi trei de franci?

În felul cum repetase aceste câteva cuvinte se simţea accentul care desparte semnul exclamării de acela al întrebării.

Doamna Thénardier avusese vreme să se pregătească pentru a rezista loviturii. Răspunse, sigură de ea:

— Păi da, domnule, întocmai, douăzeci şi trei de franci.

Străinul puse pe masă cinci monede de câte cinci franci.

— Căutaţi fetiţa, spuse el.

În clipa asta, Thénardier păşi până în mijlocul sălii şi spuse:

— Domnul nu datorează decât un franc şi treizeci de centime.

— Un franc şi treizeci de centime! strigă femeia.

— Adică un franc pentru odaie şi jumătate pentru cină. Cât priveşte fetiţa, vreau să stau niţel de vorbă cu domnul. Lasă-ne singuri, nevastă!

Thénardiera amuți deodată, izbită de fulgerele geniului. Simți că intră în scenă actorul cel mare. Nu scoase o vorbă şi ieşi.

De îndată ce rămaseră singuri, Thénardier îi întinse călătorului un scaun. Călătorul se aşeză, Thénardier rămase în picioare şi fața lui luă o înfățișare ciudată de cumsecădenie şi simplitate.

— Uite, domnule, zise el, am să vă spun adevărul: pe copilul ăsta eu îl ador.

Străinul îl privi țintă.

— Pe care copil?

— E caraghios, urmă Thénardier, dar după un timp, te legi! Ce înseamnă toți banii ăştia? Luați-vă înapoi monedele de cinci franci. O ador pe fetița asta!

— Pe cine? întrebă străinul.

— Ei, pe micuța noastră Cosette. Nu ziceați că vreți să ne-o luați? Ei, uite, vă vorbesc deschis, aşa cum se vorbeşte cu un om cinstit ca dumneavoastră: nu pot să mă învoiesc. Fetița asta o să-mi lipsească. Am văzut-o de când era mică. E adevărat că ne costă parale, e adevărat că are cusururi, e adevărat că nu suntem bogați, e adevărat că am cheltuit mai bine de patru sute de franci pe doctorii, numai pentru una dintre bolile ei! Dar tot trebuie să faci ceva şi pentru Dumnezeu din cer! N-are nici tată, nici mamă, eu am crescut-o. Am de mâncare şi pentru ea şi pentru mine. De fapt, țin la copilul ăsta. Mă înțelegeți dumneavoastră, până la urmă te prinzi; eu sunt un om cumsecade; nu judec; o iubesc pe micuța asta; nevastă-mea e o fire iute; dar şi ea o iubeşte. Vedeți, e ca şi cum ar fi copilul nostru. Îmi place să-mi gângurească prin casă.

Străinul îl privea țintă mai departe. Celălalt urmă:

— Iertați-mă, îmi pare rău, domnule, dar nu-ți dai copilul unui trecător. N-am dreptate? Afară de asta, nu zic, sunteți bogat, păreți un om foarte cumsecade, poate că e pentru fericirea ei, dar ar trebui s-o ştiu şi eu. Pricepeți? Să ne închipuim că aş lăsa-o să plece şi că m-as sacrifica; ei bine, aş vrea să ştiu unde merge, n-aş vrea s-o pierd din ochi, aş vrea să ştiu la cine stă, ca să vin din când în când s-o văd, să ştie şi ea că tăticul care a hrănit-o e şi el acolo, că veghează asupra ei. În sfârşit sunt unele lucruri cu neputință. Nu ştiu nici cum vă cheamă. Să zicem că dumneavoastră ați lua-o şi eu aş spune: bine. Unde s-a dus Ciocârlia? Ar trebui să văd măcar o hârtiuță oarecare, nişte acte, ceva, nu-i aşa?

Străinul, fără a înceta să-l privească cu acea căutătură care merge, ca să spunem aşa, până în fundul conştiinţei, îi răspunse cu o voce gravă şi hotărâtă:

— Domnule Thénardier, n-are nimeni nevoie de acte ca să meargă la cinci leghe depărtare de Paris. Dacă o iau pe Cosette, o iau şi gata. N-ai să ştii nici cum mă cheamă, nici unde locuiesc, nici unde o duc, şi intenţia mea e să nu te mai vadă niciodată. Rup sfoara care o leagă de picior, şi se duce. Îţi convine? Da sau nu?

Aşa cum diavolii şi spiriduşii simţeau, după unele semne, prezenţa unui zeu superior, Thénardier pricepu că avea de a face cu cineva foarte tare. Avu un fel de intuiţie; pricepu acest lucru cu repeziciunea lui limpede şi pătrunzătoare. În ajun, în vreme ce bea cu căruţaşii, în vreme ce fuma, în vreme ce cânta cântece cu haz, îşi petrecuse seara privindu-l cu atenţie pe călător, pândindu-l ca o pisică. Studiindu-l ca un matematician. Îl spionase în taină, pentru el însuşi, pentru plăcerea lui şi din instinct, şi-l pândise ca şi cum ar fi fost plătit pentru aşa ceva. Nu-i scăpase niciun gest, nicio mişcare a omului cu haină galbenă. Chiar înainte ca omul să fi arătat vreun interes pentru Cosette, Thénardier îl ghicise. Surprinsese privirile cercetătoare ale bătrânului care se întorceau mereu asupra fetiţei. Pentru ce interesul acesta? Cine era omul acela? De ce era îmbrăcat atât de prost, când avea atâta bănet în pungă? întrebări pe care şi le punea fără a găsi dezlegare şi care îl necăjeau. Se gândise toată noaptea. Nu putea să fie tatăl Cosettei. Poate că era vreunul dintre bunici? De ce atunci n-o spunea de la început? Când ai un drept, îl arăţi. Fără îndoială că omul acesta nu avea niciun drept asupra Cosettei. Atunci cine era? Thénardier se pierdea în presupuneri. Întrezărea totul, dar nu vedea nimic. Despre orice ar fi fost vorba, în clipa în care începuse să stea de vorbă cu omul, se simţise tare, deoarece era sigur că la mijloc e o taină şi că omul avea tot interesul să rămână în umbră; dar după răspunsul limpede şi hotărât al străinului, când văzu că personajul acesta misterios era misterios într-un fel atât de simplu, se simţi slab. Nu se aştepta la aşa ceva. Presupunerile i se risipiră. Îşi adună gândurile. Cântări totul într-o clipă. Thénardier era unul dintre acei oameni care judecă o situaţie dintr-o privire. Socoti că era momentul să meargă drept la ţintă, şi repede. Făcu aşa cum fac marii căpitani în clipa hotărâtoare, de care îşi dau seama numai ei. Luă taurul de coarne:

— Domnule, spuse el, îmi trebuie o mie cinci sute de franci.

Străinul scoase din buzunar un portmoneu uzat, de piele neagră, îl deschise şi trase dinăuntru trei hârtii pe care le puse pe masă. Puse degetul cel mare pe ele şi-i spuse cârciumarului:

— Ad-o pe Cosette!

Ce făcea în vremea asta Cosette?

De cum se trezise, Cosette dăduse fuga la papuc. Găsise în el o monedă de aur. Nu era un napoleon, ci una dintre acele monede de douăzeci de franci nou-nouțe, ale restaurației, pe efigia cărora codița prusacă înlocuise coroana de lauri. Cosette fu orbită. Destinul începea s-o amețească. Nu ştia ce va să zică o monedă de aur, nu văzuse aşa ceva niciodată; o ascunse repede în buzunar, ca şi cum ar fi furat-o. Simțea totodată că e a ei, ghicea de unde-i venea darul, dar bucuria pe care o avea era plină de frică. Era mulțumită; era mai cu seamă uimită. Lucrurile astea atât de minunate şi de frumoase nu-i păreau adevărate. Păpuşa o speria, moneda de aur o speria. Tremura nițel în fața acestor măreții. Numai străinul n-o făcea să tremure. Dimpotrivă, îi dădea curaj. Din ajun, printre toate clipele de uimire, prin somn, mintea ei de copil se gândea la omul acela care părea bătrân, sărac şi atât de trist, şi care era, cu toate astea, atât de bogat şi de bun. De când îl întâlnise în pădure, totul i se părea schimbat. Cosette, mai puțin fericită decât cea mai mică dintre păsările cerului, nu ştiuse niciodată ce înseamnă a fi ocrotit în umbra mamei şi sub o aripă. De cinci ani, adică de când putea ține minte, biata fetiță tremura şi clănțănea. Fusese întotdeauna goală-goluță sub vântul cel aspru al durerii; acum i se păru că e îmbrăcată. Altădată simțea că-i era frig în suflet; acum îi era cald. Parcă nu-i mai era atât de frică nici de Thénardieră. Nu mai era singură; avea pe cineva alături.

Se apucase de lucru, fără zăbavă, ca în fiecare dimineață. Se juca cu moneda de aur pe care o avea la ea, în acelaşi buzunar al şorțului de unde-i căzuse în ajun moneda de şaptezeci şi cinci de centime. Nu îndrăznea s-o atingă, dar pierdea câte cinci minute ca s-o privească, trebuie s-o mărturisim, cu limba scoasă. Când mătura scara, se oprea, rămânea pironită locului, uitând de mătură şi de lumea întreagă, ocupată să se uite la steaua care-i strălucea în fundul buzunarului.

Thénardiera îi ieşi în cale tocmai în timpul unei astfel de contemplări.

Plecase s-o caute la porunca bărbatului ei. Lucru nemaipomenit, nu-i dădu nicio palmă şi nu-i spuse nicio vorbă de ocară.

— Cosette, grăi ea aproape cu blândețe, vino repede!

După o clipă, Cosette intra în sala cea scundă.

Străinul luă pachetul pe care îl adusese şi-l desfăcu. În pachet era o rochiță de lână, un şorț, o cămaşă, o fustă, un şal, ciorapi de lână, pantofi, cu alte cuvinte tot trebuia unei fetițe de opt ani. Toate erau negre.

— Fetițo, spuse omul, ia asta şi du-te de te îmbracă repede!

Se lumina de ziuă când locuitorii din Montfermeil, care începeau să-şi deschidă porțile, văzură trecând pe şoseaua Parisului, un om prost îmbrăcat, care ținea de mână o fetită în doliu, cu o păpuşă mare şi frumoasă în brațe. Se îndreptau spre Livry.

Erau omul nostru şi Cosette.

Pe el nu-l cunoştea nimeni, iar pe Cosette, pentru că nu era în zdrențe, n-o mai recunoscură mulți.

Cosette pleca. Cu cine?. Nu ştia nici ea. Încotro? N-avea habar. Nu înțelegea decât că lasă în urma ei cârciuma celor doi Thénardieri. Nimeni nu se gândise să-şi ia rămas bun de la ea, şi nici ea să-şi ia rămas bun de la cineva. Pleca din casa aceea, urâtă de toți şi urându-i.

Biata făptură blândă, a cărei inimă fusese atât de otrăvită!

Cosette păşea cu seriozitate, deschizând ochii mari şi uitându-se la cer. Îşi pusese ludovicul de aur în buzunarul şorțului nou. Se apleca din când în când şi-şi arunca ochii spre el. Apoi se uita la omul cu care era. Se simțea parcă alături de bunul Dumnezeu.

X – Cine aleargă după mai bine poate să dea de mai rău

Thénardiera, după cum era obiceiul, îl lăsase pe bărbatul ei să facă cum îl taie capul. Se aştepta la întâmplări interesante. După plecarea omului şi a Cosettei, Thénardier lăsă să treacă mai bine de un sfert de ceas, o luă deoparte şi-i arătă cei o mie cinci sute de franci.

— Numai atât! spuse ea.

Pentru întâia oară de când trăiau împreună, se încumeta să critice o faptă de-a stăpânului.

O nimerise bine.

— Să ştii că ai dreptate, spuse el. Sunt un tâmpit. Dă-mi pălăria.

Îndoi banii, îi băgă în buzunar şi ieşi în graba mare, dar din greşeală o luă la dreapta. Câțiva vecini pe care-i întrebă îl puseră pe drumul cel bun.

Ciocârlia şi omul acela fuseseră văzuți mergând spre Livry. Urmă sfatul lor, umblând cu paşi mari şi vorbind singur.

„Omul ăsta e, fără îndoială, un milionar îmbrăcat în galben şi eu sunt un dobitoc. A dat mai întâi un franc, apoi cinci franci, apoi cincizeci de franci, apoi o mie cinci sute de franci cu aceeaşi uşurință. Ar fi dat şi cincisprezece mii de franci. Dar am să pun eu mâna pe el."

Afară de asta, pachetul acela cu haine, pregătit de mai înainte pentru fetiță. Şi asta era ciudat: erau acolo cam prea multe taine. Nu laşi să-ți scape tainele când ai pus mâna pe ele. Secretele bogaților sunt bureți plini cu aur; trebuie să ştii să-i storci. Toate gândurile astea îi frământau creierul. „Sunt un dobitoc", îşi spunea el.

După ce ai ieşit din Montfermeil şi ai ajuns la colțul pe care îl face şoseaua spre Livry, vezi drumul desfăşurându-se înaintea ta până departe. Ajungând sus, Thénardier socoti că de acolo trebuiau să se zărească omul şi fetița. Se uită atât de departe cât putu pătrunde cu privirea şi nu văzu nimic. Mai întrebă pe unii, pe alții. Pierdea însă vremea. Unii drumeți îi spuseră că omul şi fetița pe care îi căuta se îndreptaseră către pădurea dinspre Gagny. Se grăbi într-acolo.

Porniseră cu mult înaintea lui, dar un copil merge încet şi el umbla repede. Afară de asta, cunoştea ținutul.

Se opri deodată şi se lovi peste frunte, ca unul care a uitat ce era mai de seamă şi e gata să se întoarcă înapoi.

„Ar fi trebuit să-mi iau puşca!" îşi spuse el.

Thénardier era o fire dintre acelea cu două fețe, care trece uneori printre noi, fără să ne dăm seama de ea şi dispare fără s-o fi cunoscut, pentru că destinul nu ne-a arătat-o decât pe o singură față. Soarta multor oameni e să trăiască astfel, adică pe jumătate necunoscuți. Într-o viață liniştită şi fără zbucium, Thénardier avea tot ce-i trebuia ca să ajungă – nu spun ca să şi fie – ceea ce numim cu toții un negustor cinstit, un burghez cumsecade. Avea totodată tot ce-i trebuia pentru ca, în anumite împrejurări, când anumite zguduiri i-ar scoate la iveală cealaltă latură a firii lui, să fie un tâlhar. Era un negustor care avea în el ceva dintr-un monstru. Desigur că diavolul se aşeza uneori într-unul dintre colțurile hrubei unde locuia Thénardier şi rămânea pe gânduri în fața acestei hâde capodopere.

„Ei, gândi el, după ce stătu o clipă la îndoială, ar avea timp să scape."

Îşi urmă drumul, mergând repede drept înainte, cu un aer aproape sigur, cu îndemânarea vulpii care adulmecă potârnichile.

În sfârşit, după ce trecu de lacuri şi străbătu pieziş luminişul cel mare, care e la dreapta drumului spre Belevue, când ajunse la aleea care aproape că dă ocol dealului şi acoperă bolta vechiului canal al apelor mânăstirii de la Chelles, zări, deasupra unui tufiş, pălăria în legătură cu care făcuse destule presupuneri. Era pălăria omului pe care-l căuta. Tufişul era scund. Thénardier îşi dădu seama că omul şi Cosette poposiseră acolo. Fetița nu se vedea, pentru că era mică, dar se întrezărea capul păpuşii.

Thénardier nu se înşela. Omul se aşezase acolo ca să-i dea prilej Cosettei să se mai odihnească. Cârciumarul dădu mărăcinii la o parte şi apăru deodată în fața celor pe care-i căuta.

— Iertați-mă, vă rog, domnule, spuse el cu sufletul la gură, dar iată cei o mie cinci sute de franci ai dumneavoastră.

Spunând aceasta, îi întinse străinului cele trei hârtii. Omul ridică ochii:

— Ce înseamnă asta?

Thénardier îi răspunse cu respect:

— Domnule, asta înseamnă că o iau înapoi pe Cosette.

Cosette se cutremură şi se ghemui lângă omul cu care era.

Acesta răspunse răspicat, privindu-l pe Thénardier în albul ochilor:

— O iei î-na-poi pe Cosette?

— Da, domnule, o iau înapoi. Să vă spun. M-am răzgândit. De fapt, n-am dreptul să v-o dau. Vedeți, sunt un om cinstit. Fata nu e a mea, e a maică-si. Maică-sa mi-a încredințat-o şi nu pot să i-o dau înapoi decât ei. O să-mi spuneți: dar maică-sa a murit. Bine. În cazul ăsta nu pot înapoia copilul decât cuiva care mi-ar aduce un bilet scris şi iscălit de mamă, cum că trebuie să dau copilul acelei persoane. E limpede.

Fără să răspundă, omul se scotoci prin buzunare şi Thénardier văzu ieşind din nou la iveală portofelul cu bani. Cârciumarul se înfioră de bucurie.

„Bravo! îşi spuse el. Să ne ținem bine. O să mă cumpere!”

Mai înainte de a-şi deschide portofelul, călătorul aruncă o privire în jurul lui. Locul era cu totul pustiu. Nu era țipenie de om nici în pădure, nici în vale. Omul deschise portofelul şi scoase dinăuntru nu un pumn de bani, cum se aştepta Thénardier, ci un simplu petic de hârtie pe care îl desfăcu şi i-l arătă hangiului, spunându-i:

— Ai dreptate. Citeşte!

Thénardier luă hârtia şi citi:

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823

Domnule Thénardier,
O veți încredința pe Cosette aducătorului prezentei.
Veți fi plătit până la ultimul ban.
Am onoarea să vă salut cu toată stima.
Fantine.

— Cunoşti iscălitura? îl întrebă omul.

Era într-adevăr semnătura Fantinei. Thénardier o recunoscu.

Nu mai era nimic de adăugat. Două necazuri îl scormoneau: acela de a renunța să fie cumpărat, aşa cum nădăjduise, şi acela de a fi învins.

Omul adăugă:

— Poți să păstrezi hârtia asta, ca o descărcare.

Thénardier dădu înapoi, aşa cum se cuvenea.

— Iscălitura asta e îndeajuns de bine imitată, mormăi printre dinți. În sfârşit, fie! făcu apoi o sforțare deznădăjduită: Aşa să fie, domnule, spuse el, pentru că dumneavoastră sunteți „persoana”. Dar trebuie să-mi plătiți „până la ultimul ban”. Mi se datorează foarte mult.

Omul se ridică în picioare şi spuse, în timp ce-şi curăța mâneca jerpelită pe care se aşternuse praful:

— Domnule Thénardier, în ianuarie mama făcuse socoteala că datorează o sută douăzeci de franci; în februarie i-ai trimis o listă de cinci sute de franci; ai primit la sfârşitul lui februarie trei sute şi alte trei sute de franci la începutul lui martie. De-atunci s-au scurs nouă luni de câte cincisprezece franci după prețul convenit, ceea ce face o sută treizeci şi cinci de franci. Primiseşi o sută de franci mai mult. Mai rămânea o datorie de treizeci şi cinci de franci. Ți-am dat o mie cinci sute de franci.

Thénardier simți ceea ce simte lupul în clipa când e muşcat şi înhățat de falca de oțel a capcanei.

„Cine-o fi diavolul ăsta de om?” se gândi el.

Făcu ce face lupul. Se smuci. Îndrăzneala îi mai izbutise o dată.

— Domnule Nu-ştiu-cum-te-cheamă, spuse el cu hotărâre şi lăsând deoparte toate sclifoselile respectuoase, ori o iau înapoi pe Cosette, ori îmi mai dai o mie de scuzi[420].

Străinul spuse liniştit:

— Vino, Cosette!

O luă pe Cosette de mâna stângă şi cu dreapta îşi apucă toiagul care era pe jos.

Thénardier luă seama la grosimea ciomagului şi la singurătatea locului.

Omul se înfundă în pădure împreună cu copilul, lăsându-l pe cârciumar nemişcat şi uluit.

Pe când se îndepărta, Thénardier îi privea umerii largi, puțin aduşi, şi pumnii mari.

Apoi, venindu-şi în fire, privirile îi căzură pe brațele lui plăpânde şi pe mâinile lui slăbănoage. „Mare dobitoc am fost că nu mi-am luat puşca, de vreme ce tot plecam la vânătoare”, gândi el.

Cu toate astea, hangiul nu se lăsă cu una cu două.

„Vreau să ştiu unde se duce”, îşi spuse el. Şi începu să-l urmărească de la distanță. Îi rămâneau în mână două lucruri: o ironie – şi anume bucata de hârtie semnată de Fantine – şi o mângâiere: o mie cinci sute de franci.

Omul o ducea pe Cosette în direcția Livry şi Bondy. Mergea încet, cu capul plecat, într-o atitudine gânditoare şi tristă. Iarna rărise frunzişul pădurii, aşa că Thénardier nu-i pierdea din vedere, rămânând totuşi destul de departe de ei. Omul se întorcea din când în când şi se uita să vadă dacă nu-l urmărea cineva. Deodată îl zări pe Thénardier. Intră repede cu Cosette într-un desiş în care puteau să se facă amândoi nevăzuți. „Al naibii!” spuse Thénardier; şi mări pasul.

Desişul îl silise să se apropie de ei. Când omul fu în plin hăţiş, îşi întoarse capul. Zadarnic se ascunse Thénardier printre crengi, că omul tot îl văzu. Îi aruncă o privire neliniştită, apoi ridică fruntea şi porni mai departe. Hangiul îl urmări mai departe. Făcură astfel vreo două-trei sute de paşi. Deodată, omul se întoarse din nou. Îl zări pe hangiu. De data asta îl privi cu o căutătură atât de întunecată încât Thénardier socoti că „n-avea rost” să meargă mai departe. Se întoarse.

XI – Numărul 9430 apare iar, şi Cosette îl câştigă la loterie

Jean Valjean nu murise.

Atunci când căzuse în mare sau, mai degrabă, când se aruncase în ea, era, cum am văzut, fără cătuşe. Înotase pe sub apă până la un vas ancorat, de

care era prinsă o barcă.

Izbutise să se ascundă în barca aceea până seara. Noaptea se aruncase din nou în apă şi înotase până la mal, nu departe de capul Brun. Acolo, pentru că avea bani, îşi putuse face rost de veşminte. O cârciumioară din împrejurimile localităţii Balaguier era pe-atunci garderoba ocnaşilor evadaţi, specialitate bănoasă. Apoi, la fel cu toţi acei bieţi fugari care încearcă să-şi piardă urma şi să zădărnicească fatalitatea socială, Jean Valjean urmase un itinerar încurcat şi ocolit. Găsise un prim adăpost la Pradeaux, aproape de Beausset. După asta se îndreptase spre Grand-Villard, aproape de Briançon, în regiunea Hautes-Alpes. Fugă pe dibuite şi plină de nelinişte, drum de cârtiţă, cu ramificaţii necunoscute. S-au putut găsi mai târziu unele urme ale trecerii lui prin Ain, în regiunea Civrieux, în Pirinei, la Accons, în locul numit Grange-de-Doumecq, aproape de cătunul Chavailles, şi prin împrejurimile localităţii Périgueux, la Brunies, în cantonul Chapelle-Gonaguet.

Ajunse la Paris. L-am văzut la Montfermeil.

Cum intră în Paris, prima lui grijă fu să cumpere haine cernite pentru o fetiţă de şapte-opt ani şi apoi să-şi găsească o locuinţă. Pe urmă se duse la Montfermeil. Ne amintim că, după evadarea lui de mai înainte, făcuse acolo, sau prin împrejurimi, o călătorie tainică pe care justiţia o mirosise.

De altfel era socotit mort, şi asta îngroşa şi mai mult întunericul ce se lăsase în jurul lui. La Paris îi căzu în mână unul dintre ziarele care înregistraseră faptul. Se simţea în siguranţă şi aproape lăsat în pace, ca şi cum ar fi fost într-adevăr mort.

Chiar în seara zilei în care o smulsese pe Cosette din ghearele celor doi Thénardier, Jean Valjean se întorsese la Paris. Intră în oraş odată cu căderea nopţii, cu copilul pe la bariera Monceaux. Se sui într-o trăsură care îl duse până la esplanada Observatorului. Coborî acolo, plăti vizitiul, o luă de mână pe Cosette, şi amândoi, în noaptea neagră, se îndreptară de-a lungul străzilor pustii, în vecinătatea Ourcinei şi Glacierei, spre bulevardul de l'Hôpital.

Pentru Cosette ziua fusese ciudată şi plină de emoţii; mâncaseră pe după tufişuri pâine cu brânză, cumpărate prin cârciumi singuratice, se suiseră de mai multe ori dintr-o căruţă într-alta, făcuseră câte o bucată de drum pe jos; nu se văieta, dar era ostenită şi Jean Valjean îşi dădu seama de asta după felul cum se atârna de el tot mai tare în timpul mersului. O luă în spinare.

Cosette, fără s-o lase pe Catherine, îşi puse capul pe umărul lui Jean Valjean şi adormi.

Cartea a patra:

HARDUGHIA GORBEAU

I – Maestrul Gorbeau

Acum patruzeci de ani, trecătorul singuratic care s-ar fi abătut prin paraginile de la Salpêtrière şi care ar fi urcat pe bulevard până înspre bariera Italiei, ar fi ajuns în nişte împrejurimi, unde s-ar fi putut spune că Parisul se isprăvea. Nu era un deşert, se mai întâlneau trecători; nu era câmp, mai erau case şi străzi; nu era oraş, pentru că străzile aveau hârtoape ca şoselele şi creştea iarba pe ele; nu era nici sat, casele fiind prea mari. Atunci ce era? Era un colț locuit, dar în care nu se afla nimeni; era un loc pustiu, unde se afla totuşi câte cineva; era un bulevard al marelui oraş, o stradă din Paris, mai fioroasă noaptea decât pădurea, mai întunecată ziua decât un cimitir.

Era vechea mahala Târgul Cailor.

Drumețul acesta, apucând-o pe după cele patru ziduri dărăpănate ale Târgului Cailor, dacă se hotăra să treacă dincolo de strada Petit-Banquier, după ce va fi lăsat în dreapta o grădiniță împrejmuită cu ziduri înalte, pe urmă un câmp pe care se ridicau nişte movile de coji de stejar, aidoma unor colibe de castori uriaşi, apoi un loc îngrădit, plin cu cherestea, cu mormane de buşteni, de rumeguş şi de surcele, în vârful cărora lătra un dulău, pe urmă un zid lung, scund, năruit de tot, cu o portiță neagră, cernită, năpădită de muşchi, acoperit de flori primăvara, apoi, în partea ei cea mai pustie, o clădire hâdă, dărăpănată, pe care sta scris cu litere de-o şchioapă: AFIŞAJUL OPRIT – drumețul acesta îndrăzneț ar fi ajuns în colțul străzii Vignes-Saint-Marcel, loc prea puțin cunoscut. Acolo, lângă o uzină şi între două ziduri de grădină, se putea vedea pe atunci hardughia care, la prima aruncătură de ochi, părea cât o colibă, dar care în realitate era mare cât o

catedrală. Era aşezată într-o parte, cu muchea la stradă; de aceea părea atât de mică. Aproape toată casa era ascunsă. Nu se puteau zări decât uşa şi o fereastră.

Clădirea n-avea decât un singur etaj.

Privită de aproape, ceea ce izbea mai întâi e faptul că uşa asta nu putuse să fie niciodată decât uşa unei maghernițe, pe când fereastra, dacă ar fi fost tăiată în piatră în loc să fie din zidărie ar fi putut să treacă drept fereastra unui palat.

Uşa nu era decât o înnăditură de scânduri mâncate de carii, grosolan prinse între ele cu nişte grinzi asemenea unor butuci prost cioplīți. Dădea direct spre o scară dreaptă, cu trepte înalte, pline de noroi, de moloz şi de praf, de aceeaşi lățime ca şi ea, care putea fi văzută din stradă pornind în sus ca o schelă şi dispărând în întuneric între două ziduri. Partea de sus a deschizăturii diforme pe care o făcea uşa, era ascunsă de-o scândură subțire şi îngustă, în mijlocul căreia se tăiase o gaură triunghiulară, slujind în acelaşi timp ca ferestruică şi ca ochi atunci când uşa era închisă. Pe uşă cineva scrisese la repezeală, cu pensula muiată în cerneală, numărul 52, iar deasupra ferestruicii aceeaşi pensulă mâzgălise numărul 50; aşa că… te încurcai. Unde te găseşti? Deasupra uşii scrie: numărul 50; uşa răspunde: nu, aici e numărul 52. Nişte cârpe prăpădite de culoarea prafului atârnau ca nişte perdele la ferestruica triunghiulară.

Fereastra era lată, destul de înaltă, cu obloane şi pervazuri cu geamuri mari; numai că geamurile astea mai aveau tot felul de răni, ascunse şi trădate în acelaşi timp de un ingenios bandaj de hârtie, iar obloanele, desprinse de la locul lor şi dezlipite, alcătuiau mai degrabă o amenințare pentru trecători decât o apărare pentru cei dinăuntru. Oberlihturile lipseau din loc în loc şi fuseseră înlocuite naiv prin nişte scânduri bătute perpendicular în cuie, astfel încât jaluzelele se transformaseră în obloane sadea.

Uşa cu înfățişare murdară şi fereastra cu înfățişare cuviincioasă, deşi cam prăpădită, văzute aşa la aceeaşi casă, păreau doi cerşetori care nu seamănă unul cu altul, care ar porni împreună, ar merge alături unul de altul, cu două chipuri deosebite, sub aceleaşi zdrențe, unul care a fost totdeauna un golan, pe când celălalt un gentilom.

Scara ducea înspre o parte a clădirii, foarte mare, care semăna cu un hangar din care s-ar fi putut face o casă. Prin mijlocul acestei clădiri trece, ca un fel de tunel, un coridor lung, un fel de despărțituri de mărimi diferite,

care la nevoie puteau fi locuite, dar păreau mai de grabă nişte maghernițe decât nişte odăițe. Ferestrele acestor odăi dădeau spre maidanele dimprejur. Totul era întunecos, apăsător, trist, ca de mormânt, străbătut – după cum crăpăturile erau în acoperiş sau în uşă – de raze reci sau de sufluri înghețate. O însuşire interesantă şi pitorească a locuințelor de felul acesta este mărimea păianjenilor.

La stânga uşii de intrare, spre bulevard, la înălțimea unui om, o ferestruică ce fusese zidită făcea o firidă pătrată, plină de pietrele pe care le aruncau acolo copiii de pe stradă.

O parte a acestei clădiri a fost dărâmată de puțină vreme. Dar ceea ce a mai rămas astăzi dintr-însa ne poate lăsa să ghicim ceea ce fusese. Totul, laolaltă, nu are mai mult decât o sută de ani. O sută de ani înseamnă tinerețea unei biserici şi bătrânețea unei case. Pare că locuința omului se potriveşte cu scurtimea existenței sale, iar lăcaşul Domnului cu veşnicia lui.

Factorii poştali îi spuneau acestei hardughii: numărul 50–52; dar în mahala era cunoscută sub numele de Casa Gorbeau.

Să spunem de unde i se trăgea acest nume.

Cei ce notează întâmplările mărunte, alcătuindu-şi albume de anecdote şi care-şi întipăresc în minte datele trecătoare, ştiu că, prin secolul trecut, pe la 1770, se aflau la Paris doi procurori ai tribunalului: unul se numea Corbeau, celălalt Renard. Două nume pe care le prevăzuse La Fontaine[421]. Prilejul era prea ispititor, pentru ca lumea judecătorească să nu-i ia în zeflemea. În versuri cam şchioape, parodia se răspândi numaidecât pe toate sălile tribunalului:

Maestrul Corbeau (Jupânul Corb) pe-un dosar cocoțat
Ținea-n al său cioc un sechestru.
Maestrul Renard (Jupânul Vulpoi) de miros fiind momit,
Îl dojeni cam aşa:
— A, bună-ziua, jupâne!… etc.

Cei doi vrednici magistrați stingheriți de aceste glume proaste şi atinşi în prestigiul lor de hohotele de râs pe care le stârneau în urma lor, îşi puseră în gând să-şi schimbe numele şi hotărâră să se adreseze regelui. Cererea îi fu înfățişată lui Ludovic al XV-lea chiar în ziua în care nunțiul papal, de-o parte, şi cardinalul de la Roche-Aymon, de alta, îngenuncheați cucernic în prezența maiestății-sale, fiecare cu câte un papuc în mână, încălțau

picioarele goale ale doamnei Du Barry[422], care tocmai se dădea jos din pat. Regele, care râdea, continuă să râdă, trecu vesel de la cei doi episcopi la cei doi procurori şi-i dezlegă pe magistraţi de numele lor, sau aproape. I se îngădui de către rege maestrului Corbeau să adauge o codiţă la iniţiala numelui său şi să se numească Gorbeau; maestrul Renard fu mai puţin norocos, neputând obţine decât încuviinţarea de a pune un P înaintea lui R, spre a se numi Prenard[423], aşa încât cel de-al doilea nume nu se deosebea aproape deloc de cel dintâi.

Se ştie prin partea locului că maestrul Gorbeau fusese proprietarul clădirii de la numărul 50–52 din bulevardul l'Hôpital. Chiar el făcuse acea fereastră monumentală.

De aici i se trăgea hardughiei numele de Casa Gorbeau.

În faţa numărului 50–52, printre copacii de pe bulevard, se înalţă un ulm înalt, uscat pe trei sferturi; cam peste drum, se deschidea strada barierei Gobelins, stradă fără case pe vremea aceea, nepietruită, plantată cu copaci piperniciţi, plină de iarbă sau de noroi, după anotimp, şi care dădea direct în zidul de centură al Parisului. Un miros de sulfat de cupru răbufnea din când în când prin acoperişurile unei fabrici din vecinătate.

Bariera era foarte aproape. În 1823 zidul de centură mai exista încă.

Bariera aceasta trezea ea însăşi în minte imagini jalnice. Era drumul spre Bicêtre[424]. Pe-aici erau aduşi la Paris, sub imperiu şi sub restauraţie, osândiţii la moarte, în ziua în care urmau să fie executaţi. Aici a fost săvârşit pe la 1829, acel misterios asasinat zis „de la bariera Fontainebleau", ai cărui făptaşi n-au putut fi descoperiţi de justiţie, problemă tristă ce n-a fost dezlegată, enigmă groaznică ce n-a putut fi limpezită. Faceţi încă câţiva paşi şi daţi în fatala stradă Croulebarbe, unde Ulbach[425] a înjunghiat-o pe păstoriţa din Ivry, sub vuietul tunetului, ca într-o melodramă. Mai faceţi câţiva paşi şi daţi peste groaznicii ulmi cu vârfurile retezate de la bariera Saint-Jacques, acest şiretlic al filantropilor ca să ascundă eşafodul, josnica şi ruşinoasa Piaţă Grève[426] a unei societăţi de negustori şi de burghezi care au stat la îndoială în faţa pedepsei cu moartea neavând curajul nici s-o desfiinţeze cu mândrie, nici s-o păstreze cu autoritate.

Acum treizeci şi şapte de ani, lăsând la o parte Piaţa Saint-Jacques, care era parcă predestinată şi care a fost totdeauna îngrozitoare, colţul cel mai întunecat al acestui bulevard posomorât era locul, atât de puţin îmbietor chiar şi azi, unde se afla casa cu numărul 50–52.

Casele burgheze n-au început să se ivească pe acolo decât peste douăzeci şi cinci de ani. Locul era întunecat. După gândurile negre care te năpădeau îţi dădeai seama că te afli între Salpêtrière, a cărei cupolă se zărea, şi Bicêtre, a cărei barieră era aproape; adică între nebunia femeii şi nebunia bărbatului. Cât puteai cuprinde cu ochii nu zăreai decât abatoarele, zidul de centură şi câteva faţade de fabrici, semănând cu nişte cazărmi sau cu nişte mânăstiri, peste tot barăci şi mormane de moloz, ziduri vechi, negre, ca nişte draperii de doliu, ziduri noi, albe, ca nişte giulgiuri, peste tot şiruri paralele de copaci, clădiri aliniate, construcţii turtite, în linii lungi şi reci, cu tristeţea jalnică a unghiurilor drepte. Niciun accident de teren, niciun pic de fantezie arhitecturală, nicio cută. Totul era rece, simetric, respingător. Nimic nu-ţi strânge mai mult inima decât simetria. Pentru că simetria înseamnă plictiseală, şi plictiseala e tot una cu întristarea. Deznădejdea cască. S-ar putea închipui ceva mai groaznic decât un iad al suferinţei: iadul plictiselii. Dacă un asemenea iad ar exista, partea asta a bulevardului l'Hôpital ar putea să fie strada lui principală.

Totuşi, în amurg, în clipa în care se îngână ziua cu noaptea, mai cu seamă în timpul iernii, în ceasul în care vântul înserării smulge ulmilor ultimele frunze îngălbenite, când se aşterne întunericul şi pe cer nu se află nicio stea, sau când luna şi vântul trec printre nori, bulevardul, acesta devenea deodată înspăimântător. Liniile drepte se risipeau şi se pierdeau în beznă, ca nişte frânturi ale nemărginirii. Trecătorul nu se putea opri de-a se gândi la nenumăratele poveşti cu spânzuraţi, ale locului. Singurătatea care domnea pe locul pe care se săvârşiseră atâtea crime, avea ceva înfiorător. Ţi se năzărea că întunericul e plin de capcane; toate formele nedesluşite ale umbrei păreau suspecte; iar golurile lungi şi pătrate dintre copaci păreau gropi. Ziua era urât; seara era jalnic; noaptea era sinistru.

Vara în amurg, se vedeau ici colo câteva femei bătrâne şezând sub ulmi, pe băncile putrezite de ploaie. Aceste bătrâne cumsecade cerşeau.

De altminteri, mahalaua aceasta, care părea mai curând demodată decât veche, tindea de pe atunci să se transforme. Chiar de pe vremea aceea, cine voia s-o cunoască, trebuia să se grăbească. Cu fiecare zi se schimba câte ceva din atmosferă; de douăzeci de ani, staţia căilor ferate din Orléans se află aproape de vechiul cartier şi contribuie la transformarea lui. Oriunde apare, la marginea unei capitale, o staţie de drum de fier, periferia moare şi se naşte un oraş. S-ar părea că în preajma acestor mari centre de circulaţie a mulţimilor, în uruitul acestor maşini puternice, în răsuflarea acestor

monstruoşi cai ai civilizației, care se hrănesc cu cărbuni şi varsă jăratic, pământul roditor se cutremură şi se cască pentru a înghiți vechile locuințe omeneşti şi a lăsa să răsară altele noi. Casele vechi se năruie, cele noi se înalță.

De când drumul de fier care duce la Orléans s-a întins peste terenurile de la Salpêtrière, străzile înguste de odinioară, din vecinătatea gropilor Saint-Victor şi a Grădinii Botanice se zguduie, străbătute cu violență, de trei sau patru ori pe zi, de şirurile de diligențe, birji şi omnibuse, care, la un moment dat, parcă dau la o parte casele spre dreapta şi spre stânga; pentru că, trebuie să spunem unele lucruri bizare, dar care sunt absolut exacte: aşa cum e adevărat că în oraşele mari soarele face ca fațadele caselor aşezate la miazăzi să se întindă şi să crească, nu încape nicio îndoială că circulația frecventă a vehiculelor lățeşte străzile. Dovezile unei vieți noi sunt neîndoielnice. În acest vechi cartier provincial, în colțurile lui cele mai sălbatice, apare pavajul, trotuarele încep să şerpuiască şi să se prelungească chiar acolo pe unde nu sunt încă trecători. Într-o dimineață, o dimineață vrednică de amintit, în iulie 1845, căldările mari cu smoală fură văzute fumegând pe neaşteptate aici; în ziua aceea s-a putut spune că civilizația a ajuns până la mahalaua Saint-Marceau.

II – Un cuib pentru bufniță şi pentru pitulice

Jean Valjean se oprise în fața acestei hardughii, zisă a lui Gorbeau. Întocmai ca păsările sălbatice, îşi alesese locul cel mai pustiu ca să-şi facă cuib.

Se scotoci în vestă, scoase un fel de şperaclu, descuie uşa, intră; apoi o încuie la loc cu grijă şi urcă scara, ținând-o tot timpul pe Cosette în brațe.

La capătul scării mai scoase din buzunar o cheie, cu care descuie altă uşă. Încăperea în care intră, şi pe care o încuie numaidecât, era un soi de mansardă destul de spațioasă, mobilată cu o saltea întinsă pe jos, o masă şi câteva scaune. Într-un colț, o sobă în care se făcuse focul şi-n care se mai vedea jeratic. Felinarul de pe bulevard lumina slab acest interior sărăcăcios. În fund se afla o cămăruță cu un pat de scânduri. Jean Valjean duse fetița pe pat şi o lăsă acolo, fără ca ea să se trezească.

Scăpără amnarul şi aprinse o lumânare; totul fusese pregătit mai dinainte pe masă; şi, aşa cum făcuse şi în ajun, începu s-o cerceteze pe Cosette cu o privire plină de extaz, în care expresia de bunătate şi de duioşie mergea până la rătăcire. Cu acea încredere liniştită pe care n-o întâlnim decât la o forță covârşitoare sau la o mare slăbiciune, micuța adormise, fără să ştie cu cine era, şi dormea înainte fără să ştie unde se afla.

Jean Valjean se plecă şi sărută mâna fetiței.

Cu nouă luni mai-nainte sărutase mâna mamei, care şi ea adormise.

Acelaşi simțământ dureros, cucernic, sfâşietor, copleşea inima.

Îngenunche lângă patul Cosettei.

Era ziua-n amiaza mare şi micuța dormea încă. O rază palidă a soarelui de decembrie trecea prin fereastra mansardei şi răsfrângea în tavan snopi lungi de umbră şi lumină. Deodată, căruța unui pietrar, încărcată greu, trecând pe caldarâmul bulevardului, zgudui şandramaua ca un tunet prevestitor de furtună şi o făcu să se cutremure din temelii.

— Da, doamnă! strigă Cosette, tresărind din somn. Numaidecât! Numaidecât!

Şi sări jos din pat, cu ochii pe jumătate închişi de buimăceala somnului şi întinzând brațul spre colțul peretelui.

— O, Doamne! Unde mi-e mătura? zise ea.

Deschise ochii bine şi întâlni fața zâmbitoare a lui Jean Valjean.

— A! Vasăzică e adevărat! şopti fetița. Bună ziua, domnule!

Copiii primesc numaidecât şi fără sfială bucuria şi fericirea, ei înşişi fiind în chip firesc numai fericire şi bucurie.

Cosette o zări pe Catherine lângă pat, o luă şi, pe când se juca, îi puse tot felul de întrebări lui Jean Valjean: unde se află, dacă Parisul e mare, dacă doamna Thénardier era departe, dacă era adevărat că n-avea să se mai întoarcă acolo etc… etc… Deodată, exclamă:

— Ce frumos e-aici!

Era o cocioabă groaznică, dar ea se simțea liberă.

— E nevoie să mătur? zise ea în sfârşit.

— Joacă-te! îi spuse Jean Valjean.

Aşa trecu ziua. Fără să-i pese că nu înțelege nimic, Cosette era în culmea fericirii între păpuşă şi bătrân.

III – Două nefericiri la un loc fac fericirea

A doua zi, la revărsatul zorilor, Jean Valjean se afla lângă patul Cosettei. Aştepta acolo nemişcat şi o privea cum se trezeşte.

Ceva nou îi pătrundea în suflet.

Jean Valjean nu iubise niciodată pe nimeni. De douăzeci de ani era singur pe lume. Nu fusese niciodată tată, amant, soţ, prieten. La ocnă era răutăcios ursuz, cast, ignorant şi sălbatic. Inima acestui bătrân ocnaş era neprihănită. Sora lui şi copiii ei nu-i lăsaseră decât o amintire ştearsă şi depărtată, care se risipise aproape cu totul. Făcuse tot ce-i stătuse în putinţă ca să-i regăsească şi, negăsindu-i, îi uitase. Aşa e firea omenească. Celelalte emoţii duioase ale tinereţii, dacă avusese vreuna, se năruiseră în gol.

Când o văzu pe Cosette, când o luă, când o duse cu el şi o liberă, se simţi zguduit până-n fundul sufletului. Toată pasiunea şi toată afecţiunea de care era în stare se trezi într-însul şi se revărsă asupra acestui copil. Se ducea lângă patul în care dormea Cosette şi tremura de bucurie; încerca parcă durerile unei mame şi nu-şi putea da seama ce sunt. Această mare şi stranie tresărire a unei inimi care începe să iubească e ceva tainic şi duios.

Biată inimă bătrână, atât de proaspătă!

Numai că, el având cincizeci şi cinci de ani, iar Cosette opt, tot ce-ar fi putut să fie dragoste în toată viaţa lui se topi într-o lumină de negrăit.

Era a doua ivire imaculată care-i ieşea în cale. Episcopul făcuse să răsară la orizontul vieţii lui zorile virtuţii. Cosette făcea să-i răsară zorile dragostei.

Primele zile se scurseră în această ameţeală.

La rândul ei, Cosette devenea şi ea alta, fără să-şi dea seama, biata fetiţă! Era atât de mică atunci când maică-sa o părăsise, încât nici nu-şi mai aducea aminte de dânsa. Ca toţi copiii, asemenea tinerelor mlădiţe ale viei, care se agaţă de orice, încercase să iubească. Nu izbutise. Toţi o respinseseră: Thénardierii, copiii lor, ceilalţi copii. Iubise câinele şi câinele murise. După aceea, nimic şi nimeni n-a mai vrut să ştie de ea. E trist că trebuie s-o spunem, aşa cum am mai spus-o: la opt ani avea inimă de gheaţă. Nu din vina ei; nu putinţa de-a iubi îi lipsea, ci vai! împrejurările prielnice. De aceea, chiar din prima zi începu să-l iubească pe acest moşneag, din toate puterile ei. Încerca un simţământ pe care nu-l cunoscuse niciodată: avea senzaţia că înfloreşte.

Unchiaşul nu-i mai părea nici bătrân, nici sărac. I se părea că Jean Valjean e frumos, aşa cum i se părea că e frumoasă şi cocioaba.

Erau iluziile pe care le dau zorile, copilăria, tinerețea, bucuria. Noutatea priveliştii şi a vieții contribuiau şi ele la asta. Nimic nu e mai încântător decât răsfrângerea trandafirie a fericirii într-o cameră de pod. Fiecare dintre noi a avut cândva, în trecut, o mansardă lângă cer.

Natura, diferența de cincizeci de ani dintre ei, îl despărțea adânc pe Jean Valjean de Cosette; soarta însă făcuse ca această despărțire să dispară. Soarta uni pe neaşteptate aceste două existențe dezrădăcinate, deosebite prin vârstă, asemănătoare prin nenorocire, şi le logodi cu puterea ei atotstăpânitoare. Într-adevăr, una întregea pe cealaltă. Prin instinct, Cosette îşi căuta un tată, aşa cum, prin instinct, Jean Valjean îşi dorea un copil. Întâlnirea lor însemna o regăsire. În clipa misterioasă în care mâinile lor s-au atins, ele s-au unit pentru totdeauna. Când aceste două suflete s-au întâlnit, ele şi-au dat seama că nu pot trăi unul fără altul şi s-au îmbrățişat strâns.

Luând cuvintele în înțelesul lor cel mai cuprinzător şi cel mai adânc, am putea spune că, despărțiți de lume prin lespezile unui mormânt, Jean Valjean era Văduvul, iar Cosette era Orfana. Împrejurarea aceasta a făcut ca Jean Valjean să ajungă, în chip divin, tatăl Cosettei.

Într-adevăr, impresia misterioasă pe care i-o făcuse Cosettei în mijlocul pădurii din Chelles, când mâna lui Jean Valjean i-o luase pe a ei în întuneric, nu era un vis, ci o realitate.

Intrarea acestui om în viața acestui copil însemna sosirea lui Dumnezeu.

De altminteri, Jean Valjean îşi alesese bine adăpostul. Se afla acolo într-o siguranță care putea să pară deplină.

Încăperea şi odăița pe care le ocupa împreună cu Cosette aveau fereastra care dădea spre bulevard. Fiind singura fereastră a casei, n-aveau a se teme de privirea niciunui vecin, nici din părți, nici din față.

Parterul casei cu numărul 50–52, un fel de hambar dărăpănat, slujea ca magazie pentru zarzavat şi nu avea nicio legătură cu etajul. Era despărțit de etaj printr-o duşumea, fără chepeng şi fără scară, şi care era un fel de diafragmă a clădirii. Cum am mai pus, etajul întâi avea câteva camere şi câteva odăițe mansardate, dintre care una singură era ocupată de o bătrână care se îngrijea de gospodăria lui Jean Valjean. Celelalte încăperi nu erau locuite.

Bătrânica asta, care se mândrea cu titlul de „chiriaşa principală”, în realitate îndeplinind slujba de portărească, îi închiriase în ziua de Crăciun această locuință.

Valjean îi spusese că e un rentier scăpătat în urma unor speculații de bursă şi că va veni să locuiască acolo împreună cu o nepoțică a lui. Plătise chiria pe şase luni înainte şi lăsase în grija bătrânei însărcinarea de a mobila camera şi odăița de lângă ea, aşa cum s-a văzut. Femeia aceasta cumsecade făcuse focul în sobă şi le pregătise totul în seara sosirii lor.

Trecură câteva săptămâni. Cei doi duceau în casa asta ticăloasă o viață fericită.

De cum se făcea ziuă, Cosette începea să râdă, să vorbească şi să cânte. Copiii, ca şi păsările, îşi au cântecul lor de dimineață.

Se întâmpla uneori ca Jean Valjean să-i ia mânuța vânătă şi crăpată de degerături şi să i-o sărute. Biata fată, obişnuită să fie bătută, nu ştia ce înseamnă asta şi se depărta cuprinsă de ruşine.

Uneori devenea serioasă şi se uita la rochița ei neagră. Cosette nu mai era acum în zdrențe; era în doliu. Scăpase din mizerie şi intra în viață.

Jean Valjean se apucase s-o învețe carte. Câteodată, pe când o punea să silabisească, îşi aducea aminte că, la ocnă, învățase să citească cu gândul de-a face rău. Şi gândul acesta se schimbase acum în dorința de-a învăța carte pe un copil. Atunci, bătrânul ocnaş zâmbea, cu zâmbetul dus pe gânduri al îngerilor.

Întrezărea aici o hotărâre de sus, voința cuiva care este mai puternic decât omul, şi se adâncea în visare. Gândurile bune au adâncurile lor, ca şi cele rele.

S-o învețe carte pe Cosette şi s-o lase să se joace – la atâta se reducea aproape viața lui Jean Valjean. Îi vorbea, de asemenea, despre mama ei şi-o îndemna să se roage. Ea îi spunea „tată”; nu ştia dacă mai are şi alt nume. El stătea cu ceasurile şi se uita la ea cum îşi îmbracă păpuşa şi o asculta ciripind. De-aci-nainte viața i se părea vrednică de trăit, oamenii i se păreau buni şi drepți, în mintea lui nu mai dojenea pe nimeni pentru nimic; nu mai vedea de ce n-ar trăi până la adânci bătrâneți, acum, când copilul îl iubea. Îşi întrezărea un viitor înseninat de Cosette ca printr-o lumină de vrajă. Nici cei mai buni dintre oameni nu sunt scutiți de egoism. Uneori se gândea cu un fel de bucurie că are să fie urâtă.

E vorba aici numai de o părere personală; ca să spunem însă tot ceea ce gândim, credem că Jean Valjean, în starea sufletească în care se afla când a început s-o iubească pe Cosette, a avut nevoie de înviorarea asta pentru a nu se mai abate de pe calea binelui. Avusese prilejul să vadă sub aspecte noi ticăloşia oamenilor şi mizeria societății, aspecte fragmentare şi care,

negreşit, nu arătau decât o parte a adevărului; soarta femeii redusă la Fantine; autoritatea publică întrupată de Javert. Înfundase din nou puşcăria, de rândul ăsta pentru că făcuse numai bine; îl năpădiseră alte amărăciuni; dezgustul şi oboseala puneau iarăşi stăpânire pe dânsul; chiar şi amintirea episcopului se eclipsa uneori, ca să reapară după aceea luminoasă şi biruitoare; dar, în cele din urmă, amintirea asta sfântă se învăluia în ceață. Cine ştie dacă Jean Valjean nu era pe cale de a-şi pierde curajul şi de a se prăbuşi din nou? Iubea şi se simțea din nou tare. Vai, nici el nu era mai sigur pe picioarele lui decât Cosette! El o ocrotea, ea îi dădeai putere. Prin el, ea izbuti să-şi facă drum în viață, prin ea, el izbuti să rămână un om de treabă. El cu sprijinul acestui copil, şi copilul fu punctul lui de sprijin. O, mister dumnezeiesc şi de nepătruns al cumpenei soartei!

IV – Ce-a băgat de seamă chiriaşa principală

Jean Valjean avea grijă să nu iasă niciodată ziua. În fiecare seară, când începea să se întunece, se plimba un ceas sau două, câteodată singur, adesea împreună cu Cosette, prin aleile lăturalnice ale bulevardelor cele mai pustii sau intra în biserici, pe înnoptate. Se ducea mai cu seamă la Saint-Médard, care e biserica cea mai apropiată. Când n-o lua cu el pe Cosette, ea rămânea acasă cu bătrâna, dar bucuria fetei era să iasă cu dânsul. Un ceas petrecut lângă el îi era mai drag decât jocurile încântătoare cu Catherine. Mergea ținând-o de mână şi spunându-i vorbe drăgălaşe.

Cosette era acum foarte veselă.

Bătrâna se îngrijea de gospodărie, gătea şi se ducea după târguieli.

Trăiau cu multă chibzuială, făcând zilnic puțin foc, dar ca nişte oameni foarte strâmtorați. Jean Valjean nu înlocuise niciuna dintre mobilele pe care le găsise acolo la început; pusese numai să se facă o uşă plină în locul uşii cu geam de la odăița Cosettei.

Continua să poarte redingota lui galbenă, pantalonii negri şi pălăria uzată. Lumea de pe stradă îl credea sărac. Se întâmpla uneori ca o femeie milostivă să se întoarcă şi să-i dea de pomană. Jean Valjean primea şi se pleca până la pământ. Alteori se întâmpla să-i iasă înainte vreun nenorocit care cerşea; atunci se uita de jur împrejur dacă nu-l vede nimeni, se apropia

de cerşetor pe furiş şi-i strecura în mână o monedă, adesea chiar o monedă de argint, apoi se depărta de el grăbit. Lucrul ăsta putea să-i aducă neplăceri. În cartier lumea începuse să-l cunoască sub numele de „cerşetorul care dă de pomană”.

Bătrâna chiriaşă principală, făptură ursuză, plină de invidie faţă de oricine, îl pândea pe Jean Valjean fără ca el să-şi dea seama. Era cam surdă, şi din pricina asta, flecară. Îi mai rămăseseră din alte vremuri doi dinţi, unul sus altul jos, pe care-i clănţănea toată vremea. Îi pusese tot felul de întrebări Cosettei, care, neştiind nimic, nu-i putuse spune nimic, decât că venea de la Montfermeil. Într-o dimineaţă, stând la pândă, îl văzu pe Jean Valjean intrând, cu un aer care bătrânei i se păru suspect, într-una dintre aripile nelocuite ale hardughiei. Se luă după el cu paşi de pisică bătrână şi putu să-l urmărească fără să fie văzută printr-o crăpătură a uşii. Jean Valjean, din mai multă prevedere, desigur, se întorsese cu spatele la această uşă. Bătrâna îl văzu cum, scotocindu-se în buzunar, dădu la iveală o cutie, nişte foarfeci şi un fir de aţă, îl văzu apoi desfăcându-şi căptuşeala unei pulpane a redingotei şi scoţând dintr-însa o bucată de hârtie gălbuie, pe care o desfăcu. Bătrâna băgă de seamă, înspăimântată, că era o hârtie de o mie de franci. Era a doua sau a treia pe care o vedea de când trăia. O luă la fugă îngrozită.

Puţin după aceea, Jean Valjean o căută şi o rugă să se ducă să-i schimbe hârtia de o mie de franci şi-i spuse că era rata semestrială a pensiei sale pe care o primise în ajun. „Unde?” se întreba bătrâna. El nu ieşise decât pe la şase seara, iar administraţia nu putea să fie deschisă la ora aceea. Bătrâna se duse să schimbe, făcând tot felul de presupuneri. Hârtia asta de o mie de franci, discutată şi înmulţită, dădu loc la o mulţime de trăncăneli înspăimântate printre cumetrele din strada Vignes-Saint-Marcel.

Peste câteva zile, se întâmplă ca Jean Valjean, numai în vestă, să taie nişte lemne pe coridor. Bătrâna rămăsese să facă curat în odaie. Era singură, deoarece Cosette se dusese să admire lemnele tăiate; bătrâna zări redingota atârnată într-un cui şi începu s-o cerceteze cu de-amănuntul. Căptuşeala fusese cusută la loc. O pipăi cu atenţie şi i se păru că simte în pulpane şi pe la subsuori teancuri de hârtie. Erau, fără îndoială alte hârtii de câte o mie de franci.

Băgă de seamă că prin buzunare se mai găseau tot felul de lucruri. Nu numai acul, foarfecele şi aţa pe care le văzuse, dar şi un portofel plin, un cuţit mare şi – amănunt suspect – câteva peruci de diferite culori. Fiecare dintre buzunarele redingotei părea să fie pregătit mai dinainte pentru

împrejurări neprevăzute. Locuitorii hardughiei ajunseră aşa la sfârşitul iernii.

V – O monedă de cinci franci când cade face zgomot

Lângă Saint-Médard stătea un sărac, ghemuit pe marginea unei fântâni părăsite şi căruia Jean Valjean îi dădea adesea de pomană. Nu trecea niciodată pe lângă el fără să-l dea câţiva gologani. Uneori sta de vorbă cu el. Cei care îl pizmuiau pe acest cerşetor, spuneau că trebuie să fie „de la poliţie”. Era un bătrân ţârcovnic, de vreo şaptezeci şi cinci de ani, care mormăia întruna crâmpeie de rugăciuni.

Într-o seară, pe când Jean Valjean trecea pe acolo fără Cosette, îl văzu pe cerşetor la locul său obişnuit, sub felinarul care tocmai fusese aprins. Omul părea, ca de obicei, că se roagă şi stătea cu capul în pământ. Jean Valjean se apropie de el şi-i strecură în mână pomana pe care i-o dădea întotdeauna. Cerşetorul ridică brusc privirea, se uită ţintă la Jean Valjean, pe urmă lăsă din nou capul în jos. Mişcarea fusese făcută cu o repeziciune de fulger. Jean Valjean tresări. I se păru că întrezărise, la lumina felinarului, nu chipul blajin şi cucernic al bătrânului paracliser, ci un chip groaznic şi bine cunoscut. Avu senzaţia pe care o încerci trezindu-te deodată, pe întuneric, în faţa unui tigru. Se dădu înapoi îngrozit, încremenit, nemaicutezând nici să respire, nici să scoată vreun cuvânt, nici să stea pe loc, nici s-o ia la fugă, uitându-se la cerşetorul care-şi plecase capul acoperit cu o zdreanţă şi care parcă nu-şi mai dădea seama că Jean Valjean era acolo. În clipa aceea ciudată, un instinct, pesemne instinctul tainic al conservării, îl făcu pe Jean Valjean să nu scoată niciun cuvânt. Cerşetorul avea aceeaşi statură, aceleaşi petice, aceeaşi înfăţişare de totdeauna. „Aida-de! spuse Jean Valjean Sunt nebun! Aiurez! Nu-i cu putinţă!” Şi se întoarse acasă adânc tulburat.

Abia îndrăznea să-şi mărturisească sie însuşi că figura pe care i se păruse c-a văzut-o era a lui Javert. În timpul nopţii, gândindu-se la asta, îi păru rău că nu stătuse de vorbă cu omul acela, ca să-l facă să ridice capul încă o dată.

A doua zi, pe înserate, trecu din nou pe acolo. Cerşetorul era la locul său.

— Bună ziua, moşule! zise cu curaj Jean Valjean, dându-i un gologan.

Cerşetorul ridică ochii şi răspunse cu glas tânguitor:

— Bogdaproste, preamilostive domn!

Era într-adevăr bătrânul țârcovnic.

Jean Valjean simți că-i vine inima la loc. Începu să râdă. „Cum naiba mi s-a părut că e Javert? gândi el. Asta-i bună! Ce? Am început să am vedenii?” Apoi nu se mai gândi la asta.

Peste câteva zile, cam pe la ora opt seara, era în odaia lui şi o învăța pe Cosette să silabisească cu glas tare, când auzi pe cineva deschizând şi închizând uşa casei. I se păru ciudat. Bătrâna, singurul chiriaş care mai era în casă, se culca întotdeauna de cum începea să se întunece, ca să nu ardă lumânarea. Jean Valjean îi făcu semn Cosettei să tacă. Auzea pe cineva urcând scara. În definitiv, putea să fie şi bătrâna, care s-o fi simțit rău şi s-o fi dus până la farmacie. Jean Valjean ascultă. Pasul era apăsat şi părea pasul unui bărbat; dar bătrâna avea pantofi mari şi nimic nu seamănă mai mult cu mersul unui bărbat decât mersul unei femei bătrâne. Cu toate astea, Valjean stinse lumânarea.

O trimise pe Cosette să se culce, şoptindu-i: „Culcă-te încetişor”. Pe când o săruta pe frunte, paşii se opriră. Jean Valjean rămase pe loc, tăcut, cu spatele spre uşă, în scaunul de pe care nu se mişcase, ținându-şi răsuflarea, pe întuneric.

După ce se scurse un timp destul de lung, nemaiauzind nimic, se întoarse fără să facă vreun zgomot şi, îndreptându-şi privirea spre uşa odăii, văzu o licărire de lumină prin gaura cheii. Lumina părea un fel de stea sinistră pe pata neagră a uşii şi-a peretelui. Era de bună seamă cineva acolo cu o lumânare în mână, şi care asculta.

Trecură câteva minute şi lumina se îndepărtă. Dar nu se auzi niciun zgomot de paşi, ceea ce însemna pesemne că cel care venise să tragă cu urechea, îşi scosese pantofii.

Jean Valjean se trânti pe pat îmbrăcat şi nu închise ochii toată noaptea.

În zorii zilei, când ațipise de oboseală, fu trezit de scârțâitul unei uşi ce se deschidea la vreo mansardă din fundul coridorului, pe urmă auzi acelaşi mers al omului care urcase scara în ajun. Pasul se apropia. Sări din pat şi lipi ochiul de gaura cheii, care era destul de mare, sperând să vadă, când va trece pe acolo, cine era persoana care intrase noaptea în casă şi ascultase la uşa lui. Pe lângă camera lui Jean Valjean trecu într-adevăr un bărbat, de rândul ăsta fără să se oprească. Pe coridor era încă prea întuneric ca să-i poată vedea fața; dar, când omul ajunse în dreptul scării, o rază de lumină de afară îi contură silueta şi Jean Valjean îl văzu din spate în întregime. Era

un om înalt, cu o redingotă lungă, cu o bâtă sub braț. Era statura uriaşă a lui Javert.

Jean Valjean ar fi putut încerca să-l mai vadă şi prin fereastra lui care dădea pe bulevard. Dar ar fi fost nevoit să deschidă această fereastră şi nu îndrăznea.

Nu încăpea îndoială că omul acela avea cheie şi intrase ca la el acasă. Cine îi dăduse o cheie? Ce putea însemna asta?

Pe la ceasurile şapte dimineața, când bătrâna veni să facă curat în odaie, Jean Valjean îi aruncă o privire pătrunzătoare, dar n-o întrebă nimic. Femeia nu i se păru deloc schimbată.

Pe când mătura ea îi spuse:

— Domnul a auzit cumva astă-noapte pe cineva intrând?

La vârsta ei şi pe bulevardul acela, ceasurilor opt seara erau tot una cu toiul nopții.

— A! Aşa e! răspunse el cu tonul cel mai natural. Cine a fost?

— Un chiriaş nou, spuse bătrâna, care s-a mutat în casă.

— Şi cum se numeşte?

— Nu prea ştiu nici eu. Dumont sau Daumont. Cam ca ceva.

— Şi ce învârteşte acest domn Dumont?

Bătrâna se uită la el cu ochii ei mici de vulpe şi răspunse:

— Un pensionar ca şi dumneavoastră.

N-avea poate niciun gând ascuns. Lui Jean Valjean i se păru totuşi că ascundea ceva.

După ce plecă bătrâna făcu un fişic dintr-o sută de franci pe care-i avea într-un sertar şi-l băgă în buzunar. Cu toată grija cu care făcu această operație, ca să nu fie auzit că umblă cu bani, o piesă de cinci franci îi scăpă din mână şi alunecă cu zgomot pe duşumea.

Pe înserate coborî şi se uită cu luare-aminte de jur împrejur pe bulevard. Nu era nimeni. Bulevardul părea cu totul pustiu. Cineva s-ar fi putut totuşi ascunde pe după arbori.

— Haidem! îi spuse el Cosettei.

O luă de mână şi ieşiră împreună.

Cartea a cincea:

LA VÂNĂTOARE CUMPLITĂ – HAITĂ TĂCUTĂ

I – Cotiturile strategiei

Aici e locul să facem o observație în legătură cu paginile ce vor urma şi cu altele de mai departe. Au trecut mulți ani de când autorul cărții de față, nevoit cu părere de rău să vorbească despre dânsul, lipseşte din Paris. De când a plecat de-acolo, Parisul s-a schimbat. S-a născut o viață nouă, care-i este oarecum necunoscută. Nu e nevoie să mai spună că iubeşte Parisul; acolo s-a format spiritul său. Din cauza dărâmăturilor şi-a reclădirilor, Parisul tinereții sale, Parisul pe care-l păstrase cu religiozitate în minte, este în ceasul de față un Paris de altădată. Să ni se dea voie să vorbim de Parisul acela ca şi cum ar mai exista. Se prea poate ca autorul să spună cititorilor: „În strada cutare se află cutare casă” şi acolo să nu mai fie nici casa, nici strada amintită. Cititorii n-au decât să verifice, dacă vor să-şi dea osteneala. În ceea ce-l priveşte pe autor, el nu cunoaşte Parisul cel nou şi scrie, cu Parisul de altădată în fața ochilor, păstrându-şi o iluzie la care ține. Pentru el e o satisfacție să-şi închipuie că în urma lui rămâne ceva din ceea ce vedea atunci când se afla la el acasă şi că nu s-a spulberat totul. Atâta vreme cât cutreieri locurile natale, ți se pare că străzile nu te interesează, că ferestrele, acoperişurile şi porțile n-au nicio însemnătate, că nu te leagă nimic de aceste ziduri, că pomii aceştia sunt ca toți pomii, că în ochii tăi casele în care nu intri n-au niciun rost, că aceste caldarâmuri pe care calci nu-s decât pietre. Mai târziu, însă, când nu mai eşti acolo, bagi de seamă că străzile astea îți sunt dragi, că acoperişurile, ferestrele şi porțile astea îți lipsesc, că zidurile astea îți sunt necesare, că pomii ăştia sunt prietenii tăi, că în aceste

case în care nu intrai, intrai totuşi în fiecare zi şi că ai lăsat ceva din tine, din sângele tău, din inima ta, pe lespezile astea. Toate aceste locuri pe care nu le mai vezi, pe care poate nu le vei mai vedea niciodată şi a căror imagine ai păstrat-o în minte, dobândesc un farmec dureros, îţi revin dinaintea ochilor cu tristeţea unei vedenii, te fac să vezi pământul făgăduinţei şi sunt, ca să zic aşa, însuşi chipul Franţei; şi ne sunt dragi şi le evocăm aşa cum sunt, aşa cum erau, şi ne încăpăţânăm, şi nu vrem să schimbăm nimic, pentru că înfăţişarea patriei ne e dragă cum ne e drag obrazul mamei.

Să ne fie, aşadar, îngăduit să vorbim de trecut ca de timpul de faţă. Acestea spuse, îi rugăm pe cititori să ţină seama de ele şi treceam mai departe.

Jean Valjean ieşise repede din bulevard şi o luase razna pe străzi, făcând cât mai multe ocoluri cu putinţă, întorcându-se uneori brusc pe acelaşi drum, pentru ca să se încredinţeze că nu era urmărit.

Manevra aceasta este caracteristică cerbului fugărit. Acolo unde urmele se pot întipări pe pământ, manevra asta are între alte foloase şi pe acela că-i înşală şi pe vânători şi pe câini prin urmele de dus şi întors. E ceea ce vânătorii numesc „falsa întoarcere a vânatului în vizuina sa”.

Era o noapte cu lună plină. Pe Jean Valjean nu-l stânjenea. Luna, care era încă foarte aproape de orizont, desena pe străzi pete mari de umbră şi lumină. Jean Valjean putea să se strecoare de-a lungul caselor şi zidurilor de pe partea întunecoasă şi să cerceteze partea luminată. Poate că nu-i da prin gând că partea întunecoasă scăpa cercetării sale. Totuşi, pe toate străduţele pustii din jurul străzii Poliveau rămase încredinţat că nu-l urmărea nimeni.

Cosette mergea fără să pună vreo întrebare. Suferinţele îndurate în primii şase ani ai vieţii îi strecuraseră un fel de pasivitate în fire. De altfel – şi asupra acestei constatări vom mai avea prilejul să revenim – fără să-şi dea prea bine seama, se obişnuise cu ciudăţeniile bătrânului şi cu capriciile soartei. Şi pe urmă, lângă el se simţea în siguranţă.

Nici Jean Valjean nu ştia mai bine decât Cosette încotro mergea. Avea încredere în Dumnezeu şi ea avea încredere în el. I se părea că ţine şi el de mână pe cineva mai mare decât dânsul; avea impresia că e condus de o făptură nevăzută. Încolo, n-avea niciun gând hotărât, niciun plan, niciun proiect. Nici măcar nu era cu totul încredinţat că fusese Javert; şi, pe urmă, se putea să fi fost Javert, dar fără să ştie că el e Jean Valjean. Nu era travestit? Nu-l socoteau mort? De câteva zile se întâmplau totuşi lucruri

care păreau ciudate. Pentru el era de-ajuns. Luase hotărârea să nu se mai întoarcă în casa Gorbeau. Întocmai ca un animal alungat din culcuşul lui, căuta o gaură unde să se ascundă, până ce va găsi una în care să se adăpostească.

Jean Valjean făcu tot felul de ocoluri prin cartierul Mouffetard, care dormea ca pe vremea evului mediu, supunându-se semnalului de culcare; trecu în diferite feluri, prin manevre savante, din strada Censier în strada Copeau, prin strada Battoir-Saint-Victor în strada Puits-l'Ermite. Se pot găsi pe-acolo gazde, dar nici nu-i trecu prin gând să intre undeva, socotind că nu e ceea ce-i trebuie. Într-adevăr, nu se îndoia că, dacă cumva îi dăduseră de urmă, aveau să-l slăbească.

În clipa când sunau ceasurile unsprezece la Saint-Etienne du Mont tocmai trecea pe strada Pontoise, prin fața localului comisariatului de poliție, care se afla la numărul 14. Instinctul despre care am pomenit mai sus îl făcu, după câteva clipe, să întoarcă capul. Văzu atunci foarte limpede, la lumina felinarului comisariatului, trei oameni care-l urmăreau foarte de-aproape, trecând unul după altul pe sub acest felinar în partea întunecoasă a străzii. Unul dintre ei intră în curtea comisariatului. I se păru cu deosebire suspect cel ce mergea în frunte.

— Hai, fetițo! îi spuse el Cosettei şi se grăbi să părăsească strada Pontoise.

Făcu un ocol, trecu prin spatele pasajului Patriarhilor, care era închis la ora aceea, o luă pe strada Epée-de-Bois şi pe strada Arbalète şi se înfundă în strada Poştei.

Există acolo o răspântie, unde este astăzi Colegiul Rollin, şi de unde începe strada Neuve-Sainte-Geneviève.

Credem că nu mai e nevoie să spunem că strada Neuve-Sainte-Geneviève e o stradă veche şi că nici măcar la zece ani odată nu trece vreo diligență pe strada Poştei. Pe strada aceasta a Poştei locuiau prin veacul al XIII-lea nişte olari şi numele ei adevărat e *rue de Pots*[427].

Luna lumina puternic răspântia. Jean Valjean se strecură sub umbra unei porți, socotind că, dacă oamenii aceia îl mai urmăreau, el o să-i poată vedea foarte bine când vor trece prin lumină.

Într-adevăr, nu trecuseră nici trei minute şi oamenii se arătară. Acum erau patru, toți de statură înaltă, îmbrăcați cu redingote lungi, cafenii, cu pălării rotunde şi cu nişte bâte mari în mână. Erau tot atât de înfricoşători prin

statura lor înaltă şi prin pumnii lor enormi, ca şi prin mersul lor amenințător în întuneric. Ai fi spus că sunt patru năluci deghizate în târgoveți.

Se opriră în mijlocul răspântiei şi se strânseră laolaltă ca şi cum ar fi stat la sfat. Erau nehotărâți. Cel ce părea că-i conduce se întoarse şi arătă cu mâna în direcția pe unde o luase Jean Valjean; altul făcea impresia că arată cu oarecare încăpățânare direcția opusă. Când cel dintâi se întoarse din nou, lumina lunii îi căzu de-a dreptul pe față şi Jean Valjean îl recunoscu fără greş pe Javert.

II – Din fericire, pe podul Austerlitz trec căruțe

Jean Valjean nu mai avea nicio îndoială; spre norocul lui, oamenii aceia se mai îndoiau încă. Se folosi de nehotărârea lor; ei pierdeau vremea, el o câştiga. Ieşi de sub poarta unde se pitise şi-o apucă pe strada Poştei înspre Grădina Plantelor. Cosette începuse să obosească. O luă în brațe şi o duse aşa mai departe. Pe stradă nu trecea nimeni, felinarele nu fuseseră aprinse, pentru că era lună.

Grăbi pasul.

În câteva salturi ajunse la olăria Goblet, pe fațada căreia se putea citi foarte bine la lumina lunii vechea inscripție:

Fabrica lui Goblet-fiul este-aici
Se găsesc ghivece, oale mari şi mici,
Cărămizi, olane, tuburi, plăci pătrate
Tuturor le vindem bucuroşi pe toate.

Lăsă în urmă strada Cheii, pe urmă fântâna Saint-Victor, o luă de-a lungul Grădinii Plantelor, pe ulițele joase, şi ajunse la Chei. Acolo întoarse capul. Pe chei nu era nimeni. Străzile erau pustii. Nimeni în urma lui. Răsuflă.

Ajunse la podul Austerlitz.

Pe vremea aceea se mai plătea încă taxa de trecere.

Se duse la biroul vămii şi dădu cinci centime.

— Trebuie să plăteşti zece, zise invalidul care încasa taxele. Ai în brațe un copil care poate umbla. Plăteşte pentru amândoi.

Plăti, cu părere de rău că trecerea lui dăduse loc la discuție. Când fugi, trebuie să te strecori.

O căruță mare tocmai trecea podul peste Sena, îndreptându-se ca şi dânsul spre malul drept. Îi fu de folos. Putu străbate astfel podul la umbra căruței.

Pe la mijlocul podului, Cosette simțindu-şi picioarele amorțite, spuse că vrea să meargă. O lăsă jos şi-o apucă din nou de mână.

După ce trecu podul, văzu înaintea lui, spre dreapta, nişte şantiere; porni într-acolo. Ca să ajungă însă la ele, trebuia să străbată un spațiu destul de mare, deschis şi luminat. Nu stătu mult pe gânduri. Cei care-l fugăreau îi pierduseră desigur urma, aşa încât Jean Valjean se socotea în afară de orice pericol. Era căutat, e drept, dar urma nu i-o găsiseră.

Între două şantiere îngrădite cu ziduri se deschidea o ulicioară: strada Chemin-Vert-Saint-Antoine. O stradă îngustă, întunecoasă, făcută parcă anume pentru el. Înainte de-a o apuca pe acolo, mai întoarse o dată capul. Din punctul unde se afla, vedea în toată lungimea podului Austerlitz.

Patru umbre tocmai treceau podul.

Umbrele erau cu spatele spre Grădina Plantelor şi se îndreptau spre malul drept.

Cele patru umbre erau cei patru oameni care-l urmăreau.

Jean Valjean simți fiorii fiarei încolțite.

Îi mai rămânea o nădejde: că aceşti patru oameni nu se aflau încă pe pod şi nu-l zăriseră în clipa când trecuse cu Cosette de mână prin spațiul luminat.

În cazul acesta, apucând-o pe ulicioara din fața lui, dacă izbutea să ajungă la şantiere, în bălți, printre lanuri, prin maidane, ar fi putut să scape.

I se păru că o poate lua fără teamă pe ulicioara aceea liniştită şi porni într-acolo.

III – Cercetați planul Parisului din 1727

După vreo trei sute de paşi ajunse la ulița care se bifurca. Se împărțea în două străduțe, care o luau una la stânga, iar alta la dreapta. Jean Valjean avea parcă înaintea lui cele două brațe ale unui Y. Pe unde s-o apuce?

Fără să şovăie, o luă la dreapta.

De ce?

Pentru că brațul din stânga ducea spre un cartier mărginaş, adică spre părțile locuite, iar brațul din dreapta ducea spre câmp, deci spre locuri pustii.

Cu toate acestea nu mai mergea destul de repede. Mersul Cosettei încetinea şi mersul lui Jean Valjean.

O luă din nou în brațe. Cosette îşi puse capul pe umărul bătrânului şi nu suflă o vorbă.

El se întorcea din când în când şi se uita. Avea grijă să meargă tot mereu pe partea întunecoasă a străzii. În spatele lui strada era dreaptă. A doua şi a treia oară când întoarse capul nu văzu nimic; domnea o tăcere adâncă; îşi văzu de drum ceva mai liniştit. La un moment dat întorcându-se din nou, i se păru că vede – pe partea străzii pe unde trecuse, departe, în întuneric – ceva care se mişca. Se repezi înainte, zorit, nădăjduind să găsească vreo străduță laterală, s-o ia pe-acolo şi să-şi piardă încă o dată urma.

Ajunse în dreptul unui zid.

Dar zidul acesta făcea cu neputință trecerea mai departe; era un zid ce mărginea o străduță transversală în care dădea strada pe care o luase Jean Valjean.

Şi de rândul ăsta trebuia să se hotărască: s-o ia la dreapta sau la stânga. Se uită la dreapta. Străduța se prelungea, frângându-se, printre construcții – şure şi şoproane – şi se termina cu o fundătură. Se vedea perfect fundătura; un perete alb, înalt.

Se uită spre stânga. Străduța din partea asta era deschisă, iar la vreo două sute de paşi dădea într-altă stradă. În partea asta era scăparea.

În clipa când Jean Valjean voi s-o ia la stânga, ca să-ncerce s-ajungă în strada pe care-o întrezărea la capătul străduței, văzu, la încrucişarea ei cu strada aceea pe unde voia s-o apuce, un fel de matahală neagră stând nemişcată acolo.

Era cineva, un bărbat care, fără îndoială, se postase acolo şi care, păzind drumul, aştepta.

Jean Valjean se dădu înapoi.

Punctul din Paris unde se afla Jean Valjean, situat între cartierul Saint-Antoine şi La Rapée, e unul dintre cele pe care lucrările noi l-au transformat cu totul – urâțindu-l după unii, transfigurându-l după alții. Plantațiile, şantierele şi vechile clădiri au dispărut. Astăzi sunt acolo străzi late noi, arene, circuri, hipodromuri, stații de căi ferate, închisoarea Mazas; într-un cuvânt, progresul cu corectivele lui.

Acum o jumătate de veac, în graiul popular obişnuit, întemeiat numai pe tradiții – care se încăpățânează să-i spună Institutului „Cele patru națiuni”[428], iar Operei Comice „Feydeau”[429] – locul unde ajunsese Jean Valjean se numea „Petit-Picpus”[430]. Poarta Saint-Jacques, poarta Paris, bariera Sergenților[431], Porcherons[432], Galiote, Célestins, Capucins, Mail, La Bourbe, l’Arbre-de-Cracovie[433], la Petite-Pologne, le Petit-Picpus – sunt numele Parisului de altădată, dăinuind peste cel nou. Memoria poporului veghează asupra acestor rămăşițe ale trecutului.

Petit-Picpus, care de altfel a avut o existență mărginită şi n-a fost niciodată altceva decât un început de cartier, avea înfățişarea aproape monahală a unui oraş spaniol. Drumurile erau prea puțin pietruite, străzile aveau prea puține case. În afară de câteva străzi despre care vom vorbi, totul era ziduri şi singurătate. Nu exista nicio dugheană, nu se vedea nicio trăsură; pe ici pe colo, câte o lumânare aprinsă la ferestre, şi toate luminile stinse după ora zece. Grădini, mânăstiri, şantiere, băltoace, câteva case joase şi ziduri înalte cât casa.

Aşa era cartierul ăsta în secolul trecut. Revoluția îl răvăşise zdravăn. Edilitatea republicană îl dărâmase, îl pustiise, îl ciopârțise. Se făcuseră acolo depozite de dărâmături. Acum treizeci de ani cartierul începuse să dispară sub pospăiala construcțiilor noi. Astăzi a pierit cu totul. Petit-Picpus, a cărui urmă n-a fost păstrată de niciun plan actual, e destul de limpede menționat, în planul din 1727, tipărit la Paris de Denis Thierry, strada Saint-Jacques, în fața străzii du Plâtre şi la Lyon de Jean Girin cu firma *A la Prudence*[434], strada Mercière. Petit-Picpus avea ceea ce am numit noi un Y de străzi, alcătuit din strada Chemin-Vert-Saint-Antoine, desfăcută în două ramificații, cea din stânga purtând numele de stradela Picpus, iar cea din dreapta numele de strada Polonceau. Cele două ramificații ale lui Y erau unite la vârf printr-o linie. Linia aceasta se numea strada Droit-Mur. Strada Polonceau se sfârşea acolo; Strada Picpus mergea mai departe şi urca până-n Piața Lenoir. Venind dinspre Sena şi ajungând la capătul străzii

Polonceau, aveai în stânga strada Droit-Mur, cotind brusc în unghi drept, în față zidul acestei străzi, iar la dreapta o prelungire trunchiată a străzii Droit-Mur fără ieşire, numită fundătura Genrot.

Acolo se afla Jean Valjean.

Aşa cum am spus, zărind matahala neagră ce sta de pază în colțul unde strada Droit-Mur se întâlnea cu stradela Picpus, Valjean dădu înapoi. De bună seamă, fantoma aceea îl pândea.

Ce să facă?

Nu mai avea vreme să se întoarcă. Cei ce se mişcau în umbră, la oarecare distanță în spatele lui, erau fără îndoială Javert şi oamenii lui. Javert ajunsese probabil la începutul străzii la al cărei capăt se afla Jean Valjean. Javert, de bună seamă, cunoştea acest mic labirint şi-şi luase toate măsurile de prevedere, trimițând pe unul dintre oamenii săi să păzească ieşirea. Presupunerile astea, care păreau cu totul întemeiate, se învolburară îndată, ca o mână de praf luată pe neaşteptate de vânt, în mintea chinuită a lui Jean Valjean. Cercetă fundătura Genrot; era închisă. Cercetă stradela Picpus; acolo era o sentinelă. Vedea silueta aceea întunecată care se desprindea neagră pe caldarâmul alb, scăldat de lună. Să înainteze, însemna să cadă în mâna omului aceluia. Să se întoarcă, însemna să cadă în mâna lui Javert. Jean Valjean se simțea prins ca într-o plasă care se strângea încetişor. Se uită la cer cu disperare.

IV – Încercări de scăpare

Pentru a înțelege ceea ce va urma, e nevoie să ne închipuim cu exactitate stradela Droit-Mur şi cu deosebire unghiul lăsat la stânga atunci când ieşeai din strada Polonceau ca să intri pe stradela asta. Stradela Droit-Mur era pe partea dreaptă aproape în întregime mărginită, până în ulicioara Picpus, de case cu aspect sărăcăcios; pe stânga, o singură clădire cu înfățişare severă, compusă din mai multe corpuri de case care creşteau cu câte un etaj sau două, pe măsură ce se apropiau de stradela Picpus; aşa încât clădirea asta, foarte înaltă înspre stradela Picpus, era joasă de tot înspre strada Polonceau. Acolo, în unghiul de care am pomenit, se micşora atât de mult, încât nu mai rămânea decât un zid. Zidul ăsta nu se sfârşea chiar în stradă, ci forma un

fel de colț foarte turtit, ascuns, prin cele două unghiuri ale lui, celor doi observatori care s-ar fi aflat unul în strada Polonceau, iar altul în strada Droit-Mur.

Pornind de la cele două unghiuri ale colțului, zidul se prelungea pe strada Polonceau până la casa cu numărul 49, iar pe strada Droit-Mur, unde era mult mai scurt, până la clădirea întunecată despre care am vorbit şi al cărei calcan îl tăia, făcând astfel în stradă încă un colț turtit. Calcanul acesta avea nu aspect întunecat; nu se vedea pe el decât o singură fereastră sau, mai exact, două obloane, căptuşite cu tablă de zinc, totdeauna închise.

Înfățişarea locului pe care-l descriem aici este de o riguroasă exactitate şi va trezi fără îndoială o amintire limpede în mintea foştilor locuitori ai cartierului.

Colțul turtit era acoperit în întregime de ceva ce părea o poartă uriaşă şi dărăpănată. Era o vastă îmbinare uniformă de scânduri perpendiculare, cele de sus mai late decât cele de jos, legate prin nişte fâşii lungi de fier, puse de-a curmezişul. Într-o parte se afla o intrare de dimensiuni obişnuite şi care nu fusese croită acolo de mai mult de cincizeci de ani.

Un tei îşi întindea ramurile pe deasupra acestei porți, iar zidul era acoperit de iederă în partea dinspre Polonceau.

În primejdia care-l pândea pe Jean Valjean, clădirea aceasta întunecată, care-i părea nelocuită şi singuratică, îl ispitea. O cercetă repede cu privirea. Îşi spunea că dacă ar izbuti să intre acolo, ar fi poate salvat. Avu de la început un gând şi o speranță.

În partea din mijloc a fațadei acestei clădiri, spre strada Droit-Mur, la ferestrele tuturor etajelor se aflau nişte jgheaburi vechi de plumb. Diversele ramificații ale burlanelor, care mergeau de la un burlan central la toate aceste jgheaburi, desenau pe fațadă un fel de copac. Țevile acestea ramificate cu o mulțime de coturi imitau acele ramuri uscate de viță de vie care se răsuceau pe fațadele fermelor de altădată.

Acest palier ciudat, cu crengi de tinichea şi de fier, a fost cel dintâi lucru care i-a atras atenția lui Jean Valjean. O aşeză pe Cosette lângă un stâlp, spunându-i să nu scoată o vorbă şi alergă spre locul unde burlanul atingea caldarâmul. Poate avea să izbutească în vreun fel să sară pe-acolo şi să intre în casă. Dar burlanul era stricat, nu mai era bun de nimic şi abia se mai ținea în zid. De-altminteri, toate ferestrele acestei clădiri tăcute erau zăbrelite cu drugi groşi de fier, până şi mansardele de la acoperiş. Şi pe urmă, luna lumina din plin această fațadă, iar omul care o vedea din capătul

străzii l-ar fi zărit pe Jean Valjean încercând să se cațere pe ea. În sfârşit, ce era de făcut cu Cosette? Cum ar fi putut s-o ridice la înălțimea unei case cu trei etaje?

Renunță să se mai agațe de burlan şi se târî de-a lungul zidului, ca să se întoarcă în strada Polonceau.

Când ajunse la colțul unde o lăsase pe Cosette, băgă de seamă că acolo nu putea fi văzut de nimeni. Era ferit, aşa cum am spus, de toate privirile, din oricare parte ar fi venit. Afară de asta, era întuneric. În sfârşit, acolo erau două porți. Poate va izbuti să le forțeze. Zidul deasupra căruia vedea teiul şi iedera dădea fără îndoială în vreo grădină, unde să poată cel puțin să se ascundă, deşi copacii nu înfrunziseră încă, şi să-şi petreacă acolo restul nopții.

Vremea trecea. Trebuia să se grăbească. Dibui la poarta boltită şi băgă de seamă numaidecât că era zăvorâtă şi pe dinăuntru şi pe dinafară.

Se apropie de cealaltă poartă mare cu mai multă speranță. Era groaznic de dărăpănată; însăşi imensitatea ei o făcea mai puțin rezistentă; scândurile erau putrezite, legăturile de fier, trei la număr, erau ruginite. I se păru cu putință să pătrundă prin îngrădirea asta şubredă.

Se uită mai atent şi băgă de seamă că poarta nu era chiar o poartă. Nu avea nici balamale, nici vopsea, nici broască, nici deschizătură la mijloc. Legăturile de fier o străbăteau de la un capăt la altul fără întrerupere. Prin crăpăturile scândurilor întrezări nişte pietre de zidărie şi nişte bolovani cimentați grosolan, pe care trecătorii îi mai puteau vedea şi acum zece ani. Descurajat, îşi mărturisi că această aşa-zisă poartă era pur şi simplu căptuşeala de lemn a unei clădiri de care era lipită. Era lesne să scoți o scândură, dar te pomeneai în fața unui zid.

V – Un lucru care n-ar fi cu putință la lumina gazului aerian

În clipa aceea un zgomot scurt şi cadențat începu să se audă la o oarecare depărtare. Jean Valjean cuteză să arunce o privire dincolo de colțul străzii. Din strada Polonceau ieşise o patrulă de şapte sau opt soldați. Vedea cum le străluceau baionetele. Veneau spre el.

Soldații, în fruntea cărora desluşea statura înaltă a lui Javert, înaintau încet şi cu grijă. Se opreau destul de des. Se vedea bine că cercetau cu atenție toate colțurile zidurilor, toate porțile şi ulicioarele.

Era, fără nicio îndoială, o patrulă obişnuită, pe care Javert o întâlnise şi căreia îi poruncise să-l urmeze.

Cele două ajutoare ale lui Javert mergeau printre soldați.

Aşa cum umblau, şi cu opririle pe care le făceau, le trebuia un sfert de oră până să ajungă la locul unde se afla Jean Valjean. Fu o clipă cumplită. Abia câteva minute îl mai despărțeau pe Jean Valjean de acea prăpastie înfiorătoare care i se deschidea în față pentru a treia oară. Iar ocna nu era de data asta ocnă şi numai ocnă, ci era pierderea pentru vecie a Cosettei; cu alte cuvinte, o viață care se asemăna cu lăuntrul unui mormânt.

Nu mai era cu putință decât un singur lucru.

Despre Jean Valjean s-ar fi putut spune, spre deosebire de alți oameni, că purta cu el doi desagi: într-unul avea cugetul unui sfânt, iar în celălalt priceperea de temut a unui ocnaş. Scotocea într-unul sau în celălalt, după împrejurări.

După cum ne amintim, între alte felurite îndemânări, trecea, datorită numeroaselor lui evadări de la ocna din Toulon, drept meşter în arta neobişnuită de a se ridica pe colțul drept al unui zid, la nevoie până la înălțimea celui de-al şaselea etaj, proptindu-se în ceafă, în umeri, în şolduri şi în genunchi, abia ajutându-se de rarele ieşituri ale pietrei; măiestrie care a făcut atât de înspăimântător şi de vestit colțul curții Conciergerie[435] din Paris, pe unde scăpase asum vreo douăzeci de ani condamnatul Battmolle.

Jean Valjean măsură cu ochii zidul deasupra căruia se vedea teiul. Era înalt de vreo optsprezece picioare[436]. Colțul pe care-l făcea cu fațada clădirii celei mari era astupat în partea de jos cu o construcție de formă triunghiulară, ridicată parcă anume ca să ferească locul acela prea bine adăpostit de pângărirea trecătorilor. Această umplere preventivă a colțurilor era foarte obişnuită la Paris.

Construcția avea o înălțime de aproape cinci picioare. Din vârful ei şi până pe zid nu mai erau decât patrusprezece.

Capătul de sus al zidului era făcut din piatră netedă, fără grinzi.

Greutatea era Cosette. Cosette nu ştia să se cațere pe un zid. S-o părăsească? Jean Valjean nici nu se gândea. S-o ia cu el, cu neputință. Ca să facă astfel de ascensiuni, omul are nevoie de toate puterile lui. Cea mai neînsemnată povară i-ar muta centrul de greutate şi l-ar trânti la pământ.

I-ar fi trebuit o frânghie. Jean Valjean n-avea. Unde să găsească o frânghie, la miezul nopții, pe strada Polonceau? Să fi avut un regat, cu siguranță că Jean Valjean l-ar fi dat în clipa aceea pentru o frânghie.

Toate împrejurările extreme au o străfulgerare a lor, care uneori ne orbeşte, iar alteori ne iluminează.

Privirea deznădăjduită a lui Jean Valjean întâlni stâlpul felinarului din fundătura Genrot.

În vremea aceea pe străzile Parisului nu existau becuri de gaz. Odată cu căderea nopții se aprindeau lămpile, puse din loc în loc, şi care erau stinse şi coborâte cu ajutorul unei funii ce trecea strada de la un trotuar la celălalt şi era vârâtă în jgheabul stâlpului. Scripetele pe care se înfăşură frânghia era închis sub lampă într-un dulăpior de fier, a cărui cheie o avea lampagiul şi însăşi funia era apărată până la o înălțime oarecare de un înveliş de metal.

Jean Valjean, cu energia celui ce luptă pe viață şi pe moarte, trecu strada dintr-o săritură, intră în fundătură, forță broasca dulăpiorului cu vârful cuțitului şi după o clipă se întoarse lângă Cosette. Avea o funie. Aceşti oameni întunecați, care trăiesc de azi pe mâine, în luptă cu destinul, nu stau pe gânduri.

Am arătat că în noaptea aceea felinarele nu erau aprinse. Cel din fundătura Genrot era aşadar stins, ca toate celelalte, şi puteai trece pe lângă el fără să bagi de seamă că lampa nu era la locul ei.

Toate acestea – ora, locul, întunericul, îngrijorarea lui Jean Valjean, mişcările lui neobişnuite, acel du-te-vino – începeau s-o neliniştească pe Cosette. Orice alt copil în locul ei ar fi început de mult să țipe. Ea se mărgini să-l tragă pe Jean Valjean de pulpana hainei. Se auzea din ce în ce mai limpede zgomotul patrulei care se apropia.

— Tată, spuse ea încet, mi-e frică! Cine vine de-acolo?

— Ssst! răspunse nenorocitul. E doamna Thénardier.

Cosette tresări. El adăugă:

— Să nu scoți o vorbă! Lasă-mă pe mine! Dacă țipi sau dacă plângi, doamna Thénardier, care te pândeşte, vine să te ia.

Apoi, fără să se grăbească, dar şi fără să piardă vreme, cu o precizie hotărâtă şi cu mişcări scurte, cu atât mai admirabile în clipa aceea, cu cât Javert şi patrula lui puteau să se ivească dintr-un moment în altul, îşi desfăcu cravata, o trecu împrejurul trupului Cosettei pe sub subsuori, având grijă să nu vatăme copilul, prinse cravata de un capăt ai funiei, cu ajutorul acelui nod pe care marinarii îl numesc nod de rândunică, luă celălalt capăt

al funiei între dinți, îşi scoase ghetele şi ciorapii pe care îi azvârli peste zid, se sui pe construcția de moloz, şi începu să se ridice pe colțul dintre zid şi fațadă, cu tot atâta dibăcie şi siguranță de parcă ar fi avut o treaptă sub călcâie şi sub coate.

Nu se scursese nici jumătate de minut şi era în genunchi sus, pe zid.

Cosette îl privea uluită, fără să scoată o vorbă. Cuvintele lui Jean Valjean şi numele doamnei Thénardier o înghețaseră.

Auzi deodată vocea lui Jean Valjean, care îi strigă, destul de încet de altfel:

— Lipeşte-te de perete!

Îl ascultă.

— Să nu scoți o vorbă şi să nu-ți fie frică! urmă Jean Valjean.

Ea se simți deodată ridicată de la pământ.

Până să-şi dea seama ce e cu ea, era sus pe zid.

Jean Valjean o apucă, o puse în spinare, îi luă amândouă mânuțele în mâna lui stângă, se culcă pe burtă şi merse de-a buşilea de-a lungul zidului până la capăt. Aşa cum îşi închipuise, acolo se afla o clădire al cărei acoperiş pleca de la înălțimea împrejmuirii de lemn şi cobora până foarte aproape de pământ, pe un plan uşor înclinat, care atingea teiul.

Întâmplarea era fericită, pentru că în partea asta zidul era mult mai înalt decât spre stradă. Jean Valjean întrezărea sub el pământul, la o mare distanță.

Tocmai ajunsese la planul înclinat al acoperişului şi nu se despărțise bine de creasta zidului, când o larmă cumplită îi vesti sosirea patrulei. Se auzea glasul tunător al lui Javert:

— Scotociți fundătura! Strada Droit-Mur e păzită şi ulicioara Picpus de asemenea. Îmi pun capul că el e în fundătură.

Soldații se repeziră în fundătura Genrot.

Jean Valjean se lăsă să alunece de-a lungul acoperişului; ajunse, ținând-o mereu pe Cosette, până în dreptul teiului şi sări la pământ. Fie de teamă, fie de curaj, Cosette nu scosese o vorbă. Avea numai mâinile puțin zdrelite.

VI – Începutul unei enigme

Jean Valjean se afla într-un fel de grădină foarte întinsă, de o formă neobişnuită, într-una dintre acele grădini triste, făcute parcă să fie privite iarna şi noaptea. Grădina asta de formă lunguiaţă avea o alee de plopi înalţi în fund, arbori destul de stufoşi prin colţuri şi un spaţiu gol în mijloc, unde se afla un singur copac foarte mare, apoi vreo câţiva răsuciţi şi zbârliţi ca nişte mărăcini mari, răzoare cu legume, straturi cu pepeni, ale căror clopote de sticlă străluceau sub lună, şi un puţ părăginit. Se găseau ici-colo bănci de piatră, acoperite cu muşchi negru. Aleile erau drepte şi mărginite cu arbuşti mici şi întunecaţi. Jumătate din alei erau năpădite de iarbă, iar un putregai verzui acoperea restul.

Jean Valjean avea lângă el clădirea de pe al cărei acoperiş coborâse, o grămadă de surcele şi, în spatele surcelelor, stătea lipită de perete o statuie de piatră al cărei chip mutilat nu mai era decât o mască fără formă, ce apărea neclar în întuneric.

Clădirea era un fel de ruină în care se puteau deosebi odăi dărâmate, dintre care una, plină ochi, părea să fie folosită drept magazie.

Clădirea cea mare din strada Droit-Mur, care făcea colţ cu strada Picpus, avea două faţade în formă de triunghi ce dădeau spre grădină. Aceste faţade erau pe dinăuntru şi mai tragice încă decât pe dinafară. Toate ferestrele aveau gratii. Nu se zărea acolo nicio lumină. La etajele de sus se aflau streşini înaintate, ca la închisori. Una dintre faţadele astea îşi arunca umbra, asupra celeilalte şi o lăsa apoi să cadă peste grădină, ca un linţoliu negru şi nesfârşit. Nu se mai zărea vreo altă casă. Fundul grădinii se pierdea în ceaţă şi în noapte. Cu toate astea, deosebeai într-acolo, nelămurit, ziduri care se întretăiau, ca şi cum ar mai fi fost şi alte grădini dincolo, precum şi acoperişurile joase de pe strada Polonceau.

Nu se poate închipui un loc mai sălbatic şi mai singuratic decât grădina aceea. Era pustie, ceea ce era uşor de înţeles din pricina orei; dar locul nu părea făcut pentru ca să treacă cineva pe-acolo, fie şi la amiază.

Prima grijă a lui Jean Valjean fusese să-şi găsească ghetele şi să le încalţe, iar apoi să intre cu Cosette în magazie. Cel care evadează nu se socoteşte niciodată îndeajuns de ascuns. Fetiţa, care se gândea mereu la doamna Thénardier, îi împărtăşea instinctul de a se adăposti cât mai bine cu putinţă.

Cosette tremura şi se strângea lângă el. Se auzea tropotul zgomotos al patrulei care scotocea fundătura şi strada, se auzea cum puştile se loveau de

pietre, ordinele pe care Javert le dădea agenților puşi de el, precum şi sudălmile lui, amestecate cu vorbe care nu se înțelegeau deloc.

După un sfert de ceas, învălmăşeala aceea furtunoasă începu să se depărteze. Jean Valjean nici nu mai răsufla.

Pusese mâna, uşor, pe mâna Cosettei.

De altfel, singurătatea în care se afla era atât de neaşteptat de liniştită, încât gălăgia aceea îngrozitoare, atât de violentă şi atât de apropiată, nu o tulburase câtuşi de puțin. Parcă zidurile acelea ar fi fost ridicate cu pietrele surde despre care vorbeşte *Scriptura*.

Deodată, în mijlocul acelei linişti, se ridică un nou zgomot; un zgomot ceresc, divin, blând, pe atât de fermecător, pe cât fusese celălalt de groaznic. Era un imn care ieşea din beznă, o minune de rugă şi armonie în tăcerea întunecată şi înfricoşătoare a nopții: voci de femei, dar voci alcătuite totodată de glasuri neprihănite de fecioare şi din glasuri nevinovate de copii, voci de dincolo de lume, care seamănă cu acelea pe care noii-născuți le mai aud încă, şi cei ce trag să moară încep să le audă. Cântecul acesta venea din clădirea întunecată care domina grădina. În clipa în care larma demonilor se îndepărta, s-ar fi spus că un cor de îngeri se apropia în umbră.

Cosette şi Jean Valjean căzură în genunchi.

Nu ştiau ce era, nu ştiau unde se găseau, dar simțeau amândoi, bărbatul şi copilul, pocăitul şi cel nevinovat, că trebuiau să îngenunche.

Vocile acelea erau şi mai ciudate pentru că nu împiedicau clădirea de a părea goală. Era ca un cântec supranatural într-o casă nelocuită.

Pe când vocile acelea cântau, Jean Valjean nu se mai gândea la nimic. Nu mai vedea noaptea. Vedea un cer albastru. I se părea că simte cum i se deschid acele aripi pe care le avem cu toții înăuntrul nostru. Cântecul se stinse. Poate că ținuse multă vreme. Jean Valjean n-ar fi putut-o spune. Ceasurile de extaz nu țin niciodată mai mult decât o clipă.

Totul se cufundase din nou în tăcere. Nimic nu se mai auzea în stradă; nimic în grădină. Se topise atât ceea ce amenința, cât şi ceea ce liniştea. Pe creasta zidului, vântul bătea în cele câteva buruieni uscate, făcând un zgomot uşor şi lugubru.

VII – Urmarea enigmei

Vântul nopții începuse să sufle, semn că puteau fi ceasurile unu sau două. Biata Cosette nu spunea nimic. Jean Valjean socoti că adormise, pentru că se aşezase pe jos, alături, şi-şi sprijinise capul de el. Se aplecă şi o privi. Cosette avea ochii mari deschişi şi un aer gânditor, care-l duru pe Jean Valjean.

Încă tremura.

— Ți-e somn? spuse Jean Valjean.

— Mi-e foarte frig, îi răspunse ea. După o clipă îl întrebă: Ea e tot acolo?

— Cine? spuse Jean Valjean.

— Doamna Thénardier.

Jean Valjean uitase mijlocul de care se slujise ca s-o facă pe Cosette să nu scoată o vorbă.

— Aş! spuse el. A plecat. Nu-ți mai fie teamă de nimic!

Fetița suspină, ca şi cum i s-ar fi luat o piatră de pe inimă.

Pe jos era umed, magazia era deschisă din toate părțile, vântul sufla din ce în ce mai rece. Omul îşi scoase redingota şi o înveli pe Cosette.

— Aşa ți-e mai puțin frig? întrebă el.

— O, da, tăticule!

— Bine, aşteaptă-mă o clipă! Mă întorc.

Ieşi din ruină şi merse de-a lungul clădirii celei mari, în căutarea unui adăpost mai bun. Dădu de uşi, dar erau închise. La toate ferestrele de la parter erau zăbrele.

Îndată ce trecu de colțul interior al clădirii, băgă de seamă că se apropia de nişte ferestre boltite de unde văzu venind oarecare lumină. Se ridică pe vârful picioarelor şi se uită printr-una dintre ferestre. Toate dădeau într-o sală destul de spațioasă, pardosită cu lespezi mari, plină de arcade şi stâlpi, unde nu se zăreau decât o licărire slabă şi umbre întunecoase. Licărirea venea de la un opaiț aprins într-un colț. Sala era pustie şi nu se zărea înăuntrul ei nicio mişcare. Cu toate astea, uitându-se mai bine, i se păru că vede pe jos, pe pardoseală, ceva care părea acoperit cu un linţoliu şi aducea a formă omenească. Era ceva culcat cu fața în jos, pe piatră, cu brațele cruce, nemişcat ca un mort. După un fel de şarpe care se târa pe pardoseală, s-ar fi spus că forma asta sinistră avea legată de gât o funie.

Întreaga sală era scăldată în negura locurilor abia luminate, care sporeşte groaza.

Jean Valjean spunea adeseori după aceea că, deşi multe priveliști funebre îi trecuseră prin viață, niciodată nu văzuse totuşi ceva care să-i înghețe mai

mult sângele în vine, ceva mai înspăimântător decât făptura aceea enigmatică, îndeplinind nu ştiu ce mister necunoscut în bezna locului aceluia. Era groaznic să-ți închipui că acel ceva era poate un corp mort. Dar încă şi mai groaznic să te gândeşti că mai era poate viu.

Avu curajul să-şi lipească fruntea de geam, pentru a vedea dacă acel ceva avea să se mişte sau nu. Degeaba rămase astfel o vreme care i se păru nesfârşită; forma întinsă acolo nu făcea nicio mişcare. Deodată însă se simți cuprins de o spaimă nemaipomenită şi o luă la fugă. Începu să alerge spre magazie, fără a îndrăzni să se uite înapoi. I se părea că, de-ar fi întors capul, ar fi văzut făptura aceea mergând în urma lui cu paşi mari şi dând din mâini.

Ajunse gâfâind la dărăpănătură. I se tăiau genunchii, sudoarea îi curgea pe spinare.

Unde se afla? Cine şi-ar fi putut închipui un asemenea cavou în mijlocul Parisului? Ce era oare casa aceea ciudată? Clădire plină de mistere nocturne, care chema sufletele în umbră, cu voci de înger şi, când veneau, le înfățişa deodată acea apariție înfiorătoare care le făgăduia să le deschidă poarta încântătoare a cerului, dar le deschidea poarta groaznică a mormântului! Şi totuşi, asta era o casă ca toate casele, cu număr la poartă! Nu visa. Dar avea nevoie să-i atingă pietrele cu degetul ca s-o poată crede.

Răceala nopții, teama, neliniştea şi emoțiile serii îl copleşiră. Frigurile îl cuprinseră şi toate gândurile i se ciocneau în minte necontenit.

Se apropie de Cosette. Dormea.

VIII – Enigma creşte

Fetița îşi pusese capul pe o piatră şi adormise. Se aşeză lângă ea şi începu s-o privească. Încetul cu încetul, pe măsură ce se uita la ea, se liniştea, şi spiritul lui îşi redobândi libertatea.

Înțelegea limpede adevărul care avea să stea de acum încolo la temelia vieții lui, şi anume că atâta vreme cât o va avea lângă el, n-are să aibă nevoie de nimic decât pentru ea, şi nici frică nu-i va fi de nimic, decât din pricina ei. Nici măcar nu simțea că-i e foarte frig, după ce-şi scosese haina ca s-o acopere pe Cosette.

Cu toate astea, cu toată visarea în care căzuse, auzea de la o vreme un zgomot ciudat. Parcă cineva ar fi scuturat un clopoțel. Zgomotul acesta venea din grădină. Se putea auzi limpede, cu toate că era slab. Semăna cu acea muzică vagă pe care o fac tălăngile vitelor noaptea la păşune.

Zgomotul acesta îl făcu pe Jean Valjean să se întoarcă. Se uită şi văzu că era cineva în grădină.

Printre clopotele de sticlă care acopereau pepenii, mergea o făptură care semăna cu un om ce se ridica, apleca şi se oprea, cu mişcări regulate, ca şi cum ar fi târât sau ar fi aşternut ceva pe jos. Făptura asta părea că şchioapătă.

Jean Valjean tresări scuturat de veşnicul fior al celor oropsiți. Totul li se pare duşmănos şi vrednic de bănuială. Se feresc de zi pentru că pot fi văzuți, şi de noapte pentru că pot fi surprinşi. Adineauri tremura pentru că grădina era pustie, acum tremura pentru că era cineva în ea.

Căzu dintr-o teamă închipuită într-o teamă adevărată; îşi spuse că poate Javert şi copoii lui nu plecaseră, că fără-îndoială lăsaseră în stradă oameni care să supravegheze, că omul acesta, dacă avea să-l găsească în grădină, va cere ajutor, va striga şi-l va da pe mâna poliției. O luă uşor în brațe pe Cosette, care dormea, şi o duse în spatele unui maldăr de mobile vechi, scoase din uz, în ungherul cel mai din fund al magaziei. Cosette nu se mişcă.

Se uită de-acolo cu luare-aminte la făptura din pepenărie. Era ciudat că zgomotul clopoțelului însoțea toate mişcările omului. Când se apropia, se apropia şi zgomotul; când se depărta, zgomotul se depărta şi el; dacă făcea o mişcare grăbită, un sunet tremurat însoțea mişcarea; când se oprea, înceta şi zgomotul. Părea, fără doar şi poate, că clopoțelul acela era legat de om. Dar ce putea oare să însemne asta? Ce fel de om era acesta de care atârna un clopoțel ca de-un berbec sau ca de-un bou?

Pe când îşi punea întrebările astea, atinse mâinile Cosettei. Erau înghețate.

— Vai. Dumnezeule! spuse el. O chemă cu glasul scăzut: Cosette!

Ea nu deschise ochii.

O scutură cu putere.

Nu se trezi.

— N-o fi murit? se întrebă el şi se ridică deodată, cutremurat din creştet până-n tălpi.

Cele mai îngrozitoare gânduri îi trecură de-a valma prin minte. Sunt clipe în care cele mai groaznice presupuneri ne cuprind ca o haită de furii şi se năpustesc cu putere peste hotarele minții noastre. Când e vorba de cei pe care îi iubim, grija noastră născoceşte toate nebuniile. Îşi aduse aminte că somnul sub cerul liber, într-o noapte friguroasă poate ucide.

Cosette, palidă, zăcea la pământ, la picioarele lui, fără să facă o mişcare.

Îi ascultă răsuflarea. Respira încă, dar răsuflarea ei i se părea slabă, gata să se oprească.

Cum s-o încălzească? Cum s-o trezească? Orice alt gând i se şterse din minte. Năuc, dădu buzna afară din dărăpănătură. Trebuia neapărat ca, în mai puțin de un sfert de ceas, Cosette să fie culcată într-un pat, în fața unui foc.

IX – Omul cu clopoțelul

Se duse de-a dreptul la omul din grădină. Ținea în mână fişicul cu monede de argint, pe care-l purta în buzunarul vestei.

Omul sta cu capul în jos şi nu-l văzu venind. Făcu câțiva paşi mai mari, fu lângă el şi-i strigă:

— O sută de franci!

Omul avu o tresărire şi ridică ochii.

— Câştigi o sută de franci, reluă Jean Valjean, dacă mă găzduieşti în noaptea asta.

Luna lumină din plin fața îngrozită a lui Jean Valjean.

— Ia te uită, dumneata eşti, moş Madeleine! spuse omul.

Numele acesta, rostit astfel în acest ceas întunecat, în acel loc necunoscut şi de un om necunoscut, îl făcu pe Jean Valjean să dea înapoi.

La toate s-ar fi aşteptat, numai la asta nu. Cel care îi vorbea era un moşneag adus de spate şi şchiop, îmbrăcat aproape ca un țăran, şi care avea la genunchiul stâng o genunchieră de piele, de care atârna un clopot destul de mare. Fața nu i se vedea pentru că era în umbră.

Omul îşi scoase pălăria din cap şi spuse tremurând:

— Vai, Doamne! Cum de te găseşti aici, moş Madeleine? Pe unde ai intrat, Isuse Hristoase! Parc-ai căzut din cer! Nu e nicio îndoială că de-ai să pici odată de undeva, apoi de-acolo ai să pici. Şi în ce hal eşti! N-ai cravată,

n-ai pălărie, n-ai haină pe dumneata. Ştii că cineva care nu te-ar cunoaşte s-ar speria de-a binelea? Doamne-Dumnezeule, nu cumva sfinţii şi-au pierdut minţile? Dar cum ai intrat aici?

Vorbea pe nerăsuflate. Vorbea cu sfătoşenia celor de la ţară, în care nu e nimic neliniştitor. Toate astea fuseseră spuse cu un amestec de mare uimire şi de bunătate naivă.

— Cine eşti dumneata? Şi ce e cu casa asta? întrebă Jean Valjean.

— Ei Doamne, asta e prea de tot? rosti moşneagul. Eu sunt acela căruia i-ai dat de lucru aici, şi casa e aceea unde mi-ai găsit de lucru. Ce, nu mă mai cunoşti?

— Nu, spuse Jean Valjean. Dar cum se face că mă cunoşti dumneata?

— Mi-ai scăpat viaţa, spuse omul.

Se întoarse; o rază de lumină îi desena profilul şi Jean Valjean îl recunoscu pe bătrânul Fauchelevent.

— Ah, spuse Jean Valjean, dumneata eşti? Da, te cunosc.

— A dat Dumnezeu! grăi, dojenitor, bătrânul.

— Ce faci aici?

— Uite, îmi acopăr pepenii.

Bătrânul Fauchelevent ţinea într-adevăr în mână, în clipa în care îl oprise Jean Valjean, o rogojină de paie pe care tocmai o întindea peste pepeni. De un ceas de când era în grădină avusese vreme să acopere câteva straturi. Operaţia asta îl silea să facă acele mişcări neobişnuite pe care le văzuse Jean Valjean din magazie.

Urmă:

— Mi-am spus: cerul e senin, o să îngheţe. Dacă aş pune o plăpumioară pe pepeni? Şi, adăugă el, privindu-i pe Jean Valjean şi râzând cu poftă, ce naiba, dumneata ar trebui să faci la fel! Dar cum de-ai ajuns aici?

Jean Valjean, văzând că omul acesta îl cunoaşte cel puţin sub numele de Madeleine, deveni prudent. Punea întrebare după întrebare. Lucru ciudat, rolurile păreau să se fi schimbat. El, nepoftitul, era acela care întreba.

— Şi ce rost are clopoţelul ăsta pe care îl ai la genunchi?

— Ăsta? răspunse Fauchelevent. E ca să mă ocolească.

— Cum ca să te ocolească?

Bătrânul Fauchelevent făcu cu ochiul, cu un aer care nu se poate descrie.

— Vai, Doamne! Dar în casa asta nu sunt decât femei. Şi printre ele multe fete tinere. Se pare că aş fi periculos dacă m-ar întâlni. Clopoţelul le dă de ştire. Când vin eu, ele pleacă.

— Ce e casa asta?
— Ei, ştii bine.
— Nu, nu ştiu.
— Doar dumneata mi-ai găsit locul ăsta de grădinar.
— Spune-mi ca şi cum n-aş şti nimic.
— Ei bine, află că e mănăstirea Petit-Picpus.
Jean Valjean îşi aduse aminte. Întâmplarea, adică providenţa, îl aruncase în mânăstirea din cartierul Saint-Antoine, unde bătrânul Fauchelevent, beteag după accidentul cu căruţa, fusese primit după recomandaţia sa, cu doi ani în urmă. Spuse şi el, ca şi când şi-ar fi vorbit sie însuşi:
— Mânăstirea Petit-Picpus!
— Dar la urma urmei, urmă Fauchelevent, cum naiba ai făcut să intri aici, moş Madeleine? Degeaba eşti un sfânt, că eşti şi bărbat, şi bărbaţii nu intră niciodată aici.
— Şi totuşi eşti şi dumneata aici.
— Nu sunt decât eu.
— Cu toate astea, rosti Jean Valjean, trebuie să rămân.
— Doamne, Dumnezeule! strigă Fauchelevent.
Jean Valjean se apropie de moşneag şi spuse cu o voce gravă:
— Moş Fauchelevent, ţi-am scăpat viaţa.
— Eu mi-am adus aminte cel dintâi, răspunse Fauchelevent.
— Ei bine, poţi să faci pentru mine astăzi ceea ce am făcut eu pentru dumneata altădată.
Fauchelevent apucă între mâinile sale bătrâne, zbârcite şi tremurătoare, cele două mâini puternice ale lui Jean Valjean şi rămase câteva clipe aşa, ca şi cum n-ar fi putut să vorbească. În sfârşit, rosti:
— Vai! Ar fi o binecuvântare cerească dacă aş putea să-ţi fac şi eu un bine! Eu să-ţi scap viaţa? Domnule primar, cere-i ce vrei bătrânului dumitale!
Moşneagul fu transfigurat de o bucurie înălţătoare. Chipul îi strălucea.
— Ce vrei să fac? urmă el.
— Am să-ţi explic. Ai o odaie?
— Am o baracă ferită, acolo, pe după ruina vechii mânăstiri, într-un ungher pe care nu-l vede nimeni. Sunt trei odăi.
Baraca era într-adevăr, atât de bine ascunsă în spatele dărăpănăturii, şi atât de bine aşezată ca să n-o zărească nimeni, încât Jean Valjean nici n-o văzuse.

— Bine, spuse Jean Valjean. Acum îți cer două lucruri.

— Ce anume, domnule primar?

— Mai întâi, să nu spui nimănui ceea ce ştii despre mine. În al doilea rând, să nu cauți să afli mai mult decât ştii.

— Cum vrei. Ştiu că nu poți să faci decât fapte cinstite şi că ai fost întotdeauna omul lui Dumnezeu. Si-apoi, dumneata m-ai trimis aici. Te priveşte. Sunt al dumitale.

— S-a făcut. Acum vino cu mine. Mergem să luăm copilul.

— Ah, spuse Fauchelevent. E şi un copil!

Nu mai adăugă niciun cuvânt şi-l urmă pe Jean Valjean ca un câine pe stăpânul lui. Peste mai puțin de o jumătate de ceas, Cosette, care se îmbujorase din nou la față la dogoarea unui foc bun, dormea în patul bătrânului grădinar. Jean Valjean îşi pusese iarăşi cravata şi redingota şi-şi găsise pălăria pe care o azvârlise peste zid. În vreme ce Jean Valjean îşi îmbrăca haina, Fauchelevent îşi scoase genuncherul cu clopoțel, care, prins într-un cui, lângă un coş de paie, împodobea acum peretele.

Cei doi bărbați se încălzeau în jurul unei mese pe care Fauchelevent pusese o bucată de brânză, pâine neagră, o sticlă de vin, două pahare, şi bătrânul îi spunea lui Jean Valjean, punându-i mâna pe genunchi:

— Vai, moş Madeleine! Nu m-ai recunoscut din prima clipă! Scapi viața oamenilor şi după aceea îi uiți! Nu e frumos! Ei îşi amintesc de dumneata, iar dumneata eşti un ingrat.

X – Capitol în care se explică cum Javert şi-a pierdut vremea în zadar

Întâmplările acestea, pe care până acum le-am văzut numai dintr-o singură latură, se desfăşuraseră în împrejurările cele mai simple.

În noaptea zilei în care Javert îl arestase pe Jean Valjean la căpătâiul Fantinei, acesta evadase din închisoarea municipală de la Montreuil-sur-mer, iar poliția bănuise că ocnaşul fugit se îndreptase spre Paris. Parisul e un puhoi în care totul se pierde; ca într-un vârtej al mării, totul dispare în acest vârtej al lumii. Nicio pădure nu-l ascunde pe om mai bine ca mulțimea. Fugarii de tot felul o ştiu. Se duc la Paris ca şi cum s-ar duce să

se dea la fund; sunt unele dări la fund care te scapă. O ştie şi poliția, şi deasta caută la Paris ceea ce a pierdut în altă parte. Îl caută aici pe fostul primar de la Montreuil-sur-mer. Javert fu chemat la Paris, ca să dea lămuriri în folosul cercetărilor. Într-adevăr, Javert fu de mare ajutor în prinderea lui Jean Valjean. Râvna şi inteligența lui Javert cu prilejul acesta fură remarcate de Chabouillet, care era secretar la prefectură sub contele Anglès. Chabouillet, care îl mai ajutase de altfel pe Javert, îl numi pe inspectorul de la Montreuil-sur-mer în poliția din Paris. Aici, Javert ştia să se facă necesar în diferite feluri şi – trebuie s-o spunem, cu toate că expresia pe care o vom întrebuința pare neaşteptată pentru astfel de servicii – în chip onorabil.

Nu se mai gândi la Jean Valjean – câinii aceştia, mereu la vânătoare, uită de lupul de ieri pentru lupul de azi – până în decembrie 1823, când îi căzu în mână un jurnal, lui, care nu citea niciodată ziare; dar, ca monarhist, Javert ținuse să cunoască amănuntele intrării triumfale în Bayonne a „principelui generalisim”. Abia sfârşise de citit articolul care-l interesa, când numele lui Jean Valjean din dosul unei pagini îi atrase luarea-aminte. Jurnalul vestea că ocnaşul Jean Valjean murise şi publica faptul acesta în termeni atât de siguri, încât Javert nu mai avu nicio îndoială. Se mărgini să spună: „Acolo-i temnița cea bună”. Apoi zvârli ziarul şi nu se mai gândi la asta.

După câtva timp, prefectura departamentului Seine-et-Oise transmise prefecturii poliției din Paris o notă privitoare la răpirea unui copil, care se petrecuse la Montfermeil în împrejurări deosebite. Nota spunea că o fetiță de vreo şapte-opt ani, care fusese încredințată de maică-sa unui hangiu din partea locului, fusese furată de un necunoscut; pe fetiță o chema Cosette şi era copilul unei femei decăzute, anume Fantine, moartă la spital, nu se ştie nici unde, nici când. Nota asta trecu pe sub ochii lui Javert şi-l făcu să cadă pe gânduri.

Numele Fantinei îi era bine cunoscut. Îşi amintea că Jean Valjean îl făcuse, pe el, Javert, să bufnească în râs, când i-a cerut un răgaz de trei zile ca să plece în căutarea copilului individei aceleia. Îşi aduse aminte că Jean Valjean fusese arestat la Paris în clipa în care se suia în diligenta de Montfermeil. Câteva indicii dăduseră de bănuit pe atunci că se suia poate pentru a doua oară în diligența aceea şi că mai făcuse în ajun o primă plimbare, dar numai prin împrejurimile satului, deoarece în sat nu fusese văzut. Ce căuta în ținutal Montfermeil? Nimeni nu putuse ghici. Javert înțelegea abia acum. Acolo se găsea fata Fantinei. Jean Valjean se duse s-o caute. Dar fata aceea fusese furată de un necunoscut. Cine putea fi

necunoscutul? Să fi fost Jean Valjean? Dar Jean Valjean murise. Fără să spună nimănui nimic, Javert luă diligența din fundătura La Planchette şi se duse la Montfermeil.

Se aştepta să găsească acolo lumină, dar nu găsi decât întuneric.

În primele zile cei doi Thénardier fuseseră furioşi şi trăncăniseră. Dispariția Ciocârliei făcuse vâlvă în sat. S-au născocit la repezeală tot felul de versiuni ale poveştii care până la urmă fu aceea a răpirii unui copil. Aşa luă naştere nota poliției. Cu toate astea, după ce-i trecu necazul, Thénardier, cu instinctul lui fără greş, înțelese foarte repede că nu e niciodată folositor să atragi atenția procurorului general şi că plângerile lui cu privire la „răpirea" Cosettei aveau ca prim rezultat fixarea ochilor ageri ai justiției asupra lui şi asupra multor afaceri tulburi pe care le făcuse. Primul lucru pe care bufnițele vor să-l ocolească e să li se aducă o lumânare. Şi, mai întâi, cum o să se descurce el în privința celor o mie cinci sute de franci pe care-i primise? Aşadar, schimbă macazul, astupă gura nevesti-si şi făcu pe miratul când i se mai vorbi de „copilul furat". Nu pricepea nimic; fără îndoială că se plânsese în clipa când i se luase atât de repede mititica lui dragă, pe care din duioşie ar fi vrut s-o mai ție vreo două-trei zile, dar că „bunicul" fetei venise s-o ia, cum era de altfel firesc. Spunea „bunicul", pentru că făcea impresie bună. Sosind la Montfermeil, Javert căzu tocmai asupra acestei versiuni. „Bunicul" îl făcea să dispară pe Jean Valjean.

Javert înfipse totuşi câteva întrebări, ca pe nişte sonde, în povestirea lui Thénardier:

— Cine era bunicul şi cum îl chema?

Thénardier răspunse simplu:

— E un agricultor bogat. I-am văzut legitimația. Mi se pare că-l cheamă Guillaume Lambert.

Lambert e un nume de om cumsecade. Javert se întoarse la Paris.

„Jean Valjean a murit de-a binelea, îşi spuse el, şi eu sunt un nătărău."

Începu să uite povestea asta, când, prin martie 1824, auzi vorbindu-se despre un personaj ciudat, care locuia în parohia Saint-Médard şi era poreclit „cerşetorul care dă de pomană". Se spunea că personajul acesta ar fi un rentier, al cărui nume nu-l ştia nimeni precis şi care trăia singur, cu o fetiță de opt ani, care habar n-avea de nimic, decât că venea de la Montfermeil. Montfermeil! Cuvântul acesta se întorcea iar şi iar, şi-l făcea pe Javert să ciulească urechea. Un bătrân cerşetor în slujba poliției, un fost țârcovnic, căruia personajul acela îi dădea de pomană, mai adăugă vreo

câteva amănunte. Rentierul acesta era un sălbatic, nu ieşea niciodată decât seara, nu vorbea cu nimeni, numai cu cei săraci uneori, şi nu se lăsa domesticit. Purta o redingotă galbenă, groaznică la vedere, care făcea câteva milioane, fiindcă era toată căptuşită cu bancnote. Hotărât lucru, asta ațâță curiozitatea lui Javert. Ca să-l vadă de aproape pe acest rentier de pomină, şi fără să-l sperie, se îmbrăcă într-o bună zi cu zdrențele țârcovnicului şi luă locul pe care bătrânul copoi se aşeza în fiecare seară pe vine, cântându-şi psalmii pe nas şi spionând printre rugăciuni.

În sfârşit, „individul suspect" veni în fața lui Javert travestit în acest chip şi-i dădu de pomană. În clipa aceea, Javert ridică fruntea, şi lovitura pe care o primi Jean Valjean părându-i-se că-l recunoaşte pe Javert o primi şi Javert, părându-i-se că-l recunoaşte pe Jean Valjean.

Dar întunericul ar fi putut să-l înşele. Moartea lui Jean Valjean era oficială; lui Javert îi rămâneau îndoieli, şi încă grave; şi atâta vreme cât se îndoia, Javert, omul scrupulos, nu punea mâna în gât nimănui.

Îşi urmări omul până la hardughia Gorbeau şi o făcu să vorbească pe bătrână, ceea ce nu era greu. Bătrâna îi confirmă povestea despre redingota căptuşită cu milioane şi-i istorisi întâmplarea cu hârtia de o mie de franci. O văzuse! O pipăise! Javert luă o odaie cu chirie. Chiar în aceeaşi seară se şi instală în ea. Se puse să tragă cu urechea la uşa chiriaşului misterios, nădăjduind să-i audă glasul, dar Jean Valjean îi zărise lumânarea prin gaura cheii şi zădărnicise socoteala spionului, păstrând tăcerea.

A doua zi, Jean Valjean îşi luă tălpăşița. Dar zgomotul monedei de cinci franci, pe care o lăsase să cadă, fu simțit de bătrână, care, auzind zornăit de bani, îşi închipui că voia să se mute şi se grăbi să-i dea de ştire lui Javert. Noaptea, pe când Jean Valjean ieşea din casă, Javert îl aştepta în dosul copacilor de pe bulevard, împreună cu doi oameni.

Javert ceruse întăriri de la prefectură, dar nu spusese numele insului pe care nădăjduia să-l prindă. Era taina lui; o păstrase din trei pricini: mai întâi, pentru că cea mai mică indiscreție putea să-i dea de gândit lui Jean Valjean; apoi, pentru că a pune mâna pe un vechi ocnaş evadat şi socotit drept mort, pe un condamnat pe care registrele justiției îl trecuseră odinioară pentru totdeauna „printre răufăcătorii cei mai periculoşi", era un succes măreț pe care cei vechi din poliția pariziană desigur că nu aveau să-l lase unui nou-venit ca Javert, şi se temea ca aceştia să nu-i ia ocnaşul; în sfârşit, pentru că lui Javert, care era un artist, îi plăcea neprevăzutul. Nu putea suferi izbânzi

de care îți bați joc trâmbițându-le cu mult înainte. Îi plăcea să-şi pregătească în umbră capodoperele şi să le dea apoi în vileag dintr-odată.

Javert îl urmărise pe Jean Valjean din copac în copac, apoi din colț de stradă în colț de stradă, fără să-l piardă din ochi nicio clipă. Tocmai în momentele în care Jean Valjean se credea mai în siguranță, ochiul lui Javert era asupra lui.

De ce Javert nu-l aresta pe Jean Valjean? Pentru că tot se mai îndoia.

Trebuie să ne amintim că pe vremea aceea poliția nu era tocmai de capul ei; o stingherea presa liberă. Câteva arestări arbitrare date la iveală de ziare avuseseră răsunet până în cele două Camere şi intimidaseră prefectura. Să atentezi la libertatea individuală era un fapt grav. Agenții se temeau să nu se înşele; prefectul îi trăgea la răspundere; o greşeală însemna destituirea. Îşi închipuie oricine efectul pe care l-ar fi făcut la Paris această scurtă notiță reprodusă de douăzeci de ziare:

„Ieri un bunic bătrân cu părul alb, rentier respectabil, care se preumbla cu nepoțica lui în vârstă de opt ani, a fost arestat şi dus la închisoarea prefecturii sub cuvânt că ar fi un ocnaş evadat!”

Afară de asta, trebuie s-o mai spunem o dată: Javert avea scrupulele lui. Sfaturile conştiinței sale se adăugau la sfaturile prefectului; se îndoia cu adevărat.

Jean Valjean îi întorcea spatele şi mergea prin întuneric.

Tristețea, neliniştea, tulburarea, copleşeala, această nouă nenorocire de a fi silit să fugă noaptea şi să caute un adăpost în Paris pentru Cosette şi pentru el, nevoia de a-şi potrivi pasul după pasul unui copil – toate astea schimbaseră, chiar fără voia lui, înfățişarea lui Jean Valjean şi îl îmbătrâniseră în asemenea măsură, încât poliția însăşi, încarnată în Javert, putea să se înşele, şi se înşelă. Neputința de a se apropia de el prea mult, haina lui de învățător bătrân venit din emigrație, declarația lui Thénardier care-l făcea bunic, în sfârşit, convingerea tuturor că murise ca ocnaş – se adăugau toate la îndoielile lui şi se înghesuiau în mintea lui Javert.

La un moment dat, îi trecu prin gând să-i ceară să se legitimeze. Dar dacă omul acela nu era nici Jean Valjean, şi dacă nu era niciun bătrân rentier cinstit şi cumsecade, poate că era un găligan amestecat adânc şi iscusit în urzeala întunecată a fărădelegilor pariziene, vreun periculos şef de bandă, care făcea pomeni pentru a-şi ascunde alte talente, aşa cum se obişnuia. Avea spioni, complici, adăposturi unde fără îndoială că se refugia. Toate

aceste ocoluri pe care le făcea pe străzi arătau că nu era un simplu om de treabă. A-l aresta prea repede însemna să „tai găina cu ouă de aur”. Ce-l costa să aştepte? Javert era sigur că n-avea să-i scape.

Îşi vedea de drum, aşadar, destul de nedumerit, punându-şi sute de întrebări cu privire la acest personaj misterios.

Abia târziu, în strada Pontoise, datorită luminii puternice a unei cârciumi, îl recunoscu fără doar şi poate pe Jean Valjean.

Sunt în lumea asta două fiinţe care tresar din adâncuri: mama care-şi găseşte copilul şi tigrul care-şi găseşte prada. Javert tresări acum din adâncuri.

După ce-l recunoscu fără putinţă de îndoială pe Jean Valjean, pe ocnaşul temut, îşi aduse aminte că nu erau decât trei şi ceru întăriri comisarului de politie din strada Pontoise. Când trebuie să apuci un băţ cu ţepi îţi pui mănuşi.

Această întârziere, cât şi staţionarea la răspântia Rollin, ca să se înţeleagă cu poliţiştii, erau cât p-aci să-l facă să-i piardă urma. Ghici însă repede că Jean Valjean ar fi vrut să pună râul între ei şi vânători. Lăsă capul în jos şi se gândi, ca un copoi care pune nasul la pământ, ca să se asigure că era pe drumul cel bun. Javert, cu instinctul lui puternic fără greş, merse drept spre podul Austerlitz. O întrebare pusă paznicului pe pod îl lămuri. „N-ai văzut un om cu o fetiţă?” „L-am pus să plătească zece centime”, răspunse taxatorul. Javert ajunse pe pod tocmai bine pentru a vedea de partea cealaltă a apei pe Jean Valjean cu Cosette de mână, trecând printr-un loc luminat de lună. Îl văzu apucând pe strada Chemin-Vert-Saint-Antoine; se gândi la fundătura Genrot aşezată acolo ca o trapă şi la singura ieşire a străzii Droit-Mur, pe ulicioara Picpus. Îşi asigură poziţiile înaintate; trimise în grabă, pe un drum ocolit, pe unul dintre poliţişti, ca să păzească ieşirea. Opri o patrulă care se întorcea la postul Arsenalului şi o puse să-l însoţească. În astfel de partide soldaţii sunt „atuuri”. De altfel, se ştie că pentru a-i veni de hac unui mistreţ, trebuie să fii vânător priceput şi să ai câini mulţi. După ce-şi luă toate aceste măsuri şi îl simţi pe Jean Valjean prins între fundătura Genrot la dreapta, poliţistul lui la stânga, şi el, Javert, în urmă, trase pe nas tabac.

Apoi îşi începu jocul. Avu o clipă de încântare drăcească, îşi lăsă omul în voie, ştiind că îl are în mână, dar dorind să întârzie cât mai mult clipa arestării, fericit să-l simtă prins şi să-l vadă liber, învăluindu-l cu privirea, ca păianjenul care lasă musca să se zbată şi ca pisica şireată care lasă şoarecele să încerce să fugă. Ghearele şi unghiile au senzualitatea lor

monstruoasă: e frământarea tăcută a animalului prins în cleştele lor. Ce poate fi mai plăcut decât această înăbuşire!

Javert era în culmea fericirii. Ochiurile plasei lui erau trainic legate. Era sigur de izbândă; nu avea altceva de făcut decât să strângă gheara.

Întovărăşit cum era, până şi gândul că Jean Valjean ar fi putut să se împotrivească era cu neputință de admis, oricât de energic, de puternic şi de deznădăjduit ar fi fost el.

Javert înaintă încet, măsurând şi scotocind în drumul său prin toate colțurile de stradă, de parcă ar fi fost buzunarele unui pungaş.

Când ajunse în mijlocul pânzei lui de păianjen, musca – ia-o de unde nu-i!

Îşi poate închipui oricine necazul lui!

Întrebă sentinela pe care o pusese în dreptul străzilor Droit-Mur şi Picpus; polițistul nu se mişcase de la postul lui, dar nu-l văzuse trecând pe cel urmărit.

Se întâmpla uneori ca un cerb să scape, cu toate că haita e năpustită asupra lui. În cazul acesta, vânătorii încercați nu ştiu ce să mai spună. Duvivier, Ligniville şi Desprez rămân cu gura căscată. Într-o astfel de împrejurare nefericită, Artonge[437] a strigat: „Nu e un cerb, e un vrăjitor".

Javert ar fi strigat şi el la fel.

Dezamăgirea lui amestecă, o clipă, laolaltă, deznădejde şi mânie.

Cu siguranță că Napoleon a făcut greşeli în războiul din Rusia, Alexandru în războiul din Indii, Cezar în războiul din Africa, Cirus în războiul din Sciția şi Javert în campania lui împotriva lui Jean Valjean. Poate că a greşit atunci când nu l-a recunoscut pe fostul ocnaş din prima clipă. Cea dintâi privire aruncată ar fi trebuit să-i ajungă. A făcut rău că nu a pus pur şi simplu mâna pe el când erau în hardughie. A făcut rău că nu l-a arestat când l-a recunoscut, cu siguranță, în strada Pontoise. A făcut rău când s-a oprit să se sfătuiască cu ajutoarele sale la lumina lunii, la răspântia Rolin; sfaturile, bineînțeles, sunt folositoare şi e bine să-ți cunoşti şi să pui întrebări acelor câini care merită crezare. Dar niciodată nu se poate spune că vânătorul a luat prea multe măsuri când vânează animale năbădăioase ca lupii şi ocnaşii. Javert, ocupându-se prea mult să-i pună câinii pe urme, atrăsese luarea aminte a animalului, făcându-l să simtă că e urmărit şi punându-l pe fugă. Făcuse rău, mai ales, de îndată ce-i dăduse de urmă în dreptul podului Austerlitz, că începuse acel joc nemaipomenit şi copilăros cu un astfel de om. Se socotise mai puternic decât era şi-şi închipuise că putea să se joace

cu un leu, ca şi cu un şoarece. Se socotise prea slab atunci când crezuse nimerit să-şi mai ia ajutoare. Precauţiune fatală şi pierdere de timp preţios. Javert făcuse toate greşelile astea, cu toate că era unul dintre spionii cei mai pricepuţi şi mai corecţi din câţi au existat vreodată. Era, în toată puterea cuvântului, ceea ce se cheamă în termenii vânătoreşti un copoi de rasă. Dar cine poate să fie perfect?

Marii strategi au şi ei clipele lor de orbire.

Adesea greşelile mari sunt ca frânghiile groase; făcute dintr-o mulţime de fire. Luaţi un cablu fir cu fir, luaţi în parte toate micile motive hotărâtoare, le veţi da la o parte unul după altul, spunând: numai atât? Împletiţi-le, suciţi-le şi vor ieşi lucruri uriaşe, şi anume: Atila care şovăie între Marcian în răsărit şi Valentinian în apus[438], Hanibal care întârzie la Capua[439], Danton care adoarme la Arcis-sur-Aube[440].

Oricum ar fi fost, Javert nu-şi pierdu însă capul în clipa în care îşi dădu seama că Jean Valjean îi scăpa din mână... Sigur că ocnaşul evadat nu putea fi departe; puse paznici, orândui curse, vicleşuguri şi cutreieră cartierul toată noaptea. Primul lucru pe care-l văzu fu dezordinea felinarului a cărui funie fusese tăiată. Semnul acesta preţios îi încurcă însă toate cercetările în fundătura Genrot. Sunt în fundătura aceasta ziduri destul de joase, care dau în grădini a căror împrejmuire ocupă suprafeţe necultivate foarte mari. Desigur că Jean Valjean fugise pe-acolo. Fapt e că de-ar fi intrat mai adânc în fundătura Genrot, şi ar fi căutat să fugă pe-acolo, Jean Valjean ar fi fost pierdut. Javert scotoci grădinile şi terenurile acelea de parcă ar fi căutat un ac.

În zorii zilei, lăsă de pază doi oameni isteţi şi se întoarse la prefectura poliţiei, ruşinat ca un copoi care ar fi fost prins de un hoţ.

Cartea a şasea:

PETIT-PICPUS

I – Ulița Picpus, Numărul 62

Acum o jumătate de veac, nimic nu semăna mai bine cu o poartă obişnuită ca poarta cu numărul 62 de pe ulița Picpus. Poarta era mai tot timpul întredeschisă în felul cel mai îmbietor, lăsând vederii două privelişti care n-aveau în ele nimic funebru: o curte împrejmuită de ziduri acoperite cu viță, şi chipul unui portar care lenevește. Deasupra zidului din fund se zăreau vârfurile unor arbori înalți.

Când o rază de soare înveselea curtea, şi când portarul era înveselit de un pahar cu vin, era greu să treci prin fața numărului 62 din ulicioara Picpus fără să-ți răsară în minte un gând vesel. Şi totuşi locul pe care îl întrezăreai era trist.

Pragul zâmbea, casa se ruga şi plângea.

Dacă izbuteai, ceea ce nu era deloc lesne, să treci dincolo de poartă – lucru aproape cu neputință pentru oricine, fiindcă exista un „deschide-te, Sesame!”[441] pe care trebuia să-l ştii – după ce treceai pragul, intrai la dreapta într-o sală mică, de unde începeau nişte trepte strânse între doi pereți, şi atât de înguste încât nu lăsau loc de trecere decât unei singure persoane; dacă nu te speria vopseaua galbenă ca penele scatiului şi dunga cafenie, care acopereau scara, şi dacă te încumetai s-o urci, coteai o dată, de două ori, ajungând la primul etaj pe un coridor unde vopseaua galbenă şi dunga cafenie te urmăreau cu o stăruință liniştită. Scara şi coridorul erau luminate de două frumoase ferestre. Coridorul făcea apoi o cotitură şi se întuneca. După colț, mai făceai câțiva paşi şi dădeai de o uşă cu atât mai tainică cu cât nu era zăvorâtă. O împingeai şi te găseai într-o odăiță pătrată,

de vreo şase picioare, pardosită cu piatră, spălată, curată, rece, tapetată cu floricele verzi de un franc jumătate sulul. Lumina zilei, albă şi mată, venea printr-o fereastră mare împărțită în ochiuri mici, care era la stânga şi cuprindea toată lărgimea odăii. Te uitai şi nu vedeai pe nimeni; ascultai şi nu auzeai nici un pas, nici un murmur de voce omenească. Peretele era gol; camera, nu era mobilată; n-avea nici măcar un scaun.

Privind mai bine, zăreai pe perete, în fața uşii, o gaură pătrată, fiecare latură măsurând cam un picior, cu zăbrele de fier, negre, încrucişate, noduroase, rezistente, alcătuind alte pătrate, aproape cât nişte ochiuri de împletitură, mai mici decât un deget şi jumătate. Floricelele verzi ale hârtiei de pe perete ajungeau liniştite şi în bună rânduială până la zăbrelele de fier, fără ca atingerea funebră să le înfricoşeze şi să le răvăşească. Dacă am presupune că o ființă vie ar fi fost atât de firavă încât să încerce să intre şi să iasă prin această gaură pătrată, ar fi împiedicat-o totuşi grilajul. Nu lăsa să treacă trupul, în schimb lăsa să treacă privirea, adică sufletul. S-ar părea că cineva se gândise şi la asta, deoarece o căptuşise cu o fâşie îngustă de tinichea, fixată în perete ceva mai în spate şi străpunsă de mii de găuri, mai mărunte decât acelea ale unei strecurători. În josul acestei plăci era făcută o deschizătură aidoma cu aceea a unei cutii de scrisori. La dreapta acestei găuri, zăbrelite atârna şnurul unei sonerii.

Dacă trăgeai de şnur, suna un clopoțel şi se auzea o voce atât de apropiată de tine încât te făcea să tresari.

— Cine e acolo? întreba vocea.

Era un glas de femeie, un glas blând, atât de blând încât părea lugubru.

Şi de data aceasta era un cuvânt magic pe care trebuia să-l ştii. Dacă nu-l cunoşteai, vocea tăcea şi peretele îşi redobândea liniştea, ca şi cum de partea cealaltă ar fi fost întunecimea înfricoşătoare a mormântului.

Dacă rosteai cuvântul, glasul se auzea iar:

— Intrați la dreapta.

Vedeai abia atunci, în fața ferestrei, la dreapta, o uşă cu geamuri, vopsită în cenuşiu, deasupra căreia se afla un cadru tot cu geam. Apăsai pe clanță, deschideai uşa şi încercai întru totul aceeaşi impresie pe care ai fi avut-o dacă ai fi intrat la un spectacol, într-o lojă cu gratii, mai înainte ca zăbrelele să fie date la o parte şi candelabrul să se aprindă. Te aflai, într-adevăr, într-un fel de lojă de teatru în care lumina zilei abia pătrundea prin uşa cu geamuri: o încăpere strâmtă, mobilată cu două scaune vechi şi cu o rogojină roasă, adevărată lojă, pe a cărei margine, îndeajuns de înaltă ca să te poți

rezema, se afla o tăbliță neagră, de lemn. Loja era zăbrelită, dar nu cu gratii de lemn aurit ca la Operă, ci cu nişte drugi de fier groaznici, monstruos împletiți şi fixați în perete prin lipituri uriaşe, care semănau cu nişte pumni.

După câteva minute, privirea începea să se obişnuiască cu acea lumină tulbure, de pivniță, şi încerca să străbată grilajul, dar nu trecea mai departe decât cu vreo câteva degete. Întâlnea bariera unui oblon negru, prins şi întărit cu bârne de lemn, vopsite într-un galben de turtă dulce. Oblonul era alcătuit din stinghii lungi şi înguste, acoperind toată lărgimea grilajului. Era întotdeauna închis. După câteva clipe, se auzea o voce care te chema din dosul jaluzelei şi-ți spunea:

— Sunt aici, ce vreți de la mine?

Era vocea ființei iubite; uneori vocea pe care o adorai. Nu vedeai pe nimeni. Abia auzeai zgomotul unei răsuflări. Ți se părea că e un glas care îți vorbeşte de dincolo de mormânt. Dacă îndeplineai anumite condiții, ceea ce se întâmpla rar, atunci o fâşie îngustă a oblonului ți se deschidea în față şi glasul devenea arătare. În spatele grilajului, dincolo de perdeaua de lemn, zăreai, atât cât îți îngăduiau zăbrelele, un chip din care nu se deosebeau decât gura şi bărbia; restul feței era acoperit cu un văl negru. Întrezăreai un văl de călugăriță şi o formă abia distinctă, acoperită cu un giulgiu negru. Chipul îți vorbea, dar nu te privea şi nu-ți zâmbea niciodată.

Lumina zilei, care venea din spate, cădea în aşa fel încât chipul acela îți apărea alb, iar el te vedea pe tine întunecat. Lumina aceasta era un simbol.

Ochii se cufundau totuşi cu nesaț în deschizătura făcută în locul acela închis pentru toate privirile. O lumină tulbure învăluia forma aceea înveşmântată în doliu. Privirea cuprindea această lumină nelămurită încercând să desluşească ceea ce se afla în jurul arătării. După câtăva vreme îți dădeai seama că nu vedeai nimic. Vedeai numai noaptea, golul, bezna, o ceață de iarnă, amestecată cu aburi de mormânt, un fel de pace înfricoşătoare, o tăcere de unde nu venea nimic, nici măcar suspine, o umbră în care nu deosebeai nimic, nici măcar fantome.

Ceea ce vedeai era interiorul unei mânăstiri. Era interiorul casei posomorâte şi aspre, numită mânăstirea bernardinelor Veşnicei-Închinări. Loja în care te aflai era vorbitorul.

Primul glas care vorbise era acela al portăresei mânăstirii, mereu prezentă, tăcută, nemişcată pe scaunul ei, de cealaltă parte a peretelui, aproape de deschizătura pătrată, apărată, de grilajul de fier şi de placa cu mii de găuri, ca de o dublă vizieră.

Loja zăbrelită era cufundată în întuneric, fiindcă vorbitorul avea numai o fereastră care dădea spre lumea din afară, şi nici una spre mânăstire. Ochii profani nu trebuiau să vadă nimic din locul acela sfinţit.

Exista totuşi o lumină şi dincolo de bezna aceea: era o viaţă şi în această moarte. Cu toate că mânăstirea aceasta era cea mai ascunsă dintre toate vom încerca să pătrundem între zidurile ei, făcându-l şi pe cititor să pătrundă, şi să spunem, păstrând măsura, unele lucruri pe care povestitorii nu le-au văzut niciodată şi prin urmare nici nu le-au spus.

II – Ordinul călugăresc al lui Martin Verga

Mânăstirea, care exista cu mulţi ani înainte de 1824 în uliţa Picpus, era o comunitate de bernardine, supusă regulilor lui Martin Verga.

Aşadar, bernardinele acestea nu ţineau de Clairvaux, ca bernardinii, ci de Cîteaux, ca benedictinii. Cu alte cuvinte, nu erau închinate sfântului Bernard, ci sfântului Benedict.

Oricine a răsfoit vechile cărţi bisericeşti ştie că Martin Verga a întemeiat la 1425 o congregaţie de bernardine-benedictine, care-şi aveau centrala ordinului lor la Salamanca, iar sucursala la Alcala.

Congregaţia aceasta s-a ramificat în toate ţările catolice ale Europei.

Aceste ordine religioase, altoite unele pe altele, sunt obişnuite în biserica latină. Ca să nu amintim decât ordinul sfântului Benedict, despre care e vorba aici, trebuie să spunem că acestui ordin, în afară de comunitatea religioasă a lui Martin Verga, îi mai sunt afiliate alte patru congregaţii – două în Italia: Monte-Casino şi Sfânta Justina din Padova; două în Franţa: Cluny şi Sfântul Maur – şi nouă ordine: Valombrosa, Grammont, celestinii, camaldulii, certozii, smeriţii, olivatorii şi silvestrinii, şi, în sfârşit, cistercienii; pentru că însăşi această tulpină a altor ordine, nu e decât un lăstar al sfântului Benedict. Cistercienii datează de la sfântul Robert, abate de Molesme, care a trăit în dioceza Langres la 1098; în schimb, diavolul care se retrăsese în deşertul Subiaco (îmbătrânind, poate se făcuse schivnic?) a fost gonit din fostul templu al lui Apollo, unde se mai afla încă în anul 529 de către sfântul Benedict, pe atunci în vârstă de şaptesprezece ani.

În afară de carmelite care umblă cu picioarele goale, poartă o împletitură de nuiele pe piept şi nu stau jos niciodată, bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga sunt supuse legii celei mai aspre din toate. Ele sunt îmbrăcate în negru şi poartă un pieptar care, după rânduiala lăsată dinadins de sfântul Benedict, urcă până la bărbie. Poartă rochie de postav aspru, cu mâneci largi, un văl lung de lână, acel pieptar urcând până la bărbie, croit dreptunghiular pe piept, şi o fâşie de pânză albă, care le acoperă fruntea până la sprâncene. Totul e negru, numai fâşia de pânză e albă. Ucenicele poartă aceleaşi haine, însă albe. Cele mai vechi în ordin au pe lângă veşmântul obişnuit, un şirag de mătănii atârnat de brâu.

Bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga practică veşnica închinare, la fel ca benedictinele sfântului Potir, care aveau la începutul acestui veac două case în Paris: una la Temple, cealaltă în strada Neuve Sainte-Geneviève. De altfel, bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus, de care vorbim, alcătuiau un ordin cu totul diferit de acela al maicilor sfântului Potir, claustrate în strada Neuve Sainte-Geneviève şi la Temple.

Regulile acestor două ordine erau foarte diferite, ca şi felul lor de a se îmbrăca. Bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus purtau un pieptar negru, iar benedictinele sfântului Potir din strada Neuve Sainte-Geneviève un pieptar alb, un sfânt potir, înalt de vreo trei degete, de argint sau de aramă aurită. Maicile de la Petit-Picpus, nu purtau acest sfânt potir. Veşnica închinare, deşi comună mânăstirii de la Petit-Picpus, ca şi celei de la Temple, îngăduie ca cele două ordine să fie cu totul distincte. Între maicile sfântului Potir şi bernardinele lui Martin Verga e o asemănare numai în ce priveşte practicile; tot aşa cum există o potrivire în ce priveşte cercetarea şi preamărirea tainelor, despre copilăria, viaţa şi moartea lui Isus Hristos şi a sfintei Fecioare, între alte două ordine deosebite şi uneori duşmane: Oratoriul Italiei, stabilit la Florenţa de către Filip de Neri[{442}] şi Oratoriul Franţei, statornicit la Paris de către Pierre de Bérulle. Oratoriul din Paris pretindea să aibă întâietatea întrucât Filip de Neri nu era decât sfânt, pe când Bérulle fusese cardinal.

Să ne întoarcem la aspra lojă spaniolă a lui Martin Verga.

Bernardinele-benedictine nu gustă carnea tot anul, postesc în postul mare şi în alte multe zile anume orânduite, se trezesc din somn de la ora unu după miezul nopţii şi rămân până la trei dimineaţa să-şi citească breviarul şi să cânte rugăciunile utreniei; se culcă în orice anotimp pe cearşafuri de lână netoarsă şi pe paie, nu se scaldă, nu fac foc niciodată, se flagelează în

fiecare vineri, respectă regula tăcerii, nu-şi vorbesc decât în recreaţiile care sunt de altfel foarte scurte, şi poartă cămăşi de dimie timp de şase luni, de la 14 septembrie, ziua Înălţării Sfintei Cruci, până la Paşti.

Aceste şase luni înseamnă o îmblânzire a regulii după care ar trebui să le poarte tot anul; dar această cămaşă, cu neputinţă de îndurat pe căldurile verii, provoca febră şi spasmuri nervoase. A trebuit să i se restrângă folosinţa. Chiar cu această îndulcire, la 14 septembrie, când călugăriţele îşi pun cămaşa suferă de febră vreo trei sau patru zile. Supunere, sărăcie, castitate, claustrare – iată legământul lor monahal, mult înăsprit de legile mânăstirii.

Stareţa e aleasă pe trei ani de către călugăriţele numite „maici cu glas”, deoarece au drept de vot în sfatul mânăstirii. O stareţă nu poate fi realeasă decât de două ori, aşa că cea mai lungă domnie a unei stareţe nu trece de nouă ani.

Ele nu văd niciodată pe preotul care slujeşte; acesta le rămâne mereu ascuns după o pânză întinsă, înaltă de şapte picioare. Când predicatorul se află în capelă, maicile îşi lasă vălul peste faţă. Ele sunt ţinute să vorbească întotdeauna încet, să meargă cu ochii în pământ şi cu capul plecat. Un singur bărbat poate să intre în mânăstire: arhiepiscopul diocezei.

Mai e încă unul: grădinarul; dar acesta e un moşneag, şi ca să fie totdeauna singur în grădină, maicile ca să-l ocolească, sunt vestite de clopoţelul pe care grădinarul îl poartă la genunchi.

Maicile sunt supuse stareţei printr-o ascultare totală şi fără murmur. E o supunere canonică în toată uitarea de sine. Ca la glasul lui Hristos: *ut voci Christi*, la cea dintâi mişcare şi la primul semn: *ad mutum at primum signum*, de îndată, cu bucurie, cu râvnă, cu supunere oarbă: *prompte, hilariter, perseveranter et caeca obedientia*, ca pila în mâna muncitorului: *quasi limam in manibus fabri*, nu pot scrie sau citi nimic, fără să le fie îngăduit anume: *legere vel scribere non addiscerit sine expresa superioris licentia*.

Fiecare din ele îndeplineşte, la rândul ei, ceea ce se numeşte o ispăşire. Ispăşirea e rugăciunea pentru toate păcatele, pentru toate greşelile, pentru toate abaterile, pentru toate pângăririle, pentru toate nedreptăţile, pentru toate crimele care se săvârşesc pe pământ. Timp de douăsprezece ceasuri fără întrerupere, de la orele patru după-masă până la patru dimineaţa, sau de la patru dimineaţa până la patru după-masă, sora care îndeplineşte ispăşirea stă în genunchi, pe piatra goală, înaintea sfântului potir, cu mâinile

împreunate şi cu funie la gât. Când oboseala ajunge de neîndurat, se culcă cu faţa la pământ şi cu braţele întinse. Aceasta îi e singura uşurare îngăduită. În atitudinea asta se roagă pentru toţi păcătoşii lumii. Lucrul acesta e măreţ până la sublim.

Deoarece actul acesta se săvârşeşte în faţa unui stâlp în vârful căruia arde o lumânare, se spune fără deosebire „a face o ispăşire" sau „a sta la stâlp". Călugăriţele preferă chiar din smerenie această ultimă expresie, care cuprinde în ea ideea chinului şi a umilinţei.

Ispăşirea e un act care absoarbe tot sufletul. Sora de la stâlp nu şi-ar întoarce capul chiar dacă ar fi să cadă trăsnetul în spatele ei.

În faţa sfântului potir stă întotdeauna în genunchi o călugăriţă. Rugăciunea lor ţine un ceas întreg, după care se schimbă una pe alta ca sentinelele. Aceasta e veşnica-închinare.

Stareţele şi maicile poartă mai totdeauna nume pătrunse de-un adânc înţeles, care amintesc nu sfinţi şi martiri, ci clipe din viaţa lui Isus Hristos, aşa de pildă maica Nativité[443], maica Conception[444], maica Présentation[445], maica Passion[446]. Numele de sfinte nu sunt totuşi oprite.

Când le priveşti nu le zăreşti decât gura. Toate au dinţii galbeni. Niciodată n-a pătruns în mânăstire o perie de dinţi. A-ţi spăla dinţii e un păcat care stă în vârful scării, pe a cărei primă treaptă stă scris: pierderea sufletului.

Ele nu rostesc niciodată cuvintele „a mea" sau „al meu". N-au nimic al lor şi nu trebuie să ţină la nimic. Ele spun despre orice lucru „al nostru"; de pildă: vălul nostru, mătăniile noastre; dacă ar vorbi vreodată despre cămaşa pe care o poartă ar spune „cămaşa noastră". Uneori se leagă de câte un lucru mic, de o carte de rugăciuni, de o relicvă, de o icoană sfinţită. Îndată ce-şi dau seama că încep să ţină la orice obiect, trebuie să-l dăruiască. Îşi aduc mereu aminte de un răspuns pe care sfânta Tereza l-a dat unei doamne din lumea mare, care îi spusese în clipa când intrase în ordin: „Îngăduie, maică, să trimit să-mi aducă o biblie la care ţin foarte mult". „Ah, ai ceva la care ţii? Atunci locul dumitale nu-i printre noi".

Oricăreia dintre ele îi e oprit să se retragă în singurătate sau să aibă un colţ al ei, „o odaie". Ele trăiesc în celule deschise. Când se întâmpină una pe alta, cea dintâi zice: „Fie lăudat şi adorat preasfântul potir al altarului!" Cealaltă răspunde: „Pururea!" Aceeaşi ceremonie când una bate la uşa celeilalte. Nici nu s-a deschis uşa şi de partea cealaltă se aude o voce blândă care spune în grabă: Pururea!" Ca orice lucru repetat, el ajunge să fie

maşinal, prin obişnuință. Maica de afară răspunde uneori „Pururea!” mai înainte ca cealaltă să fi avut timp să spună, ceea ce de altfel e destul de lung: „Fie lăudat şi adorat preasfântul potir al altarului!”

Călugărițele vizitandine[447] când intră spun: „Ave Maria”[448], iar cele la care vin răspund: „Gratia plena”[449]. E „bună ziua” lor şi e într-adevăr „binecuvântată”.

La fiecare ceas al zilei clopotul din biserica mânăstirii bate încă trei lovituri. La semnalul acesta, stareța, maicile din sfat, profesele, conversele, novicele, postulantele întrerup ceea ce spun, ceea ce gândesc şi rostesc toate împreună, de pildă dacă e ceasul cinci: „La ora cinci şi la oricare ceas al zilei fie lăudat şi adorat preasfântul potir al altarului!” Dacă e ceasul opt: „La ora opt şi la oricare ceas…” şi aşa mai departe, după ora care e.

Acest obicei, care are drept scop să întrerupă firul gândurilor şi să le aducă mereu la Dumnezeu, e înrădăcinat în multe comunități, numai formula variază. Astfel, la Copilul Isus se spune: „La ora aceasta şi la oricare ceas al zilei, iubirea pentru Isus să-mi înflăcăreze inima!”

Benedictinele-bernardine ale lui Martin Verga, claustrate acum cincizeci de ani la Petit-Picpus, îşi cântă rugăciunile lor ca o psalmodiere gravă de cântec gregorian pur, şi totdeauna cu voce plină, cât ține serviciul divin. Oriunde era un asterisc în liturghie, fac o pauză şi spun încet: „Isus-Maria-Iosif”. Pentru slujba morților iau un ton mult mai jos, până unde vocile de femei coboară cu greu. Efectul e impresionant şi tragic.

Maicile de la Petit-Picpus îşi făcuseră un cavou sub altar pentru mormântul comunității. „Guvernământul”, cum spun ele, nu îngăduie sicrie în cavou. Aşadar, când mureau, trebuiau să fie duse afară din mânăstire. Lucrul acesta le întrista şi le înfricoşa ca o încălcare a legii.

Ca o măruntă consolare, li se dăduse voie să fie înmormântate la o oră anumită, într-un colț din cimitirul Vaugirard, aflat pe un loc ce aparținuse odinioară comunității lor.

Călugărițele ascultau în fiecare joi liturghia mare, vecernia şi toate slujbele, ca duminica. Ele țineau de asemenea toate sărbătorile mai mici, aproape necunoscute laicilor, şi de care biserica făcea altădată atâta risipă în Franța şi mai face şi azi, în Spania şi Italia. Priveghiurile lor la capelă sunt nesfârşite. În ce priveşte numărul şi durata rugăciunilor lor, e de ajuns să pomenim vorbele naive ale unei maici: „Rugăciunile postulantelor sunt înfricoşătoare, ale novicelor şi mai teribile, iar rugăciunile profeselor sunt cele mai grozave”. Călugărițele se întrunesc o dată pe săptămână; stareța

prezidează, maicile din sfat iau parte. Fiecare soră, la rândul ei, îngenunchează pe lespede şi se spovedeşte cu glas tare în fața celorlalte, spunând greşelile şi păcatele pe care le-a săvârşit în timpul săptămânii. Maicile din sfat se strâng după fiecare spovedanie şi împart pedepsele în auzul tuturor.

Afară de spovedania cu glas tare, căreia îi sunt rezervate greşelile mai grave, pentru abaterile mărunte există ceea ce ele numesc „culpa". A te învinovăți înseamnă a te prosterna în timpul slujbei cu fața la pământ înaintea stareței, până ce aceasta, căreia nu i se spune niciodată altfel decât „maica noastră", o înştiințează pe vinovată, printr-o lovitură scurtă în lemnul stranei, că poate să se ridice. Învinovățirea se face pentru orice şi nimica toată. Un pahar spart, un văl sfâşiat, o întârziere fără vrere de câteva secunde la o slujbă, o notă falsă la biserică sunt de ajuns pentru a te învinovăți. Învinovățirea se face în mod spontan: *culpabila* însăşi (cuvântul e aici la locul lui în sens etimologic) e aceea care se judecă şi se pedepseşte. În zilele de sărbătoare şi duminicile, patru maici psalmodiază slujba în fața unei strane mari cu patru locuri. Într-o zi, una dintre maicile cântărețe, cântând un psalm care începea cu *Ecce*[450], în loc de *Ecce* spuse tare notele acestea trei: *do, si, sol*; se învinovăți pentru zăpăceala ei cât ținu toată slujba. Ceea ce agrava greşeala era faptul că întreg sfatul râsese. Când o călugăriță e chemată la vorbitor, fie ea chiar stareța, coboară vălul peste obraz, cum am mai spus, aşa ca să nu i se vadă decât gura.

Numai stareța mânăstirii poate să comunice cu străinii. Celelalte nu-şi pot vedea decât rudele apropiate şi nici pe acestea decât foarte rar. Dacă, din întâmplare, cineva din afară doreşte să vadă o călugăriță pe care a cunoscut-o sau iubit-o în viața lumească, are nevoie de adevărate tratative. Dacă e o femeie, învoirea îi poate fi acordată, uneori. Maica e adusă şi i se vorbeşte printre obloanele care nu se întredeschid decât pentru mamă sau pentru o soră. Nu mai e nevoie să spunem că această favoare nu este niciodată îngăduită unui bărbat.

Aceasta e rânduiala sfântului Benedict, înăsprită de Martin Verga.

Călugărițele juruite lui nu sunt niciodată vesele, rumene şi fragede, cum sunt adeseori surorile din alte ordine. Sunt palide şi grave. Între 1825 şi 1830 trei dintre ele au înnebunit.

III – Asprimi

Vreme, de cel puțin doi ani, uneori chiar patru, călugărițele sunt postulante; alți patru ani, novice. Legămintele pe toată viața nu pot fi rostite decât arareori înainte de douăzeci şi trei sau douăzeci şi patru de ani. În ordinul bernardinelor-benedictine văduvele nu sunt primite.

Aceste benedictine se supun, în celulele lor, unor chinuri trupeşti nebănuite, despre care nu trebuie să vorbească niciodată.

În ziua când o novice îşi face „profesiunea de credință”, e îmbrăcată cât se poate mai frumos, i se pun pe cap trandafiri albi, i se perie şi i se încrețeşte părul; apoi se culcă pe pământ, acoperită cu un văl mare negru şi i se cântă slujba morților. Călugărițele se despart în două şiruri: unele trec pe lângă ea spunând cu voce plângătoare: „Sora noastră a murit”, iar cele din al doilea şir răspund cu un glas răsunător: „Trăieşte întru Isus Hristos”.

În anii când se petreceau aceste întâmplări, pe lângă mânăstire se afla un pension. Un pension de fete de nobili, cele mai multe bogate, printre care se deosebeau domnişoarele de Saint-Aulaire, de Bélissen, şi o englezoaică cu ilustrul nume catolic de Talbot. Fetele acestea, educate de maici între patru pereți, creşteau dezgustate de lume şi de plăcerile vieții. Una dintre ele spunea într-o zi: „Era destul să văd trotuarul unei străzi ca să tremur din cap până-n picioare”. Purtau rochii albastre cu o bonetă albă şi un sfânt-duh de argint aurit sau de aramă prins pe piept. În zilele de mare sărbătoare, mai cu seamă de sfânta Martha, li se îngăduia ca o înaltă favoare şi supremă fericire să se îmbrace în călugărițe şi să ia parte la slujbele şi rânduielile sfântului Benedict timp de o zi întreagă. La început, călugărițele le împrumutau veşmintele lor negre. Gestul acesta păru profan şi stareța îl interzise. Împrumutul nu fu îngăduit decât novicelor. Dar travestirile acestea, tolerate fără îndoială şi încurajate în mânăstire de un spirit tainic de prozelitism, ca să le dea copiilor un prim îndemn să îmbrace haina bisericii, erau o reală fericire şi o adevărată desfătare pentru eleve. Pur şi simplu se distrau. „Era ceva nou: aducea o schimbare.” Gândiri nevinovate ale copilăriei, care nu izbutesc să ne facă pe noi, cei care trăim viața lumească, să pricepem fericirea de a ține în mână un pămătuf şi de a sta în picioare ceasuri întregi cântând, câte patru, în fața unei strane.

Elevele se supuneau tuturor practicilor mânăstirii, dacă nu şi austerității ei. Am cunoscut o femeie tânără, întoarsă în lume, care după mulți ani de căsătorie nu ajunsese să se dezobişnuiască de a spune la repezeală, ori de câte ori cineva îi bătea în uşă: „Pururea!” Elevele, ca şi călugărițele, nu-şi vedeau părinții decât la vorbitor. Chiar mamele lor nu aveau voie să le

sărute. Iată până unde mergea severitatea în privința asta: într-o zi o fată fu vizitată de maică-sa, care venise întovărăşită de o surioară a fetei, în vârstă de trei ani. Eleva plângea, fiindcă voia să-şi sărute sora. Interzis! Se rugă s-o lase pe fetiță să-şi treacă cel puțin mânuța printre zăbrele ca să i-o sărute. Dorința i-a fost refuzată cu indignare.

IV – Bucurii

Fetele acestea au umplut, totuşi, casa aceea gravă cu amintiri încântătoare.

În unele ceasuri, copilăria dădea viață mânăstirii. Suna pentru recreație. O uşă se răsucea în țâțâni. Păsările ciripeau: Bucurați-vă! Vin copiii! O năvală de tinerețe inunda grădina tăiată asemeni crucii de pe un giulgiu. Fețe strălucitoare, frunți dalbe, ochi nevinovați, plini de lumina veselă a zorilor de zi se împrăştiau prin întuneric. După ce încetau psalmii, clopotele, soneriile, dangătul, slujbele, izbucnea deodată larma fetițelor, mai plăcută decât zumzetul albinelor. Se deschidea stupul bucuriei şi fiecare îşi aducea mierea ei. Se jucau, se strigau, se strângeau la un loc, alergau; guri cu dințişori albi, frumoşi, pălăvrăgeau prin colțuri; de departe, vălurile supravegheau râsetele, umbrele pândeau razele, dar ce însemnătate aveau toate acestea?! Străluceau, râdeau. Cei patru pereți lugubri erau în clipele acelea orbiți de lumină, ceva mai albi, datorită bucuriei care se răsfrângea în ei şi acelui fermecător vârtej de roiuri. Era o ploaie de trandafiri peste un văl de doliu. Fetele făceau tot felul de nebunii sub ochii călugărițelor; privirea celor fără de păcat nu stingherea nevinovăția. Datorită copiilor exista o oră de prospețime printre atâtea ceasuri severe. Fetițele mici săreau, cele mari dansau. În mânăstirea aceea jocul se unea cu cerul. Nimic nu era mai încântător şi mai împărătesc decât toate acele tinere suflete în floare. Lui Homer i-ar fi plăcut să vină acolo şi să râdă împreună cu Perrault[{451}]; era în grădina aceea neagră destulă tinerețe, sănătate, zgomot, strigăte, zăpăceală, plăcere, fericire, ca să descrețească frunțile tuturor străbunicilor din epopee şi din poveste, de pe tron şi din colibe, de la Hecuba[{452}] până la Mama-Mare.

S-au rostit în casa aceasta, poate mai mult decât oriunde într-altă parte, vorbe de-ale copiilor pline de drăgălăşie, care te fac totdeauna să râzi cu un râs înduioşat. Aici, între cele patru ziduri întunecate, o fetiță de cinci ani a strigat într-o zi: „Maică, mi-a spus o mai-mare că nu mai am de stat în mânăstire decât nouă ani şi zece luni! Ce fericire!”

Tot aici s-a petrecut scena aceasta de neuitat:

O maică din sfat: De ce plângi, fetițo?

Fetița (de şase ani; plângând în hohote): I-am spus lui Alix că ştiu istoria Franței. Ea zice că n-o ştiu, dar eu o ştiu.

Alix (cea mare, de nouă ani): Nu! N-o ştie.

Maica: Cum aşa, fata mea?

Alix: Mi-a spus să deschid cartea la întâmplare şi să-i pun o întrebare din carte, la care ea o să răspundă.

— Ei, şi?

— N-a răspuns.

— Să vedem. Ce ai întrebat-o?

— Am deschis cartea la întâmplare, aşa cum a vrut ea şi i-am pus prima întrebare pe care am găsit-o.

— Şi care era întrebarea?

— Era: „Ce-a urmat după aceea?”

Tot acolo a fost făcută această observație, adâncă, cu privire la papagalul cam lacom al unei doamne pensionare:

— Ce drăguț e! Mănâncă partea de deasupra a tartinei, ca un om!

De pe una dintre lespezile acestei mânăstiri a fost culeasă mărturisirea pe care a scris-o de timpuriu, ca să n-o uite, o păcătoasă în vârstă de şapte ani:

— Părinte, sunt vinovată de a fi fost zgârcită.

— Părinte, sunt vinovată de a fi fost adulteră.

— Părinte, sunt vinovată de a mă fi uitat după bărbați.

Pe pajiştea acelei grădini, o gură trandafirie, de şase ani, a născocit această poveste, ascultată de ochi albaştri, de la patru, la cinci ani:

— Au fost odată trei cocoşi într-o țară unde erau flori multe. Cocoşeii au cules florile şi le-au pus în buzunar. După aceea au cules frunzele şi le-au pus în jucăriile lor. Prin partea locului erau păduri multe şi un lup, iar lupul din pădure a mâncat cocoşeii.

Un alt poem:

— Au fost odată un băț şi o spinare…

— Paiața a luat bățul şi a lovit spinarea pisicii.

— Pisicii nu i-a plăcut: a durut-o.
— Atunci a venit o cucoană şi a trimis paiaţa la închisoare.
Tot acolo, o fetiță părăsită, un copil găsit, pe care mânăstirea îl creştea din milă, a spus cuvintele acestea blânde, dar care te umplu de tristeţe. Le auzea pe celelalte vorbind despre mamele lor şi şopti în ungherul ei:
— Când m-am născut eu, mama mea nu era cu mine.
Era acolo o portărească voinică, care forfotea întotdeauna grăbită pe săli, cu lanţul de chei la brâu. O chema sora Agata. Cele „mari" – care aveau mai mult de zece ani – o porecliseră Agatocle[453].
Prânzitorul, o încăpere lungă şi dreptunghiulară, care primea lumina zilei pieziş, printr-o galerie cu arcade la înălţimea grădinii, era întunecos, umed şi plin cu jivine. Toate locurile dimprejur îşi aveau poporul lor de insecte. Fiecare dintre cele patru colţuri primise în limbajul fetelor de pension câte un nume special şi evocator. Exista astfel colţul Păianjenilor, colţul Omizilor, colţul Gândacilor şi colţul Greierilor. Colţul Greierilor era lângă bucătărie şi, din pricina aceasta, foarte preţuit. Acolo era mai puţin frig decât într-altă parte. Numele acestea trecuseră din prânzitor în pension şi erau folosite, ca în vechiul colegiu Mazarin, pentru a deosebi patru neamuri. Fiecare elevă făcea parte din unul dintre aceste patru neamuri, după colţul unde îşi avea locul la orele de masă. Într-o zi, arhiepiscopul, pe când îşi făcea vizita pastorală, văzu o fetiță frumuşică şi rumenă, cu un păr blond încântător, care intra în clasă. Întrebă altă elevă, o brună drăguţă, cu obrajii rumeni, care se afla lângă el:
— Cine e fetiţa asta?
— E un păianjen, monseniore.
— Ei! Dar asta?
— E un greiere.
— Şi astălaltă?
— O omidă.
— Da? Şi dumneata ce eşti?
— Eu sunt un gândac, monseniore.
Fiecare casă de acest fel are deprinderile şi curiozităţile ei. La începutul veacului nostru, Ecouen[454], era unul dintre locurile de acest fel, gingaşe şi aspre, unde fetele îşi trăiau copilăria într-o umbră aproape împărătească.
La Ecouen, când pornea în alai procesiunea sfântului Potir, se făcea o deosebire între „fecioare" şi „florărese". Altele se numeau „baldachine" şi „cădelniţe", purtând panglicile baldachinelor, sau cădelniţând în jurul

sfântului Potir. Florile veneau de drept în sarcina „florăreselor”. Patru „fecioare” mergeau în frunte. În dimineața acelei zile mari elevele se întrebau în dormitor:

— Care e fecioară?

Doamna Campan amintea cuvintele unei „micuțe” de şapte ani, adresate uneia „mari” de şaisprezece ani, care lua loc în frunte procesiunii, în vreme ce ea, mititica, rămânea la coadă:

— Tu eşti fecioară, eu nu.

V – Distracții

În sala de mâncare, deasupra uşii, era scrisă cu litere mari şi negre o rugăciune, numită *Tatăl nostru cel alb*, şi care avea darul să ducă oamenii de-a dreptul în rai:

„Tatăl nostru mic şi alb pe care Dumnezeu l-a făcut, Dumnezeu l-a cuvântat şi Dumnezeu l-a pus în rai. Seara, când mă duceam să mă culc văzui trei îngeri culcați în patul meu, unul la picioare, doi la căpătâi, buna fecioară Maria la mijloc, care-mi spuse să mă culc şi să n-am nici o grijă. Bunul Dumnezeu mi-e tată, buna fecioară mi-e mamă, cei trei apostoli sunt frații mei, cele trei fecioare sunt surorile mele. Cu cămaşa în care s-a născut Dumnezeu e îmbrăcat trupul meu, crucea sfintei Margareta mi-e scrisă pe piept; doamna fecioară porni pe câmp, plângând pe Dumnezeu şi îl întâlni pe sfântul Ioan. Domnule sfinte Ioane, de unde vii? Viu de la Ave Salus[455]*. Nu ştii dacă bunul Dumnezeu e acolo? E în arborele crucii, picioarele îi atârnă, mâinile îi sunt bătute în cuie şi pe cap poartă pălărie albă de spini. Cine-o va spune de trei ori seara, de trei ori dimineața, va intra în rai.”*

În 1827 rugăciunea aceasta atât de originală dispăruse de pe perete, sub trei straturi de var. Astăzi a început să se şteargă şi din amintirea acestor fete tinere de altădată, care sunt acum femei bătrâne.

Un crucifix mare, prins în perete, întregea decorul acestei săli de mâncare, a cărei singură uşă se deschidea, aşa cum am spus, pare-mi-se,

spre grădină. Două mese înguste, puse fiecare între două bănci de lemn, se întindeau ca două linii lungi paralele de la un capăt la celălalt al sufrageriei. Pereții erau albi, mesele erau negre; aceste două culori de doliu sunt singurele folosite în interiorul mânăstirilor. Prânzul era totdeauna frugal; până şi hrana copiilor era severă. Un singur fel de mâncare: carne cu legume sau peşte sărat. Aici se oprea tot luxul. Acest fel simplu de mâncare, rezervat fetelor de pension, era totuşi o excepție. Copilele mâncau şi tăceau sub paza maicii de serviciu din săptămâna aceea, care, din când în când, dacă o muscă zbura şi bâzâia împotriva regulamentului, deschidea şi închidea cu zgomot o carte cu scoarțe de lemn. Tăcerea asta era stropită cu *Viețile sfinților*, citate cu glas tare de pe o catedră cu pupitru, aşezată la picioarele crucifixului. Citea o elevă mai mare care era de serviciu în săptămâna aceea. Din loc în loc, pe masa goală stăteau vase de lut smălțuite, în care elevele îşi spălau singure paharul de metal şi tacâmurile, aruncând uneori câte un rest de zgârci sau de peşte stricat, dar fapta aceasta era pedepsită. Oalele de lut se numeau „cercuri de apă”.

Fetița care tulbura tăcerea făcea o „cruce cu limba”. Unde? Pe jos. Lingea pardoseala. Praful, acest sfârşit al tuturor bucuriilor, era pus să pedepsească micile petale de trandafiri, vinovate de a fi ciripit.

În mânăstire există o carte care nu a fost tipărită niciodată decât „într-un singur exemplar” şi a cărei citire era oprită. E regulamentul sfântului Benedict. O taină pe care niciun ochi profan nu trebuie s-o pătrundă. *Nemo regulas, sen constitutiones nostras externis communi cabit*[456].

Fetele din pension izbutiră într-o zi să şterpelească această carte şi începură s-o citească cu nesaț. Citirea le-a fost deseori întreruptă de teama groaznică de a fi surprinse, care le făcea să închidă volumul la repezeală. Din primejdia mare prin care trecuseră nu s-au ales decât cu o plăcere îndoielnică. Găsiră „mai interesante” numai câteva pagini, pe care nu le-au prea înțeles, şi unde era vorba de păcatele băieților tineri.

Se jucau pe o potecă a grădinii, mărginită de câțiva pomi fructiferi cam firavi. Cu toată supravegherea strictă şi cu toată asprimea pedepselor, fetele izbuteau uneori, când vântul scutura copacii, să ridice de pe jos, pe furiş, un măr necopt, o caisă stricată sau o pară viermănoasă. Las acum să vorbească o scrisoare pe care o am sub ochi, scrisă acum douăzeci şi cinci de ani de către o fostă elevă de pension, azi doamna ducesă de… una dintre cele mai elegante femei ale Parisului. Citez întocmai:

„Fiecare ascunde para sau mărul cum poate. Când urcăm să facem patul, în aşteptarea cinei, le vârâm sub pernă, iar seara le mâncăm în pat, şi, când nu se poate altfel, la closet.”

Era una dintre plăcerile cele mai mari. Odată, în timpul unei vizite a arhiepiscopului la mânăstire, una dintre eleve, domnişoara Bouchard, care se înrudea cu vestita familie Montmorenev, puse rămăşag că-i va cere arhiepiscopului o zi de vacanță, ceea ce era nemaiauzit pentru o comunitate atât de aspră. Fetele au ținut rămăşagul, dar niciuna dintre ele nu credea în el. În sfârşit, sosi momentul când arhiepiscopul trecu prin fața elevelor. Domnişoara Bouchard, spre spaima nespusă a colegelor ei, ieşi dintre rânduri şi spuse: „Monseniore, o zi de vacanță”. Domnişoara Bouchard era înaltă şi rumenă, cu cei mai drăguți obrăjiori de pe lume. Domnul de Guélen zâmbi şi-i spuse: „Cum fata mea, o zi de vacanță? Trei zile, dacă doriți! Vă încuviințez trei zile.” Stareța nu putea spune nimic, arhiepiscopul hotărâse. Scandal în mânăstire şi bucurie în pension. Puteți să vă închipuiți ce-a urmat!

Mânăstirea aceasta posomorâtă nu era totuşi destul de bine zăvorâtă, pentru ca patimile de dincolo de ziduri, drama şi chiar romanul să nu poată pătrunde până la ea. Drept dovadă ne vom mărgini să arătăm pe scurt un fapt adevărat şi neîndoios, care n-are, de altfel, prin el însuşi nicio legătură cu întâmplările pe care le istorisim. Îl amintim numai pentru a întregi în mintea cititorului fizionomia mânăstirii.

În vremea aceea, trăia în mânăstire o făptură misterioasă, care nu era călugăriță şi pe care toți o priveau cu mult respect: o chema „doamna Albertine”. Nu se ştia nimic despre ea, decât că era nebună şi că lumea din afară o socotea moartă. Se spunea că toată această poveste ascundea anumite socoteli de bani, pentru a înlesni o căsătorie cu zestre mare.

Femeia n-avea mai mult de treizeci de ani, era brună, destul de frumoasă, şi privea în gol cu ochi mari şi negri. Vedea ceva? Ceilalți se îndoiau. Nu mergea, aluneca; nu vorbea niciodată; nimeni nu putea să spună cu siguranță dacă răsuflă. Nările îi erau subțiri şi străvezii ca ale unui om care şi-ar fi dat sufletul. Când îi atingeai mâna, parcă ai fi atins zăpadă. Avea o mlădiere ciudată, de fantomă. Unde intra ea se făcea frig. Într-o zi, o soră văzând-o trecând îi spuse alteia: „Unii cred că e moartă”. „Poate că şi este”, răspunse cealaltă.

Se spuneau despre doamna Albertine sute de poveşti. Curiozitatea fetelor de pension e fără sfârşit. În capelă era o strană numită „ochiul boului”.

Doamna Albertine lua parte la slujbă în această capelă, care n-avea decât o fereastră rotundă ca un ochi de bou. De obicei era singură acolo, pentru că de la înălțimea acelei strane putea să-l vadă pe predicator sau pe preotul care slujea, ceea ce era interzis călugărițelor. Într-o zi, se urcase în amvon un preot tânăr, ducele de Rohan, pair al Franței, ofițer de muşchetari în 1815, pe când se numea principe de Léon, şi mort după 1830, ca arhiepiscop de Besançon şi cardinal. Domnul de Rohan predica pentru prima dată la mânăstirea Petit-Picpus. Doamna Albertine lua parte de obicei la predici şi la slujbe cufundată într-o linişte adâncă şi într-o totală nemişcare. În ziua aceea, de îndată ce-l zări pe domnul de Rohan, se ridică pe jumătate şi spuse tare, în liniştea capelei: „Uite! Auguste!” Toată adunarea întoarse capul uluită, predicatorul ridică ochii, dar doamna Albertine căzu din nou în nemişcarea ei. Pe fața aceea stinsă şi înghețată trecuse o clipă un suflu al lumii din afară, o licărire de viață, apoi totul se stinsese şi nebuna se întorsese în moarte.

Aceste două cuvinte făcură să trăncănească toate gurile care puteau vorbi în mânăstire. Câte se cuprindeau în acel „Uite! Auguste!” Câte destăinuiri! Într-adevăr, pe domnul de Rohan îl chema Auguste. Nu mai era acum nicio îndoială că doamna Albertine venea din lumea aleasă, pentru că îl cunoştea pe domnul de Rohan; şi era ea însăşi o persoană sus-pusă, de vreme ce vorbea atât de familiar despre un aristocrat, şi că între ea şi el fusese o legătură, de rudenie poate, cu siguranță foarte strânsă, pentru că îi ştia numele de botez.

Două ducese, nespus de grave, doamnele de Choiseul şi de Sérent, vizitau adeseori comunitatea, unde pătrundeau fără îndoială mulțumită privilegiului Magnates mulieres[457], şi înspăimântau tot pensionul. Când treceau cele două doamne bătrâne, toate fetele tremurau şi plecau ochii.

Domnul de Rohan era de altfel, fără să ştie, obiectul atenției fetelor de pension. Tocmai în vremea aceea fusese numit înalt vicar al arhiepiscopului de Paris, în aşteptarea episcopatului. Obişnuia să vină destul de des pentru a sluji în capela călugărițelor de la Petit-Picpus. Niciuna dintre ele nu-l putea zări, din pricina perdelei de pânză, dar auzeau vocea lui blândă, cam subțire, pe care ajunseră să o recunoască şi să o deosebească. Fusese muşchetar, şi se spunea despre el că e foarte elegant; că îşi piaptănă cu multă grijă frumosul lui păr castaniu, inelat; că purta o cingătoare lată, neagră, minunată, şi rasa lui neagră era cea mai bine croită din lume. Dădu foarte mult de lucru imaginației acestor fete de şaisprezece ani.

Niciun zgomot din afară nu pătrundea în mânăstire. Numai o dată s-a auzit, totuşi, sunetul unui flaut. A fost un eveniment, şi fetele care erau atunci în pension şi-l mai amintesc încă. Un flaut cânta în vecinătate. Cânta totdeauna aceeaşi arie, o arie învechită pentru lumea de azi, *Zétulbé a mea, vino, stăpâna inimii mele*... repetând-o de două sau trei ori pe zi.

Fetele îşi petreceau ore întregi ascultând-o, maicile din sfat erau tulburate, gândurile alergau, pedepsele plouau. Flautul a cântat câteva luni. Toate fetele erau mai mult sau mai puțin îndrăgostite de muzicantul necunoscut. Fiecare visa că e Zétulbé. Sunetul flautului venea dinspre strada Droit-Mur; fetele ar fi dat orice, ar fi jertfit totul, ar fi încercat totul, ca să-l vadă măcar o clipă, să-l zărească, să-l întrezărească pe „tânărul" care cânta atât de fermecător din flaut şi care se juca, fără să bănuiască, cu toate acele inimi. Câteva se furişară pe o uşă dosnică şi se suiră la etajul al treilea dinspre strada Droit-Mur, încercând să se uite prin ferestrele podului. Zadarnic. Una a mers până acolo încât şi-a trecut brațul deasupra capului, printre gratii, şi a fluturat o batistă albă. Alte două fură şi mai îndrăznețe. Găsiră un mijloc să se cațăre până pe un acoperiş, cutezară şi izbutiră în cele din urmă să-l vadă pe „tânărul" acela. Era un bătrân nobil emigrant, orb si sărăcit, care cânta din flaut în podul casei ca să-i treacă de urât.

VI – Schitul

În curtea mânăstirii Petit-Picpus se aflau trei clădiri cu totul deosebite: mânăstirea cea mare, unde trăiau călugărițele, internatul, unde locuiau elevele, şi, în sfârşit, aşa-numitul schit. Schitul acesta era o casă cu grădină, unde se adăpostiseră tot felul de călugărite bătrâne din diferite ordine, supraviețuitoare ale mânăstirilor distruse de revoluție; o îmbinare pestriță de veşminte negre, albe şi cenuşii, din toate tagmele religioase şi din toate ramurile posibile: ceea ce s-ar putea numi, dacă o asemenea împerechere de cuvinte ar fi îngăduită, un fel de mânăstire peticită, ca haina unei paiațe.

Încă de pe vremea imperiului li se îngăduise acestor biete femei, care umblau răzlețe şi fără rost, pe toate drumurile, să se adăpostească aici, sub ocrotirea benedictinelor-bernardine. Statul le plătea o mică pensie; călugărițele de la Petit-Picpus le primiseră cu dragă inimă. Era o

amestecătură ciudată. Fiecare urma legea ordinului ei. Uneori li se dădea voie elevelor din internat, ca o mare recreație, să vină să le vadă; de aceea, tinerele de-atunci au păstrat, între multe altele, amintirea maicii Sainte-Basil, a maicii Sainte-Scolastique şi a maicii Jacob.

Una dintre aceste refugiate se simțea La Petit-Picpus ca la ea acasă. Era o călugăriță de la Sainte-Aure, singura din ordinul ei care supraviețuia. Fosta mânăstire de călugărițe Sainte-Aure stăpânea la începutul secolului al XVIII-lea tocmai această casă de la Petit-Picpus, care era acum locaşul benedictinelor lui Martin Verga. Maica aceasta cucernică, prea nevoiaşă ca să poată purta falnicul veşmânt al ordinului ei, o rochie albă cu scapular[458] stacojiu, îmbrăcase cu ea, plină de evlavie, un mic manechin pe care-l arăta cu plăcere tuturor, şi pe care, după moarte, l-a lăsat mânăstirii. În 1824 mai trăia din ordinul acesta o singură călugăriță. Astăzi n-a mai rămas decât o păpuşă.

În afară de aceste vrednice maici, câteva femei bătrâne din lumea mare, cum era doamna Albertine, obținuseră de la maica stareță îngăduința de a se retrage la schit. Printre acestea se aflau doamna de Beaufort d'Hautpoul şi doamna marchiză Dufresne. Mai era una, cunoscută în mânăstire numai după zgomotul grozav pe care-l făcea când îşi sufla nasul. Elevele îi spuneau doamna Vacarmini.

Cam pe la 1820 sau 1821, doamna Genlis[459], care publica pe vremea aceea o culegere periodică fără pretenții, intitulată *Cutezătorul*, ceru să i se dea o cameră în mânăstirea Petit-Picpus.

Era recomandată de domnul duce de Orléans. Stupul, fierbea, maicile din sfat tremurau toate; doamna Genlis scrisese romane! Dar mărturisise ea însăşi că se leapădă de ele; şi de-altminteri intrase în faza cucerniciei celei mai adânci. Cu ajutorul lui Dumnezeu şi cu sprijinul prințului, fu primită. Peste şase sau opt luni plecă, susținând că grădina n-avea destulă umbră. Călugărițele se arătară încântate. Cu toate că era foarte bătrână, mai cânta la harpă, şi încă destul de bine.

La plecare, lăsase în chilie semnul trecerii sale în acel loc. Doamna de Genlis era superstițioasă şi latinistă. Aceste două vorbe dau despre ea o imagine destul de exactă. Acum câțiva ani se mai puteau vedea lipite de partea dinăuntru a unui dulăpior din chilia ei, unde îşi ținea banii şi giuvaierele, aceste cinci versuri latineşti, scrise de mâna ei cu cerneală roşie pe o bucată de hârtie galbenă, şi care, după părerea ei, aveau darul de a-i înspăimânta pe hoți:

Imparibus meritis pendent tria corpora ramis:
Dismas et Gesmas, media est divina potestas;
Alta petit Dismas, infelix, infima, Gesmas.
Nos et res nostras conservet summa potestas.
Hos versus dicas, ne fu furto tuoa perdas.[460]

Versurile acestea scrise în latineasca veacului al VI-lea fac să se nască întrebarea dacă cei doi tâlhari ai Calvarului se numeau, cum se crede îndeobşte, Dimas şi Gestas sau Dismas şi Gesmas. Numele acesta din urmă ar putea să zdruncine pretenţiile pe care le avea, în veacul trecut, vicontele de Gestas, că se trage din acel nemernic tâlhar.

De altminteri, puterea ce se atribuie acestor versuri e o credinţă a tuturor călugăriţelor din ordinul ospitalierelor.

Biserica mânăstirii, construită în aşa fel, încât să despartă, ca un adevărat zăgaz, mânăstirea cea mare de internat, era fireşte aceeaşi pentru internat, pentru mânăstirea cea mare, şi pentru schit. Putea intra şi publicul printr-un fel de uşă de spital, care dădea în stradă. Dar totul era astfel orânduit, încât niciuna dintre locuitoarele mânăstirii să nu poată vedea vreun chip venit din lumea de afară. Închipuiţi-vă o biserică în care spaţiul destinat corului ar fi fost apucat de o mână uriaşă şi sucit astfel încât să alcătuiască nu o prelungire în spatele altarului, ca în bisericile obişnuite, ci un fel de sală sau de peşteră întunecoasă în dreapta preotului care slujeşte; închipuiţi-vă această încăpere închisă cu perdeaua de şapte picioare înălţime, despre care am mai vorbit; înghesuiţi în umbra acestei perdele, în strane de lemn, pe călugăriţele din cor la stânga, şi pe eleve la dreapta, pe maici şi pe novice în fund, şi veţi putea să vă faceţi o idee despre călugăriţele de la Petit-Picpus care iau parte la slujba religioasă. Văgăuna aceasta numită cor era legată cu mânăstirea printr-un coridor. Biserica avea ferestrele spre grădină. Când călugăriţele luau parte la vreo slujbă, unde regulamentul le ordona linişte, lumea din biserică nu-şi dădea seama de prezenţa lor, decât după zgomotul pe care-l făceau aşezându-se în strane.

VII – Câteva siluete din umbră

În timpul celor şase ani dintre 1819 şi 1825, stareţă la Petit-Picpus era domnişoara de Blemeur, care în călugărie se numea maica Innocenta. Se trăgea din familia Margueritei de Blemeur, autoarea *Vieţii sfinţilor din Ordinul sfântului Benedict*. Fusese aleasă stareţă a doua oară. Era o femeie de vreo şaizeci de ani, scurtă, îndesată, „cântând ca o oală spartă”, cum spunea scrisoarea pe care am amintit-o; altminteri, o femeie minunată, singura veselă în mânăstire şi, de aceea, iubită de toţi.

Maica Innocenta mergea pe urmele înaintaşei sale, Marguerite, o adevărată Dacier[461] a ordinului. Era cultă, învăţată, destoinică, pasionată pentru istorie, tobă de latină, burduf de greacă, îndopată cu ebraică, semănând mai degrabă cu un benedictin decât cu o benedictină.

Locţiitoarea stareţei era o bătrână călugăriţă spaniolă, aproape oarbă, maica Cineres.

Cele mai de seamă dintre maicile din sfat erau: maica Sainte-Honorine, casieriţa; maica Sainte-Gertrude, prima maestră a novicelor; maica Saint-Ange, cea de a doua maestră; maica Anonciation, paraclisera; maica Saint-Augustin, infirmiera, singura din toată mânăstirea, apoi maica Sainte-Mechtilde (domnişoara Drouet), care mai fusese la Filles-Dieu şi la cealaltă mânăstire, du Trésor, care se află între Gisors şi Magny; maica Saint-Joseph (domnişoara de Cogolludo); maica Sainte-Adelaide (domnişoara d’Auverney); maica Miséricorde (domnişoara de Cifuentes, care n-a putut să reziste la asprimile vieţii mânăstireşti); maica Compassion (domnişoara de la Miltière, foarte bogată, primită la şaizeci de ani, împotriva regulamentului); maica Providence (domnişoara de Laudinière); maica Présentation (domnişoara de Siguenza) care a fost stareţă în 1847; în sfârşit, maica Saint-Céligne (sora sculptorului Cerachi), care a înnebunit; maica Sainte-Chantal (domnişoara de Suzon), care de asemenea a înnebunit.

Mai era, printre cele mai frumoase, o fată încântătoare, de douăzeci şi trei de ani, născută în insula Bourbon, scoborâtoare a cavalerului Roze, pe care în lume o chema domnişoara Roze, iar aici i se spunea maica Assomption.

Maica Sainte-Mechtilde care avea în seama ei cântările şi corul se folosea bucuroasă de eleve. Îşi alegea de obicei o întreagă gamă, adică şapte eleve între zece şi şaisprezece ani, potrivite în glas şi la statură, pe care le punea să cânte în picioare aliniate una lângă alta după vârstă, de la cea mai mică până la cea mai mare. Se înfăţişau vederii asemenea unui nai viu al lui Pan[462] alcătuit din îngeri.

Dintre surorile celelalte, pe care elevele le iubeau cel mai mult, erau sora Sainte-Euphasie, sora Sainte-Marguerite, sora Sainte-Marthe, care n-avea mai multă minte ca un copil, şi sora Saint-Michel, al cărei nas lung le făcea să râdă.

Toate femeile astea erau blânde cu copiii. Călugăriţele nu erau aspre decât cu ele însele. Nu se făcea foc decât la internat, iar mâncarea, faţă de cea din mănăstire, era aici mai aleasă. Afară de asta, o mulţime de îngrijiri. Numai că, atunci când vreo elevă trecea pe lângă o călugăriţă şi încerca să-i vorbească, călugăriţa nu-i răspundea niciodată.

Această regulă a tăcerii făcuse ca, în toată mănăstirea, vorba să nu fie îngăduită făpturilor omeneşti şi să fie trecută lucrurilor neînsufleţite. Se auzea când glasul clopotului bisericii, când clopoţelul grădinarului.

Un clopot foarte sonor, aşezat la chilia de lângă poartă şi care se auzea în toată casa, vestea prin semnale felurite, ca printr-un telegraf acustic, toate faptele vieţii materiale ce urmau a fi îndeplinite şi chema în vorbitor, după cum era nevoie, pe una sau pe alta dintre cele care locuiau în clădire. Fiecare persoană şi fiecare lucru avea semnalul său. Pentru stareţă se suna o dată şi încă o dată; pentru locţiitoarea stareţei se suna o dată, apoi de două ori. Intrarea în clasă se anunţa prin şase lovituri urmate de alte cinci, încât elevele nu spuneau niciodată că intră în clasă, ci că merg la şase-cinci. Patru-patru era clopotul pentru doamna de Genlis. Era auzit foarte des. „Dracu-n patru!” spuneau cele mai nemiloase. Nouăsprezece lovituri vesteau un eveniment deosebit: deschiderea porţii mănăstirii, înfricoşătoarea tăblie de fier, acoperită de zăvoare, care nu se clintea din balamale decât în faţa arhiepiscopului.

Afară de el şi de grădinar, precum am spus, niciun alt bărbat nu intra în mănăstire. Elevele mai vedeau doi: unul era duhovnicul, abatele Banès, bătrân şi urât, pe care puteau să-l privească din cor, printre gratii; celălalt era profesorul de desen, domnul Ansiaux, pe care scrisoarea din care am mai reprodus câteva rânduri îl numeşte domnul Anciot şi-l califică „un bătrân îngrozitor şi cocoşat”.

Se vede, aşadar, că toţi bărbaţii erau aleşi cu socoteală.

Aşa era casa asta ciudată.

VIII – *Post corda, lapides*[463]

După ce i-am schițat figura morală, nu e de prisos să-i arătăm în câteva cuvinte şi configurația materială. Cititorul şi-a făcut o idee.

Mânăstirea Petit-Picpus-Saint-Antoine umplea aproape cu totul marele trapez cuprins între strada Polonceau, strada Droit-Mur, strada Picpus şi fundătura pe care planurile vechi o numesc strada Aumarais. Aceste patru străzi înconjurau trapezul ăsta ca şanțul unei cetăți. Mânăstirea se compunea din câteva clădiri şi o grădină. Privită în întregime, clădirea principală era o suprapunere de construcții hibride, care, văzute de sus, desenau destul de exact o spânzurătoare culcată pe pământ. Brațul cel mare al furcii ocupa întreaga porțiune a străzii Droit-Mur dintre stradela Picpus şi strada Polonceau; brațul cel mic era alcătuit dintr-o fațadă zăbrelită, înaltă, cenuşie şi severă, care dădea spre stradela Picpus; poarta cu numărul 62 era la capătul acestui braț. Cam la mijlocul acestei fațade, praful şi cenuşa acopereau o poartă veche, joasă şi boltită, unde păianjenii îşi țeseau pânza şi care nu se deschidea decât un ceas sau două duminica şi în rarele prilejuri când sicriul vreunei călugărițe era scos din mânăstire. Aceasta era uşa de intrare a publicului în biserică.

Cotul furcii îl forma o sală pătrată care slujea drept oficiu şi pe care călugărițele o numeau „cămara". În brațul cel mare se aflau chiliile maicilor, ale surorilor, precum şi noviciatul. În brațul cel mic – bucătăriile, trapezăria, înconjurată de galeria mănăstirii, şi biserica. Între poarta numărul 62 şi colțul fundăturii Aumarais se afla internatul, care nu putea fi văzut de afară. Restul trapezului îl forma grădina, care era mult mai joasă decât nivelul străzii Polonceau, ceea ce făcea ca zidurile să fie mult mai înalte în partea dinăuntru ca în cea de afară. Grădina, puțin bombată, avea în mijlocul ei, pe vârful unui dâmb, un brad frumos, ascuțit şi conic, de la care porneau – ca nişte sulițe aşezate în cerc pe un scut – patru alei mari şi, grupate două câte două, la încrucişarea celor mari, opt alei mici, aşa încât, dacă împrejmuirea ar fi fost circulară, planul geometric al aleilor ar fi semănat cu o cruce aşezată peste o roată. Aleile, sfârşindu-se toate în zidurile neregulate ale grădinii, erau de lungimi inegale. Aleile erau mărginite cu tufişuri de coacăze. În fund, un drum mărginit cu plopi înalți ducea de la ruinele vechii mânăstiri, care era în colțul străzii Droit-Mur, până la clădirea schitului, care se afla în colțul ulicioarei Aumarais. În fața schitului se afla aşa-zisa grădiniță. Adăugați la acestea o curte unde se întâlneau unghiurile clădirilor interioare, ca nişte ziduri de închisoare, iar în locul oricărei vecinătăți sau perspective, linia lungă şi neagră a

acoperişurilor, care marginea cealaltă parte a străzii Polonceau – şi veţi putea avea o imagine completă despre ceea ce era acum patruzeci şi cinci de ani aşezământul bernardinelor de la Petit-Picpus. Acest sfânt aşezământ a fost clădit exact pe locul unui „Jeu de Paume”[464], faimos prin secolul al XIV-lea până în al XVI-lea şi căruia i se spunea „tripoul celor unsprezece mii de draci”.

Toate aceste străzi, de altminteri, erau dintre cele mai vechi ale Parisului. Nume ca Droit-Mur şi Aumarais sunt foarte vechi; străzile care le poartă sunt şi mai vechi. Ulicioara Aumarais a purtat numele de ulicioara Maugout; strada Droit-Mur s-a numit strada des Églantiers, pentru că Dumnezeu a făcut să zâmbească florile înainte ca omul să fi cioplit piatra[465].

IX – Un secol sub val de călugăriță

Deoarece am început să dăm amănunte cu privire la ceea ce a fost odinioară mânăstirea Petit-Picpus şi întrucât am îndrăznit să deschidem o fereastră spre acest tăcut aşezământ, să ne dea voie cititorul să mai facem o mică digresiune, străină de cuprinsul acestei cărţi, dar caracteristică şi folositoare pentru a ne da seama că şi mânăstirea are figurile ei originale.

În schit se afla o centenară, venită de la mânăstirea Fontevrault[466]. Înainte de revoluţie făcuse parte din lumea mare. Vorbea adesea despre domnul de Miromesnil, ministru de justiţie sub Ludovic al XVI-lea, şi despre soţia preşedintelui Duplat, pe care o cunoscuse foarte bine. Era plăcerea şi mândria ei să aducă vorba la tot pasul de aceste două nume. Povestea adevărate minunăţii despre mânăstirea Fontevrault, care era cât un oraş şi avea străzi.

Vorbea cu un accent picard care înveselea elevele. Îşi înnoia în fiecare an jurământul solemn de supunere şi neprihănire şi, în clipa când trebuia să facă legământul îi spunea preotului: „Monseniorul Saint-François l-a încredinţat monseniorului Saint-Julien, monseniorul Saint-Julien l-a încredinţat monseniorului Saint-Eusèbe, monseniorul Saint-Eusèbe l-a încredinţat monseniorului Saint-Procope etc., etc., iar acum ţi-l încredinţez ţie, părinte”. Şi elevele râdeau pe înfundate sub văluri; încântătoare râsuri

scurte şi înăbuşite, care le făceau pe maicile din sfat să încrunte din sprâncene.

Alteori centenara spunea poveşti. Susținea că „în tinerețea ei bernardinii nu erau mai prejos decât muşchetarii”. Un secol vorbea prin gura ei: secolul al XVIII-lea. Povestea obiceiuri din Champagne şi din Bourgogne, despre cele patru vinuri. Înainte de revoluție, de câte ori vreun mare personaj, un mareşal al Franței, un prinț, un duce şi pair trecea printr-un oraş din Bourgogne sau din Champagne, notabilitățile oraşului veneau să-l salute şi să-i prezinte patru cupe de argint pline cu patru vinuri deosebite. Pe primul pocal se putea citi următoarea inscripție: *Vinul maimuței*; pe cel de-al doilea: *Vinul leului*; pe cel de-al treilea: *Vinul berbecului*; iar pe cel de-al patrulea: *Vinul porcului*. Cele patru inscripții arătau cele patru trepte pe care le coboară bețivul: prima beție, cea care înveseleşte; a doua, care întărâtă; a treia, care năuceşte; cea din urmă, în sfârşit, care îndobitoceşte.

Într-un dulap încuiat păstra un obiect misterios, la care ținea foarte mult. Regulamentul de la Fontevrault n-o oprea să-l aibă. Nu voia să-l arate nimănui. Se încuia – ceea ce regulamentul îi da voie – şi se ascundea ori de câte ori voia să-l privească. Dacă auzea pe cineva umblând pe coridor, închidea cât putea de repede dulapul la loc, cu mâinile ei bătrâne. Dacă cineva căuta s-o descoase, cât era de vorbăreață, tăcea. Chiar şi cele mai curioase se dădură bătute în fața tăcerii ei, ca şi cele mai stăruitoare în fața încăpățânării ei. Era un subiect de comentarii pentru oricine n-avea ce face ori se plictisea la mânăstire. Ce putea fi oare lucrul acela atât de prețios şi secret, comoara centenarei? Fără îndoială, vreo carte sfântă? Nişte mătănii rare? Nişte moaşte sfinte? Fiecare făcea tot felul de presupuneri. La moartea bietei bătrâne dădură năvală toate la dulap, mai repede poate decât s-ar fi cuvenit, şi-l descuiară. Găsiră obiectul învelit în trei rânduri de cârpe, parc-ar fi fost sfintele daruri. Era o farfurie de Faenza, înfățişând nişte amoraşi care zburau urmăriți de nişte tineri spițeri înarmați cu seringi uriaşe. Urmărirea era plină de giumbuşlucuri şi de atitudini hazlii. Unul dintre încântătorii amoraşi a şi fost tras în țeapă; se zbate, dă din aripioare şi încearcă să-şi ia din nou zborul, dar măscăriciul râde cu o figură drăcească. Morala: durerile de burtă au biruit amorul! Farfuria aceasta, de altminteri foarte curioasă şi care a avut poate cinstea să-l inspire pe Molière, mai exista în septembrie 1845; se afla de vânzare la un negustor de vechituri pe bulevardul Beaumarchais.

Acea bătrână cumsecade nu voia să primească nicio vizită din afară, „deoarece, spunea ea, vorbitorul e prea trist”.

X – Obârşia Veşnicei-Închinări

Vorbitorul acesta atât de asemănător cu un mormânt, pe care am căutat să vi-l descriem, e cu totul unic şi severitatea lui nu se mai întâlneşte în nici o altă mânăstire.

La mânăstirea din strada du Temple, care de drept aparţinea unui alt ordin, obloanele negre erau înlocuite cu perdele cafenii, iar vorbitorul era un salon cu parchet pe jos, ale cărui ferestre se încadrau vesele în borangic alb, şi pe ai cărei pereţi se aflau tot felul de cadre, portretul unei benedictine cu faţa descoperită, flori pictate şi chiar capul unui turc.

În grădina mânăstirii din strada du Temple se găsea acel castan sălbatic, care trecea drept cel mai frumos şi cel mai mare din toată Franţa şi care avea printre bunii cetăţeni ai veacului al XVIII-lea renumele de „părinte al castanilor din întregul regat”.

Am spus că mânăstirea Temple era a benedictinelor Veşnicei-Închinări, cu totul deosebite de cele care depindeau de Cîteaux. Ordinul acesta, al Veşnicei-Închinări, nu era prea vechi şi nu are o existenţă mai mare de două sute de ani. În 1649 sfintele daruri au fost de două ori pângărite, la interval de câteva zile, în două biserici din Paris, la Saint-Sulpice şi la Saint-Jean en Grève, sacrilegiu înfricoşător şi cu totul neobişnuit, care a făcut să se înfioare tot oraşul. Părintele stareţ, mare vicar la Saint-Germain des Près, ordonă o procesiune solemnă a întregului său cler, la care sluji însuşi nunţiul papal. Dar două vrednice femei, doamna Curtin, marchiză de Boucs, şi contesa de Châteauvieux nu se mulţumiră cu această ispăşire. Jignirea adusă „preasfintelor daruri din altar”, deşi trecătoare, nu putea fi uitată de cele două suflete cucernice şi ele socotiră că nu poate fi răscumpărată decât printr-o „închinare veşnică” într-o mânăstire de călugăriţe. Amândouă, una în 1652, cealaltă în 1653, dăruiră sume însemnate maicii Catherine de Bar, numită maica sfântului Potir, călugăriţă benedictină, ca să întemeieze, în acest scop pios, o mânăstire a Ordinului sfântului Benedict; cea dintâi încuviinţare pentru această ctitorie fu dată maicii Catherine de Bar de către

domnul de Metz, abate de Saint-Germain, „cu condiția ca nicio fată să nu fie primită dacă nu contribuie cu un venit de trei sute de franci, ceea ce face un capital de şase mii de franci". După abatele de Saint-Germain, regele a semnat patenta cuvenită, iar în 1654 atât cartea abațială cât şi patenta regelui fură ratificate de curtea de conturi şi de parlament.

Aceasta e originea şi consacrarea legală a aşezământului benedictinelor Veşnicei-Închinări a sfântului Potir din Paris. Prima lor mânăstire fu „clădită din temelii" pe strada Cassette, din obolul doamnelor de Boucs şi de Châteauvieux.

Ordinul acesta, după cum se vede, nu era acelaşi cu al benedictinelor din Cîteaux, ci depindea de abatele de Saint-Germain des Près, aşa cum călugărițele de la Sacré-Coeur depind de comandantul iezuiților, iar surorile de caritate de comandantul lazariştilor.

Era de asemenea cu totul diferit de bernardinele de la Petit-Picpus, al căror locaş vi l-am descris. Prin 1657, papa Alexandru al VII-lea a încuviințat printr-o bulă specială ca bernardinele de la Petit-Picpus să practice închinarea veşnică, întocmai ca benedictinele sfântului Potir. Dar cele două ordine au rămas deosebite.

XI – Sfârşitul mânăstirii Petit-Picpus

Chiar din primii ani ai restaurației, mânăstirea Petit-Picpus începu să decadă, drept urmare a dispariției întregului ordin care, după secolul al XVIII-lea, piere ca toate ordinele religioase.

Aşezământul din Petit-Picpus se destrăma repede. Prin 1840 schitul nu mai era, internatul de asemenea. Nu mai existau nici bătrânele, nici elevele; primele muriseră, celelalte se risipiseră. *Volaverunt*[467].

Canonul închinării veşnice e de-o rigiditate care înspăimântă; legămintele sunt din ce în ce mai rare, ordinul nu mai face recrutări. În 1845 mai intrau, pe ici pe colo, câteva maici slujitoare; dar călugărițe pentru cor, deloc. Acum patruzeci de ani erau aproape o sută de călugărițe; acum cincisprezece ani nu mai rămăseseră decât două zeci şi opt. Câte-or mai fi astăzi? În 1847 stareța era tânără, dovadă că cercul alegerii se micşora. Nu împlinise patruzeci de ani. Pe măsură ce numărul maicilor scade, ostenelile

cresc; slujba fiecăreia devine tot mai anevoioasă; se prevedea mai demult ziua când nu vor mai fi decât o duzină de umeri suferinzi şi încovoiaţi pentru a duce mai departe povara canoanelor sfântului Benedict. Povara e neînduplecată şi rămâne aceeaşi, fie că sunt puţine, fie că sunt multe. Era apăsătoare altădată; astăzi striveşte. Călugăriţele pier cu zile. Pe vremea când autorul cărţii de faţă locuia încă la Paris au murit două. Una avea douăzeci şi cinci de ani, cealaltă douăzeci şi trei. Aceasta din urmă ar putea spune ca Julia Alpinula[468]: *„Hic jaceo, vixi annos viginti et tres"*[469]. Din pricina decăderii în care ajunsese, mânăstirea a renunţat de a mai face educaţia fetelor.

N-am putut trece prin faţa acestei clădiri neobişnuite, necunoscute, întunecate, fără să intrăm şi fără să luăm cu noi pe cei ce ne întovărăşesc şi ne ascultă istorisind – poate spre folosul câtorva – trista poveste a lui Jean Valjean. Am pătruns în această comunitate plină de piedici învechite, care astăzi par totuşi noi. E grădina zăvorâtă. *Hortus conclusus*. Am vorbit despre acest loc ciudat în amănunţime, dar cu respect, cel puţin atât cât respectul şi amănuntele se pot împăca. Nu pricepem totul, dar nu insultăm nimic. Ne ţinem la aceeaşi distanţă de osanalele lui Joseph de Maistre, care ajunge să-l preamărească pe călău, ca şi de râsul lui Voltaire, care ajunge să batjocorească crucea.

E o greşeală de logică din partea lui Voltaire – în treacăt fie zis; fiindcă Voltaire l-ar fi apărat pe Isus aşa cum l-a apărat pe Calas[470]; iar pentru cei care tăgăduiesc întrupările supraomeneşti, ce reprezintă crucea?

În veacul al XIX-lea, ideea religioasă trece printr-o criză. Oamenii se dezvaţă de anumite credinţe şi fac binele având grijă ca, dezvăţându-se de un lucru, să înveţe altul. În inima omului nu rămâne niciun gol. Se fac dărâmări, şi e bine că se fac, dar cu condiţia să fie urmate de reclădiri.

Până una-alta, să cercetăm pe cele care nu mai sunt. E nevoie să le cunoaştem, chiar dacă n-ar fi decât pentru a le evita. Contrafacerile trecutului dobândesc nume false şi se lasă confundate cu viitorul. Strigoiul acesta, care e trecutul, obişnuieşte să-şi falsifice paşaportul. Să ne dăm seama de capcana care ni se întinde. Să ne ferim. Trecutul are o faţă: superstiţia; şi o mască: ipocrizia. Să-i arătăm adevărata faţă şi să-i smulgem masca.

Cât despre mânăstiri, ele alcătuiesc o problemă complexă. O problemă a civilizaţiei care le condamnă; o problemă a libertăţii care le ocroteşte.

Cartea a şaptea:

O PARANTEZĂ

I – Mânăstirea, idee abstractă

Cartea de faţă e o dramă al cărei personaj principal e infinitul.

Al doilea e omul.

Aşadar, întâlnind în drumul nostru o mânăstire, am fost nevoiţi s-o cercetăm. De ce? Pentru că mânăstirea, pe care o întâlnim în Orient ca şi în Occident, în mahomedanism ca şi în creştinism, e unul dintre instrumentele de optică folosite de om în scrutarea infinitului.

Nu e locul să dezvoltăm aici peste măsură anumite idei; cu toate astea, păstrând absolut toate rezervele, limitele şi indignările, trebuie să mărturisim că, ori de câte ori întâlnim în om infinitul, bine ori rău înţeles, ne simţim plini de respect. Există în sinagogă, în moschee, în pagodă, în *wigwam*[471], ceva respingător pe care-l urâm. Şi ceva sublim pe care-l adorăm. Câtă contemplare a gândirii şi ce vis fără temei: umbra lui Dumnezeu plutind peste omenire!

II – Mânăstirea, fapt istoric

Din punctul de vedere al istoriei, al raţiunii şi al adevărului, monahismul e condamnat.

Acolo unde sunt prea numeroase, mânăstirile sunt piedici în sânul unei naţiuni, aşezăminte care stânjenesc: locuri de trândăvie, acolo unde ar trebui să fie locuri de muncă. Comunităţile călugăreşti sunt, faţă de marea

comunitate socială, ceea ce e vâscul pentru stejar, ceea ce e o bubă pentru corpul omenesc. Prosperitatea şi înflorirea lor înseamnă sărăcirea ţării. Regimul monahal nu face decât să sleiască bărbăţia popoarelor.

A trecut vremea călugăriei. Mânăstirile au împiedicat creşterea civilizaţiei moderne şi sunt vătămătoare pentru dezvoltarea ei. Ca instituţie şi ca mijloc de formare a omului, mânăstirile sunt de nesuferit în secolul al XIX-lea. Lepra monahală a ros aproape până la os două admirabile naţiuni: Italia şi Spania – una lumina, cealaltă splendoarea Europei – timp de secole; în vremea noastră, aceste două strălucite popoare abia încep să se tămăduiască mulţumită sănătoasei şi viguroasei igiene a lui 1789.

Mânăstirea, mai cu seamă vechea mânăstire de femei, aşa cum se înfăţişa încă în pragul acestui secol în Italia, în Austria, în Spania, rămâne una dintre cele mai întunecate realităţi ale evului mediu. Mânăstirea, mânăstirea aceasta, se află la răspântia tuturor grozăviilor. Mânăstirea catolică în întregimea ei e plină de razele întunecate ale morţii.

Mânăstirea spaniolă e deosebit de jalnică. Acolo se înalţă în întuneric, sub bolţi înnegurate, sub cupole nedesluşite în umbră, altare grele, înalte ca nişte catedrale; acolo atârnă de lanţuri, în beznă, imense crucifixe albe; acolo hristoşi de fildeş, mari şi goi, se întind pe abanos, mai mult decât însângeraţi, sângerânzi, respingători şi măreţi, cu coatele colţuroase, cu rotulele lăsând să se vadă ţesătura osului, cu rănile carne vie, încununaţi cu spini de argint, ţintuiţi în cuie de aur, având pe frunte sânge în picături de rubine, iar în ochi lacrimi de diamante. Diamantele şi rubinele par umede şi fac să plângă, jos, în umbră, nişte făpturi în văluri, cu coapsele învineţite de cămăşile de păr de capră şi de bicele cu şfichi de alice, cu sânii zdrobiţi de rogojini, cu genunchii jupuiţi de rugăciune; femei ce se cred soţii ale lui Hristos; stafii care-şi închipuie că sunt îngeri. Femeile astea gândesc? Nu. Au voinţă? Nu. Iubesc? Nu. Trăiesc? Nu. Nervii lor s-au osificat; oasele lor s-au împietrit. Vălul lor e ţesut din întuneric. Răsuflarea lor sub văl seamănă cu un fel de tragică respiraţie a morţii. Stareţa, un vierme! Le sfinţeşte şi le umple de groază. Neprihănirea înseamnă o cruzime. Aşa sunt vechile mânăstiri din Spania. Vizuini ale evlaviei fioroase; hrube cu fecioare; lăcaşuri de groază.

Spania catolică era mai romană decât însăşi Roma. Mânăstirea spaniolă era cea mai catolică dintre toate. Se simţea în ea Orientul. Arhiepiscopul Kislar – agă al cerului – zăvora şi spiona acest serai de suflete păstrate pentru Dumnezeu. Călugăriţa era odaliscă[472]; preotul era eunuc. Cele mai

înflăcărate erau alese în vis şi-l posedau pe Hristos. Peste noapte, tânărul acela frumos şi gol cobora de pe cruce şi devenea obiectul de extaz al chiliei. Ziduri înalte fereau de orice desfătare vie pe sultana mistică, al cărei sultan era cel răstignit. O privire din afară însemna infidelitate. Înmormântarea de viu ţinea locul unui sac de piele. Ceea ce în răsărit era aruncat în mare, în Apus era dat pământului.

Şi într-o parte şi într-alta erau femei care îşi frângeau mâinile; valurile mării erau soarta unora, groapa era soarta celorlalte; de o parte cele înecate, de alta cele înmormântate. Paralelism monstruos. Astăzi, susţinătorii trecutului, neputând tăgădui lucrurile acestea, se mulţumesc să zâmbească. A ajuns la modă un fel lesnicios şi ciudat de a înlătura destăinuirile istoriei, de a infirma comentariile filozofiei, de a lăsa deoparte toate faptele care stânjenesc şi toate întunecimile. „Prilej pentru declamare”, spun cei isteţi. „Vorbe goale!” repetă neghiobii. Jean-Jacques, declamator; Diderot, declamator; Voltaire, când vorbeşte de Calas, Labarre şi Sirven[473], declamator; nu mai ştiu cine a constatat de curând că Tacit era un declamator, că Nero a fost o victimă şi că, de bună seamă, ar trebui să ne fie milă de „sărmanul Holofern[474]”.

Cu toate acestea e anevoie să închizi gura faptelor; ele sunt îndărătnice. Autorul cărţii de faţă a văzut cu ochii lui, la opt leghe de Bruxelles, urme de ev mediu la îndemâna orişicui: la mânăstirea din Villers se află groapa temniţelor subterane în mijlocul livezii unde fusese curtea mânăstirii, şi pe malul râului Dyle patru celule de piatră, jumătate sub pământ, jumătate sub apă. Erau aşa-numitele: *pace*[475]. Fiecare celulă mai păstrează o rămăşiţă de uşă de fier, o latrină şi o ferestruică zăbrelită, care afară e la două picioare deasupra râului, iar înăuntru, la şase picioare deasupra solului. Pe o albie lată de patru picioare, râul curge de-a lungul zidului. Pământul e totdeauna umed. Cel care locuia în acest *in-pace* avea drept pat pământul umed. Într-una dintre celule se mai vede o bucată de lanţ prinsă în perete; într-alta, un fel de cutie pătrată, făcută din patru plăci de granit, prea strâmtă ca un om să poată dormi în ea, prea joasă ca să poată sta în picioare. O fiinţă omenească era vârâtă acolo, iar pe deasupra i se punea o lespede de piatră. Lespedea aceasta a rămas. Se poate vedea. Se poate pipăi. Aceste celule *in-pace*, aceste balamale de fier; aceste lanţuri; această ferestruică înaltă, la nivelul căreia curge râul; această cutie de piatră acoperită cu un capac de granit, ca un mormânt, cu singura deosebire că mortul era viu; pământul

acesta care e noroi, groapa latrinelor, pereții plini de igrasie – toate acestea sunt „vorbe goale”?…

III – În ce condiții putem respecta trecutul

Pentru civilizație, monahismul, aşa cum exista în Spania şi cum există în Tibet, este ca un fel de oftică. Împuținează naşterile. Claustrare; castrare. A pustiit Europa ca un flagel. Mai adăugați constrângerile cu care se siluia conştiința, ființele închise în mânăstire fără voia lor, feudalitatea sprijinindu-se pe mânăstire, dreptul primului născut revărsând în monahism preaplinul familiei, cruzimile despre care am vorbit, acele groaznice *in-pace*, gurile amuțite, mințile zăvorâte, atâtea minți nefericite azvârlite în celula jurămintelor eterne, călugărirea, înmormântarea sufletelor vii. Adăugați torturile individuale, înjosirea unor națiuni întregi, şi, oricine-ați fi, vă veți cutremura în fața hainei şi-a vălului călugăresc, aceste două giulgiuri ale morții născocite de om.

Cu toate astea, în anumite privințe şi în anumite locuri, în ciuda filozofiei şi în disprețul progresului, mentalitatea călugărească dăinuieşte în plin secol al XIX-lea şi o ciudată reînviere a ascetismului stârneşte în clipa de față mirarea lumii civilizate. Încăpățânarea instituțiilor învechite de a dăinui mai departe e ca şi cum cineva ar voi să ne ungă părul cu un parfum mucezit, ne-ar da să mâncăm peşte stricat, ne-ar îmbrăca, bărbați în toată firea, în haine de copil, e ca şi cum noi, cei în viață, ne-am lăsa îmbrățişați cu duioşie de un cadavru.

„Nerecunoscătorilor, spune veşmântul, v-am ocrotit pe vreme rea; de ce nu mă mai vreți?” „Vin din largul mării, spune peştele”. „Am fost un trandafir”, spune parfumul. „V-am iubit”, spune cadavrul, „V-am civilizat”, spune mânăstirea.

La toate astea, un singur răspuns: a fost odată!

A dori prelungirea fără sfârşit a lucrurilor moarte şi cârmuirea oamenilor prin îmbălsămare, a da puteri noi dogmelor în putrefacție, a polei din nou raclele, a reîmprospăta tencuiala mânăstirilor, a sfinți din nou moaştele, a reînvia superstițiile, a hrăni iarăşi fanatismul, a pune mânere noi sfeşnicelor şi săbiilor, a reînvia monahismul şi militarismul, a crede în mântuirea lumii

prin înmulțirea păduchilor, a impune prezentului trecutul – ni se pare straniu. S-au găsit totuşi teoreticieni şi pentru asemenea teorii. Teoreticienii ăştia, oameni deştepți altminteri, au un procedeu foarte simplu: pun peste trecut o spoială pe care o numesc orânduire socială, drept divin, morală, familie, cinstirea strămoşilor, legi vechi, tradiție sfântă, drepturi legitime, religie; şi merg strigând: „Luați, sunt ale voastre, oameni buni!" E o logică bine cunoscută de cei vechi. O practicau preoții romani care preziceau viitorul din măruntaiele animalelor jertfite. Frecau cu cretă o juncă neagră şi spuneau: „E albă". *Bos cretatus*[476].

În ceea ce ne priveşte, respectăm pe alocuri trecutul şi suntem îngăduitori totdeauna cu el, cu condiția să se recunoască mort. Dacă încearcă să învie, îl atacăm şi ne străduim să-l răpunem.

Superstițiile, bigotismul, fățărniciile preoțeşti, prejudecățile, viermii aceştia, aşa viermi cum sunt, se îndărătnicesc să trăiască, au dinți şi gheare de fum şi trebuie să te lupți cu ei piept la piept, să le declari război şi să-l duci fără o clipă de răgaz; pentru că destinul l-a osândit pe om să poarte o veşnică luptă cu stafiile. E greu să iei de gât năluca şi s-o dobori.

O mânăstire din Franța în mijlocul veacului al XIX-lea e o adunătură de bufnițe înfruntând lumina. O mânăstire în flagrant-delict de ascetism, în mijlocul metropolei de la 1830 şi de la 1848, Roma înflorind în mijlocul Parisului, e un anacronism. În vremuri obişnuite, ca să desființezi un anacronism şi ca să-l faci să piară, e de ajuns să-i pui în față calendarul. Dar suntem în vremuri neobişnuite.

Să luptăm!

Să luptăm, dar să ştim să deosebim. Însuşirea adevărului este că nu face niciodată excese. Ce nevoie ar avea să exagereze? Sunt unele lucruri care trebuie nimicite şi altele care se cer numai luminate şi cercetate. Câtă putere e într-o cercetare binevoitoare şi serioasă! Să nu venim cu flăcări, acolo unde lumina e de ajuns.

Ținând seama, prin urmare, că ne aflăm în secolul al XIX-lea, suntem în general împotriva călugăriei ascetice, la orice popor, atât în Asia cât şi în Europa, în India ca şi în Turcia. Cine spune mânăstiri, spune mlaştină. Putregaiul lor e vădit; apa lor stătătoare e nesănătoasă, dospeala lor îmbolnăveşte popoarele şi le ofileşte; înmulțirea lor a ajuns o plagă a Egiptului… Nu putem să ne gândim fără spaimă la țările în care fachirii, bonzii, santonii, călugării, marabuții, talapoinii şi dervişii[477] mişună într-un furnicar de păduchi.

Aşadar, chestiunea religioasă n-a fost încă dezlegată. Problema are unele laturi misterioase, aproape înfiorătoare; să ne fie îngăduit s-o privim deschis.

IV – Mânăstirea din punct de vedere al principiilor

Un număr de oameni se strâng la un loc şi locuiesc împreună. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului de asociaţie.

Se închid la ei acasă. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului pe care-l are orice om de a deschide şi închide uşa lui.

Oamenii aceia nu ies din casă. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului de a pleca şi de a se întoarce, care cuprinde şi dreptul de a sta acasă.

Acolo în casa lor, ce fac?

Vorbesc în şoaptă; lasă ochii în jos. Se leapădă de lume, de viaţa oraşului, de plăcerile simţurilor şi de alte bucurii, de deşertăciuni, de trufii şi de câştig. Se îmbracă în lână groasă, ori în pânză aspră. Niciunul nu e stăpân pe vreun lucru oricât de mic. Cel bogat ajunge sărac. Ceea ce are, dăruieşte tuturor. Cel care fusese ceea ce numim nobil, gentilom şi senior, e deopotrivă cu cel ce fusese ţăran. Chilia e la fel pentru toţi. Toţi se supun tunderii părului în creştet, toţi poartă aceeaşi haină călugărească, mănâncă aceeaşi pâine neagră, se culcă pe aceleaşi paie, mor în aceeaşi cenuşă. Acelaşi sac în spinare, aceeaşi funie drept cingătoare. Dacă porunca e să meargă desculţ, merg desculţi. Poate fi printre ei un prinţ; prinţul e tot o umbră ca şi ceilalţi. Nu există titlu. Până şi numele de familie au pierit. Nu mai au decât prenume. Toţi se înclină sub egalitatea numelui de botez. S-au desfăcut de familia trupească şi şi-au întemeiat în mijlocul tagmei lor religioase o familie spirituală. Rudele lor sunt omenirea întreagă. Ajută pe săraci, îngrijesc pe bolnavi. Îşi spun între ei „frate”.

Mă opriţi şi îmi strigaţi: „Dar iată mânăstirea ideală!”

E de ajuns ca mânăstirea să existe pentru a fi nevoit să ţin seama de ea.

Aşa se explică pentru ce în cartea precedentă am vorbit despre o mânăstire pe un ton respectuos. Lăsând deoparte evul mediu, lăsând deoparte Asia, fără a ne ocupa de chestiunea istorică şi de cea politică,

privind lucrurile din punct de vedere pur filozofic, mai presus de nevoile politicii şi numai cu condiția ca mânăstirea să fie cu totul de bunăvoie şi să nu cuprindă decât consimțăminte – voi privi totdeauna comunitatea mânăstirească cu serioasă luare aminte şi, în unele privințe, cu respect. Acolo unde există o comunitate, există comuna; acolo unde există comuna, există şi dreptul. Mânăstirea este un rod al lozincii: Egalitate, Fraternitate! O, ce mare e libertatea! Şi ce transfigurare minunată! Libertatea e de ajuns ca să preschimbe mânăstirea în republică.

Să mergem însă mai departe.

Oamenii aceştia, femeile acestea care trăiesc între cei patru pereți, se îmbracă în haină de dimie, sunt egali şi se numesc frați; e frumos; dar mai fac şi altceva?

Da.

Ce?

Privesc întunericul, cad în genunchi şi-şi împreună mâinile.

Ce înseamnă aceasta?

V – Rugăciuni

Sunt oameni care se roagă.

Cui?

Lui Dumnezeu.

Ce înseamnă să te rogi lui Dumnezeu?

Mai există şi un infinit în afară de noi? Iar acest infinit e oare unic, imanent, permanent, neapărat substanțial. Fiindcă e infinit şi dacă i-ar lipsi materia s-ar mărgini? E neapărat inteligent pentru că e infinit şi dacă i-ar lipsi inteligența ar avea un sfârşit? Acest infinit trezeşte în noi ideea de esență, în vreme ce noi nu ne putem atribui decât ideea de existență? Nu e cumva, cu alte cuvinte, absolutul al cărui relativ suntem noi?

Dar dacă există un infinit în afară de noi, nu există un infinit şi în noi? Aceste două infinituri (ce plural înfricoşător!) nu se suprapun? Cel de-al doilea infinit nu este el oare oglinda, răsfrângerea, ecoul, prăpastia deschisă în cercul unui alt abis? Acest al doilea infinit are şi el putere de înțelegere? Cugetă? Iubeşte? Are voință? Dacă cele două infinituri au amândouă putere

de înțelegere, fiecare dintre ele are o voință proprie; există un eu în infinitul de sus, după cum există un eu în infinitul de jos. Eul de jos e sufletul; eul de sus e Dumnezeu.

A pune, prin gândire, infinitul de jos în atingere cu infinitul de sus – înseamnă a ne ruga.

Să nu smulgem nimic din sufletul omenesc; a-l împuțina e o greşeală. Trebuie transformat. Anumite însuşiri ale minții omeneşti sunt îndreptate spre Necunoscut: gândirea, visarea, rugăciunea. Necunoscutul e un ocean. Ce este conştiința? Este busola drumului în Necunoscut. Gândirea, visarea, rugăciunea sunt mari radieri misterioase. Să le respectăm. Unde merg aceste raze minunate ale sufletului? În umbră; prin urmare spre lumină.

Măreția democrației este de a nu nega şi de a nu renega nimic din omenire. Alături de dreptul Omului, sau cel puțin aproape de el, e dreptul Sufletului.

Zdrobirea oricărui fanatism şi respectul adânc față de infinit, iată ce urmăreşte legea. Să nu ne mărginim a ne închina arborelui creației, contemplând uriaşele lui ramuri încărcate de stele. Avem o datorie: să luminăm sufletul omului, să apărăm misterul împotriva minunilor, să adorăm neînțelesul şi să respingem absurdul, să nu recunoaştem din ceea ce nu se poate explica decât ceea ce e necesar, să însănătoşim credința, să îndepărtăm superstițiile din calea religiei, să-l curățăm de omizi pe Dumnezeu.

VI – Bunătatea desăvârşită a rugăciunii

Cât despre felul rugăciunii, toate sunt bune, numai să fie sincere. Întoarceți înapoi filele cărții voastre şi veți fi în infinit.

Ştim că există o filozofie care tăgăduieşte infinitul. Există, de asemenea, o filozofie, clasificată patologică, şi care tăgăduieşte existența soarelui. Filozofia aceasta se numeşte: orbire.

A face dintr-un simț pe care nu-l avem izvorul de cunoaştere al adevărului este o frumoasă cutezanță de orb.

Sunt ciudate aerele trufaşe, de superioritate şi de compătimire, pe care şi le ia această filozofie care bâjbâie față de filozofia care-l vede pe

Dumnezeu. Ai impresia că auzi o cârtiță care strigă: „Mi-e milă de voi când vă aud vorbind despre soarele vostru!”

Ştim că există oameni străluciți şi puternici care nu cred în Dumnezeu. Aceştia, la drept vorbind, aduşi din nou pe calea adevărului prin propria lor putere, nu sunt nici ei prea siguri că sunt necredincioşi; în realitate nu-i altceva decât o chestiune de definiție şi, în orice caz, chiar dacă nu cred în Dumnezeu, prin faptul însuşi că sunt minți luminate dovedeşte existența lui Dumnezeu.

Salutăm pe filozof, dar osândim fără milă filozofia lui.

Să mergem mai departe.

Tot atât e de admirat uşurința cu care unii se mulțumesc cu vorbe. O şcoală metafizică din nord[478], învăluită puțin în ceață, şi-a închipuit că revoluționează înțelegerea omenească punând în locul cuvântului Putere cuvântul Voință.

În loc de „planta creşte” se zice „planta vrea”; am fi într-adevăr mai câştigați dacă am adăuga: „Universul vrea!” De ce? Pentru că de aici ar reieşi că planta are voință, prin urmare are un eu; universul vrea, prin urmare are un Dumnezeu.

Cât despre noi, care, totuşi, spre deosebire de această şcoală, nu tăgăduim nimic *a priori*[479], a recunoaşte o voință în plantă, cum susțin unii metafizicieni, ni se pare mai greu de admis decât a recunoaşte în univers voința pe care ei o tăgăduiesc.

A tăgădui voința infinitului, adică existența lui Dumnezeu, nu e cu putință decât tăgăduind infinitul însuşi. Lucrul acesta l-am dovedit.

Tăgăduirea infinitului duce de-a dreptul la nihilism. Toate se reduc la o „creație a spiritului”.

Cu nihilismul nu e cu putință nicio discuție, deoarece nihilismul logic se îndoieşte de existența semenului său, după cum nu-i sigur nici de existența sa.

Din punctul lui de vedere, se prea poate ca nici el să nu fie pentru sine însuşi decât „o creație a spiritului său”.

Nu-şi dă seama că tot ceea ce a tăgăduit, admite el însuşi în întregime, rostind doar acest cuvânt: spirit.

Într-un cuvânt, nicio cale nu rămâne deschisă cugetării într-o filozofie care rezolvă totul cu monosilaba: Nu.

Acestui „Nu”, n-avem de dat decât un singur răspuns: Da.

Nihilismul nu duce nicăieri.

Nu există neant. Nu există zero. Totul este ceva. Nimic nu e numai nimic.

Omul se hrăneşte cu afirmaţii mai mult decât cu pâine.

A vedea şi a dovedi – nici atâta nu-i de ajuns. Filozofia trebuie să fie o energie; silinţa şi ştiinţa ei trebuie să-l facă pe om mai bun. Socrate trebuie să se întrupeze în Adam şi să dea naştere lui Marc-Aureliu[480]; cu alte cuvinte, să scoată din omul fericirii pe omul înţelepciunii. Să schimbe Paradisul în Liceul[481] lui Aristotel. Ştiinţa trebuie să fie un întăritor al inimii. Plăcerea? Ce preocupare tristă şi ce râvnă searbădă! Să cugeţi, iată adevărata biruinţă a sufletului. Pe oamenii însetaţi să-i duci la izvorul cugetării, să le dai tuturor elixirul cunoaşterii lui Dumnezeu, să faci să se înfrăţească într-înşii conştiinţa cu ştiinţa, să-i faci buni prin această minunată contopire, iată datoria filozofiei adevărate. Morala este un seceriş de adevăruri. Fapta izvorăşte din cugetare. Absolutul, trebuie să aibă un scop practic. Idealul trebuie să fie respirabil, satisfăcător şi hrănitor pentru sufletul omului. Idealul are dreptul să zică: „Luaţi, mâncaţi, acesta e trupul meu; luaţi şi beţi, acesta e sângele meu!” Înţelepciunea este o împărtăşanie sfântă. Numai cu această condiţie ea încetează de a mai fi o pasiune stearpă pentru ştiinţă, spre a deveni mijlocul unic şi cel mai înalt al apropierii dintre oameni, iar filozofia a fost înălţată la treapta de religie.

Filozofia nu trebuie să fie o îngrămădire de etaje clădite pe mister, pentru ca s-o poţi privi în voie, fără alt rezultat decât acela de a-ţi satisface curiozitatea.

În ceea ce ne priveşte, amânând dezvoltarea ideii noastre pentru un alt prilej, ne mulţumim a spune că nu înţelegem nici ca omul să fie punct de plecare şi nici ca progresul să fie ţelul fără cele două forţe care pun în mişcare lumea: credinţa şi iubirea.

Progresul e ţinta finală. Călăuza e idealul.

Ce e idealul? E Dumnezeu!

Ideal, absolut, desăvârşire, infinit – cuvinte întru totul la fel.

VII – Să fim prevăzători în mustrare

Istoria şi filozofia au aceleaşi veşnice îndatoriri, care totodată sunt şi simple: să-l combată pe Caiafa care a ajuns episcop, pe Dracon[482] împărţitor

de dreptate, pe Trimalcion[483] legislator, pe Tiberiu împărat; e lămurit, just şi limpede, şi nu dă loc la nicio neînțelegere. Dar dreptul de a trăi departe de lume, cu toate neajunsurile şi abuzurile lui, trebuie să fie înregistrat şi îngăduit. Schivnicia e o problemă a sufletului omenesc.

Atunci când vorbim de mânăstiri – unde sunt atâtea erori, dar şi nevinovăție; atâta rătăcire, dar şi atâta bunăvoință; atâta neştiință, dar şi atât devotament; atât chin, dar şi atâta mucenicie – trebuie, aproape totdeauna, să spunem şi da şi nu.

O mânăstire este o contrazicere. Are ca scop mântuirea sufletului, iar drept mijloc jertfa. Mânăstirea este cel mai mare egoism, sfârşind în cea mai desăvârşită uitare de sine.

A abdica pentru a domni – aceasta pare să fie lozinca monahismului.

În mânăstire omul suferă pentru a se bucura. Trage o poliță asupra morții. Îndură noaptea pământească în nădejdea dobândirii luminii cereşti. În mânăstire iadul reprezintă o răscumpărare a drepturilor de moştenire asupra paradisului.

Cine îmbracă vălul şi rasa de călugărie săvârşeşte o sinucidere a cărei răsplată e veşnicia.

Nu găsim cu cale că pe o asemenea temă ar fi nimerită batjocura. Aici toate sunt serioase: binele ca şi răul.

Omul drept încruntă din sprâncene, dar nu râde dispreţuitor. Mânia o înțelegem, răutatea nu.

VIII – Credință, lege

Încă ceva.

Osândim biserica atunci când e plină de intrigi; dispreţuim neîmpăcata ei asprime față de cele lumeşti, dar cinstim pretutindeni pe omul care gândeşte.

Ne descoperim înaintea celui care îngenunche şi se roagă.

Omul are nevoie de o credință. Vai de cel care nu crede în nimic!

A cugeta nu înseamnă a trândăvi. Există o muncă văzută de toți şi una care nu se vede.

A visa înseamnă a semăna; a gândi înseamnă a făptui. Brațele încrucişate muncesc; mâinile împreunate lucrează. Privirea spre cer e o acțiune.

Thales[484] a stat patru ani nemişcat: a întemeiat filozofia.

Pentru noi, schivnicii nu sunt nişte trândăvi, sihaştrii nu sunt nişte leneşi.

A-ți îndrepta gândul spre marea Umbră e un lucru serios.

Fără să retractăm nimic din cele ce-am spus mai sus, credem că o necontenită cugetare asupra morții prinde bine celor în viață. Asupra acestei chestiuni, preotul şi filozoful sunt de aceeaşi părere. Va trebui *să murim*. Starețul trapiştilor[485] e gând în gând cu Horațiu.

Să ții seamă în viață de permanenta prezență a mormântului e legea înțeleptului şi legea pustnicului. În această privință, pustnicul şi înțeleptul se întâlnesc.

Există o bunăstare materială, pe care o dorim. Există şi o măreție morală, la care ținem.

Capetele nechibzuite şi pripite spun: „La ce folosesc chipurile acestea, încremenite în fața misterului? La ce slujesc? Ce fac?”

Vai! Față de întunericul ce ne înconjoară şi ne aşteaptă, fără să ştim ce se va alege din noi în împrăştierea cea fără de margini, răspundem: „Poate că nu există operă mai sublimă decât aceea pe care o fac aceste suflete. Şi adăugăm: nu există poate strădanie mai folositoare.”

E mare nevoie de cei ce se roagă necontenit, pentru cei ce nu se roagă niciodată.

Pentru noi toată problema e să ştim câtă gândire cuprinde rugăciunea.

Leibniz[486] în rugăciune e ceva măreț! Voltaire închinându-se e ceva frumos. *Deo erexit Voltaire*[487].

Noi suntem pentru religie împotriva religiilor.

Suntem dintre cei ce cred în zădărnicia slujbelor şi în frumusețea minunată a rugăciunii.

De altfel, în această clipă pe care-o străbatem, şi care din fericire nu va lăsa secolului al XIX-lea pecetea ei, în ceasul acesta când atâția oameni stau cu fruntea plecată şi sufletul prea puțin înălțat, printre atâtea alte ființe a căror morală e plăcerea şi a căror preocupare sunt lucrurile vremelnice şi urâte ale materiei, oricine se surghiuneşte ni se pare vrednic de respect. Mânăstirea e o renunțare. Sacrificiul fără rost e totuşi un sacrificiu. Să preschimbi în datorie o neîmpăcată eroare e o faptă care-şi are măreția ei.

Privită în sine şi în chip ideal, pentru a rămâne în fața adevărului până la cercetarea nepărtinitoare a tuturor aspectelor, mânăstirea, mânăstirea de

maici mai cu seamă – pentru că în societatea noastră femeia suferă cel mai mult şi acest surghiun al schitului conţine în ideea ei o protestare – mânăstirea de maici are fără îndoială oarecare măreţie.

Această trăire în mânăstire, atât de severă şi de posomorâtă, cum am înfăţişat-o în câteva trăsături, nu e nici viaţă, fiindcă e lipsită de libertate; nu e nici moarte, fiindcă nu e deplină; e locul straniu de unde se zăreşte, ca de pe creasta unui munte înalt, de o parte prăpastia în care suntem, de cealaltă, prăpastia în care vom fi; e un hotar îngust şi înnegurat care desparte două lumi, luminat şi întunecat de amândouă deopotrivă, şi unde raza firavă a vieţii se împleteşte cu raza nedesluşită a morţii; e penumbra mormântului.

Cât despre noi, care nu credem în ceea ce cred acele femei, dar care trăim ca şi ele din credinţă, nu ne-am putut gândi niciodată fără un fel de teamă religioasă şi plină de duioşie, fără un fel de milă plină de invidie, la aceste făpturi cucernice, îngrozite şi încrezătoare, la aceste suflete umile şi măreţe, care îndrăznesc a trăi lângă hotarul misterului, aşteptând – între lumea care le e închisă şi cerul care nu li s-a deschis – cu faţa spre lumina ce nu se vede, având doar mângâierea de a crede că ştiu unde se află, năzuind spre prăpastie şi spre necunoscut, cu privirea aţintită în bezna neclintită, îngenuncheate, pierdute, încremenite şi înfiorate, pe jumătate înălţate de la pământ la anumite ceasuri de suflul venit din adâncurile veşniciei.

Cartea a opta:

CIMITIRELE PUN STĂPÂNIRE PE CEEA CE LI SE ADUCE

I – Unde e vorba de felul în care se intră în mânăstire

Într-o casă ca aceasta, Jean Valjean era – cum spusese Fauchelevent – „căzut ca din cer”.

Sărise peste zidul grădinii din colțul străzii Polonceau. Corul de îngeri pe care-l auzise în mijlocul nopții erau călugărițele care cântau utrenia; sala pe care o zărise în întuneric era paraclisul; fantoma pe care o văzuse întinsă pe jos era o soră care-şi făcea pocăința; clopoțelul al cărui zgomot îl surprinsese atât de straniu era clopoțelul grădinarului, prins la genunchiul bătrânului Fauchelevent.

După ce au culcat-o pe Cosette, Jean Valjean şi Fauchelevent, cum am văzut, se ospătară cu o bucată de brânză şi cu un sfert de vin, lângă un foc de vreascuri; pe urmă, întrucât singurul pat care se afla în baracă fusese dat Cosettei, se aruncară fiecare pe câte un maldăr de paie. Înainte de a închide ochii, Jean Valjean zise: „O să fiu nevoit să rămân aici!” Vorbele acestea i-au umblat toată noaptea prin cap lui Fauchelevent.

La drept vorbind, nici unul dintre ei n-a putut dormi. Simțindu-se descoperit şi cu Javert pe urma lui, Jean Valjean îşi dădea seama că el şi Cosette ar fi pierduți dacă s-ar întoarce în oraş. De vreme ce vântul rău care se abătuse din nou asupra lui îl azvârlise în acest schit, Jean Valjean nu mai avea decât un singur gând: să rămână pe loc. Pentru un nenorocit în starea jalnică în care se găsea el, mânăstirea era în acelaşi timp locul cel mai primejdios şi cel mai sigur. Cel mai primejdios, fiindcă niciunui bărbat nu-i era îngăduit să pătrundă în acest sfânt lăcaş, şi dacă ar fi fost descoperit, ar

fi însemnat o vină de netăgăduit; Jean Valjean n-ar fi avut de făcut decât un pas de la mânăstire la închisoare; locul cel mai sigur, fiindcă, dacă izbutea să fie primit şi să rămână în mânăstire, cui i-ar fi venit în gând să-l caute aici? Să locuiască într-un loc neîngăduit era singura lui scăpare.

Fauchelevent, pe de altă parte, îşi frământa şi el creierii. Ajunsese să-şi spună că nu mai înțelege nimic. Cum se face că domnul Madeleine se găsea acolo, fără să fi fost împiedicat de zidurile împrejmuitoare? Zidurile mânăstirilor nu se pot sări. Cum de-a ajuns aici cu un copil? Nu se poate trece peste un zid atât de înalt cu un copil în brațe. Ce e cu copilul ăsta? De unde-or fi venind amândoi? De când era în mânăstire, Fauchelevent nu mai auzise nimic despre Montreuil-sur-mer şi habar n-avea de cele ce se petrecuseră acolo. Moş Madeleine avea o înfăţişare care nu te îndemna să-i pui întrebări; de altfel, Fauchelevent îşi spunea: „Cum o să pui întrebări unui om sfânt?” Domnul Madeleine îşi păstrase în fața lui toată vaza de care se bucurase înainte. Atât numai că, din câteva vorbe scăpate de Jean Valjean, grădinarul se crezu îndreptățit să presupună că domnul Madeleine dăduse poate faliment din pricina vremurilor grele şi era urmărit de creditori; sau era pe semne amestecat în vreo chestiune politică, şi se ascundea. Ca mulți dintre țăranii noştri din Nord, Fauchelevent rămăsese în sinea lui un vechi bonapartist. Ascunzându-se, domnul Madeleine îşi alesese ca adăpost mânăstirea, şi dorința de a rămâne acolo i se părea firească. Dar ceea ce-l lăsa nelămurit, şi lucrul la care Fauchelevent revenea mereu şi-şi bătea capul, era că domnul Madeleine se afla acolo având şi fetița cu el. Fauchelevent îi vedea, îi pipăia, le vorbea şi nu-şi credea ochilor. În bordeiul lui Fauchelevent pătrunsese o taină. Fauchelevent dibuia, făcând diferite presupuneri şi n-avea în minte decât un singur gând lămurit: „Domnul Madeleine mi-a salvat viața”. Acest singur fapt limpede îi era de ajuns şi-l făcu să ia o hotărâre. Îşi zise în sinea lui: „Acum e rândul meu. Şi adăugă în cugetul său: Domnul Madeleine n-a stat atât de mult în cumpănă când a fost vorba să se vâre sub căruță ca să mă scoată de-acolo”. Se hotărî deci să-l scape pe domnul Madeleine.

Cu toate astea, îşi mai puse câteva întrebări şi-şi dădu singur răspuns: „Gândind la ce-a făcut pentru mine, dacă ar fi un hoț, l-aş scăpa? Sigur că da. Dar dacă ar fi un ucigaş, l-aş scăpa? Sigur că da. Dar pentru că e un om sfânt, îl voi scăpa? Sigur că da”.

Ca să-l țină ascuns în mânăstire era însă o problemă grea! În fața acestei încercări aproape himerice, Fauchelevent nu dădu înapoi; nefiind decât un

biet țăran din Picardia şi neavând alt îndreptar moral decât devotamentul, bunăvoința şi puțin din acea bătrână viclenie țărănească, pusă de rândul acesta în slujba unui gând generos, se hotărî să treacă peste opreliştile mânăstirii şi peste asprele reguli ale sfântului Benedict. Moş Fauchelevent era un bătrân care toată viața fusese un egoist şi care, la sfârşitul zilelor sale, şchiop, beteag, nemaiavând niciun rost pe lume, îşi făcu o plăcere din a fi recunoscător şi, văzând că poate săvârşi o faptă bună, se apucă de ea întocmai ca un om care, în clipa morții, ar da peste un pahar cu vin bun din care n-a gustat niciodată şi pe care l-ar bea cu sete. Am mai putea spune că aerul pe care-l respira de câțiva ani în mânăstire îi nimicise vechea personalitate şi sfârşise prin a-l face să simtă nevoia unei fapte bune, oricare ar fi fost ea.

Luă, prin urmare, hotărârea de a rămâne credincios domnului Madeleine.

L-am numit mai sus „un biet țăran din Picardia”. Denumirea e potrivită, dar nu e întreagă. La locul unde am ajuns cu povestirea de față, e necesar să vorbim puțin despre moş Fauchelevent. Era țăran, dar fusese notar comunal, ceea ce adăuga vicleniei sale îndemânarea de a căuta chichițe, iar simplității sale, puterea de pătrundere. Nereuşind din pricini diferite în afacerile sale, ajunsese din notar căruțaş şi salahor. Dar, cu toarte înjurăturile şi loviturile de bici pe care trebuia să le dea cailor, mai stăruia în el, după cât se pare, o rămăşiță din notarul comunal. Avea oarecare inteligență naturală; nu spunea nici „e mulți”, nici „ei face”; ştia să vorbească – lucru rar la țară; ceilalți țărani ziceau despre el: „Vorbeşte mai-mai ca un domn cu pălărie”. Fauchelevent făcea într-adevăr parte dintre cei pe care limbajul obraznic şi uşuratic al ultimului veac îi numea „jumătate-burghezi, jumătate-mârlani”, şi pe care porecla ce cădea din castel în colibă îi eticheta „o leacă țărănoi, o leacă târgoveți; sare şi piper”. Fauchelevent, deşi foarte încercat şi istovit de soartă, un fel de suflet îmbătrânit şi prăpădit, era totuşi foarte vioi şi binevoitor, însuşiri prețioase care-l împiedicau să fie om rău. Cusururile şi viciile sale, fiindcă nu fusese lipsit nici de ele, erau de suprafață; într-un cuvânt, fizionomia lui era dintre cele care plac observatorului. Chipul lui bătrân n-avea pe frunte niciuna dintre acele zbârcituri supărătoare care înseamnă răutate sau prostie.

Când se lumină de ziuă, după ce cugetase în fel şi chip, moş Fauchelevent deschise ochii şi-l văzu pe domnul Madeleine şezând pe grămada lui de paie şi privind-o pe Cosette cum dormea. Fauchelevent se ridică în capul oaselor şi îi zise:

— Acum, fiindcă vă găsiți aici, spuneți-mi: cum veți face ca să rămâneți de-a binelea?

Vorbele acestea zugrăveau toată situația şi-l treziră pe Jean Valjean din visare.

Cei doi bătrâni începură să se sfătuiască.

— Mai întâi, zise Fauchelevent, nu trebuie să puneți piciorul afară din odaia asta, nici dumneavoastră, nici fata. Un pas în grădină şi ne-am ars!

— Aşa e!

— Domnule Madeleine, zise din nou Fauchelevent foarte trist, una dintre surori e grav bolnavă. Din pricina asta n-o să ne prea ia nimeni în seamă. S-ar părea că biata fată trage să moară. I se fac rugăciunile de patruzeci de ceasuri. Toată mânăstirea e-n picioare. Toate se află în treabă. Sora care se stinge e sfântă. De fapt, toți cei de-aici sunt nişte sfinți. Singura deosebire dintre ele şi mine este că ele spun: „chilia noastră”, iar eu spun: „bordeiul meu”, O să se facă slujbă pentru maslu, pe urmă slujba îngropăciunii. Astăzi n-o să ne supere nimeni; pentru ce va fi mâine nu mai răspund.

— Totuşi, spuse Jean Valjean, cocioaba asta e vârâtă într-un intrând al zidului, ascunsă între ruine, înconjurată de copaci nu poate fi văzută din mânăstire.

— Şi eu mai spun şi altceva, că nicio călugăriță nu se apropie vreodată de ea.

— Atunci?

Tonul întrebător al acestui „atunci” însemna: „Mi se pare că aş putea să rămân ascuns aici”. La această întrebare Fauchelevent răspunse:

— Mai sunt şi cele mici.

— Care cele mici? întrebă Jean Valjean.

Pe când Fauchelevent deschise gura ca să dea lămuriri, se auzi un sunet de clopot.

— A murit călugărița, spuse el. Acesta-i semnalul!

Şi-i făcu semn lui Jean Valjean să asculte.

Clopotul sună a doua oară.

— E semnalul care vesteşte moartea, domnule Madeleine. Clopotul va suna aşa la fiecare minut, timp de douăzeci şi patru de ceasuri, până ce trupul va fi scos din biserică. Vedeți? Au ieşit să se joace. În timpul recreațiilor e de ajuns să le scape o minge, pentru ca să alerge până aici şi, cu toate că n-au voie, caută şi răscolesc peste tot. Sunt nişte draci, îngerii ăştia!

— Care anume? întrebă Jean Valjean.

— Fetele. V-ar descoperi numaidecât. Ar striga: „Ia uitați-vă! Un bărbat!…” Dar azi nu-i nicio primejdie. N-o să li se dea recreație. Toată ziua or să se facă numai rugăciuni. Auziți clopotul? Aşa cum v-am spus: o lovitură la fiecare minut. Semnalul morții.

— Am înțeles, moş Fauchelevent. Vasăzică e şi un internat aici.

Şi Jean Valjean îşi spuse pentru el: „Am găsit şcoala potrivită pentru Cosette”.

Fauchelevent izbucni:

— La naiba! Fetele sunt fete! Cum ar mai ciripi în jurul dumneavoastră! Cum ar mai lua-o la goană! A fi bărbat, în mânăstirea asta, e totuna cu a fi atins de ciumă! Vedeți bine că mi-au legat un clopot de picior, ca unei fiare.

Jean Valjean era din ce în ce mai copleşit de gânduri. „Mânăstirea asta ne va salva”, şopti el. Apoi cu glas tare:

— Da, toată greutatea e să putem rămâne.

— Nu, zise Fauchelevent, greutatea e să puteți ieşi.

Jean Valjean simți că-i năvăleşte sângele în inimă.

— Să putem ieşi?

— Da, domnule Madeleine, ca să puteți intra aici din nou, trebuie mai întâi să ieşiți.

Şi după ce lăsă să treacă o lovitură de clopot, Fauchelevent adăugă:

— Nu trebuie să vă găsească aici. Pe unde-ați venit? Pentru mine ați căzut din cer, fiindcă vă cunosc, dar pentru călugărițe e neapărată nevoie să intrați pe poartă.

Deodată se auzi o împletire destul de complicată de sunete venind dintr-un alt clopot.

— A! zise Fauchelevent, sunt chemate maicile din sfat. Se duc la adunare. Se ține totdeauna sfat când moare una dintre ele. Cea de azi a murit când se lumina de ziuă. Aşa se moare aici de obicei: când se luminează de ziuă. N-ați putea să ieşiți pe unde-ați intrat? Mă rog, iertați-mă că vă întreb, pe unde ați intrat?

Jean Valjean se îngălbeni. Numai la gândul de a coborî din nou în strada aceea îngrozitoare începea să tremure. Să ieşi dintr-o pădure plină de tigri şi, odată ajuns afară, să te pomeneşti cu un prieten care te sfătuieşte să te întorci înapoi! Jean Valjean îşi închipuia că toată poliția răscoleşte mahalaua, agenții stau la pândă, peste tot santinele, brațe groaznice întinse ca să-l apuce de guler, poate chiar Javert în colț la răspântie.

— Peste putință! zise el. Moş Fauchelevent, să presupunem că am căzut din cer cu adevărat!

— Nu e nevoie să mi-o mai spuneți. Bunul Dumnezeu v-o fi luat de mână ca să vă privească mai de-aproape şi pe urmă v-a dat drumul. Numai că voise, de bună seamă, să vă trimită într-o mânăstire de călugări şi s-a înşelat. Hait, alt semnal! E pentru portar, să se ducă să înştiințeze primăria, ca să vorbească cu medicul legist să vină să vadă pe moartă. Toate astea fac parte din formalitățile morții. Maicilor nu le prea place vizita asta. Un medic n-are nimic sfânt. Ridică vălul de pe față, ba câteodată ridică şi altceva. Ce repede l-au anunțat pe medic de data asta! Ce poate fi? Micuța dumneavoastră doarme mereu. Cum o cheamă?

— Cosette.

— E fata dumneavoastră? Îi sunteți, cum s-ar zice, bunic?

— Da.

— Ei n-o să-i fie greu să iasă de aici. Poarta de serviciu dă în curte. Bat şi portarul îmi deschide. Iau coşul meu în spate, cu mititica înăuntru. Ies. Moş Fauchelevent pleacă cu coşul; nimic mai firesc. Să-i spuneți fetei să stea liniştită. O să stea sub învelitoarea coşului. O s-o las, atât cât trebuie, la o prietenă bătrână, fructăreasă, în strada Chemin-Vert, care e surdă şi unde se află şi un pătuț. Am să-i strig portăresei în ureche că e o nepoată de-a mea şi s-o țină până mâine. După aceea, mititica o să se-ntoarcă împreună cu dumneavoastră. Pentru că o să vă ajut să veniți înapoi. Neapărat. Dar dumneavoastră cum o să ieşiți?

Jean Valjean dădu din cap.

— Să nu fiu văzut de nimeni, moş Fauchelevent. Asta-i problema. Găseşte un mijloc să mă scoți ca pe Cosette, într-un coş şi sub o țoală.

Fauchelevent îşi scărpină sfârcul urechii cu degetul mijlociu al mâinii stângi, semn de mare încurcătură.

Un al treilea semnal îl întrerupse.

— Pleacă medicul legist, zise Fauchelevent. S-a uitat şi a spus: „A murit! E-n regulă!” După ce medicul iscăleşte paşaportul pentru rai, dricarii trimit sicriul. Dacă e o maică, maicile îi pun giulgiul; dacă e o soră, giulgiul i-l pun surorile. Eu bat cuiele. Treaba asta face parte din îndatoririle mele de grădinar. Orice grădinar e şi puțin gropar. Moarta e aşezată într-o încăpere de jos a bisericii, care dă spre stradă şi în care, în afară de medicul legist, nu are voie să intre niciun bărbat. Pe ciocli şi pe mine nu ne pun în rândul

bărbaților. Acolo bat cuiele la sicriu. Cioclii vin să-l ia și… mână birjar!… Așa se pleacă în cer.

Aduc o ladă în care nu e nimic și o scot cu cineva înăuntru. Iată ce va să zică o înmormântare.

De profundis.[488]

O rază de soare mângâia fața Cosettei, care deschisese puțin gura în somn și părea un înger care bea lumină. Jean Valjean nu-și mai lua ochii de la ea. Nu auzea ce spunea Fauchelevent.

Faptul că nu te ascultă nimeni nu e un motiv să taci. Bătrânul grădinar își urmă liniștit sporovăiala:

— Se sapă groapa la cimitirul Vaugirard. Se spune că au să închidă cimitirul ăsta Vaugirard. E un cimitir vechi, nu cunoaște regulamentul, n-are uniformă și o să fie scos la pensie. Păcat, că-i la îndemână! Am și eu un prieten acolo, pe moș Mestienne, groparul. Călugărițelor de-aici li se face un hatâr; sunt duse la cimitir pe înnoptate. E o ordonanță a prefecturii anume pentru ele. Dar ce de întâmplări de ieri până azi! Sora Crucifixion a murit, iar moș Madeleine…

— E îngropat! zise Jean Valjean, zâmbind cu tristețe.

Fauchelevent îi întoarse vorba:

— La naiba! Dacă ai rămâne aici pentru totdeauna, ar fi într-adevăr înmormântare.

Un al patrulea semnal răsună. Fauchelevent luă repede din cui genuncherul cu clopoței și și-l potrivi pe genunchi.

— De data asta e pentru mine. Mă cheamă maica stareță. Bine, să strâng mai repede catarama. Domnule Madeleine, să nu vă mișcați de-aici și să așteptați! S-a mai întâmplat ceva. Dacă vă e foame, aveți acolo vin, pâine și brânză. Și ieși din bordei zicând: Vin! Vin îndată!

Jean Valjean îl văzu străbătând repede grădina, atât cât putea cu piciorul lui beteag, aruncându-și ochii în treacăt spre pepenii lui.

În mai puțin de zece minute, moș Fauchelevent, al cărui clopoțel punea, în drumul lui, călugărițele pe goană, bătea încetișor la o ușă și o voce blândă îi răspundea: „Pururea!” adică: „Intră!”

Era ușa vorbitorului destinat dinadins grădinarului pentru nevoile serviciului. Vorbitorul se afla lângă sala unde se țineau ședințele sfatului. Maica stareță stătea pe singurul scaun din vorbitor și îl aștepta pe Fauchelevent.

II – Fauchelevent în fața greutăților

A lua un aer preocupat şi grav e caracteristic, în împrejurări grele, pentru unii oameni şi pentru unele profesiuni, şi mai cu seamă pentru preoți şi călugări. În clipa în care Fauchelevent intra, această îndoită preocupare era întipărită pe figura stareței, care era acea încântătoare şi învățată domnişoară de Blemeur, maica Innocente, de obicei atât de voioasă.

Grădinarul o salută cu sfială şi rămase în pragul chiliei. Stareța, care învârtea între degete mătăniile, ridică ochii şi zise:

— A, dumneata eşti, moş Fauvent!

Această prescurtare fusese adoptată de întreaga mânăstire.

Fauchelevent salută din nou.

— Moş Fauvent, te-am chemat.

— Iată-mă, cuvioasă maică!

— Am de vorbit cu dumneata.

— Şi eu de asemenea, zise Fauchelevent cu o îndrăzneală de care se înfricoşa în sufletul lui, am ceva de spus cucernicei maici.

Stareța se uită la el.

— A, vrei să-mi faci o comunicare?

— O rugăminte.

— Ei bine, vorbeşte!

Unchiaşul Fauchelevent, fostul notar comunal, era dintre țăranii aceia cărora nu le lipseşte îndrăzneala. O oarecare neştiință mânuită cu îndemânare este o forță; nu te fereşti de ea şi te prinde. De peste doi ani de când locuia în mânăstire, Fauchelevent reuşise să-şi facă nume bun în comunitate. Totdeauna singur, văzându-şi de grădinăritul lui, n-avea nimic altceva de făcut decât să ştiricească ce se întâmplă. Departe cum era de toate acele femei cu văl care mergeau încoace şi-ncolo, nu vedea înaintea lui decât o perindare de umbre. Tot cercetându-le şi căutând să le înțeleagă izbutise să pună din nou carne omenească pe aceste fantome şi, pentru el, moartele acestea trăiau. Era ca un surd a cărui vedere se limpezeşte şi ca un orb al cărui auz se ascute. S-a silit să deosebească înțelesul fiecărui semnal şi a reuşit; astfel încât mânăstirea aceasta ciudată şi tăcută n-avea nimic

ascuns pentru el; sfinxul îi şoptea la ureche toate tainele lui. Fauchelevent, ştiind totul, ascundea totul. Era dibăcia lui. Toată mânăstirea îl credea tâmpit. Mare merit în credinţă! Maicile din sfat îl preţuiau. Era un om curios, dar mut. Le inspira încredere. Afară de aceasta, era ordonat şi nu ieşea decât pentru nevoile vădite ale livezii şi ale grădinii de zarzavat. Această cumpătare în felul lui de a fi plăcea. Şi nu i-a fost uşor să facă pe doi oameni să flecărească: la mânăstire pe portar, cunoscând astfel multe amănunte de-ale vorbitorului; iar la cimitir pe gropar, aflând ciudăţeniile înmormântării. În felul acesta avea despre călugăriţe o îndoită cunoştinţă: una a vieţii şi alta a morţii. Dar el nu abuza de cele aflate. Comunitatea ţinea la el. Bătrân, şchiop, nevăzând nimic, poate şi puţin surd, ce de însuşiri! Ar fi fost greu de înlocuit.

În faţa cuvioasei stareţe, unchiaşul, cu siguranţa unuia care se ştie preţuit, începu o polilogie ca la el, la ţară, destul de lungă şi de încurcată. Vorbi mult despre vârsta lui, despre, beteşugurile lui, despre povara anilor, numărând îndoit de aci-nainte pentru el, despre nevoile mereu sporite ale lucrului, despre mărimea grădinii, despre nopţile de veghe, ca ultima, spre exemplu, când a trebuit să acopere pepenii cu paie, ferindu-i de lumina lunii şi sfârşi prin a ajunge la următoarele: că avea un frate (stareţa tresări) – un frate care nu mai e tânăr (stareţa tresări din nou, dar tresări liniştitor) – că, dacă lucrul i s-ar îngădui, acest frate ar putea veni să-i ajute şi să locuiască cu el, că e foarte bun grădinar, că mânăstirea ar trage multe foloase de pe urma lui, mai multe chiar decât ar mai putea aduce el – că, de altfel, dacă fratele lui n-ar primi, el, ca mai în vârstă, simţindu-se neputincios şi neîndestulător la muncă, cu toată părerea de rău, ar fi nevoit să plece, că fratele lui avea o nepoată pe care ar aduce-o cu el, şi, care crescută aici în frica lui Dumnezeu poate – cine ştie? – într-o bună zi s-ar călugări.

Când sfârşi vorba, stareţa se opri din frământarea mătăniilor între degete şi-i spuse:

— Până diseară o să poţi găsi un drug mare de fier?

— Pentru ce vă trebuie?

— Ca pârghie.

— Da, preacuvioasă maică, răspunse Fauchelevent. Stareţa, fără să mai rostească o vorbă, se ridică, intră în camera de-alături, care era sala sfatului şi unde de bună seamă toate maicile „cu glas” se aflau adunate.

Fauchelevent rămase singur.

III – Maica Innocente

Trecuse aproape un sfert de ceas. Stareța se întoarse şi se aşeză din nou pe scaun.

Atât stareța cât şi grădinarul păreau îngândurați. Vom reda cât mai exact convorbirea dintre ei.

— Moş Fauvent?

— Preacucernică maică?

— Cunoşti capela?

— Am acolo un colțişor al meu de unde ascult sfânta liturghie şi rugăciunile.

— Dar în strană n-ai stat niciodată, când ai avut de lucru?

— De vreo două-trei ori.

— Va trebui să ridici o piatră.

— Grea?

— Lespedea pardoselii de lângă altar.

— Piatra care acoperă cripta?

— Da.

— Pentru o treabă ca asta ar trebui doi bărbați.

— Maica Ascension, care face cât un bărbat, o să-ți ajute.

— O femeie nu poate face niciodată cât un bărbat.

— Nu-ți putem da decât o femeie ca să-ți ajute. Face fiecare ce poate. Eu nu-l dispreţuiesc pe Merlonus Horstius pentru că nu ne dă decât trei sute şaizeci şi şapte de epistole de-ale sfântului Bernard, pe când dom Mabillon ne dă patru sute şaptesprezece.

— Nici eu.

— Să fim vrednici a lucra fiecare după puterile noastre. Mânăstirea nu e un şantier.

— Iar o femeie nu e un bărbat. Fratele meu e un om voinic.

— O să ți se dea şi o pârghie.

— E singurul soi de cheie care se potriveşte la astfel de porți.

— Piatra are un belciug.

— O să trec drugul prin el.

— Lespedea e aşezată în aşa fel încât poate fi întoarsă pe muchie.
— Prea bine, cucernică maică. Am să deschid cripta.
— Cele patru maici din cor vor fi de faţă.
— Şi după ce vom deschide cripta?
— Va trebui s-o acoperi din nou.
— Asta-i tot?
— Nu.
— Aştept ordinele dumneavoastră, preacucernică maică.
— Fauvent, avem încredere în dumneata.
— Sunt pus aici ca să nu mă dau înapoi de la nimic.
— Şi ca să nu vorbeşti nimic.
— Da, preacucernică maică.
— Aşadar, după ce vei deschide cripta…
— O închid la loc.
— Dar mai înainte…
— Mai înainte ce, preacucernică maică?
— Va trebui să cobori… ceva înăuntru.

Urmă o scurtă tăcere. Tremurul buzelor stareţei părea să arate nehotărâre. Apoi stareţa spuse:

— Moş Fauvent!
— Preacucernică maică?
— Ştii că azi-dimineaţă a murit o maică.
— Nu.
— Cum. N-ai auzit clopotul?
— Nu s-aude până în fundul grădinii.
— Adevărat?
— Abia dacă bag de seamă când mă sunaţi pe mine.
— A murit când se lumina de ziuă.
— Şi pe urmă, azi-dimineaţă vântul nu bătea înspre grădină.
— Maica Crucifixion, o preafericită.

Stareţa tăcu, buzele i se mişcară câteva clipe, ca şi cum s-ar fi rugat în gând, apoi urmă:

— Acum trei ani, o jansenistă[489], doamna de Bethune, s-a convertit numai văzând-o pe maica Crucifixion cum se ruga.

— A, da, acum aud clopotul, preacucernică maică.
— Maicile au dus-o în camera moartelor, care dă în biserică.
— Ştiu.

— Afară de dumneata, niciun bărbat nu poate şi nu trebuie să intre în odaia aceea. Bagă bine de seamă! Atât ar mai lipsi: să intre un bărbat în camera moartelor!

— Zău că da.

— Cum?

— Zău că da.

— Ce tot spui?

— Zic: zău că da.

— Zău că da – ce?

— Preacurată maică, eu nu zic: „Zău că da – ce”, eu zic: „Zău că da!”

— Nu te-nţeleg. De ce spui „zău că da”?

— Ca să zic ca dumneavoastră, preacucernică maică.

— Dar eu n-am spus: „Zău că da”.

— N-aţi spus, dar am spus-o eu, ca să zic ca dumneavoastră.

În clipa aceea bătu ora nouă.

— În ceasul al nouălea al dimineţii şi în orice alt ceas, lăudate şi slăvite fie preasfintele daruri ale altarului! zise stareţa.

— Amin! zise Fauchelevent.

Ceasul bătuse la timp, retezându-l scurt pe „zău că da!”

Altminteri, poate că stareţa şi Fauchelevent n-ar mai fi ieşit niciodată din încurcătură.

Fauchelevent îşi şterse fruntea.

Stareţa îngână iarăşi ceva foarte încet, de bună seamă o rugăciune, apoi ridică glasul.

— În viaţă, maica Crucifixion a convertit necredincioşi; după moarte o să facă minuni.

— O să facă! răspunse Fauchelevent, potrivindu-şi vorba după a stareţei, ca să n-o mai scrântească din nou.

— Moş Fauvent, pentru comunitate maica Crucifixion a fost o binecuvântare. Desigur, nu-i este dat oricui să moară cum a murit cardinalul de Bérule slujind sfânta liturghie şi să-şi dea sufletul rostind cuvintele: *Hanc igitur oblationem*[490]. Dar, fără să aibă parte de atâta fericire, maica Crucifixion a avut o moarte binecuvântată. Şi-a păstrat cunoştinţa până în clipa cea din urmă. Vorbea când cu noi, când cu îngerii. Ne-a împărtăşit ultimele ei dorinţe. Dacă dumneata ai avea mai multă credinţă şi dacă ai fi putut să pătrunzi în chilia ei, ţi-ar fi lecuit piciorul numai atingându-l. Zâmbea. Se vedea că învia întru Domnul. În sfârşitul ei se simţea raiul.

Fauchelevent crezu că ascultă sfârşitul unei predici.

— Amin, zise el.

— Moş Fauvent, trebuie să împlinim voia morţilor.

Stareţa înşiră câteva boabe pe firul mătăniilor. Fauchelevent tăcea. Apoi continuă:

— Am întrebat în privinţa aceasta mai multe feţe bisericeşti care ostenesc cu rodnicie întru Domnul, şi au deprinderea celor sfinte.

— Preacucernică maică, dangătul clopotului se aude mult mai bine de-aici decât din grădină.

— De altminteri, e mai mult decât o moartă: e o sfântă.

— Ca şi dumneavoastră, preacucernică maică.

— De douăzeci de ani dormea în coşciugul ei, cu învoirea pe care i-o dăduse anume sfântul nostru părinte Pius al VII-lea.

— Cel care l-a încoronat pe împ… Buonaparte.

Pentru un om isteţ ca Fauchelevent, amintirea acestui nume era nepotrivită. Din fericire, stareţa, cufundată în gândurile ei, nu-l auzi. Ea urmă:

— Moş Fauvent!

— Preacucernică maică?

— Sfântul Diodor, arhiepiscopul Capadochiei, a lăsat să se scrie pe mormântul său numai acest cuvânt: *acarus*, care înseamnă vierme. Aşa s-a făcut. Este adevărat?

— Da, preacucernică maică.

— Preafericitul Mezzocane, stareţul de la Aquila, a voit să fie îngropat sub o spânzurătoare. Aşa s-a făcut.

— E-adevărat.

— Sfântul Terenţiu, episcop de Port, oraş aşezat la vărsarea Tibrului în mare, a cerut să i se sape pe piatră semnul care se pune la groapa paricizilor, nădăjduind astfel că trecătorii îi vor scuipa mormântul. I s-a făcut voia. Trebuie să îndeplinim dorinţele celor morţi.

— De bună seamă.

— Trupul lui Bernard Guidonis, născut în Franţa, lângă Roche-Abeille, a fost aşezat, precum hotărâse el şi împotriva voinţei regelui Castiliei, în biserica dominicanilor din Limoges, cu toate că Bernard Guidonis fusese episcop de Tuy în Spania. Se putea împotrivi cineva?

— Nicidecum, preacucernică maică.

— Faptul este adeverit de Plantavit de la Fosse. Stareța mai numără câteva boabe de mătănii. Apoi spuse: Moş Fauvent, maica Crucifixion va fi îngropată în coşciugul în care dormea de douăzeci de ani.

— Aşa se cuvine.

— Va fi o prelungire a somnului ei.

— Atunci va trebui s-o punem în coşciugul acela?

— Da.

— Şi vom lăsa la o parte sicriul pompelor funebre?

— Chiar aşa.

— Sunt la ordinele preacucernicei comunități.

— Cele patru maici din cor te vor ajuta.

— Ca să bat în cuie sicriul? N-am nevoie de ele.

— Nu. Să-l cobori.

— Unde?

— În criptă.

— Care criptă?

— Cripta de sub altar.

Fauchelevent avu o tresărire.

— Cripta de sub altar?

— De sub altar.

— Dar…

— Ți se va da un drug de fier.

— Da, dar…

— Vei ridica lespedea trecând drugul prin belciug.

— Dar…

— Trebuie să împlinim voia morților. Cea din urmă dorință a maicii Crucifixion a fost s-o îngropăm în cripta de sub altarul capelei, să nu fie aşezată în pământ lumesc, ci să rămână şi după moarte acolo unde s-a rugat în timpul vieții. Ne-a cerut; ne-a poruncit acest lucru.

— Dar e un lucru oprit.

— Oprit de oameni, dar ordonat de Dumnezeu.

— Dar dacă se află?

— Avem încredere în dumneata.

— O, eu sunt o piatră din zidul dumneavoastră!

— Sfatul s-a adunat. Maicile din sfat, cărora le-am cerut părerea şi care continuă să delibereze, au hotărât ca maica Crucifixion să fie îngropată, aşa cum a dorit, în coşciugul ei, sub altarul nostru. Închipuie-ți şi dumneata,

moş Fauvent, dacă se vor săvârşi aici minuni, ce mărire întru Domnul pentru comunitate! Minunile răsar din morminte.

— Preacucernică maică, dar dacă agenții serviciului de salubritate…

— Sfântul Benedict al II-lea s-a împotrivit lui Constantin Pogonat,[491] hotărându-şi singur locul de înmormântare.

— Totuşi comisarul de poliție…

— Chonodmaire, unul dintre cei şapte regi germani care au pătruns în Galia în timpul imperiului lui Constantin, a recunoscut pe deplin dreptul călugărilor de a fi îngropați în biserică, sub altar.

— Dar inspectorul prefecturii…

— În fața crucii lumea nu mai înseamnă nimic. Martin, cel de-al unsprezecelea general al călugărilor certosani[492], a dat ordinului său următoarea lozincă: *Stat crux, dum volvitur orbis*[493].

— Amin! zise Fauchelevent, care izbutea în felul acesta să iasă din încurcătură ori de câte ori auzea vorbindu-se latineşte.

Cel care a tăcut vreme îndelungată se mulțumeşte cu orice ascultători. În ziua când a ieşit din închisoare, copleşit de dilemele şi de silogismele frământate acolo, Gymnastoras[494] s-a oprit în fața primului pom pe care-l întâlni în calea lui, îi ținu o cuvântare şi-şi dădu toată silința să-l convingă. Stareța, deprinsă cu zăgazurile tăcerii, răzbită de nevoia de a da drumul gândurilor care-o năpădeau, se ridică de pe scaun şi lăsă să-i țâşnească vorbele ca năvala unui stăvilar deschis:

— La dreapta mea îl am pe Benedict, iar la stânga pe Bernard. Cine a fost Bernard? A fost cel dintâi stareț de la Clairvaux. Fontanes din Burgundia e un ținut blagoslovit, fiindcă l-a văzut născându-se. Pe tatăl lui îl chema Técelin, iar pe maică-sa Alèthe. A pornit din Cîteaux, ca să ajungă la Clairvaux; a fost hirotonisit stareț de către episcopul Guillaume de Champeaux din Châlons-sur Saône; a avut şapte sute de ucenici şi a întemeiat o sută şaizeci de mânăstiri; a înfrânt pe Abeilard la sinodul din Sens, în 1140, şi pe Pierre de Bruys[495], pe discipolul acestuia, Henry, şi un alt soi de rătăciți cărora li se spunea „apostolici”; l-a înfruntat pe Arnauld din Brescia[496], l-a răpus pe călugărul Raoul, omorâtor al evreilor; a ținut în frâu, în 1148, sinodul din Reims; a făcut să fie osândit Gilbert de la Porée[497], episcop de Poitiers, a făcut să fie osândit Eon de l’Etoile[498], a pus, capăt neînțelegerilor dintre prinți; l-a îndrumat pe rege Ludovic cel Tânăr[499], l-a sfătuit pe papa Eugen al III-lea, a orânduit Templul[500], a

predicat pentru cruciadă, a făcut în viața sa două sute cincizeci de minuni, dintre care treizeci şi nouă într-o singură zi. Cine a fost Benedict? A fost patriarhul din Monte-Casino; cel de-al doilea ctitor al sfințeniei mânăstireşti; Vasile al Apusului[501]; ordinul pe care l-a întemeiat a dat patruzeci de papi, două sute de cardinali, cincizeci de patriarhi, o mie şase sute de arhiepiscopi, patru mii şase sute de episcopi, patru împărați, douăsprezece împărătese, patruzeci şi şase de regi, patruzeci şi una de regine, trei mii şase sute de sfinți canonizați, şi dăinuieşte de o mie patru sute de ani. De o parte sfântul Bernard, de alta agentul serviciului salubrității! De o parte sfântul Benedict, de alta inspectorul serviciului gunoaielor! Statul, serviciul gunoaielor, pompele funebre, regulamentele, administrația, ştim noi prea bine ce înseamnă asta! Primul trecător s-ar revolta văzând cum se poartă cu noi. Nu ni se dă voie nici măcar să dăruim țărâna noastră lui Isus Hristos! Salubritatea dumitale e o născocire revoluționară. Dumnezeu subordonat comisarului de poliție – iată veacul nostru! Nici un cuvânt, Fauvent!

Sub duşul acesta, Fauchelevent nu prea se simțea bine. Starea continuă:

— Nimeni nu poate pune la îndoială dreptul mânăstirii de a hotărî asupra înmormântărilor. Numai fanaticii şi rătăciții sunt în stare să-l tăgăduiască. Trăim vremuri de groaznică tulburare. Nu ştim ceea ce trebuie să cunoaştem şi cunoaştem ceea ce nu trebuie ştiut. Suntem josnici şi fără credință. Sunt oameni în vremea noastră care nu fac nicio deosebire între marele sfânt Bernard şi Bernard zis „al săracilor catolici”, un oarecare preot, altminteri cumsecade, care a trăit prin veacul al XIII-lea. Alții păcătuiesc până-ntr-atât, încât pun eşafodul lui Ludovic al XVI-lea alături de crucea lui Isus Hristos. Ludovic al XVI-lea n-a fost decât rege. Să ne temem de Dumnezeu! Nu mai există nici drept nici nedrept. Cunoaştem numele lui Voltaire, dar l-am uitat pe al lui César de Bus[502]. Totuşi Cesar de Bus a fost un preafericit, iar Voltaire un păcătos. Cardinalul de Périgord[503], cel din urmă arhiepiscop, nu ştia nici măcar că Charles de Gondren i-a urmat lui Bérrulle. François Bourgoin lui Gondren, Jean François Sénault lui Bourgoin şi părintele de Sainte-Marthe lui Jean François Sénault[504]. Numele părintelui Coton e cunoscut, nu pentru că a fost printre cei care au sprijinit întemeierea oratoriului, ci pentru că i-a dat prilej regelui hughenot Henric al IV-lea să mai născocească o înjurătură[505]. Sfântul François de Sales[506] plăcea oamenilor din lumea bună fiindcă era meşter în a măslui cărțile de

joc. Se ridică unii împotriva religiei. De ce? Pentru că au existat preoţi păcătoşi, pentru că Sagittaire, episcop de Gap, era fratele lui Salone, episcop de Enbrun, şi pentru că amândoi l-au urmat pe Momol. Ce însemnătate au toate acestea? Împiedicatu-l-au pe Martin de Tours[507] să fie sfânt şi să fi dat jumătate din mantia sa unui sărac? Sfinţii sunt prigoniţi. Închidem ochii în faţa adevărurilor. Ne-am obişnuit cu bezna. Cele mai sălbatice animale sunt cele oarbe. Nimeni nu se gândeşte la osânda veşnică. O, lume păcătoasă! „În numele regelui”, înseamnă azi „în numele revoluţiei”. Nu mai ştim ce datorăm nici celor vii, nici celor morţi. E oprit să mori ca un sfânt. Înmormântarea a ajuns o chestiune de administraţie. E-ngrozitor! Sfântul Leon al II-lea[508] a scris anume două scrisori, una lui Pierre Notaire şi alta regelui vizigoţilor, pentru a combate şi a înlătura autoritatea exarhului[509] şi atotputernicia împăratului în toate cele privitoare la morţi. Gautier, episcop de Châlons, i-a ţinut piept în privinţa aceasta lui Othon, duce de Burgundia. Vechea magistratură a respectat aceste drepturi. Altădată ne rosteam cuvântul nostru chiar în treburile lumeşti. Stareţul din Cîteaux, comandantul ordinului, era consilier de drept în parlamentul Burgundiei. Facem ce vrem cu morţii noştri. Însuşi trupul sfântului Benedict nu se află oare în Franţa, la mânăstirea din Fleury, căreia i se spune Saint-Benoît-sur-Loire, cu toate că el a murit în Italia, la Monte-Casino, într-o sâmbătă, în ziua de 21 a lunii martie din anul 543? Toate astea nu se pot tăgădui. Mi-e silă de fanatici, îi urăsc pe stareţi, mi-e scârbă de eretici, dar aş dispreţui şi mai mult pe cel care ar susţine că n-am dreptate. E de-ajuns să citim pe Arnoul Wion, Gabriel Celin, Trithème, Maurolicus şi pe părintele Luc d’Achery[510].

Stareţa răsuflă o dată, pe urmă se întoarse spre Fauchelevent:

— Ne-am înţeles, moş Fauvent?

— Ne-am înţeles, preacucernică maică.

— Putem să ne bizuim pe dumneata?

— Voi face tot ce-mi cereţi.

— Prea bine.

— Sunt preasupusul servitor al mânăstirii.

— Aşa rămâne. Dumneata o să închizi coşciugul. Surorile au să-l ducă în capelă. Se va face slujba morţilor. Pe urmă ne vom întoarce în mânăstire. Între orele unsprezece şi miezul nopţii o să vii cu drugul de fier. Totul se va petrece în cea mai mare taină. În capelă nu vor fi decât cele patru maici din cor, maica Ascension şi dumneata.

— Şi sora de la stâlp.
— Ea n-o să ridice ochii.
— Dar o să audă.
— N-o să asculte. De altminteri, ce ştie mânăstirea, lumea nu va afla. După o altă clipă de tăcere, stareța urmă: Scoate-ți clopoțelul!, N-are nici un rost ca sora de lângă stâlp să ştie că eşti în capelă.
— Preacucernică maică!
— Ce mai e, moş Fauvent?
— Medicul morților şi-a făcut vizita?
— O s-o facă azi la orele patru. S-a sunat clopotul pentru chemarea medicului morților. Dar dumneata n-auzi niciun semnal?
— Nu aud decât cel care sună pentru mine.
— Aşa şi trebuie, moş Fauvent.
— Preacucernică maică, o să fie nevoie de o pârghie de cel puțin şase picioare.
— De unde s-o iei?
— Unde sunt gratii se găsesc şi drugi de fier. Ştiu eu un morman întreg de fiare vechi în fundul grădinii.
— Nu uita: cam la trei sferturi de ceas înainte de miezul nopții.
— Preacucernică maică…
— Ce mai e?
— Dacă o să mai aveți vreodată treburi grele, să ştiți că am un frate voinic ca un turc!
— Să lucrezi cât mai iute cu putință!
— Eu nu prea pot merge iute. Sunt beteag. De aceea mi-ar fi trebuit un ajutor. Sunt şchiop.
— A fi şchiop nu-i un neajuns; poate fi chiar o binecuvântare. Împăratul Henric al II-lea, care a luptat împotriva falsului papă Grigore şi l-a aşezat din nou pe scaun pe Benedict al VII-lea, are două nume: cel sfânt şi cel şchiop.
— E bine să ai două nume, murmură Fauchelevent, care, în realitate, era cam tare de urechi.
— Cred, moş Fauvent, că n-o să fie nevoie de o oră întreagă. Nu e prea mult. Să fii lângă sfântul altar cu drugul de fier pe la ceasurile unsprezece. Slujba începe la miezul nopții. Totul trebuie să fie gata cu un sfert de ceas mai înainte.

— Voi face totul ca să dovedesc comunităţii sârguinţa mea. S-a făcut. Am să bat sicriul în cuie. La ora unsprezece fix am să fiu la capelă. Vor fi acolo maicile din cor, va fi şi maica Ascension. Doi bărbaţi ar isprăvi mai repede. Dar n-are a face! O să aduc pârghia. Vom deschide cripta, vom coborî sicriul şi vom închide cripta la loc. După care n-o să rămână nici o urmă. Autorităţile nu vor bănui nimic. Preacucernică maică, e bine aşa?

— Nu.

— Dar ce mai e?

— Mai e sicriul gol.

Urmară câteva clipe de tăcere. Fauchelevent se gândea. Stareţa se gândea.

— Ce ne facem cu sicriul, moş Fauvent?

— Să-l îngropăm.

— Gol?

Altă clipă de tăcere. Fauchelevent făcu cu mâna stângă un gest ca pentru a alunga un gând tulburător.

— Preacucernică maică, am să bat eu însumi în cuie sicriul, în odaia de jos a bisericii; nimeni, afară de mine, nu poate intra acolo; şi-am să acopăr sicriul cu giulgiul.

— Da, dar când îl vor aşeza în dric şi când îl vor coborî în groapă, cioclii au să-şi dea seama că e gol.

— Ei, al dr…! exclamă Fauchelevent.

Stareţa porni să-şi facă semnul crucii şi se uită ţintă la grădinar: „… acului!” îi rămase acestuia în gât. Se grăbi să ticluiască ceva, ca să i se uite înjurătura.

— Preacucernică maică, o să pun pământ în sicriu. În felul acesta o să se creadă că e un om în el.

— Ai dreptate. Pământ sau om e-acelaşi lucru. Prin urmare, o să ai grijă şi de sicriul gol.

— Puteţi să vă bizuiţi pe mine.

Faţa stareţei, tulburată şi întunecată până atunci, se însenină. Îi făcu lui Fauchelevent semnul cu care de obicei superiorul îi îngăduie celui inferior să plece. Fauchelevent porni spre uşă. În clipa când era gata să iasă, stareţa ridică uşor glasul:

— Sunt mulţumită de dumneata, moş Fauvent. Mâine, după înmormântare, să mi-l aduci pe fratele dumitale şi spune-i să vină şi cu fata.

IV – În care Jean Valjean pare să-l fi citit pe Austin Castillejo[511]

Pasul şchiopului e ca uitătura chiorului: nu ajunge prea repede la ţintă. Nu numai atât, dar Fauchelevent se zăpăcise de-a binelea. I-a trebuit aproape un sfert de ceas să se întoarcă la maghernița lui din grădină. Cosette se trezise din somn. Jean Valjean o aşezase lângă foc. În clipa când intră Fauchelevent, Jean Valjean îi arăta pe perete atârnat coşul de nuiele al grădinarului, şi-i spunea:

— Ia seama la ce-ţi spun, micuţa mea Cosette. O să trebuiască să plecăm din casa asta, dar o să venim înapoi şi o s-o ducem foarte bine. Moşneagul care locuieşte aici o să te poarte în spate în coşul acela. O să mă aştepţi la o cucoană. Am să vin să te iau. Şi, mai ales dacă nu vrei ca Thénardiera să pună iar mâna pe tine, să fii cuminte şi să nu scoţi o vorbă!

Cosette dădu din cap cu seriozitate.

La zgomotul pe care-l făcu Fauchelevent împingând uşa, Jean Valjean se întoarse:

— E bine?

— E-n regulă şi nu prea! zise Fauchelevent. Am voie să vă aduc în mânăstire; dar înainte de a intra trebuie să vă scot afară. Aici se încurcă treaba. Cu mititica e uşor.

— O iei cu dumneata?

— Dar o să tacă?

— De asta răspund eu.

— Dar cu dumneata ce facem, domnule Madeleine? Şi, după o tăcere plină de îngrijorare, Fauchelevent exclamă: O să ieşi, la urma urmei, pe unde ai intrat!

Jean Valjean se mulţumi să răspundă ca şi întâia dată:

— Cu neputinţă!

Fauchelevent, vorbind mai mult pentru el însuşi decât pentru Jean Valjean, îngăimă:

— Mai e ceva care mă frământă. Am spus c-o să pun pământ. Dar mă gândesc că pământ în locul unui trup n-o să se prea potrivească, n-o să

meargă, o să alunece, o să se mişte. Oamenii au să bage de seamă. Înțelegeți, domnule Madeleine, autoritățile au să observe.

Jean Valjean îl privi drept în ochi, crezând că aiurează.

Fauchelevent continuă:

— Cum dra… cum o să ieşiți de aici? Trebuie să ne grăbim, pentru că mâine vreau să vă aduc înapoi. Stareța vă aşteaptă.

Fauchelevent îl lămuri pe Jean Valjean că îngăduința pe care o obținuse era răsplata unui serviciu pe care-l făcea comunității; că era una dintre îndatoririle lui să ia parte la înmormântări, că el bătea în cuie sicriele şi-l ajuta pe gropar la cimitir. Călugărița care murise de dimineață ceruse să fie aşezată în sicriul care-i slujise drept culcuş şi îngropată în cripta de sub altarul capelei. Ordinele poliției se împotriveau, dar era vorba de o moartă căreia nu i se putea refuza nimic. Stareța şi maicile din sfat se socoteau datoare să împlinească dorința răposatei. El, Fauchelevent, o să bată în cuie sicriul, în chilie, o să ridice lespedea, şi o s-o coboare pe moartă în criptă. Drept răsplată, stareța primea în mânăstire pe fratele lui ca grădinar, şi pe nepoata lui ca elevă. Fratele era domnul Madeleine, iar nepoată-sa era Cosette. Stareța îi spusese să vină cu fratele lui a doua zi, pe-nserate, după înmormântarea sicriului gol în cimitir. Dar cum era să-l aducă pe domnul Madeleine de-afară, dacă domnul Madeleine se afla în mânăstire? Asta era prima încurcătură. Şi pe urmă, mai era şi altă încurcătură: sicriul gol.

— Despre ce sicriu gol e vorba? întrebă Jean Valjean.

— Sicriul administrației.

— Care sicriu, care administrație?

— Uite cum e: moare o călugăriță. Vine doctorul municipalității şi spune: „A murit o călugăriță!” Cârmuirea trimite un sicriu. A doua zi trimite un dric şi ciocli care să ia sicriul şi să-l ducă la cimitir. Vin cioclii, ridică sicriul şi nu găsesc în el nimic.

— Pune ceva înăuntru.

— Un mort? Nu-l am.

— Nu ai.

— Atunci ce?

— Un om viu.

— Pe cine?

— Pe mine! zise Jean Valjean.

Fauchelevent, care se aşezase, sări în picioare ca şi cum o pocnitoare ar fi făcut explozie sub scaunul lui.

— Pe dumneavoastră?

— De ce nu?

Jean Valjean avea unul dintre rarele lui zâmbete, care i se potriveau ca o rază de lumină pe un cer de iarnă.

— Ți-aduci aminte, Fauchelevent, că mi-ai spus: „A murit maica Crucifixion!" iar eu am adăugat: „Şi a fost îngropat domnul Madeleine". Aşa o să se întâmple.

— Ei, asta-i bună! Dumneavoastră glumiți, nu vorbiți serios.

— Ba foarte serios. Nu trebuie să ies de aici?

— Fără îndoială.

— Nu ți-am spus să găseşti şi pentru mine un coş şi o învelitoare?

— Ei bine?

— Coşul o să fie de brad, iar învelitoarea o pânză neagră.

— Mai întâi, că o să fie albă. Călugărițele sunt îngropate în alb.

— Fie şi pânză albă.

— Domnule Madeleine, dumneavoastră nu sunteți un om ca toți ceilalți.

Asemenea născociri năstruşnice, născute de închipuirea sălbatică a unui fost ocnaş, desprinzând pe Fauchelevent din atmosfera paşnică în care trăia şi răvăşindu-i ceea ce numea el „mărunta roboteală a mânăstirii", îi pricinuiau o zăpăceală asemănătoare cu a trecătorului care ar vedea o pasăre de mare pescuind în apa de ploaie strânsă la marginea trotuarului străzii Saint-Denis.

Jean Valjean continuă:

— Totul e să ies de aici fără să fiu văzut. Sicriul gol ar fi un mijloc. Dar mai întâi, lămureşte-mă cum au să se petreacă lucrurile. Unde-i sicriul?

— Cel gol?

— Da.

— E jos, în sala care se cheamă a moartelor. E aşezat pe două capre de lemn şi e învelit cu un giulgiu.

— Ce lungime are sicriul?

— Şase picioare.

— Cum e sala moartelor?

— O încăpere de la parter, cu o fereastră zăbrelită dând înspre grădină, şi care se închide pe dinafară cu un oblon Sunt două uşi: una care dă spre mânăstire, cealaltă spre biserică.

— Care biserică?

— Biserica din stradă; biserica pentru lumea din afară.

— Ai cheile celor două uşi?

— Nu. Am numai cheia uşii dinspre mânăstire; cheia uşii care dă spre biserică o ține portarul.

— Când va deschide portarul uşa aceasta?

— Numai când vin cioclii să ia sicriul. După ce au scos sicriul, încuie uşa din nou.

— Cine bate în cuie sicriul?

— Eu.

— Cine-l înfăşoară în giulgiu?

— Eu.

— Le faci pe toate singur?

— Niciun alt bărbat, afară de medicul poliției, nu poate pătrunde în sala moartelor. Stă scris pe perete.

— La noapte, când toată mânăstirea va dormi, ai putea să mă ascunzi în camera aceea?

— Nu. Dar v-aş putea ascunde într-o odăiță întunecoasă care dă în sala moartelor, unde-mi păstrez uneltele de săpat; odăița e în grija mea şi cheia o țin eu.

— La ce oră va veni mâine dricul să ia sicriul?

— Cam pe la trei după-amiază. Înmormântarea se face în cimitirul Vaugirard, puțin înainte de căderea nopții. Nu mai curând.

— O să stau ascuns în odăița dumitale cu uneltele toată noaptea şi dimineața următoare. Dar ce fac cu mâncarea? O să mi se facă foame.

— O să v-aduc eu cele trebuincioase.

— Ai putea să vii pe la ora două să mă închizi în sicriu?

Fauchelevent se dădu înapoi, trosnindu-şi degetele.

— Dar e cu neputință!

— Ei, asta-i! Să iei un ciocan şi să bați nişte cuie într-o scândură?

Repetăm că ceea ce i se părea lui Fauchelevent de necrezut, pentru Jean Valjean era ceva foarte simplu. Jean Valjean trecuse prin situații şi mai grele. Cine a fost închis cunoaşte meşteşugul de a se face atât de mic, cât îngăduie spațiul evadării. Prizonierul simte nevoia de a fugi, aşa cum bolnavul e supus crizei care-l tămăduieşte sau îl răpune. Evadarea înseamnă vindecare. Ce nu face omul ca să se vindece? Să se lase închis şi dus într-o ladă, ca un colet, să trăiască mai multă vreme într-o cutie, să respire într-un loc lipsit de aer, făcând economie de respirație ceasuri întregi, să ştie să se

înăbuşe fără să moară – toate acestea făceau parte din tristele îndemânări ale lui Jean Valjean.

De altfel, viclenia aceasta de ocnaş, a unui sicriu cu un om viu într-însul, a fost folosită şi de un împărat. Dacă trebuie să-i dăm crezare călugărului Austin Castillejo, acesta a fost mijlocul de care s-a folosit Carol Quintul[512] ca s-o aducă pe doamna Plombes în mânăstirea Saint-Just şi pe urmă s-o scoată, atunci când, după renunțarea lui la tron, a vrut s-o mai vadă pentru cea din urmă oară.

Fauchelevent, care-şi mai venise în fire, zise:

— Dar cum ai să faci ca să răsufli?

— Am să răsuflu.

— În cutia aia? Numai când mă gândesc, mă înăbuş.

— Cred că ai un burghiu. O să faci din loc în loc câteva găurele în dreptul gurii, iar cuiele o să le baţi fără să apeşi prea mult capacul.

— Bine dar dacă vă vine să tuşiţi sau să strănutaţi?

— Cine evadează nu tuşeşte şi nu strănută. Şi Jean Valjean adăugă: N-am încotro, moş Fauchelevent, ori mă las prins aici, ori primesc să fiu scos cu dricul.

Toată lumea cunoaşte obiceiul pisicilor de a se opri şi de a se plimba dintr-o parte în alta, între canaturile unei uşi întredeschise. Cine nu i-a spus în gând, văzând-o că nu se poate hotărî: „Hai, intră o dată!” Sunt unii oameni care, puşi deodată în fața unei întâmplări neaşteptate, se arată şovăitori şi nehotărâţi, gata să fie striviţi de soarta care le pecetluieşte brusc sfârşitul. Cei ce împing prea departe prevederea, chiar dac-ar fi pisici, şi tocmai pentru că sunt pisici, trec uneori prin mai multe primejdii decât cei cutezători. Fauchelevent avea firea aceasta şovăitoare. Dar sângele rece al lui Jean Valjean îl cucerea fără voia lui.

Îngăimă:

— La urma urmei, nici nu e chip să facem altfel.

Jean Valjean continuă:

— O singură întrebare mă nelinişteşte: ce-o să se petreacă la cimitir?

— Pe mine tocmai asta nu mă îngrijorează, zise Fauchelevent. Dacă dumneavoastră sunteţi sigur s-o să puteţi ieşi din sicriu, eu sunt tot atât de sigur c-o să vă scot din groapă. Groparul e un beţiv, prieten cu mine, moş Mestienne. Un bătrân din alte vremi. Groparul îi vâră pe morţi în groapă, iar eu îl vâr pe gropar în cofă. Să vă spun cum au să se petreacă lucrurile. Vom ajunge acolo pe înserate, cu trei sferturi de ceas înainte de a se închide

poarta cimitirului. Dricul o să meargă până la groapă. Eu am să fiu în urma lui; e datoria mea. O să iau în buzunar un ciocan, o daltă şi un cleşte. Dricul se opreşte, cioclii înnoadă funia în jurul sicriului dumneavoastră şi vă coboară în groapă. Preotul îşi spune rugăciunile, se închină, stropeşte cu agheasmă şi o ia din loc. Am să rămân singur cu moş Mestienne. V-am spus că mi-e prieten. Una din două; ori o să fie beat, ori n-o să fie beat. Dacă nu e beat, îi spun: „Hai, să-i tragem o duşcă, cât mai e deschis *la Gutuia veselă*”[513]. Îl iau cu mine, îl ameţesc; lui moş Mestienne nu-i trebuie prea mult să se îmbete; e totdeauna cu chef; ţi-l culc sub masă, îi şterpelesc legitimaţia cu care să pot pătrunde din nou în cimitir şi mă întorc, singur. Nu mai aveţi de-a face decât cu mine. Dacă e beat, îi spun: „Hai, cară-te, lasă că fac eu treaba în locul tău!” Mestienne pleacă şi eu vă scot din groapă.

Jean Valjean întinse mâna, pe care Fauchelevent se grăbi s-o strângă cu o mişcătoare prietenie ţărănească.

— Ne-am înţeles, moş Fauchelevent! Totul o să meargă strună!

„Numai să nu scârţâie struna, gândi Fauchelevent. Ar fi ceva teribil!”

V – Nu-i de ajuns să fii beţiv ca să fii nemuritor

A doua zi, pe la apusul soarelui, trecătorii răzleţi de pe bulevardul Maine se descopereau la trecerea unui dric de pe alte vremuri, împodobit cu capete de mort, cu oase încrucişate şi cu frunze închipuind lacrimi. În dric se afla un sicriu acoperit cu o pânză albă, peste care se afla o cruce neagră, lungă, ce părea ea însăşi o moartă mai înaltă cu braţele atârnând. În urma dricului venea o trăsură cernită, în care se vedea un preot în odăjdii şi un copil din cor cu o tichie roşie pe cap. Doi ciocli în uniformă cenuşie, cu găietane negre, mergeau la dreapta şi la stânga dricului. În urmă păşea şchiopătând un bătrân în haine de lucrător. Cortegiul se îndrepta spre cimitirul Vaugirard.

Din buzunarul omului şchiop se zărea ieşind coada unui ciocan, vârful unei dălţi şi cele două braţe ale unei perechi de cleşte.

Cimitirul Vaugirard nu semăna cu celelalte cimitire ale Parisului. Îşi ţinea rânduielile lui deosebite, după cum avea două porţi: una mare şi una

mijlocie, cărora bătrânii mahalalei, care ţineau la numirile de altădată, le spuneau poarta „călăreţilor” şi „poarta pedeştrilor”. Călugăriţele bernardine-benedictine dobândiseră, cum am mai spus, dreptul de a fi îngropate într-un colţ al lor, la un ceas al asfinţitului, întrucât odinioară acest teren fusese al comunităţii. Astfel, groparii făceau în cimitir un serviciu de seară, în timpul verii, şi unul de noapte, în timpul iernii, fiind supuşi unui orar cu totul deosebit. Pe vremea aceea porţile cimitirelor din Paris se închideau la apusul soarelui, şi, măsura fiind impusă de autorităţile municipale, cimitirul Vaugirard trebuia să i se supună ca şi celelalte. Poarta călăreţilor şi poarta pedeştrilor, amândouă zăbrelite, se aflau una lângă alta, în vecinătatea unui pavilion construit de arhitectul Perronnet şi locuit de portarul cimitirului. Porţile zăbrelite se încuiau fără excepţie de îndată ce soarele se lăsa în spatele Domului Invalizilor. Dacă vreun gropar întârziat se găsea în clipa aceea în cimitir, trebuia să arate, pentru a ieşi, legitimaţia eliberată de serviciul pompelor funebre. În oblonul ferestrei portarului se afla un fel de cutie de scrisori. Groparul îşi arunca legitimaţia în cutie, portarul o auzea căzând, trăgea de funie, şi poarta pedeştrilor se deschidea. Dacă groparul n-avea legitimaţia la el, îşi spunea numele, iar portarul – câteodată culcat şi adormit – se scula, se ducea să-l recunoască şi descuia poarta cu cheia; groparul ieşea, dar trebuia să plătească o amendă de cincisprezece franci.

Cimitirul Vaugirard, cu ciudăţeniile lui, care încălcau regulamentele, stânjenea bunul mers al administraţiei. După 1830 a fost desfiinţat. I-a luat locul cimitirul Montparnasse, zis şi cimitirul de răsărit, moştenind şi faimoasa cârciumă care era zid în zid cu cimitirul şi deasupra căreia atârna o gutuie zugrăvită pe-o scândură cu firma *La gutuia veselă*; zidul făcea un unghi având o latură spre mesele băutorilor, iar alta spre morminte.

Cimitirul Vaugirard era un adevărat cimitir în paragină. Nu mai era la modă. Îl năpădise mucegaiul, florile se ofileau. Burghezii nu ţineau să fie îngropaţi la Vaugirard; mirosea a sărăcie. Père-Lachaise, da! Să fii îngropat la Père-Lachaise era ca şi cum ai fi avut mobilă de mahon. Aşa se cunoştea lumea elegantă. Cimitirul Vaugirard era un loc îngrădit, vrednic de respect, plantat ca o veche grădină franţuzească, alei drepte, merişori, arbori funebri, morminte vechi sub tise bătrâne, iarbă foarte înaltă. Serile erau nespus de triste. Cimitirul se înfăşură în umbre funebre.

Soarele nu apusese încă în clipa când dricul cu pânză albă şi cruce neagră porni pe drumul către cimitirul Vaugirard. Omul care-l urma şchiopătând nu

era altul decât Fauchelevent.

Îngroparea maicii Crucifixion în cripta de sub altar, ieşirea Cosettei, aducerea lui Jean Valjean în sala moartelor, toate astea se făcuseră fără greutăţi şi fără să se fi ivit vreo piedică.

În treacăt fie zis, pentru noi îngroparea maicii Crucifixion sub altarul mânăstirii era un lucru cu prisosinţă vrednic de iertare. Sunt asemenea încălcări ale legii care seamănă mai mult cu împlinirea unei datorii. Călugăriţele o săvârşiseră nu numai fără nicio tulburare, dar şi cu toată încuviinţarea conştiinţei lor. În mânăstire, ceea ce se înţelege prin „cârmuire” nu-i altceva decât un amestec din afară în autoritatea monahală, amestec totdeauna discutabil. Mai presus de toate e canonul bisericesc; cât despre legile lumeşti, rămâne de văzut. Oameni buni, faceţi oricâte legi poftiţi, dar păstraţi-le pentru voi! Vama cuvenită stăpânirii nu e decât un rest din vama datorată lui Dumnezeu. Principiile sunt mai puternice decât principii.

Fauchelevent şchiopăta foarte mulţumit în urma dricului. Cele două uneltiri ale lui, ca două viclenii îngemănate, una cu călugăriţele, cealaltă cu domnul Madeleine, una în folosul mânăstirii, cea de-a doua împotriva ei, îi izbutiseră pe de-a întregul. Liniştea hotărâtă a lui Jean Valjean era una dintre acele stăpâniri de sine care cuceresc pe alţii. Fauchelevent nu se mai îndoia de izbândă. Ceea ce mai rămânea de făcut era nimica toată, în doi ani îl îmbătase de zece ori pe gropar, pe bunul moş Mestienne. Făcea cu el ce voia. Îi impunea voinţa şi bunul său plac. Capul lui moş Mestienne se potrivea după căciula lui Fauchelevent. Fauchelevent nu-şi mai făcea nici o grijă…

În clipa când convoiul o apucă pe drumul care ducea spre cimitir, Fauchelevent, încântat, se uită la dric şi-şi frecă mâinile butucănoase, zicându-şi în şoaptă:

— Ce mai păcăleală!

Deodată, dricul se opri; ajunsese la poarta cu zăbrele. Trebuia să arate acum autorizaţia de înmormântare. Omul de la pompele funebre intrase în vorbă cu portarul cimitirului. În timpul acestei târguieli, cu care se pierde totdeauna un minut, două, cineva, un necunoscut, veni în urma dricului, lângă Fauchelevent. Era un fel de lucrător îmbrăcat intr-o jiletcă cu buzunare mari şi cu o cazma la subsuoară.

Fauchelevent se uită la necunoscut.

— Cine eşti dumneata? întrebă el.

Omul răspunse:
— Groparul.
Dacă ar putea supravieţui cineva unei lovituri de ghiulea primită drept în piept, desigur că ar face mutra pe care o făcut-o Fauchelevent.
— Groparul?
— Da.
— Dumneata?
— Eu.
— Groparul e moş Mestienne.
— A fost.
— Cum, a fost?
— A murit.
La orice s-ar fi aşteptat Fauchelevent numai la asta nu: că un gropar ar putea să moară. Şi totuşi e-adevărat: mor şi groparii. Tot săpând groapa altuia, o pregăteşti şi pe-a ta.
Fauchelevent rămase năuc. Abia dacă putu să bâiguie:
— Dar asta nu-i cu putinţă.
— Ba da.
— Bine, zise el încetişor, dar gropar e moş Mestienne.
— Lui Napoleon i-a urmat Ludovic al XVIII-lea. Lui Mestienne îi urmează Gribier. Ţăranule, pe mine mă cheamă Gribier.
Galben ca ceara, Fauchelevent îl măsură cu privirea pe acest Gribier.
Era un om înalt, slab, pământiu, cu o înfăţişare funebră. Semăna cu un medic care şi-a greşit cariera şi s-a făcut gropar.
Pe Fauchelevent îl pufni râsul.
— A, ce de pozne se mai pot întâmpla! A murit moş Mestienne! Trăiască taica Lenoir! Ştii dumneata cine e taica Lenoir? E ulcica cu rubiniu de şase gologani la botul calului! E ulcica cu vin de Suresne, al naibii vin! Suresne din cel adevărat, de lângă Paris. Şi dumneata eşti un băiat de viaţă, nu-i aşa, prietene? O să mergem să bem un pahar împreună.
Omul răspunse:
— Eu am învăţat carte. Am patru clase. Nu beau niciodată.
Dricul pornise din nou şi intrase pe aleea principală a cimitirului.
Fauchelevent îşi încetinise pasul. Şchiopăta acum mai mult din pricina îngrijorării decât din beteşug.
Groparul mergea înaintea lui.
Fauchelevent mai cercetă o dată pe acest Gribier nepoftit.

Era dintre oamenii aceia care deşi tineri, par bătrâni şi, cu toate că par slabi, sunt foarte voinici.

— Prietene! strigă Fauchelevent.

Omul se întoarse.

— Sunt groparul mânăstirii.

— Suntem colegi, zise omul.

Fauchelevent, care nu ştia carte, dar era foarte isteţ, pricepu că avea de-a face cu un individ primejdios, bun de gură. Mormăi:

— Vasăzică moş Mestienne a murit…

Omul răspunse:

— De-a binelea! Dumnezeu şi-a cercetat catastiful lui cu soroace. Venise rândul lui moş Mestienne. Şi moş Mestienne a murit.

Fauchelevent spuse după el, fără voie:

— Dumnezeu…

— Dumnezeu, da! zise omul, autoritar. Părintele cel veşnic pentru filozofi; iar pentru iacobini, fiinţa supremă.

— Nu vrei să facem cunoştinţă? bolborosi Fauchelevent.

— Ne cunoaştem foarte bine: dumneata eşti ţăran, iar eu sunt parizian.

— Nu ne putem cunoaşte până n-am băut împreună o jumătăţică. Cine goleşte paharul, îşi uşurează inima. Hai, vino să bei cu mine! O asemenea invitaţie nu se refuză.

— Întâi să ne facem datoria.

Fauchelevent îşi spuse: „Sunt pierdut!”

Mai avea câţiva paşi până la poteca ce ducea spre colţul călugăriţelor.

Groparul mai spuse:

— Ţărane, am acasă şapte plozi cărora trebuie să le dau de mâncare. Eu n-am voie să beau, ca să aibă ei ce mânca. Şi adăugă cu mulţumirea omului serios care ticluieşte o cugetare: Foamea lor alungă setea mea.

Dricul ocolise un grup de chiparoşi, părăsise aleea principală, o luase pe una mai mică, intrase pe o potecă nepietruită şi se înfundase într-un tufiş, ceea ce însemna că ajunseseră foarte aproape de groapă. Fauchelevent îşi încetinea pasul, dar nu putea să încetinească şi mersul dricului. Din fericire, pământul moale, udat de ploile de iarnă, împotmolea roţile şi îngreuia mersul.

Fauchelevent se apropie din nou de gropar:

— Ştiu eu un vinişor de Argenteuil, minunat… murmură el.

— Țărane, zise omul, eu n-ar fi trebuit s-ajung gropar. Tata a fost portar la Prytanée[514]. Mă destinase literaturii. Dar i-a mers rău. A jucat la bursă şi a pierdut. Am fost silit să renunț la meseria de autor.

— A, vasăzică nu eşti gropar? se grăbi să spună Fauchelevent, agățându-se de craca aceasta atât de şubredă.

— O ocupație n-o împiedică pe cealaltă. Cumulez.

Fauchelevent nu pricepu cuvântul din urmă.

— Hai să bem! zise el.

E nevoie să facem o observație. Fauchelevent, oricât era de îngrijorat, oferea de băut, dar nu prea era lămurit asupra unui amănunt: cine avea să plătească? De obicei, Fauchelevent propunea, iar moş Mestienne plătea. Situația schimbată, creată de groparul cel nou, impunea, fără îndoială, o invitație la băutură, şi invitația trebuia s-o facă, dar bătrânul grădinar trecea dinadins sub tăcere – ca altădată Rabelais – chestiunea plății. Cât despre el, oricât de neliniştit era, Fauchelevent nici gând n-avea să plătească.

Groparul urmă, cu un zâmbet încrezut:

— Burta cere mâncare. Am primit să iau locul lui moş Mestienne. Când ți-ai terminat aproape toată învățătura, ajungi filozof. Lucrului cu mintea i-am adăugat munca brațelor. Am dugheana mea de jălbar în piața din strada Sèvres. Ştii? Piața Umbrelelor. Toate bucătăresele hanului *La Crucea Roşie* vin la mine. Le ticluiesc bilețele pentru ibovnicii lor de la oaste. Dimineața scriu răvaşe de dragoste, iar seara sap gropi. Aşa e viața, măi țărane!

Dricul înainta. În culmea neliniştii, Fauchelevent se uita în toate părțile. Picături mari de sudoare îi alunecau pe frunte.

— Totuşi, urmă groparul, nu poți sluji la doi stăpâni; va trebui să aleg între cazma şi condei. Cazmaua îmi strică mâinile.

Dricul se opri.

Din trăsura cernită coborî copilul din cor, apoi preotul.

Una dintre roțile dinainte ale dricului urcase puțin pe o movilă de pământ, în dreptul căreia se vedea o groapă deschisă.

„Ce mai păcăleală!” repetă Fauchelevent buimăcit.

VI – Între patru scânduri

Cine era în sicriu se ştie: Jean Valjean.

Jean Valjean îşi luase toate măsurile ca să nu se înăbuşe în sicriu, şi cât de cât, putea să respire. E ciudat cum liniştea conştiinţei îţi dă şi siguranţa izbânzii. Întreg planul pus la cale de Jean Valjean se înfăptuise pas cu pas, încă din ajun. Ca şi Fauchelevent, el se bizuia pe moş Mestienne. N-avea nici o îndoială în privinţa sfârşitului. Nu se putea închipui în situaţie mai grea, nu se putea închipui o linişte mai desăvârşită.

Cele patru scânduri ale sicriului cuprind în ele o pace înspăimântătoare. Părea că ceva din somnul morţilor se strecura în liniştea lui Jean Valjean.

Din fundul acestui sicriu putuse urmări, şi urmărea încă, toată desfăşurarea dramei înfricoşătoare pe care o juca cu moartea.

Îndată ce Fauchelevent isprăvise de bătut cuiele în scândura care acoperea sicriul, Jean Valjean simţi că e ridicat şi purtat pe roate. Când zguduirile au devenit mai rare, înţelese că dricul trece de pe un drum pietruit pe unul neted, adică de pe străzi pe bulevarde. Auzind un zgomot surd, ghici că trec podul Austerlitz. La cea dintâi oprire îşi dădu seama că intră în cimitir: la a doua oprire îşi spuse: „Aici e groapa”.

Deodată, simţi că nişte braţe poartă sicriul, apoi o frecătură aspră pe scânduri; înţelese că era funia înnodată în jurul sicriului pentru a-l coborî în groapă.

Pe urmă îl cuprinse ameţeala.

De bună seamă cioclii şi groparul înclinaseră prea mult sicriul şi-l coborâseră cu capul în jos. Îşi veni în fire, când se simţi din nou orizontal şi nemişcat. Ajunsese în fundul gropii.

Simţi cum îl pătrunde un val de frig.

Deasupra lui se auzea un glas rece şi solemn. Deosebi nişte cuvinte latineşti, pe care nu le înţelegea, dar se înşirau atât de încet, încât le putea prinde unul câte unul:

— *Qui dormiunt în terrae pulvere, evigilabunt; alii în vitam aeternam, et alii în opprobrium, ut vident semper.*[515]

Un glas de copil rosti:

— *De profundis*.

Glasul cel grav începu iar:

— *Requiem aeternam dona ei, domine.*[516]

Vocea de copil răspunse:

— *Et lux perpetua luceat ei*.[517]

Auzi ceva ca zgomotul uşor al unor picături de ploaie pe scândura care-l acoperea. Era de bună seamă agheasma.

Îşi spuse: „Se sfârşeşte îndată. Încă puţină răbdare. Preotul o să plece. Fauchelevent o să-l ducă pe Mestienne să-i dea de băut. Au să mă lase aici. Pe urmă, Fauchelevent o să se întoarcă singur şi o să mă scoată de-aici. Toată treaba asta o să dureze o oră”.

Glasul grav continuă:

— *Requiescat in pace.*[518]

Vocea de copil zise:

— *Amen*.

Jean Valjean, cu auzul aţintit, desluşi ceva ca nişte paşi care se depărtau.

„Se duc, îşi spuse el. Am rămas singur”.

Deodată auzi deasupra capului un zgomot asemenea unei lovituri de trăsnet.

Era o lopată de pământ care cădea pe sicriu.

Căzu apoi a doua lopată de pământ.

Una dintre găurile prin care răsufla se astupase.

Căzu a treia lopată de pământ.

Apoi a patra.

Sunt lucruri mai tari decât omul cel mai tare. Jean Valjean îşi pierdu cunoştinţa.

VII – Unde se va afla originea zicalei: „Cine are carte, are parte”

Iată ce se petrecuse deasupra sicriului în care se afla Jean Valjean.

După ce dricul se depărtase şi după ce preotul şi copilul din cor, urcându-se din nou în trăsură, plecaseră, Fauchelevent, care nu-l scăpa din ochi pe gropar, îl văzu aplecându-se şi apucându-şi lopata, care era înfiptă drept în movila de pământ.

Fauchelevent luă atunci o hotărâre plină de curaj.

Se aşeză între groapă şi gropar, îşi încrucişa braţele şi zise:

— Fac cinste!

Groparul îl privi mirat şi răspunse:

— Ce spui, ţărane?

Fauchelevent zise:
— Plătesc eu!
— Ce?
— Vinul.
— Care vin?
— De Argenteuil.
— Unde găseşti Argenteuil?
— La *Gutuia veselă*.
— Du-te dracului! zise groparul.
Şi zvârli o lopată de pământ peste sicriu.
Coşciugul răspunse cu un sunet înfundat. Fauchelevent simți că-i vine ameţeală şi că e gata să cadă el însuşi în groapă.
Cu glasul aproape sugrumat, ca un horcăit, strigă:
— Prietene, să mergem până nu închide la *Gutuia veselă*.
Groparul mai luă o lopată de pământ. Fauchelevent continuă:
— Plătesc eu! Şi-l apucă pe gropar de braț: Ascultă aici, prietene. Sunt groparul mânăstirii şi-am venit să te ajut. Treaba asta poate fi făcută şi mai la noapte. Hai întâi să bem un păhărel.
Şi tot vorbind, tot agățându-se de stăruința asta deznădăjduită, se gândea cu spaimă: „Şi dacă o să bea, o să se-mbete?”
— Târgovețule, zise groparul, dacă ții morțiş, primesc. O să bem. După ce isprăvim de lucru însă; în niciun caz înainte.
Şi dădu să azvârle pământul din lopată. Fauchelevent îl opri.
— E un Argenteuil pe cinste.
— Ei, se vede că eşti clopotar! zise groparul. Bing, bang, bing, bang! Atâta ştii. Slăbeşte-mă!
Şi azvârli a doua lopată.
Fauchelevent ajunsese să nu mai ştie ce spune.
— Dar hai, omule, să bem! strigă el. Eu plătesc!
— Să culcăm mai întâi copilul, zise groparul.
Aruncă a treia lopată.
Apoi înfipse lopata în pământ şi adăugă:
— Vezi dumneata, la noapte o să fie frig şi moarta o să înceapă să se vaiete, dacă o lăsăm neacoperită.
În clipa aceea, umplându-şi lopata, groparul se încovoie, iar buzunarul hainei sale se deschise puțin.
Privirea rătăcită a lui Fauchelevent se opri fără voie asupra buzunarului.

Soarele nu asfinţise încă de tot, mai era destulă lumină ca să se poată vedea ceva alb în fundul acelui buzunar căscat.

În privirea lui Fauchelevent trecu acea scăpărare pe care-o are lumina ochilor unui ţăran din Picardia. Îi venise dintr-odată un gând.

Fără ca groparul, care-şi vedea numai de lopata lui cu pământ, să simtă ceva, îi vârî pe la spate mâna în buzunar şi scoase de acolo, din fund, obiectul acela alb.

Groparul zvârli în groapă a patra lopată de pământ.

În clipa când se întorcea s-o încarce pe-a cincea, Fauchelevent se uită la el cu o linişte desăvârşită şi-i spuse:

— Ia stai niţel, puişorule! Ai cărţulia la dumneata?

Groparul se opri din lucru.

— Care cărţulie?

— Se duce soarele la culcare.

— Foarte bine; să-şi pună scufia de noapte.

— O să se încuie poarta cimitirului.

— Ei şi ce-i cu asta?

— Ai cărţulia cu dumneata?

— A, cărţulia mea? zise groparul.

Şi se scotoci în buzunar.

După ce isprăvi de scotocit într-un buzunar, se scotoci în celălalt. Trecu apoi la jiletcă, se căută într-un buzunăraş, îl întoarse pe dos pe celălalt.

— Nu, n-am legitimaţia la mine. Să ştii că am uitat-o acasă.

— Cincisprezece franci amendă, zise Fauchelevent.

Groparul se făcu vânăt la faţă. Cei care din fire au fata pământie în loc să se îngălbenească, învineţesc.

— Doamne, Isuse Hristoase! Am făcut-o fiartă! strigă el. Cincisprezece franci amendă!

— Trei piese de câte cinci franci! zise Fauchelevent.

Groparul scăpă lopata din mână.

Îi venise rândul lui Fauchelevent.

— Lasă, bobocule, nu-ţi pierde firea! zise Fauchelevent. Nu-i nevoie să te omori şi să te arunci în groapă. Cincisprezece franci sunt cincisprezece franci, adevărat, dar ai putea să nu-i plăteşti. Eu sunt vechi pe-aici; dumneata eşti nou. Ştiu toate vicleşugurile, toate chichiţele, toate sforăriile şi toate şmecheriile. Am să-ţi dau un sfat prietenesc. Un lucru e lămurit,

soarele apune, a coborât până deasupra turlei şi peste cinci minute se încuie cimitirul.

— Aşa e, răspunse groparul.

— În cinci minute n-o să ai vreme să astupi groapa, care e adâncă al dracului, şi n-o să poţi să ieşi şi din cimitir înainte de a se închide poarta.

— Aşa e.

— Prin urmare, cincisprezece franci amendă.

— Cincisprezece franci!

— Ai mai avea însă vreme… Unde stai?

— La doi paşi de barieră. La un sfert de ceas de-aici. Pe strada Vaugirard numărul 87.

— Dacă îţi iei picioarele la spinare, mai ai vreme să ieşi din cimitir.

— Aşa e.

— Ieşi pe poartă, dai fuga până acasă, îţi iei cărţulia, te întorci, şi portarul cimitirului îţi dă drumul. Dacă ai legitimaţia la dumneata, nu mai plăteşti nimic. Şi-ţi îngropi mortul. Până atunci, îl păzesc eu să nu fugă.

— Mi-ai scăpat viaţa, ţărane!

— Şterge-o! zise Fauchelevent.

Groparul, plin de recunoştinţă, îi strânse mâna şi o luă la goană.

După ce groparul dispăru după un tufiş, Fauchelevent ascultă până ce nu-i mai auzi pasul, pe urmă se aplecă înspre groapă şi zise cu jumătate de glas:

— Domnule Madeleine!

Niciun răspuns.

Pe Fauchelevent îl trecu un fior. Coborî aproape rostogolindu-se în groapă, se repezi spre capătul sicriului şi strigă:

— Sunteţi aici?

Niciun răspuns din sicriu.

Fauchelevent cu răsuflarea tăiată de emoţie puse mâna pe daltă şi ciocan şi desprinse capacul. Chipul lui Valjean, palid, cu ochii închişi, se ivi la lumina slabă a asfinţitului.

Fauchelevent simţi că i se face părul măciucă; se ridică în picioare, apoi căzu cu spatele pe peretele gropii, gata să se prăbuşească peste sicriu. Se uită la Jean Valjean.

Jean Valjean zăcea acolo, galben şi nemişcat.

Fauchelevent îngăimă cu un glas stins, ca o adiere:

— E mort?

Apoi, ridicându-se şi încrucişându-şi braţele atât de tare încât îşi izbi umerii cu pumnii strânşi, strigă:

— Na, uite cum l-am salvat!

Bietul bătrânel se porni să plângă cu hohote, vorbind singur; e o greşeală să ne închipuim că monologul e un lucru nefiresc. Frământările adânci se rostesc adesea cu glas tare.

— Numai Mestienne e de vină. Cine l-a pus pe dobitocul ăla să moară? De ce a trebuit să crape aşa, fără măcar să ne dea de veste? Numai el e vinovat de moartea domnului Madeleine. Moş Madeleine zace în sicriu! Ba e şi îngropat! S-a sfârşit. Ce rost au toate astea? Of, Doamne, a murit! Şi cu fetiţa lui ce-o să mă fac? Ce-are să spună fructăreasa? Cum Dumnezeu e cu putinţă să moară aşa, un om ca ăsta? Când mă gândesc cum s-a vârât sub căruţa mea! Moş Madeleine! Moş Madeleine! La naiba! Am spus eu c-o să se înăbuşe. N-a vrut să mă creadă! Uită-te acum ce scofală am făcut! A murit un om atât de cumsecade; cel mai bun om dintre cei mai buni ai bunului Dumnezeu! Dar micuţa lui? Nici nu mă mai întorc acasă, aici rămân. Am făcut-o fiartă! Ce folos că am albit amândoi, dacă am înnebunit la bătrâneţe? Dar cum o fi făcut să pătrundă în mânăstire? De-acolo se trag toate. Nu se cade să faci asemenea lucruri, moş Madeleine! Moş Madeleine! Madeleine! Domnule Madeleine! Domnule primar! Nu mă aude! Poftim, mai ieşi acum din încurcătură dacă poţi.

Şi începu să-şi smulgă părul.

Un scârţâit ascuţit se auzi din depărtare, printre copaci. Se închidea poarta cimitirului.

Fauchelevent se aplecă spre Jean Valjean şi, deodată, făcu o săritură şi se dădu înapoi, atât cât era cu putinţă într-o groapă. Jean Valjean deschisese ochii şi se uita la el.

Să vezi cum moare cineva e înfricoşător; să-l vezi cum învie e aproape acelaşi lucru. Tulburat de atâtea emoţii, Fauchelevent rămase împietrit, galben la faţă, năuc, uitându-se la Jean Valjean care-l privea, şi neştiind dacă avea de a face cu un om viu sau cu un mort.

— Adormisem, zise Jean Valjean.

Şi se ridică în capul oaselor.

Fauchelevent căzu în genunchi.

— Doamne, maica domnului! Mi-aţi tras o spaimă!

Pe urmă se ridică în picioare şi zise:

— Mulţumesc, moş Madeleine.

Jean Valjean leşinase. Aerul de-afară l-a trezit.

Când spaima se risipeşte, îi ia locul bucuria. Lui Fauchelevent îi trebui tot atât de mult ca să-şi vină în fire ca şi lui Jean Valjean.

— Prin urmare, n-aţi murit! O, ce minte grozavă aveţi! V-am strigat atât până v-aţi trezit! Când v-am văzut cu ochii închişi mi-am spus: „Na! S-a înăbuşit.” Puteam să mă smintesc de-a binelea, s-ajung nebun de legat. M-ar fi închis Bicêtre. Ce mă făceam dacă mureaţi? Dar micuţa dumneavoastră? Fructăreasa n-ar fi înţeles nimic din toate astea. Îi pui copilul în braţe, iar bunicul dă ortul popii! Ce întâmplare, Dumnezeule sfinte, ce întâmplare! Bine că sunteţi viu. Asta e lucrul de căpetenie.

— Mi-e frig, zise Jean Valjean.

Cuvintele acestea îl readuseră pe Fauchelevent la realitate. Nu mai era timp de pierdut. Cu toate că-şi reveniseră în fire, cei doi oameni, fără să-şi dea seama, aveau sufletul tulburat şi simţeau ceva straniu sub apăsarea atmosferei sinistre a locului.

— S-o ştergem de-aici! zise Fauchelevent.

Băgă mâna în buzunar şi scoase o ploscă mică de care se îngrijise la plecare.

— Mai întâi să tragem o duşcă! zise el.

Plosca desăvârşi ceea ce începuse aerul curat. Jean Valjean trase o înghiţitură de rachiu şi-şi reveni cu totul în simţire.

Ieşi din sicriu şi-i ajută lui Fauchelevent să bată capacul la loc.

Trei minute după aceea, erau amândoi afară din groapă.

Fauchelevent era acum liniştit. Nu se mai grăbea.

Cimitirul se închisese. Întoarcerea groparului Gribier nu mai era de temut. „Bobocul” era la el acasă, ocupat cu căutarea legitimaţiei, pe care n-o putea găsi acolo pentru simplul motiv că se afla în buzunarul lui Fauchelevent. Fără legitimaţie nu mai putea intra în cimitir.

Fauchelevent apucă lopata, iar Jean Valjean cazmaua şi porniră amândoi să îngroape sicriul gol.

După ce astupară groapa, Fauchelevent îi spuse lui Jean Valjean:

— Acum s-o luăm din loc! Eu duc lopata, dumneavoastră luaţi cazmaua.

Se-ntuneca.

Jean Valjean izbuti cu oarecare greutate să se mişte şi să umble. Înţepenise în sicriul unde fusese cât pe-aci să ajungă un cadavru. Îl cuprinsese răceala morţii între cele patru scânduri. Trebuia acum să scoată din oase frigul mormântului.

— Vi-s picioarele amorțite, zise Fauchelevent. Păcat că ale mele sunt ologite! Am lua-o la goană.

— Las' pe mine! zise Jean Valjean. Patru paşi îmi sunt de ajuns ca să-mi dezmorțesc picioarele.

O luară pe potecile pe care venise dricul. Ajungând în fața porții încuiate şi a căsuței, portarului, Fauchelevent, care ținea în mână legitimația groparului, o aruncă în cutie; portarul trase de funie, poarta se deschise şi ieşiră.

— Ce minunat merg toate! zise Fauchelevent. Ce idee năstruşnică ați avut, moş Madeleine!

Trecură bariera Vaugirard cu aerul cel mai firesc din lume. În preajma unui cimitir, o lopată şi-o cazma sunt ca două paşapoarte.

Strada Vaugirard era pustie.

— Moş Madeleine, zise Fauchelevent, care se tot uita din mers la numărul caselor, dumneavoastră aveți ochi mai buni decât mine. Să-mi spuneți, vă rog, unde e numărul 87.

— E chiar aici, zise Jean Valjean.

— Nu-i nimeni pe stradă, mai spuse Fauchelevent. Dați-mi cazmaua şi aşteptați-mă două minute!

Fauchelevent intră la numărul 87, se urcă până sub acoperiş, călăuzit de instinctul care mână totdeauna pe sărac la pod, şi bătu pe întuneric la uşa unei mansarde.

— Intră!

Era glasul lui Gribier.

Fauchelevent împinse uşa. Locuința groparului era ca toate locuințele sărmane, o chițimie fără mobile şi totuşi foarte încărcată. O ladă – poate un coşciug – ținea loc de scrin; o cană ținea loc de cişmea; o saltea de paie ținea loc de pat; podeaua ținea locul scaunelor şi-al mesei. Într-un colț, pe-o zdreanță, care fusese altă-dată o bucată de covor, stăteau îngrămădiți o puzderie de copii şi o femeie slabă. Tot interiorul sărăcăcios purta semnele unei grozave răsturnări. Parcă ar fi fost zguduit de un cutremur de pământ „local”. Cratițele erau azvârlite care încotro, boarfele risipite peste tot, ulciorul spart, mama plânsă, copiii pesemne bătuți; erau urmele unei percheziții înverşunate şi mânioase.

Se vedea bine că groparul îşi căutase cu disperare legitimația şi-şi vărsase focul pentru pierderea ei pe tot ce se găsea în odaia răvăşită, de la ulcior până la nevastă. Părea deznădăjduit.

Dar Fauchelevent era prea grăbit să vadă deznodământul întâmplării, ca să mai bage de seamă partea asta tristă a izbânzii sale. Intră şi spuse:

— Ți-am adus cazmaua şi lopata.

Gribier se uită la el buimăcit.

— Dumneata eşti, țărane?

—Mâine dimineață să treci să-ți iei legitimația de la portarul cimitirului.

Şi puse lopata şi cazmaua pe podea.

— Ce va să zică asta? întrebă Gribier.

— Asta înseamnă că legitimația îți căzuse din buzunar şi am găsit-o eu pe jos după plecarea dumitale. Am îngropat mortul, am astupat groapa, am făcut treaba pe care trebuia s-o faci dumneata, portarul o să-ți dea înapoi cărțulia şi că n-ai să plăteşti cei cincisprezece franci. Aşa, nenişorule!

— Îți mulțumesc, țărane! spuse Gribier amețit. Data viitoare fac eu cinste.

VIII – Un interogatoriu trecut cu bine

Peste un ceas, doi bărbați şi un copil se opreau, în plină noapte, la casa cu numărul 62 din strada Picpus. Cel mai în vârstă dintre bărbați ridică ciocanul şi bătu în poartă.

Erau Fauchelevent, Jean Valjean şi Cosette.

Cei doi bătrâni se duseră s-o ia pe Cosette de la fructăreasa din strada Chemin-Vert, unde o lăsase Fauchelevent în ajun.

Cosette petrecuse aceste douăzeci şi patru de ore fără să priceapă nimic şi tremurând fără să scoată o vorbă. Tremura atât de tare, încât nu mai putea nici să plângă. Nu mâncase nimic şi nici nu dormise. Fructăreasa, o femeie cumsecade, îi puse sute de întrebări, fără să primească alt răspuns decât o privire îndurerată, mereu aceeaşi. Cosette nu lăsase să-i scape nimic din ceea ce auzise şi văzuse de două zile încoace. Îşi dădea seama că se întâmpla ceva deosebit. Ştia bine că trebuia „să fie cuminte”. Cunoaşte fiecare din noi puterea copleşitoare a acestor cuvinte şoptite cu tainic înțeles la urechea unui copil speriat: „Să nu scoți o vorbă!” Frica te face mut. Şi nimeni nu ştie să păstreze mai bine un secret decât copilul.

Dar, după trecerea acelor triste douăzeci şi patru de ore, în clipa când dădu iarăşi cu ochii de Jean Valjean, fetiţa scoase un ţipăt atât de puternic de bucurie, încât orice minte înţelegătoare ar fi ghicit că e ţipătul unei fiinţe salvate din adâncul unei prăpăstii.

Fauchelevent făcea parte din mânăstire şi cunoştea parola. Toate porţile se deschiseră.

Astfel fu dezlegată îndoita şi înspăimântătoarea problemă: a ieşi din mânăstire şi a intra în ea.

Portarul, care primise cuvenitele instrucţiuni, deschise portiţa de serviciu ce dădea din curte în grădină, şi care, acum douăzeci de ani, mai putea fi văzută din stradă în zidul din fundul curţii, drept în faţa porţii celei mari. Toţi trei au fost lăsaţi să intre şi au pătruns în vorbitorul din interiorul mânăstirii, unde Fauchelevent primise în ajun ordinele stareţei.

Stareţa, cu mătăniile în mână, îi aştepta. O maică din sfat, cu vălul pe faţă, stătea în picioare lângă ea.

O lumânare sfioasă lumina sau, mai bine zis, încerca să lumineze vorbitorul.

Stareţa îi cercetă cu privirea pe Jean Valjean.

Ochii plecaţi sunt cei care văd mai bine.

Apoi începură întrebările:

— Dumneata eşti fratele?

— Da, preacucernica maică, răspunse Fauchelevent.

— Cum te cheamă?

Fauchelevent răspunse:

— Ultime Fauchelevent.

Avusese într-adevăr un frate pe care-l chemase Ultime şi care murise.

— De unde eşti?

Fauchelevent răspunse:

— Din Picquigny, aproape de Amiens.

— Câţi ani ai?

Fauchelevent răspunse:

— Cincizeci.

— Ce meserie ai?

— Grădinar, răspunse Fauchelevent.

— Eşti bun creştin?

Fauchelevent răspunse:

— În familia noastră toţi suntem credincioşi.

— Fetița e a dumitale?

Fauchelevent răspunse:

— Da, preacucernica maică.

— Eşti tatăl ei?

Fauchelevent răspunse:

— Bunic.

Maica din sfat îi şopti stareței:

— Răspunde bine.

Jean Valjean nu scosese niciun cuvânt.

Stareța se uită cu băgare de seamă la Cosette şi-i şopti maicii din sfat:

— O să se facă urâtă.

Cele două maici statură câteva minute de vorbă încet, într-un colț al vorbitorului, pe urmă stareța se întoarse şi zise:

— Moş Fauvent, ai să mai primeşti un genuncher cu clopoțel. Acum o să trebuiască două.

A doua zi, s-au auzit într-adevăr în grădină doi clopoței, iar călugărițele nu se puteau opri să nu privească pe sub văl. Se vedeau în fund, pe sub copaci, doi oameni săpând unul alături de altul. Fauvent şi încă unul. Era un adevărat eveniment. Călugărițele rupseră tăcerea, spunându-şi una alteia: „E-un ajutor de grădinar”.

Maicile din sfat adăugau: „E un frate al lui moş Fauvent”.

Jean Valjean îşi luase într-adevăr slujba în primire; avea genuncher de piele şi clopoțel; de-aici înainte era de-al casei. Se numea Ultime Fauchelevent.

Ceea ce hotărâse, mai presus de toate, primirea lui, fusese observația stareței cu privire la Cosette: „O să se facă urâtă”.

Stareța după ce făcu prevestirea aceasta, îi arătă Cosettei o caldă simpatie şi o primi în internat ca elevă săracă.

Lucrul era cât se poate de firesc. Deşi în mânăstire nu există oglindă, femeile îşi cunosc chipul lor; şi nu-i deloc uşor să faci călugărițe din fete care se ştiu drăguțe; puterea credinței fiind adesea în raport invers cu frumusețea, biserica punea speranțe mai mari în cele urâte decât în cele frumoase. De-aci simpatia deosebită arătată celor slute.

Întâmplarea aceasta sporise autoritatea bătrânului Fauchelevent; avusese o întreită izbândă: pe Jean Valjean îl salvase şi-i găsise un adăpost; groparul Gribier spunea: „M-a scăpat de amendă!”; mânăstirea, mulțumită lui, păstrând sicriul maicii Crucifixion sub altar, înfruntase stăpânirea, dar

mulțumea pe dumnezeu. Rămăsese un sicriu cu un cadavru în el la Petit-Picpus, iar un sicriu gol la cimitirul Vaugirard; ordinea publică fusese fără îndoială nesocotită, dar nimeni n-a băgat de seamă.

Cât despre mânăstire, recunoştinţa faţă de Fauchelevent era fără margini. Fauchelevent ajunse cel mai vrednic dintre slujitori şi cel mai preţuit dintre grădinari. La cea dintâi vizită a arhiepiscopului, stareţa istorisi înălţimii sale cele întâmplate, oarecum spovedindu-se, dar şi lăudându-se. Întorcându-se de la mânăstire, arhiepiscopul îi pomeni cu satisfacţie şi în taină întâmplarea aceasta domnului de Latil, duhovnicul fratelui regelui, iar mai târziu arhiepiscop de Reims şi cardinal.

Admiraţia pentru Fauchelevent sporind mereu ajunse până la Roma. Ne-a căzut în mână o scrisoare a lui Leon al XII-lea, papă pe vremea aceea, către o rudă de-a sa, monsenior la nunciatura din Paris, care se numea ca şi el: Della Genga. Se puteau citi acolo următoarele rânduri: *„Se pare că într-o mânăstire din Paris există un grădinar foarte priceput, pe nume Fauvent, care e un om al lui Dumnezeu”*.

Nimic din toată faima asta nu ajunse însă până la bordeiul lui Fauchelevent; el altoia, plivea şi-şi îngrijea pepenii, ca mai înainte, fără să aibă cunoştinţă de renumele şi sfinţenia sa. Nu-şi dădea seama de celebritatea lui, aşa cum habar n-are un bou de Durham sau de Surrey[519] de apariţia chipului său de *Illustrated London News*[520] cu menţiunea: *„Bou premiat la expoziţia vitelor cornute”*.

IX – În mânăstire

La mânăstire Cosette tăcea ca şi mai-nainte.

Cum era şi firesc, Cosette se credea fiica lui Jean Valjean. De altminteri, neştiind nimic, nu putea spune nimic şi, orice s-ar fi întâmplat, tot n-ar fi spus nimic. Am arătat mai înainte că niciun dascăl nu-i învaţă mai bine pe copii să tacă decât nenorocirea. Cosette suferise atât de mult, încât se temea să vorbească şi chiar să respire. De câte ori nu căzuse asupra ei năpasta numai din pricina unui cuvânt! Abia de când era cu Jean Valjean începuse să se mai liniştească. Se obişnui destul de uşor cu viaţa de mânăstire. Îi părea rău numai de Catherine, dar n-avea curaj s-o spună.

Odată, totuşi, i-a mărturisit lui Jean Valjean: „Tată, dacă aş fi ştiut, aş fi luat-o cu mine!”

Ca elevă a mânăstirii, Cosette a trebuit să îmbrace uniforma internatului. I se dădu voie lui Jean Valjean să păstreze hainele pe care fata nu le mai purta. Erau veşmintele de doliu pe care el însuşi i le adusese când a părăsit cârciuma soților Thénardier. Nu erau prea mult purtate. Jean Valjean puse bine rochițele acestea – laolaltă cu ciorapii de lână şi cu pantofii – presărând peste ele camfor şi alte mirodenii din cele care se găsesc din belşug prin mânăstiri – într-un geamantănaş de care izbutise să-şi facă rost. Puse geamantanul pe un scaun, lângă patul lui, şi ținea totdeauna cheia la el.

— Tată, îl întrebă într-o zi Cosette, ce ții tu în cutia asta care miroase atât de frumos?

Moş Fauchelevent, în afară de faima despre care am vorbit şi de care el habar n-avea, a fost îndeajuns de răsplătit pentru fapta lui bună; mai întâi se simțea fericit că o săvârşise; în al doilea rând, avea mult mai puțin de lucru, treaba fiind acum împărțită la doi. În sfârşit, pentru că-i plăcea foarte mult să tragă tabac pe nas, şi, folosindu-se de prezența domnului Madeleine, trăgea de trei ori mai mult decât înainte şi cu mult mai multă plăcere, fiindcă tutunul i-l plătea domnul Madeleine.

Călugărițele nu-şi însuşiră numele de Ultime şi-i spuneau lui Jean Valjean „celălalt Fauvent”.

Dacă fetele acestea cucernice ar fi avut ceva din privirea lui Javert, ar fi băgat de seamă, în cele din urmă, că ori de câte ori era de făcut vreun drum în oraş pentru întreținerea grădinii, pleca numai Fauchelevent, cel mai în vârstă, beteagul cu picioarele strâmbe, şi niciodată „celălalt”, dar, fie că ochii îndreptați mereu spre Dumnezeu nu se pricep să spioneze, fie că erau mai degrabă preocupate să se pândească bine între ele, călugărițele nu dădură nicio atenție acestui amănunt.

De altfel, Jean Valjean a făcut foarte bine stând liniştit şi rămânând pe loc. Javert a supravegheat cartierul timp de mai bine de-o lună.

Pentru Jean Valjean, mânăstirea era o insulă înconjurată de prăpăstii. Lumea lui întreagă se mărginea între patru ziduri. Vedea destul cer ca să-şi păstreze seninătatea, iar Cosette îi era de ajuns ca să fie fericit.

Începu din nou o viață cât se poate de plăcută.

Locuia împreună cu bătrânul Fauchelevent în bordeiul din fundul grădinii. Cocioaba asta, clădită din moloz, şi care mai exista pe la 1845, avea, cum se ştie, din trei încăperi, toate goale, numai pereți. Pe cea mai

mare, moş Fauchelevent i-o dăduse cu de-a sila domnului Madeleine, căci Jean Valjean încercase zadarnic să se împotrivească. Peretele acestei încăperi, în afară de cele două cuie în care se atârnau genuncherul şi coşul de nuiele, era împodobit cu o hârtie-monetă regalistă din ’93, prinsă, pe zid deasupra vetrei, şi pe care o reproducem aici întocmai.

Armata catolică.
În numele Regelui

BON NEGOCIABIL DE ZECE LIVRE

Pentru obiecte procurate armatei, rambursabil la
încheierea păcii
Seria 3 Nr. 10390
Ss/ Stofflet
şi REGALĂ

Acest asignat din Vandeea fusese prins în ținte pe perete de grădinarul de mai-nainte, un fost şuan[521], care murise în mânăstire şi-al cărui loc îl luase Fauchelevent.

Jean Valjean lucra zilnic în grădină, dovedindu-se foarte folositor. Fusese odinioară ajutor de grădinar şi se întorcea bucuros la vechea lui meserie. Vă aduceți aminte că avea tot felul de rețete şi de secrete cu privire la lucrarea pământului. Le puse în aplicare. Mai toți pomii din livadă erau pădureți; el îi altoi, făcându-i să dea roade minunate.

Cosette avea voie să vină în fiecare zi să petreacă o oră cu el. Şi cum surorile erau triste, iar el bun, fetița vedea deosebirea şi-l adora. La ora hotărâtă, da fuga spre bordei. Când intra în dărăpănătura aceea, parcă aducea cu ea raiul. Jean Valjean se înveselea şi simțea că bucuria lui sporeşte cu bucuria pe care, la rândul lui, i-o prilejuia Cosettei. Bucuria pe care o dăruim altora, departe de a se micşora, ca tot ceea ce se răsfrânge, se întoarce spre noi şi mai vie. În orele de recreație, Jean Valjean se uita de departe la Cosette cum se joacă şi cum zburdă şi-i deosebea râsul din râsul celorlalte.

Fiindcă acum Cosette râdea.

Chiar şi faţa Cosettei se schimbase în oarecare măsură. Nu mai era posomorâtă. Râsul e ca soarele: alungă iarna de pe chipul oamenilor.

De altfel, cu toate că nu se făcuse mai frumoasă, Cosette devenea însă tot mai încântătoare. Spunea o mulţime de cuvinte bine chibzuite cu glasul ei dulce de copil.

La sfârşitul recreaţiei, când Cosette se întorcea la lecţie, Jean Valjean se uita spre ferestrele clasei, iar noaptea se scula să se uite la ferestrele dormitorului ei.

De altminteri, Dumnezeu îşi are căile sale; mânăstirea, ca şi Cosette, ajutaseră să menţină şi să desăvârşească în sufletul lui Jean Valjean ceea ce sădise episcopul. Nu încape îndoială că una dintre urmările virtuţii e trufia. E între ele o punte făurită de diavol. Jean Valjean se afla, poate fără voia lui, foarte aproape de a se avânta pe această punte, atunci când providenţa îl azvârlise în mânăstirea Petit-Picpus. Atâta vreme cât nu se comparase decât cu episcopul, se socotise nevrednic şi rămăsese umil; dar de câtva timp începuse să se compare cu oamenii, şi trufia îşi făcea drum. Cine ştie? Poate ar fi sfârşit prin a se întoarce cu încetul la ură.

Mânăstirea îl opri pe acest povârniş.

Era al doilea loc de captivitate în care ajunsese. În tinereţea lui, care însemnase pentru el începutul vieţii, ca şi mai în urmă, până de curând, fusese într-altă parte, într-un loc cumplit, un loc înspăimântător, ale cărui asprimi se păruseră totdeauna că sunt nedreptăţi ale dreptăţii şi fărădelegi ale legii. Acum, după ce scăpase de ocnă, ajunsese în mânăstire; şi gândindu-se, cum vă spun, că trăise o parte din viaţa lui în ocnă, şi că azi era un spectator al mânăstirii, le asemuia în mintea lui cu nelinişte.

Uneori se oprea din săpat şi aluneca încet pe cărările şerpuite ale visării.

Îşi aducea aminte de foştii lui tovarăşi. Cât erau de nenorociţi. Se sculau în zorii zilei şi munceau până noaptea târziu; abia dacă erau lăsaţi să doarmă; se culcau pe paturi de campanie, pe care nu li se dădea voie să aibă saltele mai groase de două degete, în încăperi încălzite numai în lunile cele mai friguroase ale anului; purtau bluze roşii, îngrozitoare; în zilele foarte călduroase li se îngăduia, în mod excepţional, să poarte pantaloni de pânză, iar când era ger, să îmbrace o vestă de lână; nu li se dădea vin şi nici carne decât atunci când se duceau la „munci grele”. Trăiau fără să li se rostească numele, purtând nişte simple numere şi preschimbaţi oarecum în cifre, cu ochii plecaţi, cu glasul stins, cu părul tuns, ciomăgiţi, ruşinea lumii.

Gândul lui se întorcea apoi spre făpturile pe care le avea în fața ochilor.

Făpturile astea erau şi ele cu părul tuns, cu ochii plecați, cu glasul stins – nu ruşinea lumii, ci batjocura ei; nu cu spatele învinețit de ciomag, ci cu umerii zdrobiți de autoflagelare. Nici ele nu mai purtau un nume ca ceilalți oameni; aveau numai nume călugăreşti. Nu mâncau niciodată carne şi nu beau niciodată vin; rămâneau adesea nemâncate până seara; nu purtau bluze roşii, ci un fel de giulgiu negru, de lână, prea gros pentru vară, prea subțire pentru iarnă, neîngăduindu-li-se nici să-l scurteze, nici să-l lungească, neavând nici măcar posibilitatea de-a se îmbrăca după anotimp cu un veşmânt de pânză sau cu o rochie de lână şi purtând şase luni pe an cămăşi de dimie în care se înfierbântau până la delir. Nu locuiau în încăperi încălzite numai pe gerurile cele mai aspre, ci în chilii unde nu se făcea focul niciodată; nu se culcau pe saltele de două degete, ci pe paie. În sfârşit, nu erau lăsate nici să doarmă; în fiecare noapte, după o zi de trudă, atunci când se odihneau mai bine, în clipa când adormeau şi începeau să se încălzească, erau silite să se trezească, să se dea jos din pat şi să se ducă să se roage într-o capelă înghețată şi întunecoasă, stând cu amândoi genunchii pe piatră.

În anumite zile, când îi venea rândul, fiecare dintre făpturile acestea trebuia să stea, timp de douăsprezece ceasuri în şir, îngenuncheată pe lespede sau prosternată cu fața la pământ şi cu brațele în cruce.

Cei dintâi erau bărbați; acestea erau femei.

Ce făcuseră bărbații aceia? Furaseră, necinstiseră, jefuiseră, omorâseră. Erau tâlhari, falsificatori, otrăvitori, incendiatori, ucigaşi, paricizi. Ce făcuseră femeile acestea? Nu făcuseră nimic.

De o parte tâlhăria, frauda, înşelăciunea, violența, desfrâul, omuciderea, tot felul de pângăriri, toate ticăloşiile; de cealaltă parte, un singur lucru: nevinovăția.

Nevinovăția desăvârşită, avântată într-o tainică înălțare, legată încă de pământ prin virtute, dar făcând parte din cer prin sfințenie.

De o parte, destăinuiri de crime spuse în şoaptă; de alta, mărturisirea cu glas tare a păcatelor. Şi ce crime! Şi ce păcate!

De o parte miasma; de alta o mireasmă ce nu se poate descrie. De o parte o ciumă morală, păzită de aproape, ținută sub amenințarea tunului şi mistuindu-şi încet ciumații; de alta, o înflăcărare fără prihană a tuturor sufletelor încinse de aceeaşi văpaie. Acolo, beznă; aici, umbră; dar o umbră plină de lumini şi lumini pline de străluciri.

Două locaşuri de robie, dar în cel dintâi eliberarea e cu putinţă, pe lângă care mai există şi evadarea. În cel de-al doilea, veşnicia; şi drept orice nădejde, la capătul îndepărtat al viitorului, acea singură licărire de libertate pe care oamenii o numesc moarte.

În cel dintâi nu eşti legat decât în lanţuri; în celălalt te înlănţuie propria ta credinţă.

Ce se desprindea din cel dintâi? Un blestem uriaş, scrâşnetul dinţilor, ura, răutatea deznădăjduită, un strigăt de mânie împotriva societăţii omeneşti, o batjocură îndreptată către cer.

Ce se desprindea din al doilea? Binecuvântarea şi iubirea.

Şi-n aceste două locuri atât de asemănătoare şi-atât de deosebite, două feluri de făpturi atât de diferite se aflau pentru acelaşi lucru: ispăşirea.

Jean Valjean înţelegea ispăşirea celor dintâi: ispăşirea propriilor păcate, ispăşirea pentru sine însuşi. Dar n-o înţelegea pe-a celorlalte, pe-a făpturilor acestora fără vină şi fără pată, şi se întreba cutremurându-se: „Ispăşirea pentru ce? Ce fel de ispăşire?”.

Un glas îi răspundea din adâncul cugetului său: „Ispăşirea pentru altul, cea mai înălţătoare dintre mărinimiile omului”.

Ne ferim să ne spunem aici o părere personală: nu suntem decât un povestitor; privim lucrurile cu ochii lui Jean Valjean şi tălmăcim gândurile lui.

Avea în faţa lui culmea cea mai înaltă a uitării de sine, care e cea mai minunată virtute cu putinţă; nevinovăţia care iartă oamenilor păcatele, ispăşindu-le în locul lor; robia şi cazna îndurate de bunăvoie, chinul cerut de sufletele fără prihană, pentru a-i scuti de suferinţă pe cei ce-au căzut în păcat; iubirea de oameni topindu-se în iubirea pentru Domnul, dar păstrându-se totuşi întreagă şi fierbinte; blânde făpturi plăpânde, îndurând mizeriile celor pedepsiţi şi având pe buze zâmbetul celor ce se simt răsplătiţi.

Şi-şi aducea aminte că el cutezase să se plângă.

În toiul nopţii se scula adesea ca să asculte cântecele de recunoştinţă ale acestor făpturi nevinovate copleşite de asprimi, şi-i îngheţa sângele în vine, gândindu-se că aceia care erau pedepsiţi pe drept nu ridicau glasul spre cer ca să blesteme, şi că el, păcătosul, ameninţase cu pumnul pe Domnul.

Era ceva uimitor, care îl îndemna să mediteze adânc; un fel de prevestire pe care i-o şoptea însăşi providenţa; se căţărase pe ziduri, sărise împrejmuirile, înfruntase jocul cu moartea, urcuşul anevoios şi aspru, toate

sforțările pe care le făcuse ca să iasă dintr-un loc de ispășire, le făcuse din nou, ca să ajungă într-un altul. Era, oare, un simbol al destinului său?

Casa aceasta era şi ea tot o închisoare şi semăna în chip tragic cu cea din care fugise – şi totuşi de data aceasta nu-i mai trecuse niciodată prin minte să fugă.

Vedea iarăşi gratii, zăvoare, drugi de fier, puse să păzească – pe cine? Pe nişte îngeri.

Zidurile înalte pe care le văzuse împrejurul tigrilor le vedea acum în jurul oițelor.

Era un locaş de ispăşire, nu de pedeapsă, şi cu toate astea era şi mai aspru, şi mai întunecat, şi mai neînduplecat decât celălalt. Fecioarele acestea erau mai împovărate decât ocnaşii. Un vânt rece şi tăios, vântul care-i înghețase tinerețea, străbătea groapa zăbrelită şi ferecată a vulturilor; un crivăț mai aspru şi mai dureros, sufla în colivia porumbițelor. De ce oare?

Gândindu-se la lucrurile acestea, totul într-însul se prăbuşea în fața unei taine pline de măreție.

Când se adâncea în gânduri, trufia lui se destrăma. Se frământa în fel şi chip; se simțea slab şi adesea îl podidea plânsul. Tot ce pătrunsese în viața lui de şase luni încoace – Cosette, prin dragoste, şi mânăstirea, prin umilință – îl întorceau spre îndemnurile sfinte ale episcopului.

Câteodată, seara în amurg, când grădina era pustie, îngenunchea în mijlocul aleii din preajma capelei, în fața ferestrei prin care privea în noaptea sosirii lui, rămânând cu ochii îndreptați spre locul unde îşi amintea că se prosternase în rugăciune călugărița care-şi săvârşea ispăşirea. Îngenunchind astfel, se ruga în fața călugăriței.

Nu îndrăznea să îngenunche de-a dreptul în fața lui Dumnezeu.

Tot ce-l înconjura: grădina liniştită, mireasma florilor, copiii veseli şi gălăgioşi, femeile grave şi simple, mânăstirea tăcută, îl pătrundeau pe nesimțite, şi sufletul lui se întregea încet-încet, din tăcere ca şi mânăstirea, din parfum ca şi florile, din pace ca şi grădina, din simplitate ca şi maicile, din bucurie ca şi copiii. Îşi spunea că două lăcaşuri ale Domnului îl adăpostiseră pe rând în cele două clipe mai grele ale vieții sale: cel dintâi, atunci când i se închideau toate uşile şi când semenii săi îl alungau – cel de-al doilea, atunci când societatea îl urmărea din nou şi când ocna îşi deschidea iarăşi porțile în fața lui; fără cel dintâi s-ar fi reîntors la crimă, iar fără cel de-al doilea la chin.

Îşi simţea sufletul copleşit de recunoştinţă şi plin de tot mai înaltă iubire.
Trecură astfel câţiva ani. Cosette creştea.

Sfârşitul părţii a doua

Victor Hugo

MIZERABILII

PARTEA A TREIA.

MARIUS

Cartea întâi.

PARISUL VĂZUT ÎN ATOMUL LUI

I – Parvulus[522]

Parisul are un copil şi pădurea o pasăre. Pasărea se cheamă vrabie; copilul se numeşte ştrengar.

Împerecheaţi aceste două noţiuni: una care cuprinde toată văpaia vieţii, cealaltă, toată lumina zorilor; atingeţi aceste scântei, Parisul şi copilăria, şi va ţâşni o mică făptură – *Homuncio*, ar spune Plaut[523].

Această mică făptură e veselă. Nu mănâncă în fiecare zi, însă, dacă i se năzare, se duce la teatru în fiecare seară. N-are cămaşă pe el, nici ghete în picioare, nici adăpost. E ca păsările cerului, care nu cunosc nimic din toate acestea. Are între şapte şi treisprezece ani, trăieşte în ceată, bate străzile, locuieşte în aer liber, poartă nişte pantaloni vechi (ai lui taică-său), care-i cad peste călcâie, o pălărie veche (a altui tată), care-i cade peste urechi, şi o singură bretea de şiret galben; aleargă, pândeşte, caută, pierde vremea, trage din lulea, înjură ca un birjar, colindă cârciumile, cunoaşte toţi hoţii, se tutuieşte cu femeile de stradă, vorbeşte graiul apaşilor, cântă cântece deşănţate şi n-are niciun dram de răutate în inimă. Fiindcă poartă în suflet un mărgăritar – nevinovăţia; şi mărgăritarele nu se topesc în noroi. Cât timp omul e copil, Dumnezeu îl vrea nevinovat.

Dacă ai întreba uriaşul oraş: „Cine-i acesta?” el ţi-ar răspunde: „E copilul meu”.

II – Câteva semne particulare

Ştrengarul Parisului este piticul uriaşului.

Să nu exagerăm, acest heruvim al mocirlei are câteodată o cămaşă, dar numai una; are câteodată pantofi, dar fără pingele; are câteodată o locuinţă şi ţine la ea fiindcă o găseşte acolo pe maică-sa, dar îi place mai mult strada, fiindcă acolo se întâlneşte cu libertatea. Îşi are jocurile lui, răutăţile lui, hrănite de ura împotriva burghezilor; metaforele lui: a fi mort, pe limba lui se zice – *să miroşi florile de la rădăcină*; meseriile lui: să aducă o birjă când trebuie, să coboare scara trăsurilor, să ia dijmă pentru a trece pe cineva dintr-o parte a străzii într-alta când plouă cu găleata, spunând că *face pod*, să strige proclamaţiile autorităţilor în favoarea poporului francez, să scotocească printre pietrele străzii; are şi moneda lui, făcută din toate bucăţile de aramă, rotunjite, care se găsesc pe drum. Cursul acestor ciudate monezi, care se numesc zdrenţe, e bine supravegheat şi statornic în mica boemă a copiilor.

În fine, îşi are fauna lui, pe care o cercetează cu luare-aminte prin toate ungherele; boul lui Dumnezeu, păduchele „cap-de-mort”, păianjenul de câmp şi „drăcoaica”, o insectă neagră care te ameninţă răsucindu-şi codiţa înarmată cu două coarne. Îşi are balaurul lui din poveşti, cu solzi pe burtă şi care nu e şopârlă, cu bube pe spinare şi totuşi nu e broască, o lighioană care locuieşte în găurile cuptoarelor de var sau în canalele părăsite, neagră păroasă, cleioasă, târâtoare, când iute, când domoală, şi care nu ţipă, dar te priveşte şi e atât de groaznică, încât nimeni n-a văzut-o încă. Dihania asta o numeşte „surdul”. A căuta „surzi” printre pietre este plăcerea cutezătorilor. O altă plăcere este să salţi o piatră de caldarâm şi să găseşti corcolaci. Fiecare colţişor al Parisului e vestit prin descoperirile interesante pe care le poţi face acolo. Se găsesc urechelniţe pe şantierul ursulinelor[524], dai de miriapozi la Panthéon[525], se găsesc mormoloci în şanţurile de pe Câmpul lui Marte[526].

Cât priveşte vorbele de spirit, acest copil le are şi el pe ale lui, întocmai ca Talleyrand. Nu este mai puţin cinic, dar e mai cinstit. E de o veselie nebănuită. Îi zăpăceşte pe negustori cu râsul lui nebun. Gama lui trece cu voioşie de la comedia înaltă la farsă.

Iată o înmormântare. Printre cei care-l petrec pe mort e şi un medic.

— Ia te uită, strigă ştrengarul, au început doctorii să-şi ducă operele la groapă!

Un altul, din mulţime, e surprins de un bărbat grav, împodobit cu ochelari şi ceasornic, care se întoarce spre el supărat:

— Derbedeule, te-am prins! Mi-ai luat nevasta de mijloc!
— N-am luat nimic, domnule. Caută-mă!

III – Are haz

Cu cei câțiva gologani de care face rost întotdeauna, *homuncio*, omulețul, se duce seara la teatru. Cum a trecut de pragul fermecat, se schimbă deodată la față. Nu era decât un puşti, acum e ştrengarul din Paris. Teatrele sunt ca nişte nave răsturnate cu fundul în sus. În acest fund de corabie se înghesuie băiatul Parisului. Băiatul Parisului e față de puşti ceea ce e fluturele pe lângă larvă; aceeaşi făptură, căreia i-au crescut aripi şi care pluteşte. E de ajuns să fie acolo, cu strălucitoarea lui fericire, cu puterea lui de avânt şi de bucurie, să bată din palme cum ar bate din aripi, pentru ca acea încăpere strâmtă, rău-mirositoare, întunecoasă, murdară, hidoasă, nesănătoasă, respingătoare, să se preschimbe în paradis.

Dați-i unei făpturi tot ce e de prisos şi luați-i tot ce e de trebuință, şi-l veți avea pe ştrengar.

Ştrengarul nu e lipsit de oarecare simț literar. N-are, o spunem cu toată părerea de rău cuvenită, gustul clasic. E din fire prea puțin academic. Astfel, ca să dăm o pildă, popularitatea domnişoarei Mars[527], în publicul acesta mic şi furtunos de copii, era înveselită cu o ironie. Ştrengarul o numea domnişoara *Mironosița*.

Făptura aceasta răcneşte, batjocoreşte, glumeşte, se războieşte, e peticită ca un țânc şi zdrențăroasă ca un filosof, pescuieşte prin canaluri şi haznale, face haz până şi de scârnăvii, răscoleşte cu vorba lui piețele, ustură şi muşcă, fluieră şi cântă, aclamă şi înjură, trece de la *Aleluia* la *Matanturlurette*, îngână toate cântecele, de la *De profundis* până la *Face-n pat*, găseşte fără să caute, ştie ce n-a învățat, e spartan până la pungăşie, e nebun până la înțelepciune, e liric până la murdărie; ar spurca şi Olimpul, se tăvăleşte în gunoaie şi iese de-acolo acoperit de stele. Ştrengarul Parisului e un mic Rabelais[528].

Nu-i plac pantalonii scurți, dacă n-au buzunăraş pentru ceas.

Nimic nu-l miră şi nimic nu-l sperie. Îşi bate joc de superstiții, dezumflă exagerările, zeflemiseşte misterele, scoate limba la strigoi, despodobeşte

ifosele, caricaturizează declamările epice. Nu pentru că ar fi prozaic; nicidecum; dar el înlocuieşte viziunea solemnă prin farsa fantasmagorică. Dacă i s-ar arăta Adamastor[529], ştrengarul i-ar zice: „Uite, căpcăunul!”

IV – Poate fi folositor

Parisul începe de la gură-cască şi sfârşeşte la ştrengar, două făpturi pe care nu le găseşti în niciun alt oraş; să le primeşti pe toate fără împotrivire, mulțumindu-te să le priveşti, sau să ai în tine o îndrăzneală nemărginită; Prudhomme[530] şi Fouilloux.[531]

Numai la Paris afli aşa ceva. Întreaga monarhie se întemeiază pe gură-cască. Şi toată anarhia fierbe în ştrengar.

Acest copil firav al mahalalelor Parisului trăieşte şi se dezvoltă, aşteaptă şi se deşteaptă în suferință, între realitățile sociale şi lucrurile omeneşti, ca un martor care gândeşte. El însuşi se crede nepăsător, dar nu e. Priveşte în jurul său, gata să facă haz; dar e deopotrivă gata şi la altceva. Oricine ați fi şi oricum v-ați numi: Prejudecată, Abuz, Mârşăvie, Împilare, Părtinire, Despotism, Nedreptate, Fanatism, Tiranie, păziți-vă de ştrengarul acesta!

Copilul va creşte mare.

Din ce lut e plămădit? Din cea dintâi mocirlă care s-a ivit pe lume. Un pumn de tină, o suflare, şi iată-l pe Adam. E de ajuns ca Dumnezeu să treacă pe-aproape. Dumnezeu a trecut totdeauna pe lângă ştrengar. Soarta are grijă de făptura aceasta. Prin „soartă” înțelegem o leacă de aventură. Frământat din pământul acesta mare, al tuturor, acest pigmeu neînvățat, analfabet, zăpăcit, mojic, mitocan fi-va oare un ionian sau un beoțian[532]? Aveți răbdare, *currit rota*[533], şi spiritul Parisului, acest duh care zămisleşte pe copiii întâmplării şi pe oamenii destinului, va face, spre deosebire de olarul latin, o amforă dintr-un ulcior.

V – Hotarul lui

Ştrengarului îi place deopotrivă şi oraşul, şi singurătatea, fiindcă e un înțelept. *Urbiss amator*, ca Fuscus; *ruris amator*, ca Flaccus[534].

A rătăci visând, adică a hoinări, este pentru filosof o bună folosire a timpului; îndeosebi pe un câmp ca acesta cam împestrițat, destul de urât, dar tot atât de ciudat şi alcătuit din acele două naturi, care înconjură anumite oraşe mari şi mai cu seamă Parisul. A cerceta împrejurimile unui oraş înseamnă a cerceta o amfibie. Hotarele unde sfârşesc arborii şi încep casele, unde iarba încetează şi se arată caldarâmul, unde brazdele se opresc şi răsar prăvăliile, unde urmele carelor pier şi mijesc patimile, unde murmurul dumnezeiesc se stinge şi se înfiripă larma omenească – toate acestea stârnesc un interes neobişnuit.

Iată rostul plimbărilor ce par fără nicio țintă, ale visătorului, prin aceste locuri nu prea atrăgătoare, şi pentru totdeauna pecetluite de trecător cu vorba: *triste*.

Cel ce scrie aceste rânduri a hoinărit multă vreme pe la barierele Parisului, izvor de amintiri adânci. Iarba cosită, potecile pietruite, gropile acestea de var şi argilă, monotonia aspră a câmpurilor înțelenite şi pline de mărăcini, răsadurile celor dintâi zarzavaturi ce se ivesc dintr-odată dintr-un fund de zare, acest amestec de sălbăticie şi aşezări orăşeneşti, locurile virane întinse şi pustii unde se aude uruitul tobelor soldățeşti, îngânând parcă o bătălie adevărată, deşerturile din timpul zilei, bântuite noaptea de ucigaşi, moara deşirată ce-şi învârte brațele în vânt, rotițele ce scot nisip din cariere, cârciumile de la colțurile cimitirelor, farmecul misterios al zidurilor înalte şi mohorâte, tăind dintr-odată maidanele fără sfârşit, năpădite de soare, pline de fluturi – toate acestea îl atrăgeau.

Aproape nimeni pe lume nu cunoaşte locurile acestea ciudate. La Glacière, La Cunette, groaznicul zid al Grenellei, sfârtecat de urmele ghiulelelor, Montparnasseul, la Fosse-aux-Loups, Aubiers pe malul Marnei, Montsouris, Tombe-Issoire, Pierre Plate de Châtillon[535], unde se află o carieră veche şi părăsită în care nu mai cresc decât ciuperci, şi a cărei intrare e astupată cu un chepeng de scânduri putrezite. Câmpia Romei exprimă o idee; împrejurimile Parisului, altă idee. A nu vedea în tot ce cuprinde orizontul nimic altceva decât câmpuri, case sau copaci, înseamnă a nu adânci lucrurile. Toate câte se văd sunt gânduri ale lui Dumnezeu. Locul unde o câmpie se îmbină cu un oraş este întotdeauna îmbibat de nu ştiu ce melancolie pătrunzătoare. Natura şi omul îți vorbesc aici deodată. Toată înfățişarea deosebită a acestor locuri iese la iveală. Cel ce a rătăcit, ca noi,

prin aceste paragini din preajma mahalalelor noastre, pe care le-am putea numi zările Parisului, a văzut ici şi colo, în locul cel mai părăsit, în clipa cea mai neaşteptată, în dosul unei uluci şubrede sau la colţul unui zid respingător, cete de copii zgomotoşi, palizi, plini de praf şi de noroi, zdrenţăroşi, zbârliţi, jucând rişca şi purtând o coroniţă de albăstrele pe cap. Toţi sunt copii de oameni săraci. Bulevardul de la marginea oraşului este lumea în care trăiesc la largul lor; ale lor sunt împrejurimile. Acolo trag veşnic la fit de la şcoală. Acolo cântă cu nevinovăţie cântece deşucheate. Se bucură de viaţă. Acolo, departe de orice privire, în lumina blândă de mai sau de iunie, îngenuncheaţi împrejurul unei gropi făcute în pământ, aruncând bilele cu degetul cel mare, sfădindu-se pentru o para, ei trăiesc fără să dea socoteală nimănui, plecaţi de acasă, lăsaţi în plata Domnului, fericiţi; de-abia te-au zărit şi îşi aduc aminte că au o meserie şi că trebuie să-şi câştige pâinea. Îţi arată, spre vânzare, un ciorap vechi de lână plin de cărăbuşi, sau un mănunchi de liliac. Întâlnirea cu aceşti copii ciudaţi este una dintre plăcerile fermecătoare şi în acelaşi timp sfâşietor de triste ale împrejurimilor Parisului.

Uneori în ceata băieţilor sunt şi fetiţe – surorile lor? – fete măricele, slăbuţe, neastâmpărate, cu mâinile pârlite de soare, ca şi cum ar purta mănuşi, cu feţele pistruiate, cu cununi de spice de secară şi maci, vesele, sperioase, desculţe. Le vezi mâncând cireşe prin lanul de grâu. Cetele astea, luminate puternic de soarele cald al amiezii sau abia zărite în umbra înserării, dau mult de gândit visătorului, şi toate vedeniile acestea se amestecă cu gândurile lui.

Parisul e centrul, împrejurimile lui sunt circumferinţa; iată întreg pământul, pentru aceşti copii. Niciodată n-ar lua-o razna mai departe. Nu pot ieşi din atmosfera Parisului, cum nu pot peştii să iasă din apă. Pentru ei, la câteva poşte de bariere nu mai e nimic. Ivry, Gentilly, Arcueil, Belleville, Aubervilliers, Ménilmontant, Choisy-le-Roi, Billancourt, Meudon, Issy, Vanvre, Sèvres, Puteaux, Neuilly, Gennevilliers, Colombes, Romainville, Chatou, Asnières, Bougival, Nanterre, Enghien, Noisy-le-Sec, Nogent, Gournay, Drancy, Gonesse[536] – aici e capătul lumii.

VI – Puţină istorie

La epoca, de altfel foarte apropiată de a noastră, când se petrec cele povestite aci, nu exista, ca astăzi, un gardist la fiecare colț de stradă (o binefacere pe care nu e momentul să o discutăm acum); Parisul era plin de copii vagabonzi. Statisticile timpului dau un număr mijlociu de două sute şaizeci de copii fără adăpost, culeşi de raziile poliției în fiecare an de pe terenurile virane, de prin casele în construcție şi de sub arcadele podurilor. Într-unul dintre aceste cuiburi, rămas de pomină, s-au găsit aşa-numitele „rândunele de la podul Arcole”[537]. E cel mai rău-prevestitor simptom social. Toate crimele bărbatului de mai târziu încep cu vagabondajul copilului.

Să facem totuşi pentru Paris o excepție, care, într-o oarecare măsură, e întemeiată, chiar dacă ținem seamă de cele pomenite mai sus. Pe când în orice alt oraş mare un copil vagabond e un om pierdut, pe când aproape pretutindeni copilul rămas de capul lui e oarecum osândit şi lăsat pradă unei prăbuşiri morale de neînlăturat, care nimiceşte în el cinstea şi conştiința, copilul Parisului, trebuie s-o spunem, oricât de necioplit şi stricat ar părea, îşi păstrează sufletul aproape neîntinat. Un lucru minunat, pe care nu trebuie să-l uităm, şi pe care îl dovedeşte în chip strălucit admirabila bună-credință a revoluțiilor noastre populare, e că ideile care plutesc în atmosfera Parisului sunt într-o bună măsură tot atât de curate ca şi sarea care se găseşte în apa oceanului. Aerul Parisului păstrează sufletul proaspăt.

Cele spuse aici nu înlătură cu nimic strângerea de inimă pe care o simți de câte ori întâlneşti pe vreunul dintre aceşti copii în jurul cărora parcă vezi cum flutură legăturile de familie sfărâmate. În civilizația actuală, atât de nedesăvârşită încă, nu-i un lucru prea neobişnuit să vezi familii risipindu-se în întuneric, nemaiştiind ce li s-au făcut copiii şi azvârlindu-şi inima lor în mijlocul drumului. Iată pricina atâtor ursite fără noroc. După o zicală anume ticluită, aceasta înseamnă „să fii lepădat pe străzile Parisului”.

În treacăt fie spus, lepădarea copiilor nu era câtuşi de puțin împiedicată de fosta monarhie. Oarecare obiceiuri egiptene, boeme, în păturile de jos conveneau cercurilor înalte şi intrau în socoteala celor puternici. Ura împotriva învățământului pentru copiii din popor era o lege. Ce să faci cu „semidocții”? Acesta era cuvântul de ordine. Iar copilul vagabond nu e decât o consecință a copilului neştiutor de carte.

De altminteri, monarhia când avea uneori nevoie de copii, îi lua de pe stradă, ca spuma de pe oală.

Ludovic al XIV-lea, pentru a nu merge mai departe, a vrut cu drept cuvânt să creeze o flotă. Ideea era bună. Dar să vedem mijloacele. Nu poți

avea o flotă dacă navei cu pânze, jucărie a vântului, nu-i dai, pentru a o remorca la nevoie, vasul care merge încotro îl porţi cu vâsle sau cu aburi. Pe atunci galerele erau pentru marină ceea ce este astăzi vaporul. Trebuiau deci galere; dar galera nu se mişca decât vâslită de galerieni[538]. De aici, aşadar, nevoia de galerieni. Colbert[539] punea să i se furnizeze de către autorităţile de provincie şi tribunale cât mai mulţi ocnaşi pentru galere. Magistratura se arăta foarte înţelegătoare. Dacă cineva nu-şi scotea pălăria în faţa unui alai bisericesc – atitudine de hughenot[540] – era trimis la galere. Trecea pe stradă un copil; era destul să aibă cincisprezece ani şi să fie fără adăpost, pentru a fi trimis la galere.

Mare rege! Mare secol!

Sub Ludovic al XV-lea copiii dispăreau din Paris. Îi vâna poliţia, nu se ştie în ce scopuri tainice. Se vorbea în şoaptă, cu groază, despre băile de sânge ale regelui. Barbier[541] pomeneşte cu seninătate de aceste lucruri. Se întâmpla uneori ca, în lipsa copiilor fără căpătâi, ofiţerii de poliţie să ia dintre cei ce aveau părinţi. Părinţii, deznădăjduiţi, atacau pe poliţişti. Tribunalul intervenea şi osândea la spânzurătoare. Pe cine? Pe ofiţerii de poliţie? Nu, pe părinţi.

VII – Ştrengarul parizian şi-ar avea locul în castelele Indiei

Ştrengarii parizieni alcătuiesc un fel de castă. S-ar putea spune: nu oricine poate face parte din ea.

Cuvântul acesta, *ştrengar*[542], a fost tipărit întâia oară şi a trecut din graiul popular în limba literară în 1834. El şi-a făcut apariţia într-o cărticică intitulată *Claude Gueux*[543]. Scandalul a fost mare. Cuvântul a rămas.

Respectul pe care şi-l arată ştrengarii între ei se datoreşte unor însuşiri foarte felurite. Noi am cunoscut şi ne-am împrietenit cu unul care era foarte preţuit şi admirat, pentru că văzuse un om căzând de pe turnul catedralei Notre-Dame; un altul, pentru că izbutise să pătrundă în curtea de din dos, unde erau depozitate vremelnic statuile Domului Invalizilor şi să „şterpelească” ceva plumb din ele; un al treilea, pentru că a fost de faţă când s-a răsturnat o diligenţă; iar altul, pentru că a „cunoscut” un soldat care era cât pe-aci să-i crape capul unui civil.

Aşa se explică exclamaţia unui ştrengar parizian, apostrofă plină de înţeles, de care cei proşti râd fără s-o priceapă: „Doamne, Dumnezeule! De ce n-am şi eu baftă? Când te gândeşti că n-am ajuns să văd şi eu pe unul căzând de la al cincilea!”

Desigur că e plină de duh vorba ţăranului, care, la întrebarea: „Moş Cutare, ţi-a murit femeia şi era de-atâta timp bolnavă; de ce n-ai trimis după doctor?” a răspuns: „Ce vrei, domnule, oamenii săraci mor singuri”. Dar dacă resemnarea ironică a ţăranului e cuprinsă în această vorbă, apoi de bună seamă că anarhia liber-cugetătoare a ştrengarului de mahala e cuprinsă în ceastălaltă: un osândit la moarte îşi ascultă duhovnicul în căruţa ce-l duce spre ghilotină; micul parizian exclamă: „Uite fricosul! Vorbeşte cu popa!”

O anumită îndrăzneală faţă de religie îl înalţă pe ştrengar. A fi necredincios e lucru de seamă.

Nu lipsesc de la nicio execuţie. Îşi arată unul altuia ghilotina şi râd. Îi dau tot felul de porecle gingaşe; *Ciorba rece, Morocănoasa, Mama cerului, Ultima înghiţitură* etc., etc. Pentru a nu pierde nimic din spectacol, sar peste ziduri, se caţără pe balcoane, se urcă în copaci, încalecă garduri, se agaţă de hornuri. Ştrengarul se naşte tinichigiu şi marinar. Un acoperiş nu-l sperie mai mult decât un catarg. Nicio paradă nu preţuieşte pentru el, ca cele din Place de la Grève[544]. Samson şi abatele Montes[545] sunt numele cele mai populare printre ştrengari. Îl huiduiesc pe condamnat ca să-i dea curaj. Uneori îl admiră. Lacenaire[546], pe când era copil, văzându-l pe groaznicul Dautun[547] murind cu fruntea sus, a spus vorbele acestea care cuprind în ele un întreg viitor: „Îl invidiam!”. Ştrengarul n-a auzit de Voltaire, dar îl cunoaşte pe Papavoine. „Politicii” sunt amestecaţi de el în aceeaşi legendă cu ucigaşii. Amintirea celui din urmă veşmânt al fiecărui osândit stăruie în mintea lui. Ştie că Tolleron avea o şapcă de fochist, Avril o căciuliţă de lutru, Louvel o pălărie rotundă, că bătrânul Delaporte era chel şi cu capul gol. Castaing era rumen la faţă şi foarte drăguţ. Boriès avea o bărbuţă romantică şi Jean Martin îşi păstrase bretelele, iar Lecouffé se certa cu maică-sa. „Nu vă mai ciorovăiţi pentru un coş!”[548] le strigă un ştrengar. Un altul, ca să-l vadă trecând pe Debacker[549], cum era prea mic de statură, a zărit un felinar pe chei şi s-a căţărat pe el. Jandarmul din post încruntă din sprâncene. „Lasă-mă să mă sui, domnule jandarm”, spune ştrengarul. Şi, pentru a îmblânzi autoritatea, adăugă: „N-am să cad.” „Puţin îmi pasă dacă ai să cazi”, răspunde jandarmul.

Între ştrengari, un accident care lasă urme trage mult în cumpănă. Se bucură de o mare cinste cel care s-a tăiat adânc „până la os”.

Pumnul nu e dispreţuit pentru a fi respectat. Unul dintre lucrurile pe care ştrengarul le spune cu mai multă plăcere este: „Hei, să vezi ce muşchi am eu!” Stângacii sunt foarte pizmuiţi. Şi a te uita cruciş, e un lucru preţuit.

VIII – În care vom citi un cuvânt fermecător al ultimului rege

Vara, ştrengarul se face broască; iar seara, când se lasă întunericul, în dreptul podurilor Austerlitz şi Iéna[550] se aruncă de pe şlepurile de cărbuni şi de pe bărcile spălătoreselor, cu capul în jos în Sena, săvârşind toate încălcările cu putinţă la legile pudoarei şi ale poliţiei. Gardiştii veghează, iar de aci decurg situaţii de mare dramatism, care au dat loc odată unui strigăt frăţesc de alarmă de neuitat. Strigătul acesta, care şi-a avut faima lui pe la 1830, e un semnal strategic de la ştrengar la ştrengar; el se scandează ca un vers din Homer, cu o transcriere aproape tot atât de greu de rostit ca şi melopeea eleuziacă[551] a Panateneelor[552], şi la el regăsim Evohé-ul[553] antic. Iată-l: „Păzea, puştilor, păzea, că vine sticletele şi e rost de mardeală. Luaţi-vă bulendrele şi spălaţi putina în canal!”

Uneori gâza asta – el singur îşi spunea aşa – ştie să citească; ştie câteodată să şi scrie. Toţi ştiu să mâzgălească. E gata să-şi însuşească, prin nu ştiu ce tainică învăţătură între ei, toate talentele care pot folosi cauzei publice: de la 1815 la 1830 el imita cloncănitul curcanului, de la 1830 la 1848 zgâria cu cărbunele pe ziduri o pară. Într-o seară de vară, Ludovic-Filip, întorcându-se pe jos la palat, a văzut pe unul, un pici cât o şchioapă, care asudase leoarcă tot întinzându-se să deseneze cu un tăciune o pară uriaşă pe un stâlp al grilajului de la Neuilly[554]. Regele, cu acea simplitate moştenită de la Henric al IV-lea, veni în ajutorul ştrengarului, sfârşi desenul şi dădu copilului un ludovic spunându-i: „Şi aici e desenată o pară”. Ştrengarul aleargă oriunde aude puţin tărăboi şi nici păruiala nu-i displace. Nu-i poate suferi pe „popi”. Într-o zi pe strada Universităţii, unul dintre aceşti mici poznaşi dădea cu tifla spre poarta de la numărul 69. „Ce-ai cu poarta?” îl întrebă un trecător. Copilul răspunse: „Aici stă un popă”. Într-adevăr, acolo locuieşte nunţiul papal. Totuşi, oricât ar fi el de necredincios,

dacă i se dă prilejul să cânte în strană, s-ar putea să primească, şi face slujba cuviincios. Sunt două lucruri care-l chinuiesc ca pe Tantal, şi pe care le doreşte mereu, fără a ajunge vreodată la ele: să răstoarne guvernul şi să-şi vadă pantalonii cârpiţi.

Dacă e ştrengar cum se cuvine cunoaşte pe toţi gardiştii din Paris şi când întâlneşte vreunul ştie totdeauna cu cine are de-a face. Îi numără pe degete. Le iscodeşte obiceiurile şi are observări speciale pentru fiecare. Citeşte în sufletul poliţiei ca într-o carte deschisă. Îţi spune fără să stea pe gânduri şi fără să se înşele: „Cutare e *vânzător*; cutare e *al naibii*; cutare e *găligan*; cutare *e de râs*”. (Toate cuvintele acestea: vânzător, al naibii, găligan, de râs, au în gura lui un înţeles cu totul deosebit). Ăsta îşi închipuie că Pont-Neuful[555] e moşia lui şi nu lăsă *lumea* să se plimbe pe parapet; ăla are prostul obicei să tragă *oamenii de urechi*, şi aşa mai departe.

IX – Sufletul de altădată al Galiei

Era ceva din copilul acesta în Poquelin[556], fiu al Halelor; în Beaumarchais[557] de asemenea. Ştrengăria e o sclipire a spiritului galic. Amestecată cu bunul-simţ, îl întăreşte câteodată, aşa cum alcoolul dă puteri vinului. Uneori e un cusur. Homer e un pisălog, fie; dar tot aşa de bine s-ar putea spune că Voltaire e un ştrengar. Camille Desmoulins[558] era un mahalagiu. Championnet[559], care îşi bătea joc de minuni, se ridicase de pe străzile Parisului; de când era de-o şchioapă, stropise pridvoarele bisericilor Saint-Jean de Beauvais şi Saint-Étienne du Mont; rostise destule necuviinţe în faţa raclei sfintei Genoveva ca să aibă dreptul să se răstească la potirul sfântului Ianuarie.

Ştrengarul Parisului e cuviincios, zeflemist şi obraznic. Are dinţii stricaţi, fiindcă e prost hrănit şi pentru că suferă de stomac; are ochi frumoşi, pentru că e deştept. Ar urca, sărind într-un picior, treptele raiului, în faţa lui Iehova. E iute de picior. Nimic nu-i prea sus pentru el; se joacă în băltoaca uliţelor şi lupta de stradă îl face viteaz; obrăznicia lui nu se ruşinează nici în faţa gloanţelor; era o haimana, acum e un erou; ca şi micul teban[560], scutură pielea leului; toboşarul Bara[561] era un ştrengar al Parisului: strigase:

„Înainte!” aşa cum calul din scriptură spune: „Vah”, şi într-o clipă plodul s-a preschimbat în uriaş.

Acest copil al mocirlei e şi un copil al idealului. Măsuraţi întinderea de aripi de la Molière la Bara.

Într-un cuvânt, ştrengarul petrece fiindcă e nenorocit.

X – *Ecce Paris, ecce homo*[562]

Tot într-un singur cuvânt, ştrengarul de azi al Parisului, ca şi *graeculus* al Romei de altădată, întruchipează poporul-copil purtând pe frunte cutele lumii bătrâne.

Ştrengarul e o binecuvântare pentru naţiune şi în acelaşi timp o boală. O boală care trebuie vindecată. Cum? Prin lumină.

Lumina însănătoşeşte.

Lumina dă putere inimii.

Toate pornirile sociale generoase pleacă de la ştiinţă, literatură, artă, învăţătură. Creaţi oameni, creaţi oameni!

Luminaţi-i, ca să vă încălzească! Mai curând sau mai târziu, minunata problemă a învăţământului pentru toată lumea se va impune cu autoritatea de neînvins a adevărului absolut. Şi-atunci, cei ce vor cârmui în numele ideii franceze vor trebui să aleagă: copiii Franţei sau ştrengarii Parisului? Flăcări ridicându-se în lumină, sau licurici în întuneric?

Ştrengarul înfăţişează Parisul, şi Parisul lumea.

Parisul e un întreg. Parisul e pragul cel mai înalt al neamului omenesc. Oraşul acesta uimitor e o reproducere în mic a moravurilor moarte şi a moravurilor vii. Cine priveşte Parisul poate spune că vede dedesubturile întregii istorii, sub un cer semănat cu stele. Parisul are un Capitoliu: Primăria; un Partenon: Notre-Dame; un munte Aventin: cartierul Saint-Antoine; un Pantheon[563]: Pantheonul; o Cale Sfântă: bulevardul Italienilor; o roză a vânturilor: opinia publică; şi înlocuieşte denunţul fărădelegilor prin ridicol. *Majo*-ul[564] său se numeşte fante; transteverinul[565] său e mahalagiul, hamalii lui sunt cărătorii din Hale; *lazzaronele*[566] său e pungaşul, *cockney-ul*[567] său poartă numele de filfizon. Tot ce a existat în alte părţi se găseşte sau s-a găsit la Paris. Precupeaţa lui Durmarsais[568] se poate lua la întrecere

cu zarzavagioaica lui Euripide[569]; discobolul Vejanus[570] trăieşte din nou în dănţuitorul pe sârmă Forioso; Therapontigonus Miles[571] ar merge la braţ cu grenadirul Vadeboncoeur; Damasippe[572], negustorul de vechituri s-ar simţi fericit în dughenele noastre cu lucruri de ocazie; Socrate ar fi fost azvârlit la Vincennes[573], tot aşa cum Agora[574] ar fi trimis la închisoare pe Diderot[575]; Grimond de la Reynière[576] a descoperit muşchiul fript în seu, aşa cum Curtillus[577] născocise ariciul fript. Sub balonul arcului de l'Etoile reapare trapezul lui Plaut, mâncătorul de spade din Poecila[578], cunoscut de Apuleu[579], înghite săbii pe Pont-Neuf; nepotul lui Rameau[580], şi Curculion[581] parazitul sunt o bună pereche; Ergasile[582] ar ruga pe Aigrefeuille[583] să-l prezinte lui Cambacérès[584]; cei patru tineri eleganţi ai Romei, Alcesimarchus, Phoedromus, Diabolus şi Argyrip coboară din Courille în diligenţa lui Labatut; Aulus-Gelius[585] nu zăbovea în faţa lui Congrio[586] mai mult decât Charles Nodier[587] în faţa lui Polichinelle; Marton[588] nu-i o tigroaică, dar nici Pardalisca[589] nu era un balaur; Pantolabus[590] mucalitul face glume la *Café Anglais*[591] pe socoteala lui Nomentanus[592] chefliul; Hermogen[593] tenor pe Champs-Elysée[594] şi Thrasius, haimanaua, deghizat în Bobèche[595], fac chetă; pisălogul care te opreşte la Tuileries[596], apucându-te de nasturele de la haină, te face să repeţi după două mii de ani apostrofa lui Thesprion: *Quis properantem me prehendit pallio*?[597] Vinul de Suresnes[598] parodiază vinul de Alba, paharul plin al lui Désaugiers[599] se întrece cu marea cupă a lui Balatron[600]; Père-Lachaise[601] licăreşte noaptea pe ploaie cu aceleaşi luminiţe, ca şi Esquiliile[602], şi groapa săracului, cumpărată pe cinci ani, face cât coşciugul, luat cu chirie, al sclavului.

Căutaţi vreun lucru pe care să nu-l aibă Parisul. Zăcătoarea lui Trophunius[603] conţine tot ce se găseşte în hârdăul lui Mesmer[604]; Ergaphilas[605] reînvie în Cagliostro[606]; brahmanul Vasaphanta se încarnează în contele de Saint-Germain[607]; cimitirul de la Saint-Médard[608] face minuni la fel ca şi moscheea Umumié din Damasc.

Parisul are un Esop care se numeşte Mayeux[609] şi o Canide[610] în domnişoara Lenormand[611]. El se cutremură ca Delfi în faţa realităţilor orbitoare ale viziunii; mişcă mesele cum mişcă Dodona[612] trepiedele. Înalţă pe tron femeia uşoară, aşa cum Roma a ridicat-o pe curtezană; şi, la urma

urmei, dacă Ludovic al XV-lea e mai rău decât Claudiu[613], Madame du Barry[614] e mai cumsecade decât Messalina. Parisul îmbină într-o formă de necrezut, care a trăit aievea şi pe care am întâlnit-o, goliciunea greacă, suferinţa ebraică şi gluma gasconă. Amestecă pe Diogene cu Iov şi cu Paiaţa; îmbracă un spectru în numere vechi din *Constituţionalul* şi ni-l dă pe Chodruc-Duclos[615].

Cu toate că Plutarc[616] spune: „Tiranul nu îmbătrâneşte niciodată”, Roma sub Sylla, ca şi sub Domiţian[617], se resemna şi punea apă în vin. Tibrul era ca un râu al uitării, dacă trebuie să credem lauda cam doctrinară pe care i-o aducea Varus Vibiscus[618]: *Contra Gracchos Tiberim habemus, Bibere Tiberim, id est seditionem oblivisci*[619]. Parisul bea un milion de litri de apă pe zi, dar aceasta nu-l împiedică să sune alarma şi să tragă clopotele la vreme de primejdie.

Altminteri, Parisul e băiat bun. Le primeşte pe toate cu mărinimie. Când îl ispiteşte Venus, nu face nazuri: Venera sa, Callipyge[620], e hotentotă; Parisul râde şi iartă; urâţenia îl înveseleşte, sluţenia îl face să se prăpădească de râs, viciul îl distrează; dacă ai haz, poţi să fii şi o secătură; nici făţărnicia, cel mai respingător cinism, nu-l revoltă; e atât de literar, încât nu strâmbă din nas în faţa lui Don Basilio[621], şi rugăciunea lui Tartuffe[622] nu-l supără mai mult decât îl speria pe Horaţiu „sughiţul” lui Priap. Nicio trăsătură a feţei lumii nu lipseşte de pe chipul Parisului. Balul Mabille[623] nu e dansul polymnian de pe Janicul, dar codoaşa de la toaletă nu slăbeşte din ochi „fetele”, întocmai cum proxeneta Staphylo o pândea pe fecioara Planesium[624]. La Barrière du Combat[625] nu e un Coliseu, dar luptătorii sunt tot atât de cruzi ca şi când ar sta sub privirile lui Cezar. Gazda siriană are mai multă graţie decât bătrâna Saguet, dar dacă Virgil zăbovea prin cârciumile Romei, David d’Angers, Balzac şi Charlet[626] se ospătau bucuros prin bodegile Parisului. Parisul domneşte. Geniile lui strălucesc, paiaţele trăiesc bine. Adonai[627] trece în carul lui cu douăsprezece roţi de tunete şi fulgere; Silen[628] îşi face intrarea călare pe măgar. Silen e Ramponneau[629].

Parisul şi Cosmosul sunt acelaşi lucru. Parisul e Atena, Roma, Sybaris[630], Ierusalim, Pantin[631]. Toate civilizaţiile şi toată barbaria sunt concentrate în el. Parisul ar fi nemulţumit fără ghilotină.

Place de la Grève, cât de cât, e un lucru bun. Ce gust ar avea toată petrecerea aceasta fără sfârşit, dacă i-ar lipsi dramul de sare al ghilotinei?

Legile noastre au avut această înțelepțească grijă şi, datorită lor, cuțitul ghilotinei picură sânge peste alaiul carnavalului.

XI – A glumi, a domni

Parisul nu cunoaşte margini.

Niciun oraş n-a mai împărățit în chipul acesta, bătându-şi joc uneori de cei pe care-i subjugă. „Vreau să vă fiu pe plac, atenieni!” exclama Alexandru.

Parisul creează mai mult decât legea; creează moda.

Parisul creează mai mult decât moda; creează rutina.

Parisul poate fi şi neghiob, dacă aşa-i place; câteodată îşi îngăduie acest lux, şi atunci întreg universul e neghiob ca el; pe urmă se trezeşte, se freacă la ochi şi spune: „Dar prost am mai fost!” şi izbucneşte în râs, în nasul omenirii.

Un astfel de oraş e o minune!

Lucru ciudat e că în Paris măreția şi caraghioslâcul pot trăi într-o atât de bună vecinătate, că această măreție nu e stingherită de parodia ei, şi că aceeaşi gură poate sufla astăzi în trâmbița judecății din urmă şi mâine din trişcă.

Parisul are voioşie atotstăpânitoare. Veselia lui e trăsnet, iar farsa lui ține în mână un sceptru. Furtunile lui pornesc uneori dintr-o strâmbătură de nas. Izbucnirile lui, zilele lui revoluționare, capodoperele lui, minunile lui, epopeele lui străbat până la capătul lumii, ca şi năzbâtiile pe care e în stare să le facă.

Râsul lui e o gură de vulcan care se revarsă peste întreg pământul. Glumele Parisului sunt scântei. El îşi impune deopotrivă popoarelor caricaturile şi idealurile sale; cele mai înalte înfăptuiri ale civilizației îi acceptă ironiile şi se resemnează ca veşnicia lor să fie ținta glumelor lui deşucheate. E măreț! Trăieşte un minunat 14 iulie care liberează lumea: impune tuturor națiunilor jurământul revoluționar din sala *Jeu de Paume*; noaptea de 4 august[632] spulberă în trei ore o mie de ani de feudalitate; logica lui făureşte brațul voinței tuturor; îmbracă toate formele sublimului; lumina sa umple sufletele lui Washington, Kosciuszko[633], Bolivar[634], Batzaris[635],

Riego[{636}], Bem[{637}], Manin[{638}], Lopez[{639}], John Brown[{640}], Garibaldi[{641}]. Oriunde mijeşte flacăra viitorului e de faţă; la Boston[{642}] în 1779, în insula Leon[{643}] în 1820, la Pesta[{644}] în 1848, la Palermo[{645}] în 1860; pretutindeni şopteşte puternicul cuvânt de ordine *Libertate*; la urechea antisclavagiştilor americani strânşi pe bacul din Harper's Ferry[{646}] şi la urechea patrioţilor din Ancona[{647}], adunaţi pe ascuns la Archi, înaintea hanului Gozii, la marginea mării; naşte pe Canaris[{648}], pe Quiroga[{649}], pe Pisacane[{650}]; răspândeşte în largul lumii tot ce e măreţ; mergând către ţinta spre care îi mână elanul, Byron moare la Missolonghi[{651}] şi Mazet[{652}] moare la Barcelona; se face tribună sub picioarele lui Mirabeau şi vulcan sub ale lui Robespierre[{653}], cărţile sale, teatrul său, arta sa, ştiinţa sa, literatura sa, filosofia sa sunt cărţile de şcoală ale neamului omenesc; a dat omenirii pe Pascal, Régnier[{654}], Corneille, Descartes, Jean-Jacques, Voltaire pentru toate zilele şi pe Molière pentru toate veacurile; gura universului vorbeşte în limba lui, iar această limbă e Cuvântul; zămisleşte în toate spiritele ideea de progres; doctrinele liberatoare pe care le căleşte sunt săbiile generaţiilor viitoare, şi din sufletul cugetătorilor şi poeţilor săi s-au făurit de la 1789 încoace eroii tuturor popoarelor; dar toate acestea nu-l împiedică să rămână un ştrengar şi, în timp ce schimbă lumea la faţă prin lumina sa, geniul acesta uriaş, pe care îl numim Paris, mâzgăleşte cu cărbune nasul lui Bouginier pe zidurile templului lui Teseu[{655}] şi scrie pe piramide: *Crédeville hoţul*.

Parisul îşi arată totdeauna colţii; când nu mârâie, râde.

Aşa e Parisul. Fumul hornurilor sale sunt ideile universului. Grămadă de noroi şi de pietre, dacă voiţi, dar, mai presus de toate, fiinţă morală. E mai mult decât mare, e imens. De ce? Pentru că îndrăzneşte.

Să îndrăzneşti, acesta e preţul progresului.

Toate cuceririle măreţe sunt, mai mult sau mai puţin, premii de îndrăzneală. Ca să biruiască revoluţia n-a fost de-ajuns ca Montesquieu s-o presimtă, Diderot s-o propovăduiască, Beaumarchais s-o vestească, Condorcet[{656}] s-o calculeze, Arouet[{657}] s-o pregătească, Rousseau s-o premediteze, a fost nevoie ca revoluţionarii să îndrăznească.

Strigătul: *Îndrăzneală*! e un *Fiat Lux*. Pentru mersul înainte al omenirii e nevoie mereu de mândre lecţii de curaj date de pe culmi. Faptele îndrăzneţe străfulgeră istoria şi se numără printre marile lumini ce călăuzesc omenirea. Lumina zorilor, când răsare, îndrăzneşte. Să încerci, să sfidezi, să stăruieşti, să fii statornic, să-ţi fii credincios ţie însuţi, să te iei la trântă cu destinul, să

uimeşti dezastrele cu sângele tău rece, să înfrunți puterea nedreaptă, să insulți biruința care s-a îmbătat, să nu-ți pierzi cumpătul şi să ții piept – iată pilde de care au nevoie popoarele şi lumina care le electrizează. Acelaşi fulger năprasnic începe cu facla lui Prometeu şi sfârşeşte cu luleaua lui Cambronne.

XII – Viitorul mocnind în popor

Poporul parizian, cu toate că e bărbat în toată firea, a rămas tot ştrengar; zugrăvind pe copil, zugrăveşti oraşul; de aceea am căutat să vedem pe vultur în vrabia aceasta uşoară.

Firea pariziană, o spunem din nou, se arată mai cu seamă la periferie; acolo e sângele curat, acolo îşi dezvăluie chipul cel adevărat; acolo poporul munceşte şi suferă, iar suferința şi munca sunt cele două fețe ale omului. E un vălmăşag nemaipomenit de ființe necunoscute, în care mişună cele mai ciudate tipuri, de la hamalul ce trudeşte la Râpée până la hingherul de la Montfaucon[658]. *Fex urbis*, exclamă Cicero; *mob*, adaugă Burke[659] revoltat; pleavă, mulțime, prostime. Uşor de spus. Aşa să fie. Ei, şi? Ce-i dacă sunt desculți? Nu ştiu să citească? Cu atât mai rău. Dar să-i laşi în părăsire din pricina asta? Din restriştea lor cumplită să faci un blestem? Oare lumina să nu poată străbate în gloatele acestea? Să ne întoarcem la strigătul: *Lumină*! Să repetăm cu înverşunare: *Lumină! Lumină!* Cine ştie dacă întunericul cel nepătruns nu va deveni cristal! Revoluțiile nu sunt schimbări la față? Haideți, înțelepților, răspândiți învățătura, luminați, aprindeți torțele, gândiți cu glas tare, vorbiți să se audă până departe, alergați voioşi în soare, înfrățiți-vă cu piețele publice, răspândiți vestea cea bună, dăruiți abecedare, proclamați drepturile omului, cântați *Marseiezele*, semănați entuziasmul! Smulgeți stejarilor ramurile verzi! Faceți din idee un vârtej! Mulțimea aceasta poate fi sublimă. Să învățăm a ne sluji de această uriaşă înflăcărare de principii şi virtuți care scânteiază, izbucneşte şi ne înfioară în anumite clipe! Picioarele desculțe, brațele goale, zdrențele, ignoranța, ticăloşia, bezna pot să slujească la cucerirea idealului. Cercetați poporul şi veți găsi adevărul. Aruncați în cuptor nisipul netrebnic pe care-l călcați în picioare,

să se topească şi să clocotească până se va preschimba în cristal strălucitor şi, mulțumită lui, Galileu şi Newton vor putea descoperi stele noi!

XIII – Micul Gavroche

La vreo opt sau nouă ani după întâmplările cuprinse în partea a doua a acestei povestiri, trecătorii puteau vedea pe bulevardul Temple şi în jurul Castelului de apă un băiețel de unsprezece-doisprezece ani, care ar fi putut întruchipa destul de bine tipul ideal de ştrengar schițat mai sus, dacă, în ciuda râsului copilăresc care-i flutura pe buze, inima nu i-ar fi fost întunecată şi pustie. Copilul era îmbrăcat la întâmplare, cu nişte pantaloni bărbăteşti pe care nu-i avea de la taică-său şi o bluză de femeie ce nu era a maică-si. Nu ştiu cine îl îmbrăcase în zdrențe, de milă. Cu toate astea, avea şi tată şi mamă. Dar tată-său n-avea grija lui, iar maică-sa nu-l iubea. Era unul dintre acei copii vrednici de plâns, care au tată şi mamă, şi cu toate acestea sunt orfani.

Băiatul nu se simțea nicăieri mai bine decât pe stradă. Pentru el caldarâmul era mai puțin nesimțitor decât inima maică-si.

Părinții îl aruncaseră în viață cu un picior în spate.

Şi el îşi luase zborul.

Era un băiat vorbăreț, palid, sprinten, dezghețat, glumeț, nițel răutăcios, cu o înfățişare vioaie şi totuşi bolnăvicioasă. Umbla de colo până colo, cânta, juca țurca, răscolea prin noroi, fura câte ceva, dar numai în joacă, întocmai ca pisicile şi păsărelele; râdea când îi ziceai ştrengar, se supăra când îl făceai golan. N-avea culcuş, nici pâine, nici foc, nici dragoste, dar era vesel pentru că era liber.

Când aceste biete făpturi ajung bărbați în toată firea, se prăvale peste ei piatra de moară a ordinii sociale şi îi zdrobeşte; dar, câtă vreme sunt copii, izbutesc să scape, pentru că sunt mici. Se ascund ca în gaură de şarpe.

Totuşi, aşa părăsit cum era acest copil, se întâmpla câteodată ca la două-trei luni să spună: „Azi mă duc s-o văd pe mama!”. Atunci lăsa în urmă bulevardul, Circul, Poarta Saint-Martin, cobora pe chei, trecea podul, ajungea în marginea mahalalei la Salpetrière, şi pe urmă, unde? Tocmai la acel număr 50-52, pe care cititorul îl cunoaşte, la Casa Gorbeau.

Hardughia de la numărul 50-52, de obicei goală, purtând anunțul „Cameră de închiriat” era pe vremea aceea – lucru rar – locuită de mai mulți inşi, care, de altfel, cum se întâmpla totdeauna la Paris, nu aveau nicio legătură unul cu altul şi nici nu se cunoşteau între ei. Toți făceau parte din clasa aceea nevoiaşă, care începe cu ultimul mic-burghez strâmtorat şi se întinde din mizerie în mizerie până la cele din urmă trepte ale societății, la acele două ființe în care se strâng toate rămăşițele civilizației: măturătorul care curăță noroaiele şi peticarul care culege zdrențele. „Chiriaşa principală” din timpul lui Jean Valjean murise şi fusese înlocuită de una aidoma. Nu ştiu ce filosof a spus: „Nu vom duce niciodată lipsă de babe”.

Această bătrână se numea doamna Burgon şi nu avea nimic mai de preț în viață decât o dinastie de trei papagali, care domniseră pe rând asupra sufletului ei.

Cei mai calici dintre locatarii acestei cocioabe erau membrii unei familii de patru persoane, tatăl, mama şi două fete măricele, toți patru cuibăriți în aceeaşi mansardă păcătoasă, una dintre chichinețele despre care am mai vorbit.

Această familie nu arăta la prima vedere nimic deosebit afară de groaznica ei sărăcie; când închiriaseră odaia, tatăl spusese că se numeşte Jondrette. Nu trecuse multă vreme de la mutarea lui, care după expresia vrednică de ținut minte a chiriaşei principale fusese „intrarea în casă a lui coate-goale” – acest Jondrette i-a spus femeii care, ca şi cea dinaintea ei, mai era şi portărească şi mătura şi scările: „Cumătră Cutare, dacă din întâmplare vine cineva să întrebe de un polonez, de un italian, sau de un spaniol, să ştii că pe mine mă caută”.

Această familie era şi familia băiețelului zglobiu şi desculț. Trecea pragul şi găsea sărăcia, lipsa cumplită şi, ceea ce e mai trist, niciun zâmbet; frig în vatră şi îngheț în inimă. Când intra îl întrebau: „De unde vii?” El răspundea: „De pe uliță”. Când pleca îl întrebau: „Unde te duci?” El răspundea: „Pe uliță”. Iar mama lui îl întreba: „De ce-ai venit?”

Copilul trăia lipsit de iubire, ca ierburile serbede care cresc în pivnițe. Nu suferea din pricina asta şi nu purta pică nimănui. Nu prea ştia cum ar trebui să fie un tată şi o mamă. De altfel, maică-sa îşi iubea mai mult fetele.

Am uitat să spunem că pe bulevardul Temple copilul acesta era numit: micul Gavroche. De ce Gavroche? Poate pentru că pe tatăl său îl chema Jondrette.

Schimbarea numelui pare a fi câteodată un instinct al familiilor sărace.

Camera pe care familia Jondrette o închiriase în hardughia Gorbeau era ultima, la capătul coridorului.

Odăița de alături era locuită de un tânăr foarte sărac, căruia i se spunea domnul Marius.

Să spunem cine era acest domn Marius.

Cartea a doua:

UN MARE BURGHEZ

I – Nouăzeci de ani şi treizeci şi doi de dinți

Pe străzile Boucherat, Normandie şi Saintonge mai trăiesc şi astăzi câțiva bătrâni care îşi mai aduc aminte de un om cumsecade, numit Gillenormand, şi le place din când în când să aducă vorba despre el. Acest om de ispravă era bătrân pe vremea când erau ei tineri. Amintirea lui, pentru cei ce privesc cu o uşoară tristețe furnicarul nelămurit de umbre pe care-l numim trecut, mai dăinuieşte încă prin străduțele înguste şi întortocheate de pe lângă Temple, care sub Ludovic al XIV-lea purtau numele provinciilor Franței, aşa cum străzile noului cartier Tivoli poartă în zilele noastre numele tuturor capitalelor Europei, semn, în treacăt fie zis, de vădit progres.

Gillenormand în 1831 era încă un om plin de viață; una dintre acele ființe pe care le privim cu uimire, pentru că au trăit prea mult, şi ni se par ciudate, pentru că altădată erau la fel cu toată lumea, iar acum nu mai seamănă cu nimeni. Era într-adevăr un bătrân deosebit, un adevărat om al vremurilor trecute, un adevărat, un desăvârşit burghez din secolul al XVIII-lea, puțin cam înfumurat, mândrindu-se cu vechea lui origine burgheză, aşa cum marchizii îşi purtau titlul lor de marchizi.

Trecuse de nouăzeci de ani, se ținea drept, vorbea tare, vedea bine, bea zdravăn, mânca, dormea şi sforăia. Nu-i lipsea niciun dinte. Nu purta ochelari decât la citit. Fusese de felul lui iubăreț, dar de vreo zece ani, zicea el, se lăsase, hotărât şi de-a binelea, de femei. N-ar mai fi putut să placă, spunea el, dar nu adăuga: sunt prea bătrân, ci: sunt prea sărac. Zicea: „Dacă n-aş fi sărăcit… ehei!” Nu-i rămăsese, în adevăr, decât un venit de vreo cincisprezece mii de franci. Visul lui era să moştenească o rudă bogată, să

aibă o sută de mii de franci venit, ca să-şi ia o ţiitoare. După cum se vede, nu era dintre acei octogenari hodorogiţi, care, ca domnul Voltaire, erau totdeauna cu un picior în groapă; nu avea viaţa lungă a hârbului crăpat; unchiaşul acesta vesel fusese totdeauna sănătos tun. Vedea lucrurile cam de deasupra, era iute şi se înfuria uşor. Se lua la ceartă din orice şi, de cele mai multe ori, n-avea dreptate. Dacă i te împotriveai, ridica bastonul; lovea cu el ca pe vremea lui Ludovic al XIV-lea. Avea o fată, nemăritată, trecută de cincizeci de ani, pe care o snopea în bătăi când îl apucau furiile şi pe care ar fi fost în stare s-o croiască şi cu biciul. I se părea că e tot un copil de opt ani. Îşi pălmuia zdravăn slugile, strigându-le: „Târfelor!” Una dintre înjurăturile lui obişnuite era: „Papucii papucilor!” Alteori era ciudat de liniştit. Se bărbierea în fiecare zi; venea să-l radă un bărbier care fusese la balamuc şi care nu-l putea suferi, fiind gelos din pricina soţiei sale, o frizeriţă frumoasă şi uşuratică. Gillenormand se minuna singur de priceperea sa în toate şi spunea că e foarte iscusit. Iată una dintre vorbele lui de duh: „Am, orice s-ar zice, puţină dibăcie: când mă pişcă un purice, pot spune de la care femeie l-am luat”. Cuvintele pe care le spunea mai des erau: *simţirea omului* şi *natura*. El nu da acestui din urmă cuvânt înţelesul cuprinzător pe care-l are astăzi pentru noi. Dar îl întrebuinţa într-un fel al său, în micile lui satire debitate la gura sobei, prin saloane: „Pentru ca civilizaţia să aibă de toate, zicea el, natura îi dă unele adaosuri de barbarie distractivă. Europa aduce mostre din Asia şi din Africa, dar într-un format redus. Pisica e un tigru de salon, şopârla – un crocodil de buzunar. Dansatoarele de la Operă sunt nişte sălbatice cu pielea trandafirie. Ele nu mănâncă oameni, dar îi ronţăie între dinţi. Sau, ca nişte vrăjitoare, îi preschimbă în stridii şi-i înghit. Caraibii[{660}] nu lasă decât oasele; ele, numai scoica. Acestea sunt moravurile noastre. Nu ne mâncăm, numai ne roadem: nu sfâşiem, zgâriem.”

II – La aşa stăpâni, aşa casă

Bătrânul locuia în cartierul Marais[{661}], strada Filles-du-Calvaire nr. 6. Casa era proprietatea lui. Între timp, a fost dărâmată şi clădită din nou, numărul a fost şi el schimbat, probabil, în aceste revoluţii de numerotare

prin care trec străzile Parisului. Ocupa un apartament vechi şi încăpător, la etajul întâi, între stradă şi grădini, acoperit până la tavan cu tapiserii de Gobelin şi Beauvais, înfăţişând păstori şi păstoriţe. Înfloriturile de pe tavan şi de pe pereţi se repetau, în mic, pe fotolii. Îşi înconjura patul cu un paravan mare, cu nouă feţe, lustruit cu lac de Coromandel[662]. Perdele lungi şi largi atârnau la ferestre în falduri mari, minunat drapate. Ferestrele, înalte cât nişte uşi, dădeau spre grădină, iar în colţ o altă fereastră se deschidea la capătul unei scări de vreo douăsprezece-cincisprezece trepte, pe care moşul le cobora şi le urca sprinten. Afară de biblioteca de lângă odaia lui de culcare, mai avea un salonaş la care ţinea foarte mult, cuib drăguţ, îmbrăcat cu un minunat tapet de pai împletit, împodobit cu floricele mici şi cu flori de crin, lucrat pe galerele lui Ludovic al XIV-lea şi comandat ocnaşilor de către domnul de Vivonne[663] pentru iubita lui. Domnul Gillenormand îl moştenise de la o străbună a mamei lui, o femeie amarnică şi care trăise o sută de ani. Fusese însurat de două ori. Purtarea lui era pe jumătate a unui nobil de la curte, ceea ce nu fusese niciodată, pe jumătate a unui magistrat, ceea ce ar fi putut să fie. Era vesel şi prietenos când voia. În tinereţe făcuse parte dintre oamenii aceia mereu înşelaţi de neveste şi niciodată de iubite, pentru că sunt, în acelaşi timp, cei mai morocănoşi bărbaţi şi cei mai fermecători amanţi. Se pricepea la pictură. Avea în odaia lui minunatul portret al unui necunoscut, zugrăvit de Jordaens[664] în trăsături mari de penel, cu mii şi mii de amănunte, şi care părea totuşi lucrat fără multă silinţă, ca la întâmplare. Îmbrăcămintea domnului Gillenormand nu mai era haina de pe vremea lui Ludovic al XV-lea, nici măcar cea de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea; era cea a tinerilor filfizoni din timpul directoratului[665]. Până atunci se crezuse foarte tânăr şi se ţinuse de modă. Haina lui era de postav subţire, cu revere largi, cu o coadă lungă de peşte şi cu nasturi mari de oţel. Purta pantaloni strânşi pe picior şi pantofi cu cataramă. Ţinea mereu mâinile în buzunar şi spunea foarte de sus: „Revoluţia franceză e o adunătură de haimanale”.

III – Luc-Esprit

La vârsta de şaisprezece ani avusese onoarea, într-o seară, la Operă, să atragă în acelaşi timp privirile a două femei cântate de Voltaire, frumoase şi celebre, dar pe atunci cam trecute, anume Camargo şi Sallé. Prins între două focuri, bătuse eroic în retragere spre o mică dansatoare, numită Nahenry, care avea şaisprezece ani ca şi el, nebăgată în seamă ca o pisicuţă, şi de care s-a îndrăgostit. Îşi aducea mereu aminte de ea, spunând: „Cât era de frumoasă această Guimard-Guimardini-Guimardinette, ultima oară când am văzut-o la Longchamps[666], cu părul ondulat după ultima modă, cu garnituri de peruzele uită-te la mine, cu rochia de culoarea îmbogăţiţilor şi cu manşonul ei neastâmpărat!" Purtase în tinereţea lui o haină de postav englezesc de care vorbea mereu şi cu plăcere. „Eram îmbrăcat ca un turc din Levantul levantin", zicea el. Cunoscându-l o dată din întâmplare, doamna de Boufflers[667] spusese: „E un nebun fermecător". Toate numele pe care le vedea ridicându-se în politică şi la guvern erau pentru el nedemne şi de rând. Citea ziarele: *fiţuicile cu noutăţi, gazetele!* cum le spunea el, pufnind în râs. „Of! Cine-or mai fi şi ăştia? Corbière! Humann! Casimir Périer![668] Ăştia miniştri! Ce-ar fi să apară într-un ziar: Domnul Gillenormand, ministru! Ar avea haz. Sunt atât de proşti, încât s-ar prinde!" Spunea lucrurilor pe şleau, fără ocol şi nu se sfia în faţa femeilor. Spunea grosolănii, măscări şi murdării cu un aer atât de liniştit şi de firesc, încât părea elegant. Aşa erau purtările cam libere ale acelui veac. Trebuie să ţinem seama că pe vremea când în versuri se vorbea pe ocolite, în proză se vorbea fără perdea. Naşul său îi proorocise că va fi un om de geniu şi îi dăduse aceste două nume pline de înţeles: Luc-Esprit.

IV – Spre o sută de ani

În copilărie fusese premiat de mai multe ori la colegiul din Moulins, oraşul unde se născuse, şi cununa i-o aşezase pe frunte însuşi ducele de Nivernais[669], pe care îl numea ducele de Nevers. Nici Convenţiunea[670], nici moartea lui Ludovic al XVI-lea, nici Napoleon, nici reîntoarcerea Burbonilor, nimic nu putuse şterge amintirea acestei încoronări. Pentru el ducele de Nevers era marele om al vremii sale. Ce om de lume fermecător, spunea el, şi ce bine-i şedea marelui senior cordonul albastru[671]! În ochii

domnului Gillenormand, Ecaterina a II-a îşi răscumpărase vina împărțirii Poloniei, cumpărând cu trei mii de ruble de la Bestujev[672] secretul elixirului de aur. „Elixirul de aur, striga el, tinctura galbenă a lui Bestujev, picăturile generalului Lamotte, erau în veacul al XVIII-lea la prețul de un galben sticluța de o jumătate de uncie[673], marele leac pentru nefericirile dragostei, arma fără greş împotriva Venerei. Ludovic al XV-lea i-a trimis papei două sute de sticluțe.” L-ai fi înfuriat şi l-ai fi scos din sărite dacă i-ai fi spus că picăturile de aur nu sunt altceva decât perclorură de fier. Domnul Gillenormand era mort după Burboni şi se îngrozea gândindu-se la 1789. De câte ori avea prilejul povestea cum se strecurase în timpul Teroarei şi cum, cu multă veselie şi multă istețime, a reuşit să scape cu capul netăiat. Dacă vreun tânăr îndrăznea să laude, în fața lui, republica, se învinețea de mânie, gata să leşine. Uneori aducea vorba despre cei nouăzeci de ani ai săi, zicând: „Trag nădejdea că nu voi mai vedea un al doilea „93”. Spunea tuturor că are de gând să trăiască o sută de ani.

V – Basque şi Nicoletta

Bătrânul avea teoriile lui. Să vă spun una dintre ele: „Când un bărbat iubeşte cu patimă femeile, iar nevastă-sa e una care-l lasă rece, urâtă, ursuză, fudulă de drepturile ei de soață legitimă, călare pe lege, ba uneori şi geloasă, nu e decât un mijloc s-o scoată la capăt, şi să fie lăsat în pace: să-i dea banii pe mână. Această renunțare îi aduce libertatea. În felul acesta femeia e ocupată, mânuieşte banii cu patimă şi îşi cocleşte degetele numărându-i, îi muştruluieşte pe țărani, îi ține în frâu pe arendaşi, ține sfat cu avocații, îi sâcâie pe notari, îi dăscăleşte pe jălbari, stă pe capul judecătorilor, se ține de procese, face contracte, îşi impune voința în orice învoială, se simte stăpână, vinde, cumpără, hotărăşte, porunceşte, făgăduieşte, strică afacerile, le face şi le desface, dă, ia şi dă iar, rânduieşte şi răscoleşte, strânge şi risipeşte; face prostii, fericire deplină numai a ei, şi care o mângâie de toate. În timp ce bărbatul o lasă în părăsire, ea are mulțumirea de a-l sărăci.” Îşi pusese teoria în practică, şi aceasta era chiar povestea vieții lui. Soția lui, cea de-a doua, îi gospodărise aşa de bine averea, încât atunci când într-o bună zi domnul Gillenormand s-a pomenit

văduv, abia îi mai rămăsese cu ce să trăiască, rostuindu-şi o rentă viageră de cincisprezece mii de franci, din care trei sferturi aveau să dispară odată cu el. Nu şovăise în fața acestei situații, fiindcă puțin îi păsa dacă lasă ceva după moartea lui. Văzuse de altfel că averile sunt şi ele nesigure, că deveneau „bunuri naționale”, de pildă. Văzuse cu ochii lui ce se alesese din aşa-zisa treime şi nu prea avea încredere în condica de datorii a statului. „Toate astea sunt şmecherii de zaraf” spunea el. Casa din strada Filles-du-Calvaire, cum am mai spus, era proprietatea lui. Avea două slugi: un bărbat şi o femeie. Când tocmea o slugă nouă, îi schimba numele. Pe bărbat îl boteza după numele provinciei din care venea: Nimois, Comtois, Poitevin, Picard. Ultimul lui servitor era un om de vreo cincizeci de ani, gras şi şontorog, care suferea de năduf şi nu era în stare să fugă nici douăzeci de paşi; pentru că era născut la Bayonne, domnul Gillenormand îi spunea Basque. Cât despre femei, toate purtau numele de Nicoletta, până şi Magnon, despre care se va vorbi mai jos. Într-o zi i se înfățişă o bucătăreasă țanțoşă, foarte pricepută şi dintr-un neam mare de portari. „Cât ceri pe lună?” o întrebă domnul Gillenormand. „Treizeci de franci.” „Cum te cheamă?” „Olimpia.” „O să primeşti cincizeci şi o să te cheme Nicoletta.”

VI – În care se va pomeni de Magnon şi de cei doi copii ai ei

La domnul Gillenormand durerea se prefăcea în mânie; de câte ori avea un necaz era furios. Avea o mulțime de prejudecăți învechite şi îşi îngăduia orice. Unul dintre lucrurile cu care se mândrea în fața lumii şi care alcătuia mulțumirea sa lăuntrică era, cum am spus, acela de a fi rămas încă verde şi de-a trece neapărat drept crai. Spunea că are „un renume regesc”. Acest renume îi aducea câteodată plocoane ciudate. Într-o zi s-a pomenit că-i vine acasă, într-o coşarcă lunguiață, ca acelea în care se vând stridiile, un băiețel grăsun, nou-născut, țipând de mama focului şi bine înfofolit în scutece, pe care o servitoare dată afară cu şase luni mai înainte i-l punea pe seamă. Domnul Gillenormand avea atunci optzeci şi patru de ani bătuți pe muche. Mare larmă şi supărare la cei din jurul lui. Pe cine îşi închipuia că păcăleşte ticăloasa asta? Ce îndrăzneală! Ce calomnie ticăloasă! Domnul Gillenormand nu se supără deloc.

Măsură din ochi pruncul, cu surâsul unui om măgulit de-o învinuire nedreaptă, şi spuse în gura mare: „Ei, şi? Ce-i cu asta? Ce s-a întâmplat? Stați cu gura căscată şi vă minunați ca proştii, nu zău! Domnul duce d'Angoulême[674] copilul din flori al maiestății-sale Carol al IX-lea, s-a însurat la optzeci şi cinci de ani cu o fetişcană de cincisprezece; domnul Virginal, marchiz de Alluye, fratele cardinalului de Sourdis, arhiepiscopul de Bordeaux, a făcut la optzeci şi trei de ani cu jupâneasa doamnei Jacquin, nevasta preşedintelui, un băiat, un copil din flori, care a ajuns cavaler de Malta şi consilier de stat; altul dintre oamenii mari ai veacului nostru, părintele Tabaraud, e fiul unui bărbat de optzeci şi şapte de ani. Asemenea lucruri se întâmplă în fiecare zi. Dar în Biblie? Şi-acum vă fac cunoscut că domnişorul ăsta e al meu. S-aveți grijă de el! Nu-i vina lui!" Acest fel de a se purta era cam prea îngăduitor. Fata aceea pe care o chema Magnon îi mai trimise un chilipir şi în anul următor. Era tot băiat. De astă dată domnul Gillenormand a închinat steagul. Trimisese mamei înapoi amândoi plozii, luându-şi însărcinarea să plătească pentru creşterea lor câte optzeci de franci pe lună, dacă va făgădui să n-o mai ia de la capăt. Adăuga: „Țin ca mama lor să-i îngrijească bine. Am să mă duc să-i văd din când în când." Ceea ce şi făcu. Avusese un frate preot care timp de treizeci şi trei de ani a fost rector al Academiei din Poitiers şi a murit la şaptezeci şi nouă de ani. „L-am pierdut de tânăr", zicea el. Fratele acesta, despre care se ştie prea puțin, era un om zgârcit şi singuratic, care, preot fiind, se credea dator să dea de pomană tuturor săracilor care-i ieşeau în cale, dar nu dădea niciodată decât bănuți mărunți sau gologani ce nu mai umblau, găsind astfel mijlocul de a ajunge în iad pe calea raiului. Cât despre domnul Gillenormand cel mai în vârstă, nu se târguia la pomeni, dădea bucuros şi cu mână largă. Era binevoitor, sever, milostiv şi, dac-ar fi fost bogat, i-ar fi plăcut, în toate, grandoarea. Ținea ca tot ceea ce-l priveşte pe el să fie făcut în stil mare, chiar şi şmecheriile. Într-o zi, cu prilejul unei moşteniri, fiind jefuit de un om de afaceri în chip vădit şi grosolan, a zvârlit vorba aceasta plină de demnitate şi de mândrie: „Ptiu, ce murdărie! Mi-e ruşine de coțcăriile astea. În veacul nostru toate au degenerat. Chiar şi pungăşia. Ce dracu, nu se fură aşa un om ca mine! Sunt jefuit ca în codru, dar prosteşte. *Sylvae sint consule dignae!*[675]" Fusese, cum am spus, însurat de două ori. Din prima căsătorie avusese o fată care rămăsese nemăritată, din cea de-a doua încă una, moartă la treizeci de ani; aceasta se măritase din dragoste, din întâmplare sau din altă pricină, cu un soldat, care se ridicase prin meritele

sale, servind în armatele republicii şi ale imperiului, decorat la Austerlitz şi colonel la Waterloo. „E ruşinea familiei mele”, spunea despre el bătrânul burghez. Trăgea cu patimă tabac pe nas şi îşi potrivea cu multă eleganță, dintr-o lovitură uşoară cu dosul mâinii, cravata de dantelă. Nu prea credea în Dumnezeu.

VII – Regulă: nu primeşte decât seara

Acesta era domnul Luc-Esprit Gillenormand, care nu chelise încă şi care-şi pieptăna părul, mai mult cărunt decât alb, lăsându-l să cadă peste urechi, ca nişte urechi de câine. Oricum, era totuşi vrednic de respect.

Se potrivea aidoma veacului al XVIII-lea: uşuratic şi măreț.

În primii ani ai restaurației, domnul Gillenormand, pe atunci încă tânăr – în 1814 nu avea decât şaptezeci şi patru de ani – locuise în cartierul Saint-Germain pe strada Servandoni, lângă biserica Saint-Sulpice. Nu se mutase în cartierul Marais decât odată cu retragerea lui din lume, mult după ce împlinise optzeci de ani.

Părăsind societatea, se închisese în obiceiurile lui. Cel mai de seamă, cel din care nu-l scotea nimeni, era acela de a-şi ține uşa zăvorâtă în timpul zilei şi de a nu primi niciodată decât seara, oricine ar fi fost musafirul şi pentru orice pricină ar fi venit. Îşi lua cina la ora cinci, pe urmă uşa îi era deschisă. Era un obicei al vremii lui, şi ținea la el morțiş: „Ziua e vulgară, spunea el, şi nu merită altceva decât să laşi oblonul în nasul ei. Oamenii subțiri aprind luminile minții abia când cerul îşi aprinde stelele.” Şi se încuia în casă pentru toată lumea, chiar şi pentru rege, de-ar fi fost. Vechi eleganțe ale vremii sale.

VIII – Două surori care nu seamănă una cu alta

Despre cele două fiice ale domnului Gillenormand am pomenit mai înainte. Erau născute la zece ani una de alta. În tinerețe semănaseră foarte puțin între ele, atât la chip, cât şi la fire, şi erau cum nu se poate mai puțin

surori. Cea mică era un suflet fermecător, înclinat spre tot ce e lumină; îi plăceau florile, poeziile şi muzica, zburdând parcă într-un văzduh însorit, plină de avânt, de gingăşie şi logodită încă din copilărie, în închipuire, cu o nelămurită plăsmuire de făt-frumos din basme. Cea mare îşi avea şi ea visul ei. Vedea în albastrul cerului un furnizor, un mare furnizor de muniţii, foarte bogat, cel mai nătărău dintre soţi, un milion cu faţă de om, sau dacă nu, un prefect; serbările de la prefectură, aprodul la uşă cu lanţul la gât, balurile oficiale, cuvântările din sala primăriei, mândria de a fi „doamna prefect" – toate acestea se roteau în mintea ei ca un vârtej. Aşa rătăceau cele două surori, fete tinere, fiecare cu visul ei. Amândouă aveau aripi, una de înger, alta de gâscă.

Nicio năzuinţă nu se îndeplineşte pe de-a-ntregul; în lumea pământească, cel puţin. Niciun rai nu coboară pe pământ în zilele noastre. Cea mică se măritase cu omul visurilor ei, dar murise. Cea mare nu s-a măritat niciodată.

În clipa când o întâlnim în povestirea noastră e o fată bătrână. Plină de virtuţi stătute, mironosiţă rece, unul dintre nasurile cele mai ascuţite şi una dintre minţile cele mai tocite ce se pot găsi. Un amănunt care spune multe: afară de cercul strâmt al familiei, nimeni n-a ştiut vreodată cum o cheamă pe numele ei de botez. I se spunea *domnişoara Gillenormand cea mare.*

Cât priveşte ipocrizia, întrecea chiar pe-o englezoaică. Era pudoarea dusă la limită. Avea şi o amintire groaznică în viaţă: un bărbat îi văzuse într-o zi jartiera. Era, pe zi ce trece, mai ruşinoasă când venea vorba de vârsta ei. Corsajul său de dantelă era totdeauna prea străveziu şi niciodată nu se urca destul de sus. Îngrămădea ace şi copci acolo unde nimeni nu se gândea să se uite. Mironosiţa pune întotdeauna cu atât mai multe santinele cu cât e mai puţin ameninţată.

Totuşi – să lămurească cine poate aceste bătrâne taine ale nevinovăţiei – se lăsa bucuros îmbrăţişată de un ofiţer de lăncieri, nepotul ei, un anume Théodule.

Cu tot hatârul făcut acestui lăncier, numele de *Mironosiţă*, pe care i l-am dat, i se potrivea de minune.

Domnişoara Gillenormand era un fel de suflet în amurg. Pudoarea e jumătate virtute, jumătate viciu. La făţărnicia ei se adăuga bigotismul, care merg mână-n mână. Făcea parte din Asociaţia Sfintei Fecioare, purta un văl alb la anumite sărbători, îngâna anumite rugăciuni, proslăvea „sângele sfânt", se închina la *Inima Precistei* şi şedea ceasuri întregi cu ochii pierduţi în faţa unui altar rococo-iezuit[676], într-o capelă unde nu puteau intra ceilalţi

credincioşi, şi-şi lăsa sufletul să plutească printre nori străvezii de marmură şi lungi raze de lemn poleit.

Avea o prietenie de biserică: o fată bătrână ca şi ea: domnişoara Vaubois, năucă de-a binelea, şi faţă de care domnişoara Gillenormand avea plăcerea de a părea un vultur. În afară de *Agnus Dei* şi *Ave Maria* domnişoara Vaubois nu mai ştia decât câteva reţete de dulceţuri. Domnişoara Vaubois, desăvârşită în felul ei, întruchipa puritatea stupidităţii, fără nicio pată de inteligenţă pe veşmântul ei de hermină.

Trebuie să spunem că, îmbătrânind, domnişoara Gillenormand mai mult câştigase decât pierduse. Aşa se întâmplă cu firile slabe. Nu fusese niciodată rea, cu alte cuvinte avea oarecare bunătate; şi apoi, vremea netezeşte muchiile, şi fata bătrână se şlefuise ca orice lucru vechi. Era tristă, de-o tristeţe nelămurită, pe care nici ea singură n-o înţelegea. În fiinţa ei era acea amorţire a unei vieţi sfârşite înainte de-a fi început.

Avea în seamă gospodăria tatălui ei. Domnul Gillenormand o ţinea lângă el, ca şi monseniorul Bienvenu pe sora lui. Astfel de gospodării cu un babalâc şi-o fată bătrână nu sunt rare şi au totdeauna o anumită duioşie: două slăbiciuni ce se sprijină una pe alta.

În afară de această fată bătrână şi moşneag se mai afla în casă şi un copil, un băieţel care tremura în faţa domnului Gillenormand şi nu putea să scoată niciun cuvânt. Domnul Gillenormand nu-i vorbea niciodată acestui copil decât cu o voce aspră şi uneori cu bastonul ridicat: „Unde eşti, domnişorule?” „Ştrengarule!” „Puşlama! Vino încoace!” „Răspunde, caraghiosule!” „Acum să te văd, netrebnicule!” etc., etc. Îl iubea ca pe ochii din cap. Era nepotul lui. Vom avea ocazia să ne mai întâlnim cu copilul ăsta.

Cartea a treia:

BUNICUL ŞI NEPOTUL

I – Un salon de altadată

În vremea când locuia pe strada Servandoni, domnul Gillenormand era nelipsit din câteva saloane, foarte distinse şi foarte aristocratice. Deşi burghez, era totuşi primit în societatea nobililor. Socotit de două ori om de duh, întâi prin spiritul pe care-l avea în adevăr şi apoi prin cel ce i se punea pe seamă, era chiar căutat şi sărbătorit. Nu se ducea decât acolo unde se simţea superior celorlalţi. Sunt oameni care vor cu orice preţ să aibă trecere şi, oriunde s-ar afla, să se ţină seama de ei. Acolo unde nu pot face pe profeţii, fac pe caraghioşii. Domnul Gillenormand nu era dintre aceştia. Marea sa autoritate în saloanele regaliste unde se ducea nu-i ştirbea nimic din demnitate. Peste tot vorba lui era sfântă. I se întâmpla să ţină piept domnului de Bonald[677] sau chiar domnului Bengy-Puy-Vallée[678].

Cam prin 1817, îşi petrecea regulat două după-amieze pe săptămână într-o casă din vecinătate, în strada Férou, la doamna baroană de T., persoană serioasă şi vrednică de respect, al cărei soţ fusese ambasador al Franţei la Berlin sub Ludovic al XVI-lea. Baronul de T., care pe când era în viaţă credea cu patimă în spiritism şi extaze magnetice, murise în emigraţie, în cea mai mare sărăcie, lăsând drept moştenire nişte foarte ciudate memorii asupra lui Mesmer şi a hârdăului său, în zece volume scrise de mână, legate în marochin roşu şi aurite pe margini. Doamna de T. nu le publicase din orgoliu şi trăia dintr-o mică rentă care scăpase ca prin minune. Se ţinea departe de curte – lume prea amestecată, zicea ea – într-o izolare nobilă, mândră şi săracă. Câţiva prieteni se adunau de două ori pe săptămână în jurul căminului ei de văduvă şi acest lucru făcuse din casa ei un salon

regalist desăvârşit. Musafirii beau ceai, şi, după cum bătea vântul, a jale sau a laudă, scoteau suspine sau strigăte de groază şi indignare împotriva „secolului”, a Chartei, a buonapartiştilor, a bucătarilor de lux care se înjoseau să servească la mesele burgheziei, a iacobinismului lui Ludovic al XVIII-lea şi se vorbea în şoaptă de speranțele ce se puneau în prințul moştenitor, Carol al X-lea de mai târziu. Făcând un haz nespus, ascultau cântecele grosolane în care Napoleon era numit *Nicolas*. Unele ducese, cele mai gingaşe şi mai încântătoare femei din lumea bună, râdeau din toată inima auzind cuplete ca acestea, adresate „federaților”:

Să-ți vâri cămaşa în nădragi
Să nu atârne niciun fald:
Să nu arăți că patrioții
Au arborat drapelul alb.

Făceau haz de vorbe cu două înțelesuri, care li se păreau teribile; de jocuri de cuvinte, pline de venin; de catrene sau chiar numai de distihuri; precum cel despre ministrul Dessolles, guvern foarte moderat din care făceau parte domnii Decazes şi Deserre:

De vrei să aperi astăzi tronul primejduit, ajunge-atât:
De sol, de casă şi de seră, să te desparți numaidecât.

Se întocmea lista Camerei Pairilor, o adunare înspăimântător de iacobină; se încercau potriviri de nume care să dea, de pildă, auritmii ca acestea: *Damas, Sabran, Gouvion, Saint-Cyr*[679].

Oamenii aceştia vechi maimuțăreau revoluția. Ar fi vrut şi ei să trezească ura în suflete, dar în sens invers. Şi ei cântau micul lor „*Ça ira*”[680]:

O să meargă, dang, dang,
Buonapartiştii la ştreang.

Cântecele sunt ca şi ghilotina. Cu aceeaşi nepăsare taie azi un cap, mâine altul. Numai numele lor se schimbă.

În procesul Fualdès[681], care s-a ținut chiar în vremea aceea, la 1816, lumea lua partea lui Bastide şi Jausion, pentru că Fualdès era „buonapartist”. Liberalilor li se spunea *frați şi prieteni*. Era cea mai urâtă vorbă de ocară.

Salonul doamnei de T. avea, întocmai ca unele clopotnițe de biserică, doi cocoşi. Unul era domnul Gillenormand, celălalt, contele de Lamothe-Valois,

despre care se şoptea cu un fel de stimă: „Ştii? E Lamothe, cel cu afacerea colierului[682]”. Partidele politice acordă asemenea amnistii foarte ciudate.

Mai e ceva: în burghezie, situațiile înalte se pot pierde prin legături prea uşuratice; trebuie să iei seama pe cine primeşti în casă. Tot aşa cum trupul îşi pierde din căldură atunci când stă pe lângă altele cuprinse de frig, îți poți pierde stima oamenilor dacă te înconjori de ființe disprețuite. Vechea lume bună se socotea deasupra acestei legi, ca şi deasupra tuturor celorlalte. Marigny, fratele doamnei de Pompadour, era primit la alteța-sa prințul de Soubise, cu toate că… Ba nu, tocmai de aceea! Du Barry, naşul fostei Vaubernier, era binevenit la mareşalul de Richelieu[683]. Lumea aceasta e la fel cu Olimpul. Mercur ca şi prințul de Guémenée[684] sunt ca la ei acasă. Orice pungaş e primit, numai să fie zeu.

Contele de Lamothe era în 1815 un moşneag de şaptezeci şi cinci de ani, neavând altă însuşire decât înfățişarea sa tăcută şi gravă, chipul său colțuros şi rece, purtarea sa foarte politicoasă, haina închisă până la nodul cravatei şi picioarele lui lungi, totdeauna încrucişate, vârâte în nişte pantaloni mari şi largj, de culoarea cărămizii arse, aceeaşi care îi îmbujora şi fața.

Domnul Lamothe era „cineva” în acel salon, datorită „celebrității” sale şi, lucru ciudat, tocmai din pricina numelui de Valois.

Cât despre domnul Gillenormand, trecerea sa era pe deplin îndreptățită. Era ascultat fiindcă ştia să se impună. Aşa uşuratic cum era, şi fără ca această slăbiciune să-i tulbure voia bună, avea un fel de-a fi impunător, demn, onest şi de-o semeție burgheză, la care se adăuga şi vârsta lui foarte înaintată. Nu oricine împlineşte un veac. Anii sfârşesc prin a-ți aşeza în jurul capului o cunună vrednică de respect.

Avea şi vorbe de duh, ca nişte scăpărări din cremene veche. Bunăoară, când regele Prusiei, după ce-l ajutase pe Ludovic al XVIII-lea să-şi recapete tronul, veni să-l viziteze, sub numele de contele de Ruppin, fu primit de urmaşul lui Ludovic al XIV-lea cum ai primi pe un marchiz de Brandenburg şi totodată cu cea mai delicată obrăznicie. Domnul Gillenormand aprobă această atitudine: „Orice rege care nu e regele Franței, spuse el, e un rege de provincie”. Într-o zi, auzi următoarea întrebare şi următorul răspuns: „La ce a fost condamnat redactorul *Curierului francez*”? „Să fie suspendat.” „*Sus e de prisos*[685]”, spuse domnul Gillenormand. Vorbe de felul ăsta fac cuiva o situație.

La un *tedeum* pentru aniversarea întoarcerii Burbonilor, pe când trecea domnul de Talleyrand, exclamase: „Iată-l pe excelența-sa Necuratul!”

Domnul Gillenormand venea de obicei întovărăşit de fiica sa, acea domnişoară deşirată, care împlinise patruzeci de ani şi părea de cincizeci, şi de-un băiețel drăgălaş de şapte ani, bălai, rumen şi fraged, cu ochii plini de fericire şi încredere, care nu intra o dată în salon fără să audă toate glasurile bâzâind în jurul lui: „Ce drăguț e! Păcat de el! Bietul copil!” Copilul acesta era cel despre care v-am amintit în treacăt adineauri. Îi ziceau „bietul copil” pentru că tatăl lui era „un tâlhar de pe Loire”.

Tâlharul de pe Loire era ginerele domnului Gillenormand, despre care am vorbit şi pe care domnul Gillenormand îl socotea ruşinea familiei.

II – Unul dintre strigoii roşii ai timpului

Cine ar fi trecut pe-atunci prin orăşelul Vernon şi s-ar fi plimbat pe podul monumental care, cum nădăjduim, va fi înlocuit în curând cu un oribil pod de fier, ar fi putut vedea, dacă şi-ar fi aruncat privirea de la înălțimea parapetului, un bărbat de vreo cincizeci de ani, cu o şapcă de piele pe cap, îmbrăcat cu un pantalon şi o haină de postav gros, cenuşiu, pe care era cusut un petec gălbui ce fusese cândva panglica roşie a Legiunii de onoare, încălțat cu saboți, ars de soare, cu fața aproape neagră şi cu părul alb, pe frunte cu urma unei răni adânci ce se întindea până pe obraz, încovoiat, gârbov, îmbătrânit înainte de vreme, plimbându-se mai toată ziua, cu o cazma şi un cosor în mână, pe unul dintre acele peticele de pământ împrejmuite cu ziduri, din vecinătatea podului şi care, ca un lanț de terase, tivesc malul stâng al Senei; fermecătoare locuri îngrădite, pline de flori, şi pe care le-am numi, dacă ar fi ceva mai mari, grădini, iar dac-ar fi mai mici, grădinițe. Fiecare avea de o parte râul, de cealaltă o casă. Omul în surtuc şi saboți de care am vorbit mai sus locuia pe la 1817 pe fâşia cea mai îngustă de pământ şi în casa cea mai sărăcăcioasă dintre toate. Trăia acolo retras şi singur, în tăcere şi lipsuri, cu o femeie nici tânără, nici bătrână, nici frumoasă, nici urâtă, nici țărancă, nici târgoveață, care-l slujea. Peticul de pământ, pe care-l numea grădina lui, era vestit în tot oraşul pentru frumusețea florilor sale. Florile erau singura lui îndeletnicire.

Prin muncă şi stăruință, cu băgare de seamă şi multe găleți cu apă, izbutise să creeze pe urmele Creatorului, adăugând unele dalii şi lalele pe

care natura le uitase. Era iscusit; o luase înaintea lui Soulange-Badin[686] cu alcătuirea acelor moviliţe de pământ negru, pentru cultivarea arbuştilor rari şi de preţ, aduşi din America şi din China. Vara, dis-de-dimineaţă, îl puteai zări prin aleile grădiniţei lui, sădind, tunzând, plivind, udând, păşind printre flori, cu o înfăţişare blajină şi tristă, uneori dus pe gânduri şi stând nemişcat ore întregi, ascultând cântecul unei păsărele într-un copac, gunguritul unui copil într-o casă, cu ochii aţintiţi pe vreun firicel de iarbă, pe vreun strop de rouă pe care soarele îl preschimba în rubin. Pe masa lui foarte săracă era mai mult lapte decât vin. Orice ţânc putea face din el ce voia; slujnica adesea îl certa. Era atât de sfios, încât părea sălbatic; ieşea rareori în oraş şi nu vedea pe nimeni în afară de săracii care-i băteau la uşă şi de preotul lui, părintele Mabeuf, un bătrân cumsecade. Dacă însă, oamenii de la oraş, sau un străin, oricine ar fi fost el, erau doritori să-i vadă lalelele şi trandafirii, el le deschidea surâzând. Acesta era tâlharul de pe Loire.

Dacă cineva ar fi citit tot pe atunci memoriile militare, biografiile, *Monitorul*[687] şi buletinele marii-armate, ar fi fost izbit de un nume ce se repeta destul de des în acele pagini: Georges Pontmercy. Foarte tânăr, acest George Pontmercy fusese soldat în regimentul din Saintonge. Izbucni revoluţia. Regimentul din Saintonge a făcut parte din armata Rinului. Vechile regimente îşi păstraseră numele provinciei lor chiar după căderea monarhiei şi abia în 1794 au fost regrupate. Pontmercy luptă Ia Spire, la Worms, la Neustadt, Ia Turkheim, la Alzey, la Mayence, făcând parte din cei două sute care alcătuiau ariergarda lui Houchard. Ţinu piept întregului corp de armată al prinţului de Hessa, fiind dintre cei doisprezece care au rezistat în dosul vechiului meterez de la Andernach şi nu se retrase spre grosul armatei decât după ce tunul duşman făcu o spărtură de la creasta parapetului până la taluz. Sub comanda lui Kléber a luptat la Marchinnes şi a luat parte la bătălia de la Mont-Palissel, unde un glonţ de puşcă i-a sfărâmat braţul. Trecu pe urmă la graniţa Italiei şi fu unul dintre cei treizeci de grenadiri care apărară cu Joubert pasul de la Tende. Joubert fu făcut, general-adjunct, iar Pontmercy sublocotenent. A fost alături de Berthier[688], în bătaia gloanţelor, în ziua aceea de la Lodi, care l-a făcut pe Bonaparte să spună: „Berthier a fost în acelaşi timp tunar, cavalerist şi grenadir”. L-a văzut căzând la Novi pe fostul general Joubert, în clipa când acesta, cu sabia afară, striga: „Înainte!” Îmbarcat cu compania lui, după cerinţele războiului, pe o corabie uşoară ce plecase din Genova spre nu ştiu care alt port mic de pe coastă, căzu într-un viespar de şapte sau opt vase engleze.

Comandantul genovez voia să arunce tunurile în mare, să ascundă soldații între cele două punți şi să se strecoare prin întuneric, trecând drept navă de comerț. Pontmercy puse să se ridice tricolorul la catarg şi trecu mândru în bătaia tunurilor de pe fregatele britanice. Douăzeci de leghe mai departe, din ce în ce mai îndrăzneț, atacă şi captură cu vasul său o corabie mare de transport engleză, care ducea trupe în Sicilia, ticsită de oameni şi de cai. În 1805 făcu parte din acea divizie a lui Malher care smulse arhiducelui Ferdinand oraşul Günzburg. În brațele sale căzu la Wettingen, sub o ploaie de gloanțe, colonelul Maupetit, rănit de moarte, în fruntea celui de-al nouălea regiment de dragoni. Se distinsese la Austerlitz în timpul acelui marş nemaipomenit executat sub focul duşmanului. Când cavaleria gărzii imperiale ruse zdrobi un batalion al Regimentului 4 de infanterie, Pontmercy fu dintre cei care-l răzbunară, nimicind-o. Împăratul îi dădu crucea[689]. Pontmercy îi văzu încercuiți, rând pe rând, pe Würmser în Mantua, pe Mélas în Alexandria, pe Mack[690] în Ulm. Făcu parte din al optulea corp al marii-armate, comandat de Mortier[691], care cuceri Hamburgul. Apoi trecu în Regimentul 55 de infanterie, care era fostul regiment de Flandra. La Eylau se afla în cimitirul în care viteazul căpitan Louis Hugo, unchiul autorului acestei cărți, se împotrivise singur, cu compania sa de optzeci şi trei de oameni, timp de două ore, atacului întregii armate duşmane. Pontmercy a fost unul dintre cei trei luptători care au scăpat cu viață din acest cimitir. A luat parte la lupta de la Friedland. Apoi a luptat la Moscova, Berezina, Lutzen, Bautzen, Dresda, Wachau, Leipzig şi în trecătorile Gelnhausen[692]; pe urmă, la Montmirail, Château-Thierry, Craon, pe malurile Marnei, ale Aisnei şi în temuta poziție întărită de la Laon[693]. La Arnay-le-Duc, pe când era căpitan, a spintecat zece cazaci, ca să scape, nu pe generalul său, ci un caporal. A fost ciuruit de gloanțe cu acest prilej şi i s-au scos douăzeci şi şapte de schije numai din brațul stâng. Cu opt zile înainte de capitularea Parisului, făcuse schimb cu un camarad şi intrase în cavalerie. Avea ceea ce se numea sub vechiul regim o „mână dublă”, adică îndemânarea de-a mânui ca soldat deopotrivă sabia sau puşca, şi de a comanda, ca ofițer, un escadron sau un batalion. Din acest fel de îndemânare, desăvârşită prin educația militară, au ieşit unele trupe speciale ca, de pildă, dragonii, care sunt călăreți şi infanterişti totodată. Îl însoți pe Napoleon în insula Elba. La Waterloo era şef de escadron de cuirasieri în brigada Dubois. El a fost acela care a luat drapelul batalionului din

Lunnebourg şi l-a aruncat la picioarele împăratului. Era plin de sânge. Primise, pe când smulgea drapelul, o lovitură de sabie în obraz. Plin de mulțumire, împăratul îi strigă: „Te fac colonel, te fac baron, te fac ofițer al Legiunii de onoare!” Pontmercy răspunse: „Sire, vă mulțumesc din partea văduvei mele”. Un ceas mâi târziu, cădea în râpa de la Ohain. Şi-acum, să spunem cine era acest Georges Pontmercy? Era tâlharul de pe Loire.

Câte ceva din viața lui am povestit şi mai-nainte. După Waterloo, scos, după cum ne amintim, din râpa de la Ohain, Pontmercy izbutise să ajungă din urmă armata şi, din ambulanță în ambulanță, se târâse până la cantonamentul de pe Loire.

Restaurația l-a scos la pensie cu solda pe jumătate, pe urmă i-a hotărât domiciliul la Vernon, adică l-a pus sub supraveghere. Regele Ludovic al XVIII-lea, anulând toate decretele date în timpul celor o sută de zile, nu-i recunoscuse nici calitatea de ofițer al Legiunii de onoare, nici gradul de colonel, nici titlul de baron. El însă nu se iscălea altfel decât *colonel baron Pontmercy*. N-avea decât o singură haină, albastră, veche, şi nu ieşea niciodată fără să-şi prindă pe ea rozeta de ofițer al Legiunii de onoare. Procurorul regelui îi pusese în vedere că parchetul e în drept să-l urmărească pentru „port ilegal de decorații”. Când înştiințarea aceasta îi fu adusă la cunoştință în chip aproape oficial, Pontmercy răspunse cu un zâmbet amar: „Nu ştiu dacă nu mai înțeleg eu sau dacă dumneata nu mai vorbeşti franțuzeşte; ceea ce e sigur e că nu pricep nimic”. Opt zile în şir, a ieşit după aceea cu decorația pe piept. Nimeni n-a îndrăznit să se atingă de el. De două-trei ori ministrul de război şi generalul comandant al garnizoanei scrisese pe adresă: *Domnului maior Pontmercy*. El înapoiase scrisorile nedeschise. Tot pe-atunci, Napoleon, la Sfânta Elena, făcea la fel cu scrisorile lui sir Hudson Lowe, adresate *generalului Bonaparte*. Pontmercy ajunsese, îngăduiți-mi expresia, să scuipe la fel ca şi împăratul său.

La fel se întâmpla la Roma cu prizonierii cartaginezi care refuzau să-l salute pe Flaminius[694] şi care păstrau în ei ceva din sufletul lui Hannibal.

Într-o dimineață îl întâlni pe procurorul regal pe o uliță din Vernon, se duse la el şi-i spuse: „Domnule procuror regal, mi-e îngăduit să port cicatricea pe obraz?”

Afară de amărâta lui de jumătate de soldă cuvenită gradului de şef de escadron nu avea niciun venit. Luase cu chirie la Vernon cea mai mică locuință pe care o putuse găsi. Trăia acolo singur, aşa cum am văzut. În

timpul imperiului, avu răgazul, între două războaie, să se însoare cu domnişoara Gillenormand. Bătrânul burghez, jignit în sufletul lui, îşi dădu consimţământul oftând şi spuse: „Iată la ce sunt constrânse şi cele mai bune familii". În 1815, doamna de Pontmercy, fiinţă aleasă şi vrednică de soţul ei în toate privinţele, murise, lăsând un copil. Acest copil ar fi fost bucuria colonelului în singurătatea lui; dar bunicul îşi ceruse cu hotărâre nepotul, spunând că-l va dezmoşteni dacă nu i-l dă. Spre binele copilului, tatăl se învoise, şi, lipsit de zâmbetul lui, începuse să iubească florile. De altfel, nici nu voia să mai ştie de nimic. Nici nu se împotrivea, nici nu uneltea. Îşi împărţea gândurile între lucrurile nevinovate cu care se îndeletnicea acum şi faptele mari pe care le săvârşise odinioară. Îşi petrecea timpul aşteptând să înflorească o garoafă sau depănându-şi amintirile de la Austerlitz.

Domnul Gillenormand rupsese orice legătură cu ginerele lui. Pentru el, colonelul era un „tâlhar", iar pentru colonel socrul său era „un zaharisit". Domnul Gillenormand nu vorbea niciodată de colonel decât ca să-şi bată joc de „baronia" lui. Smulsese lui Pontmercy făgăduiala de a nu încerca niciodată să-şi vadă fiul, nici să-i vorbească, sub ameninţarea de a i-l trimite înapoi, gonit şi dezmoştenit, dacă nu s-ar ţine de cuvânt. Pentru familia Gillenormand, Pontmercy era un ciumat. Ei înţelegeau să-i crească copilul după placul lor. Colonelul greşise poate primind aceste condiţiuni, dar se supuse în totul, crezând că face bine, de vreme ce se jertfeşte numai pe el. Moştenirea bătrânului Gillenormand nu era mare lucru, dar a domnişoarei Gillenormand nu era de dispreţuit. Această mătuşă, rămasă fată bătrână, era foarte bogată de pe urma maică-si, iar fiul surorii ei urma s-o moştenească.

Copilul, care se numea Marius, ştia că are un tată, dar nimic mai mult. Nimeni nu-i pomenea de el. Totuşi, în lumea în care îl ducea bunicu-său, şoaptele, privirile şi vorbele cu înţeles îi ajunseseră cu timpul la ureche; începuse să înţeleagă câte ceva. Şi cum încet, pe nesimţite, ideile şi părerile în mijlocul cărora trăia i se strecurau şi lui în suflet, ajunsese să nu se mai gândească la tatăl său decât cu ruşine şi cu inima strânsă.

În timp ce copilul creştea, colonelul pleca pe ascuns la Paris, la două-trei luni o dată, ca un osândit scăpat din temniţă, şi se ducea să pândească la Saint-Sulpice clipa în care domnişoara Gillenormand îl ducea pe Marius la liturghie. Acolo, tremurând de teamă să nu-l zărească mătuşa, ascuns după un stâlp, nemişcat, îşi privea copilul ţinându-şi răsuflarea. Acestui viteaz îi era frică de o fată bătrână.

De aici pornise prietenia lui cu părintele Mabeuf, preotul din Vernon.

Acest preot de ispravă era fratele unui epitrop de la Saint-Sulpice, care-l zărise în mai multe rânduri cum îl sorbea din ochi pe copil; îi văzuse cicatricea de pe obraz şi lacrimile din ochi. Omul cu înfăţişarea atât de bărbătească şi care plângea ca o femeie îl tulburase. Chipul lui îi rămăsese în minte. Într-o zi, ducându-se la Vernon să-şi vadă fratele, întâlni pe colonelul Pontmercy pe pod şi-l recunoscu. Epitropul vorbi preotului despre acel om, şi, împreună, căutară un prilej a-i face colonelului o vizită. Această vizită fu urmată de altele. Colonelul, la început foarte tăcut, până la urmă îşi deschise inima şi aşa ajunseră preotul şi epitropul să afle toată povestea şi pricina pentru care Pontmercy îşi jertfise fericirea ca să asigure viitorul odraslei lui. De atunci, preotul îl respecta şi-l iubea, iar colonelul, la rândul său, prinse dragoste de el. De altfel, nicio prietenie nu se încheagă mai strâns şi mai uşor decât aceea dintre un preot bătrân şi un bătrân ostaş, atunci când, din întâmplare, amândoi sunt buni şi sinceri. La drept vorbind, fac parte din unul şi acelaşi fel de oameni. Soldatul îşi închină viaţa patriei de pe pământ, preotul patriei din cer; altă deosebire nu e.

De două ori pe an, la 1 ianuarie şi de Sfântul Gheorghe, Marius se socotea dator să scrie tatălui său câte o scrisoare dictată de mătuşă şi copiată parcă după un formular; era tot ce îngăduia domnul Gillenormand; tatăl răspundea cu scrisori pline de duioşie, pe care bunicul le vâra în buzunar fără să le citească.

III – *Requiescant*[695]

Salonul doamnei de T. era pentru Marius Pontmercy întreaga lume. Era singura fereastră prin care putea să privească viaţa. Întunecată ca un ochi de pivniţă, lăsa să treacă prin ea mai mult frig decât căldură, mai mult întuneric decât soare. Copilul acesta, care fusese numai bucurie şi lumină atunci când intrase în lumea aceea ciudată, ajunsese în scurtă vreme să fie trist şi – ceea ce era şi mai nepotrivit cu vârsta lui – serios. Înconjurat de oamenii aceia impunători şi ciudaţi, privea în juru-i cu o uimire gravă. Tot mai numeroase erau lucrurile ce-i sporeau uimirea. În salonul doamnei de T. veneau bătrâne doamne nobile, foarte respectabile, care se numeau Mathan, Noé, Lévis (se pronunţă Lévi), Cambis (se pronunţă Cambiz). Aceste chipuri străvechi şi

aceste nume biblice se amestecau în mintea copilului cu Vechiul Testament, pe care-l învăța pe de rost, iar când le vedea pe toate cum şedeau în jurul focului ce se stingea, abia luminate de o lampă acoperită cu un văl verde, cu chipurile lor aspre, cu părul cărunt sau alb, cu rochiile lungi din alte vremuri, din care nu se mai deosebeau decât culori mohorâte, când le auzea cum lăsau să cadă, din când în când, cuvinte deopotrivă de aprige şi de mărețe, micul Marius se uita la ele cu ochi speriați, crezând că vede nu femei, ci patriarhi şi magi, nu ființe adevărate, ci stafii.

Printre stafiile acestea se aflau şi câțiva preoți, oaspeți obişnuiți ai vechiului salon, şi câțiva gentilomi; marchizul de Sassenay, secretarul doamnei du Berry, vicontele de Valory, care sub pseudonimul Charles-Antoine publica ode pe-o singură rimă, prințul de Beauffremont, care, deşi destul de tânăr încă, avea părul cărunt şi o soție drăguță şi plină de duh, ale cărei rochii de catifea roşie, foarte decoltate, cu ciucuri de aur, speriau întunecimile acestor locuri, marchizul de Coriolis d'Espinouse, omul care cunoştea cel mai bine din toată Franța „politețea cu măsură”, contele d'Amendre, un om de treabă, plin de bunăvoință, şi cavalerul de Port-de-Guy, stâlp al bibliotecii Luvrului, căreia i se zicea „cabinetul regelui”. Domnul de Port-de-Guy, mai mult îmbătrânit decât bătrân, povestea că în 1793, la vârsta de şaisprezece ani, fusese închis ca nesupus şi aruncat în lanțuri împreună cu un moşneag de optzeci de ani, episcopul de Mirepoix, şi el un nesupus, dar nu ca soldat, ci ca preot. Se aflau la Toulon. Corvoada lor era să meargă noaptea şi să strângă de pe eşafod capetele şi trupurile celor ghilotinați peste zi; luau în spate trunchiurile acelea însângerate, iar zeghea lor roşie de puşcăriaşi avea în dreptul cefei o scoarță de sânge, uscat dimineața şi seara jilav. Se spuneau o mulțime de asemenea poveşti tragice în salonul doamnei de T.; şi tot blestemându-l pe Marat[696], ajungeau să-l aplaude pe Trestaillon[697]. Câțiva deputați, cum nu se poate mai conformişti, veneau să joace cărți; Thibord din Chalard, Lemarchand de Gomicourt şi vestitul zeflemist de dreapta Cornet-Dincourt. Judecătorul de Ferrette, cu pantalonii lui strânşi pe picior şi picioarele lui subțiri, venea câteodată, în trecere, mergând la Talleyrand. Omul acesta fusese tovarăş de chefuri al domnului conte d'Artois şi, spre deosebire de Aristot cel călărit de Campaspa[698], pusese pe faimoasa Guimard să meargă-n patru labe, arătând astfel veacurilor un filosof răzbunat de un magistrat. Preoții care veneau aici erau abatele Halma, acelaşi căruia domnul Larose, colaboratorul său de la *Fulgerul* îi spunea: „Ei, cine n-are azi cincizeci de ani? Poate câțiva

mucoşi!”, abatele Latourneur, predicatorul regelui, abatele Frayssinous, care nu era încă nici conte, nici episcop, nici ministru, nici pair şi care purta o sutană veche fără nasturi, şi abatele Keravenant, preot la Saint-Germain-des-Prés; apoi nunțiul papal, pe atunci monseniorul Macchi, arhiepiscop de Nisibis, mai târziu cardinal, cu nasul lui lung şi gânditor, şi un alt monsenior ce se intitula abatele Palmieri, confesor particular, unul dintre cei şapte protonotari ai sfântului scaun, canonic al bisericii liberiene, apărător al sfinților, *postulatore di santi*, un fel de consilier de stat pentru departamentul raiului; în sfârşit, doi cardinali, domnul de la Luzerne şi domnul de Clermont-Tonnerre. Cardinalul de la Luzerne era scriitor, şi câțiva ani mai târziu va avea cinstea să iscălească articole în *Conservatorul*, alături de Chateaubriand; domnul de Clermont-Tonnerre era arhiepiscop de Toulouse şi venea adesea să petreacă vreo câteva zile la Paris, la nepotul său, marchizul de Tonnerre, fost ministru de război şi al marinei. Cardinalul de Clermont-Tonnerre era un bătrânel vesel, căruia i se vedeau ciorapii roşii pe sub poalele sutanei; avea două metehne: ura pe enciclopedişti şi juca biliard cu patimă; lumea care trecea pe vremea aceea în serile de vară pe strada Madame, unde era pe atunci casa Clermont-Tonnerre, se oprea să asculte ciocnitul bilelor şi vocea ascuțită a cardinalului strigând colegului său din conclav, monseniorul Cottret, episcop *in partibus*[699] al Carysteei: „Scrie, părinte, încă un carambol”. Cardinalul de Clermont-Tonnerre fusese adus la doamna de T. de prietenul său cel mai apropiat, domnul de Roquelaure, fostul episcop de Senlis, şi unul dintre cei patruzeci[700]. De Roquelaure era bine cunoscut pentru statura sa înaltă şi pentru prezența sa regulată la Academie; prin uşa cu geamuri a sălii vecine cu biblioteca, unde Academia Franceză îşi ținea pe atunci şedințele, curioşii puteau admira în fiecare joi pe fostul episcop de Senlis, stând de obicei în picioare, proaspăt pudrat, cu ciorapi violeți şi cu spatele spre uşă, parcă ar fi vrut să-şi arate mai bine frumosul guler al hainei. Aceşti oameni ai bisericii, deşi cei mai mulți erau în aceeaşi măsură oameni ai curții, făceau ca salonul doamnei de T. să fie mai impunător, iar cinci pairi ai Franței, marchizul de Vibraye, marchizul de Talaru, marchizul d’Herbouville, vicontele Dambray şi ducele de Valentinois, îi dădeau o înfățişare şi mai aristocratică. Acest duce de Valentinois, cu toate că era prinț de Monaco, adică un suveran străin, avea o părere aşa de înaltă despre Franța şi despre instituția pairilor, încât vedea totul numai prin prisma lor. El e cel care a spus: „Cardinalii sunt pairi ai Franței şi ai Romei, lorzii sunt pairi ai Franței şi ai Angliei”. Dar, pentru că

în veacul acesta revoluția trebuie să fie peste tot, acest salon feudal era, după cum am spus, dominat de un burghez. Cel care domnea acolo era domnul Gillenormand.

Acesta era sâmburele şi miezul societății pariziene „albe”. Celebritățile erau ținute în carantină, chiar când era vorba de regalişti. Renumele are totdeauna ceva anarhic. Chateaubriand, dacă ar fi intrat în acel salon mic, s-ar fi bucurat de altă primire ca „moş Duchêne”[701]. Câțiva convertiți pătrundeau totuşi ca tolerați în această lume ortodoxă. Era primit şi contele Beugnot, pentru a fi adus pe calea cea bună. Saloanele nobile nu mai seamănă cu cele din vremea aceea. Cartierul Saint-Germain de azi miroase a fățărnicie. Regaliştii de acum sunt, fie zis spre lauda lor, demagogi.

În casa doamnei de T., lumea fiind aleasă, gustul era fin şi dispreţuitor, sub o înfăţişare de desăvârşită politețe. Fără voie, deprinderile dobândiseră tot felul de rafinamente, care întruchipau regimul cel vechi, înmormântat, dar totuşi viu. Câteva din aceste deprinderi, mai ales în vorbire, păreau ciudate. Cunoscătorii superficiali ar fi luat drept provincial, ceea ce nu era decât arhaic. Unei femei i se spunea „doamna general”; chiar şi „doamna colonel” nu era ceva neobişnuit. Fermecătoarea doamnă de Léon, desigur în amintirea duceselor de Longueville şi de Chevreuse[702], prefera această denumire decât titlul ei de prințesă. Marchiza de Créquy îşi spunea şi ea „doamna colonel”.

Această măruntă lume mare născocise la Tuileries rafinata deprindere de a se adresa totdeauna regelui, neoficial, cu vorba „regele” spusă la persoana a treia şi niciodată „maiestatea-voastră”, titlu „pângărit de uzurpator”.

Lumea aceasta mică judeca evenimentele şi oamenii. Lua vremile noi în zeflemea, ceea ce o scutea de a le înțelege. Îşi lămureau unii-altora nedumeririle, luminând pe ceilalți cu ceea ce ştiau ei. Mathusalem îl învăța pe Epimenid[703]. Surdul îl lămurea pe orb. Timpul de la Coblentz[704] încoace trecuse zadarnic. Aşa cum Ludovic al XVIII-lea împlinise prin grația lui Dumnezeu douăzeci şi cinci de ani de domnie, tot aşa şi emigrații erau în drept să se socotească în al douăzeci şi cincilea an al adolescenței lor.

Totul era armonios; nimic prea viu; vorba abia o şoaptă; jurnalul, la fel cu salonul, semăna cu un papirus. Vedeai şi oameni tineri, dar şi ei păreau ieşiți din groapă. Slugile de la uşă erau şi ele bătrâne. Lumea aceasta dărăpănată era servită de slugi aidoma cu ea. Toate păreau că trăiseră în altă vreme, dar se împotriveau mormântului. A conserva, conservare, conservator, acestea le erau aproape toate cuvintele. Trebuia să miroşi a tămâie. Erau pline de

miresme, în adevăr, părerile acestei lumi venerabile, dar ideile ei duhneau a naftalină. Erau ca nişte moaşte – stăpânii îmbălsămaţi, iar slugile împăiate.

Bătrână marchiză respectabilă, emigrată şi ruinată, care nu mai ţinea decât o singură servitoare, zicea mereu: „slugile mele”.

Ce se făcea în salonul doamnei de T.? Toţi se sileau să fie *ultra*.

A fi *ultra*: cuvântul acesta, deşi s-ar putea ca ceea ce reprezintă să nu fi dispărut cu totul, nu mai are azi niciun sens. Să-l lămurim: a fi *ultra* înseamnă a depăşi; a ataca sceptrul în numele tronului şi mitra în numele altarului; a lovi trăsura pe care o tragi; a da cu copita în oişte; a găsi o vină rugului că nu dă destulă căldură pentru a frige pe eretici; a învinui pe idol că nu se închină idolilor; a batjocori din prea mult respect; a fi mai catolic decât papa, mai regalist decât regele şi a găsi că noaptea are prea multă lumină; înseamnă a fi nemulţumit de albastru, de zăpadă, de lebădă şi de crin, în numele albului; a ţine la ceva până la duşmănie, a ţine atât de mult la un lucru, încât să fii împotriva lui.

Spiritul acesta *ultra* domnea mai cu seamă la începutul restauraţiei.

Niciodată în istorie nu s-a mai pomenit ceva care să semene cu acel sfert de oră ce începe în 1814 şi sfârşeşte pe la 1820 odată cu venirea domnului de Villèle[{705}], omul realist al reacţiunii. Aceşti şase ani au fost un moment vesel şi posac, luminat ca de strălucirea zorilor şi învăluit în acelaşi timp de negurile marilor dezastre, care încetul cu încetul se cufundă în trecut, dar care mai cuprind încă zarea. Printre aceste umbre şi lumini, o mică lume de oameni noi şi vechi, amărâţi şi ridicoli, tineri şi în acelaşi timp bătrâni, se frecau la ochi uluiţi; nimic nu seamănă mai mult cu trezirea din somn ca întoarcerea acasă; ei priveau îmbufnaţi spre Franţa, şi Franţa îl privea ironic; străzile erau pline de bufniţe bătrâne de marchizi, cu cei întorşi care păreau nişte strigoi, cu „foşti”, uimiţi de tot ce vedeau, gentilomi nobili şi de treabă, zâmbind şi plângând de bucurie că sunt în Franţa, încântaţi că-şi revăd ţara, nenorociţi că nu-şi mai regăsesc monarhia; vechii nobili ai cruciadelor huiduindu-i pe cei noi ai imperiului, adică pe cei care îşi câştigaseră nobleţea prin sabie; cei care purtau nume înscrise în istorie nu mai înţelegeau istoria; strănepoţii ostaşilor lui Carol cel Mare îi dispreţuiau pe ostaşii lui Napoleon. Spadele se înfruntau una pe alta, aşa cum am spus: cea de la Fontenoy era o rugină vrednică de luat în râs, iar odioasa spadă de la Marengo[{706}], nu era decât o sabie ca oricare alta. Ce-a fost Mai-Demult nu vrea să ştie de ce-a fost Ieri. Nu se mai deosebea ce-i măreţ de ce-i caraghios. S-a găsit unul care să-i zică lui Napoleon: Scapin[{707}]. Lumea

aceasta s-a stins. Nimic, o spunem din nou, n-a mai rămas din ea. Când, din întâmplare, dezgropăm vreun chip de-al ei şi încercăm să-i dăm viaţă cu gândul, el ne pare straniu, ca şi când ar fi dinainte de potop. E adevărat că un potop a înghiţit-o şi pe ea. A pierit în două revoluţii. Ideile sunt şi ele ca nişte valuri. Ce grabnic acoperă tot ce trebuie să sfarme şi să îngroape, cu câtă repeziciune sapă prăpăstii înspăimântătoare!

Iată care era înfăţişarea saloanelor în acele timpuri îndepărtate şi nevinovate, când domnul Martainville[708] avea mai mult spirit decât Voltaire.

Saloanele acestea îşi aveau literatura şi politica lor. Credeau în Fiévée. Spusele domnului Agier erau lege. Se comentau scrierile domnului Colnet[709], anticarul de pe cheiul Malaquais. Napoleon era nici mai mult, nici mai puţin decât căpcăunul din Corsica. Mai târziu a trebuit să se facă o concesie părerilor epocii, aşa încât domnul marchiz de Buonaparte, locotenent-general al armatelor regelui, a fost primit în istorie.

Aceste saloane n-au rămas multă vreme neîntinate. Încă de prin 1818 începuseră să scoată capul câţiva doctrinari: semn îngrijorător. Erau regalişti, dar parcă îşi cereau iertare că sunt. Tocmai ceea ce făcea mândria celor *ultra* îi cam ruşina pe doctrinari. Erau deştepţi; ştiau să tacă; credinţa lor politică era scrobită cu destulă prestanţă; trebuiau să izbutească. Purtau totdeauna, şi nici nu le venea rău, numai cravată albă şi haina îmbumbată până pe sub bărbie. Greşeala, sau poate nenorocul partidului doctrinar, a fost că a născocit tinereţea bătrână. Făceau pe înţelepţii. Visau să altoiască pe principiul absolut şi excesiv o cârmuire moderată. Uneori, cu o rară isteţime, ridicau în faţa liberalismului, care pornea să dărâme, un liberalism care voia să păstreze. Îi auzeai spunând: „Fiţi îndurători cu regalitatea! A adus destule foloase. Ne-a dat tradiţia, evlavia, religia, respectul. Ea reprezintă credinţa, bravura, cavalerismul, iubirea, statornicia. Îmbină, chiar dacă o face cu părere de rău, măreţia nouă a naţiunii cu măreţia de veacuri a monarhiei. Greşeşte când nu înţelege revoluţia, imperiul, gloria, libertatea, ideile cele noi, generaţiile tinere, veacul cel nou. Dar aşa cum greşeşte el faţă de noi, nu greşim oare şi noi câteodată faţă de el? Revoluţia, ai cărei moştenitori suntem, trebuie să aibă înţelegere pentru toate. A lovi în regalitate înseamnă lipsă de liberalism. Ce greşeală şi ce orbire! Franţa revoluţionară nu respectă Franţa istorică, adică nu-şi respectă mama, nu se respectă pe sine însăşi. După 5 septembrie, nobleţea monarhiei e tratată aşa cum era, după 8 iulie[710], nobleţea imperiului. Ei au fost nedrepţi cu vulturul, noi suntem nedrepţi cu floarea de crin. Mereu avem ceva de proscris! E de

vreun folos că ştergem aurul de pe coroana lui Ludovic al XIV-lea, să răzuim blazonul lui Henric al IV-lea? Râdem de domnul de Vaublanc[711] care ştergea *N*-urile de pe podul Iéna! Dar ce făcea el atunci? Ceea ce facem şi noi azi. Bouvines[712] e al nostru, ca şi Marengo. Florile de crin sunt ale noastre ca şi *N*-urile. Sunt bunurile noastre. De ce să le micşorăm? Nu trebuie să ne lepădăm de patrie, nici în trecut, nici în prezent. De ce să ne ciuntim istoria? De ce să nu iubim Franța în întregul ei?"

Astfel criticau şi apărau doctrinarii regalismul, dar acesta era deopotrivă de nemulțumit când era criticat, şi de furios când era apărat.

Aşa-numiții *ultra* înseamnă întâia epocă a regalismului. În a doua epocă au venit congregațiile religioase. După elan a venit dibăcia. Să încheiem aici schița noastră.

În cursul acestei povestiri, autorul cărții de față a întâlnit în drumul lui clipa aceasta ciudată din istoria contemporană; a trebuit să arunce în treacăt o privire asupra ei şi să însemneze câte ceva din ciudatele trăsături ale unei lumi astăzi necunoscute. Dar a făcut-o în treacăt şi fără niciun gând amar sau batjocoritor. Amintiri dragi şi pline de evlavie îl leagă de acest trecut, în care a trăit şi mama sa. De altfel, trebuie să spunem că această lume mică îşi avea şi ea măreția ei. Putem zâmbi gândindu-ne la ea, dar n-o putem nici urî, nici disprețui. Era Franța de altădată.

Marius Pontmercy a făcut, ca toți copiii, oarecare studii. Când a ieşit din mâinile mătuşii Gillenormand, bunicul său l-a încredințat unui vrednic profesor, de cea mai curată nevinovăție clasică. Acest suflet tânăr, care de-abia se deschidea, trecu din mâinile unei mironosițe în ale unui pedant. Marius îşi făcu liceul şi pe urmă intră la Facultatea de drept. Era regalist convins şi cumpătat. Îşi iubea prea puțin bunicul, ale cărui glume şi al cărui cinism îl jigneau, şi-şi păstra sufletul închis față de tatăl său.

Era, de altfel, un băiat înfocat şi totuşi stăpânit, nobil, generos, mândru, evlavios, plin de avânt, serios până la asprime şi neprihănit până la sălbăticie.

IV – Sfârşitul tâlharului

Marius şi-a terminat studiile clasice odată cu retragerea din lume a domnului Gillenormand. Moşneagul îşi luă rămas bun de la cartierul Saint-Germain şi de la salonul doamnei de T. şi se mută în cartierul Marais, în casa din strada Filles-du-Calvaire. Avea drept slugi, afară de portar, pe jupâneasa Nicoletta, care o înlocuise pe Magnon, şi pe Basque, cel care se îneca şi gâfâia, despre care am mai vorbit.

În 1827 Marius împlinise şaptesprezece ani. Într-o seară, întorcându-se acasă, îl văzu pe bunicul său cu o scrisoare în mână.

— Marius, îi spuse domnul Gillenormand, mâine vei pleca la Vernon.

— De ce? întrebă Marius.

— Ca să-l vezi pe tatăl tău.

Marius începu să tremure. La orice se aşteptase, dar nu se gândise niciodată că ar putea veni o zi în care să-l cunoască pe tatăl său. Nimic nu putea fi pentru el mai neaşteptat, mai surprinzător şi, la drept vorbind, mai neplăcut. Depărtarea se vedea silită la o apropiere. Nu era mâhnire, era o corvoadă.

În afară de antipatia politică ce i-o purta, Marius era încredinţat că tatăl său, acel „soldăţoi”, cum îi zicea domnul Gillenormand în zilele lui bune, nu-l iubea; despre aceasta nu se putea îndoi, pentru că-l părăsise, lăsându-l pe mâinile altora. Nesimţindu-se iubit, nu iubea nici el. Nimic mai uşor de înţeles, îşi spunea el.

Fu atât de uimit, încât nu întrebă nimic pe domnul Gillenormand.

Bunicul reluă:

— Se pare că e bolnav. Te cheamă. Iar după o clipă de tăcere, adăugă: Du-te mâine dimineaţă. Cred că pleacă la şase, de la Cour des Fontaines, o diligenţă care ajunge seara. Ia-o. S-ar zice că trebuie să te grăbeşti.

Apoi mototoli scrisoarea şi o vârî în buzunar. Marius ar fi putut pleca chiar în seara aceea şi a doua zi dimineaţa ar fi fost lângă tatăl său. O diligenţă din strada Bouloi făcea pe atunci drumul la Rouen în timpul nopţii şi trecea prin Vernon. Nici domnul Gillenormand, nici Marius, nu s-au gândit să-ntrebe.

A doua zi, pe înserat, Marius sosea la Vernon. Tocmai se aprindeau luminile. Întrebă pe primul trecător care-i ieşi în cale unde e „casa domnului Pontmercy”.

Căci în gândul lui era de partea restauraţiei; nu recunoştea nici el că tatăl său ar fi baron şi colonel.

I se arătă locuința. Sună. O femeie veni să-i deschidă cu o lampă mică în mână.

— Domnul Pontmercy, spuse Marius.

Femeia rămase nemişcată.

— Aici stă? întrebă Marius.

Femeia făcu semn că da.

— Aş putea să-i vorbesc?

Femeia făcu semn că nu.

— Sunt fiul lui, reluă Marius. Mă aşteaptă.

— Nu vă mai aşteaptă.

Atunci băgă de seamă că femeia plângea.

Îi arătă cu degetul uşa unei încăperi scunde. Marius intră.

În odaia aceasta, luminată de o lumânare de seu, aşezată pe cămin, se aflau trei bărbați. Unul în picioare, altul în genunchi, iar altul, în cămaşă, întins pe podea. Era colonelul. Cu trei zile mai înainte fusese lovit de o congestie cerebrală. La începutul bolii, având o presimțire rea, scrisese domnului Gillenormand chemându-şi fiul. Boala se înrăutățise. Chiar în seara sosirii lui Marius, bolnavul începuse să aiureze şi cu toată împotrivirea servitoarei, se ridicase din pat strigând: „Nu vine băiatul! Mă duc să-i ies în cale".

Apoi ieşise din odaie şi căzuse pe podeaua din anticameră. Îşi dăduse sufletul.

Femeia a chemat doctorul şi preotul. Doctorul sosise prea târziu, preotul sosise prea târziu. Fiul sosise şi el prea târziu.

În lumina slabă a lumânării, pe obrazul colonelului, lungit la pământ şi galben ca ceara, se zărea o lacrimă ce se prelinsese din ochiul lui mort.

Ochiul se stinsese, dar lacrima nu se uscase. Lacrima aceasta era întârzierea fiului său.

Marius privi lung la omul acela pe care-l vedea pentru prima şi ultima oară, la chipul lui bărbătesc, vrednic de respect, la ochii deschişi care nu mai priveau, la părul alb, la trupul puternic, pe care se zăreau ici şi colo dungi negre, urma unor tăieturi de sabie şi un fel de stele roşii care erau găuri lăsate de gloanțe. Se uită lung la groaznica cicatrice, care punea pe acest chip pecetea vitejiei, pe chipul unde Dumnezeu pusese pecetea bunătății. Se gândi că acest om a fost tatăl lui şi că murise. Totuşi rămase rece.

Mâhnirea pe care o simțea era mâhnirea pe care ar fi simțit-o în fața oricărui alt om pe care l-ar fi văzut întins, mort la pământ.

Jalea, o jale sfâşietoare, domnea în odaia aceea. Slujnica bocea într-un colț, preotul se ruga plângând, doctorul îşi ştergea ochii, până şi mortul plângea.

Doctorul, preotul şi femeia, în durerea lor, se uitau la Marius fără o vorbă; era un străin. Marius, prea puțin mişcat, se simți stângaci şi ruşinat de purtarea sa; îşi ținea pălăria în mână; îi dădu drumul jos, ca să pară că durerea îi luase puterea s-o mai țină.

În acelaşi timp simțea ca o remuşcare şi se disprețuia pentru nepăsarea sa. Dar ce era el de vină? Nu-şi iubea părintele, iată totul!

Colonelul nu lăsase nicio avere. Din vânzarea lucrurilor din casă abia s-au plătit cheltuielile de înmormântare. Servitoarea găsi un petic de hârtie pe care i-l dădu lui Marius.

Erau aceste cuvinte scrise de mâna colonelului:

„Pentru fiul meu. Pe câmpul de luptă de la Waterloo împăratul m-a făcut baron. Deoarece restaurația îmi tăgăduieşte acest titlu pe care l-am plătit cu sângele meu, fiul meu îl va lua şi-l va purta. Sunt sigur că va fi demn de el.”

Pe dos, colonelul adăugase:

„Tot în lupta de la Waterloo, un sergent mi-a scăpat viața. Omul acesta se numeşte Thénardier. În vremea din urmă mi se pare că ținea un han într-un sat din împrejurimile Parisului, la Chelles sau la Montfermeil. Dacă fiul meu îl va întâlni vreodată, să facă tot ce va putea pentru el.”

Nu din evlavie pentru tatăl său, ci din acel nelămurit respect în fața morții, care stăpâneşte inima oricărui om, Marius luă hârtia şi o puse bine.

De pe urma colonelului nu mai rămase nimic. Domnul Gillenormand puse să i se vândă la haine vechi sabia şi uniforma. Vecinii îi pustiiră grădina şi îi jefuiră florile rare. Celelalte, năpădite de spini şi mărăcini, pieriră.

Marius nu stătuse decât patruzeci şi opt de ore la Vernon. După înmormântare se întorsese la Paris, reluându-şi studiile lui de drept, fără să se mai gândească la tatăl său, ca şi cum acesta n-ar fi trăit niciodată. Colonelul fusese îngropat în două zile şi uitat în trei.

Marius purta doliu la pălărie. Atâta tot.

V – Ca să ajungi revoluționar e bine să mergi la biserică

Marius păstrase din copilărie deprinderea de a merge la biserică. Într-o duminică, ducându-se să asculte liturghia de la Saint-Sulpice, în aceeaşi capelă a sfintei fecioare, unde îl ducea mătuşa lui când era copil, se oprise mai visător şi mai distrat decât de obicei, în dosul unui stâlp şi îngenunchease, fără să bage de seamă, pe un scaun îmbrăcat în catifea pe al cărui spătar era scris numele acesta: „Domnul Mabeuf, epitrop”. Abia începuse slujba, când iată că un bătrân se apropie şi-i spuse lui Marius:

— Domnule, acesta e locul meu.

Marius se ridică îndată şi bătrânul îşi luă scaunul.

După sfârşitul slujbei, Marius rămase îngândurat în biserică, la câțiva paşi de el; bătrânul se apropie din nou şi-i spuse:

— Domnule, vă cer iertare că v-am supărat adineauri şi că vă supăr şi acum; dar trebuie să vă lămuresc, deoarece cu siguranță că m-ați luat drept un om cârcotaş…

— Nu e nevoie, domnule, zise Marius.

— Ba da, răspunse bătrânul, nu vreau să aveți o părere rea despre mine. Vedeți dumneavoastră, eu țin la locul acesta. Mi se pare că slujba e mai frumoasă când o ascult de aici. De ce? Am să vă spun. În locul acesta am văzut venind, ani de-a rândul, nelipsit, la două-trei luni o dată, pe un biet părinte tare cumsecade, care nu avea niciun alt prilej şi niciun alt mijloc să-şi vadă copilul, pe care anumite hotărâri ale familiei îl împiedicau să-l vadă. Stătea aici, la ora când ştia că copilul este adus la liturghie. Micuțul nu bănuia că tatăl lui era acolo. Părintele îşi privea copilul şi plângea. Bietul om! Îl iubea atât de mult! Toate acestea le-am văzut cu ochii mei. Locul acesta e pentru mine ca şi sfințit; şi m-am obişnuit să ascult liturghia de aici. Îmi place mai mult decât strana juruită în care aş avea dreptul să stau ca epitrop. Am şi cunoscut întrucâtva pe acest nefericit. Avea un socru, o mătuşă bogată, rude, nu le prea ştiu bine, care amenințau că vor dezmoşteni copilul, dacă tatăl lui va încerca să-l vadă. Se jertfise pentru ca odată şi odată copilul lui să fie bogat şi fericit. Îl despărțiseră de el din pricina

părerilor politice. Eu înțeleg politica, dar sunt unii oameni care nu ştiu unde să se oprească.. Doamne! Pentru că un om a luptat la Waterloo nu înseamnă că e o fiară; nu desparți pentru atâta lucru pe un copil de tatăl său. Era un colonel de-al lui Bonaparte. Cred că a murit. Locuia la Vernon unde am un frate şi se numea Pontmarie sau Montpercy, aşa ceva… Avea o straşnică tăietură de sabie.

— Pontmercy? spuse Marius pălind.

— Tocmai! Pontmercy! L-ați cunoscut cumva?

— Domnule, zise Marius, a fost tatăl meu.

Bătrânul epitrop strigă, împreunându-şi mâinile:

— Ah, dumneata eşti copilul? Da, aşa e. Acum trebuie să fie om în toată firea. Ei bine, bietul meu copil, poți să spui că ai avut un tată care te-a iubit nespus.

Marius îl luă de braț pe bătrân şi-l petrecu până acasă. A doua zi spuse domnului Gillenormand:

— Am pus la cale cu nişte prieteni o partidă de vânătoare. Îmi dați voie să lipsesc vreo trei zile?

— Patru! îi răspunse bunicul. Petrecere bună! Şi, făcând cu ochiul, zise încet către fiică-sa: „Are o drăguță!”

VI – Ce se întâmplă când te întâlneşti cu un epitrop

Se va vedea ceva mai departe unde s-a dus Marius.

Marius lipsi trei zile; apoi se înapoie la Paris, merse de-a dreptul la biblioteca Facultății de drept şi ceru colecția *Monitorului*.

Citi *Monitorul*, toată istoria republicii şi a imperiului, *Memorialul de la Sfânta Elena*[713], toate memoriile, gazetele, buletinele, proclamațiile, pe nerăsuflate. O săptămână întreagă l-au ținut frigurile după ce dăduse pentru întâia oară peste numele tatălui său în buletinele marii-armate. Se duse să vadă generalii sub ordinele cărora servise Georges Pontmercy, între alții pe contele H.[714]

Epitropul Mabeuf, pe care-l revăzuse, îi povesti de traiul de la Vernon, locul unde se retrăsese colonelul, de florile lui, de singurătatea lui.

Marius ajunsese să cunoască bine pe omul acesta minunat care fusese tatăl său; leu şi miel totodată, măreț şi blând.

În tot timpul acesta, prins de cercetările sale care-i luau fiecare clipă şi fiecare gând, aproape că nu se mai întâlnea cu familia Gillenormand. Venea la ora mesei, pe urmă îl căutau, dar nu-l mai găseau. Mătuşa bombănea. Bătrânul Gillenormand zâmbea: „Eh! Se ține după fete!” Câteodată moşneagul adăuga: „Drace! Credeam că e vorba de ceva trecător, dar văd că e o pasiune adevărată!”

Într-adevăr, era o pasiune.

Marius începea să-şi iubească părintele cu patimă.

O schimbare neaşteptată se făcuse în acelaşi timp în ideile lui. Fazele acestei schimbări fură numeroase şi s-au desfăşurat treptat. Credem că este folositor să urmărim pas cu pas aceste faze, arătându-le pe toate, pentru că ele se regăsesc la mulți oameni din vremea noastră.

Istoria pe care îşi aruncase ochii l-a înfricoşat.

A fost mai întâi ca o lumină orbitoare.

Pentru el republica, imperiul nu fuseseră până atunci decât nişte cuvinte hidoase. Republica, o ghilotină, într-un amurg; imperiul, o sabie în noapte. Privise acum mai de aproape, şi acolo unde se aştepta să găsească numai o beznă înfiorătoare, văzu, cu un fel de surprindere nemaisimțită, în care se amesteca şi teamă şi bucurie, strălucind aştri ca Mirabeau, Vergniaud, Saint-Just, Robespierre, Camil Desmoulins, Danton[715], şi răsărind un soare, Napoleon. Nu mai ştia pe ce lume trăieşte. Se da înapoi orbit de lumină. Puțin câte puțin, după ce-i trecuse prima uimire, se obişnui cu razele ei. Privi faptele păstrându-şi cumpătul şi cercetă oamenii fără groază; revoluția, imperiul răsăreau luminoase în fața ochilor săi de vizionar; două mănunchiuri de oameni şi de întâmplări uriaşe: văzu republica în suveranitatea drepturilor cetățeneşti redate mulțimilor; imperiul, în suveranitatea ideii franceze impuse Europei; văzu înălțându-se din revoluție mărețul chip al poporului şi din imperiu măreața figură a Franței. Şi-şi spuse în fundul cugetului său că toate au fost cum trebuiau să fie.

Ceea ce ochii lui orbiți de lumină nu ajungeau să vadă într-o înfățişare a evenimentelor mult prea sumară, nu credem că e locul să arătăm aici. Constatăm numai evoluția în starea lui de spirit. Progresele nu se înfăptuiesc dintr-odată. Spunând acestea, o dată pentru totdeauna, privitor la cele de mai sus şi la cele ce urmează, pornim mai departe.

Marius îşi dădu seama că până atunci nu înțelesese nici patria, nici părintele. Nu-şi cunoscuse nici tatăl, nici țara, şi-şi lăsase de bună voie un fel de ceață pe ochi. Acum vedea bine; începea pe de o parte să admire, pe de alta să iubească.

Inima îi era chinuită de remuşcări şi de păreri de rău şi se gândea cu deznădejde că tot ce purta în suflet acum nu mai putea împărtăşi decât unui mormânt. O, dacă tatăl său ar fi trăit, dacă l-ar mai fi avut, dacă Dumnezeu, în îndurarea şi bunătatea lui, ar fi îngăduit ca tatăl său să mai trăiască, cum ar fi alergat la el, cu ce avânt ar fi alergat înaintea lui şi i-ar fi strigat: „Tată, iartă-mă! Eu sunt! Am aceeaşi inimă ca şi tine! Sunt fiul tău!" Cum i-ar fi sărutat părul alb şi l-ar fi scăldat în lacrimi, cum s-ar fi uitat la rana lui, cum i-ar fi strâns mâinile, cum i-ar fi iubit hainele, cum i-ar fi sărutat picioarele! Ah! De ce i-a fost dat părintelui acestuia să moară atât de curând, înainte de vreme, înainte de a i se face dreptate, înainte de a fi fost iubit de copilul său! Inima lui Marius era plină mereu de un suspin care spunea: „Vai!" la fiece bătaie. În acelaşi timp devenea mai serios, mai grav, mai sigur de credințele şi de gândurile lui. În fiecare clipă luminile noi ale adevărului îi întregeau judecata. Parcă ar fi crescut ceva într-însul. În toată ființa lui se simțea acum sporit prin aceste două lucruri noi pentru el: părintele şi patria.

Toate se dezvăluiau acum în fața lui, ca şi cum ar fi găsit o cheie ascunsă; îşi lămurea ceea ce urâse, pătrunse ceea ce privise cu groază; desluşea acum limpede înțelesul providențial, dumnezeiesc şi omenesc al lucrurilor mărețe, pe care învățase să le urască până atunci, şi al oamenilor mari, pe care fusese îndemnat să-i blesteme. Când se gândea la părerile lui dinainte, care nu erau decât cele din ajun şi care totuşi îi păreau acum atât de vechi, se înfuria, apoi zâmbea.

Pe nesimțite, de la reabilitarea tatălui său trecuse în chip firesc la reabilitarea lui Napoleon.

Totuşi, trebuie s-o spunem, nu fără o oarecare greutate.

Încă din copilărie, mintea lui fusese îmbuibată cu ideile partidului lui 1814 asupra lui Bonaparte. Toate prejudecățile, toate interesele şi instinctele restaurației tindeau să-l desfigureze pe Napoleon. Restaurația îl ura mai grozav chiar decât pe Robespierre. Regaliştii se foloseau cu multă îndemânare de istovirea națiunii şi de ura maselor. Bonaparte ajunsese un fel de dihanie din basme, şi, ca să-l zugrăvească în închipuirea poporului, partidul lui 1814 îl înfățişa într-o mie de chipuri cumplite, începând cu ce era groaznic şi totuşi măreț şi sfârşind cu ce era groaznic până la grotesc, de

la Tiberiu[716] până la Căpcăunul mâncător de oameni. Astfel, dacă vorbeai de Bonaparte, erai liber să plângi cu hohote sau să pufneşti în râs, cu condiţia ca ura să dea isonul. Marius nu avusese niciodată alte păreri despre „omul acela” – cum i se spunea. Ele se împletiseră cu dârzenia firii lui. Zăcea în el un omuleţ încăpăţânat care-l ura pe Napoleon.

Citind istoria, cercetând-o mai cu seamă din acte şi documente, încetul cu încetul, vălul care-l acoperea pe Napoleon se sfâşiase şi ochii lui Marius putură să-l privească în voie. El întrezări ceva nemăsurat de mare şi bănui că până atunci se înşelase asupra lui Napoleon ca şi asupra tuturor celorlalte; în fiecare zi se lămurea mai bine şi începu să urce încet, pas cu pas, la început aproape cu părere de rău, apoi îmbătat şi parcă purtat de o vrajă neînfrântă, mai întâi treptele pline de umbră, apoi cele abia luminate, în sfârşit, pe cele înalte şi strălucitoare ale entuziasmului.

Într-o noapte se afla singur în odăiţa lui de sub acoperiş. La flacăra lumânării citea cu coatele pe masă, lângă fereastra deschisă. Tot felul de visuri, coborâte parcă din văzduh se împleteau cu gândurile lui. Ce spectacol îţi oferă noaptea! Auzi zgomote înfundate care nu ştii de unde vin, îl vezi pe Jupiter, planetă de o mie două sute de ori mai mare decât Pământul, scânteind ca focul; azurul e negru; stele strălucesc; e minunat.

Citea buletinele marii-armate ca nişte ode eroice scrise pe câmpul de luptă. Din când în când dădea peste numele tatălui său; al împăratului era pretutindeni. Marele imperiu îi răsărea înaintea ochilor; simţea un val ce creştea şi i se înălţa în suflet; îi părea câteodată că tatăl lui trecea pe lângă el ca o adiere şi-i vorbea la ureche; încetul cu încetul, se petrecea în el ceva ciudat; i se părea că aude răpăitul tobelor, bubuitul tunului, chemarea trâmbiţelor, pasul cadenţat al batalioanelor, galopul surd şi îndepărtat al cavaleriei; din când în când îşi ridica ochii spre cer şi vedea strălucind în adâncuri fără fund constelaţiile uriaşe; apoi îi pleca din nou pe carte şi vedea mişcându-se nedesluşit alte lucruri nemăsurat de mari. I se strângea inima. Se simţea luat şi purtat departe, fremătător şi scuturat de friguri, fără să-şi dea seama ce se petrece în el şi de care poruncă ascultă; se ridică în picioare, întinse amândouă braţele afară pe fereastră, privi ţintă întunericul, tăcerea, veşnica nemărginire şi strigă: „Trăiască împăratul!”

Din această clipă, totul se sfârşi. Căpcăunul corsican, uzurpatorul, tiranul, monstrul care fusese amantul surorilor sale, cabotinul care lua lecţii de la Talma[717], otrăvitorul Jaffei, tigrul, Buonaparte – toate pieriră şi făcură loc în cugetul său unei străluciri nedesluşite ce lumina dintr-o înălţime ameţitoare

palida fantomă a statuii lui Cezar. Pentru Pontmercy împăratul fusese căpitanul preaiubit, pe care-l admiri şi pe care-l urmezi cu credinţă; pentru Marius el era acum ceva mai mult. Era ziditorul predestinat al puterii franceze, sortită să stăpânească lumea, după cea romană. Era arhitectul făcător de minuni, construind pe ruinele unei prăbuşiri, păşind pe urma lui Carol cel Mare, a lui Ludovic al XI-lea, a lui Henric al IV-lea, a lui Richelieu, a lui Ludovic al XIV-lea, a Comitetului salvării publice[718]. A avut desigur păcatele lui, greşelile lui şi chiar crima lui, căci a fost om; dar a fost împărătesc în greşeală, strălucitor în petele sale, puternic în crimă. A fost mai mult decât atât. A fost întruchiparea Franţei, cucerind Europa prin spada pe care-o purta şi lumea prin lumina pe care-o răspândea. Marius văzu în Bonaparte fantasma orbitoare care se va ridica întotdeauna la hotare şi ne va străjui viitorul. Despot, dar dictator; despot ieşit dintr-o republică şi cuprinzând în el o revoluţie. Napoleon devenise pentru el omul-popor.

Ca orice nou adept al unei religii, se îmbătase de propria lui convertire. Se avânta prea mult şi mergea prea departe. Aşa era firea lui; odată ajuns pe povârniş, îi era aproape cu neputinţă să se înfrâneze. Fanatismul sabiei îl cucerea, îngemănându-se în cugetul lui cu ideea de care era înflăcărat. Nu-şi da seama că, pe lângă geniu, el admira forţa. În multe privinţe începea să se înşele şi altfel. Le înţelegea pe toate. Exista un fel de a te întâlni cu eroarea, mergând în căutarea adevărului. Avea un fel de bună-credinţă năvalnică ce amesteca totul de-a valma. Pe calea cea nouă pe care apucase, judecând greşelile vechiului regim şi măsurând gloria lui Napoleon, trecea cu vederea împrejurările uşurătoare.

Oricum ar fi fost, făcuse un pas nemăsurat de mare. Acolo unde odinioară văzuse prăbuşirea monarhiei, acum vedea înălţarea Franţei. Îşi schimbase punctul de vedere. Ce fusese pentru el apusul era acum răsăritul. Luase un alt drum.

Toate prefacerile acestea adânci se împlineau în sufletul lui fără ca familia să-şi dea seama.

După ce, printr-o străduinţă bine ascunsă, îşi lepădase vechea sa piele de credincios al Burbonilor şi de *ultra*, după ce se lepădase de aristocraţie, de clericalism şi de regalism, când fu de-a binelea revoluţionar, adânc democrat şi aproape republican, se duse la un vapor de pe cheiul Orfèvres şi-şi comandă o sută de cărţi de vizită cu numele: *Baronul Marius Pontmercy.*

Era o urmare foarte întemeiată a schimbării ce se petrecuse în el şi care se datora întru totul tatălui său. Numai că, necunoscând pe nimeni şi neavând la ce uşă să-şi lase cărţile de vizită, le vârî pe toate în buzunar.

Printr-o altă urmare firească, pe măsură ce se apropia de tatăl său, de amintirea lui şi de toate cele pentru care colonelul luptase vreme de douăzeci şi cinci de ani, Marius se îndepărta de bunicul său. După cum am mai spus, încă demult toanele domnului Gillenormand nu-i plăceau deloc. Îi despărţeau toate nepotrivirile dintre un tânăr serios şi un bătrân uşuratic. Veselia lui Géronte jigneşte şi scoate din fire tristeţea lui Werther[719]. Atât timp cât împărtăşeau aceleaşi păreri politice şi aceleaşi idei, acestea durau o punte între Marius şi domnul Gillenormand. Când puntea se prăbuşi, se căscă prăpastia. Mai presus de toate, Marius simţea o revoltă nespusă împotriva domnului Gillenormand la gândul că dintr-o pricină atât de neghioabă îl smulsese fără milă de lângă colonel, lăsând astfel pe tată fără copil şi pe copil fără tată.

Din dragoste pentru tatăl său începu aproape să-l urască pe bunic. Niciunul dintre aceste gânduri, cum am spus-o, nu i se arătau la faţă. Atâta numai că era din ce în ce mai reţinut, la masă vorbea puţin, iar în casă se arăta rar. Când mătuşa lui îl dojenea, era foarte blând şi spunea că era ocupat cu studiile, cursurile, examenele, conferinţele ş.a.m.d. Bunicul rămase neclintit la părerea lui fără greş: „E îndrăgostit! Cunosc!”

Marius lipsea din când în când de acasă.

— Unde se tot duce? întreba mătuşa.

Într-una dintre aceste călătorii, totdeauna foarte scurte, se duse la Montfermeil pentru a împlini dorinţa tatălui său şi-l căutase pe fostul sergent de la Waterloo, pe hangiul Thénardier. Thénardier dăduse faliment, hanul se închisese şi nimeni nu mai ştia nimic despre hangiu. În timpul acestei cercetări, Marius lipsise patru zile de acasă.

— Hotărât, nu e în minţile lui! conchise bunicul.

Li se păruse că purta pe piept, sub cămaşă, ceva legat de gât cu o panglică neagră.

VII – O fustă oarecare

Am pomenit de un lăncier.

Era un strănepot al domnului Gillenormand din partea tatălui său şi ducea viața de garnizoană departe de familie şi de orice cămin. Locotenentul Théodule Gillenormand îndeplinea toate condițiile cerute pentru a fi ceea ce se cheamă un ofițer chipeş. Avea un mijloc de domnişoară, un fel vitejesc de a-şi târî sabia şi purta mustața răsucită. Venea foarte rar la Paris; atât de rar, încât Marius nu-l văzuse niciodată. Cei doi veri nu se cunoşteau decât din nume. Théodule, credem că am mai spus-o, era slăbiciunea domnişoarei Gillenormand, care-l prefera, fiindcă nu-l vedea. Când nu vezi pe cineva, poți să crezi că e desăvârşit.

Într-o dimineață, domnişoara Gillenormand-cea-mare se întorsese acasă tulburată, atât cât firea ei de nepăsătoare putea să i-o îngăduie. Marius ceruse din nou voie bunicului său să facă o scurtă călătorie, adăugând: „Cred că voi pleca chiar în seara asta”. „Du-te, răspunsese bunicul şi adăugase pentru sine, ridicând a uimire sprâncenele: Iar doarme într-altă parte!” Domnişoara Gillenormand urcase în camera ei foarte intrigată şi aruncase de pe scară acest semn de exclamare: „E prea mult!” şi acest semn de întrebare: „Unde s-o fi ducând?” Bănuia o aventură amoroasă mai mult sau mai puțin îngăduită; umbra unei femei, o întâlnire de dragoste, o taină – şi nu-i displăcea să-şi vâre nasul. Descoperirea oricărui mister are farmecul noutății, unui scandal, şi ființele curate nu disprețuiesc această distracție. Sufletele bisericoase nutresc în ascunzişurile lor o anumită curiozitate pentru lucrurile neîngăduite.

Era deci pradă unei pofte nedesluşite de a cunoaşte secretul unei aventuri amoroase.

Pentru a lupta cu această curiozitate, care o îndepărta de îndeletnicirile ei, recursese la un talent de al său şi începuse să lucreze fir cu fir una dintre acele broderii de pe vremea împăratului şi a restaurației, unde sunt multe roți de cabrioletă; lucru posomorât, lucrătoare ursuză. Stătea de câteva ore nemişcată pe scaun când se deschise uşa. Domnişoara Gillenormand ridică ochii; locotenentul Théodule se afla în fața ei şi o saluta milităreşte. Scoase un strigăt de fericire. Oricât ai fi de bătrână, de ruşinoasă, de bisericoasă şi de mătuşă, tot îți place să vezi intrând un ofițer la tine în odaie.

— Tu aici, Théodule? întrebă ea.

— În treacăt, mătuşică.

— Atunci sărută-mă!

— Poftim, făcu Théodule.

Şi o sărută. Mătuşa Gillenormand se duse spre scrin şi-l deschise.

— Stai la noi cel puțin o săptămână?

— Mătuşă, plec diseară.

— Nu se poate.

— Precis.

— Te rog rămâi, Théodule puiule!

— Inima ar spune da, dar datoria nu. Povestea e simplă. Schimb garnizoana. Eram la Melun şi mă trimit la Gaillon. Ca să plec din vechea garnizoană la cea nouă a trebuit să trec prin Paris. Mi-am spus: ia să mă duc s-o văd pe mătuşă-mea.

— Iată pentru osteneala ta.

Domnişoara Gillenormand îi puse în mână zece ludovici de aur.

— Vrei să spui pentru bucuria mea, dragă mătuşica.

Théodule o sărută a doua oară şi domnişoara Gillenormand avu plăcerea să-şi simtă gâtul zgâriat de fireturile uniformei.

— Te duci călare cu regimentul? întrebă ea.

— Nu, mătuşică. Am ținut să te văd. Am o permisiune specială. Calul mi-l duce ordonanța. Eu plec cu diligența. Şi, fiindcă veni vorba, aş vrea să te întreb.

— Ce anume?

— Vărul meu, Marius Pontmercy, pleacă şi el?

— De unde ştii? întrebă mătuşa nemaiputând de curiozitate.

— Îndată ce am ajuns la Paris, m-am dus să-mi rețin un loc.

— Şi?

— Un călător venise înaintea mea şi reținuse un loc pe imperială. Am văzut pe foaie numele lui.

— Ce nume?

— Marius Pontmercy.

— Stricatul! strigă mătuşa. A, vărul tău nu e un băiat cuminte ca tine. O noapte întreagă în diligentă!

— Ca şi mine.

— Dar tu din datorie, el din destrăbălare.

— Ei, drace!

I se întâmplă domnişoarei Gillenormand-cea-mare ceva cu totul neaşteptat: avu o idee. Dac-ar fi fost bărbat, s-ar fi lovit cu palma peste frunte. Îl întrebă pe Théodule:

— Ştii că vărul tău nu te cunoaşte?

— Eu l-am văzut, dar el n-a binevoit să mă bage în seamă.
— A, aşadar, o să călătoriţi împreună?
— El pe imperială, eu înăuntru.
— Unde merge diligenta?
— La Andelys.
— Vasăzică acolo se duce Marius?
— Dacă n-o să se oprească cumva în drum, ca mine. Eu mă dau jos la Vernon, ca să iau legătura cu Gaillon. Nu cunosc drumul lui Marius.
— Marius! Ce nume urât! Cine-o fi avut ideea să-i pună numele Marius? Pe tine cel puţin te cheamă Théodule.
— Mi-ar plăcea mai mult să mă cheme Alfred, spuse ofiţerul.
— Ascultă, Théodule!
— Ascult, mătuşă.
— Ia bine seama!
— Iau.
— Bine de tot.
— De tot.
— Ei bine, de la o vreme Marius lipseşte cam des.
— Ei, drăcie!
— Călătoreşte întruna.
— Vai! Vai!
— Nu doarme acasă.
— O! O!
— Am vrea să ştim care e pricina.
Théodule răspunse cu liniştea unei statui:
— O fustă oarecare! Şi cu acel râs în doi peri care arata siguranţa celui care vorbeşte, adăugă: O fetişcană!
— Desigur! exclamă mătuşa, care crezu că-l aude vorbind pe domnul Gillenormand şi simţi cum o convingere nestrămutată ţâşneşte din cuvântul *fetişcană*, rostit aproape în acelaşi fel de unchiul cel bătrân, ca şi de nepotul cel tânăr. Fă-mi o plăcere, reluă ea. Urmăreşte-l puţin pe Marius. Nu te cunoaşte şi o să-ţi fie uşor. Fiindcă e o fată la mijloc, încearcă s-o vezi. O să ne scrii despre ce e vorba. Asta o să-l distreze pe bunic.
Lui Théodule nu-i plăceau asemenea urmăriri; dar era foarte mişcat de cei zece ludovici de aur şi credea că vor fi urmaţi şi de alţii. Primi însărcinarea şi spuse:

— Cum vrei dumneata, mătuşă. Şi adăugă în sinea lui: „Iată-mă acum şi guvernantă”.

Domnişoara Gillenormand îl îmbrăţişă.

— Théodule, tu n-ai face asemenea prostii. Tu te supui disciplinei, eşti robul regulamentului, eşti omul exactităţii şi al datoriei; tu nu ţi-ai părăsi familia pentru o fustă oarecare.

Lăncierul făcu aceeaşi mutra satisfăcută pe care ar fi făcut-o probabil şi Cartouche[720] dacă ar fi fost lăudat pentru cinstea lui.

În seara care urmă după această convorbire, Marius se urcă în diligenţă fără a bănui că e supravegheat.

Cât despre supraveghetor, primul lucru pe care l-a făcut, a fost să adoarmă. Somnul îi fu adânc şi conştiincios. Argus a sforăit toată noaptea.

Când se făcu ziuă, conducătorul diligenţei strigă:

— Vernon, staţia Vernon! Călătorii pentru Vernon!

Şi locotenentul Théodule se deşteptă.

— Bun, mormăi el pe jumătate adormit, aici cobor.

Pe urmă, memoria limpezindu-i-se încetul cu încetul, se trezi de-a binelea şi se gândi la mătuşa lui, la cei zece ludovici şi la raportul pe care se însărcinase să-l facă despre faptele şi destrăbălările lui Marius. Gândul acesta îl făcu să râdă.

„Poate că nici nu mai e în diligenţă, îşi zise, în timp ce-şi încheia nasturii de la tunica uniformei de mică ţinută. S-o fi oprit la Poissy, ori la Triel, dacă nu s-o fi dat jos la Meulan; s-o fi coborât la Mantes, sau poate la Rolleboise, sau s-o fi dus până la Pacy, putând s-o ia la stânga spre Evreux sau la dreapta spre Laroche-Guyon. Ţine-te după el, mătuşă! Ce naiba o să-i scriu bătrânei?”

În clipa aceea o pereche de pantaloni negri care coborau de pe imperială se arătară la geamul diligenţei.

„O fi Marius?” se întrebă locotenentul.

Era el.

Jos, lângă trăsură, o ţărăncuţă, vârâtă printre cai şi vizitii, întindea flori călătorilor.

— Flori pentru cuconiţele dumneavoastră.

Marius se apropie de florăreasă şi cumpără cele mai frumoase flori pe care le avea în coş.

„Deocamdată, îşi spuse Théodule sărind din trăsură, iată un amănunt care îmi aţâţă curiozitatea. Cui naiba îi duce florile? Trebuie să fie o femeie. Un

buchet atât de frumos nu poate să fie decât pentru o femeie frumoasă. Aş vrea s-o văd şi eu."

Şi nu numai pentru îndeplinirea însărcinării primite, ci şi din curiozitate personală, începu să-l urmărească pe Marius, ca un copoi care vânează pe socoteala lui. Marius nu luă seama la Théodule. Femeile elegante coborau din diligenţă; nu se uita la ele. Parcă nu vedea nimic împrejurul lui.

„Cât e de îndrăgostit!" se gândi Théodule.

Marius se îndreptă spre biserică.

„De minune! îşi zise Théodule. Biserică! Asta e! Întâlnirile de dragoste stropite cu niţică agheazmă sunt cele mai bune. Nimic nu e mai delicios decât o ocheadă care trece pe deasupra lui Dumnezeu."

Ajuns la biserică, Marius nu intră înăuntru, ci o luă pe la spatele ei, pierzându-se într-unul dintre ungherele zidurilor din dosul altarului.

„Se întâlnesc afară, îşi spuse Théodule. Să vedem fetişcana!"

Şi înaintă în vârful picioarelor spre ungherul unde dispăruse Marius.

Ajuns acolo, se opri buimăcit.

Marius, cu fruntea în mâini, îngenunchease în iarbă pe un mormânt peste care împrăştie toate florile. La căpătâiul mormântului, în dreptul unei movile de pământ se afla o cruce de lemn negru, pe care scria cu litere-albe numele: COLONELUL BARON PONTMERCY. Îl auzea pe Marius cum plânge în hohote. Iubita era un mormânt.

VIII – Marmura împotriva granitului

Aici venise Marius când lipsise întâia oară din Paris. De aci venea de câte ori domnul Gillenormand spunea: „N-a dormit acasă".

Locotenentul Théodule îşi pierdu cu totul cumpătul când văzu că e vorba de un mormânt. Simţi ceva neplăcut şi ciudat, de care nu putea să-şi dea seama şi care se amesteca cu respectul pentru un mormânt, şi cu respectul pentru un colonel. Se retrase, lăsându-l singur pe Marius în cimitir, şi execută această retragere ca un soldat disciplinat. Moartea i se arăta cu epoleţi şi era gata s-o salute milităreşte. Neştiind ce să-i scrie mătuşă-si, se hotărî să nu-i mai scrie de fel; şi, de bună seamă, n-ar fi ieşit nimic din descoperirea făcută de Théodule asupra dragostelor lui Marius, dacă printr-

o potrivire tainică, ce se întâlneşte foarte des în viață, întâmplarea de la Vernon n-ar fi avut aproape îndată o urmare la Paris. Marius se întoarse de la Vernon a treia zi; dis-de-dimineață ajunse acasă la bunicu-său, obosit de cele două nopți petrecute în diligență şi, simțind nevoia să alunge oboseala nesomnului înotând, se urcă repede în odaia lui, stătu numai cât îi trebui ca să-şi lepede haina de drum şi panglica neagră de la gât, şi se duse la baie.

Domnul Gillenormand, sculat dis-de-dimineață, ca toți bătrânii sănătoşi, îl auzi întorcându-se. Se grăbi să urce, cât putu de repede, cu picioarele lui bătrâne, scara mansardei în care locuia Marius. Voia să-l îmbrățişeze şi, în vreme ce-l îmbrățişa, să-l descoase de unde venea.

Dar tânărului îi trebuise mai puțină vreme să coboare decât i-a trebuit bătrânului să urce, şi, când domnul Gillenormand intră în mansardă, Marius nu mai era.

Patul era nedesfăcut şi pe el se vedeau aruncate fără grijă haina şi panglica neagră.

— Asta îmi place! spuse domnul Gillenormand.

Şi după o clipă intră în salon, unde se afla domnişoara Gillenormand lucrând la roțile ei de cabrioletă.

Intrarea fu triumfală.

Domnul Gillenormand ținea într-o mână redingota, în cealaltă panglica de la gât, strigând:

— Victorie! Vom descoperi taina. Vom cunoaşte adevărul adevărat. Vom afla isprăvile acestui prefăcut. Plutim în plin roman! Uite şi portretul.

Într-adevăr, de panglică atârna o cutiuță de piele neagră care aducea cu un medalion.

Bătrânul luă cutia şi-o privi câtva timp, fără s-o deschidă, cu acea plăcere încântată şi mânioasă totodată, pe care ar avea-o un biet flămând pe sub nasul căruia ar trece nişte minunate bucate pentru alții.

— Fără îndoială, zic, aici e un portret. Mă pricep eu! E un talisman care se poartă lângă inimă. Nişte nătărăi! Cine ştie ce slută! Tinerii de azi au gusturi atât de îndoielnice.

— Ei, şi dumneata, tată, zise fata bătrână.

Cutia se deschidea apăsând pe un resort. Nu găsiră înăuntru nimic altceva decât o hârtie împăturită cu grijă.

— De la aceeaşi către acelaşi, spuse domnul Gillenormand pufnind în râs. Ştiu eu ce ştiu. Un bilet de dragoste.

— Hai să-l citim! spuse mătuşa.

Şi-şi puse ochelarii. Deschiseră şi citiră următoarele:

„Pentru fiul meu. Pe câmpul de luptă de la Waterloo împăratul m-a făcut baron. Deoarece restaurația îmi tăgăduieşte acest titlu pe care l-am plătit cu sângele meu, fiul meu îl va lua şi-l va purta. Sunt sigur că va fi demn de el”.

Sentimentul pe care-l avură tatăl şi fiica nu se poate descrie.

Se simțiră înghețați ca de respirația unui cadavru. Nu schimbară o vorbă. Numai domnul Gillenormand spuse în şoaptă, ca şi cum ar fi vorbit cu sine:

— E scrisul soldățoiului ăluia!

Mătuşa se uită la hârtie, o întoarse pe toate fețele, pe urmă o puse din nou în cutie.

Tocmai atunci căzu dintr-un buzunar al redingotei un pachet dreptunghiular, înfăşurat în hârtie albastră. Domnişoara Gillenormand îl ridică şi desfăcu hârtia albastră. Erau cele o sută de cărți de vizită ale lui Marius. Îi dădu una domnului Gillenormand, care citi: *Baronul Marius Pontmercy*. Bătrânul sună. Nicoletta veni. Domnul Gillenormand luă panglica, cutia şi redingota, le aruncă pe toate în mijlocul salonului şi spuse:

— Ia zdrențele astea!

Trecu un ceas lung în cea mai mare linişte.

Bătrânul şi fata bătrână se aşezară unul cu spatele la altul. Fiecare se gândea de bună seamă la acelaşi lucru. După ce trecu acest ceas, mătuşa Gillenormand zise:

— Frumos!

Nu mult după aceea se întoarse şi Marius. Înainte de-a păşi pragul salonului, îl zări pe bunicu-său, care ținea în mână o carte de vizită de-a lui şi care, când îl văzu strigă la el, strivindu-l cu trufia lui burgheză şi batjocoritoare:

— Ia te uită! ia te uită, ia te uită! Eşti baron acum. Felicitările mele! Ce-nseamnă asta?

Marius se roşi puțin şi răspunse:

— Înseamnă că sunt fiul tatălui meu!

Domnul Gillenormand se opri din râs şi spuse aspru:

— Tatăl tău sunt eu.

— Tată-meu, răspunse Marius cu ochii în jos şi cu o înfățişare severă, a fost un om modest şi viteaz, care a slujit în chip glorios republica şi Franța, un om mare în cea mai măreață istorie pe care au făcut-o cândva oamenii. A

fost un om care a trăit un sfert de veac pe câmpul de bătaie, ziua sub gloanțe şi ghiulele, noaptea în zăpadă, în noroi, în ploaie, un om care a cucerit două steaguri, care a fost rănit de douăzeci de ori, care a murit uitat şi părăsit şi care n-a avut decât un singur cusur, acela de-a fi iubit doi ingrați: țara şi pe mine.

Era mai mult decât putea s-audă domnul Gillenormand. La cuvântul „republică”, el se ridică, sau, mai bine zis, sări în picioare. Fiecare cuvânt pe care-l rostea Marius îmbujora obrazul bătrânului regalist asemenea unor foale care suflă în cărbuni aprinşi. Din întunecat cum era se făcu roşu, din roşu – purpuriu, şi din purpuriu – ca flacăra.

— Marius! strigă el. Copil blestemat! Nu ştiu ce-a fost tatăl tău. Nu vreau să ştiu. Habar n-am. Ceea ce ştiu e că aceşti oameni n-au fost niciodată altceva decât nişte mizerabili, nişte golani, nişte ucigaşi, nişte revoluționari, nişte hoți. Am spus toți, toți, toți! Nu cunosc niciunul; am spus toți! Ai auzit, Marius? Ia seama bine, eşti tot atât de baron cât e şi papucul meu! Toți sunt nişte bandiți care l-au slujit pe Robespierre, nişte tâlhari care l-au slujit pe Bu-o-na-parte! Toți nişte trădători care-au vândut, l-au vândut pe regele lor legitim, toți nişte laşi care-au fugit din fața prusacilor şi a englezilor la Waterloo. Iată ce ştiu. Dacă şi domnul tatăl tău e printre ei, n-am cunoştință. Îmi pare rău, cu-atât mai rău! Sluga dumitale!

De data asta parcă Marius ar fi fost jeraticul, şi domnul Gillenormand foalele. Marius tremura tot, nu ştia ce să facă, îşi simțea fruntea încinsă de flăcări. Era ca un preot care vede sfânta împărtăşanie aruncată în vânt, ca un fachir ce vede un necredincios scuipând pe idolul lui. Nu se putea ca astfel de vorbe să fie rostite în fața lui şi să rămână nepedepsite. Dar ce să facă? Tatăl său fusese călcat în picioare în fața sa, şi de cine? De bunicul său. Cum era să-l răzbune pe unul, fără să-l jignească pe celălalt? Nu era chip să-şi insulte bunicul, dar nici să nu-şi răzbune tatăl nu se putea. De o parte era un mormânt sfânt, de altă parte părul alb. Câteva clipe se simți ca un om beat ce se clatină şi-n capul căruia joacă un vârtej. Ridică ochii, îşi privi țintă bunicul şi strigă cu voce tunătoare:

— Jos Burbonii şi porcul de Ludovic al XVIII-lea!

Ludovic al XVIII-lea murise de patru ani, dar puțin îi păsa.

Din stacojiu cum era, bătrânul se făcu deodată mai alb decât îi era părul din cap. Se întoarse spre un bust al ducelui de Berry[721], care se afla pe cămin, şi se înclină adânc, cu un fel de măreție ciudată. Apoi trecu de două ori încet şi în tăcere de-a lungul odăii, de la cămin la fereastră şi de la

fereastră la cămin, făcând să scârțâie parchetul sub picioarele lui, ca un om de piatră care ar umbla. A doua oară se plecă spre fiica sa, care fusese de față la această ciocnire şi stătea încremenită în loc, ca o oaie bătrână, şi-i spuse surâzând, cu un zâmbet aproape liniştit:

— Un baron ca domnul şi un burghez ca mine nu pot sta sub acelaşi acoperiş. Apoi deodată, ridicându-se, palid, tremurând, teribil, cu fruntea mărită parcă de răsfrângerea înspăimântătoare a mâniei, întinse brațul spre Marius şi-i strigă: Ieşi afară!

Marius părăsi casa.

A doua zi, domnul Gillenormand spuse fiicei sale:

— Veți trimite acestui băutor de sânge câte şase sute de franci la fiecare şase luni şi să nu mai aud niciodată vorbindu-se despre el.

Şi ca să-şi verse focul ce-l mistuia, vreme de trei luni şi mai bine îi spuse fiicei sale *dumneavoastră.*

Marius, pe de altă parte, ieşise tot atât de furios. O împrejurare despre care trebuie să vorbim îi mărise şi mai mult îndârjirea. Totdeauna se ivesc asemenea mici întâmplări menite să încurce şi mai tare dramele de familie, îndârjirea creşte, cu toate că vina rămâne aceeaşi. Luând la repezeală „zdrențele” lui Marius ca să i le ducă în odaie, aşa cum poruncise bunicul, Nicoletta scăpase, fără să bage de seamă, pe scara întunecoasă de la mansardă, medalionul de piele neagră în care era peticul de hârtie scris de colonel. Nici hârtia, nici medalionul nu s-au mai găsit.

Marius era încredințat că „domnul Gillenormand” – din ziua aceea nu-i mai spuse altfel – aruncase în foc „testamentul tatălui său”. Ştia pe dinafară cele câteva rânduri scrise de colonel şi prin urmare nu pierduse nimic. Dar scrisul, hârtia, aceste moaşte sfinte, erau însăşi inima lui. Ce au făcut cu ele?

Marius plecase fără să spună unde se duce şi fără să ştie unde merge, cu 30 de franci în buzunar, cu ceasul şi câteva rufe într-un sac de călătorie. Se urcase într-o trăsură de piață luată cu ora şi se îndreptase, la întâmplare, spre Cartierul latin.

Ce se va întâmpla cu Marius?

Cartea a patra:

PRIETENII A.B.C.-ULUI

I – Un grup care ar fi putut să intre în istorie

Epoca aceea, calmă în aparență, era străbătută de un fior revoluționar abia simțit. În văzduh pluteau adieri pornite din adâncurile lui ’89 şi ’92. Tineretul se afla tocmai în perioada aceea când, să ni se îngăduie cuvântul, năpârleşte. Oamenii se schimbau, aproape fără să-şi dea seama, prin însăşi trecerea timpului. Minutarul care se mişcă pe cadran, se mişcă şi în suflete. Fiecare făcea înainte pasul pe care îl avea de făcut. Ilegaliştii deveneau liberali, liberalii deveneau democrați.

Era ca un flux încărcat de mii de refluxuri. Fluxul are darul să amestece apele; aşa se explică unele contopiri foarte ciudate de idei; lumea iubea în acelaşi timp şi pe Napoleon şi libertatea. Noi facem aici istorie. Acestea erau amăgirile timpului de atunci. Părerile trec prin felurite faze. Regalismul voltairean, o varietate bizară, a avut o pereche nu mai puțin ciudată: liberalismul bonapartist.

Erau şi alte tabere care cugetau mai serios. Unele adânceau principiile, altele prețuiau dreptul. Se pasionau pentru absolut, întrezărind realizări nesfârşite; absolutul, prin însăşi rigiditatea lui, împinge cugetele spre largul zării şi le face să plutească în nemărginire. Nimic nu poate zămisli visul mai bine decât doctrina. Şi nimic nu poate zămisli viitorul mai bine decât visul. Utopia de azi va fi mâine carne şi oase.

Părerile înaintate aveau îndoite temeiuri. Un început de mister amenința „ordinea stabilită”, care era vicleană şi suspectă. Un semn cât se poate de revoluționar. Gândul ascuns al guvernului şi cel al poporului se întâlnesc în

încercarea de a se săpa unii pe alții. Pregătirea răzvrătirilor dă un răspuns premeditării loviturilor de stat.

Pe atunci nu existau încă în Franța organizații vaste şi subversive de felul *Tugenbund*-ului[722] german sau al carbonarismului italian[723]. Ici şi colo existau totuşi nuclee ascunse care îşi întindeau mai departe ramificațiile lor.

„Coucourge” începuse să se închege la Aix. La Paris, între alte asociații de acest fel, se născuse societatea Prietenii A.B.C.-ului.

Ce erau Prietenii A.B.C.-ului? În aparență, o societate pentru educația copiilor; în realitate, pentru ridicarea bărbaților în putere.

Îşi ziceau Prietenii A.B.C.-ului. „Abeceul”[724], adică începutul învățăturii, era poporul neştiutor. Prietenii lui se străduiau să-l lumineze. Un joc de cuvinte care nu e de luat în râs. Jocurile de cuvinte sunt uneori foarte serioase în politică; dovadă: *Castratus ad castra*, care a făcut din Narses[725] un general de armată; dovadă: *Barbari et Barberini*[726]; dovadă: *Fueros y Fuegos*[727]; dovadă: *Tu es Petrus et super hanc petram*[728], şi atâtea altele.

Prietenii A.B.C.-ului erau puțini. Era o societate secretă încă în faşă, am spune un fel de clan, dacă un clan ar putea sfârşi prin a da eroi. Se adunau la Paris în două locuri: lângă Hale, într-o cârciumă numită *Corint*, despre care vom vorbi mai târziu, şi lângă Panthéon, într-o cafenea mică din piața Saint-Michel, numită cafeneaua *Musain*, azi dărâmată. Cel dintâi din aceste locuri de întâlnire se afla în apropiata vecinătate a muncitorilor, cel de-al doilea – a studenților.

Întrunirile obişnuite ale Prietenilor A.B.C.-ului se țineau într-o sală, din dosul cafenelei *Musain*. Sala amintită, destul de departe de cafenea şi legată de ea printr-un coridor foarte lung, avea două ferestre şi o ieşire aproape secretă, pe o scară care dădea în stradela Grès. Obişnuiții acestor întâlniri fumau, beau, jucau cărți şi glumeau. Se vorbea cu voce tare despre toate, iar despre anumite lucruri, în şoaptă. Pe perete era atârnată o hartă veche a Franței din timpul republicii, semn îndestulător pentru a trezi bănuielile unui agent de poliție. Cei mai mulți dintre Prietenii A.B.C.-ului erau studenți care se înțelegeau minunat cu muncitorii. Iată numele celor mai însemnați, care într-o anumită măsură au intrat în istorie: Enjolras, Combeferre, Jean Prouvaire, Feuilly, Courfeyrac, Bahorel, Lesgle sau Laigle, Joly, Grantaire.

Tinerii aceştia erau atât de buni prieteni între ei, încât alcătuiau un fel de familie. Toți, afară de Laigle, erau din sudul Franței.

Grupul lor era vrednic de luat în seamă. Astăzi a pierit în adâncurile nepătrunse ale trecutului. Dar, ajungând la acest moment al dramei, poate că nu e de prisos să îndreptăm o rază de lumină asupra acestor tinere frunţi, mai înainte, ca cititorul să le vadă scufundându-se în noaptea unor întâmplări tragice.

Enjolras, pe care l-am pomenit cel dintâi – pentru ce, se va vedea mai târziu – era bogat şi singur la părinţi.

Enjolras era un tânăr fermecător, în stare uneori să fie fioros. Era frumos ca un înger. Un Antinous[729] sălbatic. Ai fi spus văzându-i privirea gânditoare că străbătuse odată, în altă viaţă, apocalipsul revoluţiei. Îi păstra amintirea, ca şi cum ar fi fost de faţă. Cunoştea în cele mai mici amănunte fapta cea mare. Fire de războinic şi de mare pontif, foarte ciudată la un tânăr. Oficia şi lupta totodată; în clipa de faţă era soldat al democraţiei; pe deasupra frământărilor timpului său, preot iluminat al idealului. Avea privirea adâncă, pleoapele puţin roşii, buza de jos groasă şi uşor dispreţuitoare, fruntea înaltă. Ca şi alţii de la sfârşitul acelui veac şi începutul acestuia din urmă, care s-au făcut vestiţi de timpuriu, era parcă prea tânăr, de o tinereţe proaspătă, de fată, cu toată paloarea ce-i acoperea uneori faţa. Era bărbat, dar părea încă un copil. Cei douăzeci şi doi de ani ai săi păreau abia şaptesprezece. Era grav, şi părea că nu ştie că pe pământ se află şi o fiinţă numită femeie. Nu avea decât o patimă: dreptatea; numai un gând: să răstoarne orice piedică i-ar sta în cale. Pe muntele Aventin ar fi fost Gracchus[730], pe vremea Convenţiunii – Saint-Just. Trandafirii de-abia îi vedea; primăvara n-o băga în seamă; nu auzea păsările cântând: sânul gol al Evadneei nu l-ar fi mişcat mai mult decât pe Aristogiton; pentru el, ca şi pentru Hermodius[731], florile nu erau bune decât să acopere spada. Punea asprime în bucuriile lui. Tot ce nu era republică îl făcea să plece feciorelnic ochii. Era îndrăgostitul de marmură al Libertăţii. Vorba lui aprigă şi inspirată avea freamătul unui imn.

Deschidea aripile pe neaşteptate. Vai de fata care ar fi cutezat să se apropie de el! Dacă vreo lucrătoare veselă din piaţa Cambrai sau din strada Saint-Jean-de-Beauvais, văzându-i chipul de licean, gâtul de paj, genele blonde şi lungi, ochii albaştri, pletele cu cârlionţii în vânt, obrajii rumeni, buzele proaspete, dinţii minunaţi, ar fi poftit la acest răsărit de soare şi ar fi venit să-şi încerce puterea frumuseţii asupra lui Enjolras, o privire neaşteptată şi aspră i-ar fi arătat deodată prăpastia dintre ei şi ar fi învăţat-o

să nu confunde îngerul curtenitor al lui Beaumarchais cu năprasnicul heruvim al lui Ezechiel[732].

Alături de Enjolras, care era logicianul revoluției, Combeferre era filosoful ei. Deosebirea între logica revoluției şi filosofia ei este că logica poate duce la război, pe când filosofia nu poate ajunge decât la pace. Combeferre îl întregea pe Enjolras şi-i îndrepta greşelile. Nu țintea atât de sus, dar privirea lui era mai cuprinzătoare. Voia să toarne în sufletele oamenilor principiile mari ale ideilor umanitare; zicea: revoluție, dar civilizație. Şi în jurul muntelui prăpăstios el desfăşura larg cerul albastru. De aceea, în toate părerile lui Combeferre se găsea ceva mai uşor de înțeles şi de îndeplinit. Alături de Combeferre aerul revoluției era mai uşor de respirat decât lângă Enjolras. După Enjolras revoluția purcedea din dreptul divin, iar după Combeferre din dreptul natural. Cel dintâi se apropia de Robespierre, cel de-al doilea se alătura lui Condorcet. Combeferre trăia, mai mult decât Enjolras, viața omului de toate zilele. Dacă le-ar fi fost dat acestor doi tineri să intre în istorie, unul ar fi fost cel drept, celălalt cel înțelept; Enjolras avea mai multă bărbăție, Combeferre mai multă omenie. *Vir* (bărbat) şi *homo* (om) – acesta era mica deosebire dintre ei. Combeferre era blând, după cum Enjolras era aspru, amândoi din neprihănire sufletească. Îi plăcea cuvântul *cetățean* dar mai mult cuvântul *om*. Bucuros ar fi spus *hombre*[733], ca spaniolii. Citea de toate: mergea la teatru; urma prelegerile publice; învăța de la Arago[734] despre polarizarea luminii, îl încântase o lecție a lui Geoffroy Saint-Hilaire[735] care explicase îndoita funcțiune a arterei carotide externe şi a celei interne, una dintre ele hrănind fața, cealaltă creierul; se ținea la curent; urmărea ştiința pas cu pas; punea față-n față pe Saint-Simon cu Fourier[736]; dezlega hieroglife; spărgea pietrele pe care le găsea şi făcea geologie; desena din memorie un fluture bombyx[737]; semnala greşelile de limbă din *Dicționarul Academiei*; studia pe Puységur şi Deleuze[738]; nu proclama nicio certitudine, nici măcar minunile; nu tăgăduia nimic, nici măcar strigoii; frunzărea colecția *Monitorului*; cugeta. Declara că viitorul e în mâna învățătorilor, şi tot ceea ce privea educația îi da de gândit. Voia ca societatea să lucreze neîncetat la ridicarea nivelului intelectual şi moral, la răspândirea ştiinței, la punerea în circulație a ideilor şi la dezvoltarea spiritului celor tineri şi se temea ca nu cumva lipsa de metodă şi sărăcia patrimoniului literar, mărginit la cele două-trei veacuri aşa-zise clasice, cu prejudecățile scolastice şi rutina, să nu facă din

liceele noastre un fel de crescătorii artificiale de stridii. Era savant, purist, precis, avea cunoştinţe tehnice în toate domeniile, muncea cu sârguinţă şi era în acelaşi timp „un visător de himere”, cum spuneau prietenii săi.

Credea în toate visurile: drumul de fier, înlăturarea durerii în operaţiile chirurgicale, fixarea imaginii în camera obscură, telegraful electric, cârma balonului. Aşa după cum nu îl înspăimântau nici zidurile de cetate, pe care superstiţiile, prejudecăţile şi despotismul le ridicau în faţa omenirii. Era dintre cei ce cred că până la urmă ştiinţa va învinge. Enjolras era un şef; Combeferre, o călăuză. Ai fi vrut să lupţi alături de cel dintâi şi să porneşti la drum cu celălalt. Nu că n-ar fi fost şi Combeferre în stare să lupte; era gata oricând să se ia de piept cu orice piedică şi s-o atace cu toată puterea lui vijelioasă. I-ar fi plăcut însă mai mult să ajute omenirii la împlinirea destinelor ei, puţin câte puţin, prin învăţarea adevărurilor eterne, prin promulgarea legilor pozitive; şi, între două feluri de lumini, ar fi ales mai curând pe cea care străluceşte decât pe cea care arde. Un foc poate lumina ca aurora, e adevărat, dar de ce să n-aştepţi să se facă ziuă? Vulcanul luminează, dar şi mai bine luminează zorile. Combeferre ar fi ales mai degrabă neprihănirea frumosului decât vâlvătaia sublimului. O lumină învăluită de fum, un progres înfăptuit prin violenţă nu mulţumea decât pe jumătate sufletul lui blând şi cumpătat. Goana oarbă a unui popor spre adevăr, un nou ’93 îl înspăimântau; totuşi, lâncezeala îl mâhnea şi mai mult, simţind în ea putreziciunea şi moartea; la drept vorbind, îi plăcea mai degrabă spuma izvorului curat, decât miasmele mlaştinii; şuvoiul limpede al râului, decât apa stătută a smârcurilor; cascada Niagara mai mult decât lacul Montfaucon. Pe scurt, nu voia nici zăbava, dar nici graba. În timp ce furtunoşii lui prieteni, îndrăgostiţi donchijoteşti ai absolutului, doreau din suflet şi aşteptau minunatele întâmplări ale revoluţiei, Combeferre înclina să lase în voie progresul, progresul cel bun, mai puţin clocotitor poate, dar curat; metodic, dar fără pată; răbdător şi liniştit, dar imperturbabil. Combeferre s-ar fi rugat în genunchi pentru ca viitorul ce se apropia să fie fără păcat şi să nu tulbure cu nimic marea revoluţie virtuoasă a popoarelor. „Binele trebuie să fie nevinovat”, spunea el neîncetat. Într-adevăr, dacă în măreţia ei, revoluţia priveşte ţintă spre un ideal strălucitor şi se avântă către el printre fulgere, cu gheare de foc şi de sânge, frumuseţea progresului este aceea de a fi nespălat; între Washington şi Danton e aceeaşi deosebire, ca între un înger cu aripi de lebădă şi un înger cu aripi de vultur.

Jean Prouvaire era, putem spune, şi mai blând decât Combeferre. El se numea Jehan, după un gust nevinovat al vremii aceleia, gust ce se îmbina cu mişcarea puternică şi adâncă din care izvorâse şi studiul atât de necesar al evului mediu. Jean Prouvaire era îndrăgostit, avea o floare într-o glastră pe care o îngrijea, cânta din flaut, făcea versuri, iubea poporul, îl durea soarta femeii, plângea de mila copilului; avea aceeaşi încredere în viitor ca şi în Dumnezeu şi mustra revoluţia că tăiase un cap regesc, capul lui André Chénier[739]. Avea un glas de obicei fraged şi dintr-odată bărbătesc. Era un cărturar, un erudit, aproape un orientalist. Mai presus de toate era bun şi, lucru uşor de înţeles pentru cine ştie cât de aproape e bunătatea de măreţie, în poezie îi plăceau elanurile spre nemărginire. Ştia italiana, latina, greaca şi ebraica; se folosea de ele ca să citească numai patru poeţi: pe Dante, pe Iuvenal[740], pe Eschyl şi Isaia. În franţuzeşte citea mai bucuros pe Corneille decât pe Racine şi prefera pe Agrippa d'Aubigné[741] lui Corneille. Hoinărea pe câmpul plin de ovăz sălbatic şi de albăstrele şi urmărea norii de pe cer aproape tot aşa cum urmărea întâmplările politice. Sufletul lui avea două atitudini: una faţă de om, alta faţă de Dumnezeu. Învăţa sau cugeta. Toată ziua era preocupat de problemele sociale: salariul, capitalul, creditul, căsătoria, religia, libertatea de a gândi, libertatea de a iubi, educaţia, pedeapsa, mizeria, dreptul de asociaţie, proprietatea, producţia şi repartizarea bunurilor; întrebările care acoperă cu întuneric furnicarul omenesc; iar seara se uita la stele, lumea imensă a spaţiilor cereşti. Ca şi Enjolras, era bogat şi singur la părinţi. Vorbea cu blândeţe, punea capul în pământ, pleca ochii, zâmbea încurcat, se îmbrăca prost, se mişca stângaci, se roşea din nimic, era foarte sfios; altminteri, plin de curaj.

Feuilly lucra evantaiuri, era orfan de tată şi de mamă, câştigând anevoie trei franci pe zi şi neavând decât un gând: să dezrobească lumea. Mai avea şi o altă grijă; să înveţe; învăţătura era pentru el tot un mijloc de a se dezrobi! Învăţase singur să scrie şi să citească; tot ce ştia învăţase singur. Feuilly era mărinimos. Îmbrăţişarea lui nu cunoştea margini. Orfanul acesta înfiase întreaga omenire. Lipsit de mamă, îşi închinase gândurile patriei. Nu voia să rămână pe pământ un om fără ţară. Cu marea putere de pătrundere caracteristică omului din popor, descoperise ceea ce numim noi astăzi *principiul naţionalităţilor*. Învăţase istoria dinadins ca să aibă temeiuri de răzvrătire. În acest cerc de tineri utopişti, îngrijoraţi mai ales de soarta Franţei, el înfăţişa ceea ce era dincolo de hotare. Specialitatea lui era Grecia, Polonia, Ungaria, România, Italia. Pomenea mereu aceste nume de

țări, şi unde se potrivea, şi unde nu, cu stăruința cuvenită cauzelor drepte. Turcia stăpână pe Tesalia şi pe Creta, Rusia stăpână pe Varşovia, Austria stăpână pe Veneția – acestea îl scoteau din sărite. Dintre toate, lovitura cea mai mare, de la 1772, îl făcea să se revolte. Nu există elocvență mai convingătoare decât aceea a adevărului rostit cu indignare. Feuilly era un orator de felul acesta. Nu mai isprăvea cu data mârşavă: 1772; cu acel popor nobil şi viteaz ucis prin trădare, cu acea crimă în trei, cu acea capcană nemaipomenită, care a slujit de atunci ca model pentru sfâşierea şi desființarea atâtor state, atâtor națiuni nobile, jefuite, ca să spunem aşa, de actul lor de naştere. Toate atentatele sociale din epoca noastră se trag de la împărțirea Poloniei. Sfâşierea Poloniei, iată teorema ale cărei corolare sunt toate crimele politice de-acum. Se împlineşte aproape un veac, de când n-a fost tiran, nici trădător care să nu fi vizat, omologat, contrasemnat şi parafat *ne varietur*[742] împărțirea Poloniei.

În dosarul trădărilor moderne, aceasta e cea dintâi. Congresul de la Viena a copiat această crimă înainte de a o săvârşi pe a sa. 1772 a dat semnalul vânătoarei de oameni; 1815 a adus cu sine împărțirea prăzii.

Aşa sunau de obicei cuvântările lui Feuilly. Lucrătorul sărac luase sub ocrotirea lui dreptatea şi dreptatea îl răsplătea înălțându-l. Într-adevăr, dreptatea trăieşte în veşnicie. Varşovia nu poate fi a țarilor, aşa cum Veneția nu poate fi a nemților. Degeaba îşi pun în joc regii iscusința şi onoarea lor. Mai curând sau mai târziu, patria înecată se ridică şi iese pe deasupra. Grecia e iarăşi Grecia, Italia e mereu Italia. Contestația pe care dreptul o ridică împotriva stării de fapt nu se şterge niciodată, nu se prescrie niciodată. Furtul în dauna unui popor nu se prescrie. Aceste escrocherii sfruntate n-au niciun viitor. Nu se şterge pecetea unei națiuni aşa cum ştergi prețul de pe o batistă.

Courfeyrac avea un tată care se numea domnul de Courfeyrac. Una dintre ideile greşite ale burgheziei din timpul restaurației era aceea de a crede în *particula nobleței*. Această minusculă prepoziție n-are nicio însemnătate. Dar burghezii din vremea *Minervei*[743] prețuiau aşa de mult pe bietul *de*, încât te simțeai obligat să-l laşi deoparte. Domnul de Chauvelin îşi zicea domnul Chauvelin, domnul de Caumartin – domnul Caumartin, domnul de Constant de Rebecque – Benjamin Constant, domnul de Lafayette – domnul Lafayette[744]. Courfeyrac nu voise să rămână nici el mai prejos şi se numi scurt: Courfeyrac.

Am putea, în ceea ce priveşte pe Courfeyrac, să ne oprim aici şi să ne mărginim a adăuga: Courfeyrac, vezi Tholomyès.

Courfeyrac avea într-adevăr această vervă a tinerilor care s-ar putea numi drăceasca frumusețe a minții.

Mai târziu dispare, ca drăgălăşenia unei pisicuțe, iar toată această zveltețe se sfârşeşte pe două picioare la burghez şi pe patru labe la motan.

Generațiile care trec prin şcoli, tinerii recruți care se perindă unii după alții îşi trec din mână în mână, *quasi cursores*[745], acest fel de spirit aproape acelaşi totdeauna, aşa că, precum spuneam, primul venit care l-ar fi ascultat în 1828 pe Courfeyrac ar fi crezut că-l aude pe Tholomyès în 1817. Numai că acest Courfeyrac era un băiat de treabă. În ciuda asemănărilor minții, deosebirea între Tholomyès şi el era mare. Omul ascuns în fiecare din ei era cu totul altul la cel dintâi, decât la cel din urmă. În Tholomyès era un procuror, în Courfeyrac, un cavaler medieval.

Enjolras era şeful, Combeferre călăuza, Courfeyrac era miezul, focarul. Ceilalți răspândeau mai multă lumină, el da mai multă căldură; e drept că avea toate însuşirile unui focar; rotunjimea şi radiația.

Bahorel luase parte la mişcarea sângeroasă din iunie 1822, cu prilejul înmormântării tânărului Lallemand[746].

Bahorel era un băiat plin de voie bună, dar cam destrăbălat, cumsecade, mână spartă, darnic până la risipă, vorbăreț până la elocință, îndrăzneț până la obrăznicie, un om cum nu se poate mai bun; cu jiletca bătătoare la ochi şi cu idei roşii ca focul; mare scandalagiu, nimic nu-i plăcea mai mult decât cearta, afară numai de răscoală; şi nimic nu-i plăcea mai mult ca o răscoală, afară numai de o revoluție; totdeauna gata să spargă un geam, să scoată pietrele din caldarâmul străzii, să dărâme un guvern, ca să vadă ce urmare ar avea.

Era student de unsprezece ani. Frunzărea dreptul, dar nu-l învăța. Îşi luase drept deviză: *niciodată avocat*, şi drept blazon o măsuță de noapte în care întrezărea toca în patru colțuri[747]. De câte ori trecea prin fața Facultății de drept, ceea ce i se întâmpla rar, îşi încheia redingota, căci paltonul nu apăruse încă, şi se deda la unele precauțiuni igienice. Spunea despre portalul facultății: „Ce moşneag frumos!” Iar despre decanul ei, domnul Delvincourt: „Ce monument!” Cursurile erau pentru el subiect de cântece, iar profesorii prilej de caricaturi. Cheltuia, ca să nu stea degeaba, o sumă destul de frumuşică: vreo trei mii de franci. Părinții lui erau țărani pe care-i deprinsese să-şi respecte feciorul.

Spunea despre ei: „Sunt țărani, nu-s burghezi; vezi, de aceea sunt deştepți”.

Bahorel, având anumite toane, era clientul mai multor cafenele. Toți ceilalți îşi aveau localul lor; el nu. Hoinărea. A rătăci e omenesc; a hoinări e parizian. Bahorel, minte pătrunzătoare, era un gânditor mai adânc decât părea.

Făcea legătura între Prietenii A.B.C.-ului şi alte grupuri, ce abia începuseră să se lege, dar care aveau mai târziu să se închege.

În soborul acesta de capete tinere era şi unul pleşuv.

Marchizul d'Avaray, pe care Ludovic al XVIII-lea îl făcuse duce, pentru că-l ajutase să se urce într-o trăsură de piață în ziua când a emigrat, povestea că în 1814, la întoarcerea sa în Franța, pe când regele cobora la Calais, un om i-a întins o jalbă: „Ce ceri?” îl întrebă regele. „Sire, o stație de diligență.” „Cum te cheamă?” „L'Aigle”[748]. Regele se încruntă, se uită la iscălitura de pe jalbă şi văzu numele scris astfel: *Lesgle*. Această ortografie prea puțin bonapartistă mişcă pe rege, care începu să zâmbească. „Sire, spuse din nou omul cu jalba, un străbunic al meu a fost argat la câini şi i s-a spus Lesgueules[749]. Din această poreclă mi-a ieşit numele. Eu mă numesc Lesgueules, prescurtat Lesgle şi din greşeală L'Aigle.” Regele încetă să zâmbească. Mai târziu dădu omului stația de diligență de la Meaux, dinadins sau din greşeală.

Pleşuvul grupului A.B.C. era fiul acestui Lesgle sau Lègle şi iscălea Laigle (de Meaux)[750]. Ca să scurteze, camarazii îi ziceau Bossuet.

Bossuet era un băiat vesel şi fără noroc. Specialitatea lui era să nu izbutească în nimic. În schimb, făcea haz de toate. La douăzeci şi cinci de ani era chel. Tatăl său reuşise să se pricopsească cu o casă şi un petec de pământ; dar fiul nu avusese altceva mai bun de făcut decât să piardă într-o întreprindere fără noroc şi casa şi pământul. Nu-i rămăsese nimic. Era citit, era deştept, dar nu izbutea în nimic. Toate îi ieşeau anapoda, în toate se înşela, tot ce clădea se dărâma peste el. Dacă spărgea lemne, îşi tăia un deget. Dacă avea o iubită, afla în curând că fata mai are un prieten. În fiece clipă i se întâmpla un necaz; de aceea era vesel. Spunea: „Locuiesc sub un acoperiş de olane care cad”. Nu se mira niciodată, căci la rău se aştepta oricând, rămânea senin în fața nenorocului, iar când soarta îi juca vreo festă, râdea ca unul ce ştie de glumă. Era sărac, dar sacul cu hazuri era totdeauna plin. Ajungea repede la ultimul gologan, dar niciodată la ultimul hohot de râs. Când necazul îi păşea pragul, îl saluta ca pe o veche cunoştință; se

întâlnea cu necazul şi îl bătea pe burtă; cu soarta rea era aşa de bun prieten, încât îi spunea pe nume: „Bună ziua, Piază-rea!”

Această prigoană a destinului îl făcuse isteț. Scotea bani şi din piatră seacă. N-avea lețcaie, dar găsea totdeauna câțiva franci când i se năzărea să facă „cheltuieli nesăbuite”. Într-o noapte merse până acolo încât mâncă „o sută de franci” la o masă cu o pupăză flecară, ceea ce îl făcu să spună în toiul chefului: „Fată de cinci galbeni, ia trage-mi cizmele!”

Bossuet se îndrepta încet spre cariera de avocat. Învăța dreptul în felul lui Bahorel. Bossuet nu prea avea locuință; uneori n-avea chiar deloc. Se oploşea când la unul, când la altul, de cele mai multe ori la Joly. Joly urma medicina. Era cu doi ani mai tânăr decât Bossuet.

Joly era tânărul bolnav închipuit. Studiul medicinii îl făcuse să fie mai mult bolnav decât medic. La douăzeci şi trei de ani avea toate bolile şi-şi petrecea viața cercetându-şi limba în oglindă. Spunea că omul se magnetizează ca un ac, şi în camera unde dormea îşi punea patul cu capul la miazăzi şi cu picioarele la miazănoapte, pentru ca circulația să nu-i fie stingherită în timpul nopții de marele curent magnetic al globului pământesc.

Când era furtună, îşi pipăia pulsul. Altminteri, era cel mai vesel dintre toți. Toate aceste nepotriviri – tânăr, maniac, plăpând şi vesel – se împăcau bine între ele şi dădeau o făptură plăcută şi originală, căreia camarazii îi ziceau: Jolllly. „Îți poți lua zborul pe patru aripi”[751], îi spunea Jean Prouvaire.

Joly avea obiceiul să miroasă cu nasul mânerul bastonului – semnul unei minți pătrunzătoare.

Aceşti tineri, atât de deosebiți şi despre care la urma urmei n-ar trebui să vorbim decât cu seriozitate, aveau toți aceeaşi credință: progresul.

Toți coborau direct din revoluția franceză. Până şi cei mai uşuratici rosteau cu evlavie data de ’89. Părinții lor, fireşte, erau sau fuseseră constituționalişti, regalişti, doctrinari; dar lor ce le păsa? Acel talmeş-balmeş dinaintea lor nu-i privea; ei erau tineri; în vinele lor curgea sângele curat al principiilor revoluției. Ei se declarau fără nicio rezervă pentru dreptul inalterabil şi datoria absolută.

Ucenici sau inițiați, ei plămădeau pe ascuns un ideal al lor.

Printre toate aceste inimi pătimaşe şi toți aceşti credincioşi ai unei convingeri, se afla şi un sceptic. Cum de se pripăşise acolo? Prin juxtapunere. Scepticul se numea Grantaire şi iscălea de obicei prin acest

rebus: R[752]. Grantaire era un om care se ferea să aibă o credință. Era, de altfel, unul dintre tinerii care învățase mai mult în timpul anilor lor universitari la Paris. Ştia că la cafeneaua *Lemblin* se găsea cea mai bună cafea şi că la cafeneaua *Voltaire* se află cel mai bun biliard; că la *Ermitage*, pe bulevardul Maine, erau plăcinte gustoase şi fete vesele; pui la grătar la mătuşa Saguet; că cei mai buni țipari în sos de vin sunt la bariera Cunette şi un vinişor alb de soi la bariera Combat. Cunoştea toate locurile unde se găseau lucruri bune. Era meşter mare în lupta cu picioarele, cunoştea câteva dansuri şi mânuia cu îndemânare bastonul. Pe deasupra, straşnic băutor. Era peste măsură de urât. Irma Boissy, cea mai drăguță pantofăreasă din vremea aceea, înfuriată pe urâțenia lui, dăduse această sentință: „Grantaire ăsta e de nesuferit”. Dar el era atât de îngâmfat, încât nimic nu-l atingea. Se uita țintă şi galeş la toate femeile, cu aerul că spune: „dac-aş vrea” şi căuta să-i facă pe tovarăşii lui să creadă că avea căutare.

Cuvintele acestea: dreptul poporului, drepturile omului, contractul social, revoluția franceză, republica, democrația, umanitatea, civilizația, religia, progresul – nu însemnau aproape nimic pentru Grantaire. Zâmbea când le auzea. Scepticismul, această putreziciune a cugetării, nu-i lăsase nicio idee teafără în minte. Trăia zeflemisind. Axioma lui era: „Nu există decât o singură certitudine: paharul meu, când e plin”. Râdea de toate credințele partidelor; râdea de frate-său ca şi de taică-său; de Robespierre cel tânăr ca şi de Loizerolles.[753] „Ce-au câştigat dacă au murit?” zicea el. Despre crucea pe care a fost răstignit Isus spunea: „Iată o spânzurătoare care şi-a făcut datoria”. Muieratic, jucător de cărți, chefliu, deseori beat, cânta mereu, spre neplăcerea tinerilor visători, aria: *Trăiască Henric al IV-lea; Ne plac fetele şi vinul cel bun.*

De altfel, acest sceptic avea şi el un Dumnezeu. Dumnezeul lui nu era o idee, o credință, o artă, o ştiință; era un om: Enjolras. Grantaire îl iubea; se uita la el ca la soare. Acest om care se îndoia de toate, acest om anarhic – de cine oare se legase din toată această falangă de spirite absolute? De cel mai absolut dintre ei. Prin ce anume îl subjugase Enjolras? Prin ideile lui? Nu; prin caracterul lui. Acest fenomen se observă foarte des. Un sceptic care se alipeşte unui credincios e un lucru firesc, ca legea culorilor complementare. Ne atrage tocmai ceea ce ne lipseşte. Nimeni nu iubeşte mai mult lumina decât orbul. O pitică se prăpădeşte după falnicul tambur-major. Broscoiul e mereu cu ochii la cer. De ce? Ca să vadă pasărea zburând. Lui Grantaire, în care se cuibărise îndoiala, îi plăcea să vadă cum clocoteşte credința în

Enjolras. Avea nevoie de Enjolras. Fără să-şi dea bine seama şi fără să încerce să-şi lămurească de ce, firea lui curată, sănătoasă, tare, dreaptă, aspră, nevinovată îl fermeca. Admira din instinct tot ce era opus firii lui. Ideile lui lipsite de vlagă, şovăielnice, destrămate, bolnave, pocite se agăţau de Enjolras ca de o şiră a spinării. Slăbiciunea lui morală se sprijinea pe tăria aceasta. Grantaire lângă Enjolras se simţea iarăşi cineva. Erau, de altfel, în el însuşi două firi ce păreau că nu pot sta împreună. Era batjocoritor şi totodată prietenos. Nepăsător şi totodată iubitor. Spiritul său nu avea nevoie de credinţă, dar inima lui nu putea trăi fără prietenie. Adâncă nepotrivire, căci dragostea e o credinţă. Aşa era firea lui. Sunt oameni născuţi parcă anume pentru a fi cealaltă parte a medaliei. Aceştia sunt Pollux, Patrocle, Nisus, Eudamidas, Ephestion, Pechméja.[754]

Ei nu trăiesc decât sprijinindu-se pe altul. Numele lor e partea a doua şi nu se scrie decât cu conjuncţia „şi" dinainte, viaţa lor nu e a lor. E cealaltă faţă a unui destin care e al altuia. Grantaire era unul dintre aceşti oameni. Era cealaltă faţă a lui Enjolras. S-ar putea spune că astfel de înrudiri încep cu alfabetul. În şiragul literelor, *O* şi *P* sunt nedespărţite. Poţi spune cum vrei, *O* şi *P* sau Oreste şi Pylade"[755].

Grantaire, adevărată umbră a lui Enjolras, se aciuase în cercul acestor tineri. Acolo trăia, numai în mijlocul lor se simţea bine şi se ţinea de ei ca scaiul. Cea mai mare bucurie a lui era să-i vadă cu ochii împăienjeniţi de vin, în jurul lui, să-i simtă trăind. Iar ceilalţi îl îngăduiau printre ei din pricina veseliei lui.

Enjolras, credinciosul, îl dispreţuia pe sceptic, iar Enjolras, cumpătatul, îl dispreţuia pe beţivan. Îl privea cu o milă dispreţuitoare. Grantaire era un Pylade respins. Mereu bruftuit de Enjolras, repezit cu asprime şi mereu izgonit, se întorcea mereu la el şi spunea privindu-l: „Frumoasă marmură!"

II – Discursul funebru al lui Bossuet pentru Blondeau

Într-o după-amiază care avea, după cum se va vedea, o oarecare legătură cu întâmplările povestite mai sus, Laigle de Meaux stătea rezemat leneş de uşa cafenelei *Musain*. Părea o cariatidă în concediu; nu sprijinea decât propria ei visare. Se uita la Piaţa Saint-Michel. Visătorii stau rezemaţi ca şi

cum ar fi, aşa zicând, culcaţi de-a-npicioarelea. Laigle de Meaux se gândea fără tristeţe la o mică neplăcere care i se întâmplase cu două zile înainte la facultate şi care îi schimba oarecum planurile personale de viitor, şi aşa destul de nelămurite.

Visarea lui n-a împiedicat trecerea unei cabriolete şi nici pe visător s-o vadă trecând. Laigle de Meaux, ai cărui ochi rătăceau în neştire, văzu prin negurile acestei visări un vehicul cu două roţi ce străbătea piaţa la pas, nehotărât parcă. Ce urmărea cabrioleta? De ce mergea la pas? Laigle se uită la ea. Lângă vizitiu stătea un bărbat tânăr şi la picioarele tânărului un sac de călătorie, foarte încăpător. Pe stofa sacului era cusut un bilet, pe care scria cu litere mari negre: Marius Pontmercy.

Citind acest nume, Laigle tresări:

— Domnul Pontmercy!

La strigătul acesta, cabrioleta se opri.

Tânărul, care părea şi el cufundat în gânduri, ridică ochii:

— Poftim?

— Dumneata eşti domnul Marius Pontmercy?

— Da, eu.

— Te căutam, rosti Laigle de Meaux.

— Cum aşa? întrebă Marius, căci el era. Venea de la bunicul său şi se afla în faţa unui chip pe care nu-l văzuse niciodată. Eu nu te cunosc.

— Nici eu nu te cunosc, răspunse Laigle.

Marius crezu că avea de-a face cu un mucalit, care a pus la cale o farsă în plină stradă. Şi tocmai în clipa aceea nu-i ardea de glumă. Încruntă sprâncenele. Laigle de Meaux, netulburat, urmă:

— Ai fost alaltăieri la facultate?

— Poate.

— Ba e sigur.

— Eşti student? îl întrebă Marius.

— Da, domnule. Ca şi dumneata. Am intrat alaltăieri, din întâmplare, la curs. Ştii, câteodată ne trece prin cap şi o asemenea năzbâtie. Profesorul tocmai făcea apelul. Ştii şi dumneata ce ridicoli sunt! La a treia absenţă te şterg din catalog. Înseamnă că se duc pe gârlă şaizeci de franci.

Marius începuse să-l asculte. Laigle urmă:

— Blondeau făcea apelul. Îl cunoşti pe Blondeau?… Are nasul foarte subţire şi ascuţit; adulmecă cu mare poftă orice absenţă. A început ca un şmecher cu litera P. Nici nu-l ascultam, fiindcă nu-i litera mea. Mergea bine.

Niciunul n-a fost tăiat. Îmi spuneam în sinea mea: „Blondeau, iubitule, azi n-ai să execuți dintre noi pe niciunul”. Deodată, Blondeau a strigat: „Marius Pontmercy”. N-a răspuns nimeni. Blondeau, mirosind a victimă, a repetat şi mai tare: „Marius Pontmercy”, şi a apucat condeiul. Domnul meu, am şi eu nițică inimă. Mi-am spus repede: „Uite un băiat de treabă care are să fie şters din catalog. Atenție! E un om de viață, care nu e punctual. Nu e un elev bun. Nu e un tocilar, nu e un student care studiază, nu e un pui cu caş la gură, sârguincios, tare în ştiințe, litere, teologie şi filosofie, nu e un prostănac dichisit. E un preacinstit leneş, care hoinăreşte, care bate drumurile, se ține după fetițe-porumbițe şi care poate în clipa asta e chiar la iubita mea. Să-l salvăm! Moarte lui Blondeau!” În clipa aceea, Blondeau îşi înmuie în cerneală pana neagră de atâta mâzgălit. Îşi plimbă ochii sălbatici pe deasupra auditoriului şi strigă pentru a treia oară: „Marius Pontmercy!” Am răspuns: „Prezent!” Aşa se face că dumneata n-ai fost şters din catalog.

— Domnule!… rosti Marius.

— În schimb am fost şters eu, adăugă Laigle de Meaux.

— Nu pricep, zise Marius.

Laigle urmă:

— E foarte simplu. Eram destul de aproape de catedră, ca să răspund, şi de uşă, ca s-o şterg. Profesorul se uită țintă la mine. Şi deodată Blondeau, care trebuie să fie nasul deştept despre care vorbeşte Boileau, a sărit la litera L. Asta e litera mea. Sunt din Meaux şi mă cheamă Lesgle.

— L’aigle, îl întrerupse Marius. Ce nume frumos!

— Domnule, când Blondeau a ajuns la numele meu frumos şi a strigat: „Lesgle!” am răspuns: „Prezent! Atunci Blondeau m-a privit cu blândețea tigrului, a zâmbit şi mi-a spus: „Dacă eşti Pontmercy, nu poți să fii Laigle”. Fraza era lipsită de bunăvoință față de dumneata, dar pentru mine mortală. A zis şi m-a şters.

— Domnule, sunt dezolat… strigă Marius.

— Înainte de toate, îl întrerupse Laigle, vreau să-l îmbălsămez pe Blondeau cu câteva fraze bine simțite. Îl socotesc mort. Moartea n-ar adăuga prea mult la slăbiciunea, gălbejeala, înțepeneala şi duhoarea lui. Îi spun: „*Erudimini qui judicatis terram*.[756] Aci zace Blondeau, Blondeau Nas-deştept, Blondeau Nasica, boul disciplinei, *bos disciplinae*, dulăul regulamentului, arhanghelul care a fost în viața lui drept, corect, precis, țeapăn, cinstit şi pocit. Dumnezeu l-a şters pre el, precum m-a şters şi el pe mine.”

Marius reluă:

— Sunt foarte mâhnit…

— Tinere, spuse Laigle de Meaux, să te înveți minte. Pe viitor să fii punctual.

— Îți cer iertare de o mie de ori.

— Să nu te mai expui, ca din pricina dumitale să fie dat afară aproapele dumitale.

— Sunt disperat.

Laigle izbucni în râs.

— Eu sunt încântat. Era cât pe-aci să ajung avocat. Acum am scăpat. Renunț la gloria baroului. N-am să mai apăr văduvele şi n-am să mai asupresc pe orfani. S-a terminat cu toga şi cu stagiul! Am obținut să fiu şters, şi această fericire o datorez dumitale, domnule Pontmercy. Doresc să-ți fac în chip solemn o vizită de mulțumire. Unde locuieşti?

— În cabrioleta asta, spuse Marius.

— Semn de bogăție, urmă Laigle liniştit. Te felicit. Ai o locuință de nouă mii de franci pe an.

În clipa aceea, Courfeyrac ieşi din cafenea. Marius zâmbi cu tristețe.

— Mă aflu de două ceasuri în locuința asta şi aş vrea să ies din ea. Dar aşa e povestea, nu ştiu încotro să mă duc.

— Domnule, zise Courfeyrac, hai la mine!

— Dacă aş avea o locuință mi s-ar cuveni întâietatea, zise Laigle.

— Taci, Bossuet! urmă Courfeyrac.

— Bossuet, zise Marius. Parcă te chema Laigle.

— De Meaux, răspunse Laigle. În metaforă: Bossuet.

Courfeyrac se urcă în cabrioletă.

— Birjar! rosti el. La hotelul Porte Saint-Jacques!

În aceeaşi seară. Marius era instalat într-o odaie a hotelului Porte Saint-Jacques, alături de Courfeyrac.

III – Uimirile lui Marius

În câteva zile, Marius se împrieteni cu Courfeyrac. Tinerețea e epoca sudurilor repezi şi a cicatrizărilor imediate. Marius răsuflă în voie lângă

Courfeyrac, ceea ce era un lucru nou pentru el. Courfeyrac nu-i puse întrebări. Nici nu-i trecu prin gând aşa ceva. La vârsta asta chipurile omeneşti se mărturisesc de la început. Nu mai e nevoie de cuvinte. Se poate spune despre câte un om tânăr că are un chip vorbăreț. Tinerii se privesc şi se cunosc.

Cu toate acestea, într-o dimineață, Courfeyrac îi puse pe neaşteptate următoarea întrebare:

— Ia spune, ai opinii politice?

— Ei, asta-i! zise Marius aproape jignit.

— Ce eşti?

— Democrat-bonapartist.

— Culoarea cenuşie a şoricelului liniştit, spuse Courfeyrac.

A doua zi, Courfeyrac îl duse pe Marius la cafeneaua *Musain*. Apoi îi şopti la ureche zâmbind: „Trebuie să te introduc în revoluție”. Şi-l duse în sala Prietenilor A.B.C.-ului. Îl prezentă tovarăşilor, rostind cu jumătate de glas doar un cuvânt, pe care Marius nu-l pricepu: *un ucenic*.

Marius căzuse într-un viespar de inteligențe. De altfel, deşi era tăcut şi grav, nu era nici mai puțin avântat, nici mai puțin înarmat decât ceilalți.

Marius fusese până atunci un singuratic, înclinat spre monolog sau spre convorbiri cu sine însuşi, şi din obişnuință şi dintr-o înclinare a firii, aşa că la început fu speriat de roiul acela de tineri din jurul lui. Toate aceste inițiative felurite îl atrăgeau spre ele şi-l hărțuiau. Frumoasa frământare a acelor gânduri dezlănțuite, neliniştite îi încurca ideile. Câteodată era atât de tulburat, se depărta atât de mult de propriile lui idei, încât îi era greu să le mai găsească. Auzea vorbindu-se într-un chip neaşteptat despre filosofie, artă, istorie şi religie. Întrevedea aspecte ciudate şi, cum nu ştia să privească în perspectivă, i se părea că are haosul în față. Când se lepădase de părerile bunicului său pentru a îmbrățişa părerile lui taică-său se socotise ajuns la un liman. Acum începea să bănuiască, plin de nelinişte şi fără curajul de a şi-o mărturisi pe față, că era încă departe de el. Unghiul sub care privea lucrurile începea să se deplaseze. O anumită şovăială îi tulbura orizonturile minții. Ciudată zvârcolire interioară! Era aproape o suferință.

Părea că pentru tinerii aceştia nu existau „lucruri consacrate”. Asupra tuturor chestiunilor Marius auzea un limbaj ciudat, care îi stânjenea spiritul încă sfios. Dacă un afiş de teatru înfățişa titlul unei tragedii din vechiul repertoriu, numit clasic, Bahorel striga: „Jos cu tragedia lăudată de burghez!” şi Marius îl auzea pe Combeferre răspunzându-i:

— Greşeşti, Bahorel. Burgheziei îi place tragedia, şi în privinţa asta trebuie să-i dăm pace. Tragedia cu perucă are raţiunea ei de-a fi, şi eu nu fac parte dintre aceia care-i tăgăduiesc dreptul la viaţă în numele lui Eschyl. În natură se află schiţe neterminate, în creaţie parodii gata făcute. Un cioc care nu e cioc, nişte aripi care nu sunt aripi, nişte înotătoare de peşte care nu sunt înotătoare de peşte, nişte labe care nu sunt labe şi un măcăit dureros, care te face să râzi – iată raţa! Şi, de vreme ce pasărea din ogradă există alături de pasărea zburătoare, nu văd de ce n-ar exista şi tragedia clasică alături de cea antică.

Altă dată întâmplarea îl făcu pe Marius să treacă pe strada Jean-Jacques Rousseau, între Enjolras şi Courfeyrac, care îl ţinea de braţ.

— Ia aminte, îi spuse Courfeyrac, asta e strada Plâtrière, numită azi Jean-Jacques Rousseau din pricina unei perechi ciudate care locuia pe aci acum şaizeci de ani. Erau Jean Jacques şi Thérèse. Din când în când, în casa lor se ivea un copil. Thérèse îl năştea, Jean-Jacques îl lepăda pe pragul vreunei case străine.

Enjolras îl certă pe Courfeyrac.

— În faţa lui Jean-Jacques, tăcere! Eu îl admir. Şi-a părăsit copiii, fie, dar a înfiat poporul.

Niciunul dintre aceşti tineri nu rostea cuvântul: împăratul. Numai Jean Prouvaire spunea câteodată: Napoleon; toţi ceilalţi ziceau: Bonaparte. Enjolras pronunţa: Buonaparte.

Marius era mirat. *Initium sapientiae*[757].

IV – Sala din fund a cafenelei Musain

Una dintre convorbirile acestea, convorbiri la care Marius lua totdeauna parte şi în care se şi amesteca uneori, a fost o adevărată zguduitură pentru mintea lui.

Lucrurile se petreceau în sala din fund a cafenelei *Musain*. În seara aceea erau de faţă aproape toţi Prietenii A.B.C.-ului. Lampa cea mare era sărbătoreşte aprinsă. Se vorbea de una şi de alta, zgomotos, dar fără patimă. Toţi ţineau cuvântări la întâmplare, afară de Enjolras şi de Marius, care tăceau. Convorbirile între prieteni sunt câteodată clocotitoare, dar paşnice.

Era mai degrabă un joc, o învălmăşeală, decât o conversaţie. Unii aruncau cuvintele, alţii le prindeau. Se vorbea din toate părţile.

În sala din fund nu era primită nicio femeie, afară de Luison, fata care spăla vasele la cafenea şi care trecea din când în când de la spălător la „laborator”.

Grantaire, beat de-a binelea, îi asurzea pe toţi cei din colţul unde se făcuse stăpân. Spunea lucruri cuminţi şi smintite, le urla mai bine zis:

— Mi-e sete! Muritorilor, am un vis: butoiul de-o tonă din Heidelberg[758] să fie lovit de apoplexie şi eu să fac parte din duzina de lipitori care i se va pune. Vreau să beau. Să uit viaţa. Viaţa e născocirea urâtă a nu ştiu cui. Nici nu ţine mult, nici nu face multe parale. Te istoveşti, ca să trăieşti. Viaţa e un decor cu prea puţine schimbări. Fericirea e o cercevea veche, zugrăvită pe o singură parte. Ecleziastul a spus „Totul e deşertăciune”. Eu gândesc la fel cu omul ăsta de treabă, care poate nici n-a existat. Nimicul n-a vrut să umble în pielea goală şi s-a îmbrăcat cu deşertăciunea. O deşertăciune, înveşmântare a oricui nimic în cuvinte mari! Bucătăria e laborator; dansatorul – profesor; saltimbancul – atlet; meşterul zidar – arhitect; boxerul – pugilist; farmacistul – chimist; peruchierul – artist; jocheul – sportman, iar gândacul de bucătărie e un *pterigibranchius*. Deşertăciunea are două feţe; pe o parte e nerozia, un negru care poartă mărgele, iar pe alta prostia, filosoful în zdrenţele lui. Compătimesc pe unul, râd de celălalt. Ceea ce numim onoruri şi demnităţi, sau chiar onoare şi demnitate, sunt un aliaj ieftin. Regii îşi fac jucării din orgoliul omenesc. Caligula şi-a înaintat calul consul. Carol al II-lea a făcut dintr-o pulpă de bou un cavaler[759]. Şi acum mai împăunaţi-vă între consulul Incitatus[760] şi baronul Roastbeef[761]. Nici valoarea în sine a oamenilor nu e mai vrednică de cinste. Ascultaţi lauda pe care i-o aduce vecinul vecinului! Albul pe alb e fioros. Dacă ar vorbi crinul, ce-ar mai încondeia-o pe porumbiţă! O bigotă care bârfeşte o cucernică e mai veninoasă decât o năpârcă sau un scorpion. Păcat că sunt un om fără cultură, pentru că altfel v-aş cita o mulţime de pilde. Eu sunt un necioplit, dar am avut totdeauna duh. Când eram elevul lui Gros[762], în loc să mâzgălesc pânzeturi îmi petreceam timpul furând mere. Cuvântul *rapin*, adică pictor, vine de la *rapină*, adică tâlhărie. Aşa sunt eu, dar nici voi ăştilalţi nu sunteţi mai breji. Îmi bat joc de perfecţiile, de însuşirile şi grozăvia voastră. Orice însuşire se preface în cusur. Omul strângător e aproape un zgârcit; cel darnic, un risipitor; curajosul, un îngâmfat; cine spune cucernic, spune habotnic. Virtutea are tot atâtea vicii câte găuri avea

haina lui Diogene. Pe cine admirați: pe ucigaş sau pe cel ucis? Pe Brutus sau pe Cezar? În general, oamenii sunt de partea ucigaşului. Trăiască Brutus! A ucis! Asta să fie virtutea? Virtute? Fie, dar e şi nebunie. Oamenii ăştia mari au pete ciudate. Brutus, care l-a omorât pe Cezar, era îndrăgostit de statuia unui băiețel. Statuia fusese făcută de sculptorul grec Strongylion, care sculptase şi acel chip de amazoană numită Picioare-Frumoase, sau Eucnemos, pe care Neron o lua cu el în călătorie. Acest Strongylion n-a lăsat decât două statui, prin care l-a legat pe Brutus de Neron. Brutus a fost îndrăgostit de una, Neron de cealaltă. Întreaga istorie e o înşirare de vorbe goale. Un veac îl maimuțăreşte pe celălalt. Lupta de la Marengo e o copie a bătăliei de la Pydna[763]. Tolbiacul lui Clovis[764] şi Austerlitzul lui Napoleon seamănă între ele ca două picături de sânge. Eu nu pun mare preț pe victorii. A învinge e un lucru fără noimă; toată gloria este să convingi. Încercați şi voi să dovediți ceva! Vă mulțumiți să biruiți – ce mediocritate! – să cuceriți – ce mizerie! Vai, ce deşertăciune şi laşitate pretutindeni! Totul se pleacă în fața succesului, până şi gramatica. *Si volet usus*[765] spune Horațiu. Iată de ce disprețuiesc neamul omenesc. Vreți să ne coborâm de la întreg la parte? Vreți să încep să admir popoarele – şi care popor anume, vă rog? Grecii? Atenienii, parizienii de odinioară, l-au ucis pe Phocion[766] un fel de Coligny, şi-i măguleau pe tirani atât de mult, încât Anacephor spunea despre Pisistrate[767]: „Udul lui atrage albinele". Omul cel mai însemnat al Greciei timp de cincizeci de ani a fost grămăticul Philetas, care era atât de scund şi de firav, încât trebuia să-şi ferece sandalele ca să nu-l ia vântul. Pe cea mai mare piață din Corint se afla o statuie sculptată de Silanion, despre care aminteşte Pliniu[768], şi care-l reprezintă pe Epistat. Ce-a făcut Epistat? A născocit piedica pusă cu piciorul. Asta spune tot despre Grecia şi despre glorie. Să trecem la alții: să admir Anglia? Să admir Franța? Franța? De ce? Din pricina Parisului? V-am spus ce părere am despre Atena. Anglia? De ce? Din pricina Londrei? Urăsc Cartagina. Şi pe urmă Londra, metropola luxului, e capitala mizeriei. Numai în parohia Charing-Cross mor de foame în fiecare an o sută de oameni. Acesta e Albionul. În schimb, am văzut o englezoaică dansând cu o cunună de trandafiri pe cap şi cu ochelari albaştri. Ruşine Angliei! Şi de ce, dacă nu-l admir pe John Bull, să-l admir pe fratele Jonathan[769]? Nu-mi prea place mie fratele ăsta, care ține sclavi. Dacă dai la o parte *times is money*[770] ce mai rămâne din Marea Britanie? Dă la o parte *cotton is King*[771], ce mai rămâne din America? Germania e limfa, Italia e

fierea. Să mă prăpădesc în fața Rusiei? Voltaire o admira. Dar el mai admira şi China. Recunosc că Rusia are frumusețile ei, între altele un despotism puternic, dar mi-e milă de despoți. Au o sănătate delicată. Un Alexis decapitat, un Petru înjunghiat, un Pavel sugrumat, alt Pavel strivit cu cizma[772], mai mulți Ivani strânşi de gât, câțiva Nicolae şi Vasile otrăviți, toate acestea sunt dovezi că palatul țarilor Rusiei e grozav de nesănătos. Unii gânditori admiră popoarele civilizate pentru un amănunt: războiul. Războiul însă, războiul aşa-zis civilizat, adună la un loc toate felurile de tâlhărie, de la jaful „trabucarilor" din strâmtorile munților Jaxa, până la furtişagurile indienilor-comanşi din Trecătoarea Primejdiei. Ei! o să-mi răspundeți, Europa e ceva mai mult decât Asia. Sunt şi eu de părere că Asia e multă farsă, dar nu prea văd de ce râdeți de marele Lama[773], voi, popoare occidentale, care ați amestecat în moda şi în eleganța voastră toate spurcăciunile mărețe, de la cămaşa murdară a reginei Isabela[774] până la scaunul cu țucal al prințului moştenitor francez. Domnilor de pe acest pământ, scot limba la voi! La Bruxelles se bea mai multă bere ca oriunde, la Stokholm cea mai multă drojdie, la Madrid ciocolată, la Amsterdam rachiu de ienupăr, la Londra vin, la Constantinopol cafea, la Paris absint. Iată câteva cunoştințe folositoare. Tot Parisul e mai tare. La Paris până şi peticarii trăiesc la largul lor. Lui Diogene i-ar fi plăcut tot atât de mult să fie peticar în piața Maubert cât filosof la Pireu. Mai aflați ceva: cârciumile peticarilor se numesc *bibine*[775] de gunoieri. Cele mai cunoscute sunt *Strachina* şi *Abatorul*. O, cârciumioare, crâşmulițe, bodegi, spelunci, cafenele, beciuri şi baruri, taverne şi bibine, caravanseraiuri de califi, vă iau de mărturie, sunt un rafinat; mănânc la *Richard* cu doi franci masa, am nevoie de covoare persane ca s-o rostogolesc pe Cleopatra, goală! Unde e Cleopatra? Ah, tu eşti, Louison! Bună ziua!

Aşa se revărsa în cuvinte Grantaire, beat mort, în colțul lui din sala din fund a cafenelei *Musain*, „agățând" în trecere pe fata care spăla vasele. Bossuet întindea mâna şi încerca să-l facă să tacă, dar Grantaire îşi lua avânt şi pornea şi mai vijelios:

— Aigle de Meaux, jos laba! Nu-mi faci nicio impresie, cu aerul ăsta de Hippocrat care refuză vechiturile lui Artaxerxes[776]. Nu te mai osteni să mă linişteşti! De altfel, sunt trist. Ce vreți să vă spun? Omul e rău, omul e slut. Fluturele este o creație izbutită, omul nu. E un dobitoc, pe care Dumnezeu l-a greşit. Mulțimea e o colecție de urâțenii. Primul om pe care îl întâlneşti e

un ticălos. Cuvântul *muiere* rimează cu *fiere*. Da, am *spleen*, amestecat cu melancolie, cu nostalgie, cu ipohondrie şi mi-e necaz, turbez, casc, mă plictisesc, mi-e urât şi sufăr de stenahorie. Să se ducă dracului şi Dumnezeu!

— Tăcere, R-mare, rosti Bossuet, care discuta o chestiune de drept cu cei de lângă el şi se împotmolise într-o frază din argoul juridic ce se sfârşea aşa: …cât despre mine, deşi sunt numai într-o măsură legist şi mai mult procuror-amator, susțin totuşi că, după obiceiul pământului, în Normandia, în ziua de Sfinții Arhangheli, în fiecare an, trebuia să se plătească seniorului un echivalent, afară de cazul când intervenea dreptul altuia, de către oricine, şi de unul fiecare, de proprietari şi de moştenitori, şi aceasta pentru toate emfiteozele proprietății ereditare, contractele domeniale, contractele de arendă şi ipotecare…

„Ecouri, nimfe plângătoare…” fredona Grantaire.

Alături de Grantaire o foaie de hârtie, o călimară şi o pană între două păhărele, pe o masă tăcută, închipuiau decorul unui început de vodevil. Doi inşi, cu capetele aproape lipite unul de altul, dezbăteau în şoaptă o problemă gravă.

— Să căutăm mai întâi numele. După ce-ai găsit numele, găseşti subiectul.

— Adevărat. Tu dictează. Eu scriu.

— Domnul Dorimon.

— Rentier?

— Sigur.

— Fata lui, Celestine.

— …tine! Pe urmă?

— Colonelul Sainval.

— Sainval e învechit. Eu aş zice Valsin.

Alături de candidații la vodevil, alt grup care vorbea şi el în şoaptă, ocrotit de larma din odaie, discuta despre un duel. Un bătrân de treizeci de ani sfătuia pe un tânăr de optsprezece ani şi-l lămurea cu ce fel de adversar avea de-a face.

— Bagă de seamă. E o „sabie” bună. Felul lui de luptă e deschis. Atacă precis, nu face fandări de prisos, are pumn sigur, e ager, fulgerător, se apără strâns, ripostează matematic şi, dracu să-l ia, mai e şi stângaci!

În colțul opus lui Grantaire, Joly şi Bahorel jucau domino şi vorbeau despre dragoste.

— Eşti fericit, spunea Joly. Ai o iubită, care râde tot timpul.

— E o greşeală din partea ei, răspundea Bahorel. O iubită nu trebuie să râdă; e o slăbiciune care îți dă curaj s-o înşeli. Veselia ei îți taie orice remuşcare. Pe una tristă, nu te înduri s-o faci să sufere.

— Ingratule, ce lucru minunat e o femeie care ştie să râdă! Să nu vă certați niciodată.

— Am făcut la început o înțelegere. Când am încheiat mica noastră sfântă-alianță, am prevăzut pentru fiecare dintre noi anumite hotare pe care nu trebuie să le trecem. Partea crivățului e a cantonului Vaud, ce e din partea vântului de miazăzi, al cantonului Gex[777]. Iată garanția păcii.

— Pacea e o fericire care se poate mistui.

— Şi tu, Joly, unde ai ajuns cu cearta cu don'şoara… ştii de cine vorbesc, nu?

— Îmi face nazuri cu o stăruință cruntă.

— Ar trebui să se poarte mai duios cu un îndrăgostit atât de firav.

— Vai!

— În locul tău i-aş întoarce spatele.

— Uşor de spus.

— Şi de făcut. N-o cheamă Musichetta?

— Da. Ah, dragă Bahorel, e o frumusețe de fată, nespus de poetică, cu picioare mici, cu mâini mici, bine îmbrăcată, albă, durdulie, cu ochi de ghicitoare în cafea. Sunt nebun după ea!

— Atunci, dragul meu, trebuie să încerci să-i placi, să fii elegant şi să îndoi frumos genunchii. Cumpără-ți de la *Staub* nişte pantaloni de postav. O să-ți vină bine.

— La ce preț! strigă Grantaire.

În al treilea colț se discuta despre poezie. Mitologia păgână se certa cu mitologia creştină. Era vorba despre Olimp, pe care Jean Prouvaire îl apăra cu o pasiune romantică. Jean Prouvaire era sfios numai în stare de repaos. Dar, cum îşi lua avânt, izbucnea; un fel de dispoziție veselă îi mărea entuziasmul; era în acelaşi timp glumeț şi liric.

— Să nu-i jignim pe zei! spunea el. Poate că zeii n-au apus încă. Poate că Jupiter n-a murit. Voi spuneți că zeii nu sunt decât închipuiri ale visului. Ei bine, chiar în natură, aşa cum se înfățişează ea azi, după ce visurile au dispărut, întâlneşti toate vechile mituri păgâne. Un nume care seamănă cu o cetate, ca de pildă Vignemale[778], e pentru mine podoaba de pe capul Cybelei[779]. Nimeni încă nu mi-a dovedit că Pan nu vine noaptea să sufle în

tulpină goală a sălciilor, astupându-le pe rând găurile cu degetele. Şi am fost totdeauna convins că Io[780] nu era străină de cascada Udul-Vacii.

În ultimul colț se vorbea despre politică. Criticau Charta[781]. Combeferre o apăra molatic. Courfeyrac o ataca energic. Pe masă se afla un exemplar nefericit al faimoasei *Charte-Touquet*. Courfeyrac o apucase şi o scutura, amestecând argumentele cu foşnetele hârtiei.

— Mai întâi, nu vreau regi. Nu vreau, chiar dacă ar fi vorba numai de-a face economie: un rege e un parazit. Nu există regi pe degeaba. Ascultați-mă pe mine regii costă prea mult. La moartea lui François I datoria publică a Franței reprezenta capitalul unei rente de treizeci de mii de franci. La moartea lui Ludovic al XIV-lea era de două miliarde şase sute de milioane de mărci (a douăzeci şi opt de livre marca), ceea ce ar fi însemnat în 1760, după Desmarets[782], patru miliarde cinci sute de milioane, iar azi douăsprezece miliarde. Al doilea, să mă ierte Combeferre, o Chartă e un prost surogat de civilizație. Ce greşit e să vrei să uşurezi prefacerile, să netezeşti trecerea, să domoleşti zguduirile, să vrei să faci ca o națiune să treacă pe nesimțite de la monarhie la democrație prin punerea în practică a ficțiunilor constituționale. Câte pretexte vrednice de dispreț! Nu! Nu! Să nu luminăm niciodată poporul cu opaițe în loc de soare, în pivnița constituțională principiile tânjesc şi pălesc. Nu vreau falsificări. Nu vreau compromisuri. Nu vreau concesiuni pornite de la rege pentru popor. În toate „concesiunile” astea există un articol 14. Lângă mâna care dă, se întinde gheara care ia înapoi. Resping cu hotărâre Charta voastră. O Chartă e o mască, ascunde o minciună. Un popor care acceptă o Chartă, abdică. Dreptul nu e drept decât atunci când e întreg. Nu! Nicio Chartă!

Era iarnă. În sobă ardeau două buturugi. Ispita era atât de mare, încât Courfeyrac nu se putu stăpâni, mototoli biata *Charte-Touquet* şi o aruncă în foc. Hârtia arse cu flacără. Combeferre privi înțelepțeşte cum se mistuia capodopera lui Ludovic al XVIII-lea şi se mulțumi să spună:

— Charta metamorfozată în flacără!

Sarcasmele, glumele, jocurile de cuvinte, acea însuşire caracteristic franceză care se numeşte vioiciune, acea însuşire caracteristic engleză care se numeşte *humour*, bunul şi prostul gust, dreapta şi strâmba judecată, replicile nebuneşti şi iuți ca fulgerul, se ridicau şi se încrucişau de la un capăt la celălalt al sălii, ca un bombardament vesel pe deasupra capetelor.

V – Orizontul se lărgeşte

Ciocnirile între minţile celor tineri au o trăsătură minunată: niciodată nu le poţi prevedea scânteia, nici ghici fulgerarea. Ce-o să ţâşnească peste câteva clipe? Nu poţi să ştii. Hohotul de râs porneşte uneori din duioşie. Seriozitatea se iveşte deodată în mijlocul nebuniilor. Impulsurile pornesc de la primul cuvânt rostit. Verva fiecăruia nu e îngrădită de nimeni. O glumă e de ajuns să facă loc neprevăzutului. Convorbirile au cotituri neaşteptate, care schimbă dintr-odată perspectiva. Călăuza acestor convorbiri e întâmplarea. Un gând grav răsărea uneori în chip ciudat din ciocnirea cuvintelor, străbătând vălmăşagul gândurilor care se ciocneau zăngănind între Grantaire, Bahorel, Prouvaire, Combeferre şi Courfeyrac.

Cum a răsărit fraza aceasta în mijlocul dialogului? Cum de-a răsunat singură în atenţia tuturor? Nimeni nu ştie. În plină zarvă, Bossuet sfârşi aşa o frază, pe care i-o aruncă lui Combeferre:

— 18 iunie 1815, Waterloo…

La numele Waterloo, Marius, aşezat la masă în faţa unui pahar cu apă, îşi ridică faţa sprijinită în palme şi privi ţintă la cei ce-l înconjurau.

— Doamne, strigă Courfeyrac (pe vremea aceea nu se mai spunea: „la naiba!”) cifra asta, 18, e ciudată şi mă izbeşte. E numărul fatal al lui Bonaparte. Gândiţi-vă mai întâi la Ludovic al XVIII-lea, apoi la 18 Brumar, şi aveţi în faţă toată soarta omului cu această particularitate grăitoare că sfârşitul urmăreşte, pas cu pas, începutul.

Enjolras, care nu spusese o vorbă, rupse tăcerea şi-i spuse lui Courfeyrac:

— Vrei să spui: ispăşirea venind în urma crimei.

Cuvântul crimă era mai mult decât putea îndura Marius, tulburat peste măsură de evocarea neaşteptată a Waterlooului.

Se ridică, păşi încet spre peretele unde era întinsă harta Franţei, puse degetul pe un chenar care înconjura o insulă şi zise:

— Corsica. O mică insulă, care a făcut mărirea Franţei.

Sala fu parcă străbătută de un şuvoi de aer îngheţat. Toţi ridicară capul. Simţeau că va începe ceva.

Bahorel, care vorbea cu Bossuet, era gata să-şi umfle pieptul, într-o atitudine care îi plăcea, dar se răzgândi, ca să asculte.

Enjolras, care privea cu ochii lui albaştri în gol, fără să ţintească pe nimeni anume, răspunse, fără să se uite la Marius:

— Franţa n-are nevoie de nicio Corsică pentru a fi mare. Franţa e mare pentru că e Franţa. *Quia nominor leo*[783].

Marius n-avea de gând să dea înapoi. Se întoarse către Enjolras şi vocea lui izbucni cu o vibraţie care îi venea parcă din adâncurile fiinţei.

— Să mă ferească Dumnezeu să vreau micşorarea Franţei! Dar a o face una cu Napoleon nu înseamnă a o scădea. Da, aşa e! Sunt nou-venit printre voi, dar mărturisesc că mă uimiţi. Unde ne aflăm? Cine suntem noi? Cine sunteţi voi? Cine sunt eu? Să ne lămurim în privinţa împăratului. Vă aud spunându-i Buonaparte, subliniindu-l pe *u* ca regaliştii. Să ştiţi că bunicul îi zice şi mai rău: Buonaparté[784]! Vă credeam tineri. Unde e entuziasmul vostru? Ce-aţi făcut cu el? Pe cine admiraţi dacă nu pe împărat? Ce vă trebuie mai mult? Dacă nu vreţi un om atât de mare, ce fel de oameni mai vreţi? Avea totul. Era desăvârşit. În creierul lui erau toate însuşirile omeneşti ridicate la cub. Făcea legi ca Justinian[785], poruncea ca Cezar, cuvintele lui uneau strălucirea lui Pascal cu fulgerele lui Tacit, crea istoria şi o scria, buletinele lui sunt *Iliada*, împletea matematica lui Newton cu metafora lui Mahomet, lăsa în Orient în urma lui cuvinte mari ca nişte piramide; la Tilsit[786] i-a învăţat pe împăraţi cum să se poarte împărăteşte, la Academia de Ştiinţe ştia să-i răspundă lui Laplace[787], în Consiliul de stat îi ţinea piept lui Merlin[788], însufleţea geometria unuia şi procedura celuilalt, era un om de lege ca procurorii şi cititor în stele ca astronomii. Lăsând să ardă, ca Cromwell, numai o lumânare din două, se ducea la Piaţa Temple să se tocmească pentru un canaf de perdea. Vedea tot, ştia tot, ceea ce nu-l împiedica să râdă din toată inima lângă leagănul fiului său; şi, deodată, Europa înspăimântată îşi aţintea auzul, armate porneau în marş, coloane de artilerie duduiau, poduri de vase se aşterneau peste fluvii, nori de cavalerie galopau în furtună, pretutindeni strigăte, trâmbiţe, tronuri, case se cutremurau, hotarele împăraţilor se mişcau pe hartă, se auzea zgomotul unui paloş uriaş scos din teacă, şi atunci îl vedeai pe el în picioare, la orizont, cu un fulger în mână şi cu ochii învăpăiaţi, desfăcându-şi aripile în mijlocul tunetelor; marea armată şi vechea gardă. Era arhanghelul războiului.

Toţi tăceau şi Enjolras plecă fruntea. Tăcerea pare totdeauna o consimţire sau o renunţare la împotrivire. Marius, aproape pe nerăsuflate, urmă şi mai înflăcărat:

— Prieteni, să fim drepți! Ce destin minunat pentru un popor să fie imperiul unui asemenea împărat, mai ales când poporul acesta e Franța şi când la geniul ei se adaugă geniul acestui om! Să te arăți şi să domneşti, să înaintezi şi să învingi, toate capitalele să-ți fie popasuri, să faci din grenadierii tăi regi, să decretezi soarta dinastiilor, să schimbi fața Europei în pas de atac, să se simtă, atunci când ameninți, că ai pus mâna pe sabia lui Dumnezeu, să urmezi într-un singur om pe Hannibal, pe Cezar şi pe Carol cel Mare, să fii poporul aceluia care ți-aduce în fiece zori de zi vestea strălucită a unei bătălii câştigate, să-ți fie ceas deşteptător tunul Invalizilor, să arunci către abisuri de lumină cuvinte minunate care vor pâlpâi în veci: Marengo, Arcole, Austerlitz, Jena, Wagram! Să faci în fiecare clipă să înflorească pe culmea veacurilor constelațiile victoriilor, să faci imperiul francez deopotrivă cu imperiul roman, să fii marea națiune şi să dai naştere marii armate, să-ți trimiți legiunile să zboare peste întreg pământul, aşa cum un munte îşi trimite pretutindeni vulturii, să învingi, să stăpâneşti, să trăsneşti, să fii în Europa un popor încununat de glorie, să faci să răsune o fanfară de titani de-a lungul istoriei, să cucereşti lumea de două ori, biruind-o şi uimind-o, da! E sublim! Există ceva mai mare?

— A fi liber! rosti Combeferre.

De data asta, Marius plecă fruntea. Cuvântul acesta simplu şi rece străbătu ca o lamă de oțel avântul lui epic şi simțea cum însuflețirea i se stinge. Când ridică ochii, Combeferre nu mai era acolo. Plecase, mulțumit pesemne, de răspunsul pe care-l dăduse spontan, şi toți îl urmaseră, afară de Enjolras. Sala se golise. Enjolras, rămas singur cu Marius, îl privea. Totuşi, Marius, care îşi mai adunase gândurile, nu se socotea bătut. Mai rămăsese în el un clocot care s-ar fi cheltuit, fără îndoială, în silogisme dezlănțuite împotriva lui Enjolras, când auziră pe cineva care cânta coborând scara; era Combeferre şi iată ce cânta:

Dacă Cezar mi-ar fi dat
Slava lui de seamă,
Ca în schimb să mă despart
De bătrâna-mi mamă,

Împăratului i-aş spune:
— „Toate câte-mi dai sunt bune,
Dar eu nu vreau să primesc

Slava ta de seamă,
Că mai mult o îndrăgesc
Pe bătrâna-mi mamă”.

Accentul duios şi sălbatic cu care Combeferre cânta versurile astea le dădea un fel de măreţie ciudată. Marius pe gânduri, cu ochii pierduţi, repetă aproape în neştire: „Mama?”

În clipa aceea simţi mâna lui Enjolras pe umăr:

— Cetăţene, îi spuse Enjolras, mama mea e republica.

VI – *Res Angusta*[789]

Seara aceea îl zgudui adânc pe Marius şi îi lăsă sufletul înnegurat şi trist. Îndura ceea ce îndură poate pământul când îl despică fierul, primind în sânul lui sământa grâului. În clipa aceea brazda tăiată nu simte decât rana; fiorul vieţii şi bucuria rodului vin mult mai târziu.

Marius era întunecat. Abia îşi clădise o credinţă; trebuia acum s-o dărâme? Îşi spunea lui însuşi că nu; se îndemna să nu se îndoiască şi începu să aibă îndoieli fără să vrea. E greu de îndurat să fii prins între două religii: una pe care n-ai părăsit-o, şi alta pe care încă n-ai îmbrăţişat-o. Amurgurile astea nu le plac decât acelora care au suflete de lilieci. Marius era curat şi avea nevoie de lumină adevărată. Umbra îndoielii îi făcea rău. Oricât de mult ar fi dorit să rămână pe loc şi să se mulţumească numai cu atât, era constrâns să înainteze, să cerceteze, să gândească, să meargă mai departe. Unde avea să-l ducă acest drum? Se temea, după ce umblase atâta cale să se apropie de taică-său, să nu facă acum alţi paşi care să-l departeze de el. Pe măsură ce gândea mai mult, se simţea mai rău. În jurul lui se căsca o prăpastie. Nu era de aceeaşi părere nici cu bunicu-său, nici cu prietenii. Era prea temerar pentru cel dintâi şi prea înapoiat pentru ceilalţi. Se văzu izolat de două ori, îndepărtat şi de bătrâni şi de tineret. Nu se mai duse la cafeneaua *Musain*.

Conştiinţa îi era atât de tulburată, încât nu se mai gândea la latura serioasă a existenţei. Dar realităţile vieţii nu îngăduie să fie uitate. Au venit pe neaşteptate peste el şi i-au dat brânci.

Într-o dimineață, stăpânul hotelului intră în odaia lui Marius şi-i spuse:
— Domnul Courfeyrac mi-a spus că răspunde pentru dumneata.
— Da.
— Dar aş avea nevoie de bani.
— Roagă-l pe Courfeyrac să vină să vorbească cu mine, spuse Marius.
Courfeyrac intră, şi hotelierul ieşi. Marius îi povesti, ceea ce nu gândise încă să-i spună, că era aproape singur pe lume, fiindcă n-avea părinți.
— Ce-ai să te faci? întrebă Courfeyrac.
— Nu ştiu, răspunse Marius.
— Cum ai s-o scoți la capăt?
— Habar n-am.
— Ai bani?
— Cincisprezece franci.
— Vrei să te împrumut?
— Nici nu mă gândesc.
— Ai haine?
— Iată-le!
— Ai bijuterii?
— Un ceas.
— De argint?
— De aur. Uite-l!
— Cunosc eu un negustor de haine vechi care ți-ar cumpăra redingota şi o pereche de pantaloni.
— Bine.
— N-o să-ți mai rămână decât o singură pereche de pantaloni, o vestă, o pălărie şi o haină.
— Şi ghetele.
— Cum? Nu vrei să umbli desculț? Ce lux!
— O să-mi ajungă.
— Cunosc un ceasornicar care o să-ți cumpere ceasul.
— Bine.
— Nu, nu e bine. Pe urmă ce-ai să faci?
— Tot ce se va putea. Orice treabă cinstită.
— Ştii englezeşte?
— Nu.
— Ştii nemțeşte?
— Nu.

— Rău!
— De ce?
— Pentru că un prieten al meu, librar, editează o enciclopedie, pentru care ai fi putut traduce articole englezeşti sau nemţeşti. Plăteşte prost, dar ai avea din ce trăi.
— Am să învăţ englezeşte şi nemţeşte.
— Şi până atunci?
— Până atunci am să-mi mănânc hainele şi ceasul.
Au chemat pe negustorul de haine vechi, care i-a cumpărat boarfele pe douăzeci de franci. Se duseră la ceasornicar. Au vândut ceasul pe patruzeci şi cinci de franci.
— Nu-i prea rău, îi spunea Marius lui Courfeyrac, pe când se întorcea la hotel. Dacă adăugăm şi cei cincisprezece franci ai mei, fac în total optzeci de franci.
— Şi datoria la hotel? întrebă Courfeyrac.
— Na, o uitasem! zise Marius.
— Ei, la naiba! spuse Courfeyrac. Ai să mănânci de cinci franci cât timp ai să înveţi englezeşte şi de alţi cinci cât ai să înveţi nemţeşte. Adică ai să înghiţi repede o vorbire străină şi foarte încet o piesă de cinci franci.
În vremea asta, mătuşa Gillenormand, care la o nevoie mare era destul de cumsecade, dăduse de urma lui Marius. Într-o dimineaţă, când Marius se întorcea de la şcoală, găsi o scrisoare de la mătuşa lui şi şase sute de franci în aur, într-o cutie sigilată.
Marius îi trimise înapoi cei treizeci de galbeni, odată cu o scrisoare respectuoasă, în care spunea că are mijloace de trai şi că se poate întreţine singur. În clipa aceea mai avea trei franci.
Mătuşa nu-i spuse nimic bunicului despre acest refuz, de teamă să nu-l supere şi mai tare. De altfel, nu spusese el că nu mai vrea să audă niciodată de fiara asta?
Marius plecă din hotelul de la Porte Saint-Jacques, fiindcă nu mai voia să facă datorii.

Cartea a cincea:

BINEFACERILE SĂRĂCIEI

I – Marius în luptă cu nevoile

Viața începu să fie grea pentru Marius. Nu fusese de ajuns că-şi mâncase hainele şi ceasul. Acum se hrănea cu ceea ce se numeşte răbdări prăjite. E un lucru groaznic, care înseamnă zile fără pâine, nopți fără somn, ceasuri de seară fără lumânare, vatră fără foc, săptămâni întregi fără lucru, viitor fără nădejde, haine rupte în coate, o pălărie veche de care râd fetele, uşa pe care o găseşti încuiată pentru că n-ai plătit chiria, obrăznicia portarului şi a birtaşului, batjocura vecinilor, tot felul de umilințe, demnitatea înăbuşită, acceptarea oricărui fel de muncă, dezgust, amărăciune, descurajare. Marius se deprinse să le înghită pe toate şi află că sunt adesea singurele lucruri cu care te hrăneşti. În clipa aceea, când omul are nevoie de mândrie, pentru că are nevoie de dragoste, el se simțea luat în râs, fiindcă era prost îmbrăcat, şi caraghios, fiindcă era sărac. La vârsta la care tinerețea îşi umple inima cu o semeție împărătească, el îşi pleca adesea privirea spre ghetele lui rupte şi cunoştea nedreptele ofense şi ruşinea umilitoare a mizeriei. Minunată şi grozavă încercare, din care cei slabi ies ticăloşi, şi cei tari sublimi. Un creuzet în care soarta aruncă pe om de câte ori vrea să aibă o puşlama sau un semizeu!

Pentru că în luptele mărunte se săvârşesc o mulțime de fapte mari. Sunt puteri, încăpățânate şi necunoscute care se luptă în umbră, pas cu pas, cu năvala de neînlăturat a nevoilor şi a mârşăviilor. Victoria nobilă şi tainică, pe care n-o vede nicio privire, pe care n-o răsplăteşte niciun renume şi n-o salută nicio fanfară. Viața, nenorocirea, singurătatea, părăsirea, sărăcia sunt

câmpuri de bătaie care-şi au eroii lor, eroi necunoscuţi, mai mari uneori decât eroii celebri.

În felul acesta se zămislesc firile puternice şi tari. Mizeria, aproape totdeauna vitregă, e câteodată mamă adevărată, sărăcia dă naştere puterii sufletului şi a minţii; deznădejdea e doica mândriei; nenorocirea e un lapte bun pentru cei mărinimoşi.

Marius trăi o vreme în care mătura pe coridor, cumpăra brânză de cinci parale de la precupeaţă şi aştepta să se întunece ca să se strecoare la brutar şi să cumpere o pâine pe care-o ducea pe ascuns, ca şi cum ar fi furat-o, în mansarda lui. Se furişa câteodată la măcelăria din colţ, printre bucătăresele batjocoritoare care-l îmbrânceau, un tânăr stângaci, cu nişte cărţi sub braţ, sfios şi plin de mânie totodată, care intra scoţându-şi pălăria, cu fruntea brobonată de sudoare, saluta plecat pe măcelăreasa uimită, îl saluta şi pe băiatul care o ajuta, cerea o costiţă de berbec, plătea pe ea şase sau şapte cenţi, o învelea în hârtie, o punea sub braţ între două cărţi şi pleca. Era Marius. Trebuia să trăiască trei zile din costiţa aceea, pe care şi-o frigea singur.

Mânca în prima zi carnea, a doua zi grăsimea, a treia zi rodea osul.

Mătuşa Gillenormand mai încercase de câteva ori să-l ajute, trimiţându-i şaizeci de pistoli. De fiecare dată, Marius îi înapoie, adăugând că n-avea nevoie de nimic.

Purta încă doliu după taică-său, când se petrecuse în el revoluţia de care am pomenit. De atunci el nu-şi mai lepădase hainele cernite. Dar hainele se lepădară de el. Veni ziua în care nu mai avu haine. Numai pantalonii mai rezistau încă. Ce era de făcut? Courfeyrac, căruia îi făcuse unele servicii, îi dădu o haină veche. Marius plăti treizeci de cenţi unui portar ca să i-o întoarcă pe dos şi avu o haină nouă. Dar haina era verde. Din pricina asta Marius nu mai ieşi decât după ce se însera. Atunci haina părea neagră. Vrând să fie totdeauna cernit, se înveşmânta cu întuneric.

Între timp reuşi să se facă avocat. Lumea socotea că locuieşte în odaia lui Courfeyrac, odaie curăţică, în care câteva cărţi de drept, amestecate şi completate cu nişte romane desperecheate, alcătuiau cuvenita bibliotecă. Îşi primea scrisorile la Courfeyrac.

Când Marius ajunse avocat, îl înştiinţă pe bunicu-său printr-o scrisoare rece, dar plină de supunere şi respect. Domnul Gillenormand apucă scrisoarea tremurând, o citi şi o aruncă ruptă în patru la coş. Peste două sau trei zile, domnişoara Gillenormand îl auzi pe taică-său vorbind singur în

odaia lui. Asta i se întâmpla de câte ori era foarte tulburat. Trase cu urechea; bătrânul zicea: „Dacă n-ai fi un dobitoc, ai şti că nu se poate să fii şi baron şi avocat în acelaşi timp”.

II – Marius în sărăcie

Se întâmplă cu sărăcia cum se întâmplă cu toate. Ajungi până la urmă s-o suporţi. Cu vremea se aşază şi se încheagă. Omul vegetează, adică se dezvoltă într-o măsură nedesăvârşită, dar îndestulătoare ca să poată trăi. Iată cum se înjghebase existenţa lui Marius Pontmercy:

Ieşise din strâmtoarea cea mai mare; vadul se lărgise puţin în faţa lui. Prin curaj, muncă, stăruinţă şi voinţă ajunsese să câştige cam şapte sute de franci pe an. Învăţase nemţeşte şi englezeşte. Datorită lui Courfeyrac, care îl pusese în legătură cu prietenul său, librarul, Marius îndeplinea la editura literară rolul modest de om bun la toate. Făcea prospecte, traducea articole din ziare, adnota ediţii, alcătuia biografii etc. Câştigul lui curat, una peste alta, era de şapte sute de franci. Trăia din ei. Nu rău. Cum? O vom spune.

Marius avea în casa Gorbeau, pentru treizeci de franci pe an, o odăiţă fără sobă, care trecea drept birou şi unde nu avea decât mobilierul strict necesar. Mobilierul era al lui. Dădea trei franci pe lună chiriaşei principale, o bătrână, ca să-i mături odăiţa şi să-i aducă în fiecare dimineaţă puţină apă caldă, un ou proaspăt şi pâine de un cent. Pâinea şi oul îi erau toată masa. Prânzul costa între doi şi patru cenţi, după cum ouăle erau mai scumpe sau mai ieftine. La ora şase după amiază se ducea să cineze la *Rousseau*, pe strada Saint-Jacques, peste drum de Basset, negustorul de stampe din colţul străzii Mathurinelor. Suprimase supa. Lua o porţie de mâncare cu carne de şapte cenţi şi un desert de trei cenţi. Pentru alţi trei avea pâine cât poftea. În loc de vin bea apă. Când plătea la casă, unde stătea, impunătoare, doamna Rousseau, pe vremea aceea tot grasă, dar încă fragedă, dădea un cent băiatului, şi doamna Rousseau îi zâmbea. Apoi pleca. În schimbul a şaisprezece cenţi se alegea cu un zâmbet şi o cină.

Restaurantul *Rousseau*, unde se goleau atât de puţine sticle de vin şi atât de multe carafe cu apă, era mai mult un calmant decât un restaurant. Azi nu mai există. Stăpânul avea o poreclă frumoasă: i se spunea Rousseau

acvaticul. Aşadar, un prânz de patru cenţi, o cină de şaisprezece: hrana îl costa un franc pe zi, adică trei sute şaizeci şi cinci pe an. Mai puneţi treizeci de franci chiria, treizeci şi şase bătrânei şi încă vreo câteva mici cheltuieli pe deasupra; cu patru sute cincizeci de franci Marius era hrănit, slujit şi avea şi o locuinţă. Îmbrăcămintea îl costa o sută de franci, albiturile cincizeci, spălatul alţi cincizeci. Totul nu trecea de şase sute cincizeci de franci. Îi mai rămâneau cincizeci. Era bogat. La nevoie împrumuta zece franci unui prieten; Courfeyrac putuse să se împrumute de la el cu şaizeci de franci. Cât despre încălzit, fiindcă n-avea sobă, Marius „simplificase" lucrurile.

Oricum, Marius avea două perechi de haine: unele vechi „de purtare", altele noi, „de sărbătoare". Şi unele şi altele erau negre. N-avea decât trei cămăşi, una pe el, alta în dulap, a treia la spălătoreasă. Şi le înnoia pe măsură ce se uzau. De obicei erau cârpite, ceea ce îl făcea să-şi încheie nasturii hainei până la gât.

Ca Marius să ajungă la o asemenea situaţie înfloritoare a trebuit să treacă ani. Ani grei: unii anevoie de străbătut, alţii de urcat. Marius nu se dăduse biruit niciodată. Îndurase toate lipsurile; făcuse orice, afară de datorii. Se fălea că nu îndatorase niciodată vreo para nimănui. Pentru el orice datorie era începutul unei robii. Îşi spunea că un creditor e mai rău decât un stăpân; pentru că un stăpân e stăpân numai pe fiinţa ta, pe când un creditor îţi stăpâneşte demnitatea şi poate să ţi-o pălmuiască. Decât să se împrumute, mai bine ajuna, şi ajunase adesea. Ştiind că extremităţile se atrag şi, dacă nu iei seama, sărăcia poate duce la josnicie, veghea cu grijă asupra mândriei lui. Un gest sau un cuvânt care i-ar fi părut în alte împrejurări o dovadă de respect, i se părea o umilinţă şi le înlătura. Nu se avânta prea mult niciodată, ca să nu fie silit să dea înapoi. Era sfios până la asprime.

În orice încercare se simţea îndemnat, şi câteodată chiar împins, de o putere tainică ce era în el. Sufletul ajută trupul şi uneori, îl ridică de la pământ. E singura pasăre care îşi poartă colivia cu ea.

În inima lui Marius, alături de numele tatălui lui, mai era întipărit un nume: Thénardier. Marius, care avea o fire entuziastă şi gravă, îl înconjura cu un fel de nimb pe omul căruia, după cum credea el, tatăl său îi datorase viaţa; era sergentul viteaz care îl salvase pe colonel în mijlocul ghiulelelor şi gloanţelor de la Waterloo. Nu despărţea niciodată amintirea acestui om de amintirea tatălui său, ci le înfrăţea în evlavia lui. Era un fel de templu în care altarul cel mare era închinat colonelului, şi altarul cel mic lui

Thénardier. Când se gândea cât de lovit şi de zdrobit de nenorocire era Thénardier, recunoştinţa lui plină de duioşie sporea şi mai mult. Marius aflase de la Montfermeil de ruina şi falimentul nefericitului hangiu. De atunci făcuse sforţări necontenite să-i dea de urmă şi să-l găsească în prăpastia întunecoasă a mizeriei în care pierise. Marius străbătuse tot ţinutul, fusese la Chelles, la Bondy, la Gournay, la Nogent, la Lagny. Se încăpăţânase timp de trei ani, cheltuind cu călătoriile acestea puţinii bani pe care-i economisise. Nimeni nu-i putuse da veşti despre Thénardier. Îl socoteau plecat în străinătate. Creditorii îl căutaseră şi ei, cu mai puţină dragoste decât Marius, dar cu tot atâta înverşunare, şi nu putuseră pune mâna pe el. Marius se învinovăţea, aproape îi era ciudă pe el însuşi, pentru că nu izbutise în cercetările lui. Era singura datorie pe care i-o lăsase colonelul, şi Marius îşi făcea o cinste s-o plătească. „Cum, se gândea el, când tata zăcea între viaţă şi moarte pe câmpul de bătaie, Thénardier a putut să ajungă până la el prin fum şi prin gloanţe şi să-l care pe umerii lui, el care nu-i datora tatii nimic, şi eu, care îi datorez atâta lui Thénardier, nu-l pot găsi în întunericul în care trage să moară, ca, la rândul meu, să-l aduc la viaţă! Trebuie să-l găsesc!” Şi, într-adevăr, Marius şi-ar fi jertfit unul dintre braţe ca să dea de urma lui Thénardier, viaţa întreagă ca să-l scoată din mizerie. Cel mai scump şi cel mai minunat vis al lui Marius era să-l vadă pe Thénardier, să-i facă un bine şi să-i spună: „Dumneata nu mă cunoşti, dar eu te cunosc. Iată-mă, fă ce vrei eu mine!”

III – Marius a crescut

În vremea aceea Marius avea douăzeci de ani. Trecuseră trei ani de când îşi părăsise bunicul. Rămăseseră şi unul şi altul pe poziţiile lor, fără să încerce să se apropie sau să se mai vadă. La ce bun să se mai vadă? Ca să se ia la harţă? Care din doi l-ar fi convins de dreptatea lui, pe celălalt? Marius era vasul de aramă, moş Gillenormand vasul de fier.

Trebuie să spunem că Marius se înşela în privinţa inimii bunicului său. Îşi închipuia că domnul Gillenormand nu l-a iubit niciodată, că acest om scurt la vorbă, zâmbitor şi tăios, care înjura, striga, făcea gălăgie şi ridica bastonul, nu avea pentru el decât cel mult afecţiunea uşoară, şi severă în

acelaşi timp, a unui Géronte de comedie. Marius greşea. Sunt unii părinți care nu-şi iubesc copiii, dar nu e pe lume bunic care să nu se prăpădească după nepoții lui. În realitate, am mai spus-o, domnul Gillenormand îl adora pe Marius. Îl adora în felul lui, bodogănindu-l şi pălmuindu-l chiar. Iar când copilul plecă, simți un gol negru în inimă. Ceru să nu i se mai vorbească de el, dar îi părea rău în sinea lui că e ascultat. La început nădăjdui că bonapartistul, iacobinul, teroristul, septembristul are să se întoarcă. Trecură însă săptămâni, trecură luni, trecură ani şi ucigaşul nu se mai întoarse, spre deznădejdea domnului Gillenormand. „Nu puteam să nu-l alung, îşi spunea bunicul şi se întreba: Oare aş mai face la fel şi a doua oară, dacă aş avea prilejul?” Orgoliul lui răspundea pe loc: „Da”. Dar capul lui bătrân, care se clătina tăcut, răspundea cu tristețe: „Nu!” Câteodată se simțea foarte trist. Marius îi lipsea. Bătrânii au nevoie de dragoste, ca de soare. Au nevoie de căldură. Oricât era el de tare, plecarea lui Marius schimbase ceva în el. Pentru nimic în lume n-ar fi făcut un pas ca să se apropie de „puşlamaua” aceea, dar suferea. Nu întreba niciodată nimic, dar se gândea mereu la cel izgonit. Trăia în Marius din ce în ce mai singuratic. Era tot voios şi aprig ca odinioară, dar veselia lui avea în ea asprime şi zbucium, ca şi cum ar fi ascuns durere şi furie, şi ieşirile lui se sfârşeau totdeauna într-un fel de toropeală blândă şi tristă. Spunea câteodată: „Ah, dacă s-ar întoarce, ce palmă grozavă i-aş trage!”

Mătuşa gândea prea puțin ca să iubească mult. Marius nu mai era pentru ea decât un fel de umbră depărtată şi tulbure. Începuse să-i pese mai puțin de el decât de pisica şi de papagalul pe care desigur că-i avea.

Durerea neştiută a bătrânului Gillenormand era cu atât mai mare cu cât o păstra pentru el şi nu lăsa să i-o ghicească nimeni. Amărăciunea lui semăna cu acele cuptoare inventate de curând, care îşi ard şi fumul. Se întâmpla câteodată ca vreun binevoitor neîndemânatic să-i vorbească despre Marius şi să-l întrebe: „Ce face sau ce mai ştiți despre nepotul dumneavoastră?” Bătrânul burghez răspundea, suspinând, dacă era trist, sau scuturându-şi manşetele cu un bobârnac, dacă voia să pară vesel: „Domnul baron de Pontmercy face pe avocatul, pe undeva prin țară”.

Pe când bătrânul se căia, lui Marius îi părea bine de tot ce făcuse. Nenorocirea îl înseninase, pentru că avea inimă bună. Se gândea la domnul Gillenormand cu duioşie, dar nu mai voia să primească nimic de la omul care *fusese rău cu tatăl lui*. Era o răstălmăcire mai blândă a revoltei lui dintâi. Şi se socotea fericit că suferise şi că suferă încă. O făcea pentru

taică-său. Asprimea vieții pe care o trăia îl mulțumea şi îi plăcea. Îşi spunea aproape cu bucurie că nu era mare lucru, că era un fel de ispăşire, că, dacă n-ar fi fost aşa, ar fi fost pedepsit într-altfel, mai târziu, pentru nepăsarea lui vinovată față de tatăl său, față de un asemenea tată! Că n-ar fi fost drept ca taică-său să fi îndurat toată suferința, iar el – nimic. De altfel, ce însemnau munca şi lipsurile lui pe lângă viața eroică a colonelului? Că în sfârşit, singurul fel de a se apropia de tatăl lui şi de a-i semăna era să lupte cu sărăcia, aşa cum el luptase ca un viteaz cu duşmanul. Aceasta voia, fără îndoială, să spună şi colonelul prin cuvintele „va fi vrednic”, pe care Marius nu le mai purta la piept, pentru că hârtia scrisă de mâna colonelului pierise, dar le purta în inima lui.

Şi apoi, în ziua în care bunicul lui îl alungase fusese un copil; acum era bărbat în toată firea. O simțea. Sărăcia – o spunem iar – îi priise. Sărăcia tinereții, atunci când ajunge la liman, are meritul de a mâna voința către luptă şi sufletul către năzuințe înalte. Sărăcia despoaie viața materială şi arată în toată urâțenia ei, dând avânturi nemărginite către viața ideală. Un tânăr bogat are zeci de distracții strălucitoare sau grosolane: alergările de cai, vânătoarea, câinii, tutunul, jocurile de noroc, ospețele şi celelalte; toate îndeletniciri în paguba elanurilor mari şi duioase ale sufletului. Tânărul sărac se trudeşte pentru pâine şi mănâncă; după ce a mâncat nu-i mai rămâne decât să viseze. Se duce la spectacole gratuite lăsate de Dumnezeu, se uită la cer, priveşte spațiul, stelele, florile, copiii, omenirea în mijlocul căreia suferă, creațiunea în care străluceşte şi ființa lui. Priveşte atât de mult omenirea, încât vede sufletul, priveşte atât de mult creațiunea, încât îl vede pe Dumnezeu. Visează şi se simte mare. Visează mai departe şi se simte bun. Trece de la egoismul omului care suferă la mila pentru alții a omului care gândeşte. Un sentiment minunat înfloreşte în el; uitarea de sine şi iubirea pentru toți ceilalți. Gândindu-se la bucuriile nenumărate pe care natura le dă, le împarte, le risipeşte sufletelor deschise, şi le refuză sufletelor închise, începe să-l plângă el, bogatul în gânduri, pe bogatul în bani. Pe măsură ce lumina îi pătrunde în suflet, ura îi părăseşte inima. De altfel, e oare nenorocit? Nu. Sărăcia unui om tânăr nu e niciodată nefericită. Orice băiat tânăr, oricât ar fi de sărac, are să fie totdeauna pizmuit de un împărat bătrân, pentru sănătatea, puterea, mersul lui vioi, ochii lui strălucitori, sângele lui fierbinte, părul lui negru, obrajii lui fragezi, buzele lui trandafirii, dinții lui albi şi răsuflarea lui proaspătă. În fiecare dimineață porneşte să-şi agonisească pâinea şi, pe când îşi câştigă pâinea cu mâinile,

ținuta lui câştigă în mândrie, mintea lui se îmbogățeşte. După ce şi-a sfârşit lucrul, se întoarce la extazul minunat, la contemplare, la bucurii. Trăieşte cu picioarele înglodate în necazuri, în piedici, pe drumuri, prin mărăcini, câteodată în mlaştini, dar cu fruntea în lumină. E hotărât, e senin, blând, liniştit, atent, serios, mulțumit cu puțin, binevoitor. Îi mulțumeşte lui Dumnezeu că i-a dat aceste două bogății pe care mulți bogați nu le au: munca, mulțumită căreia e liber, şi gândirea, mulțumită căreia e demn.

Iată ce se petrecea în Marius. Ca să spunem adevărul adevărat, devenise poate cam prea visător. Din ziua în care ajunsese să-şi câştige oarecum viața, se oprise pe loc, găsind că e bine să fie sărac, scurta timpul sorocit lucrului, ca să gândească. Petrecea câteodată zile întregi visând, cufundat şi absorbit ca un vizionar în plăcerile mute ale extazului şi ale mulțumirii lăuntrice. Aceasta era problema vieții pentru el: să lucreze la o muncă materială cât putea mai puțin, ca să lucreze la o muncă abstractă cât mai mult cu putință. Cu alte cuvinte, să dea vieții reale numai câteva ceasuri şi să arunce restul în infinit. Închipuindu-şi că nu-i lipseşte nimic, nu-şi dădea seama că gândirea astfel înțeleasă e una dintre înfățişările lenii; că se mulțumise să potolească primele cerințe ale vieții şi că se odihnea prea devreme.

Fără îndoială că nu era decât o stare trecătoare pentru o fire energică şi generoasă ca a lui, şi că Marius avea să se trezească la prima ciocnire cu greutățile de neînlăturat ale soartei.

Până atunci, deşi era avocat, nici măcar nu pledase, aşa cum credea domnul Gillenormand. Visarea îl îndepărtase de bara tribunalului. Ce plictiseală să ai de-a face cu notarii, să bați sălile judecătoriilor, să cauți procese! De ce? Nu vedea pentru ce şi-ar fi schimbat mijlocul de trai. Librăria aceea zgârcită şi modestă îi punea la îndemână o muncă sigură, o muncă uşoară, care, după cum am mai spus, îi ajungea.

Unul dintre librarii pentru care lucra, domnul Magimel, dacă nu mă înşel, îi propusese să vină să locuiască la el, să-i dea o odaie bună, oferindu-i de lucru regulat şi plătindu-l o mie cinci sute de franci anual. O locuință bună! O mie cinci sute de franci! Foarte bine! Dar să renunțe la libertate! Să fie un funcționar! Un fel de literat cu simbrie! În gândul lui, Marius socotea că situația asta ar fi mai bună şi mai rea în acelaşi timp, pentru că ar trăi mai bine, dar şi-ar pierde demnitatea. Schimba o nenorocire desăvârşită şi frumoasă cu o constrângere urâtă şi ridicolă. Ca un orb care ar fi devenit chior. Refuză.

Marius trăia singuratic. Nu intrase în grupul prezidat de Enjolras, pentru că-i plăcea să rămână în afară de lume şi pentru că fusese prea îngrozit de la început. Rămăseseră buni camarazi. Erau gata să se ajute unul pe altul în orice chip, dacă ar fi fost nevoie. Nimic mai mult. Marius avea doi prieteni: unul tânăr, pe Courfeyrac, şi altul bătrân, pe domnul Mabeuf. Cel bătrân îl atrăgea mai mult. Mai întâi pentru că îi datora adânca prefacere ce se îndeplinise în el, pentru că prin el îşi cunoscuse şi îşi iubise tatăl. „Mi-a ridicat vălul de pe ochi”, spunea el.

Întâlnirea cu acest epitrop de biserică fusese fără îndoială hotărâtoare pentru el.

Domnul Mabeuf nu fusese în toată împrejurarea aceasta decât agentul paşnic şi neştiutor al providenței, îl luminase pe Marius din întâmplare, fără să-şi dea seama, ca o făclie pe care ar purta-o cineva. El fusese însă făclia, nu acel cineva.

Cât despre revoluția politică din conştiința lui Marius, domnul Mabeuf nu era în stare nici s-o priceapă, nici s-o dorească, nici s-o îndrume.

Să spunem câteva cuvinte despre domnul Mabeuf, pentru că îl vom întâlni şi mai târziu.

IV – Domnul Mabeuf

În ziua în care domnul Mabeuf îi spunea lui Marius: „Bineînțeles că n-am nimic împotriva opiniilor politice”, lăsa să se vadă adevăratul lui fel de a gândi. Privea toate părerile politice cu aceeaşi nepăsare şi le împărtăşea pe toate, fără deosebire, ca să fie lăsat în pace, aşa cum grecii numeau furiile[790] „frumoasele, bunele, fermecătoarele” eumenide[791]. Convingerea politică a domnului Mabeuf era să iubească pătimaş plantele şi mai ales cărțile. Avea ca toată lumea de pe atunci o terminație în *ist*, fără de care nimeni n-ar fi putut trăi; nu era nici regalist, nici bonapartist, nici chartist, nici orleanist, nici anarhist; era botanist. Nu pricepea cum pot oamenii să-şi piardă vremea şi să se urască din pricina unor nerozii, ca, de pildă, Charta, democrația, legitimitatea, republica, monarhia etc., când se aflau pe lume atâtea feluri de muşchi, de ierburi şi de arbuşti care puteau fi priviți în voie, atâtea cărți mari şi mici care puteau fi răsfoite. Se ferea să fie un om nefolositor; faptul

că avea cărți, îi plăcea să citească şi că era botanist, nu-l împiedica să fie şi grădinar. Cunoscându-l pe Pontmercy, se născuse între ei o simpatie reciprocă, pentru că el avea grijă de fructe aşa cum colonelul avea grijă de flori. Domnul Mabeuf izbutise să producă pere tot atât de gustoase ca perele Saint-Germain. Se pare că una dintre încercările lui ne-a dat corcoduşele de toamnă, astăzi renumite, tot atât de parfumate ca şi corcoduşele de vară. Se ducea la liturghie mai mult din cuminţenie decât din cucernicie. Se mai ducea şi pentru că-i plăceau chipurile oamenilor, dar nu putea suferi zgomotul, aşa că numai la biserică îi găsea tăcuți, adunați laolaltă. Alesese slujba de epitrop pentru că trebuia să aibă şi el o funcțiune publică. De altfel, nu izbutise niciodată să iubească o femeie ca pe o ceapă de lalea şi pe niciun bărbat ca o tipăritură a elzevirilor olandezi[792]. Trecuse de mult de şaizeci de ani, când cineva îl întrebă o dată: „Nu te-ai însurat niciodată?”. „Am uitat”, răspundea el. Când se întâmpla câteodată – cui nu i se întâmplă? – să spună: „Ei, dacă aş fi bogat!” n-o făcea, ca domnul Gillenormand, uitându-se la o fată frumoasă, ci la o carte veche. Trăia singur, cu o îngrijitoare bătrână, avea puțină podagră şi, când dormea, degetele lui bătrâne, înțepenite de reumatism, se încârligau printre crețurile cearşafului. Publicase o carte: *Flora din împrejurimile Cauteretz-ului*, cu planşe colorate, destul de prețuită, ale cărei gravuri în aramă le păstrase, vânzând numai copiile. De două sau trei ori pe zi suna cineva la uşa casei lui din strada Mézière pentru asta. Câştiga, astfel, vreo două mii de franci pe an. Era aproape toată averea lui. Cu toate că era sărac, avusese darul să strângă, cu multă răbdare şi cu sacrificii, o colecție prețioasă de exemplare rare de toate genurile. Nu ieşea niciodată fără o carte sub braț, şi se întorcea adesea cu două. Locuința lui era alcătuită din patru odăi şi o grădiniță. Singurele podoabe ale acestor încăperi erau nişte ierbare înrămate şi câteva gravuri ale vechilor meşteri. Vederea unei săbii sau a unei puşti îl îngheța. Nu se apropiase în viața lui de un tun, nici chiar la Palatul Invalizilor. Avea un stomac destul de sănătos, un frate preot, părul alb, niciun dinte în gură sau împotriva cuiva, un tremur uşor în tot trupul, accent picard, un râs copilăresc, se speria uşor şi semăna cu un berbec bătrân. N-avea decât un prieten printre cei vii, un librar bătrân de la Porte Saint-Jacques, pe care-l chema Royal. Visa să împământenească indigoul în Franța.

Slujnica lui era şi ea un specimen de nevinovăție. Bătrânica aceea cumsecade mai era şi fecioară. Sultan, motanul ei, care ar fi putut miorlăi *Miserere* de Allegri[793] la Capela Sixtină, îi umpluse inima şi-i ajungea

pentru câtă pasiune zăcea în ea. Visurile ei nu ajunseseră niciodată până la bărbat. Nu depăşiseră pisica. Avea, ca motanul ei, mustăţi. Era mândră de un singur lucru: de bonetele ei totdeauna albe. Duminica, după liturghie, îşi petrecea timpul numărându-şi rufăria din casă şi întinzând pe pat stofe de rochii, pe care le cumpăra şi pe care nu le dădea niciodată la cusut. Ştia să citească. Domnul Mabeuf o poreclise *maica Plutarc*.

Domnul Mabeuf îl îndrăgise pe Marius, pentru că era tânăr şi blând, pentru că îi încălzea bătrâneţile, fără să-i înspăimânte sfiala. Tinereţea, când se întâlneşte cu blândeţea, le pare bătrânilor un soare fără vânt. Când Marius se sătura de glorie militară, de praf de puşcă, de marşuri şi contramarşuri, de toate bătăliile grozave în care tatăl său dăduse şi primise lovituri de sabie nemaipomenite, se ducea la domnul Mabeuf, şi domnul Mabeuf îi vorbea despre eroul privit ca grădinar.

Către 1830, fratele său, preotul, murise, şi, curând după aceea, toată zarea se întunecase pentru domnul Mabeuf, ca la venirea nopţii. Falimentul unui notar îl păgubi cu suma de zece mii de franci, tot avutul fratelui său şi al lui propriu. Revoluţia din iulie pricinui o criză în librării. Când timpurile sunt grele, primul lucru care nu se mai vinde e o *Floră*. *Flora împrejurimilor Cauteretz-ului* nu avea căutare. Treceau săptămâni întregi fără să se arate un cumpărător. Câteodată, domnul Mabeuf tresărea când se auzea soneria. „Domnule, îi spunea maica Plutarc cu tristeţe, a venit sacagiul cu apa.”

În sfârşit, într-o zi, domnul Mabeuf se mută din strada Mézière, părăsi funcţia de epitrop, renunţă la biserica Saint-Sulpice, vându o parte, nu din cărţi, ci din stampe, la care ţinea mai puţin, şi se duse să locuiască într-o căsuţă din bulevardul Montparnasse. Dar nici acolo nu stătu mai mult de trei luni, din două pricini: mai întâi, chiria parterului şi a grădinii era de trei sute de franci, şi el nu îndrăznea să cheltuiască mai mult de două sute pentru locuinţă; al doilea, era vecin cu poligonul de tir Fatou şi auzea toată ziua împuşcături, pe care nu le putea îndura. Îşi luă *Flora*, plăcile de aramă, ierbarele, albumele şi cărţile şi se statornici lângă Salpêtrière, într-un fel de colibă din satul Austerlitz, unde avea trei odăi, o grădină cu fântână, împrejmuită cu gard, şi plătea o chirie de cincizeci de franci pe an. Odată cu mutarea îşi vându aproape toate mobilele. În ziua în care intră în noua locuinţă fu foarte vesel, bătu el singur cuiele ca să-şi atârne gravurile şi rafturile cu ierbare, restul zilei săpă în grădină, şi seara, când văzu că maica Plutarc părea mâhnită şi îngândurată, o bătu pe umăr şi-i spuse zâmbind: „Ce ne pasă? Avem indigo!”

Numai doi musafiri, librarul de la Porte Saint-Jacques şi Marius, erau primiţi în coliba de la Austerlitz; nume răsunător care, la drept vorbind, nu-i plăcea defel.

De altfel, după cum am mai spus-o, minţile absorbite de înţelepciune sau de nebunie, sau de amândouă deodată, după cum se întâmplă destul de des, se lasă foarte greu pătrunse de întâmplările vieţii. Propria lor soartă le e străină. Din asemenea concentrare rezultă un fel de pasivitate, care, dacă e chibzuită, seamănă cu filosofia. Te ofileşti, cobori, te dărâmi, te surpi chiar, fără să-ţi dai seama. E adevărat că totdeauna la sfârşit te trezeşti, dar e prea târziu. Până atunci pari a fi un neutru în jocul dintre fericirea şi nenorocirea ta. Tu eşti miza însăşi în acest joc, dar priveşti partida cu nepăsare.

Domnul Mabeuf rămăsese senin; senin ca un copil, dar şi ca un înţelept, în mijlocul negurii care se ţesea în jurul lui, pe când nădejdile i se stingeau una după alta. Felul lui de a vedea lucrurile avea mersul unei pendule. Când îl înflăcăra o iluzie, mergea mereu înainte, chiar după ce iluzia pierise. Un ceasornic nu se opreşte chiar din clipa în care i-ai pierdut cheia.

Domnul Mabeuf avea plăceri nevinovate, puţin costisitoare şi neaşteptate. I le punea la îndemână cea mai neînsemnată întâmplare. Într-o zi, maica Plutarc citea un roman într-un ungher. Citea tare, pentru că i se părea că înţelege mai bine. Când citeşti cu glas tare îţi arăţi ţie însuţi că citeşti. Sunt unii oameni care citesc astfel şi care parcă îşi dau lor înşişi cuvântul de onoare că citesc.

Maica Plutarc citea cu energie un roman. Domnul Mabeuf o auzea fără s-o asculte.

Citind, maica Plutarc ajunse la această frază (era vorba de un ofiţer de dragoni şi de o femeie frumoasă): „… Frumoasa se îmbufnă şi dragonul...”

Aci se întrerupse ca să-şi şteargă ochelarii.

— Budha şi Dragonul[794], repetă încet domnul Mabeuf. Da e adevărat, era un balaur care arunca flăcări pe gură din fundul peşterii lui şi pârjolea cerul. Dihania, care avea gheare de tigru, mai aprinsese şi câteva stele. Budha s-a dus în vizuina lui şi a izbutit să-l domesticească. Maica Plutarc citeşte o carte bună. E cea mai frumoasă legendă.

Domnul Mabeuf căzu într-o visare încântătoare.

V – Sărăcia, soră bună cu mizeria

Lui Marius îi plăcea acest bătrân nevinovat, care se vedea înghițit încetul cu încetul de sărăcie, şi care ajungea, puțin câte puțin, să se mire, dar nu încă să se întristeze. Marius se întâlnea cu prietenul Courfeyrac, dar de căutat îl căuta pe domnul Mabeuf. Destul de rar, totuşi: cel mult o dată sau de două ori pe lună.

Lui Marius îi plăcea să facă singur lungi plimbări pe bulevardele mărginaşe, pe Champs de Mars sau pe aleile mai puțin umblate ale grădinii Luxembourg. Îşi petrecea uneori o jumătate de zi privind grădina unui zarzavagiu, răzoarele cu salată, găinile ce scurmau în bălegar şi calul care învârtea roata puțului. Trecătorii îl priveau cu mirare; unii găseau că are o înfățişare sinistră, care dă de bănuit. Dar nu era decât un tânăr sărac, care visa fără nicio țintă.

Într-una dintre aceste plimbări descoperise casa Gorbeau şi, ispitit de faptul că era singuratică şi ieftină, se mută acolo. Nu era cunoscut decât sub numele de domnul Marius. Câțiva foşti generali, sau foşti camarazi ai tatălui său, cunoscându-l, îl poftiră la ei. Marius nu-i refuză. I se dădea prilejul să vorbească de taică-său. Se ducea astfel, din când în când, la contele Pajol, la generalii Bellavesne şi Fririon, la Invalizi. Acolo se făcea muzică şi se dansa. În asemenea seri, Marius îşi punea hainele noi. Nu se ducea însă la aceste serate şi baluri decât în zilele când era ger de crăpau pietrele, fiindcă neavând cu ce să-şi plătească o trăsură nu voia să ajungă altfel decât cu ghetele lustruite lună.

Îşi spunea uneori, dar fără amărăciune: „Aşa sunt oamenii: într-un salon poți să fii oricât de mânjit, dar nu pe pantofi. Nu ți se cere, ca să fii bine primit, decât un singur lucru fără pată: conştiința? Nu, ghetele.”

Toate patimile, afară de cele ale inimii, se risipesc în visare. Aşa se potolise şi neastâmpărul politic al lui Marius. Ajutase la aceasta şi revoluția din 1830, care, mulțumindu-l, îi adusese alinare. Rămăsese acelaşi, dar nu se mai mânia. Îşi păstra aceleaşi păreri, dar mai domolite. La drept vorbind, nu mai avea păreri ci simpatii. Din ce partid făcea parte? Din acela al umanității. Din umanitate, îşi alegea Franța; dintr-o națiune, alegea poporul; dintr-un popor, alegea femeia. Spre femeie se îndrepta mai ales mila lui. La el ideea precumpănea asupra faptului, poetul asupra eroului şi admira mai degrabă o carte, ca a lui Job bunăoară, decât un eveniment, cum ar fi Marengo. Şi apoi, când, după o zi de meditație, se întorcea seara de-a lungul bulevardelor, când zărea printre ramurile copacilor spațiul nesfârşit,

sclipirile fără nume, nemărginirea, umbra, taina, i se părea mult prea neînsemnat tot ce e numai omenesc.

Credea că a ajuns, şi poate că şi ajunsese, la adevărul vieţii şi filosofiei omeneşti, şi acum nu mai privea decât cerul, singurul pe care adevărul îl poate vedea din adâncul fântânii lui[795].

Aceasta nu-l împiedica să-şi înmulţească planurile, socotelile, idealurile şi proiectele de viitor. Un ochi care ar fi privit înlăuntrul lui Marius, în starea lui de visare, ar fi fost uluit de atâta curăţenie sufletească. Într-adevăr, dacă le-ar fi dat ochilor noştri adevăraţi să vadă în conştiinţa altuia, am putea judeca mai sigur pe cineva după ce visează decât după ceea ce gândeşte. În gândire există voinţă; în visare, nu. Visul, care e spontan, ia şi păstrează, chiar în ceea ce e uriaş şi ideal, chipul nostru sufletesc: nimic nu iese mai de-a dreptul şi mai sincer din adâncul sufletului nostru decât năzuinţele necugetate şi nemăsurate spre frumuseţile destinului. În aceste năzuinţe, mai mult decât în ideile ticluite, raţionale şi rânduite, poţi găsi caracterul adevărat al fiecărui om. Himerele seamănă cu noi înşine mai mult ca orice. Fiecare visează necunoscutul şi imposibilul în felul său.

Pe la mijlocul anului 1831, bătrâna care-i făcea curăţenie în casă lui Marius îi povesti că vecinii săi, nenorocita familie Jondrette, aveau să fie daţi afară. Marius, care stătea foarte puţin pe acasă, nici nu prea ştia dacă are sau nu vecini.

— De ce îi dă afară? întrebă el.

— Pentru că nu-şi plătesc chiria. Sunt datori două rate.

— Şi cât au de plătit?

— Douăzeci de franci, spuse bătrână.

Marius avea treizeci de franci puşi deoparte, într-un sertar.

— Poftim, îi spuse el bătrânei. Uite douăzeci şi cinci de franci. Plăteşte pentru bieţii oameni, dă-le şi lor cinci franci, dar nu le spune că sunt de la mine.

VI – Înlocuitorul

Întâmplarea a făcut ca regimentul din care făcea parte locotenentul Théodule să vină în garnizoană la Paris. Faptul acesta îi prilejui mătuşii

Gillenormand o altă idee. Prima oară îşi pusese în gând să-l supravegheze pe Marius cu ajutorul lui Théodule; acum urzea ca să-l înlocuiască pe Marius prin Théodule.

Era un plan bun să găsească un alt Marius, dacă bunicul ar fi avut cât de puţin nevoie să vadă în casă un chip tânăr, pentru că ruinelor le plac uneori razele dimineţii. „O să fie, îşi spuse ea, o simplă erată, aşa cum văd prin cărţi: „Marius, citiţi Théodule”.

Copilul unui nepot de frate, tot un fel de nepot îţi e: în lipsa unui avocat e bun şi un lăncier.

Într-o dimineaţă, pe când domnul Gillenormand citea un ziar de felul *Cotidianului*[796], fiică-sa intră şi, fiind vorba despre o slăbiciune a ei, îi spuse cu glasul cel mai blând:

— Tată, Théodule va veni acum de dimineaţă la dumneata să te vadă.

— Cine-i ăsta, Théodule?

— Nepotul dumitale.

— Aha! făcu bunicul.

Apoi continuă să citească ziarul şi nu se mai gândi la nepotul său, care era un Théodule oarecare. Peste puţin timp începu să se supere, ceea ce i se întâmpla aproape ori de câte ori citea. „Foaia” pe care o ţinea în mână, regalistă de altfel, se înţelege de la sine, vestea pentru a doua zi, fără niciun ocol, una dintre acele mici întâmplări zilnice ale Parisului de atunci: elevii facultăţilor de drept şi de medicină urmau să se întrunească la ora prânzului în faţa Panthéonului, ca să discute asupra uneia din problemele zilei: despre artileria gărzii naţionale şi despre o neînţelegere dintre Ministerul de Război şi „miliţia cetăţenească”, cu privire la tunurile adăpostite în curtea Luvrului. Studenţii trebuiau să „discute” în această privinţă. Nu-i trebuia mult domnului Gillenormand ca să-i sară ţandăra.

Se gândi la Marius care era student şi avea să meargă, poate, ca şi ceilalţi să „discute” la prânz în faţa Panthéonului.

Tocmai când se gândea la aceste lucruri supărătoare, intră, adus de domnişoara Gillenormand, locotenentul Théodule, îmbrăcat civil, lucru dibaci din partea lui. Lăncierul îşi făcuse următoarea socoteală: şmecherul ăsta bătrân nu şi-o fi depus tot capitalul în schimbul unei rente viagere: merită să te îmbraci nemţeşte din când în când pentru el.

Domnişoara Gillenormand îi spuse cu voce tare tatălui ei:

— Théodule, nepotul dumitale. Şi încet, locotenentului: Să ai grijă să aprobi tot ce spune.

După asta plecă.

Locotenentul, care nu prea era obişnuit cu astfel de întâlniri venerabile, bolborosi cu oarecare sfială: „Bună ziua unchiule!”. Şi făcu un salut amestecat, alcătuit din schiţarea involuntară şi mecanică a salutului militar şi finalul unui salut civil.

— Ah! Dumneata eşti; bine, ia loc, spuse bătrânul.

Rosti vorbele acestea aproape fără să se gândească şi numaidecât uită cu totul de lăncier.

Théodule se aşeză şi domnul Gillenormand se ridică.

Domnul Gillenormand începu să umble în lung şi-n lat.

Cu mâinile în buzunar, vorbind tare şi frecându-şi cu degetele lui bătrâne şi neastâmpărate cele două ceasornice din buzunarele vestei.

— O adunătură de mucoşi! Dumnealor se întrunesc în piaţa Panthéonului! Vai de capul meu! Nişte puşti, care până mai ieri sugeau la doică! Dacă i-ai strânge de nas, ar ţâşni lapte! Şi ăştia vor „discuta” mâine la prânz! Încotro mergem! Încotro mergem! Hotărât lucru, mergem spre prăpastie. Aici ne-au adus *descamisadosii*[797]. Artileria cetăţenească! Să discute asupra artileriei cetăţeneşti. Se duc să trăncănească sub cerul liber despre petardele gărzii naţionale! Şi acolo cu cine au să se mai întâlnească? Uite unde duce iacobinismul! Pun rămăşag pe orice, pe un milion, că nu vor fi acolo decât pungaşi recidivişti, ocnaşi eliberaţi. Republicanii şi ocnaşii se au între ei ca fraţii. Carnot întreba: „Unde vrei să mă duc, trădătorule?” Fouché răspundea: „Oriunde vrei, dobitocule!”[798]. Uite ce sunt republicanii.

— Aşa e, răspunse Théodule.

Domnul Gillenormand îşi întoarse niţeluş capul, îl văzu pe Théodule şi urmă:

— Şi când te gândeşti că puşlamaua aia a avut neobrăzarea să se facă, mă rog, *carbonaro*! De ce-ai plecat din casa mea? Ca să te duci să te faci republican! Scârţ! Înainte de toate poporul nu vrea republica dumitale, n-o vrea, are bun-simţ, ştie bine că regi au fost întotdeauna şi că vor fi întotdeauna, ştie bine că, la urma urmei, poporul nu e decât popor, puţin îi pasă de republică, idiotule! E o patimă dezgustătoare! Să te îndrăgosteşti de *Tata Duchesne*, să faci ochi dulci ghilotinei, să cânţi romanţe din chitară sub balconul lui ’93 – îţi vine să-i scuipi pe toţi tinerii ăştia, atât sunt de dobitoci! Toţi sunt la fel! N-a scăpat unul! E destul să respire aerul străzii, ca să-şi piardă uzul raţiunii. Veacul al XIX-lea e o otravă. Orice puşlama îşi lasă să-i crească o barbă de ţap, crede că e cineva, şi pe bătrânii lui părinţi îi

pune în cui. Asta înseamnă să fii republican, să fii romantic. Ce e aia romantic? Te rog să faci bine să-mi spui ce înseamnă romantic! Sunt toate nebuniile la un loc! Acum un an, însemna *Hernani*.[799] Auzi dumneata, *Hernani!* Antiteze, grozăvii, care nici măcar nu sunt scrise pe franţuzeşte! Şi pe urmă au mai pus şi tunuri în curtea Luvrului. Uite, până unde au mers tâlharii vremii noastre.

— Ai dreptate, unchiule! spuse Théodule.

Domnul Gillenormand începu iar:

— Tunuri în curtea muzeului! La ce bun? Ce ai cu mine, tunule? Vrei să tragi în Apollo din Belvedere? Ce are a face încărcătura de pulbere cu Venus de Medicis? Ah, tinerii din ziua de azi sunt toţi nişte potlogari! Ce mare lucru e Benjamin Constant al lor?! Şi cei care nu sunt netrebnici, sunt nătărăi. Fac tot ce pot ca să se urâţească, sunt prost îmbrăcaţi, le e frică de muieri; pe lângă fuste parcă cerşesc de se prăpădesc femeile de râs; pe cinstea mea, ai spune că le e ruşine şi de dragoste. Sunt pociţi, iar pe deasupra, mai sunt şi proşti, maimuţăresc jocurile de cuvinte ale lui Tiercelin şi Potier[800], au haine ca nişte saci, veste de grăjdari, cămăşi de pânză proasta, pantaloni de pănură, cizme de toval şi cum sunt pe dinafară aşa sunt şi pe dinăuntru. Ai putea cu vorbele lor să le pingeleşti ghetele rupte. Şi toată droaia asta de tineri mai are şi păreri politice. Ar trebui să li se interzică de a avea păreri politice. Fabrică sisteme, refac societatea, surpă monarhia, doboară toate legile, pun podul în locul pivniţei şi pe portarul meu în locul regelui, zdruncină Europa din temelii, zidesc din nou lumea şi, cât despre dragoste, se uită cu coada ochiului la picioarele spălătoreselor când se suie în căruţă! Ah! Marius! Golanule! Auzi, să meargă el să urle într-o piaţă publică! Să discute, să dezbată, să ia măsuri! Astea se numesc pe limba lor „măsuri”, vezi Doamne! Până şi dezordinea se bagatelizează şi se preface în gugumănie. Am văzut haosul, acum văd harababura. Nişte şcolari să se consfătuiască cu privire la garda naţională, aşa ceva n-ai să vezi nici la ogibevaşi şi la cadodaşi[801]! Sălbaticii umblă în pielea goală, cu căpăţâna împopoţonată cu un pămătuf de rachetă[802], cu o ghioagă în labă, dar nu sunt atât de dobitoci ca bacalaureaţii ăştia. Plevuşcă de doi bani găleata! Dumnealor fac pe pricepuţii şi pe stăpânii! Se sfătuiesc şi-şi pun mintea la bătaie! Asta-i sfârşitul lumii. E fără doar şi poate sfârşitul acestui nenorocit glob pământesc. Îi mai trebuie un ultim sughiţ. Îl scoate Franţa. Discutaţi, caraghioşilor! Şi aşa o să se întâmple atâta vreme cât au să citească gazete pe sub arcadele Odeonului; costă numai un gologan şi bunul

lor simţ, şi inteligenţa, şi inima, şi sufletul, şi mintea lor pe deasupra. Se întorc acasă şi o dau naibii de familie. Toate ziarele sunt ciumate; toate, chiar şi *Drapelul alb*! În definitiv, Martainville a fost iacobin. Ah! Doamne sfinte! Poţi să te lauzi că l-ai scos din sărite pe bunicu-tău!

— Fără îndoială, spuse Théodule. Şi profitând de faptul că domnul Gillenormand se oprise ca să răsufle, lăncierul adăugă solemn: N-ar trebui să existe alt jurnal decât *Monitorul* şi altă carte decât *Anuarul militar*.

Domnul Gillenormand urmă:

— Ca şi Sieyès[803] al lor! Un regicid care a ajuns senator! Întotdeauna sfârşesc aşa! Îşi scot ochii tutuindu-se cetăţeneşte, ca să ajungă să-şi spună „domnule conte". Domnul conte de-o şchiopă, al ucigaşilor din septembrie! Filosoful Sieyès! E drept că n-am făcut niciodată mai mult haz de filosofiile unor astfel de filosofi, ca de ochelarii măscăriciului de pe Tivoli! I-am văzut într-o zi pe senatori trecând pe cheiul Malaquais în mantii de catifea violetă, presărată cu albine de aur şi cu pălării ca pe timpul lui Henric al IV-lea. Erau hidoşi. Parcă erau maimuţe la curtea târgului. Cetăţeni, vă declar că progresul vostru e o nebunie, că umanitatea voastră e un vis, că revoluţia voastră e o crimă, că republica voastră e un monstru, că tânără voastră fecioară Franţa iese dintr-un bordel, şi v-o spun cu deplină convingere tuturora, oricine aţi fi, publicişti, economişti, legişti, chiar de-aţi fi mai pricepuţi în ale libertăţii, egalităţii şi fraternităţii decât cuţitul ghilotinei! S-o ştiţi de la mine, domnilor!

— Aşa e! strigă locotenentul. Nici nu se poate mai adevărat.

Domnul Gillenormand se opri în mijlocul unui gest, se întoarse, îl privi pe lăncierul Théodule drept în ochi şi-i spuse:

— Eşti un dobitoc.

Cartea a şasea:

ÎNTÂLNIREA A DOUĂ STELE

I – Porecla, un mod de formare a numelor de familie

Marius era în vremea aceea un tânăr frumos, de statură potrivită, cu părul foarte negru şi des, cu fruntea înaltă şi gânditoare, cu nările deschise şi pătimaşe, cu aerul sincer şi potolit, cu un nu ştiu ce măreţ, visător şi nevinovat pe chip. Profilul lui, ale cărui trăsături erau rotunjite fără moliciune, avea acea blândeţe germană ce a pătruns în înfăţişarea franceză prin Alsacia şi Lorena şi acea totală lipsă de unghiuri ascuţite, care-i făcea pe sicambri[804] aşa de uşor de recunoscut printre romani şi care deosebeşte rasa leonină de cea acvilină. Era în acel anotimp al vieţii când mintea oamenilor care cugetă e alcătuită, aproape în aceeaşi măsură, din adâncime şi naivitate. Într-o împrejurare gravă avea tot ce-i trebuia ca să fie nerod, dar, dacă mai întorcea o dată cheia, putea fi sublim. Felul lui de-a fi era potolit, rece, politicos, închis. Pentru că avea o gură fermecătoare, cu buzele cele mai roşii şi dinţii cei mai albi din lume, zâmbetul lui îmblânzea tot ce era aspru în înfăţişarea lui. În unele clipe, se năştea un contrast ciudat între fruntea lui curată şi zâmbetul lui voluptos. Avea ochi mici, dar privirea cuprinzătoare.

În vremea sărăciei celei mai negre, băgase de seamă că fetele întorceau capul după el, dar el fugea sau se ascundea, cu moartea în suflet. Îşi închipuia că-l priveau din pricina hainelor lui vechi şi că râdeau de el; adevărul e că-l priveau fiindcă era plăcut la vedere şi rămâneau visându-l.

Această neînţelegere mută dintre el şi trecătoarele pline de farmec îl sălbăticise. Nu alese niciuna, fiindcă fugea de toate. Trăi astfel vreme îndelungată – prosteşte, spunea Courfeyrac.

Courfeyrac îi spunea:

— Nu te mai trudi să fii respectabil! (Se tutuiau: toate prieteniile tinereşti alunecă spre acest fel de intimitate). Îți dau un sfat, dragul meu. Nu mai citi atâtea cărți şi uită-te mai mult la fetişcane! Au şi năzdrăvanele astea ceva bun în ele, măi Marius! Tot fugind şi ruşinându-te, ai să te tâmpeşti.

Alteori, Courfeyrac, întâlnindu-l, spunea:

— Bună ziua, părinte!

De câte ori Courfeyrac îi ținea un astfel de logos, Marius ocolea, timp de opt zile, cu mai multă înverşunare femeile de toate vârstele, iar pe deasupra îl ocolea şi pe Courfeyrac.

Existau totuşi în lume două femei pe care Marius nu le ocolea şi de care nu se păzea. În realitate ar fi fost foarte mirat dacă i-ar fi spus că sunt femei. Una era bătrâna cu păr în barbă, care-i curăța odaia, şi care-l făcea pe Courfeyrac să spună: „De când servitoarea lui şi-a lăsat barbă, Marius a început să se radă”. Cealaltă era un fel de fetiță pe care o vedea foarte des şi la care nu se uita niciodată.

De mai bine de un an, Marius zărea pe o alee pustie a grădinii Luxembourg, de-a lungul Pepinierei, un bărbat şi o fetiță; stând mai totdeauna unul lângă altul pe aceeaşi bancă la capătul cel mai singuratic al aleii dinspre strada Vestului. De fiecare dată când întâmplarea, care se amestecă în plimbările visătorilor, îl ducea pe Marius pe aleea aceasta – şi asta se întâmpla aproape în fiecare zi – îi întâlnea din nou pe cei doi. Bărbatul putea să aibă vreo şaizeci de ani, părea serios şi trist. Întreaga lui făptură avea acea înfățişare robustă şi totuşi obosită a oamenilor obişnuiți cu războaiele şi care au lepădat uniforma. Dacă ar fi purtat vreo decorație, Marius ar fi spus: „E un fost ofițer”; părea un om de treabă, dar nu puteai intra în vorbă cu el, iar el nu privea în ochii nimănui. Purta pantaloni şi redingotă albastră şi o pălărie cu marginile late care păreau întotdeauna noi, o cravată neagră şi o cămaşă de quaker[805], adică albă ca zăpada, dar din pânză groasă. O femeie de stradă, care trecea într-o zi pe lângă el. Spuse: „Uite un văduv curățel!” Avea părul foarte cărunt.

Fata care-l întovărăşea venea să se aşeze lângă el, pe banca pe care parcă o adoptaseră amândoi; părea să aibă treisprezece sau paisprezece ani, era atât de slabă, încât părea urâtă, stângace, neînsemnată, dar făgăduia să aibă poate cândva ochi destul de frumoşi. Numai că privea totdeauna drept înainte, cu o siguranță neplăcută. Era îmbrăcată bătrâneşte şi copilăreşte

totodată, ca fetele în pension la călugărițe; purta o rochie prost croită de merinos aspru şi negru. Părea să fie un tată cu fiica lui.

Marius îl privi cu luare-aminte, vreo două sau trei zile, pe omul acela bătrân, care nu era încă un moşneag, şi pe fetița aceea, care nu era încă împlinită, apoi nu le mai dădu nicio atenție. În ceea ce îl privea pe el, s-ar fi zis că nici nu-l văzuseră. Vorbeau amândoi, liniştiți şi nepăsători. Fata sporovăia întruna, veselă. Bătrânul vorbea puțin şi, din când în când, îşi pleca asupra fetei ochii plini de dragoste părintească nespus de gingaşă.

Marius, cu o regularitate mecanică, luase obiceiul de a se plimba pe aleea aceea. Îi întâlnea întotdeauna.

Iată cum se petreceau lucrurile.

Marius sosea de cele mai multe ori pe la capătul dimpotrivă al aleii. O străbătea în toată lungimea, trecea prin fața băncii pe care stăteau bătrânul cu fata, se întorcea până la capătul de unde venise şi apoi începea din nou. În plimbarea lui făcea acest du-te-vino de cinci sau şase ori, la plimbare venea de cinci sau şase ori pe săptămână, dar nu ajunsese să se salute cu cei de pe bancă. Necunoscutul acela şi fata, poate tocmai fiindcă păreau a ocoli orice privire, atrăseseră atenția câtorva studenți, care se plimbau din când în când în lungul şi în latul Pepinierei, cei silitori venind de la cursuri, iar ceilalți de la partidele de biliard. Courfeyrac, care era printre aceştia din urmă se uitase la ei câtăva vreme, dar, găsind că fata e urâtă, se dăduse repede şi grijuliu la o parte. Fugise ca un part[806] aruncându-le o poreclă. Impresionat numai de rochia copilei şi de părul bătrânului o numise pe fată *domnişoara Lanoire* şi pe tată, *domnul Leblanc*[807], aşa încât, fiindcă nimeni nu-i cunoştea şi nu le ştia numele, porecla se schimbase în nume. Studenții, spuneau: „Ah, domnul Leblanc stă pe bancă!” şi Marius la fel cu ceilalți găsise că e mai simplu să-l numească pe domnul acela necunoscut: Leblanc.

Pentru uşurința povestirii, vom face şi noi la fel şi vom spune domnul Leblanc.

Marius îi văzu în primul an aproape zilnic, la aceeaşi oră. Bătrânul părea plăcut, dar fata era destul de posacă.

II – *Lux facta est*[808]

În cel de-al doilea an, adică tocmai în acel punct al povestirii la care a ajuns cititorul, s-a întâmplat ca Marius să-şi întrerupă, fără să ştie el însuşi prea bine de ce, obiceiul de a se plimba prin grădina Luxemburgului, şi trecură aproape şase luni fără să mai pună piciorul pe aleea aceea. În sfârşit, într-o bună zi, se întoarse; era într-o dimineaţă senină de vară. Marius era vesel, aşa cum e oricine când vremea e frumoasă. I se părea că poartă în inimă tot versul păsărilor pe care le auzea şi toate frânturile de cer albastru pe care le zărea printre frunzele copacilor.

Se duse de-a dreptul la „aleea lui" şi, când ajunse la capăt, zări pe aceeaşi bancă perechea binecunoscută. Numai că, apropiindu-se, bărbatul era tot acela, dar i se păru că fata e alta. Făptura pe care o vedea acum era înaltă şi frumoasă şi avea formele cele mai încântătoare pe care le are femeia în clipa când încă se mai îmbină cu cele mai naive gingăşii ale copilului; clipă trecătoare şi nevinovată, pe care nu pot s-o tălmăcească decât vorbele acestea: cincisprezece ani. Avea un minunat păr castaniu, cu ape aurii, o frunte care părea de marmură, obraji făcuţi parcă din petale de un trandafir palid, tulburător de albi, o gură minunată, din care vorba ieşea ca un cântec, şi zâmbetul ca o lumină, un cap pe care Rafael i l-ar fi dat Mariei, aşezat pe un gât pe care Jean Goujon[809] i l-ar fi dat Venerei. Şi, ca nimic să nu-i lipsească acestui chip încântător, nasul ei nu era frumos, era drăguţ; nici drept, nici încovoiat, nici italian, nici grec; nasul ei era parizian, adică spiritual, fin, neregulat şi pur, nasul acela care-i necăjeşte pe pictori şi farmecă pe poeţi.

Când Marius trecu pe lângă ea, nu putu să-i vadă ochii, cu pleoapele lăsate. Nu-i zări decât genele lungi castanii, pline de umbră şi de sfială.

Sfiala n-o împiedica pe frumoasa copilă să zâmbească, ascultând pe bărbatul cu păr alb care îi vorbea, şi nimic nu era mai răpitor ca zâmbetul acela fraged, cu ochii plecaţi.

În prima clipă, Marius crezu că era o altă fată a aceluiaşi părinte, desigur soră cu cea dintâi, dar când plimbarea lui, totdeauna aceeaşi, îl aduse a doua oară prin faţa băncii şi când se uită la ea cu luare-aminte, îşi dădu seama că era aceeaşi. În şase luni fetiţa se făcuse fată; iată toată taina. Nimic mai obişnuit ca schimbarea aceasta. Vine o clipă în care fetele înfloresc cât ai clipi din ochi şi dintr-odată se prefac în trandafiri. Ieri le-ai lăsat copii, azi te neliniştesc.

Fata nu numai că crescuse, dar se desăvârşise. Aşa cum în aprilie ajung trei zile pentru ca unii arbori să se umple de flori, ei îi ajunseseră şase luni

ca să se înveşmânte în frumuseţe. Aprilie al ei sosise.

Se întâmplă uneori să vezi oameni care, din săraci şi meschini, parcă se deşteaptă şi trec deodată de la strâmtoare la fast, cheltuiesc în dreapta şi-n stânga şi ajung dintr-odată strălucitori, risipitori şi măreţi. Totul depinde de un venit pe care l-au încasat; s-a împlinit ieri o scadenţă în folosul lor. Aşa şi fata; îşi încasase câştigul pe şase luni.

Nu mai era eleva de pension cu pălărie de pluş, cu rochie de lână merinos, cu încălţăminte şcolărească şi cu, mâini roşii; odată cu frumuseţea ei i se născuse şi gustul; era o domnişoară bine îmbrăcată, de o eleganţă simplă şi bogată, fără a fi căutată. Purta o rochie de damasc negru, o pelerină din aceeaşi stofă şi o pălărie de mătase albă. Mănuşile albe îi subliniau gingăşia mâinilor, care se jucau cu mânerul de fildeş chinezesc al unei umbrele, şi încălţămintea de mătase îi desena piciorul mic. Îmbrăcămintea ei răspândea o mireasmă fragedă şi pătrunzătoare.

Bărbatul era acelaşi.

Când Marius se apropie de ea pentru a doua oară, fata îşi ridică ochii. Erau de un albastru ceresc şi adânc, iar în acest azur voalat nu se deosebea încă decât privirea unui copil. Se uită la Marius fără să-l bage în seamă, ca şi cum s-ar fi uitat la un ţânc care ar fi alergat pe sub sicomori, sau la vasul de marmură ce umbrea banca, iar Marius îşi urmă şi el plimbarea, gândindu-se la altceva.

Mai trecu de vreo patru sau cinci ori pe lângă banca pe care stătea fata, fără să-şi întoarcă ochii spre ea.

În zilele următoare veni iar, ca de obicei, la Luxembourg; îi găsi, ca de obicei, tot aci pe „tatăl cu fata”, dar nu le mai dădu atenţie. Nu se gândea la fată acum când se făcuse frumoasă, după cum nu se gândise la ea nici când era urâtă. Trecea însă întotdeauna foarte aproape de banca pe care stătea ea, pentru că aşa se obişnuise.

III – Joc de lumină al primăverii

Într-o zi, aerul era încropit, Luxembourgul plin de umbră şi de soare, cerul limpede, ca şi cum îngerii l-ar fi spălat de dimineaţă, şi păsărelele ciripeau prin desişul castanilor. Marius îşi deschisese naturii tot sufletul, nu

se gândea la nimic, trăia, respira; trecu pe lângă banca obişnuită, fata ridică ochii la el şi privirile li se întâlniră. Ce-a fost de data asta în privirea fetei? Marius n-ar fi putut spune. Nu era nimic şi era totul. Fu o fulgerare ciudată. Ea îşi plecă ochii, şi el îşi văzu de drum.

Ceea ce zărise adineauri nu erau ochii nevinovaţi şi limpezi ai unui copil, ci o prăpastie plină de taine, care se deschisese pe jumătate şi se, închisese repede la loc.

Vine o zi în care orice fată se uită în felul acesta. Vai de cel ce se află în calea ochilor ei!

Această întâi privire a unui suflet care nu se cunoaşte încă e ca zorile pe cer. E deşteptarea a ceva strălucitor şi necunoscut. Nimic n-ar putea să redea farmecul primejdios al acestei licăriri neaşteptate, care luminează nedesluşit şi fără de veste negurile minunate, şi care e făcută din toată nevinovăţia de astăzi şi din toată patima de mâine. E un fel de tandreţe nehotărâtă, care se descoperă la întâmplare şi aşteaptă. E o capcană pe care nevinovăţia o întinde fără vrere şi în care prinde inima, fără să ştie şi fără să vrea. Fecioara priveşte cu ochi de femeie.

Acolo unde cade privirea aceasta se naşte aproape totdeauna o visare adâncă. Toate nevinovăţiile şi toate patimile se strâng în raza cerească şi fatală, care, mai mult decât cea mai iscusită ocheadă a unei cochete, are puterea magică de a face să înflorească, deodată, în fundul unui suflet, floarea aceea ascunsă plină de miresme şi veninuri, care se cheamă iubire.

Seara, intrând în vizuina lui, Marius îşi aruncă privirea asupra veşmintelor de pe el şi pentru întâia oară îşi dădu seama de necuviinţa şi neghiobia nemaiauzită pe care le făcea ducându-se să se plimbe la Luxembourg cu hainele lui murdare „de toate zilele”, cu o pălărie cu panglica ruptă, cu nişte bocanci de căruţaş, cu pantaloni negri, roşi la genunchi, şi cu un surtuc negru, lustruit în coate.

IV – Începutul unei boli grele

A doua zi, la ora obişnuită, Marius îşi scoase din dulap haina cea nouă, pantalonii noi, pălăria nouă şi ghetele noi; se îmbrăcă cu ele, îşi puse mănuşile, lux de zile mari, şi plecă la Luxembourg.

Pe drum îl întâlni pe Courfeyrac şi se făcu că nu-l vede. Ajungând acasă, Courfeyrac le spuse prietenilor lui: „Am întâlnit pălăria nouă şi hainele cele noi ale lui Marius, cu Marius în ele. Se ducea, fără îndoială, la vreun examen. Avea un aer atât de tâmpit!”

Când ajunse la Luxembourg, Marius dădu ocol bazinului şi privi lebedele, apoi rămase multă vreme să contemple o statuie cu capul înnegrit de mucegai şi căreia îi lipsea un şold. Lângă bazin stătea un burghez burtos de vreo patruzeci de ani, care ținea de mână un copilaş de cinci ani şi-i spunea: „Băiete, să ştii de la mine, tot ce-i prea mult nu-i sănătos. Ține-te departe de despotism ca şi de anarhie”. Marius îl ascultă pe burghez, apoi mai făcu o dată ocolul bazinului. Se îndreptă în sfârşit pe „aleea lui”, încet, ca şi cum i-ar fi părut rău. S-ar fi spus că era deopotrivă de îndemnat şi de împiedicat să se îndrepte într-acolo. Nu-şi dădea însă seama şi credea că face la fel ca în fiecare zi.

Ieşind pe alee, zări la capătul celălalt, pe „banca lor”, pe domnul Leblanc cu fata lui. Îşi încheie haina până sus, o netezi bine ca să nu facă vreo cută, aruncă o privire mulțumită asupra reflexelor lucioase ale pantalonilor şi se îndreptă spre bancă. Mergea ca la atac, plin de o dorință de cucerire. Spun, cu alte cuvinte, că se ducea spre banca aceea, cum aş spune că Hannibal înainta asupra Romei.

De altfel, toate aceste mişcări erau mecanice şi el nu-şi întrerupsese nicio clipă şirul gândurilor. Se gândea în clipa aceea că *Manualul de bacalaureat* era o carte proastă şi că fusese redactată cu siguranță de nişte nătărăi, deoarece erau analizate acolo drept capodopere ale minții omeneşti trei tragedii de Racine şi o singură comedie de Molière. O ureche îi țiuia. Pe când se apropia de bancă, îşi potrivea cutele hainei şi privirile i se aținteau asupra fetei. I se părea că fata aceea umple tot capătul aleii cu o licărire palidă şi albastră.

Pe măsură ce se apropia, pasul i se încetinea. Ajuns la oarecare depărtare de bancă, cu mult înainte de capătul aleii, se opri, şi fără să ştie de ce, se întoarse din drum. Nici măcar nu se gândise să nu meargă până la capăt. Fata abia putuse să-l zărească de departe şi să vadă cât era de chipeş cu hainele lui cele noi. Marius se ținea drept, ca să pară arătos, dacă l-ar privi cineva din spate.

Ajunse la capătul celălalt, apoi se întoarse, şi de data aceasta se apropie ceva mai mult de bancă. Când se află la câțiva paşi, nu se simți în stare să meargă mai departe şi şovăi. I se păruse că fata îşi întorsese ochii spre el.

Făcu o sforțare bărbătească şi hotărâtă, îşi stăpâni şovăiala şi merse înainte. Peste câteva clipe, trecea prin fața băncii drept şi sigur de el, roşu până la creştet, fără să îndrăznească să arunce vreo privire nici în dreapta, nici în stânga, cu mâna la piept, ca un bărbat de stat. În clipa când trecu pe sub gura de foc ce pândea din locul acela, simți o bătaie de inimă înfricoşătoare. Fata purta, ca şi în ajun, rochia de damasc şi pălăria de mătase. Marius auzi o voce minunată care era desigur „vocea ei". Vorbea liniştit. Era foarte frumoasă. Marius simțea acest lucru, deşi nu căuta s-o privească. „Oricum, gândea el, nu s-ar putea să n-aibă oarecare stimă şi considerație pentru mine, dacă ar şti că sunt adevăratul autor al disertației despre Marcos Obregon de la Ronda, pe care domnul François de Neufchâteau a dat-o drept a lui, în fruntea unui *Gil Blas* pe care l-a editat".[810]

Trecu de bancă, merse până la marginea aleii, care era foarte aproape, se întoarse înapoi şi mai trecu o dată prin fața fetei celei frumoase. De data aceasta era tare palid. De altfel simțea ceva foarte neplăcut. Se depărtă de bancă şi de fată şi, cu spatele la ea, închipuindu-şi că-l priveşte, începu să se poticnească.

Nu mai încercă să se apropie de bancă, se opri pe la mijlocul aleii şi făcu ce nu făcea niciodată, se aşeză, aruncând priviri în dreapta şi-n stânga şi gândindu-se, în strâmbăturile cele mai nebănuite ale minții, că la urma urmei ar fi greu ca o ființă, căreia el îi admira pălăria şi rochia neagră, să rămână nepăsătoare față de pantalonii lui bine călcați şi surtucul lui cel nou.

După un sfert de ceas se ridică, parcă ar fi vrut din nou să se îndrepte spre banca pe care o înconjura parcă un nimb. Cu toate astea, rămase în picioare nemişcat. Pentru prima oară, de cincisprezece luni încoace, se gândi că domnul care venea zilnic în grădină împreună cu fiică-sa îl băgase de seamă fără îndoială şi că găsea poate stăruința lui cam ciudată.

Tot pentru prima oară simți că nu e cuviincios să-i dea necunoscutului acestuia, fie chiar şi în ascunsul gândurilor lui, numele născocit de: domnul Leblanc.

Stătu astfel câteva minute, cu capul plecat, desenând pe nisip cu bastonul pe care îl ținea în mână.

Apoi se întoarse deodată cu spatele spre banca domnului Leblanc şi a fiicei acestuia şi o luă spre casă.

În ziua aceea uită să mănânce. Nu-şi dădu seama decât seara, la ceasurile opt, şi, fiindcă era prea târziu ca să se mai ducă în strada Saint-Jacques, îşi

spuse: „Nu-i nimic!” şi mâncă o bucată de pâine. Nu se culcă decât după ce-şi perie hainele şi le împături cu grijă.

V – Tot felul de trăsnete cad pe capul țaței Bougon

A doua zi, țața Bougon[811] – aşa o numea Courfeyrac pe bătrâna portăreasă, locatară principală, femeie de serviciu a hardughiei Gorbeau, căreia îi zicea în realitate doamna Burgon, după cum am văzut, dar acest mucalit de Courfeyrac nu respecta nimic – tața Bourgon băgă de seamă cu uimire că domnul Marius ieşea tot cu hainele lui cele noi.

Marius se întoarse la Luxembourg, dar nu trecu mai departe de banca lui obişnuită de la mijlocul aleii. Se aşeză, ca în ajun, privind de departe şi zărind desluşit pălăria albă, rochia neagră şi mai ales licărirea albastră. Nu se clinti şi nu se întoarse acasă decât la închiderea porților Luxembourgului. Nu-i văzuse pe domnul Leblanc şi pe fiică-sa plecând. Îşi spuse că ieşiseră din grădină pe poarta dinspre strada Vestului. Mai târziu, după vreo câteva săptămâni, când se gândi la cele întâmplate, nu putu să-şi amintească cu niciun chip unde luase masa în seara aceea.

A doua zi, țața Bougon rămase ca trăsnită: pentru a treia oară, Marius ieşea tot cu hainele noi.

— Trei zile la rând, rosti ea.

Încercă să-l urmărească, dar Marius mergea repede şi cu paşi mari; un hipopotam pusese la cale urmărirea unei căprioare. În două minute îl pierdu din ochi şi se întoarse acasă gâfâind, furioasă şi înăbuşită de astmă. „Poftim, ce rost are, mormăi ea, să-ți pui hainele bune în fiecare zi şi să faci lumea să alerge după tine!”

Marius se ducea la Luxembourg.

Fata era acolo cu domnul Leblanc. Marius se apropie cât putu mai mult prefăcându-se că citeşte o carte, dar rămase totuşi foarte departe. Se întoarse apoi la banca lui, unde rămase vreo patru ceasuri privind la vrăbiile care țopăiau pe alee ca şi cum şi-ar fi bătut joc de el.

Se scurseră astfel vreo cincisprezece zile. Marius se ducea la Luxembourg, dar nu ca să se plimbe, ci ca să se aşeze pe aceeaşi bancă, fără

să ştie de ce. O dată aşezat, nu se mai clintea. Îşi punea în fiecare dimineaţă hainele noi, se ascundea, şi a doua zi o lua de la capăt.

Fata era fără îndoială minunat de frumoasă. Singura critică pe care puteai să i-o aduci era nepotrivirea dintre privirea tristă şi zâmbetul vesel, ceea ce-i dădea un aer oarecum rătăcit şi făcea ca în anumite clipe chipul acela blând să devină ciudat, fără a înceta totuşi de a fi încântător.

VI – Prizonier!

Într-una dintre ultimele zile ale celei de a doua săptămâni, Marius şedea, ca de obicei, pe banca sa şi ţinea în mână o carte deschisă; de două ore nu mai întorsese nicio filă. Deodată tresări. Se petrecea un lucru neobişnuit la capătul aleii. Domnul Leblanc şi cu fiică-sa se sculaseră de pe bancă, fata luase braţul tatălui şi amândoi se îndreptau încet spre mijlocul aleii, unde se afla Marius. Marius închise cartea, apoi o deschise din nou şi se sili să citească. Tremura. Nimbul se îndrepta spre el. „Ah! Doamne! n-o să mai am timp să iau o atitudine potrivită.” Omul cu părul alb şi tânăra fată se apropiau. I se păru că ţine un veac şi nu trecuse decât o clipă. „Ce-o fi căutând pe aci? se întrebă el. Cum? Ea are să treacă prin locul acesta! Picioarele ei vor atinge nisipul aleii, la doi paşi de mine!” Era tulburat, ar fi vrut să fie foarte frumos, ar fi vrut să aibă pe piept crucea Legiunii de onoare. Auzea cum se apropie zgomotul domol şi măsurat al paşilor lor. Îşi închipuia că domnul Leblanc îi aruncă o privire mânioasă. „Oare o să-mi vorbească?” se întrebă el. Îşi lăsă capul în jos; când îl ridică din nou, erau lângă el.

Fata trecu şi-l privi în tăcere, îl privi ţintă, cu un aer duios şi visător, care-l făcu pe Marius să se înfioare din cap până-n picioare. I se păru că-l mustră că a zăbovit atât să se apropie de ea şi-i spune: „Iată, am venit eu!”

Marius rămase înmărmurit în faţa ochilor ei plini de lumină şi de nemărginire.

Îşi simţea creierul de jeratic. Ea se îndreptase spre el, ce bucurie! Şi apoi, cum l-a privit! I se păru mai frumoasă decât o văzuse vreodată. Frumoasă, de o frumuseţe totodată feminină şi îngerească, o frumuseţe desăvârşită, care ar fi inspirat pe Petrarca şi în faţa căreia Dante ar fi îngenuncheat. I se

părea că pluteşte în albastrul cerului. În acelaşi timp se simțea foarte ruşinat, privindu-şi încălțămintea prăfuită.

Era sigur că şi ea îi văzuse pantofii.

O urmări cu ochii până ce pieri. Apoi începu să se plimbe ca un bezmetic prin Luxembourg. Din când în când, râdea singur şi vorbea cu glas tare. Privea atât de visător spre dădacele copiilor, încât fiecare din ele ar fi putut să creadă că s-a îndrăgostit de ea.

Ieşi din Luxembourg nădăjduind s-o regăsească pe stradă.

Sub arcadele Odeonului îl întâlni pe Courfeyrac şi-i spuse: „Vino să cinezi cu mine”. Merseră împreună la *Rousseau* şi cheltuiră şase franci. Marius mâncă cu poftă, ca un căpcăun. Dăduse şase gologani chelnerului. La desert îi spuse lui Courfeyrac: „Ai citit gazeta? Audry de Puyraveau[812] a ținut un discurs admirabil!”

Era îndrăgostit nebuneşte.

După cină, îi spuse lui Courfeyrac: „Te invit la teatru”. Merseră împreună la *Porte Saint-Martin* ca să-l vadă pe Frédérik[813] în *L’auberge des Andrets*. Marius petrecu de minune.

În acelaşi timp, se sălbătici parcă şi mai mult. La ieşirea din teatru nici nu se uită la jartiera unei modiste care sărea peste băltoace şi i se făcu scârbă când Courfeyrac spuse: „Mi-ar face mare plăcere s-o trec în colecția mea!”

Pentru a doua zi, Courfeyrac îl poftise la prânz la cafeneaua *Voltaire*. Marius se duse şi mâncă şi mai mult decât în ajun. Era gânditor şi foarte vesel.

S-ar fi spus că prindea orice prilej ca să râdă cu hohote. Îmbrățişă cu dragoste un provincial oarecare, care-i fusese prezentat. În jurul mesei se făcuse un cerc de studenți, vorbindu-se despre neroziile ce se spun la Sorbona de la catedră şi pe care statul le plăteşte atât de scump, apoi veni vorba despre greşelile şi lipsurile dicționarelor şi prozodiilor lui Quicherat[814]. Marius întrerupse discuția ca să strige:

— Cu toate astea, e foarte plăcut să ai o decorație!

— Ba e ridicol, îi spuse încet Courfeyrac lui Jean Prouvaire.

— Dimpotrivă, răspunse Jean Prouvaire, e foarte serios.

Era serios, într-adevăr. Marius se afla în acel ceas dintâi, plin de violența şi de încântarea cu care încep pasiunile mari.

O singură privire făcuse toate acestea. Când pui fitilul, incendiul e gata să izbucnească; nimic nu-i mai simplu: o privire e ca o scânteie.

Era limpede. Marius iubea o femeie. Soarta lui intra în necunoscut.

Privirea femeilor seamănă cu acele maşinării, liniştite în aparenţă dar înspăimântătoare. Treci pe lângă ele în fiecare zi, bun şi nevătămat, fără nicio bănuială. Vine o clipă când uiţi chiar că se mai găsesc la locul lor. Te duci şi vii, vorbeşti, visezi, râzi. Deodată te simţi prins. S-a sfârşit! Roţile te-au prins; privirea te învăluie. Te-ai agăţat, nici tu nu ştii cum, lăsând să fluture gândurile tale răzleţe, într-o clipă de nebăgare de seamă. Eşti pierdut. Nu mai ai nicio scăpare. O înlănţuire de forţe tainice pune stăpânire pe tine. Te zbaţi în zadar. Niciun ajutor omenesc nu mai e cu putinţă. Ai să cazi din roţi în roţi, din spaimă în spaimă, din chin în chin, tu, mintea ta, averea ta, viitorul tău, sufletul tău; şi, după cum vei fi în puterea unei fiinţe viclene sau a unei inimi nobile, nu vei scăpa din această maşină înspăimântătoare decât desfigurat de ruşine sau transfigurat de pasiune.

VII – Aventurile literei „U" lăsată în voia presupunerilor

Singurătatea, desprinderea de toate ale lumii, existenţa independentă, mândria, dragostea de natură, lipsa unei activităţi zilnice productive, viaţa în sine, frământările tainice ale curăţeniei trupeşti, admiraţia în faţa creaţiunii, toate îl pregătiseră pe Marius pentru această stăpânire care se numeşte patima dragostei. Cultul pe care-l purta tatălui său ajunsese, încetul cu încetul, o religie şi, ca orice religie, i se cuibărise în fundul sufletului. Îi trebuia ceva mai aproape de simţirea lui. Şi veni dragostea.

Trecu o lună întreagă în timpul căreia Marius se duse zilnic la Luxembourg. Când sosea ora, nimic nu-l mai putea ţine pe loc. „E de serviciu", spunea Courfeyrac. Marius trăia într-o încântare. Era sigur că fata îl privea.

Ajunsese îndrăzneţ şi se apropia de bancă. Totuşi nu mai trecea pe dinaintea ei, supunându-se în acelaşi timp instinctului de sfială şi instinctului de prevedere al îndrăgostiţilor. Socotea că e bine să nu atragă „atenţia tatălui". Îşi potrivea opririle îndărătul arborilor şi al statuilor, cu un machiavelism adânc, în aşa fel ca să se lase văzut cât mai mult de tânăra fată şi cât mai puţin cu putinţă de domnul cel bătrân. Uneori rămânea nemişcat timp de o jumătate de oră în umbra unui Leonida sau a unui Spartacus oarecare, ţinând în mână o carte pe deasupra căreia ochii lui,

ridicându-se încet, căutau pe frumoasa fată, şi ea, din parte-i, îşi întorcea spre el profilul încântător cu un surâs nedesluşit. În timp ce vorbea în chipul cel mai firesc şi mai liniştit din lume cu omul cu părul alb, ea îşi îndrepta asupra lui Marius toată visarea din ochii ei feciorelnici şi pătimaşi. Era şiretenia străveche, pe care Eva a ştiut-o încă din prima zi a lumii, şi pe care orice femeie o ştie încă din prima zi a vieții sale. Gura fetei răspundea unuia, iar privirea răspundea celuilalt.

Trebuie să credem, totuşi, că domnul Leblanc începuse să bănuiască ceva, căci adesea, când sosea Marius, se ridica de pe bancă şi se plimba încoace şi încolo. Părăsise locul lor obişnuit şi alesese, la celălalt capăt al aleii, banca vecină cu statuia Gladiatorului, ca şi cum ar fi vrut să vadă dacă Marius îi va urmări şi acolo. Marius nu pricepu şi făcu această greşeală. „Tatăl” începu să nu mai fie punctual şi n-o mai lua zilnic pe „fiica lui”. Uneori venea singur şi atunci Marius pleca. Altă greşeală.

Marius nu se mai ferea de aceste semne. Din faza sfielii trecuse – progres firesc şi de neînlăturat – în faza imprudenței. Dragostea lui creştea. Îşi visa iubita în toate nopțile. Apoi îi mai venise o fericire neaşteptată, ca uleiul peste foc, care îl lega şi mai tare la ochi. Într-o seară, pe înnoptate, găsise o batistă pe banca de pe care „Leblanc şi fiica sa” se ridicaseră. O batistă simplă şi fără broderie, dar albă şi fină, care i se păru că răspândeşte un parfum nemaisimțit. O ridică cu înfrigurare. Batista era brodată cu inițialele U.F. Marius nu cunoştea nimic despre frumoasa copilă: nici familia, nici numele, nici locuința; aceste două litere erau primul amănunt pe care-l afla despre ea, inițialele scumpe inimii lui pe care el începu de îndată să-si clădească închipuirile. U era desigur prenumele. „Ursula! se gândi el, ce nume fermecător.” Sărută batista, o mirosi, şi-o puse pe inimă, pe trup în timpul zilei iar noaptea, ca să adoarmă, îşi acoperi buzele cu ea.

— Îi simt tot sufletul! strigă el.

Batista era a domnului bătrân, care, pur şi simplu, o pierduse.

În zilele care urmară acestei descoperiri, Marius nu se mai arătă în Luxembourg decât sărutând batista şi apăsându-şi-o pe inimă. Frumoasa copilă nu pricepea nimic şi i-o arăta prin semne discrete.

— Câtă nevinovăție! spunea Marius.

VIII – Chiar şi invalizii pot fi fericiți

Fiindcă am rostit cuvântul nevinovăție şi fiindcă nu ascundem nimic, trebuie să spunem că o dată, oricât de încântătoare era „Ursula” lui, i-a dat totuşi un motiv de amărăciune foarte serios. Era într-una dintre zilele acelea în care fata îl hotăra pe domnul Leblanc să părăsească banca şi să se plimbe pe alee. Un vânticel vioi de iunie legăna vârfurile platanilor. Tatăl şi fiica trecuseră la braț prin fața băncii lui Marius. În urma lor, Marius se ridicase şi-i urmărea cu privirea, aşa cum se cuvine când ți-e sufletul tulburat de dragoste.

Deodată o adiere de vânt, mai poznaşă decât celelalte şi pesemne aleasă ca să-i împlinească primăverii rosturile, suflă dinspre Pepinieră, se abătu peste alee, învălui fata într-un fior, încântător, vrednic de nimfele lui Virgiliu şi de faunii lui Teocrit, şi-i ridică rochia – rochia ei mai sacră decât mantia lui Isis – aproape până la înălțimea jartierei. Un picior minunat ieşi la iveală. Marius îl văzu. Fu mâniat şi furios.

Fata îşi trase repede rochia în jos cu o mişcare speriată, dar el rămase totuşi revoltat. „E adevărat, se afla singur pe alee. S-ar fi putut totuşi să mai fie cineva de față! Dacă a fost cineva? E cu putință un asemenea gest? Ceea ce a făcut, e îngrozitor.” Vai! biata copilă nu făcuse nimic; nu era decât un singur vinovat; dar Marius, în care mijea desluşit acel Bartholo ce zace în orice Chérubin[815], era hotărât nemulțumit şi gelos până şi de umbra lui.

Într-adevăr, aşa se trezeşte şi prinde rădăcini în inima omenească, fără niciun drept, urâcioasă şi plină de ciudățenii, gelozia pătimaşă a cărnii. De altminteri, lăsând la o parte gelozia, nu simțise nicio plăcere văzând piciorul ei minunat; ciorapul alb al oricărei femei i-ar fi plăcut mai mult.

Când „Ursula sa”, după ce ajunsese la capătul aleii, se înapoia cu domnul Leblanc şi trecu prin fața băncii pe care Marius se aşezase din nou, Marius îi aruncă o privire ursuză şi fioroasă. Fata avu o mică tresărire întovărăşită de o ridicare a sprâncenelor, care însemna: „Ce s-a întâmplat?”

Aceasta a fost prima lor „neînțelegere”.

Abia isprăvi Marius să-i facă această mustrare din ochi, când cineva străbătu aleea. Era un invalid adus din umeri, foarte zbârcit şi cu părul foarte alb, într-o uniformă din timpul lui Ludovic al XV-lea, purtând pe piept mica decorație ovală de postav roşu cu spadele încrucişate, crucea Sfântului Ludovic, şi fluturând o mânecă fără braț înăuntru. Omul avea bărbia de argint şi un picior de lemn. Lui Marius i se păru înfățişarea lui foarte mulțumită. I se păru chiar că bătrânul cinic, pe când şchiopăta alături de el, îi făcuse cu ochiul prieteneşte şi vesel, ca şi cum o întâmplare i-ar fi

făcut să se înţeleagă şi să guste laolaltă un noroc neaşteptat. Ce anume îl putea face să fie atât de mulţumit pe acest hârb al lui Marte? Ce legătură putea să fie între acest picior de lemn şi celălalt? Marius era în culmea geloziei. „Poate că a fost de faţă! îşi spuse el. Poate că a văzut!” Şi îi venea să-l ucidă pe invalid.

Timpul însă netezeşte tot. Această mânie a lui Marius împotriva „Ursulei”, oricât de îndreptăţită ar fi fost, trecu. Până la urmă o iertă, deşi destul de greu; trei zile i-a purtat pică. În vremea asta, şi tocmai din pricina asta, patima lui crescuse până la nebunie.

IX – Eclipsa

Am văzut cum Marius descoperise, sau crezuse că descoperă, că Ea se numeşte Ursula. Pofta vine iubind. Era ceva să ştie că o cheamă Ursula; dar era puţin. Vreme de trei sau patru săptămâni Marius trăise din această fericire. Apoi a vrut să afle unde locuieşte fata.

Făcuse o primă greşeală: căzuse în capcana cu banca Gladiatorului. Mai făcuse şi a doua: părăsea grădina când domnul Leblanc venea singur. O făcu şi pe a treia, cea mai mare din toate: o urmări pe „Ursula”.

Fata locuia pe strada Ouest, în partea cea mai puţin umblată a străzii, într-o casă nouă, cu trei caturi, cu o înfăţişare modestă.

Începând din acea clipă, Marius, pe lângă fericirea de a o vedea în Luxembourg, avu o fericire nouă: aceea de a o urmări până acasă.

Foamea lui sporea. Ştia cum o cheamă, îi ştia cel puţin numele încântător, adevărat nume de femeie. Ştia unde locuieşte; vru să ştie şi cine era.

Într-o seară, după ce-i urmărise până acasă şi-i văzuse intrând pe poartă, intră şi el în urma lor şi. Spuse cu îndrăzneală portarului:

— S-a întors acasă domnul de la etajul întâi?

— Nu, răspunse portarul, domnul de la al treilea.

Făcuse încă un pas. Acest succes îl încurajă pe Marius.

— Apartamentul cu ferestrele la stradă? întrebă el.

— Auzi vorbă! răspunse portarul. Toate apartamentele au ferestrele la stradă.

— Şi cu ce se ocupă acest domn? reluă Marius.

— E rentier, domnule. Un foarte bun om, care, deşi nu-i prea bogat, îi ajută pe cei nenorociți.

— Cum îl cheamă? întrebă iarăşi Marius.

Portarul ridică fruntea şi spuse:

— Nu cumva domnul e de la poliție?

Marius plecă destul de ruşinat, dar foarte încântat. Ştia din ce în ce mai multe.

„Bine, gândi el. Ştiu că se numeşte Ursula, că este fiica unui rentier şi că locuieşte în strada Ouest, la etajul al treilea.”

A doua zi, domnul Leblanc şi fiica sa nu rămaseră decât scurtă vreme în Luxembourg; plecară înainte de a se însera. Marius îi urmări până în strada Ouest cum îi era obiceiul. Ajungând la poartă, domnul Leblanc o lăsă pe fiica sa să treacă întâi, apoi, înainte de a păşi pragul, se opri, se întoarse şi-l privi țintă pe Marius.

A treia zi nu mai veniră la Luxembourg. Marius îi aşteptă zadarnic toată ziua.

La căderea nopții, se duse în strada Ouest şi văzu lumină la ferestrele de la etajul al treilea. Se plimbă pe sub ferestre până când se stinse lumina.

În ziua următoare, nimeni nu veni la Luxembourg. Marius aşteptă toată ziua, apoi se duse să facă de strajă sub ferestre. Stătea aşa, până la zece seara. Cina o lua pe apucate. Frigurile îl hrănesc pe bolnav şi dragostea pe îndrăgostit.

În felul acesta trecură opt zile. Domnul Leblanc şi fiica sa nu se mai arătau la Luxembourg. Marius făcea presupuneri triste; în timpul zilei nu îndrăznea să pândească la poartă, se mulțumea să meargă pe înnoptate şi să privească îndelung lumina roşietică a geamurilor. Din când în când, zărea prin ele umbre şi inima-i bătea nebuneşte.

În a opta zi, când ajunse sub ferestre, nu mai era lumină. „Uite! spuse el, n-au aprins încă. Totuşi, e întuneric. Să fi ieşit?” Aşteptă până la zece. Până la miezul nopții. Până la unu noaptea. Nicio lumină nu se aprinse la ferestrele etajului al treilea şi nimeni nu se înapoie acasă. Plecă foarte amărât.

A doua zi – căci nu mai trăia decât de la o zi la alta – a doua zi nu găsi pe nimeni la Luxembourg; era de aşteptat; pe înnoptate se duse la locuință. Nicio lumină la ferestre; obloanele erau închise; tot etajul al treilea era în întuneric. Marius bătu la poartă, intră şi-i spuse portarului:

— Domnul de la al treilea…

— S-a mutat, răspunse portarul.

Marius se clătină şi spuse încet:

— Dar de când*?

— De ieri.

— Unde locuieşte acum?

— Nu ştiu.

— Nu şi-a lăsat noua adresă?

— Nu. Şi portarul, ridicând capul, îl recunoscu pe Marius. Aha, dumneata erai! spuse el. Aşadar, tot de la poliție eşti!

Cartea a şaptea:

PATRON-MINETTE

I – Minele şi minerii

Toate societăţile omeneşti au ceea ce se numeşte în teatru al treilea subsol. Adâncurile societăţii sunt răscolite pretutindeni, când în bine, când în rău. Lucrurile acestea se suprapun. Există galerii superioare şi galerii inferioare. Acest subsol întunecat, care uneori se prăbuşeşte sub civilizaţie şi pe care nepăsarea noastră îl calcă în picioare, are şi el un *sus* şi un *jos*. În secolul trecut, Enciclopedia era o mină[816] aflată aproape sub cerul liber. Întunericul, acest zămislitor mohorât al creştinismului primitiv, nu aştepta decât un prilej ca să izbucnească sub Cezari şi să înece în lumină neamul omenesc. Căci în întunericul sfânt se află ascunsă lumina latentă. Vulcanii sunt plini de o umbră în stare să azvârle flăcări. Orice lavă este întuneric la început. Catacombele în care s-a slujit prima liturghie nu erau numai pivniţele Romei, ci subteranele lumii întregi.

Dedesubtul alcătuirii sociale, această minune dărăpănată, se află săpături de toate soiurile. Este mina religioasă, mina filosofică, mina politică, mina economică, mina revoluţionară. Unul sapă cu ideile, altul cu cifrele şi altul cu mânia. Oamenii se cheamă şi-şi răspund dintr-o catacombă într-alta.

Utopiile îşi fac drum pe sub pământ în aceste galerii. Se ramifică în toate direcţiile; uneori se întâlnesc şi se înfrăţesc. Jean-Jacques împrumută târnăcopul său lui Diogene, care-i dă în schimb felinarul. Uneori se războiesc. Calvin se încaieră cu Socin[817]. Dar nimic nu poate opri sau întrerupe avântul către ţintă al tuturor acestor energii şi marea activitate simultană care se zbate, urcă, coboară şi se ridică din nou în aceste întunecimi înlocuind cu încetul ce este sus şi ce este jos, şi ce este în afară

cu ce este înăuntru; nemărginit furnicar necunoscut. Societatea abia îşi dă seama de această răscolire care-i lasă liniştită suprafaţa, dar îi schimbă măruntaiele. Câte galerii subterane, tot atâtea munci felurite, tot atâtea soiuri de zăcăminte date la iveală. Ce iese din toate aceste răscoliri adânci? Viitorul.

Cu cât te cufunzi mai mult, cu atât muncitorii sunt mai tainici. Munca este bună până la treapta pe care filosoful social ştie s-o recunoască; dincolo de acea treaptă e îndoielnică şi învălmăşită; mai jos devine înfricoşătoare. La o anumită adâncime săpăturile nu mai pot fi pătrunse de spiritul civilizaţiei; limita până la care omul poate respira e depăşită, iar dincolo de ea s-ar putea să se ivească monştri.

Scara care coboară e ciudată; fiecare treaptă corespunde unui etaj unde filosofia se poate instala şi unde întâlneşti câte unul dintre acei lucrători, uneori minunaţi, alteori hidoşi. Sub Ioan Huss[818] se află Luther, sub Luther, – Descartes, sub Descartes – Voltaire, sub Voltaire – Condorcet, sub Condorcet – Robespierre, sub Robespierre – Marat, sub Marat – Babeuf[819]. Şi aşa mereu mai departe; mai jos, într-un amestec confuz, la hotarul care desparte nelămuritul de nevăzut, se zăresc alţi oameni întunecaţi, care poate nici nu există încă. Cei de ieri sunt stafii, cei de mâine sunt larve. Ochiul minţii îi zăreşte nedesluşit. Plămădeala embrionară a viitorului e una dintre viziunile filosofului. O lume haotică în stare de făt nenăscut. Ce plăsmuire uluitoare! Saint-Simon, Owen, Fourier se află şi ei acolo, în galerii lăturalnice.

Cu toate că un lanţ dumnezeiesc, ascuns vederii noastre îi leagă laolaltă, fără ştirea lor, pe toţi aceşti pionieri subterani, care aproape întotdeauna se cred izolaţi şi totuşi nu sunt, muncile lor sunt desigur foarte felurite şi lumina unora nu se potriveşte cu flacăra altora. Unii sunt asemeni îngerilor, alţii tragici. Cu toate acestea, oricare ar fi contrastul, toţi aceşti muncitori, de la cel mai de sus până la cel mai de jos, de la cel mai înţelept până la cel mai nebun, au o asemănare, şi anume: dezinteresarea. Marat se uită pe sine, la fel ca Isus. Ei se dau la o parte, uită de ei înşişi, nu se mai gândesc la ei. Ei văd altceva decât fiinţa lor. Fiecare priveşte într-un fel şi privirea aceasta caută absolutul. Cel dintâi poartă în ochi cerul; celălalt, oricât ar fi de nepătruns, are sub pleoape lumina palidă a infinitului. Cel care are acest semn: privirea înstelată, trebuie venerat, orice ar face. Ochiul întunecat e celălalt semn. Cu el începe răul. Staţi pe gânduri şi tremuraţi în faţa celui care nu priveşte niciunde. Ordinea socială îşi are săpătorii ei întunecaţi.

Este un punct unde coborârea în adânc înseamnă înmormântare şi unde lumina se stinge.

Dedesubtul tuturor acestor mine, dedesubtul tuturor galeriilor, dedesubtul întregului sistem nemărginit de ramificație subterană a progresului, mai jos decât Marat, decât Babeuf, mai jos, mult mai jos şi fără nicio legătură cu etajele superioare, se află ultima galerie. Loc de groază. Pe acesta l-am numit al treilea subsol. E groapa întunericului, temnița orbilor. *Inferi*.

E calea spre abisuri.

II – La fund

Acolo, uitarea de sine piere. Diavolul se înfiripează nelămurit; fiecare pentru el. Eul fără ochi urlă, caută, dibuie şi roade. În acest hău este Ugolino[820] social.

Puțin le pasă acestor umbre înspăimântătoare, care se învârtesc în groapă, jumătate animale, jumătate năluci, de progresul universal, a cărui idee şi nume nici nu le cunosc; fiecare nu are decât grija de a se îndestula pe sine. Ele sunt aproape inconştiente, şi înlăuntrul lor este un fel de negură care le înfioară. Au două mame, amândouă vitrege: neştiința şi mizeria. Au o călăuză: nevoia; şi pentru toate formele de îndestulare: pofta. Sunt lacome cu brutalitate, adică fioroase, nu în felul tiranului, ci în al tigrului. Aceste larve trec de la suferințe la crimă; urmare firească, zămislire amețitoare, logică, a umbrei. Ceea ce se târăşte în al treilea subsol social nu mai este dorința înăbuşită de absolut, ci protestul materiei. Omul ajunge balaur. Porneşte de la foame şi sete şi ajunge Satana. Din această hrubă iese Lacenaire.

S-a putut vedea adineauri, în cartea a patra, unul dintre despărțămintele de sus ale minei, din marea galerie politică, revoluționară şi filosofică. Acolo, spuneam noi, totul este nobil, curat, serios, cinstit. Acolo, desigur, unii se pot înşela şi chiar se înşală, dar greşeala implică atâta curaj, încât ajunge vrednică de respect. Întreaga muncă ce se face acolo are un nume: Progresul.

Iar acum să ne aruncăm ochii în alte adâncuri ale groazei.

Dedesubtul societăţii, o spunem iar, se află prăpastia fără fund a răului şi va rămâne acolo până în ziua când neştiinţa va fi împrăştiată. Această hrubă este aşezată sub celelalte şi este duşmanul lor. Este ura care nu cruţă nimic. Hruba asta nu-şi are filosofii ei; pumnalul ei n-a ascuţit niciodată o pană. Noaptea sa nu are nicio legătură cu funinginea măreaţă a călimării. Niciodată degetele de beznă care se încleştează sub această boltă înăbuşitoare n-au răsfoit o carte şi nici n-au desfăcut un ziar. Pentru Cartouche[821], Babeuf nu-i decât un exploatator; Marat, pentru Schienderhannes[822], este un aristocrat. Acest subsol are ca ţintă prăbuşirea totală.

Totală. Împreună cu galeriile superioare, pe care le urăşte. În furnicarea sa hidoasă, el nu sfredeleşte numai ordinea socială actuală, ci sapă filosofia, ştiinţa, dreptul, gândirea omenească; el sapă civilizaţia, revoluţia, progresul. Pe scurt, el se numeşte furt, prostituţie, tâlhărie şi omor. El este bezna şi vrea haosul. Bolta lui e făcută din neştiinţă.

Galeriile celelalte, de sus, n-au decât un scop: s-o facă să dispară. Către aceasta tind filosofia şi progresul, prin toate mijloacele lor, prin îmbunătăţirea realităţilor ca şi prin contemplarea absolutului. Distrugeţi galeria subterană: Neştiinţa, şi veţi distruge cârtiţa: Crima.

Umanitatea înseamnă egalizare. Toţi oamenii sunt făcuţi din acelaşi lut. Nu-i nicio deosebire, cel puţin aici pe pământ, în ursita lor. Aceeaşi umbră înainte de a se naşte, aceeaşi carne în timpul vieţii, aceeaşi ţărână după… Dar neştiinţa amestecată în aluatul omenesc îl înnegreşte. Această întunecime de netămăduit pătrunde în adâncul omului şi acolo devine: Răul.

III – Babet, Gueulemer, Claquesous şi Montparnasse

Un cuartet de tâlhari, Claquesous, Gueulemer, Babet şi Montparnasse, stăpânea între 1830 şi 1835 al treilea subsol al Parisului.

Gueulemer era un Hercule decăzut. Hruba lui era canalul de la Arche-Marion. Avea 1 metru şi 90, piept de stâncă, bicepşi de bronz, răsuflarea ca dintr-o peşteră, trunchi de uriaş şi cap de pasăre. Credeai că vezi pe Hercule Farnese[823] îmbrăcat în pantaloni de dril şi jiletcă de catifea de bumbac. Gueulemer, clădit atât de sculptural, ar fi putut supune monştrii; i se păruse

mai simplu să fie el însuşi unul dintre ei. Fruntea îngustă, tâmplele largi, sub patruzeci de ani şi totuşi cu laba gâştei în colţul ochilor, părul aspru şi scurt, obrazul păros, o barbă de mistreţ, iată omul! Muşchii lui cereau muncă, dar tâmpenia lui o respingea. Era o putere mare şi trândavă. Era ucigaş din lenevie. Lumea îl socotea creol. Se pare că fusese printre oamenii mareşalului Brune[824], pe când era hamal la Avignon, în 1815. După stagiul acesta, se făcuse bandit.

Făptura străvezie a lui Babet contrasta cu muntele de carne care era Gueulemer. Babet era firav şi învăţat. Era transparent, dar de nepătruns. Puteai să vezi prin oasele lui, dar nu-i citeai nimic în ochi. Se da drept chimist. Fusese măscărici la Bobèche şi paiaţă la Bobino. Jucase în vodeviluri la Saint-Michel[825]. Era un om chibzuit, vorbea frumos, zâmbea cu înţeles şi-şi sublinia gesturile. Meseria lui era să vândă sub cerul liber busturi de gips şi portretele „şefului statului”. Afară de asta, mai scotea şi măsele. Arătase monştri pe la bâlciuri şi avusese o baracă cu trâmbiţă şi afişul următor: *„Babet artist dentist membru al academiilor, face experienţe fizice asupra metalelor şi metaloizilor, scoate măselele, extrage colţurile pe care le-au lăsat confraţii săi. Tariful: o măsea, un franc şi cincizeci. Profitaţi de ocazie.”* (Acest „Profitaţi de ocazie” însemna: scoateţi-vă cât mai multe.) Fusese însurat şi avusese copii, dar nu mai ştia ce se întâmplase nici cu nevasta şi nici cu copiii lui. Îi pierduse cum ai pierde o batistă. Ca o deosebită excepţie în lumea întunericului din care făcea parte, Babet citea jurnale. Într-o zi, pe vremea când îşi avea încă familia cu el, în baraca lui pe roate, citise în *Le Messager* că o femeie a născut un copil sănătos cu cap de viţel: „Asta noroc! strigă el. Nevesti-mi nu i-ar trece prin minte să-mi facă un asemenea plod.”

De atunci a părăsit totul ca să-i „vie de hac Parisului”. Era vorba lui.

Ce era Claquesous? Era însăşi noaptea. Ca să se arate, aştepta mai întâi să se întunece cerul. Seara ieşea dintr-o văgăună în care se înapoia înaintea zorilor. Unde se afla această văgăună? Nimeni nu ştia. Chiar în bezna cea mai adâncă, nu vorbea tovarăşilor săi decât întorcându-se cu spatele la ei. Îl chema, oare, Claquesous? Nu. El spunea: „Mă numesc Deloc”. Dacă se aprindea o lumânare, îşi punea masca. Era ventriloc. Babet spunea: „Claquesous e un curăţitor de latrine cu două voci”. Claquesous era nedesluşit, rătăcitor, fioros. Nici nu erai sigur că are un nume, deoarece Claquesous era o poreclă; nu erai sigur că are un glas, pentru că vorbea mai mult din burtă decât din gură; nu erai sigur că are un chip, pentru că nimeni

nu-l văzuse decât mascat. Dispărea ca o arătare şi apărea ca şi cum ar fi ieşit din pământ.

Montparnasse era o ființă lugubră. Montparnasse era un copil; nici douăzeci de ani, un chip drăguț, buzele ca cireaşa, părul negru, frumos; avea lumina primăverii în priviri; avea toate viciile şi râvnea la toate crimele. Fiecare fărădelege săvârşită îi deschidea pofta pentru o alta şi mai mare. Era ştrengarul ajuns puşlama şi puşlamaua ajunsă tâlhar. Era drăgălaş ca o femeie, gingaş, voinic, molatic, crud. Purta pălăria cu marginea ridicată în stânga, de unde răsărea un smoc de păr, după moda din 1829.

Trăia din tâlhării. Redingota îi era foarte bine croită, dar jerpelită. Montparnasse era un chip din jurnalele de modă, înjosit de mizerie şi săvârşind crime. Pricina tuturor nelegiuirilor pe care le săvârşea acest tânăr era dorința de a fi bine îmbrăcat. Prima lucrătoare drăguță care îi spusese: „Eşti frumos”, îi aruncase o pată de umbră în inimă şi făcuse din acel Abel un Cain.

Simțindu-se frumos, voise să fie şi elegant; or, cea dintâi eleganță e trândăvia; trândăvia omului sărac înseamnă crimă. Puține haimanale erau atât de temute ca Montparnasse. La optsprezece ani avea câteva cadavre pe conştiință. În umbra acestui ticălos zăceau mulți trecători cu brațele întinse şi fața într-o băltoacă de sânge.

Cu părul pomădat şi creț, strâns în talie, cu şolduri de femeie, cu bustul unui ofițer prusac, însoțit de şoaptele de admirație ale fetelor de pe bulevard, cu cravata iscusit înnodată, cu arma la buzunar şi tu o floare la butonieră – astfel arăta acest filfizon al mormântului.

IV – Alcătuirea bandei

Toți aceşti patru bandiți laolaltă închipuiau un fel de Proteu[826], şerpuind printre polițişti şi silindu-se să scape de privirile iscoditoare ale lui Vidocq „sub felurite întrupări: arbore, flacără, fântână”, împrumutându-şi între ei numele şi iscusințele, ascunzându-se în propria lor umbră, tainiță şi adăpost unii pentru alții, lepădându-şi identitatea cum ai scoate un nas pus la bal mascat, uneori contopindu-se într-atâta că nu mai era decât unul singur, alteori înmulțindu-se astfel că însuşi Coco-Lacour[827] îi socotea o puzderie.

Aceşti patru oameni nu erau patru oameni: ci un fel de tâlhar misterios cu patru capete, care lucra în mare asupra Parisului; erau un polip monstruos al răului, aşezat în străfundul societăţii.

Datorită răspândirii lor şi reţelei ascunse de legături, Babet, Gueulemer, Claquesous şi Montparnasse aveau întreprinderea generală a pândelor şi capcanelor din departamentul Senei. Ei dădeau trecătorilor lovituri de stat de derbedei. Cei care se pricepeau să născocească idei de soiul acesta, oamenii cu imaginaţie întunecată, li se adresau lor pentru a le înfăptui; li se dădea celor patru ticăloşi textul şi ei se însărcinau să joace piesa. Lucrau după scenariu. Erau întotdeauna în măsură să pună la îndemână personalul potrivit pentru toate atentatele unde era nevoie să mai pună umărul cineva, şi care puteau aduce destui bani.

Dacă se căutau braţe pentru o crimă, ei închiriau făptaşii. Aveau la dispoziţie o trupă de actori ai întunericului pentru toate tragediile din caverne.

De obicei se întruneau la căderea nopţii, oră când se trezeau din somn, pe maidanele din vecinătatea Salpêtrièrei, şi acolo tăinuiau. Aveau înaintea lor douăsprezece ore negre şi le hotărau întrebuinţarea.

Patron-Minette se numea, în circulaţia subpământeană, tovărăşia acestor patru oameni. În ciudata limbă populară veche, care se pierde cu fiecare zi, *Patron-Minette* înseamnă „dis-de-dimineaţă, astfel cum *Entre chien et loup* înseamnă „seara”. Această denumire, *Patron-Minette,* venea pesemne de la ora când se isprăveau treburile lor, zorile fiind clipa când fantomele se risipesc şi bandiţii se despart. Cei patru inşi erau cunoscuţi sub această poreclă.

Când preşedintele curţii cu juri s-a dus să-l vadă pe Lacenaire în temniţă, l-a întrebat despre o fărădelege pe care Lacenaire o tăgăduia: „Cine a săvârşit-o?” întreabă preşedintele. Lacenaire a dat acest răspuns, de neînţeles pentru magistrat, dar limpede pentru poliţie: „Poate că *Patron-Minette*”.

Poţi ghici uneori o piesă după numele personajelor, tot astfel aproape că poţi cântări o bandă după catalogul bandiţilor. Cum aceste nume mai trăiesc încă în memoria unora, iată lista tovarăşilor de căpetenie ai lui *Patron-Minette*:

Panchaud, zis Primăvăraticul, zis Alică,

Brujon (era o dinastie a Brujonilor; nu ne vom răbda să nu spunem un cuvânt şi despre ea),

Boulatruelle, cantonierul pe care l-am zărit cândva,
Laveuve,
Finistère,
Homere Hogu, negru,
Mardisoir,
Dépèche,
Fauntleroy, zis Florăreasa,
Glorieux, ocnaş eliberat,
Barrecarosse, zis domnul Dupont,
Lesplanade-du-Sud,
Poussagrive,
Kruideniers, zis Bizarro,
Mangedentelle,
Les-pieds-en-l'air,
Demi-Liard, zis Deux-Milliards etc., etc.

Am mai lăsat câţiva la o parte şi nu dintre cei mai răi. Aceste nume au chipurile lor. Ele se potriveau nu numai unor fiinţe, ci unor specii întregi. Fiecare din aceste nume corespunde unui soi din acele ciuperci monstruoase care cresc în subterana civilizaţiei.

Fiinţele acestea, care-şi arătau arareori chipul, nu erau dintre cele pe care le vezi trecând pe stradă. În timpul zilei, osteniţi de cruzimile de peste noapte, se culcau când în varniţe, când în cartierele părăsite din Montmartre sau din Montrouge[828], uneori în canale. Se îngropau.

Ce-au devenit aceşti oameni? Ei există încă. Au existat întotdeauna. Horaţiu îi pomeneşte: *Ambubaiarum collegia, pharmacopolae, mendicii, mimae*[829], şi atâta timp cât societatea va rămâne ceea ce este astăzi, vor fi şi ei ceea ce sunt.

Sub bolţile întunecate ale hrubei lor, renasc mereu din scursorile sociale. Se întorc strigoi, mereu aceiaşi; atât că nu mai poartă aceleaşi nume şi nu mai sunt în aceeaşi piele. Chiar când indivizii au fost stârpiţi, tribul trăieşte încă.

Au întotdeauna aceleaşi însuşiri. De la trântor până la vagabond, rasa se păstrează curată. Adulmecă pungile şi ceasornicele de buzunare. Aurul şi argintul au pentru ei miros. Sunt pe lume burghezi lesne crezători, despre care s-ar putea spune că au o înfăţişare de victime. Oamenii aceştia urmăresc cu răbdare asemenea burghezi. Când trece un străin sau un provincial, tresar ca păianjenul.

Când îi întâlneşti sau îi zăreşti, către miezul nopții, pe o stradă pustie, sunt îngrozitori. Nu seamănă a oameni, ci a năluci plăsmuite din neguri vii; s-ar spune că în mod obişnuit se fac una cu întunericul, că nu se deosebesc de el, că umbra este sufletul lor şi că s-au desprins atunci din noapte, ca să trăiască doar câteva clipe de viață monstruoasă.

Ce trebuie să facem pentru a stârpi aceste larve? Lumină. Lumină în valuri. Niciun liliac nu se poate împotrivi zorilor. Luminați adâncurile societății!

Cartea a opta:

SĂRACUL CEL PĂCĂTOS

I – Marius, căutând o fetiță cu pălărie, găsește un om cu șapcă

A trecut vara, şi apoi şi toamna; a venit iarna.

Nici domnul Leblanc şi nici tânără fată nu s-au mai întors la Luxembourg. Marius nu mai avea decât un gând: să vadă iar chipul acela duios şi plin de farmec. Îl căuta mereu şi pretutindeni, dar nu-l afla nicăieri. Nu mai era Marius, visătorul entuziast, omul hotărât, înflăcărat şi puternic, îndrăznețul care înfrunta soarta, mintea care făurea planuri de viitor unul după altul, firea tânără, plină de visuri, de mândrie, de idei şi de voință; era doar un câine rătăcit. Se cufundă într-o tristețe adâncă. Totul se sfârşise. Munca îl dezgusta, plimbarea îl obosea, singurătatea îl plictisea. Natura nemărginită, atât de bogată altădată de forme, de lumini, de glasuri, de pilde, de făgăduințe, orizonturi şi învățăminte, era acum un deşert înaintea lui.

I se părea că totul pierise.

Nu înceta de a gândi, căci nu putea altfel, dar gândurile nu-l mai mulțumeau. La toate îndemnurile pe care i le şopteau ele, Marius răspundea în sinea lui: „La ce bun?” Îşi făcea sute de mustrări: „De ce am urmărit-o? Eram atât de fericit numai s-o pot vedea! Ea mă privea; ce puteam dori mai mult? Părea că mă iubeşte. Nu-i destul? Ce mai voiam? Mai mult decât atât nu se poate. Am fost un nesocotit. A mea e vina” etc., etc. La început, Courfeyrac, căruia Marius nu i se spovedea niciodată, pentru că aşa era firea lui, dar care ghicea aproape tot, pentru că aşa era şi el făcut, îl felicitase că e îndrăgostit, ceea ce, de altfel, îl umplea de uimire; mai pe

urmă, văzându-l pe Marius copleşit de tristeţe, îi spuse în sfârşit: „Văd că n-ai fost decât un dobitoc. Haide, vino la Chaumière!”

Odată, încrezător în soarele frumos de septembrie, Marius s-a lăsat dus de Courfeyrac, Bossuet şi Grantaire la balul de la Sceaux[830] nădăjduind – ce vis! – că poate o va regăsi acolo. Bineînţeles că numai pe aceea pe care o căuta n-a găsit-o. „Aici totuşi poţi să regăseşti toate femeile pierdute”, mormăia Grantaire pentru sine. Marius îşi lăsă prietenii la bal şi se întoarse acasă pe jos, singur prin noapte, ostenit, înfrigurat, cu ochii tulburi şi trişti, chinuit de zgomotul şi praful stârnit de trăsurile pline cu lumea ce se înapoia cântând de la serbare şi trecea pe lângă el, care, în mâhnirea lui căuta să se învioreze respirând miresmele tari ale nucilor din marginea drumului.

Trăia din ce în ce mai singur, năuc, copleşit, pradă cu totul chinului lăuntric, zbătându-se în durerea sa ca lupul în capcană şi căutând pretutindeni, mistuit de dragoste, fiinţa pe care n-o mai găsea nicăieri.

Altă dată i se întâmplă ceva cu totul ciudat. Se întâlnise pe una dintre străduţele din vecinătatea bulevardului Invalizilor cu un om îmbrăcat ca lucrător, ce purta o şapcă cu cozoroc lung, de sub care ieşeau afară câteva şuviţe de păr foarte albe. Marius fu izbit de frumuseţea acestui păr alb şi se uită cu luare-aminte la omul care mergea încet şi parcă adâncit în gânduri dureroase. Lucru ciudat, i se păru că recunoaşte pe domnul Leblanc. Era acelaşi păr, acelaşi profil, atât cât se putea vedea de sub şapcă, aceeaşi înfăţişare, doar ceva mai tristă. Dar de ce hainele acestea de lucrător? Ce însemna asta? Care-o fi rostul acestei deghizări? Marius fu foarte mirat. Când se dezmetici, primul său gând fu să urmărească pe omul acela; cine ştie dacă nu era, în sfârşit, pe urma pe care o căuta! În orice caz, trebuia să-l revadă de aproape şi să lămurească misterul. Dar gândul acesta îi venise prea târziu şi omul dispăruse. Apucase pe una dintre străduţele lăturalnice şi Marius îi pierdu urma. Această întâlnire îl nelinişti câteva zile apoi i se şterse din minte. „La urma urmei, îşi spuse el, poate că n-a fost decât o asemănare. ”

II – Descoperire

Marius locuia tot în casa Gorbeau. Nu mai lua seama la nimic şi la nimeni.

În vremea aceea nu mai erau în casă alţi locatari decât el şi familia Jondrette, pentru care plătise cândva chiria, fără ca măcar să fi stat de vorbă vreodată cu tatăl, cu mama sau cu fetele. Ceilalţi chiriaşi se mutaseră, muriseră, sau fuseseră daţi afară pentru neplată.

Într-una dintre zilele iernii aceleia soarele se arătase puţin după-amiază, dar era în 2 februarie, ziua Întâmpinării Domnului, al cărei soare înşelător, premergător unui frig de şase săptămâni, i-a inspirat lui Mathieu Laensberg[831] aceste două versuri rămase cu drept cuvânt celebre:

De bine ce străluceşte
Ursu-n bârlog se ghemuieşte.

Marius tocmai ieşise din bârlogul său. Se lăsa noaptea. Era ora cinci, fiindcă începuse din nou să cineze; vai! pasiunile ideale îşi au şi ele slăbiciunea lor.

Tocmai trecea pragul uşii pe care ţaţa Bougon îl mătura chiar în clipa aceea, rostind acest monolog vrednic de ţinut minte: „Mai e ceva ieftin în ziua de azi? Toate sunt scumpe. Numai necazu-i ieftin; necazul îl ai pe-o nimica toată!”

Marius se îndreptă cu paşii înceţi pe bulevard către barieră, ca să ajungă în strada Saint-Jacques. Mergea dus pe gânduri cu capul plecat înainte.

Deodată se simţi lovit cu cotul prin ceaţă; se întoarse şi văzu două fete în zdrenţe, una înaltă şi subţire, cealaltă ceva mai măruntă, care treceau repede, gâfâind, înspăimântate, părând că vor să fugă; veneau spre el, nu-l văzuseră şi-l atinseseră în treacăt. Pe întuneric Marius zări chipurile lor pământii, părul despletit şi zbârlit, bonetele murdare, rochiile zdrenţuite şi picioarele goale. În timp ce alergau, vorbeau între ele. Cea mai înaltă spunea în şoaptă: „Au venit sticleţii. Erau să mă înhaţe.” Cealaltă îi răspunse: „I-am văzut şi eu. D-aia am tulit-o!”

Marius înţelese din acest argou jalnic, că jandarmii sau sergenţii de stradă erau să le prindă pe aceste două copile şi că ele izbutiseră să fugă.

Se pierduseră printre arborii de pe bulevard, ca o pată albă care se mistuie în întuneric.

Marius se opri o clipă.

Când să-şi urmeze drumul, zări pe jos, la picioarele lui, un pachet cenuşiu. Se aplecă şi-l ridică. Era un soi de plic care părea plin de hârtii.

— Se vede, murmură el, că l-au pierdut acele nenorocite…

Se întoarse din drum şi strigă după ele, dar degeaba; se gândi că fetele se vor fi depărtat, aşa că puse pachetul în buzunar şi se duse să cineze.

Ceva mai departe, văzu pe o alee a străzii Mouffetard un sicriu de copil, învelit cu o pânză neagră, aşezat pe trei scaune şi luminat de o lumânare. Cele două fete de adineauri îi veniră iarăşi în minte.

„Sărmanele mame! gândi el. Există totuşi un lucru mai trist decât să-ţi vezi copiii murind: e să-i vezi călcând pe un drum greşit.”

Apoi, aceste umbre care dăduseră forme felurite tristeţii lui îi fugiră din minte şi se cufundă din nou în gândurile lui de totdeauna. Îi veneau din nou în minte cele şase luni de dragoste şi de fericire sub cerul liber şi în plină lumină, printre arborii frumoşi ai Luxembourgului.

„Cât de întunecată a ajuns viaţa mea! îşi spunea el. Văd şi acum fete tinere. Numai atât că altădată îmi păreau îngeri, şi astăzi îmi par nişte strigoi.”

III – *Quadrifrons*[832]

Seara, pe când se dezbrăca pregătindu-se de culcare, găsi în buzunarul hainei pachetul pe care îl ridicase pe bulevard. Îl şi uitase. Se gândi că ar fi bine să-l deschidă şi că, dacă într-adevăr era al lor, poate că găsea în el adresa acelor fete, sau în orice caz lămuririle necesare ca să-l poată înapoia persoanei care-l pierduse.

Desfăcu plicul, care nu era sigilat, şi cuprindea patru scrisori, de asemenea nesigilate. Adresele erau scrise. Prima scrisoare era adresată:

„Domniei-Sale Doamnei Marchize de Grucheray, în piaţa de peste drum de Camera Deputaţilor, nr…”

Marius îşi spuse că poate va găsi lămuririle pe care le căuta şi de altminteri, de vreme ce scrisoarea nu era închisă, părea că poate fi citită de oricine. Iată-i cuprinsul:

„Doamnă Marchiză,

Darul îndurării şi al milei este ceea ce uneşte mai strâns societatea. Lăsaţi să se vadă sentimentele dumneavoastră creştineşti şi aruncaţi o

privire îndurătoare asupra acestui nenorocit español, victimă a sincerității şi dragostei pentru cauza sfântă a legitimității, pe care a plătit-o cu sângele său, căreia i-a sacrificat averea toată, ca să apere această cauză, şi astăzi se găseşte în cea mai mare mizerie. El nu se îndoieşte că onorabila dumneavoastră persoană va acorda un ajutor ca să salveze o viață foarte grea pentru un ostaş bine educat şi onorabil, acoperit de răni. Mă bizui dinainte pe omenia care vă însuflețeşte şi pe interesul ce Doamna Marchiză îl poartă unei națiuni atât de nenorocite. Rugămintea lor nu va fi zadarnică, şi recunoştința lor va păstra amintirea dumneavoastră încântătoare.

Cu sentimentele mele de respect cu care am cinstea să fiu,

Doamnă,

Don Alvarez, căpitan español de cavalerie,
regalist, refugiat în Franța, care se află în drum către patria sa
şi nu are mijloc ca să-şi continue călătoria".

Semnătura nu era urmată de nicio adresă.

Marius nădăjdui să găsească adresa în a doua scrisoare care avea ca titlu:

„Domniei-Sale, Doamnei Contese de Montvernet, str. Casette nr. 9".

Iată ce citi Marius în ea:

„Doamnă contesă,

Sunt o mamă nenorocită cu o familie de şase copii, din care cel mic abia împlini opt luni. Bolnavă de la ultima născare, ma lăsat bărbatu de cinci luni, nam niciun sprijin pe lume, în cea mai mare mizerie. Cu nădejdea în doamna contesă, am onoare doamnă, cu adânc respect,

Femeie Balizard

Marius trecu la a treia scrisoare care, ca şi celelalte, era o cerere de ajutor, şi citi:

„Domnul Pabourgeot, alegător, negustor de galanterie cu ridicata, str. Saint-Denis, în colțul străzii aux Fers".

„Îmi îngădui să vă adresez această scrisoare pentru a vă ruga să-mi acordați cinstea prețioasă a bunătății dv., şi să vă interesați de un literat care a prezentat o dramă Comediei Franceze. *Subiectul ei este istoric şi acțiunea se petrece în Auvergne pe timpul imperiului. Cred că stilul este*

natural, concis şi demn de laudă. În patru locuri sunt cuplete de cântat. Comicul, seriosul, neprevăzutul se amestecă cu caracterele variate şi cu o undă de romantism răspândită uşor peste toată intriga, ce se desfăşoară misterios şi înaintează prin peripeții surprinzătoare către un deznodământ cu câteva lovituri de teatru de mare răsunet.

Scopul meu principal este să satisfac dorința care însuflețeşte tot mai mult pe omul din veacul nostru, cu alte cuvinte MODA, această vârtelniță capricioasă şi ciudată ce se schimbă mai cu fiecare vânt.

Cu toate aceste calități, mă tem ca gelozia, egoismul autorilor favorizați, să nu reuşească să mă țină departe de teatru, căci ştiu care sunt amărăciunile din care se adapă noii-veniți.

Domnule Pabourgeot, reputația dv., justificată, de protector iluminat al literaților, îmi dă curajul să vă trimit pe fiica mea, care vă va expune situația noastră nenorocită, lipsită de pâine şi de foc în acest toi de iarnă. Rugămintea de a primi ca un omagiu dorința mea de a vă închina această dramă, ca şi toate celelalte pe care le voi mai scrie, este dovadă că năzuiesc la cinstea de a mă adăposti sub scutul dv. şi a împodobi scrierile mele cu numele dv. Dacă binevoiți a mă onora cu un dar cât de umil, voi începe de îndată să fac o poemă pentru a vă plăti prinosul meu de recunoştință. Această poemă pe care voi încerca s-o alcătuiesc cât mai desăvârşit cu putință, vă va fi trimisă dv. înainte de a fi adăugată la începutul dramei şi recitată pe scenă.

Omagiile mele cele mai respectuoase.

Domnului şi doamnei Pabourgeot.

Genflot, literat

P.S. Mă mulțumesc şi cu doi franci.

Scuzați-mă că trimit pe fiica mea şi nu mă prezint eu însumi, dar starea jalnică a îmbrăcămintei mele nu-mi îngăduie, vai, să pot ieşi din casă.”

Marius deschise în sfârşit a patra scrisoare. Avea adresa:
Preamilostivului Domn de la Biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas

Ea cuprindea următoarele câteva rânduri:

„Preamilostive Domn mărinimos,

Dacă binevoiţi să întovărăşiţi pe fiica mea, veţi vedea o nenorocire îngrozitoare şi vă voi prezenta certificatele mele.

La vederea acestor scripte, sufletul dv. mărinimos va fi mişcat de un sentiment de mare îndurare, căci adevăraţii filosofi încearcă întotdeauna emoţii puternice.

Veţi recunoaşte, binefăcătorule, că trebuie să resimtă cineva cea mai grea lipsă şi este foarte dureros ca, pentru a primi o oarecare uşurare, să fie nevoit a obţine o certificare a autorităţilor asupra sărăciei sale, ca şi cum n-ar fi liber nici măcar să sufere şi să moară de foame aşteptând ca mizeria lui să fie uşurată. Destinul este prea fatal pentru unii şi prea darnic sau prea ocrotitor pentru alţii.

Aştept venirea sau milostenia dv., dacă veţi binevoi a o face, şi vă rog să primiţi sentimentele respectuoase cu care mă simt cinstit să fiu,

Omul cu adevărat mărinimos,
sluga voastră prea umilă şi plecată

P. Fabantou, artist dramatic"

După ce citi aceste patru scrisori, Marius rămase tot atât de nelămurit ca şi înainte.

În primul rând, niciunul dintre cei care semnau nu-şi dădea adresa. Apoi, ele păreau să vină de la patru inşi deosebiţi: don Alvarez, femeia Balizard, poetul Genflot şi artistul dramatic Fabantou; dar ciudăţenia acestor scrisori era că toate patru fuseseră scrise de aceeaşi mână. S-ar fi putut crede că veneau de la aceeaşi persoană.

Ceea ce făcea presupunerea mai temeinică era că hârtia – grosolană şi îngălbenită – era aceeaşi la toate patru, acelaşi şi mirosul de tutun şi, cu toate că în chip vădit se încercase să se schimbe stilul, aceleaşi greşeli de ortografie se repetau cu multă linişte, şi literatul Genflot greşea la fel ca şi căpitanul spaniol.

Era o osteneală zadarnică a pătrunde acest mic mister. Dacă n-ar fi găsit întâmplător scrisorile, totul ar fi semănat a păcăleală. Marius era prea abătut pentru ca să poată gusta o glumă a întâmplării şi să se prindă în jocul la care uliţa părea că-l pofteşte. I se părea că se joacă de-a baba-oarba cu aceste patru scrisori, care făceau haz pe seama lui.

De altfel, nimic nu dovedea că scrisorile aparțin fetelor pe care Marius le întâlnise pe bulevard. La urma urmelor nu erau decât nişte hârtii fără nicio valoare.

Marius le puse din nou în plic, le aruncă într-un colț şi se culcă.

Pe la orele şapte dimineața – tocmai se sculase, luase o gustare şi se pregătea să se apuce de lucru – auzi nişte bătăi uşoare în uşă.

Cum era un tânăr sărac, nu încuia uşa decât rar, când avea de lucru ceva grabnic. Altfel, chiar când lipsea de acasă, îşi lăsa cheia în broască. „Au să te calce hoții”, îl făcea atent țața Bougon. „Ce să-mi ia?” îi răspundea nepăsător Marius. Fapt este că totuşi într-o zi i se furase o pereche de ghete vechi, spre marea bucurie a țaței Bougon.

Bătăile în uşă se repetară, foarte încet, ca şi prima dată.

— Intră, spuse Marius.

Uşa se deschise.

— Ce doreşti, doamnă Bougon? urmă Marius fără să-şi ridice ochii de pe cărțile şi manuscrisele pe care le avea pe masă.

O voce, care nu era a doamnei Bougon, răspunse:

— Iertați-mă, domnule…

Era o voce înăbuşită, frântă, sugrumată, destrămată, o voce de moşneag, răguşită de rachiu şi basamac.

Marius se întoarse repede şi văzu o fată tânără.

IV – O floare în mocirlă

O fată tânără şedea în dreptul uşii întredeschise. Ferestruica prin care lumina pătrundea în odaie se afla tocmai în dreptul uşii şi-i răspândea pe chip o lumină palidă. Era o făptură slabă, plăpândă, uscăţivă; peste goliciunea-i înfiorată şi înghețată nu avea decât cămaşa şi o fustă. Drept cingătoare, o sfoară, părul de asemenea strâns cu o sfoară, umerii ascuțiți ieşind afară din cămaşă, o paloare blondă şi limfatică, claviculele pământii, mâinile roşii, gura întredeschisă cu colțurile căzute în jos, câțiva dinți lipsă, ochii tulburi, îndrăzneți, cu căutătură grosolană, formele unei fetițe rău făcute şi privirea unei femei bătrâne şi stricate; cincizeci de ani amestecați

cu cincisprezece. Una dintre făpturile care sunt în acelaşi timp plăpânde şi îngrozitoare şi care-i fac să se cutremure pe cei pe care nu-i înduioşează.

Marius se ridicase şi privea încremenit la ființa aceasta asemănătoare vedeniilor ce ne apar în vis.

Ceea ce era sfâşietor, mai cu seamă, era că fata aceea nu venise pe lume ca să fie urâtă. În frageda copilărie trebuie să fi fost chiar frumoasă. Farmecul vârstei mai lupta încă împotriva bătrâneții groaznice adusă timpuriu de sărăcie şi desfrâu. Pe obrazul acela de şaisprezece ani murea o rămăşiță de frumusețe, ca soarele palid ce se stinge sub norii amenințători ai unei dimineți de iarnă.

Chipul acesta nu-i era cu desăvârşire necunoscut lui Marius; îşi amintea să-l mai fi văzut undeva.

— Ce doriți, domnişoară? întrebă el.

Fata răspunse cu glasul ei de puşcăriaş beat:

— Am o scrisoare pentru dumneata, domnule Marius.

Îi spusese lui Marius pe nume; nu era îndoială că pe el îl căuta; dar cine era această fată? Cum de-i ştia numele?

Fără să mai aştepte să fie poftită, ea intră. Intră cu hotărâre, uitându-se prin odaie şi la patul desfăcut cu o îndrăzneală care-ți strângea inima. Era în picioarele goale. Prin găurile mari ale fustei i se vedeau pulpele lungi şi genunchii slabi. Tremura.

Ținea în mână o scrisoare pe care i-o întinse lui Marius.

Pe când deschidea scrisoarea, Marius băgă de seamă că pecetea de ceară nemăsurat de mare, cu care fusese sigilată, era încă moale. Vestea nu-i venea pesemne de departe. Citi:

„Vecine binevoitor, tinere!

Am aflat bunăvoința pe care mi-ai arătat-o plătindu-mi chiria acum şase luni. Fii binecuvântat tinere. Fiica mea mai mare îți va spune că, de două zile, am rămas patru oameni fără o bucățică de pâine şi soția mea este bolnavă. Dacă nu mă înşel în aşteptările mele, cred că pot spera că inima dv. miloasă se va înduioşa de această nenorocire şi are să vă biruiască dorința de a-mi veni într-ajutor cu o mică milostenie.

Rămân cu considerația distinsă datorită binefăcătorilor umanității,

Jondrett.

P. S. Fiica mea aşteaptă poruncile dumneavoastră, scumpe domnule Marius.”

Această scrisoare, căzută în mijlocul acelei întâmplări de neînțeles care îl preocupa de cu seară pe Marius, venea ca o luminiță într-o pivniță. Totul fu lămurit dintr-odată.

Scrisoarea pornea din acelaşi loc de unde plecaseră şi celelalte patru. Era acelaşi scris, acelaşi stil, aceeaşi ortografie, aceeaşi hârtie, acelaşi miros de tutun.

Erau cinci răvaşe, cinci poveşti, cinci nume, cinci semnături şi un singur semnatar. Căpitanul spaniol don Alvarez, Balizard, mama nenorocită, poetul dramatic Genflot, bătrânul actor Fabantou se numeau toți patru Jondrette, presupunând că Jondrette însuşi se numea Jondrette.

Cu toate că Marius locuia de foarte multă vreme în mansardă, nu avusese, după cum am mai spus, decât rare prilejuri să-i zărească pe neînsemnații lui vecini. Gândurile lui călătoreau pe alte meleaguri, şi unde ți-e gândul, ți-e şi privirea! Desigur că se întâlnise de mai multe ori cu membrii familiei Jondrette pe sală sau pe scară, dar nu-i văzuse altfel decât ca pe nişte umbre; luase atât de puțin aminte la ele, încât, cu o seară înainte, fără să le recunoască, se izbise pe bulevard de fetele Jondrette, căci desigur ele fuseseră, şi, cu mare greutate, cea care intrase acum în cameră, trezise în el, pe lângă dezgust şi milă, o slabă amintire că ar mai fi întâlnit-o undeva.

Acum vedea lămurit totul. Înțelegea că meseria vecinului său Jondrette, în disperarea sa, era să exploateze mila celor inimoşi, ale căror adrese le afla, şi că scria, sub un nume de împrumut, celor pe care-i socotea bogați şi miloşi, scrisori pe care i le duceau fetele pe riscul lor, căci acest părinte ajunsese să-şi pună la bătaie până şi fetele; juca o partidă împotriva soartei şi le punea drept miză. Marius înțelese, judecând după fuga lor şi după mahalagismele pe care le auzise, că nenorocitele mai aveau şi alte meserii urâte. Înțelegea că din toată mizeria aceea se plămădiseră, în mijlocul societății omeneşti, aşa cum e făcută, două ființe nenorocite, care nu erau nici copii, nici fete, nici femei, ci un soi de monştri fără ruşine, dar în fond nevinovați, creați de sărăcie.

Făpturi nefericite, fără nume, fără vârstă, fără sex, pentru care binele şi răul nu se mai deosebesc, şi care, când li s-a dus copilăria, nu mai au nimic pe lume, nici libertate, nici virtute, nici răspundere. Suflete înflorite ieri şi

veştejite astăzi, asemeni florilor căzute în stradă, pe care le mânjesc toate noroaiele, aşteptând să le zdrobească o roată.

Pe când Marius o urmărea cu o privire mirată şi dureroasă, fata se plimba prin mansardă încoace şi încolo cu o îndrăzneală de necrezut. Se învârtea fără să se gândească la goliciunea ei. Din când în când cămaşa desfăcută şi ruptă îi aluneca până aproape de brâu. Muta scaunele, mişca din loc obiectele de toaletă puse pe scrin, punea mâna pe veşmintele lui Marius, scotocea prin toate colțurile.

— Ia uite, exclamă ea, ai şi oglindă!

Îngâna, ca şi când ar fi fost singură, crâmpeie din cântece, refrene deşucheate pe care vocea ei gâtuită şi răguşită le făcea jalnice. Sub această îndrăzneală se ghicea, totuşi, o nelinişte şi o umilință. Îndrăzneala neruşinată este o formă a ruşinării.

Era nespus de trist s-o vezi zbenguindu-se şi, ca să spun aşa, zburdând prin cameră cu mişcările unei păsări speriate de prea multă lumină sau care şi-a frânt aripa. Se simțea că, dacă ar fi primit altă educație şi ar fi avut altă soartă, zburdălnicia acestei fete zglobii ar fi fost gingaşă şi plină de farmec. Niciodată între animale ființa născută să fie porumbiță nu se face bufniță. Aceasta nu se întâmplă decât cu oamenii.

Marius, cufundat în gânduri, o lăsă în voie.

Ea se apropie de masă.

— Ah! grăi ea surprinsă. Uite cărți! Un fulger trecu prin ochii ei lipsiți de viață. Urmă cu mândria care exprima fericirea de a se lăuda cu ceva, fericire pe care o simte orice ființă omenească: Şi eu ştiu să citesc. Apucă iute cartea deschisă pe masă şi citi destul de curgător:

„…Generalul Baudin primi ordinul să cucerească, cu cinci batalioane din brigada sa, castelul Hougomont, situat în mijlocul câmpiei Waterloo…” Se opri. Ah! Waterloo! Ştiu! A fost o bătălie, odinioară. A fost şi tata acolo. Tata a fost militar. Noi suntem foarte bonapartişti la noi acasă. Waterloo a fost contra englezilor. Lăsă cartea, luă o pana şi strigă: Ştiu să şi scriu! Înmuie pana în cerneală şi se întoarse spre Marius: Vrei să vezi? Uite, am să scriu ceva, ca să vezi.

Înainte ca Marius s-apuce să-i răspundă, scrise pe o foaie de hârtie albă care se afla în mijlocul mesei: „Vin sticleții”.

Apoi, aruncând pana:

— Nu sunt greşeli. Poți să te uiți. Sora mea şi cu mine am primit o creştere bună. N-am fost întotdeauna ca azi. Nu eram făcute… Deodată se

opri, îşi pironi ochii stinşi asupra lui Marius şi izbucni în râs, exclamând cu o intonație care cuprindea şi spaimă şi cinism: Eh!

Şi începu să îngâne pe o arie veselă cuvintele acestea:

Mi-este foame, tată,
N-am nicio bucată.
Mi-este frig, măicuță,
N-am nicio hăinuță.
Tremură, Lolo!
Suspină, Jacquot!

Cum isprăvi cupletul strigă:

— Mergi câteodată la teatru, domnule Marius? Eu mă duc. Am un frate mai mic care e prieten cu artiştii şi câteodată îmi dă bilete. Ca să-ți spun drept, nu-mi place la galerie. Stai rău, te simți prost. Uneori e lume de rând; mai e şi lume care miroase urât. Apoi se uită la Marius, luă un aer ciudat şi-i spuse: Ştii, domnule Marius, că eşti un băiat foarte frumos?

Şi în acelaşi timp le veni amândurora acelaşi gând, care pe ea o făcu să surâdă şi pe el să se înroşească.

Se apropie de el şi-i puse mâna pe umăr:

— Dumneata nici nu te uiți la mine, dar eu te cunosc, domnule Marius. Te întâlnesc aici, pe scară, şi când mă plimb te mai văd uneori intrând la unul care-i spune moş Mabeuf şi locuieşte spre Austerlitz. Îți stă foarte bine cu părul zbârlit.

Vocea ei se străduia să fie gingaşă, dar nu izbutea decât să fie foarte înceată. O parte din cuvinte se pierdeau în drumul dintre gâtlej şi buze, ca pe un pian căruia îi lipsesc câteva clape.

Marius se dădu încet înapoi.

— Domnişoară, grăi el cu seriozitatea sa rece, am aici un pachet care cred că e al dumneavoastră. Dați-mi voie să vi-l înapoiez.

Şi-i întinse plicul care cuprindea cele patru scrisori.

Fata bătu din palme surprinsă şi strigă:

— Vai cât le-am căutat! Peste tot… Apoi luă iute pachetul şi desfăcu plicul, murmurând: O! Doamne, ce l-am mai căutat, soră-mea şi cu mine! Şi dumneavoastră l-ați găsit! Pe bulevard, nu-i aşa? Pe bulevard trebuie să fi fost! Ştii, ne-a căzut când am fugit. Prostia a făcut-o puştanca de soră-mea. Când ne-am întors acasă, nu l-am mai găsit. Ca să nu mâncăm bătaie – pentru că n-aduce niciun folos, dar niciun folos, deloc – i-am spus tatii că

am dus scrisorile unde trebuia şi că persoanele ne-au răspuns: nix. Uite, bietele scrisori! Şi cum de-ai ştiut că sunt ale mele? A, da, după scris! Aşadar, de dumneata ne-am lovit în trecere ieri seara. Nu se vedea! Am întrebat-o pe soră-mea: „Crezi că era un domn?” şi ea mi-a răspuns: „Da, era un domn”.

Între timp, ea desfăcuse cererea adresată *„Domnului binefăcător de la biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas”*.

— Uite, reluă ea, asta-i pentru moşul care merge la liturghie. Ar fi tocmai timpul. Am să i-o duc. O să ne dea poate cu ce să prânzim. Apoi începu din nou să râdă şi adăugă: Ştiţi ce-o să însemne dac-o să prânzim astăzi? O să luăm prânzul nostru de alaltăieri, cina de alaltăieri seara, prânzul şi cina de ieri, toate deodată într-o zi. Aşa, zău! Dacă nu vă place, n-aveţi decât să crăpaţi, câinilor!

Cuvintele acestea îi amintiră lui Marius pricina pentru care nenorocita venise la el. Scotoci în buzunarul hainei dar nu găsi nimic..

Fata vorbea mai departe, ca şi cum nu şi-ar fi dat seama că Marius era acolo.

— Uneori plec seara. Câteodată nici nu mă mai întorc. Înainte de a ne muta aici, iarna trecută locuiam sub poduri. Ne înghesuiam unul într-altul ca să nu îngheţăm. Surioara mea plângea. Cât de tristă e apa! Când îmi trecea prin minte să mă înec, spuneam: „Nu, e prea rece!” Plec singură de câte ori vreau, dorm uneori prin şanţuri. Ştii, noaptea, când merg pe bulevard, văd pomii ca pe nişte furci, văd casele negre şi mari, ca turlele de la Notre-Dame, îmi închipui că pereţii albi sunt un râu şi-mi spun: „Uite, acolo e apă!” Stelele sunt ca nişte lampioane mărunte, ai zice că fumegă şi că vântul le stinge; sunt zăpăcită, parcă mi-ar tropoti cai în urechi; cu toate că e noapte, aud flaşnete, şi războaie de ţesut, şi mai ştiu eu ce încă? Mi se pare că cineva zvârle cu pietre în mine, o iau la goană, fără să-mi dau seama încotro, ameţesc, ameţesc… Vezi lucruri foarte fistichii când n-ai mâncat.

Şi-l privi cu un aer rătăcit.

După ce-şi scormoni până în fund buzunarele, Marius izbuti să adune cinci franci şi optzeci. Era toată averea în clipa aceea.

„E cina mea de azi, se gândi el. Mâine, vom vedea.” Îşi opri optzeci de centime şi-i dădu fetei restul de cinci franci.

Ea luă moneda.

— Bravo! se lumină ea. A răsărit soarele. Şi, ca şi cum acest soare ar fi avut puterea de a topi în creierul ei torente de argou, urmă: Cinci franci! Ce

mai bumaşcă! Cu mutra regelui! Ce saftea în chichineața asta! E mişto! Eşti un tip clasa întâi! Ai o labă de la mine! Bafta pârliților! Doua zile de pileală şi haleală, şi ciorbă de burtă! O să crăpăm pe rupte! apoi îşi trase cămaşa pe umeri, îi făcu o plecăciune adâncă lui Marius, un semn familiar cu mâna şi se îndreptă către uşă spunând: Bună ziua, domnule. E în regulă. Mă duc să-l găsesc pe moşulică al meu. În trecere, zări pe scrin o coajă de pâine uscată care mucezea în praf; se repezi şi muşcă din ea mormăind: E bună! E tare! Îmi rup dinții!

Şi ieşi.

V – O ferestruică a providenței

Marius trăia de cinci ani în sărăcie, în lipsuri şi nevoi; îşi dădu seama însă că nu cunoscuse încă adevărata mizerie. O vedea abia acum. Era larva asta care trecuse pe dinaintea lui. Fiindcă, într-adevăr, cine n-a văzut decât mizeria bărbatului n-a văzut nimic; trebuie să vadă mizeria femeii; cine n-a văzut decât mizeria femeii n-a văzut nimic; trebuie să vadă mizeria copilului.

Bărbatul ajuns la disperare ajunge în acelaşi timp şi la cele din urmă arme de luptă. Vai de făpturile fără apărare din jurul lui! Munca, salariul, pâinea, căldura, curajul, bunăvoința, pe toate le pierde deodată. Afară, lumina zilei parcă se stinge; înăuntru, se stinge lumina sufletului; în întunericul acesta bărbatul rămâne cu slăbiciunea femeii şi a copilului şi-i afundă cu îndârjire în ticăloşii.

În clipa aceea, toate grozăviile sunt cu putință. Deznădejdea împrejmuită de garduri şubrede, care dau toate spre viciu ori spre crimă. Sănătatea, tinerețea, cinstea, sfintele şi neîmblânzitele sfieli, ale trupului proaspăt încă, inima, virginitatea, pudoarea, această epidermă a sufletului, sunt mânuite cu mârşăvie în goana după bani, unde se-ntâlnesc cu ruşinea şi se-mpacă lesne cu ea. Tată, mamă, copii, frați, surori, femei, fete se strâng ca în compoziția unui minereu şi împărtăşesc promiscuitatea întunecată a sexelor, a înrudirilor, a vârstelor, a ticăloşiilor, a nevinovățiilor. Rezemați unii de alții se înghesuie în lăcaşul hâd al ursitei lor, uitându-se jalnic unii la alții. O, nefericiții! Cât sunt de palizi! Ce frig trebuie să le fie!

Parc-ar trăi pe o planetă mult mai depărtată de soare decât pământul care ne încălzeşte pe noi.

Fata aceea a fost pentru Marius un fel de trimis al întunericului.

I-a dezvăluit partea cea mai urâtă a nopții.

Marius îşi făcu oarecum o vină din pornirea lui către visare şi dragoste, care-l împiedicase până atunci să arunce o privire asupra vecinilor săi. Plătindu-le chiria, făcuse un gest instinctiv, pe care l-ar fi făcut oricine; el, Marius, însă, ar fi trebuit să facă ceva mai mult. Uite! nu-l despărțea decât un perete de ființele acestea oropsite de soartă, care trăiau bâjbâind în întuneric, scoase din rândurile oamenilor, în vecinătatea lui; el era oarecum ultima verigă care le mai ținea legate de neamul omenesc; îi auzea respirând sau mai degrabă horcăind lângă el, şi nu băgase de seamă! În fiece zi, în fiece clipă îi auzea prin perete, umblând, plecând, venind, vorbind, şi el nici măcar nu apleca urechea să-i asculte! În cuvintele lor răsunau gemete, dar el nu le lua în seamă; era cu gândul aiurea, la închipuiri, la visuri ce nu se puteau împlini, la iubiri imaginare, la nebunii; şi-n vremea aceasta, nişte făpturi omeneşti, frați de-ai săi întru Hristos, frați de-ai săi din popor, se stingeau la doi paşi de el, se stingeau fără rost! El însuşi era o parte a nefericirii lor şi le-o sporea. Pentru că, dacă ei ar fi avut un altfel de vecin, un vecin nu cu capul în nori, ci cu picioarele pe pământ, un om obişnuit şi milostiv, fireşte că sărăcia le-ar fi fost băgată în seamă, semnalele lor de pierzanie ar fi fost zărite şi poate de multă vreme ar fi fost ajutați şi salvați! Păreau, fără îndoială, foarte stricați, foarte destrăbălați, foarte păcătoşi, şi chiar vrednici de tot disprețul, dar puțini sunt cei ce cad fără să se întineze; de altminteri, de la un punct anumit oropsiții şi nemernicii se amestecă şi se contopesc într-un singur cuvânt, în cuvântul fatal: mizerabilii. A cui e vina? Şi, pe urmă, mila nu trebuie să fie oare cu atât mai mare, cu cât prăbuşirea e mai cumplită?

În vreme ce-şi făcea aceste mustrări – căci Marius, ca orice suflet cu adevărat cinstit, era el însuşi propriul său îndrumător şi se dojenea mai mult decât se cuvenea – privea peretele care-l despărțea de familia Jondrette, ca şi cum privirea lui plină de compătimire ar fi putut să străbată dincolo şi să-i mângâie pe aceşti nefericiți. Peretele era făcut dintr-un strat subțire de tencuială, susținut de şipci şi grinzi, şi prin care, cum am arătat, se putea auzi foarte desluşit larma de glasuri şi cuvinte. Trebuia să fie cineva un visător ca Marius ca să nu fi băgat în seamă aşa ceva. Niciun fel de tapet nu era lipit pe perete, nici în partea familiei Jondrette, nici în partea lui Marius,

astfel că toată urâțenia construcției ieşea la iveală. Aproape fără să-şi dea seama, Marius cercetă cu de-amănuntul peretele (câteodată visul cercetează, observă şi pătrunde ca gândirea). Deodată se ridică: în partea de sus, lângă tavan, zărise o gaură triunghiulară, făcută de trei şipci care lăsau un gol între ele. Tencuiala care o astupa căzuse şi, urcându-te pe scrin, puteai să priveşti prin deschizătura aceea în odăița familiei Jondrette. Mila are dreptul şi trebuie să fie curioasă. Gaura semăna a ferestruică. Ai voie să priveşti nenorocirea pe furiş ca să-i poți veni în ajutor. „Ia să vedem ce-i cu oamenii aceştia şi cum trăiesc”, gândi Marius.

Se sui pe scrin, îşi lipi ochiul de crăpătură şi privi.

VI – Fiara în vizuina ei

Oraşele, ca şi pădurile, au văgăunile lor, unde se ascunde tot ce au mai ticălos şi mai de temut. Dar pe când ceea ce se ascunde în oraşe este fioros, dezgustător şi mărunt, adică urât, ceea ce se ascunde în păduri e fioros, sălbatic şi măreț, adică frumos. Sunt vizuini şi vizuini: cele ale fiarelor sunt de preferat celor ale oamenilor. Cavernele prețuiesc mai mult decât cocioabele.

Ceea ce vedea Marius era o înspăimântătoare maghernită.

Marius era sărac şi odaia lui sărăcăcioasă; dar, aşa cum sărăcia-i era nobilă, mansarda lui era curată. Maghernița în care-şi adâncea privirea în clipa aceea era ticăloasă, murdară, plină de miasme, infectă, întunecoasă, respingătoare. Drept orice mobilă, un scaun de paie, o masă şchioapă, nişte blide vechi, iar în două colțuri, două paturi păcătoase ce nu pot fi descrise; drept orice lumină, o fereastră tăiată în acoperiş, cu patru ochiuri, plină de pânze de păianjen. Prin ferestruică pătrundea tocmai atâta lumină câtă îi trebuia unui chip de om ca să pară un chip de stafie. Pereții aveau o înfățişare leproasă, erau plini de zgârieturi şi de cicatrice, ca un obraz desfigurat de-o boală cumplită; de-a lungul lor mustea o umezeală dezgustătoare. Se zăreau pe ei desene neruşinate mâzgălite cu cărbune.

Odaia în care locuia Marius era pardosită cu cărămizi crăpate; cealaltă n-avea nici lespezi, nici duşumele; călcai de-a dreptul pe molozul de cine ştie când al magherniței, care ajunsese negru sub picioare. Pe această podea

zgrunțuroasă, în care praful pătrunsese adânc şi pe care mătura n-o atinsese niciodată, se amestecau, la voia întâmplării, constelații ciudate de pantofi vechi, de ghete scâlciate şi de zdrențe, groaznice; camera avea şi cămin; închiriat şi el cu patruzeci de franci pe lună. În vatră se aflau de toate: o maşină mică de gătit, nişte scânduri rupte, nişte zdrențe atârnate în cui, o colivie, cenuşă şi chiar nițel foc. Doi tăciuni fumegau trist.

Ceea ce făcea mansarda şi mai groaznică era mărimea ei. Avea ieşituri, unghiuri, scobituri întunecate, goluri sub acoperiş, golfuri şi capuri. Avea colțuri de nepătruns, unde ți se părea că trebuie să se îngrămădească păianjeni mari cât pumnul, gândaci lați cât talpa piciorului şi poate chiar cine ştie ce făpturi omeneşti monstruoase.

Unul dintre paturi se afla lângă uşă; celălalt lângă fereastră. Amândouă se sprijineau cu un capăt de vatră şi stăteau cu fața spre Marius. Într-un ungher de lângă deschizătura prin care se uita Marius era atârnată pe perete, într-o ramă neagră de lemn, o gravură colorată, dedesubtul căreia sta scris cu litere mari: VISUL. Gravura înfățişa o femeie adormită cu un copil pe genunchi, adormit şi el; într-un nor, un vultur cu o coroană în cioc; femeia în somn îndepărta coroana de pe capul copilului; în fund, Napoleon, în slavă, se reazemă de-e coloană albastră-închis, cu capitelul galben, împodobită cu această inscripție:

MARINGO
AUSTERLITS
Iéna
Wagramme
Elot

Sub această gravură, pe jos, sprijinindu-se cu o muche de perete, se afla un fel de paravan de lemn mai mult lung decât lat. Părea un tablou întors, un şasiu mâzgălit pe partea cealaltă sau vreo tăblie desprinsă de pe un zid şi uitată acolo, aşteptând să fie pusă la loc.

Lângă masa pe care Marius zărea un condei, cerneală şi hârtie, şedea un bărbat de vreo şaizeci de ani, mic, de statură, slab, pământiu, speriat, cu un cap şiret, crud şi neliniştit, un ticălos respingător.

Dacă Lavater[833] i-ar fi văzut chipul, ar fi recunoscut în el un vultur contopit cu un procuror; pasărea de pradă şi omul chichițelor judecătoreşti urâțindu-se şi întregindu-se unul pe altul, omul chichițelor făcând de ruşine

pasărea de pradă, pasărea de pradă făcându-l respingător pe omul chichițelor.

Omul avea o barbă mare, căruntă. Purta o cămaşă de femeie, prin care i se vedeau pieptul păros şi brațele goale, acoperite cu păr cărunt. Sub cămaşă se vedeau nişte pantaloni murdari de noroi şi nişte cizme din care-i ieşeau degetele picioarelor.

Ținea o pipă între dinți şi fuma. Pâine nu mai era în cocioabă, dar tutun se găsea.

Scria pesemne nişte scrisori de felul celor pe care le citise Marius.

Pe un colț al mesei se zărea un volum vechi, roşietic, desperecheat, de formatul cunoscut al cabinetelor de lectură de altădată, în 12, arătând că e vorba de un roman.

Pe copertă se afla titlul următor, tipărit cu litere mari şi groase:

DUMNEZEU, REGELE, ONOAREA ŞI FEMEILE
de DUCRAY-DUMINIL
1814

Pe când scria, omul vorbea cu glas tare şi Marius auzea ce spunea:

— Şi când te gândeşti că nu există egalitate nici măcar după moarte! Uitați-vă la Père-Lachaise! Cei mari, bogații, sunt în partea de sus, pe aleea cu salcâmi, care e pietruită. Pot să vină acolo cu trăsura. Cei mici, nevoiaşii, nenorociții, de! sunt îngropați în vale, unde noroiul îți ajunge până la genunchi, în gropi, în umezeală. Sunt băgați acolo ca să putrezească mai repede. Nu te poți duce să le faci o vizită fără să te afunzi în glod. Aici se opri, bătu cu pumnul în masă şi adăugă, scrâşnind din dinți: A! Lumea! Mânca-o-aş friptă!

O femeie grasă, care putea să aibă tot atât de bine patruzeci de ani ca şi o sută, stătea ghemuită, în picioarele goale, lângă cămin.

Nu purta nici ea decât o cămaşă şi o fustă de flanelă, peticită cu rămăşițe de stofă veche. Un şorț de pânză groasă ascundea jumătate din fustă. Deşi încovoiată şi zgribulită, femeia părea să fie foarte înaltă. Era un fel de namilă pe lângă bărbatul ei. Avea un păr groaznic, de un blond roşcat, încărunțit, pe care-l scutura din când în când cu uriaşele ei mâini unsuroase, cu unghii turtite.

Pe jos, lângă ea, se afla deschis un volum de acelaşi format ca şi celălalt, pesemne din acelaşi roman.

Pe un pat, Marius desluşi o fetiță deşirată, foarte palidă, stând aproape despuiată, cu picioarele spânzurând în gol, cu aerul că nici n-ascultă, nici nu vede, nici nu trăieşte.

Era, fără-ndoială, sora cea mică a celei ce venise la el.

Părea de unsprezece sau doisprezece ani, dar, cercetând-o mai atent, îți dădeai seama că trebuie să aibă cel puțin cincisprezece. Era fetița care strigase în seara trecută pe bulevard: „Am tulit-o! tulit-o! tulit-o!"

Era una dintre acele făpturi plăpânde, care rămân multă vreme înapoiate, ca dintr-odată să crească uimitor. Aceste triste răsaduri omeneşti sunt rodul sărăciei. Ființe fără copilărie şi fără adolescență. La cincisprezece ani par de doisprezece; la şaisprezece, par de douăzeci. Astăzi sunt fetițe, mâine sunt femei. S-ar spune că o iau la goană prin viață ca să sfârşească mai repede.

În clipa aceea, făptura aceea părea un copil.

Încolo, nu se vedea în toată încăperea niciun obiect care să facă dovada vreunei îndeletniciri oarecare; niciun gherghef, nicio vârtelniță, nicio sculă. Într-un colț nişte fiare vechi cu o înfățişare îndoielnică. Totul arăta trândăvia întunecată care vine după deznădejde şi prevesteşte agonia.

Marius privi câtăva vreme această încăpere jalnică, mai înfricoşătoare decât adâncul unui mormânt, fiindcă aici se simțea totuşi prezența sufletului omenesc şi zvâcnirea vieții.

Mansarda, beciul, văgăuna prin care se târăsc unii săraci pe sub temeliile edificiului social nu sunt chiar un mormânt, sunt anticamera lui; dar, întocmai ca bogații care îşi arată tot ce au mai de preț în palatul lor la intrare, s-ar părea că moartea, care e pe-aproape, îşi desfăşoară mizeria cea mai mare în acest vestibul.

Omul tăcuse; femeia nu scotea o vorbă; fata părea că nu mai răsuflă. Se auzea scârțâitul penei pe hârtie.

Omul bombănea, fără a se opri din scris:

— Ticăloşie! ticăloşie! totu-i ticăloşie!

Această variantă a sentinței lui Solomon îi smulse femeii un suspin.

— Linişteşte-te, puişorule! zise ea. Nu-ți face inimă rea, iubitule! Eşti prea drăguț că le scrii tuturor indivizilor ăstora, bărbățele!

În mizerie, trupurile se-nghemuiesc unele într-altele, ca şi cum le-ar fi frig, inimile însă se înstrăinează. Pe cât se pare, femeia asta îşi iubise odată bărbatul cu toată dragostea de care era în stare; pesemne însă că mustrările zilnice ce şi le făceau unul altuia din pricina groaznicei mizerii în care se zbăteau cu toții stinseseră şi în ea orice sentiment. Nu mai păstrase pentru

bărbatul ei decât cenuşa afecţiunii de odinioară. Totuşi vorbele de dezmierdare, cum se întâmplă adesea, supravieţuiseră. Îi spunea: „Iubitule, puişorule, bărbăţele etc.” numai din gură; inima tăcea.

Omul începuse să scrie iar.

VII – Strategie şi tactică

Tulburat peste măsură, Marius era gata să coboare din observatorul său improvizat, când un zgomot îi atrase luarea-aminte şi-l făcu să rămână pe loc.

Uşa mansardei se deschise brusc, şi-n pragul ei se ivi fata cea mare. Era încălţată cu nişte pantofi mari, bărbăteşti, şi stropită de noroi până la gleznele roşii; purta o pelerină veche, peticită, pe care Marius nu i-o văzuse cu un ceas mai înainte, fiindcă, pesemne, o lăsase la uşă, ca să trezească mai multă milă, iar la plecare şi-o luase din nou. Intră, trase uşa după ea, stătu o clipă să răsufle gâfâind de oboseală, apoi strigă cu toată bucuria izbânzii în glas:

— Vine!

Tatăl ridică ochii, femeia întoarse capul; sora cea mică nici nu se urni.

— Cine? întrebă tatăl.

— Domnul acela!

— Filantropul?

— Da.

— De la biserica Saint-Jacques?

— Da.

— Bătrânul?

— Da.

— Şi o să vină?

— E-n urma mea.

— Eşti sigură?

— Sunt sigură.

— Nu zău! Vine?

— Vine cu birja.

— Cu birja. E Rotschild[834]!

Tatăl se ridică.

— Cum se face că eşti atât de sigură? Dacă vine cu birja, cum de-ai ajuns înaintea lui? I-ai dat măcar adresa? I-ai spus limpede: ultima uşă din fundul sălii, pe dreapta? Nu cumva să greşească adresa! L-ai găsit la biserică? A citit scrisoarea mea? Ce-a spus?

— Stai, stai! zise fata. Grozav îți mai merge gura, moşulică! Ascultă: am intrat în biserică; era la locul lui obişnuit; i-am făcut o plecăciune şi i-am dat scrisoarea. A citit-o şi mi-a spus: „Unde stați, copila mea?” I-am răspuns: „Vă conduc eu, domnule”. Mi-a zis: „Nu; dă-mi adresa voastră; fiica mea are de făcut nişte cumpărături; am să iau o trăsură, şi o să ajung la voi odată cu dumneata.” I-am dat adresa. Când i-am spus casa, a părut mirat şi-a stat o clipă pe gânduri; apoi a spus: „Bine, am să vin”. După slujbă, l-am văzut ieşind din biserică cu fiică-sa şi urcându-se într-o birjă. I-am spus limpede: „Ultima uşă din fundul sălii, pe dreapta”.

— Şi ce te face să crezi c-o să vină?

Am văzut birja apucând-o pe strada Petit-Banquier. Am alergat într-un suflet.

— De unde ştii că-i aceeaşi birjă?

— Ei, asta-i! M-am uitat la număr.

— Ce număr avea?

— 440.

— Bravo! Eşti o fată deşteaptă.

Fata se uită cu sfială la taică-său şi, arătându-şi pantofii, îşi spuse:

— Oi fi eu fată deşteaptă, dar să ştii că nu mă mai încalț cu pantofii ăştia; nu mai vreau să-i port, mai întâi fiindcă n-am chef să mă îmbolnăvesc; apoi e vorba şi de curățenie. Nu ştiu ceva mai sâcâitor decât tălpile astea care mustesc şi fac pleosc! pleosc! întruna. Mai bine merg desculță.

— Ai dreptate, răspunse tatăl cu o blândețe care nu se potrivea cu felul aspru de a vorbi al fetei. Dar nu te-ar fi lăsat să intri în biserici; săracii trebuie să poarte încălțăminte. La Dumnezeu nu te poți duce cu picioarele goale, adăugă el cu amărăciune. Reveni apoi la ceea ce-l interesa: Şi eşti sigură, ai? Eşti sigură că vine?

— Era la câțiva paşi în urma mea, zise ea.

Omul se ridică. Fața parcă i se luminase.

— Nevastă! strigă el. N-auzi? Vine filantropul. Stinge focul!

Încremenită, femeia nu se clinti din loc.

Cu sprinteneala unui saltimbanc, tatăl apucă o oală spartă de pe vatră şi aruncă apă peste tăciuni.

Pe urmă îi spuse fetei celei mari:

— Tu desfundă scaunul.

Fata nu pricepu.

Înşfăcă el scaunul şi, cu o lovitură de picior, îl desfundă. Piciorul trecuse prin împletitura de paie.

Scoţând piciorul, o întrebă pe fiică-sa:

— E frig afară?

— E foarte frig. Ninge.

Tatăl se întoarse spre copila cea mică de pe patul de lângă fereastră şi-i strigă cu glas tunător:

— Hai, iute! Jos din pat, puturoaso! Stai de pomană toată ziua! Sparge un geam!

Fata se dădu jos din pat, tremurând.

— Sparge un geam! porunci el din nou.

Copila stătea uluită.

— N-auzi? repetă tatăl. Ţi-am spus să spargi un geam!

Cu un fel de supunere plină de groază, fata se înălţă pe vârful picioarelor şi dădu cu pumnul într-un geam. Sticla se sfărâmă şi căzu cu un zgomot asurzitor.

— Bun! spuse tatăl.

Era încruntat şi aspru. Cerceta cu privirea toate colţişoarele mansardei.

Părea un general care-şi face ultimele pregătiri cu o clipă înainte de a începe bătălia.

Mama, care nu scosese încă niciun cuvânt, se sculă şi întrebă cu un glas domol şi tainic, părând că se căzneşte să vorbească:

— Ce-ai de gând să faci, iubitule?

— Tu treci în pat! răspunse omul.

Tonul nu îngăduia discuţie. Mama se supuse şi se trânti greoaie pe unul dintre paturi.

În clipa aceea se auzi un scâncet venind dintr-un colţ al odăii.

— Ce s-a întâmplat? strigă tatăl.

Fără să iasă din ungherul în care se ghemuise, fata cea mică îşi arătă pumnul însângerat. Se rănise spărgând geamul; se dusese lângă patul maică-si şi plângea pe înfundate.

De rândul ăsta mama se ridică şi începu să ţipe:

— Poftim ce tâmpenii faci! S-a tăiat spărgându-ți ție geamul!
— Cu atât mai bine! zise omul. Prevăzusem şi asta.
— Cum, cu atât mai bine? se miră femeia.
— Linişte! răspunse tatăl. Suprim libertatea presei! Sfâşiind apoi cămaşa femeiască cu care era îmbrăcat, făcu o fâşie de pânză cu care înfăşură repede mâna însângerată a micuței.
După aceea, se uită cu mulțumire la cămaşa sfâşiată.
— Şi cămaşa e-n regulă. Toate astea fac impresie.
Un vânt rece sufla prin fereastră şi intra în odaie. Negura de afară pătrundea şi ea, întinzându-se ca o scamă alburie, destrămată parcă de-o mână nevăzută. Prin fereastra spartă se vedea cum ninge. Frigul, prevestit în ajun de soarele Întâmpinării Domnului, sosise cu adevărat.
Tatăl aruncă o privire de jur împrejur pentru a se încredința că nu uitase nimic. Luă o lopată veche şi presără cenuşă peste tăciunii uzi, ca să-i ascundă cu totul. Pe urmă, sculându-se şi rezemându-se de vatră, spuse:
— Acum putem să-l primim pe filantrop.

VIII – O rază de lumină

Fata cea mare se apropie şi puse mâna pe mâna tatălui său.
— Ia uite ce frig mi-e! se plânse ea.
— Nu-i nimic! Mie mi-e şi mai frig! îi răspunse scurt bătrânul.
Mama strigă furioasă:
— De când te ştiu ai fost mai grozav decât alții! Chiar şi la rele!
— Tacă-ți gura!
Şi se uită în aşa chip la ea, încât mama amuți.
În mansarda murdară domni o clipă de tăcere. Fiica cea mare îşi curăță nepăsătoare marginea pelerinei; sora cea mică scâncea pe înfundate; mama îi luă capul în mâini, o sărută şi-i spuse în şoaptă:
— Odorul meu, te rog, n-o să fie nimic, nu mai plânge, îl superi pe taică-tău.
— Nu, nu! strigă tatăl. Dimpotrivă! plângi! plângi! E mai bine aşa! Întorcându-se apoi spre cea mare: Ei, văd că nu s-arată nimeni! Dar dacă nu

mai vine? Am stins focul, am stricat scaunul, mi-am rupt cămaşa şi-am spart geamul degeaba.

— Şi-ai rănit fata! mormăi mama.

— Ei, drăcie! Ştii că-i frig al dracului în mansarda asta afurisită! exclamă tatăl. Dacă nu vine individul? Păi da! se lasă aşteptat. Îşi spune: „Foarte bine! să m-aştepte! n-au altceva de făcut!” O! cât îi urăsc şi ce chef aş avea să-i strâng de gât, cu bucurie, cu avânt, cu mulțumire, pe bogații ăştia! Pe toți bogații, pe aşa-zişii oameni milostivi, care fac pe credincioşii, care se duc la biserică, se iau după popi, după predici, după sutane şi care, socotindu-se mai presus decât noi, vin să ne umilească şi să ne aducă haine, cum spun ei, nişte țoale care nu fac două parale, şi pâine! Nu, eu nu vreau aşa ceva, ticăloşilor! Bani! „A, nu, bani niciodată! spun ei, pentru că vă duceți să-i beți, pentru că sunteți bețivi şi leneşi!” Da ei? Ei ce sunt, mă rog, şi ce-au fost pe vremea lor? Nişte hoți! Altfel nu s-ar fi putut îmbogăți. O! societatea ar trebui luată de guler şi aruncată cât colo! S-ar sfărâma cu totul, poate, dar cel puțin n-ar mai avea nimeni nimic şi tot ar fi un câştig!… Da ce-o fi făcând nătărăul tău de binefăcător? Mai vine? Pesemne c-o fi uitat adresa, dobitocul. Pun rămăşag că vita asta bătrână…

În clipa aceea se auzi o uşoară bătaie în uşă; omul se repezi şi o deschise, strigând, în vreme ce făcea o plecăciune adâncă, cu un zâmbet mieros pe buze:

— Intrați, domnule! Binevoiți şi intrați, preamilostive binefăcător, împreună cu încântătoarea dumneavoastră domnişoară.

Un bărbat în vârstă şi-o fată tânăra se iviră în pragul mansardei.

Marius nu se clintise de la locul lui. Ceea ce simți în clipa aceea nu se poate descrie.

Era Ea!

Cel ce-a iubit vreodată cunoaşte toate strălucitoarele înțelesuri pe care le cuprind cele două litere ale cuvântului: Ea.

Într-adevăr, era ea. Marius abia o putea zări prin ceața luminoasă ce i se lăsase deodată pe ochi. Era gingaşa făptură care dispăruse, steaua care lucise pentru el şase luni, erau ochii ei, gura, chipul acela frumos care se depărtase deodată şi îl lăsase în întuneric. Arătarea pierise şi-acum se ivea din nou.

Reapărea în umbra aceea, în mansarda aceea, în cocioaba aceea păcătoasă, în grozăvia aceea!

Marius tremura pierdut. Ei, da! Ea era. Zvâcnirile inimii îi împăienjeneau vederea. Era gata să-l podidească plânsul. Cum? o revedea în sfârşit după ce-o căutase atât de mult? I se părea că-şi pierduse sufletul şi că l-a găsit.

Era neschimbată – poate puțin cam palidă; fața ei delicată se încadra într-o pălărie de catifea liliachie, trupul ei se ascundea într-o haină îmblănită de atlaz negru. De sub rochia-i lungă se vedeau picioarele strânse în pantofi de mătase.

Era însoțită de domnul Leblanc.

Făcuse câțiva paşi în odaie şi pusese pe masă un pachet destul de mare.

Fata cea mare a soților Jondrette se trăsese în dosul uşii şi se uita posomorâtă la pălăria de catifea, la haina de mătase, la acest chip încântător şi fericit.

IX – Jondrette e gata să plângă

Maghernița era atât de întunecoasă, încât cei ce veneau de afară puteau crede că pătrund într-un gârlici de pivniță. Noii-veniți înaintară deci cu oarecare şovăială, desluşind anevoie nişte forme nelămurite în jurul lor, în vreme ce ei erau văzuți şi cercetați cu de-amănuntul de privirile deprinse cu întunericul ale celor din încăpere.

Domnul Leblanc se apropie cu privirea lui blândă şi tristă şi-i spuse bătrânului Jondrette:

— Domnule, în pachetul ăsta veți găsi câteva lucruri trebuincioase, ciorapi şi pături de lână.

— Cerescul nostru binefăcător ne copleşeşte! spuse Jondrette, ploconindu-se până la pământ.

Pe urmă aplecându-se la urechea fiicei celei mari, pe când musafirii cercetau încăperea jalnică, adăugă numaidecât în şoaptă:

— Ei? ce spuneam eu? Cârpe? Bani, ioc! Toți sunt la fel! A! da, cum era iscălită scrisoarea către nătărăul ăsta bătrân?

— Fabantou, îi şopti fata.

— Artistul dramatic. Bun!

Prevederea lui Jondrette n-a fost rea, deoarece chiar în clipa aceea domnul Leblanc se întoarse spre el şi-i spuse cu aerul unuia care nu-şi

aduce aminte numele:

— Văd că sunteți vrednic de plâns, domnule…

— Fabantou, adăugă repede Jondrette.

— Domnule Fabantou; aşa e, da, mi-aduc aminte.

Jondrette crezu c-a sosit clipa să-l înduioşeze pe „filantrop”. Exclamă cu un glas care amintea totodată îngâmfarea scamatorului şi umilința cerşetorului la drumul mare:

— Elevul lui Talma, domnule! Sunt elevul lui Talma! Pe vremuri mi-a zâmbit norocul. Acum e rândul mizeriei. Iată, binefăcătorule, n-avem nici pâine, nici foc; copilaşii mei, sărmanii, stau în frig! Singurul scaun pe care-l am e desfundat! Un geam spart! Pe vreme de iarnă! Nevastă-mea, în pat, bolnavă!

— Biata femeie! spuse domnul Leblanc.

— Micuța, rănită! adăugă Jondrette.

Copila, impresionată de sosirea străinilor, începuse să se uite la „domnişoara” şi încetase să mai plângă.

— Plângi, n-auzi? strigă Jondrette.

În acelaşi timp o strânse de mâna rănită. Toate astea cu o îndemânare de scamator.

Mititica începu să urle.

Tânăra încântătoare, pe care Marius o numea în inima lui „Ursula”, se apropie îndată:

— Biata micuță! zise ea.

— Uitați-vă, frumoasă domnişoară, urmă Jondrette, la mâna ei însângerată! A avut un accident pe când lucra la o maşină, ca să câştige şase gologani pe zi. O să fie poate nevoie să i se taie brațul.

— Adevărat! zise bătrânul domn îngrijorat.

Fetița luând în serios aceste cuvinte, începu să plângă cu hohote.

— Vai, da, binefăcătorule! răspunse tatăl.

De câteva clipe, Jondrette se uita la „filantrop” într-un chip foarte ciudat. Pe când vorbea, părea că-l cercetează cu băgare de seamă, ca şi cum ar fi căutat să-şi aducă aminte ceva. Deodată, folosindu-se de clipa când noii-veniți o întrebau pe fetiță ce e cu mâna ei rănită, se apropie de nevastă-sa, care stătea în pat cu o mutră copleşită şi năucă, şi-i spuse repede, în şoaptă:

— Uită-te bine la omul ăsta! Pe urmă, întorcându-se spre domnul Leblanc, se văită mai departe: Iată, domnule! n-am altceva să îmbrac decât o cămaşă de-a nevesti-mi. Şi e ruptă toată! În toiul iernii!… Nu pot ieşi din

casă, fiindcă n-am haină. Dac-aş avea măcar o haină, m-aş duce s-o caut pe domnişoara Mars, care mă cunoaşte şi care ține foarte mult la mine. Oare tot în strada Tour-des-Dames stă? Nu ştiți cumva, domnule? Am jucat împreună în provincie. Am împărțit laurii succesului cu ea. Célimène mi-ar veni în ajutor, domnule. Elmira i-ar da ajutor lui Belizarie. Dar aşa, nimic! Să n-am niciun ban în casă! Mi-e nevasta bolnavă şi n-am o lețcaie! Mi-e fata greu rănită şi n-am un gologan! Nevastă-mea suferă de năduf! Din pricina vârstei, dar şi din pricina stării ei nervoase; i-ar trebui îngrijiri; şi fiicei mele la fel! Dar medicul? Farmacistul? De unde să-i plătesc? N-am o para, domnule! Iată în ce hal au ajuns artele! Înțelegeți, fermecătoare domnişoară, şi dumneavoastră, darnicul meu ocrotitor, înțelegeți suferința mea, dumneavoastră, care trăiți numai în virtute şi-n bunătate şi care umpleți de miresme biserica în care biata mea copilă vă zăreşte în fiecare zi când vine să se roage?… Fiindcă eu îmi cresc fetele în frica lui Dumnezeu, domnule. N-am vrut să le las să facă teatru. Ah! Împielițatele! Să le prind numai că se apucă de blestemății! Eu nu glumesc! Le trântesc tot felul de predici despre onoare, despre morală şi despre virtute! Întrebați-le! Trebuie să meargă pe drumul drept. Au un părinte. Nu sunt ca nenorocitele care la început n-au pe nimeni şi la urmă sunt ale tuturora. Din domnişoara Nimeni ajung domnişoara Toată-lumea. Fir-ar să fie! Aşa ceva nu se poate întâmpla în familia Fabantou! Înțeleg să le dau o creştere aleasă, să fie cinstite şi politicoase şi să creadă în Dumnezeu, la naiba! Ei bine, domnule, prea stimatul meu domn, ştiți ce-are să se întâmple mâine? Mâine e 4 februarie, ziua fatală, ultimul termen pe care mi l-a dat proprietarul; dacă nu-i plătesc până diseară, atunci fiica mea cea mare, eu, nevastă-mea, cu boala ei, fetița mea rănită, vom fi toți patru fără adăpost, pe ploaie, în zăpadă. Aceasta este situația, domnule. Datorez patru rate chiria pe un an! Adică şaizeci de franci.

Jondrette mințea. Patru rate n-ar fi făcut decât patruzeci de franci şi el nu putea să fie dator pe patru trimestre, fiindcă nu trecuseră nici şase luni de când îi plătise Marius două.

Domnul Leblanc scoase cinci franci din buzunar şi-i puse pe masă.

Jondrette avu vreme să mormăie la urechea fetei celei mari:

— Nemernicul! Ce vrea să fac cu cinci franci ai lui? Nu-mi plăteşte nici măcar scaunul şi geamul! Cică să mai faci cheltuieli!…

Între timp, domnul Leblanc îşi scoase redingota lui mare, cafenie, pe care o purta peste redingota albastră şi o azvârlise pe spătarul scaunului.

— Domnule Fabantou, zise el, n-am decât cinci franci la mine, dar o duc pe fiică-mea acasă şi mă înapoiez. Astă-seară trebuie să plătiţi, nu-i aşa?

Faţa lui Jondrette luă o expresie ciudată. Răspunse repede:

— Da, preastimate domn. La ceasurile opt trebuie să fiu la proprietar.

— Am să fiu aici la ceasurile şase şi-am să vă aduc cei şaizeci de franci.

— Binefăcătorul meu! exclamă Jondrette copleşit. Şi adăugă în şoaptă: Nevastă, uită-te bine la el!

Domnul Leblanc o luă din nou de braţ pe frumoasa fată şi porni spre uşă.

— Pe diseară, prieteni! zise el.

— La ora şase? întrebă Jondrette.

— La şase precis.

În clipa aceea, fata cea mare zări pardesiul rămas pe scaun.

— Domnule, grăi ea, v-aţi uitat redingota.

Jondrette îi aruncă fetei o privire fulgerătoare, însoţită de-o straşnică ridicare din umeri.

Domnul Leblanc se întoarse şi răspunse zâmbind:

— N-am uitat-o; am lăsat-o.

— O! Bunul meu ocrotitor! continuă Jondrette. Augustul meu binefăcător, mă podidesc lacrimile! Îngăduiţi-mi să vă conduc până la trăsura dumneavoastră.

— Dacă ieşiţi, puneţi-vă pardesiul, spuse domnul Leblanc. E foarte frig afară.

Jondrette nu se lăsă rugat de două ori şi îmbrăcă repede redingota cafenie.

Ieşiră toţi trei. Jondrette mergea înaintea celor doi străini.

X – Tariful cabrioletelor de piaţă e doi franci ora

Lui Marius nu-i scăpase niciun amănunt din toată această scenă şi totuşi, la drept vorbind, nu văzuse nimic. Privirea îi rămăsese aţintită asupra fetei; inima lui, ca să zicem aşa, o cuprinsese, o învăluise toată, chiar de la primii ei paşi în mansardă. Cât a stat acolo, Marius a trăit acele clipe de extaz care fac să dispară restul lumii şi fixează sufletul asupra unui singur punct. Nu la

o fată se uita el, ci la lumina aceea cu haină de mătase şi cu pălărie de catifea. Dacă steaua Sirius ar fi intrat în odaie, el n-ar fi rămas uluit.

Pe când fata dezlega pachetul, dezlega hainele şi păturile, vorbind cu blândețe mamei bolnave şi cu duioşie fetei rănite, el îi pândea toate mişcările şi încerca să-i asculte cuvintele, îi cunoştea ochii, fruntea, frumusețea, statura, mersul, dar nu-i cunoştea sunetul glasului. I se păruse o dată, la Luxembourg, că prinsese câteva cuvinte, dar nu era sigur. Ar fi dat zece ani din viață s-o audă, să poată duce cu el ceva din muzica aceea. Dar totul se pierdea în văicărelile şi izbucnirile gălăgioase ale lui Jondrette, ceea ce făcea ca încântarea lui Marius să fie amestecată cu mânie. O sorbea din ochi. Nu-i venea să creadă că zărea într-adevăr făptura cerească a fetei în mijlocul acestor ființe respingătoare, în mansarda aceea groaznică. I se părea că vede pasărea paradisului printre broaşte râioase.

Când o văzu că pleacă, nu mai avu decât un singur gând: s-o urmărească, să se țină după ea, să n-o mai scape din ochi până nu va afla unde locuieşte, ca să n-o mai piardă după ce-a regăsit-o ca prin minune. Sări jos de pe scrin şi-şi luă pălăria. În clipa când punea mâna pe zăvorul uşii şi era gata să iasă, un gând îl făcu să stea pe loc. Coridorul era lung, scara dreaptă; Jondrette vorbă lungă; fără îndoială, domnul Leblanc nu se urcase încă în trăsură; dac-ar întoarce capul pe coridor, pe scară sau în prag şi l-ar vedea pe el, pe Marius, în casa asta, desigur că s-ar nelinişti şi că ar căuta cu orice preț să-i scape din nou; şi încă o dată s-ar sfârşi totul. Ce să facă? Să aştepte puțin? Dar dacă mai zăboveşte, trăsura ar putea să plece. Marius era nehotărât. În sfârşit se încumetă şi ieşi din odaie.

Nu mai era nimeni pe coridor. Dădu fuga la scară. Nici pe scară nimeni. Coborî repede şi ajunse în bulevard tocmai la vreme ca să mai poată vedea o birjă cotind după colțul străzii Petit-Banquier şi îndreptându-se spre oraş.

Marius se repezi în urma trăsurii. Ajuns la colțul bulevardului, zări din nou birja coborând repede pe strada Mouffetard; se depărtase, însă, prea mult, şi nu era chip s-o mai ajungă; ce să facă? Să fugă după ea? Era cu neputință; de altfel, cineva care ar fi alergat cât îl țineau picioarele pe urmele trăsurii ar fi fost de bună seamă zărit şi tatăl l-ar fi recunoscut. În clipa aceea – întâmplare neaşteptată şi minunată – Marius văzu trecând pe bulevard o cabrioletă de piață, goală; şi nu avea altceva de făcut decât să urce în cabrioletă şi să urmărească birja. Era un mijloc sigur, folositor şi neprimejdios.

Marius îi făcu semn birjarului să oprească şi-i spuse:

— Cu ora!

Marius era fără cravată; purta haina lui veche de lucru, fără nasturi, iar cămaşa îi era ruptă la piept.

Birjarul opri, clipi din ochi şi întinse spre Marius mâna stângă, frecându-şi uşor arătătorul de degetul cel mare.

— Ce este? zise Marius.

— Plata înainte! mormăi birjarul.

Marius îşi aminti că n-avea la el decât optzeci de centime.

— Cât? întrebă el.

— Doi franci.

— Plătesc la întoarcere.

Drept răspuns birjarul începu să fluiere o arie la modă şi dădu bici cailor.

Marius se uita buimac cum se depărtează cabrioleta. Fiindcă îi lipsea un franc şi douăzeci de centime, îşi pierdea bucuria, fericirea, dragostea! Se prăbuşea din nou în întuneric. Începuse să vadă, iar acum orbea din nou. Se gândea cu amărăciune şi, trebuie s-o spunem, cu părere de rău, la cei cinci franci pe care-i dăduse de dimineață nefericitei aceleia. Dac-ar fi avut cei cinci franci, ar fi fost salvat, ar fi renăscut, ar fi ieşit din ceață şi din întuneric, ar fi scăpat de singurătate, de plictiseală, de văduvie; ar fi înnodat iarăşi firul negru al ursitei sale cu acel frumos fir de aur care plutise prin fața ochilor săi şi se rupsese încă o dată. Se întoarse deznădăjduit în maghernița lui.

Ar fi putut să-şi spună că domnul Leblanc făgăduise să se întoarcă în aceeaşi seară şi că de rândul acesta n-avea decât să ia toate măsurile ca să-l poată urmări; dar, fiind adâncit în gândurile lui nu prea dăduse ascultare celor ce vorbiseră în mansardă.

În clipa când era gata să urce scara, zări pe partea cealaltă a bulevardului, în dreptul zidului pustiu care da în strada Barrière des Gobelins, pe Jondrette, înfăşurat în pardesiul „filantropului”, stând de vorbă cu unul dintre indivizii aceia cu înfățişare suspectă, cunoscuți sub numele de „haimanale de barieră”; oameni cu mutre îndoielnice şi ale căror vorbe dau de bănuit, ascunzând gânduri mârşave, şi care de obicei dorm ziua, ceea ce lasă a se presupune că lucrează noaptea.

Cei doi inşi, stând de vorbă nemişcați sub ninsoarea ce cădea în vârtejuri, alcătuiau un grup pe care orice sergent de stradă l-ar fi băgat în seamă, dar pe care Marius abia îl observă.

Cu toate acestea, oricât de cufundat era în gândurile lui chinuitoare, nu se putu împiedica să vadă că vagabondul cu care vorbea Jondrette semăna cu un oarecare Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, pe care i-l arătase odată Courfeyrac şi care trecea în mahala drept o haimana de noapte foarte primejdioasă. Aţi mai întâlnit în cartea precedentă numele acestui individ.

Acest Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, a apărut mai târziu în câteva procese criminale şi a ajuns de atunci un răufăcător vestit. Pe atunci nu era însă decât un ticălos oarecare. Astăzi e legendar printre tâlhari şi ucigaşi. Pe la sfârşitul regimului trecut, făcea şcoală. Iar seara, la căderea nopţii, la ceasul când deţinuţii se adunau şi şopteau între ei, se vorbea despre el în groapa cu lei[835] a închisorii *La Force*. Sub camera de gardă, chiar în locul pe unde trecea canalul latrinelor, care a servit nemaipomenitei evadări, ziua-n amiaza mare, a treizeci de deţinuţi, în 1843, se putea ceti deasupra lespezii acestor latrine numele lui Panchaud, săpat de el cu îndrăzneală pe zidul închisorii, cu prilejul uneia din încercările lui de evadare. În 1832 poliţia îl urmărea de aproape, dar el nu-şi făcuse încă adevăratul lui debut.

XI – Mizeria îşi oferă serviciile ei suferinţei

Marius urcă cu paşi rari scara maghernitei; în clipa când era gata să intre în chilia lui, zări pe sală, în urmă-i, pe fata cea mare a lui Jondrette, care venea după el. N-o mai putea suferi pe fata asta; la ea erau cei cinci franci ai lui; era prea târziu ca să-i mai ceară îndărăt; cabrioleta plecase; iar birja era departe. De altminteri, fata nici nu i-ar fi dat banii înapoi. Iar ca s-o întrebe unde locuiesc persoanele care veniseră adineauri era de prisos; se vedea bine că nici ea nu ştia, de vreme ce scrisoarea semnată Fabantou era adresată: *„Preamilostivului domn din biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas”*.

Marius intră în odaie şi împinse uşa după el.

Uşa nu se închise: se întoarse şi văzu o mână care o ţinea întredeschisă.

— Ce este? întrebă el. Cine-i acolo?

Era fata lui Jondrette.

— Dumneata eşti? zise Marius aproape cu asprime. Tot dumneata? Ce mai vrei?

Fata nu răspunse; părea îngândurată. Nu mai avea îndrăzneala din dimineața aceea. Nu intrase înăuntru, ci rămăsese în umbra coridorului; Marius o zărea prin uşa întredeschisă.

— Nu vrei să răspunzi? Ce mai vrei cu mine?

Îşi îndreptă spre el ochii ei stinşi, în care părea că licăreşte o lumină nedesluşită şi-i spuse:

— Pari trist, domnule Marius. Ce ai?

— Eu? întrebă Marius.

— Da, dumneata.

— N-am nimic!

— Ba da!

— Ba nu!

— Eu îți spun că da!

— Lasă-mă-n pace!

Marius împinse uşa din nou; ea o ținu ca şi mai înainte.

— Ascultă, zise ea, eşti nedrept. Cu toate că nu eşti bogat, ai fost bun cu mine azi-dimineață. Fii şi-acum la fel. Mi-ai dat să-mi cumpăr de mâncare; spune-mi acum, ce ai? Eşti necăjit; se vede. N-aş vrea să fii amărât. Ce-aş putea să fac? Aş putea să-ți vin în ajutor? Foloseşte-mă! Nu vreau să-ți cunosc tainele. Nu-i nevoie să mi le spui. Dar aş putea, la urma urmei, să-ți fiu de folos. Aş putea să te ajut şi pe dumneata cum îl ajut şi pe tata. Eu îi duc scrisorile, mă duc prin case, cercetez din uşă în uşă, îi găsesc o adresă sau urmăresc pe câte cineva. Mă pricep. Ei bine, poți să-mi spui ce ai pe inimă; mă duc să vorbesc cu respectivii; câteodată e de ajuns să vorbeşti cu cine trebuie ca să se lămurească lucrurile şi totul e-n regulă. Aş putea să-ți fiu de folos, încearcă!

Lui Marius îi trecu prin minte o idee. Când eşti gata să te îneci, te agăți şi de-o biată frunză…

Se apropie de fată.

— Ascultă, îi spuse el, tu l-ai adus…

Ea-l întrerupse c-o sclipire de bucurie în ochi.

— O! da! tutuieşte-mă! Îmi place mai mult aşa.

— Ascultă, zise el, tu l-ai adus aici pe domnul acela bătrân împreună cu fiica lui?

— Da.

— Le cunoşti adresa?
— Nu.
— Află-mi-o!
Din posomorâtă cum era, privirea fetei se însenină; din senină se întunecă.
— Asta vrei? întrebă ea.
— Da.
— Îi cunoşti?
— Nu.
— Vasăzică, urmă ea numaidecât, n-o cunoşti, dar vrei s-o cunoşti.
Cuvântul *îi* devenit *o* avea ceva plin de înţeles şi amar.
— În sfârşit, eşti în stare? zise Marius.
— Să-ţi aflu adresa frumoasei domnişoare?
În cuvintele „frumoasei domnişoare” era iarăşi o nuanţă care-l supăra pe Marius. Spuse:
— În sfârşit, totuna-i; adresa tatălui şi-a fetei. Adresa lor!
Ea-l privi drept în ochi.
— Şi ce-o să-mi dai?
— Tot ce vrei.
— Tot ce vreau?
— Da.
— O să ai adresa.
Fata lăsă capul în jos. Pe urmă, cu o mişcare repezită, trase uşa care se închise.
Marius rămase singur.
Se trânti pe un scaun cu capul şi cu coatele pe pat, copleşit de gânduri pe care nu şi le putea ţine în frâu ca şi cum ar fi fost cuprins de ameţeală. Tot ce se petrecuse de azi-dimineaţă, apariţia îngerului, dispariţia lui, tot ceea ce-i spusese fiinţa asta, o licărire de speranţă plutind într-o nădejde fără margini îi răvăşiseră mintea cu totul.
Deodată, se simţi smuls cu putere din visarea lui.
Auzi glasul tare şi aspru al lui Jondrette rostind nişte cuvinte care aveau pentru el un interes ciudat.
— Îţi spun că sunt sigur că l-am recunoscut.
Despre cine vorbea Jondrette? Pe cine-l recunoscuse? Pe domnul Leblanc? Pe tatăl „Ursulei” lui? Cum? Jondrette îl cunoştea? Marius era pe cale să primească astfel, pe neaşteptate, toate desluşirile fără de care viaţa i

se părea lui însuşi întunecată? Va afla în sfârşit de cine este îndrăgostit, cine era fata aceea? Cine era tatăl ei? Negura atât de deasă care-l învăluia era gata să se risipească? Se va sfâşia vălul? O! cerule!

Se urcă, mai bine zis se repezi pe scrin şi-şi luă din nou locul lângă ferestruica din perete.

Vedea iar înăuntrul mansardei familiei Jondrette.

XII – Cum a fost întrebuințată moneda de cinci franci a domnului Leblanc

Nimic nu se schimbase în înfățişarea familiei, în afară de faptul că femeia şi fetele scoseseră lucrurile din pachet şi se îmbrăcaseră cu ciorapi şi cu hăinuțe de lână. Două pături noi erau azvârlite pe cele două paturi. Jondrette se întorsese de câteva minute. Gâfâia încă de oboseală. Fetele lui stăteau pe jos, pe lângă vatră; cea mai mare lega cu o cârpă mâna celei mici. Nevastă-sa se prăbuşise parcă pe patul de lângă foc, cu o mutră uluită. Jondrette umbla de colo până colo prin mansardă, cu paşi mari. Avea o căutătură cu totul ciudată.

Femeia, care părea sfioasă şi prostită în fața bărbatului ei, îndrăzni să spună:

— Cum? Într-adevăr? Eşti sigur?

— Sigur! Au trecut opt ani, dar îl recunosc! O! Îl recunosc! L-am recunoscut îndată! Cum? Ție nu ți-a sărit în ochi?

— Nu.

— Dar ți-am spus: „Uită-te bine la omul ăsta!”. Statura, chipul lui puțin îmbătrânit; sunt unii oameni care nu ştiu cum fac că nu îmbătrânesc; glasul lui… E mai bine îmbrăcat; atâta tot. A! vrăjitor bătrân, mi-ai căzut în labă! Se opri şi spuse fetelor: Voi cărați-vă! E ciudat că nu ți-a sărit în ochi…

Fetele se ridicară supuse.

Mama îngăimă:

— Cu mâna ei sângerată?

— O să-i facă bine aerul! zise Jondrette. Ştergeți-o! Se vedea bine că nu era un om dintre aceia cărora nu le poți spune: nu. Cele două fete ieşiră.

Când să treacă pragul, tatăl o apucă pe cea mare şi-i spuse, apăsând pe cuvinte:
— Să fiţi aici la ora cinci. Nu mai târziu. Amândouă. O să am nevoie de voi.
Marius îşi ascuţi auzul.
Rămas singur cu nevastă-sa, Jondrette începu din nou să se plimbe prin odaie şi făcu de câteva ori ocolul ei în tăcere. Apoi stătu câteva clipe să-şi bage în pantaloni poalele cămăşii femeieşti pe care-o purta.
Deodată, se întoarse spre nevastă-sa, îşi încrucişă braţele şi strigă:
— Şi vrei să-ţi mai spun ceva? Domnişoara…
— Ei, ce e cu domnişoara? întrebă femeia.
Marius nu se putea îndoi: despre ea era vorba. Asculta cu mare încordare. Era numai urechi.
Dar Jondrette se aplecase şi-i vorbise femeii în şoaptă. Pe urmă se ridică şi încheie cu glas tare:
— Ea e!
— Asta? spuse femeia.
— Asta! răspunse bărbatul.
E cu neputinţă de spus ce cuprindea cuvântul „asta?” al mamei. Mirare, furie, ură, amestecate şi contopite într-o intonaţie monstruoasă. Au fost de ajuns câteva cuvinte, fără îndoială, numele, pe care bărbatul ei i l-a şoptit la ureche, pentru ca namila aceea de femeie adormită să se trezească şi din respingătoare să ajungă fioroasă.
— Nu se poate! strigă ea. Când mă gândesc că fetele mele merg cu picioarele goale şi n-au o rochie pe ele! Cum? haină de atlaz îmblănită, pălărie de catifea, pantofi, de toate! Astea fac peste două sute de franci! Ai zice că-i o cucoană! Nu! te înşeli! Mai întâi, cealaltă era o ciumă, pe când asta n-arată deloc rău: nu poate fi aceeaşi.
— Îţi spun că e ea. O să vezi!
La afirmaţia atât de hotărâtă a bărbatului, femeia îşi ridică faţa ei fălcoasă de blondă-roşcovană şi se uită spre tavan cu o expresie sălbatică. În clipa aceea i se păru lui Marius mai primejdioasă chiar decât bărbatul ei. O scroafă cu privire de tigroaică.
— Cum, grăi ea, scârba asta de domnişorică, asta care se uita la fetele mele cu milă, să fie chiar golanca aia? I-aş da un picior în burtă să mă pomenească!

Sări jos din pat şi rămase o clipă în picioare, cu părul vâlvoi, cu nările umflate, cu gura căscată, cu pumnii încleştaţi şi zvârliţi înapoi. Apoi se prăbuşi din nou pe pat. Bărbatul umbla încoace şi încolo, fără s-o bage în seamă.

După câteva clipe de tăcere, se apropie de ea şi i se propti în faţă, cu braţele încrucişate, cum făcuse cu o clipă mai-nainte.

— Şi vrei să-ţi mai spun ceva?

— Ce? întrebă ea.

Răspunse scurt şi în şoaptă:

— Că am dat lovitura.

Femeia se uită la el cu o privire care spunea: „Nu cumva bărbatu-meu şi-a pierdut minţile?”

El continuă:

— Mii de draci! M-am săturat de când tot fac pe enoriaşul în parohia lui mori-de-foame-când-ai-foc şi mori-de-frig-când-ai-ce-mânca. Sunt sătul până-n gât de mizerie. Eu duc greul pentru toţi! Nu-mi arde de glumă, nu mai are niciun haz să-i dau aşa-nainte! Gata cu păcălelile, Doamne sfinte! Gata cu giumbuşlucurile, Dumnezeule veşnic! Vreau să mănânc pe săturate, vreau să beau până-mi potolesc setea! Să mă îndop, să dorm, să lenevesc! Vreau să-mi vină şi mie ceasul! Ei, da! înainte de-a mă curăţa vreau să fiu şi eu niţel milionar! Făcu înconjurul mansardei şi adăugă: Ca alţii…

— Ce vrei să spui?

El dădu din cap, clipi din ochi şi ridică glasul ca un scamator de bâlci gata să facă o demonstraţie în plină stradă:

— Ce vreau să spun? Ascultă!

— Ssst! mormăi femeia lui Jondrette. Nu vorbi aşa tare, dacă sunt lucruri care nu trebuie auzite!

— Aida-de! La cine te gândeşti? La vecin? L-am văzut ieşind adineauri. De altminteri, aude vreodată ceva nătărăul ăsta? Îţi spun că l-am văzut plecând.

Ca din instinct, Jondrette coborî totuşi glasul, dar nu de ajuns pentru ca Marius să nu poată auzi ce spune. Din întâmplare, spre norocul lui, zăpada căzută înăbuşea vuietul trăsurilor de pe bulevard aşa că putea prinde fiecare cuvânt din această convorbire.

Iată ce auzi:

— Ascultă, am pus mâna pe nabab! E ca şi prins. S-a făcut! Totu-i pus la cale. Am stat de vorbă cu oamenii mei. Bătrânul o să vină diseară la şase,

să-mi aducă cei şaizeci de franci, canalia! Ai auzit cum îi trânteam la gogoşi? Şaizeci de franci, proprietarul, 4 februarie, care nici măcar nu e termenul de plată. Aiurea! O să vină prin urmare la ora şase. E ora când vecinul e dus la masă. Mătuşa Bougon spală vasele prin oraş. Nu-i nimeni acasă. Vecinul nu se întoarce niciodată înainte de 11. Fetele au să stea de pază. Tu o să ne ajuți. El o să se execute.

— Şi dacă nu se execută? întrebă femeia.

Jondrette făcu un gest înfiorător şi zise:

— Îl executăm noi!

Şi-l pufni râsul.

Era întâia oară când Marius îl vedea râzând. Un râs rece şi dulceag, care te înfiora.

Jondrette deschise un dulap din peretele de lângă vatră şi scoase de acolo o şapcă veche, pe care şi-o puse pe cap, după ce şi-o şterse cu mâneca.

— Acum o iau din loc, continuă el. Trebuie să mai stau de vorbă cu câțiva de-ai noştri. Băieți buni. O să vezi cum o să meargă treaba. Lipsesc foarte puțin; dăm o lovitură straşnică; rămâi acasă. Cu mâinile în buzunarele pantalonilor, stătu o clipă pe gânduri, apoi exclamă: Ştii că e totuşi un mare noroc că nu m-a recunoscut? Dacă mă recunoştea şi el pe mine, nu mai venea. Îl scăpăm din mână. Barba m-a salvat! Bărbuța mea romantică, cioculețul meu drăguț şi poetic!

Şi-l pufni din nou râsul.

Se duse la fereastră. Zăpada cădea mereu, brăzdând cenuşiul cerului.

— Ce vreme păcătoasă! mormăi el. Apoi, înfăşurându-se în redingotă: E cam largă zdreanța asta. Dar nu-i nimic! Straşnică idee a avut ticălosul bătrân că mi-a lăsat-o! N-aş fi avut cu ce ieşi şi-am fi dat chix şi de rândul ăsta! Când te gândeşti de ce atârnă uneori totul!…

Şi, trăgându-şi şapca pe ochi, ieşi.

Abia făcuse câțiva paşi şi uşa se deschise din nou; profilul său spălăcit şi isteț se ivi din nou în prag.

— Uitasem, adăugă el. Să umpli soba cu cărbuni.

Şi azvârli femeii moneda de cinci franci pe care i-o dăduse „filantropul”.

— Să umplu soba cu cărbuni? întrebă femeia.

— Da.

— Câte coşuri să iau?

— Două pline.

— Asta face un franc şi jumătate. Cu ce rămâne cumpăr mâncare.

— Ba nicidecum!
— De ce?
— Nu da gata toți banii.
— De ce?
— Fiindcă mai trebuie să cumpăr şi eu ceva.
— Ce anume?
— Ceva.
— Cât îți trebuie?
— E vreun negustor de fierărie pe-aici?
— Pe strada Mouffetard.
— A, da! La colțul străzii; cunosc dugheana.
— Spune-mi, cât îți trebuie pentru ce ai de cumpărat?
— Vreo trei franci.
— Nu mai rămâne mare lucru pentru mâncare.
— Astăzi nu ne arde de mâncare. Avem ceva mai bun de făcut.
— Prea bine, odorul meu.

Pe când nevastă-sa rostea aceste cuvinte, Jondrette închise din nou uşa şi, de rândul ăsta, Marius îi auzi paşii depărtându-se pe coridorul magherniței şi coborând în grabă scara.

În clipa aceea bătu ceasul unu la Saint-Médard.

XIII – *Solus cum solo, in loco remoto, non cogitabuntur orare Pater Noster*[836]

Cu toate că Marius era un visător, el avea, cum am arătat, o fire hotărâtă şi energică. Deprinderea de a se reculege în singurătate îi sporise înțelegerea şi compătimirea, dar îi slăbise poate însuşirea de a se mânia. Îi lăsase totuşi neatins sentimentul indignării; avea bunătatea unui brahman şi severitatea unui judecător; îi era milă de-o broască, dar era în stare să strivească o viperă. Şi privirile lui tocmai în cuibul unor vipere se afundaseră; avea sub ochi o vizuină de monştri.

— Trebuie să-i zdrobesc pe aceşti mizerabili! zise el.

Niciuna dintre tainele pe care nădăjduia să le dezlege nu fusese limpezită; dimpotrivă, parcă toate se încâlciseră mai mult; nu aflase nimic limpede

despre frumoasa copilă din Luxembourg şi despre omul pe care el îl numea domnul Leblanc, afară doar de faptul că Jondrette îl cunoştea. Din cuvintele greu de pătruns care fuseseră rostite nu întrezărea decât un singur lucru: că se punea la cale o capcană, încă nelămurită, dar îngrozitoare; că-i pândea pe amândoi o mare primejdie: pe ea – poate; pe tatăl ei – sigur; că trebuia să-i scape; că trebuia să zădărnicească uneltirile josnice ale familiei Jondrette şi să sfâşie pânza urzită de aceşti păianjeni.

Se uită o clipă la Jondretta. Scosese dintr-un colț o sobă veche de tuci şi cotrobăia prin mormanul de fiare vechi.

Se dădu jos de pe scrin cât putu mai încet, având grijă să nu facă niciun zgomot.

În spaima lui față de ceea ce se uneltea şi-n groaza pe care i-o insuflaseră vecinii, încerca un fel de bucurie la gândul că va avea prilejul să scape dintr-o mare primejdie pe ființa iubită.

Dar ce să facă? Să le dea de ştire celor amenințați? Unde să-i găsească? Nu le cunoştea adresa. Se mai arătaseră o clipă în fața ochilor lui, ca să se cufunde iarăşi în labirintul de nepătruns al Parisului. Să-l aştepte pe domnul Leblanc la uşă, la ceasurile şase seara, în clipa când va sosi, şi să-i spună că i se întinde o cursă? Dar Jondrette şi oamenii lui l-ar vedea stând la pândă: strada era pustie, ar fi mai tari decât el, ar izbuti să-l înhațe sau să-l gonească, iar cel pe care Marius voia să-l scape ar fi pierdut. Era ora unu; pânda fusese pusă la cale pentru ceasurile şase. Marius mai avea cinci ceasuri înaintea lui.

Îşi puse o haină mai bună, îşi înnodă un fular la gât, îşi luă pălăria şi ieşi, fără să facă mai mult zgomot decât dac-ar fi călcat pe un covor de muşchi cu picioarele goale.

De altfel Jondretta mai cotrobăia prin mormanul de fier vechi.

O dată ieşit din casă, Marius o luă pe strada Petit-Banquier.

Se afla pe la mijlocul străzii, lângă un zid foarte scund, care putea fi sărit prin unele locuri şi care mărginea un maidan; mergea încet, muncit de gânduri; zăpada îi amuțea paşii; deodată auzi nişte glasuri foarte aproape de el. Întoarse capul. Strada era pustie, nu vedea pe nimeni; era ziua-n amiaza mare; şi cu toate astea auzea desluşit nişte voci.

Se uită pe deasupra zidului pe lângă care trecea.

Doi oameni şedeau în zăpadă, cu spatele la zid şi vorbindu-şi în şoaptă.

Mutrele lor îi erau străine. Unul dintre ei, îmbrăcat cu bluză, purta barbă, iar celălalt era pletos şi zdrențuit.

Cel cu barbă purta un fes grecesc; celălalt era în capul gol şi avea părul nins de zăpadă.

Aruncând o privire peste zid, Marius putu să asculte.

Cel cu plete îi dădea cu cotul celuilalt şi-i spunea:

— Cu *Patron-Minette* mergem la sigur.

— Crezi? zise bărbosul.

Pletosul adăugă:

— Punem mâna fiecare pe câte-un cearşaf de cinci sutare; şi în cel mai rău caz, ne învârtim de cinci-şase ani; zece cel mult!

Celălalt răspunse cu oarecare nehotărâre, scărpinându-se sub fes:

— Asta aşa e. N-am ce zice.

— Ascultă-mă pe mine: mergem la sigur, zise pletosul... Trăsurica Babacului o să fie la scară.

Pe urmă începură să vorbească despre o melodramă pe care o văzuseră în ajun la Gaâté[837].

Marius porni mai departe.

Se părea că discuția neînțeleasă a celor doi indivizi, pitiți atât de ciudat după zidul acela şi ghemuiți în zăpadă, nu era poate fără oarecare legătură cu planurile mârşave ale lui Jondrette. Asta trebuia să fie „lovitura”.

Se îndreptă spre mahalaua Saint-Marceau şi la cea dintâi prăvălie pe care-o întâlni în drum întrebă unde se află un comisariat de poliție.

I se spuse: „Strada Pontoise, la nr. 14”.

Marius porni într-acolo.

Trecând pe lângă o brutărie, cumpără o franzeluță de zece bani şi o mâncă, gândindu-se că n-o să mai cineze în seara aceea.

Pe drum îi mulțumea lui Dumnezeu în gând. Îşi spuse că, dacă nu i-ar fi dat de dimineață cei cinci franci fetei lui Jondrette, ar fi urmărit birja domnului Leblanc şi, astfel, n-ar mai fi aflat de uneltirile familiei Jondrette şi n-ar mai fi putut împiedica cele puse la cale; domnul Leblanc ar fi fost pierdut şi de bună seamă şi fiica lui odată cu el.

XIV – În care un polițist dă doua pistoale unui avocat

Ajungând la nr. 14 de pe strada Pontoise, se urcă la etajul întâi şi întrebă de comisarul circumscripției.

— Domnul comisar lipseşte, îi răspunse unul dintre oamenii de serviciu. Dar îi ține locul un inspector. Doriți să-i vorbiți? E ceva urgent?

— Da, răspunse Marius.

Omul de serviciu îl pofti în biroul comisarului. Rezemat de-o sobă, un bărbat înalt stătea în picioare în dosul unui grilaj. Cu mâinile amândouă îşi ridica pulpanele unei mantale largi, cu trei rânduri de gulere. O față pătrată, o gură subțire şi energică, favoriți deşi, încărunțiți, foarte zbârliți, o privire sfredelitoare. S-ar fi putut spune despre privirea lui nu numai că e pătrunzătoare, ci răscoleşte.

Omul nu părea mai puțin fioros şi mai puțin de temut decât Jondrette; uneori ți-e tot aşa de frică de un dulău care-ți iese în cale ca de un lup.

— Ce doriți? îi spuse el lui Marius, fără să adauge „domnule”.

— Dumneavoastră sunteți domnul comisar?

— Lipseşte, îi țin locul.

— E vorba de ceva foarte secret.

— Atunci vorbiți.

— Ceva foarte urgent.

— Atunci dați-i drumul repede.

Omul acela nepăsător şi răstit avea darul să te înspăimânte şi să te liniştească totodată. Inspira şi teamă, şi încredere. Marius îi povesti totul. Că o persoană pe care el n-o cunoştea decât din vedere urma să fie atrasă chiar în aceeaşi seară într-o cursă; că el, Marius Pontmercy, avocat, locuind într-o încăpere de alături de cuibul bandiților, auzise prin perete tot ce se uneltise; că ticălosul care plănuise lovitura era un oarecare Jondrette; că are, pesemne, drept complici nişte vagabonzi, printre alții şi pe un anume Panchaud, zise Printanier, zise Bigrenaille; că fetele lui Jondrette au să stea la pândă; că n-avea cum să-i dea de veste celui amenințat, întrucât nu ştia cum îl cheamă; şi în sfârşit, că totul urmează să se petreacă pe la ceasurile şase seara, în punctul cel mai puțin umblat al bulevardului de l’Hôpital, în casa cu nr. 50-52.

Auzind de acest număr, inspectorul ridică ochii şi zise cu răceală:

— Prin urmare în odaia din fundul coridorului?

— Întocmai! zise Marius şi adăugă: Cunoaşteți cumva casa?

Inspectorul tăcu o clipă, apoi, încălzindu-şi picioarele la gura sobei, răspunse:

— Poate că da. Apoi adăugă printre dinți, vorbind mai mult cu propria lui cravată decât cu Marius: Aici trebuie să-şi fi vârât coada *Patron-Minette*.

Cuvântul acesta îi atrase atenția lui Marius.

— *Patron-Minette*! zise el. Am auzit într-adevăr rostindu-se acest nume.

Şi-i repetă inspectorului convorbirea dintre omul cu plete şi omul cu barbă, ghemuiți în zăpadă după zidul din strada Petit-Banquier.

Inspectorul mormăi:

— Al cu plete trebuie să fie Brujon, iar bărbosul trebuie să fie Demi-Liard, zis şi Deux-Milliards. Îşi plecase din nou ochii şi se gândea. Cât despre Babacul, bănuiesc cine e. Na! mi-am ars mantaua. Totdeauna se face prea mult foc în sobele astea blestemate. La nr. 50-52. Fosta casă Gorbeau. Apoi se uită la Marius: Nu i-ați văzut decât pe bărbos şi pe cel cu plete?

— Şi pe Panchaud.

— N-ați văzut vreun domnişor sclivisit dând târcoale pe-acolo?

— Nu.

— Nici pe unul înalt şi gros, mătăhălos şi greoi, care semăna cu elefantul din Grădina Botanică?

— Nu.

— Nici pe-un şmecher cu mutră de fost saltimbanc?

— Nu.

— Pe-al patrulea, nu-l vede nimeni, nici chiar aghiotanții, ucenicii şi complicii lui. Aşa că nu-i de mirare că nu l-ați zărit.

— Nu! zise Marius. Dar cine-s toți ăştia?

Inspectorul răspunse:

— De altminteri, ăsta nu-i ceasul lor. Tăcu din nou, apoi spuse: 50-52! Cunosc dărăpănătura aia. Nu-i cu putință să ne ascundem înăuntru fără ca actorii să bage de seamă; ar fi în stare să amâne spectacolul. Sunt atât de modeşti! Publicul îi stinghereşte. Nu se poate! Vreau să-i aud cântând şi să-i fac să joace. Sfârşindu-şi monologul, se întoarse spre Marius şi-l întrebă, uitându-se țintă la dânsul: V-ar fi frică?

— De cine?

— De indivizii ăştia?

— Nu mai mult decât de dumneavoastră! răspunse cu asprime Marius, care începuse să bage de seamă că polițistul nu-i spusese încă „domnule”.

Inspectorul se uită şi mai atent la Marius şi adăugă cu un fel de gravitate prefăcută:

— Vorbiți ca un om de curaj şi ca un om cinstit. Curajul nu se sperie de crimă; cinstea nu se sperie de autoritate.

Marius îl întrerupse:

— Bine! Dar ce-aveți de gând să faceți?

Inspectorul se mărgini să-i răspundă:

— Locatarii acestei case au chei ca să deschidă când se întorc noaptea acasă. Trebuie să aveți şi dumneavoastră una.

— Da, zise Marius.

— O aveți la dumneavoastră?

— Da.

— Da? Dați-mi-o mie, zise inspectorul.

Marius scoase cheia din vestă, i-o dădu inspectorului şi spuse:

— Dacă vreți să mă ascultați, veniți cu forțe suficiente.

Inspectorul îi aruncă lui Marius privirea pe care i-ar fi aruncat-o Voltaire unui academician din provincie care i-ar fi propus o rimă; îşi vârî dintr-o mişcare mâinile uriaşe în buzunarele foarte mari ale mantalei şi scoase două pistoale mici de oțel, din acelea care se poartă în buzunar. I le întinse lui Marius, spunând repede şi hotărât:

— Luați pistoalele şi întoarceți-vă acasă. Ascundeți-vă în odaia dumneavoastră, aşa încât să vă creadă plecat. Sunt încărcate. Fiecare cu câte două gloanțe. Stați la pândă; e o gaură în perete, aşa mi-ați spus. Au să vină indivizii. Lăsați-i puțin în pace. Când veți vedea că gluma se îngroaşe şi c-a sosit clipa să-i punem capăt, trageți un foc de pistol. Nu prea devreme. Restul mă priveşte. Un foc de pistol în vânt, în tavan, oriunde. Dar mai ales, repet, nu prea curând. Aşteptați un început de înfăptuire: sunteți avocat; ştiți ce înseamnă.

Marius luă pistoalele şi le vârî în buzunarul hainei.

— Prea se văd buzunarele umflate; bate la ochi, zise inspectorul. Puneți-le mai degrabă în buzunarele de la piept.

Marius ascunse pistoalele în buzunarele de la piept.

— Şi-acum, adăugă inspectorul, nu mai avem nicio clipă de pierdut. Cât e ceasul? Două şi jumătate. La ora şapte ați spus?

— La şase, răspunse Marius.

— Am vreme, spuse inspectorul. Dar numai cât îmi trebuie. Nu uitați nimic din ce v-am spus. Poc! Un foc de pistol.

— N-aveți nicio grijă! îl asigură Marius.

Şi pe când Marius punea mâna pe clanță ca să iasă, inspectorul îi strigă:

— Şi dacă între timp aveţi nevoie de mine, veniţi aici sau trimiteţi-mi o vorbă. Întrebaţi de inspectorul Javert.

XV – Jondrette îşi face târguielile

Peste câteva clipe, pe la ceasurile trei, Courfeyrac trecea întâmplător pe strada Mouffetard împreună cu Bossuet. Ninsoarea se înteţea şi acoperea totul. Bossuet tocmai îi spunea lui Courfeyrac:

— Când vezi cum cad fulgii de zăpadă, ai zice că cerul e bântuit de o molimă de fluturi albi.

Deodată, Bossuet îl zări pe Marius pe stradă îndreptându-se spre barieră. Avea un aer ciudat.

— Ia te uită! exclamă Bossuet. Uite-l pe Marius!

— L-am văzut, zise Courfeyrac. Lasă-l în pace.

— De ce?

— Are treabă.

— Ce fel de treabă?

— Nu vezi ce mutră are?

— Ce mutră?

— Pare că urmăreşte pe cineva.

— Aşa e, recunoscu Bossuet.

— Ia uite ce ochi are! adăugă Courfeyrac.

— Dar pe cine naiba o fi urmărind?

— Vreo gagică-uşurică-floricică-mititică. E amorezat.

— Bine! făcu Bossuet. Dar nu văd pe stradă nicio gagică şi nicio mititică. Nu-i la mijloc o femeie.

Courfeyrac se uită bine şi exclamă:

— Urmăreşte un bărbat!

Un bărbat cu şapcă, căruia i se zărea barba căruntă, deşi nu era văzut decât din spate, mergea într-adevăr la vreo douăzeci de paşi înaintea lui Marius.

Purta o redingotă nouă, care-i era cam mare, şi nişte pantaloni într-un hal fără de hal, peticiţi şi plini de noroi.

Pe Bossuet îl pufni râsul.

— Cine-o fi omul ăsta?

— Ăsta? se miră Courfeyrac. E un poet. Numai pe poeți poți să-i vezi umblând cu pantaloni de negustor de piei de cloşcă şi cu redingote de pairi ai Franței.

— Ia să vedem unde se duce Marius, propuse Bossuet, şi-ncotro o apucă individul… Să-i urmărim. Vrei?

— Bossuet! strigă Courfeyrac. Înțeleptule! Ce dobitoc eşti! Să urmăreşti pe unul care urmăreşte pe un altul!

Se-ntoarseră din drum.

Marius îl zărise în adevăr pe Jondrette trecând pe strada Mouffetard şi se luase după el.

Jondrette mergea înainte, fără să-i treacă prin cap că cineva îl urmăreşte de aproape.

Când ieşi în strada Mouffetard, Marius îl văzu intrând într-una dintre cele mai groaznice maghernițe de pe strada Gracieuse; stătu acolo cam un sfert de oră, apoi se întoarse pe strada Mouffetard. Se opri la un negustor de fierărie care se afla atunci la colțul străzii Pierre-Lombard, iar peste câteva minute Marius îl zări ieşind din dugheană şi ținând în mână o daltă cu mâner de lemn nevopsit, pe care o ascunse sub redingotă. În dreptul străzii Petit-Gentilly, o luă la stânga şi porni repede pe strada Petit-Banquier. Amurgea. Ninsoarea, care contenise o clipă, se porni iar. Marius se ascunse după colțul străzii Petit-Banquier, care era pustie, ca de obicei, şi nu-l mai urmări pe Jondrette. Făcu foarte bine, deoarece Jondrette, ajungând în dreptul zidului unde Marius îi auzise stând de vorbă pe bărbos şi pe cel cu plete, se întoarse, se încredință că nu-l urmărea şi nu-l vedea nimeni, apoi sări zidul şi dispăru.

Locul viran pe care-l îngrădea acest zid dădea într-o curte dosnică a unui individ deocheat, care închiria pe vremuri trăsuri. Dăduse faliment, dar mai avea în şopron câteva hodoroage.

Marius îşi spuse că cel mai cuminte lucru era să se folosească de lipsa lui Jondrette ca să se întoarcă acasă; de altfel, era târziu; țața Bougon avea obiceiul ca în fiecare seară, când pleca să spele vase prin oraş, să încuie uşa casei, care rămânea încuiată toată noaptea; Marius dăduse cheia lui inspectorului de poliție; trebuia prin urmare să se grăbească.

Se întunecase, era aproape de căderea nopții; în zare şi pe bolta cerului nu se mai vedea decât un singur punct luminat de soare: luna.

Se înălța roşie în spatele cupolei celei mici de la Salpêtrière.

Marius ajunse repede la nr. 50-52. Uşa era încă deschisă. Urcă scara în vârful picioarelor şi se strecură de-a lungul coridorului până-n odaia lui. V-aduceţi aminte că acest coridor era mărginit de o parte şi de alta de mansarde, care în clipa de faţă erau toate goale şi de închiriat. Ţaţa Bougon lăsa de obicei uşile deschise. Trecând pe dinaintea uneia dintre ele, lui Marius i se păru că zăreşte într-una dintre odăile nelocuite capetele a patru bărbaţi, care stăteau nemişcaţi şi pe care abia-i lumina un rest de lumină ce pătrundea printr-o ferestruică. Marius nu căută să-i vadă, deoarece nu voia să fie văzut. Izbuti să ajungă în odaia lui fără să fie observat şi fără să facă zgomot. În clipa următoare o auzi pe ţaţa Bougon plecând şi încuind uşa casei.

XVI – În care vom regăsi un cântec pe o arie englezească, la modă în 1832

Marius se aşeză pe pat. Era cam pe la cinci şi jumătate. Nu-l mai despărţea decât o jumătate de oră de ceea ce avea să se întâmple. Auzea cum îi bate inima, ca tic-tacul unui ceasornic pe întuneric. Se gândea la îndoitul marş care se desfăşura în clipa aceea în beznă; pe de o parte înainta crima, pe de alta se apropia justiţia. Nu-i era frică, dar nu se putea gândi fără o oarecare tulburare la cele ce vor urma. Ca tuturor acelora care trec pe neaşteptate printr-o aventură uluitoare, ziua aceea i se părea un vis, şi ca să nu se creadă chinuit de vreo vedenie urâtă, simţea nevoia să pipăie în buzunare oţelul rece al celor două pistoale.

Nu mai ningea; luna, din ce în ce mai luminoasă, se desprindea din pâclă, iar lumina ei, îngemănată cu luciul alb al zăpezii de curând aşternute, dădea încăperii o înfăţişare de amurg.

În mansarda familiei Jondrette era lumină. Marius vedea prin gaura din perete sclipind o flacără roşiatică, ce i se părea însângerată.

Era limpede că lumina aceasta nu putea veni de la o lumânare. De altfel, în odaia familiei Jondrette nu se auzea niciun zgomot, nu se mişca nimeni, nu vorbea nimeni, nicio suflare, tăcere adâncă, de gheaţă; dacă n-ar fi fost lumina aceea, odaia ar fi semănat cu un mormânt.

Marius îşi scoase încet ghetele şi le împinse sub pat.

Trecură câteva clipe. Marius auzi deschizându-se uşa de jos; un pas grăbit şi greoi urcă scara şi străbătu coridorul; cineva apăsă cu zgomot clanța mansardei. Jondrette se întorcea acasă.

Numaidecât după aceea se auziră mai multe glasuri. Toată familia era în mansardă. Tăcuseră cât lipsise stăpânul, ca puii de lup în lipsa lupului.

— Eu sunt! zise el.

— Bună seara, tăicuțule! chelălăiră fetele.

— Ce veste? întrebă mama.

— Totul merge strună! răspunse Jondrette dar mi-au înghețat al dracului picioarele. Aşa, foarte bine că te-ai îmbrăcat. O să fie nevoie să inspiri încredere.

— Sunt gata de plecare.

— N-ai să uiți nimic din ce ți-am spus? Ai să faci totul întocmai?

— Fii fără grijă!

— Vezi că… zise Jondrette, dar nu-şi sfârşi fraza.

Marius îl auzi punând ceva greu pe masă; pesemne dalta pe care-o cumpărase.

— Aha! zise Jondrette. Ați mâncat.

— Da, aveam trei cartofi şi sare. Am profitat de foc şi i-am copt.

— Bine, dădu din cap Jondrette. Mâine vă iau cu mine la masă. O să mâncăm rață friptă şi alte bunătăți. O să vă ospătați regeşte dac-or ieşi toate cum trebuie. Apoi, coborând glasul, adăugă: Capcana e pregătită. Cotoii stau la pândă. Coborî şi mai mult glasul şi spuse: Pune asta în foc.

Marius auzi zgomotul cărbunilor loviți cu un cleşte sau cu vreun vătrai. Jondrette continuă:

— Ai uns balamalele uşii ca să nu scârțâie?

— Da, răspunse femeia.

— Cât e ceasul?

— Aproape şase. A bătut cinci şi jumătate la Saint-Médard.

— Drace! exclamă Jondrette. Fetele trebuie să se ducă să stea la pândă, ia veniți încoa şi ascultați!

Urmară nişte şoapte.

Glasul lui Jondrette se auzi din nou:

— Doamna Bougon a plecat?

— Da, zise mama.

— Eşti sigură că nu-i nimeni la vecin?

— Nu s-a mai întors de azi-dimineață şi ştii prea bine că e ora când se duce la masă.

— Eşti sigură?

— Sigură.

— La urma urmei, grăi Jondrette, nu strică să se ducă cineva să vadă dacă s-a întors. Fetițo, ia lumânarea şi du-te până acolo!

Marius se lăsă pe brânci şi se strecură fără zgomot sub pat.

Abia se pitulase şi zări o lumină prin crăpăturile uşii.

— Tăticule! strigă o voce. A plecat.

Recunoscu glasul fetei celei mari.

— Ai intrat în odaie? întrebă tatăl.

— Nu! răspunse fata. Dar de vreme ce cheia e lângă uşă înseamnă că a plecat.

Tatăl strigă:

— Intră totuşi!

Uşa se deschise şi Marius o văzu intrând pe fata cea mare a lui Jondrette, cu o lumânare în mână. Arăta tot ca şi dimineața, ba încă şi mai îngrozitoare din pricina luminii aceleia.

Se duse de-a dreptul la pat. Marius trecu printr-o clipă de mare spaimă; lângă pat se afla însă o oglindă prinsă pe perete; spre această oglindă se îndreptase fata. Se ridică în vârful picioarelor şi se privi în oglindă. Alături se auzi zdrăngănitul unor obiecte de metal răscolite.

Îşi netezi părul cu palma şi-ncepu să-şi surâdă-n oglindă, fredonând cu vocea ei spartă, ca ieşită din mormânt.

Ținu iubirea noastră o săptămână-ntreagă,
Dar clipele de vrajă ce repede-au pierit!
Atât, opt zile numai, când mi-eşti atât de dragă!
Ar trebui iubirea să țină nesfârşit
O, nesfârşit să țină, să țină nesfârşit.

În vremea asta, Marius tremura. I se părea cu neputință ca ea să nu-i audă răsuflarea.

Fata se duse la fereastră şi se uită afară, vorbind tare de parcă nu era în toate mințile.

— Cât e de urât Parisul când îşi pune cămaşa albă! zise ea.

Se întoarse în fața oglinzii şi începu din nou să se schimonosească, privindu-se pe rând din față şi din profil.

— Ei, ce tot faci acolo? strigă tatăl.

— Mă uit pe sub pat şi pe sub mobile, răspunse ea, continuând să-şi potrivească părul. Nu-i nimeni.

— Dobitoaco! răcni tatăl. Fă-te-ncoa! Să nu pierdem vremea!

— Vin! Vin numaidecât! îi strigă ea. N-ai vreme nici să-ti tragi sufletul în şandramaua asta!

Şi începu să cânte din nou:

Mergând acum spre slavă mă laşi cu dorul meu,
Dar inima mea tristă te va-nsoți mereu.

Mai aruncă o privire în oglindă şi ieşi, închizând uşa.

Peste-o clipă, Marius auzi pe coridor lipăitul celor două fete desculțe şi glasul lui Jondrette care striga:

— Fiți cu multă băgare de seamă! Una la barieră, cealaltă în colțul străzii Petit-Banquier. Nu pierdeți o clipă din ochi uşa casei şi, de îndată ce zăriți ceva, dați fuga până aici într-un suflet! Luați cheia de la intrare.

Fata cea mare bombăni:

— Să stăm la pândă desculțe, în zăpadă!…

— Mâine o să aveți botine de mătase neagră, ca aripile văzduhului, spuse tatăl.

Coborâră şi peste câteva clipe se auzi izbindu-se uşa de jos, care se închidea, arătând că ieşiseră.

În casă nu se mai aflau decât Marius, soții Jondrette şi poate doar făpturile acelea misterioase pe care Marius le zărise în amurg după uşa mansardei nelocuite.

XVII – Cum a fost întrebuințată moneda de cinci franci a lui Marius

Marius socoti că sosise clipa să treacă din nou la postul său de observație. Cât ai clipi din ochi, cu toată vioiciunea vârstei lui, fu lângă gaura din perete.

Privi.

Locuința familiei Jondrette avea o înfățișare ciudată, şi Marius înțelese de unde venea lumina neobişnuită pe care-o văzuse. Într-un sfeşnic coclit ardea o lumânare, dar de fapt nu lumina încăperea.

Toată mansarda era parcă scăldată de flăcările unui foc care ardea într-o sobă destul de mare, de tablă, băgată în vatră şi plină de cărbuni aprinşi: era soba pe care-o pregătise de dimineață Jondretta. Cărbunii dogoreau, soba era încinsă şi, în pâlpâirea flăcărilor albastre, se putea desluşi, în mijlocul jeraticului, forma roşie a dălții cumpărate de Jondrette pe strada Pierre-Lombard. Într-un colț, lângă uşă, se vedeau două mormane, dintre care unul părea de fiare vechi şi celălalt o movilă de frânghii, pregătite parcă într-un anumit scop. Cuiva, care n-ar fi bănuit nimic din ce se punea la cale, toate acestea s-ar fi părut sau foarte ciudate, sau foarte fireşti. Mansarda astfel luminată semăna mai mult cu o fierărie decât cu o gaură de iad, dar Jondrette, în lumina aceea, părea mai mult un diavol decât un fierar.

Dogoarea jeraticului era atât de puternică, încât lumânarea de pe masă se topea în partea dinspre sobă şi se mistuia pieziş. Pe vatră se afla un felinar orb de aramă veche, vrednic de Diogene preschimbat în şef de bandă.

Soba, aşezată chiar în vatră, printre tăciunii aproape stinşi, îşi trimitea fumul pe coş şi nu răspândea miros.

Razele lunii, pătrunzând prin cele patru ochiuri ale ferestrei, îşi aşterneau lumina lor albă în mansarda roşiatică şi învăpăiată; pentru sufletul poetic al lui Marius, visător chiar în clipa acțiunii, erau ca un semn al cerului trimis printre visele urâte ale pământului.

Aerul rece care se strecura prin geamul spart făcea să se împrăştie mirosul de cărbune şi să nu se bage de seamă soba.

Vizuina familiei Jondrette era, dacă vă aduceți aminte ce-am spus despre hardughia Gorbeau, minunat aleasă spre a sluji ca loc pentru o faptă mârşavă şi întunecată şi ca adăpost pentru o crimă. Era încăperea cea mai dosnică a casei celei mai singuratice de pe bulevardul cel mai pustiu al Parisului. Dacă n-ar fi existat capcana, ea ar fi fost născocită aici.

O casă întreagă şi o mulțime de încăperi nelocuite despărțeau mansarda de bulevard, iar singura fereastră pe care o avea dădea spre nişte locuri virane, împrejmuite cu ziduri şi garduri.

Jondrette îşi aprinsese luleaua, se aşezase pe scaunul desfundat şi fuma. Nevastă-sa îi vorbea în şoaptă.

Dacă Marius ar fi fost Courfeyrac, adică un om care face haz în orice împrejurare a vieții, l-ar fi pufnit râsul văzând-o pe Jondretta. Purta o

pălărie neagră cu pene, asemănătoare cu pălăriile heralzilor din cortegiul încoronării lui Carol al X-lea, un şal foarte mare cu pătrăţele pestriţe peste fusta de flanelă şi pantofii bărbăteşti pe care-i azvârlise cu dispreţ fiică-sa în aceeaşi dimineaţă. Asta era găteala care-l făcuse pe Jondrette să exclame: „Aşa! Foarte bine că te-ai îmbrăcat. Trebuie să inspiri încredere!”

Cât despre Jondrette, el nu lepădase redingota nouă şi cam largă pentru el, pe care i-o dăduse domnul Leblanc, iar în îmbrăcămintea lui era mereu aceeaşi nepotrivire între redingotă şi pantaloni care întruchipa pentru Courfeyrac idealul poetului.

Deodată, Jondrette ridică glasul:

— Stai! Uite la ce m-am gândit. Din pricina vremii, o să vină cu birja. Aprinde felinarul, ia-l cu tine şi coboară. Să stai în dosul uşii de jos. Când auzi că s-a oprit trăsura, deschizi numaidecât; el o să se urce, îi luminezi scara şi coridorul şi în clipa când o intra, cobori din nou, repede, plăteşti birjarului şi dai drumul trăsurii.

— Şi bani de unde? întrebă femeia.

Jondrette se scotoci în buzunarul pantalonului şi-i dădu cinci franci.

— Ce-i asta? strigă ea.

Jondrette răspunse cu demnitate.

— E pataca pe care ne-a dat-o vecinul azi-dimineaţă. Şi adăugă: Ştii ceva? Ne-ar trebui două scaune.

— De ce?

— Ca să stea jos.

Pe Marius îl trecu un fior prin şira spinării, auzind-o pe Jondretta dând acest răspuns liniştit:

— Drace! Mă duc să le iau pe-ale vecinului.

Şi, c-o mişcare grăbită, deschise uşa mansardei şi ieşi pe coridor.

Marius nu mai avea timpul să coboare de pe scrin, să ajungă la pat şi să se ascundă dedesubt.

— Ia lumânarea! spuse Jondrette.

— Nu, răspunse ea. M-ar încurca; trebuie să aduc scaunele. E lună.

Marius auzi cum mâna greoaie a femeii căuta, pipăind, cheia pe întuneric. Uşa se deschise. Rămase locului, uluit şi încremenit de spaimă.

Jondretta intră.

Fereastra mansardei lăsa să treacă o rază de lună printre două fâşii mari de umbră. Una dintre aceste fâşii de întuneric acoperea în întregime peretele unde se afla Marius, în aşa fel că nu putea fi văzut.

Jondretta ridică ochii, nu-l zări pe Marius, luă cele două scaune, singurele care se găseau în odaie, şi ieşi, trântind uşa cu zgomot în urma ei.

Se întoarse în mansardă.

— Iată cele două scaune!

— Ține felinarul! zise soțul. Coboară repede!

Ea se supuse fără vorbă şi Jondrette rămase singur.

Aşeză cele două scaune de o parte şi de alta a mesei, răsuci dalta în jeratic, puse în fața vetrei un paravan vechi care ascundea soba, pe urmă se duse în colțul unde se afla grămada de frânghii şi se ghemui lângă ele, privindu-le cu luare-aminte. Marius îşi dădu seama că ceea ce crezuse el că e un morman de frânghii era o scară de frânghie, foarte bine făcută, cu trepte de lemn şi cu două cârlige pentru agățat.

Scara asta şi câteva unelte mari, adevărate măciuci de fier, care erau vârâte în maldărul de fiare vechi îngrămădite după uşă, nu se aflau de dimineață în mansarda familiei Jondrette, ci fuseseră aduse desigur în cursul după-amiezii, pe când Marius lipsea de acasă.

„Unelte de fierar!" gândi Marius.

Dacă Marius ar fi fost mai priceput în această materie ar fi recunoscut printre sculele pe care le luase drept ale fierarului anumite instrumente, cu care se putea tăia sau despica: cele două soiuri de unelte sinistre pe care tâlharii le numesc *mititele* şi *cosoraşe*.

Vatra, masa şi cele două scaune se aflau chiar în fața lui Marius. Soba fusese ascunsă, şi încăperea nu mai era luminată decât de lumânare. Cel mai mărunt ciob de pe masă sau de pe vatră făcea o umbră enormă! O cană de apă cu gâtul spart umbrea jumătate de perete. În odaie domnea o linişte sinistră şi amenințătoare. Se simțea că dintr-o clipă într-alta se va întâmpla ceva înspăimântător.

Jondrette uitase de pipă, care se stinsese – dovadă serioasă că era muncit de gânduri – şi se aşezase din nou. Lumina slabă a lumânării scotea în relief trăsăturile ascuțite şi fioroase ale chipului său. Îşi încrunta sprâncenele şi gesticula brusc cu mâna dreaptă, ca şi cum ar fi răspuns celor din urmă recomandări ale unui întunecat monolog lăuntric. Pe când stătea astfel în taină de vorbă cu el însuşi, trase repede sertarul mesei, scoase un cuțit mare de bucătărie şi-i încercă tăişul pe unghie. După aceea, puse la loc cuțitul şi închise sertarul.

Marius, la rândul său, scoase pistolul din buzunarul din dreapta şi trase cocoşul.

Pistolul, încărcându-se, făcu un zgomot scurt şi ascuţit.
Jondrette tresări şi se ridică pe jumătate de pe scaun:
— Cine-i acolo? strigă el.
Marius îşi opri răsuflarea; Jondrette ascultă o clipă, apoi începu să râdă:
— Sunt un dobitoc! Trosneşte lemnăria.
Marius rămase cu pistolul în mână.

XVIII – Cele două scaune ale lui Marius stau faţă-n faţă

Deodată, sunetul îndepărtat şi melancolic al unui clopot făcu să zbârnâie geamurile. Bătea ora şase la Saint-Médard.

Jondrette însoţi fiecare bătaie cu o clătinare din cap. La a şasea lovitură, strânse mucul lumânării între degete.

Apoi începu să se plimbe prin odaie, ascultă pe coridor, se plimbă iar şi ascultă din nou.

— Numai de-ar veni! mormăi el şi se aşeză iar pe scaun.

Abia se aşezase când se deschise uşa.

O deschise Jondretta, care rămăsese pe coridor cu faţa schimonosită de un grozav zâmbet prietenos, pe care felinarul orb îl lumina de jos în sus.

— Intraţi, vă rog, domnule! zise ea.

— Poftiţi, binefăcătorule! repetă Jondrette, ridicându-se numaidecât.

Domnul Leblanc intră.

Era atât de senin, încât inspira un deosebit respect.

Puse pe masă patru ludovici.

— Domnule Fabantou, zise el, iată pentru chiria şi pentru nevoile dumneavoastră mai urgente. Vom vedea după aceea.

— Dumnezeu să vă răsplătească, preamilostivul meu binefăcător! zise Jondrette. Şi apropiindu-se repede de nevastă-sa: Dă drumul trăsurii!

Femeia ieşi pe furiş, în timp ce soţul ei se ploconea întruna, poftindu-l pe domnul Leblanc să ia loc. Peste câteva clipe, ea se întoarse şi-i şopti lui Jondrette:

— S-a făcut!

Zăpada, care căzuse fără întrerupere de dimineaţă, era atât de groasă, încât birja nu se auzise nici la sosire şi nici la plecare.

Între timp, domnul Leblanc se aşezase.

Jondrette luă loc pe scaunul celălalt, în faţa domnului Leblanc.

Şi-acum, pentru ca cititorul să înţeleagă scena ce va urma, e rugat să-şi închipuie o noapte friguroasă, locurile pustii de la Salpêtrière acoperite de zăpadă şi albe sub razele lunii ca nişte giulgiuri uriaşe, lumina tainică a felinarelor care împurpura ici şi colo bulevardele acestea sinistre şi şirurile nesfârşite de ulmi întunecaţi; la un sfert de leghe de jur împrejur, nici urmă de trecător, casa Gorbeau plutind în cea mai adâncă tăcere, în groază şi în beznă; iar în hardughia aceea, în mijlocul singurătăţii şi al nopţii, vasta mansardă a familiei Jondrette, luminată numai de-o lumânare, înăuntrul ei doi oameni şezând la o masă, domnul Leblanc liniştit, Jondrette rânjind fioros, Jondretta ca o lupoaică, într-un colţ, iar dincolo de perete, în picioare, nevăzut, fără să-i scape un cuvânt, fără să piardă o mişcare, Marius, cu ochii la pândă şi cu pistolul în mână.

Marius nu încerca decât un simţământ de scârbă şi nicidecum de teamă. Strângea mânerul pistolului şi era liniştit. „Îl voi opri pe ticălos când voi vrea”, îşi spunea el.

Ştia că poliţia se află pe aproape, la pândă, aşteptând semnalul hotărât, gata să-i sară-n ajutor. Nădăjduia, de altminteri, că întâlnirea năprasnică dintre Jondrette şi domnul Leblanc va arunca o rază de lumină în tot ceea ce-l interesa.

XIX – Când răscoleşti mocirla

Domnul Leblanc abia se aşezase şi-şi îndreptă privirea spre paturile goale.

— Cum îi merge fetiţei rănite? întrebă el.

— Rău! răspunse Jondrette, cu un zâmbet de mâhnire şi recunoştinţă. Foarte rău, preastimate domn. Soră-sa cea mare a dus-o la spital ca s-o panseze. O să le vedeţi; se-ntorc îndată.

— Doamna Fabantou mi se pare că se simte mai bine, spuse domnul Leblanc, aruncând o privire spre îmbrăcămintea caraghioasă a Jondrettei, care, stând între el şi uşă, ca şi cum ar fi păzit ieşirea, se uita la el ameninţătoare şi aproape gata de luptă.

— E pe moarte! zise Jondrette. Dar ce să vă spun, domnule? Femeia asta are-atâta curaj!… Nu-i femeie, e o vită de povară!

Jondretta, măgulită de compliment, protestă cu mofturi de monstru alintat:

— Eşti totdeauna prea bun cu mine, domnule Jondrette!

— Jondrette! spuse domnul Leblanc. Credeam că vă numiţi Fabantou!

— Fabantou, zis Jondrette! răspunse repede soţul. E numele meu de artist! Şi făcându-i femeii un gest din umeri, pe care domnul Leblanc nu-l văzu, urmă pe un ton umflat şi drăgăstos: Ah! ne-am înţeles totdeauna de minune, biata mea soţioară şi cu mine! Ce ne făceam altfel? Suntem atât de nenorociţi, preastimate domn! Vrem să muncim şi nu găsim de lucru! Avem tragere de inimă şi stăm degeaba! Nu ştiu ce face stăpânirea, dar, pe cinstea mea, domnule, nu sunt un iacobin fanatic, nu-s un răzvrătit, nu-i vreau răul, dar dac-aş fi eu ministru, pe ce am mai sfânt, lucrurile ar merge altfel. Iată, de pildă, am vrut ca fetele mele să înveţe legătoria. Veţi spune: „Cum? O meserie?" Da, o meserie! un meşteşug oarecare! un mijloc de trai! Ce decădere, milostive domn! Ce degradare, când ai fost cineva! Vai! Nu ne-a mai rămas nimic din vremurile noastre fericite! Nimic decât un singur lucru, un tablou la care ţin, dar de care m-aş despărţi totuşi, pentru că trebuie să trăim! Da, da, trebuie să trăim!

Pe când Jondrette vorbea cu o lipsă de şir înşelătoare, care nu schimba însă nimic din expresia calculată şi pătrunzătoare a înfăţişării lui, Marius ridică ochii şi zări în fundul odăii pe cineva pe care nu-l văzuse până atunci. Era un individ care intrase atât de încet încât nici nu se auzise uşa scârţâind. Avea o vestă de flanelă viorie, veche, uzată, pătată, ruptă, sfârtecată şi plină de găuri, nişte pantaloni largi de catifea, saboţi în picioare, nu purta cămaşă, avea gâtul gol, braţele goale, tatuate, faţa mânjită cu chinoros[838]. Se aşezase tăcut, cu braţele încrucişate, pe patul cel mai apropiat, şi având-o pe Jondretta în faţă, abia dacă putea fi văzut.

Prin acel instinct magnetic care te face să simţi când eşti privit, domnul Leblanc se întoarse aproape odată cu Marius. Nu-şi putu stăpâni o mişcare de uimire, care nu-i scăpă lui Jondrette.

— A! da, exclamă Jondrette, încheindu-şi haina cu un aer mulţumit, vă uitaţi la redingota dumneavoastră! Îmi vine foarte bine! Pe cinstea mea! Îmi stă de minune!

— Cine-i omul acesta? întrebă domnul Leblanc.

— Ăsta? spuse Jondrette. E un vecin. Nu vă sinchisiţi de el.

Vecinul avea o înfățișare ciudată. Totuşi, în cartierul Saint-Marceau sunt o mulțime de fabrici de produse chimice. Mulți dintre muncitorii din uzine pot avea chipul înnegrit. De altfel, din toată purtarea domnului Leblanc se vedea că are o încredere sinceră şi nezdruncinată. El continuă:

— Ce spuneați, vă rog, domnule Fabantou?

— Ziceam, domnule şi scump protector, urmă Jondrette, sprijinindu-se cu coatele pe masă şi uitându-se la domnul Leblanc cu nişte ochi sfredelitori şi duioşi, foarte asemeni ochilor unui şarpe boa, ziceam că am un tablou de vânzare.

Un zgomot uşor se auzi la uşă. Intrase încă un bărbat şi se aşezase pe pat, în spatele Jondrettei. Ca şi celălalt, avea brațele goale şi o mască de cerneală sau de funingine.

Cu toate că individul se furişase în odaie, domnul Leblanc îl zări.

— Nu luați seama! zise Jondrette. Sunt de-ai casei. Spuneam, aşadar, că mi-a mai rămas un tablou, un tablou de preț… Iată-l, domnule, priviți!

Se ridică, se duse la peretele de care era rezemată tăblia de lemn, despre care am mai vorbit, şi o întoarse cu fața, lăsând-o tot la perete. Era în adevăr ceva care semăna cu un tablou şi pe care lumânarea îl lumina prea puțin. Marius nu putu să desluşească nimic, întrucât Jondrette se aşezase între el şi tablou; întrezărea doar o mâzgăleală grosolană şi un fel de personaj principal, colorat în tonalitățile crude şi țipătoare ale pânzelor de bâlci şi ale picturilor de paravan.

— Ce e asta? întrebă domnul Leblanc.

— O pictură de maestru, un tablou de mare valoare! Țin la el ca la fetele mele; îmi trezeşte atâtea amintiri!… V-am spus, însă, şi nu-mi iau vorba înapoi: sunt atât de nenorocit, încât sunt nevoit să mă despart de el.

Fie din întâmplare, fie din pricină că începuse să fie neliniştit, domnul Leblanc, pe când cerceta cu de-amănuntul tabloul, îşi îndreptă din nou privirea spre fundul odăii. Se aflau acum acolo patru bărbați, trei pe pat şi unul în picioare în dreptul uşii, toți patru cu brațele goale, nemişcați, cu fețele mânjite cu chinoros. Unul dintre cei ce şedeau pe pat se rezema de perete, cu ochii închişi, părând că doarme. Era bătrân; părul lui alb, răvăşit peste chipu-i mânjit cu negreală, era înfiorător.

Ceilalți doi păreau tineri; unul bărbos, celălalt purta plete. Niciunul nu era încălțat cu pantofi; cei ce nu purtau saboți erau în picioarele goale.

Jondrette băgă de seamă că privirea domnului Leblanc nu se mai dezlipea de indivizii ăştia.

— Sunt nişte prieteni, nişte vecini, îl lămuri el. Sunt mânjiți pe față fiindcă lucrează cu cărbuni. Sunt sobari Nu luați seama la ei, binefăcătorule! Cumpărați-mi tabloul! Fie-vă milă de mizeria mea! N-am să vă cer mult pe el. Cât credeți că face?

— Dar bine, zise domnul Leblanc, privindu-l pe Jondrette drept în ochi, ca unul care nu se lasă înşelat, asta-i o firmă de cârciumă; face cel mult trei franci.

Jondrette răspunse cu blândețe:

— Aveți portofelul la dumneavoastră? M-aş mulțumi cu o mie de taleri.

Domnul Leblanc se ridică în picioare, se rezemă de perete şi-şi roti repede privirea prin odaie. Jondrette era la stânga lui, spre fereastră, iar nevastă-sa şi cei patru indivizi se aflau la dreapta lui, spre uşă. Cei patru bărbați stăteau neclintiți, parcă nici nu l-ar fi văzut; Jondrette începu din nou să vorbească pe un ton plângăreț, cu privirea atât de ştearsă şi cu o intonație atât de jalnică, încât domnul Leblanc ar fi putut crede că are în față pur şi simplu un om înnebunit de mizerie.

— Dacă nu-mi cumpărați tabloul, preamilostive domn, se tânguia Jondrette, nu mai am nicio scăpare, nu-mi rămâne decât să mă înec. Când mă gândesc c-am vrut ca fetele mele să învețe legătoria de lux, legatul cutiilor pentru cadouri! Ne-ar trebui o masă cu spetează, ca să nu cadă uneltele, o sobă construită anume, un vas cu trei despărțituri pentru toate felurile de clei de care avem nevoie; pentru lemn, pentru hârtie sau pentru stofe, un cuțit pentru tăiat cartonul, un tipar pentru potrivitul lui, un ciocan pentru bătutul țintelor, nişte pensule şi mai ştiu eu ce naiba! Şi toate astea pentru ca să câştige douăzeci de bani pe zi! Să muncească paisprezece ore! Şi fiecare cutie trece de treisprezece ori prin mâinile lucrătoarei! Şi muiatul hârtiei! Şi să nu se păteze nimic! şi cleiul să stea cald! La naiba! vă spun: douăzeci de bani pe zi! cum vreți să poată trăi cineva?

În timp ce vorbea, Jondrette nu se uita la domnul Leblanc, în schimb acesta nu-l slăbea din ochi. Privirea domnului Leblanc era ațintită asupra lui Jondrette, iar privirea lui Jondrette asupra uşii. Atenția încordată a lui Marius trecea de la unul la altul. Domnul Leblanc părea că se întreabă: „Şi-o fi pierdut mințile?” Jondrette repetă de câteva ori, cu tot felul de mlădieri în glas, tărăgănate şi rugătoare: „Nu-mi rămâne altceva de făcut decât să mă înec! Acum câteva zile am coborât cu gândul ăsta trei trepte la podul Austerlitz!”

Deodată, privirea lui ştearsă fu străbătută de-o fulgerare groaznică; omulețul acela se ridică şi deveni înfricoşător; făcu un pas spre domnul Leblanc şi-i strigă cu glas tunător:

— Dar nu-i vorba acum de asta! Mă recunoşti?

XX – Capcana

Uşa mansardei se deschisese brusc, lăsând să se vadă trei indivizi cu bluze de pânză albastră, cu măşti negre de hârtie pe faţă. Cel din frunte era slab şi avea în mână o bâtă lungă, ghintuită. Cel de-al doilea, un fel de uriaş, ţinea de mijlocul cozii, cu fierul în jos, o bardă cu care se ucid boii. Cel de-al treilea, un bărbat îndesat, mai puţin slab decât primul şi mai puţin voinic decât al doilea, ţinea în pumn o cheie cât toate zilele, şterpelită de la cine ştie ce poartă de închisoare.

Pesemne că Jondrette aşteptase sosirea acestor inşi. Un dialog grăbit începu între el şi omul cel slab, cu bâta.

— E totu-n regulă? întrebă Jondrette.

— Da, răspunse slăbănogul.

— Dar unde-i Montparnasse?

— Junele-prim s-a oprit să stea de vorbă cu fiică-ta.

— Care?

— Cea mare.

— E o birjă jos?

— Da.

— S-au pus caii la brişcă?

— S-au pus.

— Doi cai buni?

— Foarte buni.

— Aşteaptă la locul unde-am spus eu?

— Da.

— Bine, zise Jondrette.

Domnul Leblanc pălise. Se uita la tot ce se petrecea în jurul său, în maghernIţă, ca un om care-şi dă seama unde-a nimerit; privirea lui cerceta rând pe rând pe toţi cei ce-l înconjurau, îşi întorcea capul în toate părţile, cu o încetineală în care era atenţie şi uimire, dar nimic din înfăţişarea lui nu arăta că-i e frică. Îşi făcuse din masă o poziţie de apărare; şi omul acesta, care cu o clipă mai înainte părea numai un bătrânel cumsecade, se schimbă deodată într-un fel de atlet şi puse pumnu-i puternic pe spătarul scaunului cu un gest neaşteptat şi ameninţător.

Bătrânul, atât de hotărât şi de viteaz în fața unei asemenea primejdii, părea a fi dintre oamenii care sunt curajoşi, aşa cum sunt şi buni: firesc şi fără sforțare. Tatăl femeii pe care o iubim nu-i un străin pentru noi. Marius se simți mândru de necunoscutul acesta.

Trei dintre indivizii cu brațele goale, despre care Jondrette spusese: „Sunt sobari!” luaseră din mormanul de fiare vechi, unul – nişte foarfeci mari pentru tăiatul metalelor, altul – un drug de fier care slujea drept pârghie, cel de-al treilea – un ciocan, şi se aşezaseră în dreptul uşii, fără să scoată o vorbă. Bătrânul rămăsese pe pat şi deschisese doar ochii. Jondretta se aşezase lângă el.

Marius socoti că peste câteva secunde va trebui să intervină şi ridică mâna dreaptă spre tavan, în direcția coridorului, gata să tragă un foc de pistol.

Jondrette, după ce isprăvi de vorbit cu individul cu bâta, se întoarse iarăşi spre domnul Leblanc şi repetă întrebarea, întovărăşind-o cu râsul lui răguşit, potolit şi groaznic:

— Aşadar nu mă recunoşti?

Domnul Leblanc îl privi drept în ochi şi-i răspunse:

— Nu.

Atunci Jondrette se îndreptă spre masă, se aplecă pe deasupra lumânării şi încrucişându-şi brațele îşi apropie capul lui fălcos şi sălbatic de chipul liniştit al domnului Leblanc, fără ca acesta să se dea înapoi şi, în atitudinea asta de fiară gata să sfâşie, răcni:

— Nu mă cheamă Fabantou şi nu mă cheamă nici Jondrette; mă numesc Thénardier! Sunt hangiul din Montfermeil! Auzi? Thénardier! Acum mă recunoşti?

O roşeață abia văzută se ivi pe obrajii domnului Leblanc. Răspunse fără să ridice sau să-i tremure glasul, cu liniştea sa firească.

— Nu, nici acum.

Marius nu auzi răspunsul. Cine l-ar fi privit în clipa aceea, în întuneric, ar fi băgat de seamă că e năuc, buimac şi ca trăsnit. În clipa când Jondrette spusese: „Mă numesc Thénardier”, Marius fusese străbătut de un fior prin tot trupul şi se rezemase de perete, ca şi cum ar fi simțit în inimă tăişul rece al unei spade. Apoi brațul lui drept, care era gata să dea semnalul, alunecase încet în jos, iar când Jondrette repetase: „Auzi? Thénardier!”– mâna lipsită de vlagă a lui Marius era cât pe-aci să dea drumul pistolului.

Mărturisind cine era, Jondrette, nu-l tulburase câtuşi de puțin pe domnul Leblanc, dar îl răscolise adânc pe Marius. Numele de Thénardier, pe care domnul Leblanc părea că nu-l cunoaşte, Marius îl ştia. Aduceți-vă aminte ce însemna numele acesta pentru el! Numele pomenit în testamentul tatălui său, şi pe care îl purta săpat în inimă; îl păstra în gândurile lui cele mai ascunse, în adâncul memoriei sale, cu această poruncă sfântă: *„Un oarecare Thénardier mi-a scăpat viața. Dacă fiul meu îl va întâlni, să-i facă tot binele care-i va sta în putință".* Numele acesta, vă amintiți, îl păstra cu sfințenie în sufletul lui, alăturându-l cu evlavie de numele tatălui său. Cum? Astfel arăta Thénardier, hangiul din Montfermeil pe care-l căutase zadarnic atât amar de vreme? Îl găsise, în sfârşit; dar cum! Salvatorul tatălui său era un tâlhar! Omul căruia Marius ardea de dorința de a i se jertfi era un monstru! Cel care-l scăpase de la moarte pe colonelul Pontmercy era pe cale să săvârşească o faptă a cărei formă Marius n-o desluşea încă limpede, dar care semăna cu un asasinat! Şi împotriva cui, Dumnezeule sfinte? Ce fatalitate! Ce amară ironie a soartei! Tatăl lui îi poruncea din fundul mormântului să-i facă lui Thénardier tot binele care-i va sta în putință, şi de patru ani Marius n-avea alt gând decât să plătească datoria părintelui său, iar în clipa când era gata să dea pe mâna justiției un ucigaş în toiul crimei, destinul îi striga: E Thénardier! Pe omul care salvase pe tatăl său prin ploaia de gloanțe, pe câmpia eroică de la Waterloo, era gata să-l răsplătească trimițându-l la ghilotină! Îşi făgăduise că, dacă-l va întâlni vreodată pe Thénardier, nu-l va întâmpina decât azvârlindu-i-se la picioare; îl întâlnise în adevăr, dar ca să-l dea pe mâna călăului! Tatăl lui îi spunea: „Ajută-l pe Thénardier!" şi el răspundea glasului acestuia scump şi sfânt nimicindu-l pe Thénardier. Să-i dea tatălui său, în mormânt, acest spectacol: omul care, primejduindu-şi viața, îl smulsese din ghearele morții, executat în Piața Saint-Jacques mulțumită fiului său, acestui Marius căruia tocmai i-l încredințase? Şi ce bătaie de joc să fi purtat la piept atâta vreme ultimele dorințe ale tatălui, scrise de mâna lui, pentru a face, în chip îngrozitor, cu totul dimpotrivă! Pe de altă parte, gândea, să fie martor la o ticăloşie şi să n-o împiedice? Cum? Să osândească victima şi să-l cruțe pe asasin? Poți fi socotit dator să porți recunoştință unui astfel de nemernic? Toate gândurile pe care şi le făurise Marius de patru ani încoace erau străbătute de la un capăt la altul de lovitura neaşteptată. Se cutremură. Totul atârna de el. Ținea în mână, fără ştirea lor, soarta făpturilor care se frământau acolo, sub ochii săi. Dacă trăgea focul de pistol, domnul Leblanc scăpa, şi Thénardier era

pierdut; dacă nu trăgea, cădea jertfă domnul Leblanc şi – cine ştie? — scăpa „Thénardier”. Să-l arunce pe unul în prăpastie ori să-l lase pe celălalt să se prăbuşească? Ar avea remuşcări şi într-un caz şi într-altul. Ce să facă? Ce hotărâre să ia? Să nesocotească amintirile cărora trebuia neapărat să li se supună, să treacă peste atâtea legăminte luate faţă de el însuşi, peste datoria cea mai sfântă, peste scrisul cel mai respectat? Să treacă peste testamentul tatălui său, ori să lase să se săvârşească o crimă? I se părea c-o aude când pe „Ursula lui” rugându-l fierbinte pentru tatăl ei, când pe colonel dându-i în grijă pe Thénardier. Simţea că-şi pierde minţile. Şi n-avea nici măcar vreme să se gândească, atât de repede şi de sălbatic se desfăşura scena din faţa ochilor săi. Un vârtej pe care se crezuse stăpân îl ducea cu el. Era cât pe-aci să leşine.

În vremea asta, Thénardier, căruia nu-i vom mai spune altfel de aci înainte, se plimba încoace şi încolo prin faţa mesei, ca ieşit din minţi şi cuprins de o bucurie nestăpânită.

Apucă lumânarea cu violenţă şi-o puse pe marginea căminului, trântind-o atât de tare, încât flacăra era cât pe-aci să se stingă, iar seul topit împroşcă peretele.

Se întoarse apoi cu o mutră îngrozitoare spre domnul Leblanc şi răcni:

— Te-ai curăţat! Eşti pierdut! Te tai bucăţele! Te mănânc fript! Şi începu din nou să umble prin odaie, în culmea furiei. A! strigă el. Te-am regăsit, în sfârşit, domnule filantrop, domnule milionar jerpelit! domnule care dăruieşti păpuşi! nătărău bătrân! Aşa? Nu mă recunoşti, ai? N-ai venit la Montfermeil, la hanul meu, acum opt ani, în 1823, în noaptea de Crăciun? N-ai luat-o dumneata de la mine pe fetiţa Fantinei, pe Ciocârlia? Nu purtai o pelerină galbenă? Nu! Şi nu aveai un pachet cu nişte zdrenţe în mână, aşa cum ai venit şi azi-dimineaţă la mine? Spune şi tu, nevastă! E năravul lui, se pare, s-aducă pachete cu ciorapi de lână prin casele oamenilor. Bătrân milos, de! Eşti cumva negustor de ciorapi, domnule milionar? Împărţi săracilor ce-ţi rămâne de la tarabă, preacucernice? Mare panglicar mai eşti! A, nu mă recunoşti? Ei bine, eu te recunosc! Te-am recunoscut îndată ce ţi-ai vârât botul aici! A! o să vezi până la urmă că nu-i prea frumos să te bagi prin casele oamenilor, pe cuvânt că sunt hanuri; cu haine jerpelite, cu mutră de om sărac, care aşteaptă să i se dea de pomană, să înşele oamenii, să facă pe generosul, să le iei mijlocul lor de trai, să-i ameninţi prin pădure şi să te socoţi împăcat când, după ce s-au ruinat, vii să le aduci o redingotă lăbărţată şi două pături păcătoase de spital. Ticălos bătrân! Hoţ de copii!

Se opri şi păru că stă o clipă de vorbă cu el însuşi. Ai fi spus că furia i se potoleşte ca apele Ronului în vreo groapă; pe urmă, ca şi cum ar fi sfârşit cu glas tare ceea ce începuse să-şi spună în şoaptă, dădu cu pumnul în masă şi strigă:

— Cu mutra lui spăşită! Şi, răstindu-se la domnul Leblanc: Drace! Ți-ai bătut joc de mine! Tu eşti pricina tuturor nenorocirilor mele! Ai luat pentru o mie cinci sute de franci o fată pe care o creşteam, care era de bună seamă a unor oameni bogați, care-mi adusese bani frumuşei şi de pe urma căreia aş fi avut cu ce să trăiesc toată viața! O fată care m-ar fi despăgubit de tot ce-am pierdut în spelunca aia blestemată unde se-ncingeau chiolhanuri drăceşti şi unde mi-am irosit ca un nătărău tot ce agonisisem. O! aş vrea ca tot vinul care a fost băut la mine să se facă otravă pentru cei ce l-au băut. În sfârşit, asta e! Spune, nu-i aşa că m-ai crezut un dobitoc când ai plecat cu Ciocârlia? În pădure erai cu bâta în mână! Erai mai tare! Astăzi sunt eu mai tare. Îmi iau revanşa. Eşti curățat, moşule! Mi-a venit şi mie rândul să râd! Râd din toată inima! A căzut în capcană, dumnealui! I-am spus că am fost actor, că mă cheamă Fabantou, că am jucat teatru cu domnişoara Mars, cu domnişoara Muche, că proprietarul îmi cere să-i plătesc chiria mâine, 4 februarie, şi nici nu ştie că termenul de plată e 8 ianuarie, nu 4 februarie. Mare tâmpit! Şi-mi aduce patru monede păcătoase! Canalia! Nu s-a îndurerat să-mi dea măcar o sută de franci. Şi cum se lăsa dus de neroziile mele! Mă umfla râsul. Îmi spuneam: „Nătărăule! Te am în labă! Îți ling eu mâinile în dimineața asta, da diseară am să-ți ronțăi inima!”

Thénardier se opri. Gâfâia. Pieptu-i îngust sufla ca nişte foale… Privirea lui era plină de fericirea josnică a omului slab, crud şi laş, care poate în sfârşit să-l doboare pe cel de care i-a fost teamă şi să-l jignească după ce l-a linguşit; bucuria piticului când pune călcâiul pe capul lui Goliat; bucuria şacalului când sfâşie un taur bolnav, destul de prăpădit ca să nu se mai poată apăra şi destul de viu ca să mai poată suferi.

Domnul Leblanc nu-l întrerupse, dar îi spuse în clipa când se făcu linişte:

— Nu ştiu ce vrei să spui. Te înşeli. Sunt un om sărac, nicidecum milionar. Nu te cunosc. Mă iei drept altcineva.

— A! mârâi Thénardier. Gogoşi! Îi dai mereu zor cu gluma asta! Încerci s-o scalzi, dragul meu! Aşa? Nu-ți mai aduci aminte? Nu ştii cine sunt?

— Iertați-mă, domnule, răspunse domnul Leblanc cu o bunăvoință în glas care suna ciudat şi autoritar într-o asemenea clipă, dar văd că sunteți un bandit.

Cine n-a băgat de seamă că fiinţele mârşave se supără lesne? Monştrii sunt supărăcioşi. Auzind cuvântul „bandit”, nevasta lui Thénardier sări de pe pat, iar Thénardier înşfăcă scaunul, gata să-l sfărâme în mâini.

— Nu te mişca! îi strigă femeii, şi, întorcându-se spre domnul Leblanc: Bandit! Da, ştiu că dumneavoastră, bogătaşii, ne numiţi aşa. Da, e-adevărat! Am dat faliment, stau ascuns, n-am pâine, n-am un ban, sunt un bandit! De trei zile n-am mâncat; sunt un bandit! A! Dumneavoastră nu vă e frig la picioare; aveţi pantofi de lux, aveţi haine vătuite ca arhiepiscopii, staţi la etajul întâi în case cu portar, mâncaţi trufe, mâncaţi sparanghel a patruzeci de franci legătura în ianuarie şi mazăre boabe; vă ghiftuiţi; iar când vreţi să ştiţi dacă e frig, vă uitaţi în gazetă ca să vedeţi cât arată termometrul inginerului Chevalier[839]. Cât despre noi, termometrele suntem noi înşine. N-avem nevoie să ne ducem pe chei, la colţul turnului Orologiului, ca să vedem câte grade sunt afară; simţim că ni se încheagă sângele în vine şi că ne îngheaţă inima de frig şi spunem: „Nu există Dumnezeu!” Iar dumneavoastră veniţi în peşterile noastre, da, în peşterile noastre, ca să ne faceţi bandiţi! Dar noi o să vă dăm gata, mititeilor! O să vă păpăm! Domnule milionar, află dumneata că am fost şi eu cândva un om ca toţi oamenii, plăteam impozite, eram alegător, sunt un cetăţean cum poate dumneata nu eşti. Aici, Thénardier făcu un pas spre indivizii de lângă uşă şi adăugă, cutremurându-se: Şi când mă gândesc că are cutezanţa să vină să-mi vorbească de parc-ar vorbi c-un cârpaci! Apoi adresându-se domnului Leblanc cu o înflăcărare crescândă: Şi mai află, domnule filantrop, că nu sunt un individ suspect! Nu sunt un om al cărui nume nu se cunoaşte şi care răpeşte copiii de prin casele oamenilor. Sunt un fost ostaş francez; ar fi trebuit să fiu decorat! Am fost la Waterloo! Am salvat în timpul luptei pe un general pe care-l chema contele de nu ştiu cum. Mi-a spus numele lui, dar afurisita lui de voce era atât de stinsă, încât nici nu l-am auzit. N-am auzit decât: „Mulţumesc!…” Aş fi fost mai bucuros să-mi spună cum îl cheamă decât să-mi mulţumească. Asta m-ar fi ajutat să dau de urma lui. Tabloul ăsta pe care-l vedeţi şi care a fost pictat de David la Bruqueselles[840], ştii pe cine înfăţişează? Pe mine. David a vrut să imortalizeze fapta mare de arme. Îl duc pe general în spate şi mă strecor printre gloanţe. Iată povestea! Domnul general ăsta nu făcuse niciodată nimic pentru mine; nu era mai bun decât alţii! Totuşi, eu i-am scăpat viaţa, punând-o în primejdie pe-a mea şi am rămas cu buzunarele doldora de certificate! Sunt un ostaş de la Waterloo, mii de draci!… Şi-acum, după ce-am avut bunătatea să-ţi spun

toate astea, să isprăvim; am nevoie de bani, am nevoie de bani mulți, am nevoie, de foarte mulți bani; altminteri, pe legea mea! te curăț!…

Marius izbutise să-şi stăpânească întrucâtva clocotul lăuntric şi asculta. Ultima putință de îndoială se risipise. Era, fără doar şi poate, acel Thénardier despre care se vorbea în testament. Marius se cutremură la auzul învinovățirii de nerecunoştință adusă tatălui său şi pe care el era gata s-o îndreptățească într-un chip atât de neaşteptat. Frământarea lui spori. De altminteri, în toate cuvintele pe care le rostea Thénardier, în tonul, în gestul, în privirea lui din care țâşneau flăcări la fiecare vorbă, în izbucnirile lui de om rău, care le denunța pe toate, în amestecul ăsta de fanfaronadă şi josnicie, de îngâmfare şi de micime sufletească, de turbare şi de prostie, în învălmăşagul plângerilor adevărate şi al simțămintelor prefăcute, în neruşinarea acestui ticălos care gusta cu nesaț voluptatea violenței, în dezvăluirea sfruntată a întregii urâțenii a unui suflet, în răscolirea tuturor suferințelor îmbinate cu toate urile – în toate acestea era ceva respingător ca răul însuşi şi zguduitor ca adevărul.

Cititorul a ghicit desigur că tabloul de maestru, pictura lui David propusă spre cumpărare domnului Leblanc, nu era decât firma cârciumii lui Thénardier, zugrăvită, v-aduceți aminte, de el însuşi, singura epavă pe care o păstrase din naufragiul de la Montfermeil.

Deoarece Thénardier nu mai stătea în fața ei, Marius putu acum să vadă lucrarea şi, într-adevăr, recunoscu în mâzgălitura aceea o bătălie, zarea învăluită în fum şi un om ducând în cârcă pe un altul. Era grupul alcătuit de Thénardier şi Pontmercy; sergentul salvator şi colonelul salvat. Marius simți că-i vine amețeală; tabloul acesta parcă-l aducea din nou la viață pe tatăl său; nu mai avea în fața ochilor firma cârciumii din Montfermeil, ci o înviere; înaintea lui se deschidea un mormânt şi se înălța o fantomă; Marius simțea sângele zvâcnindu-i în tâmple, auzea tunul de la Waterloo; tatăl lui, însângerat, pictat nedesluşit pe tabla aceea sinistră, îl umplea de spaimă şi i se părea că forma nelămurită de pe mâzgălitură se uita țintă la el.

După ce-şi recăpătă răsuflarea, Thénardier îşi îndreptă spre domnul Leblanc ochii lui injectați de sânge şi-i spuse încet şi scurt:

— Ce-ai de spus înainte de-a te trimite la plimbare?

Domnul Leblanc tăcea. Şi-n tăcerea aceasta, un glas răguşit slobozi în coridor o glumă sinistră:

— Dac-aveți de crăpat lemne, sunt aici!

Omul cu securea făcea haz.

În aceeaşi clipă, în fața uşii se ivi un cap uriaş şi zbârlit, pământiu, rânjind îngrozitor şi arătându-şi nu dinții, ci colții.

Era chipul omului cu securea.

— De ce ți-ai scos masca? răcni Thénardier furios.

— Ca să pot să râd, răspunse acela.

De câteva clipe, domnul Leblanc părea că urmăreşte şi supraveghează toate mişcările lui Thénardier, care, orbit şi amețit de propria-i turbare, umbla încoace şi încolo prin vizuină, ştiind că uşa era păzită, că era înarmat şi ținea în mână un om dezarmat şi că sunt nouă contra unu, dacă am socoti-o pe femeia lui numai cât un singur bărbat. Dojenindu-l pe omul cu securea se întorsese cu spatele la domnul Leblanc.

Folosindu-se de clipa asta, domnul Leblanc împinse scaunul cu piciorul şi masa cu pumnul şi, dintr-o săritură, cu o sprinteneală uimitoare, înainte ca Thénardier să fi avut vreme să se întoarcă, ajunse la fereastră. Într-o clipă o deschise, se urcă pe ea şi-o încălecă. Era pe jumătate afară, când şase brațe zdravene îl înşfăcară şi-l traseră cu putere înapoi. Se năpustiră asupra lui cei trei „sobari”. În acelaşi timp, Thénardier îl înhățase de păr.

La tărăboiul care se iscase, dădură năvală şi ceilalți bandiți care se aflau pe coridor. Bătrânul întins pe pat, şi care părea amețit de băutură, se dădu jos şi se apropie clătinându-se, cu un ciocan de cantonier în mână.

Unul dintre „sobari”, a cărui față mânjită era luminată de lumânare şi în care Marius, cu toată negreala, îl recunoscu pe Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, ridică deasupra capului domnului Leblanc un fel de ghioagă, un drug de fier cu două măciulii de plumb la cele două capete.

Marius nu se mai putu stăpâni: „Tată, îşi spuse el în gând, iartă-mă!” şi căută cu degetul cocoşul pistolului. Era gata să tragă, când îl auzi pe Thénardier strigând:

— Nu v-atingeți de el!

Încercarea deznădăjduită a victimei, departe de a-l îndârji pe Thénardier, îl potolise. Erau doi oameni într-însul:, unul crunt, altul foarte chibzuit. Până-n clipa aceea, în beția izbânzii, în fața prăzii doborâte şi nemişcate, precumpănise omul lipsit de îndurare; când victima începu să se zbată şi păru că vrea să lupte, omul chibzuit se trezi în el şi puse stăpânire pe situație.

— Nu v-atingeți de el! repetă dânsul.

Şi, fără să bănuiască, avu un prim succes, oprind focul de pistol care era gata să pornească, paralizându-l pe Marius, care nu mai avea niciun motiv

să se grăbească şi care, în fața acestei schimbări, nu vedea niciun neajuns dacă mai aştepta. Cine ştie dacă nu se va întâmpla ceva care să-l scoată din groaznica cumpănă de a-l lăsa să piară pe tatăl Ursulei sau de a-l nimici pe salvatorul colonelului.

O luptă titanică se încinsese. Cu a lovitură de pumn în coşul pieptului, domnul Leblanc îl rostogolise pe bătrân în mijlocul odăii, apoi, numai cu dosul palmei, culcase la pământ alți doi atacatori şi-i pironise pe amândoi sub genunchi; ticăloşii horcăiau sub apăsarea asta ca sub un bolovan de granit; dar ceilalți patru îl apucaseră pe viteazul bătrân de brațe şi de ceafă şi-l ghemuiseră peste cei doi „sobari” doborâți. Astfel, biruindu-i pe unii, dar răpus de ceilalți, strivindu-i pe cei de dedesubt, dar înăbuşit de cei de deasupra, opintindu-se zadarnic împotriva celor ce se grămădeau peste el, domnul Leblanc nu se mai vedea de sub grupul groaznic al bandiților, ca un mistreț încolțit de-o haită de dulăi şi de copoi care urlă.

Izbutiră să-l trântească pe patul cel mai apropiat de fereastră şi-l țintuiră locului. Thénardiera nu-şi mai scotea mâna din părul lui.

— Tu nu te băga! zise Thénardier. O să-ți rupi şalul.

Thénardiera se supuse, cum se supune lupoaica lupului, mârâind.

— Voi, adăugă Thénardier, scotociți-l.

Domnul Leblanc părea că nu mai are de gând să se împotrivească, Îl scotociră. N-avea la el decât o pungă de piele cu şase franci în ea şi batista.

Thénardier băgă batista în buzunarul lui.

— Cum? N-are portofel? întrebă el.

— Nici ceas! răspunse unul dintre „sobari”.

— N-am ce zice! mormăi cu glas de ventriloc individul mascat care ținea cheia cea mare în mână. E zdravăn moşu’!

Thénardier se duse în colțul de lângă uşă şi luă de acolo un maldăr de frânghii pe care-l aruncă celorlalți.

— Legați-l de piciorul patului! zise el.

Şi văzând că bătrânul, care fusese lungit în mijlocul odăii de lovitura de pumn a domnului Leblanc, nu se mai mişcă:

— Ce? Boulatruelle a murit? întrebă el..

— Nu, răspunse Bigrenaille. E beat!

— Aruncați-l într-un colț! zise Thénardier.

Doi dintre „sobari” îl împinseră cu piciorul pe bețiv lângă mormanul de fiare vechi.

— Babet, de ce-ai adus atâția? îi șopti Thénardier celui cu bâta. Nu era nevoie.

— Ce vrei? răspunse omul cu bâta. Au ținut să vina cu toții. E sezon mort. Nu prea e de lucru.

Patul pe care fusese trântit domnul Leblanc părea să fie un fost pat de spital, aşezat pe patru butuci grosolani de lemn abia cojit. Domnul Leblanc nu se împotrivi. Tâlharii îl legară zdravăn, în picioare, de unul dintre butucii patului, cât mai departe de fereastră şi cât mai aproape de vatră.

După ce strânseră şi cel din urmă nod, Thénardier luă un scaun şi se aşeză aproape în fața domnului Leblanc. Thénardier era cu totul schimbat; în câteva clipe trecuse de la violența cea mai nestăpânită la blândețea domoală şi vicleană. Marius abia putea recunoaşte în acest zâmbet de om îndatoritor şi cuviincios gura aproape bestială care cu o clipă înainte spumega; urmărea uluit schimbarea asta fantastică şi neliniştitoare şi trecea prin tulburarea pe care-ar simți-o cineva care ar vedea un tigru schimbându-se în avocat.

— Domnule… spuse Thénardier. Şi făcându-le semn tâlharilor care-l mai țineau pe domnul Leblanc să se îndepărteze: Stați puțin deoparte şi lăsați-mă să vorbesc cu domnul!

Se retraseră cu toții spre uşă. Thénardier urmă:

— Ați făcut rău, domnule, încercând să săriți pe fereastră. Ați fi putut să vă rupeți un picior. Acum, dacă îngăduiți, vom sta de vorbă în linişte. Mai întâi, trebuie să vă împărtăşesc constatarea pe care-am făcut-o, că n-ați scos încă niciun strigăt.

Thénardier avea dreptate; amănuntul era adevărat, cu toate că Marius, în tulburarea lui, nu-l băgase în seamă. Domnul Leblanc rostise doar câteva cuvinte, fără să ridice glasul şi, chiar în încăierarea de lângă fereastră, cu cei şase tâlhari, păstrase cea mai adâncă şi cea mai ciudată tăcere. Thénardier urmă:

— O! Doamne! dac-ați fi strigat: „Săriți, hoții!” nu mi s-ar fi părut deloc nefiresc. „Săriți, mă omoară!” aşa se strigă de obicei în asemenea ocazii; şi, în ceea ce mă priveşte, n-aş fi luat-o în nume de rău. E foarte firesc să facem nițel tărăboi când ne trezim în mijlocul unor peroane care nu prea inspiră încredere. Ați fi putut s-o faceți; nimeni nu v-ar fi împiedicat. Nici măcar nu v-am fi pus căluş în gură. Şi-am să vă spun de ce: pentru că odaia asta e foarte bine ascunsă. N-are altă însuşire, dar pe aceasta o are. E ca o pivniță. Dac-ar exploda o bombă aici, corpul de gardă cel mai apropiat ar

crede că e sforăitul unui om beat. Aici tunul ar face: bum! Iar tunetul: puf! E o locuință plăcută. Dar, în sfârşit, dumneavoastră n-ați țipat; e mai bine aşa; vă felicit şi-am să vă spun ce-am înțeles eu dintr-asta: scumpe domn, când țipăm, cine dă năvală? Poliția. Iar după poliție? Justiția. Ei bine, dumneavoastră n-ați țipat; ceea ce înseamnă că nici dumneavoastră nu țineți s-aveți de-a face cu justiția şi cu poliția, cum nu ținem nici noi. Înseamnă – şi de mult mă gândesc la lucrul ăsta – că aveți vreun interes să ascundeți ceva. Aşadar, ne-am putea înțelege.

Pe când vorbea astfel, cu privirea ațintită asupra domnului Leblanc, Thénardier părea că se străduieşte să-şi înfigă săgețile ascuțite care-i țâşneau din ochi până-n conştiința prizonierului său. De altfel, vorba lui, plină de o îndrăzneală stăpânită şi vicleană, era măsurată şi aproape aleasă; şi-n ticălosul ăsta, care adineauri nu era decât un tâlhar, ieşea acum la iveală „omul care se pregătise să se facă preot”.

Trebuie să spunem că tăcerea pe care-o păstrase prizonierul, acest simț al prevederii care mergea până la uitarea de sine, tăria aceasta de-a se împotrivi celui mai firesc îndemn, acela de-a scoate un strigăt, toate acestea din clipa în care i se atrăsese atenția asupra lor, îl tulburau pe Marius şi-l umpleau de o uimire dureroasă.

Observația atât de întemeiată a lui Thénardier îngroşa şi mai mult pentru Marius ceața plină de taine în care se ascundea făptura aceea gravă şi ciudată, căreia Courfeyrac îi zvârlise porecla de „domnul Leblanc”. Dar, oricine ar fi fost, aşa legat cu frânghii, înconjurat de călăi, intrat pe jumătate, ca să zicem aşa, într-o groapă care se căsca din ce în ce mai adânc sub el, în fața mâniei, ca şi-n fața blândeții lui Thénardier, omul acesta rămăsese nepăsător; şi Marius nu putea, într-o clipă atât de grozavă, să nu admire fața aceea melancolică, atât de semeață.

Era, fireşte, o ființă care nu ştia ce-i frica şi ce-nseamnă a fi deznădăjduit. Un om în stare să stăpânească încercarea situațiilor disperate. Oricât de nemăsurată era primejdia, oricât de neînlăturat era deznodământul, nu se vedea în atitudinea lui nimic din agonia înecatului care-şi holbează ochii îngroziți sub apă.

Thénardier se ridică şi, în chipul cel mai firesc, se apropie de cămin, dădu la o parte paravanul, îl rezemă de patul de lângă el şi lăsă să se vadă soba plină de jăratic, în mijlocul căruia prizonierul putu să zărească desluşit dalta încinsă până la alb şi străbătută din loc în loc de steluțe stacojii.

Apoi Thénardier veni şi se aşeză din nou lângă domnul Leblanc.

— Cum spuneam, urmă el, ne putem înțelege. Ne putem învoi prieteneşte. Am făcut rău că m-am înfuriat adineauri; nu ştiu unde mi-a fost capul: am cam trecut măsura; am spus tot felul de lucruri nelalocul lor. De pildă, pentru că sunteți milionar, v-am spus că am nevoie de bani, de mulți bani, de foarte mulți bani. Asta n-ar fi deloc drept. Doamne! Oricât ați fi de bogat, aveți şi dumneavoastră greutăți; cine nu are? N-am de gând să vă aduc la sapă de lemn; la urma urmei, nu sunt un băutor de sânge. Nu sunt dintre cei care, pentru că sunt stăpâni pe situație, o folosesc ca să se facă de râs. Uite, las să treacă de la mine şi fac la rândul meu un sacrificiu. N-am nevoie decât de două sute de mii de franci.

Domnul Leblanc nu scoase o vorbă.

Thénardier continuă:

— Vedeți că am lăsat-o mult mai ieftin. Nu ştiu ce avere aveți, dar ştiu că nu vă uitați la bani; şi un binefăcător ca dumneavoastră poate lesne să dea două sute de mii de franci unui tată de familie fără noroc. Fără îndoială, şi dumneavoastră sunteți un om cu judecată şi nu v-ați închipuit că mi-aş fi dat atâta osteneală câtă mi-am dat pe ziua de azi şi că aş fi pus la cale afacerea de astă-seară, care după părerea domnilor de față e o treabă bine chibzuită, ca să ajung să vă cer cu ce să beau un kil de vin bun şi să mănânc o friptură de vițel la un restaurant de clasa întâi. Dar două sute de mii de franci merită osteneala. În clipa când veți scoate din buzunar suma asta de nimic, vă încredințez că totul s-a sfârşit şi că nu trebuie să vă mai temeți nici măcar de-un bobârnac. O să-mi spuneți: „Dar n-am două sute de mii de franci la mine”. O! nu-s lipsit de înțelegere. Nu vă cer aşa ceva. Vă cer un singur lucru: să aveți bunătatea să scrieți ce-am să vă dictez eu. Aici, Thénardier se opri, apoi adăugă, apăsând pe fiecare cuvânt şi arătând cu un zâmbet spre sobă: Vă previn, n-o să cred că nu ştiți să scrieți.

Un mare inchizitor ar fi putut invidia acest zâmbet.

Thénardier împinse masa foarte aproape de domnul Leblanc, luă călimara, un condei şi-o foaie de hârtie din sertarul pe care-l lăsă întredeschis şi-n care lucea cuțitul lung şi ascuțit. Puse foaia de hârtie în fața domnului Leblanc.

— Scrieți! zise el.

Prizonierul deschise în sfârşit gura.

— Cum vrei să scriu? Sunt legat.

— E adevărat; iertați-mă! zise Thénardier. Aveți dreptate. Şi întorcându-se spre Bigrenaille: dezleagă-i domnului brațul drept!

Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, se supuse poruncii lui Thénardier. Când prizonierul putu să mişte mâna, Thénardier înmuie condeiul în cerneală şi i-l întinse.

— Țineți seama, domnule, că sunteți în puterea noastră, la cheremul nostru, cu totul la cheremul nostru, că nicio putere omenească nu vă poate scăpa de-aici şi că am fi într-adevăr mâhniți dacă ne-ați sili să recurgem la violență. Nu vă cunosc nici numele, nici adresa, dar vă previn că veți rămâne legat până la întoarcerea persoanei care are sarcina să ducă scrisoarea pe care-o veți scrie. Şi-acum, scrieți!

— Ce anume? întrebă prizonierul.

— Vă dictez.

Domnul Leblanc luă condeiul.

— Thénardier începu să dicteze:

— „*Copila mea…*”

Prizonierul tresări şi ridică ochii spre Thénardier.

— Puneți: „*Scumpa mea copilă*”, zise Thénardier.

Domnul Leblanc se supuse.

Thénardier urmă:

— „*Vino numaidecât*”… Se opri: O tutuiți, nu-i aşa?

— Pe cine? întrebă domnul Leblanc.

— Asta-i bună! zise Thénardier. Pe mititica. Pe Ciocârlia.

Domnul Leblanc răspunse fără cea mai mică tulburare:

— Nu-nțeleg ce vrei să spui.

— Dați-i drumul mai departe, zise Thénardier, şi-ncepu din nou să dicteze: „*Vino numaidecât. Am neapărată nevoie de tine. Persoana care-ți va înmâna biletul acesta este însărcinată să te aducă la mine. Te aştept. Vino cu toată încrederea.*”

Domnul Leblanc scrisese totul. Thénardier reveni:

— A! ştergeți: „*Vino cu toată încrederea*”. Asta ar face-o să bănuiască ceva necurat la mijloc şi să se îndoiască.

Domnul Leblanc şterse cele patru cuvinte.

— Şi-acum, urmă Thénardier, iscăliți! Cum vă numiți?

Prizonierul lăsă condeiul din mână şi întrebă:

— Pentru cine e scrisoarea asta?

— Ştiți prea bine! răspunse Thénardier. Pentru mititica. V-am mai spus.

Se vedea bine că Thénardier se ferea să pomenească numele fetei despre care era vorba. Îi spunea „Ciocârlia”, îi spunea „mititica”, dar numele nu i-l

rostea. Prevedere de om cu socoteală, care-şi păstrează taina faţă de complicii săi. Spunându-le numele, ar fi însemnat să le vândă pe degeaba tot „pontul" şi să le destăinuiască mai mult decât aveau nevoie să ştie.

Repetă:

— Iscăliţi. Cum vă numiţi?

— Urbain Fabre, zise prizonierul.

Cu o mişcare de pisică, Thénardier îşi vârî repede mâna în buzunar şi scoase batista luată de la domnul Leblanc. Căută monograma şi-o apropie de lumânare.

— U.F. Aşa e! Urbain Fabre. Ei bine, iscăliţi: U.F...

Prizonierul se iscăli.

— Deoarece e nevoie de amândouă mâinile pentru a îndoi scrisoarea, daţi-o încoace s-o îndoiesc eu.

După ce făcu cum a spus, Thénardier urmă:

— Puneţi adresa! Domnişoarei Fabre, acasă la dumneavoastră… Ştiu, nu staţi prea departe de-aici, pe lângă Saint-Jacques-du-Haut-Pas, pentru că acolo vă duceţi zilnic la liturghie; dar nu ştiu pe ce stradă. Văd că vă daţi seama de situaţia în care vă aflaţi. Întrucât n-aţi minţit în ceea ce priveşte numele, desigur că n-o să minţiţi nici în privinţa adresei. Scrieţi-o chiar dumneavoastră.

Prizonierul stătu o clipă pe gânduri, apoi luă condeiul şi scrise: „*Domnişoarei Fabre, la domnul Urbain Fabre, strada Saint-Dominique-d'Enfer nr. 17*".

Thénardier puse mâna pe scrisoare cu un fior nestăpânit.

— Nevastă! strigă el.

Thénardiera tresări.

— Iată scrisoarea! Ştii ce-ai de făcut. Jos aşteaptă o birjă. Pleacă numaidecât şi-ntoarce-te repede! Şi adresându-se omului cu securea: Tu, pentru că ţi-ai scos masca, însoţeşte-o pe doamna! Urcă-te în spate! Ştii unde-ai lăsat brişcă?

— Da, răspunse omul.

Şi, lăsându-şi securea într-un colţ, porni după Thénardiera.

După ce ieşiră, Thénardier îşi scoase capul pe uşa întredeschisă şi strigă pe coridor:

— Ai grijă să nu pierzi scrisoarea! Gândeşte-te că ai la tine două sute de mii de franci.

Glasul răguşit al Thénardierei răspunse:

— Fii liniştit! Am pus-o în sân.

Nu trecuse niciun minut şi se auziră pocnetele unui bici, care se îndepărtară şi se stinseră numaidecât.

— Bun! mormăi Thénardier. Au luat-o din loc. În trei sferturi de oră, cucoana o să fie înapoi, la galop!

Îşi trase un scaun lângă vatră şi se aşeză, încrucişându-şi braţele şi întinzându-şi cizmele pline de noroi spre sobă.

— Mi-e frig la picioare, spuse el.

Cu Thénardier şi cu prizonierul nu mai rămăseseră în maghernită decât cinci bandiţi. Sub măştile lor sau sub chinorosul care le acoperea faţa şi care făcea din ei nişte cărbunari, nişte arapi sau nişte diavoli, după cum păreau în ochii celor îngroziţi, indivizii aceştia aveau nişte mutre ţepene şi posace şi se vedea că sunt pe cale să săvârşească o crimă aşa cum ar face orice altă treabă: liniştiţi, fără ură şi fără milă, ba chiar cu un fel de plictiseală. Stăteau într-un colţ, înghesuiţi ca nişte fiare, şi nu scoteau o vorbă. Thénardier îşi încălzea picioarele. Prizonierul se cufundase iarăşi în tăcerea lui. O linişte apăsătoare se lăsase acum după vălmăşagul sălbatic care răscolise mansarda cu câteva clipe mai înainte.

Lumânarea, în jurul căreia se formase o ciupercă mare de seu, abia de mai lumina vasta şi sinistra maghernită; jeraticul se mai potolise şi toate acele capete fioroase azvârleau pe pereţi şi pe tavan nişte umbre hâde.

Nu se mai auzea alt zgomot decât răsuflarea liniştită a bătrânului beat care dormea.

Cuprins de-o îngrijorare care sporea din ce în ce, Marius aştepta. Enigma era mai de nepătruns decât oricând. Cine-i „mititica” pe care Thénardier o numise Ciocârlia? Să fie „Ursula” lui? Prizonierul nu păruse câtuşi de puţin tulburat auzind cuvântul Ciocârlia şi răspunsese cu aerul cel mai firesc din lume: „Nu ştiu ce vrei să spui!” Pe de altă parte cele două litere U.F. fuseseră lămurite; însemnau Urbain Fabre, iar Ursula nu se mai numea Ursula. Marius vedea foarte limpede acest lucru. Un fel de vrajă groaznică îl ţintuia pe locul acela, de unde urmărea şi cuprindea toată scena. Stătea acolo, aproape fără să mai poată gândi sau face vreo mişcare, năucit parcă de ticăloşiile la care fusese de faţă. Aştepta, nădăjduind că se va petrece totuşi ceva, orice, neputând să-şi mai adune gândurile şi neştiind ce hotărâre să ia.

„În orice caz, îşi spuse el, tot am să aflu dacă Ciocârlia e ea, de vreme ce Thénardiera o s-o aducă aici. Atunci se va sfârşi totul; îmi voi da viaţa şi

sângele dacă va fi nevoie, dar o voi scăpa! Nimic n-o să mă mai poată opri.”

Trecu astfel aproape o jumătate de ceas. Thénardier părea cufundat în gânduri întunecate; prizonierul stătea nemişcat. Cu toate astea, de câteva clipe lui Marius i se părea că aude din când în când un zgomot uşor şi înăbuşit care venea dinspre prizonier.

Deodată, Thénardier se răsti la prizonier:

— Domnule Fabre, ascultați: vreau să vă mai spun ceva.

Aceste câteva cuvinte păreau să fie începutul unei lămuriri. Marius ciuli urechile. Thénardier urmă:

— Nevastă-mea trebuie să se înapoieze. Nu vă pierdeți răbdarea! Îmi închipui că Ciocârlia e într-adevăr fiica dumneavoastră şi socotesc cât se poate de firesc să nu voiți s-o pierdeți. Iată: nevastă-mea se duce s-o caute cu scrisoarea dumneavoastră. I-am spus nevesti-mi să se îmbrace aşa cum ați văzut, fiica dumneavoastră are s-o urmeze fără împotrivire. Amândouă au să urce în birjă, cu tovarăşul meu la spate. Undeva, dincolo de barieră, îi aşteaptă o brişcă trasă de doi cai buni. Fiica dumneavoastră se va da jos din birjă. Tovarăşul meu o să se urce cu dânsa în brişcă, iar nevastă-mea o să se-ntoarcă şi-o să ne spună: „S-a făcut!” Cât despre domnişoara dumneavoastră, n-o să i se întâmple nimic; brişca o s-o ducă într-un loc unde o să stea liniştită şi, îndată ce-mi veți fi dat măruntişul acela de două sute de mii de franci, o să vă fie adusă înapoi. Dacă puneți să mă aresteze, omul meu o să-i facă de petrecanie Ciocârliei. Asta e!

Prizonierul nu rosti niciun cuvânt. După un răstimp Thénardier continuă:

— Cum vedeți, e foarte simplu. Nu se va întâmpla nimic din ceea ce nu doriți să se întâmple. V-am spus cum stau lucrurile. Vă previn ca să ştiți. Se opri. Prizonierul nu răspunse nimic şi Thénardier adăugă: Îndată ce nevastă-mea se va întoarce şi-mi va spune: „Ciocârlia a plecat!” vă dăm drumul şi sunteți liber să vă duceți şi să vă culcați acasă. Precum vedeți, n-am avut gânduri rele.

Prin mintea lui Marius trecură cele mai groaznice închipuiri. Cum? N-au s-o aducă aci pe fata pe care o răpeau? Unul dintre bestiile astea o va duce altundeva? Unde?... Şi dacă era ea? Nu mai încape îndoială că e ea. Marius simți că inima-i încetează să mai bată. Ce să facă? Să tragă focul de pistol? Dar omul acela fioros cu securea, care acum e cu fata, tot va scăpa de urmărire; şi Marius se gândi la vorbele lui Thénardier, al căror tâlc sângeros era vădit: „Dacă puneți să mă aresteze, omul meu are să-i facă de petrecanie Ciocârliei”.

De data asta, nu numai testamentul colonelului îl împiedica să se amestece, ci însăşi dragostea sa şi primejdia în care se afla ființa iubită.

Situația îngrozitoare care ținea de mai bine de o oră îşi schimba înfățişarea în fiecare clipă. Marius avu destulă putere să-şi muncească gândul cu cele mai cumplite presupuneri, căutând să se agațe de o nădejde, dar nu găsea niciuna. Frământarea din mintea lui nu se potrivea deloc cu tăcerea jalnică din vizuină.

În mijlocul acestei tăceri se auzi deschizându-se uşa de la scară, apoi închizându-se la loc.

Prizonierul făcu o mişcare în legăturile sale.

— S-a-ntors nevastă-mea, anunță Thénardier.

Abia apucase să spună aceste vorbe, că Thénardiera se şi năpusti în odaie, roşie la față, gâfâind, abia trăgându-şi sufletul, cu ochii injectați şi-ncepu să strige, bătându-se cu amândouă mâinile deodată peste şale:

— Adresă falsă!

Banditul pe care-l luase cu ea se ivi în spatele ei şi se duse să-şi ia din nou securea.

— Adresă falsă? repetă Thénardier.

Femeia continuă:

— Nimeni! În strada Saint-Dominique, la nr. 17, nu există niciun domn Urbain Fabre! N-a auzit nimeni de el. Se opri înăbuşindu-se, apoi urmă: Domnule Thénardier, babalâcul ne-a tras pe sfoară! Eşti prea bun; vezi? Eu, în locul tău, i-aş fi tăiat gura în patru de la început şi dac-ar fi făcut pe nebunul, l-aş fi prăjit de viu! ar fi fost nevoit să spună unde e fata şi unde-şi ține biştarii! Uite ce-aş fi făcut eu! Bine-a zis cine-a zis că bărbații sunt mai nătângi decât femeile! Nr. 17! Nimeni! O poartă mare! Niciun domn Fabre pe strada Saint-Dominique! Să goneşti caii, să dai bacşiş birjarului şi totul degeaba! Am stat de vorbă cu portarul şi cu portăreasa, o femeie frumoasă şi voinică: habar n-au de Urbain Fabre!

Marius respiră uşurat. Ea, Ursula sau Ciocârlia, cea pe care nu mai ştia cum s-o numească, scăpase.

Pe când nevastă-sa, înverşunată, țipa în gura mare, Thénardier se aşezase pe masă; rămase astfel câteva clipe fără să scoată o vorbă, legănându-şi piciorul drept, care atârna, şi uitându-se la sobă, năpădit de cele mai negre gânduri.

În sfârşit, pe un ton potolit, dar plin de cruzime, îi spuse prizonierului:

— Adresă falsă, ai? Ce socoteală ți-ai făcut?

— Să câştig timp! strigă prizonierul cu un glas tunător.

Şi-n aceeaşi clipă îşi scutură legăturile: erau tăiate!

Prizonierul nu mai era legat de pat decât de un singur picior.

Mai înainte ca cei şapte bărbați să-şi fi venit în fire şi să se fi năpustit asupra lui, el se aplecase spre vatră, întinse mâna spre sobă, apoi se ridică; şi-acum Thénardier, Thénardiera şi bandiții, îngrămădiți de spaimă tocmai în fundul mansardei, îl priveau năuci cum, aproape liber şi stăpân pe mişcările sale, înspăimântător la vedere, ridică deasupra capului dalta înroşită, din care se răsfrângea o lumină sinistră.

Ancheta judiciară, care a urmat loviturii pusă la cale în casa Gorbeau, a constatat că un gologan mare de zece centime, tăiat şi lucrat într-un anumit fel, a fost găsit în mansardă cu prilejul descinderii pe care poliția a făcut-o după aceea; moneda asta era una dintre acele minuni de îndemânare pe care răbdarea ocnaşilor le făureşte pe întuneric şi pentru întuneric, minuni ce nu sunt altceva decât unelte de evadare. Produsele acestea groaznice şi gingaşe ale unei iscusințe neobişnuite sunt în arta giuvaergiei ceea ce metaforele argoului sunt în poezie. Există în ocnă artişti ca Benvenuto Cellini[841], aşa cum există în limbă poeți ca Villon[842]. Nefericitul care vrea să fie liber izbuteşte câteodată ca, fără unelte, ci numai cu un briceag, cu o lamă de cuțit vechi, să taie o monedă în două felii subțiri, să le scobească fără să se atingă de semnele monetare şi să facă un ghint pe muchea monezii în aşa fel încât cele două felii ale banului să se unească din nou. E o cutie care se închide şi se deschide după nevoie. În această minusculă cutie se ascunde un arc de ceasornic; iar arcul acesta de ceasornic, mânuit cu dibăcie, retează frânghii groase şi drugi de fier. S-ar crede că nefericitul ocnaş nu are la el decât bănuțul ăsta; da de unde! are libertatea. La percheziţiile făcute mai târziu de către poliție în maghernință a fost găsită o asemenea monedă, desfăcută în două, sub patul de lângă fereastră. S-a mai găsit de asemenea şi un mic ferăstrău de oțel albastru, care putea fi ascuns în monedă. Pesemne că în clipa când bandiții l-au scotocit pe prizonier, avea această monedă, pe care a izbutit s-o păstreze, în mână, iar mai târziu, având mâna dreaptă liberă, a desfăcut-o şi s-a slujit de ferăstrău ca să taie frânghiile cu care fusese legat, ceea ce ar putea să lămurească zgomotul uşor şi mişcările abia simțite pe care le băgase de seamă Marius.

Nevoind să se aplece, ca să nu se trădeze, nu-şi tăiase legăturile de la piciorul stâng.

Bandiții îşi reveniseră din zăpăceala lor.

— N-ai nicio grijă! îl linişti Bigrenaille pe Thénardier. Mai e legat de-un picior şi n-o s-o ia din loc. Răspund eu. Laba e legată de mine.

Intre timp, prizonierul ridică glasul:

— Sunteți nişte ticăloşi, dar viața mea nu prețuieşte aşa de mult. Iar dacă vă închipuiți c-o să mă faceți să scriu ce nu vreau să scriu, ori să spun ce nu vreau să spun… îşi suflecă mâneca brațului stâng şi adăugă: Iată!…

În aceeaşi clipă îşi întinse brațul şi îşi înfipse în carne dalta înroşită al cărei mâner de lemn îl ținea în mâna lui dreaptă.

Se auzi sfârâitul cărnii arse şi mirosul groaznic al camerelor de tortură se răspândi în maghernită. Marius se clătină cuprins de groază; până şi tâlharii se înfiorară; chipul ciudatului bătrân abia se încruntă şi, pe când fierul roşu intra din ce în ce mai adânc în rana fumegândă, el, neclintit, aproape măreț, îşi ațintea asupra lui Thénardier privirea lui blajină, fără ură, în care suferința se pierdea într-o seninătate înălțătoare.

La oamenii aleşi zvârcolirile trupului şi ale simțurilor în prada durerii fizice scot la iveală sufletul, îl dau pe față, aşa cum răscoalele soldățimii îl silesc pe căpitan să se arate aşa cum e.

— Nemernicilor, zise el, să nu vă temeți de mine mai mult decât mă tem eu de voi!

Şi smulgându-şi dalta din rană, o aruncă pe fereastra care rămăsese deschisă; teribila unealtă înroşită pieri în noapte, învârtindu-se, şi căzu departe, stingându-se în zăpadă.

Prizonierul adăugă:

— Faceți cu mine ce poftiți.

Era dezarmat.

— Înşfăcați-l! porunci Thénardier.

Doi dintre tâlhari puseră mâna pe umărul lui, iar omul mascat cu glas de ventriloc i se propti în față, gata să-i sfarme capul cu o lovitură de cheie, la cea mai mică mişcare.

În acelaşi timp, Marius auzi jos, lângă perete, dar atât de aproape încât nu-i putea vedea pe cei ce vorbeau, aceste cuvinte schimbate în şoaptă:

— Nu-i decât un singur lucru de făcut.

— Să-l înjunghiem!

— Asta e!

Erau bărbatul şi nevasta care se sfătuiau.

Thénardier se îndreptă cu paşi rari spre masă, deschise sertarul şi scoase cuțitul.

Marius strângea mânerul pistolului în mână. Înfricoşată nehotărâre! De un ceas răsunau în conştiința sa două glasuri: unul îi spunea să respecte testamentul tatălui său, celălalt îi striga să-l ajute pe prizonier. Aceste două glasuri nu conteneau nicio clipă lupta lor, care-l făcea să sufere îngrozitor. Până în clipa aceea tot mai păstrase o slabă nădejde că va găsi un mijloc ca să împace amândouă aceste datorii; dar nu găsise nimic. Primejdia creştea însă din ce în ce; marginea aşteptării fusese depăşită; la câțiva paşi de prizonier, Thénardier stătea cu cuțitul în mână.

Buimăcit, Marius îşi roti privirea în juru-i – cel din urmă semn instinctiv al deznădejdii.

Deodată tresări.

La picioarele lui, pe masă, o rază de lună lumina puternic şi părea că-i arată o foaie de hârtie. Pe această foaie de hârtie citi rândul următor, scris cu litere mari chiar în dimineața aceea de fata cea mare a Thénardierilor: „Vin sticleții”.

Un gând, o rază de lumină trecu prin mintea lui Marius; era ceea ce trebuia, dezlegarea groaznicei probleme care-l chinuia; să-l cruțe pe asasin şi să salveze victima. Îngenunche pe scrin, întinse brațul, apucă bucata de hârtie, desfăcu încet o fărâmă de tencuială din perete, o înfăşură în hârtie şi aruncă totul prin crăpătură, în mijlocul odăii.

Era şi vremea. Thénardier îşi înfrânsese ultimele temeri sau ultimele şovăieli şi se apropia de prizonier.

— A căzut ceva! strigă Thénardiera.

— Ce? întrebă bărbatul.

Femeia se repezise şi ridicase bucățica de moloz înfăşurată în hârtie. O dădu soțului ei.

— Pe unde-a venit? întrebă Thénardier.

— Asta-i bună! zise femeia. Pe unde vrei să fi venit? Pe fereastră.

— Am văzut-o şi eu căzând, întări Bigrenaille.

Thénardier desfăcu repede hârtia şi-o apropie de lumânare.

— Drace! E scrisul Époninei.

Îi făcu semn femeii, care se apropie numaidecât, şi-i arătă rândul scris pe foaia de hârtie, apoi adăugă cu glas înăbuşit:

— Repede! scara! să lăsăm şoriciul în cursă şi să ne cărăbănim!

— Fără să-i tăiem gâtul individului?

— N-avem vreme.

— Pe unde-o luăm? întrebă Bigrenaille.

— Pe fereastră, răspunse Thénardier. Dacă Ponina a aruncat piatra pe fereastră înseamnă că de partea asta casa nu e împresurată.

Mascatul cu glas de ventriloc puse jos cheia lui uriaşă, ridică mâinile în sus, deschizând şi închizând repede de trei ori pumnii, fără să scoată o vorbă. Parcă ar fi fost un semnal de alarmă pe o corabie. Tâlharii care-l ţineau pe prizonier îi dădură drumul; cât ai clipi, scara de frânghie fu lăsată dincolo de fereastră şi prinsă zdravăn de pervaz cu cele două cârlige de fier.

Prizonierul nu lua seamă la cele ce se petreceau în jurul său. Părea că se gândeşte sau se roagă.

Îndată ce scara fu prinsă, Thénardier strigă:

— Hai, cucoană!

Şi se repezi la fereastră.

Dar în clipa când o încălecă, Bigrenaille îl înhăţă cu putere de guler:

— A, nu, nu aşa, caraghios bătrân! După noi!

— După noi! urlară tâlharii.

— Copilării! bolborosi Thénardier. Pierdem vremea de pomană. Copoii sunt pe urmele noastre.

— Bine, zise unul dintre tâlhari, dacă-i aşa, să tragem la sorţi cine să treacă mai întâi.

Thénardier strigă:

— Aţi înnebunit? V-aţi pierdut minţile? Sunteţi o ceată de nătărăi! Să mai zăbovim, nu-i aşa? Să tragem la sorţi, ai? În ce mână e nasturele? Cine trage chibritul cel mai scurt? Să ne scriem numele! Să le punem într-o căciulă?…

— Să vă dau pălăria mea? strigă un glas din pragul uşii.

Se-ntoarseră cu toţii. Era Javert.

Îşi ţinea pălăria în mână şi-o întindea zâmbind.

XXI – Ar trebui arestate mai întâi victimele

Pe înserate, Javert pusese oameni de pază, iar el se ascunsese în dosul copacilor din strada Barrière-des-Gobelins, care se afla în faţa casei Gorbeau, de partea cealaltă a bulevardului. Îşi desfăcuse mai întâi „turbinca” să vâre în ea pe cele două fete care primiseră sarcina de a sta de veghe în jurul hardughiei. Dar n-o găsise decât pe Azelma. Éponine nu se

afla la postul ei; dispăruse şi n-a mai putut pune mâna pe ea. După aceea, Javert s-a aşezat la pândă, aşteptând s-audă semnalul hotărât. Plecarea şi întoarcerea birjei îl puseseră pe gânduri. În cele din urmă, îşi pierdu răbdarea şi, „sigur că dă peste un cuib de tâlhari”, convins că se afla „într-o zodie bună”, deoarece recunoscuse pe câțiva dintre bandiții care intraseră, se hotărâse în cele din urmă să intre fără să mai aştepte focul de pistol.

Vă aduceți aminte că avea cheia de la Marius.

Ajunsese tocmai la timp.

Tâlharii, înspăimântați, se repeziră la armele pe care le lepădaseră prin colțuri în clipa când voiau să fugă. În mai puțin de o secundă, cei şapte oameni, înfricoşați la vedere, se aşezară în poziție de apărare, unul cu securea altul cu cheia, altul cu bâta, ceilalți cu foarfeci, cleşte şi ciocan, Thénardier cu cuțitul în mână. Thénardiera înşfăca un pietroi care se afla lângă fereastră şi care slujea fetelor drept scăunel.

Javert îşi puse pălăria pe cap şi făcu doi paşi în odaie, cu brațele încrucişate, cu bastonul sub braț, cu sabia în teacă.

— Stați pe loc! zise el. N-o să ieşiți pe fereastră, o să ieşiți pe uşă. E mai sănătos. Sunteți şapte; noi suntem cincisprezece. Nu face să ne înşfăcăm de guler, ca bădăranii. Să ne purtăm cuviincios!

Bigrenaille scoase un pistol pe care-l ținea ascuns sub bluză şi i-l dădu lui Thénardier, spunându-i la ureche:

— E Javert. Eu n-am curajul să trag în omul ăsta. Tu te-ncumeți?

— Ba bine că nu, răspunse Thénardier.

— Atunci trage!

Thénardier luă pistolul şi-l ochi pe Javert. Javert, care se afla la trei paşi, îl privi drept în ochi, mărginindu-se să spună:

— Nu trage! N-ai să mă nimereşti.

Thénardier apăsă pe trăgaci. Nu-l nimeri.

— Nu ți-am spus? zise Javert.

Bigrenaille aruncă măciuca la picioarele lui Javert:

— Eşti împăratul diavolilor! Mă predau!

— Dar voi? întrebă Javert.

— Ceilalți răspunseră în cor:

— Şi noi.

Javert urmă liniştit:

— Aşa da, aşa-i frumos! Cum vă spuneam: să ne purtăm cuviincios!

— Nu vă cer decât un singur lucru, spuse Bigrenaille, să mi se dea tutun cât oi sta la secret.

— S-a făcut! zise Javert. Şi întorcându-se, strigă celor din spatele lui: Acum puteți intra!

Un grup de sergenți de stradă, cu săbiile scoase, şi de agenți, înarmați cu măciuci şi vergi de fier, năvăliră la chemarea lui Javert. Tâlharii fură legați. Mulțimea aceea de oameni, abia luminată de flacăra unei lumânări, umplea vizuina de umbre.

— Cătuşe tuturora! strigă Javert.

— Apropiați-vă, dacă vă dă mâna! răcni un glas care nu era de bărbat, dar pe care nimeni nu l-ar fi luat drept glas de femeie.

Thénardiera se retrăsese lângă fereastră şi dăduse drumul acestui răget.

Sergenții de stradă şi agenții se dădură înapoi.

Ea-şi lepădase şalul şi-şi păstrase pălăria; Thénardier, ghemuit în spatele ei, aproape că nu se mai vedea de sub şalul căzut. Acoperindu-l cu trupul ei, femeia ridică bolovanul cu amândouă mâinile deasupra capului, legănându-l ca o namilă uriaşă gata să prăvălească o stâncă.

— Păzea! strigă ea.

Toți se retraseră spre coridor. Un gol mare se făcu în mijlocul mansardei.

Thénardiera aruncă o privire bandiților, care se lăsaseră legați fedeleş, şi şopti cu glas gâtuit şi răguşit:

— Fricoşilor!

Javert zâmbi şi înaintă spre Thénardiera, care nu-l slăbea din ochi.

— Nu te apropia! Cară-te, răcni ea, ori te sfărâm!

— Ce mai grenadier! zise Javert. Mătuşă, vei fi având tu barbă ca bărbații, dar eu am gheare ca femeile.

Şi se apropie tot mai mult de ea.

Thénardiera, despletită, înspăimântătoare, îşi depărtă picioarele, se lăsă pe spate şi azvârli cu disperare bolovanul, țintind capul lui Javert. Javert se aplecă şi bolovanul trecu pe deasupra țintei. Izbi peretele din fund, dărâmând o bucată mare de tencuială şi se întoarse, rostogolindu-se din colț în colț prin maghernița aproape goală, la picioarele lui Javert.

În aceeaşi clipă, Javert se apropie de perechea Thénardier. Una dintre mâinile lui puternice se abătu pe umărul femeii, cealaltă pe capul bărbatului.

— Cătuşele! răcni el.

Polițiştii se năpustiră din nou şi-n câteva clipe porunca lui Javert fu executată.

Thénardiera, zdrobită, se uită la mâinile ei încătuşate şi la cele ale soțului. Se prăbuşi la pământ şi începu să se vaiete:

— Fetele mele!

— Sunt la răcoare! zise Javert.

Între timp, agenții dădură peste bețivul adormit după uşă şi-l scuturau. Acesta se trezi bombănind:

— Gata, Jondrette?

— Da, răspunse Javert.

Cei şase tâlhari legați fedeleş stăteau în picioare; îşi păstraseră de altfel chipurile lor de strigoi: trei mânjiți cu chinoros şi trei mascați.

— Păstrați-vă măştile! spuse Javert.

Şi trecându-i în revistă cu privirea lui Frederic al II-lea la parada de la Potsdam, spuse celor trei „sobari”:

— Bună ziua, Bigrenaille! Bună ziua, Brujon! Bună ziua, Două-Miliarde! Pe urmă, întorcându-se spre cei trei mascați, îi spuse omului cu securea: Bună ziua, Gueulemer! Şi celui cu măciuca: Bună ziua, Babet! Şi ventrilocului: Noroc, Claquesous!

În clipa aceea, îl zări pe prizonierul bandiților, care, de la intrarea polițiştilor, nu scosese nicio vorbă şi stătea cu capul în jos.

— Dezlegați-l pe domnul! zise Javert. Şi să nu iasă nimeni!

Spunând acestea, se aşeză ca un stăpân la masa pe care se mai aflau încă lumânarea şi călimara, scoase o hârtie din buzunar şi-şi începu redactarea procesului-verbal.

Abia scrisese primele rânduri, obişnuitele formule legale, şi ridicând privirea zise :

— Să se apropie domnul pe care l-au legat dumnealor.

Agenții se uitară de jur-împrejur.

— Ei, zise Javert, unde e?

Prizonierul bandiților domnul Leblanc, domnul Urbain Fabre, tatăl Ursulei sau al Ciocârliei, dispăruse.

Uşa era păzită, dar fereastra nu. De îndată ce s-a văzut dezlegat şi pe când Javert întocmea procesul-verbal, s-a folosit de tulburare, de zgomot, de îmbulzeală, de întuneric şi, într-o clipă când atenția nu era ațintită asupra lui, si-a făcut vânt pe fereastră.

Un agent alergă la fereastră şi privi. Nu se vedea nimeni.

Scara de frânghie se legăna încă.

— Drace! exclamă Javert printre dinți. Ăsta trebuie să fi fost cel mai prețios dintre toți.

XXII – Copilul care țipa într-un capitol anterior

A doua zi după cele petrecute în casa de pe bulevardul de l'Hôpital, un băiat care părea că vine dinspre podul Austerlitz se îndrepta pe aleea din dreapta spre bariera Fontainebleau. Se înnoptase. Piciul era galben la față, slab, îmbrăcat în zdrențe, cu pantaloni de pânză în luna februarie şi cânta cât îl ținea gura.

La colțul străzii Petit-Banquier o bătrână cocârjată scormonea un morman de gunoaie la lumina felinarului; băiatul o lovi în treacăt, apoi se trase înapoi strigând:

— Ia te uită! Şi eu care credeam că e ditamai câinele! Rosti cuvintele astea umflându-se dinadins, într-un fel care s-ar putea exprima foarte bine în scris prin litere mari: DITAMAI câinele!

Bătrână se ridică furioasă.

— Țânc neruşinat! mormăi ea. Dacă nu stăteam aplecată, îți dădeam un picior undeva!

Copilul era departe.

— Cuțu-cuțu! zise el. Văd că nu m-am înşelat.

Turbând de mânie, bătrâna se ridică în picioare şi razele roşietice ale felinarului îi luminară în întregime fața pământie, osoasă şi plină de zbârcituri, care se împreunau în colțul gurii. Trupul i se pierdea în întuneric şi nu i se vedea decât capul. Parc-ar fi fost masca Mizeriei omeneşti, desprinsă din noapte de o luminiță. Copilul se uită la ea.

— Doamna, spuse el, nu-i felul de frumusețe care mi-e pe plac.

Îşi văzu de drum şi începu să cânte din nou:

Regele Copită-grea
Iar pleca la vânătoare;
La vânat de corbi pleca…

După aceste trei versuri se opri. Ajunse în fața numărului 50–52 şi, găsind uşa încuiată, începu să lovească în ea cu picioarele; bătăi răsunătoare şi vitejeşti, care arătau mai degrabă că purta ghete bărbăteşti decât că avea picioare de copil.

Între timp, aceeaşi bătrână pe care-o întâlnise la colțul străzii Petit-Banquier venea în goană în urma lui, strigând şi făcând semne deznădăjduite.

— Ce e asta? Ce s-a întâmplat? Dumnezeule sfinte! Sparge uşa! Dărâmă casa!

Loviturile de picior nu mai conteneau.

Bătrână făcea spume la gură.

— Aşa se intră într-o casă?

Deodată se opri, recunoscându-l pe ştrengar.

— Ce? Iar diavolul ăsta împielițat?

— Ia te uită… băbuța! o recunoscu şi băiatul. Bună ziua, Bougon! Am venit să-mi văd strămoşii.

Bătrână răspunse cu o strâmbătură căznită, mărturie grăitoare a urii născute din slăbiciune şi din urâțenie, care din păcate, se pierdu în întuneric:

— Nu-i nimeni aici, nătărăule!

— Asta-i bună! zise copilul. Dar unde-i tata?

— La Force[843].

— Drace!… Şi mama?

— La Saint-Lazare[844].

— Şi surorile?

— La Madelonette[845].

Băiatul se scărpină după ureche, se uită la țața Bougon şi oftă cu necaz:

— Uf!

Apoi se răsuci pe călcâie şi-n clipa următoare bătrâna, rămasă în pragul uşii, îl auzi cântând cu glasul lui limpede şi tânăr, pierzându-se pe sub ulmii întunecați, înfiorați de vântul iernii:

Regele Copită-grea
Iar pleca la vânătoare,
La vânat de corbi pleca
Sus pe cataligi călare.
Cine pe sub ele trece
Îi dă lui un ban de zece.

Sfârşitul părții a treia

Victor Hugo

MIZERABILII

PARTEA A PATRA.

IDILA DIN STRADA PLUMET ŞI EPOPEEA DIN STRADA SAINT-DENIS

Cartea întâi:

CÂTEVA PAGINI DE ISTORIE

I – Croială bună

Anii 1831 şi 1832, strâns legaţi de revoluţia din iulie, sunt unii dintre cei mai surprinzători şi mai ciudaţi din istorie. Aceşti doi ani se înalţă ca două culmi între anii dinaintea lor şi cei care i-au urmat. Au o măreţie revoluţionară şi cuprind în ei adâncimi de prăpastie. Masele sociale, temeliile civilizaţiei, grupul solid de interese suprapuse şi aderente, umbrele de veacuri ale străvechilor întocmiri franceze, toate apar şi dispar în fiecare clipă printre norii grei de furtună ai sistemelor, patimilor şi teoriilor. Aceste apariţii şi dispariţii pot fi numite şi mişcare şi împotrivire. Printre ele se vede strălucind adevărul, adică lumina sufletului omenesc.

Epoca aceasta remarcabilă e azi destul de bine hotărnicită şi destul de departe de noi, ca să-i putem desprinde de pe acum trăsăturile principale.

Vom încerca s-o facem.

Restauraţia a fost una dintre acele faze intermediare, greu de definit, pline de osteneli, de vuiet, de murmure, de adormire, de frământări, care nu sunt altceva decât o etapă în mergerea înainte a unei mari naţiuni. Epocile acestea sunt ciudate şi înşală pe oamenii politici care vor să se folosească de ele. La început, naţiunea nu cere decât odihnă; oamenilor le e sete de pace; au o singură ambiţie; să se restrângă. Cu alte cuvinte, să aibă linişte. S-au perindat, slavă Domnului, destule evenimente mari, destul neprevăzut, destule aventuri îndrăzneţe şi destui oameni de seamă. Lumea e sătulă. L-ar da bucuros pe Cezar în schimbul lui Prusias[{846}] şi pe Napoleon în schimbul regelui din Yvetot[{847}]. „Ce rege mic şi cumsecade a fost!” Au pornit la drum în zori; ziua cea lungă şi grea e pe sfârşite; au făcut un drum întâi cu

Mirabeau, apoi cu Robespierre, al treilea cu Bonaparte; sunt istoviți. Fiecare ar vrea să se culce în patul lui.

Devotamentele au ostenit, vitejiile au îmbătrânit, ambițiile sunt sătule, averile rotunjite, toate caută, cer, se roagă, cerşesc un adăpost. Îl au. Au pace, linişte, huzur. Sunt mulțumite. Între timp, anumite fapte ies la lumină, se arată şi bat la uşă. Faptele acestea sunt zămislite de revoluție şi de războaie; există, trăiesc, au dreptul de a se aşeza în mijlocul societății, şi se aşază. Faptele acestea sunt, de obicei, sergenții şi furierii care pregătesc încartiruirea principiilor.

Şi iată ce apare în fața filosofilor politici: în vreme ce oamenii obosiți cer odihnă, faptele săvârşite cer garanții. Garanțiile sunt pentru fapte ceea ce e odihna pentru oameni. Atâta cerea Stuarților Anglia după moartea Protectorului[848], atâta cerea Burbonilor Franța, după căderea imperiului.

Garanțiile sunt o necesitate a vremurilor. Trebuie date. Prinții le „acordă", dar, de fapt, sunt impuse de însăşi puterea lucrurilor. Adevăr adânc şi bine de ştiut, pe care Stuarții nu l-au bănuit în 1662 şi pe care Burbonii nu l-au întrezărit nici măcar în 1814.

Familia predestinată, care s-a întors în Franța după prăbuşirea lui Napoleon, a avut primejdioasa naivitate de a crede că într-adevăr dădea ceva, şi putea lua înapoi ceea ce dăduse; că dinastia Burbonilor avea de partea ei „dreptul divin", iar Franța n-avea nimic, că dreptul politic acordat în Chartă de Ludovic al XVIII-lea era o ramură din acel „drept divin", ruptă de casa de Burbon şi dăruită cu bunăvoință poporului, până în ziua când i-o veni regelui chef s-o ia înapoi. Şi totuşi, casa de Burbon ar fi putut simți, judecând după neplăcerea cu care îl dăduse, că darul nu purcede de la ea.

În secolul al XIX-lea s-a făcut arțăgoasă: se întuneca la față de câte ori se bucura națiunea. Ca să ne servim de un cuvânt grosolan, adică popular şi adevărat, strâmba din nas.

Poporul a priceput.

Casa de Burbon se crezu puternică pentru că imperiul dispăruse din fața ei ca un decor de teatru. Nu-şi dădu seama că şi ea fusese adusă în acelaşi chip. Nu-şi dădu seama că se afla în aceeaşi mână care-l înlăturase şi pe Napoleon.

Crezu că are rădăcini, pentru că înfățişa trecutul, dar trecutul era Franța. Rădăcinile societății franceze nu se aflau în Burboni, ci în națiune. Rădăcinile acestea nevăzute şi vii nu constituiau dreptul unei familii, ci istoria unui popor. Ele se aflau pretutindeni, numai sub tron nu.

Casa de Burbon era pentru Franța veriga strălucită şi sângerată a istoriei sale; nu mai era însă elementul principal al destinului ei şi temelia necesară politicii ei. Franța se putea lipsi de Burboni. Se lipsise de ei vreme de douăzeci şi doi de ani. Intervenise o întrerupere. Ei nu se gândeau la asta. Şi cum ar fi făcut-o, când ei îşi închipuiau că Ludovic al XVII-lea domnea la 9 thermidor, că Ludovic al XVIII-lea era regele Franței în ziua bătăliei de la Marengo? Niciodată, de la începuturile istoriei, prinții nu mai fuseseră atât de orbi în fața faptelor şi a câtimei de autoritate divină pe care faptele o cuprind şi o pecetluiesc. Niciodată această pretenție afişată pe pământ, care se numeşte dreptul regilor, nu tăgăduise în asemenea măsură dreptul care porneşte mai de sus.

E greşeala cea mare, care a făcut ca această familie să pună mâna din nou pe garanțiile „acordate" în 1814, pe care le numea concesii. Ce lucru întristător! Ei numeau concesii cuceririle noastre; drepturile noastre le numeau încălcări.

Restaurația, când i se păru că-i venise ceasul, se socoti biruitoare asupra lui Napoleon şi înrădăcinată în țară. Se crezu, adică, tare şi adâncă, şi, hotărându-se să intre în acțiune, dădu lovitura. Se ridică într-o zi în fața Franței şi ascuțindu-şi glasul, tăgădui dreptul colectiv şi dreptul individual, suveranitatea națiunii, libertatea cetățeanului. Cu alte cuvinte, tăgădui națiunii ceea ce o făcea națiune şi cetățeanului ceea ce îl făcea cetățean.

Acesta e punctul de plecare al actelor vestite care se numesc ordonanțele din iulie.

Restaurația căzu.

Căzu pe bună dreptate. Trebuie să spunem totuşi că nu fusese vrăjmaşă tuturor formelor de progres. Se înfăptuiseră şi lucruri mari pe lângă ea.

Națiunea se deprinsese sub restaurație cu discuțiile liniştite, ceea ce îi lipsise republicii, şi cu măreția în vreme de pace, ceea ce îi lipsise imperiului. Franța liberă şi puternică fusese un spectacol plin de îndemn pentru celelalte popoare ale Europei. Sub Robespierre revoluția avusese cuvânt. Sub Bonaparte vorbise tunul. Abia sub Ludovic al XVIII-lea şi sub Carol al X-lea i se dădu şi inteligenței cuvântul. Furtuna încetă, făclia se aprinse din nou. Pe culmile senine se văzu din nou pâlpâind lumina curată a spiritului. Privelişte măreață, folositoare şi plină de farmec. Timp de cincisprezece ani s-au văzut lucrând în pace, la lumina zilei, marile principii, atât de vechi pentru gânditor, atât de noi pentru omul de stat: egalitatea în fața legilor, libertatea conştiinței, libertatea cuvântului,

libertatea presei, putința pentru toți cei înzestrați de a ajunge în toate funcțiile publice. Aşa a fost până în 1830. Bourbonii au fost o unealtă a civilizației care s-a sfărâmat în mâinile providenței.

Căderea Burbonilor a fost plină de măreție, dar nu datorită lor, ci datorită națiunii. Ei au părăsit tronul cu gravitate, dar fără autoritate. Coborârea lor în întuneric n-a fost una dintre acele dispariții solemne, care lasă o îndurerată emoție în istorie. N-a fost nici liniştea de mormânt a lui Carol I[849], nici țipătul de vultur al lui Napoleon. Au plecat, atâta tot. Au depus coroana, dar n-au păstrat aureola. Au fost demni, dar n-au fost eroici. N-au fost măreți pe măsura nefericirii lor. Carol al X-lea, în timpul călătoriei la Cherbourg[850], punând să se taie o masă rotundă ca să aibă, cum se cuvine patru laturi, a părut mai îngrijorat de primejdia în care se afla eticheta, decât de căderea monarhiei[851]. Nimicnicia aceasta i-a întristat pe oamenii credincioşi care îi iubeau şi pe oamenii serioşi care le cinsteau trecutul. Poporul a fost minunat. Națiunea, atacată cu arma în mână, într-o dimineață, de un fel de răzmeriță regală, se simți atât de puternică, încât nici măcar nu se înfurie. Se apără, se stăpâni, rândui lucrurile la locul lor, cârmuirea în matca legii, trimise pe Burboni în surghiun, şi se opri.

Îl luă pe bătrânul rege Carol al X-lea de sub baldachinul care îl adăpostise pe Ludovic al XIV-lea şi-l aşeză binişor pe podea. Nu se atinse de persoanele regale decât cu părere de rău şi cu multă luare-aminte. Franța învingătoare, îmbătată de biruința ei, Franța întreagă şi nu un om sau câțiva oameni, păru că-şi aduce aminte şi rosteşte în fața lumii întregi, după ziua baricadelor, cuvintele înțelepte ale lui Guillaume du Vair[852]: „E uşor pentru cei deprinşi să se bucure de ocrotirea celor mari şi să sară ca o pasăre din ramură în ramură, de la o stare jalnică la una înfloritoare, să se arate îndrăzneți împotrivindu-se prințului lor, când soarta i se arată acestuia vrăjmaşă; pentru mine însă soarta regilor mei va fi totdeauna vrednică de cinste, mai ales în nenorocire”.

Burbonii plecară înconjurați de respect, dar nu de păreri de rău. Aşa cum am mai spus-o, nenorocirea lor a fost mai mare decât ei. Umbra lor s-a topit în zare.

Revoluția din iulie şi-a făcut numaidecât prieteni şi vrăjmaşi în întreaga lume. Unii o îmbrățişară cu entuziasm şi bucurie, alții îi întoarseră spatele, fiecare după firea lui. În prima clipă, principii Europei, bufnițe surprinse de lumina zorilor, închiseră ochii, jigniți şi uluiți, apoi îi deschiseră iar, ca să amenințe. Spaimă lesne de priceput, furie care se iartă. Revoluția asta

ciudată se mărginise la o singură lovitură. Nu făcuse regalităţii învinse nici măcar cinstea de a o privi ca pe o duşmană şi de a-i tăia ca capul. Revoluţia din iulie păcătuia în faţa guvernelor despotice, totdeauna doritoare ca libertatea să se defăimeze singură, pentru faptul că fusese uriaşă şi rămăsese blajină. De altfel, nu se încercă şi nu se puse la cale nimic împotriva ei. Cei mai nemulţumiţi, cei mai înverşunaţi, cei mai neliniştiţi o salutară. Faţă de întâmplările acestea, în care simţim amestecul unei puteri care lucrează pe deasupra capetelor oamenilor, suntem cuprinşi de un respect misterios, oricât am fi de egoişti şi de răzbunători.

Revoluţia din iulie e triumful dreptului asupra stării de fapt. Minunat lucru! Dreptul doborând starea de fapt. De aici provine strălucirea revoluţiei de la 1830 şi totodată blândeţea ei. Dreptul care învinge n-are câtuşi de puţin nevoie să fie violent.

Dreptul înseamnă ceea ce e nepărtinitor, şi adevărat.

Dreptul rămâne veşnic, frumos şi neprihănit. Faptul chiar cel necesar în aparenţă, chiar cel mai bine primit de contemporani, dacă nu există decât ca fapt şi nu cuprinde decât foarte puţin drept, sau deloc, e sortit să ajungă cu timpul diform, spurcat, monstruos chiar. Dacă vrei să vezi cât de urât poate ajunge o stare de fapt peste veacuri, uită-te la Machiavel[853]. Machiavel nu e un geniu rău, niciun diavol, niciun scriitor laş şi ticălos. El întruchipează starea de fapt. Nu e numai faptul italian, e faptul european, faptul veacului al XVI-lea. În faţa ideii morale a veacului al XIX-lea pare hâd, după cum şi este. Lupta între drept şi starea de fapt durează de la începuturile societăţii. Munca înţelepţilor e să pună capăt duelului, să contopească ideea pură cu realitatea omenească, să facă să pătrundă într-un fel paşnic dreptul în fapt şi faptul în drept.

II – Cusătură proastă

Dar altfel lucrează cei înţelepţi şi altfel cei dibaci.

Revoluţia din 1830 se oprise repede.

Când o revoluţie s-a înecat la mal, dibacii îşi împart prada.

Dibacii, în veacul nostru, s-au calificat singuri ca oameni de stat, în aşa chip, încât expresia „om de stat” a ajuns un cuvânt de argou. Să nu se uite

că acolo unde nu e decât dibăcie e neapărat şi micime.

Când zici dibaci, zici mediocru.

Tot aşa, a spune: oameni de stat, înseamnă uneori: trădători.

Dacă ar fi să-i crezi pe dibaci, deci, revoluţii ca aceea din iulie sunt ca nişte artere tăiate. Trebuie cusute repede. Dreptul, când e proclamat prea pompos, se clatină. Aşa că, cei care l-au afirmat simt nevoia să întărească statul. După ce ai asigurat libertatea, trebuie să te gândeşti la putere. Aici înţelepţii nu se despart încă de cei dibaci, dar încep să aibă îndoieli. Puterea, fie. Dar, mai întâi, ce e puterea? Şi apoi, de unde vine?

Cei dibaci se fac că nu aud murmurul nemulţumirii şi-şi urmează urzelile.

După aceşti oameni politici, meşteri în a pune masca necesităţii peste ficţiunile care le sunt de folos, numai lor, cea dintâi nevoie a unui popor după revoluţie, când acest popor face parte dintr-un continent monarhic, este să-şi facă rost de o dinastie. Ei spun că în acest chip vine, după revoluţie, pacea, adică răgazul pentru a-şi tămădui rănile şi a-şi repara casa. Dinastia doseşte schelele şi ascunde ambulanţa.

Dar nu e totdeauna uşor să faci rost de o dinastie.

La nevoie, oricare om de geniu sau oricare om norocos poate fi rege. Pentru cel dintâi caz, iată-l pe Bonaparte, şi pentru al doilea, pe Iturbide[854].

Dar nu poţi face o dinastie din orice familie luată la întâmplare.

Numele trebuie să aibă o anumită vechime, şi urma lăsată de veacuri nu se poate improviza.

Dacă, făcând bine înţeles toate rezervele, judeci lucrurile din punctul de vedere al oamenilor de stat, te întrebi: care sunt calităţile regelui ivit după o revoluţie? Poate fi, şi e bine să fie, revoluţionar, adică să fi luat parte el însuşi la acea revoluţie, trebuie să fi fost amestecat în ea, să fi fost compromis sau să-şi fi făcut un renume, să fi pus mâna pe secure sau să fi mânuit sabia.

Care sunt calităţile unei dinastii? Trebuie să fie naţională, adică revoluţionară cu adevărat, nu numai prin actele săvârşite, ci prin ideile pe care şi le-a însuşit. Trebuie să fie alcătuită din trecut şi să fie istorică, să fie alcătuită din viitor şi să fie iubită.

Toate astea ne fac să înţelegem de ce primele revoluţii se mulţumesc să găsească un om, pe Cromwell sau pe Napoleon, şi pentru ce următoarele vor neapărat să găsească o familie, casa de Brunswick sau casa de Orléans[855].

Casele regale se aseamănă cu acei smochini din India ale căror ramuri se apleacă până la pământ şi prind rădăcini, devenind fiecare la rândul ei un smochin. Fiecare ramură poate deveni o dinastie. Cu o singură condiție: să se aplece până la popor.

Aceasta e teoria dibacilor.

Iată deci marea artă: să izbuteşti ca un succes să aibă puțin rezonanța unei catastrofe, ca să tremure şi cei care profită de el, să presari frică sub pasul fiecăruia, să lungeşti trecerea de la o stare la alta, încetinind progresul, să umbreşti zorile, să îmblânzeşti şi să retezi asperitățile entuziasmului, să tai unghiurile şi unghiile, să vătuieşti triumful, să îmbrobodeşti dreptul, să înveleşti poporul uriaş în flanelă şi să-l culci repede, să-l pui la regim fiindcă e prea sănătos, să-l tratezi pe Hercule ca pe un convalescent, să prefaci evenimentul în expedient, să dai spiritelor însetate de ideal nectarul lui îndoit cu ceai de tei, să iei măsuri împotriva unei izbânzi prea mari, să pui revoluției un abajur.

Anul 1830 a pus în practică această teorie, pe care Anglia o aplicase în 1688[856]!

1830 e o revoluție care s-a oprit la jumătatea drumului. O jumătate de progres; o dreptate aproximativă. Dar logica nu cunoaşte aproximativul, aşa cum soarele ignoră lumânarea.

Cine opreşte revoluțiile la jumătatea drumului?

Burghezia.

De ce?

Pentru că burghezia înseamnă interesul ajuns la îndeplinire. Ieri era pofta, azi e îndestularea, mâine va fi ghiftuiala.

Fenomenul din 1814, după Napoleon, s-a repetat în 1830, după Carol al X-lea.

Burghezul e omul care are vreme să stea pe scaun. Dar când vrei să te aşezi prea curând, poți să stânjeneşti neamul omenesc din mers. Aceasta a fost adesea greşeala burgheziei. Dar starea la care tindea, după zdruncinarea din 1830, această parte a națiunii numită burghezie, nu era inerția care se împleteşte cu nepăsarea, cu trândăvia, în care se cuprinde şi puțină ruşine, nu era nici somnul care presupune o uitare de o clipă, prielnică visurilor. Era o etapă.

Etapa e un cuvânt cu un îndoit înțeles, ciudat şi aproape contradictoriu: trupă în marş, deci mişcare; oprire, adică repaos.

Etapa e refacerea puterilor, e odihna înarmată şi trează. E faptul împlinit care aşază santinele şi stă de pază. Etapa presupune luptă ieri şi luptă mâine.

E răgazul dintre 1830 şi 1848.

Ceea ce numim aici luptă se poate numi şi progres.

Burghezia avea deci nevoie, ca şi bărbații de stat de un Oare-Cine care să întruchipeze ideea de etapă. O individualitate mixtă, care să însemne revoluție şi să însemne stabilitate; care să întărească, cu alte cuvinte, prezentul, împăcând într-o contabilitate echilibrată trecutul cu viitorul.

Omul era găsit „de-a gata”. Se numea Ludovic-Filip d’Orléans.

Cei 221 îl făcură rege pe Ludovic-Filip[857]. Lafayette[858] se însărcină cu ungerea lui. L-a poreclit: „cea mai bună dintre republici”. Primăria din Paris a înlocuit catedrala din Reims[859].

Această înlocuire a tronului întreg cu o jumătate de tron fu „opera anului 1830”.

Când dibacii îşi isprăviră treaba lor, se văzu şi greşeala nemăsurată a soluției pe care o găsiseră. Toate acestea n-aveau nimic a face cu dreptul absolut. Dreptul absolut a strigat: Protestez! Apoi, lucru de temut, s-a ascuns în întuneric.

III – Ludovic-Filip

Revoluțiile au brațul cumplit şi mâna norocoasă. Lovesc unde trebuie şi aleg bine. Chiar când sunt nedesăvârşite, corcite şi înjumătățite, reduse la starea de revoluții minore, ca revoluția din 1830, ele au totuşi de la Dumnezeu destulă pătrundere ca să nu nimerească pe-alături. Eclipsa lor nu e o abdicare.

Să nu le lăudăm, totuşi, prea mult. Se înşală şi revoluțiile uneori; s-au văzut greşeli grave.

Să ne întoarcem la 1830. 1830, cu toate că a luat un drum greşit, a avut noroc. În aşezarea numită „ordine” după revoluția retezată scurt, regele era mai de preț decât regalitatea. Ludovic-Filip era un om deosebit.

Se trăgea dintr-un părinte[860] căruia istoria îi va acorda, fără îndoială, circumstanțe atenuante; era un om tot atât de vrednic de stimă pe cât tatăl său fusese vrednic de ocară; era virtuos atât în treburile sale particulare, cât

şi în câteva treburi publice, se arăta grijuliu faţă de sănătatea, de averea, de făptura şi de afacerile lui. Cunoştea preţul unei clipe, dar nu totdeauna preţul unui an. Era cumpătat, senin, liniştit, răbdător; om cumsecade şi prinţ cumsecade. Trăia cu nevasta lui, avea în palat lachei însărcinaţi să arate patul lui conjugal burghezilor, tradiţie devenită din nou utilă unui alcov legitim, după atâtea dări în vileag nelegitime ale ramurii mai mari a familiei. Nu numai că ştia toate limbile Europei şi, ceea ce e mai rar limbajul tuturor intereselor, dar le şi vorbea. Era un minunat reprezentant al clasei mijlocii, dar depăşind-o, era în toate chipurile mai mare decât ea. Avea o minte atât de limpede, încât, preţuind sângele pe care-l moştenea, se bizuia mai mult pe valoarea lui personală şi, când era vorba de casa lui, lucru ciudat, se declara Orléans şi nu Burbon. Se socotea cel dintâi prinţ de sânge atâta vreme cât nu fusese decât alteţă serenisimă, dar a ajuns un burghez adevărat în ziua în care fu făcut rege. Era vorbăreţ în lume şi laconic în intimitate. Cu faimă de om zgârcit, dar nedovedită, era în realitate unul dintre acei oameni strângători, care ştiu să fie risipitori când e vorba de o toană sau de o îndatorire a lor. Cultivat, dar fără să fie sprijinitor al culturii. Gentilom, dar nu cavaler. Simplu, liniştit şi puternic. Adorat de familia şi de casa lui. Un vorbitor care cucerea. Om de stat lipsit de elan, rece din fire, stăpânit de interesul imediat, ocupându-se totdeauna de ce era mai grabnic, nefiind în stare să poarte nici ură, nici recunoştinţă, uzând fără milă de oamenii de seamă cu înlăturarea celor mediocri, dibaci când era vorba să îndemne majorităţile parlamentare să strivească unanimităţile tăinuite ce murmură înăbuşit sub tronuri. Era expansiv, câteodată imprudent în expansiunile lui, dar foarte iscusit până şi în imprudenţă. Bogat în expediente, chipuri şi măşti; înspăimânta Franţa cu Europa şi Europa cu Franţa. Îşi iubea fără îndoială ţara, dar dădea întâietate propriei lui familii. Preţuia mai mult guvernarea decât autoritatea şi autoritatea mai mult decât demnitatea, pornire care are un cusur: în goana după succese, admite viclenia şi nu dispreţuieşte josnicia; dar are şi un folos: acela de a feri politica de lovituri violente, statul de accidente şi societatea de catastrofe, era migălos, corect, vigilent, atent, pătrunzător, neobosit. Câteodată se contrazicea, se dezminţea. A fost îndrăzneţ faţă de Austria la Ancona, încăpăţânat faţă de Anglia în Spania, a bombardat Anversul şi l-a plătit pe Pritchard[861]. Cânta *Marseieza* cu convingere. Nu se lăsa cuprins de tristeţe, de oboseală, de frumos sau de ideal, de generozităţi îndrăzneţe, de utopii, de himere, de mânie, trufie sau teamă. Era un om curajos în toate. A fost

general la Valmy şi soldat la Jemmapes[862]. Scăpase cu viaţă în opt atentate şi era mereu zâmbitor. Viteaz ca un grenadier şi curajos ca un gânditor. Neliniştit numai în faţa posibilităţii unei zguduiri europene şi nepregătit pentru o mare aventură politică. Gata totdeauna să-şi primejduiască viaţa, dar niciodată opera. Îşi ascundea totdeauna voinţa sub înfăţişarea unei firi influenţabile, ca să fie ascultat mai degrabă ca minte luminată decât ca rege. Avea spirit de observaţie, dar era lipsit de simţ profetic. Puţin atent faţă de spiritele alese, dar priceput la oameni, simţea nevoia să vadă ca să poată judeca. Avea un bun-simţ sigur şi pătrunzător, o înţelepciune practică, darul vorbirii, o memorie nemaipomenită, de care se folosea necontenit, singura lui asemănare cu Cezar, Alexandru şi Napoleon. Cunoştea fapte, amănunte, date, nume proprii. Habar n-avea de năzuinţele, de patimile, de geniul felurit al poporului, de îndemnurile lui lăuntrice, de frământările ascunse şi întunecate ale sufletelor, în sfârşit, de toate cele care s-ar putea numi forţele nevăzute ale conştiinţei. Era acceptat de toţi cei ce se aflau în frunte, dar nu şi de Franţa celor mulţi. Se descurca pentru că era iscusit. Guverna prea mult şi nu domnea destul. Era propriul său prim-ministru. Se pricepea de minune să facă din faptele mărunte o piedică în calea marilor idei. Amesteca o adevărată însuşire creatoare de civilizaţie, de ordine şi de organizare, cu un oarecare spirit de procedură birocratică şi de şicană. A fost ctitorul şi procurorul unei dinastii. Avea ceva din Carol cel Mare şi ceva de avocat. În sfârşit, o figură mare şi originală, un prinţ care a ştiut să fie puternic împotriva tuturor îndoielilor Franţei şi a geloziei Europei. Ludovic-Filip ar fi fost aşezat printre oamenii de seamă ai veacului său şi printre cârmuitorii cei mai străluciţi din istorie, dacă ar fi iubit cât de puţin gloria şi ar fi simţit tot atât de bine ce e mare, cum a simţit, ce e de folos.

Ludovic-Filip fusese un bărbat frumos, şi îmbătrânit rămăsese graţios. N-a fost totdeauna pe gustul naţiunii, dar a plăcut totdeauna mulţimii. Plăcea. Fusese înzestrat cu acest dar şi avea farmec. Era lipsit de măreţie. Nu purta coroană, deşi era rege; nici păr alb, deşi era bătrân. Înfăţişarea lui amintea de vechiul regim şi viaţa lui obişnuită, de cel nou, alcătuind laolaltă un amestec de nobleţe şi de burghezie care se potrivea cu anul 1830. Ludovic-Filip era o punte de trecere pe treptele unui tron. Păstrase rostirea cuvintelor şi ortografia veche, pe care le punea în slujba părerilor moderne. Iubea Polonia şi Ungaria, dar scria *les polonois* şi rostea *les hongrais*[863].

Purta, uniforma gărzii naţionale, asemenea lui Carol al X-lea şi cordonul Legiunii de onoare, ca Napoleon.

Se ducea rar la biserică, deloc la vânătoare, niciodată la Operă. Această latură a firii lui făcea parte din popularitatea lui burgheză. Nu avea Curte, ieşea la plimbare cu o umbrelă sub braţ, şi umbrela asta a făcut parte mult timp din aureola lui. Era puţin zidar, puţin grădinar şi puţin doctor. S-a priceput să lase sânge unui curier care căzuse de pe cal. Ludovic-Filip nu pleca fără lanţetă, cum nu pleca Henric al III-lea fără pumnal. Ilegaliştii râdeau de acest rege caraghios, primul care a vărsat sânge ca să vindece. Trebuie să facem o deosebire între imputările pe care i le-a făcut istoria: cele care privesc regalitatea, cele care privesc domnia şi cele care-l privesc pe rege însuşi. Sunt trei coloane care dau fiecare un total deosebit. Înăbuşirea *dreptului democratic;* coborârea progresului pe planul al doilea; reprimarea sălbatică a protestelor străzii, trecerea răzmeriţei prin foc şi sabie, măcelul din strada Transnonain[864], consiliile de război, acapararea ţării reale de către ţara legală, guvernul care făcea parte dreaptă cu cei trei sute de mii de privilegiaţi – iată faptele regalităţii; guvernul e răspunzător de refuzul dat Belgiei[865], de cucerirea prea aspră a Algeriei, ca şi a Indiei de către englezi, mai mult cu barbarie decât cu civilizaţie, de călcarea cuvântului faţă de Abd-el-Kader[866], de Blaye; de cumpărarea lui Deutz[867] şi despăgubirea lui Pritchard.

Vina regelui e politica de familie care a trecut înaintea celei naţionale. Scăzându-se toate acestea din socoteală, povara regelui descreşte.

Iată marea lui vină; a fost şovăitor în numele Franţei. De unde vine această greşeală?

S-o spunem.

Ludovic-Filip a fost un rege prea mult părinte; tatăl unei familii, care vrea să clocească o dinastie, se teme de orice şi nu vrea să fie stingherit. Aşa se explică atâtea sfiiciuni exagerate, sfieli nemăsurate, nepotrivite cu un popor care în tradiţia lui cetăţenească are un 14 iulie, iar în tradiţia lui militară Austerlitzul.

De altfel, dacă lăsăm la o parte îndatoririle publice care trebuie împlinite înainte de orice, familia lui Ludovic-Filip merita dragostea pe care părintele ei i-o purta. Era minunată, plină de virtuţi şi de talente. Una dintre fetele lui Ludovic-Filip, Marie d'Orléans, trecuse numele neamului ei printre artişti, aşa cum Charles d'Orléans îl înscrisese pe-al său printre poeţi. Îşi prefăcuse sufletul într-o marmură pe care o botezase Jeanne d'Arc. Doi dintre fiii lui Ludovic-Filip îi smulseră lui Metternich[868] această demagogică laudă: „Sunt nişte tineri cum se văd rar şi nişte prinţi cum nu se mai văd alţii".

Iată adevărul asupra lui Ludovic-Filip, adevărul din care n-am ascuns nimic şi n-am îngroşat nimic.

Norocul lui Ludovic-Filip, în 1830, a fost să fie prinţul „Egalitate”[869], să cuprindă în el contradicţiile revoluţiei şi ale restauraţiei, să aibă trăsătura neliniştitoare a revoluţionarului care se face cuminte când guvernează. Niciun om nu s-a adaptat vreodată mai desăvârşit la împrejurări. Omul şi împrejurările s-au contopit, şi întruparea s-a realizat. Ludovic-Filip e încarnarea lui 1830. Mai avea de partea lui şi alte argumente: exilul. Fusese proscris, pribeag, sărac. Trăise din munca lui. Acest om, stăpân al celor mai mari domenii din Franţa, vânduse în Elveţia un cal al său bătrân, ca să aibă ce mânca. Dăduse lecţii de matematică la Reichenau, în vreme ce sora lui, Adelaida, cosea şi broda. Burghezia se înflăcărează când întovărăşeşte chipul unui rege cu asemenea amintiri. Dărâmase cu mâinile lui ultima cuşcă de fier de la Mont-Saint-Michel[870], clădită de Ludovic al XI-lea şi folosită de Ludovic al XV-lea. Era camaradul lui Dumouriez[871] şi prietenul lui Lafayette. Făcuse parte din clubului iacobinilor, Mirabeau îl bătuse pe umăr, Danton îi spusese: „Tinere!” În ’93, la douăzeci şi patru de ani, când era numai domnul de Chartres, asistase din umbra unei loji a Convenţiunii la procesul lui Ludovic al XVI-lea, atât de bine numit: „bietul tiran”. Fusese martor la clarviziunea oarbă a revoluţiei, care a zdrobit regalitatea în rege şi pe rege odată cu regalitatea, fără să mai ţină seama de om; la furtuna uriaşă a adunării-tribunal; la furia publică punându-i lui Capet[872] întrebări la care nu ştia să răspundă; la înspăimântătoarea clătinare a capului regal sub furtuna aceea întunecată; văzuse în ce măsură fuseseră nevinovaţi în această catastrofă şi cei care osândeau ca şi cel care era osândit; fusese de faţă la toate aceste fapte ameţitoare, văzuse veacurile înfăţişându-se la tribuna Convenţiunii. Văzuse în spatele lui Ludovic al XVI-lea, nefericitul care era făcut răspunzător, ridicându-se în umbră acuzatul cel mare: monarhia. Îi rămăsese în inimă o spaimă smerită faţă de această uriaşă justiţie a poporului, aproape tot atât de impersonală ca judecata lui Dumnezeu.

Revoluţia lăsase în el o urmă de neşters. Amintirea lui purta pecetea vie a acelor ani, clipă cu clipă. Într-o zi, în faţa unui martor de al cărui cuvânt nu ne putem îndoi, a restabilit din memorie toată litera A din apelul alfabetic al Adunării Constituante.

Ludovic-Filip a fost un rege fără ascunzişuri. Legile din septembrie sunt limpezi. Deşi ştia că lumina nu e prielnică privilegiilor, şi-a lăsat tronul în lumină. Istoria va ţine seama de această lealitate.

Ludovic-Filip, ca toți oamenii care au părăsit scena, e judecat azi de conştiința umană. Procesul lui e însă numai la prima instanță.

N-a sunat pentru el încă ceasul în care istoria vorbeşte cu glasul ei liber şi respectat. N-a venit încă clipa rostirii unei judecăți definitive asupra acestui rege. Asprul şi celebrul istoric Louis Blanc şi-a îmblânzit şi el, de curând, primul verdict.[873]

Ludovic-Filip a fost ales de cei 221 şi de 1830, adică de o jumătate de parlament şi de o jumătate de revoluție. Oricum, el nu poate fi judecat aici, decât cu anumite rezerve, din punctul de vedere înalt din care priveşte filosofia principiul democratic absolut. În ochii absolutului totul e uzurpare, în afară de dreptul omului, mai întâi, şi de dreptul poporului, în al doilea rând. Dar ceea ce putem spune azi, după ce am făcut toate rezervele, e că, oricum ar fi privit Ludovic-Filip, luat în el însuşi şi din punctul de vedere al bunătății omeneşti, va rămâne, ca să ne slujim de graiul vechi al bătrânei istorii, unul dintre cei mai buni principi care s-au urcat pe tron.

Ce vină are el? Tronul. Despărțiți-l pe Ludovic-Filip de rege, va rămâne omul. Şi omul e bun. Câteodată e atât de bun, încât devine minunat. Uneori, în mijlocul celor mai apăsătoare griji, după o zi de luptă împotriva diplomației întregului continent, se întorcea seara în apartamentul lui, şi acolo ce credeți că făcea? Covârşit de oboseală, toropit de somn, lua un dosar şi-şi petrecea toată noaptea revizuind un proces criminal, socotind că, dacă însemna ceva să țină piept Europei întregi, era o faptă şi mai însemnată să smulgă un om călăului. Se încăpățâna împotriva ministrului de justiție, lupta să smulgă din mâna procurorilor generali (pe care îi numea „flecarii legii”) arma ghilotinei. Masa lui de lucru era acoperită cu vrafuri de dosare. Le cerceta pe toate. I se părea îngrozitor să lase întâmplării nenorocitele capete osândite. Într-o zi îi spunea aceluiaşi martor de care am vorbit mai înainte: „Astă-noapte am câştigat şapte”. În timpul primilor ani ai domniei lui, pedeapsa cu moartea a fost ca şi abolita şi ridicarea din nou a eşafodului s-a făcut împotriva voinței regelui. Piața la Grève pierind odată cu ramura cea mare a familiei regale, s-a instituit o alta, burgheză, la bariera Saint-Jacques[874]. „Oamenii practici” au simțit nevoia unei ghilotine cvasi-legitime. Aceasta a fost una dintre victoriile lui Casimir Périer[875], care reprezenta vederile înguste ale burgheziei, asupra lui Ludovic-Filip, care reprezenta latura ei liberală. Ludovic-Filip l-a adnotat cu mâna lui pe Beccaria[876]. După bomba lui Fieschi[877], a exclamat: „Ce păcat că n-am fost rănit! Aş fi putut să-l grațiez!” Altă dată a scris, făcând aluzie la rezistența

miniştrilor lui, în legătură cu un osândit politic care a fost una dintre cele mai sângeroase figuri ale timpului nostru: „I-am acordat graţierea, nu-mi rămâne decât s-o obţin". Ludovic-Filip era blând ca Ludovic al IX-lea şi bun ca Henric al IV-lea.

Iar noi zicem că în istorie, unde bunătatea e o perlă rară, cel bun trebuie să treacă înaintea celui care a fost mare.

Deoarece Ludovic-Filip a fost judecat cu asprime de unii, fără cruţare, poate, de alţii, este firesc ca un om care l-a cunoscut, el însuşi o umbră astăzi, să vină să-şi depună mărturia în faţa istoriei. Această mărturie e fără îndoială şi înainte de toate nepărtinitoare. Un epitaf scris de mâna unui mort e sincer. O umbră poate aduce mângâiere altei umbre. Când împarţi cu cineva întunericul aceleiaşi nopţi, ai dreptul să-l şi lauzi. Nu se va putea spune vreodată despre două morminte din exil, că unul dintre ele l-a linguşit pe celălalt.

IV – Crăpături sub temelie

În clipa în care drama pe care o povestim pătrundea adâncul unuia din norii tragici care acoperă începutul domniei lui Ludovic-Filip, nu puteam lăsa nimic îndoielnic, şi trebuia ca această carte să vină cu o lămurire asupra regelui.

Ludovic-Filip îşi însuşise autoritatea regală fără violenţă, fără vreo acţiune directă săvârşită de el, ci mulţumită unei întorsături revoluţionare, fără îndoială deosebită de ţelul adevărat al revoluţiei şi în care el, ducele de Orléans, nu avusese nicio iniţiativă personală. Se născuse prinţ şi se credea ales rege. Nu smulsese el singur această împuternicire. N-o luase. Îi fusese oferită şi o primise, convins – din greşeală desigur, dar convins – că darul era făcut pe bună dreptate şi că datoria lui îi poruncea să-l primească. De aici, cârmuirea întemeiată pe bună-credinţă. O spunem cinstit, Ludovic-Filip domnind cu bună-credinţă, încrâncenarea dezlănţuită de luptele sociale nu poate fi pusă nici în sarcina regelui, nici într-a democraţiei. O ciocnire de principii seamănă cu o ciocnire de elemente. Oceanul apără apa, furtuna apără aerul. Regele apără regalitatea, democraţia apără poporul. Relativul, care e monarhia, se împotriveşte absolutului, care e republica. Societatea

sângerează în acest conflict, dar suferința de azi va fi salvarea ei de mâine. Şi, oricum ar fi, cei care luptă între ei nu pot fi disprețuiți. Fără îndoială că una dintre cele două tabere se înşală. Dreptatea nu e asemenea colosului din Rodos, aşezată pe amândouă malurile deodată, cu un picior în republică şi celălalt în monarhie. Ea e indivizibilă, se sprijină pe un singur țărm.

Să încheiem această expunere.

Regimul de la 1830 a avut de la început o viață grea. Abia născut, a doua zi trebui să lupte.

Abia înscăunat, regimul din iulie, atât de nou, atât de puțin rezistent, era hărțuit din toate părțile.

Împotrivirea se născu de a doua zi. Poate că se născuse chiar în ajun, şi creştea din lună în lună; ascunsă la început, ieşi tot mai mult la iveală.

Revoluția din iulie, rău primită de regi peste hotarele Franței, cum am mai spus, fusese felurit interpretată în Franța.

Dumnezeu arată oamenilor vrerile lui, vădindu-le în evenimente, texte obscure, scrise într-o limbă misterioasă. Oamenii încearcă să le tălmăcească. Traduceri grăbite, incorecte, pline de greşeli, de lipsuri şi de contraziceri. Foarte puțini pricep limba divină. Cei mai pătrunzători, cei mai potoliți, cei mai adânci, descifrează încet, şi când ajung la capătul textului lor, lucrarea e săvârşită în acelaşi timp. Pe piața publică au şi apărut douăzeci de traduceri. Din fiecare traducere se naşte un partid, şi din fiecare contrazicere un grup de răzvrătiți. Fiecare partid crede că numai el are textul adevărat, fiecare bisericuță crede că stăpâneşte lumina.

Adesea, puterea însăşi e numai o gaşcă.

În fiecare revoluție sunt şi oameni care înoată împotriva valurilor. Sunt partidele vechi.

Partidele vechi, care sunt legate de tradiții prin grația lui Dumnezeu, socotesc că revoluțiile nu sunt altceva decât o urmare a dreptului la revoltă, şi ai dreptul la rândul tău să te revolți împotriva lor. Revoluția, fiind o împlinire normală, cuprinde în ea propria ei legitimitate, pângărită câteodată de falşii revoluționari, dar care stăruie chiar mânjită, şi supraviețuieşte chiar însângerată. Revoluțiile nu se nasc dintr-un accident, ci din necesitate. O revoluție e o întoarcere de la nefiresc la real. Este pentru că trebuie să fie.

Şi totuşi vechile partide legitimiste au atacat revoluția din 1830 cu toată violența care țâşneşte dintr-o falsă judecată. Greşelile sunt proiectile excelente. Ei loveau cu iscusința revoluția acolo unde era slabă, unde avea o ruptură în zale, în lipsa ei de logică. Atacau revoluția în regalitatea ei şi

strigau: „Pentru ce are nevoie revoluția de rege?” Orbii aceştia, câteodată ochesc bine.

Republicanii scoteau acelaşi strigăt, dar, venind de la ei, strigătul era logic. Ceea ce era orbire la legitimişti era clarviziune la democrați. Anul 1830 înşelase poporul. Democrația, furioasă, îl mustra.

Regimul din iulie se zbătea, atacat deopotrivă în numele trecutului şi al viitorului. El reprezenta clipa de față, războindu-se, de o parte, cu veacurile monarhice, de alta, cu dreptul veşnic.

Nu numai atât, dar față de străinătate, 1830, nemaifiind revoluție şi devenind monarhie, trebuia să se țină la pas cu Europa. Trebuia să păstreze pacea, altă greutate. O armonie pe care vrei s-o realizezi împotriva logicii e adesea mai dăunătoare, decât un război. Din conflictul acesta surd, mereu înăbuşit, dar mereu amenințător, s-a născut pacea armată, acest expedient costisitor al civilizație suspecte ei însăşi.

Regalitatea din iulie se smucea în şleauri, cu toate că avea înhămate la ea guvernele Europei. Metternich i-ar fi pus bucuros zăbală. Împinsă de progres în Franța, împingea înainte monarhiile Europei, rămase pe loc. Era remorcată şi remorca la rândul ei.

Între timp, în interior bântuiau, înlănțuite între ele, atâtea probleme sociale: sărăcia, proletariatul, salariile, educația, pedepsele, prostituția, soarta femeii, bogăția, mizeria, producția, consumația, repartiția, schimbul, moneda, creditul, dreptul capitalului, dreptul muncii. Grozavă povară!

În afară de partidele politice propriu-zise se mai desemna şi o altă mişcare. Fierberii democratice îi răspundea fierberea filosofică. Elita se simțea tulburată ca şi mulțimea; în alt chip, dar nimic mai mult.

Gânditorii meditau, pe când pământul, adică poporul străbătut de curente revoluționare, tremura zguduit de nu ştiu ce vagi smucituri nervoase. Gânditorii, unii izolați, întruniți în familii, aproape în frății, răscoleau problemele sociale în linişte, dar adânc, ca nişte mineri neclintiți, care îşi săpau galeriile în profunzimile unui vulcan, abia stingherit de zguduiri surde şi de întrevăzute focuri pâlpâitoare.

Liniştea aceasta nu era spectacolul cel mai puțin frumos al acestei epoci zbuciumate.

Aceşti oameni lăsau chestiunea drepturilor în seama partidelor politice. Ei se ocupau de problema fericirii. Voiau să dobândească de la societate bunăstarea omului.

Ridicau problemele materiale – problema agricolă, industrială şi comercială – aproape la demnitatea unei religii. În civilizaţie, aşa cum se întocmeşte ea, puţin de către Dumnezeu şi mult de către om, interesele se combină, se împletesc şi se contopesc în aşa chip, încât formează o adevărată stâncă, după o lege dinamică, studiată cu multă răbdare de economişti, aceşti geologi ai politicii.

Oamenii aceştia care se grupau sub diferite denumiri, dar care pot fi numiţi toţi cu titlul general de socialişti, căutau să străpungă stânca şi să facă să ţâşnească din ea apa vie a fericirii omeneşti.

Lucrările lor îmbrăţişau totul, de la problema eşafodului până la aceea a războiului. Adăugau la dreptul omului, proclamat de revoluţia franceză, dreptul femeii şi al copilului.

E uşor de înţeles pentru ce, din diferite motive, nu tratăm aici în adâncime, şi din punct de vedere teoretic, problemele ridicate de socialism. Ne mărginim să le indicăm.

Toate problemele pe care şi le puneau socialiştii, lăsând la o parte viziunile cosmogonice, visarea şi misticismul, pot fi reduse la două probleme principale:

Prima problemă: a produce bogăţia.

A doua problemă: a o distribui.

Prima problemă cuprinde pe aceea a muncii.

A doua e, de fapt, problema salariilor.

În prima problemă e vorba de folosirea energiilor.

În cea de-a doua, de distribuţia bunurilor.

Dintr-o bună folosire a energiilor rezultă puterea publică.

Dintr-o bună distribuţie a bunurilor rezultă fericirea individuală.

O bună distribuţie nu înseamnă o distribuţie egală, ci una echitabilă. Prima egalitate se întemeiază pe echitate.

Prosperitatea socială rezultă din această îmbinare: puterea publică în afară, fericirea individului înăuntru.

Prosperitatea socială înseamnă omul fericit, cetăţeanul liber, naţiunea mare.

Anglia rezolvă prima din aceste două probleme. Ea ştie minunat să creeze bogăţii, dar le împarte prost. E o soluţie desăvârşită numai pe o latură, care duce în chip fatal la două extreme: belşug monstruos şi mizerie monstruoasă. Unii, cei puţini, au toate bucuriile, alţii, adică poporul, toate lipsurile. Privilegiul, monopolul, favorurile, feudalitatea folosesc munca

însăşi. Situaţie falsă şi primejdioasă, care aşază puterea publică pe mizeria celor mulţi şi care întemeiază măreţia statului pe suferinţele individului. Măreţie rău alcătuită, în care se împletesc toate elementele materiale şi în care nu intră niciun element moral.

Amândouă problemele, pentru a fi bine rezolvate, trebuie rezolvate laolaltă. Amândouă soluţiile trebuie să fie contopite într-una singură.

Rezolvaţi numai prima problemă şi veţi fi Veneţia, veţi fi Anglia. Veţi avea o putere artificială ca Veneţia, sau o putere materială ca Anglia. Veţi fi un bogat rău. Veţi pieri prin mersul lucrurilor, cum a murit Veneţia, sau printr-un faliment, cum va cădea Anglia, şi lumea vă va lăsa să cădeţi şi să muriţi, pentru că lumea lasă să cadă şi să moară tot ceea ce nu e decât egoism, tot ceea ce nu reprezintă o virtute sau o idee pentru neamul omenesc.

E de la sine înţeles că prin cuvintele Veneţia şi Anglia nu desemnăm popoarele, ci construcţiile sociale, oligarhiile suprapuse naţiunilor, şi nu înseşi naţiunile. Naţiunile se bucură totdeauna de respectul şi de simpatia noastră. Veneţia, ca popor, va renaşte. Anglia, ca aristocraţie, va cădea, dar Anglia ca naţiune e nemuritoare.

Acestea fiind spuse, să mergem mai departe.

Rezolvaţi cele două probleme, încurajaţi-l pe bogat şi ocrotiţi-l pe sărac, suprimaţi mizeria, puneţi capăt exploatării nedrepte a celui sărac de către bogat, puneţi frâu geloziei celui care e încă pe drum faţă de cel care a ajuns la capăt, potriviţi matematic şi frăţeşte salariul după muncă, adăugaţi învăţământul gratuit şi obligatoriu al copilului, faceţi din ştiinţă temelia bărbăţiei, dezvoltaţi inteligenţele punând braţele la muncă, fiţi în acelaşi timp un popor puternic şi o familie de oameni fericiţi, democratizaţi proprietatea nu desfiinţând-o, ci universalizând-o aşa ca fiecare cetăţean, fără excepţie, să fie proprietar, lucru mai uşor decât se crede; în două cuvinte, învăţaţi să produceţi bogăţia şi s-o distribuiţi, şi veţi avea laolaltă măreţia materială şi măreţia morală. Atunci veţi fi vrednici să vă numiţi Franţa.

Iată ce spunea socialismul, în afară de câteva secte căzute în rătăcire. Iată ce căuta în fapte, ce plămădea în suflete.

Admirabile eforturi! Sfinte încercări!

Pe Ludovic-Filip îl preocupau în mod dureros toate aceste doctrine şi teorii: necesitatea neobişnuită pentru un om de stat de a ţine seamă de filosofi; adevărurile nedesluşite încă, pe care le întrevedea: politica nouă

care trebuia creată, în acord cu lumea veche, dar fără prea multe nepotriviri cu idealul revoluționar, situație în care trebuia să-l întrebuințeze pe Lafayette ca să-l apere pe Polignac[878]; intuiția progresului care se simte în răscoală; credința lui în revoluție. Poate că ajunsese la o resemnare născută din acceptarea vagă a unui drept definitiv superior; îl preocupa voința de a nu se înstrăina de propria lui rasă, spiritul lui de familie, respectul lui sincer pentru popor, propria lui cinste. Câteodată, aşa puternic şi curajos cum era, se simțea împovărat de greutatea de a fi rege.

Simțea sub picioarele lui o primejdioasă destrămare, care nu era totuşi o năruire totală, pentru că Franța era Franța mai mult decât oricând.

Grămezi de nori negri acopereau zarea. O umbră ciudată. Din ce în ce mai aproape, se întindea peste oameni, peste lucruri, peste idei, umbră care se năştea din mânie şi din sisteme. Tot ceea ce fusese înăbuşit în grabă se mişca şi se frământa. Câteodată, conştiința omului cinstit avea nevoie să respire adânc, atâta apăsare era în aerul în care sofismele se amestecau cu adevărurile. Sufletele tremurau în această tulburătoare nelinişte socială ca frunzele în apropierea furtunii. Tensiunea electrică era atât de mare, încât câteodată, primul venit, un necunoscut, scăpăra lumină. Pe urmă cădea iarăşi întunericul nopții. Din când în când, câte un bubuit surd şi adânc te făcea să pricepi câte trăsnete purtau în ei norii.

Trecuseră numai douăzeci de luni de la revoluția din iulie, şi anul 1832 începuse plin de amenințări şi de inevitabil. La freamătul întunecat al ideilor se adăuga clocotul întunecat al evenimentelor; poporul era în cumplită sărăcie; muncitorii fără pâine; ultimul prinț Condé dispăruse în întuneric[879]; Bruxellesul alungase dinastia de Nassau[880], aşa cum Parisul îi alungase pe Burboni. Belgia se oferise unui prinț francez şi se dăduse unui prinț englez; Nicolae, țarul rus ne ura; doi diavoli din sud erau în spatele nostru; Ferdinand din Spania şi Miguel din Portugalia; în Italia pământul se cutremura, Metternich întindea mâna asupra Bolognei; Franța încolțea Austria la Ancona[881], în nord se auzea un ciocan sinistru care închidea din nou Polonia în sicriul ei[882]; din întreaga Europă priviri furioase erau ațintite asupra Franței; Anglia era o aliată îndoielnică, gata să dea brânci celui care s-ar fi clătinat şi să se arunce asupra celui care ar fi căzut: pairii se ascundeau în spatele lui Beccaria ca să refuze legii patru capete[883]; florile de crin erau rase de pe trăsura regelui; crucea smulsă de pe Notre-Dame; Lafayette disprețuit; Laffitte ruinat[884], Benjamin Constant mort în mizerie;

Casimir Périer răpus de povara cârmuirii. Molima politică şi molima socială izbucniseră în acelaşi timp în cele două capitale ale regatului, una oraşul gândirii, cealaltă oraşul muncii; la Paris războiul civil, la Lyon războiul servil[885], aceeaşi lumină de pârjol în amândouă cetăţile. O lumină roşie de crater pe fruntea poporului. Sudul fanatizat, vestul în fierbere, ducesa de Berry încercând să răscoale Vandeea; comploturi, conspiraţii, răzmeriţe, holeră, adăugau la vuietul sumbru al ideilor, tumultul sumbru al evenimentelor.

V – Fapte din care izvorăşte istoria şi pe care istoria nu le cunoaşte

Toate se înrăutăţiseră către sfârşitul lui aprilie. Neliniştea devenea clocot. Din anul 1830 se iviseră ici şi colo mici răscoale locale înăbuşite repede, dar gata să se aprindă din nou: semne ale unei fierberi mocnite. Se pregătea în umbră ceva groaznic. Se zăreau liniile nedesluşite şi rău luminate ale unei revoluţii cu putinţă. Franţa privea spre Paris. Parisul privea spre cartierul Saint-Antoine.

Cartierul Saint-Antoine, încins pe tăcute, începea să fiarbă.

Cârciumile din strada Charonne erau încruntate şi furtunoase.

Era pusă în discuţie pur şi simplu soarta guvernului. Se discuta în public *dacă trebuie să se înceapă lupta*. În odăiţele din dosul prăvăliilor, lucrătorii erau puşi să jure că la primul strigăt de alarmă vor ieşi în stradă şi „vor lupta fără să ţină socoteală de numărul duşmanilor”. După ce se legau prin jurământ, un vorbitor din fundul cârciumii „îşi limpezea glasul" şi spunea; „Ai înţeles? Ai jurat!” Câteodată se suiau la primul etaj, într-o odaie zăvorâtă, şi acolo se petreceau scene aproape masonice. Depuneau jurământ iniţiatului *că-l vor sluji ca pe un părinte*. Aceasta era formula.

În încăperi scunde se citeau broşuri „subversive”. „Clevetesc împotriva stăpânirii”, spune un raport secret din vremea aceea. Se auzeau cuvinte ca acestea; „Nu ştim cine sunt şefii. Noi ăştialalţi nu vom afla ziua decât cu două ceasuri înainte”. Un lucrător spunea: „Suntem trei sute, punem fiecare câte cincizeci de centime şi strângem o sută cincizeci de franci, să fabricăm gloanţe şi pulbere”. Altul spunea; „Nu trebuie şase luni, nu-i nevoie nici de două; în mai puţin de cincisprezece zile o să fim pe aceeaşi treaptă cu

guvernul. Putem să le ținem piept cât douăzeci şi cinci de mii de oameni". Altul spunea: „Nu dorm toată noaptea, ca să fac cartuşe".

Din când în când, oameni „îmbrăcați ca burghezii, cu haine frumoase" veneau „făcând pe grozavii", păreau că poruncesc, strângeau mâna fruntaşilor şi plecau. Niciodată nu stăteau mai mult de zece minute. Schimbau în şoaptă cuvinte cu înțeles: „Complotul e copt, treaba e gata". Toți bâzâiau acelaşi lucru, ca să întrebuințăm expresia cuiva care a fost de față. Exaltarea ajunsese atât de mare, încât într-o zi un lucrător strigă în mijlocul cârciumii: „N-avem arme!" Unul dintre tovarăşii lui răspunse: „Nu-i nimic; au soldații!" parodiind, fără să ştie, proclamația lui Bonaparte în fața armatei Italiei. „*Când aveau să-şi comunice secrete,* spune un raport, *se întâlneau în altă parte".* Nu pricepem ce mai puteau ascunde, după ce spuneau câte spuneau.

Întrunirile erau de obicei periodice. La unele nu luau parte decât opt sau zece, totdeauna aceiaşi. La altele intra cine voia şi sala era atât de ticsită, încât oamenii trebuiau să stea în picioare. Unii veneau din entuziasm şi patimă, alții *pentru că le era în drum când se duceau lucru*. În cârciumile astea se aflau, în vremea revoluției, şi femei patriote care-i sărutau pe noii-veniți.

Alte fapte pline de înțeles vorbeau limpede.

Un om intra într-o cârciumă, bea şi ieşea zicând: „Cârciumare, socoteala o să ți-o plătească revoluția".

Agenții revoluționari erau aleşi într-o cârciumă din strada Charonne. Voturile se strângeau într-o şapcă.

Lucrătorii se mai adunau la un maestru de scrimă de pe strada Cotte. Pe perete era o panoplie în care se aflau spade de lemn, bastoane şi florete. Într-o zi s-au scos bumbii din vârfurile floretelor. Un muncitor zicea „Suntem douăzeci şi cinci, dar eu nu sunt pus la socoteală, pentru că sunt socotit drept o maşină". Maşina asta a fost mai târziu Quenisset[886].

Faptele care se pregăteau căpătau încet un fel de notorietate ciudată. O femeie care-si mătura pragul îi spunea alteia: „De mai multă vreme se lucrează de zor la făcutul cartuşelor". Proclamațiile adresate gărzilor naționale ale ministerelor erau citite în mijlocul străzii. Una dintre ele era semnată: *Burtot, negustor de vinuri.*

Într-o zi, la uşa unui cârciumar din piața Lenoir, un bărbat care purta o barbă ca o salbă şi avea un accent italienesc se sui pe un pietroi şi citi în gura mare un manifest ciudat, care părea alcătuit de-o putere ocultă. În jurul

lui se strânseseră grupuri de oameni care aplaudau. Pasajele care răscoleau cel mai mult mulțimea au fost adunate şi notate: *„Ideile noastre sunt interzise, proclamațiile noastre sunt rupte, cei care le afişează sunt pândiți şi azvârliți în închisori…” „Catastrofa care a distrus industria bumbacului ne-a convins şi pe noi, oamenii paşnici”. „Viitorul popoarelor se zămisleşte în rândurile noastre, ale celor necunoscuți.” „Iată, spunem lucrurilor pe nume: acțiune sau reacțiune, revoluție sau contrarevoluție? În epoca noastră nimeni nu mai crede nici în inerție, nici în nemişcare. Pentru popor sau împotriva poporului? Iată întrebarea! Alta nu e!…” „În ziua când nu vă vom mai fi pe plac, tăiați-ne capul, dar până atunci ajutați-ne să mergem...”*

Toate acestea – ziua în amiaza mare.

Alte întâmplări, încă şi mai cutezătoare, erau suspecte poporului tocmai din pricina îndrăznelii lor. La 4 aprilie 1832, un trecător se sui pe un bolovan din colțul străzii Sainte-Marguerite şi strigă: „Sunt babuvist!” Dar sub Babeuf poporul îl bănuia pe Gisquet[887].

Trecătorul spuse între altele:

— Jos proprietatea! Opoziția de stânga e laşă şi trădătoare. Când vrea să aibă dreptate, predică revoluția. E democrată ca să nu mănânce bătaie şi regalistă ca să nu lupte. Republicanii sunt fățarnici. Cetățeni muncitori, nu vă încredeți în republicani!

— Tăcere, cetățene spion! strigă un muncitor.

Strigătul acesta puse capăt discursului.

Se petrecură incidente ciudate.

Pe înserat, un muncitor s-a întâlnit aproape de canal cu un „bărbat bine îmbrăcat”, care îl întrebă: „Unde te duci, cetățene?” „Domnule, îi răspundea muncitorul, n-am cinstea să vă cunosc.” „Eu te cunosc foarte bine.” Şi bărbatul adăuga: „Nu te teme! Sunt agentul comitetului. Eşti bănuit că n-ai fi prea sigur. Să ştii că dacă destănui ceva suntem cu ochii pe tine.” Strângea apoi mâna muncitorului şi pleca spunând: „O să ne mai vedem în curând”.

Poliția, la pândă, auzea nu numai în cârciumi, dar şi pe stradă dialoguri suspecte.

— Fă tot ce poți să te primească cât mai repede, îi spunea un țesător unui tâmplar.

— De ce?

— În curând o să înceapă focul.

Doi trecători în zdrențe schimbau între ei aceste cuvinte, vrednice de luat în seamă, pline de o răzvrătire grosolană, vădită:

— Cine cârmuieşte țara?

— Ei, cine? Domnul Philippe.

— Da de unde! Burghezia.

Se înşală cine crede că dăm cuvântului *jacherie*[888] un înțeles urât. Țăranii erau săraci. Şi cei cărora le e foame au dreptate.

Altă dată auzeai vorbind doi trecători. Unul îi spunea celuilalt:

— Avem un plan bun de atac.

Dintr-o conversație intimă între patru oameni care şedeau pe vine într-un şanț, la răscrucea barierei Trône, nu puteai prinde decât vorbele astea:

— O să facem tot ce s-o putea ca „dumnealui" să nu se mai plimbe prin Paris.

— Care *dumnealui*? Amenințare plină de taine.

„Şefii principali", cum se spunea în mahala, se țineau deoparte. Se credea că se întâlnesc, ca să se sfătuiască, într-o cârciumă aproape de Saint-Eustache. Un anume Aug – şeful societății de ocrotire a croitorilor, din strada Mondétour – trecea drept intermediarul principal dintre şefi şi foburgul Saint-Antoine. De altfel, şefii aceştia au fost totdeauna învăluiți în foarte multă taină şi niciun fapt sigur n-a putut să dezmintă mândria ciudată a acestui răspuns dat mai târziu de un acuzat curții pairilor:

— Cine era şeful vostru?

— N-am cunoscut şi n-am recunoscut niciunul.

Deocamdată nu erau decât vorbe străvezii, dar vagi; câteodată vorbe goale, frânturi, vorbe de clacă. Dar se mai iveau şi alte semne. Un tâmplar care bătea nişte scânduri într-un gard pe strada Reuilly, în jurul unui loc pe care se ridica o casă, găsi pe locul acela o bucata dintr-o scrisoare ruptă pe care se mai puteau citi cuvintele acestea:

„*...Comitetul trebuie să ia măsuri ca să împiedice recrutarea în secțiile diferitelor societăți...*"

Şi în post-scriptum:

„*Am aflat că în strada Faubourg Poissonniére, nr. 5 bis, există la un armurier cinci sau şase mii de puşti. Secțiunea nu posedă arme.*"

Tâmplarul îşi pierdu cumpătul şi arătă hârtia vecinului lui, dar găsi, la câțiva paşi mai departe, altă hârtie, ruptă şi ea, şi mai plină de înțeles, pe care o vom reproduce aici aşa cum era, pentru înțelesul istoric al acestor documente ciudate:

Q

C

D

E

Învățați lista pe dinafară.

Pe urmă rupeți-o. Cei admişi vor face la fel după ce le veți transmite ordinele.

Salutare şi frăție

I.

u og a[1] fe

Persoanele care au cunoscut atunci taina acestei hârtii găsite au aflat abia mai târziu subînțelesul celor patru majuscule: *quinturioni*, *centurioni*, *decurioni* şi *eclerori*, şi tâlcul literelor *u og a*[1] *fe*, care însemnau *15 aprilie 1832*. Sub fiecare majusculă erau scrise nume urmate de indicații foarte caracteristice. De pildă: „*Q. Bannerel*, 8 puşti, 83 cartuşe. Om sigur”. „*C. Boubière*, 1 pistol, 40 cartuşe”. „*D. Rollet*, 1 floretă, 1 pistol. 1 livră pulbere.” „*E. Tessier*, 1 sabie, 1 raniță… Om de cuvânt.” „*Terreur*, 8 puşti. Viteaz.”

În sfârşit, tâmplarul găsi în aceeaşi curte o a treia hârtie, pe care era scrisă, cu creionul, dar citeț, lista asta enigmatică:

Unitate. Blanchard. Arbre-Sec. 6
Barra. Soize. Salle-au-Comte.
Kosciusko. Aubry măcelarul?
J.J.R.
Caius Gracchus.
Drept de revizie. Dufond. Cuptor.
Căderea girondinilor. Derbac. Maubuée.
Washington. Pinson. 1 pist. 86 cart.
Marseieză.

Suveranit. poporului. Michel. Quincampoix.
Sabre.
Hoche.
Marceau. Platon. Arbre-Sec.
Varşovia. Tilly, vânzătorul Popularului.

Burghezul onest, în mâinile căruia a rămas lista aceasta, i-a cunoscut semnificaţia. Se pare că ea cuprindea nomenclatura completă a secţiilor celui de-al patrulea sector al *Societăţii drepturilor omului*[889], cu numele şi adresele şefilor de secţii. Astăzi, când toate aceste întâmplări rămase în umbră nu mai sunt decât istorie, o putem publica. Trebuie să spunem, însă, că această hârtie a fost găsită înainte de a se fi înfiinţat *Societatea drepturilor omului*. Poate că era numai schiţa ei.

Totuşi, faptele concrete începeau să iasă la iveală după cuvintele rostite şi cele scrise.

În strada Popincourt s-au găsit în sertarul unui scrin, la un negustor de vechituri, şapte foi de hârtie cenuşie, toate împăturite la fel, în patru. În fiecare din foi se aflau alte douăzeci şi şase de pătrăţele din aceeaşi hârtie cenuşie, îndoită în formă de cartuş, şi un cartonaş pe care: scria:

Silitră..................12 uncii
Pucioasă...............2 uncii
Cărbune...............2 uncii şi jumătate
Apă.......................2 uncii

Procesul-verbal de confiscare constată că sertarul răspândea un miros pătrunzător de pulbere.

Un zidar, care se întorcea acasă după ce-şi isprăvise ziua de muncă, uită un pacheţel pe o bancă, lângă podul Austerlitz. Pachetul fu dus la corpul de gardă. Se găsiră în el două dialoguri tipărite, semnate *Lahautière*[890]*,* un cântec cu titlul: *Muncitori, uniţi-vă!* şi o cutie de tinichea plină de cartuşe.

Un muncitor, bând un pahar cu un tovarăş, se plânse că-i e prea cald, şi când celălalt întinse mâna să-l pipăie, dădu de un pistol sub vestă.

Într-un şanţ de pe bulevard, între cimitirul Père-Lachaise şi bariera Trône, în locul cel mai pustiu, nişte copii care se jucau găsiră sub un maldăr de talaş şi tărâţe un sac în care se aflau un tipar de gloanţe, o presă de lemn

pentru cartuşe, un taler de lemn mânjit de pulbere de vânătoare şi o strachină mică de tuci, în care se deosebeau urme vădite de plumb topit.

Nişte agenţi de poliţie care intrară pe neaşteptate, la ora cinci dimineaţa, la un oarecare Pardon, care făcu parte mai târziu din secţia Barricade-Merry şi fu ucis în răscoala din aprilie 1834, îl găsiră în picioare lângă pat, cu mâinile pline de cartuşe pe care tocmai le umplea.

La ceasul la care muncitorii se odihnesc, doi oameni fuseseră văzuţi întâlnindu-se între bariera Picpus şi bariera Charenton, pe o străduţă mărginaşă, între două ziduri, lângă un cârciumar care avea un „joc de Siam”[891] în faţa uşii. Unul scotea de sub cămaşă un pistol şi i-l întindea celuilalt. În clipa când voia să i-l dea, băgă de seamă că năduşeala de pe pieptul lui umezise niţel pulberea. Deschise pistolul şi-i mai adăugă puţină pulbere pe lângă aceea care se găsea în fundul ţevii. Apoi se despărţiră. Un anume Gallais, ucis mai târziu în strada Beaubourg, în ciocnirea din aprilie, se lăuda că are la el şapte sute de cartuşe şi douăzeci şi patru de cremene pentru puşcă.

Guvernul primi într-o zi vestea că în anumite cartiere se împărţiseră arme şi două sute de mii de cartuşe. Peste o săptămână fură împărţite alte treizeci de mii de cartuşe. Lucru ciudat, poliţia nu putu găsi niciunul. O scrisoare interceptată spunea: *„Nu e departe ziua în care optzeci de mii de patrioţi se vor aduna sub arme în patru ore”.*

Toată fierberea aceasta era făţişă şi, s-ar putea spune, mocnită. Răscoala de neînlăturat îşi pregătea furtuna în linişte, sub ochii stăpânirii. Frământarea aceasta subterană, dar de pe acum lesne de bănuit, avea toate ciudăţeniile. Burghezii, de pildă, stăteau de vorbă cu lucrătorii despre ceea ce se pregătea. Se spunea: „Ce se mai aude cu răscoala?” pe tonul pe care s-ar fi spus: „Ce mai face nevasta dumitale?”

Un negustor de mobile din strada Moreau întreba: „Ei, pe când atacul?”

Alt negustor spunea: „Atacul se va da în curând. Ştiu eu. Acum o lună eraţi cincisprezece mii acum sunteţi douăzeci şi cinci de mii.” Îşi oferea puşca lui, iar un alt vecin voia să vândă un pistol cu şapte franci.

Febra revoluţionară creştea. Se întinsese în toate ungherele Parisului şi ale Franţei. Pulsa pretutindeni. Reţeaua societăţilor secrete începea să se întindă asupra ţării, ca membranele care iau naştere din anumite inflamaţii şi se formează în corpul omenesc. Din *Asociaţia Prietenii poporului*, care era în acelaşi timp şi publică şi secretă, se născuse *Societatea drepturilor omului*, care îşi data astfel ordinele de zi: *Pluviôse, al 40-lea an al erei*

republicane[892]. Ea avea să supravieţuiască hotărârii curţii cu juri ce-i pronunţase dizolvarea şi nu şovăia să-şi boteze secţiunile cu aceste nume pline de înţeles:

Suliţele.
Clopotul.
Tunul de alarmă.
Boneta frigiană.
21 ianuarie.
Zdrenţăroşii.
Hoinarii.
Înainte, marş!
Robespierre.
Niveau.
Ça ira[893]

Societatea drepturilor omului iniţiase *Societatea acţiunii*. Cei care nu mai aveau răbdare se desprindeau de matcă şi o luau înainte. Alte asociaţii încercau să recruteze membri din sânul marilor societăţi-mume. Secţionarii se plângeau că sunt traşi în toate părţile. Aşa erau: *Societatea galică* şi *Comitetul organizator al municipalităţilor*. Aşa erau asociaţiile pentru *libertatea presei,* pentru *libertatea individuală*, pentru *insurecţia poporului*, *împotriva impozitelor indirecte*. Mai erau apoi: *Societatea muncitorilor egalitari*, care se împărţea în trei fracţiuni: *egalitarii, comuniştii şi reformiştii*. Mai era apoi *Armata Bastiliei*, un fel de cohortă organizată milităreşte: patru oameni comandaţi de un caporal, zece de un sergent, douăzeci de un sublocotenent şi patruzeci de un locotenent. Niciodată nu se cunoşteau între ei mai mult de cinci oameni. Era o creaţie în care prevederea se îmbina cu curajul şi care părea însufleţită de geniul Veneţiei. Comitetul central, care era în fruntea ei, avea două braţe: *Societatea de acţiune* şi *Armata Bastiliei*. O asociaţie legitimistă, *Cavalerii fidelităţii*, s-a strecurat şi ea printre aceste afiliaţii republicane. Fu demascată şi respinsă.

Societăţile pariziene se ramificau în oraşele principale. Lyon, Lille, Nantes şi Marsilia îşi aveau şi ele *Societatea drepturilor omului, Cărbunarii* şi *Oamenii liberi* ai lor. La Aix exista o societate revoluţionară care se numea C*ougourde*. Am mai pomenit despre ea.

La Paris, cartierul Saint-Marceau nu era mai puțin în fierbere decât cartierul Saint-Antoine, şi nici şcolile nu erau mai puțin frământate decât cartierele. Studenții se adunau într-o cafenea din strada Saint-Hyacinthe şi în cârciuma *Şapte biliarde* din strada Mathurins-Saint-Jacques. Societatea *Prietenii A.B.C-ului*, afiliată mutualiştilor din Angers şi *Cougourdei* din Aix, se aduna, după cum am văzut, în cafeneaua *Musain*. Tinerii aceştia se mai întâlneau, cum am mai spus, într-un birt numit *Corint*, de pe lângă strada Mondétour. Întâlnirile acestea erau secrete. Altele erau însă fățişe şi se poate vedea până unde mergeau cu îndrăzneala din această frântură de interogatoriu luat mai târziu într-un proces: „Unde se ținea asta?” „În strada la Paix.” „La cine?” „În stradă”. „Ce secțiune era acolo?” „Una singură”. „Care?” „Secția Manuel”. „Cine era şef?” „Eu.” „Eşti prea tânăr ca să fi luat singur greaua răspundere de a ataca guvernul. De unde îți veneau instrucțiile?”. „De la comitetul central.”

Armata era minată ca şi populația, cum au dovedit-o mai târziu mişcările de la Béford, de la Lunéville şi de la Épinal[894]. Se conta pe regimentul cincizeci şi doi, pe al cincilea, al optulea, al treizeci şi şaptelea şi pe al douăzecilea de infanterie uşoară. În Bourgogne şi în celelalte oraşe din sud se sădea *arborele libertății*, care era un stâlp cu o tichie roşie în vârf.

Aceasta era situația.

În cartierul Saint-Antoine, mai mult decât în oricare altul, această situație era foarte serioasă. Acolo era punctul sensibil. Acest cartier vechi, populat ca un furnicar, harnic, curajos şi neastâmpărat ca un stup, fremăta, în aşteptare, de dorința unei ciocniri. Munca nu se întrerupea, dar totul era plin de freamăt. Înfățişarea lui aspră şi întunecată nu se poate descrie. Sunt aci disperări sfâşietoare ascunse sub un acoperiş de mansardă. Dar există şi inteligențe arzătoare şi alese. E totdeauna primejdios, ca extremele să se atingă; mai ales când acestea sunt disperarea şi inteligența.

Cartierul Saint-Antoine mai avea şi alte pricini de tulburare, pentru că resimțea rând pe rând toate consecințele crizelor politice: crize comerciale, falimente, greve, şomaj. În vreme de revoluție mizeria este efect şi cauză în acelaşi timp. Dă o lovitură şi o primeşte înapoi. Populația aceasta, plină de o virtute mândră, de înfrigurare, gata oricând să pună mâna pe armă, gata să facă explozie, nervoasă, adâncă, minată, nu părea decât să aştepte o scânteie. De câte ori plutesc la orizont scântei purtate de curentul evenimentelor, nu te poți opri să nu te gândeşti la cartierul Saint-Antoine şi

la întâmplarea plină de primejdii care a aşezat la porţile Parisului pulberăria aceasta de suferinţe şi idei.

Cârciumile din cartierul Saint-Antoine, despre care am vorbit de mai multe ori în această schiţă, au o notorietate istorică. Când vremurile sunt tulburi, oamenii se ameţesc în ele mai mult cu vorbe decât cu vin. Circulă de la una la alta un fel de spirit profetic şi un suflu de viitor care umple inimile şi înalţă sufletele. Cârciumile din mahalaua Saint-Antoine seamănă cu cele de pe muntele Aventin, clădite peste peştera Sibyllei[895] şi care comunicau cu suflul sacru din adânc, cârciumi în care mesele erau un soi de trepiede şi unde se bea ceea ce Ennius[896] numea *vinul sibyllin*[897].

Mahalaua Saint-Antoine e un rezervor de forţe populare. Cutremurul revoluţionar deschide acolo crăpături prin care curge suveranitatea poporului. Aceasta poate face şi rău, se poate înşela ca oricare alta, dar îşi păstrează măreţia ei chiar când greşeşte drumul.

În anul '93, fie că era ziua fanatismului, fie că era a entuziasmului, după ideea care bântuia şi care era bună sau rea, porneau din cartierul Saint-Antoine când legiuni sălbatice, când cete eroice.

Să ne lămurim asupra cuvântului sălbatic. Ce voiau acei oameni zbârliţi, care se aruncau asupra bătrânului Paris tulburat, zdrenţăroşi, urlând, sălbatici, cu măciuca ridicată, cu suliţa în vânt? Voiau sfârşitul asupririlor, sfârşitul tiraniei, sfârşitul paloşului, muncă pentru om, învăţătură pentru copil, blândeţe socială pentru femeie, libertate, egalitate, fraternitate, pâine pentru toţi, cunoştinţe pentru toţi, prefacerea lumii în rai, progres. Şi cereau acest lucru sfânt, bun, dulce – progresul – scoşi din răbdări, îl cereau înspăimântători, pe jumătate goi, cu măciuca în mână, urlând. Da, erau sălbatici, dar erau sălbaticii civilizaţiei.

Proclamau cu furie dreptul. Voiau să silească neamul omenesc să realizeze raiul, fie chiar prin cutremur şi spaimă. Păreau sălbatici şi erau mântuitori. Cereau lumină şi purtau masca nopţii.

Faţă-n faţă cu aceşti oameni sălbatici, o recunoaştem, şi înspăimântători chiar, dar sălbatici şi înspăimântători pentru a cere binele, se află alţi oameni, zâmbitori, plini de broderii, de aurării, de panglici şi decoraţii, cu ciorapi de mătase, cu pene albe, cu mănuşi galbene, cu pantofi de lac, care, rezemaţi de o masă de catifea, alături de un cămin de marmură, stăruie cu gingăşie pentru păstrarea trecutului, a evului mediu, a dreptului divin, a fanatismului, a ignoranţei, a sclaviei, a pedepsei cu moartea, a războiului – oameni care glorifică cu jumătate glas şi cu politeţe sabia, rugul şi eşafodul.

Cât despre noi, dacă am fi siliți să optăm între barbarii civilizației şi civilizații barbariei, am alege barbarii.

VI – Enjolras şi locotenenții lui

Cam prin vremea aceea, Enjolras făcu un fel de recensământ secret în vederea evenimentelor apropiate.

Țineau toți sfat în cafeneaua *Musain*.

Enjolras rosti, presărându-şi cuvintele cu câteva metafore pe jumătate enigmatice, dar pline de tâlc:

— Se cuvine să ştim în ce punct ne aflăm şi pe cine ne putem bizui. Dacă vrem luptători, trebuie să-i pregătim. Să avem cu ce lovi. E necesar. Cei care merg pe un drum sunt mai lesne luați în coarne de boi, dacă trece vreo cireadă pe acolo, decât dacă nu trece. Să ne numărăm! Câți suntem? Să nu amânăm pe mâine. Revoluționarii trebuie să fie totdeauna grăbiți. Progresul n-are vreme de pierdut. Să ne temem de neprevăzut. Să nu ne lăsăm luați pe neaşteptate. Trebuie să controlăm toate cusăturile pe care le-am făcut până acum şi să vedem dacă țin. Azi trebuie să cercetăm această problemă până în adâncul ei. Courfeyrac, tu vezi de politehnicieni! Azi, miercuri, e ziua lor liberă. Feuilly, ia în seama ta pe cei de la Glacière. Combeferre mi-a făgăduit să se ducă prin cartierul Picpus; e acolo un minunat furnicar omenesc. Bahorel va cerceta cartierul Estrapade. Prouvaire, vezi că masonii s-au domolit! Să ne aduci noutăți despre loja din strada Grenelle-Saint-Honoré! Joly se va duce la clinica lui Dupuytren[898] şi va lua pulsul şcolii de medicină. Bossuet are să dea o raită la palatul de justiție, să stea de vorbă cu stagiarii. Eu mă însărcinez cu *Cougourde*.

— În felul acesta s-a pus totul la punct! spuse Courfeyrac.

— Nu.

— Ce mai e?

— Un lucru foarte însemnat.

— Care anume? întrebă Combeferre.

— Bariera Maine, răspunse Enjolras. Tăcu o clipă adâncit în gânduri, apoi rosti iar: La bariera Maine sunt pietrari, zugravi, lucrători în atelierele de sculptură. E o familie entuziastă, dar care se dezumflă repede. Nu ştiu ce

se întâmplă cu ei de o bucată de vreme. Se gândesc la altceva. S-au potolit. Îşi pierd vremea jucând domino. Ar trebui acum, repede, să li se vorbească hotărât. Se întâlnesc la *Richefeu*. Pot fi găsiți acolo între douăsprezece şi unu, la prânz. Trebuie să sufle cineva în cenuşa aceea. Mă bizuisem pentru treaba asta pe zăpăcitul de Marius, care ar fi bun la ceva, dar nu mai vine. Îmi trebuie cineva pentru bariera Maine. Nu mai am pe nimeni.

— Sunt şi eu aici, rosti Grantaire.

— Tu?

— Eu.

— Tu să-i îndoctrinezi pe republicani! Tu să încălzeşti, în numele principiilor, inimile care s-au răcit?

— De ce nu?

— Poți tu să fii bun la ceva?

— Am şi eu, într-un chip nelămurit, un ideal, spuse Grantaire.

— Tu nu crezi în nimic.

— Cred în tine.

— Grantaire, vrei să-mi faci un serviciu?

— Oricare. Dacă vrei, îți lustruiesc şi ghetele.

— Atunci nu te amesteca în treburile noastre. Bea-ți în linişte absintul!

— Enjolras, eşti un nerecunoscător.

— Eşti tu omul care s-ar putea duce la bariera Maine? Ai fi tu în stare de aşa ceva?

— Sunt în stare să cobor toată strada Grès, să străbat piața Saint-Michel, să intru pe strada Monsieur-le-Prince, s-o apuc pe strada Vaugirard, să trec de Carmes, s-o cotesc pe strada d'Assas, să ajung în strada Cherche-Middi, să las în urmă consiliul de război, s-o iau de-a lungul străzii Vieilles Tuileries, să trec bulevardul, să mă îndrept pe şoseaua Maine, dincolo de barieră şi să intru la *Richefeu*. Sunt în stare. Pantofii mei sunt în stare.

— *Îi cunoşti pe cei de la Richefeu?*

— *Nu prea mult. Ne tutuim.*

— Ce-ai să le spui?

— Ei, pe dracu, am să le vorbesc despre Robespierre, despre Danton, despre principiile revoluției.

— Tu?

— Eu. Sunt un nedreptățit. Eu, când mă pun pe treabă sunt grozav! L-am citit pe Prudhomme, cunosc *Contractul social*[899], ştiu pe dinafară Constituția din anul II[900]. „Libertatea fiecărui cetățean se sfârşeşte acolo

unde începe libertatea altui cetățean.” Crezi că sunt un dobitoc? Am acasă într-un sertar un asignat[901] vechi. La naiba! Drepturile omului. Suveranitatea poporului. Sunt chiar puțin hebertist[902]. Pot să trăncănesc şase ore, cu ceasul în mână, nişte lucruri minunate.

— Fii serios! îi spuse Enjolras.

— Sunt fioros! răspunse Grantaire.

Enjolras stătu pe gânduri câteva clipe şi făcu un gest de om care s-a hotărât.

— Grantaire, rosti el grav, primesc să te pun la încercare. Te vei duce la bariera Maine.

Grantaire locuia într-o odaie mobilată, alături de cafeneaua *Musain*. Ieşi şi se întoarse după cinci minute. Se dusese acasă ca să îmbrace o vestă à la Robespierre.

— Roşu! spuse el intrând şi uitându-se țintă la Enjolras. Îşi apăsă pe piept reverele stacojii ale vestei cu o mână energică. Apoi se apropie de Enjolras şi-i şopti la ureche: Fii pe pace!

Îşi înfundă pălăria pe cap cu hotărâre şi plecă.

Peste un sfert de ceas, odăița din spatele cafenelei *Musain* era pustie. Toți *Prietenii A.B.C.-ului* plecaseră care încotro, la treaba lor. Enjolras, care îşi luase pe seamă *Cougourde*, ieşi cel din urmă.

Cei de la *Cougourde* din Aix care se aflau la Paris se întâlneau pe atunci în câmpia Issy, într-una dintre numeroasele cariere părăsite de la marginea Parisului.

Apropiindu-se de locul de întâlnire, Enjolras trecu în revistă situația. Gravitatea evenimentelor era limpede pentru el. Când faptele, simptome ale unei boli sociale latente, se urnesc cu greutate, cea mai măruntă încurcătură le poate opri şi încurca. De acest fenomen depind prăbuşirile sau renaşterile. Enjolras întrevedea sub vălurile întunecate ale viitorului o geană de lumină. Cine ştie? Poate că se apropia clipa. Ce minunată privelişte: poporul restabilind dreptul! Revoluția plină de măreție punând din nou stăpânire pe Franța şi spunând lumii: „Urmarea pe mâine!” Enjolras era mulțumit. Cuptorul se încingea. Chiar în clipa aceea avea oamenii lui hotărâți în tot Parisul. Urmărea cu mintea lui acel curent electric scăpărător, care dădea foc pretutindeni, alcătuit din elocvența filosofică şi pătrunzătoare a lui Combeferre, entuziasmul cosmopolit al lui Feuilly, verva lui Courfeyrac, râsul lui Bahorel, melancolia lui Jean Prouvaire, ştiința lui Joly şi sarcasmul lui Bossuet. Toți erau la lucru. Fără îndoială că rezultatul avea să fie pe

măsura acestei sforțări. Totul mergea bine. Apoi se gândi la Grantaire. „În definitiv, își zise el, n-ar fi un mare ocol să trec pe la bariera Maine. Dacă m-aș duce până la *Richefeu*? Să văd puțin ce face Grantaire și unde a ajuns.”

Când Enjolras intră în cârciuma plină de fum a lui *Richefeu*, clopotnița de la Vaugirard bătea ora unu. Împinse ușa, intră, încrucișă brațele lăsând ușa să se închidă singură în spatele său și privi sala plină de mese, de oameni și de fum.

În pâcla aceea răsuna un glas întrerupt cu vioiciune de un altul. Grantaire vorbea cu un potrivnic. Era așezat în fața altcuiva, la o masă de marmură Sainte-Anne, presărată cu tărâțe și piese de domino și bătea cu pumnul în masă. Iată ce auzi Enjolras:

— Șase la amândouă capetele.

— Patru.

— Porcule! N-am.

— S-a isprăvit cu tine. Doi.

— Șase.

— Trei.

— Unu.

— Am pus.

— Patru.

— Vai de capul tău!

— Joacă!

— Am greșit!

— Bravo ție!

— Cincisprezece!

— Încă șapte.

— Adică douăzeci și doi. (Pierdut în visuri.) Douăzeci și doi!

— Nu te așteptai la dubla de șase. Dacă o puneam de la început, se schimba tot jocul.

— Doi.

— Unu.

— Unu? Aha! Ei, uite cinci!

— N-am.

— Ai pus, nu?

— Da.

— Alb.

— Ce noroc are! Ah! ai un noroc! (Visare adâncă.)
— Doi!
— Unu.
— Nici cinci, nici unu. E de rău!
— Domino!
— Ei, drăcia dracului!

Cartea a doua:

ÉPONINE

I – Câmpul ciocârliei

Marius fusese de față la deznodământul neaşteptat al loviturii pe urmele căreia îl pusese pe Javert. Dar numaidecât după ce Javert părăsise clădirea, încărcându-şi prada în trei trăsuri, Marius se strecurase şi el afară din casă. Era ora nouă seara. Marius se duse la Courfeyrac. Courfeyrac nu mai era paşnicul locuitor al Cartierului latin. Se mutase „din motive politice”, în strada Verrerie, unul dintre cartierele, în care, pe vremea aceea, îşi alesese răscoala clubul ei. Marius îi spuse lui Courfeyrac: „Am venit să dorm la tine”. Courfeyrac scoase o saltea din cele două de pe patul lui, o întinse pe podea şi spuse „Poftim”.

A doua zi, la ora şapte dimineața, Marius se întoarse la fosta lui locuință, plăti chiria şi tot ce-i datora ţaţei Bougon, îşi încărcă într-un cărucior cărțile, patul, masa, scrinul şi cele două scaune şi plecă fără să lase nicio adresă, atât de repede, încât atunci când veni Javert înainte de prânz să-l întrebe despre întâmplările din ajun, o găsi numai pe țața Bougon, care îi răspunse: „S-a mutat!”

Doamna Bougon era convinsă că Marius fusese puțin complice cu hoții prinşi peste noapte. „Cine ar fi crezut? se văita ea portăreselor din mahala. Un băiat cuminte ca o fată!”

Marius se hotărâse din două motive să se mute atât de repede. Primul era că se îngrozise de această casă în care văzuse de aproape şi cu toată respingătoarea şi hâda ei întruchipare acea pocitanie socială, mai înspăimântătoare decât bogătaşul rău: pe săracul rău. În al doilea rând, nu

voia să ia parte la procesul care probabil avea să urmeze şi să fie nevoit să depună mărturie împotriva lui Thénardier.

Javert socoti că tânărul al cărui nume nu-l mai ținea minte se temuse şi fugise, sau poate nici nu se întorsese acasă în momentul loviturii. Făcu câteva sforțări să-l găsească, dar nu dădu de el.

Trecu o lună, apoi încă una, Marius locuia tot la Courfeyrac. Aflase de la un avocat stagiar, un obişnuit al Sălii Paşilor Pierduți, că Thénardier era la secret. În fiecare luni, Marius încredința la grefa închisorii La Force cinci franci pentru Thénardier.

Cum n-avea bani împrumuta cei cinci franci de la Courfeyrac. Împrumuta bani pentru prima oară în viața lui. Aceşti cinci franci săptămânali erau o taină de nedezlegat pentru Courfeyrac, care îi dădea, şi pentru Thénardier, care îi primea. „La cine s-or fi ducând banii ăştia?” se gândea Courfeyrac. „De unde mi-or fi venind?” se întreba Thénardier.

Marius era amărât. Totul intrase din nou în întuneric. Nu mai vedea nimic înaintea lui. Viața i se cufundase iar în acea taină în care rătăcea pe dibuite. Revăzuse de aproape, pentru o clipă, fata pe care o iubea, bătrânul care părea a-i fi tată, ființele necunoscute care erau singurul lui țel şi singura lui nădejde în această lume, şi, în clipa în care crezuse că le-a regăsit, un vânt rău spulberase aceste umbre. Din lovitura atât de crâncenă nu țâşnise nicio scânteie de certitudine şi de adevăr. Nu putea face nicio presupunere. Nu cunoştea nici măcar numele pe care crezuse că-l aflase. Fără îndoială că nu era Ursula. Ciocârlia era o poreclă. Şi ce putea crede despre bătrân? Oare într-adevăr se ascundea de poliție? Marius îşi aduse aminte de lucrătorul cu părul alb pe care-l întâlnise pe lângă Domul Invalizilor. Acum i se părea cu putință ca acel muncitor şi domnul Leblanc să fie unul şi acelaşi. Atunci se deghiza? Omul acesta avea trăsături eroice şi trăsături îndoielnice. De ce nu strigase după ajutor? De ce fugise? Era sau nu tatăl fetei? În sfârşit, era într-adevăr omul pe care Thénardier crezuse că-l recunoaşte? Thénardier se putuse înşela. Atâtea probleme fără dezlegare! Totuşi, toate acestea nu umbreau farmecul îngeresc al fetei din Luxembourg. Ce deznădejde sfâşietoare! Marius purta o patimă în inimă, şi ochii lui erau plini de negura nopții. Era împins, era atras şi nu se putea clinti. Totul se spulberase, afară de dragoste. Dar pierduse instinctul şi străfulgerările neprevăzute ale iubirii. De obicei, flacăra aceasta care ne arde, ne şi luminează puțin şi aruncă în jurul nostru câte o licărire binevenită. Marius nu mai auzea sfaturile abia şoptite ale dragostei. Nu-şi spunea niciodată: „Dacă m-aş duce s-o caut?

Dacă aş încerca?” Cea pe care n-o mai putea numi Ursula trebuia să se afle undeva. Niciun semn nu-i arăta însă lui Marius încotro să-şi îndrepte cercetările. Toată viaţa lui se rezuma la o nesiguranţă absolută, într-o pâclă de nepătruns. Dorea necontenit s-o revadă, dar pierduse orice nădejde.

Şi, ca şi cum atât n-ar fi fost de ajuns, căzuse din nou în mizerie. Îi simţea aproape respiraţia îngheţată, şi o simţea urmărindu-l. Trecuse mult de când, în pofida acestui zbucium, încetase de a mai lucra – şi nimic nu e mai primejdios decât întreruperea muncii. Pierzi un obicei. Un obicei e uşor de lepădat, dar greu de reluat.

O fărâmă de visare e bună, ca un narcotic în doză mică. Potoleşte înfrigurarea inteligenţei care se frământă şi dă naştere unui abur blajin şi proaspăt, care îndulceşte contururile prea aspre ale gândirii pure, umple golurile şi intervalurile şi netezeşte ascuţişurile ideilor. Dar prea multă visare te cufundă şi te îneacă. Vai de gânditorul care se lasă să cadă pe de-a întregul din cugetare în visare. Îşi închipuie că se va ridica lesne şi-şi spune că e cam acelaşi lucru. Greşeală!

Gândirea e munca inteligenţei, visarea e voluptatea ei. A înlocui gândirea cu visarea înseamnă a confunda hrana cu otrava.

Să ne aducem aminte că aşa începuse Marius. Venise peste el patima, şi-l cufundase în himere fără ţintă şi fără temei. Nu mai pleca de acasă decât ca să se ducă să viseze în alt loc. Naştere înceată. Adânc zbuciumat şi stătător. Pe măsură ce munca descreştea, creşteau nevoile.

E o lege. Omul în stare de visare e risipitor şi moale. Mintea lenevită nu mai poate ţine frânele vieţii. În felul acesta de a trăi e şi bine şi rău, pentru că, dacă moliciunea e rău îndrumătoare, generozitatea e sănătoasă şi bună. Dar omul sărac, generos şi nobil care nu munceşte e pierdut. Izvoarele seacă şi nevoile se revarsă.

E un povârniş fără cruţare, pe care alunecă cei mai cinstiţi şi cei mai tari, ca şi cei mai slabi sau mai vicioşi.

El duce la una din două: la sinucidere sau la crimă.

Ieşind mereu din casă ca să te duci să visezi, vine ziua în care te duci să te arunci în apă.

Din prea multă visare ies oameni ca Escousse sau ca Lebras[903].

Marius cobora acest povârniş cu paşi înceţi, cu ochii aţintiţi asupra unei fiinţe pe care n-o vedea. Ceea ce scriem aici pare ciudat, dar e totuşi adevărat. Amintirea unei fiinţe dispărute se aprinde în bezna inimii. Cu cât a pierit mai mult, cu atât străluceşte mai tare. Sufletul deznădăjduit şi

întunecat vede această lumină în zarea lui. E o stea a nopții dinăuntru. Marius nu se gândea decât la ea. Nu mai cugeta la altceva. Simțea nelămurit că hainele lui cele vechi ajunseseră de nepurtat şi că cele noi se învechiseră, că i se zdrențuiau cămăşile, că i se rodea pălăria, că i se toceau ghetele, că i se irosea viața, şi-şi spunea: „Dacă aş putea cel puțin s-o văd înainte de a muri!”

Un singur gând îi aducea alinare: că ea îl iubise, că privirea ei i-o spusese, că ea nu-i cunoştea numele, dar îi cunoştea sufletul şi că poate acolo unde se afla, oricare ar fi fost acel loc de taină, îl iubea încă. Cine ştie dacă nu se gândea şi ea la el aşa cum se gândea el la ea? Câteodată, în acele ceasuri neînțelese prin care trece orice inimă de îndrăgostit, în care n-ar avea decât pricini de durere şi totuşi se simte tresărind de o bucurie nelămurită, îşi spunea: „Gândurile ei m-au găsit! Şi pe urmă adăuga: Poate că şi gândurile mele ajung până la ea!”

Aceste iluzii, pe care peste o clipă le alunga, izbuteau totuşi să-i lumineze sufletul cu o rază care semăna uneori cu speranța. Din vreme în vreme mai ales în acel ceas al serii care îi întristează mai adânc pe visători, însemna într-un caiet, pe care nu mai scria altceva, tot ce era mai curat, mai impersonal, mai ideal din visurile cu care dragostea îi umplea mintea. Numea asta: „a-i scrie ei”.

Nu trebuie să credem că-şi pierduse mințile. Dimpotrivă. Nu-l părăsise decât voința de a munci şi de a se mişca hotărât către o țintă anumită, dar era mai limpede şi mai drept decât oricând. Marius vedea sub o lumină clară şi reală, deşi ciudată, tot ce se petrecea sub ochii lui, chiar oamenii şi faptele cele mai neînsemnate. Spunea despre ei cuvântul cel mai potrivit, cu un fel de cinstită descurajare şi de dezinteresare nevinovată. Judecata lui, desprinsă de orice nădejde, se înălța deasupra lucrurilor şi plutea.

În starea aceasta de spirit nimic nu-i scăpa, nimic nu-l înşela, şi descoperea în fiecare clipă fondul vieții, al umanității şi al destinului. Fericit e chiar în mijlocul spaimelor cel căruia Dumnezeu i-a dat un suflet vrednic de dragoste şi de nefericire. Cel care n-a văzut lumea şi inima oamenilor sub această îndoită lumină n-a văzut nimic adevărat şi nu ştie nimic.

Sufletul care iubeşte şi care suferă trăieşte o stare sublimă.

Zilele se scurgeau şi nu se întâmpla nimic nou. I se părea numai că spațiul întunecat pe care îl mai avea de străbătut, se micşora în fiecare clipă. I se părea că a şi început să zărească desluşit marginea prăpastiei fără fund. „Cum, îşi spunea el, n-am s-o mai văd de acum înainte?”

După ce urci strada Saint-Jacques, laşi deoparte bariera şi mergi o bucată de vreme la stânga, pe vechiul bulevard interior, ajungi în strada Sante, apoi la Glacière şi, cu puţin înainte de a ajunge la pârâul Gobelins, dai de un fel de câmp care e, în lungul şi monotonul brâu de bulevarde ce încing Parisul, singurul loc în care Ruysdael[904] ar fi fost ispitit să se aşeze.

E acolo acel nu ştiu ce plin de graţie, un tăpşan verde străbătut de funii întinse pe care se usucă nişte zdrenţe la vânt, o fermă veche de zarzavagii, clădită din timpul lui Ludovic al XIII-lea, cu un acoperiş mare, ciudat, străpuns de mansarde, cu garduri dărăpănate, un ochi de apă între plopi, femei, râsete, glasuri. În zare, Panthéonul, copacul Surdo-Muţilor, turnul negru al mânăstirii Val-de-Grâce, îndesat, bizar, amuzant, măreţ, şi, în fund de tot, severa culme pătrată a turnurilor catedralei Notre-Dame.

Fiindcă locul merită să fie văzut, nu vine nimeni să-l vadă. Abia de trec pe acolo, la câte un sfert de ceas, o cotigă sau un cărăuş.

O dată, în plimbările lui singuratice, Marius ajunse pe locurile acestea, aproape de apă. În ziua aceea se afla pe bulevard, ceva rar, un trecător. Marius, mişcat oarecum de farmecul aproape sălbatic al priveliştii, îl întrebă pe trecător: „Cum se numeşte locul acesta?”

Trecătorul îi răspunse: „E câmpul Ciocârliei”. Şi adăugă: „Aici a ucis-o Ulbach pe păstoriţa din Ivry”.

Dar după cuvântul „Ciocârlie”, Marius nu mai auzi nimic. Un cuvânt e destul ca să producă în starea de visare o cristalizare fulgerătoare. Toată gândirea se condensează brusc în jurul unei idei şi mintea nu mai e în stare de altă percepţie. Ciocârlia era numele cu care, în adâncurile melancoliei lui Marius, o înlocuise pe Ursula. „Uite, îşi spuse el, cufundat în starea aceea de uimire, proprie acestor tainice convorbiri cu tine însuţi, ăsta e câmpul ei! Aici am să aflu unde locuieşte.”

Era un gând lipsit de sens, dar nu i se putea împotrivi.

Şi veni în fiecare zi în câmpul Ciocârliei.

II – Cum se nasc crimele în cloaca închisorilor

Victoria lui Javert în şandramaua Gorbeau păruse întreagă, dar nu fusese. În primul rând, Javert nu pusese mâna pe prizonier, aşa cum ţintise el.

Ucisul care fuge e mai suspect decât ucigaşul; e de presupus că acest personaj, care era o pradă atât de preţioasă pentru tâlhari, n-ar fi fost mai puţin interesantă pentru poliţie. În al doilea rând, Montparnasse îi scăpase lui Javert. Trebuia să aştepte alt prilej pentru a pune mâna pe acest „cavaler al diavolului”.

Într-adevăr, Montparnasse, când o întâlnise pe Éponine, care stătea la pândă sub copacii bulevardului, o luase cu el, mai bucuros să fie Némorin[905] cu fata decât Schinderhannes cu tatăl. Îi prinsese bine. Era liber. Pe Éponine, însă, Javert o înhăţase din nou. Slabă compensaţie! Éponine se dusese după Azelma la închisoarea Madelonnettes.

În sfârşit, pe drumul de la şandramaua Gorbeau până la închisoarea La Force, unul dintre principalii arestaţi, Claquesous, dispăruse. Nu se ştia cum se întâmplase. Agenţii şi sergenţii „nu pricepeau nimic”, se preschimbase în abur, alunecase din cătuşe, se strecurase prin crăpăturile trăsurii hodorogite şi fugise; nu puteau spune altceva decât că atunci când ajunseră la închisoare Claquesous nu mai era. Nu putea fi la mijloc decât vrăjitorie sau mâna poliţiei. Claquesous se topise în întuneric ca un fulg de zăpadă în apă? Fusese o înţelegere ascunsă între el şi agenţi? Omul acesta făcea parte în acelaşi timp din lumea tulbure a fărădelegii şi a legii? Se afla totodată în miezul nelegiuirii şi al pedepsei? Sfinxul acesta avea labele dinainte înfundate în crimă şi pe cele dinapoi în autoritate? Javert nu înghiţea astfel de amestecuri şi s-ar fi zbârlit înaintea unui asemenea târg. Brigada lui însă cuprindea şi alţi inspectori, poate mai ştiutori decât el în tainele prefecturii, cu toate că erau sub ordinele lui, iar Claquesous era un nelegiuit atât de mare, încât ar fi putut să fie un foarte bun agent. Cârdăşia cu ascunzişurile nopţii e prielnică pentru tâlhari, dar şi mai folositoare pentru poliţie. Iar şmecheri cu două feţe sunt destui. Orice ar fi fost la mijloc, Claquesous era un vânat pierdut. Javert părea mai mult furios decât mirat.

Javert nu se prăpădea cu firea că-l pierduse pe Marius, „nătărăul acela de avocat pe care pesemne îl apucase frica”, şi căruia îi uitase numele. Un avocat e uşor de găsit. Dar cel puţin era avocat?

Începură cercetările.

Judecătorul de instrucţie crezuse că e bine să nu trimită la secret pe unul dintre membrii bandei *Patron-Minette*, sperând că-l va putea face să ciripească. Era vorba de Brujon, omul cu chică din strada Petit-Banquier. Fusele lăsat liber în curtea Charlemagne, sub privirile neadormite al supravegherii.

Numele de Brujon face parte din amintirile închisorii La Force. În curtea hâdă, numită Bâtiment-Neuf[906], căreia administrația îi spune curtea Saint-Bernard, iar hoții au botezat-o Groapa Leilor, pe zidul plin de jupuieli şi de pecingine, lângă o poartă veche de fier ruginit, care duce la fosta capelă a palatului ducal La Force, azi dormitor de tâlhari, se vedea, până mai acum vreo doisprezece ani, un fel de creneluri cioplite grosolan cu un cui în piatră, sub care se afla o semnătură:

BRUJON 1811

Acel Brujon din 1811 era tatăl celui din 1832.

Brujon-fiul care fusese abia zărit în timpul descinderii din hardughia Gorbeau era un vlăjgan foarte şiret şi foarte dibaci, cu toată înfățişarea lui aiurită şi plângăreață. Judecătorul de instrucție îi dăduse drumul tocmai din pricină că părea un năuc şi de aceea îl socoteau mai folositor în curtea Charlemagne, decât în celula secretă.

Tâlharii nu se astâmpără când sunt în mâinile justiției. Nu se sperie ei de un asemenea fleac. Când eşti arestat pentru crimă nimic nu te împiedică să cloceşti o altă crimă.

Sunt ca artiştii care au un tablou expus la Salon şi lucrează în atelierul lor la o nouă operă.

Brujon părea uluit de închisoare. Stătea câteodată ceasuri întregi în curtea Charlemagne, în picioare, lângă ferestruica bucătăriei, cu ochii ațintiți, ca un tâmpit, asupra listei soioase de prețuri a cantinei, care începea cu: *usturoi, 62 de cenți*, şi se încheia cu: *o țigară, 5 cenți*. Tremura din zori până seara, clănțănea din dinți, spunea că are friguri şi întreba mereu dacă era liber vreun pat în cele douăzeci şi opt din sala celor bolnavi.

Şi deodată, în a doua jumătate a lunii februarie 1832, se află că Brujon, adormitul ăsta, însărcinase pe curierii închisorii cu trei comisioane diferite, nu pe numele lui, ci pe numele a trei dintre tovarăşii lui, treabă care îl costase doi franci şi cincizeci de centime, adică o cheltuială uriaşă, care atrage atenția brigadierului închisorii.

Se făcură cercetări şi, când se examină tariful comisioanelor, atârnat la vorbitorul deținuților, se află că banii aceia fuseseră cheltuiți aşa: trei comisioane – unul la Panthéon, 50 de cenți; unul la Val-de-Grâce, 75 de cenți; unul la bariera Grenelle, 1 franc şi 25 de cenți. Ultima era suma cea mai ridicată de pe tarif. Or tocmai la Panthéon, la Val-de-Grâce şi la bariera

Grenelle se aflau locuințele celor trei haimanale temute la mahala, Kruideniers zis și Bizzaro, Glorieux, ocnaș eliberat, și Barre-Carrosse, asupra cărora, datorită acestei împrejurări, poliția își îndreptă din nou privirea. Se credea că și ei lucrau în legătură cu *Patron-Minette*, banda din care fuseseră arestați doi șefi: Babet și Gueulemer. Se bănuia că ceea ce le trimisese Brujon, nu pe adresa casei lor, ci prin niște indivizi care așteptau în stradă, trebuie să fi cuprins vreo înștiințare privitoare la punerea la cale a unui atac banditesc. Mai erau și alte indicii. Cele trei haimanale au fost arestate și se credea că s-a dat de urma uneltirii lui Brujon.

Cam peste o săptămână după ce fuseseră luate aceste măsuri, într-o noapte, supraveghetorul de serviciu, care inspecta dormitorul de jos din Bâtiment-Neuf, văzu, tocmai în clipa în care își punea jetonul în cutie – supraveghetorii erau datori să bage din ceas în ceas câte un jeton în cutiile țintuite pe ușile dormitoarelor, ca să poată fi controlați dacă și-au făcut datoria – văzu, așadar, prin ferestruica dormitorului cum Brujon, așezat în capul oaselor în pat, scria ceva la lumina opaițului din perete. Gardianul intră în dormitor. Brujon fu băgat pentru o luna la carceră, dar nimeni nu putu găsi ceea ce scrisese. Poliția n-a aflat mai mult.

E sigur însă că a doua zi „un poștalion” fu aruncat din curtea Charlemagne în Groapa Leilor, pe deasupra clădirii cu cinci etaje care despărțea cele două curți.

Deținuții numesc „poștalion” un cocoloș de pâine rotunjit cu dibăcie pe care îl trimit „în Irlanda”, adică pe deasupra acoperișurilor închisorii, dintr-o curte în alta. Etimologia e următoarea: pe deasupra Angliei, de la o țară la alta, „în Irlanda” deci. Cocoloșul acesta cade în curte. Cel care dă peste el îl desface și găsește în el un bilet adresat unui deținut din curte. Dacă e găsit de un alt deținut, el dă biletul celui căruia e adresat. Dacă îl găsește un gardian sau unul dintre pușcăriașii vânduți în taină, care în temniță sunt numiți „ciripitori” și în ocne „vulpi”, biletul e dus la cancelarie și predat poliției.

De data asta poștalionul ajunse la țintă, cu toate că cel căruia îi era adresat se afla în clipa aceea la „separeu”. Destinatarul era tocmai Babet, unul dintre cei patru capi ai bandei *Patron-Minette*.

Poștalionul cuprindea o hârtiuță făcută sul pe care erau scrise numai două rânduri:

„*Babet, s-ar putea da o lovitură în strada Plumet. E un grilaj în fața unei grădini*.”

Aceasta scrisese Brujon în noaptea aceea.

Cu toate că gardienii au căutat şi au răscolit peste tot, Babet găsi mijlocul să trimită biletul de la închisoarea La Force la Salpêtrière, la o „bună prietenă”, care era închisă acolo. Fata aceasta înşelând paza gardienilor trimise biletul la rândul ei altei fete, pe care o chema Magnon, urmărită şi ea de poliție, dar încă în libertate. Această Magnon – cu al cărei nume cititorul s-a mai întâlnit, avea anumite legături cu familia Thénardier, legături despre care vom vorbi mai târziu – putea să se ducă s-o vadă pe Éponine şi să facă legătura între Salpêtrière şi Madelonettes.

Tocmai atunci Éponine şi Azelma fură eliberate, din lipsă de dovezi împotriva lor, după instrucția procesului lui Thénardier.

Când Éponine ieşi, Magnon, care pândea la poarta închisorii Madelonettes, dădu biletul lui Brujon către Babet şi o însărcină să descurce lucrurile.

Éponine se duse în strada Plumet, găsi grilajul şi grădina, se uită la casă, spionă, pândi, şi peste câteva zile îi duse lui Magnon, care locuia în strada Clocheperce, un pesmet, pe care Magnon, la rândul ei, i-l dădu ibovnicei lui Babet, la Salpêtrière. Un pesmet e un simbol şi înseamnă în vocabularul secret al închisorilor: *nu-i nimic de făcut*.

Peste o săptămână, când Babet şi Brujon se încrucişară în curtea închisorii La Force, unul ducându-se şi celălalt venind de la „instrucție”, Brujon întrebă: „Ce-i cu strada P?” „Pesmet”, răspunse Babet.

Astfel a avortat fetusul acestei crime, zămislită de Brujon în închisoare.

Avortul avu însă urmări cu totul străine de planul lui Brujon. Le veți vedea.

Adesea, când crezi că înnozi un fir, legi un altul.

III – Tata Mabeuf are vedenii

Marius nu se mai ducea nicăieri, dar se mai întâlnea câteodată cu tata Mabeuf.

Pe când Marius cobora încet acele trepte triste, adevărate trepte de pivniță, ce duc în locuința întunecoasă de unde auzi pasul fericiților care trec deasupra capului tău – domnul Mabeuf cobora şi el.

Flora din Cauteretz nu se mai vindea deloc. Experiența cu indigoul nu izbutise în grădinița din strada Austerlitz, care n-avea destul soare. Domnul Mabeuf nu putea cultiva decât anumite plante rare, care aveau nevoie de umezeală şi de umbră. Totuşi, nu descuraja. Obținuse o bucățică de loc în Jardin des Plantes[907], bine expusă la soare, ca să facă „pe socoteala lui" experiențe cu indigoul. În acest scop îşi pusese la Muntele de pietate gravurile de aramă ale *Florei* lui. Îşi redusese prânzul la două ouă, dintre care îi lăsa unul slujnicei, pe care n-o mai plătise de un an şi trei luni. Adesea nu mânca decât la prânz. Nu mai râdea cu râsul lui copilăresc, se făcuse ursuz, nu mai primea musafiri. Făcuse bine Marius că nu se mai gândise să vină pe la el. Câteodată, când bătrânul se îndrepta spre Jardin des Plantes, se întâlnea cu Marius pe bulevard. Nu-şi vorbeau, îşi făceau numai semn din cap cu tristețe. Sărăcia desface legăturile de prietenie. Sfâşietor lucru! Doi prieteni de odinioară devin doi trecători.

Librarul Royol murise. Domnul Mabeuf nu mai ştia decât de cărțile, de grădina şi de indigoul lui. Aceste trei lucruri întruchipau pentru el fericirea, plăcerea şi nădejdea. Îi ajungeau pentru a trăi. Îşi spunea: „Când o să izbutesc cu mingile mele albastre şi o să fiu bogat, o să-mi scot plăcile de aramă de la Muntele de pietate, o să-mi fac *Flora* celebră, ca scamatorii de bâlci, cu toba mare şi reclamă la gazete, şi o să-mi cumpăr, ştiu eu de unde, un exemplar din *Arta de a naviga* a lui Pierre de Médine, cu gravuri în text, ediția din 1559". În aşteptare, muncea toată ziua pe stratul de indigo, şi seara se întorcea să-şi stropească grădina şi să citească cărți. Domnul Mabeuf era pe-atunci aproape de optzeci de ani. Într-o seară avu o vedenie ciudată.

Se întorsese acasă încă pe lumină. Mătuşa Plutarque, care se îmbolnăvea des, zăcea în pat. Bătrânul s-a mulțumit la cină cu un os pe care a mai găsit un pic de carne şi cu o bucată de pâine uitată pe masa din bucătărie; apoi s-a aşezat pe un pietroi care ținea loc de bancă în grădină.

Alături de bancă se înălța, ca în toate grădinile vechi, un fel de chioşc din bârne şi scânduri, dărăpănat, coteț de iepuri jos şi pod pentru fructe sus. În coteț nu erau iepuri, dar în pod se mai aflau câteva mere rămase de astă-iarnă.

Domnul Mabeuf începu să frunzărească şi să citească cu ochelarii pe nas, două cărți care îl interesau, ba chiar îl pasionau, lucru mai grav la vârsta lui. Sfiala lui firească îl făcea să fie oarecum superstițios. Prima carte era faimosul tratat al preşedintelui Delancre: *Despre nestatornicia diavolilor*;

celălalt era in-quarto al lui Mutor de Rubaudière: *Despre diavolii de la Vauvert şi spiriduşii din Bièvre*. A doua carte îl interesa cu atât mai mult cu cât grădina lui fusese cercetată pe vremuri de spiriduşi. Amurgul începuse să albească bolta cerului şi să înnegrească faţa pământului. În vreme ce citea, domnul Mabeuf privea pe deasupra cărţii la plantele lui şi mai ales la un rododendron minunat, care era una dintre mângâierile lui. Trecuseră patru zile de arşiţă, de vânt şi de soare, fără o picătură de ploaie. Tulpinile se încovoiau, bobocii tânjeau, frunzele cădeau, toate cereau să fie stropite. Mai ales rododendronul era trist. Pentru moş Mabeuf plantele au suflet. Bătrânul muncise toată ziua la răzorul lui de indigo, era sfârşit de oboseală, dar se ridică, îşi lăsă cărţile pe bancă, şi se duse cu paşi şovăitori, frânt în două, la fântână. Când puse mâna pe lanţ, nu putu să-l tragă îndeajuns ca să-l desprindă din cui. Atunci ridică o privire plină de spaimă spre cerul care se acoperea de stele.

Seara avea acea seninătate care copleşeşte durerile omului cu un fel de bucurie tristă, cu gust de veşnicie. Noaptea făgăduia să fie tot atât de uscată pe cât fusese şi ziua.

„Pretutindeni stele! gândi bătrânul. Nicio urmă de nor! Niciun strop de apă!”

Şi capul lui, care se ridicase o clipă, îi căzu iar în piept.

Îl mai înălţă o dată către cer şi şopti:

— O lacrimă de rouă! Cerule, fie-ţi milă!

Mai încercă o dată să desprindă lanţul fântânii, dar nu izbuti.

În clipa aceea parcă desluşi o voce care şoptea:

— Moş Mabeuf, vrei să-ţi stropesc eu grădina?

Şi auzi în tufiş un zgomot ca de sălbăticiune care se strecoară şi văzu ieşind din desiş o fată lungă şi uscată, care se înălţă în faţa lui şi-l privi cutezător. Părea mai curând o umbră care se năştea în amurg decât o fiinţă omenească.

Înainte ca moş Mabeuf, care se speria lesne şi încremenea uşor, să poată rosti o silabă, făptura aceea care se mişca în întuneric cu o repeziciune ciudată, desprinse lanţul, coborâse şi scosese găleata, umpluse stropitoarea. Bătrânul vedea arătarea aceea, desculţă şi cu o fustă zdrenţuită, alergând printre straturi şi împărţind viaţă în jurul ei. Foşnetul stropitoarei peste frunze umplu inima bătrânului Mabeuf de încântare. I se părea că rododendronul zâmbea fericit.

După ce goli prima găleată, fata mai scoase una, apoi o a treia. Stropi toată grădina.

Aşa cum mergea pe potecile pe care umbra ei părea neagră, fluturându-şi peste braţele osoase şalul zdrenţuit, semăna cu un liliac.

După ce isprăvi stropitul, moş Mabeuf se apropie de ea cu lacrimile în ochi şi îi puse mâna pe frunte:

— Dumnezeu are să te binecuvânteze, spuse el. Eşti un înger, pentru că ai grijă de flori.

— Nu, răspunse ea, sunt un diavol, dar puţin îmi pasă.

Bătrânul, fără să-i aştepte şi fără să-i audă răspunsul, strigă:

— Cu păcat că sunt atât de nenorocit şi de sărac, că nu pot să fac nimic pentru dumneata!

— Ba poţi face ceva, spuse ea.

— Ce?

— Să-mi spui unde stă domnul Marius.

Bătrânul nu pricepu:

— Care domn Marius?

Îşi ridică privirea tulbure şi păru să caute ceva uitat.

— Un domn, tânăr care venea aici pe vremuri.

Domnul Mabeuf îşi răscoli amintirea.

— A! da! strigă el. Ştiu ce vrei să spui. Stai puţin! Domnul Marius... baronul Marius Pontmercy, sigur! Locuieşte… ba nu, nu mai locuieşte... Uite că nu ştiu. Vorbind se aplecă să îndrepte o ramură a rododendronului. Stai, că mi-am adus aminte. Trece foarte des pe bulevard şi se îndreaptă spre Glacière. Pe strada Croulebarbe. Spre câmpul Ciocârliei. Du-te pe acolo! Nu e greu să-l întâlneşti.

Când domnul Mabeuf îşi îndreptă spinarea, în faţa lui nu se mai afla nimeni. Fata pierise. Fără îndoială că îi fu puţin frică.

— Zău, dacă grădina n-ar fi stropită, aş crede că a fost o stafie.

Peste un ceas, după ce se culcă, îşi aduse aminte, şi, adormind îşi spuse în acea clipă tulbure, în care gândul – la fel ca pasărea măiastră care se schimbă în peşte ca să străbată marea – se preface în vis, ca să străbată somnul:

„Semăna destul cu ceea ce povesteşte Rubaudière despre spiriduşi. O fi fost un spiriduş?”

IV – Vedenia lui Marius

Câteva zile după vizita pe care „spiriduşul” i-o făcuse lui moş Mabeuf, într-o dimineaţă – zi în care Marius împrumuta cei cinci franci de la Courfeyrac pentru Thénardier – Marius băgase banii în buzunar şi, înainte de a pleca la închisoare, se dusese „să ia puţin aer”, cu nădejdea că la întoarcere avea să-i vină mai uşor să lucreze. Totdeauna făcea la fel. Cum se deştepta, se aşeza în faţa unei cărţi şi a unei foi de hârtie, ca să scrie. I se dăduse să traducă în franţuzeşte o polemică între nişte nemţi: faimoasa controversa dintre Gans şi Savigny[908]. Îl lua când pe Savigny, când pe Gans, citea două-trei rânduri, încerca să pună pe hârtie altul… nu putea, vedea o stea între el şi hârtie şi se ridica de pe scaun spunând:

— Am să ies puţin. Să-mi fac poftă de lucru.

Şi se ducea pe câmpul Ciocârliei.

Acolo vedea mai mult decât oricând steaua şi mai puţin decât oriunde pe Gans şi Savigny.

Se întorcea acasă, se aşeza din nou la birou şi nu izbutea. Nu putea să înnoade niciunul dintre firele rupte în mintea lui. Atunci îşi spunea: „Mâine n-am să mai ies din casă. Dacă ies, nu pot să lucrez”. Dar ieşea în fiecare zi.

Stătea mai mult pe câmpul Ciocârliei decât în casa lui Courfeyrac. Adevărata lui adresă era: bulevardul Santé, la al şaptelea copac, după colţul străzii Croulebarbe.

În dimineaţa aceea părăsise al şaptelea copac şi se aşezase pe podul râului Gobelins. Soarele vesel străbătea frunzişul proaspăt, des şi luminos.

Se gândea la „ea”. Visarea lui, preschimbată în mustrare, se întorcea asupra lui. Se gândea cu durere la lenea care îl copleşea ca o paralizie a sufletului şi la bezna ce sporea în fiecare clipă în jurul lui, o noapte atât de deasă, încât nu se mai vedea soarele.

Nu mai avea nici măcar puterea de a deznădăjdui, cuprins cum era de aceste grele gânduri nedesluşite care nu erau nici măcar un monolog. Orice acţiune se destrămase în el. Cuprins de această melancolie moleşitoare, simţea totuşi cum pătrundea până la el senzaţiile din afară. Stând aşa pe marginea podului, auzea în spatele lui, sub el, pe amândouă malurile râului, cum spălătoresele din Gobelins băteau rufele; auzea deasupra capului păsărelele cântând şi ciripind în ulmi. De o parte zgomotul libertăţii, a lipsei

fericite de griji, al răgazului înaripat; de altă parte, zgomotul muncii. Amândouă erau voioase, ceea ce-l făcu să viseze adânc, să cugete chiar.

Deodată, în toiul visării sale triste, auzi o voce cunoscută care i se adresă:

— Uite-l! Na!

Ridică ochii şi recunoscu pe fata aceea nenorocită care venise într-o dimineaţă la el, pe Éponine, cea mai mare dintre fiicele lui Thénardier. Acum îi cunoştea numele. Lucru ciudat, părea şi mai săracă, dar şi mai frumoasă; doi paşi înainte pe care s-ar fi spus că nu-i mai putea face. Atinsese o îndoită culme către lumină şi către o cumplită mizerie. Era desculţă şi în zdrenţe, ca în ziua în care intrase cu atâta hotărâre în odaia lui, dar boarfele erau mai vechi cu două luni, găurile erau şi mai mari, zdrenţele şi mai soioase. Avea aceeaşi voce răguşită, aceeaşi frunte arsă de soare şi încreţită, aceeaşi privire înaripată, rătăcită şi şovăielnică. Mai mult decât altădată, chipul ei avea o tresărire de spaimă, o umbră de mâhnire şi jale pe care i le dăduse mizeria, iar închisoarea i le înteţise.

Părul îi era plin de paie, nu ca al Ofeliei, care şi-a pierdut minţile pentru că s-a molipsit de nebunia lui Hamlet, ci pentru că dormise în podul unui grajd.

Şi cu toate acestea era frumoasă. O, tinereţe, ce luceafăr eşti!

Se oprise în faţa lui Marius, cu obrazul ei palid luminat de puţină bucurie, de ceva care semăna a zâmbet.

Câtva timp păru că nu poate vorbi.

— Uite că te-ntâlnesc! rosti ea în sfârşit. Moş Mabeuf avea dreptate când mi-a spus de bulevardul ăsta! Vai, cât te-am căutat! Dac-ai şti! Ştii că am fost la răcoare? Cincisprezece zile! Mi-au dat drumul! Fiindcă nu mi-au găsit nimic şi că n-am încă vârsta să ştiu ce fac. Îmi mai lipsesc două luni. Of, cum te-am căutat! De şase săptămâni. Vasăzică nu mai stai acolo.

— Nu, zise Marius.

— Aha, pricep. Din pricina chestiei. Tărăboaiele astea sunt nesuferite. Te-ai mutat. Ia te uită! De ce porţi pălărie aşa de veche? Un tânăr ca dumneata trebuie să aibă haine frumoase. Ştii, domnule Marius, moş Mabeuf îţi spune baronul Marius şi nu mai ştiu cum. Nu-i aşa că nu eşti baron? Baronii sunt hodorogi, se duc la Luxembourg în faţa castelului, unde bate soarele, dau cinci parale şi citesc *Cotidianul*. Am dus eu o dată o scrisoare la un baron care arăta aşa. Avea peste o sută de ani. Ia spune, unde locuieşti acum?

Marius nu răspunse.

— Ah, urmă ea, ți-e cămaşa puțin ruptă. Trebuie să ți-o cos. Apoi se întunecă treptat şi adăugă: Parcă nu ți-ar părea bine că mă vezi.

Marius tăcea. Fata tăcu şi ea o clipă, apoi vorbi din nou:

— Ei. Dacă aş vrea, te-aş face eu să arăți mai vesel.

— Cum? întrebă Marius. Ce vrei dumneata să spui?

— Ah, pe vremuri îmi spuneai tu!

— Ei, ce vrei tu să spui?

Fata îşi muşcă buzele; părea că şovăie, ca şi cum în ea s-ar fi dat o luptă. În sfârşit, se hotărî:

— Hai, mi-e totuna! Pari trist şi eu vreau să fii vesel. Făgăduieşte-mi numai că ai să râzi. Vreau să te văd că râzi şi că spui: „Bun! E straşnică fata asta!" Bietul domn Marius! Ții minte, mi-ai spus că ai să-mi dai tot ce-oi vrea…

— Da! Hai, vorbeşte!

Ea îl privi țintă, în ochi şi spuse:

— Am adresa.

Marius se îngălbeni. Tot sângele i se adună în inimă.

— Ce adresă?

— Adresa pe care mi-ai cerut-o. Şi adăugă, ca şi cum i-ar fi venit greu să spună: Adresa… ştii.

— Da… îngână Marius.

— A domnişoarei…

Când rosti acest cuvânt, suspină din adânc.

Marius sări de pe parapetul pe care stătea şi o luă de mâini cu aprindere.

— Da? Hai! Du-mă la ea! Spune-mi! Cere-mi tot ce vrei! Unde stă?

— Vino cu mine! răspunse ea. Nu ştiu bine strada şi numărul. E departe de aici, dar cunosc casa şi am să te duc.

Fata îşi trase mâna şi vorbi mai departe, cu un glas care ar fi pus pe gânduri un observator, dar care nici nu-l atinse pe Marius, beat şi uluit de fericire.

— Ah! Ce mulțumit eşti!

O umbră trecu peste fruntea lui Marius. O apucă pe Éponine de braț:

— Jură-mi un lucru!

— Să jur? rosti ea. Ce înseamnă asta? Ia te uită, vrei să jur?

Şi râse.

— Taică-tău! Făgăduieşte-mi Éponine, jură-mi că n-ai să spui nimic tatălui tău!

Ea se întoarse uimită către el.

— Éponine! De unde ştii că mă cheamă Éponine?

— Făgăduieşte-mi ce te-am rugat!

Dar ea părea că nu-l aude.

— Ce drăguț! Mi-ai spus Éponine!

Marius o apucă de amândouă brațele:

— Răspunde-mi odată, pentru Dumnezeu! Ascultă, jura-mi că n-ai să spui tatălui tău adresa pe care o ştii!

— Tatii? rosti ea. A, da, tata! Fii liniştit! E la secret. Ce-mi pasă mie de tata?

— Dar nu-mi făgăduieşti? strigă Marius.

— Ah! lasă-mă, izbucni ea în râs, ce mă scuturi aşa? Bine, bine îți făgăduiesc. Ti-o jur! Ce-mi pasă mie? N-am sa-i spun tatii adresa. E bine? Asta vrei?

— Şi nimănui.

— Nimănui.

— Acum, rosti Marius, du-mă la ea!

— Numaidecât?

— Numaidecât.

— Vino! Ah, ce fericit e! şopti ea.

Fata se opri după câțiva paşi.

— Domnule Marius, mergi prea aproape de mine; Lasă-mă să merg înainte şi vino în urma mea, ca şi cum nu m-ai cunoaşte. Un domn ca dumneata nu trebuie să fie văzut cu o femeie ca mine.

Nicio limbă din lume n-ar putea spune câte cuprindea cuvântul „femeie”, rostit de această fetiță.

Fata mai făcu zece paşi şi se opri iar. Marius o ajunse din urmă. Ea îi vorbi pieziş, fără să se întoarcă spre el:

— Da ştii că mi-ai făgăduit ceva?

Marius se scotoci în buzunar. Nu avea decât cei cinci franci sortiți lui Thénardier. Îi puse în mână Époninei.

Ea răsfiră degetele, lăsă banul să cadă şi spuse mohorâtă:

— Nu vreau banii dumitale!

Cartea a treia:

CASA DIN STRADA PLUMET

I – Casa tainelor

Către jumătatea veacului trecut, un preşedinte ai parlamentului din Paris, care avea o iubită şi o ferea de ochii lumii – pentru că în vremea aceea nobilii îşi arătau iubitele, iar burghezii şi le ascundeau – îi clădi „o căsuță” în cartierul Saint-Germain, pe strada pustie Blomet, numită azi strada Plumet, nu departe de locul numit atunci *Bătălia animalelor*.

Locuința era alcătuită dintr-un pavilion cu un singur cat: două odăi la parter, două la etaj, o bucătărie jos, un salonaş sus, un pod sub acoperiş şi o grădină mare în fața casei, închisă spre stradă cu un grilaj. Grădina avea aproape un pogon. Atât vedeau trecătorii; dar în dosul casei se mai afla o curte mică, şi în fundul curții o căsuță scundă, cu pivniță şi două odăi deasupra unde puteau, la nevoie, să fie ascunşi o doică şi un copil. Căsuța comunica pe din dos, printr-o poartă care se deschidea numai dacă îi ştiai secretul, cu o potecă lungă, îngustă, pietruită, cotită, neacoperită, strecurată între două ziduri înalte, ascunsă cu măiestrie şi pierdută între gardurile grădinilor şi zarzavageriilor cărora le dădea ocol, ca să ajungă la altă poartă tăinuită, la o depărtare de o jumătate de kilometru, în altă mahala, la capătul singuratic al străzii Babylone.

Domnul preşedinte intra pe acolo, aşa încât chiar cei care l-ar fi spionat şi urmărit şi şi-ar fi dat seama că se ducea pe furiş în fiecare zi, undeva, tot n-ar fi putut bănui că a intra pe o poartă în strada Babylone înseamnă a te duce în strada Blomet. Magistratul dibaci se pricepuse să cumpere câteva fâşii de pământ, ca să-şi croiască drum spre casa tainică, pe locul lui propriu, fără să poată fi controlat de nimeni. Mai târziu vânduse parcele

mici din pământul care mărginea poteca, pentru grădini şi zarzavaturi; noii proprietari credeau că au, de o parte şi de alta, în faţa lor, un zid despărţitor, şi nu bănuiau existenţa acestei panglici lungi, pietruite, care şerpuia între cele două ziduri, printre straturi şi livezi. Numai păsărelele vedeau această trecere ciudată, şi desigur că pitulicile şi piţigoii din veacul trecut ciripiseră destule pe socoteala domnului preşedinte.

Pavilionul, zidit din piatră în stil Mansart[909], cu pereţii căptuşiţi cu lemn şi mobilat în gen Watteau[910], încărcat pe dinăuntru, simplu pe din afară, înconjurat de trei straturi de flori, avea ceva discret, cochet şi solemn, aşa cum îi stă bine unui capriciu al amorului şi al magistraturii.

Această casă cu poteca ei, care azi au pierit, existau încă acum cincisprezece ani. În ’93 un căldărar cumpărase casa ca s-o dărâme, dar nu putu s-o plătească în întregime, şi naţiunea îl declară în stare de faliment, aşa că până la urmă casa l-a dărâmat pe căldărar. De atunci, clădirea rămase nelocuită şi începuse să se dărăpăne încet, ca orice locuinţă căreia prezenţa omului nu-i mai dă viaţă.

Rămăsese mobilată la fel ca odinioară, era mereu de vânzare sau de închiriat, şi cele zece-douăsprezece persoane, câte trec pe an pe strada Plumet, citeau zilnic avizul acesta pe o tablă îngălbenită şi ştearsă, agăţată de grilaj încă din anul 1810.

Către sfârşitul restauraţiei, aceiaşi trecători puteau să constate că anunţul pierise, ba, mai mult, că obloanele de la etaj erau deschise. Casa era într-adevăr locuită. La ferestre se zăreau „perdeluţe”, semn că în casă se afla o femeie.

În luna octombrie 1829, un bărbat între două vârste venise şi închiriase casa aşa cum se găsea, împreună cu căsuţa din fund şi cu lunga cărare care ajungea în strada Babylone. Dresese şi broaştele secrete ale celor două porţi ale cărării. Casa, cum am mai spus, mai era încă mobilată cu vechile mobile ale preşedintelui. Noul chiriaş făcuse câteva reparaţii, acoperise câteva lipsuri, pietruise curtea pe unde erau câteva gropi, schimbase podelele de cărămidă, pusese trepte la scară, scânduri la parchet şi geamuri la ferestre, şi se mutase acolo cu o fată tânără şi o servitoare în vârstă, instalându-se cam pe tăcute, ca un om care n-ar intra, ci s-ar strecura în casa lui. Vecinii n-au putut să clevetească, pentru că nu erau.

Chiriaşul acesta era Jean Valjean, fata era Cosette. Slujnica se numea Toussaint, o fată pe care Jean Valjean o scăpase din spital şi de mizerie; era bătrână, provincială şi bâlbâită, trei însuşiri care îl hotărâseră pe Jean

Valjean s-o ia cu el. Cititorul fără îndoială că l-a recunoscut pe Jean Valjean în tot ce s-a povestit până acum, poate mai repede chiar decât Thénardier.

De ce părăsise Jean Valjean mânăstirea Petit-Picpus? Ce se petrecuse?

Nu se petrecuse nimic.

Cititorul îşi aduce aminte că Jean Valjean trăia fericit la mânăstire, atât de fericit încât conştiinţa lui începuse să se tulbure. O vedea pe Cosette zilnic, îşi dădea seama cum simţământul de părinte se naşte şi creşte în el din ce în ce mai mult, o ocrotea pe fată cu tot sufletul lui, îşi spunea că e a lui, că nimeni şi nimic nu-l va putea despărţi de ea, că aşa va fi în veşnicie, că, fără îndoială, Cosette se va călugări pentru că în fiecare zi era împinsă cu blândeţe spre această hotărâre, că mânăstirea va rămâne şi pentru ea, ca şi pentru el, întregul univers, că el va îmbătrâni acolo, iar ea va creşte, că ea va îmbătrâni, iar el va muri, şi că, în sfârşit, nădejde încântătoare, vor rămâne pentru totdeauna împreună. Gândind aşa, începu să aibă totuşi unele îndoieli. Se întreba dacă toată fericirea aceasta era într-adevăr a lui, dacă nu era alcătuită din fericirea altuia, din fericirea acestui copil pe care el, om bătrân, şi-o însuşea, i-o fura. Oare nu săvârşea cu adevărat un furt? Îşi spunea că fata avea dreptul să cunoască viaţa înainte de a renunţa la ea, că a-i reteza dinainte şi fără a-i cere părerea toate bucuriile, sub cuvânt că voia s-o ferească de toate încercările, a se folosi de neştiinţa ei şi de izolarea în care trăia, ca s-o facă să se nască în ea o vocaţie nefirească, însemna să schimbe natura unei făpturi pământeşti şi să-l mintă pe Dumnezeu. Cine ştie dacă într-o zi Cosette nu-l va urî când îşi va da seama, şi-i va părea rău că s-a călugărit. Ultimul gând, aproape egoist şi mai puţin eroic decât celelalte, îi era nesuferit. Se hotărî deci să părăsească mânăstirea.

Se hotărî, dându-şi seama cu părere de rău că trebuie s-o facă. Piedici nu existau. Cei cinci ani petrecuţi între zidurile mânăstirii, în care timp, şi el şi fata dispăruseră pentru lumea din afară, îi înlăturaseră şi îi risipiseră toate temerile. Putea să se întoarcă liniştit printre oameni. Îmbătrânise şi toate se schimbaseră. Cine-l va mai recunoaşte? Şi chiar dacă ar fi altfel, primejdia nu era decât pentru el, şi n-avea dreptul s-o osândească pe Cosette la călugărie, pentru că el fusese condamnat la ocnă. De altfel, ce înseamnă primejdia în faţa datoriei? În sfârşit, nimic nu-l împiedica să fie prudent şi să-şi ia toate măsurile de prevedere. Educaţia Cosettei era aproape de sfârşitul ei. Nu-i mai lipsea nimic.

După ce se hotărî, aşteptă prilejul, care se ivi şi el. Bătrânul Fauchelevent muri.

Jean Valjean ceru o audienţă la maica stareţă şi-i spuse că, prin moartea fratelui lui, căpătase o mică moştenire care îi îngăduia să trăiască pe viitor fără să mai muncească, că părăsea slujba la mânăstire şi-şi lua fata cu el. Dar de vreme ce Cosette nu rămânea să se călugărească şi nu era drept să fi fost educată pe degeaba, o ruga supus pe maica stareţă să primească pentru comunitate suma de cinci mii de franci, pentru cei cinci ani cât fata fusese ţinută în pensionul mânăstirii.

Aşa ieşi Jean Valjean din mânăstirea Veşnicei Închinări.

La plecare îşi luă singur sub braţ cufăraşul cel mic, a cărui cheie o purta mereu la el; nu vru să-l încredinţeze hamalului. Cufăraşul acesta trezise curiozitatea Cosettei, pentru că răspândea o mireasmă tare.

Jean Valjean nu se mai despărţi niciodată de el. Îl păstra totdeauna în odaia lui. Când se muta era primul şi câteodată singurul lucru pe care-l lua. Cosette râdea, botezase cufăraşul: *inseparabilul,* şi spunea că e geloasă pe el.

Jean Valjean nu ieşi totuşi în lume fără o teamă adânc simţită.

Descoperi casa din strada Plumet şi se cuibări în ea. Numele lui era acum Ultime Fauchelevent.

În acelaşi timp, mai închirie două apartamente la Paris, socotind că astfel va atrage mai puţin atenţia decât dacă ar locui într-un singur cartier, şi ca să poată lipsi, la nevoie, când ar fi avut motive de nelinişte; în sfârşit, ca să nu mai dea peste o altă încurcătură, ca aceea din care îi scăpase lui Javert ca prin minune. Aceste două locuinţe erau prăpădite, sărăcăcioase, în două mahalale foarte depărtate una de alta, una pe strada Ouest, alta pe strada Homme-Armé.

Se ducea din când în când să locuiască împreună cu Cosette o lună, şase săptămâni, când în una, când în cealaltă, fără s-o ia şi pe Toussaint cu el. Se folosea de serviciile portarului şi se dădea drept un rentier din apropierea Parisului, care închiriase o casă unde să tragă când venea în oraş. Acest om nespus de cinstit avea trei locuinţe în Paris, ca să scape de poliţie.

II – Jean Valjean în Garda Naţională

În realitate, cea mai mare parte din viața lui se desfăşură în strada Plumet şi şi-o orânduise astfel:

Cosette locuia în pavilion împreună cu servitoarea. Al ei era dormitorul cel mare cu pereții pictați, salonaşul împodobit cu zugrăveli aurite, salonul preşedintelui, mobilat cu tapițerii şi fotolii uriaşe. A ei era grădina. Jean Valjean pusese în odaia Cosettei un pat cu baldachin de damasc vechi în trei culori, un covor persan, vechi, frumos, cumpărat în strada Figuier-Saint-Paul de la bătrâna Gaucher; şi ca să îndulcească severitatea acestor vechituri impozante, risipise pretutindeni mobile mici vesele şi grațioase de fată tânără: o etajeră, o bibliotecă, cărți legate şi aurite, hârtie de scris, o mapă, o masă de lucru încrustată cu sidef, o cutie de argint aurit, o toaletă de porțelan japonez. La ferestrele primului cat pusese draperii lungi de damasc roşu brodat în trei culori, ca şi baldachinul patului. La parter erau perdele brodate. În timpul iernii, căsuța Cosettei era în întregime încălzită. Jean Valjean locuia în căsuța portarului din fundul curții. Aşternuse o saltea pe un pat de chingi, o masă de lemn dat la rindea, două scaune de paie, o cană de apă din faianță, câteva cărți pe o poliță, scumpul lui cufăraş într-un colț, şi nu făcea foc niciodată. Lua masa cu Cosette şi totdeauna se afla pe masă o pâine neagră pentru el. Când o angajase pe Toussaint, îi spusese: „Domnişoara e stăpână casei”. „Şi dumneata, domnule?” întrebase Toussaint uluită: „Eu sunt mai mult decât stăpânul, sunt tatăl ei.”

Cosette învățase gospodăria la mânăstire şi ținea socoteala cheltuielilor lor foarte modeste. În fiecare zi Jean Valjean o lua pe Cosette de braț şi o scotea la plimbare. O ducea la Luxembourg, pe aleile cele mai puțin umblate, şi în toate duminicile la liturghie la Saint-Jacques-du-Haut-Pas, pentru că era departe. Fiindcă mahalaua era foarte săracă, dădea mult de pomană, şi toți nenorociții se strângeau în jurul lui la biserică; aşa se făcuse că primise scrisoarea lui Thénardier: *„Preamilostivului Domn de la biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas”*. O ducea bucuros pe Cosette la săraci şi la bolnavi. Niciun om străin nu intra în casa din strada Plumet. Toussaint făcea târguielile, Jean Valjean se ducea să umple găleata la o gură de apă din apropiere, pe bulevard. Lemnele şi vinul le păstra într-un fel de hrubă, jumătate sub pământ, cu pereți de stâncă, alături de poarta dinspre strada Babylone, care îi servise odinioară de peşteră domnului preşedinte, pentru că pe vremea „nebuniilor” şi a „căsuțelor”[911] nu se putea dragoste fără peşteră.

La poarta secretă de pe strada Babylone se afla o cutie pentru gazete şi scrisori. Dar cum cei trei locuitori ai pavilionului din strada Plumet nu primeau nici ziare, nici scrisori, cutia, pe vremuri mijlocitoarea şi duhovnicul unui judecător craidon, nu mai folosea decât la primirea avizurilor perceptorului şi a ordinelor de chemare la gardă. Fiindcă domnul Fauchelevent, rentier, făcea parte din garda naţională. Nu putuse scăpa de arcanul recensământului din 1831. Cercetările autorităţilor municipale făcute în acea epocă se opriseră pe pragul mânăstirii Petit-Picpus, nor sfânt şi de nepătruns, din care Jean Valjean ieşise cucernic în ochii primăriei şi prin urmare vrednic de a face parte din gardă.

De trei-patru ori pe an, Jean Valjean îşi îmbrăca uniforma şi făcea de strajă, de altfel cu plăcere. Era pentru el o deghizare corectă, care îl amesteca cu toată lumea, lăsându-l, totuşi, singuratic. Jean Valjean împlinise şaizeci de ani, vârstă la care, după lege, ar fi putut fi scutit, dar nu părea mai bătrân de cincizeci. De altfel nici n-ar fi ţinut să se sustragă ordinelor sergentului-major şi să-i facă greutăţi contelui de Lobau[912]. Nu avea stare civilă, îşi ascundea numele, îşi ascundea identitatea, îşi ascundea vârsta, le ascundea pe toate. Dar, cum am mai spus-o, intrase cu bunăvoinţă în garda naţională. Nu avea altă ambiţie decât să semene cu oricare alt contribuabil. Omul acesta avea un ideal: să fie în singurătate un înger şi între oameni un burghez.

Să reţinem totuşi un amănunt. Când ieşea la plimbare cu Cosette, Jean Valjean se îmbrăca aşa cum îl ştim, şi părea un ofiţer la pensie. Când pleca singur, mai totdeauna seara, purta o haină şi nişte pantaloni de lucrător şi-şi trăgea şapca până peste ochi. Era la mijloc prevedere sau umilinţă? Amândouă deodată. Cosette se deprinsese cu latura enigmatică a vieţii ei şi nici nu mai băga de seamă ciudăţeniile tatălui său. Toussaint îl iubea şi-l respecta pe Jean Valjean, şi tot ce făcea el i se părea bine făcut. Într-o zi, măcelarul, care-l zărise pe Jean Valjean, îi spuse: „E un caraghios!” Ea îi răspunse „E un sf-sfânt!”

Şi Jean Valjean, şi Cosette, şi Toussaint intrau şi ieşeau totdeauna prin poarta din strada Babylone. Era greu să ghiceşti că locuiau în strada Plumet, dacă nu-i zăreai prin grilajul grădinii. Grilajul însă era veşnic închis. Jean Valjean nu îngrijea grădina, anume ca să nu atragă atenţia.

Poate că aici se înşela.

III – *Foliis ac frondibus*[913]

Grădina casei din strada Plumet lăsată în paragină de aproape o jumătate de veac, era neîngrijită şi fermecătoare. Acum patruzeci de ani, trecătorii se opreau în stradă s-o privească, fără să bănuiască tainele care se ascundeau sub desişurile ei verzi şi proaspete. Câţi visători nu şi-au lăsat sub desişurile ei verzi şi proaspete privirea şi gândul să pătrundă, cercetătoare, printre gratiile străvechi de fier ale porţii închise cu lacăt, răsucită, strâmbă, prinsă între doi stâlpi de piatră, verzi de muşchi, încoronată atât de bizar cu un fronton de arabescuri indescifrabile.

Într-un colţ se afla o bancă de piatră, pe alocuri câteva statui năpădite de mucegai, câteva bolţi părăginite care putrezeau lângă zid. Nu mai erau nici alei, nici straturi. Pretutindeni, bălării. Se sfârşise grădinăritul; se reîntorsese natura. Buruienile năpădeau peste tot, umplând cu o bucurie nemărginită acea biată palmă de pământ. Mixandrele înflorite erau o sărbătoare. Nimic nu oprea în loc sfântul avânt al vieţii spre lumină. Toate creşteau nestânjenite, ca în vremile dintâi. Copacii se aplecaseră spre mărăcini, mărăcinii se ridicaseră spre copaci, plantele se căţăraseră, ramurile se înclinaseră, tot ceea ce se târăşte pe pământ se întâlnise cu ceea ce creşte în aer; ceea ce flutură în vânt se aplecase spre ceea ce şerpuie în muşchi. Trunchiurile, ramurile, frunzele, fibrele, tufele, cârceii, curpenii, spinii se împletiseră, amestecaţi, cununaţi, contopiţi. Vegetaţia, într-o îmbrăţişare strânsă şi adâncă, celebrase şi împlinise acolo, sub ochiul mulţumit al creatorului, pe întinderea aceea de aproape un pogon, misterul sfânt al frăţiei, simbol al frăţiei omeneşti. Grădina nu mai era o grădină, era un desiş uriaş, adică ceva de nepătruns, ca o pădure, populat, ca un oraş, fremătător, ca un cuib, umbros, ca o catedrală, înmiresmat, ca un buchet, singuratic, ca un mormânt, viu ca mulţimea.

În Floréal[914] tufişul acesta uriaş, crescând ca la el acasă în dosul grilajului, între cele patru ziduri, era o parte din frământarea ascunsă a germinaţiei universale, tresărea la răsăritul soarelui aproape ca o vietate care aspiră efluviile iubirii cosmice şi simte cum se urcă şi clocoteşte seva primăverii; îşi scutură în vânt coama verde, minunată, semănând pe pământul jilav, pe statuile roase, pe terasa năruită a pavilionului şi până şi

pe pavajul străzii pustii stele de flori, perle de rouă, rodnicie, frumusețe, viață, bucurie, miresme.

În miezul zilei se ascundeau în el mii de fluturi albi, şi priveliştea acestui vârtej de fulgi în umbră, a acestei zăpezi vii a verii era dumnezeiască. Acolo, în umbra veselă a verdeții, o mulțime de voci nevinovate îi vorbeau sufletului în şoaptă şi tot ce uita să spună ciripitul întregea zumzetul. Seara, un abur de visare se desprindea din grădină şi o învăluia. O acoperea un giulgiu de ceață, o tristețe calmă, cerească. Mirosul îmbătător al caprifoiului şi al volburei se înălța de pretutindeni, ca o otravă dulce şi pătrunzătoare. Se auzea ultima chemare a scorțărelului şi a codobaturii, care adormeau în rămuriş. Se simțea intimitatea sfântă dintre pasăre şi copac. Ziua, aripile înveselesc frunzele; noaptea, frunzele ocrotesc aripile.

Iarna, desişul era negru, ud, zbârcit, tremurător şi lăsa puțin să se întrevadă casa. În locul florilor pe ramuri şi ai stropilor de rouă pe flori, se vedeau panglicile de argint ale melcilor fără casă pe covorul rece şi des al frunzelor galbene. Dar, oricum, sub orice înfățişare, în orice anotimp, primăvara, iarna, vara, toamna, ungherul acesta era plin de melancolie, contemplație, singurătate, libertate: omul lipsea şi Dumnezeu era de față. Vechiul gard de fier ruginit părea că spune: „Grădina aceasta e a mea".

În zadar o înconjurau străzile Parisului, palatele minunate şi clasice din strada Varennes la doi paşi, Domul Invalizilor alături, Camera deputaților nu prea departe, în zadar se plimbau, luxoase, trăsurile de gală de pe strada Bourgogne şi de pe strada Saint-Dominique; în zadar se încrucişau, la răspântia apropiată, omnibusele galbene, cafenii, albe, roşii; pustiul domnea în strada Plumet. Moartea foştilor proprietari, revoluția, prăbuşirea vechilor averi, delăsarea, uitarea, patruzeci de ani de părăsire şi de tăcere, fuseseră de ajuns pentru a aduce din nou în acest loc norocos feriga, cucuta, lumânărica, coada şoricelului, degetarița, ierburile înalte, plantele mari, cu frunze late şi crețe, împânzite într-un verde deschis, şopârlele, cărăbuşii, gâzele neliniştite şi iuți; pentru a scoate din adâncurile pământului, între aceste patru ziduri, nu ştiu ce măreție sălbatică şi aprigă a naturii, care răstoarnă planurile mărunte ale omului şi se răspândeşte întreagă oriunde biruie – în furnică sau în vultur – aşa cum se dezlănțuie în grădinița aceasta din Paris cu tot atâta putere şi măreție ca într-o pădure virgină din Lumea Nouă.

Nimic nu e neînsemnat. Oricine se lasă pătruns de puterea adâncă a naturii o ştie. Cu toate că filosofiei nu i-e dată nicio mulțumire absolută, şi

nu poate mărgini cauza aşa cum nu poate limita efectul, visătorul cade totuşi nemărginit în fața acestor descompuneri de forțe care ajung la unitate.

Totul lucrează pentru tot.

Algebra se aplică norilor: iradiațiile stelelor îi sunt de folos trandafirului. Niciun gânditor n-ar îndrăzni să spună că mireasma răsurii e de prisos constelațiilor. Cine poate calcula traiectoria unei molecule? Ştim noi dacă plăsmuirea lumilor nu e determinată de căderea firelor de nisip? Cine cunoaşte fluxul şi refluxul reciproc al infinitului mare şi al infinitului mic, răsunetul cauzelor în abisul ființei şi noianul creațiunii? Şi un vierme are rostul lui. Ceea ce e mare e mic, ceea ce e mic e mare. Totul e în echilibru în ceea ce e necesar. Înspăimântătoare viziune pentru gândirea omenească. Între ființe şi lucruri există relații care țin de miracol. Totul are preț în acest tot nemărginit care porneşte de la soare şi ajunge la gâză. Avem nevoie unii de alții. Lumina, nu duce în azur miresmele pământeşti fără să ştie ce face cu ele. Noaptea împarte esențe stelare florilor adormite. Toate păsările care zboară au legat de gheruțe firul infinitului. Germinația sporeşte cu naşterea unui meteor şi cu lovitura de cioc a rândunicii care sparge oul; ea determină în acelaşi timp naşterea unei râme şi venirea pe lume a lui Socrate.

Microscopul începe acolo unde sfârşeşte telescopul. Care din două vede mai departe? Alegeți! Mucegaiul e o constelație de flori. O nebuloasă e un furnicar de stele. Aceeaşi conviețuire, poate şi mai uimitoare, a problemelor gândirii şi a fenomenelor materiei. Elementele şi ideile se amestecă, se contopesc, se împerechează, se înmulțesc unele prin altele, ca să împingă lumea materială şi lumea morală spre aceeaşi lumină. Fenomenul e veşnic aplecat asupra lui însuşi. În vastele schimbări cosmice viața universală circulă pretutindeni în cantități necunoscute, rostogolind totul în misterul nevăzut al efluviilor, folosind tot, nepierzând visul niciunui somn, semănând ici o mică vietate, fărâmițând acolo un astru, oscilând şi şerpuind, făcând din lumină o putere şi din gândire un element, risipită şi indivizibilă, dizolvând tot, afară de acest punct geometric: eul; aducând totul la sufletul-atom, înflorind totul în Dumnezeu, împletind toate activitățile, de la cea mai înaltă până la cea mai neînsemnată, în obscuritatea unui mecanism amețitor, subordonând – cine ştie? poate numai prin identitatea legii – trecerea cometei pe firmament, unei rotiri a infuzorului într-o picătură de apă. Maşină alcătuită din spirit. Angrenaj uriaş, al cărui prim motor e musculița şi ultimă roată e zodiacul!

IV – Grațiile se schimbă

Părea că grădina aceasta, creată odinioară ca să ascundă taine dezmățate, se schimbase şi devenise potrivită pentru a ascunde taine fără de prihană. Nu mai avea nici bălți de verdeață, nici pajişti, nici umbrare, nici peşteri. Avea o minunată întunecime despletită, care cădea ca un val de pretutindeni. Paphos[915] se preschimbase în rai. Un fel de remuşcare însănătoşise ascunzişul acesta. Buchetiera aceasta îşi oferea florile sufletului. Această grădină cochetă, pe vremuri deocheată, reintrase în fericire şi pudoare. Un preşedinte asistat de un grădinar, un omuleț care credea că-l continuă pe Lamoignon şi alt omuleț care credea că-l continuă pe Lenôtre[916] o schimonosiseră, o pregătiseră pentru aventuri galante; natura şi-o luase înapoi, o umpluse de umbră, o rânduise pentru dragoste.

În singurătatea aceasta se afla şi o inimă care era în aşteptare. Dragostea n-avea decât să se arate. Se afla acolo un templu de verdeață, de ierburi, de muşchi, de suspine, de păsărele, de întunecimi moi, de ramuri clătinate şi un suflet alcătuit din blândețe, din credință, din nevinovăție, din nădejde, din aspirații şi iluzii.

Când Cosette ieşise din mânăstire era încă o copilă. Trecuse puțin peste paisprezece ani şi intrase în „vârsta ingrată”. Am mai spus-o: în afară de ochi, părea mai curând urâțică decât drăguță. Nu avea nicio trăsătură supărătoare, dar era stângace şi slabă, sfioasă şi, în acelaşi timp, cutezătoare; în sfârşit, o fetiță care crescuse mare.

Educația ei era sfârşită. Adică învățase religia, mai cu seamă cucernicia. Apoi „istoria”, adică ceea ce se numea aşa la mânăstire, geografia, gramatica, participiile, regii Franței, puțină muzică, să deseneze un nas etc., dar despre celelalte lucruri nu ştia nimic, ceea ce era totodată fermecător şi primejdios. Sufletul unei fete tinere nu trebuie lăsat neştiutor. Mai târziu se nasc în el imagini prea vii şi prea neaşteptate, ca într-o odaie întunecoasă. El trebuie să fie luminat pe încetul, cu discreție, mai mult cu reflexul realității decât cu strălucirea ei directă şi tare. Penumbră utilă, gingaşă dar severă, care risipeşte temerile copilăreşti şi împiedică prăbuşirile. Numai instinctul matern, intuiție minunată în care intră amintirile fecioarei şi

experiența femeii, știe cum și cu ce mijloace să alunge treptat această penumbră. Nimic nu înlocuiește acest instinct. Toate călugărițele din lume nu fac cât o mamă, când e vorba de călăuzirea sufletului unei fete tinere.

Cosette n-avusese mamă. N-avusese decât multe mame, la plural.

Iar Jean Valjean, oricâtă dragoste și oricâtă grijă ar fi avut, nu era decât un om bătrân care nu știa nimic.

Și câtă știință trebuie ca să poți lupta împotriva acestei mari neștiințe care se numește nevinovăție, în opera de educație, în îndeletnicirea aceasta grea care e pregătirea femeii pentru viață!

Mânăstirea pregătește o fată pentru patimă mai mult decât orice pe lume. Ea silește gândurile să se întoarcă spre necunoscut. Inima adunată în ea însăși se adâncește, neputându-se revărsa, nici cheltui: de aci pornesc viziunile, presupunerile, bănuielile, romanele schițate, aventurile dorite, plăsmuirile, clădirile ridicate în întregime în bezna lăuntrică, unghere întunecate și tainice în care patimile își găsesc numaidecât cuib, de cum au putut trece dincolo de gratii. Mânăstirea e o apăsare care ar trebui să dureze toată viața ca să poată învinge inima omenească.

Ieșind din mânăstire, Cosette nu putea întâlni nimic mai blând și mai primejdios decât casa din strada Plumet. Era o continuare a singurătății, îmbinată cu începutul libertății. O grădină închisă, dar o natură puternică, bogată, voluptuoasă și înmiresmată. Aceleași vise ca la mânăstire, dar posibilitatea de a zări bărbați tineri. Tot gratii, dar înspre stradă.

Și cu toate astea, o mai spunem o dată, când Cosette ajunse aici era încă un copil. Jean Valjean îi dărui grădina aceea părăsită. „Fă ce vrei cu ea!" îi spunea el. Cosette se bucura. Răscolea toate tufișurile și toate pietrele, ca să caute gâze. Așteptând să viseze, se juca. Îi plăcea grădina cu gângăniile care furnicau în iarbă, sub picioarele ei, așteptând s-o iubească pentru stelele pe care avea să le vadă printre ramuri, deasupra capului.

Și apoi îl iubea pe taică-său, adică pe Jean Valjean, din tot sufletul, cu o patimă naivă, filială, care făcea ca bătrânul să-i fie un tovarăș dorit și fermecător. Ne aducem aminte că domnul Madeleine citea mult, Jean Valjean continuase. Ajunsese să vorbească frumos. Avea bogăția ascunsă și elocvența unei inteligențe umile și adevărate, care s-a cultivat singură. Îi rămăsese numai atâta asprime cât era nevoie ca să nu fie de o bunătate plicticoasă. Avea o gândire aspră și o inimă blajină. Când se plimbau singuri prin Luxembourg, îi lămurea îndelung lucrurile, aducându-și aminte tot ce citise, tot ce suferise. Cosette îl asculta și ochii ei rătăceau pierduți.

Gândurile Cosettei se mulțumeau cu acest om simplu, aşa cum jocurile ei se mulțumeau cu grădina aceea sălbatică. După ce alergase după fluturi, venea la el abia răsuflând şi-i spunea: „Vai, cât am fugit!” El o săruta pe frunte.

Cosette îl adora. Se ținea toată ziua de el. Fericirea era acolo unde era Jean Valjean. Deoarece Jean Valjean nu locuia nici în pavilion, nici în grădină, Cosettei îi plăcea mai mult în curtea pietruită din dosul casei, decât între flori; în odăița cu scaune de paie, decât în marele salon tapisat, plin de fotolii moi. Jean Valjean îi spunea câteodată, zâmbind, fericit că fusese deranjat: „Acum du-te la tine acasă! Lasă-mă puțin singur!”

Ea îl certa drăgăstos, cu acele mustrări atât de înduioşătoare când pornesc de la o fiică:

— Tată, mi-e frig la dumneata. De ce nu pui aici un covor şi o sobă?

— Fetiță dragă, pe lume sunt atâția oameni care merită mai mult decât mine şi n-au nici măcar un acoperiş deasupra capului!

— Atunci eu de ce am foc şi tot ce trebuie?

— Pentru că eşti femeie şi copil.

— Ei, şi? Bărbaților trebuie să le fie frig şi s-o ducă rău?

— Unora dintre ei.

— Bine, atunci am să vin aici atât de des, încât va trebui să faci foc.

Şi-i mai spunea:

— Tată, de ce mănânci pâine atât de proastă?

— Uite-aşa, fetițo!

— Atunci, dacă mănânci dumneata am să mănânc şi eu.

Şi Jean Valjean mânca pâine albă, ca să nu mănânce Cosette pâine neagră.

Cosette îşi aducea aminte foarte tulbure de copilăria ei. Se ruga seara şi dimineața pentru mama ei, pe care n-o cunoscuse. Soții Thénardier îi rămăseseră în minte ca două hâde arătări de vis. Îşi aducea aminte că fusese „într-o zi, noaptea”, să aducă apă dintr-o pădure. Credea că aceasta se petrecuse foarte departe de Paris. I se părea că-şi începuse viața în fundul unei prăpăstii şi că Jean Valjean o scosese din ea. Copilăria ei îi părea un timp în care fusese înconjurată de urechelnițe, de păianjeni şi de şerpi. Seara, când se gândea la acestea, înainte de-a adormi, cum nu prea era sigură că Jean Valjean îi era tată, îşi închipuia că sufletul maică-si trecuse în omul acesta şi venise să trăiască lângă ea.

Când Jean Valjean se odihnea, ea îşi lipea obrazul de capul lui alb şi lăcrima încet, spunându-şi: „Omul acesta e poate mama mea!”

Cosette, oricât ar fi de ciudat s-o spunem, în nevinovăția ei de fată crescută la mânăstire (virginitatea, de altfel, nu poate înțelege în niciun chip maternitatea), începuse să creadă că poate nici n-avusese mamă. Nici nu cunoştea numele acestei mame. Jean Valjean tăcea de câte ori îl întreba cum o chemase pe mama ei. Dacă întreba de două ori, zâmbea. O dată fata stărui şi zâmbetul se sfârşi într-o lacrimă.

Tăcerea lui Jean Valjean o ascundea pe Fantine după un văl de întuneric.

O făcea din prudență? Din respect? Din teama de a încredința acest nume unei amintiri străine?

Cât timp Cosette fusese mică, Jean Valjean îi vorbise bucuros despre maică-sa. Când crescu, îi fu peste puteri. I se părea că nu mai avea curajul. Din pricina Cosettei? Din pricina Fantinei? Simțea o teamă pioasă la gândul că ar putea să strecoare umbra aceasta în gândurile Cosettei şi să amestece moartea, ca pe un al treilea, în soarta lor. Cu cât îi era mai sfântă această umbră, cu atât îi era mai frică de ea. Se gândea la Fantine şi se simțea copleşit de tăcere. Zărea parcă în întuneric ceva care semăna cu un deget ridicat la buze. Toată pudoarea pe care o avusese cândva Fantine, şi care în timpul vieții o părăsise, se întorsese oare după moarte s-o învăluie, să vegheze, răzvrătită asupra liniştii acestei moarte şi s-o păzească aprig în mormântul ei? Îi simțea oare şi Jean Valjean apăsarea fără să-şi dea seama? Noi, care credem în moarte, nu suntem dintre cei care înlătură această explicație plină de taine. De aici venea imposibilitatea de a rosti acest nume Fantine, chiar pentru Cosette.

Într-o zi, Cosette spuse:

— Tată, astă-noapte am văzut-o pe mama în vis. Avea două aripi mari. În viața mama trebuie să fi fost aproape, o sfântă.

— Prin suferință, răspunse Jean Valjean.

Altminteri Jean Valjean era fericit.

Când Cosette ieşea cu el, se rezema de brațul lui mândră, fericită, cu inima liniştită. Jean Valjean se simțea copleşit de bucurie în fața acestor dovezi de dragoste care îl cuprindeau numai pe el şi nu mai avea nevoie de nimic altceva. Bietul om tresărea cuprins de o fericire îngerească. Îşi spunea, îmbătat, că va ține aşa toată viața. Se gândea că nu suferise destul ca să merite o fericire atât de minunată şi-i mulțumea lui Dumnezeu în

adâncul sufletului că îngăduise să fie iubit, el, păcătosul, de această făptură nevinovată.

V – Trandafirul îşi dă seama ce e o armă de luptă

Într-o zi Cosette se uită din întâmplare în oglindă şi-şi spuse: „Ia te uită!” I se părea că e aproape frumoasă. Se tulbură în chip ciudat. Până atunci nu se gândise niciodată la chipul ei. Se vedea în oglindă, dar nu se privea. I se spusese adesea că e urâtă. Numai Jean Valjean zicea încetişor: „Ba nu! Nu!” Oricum, Cosette se socotise totdeauna urâtă şi crescuse cu ideea asta, cu resemnarea uşuratică a copilăriei. Şi iată că deodată oglinda îi spunea ca şi Jean Valjean: „Ba nu!” Nu putu dormi noaptea. „Dacă aş fi frumoasă? se gândea ea. Ce nostim ar fi să fiu frumoasă!” Îşi aducea aminte de unele dintre colegele ei, despre a căror frumuseţe se vorbea în mânăstire, şi-şi spunea: „Cum? Să fiu şi eu ca domnişoara Cutare?” A doua zi se privi din nou, dar nu din întâmplare, şi se îndoi: „Unde-mi erau minţile? Sunt urâtă!” Dormise rău, avea cearcăne la ochi şi era palidă. Nu se bucurase prea mult în ajun, când se crezuse frumoasă, dar se întristă acum, când nu mai putea crede. Nu se mai privi deloc, şi timp de cincisprezece zile încercă să se pieptene cu spatele la oglindă.

Seara, după cină, broda de obicei în salon sau cosea aşa cum învăţase la mânăstire, şi Jean Valjean citea lângă ea. O dată ridică ochii de pe lucru şi o surprinse neliniştea cu care o privea tatăl ei.

Altă dată, pe stradă, i se păru că cineva pe care nu-l vedea spusese în spatele ei: „Frumuşică femeie, dar prost îmbrăcată”. „Ei, se gândise ea, nu-i vorba de mine, eu sunt bine îmbrăcată şi urâtă. ” Purta pe atunci pălărie de pluş şi rochie de lână.

Într-o zi, în sfârşit, pe când se afla în grădină, o auzi pe bătrâna Toussaint spunând: „Domnule, aţi băgat de seamă ce frumoasă se face domnişoara?” Cosette nu auzi ce răspunsese taică-său, dar cuvintele bătrânei o zguduiră. Fugi din grădină, se sui în odaia ei, alergă la oglindă, după ce nu se mai privise de trei luni, şi scoase un strigăt. Rămăsese uluită de ea însăşi.

Era frumoasă şi plină de graţie. Nu se putea reţine să nu fie de părerea lui Toussaint şi a oglinzii. Trupul i se împlinise, pielea i se albise, părul

căpătase luciu, o strălucire necunoscută se aprinsese în ochii ei albaştri. Conştiinţa frumuseţii sale îi apăru întreagă într-o clipă, ca o lumină mare care se revarsă. Ceilalţi îşi dăduseră seama, Toussaint o spusese; fără îndoială că trecătorul vorbise despre ea. Coborî iar în grădină, crezându-se regină, părându-i-se că păsările cântă, deşi era iarnă, că cerul era aurit, că soarele strălucea în copaci, florile în tufişuri. Era tulburată, nebună, pierdută într-o încântare fără margini.

Jean Valjean simţea şi el o strângere de inimă adâncă şi nelămurită.

Într-adevăr, contempla şi el, cu spaimă, de câtva timp frumuseţea care se ivea tot mai strălucitoare pe chipul dulce al Cosettei. Zori zâmbitoare pentru ceilalţi, triste pentru el.

Cosette se făcuse frumoasă cu mult înainte de a-şi da seama. Dar lumina neaşteptată, care se înălţa încet şi învăluia treptat întreaga făptură a fetei, rănise încă din prima zi pleoapele întunecate ale lui Jean Valjean. Simţi că se petrece o schimbare în viaţa lui fericită, atât de fericită, încât se temea ca o împrejurare nouă să nu-i strice această fericire. Omul acesta, care trecuse prin toate suferinţele, care sângera încă zdrobit de destinul său, care fusese aproape rău şi ajunsese aproape sfânt, care, după ce târâse lanţul în ocnă, târa acum lanţul nevăzut dar apăsător al unei infamii nedefinite, omul acesta, pe care legea îl urmărea încă şi care putea în fiecare clipă să fie prins şi azvârlit din umbra virtuţii lui în lumina crudă a dispreţului public, omul acesta primea tot, ierta tot, îngăduia tot, binecuvânta tot, îndura tot şi nu cerea providenţei, oamenilor, legii, societăţii, naturii, lumii, decât un singur lucru: dragostea Cosettei!

Să-l iubească mereu! Dumnezeu să nu împiedice sufletul acestui copil să vină către el, să rămână al lui. În dragostea Cosettei găsea vindecare, odihnă, pace, mulţumire, răsplată şi biruinţă. Era iubit de Cosette şi-i era de ajuns, nu cerea mai mult. Dacă ar fi fost întrebat: „Mai vrei ceva?” ar fi răspuns: „Nu”. Dacă Dumnezeu i-ar fi spus: „Vrei în schimb cerul?” ar fi răspuns: „M-aş simţi păgubit”.

Tot ceea ce atingea, fie şi la suprafaţă, această stare de lucruri îl făcea să tremure, ca un început de schimbare. Nu ştiuse niciodată bine ce înseamnă frumuseţea unei femei. Pricepea din instinct că trebuie să fie ceva minunat.

Privea înspăimântat, din adâncurile urâţeniei lui, ale bătrâneţii, ale nefericirii, ale singurătăţii silite, ale umilinţei lui, spre această frumuseţe care înflorea lângă el din ce în ce mai luminoasă şi biruitoare, pe fruntea nevinovată şi de temut a fetei.

Primele semne se iviră fără întârziere.

A doua zi după ce Cosette îşi spusese: „Fără îndoială că sunt frumoasă”, începu să se gândească la îmbrăcăminte. Îşi aduse aminte de cuvintele trecătorului: „Frumoasă, dar prost îmbrăcată” – glas de oracol care trecuse pe lângă ea şi se stinsese, după ce îi lăsase în inimă unul dintre cei doi germeni care umplu mai târziu întreaga fiinţă a femeii: cochetăria. Celălalt e dragostea.

În clipa în care se ştiu frumoasă, sufletul de femeie se deşteptă în ea. Începu să urască rochia de lână şi să se ruşineze de pălăria de pluş. Taică-său nu-i refuzase niciodată nimic. Învăţă numaidecât toată arta care stă în alegerea unei pălării, a unei rochii, a mântăluţei, a pantofilor, a mânecuţelor, a stofei care se potriveşte, a culorii care vine bine, acel gust fin care face din femeia pariziană ceva atât de fermecător, atât de adânc şi de primejdios. Expresia „e o femeie îmbătătoare” a fost născocită pentru parizience.

În mai puţin de o lună, micuţa Cosette ajunse, în pustiul din strada Babylone, nu numai una dintre femeile cele mai drăguţe, ceea ce nu e puţin, ci dintre cele mai bine îmbrăcate din Paris, ceea ce e mult mai mult. Ar fi vrut să-l mai întâlnească pe trecătorul acela, ca să vadă ce avea să mai spună, ca „să-i arate ea lui!” Era, într-adevăr, încântătoare întru totul şi ştia să deosebească de minune o pălărie de la *Gérard* de o pălărie de la *Herbaut*.

Jean Valjean privea cu spaimă pieirea sa. El, care simţea că nu poate decât să se târască, cel mult să umble, vedea cum îi cresc aripi Cosettei.

De altfel, o femeie care s-ar fi uitat puţin la îmbrăcămintea Cosettei şi-ar fi dat seama că n-are mamă. Cosette nu lua în seamă anumite reguli bine stabilite. O mamă, de pildă, i-ar fi spus că o fată tânără nu se îmbracă în rochie de damasc.

Prima dată când Cosette ieşi în rochie, cu pelerină de damasc negru şi cu pălărie de crep alb, îl luă de braţ pe Jean Valjean veselă, luminoasă, îmbujorată, mândră, strălucitoare şi-l întrebă: „Tată, cum îţi par?” Jean Valjean răspunse cu un glas care părea amar de invidie: „Încântătoare!” La plimbare se purtă ca de obicei. Când se întoarseră acasă, o întrebă pe Cosette:

— N-ai să-ţi mai pui niciodată rochia şi pălăria… ştii tu care?

Aceasta se petrecea în odaia Cosettei. Cosette se întoarse spre cuierul din dulap, de care îşi agăţase hainele ei de şcoală.

— Zdrenţele astea?! Tată, ce vrei să mai fac cu ele? Nu, nu mai pun asemenea orori. Cu scufia asta pe cap parcă sunt o nebună!

Jean Valjean oftă adânc.

Din clipa aceea băgă de seamă că aceeaşi Cosette, care altădată cerea totdeauna să rămână acasă, spunând: „Tată, mă simt mai bine aici cu tine”, acum voia mereu să iasă la plimbare. „La ce foloseşte să ai o mutră drăguță şi o îmbrăcăminte încântătoare dacă nu le arăți nimănui?”

Mai băgă de seamă că pe Cosette n-o mai trăgea inima să vină în curticica din spatele casei. Acum stătea mai mult în grădină şi se plimba bucuroasă în fața grilajului. Jean Valjean, posac, nici nu călca în grădină. Rămăsese în curtea din fund, ca şi câinele curții.

Cosette, de când ştia că e frumoasă, pierdu grația pe care o avea pe când n-o bănuia încă. E o grație fermecătoare, pentru că frumusețea luminată de nevinovăție, e fără cusur, şi nimic nu e mai gingaş decât o ființă nevinovată şi strălucitoare care păşeşte ținând în mână cheia unui rai, fără s-o ştie. Dar grația nevinovată pe care o pierdu fu înlocuită de un farmec gânditor şi grav. Întreaga ei făptură, pătrunsă de bucuriile tinereții, de nevinovăție şi de frumusețe, răspândea o minunată melancolie.

În epoca aceea o văzuse din nou Marius în Luxembourg, după o absență de şase luni.

VI – Bătălia începe

Cosette, în umbra în care trăia, era sortită, ca şi Marius, să fie cuprinsă de flacăra iubirii. Destinul, cu răbdarea sa tainică şi de neînlăturat, apropia una de alta aceste două făpturi încărcate şi dornice de furtunile clocotitoare ale patimii; aceste două suflete care purtau dragostea aşa cum doi nori poartă trăsnetul, şi care trebuiau să se întâlnească şi să se contopească într-o privire, ca norii într-un fulger.

În romanele de dragoste s-a vorbit atât de mult despre privire, încât a ajuns să fie disprețuită. Azi abia mai îndrăzneşti să spui că doi oameni s-au iubit pentru că s-au privit. Şi totuşi aşa se iubesc oamenii, şi numai aşa. Ce rămâne nu e decât ceea ce rămâne. Nimic nu e mai adevărat decât ciocnirea dintre două suflete când schimbă această scânteie.

În clipa în care Cosette, fără să-şi dea seama, îi aruncă lui Marius acea privire care îl tulbură adânc, el nu bănui că şi privirea lui o tulburase pe

Cosette.

Îi făcuse şi el acelaşi rău şi acelaşi bine.

Ea îl privea de mult şi cerceta, aşa cum văd şi cercetează fetele, uitându-se în altă parte. Marius o găsea încă pe Cosette urâtă, pe când Cosette îl şi socotea pe Marius frumos. Dar, pentru că n-o lua în seamă, băiatul acesta îi era indiferent. Totuşi, nu se putu opri să nu-şi spună că avea păr frumos, ochi frumoşi, dinți frumoşi, un glas frumos, când îl auzea vorbind cu colegii lui, că nu se ținea destul de drept când umbla – dacă e vorba să-i găseşti neapărat un cusur – totuşi cu o anumită grație, care era numai a lui, că nu părea prost, că toată făptura lui era aleasă; blajină, simplă şi mândră, că, în sfârşit, părea sărac, dar nu un înfrânt.

În ziua în care ochii lor se întâlniră şi îşi spuseră deodată primele lucruri nelămurite şi de nerostit pe care le îngână ochii, Cosette la început nu înțelese. Se întoarse gânditoare acasă, în strada Ouest, unde Jean Valjean venise, după obiceiul lui, să petreacă şase săptămâni. A doua zi, când se trezi, se gândi la tânărul acela necunoscut atâta timp nepăsător şi glacial, care părea că acum o ia în seamă şi nu i se păru de fel că această atenție i-ar fi făcut plăcere. Mai curând era puțin mânioasă pe omul acesta disprețuitor şi frumos. Se răzvrătea împotriva lui. I se părea că avea să se răzbune o dată, şi se bucura copilăreşte. Se ştia frumoasă şi simțea nelămurit că avea o armă. Femeile se joacă uneori cu frumusețea lor, aşa cum copiii se joacă cu bricegele. Şi se rănesc cu ea.

Cititorul îşi aduce aminte de şovăielile lui Marius, de tulburarea lui, de temerile lui. Rămânea pe bancă şi nu se apropia. Asta o înciuda pe Cosette. Într-o zi ea îi spuse lui Jean Valjean:

— Tată, hai să ne plimbăm până colo.

Văzând că Marius nu venea spre ea, se duse ea la el. În asemenea împrejurări toate femeile se aseamănă cu Mahomet. Lucru ciudat, primul semn al iubirii adevărate la un bărbat tânăr e sfiala şi la o fată e îndrăzneala. E de mirare, şi totuşi nimic nu e mai firesc. Cele două sexe încearcă să se apropie şi îmbracă unul însuşirile celuilalt.

În ziua aceea privirea Cosettei îl înnebuni pe Marius, privirea lui Marius o tulbură pe Cosette. Marius se depărtă plin de încredere, pe când Cosette se depărta neliniştită. Din ziua aceea se iubiră.

Cosette simți, înainte de orice, o tristețe nedeslușită şi adâncă. I se păru că sufletul i se întunecase într-o singură zi. Nu şi-l mai recunoştea. Albul

din sufletul fetelor tinere seamănă cu zăpada, e un amestec de răceală şi veselie. Se topeşte la soarele dragostei.

Cosette nu ştia ce-i dragostea. Nu auzise niciodată rostindu-se acest cuvânt în înțelesul lui pământesc. Pe cărțile de muzică profană care intrau în mânăstire cuvântul *amor* fusese înlocuit cu *ulcior* şi *pridvor*. „Cele mari" încercau să dezlege ghicitorile: „Ah! Ce dulce e ulciorul!", sau „Pridvorul nu cunoaşte milă!". Cosette însă ieşise prea copil din mânăstire şi nu se ocupase prea mult de „pridvor". Nu ştia ce nume să dea la ceea ce simțea acum. Dar a nu cunoaşte numele bolii nu înseamnă a fi mai puțin bolnav.

Iubea cu şi mai multă patimă, pentru că iubea fără să-şi dea seama. Nu ştia dacă era bine sau rău, prielnic sau primejdios, trebuincios sau vătămător, veşnic sau trecător, îngăduit sau oprit. Iubea. S-ar fi mirat dacă i s-ar fi spus: „Nu dormi? Dar nu-i voie! Nu mănânci? Foarte rău! Te înăbuşi şi-ți bate inima? Nu trebuie! Te roşeşti şi te îngălbeneşti când un anumit domn îmbrăcat în negru se iveşte la capătul unei anumite alei verzi? E îngrozitor!" N-ar fi priceput şi ar fi răspuns: „Cum să fiu eu vinovată de un lucru în care nu pot nimic şi pe care nu-l înțeleg?"

Se întâmplase că dragostea care o întâmpinase era tocmai cea care se potrivea de minune cu starea ei sufletească. Era un fel de adorație de departe, o contemplare mută, o îndumnezeire a necunoscutului. Adolescența se ivea în fața adolescenței, visul nopților devenea roman şi rămânea vis, umbra dorită era în sfârşit reală, făcută trup, încă fără nume, fără greş, fără pată, fără dorințe şi fără cusur. Într-un cuvânt iubitul depărtat şi rămas în lumea idealului, o himeră care îmbrăcase o formă. Oricare altă întâlnire mai reală şi mai apropiată ar fi înspăimântat-o pe Cosette aşa cum era pe jumătate cufundată în cețurile tulburi ale mânăstirii. Avea, amestecate, toate temerile copilului şi toate spaimele călugăriței. Aerul mânăstirii, de care se îmbibase vreme de cinci ani, se risipea cu încetul şi făcea ca totul să pară nesigur în jurul ei. În starea în care se afla, nu-i trebuia un iubit, ci o viziune. Începu sa-l adore pe Marius ca pe ceva fermecător, luminos, nefiresc.

Îi zâmbea deschis, pentru că nevinovăția fără margini atinge cochetăria nemărginită.

Aştepta zilnic, cu nerăbdare, ora plimbării; îl găsea pe Marius, se simțea nespus de fericită şi credea cu sinceritate că îşi mărturiseşte toate gândurile, spunându-i lui Jean Valjean:

— Ce minunată grădină e Luxembourgul!

Marius şi Cosette erau învăluiţi în taină unul pentru celălalt. Nu-şi vorbeau, nu se salutau, nu se cunoşteau; se vedeau şi trăiau mulţumită faptului că se priveau, ca stelele din cer, despărţite de milioane de leghe.

Cosette devenea, încetul cu încetul, femeie şi înflorea frumoasă şi îndrăgostită, cu conştiinţa frumuseţii ei şi cu neştiinţa dragostei. Şi pe deasupra cochetă, din nevinovăţie.

VII – O tristeţe mai adâncă decât alta

Orice împrejurare îşi are instinctul ei. Bătrână, veşnica mamă, natura, îl vestea în tăcere pe Jean Valjean de prezenţa lui Marius. Jean Valjean tresărea în adâncul fiinţei sale. Nu vedea nimic, nu ştia nimic şi, totuşi, cerceta cu atenţie încăpăţânată întunericul în care se afla, ca şi cum ar fi simţit că de o parte se năştea, de altă parte se năruia ceva. Marius, din instinct şi el, ocrotit de aceeaşi mamă, natura, făcea tot ce putea ca să se ascundă de tatăl iubitei sale. Totuşi, Jean Valjean îl zărea câteodată. Purtările lui Marius nu mai erau fireşti. Avea anumite prudenţe suspecte şi îndrăzneli stângace. Nu se mai apropia de ei ca odinioară. Se aşeza mai departe şi rămânea în extaz. Avea o carte şi se prefăcea că citeşte. De ce se prefăcea? Altădată venea cu hainele vechi, acum se îmbrăca totdeauna cu haina cea nouă. Nu se putea spune sigur că nu-şi încreţea părul, avea o privire ciudată, purta mănuşi. Pe scurt, Jean Valjean nu-l putea suferi.

Cosette nu lăsa să se ghicească nimic. Fără să-şi dea bine seama de ce, simţea că era ceva care trebuia ascuns.

Jean Valjean găsea o potrivire între gustul pentru găteală, care îi venise Cosettei, şi hainele noi pe care şi le punea zilnic necunoscutul. Poate că era o întâmplare, sigur că era numai atât, dar o întâmplare plină de ameninţări.

Niciodată nu-i vorbise Cosettei despre necunoscutul acesta.

Într-o zi, însă, nu se mai putu stăpâni şi, cu deznădejdea nelămurită a omului care încearcă să-şi măsoare adâncimea nenorocirii, îi spuse:

— Ce închipuit pare băiatul ăsta!

Cu un an înainte, Cosette, fetiţă nepăsătoare, ar fi răspuns: „Ba nu, e fermecător!” Peste zece ani, cu inima plină de dragoste pentru Marius, ar fi

răspuns: „Ai dreptate! E închipuit şi nesuferit!” În clipa aceea a vieții şi a inimii ei, se mărgini să răspundă cu o linişte nemaipomenită:

— Băiatul ăsta?

Ca şi cum l-ar fi văzut pentru prima oară în viața ei.

„Sunt un nătărău! se gândi Jean Valjean. Nici nu-l băgase de seamă, şi eu i-l arăt.”

O, naivitate a bătrânilor! Înțelepciune a copiilor!

Mai este o lege a acestor ani fragezi, plini de suferință şi de griji, a luptelor vii dintre prima iubire şi primele piedici: fata nu se lasă prinsă în nicio capcană, bărbatul cade în toate. Jean Valjean începuse o luptă surdă împotriva lui Marius, care, cu prostia sublimă a patimei şi a vârstei lui, nu ghici. Jean Valjean îi întinse o mulțime de lațuri: schimbă ora, schimbă banca, îşi uită batista, veni singur la Luxembourg. Marius, cu ochii închişi, se prinse în toate. Răspunse cu nevinovăție: da, la toate semnele de întrebare aşezate de Jean Valjean în calea lui. Cosette însă rămânea închisă în nepăsarea ei prefăcută şi în liniştea ei netulburată, aşa că Jean Valjean ajunse la această concluzie: nerodul ăsta e îndrăgostit nebun de Cosette şi ea habar n-are de existența lui.

Şi totuşi inima îi tremura îndurerată. Clipa în care Cosette avea să iubească putea să sune oricând. Nu încep toate prin nepăsare?

O singură dată Cosette făcu o greşeală şi-l sperie. Se ridicase de pe banca pe care stătuseră trei ceasuri, şi când să plece acasă ea spuse: „Aşa de repede?”

Jean Valjean nu întrerupse plimbările la Luxembourg, pentru că nu voia să facă nimic neobişnuit şi mai ales să atragă atenția Cosettei, dar în timpul ceasurilor acelora atât de încântătoare pentru cei doi îndrăgostiți, pe când Cosette îşi trimitea zâmbetul lui Marius, îmbătat, care nu mai vedea altceva pe lume decât chipul ei iubit, Jean Valjean ațintea asupra lui nişte ochi scânteietori şi cumpliți. El, care crezuse că nu mai e în stare de niciun sentiment duşmănos, avea clipe în care, când Marius era pe aproape, se credea iarăşi sălbatic şi crud şi simțea cum se răscoală împotriva bărbatului acestuia, străfundurile sufletului lui în care sălăşluise pe vremuri atâta furie. I se părea că se deschideau în el din nou cratere necunoscute.

Cum! Omul acela era mereu acolo! Ce căuta? Venea să dea târcoale, să adulmece, să cerceteze, să încerce! Venea să spună: „Ei, şi de ce nu?” Venea să stea la pândă în jurul vieții lui, a lui Jean Valjean! În jurul fericirii lui, ca s-o ia şi să fugă cu ea!

Jean Valjean adăuga: „Da, asta e! Ce caută? O aventură! Ce vrea? Un fleac de dragoste! Un capriciu! Şi eu! Cum?! Am fost mai întâi cel mai ticălos dintre oameni, pe urmă cel mai nenorocit, am trăit şaizeci de ani îngenuncheat, am suferit cât am putut suferi, am îmbătrânit fără să fi fost vreodată tânăr, am trăit fără familie, fără părinți, fără prieteni, fără femeie, fără copii, mi-am lăsat sângele pe toate pietrele, pe toți spinii, peste tot locul, de-a lungul tuturor zidurilor; am fost blând, cu toate că alții au fost cu mine nemiloşi, am fost bun, cu toate că au fost răi, m-am făcut, totuşi, om cinstit, m-am pocăit de tot răul pe care l-am făcut, şi am iertat tot răul care mi s-a făcut, şi în clipa când sunt răsplătit, în clipa când s-a isprăvit cu suferințele, în clipa în care îmi ajung țelul, când am ceea ce vreau, bunul pe care l-am plătit, l-am câştigat, se duce, piere, o pierd pe Cosette, îmi pierd viața, bucuria, sufletul, pentru că i-a venit poftă unui nătărău să se plimbe prin Luxembourg!"

Atunci ochii lui se umpleau de o limpezime lugubră, teribilă. Nu mai era un om care se uită la alt om, un duşman care se uită la un duşman. Era un dulău care a zărit un hoț.

Se ştie ce-a urmat. Marius se purtă mai departe ca un om fără minte. Într-o zi o urmări pe Cosette în strada Ouest. Altădată vorbi cu portarul. Portarul vorbi şi el şi-i spuse lui Jean Valjean: „Domnule, cine-o fi tânărul prea curios, care v-a căutat?"

A doua zi Jean Valjean îi aruncă lui Marius privirea pe care acesta o observă în sfârşit. Peste opt zile Jean Valjean se mută. Jură să nu mai pună piciorul nici în Luxembourg, nici în strada Ouest. Se întoarse în strada Plumet.

Cosette nu se plânse, nu spuse nimic, nu întrebă, nu încercă să afle care era pricina. Era în perioada în care te temi să nu fii ghicit şi să nu te trădezi. Jean Valjean nu avea experiența acestor suferințe, singurele fermecătoare şi singurele pe care nu le cunoscuse. De aceea nu pricepu însemnătatea gravă a tăcerii Cosettei. Băgă de seamă numai că era tristă şi se întunecă şi el. Era, de o parte şi de alta, în luptă, aceeaşi lipsă de experiență.

O dată făcu o încercare. O întrebă pe Cosette:

— Vrei să mergem la Luxembourg?

O rază lumină chipul palid al Cosettei.

— Da, spuse ea.

Şi se duseră. Trecuseră trei luni. Marius nu mai venea. Marius nu era acolo.

A doua zi, Jean Valjean o întrebă pe Cosette:

— Vrei să mergem la Luxembourg?

Ea răspunse cu glasul plin de blândețe şi de mâhnire:

— Nu.

Jean Valjean fu izbit de această mâhnire şi mâhnit de această blândețe.

Ce se petrecea în acest suflet atât de tânăr şi de pe acum atât de nepătruns? Ce era pe cale să se împlinească în el? Ce se întâmpla cu sufletul Cosettei? Câteodată, în loc să se culce, Jean Valjean rămânea cu capul în mâini, lângă aşternutul lui, nopți întregi, întrebându-se: „Ce se petrece în mintea Cosettei?” Şi se gândea la lucrurile pe care le putea gândi ea.

Ah, ce priviri dureroase îndrepta în clipele acelea către mânăstire, acea culme preacurată, acel lăcaş al îngerilor, acel ghețar inaccesibil al virtuții! Cum contempla cu o încântare deznădăjduită acea grădină a mânăstirii, plină de flori necunoscute, de fecioare zăvorâte între ziduri, unde toate miresmele şi toate sufletele suiau drept spre cer! Cât iubea raiul acela, pierdut acum pentru totdeauna din care ieşise de bunăvoie şi coborâse nebuneşte! Cât regreta abnegația şi nebunia de a fi scos-o din nou în lume pe Cosette, el, biet erou al sacrificiului, zdrobit şi trântit la pământ de propriul lui devotament! Şi îşi spunea: „Ce-am făcut?”

Dar Cosette nu întrezărea nimic din toate acestea. Nici îmbufnarea, nici asprimea. Jean Valjean avea totdeauna acelaşi chip senin şi bun. Purtarea lui era mai caldă şi mai părintească decât oricând. Numai blândețea lui mai adâncă decât altădată putea să fie un semn că e mai puțin vesel.

De altminteri, şi Cosette tânjea. Suferea de lipsa lui Marius, aşa cum se bucurase de prezența lui, în chip ciudat, fără să-şi dea seama. Când Jean Valjean n-o mai ducea la plimbările obişnuite, un instinct de femeie îi şoptise nelămurit în fundul inimii că nu trebuia să pară că ține la Luxembourg şi că, dacă se arăta nepăsătoare, taică-său avea s-o mai ducă. Dar treceau zile, săptămâni, luni. Jean Valjean acceptase în tăcere consimțământul mut al Cosettei. Ei îi părea acum rău, dar era prea târziu. În ziua în care se întoarse la Luxembourg, Marius nu mai era acolo. Dispăruse deci! Totul se isprăvise! Ce putea să facă? Avea să-l mai întâlnească vreodată? Simțea că i se strânge inima, că nimic nu i-o mai poate înviora. Nu mai ştia dacă e iarnă sau vară, soare sau ploaie, dacă păsărelele cântau, dacă era vremea daliilor sau a părăluțelor, dacă Luxembourgul era mai încântător decât Tuileriile, dacă albiturile pe care le aduce spălătoreasă erau prea scrobite sau nu îndeajuns, dacă Toussaint făcuse bine sau rău „piața”,

şi rămânea covârşită, pierdută, atentă la un singur gând, cu ochii rătăciţi şi ficşi, ca atunci când priveşti în întuneric pata neagră şi adâncă în care s-a mistuit o vedenie.

Nici ea nu-l lăsa pe Jean Valjean să vadă nimic altceva decât că e palidă. Îl privea cu aceeaşi blândeţe.

Paloarea ei îl chinuia pe Jean Valjean. Câteodată o întreba:

— Ce ai?

Ea răspundea:

— N-am nimic. Şi, după o clipă de tăcere, ghicind că şi el era trist, urma: Dar dumneata, tată, ai ceva?

— Eu? Nimic, spunea el.

Aceste două fiinţe, care se iubiseră numai una pe cealaltă cu o dragoste atât de mişcătoare şi care trăiseră atâta timp una pentru alta, sufereau acum alături una din pricina alteia, fără să şi-o spună, fără vrăjmăşie, zâmbind.

VIII – Cătuşele

Cel mai nenorocit dintre cei doi era Jean Valjean. Tinereţea, chiar în mijlocul mâhnirilor are o lumină a ei.

Câteodată Jean Valjean suferea atât, încât se purta ca un copil. Durerea scoate totdeauna la iveală latura copilăroasă din om. Simţea din ce în ce mai mult că o pierduse pe Cosette. Ar fi vrut să lupte, s-o reţină, să-i trezească entuziasmul într-un fel, prin ceva neaşteptat, strălucitor. Aceste idei copilăreşti, cum am spus, şi în acelaşi timp senile îi dădură, prin chiar copilăria lor, o noţiune destul de justă despre influenţa pe care o au fireturile şi epoleţii asupra imaginaţiei fetelor tinere. Văzuse o dată trecând pe stradă, călare, un general în uniformă de gală, pe contele Coutard, comandantul Parisului. Îl invidie pe acest om împodobit cu aur. Îşi spuse: „Ce fericire să poţi îmbrăca o astfel de uniformă! Dacă m-ar vedea Cosette aşa, fără îndoială că ar fi uluită; când aş trece de braţ cu ea, prin faţa Tuileriilor, soldaţii i-ar da onorul şi ar fi destul pentru Cosette, ca să nu-i mai alunece ochii după bărbaţi tineri.”

Ceva neaşteptat şi zguduitor veni să se adauge gândurilor lui triste.

În viața singuratecă pe care o ducea de când locuiau în strada Plumet prinseseră un obicei: dimineața plecau la plimbare să vadă răsăritul soarelui, bucurie dulce, potrivită celor care părăsesc viața, ca şi celor care o încep.

Pentru cei care iubesc singurătatea, plimbările din zorii zilei sunt tot atât de plăcute ca şi cele de noapte; cele din zori au însă ceva mai mult: veselia naturii. Străzile sunt pustii şi păsările cântă. Cosette, păsărică şi ea, se scula bucuros dis-de-dimineață. Pregăteau din ajun excursiile acestea. El le plănuia, ea le primea. Le rânduia minuțios, de parc-ar fi fost vorba de un complot; ieşeau înainte de ivirea zorilor. Cosette se bucura de fiecare amănunt. Tinereții îi place tot ce e neobişnuit şi nevinovat.

Pe Jean Valjean îl atrăgeau, după cum se ştie, plimbările prin locuri puțin umblate, singuratice, părăsite. Pe vremea aceea, dincolo de barierele Parisului se întindeau câmpii sărace, aproape una cu oraşul, pe care creştea vara un grâu pipernicit, şi care toamna, după strângerea recoltei, semănau mai puțin cu o mirişte decât cu un loc pârjolit. Jean Valjean le colinda cu multă plăcere. Nici Cosette nu se plictisea. Pentru el însemna singurătate, pentru ea – libertate. Cosette devenea din nou copil, putea să alerge, aproape să se joace, îşi scotea pălăria, o punea pe genunchii lui Jean Valjean şi culegea mănunchiuri de flori. Se uita la fluturii de pe flori, dar nu-i prindea. Deodată cu dragostea se naşte bunătatea, duioşia şi fata care are un ideal fremătător şi gingaş, e plină de milă pentru aripile fluturelui. Împletea coroane de maci pe care şi le punea pe cap; străbătute şi pătrunse de soare, arzând în flăcări, încununau cu jeratic chipul ei trandafiriu.

Păstraseră obiceiul acestor plimbări matinale, chiar după ce viața lor începuse să fie umbrită de tristețe.

Aşadar, într-o dimineață de octombrie, ademeniți de minunatele zile senine ale acelei toamne a anului 1831, plecaseră de acasă şi, la ivirea primelor pâlpâiri de lumină, se găseau lângă bariera Maine. Soarele nu răsărise încă; se deşteptau zorile. Clipă încântătoare şi sălbatică! Câteva stele mai clipeau ici şi colo pe cerul palid şi adânc, pământul era negru, cerul alb; un fior trecea prin ierburi; de pretutindeni se ridica acea înfiorare plină de taină a răsăritului. O ciocârlie, care părea că se strecoară printre stele, cânta amețitor de sus, şi s-ar fi zis că imnul acesta, închinat de un grăunte viu infinitului dădea linişte nemărginirii. Spre răsărit, Val-de-Grâce îşi profila masa întunecată pe zarea strălucitoare ca oțelul. Luminoasă, Venus se înălța din spatele domului, ca un suflet care îşi ia zborul dintr-un lăcaş întunecat.

Pace şi linişte pretutindeni. Drumul pustiu. Departe, pe poteci, câțiva muncitori, abia întrezăriți, se duceau la lucru.

Jean Valjean se aşezase pe un drum lăturalnic, pe nişte bârne puse la poarta unui şantier. Se uita în lungul drumului, cu spatele la răsărit. Uitase de soarele care avea să se ridice. Era muncit de gânduri adânci, gânduri care cer concentrare minții, care orbesc până şi privirea, de parcă omul ar fi închis între patru ziduri. Există meditații pe care le-am putea numi verticale. Când te afunzi în adâncul lor, e nevoie de timp ca să te întorci pe pământ. Jean Valjean coborâse într-o asemenea visare. Se gândea la Cosette, la fericirea care ar fi fost cu putință dacă un străin nu s-ar fi aşezat între ei doi, la lumina cu care ea îi umplea viața, lumină care era respirația sufletului său. În visul acesta era aproape fericit. Cosette în picioare, lângă el, se uita la norii care începeau să se îmbrace în răsfrângeri trandafirii.

Deodată, Cosette strigă:

— Tată, parcă ar veni cineva dintr-acolo.

Jean Valjean ridică ochii.

Cosette avea dreptate.

Şoseaua care duce la fosta barieră Maine prelungeşte strada Sèvres, face un unghi drept cu bulevardul interior. La răscrucea dintre şosea şi bulevard se auzea un zgomot neobişnuit la acea oră şi se zărea o învălmăşeală ciudată. O umbră lipsită de formă venea de pe bulevard şi intra pe şosea. Creştea, părea că se mişcă în ordine şi era totuşi fremătătoare şi zburlită. Putea să fie o căruță, dar nu i vedea încărcătura. Se zăreau cai, roți, se auzeau strigăte, plesnituri de bici. Apoi imaginea se limpezi treptat, cu toate că rămânea înecată în întuneric. Era într-adevăr o căruță care intrase de pe bulevard pe drum şi se îndrepta spre bariera lângă care se afla Jean Valjean. După ea venea a doua, cu aceeaşi înfățişare, apoi a treia, a patra. Şapte căruțe veneau una după alta.

Capul cailor atingea spatele căruțelor. Pe aceste căruțe se zbuciumau umbre omeneşti. În întuneric se vedeau scânteieri ca de săbii scoase din teacă, se auzea un zăngănit ca de lanțuri clătinate. Se apropiau, vocile creşteau, şi totul părea uriaş, ca ieşit dintr-o peşteră a viselor.

Când fu aproape, arătarea luă o formă şi se desluşi dincolo de copaci, palidă ca orice arătare. Pâlcul se albi. Ziua, care se ridica treptat, arunca o lumină ştearsă peste furnicarul acesta nepământesc şi viu, fețele siluetelor deveniseră fețe de cadavre şi iată ce era:

Şapte căruţe mergeau în şir pe drum. Primele şase aveau o formă ciudată, semănau cu carele pe care se încarcă butoaie. Erau un fel de scări culcate pe două roţi care aveau la capătul din faţă nişte tărgi; la fiecare căruţă sau, mai bine zis, la fiecare scară trăgeau patru cai. Pe scările acestea erau târâţi nişte ciorchini ciudaţi de oameni. Abia îi deosebeai în zarea de lumină care se făcuse. În fiecare car erau douăzeci şi patru de inşi, câte doisprezece pe o parte, spate-n spate, cu faţa la trecători, cu picioarele spânzurate în gol. Aveau în spate ceva care zornăia şi era un lanţ, la gât ceva care strălucea şi era o zgardă de fier. Fiecare avea zgarda lui, dar lanţul era unul singur pentru toţi, încât dacă aceşti douăzeci şi patru de oameni ar fi trebuit să coboare din car şi să meargă pe jos, ar fi alcătuit o unitate de nedespărţit şi ar fi trebuit să şerpuiască pe pământ ca o urechelniţă, cu lanţul drept şiră a spinării. În partea din faţă şi în capătul carului stăteau în picioare doi oameni, înarmaţi cu puşti, cu piciorul lăsat greu pe capătul lanţului. Zgărzile erau pătrate. A şaptea căruţă, un furgon uriaş cu loitre, descoperită, pe patru roţi şi purtat de şase cai, era încărcată cu căldări de fier, cu oale de tuci, cu plite şi cu lanţuri care se ciocneau cu zgomot; printre ele zăceau câţiva oameni legaţi fedeleş şi culcaţi, care păreau bolnavi. Furgonul acesta, cu loitre rare, era căptuşit cu zăbrele uzate care parcă slujiseră odinioară la schingiuiri.

Căruţele mergeau prin mijlocul străzii; de o parte şi de alta înaintau un şir dublu de gardieni cu o înfăţişare respingătoare, purtând pe cap tricornuri ca soldaţii directoratului, gardieni jerpeliţi, jegosi, îmbrăcaţi în uniforme de invalizi şi cu pantaloni de ciocli, cenuşii şi albaştri, aproape sfâşiaţi, cu epoleţi roşii, cu curele galbene, cu biciuşti, cu puşti, cu bastoane. Un fel de soldaţi-haimanale. Zbirii aceştia păreau a înfăţişa în acelaşi timp josnicia cerşetorului cu dârzenia călăului. Cel care părea şeful lor avea în mână un bici de surugiu. Amănuntele acestea, şterse de umbra zorilor, se lămureau pe măsură ce creştea lumina. În fruntea şi la coada convoiului mergeau jandarmi călări, încruntaţi, cu sabia scoasă.

Cortegiul era atât de lung, încât în clipa în care prima căruţă ajunse la barieră, ultima abia coti de pe bulevard.

O mulţime de oameni, ieşiţi de nu se ştie unde şi adunaţi cât ai clipi din ochi, cum se întâmplă des la Paris, se îngrămădeau de amândouă părţile drumului şi priveau. În uliţele lăturalnice se auzeau strigătele unor oameni care se chemau şi saboţii zarzavagiilor care alergau să caşte gura şi ei.

Oamenii îngrămădiți în care se lăsau hurducați în tăcere. Erau vineți de răcoarea dimineții. Toți aveau pantaloni de pânză şi picioarele goale în saboți. Restul îmbrăcămintei lor era lăsat la fantezia mizeriei. Boarfele lor erau bălțate şi hâde. Nimic nu e mai îngrozitor decât costumul de paiață al zdrențelor. Pălării desfundate, şepci smolite, scufii de lână pocite, haine negre, rupte în coate, alături de bluze proletare. Unii aveau pălării femeieşti. Alții îşi puseseră un coş în cap. Printre zdrențe se vedeau piepturi păroase, tatuaje care închipuiau templul dragostei, inimi în flăcări, amoraşi. Se vedeau pecingini, pete roşii, bube urâte. Doi sau trei aveau, prinse de scândurile de pe fundul carului, funii de paie, atârnând ca nişte scări de şa, pe care îşi sprijineau picioarele. Unul dintre ei ducea mereu la gură ceva ca o piatră neagră şi părea că muşcă din ea; era o bucată de pâine. Nu se zăreau decât ochi uscați, stinşi sau luminați de o lumină rea. Trupa de escortă bombănea. Încătuşații nici nu suflau. Din când în când se auzea o lovitură de băț peste spinare sau peste cap. Câțiva din oamenii aceia căscau. Zdrențele de pe ei erau îngrozitoare, picioarele le atârnau, umerii li se zgâlțâiau, se loveau cap în cap. Fiarele zăngăneau, privirile ardeau sălbatic, pumnii se strângeau sau se deschideau fără vlagă, ca nişte mâini de morți. În urma convoiului, o ceată de copii râdea.

Şirul de care era înfiorător. Mâine, sau poate peste un ceas, putea să vină un ropot de ploaie, după el altul, şi trecând prin acele veşminte hărtănite, să ude oamenii până la piele, şi neavând cum se usca, vor îngheța de-a binelea; o dată înghețați, n-aveau să se mai încălzească; pantalonii lor de pânză aveau să li se lipească de piele; biciul nu-i va putea opri să clănțăne din dinți. Aşa, legați cu lanțul de gât, cum erau, şi cu picioarele atârnate, nu puteai să nu te înfiori văzând acele făpturi omeneşti încătuşate astfel, nepăsătoare sub ceața rece a toamnei, pradă ploii, vântului, tuturor toanelor văzduhului, ca nişte copaci sau ca nişte pietre.

Loviturile de băț nu-i cruțau nici pe bolnavii care zăceau legați cu funii, neclintiți, în carul al şaptelea, şi care păreau aruncați acolo ca nişte saci încărcați cu mizerie.

Şi deodată răsări soarele. Uriaşa lumină din răsărit țâşni, şi parcă dădu foc tuturor acestor capete sălbatice. Limbile se dezlegară. Un incendiu de rânjete, de înjurături şi de cântece făcu explozie. Lumina bogată, orizontală a răsăritului tăie în două întregul şir, desluşind capetele şi piepturile, lăsând picioarele şi roțile în întuneric. Pe chipuri se iviră gânduri. Clipa aceea era înspăimântătoare. Păreau diavoli cărora le căzuse masca, suflete de fiară

goale-goluțe. Mulțimea aceea, chiar luminată, rămase întunecată. Unii, veseli, țineau în gură câte un cotor de pană prin care suflau păduchii asupra mulțimii şi mai ales asupra femeilor. Zorile desenau şi mai adânc cu umbre profilurile jalnice ale acestor ființe: niciuna nu rămăsese nepocită de mizerie. Priveliştea era atât de îngrozitoare încât lumina soarelui parcă se schimba în strălucire de fulger. Primul car cânta în gura mare, cu o veselie bezmetică, un potpuriu de Désaugiers[917], foarte cunoscut atunci, *Vestala*. Pomii fremătau trist. Pe poteci, burghezii ascultau cu o bucurie tâmpă măscările cântate de nişte strigoi.

În cortegiul acesta, ca într-un haos, erau adunate toate disperările. Figuri amintind unghiul facial al tuturor animalelor, de bătrâni, de adolescenți, cranii goale, bărbii cenuşii, monstruozități cinice, resemnări pline de ură, rânjete sălbatice, atitudini neomeneşti, râturi cu şepci, chipuri care semănau a fete cu bucle la tâmple, capete copilăreşti şi de aceea şi mai îngrozitoare; fețe supte, de schelete vii. În primul car se afla un negru care poate că fusese rob şi putea să compare lanțurile. Ruşinea trecuse peste toate aceste frunți, înjosindu-le la fel; în gradul de decădere la care ajunseseră, toți fuseseră transformați până în adâncul lor. Neştiința devenită abrutizare era egală cu inteligența schimbată în disperare. Nu se putea face nicio alegere între oamenii aceştia care păreau elita noroiului. Era limpede că acel care rânduise această procesiune respingătoare nu-i clasase. Fuseseră legați şi împerecheați la întâmplare, pesemne că într-o dezordine alfabetică, şi încărcați în care. Totuşi, grozăviile, chiar când sunt adunate la un loc, ajung la un rezultat comun. Nenorocirile laolaltă fac un total. Din fiecare lanț ieşea un acelaşi suflet şi fiecare car avea fizionomia lui. Lângă cel care cânta era unul care urla. Al treilea cerşea, altul scrâşnea din dinți, altul amenința trecătorii, altul blestema pe Dumnezeu. Cel din urmă era tăcut ca un mormânt. Dante ar fi văzut în ele cele şapte cercuri ale infernului pornite la drum.

Marş al osândiților la infern în drumul lor spre chinuri, nu în carul uriaş, scânteietor al apocalipsului, ci, mai grozav încă, în căruța gemoniilor[918].

Unul dintre gardieni, care avea un cârlig de fier în vârful bastonului, se făcea câteodată că răscoleşte maldărul de gunoi omenesc. O babă din mulțime îi arăta cu degetul unui băiețel de cinci ani şi-i spunea: „Hoțomanule, ia aminte!”

Cum cântecele şi blestemele creşteau, cel care părea a fi căpitanul escortei plesni din bici, şi, la semnalul acesta lui, o ploaie de lovituri

înfricoşătoare, surdă şi oarbă, căzu ca o grindină peste cele şapte care. Răcnete şi strigăte furioase ţâşneau din rândurile celor loviţi. Copiii, adunaţi ca un roi de muşte pe o rană, se înveseliră şi mai tare.

Ochii lui Jean Valjean erau înspăimântători. Nu mai erau ochi omeneşti, erau apa aceea adâncă şi sticloasă care înlocuieşte privirea celor nenorociţi, nesimţitoare, parcă, la realitate, în care pâlpâie flacăra spaimelor şi a prăpădului. El nu privea un spectacol, trăia o vedenie. Vru să se ridice, să fugă, să scape. Nu putu să se clintească. Câteodată priveliştile te prind şi te ţin. Rămase ţintuit locului, împietrit, prostit, cuprins de o groază nespusă şi întrebându-se ce însemna această prigoană de dincolo de lume, şi de unde ieşea acel iad care îl urmărea. Duse mâna la frunte, gest obişnuit celor care îşi amintesc dintr-odată de ceva. Îşi aduse aminte că acela era drumul obişnuit, care făcea acest ocol ca să se împiedice întâlnirea cu cortegiul regal, mergând spre Fontainebleau[919] şi că acum treizeci şi cinci de ani trecuse şi el pe la bariera asta.

Cosette era şi ea tot atât de speriată, dar în alt chip. Nu pricepea. I se tăiase răsuflarea. Ceea ce vedea nu i se părea cu putinţă. În sfârşit, strigă:

— Tată, cine e în căruţele astea?

Jean Valjean răspunse:

— Ocnaşi.

— Unde-i duc?

— La muncă silnică.

În clipa aceea ploaia de ciomege se abătu şi mai zeloasă; se mai amestecară şi lovituri cu latul săbiei; părea că bâtele şi bicele turbaseră. Ocnaşii plecau spinările; o supunere dezgustătoare se născu din tortura aceea şi toţi tăcură, cu priviri de lupi înlănţuiţi. Cosette tremura din tot trupul. Întrebă iar:

— Tată, ăştia mai sunt oameni?

— Câteodată, răspunse nenorocitul.

Era, de bună seamă, „lanţul” care, pornit înainte de ivirea zorilor din Bicêtre[920], o apuca pe şoseaua Mans, ca să ocolească Fontainebleau-ul unde se afla regele. Ocolul prelungea îngrozitoarea călătorie cu trei-patru zile, dar era nevoie de ea pentru a cruţa privirile regeşti de vederea unor schingiuiri.

Jean Valjean se întoarse acasă frânt. Asemenea întâlniri sunt adevărate lovituri, şi amintirea pe care o lasă seamănă cu aceea a unui cutremur.

Mergând spre casă cu Cosette, Jean Valjean nici nu auzise că îi mai pusese şi alte întrebări în legătură cu ceea ce văzuseră. Poate că era prea pătruns de amărăciune ca că-i mai audă cuvintele şi să-i răspundă. Abia seara, când Cosette îl părăsi ca să se ducă la culcare, o auzi şoptind încet, ca pentru ea însăşi: „O, Doamne! cred că dacă aş întâlni vreodată unul dintre oamenii aceia, aş muri numai văzându-l de aproape”.

Din fericire, se întâmplă că a doua zi după întâlnirea aceea tragică să aibă loc serbări la Paris, în cinstea nu mai ştiu cărei solemnităţi oficiale: defilare la Champs-de-Mars, lupte navale pe Sena, teatru la Champs-Élysées, focuri de artificii la Étoile şi pretutindeni iluminaţie. Jean Valjean, călcând peste obiceiurile lui, o duse pe Cosette la aceste spectacole, ca s-o facă să uite amintirea din ajun şi să şteargă prin clocotul vesel al întregului Paris imaginea îngrozitoare care trecuse prin faţa ochilor ei. Defilarea cu care se deschidea serbarea făcea să pară firească orice uniformă. Jean Valjean şi-o îmbrăcă pe aceea a gărzii naţionale cu simţământul nelămurit că se pune la adăpost. De altfel, se părea că-şi atinsese ţinta plimbării. Cosette, care voia totdeauna să facă pe plac tatălui ei şi pentru care, de altfel, orice spectacol era nou, primi cu bunăvoinţa uşoară şi uşuratică a tinereţii această distracţie şi nu strâmbă din nas în faţa cazanului cu veselie, care e o serbare publică. Jean Valjean crezu că izbutise şi că nu mai rămăsese nicio urmă din priveliştea aceea hâdă.

Peste câteva zile, într-o dimineaţă însorită, se aflau amândoi pe terasa dinspre grădină. Jean Valjean trecuse peste obiceiul lui şi Cosette, pe care tristeţea o ţinea de un timp închisă în odaie, ieşise şi ea. Cosette, într-un halat de casă – şi ce bine le stă fetelor tinere lipsa de găteală a primelor ceasuri de dimineaţă, când par stele învelite în nori! – în picioare, cu capul în lumină, rumenă pentru că dormise bine, rupea petalele unei părăluţe, pe când bătrânul, înduioşat, se uita la ea cu blândeţe. Cosette nu cunoştea încântătoarea legendă: „Mă iubeşte, mult, la nebunie..” Cine ar fi putut s-o înveţe? Se juca cu floarea din instinct, cu nevinovăţie, fără să-i dea prin gând că a desfoia o părăluţă însemna a smulge petala unei inimi. Dacă ar mai fi a patra graţie: Melancolia, zâmbitoare, Cosette ar fi semănat cu ea. Jean Valjean privea fermecat la degetele ei mici jucându-se cu floarea, şi uită totul, luminat de strălucirea pe care o avea copila în clipa aceea. Un prigor ciripea în tufişul de alături. Norii albi se alungau pe cer cu vioiciune, parcă fericiţi că sunt în libertate. Cosette rupea mai departe, atentă, una câte una, petalele florii. Părea că se gândeşte la ceva. Trebuie să fi fost un gând

fermecător. Deodată, întoarse capul peste umăr, cu încetineala gingaşă a unei lebede, şi întrebă:

— Tată, ce e aceea: muncă silnică?

Cartea a patra:

AJUTORUL DE JOS POATE FI AJUTORUL DE SUS

I – Răni pe dinafară, vindecare pe dinăuntru

Viața lor se întuneca treptat.

Le mai rămăsese o singură distracție, care fusese altădată fericire: să ducă pâine celor cărora le era foame şi veşminte celor cărora le era frig. În vizitele acestea la săraci, în care Cosette îl întovărăşea adesea pe Jean Valjean, mai găseau frânturi din vechea lor duioşie. Câteodată, când avuseseră o zi bună, când alinaseră multe nenorociri, încălziseră şi învioraseră mulți copilaşi, seara Cosette era puțin mai veselă. În vremea aceea vizitaseră mansarda lui Jondrette.

A doua zi după acea aventură, Jean Valjean se arătă de dimineață, în pavilion, liniştit ca de obicei, dar cu o rană mare la brațul stâng, umflată, infectată, care părea o arsura pe care o explică într-un fel oarecare. Rana nu-l lăsă să iasă din casă aproape o lună. Avea temperatură. Nu vru să fie văzut de niciun medic. Când Cosette îl ruga, el îi răspundea: „Cheamă doctorul de câini”. Cosette îl pansa dimineața şi seara, cu un aer plin de blândețe şi cu bucuria îngerească de a-i putea fi de folos. Jean Valjean se simțea iar fericit, temerile şi neliniştile i se risipeau, şi o privea pe Cosette, spunându-şi: „Ah, ce rană bună! Ce durere binecuvântată!”

Cosette, de când îl ştia pe taică-său bolnav, părăsise pavilionul şi prinsese iar gust de căsuța din fund şi de curticică. Îşi petrecea aproape tot timpul lângă Jean Valjean şi-i citea cărțile pe care le dorea, de obicei cărți de călătorii; Jean Valjean renăştea. Fericirea învia în el cu o strălucire nespusă. Luxembourgul, tânărul hoinar necunoscut, răceala Cosettei, toate aceste

umbre se ştergeau din sufletul lui. Începuse să-şi spună: „Toate acestea sunt închipuiri! Sunt un bătrân nebun!”

Era atât de fericit, încât îngrozitoarea întâlnire cu familia Thénardier în maghernița falsului Jondrette, atât de neaşteptată pentru el, trecuse fără să-l atingă. Izbutise să scape, i se pierduse urma, ce-i mai păsa? Când se gândea la nenorociții aceia, le plângea de milă. Acum erau în închisoare, nu mai puteau face vreun rău: ce familie jalnică şi nenorocită!

Cosette nu mai pomenise despre vedenia hâdă de la bariera Maine.

La mânăstire, sora Sainte-Mathilde o învățase pe Cosette puțină muzică. Cosette avea vocea unei pitulice care ar fi avut suflet şi, câteodată, seara, în căsuța umilă a rănitului, cânta cântece triste care îl înveseleau pe Jean Valjean.

Veni primăvara. Grădina era atât de minunată în acest anotimp, încât, într-o bună zi, Jean Valjean îi spuse Cosettei:

— Nu te mai duci în grădină? Aş vrea să te mai plimbi.

— Cum vrei, tată, îi răspunse Cosette.

Ca să-l asculte pe taică-său, începu să se plimbe iar în grădină, aproape totdeauna singură, pentru că, după cum am mai spus, Jean Valjean nu venea acolo mai niciodată, de teamă să nu fie zărit prin grilaj.

Rana lui Jean Valjean le schimbase numai o vreme gândurile.

Când Cosette văzu că taică-său avea mai puține dureri, că se vindeca şi părea fericit, fu cuprinsă de o mulțumire de care nici ea nu-şi dădu seama, atât îi veni de încet şi de firesc. Era în luna martie, zilele creşteau, iarna pleca; iarna ia totdeauna cu ea o parte din tristețile noastre. Apoi veni aprilie, zorile verii, proaspăt ca toate zorile, vesel ca toate copilăriile, plângând câteodată ca orice nou-născut. În luna aceasta firea are luciri fermecătoare, care trec din cer, din nori, din copaci, din livezi şi din flori în inima omului.

Cosette era prea tânără ca să n-o pătrundă bucuria lui aprilie, care îi semăna. Amărăciunea o părăsea pe nesimțite, fără să prindă nici ea de veste. Primăvara se face lumină în sufletele triste, aşa cum se face într-o pivniță la amiază. Cosette nu mai era atât de mâhnită. Se înseninase fără să prindă de veste. Dimineața pe la oarele zece, după ce mâncau, când izbutea să-şi ducă tatăl în grădină pentru un sfert de ceas şi îl plimba la soare în fața terasei, sprijinindu-i brațul bolnav, nici nu-şi dădea seama că râdea în fiece clipă şi că era fericită.

Jean Valjean, îmbătat o vedea din nou rumenă şi proaspătă.

— Ah, ce rană bună! repeta el în şoaptă, şi îi era recunoscător lui Thénardier.

După ce i se vindecă rana, îşi reluă plimbările singuratice în amurg.

Ar fi însă o greşeală să credem că te poţi plimba singur prin părţile nelocuite ale Parisului fără să dai de vreo întâmplare neaşteptată.

II – Mătuşa Plutarque poate explica o întâmplare fără să se încurce

Într-o seară Gavroche nu mâncase. Îşi aduse aminte că nu mâncase nici în ajun. Nu-i prea venea la-ndemână. Se hotărî să încerce să cineze. Începu să hoinărească dincolo de Salpêtrière, prin locuri mai pustii; pe acolo poţi da de vreun chilipir. Unde nu e nimeni, poţi găsi ceva! Ajunsese într-o mahala care îi păru a fi satul Austerlitz[921].

O dată, când mai rătăcise pe aici, văzuse o grădină prin care umblau un bătrân şi o bătrână şi în care se afla şi un măr bunicel. Lângă pom mai era şi un pod pentru fructe, mai mult deschis, din care puteai şterpeli un măr. Un măr nu e o cină, un măr e viaţa. Ceea ce îl pierduse pe Adam putea să-l mântuie pe Gavroche. Grădina dădea spre o uliţă singuratică, nepietruită, mărginită de mărăcini şi de care o despărţea un gard.

Gavroche se îndreptă spre grădina aceea. Găsi străduţa, recunoscu mărul, cercetă din ochi podul cu fructe, măsură gardul. Un gard poate fi înlăturat. Veni seara; pe uliţă nu trecea nicio pisică, ceasul era prielnic. Gavroche dădu să sară gardul, apoi se opri. Cineva vorbea în grădină. Se uită prin crăpăturile ulucilor.

La doi paşi de el, de cealaltă parte, lângă gard, tocmai unde avea el de gând să sară, se afla o piatră culcată care ţinea loc de bancă şi pe bancă stătea bătrânul pe care-l mai văzuse în grădină. În faţa lui stătea bătrâna, în picioare. Bătrâna bombănea. Gavroche nu era discret; ascultă.

— Domnule Mabeuf! spunea bătrâna.

„Mabeuf! se gândi Gavroche. Ce nume caraghios!”

Bătrânul nu se clinti. Bătrâna repetă:

— Domnule Mabeuf!

Bătrânul, fără să-şi ia ochii din pământ, se hotărî să răspundă:

— Ce e, mătuşă Plutarque?

„Mătuşa Plutarque! Alt nume caraghios!” gândi Gavroche.

Mătuşa Plutarque continuă şi bătrânul trebui s-o asculte.

— Proprietarul e nemulțumit.

— De ce?

— Îi datorăm trei rate.

— Peste trei luni o să-i datorăm patru.

— Spune că are să te dea afară, să dormi pe maidan.

— Am să mă duc.

— Zarzavagioaica cere să-i plătim. Nu ne mai dă zarzavat. Cu ce-o să te mai încălzeşti la iarnă? N-o să avem lemne.

— La soare.

— Măcelarul nu ne mai dă pe datorie.

— Cu atât mai bine. Nu-mi prieşte carnea, n-o pot mistui.

— Şi ce-o să mâncăm?

— Pâine.

— Brutarul ne cere banii înainte, zice că nu ne mai dă pâine fără bani.

— Bine.

— Ce-ai să mănânci?

— Mere din grădină.

— Dar bine, domnule, nu se poate trăi fără bani.

— N-am.

Bătrâna plecă şi moşneagul rămase singur. Începuse să se gândească. Gavroche se gândea şi el. Era aproape întuneric.

Primul rezultat al cugetărilor lui Gavroche fu că în loc să sară gardul, se ghemui sub el. Ramurile tufişului se desfăceau puțin deasupra pământului.

„Ia te uită, îşi spuse Gavroche în gândul lui, un culcuş!” şi se cuibări în el. Stătea aproape lipit de spatele băncii lui moş Mabeuf. Îl auzea pe bătrân respirând.

Şi încercă să doarmă în loc să mănânce.

Somn de pisică, cu pleoapele închise pe jumătate. Ațipise, dar sta la pândă.

Lumina cerului în amurg albea pământul şi străduța se desena ca o linie palidă între două şiruri de tufişuri întunecate. Deodată, două umbre se iviră pe fâşia asta albicioasă. Una mergea înainte, alta în urmă, la oarecare depărtare.

— Uite doi inşi, mormăi Gavroche.

Prima umbră părea un burghez în vârstă, adus de spate şi gânditor, îmbrăcat foarte simplu, care mergea încet ca toți bătrânii şi privea stelele serii.

A doua era dreaptă, sigură de ea, subțire. Îşi măsura paşii după cealaltă. Se simțea însă, după încetineala voită a mersului, că era sprintenă şi vioaie. Silueta aceasta avea pe lângă ceva sălbatic şi tulburător, întreaga înfățişare a unui „filfizon" de pe vremea aceea. Purta o pălărie de o formă frumoasă, o redingotă neagră, bine tăiată, pesemne dintr-o stofă bună, strânsă pe talie. Ținea capul în sus, cu grație plină de putere, şi i se zărea, sub pălărie, profilul palid de adolescent cu un trandafir în gură: era Montparnasse.

Despre celălalt n-ar fi putut spune decât că era un moşneag. Gavroche se puse numaidecât la pândă.

Unul dintre cei doi trecători îi pusese gând rău celuilalt, fără îndoială. Gavroche, de la locul lui, putea să vadă ce avea să urmeze. Culcuşul se prefăcuse în ascunzătoare. Montparnasse la vânat, la ceasul acela, la locul acela, era primejdios. Gavroche simțea cum i se răscolesc măruntaiele lui de copil de mila bătrânului.

Ce să facă? Să se amestece? Un neputincios să ajute pe altul? Montparnasse ar fi avut de ce râde! Gavroche îşi dădea seama că bătrânul şi cu el ar fi fost numai două îmbucături pentru acel primejdios bandit de optsprezece ani.

Pe când Gavroche cugeta, atacul se săvârşi deodată, îngrozitor. Atacul unui tigru asupra unui asin, atacul unui păianjen asupra unei muşte. Montparnasse aruncă trandafirul pe neaşteptate, sări asupra bătrânului, îl apucă de beregată, îl încleştă, îl încolăci tot, şi Gavroche îşi înghiți strigătul. Peste o clipă unul era sub celălalt, horcăind, zbătându-se cu un genunchi de piatră pe piept. Numai că nu se întâmplase aşa cum se aşteptase Gavroche. Montparnasse era la pământ, bătrânul era deasupra lui.

Toate astea se petreceau la câțiva paşi de Gavroche.

Bătrânul primise lovitura şi o dăduse înapoi, dar o dăduse atât de grozav, încât într-o clipă cel care atacase şi-a schimbat locul cu cel atacat.

„Straşnic invalid"se gândi Gavroche.

Nu se putu împiedica să nu bată din palme. Aplauzele lui însă se pierdură degeaba, nu ajunseră la cei doi încăierați absorbiți şi asurziți unul de celălalt, cu răsuflarea amestecată în luptă.

Se făcu tăcere. Montparnasse nu se mai zbătu, şi Gavroche se întrebă: „O fi murit?"

Bătrânul nu rostise un cuvânt şi nu scoase un țipăt. Se ridică, şi Gavroche îl auzi spunându-i lui Montparnasse:

— Scoală-te!

Montparnasse se strânse de pe jos, dar bătrânul îl ținea încă zdravăn. Montparnasse avea aerul umilit şi înfuriat al unui lup înhățat de un miel.

Gavroche asculta şi se uita; ar fi vrut să aibă mai mulți ochi şi mai multe urechi. Se distra de minune.

Încordarea lui conştiincioasă de spectator îşi primi răsplata. Putu prinde în zbor dialogul acesta, căruia întunericul îi dădea nu ştiu ce accent tragic. Bătrânul întreba şi Montparnasse răspundea:

— Câți ani ai?

— Nouăsprezece.

— Eşti puternic şi sănătos. De ce nu munceşti?

— Mă plictiseşte.

— Ce meserie ai?

— Trândăvia.

— Vorbeşte serios! Nu se poate face ceva pentru tine? Ce-ai vrea să fii?

— Hoț.

Tăcere. Bătrânul părea adâncit în gânduri. Stătea nemişcat şi nu-i dădea drumul lui Montparnasse.

Din vreme în vreme, tânărul bandit, puternic şi sprinten, avea câte o tresărire de animal prins în laț. Dădea un brânci, încerca să pună o piedică, îşi răsucea cu deznădejde brațul, încerca să scape. Bătrânul părea că nici nu bagă de seamă, îi ținea amândouă brațele cu o singură mână, cu nepăsarea atotstăpânitoare a unei puteri nemăsurate.

Visarea bătrânului ținu câtva timp, apoi îl privi țintă pe Montparnasse, ridică încet glasul şi rosti, în întuneric, un fel de cuvântare solemnă, din care Gavroche nu pierdu un cuvânt.

— Băiete, intri din lene în viața cea mai plină de greutăți. Ah, spui că eşti trândav, atunci pregăteşte-te de muncă! Ai văzut maşina aceea înspăimântătoare care se cheamă laminor? Fereşte-te de ea, e vicleană şi crudă. Dacă-ți prinde pulpana hainei, te înghite de tot. Maşina asta e trândăvia. Opreşte-te cât mai e vreme şi mântuieşte-te! Altfel s-a isprăvit, peste puțin timp ai să fii prins şi strivit. După aceea nu mai e nimic de sperat. Leneşule, trudeşte-te! Fără odihnă. Se-abate asupra ta mâna de fier, necruțătoare, a muncii. Nu vrei să-ți câştigi viața, să ai o sarcină, să împlineşti o datorie. Te plictiseşti să fii la fel cu toți ceilalți. Bine, atunci să

fii altfel. Munca e o lege. Cine n-o primeşte, socotind-o plictiseală, o îndură mai târziu ca pe o tortură. Nu vrei să fii muncitor, ai să fii rob. Munca te lasă, să-i scapi, ca să te înhațe mai bine. Nu vrei să-i fii prieten, ai să-i fii sclav. Nu vrei să cunoşti oboseala cinstită a oamenilor, ai să ai parte de sudoarea osândiților. Când alții vor cânta, tu ai să horcăi. Ai să vezi pe oamenii ceilalți lucrând, de departe, de sub pământ, şi-are să ți se pară că se odihnesc. Plugarul, secerătorul, marinarul, fierarul au să-ți apară în lumină ca nişte fericiți în rai. Ce strălucire răspândeşte nicovala! Ce bucurie să mâni plugul, să legi un snop! Ce sărbătoare să vâsleşti într-o barcă, în vânt, în libertate! Iar tu, leneşule, sapă, târăşte-te, rostogoleşte-te, umblă! Trage la jug, eşti o vită de povară între celelalte vite înhămate în iad. A, ținta ta era să nu faci nimic? Ei bine, n-ai să mai poți trăi nicio săptămână, nicio zi, niciun ceas în care să nu fii zdrobit de trudă. Tot ce vei face va fi pătruns de groază. Fiecare clipă trăită are să-ți încordeze vinele muşchilor, gata să plesnească. Ceea ce pentru alții e ca un fulg va fi pentru tine ca o stâncă. Cele mai simple lucruri vor fi prăpăstioase. Viața se va face hâdă în jurul tău. Îți va fi greu să răsufli, să mergi. Plămânii au să-ți pară grei de sute de kilograme. Are să-ți pară o problemă de nedezlegat să te mişti dintr-un loc în altul. Orice om care vrea să iasă la aer împinge uşa şi gata. Tu, dacă ai să vrei să ieşi, va trebui să găureşti zidul. Ce face oricine când vrea să iasă în stradă? Doboară scara. Tu ai să-ți rupi cearşafurile de pe pat, ai să împleteşti, bucățică cu bucățică, o funie, şi să ieşi pe geam, ai să te agăți de firul ăsta peste o prăpastie noaptea, pe furtună, pe ploaie, pe vijelie, şi, dacă funia o să fie prea scurtă, n-ai să poți coborî, va trebui să cazi. Să cazi la întâmplare, în adânc, de la înălțime, peste ce? Peste ceea ce e jos, peste necunoscut. Sau ai să te cațări prin hornul sobei, chiar de-ar fi să te arzi, sau pe țevile privatei, chiar de-ar fi să te îneci. Nu-ți mai vorbesc despre găurile pe care trebuie să le ascunzi, despre pietrele pe care trebuie să le ridici şi să le pui la loc de douăzeci de ori pe zi, despre molozul pe care trebuie să-l doseşti în saltea. Stă în fața ta o broască. Burghezul are în buzunar o cheie făcută de un lăcătuş. Tu, dacă vrei s-o deschizi, trebuie să faci o capodoperă înspăimântătoare. Să iei o piesă de zece cenți, s-o tai în două lame cu unelte pe care ai să le născoceşti tot tu, te priveşte cum, apoi să scobeşti interiorul acestor lame, având grijă să nu le strici suprafața, şi să le faci pe margine un canal dințat, aşa ca să se potrivească una pe alta ca un capac peste o oală. Puse aşa, una peste alta, nimeni n-are să bănuiască nimic. Supraveghetorii care au să te pândească au să creadă că e un gologan. Ce-ai să pui în cutia

asta? O fărâmiță de oțel. Un resort de ceasornic pe care l-ai zimțat şi din care ai făcut un ferăstrău. Cu ferăstrăul acesta, lung cât un ac şi ascuns într-un ban, va trebui să tai resortul broaştei, limba zăvorului, toarta lacătului, drugul de la fereastră şi cătuşele de la picior. După ca vei fi săvârşit capodopera aceasta, după ce vei fi înfăptuit atâtea isprăvi, minuni de artă, de dibăcie, de îndemânare, de răbdare, ştii care-ți va fi răsplata dacă se va afla că eşti autorul lor? Carcera. Iată viitorul! Lene, plăcere, ce prăpăstii! Ştii că a nu voi să faci nimic e o hotărâre nenorocită? A fi leneş înseamnă a trăi pe spinarea societății. A fi nefolositor, adică păgubitor, te duce drept la mizerie. Vai de cel care vrea să fie parazit! Va fi gunoi! Nu-ți place să munceşti? N-ai decât un gând: sa bei bine, să mănânci bine, să dormi bine! Ai să bei apă stătută, ai să mănânci pâine neagră, ai să dormi pe o scândură cu lanțuri prinse de picioare şi noaptea ai să le simți răceala pe carnea ta. Ai să le fărâmi, ai să fugi. Bine. Ai să te târăşti pe burtă prin mărăcini şi ai să mănânci buruieni ca fiarele din pădure. Au să te prindă iar. Şi atunci ai să-ți petreci viața într-o groapă adâncă, prins cu lanțuri de perete, ai să pipăi ca să-ți găseşti ulciorul cu apă, ai să rozi o bucată de pâine groaznică, pe care nici câinii n-ar atinge-o, şi ai să mănânci fasolea pe care au mâncat-o, înaintea ta, viermii. Ai să fii un gândac de pivniță. Ah! Ai milă de tine însuți, copil nenorocit, care acum mai puțin de douăzeci de ani erai încă la doică şi mai ai încă o mamă. Te rog, ascultă-mă! Vrei stofă scumpă, pantofi de lac, vrei să-ți încrețeşti părul, să ți-l ungi cu ulei parfumat, să placi femeilor, să fii frumuşel. Ai să fii ras în cap, ai să porți zeghe roşie şi saboți de lemn. Vrei inel pe deget. Ai să ai zgardă de fier la gât. Şi dacă o să te uiți după o femeie, un ciomag pe spinare! Ai să intri la douăzeci de ani, ca să ieşi la cincizeci. Ai să intri în iad tânăr, rumen, proaspăt, cu ochii strălucitori şi cu dinții albi, cu păr des, de flăcăiandru, şi ai să ieşi frânt, cocoşat, zbârcit, ştirb, respingător, cu părul alb. Ah, băiete dragă, o iei pe un drum greşit, lenea te povățuieşte prost! Hoția e cea mai grea muncă. Crede-mă! Nu te apuca de treaba asta încurcată care se cheamă trândăvia. Nu e uşor să fii ticălos, e mai lesne să fii om de treabă. Acum du-te şi gândeşte-te la cuvintele mele. Ia stai! Ce voiai de la mine? Punga? Ia-o!

Şi bătrânul îi dădu drumul lui Montparnasse şi-i puse punga cu bani în mâini. Montparnasse o cântări o clipă, apoi o strecură uşor în buzunarul din spate al redingotei, cu aceeaşi grijă cu care ar fi umblat dacă ar fi furat-o.

După asta, bătrânul îi întoarse spatele şi îşi urmă liniştit plimbarea.

— Nătărăul! şopti Montparnasse.

Cititorul a ghicit, fără îndoială, cine era bătrânul.

Montparnasse, uluit, îl privea pierind în întuneric. Această contemplare i-a fost fatală.

Pe când bătrânul se depărta. Gavroche se apropia.

Gavroche se asigurase cu o privire piezişă că domnul Mabeuf, adormit poate, se mai afla încă pe bancă. Ştrengarul ieşise din tufiş şi se târâse în umbră, în spatele lui Montparnasse, care stătea nemişcat, şi, fără să fie văzut sau auzit, ştrengarul îşi strecură binişor mâna în buzunarul redingotei de stofă fină, neagră, şi apucă punga. Apoi îşi trase mâna înapoi, începu iar să se târască şi pieri ca o şopârlă în întuneric. Montparnasse care n-avea de ce să se păzească şi care cugeta pentru prima oară în viața lui nu băgă de seamă nimic. Gavroche, când ajunse la locul unde se afla moş Mabeuf, azvârli punga peste gard şi o luă la sănătoasa.

Punga căzu pe piciorul lui moş Mabeuf. Lovitura îl deşteptă. Se aplecă, ridică punga, nu pricepu nimic şi o deschise. Era o pungă cu două despărțituri: într-una erau câțiva gologani, în cealaltă şase napoleoni.

Domnul Mabeuf, foarte tulburat, duse punga femeii de serviciu.

— Ne-a picat din cer! zise mătuşa Plutarque.

Cartea a cincea:

AL CĂREI SFÂRŞIT NU SEAMĂNĂ CU ÎNCEPUTUL

I – Singurătatea şi uniformele

Durerea Cosettei, care fusese atât de sfâşietoare şi atât de vie cu patru-cinci luni mai înainte, acum, fără ştirea ei intrase în convalescenţă. Natura, primăvara, tinereţea, dragostea pentru taică-său, veselia păsărelelor şi a florilor strecurau în fiecare zi, pe încetul picătură cu picătură, în inima ei tânără şi feciorelnică, ceva care semăna cu uitarea. Focul se stingea oare de tot? Sau era numai acoperit cu un strat de cenuşă? Adevărul e că aproape nu mai simţea niciun punct dureros şi arzător.

Într-o zi îşi aminti deodată de Marius: „Ia te uită, îşi spuse ea, nu mă mai gândesc la el!”

În aceeaşi săptămână văzu trecând prin faţa gardului de fier al grădinii un ofiţer de lăncieri foarte frumos, subţire în talie, cu o uniformă încântătoare, cu obraji de fată, cu sabia sub braţ, cu mustaţa pomădată, cu chipul lăcuit. Avea părul blond, ochii albaştri, puţin bulbucaţi, faţa rotundă, înfumurată, obraznică şi frumuşică. Era întru totul contrariul lui Marius. Mergea cu ţigara în gură. Cosette se gândi că ofiţerul acesta făcea parte, fără îndoială, din regimentul încazarmat în strada Babylone.

Îl văzu trecând şi a doua zi. Se uita să vadă cât era ceasul.

Din clipa aceea îl văzu trecând aproape zilnic. Era numai o întâmplare?

Camarazii ofiţerului băgară de seamă că în grădina aceea „neîngrijită”, în dosul grilajului vechi, rococo, se afla totdeauna o fată drăgălaşă la ora la care trecea pe acolo, chipeşul locotenent, pe care cititorul îl cunoaşte şi care se numea Théodule Gillenormand.

— Uite, uite! spuneau ei, cine e fetița care îți face ochi dulci?
— Am eu timp să mă uit la toate fetele care se uită la mine? le răspundea lăncierul.
Acestea se petreceau tocmai în vremea în care Marius se cufunda încet în agonie şi-şi spunea: „Dacă cel puțin aş putea-o vedea înainte de a muri!”
Dacă dorința lui s-ar fi împlinit, dacă ar fi văzut-o în clipa aceea uitându-se după lăncier, n-ar fi putut rosti un cuvânt şi ar fi murit de durere.
A cui era vina? A nimănui.
Marius avea una dintre firile acelea care se adâncesc în durere şi-şi fac culcuş în ea. Cosette era dintre acei care se afundă şi ies deasupra.
Cosette trecu printr-o încercare primejdioasă, trecerea de neînlăturat a visării femeieşti lăsate în voia ei, în care inima unei fete singuratice e asemenea cârceilor unei vițe, care se agață la întâmplare, ori de capitelul unei coloane, ori de stâlpul unei cârciumi. Încercare scurtă şi hotărâtoare, greu de trecut pentru orice orfană, fie că e bogată sau săracă, pentru că bogăția nu te fereşte să faci o alegere greşită. Poți să faci o alegere greşită. Poți să faci un măritiş rău în societatea bună. Adevărata nepotrivire între soți, e cea a sufletelor. Aşa cum un tânăr necunoscut, fără nume mare, fără origine nobilă, fără avere, e un capitel de marmură care sprijină un templu de sentimente şi idei generoase, tot aşa cutare om din lumea bună, mulțumit de el şi bogat, care are cizme lustruite şi cuvinte poleite, dacă priveşti nu pe dinafară, ci înlăuntrul lui, dacă îi cântăreşti însuşirile sortite femeii, vezi că nu e decât un prostănac, zbuciumat de patimi brutale, neruşinate, vicioase: un stâlp de cârciumă.
Ce se petrecea în sufletul Cosettei? Patimă liniştită sau adormită; dragoste care plutea, nelămurită; ceva care era limpede, strălucitor, şi tulbure pe măsură ce coborai în adânc, până în întuneric. Chipul ofițerului cel frumos se oglindea la suprafață. Dar la fund, la fund de tot, era o amintire? Poate. Cosette nu ştia.
Atunci veni o întâmplare ciudată.

II – Temerile Cosettei

În prima jumătate a lui aprilie, Jean Valjean făcu o călătorie.

Ştim că aceasta i se întâmpla din când în când, la răstimpuri. Lipsea o zi, două, cel mult trei. Unde se ducea? Nimeni nu ştia, nici chiar Cosette. O singură dată, la o plecare a lui, îl întovărăşise în trăsură până la colţul unei fundături, pe a cărei tăbliţă scria: *Fundătura La Planchette*. El coborâse acolo, şi trăsura o adusese pe Cosette înapoi, în strada Babylone. Jean Valjean făcea călătoriile astea de obicei când nu mai avea bani în casă.

Aşadar, Jean Valjean lipsea. Spusese: „Mă întorc peste trei zile".

Seara, Cosette era singură în salon. Ca să-i treacă plictiseala, deschisese pianul şi începuse să cânte, acompaniindu-se, partea corului din *Euryanthe*[922]: *Vânătorii rătăciţi în pădure*, care e poate cea mai frumoasă bucată muzicală. Când isprăvi, rămase pe gânduri.

Deodată i se păru că cineva umblă prin grădină. Nu putea fi taică-său, care lipsea de acasă. Nu putea fi Toussaint fiindcă se culcase. Era ora zece seara.

Se duse lângă oblonul închis şi îşi lipi urechea de el. I se păru că aude un pas de bărbat, care mergea încetişor.

Se sui repede la etaj, în odaia ei, ridică puţin oblonul şi se uită în grădină. Era lună plină. Se vedea ca ziua.

Na era nimeni.

Deschise fereastra. Grădina era cu desăvârşire liniştită, şi strada atât cât se vedea, era pustie ca de obicei.

Cosette se gândi că fusese o părere. Îşi închipuise numai că aude un zgomot. Era o halucinaţie stârnită, poate, de corul acela de Weber, întunecat şi minunat, care deschide în faţa sufletului adâncimi înspăimântătoare, care tremură înaintea ochilor ca o pădure ameţitoare în care se aud trosnind crengile moarte sub paşii neliniştiţi ai vânătorilor întrezăriţi în amurg.

Gândurile ei luară altă cale.

De altfel, Cosette nu era fricoasă din fire. În vinele ei curgea sânge de ţigancă şi de vagabond desculţ. Era mai curând ciocârlie decât porumbiţă. Avea un suflet sălbatic şi curajos.

A doua zi, mai devreme, pe când se îngâna ziua cu noaptea, Cosette se plimba prin grădină. Cufundată în gânduri tulburi cum era, i se păru că aude un zgomot asemănător celui din ajun, ca şi cum cineva ar fi mers pe sub copaci, nu departe de ea, în întuneric; dar îşi spuse că foşnetul a două ramuri, care se clatină de vânt seamănă foarte mult cu umbletul paşilor în iarbă, şi nu luă aminte… De altfel nu vedea nimic.

Ieşi din „desiş”. Ca să ajungă la treptele casei, trebuia să străbată o pajişte mică, verde. Când Cosette ieşi dintre copaci, luna care se ridicase în spatele ei îi aruncă umbra pe pajişte.

Cosette se opri înlemnită.

Lângă umbra ei, luna desena limpede pe iarbă altă umbră nespus de înfricoşătoare, o umbră care avea o pălărie rotundă.

Părea umbra unui bărbat care ar fi stat în picioare la marginea desişului, cu câţiva paşi în urma Cosettei.

O clipă nu putu nici să vorbească, nici să strige, nici să cheme, nici să mişte, nici să se întoarcă.

În sfârşit, îşi adună tot curajul şi se întoarse cu hotărâre.

Nu era nimeni.

Privi pe pământ. Umbra pierise.

Intră iar în desiş, răscoli cu curaj toate ungherele, se duse până la grilaj şi nu găsi nimic.

Simţea că-i îngheaţă sângele În vine. Era o nouă vedenie? Cum, două zile la rând? Hai, fie o arătare, dar două? Mai neliniştitor era faptul că umbra, fără îndoială, nu era o stafie. Stafiile nu poartă pălării rotunde.

Jean Valjean se întoarse a doua zi. Cosette îi povesti ceea ce i se păruse că auzise şi văzuse. Se aştepta ca taică-său s-o liniştească, credea că taică-său avea să ridice din umeri şi să-i spună: „Eşti o zăpăcită mică!”

Jean Valjean căzu pe gânduri.

— Cred că nu-i nimic, îi spuse el.

O părăsi sub un pretext oarecare şi se duse în grădină, unde îl văzu cercetând grilajul cu multă atenţie.

Peste noapte se trezi. De data asta era sigură că aude paşi sub fereastra ei, lângă scări. Alergă şi deschise ferestruica. În grădină se afla într-adevăr un om care ţinea în mână un baston gros. În clipa în care vru să strige, luna lumină profilul omului. Era taică-său.

Se culcă la loc, spunându-şi: „Vasăzică şi el e îngrijorat!”

Jean Valjean petrecu în grădină noaptea aceea şi încă două nopţi în şir. Cosette îl văzu prin ferestruica din oblon.

A treia noapte, luna, în descreştere, răsări mai târziu. Era poate ora unu când auzi un hohot de râs şi vocea tatălui ei care o striga:

— Cosette!

Sări din pat, îşi puse halatul şi deschise fereastra.

Taică-său era jos, pe pajişte:

— Te-am trezit ca să te liniştesc, spuse el. Uite stafia ta cu pălărie rotundă!

Şi-i arătă pe iarbă o umbră desenată de lună, care semăna destul de bine cu silueta unui bărbat cu pălărie rotundă. Era umbra aruncată de un horn de tuci, cu capac, care se ridica deasupra unui acoperiş vecin.

Cosette râse şi ea: toate presupunerile ei lugubre se împrăştiară şi, a doua zi, luând gustarea de dimineaţă alături de tatăl său, făcu haz amintindu-şi de grădina sinistră, în care se plimbau umbre de hornuri.

Jean Valjean se linişti de-a binelea. Cosette nu se uită nici ea cu prea multă luare-aminte, ca să-şi dea seama dacă hornul se afla în direcţia în care i se păruse ei că văzuse umbra şi dacă luna se afla în acelaşi punct al cerului. Nu se întrebă cât de ciudat era hornul acela care, când fusese prins asupra faptului, se retrăsese să nu i se mai vadă umbra – pentru că umbra pierise când se întorsese Cosette – şi atunci ea fusese sigură de ce văzuse.

Cosette se însenină cu desăvârşire. Fu mulţumită cu explicaţia aceea şi-i ieşi din minte gândul că cineva ar fi putut umbla seara şi noaptea prin grădină.

Cu toate acestea, peste câteva zile se ivi o altă întâmplare.

III – Toussaint are părerile ei

În grădină, aproape de gardul de fier dinspre stradă, se afla, ascunsă de privirile curioşilor, într-o boltă de verdeaţă, o bancă de piatră pe care un trecător putea s-o atingă strecurându-şi braţul printre gratii.

Într-o seară, tot în aprilie, Jean Valjean plecase de acasă. Cosette se aşezase pe banca aceea, după asfinţitul soarelui. Vântul începuse să bată mai tare prin copaci. Cosette se gândea. O tristeţe fără noimă o biruia încet, tristeţea aceea de neînvins pe care ţi-o dă seara şi care vine, poate, cine ştie, din taina unui mormânt întredeschis la acel ceas.

Poate că şi Fantine era în umbra aceea.

Cosette se ridică, dădu încet ocol grădinii, călcând prin iarba plină de rouă şi spunându-şi, în acel soi de somnambulism melancolic în care era cufundată: „Seara, aici, în grădină, ar trebui să porţi saboţi. Altfel poţi răci.”

Şi se îndreptă iar spre bancă.

În clipa în care vru să se aşeze văzu pe locul pe care îl părăsise adineauri o piatră destul de mare, care nu fusese acolo cu o clipă mai înainte.

Cosette se uită la piatră, întrebându-se ce însemna asta. Deodată îşi dădu seama că piatra n-a putut veni singură pe bancă: o pusese acolo cineva, un braţ trecuse prin gratii, şi gândul acesta o înspăimântă. De data asta îi fu frică de-a binelea. Nu mai era nicio îndoială, piatra era acolo. N-o atinse, fugi fără să se uite în urma ei, se ascunse în casă, închise numaidecât obloanele cu drugul şi puse zăvorul la uşa dinspre terasă. O întrebă pe Toussaint:

— Tata s-a întors?

— Încă nu, domnişoară.

(Am spus o dată pentru totdeauna că Toussaint era bâlbâită. Să ni se îngăduie să n-o mai accentuăm. Nu ne place notaţia muzicală a acestei infirmităţi.)

Jean Valjean, căruia îi plăcea să cugete şi să se plimbe, se întorcea adesea târziu de tot.

— Toussaint, mai adăugă Cosette, ai dumneata grijă să închizi bine obloanele care dau spre grădină, să le prinzi în drugi şi să vâri bine cuiul de fier în inelul zăvorului, da?

— Fiţi liniştită, domnişoară!

Cosette ştia că Toussaint avea grijă să încuie în fiecare seară, dar nu se putu împiedica să nu adauge:

— Tare e pustiu aici!

— Asta e adevărat! spuse Toussaint. Ar putea să te omoare careva fără să ai timp să zici: au! Şi domnul, care nu doarme în casă!… Dar să nu vă temeţi domnişoară, ferec ferestrele ca pe nişte cetăţi. Două femei singure! Să mori de frică, nu alta! Ia închipuie-ţi! Să vezi noaptea nişte bărbaţi care intră în odaie şi-ţi spun: „Să nu scoţi o vorbă!” şi încep să-ţi taie beregata. Şi, vezi, nu e că mori, toată lumea moare, ştii bine că tot o să mori odată, da e grozav să pună mâna pe tine oamenii ăia! Şi pe urmă nu cred că au cuţite care taie bine! Of, Doamne!

— Taci! rosti Cosette. Închide tot, zăvoreşte!

Cosette, înspăimântată de melodrama născocită de Toussaint şi poate de amintirea vedeniilor de săptămâna trecută, care-i veneau iar în minte, nu îndrăzni să-i spună: „Du-te de vezi ce piatră au pus pe bancă!” temându-se că prin uşa dinspre grădină puteau intra „indivizi”. Închise cu grijă toate uşile şi toate ferestrele, o puse pe Toussaint să cerceteze toată casa, din

pivniță până în pod, se încuie în odaia ei, trăgând zăvorul, se uită sub pat, se culcă şi dormi rău. Toată noaptea visă piatra aceea care se făcuse mare cât un munte şi plină de peşteri.

Când răsări soarele – răsăritul soarelui ne face să râdem de spaimele nopții, şi râsul e totdeauna la fel de puternic ca spaima pe care am tras-o – când răsări soarele, Cosette, deşteptându-se, îşi socoti spaima un vis rău şi-şi spuse: „Ce mi-a trecut prin cap? A fost la fel cu paşii pe care mi s-a părut că i-am auzit săptămâna trecută, noaptea, în grădină! Ca umbra hornului! Cum? M-am făcut fricoasă?

Soarele, care străbătea roşu-aprins printre crăpăturile oblonului preschimbând în purpură perdelele de damasc, o linişti atât de bine, încât totul se topi în mintea ei, până şi piatra.

„N-a fost nicio piatră pe bancă, aşa cum n-a fost niciun bărbat cu pălărie rotundă în grădină. Am visat eu.”

Se îmbrăcă, coborî în grădină, alergă la bancă şi simți că o scaldă o sudoare rece. Piatra era acolo.

Dar asta ținu doar o clipă. Spaima din timpul nopții se schimbă în curiozitate.

„Ei hai să văd!”

Ridică piatra, care era destul de mare. Sub ea se afla ceva care semăna a scrisoare.

Era un plic alb, Cosette îl luă. N-avea nici adresă, nici pecete. Plicul, deşi nelipit, nu era însă gol. Înăuntru se aflau nişte hârtii. Cosette le cercetă, nu cu spaimă, nici din curiozitate. Începea să fie neliniştită.

Scoase afară din plic tot conținutul lui: era un caiețel cu pagini numerotate, pe care se aflau câteva rânduri scrise „destul de drăguț şi foarte delicat”, gândi Cosette.

Fata căuta un nume, nu-l găsi. O iscălitură, nu era. Cui era adresat? Pesemne că ei, de vreme ce o mână pusese plicul pe banca ei. De la cine venea? Fu cuprinsă de un farmec de nedescris, încercă să-şi întoarcă ochii pe foile care-i tremurau în mână, privi cerul, strada, salcâmii scăldați în lumină, porumbeii care zburau pe un acoperiş vecin, apoi privirea i se întoarse repede asupra manuscrisului. Şi gândi că trebuie să ştie ce se afla în el.

Iată ce citi:

IV – O inimă sub piatră

Dragostea e reducerea lumii întregi la o singură ființă, preamărirea unei singure făpturi până la îndumnezeire.

Dragostea e închinăciunea pe care îngerii o fac stelelor.
Ce trist e sufletul când e trist din dragoste!

Ce gol înseamnă lipsa ființei care umple ea singură întreaga lume! Ah, ce adevărat e că ființa iubită devine Dumnezeu! Dumnezeu ar putea fi gelos, dacă tatăl ceresc n-ar fi făcut dinadins întreaga fire pentru suflet, şi sufletul pentru dragoste!
Un zâmbet zărit sub o pălărie de crep alb cu panglici albastre e destul pentru ca sufletul să pătrundă în palatul viselor.

Dumnezeu e în fiecare lucru, dar toate îl ascund. Lucrurile sunt cufundate în noapte, ființele sunt opace. A iubi o ființă înseamnă a o face străvezie.
Anumite gânduri sunt rugăciuni. Sunt clipe în care, oricum ar sta trupul, sufletul e în genunchi.
Îndrăgostiții despărțiți înşală absența prin mii de închipuiri, care totuşi au realitatea lor. Sunt împiedicați de a se vedea, nu-şi pot scrie, dar găsesc o mulțime de mijloace tainice de a-şi vorbi. Îşi trimit cântecul păsărilor, mireasma florilor, râsul copiilor, lumina soarelui, suspinele vântului, razele stelelor, întreaga fire. De ce nu? Toate înfăptuirile lui Dumnezeu sunt făcute ca să slujească dragostea. Dragostea e destul de puternică pentru a încărca întreaga natură cu mesajele ei.
O, primăvară, tu eşti scrisoarea pe care i-o scriu ei!

Viitorul e încă şi mai mult al inimilor decât al minții. Dragostea e singurul lucru care poate umple eternitatea. Infinitului îi trebuie ceea ce nu se isprăveşte niciodată.

Dragostea e sufletul însuşi. E de aceeaşi natură. Dragostea e o scânteie divină ca şi sufletul, şi tot ca el e incoruptibilă, indivizibilă, nepieritoare. E

un punct de foc, în noi, nemuritor şi infinit, pe care nimic nu-l poate mărgini şi nimic nu-l poate atinge. Îl simţi arzând până în măduva oaselor şi-l vezi strălucind până în adâncurile cerului.

O, dragoste! adoraţie! voluptate a două gânduri care se înţeleg, a două inimi care se dăruiesc, a două priviri care se pătrund! Fericire, veni-vei şi la mine! Plimbări în doi, în singurătate! Zile binecuvântate şi strălucitoare!

Visez uneori că, din când în când, clipe din viaţa îngerilor se desprind şi vin aici, pe pământ, şi se amestecă în destinul oamenilor.

Dumnezeu nu poate dărui fericirii celor care se iubesc decât o durată fără capăt. După o viaţă de dragoste, o eternitate de dragoste, da, e o întregire. Dar nici lui Dumnezeu nu-i e cu putinţă să facă ceva mai mare decât fericirea desăvârşită pe care o dă sufletului iubirea. Dumnezeu e împlinirea în cer. Dragostea e împlinirea omului.

Priveşti o stea pentru că e luminoasă şi pentru că e de nepătruns. Dar lângă tine se află o strălucire mai dulce şi o taină mai mare: femeia.
Noi toţi, oricare am fi, avem în noi un izvor dătător de viaţă. În clipa când îl pierdem, ne lipseşte aerul, ne înăbuşim. Murim. E grozav să mori din lipsă de iubire. E o sugrumare a sufletului.

Când dragostea a strâns laolaltă şi a contopit două fiinţe într-o unitate sfântă şi îngerească, aceste fiinţe au găsit taina vieţii. Nu sunt decât cele două tulpini ale aceluiaşi destin; sunt două aripi ale unui singur suflet. A iubi înseamnă a pluti.

În ziua în care o femeie care trece prin faţa ta răspândeşte lumină în mers, eşti pierdut, iubeşti. Nu mai ai de făcut altceva decât să te gândeşti atât de neclintit la ea, încât s-o sileşti să se gândească la tine.

Ceea ce începe dragostea nu poate fi încheiat decât de Dumnezeu.

Adevărata dragoste e nemângâiată sau se încântă pentru o mănuşă pierdută, pentru o batistă găsită şi are nevoie de veşnicie pentru

devotamentul şi nădejdile ei. E alcătuită în acelaşi timp din infinitul mare şi din infinitul mic.

Dacă eşti piatră, fii magnet; dacă eşti plantă, fii simțire, dacă eşti om, fii iubire.

Dragostei nu-i ajunge nimic. Dacă are fericirea, vrea raiul. Dacă are raiul, vrea tot cerul.

O, voi cei care iubiți, toate se cuprind în dragoste; să ştiți să le găsiți. Iubirea are, ca şi cerul, contemplarea, şi ceva mai mult decât cerul: plăcerea.

„Mai vine la Luxembourg?” „Nu, domnule.” „În biserica aceasta ascultă liturghia?” „Nu mai vine.” „Mai stă în casa asta?” „S-a mutat.” „Unde?” „N-a spus.”

Ce lucru cumplit, să nu ştii unde locuieşte sufletul tău!

Dragostea are copilăriile ei, celelalte patimi au micimile lor. Ruşine patimilor care micşorează omul! Cinste celor care-l fac copil!

Ce lucru ciudat! Sunt în întuneric. O ființă a plecat luând cerul cu ea.

Ah, să fii culcat alături de ea în acelaşi mormânt, mână în mână, şi, din când în când, în întuneric, să ne mângâiem încet un deget. Veşnicia mea s-ar mulțumi cu atât.

Voi cei care suferiți pentru că iubiți, iubiți încă şi mai mult. A muri de dragoste înseamnă a trăi în ea.

Iubiți! O întunecată transfigurare înstelată e amestecată în această tortură. Agonia îşi are extazul ei.

O, bucurie a păsărilor! Cântă pentru că au un cuib.

Dragostea e respirația cerească a aerului din rai.

Inimi adânci, spirite înțelepte, luați viața aşa cum a făcut-o Dumnezeu! E o încercare îndelungată, o pregătire neînțeleasă pentru un destin

necunoscut. Destinul acesta, cel adevărat, începe la om odată cu prima treaptă înăuntrul mormântului. Atunci se iveşte ceva în faţa ochilor şi începe să se zărească veşnicia. Gândiţi-vă la cuvântul acesta: veşnicie. Cei vii văd durata. Numai morţii văd veşnicia. Până atunci iubiţi şi suferiţi, nădăjduiţi şi gândiţi.

Vai de cel care n-a iubit decât trupul, forme, aparenţe. Moartea îi va lua totul. Încercaţi să iubiţi suflete, le veţi regăsi trupul.

Am întâlnit pe stradă un tânăr foarte sărac care iubea. Avea o pălărie veche, haine roase, coatele găurite. Ghetele îi erau pline de apă şi inima îi era plină de stele.

Ce lucru minunat să fii iubit! Nu există decât un singur lucru mai minunat: să iubeşti! Inima, trecând prin iubire, devine eroică. Nu mai e alcătuită decât din puritate. Nu se mai reazemă decât pe ceea ce e mare şi înalt. În ea nu poate încolţi niciun gând nevrednic, cum nu pot creşte urzici pe un gheţar. Sufletul înalt şi senin, neatins de patimi şi emoţii josnice, care domină viaţa şi umbrele lumii acesteia, nebuniile, minciunile, urile, vanităţile, mizeriile, locuieşte în albastrul cerului şi nu mai simte decât zguduirile adânci şi subterane ale destinului, aşa cum culmea munţilor simte cutremurele de pământ.

Soarele s-ar stinge dacă n-ar mai iubi nimeni.

V – Cosette după scrisoare

Pe când citea, Cosette se lăsa furată încet-încet de gânduri. În clipa când ridică privirea de pe ultimul rând al caietului, ofiţerul cel frumos – era ora lui – trecu ţanţoş prin faţa grilajului. Cosette îl găsi respingător.

Începu să se uite din nou la caiet. „E un scris încântător”, gândi Cosette; de aceeaşi mână, dar cu cerneli deosebite, când foarte închise, când spălăcite, ca atunci când turnăm apă în călimară, şi, prin urmare, din zile diferite. Cineva îşi mărturiseşte toate gândurile, suspin cu suspin, fără şir, fără alegere, fără ţintă, la întâmplare. Cosette nu mai citise niciodată ceva

asemănător. Manuscrisul, lumină vie pe un fundal de umbre, i se părea un sanctuar cu porţile întredeschise. Fiecare dintre rândurile acelea misterioase strălucea puternic în ochii ei şi-i umplea inima cu o bucurie ciudată. În educaţia pe care o primise, i se vorbise mereu despre suflet şi niciodată despre dragoste, ca şi cum s-ar putea vorbi despre jeratic fără să pomenim de flacără. Manuscrisul de cincisprezece pagini îi destăinuia pe neaşteptate şi cu încetul ce înseamnă dragostea, suferinţa, soarta, viaţa, veşnicia, începutul, sfârşitul. Parcă s-ar fi deschis o mână şi i-ar fi aruncat dintr-odată un pumn de raze. În aceste câteva rânduri descoperea o fire pătimaşă, înflăcărată, mărinimoasă, cinstită, o voinţă dârză, o suferinţă fără margini şi o nădejde neţărmurită, o inimă mâhnită şi un ideal neţărmurit. Ce putea să însemne manuscrisul acela? Era o scrisoare. O scrisoare fără adresă, fără nume, fără dată, fără iscălitură, grăbită şi avântată, enigmă alcătuită din adevăruri, solie şi dragoste menită să fie purtată de un înger şi citită de o fecioară, întâlnire dată dincolo de marginile pământului, răvaş de iubire al unei năluci către o închipuire.

Era un absent liniştit şi abătut, care părea gata să-şi caute scăpare în moarte şi care-i împărtăşea celei care îi lipsea, taina destinului, rostul vieţii, dragostea. Cel care scrisese toate acestea era cu un picior în groapă şi cu ochii spre cer. Rândurile aşternute unul după altul pe hârtie erau ceea ce s-ar putea numi fărâme de suflet.

Şi de la cine puteau veni paginile acestea? Cine să le fi scris? Cosette nu stătu nicio clipă la îndoială. Un singur om:

El!

Se făcuse iar lumină în mintea ei. Totul se înfiripase din nou. Simţea o bucurie nespusă şi-o tulburare adâncă.

El îi scria; era acolo; mâna lui se strecurase printre zăbrelele grilajului. În vreme ce ea îl uita, el o regăsise. Dar îl uitase oare? Nu! Nicidecum! Fusese nebună, închipuindu-şi măcar o clipă lucrul ăsta. Îl iubise mereu, îl adorase totdeauna. Jarul fusese acoperit şi mocnise câtăva vreme, dar îşi dădea seama acum că nu făcuse altceva sa ardă mai în adânc, iar acum flăcările izbucneau din nou şi o cuprindeau în întregime. Caietul era ca o scânteie desprinsă din sufletul lui şi strecurată într-al ei; simţea că focul se aprinde iarăşi. Fiecare cuvânt al manuscrisului o mişca adânc „O! da, spunea ea, îmi aduc aminte de toate! Le-am citit în ochii lui!”

Isprăvise de citit pentru a treia oară manuscrisul, când locotenentul Théodule trecu din nou prin faţa grilajului, zornăindu-şi pintenii. Cosette se

văzu silită să ridice capul. Îl găsi anost, nătâng, prost, inutil, înfumurat, dezgustător, obraznic şi slut. Ofițerul socoti că trebuie să-i zâmbească! Ea întoarse capul ruşinată şi mânioasă. Ar fi avut poftă să-i arunce cu ceva în cap.

O luă la fugă, intră în casă şi se încuie în odaia ei ca să mai citească o dată manuscrisul, să-l învețe pe dinafară şi să dea frâu liber gândurilor. După ce isprăvi de citit îl sărută şi îl vârî în sân.

Se sfârşise. Cosette se întorsese la marea ei dragoste îngerească. Genunea raiului i se deschidea iarăşi în față.

Toată ziua Cosette trăi ca într-un fel de amețeală. Nu se putea gândi la nimic; gândurile îi erau destrămate ca firele unui scul încâlcit; nu izbutea să le descurce; în starea de tulburare în care se afla, nici ea singură nu-şi dădea seama ce aştepta. Nu se încumeta să-şi făgăduiască nimic, dar nici nu voia să-şi refuze nimic. Emoția i se citea pe față, în vreme ce trupul îi era scuturat de fiori. Din când în când, i se părea că visează; îşi spunea: „Să fie oare adevărat?” şi începea să pipăie caietul drag la piept; îl apăsa pe inimă, îi simțea colțurile pătrunzându-i în carne şi, dacă Jean Valjean ar fi zărit-o în clipa aceea, s-ar fi cutremurat în fața acestei bucurii înflăcărate şi necunoscute care-i țâşnea de sub pleoape. „O, da! îşi spunea ea, el e! El mi-a trimis scrisoarea!”

Era încredințată că o adusese o mână de înger, o voință de sus.

O, minuni ale dragostei! O, visuri! Acea voință de sus, acea mână de înger era un cocoloş de pâine ca acela aruncat de un hoț altui hoț, din curtea Charlemagne înspre Groapa Leilor, pe deasupra acoperişului închisorii La Force.

VI – Bătrânii sunt făcuți ca să plece când trebuie

Pe înserate, Jean Valjean ieşi: Cosette se îmbrăcă. Îşi potrivi părul cum îi şedea mai bine; îşi puse o rochie în al cărui decolteu foarfeca intrase ceva mai mult decât ar fi trebuit, lăsând prin această tăietură să se zărească gâtul întreg, lucru care era, după cum spun fetele, „cam necuviincios”. Nu era câtuşi de puțin necuviincios: era mai drăguț decât altfel. Se gătise astfel fără să ştie bine de ce.

Avea de gând să iasă? Nu.

Aştepta pe cineva? Nu.

În amurg coborî în grădină. Toussaint avea treabă în bucătăria care dădea spre curtea din fund.

Porni pe sub crengi, depărtând din când în când cu mâna pe cele care erau foarte aplecate.

Ajunse la bancă.

Piatra mai era acolo.

Se aşeză şi atinse cu mâna ei albă, catifelată, piatra, ca şi cum ar fi vrut s-o mângâie şi să-i mulțumească.

Deodată avu impresia nelămurită pe care o încercăm chiar fără să vedem nimic, când cineva se află în spatele nostru.

Întoarse capul şi sări în picioare.

El era.

Cu capul gol. Părea palid şi slăbit. Hainele negre abia i se desluşeau. Amurgul îi făcea şi mai palidă fruntea frumoasă şi-i învăluia ochii în întuneric. Sub vălul unei negrăite seninătăți avea ceva din lumea morții şi a nopții. Fața îi era luminată de ultimele licăriri ale zilei care se stingea şi de gândurile unui suflet care-şi lua zborul.

Nu părea nălucă, dar nici om nu era.

Pălăria şi-o azvârlise la câțiva paşi în tufiş.

Cosette, aproape să-şi piardă cunoştința, nu scoase niciun țipăt. Se dădea încet înapoi, deoarece se simțea atrasă. El rămase nemişcat. În adierea plină de taină şi de tristețe care o învăluia, ea simți privirea ochilor pe care nu-i vedea.

Dându-se mereu înapoi, Cosette se lovi de un copac şi se rezemă de el. Daca n-ar fi fost copacul, ar fi căzut.

Atunci îi auzi glasul, pe care nu i-l auzise niciodată cu adevărat, abia plutind deasupra foşnetului frunzelor şi şoptind:

— Iartă-mă ca sunt aici! Mi-e inima plină; nu mai puteam trăi aşa; de aceea am venit. Ai citit ce ți-am lăsat pe bancă? Mă mai ții puțin minte? Să nu-ți fie frică de mine! E mult de atunci; îți mai aminteşti ziua când te-ai uitat la mine? În Luxembourg, lângă statuia gladiatorului. Şi zilele când ai trecut prin fața mea? La 16 iunie şi la 2 iulie. E-aproape un an. Nu te-am mai văzut de mult. Am întrebat-o pe femeia care închiriază scaunele şi mi-a spus că nu te-a mai văzut. Locuiai pe strada Ouest, la al treilea, în față, într-o casă nouă. Vezi că ştiu? Te urmăream. Ce-aş fi putut face? Pe urmă ai

dispărut. Mi s-a părut că te-am zărit trecând într-o zi, pe când citeam gazetele, sub arcadele *Odeonului.* Am alergat. Dar nu. Era cineva care avea o pălărie ca a dumitale. Noaptea vin aici. Să nu-ți fie teamă; nu mă vede nimeni. Vin să-ți privesc de aproape ferestrele. Merg foarte încet, ca să nu bagi de seamă; poate că ți-ar fi frică. Într-o seară eram în spatele dumitale; te-ai întors şi am luat-o la fugă. O dată te-am auzit cântând. Am fost atât de fericit! Îți pare rău că te ascult când cânți? N-are de ce să-ți pară rău. Nu-i aşa? Vezi bine că eşti îngerul meu; lasă-mă să vin din când în când. Cred că am să mor. Dac-ai şti!… Te ador! Iartă-mă că-ți vorbesc aşa! Nu mai ştiu ce spun. Poate că te supăr. Te supăr oare?

— O, mamă! zise ea.

Şi se prăbuşi aproape în nesimțire.

O prinse; ea nu se putea ține pe picioare; o luă în brațe, o strânse cu putere fără să-şi dea prea bine seama ce face. O sprijini, clătinându-se şi el. Era buimac; ca şi cum capul i-ar fi fost plin de fum; ochii îi sclipeau; nu-şi mai putea aduna gândurile; i se părea că se află în fața unui altar şi că săvârşeşte o profanare. Nu încerca nici cea mai mică dorință pentru femeia încântătoare al cărui trup îl simțea lângă pieptul lui. Era amețit de dragoste.

Ea îi luă mâna şi i-o puse pe inimă. El simți filele de hârtie care se aflau acolo. Îngăimă:

— Mă iubeşti?

Ea răspunse cu un glas atât de scăzut, încât părea o adiere care abia se auzea:

— Taci! O ştii prea bine!

Şi-şi lipi fața îmbujorată de pieptul tânărului plin de mândrie, vrăjit. El căzu pe bancă, iar ea – lângă el. Nu mai ştiau ce să-şi spună. Stelele începură să strălucească.

Cum s-au întâlnit buzele lor? De ce cântă pasărea, de ce se topeşte zăpada, de ce înfloreşte trandafirul, de ce învie natura în luna mai, de ce luminează zorile dincolo de arborii întunecați, pe culmea înfiorată a colinelor?

Un sărut; atât.

Tresăriră amândoi şi se priviră pe întuneric cu ochi învăpăiați.

Nu simțeau nici răcoarea nopții, nici răceala pietrei, nici umezeala pământului, nici iarba jilavă; se uitau unul la altul, şi inima le era plină. Stăteau mână-n mână, fără să-şi dea seama.

Cosettei nici prin gând nu-i trecea să-l întrebe pe unde intrase şi cum ajunsese în grădină. I se părea atât de firesc că era acolo!

Din când în când, Marius atingea cu genunchiul lui genunchiul Cosettei şi amândoi se înfiorau.

La răstimpuri, Cosette îngăima câte un cuvânt. Sufletul îi tremura pe buze ca un strop de rouă pe o floare.

Încet-încet, începură să vorbească. Mărturisirile urmară tăcerii care îşi ajunge sieşi. Deasupra lor noaptea se întindea senină şi strălucitoare. Cele două făpturi, neprihănite ca îngerii, îşi spuseră totul: visurile, întâmplările, bucuriile, iluziile, slăbiciunile, deznădejdea lor când încetaseră de-a se mai vedea. Îşi împărtăşiră cu o intimitate ideală pe care nimic n-ar mai fi putut-o spori, tot ce aveau mai ascuns şi mai tainic. Îşi povestiră, cu încredere deplină în iluzii, tot ceea ce dragostea, tinerețea şi urmele de copilărie pe care le mai păstrau, aduceau în minte. Cele două inimi se revărsară una într-alta în aşa fel, încât după un ceas tânărul avea sufletul fetei, iar fata avea sufletul tânărului.

Se contopiseră, se fermecaseră, se amețiseră.

După ce sfârşiră, după ce-şi spuseră totul, ea-şi culcă fruntea pe umărul lui şi-l întrebă:

— Cum te cheamă?

— Mă cheamă Marius, zise el. Dar pe tine?

— Pe mine mă cheamă Cosette.

Cartea a şasea:

GAVROCHE

I – O poznă a vântului ştrengar

După 1823, în vreme ce cârciuma din Montfermeil se năruia şi se împotmolea tot mai mult, nu în prăpastia unui faliment, ci în mlaştina datoriilor mărunte, soții Thénardier mai avuseseră doi copii, băieți amândoi. Cu totul cinci: două fete şi trei băieți. Cam mult.

Thénardiera se descotorosise de cei din urmă, chiar de când erau mici, cu o bucurie ciudată.

Se descotorosise – iată cuvântul. Nu exista în această femeie decât o frântură din poruncile firii; o lipsă care de altminteri se întâlneşte destul de des. Întocmai ca mareşala de la Mothe-Houdancourt[923], Thénardiera nu era mamă decât pentru fiicele ei. Dragostea ei maternă se oprea aici. Ura împotriva neamului omenesc începea de la băieții ei. Față de aceştia arăta o răutate fără margini, ca o prăpastie fără fund. Pe cel mare, cum am văzut, nu-l putea suferi; pe ceilalți doi îi ura de moarte. De ce? Iac-aşa! Motivul cel mai groaznic şi răspunsul care nu suferă nicio discuție e acesta „Iac-aşa! Nu-mi trebuie o liotă de copii”, spunea această mamă.

Vom vedea cum au izbutit Thénardierii să scape de ultimii doi copii ai lor, ba chiar să tragă şi foloase din această ticăloşie.

Femeia Magnon, despre care am vorbit mai înainte, izbutise să-l facă pe bătrânul Gillenormand s-o ajute în creşterea celor doi copii pe care-i avea. Locuia pe cheiul Célestins, la colțul străvechii străzi Petit-Musc, care a făcut tot ce i-a stat în putință să-şi schimbe în nume bun răul ei renume. Vă aduceți aminte de marea epidemie de anghina difterică de-acum treizeci şi cinci de ani, care a pustiit mahalalele de pe marginea Senei, în Paris, şi de

care ştiinţa s-a folosit ca să experimenteze pe-o scară întinsă eficacitatea tratamentului cu piatră acră, pe care o înlocuieşte astăzi cu atâta folos tinctura de iod. În timpul acestei epidemii Magnona îşi pierdu în aceeaşi zi amândoi băieţii, pe unul dimineaţa, pe celălalt seara, la o vârstă destul de fragedă. A fost o grea lovitură. Copiii erau foarte preţioşi pentru mama lor; ei reprezentau optzeci de franci pe lună. Aceşti optzeci de franci erau plătiţi cu foarte mare punctualitate, în numele domnului Gillenormand, de către încasatorul veniturilor sale, domnul Barge, portărel pensionar, din strada Roi-de-Sicile. Odată cu moartea copiilor, părinţii lor pierduseră şi renta. Magnona căută un mijloc ca să iasă din încurcătură. În întunecata masonerie a păcatului din care făcea parte, toţi ştiu totul, toţi păstrează secretul şi se ajută unul pe altul. Magnona avea nevoie de doi copii; Thénardiera avea doi. Tot băieţi şi de aceeaşi vârstă. Socoteală bună pentru una, afacere bună pentru cealaltă. Micii Thénardieri ajunseră micii Magnoni. Magnona se mută de pe cheiul Célestins în strada Clocheperce. La Paris identitatea unui individ se pierde pe drum, de la o stradă la alta.

Oficiul de stare civilă nefiind înştiinţat, nu interveni, şi substituirea se făcu în chipul cel mai simplu din lume.

Numai că Thénardier ceru, pentru împrumutarea copiilor, zece franci pe lună, pe care Magnon îi făgădui, ba chiar îi plăti. Se-nţelege de la sine că domnul Gillenormand îşi împlinea mai departe făgăduiala. Venea la fiecare şase luni să vadă copilaşii şi nu băgă de seamă schimbarea care se făcuse. „Ce bine seamănă cu dumneavoastră, domnule!” îi spunea Magnona.

Thénardier, pentru care transformările erau o nimica toată, se folosi de prilejul ăsta ca să devină Jondrette.

Cele două fete ale lui şi Gavroche abia avuseseră vreme să bage de seamă că mai aveau doi frăţiori. La o anumită treaptă a mizeriei, te cuprinde un fel de nepăsare de mormânt şi vezi fiinţele ca pe nişte viermi. Rudele cele mai apropiate îţi par adesea forme nedesluşite ale umbrei, abia desprinse din fondul întunecat al vieţii şi pierdute iar în nevăzut.

În seara zilei în care îi predase Magnonei pe cei doi micuţi, deplin hotărâtă să se despartă pentru totdeauna de ei, Thénardiera avusese, ori se prefăcuse că are, o remuşcare. Îi spusese soţului ei: „Cum să ne părăsim astfel copiii?” Thénardier, plin de demnitate şi netulburat, îi potoli remuşcarea cu aceste cuvinte: „Jean-Jacques Rousseau a făcut la fel – şi mai mult decât atât!” De la remuşcare mama trecu la nelinişte: „Dar dac-o s-avem încurcături cu poliţia? Ceea ce am făcut noi o fi îngăduit, domnule

Thénardier?” Thénardier răspunse: „Orice e îngăduit! N-o să se vadă decât partea frumoasă. Şi-apoi nimănui n-o să-i treacă prin gând să se intereseze de nişte copii care n-au nicio lăscaie!”

Magnona era o ucigaşă elegantă. Îi plăcea să se îmbrace bine. Împărțea locuința, mobilată pretenţios şi grosolan, cu o hoață foarte isteață, englezoaică franțuzită. Englezoaica, împământenită la Paris, cunoscută prin legăturile ei cu lumea celor foarte bogați şi cu colecțiile de medalii-şi diamante ale domnişoarei Mars, a ajuns mai târziu vestită în analele justiției. I se spunea *mam'zel Miss*.

Cei doi țânci lăsați în seama Magnonei n-avură de ce să se plângă. Având în vedere că aduceau optzeci de franci, erau îngrijiți ca tot ce e exploatat; nu erau îmbrăcați prost şi nu erau rău hrăniți, erau tratați aproape ca nişte „domnişori” şi le mergea mai bine cu mama vitregă decât cu cea adevărată. Magnona făcea pe „cucoana” şi nu vorbea urât în fața lor.

Trecură astfel câțiva ani. Thénardier le prevestea un viitor fericit. Într-o zi îi spuse Magnonei, care venise să-i plătească cei zece franci lunari: „Tatăl lor ar trebui să le dea o educație!”

Pe neaşteptate, bieții copii, până atunci destul de ocrotiți, chiar prin soarta lor păcătoasă, fură zvârliți în viață şi nevoiți s-o ia în piept.

Arestarea în grup a unor răufăcători, ca aceea din mansarda Jondrette, urmată, fireşte, de percheziții şi de întemnițări, e o adevărată nenorocire pentru această drojdie a societății care trăieşte în marginea vieții sociale. O asemenea întâmplare neplăcută atrage totdeauna după sine tot felul de prăbuşiri în mijlocul acelei lumi întunecate. Catastrofa lui Thénardier aduse şi catastrofa Magnonei.

Într-o zi, la puțină vreme după ce Magnona îi dăduse Époninei biletul cu privire la strada Plumet, poliția făcu o descindere neaşteptată pe strada Clocheperce; Magnona fu arestată împreună cu *mam'zel Miss* şi toată casa suspectată căzu în laț. Cei doi băiețaşi se jucau într-o curte din fund şi habar n-avură de razie. Când se întoarseră acasă, găsiră uşa încuiată şi casa goală. Un cârpaci, care locuia într-o maghernită din față, îi chemă şi le dădu un bilet pe care „mama lor” îl lăsase pentru ei. Pe bilet se afla o adresă: *„Domnul Barge, încasator, strada Roi-de-Sicile, nr. 8”*. Omul din maghernită le spuse: „Nu mai locuiți aici. Duceți-vă la adresă. E foarte aproape. Prima stradă la stânga. O să vi s-arate drumul după biletul ăsta.” Cei doi copii plecară, cel mare ducându-l pe cel mic şi ținând în mână biletul cu adresa. Îi era frig, iar degetele lui amorțite strângeau slab şi abia

mai puteau ține biletul. La cotitura străzii Clocheperce vântul i-l smulse şi, cum se întuneca, copilul nu-l mai putu găsi.

Şi începură să rătăcească la întâmplare pe străzi.

II – În care micul Gavroche trage foloase de pe urma lui Napoleon Cel Mare

Primăvara la Paris e străbătută adesea de vânturi aspre şi tăioase, care nu te fac propriu-zis să îngheți, ci să degeri; vânturile astea, care întunecă zilele cele mai frumoase, sunt întocmai ca acele răbufneli de aer rece care pătrund într-o încăpere încălzită printr-o fereastră spartă sau printr-o uşă rău închisă. Ți se pare că poarta mohorâtă a iernii a rămas întredeschisă şi că răzbeşte vântul prin ea. În primăvara anului 1832, epocă în care a izbucnit cea dintâi mare epidemie a acestui secol în Europa, vânturile erau mai reci şi mai cumplite decât oricând. Rămăsese întredeschisă o poartă şi mai înghețată, aceea a iernii; poarta mormântului. În vânturile care suflau se simțea duhoarea holerei.

Din punct de vedere meteorologic, vânturile acestea reci aveau particularitatea de a fi însoțite de puternice descărcări electrice. În epoca aceea au izbucnit furtuni foarte dese, însoțite de fulgere şi de tunete.

Într-o seară, pe când vântul sufla cu putere, încât părea că se întorsese iarna, iar burghezii îşi puseseră din nou paltoanele, micul Gavroche, dârdâind, dar tot voios sub zdrențele lui, stătea înfipt şi parcă în admirație în fața prăvăliei unui bărbier de lângă Orme-Saint-Gervais. Era împodobit cu un şal femeiesc de lână, luat nu se ştie de unde, şi din care îşi făcuse fular. Gavroche părea că admiră grozav o mireasă de ceară, decolorată şi împodobită cu flori de lămâiță, care se răsucea dincolo de geam între două lămpi, arătându-şi zâmbetul trecătorilor: de fapt, însă, el iscodea prăvălia ca să vadă dacă n-ar putea „şterpeli” din vitrină vreun calup de săpun, pe care să-l vândă după aceea unui „coafor” de la marginea oraşului. Izbutea adesea să mănânce de pe urma unui asemenea calup… El numea felul acesta de-a „lucra”, pentru care avea oarecare talent, „a-i bărbieri pe bărbieri”.

Pe când admira mireasa şi cântărea din ochi calupul de săpun, mormăia printre dinți: „Marți! Nu marți. Marți să fi fost? Mi se pare că marți. Da,

marți!”

Nu s-a aflat niciodată ce voia să spună.

Dacă monologul se referea cumva la ultima dată când mâncase, atunci trecuseră trei zile, deoarece era vineri.

În prăvălia încălzită de-o sobă bună, bărbierul rădea un client şi din când în când trăgea cu coada ochiului spre inamic, spre băiatul rebegit şi obraznic, cu mâinile în buzunare, dar cu gândul, desigur, la vreo potlogărie.

Pe când Gavroche se uita la mireasă, la vitrină şi la bucățile de „Windsor-soap”, doi copii de staturi diferite, destul de curat îmbrăcați, mai mici decât el, părând unul de şapte, celălalt de cinci ani, apăsară cu sfială pe clanța uşii şi intrară în prăvălie, cerând pesemne de pomană, cu un murmur tânguitor, care aducea mai degrabă a scâncet decât a rugăminte. Vorbeau amândoi deodată şi nu se putea înțelege ce spun fiindcă glasul celui mic era întretăiat de suspine, iar celui mare îi clănțăneau dinții de frig. Bărbierul se întoarse cu o mutră mânioasă, cu briciul în mână, şi, îmbrâncindu-l pe cel mare cu mâna stângă, iar pe cel mic cu genunchiul, îi dădu pe amândoi afară şi închise uşa spunând:

— Auzi, dom’le, să ne facă să-nghețăm şi alta nu!

Cei doi copii porniră mai departe plângând. Între timp se înnorase; începuse să plouă. Gavroche se luă după ei şi-i opri:

— Cei cu voi puştilor?

— N-avem unde să dormim, răspunse cel mare.

— Asta-i tot? zise Gavroche. Mare lucru! Se poate să plângeți pentru atât? Ce nătăfleți! Şi, în superioritatea lui zeflemitoare, luându-şi un aer de autoritate înduioşată, de ocrotitor blajin, adăugă: Țâncilor, veniți cu mine!

— Bine, domnule, zise cel mare.

Şi cei doi copii porniră în spatele lui ca în urma unui arhiepiscop. Nu mai plângeau.

Gavroche o luă pe strada Saint-Antoine spre Bastilia.

Pe când mergeau astfel, Gavroche aruncă o privire mânioasă şi retrospectivă spre dugheana bărbierului.

— N-are pic de inimă frizerul ăsta! bombăni el. E un maimuțoi!

O fată, văzându-i cum mergeau în şir, cu Gavroche în frunte, izbucni într-un râs zgomotos. Râsul era o lipsă de respect față de grupul celor trei.

— Bună ziua, domnişoară Omnibus! îi spuse Gavroche. O clipă după aceea, aducându-şi aminte de bărbier, adăugă: M-am înşelat în privința

dobitocului: nu-i un maimuțoi, e un şarpe. Am să caut un lăcătuş, bărbierule, şi-am să-ți agăț nişte clopoței la coadă!

Bărbierul îl ațâțase şi-l făcuse bătăios. Sărind peste o băltoacă, se agăță de-o portăreasă bărboasă, cu o mătură în mână, gata parcă să se întâlnească cu Faust pe muntele vrăjitoarelor.

— Doamna a ieşit la călărie? întrebă el.

Apoi, sărind, stropi cu noroi cizmele lustruite ale unui trecător.

— Nătărăule! strigă furios trecătorul.

Gavroche îşi scoase nasul din fular:

— Aveți vreo plângere de făcut?

— Da, împotriva ta! spuse trecătorul.

— S-a închis ghişeul! i-o întoarse Gavroche. Nu se mai primesc reclamații.

Între timp, urcând strada, zări sub poarta unui gang, o fată de vreo treisprezece sau paisprezece ani înghețată şi cerşind, într-o rochie atât de scurtă încât i se vedeau genunchii. Mititica începuse să fie prea mare pentru îmbrăcămintea ei. Când creşti, se întâmplă asemenea neajunsuri. Rochia rămâne prea scurtă tocmai când goliciunea ajunge necuviincioasă.

— Biata fată! exclamă Gavroche. N-are nici măcar pantaloni. Na, ține cel puțin asta!

Şi desfăcându-şi fularul de lână de la gât, îl zvârli pe umerii slabi şi vineți ai cerşetoarei; şi fularul deveni din nou şal.

Fetița se uită la el uimită şi primi fularul fără să scoată o vorbă. La o anumită treaptă de suferință, nevoiaşul, în buimăceala lui, nu mai geme când îl doare ceva şi nu mai mulțumeşte când i se face vreun bine.

— Brr! se scutură Gavroche, tremurând mai rău decât sfântul Martin, care cel puțin îşi păstrase jumătate din manta.

La acest „brr!" ploaia întețită se dezlănțui cu furie. Cerurile duşmănoase pedepsesc faptele bune.

— Na! exclamă Gavroche. Ce înseamnă asta? Iar plouă? Dumnezeule sfinte, dacă-i dai zor tot aşa, m-ai pierdut de muşteriu! Şi porni mai departe. Oricum adăugă el trăgând cu coada ochiului spre cerşetoarea care se ghemuia în şal. Ştiu că p-asta am înțolit-o! Şi uitându-se spre nori: V-am făcut figura!

Cei doi copii veneau în urma lui.

Trecând prin fața unui geam acoperit cu o rețea de sârmă care arăta că acolo e o brutărie, fiindcă pâinea, ca şi aurul se aşază în dosul gratiilor de

fier, Gavroche se întoarse:

— Ei, puştilor, am mâncat noi ceva azi?

— Domnule, răspunse băiatul cel mare, n-am mâncat de azi-dimineaţă.

— N-aveţi prin urmare, nici tată, nici mamă? urmă Gavroche cu măreţie.

— Iertaţi-mă domnule, avem şi tată şi mamă, dar nu ştim unde sunt.

— Uneori, e mai bine decât să ştii, îi lămuri Gavroche, care era un cugetător.

— De două ceasuri umblăm aşa, urmă băiatul cel mare. Căutăm ceva de mâncare pe la colţurile străzilor, dar nu găsim nimic.

— Ştiu, zise Gavroche. Câinii mănâncă tot.

După o pauză adăugă:

— Ah, ne-am pierdut părinţii. Nu mai ştim ce s-a întâmplat cu ei. Nu se poate, băieţi. E o mare gugumănie să laşi să se rătăcească aşa nişte oameni mari. Trebuie totuşi să halim ceva.

Altminteri, nu le puse nicio întrebare. Ce poate fi mai simplu decât să nu ai casă?

Cel mai mare dintre cei doi puşti, întors aproape cu totul la nepăsarea firească a copilăriei, strigă deodată:

— Şi când mă gândesc că mama ne spusese c-o să ne ducă să luăm salcie sfinţită în duminica floriilor!

— Aiurea! zise Gavroche.

— Mama, adăugă băiatul cel mare, e o cucoană care stă cu *mam'zel Miss*.

— Scârţ! exclamă Gavroche.

Între timp se oprise şi-ncepuse să se pipăie şi să se scotocească prin toate cutele zdrenţelor lui.

În cele din urmă îşi înălţă capul cu un aer care voia să pară mulţumit, dar care era triumfător.

— Puştilor, potoliţi-vă! Avem cu ce benchetui toţi trei.

Şi scoase dintr-un buzunar un gologan.

Fără să le dea răgaz puştilor să se mire, îi împinse pe amândoi înaintea lui în brutărie, puse gologanul pe tejghea şi comandă:

— Băiete! Pâine de un gologan!

Brutarul, patronul însuşi, luă o pâine şi-un cuţit.

— Trei felii, băiete! adăugă cu demnitate Gavroche. Suntem trei.

Şi băgând de seamă că brutarul, după ce se uitase la cei trei muşterii, luase o pâine neagră, îşi vârî adânc degetul în nas, însoţindu-l de o răsuflare atât de puternică, parc-ar fi avut pe vârful degetului priza de tabac al lui

Frederic cel Mare[924], şi-i azvârli brutarului de la obraz această apostrofă furioasă:

— Ce-i iş'cea?

Acelora dintre cititorii noştri care ar fi ispitiţi să vadă în întrebarea adresată de Gavroche brutarului vreun cuvânt rusesc sau polonez, ori vreunul dintre strigătele sălbatice pe care yowaii şi botocuzii[925] şi le aruncă de pe un mal pe altul al fluviilor, prin pustietăţi, le vom spune că e o expresie foarte cunoscută pe care o întrebuinţează zilnic (ei, cititorii) şi care ţine locul întrebării: „Ce-i aici?"

— Ei, ce să fie? Pâine! Pâine foarte bună, de calitatea a doua.

— Vrei să spui pâine neagră, zise Gavroche liniştit şi cu adânc dispreţ. Pâine albă, băiete! Franzelă! Fac cinste!

Brutarul nu-şi putu stăpâni zâmbetul şi, pe când tăia pâinea, albă, se uită la el cu un aer compătimitor, care-l supără pe Gavroche.

— Ia ascultă, băiete, ce ne tot măsori aşa?

Aşezaţi toţi trei cap la cap, abia ar fi măsurat un stânjen.

Isprăvind de tăiat pâinea, brutarul îşi încasă gologanul, şi Gavroche se adresă celor doi copii:

— Potoliţi-vă ramazanul!

Băieţaşii se uitară la el nedumeriţi.

Gavroche începu să râdă:

— A! Aşa e! Voi nu ştiţi încă ce-nseamnă asta. Sunteţi mici. Şi adăugă: Mâncaţi!

Şi întinse fiecăruia câte o bucată de pâine.

Spunându-şi că cel mai mare, pe care-l socotea mai vrednic să stea de vorbă cu el, merita o încurajare deosebită, şi că trebuia îndemnat să lase la o parte orice sfială, pentru a-şi potoli foamea, adăugă întinzându-i bucata cea mai mare:

— Na, umple-ţi maţul!

Bucata cea mai mică o opri pentru el.

Bieţii copii erau lihniţi de foame, ca şi Gavroche. Înfulecând pe nemestecate pâinea, încurcau locul în prăvălie iar brutarul, cu care încheiaseră socotelile, se uita la ei chiorâş.

— S-o luăm din loc! se hotărî în sfârşit, Gavroche.

Porniră din nou spre Bastilia.

Trecând prin faţa vitrinelor luminate, băiatul cel mai mic se oprea din când în când să se uite la un ceas de tinichea, legat la gâtul lui cu o sfoară.

„Hotărât, e un nătărău fără pereche!” îşi spuse Gavroche.

Pe urmă, îngândurat, bombăni printre dinți:

— Eu, dac-aş avea plozi, i-aş îngriji mai bine.

Când isprăviră de mâncat bucata de pâine, ajungând la colțul întunecatei străzi Ballets, în fundul căreia se zăreşte ferestruica îngustă şi duşmănoasă a închisorii La Force, cineva spuse:

— A, tu eşti, Gavroche?

— A, tu eşti, Montparnasse?! exclamă Gavroche.

Un bărbat îl oprise pe băiat, şi bărbatul nu era altcineva decât Montparnasse deghizat, cu ochelari albaştri. Gavroche îl recunoscu.

— Şmechere! zise Gavroche. Ai o manta ca o cataplasmă de muştar şi ochelari albaştri de doctor. Pe onoarea mea, ştii că eşti fercheş?

— Sst! şuieră Montparnasse. Mai încet!

Şi-l trase repede pe Gavroche din lumina vitrinelor.

Cei doi puşti îi urmară instinctiv, ținându-se de mână. Când ajunseră sub bolta întunecată a unei porți, la adăpost de priviri şi de ploaie, Montparnasse întrebă:

— Ştii unde mă duc?

— La mânăstirea de pe Muntele Părerilor-de-Rău, adică la eşafod, zise Gavroche.

— Caraghiosule! Şi Montparnasse urmă: Mă duc să-l caut pe Babet.

— A, zise Gavroche, o cheamă Babet?!

Montparnasse coborî glasul:

— Nu o, ci *îl* cheamă Babet.

— A! Babet!

— Da, Babet.

— Credeam că e la răcoare.

— A luat-o din loc, răspunse Montparnasse.

Şi-i povesti la repezeală băiatului că în dimineața aceleiaşi zile Babet, fiind mutat la Conciergerie, evadase, apucând-o la stânga, în loc s-o apuce la dreapta pe „coridorul instrucției”.

Gavroche îi admiră iscusința.

— Mare şmecher! zise el.

Montparnasse mai adăugă unele amănunte în legătură cu evadarea lui Babet şi sfârşi spunând:

— A! Asta nu-i tot!

Gavroche, ascultându-l, apucă bastonul pe care-l ținea în mână Montparnasse; trase fără voie de partea de sus şi scoase la iveală tăişul unui pumnal.

— Aha! grăi el, împingând repede pumnalul la loc. Ai luat cu tine jandarmul îmbrăcat civil.

Montparnasse făcu cu ochiul.

— Drace! zise Gavroche. Nu cumva ai de gând să te încaieri cu sticleții?

— Nu se ştie, rosti Montparnasse nepăsător. E întotdeauna bine să ai un ac la tine.

Gavroche stărui:

— Ce-ai de gând să faci în noaptea asta?

Montparnasse îşi luă din nou un aer grav şi spuse înghițind silabele:

— 'şte chestii. Şi schimbând numaidecât vorba: Ştii?

— Ce?

— O chestie de-acum câteva zile. Închipuie-ți: întâlnesc un cetățean care îmi face cadou o predică şi punga lui; le bag pe-amândouă în buzunar, şi peste o clipă mă scotocesc şi nu mai găsesc nimic.

— Numai predica! zise Gavroche.

— Dar, tu, îl întrebă Montparnasse, încotro ai întins-o?

Gavroche îi arătă pe cei doi protejați ai săi şi spuse:

— Mă duc să culc copiii.

— Să-i culci? Unde?

— La mine.

— Unde, la tine?

— La mine.

— Ai locuință?

— Da, am.

— Şi unde locuieşti?

— În elefant, îl lămuri Gavroche.

Montparnasse, deşi de obicei nu se prea mira, nu-şi putu opri o exclamație:

— În elefant?!

— Ei da, în elefant! zise Gavroche. Zexe!

E încă un cuvânt în limba pe care nimeni n-o scrie, dar pe care o vorbeşte toată lumea. Zexe înseamnă: „Vorba vine”.

Răspunsul cu tâlc al băiatului îl readuse pe Montparnasse la linişte şi la bun-simț. Păru că revenise la sentimente mai bune față de locuința lui

Gavroche.

— Înțeleg! zise el. În elefant… E bine acolo?

— Foarte bine! exclamă Gavroche. E într-adevăr minunat! Nu suflă vântul ca pe sub pod.

— Şi cum intri în el?

— Mă priveşte.

— Are vreo spărtură? întrebă Montparnasse.

— Vezi bine! Da să nu sufli o vorbă. Între picioarele dinainte. Copoii n-au văzut-o!

— Şi te cațări acolo sus? Da, înțeleg.

— O mică manevră, cric-crac, şi s-a făcut, eşti singur înăuntru. După o pauză, Gavroche adăugă: Pentru puii mei o să fac rost de o scară.

Montparnasse începu să râdă.

— Unde naiba i-ai găsit pe țâncii ăştia?

Gavroche răspunse simplu:

— Mi i-a dăruit un bărbier.

Între timp, Montparnasse căzuse pe gânduri.

— M-ai recunoscut numaidecât? şopti el.

Scoase apoi din buzunar două obiecte mici, care nu erau decât două cotoare de pene, învelite în bumbac. Îşi băgă câte una în fiecare nară şi nasul lui căpătă altă formă.

— Asta te schimbă, zise Gavroche. Eşti mai puțin urât. Ar trebui să rămâi aşa.

Montparnasse era băiat frumos, dar Gavroche căuta să-l ia peste picior.

— Fără glume, spuse Montparnasse, cum mă găseşti?

De data asta şi glasul îi era schimbat. Într-o clipă Montparnasse se făcuse de nerecunoscut.

— Haide, exclamă Gavroche, fă-l pe Porrichinele[926]!

Cei doi copilaşi, care până atunci nu ascultau ce se spunea, fiind ocupați şi ei să-şi vâre degetele în nas se apropiară la auzul acestui nume şi-l priviră pe Montparnasse cu un început de bucurie şi admirație.

Din păcate, însă, Montparnasse era îngrijorat.

Puse mâna pe umărul lui Gavroche şi-i zise, subliniind fiecare cuvânt:

— Ascultă ce-ți spun, băiete… dac-aş avea cu mine *dogul*, *daga* şi *diga-diga*, ți-aş duce pentru juma' de franc, cotiga…

Această frază ciudată făcu asupra băiatului un efect neaşteptat. Se întoarse repede, îşi plimbă cu mare atenție ochii mici şi strălucitori de jur

împrejur şi zări, la câţiva paşi, un sergent de stradă care se îndepărta. Gavroche lăsă să-i scape un: „Ah, înţeleg!” şi grăi strângând mâna prietenului său:

— Bună seara! Mă duc cu plozii la elefantul meu. Dacă ai nevoie de mine vreodată, noaptea, mă poţi găsi acolo. Locuiesc la etajul întâi. Portar nu există. Întreabă de domnul Gavroche.

— Bine, răspunse Montparnasse.

Şi se despărţiră, Montparnasse luând-o spre Piaţa Grève, iar Gavroche spre Bastilia. Ţâncul de cinci ani, târât de frate-său, pe care-l trăgea Gavroche, întoarse câteva ori capul să-l vadă pe „Porrichinelle” depărtându-se.

Fraza neînţeleasă prin care Montparnasse îl înştiinţase pe Gavroche de prezenţa gardistului nu avea decât semnificaţia asonanţei *dig*, repetată de mai multe ori, în felurite chipuri. Silaba *dig* când nu e pronunţată singură, ci amestecată cu măiestrie printre cuvintele unei fraze înseamnă: *Băgaţi de seamă, nu se poate vorbi!* Era, de altfel, în fraza lui Montparnasse o frumuseţe literară care îi scăpă lui Gavroche: *dogul*, *daga* şi *diga-diga*, e expresie a argoului de la Temple, care înseamnă: *câinele meu*, *cuţitul meu* şi *femeia mea*, întrebuinţate de paiaţele şi măscăricii din bâlciurile marelui veac în care Molière scria şi Callot[{927}] desena.

Acum douăzeci de ani se mai putea vedea încă în piaţa Bastiliei, în colţul de sud-est, lângă gura canalului săpat în fostul şanţ al închisorii-cetate, un monument ciudat, astăzi şters din amintirea parizienilor, care merita să lase unele urme, căci era gândul unui „membru al Institutului, generalul comandant al armatei din Egipt”.[{928}]

Spuneam „monument”, deşi nu era decât o machetă; dar macheta aceasta, schiţă măreaţă, cadavru impunător al unei idei napoleoniene, pe care câteva furtuni succesive o îndepărtaseră treptat de noi, ajunsese istorică şi căpătase un caracter definitiv, contrastând cu aspectul ei provizoriu. Era un elefant înalt de patruzeci de picioare, construit din scânduri şi zidărie, purtând în spate un turn cât o casă, pe, care un zugrav oarecare îl vopsise odinioară cu verde şi care era acum înnegrit de vânturi, de ploi şi de timp. În acest ungher pustiu şi descoperit al pieţei, fruntea vastă a namilei, trompa şi dinţii, turnul, şoldurile uriaşe, cele patru picioare asemănătoare cu patru coloane, alcătuiau în noapte, sub cerul înstelat, o figură fantastică şi înfricoşătoare. Nimeni nu ştia ce înseamnă. Era un fel de simbol al forţei

populare. Întunecat, nemăsurat. Era un fel de stafie puternică, făcând de strajă în văzul tuturor lângă spectrul nevăzut al Bastiliei.

Puțini străini vizitau acest edificiu, iar trecătorul nu-i dădea nicio atenție. De altfel, începuse să se ruineze; ipsosul, care se desprinsese de pe el cu fiecare anotimp, săpa plăgi hidoase pe suprafața lui. „Edilii”[929] cum se spune în limbaj elegant, îl uitaseră încă din 1814. Stătea acolo în colțul lui, trist, bolnav, gata să se prăbușească, înconjurat de un gard putred, pângărit în fiecare clipă de birjarii beți. Pântecele îi era brăzdat de crăpături o scândură îi ieșea pe lângă coadă, iar între cele patru picioare iarba creștea înaltă. Cum nivelul pieței se ridicase de treizeci de ani în jurul lui, prin acea mișcare înceată și continuă care înalță pe nesimțite solul marilor orașe elefantul rămăsese într-o adâncitură, ceea ce făcea să pară că pământul se scufundă sub el. Era o arătare diformă respingătoare și măreață în același timp; slută în ochii burghezului, plină de melancolie pentru cugetător semăna cu un gunoi care trebuie măturat, și cu un rege care așteaptă să fie decapitat.

După cum am mai spus, noaptea, înfățișarea i se schimba. Noaptea este adevăratul mediu a tot ce e umbră.

Odată cu amurgul, bătrânul elefant se schimba la față și căpăta o ținută liniștită și de temut în nemăsurata seninătate a întunericului.

Pentru că aparținea trecutului, făcea oarecum parte din noapte; întunecimea se potrivea măreției sale.

Acest monument puternic, masiv, greoi, aspru, posomorât, aproape pocit, dar fără îndoială maiestuos și înzestrat cu o gravitate semeață și sălbatică a pierit pentru a lăsa să domnească în pace acea sobă uriașă, împodobită cu burlanul ei, care a înlocuit întunecata fortăreață cu nouă turnuri, așa cum burghezia înlocuiește feudalitatea. E foarte firesc ca o sobă să simbolizeze o epocă a cărei putere stă într-o oală cu vapori. Această epocă va trece. A și trecut aproape. Lumea începe să înțeleagă că, dacă există forță într-un cazan cu abur, nu există putere decât într-un creier. Cu alte cuvinte, ceea ce mișcă, ceea ce mână lumea nu sunt locomotivele, ci ideile. Înhămați locomotivele la idei, dacă vreți, dar nu confundați calul cu călărețul!

Oricum ar fi ca să ne întoarcem în Piața Bastiliei – arhitectul elefantului izbutise să facă ceva măreț din ipsos, pe când arhitectul burlanului a reușit să facă ceva meschin din bronz.

Acest burlan, botezat atât de sonor „Coloana din iulie”[930], acest monument neizbutit al unei revoluții avortate, era încă învăluit, în 1832,

într-o uriaşă cămaşă de schelărie, pe care, întrucât ne priveşte, o regretăm, şi cu gard înalt de scânduri, care făcea ca elefantul să pară şi mai singuratic.

Spre acest colț al pieței, abia luminat de un felinar îndepărtat, îşi conduse Gavroche „țâncii" lui.

Fie-ne îngăduită o mică paranteză, pentru a vă reaminti că cele spuse aparțin numai şi numai realității şi că, acum douăzeci de ani, tribunalele corecționale au avut de judecat, sub inculparea de vagabondaj şi de distrugere a unui monument public, un copil care fusese găsit dormind în pântecele elefantului din Piața Bastiliei.

După această paranteză, să continuăm.

Ajungând lângă colos, Gavroche înțelese efectul pe care-l poate produce un lucru infinit de mare asupra unor ființe infinit de mici şi zise:

— Nu vă speriați copii!

Intră apoi printr-o spărtură a gardului în împrejmuirea monumentului şi-i ajută şi pe copii să sară înăuntru. Puțin cam speriați, cei doi copii îl urmau pe Gavroche fără să spună un cuvânt, încredințându-şi soarta acestui Noroc jerpelit, care le dăduse pâine şi le făgăduise adăpost.

Lângă gard se afla culcată o scară, care servea în timpul zilei lucrătorilor de pe şantierul vecin. Gavroche o ridică cu o putere nebănuită şi o sprijini de unul dintre picioarele de dinainte ale elefantului. Pe locul unde se rezema capătul de sus al scării se zărea o gaură mare, neagră, în pântecele colosului.

Gavroche arătă oaspeților scara şi gaura, şi le spuse:

— Urcați şi intrați!

Cei doi copii se priviră înfiorați.

— Vi-i frică, puştilor? întrebă Gavroche. Şi adăugă: Uitați-vă!

Luă apoi în brațe piciorul zgrunțuros al elefantului şi, cât ai bate din palme, fără să se mai slujească de scară, ajunse la deschizătură. Intră în ea ca o şopârlă care se strecoară într-o crăpătură, pătrunse înăuntru şi, după o clipă, cei doi copii văzură ivindu-se o pată alburie, nedesluşită – capul palid al lui Gavroche în buza găurii întunecate.

— Ei, strigă el, intrați şi voi, țâncilor! O să vedeți ce bine e aici! Haide, urcă-te tu! îl îndemnă pe cel mare. Adă mâna!

Micuții îşi dădură cu cotul. Băiețandrul îi cam speria, dar totodată îi şi încuraja. Ploaia se întețise şi, în cele din urmă, cel mare îşi luă inima în dinți. Uitându-se la fratele lui care se urca şi văzându-se singur între labele uriaşe ale animalului, cel mic dădu să plângă, dar nu îndrăzni.

Cel mare suia, clătinându-se, treptele scării. În acest timp, Gavroche îl îndemna prin tot felul de interjecții ca un profesor de scrimă pe elevii lui, sau ca unul care-şi mână catârii:

— Nu-ți fie teamă! Aşa! Nu te lăsa! Pune piciorul colo! Dă-mi mâna! Voiniceşte!

Când copilul ajunse aproape de el, Gavroche îl prinse deodată cu putere de braț şi-l trase la el.

— Gata!

Copilul intrase în deschizătură.

— Aşa, acum aşteptați-mă! zise Gavroche. Până atunci: luați loc, domnule!

Şi ieşind din deschizătură aşa cum intrase, se lăsă să alunece cu sprinteneala unei maimuțe pe piciorul elefantului, căzând în picioare pe iarbă. Îl luă apoi pe țâncul de cinci ani în brațe, îl aşeză în mijlocul scării şi începu să urce în urma lui, strigând celui mare:

— Eu îl împing de la spate, tu trage-l spre tine!

Într-o clipă, micuțul fu urcat, împins, târât, tras şi vârât în deschizătură, fără să aibă timp să se dumirească. Gavroche intră după ei, împinse cu piciorul scara, lăsând-o să cadă în iarbă şi strigă, bătând din palme:

— S-a făcut! Trăiască generalul Lafayette! După această izbucnire, adăugă: Copii, sunteți la mine acasă.

Gavroche era într-adevăr acasă la el.

O, utilitate neaşteptată a lucrului inutil! Îndurare a lucrurilor mari! Mărinimie a uriaşilor! Acest monument gigantic, care întruchipase un gând al împăratului, devenise cocioaba unui ştrengar. Plodul fusese primit şi adăpostit de un colos. Burghezii gătiți în haine de duminică, trecând prin fața elefantului de la Bastilia, spuneau voioşi, aruncându-i o privire disprețuitoare din ochii lor bulbucați: „La ce-o fi folosind?” Folosea ca să scape de frig, de chiciură, de grindină, de ploaie, să apere de vântul iernii, să ferească de dormitul în noroi, care dă friguri, şi de dormitul în zăpadă, care pricinuieşte moartea, să pună la adăpost o mică făptură fără tată, fără mamă, fără pâine, fără îmbrăcăminte, fără un acoperiş. Folosea ca să adune de pe drumuri un nevinovat respins de societate. Folosea la micşorarea vinovăției obşteşti. Era o vizuină deschisă pentru aceia cărora li se închiseseră toate uşile. Se părea că răpănoasa, străvechea namilă, uitată şi putredă, plină de noduri, mucegai şi plăgi, gata să cadă, viermănoasă, părăsită, osândită, acest cerşetor uriaş, cerând zadarnic pomana unei priviri

binevoitoare în mijlocul unei răspântii a fost cuprins de milă pentru celălalt cerşetor, pentru sărmanul pigmeu care umblă desculţ, fără adăpost, suflând în pumni, îmbrăcat în zdrenţe, hrănindu-se din ce aruncă alţii la gunoi. Iată la ce folosea elefantul de la Bastilia. Această idee a lui Napoleon, dispreţuită de oameni, fusese luată de Dumnezeu în seama lui. Ceea ce n-ar fi fost decât măreţ devenise divin. Ca să înfăptuiască ceea ce îşi pusese în gând, împăratului i-ar fi trebuit porfir, aramă, fier, aur sau marmură; lui Dumnezeu îi era de ajuns putreda înjghebare de scânduri, de căpriori şi răni de tencuială. Împăratul avusese un vis de geniu; în elefantul titanic, cu armătură de fier, nemaipomenit, cu trompa în sus şi turnul în spate, împroşcând în toate părţile, în jurul lui, jocuri de apă, vesele şi înviorătoare voia să întruchipeze poporul; dar Dumnezeu făcuse ceva mai măreţ: adăpostise în el un copil.

Gaura pe care intrase Gavroche era o spărtură care aproape nu se vedea de afară, fiind ascunsă, după cum am spus, sub pântecele elefantului şi atât de strâmtă, încât numai pisicile şi plozii puteau trece prin ea.

— Mai întâi şi-ntâi, zise Gavroche, să lăsăm vorbă portarului că nu suntem acasă. Şi cufundându-se în întuneric fără şovăială, ca unul care-şi cunoaşte locuinţa, luă o scândură şi astupă gaura.

Gavroche se cufundă iar în întuneric. Copiii auziră sfârâitul chibritului cufundat în sticluţa cu fosfor. Chibritul chimic nu exista încă; bricheta *Fumade* reprezenta în vremea aceea progresul.

O lumină neaşteptată îi făcu să clipească din ochi; Gavroche aprinse un capăt de feştilă muiată în răşină, căruia i se spune „şobolan de pivniţă”. Şobolanul de pivniţă, care mai mult fumega decât lumina, făcea să se vadă nedesluşit înăuntrul elefantului.

Cei doi oaspeţi ai lui Gavroche priviră împrejurul lor şi simţiră ceva cam la fel cu unul care ar fi fost închis în butoiul cel mare de la Heidelberg[931] sau, mai bine zis, cu ceea ce va fi simţit Iona în pântecele biblic al balenei[932]. Se pomeniseră în hăul unui schelet gigantic. Sus, o grindă lungă şi înnegrită, din care se desfăceau din loc în loc vine arcuite, închipuiau şira spinării şi coastele; ţurţuri de tencuială atârnau de ea ca nişte măruntaie, şi, dintr-o parte până în cealaltă, pânze întinse de păianjen alcătuiau draperii prăfuite. Ici şi colo, prin colţuri, se vedeau nişte pete negricioase, care păreau vii şi care se mişcau repede, cu zvâcniri bruşte şi speriate.

Surpăturile căzute de sus, din spinarea elefantului, umpluseră copaia pântecului, pe care se putea merge ca pe o duşumea.

Cel mic se vârî în fratele lui şi spuse cu jumătate glas:
— E întuneric.
Cuvântul acesta îl făcu pe Gavroche să izbucnească.
Înfăţişarea încremenită a celor doi plozi îl silea să-i scuture puţin:
— Ce-aţi zgâit aşa ochii? ţipă el. Ce, ne jucăm? Faceţi nazuri? Nu cumva aţi vrea palatul Tuileriilor[933]? Ce, sunteţi proşti? Să ştiţi că n-aveţi de-a face cu un fleţ! Ce, sunteţi coborâţi cu hârzobul din cer?
Nu strică puţin frecuş la spaimă. E-ntăritor. Copiii se apropiară de Gavroche.
Gavroche, înduioşat părinteşte de atâta încredere, trecu de la „acru la dulce" şi vorbind celui mai mic dintre ei, rosti ocara cu un glas de mângâiere:
— Prostuţule, întuneric e afară, nu aici; afară plouă, aici nu plouă; afară e frig, aici nu e nicio adiere de vânt; afară e înghesuială, aici nu e nimeni; afară nu e lună. Aici e lumânarea mea. Ei, fir-ar al naibii!
Cei doi copii începură să privească apartamentul cu mai puţină spaimă, dar Gavroche nu le dădu răgaz să-l admire mult timp:
— Repede! zise el.
Şi îi împinse spre ceea ce suntem prea fericiţi să putem numi fundul încăperii.
Acolo era patul lui.
Patul lui Gavroche era întreg; adică o saltea, o învelitoare şi un alcov cu perdele.
Salteaua era o rogojină, învelitoarea o pătură destul de lată, de lână groasă, fumurie, foarte călduroasă şi aproape nouă, iar alcovul iată ce era:
Trei prăjini destul de lungi, înfipte şi întărite în molozul de pe burta elefantului, două în faţă, una în spate, cu capetele de sus legate cu o sfoară, în aşa fel încât să formeze toate trei, un mănunchi piramidal. Pe acest mănunchi de prăjini fusese întinsă o pânză de sârmă, artistic aşezată şi fixată pe prăjini cu ajutorul unor legături tot de sârmă, aşa că le acoperea în întregime. Un şir de pietre grele fixa de jur împrejur poalele pânzei de sârmă de podea, aşa încât nimic să nu se poată strecura pe sub ele. Această împletitură de sârmă nu era decât un grilaj de aramă din acelea cu care se îmbracă cuştile menajeriilor. Patul lui Gavroche se afla sub cortul de sârmă ca într-o cuşcă. Toată înjghebarea semăna cu un cort de eschimos.
Împletitura de sârmă ţinea loc de perdele.

Gavroche dădu puțin la o parte pietrele care țineau grilajul în față, şi cele două părți ale împletiturii, care se petreceau una peste alta, se desfăcură.
— Plozilor, pe brânci! porunci Gavroche.
Îşi băgă cu grijă oaspeții în cuşcă, apoi intră şi el după ei, târându-se, puse din nou pietrele şi închise iarăşi ermetic deschizătura.
Se întinseră toți trei pe rogojină.
Oricât de mici erau, niciunul dintre ei n-ar fi putut sta în picioare în „alcov”. Gavroche ținea „şobolanul de pivniță” în mână.
— Şi acum, continuă el, soileală! S-a zis cu candelabrul!
— Domnule, întrebă cel mai mare dintre frați pe Gavroche, arătând grilajul de sârmă, ce e asta?
— Asta, îl lămuri Gavroche serios, e pentru şobolani. Hai, soiliți! Cu toate acestea, se crezu dator să adauge câteva cuvinte pentru învățătura acestor ființe de vârstă crudă, şi urmă: E nişte chestii din Grădina Botanică. E pentru animale sălbatice. E o magazie plină cu d-alde-astea. Sari un zid, te cațări pe o fereastră şi te strecori pe sub o uşă, atât. Şi ai d-astea câte vrei.
În timp ce vorbea, acoperi cu un colț al păturii pe cel mic, care şopti:
— Oh, ce bine e! ce cald!
Gavroche se uită lung la pătură, cu mulțumire.
— E tot de la Grădina Botanică. Am luat-o de la maimuțe. Şi arătând celui mai mare rogojina pe care se afla întins, rogojină foarte groasă şi minunat lucrată, adăugă: Asta era la o girafă. După o tăcere, continuă: Animalele aveau de toate. Le-am luat. Şi nu s-au supărat. Le-am spus: „E pentru elefant”. Mai tăcu un răstimp, apoi spuse : Sari peste zid şi puțin îți pasă de stăpânire. Asta e!
Cei doi copii se uitau cu respect, cu teamă şi uimire la această ființă plină de curaj şi iscusință, fără adăpost, singură pe lume, plăpândă ca ei, totodată oropsită şi atotputernică, şi care li se părea fără seamăn pe lume, cu chipul acela alcătuit din toate strâmbăturile unui bătrân saltimbanc, amestecate cu zâmbetul cel mai naiv şi mai încântător.
— Domnule, zise sfios cel mai în vârstă, vasăzică nu vă e frică de polițişti?
Gavroche se mulțumi să răspundă:
— Mă, plodule, nu se zice polițişti, se zice sticleți!
Cel mic avea ochii deschişi, dar nici nu crâcnea. Cum se afla la marginea rogojinii, cel mai mare fiind la mijloc, Gavroche îi băgă pe sub coaste marginea păturii, ca o mamă, şi-i înălță rogojina sub cap cu nişte boarfe

vechi, aşa încât plodul să aibă o pernă. Pe urmă se întoarse către cel mai în vârstă:

— Ei? Nu-i frumuşel aici?

— O. Da! răspunse acesta şi se uită la Gavroche care avea aerul unui înger mântuitor.

Cei doi copilaşi uzi leoarcă, simţeau că încep să se încălzească.

— A, da, continuă Gavroche, şi pentru ce plângeaţi? Şi arătându-l pe cel mic fratelui său: Un mucos ca ăsta, hai mai zic şi eu; dar un om mare ca tine să plângă, ce nerozie! Parcă erai un viţel!

— Doamne, zise copilul, dar n-aveam casă unde să ne ducem.

— Piciule, reluă Gavroche, nu se zice casă, se zice cotineaţă.

— Şi pe urmă ne era frică singuri, aşa, noaptea…

— Nu se zice noaptea, se zice oarba.

— Mulţumesc, domnule, spuse copilul.

— Ascultă, începu din nou Gavroche, nu trebuie să mai scânciţi de-acum încolo după nimic. O să am eu grijă de voi. Ai să vezi ce bine o să fie. Vara mergem la Glacière cu Navet, un prieten al meu, ne scăldăm lângă gară, alergăm în pielea goală pe mal în faţa podului Austerlitz; asta le înnebuneşte pe spălătorese. Ţipă, ocărăsc; dacă ai şti ce hazoase sunt! O să ne ducem să vedem omul-schelet. Trăieşte. La Champs-Elysée. E slab ca o zi de post. Şi pe urmă am să vă duc la teatru. Am să vă duc la Frédérick-Lemaître[934]. Am bilete, îi cunosc pe actori, am şi jucat într-o piesă. Eram nişte mogâldeţe atâtica; alergam pe sub o pânză care făcea valuri ca marea. Am să vă bag actori pe voi la teatrul meu. O să mergem să vedem sălbaticii. Nu sunt sălbatici adevăraţi. Au pe ei tricouri subţiri, trandafirii, care fac cute, şi li se văd coatele cârpite cu aţă albă. După aceea o să ne ducem la Operă. Intrăm cu „claca”. „Claca” la Operă e de clasa-ntâi. N-o să mă bag eu în „clacă” la teatrele mici de pe bulevard. La Operă, ce crezi, sunt şi d-ăia care plătesc douăzeci de bani, nişte găgăuţi. Li se zice ciurucuri. Şi pe urmă o să ne ducem să vedem cum joacă ghilotina. Am să vă arăt călăul. Stă în strada Marais. Domnul Samson. Are şi cutie de scrisori la poartă. A, e distracţie mare!

În clipa aceea un strop de ceară căzu pe degetele lui Gavroche şi-l aduse la realitate.

— Ei, drăcie cu pălărie! exclamă el, iacătă că se termină feştila! Băgaţi de seamă! Nu pot trece la cheltuială mai mult de un ban pe lună pentru luminat. Când te culci trebuie să dormi. N-avem timp să citim romane de-

ale domnului Paul de Kock[935]. Şi unde mai pui că lumina s-ar putea vedea prin crăpăturile porții, şi-atât le-ar trebui sticleților!

— Şi pe urmă, spuse sfios cel mai în vârstă, singurul care se încumeta să-i vorbească lui Gavroche şi să-i răspundă, ar putea să cadă vreo scânteie pe paie: să avem grijă să nu dăm foc casei.

— Nu se zice să nu dăm foc casei, îl lămuri Gavroche. Se zice să nu pârpălim cotineața.

Furtuna se întețea. Printre rostogolirile tunetului se auzea răpăitul ploii pe spinarea elefantului.

— I-am tras chiulul ploii! zise Gavroche. Îmi place să ascult cum toarnă cu găleata pe picioarele casei. Iarna e o dobitoacă, îşi pierde marfa, se căzneşte degeaba, nu ne poate uda, şi asta îl face să bombăne pe bătrânul sacagiu din nori.

Aluzia aceasta la tunet, ale cărei consecințe Gavroche, ca un filozof al secolului al XIX-lea ce era, le primea dinainte cu largheţe, fu urmată de un fulger uriaş, atât de orbitor, încât o fărâmă din el pătrunse prin crăpătura burții elefantului. Aproape în acelaşi timp tunetul bubui cumplit. Cei doi, copii scoaseră un țipăt şi se ridicară atât de repede, încât dădură la o parte sârma împletită; dar Gavroche se întoarse spre ei cu mutra lui plină de îndrăzneală şi, profitând de lovitura tunetului, izbucni în râs.

— Uşurel, copii! Să nu dărâmăm edificiul. Aşa tunet mai zic şi eu! Asta nu e imitație de fulger! Bravo! Doamne, pe cinstea mea, mai-mai ca la *Ambigu*[936]!

După aceste cuvinte, Gavroche potrivi din nou sârma împletită, îi ridică încetişor pe amândoi copiii pe căpătâiul patului, le apăsă genunchii făcându-i să se întindă bine şi spuse:

— Fiindcă bunul Dumnezeu îşi aprinde lumânarea, pot să suflu într-a mea. Copii, trebuie să dormiți, omuleții mei! E foarte rău dacă nu dormiți. Asta face să vă duhnească culoarul sau, cum se zice în lumea bună, să vă pută gura. Ghemuiți-vă bine în scutece! Sting. Gata?

— Da, şopti cel mai în vârstă. E bine! Parc-aş avea puf sub cap.

— Nu se zice cap, îl corectă iar Gavroche, se zice devlă.

Copiii se strânseră unul în altul. Gavroche îi aşeză mai bine pe rogojină şi le potrivi învelitoarea până la urechi, apoi repetă pentru a treia oară îndemnul în limba lui hieratică:

— Hait, bila pe cinci!

Şi suflă în opaiț.

Abia stinsese lumina şi un tremur ciudat începu să clatine împletitura de sârmă sub care se culcaseră cei trei copii. O mulţime de frecături înăbuşite scoteau un sunet metalic, ca şi cum gheare şi dinţi scrâşneau pe firul de aramă. Şi totul era însoţit de fel de fel de chiţăituri.

Micuţul de cinci ani, auzind această zarvă deasupra capului său, îngheţă de spaimă, dădu cu cotul fratelui mai mare. Dar fratele mai mare „soilea" de mult, aşa cum poruncise Gavroche. Atunci, micuţul, nemaiputând de frică, îşi luă inima-n dinţi şi-l întrebă pe Gavroche, încet de tot, cu sufletul la gură:

— Domnule…

— Hei? făcu Gavroche, care tocmai închisese pleoapele.

— Ce-i asta?

— Şobolani, răspunse Gavroche.

Şi îşi puse din nou capul pe rogojină.

Şobolanii, care într-adevăr mişunau cu miile în cheresteaua elefantului, şi care erau acele pete vii negricioase, despre care am vorbit, fuseseră ţinuţi la distanţă de flacăra lumânării, atâta vreme cât ardea, dar de îndată ce vizuina, o adevărată cetate a lor, se cufundase iar în beznă, simţind în preajma lor ceea ce marele povestitor Perrault numeşte „carne fragedă", se căţăraseră până sus, unde se apucară să roadă ochiurile sârmei, ca şi cum ar fi vrut să găurească acele zale nemaivăzute.

Micuţul nu putea să adoarmă.

— Domnule… reluă el.

— Ei? făcu Gavroche.

— Ce e aia şobolani?

— Şoareci.

Explicaţia linişti puţin pe copilaş. Văzuse în viaţa lui şoareci albi şi nu-i fusese frică de ei. Totuşi, mai ridică o dată glasul:

— Domnule…

— Ei? făcu din nou Gavroche.

— De ce n-aveţi o pisică?

— Am avut una, răspunse Gavroche, am adus una, dar mi-au mâncat-o.

Aceasta a doua explicaţie strică tot ceea ce făcuse prima, şi micuţul începu iar să tremure. Dialogul dintre el şi Gavroche porni din nou pentru a patra oară.

— Domnule…

— Ei?

— Cine a mâncat pisica?
— Şobolanii.
— Şoarecii?
— Da, şoarecii.
Copilul uimit de aceşti şoareci care mănâncă pisici, urmă:
— Domnule, o să ne mănânce şi pe noi şoarecii?
— Tii, pe dracul! exclamă Gavroche.
Groaza copilului era la culme. Dar Gavroche adăugă:
— N-ai teamă! Nu pot intra. Şi pe urmă sunt eu aici! Na, ia-mă de mână! Taci din gură şi culcă-te!
Gavroche, în acelaşi timp, dădu mâna micuţului pe deasupra fratelui său. Copilul o strâns-e la piept şi se simţi întărit. Curajul şi puterea se pricep să comunice aşa în taină. Liniştea se lăsase iarăşi peste ei, zgomotul glasurilor speriase şi alungase şobolanii; în zadar se mai întoarseră după câteva clipe făcând o zarvă grozavă, că cei trei prichindei, cufundaţi în somn, nu mai auzeau nimic.
Ceasurile de noapte se scurgeau. Întunericul învăluia nemăsurata Piaţă a Bastiliei; un vânt de iarnă, încărcat de picurii ploii, sufla cu răbufniri, patrulele se strecurau pe sub porţi, cercetând aleile, grădinile, colţurile întunecoase şi umblând după vagabonzii nopţii, treceau fără habar prin faţa elefantului; namila, înmărmurită pe picioarele-i enorme, cu ochii deschişi în întuneric, părea că visează mulţumită de fapta bună ce făcuse, ferind de ger şi de oameni pe cei trei bieţi copii adormiţi.
Cititorul e bine să-şi amintească, pentru a înţelege ceea ce va urma, că pe atunci corpul de gardă al Bastiliei se afla la cealaltă margine a pieţei şi santinelele nu puteau nici să audă, nici să zărească ceea ce se petrecea lângă elefant.
Când ultimul ceas din noapte, înainte de ivirea zorilor, era pe sfârşite, un om ieşi în fugă din strada Saint-Antoine, străbătu piaţa, ocoli împrejmuirea „Coloanei din iulie” şi se strecură printre uluci până sub pântecul elefantului. Dacă o lumină oarecare ar fi căzut pe el, s-ar fi ghicit după cât era de ud că petrecuse noaptea în ploaie. Ajuns sub elefant, scoase un ţipăt ciudat, care nu făcea parte din nicio limbă omenească şi pe care numai un papagal l-ar putea scoate. Repetă de două ori acest ţipăt, a cărui transcriere de mai jos nu ne poate da decât o slabă idee asupra lui:
— Kirikikiu!

La al doilea țipăt, un glas limpede, vesel şi tineresc răspunse din burta elefantului:

— Da.

Aproape numaidecât scândura care astupa gura fu dată la o parte şi lăsă liberă trecerea unui băiat, care coborî unul dintre picioarele elefantului şi căzu binişor lângă omul care strigase. Era Gavroche. Iar omul – Montparnasse.

Cât despre strigătul „kirikikiu" era fără îndoială ceea ce copilul voia să spună prin: „Întreabă de domnul Gavroche".

Auzindu-l, Gavroche se deşteptase tresărind, se târâse afară din „alcov", desfăcând puțin grilajul de sârmă, pe care îl potrivise din nou cu mare grijă, pe urmă deschisese chepengul şi coborâse.

Omul şi copilul se recunoscură în tăcere, pe întuneric. Montparnasse spuse numai atât:

— Avem nevoie de tine. Vino să ne dai o mână de ajutor!

Ştrengarul nu mai ceru nicio altă lămurire.

— Hai! zise el.

Şi amândoi se îndreptară spre strada Saint-Antoine, de unde venise Montparnasse, strecurându-se iute prin lungul şir de căruțe ale zarzavagiilor, care la acel ceas coborau spre hale.

Zarzavagiii, ghemuiți în căruțe, printre saltele şi legume, pe jumătate adormiți, cu gulerele ridicate peste urechi sub revărsarea ploii nemiloase, nu catadicsiră să arunce nici măcar o privire asupra ciudaților trecători.

III – Peripețiile evadării

Iată ce se întâmplase chiar în noaptea aceea la închisoarea La Force.

Babet, Brujon, Gueulemer şi Thénardier, deşi Thénardier se afla la secret, puseseră la cale o evadare. Babet o şi înfăptuise chiar în ziua aceea pe a lui, cum s-a văzut din cele povestite de Montparnasse lui Gavroche.

Montparnasse trebuia să-i ajute de afară.

Brujon, petrecând o lună într-o celulă de pedeapsă avusese timpul, în primul rând, să împletească o funie şi, în al doilea rând, să clocească un plan. Altădată, acest loc de ispăşire aspră, în care regulamentul închisorii

lăsa pe osândit numai cu el însuşi, era alcătuit din patru păreți de piatră, o pardoseală de lespezi, un pat de campanie, un ochi rotund cu gratii, o uşă căptuşită cu fier, şi se numea „carceră”; dar carcera fiind socotită prea groaznică, astăzi are o uşă de fier, un ochi de geam cu gratii, un pat de campanie, o pardoseală de lespezi, un tavan de piatră, patru pereți de piatră, şi se numeşte o celulă de pedeapsă. E şi luminată, oarecum, spre prânz. Neajunsul acestor încăperi, cărora, după cum se vede, nu le mai spune carcere, este că lasă să gândească nişte ființe care ar trebui puse să muncească.

Brujon gândise, deci, şi ieşise din celula de pedeapsă cu o funie. Fiindcă i se dusese vestea în închisoarea Charlemagne ca foarte primejdios, fu mutat la Bâtiment-Neuf. Primul lucru pe care-l găsi la Bâtiment-Neuf fu Gueulemer, al doilea, un cui; Gueulemer, adică crima, un cui, adică libertatea.

Brujon, despre care va fi timpul să ne facem o idee completă, cu toate că părea să aibă o fire gingaşă şi o nostalgie adânc premeditată, era un vlăjgan politicos, isteț şi hoț, cu privirea mângâioasă şi zâmbetul crunt. Privirea era voită; zâmbetul îi zugrăvea firea. Îşi îndreptase cele dintâi studii în arta hoției asupra acoperişurilor; făcuse mari progrese în industria răpitorilor de tablă de pe case, care jefuiesc acoperişurile şi dezlipesc burlanele prin metoda zisă a *prapurului*.

Ceea ce făcuse momentul potrivit pentru o încercare de evadare era împrejurarea că tinichigiii chiar atunci reparau şi aşezau din nou acoperişul închisorii. Închisoarea Saint-Bernard nu mai era despărțită în niciun loc de Charlemagne şi de Saint-Louis. S-au instalat, deci, pe deasupra lor tot felul de scări şi schelării; cu alte cuvinte, tot atâtea trepte şi punți de scăpare.

Bâtiment-Neuf, care era tot ce poate fi pe lume mai coşcovit şi şubred, poate fi socotit punctul slab al închisorii. Zidurile îi erau atât de roase de silitră, încât se ivise nevoia ca bolțile dormitoarelor să fie căptuşite cu scânduri de lemn, pentru ca pietrele desprinse din tavan să nu mai cadă în paturi. Cu toată această vechime, se făcea greşeala că tocmai în Bâtiment-Neuf să fie aduşi cei mai primejdioşi deținuți, „procesele mari”, cum se zice pe limba închisorilor.

Bâtiment-Neuf cuprindea patru dormitoare aşezate unul deasupra celuilalt şi o mansardă numită: „La aer curat”. Un horn gros de sobă, rămas pesemne de la vreo fostă bucătărie a ducilor de La Force, străbătea cele

patru caturi, tăia în două toate dormitoarele prin care trecea ca un fel de stâlp turtit şi apoi străpungea acoperişul.

Gueulemer şi Brujon se aflau în acelaşi dormitor. Din prevedere fuseseră puşi la etajul de jos. Întâmplarea făcuse ca paturile lor să fie aşezate cu căpătâiul spre hornul sobei.

Thénardier se afla chiar deasupra capului lor, în mansarda numită: „La aer curat".

Trecătorul care se opreşte în strada Culture-Sainte-Catherine, după cazarma pompierilor, în fața porții de intrare a băilor, zăreşte o curte încărcată de flori şi de arbuşti în hârdaie, în fundul căreia se ridică, cu două aripi, un fel de pavilion rotund, mic, alb, înveselit de obloane verzi, vis bucolic al lui Jean-Jacques. Nu sunt nici zece ani de când deasupra acestui pavilion se înălța un zid negru, uriaş, coşcovit şi gol, de care se rezema pavilionul. Era zidul de pe care se făcea paza închisorii La Force.

Zidul acesta, din spatele turnului, era Milton zărit îndărătul lui Berquin[937].

Dincolo de zid, mai înalt decât zidul şi mai negru decât el, se vedea un acoperiş. Era acoperişul Clădirii-Noi. Avea patru ochiuri de mansardă, cu o armătură de drugi de fier: ferestrele de la „Aer curat". Un coş străpungea acoperişul: acelaşi coş trecea prin dormitoare.

„Aer curat", mansarda Clădirii-Noi, avea înfățişarea unei săli mari, închisă cu grătare triple şi cu uşi căptuşite cu tablă, țintuite cu cuie uriaşe. Când intrai prin partea de nord, aveai la stânga cele patru lucarne[938], şi la dreapta, față-n față cu lucarnele acestea, patru cuşti pătrate, destul de cuprinzătoare, depărtate una de alta, despărțite prin culoare strâmte construite din zid de o înălțime de om, şi mai sus, până la acoperiş, din drugi de fier.

Thénardier se afla la secret într-una dintre aceste cuşti în noaptea de 3 februarie. Niciodată nu s-a putut descoperi cum, prin ce mijlociri tainice, izbutise să facă rost şi să ascundă o sticlă din vinul născocit zice-se, de Desrues, în care e amestecat un narcotic, vin pe care banda „Adormitorilor" l-a făcut faimos.

În multe închisori se află funcționari necinstiți, jumătate temniceri, jumătate hoți, care ajută pe evadați, care vând poliției ascunzişurile unde sunt primiți şi care învârtesc treburile închisorii după plac.

Chiar în noaptea când Gavroche adunase de pe drumuri pe cei doi copii vagabonzi, Brujon şi Gueulemer, care ştiau că Babet evadase de dimineață

şi îi aştepta în stradă ca şi Montparnasse, se sculară binişor şi începură să găurească cu cuiul găsit de Brujon hornul de la căpătâiul paturilor lor. Molozul cădea pe patul lui Brujon, aşa că nimeni nu-l auzea. Răpăitul ploii, amestecat cu tunete, zguduia uşile din ţâţâni şi făcea în cuprinsul închisorii un zgomot înspăimântător, dar binevenit. Câţiva dintre deţinuţi, care se treziseră, se prefăcură că adorm din nou, lăsându-i pe Gueulemer şi Brujon să-şi vadă de treabă. Brujon era îndemânatic, iar Gueulemer puternic. Până să ajungă zgomotul la urechile paznicului care dormea în celula a cărei fereastră dădea spre dormitor, găuriseră zidul, străbătuseră soba pe dinăuntru până sus, rupseseră grătarul care închidea gura burlanului, şi temuţii bandiţi erau pe acoperiş. Ploaia şi vântul se înteţeau, acoperişul era lunecos.

— Ce oarbă bună pentru putină! (Ce noapte bună pentru evadare!) zise Brujon.

O prăpastie largă numai de câţiva metri, dar adâncă de aproape treizeci îi despărţea de zidul de pază. Vedeau lucind în întuneric, în fundul prăpastiei, ţeava puştii unui paznic. Legară de drugii pe care-i strâmbaseră un capăt al funiei împletite de Brujon în celulă, azvârliră celălalt capăt pe deasupra zidului de pază, săriră dintr-odată prăpastia, se apucară cu amândouă mâinile de căpriorul zidului, pe care-l încălecară, alunecară unul după altul, de-a lungul funiei, pe un acoperiş mic, lipit de casa băilor, traseră funia, trecură peste zid în curtea băilor, o străbătură, forţară ferestruica portarului de care atârna cordonul clopoţelului, traseră de el, deschiseră astfel poarta şi se aflară în stradă.

Nu trecuseră nici trei sferturi de ceas de când se ridicaseră din paturile lor, pe întuneric, cu cuiul în mână şi cu planul în cap.

Puţin după aceea îi şi găsiră pe Babet şi pe Montparnasse, care dădeau târcoale prin împrejurimi.

Când o trăseseră la ei, funia se rupsese, aşa că un capăt rămase legat de gratiile hornului pe acoperiş. Nu păţiseră nimic, atâta doar că îşi jupuiseră mâinile.

În acea noapte, fără să se poată lămuri prin ce mijloace, Thénardier fusese înştiinţat, aşa că nu dormea.

Cam la un ceas după miezul nopţii, cum era foarte întuneric, el zări trecând pe acoperiş, în ploaie şi vânt, prin dreptul lucarnei din faţa celulei lui, două umbre. Una se opri o clipă în ochiul lucarnei. Era Brujon, Thénardier îl recunoscu şi înţelese totul. Atât îi fu de ajuns.

Cunoscut ca tâlhar, gata de orice şi deținut în prevenție pentru vina de-a fi întins noaptea o capcană cu scopuri ucigaşe, Thénardier era păzit îndeaproape. Un paznic, schimbat din două în două ceasuri, se plimba cu puşca încărcată prin fața celulei lui. „Aerul curat”, mansarda, era luminată de o lampă aprinsă în perete. Deținutului i se puseseră la picioare fiare grele de cincizeci de livre. În fiecare zi, la orele patru după prânz, un paznic urmat de doi câini – ceea ce se mai făcea încă în vremea aceea – intra în celula lui, îi lăsa lângă pat o pâine neagră de două livre, un ulcior de apă şi o strachină de zeamă în care înotau câteva boabe de fasole, îi cerceta fiarele şi încerca zăbrelele. Omul cu câinii venea şi în timpul nopții de două ori..

Thénardier dobândise învoiala să aibă la el un fel de cârlig de fier cu care-şi înțepenea pâinea într-o crăpătura a zidului „ca s-o ferească – zicea el – de şobolani”. Fiind păzit îndeaproape, cârligul lui nu supăra pe nimeni. Cu toate acestea, unii îşi amintiră mai târziu că un paznic spusese: „Ar fi mai bine să i se dea un cârlig de lemn.

La ora două dinspre dimineață se schimbă paznicul, care era un soldat vechi, şi în locul lui veni un recrut. Câteva clipe după aceea, omul cu câinii îşi făcu datoria şi plecă fără să fi băgat de seamă ceva, în afară de prea marea tinerețe şi „mutra de țăran” a acestui „boboc”. După două ceasuri, la orele patru, când recrutul trebuia să fie schimbat, îl găsiră adormit şi căzut la pământ ca un bolovan lângă celula lui Thénardier. Cât despre Thénardier, nu mai era acolo. Fiarele rupte zăceau azvârlite pe jos. Se vedea o spărtură în tavanul celulei şi deasupra o altă spărtură în acoperiş. O scândură de la pat fusese smulsă şi fără îndoială luată, fiindcă nu se mai găsi. Mai dădură în celulă peste o sticlă pe jumătate goală, care conținea restul de narcotic cu care fusese adormit soldatul. Baioneta acestuia lipsea.

Când se descoperi totul, nimeni nu crezu că ar mai putea pune mâna pe el. Adevărul era că Thénardier scăpase din Bâtiment-Neuf, dar se găsea încă în mare primejdie. Evadarea lui nu era fapt împlinit.

Ajungând pe acoperişul închisorii, găsise acolo, atârnând de drugii grătarului de deasupra hornului, capătul funiei lui Brujon, dar crâmpeiul fiind prea scurt, nu putuse fugi peste zidul de pază, aşa cum făcuseră Brujon şi Gueulemer.

Când coteşti din strada Ballets în strada Roi-de-Sicile, dai numaidecât, la dreapta, peste o fundătură murdară. Acolo, în secolul trecut se afla o casă din care n-a mai rămas decât peretele din fund, adevărată ruină, ridicat până la înălțimea catului al treilea al clădirilor vecine. Ruina se poate recunoaşte

după două ferestre mari, pătrate, pe care le mai are încă; cea de la mijloc, mai apropiată de foişorul din dreapta, e astupată de-a curmezişul cu o bârnă putredă şi potrivită să slujească şi de proptea. Prin aceste ferestre se distingea altădată un zid înalt şi lugubru, care era o porțiune a împrejmuirii drumului de pază al închisorii La Force. Golul lăsat în stradă de casa dărâmată e acoperit pe jumătate cu un gard de uluci putrede, proptit de cinci stâlpi de piatră. Pe locul acesta închis se ascunde o mică baracă rezemată de ruina rămasa în picioare. Gardul are o poartă care acum câțiva ani nu era închisă decât cu un ivăr.

Pe creasta acestei ruine ajunsese Thénardier puțin după orele trei noaptea.

Cum ajunsese acolo? Nu s-a putut niciodată explica şi nici înțelege. Fulgerele îl vor fi ajutat, dar l-au şi împiedicat. S-o fi folosit de scările şi schelăria tinichigiilor ca să ajungă din acoperiş în acoperiş, din împrejmuire în împrejmuire, dintr-o parte în alta, până pe clădirile din curtea Charlemagne şi apoi pe acelea din curtea Saint-Louis, pe zidul de pază, şi de acolo în cocioaba din strada Roi-de-Sicile? Dar pe acest parcurs erau mari spații goale, de netrecut. Pusese scândura de la pat ca o punte de pe acoperişul de la „Aer curat” până pe zidul paznicilor? Se târâse pe burtă pe marginea acelui zid, jur împrejurul închisorii, până în cocioabă? Dar zidul de pază al închisorii La Force avea creasta crenelată în chipul cel mai neprielnic, urca şi scobora, se lăsa în jos de tot la cazarma pompierilor, se înălța din nou la casa băilor, era întretăiat de construcții, nu se ridica la aceeaşi înălțime înspre casa Lamoignon ca înspre strada Pavée, avea pretutindeni coborâşuri şi unghiuri drepte, şi apoi santinelele ar fi văzut silueta întunecată a fugarului; aşa că drumul străbătut de Thénardier rămâne aproape inexplicabil. În amândouă felurile, fuga era cu neputință. Iluminat de acea înspăimântătoare sete de libertate, care preface prăpăstiile în şanțuri, grilajele de fier în împletituri de răchită, un schilod în atlet, un anchilozat în pasăre, tâmpenia în instinct, instinctul în inteligență şi inteligența în geniu, Thénardier născocise şi înjghebase la repezeală un al treilea fel de evadare? Nu s-a aflat niciodată nimic.

Minunile unei evadări nu se pot şti totdeauna. Omul care fuge din închisoare, repetăm, e un inspirat; e ceva de stea şi de fulger în tainica lucire a fugii; năzuința spre libertate nu e mai puțin surprinzătoare decât zborul către sublim; se spune de câte un hoț evadat: „Cum a putut să sară peste un acoperiş?” în acelaşi fel cum se spune de Corneille: „Unde a găsit el acel: «Qu’il mourût»[939]?”

Oricum, scăldat în sudori, ud de ploaie, cu veşmintele sfâşiate, cu mâinile julite, cu coatele însângerate şi genunchii zdreliţi, Thénardier ajunsese pe ceea ce copiii numesc, în graiul lor figurat, *tăişul* zidului ruinat, pe care se culcase cât era de lung, şi acolo îl lăsaseră puterile. Un povârniş drept, la înălţimea celui de-al treilea cat, îl despărţea de pavajul străzii.

Funia pe care o avea era prea scurtă. Aştepta acolo sus, palid, istovit, fără nicio speranţă, ocrotit încă de întuneric, zicându-şi că nu mai e mult până la ziuă, înspăimântat de gândul că va auzi peste câteva minute orologiul din apropiere, de la Saint-Paul, bătând ora patru, ceas la care trebuie să se facă schimbul santinelei, şi că o vor găsi adormită sub acoperişul spart; privea cu groază la adâncimea teribilă, la lumina felinarelor, la pavajul ud şi negru, acel pavaj dorit şi înspăimântător care însemna şi moartea şi libertatea.

Se întreba dacă cei trei complici ai săi de evadare izbutiseră, dacă îl auziseră şi dacă aveau să-i vină în ajutor. Asculta. În afară de patrulă, nimeni nu trecuse pe stradă de când se afla acolo. Aproape toate căruţele zarzavagiilor din Montreuil, din Charonne, din Vincennes şi Bercy[940] trec spre hală prin strada Saint-Antoine.

Orologiul bătu patru. Thénardier tresări. După câteva clipe izbucni în închisoare zarva speriată şi nedesluşită care urmează după descoperirea unei evadări. Ajungeau până la urechile lui zgomotul uşilor trântite, scrâşnetul din ţâţâni al grilajelor, larma corpului de gardă, strigătele răguşite ale temnicerilor, izbitura paturilor de puşcă pe pavajul curţilor. Prin ferestrele zăbrelite ale dormitoarelor se vedeau lumini urcând şi coborând, o torţă alerga pe creştetul Clădirii-Noi. Pompierii de la cazarma vecină fuseseră chemaţi. Căştile lor, pe care torţa le lumina prin ploaie, se mişcau într-un du-te-vino pe acoperişuri. În acelaşi timp, Thénardier zărea dinspre Bastilia o dungă palidă albind lugubru marginea cerului. El se afla pe coama unui zid lat de două palme, întins în ploaie între prăpăstii, la dreapta şi la stânga, neputându-se clinti, ameţit de spaima unei căderi posibile şi de grozăvia unei arestări sigure, iar mintea, ca limba unui clopot, i se zbătea între cele două gânduri: „Dacă voi cădea, mor dacă rămân, voi fi prins”.

În acest zbucium cumplit, cu toate că strada era încă întunecată, văzu deodată un om care se furişa de-a lungul zidurilor şi care, venind dinspre strada Pavée se oprise în fundătura deasupra căreia Thénardier era parcă atârnat. Acest om fu ajuns din urmă de un altul, care mergea cu aceeaşi grijă, apoi de al treilea, apoi de al patrulea. Când se adunară toţi la un loc, unul dintre ei ridică clanţa porţii din gardul de uluci şi intrară cu toţii în

curtea în care era baraca. Se aflau chiar sub Thénardier. De bună seamă că oamenii aceştia aleseseră fundătura aceea ca să poată vorbi fără să fie văzuţi nici de trecători şi nici de santinela care păzeşte ferestruica din poarta închisorii La Force, la câţiva paşi de acolo. Trebuie să spunem, însă, că ploaia silea santinela să stea în gheretă. Thénardier, neputând să le deslușească fețele, îşi ciuli urechile la vorba lor, cu încordarea deznădăjduită a nenorocitului care se simte pierdut.

Lui Thénardier îi trecu pe dinaintea ochilor ceva care aducea o speranţă; vorbeau în argou.

Primul zicea foarte încet, dar desluşit:

— Să ne cărăbănim! Ce paştem acilea?

Al doilea răspunse:

— Băltăgeşte de stinge saltul măscărişului[941]. O să treacă sticleţii, e colo o liftă cu cange; aicişea ne împachetează.

Numai cuvintele *acilea* şi *aicişea*, care amândouă înseamnă *aici*, luminară mintea lui Thénardier. După *acilea* îl recunoscu pe Brujon, care era o haimana de bariere, iar după *aicişea* pe Babet, care între alte multe meserii, avusese şi pe aceea de vânzător pe picior în cartierul Temple.

Argoul străvechi al marelui secol nu se mai vorbeşte decât la Temple, şi Babet era chiar singurul care îl mai vorbea curat. Fără *aicişea*, Thénardier nu l-ar fi recunoscut, fiindcă îşi schimbase glasul cu totul.

Acum intervenise şi al treilea:

— Nu e mare grabă, să mai aşteptăm puţin. De unde ştim că n-are nevoie de noi?

După aceste vorbe, care nu erau decât franţuzeşti, Thénardier recunoscu pe Montparnasse, care înţelegea toate argourile, dar găsea că e mai elegant să nu vorbească niciunul.

Cât despre al patrulea, acesta tăcea, dar umerii lui laţi îl dădeau de gol. Thénardier nu şovăi. Era Gueulemer.

Brujon răspunse aproape răstit, dar tot cu glas scăzut:

— Ce tot dai cu papagalul? Tapiţerul n-a putut face rost de putină. Nu cunoaşte meşteşugul, asta e! Să-şi odgonească ghiocul, să-şi secere steagurile ca să tupileze o împleteală, să pună buline în groasă, să-i ardă un hârţog, să tupileze caruble, să-şi secere tarii, să clatine împleteala în jos, să se şteargă, să se cerşetorească, trebuie să fie căpos pentru aşa ceva. N-a putut paşa, nu ştie să vulpuiască![942]

Babet adăugă, tot în acelaşi înțelept argou clasic pe care îl vorbeau Poulailler şi Cartouehe şi care este, pe lângă argoul îndrăzneț, nou, colorat şi riscat de care se folosea Brujon, ceea ce este limba lui Racine pe lângă limba lui André Chénier:

— Tapițerul tău, o fi fost făcut castană pe scară. Trebuie să fie dat; şi el e cârlan. S-o fi lăsat jos în ham de vreun globan sau chiar de vrun bidiviu, care i-o fi pus căpăstru. Ciuleşte bleaga, Montparnasse auzi imvuiala aia în colegiu? Ai văzut toate stelele alea? A căzut, asta e! O să înghită douăzeci de lungi. Nu mi-e piftie, nu sunt un piftios, asta se glăveşte, dar noi să ne spăloim puțin că altfel o s-o înghițim. Nu te ardeia, vino cu noi, hai să sugem împreună o borțoasă![943]

— Nu se lasă prietenii la ananghie, mormăi Montparnasse.

— Eu îți vrăjesc că e bolnav! reluă Brujon. La ceasul care croncăne, tapițerul nu plăteşte o chioară. Nu mai avem nimic de vulpuit. Să ne topim. Mi se tot pare că un sticlete m-a şi prins în greblă.[944]

Montparnasse nu se mai împotrivea decât foarte slab; fapt este că aceşti patru oameni, devotați ca toți bandiții, care nu se părăsesc niciodată unii pe alții, dăduseră târcoale toată noaptea închisorii La Force, cu toată primejdia, în speranța de a vedea pe Thénardier arătându-se pe culmea unui zid. Dar noaptea care se făcea tot mai aprigă – era o ploaie de parcă turna cu găleata şi care pustiise toate străzile – frigul care îi răzbise, hainele ude, încălțămintea ruptă, zgomotul neliniştitor care se dezlănțuise în închisoare, orele care treceau, patrulele pe care le întâlneau, nădejdea care îi părăsea, teama care îi cuprinsese, toate acestea îi îndemnau să se retragă. Montparnasse însuşi, care era oarecum ginerele lui Thénardier, o lăsase mai moale. O clipă, două să mai fi trecut, şi-ar fi fost plecați. Thénardier gâfâia sus pe zid ca naufragiații *Meduzei* pe pluta lor, văzând corabia cum se pierde în zare.

Nu îndrăzni să-i strige; chemarea auzită de cine ştie cine ar fi stricat totul, dar îi trecu prin minte un gând, ultimul gând, o lumină: luă din buzunar capătul de funie al lui Brujon, pe care îl deznodase de pe zăbrelele coşului Clădirii-Noi şi îl aruncă pe locul închis cu uluci.

Funia căzu la picioarele lor.

— O văduvă![945] exclamă Babet.

— Împleteala mea! constată Brujon.

— Hangiul e sus, zise Montparnasse.

Ridicară ochii. Thénardier îşi lungi nițel gâtul în jos.

— Repede! şopti Montparnasse. Ai capătul celălalt al funiei, Brujon?
— Da.
— Înnoadă amândouă capetele! O să i-o aruncăm. O s-o prindă de zid şi o să coboare.
Thénardier îşi luă inima în dinţi şi spuse cu voce ceva mai tare:
— Sunt îngheţat.
— Te dezgheţăm noi.
— Nu mai mă pot mişca.
— Dă-ţi drumul să aluneci, că te prindem noi.
— Mi-au degerat mâinile.
— Leagă, funia de zid.
— N-o să pot.
— Trebuie să se urce unul dintre noi, zise Montparnasse.
— Trei etaje! se miră Brujon.
Un horn vechi de tencuială, care slujise la o sobă din baracă, se urca de-a lungul zidului şi ajungea aproape până la locul unde se găsea Thénardier. Acest coş, foarte coşcovit şi crăpat, s-a surpat mai târziu, dar i se văd încă urmele. Era foarte îngust.
— S-ar putea urca pe-aici, arătă Montparnasse.
— Pe hornu' ăsta? izbucni Babet. Un urs[946]? Niciodată! Ar trebui un mânz[947].
— Ar trebui un plod, reluă Brujon.
— Unde să găsim un ţânţar? obiectă Gueulemer.
— Aşteptaţi, zise Montparnasse. Am eu o chestie.
Întredeschise binişor poarta gardului de uluci, se încredinţă că nimeni nu trecea pe stradă, ieşi cu grijă, închise din nou poarta în urma lui şi plecă alergând înspre Bastilia.
Se scurseră şapte-opt minute, pentru Thénardier şapte-opt mii de secole; Babet, Brujon şi Gueulemer aşteptau cu dinţii încleştaţi. Poarta se deschise din nou, în sfârşit, şi Montparnasse, gâfâind apăru cu Gavroche de mână! Strada era tot pustie din pricina ploii.
Gavroche intră în curte şi se uită la mutrele acestea de bandiţi cu mare linişte. Apa i se scurgea din păr. Gueulemer se îndreptă spre el cu vorbele:
— Puştiule, eşti bărbat?
Gavroche ridică din umeri şi răspunse:
— Un plod ca mine e un urs, şi urşii ca voi sunt plozi!
— Bine scuipă mânzul! exclamă Babet.

— Plodul păpuşesc nu e vulpuit din puf băltăgit[948], adăugă Brujon.
— De ce aveţi nevoie? îi întrebă Gavroche.
Montparnasse răspunse:
— Să te caţeri prin hornul ăsta.
— Cu văduva asta, continuă Babet.
— Şi să fereci împleteala[949], adăugă Brujon.
— Până pe suitul suişului, reluă Babet.
— La plopul vârnei[950], lămuri Brujon.
— Şi pe urmă? zise Gavroche.
— Atât, rosti Gueulemer.
Ştrengarul cercetă funia, hornul, zidul, ferestrele şi făcu din buze un zgomot dispreţuitor, care nu se poate exprima în cuvinte, dar care înseamnă:
— Fleac!
— Sus e un om pe care îl salvezi, reluă Montparnasse.
— Ce zici? întrebă Brujon.
— Fleţ mai eşti! răspunse copilul ca şi cum întrebarea i se părea prostească, şi îşi scoase încălţămintea.
Gueulemer apucă pe Gavroche de braţ, îl sui pe acoperişul barăcii, ale cărei scânduri putrede se lăsară în jos sub greutatea puştiului, şi îi dădu funia pe care Brujon, o înnodase în lipsa lui Montparnasse. Ştrengarul se îndreptă spre hornul în care îi era uşor să intre, fiindcă lângă acoperiş avea o spărtură largă. În clipa când fu să urce, Thénardier, care vedea că i se apropie scăparea şi viaţa, se aplecă peste marginea zidului; cea dintâi lucire a zorilor îi înălbea fruntea scăldată în sudoare, umerii obrajilor gălbejiţi, nasul ascuţit şi sălbatic, barba căruntă zbârlită. Gavroche îl recunoscu.
— Ia te uită! exclamă el. E tata!… Eh, n-are a face!
Şi apucând funia în dinţi, începu hotărât urcuşul. Ajunse pe creasta şandramalei, încălecă pe zidul vechi ca pe o şa şi înnodă funia de crucea de sus a ferestrei.
În clipa următoare, Thénardier se afla în stradă.
De cum atinse pavajul, de cum se simţi în afară de orice primejdie, nu mai fu nici istovit, nici îngheţat, nici nu mai tremura; împrejurările groaznice prin care abia trecuse se risipiră ca un fum, întreaga lui minte fioroasă şi iscoditoare se trezi din nou, lucidă şi liberă, gata s-o ia singură înainte. Iată care fu primul lui cuvânt:
— Şi acum, pe cine avem de mâncat?

N-are niciun rost să mai tălmăcim înțelesul unui cuvânt atât de înspăimântător de limpede, care înseamnă totodată a ucide, a asasina, a jefui. A mânca, pe-adevăratul înțeles: a înfuleca.

— Să ne dăm după un colț, propuse Brujon. Să isprăvim în doi timpi şi trei mişcări şi să ne despărțim, numaidecât. Era o trebşoară de făcut în strada Plumet, o stradă pustie, o casă singuratică, o grădină cu grilaj şubred şi numai femei.

— Bun! De ce nu? întrebă Thénardier.

— Zâna ta[951], Éponine, a fost să vadă chestia, răspunse Babet.

— Şi i-a adus lui Magnon un pesmet, adăugă Gueulemer. Nimic de vulpuit acolo.

— Zâna nu e o fleață, zise Thénardier. Totuşi, ar mai trebui să vedem.

— Da, da, spuse Brujon, e de văzut.

În tot acest timp, niciunul nu-l mai băga în seamă pe Gavroche, care, cât ținu convorbirea, stătuse pe una dintre pietrele gardului; aşteptă câteva clipe ca tată-său să se întoarcă spre el, apoi se încălță şi zise:

— S-a sfârşit? Mai aveți nevoie de mine, bătrânilor? Ați scăpat de încurcătură. Am şters-o! Mă duc să-mi deştept plozii.

Şi plecă.

Cei cinci oameni ieşiră unul câte unul de după gard.

După ce Gavroche pierise la colțul străzii Ballets, Babet îl luă pe Thénardier deoparte.

— Ai văzut mânzul? îl întrebă el.

— Ce mânz?

— Mânzul care s-a cățărat pe zid şi ți-a adus împleteala.

— Nu prea.

— Ei bine, nu ştiu ce să zic, dar mi se pare că e fiu-tău.

— Ei, aş! exclamă Thénardier. Crezi?

Şi plecă.

Cartea a şaptea:

ARGOUL

I – Originile

Pigrita[952] e un cuvânt îngrozitor.

Dă naştere unei lumi, *pegra,* adică hoţia, şi unui iad, *pegrana,* adică foamea.

Iată cum trândăvia e mamă.

Are un fecior, furtişagul, şi o fiică, foamea.

În ce limbă vine asta? În argou.

Dar ce e argoul? E un neam şi o vorbire totodată.

Când, acum treizeci şi patru de ani, povestitorul acestor triste şi întunecate întâmplări înfăţişa în mijlocul unei scrieri[953] având acelaşi scop ca şi aceasta, un hoţ care vorbea argou, lumea s-a mirat şi a prins să strige: „Ce? Cum? Argou? Dar argoul este înspăimântător! E limba puşcăriaşilor, a ocnelor, a închisorilor, a tot ceea ce societatea are de lepădat!”

Niciodată n-am înţeles acest fel de critici.

După aceea, doi mari romancieri, dintre care unul e un cunoscător profund al sufletului omenesc, iar celălalt un neînfricat prieten al poporului, Balzac şi Eugène Sue, punând pe bandiţi să vorbească în adevărata lor limbă, aşa cum făcuse în 1828 autorul cărţii *Ultima zi a unui osândit*[954], s-au ridicat aceleaşi protestări. S-a spus încă o dată: „Ce vor scriitorii cu această revoltătoare limbă vulgară? *Argoul e de nesuferit!* Argoul te înfioară.”

Cine zice nu? Fără îndoială.

Când e vorba să-ţi dai seama de adâncimea unei răni, a unei prăpăstii sau a unei societăţi, de când este o vină să mergi cât mai departe, să cobori cât mai adânc? Am crezut întotdeauna că lucrul acesta e câteodată o faptă de

curaj, sau cel puțin o acțiune simplă şi folositoare, vrednică de atenția binevoitoare pe care o merită datoria consimțită şi adusă la îndeplinire. De ce să nu cercetezi totul, să nu studiezi totul, să te opreşti la mijlocul drumului? Sonda trebuie să se oprească, nu sondorul.

Bineînțeles, a coborî până la străfundurile întocmirii sociale, ca să ajungi acolo unde se sfârşeşte pământul şi începe mocirla; a răscoli aceste valuri vâscoase, a urmări, a strânge şi a zvârli viu pe mal acest grai respingător, de pe care curg la lumina zilei şiroaie de noroi, un vocabular scârbos, în care fiecare cuvânt pare un inel scârnav al unui monstru al nămolului şi al întunecimilor – nu e o sarcină nici ispititoare şi nici uşoară. Nimic nu-i mai înfiorător decât să priveşti în toată goliciunea, la lumina gândirii, furnicarul înspăimântător al argoului. E ca o cumplită sălbăticiune a nopții, smulsă din vizuina ei. Îți pare un groaznic mărăciniş viu şi zbârlit, care tresare, se mişcă, se frământă, îşi cere înapoi întunericul, amenință şi te înfruntă. Cutare cuvânt seamănă cu o gheară, altul cu un ochi scurs şi sângerând, câte-o frază pare că te muşcă, asemeni foarfecelor unui crab. Totul trăieşte cu vitalitatea hâdă a lucrurilor orânduite în neorânduială.

Şi pe urmă, de când groaza e o piedică pentru cel care vrea să afle adevărul? De când boala alungă pe medic? Îşi închipuie cineva un naturalist care ar refuza să studieze vipera, liliacul, scorpionul, scolopendra şi păianjenul cap-de-mort, aruncându-le din nou în întuneric cu vorbele: „Oh! Ce urâte sunt!" Cugetătorul care ar întoarce spatele argoului ar semăna cu chirurgul care ar întoarce spatele unui ulcer sau unui neg. Ar fi ca un filolog care ar şovăi să examineze o formă a vorbirii, ca un filosof care ar şovăi să scruteze o înfățişare a sufletului omenesc. Căci trebuie să spunem limpede celor care nu ştiu lucrul acesta: argoul este şi un fenomen literar şi un rezultat social. Ce este, la drept vorbind, argoul? Argoul este graiul mizeriei.

Aici ne putem opri; a generaliza faptul, înseamnă câteodată a-l micşora; n-am greşi dacă am spune că toate mizeriile, toate profesiunile, aproape toate treptele ierarhiei sociale şi toate formele inteligenței îşi au argoul lor. Negustorul, care zice: „Avem un Montpellier în depozit şi o partidă de Marsilia, calitate bună"; agentul de schimb, care zice: „Report, primă, cont curent"; jucătorul de cărți care zice: „Plus potul! Perechi de popi!"; portărelul din insulele Normande, care zice: „Deținătorul, limitându-se la bunul lui nu poate revendica fructele în timpul sechestrului succesoral al imobilelor renunțătorului"; vodevilistul, care zice: „Am făcut fiasco!"[955];

artistul de teatru, care zice: „I-am pus cârlige”[956]; filosoful, care zice: „Triplicitate fenomenală”; vânătorul, care zice: „Uite-l, nu e”[957]; frenologul[958], care zice: „Amativitate, combativitate, secretivitate”; infanteristul, care zice: „Gagica mea”[959]; călărețul, care zice: „Bidiviul meu”[960]; maestrul de scrimă, care zice: „Terță, cvartă, fandați!”; tipograful, care zice: „Dă-mi o perie de pe şpalt”[961]; toți – tipograf, maestru de scrimă, călăreț, infanterist, frenolog, vânător, filosof, artist de teatru, vodevilist, portărel, jucător de cărți, agent de schimb şi negustor – toți vorbesc argou. Pictorul, care zice: „Natură moartă”; notarul, care zice: „Trepăduşul meu”; bărbierul, care zice: „Contra, doriți?”; cizmarul, care zice: „Să vă pun sprâncene” – toți vorbesc argou. La nevoie, dacă vrei neapărat toate diferitele feluri de a spune dreapta şi stânga, plugarul: „Hăis şi cea”; marinarul: „Babord şi tribord”; maşinistul teatrului: „Spre curte şi spre grădină”[962]; paracliserul: „Lângă strană şi lângă amvon” – toate, sunt un fel de limbaj în argou. Există argoul sclifositelor, după cum a existat argoul prețioaselor[963]. Palatul Rambouillet se mărginea puțintel cu Curtea Minunilor[964]. Există şi un argou al duceselor, dovadă această frază dintr-un bilet dulce al unei mari cucoane şi foarte frumoase femei din timpul restaurației: *„Veți găsi la aceste bârfeli o multimotivație pentru a mă face să mă eschivez”.* Cifrurile diplomatice sunt un fel de limbaj: cancelaria pontificală, spunând *douăzeci şi şase* în loc de Roma, *grkzintgzyal* în loc de expediție, şi *abfxustgrnogrkru tu XI* pentru a desemna pe ducele de Modena, vorbeşte în argou. Medicii din evul mediu, care, ca să spună morcov, ridiche şi nap, spuneau: *Opoponach, perfroschinum, reptitalmus, dracatholicum angelorum, postmegorum,* vorbeau în argou. Fabricantul de zahăr, care zice: *Melasă, cubic, tos, zaț, lumps*[965], *melis amestecat, obişnuit, ars, placă*[966], acest industriaş cumsecade vorbeşte în argou. O anumită şcoală critică de acum douăzeci de ani, care zicea: *Jumătate din Shakespeare constă numai în jocuri de cuvinte şi calambururi,* vorbea în argou. Poetul şi artistul, care, cu un simț profund, vor califica pe domnul Montmorency[967] „un burghez”, fiindcă nu se pricepe la poezie şi sculptură, vorbesc argoul. Academicianul clasic, care numeşte florile – *Flora,* fructele – *Pomona,* marea – *Neptun,* dragostea – *Cupidon,* frumusețea – *mreji,* un cal – *un Pegas,* cocardă albă sau tricoloră – *trandafirul zeiței Belona,* pălăria în trei colțuri – *triunghiul lui Marte*[968], acest academician clasic vorbeşte în argou. Algebra, medicina, botanica, fiecare îşi are argoul ei.

Limba care se foloseşte în marină, acest admirabil grai al mării, atât de cuprinzător şi de pitoresc, pe care l-au vorbit Jean Bart, Duquesne, Suffren şi Duperre[969], şi în care se amestecă scrâşnetul catargurilor, zbârnâitul pâlniilor de „porta-voce”, larma luptei piept la piept pe o corabie cucerită, legănarea vasului, vântul, furtuna, tunul, e un adevărat argou eroic şi impunător, care, faţă de sălbaticul argou al hoţilor, e ca leul faţă de şacal.

Fără îndoială. Dar, orice s-ar spune, felul acesta de a înţelege argoul înseamnă o generalizare pe care n-o va aproba toată lumea. Cât despre noi, vom păstra cuvântului vechiul lui înţeles, precis, mărginit şi hotărât, restrângând argoul la argou. Argoul adevărat, argoul prin excelenţă, dacă aceste două cuvinte pot merge împreună, străvechiul argou, care a fost un regat, nu e altceva, o repetăm, decât vorbirea urâtă, frământată, vicleană, trădătoare, veninoasă, crudă, suspectă, josnică, profundă, fatală a mizeriei. Dincolo de toate înjosirile şi toate nenorocirile se înfiripă o ultimă mizerie, care se răzvrăteşte, hotărâtă să înceapă lupta împotriva tuturor oamenilor fericiţi şi a drepturilor ce domnesc în lume; în această luptă înspăimântătoare, când vicleană, când cumplită, bolnavă şi fioroasă în acelaşi timp, mizeria atacă orânduirea socială cu înţepătura de ac a viciului şi cu lovitura de măciucă a crimei.

Pentru nevoile acestui război, a născocit o limbă de luptă: argoul.

A face să plutească şi a menţine deasupra prăpastiei, deasupra uitării, fie numai şi un fragment dintr-un grai oarecare – grai pe care omul l-a vorbit şi care altminteri s-ar pierde – a păstra, adică, unul dintre elementele, bune sau rele, care alcătuiesc şi întregesc o civilizaţie, înseamnă a înmulţi datele observaţiei sociale, a sluji însăşi civilizaţia. Acest serviciu l-a făcut Plaut[970], vrând-nevrând, când a pus doi soldaţi cartaginezi să vorbească în limba feniciană; l-a făcut şi Molière, lăsând atâtea personaje să vorbească în limba levantină sau în graiuri populare. Ajungând aici, criticile se întețesc: feniciana, de minune! levantina, bravo! chiar graiurile populare merg, sunt limbi care au aparţinut unor popoare sau unor provincii – dar argoul? La ce bun să păstrăm argoul? La ce bun să-l scoatem deasupra valurilor?

La aceasta nu răspundem decât cu un cuvânt. Dacă, bineînţeles, limba pe care a vorbit-o un popor sau o provincie e vrednică de interes, cu atât mai vrednică de atenţie şi de studiu e limba pe care a vorbit-o o anumită mizerie.

În Franţa de pildă, de mai bine de patru sute de ani, a vorbit-o nu numai o anumită mizerie, ci toată mizeria cu putinţă, mizeria omenească.

Şi-apoi, stăruim să spunem că a studia diformitățile şi infirmitățile sociale, a le scoate la iveală pentru a fi vindecate, nu e câtuşi de puțin un lucru în fața căruia să-ți fie permis să alegi. Istoriograful obiceiurilor şi al ideilor nu are o misiune mai uşoară decât istoriograful evenimentelor. Acesta din urmă priveşte suprafața civilizației, luptele dintre tronuri, naşterea prinților, căsătoriile regilor, bătăliile, adunările, faptele marilor oameni de stat, revoluțiile în lumina zilei, toată partea din afară; celălalt istoriograf priveşte înăuntru, adâncul, poporul care munceşte, care suferă şi care aşteaptă, femeia împovărată, copilul care moare cu zile, luptele surde dintre oameni, cruzimile necunoscute, prejudecățile, orânduielile nedrepte, consecințele ascunse ale legii, prefacerile tainice ale sufletelor, tresăririle nelămurite ale mulțimilor, flămânzii, desculții, golanii, dezmoşteniții, orfanii, nenorociții şi ticăloşii, toata viermuiala rătăcitoare a întunericului. Trebuie să se scufunde cu inima plină de milă dar şi de asprime, ca un frate şi ca un judecător, până la cazematele de nepătruns în care se târăsc de-a valma cei care sângerează şi cei care lovesc, cei care plâng şi cei care blestemă, cei care postesc şi cei care înfulecă, cei care îndură răul şi cei care-l fac. Aceşti istoriografi ai inimilor şi ai sufletelor au ei, oare, sarcini mai mici decât istoriografii faptelor văzute? Oare Dante Alighieri să fi avut mai puține lucruri de spus decât Machiavel? Dedesubtul civilizației, mai adânc şi mai întunecat, e, oare, mai puțin însemnat decât ceea ce se petrece la suprafață? Ce cunoşti din munte dacă nu intri în adâncul peşterii?

Vom spune, de altfel în treacăt: din cele arătate mai sus s-ar putea presupune, între cele două categorii de istoriografi, o deosebire esențială, care nu există în mintea noastră. Nimeni nu poate fi un bun istoric al vieții adevărate a popoarelor – al vieții obşteşti care se desfăşoară în văzul tuturor, dacă nu este în acelaşi timp, într-o oarecare măsură, istoricul vieții lor ascunse şi adânci; nimeni nu e un bun istoric al celor dinăuntru dacă nu ştie să fie, la nevoie, istoric al celor din afară. Istoria moravurilor şi a ideilor se împleteşte cu aceea a evenimentelor, şi invers. Sunt două feluri de fapte deosebite, care corespund, care se înlănțuie totdeauna şi adesea se determină reciproc. Toate liniile mari, pe care providența le trage deasupra unei națiuni, au paralelele lor întunecate, dar desluşite în adânc, şi toate zvârcolirile adâncului provoacă frământare la suprafață. Adevărata istorie fiind amestecată în tot, istoriograful adevărat se amestecă în tot.

Omul nu este un cerc cu un singur centru; e o elipsă cu două focare: faptele şi ideile.

Argoul nu este altceva decât un vestiar în care limba, urmărind să facă o faptă rea, se travesteşte, îmbrăcând cuvinte-măşti şi metafore zdrenţuite.

Şi ajunge, în felul acesta, groaznică.

Abia mai poate fi recunoscută. Mai e ea, oare, limba franceză? Iat-o gata să se arate pe scenă, să dea răspuns crimei, potrivită tuturor treburilor din catastiful blestemăţiilor. Nu merge, ci şontâcăie, şchiopătând în cârja Curţii Minunilor; iar cârja aceasta se poate schimba în măciucă; e limba derbedeilor; toate stafiile omeneşti o ajută să se îmbrace şi o sulemenesc; se târăşte şi se ridică, aşa cum face orice reptilă. E în stare să împlinească toate rolurile, şarlatanii o fac echivocă, otrăvitorii o înveninează, incendiatorii o negresc cu funingine; ucigaşii o boiesc cu roşu.

Când voi, oameni cum se cade, trageţi cu urechea la uşile societăţii, prindeţi dialogul celor de afară. Auziţi întrebări şi răspunsuri. Ascultaţi fără să înţelegeţi un murmur hidos, aducând a vorbire omenească, dar mai aproape de urlet decât de cuvânt. E argoul. Cuvintele sunt pocite, pecetluite de nu ştiu ce bestialitate nemaivăzută. Parcă ar vorbi hidrele.

Sunt vorbe de neînţeles care vin din întuneric. Scrâşnetele şi şoaptele măresc umbra prin enigma lor. E întunecime în nenorocire, e şi mai mare întunecime în miezul crimei; beznele acestea contopite alcătuiesc argoul. Întuneric în văzduh, întuneric în fapte, întuneric în glasuri. Grai înspăimântător de broască râioasă; într-un necontenit du-te-vino, ţopăie, se târăşte plină de bale şi se mişcă înfiorător într-o ceaţă cenuşie fără margini, plămădită din ploaie, din noapte, din foame, din viciu, din minciună, din nedreptate, din goliciune, din înecăciune şi din iarnă, în sfârşit e lumina nenorociţilor.

Fie-ne milă de osândiţi! Vai, cine suntem noi, noi înşine? Cine sunt eu, care vorbesc? Cine sunteţi voi, care mă ascultaţi? De unde venim? Şi este, oare, aşa de sigur că n-am săvârşit nicio faptă înainte de-a ne fi născut? Pământul cam seamănă cu o temniţă. Cine ştie dacă omul nu-i un recidivist al justiţiei divine?

Priviţi viaţa de aproape! E făcută astfel, încât se simte pretutindeni osânda.

Eşti ceea ce se cheamă un om fericit? Dar tristeţea e hrana ta de toate zilele! Fiecare zi îşi are marea ei suferinţă sau neliniştea ei măruntă. Ieri tremurai pentru sănătatea cuiva drag, azi ţi-e teamă de-a ta; mâine vei avea o grijă bănească, poimâine vei înfrunta ocara unui calomniator, răspoimâine vei suferi de nenorocirea unui prieten; pe urmă va fi vremea rea, se va

sparge ceva sau se va pierde; apoi, o plăcere pe care conştiinţa şi măduva spinării ţi-o impută; altă dată nu-ţi plac treburile publice. Fără să mai punem la socoteală suferinţele inimii. Şi aşa mai departe. Un nor se risipeşte, altul se adună. Abia o zi dintr-o sută dacă e plină de veselie şi de soare. Şi tu încă faci parte dintre puţinii oameni fericiţi! Cât despre ceilalţi, asupra lor domneşte o noapte veşnică.

Singura împărţire a oamenilor rămâne aceasta: luminaţi şi întunecaţi. Singura ţintă: să micşorăm numărul întunecaţilor şi să sporim numărul celorlalţi. De aceea strigăm: Învăţământ! Ştiinţă! A învăţa pe altul să citească înseamnă să aprinzi focul; orice literă silabisită scânteiază.

De altfel, cine zice lumină nu zice numaidecât bucurie. Lumina poate fi izvor de suferinţă: când e prea multă, arde. Flacăra e primejdia aripilor. A arde fără a te opri din zbor, iată minunea geniului!

Când veţi cunoaşte şi când veţi iubi, veţi suferi de asemenea. Ziua răsare plângând. Luminaţii plâng chiar dacă ar plânge numai pentru cei întunecaţi.

II – Rădăcinile

Argoul este limba întunecaţilor.

În faţa acestui dialect plin de enigme, întinat şi răzvrătit totodată, cugetătorul se înduioşează până în cele mai nebănuite adâncimi ale sufletului, iar sociologul e îndemnat la meditaţiile cele mai zguduitoare. Argoul poartă cu el un blestem. Fiecare silabă e pecetluită cu semnul unei osândiri. Cuvintele limbii poporului apar în argou schimonosite şi chircite ca sub fierul roşu al călăului. Unele parcă fumegă încă. Adesea, câte o frază pare a fi umărul înfierat al vreunui tâlhar, dezgolit fără veste. Ideea aproape că refuză să se lase exprimată de aceste cuvinte îmbătrânite în rele. Metafora, în argou, este câteodată atât de sfruntată, încât simţi că a stat în cătuşe.

Cu toate acestea, şi tocmai de aceea, ciudata limbă îşi are locul ei în marele şi nepărtinitorul cazier, unde stau alături paraua ruginită şi medalia de aur, şi care se numeşte literatură. Argoul, fie că vrem, fie că nu, îşi are sintaxa şi poezia lui. E o limbă. Dacă, după sluţenia anumitor cuvinte, se recunoaşte că a fost rumegată de Mandrin[971], se simte, însă, în strălucirea

anumitor metonimii, că şi Villon a vorbit-o. *Mais au sont les neiges d'antan?*[972] Este un vers din argou. *Antan – ante annum* – este un cuvânt din argoul Thunes[973] şi înseamnă anul trecut, cu un sens mai larg: altădată. Se mai putea citi acum treizeci şi cinci de ani, în epoca plecării cetei de ocnaşi din 1827, într-una dintre carcerele din Bicêtre, această zicală zgâriată cu cuiul pe zid de un „rege” din Thunes, condamnat la galere: *Les debs d'antan trimaient siempre pour la pierre du Coösre*. Asta înseamnă: Regii de altădată se duceau totdeauna să fie unşi. În mintea acelui „rege”, ungerea, încoronarea, era ocna.

Cuvântul *décarade,* care exprimă plecarea în galop a unei trăsuri grele, este pus pe seama lui Villon, şi vrednic de el. Acest cuvânt, care îţi sugerează scăpărarea copitelor pe caldarâm, rezumă într-o onomatopee magistrală întregul vers admirabil al lui La Fontaine:

Six forts chevaux tiraient au coche[974].

Din punct de vedere pur literar, puţine studii ar fi mai ispititoare şi mai fecunde decât cel al argoului. Este o întreagă limbă în limbă, un fel de excrescenţă bolnăvicioasă, un altoi nesănătos care a dat naştere unei vegetaţii, un parazit, care şi-a înfipt rădăcinile în străvechiul trunchi galic şi al cărui frunziş sinistru se târâie pe o întreagă parte a limbii. E ceea ce am putea numi primul aspect, aspectul vulgar al argoului. Dar pentru cei care studiază limba aşa cum trebuie studiată, adică aşa cum geologii studiază pământul, argoul apare ca o adevărată aluviune. După cum sapi mai mult sau mai puţin adânc, găseşti în argou dedesubtul vechii limbi franceze populare, provensala, spaniola, o fărâmă de italiană, de levantină, adică limba porturilor Mediteranei, engleza şi germana, romana, în cele trei varietăţi: romano-franceză, romano-italiană, şi romano-romană, latină, în sfârşit, basca şi celtica. Formaţie profundă şi ciudată. Edificiu subpământean, zidit în devălmăşie de toţi mizerabilii. Toate rasele blestemate şi-au lăsat urma, fiecare suferinţă a pus o lespede, fiecare inimă o pietricică. O mulţime de suflete păcătoase, josnice şi răzvrătite, care au străbătut viaţa şi s-au dus să se mistuie în veşnicie, se regăsesc aproape întregi în argou, se pot încă desluşi în forma unui cuvânt monstruos.

Spaniola? Vechiul argou gotic e plin. Iată: *boffete* (palmă), care vine de la *bofeton; vantane* (fereastră) mai târziu *vanterne,* care vine de la *vantana; gat* (pisică) de la *gato; acite* (ulei), care vine de la *aceyte.* Italiana? Iată: *spade* (spadă), care vine de la *spada; carvel* (vas plutitor) care vine de la

caravella. Engleza? Iată: *bichot* (episcop) care vine de la *bishop; raille* (spion), care vine de la *rascal, rascalion* (pungaş); *pilche* (cutie), care vine de la *pilcher* (teacă). Germana? Iată: *caleur, Kellner* (chelner); *hers* (stăpânul), de la *Herzog* (duce). Latina? Iată: *frangir,* de la *frangere* (a sparge); *affurer,* de la *fur* (a fura); *cadène,* de la *catena* (lanţ). Există un cuvânt care apare în toate limbile europene cu un fel de putere şi de autoritate tainică: cuvântul *magnus.* Scoţia a făcut din el pe *mac* al ei, care desemnează pe şeful clanului, *Mac*-Farlane, *Mac*-Callumore, marele Farlane, marele Callumore (e totuşi de observat că *mac* în celtică înseamnă fecior). Argoul a făcut din acest cuvânt *meck* şi mai târziu *meg,* adică Dumnezeu. În ce priveşte basca, iată *gahisto,* diavolul, care vine de la *gaïztoa,* rău; *sorgabon,* noapte bună, care vine de la *gabon,* bună seara. Celtica? Iată: *blavin,* batista, care vine de la *blavet,* apă ţâşnitoare; *menesa,* muiere, care vine de la *meinec,* plin de pietre; *barant,* râu, de la *baranton,* fântână; *goffeur,* lăcătuş, de la *goff,* fierar; *gheduza,* moartea, care vine de la *guenn-du,* albă-neagră. Voiţi şi istorie? Argoul zice *malteze* în loc de monete, amintind banii vechi de argint care circulau pe galerele Maltei.

În afară de originile filologice arătate mai sus, argoul are alte rădăcini, şi mai fireşti, care ies, ca să zicem aşa, din însuşi sufletul omului.

Mai întâi născocirea directă a cuvintelor. Aici e taina limbilor. A zugrăvi cu ajutorul cuvintelor care – nu se ştie nici cum, nici de ce – au culoarea lor. Acesta e fondul primitiv al oricărui limbaj omenesc, ceea ce am putea numi granitul. Argoul foieşte de cuvinte de acest fel, cuvinte imediate, create în întregime, nu se ştie unde, nici de cine, fără etimologii, fără analogii, fără derivate, cuvinte singuratice, barbare, câteodată hâde care au uneori o putere ciudată de expresie şi care trăiesc. Călăul, *le taule;* pădurea, *le sabri*; frica, fuga, *taf*; lacheul, *le larbin;* generalul, prefectul, ministrul, *pharos;* dracul, *le rabouin.* Nimic nu este mai ciudat decât aceste cuvinte, care în acelaşi timp ascund şi artă. Unele, ca *le rabouin,* sunt în acelaşi timp groteşti şi înspăimântătoare, dând o impresie de strâmbătură ciclopeeană.

În al doilea rând, metafora. Caracteristica unei limbi care vrea să spună tot şi să ascundă tot este bogăţia de imagini. Metafora este o enigmă în care se ascunde hoţul care încearcă o lovitură, deţinutul care pune la cale o evadare. Niciun grai nu este mai metaforic decât argoul. *Dèvisser le coco,* a suci gâtul; *tortiller,* a mânca, *être gerbé,* a fi judecat; *un rat,* un hoţ de pâine; *il lansquine,* plouă, veche imagine uluitoare, care-şi poartă oarecum data naşterii cu sine, asemănând lungile şiruri piezişe ale ploii cu suliţele

dese şi aplecate ale lăncierilor *(lansquenets)* şi care cuprinde într-un singur cuvânt metonimia populară: *il pleut des hallebardes* (plouă cu baltage, adică cu găleata). Uneori, pe măsură ce argoul trece de la prima epocă la a doua, unele cuvinte părăsesc starea sălbatică, şi primitivă, luând înțelesul metaforic. Dracul încetează de a mai fi *le rabouin* şi devine *le boulanger* (brutarul), cel care bagă în cuptor. E mai cu haz, dar mai puțin măreț; ceva cum ar fi Racine după Corneille, Euripide după Eschyl. Anumite fraze argotice, care țin de amândouă epocile şi au în acelaşi timp o înfățişare barbară şi metaforică, par nişte fantasmagorii. Les *sorgueurs vont solliciler des gails à la lune* (haimanalele vor fura cai la noapte). Ne trece pe dinaintea ochilor ca un pâlc de umbre. Se vede ceva nedesluşit.

În al treilea rând, mai e un mijloc neîngăduit. Argoul trăieşte pe seama limbii. Se foloseşte de ea după plac, scoate din ea ce-i trebuie, la întâmplare, şi se mărgineşte adesea, când se iveşte nevoia, s-o strice în pripă şi brutal. Câteodată, din cuvinte zilnice, pocite şi amestecate cu altele în adevăr argotice, născocesc zicale pitoreşti în care se simte împletirea creației directe cu metafora: *Le cab jaspine, je marronne que la roulotte de Pantin trime dans le sabri* (câinele latră, cred că trece prin pădure diligența de Paris). *Le dab est sinve, la dabuge est merloussière, la fée est bative* (burghezul e nerod, burghezia e şireată, fata e nostimă). De cele mai multe ori, ca să nu-i amăgească pe ascultători, argoul se mărgineşte să adauge tuturor cuvintelor limbii, fără deosebire, un fel de coadă mârşavă, o terminație în *aile,* în *orgue,* în *iergue* sau în *uche.* Astfel, *Vouzierque trovaille bonorgue ce gigotmuche?* – adică *Trovezvous ce gigot bon*? (Îți pare bună friptura asta?) Fraza aceasta a adresat-o Cartouche unui temnicer ca să afle dacă suma de bani propusă în schimbul evadării îi convenea. Tot aşa terminația în *mar,* adăugată de curând.

Argoul fiind graiul stricăciunii se alterează repede. De altfel, căutând mereu să se ferească, îndată ce se simte înțeles, se preschimbă. Spre deosebire de orice altă buruiană, lumina zilei îl ucide. Aşa că e neîncetat pe cale de descompunere şi recompunere, proces petrecut pe întuneric şi în grabă. Străbate în zece ani un drum mai lung decât cel parcurs de limbă în zece secole. Astfel *le larton* (pâinea) devine *le lartif*; *le guil* (calul) devine *le gaye*; *la fertanche* (paiele) – *la fertille*; *le momignard* (băiatul) – *le momacque*; – *les figues* (țoalele) – *les frusques*; *la chique* (biserica) – *l'ègrugeoir*; *le colabre* (gâtul) – *le colas.* Dracul este mai întâi *gahisto,* apoi *le rabouin,* după aceea *le boulanger* (brutarul); *le prêtre* (preotul) este *la*

ratichon, apoi *le sanglier* (mistrețul); *le poignard* (pumnalul) este *le vingt-deux* (douăzeci şi doi); pe urmă *le surin* (mărul nealtoit) şi apoi *le lingre* (cuțitul); polițiştii se numesc *railles,* apoi *roussins,* după aceea *rousses* (roşcați), pe urmă *marchands* de *lacets* (negustori de şireturi), pe urmă *coqueurs* (delatori), în sfârşit *cognes* (bătăuşii); călăul este *le taule,* apoi *Charlot,* pe urmă *l'atigeur* (cel care te stâlceşte); după aceea *le becquillard* (cel cu cârje). În secolul al XVII-lea, a se bate se zicea *se donner du tabac* (a trage tutun), în secolul al XIX-lea însă *se chiquer la queule* (a-şi muta fălcile). Între aceste două extreme s-au perindat alte douăzeci de zicale. Lui Lacenaire i s-ar părea că vechea noastră cunoştință, Cartouche, vorbeşte ebraica. Toate cuvintele acestei limbi sunt într-o veşnică goană, ca şi oamenii care le rostesc.

Cu toate acestea, din când în când şi chiar din cauza acestei mişcări, vechiul argou iese din nou la iveală şi se înnoieşte. Îşi are reşedințele sale unde se menține. Cartierul Temple păstra argoul secolului al XVII-lea; Bicêtre, când era închisoare, păstra argoul din Thunes. Se mai putea auzi terminația *anche,* a bătrânilor din Thunes. *Boyanches-tu* (*bois-tu?* – bei?), *il croyanche* (*il croit* – crede). Totuşi mişcarea neîntreruptă rămâne legea lui.

Dacă filosoful ajunge să țină pe loc o clipă această limbă care se evaporă fără încetare, pentru a o observa, el cade în meditații dureroase, dar şi folositoare. Niciun studiu nu este mai bogat în rezultate şi în învățăminte. Nu există metaforă, etimologie a argoului, care să nu cuprindă o lecție. Printre asemenea oameni, *battre* (a bate) înseamnă *feindre* (a se preface); puterea lor este şiretenia.

Pentru ei, ideea de om nu se desparte de aceea de umbră. Noaptea se zice *sorgue*; om – *orgue.* Omul este un derivat al nopții.

S-au obişnuit să privească societatea ca un mediu care îi ucide, ca o forță de neînlăturat, şi vorbesc despre libertatea lor ca despre sănătate. Un om arestat este un om *bolnav,* unul osândit este un *mort.*

Ceea ce este mai groaznic pentru cei întemnițați, între patru pereți de piatră e un fel de castitate înghețată; el numeşte carcera *castus.* În acest loc funebru, viața de dincolo de ziduri apare totdeauna sub cea mai veselă înfățișare. Prizonierul are lanțuri la picioare; credeți poate că el se gândeşte că omul umblă cu picioarele? Nu, el crede că omul dansează cu picioarele; astfel, când ajunge să-şi taie cu ferăstrăul lanțurile, cea dintâi idee a lui este că de acum poate dansa, şi numeşte ferestrăul *bastringue* (cârciumă). Un *nume* este un *centru,* asimilație profundă. Banditul are două capete, unul

cumpăneşte faptele şi toată viața îl conduce, iar altul îl are pe umeri în ziua morții; capul care îl învață cum să moară îl numeşte *la sorbonne* (sorbona), iar capul care ispăşeşte – *la tronche* (buturuga). Când un om nu mai are decât zdrențe pe trup şi vicii în suflet, când a ajuns la amândouă degradările, materială şi morală, pe care le exprimă cu un singur cuvânt: *gueux* (golan), e copt pentru crimă; este ca un jungher ascuțit cum trebuie; are două tăişuri: suferința şi răutatea; aşa că în argou nu se zice *un golan,* ci un *réguisé* (dat la ascuțit). Ce este puşcăria? Un rug blestemat, un iad. Condamnatul se numeşte *un fagot* (buştean). În sfârşit, cum numesc răufăcătorii ocna? *Le collège* (colegiu). Un întreg sistem penitenciar poate ieşi din acest singur cuvânt.

Hoțul are şi el carnea lui de tun, ceea ce-i poate fura oricine, dumneavoastră, eu, orice trecător: *le pantre* (Pan – lumea întreagă).

Vrea cineva să ştie unde au încolțit cele mai multe cântece de ocnă, acele refrene numite în vocabular special *lirlonfa?* Ascultați:

Châteletul din Paris avea o pivniță cuprinzătoare. Această pivniță era la doi-trei metri sub nivelul Senei. N-avea nici fereastră, nici ventilație, o singură deschizătură: uşa; oamenii puteau să intre în ea, dar nu şi aerul. Această pivniță avea drept tavan o boltă de piatră, şi drept pardoseală o palmă de noroi. Fusese pietruită cu lespezi, dar, din pricina infiltrării apelor, lespezile crăpaseră şi se fărâmițaseră. La o înălțime de doi-trei metri de la pământ, o grindă lungă, masivă străbătea această subterană dintr-o parte în alta; din loc în loc atârnau de grindă lanțuri de câte un metru lungime, la capătul cărora se aflau zgărzile de fier pentru osândiți. În această pivniță erau băgați condamnații la galere înainte de a-i porni la Toulon. Erau împinşi sub grinda aceea, unde îi aştepta pe fiecare în întuneric zgarda de osândit. Lanțurile, ca nişte brațe spânzurate, iar zgărzile ca nişte mâini deschise, îi apucau pe aceşti nenorociți de gât. Erau legați şi părăsiți acolo. Lanțul fiind prea scurt, ei nu se puteau culca. Rămâneau nemişcați în această pivniță, în noapte, sub grindă, aproape spânzurați, siliți la sforțări nemaiauzite ca să ajungă la pâine şi la ulciorul de apă, cu bolta pe creştet, cu noroiul până peste glezne, cu excrementele scurgându-li-se pe pulpe, rupți de oboseală, îndoindu-se de mijloc şi de genunchi, agățându-se cu mâinile de lanț ca să se odihnească, neputând dormi decât în picioare şi trezindu-se în fiecare clipă din pricina cătuşelor care îi strângeau de gât; unii nu se mai deşteptau deloc. Ca să mănânce, îşi ridicau pâinea care li se arunca în noroi cu călcâiul unui picior de-a lungul fluierului celuilalt, până

la mâini. Cât timp erau părăsiți aşa? O lună, două, câteodată chiar şase; unul a rămas un an întreg. Era sala de aşteptare a galerelor. Oamenii erau aruncați acolo chiar pentru un iepure furat regelui. Dar ce făceau ei în acest iad-mormânt? Ceea ce se poate face într-un mormânt: trăgeau să moară; şi ceea ce se poate face în iad: cântau. Când nu mai e nicio nădejde, cântecul rămâne. În apele Maltei, când se apropia câte o galeră, se auzea cântecul înainte de plescăitul lopeților. Bietul braconier Survincent, care trecuse prin pivnița-închisoare de la Châtelet zicea: „Numai râmele m-au ținut în viață". Inutilitate a poeziei. La ce foloseşte râma? În această pivniță s-au născut aproape toate cântecele în argou. Din această temniță a Marelui Châtelet din Paris iese melancolicul refren al galerei lui Montgomery: *Timaloumisaine, timaloumison.* Cele mai multe din aceste cântece sunt jalnice; câteva sunt vesele, unul e duios:

Acilea este teatrul
Micului săgetător[975].

Este vorba de Zeul-arcaş, de Cupidon. Orice ați face, nu veți nimici acest veşnic imbold al inimii omeneşti: iubirea.

Lumea aceasta sumbră ştie să păstreze secretul. Secretul este bunul tuturor. Secretul pentru aceşti nenorociți e unitatea care slujeşte de temelie unirii. A da în vileag secretul înseamnă a smulge fiecărui membru al acestei sălbatice comunități ceva din ea însăşi. A denunța, în energica limbă argotică, se zice: *manger le morceau* (a mânca bucata). Ca şi cum denunțătorul ar trage pentru el câte puțin din seva tuturor şi s-ar hrăni cu o bucată din carnea fiecăruia.

Cum se zice a primi o palmă? Metafora banală răspunde: *C'est voir trente-six chandelles*[976] (a vedea stele verzi). Dar argoul intervine şi schimbă *chandelle* în *camouffle.* Limbajul obişnuit dă acelaşi înțeles cuvintelor *soufflet* (palmă) şi *camouflet* (înjosire). Astfel, printr-un fel da pătrundere de jos în sus, metafora, această traiectorie incalculabilă, ajută să se urce din grotă la academie; iar Poulailler zicând: „Îmi aprind lumânarea", adică: „Mă mănâncă palma", îndeamnă pe Voltaire să scrie: *„Langleviel La Baumelle merită o sută de lumânări ",* adică o sută de scatoalce.

Răscolind argoul descoperi la fiecare pas un lucru nou. Studiile şi aprofundarea acestui ciudat grai duc la punctul necunoscut de întretăiere al societății legale cu societatea blestemată.

Argoul e cuvântul care a ajuns ocnaş.

Te cuprinde spaima când te gândeşti că sufletul omului poate fi împins atât de jos, poate fi târât şi legat fedeleş de întunecatele puteri ale fatalităţii şi înlănţuit prin nu se ştie ce verigi, în această prăpastie!

O, sărmană minte a celor oropsiţi!

Vai! Nimeni nu va sări în ajutorul sufletului omenesc în această beznă? Soarta lui este oare să aştepte în veci de veci gândul eliberator, uriaşul călăreţ al pegaşilor şi al cailor năzdrăvani, să aştepte întruna pe luptătorul strălucitor, care coboară înaripat din înaltul cerului, pe cavalerul însorit al viitorului? Va chema zadarnic în ajutor suliţa de lumină a idealului? E osândit să asculte cum se ridică blestemul înspăimântător, în noaptea de genuni a Răului şi să întrevadă din ce în ce mai aproape, în mocirla hâdă, acel chip încruntat, draconic, fălcile băloase şi acea unduire şerpuitoare de gheare, de umflături şi de inele? Va rămâne sufletul acesta mereu aici, mereu fără lumină, fără nădejde, pradă acelei apropieri înfricoşătoare, adulmecat din umbră de un monstru, dârdâind de frică, cu părul vâlvoi, frângându-şi mâinile, pe veşnicie înlănţuit de stânca nopţii, tristă Andromedă[977] albă şi goală în întuneric.

III – Argoul care plânge şi argoul care râde

Aşa după cum se vede, întregul argou, argoul de acum patru sute de ani ca şi argoul de astăzi, e îmbibat de un întunecat înţeles simbolic, care dă tuturor cuvintelor când o înfăţişare jalnică, când una ameninţătoare. Se simte la fiecare pas vechea tristeţe sălbatică a acelor cerşetori ai Curţii Minunilor, care îşi încercau norocul la jocuri de cărţi cunoscute numai de ei, dintre care câteva ni s-au păstrat. Optul de treflă, de pildă, înfăţişa un copac mare având opt uriaşe foi de trifoi, un fel de întrupare fantastică a pădurii. La rădăcina copacului se vedea un foc, la care trei iepuri frigeau un vânător la frigare, iar în fund pe un alt foc, era o oală fumegândă, din care ieşea capul ogarului. Nimic mai înfiorător decât asemenea răzbunări pictate pe cărţile de joc, în faţa rugurilor unde erau fripţi contrabandiştii şi a cazanului unde fierbeau falsificatorii de bani. Felurite forme pe care le lua gândirea în regatul argoului, cântecul însuşi, gluma şi ameninţarea, toate aveau acest caracter neputincios şi frânt. Toate aceste cântece, dintre care unele au fost

culese, erau umile şi tânguitoare până la lacrimi. Hoțul e numit bietul hoț şi e totdeauna iepurele care se ascunde, şoarecele care fuge, pasărea care zboară. Abia cere ce-i trebuie, se mărgineşte să suspine, unul dintre gemetele lui a ajuns până la noi: *„Je n'entrave que le dail comment meck, le daron des orgues, peut atiger se mômes et ses momignards et les locher criblant sans être agité lui-même*[978]*"*. Oropsitul, ori de câte ori are răgaz să gândească, se face mic în fața legii şi plăpând față de societate, se face una cu pământul, roagă, imploră îndurare, pentru că se ştie nevinovat.

Către mijlocul veacului trecut s-a produs o schimbare. Cântecele de închisori, refrenele hoțeşti căpătară, ca să zicem aşa, o îndrăzneală obraznică şi plină de veselie. Tânguitorul *maluré* fu înlocuit cu *larifla*. În mai toate cântecele de galeră, de temniță şi de ocnă din veacul al XVIII-lea se află o veselie drăcească şi stranie. Răsună în ele acest refren strident şi săltăreț, luminat parcă de o strălucire fosforescentă, care pare cântat în pădure de fluierul unui spiriduş:

Mirlabibi surlababo.
Mirliton ribonribette
Surlababi mirlababo
Mirliton ribonribo.

Aşa se cânta, în timp ce un om era strâns de gât într-o pivniță sau într-un desiş de pădure.

E un semn îngrijorător, de boală. În veacul al XVIII-lea vechea melancolie a acestei categorii omeneşti posomorâte se risipeşte; ea începe să râdă. Îşi bate joc de *marele barosan,* adică de rege. Ludovic al XV-lea, de pildă, regele Franței, e numit *marchizul-paiață.* Hoții sunt în această epocă aproape veseli. Din inima acestor oropsiți iese un fel de lumină, ca şi cum conştiința li s-ar fi uşurat. Aceste biete triburi ale întunericului nu au numai îndrăzneala disperată a faptelor, o au şi pe aceea nepăsătoare a gândului. Semn că-şi pierd sentimentul criminalității lor, simțind un sprijin nelămurit până şi printre gânditori şi visători. Semn că furtul şi jaful încep să se strecoare în doctrine şi sofisme, aşa că urâțenia li se împuținează oarecum, trecând-o în mare măsură asupra sofismelor şi a doctrinelor. Semn, în sfârşit, dacă nu intervine o întorsătură neaşteptată, că ceva miraculos va izbucni în curând.

Să ne oprim o clipă. Pe cine acuzăm în rândurile de mai sus? Secolul al XVIII-lea? Filosofia lui? Bineînțeles că nu. Opera secolului al XVIII-lea

este sănătoasă şi folositoare. În cuprinsul lui sunt patru sfinte legiuni: enciclopediştii cu Diderot în frunte, fiziocrații cu Turgot[979], filosofii cu Voltaire şi utopiştii cu Rousseau. Lor le datorăm nemăsurata înaintare spre lumină a umanității. Sunt cele patru avangărzi ale neamului omenesc în mers spre cele patru puncte cardinale ale progresului. Diderot spre frumos, Turgot spre util, Voltaire spre adevăr şi Rousseau spre dreptate. Dar alături de filosofi şi mai jos decât ei, se află sofiştii, ca nişte bălării otrăvitoare amestecate în vegetația sănătoasă, cucută într-o pădure virgină. În timp ce călăul ardea pe treptele palatului de justiție marile cărți liberatoare ale veacului, scriitori azi uitați tipăreau, cu învoirea regelui, fel de fel de scrieri cu o ciudată putere de descompunere, pe care nenorociții le citeau pe nerăsuflate. Un amănunt ciudat: unele din aceste publicații, patronate adeseori de un principe, se regăsesc în Biblioteca secretă. Faptele acestea, adânci dar neştiute, treceau fără să fie luate în seamă. Primejdia izvorăşte câteodată din necunoaşterea ei. E necunoscută fiindcă e subterană. Dintre toți aceşti scriitori cel care a săpat poate cea mai nesănătoasă galerie în sufletul mulțimilor este Restif de la Bretonne[980].

Această frământare, a Europei întregi, făcu în Germania, ravagii mai mari decât oriunde. În Germania, într-o anumită perioadă, pe care Schiller o rezumă în frumoasa lui dramă *Hoții,* furtul şi jaful se ridicau împotriva proprietății şi muncii, îşi însuşeau anumite idei de bază, adevărate la prima vedere, şi false la o cercetare mai adâncă, juste în aparență, absurde în realitate, se înfăşurau în aceste idei, se pierdeau aşa-zicând în ele, îşi dădeau un nume abstract, treceau în starea de teorie şi circulau astfel printre oamenii muncitori, obidiți şi cinstiți, fără ştirea chimiştilor neprevăzători care pregătiseră amestecul, fără voia mulțimilor care îl primeau. Ori de câte ori se petrece un asemenea fapt, urmările sunt îngrijorătoare. Suferința zămisleşte mânia, în timp ce lumea bogată nu vrea să vadă, sau doarme, ceea ce e totuna cu a închide ochii; ura lumii nenorocite îşi aprinde facla de la câte un suflet amărât sau strâmb, care visează într-un colț şi apoi începe să cerceteze societatea. Înfiorător lucru e ura care iscodeşte!

Astfel se dezlănțuie, când le vin în ajutor vremuri nenorocite, acele înspăimântătoare cutremure care odinioară se numeau jacherii, față de care frământările politice sunt jocuri de copii; acele frământări nu mai sunt lupta obiditului împotriva asupritorului, ci răscoala sărăciei împotriva bunului trai. Şi totul se prăbuşeşte.

Răscoalele ţărăneşti sunt cutremure ale poporului. Revoluția franceză, această faptă uriaşă şi cinstită, a pus capăt primejdiei de neînlăturat care ar fi putut să amenințe aproape întreaga Europă la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Revoluția franceză, care nu-i decât un ideal înarmat cu sabie, se ridică şi, cu aceeaşi bruscă mişcare, închide uşa răului şi o deschide pe a binelui.

Ea dezleagă problema, consfințeşte adevărul, împrăştie duhoarea, însănătoşeşte veacul, încoronează poporul.

Se poate zice că a creat omul a doua oară, dându-i un al doilea suflet: dreptul.

Secolul al XIX-lea moşteneşte opera revoluției şi se bucură de ea, iar azi catastrofa socială de care am vorbit mai sus a devenit pur şi simplu cu neputință. E orb cine o priveşte! E netot cel care se teme de ea! Revoluția a fost vaccinul răscoalelor ţărăneşti.

Mulțumită revoluției, condițiile sociale s-au schimbat. Sângele nostru a fost curățit de bolile feudale şi monarhice. Nicio urmă de ev mediu nu se mai află în Constituția noastră. A trecut vremea când înspăimântătoarele furnicare de dedesubt izbucneau, când se simțea sub tălpi goana nevăzută a unui zgomot surd, când apăreau la suprafața civilizației un fel de muşuroaie de cârtițe, când pământul crăpa, când bolțile peşterilor se deschideau şi când se vedeau ieşind deodată din pământ capete monstruoase.

Simțul revoluționar e un simț moral. Înrădăcinându-se sentimentul dreptului, se dezvoltă sentimentul datoriei. După minunata definiție a lui Robespierre, legea tuturor e libertatea, care se sfârşeşte acolo unde începe libertatea altuia. De la 89, poporul întreg creşte în fiecare ins care se ridică; oricare om sărac câştigând un drept îşi are raza lui de lumină, orice ghiorăie-mațe simte că întruchipează demnitatea Franței; mândria cetățeanului e o armură a sufletului lui; cine e liber e cinstit, cine votează domneşte. Iată cum se explică incoruptibilitatea, stingerea poftelor urâte, ochii plecați eroic în fața ispitelor, însănătoşirea revoluționară e limpede în zilele de dezrobire – 14 iulie, 10 august – când nu mai există pleavă. Cel dintâi strigăt al mulțimilor luminate şi tot mai numeroase este: moarte hoților! Progresul e un om onest; idealul şi absolutul nu se îndeletnicesc cu şterpeleala. Ce oameni însoțeau furgoanele care în 1848 duceau bogățiile din Tuilerii? Adunătorii de zdrențe din cartierul Saint-Antoine. Zdrențele au păzit visteria. Virtutea le-a dat acestor golani măreție. În acele furgoane, în cuferele abia închise, unele chiar crăpate, se afla, printre scrinurile care

străluceau de-ţi luau ochii, însăşi vechea coroană a Franţei, bătută în diamante, înstelată cu marele rubin al regalităţii şi cu diamantul uriaş în valoare de treizeci de milioane. Golanii păzeau, desculţi, această comoară.

Aşadar, nu vor mai fi răscoale ţărăneşti. Mi se rupe inima de politicienii dibaci. Vechea teamă şi-a făcut ultimul efect şi de azi înainte nu va mai putea fi întrebuinţată în politică. Marele resort al spectrului roşu s-a stricat. Toată lumea o ştie. Sperietoarea nu mai sperie. Păsările s-au obişnuit cu parul îmbrăcat în zdrenţe, vrăbiile se aşază în vârful lui, iar burghezii râd.

IV – Cele două datorii: a veghea şi a spera

Aşadar, a dispărut orice primejdie socială? Bineînţeles că nu. S-a sfârşit cu răscoalele ţărăneşti. Societatea poate fi liniştită dinspre partea asta, sângele nu i se va mai ridica la cap; dar trebuie să se îngrijească de felul cum respiră. Nu mai are de ce să se teamă de apoplexie, dar oftica e la un pas. Oftica societăţii se numeşte mizerie.

Moartea vine uneori ca un trăsnet, dar te şi poate roade treptat, încetul cu încetul. Să nu obosim niciodată spunând că a ne gândi, înainte de toate, la mulţimile dezmoştenite şi îndurerate, a le uşura, a le primeni aerul, a le lumina, a le iubi, a le lărgi orizontul până la măreţie, a le împărtăşi învăţătura sub toate formele, a le da pilda muncii, niciodată pe aceea a trândăviei, a micşora greutatea sarcinii fiecăruia întărind ideea scopului comun, a mărgini sărăcia fără a înlătura bogăţia, a crea necuprinse câmpuri de activitate publică şi populară, a avea ca Briareu[981] o sută de mâini întinse în toate părţile celor obidiţi şi slabi, a întrebuinţa puterea colectivă în vederea marii datorii de a deschide ateliere de muncă pentru toate braţele, şcoli pentru toate aptitudinile şi laboratoare pentru toate minţile, a urca salariile, a micşora truda, a cumpăni activul şi pasivul, cu alte cuvinte a potrivi satisfacerea după sforţare şi îndestularea după nevoie, într-un cuvânt, a pune orânduirea socială să răspândească, în folosul celor ce suferă şi a celor neştiutori, mai multă lumină şi mai multă bunăstare, înseamnă, să nu uite sufletele generoase, cea dintâi dintre datoriile frăţeşti, şi înseamnă, s-o ştie inimile egoiste, cea dintâi dintre necesităţile politice.

Şi acestea toate, trebuie s-o spunem, nu sunt mai mult decât un început. Munca nu poate să fie o lege, fără să fie un drept. Iată adevărata problemă.

Nu stăruim, fiindcă nu este locul.

Dacă natura se numeşte providență, societatea trebuie să se numească prevedere.

Creşterea intelectuală şi morală nu este mai puțin necesară decât bunăstarea materială. A şti este o nevoie vitală, a gândi este o necesitate, adevărul este hrană ca şi pâinea. O minte nehrănită cu ştiință şi cu înțelepciune slăbeşte. Să ne fie milă de mințile înfometate cum ne e milă de trupurile nehrănite. Dacă există ceva mai sfâşietor decât un trup care se prăpădeşte de lipsă de pâine, e un suflet care se stinge din lipsă de lumină.

Progresul întreg se îndreaptă către rezolvarea acestei probleme. Într-o bună zi lumea va rămâne uimită. Odată cu ridicarea neamului omenesc straturile adânci vor ieşi în chip firesc din zona deznădejdii. Ştergerea mizeriei se va realiza printr-o simplă ridicare de nivel.

Am greşi dacă ne-am îndoi de puterea acestei soluții binecuvântate.

Trecutul, recunoaştem, e încă foarte puternic în ceasul de față. Se întremează din nou. Această reîntinerire a unui cadavru e surprinzătoare. Iată-l că umblă de colo-colo. Pare a fi un învingător; mortul acesta, un cuceritor. Soseşte cu şleahta lui, cu superstițiile, cu sabia lui, cu despotismul şi steagul lui; ignoranța; de câtva timp încoace a câştigat zece bătălii. Înaintează, amenință, se veseleşte, e la porțile cetății. Cât despre noi, să nu deznădăjduim. Să vindem câmpul unde Hannibal şi-a instalat tabăra.

Nouă, care credem, de ce ne poate fi teamă?

Ideile noastre nu se mai întorc, aşa cum nu se mai întorc apele fluviilor.

Iar cei care resping viitorul să se gândească bine. Spunând *nu* progresului, ei nu condamnă viitorul, ci se osândesc pe ei înşişi. Îşi dau singuri o boală grea; se inoculează cu trecutul. Nu există decât un fel de a respinge ziua de mâine: a muri.

Noi vrem să vină cât mai târziu cu putință moartea trupului, niciodată cea a sufletului.

Da, enigma îşi va spune cuvântul, sfinxul va vorbi, problema va fi rezolvată. Da, poporul pe care veacul al XVIII-lea l-a schițat, va fi desăvârşit de al XIX-lea. Numai un idiot s-ar putea îndoi de asta. Naşterea aşteptată, naşterea apropiată, a bunăstării universale e un fapt neînlăturat.

Forțe obşteşti uriaşe hotărăsc faptele oamenilor şi le aduc pe toate într-un timp anumit la starea lor logică, adică la echilibru, la dreptate. Omenirea

naşte o putere alcătuită din pământ şi cer, această putere o cârmuieşte; această forță e făcătoare de minuni; creează tot atât de lesne marile evenimente ca şi minunatul deznodământ al lor. Ajutată de ştiință, care vine de la om, şi de întâmplări, care vin din altă parte, nu se teme de contradicțiile ce se ivesc în punerea problemelor care par celor mulți cu neputință de rezolvat. Această forță tot atât de pricepută să pună la cale descoperirea unei soluții din ciocnirea ideilor, ca şi o învățătură din ciocnirea faptelor, şi ne putem aştepta la orice de la această tainică putere a progresului, care, într-o bună zi, pune față-n față răsăritul şi apusul într-un mormânt, făcându-i pe imamii[982] mahomedani să stea de vorbă cu Bonaparte înăuntrul marii piramide.

Până atunci, niciun popas, nicio şovăială, nicio oprire în măreața mergere-înainte a minților. Filosofia socială e în esență ştiință şi pace. Ea are ca scop şi trebuie să aibă ca rezultat să facă să înceteze vrăjmăşiile, studiind antagonismele societății. Cercetează, pătrunde, analizează, apoi reuşeşte. Procedează pe cale de reducere, gonind ura de pretutindeni.

S-a văzut de multe ori ca o societate să se prăbuşească sub furtuna care se stârneşte asupra oamenilor; istoria e plină de naufragii de popoare şi imperii: într-o bună zi, uraganul necunoscut, vine şi ia cu el moravuri, legi, religii. Civilizația Indiei, a Chaldeii, a Persiei, a Asiriei, a Egiptului au dispărut una după alta. De ce? Nu ştim. Care sunt cauzele acestor dezastre? Nu le cunoaştem. Aceste societăți ar fi putut fi salvate? Au pierit din pricina lor însele? S-au încăpățânat în cine ştie ce viciu fatal care le-a dat pierzării? Câtă sinucidere se cuprinde în această moarte groaznică a unei națiuni, a unei rase? Iată întrebări fără răspuns. Întunericul acoperă civilizațiile osândite. Intrase apa în ele din toate părțile fiindcă se scufundaseră; nu putem spune nimic mai mult; şi cu un fel de spaimă privim în fundul acelei mări care se cheamă trecutul, peste talazurile uriaşe, veacurile, imense corăbii, Babilon, Ninive, Tars, Teba[983], Roma, cum se scufundă sub suflarea groaznică a tuturor viitorilor întunecimii. Întunecimi acolo, lumină însă aici. Nu cunoaştem bolile civilizațiilor străvechi, cunoaştem însă beteşugurile civilizației noastre. Avem dreptul de a arunca lumina asupra ei; îi contemplăm frumusețile şi îi dezgolim urâțeniile. Pătrundem acolo unde o doare şi odată ce am dat de suferință, cunoaşterea cauzei duce la descoperirea leacului. Civilizația noastră, creație a douăzeci de veacuri, e în acelaşi timp un monstru şi o minune; merită truda de a fi salvată. Şi va fi. E mare lucru a o uşura; a o lumina; e şi mai mult. Toate cercetările filosofiei

sociale moderne trebuie să se întâlnească în acest scop. Gânditorul de azi are marea datorie de a-şi apleca urechea pe inima civilizaţiei.

Mai spunem o dată: ascultarea inimii ei îţi dă curaj; şi e vremea să sfârşim aceste câteva pagini, antract arid al unei dureroase drame, stăruind asupra încrederii cu care privim viitorul.

Dincolo de moralitatea socială, se simte nemurirea omenirii. Dacă se ivesc ici şi colo urâte răni şi pecingini, ca nişte cratere şi arsuri de pucioasă făcute de un vulcan care izbucneşte şi îşi aruncă puroiul, nu înseamnă că piere însuşi globul pământesc. Bolile poporului nu omoară omul.

Şi totuşi, cei care îşi fac observaţiile lor asupra clinicii sociale mai dau uneori din cap a îndoială. Cei mai puternici şi cei mai duioşi, cei mai raţionali dintre oameni au ceasurile lor de slăbiciune.

Veni-va oare viitorul? Aproape că am putea să ne punem această întrebare, când vedem în jurul nostru atâta beznă înfiorătoare. Cruntă înfruntare a egoiştilor cu nenorociţii. Partea celor egoişti sunt prejudecăţile, creşterea în neştiinţa despre lume a odraslelor bogate, pofta care ameţeşte ca o beţie, un prisos de belşug care zăpăceşte, teama de a suferi, care la câţiva merge până la scârba faţă de cei ce suferă, plăcerea neînduplecată, eul atât de umflat încât înăbuşă sufletul; iar oropsiţilor le e lăsată foamea, pizma, ura de a vedea pe ceilalţi cum huzuresc, adâncul zbucium al instinctelor omeneşti către îndestulare, negura care năpădeşte inimile, tristeţea, nevoia, fatalitatea, neştiinţa simplă şi impură.

Va trebui, totuşi, să continuăm a ridica ochii la cer? Punctul luminos pe care-l zărim acolo sus nu se va stinge? E îngrozitor să vezi idealul pierdut astfel în adâncimi, singuratic, abia întrezărit, strălucitor, dar înconjurat de toate acele uriaşe ameninţări negre, îngrămădite monstruos în jurul lui; şi cu toate acestea, nu e mai primejduit ca o stea între fălcile norilor.

Cartea a opta:

ÎNCÂNTĂRI ŞI DEZNĂDEJDI

I – În plină lumină

Cititorul a înțeles că Éponine, recunoscând prin grilaj pe locuitoarea din strada Plumet, unde o trimisese Magnon, îi îndepărtase mai întâi pe bandiți, pe urmă îi slujise drept călăuză lui Marius, care, după câteva zile de extaz în fața grilajului, târât de puterea care împinge fierul către magnet şi pe îndrăgostit către pietrele din care e zidită casa iubitei, intrase în sfârşit în grădina Cosettei, ca Romeo în grădina Juliettei. Îi venise mult mai uşor decât lui Romeo; Romeo fusese nevoit să sară un zid, pe când Marius n-a trebuit decât să dea puțin la o parte un drug al grilajului slăbit, care se mişca în alveola lui ruginită ca dinții unui moşneag, aşa că trecu lesne.

Cum nu era niciodată nimeni pe stradă, iar Marius nu intra în grădină decât noaptea, nu era primejdie să fie văzut.

Din acel ceas binecuvântat şi sfânt, în care o sărutare logodi aceste două suflete, Marius veni aci în fiecare seară. Dacă în acel ceas al vieții ei, Cosette s-ar fi îndrăgostit de un bărbat necinstit şi desfrânat, ar fi fost pierdută; sunt pe lume asemenea firi, generoase, care uită de ele însele; Cosette era dintre acestea. Una dintre însuşirile minunate ale femeii e aceea de a se dărui. Dragostea, când atinge înălțimea la care devine atotstăpânitoare, se însoțeşte cu un fel de sfântă orbire a pudoarei. Dar câte primejdii vă pândesc, o, suflete neprihănite! Adesea ne dați sufletul vostru iar noi luăm numai trupul. Sufletul vă rămâne şi îl priviți în taină, fremătând. Iubirea nu se opreşte la jumătate drum: sau te pierde, sau te mântuie. Întreaga soartă omenească e cuprinsă în această dilemă care înseamnă mântuire sau pierzanie şi pe care nicio fatalitate n-o pune mai

neînduplecat decât iubirea. Iubirea e viața sau e moartea. Leagăn, dar şi sicriu… Aceeaşi simțire spune da şi nu în inima omenească. Din tot ceea ce a făcut Dumnezeu, inima omenească răspândeşte cea mai mare lumină şi, vai! cel mai adânc întuneric.

Dar Dumnezeu a vrut ca iubirea peste care a dat Cosette să fie o iubire mântuitoare.

Atât cât ținu luna mai a anului 1832, în fiecare noapte, în grădina sălbatică, sub un desiş din zi în zi mai îmbătător, veniră două ființe alcătuite din curățenie şi nevinovăție, pline de o fericire cerească, ființe mai înrudite cu arhanghelii decât cu oamenii, cinstite, neprihănite, strălucitoare în beția dragostei lor, răspândind lumină în întunericul nopții. Cosettei i se părea că Marius purta pe frunte o coroană, iar pentru Marius, Cosette avea un nimb. Se atingeau, se priveau, se prindeau de mâini, se strângeau unul lângă altul, dar era un hotar, pe care nu-l treceau niciodată. Nu fiindcă l-ar fi respectat, ci fiindcă nici nu-l cunoşteau. Marius simțea o stavilă: nevinovăția Cosettei, iar Cosette simțea un reazim: cinstea lui Marius. Primul sărut fusese şi ultimul. De atunci Marius nu se încumetase decât să-i atingă cu buzele mâinile sau şalul, sau o buclă de păr. Cosette era pentru el o mireasmă şi nu o femeie. O respira. Ea nu-i refuza nimic, iar el nu cerea nimic. Cosette era fericită, iar Marius mulțumit. Trăiau în acea stare de încântare care s-ar putea numi extazul unui suflet; acea nespusă îmbrățişare a două neprihăniri în ideal; două lebede întâlnindu-se pe Muntele Fecioarei.

La acel ceas al dragostei, când simțurile uită să vorbească sub atotputernicia fericirii, Marius, curatul şi seraficul Marius, ar fi fost mai curând în stare să intre la o femeie de stradă decât să ridice rochia Cosettei până la gleznă. O dată, sub lumina lunii, Cosette se aplecă să culeagă o floare şi bluza i se întredeschise la piept, lăsând să i se vadă puțin sânul. Marius întoarse capul.

Ce se întâmpla între aceste două ființe? Nimic. Se adorau.

Noaptea, când se aflau împreună, grădina părea un loc viu şi sfânt. Toate florile se desfăceau în jurul lor, trimițându-le parfumul; ei îşi deschideau sufletele şi le risipeau pe flori. Vegetația îmbelşugată şi puternică tresărea plină de sevă şi de beție în jurul acestor doi nevinovați, iar ei îşi spuneau vorbe de dragoste care înfiorau copacii.

Ce fel de vorbe erau acestea? Şoapte. Nimic mai mult. Dar era de ajuns să tulbure şi să mişte toată natura. Putere purtătoare de farmece, pe care am înțelege-o greu citind într-o carte asemenea convorbiri, făcute anume ca să

fie luate de vânt şi risipite ca un fum pe sub frunzişuri. Scoateți din murmurul a doi iubiți melodia care porneşte din suflet, acompaniindu-i ca o liră, şi va rămâne numai o umbră; veți zice: cum, numai atât? Ei, da, copilării, lucruri pe care le-au mai spus şi alții, râsete pentru nimica toată, mofturi, nerozii, tot ceea ce e mai sublim şi mai profund pe lume! Singurele lucruri care merită să fie spuse şi ascultate!

Cine n-a auzit niciodată asemenea copilării, asemenea nimicuri, cine nu le-a rostit niciodată e un dobitoc şi un om rău.

Cosette îi spunea lui Marius:

— Tu ştii?…

(Începuseră în aceste şoapte, în nevinovăția lor cerească, să-şi spună pe nume şi *tu,* fără, să-şi dea seama cum ajunseseră la asta.)

— Ştii? Numele meu este Eufrasia.

— Eufrasia? Ba nu, te cheamă Cosette.

— Oh! Cosette e un nume de rând, care mi-a fost dat când eram mică. Numele meu adevărat e Eufrasia. Nu-ți place numele acesta: Eufrasia?

— Ba da… Dar Cosette nu e de rând.

— Îți place mai mult decât Eufrasia?

— Ei!… da.

— Atunci îmi place şi mie mai mult. Ai dreptate, e drăguț: Cosette. Spune-mi Cosette!

Şi surâsul cu care întovărăşea aceste cuvinte prefăcea întregul dialog într-o idilă vrednică de grădinile raiului.

Altă dată, îl privea țintă şi izbucnea:

— Domnule, eşti frumos, eşti încântător, eşti plin de duh, nu eşti prost deloc, eşti cu mult mai învățat decât mine, dar mă prind că nu poți spune ca mine cuvântul *te iubesc!*

Şi Marius, în al şaptelea cer, credea că aude un vers cântat de o stea.

Sau, altă dată, Cosette îi dădea o pălmuță pentru ca-l auzise tuşind şi îi spunea:

— Nu tuşi, domnule! La mine în casă nu e voie să tuşească nimeni fără încuviințarea mea. E foarte urât să tuşeşti şi să mă bagi la griji. Vreau să fii sănătos, pentru că, dacă te-ai îmbolnăvi, aş fi foarte nenorocită. Ce m-aş face?

Era pur şi simplu dumnezeiesc.

O dată Marius îi spuse Cosettei:

— Închipuie-ți că am crezut o bună bucată de vreme că te cheamă Ursula.

Povestea aceasta i-a făcut să râdă toată seara.

În mijlocul unei alte convorbiri, i se întâmpla să izbucnească:

— Oh, într-o zi, în grădina Luxembourg, mi-a venit să sucesc gâtul unui invalid!

Dar se opri deodată şi nu merse mai departe. Ar fi trebuit să-i vorbească Cosettei de jartiera ei, ceea ce îi era cu neputință. Era o vecinătate necunoscută, carnea, față de care uriaşa lui dragoste fără prihană da înapoi cu un fel de spaimă sfântă.

Aşa îşi închipuia Marius viața cu Cosette, fără nimic altceva: să vină în fiecare seară în strada Plumet, să dea la o parte vechiul drug binevoitor de la grilajul preşedintelui, să se aşeze unul lângă altul pe banca aceea, să privească printre arbori licăririle nopții care se lăsa, să-şi aşeze cuta pantalonului lângă marginea largă a rochiei Cosettei, să-i mângâie unghia degetului mare, să-i zică *tu,* să miroase unul după altul aceeaşi floare, întruna, la nesfârşit. În acest timp, norii treceau deasupra capului lor. De câte ori adie vântul, ia cu el mai multe vise omeneşti decât nori de pe cer.

Nu se poate spune că această iubire curată, aproape sălbatică, era lipsită cu totul de orice curtenie amoroasă. „A face complimente iubitei" este cel dintâi chip de a o mângâia, o jumătate de îndrăzneală care dibuie. Complimentul este ca un sărut printr-un voal. Voluptatea îşi strecoară dulcele ei vârf de ac, şi se ascunde. În fața voluptății inima face un pas înapoi, ca să iubească mai puternic. Alintările lui Marius, pline de visuri, erau, dacă putem spune, limpezi ca azurul. Păsările care zboară sus, pe lângă îngeri, trebuie să audă asemenea vorbe. În ele se împletea totuşi şi viața, şi umanitatea, şi toată câtimea de real de care Marius era în stare. Ceea ce se spune în umbră e un preludiu la ceea ce se va spune în alcov: o nouă revărsare lirică, amestec de odă şi sonet, gingaşe hiperbole ale gânguritului de porumbei, toate rafinamentele iubirii strânse mănunchi şi răspândind o mireasmă cerească, suavă, ca un ciripit negrăit al inimilor.

— O, şoptea Marius, ce frumoasă eşti! Nici nu îndrăznesc să mă uit la tine! Te contemplu. Eşti o grație. Nu ştiu ce vrajă mă cuprinde… Tivul rochiei tale de sub care se zăreşte vârful pantofului, mă tulbură. Şi apoi, ce lumină uimitoare e în gândurile tale! Vorbeşti atât de cuminte. Câteodată mi se pare că eşti un vis. Vorbeşti, te ascult şi mă încânți! O, Cosette! Ce ciudat

şi ce minunat e; sunt nebun de-a binelea! Eşti fermecătoare, domnişoară! Îți privesc picioruşele la microscop şi sufletul cu ocheanul stelelor…

Şi Cosette răspundea:

— Te iubesc din ce în ce mai mult; astă-seară mai mult decât azi-dimineață.

Întrebările şi răspunsurile se încrucişau la întâmplare în dialogul lor, cădeau, mergeau la înțelegere asupra dragostei, ca figurinele care cad mereu în picioare.

Toată făptura Cosettei era naivitate, nevinovăție, transparență, alb, candoare, strălucire. S-ar fi putut spune despre Cosette că e un cer limpede. Răspândea o prospețime de aprilie şi de zori de zi. În ochii ei era rouă. Cosette era o întrupare a luminii aurorei în chip de femeie.

Era firesc ca Marius, iubind-o, s-o admire. Dar adevărul este că mica elevă de pension, abia ieşită de la mânăstire, vorbea cu o pătrundere deosebită şi rostea câteodată tot felul de cuvinte delicate şi pline de adevăr. Ciripitul ei se prefăcea în vorbire aleasă. Nu se înşela asupra niciunui lucru şi vedea just. Femeia simte şi vorbeşte cu fragedul instinct al inimii, care nu greşeşte. Nimeni nu ştie să spună ca o femeie lucruri gingaşe şi adânci. Gingăşie şi adâncime – iată femeia, iată cerul!

În această fericire deplină aveau în fiecare clipă lacrimi în ochi. O gâză strivită, o pană căzută dintr-un cuib, o crenguță de răsură ruptă, totul îi înduioşa, şi fericirea lor, uşor învăluită de melancolie, părea că nu cere altceva decât să plângă. Cel mai netăgăduit semn de dragoste e o înduioşare câteodată de neîndurat.

Apoi – schimbările neaşteptate sunt jocul de fulgere al dragostei – râdeau din toată inima cu o nepăsare încântătoare şi atât de firească, încât păreau uneori doi băieți. Totuşi, chiar fără ştirea inimilor neprihănite, natura nu se lasă uitată şi e oriunde de față. E mereu prezentă cu ținta ei brutală şi sublimă, şi, oricare ar fi nevinovăția sufletelor, simți, în perechea cea mai pudică, adorabila şi tainica nuanță care deosebeşte doi îndrăgostiți de doi prieteni.

Se adorau.

Ceea ce este veşnic şi neschimbător nu se pierde. Îndrăgostiții se iubesc, râd, se încruntă în glumă unul la altul, îşi împletesc degetele mâinilor, se tutuiesc, dar toate acestea nu pun stavilă veşniciei. Îndrăgostiții se ascund în taina amurgului, în umbră, odată cu păsările, cu trandafirii; ei se farmecă

unul pe altul în întuneric, cu inimile oglindite în ochi, murmură, şoptesc, în vreme ce imensele legănări de astre umplu nemărginirea.

II – Beția fericirii depline

Trăiau ca purtați pe valuri, năuciți de fericire. Nici nu băgaseră de seamă că holera bântuia în Paris tocmai în acea lună. Îşi făcuseră cele mai multe mărturisiri cu putință, dar nu merseseră mult mai departe de numele lor. Marius spusese Cosettei că era orfan, că se numea Marius Pontmercy, că era avocat, că trăia din ceea ce scria pentru librari, că tatăl său fusese colonel, că fusese un erou şi că el, Marius, se certase cu bunicu-său, care era bogat. Îi spusese oarecum şi că era baron, dar Cosette nu s-a arătat prea mirată. Marius baron? Nu înțelesese. Nu ştia ce însemna cuvântul. Marius era Marius. În ceea ce o privea pe ea, îi mărturisise că fusese crescută în mânăstirea Petit-Picpus, că mama sa murise, ca şi a lui, că tatăl său se numea domnul Fauchelevent, că era foarte bun, că-i ajuta pe sărmani, dar că şi el era sărman, şi că se lipsea de orice numai să nu-i lipsească ei nimic.

Lucru de neînțeles; în acel fel de simfonie în care trăia Marius de când o vedea pe Cosette, trecutul, chiar cel mai apropiat, ajunsese pentru el atât de nedesluşit şi depărtat, încât ceea ce îi povestea Cosette îi era de ajuns. Nu se gândise să-i povestească nici despre întâmplarea petrecută într-o noapte în mansarda Thénardierilor, nici despre arsura cu dalta, nici despre felul ciudat de a se purta şi fuga neînțeleasă a tatălui ei.

Marius uitase totul pentru moment; seara nu-şi mai amintea nici ceea ce făcuse de dimineață, nici unde mâncase la prânz, nici cu cine vorbise; urechile îi vuiau de cântece care nu-l mai lăsau să audă niciun alt gând şi nu trăia decât în ceasurile când o vedea pe Cosette. Atunci, aflându-se în cer, era firesc să uite pământul. Amândoi lâncezeau sub greutatea abia simțită a desfătărilor imateriale. Aşa trăiesc lunaticii aceştia pe care-i numim îndrăgostiți.

Vai! Cine n-a trecut prin toate acestea? Pentru ce vine ceasul care ne scoate din acest azur şi de ce se mai prelungeşte viața după aceea?

A iubi aproape că ține loc de a gândi. Iubirea este o înflăcărată uitare a tot ce te înconjoară. Să nu cerem, aşadar, pasiunii logică. Nu poate fi o

asemenea desăvârşită înlănțuire în inima omenească, cum nu poate fi o figură geometrică desăvârşită în mecanica cerească. Pentru Cosette şi Marius nimic nu mai ființa în afară de Marius şi Cosette. Universul dimprejurul lor se prăbuşise într-un abis fără fund. Trăiau o clipă de aur. Nimic înainte, nimic înapoi. Lui Marius abia dacă îi trecea prin minte că iubita lui avea un tată. Mintea lui era cufundată în uitarea extazului. Despre ce vorbeau aceşti îndrăgostiți? Am spus: despre flori, despre rândunele, despre apusul soarelui, despre răsăritul lunii, tot lucruri de însemnătate! Îşi spuseseră de toate, afară de tot. Pentru îndrăgostiți totul este tocmai nimicul. Tatăl ei, cele ce se petrecuseră, maghernița, bandiții şi acea fioroasă întâmplare, la ce bun? Şi era oare aşa de sigur că acel vis urât existase cu adevărat? Erau împreună, se iubeau, nimic altceva nu mai exista pe lume. Pesemne că pentru a ajunge în rai e nevoie să fi trecut prin chinurile iadului şi să le fi uitat. Ai văzut cumva diavoli? Există aşa ceva? Ai tremurat? Ai suferit? Nu mai ştii nimic. Totul e învăluit într-o ceață trandafirie.

Aceste două ființe, oricât de împotriva firii ar părea lucrul acesta, trăiau o viață înălțătoare, între nadir şi zenit, între om şi înger, deasupra noroiului, dedesubtul eternului, în nori; abia existând în carne şi oase, numai suflet, numai extaz, din creştet până în tălpi, prea adânciți în altă lume ca să mai fie cu picioarele pe pământ, prea încărcați, totuşi, de umanitate, ca să se topească în azur, în suspensie, ca nişte atomi care îşi aşteaptă precipitatul; ca şi cum s-ar fi găsit dincolo de destin, necunoscând făgaşul zilei de ieri, de azi, de mâine; uimiți, vrăjiți, uşori; câteodată atât de desprinşi de toate, încât se puteau pierde în infinit; aproape pregătiți pentru zborul etern.

Dormeau cu ochii deschişi în această legănare. O, somn adânc, realități copleşite de ideal!

Adesea, oricât de frumoasă era Cosette, Marius închidea ochii în fața ei. Când închizi ochii, vezi sufletul mai bine decât oricând.

Marius şi Cosette nu se întrebau unde îi va duce o astfel de viață; simțeau că au şi ajuns unde doreau. Ce pretenție neînțeleasă au oamenii ca iubirea să ducă neapărat undeva!

III – Începe să se întunece

Jean Valjean nu bănuia nimic.

Cosette mai puțin visătoare decât Marius, era veselă, şi atât îi ajungea lui Jean Valjean ca să fie fericit. Gândurile Cosettei, preocupările ei duioase, prezența lui Marius, care îi umplea sufletul, nu pătau cu nimic puritatea neasemuită a frumoasei ei frunți caste şi surâzătoare. Era la vârsta când fecioara îşi poartă dragostea, cum îngerul îşi poartă crinul. Valjean era liniştit. Şi apoi, când doi îndrăgostiți se înțeleg, lucrurile merg totdeauna de minune, şi un al treilea, oricine ar fi el, care le-ar tulbura dragostea, e ținut într-o desăvârşită neştiință, prin acele mici viclenii, mereu aceleaşi, ale tuturor îndrăgostiților. Aşa că niciodată Cosette nu-i spunea „nu" lui Jean Valjean. Voia să se plimbe? Da, tăticule. Voia să stea acasă? Foarte bine. Voia să-şi petreacă seara lângă Cosette? Era încântată. Şi fiindcă Jean Valjean se ducea la culcare totdeauna la ceasurile zece, Marius nu venea în grădină seara decât după ce o auzea din stradă pe Cosette deschizând uşa cu geamul dinspre curte. Se înțelege de la sine că ziua nimeni nu-l întâlnea pe Marius. Jean Valjean nici nu-şi închipuia că Marius există. O singură dată numai, într-o dimineață, i s-a întâmplat să-i spună Cosettei:

„Uite cât var ai pe spate!" Seara trecută, Marius, într-un elan de dragoste, o cuprinsese pe Cosette lângă un zid.

Bătrâna Toussaint, care se culca devreme, nu aştepta decât să doarmă, după ce-şi isprăvea treaba, şi nu ştia nimic, ca şi Valjean.

Niciodată Marius nu punea piciorul în casă. Când era cu Cosette, se ascundea sub o boltă de lângă scara casei, ca să nu poată fi văzuți, nici auziți din stradă, şi se aşezau acolo, mulțumindu-se adesea să-şi strângă mâinile de douăzeci de ori pe minut, privind în tăcere ramurile pomilor. În acele clipe, de-ar fi căzut trăsnetul la treizeci de paşi de ei, şi tot n-ar fi băgat de seamă, atât de cufundați erau unul în visarea celuilalt. Nevinovății pline de limpezime. Ceasuri fără prihană, aproape toate la fel. Acest fel de iubire e ca o împletire de petale de crin şi pene de porumbei.

Între ei şi stradă se afla toată grădina; de câte ori Marius intra sau ieşea, îndrepta cu grijă drugul grilajului, ca să nu se vadă nicio urmă.

Pleca de obicei spre miezul nopții şi se întorcea la Courfeyrac. Courfeyrac îi spunea lui Bahorel:

— Ce zici de asta? Marius a început să vină acasă pe la unu noaptea.

Bahorel răspundea:

— Ce să-i faci? Orice seminarist are capsa lui.

Câteodată Courfeyrac încrucişa brațele, lua o înfățişare serioasă şi-i spunea lui Marius:

— Ai cam luat-o razna, tinere!

Courfeyrac, om practic, nu vedea cu ochi buni pe chipul lui Marius strălucirea unui paradis fantastic, nu prea era obişnuit cu pasiunile inedite; se îngrijora şi câteodată îl soma pe Marius să se trezească la realitate.

Într-o dimineață îi făcu această mustrare:

— Dragul meu, îmi faci impresia că te afli în lună, în țara visurilor, ținutul iluziei, cu capitala Balon de Săpun. Hai, fii băiat de treabă! Cum o cheamă?

Dar nimic „nu-l putea face să vorbească” pe Marius. Mai degrabă i-ai fi smuls unghiile decât vreuna dintre cele două silabe care alcătuiau minunatul nume: Cosette. Adevărata dragoste e luminoasă ca zorile şi tăcută ca mormântul. Numai că lui Courfeyrac i se părea ceva schimbat în Marius: tăcerea lui era plină de strălucire.

Cât ținu dulcea lună mai, Marius şi Cosette cunoscură aceste nemăsurate fericiri:

Să se certe şi să-şi spună „dumneata”, numai şi numai ca să-şi spună pe urmă „tu” cu şi mai multă plăcere.

Să-şi vorbească îndelung, şi cu cele mai neînsemnate amănunte, despre oameni care nu-i interesau defel, o dovadă mai mult că în această încântătoare melodie care se numeşte dragoste textul nu înseamnă mai nimic.

Marius, s-o asculte pe Cosette vorbind de rochii.

Cosette, să-l asculte pe Marius vorbind despre politică.

Să audă, genunchi lângă genunchi, cum huruiau trăsurile pe strada Babylone.

Să se uite la aceeaşi stea în văzduh sau la acelaşi licurici în iarbă.

Să tacă împreună, plăcere cu mult mai mare decât să-şi vorbească.

Etc. etc.

Cu toate astea, îi pândeau multe încurcături.

Într-o seară, Marius se îndrepta spre locul întâlnirii prin bulevardul Invalizilor; mergea de obicei cu capul în jos; tocmai când să cotească pe strada Plumet, auzi lângă el:

— Bună seara, domnule Marius.

Ridică ochii şi o recunoscu pe Éponine.

I se păru ciudat. Nu se mai gândise niciodată la fata asta, din ziua când îl adusese în strada Plumet; n-o mai văzuse deloc şi o uitase cu totul. Nu putea decât să-i fie recunoscător, îi datora fericirea lui de acum şi totuşi se simţea stânjenit întâlnind-o.

E o greşeală să se creadă că iubirea, când e fericită şi curată, îl ridică pe om la o treaptă de desăvârşire; îl duce pur şi simplu, după cum am văzut, la uitare. Îndrăgostitul uită să fie rău, dar uită şi să fie bun. Recunoştinţa, datoria, amintirile esenţiale şi tulburătoare pier.

În orice alt timp, Marius s-ar fi purtat cu totul altfel faţă de Éponine. Absorbit de Cosette, nici nu-şi dăduse seama destul de limpede că această Éponine se numea Éponine Thénardier şi purta un nume înscris în testamentul tatălui său, nume căruia, cu câteva luni mai înainte, i s-ar fi devotat cu aprindere. Îl arătăm pe Marius aşa cum era. Până şi tatăl lui i se ştersese oarecum din suflet din pricina orbitoarei lumini a acestei iubiri.

Răspunse cam stânjenit:

— Ah, dumneata erai, Éponine?

— De ce îmi spui „dumneata”? Ţi-am făcut vreun rău?

— Nu, răspunse el.

Desigur că n-avea nimic împotriva ei. Ba, dimpotrivă. Simţea însă că acum, când îi spunea „tu” Cosettei, nu mai putea să-i spună decât „dumneata” Époninei.

Marius tăcu. Ea izbucni:

— Spune-mi…

Apoi se opri. Se părea că această făptură atât de nepăsătoare şi îndrăzneaţă altădată nu mai găsea cuvintele. Încercă să zâmbească, dar nu izbuti. Urmă:

— Atunci?…

Apoi tăcu iar şi rămase cu ochii plecaţi.

— Bună seara, domnule Marius! spuse ea pe neaşteptate şi plecă.

IV – Cab huruie în engleză şi latră în argou[984]

A doua zi era 3 iunie, 3 iunie 1832, dată pe care trebuie s-o însemnăm din pricina evenimentelor grave care în această epocă pluteau deasupra

Parisului ca nişte nori negri. Marius, la căderea nopții, mergând pe acelaşi drum ca în ajun, cu inima plină de aceleaşi gânduri vrăjite, o zări între copacii bulevardului pe Éponine, care venea spre el. Două zile la rând era prea mult. Se întoarse iute, părăsi bulevardul, schimbă drumul şi ajunse în strada Plumet prin strada Monsieur.

Éponine, zărindu-l, se hotărî să-l urmărească până în strada Plumet, ceea ce nu mai făcuse până atunci. Se mulțumise numai să-l privească trecând pe bulevard, fără să caute să-l întâlnească. Numai în ajun încercase să-i vorbească.

Aşadar Éponine îl urmări, fără ca Marius să bage de seamă. Îl văzu dând la o parte drugul grilajului şi strecurându-se în grădină.

„Uite, îşi zise ea, intră în casă!"

Se apropie de grilaj, pipăi drugii unul după altul şi găsi uşor pe cel mişcat din loc de Marius.

Mormăi cu vocea scăzută, cu un accent lugubru:

— Asta nu, Lisette[985]!

Se aşeză pe marginea de piatră a grilajului, alături de drug, ca şi cum l-ar fi păzit. Era locul unde grilajul se învecina cu zidul de alături. În acel ungher întunecat Éponine dispărea de-a binelea.

Rămase aşa mai mult de un ceas, fără să se mişte şi fără să răsufle, muncită de gânduri.

Către ceasurile zece seara, unul dintre cei doi sau trei trecători obişnuiți de pe strada Plumet, un bătrân cetățean întârziat, care se grăbea prin acest loc pustiu şi deocheat, mergând de-a lungul grădinii şi ajungând la colțul pe care grilajul îl făcea cu zidul, auzi o voce înăbuşită şi amenințătoare spunând:

— Nu mă mai mir că vine seară de seară!

Trecătorul îşi plimbă ochii de jur împrejur, nu văzu pe nimeni, nu îndrăzni să se uite în ungherul întunecat şi i se făcu frică. Grăbi pasul.

Avu dreptate să se grăbească, căci după câteva clipe, şase bărbați care mergeau răzleți, la oarecare distanță unul de altul, de-a lungul zidurilor, şi pe care i-ai fi putut lua drept o patrulă de noapte, intrară în strada Plumet.

Cel care ajunse întâi la grilajul grădinii se opri şi-i aşteptă pe ceilalți. După o clipă se adunară toți şase la un loc.

Oamenii aceştia începură să şuşotească.

— Acicişa, spuse unul dintre ei.

— E vreun cab în grădină? întrebă altul.

— Nu ştiu. În orice caz, am adus o găluşcă pe care o să i-o dăm s-o halească.

— Ai chit ca să frânguim vânterna?[986]

— Da.

— Grilajul e rebegit, reluă al cincilea, care avea o voce de ventrilog.

— Cu atât mai bine! zise al doilea care vorbise. N-o să strige cine ştie ce la funberec[987] şi n-o să fie greu de secerat.

Cel de-al şaselea, care încă nu scosese nicio vorbă, începu să cerceteze grilajul, cum făcuse şi Éponine cu un ceas mai devreme, apucând fiecare drug şi clătinându-l încetişor. Ajunse astfel la drugul pe care Marius îl desprinsese. Când să pună mâna pe el, o altă mână ieşi deodată din întuneric şi-i înşfăca braţul. Se simţi lovit în coşul pieptului, împins înapoi, şi o voce răguşită îi spuse fără să ţipe:

— E un cab în curte.

În acelaşi timp văzu o fată palidă stând în picioare în faţa lui.

Omul avu o tresărire, ca totdeauna în faţa neaşteptatului. Se zbârli; nimic nu e mai înspăimântător la vedere decât fiarele sălbatice cuprinse de spaimă; înfăţişarea lor îngrozită te îngrozeşte. Se dădu înapoi şi bâlbâi:

— Cine e paţachina asta?

— Fie-ta!

Într-adevăr, stăteau faţă în faţă, Éponine şi Thénardier.

Când apăruse Éponine, ceilalţi cinci, adică Claquesous, Gueulemer, Babet, Montparnasse şi Brujon, se apropiaseră fără zgomot, fără grabă, fără să spună un cuvânt, cu încetineala sinistră proprie acestor oameni ai nopţii.

În mâinile lor se zăreau nişte unelte hâde. Gueulemer avea un cleşte încovoiat, din acelea pe care haimanalele le numesc „basma”.

— Ia te uită! Ce faci aici? Ce-ai cu noi? Eşti nebună? ţipă Thénardier, atât cât poate cineva să ţipe vorbind totuşi în şoaptă. Ce nu ne dai pace să lucrăm?

Éponine începu să râdă şi îi sări de gât.

— Sunt aici, tăticule, fiindcă sunt. Ce, nu mai e voie acum să şezi pe pietre? Dumneata n-ar trebui să fii aici. Ce cauţi aici dacă e un pesmet? I-am spus şi lui Magnon. Nu-i nimic de făcut. Hai, sărută-mă tăticule! E mult de când nu te-am văzut! Vasăzică nu mai eşti la răcoare?

Thénardier încercă să se descurce din braţele Époninei şi mormăi:

— Gata, m-ai sărutat. Da, sunt afară, nu mai sunt la răcoare. Acu du-te!

Dar Éponine nu-şi desfăcea mâinile de după gâtul lui şi îşi dubla mângâierile:

— Tăticule, cum ai făcut? Trebuie să fii tare iscusit, dacă ai putut ieşi de acolo. Povesteşte-mi! Şi mama? Unde e mama? Spune-mi ce mai e cu mama?

Thénardier răspunse:

— Ei bine, nu ştiu, lasă-mă, hai, du-te!

— Tocmai că nu vreau să mă duc! zise Éponine, fandosindu-se ca un copil răsfăţat. Mă goneşti, după ce că nu te-am văzut de patru luni şi de abia am avut timp să te sărut.

Şi se agăţă din nou de gâtul lui.

— Ei, ce de nerozii! zise Babet.

— Să ne grăbim, zise Gueulemer. Poa' să treacă sticleţii!

Glasul ventrilogului îngână ritmat:

„Nu suntem în postul mare
Să ne pupăm de iertare!”

Éponine se întoarse către ceilalţi cinci bandiţi:

— A, domnul Brujon! Bună ziua, domnule Babet! Bună ziua, domnule Claquesous! Nu mă mai recunoşti, domnule Gueulemer? Ce mai faci, Montparnasse?

— Ba da, cum să nu te cunoască? zise Thénardier. Dar bună ziua, bună seara, ia-ţi tălpăşiţa! Lasă-ne-n pace!

— E ceasul vulpilor, nu al pupezelor, spuse Montparnasse.

— Vezi bine că avem de vulpuit p-acilea, adăugă Babet.

Éponine apucă mâna lui Montparnasse.

— Ia seama să nu te tai, am un cosor în palmă.

— Dragă Montparnasse, răspunse mieros Éponine, trebuie să ai încredere în oameni. Oi fi semănând şi eu niţel cu tata. Domnule Babet, domnule Gueulemer, nu m-aţi trimis să cercetez ce-i pe aici?

Éponine nu mai vorbea argou. De când îl cunoscuse pe Marius, nu putea să sufere, limba asta îngrozitoare. Strânse în mica ei mână, osoasă şi uscată ca mâna unui schelet, degetele mari, aspre ale lui Gueulemer şi urmă:

— Ştiţi voi că nu sunt proastă. De obicei credeţi ce spun. V-am fost de folos în împrejurări grele. Ei, am aflat eu tot, vă puneţi pielea la bătaie degeaba, mă înţelegeţi! Vă jur că nu e nimic de făcut în casa asta.

— Sunt nişte femei singure, zise Gueulemer.

— Nu. S-au mutat.
— Da lumânările nu s-au mutat! rosti Babet.
Si-i arătă Époninei, printre vârfurile copacilor, o lumină care se plimba prin mansarda casei. Era Toussaint, care nu se culcase încă şi întindea rufele la uscat.
Éponine încercă o ultimă sforțare.
— Ei, zise ea, sunt nişte oameni foarte săraci; în cocioaba asta nu găsiți para chioară.
— Du-te dracului! strigă Thénardier. După ce-om răsturna-o cu fundu-n sus, o să-ți spunem ce e înăuntru, dacă sunt bumăşti, rotițe sau tinichele[988].
Şi-o împinse la o parte ca să treacă.
— Drăguțule, domnule Montparnasse, zise Éponine, te rog, dumneata, care eşti cumsecade, nu intra!
— Ia seama că ai să te tai! răspunse Montparnasse.
Thénardier urmă cu tonul hotărât:
— I-ați valea, îngeraşule, şi lasă bărbații să-şi vază de treburi!
Éponine dădu drumul mâinii lui Montparnasse, pe care o apucase iarăşi, şi zise:
— Vasăzică vreți să intrați în casa asta?
— Nițel! spuse ventrilogul rânjind.
Atunci ea se aşeză cu spatele la grilaj, cu fața la cei şase bărbați înarmați până-n dinți, cărora noaptea le da o înfățişare de diavoli, şi zise cu o voce hotărâtă şi groasă:
— Dacă e aşa, atunci nu vreau eu!
Se opriră toți uimiți. Numai ventrilogul continua să rânjească.
Fata spuse din nou:
— Prieteni, ascultați-mă bine! Nu e ce vă trebuie. Acum vorbesc eu. Mai întâi, dacă intrați în grădină, dacă vă atingeți de grilajul ăsta, eu țip, bat la toate uşile, deştept lumea, chem sergenții de stradă, vă dau pe mâna poliției.
— E în stare! spuse încet Thénardier lui Brujon şi ventrilogului.
Ea dădu din cap şi adăugă:
— Începând cu tata.
Thénardier se apropie..
— Mai departe, drăguțule! zise ea.
El se retrase, mormăind între dinți:
— Dar ce dracu are? Şi adăugă: Cățea!
Éponine începu să râdă într-un chip groaznic:

— Fie, dar n-o să intraţi! Nu sunt pui de câine, sunt pui de lup. Sunteţi şase, dar nu-mi pasă! Sunteţi bărbaţi. Ei bine, eu sunt femeie! Nu mi-e frică de voi, poftim! Vă spun că n-o să intraţi în casă, fiindcă n-am eu chef. Dacă vă apropiaţi, latru. V-am spus, cabul sunt eu. Puţin îmi pasă de voi! Vedeţi-vă de drum, mă plictisiţi! Duceţi-vă unde vreţi, dar nu aici, aici nu vă las! Voi puteţi să daţi cu cuţitul, că eu dau cu picioarele, mi-e totuna, poftiţi!

Înaintă un pas către bandiţi; era înspăimântătoare. Începu iar să râdă:

— La naiba! Nu mi-e frică. La vară o să-mi fie foame, la iarnă o să-mi fie frig. Ce caraghioşi sunt nătărăii ăştia de bărbaţi dacă îşi închipuie că înfricoşează o fată! Frică, de ce? Ei, aş, mor de frică! Fiindcă aveţi nişte otrepe de muieri care intră sub pat când vă răstiţi la ele, aşa credeţi? Mie nu mi-e frică de nimic! Îşi aţinti privirea asupra lui Thénardier şi zise: Nici chiar de dumneata! Apoi continuă plimbându-şi asupra bandiţilor pupilele sângerii de stafie: Ce-mi pasă mie dacă o să mă adune mâine de pe caldarâmul străzii Plumet, omorâtă de tată-meu cu bâta, sau dacă o să fiu găsită peste un an între gratiile de la Saint-Cloud, sau în insula Lebedelor, printre dopuri putrede şi câini înecaţi!

Trebui să se oprească; o apucă o tuse seacă, răsuflarea îi ieşea ca un horcăit din pieptul îngust şi slab.

Continuă apoi:

— N-am decât să strig, şi vine cineva, ehe! Sunteţi şase, eu sunt lumea întreagă!

Thénardier făcu un pas spre ea.

— Nu te apropia! strigă ea.

El se opri şi zise cu blândeţe:

— Bine, nu. Nu m-apropii, da nu vorbi atât de tare. Fata mea, vrei să ne împiedici să lucrăm? Trebuie să ne câştigăm viaţa. Nu mai ai niciun pic de dragoste pentru tat-tu?

— Mă plictisiţi! zise Éponine.

— Dar trebuie să trăim, să mâncăm...

— Crăpaţi!

Apoi se aşeză pe postamentul grilajului, îngânând cântecul:

„Tristă amintire,
Chipul meu plăcut,
Glezna mea subţire,
Anii ce-au trecut”.

Sta cu coatele rezemate pe genunchi, cu bărbia în palme şi-şi legăna piciorul cu un aer nepăsător. Rochia ruptă lăsa să i se vadă umerii slabi. Felinarul vecin îi lumina profilul. Era uluitor de hotărâtă.

Cei şase tâlhari, zăpăciţi şi supăraţi că sunt ţinuţi locului de o fată, se retraseră în întuneric şi se sfătuiră, ridicând din umeri, umiliţi şi furioşi.

Ea îi privea potolită şi sălbatică.

— Are ea, zise Babet, o pricină. Să fie îndrăgostită de câine? Păcat că ne scapă pontul. Două femei, un bătrân care cloceşte în fundul curţii, perdele bune la ferestre. Bătrânul trebuie să fie vreun perciunat. Bună treabă!

— Atunci intraţi voi, izbucni Montparnasse, şi vedeţi-vă de treabă! Rămân eu cu fata, şi dacă mişcă…

Făcu să sclipească la lumina felinarului cuţitul pe care-l ţinea în mână.

Thénardier tăcea mâlc şi părea gata să facă ce se va hotărî.

Brujon, care era niţel profet şi care, după cum se ştie, „dăduse pontul”, nu scoase încă niciun cuvânt. Părea gânditor. Era cunoscut că nu dădea îndărăt de la nimic şi se ştia că într-o zi jefuise, numai şi numai de dragul primejdiei, un post de sergenţi de stradă. Între altele, făcea versuri şi cântece, ceea ce îi dădea un mare prestigiu. Babet îl întrebă:

— Tu nu spui nimic, Brujon?

Brujon tăcu o clipă, dădu din cap în felurite chipuri şi se hotărî în sfârşit să deschidă gura:

— Uite, am întâlnit azi-dimineaţă două vrăbii care se băteau; astă-seară m-am ciocnit de o femeie cârcotaşă. Semn rău! Hai să ne cărăm!

Plecară.

La plecare, Montparnasse şopti:

— Ei, dacă aţi fi fost de părere, aş fi strâns-o de gât.

Babet îi răspunse:

— Eu nu. Nu mă ating de femei.

La colţul străzii se opriră şi schimbară cu glas scăzut aceste vorbe neînţelese:

— Unde ne culcăm astă-seară?

— *Sub Pantin*[989].

— *Ai la tine cheia de la grilaj, Thénardier?*

— Cred şi eu!

Éponine, care nu-i părăsea din ochi, îi văzu întorcându-se pe drumul pe care veniseră. Se ridică în picioare şi începu să se furişeze în urma lor, de-a

lungul zidurilor. Se ținu astfel după ei până în bulevard. Acolo îi văzu cum se despart şi se afundă în întunericul în care păreau că se topesc.

V – Faptele nopții

După plecarea bandiților, strada Plumet îşi recăpătă liniştita ei înfățişare nocturnă. Pădurea nu s-ar fi mirat de cele întâmplate în stradă. Codrii, crângurile, desişurile, crengile de nepătruns, ierburile uriaşe viețuiesc într-un adânc de umbre; furnicarul sălbăticiunilor zăreşte pe neaşteptate năluci ale nevăzutului; lumea mai prejos de om desluşeşte prin ceață lumea de dincolo de om; lucrurile necunoscute de noi, cei vii, se cufundă aici în întuneric. Natura zbârlită şi sălbatică se înspăimântă de unele apropieri în care i se pare că simte supranaturalul. Puterile întunericului se cunosc între ele şi stau într-o cumpănă tainică. Dinții şi unghiile se tem de lumea de dincolo de simțuri. Bestialitatea care se adapă cu sânge, poftele lacome şi nesătule în căutarea prăzii, instinctele înarmate cu gheare şi cu fălci, care nu au ca început şi ca țintă decât pântecul, privesc şi adulmecă cu nelinişte stafia nepăsătoare, cutreierând în giulgiul ei, dreapta şi străvezia rochie fâlfâitoare, şi părând că trăieşte un fel de viață groaznică a morții. Aceste ființe brutale, care nu sunt decât materie, sunt stăpânite de o teamă nelămurită ca nu cumva să dea peste nesfârşita întunecime strânsă într-o ființă necunoscută. Un chip negru care taie drumul opreşte în loc orice fiară sălbatică. Ceea ce iese din cimitir înfricoşează şi descumpăneşte ceea ce iese din peşteră; ferocității îi e teamă de sinistru; lupii dau îndărăt în fața unui strigoi.

VI – Marius coboară pe pământ şi îşi dă adresa Cosettei

În timp ce o cățea cu chip omenesc stătea de pază lângă grilaj şi cei şase bandiți dădeau înapoi în fața unei fete, Marius era lângă Cosette. Niciodată cerul nu fusese mai înstelat şi mai încântător, copacii mai fremătători, mireasma ierburilor mai pătrunzătoare; niciodată păsările nu adormiseră în

frunzişuri cu un ciripit mai dulce; niciodată armoniile seninătății universale nu răspunseseră mai potrivit muzicii lăuntrice a iubirii; niciodată Marius nu fusese mai îndrăgostit, mai fericit, mai fermecat. Dar o găsise pe Cosette tristă. Cosette plânsese. Avea ochii roşii.

Era cel dintâi nor în acel vis minunat.

Primul cuvânt al lui Marius a fost:

— Ce ai?

Ea răspunse:

— Iată… S-a aşezat pe banca de lângă scară şi, în timp ce el se apropia tremurând, a continuat: Tata mi-a spus azi dimineață să mă pregătesc de drum, să fiu gata; pentru că are treburi şi poate o să plecăm.

Marius se înfioră din creştet până-n tălpi.

Când omul e la sfârşitul vieții, a muri înseamnă a pleca; dacă e la început, a pleca înseamnă a muri.

De şase săptămâni, Marius, încetul cu încetul, pe nesimțite, în fiecare zi mai mult punea stăpânire pe Cosette. Stăpânire cu totul ideală, dar adâncă. Cum am mai arătat o dată, în cea dintâi dragoste luăm sufletul cu mult înainte de trup, mai târziu, luăm trupul cu mult înainte de a lua sufletul, şi câteodată nu luăm sufletul deloc; cei de soiul lui Faublas[990] sau Prudhomme adaugă: fiindcă sufletul nu există; dar sarcasmul acesta este, din fericire, o necuviință mincinoasă. Marius o stăpânea pe Cosette, aşa cum stăpânesc sufletele, dar o învăluia cu toată iubirea lui şi o păzea cu gelozie, cu o neînchipuită credință. Îi stăpânea zâmbetul, suflarea, mireasma, strălucirea adâncă a ochilor ei albaştri, dulceața pielii când îi atingea mâna, încântătorul semn de la gât şi toate gândurile. Îşi făgăduiseră să nu doarmă niciodată fără să se viseze unul pe altul, şi se ținură de cuvânt. Stăpânea, aşadar, toate visele Cosettei. Privea fără încetare şi atingea câteodată cu răsuflarea zulufii de pe ceafa ei, şi îşi zicea că nu există niciun firicel acolo care să nu fie al lui, al lui Marius. Privea îndelung şi îi adora îmbrăcămintea, panglicile, mănuşile, mânecile, pantofii cu tocul înalt, ca pe nişte obiecte sfinte al căror stăpân era el. Se gândea că e stăpânul drăgălaşilor ei piepteni de baga pe care-i purta în păr şi îşi zicea cu gângureala nedesluşită şi tainică a voluptății care mijea, că nu există cordon de rochie, fir de ciorap şi cută a rochiei, să nu fie ale lui. Lângă Cosette se simțea lângă bunul, lângă lucrul, lângă stăpânul şi robul său. Se părea că-şi contopiseră atâta sufletele, încât, dacă ar fi vrut să şi le ia înapoi, le-ar fi fost cu neputință să le recunoască. „E al meu”. „Nu, e al meu”. „Şi eu îți

spun că te înşeli. Sunt eu.” „Ceea ce crezi că eşti tu, sunt eu.” Marius făcea parte din Cosette, şi Cosette făcea parte din Marius. Marius o simțea pe Cosette trăind în el. A o stăpâni pe Cosette era totuna cu a respira. În mijlocul acestei credințe, al acestei îmbătări, al acestei posesiuni feciorelnice, minunate şi totale, tulburând încrederea acestei stăpâniri, căzură deodată cuvintele: „Vom pleca”. Şi vocea aspră a realității îi striga: „Cosette nu-i a ta!”

Marius se trezi. De şase săptămâni Marius trăia, după cum am spus, în afară de viață; dar cuvântul acesta „a pleca”, îl aduse înapoi cu brutalitate.

Rămase mut. Cosette simți numai că mâna lui era înghețată.

Îi zise la rândul ei:

— Ce ai?

El răspunse atât de încet, încât Cosette abia îl auzi:

— N-am înțeles ce-ai zis.

Ea reluă:

— Azi-dimineață tata mi-a spus să-mi pregătesc toate lucrurile şi să fiu gata, că îmi va da rufăria lui s-o pun într-un cufăr, că trebuie să pornească într-o călătorie, că vom pleca şi că ne-ar trebui un cufăr mare pentru mine şi unul mic pentru el. Să pregătesc totul într-o săptămână, pentru că poate vom pleca în Anglia.

— Dar e îngrozitor! izbucni Marius.

Fără nicio îndoială, în acel moment, pentru mintea lui Marius, niciun abuz de putere, nicio lovitură, nicio grozăvie a celor mai cumpliți tirani, nicio faptă a lui Busiris, a lui Tiberiu sau a lui Henric al VIII-lea[991] nu întrecea în cruzime pe aceasta. Domnul Fauchelevent o ia pe fiica sa în Anglia, pentru că are treburi acolo.

Întrebă cu o voce slabă:

— Şi când vei pleca?

— N-a spus când.

— Şi când te vei întoarce?

— N-a spus când.

Marius se ridică în picioare şi zise cu răceală:

— Şi ai să pleci, Cosette?

Cosette îşi întoarse spre el frumoşii ochi plini da spaimă şi răspunse cu o privire rătăcită:

— Unde?

— În Anglia. Dumneata vei pleca?

— Pentru ce îmi zici „dumneata?”
— Te întreb dacă vei pleca?
— Ce vrei să fac? zise ea împreunându-şi mâinile.
— Aşadar vei pleca?
— Dacă tatăl meu pleacă…
— Vasăzică vei pleca?
Cosette apucă mâna lui Marius şi o strânse fără să răspundă.
— Bine, zise Marius. Atunci voi pleca şi eu în altă parte.
Cosette mai mult simți înțelesul acestor vorbe decât le înțelese. Se îngălbeni încet, chipul i se făcu alb în întuneric. Bâlbâi:
— Ce vrei să spui?
Marius o privi, apoi îşi înălță încet privirile la cer şi răspunse:
— Nimic.
Când îşi coborî pleoapele, o văzu pe Cosette surâzându-i. Zâmbetul femeii iubite are o lumină care se vede noaptea.
— Ce proşti suntem! Marius, mi-a venit o idee!
— Ce?
— Pleacă şi tu odată cu noi. Am să-ți spun unde. Vino după mine unde voi fi.
Marius era acum cu totul şi cu totul treaz. Se întorsese la realitate. Izbucni:
— Să plec cu tine? Eşti nebună? Dar mi-ar trebui bani şi n-am o lăscaie. Cum să plec în Anglia? Datorez până acum, nu ştiu, mai bine de zece ludovici lui Courfeyrac, un prieten pe care nu-l cunoşti. N-am decât o pălărie veche, care nu face trei franci, un rând de haine fără niciun nasture, cămaşa mi-e ruptă, sunt ros în coate şi-mi intră apă în ghete. De şase săptămâni nici nu mă mai gândesc la toate astea şi nu ți-am spus. Cosette, sunt un nemernic. Nu mă vezi decât noaptea şi îmi dai dragostea ta; dacă m-ai vedea ziua, m-ai lua drept un cerşetor şi mi-ai da de pomană. Să plec în Anglia! Dar n-am nici cu ce să-mi plătesc paşaportul!
Şi se izbi într-un copac din apropiere, cât era de lung, cu brațele deasupra capului; se lovi cu fruntea de scoarță, fără să simtă lemnul care-i zgâria pielea, nici frigurile care-i zvâcneau în tâmple, nemişcat şi gata să cadă, ca o statuie a deznădejdii.
Stătu multă vreme aşa. Când te cufunzi în asemenea prăpăstii, ai rămâne o veşnicie în ele. În sfârşit, se întoarse. Auzea în spatele lui un zgomot uşor, înăbuşit, domol şi trist.

Cosette suspina.

Plângea de mai bine de două ceasuri lângă Marius, care stătea dus pe gânduri.

Veni lângă ea, căzu în genunchi şi, aplecându-se încet, îi luă vârful piciorului, care ieşea de sub marginea rochiei, şi îl sărută.

Ea, tăcută, îi îngădui s-o facă. Sunt clipe în care femeia primeşte, ca o zeitate mohorâtă şi resemnată, închinarea dragostei.

— Nu plânge! zise el.

Ea şopti:

— Poate că eu am să plec şi tu n-ai să poți veni.

Marius urmă:

— Mă iubeşti?

Ea îi răspunse suspinând acel cuvânt rupt din rai, care nu e niciodată mai încântător decât atunci când e şoptit printre lacrimi:

— Te ador!

Cu un glas nespus de mângâietor, el urmă:

— Nu plânge! Spune, vrei să faci asta pentru mine, să nu plângi?

— Dar tu mă iubeşti? zise ea.

El îi luă mâna.

— Cosette, niciodată nu mi-am dat cuvântul de cinste nimănui, pentru că mi-e frică de cuvântul meu de cinste, îl simt pe tata lângă mine. Ei bine, îți dau cuvântul meu de cinste cel mai sfânt, că dacă pleci, eu voi muri!

În glasul cu care rosti aceste cuvinte era o tristețe atât de solemnă şi de liniştită, încât Cosette tremură. Simți fiorul pe care îl dă un cuvânt întunecat ca noaptea şi adevărat. Înspăimântată, încetă să plângă.

— Acum ascultă! zise el. Să nu mă aştepți mâine.

— De ce?

— Nu m-aştepta decât poimâine.

— Oh, de ce?

— Vei vedea.

— Să nu te văd o zi! Dar e cu neputință!

— Să jertfim o zi ca să câştigăm o viață. Şi Marius adăugă cu jumătate de glas, ca pentru sine:

— E un om care nu-şi schimbă obiceiurile şi n-a primit pe nimeni niciodată decât seara.

— De cine vorbeşti? întrebă Cosette.

— Eu? N-am spus nimic.

— Atunci la ce te gândeşti?

— Aşteaptă până poimâine. Vrei?

— Da, răspunse Cosette.

Ea îi luă capul în amândouă mâinile, înălțându-se pe vârful picioarelor ca să-l ajungă, şi căută să-i citească nădejdile în ochi.

Marius rosti:

— Mă gândesc că trebuie să-mi cunoşti adresa. Cine ştie ce se poate întâmpla. Stau la un prieten numit Courfeyrac, strada Verrerie, numărul 16.

Căută prin buzunare, scoase un briceag şi zgârie cu vârful lui în tencuiala zidului: *16, strada Verrerie*.

Cosette începuse din nou să-l privească în ochi.

— Spune-mi la ce te gândeşti. Marius, tu te gândeşti la ceva. Spune-mi, la ce? Oh! Spune-mi la ce te gândeşti, ca să pot dormi bine la noapte.

— Uite la ce mă gândesc: că e cu neputință ca Dumnezeu să vrea să ne despartă. Aşteaptă-mă poimâine!

— Şi până atunci ce să fac? zise Cosette. Tu pleci de-acasă, te duci, vii… ce fericiți sunt bărbații! Eu o să rămân singură. Oh, ce tristă am să fiu! Ce vrei să faci mâine-seară? Spune!

— Voi face o încercare.

— Dacă e aşa, eu mă voi ruga lui Dumnezeu şi mă voi gândi la tine tot timpul, ca să izbuteşti. Nu te mai întreb, fiindcă nu vrei. Eşti stăpânul meu! Îmi voi petrece seara de mâine cântând muzica aceea din *Euryanthe,* care îți place ție şi pe care ai ascultat-o într-o seară sub fereastra mea. Dar poimâine să vii devreme. Te voi aştepta la căderea nopții, la nouă, nu mai târziu, bagă de seamă! Doamne, ce trist e când zilele sunt lungi! Auzi? Când va bate de nouă voi fi în grădină.

— Şi eu.

Şi fără să spună ceva, deşi duşi de acelaşi gând, străbătuți de acel curent electric care îi leagă neîntrerupt pe îndrăgostiți, beți amândoi de dragoste până şi în suferință, căzură unul în brațele celuilalt, fără să bage de seamă că buzele li se împreunaseră, în timp ce privirile lor înălțate, pline de fericire şi de lacrimi se ridicau spre stele.

Când Marius plecă, strada era goală. Aceasta se întâmpla chiar în clipa în care Éponine îi urmărea pe bandiți pe bulevard. În timp ce Marius visa cu capul rezemat de copac, îi trecuse o idee prin minte, o idee, vai! pe care el însuşi o socotea nebunească şi cu neputință de realizat. Luase o hotărâre mare.

VII – O inimă bătrână şi o inimă tânără faţă-n faţă

Bunicul Gillenormand avea în vremea aceea nouăzeci şi unu de ani împliniţi. Locuia tot cu domnişoara Gillenormand în strada Filles-du-Calvaire nr. 6, în vechea lui casă. Era, cum ne amintim, unul dintre acei bătrâni ai antichităţii care aşteaptă moartea cu semeţie, pe care vârsta îi împovărează fără să-i încovoaie şi pe care nicio suferinţă nu-i doboară.

Totuşi, de câtva timp, fiică-sa spunea: „Tata începe să se stingă”. Într-adevăr, nu mai pălmuia servitoarele, nu mai lovea cu bastonul atât de voiniceşte în balustrada scării, când Basque întârzia să-i deschidă. Revoluţia din iulie îl scosese prea puţin din fire, timp de şase luni. Văzuse aproape cu linişte această împerechere de cuvinte în *Monitor*: D. Humblot-Conté[992], pair al Franţei.

În realitate, bătrânul era foarte trist. Nu şovăia, nu se dădea bătut, fiindcă nu se potrivea nici cu fiinţa lui fizică, nici cu cea morală, dar simţea că slăbeşte înăuntrul lui. De patru ani îl aştepta pe Marius neînduplecat – e chiar cuvântul potrivit – îl aştepta cu convingerea că într-o zi sau alta ştrengarul va bate la uşă; e drept că în unele ceasuri triste i se întâmpla să-şi spună că dacă Marius mai întârzie… Nu moartea îi era de nesuferit, ci gândul că poate nu avea să-l mai vadă pe Marius. În mintea lui, până atunci, nu trecuse niciodată gândul că n-avea să-l mai vadă, dar acum ideea despărţirii începea să-i dea târcoale şi îl îngheţa. Despărţirea, aşa cum se întâmplă totdeauna cu sentimentele fireşti şi adevărate, îi mărise dragostea de bunic pentru copilul rău, care plecase. În nopţile de decembrie, când frigul ajunge la zece grade sub zero, oamenii se gândesc mereu la soare. Domnul Gillenormand nu se credea în stare, sau poate era incapabil să facă el, ca bunic, pasul de apropiere înspre nepotul său. „Mai degrabă crăp!” îşi zicea el. Nu-şi găsea nicio vină, dar se gândea la Marius cu o înduioşare adâncă şi cu muta disperare a unui bătrânel care e pe ducă.

Dinţii începuseră să-i cadă, ceea ce îi sporea tristeţea.

Domnul Gillenormand, fără să şi-o mărturisească, căci s-ar fi înfuriat şi i-ar fi fost ruşine, nu iubise niciodată vreo femeie cum îl iubea pe Marius.

Aşezase în odaia lui, la capătul patului, un portret vechi, pe care să-l poată vedea în orice clipă a deşteptării din somn; era portretul celeilalte fiice a lui, doamna Pontmercy, care murise la optsprezece ani. Privea necontenit acest portret. Într-o zi, pe când se uita la el, i se întâmplă să spună:

— Cred că-i seamănă.

— Surorii mele? întrebă domnişoara Gillenormand. Bineînțeles că îi seamănă.

Bătrânul adăugă:

— Şi lui îi seamănă.

Odată, cum sta aşezat cu genunchii strânşi şi cu ochii aproape închişi, abătut, fiică-sa îndrăzni să spună:

— Tată, eşti tot atât de supărat?…

Dar se opri, neîndrăznind să meargă mai departe.

— Pe cine? întrebă el.

— Pe bietul Marius.

Îşi înălță capul îmbătrânit, îşi puse pumnul slab şi zbârcit pe masă şi strigă cu glasul cel mai mânios şi mai răsunător:

— Bietul Marius, spui? Domnul ăsta e un caraghios, un derbedeu, un orgolios nerecunoscător, fără inimă, fără suflet, un trufaş, un om rău!

Şi îşi întoarse fața, ca fiică-sa să nu-l vadă că lăcrimează.

A treia zi întrerupse o tăcere care ținea de patru ceasuri, ca să-i spună deodată fiică-si:

— Am avut onoarea s-o rog pe domnişoara Gillenormand să nu-mi vorbească niciodată despre asta.

Mătuşa Gillenormand renunță la orice încercare şi puse acest diagnostic adânc: „Tata n-a prea iubit-o pe sora mea de când a făcut prostia. Se înțelege că nu-l poate suferi pe Marius.”

„De când a făcut prostia”, înseamnă de când se măritase cu colonelul.

De altfel, după cum s-a putut presupune, domnişoara Gillenormand nu izbutise în încercarea ei de a-l înlocui pe Marius cu preferatul ei, ofițerul de lăncieri. Înlocuitorul, Théodule, a pierdut şi el partida. Domnul Gillenormand nu primise această substituire. Golul inimii nu se astupă cu un dop. Théodule, dinspre partea lui, cu toate că adulmeca moştenirea, disprețuia corvoada de a se face plăcut. Moşneagul îl plictisea pe lăncier, iar lăncierul îl enerva pe moşneag. Locotenentul Théodule era vesel, fără îndoială, dar flecar; uşuratic, însă vulgar; iubitor de petreceri, dar necioplit;

e adevărat, avea mai multe amante, şi iarăşi e adevărat că vorbea mult de ele, dar le vorbea numai de rău. Toate calitățile lui aveau câte un cusur. Domnul Gillenormand era sătul ascultându-l cum îşi povesteşte succesele ieftine pe care le culegea în jurul cazărmii din strada Babylone. Şi apoi locotenentul Gillenormand venea câteodată în uniformă, cu cocarda tricoloră, ceea ce îl făcea de-a dreptul nesuferit., Bunicul Gillenormand spusese în cele din urmă fiicei sale: „M-am săturat de Théodule! Primeşte-l tu, dacă vrei. Mie nu-mi plac războinicii în timp de pace. Nu ştiu dacă nu cumva îmi plac mai mult duelgiii decât un târâie sabie. Zăngănitul săbiilor în timpul luptei este, la urma urmei, mai puțin supărător decât târâitul tecilor pe caldarâm. Şi-apoi, să-ți umpli pieptul făcând pe grozavul, să-ți strângi mijlocul ca o muieruşcă, să porți corset sub platoşă înseamnă să fii de două ori caraghios. Dacă eşti un om întreg, te ții tot atât de departe de fanfaronadă ca şi de dulcegării. Nici leu-paraleu, nici fante. Păstrează-ți-l pe Théodule!”

Degeaba îi zicea fiică-sa: „E totuşi nepotul dumitale”. Domnul Gillenormand, care se simțea bunic până-n vârful unghiilor, nu era unchi deloc. Fiindcă era inteligent şi compara, Théodule nu fusese bun decât să-l facă să-l regrete şi mai mult pe Marius.

Într-o seară de vară, în ziua de 4 iunie, ceea ce nu-l împiedicase pe bunicul Gillenormand să facă un foc straşnic în vatră, o trimisese la culcare pe fiică-sa, care cosea într-o odaie de-alături. Era singur în odaia lui tapetată cu scene pastorale şi pusese picioarele pe grătarul vetrei, acoperit pe jumătate de paravanul lui de coromandel cu nouă fețe, ținând coatele pe masa pe care ardeau două lumânări sub un abajur verde, înfundat în jilțul bine căptuşit, cu o carte în mână, dar fără să citească. Era îmbrăcat după modelul unui *incroyable*[993] şi semăna cu un portret străvechi al lui Garat[994]. Astfel costumat ar fi făcut să se țină lumea după el pe stradă, dar fiică-sa îl înfăşură totdeauna când ieşea în oraş cu o uriaşă haină episcopală de mătase căptuşită, care îi ascundea îmbrăcămintea. Nu-şi punea halatul decât atunci când se culca sau e scula.

„Te îmbătrâneşte”, zicea el.

Bunicul Gillenormand se gândea la Marius cu dragoste şi cu amărăciune, dar, ca de obicei, amărăciunea era mai mare. Iubirea lui înăcrită se prefăcea totdeauna în furie şi începea să clocotească. Ajunsese pe treapta unde omul caută să se împace cu sine şi să-şi primească de bunăvoie chinul. Căuta să se convingă că nu există niciun motiv ca Marius să se întoarcă; pentru că,

dacă ar fi fost să vină, ar fi făcut-o până acum; că trebuia să renunțe la gândul acesta. Încerca să se obişnuiască cu ideea că se isprăvise şi că va muri fără să-l mai vadă pe „acest domn”. Dar întreaga sa fire se răzvrătea; dragostea de părinte nu se poate împăca cu renunțarea. „Cum adică, se întrebă el, ca un dureros refren, să nu se mai întoarcă niciodată?” Capul pleşuv îi căzuse pe piept şi se uita tulburat la cenuşa căminului, cu o privire dureroasă şi supărată.

Tocmai când era mai adâncit în visare, bătrânul lui servitor, Basque, intră şi întrebă:

— Domnul poate să-l primească pe domnul Marius?

Bătrânul se sculă în capul oaselor, palid ca un cadavru care s-ar ridica străbătut de un curent galvanic. Tot sângele i se îngrămădise la inimă. Îngăimă:

— Cum, domnul Marius?!

— Nu ştiu, răspunse Basque, înfricoşat şi uluit de înfățişarea stăpânului, nu l-am văzut, Nicolette mi-a spus adineauri: „E un tânăr, spune că-i domnul Marius”.

Bunicul Gillenormand bâlbâi, cu voce înceată:

— Să intre!

Şi rămase în aceeaşi atitudine, cu capul tremurător, cu privirea ațintită spre uşă. Uşa se deschise din nou. Un tânăr intră. Era Marius.

Marius se opri mai întâi la uşă, ca şi cum ar fi aşteptat să i se spună să intre. Îmbrăcămintea aproape zdrențuită nu se vedea în întunericul pe care-l făcea abajurul. Nu i se deosebea decât chipul liniştit şi serios, dar ciudat de trist.

Bunicul Gillenormand, zăpăcit de uimire şi de bucurie, nu zări câteva clipe decât o lumină, de parcă ar fi avut o vedenie. Era gata să leşine; desluşea chipul lui Marius printr-o ceață strălucitoare. Era el, în adevăr, era Marius!

În sfârşit, după patru ani! Îl cuprinse pe de-a-ntregul dintr-o singură privire. I se păru frumos, nobil, distins, bărbat împlinit în toată legea, cu o atitudine cuviincioasă şi cu o înfățişare fermecătoare. Îi veni să deschidă brațele, să-l cheme, să se repeadă înaintea lui; simți că se topesc măruntaiele în el de atâta încântare, că vorbele de dragoste îl înăbuşe şi i se revarsă din piept; în sfârşit, toată această iubire ieşi la lumină şi îi ajunse pe buze. Şi printr-o răbufnire care ținea de firea lui plină de contraste, deveni aspru. Spuse deodată:

— Ce cauți aici?
Marius răspunse stânjenit:
— Domnule…
Domnul Gillenormand ar fi vrut ca Marius să i se arunce la piept. Se simți nemulțumit şi de Marius, şi de el însuşi. Simți că el era aspru şi că Marius era rece. Pentru bietul moşneag era o durere nesuferită şi supărătoare să se simtă atât de plin de iubire şi de slăbiciune şi să nu poată fi decât dur. Amărăciunea îl cuprinse din nou. Îl întrerupse pe Marius cu un glas morocănos:
— Atunci, de ce-ai venit?…
Acest *atunci* însemna: „… dacă nu vii să mă săruți”. Marius îşi privi bunicul, căruia paloarea îi dădea un chip de marmură:
— Domnule…
Bătrânul reluă cu o voce severă:
— Vii să-mi ceri iertare? Ți-ai recunoscut greşeala?
Credea că îl aduce pe Marius pe calea cea bună şi că „copilul” se va îndupleca. Marius se înfioră. I se cerea să-şi renege părintele. Plecă ochii şi răspunse:
— Nu, domnule.
— Atunci, izbucni năprasnic bătrânul, cu o durere sfâşietoare şi plină de mânie, ce vrei de la mine?
Marius îşi împreună mâinile, înaintă un pas şi spuse cu o voce tremurătoare:
— Domnule fie-ți milă de mine!
Cuvintele acestea îl înverşunară pe domnul Gillenormand: dacă ar fi fost spuse mai înainte, l-ar fi înduioşat, dar veneau prea târziu. Bunicul se ridică, se sprijinea în baston cu amândouă mâinile, buzele îi erau albe, fruntea i se clătina, dar statura lui înaltă îl domina pe Marius, care stătea cu fruntea plecată.
— Să-mi fie milă de dumneata, domnule?! Un băiețandru care cere milă de la un bătrân de nouăzeci şi unu de ani! Dumneata intri în viață şi eu ies; dumneata te duci la spectacole, la baluri, la cafenea, joci biliard, eşti deştept, placi femeilor, băiat drăguț; eu stau acasă în mijlocul verii cu nasu-n gura vetrei; ai toate bogățiile de pe pământ; eu am toate neajunsurile bătrâneții, beteşuguri şi singurătate. Ai toți dinții în gură, stomac bun, ochiul ager, putere, poftă, sănătate, veselie, o pădure de păr negru; eu nu mai am nici măcar păr alb, mi-au căzut dinții, picioarele mă lasă, memoria mă

părăseşte, încurc mereu numele celor trei străzi, Charlot, Chaume şi Saint-Claude, iată unde am ajuns! Dumneata ai înainte viitorul plin de soare, eu încep să nu mai văd nimic, atât de mult m-am cufundat în noapte; eşti îndrăgostit, bineînțeles; pe mine nu mă mai iubeşte nimeni pe lume; şi *dumneata* îmi ceri *mie* milă! Păcat că Molière a uitat să scrie scena aceasta! Dacă aşa se glumeşte la voi, la palatul de justiție, domnilor avocați, vă felicit din toată inima! Aveți haz! Şi nonagenarul urmă cu glas mâniat şi grav: Ei, ce vrei de la mine?

— Domnule, zise Marius, ştiu că te supără prezența mea, dar am venit să-ți cer un singur lucru, şi apoi plec numaidecât.

— Eşti un prost, zise bătrânul. Cine îți spune să pleci?

Astfel traducea vorbele duioase pe care le avea în fundul inimii: „Dar cere-mi iertare! Aruncă-te la pieptul meu!” Domnul Gillenormand simțea că Marius îl va părăsi peste câteva clipe, că primirea lui rea îl respingea, că îl gonea cu asprimea lui; îşi spunea toate acestea şi durerea îi creştea tot mai mult; dar cum durerea i se schimba îndată în mânie, străşnicia lui creştea. Ar fi vrut ca Marius să înțeleagă. Urmă iar:

— Cum? Te-ai purtat rău cu mine, bunicul dumitale; mi-ai părăsit casa să te duci nu ştiu unde, ți-ai întristat mătuşa, te-ai dus, se înțelege, să trăieşti o viață mai uşoară, de crai, de unul singur, să faci pe filfizonul, să vii acasă la orice oră, să petreci; nu mi-ai dat niciun semn de viață, ai făcut datorii, fără să-mi ceri cel puțin să ți le plătesc, ai ajuns, chefliu şi scandalagiu, şi după patru ani vii la mine şi nu găseşti altceva să-mi spui?

Acest fel nestăpânit de a-şi îndemna nepotul la duioşie nu-l făcu pe Marius să vorbească. Domnul Gillenormand îşi încrucişă brațele, un gest al lui deosebit de poruncitor, şi strigă la Marius, plin de amărăciune:

— Să isprăvim! Zici că ai venit să-mi ceri ceva? Hai spune! Ce-mi ceri? Vorbeşte!

— Domnule, zise Marius cu privirea unui om care simte că e pe cale să cadă într-o prăpastie, vin să-ți cer voie să mă căsătoresc.

Domnul Gillenormand sună. Basque întredeschise uşa.

— Cheamă pe fiică-mea!

După o clipă, uşa se deschise din nou, şi domnişoara Gillenormand se ivi în prag, dar nu intră. Marius sta în picioare, mut, cu brațele căzute, cu o înfățişare de ucigaş. Domnul Gillenormand umbla de colo-colo, în lungul şi în latul odăii. Se întoarse spre fiică-sa şi îi zise:

— Nimic, e domnul Marius. Spune-i bună ziua. Domnul vrea să se căsătorească. Atâta tot. Du-te!

Glasul hotărât şi răguşit al bătrânului dovedea că mânia lui ajunsese la culme. Mătuşa se uită uluită la Marius, păru că abia îl recunoaşte, nu scoase niciun cuvânt şi pieri la suflarea furtunoasă a tatălui ei mai repede decât un pai luat de vijelie.

În acest timp, bunicul Gillenormand se rezemase cu spatele de vatră.

— Să te căsătoreşti la douăzeci şi unu de ani! Bine ai potrivit-o! Nu ți-a mai rămas decât să-mi ceri învoirea! O formalitate. Ia loc, domnule! Ei, de când n-am mai avut onoarea să te văd, ați avut o revoluție. Iacobinii au învins. Trebuie să fii mulțumit. Eşti republican şi totodată baron? Dumneata le împaci pe una cu alta. Republica e un fel de sos al baroniei. Ai vreo decorație din iulie? Ai dat o mână de ajutor la cucerirea Luvrului? Acolo, pe aproape, în strada Saint-Antoine, față-n față cu strada Nonaindiéres se află o ghiulea înfiptă în zidul casei, la etajul trei, sub care e o inscripție: *28 iulie 1830.* Du-te de-o vezi! E frumos. A, prietenii dumitale fac lucruri foarte nostime. Bine că mi-am adus aminte, nu se zideşte o fântână în locul statuii domnului duce de Berry? Vasăzică vrei să te căsătoreşti? Cu cine? Se poate, fără indiscreție, să te-ntreb cu cine? Se opri o clipă şi, mai înainte ca Marius să aibă timpul să răspundă, adăugă mânios: Ei, ai vreun rost? O situație statornică? Ce câştigi cu meseria dumitale de avocat?

— Nimic, spuse Marius, cu un fel de hotărâre şi îndârjire sălbatică.

— Nimic? N-ai decât cele o mie două sute de livre de la mine?

Marius nu răspunse. Domnul Gillenormand continuă:

— Atunci, înțeleg, fata e bogată.

— Ca şi mine.

— Cum, fără zestre?

— Fără.

— Nici speranțe?

— Nu cred.

— O sărăcie! Şi ce e tată-său?

— Nu ştiu.

— Şi cum se numeşte?

— Domnişoara Fauchelevent[995].

— Fauche, ce?

— Fauchelevent.

— Ptiu! făcu bătrânul.

— Domnule! izbucni Marius.

Domnul Gillenormand îl întrerupse cu tonul unui om care vorbeşte cu sine însuşi:

— Vasăzică douăzeci şi unu de ani, nicio situație, o mie două sute de livre pe an; doamna baroană Pontmercy va pleca la piață să cumpere de doi cenți pătrunjel de la zarzavagiu.

— Domnule, reluă Marius tulburat peste fire, văzând cum i se spulberă ultima nădejde, te rog, te conjur, în numele cerului, cu mâinile împreunate, domnule, îți cad la picioare, dă-mi voie să mă căsătoresc cu ea!

Bătrânul izbucni într-un hohot de râs strident şi lugubru, tuşind şi vorbind în acelaşi timp:

— Ha! Ha! Ce ți-ai zis! Drace! Mă duc să-l caut pe hodorogu' ăla, pe căzătura aia. Păcat că nu am douăzeci şi cinci de ani. Cum i-aş mai trânti o somație respectuoasă, cum m-aş mai lipsi de el! Ei, dar orice-ar fi, îi voi spune: Bătrân tâmpit, să fii prea fericit că mă vezi, mi-a venit pofta să mă însor cu domnişoara cutare, fiica domnului cutare, eu n-am pantofi, ea n-are cămaşă, dar vorba e că mi-a venit aşa, să-mi arunc în gârlă cariera, viitorul, tinerețea, viața, mi s-a făcut să mă scufund în mizerie cu o femeie de gât, aşa vreau, trebuie să consimți! Şi fosila va consimți. Bine, băiete, cum vrei, leagă-ți piatra de gât, însoară-te cu Pousselevent, cu Coupelevent[996] a ta… Niciodată, domnule, niciodată!

— Tată!

— Niciodată!

După glasul cu care fusese azvârlit acest „niciodată", Marius pierdu orice nădejde. Străbătu odaia cu paşi înceți, cu capul în pământ, şovăind, semănând mai curând cu un om care moare decât cu unul care pleacă. Domnul Gillenormand îl urmărea din ochi, şi, în clipa când uşa se deschise şi Marius fu gata să iasă, făcu patru paşi cu acea vioiciune senilă a bătrânilor poruncitori şi răsfățați, îl apucă pe Marius de guler, îl aduse din nou cu forța în odaie, îi făcu vânt într-un jeț şi îi zise:

— Spune-mi tot!

Numai vorba „tată", care îi scăpase lui Marius, pricinuise această întorsătură.

Marius îl privea rătăcit. Obrazul frământat al domnului Gillenormand nu mai exprima decât o nedesluşită şi aspră bunătate. Bunicul luase locul strămoşului.

— Hai, vorbeşte, povesteşte-mi amorurile tale, trăncăneşte, spune tot! Drace! Proşti mai sunt tinerii!

— Tată… reluă Marius.

Chipul bătrânului străluci întreg de o lumină negrăită.

— Da, aşa! Spune-mi tată, şi vei vedea!

Era acum ceva atât de bun, de blând, de deschis şi de părintesc în această asprime, încât Marius, trecând pe neaşteptate de la descurajare la speranță, se simți zăpăcit şi uluit. Era aşezat lângă masă, flacăra lumânărilor dădea în vileag starea jalnică a hainelor lui, la care bunicul Gillenormand privea cu mirare.

— Ei bine, tată… zise Marius.

— Carevasăzică, îl întrerupse domnul Gillenormand, n-ai cu adevărat niciun ban? Eşti îmbrăcat ca un derbedeu.

Scotoci într-un sertar şi scoase de acolo o pungă pe care o puse pe masă.

— Uite. Ia o sută de ludovici, cumpără-ți o pălărie!

— Tată, urmă Marius, dragă tată, dacă ai şti cât o iubesc! Nici nu-ți închipui, am văzut-o pentru prima oară în grădina Luxembourg. Venea cu tatăl ei. La început nu ne prea luam în seamă: pe urmă, nu ştiu cum s-a făcut, m-am îndrăgostit de ea. Oh, cât de nenorocit m-am simțit câtva timp! În sfârşit, acum o văd în fiecare zi, la ea acasă, tatăl ei nu ştie nimic, închipuie-ți că vor pleca; ne vedem în grădină, seara; tatăl ei vrea s-o ia cu el în Anglia, şi mi-am zis: voi căuta să-l văd pe bunicul şi să-i istorisesc totul. Mai întâi o să înnebunesc, o să mor, mă voi îmbolnăvi, mă voi arunca în apă. Trebuie neapărat să mă căsătoresc cu ea, pentru că altfel îmi voi pierde mințile. În sfârşit, iată adevărul întreg, nu cred să fi uitat ceva. Locuieşte într-o grădină cu grilaj, în strada Plumet. Spre Invalizi.

Bunicul Gillenormand se aşezase fericit lângă Marius. Ascultându-l şi îmbătându-se de glasul lui, se delecta în acelaşi timp cu o lungă priză de tabac. Auzind de strada Plumet, îşi întrerupse trasul pe nas şi restul de tabac îi căzu pe genunchi.

— Strada Plumet! Zici, strada Plumet! Ia stai puțin! Nu e pe-acolo o cazarmă? Da. Da, asta e. Vărul tău, Théodule, mi-a vorbit de ea. Lăncierul, ofițerul. O fetiță, iubitule, o fetiță! Zău, pe strada Plumet. Altădată-i zicea strada Blomet. Uite că-mi aduc aminte! Am mai auzit vorbindu-se de fetița de la grilajul din strada Plumet, dintr-o grădină. O adevărată Pamela[997]. N-ai gust prost. S-ar părea că e curățică. Fie vorba între noi, cred că nătăflețul de lăncier i-a cam făcut curte. Nu ştiu până unde au mers lucrurile. Dar n-are-a

face. De altfel, nu trebuie să-l crezi. Se laudă. Marius! e bine ca un bărbat ca tine să fie îndrăgostit. La vârsta ta se şi cuvine. Îmi placi mai mult amorezat decât revoluţionar. Îmi placi mai mult înflăcărat de o fustă, de douăzeci de fuste, zău, decât de domnul Robespierre. Recunosc că mie cel puţin, dintre *sans-culottes*[998], nu mi-au plăcut decât femeile. Fetele nostime, sunt fete nostime, ce naiba! Nimic de zis. Cât despre mititica, zici că te primeşte fără ştirea tatălui ei. E bine. Am făcut şi eu asemenea isprăvi. Nu numai una. Ştii? N-o lua razna, nu da buzna-n tragedie, nu trebuie să ajungi numaidecât la căsătorie şi la domnul primar cu eşarfă! Eşti doar un prostuţ de băiat deştept. Eşti plin de bun-simţ. Alunecă, muritorule, nu te însura! Caută pe bunicul, care de fapt e un om de treabă şi mai are oricând fişicuri de ludovici în vreun sertar uitat; spune-i: Bunicule, uite ce se întâmplă. Şi bunicul zice: E foarte simplu. Tinereţea trebuie să petreacă, şi bătrâneţea să se stingă. Am fost şi eu tânăr, vei fi şi tu bătrân. Bine, băiete, să-l înveţi şi tu la fel pe nepotul tău. Ia două sute de pistoli. Pune-te pe petreceri, dă-i drumul! E tot ce ai mai bun de făcut! Foarte bine! Aşa trebuie să meargă treaba. Nu te însori, dar n-are-a face! Nimic nu te împiedică… Mă înţelegi!…

Marius, împietrit şi fără a mai fi în stare să rostească un cuvânt, clătină din cap că nu.

Bătrânul izbucni în râs, îi făcu un semn cu pleoapa lui zbârcită, îl plesni cu palma peste genunchi, îl privi drept în ochi, misterios şi zâmbitor, şi îi zise cu cea mai drăgăstoasă ridicare din umeri:

— Nătărăule, trăieşte cu ea!

Marius se îngălbeni. Nu înţelesese nimic din tot ceea ce îi spusese bunicu-său. Sporovăiala despre strada Blomet, despre Pamela, despre cazarmă, lăncier, trecuse prin mintea lui Marius ca o fantasmagorie. Nimic din toate acestea nu putea să aibă vreo legătură cu Cosette, care era un crin. Bătrânul bătea câmpii. Dar aiurarea asta sfârşise cu un cuvânt pe care Marius îl înţelesese şi care era o jignire de moarte pentru Cosette. Vorba: „Trăieşte cu ea” intră în inima tânărului cinstit ca o sabie.

Se ridică, îşi culese pălăria de jos şi se îndreptă spre uşă cu pas sigur şi hotărât. Ajuns acolo, se întoarse, se înclină adânc în faţa bunicului său, înălţă capul şi rosti:

— Acum cinci ani l-ai jignit pe tata. Azi o insulţi pe nevastă-mea. Nu-ţi mai cer nimic, domnule! Adio!

Bunicul Gillenormand, uluit, deschise gura, întinse brațele, încercă să se ridice, dar n-apucă să rostească niciun cuvânt şi uşa se închise din nou; Marius pierise.

Bătrânul rămase câteva clipe nemişcat şi ca trăsnit, fără să poată vorbi, nici respira, ca şi cum un nod cât pumnul i s-ar fi pus în gât. În sfârşit, se smulse din jeț, alergă la uşă, atât cât se poate alerga la nouăzeci şi unu de ani, o deschise şi țipă:

— Ajutor! Ajutor!

Fiică-sa se ivi, apoi ieşiră servitorii. El începu iar cu un horcăit dureros:

— Fuga după el, prinde-ți-l! Ce i-am făcut? E nebun, se duce. Ah, Dumnezeule! Ah, Dumnezeule! De data asta n-o să se mai întoarcă!

Se duse la fereastra dinspre stradă, o deschise cu mâinile lui bătrâne şi tremurătoare, se aplecă mai mult decât cu jumătatea trupului în afară, în timp ce Basque şi Nicolette îl trăgeau înapoi, şi țipă:

— Marius! Marius! Marius! Marius!

Dar Marius nu mai putea să-l audă; tocmai în clipa aceea cotea pe strada Saint-Louis. Bătrânul îşi cuprinse capul cu amândouă mâinile de două-trei ori, cu o expresie de spaimă, dădu îndărăt clătinându-se şi căzu într-un jeț, fără puls, fără glas, fără lacrimi, tremurând din cap şi muşcându-şi buzele, cu o înfățişare năucă, cu ochii şi inima pline de o deznădejde adâncă şi întunecată, care semăna cu noaptea.

Cartea a noua:

UNDE SE DUC?

I – Jean Valjean

În aceeaşi zi, către ceasurile patru după masă, Jean Valjean stătea singur pe marginea unuia dintre cele mai singuratice taluzuri de pe Champs-de-Mars. Fie din prudenţă, fie din dorinţa de a se reculege, fie pur şi simplu în urma unei schimbări nesimţite a obiceiurilor lui, ceea ce se întâmplă încetul cu încetul în viaţa oricui, ieşea acum destul de rar cu Cosette. Purta o vestă de muncitor, pantaloni de pânză cenuşie şi o şapcă cu cozoroc lung, care îi ascundea obrazul. Era acum liniştit şi fără griji în ceea ce o priveşte pe Cosette; teama şi tulburarea lui se risipiseră; de o săptămână sau două îl încercau altfel de nelinişti. Într-o zi, plimbându-se pe bulevard, îl zărise pe Thénardier; Thénardier nu-l recunoscuse, aşa cum era deghizat; dar de atunci Jean Valjean îl văzuse de multe ori şi avea convingerea că Thénardier dădea târcoale prin cartier. Era de ajuns ca să-l facă să ia o mare hotărâre. Dimpreună cu Thénardier veneau toate ameninţările.

De altfel, nici Parisul nu era liniştit; tulburările politice deveneau primejdioase pentru cei care aveau ceva de ascuns, pentru că poliţia se arăta foarte activă şi bănuitoare. Căutând să descopere câte un om ca Pépin sau Morey[999], putea foarte bine să dea peste unul ca Jean Valjean.

Toate astea îl îngrijorau.

În sfârşit, un fapt neînţeles, care îl izbise de curând şi stăruia în mintea lui, îl tulburase şi mai mult. În dimineaţa aceleiaşi zile, fiind singurul treaz în casă şi plimbându-se prin grădină, înainte ca la camera Cosettei să se fi deschis obloanele, zărise aceste câteva cuvinte săpate în zid, pesemne cu un cui: *16, strada Verrerie*.

Se vedea că scrisul era proaspăt, zgârieturile erau albe în vechiul mortar înnegrit, o tufă de urzici, jos, lângă zid, era presărată cu un praf mărunt de var proaspăt. Probabil că acele cuvinte fuseseră scrise în timpul nopții. Ce era? O adresă? Un semnal pentru cineva? O înştiințare pentru el? În orice caz, era limpede că grădina fusese călcată şi că pătrunseseră în ea necunoscuți. Îşi aminti de întâmplările ciudate care îi mai tulburaseră o dată casa. Mintea începu să-i lucreze pe această urzeală. Se feri să spună ceva Cosettei despre cele câteva cuvinte scrise cu cuiul pe zid, de teamă să n-o sperie. Socotind şi cumpănind totul, Jean Valjean se hotărî să părăsească Parisul şi chiar Franța, şi să treacă în Anglia. O înştiințase pe Cosette… Până într-o săptămână voia să fie plecat. Se aşezase pe taluzul de pe Champs-de-Mars, depănând tot felul de gânduri: Thénardier, poliția, acele cuvinte ciudate scrise pe zid, călătoria şi greutatea de a-şi face rost de un paşaport.

În mijlocul acestor griji, observă, după o umbră aruncată de soare, că cineva se oprise pe creasta taluzului, chiar în spatele lui. Era să se întoarcă, dar tocmai atunci o hârtie împăturită în patru îi căzu pe genunchi, ca şi cum o mână i-ar fi dat drumul deasupra capului său. Luă hârtia, o desfăcu şi citi pe ea un cuvânt scris cu creionul, cu litere mari: *MUTĂ-TE!*

Jean Valjean se ridică deodată; nu mai era nimeni în apropiere. Cercetă în jurul lui şi zări o făptură mai mare decât un copil, mai mică decât un bărbat, cu o bluză cenuşie şi cu pantaloni de catifea de bumbac, culoarea nisipului, care sărea parapetul şi îşi da drumul să alunece în şanțul de pe Champs-de-Mars.

Jean Valjean se întoarse numaidecât acasă, foarte îngândurat.

II – Marius

Marius plecase nespus de mâhnit de la domnul Gillenormand. Intrase în casa lui cu o nădejde foarte îndoielnică, ieşea cu o deznădejde nemăsurată. De altfel, cei care au studiat tinerețea inimii omeneşti vor înțelege că lăncierul, ofițerul, nerodul, vărul Théodule nu lăsase nicio umbră în sufletul lui. Nici cea mai mică. Un poet dramatic ar putea în aparență să scoată unele încurcături din destăinuirea făcută pe neaşteptate nepotului de către

bunic. Dar ceea ce ar câştiga drama ar pierde adevărul. Marius era la vârsta la care nu crezi în rău. Mai târziu vine vârsta la care nu vezi decât răul. Bănuielile sunt ca nişte zbârcituri. Prima tinereţe nu le are. Ceea ce îl răscoleşte pe Othello nu-l atinge pe Candid. S-o bănuiască pe Cosette! Marius ar fi făcut mai degrabă o mie de crime.

Porni pe străzi, singura mângâiere a celor care suferă. Nu se gândi la niciun lucru de care şi-ar fi putut aduce aminte mai târziu. La ceasurile două de dimineaţă se întoarse la Courfeyrac şi se aruncă îmbrăcat în pat. Soarele era sus când căzu în somnul greu şi îngrozitor, care lasă totuşi gândurile să-ţi cutreiere mintea. Când se deşteptă, îi văzu în odaie pe Courfeyrac, Enjolras, Feuilly şi Combeferre, în picioare, cu pălăria pe cap, gata să plece şi foarte grăbiţi.

Courfeyrac îi zise:

— Nu vii la înmormântarea generalului Lamarque?

I se păru că Courfeyrac vorbea chinezeşte.

Plecă şi el câtva timp după ei. Vârî în buzunar pistoalele pe care i le încredinţase Javert, când cu întâmplarea de la 3 februarie, şi care rămăseseră la el. Pistoalele erau încărcate. Ar fi greu de spus ce gând ascuns avea în minte luându-le cu el.

Toată ziua rătăci fără să ştie pe unde; ploua din când în când, dar el nici nu băgă de seamă; îşi cumpără pentru prânz o chiflă de un ban de la un brutar, o vârî în buzunar şi uită de ea. Poate că făcu şi o baie în Sena, fără să-şi dea seama. Sunt clipe în care parcă porţi sub creştet o flacără care te arde. Marius se afla într-o asemenea clipă. Nu mai nădăjduia nimic, nu se mai temea de nimic; de ieri până azi ajunsese aici. Aştepta seara cu o nerăbdare înfrigurată, nu mai avea decât o singură idee limpede; că la ceasurile nouă o va vedea pe Cosette. Această ultimă fericire era acum tot viitorul lui; apoi, întunericul. Din când în când, mergând pe bulevardele pustii, i se părea că aude în Paris zgomote ciudate. Scotea capul afară din visarea lui şi-şi zicea: „Oare se încaieră?”

Când veni noaptea, se afla în strada Plumet, exact la orele nouă, aşa cum îi făgăduise Cosettei. Când se apropie de grilaj, uită totul. De patruzeci şi opt de ore n-o văzuse pe Cosette; o va vedea din nou, aşa că orice alt gând se şterse şi nu mai simţi decât o bucurie adâncă şi covârşitoare. Aceste clipe în care trăieşti veacuri întregi au ceva înălţător şi minunat; în clipa când trec îţi umplu în întregime sufletul.

Marius mişcă drugul din loc şi năvăli în grădină. Cosette nu era în locul unde îl aştepta de obicei. Străbătu tufişul şi intră în fundătura de lângă scară. „Mă aşteaptă acolo ”, îşi zise el. Dar Cosette nu era nici acolo. Ridică ochii şi văzu că obloanele de la ferestre erau închise. Cercetă toată grădina. Grădina era pustie. Se întoarse apoi lângă casă şi, nebun de dragoste, beat, înspăimântat, scos din fire de durere şi de nelinişte, bătu la obloane ca un stăpân care vine acasă la o oră târzie. Bătu, mai bătu o dată, cu riscul de a vedea fereastra deschizându-se şi chipul întunecat al tatălui ivindu-se ca să întrebe: „Ce doreşti?” Ar fi fost nimica toată pe lângă ceea ce bănuia. După ce bătu, ridică vocea şi o chemă pe Cosette.

„Cosette! strigă el. Cosette!” repetă poruncitor. Niciun răspuns. Nimic de făcut. Nimeni în grădină, nimeni în casă.

Marius se uită deznădăjduit la această casă lugubră, tot atât de neagră, tot atât de liniştită, dar mai goală decât un mormânt. Privi banca de piatră pe care petrecuse atâtea ceasuri încântătoare lângă Cosette. Atunci se aşeză pe treptele din fața casei cu inima plină de durere şi de hotărâre, îşi binecuvântă dragostea în adâncul sufletului şi îşi zise, că de vreme ce Cosette plecase, nu-i mai rămânea decât să moară.

Deodată auzi o voce care părea că vine din stradă şi strigă printre copaci:

— Domnule Marius!

Se ridică.

— Ce e? zise el.

— Domnule Marius, acolo eşti?

— Da.

— Domnule Marius, reluă vocea, prietenii dumneavoastră, vă aşteaptă la baricada din strada Chanvrerie.

Această voce nu-i era cu totul necunoscută. Semăna cu vocea răguşită şi aspră a Époninei. Marius alergă la grilaj, dădu la o parte drugul care se mişca, băgă capul pe acolo şi văzu pe cineva care părea un băiețandru pierzându-se în goană mare în întuneric.

III – Domnul Mabeuf

Punga lui Jean Valjean nu-i fu de folos domnului Mabeuf. Domnul Mabeuf cu biata lui seriozitate copilărească şi vrednică de cinste, nu primise acest dar al stelelor; nu înțelegea prefacerea aştrilor în galbeni. Nu bănuise că ceea ce îi cădea din cer venea de la Gavroche. Dusese punga la comisariatul de poliție al cartierului, ca un obiect pierdut, lăsat de găsitor la dispoziția păgubaşului. De data aceasta, punga se pierdu de-a binelea. Se înțelege de la sine că nimeni n-a venit s-o reclame şi nici domnului Mabeuf nu-i fu de folos. Iar domnul Mabeuf continua să se prăbuşească.

Experiențele cu indigoul nu izbutiseră mai bine la Jardin des Plantes decât în grădina lui de la Austerlitz. Anul trecut nu datora decât slujnicei; acum datora şi chiria. Muntele de pietate, după ce trecuseră treisprezece luni, vânduse toate plăcile de aramă ale *Florei* lui. Cine ştie ce căldărar făcuse cratițe din ele. După pierderea lor, cum nu mai putu să completeze nici măcar exemplarele desperecheate pe care le mai păstra încă, dăduse planşele şi textul pe nimica toată, una peste alta, unui anticar. Nimic nu-i mai rămăsese din opera întregii sale vieți. Începu să mănânce banii din această vânzare. Când văzu că se risipesc şi ultimele lui mijloace de trai, renunță la grădină, o lăsă în paragină. Se lipsise de mult, de foarte mult timp de cele două ouă şi de bucățica de carne pe care o mânca din când în când. Acum se hrănea numai cu pâine şi cartofi. Îşi vânduse cele din urmă mobile, apoi tot ceea ce avea de prisos din rufăria de pat, din îmbrăcăminte şi pături, iar la urmă ierbarele şi stampele; mai avea numai cărți, acele cărți la care ținea mai mult ca la orice, printre care multe de o neobişnuită raritate, între altele: *Les Quadrins historiques de la Bible*[1000], ediția din 1560; *La concordance des Bibles* de Pierre de Besse[1001]; *Les Marguerites de la Marguerite*[1002] de Jean de la Haye cu o dedicație către regina Navarei; cartea *La charge et dignité de l'ambassadeur*[1003] de seniorul de Villiers Hotman; un *Florilegium rabbinicum*[1004] din 1644; un Tibul[1005] din 1567, cu această splendidă inscripție: „*Venetiis in aedibus Manutianis";* în sfârşit un Diogene Laerțiu tipărit la Lyon în 1644[1006], în care se găseau faimoasele variante ale manuscrisului 411, veacul al XIII-lea, de la Vatican, precum şi acelea ale celor două manuscrise din Veneția, 393 şi 394, atât de rodnic cercetate de Henri Estienne[1007], şi toate fragmentele în dialect doric, care nu se găsesc decât în celebrul manuscris din veacul al XII-lea al Bibliotecii din Napoli. Domnul Mabeuf nu făcea niciodată foc în odaia lui şi se culca de cum se întuneca, ca să nu aprindă lumânarea.

I se părea că nu mai avea vecini; toți îl ocoleau când ieşea din casă; băgase şi el de seamă.

Când un copil e în mizerie, mama se zbate pentru el; când un tânăr e în mizerie, o fată suferă pentru el; numai mizeria unui bătrân nu interesează pe nimeni. Dintre toate nenorocirile e cea mai rece. Cu toate acestea, bătrânul Mabeuf nu-şi pierduse de tot seninătatea de copil. Ochii i se mai aprindeau atunci când îi pleca asupra cărților lui şi zâmbea când se uita la Diogene Laerțiu, exemplar unic. Dulapul lui cu geamuri era singura mobilă pe care o păstrase, în afară de cele strict necesare.

Într-o zi, mătuşa Plutarque îi spuse:

— N-am cu ce să cumpăr mâncare pentru prânz.

Mâncare se numea o pâine şi patru-cinci cartofi.

— Nu poți lua pe datorie? făcu domnul Mabeuf.

— Ştii bine că nu-mi dă.

Domnul Mabeuf deschise biblioteca, îşi privi îndelung cărțile, una după alta, aşa cum şi-ar privi un tată copiii înainte de a alege pe care trebuie să-l ucidă, apoi luă deodată una, o puse sub braț, şi plecă. Se întoarse peste două ceasuri, nemaiavând nimic la subsuoară şi puse treizeci de cenți pe masă, zicând:

— Du-te şi cumpără de mâncare.

Din clipa aceea, mătuşa Plutarque văzu lăsându-se pe chipul nevinovat al moşneagului un văl întunecat, care nu se mai ridică.

A doua zi, a treia zi, în toate zilele, trebui s-o ia de la capăt. Domnul Mabeuf pleca cu câte o carte şi se întorcea cu un ban de argint. Anticarii, văzându-l silit să vândă, îi cumpărau cu douăzeci de cenți ceea ce el plătise cu douăzeci de franci. Câteodată erau chiar aceeaşi. Carte cu carte, i se duse toată biblioteca. Îşi spunea uneori: „Am totuşi optzeci de ani”, ca şi cum ar fi avut cine ştie ce nădejde ascunsă de a ajunge la sfârşitul zilelor lui, înainte de a ajunge să sfârşească de vândut toate cărțile. Tristețea i se mărea; totuşi avu o dată o bucurie. Plecă de acasă cu un Robert Estienne[1008], pe care îl vându cu treizeci şi cinci de cenți pe cheiul Malaquais, şi se întoarse cu un Aldo[1009], pe care îl cumpărase cu patruzeci de cenți de pe strada Grès. „Am rămas dator cinci cenți”, spuse el fericit mătuşii Plutarque. În ziua aceea nu mâncă.

Era membru al Societății de horticultură. Societatea cunoştea sărăcia lui. Preşedintele veni să-l vadă, îi făgădui să vorbească despre el ministrului agriculturii şi comerțului, şi vorbi. „Da cum să nu! izbucni ministrul. Cred

şi eu! Un bătrân om de ştiinţă! Un botanist! Un om cumsecade! Trebuie să facem ceva pentru el!” A doua zi domnul Mabeuf primi o invitaţie la masă de la ministru. Tremurând de bucurie, îi arătă scrisoarea mătuşii Plutarque. „Suntem salvaţi! zise el. În ziua hotărâtă se duse la ministru. Băgă de seamă că cravata lui boţită, haina lui veche, cadrilată, pantofii lustruiţi cu albuş de ou îi uimeau pe portari. Nimeni nu-i vorbi, nici chiar ministrul. Către ceasurile zece seara, cum aştepta mereu un cuvânt, o auzi pe nevasta ministrului, o femeie frumoasă, cu gâtul gol, de care nu îndrăznise să se apropie, întrebând: „Cine e domnul acela bătrân?” Se întoarse acasă pe jos, la miezul nopţii, pe o ploaie grozavă. Vânduse un Elzevir[1010] ca să-şi plătească trăsura la dus.

În fiecare seară, înainte de culcare, avea obiceiul să citească două-trei pagini din Diogene Laerţiu. Ştia destul de bine greceşte ca să se bucure de subînţelesurile textului. Acum nu mai avea altă bucurie. Se scurseră câteva săptămâni. Apoi, deodată, mătuşa Plutarque se îmbolnăvi. Există ceva mai trist decât să n-ai cu ce cumpăra pâine de la brutar: să n-ai cu ce cumpăra doctorii de la farmacie, într-o seară, medicul îi prescrisese o reţetă foarte scumpă. Şi apoi, boala se agrava, era nevoie de cineva care să vegheze bolnava. Domnul Mabeuf deschise biblioteca: nu mai era nimic pe rafturi. Zburase şi cea din urmă carte. Nu-i mai rămăsese decât Diogene Laerţiu.

A doua zi, în zori, se aşeză în grădină pe piatra culcată şi, pe deasupra gardului viu, putu fi văzut toată dimineaţa, nemişcat, cu fruntea plecată, privind în neştire la straturile lui veştejite. Ploua din când în când, dar bătrânul nu părea că-şi dă seama. După-amiază izbucniră nişte zgomote nemaiauzite în Paris. Împuşcături sau strigătele unei mulţimi.

Bătrânul Mabeuf ridică fruntea. Zări un grădinar care trecea pe acolo şi-l întrebă:

— Ce e asta?

Grădinarul, cu cazmaua pe umăr, răspunse cu glasul cel mai liniştit:

— E răscoală.

— Cum răscoală?

— Da, se bat.

— De ce se bat?

— Ei, Doamne! zise grădinarul.

— În ce parte? stărui domnul Mabeuf.

— Înspre Arsenal.

Bătrânul Mabeuf se întoarse acasă, îşi luă pălăria, căută, fără să-şi dea seama, o carte, ca s-o ia la subsuoară, şi, nemaigăsind niciuna, spuse: „A da!” şi plecă năuc.

Cartea a zecea:

5 IUNIE 1832

I – Problema privită la suprafață

Din ce se înfiripă o răscoală? Din nimic şi din orice. Dintr-un fluid electric care se scurge puțin câte puțin, dintr-o flacără izbucnită fără veste, dintr-o forță care rătăceşte, dintr-o suflare care trece. Această suflare întâlneşte capete care gândesc, minți care visează, suflete care suferă, patimi care ard, mizerii care urlă strigătoare la cer, şi duce totul pe aripile ei.

Unde?

La întâmplare. De-a lungul şi de-a latul țării, peste legi, peste belşugul şi neobrăzarea celorlalți.

Convingerile jignite, entuziasmul înăcrit, indignarea trezită, instinctele de luptă înăbuşite, înflăcăratele îndrăzneli ale tinereții, orbirea generoasă, curiozitatea, dorința de schimbare, setea de ceva nou, plăcerea de a vedea afişul unui alt spectacol şi aceea de a auzi semnalul ridicării cortinei; urile nedesluşite, pizma, dezamăgirea, orice vanitate care se crede nedreptățită de soartă; nemulțumirile, visurile goale, ambițiile stăvilite, nădejdea că printr-o năruire se va deschide poarta, în sfârşit, jos de tot, mizeria, acel noroi care ia foc – iată din ce se alcătuieşte răscoala.

Tot ce e mai mare şi tot ce e mai mărunt, ființele care rătăcesc dincolo de orânduirile oamenilor, aşteptând un prilej prielnic, boemii, oamenii fără căpătâi, haimanalele de la răspântii, cei care dorm noaptea sub ziduri dărâmate, fără alt acoperiş decât cerul înnourat şi rece, cei care zi de zi îşi caută pâinea la întâmplare, nu în muncă, necunoscuți, oameni ai mizeriei şi ai nimănui, cei goi, cei desculți – toți aceştia aparțin răscoalei.

Oricine poartă în suflet o revoltă ascunsă împotriva unei fapte a statului, a vieții sau a soartei, e vecin bun cu răscoala, şi de îndată ce o simte se înfioară şi se lasă luat de vârtej.

Răscoala e un fel de ciclon uriaş al atmosferei sociale, care se iscă pe neaşteptate, în anumite condiții de temperatură, şi care, în rotirea lui, se urcă, aleargă, tună, rupe, culcă la pământ, sfărâmă, dărâmă, smulge din rădăcini, târând după el firile puternice, ca şi cele şovăielnice, pe omul tare, ca şi pe cel slab de înger, trunchiul de copac şi firul de pai.

Vai de cel pe care-l ia cu ea, ca şi pe cel pe care-l loveşte! Îi sfărâmă unul de altul.

Răzvrătirea transmite celor pe care îi prinde nu ştiu ce putere neobişnuită. Primul-venit îşi simte sufletul plin de forța evenimentelor; îşi face proiectile din orice. Dintr-o cărămidă face o ghiulea, şi dintr-un hamal un general.

Dacă trebuie să-i credem pe anumiți profeți ai politicii perfide, puțină răscoală în interesul însuşi al cârmuirii e chiar de dorit. Sistemul e acesta: o răscoală întăreşte guvernele pe care nu le răstoarnă. Pune armata la încercare; strânge rândurile burgheziei; încordează musculatura poliției. Îngăduie să se pipăie tăria osaturii sociale. Este o gimnastică, aproape un exercițiu de igienă. Puterea se simte mai bine după o răscoală, ca şi bolnavul după o fricțiune.

Acum treizeci de ani, răscoala era privită din alt punct de vedere. Există pentru orice lucru o teorie, care se proclamă ea însăşi a „bunului-simț”; Philinte împotriva lui Alceste[1011]; o punte de trecere între adevăr şi minciună; explicații, mustrări, atenuări consimțite cu trufie, amestec de scuze şi dezaprobare, socotindu-se înțelepciune, ceea ce nu e adesea decât pedanterie. De-aici a ieşit o întreagă şcoală politică, aşa-numita linie de mijloc. Între apa rece şi cea fierbinte e partidul apei călduțe. Această şcoală, cu falsa ei adâncime de gândire, în realitate superficială, cercetând efectele fără a se ridica până la cauză, combate de la înălțimea unei jumătăți de ştiință mişcările de stradă.

Iată ce ne învață şcoala asta: „Răscoalele care au complicat actul de la 1830 au răpit acestui mare eveniment o parte din puritatea sa. Revoluția din iulie fusese o frumoasă furtună populară, urmată numaidecât de un cer senin. Mişcările de stradă au făcut ca orizontul să arate din nou înnegurat, au făcut ca acea revoluție, atât de vrednică de luare-aminte, la început, prin umanitatea ei, să degenereze în zâzanie. În revoluția din iulie, ca de altfel în orice progres ieşit din zguduiri repezi, fuseseră şi fracturi ascunse; răscoala

le-a făcut dureroase. S-a putut spune: „Ah! Un os frânt”. După revoluția din iulie nu se simțea decât uşurare; după răscoala care a urmat s-a simțit prăpădul. Orice răscoală închide prăvăliile, sperie negoțul, stârneşte panica la bursă, întrerupe schimburile, pune piedici afacerilor, grăbeşte falimentele; aduce lipsă de bani, nelinişte în averile particulare, zdruncină creditul public, dezorganizează industria, fiindcă se retrag capitalurile, munca nu-şi mai găseşte răsplata cuvenită, pretutindeni teamă; contralovituri în toate oraşele. Prăbuşire în prăpastie. S-a socotit că prima zi a răscoalei a costat Franța douăzeci de milioane, a doua – patruzeci, a treia – şaizeci. O mişcare de trei zile a costat o sută douăzeci de milioane, adică, privind doar rezultatul financiar, e echivalat cu un dezastru, cu un naufragiu sau cu o bătălie pierdută, care ar fi nimicit o flotă de şaizeci de vase mari de război.

Fără îndoială, din punct de vedere istoric, răscoalele şi-au avut frumusețea lor. Luptele de stradă nu sunt mai puțin mărețe nici mai puțin eroice decât războiul din hățişuri; într-unul e sufletul pădurii, în celălalt e inima oraşelor. Răscoalele au luminat în roşu, dar în chip strălucit, trăsăturile cele mai originale ale firii pariziene: dărnicia, devotamentul, veselia furtunoasă în desfăşurarea lor, studenții au dovedit că vitejia e o însuşire a inteligenței; garda națională s-a arătat neclintit de credincioasă, au ieşit la iveală bivuacuri de negustori, au apărut fortărețele de ştrengari, s-a vădit nepăsarea trecătorilor în fața morții. Şcolile se războiau cu legiunile. La urma urmei, între luptători nu era decât o deosebire de vârstă; erau de aceeaşi viță; aceiaşi oameni stoici, care la douăzeci de ani mor pentru ideile lor, la patruzeci de ani – pentru familie. Armata, totdeauna cu inima întristată în războaiele civile, răspundea cu prudență la îndrăzneală. Răscoalele, scoțând la iveală vitejia poporului, au făcut educația curajului burghez.

Toate bune. Dar acestea merită atâta sânge vărsat? Şi, pe lângă sângele vărsat, adăugați şi viitorul întunecat, progresul primejduit, neliniştea printre cei mai buni; liberalii cinstiți îşi pierd nădejdea, absolutismul străin se bucură de rănile pe care revoluția şi le face singură; învinşii de la 1830 triumfă şi zic: Am avut dreptate!” Adăugați la acesta Parisul mărit, poate, dar Franța cu siguranță micşorată. Pentru a mărturisi adevărul întreg, țineți seama şi de măcelurile care au necinstit prea adeseori biruința ordinii sălbăticite asupra libertății înnebunite. Prin urmare, răscoalele au fost o nenorocire.

Aşa vorbeşte această aproximativă înțelepciune, cu care burghezia, acest aproximativ popor, se mulțumeşte atât de bucuros. În ce ne priveşte, noi nu primim acest cuvânt prea larg şi deci prea uşor de întrebuințat: răscoalele.

Noi facem deosebire între o mişcare populară şi altă mişcare populară. Nu ne întrebăm dacă o răscoală costă cât o bătălie. Mai întâi, de ce o bătălie? Aici se ridică problema războiului. Oare războiul e mai puțin un flagel decât e răscoala o calamitate? Şi apoi, toate răscoalele sunt calamități? Dar dacă 14 iulie ar fi costat o sută douăzeci de milioane? Înscăunarea lui Filip al V-lea pe tronul Spaniei a costat Franța două miliarde[1012]. Chiar la acelaşi preț, preferăm pe 14 iulie. De altfel, noi respingem aceste cifre care par a fi argumente şi nu sunt decât vorbe goale. Judecând o răscoală, noi o cercetăm ca atare. În tot ce susține teoria doctrinară expusă mai sus nu e vorba decât de efect; noi căutăm cauza.

Să precizăm.

II – Miezul problemei

Sunt răscoale şi sunt revoluții: două mânii, una nedreaptă, cealaltă dreaptă. În statele democrate, singurele întemeiate pe justiție, se întâmplă uneori ca cei puțini să răstoarne pe cei mulți. Atunci aceştia se ridică şi, pentru apărarea necesară a drepturilor lor, pot merge până la a pune mâna pe arme. În toate problemele care țin de suveranitatea colectivă, lupta celor mulți împotriva unei fracțiuni e revoluție, a unei fracțiuni contra celor mulți e răscoală. După cum în palatul Tuileriilor se adăposteşte regele sau Convențiunea, el e atacat cu drept sau fără drept. Acelaşi tun îndreptat asupra mulțimii e neîndreptățit la 10 august, şi îndreptățit la 14 vendémiaire. Aparențele sunt asemănătoare, fondul e deosebit. Elvețienii apără minciuna, Bonaparte adevărul[1013]. Ceea ce a făcut votul poporului în libertatea şi suveranitatea sa, strada nu poate desface. Tot aşa şi în problemele de pură civilizație; instinctul maselor, ieri clarvăzător, mâine poate fi tulbure. Aceeaşi furie e îndreptățită împotriva lui Terray[1014] şi nesocotită împotriva lui Turgot. Distrugerea maşinilor, jefuirea magaziilor, smulgerea şinelor, dărâmarea docurilor, rătăcirile mulțimilor, refuzul poporului de a recunoaşte progresul, Ramus ucis de şcolari[1015], Rousseau

gonit cu pietre din Elveția[1016] înseamnă răscoală. Israelul contra lui Moise[1017], Atena împotriva lui Focion[1018], Roma contra lui Scipio[1019] înseamnă răscoală: Parisul contra Bastiliei e revoluție. Soldații împotriva lui Alexandru[1020], marinarii contra lui Cristofor Columb[1021], aceeaşi răscoală. O răscoală nelegiuită, de ce? Pentru că Alexandru face cu sabia pentru Asia ceea ce Cristofor Columb face cu busola pentru America. Alexandru, ca şi Columb, descoperă o lume. Darul acesta, al unei lumi, adus civilizației, înseamnă atât de multă lumină, încât orice acțiune potrivnică e vinovată. Uneori poporul îşi calcă singur credința față de sine însuşi. Mulțimea trădează poporul. Ce poate fi mai ciudat, de pildă, decât acea lungă, sângeroasă protestare a contrabandiştilor de sare, legitimă revoltă cronică, şi care, în clipa hotărâtoare, în ziua izbăvirii, în ceasul victoriei poporului, trece de partea tronului, se preface în lupta chouanilor[1022], şi din revoltă împotriva regelui se preschimbă în răscoală pentru el. Întunecate isprăvi ale neştiinței! Contrabandistul de sare, abia scăpat din spânzurătoarea regelui, cu un crâmpei de funie încă de gât, îşi prinde funda albă la piept. Strigătul de „Jos monopolul sării!" dă naştere la „Trăiască regele!" Ucigaşii din noaptea Sfântului Bartolomeu, cei din septembrie[1023], măcelurile din Avignon[1024], asasinii lui Coligny[1025], cei ai doamnei de Lamballe[1026], ai lui Brune, partizanii spanioli[1027], „verzii", cadeneții[1028], tovarăşii lui Jehu[1029], cavalerii brasardei[1030], iată răscoala. Vendeea e o mare răscoală catolică.

Zgomotul pe care îl stârneşte dreptul în mişcare se recunoaşte; şi el nu iese totdeauna din cutremurul maselor răscolite; sunt furii turbate, sunt clopote sparte; nu orice clopot de alarmă e de bronz. Imboldul patimilor şi al neştiinței e altceva decât saltul progresului. Ridicați-vă, fie, dar pentru a vă înălța. Arătați-mi încotro mergeți. Revoluția nu merge decât înainte. Orice altă răzvrătire e rea, orice pas înapoi al silniciei e o răzvrătire. A merge înapoi e un act săvârşit împotriva omenirii. Revoluția e accesul de mânie al adevărului; răscolite de revoluție, pietrele de pe stradă scapără scânteia dreptății. Ele nu lasă răzvrătirii decât noroiul de pe ele. Danton împotriva lui Ludovic al XVI-lea e revoluție; Hébert contra lui Danton e răscoală[1031].

De aici reiese că, în anumite împrejurări, după cum a spus Lafayette, revoluția poate fi cea mai sfântă datorie, răscoala poate fi un atentat cu cele mai grele urmări.

Mai este oarecare deosebire între ele şi în ceea ce priveşte căldura lor. Revoluția e adeseori un vulcan, răscoala e prea de multe ori un foc de paie. Răscoala ia naştere câteodată, precum am mai spus-o, între cei de la putere. Polignac e un răzvrătit[1032]; Camille Desmoulins un conducător.

Uneori revoluția e o reînviere[1033].

Dezlegarea tuturor problemelor prin votul universal e un fapt absolut modern, după cum toată istoria dinaintea lui, de patru mii de ani încoace, e plină de încălcarea dreptului şi de suferința popoarelor: fiecare epocă istorică aduce cu sine protestarea de care e în stare.

Sub Cezari nu se putea face o revoluție, dar, scria Iuvenal, *Facit indignatio* înlocuieşte pe Grahi[1034]. Sub Cezari trăieşte surghiunitul de la Syene[1035] şi tot pe atunci autorul *Analelor*[1036]. Nu mai vorbim de marele exilat de la Patmos[1037] care şi el copleşeşte lumea reală cu un protest în numele lumii ideale, făcând din viziunea lui o satiră uriaşă şi aruncând asupra Romei-Ninive, asupra Romei-Babilon, asupra Romei-Sodoma[1038] răsfrângerea flăcărilor Apocalipsului.

Sfântul Ioan, pe stânca sa, e Sfinxul pe soclul lui. Se poate să nu-l înțelegem, e un evreu şi vorbeşte în ebraică; dar omul care a scris *Analele* e un latin; mai mult chiar, e un roman.

După cum Neronii domnesc în felul lor întunecat, tot astfel trebuie zugrăviți. Lucrul săvârşit numai cu stiletul gravorului ar fi prea palid; trebuie să torni pe placa de aramă o proză concentrată, care muşcă.

Despoții îşi au partea lor în opera gânditorilor. Cuvântul încătuşat e un cuvânt cumplit. Scriitorul îşi cercetează de două ori şi de trei ori scrisul când un stăpân impune poporului tăcerea. Din această tăcere se desprinde o pornire misterioasă, care se strecoară şi se întăreşte, ca bronzul, prin puterea gândirii. Asuprirea în istorie dă naştere la stilul concis al istoricului. Tăria de granit a oricărei fraze celebre nu e altceva decât apăsarea tiraniei.

Tirania constrânge pe scriitor să-şi scurteze frontul şi aceasta înseamnă o creştere a forței. Elocvența lui Cicero, de-abia simțită de Verres, ar luci ca tăişul asupra lui Caligula[1039]. Cu cât o frază e mai scurtă, cu atât lovitura e mai puternică. Gândirea lui Tacit e ca un braț încordat.

Onestitatea unei inimi mari, care luptă pentru adevăr şi dreptate, loveşte fără cruțare.

În treacăt fie zis, trebuie să observăm că Tacit, din punct de vedere istoric, nu coincide cu Cezar. Lui îi sunt rezervați oameni ca Tiberiu. Cezar

şi Tacit sunt două fenomene succesive a căror întâlnire a fost evitată în chip misterios de acel care, în punerea în scenă a veacurilor, orânduieşte intrările şi ieşirile. Cezar este mare; Tacit la fel. Dumnezeu cruţă pe aceşti doi oameni mari şi nu-i aruncă unul împotriva altuia.

Dătătorul de dreptate, lovindu-l pe Cezar, ar putea lovi prea tare şi ar putea fi nedrept. Dumnezeu nu vrea. Marile războaie din Africa şi din Spania, nimicirea piraţilor din Cilicia, civilizarea Galiei, a Britaniei şi a Germaniei, toată această glorie ar putea ierta Rubiconul[1040]. E un fel de cruţare a dreptăţii dumnezeieşti care şovăie să asmuţă pe năprasnicul istoric asupra uzurpatorului strălucit, scutindu-l pe Cezar de Tacit[1041] şi acordând astfel geniului circumstanţe uşurătoare.

Negreşit că despotismul rămâne despotism chiar sub un despot de geniu. Corupţia există şi sub tiranii străluciţi, dar ciuma morală e mult mai hâdă sub tiranii ticăloşi. Sub domniile acestea niciun văl nu mai acoperă neruşinarea, şi bunii pilduitori, ca Tacit şi Iuvenal, pălmuiesc cu mai mult folos, în faţa omenirii întregi, mârşăvia lor fără seamăn.

Roma miroase mai urât sub Vitellius[1042] decât sub Sulla. Sub Claudiu şi sub Domiţian josnicia e pe măsura urâţeniei tiranului[1043]. Mişelia sclavilor izvorăşte din aceea a tiranului; o miasmă se ridică din aceste suflete clocite în care se răsfrânge stăpânul; puterea obştească e scârnavă; inimile sunt mici, conştiinţele se târăsc, sufletele sunt ploşniţe. Aşa e sub Caracalla[1044], aşa e sub Commodus[1045], aşa e sub Heliogabal[1046]. În timp ce sub Cezar nu iese din senatul roman decât duhoarea cuibului de acvilă.

Aşa se explică apariţia, ce pare târzie, a unui Tacit şi a unui Iuvenal; cel chemat se iveşte numai când îi sună ceasul.

Dar Iuvenal, ca şi Tacit, ca şi Isaiia[1047], în timpurile biblice, ca şi Dante în evul mediu, reprezintă omul; răzvrătirea şi revoluţia înfăţişează mulţimea, care o dată e vinovată, altă dată are dreptate.

De cele mai multe ori răscoala se iscă dintr-un fapt material, pe când insurecţia e totdeauna un fenomen moral. Răscoala e Massaniello, insurecţia e Spartacus[1048]. Insurecţia e vecină cu gândirea, răscoala cu stomacul. Gaster[1049] se supără; dar e sigur că Gaster nu greşeşte întotdeauna. Când e vorba de foamete, răscoala, de pildă cea din Buzançais[1050] are un punct de plecare adevărat, patetic şi drept. Totuşi, ea rămâne răscoală. De ce? Pentru că având dreptate în fond, a greşit în formă. Fiindcă, deşi avea dreptul de partea ei, a fost sălbatică; deşi puternică, a fost violentă şi a lovit

la întâmplare. A mers ca elefantul orb care zdrobeşte. A lăsat în urma ei cadavre de bătrâni, de femei şi de copii; a vărsat fără să ştie pentru ce, sângele celor nevinovați şi al celor inofensivi. A hrăni poporul e o țintă nobilă. A-l măcelări e un mijloc rău.

Toate protestările cu arma în mână, chiar cele mai legitime, chiar 10 august, chiar 14 iulie, încep prin aceleaşi tulburări. Înainte de a se desprinde dreptul, pe valuri e tumult şi e spumă. La început insurecția e răscoală, întocmai cum fluviul e puhoi. De obicei răscoala se varsă în oceanul revoluției. Uneori, totuşi, pornită din munții înalți care domină orizontul moral: justiția, înțelepciunea, rațiunea şi dreptul; plămădită din cea mai curată zăpadă a idealului; după un îndelung coborâş din stâncă în stâncă; după ce a răsfrânt cerul şi limpezimea lui; după ce s-a lărgit, sporit de sutele-i de afluenți, în mărețul curs al triumfului, insurecția se pierde deodată în cine ştie ce băltoacă burgheză, ca Rinul într-o mlaştină.

Toate acestea țin de trecut. Viitorul e altul. Votul universal are această minunată putere de a dizolva răscoala în principiul ei şi, votând pentru revoluție, de a-i lua arma din mână. Dispariția războaielor, celor de stradă ca şi a celor duse de granițe – iată inevitabilul progres. Oricum ar fi ziua de astăzi, ziua de mâine e pacea.

De altfel, revoluție, răscoală, prin ce anume se deosebeşte cea dintâi de cea de-a doua? Burghezul, la drept vorbind, îşi dă prea puțin seama de aceste nuanțe. Pentru el totul e răzvrătire, rebeliune pur şi simplu, revolta dulăului împotriva stăpânului, încercarea de a muşca, ce trebuie pedepsită cu lanțul şi cu cuşca; e lătrat, hămăit până în ziua când acel cap de câine, dintr-odată mărit, începe să aducă parcă, nedesluşit, în întuneric, cu un cap de leu.

În acel moment burghezul strigă: „Trăiască poporul!”

Acum, ca încheiere, ce înseamnă pentru istorie mişcarea din iunie 1832? E o răzvrătire? E o insurecție?

Este o insurecție.

S-ar putea ca în punerea în scenă a acestui eveniment îngrozitor să întrebuințăm câteodată cuvântul răscoală, dar numai pentru a califica faptele de la suprafață, păstrând totdeauna deosebirea între forma – răscoală şi fondul – insurecție. Mişcarea din 1832 a avut în izbucnirea ei neaşteptată şi în stingerea ei lugubră atâta măreție, încât chiar acei care nu văd în ea decât o răscoală, vorbesc despre ea cu respect, considerând-o ca pe o rămăşiță a lui 1830. Mințile aprinse, spun ei, nu se potolesc într-o singură

zi. O revoluție nu se înăbuşă dintr-odată. Ea are totdeauna, fără doar şi poate, câteva unduiri înainte de a se întoarce în starea ei de linişte, întocmai ca un munte ce coboară spre câmpie. Nu există Alpi fără Jura nici Pirinei fără Asturii.

Această criză patetică a istoriei contemporane, pe care parizienii o numesc „epoca răscoalelor”, este fără îndoială o oră caracteristică printre cele mai furtunoase ale acestui veac.

Un ultim cuvânt înainte de a începe povestirea.

Faptele care vor fi arătate fac parte din acea realitate dramatică şi vie pe care istoria o trece cu vederea câteodată, din lipsă de timp sau de spațiu. Dar tocmai aci, şi stăruim asupra acestui lucru, tocmai aci este viața, zbuciumul, freamătul omenesc. Micile amănunte, credem că am mai spus-o, alcătuiesc, ca să zicem aşa, frunzişul marilor evenimente şi ele se pierd în depărtarea răscoalelor istoriei. Epoca numită „a mişcărilor de stradă” e plină de amănunte de acest fel. Nici cercetările judecătoreşti, din alte motive decât istoria, nu au dat totul în vileag şi poate nici nu au mers destul de adânc. Vom scoate la lumină deci, printre faptele cunoscute şi publicate, unele care au rămas neştiute; fapte peste care a trecut uitarea unora, moartea altora. Cea mai mare parte dintre actorii acestei gigantice drame au dispărut; ei au intrat în tăcere chiar de a doua zi; dar despre cele ce vom povesti noi putem spune: le-am văzut. Vom schimba unele nume, căci istoria povesteşte, nu denunță, dar vom zugrăvi lucrurile adevărate. În această carte nu vom putea arăta decât o parte şi un episod, desigur mai puțin cunoscute, din zilele de 5 şi 6 iunie 1832; dar vom face în aşa fel ca cititorul să întrevadă, sub vălul întunecat pe oare îl vom ridica, adevărata înfățişare a acestei cumplite întâmplări obşteşti.

III – O înmormântare: prilej de a renaşte

În primăvara anului 1832, cu toate că de trei luni holera înghețase sufletele şi aruncase asupra frământării lor un linţoliu de posomorâtă şi aparentă linişte, Parisul era demult pregătit pentru o zguduire puternică. După cum am spus, marele oraş semăna cu o gură de tun; când e încărcată

ajunge o scânteie şi lovitura porneşte. În iunie 1832 această scânteie a fost moartea generalului Lamarque[1051].

Lamarque era un om al faptelor care se bucura de mare faimă. Rând pe rând, sub imperiu şi sub restaurație, făcuse dovada celor două vitejii necesare celor două epoci: vitejia pe câmpul de luptă şi vitejia la tribună. Era tot atât de elocvent pe cât fusese de curajos; în cuvântul lui se simțea ascuțişul săbiei. Foy, înaintaşul lui, după ce se dovedise un comandant strălucit, era acum un strălucit apărător al libertății. Îşi avea locul între stânga şi extrema stângă, iubit de popor deoarece credea în izbânda nădejdilor lui şi iubit de mulțime pentru că slujise bine pe împărat. Era, împreună cu conții Gérard şi Drouet[1052], unul dintre mareşalii *in petto* ai lui Napoleon. Tratatele din 1815 îl indignau ca o jignire personală. Îl ura pe Wellington – o ură fățişă care plăcea mulțimii – şi de şaptesprezece ani, abia luând în seamă tot ce se mai întâmplase între timp, păstrase cu mândrie tristețea înfrângerii de la Waterloo. În agonia sa, în ceasul din urmă, a strâns la piept o sabie ce-i fusese dăruită de ofițerii celor „o sută de zile". Napoleon murise spunând cuvântul *armată,* Lamarque, cuvântul *patrie.*

Moartea sa, care era de aşteptat, era temută de popor ca o pierdere şi de guvern ca un prilej de tulburare. Moartea aceasta a fost cu adevărat un doliu. Ca tot ce e amar, doliul poate duce la revoltă. Ceea ce s-a şi întâmplat.

În ajunul şi în dimineața zilei de 5 iunie, hotărâtă pentru înmormântarea lui Lamarque, cartierul Saint-Antoine, pe unde trebuia să treacă convoiul, luă o înfățişare îngrijorătoare. Această, rețea gălăgioasă de străzi s-a umplut de murmure înăbuşite. Oamenii se înarmau cum puteau. Tâmplarii îşi luau bancaizenul[1053] din atelier pentru „a sparge uşile". Unul dintre ei îşi făcuse un pumnal dintr-un cârlig de la maşina de țesut ciorapi, rupându-i vârful şi ascuțindu-i mânerul. Altul, înfrigurat la gândul de a se bate, se culca îmbrăcat de trei zile. Un dulgher numit Lombier întâlni pe un tovarăş, care îl întrebă: „Unde te duci?" „Ce să fac, nu am arme." „Ei, şi?" „Mă duc la şantier să-mi iau compasul." „Ce să faci cu el?" „Nu ştiu", îi răspunse Lombier. Un anume Jaqueline, om dintr-o bucată, întâmpina pe orice lucrător care trecea şi-i spunea: „Hai cu mine!" îl cinstea cu un pahar de vin şi-l întreba: „Ai de lucru?" „Nu". „Du-te la Filspierre, între bariera Montreuil şi bariera Charonne; acolo o să găseşti de lucru." La Filspierre se găseau gloanțe şi arme. Câțiva şefi cunoscuți „făceau pe poştaşii", adică alergau de la unul la altul pentru a-şi strânge oamenii. La Barthélemy, lângă

bariera Trône, la Capel, la Petit Chapeau, muşterii de prin cârciumi se întâmpinau cu chipuri îngrijorate. Îi auzeai vorbind între ei: „Unde ți-e pistolul?” „Sub bluză. Dar al tău?” „Sub cămaşă.” În strada Traversière, în fața atelierului Roland, şi în curtea Casei-Arse, în fața atelierului de scule al lui Bernier, oamenii se strângeau câte doi-trei şi şuşoteau. Cel mai aprins dintre ei era un anume Mavot, care nu sta niciodată mai mult de o săptămână într-un atelier, fiind mereu dat afară de patron, pentru că „toată ziua trebuia să te cerți cu el”. Mavot fu ucis a doua zi pe baricada din strada Ménilmontant. Pretot, sortit să moară şi el în luptă, îl însoțea pe Mavot, şi la întrebarea: „Ce doreşti?” răspundea: „Insurecția”. Muncitorii strânşi în colțul străzii Bercy aşteptau pe un anume Lemarin, agent revoluționar pentru cartierul Saint-Marceau. Cuvântul de ordine se rostea aproape în gura mare.

Aşadar, la 5 iunie, pe o zi schimbătoare, cu ploaie şi cu soare, alaiul de înmormântare al generalului Lamarque străbătu Parisul cu onorurile militare cuvenite, întrucâtva sporite, ca măsură de prevedere. Două batalioane cu doliu la tobe, puştile cu țeava în jos, zece mii de oameni din garda națională cu sabia la şold, bateriile de artilerie ale gărzii naționale urmau sicriul. Dricul era tras de tineri. După ei veneau ofițerii de la Invalizi, purtând ramuri de laur. Apoi urma o mulțime nenumărată, neliniştită, ciudată, membrii diferitelor secții ale Prietenilor poporului. Şcoala de drept, Şcoala de medicină, refugiați din toate țările, drapele spaniole, italieneşti, nemțeşti, poloneze, drapele tricolore orizontale, toate steagurile cu putință, copii fluturând ramuri verzi, pietrari şi dulgheri care erau tocmai atunci în grevă, tipografi cu tichiile lor de hârtie, mergând doi câte doi, trei câte trei, scoțând strigăte, agitând aproape toți bastoane, unii dintre ei săbii, fără ordine dar cu acelaşi suflet, aci gloată, aci coloană. Plutoanele îşi alegeau şefii; un bărbat, înarmat cu două pistoale în văzul tuturor, părea că trece în revistă pe ceilalți, ale căror rânduri se dădeau la o parte dinaintea lui. Pe aleile bulevardelor, pe crengile copacilor, pe balcoane, la ferestre, pe acoperişurile caselor, un furnicar de bărbați, femei, copiii; ochii tuturora erau plini de teamă. O mulțime înarmată trecea, o mulțime înspăimântată privea.

La rândul său, guvernul era cu ochii în patru. Privea cu mâna pe sabie. În piața Ludovic al XV-lea aşteptau gata să pornească, patru escadroane de carabinieri călări, cu trâmbițaşi în frunte, cu cartuşierele pline şi cu puştile încărcate: în Cartierul Latin şi în jurul Grădinii Botanice, garda oraşului

înşirată pe străzi; la hala de vinuri un escadron de dragoni, în piața Grève jumătate din Regimentul 12 cavalerie uşoară, cealaltă jumătate în piața Bastiliei, Regimentul 6 de dragoni la Célestins, iar curtea Luvrului plină de artilerie. Restul trupelor era consemnat în cazărmi, fără să mai punem la socoteală regimentele din împrejurimile Parisului. Guvernul neliniştit ținea suspendate deasupra mulțimii amenințătoare armele a douăzeci şi patru de mii de soldați în oraş şi treizeci de mii în împrejurimi.

Fel de fel de zvonuri se răspândeau prin mulțimea care alcătuia cortegiul. Se vorbea de uneltirile regaliştilor, se vorbea de ducele de Reichstadt, pe care Dumnezeu îl sortise morții tocmai în clipa când mulțimea se gândea să-l facă împărat[{1054}]. Un personaj rămas necunoscut împrăştia vestea că la ora hotărâtă doi meşteri trecuți de partea poporului vor deschide porțile unei fabrici de arme. Peste capetele descoperite ale celor mai mulți dintre cei de față trecea un val de entuziasm amestecat cu o mare tristețe, în această mulțime zguduită de emoții violente, dar nobile, se vedeau ici-colo adevărate chipuri de răufăcători şi mutre mârşave care spuneau: „Să jefuim!” Anumite frământări răscolesc fundul smârcurilor şi ridică la fața apelor nori întregi de noroi. Un fenomen care nu e necunoscut sunt polițiile „bine organizate”.

Cortegiul înainta cu o încetineală plină de încordare dinspre casa răposatului, de-a lungul bulevardelor, spre piața Bastiliei. De câteva ori ploaia se năpusti asupra pământului, dar mulțimea nu se sinchisea. Câteva incidente: sicriul purtat în jurul coloanei Vendôme[{1055}], pietrele aruncate în ducele de Fitz-James[{1056}], zărit într-un balcon cu pălăria pe cap; cocoşul galic smuls de la un steag popular şi târât în noroi; un gardian rănit de o lovitură de sabie la poarta Saint-Martin[{1057}]; un ofițer din Regimentul 12 cavalerie uşoară spunând în gura mare: „Sunt republican”, Şcoala politehnică apărând pe neaşteptate în cortegiu cu toate că fusese consemnată, strigătele de „Trăiască Şcoala politehnică, trăiască republica!” – acestea toate însoțiră parcursul convoiului. În piața Bastiliei, şirurile lungi şi amenințătoare de curioşi, care coborau din cartierul Saint-Antoine, se alăturară cortegiului, şi o fierbere cumplită cuprinse mulțimea. Cineva auzi pe un băiat spunând altuia: „Îl vezi pe cel cu barbişon roşu? El o să ne spună când trebuie să tragem”. Se pare că acelaşi barbişon roşu a fost întâlnit mai târziu având acelaşi rol cu prilejul altei răzvrătiri: afacerea Quènisset[{1058}]!

Dricul depăşi piaţa Bastiliei, o luă de-a lungul canalului, trecu podul cel mic şi ajunse pe esplanada podului Austerlitz. Acolo se opri. În această clipă, mulţimea privită de sus ar fi oferit înfăţişarea unei comete al cărei cap s-ar fi aflat pe esplanadă şi a cărei coadă, desfăşurată pe cheiul Bourdon, ar fi acoperit piaţa Bastiliei şi s-ar fi prelungit pe bulevard până la poarta Saint-Martin. Se făcu un cerc în jurul dricului. Gloata uriaşă tăcu. Lafayette vorbi şi îşi luă rămas bun de la Lamarque. A fost o clipă mişcătoare şi plină de măreţie; toate capetele se descoperiră, toate inimile băteau. Deodată, un om călare, îmbrăcat în negru, îşi făcu loc şi ajunse în mijlocul grupului, în mână cu un steag roşu, alţii spun cu o suliţă care avea în vârf o bonetă roşie. Lafayette întoarse capul. Exelmans[1059] părăsi cortegiul.

Acest steag roşu dezlănţui o furtună şi pieri în ea. Din bulevardul Bourdon şi până la podul Austerlitz mulţimea fu zguduită de unul dintre acele vuiete care semănau cu urletul mării. Două strigăte uluitoare se ridicară: „Lamarque la Panthéon!" „Lafayette la primărie!" Câţiva tineri, în aclamaţiile mulţimii, se înhămară să tragă pe Lamarque în dric peste podul Austerlitz şi pe Lafayette într-o trăsură pe cheiul Morland.

În mulţimea care-l înconjura şi-l aclama pe Lafayette se afla şi un neamţ, numit Ludwig Snyder, ajuns deodată celebru şi care a murit în vârstă de o sută de ani. Neamţul luase parte la războiul din 1776, luptase la Trenton sub comanda lui Washington şi la Brandy-wine[1060] sub a lui Lafayette.

Între timp, pe malul stâng, cavaleria municipală se pusese în mişcare şi venea să stăvilească podul, în vreme ce pe malul drept dragonii ieşiră din Célestins şi se desfăşurară de-a lungul cheiului Morland. Poporul care-l târa pe Lafayette îi zări deodată la cotul cheiului şi strigă: „Dragonii!" Dragonii înaintau la pas, în tăcere, cu pistoalele în tocuri, cu săbiile în teacă, cu carabina la umăr, cu un aer de aşteptare încruntată.

La doua sute de paşi de podul cel mic se opriră. Trăsura în care se găsea Lafayette îi ajunsese din urmă. Deschiseră rândurile, lăsară să treacă trăsura, apoi le strânseră din nou. Dragonii şi mulţimea se aflau acum faţă în faţă. Femeile fugeau înspăimântate.

Ce s-a întâmplat în această clipă nenorocită? Nimeni n-ar şti să spună. Sunt clipe întunecate în care doi nori se întâlnesc şi se amestecă. Unii povestesc că dinspre Arsenal s-ar fi auzit o fanfară sunând atacul; alţii spun că un copil a dat o lovitură de pumnal unui dragon. Fapt este că deodată porniră trei împuşcături; cea dintâi ucise pe şeful de escadron Cholet, a doua pe o bătrână surdă din strada Contrescarpe, care tocmai închidea

fereastra, a treia pârli epoletul unui ofiţer. O femeie strigă: „Nu începeţi prea devreme!” Şi deodată, din partea opusă cheiului Morland se revărsă în galop, cu sabia scoasă, un escadron de dragoni ce rămăsese în cazarmă şi care, trecând prin strada Bassompierre şi pe bulevardul Bourdon, mătură totul în calea lui.

Într-o asemenea situaţie nu mai e nimic de făcut: furtuna se dezlănţuie, plouă cu pietre, focul armelor izbucneşte; unii se repeziră la mal, trecură braţul cel mic al Senei, astăzi acoperit; şantierele din insula Louviers, această întinsă cetăţuie naturală, se umplură de combatanţi; smulgeau parii, trăgeau cu pistolul, ridicau prima baricadă; tinerii zvârliţi înapoi trecură în goană dricul peste podul Austerlitz şi atacară garda municipală; carabinierii sosiră în fugă, dragonii loveau cu sabia, mulţimea s-a împrăştiat în toate părţile şi un vuiet de război zbură spre cele patru unghiuri ale Parisului; de pretutindeni izbucnea strigătul: „La arme!” Toţi alergau, se poticneau, fugeau.

Mânia aţâţa răscoala cum vântul aţâţă focul.

IV – Furtuni de altădată

Nimic nu e mai uluitor decât întâiul vălmăşag al răscoalei. Se dezlănţuie de la început cu toată puterea pretutindeni, dintr-odată. Era de prevăzut? Da. Era pregătită? Nu. De unde a răsărit? Din pământ. De unde a căzut? Din cer. Uneori insurecţia e premeditată ca un complot; alteori izbucneşte pe nepregătite. Primul-venit puse stăpânire pe revărsarea mulţimii şi o mână unde vrea. În începutul plin de spaimă se amestecă un fel de veselie năprasnică. Mai întâi izbucnesc strigătele, prăvăliile se închid, tarabele negustorilor se fac nevăzute; apoi focuri de armă răzleţe; oamenii fug, paturile de puşcă izbesc în porţile boltite; auzi prin curţi servitoarele râzând şi spunând: „O să fie alai mare!”

Nu trecuse niciun sfert de oră, şi iată ce se petrecea aproape în aceeaşi clipă în douăzeci de locuri deosebite ale Parisului.

Pe strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie vreo douăzeci de tineri, purtând barbă şi plete intrară într-o cârciumioară şi ieşiră îndată cu un drapel

tricolor, învelit într-un crep negru; în fruntea lor trei oameni înarmați; unul cu o sabie, altul cu o puşcă, al treilea cu o suliță.

Pe strada Nonaindières, un burghez bine îmbrăcat, rotofei şi chel, cu un glas puternic, cu o frunte înaltă, cu barba neagră şi cu mustața zbârlită, împărțea gloanțe trecătorilor în văzul tuturor.

Pe strada Saint-Pierre-Montmartre oameni cu brațul gol plimbau încoace şi încolo un steag negru, pe care se puteau citi, scrise cu litere albe, cuvintele: *Republica sau moartea!* Pe strada Jeuneurs, pe străzile Cadran, Montorgueil, Mandar se iveau pâlcuri-pâlcuri, fluturând drapele pe care era scris cu litere de aur cuvântul *Secție,* însoțit de un număr. Unul dintre aceste drapele era roşu şi albastru, cu o foarte subțire dungă albă la mijloc.

În bulevardul Saint-Martin mulțimea jefuia o fabrică de arme şi în străzile Beaubourg, Michel-le-Comte şi Temple prăvăliile armurierilor. În câteva minute miile de mâini ale mulțimii apucară şi luară cu ele două sute treizeci de puşti, aproape toate cu câte două țevi, şaizeci şi patru de săbii, optzeci şi trei de pistoale. Ca să fie cât mai mulți purtători de armă, unul lua puşca, altul baioneta.

Peste drum de cheiul Grève, tineri înarmați cu flinte intrau în casele femeilor ca să tragă de acolo. Unul dintre ei avea o flintă cu amnar. Sunau, intrau şi începeau să umple cartuşe. Una dintre aceste femei povestea: „Eu nu ştiam ce sunt alea cartuşe. Am aflat-o de la bărbatu-meu."

În strada Vieilles-Haudriettes un grup de oameni spărsese o prăvălie de antichități, luând iatagane şi arme turceşti. În strada Perle zăcea cadavrul unui zidar ucis de gloanțe.

Apoi, pe malul drept, pe malul stâng, pe cheiuri, pe bulevarde, în Cartierul Latin, în cartierul Halelor, oameni gâfâind, muncitori, studenți, membrii diferitelor secții citeau manifeste, strigau: „La arme!", sfărâmau felinarele, deshămau caii de la trăsuri, scoteau pietrele caldarâmului, spărgeau porțile caselor, scoteau arborii din rădăcină, scotoceau prin pivnițe, rostogoleau butoaiele, grămădeau pavele, cărămizi, mobile, scânduri, ridicau baricade.

Îi sileau pe burghezi să-i ajute. Intrau prin case şi sileau femeile să le dea sabia şi puşca soților absenți, apoi scriau cu creta pe uşă: *Armele au fost predate.* Câte unii iscăleau cu numele lor adeverința de primire a puştilor şi a săbiei şi spuneau: „Trimiteți după ele mâine la primărie". Erau dezarmate pe străzi santinelele răzlețe şi gărzile naționale în drum spre primărie. Ofițerilor li se smulgeau epoleții. În strada Cimetière-Saint-Nicolas un

ofițer din garda națională, urmărit de un grup înarmat cu bastoane şi florete, se ascunse cu mare greutate într-o casă, de unde nu putu ieşi decât pe întuneric şi cu haine schimbate.

În cartierul Saint-Jacques studenții ieşeau roiuri-roiuri din căminurile lor şi o luau pe strada Saint-Hyacinthe în sus, la cafeneaua *Progresul,* sau coborau la cafeneaua *Şapte Biliarde* din strada Mathurins. Acolo, dinaintea uşilor, erau alți tineri, suiți pe scările cafenelei, şi împărțeau arme. Jefuiau şantierul din strada Transnonain pentru a ridica baricade. Numai într-un singur loc burghezii opuneau rezistență, în strada Saint-Avoye, colț cu Simon-le-Franc, unde s-au apucat să dărâme ei înşişi baricada. Şi într-un singur punct răzvrătiții au dat îndărăt; au părăsit o baricadă neterminată, în strada Temple, după ce trăseseră asupra unui detaşament al gărzii naționale, şi s-au refugiat prin strada Corderie. Detaşamentul culese de pe baricadă un steag roşu, un pachet de cartuşe şi trei sute de gloanțe de pistol. Soldații sfâşiară steagul şi-şi agățară câte o fâşie în vârful baionetei.

Toate cele povestite de noi aici, pe-ndelete şi pe rând, se petreceau în acelaşi timp în toate colțurile oraşului, în mijlocul unui vuiet uriaş, ca nişte fulgere nenumărate, într-o singură bubuitură de tunet.

În mai puțin de un ceas, au răsărit ca din pământ numai în cartierul Halelor, douăzeci şi şapte de baricade.

Drept în mijloc se afla faimoasa casă cu numărul 50, care a fost cetatea muncitorului Jeanne şi a celor o sută şase tovarăşi ai săi. Casa, mărginită într-o parte de baricada ce da spre Saint-Merry şi de cealaltă de baricada dinspre strada Maubuée, domina trei străzi – strada Arcis, strada Saint-Martin şi strada Aubry-le-Boucher – cărora le făcea față. Două baricade în formă de echer treceau una din strada Montorgueil în strada Grande-Truanderie şi cealaltă din strada Geoffroy-Langevin în strada Saint-Avoye. Nu mai vorbim de nenumăratele baricade din alte douăzeci de cartiere ale Parisului, în Marais, pe dealul Sainte-Geneviève; una în strada Ménilmontant, unde se vedea o poartă smulsă din țâțâni; o alta lângă podul cel mic de la Hôtel-Dieu, făcută dintr-o trăsură deshămată, la trei sute de paşi de prefectura poliției.

Pe baricada din strada Ménétriers un bărbat bine îmbrăcat împărțea bani muncitorilor. La baricada din strada Grenetat un călăreț se ivi şi întinse celui care părea să fie şeful baricadei un sul ce semăna a fişic de bani. „Iată, spuse el, pentru acoperirea cheltuielilor, a vinului şi a celorlalte". Un tânăr blond, fără cravată, alerga de la o baricadă la alta purtând cuvântul de

ordine. Un altul, cu sabia scoasă, cu o tichie albastră pe cap, aşeza santinele. Înăuntrul baricadelor, cârciumile şi odăile de jos ale portarilor erau transformate în corpuri de gardă. De altfel, răscoala se călăuzea după cele mai înalte principii de tactică militară. Erau alese cu mare dibăcie străzi strâmte, inegale, întortocheate, pline de unghere şi cotituri; mai cu seamă împrejurimile Halelor, cu o rețea de străzi mai încâlcită decât o pădure. Se spunea că Societatea Prietenii Poporului luase comanda insurecției în cartierul Saint-Avoye. S-a găsit asupra unui om ucis în strada Ponceau un plan al Parisului.

Ceea ce îndruma într-adevăr răscoala era un fel de furie nestăpânită care plutea pretutindeni în aer. Răscoala ridicase dintr-odată baricadele cu o mână, pe când cu cealaltă cuprinsese aproape toate posturile garnizoanei. În mai puțin de trei ore, ca o dâră de praf de puşcă ce ia foc, răzvrătiții năvăliseră şi ocupaseră pe malul drept Arsenalul, primăria din piața Regală, tot cartierul Marais, fabrica de arme Popincourt, la Galiole, le Château-d'Eau, toate străzile din apropierea Halelor; iar pe malul stâng, cazarma Veteranilor, Sainte-Pélagie, piața Maibert, pulberăria de la Deux-Moulins, toate barierele. La ora cinci după-amiază erau stăpâni pe piața Bastiliei, pe Lingerie, pe Blancs-Manteaux; patrulele lor ajunseseră în piața Victoire şi amenințau banca şi cazarma Petits-Péres, palatul poştelor. O treime din Paris se răsculase.

Lupta luase pretutindeni proporții uriaşe, iar după dezarmarea soldaților, percheziţiile domiciliare şi jefuirea magazinelor de arme, bătălia începută cu pietre urma acum cu împuşcături.

Pe la şase seara pasajul Saumon devenise câmp de bătaie. La un capăt erau răsculații, la celălalt armata. Se trăgea de la un grilaj la altul. Un observator, un visător, autorul acestei cărți, care se dusese să privească vulcanul de aproape, se găsi în pasaj prins între cele două focuri. Ca să se apere de gloanțe nu avea la îndemână decât grosimea jumătăților de coloane care despart prăvăliile între ele; stătu aproape o jumătate de oră în această situație destul de primejdioasă.

Între timp a sunat adunarea: gărzile naționale se îmbrăcau şi se înarmau în grabă, legiunile ieşeau din primării, regimentele ieşeau din cazărmi. În fața pasajului Ancre un toboşar a fost străpuns de o lovitură de pumnal, un altul, în strada Cygne, fu asaltat de vreo treizeci de tineri, care-i sparseră toba şi-i luară sabia. Altul fu ucis în strada Grenier-Saint-Lazare. În strada

Michel-le-Comte trei ofițeri căzură morți, unul după altul. Câțiva oameni din garda municipală, răniți în strada Lombards, dăduseră înapoi.

În fața curții Batave un detașament din garda națională găsise un steag roşu cu următoarea inscripție: *Revoluția republicană, nr. 127.* Era într-adevăr o revoluție?

Răscoala îşi făcuse din centrul Parisului un fel de cetate încâlcită, întortocheată, uriaşă.

Acolo era focarul, acolo era, fără îndoială temeiul. Toate celelalte nu erau decât hărțuieli. Şi dovadă că acolo avea să se hotărască totul era tocmai faptul că în acest loc lupta nu începuse încă. În câteva regimente soldații se arătau nehotărâți, ceea ce sporea necunoscutul îngrozitor al acestei frământări. Ei îşi aminteau de ovațiile cu care poporul, în iulie 1830, salutase neamestecul Regimentului 53 infanterie. Doi oameni hotărâți şi încercați în marile războaie, mareşalul Lobau şi generalul Bugeaud, comandau. Patrule numeroase alcătuite din batalioane de infanterie, încadrate în companii întregi din garda națională, în frunte cu câte un comisar de poliție cu eşarfa pe piept, plecau în recunoaştere prin străzile răsculate. Răsculații îşi puneau şi ei santinele la răspântii şi trimiteau cu îndrăzneală patrule dincolo de baricade. Amândouă părțile se pândeau una pe alta. Având o armată întreagă la îndemână, guvernul şovăia; se înnopta şi începea să se audă clopotul de la Saint-Merry[1061]. Ministrul de război de atunci, mareşalul Soult, care fusese la Austerlitz, privea posomorât la tot ce se întâmplă.

Aceşti bătrâni lupi-de-mare deprinşi cu manevre ordonate şi neavând alt ajutor şi călăuză decât tactica, această busolă a bătăliilor, sunt cu totul dezorientați în fața furtunii clocotitoare care se cheamă mânia poporului. Vântul revoluționar nu se poate mânui. Gărzile naționale din împrejurimi soseau în grabă şi neorânduială. Un batalion din Regimentul 12 de infanterie uşoară venea în pas alergător din Saint-Denis; Regimentul 14 infanterie sosea din Courbevoie; tunurile coborau de la Vincennes.

La Tuilerii domnea singurătatea. Ludovic-Filip era plin de seninătate.

V – Originalitatea Parisului

În ultimii doi ani, după cum spuneam, Parisul văzuse destule răscoale. De obicei, în afară de cartierele răzvrătite, nimic nu e atât de ciudat de potolit ca înfăţişarea Parisului în vreme de răscoală – Parisul are atâtea treburi, încât nu se tulbură pentru atâta lucru. Numai oraşele mari pot oferi asemenea privelişti. În aceste cetăţi uriaşe pot încăpea în acelaşi timp şi războiul civil, şi o linişte neînţeleasă şi stranie. De obicei, când începe răscoala, când se aude toba sunând adunarea, mobilizarea, micul negustor se mărgineşte să spună:

„Mi se pare că s-au cam încăierat pe strada Saint-Martin”.

Sau:

„În cartierul Saint-Antoine”.

Adesea adaugă cu nepăsare:

„Pe undeva, pe-acolo”.

Mai târziu, când începe larma cumplită şi sfâşietoare a împuşcăturilor şi a salvelor de foc, negustorul zice: „Se îngroaşe gluma, carevasăzică. Se îngroaşă gluma.”

În clipa următoare, dacă răscoala se apropie şi se întinde până la el, îşi închide în grabă prăvălia şi tot atât de repede îşi îmbracă uniforma, adică îşi pune marfa le adăpost, iar viaţa în primejdie.

Oamenii se împuşcă pe la colţuri de străzi, prin ulicioare, prin fundături; baricadele sunt cucerite, pierdute şi cucerite din nou; sângele curge, focul mitraliilor ciuruie faţadele caselor, gloanţele ucid pe cetăţeni în paturile lor, străzile sunt pline de cadavre. Iar pe o stradă vecină se aude ciocănitul bilelor de biliard în cafenele.

La doi paşi pe străzile prinse în viitoarea luptei flecarii vorbesc şi râd. Teatrele îşi deschid porţile şi joacă vodeviluri. Trăsurile circulă, trecătorii se duc să ia masa în oraş; uneori chiar în cartierul unde se dă lupta. În 1831, împuşcăturile s-au oprit pe o stradă ca să treacă o nuntă.

În timpul răscoalei din 12 mai 1839, în strada Saint-Martin, un moşneag infirm, împingând un cărucior acoperit cu o pânză tricoloră, ducea sticle pline cu băutură, de la baricadă la trupă şi de la trupă la baricadă, servind nepărtinitor pahare cu răcoritoare când stăpânirii, când anarhiei.

Nimic nu pare mai ciudat; dar e caracterul specific al mişcărilor de stradă din Paris, şi el nu mai poate fi găsit în nicio altă capitală. Pentru aceasta e nevoie de două lucruri: de măreţia Parisului şi de veselia lui. Şi nu se găsesc laolaltă decât în oraşul lui Voltaire şi al lui Napoleon.

De data aceasta totuşi, în încăierarea din 5 iunie 1832, marele oraş simţi ceva care era poate mai tare decât el. Îi fu frică. Peste tot, în cartierele cele mai îndepărtate şi cele mai „neutre”, uşile, ferestrele şi obloanele caselor rămâneau închise în plină zi. Cei curajoşi puseseră mâna pe arme, cei fricoşi se ascunseseră. Trecătorul nepăsător şi grăbit dispăruse. Multe străzi erau pustii cum sunt de obicei la patru dimineaţa. Amănunte îngrijorătoare treceau din gură în gură şi se răspândeau veşti groaznice. Că erau stăpâni pe Bancă; că numai în mânăstirea Saint-Merry, erau şase sute, adăpostiţi în biserică şi baricadaţi; că regimentele de infanterie şovăiau, că Armand Carrel se dusese să-l vadă pe mareşalul Clausel[1062] şi că mareşalul spusese: „Să aveţi mai întâi un regiment”; că Lafayette era bolnav, dar le spusese totuşi: „Sunt al vostru. O să vă urmez peste tot unde veţi putea aşeza un scaun ”; că trebuie să fii cu ochii în patru; că la noapte cete răzleţe vor jefui casele singuratice din colţurile pustii ale Parisului (aici se vedea imaginaţia poliţiei, această Anne Radcliffe[1063], amestecată în treburile guvernului); că o baterie fusese aşezată în strada Aubry-le-Boucher; că Lobau şi Bugeaud puneau la cale atacul şi că la miezul nopţii, sau cel mai târziu în zorii zilei, patru coloane se vor îndrepta în acelaşi timp asupra focarului răscoalei – cea dintâi venind din piaţa Bastiliei, a doua de la Porte-Saint-Martin, a treia din piaţa Grève, a patra de la Hale – dar că s-ar putea ca trupele să evacueze Parisul, şi să se retragă la Champs-de-Mars; că nu se putea şti ce se va întâmpla, dar că de astă-dată, fără îndoială, era vorba de ceva serios. Unii erau îngrijoraţi de şovăielile mareşalului Soult. „De ce întârzie să atace?” „Se vede bine că stă în cumpănă.” Leul bătrân părea că adulmecă în această umbră o fiară necunoscută.

Se făcu seară. Teatrele nu se mai deschiseră; patrulele cutreierau oraşul, cu o înfăţişare cruntă, operau şi scotoceau pe trecători; arestau pe suspecţi. Până la ora nouă fuseseră ridicaţi mai bine de opt sute de inşi. Prefectura poliţiei era ticsită, închisoarea palatului de justiţie ticsită, închisoarea La Force ticsită. La închisoarea palatului de justiţie, mai cu seamă în gangul cel lung şi subteran, numit strada Paris, zăceau pe paie împrăştiate o mulţime de prizonieri, pe care omul de la Lyon, Lagrange[1064], îi îmbărbăta plin de curaj. Paiele frământate de mulţimea de oameni, făceau un zgomot de parcă ar fi plouat cu găleata. În alte părţi deţinuţii dormeau sub cerul liber, unii peste alţii, în curţile închisorilor. Peste tot domnea teama, şi un fel de tremur de spaimă puţin obişnuită la Paris.

Lumea se baricada în case; soțiile şi mamele oftau îngrijorate; nu auzeai decât: „Of, Doamne! Încă nu s-a întors!” De-abia se desluşea în depărtare, din când în când, câte un huruit de trăsură. Din pragul uşilor oamenii ascultau ecoul vuietelor, strigătele, zgomotele surde şi nedesluşite, şi spuneau: „E cavaleria”, sau: „Sunt chesoane; trec în galop”. Se auzeau trompetele, tobele, împuşcăturile şi mai cu seamă jalnicul clopot de la Saint-Merry. Toți aşteptau să bubuie tunul. Oamenii răsăreau înarmați, pe la colțurile străzilor şi dispăreau strigând: „Intrați în casă!” Şi lumea se grăbea să-şi zăvorască porțile. Pretutindeni plutea întrebarea: „Cum o să se sfârşească?” Din clipă în clipă, cu cât se lăsa noaptea, Parisul se înroşea mai cumplit de vâlvătaia uriaşă a răscoalei.

Cartea a unsprezecea:

ATOMUL FRATERNIZEAZĂ CU URAGANUL

I – Câteva lămuriri asupra originilor poeziei lui Gavroche. Înrâurirea unui academician asupra acestei poezii

În clipa când răzmerița, dezlănțuită de ciocnirea poporului cu armata în fața Arsenalului, sili să se retragă mulțimea care mergea după dric şi care apăsa în tot lungul bulevardelor, asupra capului convoiului, se iscă o învălmăşeală înspăimântătoare. Mulțimea se cutremură, rândurile se rupseră, toți o luară la goană, se risipiră – unii cu strigăte de luptă, alții galbeni de groază. Fluviul cel mare care acoperea bulevardele se despică într-o clipă, se revărsă în dreapta şi-n stânga, şi se răspândi în şuvoaie pe două sute de străzi deodată ca apele scăpate din stăvilar. În vremea aceasta, un copil zdrențăros, care cobora strada Ménilmontant ținând în mână o ramură înflorită de bobițel pe care o culesese de la Belleville, zări în geamul unui negustor de vechituri un pistol mare, din cele pe care le poartă călăreții la oblânc. Aruncând ramura înflorită pe jos strigă:

— Mătuşă Cum-îți-zice, îți iau chestia asta!

Şi o şterse cu pistolul.

Peste două minute, un val de cetățeni înspăimântați, care fugeau pe strada Amelot şi pe strada Basse, se întâlni cu un copil care cânta, învârtind pistolul:

„Noaptea cine vede? cine?
Ziua văd cu toții bine;
C-o scrisoare ticluită
Pe burghez îl arzi pe plită;

Bat mătănii fac o mie,
Mă lovişi în pălărie!”

Era micul Gavroche care pornise la război.

Pe bulevard băgă de seamă că pistolul nu avea cocoş.

Cine era autorul acelui cuplet, care îi servea să ție cadența? Cine scrisese celelalte cântece, pe care le cânta bucuros în diferite ocazii! Nu ştim. Poate chiar el. De altfel, Gavroche cunoştea toate refrenele populare mai răspândite, la care adăuga ciripitul lui.

Spiriduş şi ştrengar făcea un potpuriu din vocile naturii şi ale Parisului. Îmbina repertoriul păsărilor cu al atelierelor. Cunoştea câțiva ucenici ai vopselei, tagmă vecină cu a sa. Fusese, după cât se pare, trei luni de zile ucenic de tipografie. Într-o zi făcuse un comision pentru domnul Baour-Lormian, unul dintre cei Patruzeci[1065]. Gavroche era un ştrengar de litere.

De altfel, nici nu i-ar fi trecut prin minte lui Gavroche că în noaptea aceea urâtă şi ploioasă, în care găzduise pe cei doi copilaşi în elefant, ținuse loc de providență chiar fraților săi. Pentru frați seara, pentru tatăl său dimineața. Aşa îşi petrecuse noaptea. Plecând în zori din strada Ballets, se înapoiase în goană la elefant, scosese cu îndemânare din burta lui pe cei doi puşti, împărțise cu ei un prânz de care făcuse rost; pe urmă plecase, lăsându-i în grija străzii, maica cea bună, care în mare măsură îl crescuse şi pe el. La despărțire le dăduse întâlnire seara în acelaşi loc, şi drept rămas bun le ținuse această cuvântare: „O iau din loc, adică o tulesc, sau, aşa cum se zice la curte, am spălat putina. Puştilor, dacă nu vă găsiți tăticu’ şi mămica, întoarceți-vă aici diseară! Vă dau eu haleală şi vă culc”. Cei doi copilaşi, culeşi de vreun sergent de stradă, vârâți la arest, furați de vreun saltimbanc, sau numai rătăciți în labirintul nesfârşit de străzi al Parisului, nu mai veniseră înapoi. Străfundurile societății de azi sunt pline de asemenea urme pierdute. Gavroche nu-i mai văzuse; zece sau douăsprezece săptămâni trecuseră din noaptea aceea. De multe ori i se întâmplase să se scarpine-n cap şi să întrebe: „Unde ciorile mi-or fi umblând cei doi copilaşi?”

Între timp, ajunsese, cu pistolul în mână, în strada Pont-aux-Choux. Băgă de seamă că pe toată strada nu mai era deschisă decât o prăvălie şi, lucru vrednic de luat în seamă, o plăcintărie. Un prilej căzut din cer, să mănânce plăcintă cu mere înainte de a păşi în necunoscut. Gavroche se opri, îşi pipăi coastele, scotoci prin buzunarele vestei, le întoarse pe cele de la pantaloni, dar negăsind nimic, nici măcar un gologan, începu să strige: „Ajutor!”

E foarte dureros când trebuie să te lipseşti de bucăţica din urmă.

Totuşi Gavroche îşi continuă drumul; peste două minute era în strada Saint-Louis. Străbătând strada Parc Royal, simţi nevoia să se despăgubească de plăcinta la care nu putuse ajunge şi îşi dărui plăcerea nemăsurată de a rupe ziua în amiaza mare afişele de teatru.

Ceva mai departe, văzând un grup de oameni rotofei, care după părerea lui trebuie să fi fost nişte proprietari, ridică din umeri şi scuipă la întâmplare, drept în faţa lui acest dumicat de fiere filosofică:

— Graşi mai sunt rentierii ăştia! Se îndoapă zdravăn. Se lăfăiesc în mâncăruri bune. Întreabă-i ce fac cu banii. Habar n-au. Îi mănâncă, ce să facă! Cât le încape în burtă.

II – Gavroche la drum

Să ai în mână un pistol fără cocoş, să-l învârteşti în mijlocul străzii e o slujbă atât de însemnată, încât Gavroche simţea cum îi creşte însufleţirea la fiecare pas. Striga printre crâmpeie din *Marseieza* pe care o cânta:

— Merge bine! Mă doare al naibii laba stângă, mi-am scrântit reumatismul, dar sunt mulţumit, cetăţeni! Să se ţină burghezii, am să le strănut în faţă nişte cuplete incendiare! Ce sunt agenţii? Nişte cocoşi caraghioşi. Cucurigu! S-avem tot respectul faţă de cocoşi! La o adică, mi-ar prinde bine unul pentru pistol! Vin de pe bulevard, prieteni! Acolo se îngroaşă gluma. Dă în clocot: fierbe înăbuşit. E vremea să luăm spuma de pe fiertură, înainte, băieţi! Un sânge spurcat să curgă pe ogoare! Viaţa mea o jertfesc pentru patrie şi n-o să-mi mai văd ţiitoarea! Gata fata, ga-ta! Plata! Nu-i nimic, trăiască veselia! Să ne luptăm, ce ciorile! M-am săturat de tiranie!

În clipa aceea, calul unui lăncier din garda naţională care trecea se prăbuşi; Gavroche îşi puse pistolul pe caldarâm, sculă omul de jos şi îi dădu ajutor să-şi ridice calul. După aceea, luându-şi pistolul, porni iar la drum.

Strada Thorigny era numai tăcere şi linişte. Calmul acesta, obişnuit cartierului Marais, se deosebea izbitor de vuietul dimprejur. Patru cumetre stăteau de vorbă în pragul unei uşi. Scoţia are un terţet de vrăjitoare[1066], Parisul are cuartete de cumetre, şi tot aşa de lugubru ar suna „Vei fi rege”

aruncat lui Bonaparte la răspântia Baudoyer, ca şi profeţia făcută lui Macbeth în hăţişul de la Armuyr[1067]. Ar fi acelaşi croncănit.

Cumetrele din strada Thorigny vorbeau de treburile lor. Erau trei portărese şi o peticăreasă cu coşul şi cârligul ei.

Aşa cum stăteau câteşipatru, în picioare, păreau aşezate la cele patru colţuri ale bătrâneţii, care sunt: istovirea, decăderea, neputinţa şi tristeţea.

Peticăreasa stătea smerită. În lumea aceasta bătută de vânturi, peticăreasa se ploconeşte, portăreasa ocroteşte. De ce? Din pricina gunoiului de la marginea trotuarului, care poate fi cum vor portăresele, îmbelşugat sau sărăcuţ, după silinţa celei care îl strânge grămadă. Chiar şi în mătură poate fi bunătate.

Peticăreasa era ca un coş de recunoştinţă şi surâdea – ce mai surâs! – celor trei portărese.

Vorbeau cam aşa:

— Vasăzică, pisica dumitale e tot aşa de rea?

— Doamne, ştii că pisicile sunt din fire duşmancele câinilor. Aşa se plâng câinii.

— Şi oamenii la fel.

— Cu toate astea, de la pisică nu iei purici.

— N-am ce zice, câinii sunt mai primejdioşi. Mi-aduc aminte că într-un an se înmulţiseră aşa de grozav, că s-a scris şi la gazetă. Pe vremea aceea erau la Tuilerii nişte berbeci mari, care trăgeau căruciorul regelui Romei. Vă aduceţi aminte de regele Romei?

— Eu ţineam la ducele de Bordeaux.

— Eu l-am apucat pe Ludovic al XVII-lea[1068]. Mai mult îmi place Ludovic al XVII-lea.

— Se scumpeşte carnea, madam Patagon!

— Ce să mai vorbim! Măcelăria e o adevărată pacoste. O nenorocire. Numai bucurii pe capul nostru!

Se amestecă în vorbă şi peticăreasa:

— Doamnelor, nu merge negustoria deloc. Grămezile de gunoi, să le plângi de milă. Nimeni nu mai aruncă nimic. Toată lumea mănâncă tot.

— Las' că sunt alţii şi mai săraci decât dumneata, cumătră Vargoulême.

— Asta aşa e răspunse peticăreasa cu respect. Eu am o stare.

Se făcu o mică tăcere, apoi peticăreasa din nevoia care zace în inima omului de-a se lăuda, adăugă:

— Dimineața când vin acasă, îmi puric coşul şi aleg. Odaia se umple de grămezi. Pun zdrențele într-un coş, cocenii într-o găleată, rufăria în dulap, bucățile de stofă în scrin, hârtiile mototolite în colțul de la fereastră, lucrurile de mâncat în strachină, bucățile de sticlă în sobă, papucii după uşă şi oasele sub pat.

Gavroche care se oprise în spatele lor asculta.

— Ce v-ați apucat, babelor, să vorbiți politică?

O ploaie de ocări îl întâmpină, şi toate patru îl huiduiră deodată:

— Uită-te la el, ticălosul!

— Ce mai pui de golan!

— Ce-o avea în mâna ciuntă? Un pistol?

— Nu poate trăi până nu răstoarnă guvernul!

Gavroche dispreţuitor, se mărgini, drept orice răzbunare, să-şi ridice vârful nasului cu degetul mare, deschizându-şi palma întreagă. Peticăreasa se răsti:

— Desculţule!

Aceea care răspundea la numele de madam Patagon, bătu din palme cu zgomot:

— Să ştii că are să se întâmple o nenorocire! Pe băietanul cu bărbuță de alături, îl vedeam trecând în fiecare dimineață la braț cu o fetişcană cu bonețică roz; l-am văzut şi azi; trecea cu o puşcă. Madam Bacheux zicea că săptămâna trecută a fost o revoluție la… la… la… unde a dus mutul iapa… la Pontoise. Şi-acum, uită-te la licheaua asta blestemată, cu pistolul lui! Am auzit că la Célestins e plin de tunuri. Cum vrei s-o mai scoată la capăt stăpânirea cu haimanalele astea care nu ştiu ce să mai născocească ca să tulbure lumea, tocmai acum când abia începusem să ne liniştim după toate nenorocirile prin care-a trecut, Dumnezeule bun, biata regină, pe care am văzut-o dusă în căruță spre ghilotină. Şi să vezi, că iar o să se scumpească tutunul. E o ticăloşie! O să mă duc să văd cum îți taie şi ție capul, tâlharule!

— Nu te mai smiorcăi, bătrânico! spuse Gavroche. Şterge-ți contrabasul.

Şi trecu mai departe.

Când ajunse în strada Pavée îşi aduse aminte de peticăreasă şi vorbi cu sine însuşi:

— Rău faci că înjuri pe revoluționari, lele Ladă-de-gunoi! Pistolul care-l vezi vrea binele tău. O să aduni în coş mai multe lucruri bune de mâncat.

Deodată auzi un zgomot îndărătul lui; era portăreasa Patagon, care se luase după el şi care, de departe, îi arăta pumnul strigând:

— Eşti un copil lepădat!
— Puțin îmi pasă! Absolut!
Puțin mai târziu trecea prin fața palatului Lamoignon. Acolo dădu un strigăt de chemare:
— Hai la bătălie!
Şi deodată se întristă. Îşi privi pistolul cu un fel de mustrare, de parcă ar fi vrut să-l înduplece.
— Eu pornesc, îi zise, şi tu, ba!
Un câine te poate face să uiți de cocoş. Un cățelandru jigărit trecu strada. Gavroche se înduioşă.
— Cuțule dragă, se vede că ai înghițit un butoi, de ți se văd cercurile.
Apoi se îndreptă spre Orme-Saint-Gervais.

III – Îndreptățita mânie a unui bărbier

Onorabilul bărbier care gonise pe cei doi copii, ocrotiți de Gavroche în primitorul pântec al elefantului, se afla în prăvălie, îndeletnicindu-se cu bărbieritul unui bătrân soldat legionar, care servise pe timpul imperiului. Stăteau de vorbă. Bineînțeles că bărbierul vorbise veteranului despre răscoală, apoi despre generalul Lamarque, iar de la Lamarque au trecut la împărat. Aşa începu între ei o convorbire de la bărbier la soldat, pe care Prudhomme, dacă ar fi fost de față, ar mai fi împodobit-o cu ceva floricele şi i-ar fi pus titlul: *Dialogul briciului cu sabia*.
— Domnule, întrebă bărbierul, cum călărea împăratul?
— Prost. Nu ştia să cadă de pe cal. De aceea nici nu cădea niciodată.
— Avea cai frumoşi? Trebuie să fi avut cai frumoşi.
— În ziua în care mi-a dat crucea, m-am uitat la calul lui. Era o iapă bună de fugă, albă toată. Avea urechile foarte depărtate, greabănul vânjos, un cap gingaş, țintat cu o steluță neagră, gâtul foarte lung, genunchii bine legați, coastele arcuite, umerii piezişi, crupa vânjoasă, ceva mai înaltă de cincisprezece palme.
— Frumos cal! spuse bărbierul.
— Era calul majestății-sale.

Bărbierul simți că după acest cuvânt se cuvenea o clipă de tăcere. Se opri şi apoi începu iar:

— Împăratul n-a fost rănit decât o singură dată, nu-i aşa, domnule?

Bătrânul ostaş răspunse cu glasul liniştit şi sigur al aceluia care a fost de față.

— În călcâi. La Ratisbonne. Niciodată nu l-am văzut atât de frumos îmbrăcat ca în ziua aceea. Era curat ca un ban de argint.

— Dar dumneata, domnule veteran, îmi închipui că ai fost de multe ori rănit?

— Eu? exclamă soldatul. Oh! Nu mare lucru. La Marengo am primit două lovituri de sabie în ceafă, un glonț în brațul drept la Austerlitz, altul în şoldul stâng la Iéna; la Friediand m-a împuns o baionetă colea, la Moscova şapte sau opt lănci, cam peste tot, la Lutzen o schijă de obuz mi-a sfărâmat un deget… Ah! Şi pe urmă la Waterloo m-am ales cu ditamai glonțul în coapsă. Atâta tot.

— Ce frumos e să mori pe câmpul de luptă! rosti bărbierul cu un accent demn de Pindar. Eu, pe cuvântul meu, decât să crăp pe un pat nenorocit, de boală, încetul cu încetul, câte puțin în fiecare zi, cu leacuri, cu oblojeli, cu seringi şi cu doctorii aş vrea mai bine să-mi intre în burtă o ghiulea de tun.

— N-ai gust prost! zise ostaşul.

Abia isprăvise vorba, când un zăngănit asurzitor zgudui toată frizeria. Un geam al vitrinei se înstelă deodată.

Bărbierul îngălbeni.

— Doamne, strigă el, a şi intrat una!

— Ce anume?

— O ghiulea de tun.

— Uite-o! zise ostaşul şi ridică de jos ceva care se rostogolea.

Era o piatră.

Bărbierul alergă la geamul spart şi-l văzu pe Gavroche care fugea cât îl țineau picioarele spre piața Saint-Jean. Trecând prin fața prăvăliei bărbierului, Gavroche, căruia îi stătea pe inimă purtarea acestuia față de cei doi țânci, nu putuse să reziste plăcerii de a-i da bună ziua şi zvârli o piatră în geam.

— Vezi, urlă bărbierul, care din galben devenise vânăt, face rău numai ca să facă rău. Ce-are cu mine ştrengarul ăsta?

IV – Copilul se miră de bătrân

În vremea aceasta, Gavroche ajungând în piața Saint-Jean unde soldații din post fuseseră dezarmați, se unise cu o ceată condusă de Enjolras, Courfeyrac, Combeferre şi Feuilly. Erau oarecum înarmați. Bahorel şi Jean Prouvaire îi regăsiseră, întregind grupul. Enjolras avea o puşcă de vânătoare cu două focuri Combeferre, una de-a gărzilor naționale, purtând un număr de legiune, iar la brâu două pistoale, care se vedeau sub haina descheiată. Jean Prouvaire, o flintă veche de cavalerie. Bahorel, o carabină. Courfeyrac învârtea un baston cu şişul scos din teacă. Feuilly, cu o sabie în mână, mergea înainte şi striga: „Trăiască Polonia[{1069}]”.

Veneau dinspre cheiul Morland, fără cravate, fără pălării, gâfâind, uzi de ploaie, cu fulgere în ochi. Gavroche îi întâmpină liniştit.

— Încotro mergem?

— Hai! spuse Courfeyrac.

În spatele lui Feuilly mergea, sau mai curând sălta Bahorel, ca un peşte în apele răscoalei. Avea o vestă stacojie şi arunca vorbe din acelea care zăpăcesc. Vesta lui sperie pe un trecător, care strigă pierdut de emoție:

— Uite roşii!

— Roşul, roşii! i-o întoarse Bahorel. Caraghioasă frică, cetățene! În ce mă priveşte, nu tremur în fața unui mac, şi scufița roşie nu mă sperie deloc. Crede-mă, cetățene, să lăsăm frica de roşu pe seama dobitoacelor cu coarne!

Zări un colț de zid pe care era lipită cea mai paşnică foaie de hârtie din lume, o încuviințare de a mânca ouă, o dezlegare de post a arhiepiscopului de Paris, adresată turmei sale de credincioşi.

Bahorel strigă:

— Turmă, un fel politicos de a zice gâşte![{1070}]

Şi smulse de pe zid hârtia.

Gavroche fu cucerit. Din acea clipă, Gavroche începu să-l studieze pe Bahorel.

— Bahorel, îi atrase atenția Enjolras, nu faci bine! Ar fi trebuit să laşi în pace dezlegarea arhiepiscopului; nu cu ea avem treabă noi. Îți cheltuieşti mânia degeaba. Păstrează-ți încărcătura. Afară din rând nu trebuie să tragi nici cu arma, nici cu mintea.

— Fiecare în felul lui, Enjolras, îi răspunse Bahorel. Proza asta episcopală nu-mi place deloc; eu vreau să mănânc ouă fără să cer dezlegarea bisericii. Tu eşti de felul tău şi rece, şi fierbinte; eu fac haz. De altfel, nu vreau să mă cheltuiesc, îmi iau numai avânt. Am sfâşiat scrisoarea arhiepiscopului, Hercle[1071]! ca să-mi ascut colţii.

Cuvântul acesta, *Hercle,* îl izbi pe Gavroche. El căuta toate prilejurile să se instruiască şi începu să-l stimeze pe sfâşietorul acesta de afişe. Îl întrebă:

— Ce înseamnă Hercle?

— Înseamnă să fie al dracului, pe latineşte.

Bahorel recunoscu în clipa aceea la o fereastră pe un tânăr palid cu barbă neagră, care îi privea trecând; era de bună seamă un prieten de la A.B.C. şi îi strigă:

— Repede, cartuşe! *Para bellum*[1072].

— Frumos bărbat, n-am ce zice! a întărit Gavroche care acum înţelegea latineşte.

Îi întovărăşea o ceată zgomotoasă: studenţi, artişti, tineri înscrişi în Cugurda[1073] din Aix, lucrători, hamali din port înarmaţi cu bastoane şi baionete, unii ca şi Combeferre, cu pistoale vârâte în pantaloni. Un unchiaş care părea foarte bătrân mergea şi el cu ceata. N-avea nicio armă şi se grăbea să nu rămână în urmă, cu toate că părea dus pe gânduri. Gavroche îl zări.

— Cine e ăsta? îl întrebă pe Courfeyrac.

— Un bătrân.

Era domnul Mabeuf.

V – Unchiaşul

Să spunem ce se întâmplase.

Enjolras şi prietenii lui se aflau pe bulevardul Bourdon, lângă magazia de grâu, când dragonii porniseră şarja.

Enjolras, Courfeyrac şi Combeferre erau dintre cei care o luaseră pe strada Bassompierre, strigând: „La baricade!” Pe strada Lesdiguières întâlniseră un bătrân care mergea agale.

Îi izbise că moşneagul mergea pe două cărări, de parcă ar fi fost beat. Mai ţinea şi pălăria în mână, cu toate că plouase toată dimineaţa; chiar la acea oră ploua destul de tare. Courfeyrac îl recunoscuse pe moş Mabeuf. Îl cunoştea pentru că adesea îl întovărăşise pe Marius până la poarta casei lui. Ştiind cât de liniştite şi mai mult decât sfioase erau obiceiurile acestui epitrop bătrân, iubitor de cărţi, şi uimit că-l vede în mijlocul zarvei aceleia, la doi paşi de şarja cavaleriei, aproape între focuri, cu capul gol în ploaie, şi plimbându-se printre gloanţe, se apropie de el; răzvrătitul de douăzeci şi cinci de ani şi unchiaşul de optzeci vorbiră între ei aşa:

— Domnule Mabeuf, duceţi-vă acasă!

— De ce?

— O să fie tărăboi mare.

— Bine.

— Lovituri de sabie, împuşcături, domnule Mabeuf.

— Bine.

— Lovituri de tun.

— Bine. Şi voi unde vă duceţi?

— Ne ducem să punem la pământ guvernul.

— Bine.

Şi se luă după el. De atunci nu mai scoase nicio vorbă. Pasul lui se înviorase dintr-odată; lucrătorii veniseră să-l sprijine de braţ, el făcuse semn că n-are nevoie. Mergea aproape în fruntea coloanei, cu pasul omului care înaintează şi cu chipul omului care doarme.

— Straşnic bătrânel! şopteau studenţii.

Se zvonise printre cei din ceată că era un bătrân revoluţionar din timpul Convenţiunii, unul dintre cei care votaseră moartea regelui.

O luaseră prin strada Verrerie. Gavroche mergea în frunte, cântând cât îl ţinea gura cântecul acesta care făcea din el un fel de trâmbiţaş:

„Priveşte luna cum se-arată.
Când mergem la pădure-odată?
Charlot, întreabă pe-o Charlottă.
Tu, tu, tu,
Hai la Chatou!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.

Voind să facă chef cu rouă,

În iarbă două vrăbii, două,
Din zori s-au pus să bea din botă.
Zi, zi, zi,
Hai la Passy!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.

De lupii ăştia nătăfleți.
Şi care sunt atât de beți,
Un tigru râde într-o grotă.
Don, don, don,
Hai la Meudon!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi o ciubotă.

Vor să se-nchine şi să-njure.
Când o să mergem în pădure?
Charlot întreabă pe-o Charlottă.
Tin, tin, tin,
Hai la Pantin!
Eu am un Dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.”

Se îndreptau spre Saint-Merry.

VI – Recruți

Ceata se îngroşa la fiecare pas. Aproape de strada Billets li se alătură un bărbat înalt, cărunt. Courfeyrac, Enjolras şi Combeferre observaseră înfățişarea lui aspră şi îndrăzneață, dar niciunul dintre ei nu-l cunoştea. Gavroche, care se ținea de cântat, de fluierat, de zbârnâit, mergând înainte şi bătând în obloanele prăvăliilor cu mânerul pistolului lui fără cocoş, nici nu-l luă în seamă.

În strada Verrerie trecură din întâmplare prin fața casei lui Courfeyrac.

— Se potriveşte de minune! zise Courfeyrac. Mi-am uitat punga şi am rămas fără pălărie.

Părăsi ceata şi urcă scările în goana mare. Găsi punga şi o pălărie veche. Luă şi o lădiță pătrată destul de mare, cam cât un geamantan, care era ascunsă printre rufele murdare. Pe când alerga pe scări în jos, portăreasa îl strigă.

— Domnule de Courfeyrac!

— Chelăreasă, cum te cheamă? răspunse Courfeyrac.

Portăreasa rămase cu gura căscată.

— Dar ştiți prea bine că sunt portăreasă şi îmi zice mama Veuvain.

— Ei bine, dacă mai spui o dată domnule de Courfeyrac, îți spun şi eu mama *de* Veuvain. Acum spune, ce e? Ce s-a întâmplat?

— Vrea cineva să vă vorbească.

— Cine?

— Nu ştiu.

— Unde-i?

— În odaia mea.

— Să-l ia dracu! rosti Courfeyrac.

— Dar vă aşteaptă să vă întoarceți de mai bine de un ceas, zise portăreasa.

Între timp, un soi de lucrător, tânăr, slab, galben la față, mărunțel, pistruiat, purtând o bluză ruptă şi nişte pantaloni de catifea peticiți, semănând mai mult a fată îmbrăcată băiețeşte decât a bărbat, ieşi din odaia portăresei şi-l întrebă pe Courfeyrac cu un glas care, ce să spun, nu era deloc un glas de fată:

— Domnul Marius, vă rog?

— Nu e acasă.

— Se întoarce astă-seară?

— Habar n-am! Şi Courfeyrac adăugă: Cât despre mine, nu mă întorc. Tânărul se uită țintă la el şi-l întrebă:

— De ce?

— D-aia!

— Dar unde vă duceți?

— Ce-ți pasă?

— Nu vreți să vă duc eu cufăraşul?

— Mă duc pe baricade.

— Vreți să merg şi eu cu dumneavoastră?

— Dacă vrei! răspunse Courfeyrac. Strada e liberă. Pietrele caldarâmului sunt ale tuturor.

Se depărtă, alergând să-şi ajungă prietenii. Când îi ajunse, dădu cufăraşul unuia dintre ei să-l ducă. Abia după mai mult de un sfert de oră băgă de seamă că tânărul îl urmase în adevăr. Mulțimea nu merge totdeauna unde vrea. Am mai spus că merge încotro o poartă vântul. Trecură de Saint-Merry şi se pomeniră, fără să-şi dea seama cum, în strada Saint-Denis.

Cartea a douăsprezecea:

CORINTUL

I – Istoria corintului de la întemeierea lui

Parizienii care trec astăzi dinspre Hale, pe strada Rambuteau, zăresc pe dreapta, în faţa străzii Mondétour, o prăvălie de coşuri împletite, iar deasupra prăvăliei drept firmă, un paner având forma împăratului Napoleon cel Mare, cu inscripţia:

„Napoleon este făcut

în întregime din nuiele”,

nu bănuiesc scenele îngrozitoare pe care le-a văzut locul acesta acum treizeci de ani.

Acolo era strada Chanvrerie, care pe vremuri se scria Chanverrerie, şi vestita cârciumă *Corint.*

Vă aduceţi aminte tot ce am spus despre baricada ridicată în acest loc, şi pe care n-a întrecut-o decât baricada Saint-Merry. Asupra baricadei din strada Chanvrerie, rămasă azi în noaptea uitării, vom încerca să aruncăm puţină lumină.

Să ni se îngăduie să întrebuinţăm, pentru claritatea povestirii, mijlocul simplu, folosit de noi altădată pentru Waterloo. Cei care ar voi să-şi închipuie într-un fel destul de exact grupurile de case care se ridicau pe atunci pe lângă unghiul nord-estic al Halelor Parisului, lângă Saint-Eustache, unde este astăzi intrarea străzii Rambuteau, n-au decât să-şi închipuie un N care ar atinge cu vârful său strada Saint-Denis şi cu baza Halele, cele două picioare verticale fiind străzile Grande-Truanderie şi Chanvrerie, iar strada Petite-Truanderie linia lui transversală. Vechea stradă Mondétour tăia aceste trei linii făcând cele mai întortocheate colţuri. Aşa

încât încâlcirea de labirint a acestor patru străzi izbutea să adune pe o suprafață de o sută de stânjeni pătrați între Hale şi strada Saint-Denis pe de o parte, între strada Cygne şi strada Prêcheurs pe de altă parte, şapte grupuri de case ciudat întocmite, de felurite mărimi, aşezate strâmb şi la întâmplare, despărțite între ele întocmai ca blocurile de piatră ale unui şantier, prin nişte crestături înguste.

Am spus crestături înguste, căci nu puteam da o definiție mai potrivită acestor ulicioare întunecoase, înghesuite, întortocheate, mărginite de hardughii înalte de opt caturi. Aceste dărăpănături erau atât de şubrede, încât pe străzile Chanvrerie şi Petite-Truanderie fațadele erau susținute de grinzi aşezate între case. Ulița era strâmbă şi băltoacele de apă, largi. Trecătorul mergea pe un caldarâm veşnic ud; trecând pe lângă dughene care semănau a pivnițe, pe lângă stâlpi mari de piatră prinşi în cercuri de fier, pe lângă grămezi întregi de gunoaie, pe lângă porți de trecere ferecate cu zăbrele uriaşe străvechi. Pe toate acestea le-a nimicit strada Rambuteau.

Numele acesta, Mondétour[1074], zugrăveşte de minune şerpuirea tuturor acestor ulicioare. Puțin mai departe făceau o adevărată piruetă în strada Pirouette, care dă în strada Mondétour. Ieşind din strada Saint-Denis în strada Chanvrerie, trecătorul o vedea îngustându-se din ce în ce în fața lui, ca şi cum ar fi intrat într-o pâlnie. La capătul străzii, care era foarte scurtă, găsea trecerea închisă înspre Hale printr-un şir înalt de case şi s-ar fi crezut într-o fundătură, dacă n-ar fi văzut la dreapta şi la stânga două şleauri adâncite şi întunecoase prin care se putea ieşi. Era strada Mondétour, care la un capăt răzbea în ulița Prêcheurs, iar la celălalt în strada Cygne şi Petite-Truanderie. La capătul acestui fel de fundătură, la cotitura şleaului din dreapta, se vedea o casă mai puțin înaltă decât celelalte, cu un ieşind care înainta în stradă.

În această casă, numai cu două caturi, ființa de vreo trei sute de ani o cârciumă veselă şi faimoasă. Această cârciumă aducea un zvon de voioşie chiar în locul despre care bătrânul Théophile[1075] spusese în aceste două versuri:

„Aici se leagănă scheletul
Unui ibovnic spânzurat.”

Vadul fiind bun, cârciumarii se perindau din tată-n fiu.

Pe timpul lui Mathurin Régnier, această cârciumă se numea *Pot-aux-Roses*[1076] şi, cum pe atunci rebusurile erau la modă, avea drept firmă un

stâlp vopsit trandafiriu[1077]. Acum un veac, respectabilul Natoire, unul dintre maeştrii fantasticului, dispreţuiţi astăzi de o şcoală înţepenită în tipicuri, şi care chefuise de câteva ori în această cârciumă chiar la masa unde se îmbătase Régnier, zugrăvise din recunoştinţă pe stâlpul trandafiriu un ciorchine de struguri de Corint. Cârciumarul foarte încântat schimbase firma şi pusese să se scrie sub chiorchine aceste cuvinte aurite: LA STRUGURELE DE CORINT. De-aici numele de *Corint.* Nimic mai natural pentru beţivi decât prescurtările. Elipsa este zigzagul frazei. *Corint* detronase pe *Pot-aux-Roses.* Ultimul vlăstar al acestei dinastii de cârciumari, tata Hucheloup, necunoscându-i nici măcar tradiţia, puse să vopsească stâlpul în albastru.

Jos, o sală unde era tejgheaua; sus, la etajul întâi, o sală unde era biliardul; o scară de lemn răsucită urca prin tavan; era vin pe mese, fum pe pereţi, lumânări aprinse în plină zi, aşa arăta cârciuma. O scară având chepengul în sala de jos ducea la pivniţă. La etajul al doilea era locuinţa familiei Hucheloup. Suiai o scară fără balustradă, la care ajungeai printr-o uşă ascunsă într-un perete din sala cea mare de la primul etaj. Sub acoperiş, două poduri mansardate, cuiburi pentru servitoare. Încăperea de jos era împărţită în două, sala cu tejgheaua şi bucătăria.

Tata Hucheloup se născuse poate chimist, în realitate însă era bucătar. În cârciuma lui nu numai se bea, se şi mânca. Hucheloup născocise un fel de mâncare minunată care nu se găsea decât la el: crapi umpluţi, pe care el îi numea *carpes au gras.* Se mânca la lumina unor lumânări de seu şi a unei lămpi cu ulei de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea, pe nişte mese pe care era bătută în cuie, în loc de faţă de masă, o bucată de muşama. Veneau muşterii de departe. Într-o zi, Hucheloup găsise cu cale să aducă la cunoştinţa trecătorilor „specialitatea” sa. Vârâse o pensulă într-o oală cu vopsea neagră şi, deoarece îşi avea ortografia lui, după cum şi bucătăria, improvizase pe perete această inscripţie atrăgătoare:

CARPES HOGRAS

Într-o iarnă, ploile şi lapoviţa apucaseră să şteargă litera S, cu care se sfârşea primul cuvânt, şi G, cu care începea cel de al doilea, şi astfel rămăsese:

CARPE HO RAS[1078]

Cu ajutorul timpului şi al ploii, un modest afiş de birt devenise un sfat înțelept.

Aşa se întâmplase că Hucheloup, neştiind franțuzeşte, ştiuse latineşte, că scosese din bucătărie filosofie şi, vrând să-l distrugă pe Carême[1079], se pusese pe aceeaşi treaptă cu Horațiu[1080]. Şi, ce e mai surprinzător, că voia să spună: „Intrați în cârciumă la mine!”

Nimic din toate acestea nu mai există astăzi. Labirintul Mondétour a fost tăiat şi larg deschis în 1847 şi probabil că nu mai există în momentul de față. Strada Chanvrerie şi *Corint* au fost îngropate sub caldarâmul străzii Rambuteau.

După cum am mai spus, *Corint* era unul dintre locurile de întâlnire, dacă nu de întrunire, ale lui Courfeyrac şi ale prietenilor lui. Grantaire descoperise cârciuma *Corint.* Intrase pentru *carpe ho ras* şi se întorsese pentru *carpes gras.* La *Corint* se bea, se mânca, se striga în gura mare; plăteai puțin, plăteai greu sau nu plăteai deloc, erai totdeauna binevenit. Tata Hucheloup era un om cumsecade.

Hucheloup, om cumsecade, după cum am spus, era un birtaş cu mustăți; varietate hazlie. Era întotdeauna încruntat, parcă ar fi vrut să-şi sperie muşteriii, îi bombănea pe cei care intrau, de parc-ar fi fost mai dispus să le caute pricină decât să le servească supa. Şi totuşi, o spunem încă o dată, erai totdeauna binevenit. Această ciudățenie făcuse vad prăvăliei şi îi aducea mult tineret care spunea: „Hai să-l vezi tunând şi fulgerând pe tata Hucheloup!” Fusese maestru de scrimă. Izbucnea în râs pe neaşteptate. Glas gros înseamnă om de treabă. Avea un fond comic sub o înfățişare tragică. Se mulțumea să te sperie, ca tabacherele în formă de pistol. Bubuitura lor e un strănut.

Avea de nevastă pe mama Hucheloup, o femeie cu barbă, foarte urâtă.

Pe la 1830, bătrânul Hucheloup muri. Odată cu el s-a dus şi secretul crapilor umpluți. Văduva lui nemângâiată a ținut mai departe cârciuma. Dar mâncarea era din ce în ce mai proastă şi cu timpul ajunsese să nu te mai poți atinge de ea; iar vinul, care totdeauna lăsase de dorit, era oțet curat. Courfeyrac şi prietenii lui se mai duceau totuşi la *Corint* – de milă, cum zicea Bossuet.

Văduva Hucheloup gâfâia şi era cumplit de grasă şi avea apucături de țărancă. Datorită felului de a le rosti, vorbele, ei păreau mai puțin neroade. Avea un fel de a spune lucrurile, care adăuga un sos picant amintirilor din

primăvara vieții ei trăită la țară. Fusese odinioară plăcerea ei, zicea, să asculte „cum cântă bot-groşii prin răsuri”.

Sala de la etaj, „restaurantul”, era o încăpere mare şi largă, în care se îngrămădeau de-a valma taburete, scăunaşe, scaune, bănci, mese şi un biliard vechi şi şchiop. Te urcai pe o scară răsucită care dădea într-un colț al sălii, pătrunzând printr-o deschizătură pătrată, asemenea unui tambuchi[1081] de corabie.

Sala aceasta, luminată de o singură fereastră îngustă şi de o lampă cu ulei, în permanență aprinsă, era o adevărată cocioabă. Toate mobilele cu patru picioare se clătinau de parcă ar fi avut numai trei. Pereții văruiți nu aveau altă podoabă decât acest catren făcut în cinstea doamnei Hucheloup:

La zece paşi te miră, la doi, te îngrozeşte,
Pe nasul ei gigantic un neg se lăfăieşte,
Să nu ți-l sufle-n față ți-e teamă la tot pasul,
Şi că-ntr-o zi în gură îi va cădea tot nasul”.

Versurile erau scrise pe perete cu cărbune.

Madam Hucheloup, care semăna foarte bine cu portretul de mai sus, umbla încoace şi încolo, de dimineață până seara, în fața acestui catren, cu o linişte netulburată. Două slujnice, Matelote şi Gibelotte, cărora niciodată nu li s-a spus altfel, ajutau pe madam Hucheloup să aşeze pe mese ulcelele de vin şi feluritele ciorbe, care se serveau muşteriilor flămânzi în strachină de lut. Matelote, mătăhăloasă, rotundă, roşcovană şi gălăgioasă, fostă sultană favorită a răposatului Hucheloup, era urâtă, mai urâtă decât orice balaur din mitologie. Totuşi, dat fiind că slujnica se ținea întruna pe lângă stăpână, alături de madam Hucheloup era mai puțin urâtă. Gibelotte, înaltă, plăpândă, albă, de o albeață limfatică, cu cearcăne la ochi, cu pleoapele căzute, totdeauna sleită de puteri şi istovită suferind de ceea ce s-ar putea numi oboseală cronică, sculându-se cea dintâi, culcându-se cea din urmă, slujea pe toată lumea, chiar şi pe cealaltă slujnică, în tăcere şi cu blândețe, surâzând în osteneala ei cu un vag zâmbet adormit.

Înainte de a intra în restaurant, citeai pe uşă, scris cu creta, versul acesta de Courfeyrac:

„Petrece dacă poți şi mănâncă dacă ai curaj.”

II – Veselie premergătoare

Laigle de Meaux, după cum se ştie, locuia mai mult la Joly decât în altă parte. Avea o locuință cum are pasărea o cracă. Amândoi prietenii trăiau împreună, dormeau împreună. Toate le aveau pe din două, şi într-o oarecare măsură chiar şi pe Musichette. Erau ceea ce la călugării pelerini se chema *bini.* În dimineața de 5 iunie se duseră să prânzească la *Corint.* Joly răcise cumsecade şi avea un guturai straşnic, pe care începuse să-l împartă cu Laigle. Laigle purta o haină răpănoasă, iar Joly era bine îmbrăcat.

Era aproape nouă dimineața când deschiseră uşa *Corintului*.

Se urcară la etaj.

Îi primiră Matelote şi Gibelotte.

— Stridii, brânză şi şuncă! ceru Laigle.

Şi se aşezară la masă.

În cârciuma goală nu erau decât ei doi.

Gibelotte, recunoscând pe Joly şi pe Laigle, puse o sticlă de vin pe masă.

Pe când erau la primele stridii, în gârliciul scării se ivi un cap, apoi se auzi un glas:

— Treceam pe-aici. Am simțit din stradă un miros minunat de brânză de Brie. Şi iată-mă!

Era Grantaire.

Grantaire luă un scăunel şi se aşeză la masă.

Gibelotte, văzându-l pe Grantaire, puse încă două sticle de vin pe masă.

Se făcură trei.

— O să bei tu două sticle? întrebă Laigle pe Grantaire.

— Oricine se pricepe la una ca asta; numai tu eşti un nevinovat, îi răspunse Grantaire. N-am mai văzut bărbat să se sperie de două sticle.

Ceilalți începuseră cu mâncarea. Grantaire începu cu băutura. O jumătate de sticlă alunecă pe gât la repezeală.

— Ai gaură în burtă? continuă Laigle.

— Parcă tu n-ai una în cot! zise Grantaire. Şi, după ce-şi goli paharul, adăugă: Ei, Laigle, tu, omul discursurilor funebre, ți-e haina ponosită.

— Te cred, răspunse Laigle, ducem casă bună haina mea şi cu mine. S-a dat după toate năravurile mele, nu mă supără cu nimic, e turnată pe diformitățile mele, e plină de gentilețe în toate mişcările mele, nu o simt decât numai fiindcă îmi ține cald. Hainele vechi sunt ca şi prietenii vechi.

— Adevărat! strigă Joly intrând în vorbă. O haină veche e un prieten vechi.

— Mai ales, zise Grantaire, pentru cineva care are guturai.

— Grantaire, întrebă Laigle. Vii de pe bulevard?

— Nu.

— Joly şi cu mine am văzut trecând capul coloanei.

— E o privelişte minunată, spuse Joly.

— Ce liniştită e strada asta! grăi Laigle. Cine şi-ar putea închipui că Parisul e răsturnat cu dosul în sus? Cum se cunoaşte că pe vremuri erau numai mânăstiri pe-aici. Lista lor au făcut-o du Breul, Sauval şi părintele Lebeuf. Era de jur-împrejur un adevărat furnicar! Şi încălţaţi, şi descălţaţi, şi tunşi, şi bărboşi, cenuşii, albi, negri franciscani, minimi, capucini, carmeliţi, augustini mici, augustini mari, augustini vechi… Mişunau.

— Să nu mai vorbim de călugări, întrerupse Grantaire că-mi vine să mă scarpin. Apoi strigă. „Ptiu! Înghiţii o stridie stricată. Iar o să m-apuce ipohondria. Stridiile sunt stricate, chelneriţele sunt urâte. Urăsc specia umană. Treceam adineauri pe strada Richelieu, prin faţa bibliotecii publice. Grămada asta de capace de stridii, căreia i se spune bibliotecă, mă dezgustă să mai gândesc Ce de hârtie! Câtă cerneală, câte mâzgălituri! Ce de file scrise! Care e mârlanul care a spus că omul e un biped fără pene[1082]? Pene de gâscă! Apoi am întâlnit o fată pe care o cunosc, frumoasă ca primăvara, vrednică să i se zică Floreal[1083], încântată, plutind în nori, fericită, în al şaptelea cer, ticăloasa, pentru că ieri un bancher dezgustător, ciupit de vărsat a binevoit s-o dorească. Vai, femeia pândeşte pe zaraful bogat ca şi pe junele sclivisit; pisicile vânează şi şoareci şi păsărele. N-au trecut nici două luni de când dumneaei şedea cuminte într-o mansardă potrivind copci de aramă la chiotoarele corsetelor. Ei, ce ziceţi de asta? Cosea, avea un pat cu chingi, visa lângă un ghiveci cu flori, era mulţumită. Acum iat-o banchereasă. Transformarea s-a făcut astă-noapte. Am întâlnit-o pe victimă azi-dimineaţă; nu-şi mai încăpea în piele de bucurie. Ceea ce mi se pare îngrozitor e că ticăloasa era tot atât de frumoasă astăzi ca şi ieri. Bancherul nu i se vedea pe faţă. Trandafirii se deosebesc de femei, în bine sau în rău, prin aceea că pe ei urmele de omizi se văd. Vai! Nu există moralitate pe pământ, iau ca mărturie mirtul, simbol al dragostei, laurul, simbol al războiului, măslinul, acest prostănac simbol al păcii, mărul, cu al cărui sâmbure era să se înece Adam, şi smochinul, strămoşul fustelor. Cât despre drept, vrei să ştii ce este dreptul? Galii râvnesc cetatea Clusium, Roma o ocroteşte şi îi întreabă: ce rău le-a făcut Clusium? Brennus răspunde: „Răul pe care vi l-a făcut vouă Alba, răul pe care vi l-au făcut ecvii, Fidena, volscii şi sabinii[1084]. Ei erau vecinii voştri. Clusienii ne sunt nouă vecini.

Avem despre vecinătate aceeaşi părere ca şi voi. Voi ați răpit Alba, noi luăm Clusium.” Roma zice: „N-o să luați Clusium”. Şi Brennus luă Roma. Apoi strigă: „*Vae victis!”* (Vai de cei învinşi!) Asta e dreptul! Ah! Câte animale de pradă sunt pe lume! Ce de vulturi! Mi se înfioară pielea!

Întinse lui Joly paharul, pe care acesta i-l umplu; bău şi vorbi mai departe, aproape fără să fi fost întrerupt de paharul cu vin, pe care nimeni nu-l luă în seamă, nici chiar el:

— Brennus care ia Roma e un vultur. Bancherul care ia o lucrătoare uşurică e şi el un vultur. Tot atâta neruşinare şi la unul şi la altul. Aşadar, să nu mai credem în nimic! Nu există decât un adevăr: să bei! Oricare ar fi părerea voastră, că sunteți pentru cocoşul slab, cum e cantonul Uri, sau pentru cocoşul cel gras, cum e cantonul Glaris[1085], n-are a face, beți! Îmi vorbiți de bulevard, de cortegiu *et cetera*. Ce? O să mai fie o revoluție? Mă mir de atâta sărăcie de mijloace din partea bunului Dumnezeu. Trebuie să ungă tot mereu jgheabul vechi pe care alunecă evenimentele. S-a împiedicat? Nu mai merge? Repede, o revoluție. Bunul Dumnezeu are mereu mâinile murdare de unsoarea asta urâcioasă. În locul lui aş lua-o mai simplu, n-aş mai zăbovi să schimb roțile maşinii zi şi noapte, aş mânca mai voiniceşte neamul omenesc, aş împleti de-a rândul faptele, fără să rup firul, n-aş lăsa nimic pe mâine şi nici măcar nu mi-aş bate capul prea mult să creez modele noi. Ceea ce voi numiți progres e pus în mişcare de două motoare: oamenii şi întâmplările. Dar şi mai trist e că din când în când se simte nevoie de ceva excepțional. Pentru evenimente, ca şi pentru oameni, formele obişnuite nu-s de ajuns. Printre oameni e nevoie de genii, printre evenimente de revoluții. Marile accidente sunt legea şi ordinea lucrurilor, alcătuirea lumii nu se poate lipsi de ele. Văzând apariția cometelor, eşti ispitit să crezi că însuşi cerul are nevoie de actori în reprezentație. În clipa când te aştepți mai puțin, Dumnezeu afişează un meteor pe zidul firmamentului. Apare câte o stea ciudată, scoasă în evidență de o coadă uriaşă. Şi iată ce-l ucide pe Cezar. Brutus îi dă o lovitură de cuțit şi Dumnezeu una de cometă. Hait, iată o aureolă boreală, iată o revoluție, iată un om mare: ’93 cu litere groase, Napoleon ca vedetă şi cometa din 1811 în fruntea distribuției. Ah! Ce afiş frumos, albastru, înstelat de văpăi neaşteptate! Bum! Bum! Spectacol extraordinar! Holbați ochii şi priviți, voi, gură-cască! Toate sunt cu părul vâlvoi, astrul ca şi drama. Doamne, Dumnezeule, e prea mult şi nu e de ajuns! Mijloacele acestea luate din excepțional par măreața dărnicie şi sunt sărăcie. Dragii mei providența e pe

drojdie. Revoluția? Ce dovedeşte revoluția? Că Dumnezeu e la ananghie. El pune la cale o lovitură de stat pentru că există o ruptură între prezent şi viitor, şi el, Dumnezeu, n-a putut s-o scoată la capăt. Scurt, am început să am îndoieli despre bogăția lui Iehova. Când văd atâta lipsă sus şi jos, atâta calicie, zgârcenie murdară, atâta restrişte în cer şi pe pământ, de la păsărica ce n-are un bob de mei, până la mine, care n-am o sută de mii de franci venit; când mă uit la soarta omenirii, care e atât de hărțuită şi la soarta regalității, căreia i s-a apropiat funia[1086] de par, dovadă că prințul Condé s-a spânzurat[1087]; când văd iarna care nu e altceva decât o spărtură în zenit, pe unde suflă vântul, când văd atâtea zdrențe chiar în purpura cu totul nouă a dimineții pe vârfurile dealurilor, când văd picăturile de rouă, aceste mărgăritare false, când văd promoroaca, imitație de diamant, când văd omenirea descusută şi evenimentele cârpăcite, atâtea pete în soare, şi atâtea găuri în lună, când văd peste tot atâta mizerie, îmi vine a crede că Dumnezeu nu e bogat. Încearcă şi el s-o scoată la capăt, adevărat, dar simt că e strâmtorat… Face o revoluție aşa cum dă un bal negustorul cu tejgheaua goală. Nu trebuie să judecăm pe zei după aparențe. Sub poleiala cerului întrezăresc un univers sărac. În creația lumii e ceva falimentar. De aceea sunt un nemulțumit. Iată, suntem în ziua de 5 iunie. S-a înnoptat aproape. De azi dimineață aştept să se facă ziuă. Nu s-a făcut şi m-aş prinde că nici n-o să se facă astăzi. Neglijență de băiat de prăvălie prost plătit. Da, totul e rău întocmit. Nicio încheietură nu se potriveşte cu alta, lumea e veche, s-a scorojit de tot; eu trec le partea opoziției. Toate merg de-a-ndoaselea, universul are toane. Aşa e şi eu copiii: cei care vor să aibă nu-i au; cei care nu-i vor îi au. În încheiere, sunt mâhnit şi furios. Pe lângă toate, şi chelbosul ăsta de Laigle de Meaux îmi face rău când mă uit la el. Mă simt umilit la gândul că sunt de aceeaşi vârstă cu chelia lui. De altfel, eu critic, nu insult. Universul este aşa cum este. Vorbesc fără gând rău şi numai ca să fiu cu conştiința împăcată. Primiți, veşnice părinte, asigurarea deosebitei mele considerațiuni. Ah! Pe toți sfinții Olimpului şi pe toți zeii paradisului! nu eram făcut să fiu parizian, adică să fiu veşnic aruncat dintr-o rachetă într-alta, din grupul haimanalelor în cel al zurbagiilor. Eram făcut să fiu turc, să mă uit toată ziua la femeiuşti orientale dansând acele delicioase dansuri egiptene, neruşinate ca visele unui om cucernic, sau ale unui țăran din Beauce[1088], sau ale unui nobil din Veneția, înconjurat de nobile doamne, sau ale unui prințişor german, care aduce confederației germane o jumătate de soldat, şi care-şi petrece timpul liber uscându-şi ciorapii pe gard, adică pe

hotarul său. Iată destinul pentru care am fost eu făcut. Da! Turc. Am zis şi nu-mi iau vorba înapoi. Nu înţeleg de ce turcii sunt rău văzuţi de obicei. Mahomet are şi el partea lui bună: cinste lui, inventator al haremului plin de cadâne şi al paradisului plin de odalisce. Să nu insultăm mahomedanismul singura religie împodobită cu o poiată[1089]. Aşa fiind vă îndemn să bem. Pământul e o prostie mare. Şi se pare că nătărăii ăştia vor să se mai şi bată, să se pocească, să se căsăpească în mijlocul verii, în luna lui cireşar, când s-ar putea duce la braţ cu o făptură a firii să miroasă pe câmp uriaşa ceaşcă de ceai a fânului cosit. Nu zău, se fac prea multe nerozii! Un felinar ruginit şi stricat pe care l-am văzut adineauri la un negustor de vechituri îmi sugerează o idee: Ar fi vremea să luminăm omenirea. Da, iată-mă iarăşi trist! Ce înseamnă să înghiţi strâmb o stridie şi o revoluţie! Sunt iarăşi jalnic Ce groaznică e lumea noastră bătrână! Ne căznim, ne urâm, ne târâm, ne omorâm şi ne obişnuim cu toate!

Şi Grantaire, după acest acces de elocvenţă, avu şi unul, binemeritat, de tuse.

— Fiindcă veni vorba de revoluţie, zise Joly, se pare că Marius e într-adevăr îndrăgostit.

— Se ştie de cine?

— Nu.

— Nu?

— Nu, ţi-am spus!

— Dragostea lui Marius! strigă Grantaire. Am înţeles. Marius e ceaţa şi sunt sigur că a întâlnit un abur. Marius e viţă de poet. Cine zice poet, zice nebun. *Tymbracus Apollo*[1090]. Marius şi Maria lui, sau Marieta sau Mimi a lui – ce îndrăgostiţi caraghioşi trebuie să fie! Îmi cam dau seama cum stau lucrurile. Sunt atât de fericiţi, încât uită să se mai sărute! Nevinovaţi pe pământ, îmbrăţişându-se în cer. Nişte suflete cu simţuri. Se culcă împreună între stele!

Pe când Grantaire începea a doua sticlă şi poate şi a doua predică, prin gaura pătrată a scării se ivi un băiat mai mic de zece ani, zdrenţăros, pipernicit, galben, cu un botişor ascuţit, cu ochi vioi, cu o claie de păr, ud de ploaie şi foarte mulţumit. Fără să stea pe gânduri, copilul, alegând din cei trei – cu toate că nu cunoştea pe nimeni – pe Laigle de Meaux, îl întrebă:

— Dumneata eşti domnul Bossuet?

— Mi se mai zice şi aşa, răspunse Laigle. Ce ai cu mine?

— Iată ce e! Unul înalt şi blond mi-a spus pe bulevard: „Cunoşti pe bătrâna Hucheloup?” Eu i-am zis: „Da, din strada Chanvrerie, văduva moşului”. El mi-a zis: „O să găseşti acolo pe domnul Bossuet, să-i spui din partea mea A.B.C.”. E vorba de o păcăleală, nu-i aşa? Mi-a dat cincizeci de bani.

— Joly, împrumută-mi cincizeci de bani! zise Laigle. Şi întorcându-se spre Grantaire: Grantaire, împrumută-mi cincizeci de bani!

Aşa se făcu un franc, pe care Laigle îl dădu copilului.

— Mulțumesc, domnule! zise băiețelul.

— Cum te cheamă?

— Navet, prietenul lui Gavroche.

— Rămâi cu noi, zise Laigle.

— Stai să mănânci cu noi, îl îndemnă Grantaire.

Copilul răspunse:

— Nu pot. Fac parte din cortegiu. Eu sunt ăla care strigă: „Jos Polignac!”

Şi trăgându-şi mult îndărăt piciorul, ceea ce era semnul celui mai respectuos salut, plecă.

După ce plecă băiatul, Grantaire luă cuvântul.

— Ăsta e adevăratul ştrengar. Sunt multe şi diferite soiuri de ştrengari: ştrengarul notar, numit *trepăduş,* ştrengarul ospătar, numit *picolo,* ştrengarul brutar, numit *mitron,* ştrengarul lacheu, numit *groom,* ştrengarul marinar numit *mus,* ştrengarul soldat numit *copil de trupă,* ştrengarul pictor, numit *mâzgălici,* ştrengarul negustor, numit *jarcalete,* ştrengarul curtean, numit *puşti* şi ştrengarul rege, numit *delfin.* Ştrengarul Dumnezeu se numeşte *prunc.*

Între timp, Laigle se gândea; spuse cu jumătate voce:

— A.B.C., înseamnă înmormântarea lui Lamarque.

— Blondul înalt care-ți trimite veste, zise Grantaire, e Enjolras.

— Mergem? întrebă Bossuet.

— Plouă, răspunse Joly. Am jurat să intru în foc, nu în apă! Nu vreau să capăt un guturai.

— Eu rămân aici, hotărî Grantaire. Decât un dric, mai bine o masă.

— Prin urmare, rămânem, întări Laigle. Atunci hai să bem! De altfel, putem lipsi de la înmormântare fără să lipsim de la răscoală.

— Ah! La răscoală merg şi eu! strigă Joly.

Laigle îşi frecă mâinile.

— Iată că putem să dregem puțin revoluția din 1830. Adevărul e că strânge oleacă poporul pe la subsuori.

— Pe mine nu mă prea interesează revoluția voastră, zise Grantaire. Eu nu urăsc guvernul. E o coroană vătuită cu o scufie de bumbac. E un sceptru care se termină cu o umbrelă. Mi-a venit în gând că pe ploaia asta Ludovic-Filip va putea să dea regalității două întrebuințări: capătul-sceptru să-l întindă împotriva poporului, şi capătul-umbrelă să-l deschidă împotriva ploii.

Sala era întunecoasă. Încetul cu încetul, norii grei goniră lumina zilei. În cârciumă nu era nimeni; nici pe stradă. Toată lumea se dusese „să urmărească mersul evenimentelor”.

— E amiază sau e miezul nopții? strigă Bossuet. Nu se vede nimic, Gibelotte adu lumină!

Grantaire, trist, bea.

— Enjolras mă dispreţuieşte, murmură el. Enjolras şi-a zis: „Joly e bolnav, Grantaire e beat”. Iar pe Navet l-a trimis la Bossuet. Dacă ar fi venit să mă ia, l-aş fi urmat. Cu atât mai rău pentru Enjolras! N-o să mă duc la înmormântarea lui.

Odată luată această hotărâre, Bossuet, Joly şi Grantaire nu se mai urniră din cârciumă. Pe la două după amiază, masa la care şedeau era plină de sticle goale. Pe masă ardeau două lumânări, una într-un sfeşnic de alamă coclită, alta în gâtul unei carafe ciobite. Grantaire îi antrenase pe Bossuet şi Joly la băutură, Bossuet şi Joly îl întorseseră pe Grantaire la veselie.

Cât despre Grantaire, încă de la amiază depăşise măsura vinului, izvor sărac în visuri. În fața adevăratului bețiv, vinul se bucură numai de un succes de stimă. Există şi în materie de beție magie albă şi magie neagră. Vinul e numai magie albă. Grantaire era un băutor de vinuri cutezător. Departe de a-l opri, prăpastia unei beții cumplite deschisă înaintea lui îl atrăgea. Lăsase la o parte sticlele şi luase în mână stacana. Stacana e prăpastia. Neavând la îndemână nici opium, nici haşiş, şi vrând să-şi umple mintea cu amurg, căutase să le înlocuiască cu un înfiorător amestec de rachiu, de bere tare şi de absint, care produce letargii de-a dreptul îngrozitoare. Plumbul din suflete e făcut din aburii acestor trei băuturi, bere, rachiu şi absint. Sunt trei întunecimi în care se îneacă fluturele ceresc, şi dintr-o ceață fumurie nelămurită, închegată în chip de aripă de liliac, se plăsmuiesc trei furii mute, visul rău, noaptea şi moartea, care zboară alene pe deasupra sufletului adormit.

Grantaire nu ajunsese încă nici pe departe în această stare lugubră. Era nemaipomenit de vesel, iar Bossuet şi Joly îi dădeau replica. Felului său ciudat de a accentua cuvintele şi ideile, Grantaire îi mai adăuga şi divagaţia gesturilor. Cu braţul frânt în unghi şi cu cravata desfăcută, proptindu-şi cu demnitate pumnul stâng pe genunchi, călare pe un scăunel şi cu paharul plin în mâna dreaptă, arunca Matelotei, servitoarea cea grasă, aceste îndemnuri solemne:

— Să se deschidă porţile palatului! Toată lumea să intre în Academia Franceză şi să îmbrăţişeze pe doamna Hucheloup! Să bem! Şi întorcându-se spre mama Hucheloup, adăugă: Femeie străveche şi consacrată prin folosinţă, apropie-te să te contemplu!

Şi Joly striga:

— Matelote şi Gibelotte, nu-i mai daţi de băut lui Grantaire! Mănâncă banii cu lingura. De azi-dimineaţă a risipit nebuneşte doi franci şi nouăzeci şi cinci de cenţi.

Şi Grantaire începea iar:

— Cine a scos din cui stelele fără voia mea şi le-a pus pe masă în chip de lumânări?

Bossuet, beat turtă, îşi păstrase liniştea.

Se aşezase pe marginea ferestrei deschise, cu spatele în bătaia ploii de afară, şi-i privea pe cei doi prieteni. Deodată auzi îndărătul lui zarvă, paşi grăbiţi şi strigăte: „La arme!” Se întoarse şi zări în strada Saint-Denis, la capătul străzii Chanvrerie, pe Enjolras, care trecea cu arma în mână, pe Gavroche cu spada, pe Jean Prouvaire cu flinta, pe Combeferre cu puşca, pe Bahorel cu o carabină lungă şi toată mulţimea înarmată şi înfuriată care-i urma.

Strada Chanvrerie nu era mai lungă decât o bătaie de puşcă. Bossuet îşi duse mâinile pâlnie la gură şi strigă:

— Courfeyrac! Hei, Courfeyrac!

Courfeyrac auzi chemarea, îl zări pe Bossuet şi făcu câţiva paşi în strada Chanvrerie, strigând: „Ce vrei?” care se încrucişă cu: „Unde te duci?”

— Să fac o baricadă, răspunse Courfeyrac.

— Atunci aici! Locul e bun! Fă-o aici!

— Ai dreptate, Aigle! strigă Courfeyrac.

Şi la un semn al lui Courfeyrac, mulţimea se repezi în strada Chanvrerie.

III – Se lasă noaptea asupra lui Grantaire

Într-adevăr, locul se potrivea de minune: strada era larg deschisă la intrare, apoi, îngustându-se, se înfunda, sugrumată de *Corint,* iar strada Mondétour fiind uşor de închis la dreapta şi la stânga, niciun atac nu se putea da decât prin strada Saint-Denis, adică numai din faţă, şi complet descoperit. Bossuet, beat turtă, avusese ochiul lui Hannibal pe nemâncate.

La năvala mulţimii, spaima cuprinse toată strada. N-a rămas niciun trecător care să n-o fi luat la sănătoasa. Într-o clipă, în fund, la dreapta, la stânga, prăvălioarele, atelierele, porţile gangurilor, ferestrele, jaluzelele, mansardele, obloanele de toate mărimile se închiseră începând de la parter până la acoperişuri. O bătrână înspăimântată îşi proptise o saltea la fereastră, cu două prăjini de rufe, ca să mai ia puterea gloanţelor. Numai porţile şi uşile cârciumii rămaseră deschise, din pricina binecuvântată că mulţimea dăduse buzna înăuntru.

— Vai, Doamne! vai, Doamne! suspina doamna Hucheloup.

Bossuet coborâse în întâmpinarea lui Courfeyrac.

Joly, care se dusese la fereastră, strigă:

— Courfeyrac, trebuia să-ţi iei o umbrelă, ai să răceşti!

Între timp, în câteva minute, fuseseră smulşi douăzeci de drugi de fier din faţada de zăbrele a cârciumii şi zece stânjeni pătraţi de piatră din caldarâmul străzii; în treacăt, Gavroche şi Bahorel puseseră mâna pe căruţa unui fabricant de var, un anume Anceau, şi o răsturnaseră. În căruţă, erau trei butoaie pline de var, pe care le aşezară sub grămezile de pietre. Enjolras ridicase chepengul de la pivniţă, şi toate butoaiele goale ale văduvei Hucheloup se rostogoliră lângă cele cu var. Feuilly, cu degetele lui deprinse să coloreze lamele gingaşe ale evantaielor, grămădise lângă butii şi căruţă, ca să le sprijine, două grămezi de bolovani. Erau pietre culese cine ştie de unde. Bârnele fuseseră smulse din faţa unei case învecinate şi culcate pe butoaie. Când Bossuet şi Courfeyrac se întoarseră, jumătate de stradă se şi închisese cu un meterez mai înalt decât înălţimea omului. Nimic nu se poate asemăna cu mâna poporului când e vorba să clădească din ceea ce dărâmă.

Matelote şi Gibelotte se amestecaseră printre lucrători, Gibelotte, moleşită ca totdeauna, ajuta la baricadă, umblând de colo-colo, şi cărând

moloz. Servea pietrele de caldarâm cum ar fi servit vinul, cu acelaşi aer somnoros.

Un omnibus cu doi cai trecu pe la capătul străzii.

Bossuet sări peste caldarâm, opri vehiculul, îi dădu jos pe călători, ajutând „doamnele” să coboare, trimise la plimbare pe conductor şi se întoarse cu omnibusul, trăgând caii de dârlogi.

— Omnibusurile, spuse el, nu trec prin fața *Corintului*. *Non licet omnibus adire Corinthum*[1091].

O clipă mai târziu, caii deshămați plecau la întâmplare pe strada Mondétour şi omnibusul răsturnat pe o coastă completa barajul străzii.

Madam Hucheloup, buimăcită, se refugiase la etajul întâi. Avea privirea rătăcită şi se uita în jurul ei fără să vadă, strigând pe şoptite. Răcnetele ei înspăimântate nu îndrăzneau să-i iasă din gâtlej:

— E sfârşitul lumii, murmura ea.

Joly depuse o sărutare pe gâtul gros, roşu şi zbârcit al doamnei Hucheloup şi-i spuse lui Grantaire:

— Dragul meu, întotdeauna am socotit gâtul unei femei ca ceva nespus de gingaş.

Dar Grantaire atingea cele mai înalte culmi ale ditirambei[1092]. Întorcându-se Matelote la etaj, Grantaire o prinse de mijloc în dreptul ferestrei şi râse cu hohote.

— Matelote e urâtă! striga el. Matelote e un vis al urâțeniei! Matelote e o himeră! Iată care e taina naşterii ei: un Pygmalion[1093] gotic, care împodobea jgheaburile catedralelor cu capete de hidră se îndrăgosti într-o bună zi. Se rugă fierbinte de zeul Amor s-o însuflețească, şi aşa se născu Matelote. Priviți-o, cetățeni! Are părul de culoarea cromatului de plumb, ca şi iubita lui Tizian[1094], şi e fată bună! Răspund eu că se va bate bine. În orice fată bună zace un erou! Cât despre madam Hucheloup e o bătrână vitează. Uitați-vă ce mai mustăți are. Le-a moştenit de la bărbatul ei. O adevărată femeie-husar! Are să se bată şi ea. Ele două vor băga mahalaua-n sperieți. Camarazi, vom răsturna guvernul, adevăr zic vouă, aşa cum e adevărat că între acidul margaric şi cel formic sunt încă alți cincisprezece acizi intermediari! De altfel, mie mi-e totuna Domnilor, tatăl meu nu mă putea suferi pentru că nu mă pricepeam la matematică. Nu mă pricep decât la dragoste şi libertate. Eu sunt Grantaire, băiat bun! Pentru că n-am avut niciodată bani, nu m-am obişnuit cu ei. De aceea nici nu le-am dus lipsa vreodată, dar dacă aş fi fost bogat, n-ar mai fi fost săraci; ați fi văzut voi!

Ei, dacă inimile bune ar avea şi pungile doldora, ce bine-ar merge toate! Mi-l închipui pe Isus cu averea lui Rotschild[1095]. Ce mult bine ar face? Sărută-mă Matelote! Eşti plină de voluptate şi sfioasă! Obrajii tăi cheamă un sărut de soră şi buzele cer sărutarea unui iubit!

— Taci, bolobocule! îl întrerupse Courfeyrac.

Grantaire continuă:

— Sunt capitul[1096] şi membru premiat al Academiei din Tuluza.

Enjolras, care sta cu puşca în mână, în picioare pe creasta meterezului, îşi ridică frumosu-i chip serios şi aspru. Enjolras avea în el ceva spartan şi puritan totodată. Murise la Thermopile cu Leonida[1097] şi dăduse foc Droghedei cu Cromwell[1098].

— Grantaire, strigă el, du-te şi te culcă în altă parte. În beția luptei nu e loc pentru bețivi. Nu dezonora baricada!

Acest cuvânt mânios avu un efect ciudat asupra lui Grantaire. Ai fi zis că cineva îi aruncase un pahar cu apă rece în obraz. Părea că s-a trezit deodată. Se aşeză, se sprijini de o masă lângă fereastră, privi pe Enjolras cu o nespusă duioşie şi îi spuse:

— Eu cred în tine.

— Pleacă!

— Lasă-mă să dorm aici!

— Du-te şi dormi în altă parte! strigă Enjolras.

Dar Grantaire, privindu-l mereu cu ochii lui galeşi şi tulburi, răspunse:

— Lasă-mă să dorm aici, aşteptând moartea.

Enjolras se uită la el cu o privire disprețuitoare.

— Grantaire, tu nu eşti în stare să crezi, să gândeşti, să trăieşti şi să mori.

Grantaire răspunse cu glasul serios:

— Ai să mă vezi!

Mai bâlbâi câteva cuvinte neînțelese, apoi capul îi căzu greoi pe masă şi, cum se întâmplă de obicei în a doua parte a beției, spre care Enjolras îl împinsese cu asprime, adormi cât ai bate din palme.

IV – Încercare de a aduce mângâiere văduvei Hucheloup

La vederea baricadei, Bahorel strigă încântat:

— Iată strada cu gâtul gol! Ce bine-i stă!

Tot devastând câte puţin cârciuma, Courfeyrac încerca în acelaşi timp s-o mângâie pe văduva cârciumăreasă.

— Doamnă Hucheloup, nu te plângeai dumneata mai zilele trecute că ţi s-a încheiat un proces-verbal de contravenţie pentru că Gibelotte a scuturat un covoraş pe fereastră?

— Da, bunule domn Courfeyrac. Dar vai, Dumnezeule! Vrei să-mi vâri şi masa în grozăvia dumitale? Şi tot ca şi pentru covoraş, guvernul m-a mai altoit cu o amendă de o sută de franci pentru un ghiveci cu flori căzut de la mansardă în stradă. Spune, nu-i o adevărată batjocură?

— Lasă, doamnă Hucheloup, te răzbunăm noi!

Văduva Hucheloup nu părea să priceapă prea bine ce-o să câştige din acest fel de despăgubire.

Era răzbunată la fel ca femeia arabă din poveste, care, pălmuită de soţ, s-a dus să se plângă tatălui ei ca s-o răzbune şi i-a spus: „Tată, trebuie să plăteşti soţului meu jignirea cu aceeaşi monedă”. Tatăl o întrebă: „Pe care obraz te-a pălmuit?” „Pe cel stâng, tată.” El îi dădu o palmă pe cel drept şi îi spuse: „Te-am răzbunat. Acum du-te şi spune bărbatului tău că, deoarece el mi-a pălmuit fata eu i-am pălmuit soţia”.

Ploaia încetase. Sosiseră noi recruţi. Luptătorii aduseseră pe sub haine un butoiaş cu praf de puşcă, un coş cu sticle de vitriol, două sau trei torţe de carbaval[1099] şi o coşarcă plină cu lampioane „rămase de la sărbătoarea regelui”, sărbătoare care avusese loc la 1 mai. Se vorbea că aceste muniţii veneau din partea unui băcan din cartierul Saint-Antoine, pe care-l chema Pépin. Singurul felinar din strada Chanvrerie, lanterna din Saint-Denis, precum şi toate lanternele din străzile învecinate: Mondétour, Cygne, Prêcheurs, la Grande şi la Petite-Traunderie, fură sparte.

Enjolras, Combeferre şi Courfeyrac aveau grijă de toate. Se ridicau în acelaşi timp două baricade, amândouă rezemate pe clădirea cârciumii *Corint* şi făcând un unghi; cea mai mare închidea strada Chanvrerie, cealaltă strada Mondétour, dinspre strada Cygne. Această din urmă baricadă, foarte îngustă, nu era construită decât din butoaie şi pietre din pavaje. Baricada era apărată de cincizeci de muncitori, dintre care vreo treizeci înarmaţi cu puşti, reprezentând un împrumut forţat din prăvălia unui armurier.

Nimic mai ciudat şi mai pestriţ decât mulţimea aceasta. Unul purta un veston, o sabie de cavalerie şi două pistoale de cavalerie; altul era în jiletcă,

purtând o pălărie rotundă şi o ploscă cu pulbere atârnată la şold; un al treilea era căptuşit în chip de zale cu nouă foi de mucava şi înarmat cu o sulă de şelar. Era unul care striga: „Să-i nimicim până la unul şi să murim cu baioneta în mână!" Omul n-avea însă baionetă. Un altul îşi încinsese peste redingotă un centiron cu diagonală şi o raniță de guard național, a cărei învelitoare era împodobită cu următoarea inscripție cusută cu lână roşie: *Ordinea publică.* O mulțime de puşti purtau numere de legiuni: cei mai mulți n-aveau nici pălărie, nici cravată, aveau brațele goale şi ici-colo câteva sulițe. Veți mai şti că erau de toate vârstele, cu înfățişări de tot felul, băieți tineri, gălbejiți şi pirpirii, lucrători din porturi, cu pielea bronzată, şi alții. Toți se grăbeau şi, ajutându-se unul pe altul, vorbeau de sorții de izbândă ce i-ar putea avea, vorbeau că pe la trei dimineața le vor veni ajutoare, că erau siguri că se pot bizui pe nu ştiu care regiment, că Parisul ar fi gata să se răscoale. Vorbe cumplite, în care se amesteca un fel de voie bună. Ai fi zis că sunt frați. Nu-şi ştiau numele. Frumusețea marilor primejdii stă în aceea că pune în lumină înfrățirea între necunoscuți.

La bucătărie se aprinsese focul şi într-un tipar de gloanțe se topeau linguri, furculițe, toate tacâmurile şi vasele de cositor ale cârciumii. Iar în timpul acesta se şi bea. Capsele şi alicele stăteau risipite pe mese la un loc cu paharele de vin. În sala de biliard, madam Hucheloup, Matelote şi Gibelotte, schimbate de spaimă fiecare într-alt fel, una îndobitocită, alta gâfâind, cealaltă trezită de-a binelea, rupeau cârpe şi făceau scame; trei răsculați le ajutau, nişte vlăjgani cu părul mare, bărboşi şi mustăcioşi, care destrămau pânza cu degete de lenjereasă şi le făceau pe cele trei femei să tremure.

Omul înalt, pe care-l văzuse Courfeyrac, Combeferre şi Enjolras în clipa când se apropiau de mulțime la colțul străzii Billettes, lucra la baricada cea mică. Dând o mână de ajutor, Gavroche lucra la cea mare. Cât despre tânărul care-l aşteptase pe Courfeyrac acasă şi întrebase de domnul Marius, se făcuse nevăzut când cu răsturnarea omnibusului. Gavroche, fericit de parcă avea aripi, îşi luase sarcina să-i înveselească pe toți. Se ducea, venea, se urca, cobora, fremăta strălucea. Părea pus acolo pentru încurajarea tuturor. Avea el un imbold? Da, negreşit, mizeria lui. Avea aripi? Da, ale veseliei lui. Gavroche era un vârtej. Îl vedeai şi îl auzeai peste tot, mereu îl auzeai. Umplea locul, aflându-se pretutindeni în acelaşi timp. Era un fel de omniprezență aproape supărătoare, nu-ți dădea răgaz să te opreşti. Uriaşa baricadă îl simțea în spinarea ei. Stânjenea pe gură-cască, îmboldea pe

leneşi, înviora pe cei osteniţi, scotea din răbdări pe cei care cădeau pe gânduri, pe unii îi înveselea, pe alţii îi îndemna, pe alţii îi înfuria, pe toţi îi punea în mişcare, înţepa pe un student, muşca pe un muncitor, se aşeza, se oprea, pornea din nou, zburătăcea pe deasupra zgomotului şi sforţărilor, sărea de la unii la alţii şi-i sâcâia ca o muscă pe toţi cei înhămaţi la această uriaşă diligenţă a revoluţiei[1100].

Era o mişcare neîntreruptă în braţele lui mici şi strigăte neîntrerupte în plămânii lui plăpânzi.

— Haideţi! Mai multe pavele, mai multe butoaie, mai multe chestii dintr-alea! Unde mai sunt? Un coş de moloz, să-mi astupaţi gura! E prea mică baricada voastră; trebuie înălţată! Puneţi de toate, băgaţi de toate, vârâţi de toate! Dărâmaţi casa! O baricadă e ca ceaiul maicii Gibou. Uite, acolo e o uşă cu geamuri!

Un lucrător a strigat:

— O uşă cu geamuri! Ce vrei să facem cu o uşă cu geamuri, ageamiule?

— Geamgiu eşti dumneata! i-o întoarse Gavroche. O uşă cu geamuri la o baricadă e un lucru minunat. Nu împiedică să fie atacată, dar stânjeneşte când e vorba să fie luată. N-aţi şterpelit niciodată mere trecând peste un zid împănat pe creastă cu funduri de sticle sparte? O uşă cu gemuri taie bătăturile gărzii naţionale când o vrea să se caţere pe baricadă. Vezi bine! Sticla e înşelătoare. Ei, tovarăşi nu prea aveţi mintea ageră!

Gavroche era furios pe pistolul lui fără cocoş. Trecea de la unul la altul cerând:

— O puşcă, vreau o puşcă! De ce nu-mi daţi o puşcă?

— Puşcă îţi trebuie ţie? îl luă peste picior Combeferre.

— Ia uite! i-o întoarse Gavroche. Şi de ce nu? N-am avut una în 1830, când ne-am răfuit cu Carol al X-lea?

Enjolras dădu din umeri.

— Când vom avea destule pentru bărbaţi o să dăm şi copiilor.

Gavroche se întoarse mândru şi-i răspunse:

— Dacă te omoară înaintea mea, o iau pe-a ta.

— Puştiule! zâmbi Enjolras.

Un filfizon rătăcit care căsca gura în colţul străzii, îi făcu să schimbe vorba.

Gavroche strigă:

— Hai cu noi tinere! Ce? Noi nu facem nimic pentru ţărişoara asta?

Filfizonul o luă la fugă.

V – Pregătirile

Ziarele timpului s-au înşelat spunând că baricada din strada Chanvrerie – această cetate aproape inexpugnabilă, cum o numeau ele – ajungea la înălţimea primului etaj. Adevărul e că nu era mai înaltă de şase sau şapte picioare Era clădită însă în aşa fel încât luptătorii puteau, după cum voiau, fie să se ascundă după ea, fie să supravegheze de sus închiderea sau chiar să-i încalece creasta cu ajutorul unui împătrit rând de pavele aşezate unele peste altele, ca nişte trepte în partea dinăuntru. În afară, faţada baricadei, alcătuită din grămezi de pietre şi din butoaie legate între ele cu grinzi şi scânduri vârâte printre roţile căruţei lui Anceau şi ale omnibusului răsturnat, avea o înfăţişare zbârlită şi părea de nepătruns. Între zidul caselor şi capătul baricadei cel mai îndepărtat de cârciumă fusese lăsată o trecere largă de-un lat de om, loc de ieşire. Oiştea omnibusului era ridicată drept în sus şi înţepenită cu funii; un steag roşu, prins în vârful ei, flutura pe baricadă.

Mica baricadă Mondétour, ascunsă în dosul cârciumii, nu se vedea. Cele două baricade alcătuiau o adevărată redută.

Enjolras şi Courfeyrac socotiseră că nu mai era nevoie să baricadeze şi celălalt capăt al străzii Mondétour, care avea o ieşire spre Hale, prin strada Prêcheurs, voind de bună seamă să păstreze cât de cât o legătură cu cei din afară şi temându-se prea puţin să fie atacaţi prin primejdioasa şi anevoioasa ulicioară Prêcheurs.

Lăsând la o parte această ieşire, care în stilul strategic al lui Polard[1101] s-ar fi numit şanţ de legătură, şi ţinând seama de trecerea îngustă lăsată pe strada Chanvrerie, interiorul baricadei, în care cârciuma semăna cu un adevărat pinten, avea forma unui patrulater neregulat, închis din toate părţile. Între baricadă şi casele înalte din fundul străzii erau cam douăzeci de paşi, aşa încât se putea spune că baricada se rezema pe aceste case locuite, dar ferecate de sus până jos. Toată munca aceasta s-a îndeplinit fără greutate în mai puţin de o oră, şi fără ca vreunul dintre acei oameni îndrăzneţi să fi văzut ivindu-se un chipiu sau o baionetă. Burghezii, puţini la număr, care se mai încumetau să treacă în acele momente ale răscoalei prin strada Saint-

Denis, îşi aruncau ochii în lungul străzii Chanvrerie, zăreau baricada şi iuțeau pasul.

Când cele două baricade fură gata şi drapelul înălțat, oamenii scoaseră din cârciumă o masă, şi Courfeyrac se urcă deasupra. Enjolras aduse cufăraşul pătrat şi Courfeyrac îl deschise. Cufăraşul era plin de cartuşe. Când văzură cartuşele, un fior trecu printre cei mai curajoşi şi o clipă se făcu tăcere.

Courfeyrac împărți cartuşele surâzând.

Fiecare primi câte treizeci. Mulți aveau pulbere şi începuseră să mai facă altele cu gloanțele pe care le topeau. Cât despre butoiaşul cu praf de puşcă, fu aşezat pe o masă, lângă uşă, la păstrare.

Semnalul de adunare, care străbătea tot Parisul şi care nu contenea, sfârşise prin a nu mai fi decât un zgomot monoton căruia nu-i mai dădea nimeni atenție. Zgomotul acesta se auzea când mai îndepărtat, când mai apropiat, cu ondulări lugubre.

Astfel pregătiți, încărcară toți puştile şi carabinele, fără grabă, cu o gravitate solemnă. Enjolras se duse să aşeze trei santinele dincolo de baricade: una în strada Chanvrerie, a doua în strada Prêcheurs, a treia în colțul străzii Petite-Truanderie.

Apoi, după ce au ridicat baricadele, au hotărât posturile. Şi-au încărcat puştile şi au pus santinelele la locul lor, oamenii aceştia au rămas singuri pe străzile temute, pe unde nimeni nu mai trecea; şi înconjurați de casele mute, moarte parcă, unde nu se mai simțea nicio mişcare omenească, învăluiți în umbrele din ce în ce mai mari ale amurgului care se aşternea, în mijlocul unui întuneric şi al unei tăceri care avea un nu ştiu ce tragic şi înspăimântător, şi prin care se simțea ceva înaintând, izolați, înarmați, hotărâți, liniştiți, aşteptară.

VI – În aşteptare

Ce-au făcut în acele ceasuri de aşteptare? Trebuie s-o spunem, pentru că e o pagină de istorie.

Pe când bărbații făceau cartuşe şi femeile scamă, pe când pe o plită fumega o tingire mare plină cu plumb topit şi cositor destinat tiparului de

gloanțe, pe când pe baricadă vegheau santinele cu arma în mână, iar Enjolras, neclintit, păzea santinelele, Combeferre, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Feuilly, Bossuet, Joly, Bahorel şi încă vreo câțiva s-au căutat unii pe alții şi s-au adunat ca în cele mai liniştite vremuri ale taifasurilor lor studențeşti; într-un colț al cârciumii, transformată în cazemată, la doi paşi de reduta ridicată de ei, cu armele încărcate şi cu capsa pusă, rezemate de spătarul scaunelor, tinerii aceştia frumoşi, în pragul orei supreme, începură a spune versuri de dragoste.

Ce versuri? Iată-le.

„Îți mai aduci aminte de zâmbitoarea viață,
De anii noştri tineri ca pomii înfloriți,
Când ascultând fierbinte de-a inimii povață,
N-aveam decât o grijă: să fim îndrăgostiți?

Când vârsta mea-mpreună cu vârsta ta întreagă
Nu dau la adunare nici patruzeci de ani,
De se-arăta chiar iarna în casa noastră dragă,
Credeam că-i primăvara cu umbra de castani!

O, zilele frumoase! cu Manuel cuminte,
Şi c-un Paris puternic şi vesel ca un zeu,
Cu Foy, cel care-ntr-una ne fulgera-nainte,
Şi cu agrafa-aceea ce mă-nțepa mereu!

Toți te priveau în juru-mi sub farmecul uimirii,
Când la Prado vreodată puteam mânca şi noi.
Mi se părea că până şi-n urmă trandafirii
Îşi întorceau spre tine învoaltele lor foi.

O, cât e de frumoasă! şopteau atunci în pripă.
Şi ce frumos miroase, cu părul ei în vânt!
Sub pelerină are pesemne o aripă
Ce pare că n-aşteaptă decât să-şi ia avânt.

Când unul lângă altul, pe ulița bătrână,
Noi rătăceam adesea, în legănat sfios,

Ar fi putut oricine să spună că se-ngână
Aprilie şăgalnic cu maiul cel frumos.

Stam fericiți în casă, cu uşa încuiată,
Muşcând cu lăcomie din bunul fruct oprit,
Iar gura mea o vorbă dacă-ți şoptea, îndată
A ta îi da răspunsul atât de mult dorit.

Sorbonna era locul fermecător în care
Te adoram din noapte şi până-n zori, deplin;
Iar hărțile iubirii găseau o aplicare
În dragostele noastre pe un ținut latin.

O, piețele iubite, Maubert, Dauphine, o casă
Scăldată-n soare proaspăt şi cu ferestre mici!
Când îți trăgeai ciorapul pe un picior de rasă
Vedeam o stea în umbră, sau poate-un licurici.

Eu am citit pe Platon, pe Lamennais, dar iată
Că tu cu mult mai bine dumnezeiescul rai
Îmi demonstrai că este, dar nu ca învățată,
Ci doar prin floarea mică pe care-o dăruiai.

Ți-eram supus în toate şi tu supusă-n toate…
O! casă aurită în care te vedeam,
Umblând doar în cămaşă şi rezemată-n coate,
Privindu-ți tinerețea în ciobul unui geam!

Şi cine poate-acuma să nu-şi aducă-aminte
De timpurile-acelea c-un cer mereu senin,
De panglici, flori, mătase, de-acele dulci cuvinte
Cu care-amorul nostru venea cu sacul plin!

Grădina noastră toată: ghiveciul cu laleaua,
Acopereai fereastra în grabă c-un jupon;
Iar ceaşca de argilă care era luleaua
Ți-o prezentam drept ceaşcă de porțelan nipon.

Şi-atâtea mari necazuri de care-am râs cât nouă,
Manşonul ars şi blana pierdută de la gât,
Când am vândut portretul lui Shakespeare, cel drag nouă,
Ca să uităm, o seară, de tot ce-a fost urât.

Eu îți cerşeam întruna, iar tu erai miloasă,
Îți sărutam pe fugă un cald şi fraged braț,
Divina Comedie ne folosea drept masă
La suta de castane mâncate cu nesaț.

Când pentru-ntâia oară, în mica mea odaie,
Ți-am smuls o sărutare din gura ta de foc,
Tu ai plecat zbârlită şi toată o văpaie,
Eu, palid şi cucernic, am stat uimit pe loc.

Îți mai aduci aminte de-atâta fericire,
De şalurile-acelea ajunse cârpe-acum?
O, lacrimile noastre de vis şi de iubire
Au luat şi ele astăzi al veşniciei drum!...”

Ceasul serii, locul şi acele amintiri care reînviau icoana din tinerețe, câteva stele care străluceau sfioase pe cer, liniştea de moarte a străzilor pustii, apropierea de neînlăturat a marii aventuri ce se pregătea, dădea un farmec nespus versurilor murmurate în amurg, cu glasul pe jumătate, de Jean Prouvaire, care, cum am spus, era un poet delicat.

Între-timp, în baricada cea mică se aprinsese un lampion, iar în cea mare o făclie de ceară, cum sunt cele care luminează drumul trăsurilor încărcate cu oameni mascați, mergând spre *Courtille,* în seara de lăsata secului. Făcliile acestea, după cum am văzut, veneau din cartierul Saint-Antoine.

Făclia fusese aşezată într-un fel de colivie înjghebată din pavele şi închisă de trei părți, ca să fie la adăpost de vânt şi îndreptată în aşa fel ca toată lumina să cadă pe drapel. Strada şi baricada rămâneau cufundate în întuneric şi nu se vedea decât drapelul roşu, luminat puternic ca de-o uriaşă lanternă ascunsă.

Această lumină răsfrângea asupra steagului roşu reflexe de purpură înfiorătoare.

VII – Omul recrutat în strada Billettes

Se făcuse noapte de-a binelea, dar încă nu se întâmplase nimic. Nu se auzeau decât zgomote nelămurite şi din când în când, împuşcături rare, slabe şi îndepărtate. Acest răgaz care se prelungea era un semn că guvernul nu se grăbea şi îşi aduna forțele. Cei cincizeci de oameni aşteptau şaizeci de mii.

Enjolras se simți stăpânit de acel neastâmpăr care cuprinde totdeauna sufletele tari în preajma unor evenimente de temut. Se duse să-l caute pe Gavroche, care, în sala de jos, la lumina slabă a două lumânări aşezate din prevedere pe tejghea, ca să ferească pulberea risipită pe mese, începuse să umple cartuşe. Cele două lumânări nu aruncau nicio rază în afară şi răsculații avuseseră grijă, de altfel, să nu aprindă lumina nici în caturile de sus.

Gavroche era foarte preocupat în acele clipe. Dar nu numai de cartuşele lui.

Omul din strada Billettes intrase în sala de jos şi se dusese să se aşeze la masa cea mai puțin luminată. I se dăduse o puşcă model mare, pe care o ținea între picioare. Gavroche, absorbit până atunci de o mulțime de lucruri „distractive”, nu apucase să-i vadă fața.

Când intrase, Gavroche l-a urmărit fără să vrea cu privirea, admirându-i puşca, apoi, deodată, când omul se aşeză, băiatul se ridică. Cel ce l-ar fi pândit până în acea clipă l-ar fi văzut pe omul acesta uitându-se cu o ciudată luare-aminte peste tot, la baricadă, la grupul de răsculați; dar de când a pătruns în sală părea cuprins de gânduri, şi nu mai vedea nimic din ce se întâmplă. Băiatul se apropie de acest personaj îngândurat şi începu a-i da târcoale, în vârful picioarelor, cum umbli pe lângă cineva pe care te temi să nu-l trezeşti. În acelaşi timp, pe chipul lui copilăresc, aşa de obraznic şi de cuminte totodată, aşa de uşuratic şi aşa de serios, aşa de vesel şi aşa de întristător, se perindau, ca pe fața unui om bătrân, toate acele strâmbături care înseamnă! „Ei drăcie! Nu se poate! Am orbul găinilor! Visez! Nu cumva e?… Nu, nu e! Ba da! Ba nu!” Gavroche se legăna pe călcâie, îşi strângea pumnii în buzunare, îşi mişca gâtul ca o pasăre, îşi punea la grea

încercare buza lui de jos, răsfrângând-o cât putea mai tare. Era uimit, nesigur, nu-şi putea crede ochilor, era convins, era orbit. Avea mutra unui vătaf de eunuci, care la târgul de sclave ar fi găsit o Veneră printre grăsane şi avea aerul unui amator de artă în clipa când ar fi descoperit un tablou de Rafael într-o grămadă de mâzgălituri. Toate rotiţele sufletului lui se puseseră în mişcare: instinctul care adulmecă şi inteligenţa care tălmăceşte. Era evident că lui Gavroche i se întâmplă ceva deosebit.

Era cu totul furat de aceste preocupări, când Enjolras se apropie de el.

— Tu eşti mititel, zise Enjolras, n-au să te vadă. Ieşi din baricadă, strecoară-te de-a lungul caselor, ia-o pe străzi cam peste tot şi întoarce-te să-mi spui ce se petrece!

Gavroche se înălţă din şale.

— Vasăzică tot sunt buni la ceva şi cei mici! Slavă Domnului! Mă duc. Până atunci, încredeţi-vă în cei mici şi feriţi-vă de cei mari!…

Şi Gavroche, ridicând capul şi coborând glasul, adăugă, făcând un semn spre omul din strada Billettes:

— Îl vezi pe ăla mare de-acolo?

— Ei, şi?

— E un spion.

— Eşti sigur?

— Nu sunt nici cincisprezece zile de când m-a ridicat de urechi de pe marginea podului Royal, unde mă dusesem să stau la aer.

Enjolras părăsi în grabă pe ştrengar şi şopti, foarte încet, câteva cuvinte unui lucrător de pe cheiul vinurilor, care se afla acolo. Lucrătorul ieşi din sală şi se înapoie aproape numaidecât, însoţit de alţi trei. Fără să întreprindă nimic ce ar fi putut trezi vreo îngrijorare, cei patru bărbaţi, patru hamali laţi în spate, se postară în dosul mesei la care şedea rezemat omul din strada Billettes. Se vedea că erau gata să sară asupra lui.

După ce luă aceste măsuri, Enjolras se apropie de el şi-l întrebă:

— Cine eşti dumneata?

La întrebarea aceasta neaşteptată, omul tresări, îşi adânci privirea până în fundul ochilor senini ai lui Enjolras şi păru că-i ghiceşte gândul. Surâse, cu surâsul cel mai dispreţuitor, mai energic şi mai hotărât de pe lume, şi îi răspunse de sus, cu gravitate.

— Am înţeles despre ce e vorba. Ei, da, aşa e!

— Eşti spion?

— Sunt agentul autorităţii.

— Te cheamă?
— Javert.
Enjolras făcu semn celor patru oameni. Într-o clipă, înainte ca Javert să fi apucat să se întoarcă, fu luat de ceafă, pus la pământ, legat cobză şi scotocit prin buzunare.
S-a găsit la el un carton rotund lipit între două geamuri, având pe o parte gravată stema Franței, cu această inscripție: *Supraveghere şi control,* şi pe cealaltă mențiunea: JAVERT, *inspector de poliție, vârsta 52 de ani,* cu semnătura prefectului de poliție de atunci, domnul Gisquet.
Mai avea asupra lui un ceasornic şi o pungă în care erau câteva monede de aur. Îi lăsară ceasul şi punga. Pipăind în fundul buzunăraşului, unde-şi ținea ceasul, au găsit-o hârtie într-un plic, pe care Enjolras o desfăcu şi unde citi aceste cinci rânduri scrise chiar de mâna prefectului de poliție:
„*Îndată ce-şi va fi îndeplinit misiunea sa politică, inspectorul Javert se va încredința, printr-o supraveghere specială, dacă într-adevăr răufăcătorii cutreieră malul drept al Senei pe lângă podul Iéna*”.
După ce-l scotociră cu de-amănuntul, îl ridicară în picioare, îl legară cu brațele la spate, în mijlocul sălii de jos, de faimosul stâlp care dăduse numele lui cârciumii.
Gavroche, care fusese de față la toată întâmplarea aceasta şi îşi dăduse aprobarea mişcând tăcut din cap, se apropie de Javert şi îi spuse:
— Şoarecele a prins pisica.
Totul se făcuse aşa de repede, încât se şi isprăvise până să-şi dea seama cei din jurul cârciumii. Javert nu scoase niciun strigăt. Văzându-l pe Javert legat de stâlp, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Combeferre şi oamenii risipiți prin cele două baricade veniră în goană.
Javert, cu spatele la stâlp, şi legat în frânghii atât de strâns, încât nu putea face nicio mişcare, îşi înălță capul cu seninătatea îndrăzneață a omului care nu a mințit niciodată.
— E un spion, zise, Enjolras. Şi întorcându-se spre Javert: Vei fi împuşcat cu două minute înainte de căderea baricadei.
Javert întrebă, cu glasul cel mai poruncitor cu putință:
— De ce nu îndată?
— Facem economie de pulbere.
— E destul un cuțit.
— Spionule, zise frumosul Enjolras, noi suntem judecători, nu ucigaşi. Apoi chemă pe Gavroche: Tu du-te la treaba ta. Fă ce ți-am spus!

— Mă duc, strigă Gavroche. Şi, oprindu-se în clipa când să plece: Să nu uit! Să-mi daţi puşca lui! Şi adăugă: Vă las cântăreţul, eu îi iau fluierul.

Băiatul salută milităreşte şi trecu voios prin despicătura baricadei celei mari.

VIII – Câteva semne de întrebare cu privire la numitul Le Cabuc, care poate că nu se numea aşa

Tragica descriere nu ar fi întreagă, iar cititorul nu ar vedea în adevărata lor lumină aceste mari clipe de zămislire a unei zguduiri sociale la început revoluţionar, între frământări sufleteşti şi încordări de voinţă, dacă n-am pomeni în schiţa aşternută aici, din fuga condeiului, un incident străbătut de o groază epică şi de o măreţie sălbatică, care s-a produs aproape îndată după plecarea lui Gavroche.

Vom aminti un lucru ştiut: mulţimea se strânge laolaltă aşa cum creşte un bulgăre de zăpadă rostogolit pe o vale ninsă, târând în vălmăşagul ei tot alte şi alte cete zgomotoase de oameni. Aceşti oameni nu se întreabă niciodată unii pe alţii de unde vin şi unde se duc. Printre trecătorii care se alăturaseră grupului condus de Enjolras, Combeferre şi Courfeyrac, se afla unul îmbrăcat cu o bluză de hamal, roasă la umeri, care da din mâini şi făcea gălăgie mai rău ca un chefliu pornit pe gâlceavă. Acest om, numit sau supranumit Le Cabuc, cu desăvârşire necunoscut chiar celor care pretindeau că-l cunosc, beat sau prefăcându-se numai, se aşezase cu alţi câţiva inşi la o masă, pe care o scoseseră afară din cârciumă. În timp ce îndemna la băutură pe cei care se mai împotriveau, acest Cabuc părea că cercetează cu luare-aminte casa cea mare din fundul baricadei, care cu cele cinci etaje ale ei domina tot cartierul, făcând faţa străzii Saint-Denis.

Deodată necunoscutul strigă:

— Ştiţi ce, tovarăşi! De aici, din casa asta, ar fi nimerit să tragem. Dacă ne aşezăm la ferestre, nici dracu n-o să mai poată înainta de-a lungul străzii.

— Da, dar casa e închisă, obiectă unul dintre băutori.

— Să batem la uşă.

— Nu ni se va deschide.

— Atunci să spargem uşa.

Le Cabuc dădu fuga spre poarta casei şi bătu în ea cu ciocanul. Dar poarta nu se deschise. Bătu a doua oară, nu răspunse nimeni. O a treia lovitura rămase tot fără ecou.

— Nu e nimeni aici? strigă Le Cabuc.

Nicio mişcare.

Atunci luă o puşcă şi începu să izbească puternic cu patul. Era o poartă veche, boltită, joasă, îngustă, ferecată, trainică, toată în stejar şi căptuşită înăuntru cu tablă groasă şi cu o armătură de fier; adevărată poartă de cetate. Loviturile zguduiră casa, dar poarta rămase neclintită.

S-ar fi părut, totuşi, că locatarii se treziseră, căci o ferestruică pătrată de al treilea etaj se lumină şi se deschise. În cadrul ei apăru o lumânare aprinsă şi capul speriat al unui om cu părul cărunt.

Era portarul.

Bătăile în poartă încetară.

— Ce doriți, domnilor? întrebă portarul.

— Deschide! strigă Le Caduc.

— Nu se poate, domnilor!

— Deschide, îți spun!

— Cu neputință, domnilor!

Le Cabuc ridică arma şi ținti spre portar. Dar din pricina depărtării şi a întunericului cerberul nu-l văzu.

— Deschizi ori ba?

— Nu, domnilor!

— Nu?

— Nu, dragilor…

Portarul nu sfârşi vorba. Glonțul porni şi intrându-i pe sub bărbie îi ieşi prin ceafă. Bătrânul se prăbuşi fără să scoată un suspin. Lumânarea căzu şi se stinse. Nu se mai vedea decât un cap nemişcat atârnând pe marginea ferestrei şi o fâşie de fum albicios care se ridica spre acoperiş.

— Aşa! făcu Le Cabuc, lăsând să cadă patul puştii cu zgomot pe pavaj.

Dar nu pronunță bine acest cuvânt, când simți, pe umăr apăsându-l o mână grea ca o gheară de vultur. Un glas poruncitor îi strigă:

— În genunchi!

Ucigaşul se întoarse brusc şi văzu în fața lui obrazul palid şi hotărât al lui Enjolras.

La zgomotul detunăturii, Enjolras sosise în grabă, ținând pistolul în mâna dreaptă. Stânga şi-o înfipse în gulerul lui Le Cabuc, prinzând între degete

bluza, cămaşa şi breteaua derbedeului.

— În genunchi! repetă el.

Şi cu un gest poruncitor, plăpândul tânăr de douăzeci de ani îl sili pe hamalul noduros şi voinic să se plece ca o trestie şi apoi să îngenunche în noroi. Le Cabuc încercă să se împotrivească; dar mâna tânărului părea că avea o putere supraomenească.

Palid, cu gâtul gol, cu părul răvăşit şi cu obrazul lui de fată, Enjolras avea în acea clipă ceva din măreția zeiței Themis[1102]. Nările dilatate şi ochii plecați dădeau profilului său grec tiparul mâniei şi în acelaşi timp al castității care, după cei vechi, era întruchiparea dreptății însăşi.

Întreaga baricadă alergase şi se aşezase în jur la oarecare distanță, simțind că orice cuvânt e de prisos în fața celor ce se vor întâmpla.

Învins, Le Cabuc nu mai încerca să se zbată şi tremura din toate mădularele. Enjolras îi dădu drumul şi scoase ceasornicul.

— Reculege-te! zise el. Roagă-te sau gândeşte-te! Nu mai ai decât un minut!

— Iertare! murmură ucigaşul; apoi plecă fruntea şi îngăimă câteva jurăminte fără şir.

Enjolras râmase cu privirile ațintite pe acele ceasornicului. Lăsă să treacă un minut, băgă ceasul în buzunarul de la vestă, apoi îl luă de păr pe Le Cabuc, care se zvârcolea urlând la picioarele sale, şi îi apropie revolverul de ureche. Mulți din oamenii aceia îndrăzneți care intraseră liniştiți în cea mai năprasnică aventură, întoarseră capul.

Se auzi o detunătură; asasinul căzu pe pavaj cu fruntea înainte, iar Enjolras se ridică şi îşi roti privirea hotărâtă şi severă.

Apoi împinse cadavrul cu piciorul şi zise:

— Zvârliți-l de-aci!

Trei oameni ridicară trupul nemernicului, scuturat încă de ultimele pâlpâiri de viață, şi îl aruncară pe deasupra baricadei, în ulicioara Mondétour.

Enjolras râmase pe gânduri. Cine ştie ce adânc întuneric umbrea tragica lui seninătate!

Deodată glasul lui răsună din nou. Se făcu tăcere.

— Cetățeni! zise el. Ceea ce a făcut acest om e groaznic, iar ceea ce am făcut eu nu e mai puțin înspăimântător. El a ucis. Şi-am fost nevoit să-l ucid şi eu pe el. Nu s-a putut să n-o fac, căci revoluția trebuie să aibă o disciplină. În aceste clipe, uciderea unui om e o crimă mai mult ca oricând.

Ne aflăm sub faldurile revoluţiei. Suntem preoţi ai republicii, sacrificaţi ai datoriei, şi lupta noastră nu trebuie să fie pângărită de nimeni. Am judecat şi am osândit la moarte pe acest om. La rândul meu, constrâns să fac ceea ce am făcut, m-am judecat eu însumi şi veţi vedea îndată la ce m-am condamnat.

Cei ce ascultau tresăriră.

— Vom împărtăşi soarta ta! strigă Combeferre.

— Fie! reluă Enjolras. Încă un cuvânt. Executând pe acest om m-am supus nevoii. Nevoia însă este un monstru al vechii lumi. Nevoia se numeşte fatalitate. Dar legea progresului spune că monştrii vor dispărea în faţa îngerilor şi că fatalitatea se va spulbera în faţa fraternităţii. Nu e bine ales momentul pentru a rosti cuvântul iubire. Dar mi-e totuna; îl rostesc şi îl preamăresc. Iubire, al tău e viitorul! Moarte, mă slujesc de tine, dar te urăsc! Cetăţeni, în viitor nu va fi nici întuneric, nici fulgere, nici sălbatica neştiinţă, nici răzbunări sângeroase. Nu vor mai fi nici diavoli şi nici arhangheli. Nimeni nu va mai fi ucis, pământul va străluci de lumină, iar omenirea va iubi. Va suna ceasul, cetăţeni, când totul va fi înţelegere, armonie, lumină, bucurie şi viaţă. Ceasul acesta va veni! Şi pentru ca să vină, ne vom da viaţa.

Enjolras tăcu. Buzele sale de fecioară se strânseră. Rămase câtva timp în picioare, într-o nemişcare de statuie, pe locul unde vărsase sânge omenesc. Privirea lui neclintită făcuse să amuţească glasurile celor din jur.

Jean Prouvaire şi Combeferre îşi strângeau mâinile în tăcere şi, sprijinindu-se unul de altul, în unghiul baricadei, priveau cu admiraţie şi cu oarecare compătimire pe acest tânăr grav, călău şi preot, limpede cum e cleştarul şi neclintit ca o stâncă.

Putem adăuga de altfel, că mai târziu, când, după cele petrecute, cadavrele au fost duse la morgă şi cercetate cu de-amănuntul, în buzunarul lui Le Cabuc s-a găsit o legitimaţie de agent de poliţie. Autorul acestei cărţi a avut în mână, în 1848, raportul special, datat: anul 1832, adresat în această privinţă prefectului de poliţie.

Să mai spunem că după un zvon ciudat, dar pare-se întemeiat, Le Cabuc nu era altul decât Claquesous. Fapt e că după moartea lui Le Cabuc nu s-a mai vorbit niciodată de Claquesous. El nu a lăsat după dispariţia sa nicio urmă; parcă intrase în pământ. Viaţa îi fusese întunecată, iar sfârşitul i s-a pierdut în noapte.

Ceata răsculaților era încă adânc mişcată de această judecată tragică, atât de repede hotărâtă şi atât de grabnic îndeplinită, când Courfeyrac zări din nou pe baricadă pe tânărul care de dimineață întrebase de Marius.

Băiatul acesta, având o înfățişare îndrăzneață şi nepăsătoare, venise în toiul nopții pentru a intra în rândul răsculaților.

Cartea a treisprezecea:

MARIUS INTRĂ ÎN UMBRĂ

I – Din strada Plumet până în cartierul Saint-Denis

Glasul care, în amurg, îl chemase la baricada din strada Chanvrerie, i se păruse lui Marius însuşi glasul destinului. Voia să moară, prilejul se ivea. Bătea la poarta mormântului, o mână din umbră îi întindea cheia. Aceste lugubre căi care se deschid în întuneric în faţa deznădejdii sunt ispititoare. Marius dădu la o parte grilajul care îl lăsase de atâtea ori să treacă, ieşi din grădină şi zise: „Haidem!”

Nebun de durere, fără un gând călăuzitor în mintea lui pustiită, incapabil să mai aştepte ceva de la soartă, după cele două luni petrecute în beţia tinereţii şi a iubirii, copleşit totodată de toate închipuirile deznădejdii, Marius nu mai avea decât o dorinţă: un cât mai grabnic sfârşit.

Începu să meargă repede. Era înarmat cu pistoalele pe care i le dăduse Javert.

În furnicarul străzilor îl pierduse din ochi pe tânărul pe care crezuse o clipă că-l zărise.

Ieşind din strada Plumet prin bulevard, străbătu Esplanada şi podul Invalizilor, şoseaua Champs-Élysées, apoi piaţa Ludovic al XV-lea şi pătrunse în strada Rivoli. Aici magazinele erau deschise, iar sub arcade erau aprinse lămpile de gaz. Femeile îşi făceau cumpărăturile prin prăvălii; lumea lua îngheţată la cafeneaua *Laiter* şi mânca prăjituri la cofetăria engleză. Câteva diligenţe porneau în galop de la Hôtel des Princes şi de la Hôtel Meurice.

Marius trecu prin pasajul Delorme şi ieşi în strada Saint-Honoré. Aici prăvăliile fuseseră închise; negustorii stăteau de vorbă în faţa uşilor

întredeschise, trecătorii îşi vedeau de drum, felinarele se aprinseră şi, începând cu primul etaj, lumina ardea la toate ferestrele ca de obicei. În piața Palais-Royal zări câteva trupe de cavalerie.

Marius o luă de-a lungul străzii Saint-Honoré. Pe măsură ce se depărta de Palais-Royal ferestrele luminate erau tot mai rare, prăvăliile îşi trăseseră obloanele şi nimeni nu mai stătea de vorbă în prag. Trecătorii alcătuiau o mulțime în care nu vedeai pe nimeni vorbind, dar din rândurile ei se ridica un vuiet surd şi adânc.

Spre fântâna de la Arbre-Sec se alcătuiseră „cete”, un fel de grupuri nemişcate şi încruntate, care în forfoteala străzii semănau cu nişte pietre în albia unei ape curgătoare.

La intrarea străzii Prouvaires mulțimea nu mai înainta. Era un bloc neclintit, greu de mişcat, puternic şi dens, aproape de nepătruns, de oameni care, îndesați unii în alții, vorbeau pe şoptite. Aproape că nu se mai vedeau haine negre şi pălării rotunde, numai straie țărăneşti, bluze de lucrători, şepci, capete zbârlite şi pământii. Această mulțime tălăzuia nedesluşit în pâcla deasă a nopții. Şoapta ei se desluşea răguşit ca un foşnet. Cu toate că nimeni nu înainta, se auzea un tropot surd de paşi în noroi. Dincolo de această mulțime încleştată, în strada Roule, în strada Prouvaires şi în prelungirea străzii Saint-Honoré, nu mai era nicio fereastră luminată. Se zăreau, pierzându-se tot mai adânc în aceste străzi, şirurile singuratice şi descrescânde ale felinarelor.

Felinarele din vremea aceea semănau cu nişte stele mari roşii, spânzurate de sfoară, şi aruncau pe caldarâm umbre care aveau forma unui păianjen uriaş. Străzile însă nu erau pustii. Se vedeau puşti aşezate în piramidă, sclipiri de baionete şi trupe în bivuac. Niciun trecător curios nu depăşea această margine. Acolo înceta circulația. Acolo se sfârşeau valurile mulțimii şi începea armata. Marius avea în suflet hotărârea omului care şi-a pierdut orice nădejde. Fusese chemat şi trebuia să se ducă. Izbuti să treacă prin mulțime şi prin bivuacul trupelor, se strecură printre patrule şi ocoli santinelele. Făcu un ocol, ajunse în strada Béthisy şi se îndreptă spre Hale. În colțul străzii Bourdonnais nu se mai vedea nicio lanternă.

După ce trecuse de hotarul mulțimii şi depăşise zona armatei, se găsea acum într-un loc înspăimântător. Niciun trecător, niciun soldat, nicio lumină. Nimeni… Singurătate, tăcere, noapte, un fel de frig care te cuprindea… Să intre într-o stradă era ca şi cum ar fi coborât într-o pivniță.

Marius continuă să înainteze.

Făcu câțiva paşi. Cineva trecu în goană pe lângă el. Era un bărbat? O femeie? Erau mai mulți? N-ar fi putut să spună. Fantoma trecuse şi pierise în noapte.

Din ocol în ocol ajunse într-o uliță, pe care o luă drept ulița Olarilor. Cam pe la jumătatea ei dădu de un obstacol. Întinse mâinile. Era o căruță răsturnată. Intră cu piciorul în nişte băltoace, gropi şi pietre de pavaj îngrămădite sau risipite. Era o baricadă începută şi părăsită. Marius escaladă mormanul de pietre şi trecu de cealaltă parte. Îşi continuă drumul mergând pe lângă trotuare şi călăuzindu-se după zidurile caselor. Puțin mai departe de baricadă i se păru că zăreşte în fața lui o umbră albă. Apropiindu-se, umbra începu să capete formă. Erau doi cai albi – cai de la omnibusul deshămat dimineața de Bossuet – care rătăciseră la întâmplare din stradă în stradă şi sfârşiseră prin a se opri în locul acela, cu răbdarea aceea trudnică a vitelor care nu înțeleg faptele omului, aşa după cum omul nu le înțelege pe cele mai presus de el.

Marius trecu de cei doi cai. În clipa când dădea într-o stradă care i se părea că este strada Contrat-Social, un glonț de puşcă venit cine ştie de unde, străpungând întunericul la întâmplare, şuieră pe lângă el şi găuri, drept deasupra capului său, farfuria de alamă atârnată în fața dughenei unui bărbier. Se mai vedea încă, în 1845, pe strada Contrat-Social, în colțul stâlpilor de la Hale, talgerul acesta găurit.

Acel foc de armă mai fusese încă un semn de viață. După aceea nu mai întâlni nimic.

Drumul pe care mergea îi păru o coborâre pe trepte negre, Marius nu pregetă, totuşi, de a merge înainte.

II – Parisul noaptea, văzut din zbor

Cineva care, în clipele acelea, ar fi plutit deasupra Parisului, cu aripi de liliac sau de bufniță, ar fi avut în fața ochilor o privelişte întunecată.

Vechiul cartier al Halelor, un fel de oraş în oraş, străbătut de străzile Saint-Denis şi Saint-Martin, cu mii de ulicioare încrucişate, şi din care răsculații îşi făcuseră reduta şi fortăreața lor, i-ar fi apărut, în întregul lui ca o groapă neagră şi enormă, săpată în mijlocul Parisului. În locul acela,

privirea i s-ar fi afundat într-o prăpastie. Din pricina felinarelor sparte şi a ferestrelor închise, încetase orice licărire de viaţă, orice zgomot, orice mişcare. Nevăzuta poliţie a revoltei veghea pretutindeni şi menţinea ordinea, adică noaptea. Să îneci micul număr într-un vast întuneric, să înmulţeşti fiece luptător prin toate posibilităţile pe care le oferă acest întuneric, e tactica necesară insurecţiei. La căderea nopţii, orice fereastră la care se aprindea o lumină primise un glonţ. Lumina fusese stinsă, câteodată locatarul ucis. În chipul acesta, nimeni nu mişca. Iar pe străzi, un fel de groază tainică.

Nu se zăreau nici lungile şiruri de ferestre şi etaje, nici arhitectura dantelată a coşurilor şi a acoperişurilor, nici răsfrângerile nelămurite lucind pe caldarâmul ud şi noroios. Ochiul care ar fi privit de sus această îngrămădire de umbră ar fi întrezărit poate, ici şi colo, din loc în loc, lumini nedesluşite, făcând să iasă în evidenţă linii frânte, ciudate, profilul unor construcţii curioase, ceva ce s-ar asemui unor făclii rătăcitoare prin ruine. Erau baricadele. Restul alcătuia un lac imens de bezne, ceţos, apăsător, funebru, deasupra căruia se înălţau siluetele nemişcate şi lugubre, turnul Saint-Jacques, biserica Saint-Merry şi alte două sau trei din acele mari edificii, din care oamenii fac uriaşi şi din care noaptea face fantome.

În jurul acestui labirint pustiu şi neliniştitor, prin cartierele unde circulaţia pariziană nu era suprimată şi unde tot mai licăreau câteva felinare, observatorul aerian ar fi putut prinde scânteierea metalică a săbiilor şi baionetelor, huruiala surdă a artileriei şi forfota batalioanelor tăcute îngroşându-se din clipă în clipă, brâu năprasnic care se strângea şi se încheia încet în jurul răscoalei.

Cartierul împresurat nu mai era decât un fel de peşteră monstruoasă. Totul părea adormit sau nemişcat şi, precum am spus, străzile ce duceau acolo erau numai beznă.

O beznă sălbatică, plină de capcane, de primejdii necunoscute şi de temut, unde nu puteai pătrunde fără să te îngrozeşti şi să stai fără să te cuprindă spaima, unde cei ce intrau se înfiorau dinaintea celor ce îi aşteptau, unde cei ce aşteptau tresăreau dinaintea celor ce urmau să vină. Luptători nevăzuţi ascunşi la fiecare colţ de stradă, guri lacome, ale mormântului pândind în întunericul nopţii. Totul era sfârşit. Pe aceste locuri nu mai puteai nădăjdui altă lumină decât fulgerele armelor de foc, decât ivirea neîncetată şi fără de veste a morţii. Unde? Când? Cum? Nu se ştia, dar era sigur şi de neînlăturat. Acolo, în acel loc hotărât pentru luptă,

guvernul şi insurecția, garda națională şi societățile populare, burghezia şi răscoala, veneau să se înfrunte. Pentru unii, ca şi pentru ceilalți, una şi aceeaşi necesitate. Biruința sau moartea era singura ieşire cu putință. Situația era atât de încordată şi apăsarea întunericului atât de puternică, încât până şi cei mai sfioşi se simțeau plini de hotărâre, iar cei îndrăzneți plini de spaimă.

De altfel în amândouă taberele aceeaşi furie, aceeaşi înverşunare, aceeaşi hotărâre. Pentru unii a înainta însemna a muri, şi nimeni nu se gândea să dea înapoia. Pentru alții a rămâne pe loc însemna a muri, şi nimeni nu se gândea să fugă. Era neapărat necesar ca până a doua zi totul să ia sfârşit, ca izbânda să fie sau de o parte sau de alta, ca răscoala să fie o revoluție sau să rămână o încăierare. Guvernul înțelegea acest lucru, ca şi partidele. Cel mai mărunt burghez o simțea şi el. De aici pornea acel gând de groază care se amesteca în întunericul de nepătruns al acestui cartier, unde trebuia să se hotărască totul. De aici pornea şi acea îngrijorare şi mai mare din jurul acestei tăceri din care avea să iasă o catastrofă. Nu se auzea decât un singur zgomot, un zgomot sfâşietor ca un horcăit, amenințător ca un blestem: clopotul de la Saint-Merry. Nimic nu era mai înfiorător decât vaietul prelung al acestui clopot pierdut, deznădăjduit, care se tânguia în întuneric.

Şi cum se întâmplă adeseori, natura părea că era de acord cu ceea ce oamenii puneau la cale. Nimic nu stânjenea armoniile aducătoare de nenorociri ale acestui concert. Stelele dispăruseră. Nori grei acopereau tot orizontul în faldurile lor triste. Era un cer negru deasupra acestor străzi moarte, de parcă un zăbranic uriaş se desfăşura peste acest uriaş mormânt.

În vreme ce o bătălie, încă politică, se pregătea pe acest loc, care văzuse şi în trecut atâtea evenimente revoluționare; în vreme ce tineretul, asociațiile secrete, şcolile, în numele ideilor, şi clasa de mijloc în numele intereselor, se apropiau pentru a se ciocni, a se încleşta, şi a se trânti la pământ; în timp ce fiecare dorea şi chema ceasul cel din urmă şi hotărâtor al crizei, în depărtare şi dincolo de acest cartier blestemat, în adâncul hrubelor de nepătruns ale acestui bătrân Paris mizerabil, care dispărea sub strălucirea Parisului fericit şi bogat, se auzea, urlând înăbuşit glasul ca din adâncuri al poporului.

Glas înspăimântător şi sfânt, în care se îmbină răcnetul fiarei şi cuvântul lui Dumnezeu, glasul care îngrozeşte pe cei slabi şi dă de veste celor înțelepți, glasul care vine deopotrivă, de jos, ca răcnetul leului, şi de sus, ca bubuitul tunetului.

III – Pe marginea prăpastiei

Marius ajunse la Hale.

Aici totul era şi mai liniştit, şi mai întunecos, şi mai nemişcat decât în străzile vecine. S-ar fi zis că pacea îngheţată a mormântului ieşise din pământ şi se răspândise sub cer.

O pată roşie se desena în acest fond negru pe acoperişul înalt al caselor care mărginea strada Chanvrerie dinspre Saint-Eustache. Era lumina răsfrântă a făcliei care ardea în baricada din strada Corint. Marius se îndreptase spre această pată roşiatică. Licărirea ei îl dusese până la Marché-aux-Poirées, de unde se zărea capătul întunecat al străzii Prêcheurs. Mereu înainte. Santinela răsculaţilor, care pândea la celălalt capăt, nu-l văzu. Simţea că-i aproape de ceea ce căuta şi mergea în vârful picioarelor. Ajunse astfel la colţul străzii Mondétour, acel crâmpei de stradă care era, după cum ne amintim, singura legătură de trecere păstrată de Enjolras cu lumea din afară. În colţul ultimei case, în stânga, întinse capul şi privi spre străduţa Mondétour. Puţin mai departe de unghiul pe care-l făcea ulicioara cu strada Chanvrerie, aruncând o largă fâşie de întuneric pe locul ce-l cuprindea şi pe el, zări o licărire de lumină pe caldarâm, care venea cam dinspre cârciumă, mai îndărăt o lanternă care pâlpâia într-un fel de zidărie neisprăvită şi oameni stând ghemuiţi, cu puştile pe genunchi. Toate acestea la vreo zece stânjeni de el. Era interiorul baricadei.

Casele care mărgineau strada dinspre dreapta ascundeau restul cârciumii, baricada cea mare şi drapelul.

Marius nu mai avea decât un pas de făcut.

Nefericitul tânăr se aşeză pe o piatră, îşi încrucişă braţele şi se gândi la tatăl său.

Se gândi la viteazul colonel Pontmercy, acel soldat mândru, care păzise, sub republică, hotarele Franţei şi atinsese, sub împărat, graniţa Asiei; care văzuse Genova, Alexandria, Milanul, Torino, Madridul, Viena, Dresda, Berlinul, Moscova; care lăsase pe toate câmpurile de biruinţă ale Europei picături din acelaşi sânge care curgea şi în vinele lui; care albise înainte de vreme în disciplină şi ierarhie; care îşi trăise viaţa cu sabia încinsă, cu

epoleții pe umăr, cu cocarda înnegrită de pulbere, cu fruntea încruntată sub cască, prin corturi, în tabere, în bivuac, în ambulanțe, şi care, după douăzeci de ani, se reîntorsese din marile războaie cu obrazul crestat, cu fața zâmbitoare, simplă, liniştită, admirabilă, nevinovat ca un copil, după ce făcuse totul pentru Franța şi nimic împotriva ei.

Îşi zise că venise şi ziua lui, că ceasul lui sunase în sfârşit, că după tatăl său îi venise şi lui rândul să fie viteaz, întreprinzător, îndrăzneț, să înainteze sub ploaie de gloanțe, să întâmpine cu pieptul baionetele, să-şi verse sângele, să înfrunte pe duşman, să stea în fața morții, să meargă la rându-i şi el la război, să coboare pe câmpul de bătaie, că acest câmp de bătaie pe care avea să coboare era strada, şi că acest război la care avea să ia parte era războiul civil. Văzu războiul civil deschis ca o prăpastie în fața lui şi simți că în această prăpastie îşi va găsi moartea.

Gândul acesta îl înfiora.

Îşi aduse aminte de sabia tatălui său, pe care bunicul o vânduse unui negustor de vechituri şi la care se gândea cu atâta părere de rău. Îşi zise că bine făcuse această vitează şi curată sabie fugind de el şi pierzându-se mânioasă, în întuneric; că, dacă fugise astfel, o făcuse pentru că era o sabie fermecată care prevăzuse viitorul şi presimțise răscoala: războiul prin noroaiele străzilor, războiul pietrelor, al împuşcăturilor prin ochiuri de pivniță, al loviturilor date şi primite pe la spate; pentru că venind de la Marengo la Friedland, nu voia să lupte în strada Chanvrerie, pentru că nu mai voia să fie pentru el ceea ce fusese pentru tatăl lui. Îşi zise că dacă această sabie ar fi fost aici, dacă, ridicând-o de la căpătâiul tatălui său mort, ar fi îndrăznit s-o ia şi s-o poarte în această luptă de noapte între francezi, la o răspântie, desigur că i-ar fi ars mâinile şi s-ar fi învăpăiat deodată în fața lui, ca sabia de foc a arhanghelului, îşi zise că se socotea fericit că nu o mai avea, că o pierduse fără urme, că era bine, că era drept aşa, că bunicul său, care o vânduse, fusese adevăratul păzitor al gloriei tatălui său; că mai bine să fi fost strigată la licitație, vândută la vechituri, aruncată la fier vechi, decât să facă să sângereze trupul patriei.

Şi Marius se porni pe un plâns amar.

Era îngrozitor. Dar ce să facă? Nu putea trăi fără Cosette. De vreme ce Cosette plecase, el trebuia să moară. Nu-i dăduse cuvântul lui de onoare că va muri? Ea plecase, cu toate că ştia aceasta. Ea voise ca Marius să moară. Era limpede că nu-l mai iubea, de vreme ce plecase, fără să-i dea de ştire, fără un cuvânt, fără o scrisoare, cu toate că îi ştia adresa. Şi apoi cum? Să fi

venit până aci şi să dea înapoi? Să se fi apropiat de primejdie şi să fugă? Să fi venit să se uite la baricadă şi să se dea la o parte tremurând şi spunând: sunt sătul. Am văzut şi mi-e destul; e un război civil şi-mi văd de drum. Să-şi părăsească prietenii care îl aşteptau, care aveau poate nevoie de el, prietenii lui care erau o mână de oameni în fața unei armate? Să păcătuiască în acelaşi timp împotriva dragostei, a prieteniei, a cuvântului dat? Să-şi scuze mişelia prin patriotism? Era cu neputință, şi dacă fantoma tatălui său s-ar fi ivit în întuneric, şi l-ar fi văzut dând înapoi, l-ar fi lovit cu latul sabiei şi i-ar fi strigat; „Mergi înainte, mişelule!"

În prada acestui vălmăşag de gânduri, îşi lăsă capul în jos.

Deodată însă îşi înălță fruntea. Era ca şi cum s-ar fi aprins o lumină în mintea lui. Gândirea lui deveni larg cuprinzătoare, ca a celor care se află pe pragul mormântului. Apropierea morții te face să vezi adevărul. Viziunea faptelor la care avea să ia parte nu i se mai părea jalnică, ci măreață. Lupta de stradă se preschimbă deodată, prin nu se ştie ce zbucium lăturalnic, în fața ochilor minții sale. Tot zbuciumul întrebărilor tumultoase ale visării lui îi cotropi sufletul din plin, dar fără să-l tulbure. Şi nu lăsă niciuna fără răspuns. Oare de ce s-ar indigna tatăl său? Nu sunt şi împrejurări când răscoala se ridică până la înălțimea datoriei? Cu ce l-ar micşora pe fiul colonelului Pontmercy lupta la care e gata să ia parte? Nu mai era vorba de Montmirail sau de Champaubert[1103]. Era altceva. Nu mai era vorba de un pământ sfânt, ci de o idee sfântă. Patria plânge, fie! dar omenirea aplaudă. Să fie adevărat, de altfel, că patria plânge? Franța sângerează, dar libertatea zâmbeşte; şi în fața zâmbetului libertății, Franța îşi uită durerile. Şi privind lucrurile şi mai sus, ce se poate spune despre războiul civil? Războiul civil? Ce înseamnă război civil? Există vreun război între străini? Au nu e fiecare luptă între oameni o luptă între frați? Războiul nu se poate califica decât prin scop. Nu există decât război nedrept şi război drept. Până în ziua când marea înțelegere între oameni va fi încheiată, războiul care înseamnă sforțarea viitorului grăbind trecutul care întârzie, poate fi necesar. Ce i se poate imputa acestui război? Războiul nu devine o ruşine, spada nu devine un pumnal decât atunci când asasinează dreptul, progresul, rațiunea, civilizația, adevărul. Atunci, fie că e vorba de război civil sau de război împotriva străinului, e nedrept şi se cheamă crimă. În afară de acest lucru sfânt: dreptatea, pentru ce o formă de război ar dispreţui pe alta? Cu ce drept spada lui Washington ar renega sulița lui Camille Desmoulins? Leonida împotriva străinului, Timoleon[1104] împotriva tiranului. Care e mai

mare? Unul e apărătorul, celălalt e liberatorul. Să veştejim, fără a ține seamă de scop, orice acțiune înarmată în interiorul cetății? Atunci să socotim ca o ticăloşie fapta unui Brutus, a unui Marcellius, a unui Arnold de Blankenheim, a unui Coligny? Război de hățişuri, război de stradă? De ce nu? E războiul lui Ambiorix[1105], al lui Artevelde[1106], al lui Marnix[1107], al lui Pelage[1108]. Dar Ambiorix lupta împotriva Romei, Artevelde împotriva Franței, Marnix împotriva Spaniei, Pelage împotriva Maurilor; toți împotriva străinilor. Ei bine, monarhia este străinul; asuprirea este străinul; dreptul divin este străinul. Despotismul violează frontiera morală, după cum invazia violează frontiera geografică. A goni pe tiran sau a goni pe englez este, în ambele cazuri, a libera teritoriul. Vine ceasul când a protesta nu mai e de ajuns. După gândire trebuie să urmeze fapta. Forța vie desăvârşeşte ceea ce a schițat ideea; *Prometeu înlănțuit* începe, Aristogiton sfârşeşte. Enciclopedia luminează sufletele.

10 august le electrizează. După Eschyl, Thrasybul[1109], după Diderot, Danton. Mulțimile înclină să-şi primească stăpânul. Masele suflă prea des de nepăsare. O mulțime se integrează cu uşurință în supunere. Trebuie să pui mulțimile în mişcare, să le îmboldeşti; trebuie să tratezi cu asprime oamenii, chiar în avantajul propriei lor eliberări; ochii lor trebuie să fie străfulgerați de adevăr, să li se dăruie lumina cu o mână care nu pregetă. Trebuie să fie ei înşişi întrucâtva cutremurați de propria lor izbăvire – orbiți de lumină, se trezesc. Să sune clopote de alarmă, să se dezlănțuie războaie! Trebuie să se ridice marii luptători şi să lumineze popoarele prin îndrăzneala lor; să zgâlțâie această tristă omenire învăluită de întunericul dreptului divin, de gloria împărătească, de forță, de fanatism, de puterea iresponsabilă şi de maiestățile absolutiste; gloata îndobitocită care stă să privească, în scăpătata lor splendoare, aceste întunecate biruințe ale nopții. Jos tiranul! Care? De cine vorbiți? Numiți tiran pe Ludovic-Filip? Nu. Şi nici pe Ludovic al XVI-lea. Amândoi sunt ceea ce istoria obişnuieşte să numească regi buni; dar principiile nu se fărâmițează, logica adevărului e rectilinie; adevărul nu urmăreşte să placă. Nicio concesie, deci. Orice încălcare a drepturilor omului trebuie să fie înfrântă. Dreptul divin există şi în Ludovic al XVI-lea, există, fiindcă e Burbon, şi în Ludovic-Filip. Amândoi reprezintă într-o oarecare măsură confiscarea dreptului şi, pentru a înlătura de pretutindeni uzurparea, trebuie să fie combătuți. Franța e întotdeauna ceea ce începe. Când în Franța stăpânul se prăbuşeşte, el cade peste tot. Aceasta înseamnă a restabili adevărul social, a restitui libertății

tronul ei, a reda poporul poporului, a reda omului suveranitatea, a reaşeza coroane pe creştetul Franței, a restaura în deplinătatea lor rațiunea şi echitatea, a nimici orice sâmbure de învrăjbire, redând fiecăruia propria sa ființă, a sfărâmă piedicile pe care regalitatea le pune în calea atotcuprinzătoarei înțelegeri universale, a pune din nou neamul omenesc la înălțimea dreptului său – ce cauză poate fi mai dreaptă şi, prin urmare, ce război poate fi mai mare? Sunt războaie care făuresc pacea. O fortăreață uriaşă de prejudecăți, de privilegii, de superstiții, de minciuni, de jecmăniri, de abuzuri, de violențe, de nedreptăți, de întuneric stă încă în picioare pe lume, cu turnurile ei de ură. Trebuie s-o dărâmăm. Trebuie să dărâmăm această cetate monstruoasă. A învinge la Austerlitz e mult, a lua Bastilia e o faptă uriaşă. Nu e nimeni care să nu fi observat asupra lui însuşi că sufletul – şi în aceasta constă minunea unității sale întregită de omniprezență – are însuşirea ciudată de a păstra o judecată aproape rece în situațiile cele mai grele, şi se întâmplă adesea ca patima întristătoare şi deznădejdea adâncă, chiar în orele de tragică şi întunecată frământare, când omul stă de vorbă cu sine însuşi, să dezvolte şi să discute fel de fel de teze şi subiecte. Logica şi zbuciumul se amestecă necontenit, iar firul silogismului pluteşte fără să se rupă în furtuna lugubră a gândirii. Aceasta era starea de spirit a lui Marius.

Astfel gândind, copleşit dar hotărât, şovăind totuşi şi, într-un cuvânt, fremătând în fața întâmplărilor la care avea să ia parte, privirea sa rătăcea prin lăuntrul baricadei. Răsculații vorbeau cu voce înceată, fără să facă vreo mişcare, şi fiecare simțea acea cvasităcere care marchează ultima fază a aşteptării. Deasupra lor, la o ferestruică de la etajul trei, Marius zări un fel de martor sau de spectator care i se părea ciudat de atent. Era portarul ucis de Le Cabuc. Privit de jos, sub răsfrângerea luminii pornite din făclia înfiptă în mormanul de bolovani, capul acesta se vedea nedesluşit. Nimic mai straniu în bătaia razelor palide, şovăitoare, decât această față galbenă, nemişcată, sfâşiată, cu părul zbârlit, cu ochii holbați, încremeniți şi cu gura căscată, aplecată spre stradă şi părând că priveşte totul cu o curiozitate încordată. Ai fi zis că mortul se uită la cei ce aveau să moară. O lungă dâră de sânge scurs din creştetul lui se prelingea răsfirându-se în şuvițe subțiri, roşiatice, de la ferestruică până la înălțimea primului etaj, unde se oprea.

Cartea a paisprezecea:

MĂREȚIA DISPERĂRII

I – Drapelul: Primul Act

Nimic nu se întâmplase încă. La Saint-Merry sunase, ora zece. Enjolras şi Combeferre se postaseră cu carabinele în mâini, aproape de curmătura baricadei celei mari. Nu-şi vorbeau; ascultau cu încordare, căutând să prindă chiar cel mai surd şi depărtat zgomot de paşi.

Deodată, în mijlocul acestei linişti de mormânt, o voce limpede, tânără, veselă, care părea că vine dinspre strada Saint-Denis, începu să cânte desluşit un fel de parodie glumeață pe vechea arie populară *La lumina lunii,* această poezie terminată printr-un fel de strigăt semănând cu cântecul cocoşului:

„Nasul meu e-n lacrimi,
Tu, Bugeaud, de-ai vrea,
Să-mi trimiți jandarmii
Să le spun ceva:
Îmbrăcată puica
Pe cap cu covrigu',
Uite bariera,
Cucu-cucurigu!"

Îşi strânseră mâna.

— E Gavroche, zise Enjolras.

— Ne dă de ştire, adăugă Combeferre.

Un tropot de paşi grăbiți, tulbură liniştea străzii pustii. O ființă mai sprintenă ca o paiață se cațără pe deasupra omnibusului şi Gavroche sări gâfâind în baricadă.

— Dați-mi puşca, zise el şi adăugă: Vin!

Un fior electric străbătu toată baricada Apoi se auzi mişcarea înfrigurată a mâinilor care-şi luau puştile.

— Vrei carabina mea? întrebă Enjolras pe Gavroche.

— Vreau puşca cea mare, răspunse Gavroche.

Şi luă puşca lui Javert.

Două santinele se retrăseseră şi se întorseseră odată cu Gavroche. Era santinela de la capătul străzii şi cea de la Petite-Truanderie. Santinela din ulicioara Prêcheurs rămăsese la postul său, ceea ce însemna că dinspre poduri şi Hale nu se apropia nimeni. Strada Chanvrerie, din care abia se vedeau câteva pavele la lumina proiectată asupra drapelului, părea în ochii răsculaților ca o uriaşă poartă boltită şi neagră, întredeschisă într-un nor de fum.

Fiecare îşi luă poziția de luptă.

Patruzeci şi trei de răsculați, printre care Enjolras, Combeferre, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Bahorel şi Gavroche, stăteau îngenuncheați în baricada cea mare. Cu capul la înălțimea meterezului, cu țevile puştilor şi carabinelor sprijinite pe parapetul de piatră, ca de crenelurile unei cetăți, atenți, tăcuți, gata să tragă. Şase dintre ei, comandați de Feuilly, se postaseră, cu puşca la ochi, la ferestrele celor două etaje ale *Corintului.*

Mai trecură câteva clipe, apoi un zgomot de paşi măsurați, numeroşi, grei, se auzi desluşit dinspre strada Saint-Leu. Zgomotul acesta, mai întâi slab, pe urmă tot mai apăsat, mai sonor, mai puternic, se apropia încet, fără opriri şi întreruperi, cu o stăruință liniştită şi amenințătoare. Nu se mai auzea altceva. Ai fi zis că se aud deopotrivă şi tăcerea, şi zgomotul paşilor statuii Comandorului lui *Don Juan* de Molière, dar acest pas de piatră avea ceva uriaş şi fără de număr, deşteptând laolaltă ideea unei mulțimi şi a unui strigoi. Parcă ar fi pornit în marş cumplita statuie a Legiunii. Acest pas se apropie, se apropie tot mai mult, apoi se opri. Părea că se aude, la capătul străzii, suflarea unei mulțimi. Nu se zărea nimic, totuşi se desluşea tot mai în fund, în întunericul gros, o puzderie de fire metalice, subțiri ca nişte ace şi aproape de nevăzut, care se agitau ca acele rețele de scânteieri care nu se pot descrie şi pe care în clipa când adormi le urmăreşti pe sub pleoapele

închise, în prima ceață a somnului. Erau baionetele şi țevile armelor sub lumina şovăitoare a razelor depărtate ale făcliei.

Se făcu tăcere, ca şi cum şi de o parte şi de alta toată lumea ar fi fost în aşteptare. Deodată, însă din fundul întunericului, un glas, cu atât mai sinistru cu cât nu vedeai pe nimeni şi-ți părea că însuşi întunericul vorbeşte, se auzi:

— Cine-i acolo?

În acelaşi timp armele zăngăniră amenințător.

Enjolras răspunse mândru:

— Revoluția franceză!

— Foc! răsună glasul.

Un fulger înroşi fațadele locuințelor, ca şi cum uşa unui cuptor s-ar fi deschis şi s-ar fi închis deodată.

O detunătură îngrozitoare se auzi pe baricadă. Steagul roşu căzu. Descărcătura fusese atât de năprasnică, încât retezase prăjina drapelului, cu alte cuvinte capătul oiştii omnibusului. Gloanțele care ricoşaseră de pe ciubucurile caselor pătrunseră în baricade şi răniră câțiva oameni.

Impresia pricinuită de această primă salvă înghețase pe toți oamenii. Atacul era brutal şi pusese pe gânduri până şi pe cei mai curajoşi. Era vădit că aveau de-a face cu cel puțin un regiment.

— Camarazi! strigă Courfeyrac. Să nu irosim pulberea. Să nu răspundem decât atunci când vor intra în stradă.

— Dar mai înainte de toate, spuse Enjolras, să ridicăm steagul!

Şi ridică drapelul care căzuse la picioarele sale.

Din depărtare se auzea zgomotul metalic al vergelelor în țevile armelor. Soldații guvernului îşi încărcau puştile din nou.

Enjolras întrebă iar:

— Cine are curajul? Cine înfige din nou steagul pe baricadă?

Nu răspunse nimeni. A urca pe baricadă tocmai în clipa când armele erau îndreptate asupra ei, însemna moarte sigură. Omul cel mai viteaz şovăie să se osândească singur.

Enjolras, el însuşi, se înfioră. Apoi repetă:

— Nu se prezintă nimeni?

II – Drapelul: Actul doi

De la sosirea la *Corint* şi în timpul cât se construia baricada, nimeni nu se mai gândise la moş Mabeuf, deşi acesta nu părăsise mica trupă. El intrase în cârciumă şi se aşezase după tejghea. Acolo se lăsase în prada unei adevărate prăbuşiri lăuntrice. Părea că nu mai vedea şi nu mai auzea nimic. De câteva ori, Courfeyrac şi ceilalţi îi dăduseră de ştire că se apropie primejdia şi-l îndemnaseră să se pună la adăpost. Dar el rămăsese nepăsător. Chiar când nimeni nu-i adresa un cuvânt, buzele sale se mişcau ca şi cum ar fi voit să răspundă, dar de îndată ce-i vorbea cineva, ele rămâneau nemişcate, iar privirea i se aţintea în gol, moartă, fără expresie. Cu câteva ore înainte de atacul baricadei, încremenise într-o poziţie din care n-a mai ieşit: pumnii sprijiniţi pe genunchi şi capul puţin înclinat înainte, ca şi cum ar fi privit într-o prăpastie. Nimic nu l-a putut scoate din starea aceasta. Gândul lui nu părea să fie la baricadă. Când fiecare îşi luase postul în primire, în sala de jos nu mai rămăseseră decât Javert, legat de stâlp, un muncitor cu sabia scoasă păzindu-l pe Javert, şi Mabeuf. În clipa atacului, când se auzise detunătura, zguduitura fizică îl zdruncinase şi, ca deşteptat din somn, se ridicase deodată, străbătuse sala şi, pe când Enjolras îşi repeta chemarea: „Nimeni nu se prezintă?" bătrânul se ivi în pragul cârciumii.

Prezenţa lui îi cutremură pe cei de faţă. Se ridică un strigăt:

— E votantul! E convenţionalul[{1110}]! E reprezentantul poporului!

El, pesemne, nu auzea.

Se duse drept la Enjolras şi, în vreme ce răzvrătiţii, cu o tainică teamă, se dădeau la o parte din faţa lui, îi smulse drapelul din mână. Enjolras, încremenit, dăduse un pas înapoi. Apoi, fără ca cineva să îndrăznească a-l opri sau a-l ajuta, bătrânul de optzeci de ani, cu capul tremurând, cu mersul sigur, începu să urce încet scara de pietre ridicată în baricadă. Era ceva aşa de întunecat şi de înălţător, încât toţi cei din jurul lui strigară: „Descoperiţi-vă!" Cu fiecare treaptă pe care o urca era mai înspăimântător: părul lui alb, faţa zbârcită, fruntea largă, pleşuvă şi plină de creţuri, ochii adânciţi în orbite, gura deschisă parcă de uimire, braţele lui slabe ridicând drapelul roşu se iveau din umbră, mărite de lumina însângerată a torţei: părea spectrul marii revoluţii de la '93 ieşind din pământ, cu steagul Teroarei în mână.

Iar când ajunse sus, pe ultima treaptă, când această cumplită fantomă se înălţă, clătinându-se, pe maldărul de dărâmături, în faţa celor o mie două sute de puşti din umbră, în faţa însăşi a morţii, ca şi când el ar fi fost mai

tare decât ea, întreaga baricadă luă, în întuneric, o înfăţişare supranaturală şi măreaţă.

Se făcu tăcere ca înaintea unei minuni.

În mijlocul acestei tăceri, bătrânul flutură drapelul roşu şi strigă:

— Trăiască revoluţia! Trăiască republica! Fraternitate! egalitate! şi moartea!

Cei din baricadă auziră o şoaptă înceată şi repezită ca murmurul unui preot când spune o rugăciune în pripă. Era, pesemne, comisarul de poliţie, care făcea somaţiile legale la celălalt capăt al străzii:

Apoi aceeaşi voce răsunătoare care strigase: „Cine-i acolo?” strigă:

— Înapoi!

Domnul Mabeuf, palid, cu privirea rătăcită, cu ochii luminaţi de flăcările lugubre ale nebuniei, ridică drapelul deasupra capului şi strigă încă o dată:

— Trăiască republica!

— Foc! comandă vocea.

O a doua salvă, ca de mitralie, se abătu asupra baricadei.

Bătrânul căzu în genunchi, apoi se ridică scăpă drapelul din mână şi căzu înapoi, pe spate, pe caldarâm, ca o scândură, întins cu braţele în cruce.

Sângele i se scurse în şuvoaie. Faţa lui bătrână, palidă şi tristă părea că priveşte la cer.

Cuprinşi de una dintre acele emoţii care sunt mai presus de om şi îl fac să uite chiar să se apere, răsculaţii se apropiară de cadavru cu o spaimă plină de respect.

— Ce oameni, regicizii ăştia! spuse Enjolras.

Courfeyrac se plecă la urechea lui:

— Fie vorba între noi, fiindcă nu vreau să stric entuziasmul celorlalţi, dar omul ăsta nu era deloc un regicid. L-am cunoscut. Se numea moş Mabeuf. Nu ştiu ce-a avut azi. Dar era un prostănac cumsecade. Uită-te la capul lui!

— Cap de prostănac şi inimă de Brutus, răspunse Enjolras. Apoi ridică vocea: Cetăţeni! Acesta e exemplul pe care bătrânii îl dau celor tineri. Noi şovăiam, el a îndrăznit. Noi dam înapoi, el a mers înainte! Iată învăţătura pe care o dau cei ce tremură de bătrâneţe celor care tremură de frică. Bătrânul acesta e mare în faţa patriei. El a avut o viaţă lungă şi o moarte strălucită. Să adăpostim cadavrul; fiecare dintre noi să apere pe bătrânul acesta mort, ca şi cum ar apăra viaţa tatălui său şi prezenţa lui în mijlocul nostru să facă baricada de necucerit!

Un murmur de încuviinţare, posomorât şi hotărât urmă acestor cuvinte.

Enjolras se plecă, luă între mâini capul bătrânului şi, sălbatic, îl sărută pe frunte, apoi, desfăcându-i braţele şi umblând cu acest mort cu o duioasă băgare de seamă ca şi când s-ar fi temut să nu-i facă vreun rău, îi scoase haina, arătă tuturor celor de faţă găurile ei însângerate şi spuse:

— Iată drapelul nostru!

III – Gavroche ar fi făcut mai bine să primească carabina lui Enjolras

Aruncară peste taica Mabeuf un şal lung şi negru al văduvei Hucheloup. Şase oameni făcură o targă din puştile lor, întinseră cadavrul pe ea, îl duseră, cu capetele descoperite, în pas rar şi solemn, în sala de jos şi-l puseră pe masa cea mare.

Oamenii aceştia, cu totul absorbiţi de pioasa lor faptă, nu se mai gândeau la primejdia în care se aflau.

Când trecură cu cadavrul pe lângă Javert, rămas nepăsător ca până acum, Enjolras zise spionului:

— Îţi vine rândul şi ţie.

În timpul acesta, micului Gavroche, care singur nu-şi părăsise postul şi rămase de veghe, i se păru că vede nişte oameni apropiindu-se pe furiş de baricadă. El strigă deodată:

— Băgaţi de seamă!

Courfeyrac, Enjolras, Jean Prouvaire, Combeferre, Joly, Bahorel, Bossuet ieşiră în goană din cârciumă. Era prea târziu. Deasupra baricadei se vedeau unduind în rânduri strânse baionete ce scânteiau la lumină. Ostaşi din garda municipală, înalţi la statură, pătrundeau, unii sărind peste omnibus, ceilalţi prin deschizătură, împingând înaintea lor pe băiat, care da înapoi, dar nu fugea. Momentul era critic. Era prima clipă de temut a revărsării, când fluviul se ridică la nivelul digului şi când apa începe să se strecoare prin crăpături. Un minut încă, şi baricada era luată. Bahorel se năpusti asupra celui dintâi soldat din gardă care intra şi, punându-i carabina în piept, îl ucise dintr-o lovitură; cel de-al doilea soldat îl ucise pe Bahorel cu o lovitură de baionetă. Un altul îl trântise la pământ pe Courfeyrac, care striga: „Ajutor!” Cel mai înalt dintre toţi, un fel de uriaş, se îndreptă spre

Gavroche cu baioneta întinsă. Băiatul luă în brațele lui mici puşca cea mare a lui Javert, ochi cu hotărâre în uriaş şi trase. Dar puşca nu luă foc. Javert nu şi-o încărcase. Soldatul izbucni în râs şi ridică baioneta asupra copilului. Înainte ca baioneta să-l fi atins pe Gavroche, puşca scăpă din mâinile soldatului; un glonț îl lovise drept în frunte şi căzu pe spate. Un al doilea glonț îl lovi în piept pe celălalt soldat, care-l atacase pe Courfeyrac, şi-l trânti la pământ.

Trăsese Marius în clipa când intrase în baricada.

IV – Butoiul cu pulbere

Marius ascuns în cotul străzii Mondétour, fusese de față la începuturile luptei, nehotărât şi înfiorat. Totuşi, nu se putuse împotrivi multă vreme acelei ispite misterioase şi atotputernice, pe care am putea-o numi chemarea prăpastiei. În fața primejdiei ce se apropia, în fața morții de taină întunecată a domnului Mabeuf, în fața lui Bahorel ucis, a lui Courfeyrac strigând „Ajutor”, în fața viteazului copil amenințat, în fața prietenilor săi, care trebuiau ajutați sau răzbunați, nu mai stătuse pe gânduri şi se aruncase în luptă cu pistoalele în mâini. Cu prima lovitură îl salvase pe Gavroche, cu cea de a doua îl eliberase pe Courfeyrac.

La zgomotul împuşcăturilor, la strigătele soldaților răniți, asediatorii se aruncaseră pe întărituri, pe al cărei vârf se vedea acum ceva mai mult de jumătatea trupelor. Erau mulți la număr, soldați din garda municipală, soldați de infanterie, soldați din garda națională, toți cu puştile în mâini. Stăpâneau mai mult de două treimi din baricadă, dar nu săreau înăuntrul ei, ca şi când ar fi stat în cumpănă, temându-se de vreo capcană. Priveau în baricada întunecată cum ai privi într-o vizuină de lei. Flacăra torței nu lumina decât baionetele, chipiurile şi partea de sus a fețelor neliniştite şi întărâtate.

Marius nu mai avea arme, îşi aruncase pistoalele descărcate, dar zărise în sala de jos, lângă uşă, butoiaşul cu pulbere.

Pe când se întorcea pe jumătate, uitându-se într-acolo, un soldat îl luă la ochi. În clipa în care se pregătea să tragă, o mână se lipi de capătul țevii şi o astupă. Era tânărul lucrător cu pantaloni de catifea. Glonțul porni, străpunse

mâna, şi poate şi pe lucrător, căci el căzu. Dar nu-l atinse pe Marius. Toate acestea se petreceau în mijlocul fumăriei şi mai degrabă erau întrezărite decât văzute. Marius, care intra în sala de jos, abia băgă de seamă ce se întâmplase. Zărise totuşi nelămurit, țeava de puşcă îndreptată spre el şi mâna care o astupase; auzise împuşcătura.

Dar în clipe ca acelea, tot ceea ce vezi pâlpâie, tremură şi dispare iar. Nimic nu e în stare să te oprească. Te simți împins tot mai mult spre haos şi totul e învăluit în neguri.

Răsculații, surprinşi, dar nu înspăimântați, se regrupaseră. Enjolras strigase: „Stați, nu trageți la întâmplare!" Într-adevăr, în prima clipă de zăpăceală s-ar fi putut răni unii pe alții. Cei mai mulți se urcaseră la fereastra primului etaj şi la mansarde, de unde dominau pe asediatori. Cei mai hotărâți, ca Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire şi Combeferre, se lipiseră îndârjiți cu spatele de casele din fund şi, fără nicio adăpostire, făceau față rândurilor de soldați şi de oameni din gardă care invadaseră baricada.

Toate acestea se petrecuseră fără grabă, cu acea gravitate stranie şi amenințătoare de dinaintea luptei.

Amândouă părțile se luau la ochi, cu puştile aproape piept la piept; erau atât de aproape unii de alții, încât şi-ar fi putut vorbi fără să ridice glasul. În clipa când prima scânteie era gata să scapere, un ofițer cu apărătoare de oțel la gât şi cu epoleți mari îşi întinse sabia şi spuse:

— Jos armele!

— Foc! zise Enjolras.

Cele două detunături izbucniră în acelaşi timp şi totul se învălui în fum.

Un fum acru şi înăbuşitor, în ceața căruia se târau cu gemete slabe şi surde muribunzi şi răniți.

Când fumul se risipi, au apărut de amândouă părțile combatanții cu şirurile rărite, dar pe acelaşi loc, încărcându-şi în tăcere armele, din nou.

Deodată se auzi o voce tunătoare, care striga:

— Fugiți, sau arunc baricada în aer!

Toate capetele se întoarseră spre partea de unde venise acel strigăt.

Marius intrase în sala de jos, luase butoiaşul cu pulbere, apoi folosindu-se de fum şi de ceața întunecată care umplea baricada, se strecurase de-a lungul ei până la grămada de pietre în care era înfiptă torța. O smulse de la locul ei, aşeză acolo o grămadă de pavele sub butoiaş, care se desfundase imediat, cu un fel de supunere cumplită. Marius le săvârşise pe toate cât ai

clipi din ochi; iar acum toată lumea, ostaşi din garda națională, din cea municipală, ofițeri, soldați, grămădiți la celălalt capăt al baricadei, se uitau încremeniți la el, cum, cu piciorul pe pietre, cu torța în mână, cu fața smeadă luminată de o hotărâre neînduplecată, înclina flacăra torței spre mormanul de temut în care se vedea butoiaşul de pulbere spart şi strigă cuvintele înspăimântătoare:

— Fugiți, sau arunc baricada în aer!

Chipul lui Marius pe baricadă, după acela al bătrânului octogenar, era viziunea tinerei revoluții, după apariția celei de altădată.

— Arunci în aer baricada, zise un sergent, şi pe tine împreună cu ea.

Marius răspunse:

— Şi pe mine cu ea!

Şi apropie facla de butoiaşul cu pulbere.

Dar pe meterez nu mai era nimeni. Asediatorii, părăsindu-şi morții şi răniții, se retraseră, unii peste alții şi-n dezordine, spre capătul străzii, unde se pierdură din nou în întuneric. Fugiră până la unul. Baricada era eliberată.

V – Sfârşitul versurilor lui Jean Prouvaire

Cu toții se adunară în jurul lui Marius. Courfeyrac se aruncă de gâtul lui.

— Iată-te!

— Ce noroc! exclamă Combeferre.

— Ai venit la vreme! făcu Bossuet.

— Fără tine aş fi fost mort, reluă Courfeyrac.

— Fără dumneavoastră aş fi pățit-o! adăugă Gavroche.

Marius întrebă:

— Unde e şeful?

— Şeful eşti tu, spuse Enjolras.

Toată ziua capul lui Marius fusese o vatră de jăratec, acum era un vârtej. Vârtejul acesta care îl cuprinsese i se părea că vine din afară şi îl poartă fără voia sa. I se părea că se depărtase cu totul de viață. Cele două luni atât de luminoase, pline de bucurie şi dragoste, şi care se sfârşeau în acea prăpastie îngrozitoare, pierderea Cosettei, baricada, domnul Mabeuf murind pentru republică, faptul ca ajunsese şef de răsculați, toate i se păreau un vis urât.

Trebuia să facă o sforțare pentru a-şi aminti că ceea ce-l înconjura era aievea. Marius trăise încă prea puțin pentru a putea şti că nimic nu e mai aproape să ți se întâmple decât ceea ce ți se pare cu neputință, şi că ceea ce trebuie să prevezi totdeauna e tocmai neprevăzutul. Era de față la propria lui dramă ca la o piesă pe care n-o înțelegea.

În ceața care îi învăluia mintea, nu-l recunoscu pe Javert. Legat de stâlp, Javert, în tot timpul atacului nici nu clipise din ochi şi se uita la revolta ce clocotea în jurul lui cu resemnarea unui martir şi cu măreția unui judecător. Marius nici nu-l văzu.

Între timp, asediatorii încetaseră orice mişcare. Se auzeau umblând şi forfotind la capătul străzii, dar nu mai înaintau, fie că aşteptau ordine, fie că aşteptau întăriri, înainte de a năvăli din nou asupra acelei redute de necucerit. Răzvrătiții puseseră santinele, şi câțiva dintre ei, studenți în medicină, se grăbiseră să panseze pe răniți.

Fuseseră scoase afară din cârciumă toate mesele, rămânând numai două: una pentru scamă şi cartuşe şi alta pe care zăcea Mabeuf; răsculații le folosiseră la baricadă şi le înlocuiseră, în sala de jos, cu saltelele din paturile văduvei Hucheloup şi ale celor două servitoare. Pe aceste saltele fură întinşi răniții. Cât despre cele trei sărmane făpturi omeneşti care locuiau la *Corint,* nimeni nu ştia ce se întâmplase cu ele. Până la sfârşit le găsiră ascunse în pivniță.

O emoție cumplită sfâşiase inimile tuturor şi întunecase bucuria baricadei eliberate.

Se făcu apelul. Unul dintre răzvrătiți lipsea. Şi cine? Unul dintre cei mai dragi, unul dintre cei mai viteji: Jean Prouvaire. Îl căutară printre răniți, nu era. Îl căutară printre morți, nu era. Sigur că fusese făcut prizonier. Courfeyrac îi spuse lui Enjolras:

— L-au prins pe prietenul nostru. Dar şi noi avem în mâna noastră pe un agent al lor. Ții să moară acest spion?

— Da, răspunse Enjolras, dar țin mai mult să-l scap cu viață pe Jean Prouvaire.

Aceasta se petrece în sala de jos, lângă stâlpul lui Javert.

— Ei bine, reluă Combeferre, îmi pun batista în vârful bastonului şi mă duc, în solie, să le ofer pe omul lor în schimbul omului nostru.

— Ascultă! îl făcu atent Enjolras, punându-i mâna pe braț.

La capătul străzii se auzea un zăngănit de arme, plin de înțeles.

Se auzi o voce bărbătească strigând:

— Trăiască Franța! Trăiască viitorul!
Recunoscură vocea lui Jean Prouvaire.
Sclipi un fulger şi se auzi o detunătură.
Se făcu din nou tăcere.
— L-au ucis! strigă Combeferre.
Enjolras îl privi pe Javert şi-i spuse:
— În clipa aceasta prietenii tăi te-au împuşcat.

VI – Agonia morții după agonia vieții

O caracteristică a acestui fel de război e că atacul baricadelor se dă totdeauna din față şi că, de obicei, asediatorii se feresc să întoarcă pozițiile, fie că se tem de trupe ascunse la pândă, fie că nu se încumetă să se aventureze pe străzi întortocheate. Toată atenția răzvrătiților s-a îndreptat spre baricada cea mare, care, fireşte, era punctul cel mereu amenințat şi unde, fără greş, trebuia să reînceapă lupta. Marius cu toate acestea, se gândi şi la baricada cea mică şi se duse acolo. Era pustie şi păzită doar de lampionul care se clătina între pietrele caldarâmului. De altfel în ulicioara Mondétour, ca şi la răspântiile la Petite-Truanderie şi Cygne domnea cea mai adâncă linişte.

Tocmai când Marius, după ce-şi făcuse inspecția, se pregătea să plece, îşi auzi numele rostit de o voce slabă în întuneric.

— Domnule Marius!

Tresări, căci recunoscu glasul care îl chemase cu două ore mai înainte prin grilajul din strada Plumet.

Glasul acesta nu mai era acum decât o suflare.

Privi în jurul său şi nu mai văzu pe nimeni.

Marius crezu, că se înşelase şi că era numai o părere născocită de mintea lui printre realitățile uluitoare ce se ciocneau în jurul său. Făcu un pas ca să iasă din înfundătura retrasă, unde era baricada.

— Domnule Marius! repetă glasul.

De astă dată nu se mai putea îndoi, auzise limpede: se uită şi nu văzu nimic.

— La picioarele dumneavoastră, zise glasul.

El se aplecă şi văzu în întuneric o formă omenească târându-se spre el. Se târa pe caldarâm şi vorbea.

La lumina slabă a lampionului putu desluşi o bluză, un pantalon rupt de catifea groasă, picioarele goale şi ceva ce semăna cu o baltă de sânge.

Marius întrezări o faţă palidă care se ridica spre el.

— Nu mă recunoşti?

— Nu.

— Éponine.

Marius se plecă repede. Era în adevăr acea copilă nenorocită, îmbrăcată în haine bărbăteşti.

— Cum ai ajuns aici? Ce faci acolo?

— Mor, îi spuse ea.

Sunt cuvinte şi întâmplări care trezesc şi pe cei mai copleşiţi. Marius strigă ca tresărind din somn:

— Eşti rănită! Stai puţin, să te duc în sală. Să te panseze. E grav? Cum să te iau ca să nu-ţi fac rău? Unde te doare? Ajutor! Doamne, Dumnezeule! Ce căutai aici? Şi încercă să-şi treacă braţul sub ea ca s-o ridice.

Ridicând-o, îi atinse mâna.

Ea dădu un strigăt slab.

— Te-a durut? întrebă Marius.

— Puţin.

— Nu ţi-am atins decât mâna.

Ea îşi ridică mâna spre ochii lui, şi Marius văzu în mijlocul palmei o gaură neagră.

— Dar ce ai la mână? spuse el.

— E străpunsă.

— Străpunsă?

— Da.

— De ce?

— De un glonţ.

— Cum?

— N-aţi văzut o puşcă îndreptându-se spre dumneavoastră?

— Da, şi o mână care i-a astupat ţeava.

— Eu eram.

Marius se cutremură.

— Ce nebunie! Biata copilă! Dar cu atât mai bine. Dacă nu-i decât asta, nu-i nimic. Lasă-mă să te duc pe pat. O să te panseze, n-ai să mori dintr-un

glonț în palmă.

Ea şopti:

— Glonțul a trecut prin palmă, dar mi-a ieşit prin spate. Degeaba mă luați de aci. O să vă spun cum mă puteți pansa mai bine ca un doctor. Aşezați-vă lângă mine, pe piatra asta.

El îi dădu ascultare; ea îşi puse capul pe genunchii lui Marius şi, fără să-l privească, zise:

— O, ce bine! Ce bine mă simt! Uite! Nu mă mai doare! Tăcu o clipă, apoi îşi întoarse anevoie fața şi se uită la Marius. Ştiți ceva, domnule Marius? De câte ori intrați în grădina aceea, eu suferearm puțin… era o prostie, de vreme ce eu vă arătasem casa, şi apoi, la urma urmei, trebuia să-mi spun că un tânăr ca dumneavoastră… Tăcu o clipă şi, trecând peste şirul întunecat al gândurilor care se desfăşurau în mintea ei, reluă cu un surâs sfâşietor: Sunt urâtă, nu-i aşa? Apoi urmă: Vă dați seama, sunteți pierdut! Nimeni n-are să mai poată ieşi din baricadă. Eu v-am adus aici, şi iată… O să muriți. Nu-mi pare rău. Şi totuşi, când am văzut că vă lua la ochi, am pus mâna pe gura țevii. Ce caraghios! Voiam să mor înaintea dumneavoastră! Când m-a lovit glonțul, m-am târât până aici, nu m-au văzut, nu m-au ridicat. Vă aşteptam şi-mi spuneam: „Nu mai vine odată?” Oh, dacă ați şti! Îmi muşcam buza. Mă durea aşa de tare… Acum mi-e bine. Vă aduceți aminte de ziua când am intrat în camera dumneavoastră şi când m-am privit în oglindă? Şi de ziua când v-am întâlnit pe bulevard lângă spălătorese? Cum cântau păsărelele! Nu e mult de-atunci. Mi-ați dat cinci franci. Eu v-am spus: „N-am nevoie de banii dumneavoastră”. Ați ridicat cel puțin banii de pe jos? Nu sunteți bogat. Nu m-am gândit să vă spun să-i ridicați. Era o zi cu soare, nu era frig. Vă amintiți, domnule Marius? Oh, sunt fericită! Toată lumea o să moară.

Avea un aer rătăcit, grav şi sfâşietor. Bluza ruptă îi dezvelea pieptul gol. Vorbind, îşi apăsa mâna străpunsă pe piept, unde era o altă gaură din care țâşnea din când în când un val de sânge, cum țâşneşte vinul dintr-o vrană deschisă.

Marius se uita la această ființă nenorocită cu o compătimire adâncă.

— Oh, reluă ea deodată, iar începe! Mă înăbuş!

Îşi apucă bluza şi şi-o muşcă; picioarele i se întindeau țepene pe pavaj.

În clipa aceasta, glasul de cocoşel al micului Gavroche răsună în baricadă. Copilul se urcase pe o masă pentru a-şi încărca puşca şi cânta vesel cântecul aşa de popular pe-atunci:

„Cum îl văd pe Lafayette,
Ca jandarm viteaz repet:
Hai să fugim! Hai să fugim! Hai să fugim!

Éponine îşi săltă capul şi ascultă; apoi şopti:

— El e! Şi întorcându-se spre Marius: Fratele meu e-acolo. Nu trebuie să mă vadă. Are să mă certe.

— Fratele dumitale? întrebă Marius, care se gândea cu toată amărăciunea şi durerea inimii sale la obligaţiile faţă de Thénardier, pe care tatăl său i le lăsase moştenire. Cine e fratele dumitale?

— Băiatul.

— Cel care cântă?

— Da.

Marius făcu o mişcare.

— Oh! Nu plecaţi! se rugă ea. N-o să mai dureze.

Cu picioarele întinse pe pavaj, se ridicase aproape pe jumătate, dar glasul îi era slab şi întretăiat de sughiţuri. Din când în când era întrerupt de un horcăit. Îşi apropia cât putea mai mult faţa de a lui Marius. Adăugă cu o expresie ciudată:

— Ascultaţi. Nu vreau să fac o glumă. Am în buzunar o scrisoare pentru dumneavoastră. De ieri. Mi se spusese să o pun la poştă. Am păstrat-o. Nu voiam să ajungă la dumneavoastră. Dar nu vreau să-mi purtaţi pică, în curând o să ne revedem. O să ne revedem, nu-i aşa? Iată scrisoarea!

Apucă cu înfrigurare mâna lui Marius cu mâna ei străpunsă, dar părea că nu mai simte durerea. Puse mâna lui Marius în buzunarul bluzei ei. Marius simţi acolo, într-adevăr, o hârtie.

— Luaţi-o! spuse ea.

Marius luă scrisoarea.

Ea făcu un semn de mulţumire.

— Acum, pentru osteneala mea, făgăduiţi-mi…

Şi se opri.

— Ce? întrebă Marius.

— Făgăduiţi-mi!

— Îţi făgăduiesc!

— Făgăduiţi-mi să mă sărutaţi pe frunte după ce voi muri. O să simt.

Îşi lăsă din nou capul să-i cadă pe genunchii lui Marius şi pleoapele i se închiseră. Marius crezu că bietul ei suflet o părăsise. Éponine zăcea

nemişcată. Deodată, în clipa când Marius o socotea adormită pentru vecie, deschise încet ochii în care se oglindea adâncul întunecat al morţii şi spuse cu un glas a cărui blândeţe părea că vine din altă lume:

— Şi-apoi, domnule Marius, cred că eram puţin îndrăgostită de dumneavoastră.

Mai încercă o dată să surâdă şi îşi dădu sufletul.

VII – Gavroche priceput calculator al distanţelor

Marius îşi ţinu făgăduiala. Sărută fruntea aceea învineţită sub broboanele de sudoare rece. Nu era o trădare faţă de Cosette. Era un rămas bun îngândurat şi blând faţă de un suflet fără noroc.

Tresărise fără voie, luând scrisoarea pe care i-o dăduse Éponine. Presimţise o întâmplare neobişnuită. Era nerăbdător s-o afle. Aşa e făcută inima omenească. Nefericita copilă abia închisese ochii şi Marius se şi gândea să desfacă scrisoarea şi s-o citească. O aşeză uşor pe Éponine din nou pe pământ şi se depărtă. Ceva îi spunea că nu trebuia să citească scrisoarea în faţa acelui trup neînsufleţit. Se apropie de o lumânare din sala de jos. Era un bileţel îndoit şi pecetluit cu grija plină de gingăşie a femeilor. Adresa era scrisă de o femeie şi suna:

„Domniei-sale domnului Marius Pontmercy,
la domnul Courfeyrac, strada Verrerie, nr. 16 ”.

Desfăcu pecetea şi citi:

„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numaidecât.
Astă-seară vom fi în strada l'Homme-Armé, nr. 7.
Peste opt zile vom la Londra.
Cosette. 4 iunie.”

Atât de nevinovată era dragostea aceasta, încât Marius nici nu cunoştea scrisul Cosettei.

Cele întâmplate pot fi spuse în câteva cuvinte. Éponine le făcuse pe toate. După seara de 3 iunie, îşi pusese în gând două lucruri: să zădărnicească

urzelile tatălui său şi ale bandiților asupra casei din strada Plumet şi să-l despartă pe Marius de Cosette.

Schimbase zdrențele de pe ea cu primul derbedeu întâlnit, căruia i se păru lucru de haz să se îmbrace femeieşte în timp ce Éponine se deghiza în bărbat. Ea fusese aceea care-i dăduse lui Jean Valjean pe Champs-de-Mars, sfatul şi îndemnul: „Mută-te!”. Jean Valjean se întorsese într-adevăr acasă şi spusese Cosettei: „Plecăm astă-seară şi ne ducem cu Toussaint în strada l'Homme-Armé. Săptămâna viitoare vom fi la Londra.” Cosette, doborâtă de această lovitură neaşteptată, îi scrisese în grabă câteva rânduri lui Marius. Dar cum să ducă scrisoarea la poştă? Ea nu ieşea niciodată singură, şi Toussaint, surprinsă de o astfel de însărcinare, ar fi arătat cu siguranță scrisoarea domnului Fauchelevent. În neliniştea aceasta Cosette o zărise prin grilaj pe Éponine în haine bărbăteşti, care dădea târcoale grădinii. Cosette îl chemase pe „tânărul lucrător”, îi dăduse cinci franci, spunându-i: „Du numaidecât scrisoarea aceasta la adresa ei”. Éponine pusese scrisoarea în buzunar. A doua zi, în ziua de 5 iunie, se dusese la Courfeyrac să întrebe de Marius nu pentru a-i da scrisoarea, ci – lucru pe care orice inimă geloasă şi îndrăgostită l-ar înțelege – „numai aşa de curiozitate”. Acolo îl aşteptase pe Marius, sau cel puțin pe Courfeyrac, tot numai „aşa”. Când Courfeyrac îi spusese: „Ne ducem la baricade”, un gând îi trecuse prin minte. Să se arunce în moartea aceea cum s-ar fi aruncat în oricare alta şi să-l împingă în ea şi pe Marius. Îl urmase pe Courfeyrac, văzuse locul unde se ridica baricada şi, încredințată – deoarece Marius nu primise nicio înştiințare, iar ea oprise scrisoarea – că la căderea nopții el va veni la întâlnirea din fiecare seară, se dusese în strada Plumet, îl aşteptase acolo pe Marius şi îi trimisese în numele prietenilor lui acea chemare care, socotea ea, trebuia să-l ducă la baricadă. Ea se bizuia pe deznădejdea lui Marius când n-o va mai găsi pe Cosette şi nu se înşela.

Apoi se întoarse şi ea în strada Chanvrerie. Am văzut ce făcuse acolo. Murise cu bucuria aceea tragică a inimilor geloase, care târăsc în moartea lor ființa iubită, spunând: „Nimeni nu-l va avea!”

Marius acoperi cu sărutări scrisoarea Cosettei. Îl iubea deci! O clipă se gândi că nu mai trebuia să moară. Apoi îşi spuse. „Ea pleacă. Tatăl ei o duce în Anglia, şi bunicul meu e împotriva căsătoriei noastre. Soarta nu s-a schimbat cu nimic.” Visătorii ca Marius sunt supuşi acestor descurajări supreme, care duc la hotărâri deznădăjduite. Povara vieții e neîndurătoare, moartea e mai uşoară. Atunci se gândi că îi mai rămân două datorii de

îndeplinit: s-o înştiinţeze pe Cosette despre moartea lui, trimiţându-i un ultim rămas bun, şi să-l salveze de la prăbuşirea de neînlăturat, care se pregătea, pe acest biet copil, fratele Époninei şi fiul lui Thénardier. Avea la el un carnet, acelaşi în care aşternuse atâtea gânduri de dragoste pentru Cosette. Desprinse din el o foaie şi scrise cu creionul aceste câteva rânduri:

„Căsătoria noastră era cu neputinţă. Am cerut bunicului meu încuviinţarea şi el a refuzat. Eu sunt sărac şi tu la fel. Am alergat acasă la tine şi nu te-am mai găsit. Ştii cuvântul pe care ţi-l dădusem. Îl ţin. Mor. Te iubesc. Când vei citi aceste rânduri, sufletul meu se va întoarce lângă tine şi-ţi va zâmbi.”

Neavând cu ce pecetlui scrisoarea, se mulţumi s-o îndoaie în patru şi puse această adresă:

„Domnişoarei Cosette Fauchelevent,
la dl. Fauchelevent, strada l'Homme-Armé, nr. 7”.

După ce împături scrisoarea, rămase o clipă pe gânduri, îşi scoase din nou carnetul, îl deschise şi scrise cu acelaşi creion, pe prima pagină, aceste patru rânduri:

„Mă numesc Marius Pontmercy.
Duceţi-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand,
strada Filles-du-Calvaire nr. 6,
cartierul Marais.”

Puse carnetul la loc, în buzunarul hainei, apoi chemă pe Gavroche. La glasul lui băiatul veni în fugă, cu faţa lui veselă şi credincioasă.

— Vrei să-mi faci un bine?

— Orice, spuse Gavroche. Doamne, Dumnezeule, fără dumneavoastră eram pierdut!

— Vezi scrisoarea asta?

— Da.

— Ia-o! Ieşi îndată din baricadă (Gavroche, neliniştit începu să se scarpine pe după ureche) şi mâine dimineaţă o duci la adresa ei, domnişoarei Cosette la domnul Fauchelevent, strada l'Homme-Armé, nr. 7.

Viteazul copil răspunse:

— Bine, dar până atunci vor lua baricada şi eu nu voi fi aici.

— Baricada nu va fi atacată, după cum se vede, decât în zorii zilei şi nu va putea să cadă decât cel mult mâine la amiază.

Asediatorii dăduseră într-adevăr un nou răgaz baricadei.

Era la mijloc una dintre acele pauze care intervin adesea în luptele de noapte, urmate totdeauna de o înverşunare sporită.

— Ei bine, făcu Gavroche, dacă m-aş duce să duc scrisoarea dumneavoastră mâine dimineață?

— Va fi prea târziu. Baricada poate că va fi blocată, toate străzile vor fi păzite şi nu vei putea ieşi. Du-te numaidecât!

Gavroche nu găsi niciun răspuns; sta pe loc, nehotărât şi scărpinându-se trist după ureche. Deodată, cu una dintre mişcările lui de ființă zburătoare, luă scrisoarea:

— Bine! spuse el.

Şi plecă alergând prin ulicioara Mondétour.

Lui Gavroche îi venise deodată un gând care îl şi hotărî, dar pe care nu-l spusese, de teamă că Marius să nu se împotrivească.

Iată gândul acesta:

„Abia e miezul nopții, strada l'Homme-Armé nu e departe, mă duc să duc scrisoarea de îndată şi am să fiu înapoi la vreme”.

Cartea a cinsprezecea:

STRADA L'HOMME-ARMÉ

I – Sugativa trădătoare

Ce înseamnă zvârcolirile unui oraş pe lângă răzvrătirile unui suflet? Omul e mai adânc decât poporul. În acea clipă, Jean Valjean era pradă unei revolte înspăimântătoare. Se deschideau din nou într-însul prăpăstii fără fund. Tremura şi el ca şi Parisul, în pragul unei răscoale uriaşe şi întunecate. Câteva ore fuseseră de ajuns. Soarta şi conştiinţa lui se învăluiseră dintr-odată în întuneric. Despre el, ca şi despre Paris, se putea spune: Două puteri stau faţă-n faţă. Îngerul alb şi îngerul negru se vor lua la trântă pe puntea de peste prăpastie. Care din ei îl va prăvăli pe celălalt? Cine va învinge?

În ajunul aceleiaşi zile de 5 iunie, Jean Valjean, însoţit de Cosette şi de Toussaint, se mutase în strada l'Homme-Armé. O întâmplare neprevăzută îl aştepta acolo.

Cosette nu părăsise strada Plumet fără o oarecare împotrivire. Pentru prima oară de când trăiau unul lângă altul voinţa Cosettei şi voinţa lui Jean Valjean fuseseră deosebite: chiar dacă nu se ciocniseră, avuseseră altă ţintă. De o parte împotrivirea faţă de o propunere, de cealaltă hotărâre nestrămutată. Sfatul neaşteptat: „Mută-te", aruncat de un necunoscut lui Jean Valjean, îl speriase până într-atât încât îl făcuse neînduplecat. Se credea descoperit şi urmărit. Cosette a fost nevoită să se supună.

Amândoi sosiseră în strada l'Homme-Armé fără să-şi descleşteze dinţii şi fără să-şi spună un cuvânt, adâncit fiecare în grijile sale proprii. Jean Valjean atât de neliniştit, încât nu vedea tristeţea Cosettei, Cosette atât de tristă, încât nu vedea neliniştea lui Jean Valjean.

Jean Valjean luase cu ei pe Toussaint, ceea ce nu mai făcuse niciodată în călătoriile de până atunci. Se gândise că ar fi fost cu putinţă să nu se mai întoarcă în strada Plumet şi nu putea nici s-o lase pe Toussaint singură, nici să-i dezvăluie taina lui. De altfel, o simţea credincioasă şi sigură. De la slugă la stăpân trădarea începe prin curiozitate. Iar Toussaint, ca şi cum ar fi fost sortită să fie slujnica lui Jean Valjean, nu era curioasă. Ea spunea gângăvind şi în graiul ei de ţărancă din Barneville: „Eu sunt în fel şi fel; trebăluiesc ce-mi dă, nu mă amestec în tărâţe…" (Aşa sunt eu; îmi fac treaba mea; celelalte nu mă privesc).

Cu prilejul acestei plecări din strada Plumet – care semăna cu o fugă – Jean Valjean nu luase nimic altceva decât micul cufăraş cu arome, botezat de Cosette *inseparabilul.* Cuferele ar fi trebuit duse de hamali, şi hamalii înseamnă martori.

Trimiseseră după o trăsură la poarta din strada Babylone şi plecaseră.

Cu mare greutate îi dăduse Jean Valjean lui Toussaint învoirea de a împacheta puţină rufărie, câteva haine şi unele lucruri de toaletă. Cosette nu-şi luase decât hârtia de scris şi mapa cu hârtie sugativă.

Pentru a spori taina acestei plecări, Jean Valjean făcuse în aşa fel încât să nu părăsească pavilionul din strada Plumet decât în amurg, ceea ce dăduse Cosettei răgaz ca să scrie biletul către Marius. Când ajunseră în strada l'Homme-Armé se înnoptase de tot.

Se culcaseră în tăcere.

Locuinţa din strada l'Homme-Armé, într-o curte din fund, la etajul al doilea, era alcătuită din două camere de culcare, o sufragerie şi o bucătărie alăturată sufrageriei, cu o cămăruţă de scânduri deasupra, în care se afla un pat de campanie pentru Toussaint.

Sufrageria era totodată anticameră şi despărţea cele două odăi de dormit. Apartamentul era înzestrat cu toate lucrurile de trebuinţă.

Aşa e firea omului: se potoleşte aproape tot atât de nebuneşte după cum se alarmează. Abia se văzu Jean Valjean în strada l'Homme-Armé, că îngrijorarea începu a se potoli şi, încet-încet, se risipi. Sunt unele lucruri care te îmbie la odihnă şi au o înrâurire oarecum mecanică asupra sufletului. O stradă obscură, oameni paşnici. Jean Valjean simţi că se molipseşte de liniştea acestei ulicioare a vechiului Paris, atât de strâmtă încât e închisă pentru trăsuri printr-o grindă pusă pe doi stâlpi de-a curmezişul; mută şi surdă în mijlocul oraşului zgomotos, întunecoasă în plină zi, paşnică şi ferită de frământările lumii, între cele două şiruri de case înalte, vechi de o

sută de ani şi care tac ca nişte bătrâne ce sunt. În această stradă dăinuia parcă o uitare încremenită. Jean Valjean răsuflă uşurat. Cum mai putea fi găsit aici?

Prima lui grijă fu să-şi pună *inseparabilul* lângă el.

Dormi bine. Noaptea te sfătuieşte; putem adăuga: noaptea te linişteşte. A doua zi dimineața se deşteptă aproape vesel. Sufrageria urâtă, mobilată cu o masă veche, rotundă, cu un bufet scund, deasupra căruia atârna o oglindă înclinată, cu un fotoliu ciuruit de carii şi câteva scaune pline cu pachetele lui Toussaint, i se păru plină de farmec. Într-unul dintre acele pachete se zărea printr-o ruptură a hârtiei, uniforma de guard național a lui Jean Valjean.

Cosette ceruse lui Toussaint să-i aducă o supă în camera ei şi nu apăru decât seara.

Către ora cinci, Toussaint, care umbla de colo până colo, găsindu-şi felurite treburi prin mica ei gospodărie, aşezase pe masa din sufragerie o friptură rece de pasăre, la care Cosette, din respect pentru tatăl ei, binevoise să se uite.

După aceea Cosette, născocind o durere de cap îndărătnică, spusese bună seara lui Jean Valjean şi se închisese în camera ei de dormit. Jean Valjean mâncase cu poftă o aripă de pui, înseninându-se treptat. Stătea cu coatele sprijinite de masă şi simțea cum liniştea pune tot mai mult stăpânire pe el.

În timpul acestei mese cumpătate, i se păru că auzise, în două-trei rânduri, glasul gângav al lui Toussaint, care îi spunea: „Domnule, e zarvă mare, în Paris se lasă cu răzmeriță”. Dar, adâncit în tot felul de gânduri care-l frământau, n-o luase în seamă. La drept vorbind, nici n-o auzise.

Se ridică şi începu să se plimbe de la fereastră la uşă şi de la uşă la fereastră, din ce în ce mai împăcat.

Pe măsură ce se liniştea, îi răsărea din nou în minte grija lui de căpetenie, Cosette. Nu doar că l-ar fi îngrijorat acea migrenă, o mică criză de nervi, nazuri de fată tânără, un nor trecător care se risipeşte grabnic, într-o zi sau două; dar se gândea la viitor şi, ca de obicei, se gândea cu duioşie. La urma urmei, nu vedea nicio piedică pentru ca viața lor fericită să-şi reia cursul. Sunt ceasuri când toate par cu neputință, alteori totul pare uşor. Jean Valjean era într-unul dintre aceste ceasuri bune. Ele vin de obicei după cele rele, ca ziua după noapte, prin acea lege de succesiune şi contrast care este însuşi fondul naturii şi pe care cei cu o judecată grăbită o numesc antiteză. În strada liniştită în care se adăpostise, Jean Valjean se desprindea de tot ceea

ce îl neliniştise în timpul din urmă. Tocmai pentru că văzuse atâta întuneric, începuse să zărească acum puțin cer albastru. Faptul că părăsise strada Plumet fără încurcături şi piedici era un pas bun înainte. Poate că ar fi înțelept să părăsească țara, chiar pentru câteva luni, şi să plece la Londra. Ei bine, vor pleca. A fi în Franța, a fi în Anglia, îi era totuna, numai s-o aibă pe Cosette lângă el. Cosette era țara lui. Cosette era de ajuns pentru fericirea lui. Gândul că el poate nu era de ajuns pentru fericirea Cosettei, gândul acesta, care altădată îi pricinuise zbucium şi nesomn, nici nu-i mai trecea prin minte. Pierduse cu totul conştiința durerilor lui trecute şi se afla într-o stare de optimism deplin. Fiindcă era lângă el, Cosette i se părea a lui; o iluzie optică pe care toată lumea a încercat-o. Acum pregătea în gând, cu tot felul de înlesniri posibile plecarea în Anglia împreună cu Cosette şi, în depărtările visului, îşi vedea fericirea reclădindu-se oriunde.

În timp ce se plimba domol, de la un capăt la altul al camerei, privirea lui întâlni deodată un lucru ciudat.

Zări în fața lui, în oglinda înclinată care atârna deasupra bufetului, şi citi limpede aceste patru rânduri:

„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numaidecât.
Astă-seară vom în strada l'Homme-Armé, nr. 7.
Peste opt zile vom la Londra.
Cosette. 4 iunie."

Jean Valjean se opri cu privirea rătăcită.

Cosette pusese la sosire mapa de scris pe bufet, în fața oglinzii şi, stăpânită de liniştea ei dureroasă, o uitase acolo, fără să-şi dea seama că o lăsase deschisă tocmai la pagina pe care apăsase pe sugativă, pentru a le usca, cele patru rânduri scrise de ea şi încredințate tânărului lucrător ce trecea pe strada Plumet. Scrisul ei se întipărise pe sugativă. Oglinda răsfrângea rândurile scrise.

Era ceea ce în geometrie se numeşte imagine simetrică; astfel încât scrisul inversat pe sugativă se răsfrângea în oglindă îndreptat, înfățişându-se în starea lui de la început; Jean Valjean avea în fața ochilor biletul scris în ajun de Cosette lui Marius.

Era simplu şi fulgerător.

Jean Valjean se apropie de oglindă. Reciti cele patru rânduri, dar nu-şi crezu ochilor. Era ca şi când ele ar fi apărut în lumina de fulger. O

halucinație. Un lucru absurd. Nu se putea.

Puțin câte puțin, mintea i se limpezi. Se uită la mapa Cosettei şi se trezi la realitate. Luă sugativa şi spuse: „Aici e tot secretul”. Cercetă cu înfrigurare cele patru rânduri întipărite pe sugativă; răsturnarea literelor făcea din ele o mâzgălitură ciudată şi nu le găsi niciun înțeles. Îşi spuse: „Scrisul acesta nu înseamnă nimic, nu scrie nimic”. Şi răsuflă adânc, cu o uşurare nespusă. Cine nu a avut astfel de bucurii neroade în clipele lui de chin? Sufletul nu se lasă pradă deznădejdii înainte de a fi epuizat toate iluziile. Ținea sugativa în mână şi o privea îndelung, cu o fericire prostească, aproape gata să râdă de halucinația care îl amăgise. Deodată privirea îi căzu din nou pe oglindă şi încă o dată avu aceeaşi vedenie. Cele patru rânduri se desenau acolo cu o claritate neînduplecată. De astă dată nu mai era un miraj. Revenirea acelei vedenii era o realitate, era ceva care se putea pipăi, era scrisul îndreptat în oglindă. Înțelese.

Jean Valjean se clătină, scăpă sugativa din mână şi se prăbuşi în fotoliul de lângă bufet, cu capul în piept, cu privirea sticloasă, rătăcit. Îşi spuse că nu mai rămânea nicio îndoială şi că lumina lumii se întunecase pentru totdeauna; acele cuvinte le scrisese Cosette cuiva. Atunci îşi auzi sufletul sălbăticit din nou, scoțând din umbră un răcnet. Încercați să smulgeți leului câinele pe care îl ține în peştera lui.

Lucru ciudat şi trist; în clipa aceea Marius nu avea încă scrisoarea Cosettei; hazardul trădător i-o adusese lui Jean Valjean înainte de a o înmâna lui Marius.

Până în ziua aceea Jean Valjean nu fusese doborât de suferință. Fusese pus la încercări îngrozitoare. Nicio lovitură a nenorocului nu-l cruțase; sălbăticia soartei, înarmată cu toate răzbunările şi tot disprețul societății, pusese stăpânire şi se îndârjise împotriva lui. Dar nimic nu-l făcuse să dea înapoi sau să îngenuncheze. Îndurase, ori de câte ori a trebuit, orice violență, îşi jertfise drepturile lui de om cucerite prin luptă, îşi dăruise libertatea, îşi riscase viața, pierduse totul, suferise totul şi rămăsese dezinteresat şi stoic în aşa măsură, încât în unele clipe l-ai fi putut crede străin de el însuşi, ca un martir. Conştiința sa, călită în toate asalturile posibile ale nenorocirilor, putea să pară pentru totdeauna de neînvins. Ei bine, dacă cineva ar fi privit în sufletul lui, ar fi fost silit să recunoască adevărul: de data aceasta îşi pierduse curajul.

Din toate chinurile la care fusese supus în lunga mucenicie la care îl osândise ursita, acesta era cel mai de temut. Niciodată nu fusese strâns într-

un asemenea cleşte, încerca tulburarea tainică a tuturor simţirilor care dormeau în el. Simţi zvâcnirea unei fibre necunoscute. Vai, încercarea cea de pe urmă, mai bine spus singura încercare adevărată, e pierderea fiinţei iubite!

Jean Valjean, bietul bătrân, n-o iubea desigur pe Cosette altfel decât un tată; dar cum am arătat mai sus, în golul vieţii lui, această iubire părintească cuprinsese toate iubirile; o iubea pe Cosette ca pe copilul său, o iubea ca pe o mamă şi o iubea ca pe o soră. Cum nu avusese niciodată o amantă nici soţie, şi cum natura e un creditor care nu îngăduie niciun protest, acest sentiment, cel mai tare dintre toate, era amestecat cu celelalte, nelămurit, neştiut, fără prihană din pricina neprihănitei lui orbiri, nevinovat, ceresc, îngeresc, dumnezeiesc; mai mult un instinct decât un sentiment, mai mult un farmec decât un instinct, nesimţit şi nevăzut, dar adevărat – iubirea căreia nu i se spune decât astfel, făcea şi ea parte din nemărginita şi duioasa lui dragoste pentru Cosette, precum filonul de aur face parte din munte, întunecat şi neatins de mâna omului.

Să ne amintim de această stare sufletească de care am mai vorbit. Nicio căsătorie nu era cu putinţă între ei; nici măcar aceea a sufletelor, şi totuşi e sigur că ursita îi însoţise. În afară de Cosette, adică în afară de un copil, Jean Valjean nu cunoscuse în lunga sa viaţă nimic din ceea ce poate fi iubit. Patimile şi iubirile care se perindă una după alta nu izvodiseră în el acele nuanţe de verde care se suprapun, verdele fraged peste verdele întunecat, sumbru ca pe frunzele plantelor de iarnă şi din sufletele bărbaţilor trecuţi de cincizeci de ani.

Într-un cuvânt, şi am spus-o nu numai o dată, toată această contopire lăuntrică, tot acest vălmăşag de simţiri a cărui urmare era o înaltă virtute, făceau din Jean Valjean un părinte pentru Cosette. Părinte neobişnuit, întruchipat din bunicul, din fratele şi din soţul care se contopeau în Jean Valjean; părinte care era şi mamă, părinte care o iubea pe Cosette, care o adora, părinte pentru care acest copil era lumina, căminul, familia, patria şi raiul.

De aceea, când văzu că totul se sfârşise cu adevărat, că o pierdea pe Cosette, că îi scăpa din mâini, că nu mai era decât un nor, decât un talaz; când avu în faţa ochilor adevărul zdrobitor şi de netăgăduit, că un altul e alesul inimii ei, altul este dorinţa vieţii ei, când nu mai putu pune nimic la îndoială, îşi zise: „Are un iubit, eu nu-i sunt decât tatăl! Eu nu mai sunt pe lume!” Când nu mai putu să se îndoiască, când îşi spuse: „Va pleca de la

mine!”, durerea pe care o simți trecu peste puterile sale. Să fi făcut tot ce făcuse ca să ajungă aici! Şi la ce? Pentru nimic! Atunci, după cum am spus-o, avu din creştet până-n tălpi o cutremurare de revoltă. Simți până şi în fiecare fir de păr, uriaşa trezire a egoismului şi toată ființa lui fu numai un urlet în abisurile sufletului.

Sunt unele prăbuşiri lăuntrice. O convingere deznădăjduită nu pătrunde în inima omului fără a înlătura şi fărâma unele temelii adânci, care sunt uneori omul însuşi. Durerea, când ajunge la culme, este o destrămare a tuturor forțelor conştiinței. Acestea sunt răspântii primejdioase. Puțini dintre noi ies din ele asemenea lor înşişi şi neclintiți față de datoria lor. Când limita suferinței e depăşită, virtutea cea mai statornică îşi pierde cumpătul. Jean Valjean reluă sugativa şi se convinse încă o dată; rămase aplecat şi ca împietrit, cu privirea ațintită asupra celor patru rânduri neîndurătoare; şi în el se lăsă o negură atât de deasă, încât îi păru că sufletul i se surpă din temelii.

Cercetă această descoperire peste învolburarea gândurilor, cu acea linişte aparentă şi înspăimântătoare, care a ajuns până la nemişcarea statuii.

Măsură pasul groaznic pe care soarta sa îl făcuse fără ca el să bănuiască; îşi aminti de temerile din vara trecută, risipite atât de uşuratic; recunoscu prăpastia; era aceeaşi, numai că Jean Valjean nu se mai afla pe margine, ci în adâncul ei.

Lucru cumplit şi uimitor: se prăbuşise fără să-şi dea seama. Toată lumina vieții lui pierise, pe când credea că vede mereu soarele.

Instinctul său înțelese îndată. Apropie anumite întâmplări, anumite date, anumite îmbujorări şi anumite palori ale Cosettei şi îşi spuse: „El e”. Darul de a ghici al deznădejdii e un fel de arc misterios care nu-şi greşeşte niciodată ținta. De la prima sa bănuială puse ochii pe Marius. Nu-i cunoştea numele, dar găsi îndată omul. Îi apăru limpede în fundul necruțătoarei evocări a amintirii, plimbărețul necunoscut din grădina Luxembourg, acel ticălos căutător de iubiri uşoare, acel pierde-vară romanțios, nătărăul, mişelul acela, căci este o mişelie să vii să faci ochi dulci fetelor care au lângă ele un tată care le iubeşte.

După ce se încredință că în miezul acestei situații era tânărul acela şi că totul venea de la el, iată că Jean Valjean, omul renăscut, omul care se trudise atâta să-şi lumineze sufletul, omul care făcuse atâtea sforțări pentru a topi toată viața, toată mizeria şi toată nenorocirea în dragoste, privi în el însuşi şi zări acolo un strigoi: Ura.

Durerile mari sunt istovitore. Îți taie curajul de a trăi. Omul în sufletul căruia se cuibăreşte suferința simte că ceva îl părăseşte. În tinerețe ivirea ei e tristă, mai târziu e înspăimântătoare. Vai! Dacă atunci când sângele e fierbinte, când părul e negru, când capul stă drept pe umeri ca flacăra pe faclă, când fuiorul soartei e încă aproape întreg, când inima, plină de dragoste pătimaşă, are încă bătăi cărora li se poate răspunde, când omului îi mai e dat răgazul de a-şi îndrepta greşelile, când toate femeile îl înconjoară, şi toate zâmbetele, şi tot viitorul, când toată zarea e deschisă şi puterea vieții întreagă, dacă şi atunci deznădejdea e un lucru îngrozitor, ce poate fi la bătrânețe, când anii se grămădesc din ce în ce mai searbezi, în ceasul de amurg, când încep să se zărească stelele mormântului!

În timp ce sta dus pe gânduri, intră Toussaint. Jean Valjean se ridică şi o întrebă:

— În ce parte e? Ştii?

Toussaint, încremenită, nu-i putu răspunde decât:

— Poftim?

Jean Valjean continuă:

— Nu mi-ai spus adineauri că se bat?

— Ah! Da, domnule, răspunse Toussaint. Spre Saint-Merry.

Există un fel de mişcare automată, pornită fără ştirea noastră din străfundul cel mai adânc al gândurilor noastre. Sub îndemnul unei astfel de puteri, fără îndoială, de care abia îşi dădea seama, Jean Valjean se afla după cinci minute în stradă.

Cu capul gol, se aşezase pe stâlpul din poarta casei sale. Părea că ascultă.

Se înnoptase.

II – Ştrengarul, duşman al luminilor

Câtă vreme trecu astfel? Care au fost fluxurile şi refluxurile acestei tragice meditații?

Îşi veni în fire? Rămase copleşit sub povară? Să fi fost lovitura atât de grea, încât îl zdrobise cu totul? Se putea încă ridica şi găsi un punct de sprijin în conştiința lui? Poate că nici el n-ar fi putut-o spune.

Strada era pustie. Câţiva cetăţeni îngrijoraţi, care se întorceau în grabă acasă, abia îl zăriră. Fiecare îşi poartă grija lui în vremuri de restrişte. Lampagiul de noapte veni ca de obicei să aprindă felinarul din faţa porţii cu nr. 7 şi plecă. Cine l-ar fi privit pe Jean Valjean în umbra aceasta ar fi jurat ca nu-i om viu. Stătea acolo, aşezat pe piatra de la poartă, încremenit în deznădejde, ca o arătare de gheaţă. Se auzea clopotul de alarmă şi zgomote nedesluşite ca de furtună. La zbuciumul clopotului şi la vuietul răscoalei se adăugă sunetul orniculului de la Saint-Paul, care bătu de unsprezece ori, grav, fără să se grăbească. Căci clopotul de alarmă e omul: ceasul e Dumnezeu. Trecerea vremii îl lăsa rece pe Jean Valjean; rămase nemişcat. Deodată, aproape în aceeaşi clipă, o detunătură scurtă răsună dinspre Hale; o a doua urmă şi mai puternică. Era pesemne atacul asupra baricadei din strada Chanvrerie care, după cum am văzut, fusese respins de Marius. La auzul acestor îndoite salve, a căror furie părea sporită în încremenirea nopţii, Jean Valjean tresări; se ridică, întorcându-se înspre partea de unde venea zgomotul; apoi se prăbuşi din nou lângă stâlp, îşi încrucişă braţele şi capul îi căzu iarăşi încet pe piept.

Şi din nou începu a tăinui cu sine însuşi.

Deodată ridică ochii. Cineva trecea pe stradă. Auzi paşi în apropiere şi, la lumina felinarului care străjuia partea străzii dinspre arhive, zări o faţă palidă, tânără şi plină da voioşie.

Era Gavroche, care ajunsese în strada l'Homme-Armé.

Băieţelul privea pe sus şi părea să caute ceva. Îl vedea bine pe Jean Valjean, dar nu-l lua în seamă.

După ce se uită o vreme în sus, îşi îndreptă privirile cu atenţie în jos; ridicându-se în vârful picioarelor, începu să pipăie uşile şi ferestrele de jos ale caselor; toate erau închise, încuiate, ferecate. După ce a cercetat cinci sau şase faţade baricadate astfel, ştrengarul dădu din umeri şi intră în vorbă cu sine însuşi cam în felul acesta:

— Drace!

Apoi începu din nou să privească pe sus.

Jean Valjean care, cu o clipă mai înainte, în starea sufletească în care se afla, n-ar fi vorbit, nici n-ar fi răspuns măcar nimănui, se simţi împins să vorbească acestui copil.

— Puştiule, zise el, ce ai?

— Am că mi-i foame, răspunse tăios Gavroche şi adăugă: Puşti eşti dumneata!

Jean Valjean vârî mâna în buzunarul vestei şi scoase o piesă de cinci franci.

Dar Gavroche, care era un neam de codobatură şi care trecea repede de la un gest la altul, ridicase o piatră de jos. Zărise felinarul.

— Ia te uită! Pe aici aveți încă felinare! Nu sunteți în regulă, dragii mei! Asta se cheamă dezordine. Ia să le spargem!

Şi aruncă piatra în felinarul al cărui geam căzu cu un zgomot atât de mare, încât câțiva cetățeni, ghemuiți după perdele în casa din față, strigară: „S-a întors ’93!”

Felinarul se clătină şi se stinse.

Strada se întunecă deodată.

— Aşa, uliță bătrână, făcu Gavroche, pune-ți scufia de noapte! Şi întorcându-se spre Jean Valjean: Cum îi ziceți monumentului ăluia uriaş pe care-l aveți colo, la capătul străzii? Sunt Arhivele, nu? Coloanele ălea barosane, dacă le-am mototoli nițel, ce mai baricadă am face din ele!

Jean Valjean se apropie de Gavroche.

— Sărmanul de el, zise cu vocea pe jumătate, vorbind pentru sine, îi e foame!

Şi îi puse în mână piesa de cinci franci.

Gavroche ridică nasul, mirat de mărimea acelui gologan: se uită la el pe întuneric şi strălucirea lui îi luă ochii. Cunoştea piesele de cinci franci numai din auzite; se bucurau de o mare faimă; fu încântat să vadă una de aproape şi exclamă:

— Ia să vedem pataca! Câteva clipe se uită la ea ca vrăjit, apoi, întorcându-se spre Jean Valjean, îi întinse moneda şi îi spuse cu demnitate: Burghezule, prefer să sparg felinare. Luați-vă pataca înapoi! Pe mine nu mă cumpără nimeni. O fi având ea cinci gheare, dar pe mine nu mă zgârie.

— Ai mamă? întrebă Jean Valjean.

Gavroche răspunse:

— Poate mai mult ca dumneavoastră.

— Ei bine, spuse Jean Valjean, păstrează banul pentru maica-ta.

Gavroche se simți înduioşat. De altfel, tocmai băgase de seamă că omul care îi vorbea era cu capul gol, şi aceasta îi inspirase încredere.

— Adevărat? spuse el. Nu mi-l dați ca să nu mai sparg felinarele?

— Sparge câte vrei.

— Sunteți un om cumsecade, zise Gavroche. Şi puse piesa de cinci franci într-unul dintre buzunare. Încrederea lui crescând, adăugă: Sunteți de pe

strada asta?

— Da, de ce?

— Ați putea să-mi arătați unde e numărul şapte?

— Ce ai cu numărul şapte?

Aici copilul se opri, temându-se că a spus prea mult; îşi înfipse cu putere degetele în păr şi se mulțumi să răspundă:

— Aşa!

Un gând trecu prin mintea lui Jean Valjean. Neliniştea are sclipiri de felul acesta. El spuse copilului:

— Tu îmi aduci scrisoarea pe care o aştept?

— Dumneavoastră! zise Gavroche. Dumneavoastră nu sunteți femeie.

— Scrisoarea este pentru domnişoara Cosette, nu-i aşa?

— Cosette… mormăi Gavroche. Da, cred că e chiar numele ăsta caraghios.

— Ei bine, spuse Jean Valjean, eu trebuie să-i predau scrisoarea. Dă-mi-o!

— Atunci trebuie să ştiți că sunt trimis de la baricadă?

— Fără îndoială, zise Jean Valjean.

Gavroche îşi vârî mâna în fundul celuilalt buzunar al său şi scoase din el o hârtie împăturită în patru.

Apoi salută milităreşte.

— Onorul la depeşă! spuse el. Vine de la guvernul provizoriu.

— Dă-o încoace! zise Jean Valjean:

Gavroche ținea scrisoarea ridicată deasupra capului.

— Să nu vă închipuiți că e vorba de un bilețel dulce. E pentru o femeie, dar e pentru popor. Noi ne batem şi respectăm femeile. Noi nu suntem ca cei din lumea mare, unde domnişorii trimit răvaşe dulci puicuțelor.

— Dă-mi-o!

— Într-adevăr, păreți un om cumsecade.

— Dă-mi-o repede!

— Poftiți! Şi dădu scrisoarea lui Jean Valjean. Şi grăbiți-vă, domnule Cutare, pentru că domnişoara Cutărică aşteaptă.

Gavroche fu încântat de spiritul pe care îl făcuse. Jean Valjean întrebă:

— La Saint-Merry trebuie să duc răspunsul?

— Ai face o boroboață din cele mai mari! strigă Gavroche. Scrisoarea vine de la baricada din strada Chanvrerie şi eu mă întorc acolo. Bună seara, cetățene!

După ce spuse acestea, Gavroche plecă, sau mai bine zis îşi reluă zborul său de păsărică scăpată din colivie spre locul de unde venise. Se scufundă iarăşi în întuneric, ca şi când ar fi făcut o gaură în el, cu iuţeala unui proiectil; uliţa l'Homme-Armé fu din nou tăcută şi pustie; cât ai clipi din ochi, copilul acesta ciudat, plămădit din umbră şi vis, intrase în negura acestor şiruri de case întunecate şi se pierduse ca fumul în noapte. L-ai fi putut crede risipit şi împrăştiat, dacă peste câteva clipe un zgomot răsunător de geamuri sparte şi bufnetul straşnic al unui felinar prăbuşindu-se pe pavaj n-ar fi trezit din nou, dintr-odată pe burghezii mânioşi. Gavroche trecea pe strada Chaume.

III – În vreme ce Cosette şi Toussaint dorm

Jean Valjean se întoarse în casă cu scrisoarea lui Marius.

Urcă scara pe dibuite, bucuros de întuneric, ca bufniţa care îşi ţine prada, deschise şi închise încet uşa camerei sale, ascultă dacă nu se aude vreun zgomot, se încredinţă că, după cât se părea, Cosette şi Toussaint dormeau. Mâna îi tremura atât de tare, încât trebui să strice trei sau patru beţe până să aprindă bricheta *Fumade*; ceea ce făcuse el era un fel de furt. În sfârşit, aprinse lumânarea, se aşeză cu coatele rezemate de masă, deschise hârtia şi citi.

Când eşti foarte tulburat nu citeşti, chinuieşti hârtia pe care o ţii în mână, o sugrumi ca pe o victimă, o mototoleşti, îţi înfigi în ea unghiile mâniei sau bucuriei tale; te repezi la sfârşitul ei, sari la început; mintea ţi-e cuprinsă de friguri, înţelege una peste alta cam despre ce e vorba, prinde o parte şi tot restul îl pierde. În biletul lui Marius către Cosette, Jean Valjean nu văzu decât aceste cuvinte:

„… Mor. Când vei citi acestea, sufletul meu va fi lângă tine.”

În faţa acestor două rânduri, avu o clipă de ameţeală groaznică; rămase un moment ca zdrobit de prefacerea ce se ivea în tulburarea lui. Se uita la biletul lui Marius, uluit, ameţit; avea în faţa ochilor lucrul acesta minunat, moartea fiinţei pe care o ura.

Scoase un groaznic strigăt lăuntric de bucurie. Aşadar, se sfârşise. Deznodământul sosea mai repede decât ar fi îndrăznit el să nădăjduiască. Ființa care se aşezase în calea destinului său dispărea. Pleca singur, liber, din propria sa voință. Fără ca el, Jean Valjean să fi făcut ceva pentru asta, fără să se fi făcut vinovat cu nimic, omul „acela” avea să moară. Poate că şi murise. Înfrigurat, începu să socotească. Nu, nu a murit încă. Era vădit că scrisoarea a fost scrisă ca să fie citită de Cosette a doua zi de dimineață; după cele două salve ce s-au auzit între orele unsprezece şi miezul nopții n-a mai urmat nimic; baricada nu va fi atacată decât în zorii zilei; dar n-are a face, din moment ce „omul acela” e amestecat în viitoarea răscoalei e pierdut; e prins în vârtej, fără scăpare. Jean Valjean se credea mântuit. O să fie deci iarăşi singur cu Cosette. Vrăjmaşul dispărea; viitorul începea din nou. N-avea decât să păstreze biletul în buzunar. Cosette nu va şti niciodată ce s-a întâmplat cu „omul acela”. „Ajunge să laşi lucrurile să se împlinească. Nu poate scăpa. Dacă nu a murit încă, e sigur că va muri. Ce fericire!”

După ce-şi spuse toate acestea, se întunecă din nou.

Coborî şi-l trezi pe portar.

Cam după o oră, Jean Valjean ieşea pe poartă, în uniformă de guard național şi înarmat. Portarul îi găsise cu uşurință prin vecini cu ce să-şi completeze echipamentul. Avea o puşcă încărcată şi o cartuşieră plină. Se îndreptă spre Hale.

IV – Excesele de zel ale lui Gavroche

În timpul acesta, lui Gavroche i se întâmplase ceva neobişnuit.

După ce spărsese, cu toată conştiinciozitatea, felinarul din strada Chaume, Gavroche o luă pe strada Vieilles-Haudriettes şi, nevăzând „țipenie de om”, găsi prilejul bun ca să intoneze toate cântecele pe care le ştia. Pasul lui, în loc să se încetinească prin cântec, se iuțea în ritmul lui. Şi începu să semene de-a lungul caselor adormite sau înspăimântate aceste cuplete incendiare:

„Bârfea pe-aleile umbroase

O pasăre pe Atala:
C-ar fi plecat un rus cu ea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Spui vorbe, Pierrot, geloase,
Fiindcă-alaltăieri Mila,
În geam bătându-mi mă striga.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Stricatele sunt grațioase,
Otrava lor ce mă-mbăta
L-au amețit şi pe Orfila.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Vreau dragostele năzuroase
Pe Agnès şi pe Paméla,
Pe Lise ce s-a aprins şi ea,
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Văzându-ți haina de mătase,
Tot sufletu-mi, o, Zéila,
În cutele ei se pierdea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Amorul cu mâini luminoase
Îți pune flori în păr, Lola,
În locul lui m-aş blestema.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Privea-n oglinda cea lucioasă,
Când o zării pe Jeana mea,

Şi-acum mi-e inima la ea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

În serile misterioase
Cu stelele vorbeam aşa:
Priviți şi voi la Stela mea:
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.”

Gavroche cânta cu mimică şi gesturi. Gestul e punctul de sprijin al refrenului. Chipul său, nesecat repertoriu de măşti, se schimonosea făcând strâmbături mai ciudate şi mai zbuciumate decât găurile unei rufe zdrențuite în bătaia unui vânt turbat. Din nenorocire, fiind singur şi pe întuneric, nici n-au fost văzute, nici nu se puteau vedea. Sunt şi astfel de bogății pierdute.

Deodată se opri.

— Să întrerupem romanța, spuse el.

Ochii lui de pisică descoperiseră în fundătura unei porți mari ceea ce în pictură se numeşte o compoziție, adică o ființă şi un lucru: lucrul era un cărucior, iar ființa era un auvergnat[1111] care dormea în el.

Brațele căruciorului se sprijineau de pavaj, şi capul auvergnatului pe marginea căruciorului. Trupul i se ghemuia pe acest plan înclinat, şi picioarele îi atingeau pământul.

Gavroche, cu experiența sa în ce priveşte lucrurile acestei lumi, recunoscu în el un bețiv.

Era vreun comisionar din colț, care băuse prea mult şi care dormea prea bine.

„Iată la ce sunt de folos nopțile de vară, se gândi Gavroche. Auvergnatul doarme în căruciorul lui. Luăm căruciorul pentru republică şi lăsăm pe auvergnat monarhiei”.

Un gând năstruşnic îi fulgeră prin minte:

„Căruciorului i-ar sta foarte bine pe baricada noastră!”

Auvergnatul sforăia.

Gavroche trase încetişor căruciorul înapoi şi pe auvergnat înainte, adică pe picioare; şi după o clipă, auvergnatul netulburat se odihnea de-a dreptul pe pavaj.

Căruciorul căzuse în mâinile lui Gavroche.

Obişnuit să întâmpine în orice fel neprevăzutul, ştrengarul avea întotdeauna asupra lui tot ce-i trebuia. Căută într-unul dintre buzunare şi scoase un petic de hârtie, apoi un capăt de creion roşu, şterpelit de la vreun dulgher şi scrise:

„Republica franceză,

Primit căruciorul.”

Şi iscăli: *Gavroche.*

Puse hârtia în buzunarul vestei de catifea a auvergnatului, care sforăia înainte, apucă hulubele cu amândouă mâinile şi plecă spre Hale, împingând înaintea lui, în galop, căruciorul, cu o larmă asurzitoare.

Primejdia era serioasă. La Imprimeria regală se afla un post de santinelă. Gavroche neglijase acest amănunt, postul era ocupat de guarzii naționali aduşi de la periferie. Căprăria începuse să se trezească neliniştită şi capetele se ridicau pe paturile de campanie. Două felinare sparte unul după altul, cântecul intonat în gura mare erau prea mult pentru nişte străzi atât de fricoase, care se culcă odată cu asfințitul şi care suflă în lumânări devreme. De un ceas, ştrengarul făcea în acest cartier gălăgia unei musculițe într-o sticlă. Sergentul asculta. Aştepta. Era un om prevăzător.

Huruitul turbat al căruciorului întrecu măsura aşteptării şi-l hotărî pe sergent să încerce o recunoaştere.

— Trebuie să fie o ceată întreagă! spuse el. Să înaintăm cu băgare de seamă.

Era limpede că hidra anarhiei ieşise din ascunzătoarea ei şi-şi făcea de cap prin cartier.

Şi sergentul îndrăzni să iasă din post cu paşi înăbuşiți.

Deodată, Gavroche, împingând căruciorul, în clipa când era gata să iasă din strada Vieilles-Haudriettes, se pomeni față în față cu o uniformă, un chipiu, un pampon şi o puşcă.

Pentru a doua oară, se opri.

— Uite, zise Gavroche, ea e! Salut, ordine publică!

Mirările lui Gavroche erau scurte şi se lămureau repede.

— Unde te duci, pungaşule? strigă sergentul.

— Cetățene, zise Gavroche, eu încă nu ți-am zis burghez. De ce mă insulți?

— Unde te duci, caraghiosule?

— Domnule, reluă Gavroche, poate că ieri ai fost un om de duh, dar ai fost destituit azi-dimineață.

— Te întreb unde te duci, derbedeule?

Gavroche i-o întoarse:

— Ce drăguț vorbeşti. Drept să-ți spun, nimeni nu ți-ar da vârsta pe care o ai. Ar trebui să-ți vinzi părul cu o sută de franci firul. Ai face rost de cinci sute de franci.

— Unde te duci? Unde te duci? Unde te duci, banditule?

Gavroche nu se lăsă intimidat:

— Ce vorbe urâte! Prima oară când ți s-o da să sugi, să te şteargă mai bine la gură!

Sergentul îndreptă baioneta spre el.

— Nu-mi spui odată unde te duci, ticălosule?

— Domnule general, zise Gavroche, mă duc să caut doctorul pentru soția mea, care e în durerile facerii.

— La arme! strigă sergentul.

Să te salvezi tocmai prin ceea ce te-a pierdut, iată meşteşugul oamenilor tari! Dintr-o ochire, Gavroche îşi dădu seama de situație. Căruciorul îl pusese în primejdie, căruciorul trebuia să-l apere.

În clipa când sergentul era gata să se năpustească asupra lui Gavroche, căruciorul, preschimbat în proiectil şi aruncat cu toată puterea, se rostogolea cu furie, şi sergentul, lovit drept în pântece, cădea pe spate în şanț, în timp ce puşca se descărca în aer.

La strigătul sergentului, oamenii din post ieşiră grămadă; împuşcătura stârni o salvă generală, la întâmplare; oamenii încărcări armele din nou şi începură iarăşi.

Tragerea aceasta de-a baba-oarba ținu un sfert de oră şi sparse câteva ochiuri de geam.

Între timp, Gavroche, care se întorsese din drum, fugind cât îl țineau picioarele, se opri la cinci-şase străzi mai departe şi se aşeză gâfâind sub stâlpul de la colțul Enfants-Rouges.

Ciuli urechile.

După ce răsuflă puțin, se întoarse înspre partea unde împuşcăturile continuau cu furie, îşi ridică mâna stângă la înălțimea nasului şi şi-o avântă de trei ori înainte, pe când cu dreapta se lovea în țeasta capului, mai sus de ceafă; gest atotcuprinzător în care ştrengarul din Paris a concentrat ironia

franceză, gest fără îndoială priincios, deoarece dăinuie de o jumătate de veac.

Veselia aceasta fu tulburată de o cugetare amară:

„Da, îşi zise el, eu pufnesc, mă strâmb de râs nu mai pot de bucurie, dar mă rătăcesc şi va trebui să fac un ocol. Numai de-aş ajunge la timp la baricadă!”

Şi o luă iarăşi la goană.

„Ei, unde rămăsesem?” se întrebă el alergând. Şi începu din nou să-şi cânte cântecul, pierzându-se repede în furnicarul străzilor, în vreme ce cântecul lui se auzea din ce în ce mai slab, în întuneric:

„Mai sunt Bastilii ticăloase,
Dar mâine tot se va schimba
În ordinea de astăzi rea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Nu-mi plac popicele băţoase,
Şi lumea veche va cădea
Când va intra o bilă-n ea.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

O, bun popor cu cârji gheboase,
Să spargem Luvru-n care, da,
Monarhia se-nzorzona.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.

Am rupt zăbrele şi mai groase;
Azi Carol cel al zecelea
Se simte rău şi va zbura.
O, unde-s fetele frumoase?
Lon la.”

Fapta de armă a postului de pază n-a rămas fără urmări. Căruciorul a fost cucerit şi beţivul făcut prizonier. Cel dintâi fu vârât în depozit şi cel de-al

doilea fu, mai târziu, urmărit puțin de consiliul de război pentru complicitate. Ministerul public de atunci dădu dovadă, în această împrejurare, de zelul său neobosit întru apărarea societății.

Isprava lui Gavroche, rămasă în tradiția cartierului Temple, e una dintre cele mai groaznice povestiri ale bătrânilor burghezi din Marais, şi în amintirea lor poartă numele: Atacul nocturn asupra postului de la Imprimeria regală.

Sfârşitul părții a patra

Victor Hugo

MIZERABILII

PARTEA A CINCEA.

JEAN VALJEAN

Cartea întâi:

RĂZBOIUL ÎNTRE PATRU ZIDURI

I – Între Caribda mahalalei Saint-Antoine şi Scilla mahalalei Temple[1112]

Cele două baricade mai vrednice de amintit, despre care un observator al bolilor sociale ar putea să vorbească, nu aparţin epocii în care se petrece acţiunea acestei cărţi. Aceste baricade, amândouă simboluri sub aspecte diferite, ale unor întâmplări înfricoşătoare, au ieşit ca din pământ în timpul răzmeriţei nefericite din iunie 1848, adică a celei mai mari lupte de stradă din câte a cunoscut vreodată istoria.

Se întâmplă uneori ca, împotriva principiilor, împotriva libertăţii, a egalităţii şi a fraternităţii, împotriva chiar a votului universal şi a guvernului prin şi pentru popor, golănimea, această mare disperată, să protesteze din străfundurile zbuciumului ei, ale descurajărilor, ale lipsurilor, ale frigurilor, ale deznădejdilor, ale duhorilor, ale neştiinţei şi ale întunericului ce o bântuie, şi gloata să deschidă focul împotriva poporului.

Derbedeii atacă dreptul comun; ochlocraţia[1113] se ridică împotriva demosului[1114].

Asemenea zile sunt grozave, pentru că şi în nebunie există totdeauna o anumită parte de dreptate, pentru că în acest duel există şi o parte de sinucidere; cuvintele care vor să fie de ocară, ca: derbedei, golănime, ochlocraţie, gloată, mărturisesc, vai! e mai degrabă greşeala privilegiaţilor decât a dezmoşteniţilor.

În ce ne priveşte, noi nu rostim niciodată aceste cuvinte fără durere şi fără respect, pentru că atunci când filosofia adânceşte faptele pe care le exprimă, găseşte adesea, alături de mizerie, multă măreţie. Atena era o

ochlocrație; Olanda a fost făurită de golănime[1115]; mulțimea a salvat nu o dată Roma; şi gloata l-a urmat pe Hristos.

Nu există gânditor care să nu fi contemplat uneori mărețiile din străfunduri.

Fără îndoială că sfântul Ieronim[1116] s-a gândit la golănimea aceasta şi la toți aceşti bieți oameni, la vagabonzii şi nenorociții din care s-au ridicat apostolii şi martirii, când a rostit cuvintele pline de înțeles: *Fex urbis, lex orbis*.[1117]

Disperarea acestei mulțimi care suferă şi sângerează, violențele ei nesăbuite împotriva principiilor care-i sunt însăşi viața, toate faptele sale săvârşite împotriva legilor, constituie lovituri de stat populare şi trebuie înăbuşite. Omul cinstit se devotează mulțimii şi tocmai din dragoste pentru ea, o combate. Dar cu câtă înțelegere o iartă, în timp ce-i ține piept! Cât de mult o slăveşte, în timp ce-i stă împotrivă! Iată unul dintre rarele momente în care, făcând ceea ce trebuie să faci, simți o pornire care-ți tulbură convingerile şi aproape că te sfătuieşte să nu mergi mai departe; stăruieşti pentru că trebuie, dar conştiința împăcată e tristă şi îndeplinirea datoriei se împleteşte cu o strângere de inimă.

Iunie 1848 a fost, ne grăbim s-o spunem, un eveniment deosebit şi aproape cu neputință de categorisit în filosofia istoriei. Trebuie să lăsăm la o parte tot ce am spus în trecut, când e vorba de această răscoală extraordinară, în care s-a simțit sfânta nelinişte a muncii care-şi cere drepturile. A trebuit să fie combătută, aşa cum se cuvenea, de vreme ce răscoala ataca însăşi republica. Dar, de fapt, ce a însemnat acel iunie 1848? O răzvrătire a poporului împotriva lui însuşi[1118].

Când nu pierzi din vedere subiectul, nu te abate din drum nicio digresiune. Aşadar, fie-ne îngăduit să oprim o clipă atenția cititorului asupra celor două baricade, cu totul excepționale, despre care am pomenit şi care au caracterizat această răscoală. Una astupa intrarea în cartierul Saint-Antoine, cealaltă împiedica apropierea de cartierul Temple; niciodată nu le vor uita cei în fața cărora s-au înălțat aceste două înfiorătoare capodopere ale războiului civil, sub cerul albastru, strălucitor, al lui iunie.

Baricada Saint-Antoine era uriaşă; înaltă de trei caturi şi lată de şapte sute de picioare[1119], închidea de la un capăt la altul răscrucea prin care se intra în cartier, adică trei străzi; brăzdată de şanțuri, de săpături, dantelată, crestată, crenelată de o despicătură uriaşă, susținută de movile de pământ,

care erau şi ele bastioane, cu capete care ieşeau în afară ici-colo, proptită solid de cele două ieşinduri ale caselor din cartier, baricada apărea ca o culme ridicată de ciclopi[1120], în fundul faimoasei piețe care a văzut ziua de 14 iulie. Pe străzile din spatele acestei baricade principale se ridicau, una peste alta, înaintând, alte nouăsprezece baricade. Era destul să le vezi, ca să simți nesfârşita suferință, agonia foburgului în acel ultim ceas când deznădejdea se prăbuşeşte în catastrofă. Din ce era făcută baricada? Din prăbuşirea a trei case cu şase etaje, dărâmate dinadins, cum pretindeau unii. Din minunea săvârşită de toate mâinile, spuneau alții. Avea înfățişarea jalnică a tuturor construcțiilor urii: era o ruină. Ai fi putut întreba: cine a clădit aşa ceva? Dar ai fi putut întreba tot atât de bine: cine a distrus-o? Clocotul improvizase. Iată! Poarta asta! grilajul ăsta! streaşina asta! pervazul ăsta! plita asta sfărâmată! oala asta hârbuită! Dați tot! Azvârliți tot! Împingeți, rostogoliți, săpați, decimați, răsturnați, surpați tot! Se însoțeau aici pavajul, piatra de construcție, grinda, drugul de fier, peticul, geamurile scoase din cercevele, scaunele desfundate, căpățânile de varză, cârpele şi blestemele. Era ceva măreț şi totodată meschin. Un talmeş-balmeş care parodia adâncul. Masa materiei lângă atom; pereți smulşi şi străchini sparte; toate cioburile îşi dădeau mâna amenințătoare: Sisif îşi aruncase stânca[1121], iar Iov[1122], hârbul. Într-un cuvânt: înfiorător! Era Acropola[1123] golanilor. Povârnişul era împiedicat de căruțe răsturnate; un cărucior întins de-a curmezişul, cu osia spre cer, părea o cicatrice pe această fațadă chinuită, un omnibus împins în glumă cu umărul până în vârful grămezii, ca şi cum arhitecții acestei sălbăticii ar fi vrut să adauge spectacolului înspăimântător o notă ştrengărească; îşi întindea oiştea fără hamuri spre nu ştiu ce cai ai văzduhului. Această grămadă uriaşă, această aluviune a răscoalei părea Ossa peste Pelion[1124] a tuturor revoluțiilor; '93 peste '89, 9 termidor peste 10 august, 18 brumar peste 21 ianuarie, vendemiar peste prerial[1125], 1848 peste 1830. Piața merita osteneala, şi baricada aceasta era demnă să apară chiar pe locul unde fusese dărâmată Bastilia. Dacă oceanul şi-ar face diguri, aşa şi le-ar construi. Pe această îngrămădeală diformă era întipărită furia valului. Care val? Mulțimea. Ai fi crezut că e un vuiet împietrit, sau că auzi, pe deasupra acestei baricade, zumzetul albinelor uriaşe şi întunecate ale progresului, în roi dezlănțuit, ca şi cum acolo le-ar fi fost stupul. Era un mărăciniş uriaş? O bacanală? O fortăreață? Părea că ar fi construit-o în goană un vârtej. În această redută era ceva de cloacă, şi în această dezordine

ceva olimpian. Puteai să vezi, în acest vălmăşag bezmetic, grinzi de acoperişuri, frânturi de mansardă cu tapetele lor, cercevele de ferestre înfipte în dărâmături cu geamurile neatinse aşteptând tunul, vetre scoase din loc, dulapuri, mese, bănci, o harababură care urla, şi mii de rămăşiţe ale sărăciei, gunoaie pe care le-ar azvârli şi un cerşetor, care aveau în ele ceva de furie şi de neant. Ai fi spus că sunt zdrenţele unui popor, zdrenţe de lemn, de fier, de bronz, de piatră, şi că mahalaua Saint-Antoine le-ar fi aruncat acolo, la porţile ei, azvârlindu-le cu o lovitură de târn uriaşă şi ridicând o baricadă din propria ei mizerie. Bolovani ca nişte buturugi, lanţuri smulse, stâlpi cu umeri răsfrânţi ieşind din dărâmături, adăugau acestui edificiu al anarhiei întunecata imagine a vechilor chinuri îndurate de popor. Baricada Saint-Antoine făcea din orice o armă; adunase tot ce poate să arunce un război civil în capul societăţii; nu era o luptă, ci ultimul strigăt al deznădejdii. Carabinele care apărau această redută, printre câteva espingole[1126], erau încărcate cu cioburi de faianţă, oscioare, nasturi de haină, până şi rotiţe de la picioarele unor noptiere, proiectile primejdioase fiindcă erau de aramă. Baricada aceasta era smintită; uneori, când se ridica să înfrunte puterea armatei, forfotea şi bubuia; arunca până la cer un zgomot care nu poate fi redat în cuvinte; se încorona cu o grămadă de capete arzătoare; se umplea ca un furnicar; avea o creastă spinoasă de puşti, săbii, ciomege, securi, suliţe şi baionete; un uriaş drapel roşu flutura cu plesnet în vânt; dinăuntrul ei se auzeau strigăte de comandă, cântece de atac, răpăituri de tobă, plânsete de femei şi hohotele de râs întunecat ale flămânzilor. Era nemăsurată şi vie; şi, ca din spinarea unui animal electrizat, ieşeau din ea vâlvătăi de fulger. Duhul revoluţiei acoperi cu norii lui creştetul baricadei pe care vuia glasul poporului, asemănător cu acela al lui Dumnezeu; o măreţie ciudată se desprindea din acest uriaş coş de moloz. Era un maldăr de gunoi şi totodată era muntele Sinai.

Aşa cum am arătat mai sus, baricada se ridicase să lupte în numele revoluţiei. Dar ce lovea? Revoluţia. Baricada aceasta, care însemna voia întâmplării, dezordinea, tulburarea, neînţelegerea, necunoscutul, avea în faţa ei adunarea constituantă, suveranitatea poporului, votul universal, naţiunea, republica: era *Carmagnola*[1127] care sfida *Marseieza.*

Sfidare nesăbuită, dar eroică, fiindcă acest bătrân cartier al Parisului e un erou.

Cartierul şi reduta lui se ajutau împreună. Cartierul se rezema pe redută, reduta se bizuia pe cartier. Uriaşa baricadă se întindea ca un mal stâncos, de

care se sfărâmase strategia generalilor Africii[1128]. Văgăunile, ridicăturile, umflăturile, cocoaşele ei se strâmbau, ca să spunem aşa, şi rânjeau pe sub fum. Mitralia se pierdea în această masă lipsită de formă, obuzele se înfundau în învălmăşeală, se scufundau, se pierdeau; ghiulelele nu izbuteau să treacă decât prin găuri; la ce bun să tragi cu tunul în haos? Iar regimentele, obişnuite cu cele mai fioroase privelişti ale războiului priveau cu ochi neliniştiţi la acest soi de redută-fiară, zbârlită ca un porc mistreţ şi uriaşă cât un munte.

La un sfert de leghe mai departe, în colţul străzii Temple, care dă în bulevard aproape de Castelul de apă, dacă îndrăzneai să-ţi arunci ochii dincolo de vitrina magazinului Dallemagne, zăreai peste strada pe care urca malul Belleville[1129] în vârf de tot, un zid ciudat ridicându-se până la etajul al doilea al faţadelor, un fel de trăsura de unire între casele din dreapta şi cele din stânga, ca şi cum strada şi-ar fi îndoit singură zidul ei cel mai înalt, ca să se înfunde dintr-odată. Zidul acesta era ridicat din pietre desprinse din caldarâm. Era drept, corect, neted, perpendicular, nivelat cu echerul, tras cu sfoara, aliniat cu firul de plumb. Îi lipsea, fără îndoială, cimentul, dar, ca la unele ziduri romane, acest amănunt nu-i tulbura rigida arhitectură. Îi ghiceai grosimea după înălţime. Cornişa era matematic paralelă cu soclul. Din loc în loc, distingeai pe suprafaţa lui cenuşie crăpături aproape nevăzute, ca nişte fire negre de aţă. Aceste crăpături erau despărţite unele de altele prin spaţii egale. Strada era pustie cât vedeai cu ochii. Toate ferestrele şi toate porţile erau închise, iar în fund se ridica acest uriaş, care păzea strada; zid nemişcat şi liniştit; nu vedeai pe nimeni, nu auzeai venind niciun strigăt, niciun zgomot, nicio suflare. Un mormânt.

Strălucirea soarelui de iunie scălda în lumină această privelişte cumplită.

Era baricada mahalalei Temple.

Dar cum ajungeai în locul acela şi zăreai baricada, oricât ai fi fost de îndrăzneţ, era cu neputinţă să nu rămâi pe gânduri în faţa acestei apariţii tulburătoare. Era ceva perfect ajustat, încheiat, bine legat, rectiliniu, simetric şi funebru. O împletire de ştiinţă şi beznă. Simţeai că marele căpitan al acestei baricade era ori un geometru, ori un strigoi. Te uitai la ea şi vorbeai în şoaptă.

Din când în când, dacă îndrăznea cineva – vreun soldat, vreun ofiţer sau vreun reprezentant al poporului – să treacă pe acel drum singuratic, se auzea un fluierat ascuţit şi slab, şi trecătorul cădea rănit ori mort, iar dacă scăpa teafăr, glonţul, alteori un proiectil biscaian[1130] nimerea într-un oblon tras,

între două pietre de construcție, sau în tencuiala unui zid. Căci oamenii baricadei își făcuseră două tunuri mici din două trunchiuri de țeavă de fontă, astupate la un capăt cu câlți şi cu lut. Nu risipeau darnic praful de puşcă. Mai toate proiectilele îşi atingeau ținta. Ici-colo zăceau câteva cadavre, şi pe pavaj bălți de sânge. Mi-aduc aminte de un fluture alb, care zbura încoace şi încolo pe stradă. Vara nu voia să abdice.

În împrejurimi gangurile caselor erau înțesate de răniți.

Te simțeai ochit de cineva pe care nu-l vedeai şi simțeai că toată lungimea străzii era o țintă.

Îngrămădiți îndărătul povârnişului pe care podul boltit al canalului îl face la intrarea în mahalaua Temple, soldații coloanei de atac observau, gravi şi reculeşi, această redută lugubră, această încremenire, această nepăsare de unde venea moartea. Unii dintre ei se târau pe burtă până în sus de cotul podului, având grijă să nu li se vadă chipiul.

Viteazul colonel Monteynard admira baricada şi se înfiora. „Ce bine-i clădită! spunea el unui deputat. Nicio piatră nu iese mai în afară decât alta. Parcă e de porțelan”. În acel moment, un glonț îi sfărâmă decorația de pe piept şi colonelul căzu.

— Laşii! spuneau unii. Să se arate odată! Să-i vedem! Nu îndrăznesc! Se ascund!

Baricada mahalalei Temple, apărată de optzeci de oameni, atacată de zece mii, rezistă trei zile. În cea de-a patra se procedă ca la Zaacea şi la Constantine[1131], se străpunseră casele, soldații se urcară pe acoperişuri, şi baricada fu luată. Niciunul dintre cei optzeci de „laşi” nu se gândi să fugă; fură ucişi cu toții, afară de şeful lor, Barthelémy, despre care vom vorbi îndată.

Baricada Saint-Antoine era lăcaşul lunetelor; baricada Temple era însăşi tăcerea. Diferența între aceste două redute era de la cumplit la înfiorător. Una părea un bot de fiară; cealaltă, o mască.

Admițând că răscoala uriaşă şi întunecată din iunie a fost alcătuită din mânie şi dintr-o pornire de neînțeles, simțeai că în prima baricadă sălăşluieşte balaurul, iar îndărătul celei de-a doua, sfinxul.

Aceste două întărituri au fost ridicate de doi oameni şi anume Cournet şi Barthelémy. Cournet făcuse baricada Saint-Antoine. Barthelémy, pe cea de la Temple. Fiecare din ele era imaginea celui ce-o ridicase.

Cournet era un bărbat înalt, cu umeri largi, roşu la față, cu pumnul puternic, cu inima îndrăzneață, cinstit la suflet, cu privirea sinceră şi

tulburătoare. Activ, energic, iute la mânie, furtunos, era cel mai inimos dintre oameni şi cel mai temut dintre luptători. Războiul, luptele, încăierările erau însuşi aerul pe care îl respira şi îl înveselea. Fusese ofițer de marină şi, după gesturi, după voce, ghiceai că venea de pe ocean şi că ieşea din furtună; ducea mai departe vijelia, în luptă. Dacă l-am asemui cu un geniu, Cournet ar avea în el ceva din Danton, aşa cum, asemuit cu un zeu, Danton ar avea în el ceva din Hercule.

Barthelémy, slab, şubred, palid, tăcut, era un fel de băiețandru întunecat, care, pălmuit odată de un gardian, îl pândise, îi ieşise înainte şi-l omorâse. Astfel, la şaptesprezece ani fusese trimis la ocnă. Ieşise de acolo şi ridicase baricada.

Mai târziu, printr-o ciudățenie a soartei, la Londra, proscrişi şi unul şi celălalt, Barthelémy îl ucise pe Cournet. A fost un duel tragic. După puțin timp, prins în vârtejul uneia dintre acele misterioase aventuri în care e amestecată şi patima, prăbuşiri în care justiția franceză găseşte circumstanțe uşurătoare, iar cea engleză n-are altă măsură decât moartea, Barthelémy fu spânzurat. Mohorâta orânduire socială e construită în aşa fel încât, datorită unui deznodământ al faptelor şi mulțumită întunecării morale, acel nenorocit în care exista fără doar şi poate o inteligență limpede, poate chiar o inteligență mare, a trebuit să înceapă cu ocna în Franța şi să sfârşească cu spânzurătoarea în Anglia.

În orice împrejurare, Barthelémy nu arbora decât un singur drapel: drapelul negru.

II – Ce poți face într-o prăpastie decât să stai de vorba?

În învățătura subterană a răscoalei, şaisprezece ani înseamnă mult şi iunie 1848 ştie mai multe decât iunie 1832. Dar baricada din strada Chanvrerie, deşi numai o schiță, un embrion, față de cele două baricade uriaşe despre care am pomenit, era totuşi de temut în acel moment.

Răsculații, sub privegherea lui Enjolras, pentru că Marius nu mai ştia pe ce lume se află, se folosiseră de întunericul nopții. Baricada nu numai că fusese reparată, ci şi mărită. O înălțaseră cu două picioare. Drugii de fier, înfipți în pavajul străzii, păreau lănci în cumpănire. Tot felul de sfărâmături,

adăugate şi aduse din toate părțile, complicau împletitura ei exterioară. Reduta fusese prefăcută cu multă iscusință în zid pe dinăuntru şi în desiş țepos pe dinafară.

Scara de piatră, pe care te puteai sui pe baricadă ca pe un zid de cetate, fusese de asemenea întregită.

Răsculații avuseseră grijă şi de gospodăria baricadei. Sala cea joasă fusese descurcată, bucătăria fusese terminată, pulberea de puşcă strânsă de pe jos şi de pe mese, gloanțele fuseseră topite, se umpluseră cartuşe, se făcuseră scaune, se împărțiseră armele luate de la duşman, se curățise interiorul redutei, se strânseseră cioburile, se căraseră cadavrele.

Morții fuseseră puşi grămadă pe strada Mondétour, care era încă în mâinile răsculaților. Pavajul a rămas multă vreme roşu în locul acela. Printre morți erau patru inşi din garda națională a suburbiei. Enjolras dădu ordin să li se pună deoparte uniformele.

Enjolras îşi sfătuise oamenii să doarmă două ceasuri. Un sfat de-al lui Enjolras era ordin. Cu toate astea, numai vreo trei-patru profitară de el. Feuilly folosi cele două ore pentru a săpa o inscripție pe zidul din fața cârciumii:

TRĂIASCĂ POPOARELE!

Aceste două cuvinte, zgâriate cu un cui în piatră, se mai puteau citi pe acel zid în 1848.

Cele trei femei se folosiseră de răgazul nopții ca să dispară, ceea ce îi făcea pe răsculați să respire mai în voie.

Femeile găsiseră mijlocul să se adăpostească într-o casă învecinată.

Cea mai mare parte din răniți puteau şi voiau încă să lupte. Pe un aşternut făcut dintr-o saltea şi două grămezi de paie în bucătăria ambulanței se aflau atunci cinci oameni grav răniți, dintre care doi din garda municipală. Cei din garda municipală fură pansați mai întâi.

Nu mai rămaseră în sala cea joasă decât Mabeuf, sub giulgiul lui negru, şi Javert, legat de stâlp.

— E sala morților, spuse Enjolras.

Aşa cum stăteau înăuntrul acelei încăperi abia luminate în fund de o candelă, masa mortuară ca o linie orizontală îndărătul stâlpului, Javert în picioare, iar Mabeuf culcat, desenau un fel de cruce mare, nelămurită.

Oiştea omnibusului, deşi scurtată de împuşcături, era încă în picioare, şi-ai fi putut agăța de ea un steag.

Enjolras, care avea acea calitate a conducătorilor de a face întotdeauna ceea ce spun, atârnă de prăjină haina găurită şi însângerată a bătrânului ucis.

Nu mai era chip să mănânce. N-aveau nici pâine, nici carne. Cei cincizeci de oameni ai baricadei, de şaisprezece ceasuri de când erau acolo, isprăviseră repede slabele provizii ale cârciumii. La un moment dat, orice baricadă care rezistă se preschimbă fără scăpare în pluta *Meduzei.* Trebuiră să întâmpine foamea cu resemnare. Era în primele ceasuri ale acelei zile spartane de 6 iunie, când, în baricada Saint-Merry, muncitorul Jeanne, înconjurat de răsculații care cereau pâine, strigă tuturor: „La ce bun? Acum e ora trei. Peste un ceas vom fi morți cu toții!”

Pentru că nu mai aveau ce să mănânce, Enjolras îi opri să bea. Interzise vinul şi drămui rachiul.

Găsiseră în pivniță vreo cincisprezece sticle pline, astupate cu ceară. Enjolras şi Combeferre le cercetară. Pe când urca, Combeferre spuse: „E din vechile rezerve ale lui Hucheloup, care a fost mai întâi băcan”. „Trebuie să fie un vin bun, observă Bossuet. Norocul nostru, că Grantaire doarme. Dacă ar fi pe picioare, n-am salva noi sticlele astea cu una, cu două”. În ciuda murmurelor, Enjolras nu le dădu voie să se atingă de cele cincisprezece sticle şi, pentru ca nimeni să nu cuteze, şi să fie oarecum sfințite, le puse sub masa pe care zăcea bătrânul Mabeuf.

Pe la orele două noaptea se numărară. Mai rămăseseră treizeci şi şapte[1132].

Începea să mijească de ziuă. Stinseră torța şi o puseră la loc în firida ei de piatră. Interiorul baricadei, un fel de curticică furată străzii, era înecat în beznă şi semăna, în acea nelămurită teamă a zorilor, cu puntea unei corăbii părăsite în voia valurilor. Luptătorii se mişcau încoace şi încolo, ca nişte umbre negre. Deasupra acestui înfricoşător cuib de întuneric, etajele caselor mute se schițau vinete: sus de tot, păleau hornurile. Cerul avea acea nuanță fermecătoare, care e poate alb, poate albastru. Zburau păsări, ciripind a fericire. Casa înaltă care servea de fundal baricadei, întoarsă cum era spre răsărit, avea pe acoperiş un reflex trandafiriu. La ferestruica celui de-al treilea cat, vântul dimineții flutura părul cărunt de pe capul mortului.

— Sunt încântat că am stins torța, îi spunea Courfeyrac lui Feuilly. Flacăra ei răsucită de vânt mă sâcâia. Îmi făcea impresia că-i e frică. Lumina torțelor seamănă cu înțelepciunea laşilor: luminează rău pentru că tremură.

Zorii trezeau minţile, aşa cum deşteptau din somn păsărelele; toţi stăteau de vorbă.

Joly, văzând o pisică plimbându-se mereu de-a lungul unui jgheab, scoase o cugetare filosofică.

— Ce e pisica? strigă el. Un corectiv. După ce l-a făcut pe şoarece, bunul Dumnezeu a spus: „Uite, am făcut o prostie!” Şi a plămădit pisica. Pisica este erata şoarecelui. Şoarecele şi apoi pisica sunt şpaltul revăzut şi corectat al creaţiunii.

Combeferre, înconjurat de studenţi şi de muncitori, vorbea despre cei morţi, de Jean Prouvaire, de Bahorel, de Mabeuf, chiar de Cabuc şi de neînduplecata mâhnire a lui Enjolras. Spunea:

— Harmonius şi Aristogiton, Brutus, Chereas, Stephanus, Cromwell, Charlotte Corday, Sand, toţi au avut, după isprava lor[1133], o clipă de spaimă. Inima noastră e atât de sensibilă şi viaţa omenească atât de misterioasă, încât, chiar într-o crimă cetăţenească, chiar în săvârşirea unei crime liberatoare, dacă aşa ceva există, remuşcarea de a fi răpus un om întrece bucuria de a fi slujit umanitatea.

Şi iată că meandrele vorbelor luară o altă cale o clipă mai târziu, când versurile lui Jean Prouvaire schimbară subiectul, şi Combeferre a început să compare între ei pe traducătorii *Georgicelor,* pe Raux cu Cournand, pe Cournand cu Delille, amintind pasajele traduse de Malfilâtre[1134], mai ales minunata moarte a lui Cezar; şi prin acest cuvânt, Cezar, conversaţia se întoarse la Brutus.

— Cezar, spunea Combeferre, a căzut pe drept cuvânt. Cicero a fost sever cu Cezar, şi a avut dreptate. O astfel de asprime nu este o diatribă[1135]. Când Zoil îl insultă pe Homer, când Maevius îl insultă pe Virgiliu, când Visé îl insultă pe Molière, când Pope îl insultă pe Shakespeare, când Fréron[1136] îl insultă pe Voltaire, se adevereşte vechea lege a invidiei şi a urii; geniile atrag injurii, oamenii mari sunt mai mult sau mai puţin huiduiţi. Dar Zoil şi Cicero nu sunt acelaşi lucru. Cicero e un făuritor de dreptate prin gândire, aşa cum Brutus e un făuritor de dreptate cu spada. Eu o înfierez pe cea din urmă, spada; antichitatea însă o îngăduia. Cezar, care a violat Rubiconul şi a împărţit, ca şi cum ar fi fost ale lui, demnităţile care veneau de la popor, Cezar, care nu se ridica în picioare când intrau senatorii, făcea, aşa cum spune Eutropiu[1137], lucruri regeşti şi aproape tiranice: *regia ac pene tyrannica.* A fost un om mare; cu atât mai rău, sau cu atât mai bine; lecţia e

mai înaltă. Cele douăzeci şi trei de răni ale lui mă mişcă mai puţin decât scuipatul de pe fruntea lui Hristos. Cezar e înjunghiat de senatori; Hristos e pălmuit de servitori. Cu cât ocara e mai mare, cu atât simţi mai mult divinitatea.

Bossuet, care îi domina pe vorbitori din vârful unei grămezi de pietre, strigă, cu carabina în mână:

— O, Cydathenaeum! O, Myrrhinus! O, Probalinthus! O, haruri ale Aeantidei![1138] Ah! cine mă va face să pot rosti versurile lui Homer, ca un grec din Laurium sau din Edapteon[1139]!

III – Lumină şi întunecare

Enjolras plecase în recunoaştere. Ieşise prin strada Mondétour, furişându-se de-a lungul caselor.

Trebuie să spunem că răsculaţii erau plini de nădejde. Felul în care respinseseră atacul de noapte îi îndemna să dispreţuiască de mai înainte atacul din zori de zi. Îl aşteptau zâmbind. Nu se îndoiau de izbânda lor, aşa cum nu se îndoiau de cauza lor. De altfel, erau încredinţaţi că avea să le vină ajutoare. Se bizuiau pe ele. Cu uşurinţa profetică şi biruitoare, care e una dintre forţele luptătorului francez, ei împărţeau ziua care începea în trei faze neîndoielnice: la şase dimineaţa un regiment „care a fost lucrat” va da înapoi; la amiază va izbucni răscoala întregului Paris; la asfinţitul soarelui, revoluţia.

Se auzea clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care nu încetase nicio clipă din ajun; era o dovadă că cealaltă baricadă, cea mare, a lui Jeanne, rezista mai departe.

Toate speranţele acestea treceau de la un grup la altul, într-un fel de murmur vesel şi ameninţător, care semăna cu zumzetul de război al unui stup de albine.

Enjolras se întoarse. Se înapoia din posomorâta lui preumblare vulturească în întunecimea de afară. Ascultă o clipă toată această bucurie, cu braţele încrucişate, cu o mână la gură. Apoi, proaspăt şi îmbujorat în lumina crescândă a dimineţii, spuse:

— Toată armata Parisului e în luptă. O treime a ei apasă asupra baricadei în care vă aflați. Pe deasupra mai e garda națională. Am văzut chipiurile celui de-al cincilea regiment de linie şi stegulețele legiunii a şasea. Într-o oră veți fi atacați. În ce priveşte poporul, a clocotit ieri; dar în dimineața asta nu se clinteşte! Nu-i nimic de aşteptat, nimic de nădăjduit. Niciun cartier şi niciun regiment. Suntem părăsiți!

Vorbele acestea căzură asupra zumzetului grupelor şi avură acelaşi efect pe care îl are prima picătură a furtunii asupra roiului. Amuțiră cu toții. Fu un moment de spaimă nespusă, în care ai fi putut auzi moartea plutind.

Clipa aceasta fu scurtă.

Din colțul cel mai întunecat al grupelor de luptători un glas strigă lui Enjolras:

— Fie! Să ridicăm baricada la o înălțime de douăzeci de picioare şi să rămânem aici. Cetățeni, să murim pe baricadă cu toții! Să arătăm că nici atunci când poporul părăseşte pe republicani, republicanii nu părăsesc poporul!

Cuvintele acestea culegeau gândul tuturor din norul greu al îngrijorării individuale. Fură primite cu un strigăt de entuziasm.

Nu s-a ştiut niciodată numele celui care a vorbit astfel: era un muncitor, neştiut, necunoscut, uitat, un erou care trece; un mare anonim amestecat ca totdeauna în crizele omeneşti, în genezele sociale şi care, după ce la un moment dat a rostit într-o formă supremă cuvântul hotărâtor, după ce a reprezentat o clipă, cât ai clipi din ochi, poporul şi pe Dumnezeu, s-a pierdut în beznă.

Această hotărâre nestrămutată se potrivea atât de bine cu atmosfera zilei de 6 iunie 1832, încât, aproape la aceeaşi oră, în baricada Saint-Merry, răsculații scoteau acest strigăt rămas istoric şi consemnat în dezbaterile procesului care a urmat: „Fie că ne vin în ajutor, fie că nu ne vin, e totuna. Ne vom lăsa ucişi până la unul!”

Aşa cum se vede, cele două baricade, deşi izolate în spațiu, aveau, totuşi o legătură între ele.

IV – Cinci mai puțin, unul mai mult

După ce acel necunoscut, care hotărâse „să moară pe baricadă cu toții”, sfârşise de vorbit şi rostise ceea ce era în sufletul tuturor, din toate gurile ieşi un strigăt ciudat de mulțumit şi înspăimântător, cu un înțeles funebru şi cu un accent de biruință.

— Trăiască moartea! Rămânem aici toți!

— De ce toți? întrebă Enjolras.

— Toți! Toți!

Enjolras vorbi din nou:

— Poziția e bună, baricada e zdravănă. Ajung treizeci de oameni. De ce să jertfim patruzeci?

Ei îi răspunseră:

— Pentru că niciunul n-o să vrea să plece.

— Cetățeni, strigă Enjolras, şi vocea lui vibra aproape mânioasă, republica nu e atât de bogată în oameni încât să-i cheltuim fără folos. Gloria uşoară e o risipă. Dacă datoria le cere unora să plece, să-şi îndeplinească această datorie ca pe oricare alta.

Enjolras, omul-principiu, avea asupra coreligionarilor săi acea atotputernicie care se desprinde din absolut. Totuşi, oricât de mare era atotputernicia lui, se auziră murmure.

Şef până în vârful unghiilor, văzând că ceilalți şovăie, el stărui. Începu cu autoritate:

— Cei care se tem că rămânem numai treizeci, s-o spună!

Murmurele se întețiră:

— De altfel, observă o voce dintr-un grup, e uşor să vorbeşti de plecare. Baricada e încercuită.

— Nu dinspre Hale, spuse Enjolras. Strada Mondétour e liberă, şi prin strada Prêcheurs se poate ajunge în piața Innocents.

— Şi acolo, urmă o altă voce din grup, te înhață. Nimereşti drept într-un post de pază al liniei sau al suburbiei. O să vadă trecând pe unul cu bluză şi şapcă. „Mă, de unde vii tu? Nu cumva de la baricadă? Şi-o să se uite la mâinile tale. Miroşi a praf de puşcă? Împuşcați-l!”

Fără să răspundă, Enjolras atinse umărul lui Combeferre, şi amândoi intrară în sala cea scundă.

Ieşiră după o clipă. Enjolras întindea cu amândouă mâinile cele patru uniforme pe care le pusese deoparte. Combeferre îl urma, ducând centurile şi chipiurile.

— Cu uniforma asta, spuse Enjolras, te-amesteci printre rânduri şi scapi. Oricum, uite, pentru patru oameni.

Şi aruncă pe pământul golit de pavaj cele patru uniforme.

Nimeni nu se clinti. Combeferre luă cuvântul:

— Haideți! spuse el. Trebuie să vă fie puțin milă. Ştiți voi despre ce e vorba? E vorba de femei. Iată! Sunt femei, da sau nu? Copii, da sau nu? Mame care împing leagănele cu piciorul şi care au în jurul lor o droaie de copii, da sau nu? Cine dintre noi n-a văzut niciodată sânul unei femei care alăptează, să ridice mâna. Aşa! Vreți să vă lăsați ucişi, nici eu nu vreau altceva, eu, care vă vorbesc, numai că nu doresc să simt în jurul meu stafiile femeilor frângându-şi mâinile. Vreți să muriți, fie, dar nu-i faceți şi pe alții să moară! Sinucideri ca aceea care se va săvârşi aici sunt sublime, dar sinuciderea are o margine şi de îndată ce se întinde, asupra celor din jurul vostru, se preschimbă în asasinat. Gândiți-vă la capetele mici, bălaie, şi la părul cărunt. Ascultați! Acum câteva minute, Enjolras mi-a spus că a văzut în colțul străzii Cygne o fereastră luminată, o candelă la o biată fereastră de la al cincilea etaj şi, în dreptul geamului, umbra tremurătoare a capului unei femei bătrâne, care părea să-şi fi petrecut noaptea acolo, aşteptând. Era poate mama unuia dintre voi. Ei bine, fiul acelei femei să plece, să se grăbească să se ducă şi să-i spună maică-si: „Iată-mă, mamă!" Să n-aibă nicio grijă, o să ne descurcăm şi fără el. Când îi susții cu munca ta pe cei din jur, n-ai dreptul să te sacrifici pe tine, sacrificându-i pe ai tăi. Asta ar însemna să-ți renegi familia. Şi cei care au fete, care au surori! Vă gândiți voi? Lăsați să vă ucidă! Iată-vă morți! Foarte bine, şi mâine? Fete tinere care n-au ce mânca – e îngrozitor! Un bărbat mai cerşeşte, o femeie mai vinde ceva. Dar aceste făpturi încântătoare, atât de gingaşe, atât de blânde, cu bonete de flori, care cântă, flecăresc, umplu casa cu lumină, aceste făpturi care sunt ca o mireasmă vie, care dovedesc că îngerii din ceruri există prin nevinovăția fecioarelor de pe pământ, Jeana, Liza sau Mimi, ființe minunate, cinstite, care sunt binecuvântarea şi mândria voastră, vai, Dumnezeule, să se sfârşească de foame! Ce vreți să vă mai spun? Există un negoț de carne omenească şi mâinile voastre de umbre tremurătoare n-o să le împiedice să se vândă. Gândiți-vă la stradă, la trotuarul plin de trecători, la prăvăliile prin fața cărora femeile trec încoace şi încolo, decoltate şi întinate. Şi ele au fost odată neprihănite. Cei care au surori să se gândească la ele. Mizeria, prostituția, sergenții de stradă, Saint-Lazare[1140], iată în ce au să cadă fetele acestea gingaşe şi frumoase, fragile minuni de sfială, de

bunătate şi de frumuseţe, mai proaspete decât liliacul de mai. A! v-aţi lăsat ucişi! A! nu mai sunteţi! Foarte bine: aţi vrut să scăpaţi poporul de regalitate şi v-aţi dat fetele pe mâna poliţiei. Prieteni, luaţi seama, fie-vă milă! Femeile, nenorocitele de femei, nimeni nu se gândeşte la ele! Ne bizuim pe aceea că nu li s-a dat învăţătura noastră, a bărbaţilor, le împiedicăm să citească, le împiedicăm să cugete, le împiedicăm să facă politică; le veţi împiedica oare, diseară, să meargă la morgă şi să vă recunoască cadavrele? La naiba! cei ce au familie trebuie să fie oameni de înţeles, să ne strângă mâna, să plece şi să ne lase să ne vedem singuri de treabă. Ştiu bine că-ţi trebuie curaj ca să pleci, că e greu, dar, cu cât e mai greu, cu atât meritul e mai mare. Voi ce spuneţi? Am o puşcă, sunt pe baricadă, ce-o fi o fi, rămân! Ce-o fi o fi, spuneţi voi la repezeală. Prieteni, există un mâine. Mâine voi nu veţi mai fi, dar familiile voastre vor continua să fie. Şi câte suferinţe! Uite, un copilaş frumos, sănătos, cu obrajii ca nişte mere, care gângureşte, ţipă, trăncăneşte, râde, pe care, când îl săruţi, îl simţi fraged, ei bine, ştiţi voi ce se întâmplă cu el când îl părăsiţi? Am văzut eu unul, mic de tot, cam atât de înăltuţ. Taică-său murise. Nişte oameni sărmani îl luaseră de milă, dar n-aveau nici ei destulă pâine. Copilului îi era mereu foame. Era iarna. Nu plângea. Îl vedeai ducându-se lângă soba cu horn de lut, în care focul nu ardea niciodată. Copilaşul desprindea cu degeţelele lui câte puţin pământ de pe vatră şi-l mânca. Avea răsuflarea răguşită, faţa vânătă, picioarele moi şi pântecele umflat. Nu spunea nimic. Îi vorbeai şi nu-ţi răspundea. A murit. L-au adus să moară la ospiciul Necker, unde l-am văzut şi eu. Eram intern acolo. Acum, dacă sunt printre voi taţi, a căror fericire e să se plimbe duminica ţinând în mâna lor puternică mânuţa copilului lor, să-şi închipuie fiecare dintre ei că acel copilaş a fost al lor. Mi-aduc aminte, bietul ţânc, parcă-l văd când l-au pus în pielea goală pe masa de disecţie, avea coastele ieşite pe sub piele, ca mormintele pe sub iarbă într-un cimitir. I-au găsit un fel de noroi în stomac. Printre dinţi avea cenuşă. Haide, să ne cercetăm cugetele şi să ne sfătuim cu inima noastră: Statisticile spun că dintre copiii părăsiţi cincizeci şi cinci la sută mor. Repet: e vorba de femei, de mame, de fete tinere, de prunci. Cine vă vorbeşte despre voi? Se ştie bine cine sunteţi; se ştie bine că sunteţi cu toţi viteji, pentru Dumnezeu! Se ştie bine că sufletele voastre sunt pline de bucuria şi de mândria de a vă da viaţa pentru marea noastră cauză; se ştie bine că vă simţiţi aleşi pentru o moarte folositoare şi măreaţă, şi că fiecare dintre voi vrea partea lui de glorie.

Foarte bine. Numai că nu sunteți singuri pe lume. Mai sunt şi alții la care trebuie să vă gândiți. Nu trebuie să fim egoişti!

Toți îşi plecară capetele îngânduraţi.

Ciudate sunt contradicțiile sufletului omenesc în clipele lui cele mai sublime! Combeferre, care vorbea astfel, nu era orfan. Îşi aducea aminte de mamele celorlalți şi o uita pe a lui. Mergea la moarte. Era „egoist".

Marius, flămând, zbuciumat, desprins, rând pe rând, de orice speranță, naufragiat pe malurile întunecoase ale durerii, copleşit de emoții puternice şi simțind că se apropie sfârşitul, se adâncise din ce în ce mai mult în acea încremenire halucinată, care precede totdeauna ora din urmă, acceptată de bunăvoie.

Un fiziolog ar fi putut studia asupra lui simptomele în creştere ale acelei cufundări în sine, pline de înfrigurare, cunoscută şi clasată de ştiință, şi care este pentru suferință ceea ce este voluptatea pentru plăcere. Deznădejdea îşi are extazul ei. Iată unde ajunsese Marius. Lua parte la tot ce se petrecea ca orice privitor; după cum am spus, lucrurile care se petreceau în jurul lui îi păreau îndepărtate; desluşea întregul, dar nu-şi dădea seama de amănunte. Pe cei ce treceau încoace şi încolo îi vedea ca într-o străfulgerare. Îi auzea vorbind ca din fundul unei prăpăstii.

Totuşi, scena aceasta îl mişcă. Era în ea o emoție care-l străpunse şi îl trezi. Nu mai avea decât un singur gând; să moară – şi nu voia să se gândească la altceva; dar, în starea aceasta de întunecată rătăcire, îi veni în minte că, atunci când te pierzi pe tine însuți nimic nu te opreşte să scapi pe un altul.

Ridică vocea:

— Enjolras şi Combeferre au dreptate, spuse el. Să nu facem jertfe inutile! Mă alătur lor, şi trebuie să ne grăbim. Combeferre v-a spus lucruri convingătoare. Sunt printre voi unii care au familie, mame, surori, neveste, copii. Să iasă din rânduri!

Nimeni nu se clinti.

— Bărbații însurați şi capii de familie afară din rânduri! repetă Marius.

Avea o mare autoritate. Enjolras era şeful baricadei, dar Marius fusese cel care o salvase.

— Vă ordon! strigă Enjolras.

— Vă rog! spuse Marius.

Atunci, zguduiți de vorbele lui Combeferre, răscoliți de ordinul lui Enjolras, mişcați de rugămintea lui Marius, eroii începură să se denunțe unii

pe alții: „Aşa e! spunea unul mai tânăr, altuia mai copt. Eşti tată de familie. Du-te!” „Ba mai degrabă tu, îi răspunse celălalt, ai două surori pe care le întreții.” Şi începu o luptă aprigă. Se întreceau care pe care să nu se lase dați afară din mormânt.

— Să ne grăbim, spuse Courfeyrac. Într-un sfert de oră va fi prea târziu.

— Cetățeni, urmă Enjolras, aici e republică şi domneşte votul universal. Arătați-i voi pe aceia care trebuie să plece.

Îl ascultară. După câteva minute, cinci inşi, arătați de toți ceilalți, ieşeau din rânduri.

— Sunt cinci! strigă Marius.

Nu erau decât patru uniforme.

— Foarte bine, răspunseră cei cinci. Unul dintre noi va rămâne.

Se întreceau acum care să rămână şi care să găsească motive pentru ca ceilalți să plece. Cearta generoasă începu din nou: „Ai o nevastă care te iubeşte.” „Tu ai o mamă bătrână.” „Nu mai ai părinți, dar ce-au să se facă cei trei frățiori ai tăi?” „Tu eşti tatăl a cinci copii.” „Tu ai tot dreptul să trăieşti, ai şaptesprezece ani. E prea devreme.”

Marile baricade revoluționare au fost locul de întâlnire al eroismului. Lucrurile cele mai greu de închipuit deveneau aici simple. Oamenii aceştia nu se minunau unii de alții.

— Hai, repede! repeta Courfeyrac.

Unii îi strigară, din rânduri, lui Marius:

— Numeşte dumneata pe cel care trebuie să rămână!

— Da, spuseră cei cinci. Alege! Te ascultăm!

Marius nu credea să mai poată avea emoții. Cu toate acestea, la gândul că trebuie să aleagă un om pentru a-l da morții, tot sângele îi năvălise spre inimă. Dacă ar fi fost cu putință, ar fi pălit şi mai tare.

Înaintă spre cei cinci care-i zâmbeau, şi fiecare, cu ochii plini de acea licărire care în adâncurile istoriei străluceşte asupra Termopilelor, îi striga:

— Eu! Eu! Eu!

Şi Marius numără prosteşte; erau mereu tot cinci! Apoi privirea i se lăsă în jos, spre cele patru uniforme.

În clipa aceea, ca din văzduh, o a cincea uniformă căzu peste cele patru.

Cel de-al cincilea om era salvat.

Marius ridică ochii şi-l recunoscu pe domnul Fauchelevent.

Jean Valjean intrase în baricadă.

Fie că aflase locul, fie din instinct, fie din întâmplare, intrase prin ulicioara Mondétour. Mulţumită uniformei sale de guard naţional trecuse cu uşurinţă.

Paza pusă de răsculaţi pe strada Mondétour nu dăduse semnalul de alarmă pentru un simplu soldat al gărzii naţionale. Îl lăsase să o ia pe stradă, spunându-şi: „Poate că e o înălţime, sau, în cel mai rău caz, un prizonier". Clipa era prea gravă pentru ca santinela să se sustragă de la datorie şi să părăsească postul său de observaţie.

În clipa în care Jean Valjean pătrunsese în redută nu-l zărise nimeni, toate privirile fiind aţintite asupra celor cinci aleşi şi spre cele patru uniforme. Jean Valjean, însă, văzuse şi auzise, şi în linişte îşi scoase hainele, aruncându-le peste grămada celorlalte.

Emoţia fu de nedescris.

— Cine e omul acesta? întrebă Bossuet.

— E un om care-i salvează pe ceilalţi, răspunse Combeferre.

Marius adăugă cu o voce gravă:

— Îl cunosc.

Această garanţie le ajungea tuturor.

Enjolras se întoarse spre Jean Valjean.

— Bine-ai venit, cetăţene! Şi adăugă: Ştii că aşteptăm moartea…

Fără să răspundă, Jean Valjean îl ajută pe răsculat să-şi îmbrace uniforma.

V – Ce se vede din vârful baricadei

Situaţia tuturor în acel ceas hotărâtor şi în acel loc fără scăpare culmina în necuprinsa melancolie a lui Enjolras.

Enjolras avea într-însul plenitudinea revoluţiei: totuşi îi lipsea ceva, atât cât poate absolutului să-i lipsească. Avea, prea mult din Saint-Just şi nu destul din Anacharsis Cloots[1141]; totuşi, în societatea *Prietenii A.B.C.-ului* suferise o oarecare influenţă a ideilor lui Combeferre; de câtva timp părăsea încetul cu încetul forma strânsă a dogmei şi se lăsa dus de vederile largi ale progresului; ajunse să accepte, ca pe o evoluţie definitivă şi măreaţă, transformarea marii republici franceze într-o imensă republică umană. Cât despre mijloacele imediate, fiindcă evenimentele se desfăşurau sub semnul

violenţei, le voia violente; nu admitea nicio abatere; făcea parte din acea şcoală epică şi de temut, pe care o rezumă cuvintele: o mie şapte sute nouăzeci şi trei.

Enjolras stătea în picioare pe scara de piatră, rezemat în ţeava carabinei. Se gândea; tresărea, ca şi cum ar fi trecut pe lângă el duhuri; locurile unde sălăşluieşte moartea te prefac uneori în profet. În ochii lui, care priveau adânc, apăreau un fel de scânteieri mocnite. Deodată îşi ridică fruntea şi părul lui blond se revărsă pe spate ca pletele îngerului de pe întunecatul car al stelelor, ca o coamă de leu înspăimântat, ca o aureolă strălucitoare. Enjolras strigă:

— Cetăţeni, vă închipuiţi voi viitorul? Străzile oraşelor scăldate în lumină, ramuri înverzite pe praguri, naţiunile înfrăţite, oamenii drepţi, bătrânii binecuvântând copiii, trecutul iubind prezentul, gânditorii având deplină libertate, credincioşii deplină egalitate, cerul drept religie, Dumnezeu preot el însuşi, conştiinţa umană – altar; nu va mai exista ura, atelierul se va înfrăţi cu şcoala, faima publică va fi şi pedeapsă şi răsplată; muncă pentru toţi, drepturi pentru toţi, pace pentru toţi; nu se va mai vărsa sânge, nu vor mai fi războaie, mamele vor fi fericite! Primul pas e stăpânirea materiei; al doilea – realizarea idealului. Gândiţi-vă la cele ce au fost împlinite de progres până acum. Odinioară primele rase omeneşti vedeau cu groază trecându-le prin faţa ochilor hidra care sufla peste ape, balaurul care scotea limbi de foc, zmeul, monstru al văzduhurilor, care zbura cu aripi de vultur şi cu gheare de tigru; lighioane înspăimântătoare care stăpâneau pe om. Cu toate acestea, omul le-a întins capcane, sfintele curse ale inteligenţei, şi a pus până la urmă mâna pe monştri. Am supus hidra: e vaporul de astăzi; am supus balaurul şi l-am numit locomotivă; suntem pe cale să-l supunem şi pe zmeu, îl avem chiar în mână, şi-i zicem balon. În ziua în care această operă vrednică de Prometeu va fi sfârşită, şi când omul va înhăma pentru totdeauna la carul voinţei sale tripla himeră antică – hidra, balaurul şi zmeul – el va stăpâni apa, focul şi văzduhul şi va fi pentru restul creaţiunii însufleţite ceea ce erau zeităţile odinioară pentru el însuşi. Curaj, şi înainte! Încotro mergem, cetăţeni? Spre ştiinţa care cârmuieşte, spre forţa lucrurilor care e singura forţă publică, spre legea naturală, a cărei sancţiune şi penalitate sălăşluiesc în ea însăşi şi sunt consfinţite de evidenţă; spre zorii adevărului, care sunt asemeni zorilor dimineţii. Mergem spre uniunea popoarelor; mergem spre unitatea omului. Nu vor mai fi închipuiri; nu vor mai fi paraziţi. Ceea ce e adevărat va domni

peste ceea ce este real, iată scopul. Temeliile civilizației se vor întinde până în creştetul Europei, şi mai târziu, până în inima continentelor, ca într-o Mare Adunare a inteligenței. S-a mai văzut o dată ceva asemănător. Amficționiile[1142] se întruneau de două ori pe an: o dată la Delfi, lăcaşul zeilor, a doua oară la Termopile, lăcaşul eroilor. Europa va avea amficționiile ei; globul pământesc va avea amficționiile lui. Franța poartă acest viitor sublim în coapsele ei. Iată ce va ieşi din plămada veacului al XIX-lea. Ceea ce a fost schițat de Grecia, e vrednic de a fi isprăvit de Franța. Ascultă-mă, tu, Feuilly, brav muncitor, om din popor, om al tuturor popoarelor! Slavă ție! Tu vezi limpede vremurile care au să vină, tu ai dreptate. N-ai avut tată, nici mamă, Feuilly! Ți-ai luat ca mamă adoptivă omenirea, şi ca tată, dreptul. Ai să mori aici, adică ai să învingi. Cetățeni, orice s-ar întâmpla astăzi, prin înfrângerea sau prin victoria noastră noi vom înfăptui o revoluție! Şi, aşa cum incendiile luminează un oraş întreg, revoluțiile luminează umanitatea. Ce fel de revoluție vom face? Am spus-o: revoluția Adevărului. Din punct de vedere politic, nu există decât un singur principiu: atotputernicia omului asupra lui însuşi. Această atotputernicie a eului asupra lui însuşi se cheamă Libertate. Acolo unde se asociază mai multe atotputernicii de felul acesta începe statul. Dar într-o astfel de asociere nimeni nu abdică de la nimic. Fiecare atotputernicie cedează o parte din ea însăşi pentru a forma dreptul comun. Cantitatea rămâne aceeaşi pentru toți. Această identitate de concesii pe care le face fiecare se cheamă Egalitate. Dreptul comun nu este altceva decât ocrotirea tuturor, revărsându-se asupra dreptului fiecăruia. Această ocrotire a tuturor asupra fiecăruia se cheamă Fraternitate. Punctul de intersecție al tuturor acestor suveranități care se strâng laolaltă se cheamă Societate. Această intersecție fiind un punct de unire, e în acelaşi timp un nod. Iată ceea ce numim legătură socială. Unii dintre noi o numesc contract social; e acelaşi lucru, deoarece cuvântul contract este etimologic format din ideea de legătură. Să ne înțelegem asupra egalității căci, dacă libertatea este vârful, egalitatea este baza. Egalitatea, cetățeni, nu este ca o vegetație crescută la aceeaşi înălțime, nu este o societate făcută din fire lungi de iarbă şi din stejari pitici; din invidii învecinate pornind să se mutileze unele pe altele, din punct de vedere ăl fiecăruia luat în parte. Înseamnă posibilități egale pentru toate aptitudinile; din punct de vedere politic, vot egal, iar în ce priveşte religia, egalitate de drepturi pentru toate conştiințele. Egalitatea are un singur organ: învățământul gratuit şi obligatoriu. Trebuie să se înceapă prin dreptul

la alfabet. Şcoala primară să fie impusă tuturor, şcoala secundară să fie deschisă tuturor, iată legea. Din şcoli identice iese o societate egală. Da, învăţământ! Lumină! Lumină! Totul izvorăşte din lumină şi se întoarce în lumină! Cetăţeni, secolul al XIX-lea e mare, dar al XX-lea va fi fericit! Atunci nimic nu va semăna cu vechea poveste; oamenii nu se vor mai teme, ca astăzi, de cuceriri, de invazii, de uzurpări, de rivalităţi între naţiuni înarmate, de întreruperea civilizaţiei care să atârne de o căsătorie între regi, de apariţia tiraniilor ereditare, de o împărţire a popoarelor făcută la cine ştie ce congres, de dezmembrări pricinuite de căderea unei dinastii, de luptă a două dintre religii care se ciocnesc piept în piept ca doi berbeci întunecaţi, pe puntea infinitului; oamenii nu se vor teme de foamete, de exploatare, de prostituţia pricinuită de deznădejde, de mizeria datorită şomajului, de eşafod şi de sabie, de războaie şi de toate tâlhăriile pe care întâmplarea le săvârşeşte în codrul evenimentelor. S-ar putea spune că nici nu vor mai fi evenimente. Toţi vor fi fericiţi. Specia umană îşi va îndeplini legile sale, după cum globul pământesc şi le îndeplineşte pe ale lui; se va restabili armonia între astru şi suflet. Sufletul va gravita în jurul adevărului, ca astrul în jurul luminii. Prieteni, ceasul în care vă vorbesc e un ceas întunecat; dar aşa sunt socotelile grozave ale viitorului. Fiecare revoluţie e un bir. O, neamul omenesc va fi salvat, ridicat şi mângâiat! I-o spunem noi, de pe această baricadă. De unde va izbucni chemarea dragostei dacă nu de pe culmile jertfei? O, fraţilor, aci e locul de întâlnire al celor ce gândesc şi al celor ce suferă: baricada noastră nu-i făcută nici din piatră, nici din grinzi, nici din fier; e făcută din două grămezi: una de idei şi alta de suferinţe. Suferinţa se întâlneşte aici cu idealul. Ziua îmbrăţişează noaptea şi-i spune: voi muri împreună cu tine şi tu vei renaşte dimpreună cu mine. Credinţa se naşte din îmbrăţişarea tuturor deznădejdilor. Aici suferinţele îşi aduc agonia iar ideile, nemurirea. Agonia şi nemurirea se vor contopi şi vor plămădi moartea noastră. Fraţilor, cel ce moare aici, moare în strălucirea viitorului, şi mormântul în care intrăm e scăldat în razele dimineţii.

Enjolras se întrerupse, dar nu tăcu; buzele lui continuau să se mişte, ca şi cum şi-ar fi vorbit lui însuşi, ceea ce-i făcu pe ceilalţi, care erau atenţi şi căutau să-l audă mai departe, să-l privească. Nu-l aplaudară, dar şoaptele ţinură multă vreme. Cuvântul e suflare, şi freamătul gândului seamănă cu al frunzelor.

VI – Marius rătăcit, Javert laconic

Să arătăm ce se petrecea în mintea lui Marius.

Amintiți-vă de ceea ce era în sufletul lui. Spuneam că totul nu mai era pentru el decât vedenie. Judecata i se tulburase. Stăruim în a spune că Marius era umbrit de marile aripi întunecate ce se desfac asupra celor care trag să moară. Se simțea intrat în mormânt. I se părea că se află de cealaltă parte a zidului şi nu mai vedea fețele celor în viață decât cu ochi de mort.

Cum ajunsese acolo domnul Fauchelevent? De ce venise? Ce voia să facă? Marius nu-şi puse niciuna dintre aceste întrebări. De altfel, fiindcă disperarea unuia cuprinde adeseori şi pe ceilalți, lui Marius i se părea firesc ca toată lumea să moară.

Dar se gândi la Cosette cu o strângere de inimă.

În ce-l priveşte pe domnul Fauchelevent, acesta nici nu-i vorbi, nici nu-l privi şi păru că nu aude când Marius ridică glasul pentru a spune: „Îl cunosc”.

Pe Marius această atitudine a domnului Fauchelevent îl alină şi, dacă am putea folosi acest cuvânt pentru astfel de stări sufleteşti, am spune că-i plăcu. Simțise totdeauna că nu-i va fi cu putință să-i vorbească acestui om enigmatic, care i se părea în acelaşi timp echivoc şi impunător. Trecuse multă vreme de când nu-l mai văzuse, ceea ce, pentru firea sfioasă şi reținută a lui Marius, era încă o pricină care sporea această piedică.

Cei cinci oameni care fuseseră aleşi să părăsească baricada plecaseră prin ulicioara Mondétour; semănau leit cu gărzile naționale. Unul dintre ei mergea plângând. Înainte de plecare îi îmbrățişaseră pe cei ce rămâneau.

După plecarea celor cinci oameni dăruiți vieții, Enjolras se gândi la cel osândit la moarte. Intră în sala scundă. Legat de stâlp, Javert sta pe gânduri.

— Ai vreo dorință? îl întrebă Enjolras.

— Când mă veți ucide? răspunse Javert.

— Aşteaptă. În momentul acesta avem nevoie de toate cartuşele.

— Atunci dați-mi ceva de băut, spuse Javert.

Enjolras îi întinse un pahar cu apă şi, fiindcă Javert era legat îl ajută să bea.

— Asta-i tot? întrebă Enjolras.

— Mă simt prost la stâlp. N-aţi fost prea drăguţi lăsându-mă să-mi petrec noaptea aici. Legaţi-mă cum vreţi, dar aţi putea să mă culcaţi pe o masă, ca pe celălalt.

Şi-i arătă cu o mişcare din cap cadavrul lui Mabeuf.

Ne amintim că în fundul sălii se afla o masă mare şi lungă, pe care fuseseră topite gloanţele şi umplute cartuşele. Fiindcă pulberea fusese întrebuinţată şi cartuşele împărţite, masa era liberă.

La ordinul lui Enjolras, patru răsculaţi îl dezlegară pe Javert. În timp ce-i desfăceau legăturile, al cincilea îi ţinea o baionetă proptită în piept. Îi lăsară mâinile legate la spate şi îi strânseră picioarele cu o curea de bici, subţire şi trainică, ce-i îngăduia să facă paşi mici de-o jumătate de metru, ca al celor care merg la eşafod. Îl duseră aşa până la masa din fundul sălii, pe care îl întinseră, şi-l legară strâns, de-a curmezişul trupului.

Pentru mai multă siguranţă, deşi felul cum îl legaseră făcea cu neputinţă orice evadare, mai adăugaseră un fel de legături, numite în închisori hamuri, şi care, înnodate de o frânghie fixată în jurul gâtului, se bifurcau de la ceafă pe burtă şi, după ce treceau printre picioare, cuprindeau şi mâinile.

În vreme ce-l cetluiau pe Javert, un bărbat îl privea din prag cu o atenţie ciudată. Umbra pe care o arunca acest om îl făcu pe Javert să întoarcă fruntea. Ridică ochii şi îl recunoscu pe Jean Valjean. Nici măcar nu tresări. Lăsă pleoapele în jos cu mândrie şi se mărgini să spună: „Fireşte!”

VII – Situaţia se înrăutăţeşte

Ziua creştea văzând cu ochii, dar nicio fereastră nu se deschidea şi nicio uşă; erau zorile, nu deşteptarea. Capătul străzii Chanvrerie, opus baricadei, fusese, după cum am spus, evacuat de trupe; părea liber şi se deschidea în faţa trecătorilor cu o linişte înfiorătoare. Strada Saint-Denis era mută ca sfinxul din Teba[1143]. Nicio vietate la răspântiile pe care le înălbea o rază de soare. Nimic mai cumplit decât lumina străzilor pustii.

Nu vedeai nimic, dar auzeai. La o oarecare depărtare se mişca ceva misterios. Nu mai era nicio îndoială că se apropia clipa hotărâtoare. Ca în seara din ajun, santinelele se retraseră, de data aceasta toate.

Baricada era mai puternică decât la primul atac. De la plecarea celor cinci, răsculații o înălțaseră şi mai mult.

După sfatul santinelei care observase regiunea Halelor, Enjolras, de teama unui atac neaşteptat prin spate, luă o hotărâre gravă. Puse să se baricadeze culoarul strâmt al străduței Mondétour, care până atunci rămăsese liber. Scoaseră pietrele de pe stradă de-a lungul câtorva case şi, în felul acesta, baricada, zidită pe patru străzi, strada Chanvrerie în față, străzile Cygne şi Petite-Truanderie la stânga, şi strada Mondétour la dreapta, era într-adevăr aproape de necucerit; dar luptătorii erau acum închişi în ea. Avea trei laturi, dar nicio ieşire. „Fortăreață şi cursă de şoareci", spuse Courfeyrac râzând.

Enjolras grămădi lângă uşa cârciumii vreo treizeci de bolovani „de rezervă", cum spunea Bossuet.

Tăcerea era acum atât de adâncă în partea de unde trebuia să vină atacul, încât Enjolras aşeză din nou pe fiecare la postul lui de luptă.

I se dădu fiecăruia o rație de rachiu.

Nimic mai ciudat decât o baricadă care se pregăteşte să înfrunte asaltul. Toți îşi aleg locul, ca la un spectacol, se cuibăresc, se proptesc, se reazemă. Unii îşi fac strapontine din bolovani. Te supără colțul unui zid, te dai la o parte; te ajută un perete fortificat, te adăposteşti în spatele lui. Stângacii sunt prețioşi; iau locurile care nu sunt la îndemâna altora. Mulți preferă să lupte stând jos. Vor să şadă în voie, ca să ucidă, şi confortabil ca să moară.

În dureroasele lupte din iunie 1848, unul dintre răsculați, un straşnic trăgător care lupta de pe terasa unui acoperiş, adusese cu el un jilț Voltaire, în care şi-a găsit moartea străpuns de o lovitură de mitralie.

Îndată ce comandantul a poruncit aşezarea în ordine de bătaie, toate mişcările dezordonate încetează; s-a sfârşit forfoteala de la unii la alții, grupurile şi discuțiile în doi. Nimeni nu se mai izolează de ceilalți; tot ce se găseşte în mințile oamenilor se adună şi se preschimbă în aşteptarea asaltului. Înaintea primejdiei baricada e un haos; în primejdie e disciplină. Primejdia menține ordinea.

Din clipa în care Enjolras îşi luă carabina cu două focuri şi se aşeză în dreptul unui crenel pe care şi-l alesese, toți ceilalți amuțiră. De-a lungul zidului de bolovani se auzi un țăcănit uşor, nedeslușit, mici zgomote surde. Se încărcau puştile.

De altfel, oamenii erau mai mândri şi mai siguri decât oricând; prinosul de sacrificiu întăreşte; nu mai nădăjduiau, erau disperați. Disperarea e

ultima armă, care uneori aduce victoria, aşa a spus Virgiliu. Mijloacele supreme ies din hotărârile supreme. Câteodată, când te îmbarci în moarte scapi de naufragiu şi capacul sicriului e o scândură salvatoare.

Ca în seara trecută, atenția tuturor era îndreptată, pironită, am putea spune, spre capătul de stradă care acum era luminat desluşit.

Aşteptarea nu fu lungă. Freamătul începu din nou, limpede, dinspre strada Saint-Leu, dar nu semăna cu acela al primului atac. Un zăngănit de lanțuri, murmurul neliniştitor al unei mulțimi de oameni, un clinchet de aramă săltând pe pietrele caldarâmului, un fel de huruit solemn şi prelung, vesteau apropierea unor arme sinistre. Tresăriră rărunchii străzilor vechi şi liniştite, croite şi clădite pentru o rodnică circulație a bunurilor şi a ideilor, nu pentru ca să fie străbătute de roțile crunte ale războiului. Privirea luptătorilor, ațintită spre capătul străzii, deveni sălbatică.

Se ivi un tun.

Artileriştii împingeau din urmă gura de foc pusă în poziție de tragere. Scutul dinainte fusese detaşat; doi tunari sprijineau afetul, patru erau la roți, iar alții veneau înapoia lor cu chesonul. Se vedea cum fumegă fitilul aprins.

— Foc! strigă Enjolras.

Toată baricada trase şi se auzi o detunătură înfricoşătoare; un val de fum acoperi şi făcu să dispară tunul şi soldații care îl purtau; după câteva secunde norul se risipi şi apărură din nou; servanții apropiau tunul, încet, în fața baricadei, în ordine şi fără să se grăbească. Nu fusese niciunul lovit. Apoi şeful de tun, apăsând culasa pentru a înălța tirul, începu să îndrepte țeava spre țintă cu gravitatea unui astronom care îşi potriveşte luneta.

— Bravo, tunarilor! strigă Bossuet.

Şi toată baricada bătu din palme.

Peste o clipă, aşezat drept în mijlocul drumului, călare pe rigolă, tunul era pus în poziție de tragere. O gură uriaşă stătea căscată asupra baricadei.

— Aşa da! spuse Courfeyrac! Vine dihania! Întâi un bobârnac şi pe urmă ghiontul! Armata întinde spre noi coşcogeamite labă. Baricada o să fie zgâlțâită serios. Puştile te pipăie, tunul îți dă brânci.

— E o piesă de opt, model nou, de bronz, adăugă Combeferre. Tunurile acestea au un cusur: dacă la o sută de părți aramă se toarnă mai mult de zece părți cositor, pot să explodeze. Prisosul de cositor le micşorează rezistența. Rămân în țeava de bronz, de-a lungul luminii, goluri şi scobituri care-o slăbesc. Pentru a se ocoli această primejdie şi pentru a se spori încărcătura ar trebui poate să se revină la procedeul veacului al XIV-lea,

adică la strângerea pe dinafară a piesei cu o serie de cercuri de oțel nesudate, de la culasă şi până la mijlocul tunului. Până una-alta înlături cusurul aşa cum poți; ajungi să-ți dai seama unde sunt golurile şi scobiturile în lumina tunului cu ajutorul unei „pisici”. Un instrument mai bun e steaua mobilă a lui Gribeauval[1144].

— În veacul al XVI-lea, observă Bossuet, tunurile erau ghintuite.

— Da, răspunse Combeferre, e un mijloc prin care se măreşte forța balistică, dar se micşorează precizia tirului. Nu numai atât, dar în tirul la mică distanță traiectoria n-are precizia necesară, parabola e exagerată, drumul proiectilului nu e destul de rectiliniu ca să poată lovi țintele apropiate, ceea ce e una dintre necesitățile luptei, a căror importanță creşte odată cu apropierea inamicului şi cu cadența tirului. Acest cusur de tensiune a curbei proiectilului la tunurile ghintuite din veacul al XVI-lea era pricinuit de încărcătura prea slabă; pentru astfel de piese, încărcătura slabă e impusă de necesitățile balisticii, de rezistența afetului, de pildă. Pe scurt, tunul, acest tiran, nu poate tot ce-ar vrea. Forța e uneori o slăbiciune. Un obuz nu face decât şase sute de leghe pe oră; lumina face şaptezeci de mii de leghe pe secundă. E superioritatea lui Hristos asupra lui Napoleon.

— Încărcați armele! spuse Enjolras.

Ce avea să se întâmple cu întăriturile baricadei sub lovitura tunului? Va izbuti obuzul să facă o spărtură? Aceasta era întrebarea. În timp ce răsculații îşi încărcau din nou armele, artileriştii încărcau tunul.

Înăuntrul redutei domnea o îngrijorare adâncă.

Ghiuleaua porni, detunătura răsună.

— Prezent! strigă un glas vesel.

În timp ce obuzul se îndrepta spre baricadă, Gavroche se năpusti înăuntrul ei.

Venea dinspre strada Cygne; trecuse cu uşurință peste baricada mai mică ce se afla față în față cu răscrucea de la Petite Traunderie.

Sosirea lui Gavroche avu mai mult succes decât obuzul.

Obuzul se pierduse în şanțul dărâmăturilor. Sfărâmase o roată de omnibus şi prefăcuse în țăndări vechea căruță Anceau. Baricada izbucni în râs.

— Continuați! le strigă Bossuet artileriştilor.

VIII – Artileriştii trebuie luați în serios

Îl înconjurară cu toții pe Gavroche.

Dar nici n-avu vreme să înceapă a povesti, şi Marius, tremurând, îl trase deoparte.

— Ce cauți aici?

— Ei! spuse copilul. Dar dumneata?

Şi-l privi țintă pe Marius, cu binecunoscuta lui semeție. Mândria curată din sufletul său făcea ca ochii să-i pară mai mari.

Marius urmă pe un ton aspru:

— Cine ți-a spus să te întorci? Mi-ai dus cel puțin scrisoarea la adresă?

Gavroche avea oarecare remuşcări în privința scrisorii. În graba lui de a se întoarce la baricadă, s-ar putea spune că mai degrabă se descotorosise de ea, decât o dusese la destinație. Era silit să-şi mărturisească singur că o încredințase cam lesne unui necunoscut căruia nici măcar nu-i văzuse fața. E adevărat că omul acela era cu capul gol, dar dacă totuşi… Pe scurt, îşi făcea mustrări şi se temea de mustrările lui Marius. Ca să iasă din încurcătură, adoptă procedeul cel mai simplu: minți cu neruşinare.

— Cetățene, am dat scrisoarea portarului. Doamna dormea. Când se va deştepta va primi scrisoarea.

Trimițând acea scrisoare, Marius urmărea două scopuri: să-şi ia rămas bun de la Cosette şi să-l scape pe Gavroche. Trebuia să se mulțumească cu jumătate.

Deodată, însă, făcu o legătură între trimiterea scrisorii şi prezența domnului Fauchelevent înăuntrul baricadei. I-l arătă pe Fauchelevent lui Gavroche:

— Îl cunoşti pe omul acesta?

— Nu, spuse Gavroche.

Într-adevăr, după cum am arătat, Gavroche nu-l văzuse pe Jean Valjean decât în umbra nopții.

Bănuielile dureroase şi tulburi care se înfiripaseră în mintea lui Marius se risipiră. Ce ştia el despre părerile domnului Fauchelevent? Poate că era republican. Altminteri nu se amesteca în luptă.

Între timp, Gavroche ajunsese la celălalt capăt al baricadei, strigând: „Puşca mea!”

Courfeyrac i-o dădu.

Gavroche îşi preveni „tovarăşii”, cum îi numea el, că baricada era blocată. Se strecurase cu mare greutate. Un batalion de linie, grupat la Petite-Traunderie, ținea sub observație aripa dinspre strada Cygne. În partea

opusă, garda municipală ocupa strada Prêcheurs. În faţă, se afla grosul armatei.

După ce dădu raportul, Gavroche adăugă:

— Vă autorizez să le trageți o chelfăneală zdravănă!

În vremea aceasta, Enjolras, cu urechea aţintită, pândea la crenelul său.

Asediatorii, nu prea încântaţi de lovitura de tun, n-o mai repetară.

O companie de artilerie de linie venise să ocupe extremitatea străzii, îndărătul tunului. Soldaţii scoteau pavajul de pe drum şi construiau din pietre un fel de zid scund, o ridicătură care n-avea mai mult de treizeci de centimetri înălţime şi se afla faţă în faţă cu baricada. În colţul din stânga al acestei ridicături se vedea capul coloanei unui batalion din împrejurimi, masat în strada Saint-Denis.

Enjolras, la pândă, păru că distinge zgomotul caracteristic pe care îl fac cutiile cu pulbere când sunt scoase din chesoane şi văzu pe şeful de tun schimbând linia de ochire şi înclinând uşor ţeava tunului spre stânga. Apoi tunarii începură să încarce piesa. Şeful apucă el însuşi şomoiogul aprins şi-l apropie de ţeavă.

— Aplecaţi capetele, lipiţi-vă de perete! strigă Enjolras. În genunchi, de-a lungul baricadei!

Răsculaţii, care erau împărţiţi în faţa cârciumii şi îşi părăsiseră posturile de luptă la sosirea lui Gavroche, se năpustiră unii peste alţii spre baricadă; dar înainte ca ordinul lui Enjolras să fi fost executat, descărcătura izbucni cu răgetul înfricoşător al mitraliei. Încărcătura, care fusese îndreptată asupra muchiei redutei, ricoşase pe zid şi lăsase doi morţi şi trei răniţi.

Dacă tirul continua, baricada nu putea să mai reziste. Mitralia o străpungea.

Se auzi un murmur de îngrijorare.

— Să încercăm să împiedicăm a doua lovitură, spuse Enjolras.

Şi, aplecându-şi carabina, îl ochi pe şeful de tun care, în clipa aceea, stătea aplecat asupra culasei, rectificând şi fixând definitiv linia de ochire.

Şeful de tun era un sergent chipeş, foarte tânăr, cu faţa blândă, cu un aer inteligent, potrivit cu această grozavă armă a viitorului, care când va deveni desăvârşită, va trebui să ucidă până la urmă însuşi războiul.

Combeferre, în picioare lângă Enjolras, se uita la tânărul sergent.

— Păcat! spuse Combeferre. Ce dezgustătoare sunt măcelurile! Ei, când nu mai vor fi regi, nu vor mai fi nici războaie! Enjolras, tu îl ocheşti pe soldatul ăsta şi nici nu te uiţi la el. Închipuie-ţi că e un băiat încântător şi de

ispravă; se vede că e un om care gândeşte, tinerii din artilerie sunt foarte instruiți; are un tată, o mamă, o familie, poate că e îndrăgostit, are cel mult douăzeci şi cinci de ani, ți-ar putea fi frate.

— Îmi şi este, spuse Enjolras.

— Da, reluă Combeferre, e şi al meu. Ei bine, să nu-l ucidem.

— Lasă-mă! Ce trebuie, trebuie!

Şi o lacrimă alunecă încet pe obrazul de marmură al lui Enjolras.

În acelaşi timp apăsă pe trăgaciul carabinei. Glonțul fulgeră. Artileristul se învârti de două ori în loc, cu brațele întinse înainte şi cu capul ridicat, ca şi cum ar fi vrut să aspire aerul, apoi căzu într-o rână, peste tun, şi rămase acolo, nemişcat. I se vedea spinarea în mijlocul căreia se scurgea un val de sânge. Glonțul îi străbătuse pieptul dintr-o parte într-alta. Murise.

Trebuiră să-l ducă de acolo şi să-l înlocuiască. Răsculații mai câştigară câteva minute.

IX – Folosul unui vechi talent de braconier şi al împuşcăturii fără greş care a influențat asupra condamnării din 1796

Înăuntrul baricadei se ținea sfat. Tirul tunului avea să înceapă din nou. Cu asemenea mitralie nu le mai rămânea niciun sfert de oră. Trebuia să găsească un mijloc de apărare împotriva schijelor.

— Să aşezăm o saltea! ordonă Enjolras.

— N-avem, spuse Combeferre. Am pus rănitii pe ele.

Jean Valjean, care stătea deoparte, pe o piatră, lângă cârciumă, cu puşca între genunchi, nu luase parte până atunci la cele ce se întâmplau. Părea că nici nu-i aude pe răsculații care spuneau în jurul lui: „Uite o armă care nu-i bună la nimic!”

La ordinul dat de Enjolras se ridică.

Ne amintim că la folosirea întăririlor din strada Chanvrerie o bătrână îşi pusese salteaua la fereastră ca să se ferească de gloanțe. Fereastra aceasta era a unui pod, pe acoperişul unei case cu şase etaje, situată puțin în afară de baricadă. Salteaua, pusă în lungul ei şi proptită pe două prăjini de rufe, era susținută de două frânghii care de departe păreau nişte sforicele, prinse

în cuie bătute în pervazurile mansardei. Frânghiile se proiectau pe cer ca nişte fire de păr.

— Poate cineva să-mi împrumute o carabină cu două focuri? întrebă Jean Valjean.

Enjolras, care şi-o încărcase pe a lui, i-o întinse.

Jean Valjean ochi mansarda şi trase.

Una dintre cele două frânghii se rupse.

Salteaua nu mai atârna decât de un fir.

Jean Valjean trase a doua oară. A doua frânghie biciui geamul mansardei. Salteaua alunecă printre cele două prăjini şi căzu în stradă.

Baricada bătu din palme.

Toate vocile strigară:

— Uite o saltea!

— Da, spuse Combeferre, cine se duce s-o ia?

Într-adevăr, salteaua căzuse în afara baricadei, între asediaţi şi asediatori. Moartea sergentului de tunari îndârjise trupa, iar soldaţii se culcaseră pe burtă în spatele şirului de pietre pe care-l ridicaseră. Ca să răzbune tăcerea silită a tunului care amuţise, deschiseseră focul împotriva baricadei, aşteptând să se întregească numărul servanţilor. Răsculaţii, ca să-şi economisească muniţiile, nu răspundeau împuşcăturilor. Gloanţele se opreau în zidul baricadei; dar în stradă, unde se înteţea tirul, era un infern.

Jean Valjean ieşi prin deschizătură, pătrunse în stradă, străbătu prin ploaia de gloanţe, ajunse la saltea, o luă, o puse în spinare şi se întoarse la baricadă.

Aşeză el însuşi salteaua la deschizătură. O lipi de perete în aşa fel încât artileriştii să n-o vadă.

După ce isprăvi, aşteptară lovitura de tun.

Ea nu întârzie. Tunul îşi vărsă, mugind, încărcătura de plumbi. De data asta nu mai ricoşă, se opri în saltea. Obţinuseră efectul aşteptat. Baricada scăpase teafără.

— Cetăţene, spuse Enjolras lui Jean Valjean, republica îţi mulţumeşte.

Bossuet râdea cuprins de admiraţie.

— E imoral, strigă el, ca o saltea să aibă atâta putere! E victoria lucrului care se îndoaie asupra celui care trăsneşte. N-are a face! Slavă saltelei care închide gura tunului!

X – Zori

În clipa aceea Cosette se trezea.

Odaia ei era strâmtă, curată, retrasă, cu o fereastră înaltă care dădea spre răsărit, în curtea din fund a casei.

Cosette habar n-avea de cele ce se petreceau în Paris. Nu fusese în oraş în ajun, şi apucase să intre în odaia ei când Toussaint spusese: „Se pare că e zarvă mare!”

Cosette dormise numai câteva ceasuri, dar dormise. Visase frumos, poate şi datorită faptului că pătucul ei era alb. Se făcea că Marius se ivise în fața ei, în lumină. Se trezi cu soarele în ochi, făcând-o să creadă la început că visul continuă.

Ieşind din vis, primul ei gând fu vesel. Cosette se simți liniştită. Ca şi Jean Valjean cu câteva ceasuri mai înainte, trecea prin acea limpezire a sufletului care nu vrea cu niciun chip nenorocirea. Începu să nădăjduiască din toate puterile, fără să ştie de ce. Apoi i se strânse inima. De trei zile nu-l mai văzuse pe Marius. Îşi spuse că primise, desigur, scrisoarea ei, că ştia unde se află şi că era destul de dibaci ca printr-un mijloc oarecare să ajungă la ea. Fără îndoială chiar astăzi, poate chiar în dimineața aceea. Se făcuse ziuă de-a binelea; pentru că razele de lumină pătrundeau în odaie pieziş, crezu că e foarte devreme şi că trebuie totuşi să se scoale, ca să-l întâmpine pe Marius.

Simțea că nu putea trăi fără Marius, că atât era de ajuns şi că Marius avea să vină. Nicio îndoială nu era cu putință. Toate erau sigure. Suferise destul în timpul celor trei zile. Trei zile fără Marius i se păreau o nedreptate strigătoare la cer. Acum, după ce trecuse prin această încercare, Marius avea să vină, şi-i va aduce o veste bună. Aşa e tinerețea; îşi strânge repede ochii; găseşte că durerea e un lucru inutil şi nu se-mpacă cu ea. Tinerețea e zâmbetul viitorului în fața unui necunoscut, care e însuşi viitorul, şi e firesc să fie fericită. S-ar spune că răsuflarea îi e făcută din speranță.

Cosette nu izbutise să-şi amintească ce-i spusese Marius despre această absență, care nu trebuia să țină decât o zi; şi nici ce explicație dăduse. Toți am băgat de seamă cu câtă dibăcie aleargă să se ascundă o monedă care cade pe jos şi cu câtă artă ştie să se facă negăsită. Sunt unele gânduri care ne joacă acelaşi renghi; se ghemuiesc într-un ungher al creierului, şi gata,

sunt pierdute; şi memoria nu mai poate pune mâna pe ele. Cosette se necăjea oarecum de mica sforțare zadarnică pe care o făcea ca să-şi aducă aminte. Îşi spunea că e foarte urât din partea ei şi că e cât se poate de vinovată că a uitat cuvintele rostite de Marius.

Se dădu jos din pat şi-şi curăți sufletul şi trupul, făcându-şi rugăciunea şi spălându-se.

La nevoie, cititorul poate fi introdus într-o cameră nuptială, dar nu în aceea a unei fecioare. Abia dacă ar îndrăzni-o versurile; proza nu se cuvine s-o facă.

Este interiorul unei flori încă nedesfăcute, curățenia care stă în umbră, celula intimă a unui crin închis, care nu trebuie văzută de om atâta vreme cât n-a văzut-o încă soarele. Femeia în mugure e sfântă. Patul nevinovat care se desface, goliciunea ferită, căreia îi e frică de ea însăşi, piciorul alb care se adăposteşte în pantof, pieptul care se acoperă în fața oglinzii, ca şi cum oglinda ar avea ochi, cămaşa care se grăbeşte să ascundă umerii să nu-i vadă o mobilă care trosneşte sau o trăsură care trece, cordoanele înnodate, agrafele prinse, şireturile trase, tresăririle, fiorii repezi de frig sau de sfială, teama încântătoare a mişcărilor, neliniştea aproape înaripată acolo unde nu e nimic de temut, fiecare cută a veşmântului, tot atât de încântătoare ca norii dimineții, nimic din acestea nu se cuvine a fi istorisit: e destul că le pomenim.

Privirea unui bărbat trebuie să fie mai cucernică în fața unei fecioare care se ridică din pat decât în fața unei stele care se ridică pe cer. Putința de a ajunge la ea trebuie să se preschimbe în şi mai mult respect. Puful piersicii, bruma prunei, cristalul pe care îl răsfrânge zăpada, aripa prăfuită a fluturilor, toate sunt grosolane pe lângă fecioara care nici măcar nu ştie că e feciorelnică. O fată e o licărire de vis, nu încă o statuie. Alcovul ei stă ascuns în penumbra idealului. Atingerea indiscretă a privirii brutalizează această penumbră uşoară. A privi înseamnă a pângări.

Aşadar, nu vom arăta nimic din toată această suavă dezordine care era deşteptarea Cosettei.

O poveste orientală spune că trandafirul a fost făcut de Dumnezeu alb, dar că Adam l-a privit în clipa când se desfăcea şi că de ruşine s-a făcut rumen. Noi suntem dintre aceia care amuțesc în fața fecioarelor şi a florilor pentru că le găsesc vrednice de slavă.

Cosette se îmbrăcă destul de repede, se pieptănă, ceea ce era foarte lesne pe vremea aceea, când femeile nu-şi umflau buclele şi bandourile cu pernițe

şi butoiaşe şi nu-şi puneau crinoline în păr. Deschise fereastra şi-şi plimbă privirile în jurul ei, nădăjduind să descopere o bucată de stradă, un colț de casă sau de trotuar şi să-l pândească pe Marius. Dar nu se vedea nimic. Curtea din dos era înconjurată de ziduri înalte, ce nu lăsau să se vadă decât câteva grădini. Cosette hotărî că grădinile acestea sunt respingătoare şi pentru prima oară în viața ei găsi că florile sunt urâte. Cea mai neînsemnată părticică din şanțul străzii merita mai mult să fie privită. Se hotărî să privească spre cer, ca şi cum s-ar fi gândit că Marius putea veni şi de acolo.

Pe neaşteptate izbucni în plâns. Nu dintr-o nestatornicie sufletească, dar pentru că nădejdile ei erau întretăiate de suferință. Simți nelămurit o groaznică îndoială. E adevărat că lucrurile se simt în aer. Îşi spuse că nu era sigură de nimic, că ochii care nu se văd se uită; iar ideea că Marius i-ar putea pica din cer îi apăru nu încântătoare, ci înfiorătoare.

Apoi, pentru că aşa se întâmplă cu norii aceştia, îşi găsi iar liniştea şi nădejdea, şi un fel de zâmbet neştiutor, dar plin de încredere în Dumnezeu.

În casă toată lumea dormea încă. Domnea o linişte de provincie. Niciun oblon nu fusese deschis. Odăița portarului era închisă. Toussaint nu se sculase, şi Cosette socoti fireşte că taică-său dormea. Fără îndoială că suferise mult şi că suferea încă, dacă ajunsese să-şi spună că taică-său fusese rău; se bizuia, însă, pe Marius. Eclipsa unei astfel de lumini era cu neputință. Se rugă. Auzea din când în când, la o oarecare depărtare, un fel de zguduiri surde şi îşi spunea: „E ciudat că porțile se deschid şi se închid aşa de devreme”. Erau tunurile care trăgeau în baricadă.

La câteva picioare sub fereastra Cosettei, în vechea cornişă înnegrită a zidului, era un cuib de rândunele; marginea cuibului ieşea puțin în afara cornişei, în aşa fel încât puteai privi de sus în acel mic rai. Înăuntru era mama, care îşi desfăcea aripile în evantai asupra puilor; tatăl zbura, pleca, se întorcea, aducând în cioc hrană şi sărutări. Zorile aureau acest colț fericit, marea poruncă: „Înmulțiți-vă!” se împlinea acolo, surâzătoare şi măreață, şi această taină suavă se desăvârşea în taina dimineții. Cosette, cu părul în soare, cu sufletul plin de visuri, luminată lăuntric de dragoste şi pe dinafară de auroră, se aplecă maşinal şi, aproape fără a-şi mărturisi că în acelaşi timp se gândea la Marius, începu să privească păsărelele, familia, bărbatul şi femeia, mama şi copiii cu acea adâncă tulburare pe care o pricinuieşte un cuib unei fecioare.

XI – O împuşcătură care nu dă greş, dar care nu ucide pe nimeni

Focul asediatorilor continua. Gloanțele alternau cu mitralia, dar fără prea multe stricăciuni. Suferea numai partea de sus a fațadei cârciumii *Corint*; ferestruica de la primul etaj şi mansardele de pe acoperiş, ciuruite de gloanțe şevrotine şi biscaiene[1145], îşi pierdeau înfățişarea încetul cu încetul. Luptătorii care se aşezaseră acolo, fură nevoiți să se retragă. De altfel, aceasta este una dintre tacticile atacului baricadelor; sunt hărțuite îndelung, ca să se epuizeze munițiile răsculaților, când aceştia fac greşeala să răspundă. Când se vede, după împuşcăturile din ce în ce mai rare, că nu mai au nici gloanțe, nici pulbere, porneşte asaltul. Enjolras nu căzuse în cursă; baricada nu răspundea la împuşcături.

La fiecare foc al plutonului, Gavroche îşi umfla obrazul cu limba, în semn de dispreț.

— Foarte bine, spunea el, rupeți pânza, că tot ne trebuie scame.

Courfeyrac lua la rost mitralia, pentru efectul ei atât de slab, şi-i spunea tunului:

— Scuipi din ce în ce mai împrăştiat, jupâne!

În luptă devii curios ca la bal. Pesemne că tăcerea redutei începea să-i neliniştească pe asediatori, să-i facă să se teamă de cine ştie ce surprindere şi să simtă nevoia de a vedea limpede prin acea grămadă de pietroaie, să vrea să afle ce se întâmplă îndărătul acelui zid nepăsător care primea loviturile fără să răspundă. Răsculații zăriră, deodată, o cască ce strălucea în soare pe un acoperiş învecinat. Un pompier stătea rezemat de un horn înalt şi părea că face de santinelă. Privea drept înăuntrul baricadei.

— Uite un supraveghetor care ne stânjeneşte! spuse Enjolras. Jean Valjean îi înapoiase lui Enjolras carabina, dar avea la el puşca.

Fără să spună o vorbă, ținti pompierul şi peste o clipită casca lovită de glonț căzu cu zgomot în stradă. Înfricoşat, soldatul se grăbi să se facă nevăzut.

Un al doilea observator îi luă locul. De data asta era un ofițer. Jean Valjean, care-şi încărcase din nou puşca, îl ochi şi pe noul-venit şi trimise casca ofițerului după aceea a soldatului. Ofițerul nu stărui şi se retrase foarte repede. De data asta avertismentul fu înțeles. Nu se mai ivi nimeni pe acoperiş; asediatorii renunțară să mai spioneze baricada.

— De ce nu l-ai ucis pe ofițer? îl întrebă Bossuet pe Jean Valjean.
Jean Valjean nu răspunse.

XII – Dezordinea – Apărătoare a ordinii

Bossuet şopti la urechea lui Combeferre:
— Nu mi-a răspuns la întrebare.
— E un om care face binele cu focuri de puşcă, spuse Combeferre.

Cei ce-şi mai aduc aminte de această epocă îndepărtată ştiu că garda națională din împrejurimile Parisului a fost potrivnică răscoalelor. Ea a fost deosebit de înverşunată şi activă în iunie 1832. Orice cârciumar din Pantin, din Vertus sau Cunette[{1146}] al cărui „local" îşi pierdea muşteriii din pricina răscoalei, se preschimba în leu, văzându-şi sala de dans goală, şi se ducea la moarte pentru a călca ordinea reprezentată printr-o tejghea cu clondir. În epoca aceea, burgheză şi eroică totodată, în fața ideilor care-şi aveau apărătorii lor, interesele îşi aveau şi ele stegarii. Caracterul prozaic al ținutei nu ştirbea cu nimic măreția faptelor. Micşorarea unui fişic de taleri îi făcea pe bancheri să cânte *Marseieza.* Omul îşi vărsa liric sângele pentru tarabă, iar prăvălia, acest diminutiv al patriei, era apărată cu entuziasm lacedemonian[{1147}].

Fondul acestor întâmplări era, de altfel, foarte serios. Elementele sociale intrau în luptă în aşteptarea zilei în care aveau să intre în echilibru.

Un alt semn al acestei epoci era anarhia amestecată cu guvernamentalismul (numele barbar al partidului ordinei). Lumea voia ordine, dar îi lipsea disciplina. Toba bătea pe neaşteptate, la comanda cutărui sau cutărui colonel al gărzii naționale, căruia aşa i se năzărise; cutare căpitan mergea să lupte după inspirație, iar cutare soldat al gărzii naționale se bătea pentru „idee" şi pe socoteala lui. În clipele de criză, „la zile mari", fiecare asculta nu atât de sfaturile ce porneau de la şefi, cât de instinctele proprii. Armata ordinii avea adevărați luptători de guerilă: unii cu spada, ca Fannicot, alții cu condeiul, ca Henri Fonfrêde[{1148}].

Civilizația, reprezentată, din păcate, pe atunci, mai degrabă printr-o cârdăşie de interese decât printr-un grup de idei, era, sau se credea, în primejdie; scotea strigăte de alarmă, şi oricine se socotea răspunzător să o

apere, îi dădea ajutor şi o ocrotea după capul lui; primul-venit lua asupra-şi salvarea societăţii.

Zelul mergea uneori până la exterminare. Cutare pluton al gărzilor naţionale se constituia cu de la sine putere în consiliu de război, judeca şi executa în cinci minute un răsculat prizonier. O improvizaţie de felul acesta l-a ucis pe Jean Prouvaire. Niciun partid n-are dreptul să impute celorlalte sălbatica lege a lui Lynch[{1149}], deoarece e aplicată atât în republicile Americii, cât şi în monarhiile Europei. Legea lui Lynch se mai complica şi cu alte greşeli. Într-o zi de răscoală, un poet tânăr, anume Paul-Aimé Garnier, a fost fugărit până în piaţa Regală cu baioneta în coastă, şi nu scăpă decât adăpostindu-se sub gangul de la numărul 6. Lumea striga: „Iată încă un saint-simonist!" şi voia să-l ucidă. În realitate poetul avea sub braţ un volum din memoriile ducelui de Saint-Simon[{1150}].

Un soldat din garda naţională citise pe carte cuvântul Saint-Simon şi strigase: „La moarte!"

La 6 iunie 1832, o companie a gărzii naţionale din împrejurimile Parisului, comandată de căpitanul Fannicot, pomenit mai sus, se lăsă nimicită, din fantezie şi fiindcă aşa avea poftă, în strada Chanvrerie. Faptul, oricât de curios ar părea, a fost constatat de instrucţia judiciară deschisă în urma răscoalei din 1832. Căpitanul Fannicot, burghez nerăbdător şi îndrăzneţ, un fel de condotier al ordinii, unul dintre aceia pe care i-am caracterizat „guvernamentalist" fanatic şi nesupus, n-a putut să reziste ispitei de a deschide focul înainte de a fi nevoie şi nici ambiţiei de a lua baricada singur, adică el şi compania lui. Scos din fire de apariţia succesivă a drapelului roşu şi a unei haine vechi pe care o luă drept drapel negru, îi acuza sus şi tare pe generalii şi şefii de unitate care se aflau în consiliu şi nu se gândeau că a sosit momentul asaltului decisiv, lăsând, după expresia vestită a unuia dintre ei, ca „răscoala să fiarbă în zeama ei". Cât despre el, găsind că baricada e „coaptă" şi că tot ce e copt trebuie să cadă, făcu încercarea.

Comanda nişte oameni tot atât de hotărâţi ca şi el, „nişte turbaţi", după cum a spus-o un martor. Compania lui, aceeaşi care-l împuşcase pe poetul Jean Prouvaire, era prima din batalionul aşezat la cotitura străzii. În clipa în care nimeni nu se aştepta, căpitanul îşi aruncă oamenii asupra baricadei. Această mişcare, executată cu mai mult zel decât strategie, costă scump compania lui Fannicot. Înainte de a fi străbătut două treimi din stradă, fu întâmpinată de o şarjă a baricadei. Patru dintre cei mai curajoşi care alergau

în frunte, fură răniți chiar la picioarele redutei şi îndrăzneața gloată a gărzilor naționale, alcătuită din oameni foarte viteji, dar cărora le lipsea priceperea militară, fu nevoită să se retragă după oarecare şovăire, lăsând cincisprezece cadavre pe caldarâm. Această clipă de şovăire dădu timp răsculaților să-şi încarce armele şi o a doua şarjă ucigătoare surprinse compania mai înainte de a fi putut ajunge la cotitura străzii, să se adăpostească. Fu prinsă pentru o clipă între două focuri, primind în piept şi salva tunului în baterie, care, neavând alt ordin, nu-şi încetase tragerea. Întreprinzătorul şi imprudentul Fannicot fu unul dintre cei ucişi de mitralie. Fu doborât de tun, adică de ordine.

Atacul acesta, mai degrabă turbat decât serios, îl scoase din fire pe Enjolras. „Dobitocii! spuse el. Îşi ucid oamenii şi ne consumă munițiile pe degeaba."

Enjolras vorbea ca un vechi general de răsculați ce era. Răscoala şi represiunea nu luptă cu arme egale. Răscoala, care se cheltuieşte repede, n-are de tras decât un număr de lovituri şi nu dispune decât de un număr limitat de combatanți. O cartuşieră goală şi un om mort nu se înlocuiesc. Represiunea, având de partea ei armata, nu-şi numără oamenii, şi stăpână pe Vincennes[1151], nu-şi numără împuşcăturile. Represiunea are atâtea regimente, câți oameni are baricada, şi atâtea arsenale câte cartuşiere au răsculații. De aceea asemenea ciocniri sunt lupta unuia împotriva a o sută şi se sfârşesc întotdeauna prin zdrobirea baricadelor; afară numai dacă revoluția, izbucnind pe neaşteptate, nu azvârle în cumpănă paloşul de foc al arhanghelilor. Se întâmplă şi aşa. Atunci totul se ridică în picioare, pavajul străzilor începe să fiarbă, redutele populare se înmulțesc. Parisul tresaltă atotstăpânitor, *quid divinum*[1152] se iveşte, un 10 august pluteşte în aer, un 29 iulie la fel, o lumină uluitoare țâşneşte, botul căscat al forței dă înapoi şi armata, leul, vede în fața ei, în picioare, liniştit, profetul, adică Franța.

XIII – Licăriri trecătoare

În haosul simțămintelor şi pasiunilor care apără o baricadă se găsesc de toate: vitejie, tinerețe, datorie de onoare, entuziasm, ideal, convingere, înverşunarea jocului de noroc, şi mai ales nădejdi mereu înnoite.

Una dintre aceste licăriri, unul dintre aceste freamăte de speranță străbătu deodată, în clipa cea mai neașteptată, baricada Chanvrerie.

— Ascultați, strigă deodată Enjolras, care stătea mereu la pândă, mi se pare că Parisul se deşteaptă!

În dimineața de 6 iunie, răscoala cunoscu, în adevăr, pentru o oră sau două, o oarecare înviorare. Încăpățânarea clopotului de alarmă de la Saint-Merry însufleți unele încercări. Pe străzile Porier şi Gravilliers fură înjghebate câteva baricade. În fața porții Saint-Martin un tânăr înarmat cu o carabină atacă un escadron de cavalerie. Singur în plină stradă, puse un genunchi în pământ, arma la umăr, trase, ucise pe şeful escadronului şi se întoarse zicând: „Iată unul care nu ne va mai face niciun rău!" Fu spintecat cu săbiile. În strada Saint-Denis o femeie trăgea asupra gărzii municipale, din spatele unui stor lăsat. La fiecare împuşcătură se vedea cum tremură benzile storului. În strada Cossonnerie fu arestat un copil de paisprezece ani cu buzunarele pline de cartuşe. Mai multe posturi fură atacate. La intrarea străzii Bertin-Poirée, focuri de armă puternice şi neprevăzute întâmpinară un regiment de cuirasieri în fruntea căruia mergea generalul Cavaignac de Baragne[1153]. Pe strada Planche-Mibray fură azvârlite de pe acoperişuri asupra trupei cioburi de farfurii şi unelte de gospodărie; semn rău; când i se dădu raportul mareşalului Soult, bătrânul locotenent al lui Napoleon, căzu pe gânduri, amintindu-şi cuvintele rostite de Suchet[1154] la Saragossa: „Când babele ne varsă oale de noapte în cap înseamnă că suntem pierduți."

Simptomele generale care se manifestau în clipa în care răscoala se credea localizată, febra mâniei care lua din nou cuvântul, scânteile care zburau ici şi colo pe deasupra acelor mase grele de combustibil care se numesc cartierele Parisului, toate acestea la un loc îi neliniştiră pe comandanții militari. Ei se grăbiră să stingă aceste începuturi de incendiu. Amânară, până la înăbuşirea pâlpâirilor mai mici, atacul baricadelor Maubuée, Chanvrerie şi Saint-Merry, ca să nu mai aibă de furcă decât cu ele şi să le poată nimici dintr-odată. Pe străzile în fierbere fură aruncate coloane care le măturară pe cele mari, le cercetară cu de-amănuntul pe cele mici, în dreapta şi-n stânga, când încet şi cu grijă, când în pas alergător de atac. Armata spărgea porțile caselor de unde se trăsese; în acelaşi timp, cavaleriştii împrăştiau grupele de pe bulevarde. Represiunea nu se făcu fără larma şi zgomotul asurzitor propriu ciocnirilor dintre armată şi popor. Iată ce auzea Enjolras în intervalele dintre canonadă şi împuşcături. Văzuse apoi

în capul străzii trecând tărgi cu răniți şi-i spusese lui Courfeyrac: „Răniții aceştia nu-s dintre ai noştri”.

Speranța ținu puțin; licărirea se stinse repede. În mai puțin de o jumătate ceas, ceea ce era în aer se potoli ca un fulger fără trăsnet, şi răsculații simțiră cum le cade în cap mantaua de plumb pe care nepăsarea poporului o arunca asupra îndârjiților părăsiți.

Mişcarea mulțimii, care părea că se schițase oarecum, se stinse, iar atenția ministrului de război şi strategia generalilor se putea concentra acum asupra celor trei sau patru baricade rămase în picioare.

Soarele se ridica în zare.

Un răsculat se adresă lui Enjolras:

— Mi-e foame. O să murim aşa, pe nemâncate?

Enjolras, rezemat mai departe de crenelul său, fără să slăbească din ochi capătul străzii, făcu din cap un semn de încuviințare.

XIV – În care se va citi numele iubitei lui Enjolras

Courfeyrac, care stătea pe o piatră lângă Enjolras, batjocorea mai departe tunul şi, de câte ori trecea cu zgomotul lui monstruos, norul întunecat al proiectilelor numite mitralie, îl întâmpina zeflemitor:

— Îți spargi pieptul, mă bădăranule, îmi pare rău de tine, faci gălăgie de pomană. Ăsta nu e tunet. Asta e tuse.

Cei din jurul lui râdeau.

Courfeyrac şi Bossuet, a căror dispoziție vitejească creştea odată cu primejdia înlocuiau, ca doamna Scarron, hrana prin glume[1155] şi, fiindcă le lipsea vinul, turnau tuturor veselie.

— Enjolras e admirabil, spunea Bossuet. Îndrăzneala lui mă minunează. Trăieşte singur, de aceea e puțin cam trist; Enjolras se plânge de gloria lui, care-l leagă de văduvie. Noi ăştialalți, avem, de bine de rău, câte o iubită, care ne înnebuneşte, adică ne face să fim curajoşi. Când eşti îndrăgostit ca un tigru, nu e mare lucru să te bați ca un leu. E şi asta un fel de a ne răzbuna de renghiurile pe care ni le joacă puicuțele noastre. Roland s-a dus la moarte ca s-o întărâte pe Angelica[1156]. Toate vitejiile ne vin de la femei. Un bărbat fără femeie e ca un pistol fără cocoş; femeia îl pune pe bărbat în

mişcare. Ei bine, Enjolras n-are nicio iubită. Nu e îndrăgostit, şi totuşi găseşte mijlocul de a fi întreprinzător. E nemaipomenit să fii rece ca gheața şi îndrăzneț ca focul.

Enjolras părea că nu ascultă, dar, dacă cineva ar fi fost alături de el l-ar fi auzit şoptind cu jumătate de glas: „Patria”.

Bossuet mai râdea încă în clipa în care Courfeyrac strigă:

— Ceva nou! Şi luându-şi o voce de portărel care vesteşte, adaugă: Mă cheamă piesa de opt!

Într-adevăr un personaj nou intrase în scenă.

Era a doua gură de foc.

Artileriştii făcură la repezeală o manevră forțată şi puseră această a doua piesă în baterie, alături de cea dintâi.

Acest lucru indica deznodământul.

După câteva clipe, ambele piese, bine servite, trăgeau din plin în redută; focul puternic al trupelor de linie susținea artileria.

Se mai auzea o canonadă la o oarecare distanță. În timp ce amândouă piesele se înverşunau asupra redutei din strada Chanvrerie, alte două guri de foc, aşezate una în strada Saint-Denis şi alta în strada Aubray-le-Boucher, ciuruiau baricada Saint-Merry.

Cele patru tunuri îşi răspundeau ca un ecou groaznic.

Câinii întunecați ai războiului lătrau unii la alții.

Cele două piese care băteau acum în baricada din strada Chanvrerie, trăgeau – una cu mitralie şi cealaltă cu ghiulele.

Piesa care trăgea cu ghiulele era ridicată ceva mai sus, cu tirul calculat în aşa fel încât ghiuleaua lovea spinarea baricadei în marginea ei extremă, îi dobora creasta şi-i zdrobea pietrele, care cădeau peste răsculați în sfărâmături de mitralie.

Procedeul acesta de tir avea drept scop să-i gonească pe luptători de pe creştetul redutei şi să-i silească să se retragă în interiorul ei; asta însemna că se pregătea asaltul.

După ce luptătorii aveau să fie izgoniți din vârful baricadei cu ajutorul ghiulelelor şi de la ferestrele cârciumii cu ajutorul mitraliei, coloanele de atac aveau să poată intra în stradă fără a fi ochite, poate chiar fără a fi observate, să treacă dintr-odată peste redută, ca în seara trecută, şi, cine ştie, poate chiar s-o ia prin surprindere.

— Trebuie neapărat să potolim aceste piese supărătoare, spuse Enjolras, şi strigă: Foc asupra artileriştilor!

Erau gata cu toții. Baricada care tăcea de atâta vreme deschise pătimaş focul; şapte sau opt descărcături se succedară şi, după câteva minute, se putu zări tulbure, prin pâcla străbătută de flăcări, că două treimi din artilerişti erau la pământ, sub roțile tunurilor. Cei rămaşi în picioare serveau mai departe piesele cu o linişte aspră, dar focul se încetinise.

— Uite că merge bine, îi spuse Bossuet lui Enjolras. Am avut noroc.

Enjolras ridică fruntea şi răspunse:

— Încă un sfert de ceas de noroc de ăsta şi n-o să mai avem nici zece cartuşe în baricadă.

Se pare că Gavroche auzi cuvintele acestea.

XV – Gavroche afară

Courfeyrac zări deodată pe cineva la poalele baricadei, afară, în stradă, sub gloanțe.

Gavroche luase din cârciumă un coş pentru sticle, ieşise din deschizătură şi se îndeletnicea în linişte cu golirea cartuşierelor guarzilor naționali, ucişi sub povârnişul redutei, în coşul cu care venise.

— Ce faci acolo? întrebă Courfeyrac.

Gavroche ridică nasul:

— Cetățene, îmi umplu coşul.

— Tu nu vezi mitralia?

— Plouă foarte bine! Ei, şi? răspunse Gavroche.

Courfeyrac strigă:

— Înapoi!

— Numaidecât, zise Gavroche.

Şi, dintr-o săritură, fu în stradă.

Ne amintim cum compania Fannicot, retrăgându-se lăsase în urma ei o dâră de cadavre.

Vreo douăzeci de morți zăceau ici şi colo pe caldarâm pe toată lungimea străzii. Asta însemna pentru Gavroche vreo douăzeci de cartuşiere. Iar pentru baricadă, o provizie de cartuşe.

În stradă fumul era ca o pâclă. Cine a văzut vreodată un nor coborât într-o trecătoare de munte între două culmi repezi, îşi poate închipui fumul

adunat, şi îngroşat parcă, de cele două rânduri întunecate de case. Suia încet şi se înnoia mereu, pricinuind o întunecare treptată, care făcea să pălească lumina soarelui. Cei ce luptau abia dacă se zăreau unii pe alții de la un capăt la altul al străzii, de altfel foarte scurtă.

Pâcla asta, poate că voită şi calculată de şefii care trebuiau să conducă asaltul baricadei, îl ajuta pe Gavroche.

Sub faldurile acestui văl de fum, mulțumită faptului că era mic de statură, putu să înainteze până departe, în stradă, fără să fie văzut. Goli primele şapte sau opt cadavre fără prea mare primejdie.

Se târa pe burtă, alerga în patru labe, lua coşul în dinți; se sucea, aluneca, unduia, şerpuia de la un mort la altul şi golea ranița sau cartuşiera aşa cum o maimuță ar fi desfăcut o nucă.

Cei de la baricadă, de care Gavroche era încă destul de aproape, nu îndrăzneau să-l cheme înapoi, de frică să nu atragă atenția asupra lui. Pe cadavrul unui caporal găsi un corn de pulbere.

— Bun când ți-e sete, spuse el vârându-l în buzunar.

Tot mergând înainte, ajunse în locul unde fumul împuşcăturilor devenea străveziu.

Trăgătorii de linie, înşiruiți şi la pândă îndărătul ridicăturii lor de pietriş, şi trăgătorii din flancuri, masați la colțul străzii, îşi arătară deodată unii altora ceva care se mişca prin fum.

În clipa în care Gavroche descotorosea de cartuşe un sergent ce zăcea lângă o piatră, cadavrul fu lovit de un glonț.

— Fir-ar să fie! spuse Gavroche. Uite că-mi omoară morții!

Un al doilea glonț scânteie pe pietriş, alături de el. Un al treilea îi răsturnă coşul.

Gavroche se uită şi văzu că veneau din flanc.

Se ridică drept în picioare, cu părul în vânt, cu mâinile în şolduri, cu privirea ațintită asupra guarzilor naționali care trăgeau, şi începu să cânte:

„De eşti urât la Nanterre,
De vină e chiar Voltaire,
De eşti prost la Palaiseau,
De vină e doar Rousseau.”

Îşi ridică apoi coşul de pe jos şi, fără să piardă vreunul, îşi puse înapoi toate cartuşele care-i căzuseră, apoi se îndreptă spre cei care trăgeau şi se

apucă să golească o altă cartuşieră. Acolo, nici al patrulea glonț nu-l putu nimeri. Gavroche cântă iar:

„Dacă azi nu-s rentier,
De vină e doar Voltaire,
Dacă mă iau toți cu huo,
De vină e doar Rousseau.”

Un al cincilea glonț nu izbuti să scoată din el decât un al treilea cuplet:

„Sunt voios la caracter,
De vină e doar Voltaire,
Nu sunt îmbrăcat mişto,
De vină e doar Rousseau.”

Şi asta merse aşa câtva timp.

Priveliştea era înfiorătoare şi plină de farmec. Gavroche, ținta, îi necăjea pe țintaşi. Părea că petrece grozav. Era ca o vrabie care ar ciuguli vânătorii. Răspundea cu un cuplet fiecărei descărcări de armă. Îl ocheau întruna şi dădeau greş de fiecare dată. Gărzile naționale şi soldații râdeau ochindu-l. El se culca la pământ, apoi se ridica, se ascundea în dosul unei porți, țâşnea, pierea, se ivea iar, fugea, se întorcea, răspundea mitraliei cu tifla şi fără încetare, prăda cartuşe, golea cartuşiere şi-şi umplea coşul. Răsculații, gâfâind de frică, îl urmăreau cu ochii. Baricada tremura; el cânta. Nu era un copil, nu era un bărbat: era un spiriduş ştrengar. Ai fi spus că e piticul de nevătămat al încăierării. Gloanțele alergau după el, dar el era mai iute decât ele. Juca nu ştiu ce joc groaznic de-a v-ați ascunselea cu moartea; de câte ori se apropia de el fața rânjită a morții, copilul îi dădea un bobârnac.

Totuşi, un glonț mai bine țintit sau mai ticălos decât celelalte îl atinse până la urmă pe copilul acesta năstruşnic. Îl văzură pe Gavroche clătinându-se, apoi căzând. Toată baricada scoase un strigăt: dar în pigmeul acesta era ceva de Anteu[{1157}]; ştrengarul când atingea caldarâmul era ca uriaşul când atingea pământul; Gavroche căzuse numai ca să se ridice mai bine. Rămase în capul oaselor; o dâră lungă de sânge îi brăzda obrazul. Ridică mâinile în sus, privi în partea de unde venise glonțul şi începu să cânte:

„De-am căzut, nu-i un mister,

De vină e doar Voltaire,
Am dat cu nasul de…”

Nu isprăvi. Al doilea glonț al aceluiaşi puşcaş îl opri scurt. De data asta căzu cu fața la pământ şi nu mai mişcă. Un suflet mare îşi luase zborul.

XVI – Cum din frate poți ajunge tată

Chiar în clipa aceea, în grădina Luxembourgului – căci privirea dramei trebuie să pătrundă pretutindeni – doi copii se țineau de mână. Unul putea să aibă vreo şapte ani, iar celălalt, cinci. Pentru că îi udase ploaia, mergeau pe aleile însorite; cel mare îl conducea pe cel mic; erau zdrențăroşi, palizi; păreau nişte păsări sălbatice. Cel mic spunea: „Tare mi-e foame”. Cel mare, ajuns întrucâtva protector, îl ducea pe fratele lui de mâna stângă, iar în cea dreaptă ținea un bețigaş.

Erau singuri în grădină. Grădina era pustie, cu porțile închise, ca măsură polițienească, din pricina răscoalei. Trupele care-şi făcuseră tabăra acolo ieşiseră la luptă.

Cum de erau copiii aceştia acolo? Scăpaseră din vreun post militar slab supravegheat? Poate că prin împrejurimi, la bariera Enfer sau pe esplanadele Observatorului[1158] sau la răspântia vecină, dominată de frontonul pe care scrie: *Invenerunt parvulum pannis involutum*[1159], se afla vreo baracă de saltimbanci de unde fugiseră; poate să fi înşelat în ajun, pe seară, ochiul paznicilor grădinii la ora închiderii şi să fi petrecut noaptea într-unul dintre chioşcurile în care se citesc ziare? Fapt e că erau rătăcitori şi că păreau liberi. Să fii şi să pari liber înseamnă să fii pierdut. Aşa şi era: copiii aceştia erau pierduți.

Erau tocmai copiii pentru care Gavroche fusese îngrijorat şi de care cititorul îşi aminteşte. Copiii soților Thénardier, găzduiți de Magnon, puşi în seama domnului Gillenormand, şi acum – frunze căzute de pe toate aceste ramuri fără rădăcini şi rostogolite pe jos de vânt.

Veşmintele lor, care fuseseră curate pe când stăteau la Magnon şi care serviseră de prospecte față de domnul Gillenormand, erau acum nişte zdrențe.

Făpturile acestea aparţineau de acum încolo statisticii „copiilor pierduţi”, pe care poliţia îi constată, îi adună, îi rătăceşte şi-i regăseşte pe caldarâmul Parisului.

Trebuie să fie o zi tulbure ca aceasta, pentru ca nefericiţii să se afle în grădina Luxembourgului. Dacă supraveghetorii ar fi văzut aceste lepădături, le-ar fi gonit. Copiii săraci nu au voie în grădinile publice; cu toate astea lumea ar trebui să se gândească: sunt copii şi au dreptul la flori.

Aceştia se aflau acolo mulţumită porţilor închise. Erau contravenienţi. Se strecuraseră în grădină şi rămăseseră acolo. Porţile închise nu dau concediu paznicilor, supravegherea e datoare să continue, dar ea se înmoaie şi se odihneşte; paznicii, tulburaţi şi ei de încordarea generală şi preocupaţi mai mult de ce se întâmpla afară decât înăuntru, nu se mai uitară în grădină şi nu-i văzură pe cei doi delicvenţi.

În ajun, şi chiar în dimineaţa aceea, plouase. Dar în iunie ropotele de ploaie nu mai sunt luate în seamă. Abia dacă mai vezi, după furtună, că ziua aceea frumoasă, bălaie, a plâns. Vara, pământul se usucă repede de lacrimi, ca obrajii unui copil.

În acel moment al solstiţiului, lumina amiezii e pătrunzătoare. Cuprinde totul. Se lipeşte şi se suprapune pe suprafaţa pământului, ca şi cum ar vrea să-l sugă. S-ar spune că soarelui i-e sete. Un ropot e un pahar cu apă; ploaia e băută la iuţeală. Dimineaţa toate erau ude, iar după-amiază toate sunt prăfoase.

Nimic mai încântător decât verdeaţa spălată de ploaie şi ştearsă de soare; e o prospeţime caldă. Grădinile şi câmpiile, când au apă la rădăcină şi soare în flori, se schimbă în cădelniţe cu tămâie şi înalţă toate miresmele deodată. Totul râde, cântă, se dăruie. Te simţi uşor ameţit. Primăvara e un rai trecător; soarele îl ajută pe om să aibă răbdare.

Sunt unele făpturi care nu cer mai mult; fiinţe care, dacă au albastrul cerului spun că e destul; visători care, absorbiţi în nemărginire sorb din contemplarea naturii nepăsare faţă de bine şi rău, contemplatori ai cosmosului, care atunci când pot să viseze sub copaci se smulg cu încântare de la tot ce e omenesc, care nu pricep că alţii se preocupă de foamea unora, de setea altora, de goliciunea celui sărac în vreme de iarnă, de spătucul cocârjit al unui copilaş limfatic, de patul tare, de mansarda, de celula şi de zdrenţele fetelor zgribulite de frig; spirite liniştite şi îngrozitoare, nemilos de satisfăcute. Lucru ciudat, nemărginirea le ajunge. Ei nu cunosc marea nevoie a omului de mărginitul care îngăduie îmbrăţişările. Ei nu se gândesc

la mărginitul care face cu putinţă progresul, această muncă sublimă. Le scapă indefinitul, născut din amestecul divin al nemărginitului cu mărginitul. Le e de ajuns să stea faţă în faţă cu nesfârşitul, ca să zâmbească. Niciodată bucurie, întotdeauna extaz. Viaţa lor constă în a se cufunda mereu. Pentru ei istoria omenirii nu e decât un plan îmbucătăţit; la ea nu intră întregul; adevăratul întreg rămâne în afară; la ce bun să se ocupe de un om care nu-i decât un amănunt? Omul suferă, se prea poate; dar ia uitaţi-vă că se ridică Aldebaran[1160]! O mamă nu are lapte, îi moare copilaşul abia născut; nu vreau să ştiu. Dar ia uitaţi-vă la steaua minunată pe care o face inima trunchiului de brad retezat când îl priveşti atent la microscop! Poţi s-o compari cu cea mai frumoasă dantelă. Aceşti gânditori uită să iubească. Constelaţiile îi preocupă atât de mult, încât uită să se întoarcă spre copilaşul care plânge. Dumnezeu le umbreşte sufletul. El formează o familie de spirite mici şi mari. Aşa erau Horaţiu şi Goethe, poate şi La Fontaine; egoişti măreţi ai nemărginirii, spectatori liniştiţi ai durerii, care, dacă e frumos afară, nu-l văd pe Neron; cărora soarele le ascunde rugul; care ar privi cum cineva e ghilotinat ca să găsească în scena asta efecte de lumină; care nu aud nici ţipetele, nici suspinele, nici horcăitul, nici clopotul de alarmă, pentru care totul e bine pentru că există luna mai, care se vor declara mulţumiţi atâta vreme cât vor fi deasupra capului lor nori de purpură şi aur, şi care sunt sortiţi să fie fericiţi atât timp cât nu vor dispare strălucirea stelelor şi cântatul păsărilor.

Oamenii aceştia sunt nişte fericiţi întunecaţi. Ei nu bănuiesc că sunt de plâns. Şi fără îndoială că sunt. Cine nu plânge, nu vede. Trebuie să-i admirăm şi să-i plângem aşa cum am plânge şi am admira o făptură care ar fi în acelaşi timp noapte şi zi, care sub sprâncene nu ar avea ochi şi care în mijlocul frunţii ar avea o stea.

După unii, nepăsarea acestor gânduri ar fi o filosofie superioară. Fie, dar în această superioritate este şi infirmitate. Poţi fi nemuritor, dar şchiop; ca dovadă, Vulcan. Poţi fi mai mult decât om şi mai puţin. Nedesăvârşitul uriaş se află în natură. Cine poate şti dacă soarele nu e orb?

Dar atunci cui să te încredinţezi? *Solemquis dicere falsum audeat?*[1161] Ar putea oare să se înşele chiar unele genii, unii oameni preaînalţi, oameni-luceferi? Ceea ce se află acolo sus, în vârf, în creştet, la zenit, ceea ce ne trimite aici, pe pământ, atâta lumină, ar putea oare vedea strâmt, sau strâmb, sau deloc? Nu e deznădăjduitor? Nu. Dar atunci ce este deasupra soarelui? Dumnezeirea.

În ziua de 6 iunie 1832, la ceasurile unsprezece dimineața, singuratica şi pustia grădină a Luxembourgului era încântătoare. Careurile de arbori şi straturile de flori îşi trimiteau, în lumină, miresme şi strălucire. Crengile, nebune în limpezimea amiezii, păreau că vor să se îmbrățişeze. Din sicomori venea ciripit de pitulice, vrăbiile triumfau, ciocănitoarele se cățărau de-a lungul castanilor, lovind încet cu ciocul în scorburile scoarței. Straturile se supuneau domniei legitime a crinilor; parfumul cel mai nobil e acel care se desprinde din tot ce este alb. Respirai parfumul piperat al garoafelor. Bătrânele ciori ale Mariei de Médicis[1162] se iubeau prin copacii înalți. Soarele aurea, împurpura şi aprindea lalelele, care nu sunt altceva decât toate varietățile flăcării prefăcută în flori. În jurul straturilor de lalele se învârteau albinele, ca nişte scântei ale acestor flori-flăcări. Totul era gingăşie şi veselie, chiar şi ploaia care se apropia; această repetare, de care trebuiau să se bucure lăcrămioarele şi caprifoiul, nu avea nimic neliniştitor; rândunelele te amenințau grațios cu zborul lor jos. Tot ce se afla acolo tindea spre fericire; viața mirosea frumos; din toată natura se desprindea nevinovăție, siguranță, atenție, paternitate, mângâiere, zori. Gândurile care coborau din cer erau blânde ca o mânuță de copil pe care o săruți.

Sub copaci, statuile goale şi albe aveau veşminte de umbră străbătute de lumină; zeitățile erau zdrențuite de soare; de toate părțile le atârnau raze. În jurul bazinului celui mare pământul era iar uscat, aproape ars. Vântul ridica ici-colo mici vârtejuri de pulbere. Câteva frunze galbene, rămase din toamna trecută, alergau unele după altele, vesele, părând că se zbenguie.

Risipa de lumină avea ceva liniştitor. Se revărsa viață, sevă, căldură, efluvii; simțeai îndărătul creațiunii cât de uriaş îi e izvorul; în toată această suflare pătrunsă de iubire, în acest du-te-vino de răsfrângeri de lumină şi reflexe, în nemaipomenita risipă de raze, în curgerea continuă de aur fluid simțeai dărnicia nemărginitului; iar înapoia frumuseții, ca înapoia unei perdele de flăcări, îl zăreai pe Dumnezeu, acest milionar în stele.

Datorită nisipului, nu se vedea niciun strop de noroi; datorită ploii, nu era niciun fir de cenuşă. Buchetele fuseseră toate spălate; toate catifelele, toate mătăsurile, toate lacurile, tot aurul, tot ce iese din pământ în formă de floare, era fără prihană. Toată această măreție era curată. Marea tăcere a naturii fericite umplea grădina. Tăcere cerească, în armonie cu mii de muzici, cu ciripitul cuiburilor, cu zumzetul roiurilor, cu freamătul vântului. Armonia anotimpului se împlinea într-un tot gingaş; intrările şi ieşirile primăverii aveau loc în ordinea voită; când se isprăvea liliacul începea

iasomia; câteva flori erau întârziate, câteva insecte se născuseră timpuriu; avangarda fluturilor roşii de iunie fraterniza cu ariargarda fluturilor albi de mai. Plantele îşi schimbau pielea. Vântul uşor vălurea desişul bogat al castanilor. Era minunat. Un veteran din cazarma vecină, care privea printre zăbrelele gardului, spunea: „Iată primăvara prezentând arma şi în mare ținută”.

Toată natura prânzea; creațiunea era la masă; era ceasul; marea față de masă albastră era pusă pe cer şi marea față de masă verde, pe pământ. Soarele lumina din plin. Dumnezeu servea prânzul universal. Fiecare făptură îşi avea hrana ei. Hulubii găseau sământă de cânepă, vrabia găsea grăunțele de mei, sticletele găsea rocoțel, prigoria găsea viermişori, albina găsea flori, musca – infuzorii, şi vrabia – muşte. Se mâncau nițeluş unele pe altele, şi aici e taina binelui amestecat cu răul, dar nicio vietate nu avea stomacul gol.

Cei doi copii părăsiți ajunseseră în apropierea marelui bazin şi, tulburați întrucâtva de lumină, încercau să se ascundă, împinşi de instinctul celui sărac sau slab în fața măreției, fie ea şi impersonală; se aşezară în dosul barăcii lebedelor.

Ici-colo, din timp în timp, când bătea vântul, se auzeau nelămurit țipete, vuiet, un fel de horcăieli zgomotoase, care nu erau altceva decât împuşcăturile, şi nişte lovituri înfundate, care erau loviturile de tun. Înspre Hale, pe deasupra acoperişurilor, se vedea fum. Un clopot, care părea să cheme, bătea în depărtare.

Copiii aceştia păreau că nu aud zgomotele. Cel mic repeta din timp în timp cu jumătate de glas: „Mi-e foame!”

Aproape în acelaşi timp o pereche de oameni se apropie de bazinul cel mare. Era un bărbat de vreo cincizeci de ani, care ducea de mână un omuleț de şase ani. Fără îndoială, tatăl şi fiul. Omulețul de şase ani ținea în mână un cozonăcel.

Pe vremea aceea, unele case din vecinătate, din strada Madame şi din strada Enfer, aveau câte o cheie a grădinii Luxembourgului de care profitau locatarii când poarta era închisă. Această îngăduință a fost suprimată mai târziu. Tatăl şi fiul ieşeau desigur dintr-una dintre acele case.

Cei doi sărmani se uitară cum se apropia „domnul” şi se ascunseseră şi mai mult.

Era un burghez. Poate acelaşi pe care Marius îl auzise cândva, prin ceața iubirii care-l ardea, sfătuindu-şi băiatul lângă acelaşi mare bazin „să se

ferească de excese”. Părea politicos şi mândru, şi avea o gură care zâmbea mereu, pentru că stătea mereu căscată. Acest zâmbet mecanic, peste fălci cam mari, acoperite de prea puțină piele, arată mai degrabă dinții decât sufletul. Copilul cu cozonăcelul din care muşcase şi pe care nu-l mai isprăvea, părea sătul. Fiindcă era răzmeriță, băiatul purta uniforma gărzii naționale. Tatăl rămăsese îmbrăcat ca un burghez, din prudență.

Tatăl şi fiul se opriră lângă bazinul pe care se jucau două lebede. Burghezul părea că are o admirație specială pentru lebede. Le şi semăna, pentru că mergea ca ele.

În clipa aceea lebedele înotau, ceea ce este însuşirea lor principală, şi erau foarte frumoase.

Dacă cei doi micuți ar fi ascultat şi ar fi fost destul de mari ca să înțeleagă, ar fi putut culege cuvintele unui om serios. Tatăl spunea fiului:

— Omul înțelept se mulțumeşte cu puțin. Uită-te la mine, fiule! Nu-mi place pompa. Nu port niciodată haine împodobite cu aur şi cu pietre scumpe; las strălucirea asta falsă sufletelor lipsite de cumpătare.

Strigătele adânci care veneau dinspre Hale izbucniră în clipa aceea cu zvon îndoit de clopot şi zarvă.

— Ce e asta? întrebă copilul.

— Saturnale[1163], răspunse tatăl.

Deodată îi zări pe cei doi copilaşi zdrențăroşi, nemişcați în dosul căsuței verzi a lebedelor:

— Iată începutul! spuse el. Şi după o clipă de tăcere adăugă: În grădina asta pătrunde anarhia.

În acest timp, copilul muşcă din cozonăcel, scuipă ce muşcase şi deodată începu să plângă.

— De ce plângi? îl întrebă taică-său.

— Nu mai mi-e foame, spuse copilul.

Zâmbetul tatălui se lărgi.

— Nu e nevoie să-ți fie foame ca să mănânci o prăjitură.

— Prăjitura asta nu-mi place. E veche.

— N-o mai vrei?

— Nu.

Tatăl îi arătă lebedele.

— Aruncă-o acestor palmipede.

Copilul nu se hotăra. Nu mai voia prăjitura, dar nici nu se-ndura s-o dea.

— Fii uman! urmă tatăl. Trebuie să-ți fie milă de animale.

Şi luând prăjitura din mâna băiatului, o aruncă în bazin.

Prăjitura căzu destul de aproape de margine.

Lebedele erau departe, în mijlocul bazinului, ocupate cu o pradă oarecare. Nu-l văzuseră nici pe burghez şi nici cozonăcelul.

Burghezul, simţind că prăjitura putea să se piardă; mişcat de acest naufragiu zadarnic, începu să facă fel şi chip de gesturi şi atrase, în sfârşit atenţia lebedelor.

Acestea zăriră ceva care plutea, înaintară spre mal ca nişte corăbii ce sunt şi se îndreptară încet spre cozonăcel, cu acea măreţie ferice care se potriveşte atât de bine unor animale albe.

— Lebedele pricep semnele[1164], spuse burghezul bucuros că face un spirit.

În acea clipă vuietul îndepărtat se înteţi din nou, pe neaşteptate. Dar de data asta fu grozav. Sunt unele adieri de vânt care vorbesc mai desluşit decât altele. Aceea care bătea atunci aduse cu ea, limpede, răpăituri de tobă, strigăte, împuşcăturile plutoanelor şi răspunsurile înspăimântătoare ale clopotului de alarmă şi ale tunului. Şi, în acelaşi timp, un nor negru acoperi dintr-odată soarele. Lebedele nu ajunseseră încă la cozonăcel.

— Hai acasă! spuse tatăl. Atacă Tuileriile. Apucă din nou mâna băiatului şi apoi urmă: De la Tuilerii la Luxembourg e tocmai distanţa care desparte regalitatea de nobilime; adică nu e mult. Are să plouă cu gloanţe – privi norul – şi poate că are să vină şi ploaie; se mai amestecă şi cerul; ramura cadetă[1165] e condamnată. Să ne întoarcem acasă repede!

— Aş vrea să văd cum mănâncă lebedele cozonăcelul, spuse copilul.

— Asta ar fi o nechibzuinţă, îi răspunse tatăl.

Şi-l luă cu el pe micuţul burghez.

Băiatul, căruia îi părea rău după lebede, întoarse capul spre bazin, până ce un pâlc de copaci îl ascunse.

În vremea asta, cei doi mici vagabonzi se apropiaseră odată cu lebedele de cozonăcelul care plutea pe apă. Cel mic se uită la prăjitură, iar cel mai mare, la burghezul care se depărta. Tatăl şi fiul pătrunseră în labirintul aleilor care duc spre marea scară a desişului dinspre strada Madame.

De îndată ce nu-i mai zări, cel mare se trânti pe burtă cu vioiciune, pe marginea rotunjită a bazinului, şi, ţinându-se cu mâna stângă de ea, se aplecă deasupra apei, gata să cadă înăuntru, şi întinse cu mâna dreaptă beţigaşul spre prăjitură. Lebedele, văzând duşmanul, se grăbiră şi, grăbindu-se, făcură o mişcare cu pieptul, care-i folosi micului pescar; apa,

despicându-se în fața lebedelor, unul dintre acele valuri moi, concentrice împinse uşor cozonăcelul spre bețigaşul copilului. Tocmai când soseau lebedele, bețigaşul atingea prăjitura. Copilul repezi bețigaşul, îl trase la el, sperie lebedele, apucă prăjitura şi se ridică. Era udă; dar lor le era şi foame şi sete. Cel mare împărți cozonăcelul în două; într-o bucată mare şi alta, mică; o opri pe cea mică, i-o dădu pe cea mare frățiorului său şi-i spuse:

— Dă-i drumu' pe gât!

XVII – *Mortuus pater filium moriturum expectat*[1166]

Marius sărise afară din baricadă. Combeferre îl urmase. Era însă prea târziu. Gavroche murise. Combeferre aduse coşul cu cartuşe; Marius aduse copilul.

„Vai, îşi spunea el, acum fac pentru fiu ceea ce a făcut tatăl lui pentru tata!” Numai că Thénardier îl adusese pe taică-său viu; el îl aducea pe copil mort.

Când Marius intră în redută cu Gavroche pe brațe, avea, ca şi copilul, fața plină de sânge.

În clipa în care se aplecase să-l ridice pe Gavroche, un glonț îi atinsese capul, dar nu băgase de seamă.

Courfeyrac îşi desfăcu cravata şi-i bandajă fruntea. Îl puseră pe Gavroche pe aceeaşi masă pe care era întins Mabeuf şi acoperiră amândouă trupurile cu şalul negru. Era destul de mare pentru bătrân şi pentru copil.

Combeferre împărți cartuşele din coşul pe care îl adusese.

În total cincisprezece focuri pentru fiecare.

Jean Valjean stătea mereu în acelaşi loc, nemişcat, pe piatra lui.

Când Combeferre îi aduse cartuşele, clătină din cap.

— N-am mai întâlnit un om atât de ciudat, îi spuse Combeferre, încet, lui Enjolras. Găseşte mijlocul de a fi în baricadă şi de a nu se bate.

— Ceea ce nu-l împiedică s-o apere, răspunse Enjolras.

— Eroismul are originalii lui, adăugă Combeferre.

Şi Courfeyrac, care auzise, adăugă:

— E de alt soi decât moş Mabeuf.

Trebuie să ținem seama că focul care izbea în baricadă nu-i tulbura mai deloc interiorul. Cei care n-au trecut niciodată prin vârtejurile acestui fel de război, nu-şi pot închipui ciudatele momente de linişte care se împletesc cu zvârcolirile. Oamenii se învârtesc încoace şi încolo, trăncănesc, glumesc, stau degeaba. Un cunoscut al meu l-a auzit pe unul dintre luptători spunând, în mijlocul împuşcăturilor: „Suntem ca la un chef între băieți". Reduta din strada Chanvrerie, o mai spunem o dată, părea foarte liniştită pe dinăuntru. Toate peripețiile şi fazele fuseseră sau erau pe cale de a fi epuizate. Poziția ei din primejdioasă devenise amenințătoare şi din amenințătoare avea să devină, poate, disperată. Pe măsură ce situația se întuneca, lumina eroismului înroşea tot mai mult baricada. Enjolras o domina grav, cu atitudinea unui tânăr spartan care-şi închina spada goală în fața geniului întunecat Epidotas[1167].

Combeferre, cu şorțul dinainte, pansa răniții; Bossuet şi Feuilly făceau cartuşe cu ajutorul cornului de pulbere pe care-l luase Gavroche de la un caporal mort; şi Bossuet îi spunea lui Feuilly: „Vom lua în curând diligenta spre o altă planetă". Courfeyrac, pe cele câteva pietre pe care şi le păstrase lângă Enjolras, îşi potrivea şi îşi rânduia un întreg arsenal, un bastonaş cu şiş, a puşcă, două pistoale de oblânc şi un pistol mic de buzunar, cu grija unei fete care pune ordine în micul ei arsenal de toaletă. Jean Valjean, mut, privea zidul-din fața lui. Un muncitor îşi lega pe cap, cu o sforicică, o pălărie mare de pai a mătuşii Hucheloup, „ca să-l apere de insolație", spunea el. Tinerii din Cougourde d'Aix sporovăiau vesel între ei, ca şi cum s-ar fi grăbit să mai vorbească pentru ultima dată în dialectul lor. Joly, care luase din cui oglinda văduvei Hucheloup, îşi cerceta limba. Câțiva luptători, care descoperiseră într-un sertar câteva bucăți de pâine aproape mucedă, le mâncau cu lăcomie. Marius era neliniştit de ce avea să-i spună taică-său.

XVIII – Vulturul a ajuns pradă

Să stăruim asupra unui fapt psihologic, specific baricadelor. Nu trebuie să trecem cu vederea nimic din ceea ce caracterizează aceste surprinzătoare lupte de stradă.

Oricum ar fi ciudata linişte interioară despre care am vorbit, baricada rămâne totuşi pentru cei dinăuntru o vedenie haotică.

Într-un război civil este ceva apocaliptic, pâcla necunoscutului e amestecată cu o strălucire sălbatică; revoluţiile sunt ca un sfinx, şi cine a trecut printr-o baricadă crede că a fost pradă unui vis.

Am arătat, în legătură cu Marius, ce simţea el în locurile acelea, iar urmările le vom vedea; e mai mult, dar şi mai puţin decât viaţa. După ce ai ieşit dintr-o baricadă, nu mai ştii ce ai văzut acolo. Ai fost grozav, dar nu-ţi dai seama. Ai fost înconjurat de gânduri războinice care aveau chipuri omeneşti; ai avut capul cufundat în lumina viitorului. Erau acolo cadavre culcate şi stafii în picioare. Ceasurile erau nesfârşite şi păreau ceasuri ale veşniciei. Ai trăit în moarte. Treceau umbre. Ce erau? Ai văzut mâini pătate de sânge; era un zgomot înfricoşător, dar şi o linişte groaznică; guri căscate care strigau şi alte guri căscate care tăceau; erai în fum, poate în noapte. Crezi că ai atins sudoarea înfiorătoare a adâncurilor necunoscute; te uiţi la ceva roşu care ţi-a rămas sub unghii. Nu-ţi mai aduci aminte.

Dar să ne întoarcem în strada Chanvrerie.

Deodată, între două focuri, se auzi în depărtare sunetul unui orologiu care bătea orele.

— E amiază, spuse Combeferre.

Nu sfârşise de bătut douăsprezece, când Enjolras sări în picioare şi scoase, din vârful baricadei, acest strigăt răsunător:

— Căraţi pietre în casă! Puneţi-le pe pervazul ferestrei şi mansardelor! Jumătate din oameni la puşti şi cealaltă jumătate la pietre! Nicio clipă de pierdut!

La capătul străzii se ivise, în ordine de bătaie, un pluton de pompieri cu securea pe umăr.

Nu putea fi decât capul unei coloane; dar al cărei coloane? Fireşte, al unei coloane de atac; pompierii însărcinaţi să dărâme o baricadă merg totdeauna înaintea soldaţilor însărcinaţi s-o ia cu asalt.

Fără îndoială că se apropiau de clipa pe care domnul de Clermont-Tonnerre[1168] o numea în 1822 „lovitura cea mare”.

Ordinul lui Enjolras fu îndeplinit cu graba precisă specifică corăbiilor şi baricadelor, singurele două câmpuri de bătaie din care fuga nu e cu putinţă. În mai puţin de un minut, două treimi din pietrele pe care Enjolras le îngrămădise la poarta cârciumii *Corint* fură suite la primul etaj şi în pod şi, înainte de a trece al doilea minut, pietrele astea, puse artistic una peste alta, astupau până la jumătate fereastra de la primul cat şi ferestruicile mansardelor. Câteva spaţii, potrivite cu grijă de Feuilly, principalul constructor, puteau lăsa să treacă prin ele ţevile puştilor. Această întărire a ferestrelor putu să se facă cu atât mai uşor cu cât tragerea cu mitralie încetase. Cele două tunuri trăgeau acum cu ghiulele împotriva centrului barajului, ca să facă o gaură şi, dacă ar fi fost cu putinţă, o spărtură largă pentru asalt.

Când pietrele sortite apărării supreme fură la locurile lor, Enjolras urcă la etaj sticlele pe care le pusese sub masa pe care se afla Mabeuf.

— Cine o să le bea? întrebă Bossuet.

— Ei, răspunse Enjolras.

Apoi fereastra de jos fu baricadată, iar drugii de fier, cu care se fereca pe dinăuntru uşa cârciumii, noaptea, fură puşi la îndemână.

Fortăreaţa era desăvârşită. Baricada era zidul fortificat, iar cârciuma era turnul de apărare.

Cu pietrele care mai rămăseseră astupară spărtura.

Apărătorii unei baricade sunt totdeauna siliţi să-şi economisească muniţiile, şi asediatorii o ştiu. De aceea asediatorii îşi fac pregătirile cu o încetineală supărătoare, se expun înainte de vreme, mai mult în aparenţă decât în realitate, şi-şi văd de treabă în tihnă. Pregătirile de atac se fac totdeauna cu o încetineală metodică, după care vine trăsnetul.

Această încetineală îi îngădui lui Enjolras să revadă totul şi să pună totul la punct. Simţea că, devreme ce asemenea oameni aveau să moară, moartea lor trebuie să fie o capodoperă.

Îi spuse lui Marius:

— Noi suntem cei doi şefi. Eu voi da ultimele ordine înăuntru. Tu rămâi afară şi observă.

Marius se aşeză în observaţie pe creasta baricadei.

Enjolras bătu în cuie uşa bucătăriei, care, după cum ne amintim, era ambulanţa.

— Să nu-i atingă nimeni pe răniți, spuse el.
Dădu ultimele ordine în sala scundă – repede, dar liniştit.
Feuilly asculta şi răspundea în numele tuturor:
— La primul etaj să aveți pregătite securile, ca să tăiem scara. Le avem?
— Da, răspunse Feuilly.
— Câte?
— Două securi şi o bardă.
— Bine. Suntem douăzeci şi şase de luptători. Câte puşti avem?
— Treizeci şi patru.
— Opt în plus. Puştile astea să fie încărcate la fel ca celelalte, şi puse la îndemână. La centiron săbiile şi pistoalele. Douăzeci de oameni la baricadă. Şase ascunşi la mansarde şi la fereastra de la primul cat, ca să deschidă focul asupra duşmanului, prin spațiile lăsate între pietre. Nimeni să nu rămână cu mâinile în sân. Acum, peste o clipă, când toba va suna atacul, cei douăzeci de jos să se repeadă la baricadă. Cei ce vor ajunge primii vor avea locurile cele mai bune.
După ce dădu aceste dispoziții, se întoarse spre Javert şi-i spuse:
— Nu te uit. Şi punând un pistol pe masă, adăugă:
— Ultimul care va ieşi de-aici va zbura creierii acestui spion.
— Aici? întrebă o voce.
— Nu. Să nu amestecăm acest cadavru cu ale noastre. Se poate trece peste baricada cea mică, în strada Mondétour. Nu are decât patru picioare lățime. Omul e legat cobză. Va fi dus acolo şi executat.
În clipa aceea era cineva şi mai nepăsător decât Enjolras: Javert.
Atunci se ivi Jean Valjean.
Se amestecase în grupul răsculaților. Ieşi dintre rânduri şi-i spuse lui Enjolras:
— Dumneata eşti comandantul?
— Da.
— Mi-ai mulțumit acum câteva minute.
— În numele republicii. Baricada a fost salvată de doi oameni: de Marius Pontmercy şi de dumneata.
— Crezi că merit vreo răsplată?
— Fireşte.
— Atunci, cer una.
— Anume.
— Să zbor eu însumi creierii acestui om.

Javert ridică fruntea, îl văzu pe Jean Valjean, făcu o mişcare uşoară şi spuse:
— E drept să fie aşa.
Enjolras începuse să-şi încarce carabina; îşi plimbă privirile în jurul lui.
— N-are nimeni nimic de zis? Apoi se întoarse spre Jean Valjean. Ia-l pe spion!
Fără să mai aştepte, Jean Valjean puse stăpânire pe Javert, aşezându-se pe marginea mesei. Luă pistolul şi un clinchet slab vesti că-l încărcase.
Aproape în aceeaşi clipă se auzi sunetul trompetelor.
— Alarmă! strigă Marius din vârful baricadei.
Javert începu să râdă, cu acel râs fără zgomot care îi era caracteristic, şi, privindu-i țintă pe răsculați, le spuse:
— Nu vă merge mai bine decât mie.
— Afară cu toții! strigă Enjolras.
Răsculații se repeziră într-un iureş şi, în timp ce ieşeau, primiră în spate cuvintele acestea ale lui Javert:
— Pe curând!

XIX – Jean Valjean se răzbună

Rămas singur cu Javert, Jean Valjean desfăcu frânghia cu care era legat prizonierul şi de piciorul mesei. Apoi îi făcu semn să se ridice.
Javert se supuse, cu un zâmbet ce nu se poate rosti în cuvinte, zâmbet plin de trufia autorității înlănțuite. Jean Valjean îl apucă de funii, aşa cum ai apuca de căpăstru un animal de jug şi, trăgându-l după el, ieşi din cârciumă încet, pentru că Javert, legat la picioare, nu putea face decât paşi foarte mici.
Jean Valjean avea pistolul în mână.
Trecură astfel peste trapezul interior al baricadei. Răsculații, preocupați de atacul de neînlăturat, le întorceau spatele.
Jean Valjean îl făcu pe Javert, care era legat cobză, să escaladeze micul meterez din strada Mondétour cu oarecare greutate, dar fără să-l slăbească nicio clipă.

După ce trecură peste această piedică, se aflară numai ei doi pe ulicioară. Nimeni nu-i mai vedea. Colțul caselor îi ascundea de privirea răsculaților. Cadavrele scoase din baricadă zăceau la câțiva paşi, ca o movilă îngrozitoare.

În maldărul de morți se putea deosebi o față vânătă, un păr desfăcut, o mână străpunsă şi un piept de femeie pe jumătate gol. Era Éponine.

Javert se uită pieziş la moartă şi spuse cu o voce scăzută, foarte liniştit:

— Pe fata asta mi se pare că o cunosc.

Apoi se întoarse către Jean Valjean.

Jean Valjean îşi puse pistolul sub braț şi-şi aținti asupra lui Javert privirea care nu mai avea nevoie de vorbe, pentru a spune: „Javert, eu sunt".

— Răzbună-te! răspunse Javert.

Jean Valjean scoase un cuțit din buzunar şi îl deschise.

— Un cuțit! rosti Javert. Ai dreptate. Asta ți se potriveşte mai bine.

Jean Valjean tăie hamul pe care Javert îl avea de gât, îi tăie frânghiile pe care le avea la încheieturile mâinilor, apoi se aplecă, îi tăie sfoara pe care o avea la picioare şi, ridicându-se, îi spuse:

— Eşti liber!

Nu era uşor să-l uimeşti pe Javert. Cu toate acestea, oricât de stăpân era pe sine, se emoționă. Rămase cu gura căscată, nemişcat.

Jean Valjean urmă:

— Nu cred că am să mai ies de aici. Totuşi, dacă din întâmplare ies, să ştii că locuiesc sub numele de Fauchelevent în strada l'Homme-Armé, la numărul 7.

Javert se zbârli ca un tigru. Întredeschise gura strâmbă şi şopti între dinți:

— Ia seama!

— Pleacă! spuse Jean Valjean.

— Cum ai spus? întrebă Javert. Fauchelevent, strada l'Homme-Armé?

— Numărul 7.

Javert repetă cu jumătate glas.

— Numărul 7.

Îşi încheie redingota, îşi înțepeni iar umerii, milităreşte, se întoarse în loc, încrucişă brațele, ținându-şi bărbia într-o mână, şi porni spre Hale. Jean Valjean îl urmărea cu privirea. După câțiva paşi, Javert se întoarse şi-i strigă lui Jean Valjean:

— Mă scoți din sărite, dumneata! Mai bine ucide-mă!

Javert nu-şi dădea seama că nu-l mai tutuia pe Jean Valjean:

— Pleacă! spuse Jean Valjean.

Javert se îndepărtă cu paşi înceţi. Peste o clipă cotea pe strada Prêcheurs.

După ce Javert pieri, Jean Valjean trase un foc în aer.

Apoi se întoarse la baricadă şi spuse:

— S-a făcut!

Între timp iată ce se întâmplase:

Ocupat mai mult cu ce era afară decât înăuntru, Marius nu-l privise până atunci cu atenţie pe spionul legat cobză din fundul sălii scunde.

Când îl văzu, în lumina zilei, trecând baricada ca să se ducă la moarte, îl recunoscu. O amintire bruscă îi veni în minte. Îşi aminti de inspectorul din strada Pontoise şi de cele două pistoale pe care i le dăduse şi de care se slujise, el, Marius, chiar în această baricadă; dar nu-şi aduse aminte numai chipul lui, ci şi numele.

Amintirea aceasta era totuşi înceţoşată şi tulbure, ca toate gândurile lui. Nu făcea o afirmaţie, îşi punea numai o întrebare: „Nu e oare inspectorul de poliţie care mi-a spus că-l cheamă Javert?"

Poate că mai era timp să vină în ajutorul acestui om. Dar trebuia mai întâi să ştie dacă era într-adevăr Javert.

Marius îl strigă pe Enjolras, care se postase la celălalt capăt al baricadei:

— Enjolras!

— Ce e?

— Cum îl cheamă pe omul acesta?

— Pe care?

— Agentul de poliţie. Nu ştii cum îl cheamă?

— Fireşte că da. Ne-a spus-o.

— Cum îl cheamă?

— Javert.

Marius se ridică.

În clipa aceea auzi detunătura pistolului. Jean Valjean apăru şi strigă: „S-a făcut!" Un fior de gheaţă străbătu inima lui Marius.

XX – Morţii au dreptate şi cei vii nu se înşală

Agonia baricadei avea să înceapă.

Totul lua parte la măreția tragică a acestei clipe supreme; mii de zgomote, tainice în aer, suflul maselor înarmate, puse în mişcare pe străzile care nu se vedeau, galopul mereu întrerupt al cavaleriei, zdruncinarea greoaie a artileriei în mişcare, focurile susținute şi canonadele care se încrucişau în labirintul Parisului, fumul bătăliei care suia, aurit, pe deasupra acoperişurilor, câte un țipăt îndepărtat, nedesluşit, înspăimântător, amenințări care veneau de pretutindeni, clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care semăna acum cu un suspin, anotimpul blând, strălucirea cerului plin de soare şi de nori, frumusețea zilei şi îngrozitoarea tăcere a caselor.

Într-adevăr, încă din ajun, cele două rânduri de case ale străzii Chanvrerie se preschimbaseră în două ziduri fioroase; porți închise, ferestre închise, obloane închise.

În vremurile acelea, atât de deosebite de ale noastre, când venea clipa în care poporul voia să sfârşească cu o situație care ținuse prea mult, cu o Chartă acordată sau cu o țară legată, când mânia generală îmbiba atmosfera, când oraşul consimțea să se scoată caldarâmul străzilor, când răscoala făcea burghezia să zâmbească şoptindu-i la ureche cuvântul ei de ordine, atunci locuitorii pătrunşi de răscoală, ca să zicem aşa, erau ajutoarele celor ce luptau, iar casa fraterniza cu fortăreața improvizată, care se bizuia pe ea. Dar când situația nu era coaptă, când răscoala nu era încă consimțită, când masele nu voiau să-şi însuşească mişcarea, atunci se isprăvea cu luptătorii, oraşul se preschimba în deşert în jurul revoltei, sufletele înghețau, adăposturile se ferecau şi strada se preschimba într-o trecătoare ce ajuta armatei să ia baricada.

Nu poți face ca un popor să meargă prin surprindere mai repede decât vrea. Vai de cel care încearcă să-l silească s-o facă! Un popor nu se lasă dus. În asemenea împrejurări lasă răscoala în voia soartei. Răsculații devin ciumați. O casă e un povârniş râpos, o poartă e un refuz, o fațadă e un zid. Zidul vede, aude, dar nu vrea. Ar putea să se deschidă şi să te scape. Nu. Acest zid e un judecător. Te priveşte şi te osândeşte. Ce lucru întunecat e o casă închisă! Pare moartă, deşi e vie. Viața ei pare suspendată, şi totuşi continuă. De douăzeci şi patru de ore n-a ieşit nimeni din ea, dar nimeni nu lipseşte dinăuntru. În interiorul acestei stânci oamenii umblă; se culcă, se scoală: sunt în familie; beau şi mănâncă; le e frică, lucru groaznic! Frica scuză această grozavă lipsă de ospitalitate; circumstanța ei atenuantă e spaima. Uneori chiar, s-a văzut şi asta, frica se schimbă în patimă; spaima se poate schimba în furie, ca prudența în turbare; de unde şi zicala atât de

adâncă: „Turbații aceia de moderați”. Sunt unele vâlvătăi de spaimă supremă din care iese, ca un fum mohorât, mânia. „Ce vor oamenii aceştia? Nu sunt niciodată mulțumiți. Îi compromit pe cei liniştiți. Ca şi cum n-am fi sătui de revoluții de-astea! Ce caută aici? Să se descurce singuri! Cu atât mai rău pentru ei. E din vina lor. N-au decât ceea ce merită. Nu ne priveşte pe noi. Ia te uită la biata noastră stradă, e ciuruită de gloanțe! O ceată de golani. Nu deschideți uşa!” Şi casa ia o înfățişare de mormânt. Răsculatul trage să moară în fața acestei uşi; vede cum se apropie mitralia şi săbiile scoase din teacă, ştie că dacă strigă e auzit, dar că nu va veni nimeni; sunt aici ziduri care l-ar putea apăra, sunt aici oameni care l-ar putea scăpa, şi zidurile acestea au urechi de carne, şi oamenii aceştia au măruntaie de piatră.

Pe cine să acuze?

Pe nimeni şi pe toată lumea.

Vremurile neisprăvite în care trăiau.

Întotdeauna utopia se schimbă în răscoală pe riscul ei, şi din protest filosofic devine protest armat, din Minerva, Pallas[{1169}]. Utopia care n-are răbdare şi se preschimbă în răscoală ştie ce o aşteaptă; vine totdeauna prea devreme. Atunci se resemnează şi primeşte cu stoicism prăbuşirea în locul triumfului. Îi slujeşte pe cei ce o reneagă fără să se plângă, şi chiar dezvinovățindu-i, iar generozitatea ei constă în a primi să renunțe. E neclintită în fața piedicilor şi blândă în fața nerecunoştinței.

Dar e oare vorba de nerecunoştința?

Da, din punct de vedere al speciei umane.

Nu, din punct de vedere al individului.

Progresul este caracteristic omului. Viața speciei umane, în general, se cheamă progres. Păşirea izolată a omenirii se numeşte progres. Progresul merge. El face marea călătorie, omenească şi pământească, spre ceresc şi divin; îşi are popasurile lui, în care îşi adună turma întârziată; îşi are opririle, când meditează în prezența unui minunat Cannan[{1170}] oarecare, ce-i dezvăluie deodată orizontul; îşi are nopțile lui, când doarme; şi una dintre cele mai dureroase nelinişti al gânditorului se naşte atunci când sufletul omenesc, acoperit de umbră, pipăie în întuneric progresul care doarme, fără să-l poată trezi.

„Poate că Dumnezeu a murit”, îi spunea într-o zi Gérard de Nerval[{1171}] celui ce scrie aceste rânduri, confundând progresul cu Dumnezeu şi luând întreruperea mişcării drept moartea ființei supreme.

Cel ce deznădăjduieşte se înşală. Progresul se trezeşte fără doar şi poate şi, la urma urmei, s-ar putea spune chiar că şi prin somn a mers pentru că a crescut. Când îl vezi din nou în picioare, îl găseşti mai înalt. Progresul, ca un fluviu, nu poate fi veşnic liniştit; nu ridicaţi zăgazuri, nu prăvăliţi stânci în drumul lui; obstacolul face să spumege apa şi să fiarbă omenirea. De aici vin tulburările, dar, după ce ele trec, se vede că de fapt s-a mers totuşi o bucată de drum. Până ce ordinea, care nu e altceva decât pacea universală, va fi instaurată, până ce armonia şi unitatea vor domni, progresul va avea revoluţiile drept etape.

Ce este progresul? Am spus-o. Este viaţa permanentă a popoarelor.

Se întâmplă însă, uneori, ca viaţa indivizilor la un moment dat să se împotrivească vieţii eterne, a speciei umane.

Să o mărturisim fără amărăciune, individul îşi are interesul său limpede şi are dreptul să-l susţină, fără să păgubească pe altul, şi să-l apere. Prezentul are cantitatea lui scuzabilă de egoism; clipa de faţă are drepturile ei şi nu e datoare să se sacrifice necontenit viitorului. Generaţia care trece acum, la rândul ei, pe pământ, nu e silită să-şi scurteze trecerea pentru generaţiile – de altfel, egale cu ea – ce vor veni mai târziu. „Exist, murmură acel cineva care se cheamă Toţi. Sunt tânăr şi sunt îndrăgostit, sunt bătrân şi vreau să mă odihnesc, sunt tată de familie, muncesc, îmi merge bine, fac afaceri bune, am case de închiriat, am bani la bancă, sunt fericit, am nevastă şi copii, toate îmi plac, vreau să trăiesc, lăsaţi-mă în pace!” Din pricina asta se lasă uneori o răceală cumplită peste măreţele avangărzi ale omenirii.

De altfel, să ne înţelegem, utopia iese din sfera ei strălucitoare atunci când se schimbă în război. Ea, adevărul de mâine, împrumută de la minciuna de ieri procedeele bătăliei. Ea, care e viitorul, acţionează la fel cu trecutul. Ea, ideea pură, devine cale de fapt. Îşi complică eroismul cu o violenţă de care se cuvine să fie răspunzătoare; violenţă întâmplătoare şi expedient, contrară principiilor, şi pentru care este, în chip fatal, pedepsită. Utopia devenită răscoală luptă cu codul militar în mână; împuşcă pe spioni, execută pe trădători, suprimă fiinţe vii şi le azvârle în bezne necunoscute. Se slujeşte de moarte, ceea ce e grav. Se pare că utopia nu mai crede în lumina ei, forţa ei de nebiruit, de neclintit. Ea izbeşte cu spada. Dar nicio spadă nu e simplă. Orice sabie are două tăişuri; cine răneşte cu unul se răneşte cu celălalt.

Cu această rezervă şi cu toată asprimea, ne este însă cu neputinţă să nu-i admirăm pe glorioşii luptători ai viitorului, pe cei ce propovăduiesc utopia,

fie că izbutesc sau nu. Chiar înfrânţi sunt vrednici de slavă, şi poate că învinşi au şi mai multă măreţie. Victoria, când aduce cu sine progresul, merită laudele poporului; o înfrângere eroică merită, în schimb, compătimirea lui. Una e măreaţă, cealaltă e sublimă. Nouă, care preferăm martiriul succesului, John Brown ni se pare mai mare decât Washington, şi Pisacane[1172] mai mare decât Garibaldi.

Trebuie neapărat ca cineva să ţină cu învinşii.

Lumea e nedreaptă cu aceşti mari experimentatori ai viitorului atunci când nu izbutesc.

Revoluţionarii sunt acuzaţi că seamănă spaima. Orice baricadă pare un atentat. Teoriile lor sunt înfierate, scopul lor este bănuit, lumea se teme de intenţiile lor, şi conştiinţa lor este pusă la îndoială. Sunt mustrări că ridică, construiesc şi îngrămădesc, împotriva stării sociale care e la putere, o grămadă de lipsuri, de dureri, de nedreptăţi, de uri, de deznădejdi şi că smulg din străfunduri blocuri de beznă pentru a se fereca îndărătul lor şi a lupta. Li se strigă: „Stricaţi pardoseala iadului!” Ei ar putea răspunde: „Tocmai de-asta baricada noastră e făcută din intenţii bune”.

Desigur, cea mai bună soluţie este cea pacifică. În definitiv, să ne înţelegem, când vezi piatra te gândeşti la urs[1173] şi societatea e neliniştită tocmai din pricina acestei bunăvoinţe. Dar mântuirea societăţii depinde de ea însăşi; noi apelăm tocmai la bunăvoinţa ei. Niciun leac violent nu este necesar. Să se cerceteze răul prieteneşte, să se constate şi să se vindece. Iată ce-i propunem.

Oricum ar fi, chiar învinşi, mai ales învinşi, sunt măreţi oamenii care, în toate colţurile lumii, cu ochiul aţintit asupra Franţei, luptă pentru ţelul cel mare cu acea logică de nezdruncinat a idealului; care îşi dăruiesc viaţa pentru progres. Când le bate ceasul, intră în mormânt cu aceeaşi dezinteresare cu care un actor şi-ar da replica. Ei primesc şi lupta deznădăjduită şi dispariţia stoică, pentru a împinge măreaţa mişcare umană începută la 14 iulie 1789 spre minunatele şi supremele ei rezultate universale.

De altfel, trebuie să adăugăm această distincţiune la cele pe care le-am făcut în alt capitol: există răzvrătiri acceptate, care se numesc revoluţii, şi revoluţii respinse, care se numesc mişcări. O răscoală care izbucneşte este o idee care îşi dă examenul în faţa poporului. Dacă poporul lasă să cadă bila neagră, ideea este un fruct uscat, răscoala este numai o încăierare.

Popoarele nu intră în război la orice somație şi ori de câte ori o vrea utopia. Popoarele nu au totdeauna şi la orice oră temperament de eroi şi de martiri.

Pentru că cei ce se devotează o fac pentru un ideal şi numai pentru un ideal, şi asta e frumos. O răscoală este un entuziasm. Entuziasmul poate să se mânie: de aici se ajunge la arme. Dar orice răscoală care ţinteşte într-un guvern sau într-un regim năzuieşte la mai mult. Aşa, de pildă, şi stăruim asupra acestui fapt, capii răscoalei din 1832, şi mai ales tinerii entuziaşti din strada Chanvrerie nu luptau chiar împotriva lui Ludovic-Filip. Cea mai mare parte dintre ei, vorbind cu inima deschisă, recunoşteau calităţile acestui rege, care era la jumătatea drumului dintre monarhie şi revoluţie; nimeni nu-l ura. Dar ei atacau în Ludovic-Filip ramura cadetă de drept divin, aşa cum în Carol al X-lea atacaseră ramura vârstnică; iar în Franța, prin răsturnarea regalităţii, voiau să răstoarne, am arătat-o, jefuirea omului de către om şi privilegiul asupra dreptului în lumea întreagă. Parisul fără rege aduce după sine lumea fără despoţi. Aşa judecau ei. Scopul lor era, desigur îndepărtat, poate nelămurit şi poate că slăbea în fața efortului; era, însă, mare.

Aşa stau lucrurile. Unii se sacrifică pentru astfel de viziuni, care, pentru cei sacrificaţi, sunt aproape întotdeauna iluzii, dar iluzii de care e legată toată siguranța omenească. Răsculații poetizează şi poleiesc răscoala. Se aruncă în aceste fapte tragice îmbătaţi de ce au să facă. Cine ştie? Poate că vor izbuti. Sunt în minoritate; au împotriva lor o armată întreagă: dar apără dreptul, legea naturală, suveranitatea, care nu cunoaşte renunţare a fiecăruia asupra lui însuşi, justiţia, adevărul şi la nevoie mor ca cei trei sute de spartani. Nu se gândesc la Don Quijote ci la Leonida. Merg înainte şi, odată porniţi nu dau înapoi; se aruncă cu gâtul încordat, nădăjduind o victorie nemaipomenită, revoluţia desăvârşită, progresul repus în libertate, măreţia speciei umane, eliberarea universală şi, în cel mai rău caz, Termopilele.

Lupta pentru progres este uneori pierdută şi am spus pentru ce. Mulţimea este potrivnică exerciţiilor cavalereşti.

De altfel, să nu uităm, mai există interesele prea puţin prietene cu idealul şi cu sentimentalul. Uneori stomacul paralizează inima.

Măreţia şi frumuseţea Franţei constau în faptul că Franţa e mai puţin pântecoasă decât alte popoare: îşi strânge cureaua mai uşor. E prima care se trezeşte şi ultima care se culcă. Merge în frunte. E cea care caută.

Asta se datorează faptului că e artistă.

Idealul nu este altceva decât punctul culminant al logicii, aşa cum frumosul nu este altceva decât culmea adevărului. Popoarele artiste sunt totodată popoare înțelepte. A iubi frumosul înseamnă a vrea lumina. Din această pricină făclia Europei, adică civilizația, a fost purtată mai întâi de Grecia, care a trecut-o Italiei, care, la rândul ei, a trecut-o Franței. Divine popoare pioniere! *Vitae lampada tradunt*.[1174]

Poezia unui popor este fermentul progresului său, ceea ce e admirabil. Cantitatea de civilizație se măsoară după cantitatea de imaginație. Numai un popor civilizator trebuie să rămână un popor viril. Corintul[1175] da; Sybaris[1176], nu. Cel care se feminizează decade. Nu trebuie să fii nici diletant, nici virtuos; trebuie să fii artist. În materie de civilizație nu trebuie să rafinezi, ci să mergi către sublim. Numai cu condiția asta se poate da neamului omenesc tiparul idealului.

Idealul modern are tipul său propriu în artă şi mijloacele lui în ştiință. Numai prin ştiință se va realiza viziunea superioară a poeților: frumosul social. Raiul va fi refăcut prin A+B. În stadiul în care a ajuns civilizația, preciziunea este unul dintre elementele necesare ale frumosului, şi sentimentul artistic nu numai că este servit, dar şi completat prin ştiință; visul trebuie să calculeze Arta, care este cuceritorul, trebuie să aibă ca punct de plecare Ştiința, care este avangarda. Principalul este soliditatea schelăriei. Spiritul modern este geniul Greciei, al cărui vehicul este geniul Indiei; este Alexandru călare pe elefant.

Rasele împietrite în dogme sau demoralizate de câştig nu pot sta la conducerea civilizației. Îngenuncherea înaintea idolului sau a banului atrofiază muşchii ambulatorii şi voința în acțiune. Contemplația sau negustoria micşorează strălucirea unui popor, îi scad orizontul scăzându-i nivelul şi-i retrag înțelegerea în acelaşi timp umană şi divină a scopului universal, care creează națiunile misionare. Babilonul nu are ideal. Cartagina nu are ideal. Atena şi Roma au şi păstrează, chiar de-a lungul nopții grele a veacurilor, aureole de civilizație.

Franța are aceeaşi calitate de popor ca Grecia şi Italia. Este ateniană prin frumos şi romană prin măreție. Şi mai e şi bună. Se dăruieşte. Este gata să se devoteze şi să se jertfească mai des decât alte popoare. Numai că acest elan uneori o cuprinde, alteori o părăseşte. Şi aici e marea primejdie pentru cel ce aleargă când ea nu vrea decât să umble, sau care umblă când ea vrea să se oprească. Franța are căderile ei repetate în materialism şi, în unele clipe, idei care se pun în calea acestui creier sublim, care nu au nimic

comun cu măreția franceză şi sunt mari cât Missouri sau Carolina de Sud[1177]. Ce e de făcut? Uriaşa se joacă de-a pitica; uriaşa Franță face nazuri de țânc.

N-ai ce-i face. Popoarele, ca şi astrele, au dreptul la eclipsă. Toate bune, numai să se întoarcă lumina, iar eclipsa să nu degenereze în noapte. Zorile şi învierea sunt sinonime. Ivirea luminii este identică cu persistența eului.

Să privim aceste fapte în linişte. Moartea pe baricadă sau mormântul în exil sunt pentru devotament un lucru acceptabil. Adevăratul nume al devotamentului este dezinteresarea. Fie, cei părăsiți să se lase părăsiți, exilații să se lase exilați, noi să ne mărginim să rugăm popoarele mari să nu dea prea mult înapoi atunci când dau. Nu trebuie ca, sub pretext de întoarcere la rațiune, să se alunece prea mult pe povârniş.

Materia există, clipa există, interesele există, pântecele există, dar nu trebuie ca burta să fie singura înțelepciune. Viața din clipa asta îşi are dreptul ei, fără doar şi poate, dar viața permanentă şi-l are pe al ei. Vai! Faptul că te-ai urcat nu te împiedică să cazi. Lucrul acesta se vede în istorie mai des decât am vrea. O națiune e vestită; ea gustă din ideal, apoi muşcă din noroi şi zice că e bun; şi dacă o întrebi cum de-l înlocuieşte pe Socrate cu Falstaff[1178], îți răspunde: „Pentru că îmi plac oamenii de stat”.

Încă un cuvânt înainte de a ne întoarce la încăierare.

O bătălie ca aceea pe care o istorisim acum nu e altceva decât o zvârcolire spre ideal. Progresul oprit în loc e bolnăvicios şi are asemenea epilepsii tragice. A trebuit să întâlnim în drumul nostru această boală a progresului, care e războiul civil. E una dintre fazele fatale, act şi antract totodată, ale acestei drame care se învârteşte în jurul unui comandament social şi al cărui nume adevărat este „Progresul”.

Progresul!

Acest strigăt pe care-l scoatem adesea cuprinde gândul nostru întreg; şi în punctul dramei la care am ajuns, deoarece ideea pe care o conține are de trecut prin mai multe încercări, nu este poate îngăduit, dacă nu să ridicăm vălul, cel puțin să-l lăsăm să-l străbată o licărire.

Cartea pe care cititorul o are acum sub ochi reprezintă, de la un capăt la altul, în totalitate şi în amănunt, oricare ar fi întreruperile şi scăderile ei, drumul de la rău spre bine, de la nedreptate la dreptate, de la fals la adevărat, de la noapte la zi, de la poftă la conştiință, de la putreziciune la viață, de la bestialitate la datorie, de la iad la cer, de la nimic la Dumnezeu.

Punctul de plecare: materia; capătul: sufletul. La început balaurul, la sfârşit îngerul.

XXI – Eroii

Deodată toba anunţă asaltul.

Atacul fu ca o furtună. În ajun, pe întuneric, se apropiaseră de baricadă ca şarpele boa. Acum, în plină zi, pe strada aceasta largă, orice surpriză era fără îndoială cu neputinţă; de altfel, forţa fusese dezvăluită, tunul începuse să tragă, armata se năpusti asupra baricadei. Furia se schimbase acum în dibăcie. O puternică coloană de infanterie de linie, tăiată la intervale egale de gărzile naţionale şi municipale pedestre, susţinută de mari mulţimi, pe care le auzeai fără să le vezi, năvăli pe stradă în pas alergător, bătând toba, sunând din goarnă, cu baionetele sus, cu geniştii în frunte şi, nepăsătoare de proiectile, ajunse drept în faţa baricadei, cu greutatea unei bârne de aramă repezită într-un zid..

Zidul rezistă bine.

Răsculaţii deschiseră năvalnic focul. Baricada asaltată părea că are o coamă de fulgere. Asaltul fu atât de sălbatic, încât baricada fu o clipă inundată de atacanţi; dar se scutură de soldaţi aşa cum leul se scutură de câini şi nu se lasă cuprinsă de către asediatori decât ca o stâncă de spumă, pentru a apărea după o clipă prăpăstioasă, întunecată, uriaşă.

Coloana, silită să se retragă, rămase masată în stradă, descoperită, dar grozavă, şi răspunse redutei prin focuri de armă înfricoşătoare. Cine a văzut focuri de artificii îşi aminteşte de jerba pe care o face o încrucişare de scânteieri şi care se numeşte buchet. Să-şi închipuie acest buchet, nu vertical, ci orizontal, având în vârful fiecărei dâre de foc câte un glonţ, o şevrotină sau un biscaian şi purtând moartea în ciorchinele lui de trăsnete. Baricada era dedesubtul lui.

Hotărârea era aceeaşi de amândouă părţile. Vitejia era aproape barbară şi se îmbina cu un fel de cruzime eroică ce începea cu jertfa de sine. În epoca aceea un guard naţional se bătea cu un zuav. Trupa voia să sfârşească; răscoala voia să lupte. Acceptarea agoniei în plină tinereţe şi în plină

sănătate face din curaj o beţie. În această încăierare fiecare avea măreţia ceasului suprem. Strada se acoperi cu cadavre.

Baricada îl avea la un capăt pe Enjolras şi la celălalt pe Marius. Enjolras care era căpetenia baricadei se păstra pentru mai târziu şi se adăpostea; trei soldaţi căzură unul după altul sub crenelul său, fără măcar să-l fi văzut; Marius lupta descoperit. Făcea din el însuşi o ţintă. Ieşea cu mai bine de jumătate din trup de după vârful redutei. Nu există un risipitor mai mare decât un avar care îşi face de cap; nu e om mai înfricoşător în acţiune decât un visător. Marius era nemaipomenit şi gânditor. Se lupta ca într-un vis. Ar fi spus că e o vedenie care trage cu puşca.

Cartuşele asediaţilor erau pe sfârşite; dar nu şi ironiile lor usturătoare. În acest vârtej al morţii în care se aflau, le ardea de râs.

Courfeyrac era cu capul gol.

— Unde ţi-e pălăria? întrebă Bossuet.

Courfeyrac răspunse:

— Au tras cu tunul în ea!

Sau vorbeau lucruri grave.

— Poate cineva să-i înţeleagă, striga Feuilly, cu amărăciune, pe oamenii aceştia (şi da nume, nume cunoscute, chiar vestite, unele din vechea armată), care ne-au făgăduit că vor veni cu noi, ne-au jurat să ne ajute, şi-au dat cuvântul lor de cinste, generali de-ai noştri, şi care ne părăsesc!

Combeferre se mulţumea să răspundă cu zâmbet grav:

— Sunt oameni care respectă regulile onoarei, aşa cum respecţi stelele, hăt, de departe.

Interiorul baricadei era atât de semănat cu cartuşe sfărâmate, de parcă ar fi fost nins.

Asediatorii arau numeroşi; răsculaţii aveau o poziţie bună. Se aflau în vârful unui zid şi-i fulgerau din plin pe soldaţii care se împleticeau printre morţi şi răniţi şi se izbeau de un povârniş. Baricada asta, construită cum era, minunat întărită, era într-adevăr una dintre acele poziţii în care un pumn de oameni ţin în loc o legiune. Cu toate acestea, coloana de atac, mereu sporită, mărindu-se la număr sub ploaia de gloanţe, se apropia neînduplecată, şi iată că, încetul cu încetul, pas cu pas, dar cu siguranţă, armata strângea baricada aşa cum strânge şurubul teascul.

Asalturile urmară unul după altul. Groaza creştea din ce în ce mai mult. Atunci izbucni pe grămada aceea de pietre, din strada Chanvrerie, o luptă vrednică de zidurile Troiei. Oamenii aceştia palizi, zdrenţăroşi, istoviţi, care

nu mâncaseră de douăzeci şi patru de ore, care nu dormiseră, care nu mai aveau decât vreo câteva gloanțe de tras, care îşi pipăiau buzunarele în care nu mai erau cartuşe, mai toți răniți, care aveau capul sau brațul bandajat cu o rufă înroşită sau pământie, iar hainele pline de găuri pe unde curgea sângele, care erau abia înarmați, cu puşti proaste şi cu săbii vechi ciuntite, se preschimbaseră în titani. Baricada fu înconjurată, asaltată, escaladată de zeci de ori, dar nu putu fi luată.

Pentru a-şi face cineva o idee despre această luptă ar trebui să-şi închipuie că un mănunchi de găteje uriaşe luase foc, şi că priveşte acest incendiu. Nu era o luptă, era interiorul unui cuptor; din gurile lor ieşea foc şi pară; fețele lor erau extraordinare, forma omenească părea acolo cu neputință; luptătorii ardeau în flăcări şi era îngrozitor să vezi cum se mişcau în fumul roşu salamandrele acelea ale încăierării. Nu mai zugrăvim scenele succesive şi simultane ale acelui măcel măreț. Numai epopeea are dreptul să umple douăsprezece mii de versuri cu o bătălie.

Ai fi spus că este iadul brahmanismului, cea mai înfricoşătoare dintre cele şaptesprezece prăpăstii, pe care *Veda*[1179] îl numeşte „Pădurea săbiilor”.

Luptau corp la corp, pas cu pas, cu pistoalele, cu săbiile, cu pumnii, de departe, de aproape, de sus, de jos, de pretutindeni, de pe acoperişul casei, de la ferestrele cârciumii, de la ferestruicile pivniței, unde se strecuraseră câțiva. Erau unu contra şaizeci. Fațada *Corintului*, pe jumătate prăbuşită, era hidoasă. Fereastra tatuată de gloanțe îşi pierduse geamurile şi cercevelele şi nu mai era decât o gaură fără formă, astupată de-a valma cu pietre. Bossuet fu ucis; Feuilly fu ucis; Courfeyrac fu ucis; Joly fu ucis; Combeferre, străpuns de trei lovituri de baionetă, în piept, în clipa în care ridică un luptător rănit, abia avu vreme să-şi întoarcă privirile spre cer, şi-şi dădu sufletul.

Marius lupta mereu, atât de ciuruit de răni, mai ales la cap, încât fața lui nu se mai vedea sub sânge, de parcă şi-ar fi acoperit-o cu o batistă roşie.

Numai Enjolras nu era atins. Când nu mai avu armă, începu să întindă mâna în dreapta şi în stânga, şi câte un răsculat îi dădea un tăiş oarecare. Nu-i rămăsese decât o frântură, avusese patru săbii, una mai mult decât Francisc I la Marignan[1180].

Homer spune: „Diomede îl gâtuie pe Axyle, fiul lui Teuthranis, care locuia cu fericita Arisba; Euryale, fiul Mecisteei, îl răpune pe Dresos, pe Ophelitios, pe Esep şi pe acel Pedasus, pe care naiada Abarbarea l-a avut cu desăvârşitul Bucolin; Ulyse îl doboară pe Pidyte din Percosa; Antiloc, pe

Abler; Polypaetes, pe Astyal; Polydams, pe Otos din Cyllene, şi Teucer pe Aretaon. Meganthios moare sub loviturile de suliță ale lui Euripyle. Agamemnon, regele eroilor, îl face una cu pământul pe Elatos, cel născut în oraşul râpos pe care îl scaldă zgomotosul râu Satnois.”[1181] În vechile noastre balade eroice, Esplandian îl atacă pe uriaşul marchiz Swantibore cu o suliță de foc, iar acesta se apără strivindu-l pe cavaler sub turnurile pe care le smulge din pământ. Vechile noastre fresce murale ni-i arată pe cei doi duci de Bretania şi de Bourbon cu arme, armuri şi chimvale, în război, călare, întâlnindu-se cu securea în mână, cu măşti de fier, cu încălțăminte de fier, cu mănuşi de fier, unul înveşmântat în hermină, celălalt învăluit în albastru; Bretanul cu un leu între cele două coarne ale coroanei sale. Bourbonul împodobit cu o monstruoasă floare de crin la vizieră. Dar ca să fii falnic nu e numaidecât nevoie să porți, ca Yvon, casca ducală, să ai în mână, ca Esplandian, o flacără vie, sau să fi adus din Egipt, ca Phyles, tatăl lui Polydamas, o armură solidă dăruită de regele Euphet[1182]; este destul să-ți dai viața pentru o convingere sau din loialitate. Luați soldățelul naiv până mai ieri, țăran din Beauce sau din Limousin, care dă târcoale, cu săbiuța la şold, îngrijitoarelor de copii din grădina Luxembourgului, şi studentul tânăr, palid, aplecat asupra unei piese de anatomie sau asupra unei cărți, adolescent blond care îşi tunde barba cu foarfecele, insuflați-le spiritul datoriei, puneți-i față în față la răspântia Boucherat sau în fundătura Planche-Mibray, aşa ca unul să lupte pentru steag, celălalt pentru un ideal, dar ca amândoi să creadă că luptă pentru patrie; lupta va fi uriaşă, iar umbra pe care soldatul şi studentul încăierați o vor arunca pe marele câmp de luptă epic al omenirii va fi la fel de mare ca umbra pe care o lasă Megaryon, regele Liciei, cea plină de tigri, când se bate corp la corp cu marele Ajax[1183], egalul zeilor.

XXII – Pas cu pas

Când nu mai existară alți conducători în viață afară de Enjolras şi Marius la cele două capete ale baricadei, centrul, pe care îl susținuseră atâta vreme Courfeyrac, Joly, Bossuet, Feuilly şi Combeferre, slăbi. Tunul, fără a face o spărtură practicabilă, despicase destul mijlocul redutei; aici, vârful zidului

dispăruse sub ghiulele şi se prăvălise; sfărâmăturile, care căzuseră când înăuntru, când afară, îngrămădiseră de cele două părţi ale barajului două povârnişuri, unul dincoace de el, altul dincolo.

Povârnişul din afară punea la îndemână atacanţilor un plan înclinat.

Un asalt suprem fu încercat pe acest povârniş, şi izbuti. Mulţimea purtătoare de baionete, pornită în pas năvalnic, sosi de nestăvilit, şi fruntea deasă a coloanei de luptă se ivi prin fum, în vârful povârnişului. De data aceasta se sfârşise. Grupul răsculaţilor care apăra centrul dădu înapoi în dezordine.

În clipa aceea întunecata dragoste de viaţă se trezi în unii dintre ei. Ochiţi de aproape de această pădure de puşti, mulţi nu voiră să moară. Sunt clipe în care instinctul de conservare începe să urle, şi animalul se iveşte în om. Erau lipiţi de casa cea înaltă cu şase etaje, care forma fundul baricadei. Casa aceasta putea fi scăparea. Era baricadată, preschimbată într-un singur zid de sus până jos. Mai înainte ca trupa de linie să fi ajuns în interiorul redutei, o uşă s-ar mai fi putut încă deschide şi închide, o singură clipită numai, şi uşa acestei case întredeschisă brusc şi închisă repede la loc, ar fi însemnat viaţa pentru aceşti disperaţi. Îndărătul casei erau străzile, fuga, drumul deschis. Începură să bată în uşă cu patul puştii şi cu picioarele, strigând, implorând, împreunând mâinile. Nimeni nu le deschise. De la ferestruica etajului al treilea îi privea capul de mort.

Dar Enjolras, Marius şi încă alţi şapte sau opt, adunaţi în jurul lor, se aruncaseră în foc şi îi apărau pe ceilalţi. Enjolras le strigase soldaţilor: „Nu înaintaţi!” şi ucisese un ofiţer, care nu-i ascultase ordinul. Se afla acum în curticica interioară a redutei, cu spatele la casa *Corint,* cu sabia într-o mână, cu carabina în cealaltă, ţinând deschisă uşa cârciumii prin care oprea asediatorii să treacă. Le striga celor disperaţi: „Nu e decât o singură uşă deschisă. Asta!” Şi acoperindu-i cu trupul său, făcând faţă numai el singur unui batalion, îi ajuta să treacă prin spatele lui. Toţi se îmbulziră. Enjolras, făcând cu carabina de care se slujea ca de un ciomag ceea ce specialiştii în mânuirea ciomegelor numesc „vârtejul”, doborî baionetele din jurul şi din faţa lui şi intră cel de pe urmă; fu o clipă îngrozitoare, în care soldaţii voiau să pătrundă înăuntru, iar răsculaţii voiau să închidă. Uşa fu închisă cu o violenţă atât de mare, încât, atunci când se îmbucă în cadrul ei lăsă să se vadă, tăiate şi lipite de pervaz, cele cinci degete ale unui soldat care se încleştase de ea cu tot dinadinsul.

Marius rămăsese afară. Un glonț îi spărsese clavicula; își dădu seama că leşină şi cade. În clipa aceea, cu ochii închişi, simți cum îl apucă o mână puternică, şi leşinul în care căzu abia îi lăsă timpul să-şi spună, amestecând gândul cu amintirea supremă a Cosettei: „Sunt prizonier. Voi fi împuşcat.”

Enjolras, nevăzându-l pe Marius printre cei ce se refugiaseră, crezu acelaşi lucru. Erau însă în clipa în care fiecare nu are vreme să se gândească decât la propria sa moarte. Enjolras puse drugul în dreptul uşii, o zăvorî şi o închise de două ori cu cheia şi cu lacătul, în vreme ce de afară băteau în ea, cu furie, soldații cu patul puştii, geniştii cu securile. Asediatorii se adunaseră în jurul uşii. Începea acum asediul cârciumii.

Soldații, trebuie s-o spunem, erau plini de mânie.

Moartea sergentului de artilerie îi scosese din fire şi apoi, ceea ce era şi mai grav, li se spusese, în cele câteva ore care precedaseră atacul, că răsculații îi mutilau pe prizonieri şi că în cârciumă se află cadavrul unui soldat fără cap. Acest fel de zvonuri fatale sunt nelipsite în războaiele civile şi un asemenea zvon fals pricinui mai târziu catastrofa din strada Transnonain.

După ce baricadă uşa, Enjolras le spuse celorlalți:

— Să ne vindem scump pielea!

Se apropie apoi de masa pe care erau întinşi Mabeuf şi Gavroche. Sub pânza neagră se vedeau formele drepte şi țepene, una mare, alta mică, şi cele două fețe se desenau uşor sub cutele reci ale linţoliului. O mână ieşea de sub giulgiu şi atârna în jos. Era mâna bătrânului. Enjolras se plecă şi sărută mâna vrednică de cinste, aşa cum în ajun îi sărutase fruntea.

Erau singurele sărutări pe care le dăduse în viața lui.

Să povestim pe scurt. Baricada se luptase ca o poartă a Tebei, iar cârciuma se luptă ca o casă din Saragossa. Astfel de rezistențe sunt crunte. Nicio îndurare. Niciun sol de la o tabără la alta. Toți vor să moară, cu condiția să ucidă. Când Suchet spune: „Capitulați!”, Palafox[1184], îi răspunde: „După lupta cu tunul, lupta cu cuțitul”. Nimic nu lipsi de la asaltul cârciumii Hucheloup: nici pietrele care plouau de la fereastră şi de pe acoperiş în capul asediatorilor, scoțându-i pe soldați din fire, zdrobindu-i groaznic, nici împuşcăturile din pivniță şi mansarde, nici furia atacului, nici înverşunarea apărării şi nici, în cele din urmă, când uşa cedă, nebunia dezlănțuită a exterminării. Asediatorii se năpustiră în cârciumă, împiedicându-se de scândurile uşii forțate şi date la pământ, şi nu găsiră pe nimeni. Scara în spirală, retezată cu lovituri de secure, zăcea în mijlocul

sălii scunde. Câţiva răniţi îşi dădeau sufletul. Cei care nu fuseseră încă ucişi se aflau la primul cat, şi acolo, prin gaura tavanului, pe unde pătrundea înainte scara, izbucni un foc îngrozitor. Erau cele din urmă cartuşe. După ce fură trase, după ce oamenii aceştia în agonie nu mai avură nici pulbere şi nici gloanţe, luară, fiecare, în mână, două din sticlele puse deoparte de Enjolras, şi despre care am vorbit, şi ţinură piept asaltului cu aceste măciuci înfiorător de fragile. Erau sticle de apă tare. Povestim aceste detalii sumbre ale măcelului aşa cum au fost. Cel asediat, vai! îşi face arme din orice. Focurile care ardeau pe ape nu l-au dezonorat pe Arhimede[1185], iar smoala clocotită nu l-a necinstit pe Bayard[1186]. Orice război e făcut din groază şi n-ai de ales. Focurile de armă ale asediatorilor, deşi stânjenite şi venind de jos în sus, erau totuşi ucigătoare. Marginea găurii din tavan fu repede înconjurată de capete moarte, din care curgeau dâre lungi şi aburinde. Zgomotul era de nedescris; un fum îmbâcsit şi fierbinte întuneca bătălia. Nu există cuvinte pentru a zugrăvi groaza care ajunge la acest punct, în lupta infernală ce se dădea nu mai existau oameni. Nu mai erau nici uriaşi care luptau împotriva coloşilor. Semăna mai mult cu Milton şi cu Dante decât cu Homer[1187]. Demonii atacau şi li se împotriveau stafiile.

Era un eroism monstruos.

XXIII – Oreste flămând şi Pilade beat

În cele din urmă vreo douăzeci de asediatori, soldaţi, guarzi naţionali, guarzi municipali de-a valma, căţărându-se unul pe altul, ajutându-se de scheletul scării, aninându-se de ziduri, agăţându-se de tavan, sfâşiaţi chiar pe marginea trapei, cei mai mulţi cu chipul desfigurat de răni în această ascensiune înspăimântătoare, orbiţi de sânge, furioşi, sălbăticiţi, se năpustiră în sala de la primul etaj. Acolo nu mai era decât un singur om în picioare: Enjolras. Fără cartuşe, fără spadă, nemaiavând în mână decât ţeava carabinei cu care zdrobise ţeasta unuia dintre cei ce intraseră. Pusese masa biliardului între asediatori şi el, se dăduse înapoi până în colţul sălii şi acolo, cu privirea semeaţă, cu capul sus, cu acea frântură de armă în mână, era încă destul de tulburător pentru a face gol în jurul lui. Un strigăt se ridică:

— Uite şeful! El l-a ucis pe artilerist. Pentru că şi-a ales locul, să stea acolo. Să rămână acolo. Să-l împuşcăm pe loc!

— Împuşcaţi-mă! zise Enjolras.

Şi, aruncând bucata fărâmată de carabină, îşi încrucişă braţele şi-şi înfăţişă pieptul.

Îndrăzneala de a muri frumos îi mişcă întotdeauna pe oameni. Îndată ce Enjolras îşi încrucişă braţele, primindu-şi sfârşitul, în sală încetă larma bătăliei, şi haosul se preschimbă brusc într-un fel de solemnitate de mormânt. Părea că măreţia ameninţătoare a lui Enjolras, nemişcat şi dezarmat, atârnă greu deasupra tumultului, că tânărul acesta, singurul care nu avea nicio rană, care era mândru, însângerat, încântător, nepăsător, de parcă ar fi fost invulnerabil, constrânge adunătura aceea sinistră să-l ucidă cu respect. Frumuseţea lui, pe care o sporea în clipa aceea mândria lui, era minunată, şi, ca şi cum n-ar fi putut fi ostenit, după cum nu era nici rănit, după acele înspăimântătoare douăzeci şi patru de ceasuri care se scurseseră, Enjolras era rumen şi proaspăt. Poate că despre el spunea mai târziu un martor, în faţa consiliului de război: „Era un răsculat căruia am auzit că-i spuneau Apollon”. Un soldat din garda naţională, care îl ochea pe Enjolras, lăsă arma jos, spunând: „Mi se pare că aş împuşca o floare”.

În colţul opus lui Enjolras, doisprezece oameni formară un pluton şi-şi pregătiră puştile în tăcere.

Apoi un sergent strigă:

— La umăr!

Un ofiţer îi opri:

— Aşteptaţi! Şi adresându-se lui Enjolras: Vrei să te leg la ochi?

— Nu.

— Dumneata eşti acela care l-a ucis pe sergentul de artilerie?

— Da.

Grantaire se trezise de câteva clipe.

Cititorul îşi aminteşte că Grantaire dormea încă din ajun în sala de sus a cârciumii, aşezat pe un scaun şi; prăbuşit peste o masă.

Realiza vechea metaforă cu toată puterea ei: era beat mort. Hidosul filtru de absint-stout-alcool îl făcuse să cadă în letargie. Îi lăsaseră masa pe care se rezema, pentru că era mică şi nu putea fi de folos baricadei. Rămăsese mai departe în această poziţie, cu pieptul îndoit peste masă, cu capul culcat pe braţe, împresurat de pahare, halbe şi sticle. Dormea somnul zdrobitor al ursului amorţit şi al lipitorii sătule. Nimic nu-l tulburase; nici împuşcăturile,

nici ghiulelele, nici mitralia care pătrundea prin fereastră în sala unde se afla, nici vuietul grozav al asaltului. Din când în când, îi răspundea numai tunului cu câte un sforăit. Părea că aşteaptă acolo să vină un glonț şi să-l cruțe de osteneala de a se trezi. În jurul lui zăceau mai multe cadavre şi, la prima vedere, nimic nu-l deosebea de aceia care dormeau somnul adânc al morții.

Nu zgomotul îl trezeşte pe un om beat, ci liniştea. Această ciudățenie a fost observată de multe ori. Amorțeala în care căzuse Grantaire era sporită de surparea din jurul lui; prăbuşirea îl legăna. În schimb, întreruperea larmei, în fața lui, fu o puternică lovitură pentru acel somn adânc. Într-adevăr, efectul e acela al unei trăsuri care se opreşte brusc. Cei ce dorm se deşteaptă. Grantaire sări în sus, întinse brațele, se şterse la ochi, privi, căscă şi înțelese.

Beția care sfârşeşte seamănă cu o perdea care se destramă. Vezi în bloc şi dintr-o singură privire tot ce-ți ascunde ea. Totul se înfățişează dintr-odată memoriei; şi omul beat, care nu ştie nimic din cele ce se petrec de douăzeci şi patru de ore încoace, nici n-a apucat să-şi deschidă pleoapele bine şi pricepe tot. Ideile îi revin cu o bruscă luciditate; beția se împrăştie ca o pâclă care orbea creierul, se răsfiră şi face loc obsesiei clare şi precise a realității. Soldații, cu ochii pe Enjolras, nici nu-l zăriră măcar pe Grantaire, care stătea deoparte, într-un colț, ascuns parcă îndărătul biliardului. Sergentul se pregătea să repete ordinul: „La umăr!”, când deodată, auziră o voce puternică care striga lângă ei:

— Trăiască Republica! Şi eu sunt cu ea!

Grantaire se ridicase.

Marea strălucire a luptei de la care lipsise, la care nu luase parte, apăru în privirea înfocată a bețivului transfigurat.

Repetă: „Trăiască Republica!” străbătu sala cu paşi siguri şi se aşeză în fața puştilor, alături de Enjolras.

— Sfârşiți cu doi dintr-o împuşcătură! spuse el. Şi întorcându-se cu blândețe spre Enjolras, îi spuse: Îmi dai voie?

Enjolras îi strânse mâna, zâmbind.

Nici nu zâmbise bine, că şi izbucni detunătura.

Enjolras, străpuns de opt gloanțe, rămase proptit de perete, ca şi cum gloanțele l-ar fi țintuit acolo. Îşi aplecă fruntea numai.

Fulgerat, Grantaire căzu la picioarele lui.

Peste câteva clipe, soldații îi măturară pe ultimii răsculați, adăpostiți în partea de sus a casei. Trăgeau în pod prin nişte zăbrele de lemn. Se luptau sub acoperiş. Trupurile erau azvârlite pe ferestre, unele încă vii. Doi călăreți, care încercau să ridice omnibusul sfărâmat, fură ucişi cu focuri de carabină trase din mansarde. Un om în bluză fu azvârlit jos cu o lovitură de baionetă în burtă; acum horcăia pe pământ. Un soldat şi un răsculat se rostogoleau împreună pe povârnişul de țiglă al acoperişului şi, nevrând să-şi dea drumul unul altuia, cădeau înlănțuiți într-o îmbrățişare sălbatică. O luptă la fel, în pivniță. Strigăte, focuri de armă, zdrobire de picioare, sălbatică. Apoi tăcere. Baricada era luată.

Soldații începură să caute prin casele din jur şi să-i urmărească pe fugari.

XXIV – Prizonier

Marius era într-adevăr prizonier. Prizonierul lui Jean Valjean. Mâna care îl apucase de la spate, în clipa căderii, şi pe care o simțise pe când îşi pierdea cunoştința era aceea a lui Jean Valjean.

Jean Valjean nu luase parte la luptă într-alt fel decât punându-se în primejdie. Fără el, în acea fază ultimă a agoniei, nimeni nu s-ar fi gândit la răniți. Datorită lui, care era mereu prezent în mijlocul măcelului, ca o providență, cei care cădeau erau ridicați, transportați în sala cea scundă şi pansați. În interval, repara baricada. Dar nu făcu cu mâinile lui nimic care ar fi putut semăna cu o lovitură, cu un atac, sau chiar cu o apărare personală. Tăcea şi sărea în ajutor. De altfel, se alesese numai cu câteva zgârieturi. Gloanțele îl ocoliseră. Dacă sinuciderea ar fi făcut parte din ceea ce îşi dorise în clipa când intrase în acel mormânt, atunci nu izbutise în această privință. Dar ne îndoim că s-ar fi gândit la sinucidere, pentru că e un act nereligios.

În ceața deasă a luptei, Jean Valjean părea că nu-l vede pe Marius, de fapt, nu-l slăbise din ochi. Când Marius fu doborât la pământ de un glonț, Jean Valjean țâşni cu agerimea unui tigru, se năpusti asupra lui ca asupra unei prăzi şi îl luă cu el.

În clipa aceea, vârtejul atacului era atât de năprasnic concentrat asupra lui Enjolras şi asupra uşii cârciumii, încât nimeni nu-l văzuse pe Jean Valjean

când îl luase în brațe pe Marius, străbătuse cu el unghiul desfundat al baricadei şi pierise îndărătul colțului casei *Corint.*

Cititorul îşi aminteşte că acest colț făcea un fel de intrând în stradă şi ferea de gloanțe, de mitralie şi de priviri o palmă de loc. Uneori într-un incendiu, scapă de foc o odaie, şi în mările cele mai furtunoase, dincolo de un promontoriu sau la capătul unei strâmtori între stânci, găseşti un colțişor liniştit. În această cotitură a trapezului interior al baricadei îşi dăduse duhul Éponine.

Acolo se opri Jean Valjean, îl lăsă pe Marius să alunece pe pământ, se lipi de zid şi privi în jurul lui.

Situația era îngrozitoare.

Deocamdată, pentru vreo două sau trei minute, această fâşie de zid mai constituia încă un adăpost; dar cum să iasă din acest măcel? Îşi amintea cât de înspăimântat fusese cu opt ani în urmă, pe strada Polonceau, şi în ce fel izbutise să scape; atunci fusese greu, azi era cu neputință. Avea în fața lui această casă neîndurată şi surdă, cu şase etaje, care nu părea locuită decât de omul mort aplecat la fereastră; la dreapta avea baricada destul de scundă care închidea strada Petite-Truanderie; acest obstacol părea uşor de trecut, dar dincolo de creasta lui se vedea un şir de vârfuri de baionete. Era trupa de linie postată dincolo de baricadă, la pândă. Fără doar şi poate că a trece baricada însemna a căuta cu lumânarea gloanțele plutonului şi că orice cap care ar fi depăşit înălțimea zidului de pietre ar fi servit drept țintă pentru şaizeci de puşti. La stânga lui se afla câmpul de luptă. Dincolo de colțul casei se afla moartea.

Ce era de făcut?

Numai o pasăre ar fi putut scăpa de acolo.

Şi trebuia să se hotărască pe loc, să găsească un mijloc, să ia o hotărâre. Ceilalți se băteau la câțiva paşi de el; din fericire, toți se înverşunau asupra unui singur punct, asupra uşii cârciumii; dar dacă unui soldat, unuia singur, i-ar fi trecut prin minte să ocolească casa sau să atace prin flanc, totul ar fi fost sfârşit.

Jean Valjean privi casa din fața lui, privi baricada de alături, apoi privi în jos, cu furia celui încolțit, năuc, ca şi cum ar fi vrut să facă o gaură în pământ cu ochii.

Privind aşa, ceva greu de definit într-o astfel de agonie se desenă, se înfiripă la picioarele lui, ca şi cum privirea ar fi putut face să răsară din pământ lucrul dorit. Zări la câțiva paşi de el, la poalele micului baraj, atât de

nemilos păzit şi pândit din afară, sub grămada de pietre care îl ascundeau în parte, un grătar de fier culcat la acelaşi nivel cu pământul. Acest grătar, făcut din bare groase transversale, avea vreo şaizeci de centimetri pătrați. Rama de pietre cubice care îl susținea fusese smulsă şi grilajul era aproape desprins. Printre drugi se întrezărea o deschizătură întunecoasă care semăna cu hornul unei vetre sau cu cilindrul unei cisterne. Jean Valjean se repezi la grătar. Vechea lui artă de a evada îi veni în minte ca o fulgerare. Ca în delir, cu forța unui uriaş, cu repeziciunea unui vultur, dădu la o parte pietrele, ridică grătarul, îl luă pe Marius pe umeri, țeapăn ca un mort, şi ajutându-se cu coatele şi cu genunchii, coborî cu această greutate în spinare în puțul din fericire puțin adânc, lăsă să-i cadă deasupra capului greaua trapă de fier, peste care pietrele mişcate din loc se rostogoliră din nou, şi ajunse cu piciorul pe o suprafață pietruită, la trei metri sub pământ. Făcu toate astea în câteva minute.

Jean Valjean se afla, cu Marius, care era tot leşinat, într-un fel de coridor lung, subteran.

Aici, pace adâncă, linişte desăvârşită, noapte.

Avu din nou impresia de altădată, când din stradă nimerise într-o mânăstire. Numai că de data aceasta nu o ducea cu sine pe Cosette, ci pe Marius.

Acum abia de se auzea deasupra lui, ca un murmur nedesluşit, uriaşul zbucium al cârciumii luate cu asalt.

Cartea a doua:

INTESTINUL LEVIATONULUI[1188]

I – Pământul sărăcit de mare

Parisul azvârle în apă douăzeci şi cinci milioane pe an. Nu e o metaforă. Cum şi în ce fel? Zi şi noapte. În ce scop? Fără niciun scop. Cu ce gând? Fără să se gândească. Pentru ce? Pentru nimic. Cu ajutorul cărui organ? Cu ajutorul intestinului lui. Care este acest intestin? Canalul.

Douăzeci şi cinci de milioane este cea mai modestă dintre cifrele aproximative pe care le dau evaluările ştiinţei de specialitate.

După multe dibuieli, ştiinţa ştie astăzi că îngrăşământul cel mai rodnic şi mai folositor este îngrăşământul omenesc. Spre ruşinea noastră, chinezii o ştiau de mai înainte. „Niciun ţăran chinez, ne-o spune Eckeberg[1189], nu se duce la oraş fără să aducă, la cele două capete ale cobiliţei lui de bambus, două căldări pline cu ceea ce noi numim scârnăvie”. Datorită îngrăşământului omenesc, pământul Chinei este astăzi tot atât de tânăr ca pe vremea lui Avram. Recolta de grâu în China dă de o sută douăzeci de ori sămânţa care a fost pusă în pământ. Niciun guano[1190] nu se poate compara în fertilitate cu materiile descompuse ale unei capitale. Un oraş mare este cel mai grozav băligar. Dacă s-ar întrebuinţa oraşul pentru îngrăşarea ogoarelor, izbânda ar fi deplină. Dacă aurul nostru e băligar, în schimb băligarul nostru e aur.

Dar ce se face cu acest aur-băligar? E aruncat în prăpăstii.

Convoaie de corăbii sunt trimise cu mari cheltuieli pentru a recolta de la Polul Sud baliga petrelului[1191] şi a pinguinilor, iar nesfârşitul izvor de bogăţie pe care-l avem la îndemână este trimis în mare. Dacă tot îngrăşământul omenesc şi animal, pe care lumea îl pierde, ar fi dat înapoi

pământului, în loc de a fi azvârlit în apă, ar fi de ajuns pentru a hrăni lumea întreagă.

Ştiţi ce sunt maldărele de murdărie de la marginea drumului, cotigele cu gunoaie care huruie noaptea pe străzi, groaznicele butoaie ale edilităţii, scurgerile puturoase de murdărie subterană, pe care ni le ascunde pavajul străzii? Sunt câmpii înflorite, iarbă verde, merişor, cimbru, salvie, sunt vânat, vite, muget satisfăcut de vaci seara, fân bine mirositor, grâu aurit, pâine pe masa voastră, sânge cald în vinele voastre, sunt sănătate, bucurie, viaţă. Aşa vrea creaţiunea plină de mister, care e pe pământ transformare şi în ceruri transfigurare. Daţi-le înapoi marelui creuzet; din ele va ieşi belşugul vostru. Hrana câmpiilor e hrana oamenilor.

Sunteţi liberi să risipiţi această bogăţie şi să mă găsiţi caraghios pe deasupra. Asta ar fi capodopera neştiinţei voastre.

Statisticile au calculat că numai Franţa face în fiecare an un vărsământ de o jumătate de miliard Atlanticului prin gura fluviilor ei. Notaţi bine, cu aceste cinci sute de milioane s-ar plăti un sfert din cheltuielile bugetului. Asta e iscusinţa omului, care vrea mai bucuros să arunce cinci sute de milioane pe gârlă. Însăşi măduva poporului e dusă, picătură cu picătură, de ticăloasa scurgere a canalelor noastre, în fluvii, şi de uriaşa scurgere a fluviilor în ocean. Fiecare icnire a haznalelor noastre ne costă o mie de franci. De aici, două rezultate: pământul sărăcit şi apa împuţită. Din brazdă iese foamea, şi din fluvii, boala.

Se ştie, de pildă, că în clipa de faţă Tamisa otrăveşte Londra.

În ce priveşte Parisul, a fost nevoie să se mute în ultima vreme cele mai multe din gurile de scurgere în aval. Dincolo de cel din urmă pod.

Ar ajunge un aparat cu două tuburi, înzestrat cu supape şi ecluze aspiratoare şi respingătoare, un sistem de drenaj elementar, simplu ca plămânul omului, şi care funcţionează, de altfel, în multe localităţi din Anglia, pentru a aduce în oraşele noastre apa curată din câmpii şi pentru a trimite câmpiilor apa bogată a oraşelor. Acest du-te-vino uşor, cel mai simplu de pe lume, ne-ar păstra cele cinci sute de milioane pe care le aruncăm. Dar lumea se gândeşte la altceva.

Procedeul actual face răul vrând să facă binele. Intenţia este bună, dar rezultatul e trist. Se crede că se curăţă oraşul, dar se stinge populaţia. Un canal este o neînţelegere. Când drenajul, cu dubla lui funcţiune, va înlocui peste tot canalul care spală sărăcind şi va da înapoi ceea ce ia, când el se va combina cu datele unei noi economii sociale, produsul pământului va fi

înzecit şi problema mizeriei va fi simţitor atenuată. Adăugaţi suprimarea parazitismelor şi problema va fi rezolvată.

Până atunci, bogăţia publică se duce pe gârlă şi păgubim. Pagubă, acesta e cuvântul potrivit. Europa se ruinează prin epuizare.

Cât despre Franţa, am arătat care este cifra. Iar dacă Parisul cuprinde a douăzeci şi cincea parte din populaţia totală a Franţei şi dacă îngrăşământul parizian este cel mai bogat dintre toate, atunci evaluăm, la mai puţin decât ar trebui, partea Parisului la douăzeci şi cinci de milioane, din jumătate de miliard pe care Franţa o pierde în fiecare an. Aceste douăzeci şi cinci de milioane, dacă ar fi întrebuinţate pentru asistenţa socială şi pentru sărbători, ar creşte măreţia Parisului. Oraşul însă le cheltuieşte în haznale, în asemenea măsură, încât s-ar putea spune că marea risipă a Parisului, petrecania lui de pomină, sminteala lui à la Beaujon[1192], orgia lui, revărsarea lui de aur din plin, fastul lui, măreţia lui nu sunt altceva decât canalele lui.

Orbiţi de o proastă economie politică, înecăm, lăsăm să se ducă de râpă şi să se piardă în adâncuri bunăstarea tuturor. Ar trebui să existe plase de Saint-Cloud[1193] pentru averea publică.

Din punct de vedere economic, faptul poate fi rezumat astfel: Parisul este un sac cu fundul spart. Parisul, cetate model, tipar al capitalelor bine rânduite, pe care fiecare popor se străduieşte să-l copieze, metropolă a idealului, patrie augustă a iniţiativei, a imboldului şi a experienţei, centru şi lăcaş al minţilor luminate, acest oraş-naţiune, stup al viitorului, amestec minunat de Babilon şi de Corint, din punctul de vedere de la care am pornit, ar face pe un ţăran din Fo-Kian să ridice din umeri.

Imitaţi Parisul şi vă veţi ruina.

De altfel, Parisul imită el însuşi, această risipă străveche şi nesinchisită.

Aceste dobitocii surprinzătoare nu sunt noi; nu e vorba de o prostie tinerească. Cei vechi procedau la fel ca modernii. „Haznalele Romei, spune Liebig, au supt toată bunăstarea ţăranului roman”. Roma a stors Italia şi, după ce a turnat Italia în haznaua ei, a răsturnat în ea Sicilia, apoi Sardinia, apoi Africa. Haznaua Romei a înghiţit lumea. Haznaua aceasta voia să soarbă cetatea şi universul; *Urbi et orbi.* Oraş veşnic, hazna fără fund.

Roma este o pildă pentru asemenea lucruri, ca şi pentru altele.

Această pildă este urmată de Paris, cu toată prostia caracteristică oraşelor pline de duh.

Pentru nevoile operaţiunii pe care am explicat-o, Parisul are sub el un alt Paris; un Paris al canalelor, cu străzile, răspântiile, pieţele, fundăturile,

arterele şi circulaţia lui, făcută din murdărie, dar din murdărie fără formă omenească.

Nu trebuie să măgulim pe nimeni, nici chiar un mare popor; acolo unde se află tot, mârşăvia stă alături de sublim; iar Parisul cuprinde în el Atena, oraşul luminii, cuprinde Tyrul, oraşul puterii, Sparta, oraşul virtuţii, Ninive, oraşul minune, dar mai cuprinde în el şi Luteţia, oraşul de noroi.

De altfel, şi aici găsim pecetea puterii lui, şi uriaşa hazna a Parisului realizează, printre monumente, acelaşi ideal ciudat pe care l-au realizat în omenire câţiva oameni ca Machiavel, Bacon[1194] şi Mirabeau: josnicia măreaţă.

Dacă privirea i-ar putea cuprinde întinderea, subsolul Parisului ar avea înfăţişarea unui uriaş madrepor[1195]. Un burete nu are mai multe găuri şi coridoare decât bulgărele de pământ cu o circumferinţă de şase leghe, pe care se odihneşte străvechiul mare oraş. Fără a mai vorbi de catacombe, care sunt o pivniţă separată, fără a mai vorbi de încâlcita împletitură a conductelor de gaz, fără a mai socoti vastul sistem de tuburi al distribuţiei de apă potabilă, care se sfârşeşte cu fântânile; numai canalele, ele singure, alcătuiesc sub cele două maluri o uriaşă reţea întunecată; un labirint căruia înclinarea îi serveşte drept fir conducător.

Acolo, în ceaţa umedă, se iveşte şobolanul care pare a fi fătat de pântecele Parisului.

II – Istoria veche a canalului

Închipuiţi-vă că Parisul ar fi ridicat ca un copac şi că reţeaua subterană a canalelor, văzută de sus, ar desena pe cele două ţărmuri un fel de ramură mare, altoită pe fluviu. Pe malul drept, canalul de centură ar fi trunchiul acestei ramuri, conductele secundare ar fi ramurile, şi fundăturile ar fi rămurelele.

Imaginea aceasta este sumară şi numai pe jumătate exactă; deoarece unghiul drept, care este unghiul obişnuit acestui fel de ramificaţii subterane, se găseşte foarte rar în lumea vegetală.

Veţi putea avea o imagine asemănătoare a acestui ciudat plan geometric, dacă vă închipuiţi că aţi vedea culcat pe un fund întunecat un alfabet

oriental, bizar, în dezordine, ale cărui litere diforme ar fi sudate unele de altele, când la colțuri, când la extremități, într-un talmeş-balmeş aparent şi, la prima vedere, întâmplător.

Haznalele şi canalurile jucau un mare rol în evul mediu, în Imperiul de Răsărit şi în bătrânul Orient. Acolo se ivea ciuma, acolo mureau despoții. Mulțimile priveau cu un fel de spaimă religioasă culcuşurile astea ale putreziciunii, leagăne monstruoase ale morții. Groapa păduchilor din Benares nu este mai puțin amețitoare decât groapa cu lei din Babilon[1196]. După spusele cărților rabinice, Teglath-Phalasar[1197] nu jura decât pe haznaua din Ninive. Jean de Leyda[1198] scotea din canalurile de la Münster falsa lui lună, şi Mokanna[1199], confratele lui oriental, profet ascuns al Korassanului, scotea falsul lui soare din puțul-hazna din Kekhscheb.

Istoria oamenilor se oglindeşte în istoria haznalelor. Gemoniile[1200] spuneau povestea Romei. Vechile canale ale Parisului au fost ceva nemaipomenit. Au servit de mormânt şi de azil. Crima, inteligența, protestul social, libertatea de conştiință, gândirea, furtul, tot ceea ce era urmărit sau e încă de legile omeneşti s-a ascuns în această gaură: bătăuşii veacului al XIV-lea, pungaşii veacului al XV-lea, hughenoții celui de-al XVI-lea, iluminații lui Morin[1201] în secolul al XVII-lea, tâlharii amestecați printre revoluționari în al XVIII-lea. De aici ieşea, acum o sută de ani, pumnalul nocturn, aici se strecura hoțul care se simțea încolțit; pădurea are peşterile ei, Parisul îşi are canalul. Vagabonzii, această *picareria*[1202] galică, luau canalul drept o sucursală a Curții Miracolelor[1203], şi seara, batjocoritoare şi feroce, intrau sub canalul Maubuée ca într-un culcuş.

Era firesc ca cei care „lucrau" zilnic în fundătura Vide-Gousset sau pe strada Coupe-Gorge[1204] să aibă ca domiciliu de noapte puntea de la Chemin-Vert sau de la Hurepoix. De aici, un furnicar de amintiri. Coridoarele aceste singuratice sunt bântuite de tot felul de strigoi; peste tot putreziciune şi duhori, ici-colo câte o ferestruică, în care, dinăuntru, Villon stă de vorbă cu Rabelais de afară.

În Parisul de altădată, canalul era locul de întâlnire al tuturor istovirilor şi încercărilor. Economia politică vede în el o descompunere, iar filosofia socială, o drojdie.

Canalul este conştiința oraşului. Totul se îndreaptă spre el, totul se confruntă în el. În acest loc livid e întuneric, în schimb nu sunt taine. Fiecare lucru îşi are adevărata lui înfățişare sau cel puțin înfățişarea lui

definitivă. Maldărul de murdării are calitatea de a nu spune minciuni. Aici se adăposteşte naivitatea. Găseşti aici masca lui Basile[1205], dar i se văd cartonul şi sforile, dedesubtul şi exteriorul, şi e zugrăvită cu un noroi cinstit. Alături stă nasul fals al lui Scapin[1206]. Toate murdăriile civilizaţiei, după ce au ieşit din circulaţie, cad în această groapă a adevărurilor, în care ajunge până la urmă uriaşa alunecare socială. Dar dacă adevărurile se scufundă, aici, în schimb, sunt puse la vedere. Acest talmeş-balmeş este o spovedanie. Aici s-a isprăvit cu falsele aparenţe, adăugirile de prisos nu mai sunt cu putinţă, murdăria îşi scoate cămaşa, goliciunea e desăvârşită, iluziile şi vedeniile se împrăştie, nu mai rămâne decât ceea ce e în adevăr, cu trista înfăţişare a celor ce se sfârşesc. Realitate şi dispariţie. Colo, un fund de sticlă trădează beţia, un mâner de coş îţi vorbeşte de gospodărie; aici un cocean de măr care avea păreri literare e din nou un cocean de măr şi atât. Efigia unui gologan se acoperă făţiş cu un strat verde-cenuşiu, scuipatul lui Caiafa se întâlneşte cu vărsătura lui Falstaff[1207], galbenul ieşit din tripou se izbeşte de cuiul de care atârnă frânghia spânzuratului, fetusul vânăt se rostogoleşte înfăşurat în paietele care au dănţuit la Operă în ultima zi a carnavalului, o tocă de magistrat, după ce a judecat atâţia oameni, se întinde lângă o zdreanţă care a fost odată fusta Margotonei[1208]; aici e mai mult decât înfrăţire, toate se bat pe burtă. Tot ce se sulemenea altădată, aici se mâzgăleşte. Ultimul văl este smuls. Canalul e cinic. Spune tot.

Această sinceritate a murdăriei ne place, odihneşte sufletul. Când ţi-ai petrecut vremea îndurând pe pământ spectacolul ifoselor pe care ţi-l dă raţiunea de stat, jurământul, înţelepciunea politică, dreptatea omenească, robele incoruptibile, te simţi uşurat când intri într-un canal şi vezi pleava care se împacă bine.

În acelaşi timp e şi o învăţătură. Am spus mai înainte că istoria trece prin canale. Nopţile sfântului Bartolomeu se filtrează picătură cu picătură printre pietre[1209]. Marile asasinate publice, măcelurile politice şi religioase străbat această subterană a civilizaţiei şi îşi împing cadavrele în ea. Pentru privirea unui visător, toţi criminalii istoriei sunt aici, în această penumbră hâdă, în genunchi, cu o fâşie din propriul lor linţoliu drept şorţ, ştergând lugubru cu buretele faptele lor. Ludovic al XI-lea e aici cu Tristan[1210], Francisc I cu Duprat[1211], Carol al IX-lea cu maică-sa[1212], Richelieu cu Ludovic al XIII-lea, Louvois, Letellier[1213], Hébert, şi Maillard[1214], sunt toţi, zgâriind pietrele şi încercând să facă să piară urma celor săvârşite de ei. Sub bolţi se aude

foşnetul măturii nălucilor ăstora. Respiri mirosul putred, puternic al catastrofelor sociale. Prin colţuri vezi sclipiri roşietice. Acolo curge o apă groaznică, în care s-au spălat mâini însângerate.

Observatorul social trebuie să pătrundă aceste umbre. Fac parte din laboratorul lui. Filosofia este microscopul gândirii. Toate vor să fugă de ea, dar ei nu-i scapă nimic. E zadarnic să te codeşti. Ce latură a ta arăţi atunci când te codeşti? Latura ruşinoasă. Filosofia urmăreşte răul cu privirea ei cinstită şi nu-i îngăduie să se refugieze în neant. Ea ştie să vadă totul în lucrurile care pier, în lucrurile care se micşorează şi se sting. Ea reconstituie purpura dintr-o zdreanţă, şi femeia după îmbrăcăminte. Reface un oraş cu ajutorul haznalei; cu ajutorul noroiului reface moravurile. Dintr-un ciob deduce o amforă sau un ulcior. Ea recunoaşte diferenţa care separă evreimea din Judengasse de aceea din ghetto[1215] după urma unei unghii pe un pergament. Ea regăseşte în ceea ce a rămas ceea ce a fost: binele, rău, falsul, adevărul, pata de sânge dintr-un palat, pata de cerneală dintr-o peşteră, picătura de seu dintr-un lupanar, încercările suferite, tentaţiile binevenite, orgiile scurse, racile cu care s-au ales caracterele care s-au înjosit, urma prostituţiei în sufletele pe care grosolănia le-a făcut apte pentru ea şi urma braţului Messalinei pe haina hamalilor Romei[1216].

III – Bruneseau

În evul mediu canalul Parisului era legendar. În veacul al XVI-lea Henric al II-lea încercă un sondaj, care nu izbuti. Mercier[1217] certifică că, acum mai puţin de o sută de ani, cloaca era părăsită în voia ei.

Aşa era vechiul Paris, lăsat pradă certurilor, nehotărârilor şi dibuirilor. A fost multă vreme destul de tont. Mai târziu, 1789 a arătat cum se înţelepţesc oraşele. Dar, în vremurile bune de altădată, capitala avea prea puţin cap; nu ştia să se descurce nici moral, nici material, şi nici să măture murdăria, aşa cum nu ştia să măture abuzurile.

Totul era o piedică, totul era o problemă. Canalul, de pildă, se împotrivea oricărui plan. Nu izbuteai să te orientezi în ale edilităţii, aşa cum nu te mai înţelegeai în oraş; sus, totul de neînţeles, jos, de nedescurcat; sub învălmăşeala limbilor sta încurcătura pivniţelor; Dedal îl dubla pe Babel[1218].

Uneori, canalul Parisului începea şi el să se reverse, ca şi cum Nilul acesta trecut cu vederea s-ar fi înfuriat dintr-odată. Lucru dezgustător, canalul inunda străzile. Uneori acest stomac al civilizaţiei digera prost, cloaca se revărsa în gâtlejul oraşului şi Parisul simţea gustul noroiului lui. Canalul semăna cu remuşcările, ceea ce era un bine, un avertisment, foarte rău privit de altfel; oraşul era revoltat de îndrăzneala noroiului şi nu îngăduia ca murdăria să se întoarcă de unde pornise. Goniţi-o mai bine!

Inundaţia din 1802 este una dintre amintirile încă vii în mintea parizienilor care au optzeci de ani. Murdăria s-a răspândit în cruce, în piaţa Victoriei, unde se află statuia lui Ludovic al XIV-lea; a intrat în strada Saint-Honoré prin cele două guri de canal din Champs-Élysées, pe strada Saint-Florentin prin canalul Saint-Florentin, pe strada Pierre-à-Poisson prin canalul Sonnerie, pe strada Popincourt prin canalul Chemin-Vert, pe strada Roquette prin canalul din strada Lappe; a acoperit pietrişul străzii Champs-Élysées până la o înălţime de treizeci şi cinci de centimetri; şi la amiază a pătruns prin gura Senei, care îşi îndeplinea funcţiunea în sens invers, în străzile Mazzarin, Echaudé şi Marais, unde s-a oprit la o sută nouă metri, la câţiva paşi de casa unde locuise Racine, respectându-l pe poetul din veacul al XVII-lea mai mult decât pe rege. Noroiul atinse culmea înălţimii pe strada Saint-Pierre, unde se ridică la trei picioare deasupra gurilor de jgheab, şi culmea întinderii pe strada Saint-Sabin, unde se revărsă pe o lungime de două sute treizeci şi opt de metri.

La începutul acestui veac, canalul Parisului era încă un loc misterios. Noroiul nu poate avea niciodată un renume bun; aici, încă, faima lui proastă mergea până la groază. Parisul ştia în chip nedesluşit că are sub el o pivniţă grozavă. Se vorbea de ea ca despre acea monstruoasă mlaştină a Tebei, unde furnicau scolopendre de cincisprezece picioare lungime şi în care s-ar fi putut îmbăia Behemot[{1219}]. Cizmele mari ale celor care se ocupau cu întreţinerea canalului nu cutezau să treacă niciodată dincolo de anumite puncte bine cunoscute. Nu trecuseră de mult vremurile în care cotigile nămolarilor, din vârful cărora Saint-Foix fraterniza cu marchizul de Créqui[{1220}], erau descărcate pur şi simplu în canal. Curăţirea lor era încredinţată ploilor, care mai mult le înfundau decât le măturau. Roma încă lăsa o oarecare poezie cloacei şi o numea Gemonie; Parisul o insulta pe a lui şi-i spunea Gaura Puturoasă. Ştiinţa şi superstiţia erau de acord în privinţa scârbei. Gaura Puturoasă respingea igiena şi legenda. Moine Bourru[{1221}] a răsărit de sub bolta împuţită a canalului Mouffetard; cadavrele

marmuseţilor[1222] au fost azvârlite în canalul Barillerie; Fagon[1223] pusese puternica febră malignă din 1685 pe seama marii deschizături a canalului Marais, care a rămas neacoperit în strada Saint-Louis, cam în faţa firmei *Mesagerul galant,* până în 1833. Gura de canal din strada Mortellerie era vestită prin ciuma care ieşea dinăuntru; strada aceasta nenorocită, cu grilajul ei de fier cu vârfuri ascuţite, asemenea unui şirag de dinţi, era ca o gură de balaur care sufla iadul asupra oamenilor. Imaginaţia populară presăra întunecata beznă pariziană cu nu ştiu ce amestec hidos de infinit. Canalul era fără fund. Canalul era barathrumul[1224]. Ideea de a explora aceste regiuni leproase nici că trecea prin minte poliţiei. Cine ar fi îndrăznit să pună la încercare necunoscutul, să arunce o sondă în această beznă, să pornească la descoperirea acestui abis? Era înfricoşător. Şi totuşi cineva se oferi s-o facă. Cloaca îşi avu un Cristofor Columb.

Într-o zi, în 1805, cu prilejul uneia din acele rare treceri ale împăratului prin Paris, ministrul de interne, un Decrès sau Crétet[1225] oarecare, veni să fie de faţă la toaleta stăpânului său. În Caroussel[1226] se auzea cum se târau săbiile tuturor acelor soldaţi extraordinari ai marii republici şi ai marelui imperiu; eroii se înghesuiau la uşa lui Napoleon; oameni de pe Rin, Escaut, Adige şi Nil; camarazi ai lui Joubert, Desaix, Marceau, Hoche, Kléber; aerostieri[1227] de la Fleurus[1228], grenadieri din Maienţa, pontonieri din Genua, husari pe care-i priviseră piramidele, artilerişti pe care-i stropise cu noroi obuzul lui Junot, cuirasieri care luaseră cu asalt flota ancorată în Zuidersee; unii îl urmaseră pe Napoleon pe podul de la Lodi, alţii îl întovărăşiseră pe Murat în tranşeele de la Mantua, alţii trecuseră de Lannes pe drumul povârnit spre Montebello. Toată armata de atunci era acolo, în curtea Tuileriilor, reprezentată printr-o grupă sau un pluton şi păzind odihna lui Napoleon; era epoca minunată în care Marea Armată avea îndărătul ei Marengoul şi înaintea ei Austerlitzul. „Sire, îi spuse ministrul de interne lui Napoleon, am văzut ieri pe omul cel mai cutezător al imperiului vostru". „Cine e acest om, întrebă repede împăratul, şi ce-a făcut?" „Vrea să facă un lucru, sire…" „Ce anume?" „Să cerceteze canalele Parisului".

Omul acesta exista, îl chema Bruneseau.

IV – Amănunte necunoscute

Cercetarea a avut loc. A fost o campanie îndrăzneaţă; o bătălie nocturnă împotriva ciumei şi a asfixiei. În acelaşi timp a fost o călătorie de descoperiri.

Unul dintre supravieţuitorii acestei explorări, un muncitor deştept, foarte tânăr pe vremea aceea, mai povestea încă, acum vreo câţiva ani, unele amănunte curioase pe care Bruneseau crezuse că e mai bine să le treacă sub tăcere în raportul său adresat prefectului de poliţie, ca nepotrivite cu stilul administrativ. Procedeele de dezinfectare erau pe vremea aceea foarte înapoiate. Abia trecuse Bruneseau de primele articulaţii ale reţelei subpământene, că opt din douăzeci de muncitori refuzară să meargă mai departe. Operaţia era gata; cercetarea presupunea curaj; trebuia să se cureţe şi în acelaşi timp să se măsoare; să se noteze intrările de apă, să se numere grilajele şi gurile, să se cerceteze în amănunt ramificaţiile, să se indice curentele pe puncte de partaj, să se identifice cartierele respective ale diverselor bazine, să se sondeze canalele mici legate de canalul principal, să se măsoare înălţimea interioară a fiecărui coridor şi lărgimea lui atât la începutul boltelor, cât şi la temelia lor, în sfârşit, să se determine coordonatele nivelării în dreptul fiecărei intrări de apă, fie de la baza canalului, fie de la suprafaţa străzii. Se înainta cu greu. Adesea, scările pentru coborât intrau aproape un metru în nămol. Lanternele mureau în mijlocul miasmelor. Din când în când, era scos afară câte un muncitor leşinat. În unele locuri, o prăpastie. Pământul se înfundase, lespezile alunecaseră, canalul se preschimbase în puţ fără fund; nu mai dădeai de loc solid; la un moment dat un om se cufundă brusc; fu tras înapoi cu mare greutate. După sfatul lui Fourcroy[1229], din distanţă în distanţă, în locurile destul de curăţate se aprindeau lumini în colivii mari, pline cu câlţi îmbibaţi în răşină. Peretele, în unele locuri, era acoperit cu bureţi diformi ca nişte tumori; până şi piatra părea bolnavă în locul acesta înăbuşitor.

În exploatarea sa, Bruneseau porni din amont în aval. La bifurcarea conductelor de apă din Grand-Hurleur descifră pe o piatră ieşită în afară data anului 1550; această piatră arăta limita la care se oprise Philibert Delorme[1230], însărcinat de Henric al II-lea să cerceteze regiunea subpământeană a Parisului. Piatra aceasta era pecetea veacului al XVI-lea pe canal. Bruneseau regăsi partea lucrată în veacul al XVII-lea din conducta de la Ponceau şi din strada Vieille-du-Temple, boltite între 1600 şi 1650, şi partea din veacul al XVIII-lea în secţiunea de apus a canalului colector, închisă şi boltită în 1740. Aceste două bolţi, mai ales cea mai puţin veche,

cea din 1740, erau mai crăpate şi în stare mai proastă decât zidăria canalului de centură, care data din 1412, epocă în care pârâul cu apă curgătoare de la Ménilmontant fusese ridicat la rangul de mare canal al Parisului, avansare analogă aceleia a unui ţăran care ar deveni prim valet al regelui; ceva în felul lui Gros-Jean preschimbat în Lebel[1231].

Ici-colo, mai ales sub palatul de justiţie, li se părură că descoperă firidele vechilor temniţe, săpate chiar în canal. Un hidos *in pace*[1232]. Într-una dintre celule atârna un lanţ de fier. Celulele acestea fură zidite toate. Se mai găsiră unele lucruri ciudate, între altele scheletul unui urangutan dispărut din Jardin des Plantes în 1800, dispariţie care a fost probabil în legătură cu faimoasa şi netăgăduita apariţie a diavolului în strada Bernardins în ultimul an al veacului al XVIII-lea. Bietul diavol a sfârşit prin a se îneca în canal.

Sub lungul coridor circular care dă în Arche-Marion cunoscătorii admirară un coş de negustor de vechituri, foarte bine păstrat. Peste tot, nămolul, pe care muncitorii ajunseseră să-l mânuiască cu pricepere, era plin de obiecte preţioase, de bijuterii de aur şi argint, de pietre scumpe, de monede. Un uriaş care ar fi strecurat această cloacă ar fi avut în sita lui bogăţia veacurilor. La bifurcarea celor două branşamente din strada Temple şi din strada Saint-Avoye se găsi o ciudată medalie hughenotă, de aramă, având pe una dintre părţi un porc cu pălărie de cardinal şi pe cealaltă un lup cu tiară pe cap.

Întâlnirea cea mai neaşteptată avu loc la intrarea în canalul cel mare. Intrarea aceasta fusese închisă odinioară cu un grilaj din care nu mai rămăseseră decât ţâţânile. De una dintre aceste ţâţâni atârnă un fel de zdreanţă fără nicio formă, murdară, care desigur că se agăţase acolo în trecere, fâlfâia în umbră şi se destrăma mai departe. Bruneseau apropie lanterna şi o cercetă. Era dintr-o ţesătură de in foarte fină, şi la unul dintre colţurile mai puţin roase se putea desluşi urma unei coroane heraldice, brodată deasupra a şapte litere: LAVBESP. Coroana era de marchiz şi cele şapte litere însemnau *Laubespine.* Se constată că aveau în faţa ochilor o bucată din linţoliul lui Marat. Marat, în tinereţea lui, fusese îndrăgostit, pe vremea când făcea parte din casa contelui d'Artois, în calitate de medic al grajdurilor. Din dragostea lui, recunoscută de istorici, pentru o doamnă din lumea mare, îi rămăsese cearşaful acesta de pat, epavă sau amintire. La moartea lui nu găsiră altă pânză fină la el acasă şi fu îngropat cu ea. Câteva femei bătrâne îl înfăşurară pe tragicul Prieten al poporului în cearşaful dragostei de altădată.

Bruneseau trecu mai departe. Lăsară zdreanța aceasta unde era; nu o smulseră. Din dispreț sau din respect? Marat le merita pe amândouă. Şi apoi, soarta îşi lăsase destul urma pe ea ca să mai îndrăznească cineva s-o atingă. De altfel, se cuvine ca lucrurile ce aparțin mormântului să fie lăsate în locul pe care şi l-au ales. În sfârşit, rămăşița era ciudată. O marchiză dormise într-însa; Marat putrezise în ea; străbătuse Panthéonul pentru a da de şobolanii canalului. Pânza asta de pat, ale cărei cute ar îi fost desenate odinioară cu plăcere de Watteau, era acum vrednică de privirea fixă a lui Dante.

Vizitarea întregii regiuni subpământene ținu şapte ani, de la 1805 la 1812. În drumul său, Bruneseau arăta, călăuzea, ducea la bun sfârşit lucrări însemnate; în 1808 coborî temelia de la Ponceau, croi peste tot linii noi, şi duse canalul, în 1809, sub strada Saint-Denis, până la fântâna Innocents; în 1810, sub strada Froidmanteau şi sub Salpêtrière; în 1811, sub strada Neuve-des-Petits-Pères, sub strada Mail, sub strada Echarpe, sub Piața Royale; în 1812, sub strada la Paix şi sub şoseaua d'Antin. În acelaşi timp, dezinfectă şi asană toată rețeaua. Începând din al doilea an, Bruneseau fu ajutat de ginerele său, Nargaud.

În felul acesta, la începutul acestui veac, societatea de pe atunci îşi curăți dedesubturile şi făcu toaleta canalului. Aceasta a însemnat o curățire adevărată.

Aşa, era, văzut, retrospectiv, vechiul canal al Parisului; încolăcit, crăpat, cu pietre lipsă, plesnit, întretăiat de mlaştini, zdruncinat de cotituri ciudate, urcând şi coborând fără nicio noimă, puturos, sălbatic, fioros, cufundat în întuneric, cu cicatrice pe lespezi şi cu răni pe pereți, îngrozitor. Ramificații în toate direcțiile, încrucişări de tranşee, branşamente, întretăieri, stele ca în tranşee, fundături, bolți acoperite cu silitră, bălți infecte, scurgeri împuțite pe pereți, picături care cădeau din tavan, beznă; nimic mai groaznic decât această veche criptă-hazna, aparat digestiv babilonian, peşteră, groapă, abis străpuns de străzi, muşuroi titanic în care minții i se pare că vede prin umbră, în murdăria care a fost altădată strălucire, uriaşa cârtiță oarbă care este trecutul.

Aşa arăta, o repetăm, canalul de altădată.

V – Progresul actual

Astăzi canalul este curat, rece, drept, corect. Aproape realizează idealul a ceea ce se înțelege în Anglia prin „respectabil”. E îngrijit şi cenuşiu; liniar şi, ai putea spune, pus la punct. Seamănă cu un negustor care a ajuns consilier de stat. Nu mai e cufundat în beznă. Noroiul se poartă cuviincios. La prima vedere l-ai lua drept unul dintre acele coridoare subpământene atât de obişnuite în vechime şi atât de folositoare monarhilor şi principilor când voiau să fugă, în vremurile de altădată, când „poporul îi iubea pe regi”. Canalul de astăzi este un canal frumos; stilul lui e curat; clasicul alexandrin rectiliniu, care, gonit din poezie, pare să se fi refugiat în arhitectură, s-ar putea spune că s-a amestecat cu toate pietrele acestei lungi bolți întunecate şi alburii; fiecare gură de vărsare a apei e o arcadă; strada Rivoli se continuă în cloacă. De altfel, dacă linia geometrică este undeva, la locul ei, e desigur în tranşeea cu murdării a unui mare oraş. Aici totul este în funcție de drumul cel mai scurt. Canalul a luat astăzi un fel de înfățişare oficială. Chiar rapoartele de poliție, al căror obiect este câteodată, sunt respectuoase față de el. Cuvintele care îl caracterizează în limbajul administrativ sunt credincioase şi demne. Ceea ce se numea altădată un maț se cheamă acum galerie; ce era altădată o gaură se cheamă acum deschizătură. Villon nu şi-ar mai recunoaşte antica ascunzătoare. Rețeaua aceasta de pivnițe are mai departe populația ei străveche de rozătoare, mai numeroasă ca oricând; uneori un şobolan veteran îndrăzneşte să-şi scoată capul prin fereastra canalului şi se uită la parizieni; spurcăciunile acestea se domesticesc şi ele, încântate de palatul lor subpământean. Cloaca nu mai are nimic din grozăvia ei dintru început. Ploaia, care murdărea altădată canalul, astăzi îl spală. Totuşi, să nu vă bizuiți pe asta. E încă plin de duhori. E mai degrabă ipocrit decât nevinovat. Zadarnic se străduiesc prefectura poliției şi comisia de salubritate. În ciuda tuturor procedeelor de asanare, canalul răspândeşte un vag miros suspect, ca Tartuffe după spovedanie.

Să ne înțelegem. La urma urmei, curățenia este un omagiu pe care canalul îl adresează civilizației şi, după cum, din punctul acesta de vedere, conştiința lui Tartuffe e un progres față de staulul lui Augias[1233], fără îndoială, canalul Parisului a fost îmbunătățit.

Dar e mai mult decât un progres; e o schimbare. Între vechiul canal şi cel de astăzi s-a întâmplat o revoluție. Cine a făcut-o?

Bruneseau, omul pe care toată lumea îl uită şi despre care am vorbit.

VI – Progresul viitor

Săparea canalului de scurgere al Parisului n-a fost treabă uşoară. Ultimele zece veacuri au lucrat la el fără a-l putea isprăvi, după cum n-au putut isprăvi Parisul. Într-adevăr, canalul răspunde ca un ecou creşterii Parisului. E ca o caracatiță afurisită cu mii de brațe care creşte în pământ pe măsură ce oraşul se întinde deasupra. Ori de câte ori oraşul taie o stradă, canalul întinde un braț. Vechea monarhie nu construise decât douăzeci şi trei de mii de metri de canal; aceasta era situația Parisului la 1 ianuarie 1806. Începând de la acea dată, despre care vom vorbi în curând, lucrarea a fost reluată şi continuată în chip folositor şi energic; Napoleon a construit – cifrele sunt ciudate – patru mii opt sute patru metri; Ludovic al XVIII-lea, cinci mii şapte sute nouă; Carol al X-lea, zece mii opt sute treizeci şi şase; Ludovic-Filip, optzeci de mii douăzeci; republica din 1848, douăzeci şi trei de mii trei sute optzeci şi unu; actualul regim, şaptezeci de mii cinci sute; cu totul în clipa de față, două sute douăzeci şi şase de mii şase sute zece metri; şaizeci de leghe de canaluri de scurgere; măruntaie enorme ale Parisului. Ramificație întunecată mereu în lucru; construcție necunoscută şi imensă.

După cum se vede, labirintul subpământean al Parisului este azi mai mult decât înzecitul a ceea ce era la începutul secolului. Anevoie ne putem închipui câtă stăruință şi sforțări au trebuit pentru a aduce această cloacă la starea de relativă desăvârşire în care se află astăzi. Cu mare greutate au izbutit vechea administrație monarhică şi, în ultimii zece ani ai veacului al XVIII-lea, primăria revoluționară, să sape cele cinci leghe de canaluri de scurgere care existau înainte de 1806. Tot soiul de piedici opreau în loc această lucrare, unele pricinuite de felul solului, altele ivite chiar din prejudecățile populației muncitoare a Parisului. Parisul e ridicat pe un strat peste măsură de îndărătnic la cazma, la târnăcop, la sondă, la mâna omenească. Nimic mai greu de străpuns şi de pătruns ca această întocmire geologică peste care se suprapune minunata întocmire istorică numită Paris; de îndată ce sub o formă oarecare, munca porneşte şi se aventurează în această pătură de aluviuni, forțele subpământene ce se opun apar din belşug. E vorba de argilele lichide, de izvoarele neastâmpărate, de rocile tari, de acele nămoluri moi şi adânci pe care ştiința de specialitate le numeşte muştaruri. Târnăcopul răzbeşte greu prin straturile calcaroase întretăiate de

fâşii de humă foarte subțiri şi de pături chistoase ale căror foi sunt încrustate cu cochiliile stridiilor ce trăiau în oceanele de odinioară. Câteodată, un pârâiaş sparge bolta începută şi se revarsă asupra muncitorilor; sau un şuvoi de marnă țâşneşte şi se prăvale cu furia unei cataracte, sfărâmând ca pe nişte bucăți de sticlă cele mai groase grinzi de susținere. Nu demult, când a trebuit să se sape canalul colector la Villette pe sub canalul Saint-Martin, fără ca să se întrerupă navigația şi fără ca acest canal să fie golit, s-a produs o spărtură în albia lui, şi apa a năvălit dintr-odată în şantierul subteran, depăşind capacitatea de absorbție a pompelor; a trebuit ca un scafandru să caute spărtura produsă în deschizătura strâmtă a marelui bazin şi s-o astupe cu mare greutate. Prin alte părți, în apropierea Senei şi chiar destul de departe de fluviu ca, de pildă, la Belleville, la Grande-Rue, în pasajul Lunière, întâlnim nisipuri fără fund în care te împotmoleşti şi în care un om se poate scufunda văzând cu ochii. Adăugați asfixia produsă de miasme, îngropările în surpături, prăbuşirile neaşteptate. Adăugați tifosul de care muncitorii sunt cuprinşi încetul cu încetul. În zilele noastre, după ce a săpat galeria de la Clichy, cu o ridicătură pentru a susține o conductă principală cu apă de la Ourcq, lucrare executată într-un şanț, la zece metri adâncime, după ce a boltit pârâul Bièvre de la bulevardul l'Hôpital până la Sena, după o serie de surpături, cu ajutorul unor săpături, adeseori fără rezultat, şi al unor lucrări de zăgăzuire, după ce a construit linia de canale de scurgere de la bariera Blanche la calea Aubervilliers, în decurs de patru luni, zi şi noapte, la o adâncime de unsprezece metri, pentru a apăra Parisul de apele torențiale din Montmartre şi pentru a crea o scurgere acestei bălți fluviale de nouă hectare, care stagna în apropierea barierei Martyrs, şi, lucru nemaivăzut încă, după ce a executat sub pământ un canal de scurgere în strada Barre-du-Bec, fără să sape un şanț, la şase metri adâncime, conductorul Monnot a murit. După ce a boltit trei mii de metri de canaluri în toate punctele oraşului, din strada Traversière-Saint-Antoine, până în strada l'Ourcine; după ce a degajat de inundațiile fluviale răspântia Censier Mouffetard prin branşamentul Arbalète; după ce a construit canalul Saint-Georges pe temelii de piatră şi beton în nisipuri curgătoare; după ce a condus înfricoşătoarea scoborâre de temelie a stăvilarului branşamentului Notre-Dame-de-Nazareth, inginerul Duleau a murit. Nu există buletine pentru astfel de acte de curaj, oricum mai folositoare ca măcelurile prosteşti de pe câmpurile de luptă.

În 1832 canalele Parisului erau departe de ceea ce sunt astăzi. Bruneseau dăduse imboldul, a trebuit însă ca holera să determine vasta construcție care s-a efectuat de atunci încoace. E surprinzător să spunem, de pildă, că în 1821 o parte din canalul de centură, zis Marele Canal, stagna încă tocmai ca la Veneția, sub cerul liber, în strada Gourdes. Abia în 1823 a găsit orașul Paris în caseta lui cele două sute șaizeci și șase de mii optzeci de franci și șase centime necesare pentru acoperirea acestei rușini. Cele trei puțuri absorbante de la Combat, de la Cunette și de la Saint-Mandé, cu jgheaburile lor de scurgere, cu aparatele, cu șanțurile lor colectoare și cu branșamentele lor purificatoare, nu datează decât din 1836. Rețeaua de canale mărunte a Parisului a fost cu totul dublată și, așa cum am mai spus, mai mult decât înzecită de un sfert de veac încoace.

Acum treizeci de ani, pe vremea răscoalei din 5 și 6 iunie, mai exista încă în multe locuri vechiul canal aproape în întregime. Un foarte mare număr de străzi, astăzi bombate, erau pe atunci șosele cu rigole. Se vedeau foarte adesea, la marginile de pantă spre care duceau povârnișurile unor străzi sau ale unor răspântii niște mari grătare pătrate cu zăbrele groase, a căror fierărie strălucea de frecușul pașilor mulțimii, periculoasă și alunecoasă pentru trăsuri și care poate să nenorocească caii. Limbajul oficial la poduri și șosele dădea acestor margini de pantă și acestor grătare denumirea expresivă de *cassis*[1234]. În 1832, într-o mulțime de străzi, pe strada Étoile, pe strada Saint-Louis, pe strada Temple, pe strada Vieille-du-Temple, pe strada Notre-Dame-de-Nazareth, pe strada Folie-Méricourt, pe cheiul Fleurs, pe strada Petit-Musc, pe strada Normandie, pe strada Pont-au-Biches, pe strada Marais, în mahalaua Saint-Marais, pe strada Notre-Dame-des-Victoires, în cartierul Montmartre, pe strada Grange-Batelière, pe Champs-Élysées, pe strada Iacob, pe strada Tournon, bătrâna cloacă gotică își mai arăta încă cinic gurile ei. Erau niște leneșe căscături enorme de piatră, câteodată înconjurate cu stâlpi, cu o nerușinare monumentală.

În 1806 Parisul mai era încă aproape la cifra constatată în mai 1663: cinci mii trei sute douăzeci și opt toaze[1235] de canal. După Bruneseau, la 1 ianuarie 1832 erau patruzeci de mii trei sute de metri. Din 1806 până în 1831 s-au construit anual, în medie, șapte sute cincizeci de metri; de atunci s-au construit în fiecare an opt și chiar zece mii de metri de galerii, din zidărie de materiale mărunte prinse în var hidraulic, pe temelie de beton. La două sute de franci metrul, cele șaizeci de leghe de canale de scurgere ale Parisului de astăzi reprezintă patruzeci și opt de milioane.

În afara progresului economic pe care l-am indicat, probleme grave de igienă obştească se leagă de această chestiune nemăsurat de mare: canalul Parisului.

Parisul se află între două pături; o pătură de apă şi o pătură de aer. Pătura de apă, zăcând la o destul de mare adâncime sub pământ, însă cercetată până acum cu două foraje, este străbătută de un strat de gresie verde situat între creta şi calcarul jurasic; acest strat poate fi reprezentat printr-un disc cu raza de douăzeci şi cinci de leghe; o mulțime de râuri şi de pâraie se preling în el; într-un pahar de apă din fântâna de la Grenelle bem Sena, Marna, Yonne, Oise, Aisne, Cher, Vienne şi Loire. Pătura de apă este salubră, ea vine mai întâi din cer şi apoi din pământ; pătura de aer este nesănătoasă, ea vine din canal. Toate miasmele cloacei se amestecă în respirația oraşului; de aci mirosul acela urât. S-a constatat ştiințific că aerul captat deasupra unei gunoişti este mai curat decât aerul captat deasupra Parisului. Într-un timp dat, cu ajutorul progresului, perfecționându-se mecanismele şi făcându-se lumină, se va întrebuința pătura de apă pentru curățirea păturii de aer, adică la spălarea canalului. Se ştie că prin spălarea canalului înțelegem: noroiul să fie înapoiat pământului, gunoiul să fie reîntors solului şi îngrăşămintele câmpiilor. Prin acest simplu fapt se va produce pentru întreaga comunitate socială o micşorare a mizeriei şi o creştere a sănătății. În ceasul de față bolile Parisului se întind pe o rază de cincizeci de leghe în jurul Luvrului, considerat ca centru al acestei roți pestilențiale.

S-ar putea zice că, de zece veacuri, cloaca este boala Parisului. Canalul de scurgere este viciul pe care oraşul îl are în sânge. Instinctul popular nu s-a înşelat niciodată asupra acestui lucru. Meseria de curățitor de canale era altădată tot atât de periculoasă şi poate tot atât de dezgustătoare în ochii poporului ca şi meseria de hingher, atât de multă vreme tratată cu scârbă şi lăsată în seama călăului. Un zidar trebuia gras plătit pentru a-l hotărî să dispară în aceste adâncuri; se spunea proverbial: „A coborî în canal înseamnă a intra în groapă"; şi tot felul de legende hidoase, după cum am mai spus, acopereau de spaimă acest colosal jgheab de scurgere; temut receptacol de lături, care poartă urmele revoluțiilor globului, ca şi ale revoluțiilor oamenilor, şi în care se găsesc rămăşițele tuturor cataclismelor, de la scoicile potopului până la zdreanța lui Marat.

Cartea a treia:

ÎNTRE SUFLET ŞI MOCIRLĂ

I – Cloaca şi surprizele ei

Jean Valjean se afla în canalul Parisului.

Încă o asemănare a Parisului cu marea. Ca şi în ocean, cel ce se scufundă poate să dispară în el.

Trecerea aceasta de la o stare la alta era nemaipomenită. Deşi în mijlocul oraşului, Jean Valjean ieşise din oraş; şi cât ai clipi din ochi, numai cât ai ridica un capac şi l-ai pune la loc, trecuse din plină lumină în întuneric complet, din mijlocul zilei în miezul nopţii, de la vuietul asurzitor la linişte, din vârtejul tunetelor în încremenirea mormântului şi, printr-o întâmplare mai fericită decât cea din strada Polonceau, din primejdia cea mai mare în cea mai desăvârşită siguranţă.

Să cazi pe neaşteptate într-o pivniţă, să te faci nevăzut în temniţa subterană a Parisului, să părăseşti strada unde te pândeşte moartea peste tot ca să intri într-un fel de mormânt unde te aşteaptă viaţa, era ceva puţin obişnuit. Câtva timp rămase ca năucit, ascultând cu uimire. Capcana salvării se deschisese deodată sub el. Bunătatea cerească pusese mâna pe el oarecum prin surprindere. Minunate viclenii ale providenţei! Numai că rănitul nu mişca deloc şi Jean Valjean nu ştia dacă cel pe care îl ducea cu el în această groapă era viu sau mort.

Cea dintâi senzaţie a lui fu aceea de orbire. Deodată nu mai văzu nimic. I se păru de asemenea că într-o clipă asurzise. Nu mai auzea nimic. Năvalnica furtună a morţii, ce se dezlănţuise deasupra capului lui, nu ajungea până la el, cum am spus, din pricina stratului de pământ care îl despărţea de ea, decât aşa, ca un zgomot stins şi nedesluşit, ca un vuiet surd într-o prăpastie.

Simțea că are ceva tare sub picioare, nimic mai mult; dar era de ajuns. Întinse un braț, apoi pe celălalt şi de amândouă părțile atinse peretele; îşi dădu seama că galeria era îngustă; alunecă şi îşi dădu seama că piatra pe care călca era udă. Temându-se de o gaură, de o groapă pentru lături, de vreo surpătură, întinse cu luare-aminte un picior; îşi dădu seama că pavajul se prelungea. O duhoare respingătoare îl înştiință de locul unde se afla.

După câteva clipe nu mai era orb. Puțină lumină se strecura prin deschizătura prin care se strecurase el şi ochii i se deprinseseră în această pivniță. Începu a desluşi câte ceva. Culoarul în care intrase, ca în pământ – niciun alt cuvânt nu e atât de potrivit – era zidit în spatele lui. Era una dintre acele înfundături pe care limbajul de specialitate le numeşte branşamente. Înaintea lui se ridica un alt zid, un zid de întuneric. Lumina deschizăturii se pierdea la zece sau doisprezece paşi de locul unde se afla Jean Valjean, făcând o pată alburie numai pe o lungime de câțiva metri din peretele umed al canalului. Mai departe, întunecimea era grea şi deasă; părea îngrozitor să pătrunzi în ea; s-ar fi spus că te înghite. Se putea totuşi trece prin acest perete de întuneric şi trebuia s-o facă. Trebuia chiar să se grăbească. Jean Valjean se gândi că grătarul zărit de el sub pietrele de caldarâm putea fi văzut şi de soldați şi că totul atârna de această întâmplare. Şi ei puteau coborî în puțul acesta şi-l puteau cerceta. Nu era nicio clipă de pierdut. Pe Marius îl aşezase pe pământ; îl culese de pe jos – acesta e cuvântul potrivit – îl luă din nou în spinare şi porni. Intră hotărât în beznă.

Adevărul este că ei nu scăpaseră încă de primejdie, cum credea Jean Valjean. Primejdii de alt soi, dar tot atât de mari, îi pândeau poate. După vârtejul năprasnic al luptei, hruba miasmelor şi a capcanelor; după haos, cloaca. Jean Valjean căzuse dintr-un cerc al infernului în altul.

După ce făcu cincizeci de paşi, trebui să se oprească. Se punea o întrebare. Culoarul se sfârşea într-o altă galerie, pe care o întâlnea de-a curmezişul. Acolo se deschideau două drumuri. Pe care să apuce? S-o ia la stânga sau la dreapta? Cum să se orienteze în acest negru labirint? Labirintul acesta, după cum am spus-o, are un fir: panta lui. Urmându-i panta, ajungi la râu.

Jean Valjean înțelese îndată acest lucru.

Îşi spuse că se afla pesemne în canalul halelor; că dacă ar lua-o la stânga şi ar urma panta, ar ajunge în mai puțin de un sfert de oră la vreo gură pe Sena între Pont-de-Change şi Pont-Neuf, s-ar arăta deci ziua-n amiaza mare în locul cel mai umblat al Parisului. Ar ajunge poate la gura de canal al

vreunei răspântii. Uimirea trecătorilor, văzând cum ies din pământ, de sub picioarele lor, doi oameni plini de sânge. Ivirea sergenților de stradă, alarma corpului de gardă vecin. Ar fi fost arestat înainte de-a ieşi. Mai bine să se afunde în labirint, să aibă încredere în întunericul acesta, iar cât despre ieşire, să se lase în voia soartei.

Urcă panta înapoi şi o luă la dreapta.

După ce trecu de colțul galeriei, lumina depărtată a ferestruicii pieri, perdeaua de întuneric se lăsă iar peste el şi orbi din nou. Înaintă, totuşi, cât putu mai repede. Brațele lui Marius erau petrecute în jurul gâtului său, iar picioarele lui îi atârnau în spate. Cu o mână ținea brațele lui Marius, cu cealaltă pipăia peretele. Obrazul lui Marius îl atingea pe al său şi însângerat cum era, se lipea de el. Simțea curgând pe el şi pătrunzându-l sub haine un pârâiaş călduț care venea de la Marius. Totuşi, căldura umedă pe care o simțea la urechea lui care se atingea de gura rănitului, însemna răsuflare, deci viață. Culoarul pe care mergea acum Jean Valjean era mai puțin îngust decât cel dintâi. Jean Valjean înainta destul de greu. Ploile din ajun nu se scurseseră încă şi făceau un mic şuvoi în mijlocul canalului, aşa încât era silit să meargă lipit de perete ca să nu intre cu picioarele în apă. Mergea astfel în beznă. Semăna cu făpturile nopții pipăind în invizibil, pierdut sub pământ, în vinele întunericului.

Cu toate acestea, fie că nişte guri de canal îndepărtate trimiteau puțină lumină ce plutea în această ceață deasă, fie că ochii i se deprinseseră cu întunericul, începu să vadă din nou desluşit şi să-şi dea seama când de zidul pe care îl atingea, când de bolta pe sub care trecea. Pupila se măreşte noaptea şi ajunge să întrezărească puțină lumină, după cum sufletul se măreşte în nenorocire şi ajunge să dea acolo peste Dumnezeu.

Era greu să-şi găsească drumul.

Rețeaua canalelor răsfrânge, ca să zicem aşa, rețeaua suprapusă a străzilor. În Parisul de atunci erau două mii două sute de străzi. Închipuiți-vă, sub ele, pădurea de ramuri de întuneric care se numeşte canalul. Totalitatea canalelor aflate la acea epocă, puse cap la cap, ar fi dat o lungime de unsprezece leghe. Am spus mai sus că rețeaua actuală, mulțumită activității deosebite a ultimilor treizeci de ani, nu are mai puțin de şaizeci de leghe. Jean Valjean mai întâi se înşelă. Crezu că se află sub strada Saint-Denis şi, spre nenorocul lui, nu era acolo. Sub strada Saint-Denis se găseşte un vechi canal de piatră, de pe vremea lui Ludovic al XIII-lea, care duce drept la canalul colector numit Marele Canal, făcând un

singur cot, spre dreapta, în partea vechii Curți a Miracolelor şi având o singură ramificare, canalul Saint-Martin, cu cele patru brațe ale sale ce se întretaie în cruce. Dar galeria de la Petite-Truanderie, a cărei intrare era lângă cârciuma *Corint* nu a dat niciodată în subterana străzii Saint-Denis; ea ajungea la canalul Montmartre, şi pe el apucase Jean Valjean. Şi aici te puteai pierde la tot pasul. Canalul Montmartre e unul dintre cele mai întortocheate canale ale vechii rețele. Din fericire, Jean Valjean lăsase în urma sa canalul Halelor, al cărui plan geometric semăna cu o pădure de catarge încâlcite între ele; dar avea să întâlnească încă multe lucruri care să-l pună în încurcătură şi destule colțuri de stradă – căci străzi sunt şi acelea – aveau să-i iasă în cale ca nişte puncte de întrebare în întuneric; în primul rând, la stânga lui, largul canal Plâtrière, un fel de joc chinezesc, întinzându-se cu vălmăşagul său haotic, de T-uri şi Z-uri pe sub palatul poştelor şi sub rotonda halei de grâne până la Sena, unde se sfârşeşte în formă de Y; în al doilea rând, la dreapta sa, coridorul adus al străzii Cadran cu cei trei dinți ai săi care sunt tot atâtea înfundături; în al treilea, la stânga sa, ramificația Mail, despărțită chiar de la intrare într-un fel de furcă şi ajungând din zigzag în zigzag la marea criptă e scurgere a Luvrului, trunchiată şi despicată în toate părțile; în sfârşit, la dreapta, culoarul-fundătură al străzii Jeuneurs, fără a mai socoti unele mici încăperi înşirate ici şi colo, toate acestea înainte de a ajunge la canalul de centură, care, singur, îl putea duce la vreo ieşire destul de îndepărtată ca să fie sigură.

Dacă Jean Valjean ar fi ştiut ceva din ceea ce povestim noi aici, şi-ar fi dat repede seama, numai pipăind peretele, că nu se afla în galeria subterană a străzii Saint-Denis. În locul vechii pietre de construcție, în locul arhitecturii de altădată, trufaşă şi regească până şi în canal, cu temelia şi podeaua de granit şi tencuială de var gras, care costa opt sute de livre stânjenul, ar fi simțit sub degete ieftinătatea vremurilor de acum, expedientul economic, piatra proastă cu baie de mortar hidraulic peste baza de beton, care costă două sute de franci metrul, zidăria burgheză numită „cu materiale ieftine”; dar el nu ştia nimic din toate acestea.

Mergea drept înainte, cu neliniştea în suflet, însă calm, fără să vadă nimic, fără să ştie nimic, la voia întâmplării, adică în mâna providenței.

Încet-încet, trebuie s-o spunem, un fel de groază punea stăpânire pe el. Întunericul care îl învăluia îi intra în suflet. Mergea în necunoscut. De acest apeduct al cloacei trebuia să te temi; încrucişările lui te amețesc. E înfiorător lucru să te simți prins în acest Paris al beznei. Jean Valjean era

silit să-şi găsească, să-şi inventeze aproape, drumul fără să-l vadă. În necunoscutul acesta, fiecare pas pe care îndrăznea să-l facă, putea fi cel din urmă. Cum va ieşi de aici? Va găsi o ieşire? O va găsi la timp? Acest uriaş burete subteran cu firide de piatră se va lăsa pătruns şi străpuns? Va întâlni vreun neaşteptat nod de întuneric? Va ajunge la un loc dincolo de care va putea trece? Marius va muri din pricina hemoragiei, iar el va muri de foame? Vor pieri aici amândoi şi vor ajunge două schelete într-un colț al acestei bezne? Nu ştia nimic. Îşi punea toate aceste întrebări dar nu-şi putea răspunde. Măruntaiele Parisului sunt o prăpastie. Ca şi profetul, se afla în pântecele dihaniei[1236].

Deodată, rămase uimit. Când se aştepta mai puțin, mergând mereu în linie dreaptă, băgă de seamă că nu mai urcă. Apa îi uda călcâiele în loc să-i vină peste vârful picioarelor. Canalul cobora acum. De ce? Va ajunge pe neaşteptate la Sena? Primejdia era mare dar ar fi fost şi mai mare dacă s-ar fi întors din drum. Aşa că merse înainte.

Nu mergea spre Sena. Spinarea pe care o face solul Parisului pe malul drept îşi varsă apele de o parte în Sena şi de cealaltă în Marele Canal. Muchea de pe care se face această împărțire a apelor închipuie o linie foarte întortocheată. Punctul cel mai înalt, care e punctul de despărțire al scurgerilor, e în canalul Saint-Avoye, dincolo de strada Michel-le-Comte, în canalul Luvrului, lângă bulevarde, şi în canalul Montmartre, lângă Hale. În acest punct ajunsese Jean Valjean. Se îndrepta spre canalul de centură: era pe drumul cel bun. Dar el n-avea de unde să ştie.

De câte ori întâlnea câte o ramificație, îi pipăia colțurile, şi dacă deschiderea ce-i ieşise în cale era mai strâmtă decât coridorul în care se găsea, nu intra în ea, ci îşi urma drumul mai departe, socotind pe bună dreptate că orice drum mai îngust trebuie să ajungă la o înfundătură şi nu putea decât să-l îndepărteze de țintă, adică de ieşire. El se feri astfel de împătrita cursă întinsă de cele patru labirinturi pe care le-am enumerat.

De la o vreme, îşi dădu seama că ieşise de sub Parisul împietrit de răscoală, unde baricadele opriseră circulația, şi că se întorcea sub Parisul viu şi normal. Auzi deodată deasupra capului un zgomot ca de tunet, depărtat dar continuu. Erau roțile trăsurilor.

Mergea de aproape o jumătate de oră, cel puțin după socoteala ce şi-o făcea în minte, şi nu se gândise încă să se odihnească. Schimbase numai mâna care-l ținea pe Marius. Întunericul era mai adânc ca oricând, dar adâncimea aceasta îl liniştea.

Deodată, îşi văzu umbra înaintea sa. Se profila pe o lumină roşie slabă, nedesluşită, care înroşea puţin podeaua de la picioarele lui şi bolta de deasupra capului şi care aluneca la dreapta şi la stânga sa pe cei doi pereţi lipicioşi ai coridorului. Uimit se întoarse.

În spatele lui, în partea de coridor prin care trecuse, la o depărtare ce i se păru nesfârşită, strălucea, brăzda întunericul un fel de astru îngrozitor, care părea că-l priveşte.

Întunecata stea a poliţiei răsărea în canal.

Înapoia acestei stele se mişcau, nelămurit, opt sau zece umbre negre, drepte, nedesluşite, îngrozitoare.

II – Lămurire

În ziua de 6 iunie fusese ordonată o razie a canalelor, de teama ca ele să nu fi fost luate drept adăpost de către învinşi; şi prefectul Gisquet trebui să cerceteze Parisul cel nevăzut, în timp ce generalul Bugeaud mătura Parisul vizibil; aceste două lucrări strâns unite cereau o îndoită strategie a forţei publice, reprezentată sus de armată şi jos de poliţie. Trei plutoane de agenţi şi de canalagii răscoliră reţeaua subterană a Parisului: primul – malul drept, al doilea – malul stâng şi al treilea – la Cité.

Agenţii erau înarmaţi cu carabine, cu măciuci, cu săbii şi pumnale.

Ceea ce îndreptau ei acum spre Jean Valjean era lanterna patrulei de pe malul drept.

Patrula aceasta tocmai sfârşise de cercetat galeria curbă şi cele trei fundături de sub strada Cadran. În timp ce-şi purtau felinarul prin ungherele lor, Jean Valjean dăduse în drumul lui peste intrarea galeriei, văzuse că e mai strâmtă decât coridorul principal şi nu intrase în ea. Trecuse mai departe. Oamenilor poliţiei li se păru, ieşind din galeria Cadran, că aud un zgomot de paşi înspre canalul de centură. Erau în adevăr paşii lui Jean Valjean. Sergentul şef al rondului îşi ridicase lanterna şi toţi îşi îndreptaseră privirile spre locul de unde, din negură, venise zgomotul.

Pentru Jean Valjean fu o clipă care nu se putea descrie.

Din fericire, pe când el vedea bine lanterna, lanterna îl vedea prost pe el. Ea era lumina şi el era umbra. Era foarte departe şi topit în întunericul ce

stăpânea locul.

Se lipi de perete şi se opri.

De altfel, nu-şi da seama de ceea ce se mişca acolo, în spatele lui. Lipsa de somn, de hrană, emoțiile îl făceau să aibă vedenii. Vedea o văpaie şi în jurul ei nişte stafii. Ce era? Nu înțelegea.

Jean Valjean oprindu-se, zgomotul încetase.

Oamenii poliției ascultau şi nu auzeau nimic, priveau şi nu vedeau nimic. Se sfătuiră.

Pe vremea aceea, în acest punct al canalului Montmartre era un fel de răspântie aşa-zisă „de serviciu”, care a fost desființată de atunci, din pricina micului lac interior pe care îl făcea acolo puhoiul apelor de ploaie care năvăleau în timpul furtunilor mari. Oamenii care făceau rondul se adunară în această răspântie.

Jean Valjean văzu cum stafiile se adună roată. Capetele acelea de zăvozi se apropiară şi începură a vorbi pe şoptite.

Încheierea la care ajunse acest sfat, ținut de câinii de pază, fu că se înşelaseră, că nu se auzise niciun zgomot, că nu era nimeni, că zadarnic ar fi pornit pe canalul de centură, că ar fi numai pierdere de timp, dar că trebuiau să se grăbească să meargă spre Saint-Mery, că dacă era ceva de făcut, de descoperit vreun bousingot[1237], în cartierul acela trebuia căutat.

Din când în când, partidele îşi înnoiesc vorbele de ocară învechite. În 1832 cuvântul „bousingot” făcea trecerea de la cuvântul „iacobin”, care se învechise, şi cuvântul „demagog”, pe vremea aceea aproape neîntrebuințat şi care a slujit minunat de atunci încoace.

Sergentul dădu ordin să se pornească la stânga spre povârnişul Senei. Dacă le-ar fi venit în minte să se împartă în două patrule şi să meargă în amândouă părțile, Jean Valjean ar fi fost prins. Atârnase de acest fir. Pesemne că instrucțiunile prefecturii, prevăzând cazul unei lupte cu un număr mare de răsculați, interzicea risipirea oamenilor din pluton. Plutonul porni din nou, lăsând pe Jean Valjean în urma lui. Din toată această mişcare, Jean Valjean nu prinse decât eclipsa lanternei, care se întoarse dintr-odată. Înainte de a pleca, pentru ca poliția să aibă conştiința împăcată, sergentul îşi descărcă puşca spre partea pe care o părăseau, către Jean Valjean. Detunătura se rostogoli în criptă, din ecou în ecou, ca o bolboroseală a acestui intestin uriaş. O bucată de tencuială care căzu în apă, făcând-o să unduiască la câțiva paşi de Jean Valjean îi dădu de ştire că glonțul nimerise bolta deasupra capului său.

Paşi măsuraţi şi rari răsunară câtva timp pe pavajul canalului, din ce în ce mai stins, pe măsură ce se depărtau; grupul de umbre negre se afundă în beznă, o lumină se clătină şi pluti, înroşind slab creştetul bolţii, descrescu şi apoi pieri. Liniştea adâncă se lăsă din nou, întunericul fu iarăşi de nepătruns, vederea şi auzul nu mai desluşeau nimic în beznă, şi Jean Valjean, neîndrăznind încă să se mişte rămase mult timp lipit de perete cu auzul aţintit, cu ochii mari deschişi, privind cum piere patrula de stafii.

III – Omul „Filat”

Trebuie să recunoaştem poliţiei de atunci această însuşire că, şi în cele mai grele împrejurări ale vieţii publice, îşi împlinea, fără să se clintească, datoria de supraveghere a căilor publice. O răscoală nu era pentru ea un pretext de a lăsa frâu liber răufăcătorilor şi de a nu mai avea grija societăţii, sub cuvânt că guvernul se afla în primejdie. Slujba de toate zilele se făcea, ca de obicei, printre celelalte însărcinări neprevăzute, fără a fi stingherită de ele. În timpul unui eveniment politic, ale cărui urmări nu se puteau prevedea, sub ameninţarea unei revoluţii, un agent, fără a se lăsa sustras de răscoală şi de baricadă, „fila” un hoţ.

Tocmai un lucru de acest fel se petrecea în după-amiaza zilei de 6 iunie, la marginea Senei, pe povârnişul malului drept, ceva mai departe de podul Invalizilor.

Astăzi nu mai există acolo niciun povârniş. Înfăţişarea locurilor s-a schimbat.

Pe povârnişul acesta, doi oameni, la o anumită distanţă unul de altul, păreau că se pândesc, fiecare ferindu-se de celălalt. Cel care mergea înainte încerca să se depărteze, cel care venea în urmă încerca să se apropie.

Era ca o partidă de şah ce se juca de departe şi în tăcere. Niciunul, nici altul nu păreau că se grăbesc, amândoi mergeau încet, ca şi când fiecare s-ar fi temut să nu mărească, prin prea mare grabă, pasul partenerului său.

S-ar fi spus că e o poftă care urmăreşte, o pradă, fără să pară că o face anume. Prada era vicleană şi se apăra.

Distanţa dintre dihorul urmărit şi copoiul care-l urmărea rămânea mereu aceeaşi. Cel care încerca să scape era slăbănog şi avea o faţă gălbejită; cel

care încerca să-l prindă era un vlăjgan înalt, cu o înfățișare aspră, și o întâlnire cu el trebuie să fi fost de temut.

Cel dintâi, simțindu-se mai slab, se ferea de cel de-al doilea, dar se ferea cu furie; cine l-ar fi putut privi ar fi văzut în ochii lui vrăjmășia întunecată a fugii și toată amenințarea care e cuprinsă în teamă.

Malul era pustiu; nici urmă de trecător; nici măcar vreun luntraș sau hamal în șlepurile legate la mal ici și colo.

Acești doi oameni nu puteau fi văzuți bine decât de pe cheiul din față, și, pentru cine i-ar fi privit de la această depărtare, omul care mergea înainte ar fi avut înfățișarea unei ființe zbârcite, zdrențăroase, prefăcute și neliniștite, tremurând într-o bluză de lucrător ruptă, iar celălalt, al unei făpturi impunătoare și oficiale, purtând redingota stăpânirii, încheiată până în gât.

Cititorul ar recunoaște, poate, pe acești doi oameni dacă i-ar vedea mai îndeaproape.

Care era ținta celui din urmă?

Pesemne să izbutească a-l îmbrăca pe cel dintâi în haine mai călduroase.

Când un om care poartă hainele statului urmărește pe unul în zdrențe, vrea să facă și din el un om îmbrăcat în hainele statului. Deosebirea stă numai în culoare. E lucru de cinste să fii îmbrăcat în albastru; să fii îmbrăcat în roșu e neplăcut…

Există o purpură a săracului.

Se vede că cel dintâi dorea să scape de o neplăcere și de o purpură de acest fel.

Dacă celălalt îl lăsa să meargă înaintea lui și nu punea încă mâna pe el, o făcea, după cât se pare, cu nădejdea de a-l vedea ajungând la vreo întâlnire cu tâlc și la vreo gașcă întreagă bună de înhățat. Această lucrare gingașă se numește „filare”.

Ceea ce ne întărește bănuiala este faptul că omul cu haina încheiată până la gât, zărind de pe povârniș o birjă goală ce trecea pe chei, făcu semn birjarului: birjarul înțelese; își dădu seama, fără doar și poate, cu cine are de-a face, întoarse și se luă la pas, de pe înălțimea cheiului, după cei doi oameni. Acest lucru nu fu văzut de insul suspect și zdrențăros, care mergea înainte.

Birja huruia de-a lungul șirului de copaci de pe Champs-Élysées. Se vedea trecând, pe deasupra parapetului, bustul birjarului, cu biciul în mână.

Una dintre instrucțiunile secrete, date de poliție agenților săi, cuprinde acest articol: „A se avea totdeauna la îndemână o trăsură de piață, pentru

orice împrejurare”.

Manevrând, fiecare de partea lui, cu o strategie desăvârşită, cei doi oameni se apropiau de o pantă ce cobora de pe chei până la apă şi care îngăduia birjarilor care veneau dinspre Passy să-şi adape caii la râu. Pentru simetrie, panta aceasta a fost desfiinţată, şi de atunci încoace caii crapă de sete, dar ochiul se desfată. Oricine s-ar fi aşteptat ca omul cu bluză de lucrător să se urce pe rampa aceasta, pentru a încerca să scape de Champs-Élysées, loc împodobit cu copaci, dar în schimb foarte cercetat de agenţii poliţiei, şi unde celălalt ar fi avut cu uşurinţă ajutor.

Acest punct al cheiului e foarte aproape de casa adusă de la Moret la Paris în 1824 de către colonelul Brack, aşa-numită casa lui Francisc I[1238]. Un corp de gardă se afla şi el aproape de tot.

Spre marea uimire a celui ce pândea, omul urmărit nu o luă pe rampa adăpătoarei. El înaintă mai departe pe povârniş, de-a lungul cheiului.

Poziţia sa devenea vădit primejdioasă.

Dacă nu cumva voia să se arunce în Sena, ce avea să facă?

De-acum înainte nu mai avea niciun mijloc de a se urca pe chei, nicio altă rampă şi nici vreo scară; şi se aflau aproape de tot de locul unde Sena coteşte spre podul Iéna, şi unde povârnişul, din ce în ce mai îngust, se sfârşeşte într-o limbă subţire, pierzându-se sub apă. Acolo se va pomeni prins între parapet la dreapta, râu la stânga şi în faţă, iar înapoia sa, la un pas, autoritatea.

E adevărat că acest capăt al povârnişului era ascuns de o movilă înaltă de şase, şapte picioare, provenind din vreo dărâmare oarecare. Spera cumva omul acesta să se pituleze cu folos după grămada de moloz pe care n-avea decât s-o ocolească? Ar fi fost o încercare copilărească. Sigur că nici nu se gândea la asta. Naivitatea hoţilor nu merge până acolo.

Grămada de dărâmături forma la marginea apei un fel de înălţime, care se prelungea cu o limbă de pământ până la parapetul cheiului.

Omul urmărit ajunse la această colină mică şi trecu după ea, aşa că celălalt nu-l mai văzu.

Urmăritorul, pentru că nu vedea, nu era nici el văzut; se folosi de acest lucru pentru a lăsa deoparte orice prefăcătorie şi începu să meargă foarte repede. În câteva clipe ajunse la grămada de dărâmături şi o ocoli. Se opri uimit. Omul pe care îl vâna nu mai era acolo.

Omul cu bluză dispăruse fără urmă.

Dincolo de mormanul de moloz, povârnişul malului nu mai avea decât o lungime de vreo treizeci de paşi, apoi se scufunda în apa care lovea în zidul cheiului.

Fugarul n-ar fi putut nici să se arunce în Sena, nici să sară peste parapet, fără a fi văzut de cel care îl urmărea. Ce se făcuse cu el?

Omul cu redingota încheiată sub bărbie merse până la capătul povârnişului şi rămase acolo o clipă pe gânduri, cu pumnii strânşi, cu ochi iscoditori. Deodată se lovi peste frunte. Văzuse, în locul unde se sfârşea pământul şi începea apa, un grilaj de fier lat şi scund, boltit, cu o broască zdravănă şi trei balamale trainice. Acest grilaj, un fel de poartă străpunsă în partea de jos a cheiului, se deschidea atât în apă, cât şi pe povârniş. Un pârâiaş negricios se vărsa în Sena. Dincolo de drugii grei şi ruginiți ai grilajului se zărea un fel de coridor boltit şi întunecos.

Omul încrucişă brațele şi privi grilajul cu mustrare. Privirea aceasta nefiind de ajuns, încercă să-l împingă; îl zgudui dar el rămase neclintit. Pesemne că fusese deschis de curând, cu toate că nu se auzise niciun zgomot, lucru ciudat la un grilaj atât de ruginit. Dar era sigur că fusese închis la loc. Însemna deci că cel dinaintea căruia se deschisese această poartă avea nu un cârlig, ci o cheie.

Acest lucru limpede ca ziua, lumină dintr-odată mintea omului care se ostenea să clatine grilajul şi îi smulse o exclamație indignată:

— Asta e culmea! O cheie de-a stăpânirii! Apoi, liniştindu-se îndată, cuprinse o lume întreagă de gânduri lăuntrice într-o năvală de monosilabe accentuate aproape în batjocură: Ei! ei! ei! ei!

După aceea, nădăjduind ceva, fie să vadă pe omul dispărut ieşind, fie să vadă pe alții intrând, se puse la pândă în dosul grămezii de moloz, cu furia răbdătoare a copoiului.

La rândul ei, birja care îşi potrivea pasul după mersul lui, se opri şi ea sus, lângă parapet. Birjarul, prevăzând o oprire lungă, vârî botul cailor în sacul cu ovăz umed la fund, atât de cunoscut parizienilor, cărora – fie spus în treacăt – stăpânirea li-l pune şi lor uneori. Puținii trecători de pe podul Iéna întorceau capul înainte de a se depărta pentru a privi o clipă aceste două amănunte neclintite ale priveliştii: omul pe povârnişul malului, birja pe chei.

IV – Şi el îşi poartă crucea

Jean Valjean pornise din nou şi nu se mai oprise.

Drumul era din ce în ce mai greu. Nivelul bolţilor nu e peste tot la fel; înălţimea lor medie e de circa cinci picioare şi şase degete[1239] şi a fost socotită după înălţimea unui om. Jean Valjean era nevoit să se aplece pentru a nu-l izbi pe Marius de boltă; la fiecare clipă trebuia să se îndoaie, apoi să se ridice, să pipăie mereu peretele. Pietrele jilave şi pavajul lipicios erau proaste puncte de sprijin, fie pentru mână fie pentru picior. Se poticnea în gunoiul groaznic al oraşului. Lumina întreruptă a deschizăturilor nu se arăta decât foarte rar şi era atât de slabă, încât strălucirea puternică a soarelui părea abia o rază de lună. Încolo, totul era ceaţă, duhoare, întunecime de nestrăbătut, noapte.

Lui Jean Valjean îi era foame şi sete; mai cu seamă sete; şi acolo era, ca la mare, un loc plin de apă din care nu poţi bea. Puterea sa, care era, după cum ştim, uimitoare şi foarte puţin scăzută cu vârsta, datorită vieţii sale curate şi cumpătate, începea totuşi să slăbească. Oboseala îl ajungea, şi puterea în descreştere făcea să crească greutatea poverii. Marius, mort poate, atârna cum atârnă trupurile neînsufleţite. Jean Valjean îl sprijinea în aşa fel, încât pieptul să-i fie slobod şi respiraţia să se poată face cât mai bine cu putinţă. Simţea şobolanii care îi alunecau repede printre picioare. Unul dintre ei se sperie atât de tare, încât îl muşcă. Prin capacele gurilor de canal îi venea din când în când câte o boare de aer proaspăt, care îl înviora.

Era, poate, ora trei după-amiază când ajunse la canalul de centură.

În primul rând fu mirat de lărgimea aceasta neaşteptată. Se găsi deodată într-o galerie căreia nu-i mai putea atinge cei doi pereţi dacă întindea amândouă braţele, şi sub o boltă pe care capul său nu o mai ajungea. Marele Canal are într-adevăr o lărgime de opt picioare şi o înălţime de şapte.

În punctul unde canalul Montmartre ajunge la Marele Canal, alte două galerii subterane, cea a străzii Provence şi a Abatorului, vin şi ele să facă o răspântie. Între aceste patru drumuri o minte mai puţin ageră ar fi stat la îndoială. Jean Valjean apucă pe cel mai larg, adică pe canalul de centură. Dar aici se punea iar întrebarea: să coboare sau să urce? El se gândi că situaţia nu mai suferă întârziere şi că trebuie, cu orice risc, să ajungă acuma la Sena. Cu alte cuvinte, să coboare. O luă spre stânga şi bine făcu. Căci ar fi o greşeală să se creadă că, aşa cum îi arată numele, canalul de centură e într-adevăr centura subterană a Parisului de pe malul drept, şi că are două ieşiri, una spre Bercy, cealaltă spre Passy. Marele Canal, care, trebuie să ne amintim, nu e decât vechiul pârâu Ménilmontant, ajunge, dacă o iei în susul

lui, la o fundătură, adică la vechiul punct de plecare, care a fost izvorul lui, de la poalele colinei Ménilmontant. El nu are nicio legătură directă cu ramificația care adună apele Parisului, începând cu cartierul Popincourt, şi care se varsă în Sena prin canalul Amelot, mai sus de vechea insulă Louviers. Această ramificație, care întregeşte canalul colector, e despărțită de el, chiar sub strada Ménilmontant, printr-o construcție ce hotărniceşte locul de despărțire a apelor, în sus sau în jos. Dacă Jean Valjean ar fi luat-o pe galerie în sus, ar fi ajuns, după mii de sforțări, sfârşit de oboseală, aproape mort în întuneric, la un zid. Ar fi fost pierdut.

La nevoie, întorcându-se puțin înapoi şi intrând în coridorul Filles-du-Calvaire, cu condiția să nu fi şovăit la laba de gâscă subterană a răspântiei Boucherat, luând-o pe coridorul Saint-Louis, apoi la stânga pe canalul Saint-Gilles, pe urmă cotind la dreapta şi lăsând în urmă galeria Saint-Sébastien, ar fi putut ajunge la canalul Amelot, şi de acolo, dacă nu s-ar fi rătăcit într-un fel de F de sub Bastilia, ar fi ajuns la ieşirea pe Sena, lângă Arsenal. Pentru asta ar fi trebuit să cunoască în amănunt, în toate ramificațiile şi în toate deschiderile lui, buretele uriaş al canalului. Dar, trebuie să stăruim asupra acestui lucru, el nu ştia nimic despre înspăimântătoarea rețea de drumuri pe care o străbătea şi, dacă l-ar fi întrebat cineva unde se afla, ar fi răspuns: în întuneric.

Instinctul îi sluji bine. Într-adevăr, singura scăpare cu putință era să coboare.

Lasă la dreapta cele două coridoare care se despart în formă de gheară sub strada Laffitte şi strada Saint-Georges şi coridorul lung şi bifurcat al şoselei d'Antin.

După ce trecu de un afluent, care era pesemne ramificația Madeleinei, se opri. Era foarte obosit. Pe o ferestruică destul de largă, probabil gura de canal din strada Anjou, venea o lumină aproape vie. Jean Valjean, cu mişcările blajine ale unui frate pentru fratele său rănit, îl aşeză pe Marius pe marginea canalului. Chipul însângerat ai lui Marius părea, în lumina albă a ferestruicii, ca în fundul unui mormânt. Avea ochii închişi, şuvițele de păr lipite de tâmple ca nişte pensule uscate în vopsea roşie, mâinile atârnând fără viață, brațele şi picioarele reci, sânge închegat la colțul buzelor. Un cheag de sânge se strânsese în nodul cravatei; cămaşa intra în răni, postavul hainei zgâria tăieturile largi făcute în carne vie.

Jean Valjean, dându-i la o parte, cu vârful degetelor, haina, îi puse mâna pe piept; inima bătea încă. Îşi sfâşie cămaşa, legă rănile cât putu mai bine şi

opri sângele care curgea; apoi, aplecându-se în acest semiîntuneric asupra lui Marius, care zăcea tot fără cunoştinţă şi aproape fără suflare, îl privi cu o ură nespusă.

Dând la o parte hainele lui Marius, găsise în buzunare două lucruri: pâine uitată din ajun şi carnetul lui Marius. Mâncă pâinea şi deschise carnetul. Pe prima pagină găsi cele patru rânduri scrise de Marius. Ne amintim:

„Mă numesc Marius Pontmercy.
Duceţi-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand,
strada Filles-du-Calvaire nr. 6,
cartierul Marais.”

Jean Valjean citi, la lumina ferestruicii, aceste patru rânduri şi rămase o clipă dus pe gânduri, repetând încet: „Strada Filles-du-Calvaire, numărul 6, domnul Gillenormand. Puse carnetul la loc, în buzunarul lui Marius. Mâncase, puterea îi revenise; îl luă iar pe Marius în cârcă, îi sprijini cu grijă capul pe umărul său drept şi porni să coboare canalul.

Marele Canal, care urmează povârnişul văii Ménilmontant, are o lungime de aproape două leghe. Pe o bună parte din parcursul său e pavat.

Făclia aceasta cu numele străzilor Parisului, cu ajutorul căreia noi luminăm pentru cititor drumul pe sub pământ al lui Jean Valjean, el nu o avea. Nimic nu-i spunea nici ce parte a oraşului străbătea, nici drumul făcut. Numai slăbirea treptată a petelor de lumină pe care le întâlnea din când în când, îi arăta că soarele se culca şi că lumina se va stinge în curând; din huruitul trăsurilor deasupra capului, care se auzea din ce în ce mai rar şi apoi încetă aproape cu totul, el înţelese că nu se mai afla sub centrul Parisului şi că se apropia de vreun cartier singuratic, în vecinătatea bulevardelor exterioare sau a cheiurilor de la marginea oraşului. Acolo unde sunt mai puţine case şi mai puţine străzi, canalul are mai puţine guri de lumină. Întunericul se îngroşa în jurul lui Jean Valjean. El înainta însă mereu, pipăind în beznă.

Bezna aceasta se făcu deodată înspăimântătoare.

V – Nisipul, ca şi femeia, e viclean

Simți că intra în apă şi că sub picioare nu mai avea pavaj, ci nămol.

Se întâmplă uneori, pe anumite coaste ale Bretaniei sau ale Scoției, ca un om, un călător sau un pescar, mergând în timpul refluxului pe nisipul mării, departe de țărm, să-şi dea seama deodată că de câteva clipe merge cu oarecare greutate. Plaja parcă ar fi smoală sub picioarele sale; talpa se lipeşte de ea; nu mai e nisip, ci clei. Locul e cu desăvârşire uscat, dar la fiecare pas pe care îl faci, îndată ce ridici piciorul, urma lăsată de el se umple de apă. Ochiul de altfel, nu a observat nicio schimbare; plaja nemărginită e netedă şi liniştită; nisipul are aceeaşi înfățişare peste tot, nimic nu deosebeşte pământul sănătos de cel care nu mai e; norişorul vesel al puricilor de mare sare zgomotos pe picioarele trecătorului. Omul îşi urmează drumul, merge drept înainte, o ia spre uscat, încearcă să se apropie de coastă. Nu e neliniştit. De ce ar fi neliniştit? Numai că simte ceva, ca şi cum greutatea picioarelor i-ar creşte cu fiecare pas pe care îl face. Pe neaşteptate, se scufundă. Se scufundă de două-trei degete. Cu siguranță că nu se află pe drumul bun. Se opreşte pentru a se orienta. Deodată priveşte spre picioare. Picioarele i-au dispărut. Nisipul i le acoperă. Îşi scoate picioarele din nisip, vrea să se întoarcă din drum, porneşte înapoi; se scufundă şi mai adânc. Nisipul îi ajunge la gleznă, se smulge din el, se aruncă spre stânga, nisipul îi vine la pulpe, se aruncă spre dreapta, nisipul îi vine la genunchi. Atunci îşi dă seama cuprins de o spaimă nespusă, că a intrat în nisipul mişcător şi că se află în locul acela groaznic unde nici omul nu poate merge, nici peştele nu poate înota. Îşi azvârle povara, dacă poartă vreuna, aşa cum o corabie în primejdie îşi aruncă, în valuri, încărcătura; e prea târziu, nisipul i-a trecut de genunchi.

Strigă, face semn cu pălăria sau cu batista; nisipul îl soarbe din ce în ce mai mult; dacă plaja e pustie, dacă uscatul e prea departe, dacă bancul de nisip are faimă prea rea, e osândit să se înece în acest nisip. E condamnat la acea îngropare cumplită, înceată, sigură, neîndurătoare, cu neputință de întârziat sau de grăbit, ce ține ore întregi, ce nu se mai sfârşeşte, ce te prinde în picioare, liber şi sănătos, ce te trage în jos, te trage tot mai mult la fiecare sforțare pe care o încerci, la fiecare strigăt pe care îl scoți, ce pare că vrea să-ți pedepsească împotrivirea printr-o îmbrățişare şi mai strânsă, şi-l face pe bietul om să se întoarcă încet în pământ, dându-i răgaz să privească zarea, copacii, câmpurile verzi, fumurile satelor din câmpie, pânzele corăbiilor de pe mare, păsările care zboară şi cântă, soarele, cerul. Înecul în nisip e mormântul care se preface maree şi în care se ridică din străfundul

pământului spre un om în viață. Fiecare minut e un cioclu necruțător. Nenorocitul încearcă să se aşeze, să se culce, să se târască; orice mişcare pe care o face îl înmormântează; se ridică, se scufundă; se simte înghițit, urlă, se roagă, strigă spre cer, îşi frânge mâinile, e desperat. Iată-l în nisip până la pântece; nisipul îi ajunge la piept; nu mai e decât un trunchi. Ridică mâinile, scoate gemete cumplite, zgârie nisipul cu unghiile, vrea să se țină de această cenuşă, se sprijină în coate pentru a se smulge din învelişul acesta moale, plânge cu hohote; nisipul urcă. Nisipul îi ajunge la umeri, la gât, numai fața i se mai vede acum. Gura strigă, nisipul i-o umple; tăcere. Ochii încă mai privesc, nisipul îi închide; noapte. Apoi fruntea descreşte, câteva şuvițe flutură pe deasupra nisipului; o mână iese, găurind fața plajei, se mişcă, se zbate şi se face nevăzută. Groaznică pieire a unui om.

Uneori se împotmoleşte călărețul cu cal cu tot, alteori se împotmoleşte căruțaşul cu căruța; totul se scufundă sub nisip. E alt soi de naufragiu decât în apă. Uscatul îl îneacă pe om. Uscatul, pătruns de ocean, se face capcană. Se arată ca o câmpie şi se deschide ca un val. Adâncul are asemenea perfidii.

O astfel de întâmplare funebră, posibilă oricând pe cutare sau cutare plajă, era posibilă de asemenea acum treizeci de ani şi în canalul Parisului.

Înaintea marilor lucrări începute în 1833, rețeaua subterană a Parisului era supusă prăbuşirilor neaşteptate.

Apa se infiltra în anumite straturi de dedesubt mai sfărâmicioase; fie că era de piatră, ca în canalele vechi, fie că era de var hidraulic pe beton, ca fundul în galeriile cele noi, nemaiavând niciun punct de sprijin se lăsa. O cută într-un planşeu de acest fel e o spărtură; spărtura înseamnă surparea. Fundul se prăbuşea pe o lungime oarecare. Această crăpătură, gura unei prăpăstii de nămol, se numea în limbajul de specialitate *fontis.* Ce este un fontis? E nisipul mişcător al țărmurilor de mare întâlnit deodată sub pământ; e plaja muntelui Saint-Michel într-un canal. Pământul îmbuibat de apă e parcă topit; toate moleculele sale sunt în suspensie într-un mediu moale; nu e nici uscat, nici apă. Adâncimea, uneori, e foarte mare. Nimic mai cumplit decât să dai peste el în drum. Dacă predomină apa, moartea vine repede, apa te înghite dintr-odată; dacă predomină pământul, moartea e lentă, nisipul te înghite pe-ncetul.

Îşi poate cineva închipui o astfel de moarte? Dacă înecul în nisip e groaznic pe o plajă de mare, ce poate fi în cloacă? În locul aerului liber, ziua, pe lumină, în locul zorilor limpezi, al vuietului nemărginit, în locul

norilor plutitori din care plouă belşugul, în locul bărcilor zărite în depărtare, în locul nădejdii sub felurite chipuri, al drumeţilor întâmplători, al ajutorului cu putinţă până în ultima clipă, în locul tuturor acestora, să fii orb şi surd sub o boltă neagră, înlăuntrul unui mormânt gata făcut, să te aştepte moartea în nămol, sub un capac, înăbuşirea înceată în murdărie, o cutie de piatră în care asfixia îşi deschide gheara în noroi şi te strânge de gât; duhoarea amestecată cu horcăitul; nămolul în locul nisipului, hidrogenul sulfurat în locul uraganului, murdăria în locul oceanului! Şi să strigi, să scrâşneşti din dinţi, să te zvârcoleşti, să te zbaţi, să-ţi dai sufletul, având deasupra capului oraşul, care habar n-are de toate astea.

Groaza de a muri astfel e de nedescris. Moartea îşi răscumpără uneori cruzimea printr-un fel de măreţie cumplită. Pe rug sau într-un naufragiu poţi fi mare; în mijlocul flăcărilor, ca şi în mijlocul valurilor, semeţia e cu putinţă; te înalţi pierind în ele. Aici, însă, nimic din toate acestea. Moartea e murdară. E umilitor să-ţi dai sufletul. Cele din urmă privelişti ce-ţi plutesc înaintea ochilor sunt josnice. Noroiul e sinonim cu ocara. E meschin, urât, ruşinos. Să mori într-un butoi cu vin, ca Clarence[1240] fie! Dar în groapa cu lături, ca d'Escoubleau[1241], e îngrozitor. E dezgustător să te zbaţi acolo; în timp ce-ţi dai sufletul, te bălăceşti. E atât de întuneric, încât ar putea fi iadul, şi atâta noroi, încât ar putea să nu fie decât o mocirlă, iar cel ce trage să moară nu ştie dacă va ajunge strigoi sau broască.

Oriunde în altă parte mormântul e groaznic; aici e respingător.

Adâncimea, lungimea şi grosimea fontisurilor era felurită, după starea mai mult sau mai puţin proastă a subsolului. Uneori un fontis avea o adâncime de trei sau patru picioare, alteori de opt sau zece, şi câteodată era fără fund. Nămolul era aici sleit, dincolo aproape lichid, în fontisul Luniére i-ar fi trebuit unui om o zi ca să piară, pe când mocirla Phélippeaux l-ar fi înghiţit în circa cinci minute. Nămolul te ţine mai mult sau mai puţin, cum e de vârtos. Un copil scapă acolo unde un om mare piere. Prima lege a salvării e să te dezbari de orice fel de povară. Orice canalagiu care simţea suindu-se pământul sub el, îşi arunca mai întâi sacul cu unelte, sau coşul, sau vasul pentru ciment.

Fontisurile aveau felurite cauze: pământul fărâmicios, vreo prăbuşire la o adâncime pe care nu o putea ajunge omul, ploile repezi de vară, apele ce se scurg neîncetat în timpul iernii, ploile mărunte şi de lungă durată. Câteodată, greutatea caselor dimprejur, clădite pe vreun teren din calcar şi argilă sau numai din nisip, se lăsa pe bolţile galeriilor subterane şi le făcea

să se năruie, ori se întâmpla ca pavajul să crape şi să se desfacă sub apăsarea aceasta zdrobitoare. Lăsarea Panthéonului a astupat în acest fel, acum o sută de ani, o parte din pivniţele de pe dealul Sainte-Geneviève. Când un canal se dărâma sub greutatea caselor, stricăciunea se arăta sus, în stradă, printr-un fel de crăpături, ca dinţii de ferestrău, în pavaj; spărtura aceasta şerpuia pe toată lungimea bolţii crăpate şi atunci, cum răul era la vedere el putea fi numaidecât lecuit. Dar se întâmplă altădată ca stricăciunea dinăuntru să nu se arate prin nicio rană în afară. Şi atunci, vai de canalagii! Intrând fără grijă în canalul surpat, puteau pieri acolo. Condicile vechi vorbesc de câţiva săpători de canale îngropaţi în astfel de fontisuri. Ele dau mai multe nume; între altele, cel al canalagiului care s-a scufundat într-o surpătură sub gura din strada Caréme-Prenant, un anume Blaise Poutrain; Blaise Poutrain era fratele lui Nicolas Poutrain, care a fost cel din urmă gropar al cimitirului zis Cripta Nevinovaţilor, din 1765, dată la care pieri acest cimitir.

A mai fost şi tânărul şi chipeşul viconte d'Escoubleau, despre care am vorbit, unul dintre eroii asediului oraşului Lérida, unde asaltul s-a dat în ciorapi de mătase, cu muzica în frunte. D'Escoubleau, surprins într-o noapte la verişoara sa, ducesa de Sourdis, se înecă într-o surpătură a canalului Beautreillis, unde se ascunsese ca să scape de duce. Când i se povesti moartea aceasta, doamna de Sourdis ceru să i se dea flaconul ei de săruri şi, tot trăgând pe nas, uită să mai plângă. În astfel de împrejurări nu poate fi iubire care să dăinuiască; cloaca o stinge. Hero refuză sa spele cadavrul lui Leandru. Thisbé îşi astupă nasul şi zice: „Puah"! în faţa lui Pyram[1242].

VI – Fontisul

Jean Valjean se afla în faţa unui fontis.

Surpări de acest fel se întâmplau adesea pe atunci în straturile de pământ de sub Champs-Élysées, straturi care din pricina fluidităţii prea mari îngreunau mersul lucrărilor hidraulice şi primejduiau construcţiile subterane. Această fluiditate întrece chiar lipsa de consistenţă a nisipurilor de sub cartierul Saint-Georges, care n-a putut fi învinsă decât prin temelii de beton, şi pe cea a straturilor argiloase, infectate de tot felul de emanaţii,

din cartierul Martyrs, atât de moi, încât trecerea pe sub galeria Martyrs nu s-a putut face decât cu ajutorul unui tub de fontă. În 1836, când vechiul canal de piatră, în care-l vedem intrând acum pe Jean Valjean, a fost dărâmat pentru a fi reclădit, nisipul mişcător, din care e alcătuit stratul de sub Champs-Élysées până la Sena a împiedicat atât de mult lucrarea, încât ea a ținut aproape şase luni, stârnind indignarea locuitorilor şi mai cu seamă a locuitorilor cu palate şi caleşti. Lucrările au fost mai mult decât grele, au fost primejdioase. E adevărat că ploile au ținut şi ele patru luni şi jumătate şi Sena a crescut de trei ori în acest timp.

Fontisul întâlnit de Jean Valjean fusese pricinuit de ploaia repede din ajun. O scufundare a fundului slab sprijinit de nisipul de sub el, făcuse ca apa de ploaie să pătrundă în canal. Infiltrația odată făcută urmase surparea. Pavajul desfundat intrase în nămol. Pe ce distanță? Cine ar fi putut spune? Bezna era acolo mai adâncă decât oriunde în altă parte. Era o gaură de noroi într-o peşteră de întuneric.

Jean Valjean simți că pavajul îi fuge de sub picioare. Intră în nămol. Deasupra era apă; pe fund noroi. Trebuia să treacă. Să se întoarcă din drum era cu neputință. Marius era pe moarte şi Jean Valjean sleit de puteri. De altfel, unde să se ducă? Jean Valjean înaintă. La primii paşi surpătura nici nu păru prea adâncă. Dar, cu cât înainta, cu atât picioarele i se scufundau. Curând, noroiul îi ajunse până la pulpe şi apa îi trecu de genunchi. Mergea ridicându-l cu amândouă brațele pe Marius, cât putea mai sus deasupra apei. Acum noroiul îi venea până la genunchi şi apa până la brâu. Nu mai putea da înapoi. Se scufunda din ce în ce mai mult. Nămolul, destul de vârtos pentru greutatea unui om, nu putea, fără îndoială, să țină doi. Şi Marius şi Jean Valjean ar fi putut scăpa, fiecare în parte. Jean Valjean înainta mereu, sprijinind muribundul care era poate un cadavru.

Apa îi ajunsese până la subsuori; simțea că se duce la fund, abia se mai putea mişca în adâncimea mlaştinii în care se afla. Grosimea noroiului care îl ținea era în acelaşi timp şi o piedică. Sprijinindu-l mereu pe Marius, cu o sforțare nemaipomenită, înainta; dar se scufunda. Îi rămăsese numai capul afară din apă şi brațele care-l ridicau pe Marius. În picturile vechi, care zugrăvesc potopul, se vede o mamă ridicându-şi astfel pruncul.

Se scufundă mai adânc, dădu capul pe spate ca să se ferească de apă şi să poată răsufla; cine l-ar fi putut vedea în bezna aceea ar fi crezut că vede o mască plutind în întuneric; nedesluşit, zărea deasupra lui atârnând fața

vânătă a lui Marius; făcu o sforțare deznădăjduită, își aruncă piciorul înainte; piciorul se izbi de ceva tare. Un punct de sprijin. Era şi vremea.

Se ridică, se suci şi se prinse cu un fel de furie de acest punct de sprijin. I se părea că e prima treaptă a unei scări ce urcă din nou spre viață.

Punctul acesta de sprijin întâlnit în noroi, în clipa din urmă, era începutul celeilalte pante a pavajului, pantă care se lăsase fără să se năruie şi care, sub apă, se îndoise ca o scândură dintr-o singură bucată. Pavajele bine construite fac o boltă şi sunt uneori foarte trainice. Această parte a pavajului, acoperită de apă, dar tare, era o adevărată rampă şi, odată ajuns pe rampa aceasta, erai scăpat. Jean Valjean se urcă pe acest povârniş şi ajunse de cealaltă parte a surpăturii.

Ieşind din apă, se izbi de o piatră şi căzu în genunchi. Găsi că era drept şi rămase astfel câteva clipe, cu sufletul şi cu gândul la Dumnezeu.

Se ridică tremurând, înghețat, respingător, încovoiat sub greutatea muribundului pe care îl târa, cu noroiul şiroind pe el, cu sufletul plin de o lumină ciudată.

VII – Uneori te împotmoleşti chiar la mal

Porni iar la drum.

De altfel, dacă nu-şi lăsase viața în fontis, părea că-şi lăsase acolo puterea. Sforțarea aceasta din urmă îl sleise. Era atât de obosit, încât la fiecare trei paşi era silit să se oprească, să răsufle, sprijinindu-se de perete. O dată trebui să se aşeze pe jos ca să schimbe poziția lui Marius şi crezu că acolo va rămâne. Dar dacă puterea îi era sleită, energia îi era încă întreagă. Se ridică iarăşi.

Merse cu deznădejde, aproape repede; făcu astfel vreo sută de paşi fără să ridice capul, aproape fără să răsufle, şi deodată se lovi de perete. Ajunsese la un cot al canalului şi, rezemându-se în el cu capul plecat, dăduse de zid. Ridică ochii şi la capătul subteranei, în fund, în fața lui, departe, foarte departe, zări o lumină. De astă dată nu mai era lumina înspăimântătoare, era lumina cea bună şi albă. Era lumina de zi.

Jean Valjean vedea ieşirea.

Un suflet blestemat, care din mijlocul flăcărilor ar zări deodată poarta de ieşire a iadului, ar simţi ceea ce simţea Jean Valjean. Ar zbura din răsputeri cu cioturile aripilor arse spre poarta de lumină. Jean Valjean nu mai simţi oboseală, nu mai simţi greutatea lui Marius, îşi regăsi pulpele de oţel; mai mult alerga decât mergea. Cu cât se apropia, ieşirea se vedea din ce în ce mai bine. Era o arcadă boltită, mai joasă decât bolta canalului care se lăsa pe nesimţite şi mai puţin lată decât galeria care îşi apropia şi ea pereţii odată cu bolta care cobora. Tunelul se sfârşea în formă de pâlnie; îngustare greşită, asemănătoare porţilor de temniţă, potrivite cu o închisoare nu cu un canal, şi care a fost îndreptată de atunci încoace.

Jean Valjean ajunse la ieşire.

Acolo se opri.

Era ieşirea, dar nu se putea ieşi.

Arcada era închisă cu un grilaj puternic şi grilajul, care după înfăţişare se mişca rar în ţâţânile lui ruginite, era prins în pervazul de piatră cu o broască zdravănă, roşie de rugină, care părea o cărămidă uriaşă. Se vedea gaura cheii şi zăvorul puternic vârât adânc în scoaba lui de fier. Cheia se vedea că e întoarsă de două ori. Era una dintre acele broaşte de cetate, de care era plin Parisul de altădată.

Dincolo de grilaj, aer, lumină, râul, poteca de pe mal foarte îngustă, dar de ajuns de lată ca să poţi pleca. Mai departe cheiurile, Parisul, abisul acesta unde te poţi ascunde atât de uşor, zarea largă, libertatea. La dreapta, în josul apei, se vedea podul Iéna, la stânga, în susul ei, podul Invalizilor; locul ar fi fost prielnic să aştepţi acolo noaptea şi apoi să evadezi. Era unul dintre locurile cele mai pustii ale Parisului: malul din faţa lui Gros-Caillou. Muştele intrau şi ieşeau printre drugii grilajului.

Putea fi ora opt şi jumătate seara. Se întuneca.

Jean Valjean îl întinse pe Marius de-a lungul peretelui de partea uscată a pavajului, apoi se duse la grilaj şi-şi încleştă pumnii de drugii de fier. Îi zgudui din răsputeri, dar fără să-l clintească. Grilajul nu se mişcă. Jean Valjean încercă drugii unul după altul, nădăjduind să poată smulge vreunul mai şubred şi să-şi facă din el o pârghie ca să ridice poarta sau să fărâme broasca. Niciun drug nu se clinti. Nici dinţii unui tigru nu sunt mai trainici în alveolele lor. Fără pârghie nu putea face nimic, piedica era de neînvins. Niciun mijloc de a deschide poarta.

Trebuia, aşadar, să-şi aştepte aci sfârşitul? Ce era de făcut? Ce avea să se întâmple? Nu mai avea putere să se întoarcă, să înceapă din nou drumul

înspăimântător pe care îl făcuse. De altfel, cum ar fi străbătut iarăşi mocirla de unde abia scăpase ca prin minune? Şi după mocirlă, nu era oare rondul poliției de care cu siguranță nu putea scăpa de două ori? Şi apoi, unde să se ducă? Încotro s-o ia? Urmând panta, nu-şi putea atinge ținta. Chiar dacă ar ajunge la altă ieşire, ar găsi-o închisă cu vreun capac, sau cu vreun grilaj. De bună seamă, toate ieşirile erau încuiate în felul acesta. Întâmplarea făcuse să fie descuiat grilajul prin care intrase, dar toate celelalte guri ale canalului erau, fără îndoială, închise. Nu izbutise decât să evadeze într-o temniță.

Se sfârşise. Tot ce făcuse Jean Valjean era zadarnic. Toată lupta lui istovitoare se încheia printr-o înfrângere. Dumnezeu nu voia să-l mântuie.

Erau prinşi, şi unul şi altul, în întuneric şi nemărginita pânză a morții, şi Jean Valjean simțea cum aleargă păianjenul înspăimântător pe firele negre ce tremurau în beznă.

Se întoarse cu spatele la grilaj şi căzu pe pavaj, lângă Marius, care era tot în nesimțire; cu capul între genunchi, părea mai curând prăbuşit la pământ decât aşezat.

Nicio ieşire. Era picătura cea din urmă a suferinței lui.

La cine se gândea în clipa aceasta de adâncă deznădejde? Nici la el însuşi, nici la Marius. Se gândea la Cosette.

VIII – O bucată de haină sfâşiată

În nenorocirea aceasta, o mână i se puse pe umăr şi un glas îi spusese în şoaptă:

— Pe din două!

Era cineva în noaptea aceasta? Nimic nu seamănă mai mult cu visul decât deznădejdea. Jean Valjean crezu că visează. Nu auzise niciun zgomot de paşi. Era cu putință? Ridică ochii.

În fața lui se afla un bărbat.

Acest bărbat purta o bluză de lucrător; avea picioarele goale; în mâna stângă îşi ținea pantofii; se vedea că îi scosese ca să poată ajunge la Jean Valjean fără a fi auzit.

Jean Valjean nu avu nicio clipă de îndoială. Oricât de neaşteptată ar fi fost întâmplarea, omul acesta îi era cunoscut. Era Thénardier. Deşi sărise din somn, ca să spunem aşa, Jean Valjean, obişnuit cu spaima, deprins cu loviturile neaşteptate la care trebuie să răspunzi repede, nu-şi pierdu cumpătul. De altfel, starea în care se afla nu se mai putea înrăutăți; o anumită treaptă a deznădejdii nu mai poate fi depăşită şi nici măcar Thénardier nu putea face mai neagră noaptea aceasta.

Urmă o clipă de aşteptare.

Thénardier, ridicându-şi mâna dreaptă la înălțimea frunții, îşi făcu din ea streaşină ochilor, apoi clipi încruntând din sprâncene, clipi mărunt, strânse din buze, ca un om care îşi încordează toată atenția ca să recunoască pe altul. Nu izbuti deloc. Jean Valjean, după cum am spus, se afla cu spatele la lumină şi era, de altfel, atât de schimbat, atât de plin de noroi şi de sânge, încât şi în plină zi ar fi fost de nerecunoscut. Dimpotrivă, Thénardier, cu fața spre lumina ce venea prin grilaj, lumină de pivniță e adevărat, dar, oricât de slabă, destul de limpede, sări îndată cum spune o metaforă banală dar puternică, în ochii lui Jean Valjean. Această inegalitate de poziții era de ajuns pentru a-i asigura oarecum întâietatea lui Jean Valjean în lupta ascunsă ce avea să se încingă între cei doi oameni şi între cele două situații. Ciocnirea avea loc între Jean Valjean cu masca pe față şi Thénardier cu fața descoperită. Jean Valjean înțelese numaidecât că Thénardier nu-l recunoscuse. Se uitară o clipă lung unul la altul, măsurându-se în umbră. Thénardier rupse cel dintâi tăcerea:

— Cum ai să faci ca să ieşi?

Jean Valjean nu răspunse.

Thénardier urmă:

— Broasca asta nu se poate forța. Şi trebuie totuşi să pleci de aici.

— Adevărat, zise Jean Valjean.

— Atunci, pe din două.

— Ce vrei să spui?

— Tu l-ai ucis; treaba ta. Eu am cheia. Thénardier arătă cu degetul spre Marius. Apoi urmă: Nu te cunosc, dar vreau să te ajut. Trebuie să fii de-ai noştri.

Jean Valjean începu să înțeleagă. Thénardier îl lua drept un ucigaş.

Thénardier urmă:

— Ascultă, prietene. Nu l-ai omorât tu p-ăsta fără să-l scotoceşti prin buzunare. Dă-mi partea mea. Eu îți deschid poarta. Şi scoțând pe jumătate o

cheie mare de sub bluza ferfeniță, adăugă: Vrei să vezi cum e făcută cheia raiului[1243]? Uite!

Jean Valjean „rămase ca prostul" – cuvântul e al bătrânului Corneille – până într-atât nu-i venea să-şi creadă ochilor. Era providența sub o înfățişare dezgustătoare, îngerul păzitor ieşind din pământ cu chipul lui Thénardier.

Thénardier îşi vârî mâna într-un buzunar mare ascuns sub bluză, scoase din el o frânghie şi o întinse lui Jean Valjean.

— Ține, zise el, îți dau şi frânghie pe deasupra.

— Ce să fac cu frânghia?

— Îți trebuie şi un bolovan dar ai să-l găseşti afară. E colo un morman întreg de moloz.

— Ce să fac cu bolovanul?

— Dobitocule, ai să-ți arunci doar parizianul[1244] în râu. Pentru asta îți trebuie o piatră şi o frânghie, altfel iese deasupra.

Jean Valjean luă frânghia. Nu e om care să nu fi primit în viață ceva, aşa, fără să se gândească.

Thénardier pocni din degete, cum faci când îți vine deodată în minte ceva neaşteptat:

— Ascultă, prietene, cum ai făcut să ieşi de-acolo, din surpătură? Eu n-am îndrăznit să intru în ea. Tii! Da urât miroşi! După o clipă adăugă: Eu te tot întreb, dar bine faci că nu-mi răspunzi. Te pregăteşti pentru afurisitul de minut din fața judecătorului de instrucție. Şi pe urmă, dacă nu vorbeşti deloc, nu eşti în primejdie să vorbeşti prea tare. N-are a face, dacă nu-ți văd mutra şi nu-ți ştiu numele, să nu crezi că nu ştiu cine eşti şi ce vrei. Am fumat noi de-astea. L-ai cam şifonat pe domnişorul ăsta; acum ai vrea să-l pui la păstrare. Ai nevoie de râu, cel mai bun ascunziş pentru toate prostiile. Te scot eu din încurcătură. Îmi place să dau o mână de ajutor unui băiat bun la ananghie.

Tot dându-i dreptate lui Jean Valjean că tace, se vedea că ar fi vrut să-l facă să vorbească. Îl împinse de umăr, încercând să-l vadă dintr-o parte, şi exclamă fără a ridica totuşi glasul mai mult decât până atunci:

— Fiindcă veni vorba de surpătură, mare dobitoc ai fost! De ce nu l-ai aruncat acolo?

Jean Valjean tăcea mereu.

Thénardier urmă ridicându-şi până la gâtlej zdreanța care-i ținea loc de cravată, gest ce măreşte ifosul unui om cu greutate:

— La drept vorbind, a fost poate mai cuminte aşa. Lucrătorii care au să vină mâine să astupe gaura ar fi dat cu siguranță peste parizianul tău uitat acolo şi, fir cu fir, dintr-una într-alta, ți s-ar fi putut lua urma şi s-ar fi ajuns până la tine. A trecut cineva prin canal. Cine? Pe unde a ieşit? A fost văzut ieşind? Poliția e dibace. Canalul e o caiafă, te vinde. O descoperire ca asta e lucru rar, atrage atenția, puțini folosesc canalul pentru afacerile lor, pe când râul e al tuturor. Râul e mormântul adevărat. Peste o lună ți-l pescuieşte la Saint-Cloud. Ei, şi? Un stârv, acolo! Cine l-a ucis? Parisul. Şi justiția nici măcar nu deschide anchetă. Ai făcut bine.

Cu cât Thénardier era mai vorbăreț cu atât Jean Valjean era mai tăcut. Thénardier îl scutură iarăşi de umăr:

— Acum să încheiem târgul. Să împărțim! Tu mi-ai văzut cheia, să-ți văd şi eu banii.

Thénardier avea o înfățişare rătăcită, sălbatică, în doi peri, amenințătoare şi totuşi prietenoasă.

Un lucru era ciudat: purtarea lui nu era firească; nu avea aerul că se simte chiar la largul lui; fără a părea că tăinuieşte ceva, vorbea încet; din când în când îşi ducea degetul la buze şi şoptea: „St”! Era greu de ghicit de ce. Nu erau decât ei doi. Jean Valjean se gândi că alți tâlhari erau ascunşi poate în vreun ungher şi că Thénardier n-ar fi vrut deloc să împartă cu ei.

Thénardier zise iar:

— Să isprăvim! Cât avea cetățeanul prin buzunare?

Jean Valjean se scotoci.

Ne amintim că obişnuia să aibă totdeauna bani la el. Viața grea (în care orice mijloc e bun ca să scapi din încurcătură) la care fusese osândit îl silise să facă din asta o lege. Acum, totuşi, fusese luat pe nepregătite. Îmbrăcându-se în seara din ajun cu uniforma de guard național, uitase, muncit de gândurile lui întunecate, să-şi ia portofelul. N-avea decât puțin mărunțiş în buzunarul de la vestă. Erau cam treizeci de franci. Îşi întoarse pe dos buzunarul plin de noroi şi înşiră pe marginea pavajului o monedă de aur, două piese de cinci franci şi cinci sau şase gologani de câte zece centime.

Thénardier îşi răsfrânse buza de jos şi-şi suci gâtul cu înțeles:

— L-ai omorât cam ieftin, zise el.

Începu să pipăie fără nicio sfială buzunarele lui Jean Valjean şi pe ale lui Marius. Jean Valjean, cu grijă, mai cu seamă, să rămână cu spatele la lumină, nu se împotrivea. Umblând cu haina lui Marius, Thénardier, cu o

îndemânare de scamator, găsi mijlocul să smulgă din ea, fără ca Jean Valjean să bage de seamă, un petic pe care îl ascunse sub bluză, gândindu-se probabil că bucata asta de stofă i-ar putea folosi mai târziu să recunoască pe cel ucis şi pe ucigaş. De altfel, afară de cei treizeci de franci, nu mai găsi nimic altceva:

— Adevărat, spuse el, amândoi la un loc nu aveți decât atât.

Şi uitându-şi vorba „pe din două”, luă tot.

Stătu puțin la îndoială în fața gologanilor. După ce se gândi, îi luă şi pe ăştia, bombănind:

— Oricum! Să faci de petrecanie omului, aşa, pentru o nimica toată! Apoi scoase din nou cheia de sub bluză. Acum, prietene, trebuie să ieşi. Aici e ca la bâlci, plăteşti la ieşire. Ai plătit, ieşi.

Şi începu să râdă.

Dând cu cheia aceasta ajutor unui necunoscut şi făcând să iasă pe poartă pe un altul decât el, n-avea oare decât gândul curat şi dezinteresat de a scăpa un ucigaş? Suntem îndreptățiți să ne îndoim.

Thénardier îl ajută pe Jean Valjean să-l ia din nou pe Marius în spinare, apoi se îndreptă, în vârful picioarelor lui desculțe, spre grilaj, făcând lui Jean Valjean semn să-l urmeze, se uită afară, puse degetul pe buze şi rămase câteva clipe parcă nehotărât; după ce-şi sfârşi cercetarea, vârî cheia în broască. Zăvorul lunecă şi poarta se deschise. Nici nu trosni, nici nu scârțâi. Treaba se făcu foarte uşor. Se cunoştea că grilajul şi balamalele astea, unse cu grijă, se deschideau mai des decât şi-ar fi închipuit cineva. Lipsa aceasta de zgomot era înfiorătoare; simțeai cum se strecoară pe furiş, cum intră şi ies pe tăcute oamenii nopții şi auzeai paşii de fiară ai crimei. Canalul era, se vedea bine, părtaşul vreunei bande misterioase. Grilajul acesta tăcut era o gazdă de hoți.

Thénardier întredeschise poarta, atât numai cât să treacă Jean Valjean, închise grilajul la loc, întoarse de două ori cheia în broască şi se scufundă iarăşi în întuneric, nefăcând mai mult zgomot decât o adiere uşoară. Părea că merge pe tălpi catifelate de tigru. După o clipă, această providență hâdă pierise iarăşi în întuneric.

Jean Valjean era afară.

IX – Marius luat drept mort de unul care se pricepe la d-astea

Dădu încet drumul lui Marius pe poteca de la poalele malului.

Erau afară!

Miasmele, întunericul, groaza se aflau în spatele lui. Aerul curat, sănătos, proaspăt şi înviorător pe care-l poţi respira în voie, se revărsa asupra lui. Peste tot în jurul lui, tăcere; tăcerea fermecătoare a soarelui asfinţit în plin senin. Amurgul se lăsase, venise noaptea, marea eliberatoare, prietena tuturor celor ce au nevoie de un văl de întuneric ca să se poată dezbăra de chinuri. Cerul se dăruia pretutindeni ca o pace nemărginită. Râul îi ungea la picioare cu zgomotul unui sărut. Se auzea dialogul aerian al cuiburilor ce-şi spuneau „bună seara” în ulmii de pe Champs-Élysées. Câteva stele, înţepând uşor albastrul şters al cerului, văzute doar de cei deprinşi să viseze, de abia se zăreau ca nişte puncte scânteietoare pe întinsul nesfârşit. Seara desfăşura deasupra capului lui Jean Valjean toată liniştea necuprinsului.

Era ora aceea nehotărâtă şi minunată, care nu-ţi spune nici da, nici nu. Se făcuse destul de întuneric ca să te poţi pierde la o mică depărtare şi era încă lumină destulă ca să te poţi recunoaşte de aproape.

Câteva clipe, Jean Valjean fu cu totul covârşit de această seninătate măreaţă şi mângâietoare. Sunt pe lume clipe de uitare ca acestea; suferinţa nu se mai ţine scai de cel nenorocit; totul se şterge din minte; pacea se lasă ca noaptea peste cel ce visează, şi în amurgul plin de, raze, la fel cu cerul care se luminează, sufletul se umple de stele. Jean Valjean nu se putea împiedica să ridice ochii spre umbra întinsă şi străvezie de deasupra lui; îngândurat, plin de extaz şi rugăciune se cufundă în marea tăcere a cerului veşnic. Apoi, ca şi cum simţământul unei datorii i s-ar fi deşteptat în suflet, se plecă repede spre Marius şi, luând apă în pumni, îi aruncă cu grijă câteva picături pe faţă. Pleoapele lui Marius rămaseră închise; totuşi gura, întredeschisă, respira. Jean Valjean se pregătea să-şi vâre încă o dată mâna în apa râului, când deodată simţi un fel de nelinişte, ca atunci când ai pe cineva, fără să-l vezi, în spatele tău.

Am mai vorbit în altă parte de această impresie pe care o cunoaşte oricine.

Se întoarse.

Ca şi adineauri, cineva era, într-adevăr, în spatele lui. Un bărbat înalt, îmbrăcat într-o redingotă lungă, cu braţele încrucişate, ţinând în mâna dreaptă un baston cu măciulie de plumb, sta în picioare la câţiva paşi în spatele lui Jean Valjean, care era ghemuit lângă Marius.

Era, în întuneric, un fel de vedenie. Unui om sărac cu duhul i-ar fi fost frică de ea din pricina amurgului; unui om chibzuit, din pricina măciucii.

Jean Valjean îl recunoscu pe Javert.

Cititorul a ghicit, fără îndoială, că cel ce îl urmărea pe Thénardier nu era altul decât Javert. Acesta, după ieşirea lui neaşteptată din baricadă, se dusese la prefectura poliţiei; într-o scurtă audienţă raportase verbal prefectului în persoană, apoi îşi reluase neîntârziat serviciul, care era, ne aducem aminte de nota găsită asupra lui, o anumită supraveghere a malului drept până la Champs-Élysées, punct care, de câtva timp, ţinea încordată atenţia poliţiei. Acolo îl zărise pe Thénardier şi se luase după el. Ce a urmat se ştie.

Înţelegem, de asemenea, că grilajul deschis cu atâta bunăvoinţă înaintea lui Jean Valjean era o dovadă de dibăcie din partea lui Thénardier. Thénardier îşi da seama că Javert era tot acolo; omul pândit are un simţ care nu-l înşală; trebuia să arunce copoiului un os. Un ucigaş, ce noroc! Era jertfa menită focului şi care nu poate fi cruţată. Thénardier trimiţându-l afară pe Jean Valjean în locul lui, da poliţiei o pradă, o făcea să-i piardă urma, să-l uite din pricina unei isprăvi mai mari, îl răsplătea pe Javert pentru aşteptarea sa, ceea ce măguleşte totdeauna un spion, câştiga treizeci de franci şi socotea că el însuşi va putea scăpa cu ajutorul acestei noi întâmplări.

Jean Valjean căzuse din lac în puţ.

Aceste două întâlniri una după alta, după Thénardier, Javert, nu erau uşor de suportat.

Javert nu-l recunoscu pe Jean Valjean, care, cum am spus, nu mai semăna cu el însuşi. Rămase cu braţele încrucişate, cu o mişcare nesimţită strânse mai bine măciuca în mână şi zise scurt şi liniştit:

— Cine eşti dumneata?

— Eu.

— Cine, eu?

— Jean Valjean.

Javert îşi luă măciuca între dinţi, îndoi genunchii, se aplecă, îşi puse amândouă mâinile puternice pe umerii lui Jean Valjean, îi prinse ca într-un cleşte, se uită bine la el şi îl recunoscu. Feţele lor aproape se atingeau. Privirea lui Javert era înspăimântătoare.

Jean Valjean rămase nemişcat sub strânsoarea lui Javert, ca un leu ce s-ar împăca cu gheara unui linx.

— Inspectore Javert, spuse el, ai pus mâna pe mine! De altfel, de azi dimineaţă mă socotesc prizonierul dumitale. Nu ţi-am dat adresa mea ca să încerc să fug. Ia-mă! Numai îngăduie-mi un lucru.

Javert părea că nu aude. Se uita cu ochii ţintă la Jean Valjean. Bărbia lui încreţită îi ridica buzele spre nas, ceea ce era un semn că îl stăpâneau gânduri crâncene. În sfârşit, dădu drumul lui Jean Valjean, se ridică dintr-odată, apucă iarăşi strâns în mână măciuca şi, ca într-un vis, şoptit mai mult decât vorbind, îl întrebă:

— Ce faci dumneata aici şi ce e cu omul ăsta?

Nici acum nu-l tutuia pe Jean Valjean.

Jean Valjean răspunse, şi sunetul glasului său păru că îl trezeşte din somn pe Javert:

— Tocmai de el voiam să-ţi vorbesc. Fă cu mine ce vrei, dar ajută-mă întâi să-l ducem acasă. Atâta îţi cer.

Chipul lui Javert se zgârci, cum i se întâmpla de câte ori cineva părea că îl crede în stare să îngăduie ceva. Totuşi nu spuse nu.

Se aplecă din nou, scoase din buzunar o batistă pe care o muie în apă şi şterse fruntea însângerată a lui Marius.

— Omul ăsta a fost la baricadă, zise el cu vocea pe jumătate, vorbind ca pentru sine. E cel căruia îi spuneau Marius.

Spion de mâna întâi, care privise, ascultase, auzise şi prinsese totul, pe când credea că îl aşteaptă moartea; care pândise chiar în agonie şi care îşi făcuse însemnările, cu cotul pe prima treaptă a mormântului…

Apucă mâna lui Marius şi-i cercetă pulsul.

— E rănit, zise Jean Valjean.

— E mort, spuse Javert.

Jean Valjean răspunse:

— Nu, încă nu.

— L-ai adus aici de la baricadă? întrebă Javert.

Trebuia să fi fost foarte adâncit în gândurile lui ca să nu stăruie asupra acestei dramatice salvări prin canal şi nici să bage de seamă tăcerea lui Jean Valjean, după întrebarea sa.

Jean Valjean, la rândul său, părea că nu are decât un singur gând. Reluă:

— Locuieşte în cartierul Marais, strada Filles-du-Calvaire, la bunicul său… Nu mai ştiu cum îl cheamă.

Jean Valjean scotoci în haină, scoase carnetul, îl deschise la pagina scrisă cu creionul de Marius şi îl întinse lui Javert.

Plutea în aer încă destulă lumină ca să se poată citi, Javert, de altfel, avea în ochi fosforescența felină a păsărilor de noapte. El desluşi cele câteva rânduri scrise de Marius şi mormăi:

— Gillenormand, strada Filles-du-Galvaire, numărul 6. Apoi strigă: Birjar!

Ne-aducem aminte de trăsura care aştepta acolo, pentru orice întâmplare.

Javert luă la el carnetul lui Marius.

După o clipă, trăsura coborâtă pe rampa adăpătoare se afla lângă apă. Marius era culcat pe bancheta din fund, şi Javert se aşeză lângă Jean Valjean pe bancheta din față.

Cum închiseră uşa, trăsura se depărtă repede, luând-o pe chei, înspre Bastilia.

Părăsiră cheiul şi o luară pe străzi. Birjarul, o umbră neagră pe capră, îşi biciuia caii slabi. În trăsură, o tăcere de gheață. Marius, nemişcat, cu trupul rezemat de colțul din fund, cu capul în piept, cu brațele atârnând şi picioarele țepene, părea că nu aşteaptă decât sicriul; Jean Valjean părea plămădit din întuneric, şi Javert din piatră; şi în trăsura aceasta înecată în beznă şi care ori de câte ori trecea prin fața unui felinar era scăldată într-o lumină palä de fulger întrerupt, întâmplarea adunase şi pusese parcă față în față, într-un chip înfiorător, cele trei încremeniri tragice: cadavrul, spectrul şi statuia.

X – Întoarcerea fiului risipitor cu viața sa

La fiecare hurducătură de caldarâm, o picătură de sânge cădea din părul lui Marius.

Se făcuse noapte de-a binelea, când trăsura ajunse la numărul 6 pe strada Filles-du-Calvaire.

Javert coborî cel dintâi, se asigură dintr-o ochire de numărul de deasupra porții şi, ridicând ciocanul greu de fier, împodobit, după moda veche, cu un satir şi un țap ce stau față în față, lovi cu putere. Un canat se întredeschise şi Javert îl împinse. Portarul scoase capul pe jumătate, căscând, abia trezit din somn, cu o lumânare în mână.

Toată casa dormea. În cartierul Marais lumea se culcă devreme, mai cu seamă în zilele de răzmeriță. Acest cartier bătrân şi cumsecade, înspăimântat de revoluție, se adăposteşte în somn, aşa cum fac copiii care îşi ascund repede capul sub plapumă când îl aud venind pe bau-bau.

Între timp, Jean Valjean şi birjarul bătrân îl scoteau pe Marius din trăsură, Jean Valjean ținându-l de subsuori şi birjarul de sub genunchi. Pe când îl duceau astfel, Jean Valjean îşi strecură mâna sub hainele sfâşiate, îi pipăi pieptul şi se asigură că inima bătea încă. Bătea chiar ceva mai tărişor, ca şi când mişcarea trăsurii ar fi pricinuit oarecum reîntoarcerea la viață.

Javert se adresă portarului cu tonul ce se cuvine să-l aibă stăpânirea când vorbeşte către portarul unui răsculat.

— Locuieşte aici cineva care se numeşte Gillenormand?

— Da. Aici. Ce aveți cu el?

— Îi aducem fiul înapoi.

— Fiul? zise portarul, năuc.

— E mort.

Jean Valjean, care mergea, zdrențuit şi murdar, după Javert, şi la care portarul se uita cu un amestec de scârbă şi teamă, îi făcu din cap semn că nu.

Portarul păru că n-a înțeles nici vorba lui Javert, nici semnul lui Jean Valjean. Javert urmă:

— A fost pe baricadă, şi uite-l acum.

— Pe baricadă! exclamă portarul.

— Şi-a căutat singur moartea. Du-te şi scoală-l pe taică-său.

Portarul nu se mişca.

— Hai, du-te! reluă Javert. Şi adăugă: Mâine o să aveți o înmormântare.

Pentru Javert întâmplările obişnuite pe drumurile publice erau împărțite pe categorii, ceea ce este începutul prevederii şi al supravegherii, şi orice întâmplare cu putință îşi avea compartimentul ei. Faptele ce se puteau întâmpla erau aşezate oarecum în sertare, de unde ieşeau după împrejurare, în cantități felurite: pe stradă era zarvă, răscoală, carnaval, înmormântare.

Portarul se mărgini să-l trezească din somn pe Basque. Basque o trezi pe Nicolette; Nicolette trezi pe mătuşa Gillenormand. Cât despre bunic, îl lăsară să doarmă, socotind că tot va afla prea devreme pentru el.

Îl urcară pe Marius la primul etaj, fără, de altfel, ca cineva din celelalte părți ale casei să prindă de veste, îl aşezară pe o canapea veche în sălița de lângă camera domnului Gillenormand, şi, în timp ce Basque se ducea să

caute un doctor şi Nicolette deschidea dulapurile cu rufărie, Jean Valjean simți că Javert îi atinge umărul, înțelese şi coborî urmat de paşii lui Javert, care venea după el.

Portarul îi privi plecând cum îi privise sosind, înspăimântat şi pe jumătate adormit.

Se urcară din nou în trăsură, şi vizitiul se urcă şi el pe capră.

— Inspectore Javert, zise Valjean, îngăduie-mi încă un lucru.

— Ce? întrebă aspru Javert.

— Lasă-mă să trec o clipă pe-acasă. Pe urmă fă cu mine ce vrei.

Javert rămase tăcut câteva secunde, cu bărbia vârâtă în gulerul redingotei, apoi coborî geamul din față.

— Birjar, spuse el, strada l'Homme-Armé, numărul 7.

XI – Se cutremură tăriile

Tot drumul nu mai scoaseră o vorbă.

Ce voia Jean Valjean? Să sfârşească ce începuse; să dea de veste Cosettei, să-i spună unde era Marius, sa-i dea, poate, vreo altă lămurire folositoare, să ia, dacă s-ar fi putut, cele din urmă hotărâri. Cât despre el, despre ceea ce îl privea personal, totul se sfârşise, Javert îl prinsese şi el nu se împotrivea: într-o împrejurare ca asta altul s-ar fi gândit poate, în treacăt, la frânghia pe care i-o dăduse Thénardier şi la zăbrelele primei temnițe în care ar intra; dar, de când cu episcopul, sufletul lui Jean Valjean, stăruim asupra acestui lucru, era stăpânit de o adâncă sfială evlavioasă în fața oricărei crime, fie ea chiar asupra lui însuşi.

Sinuciderea, această tainică silnicie îndreptată asupra necunoscutului şi care putea cuprinde într-o anumită măsură moartea sufletului, era ceva cu neputință pentru Jean Valjean.

La începutul străzii l'Homme-Armé trăsura se opri, strada fiind prea strâmtă pentru trăsuri. Javert şi Jean Valjean coborâră. Birjarul arătă smerit „domnului inspector” că îmbrăcămintea din catifea de Utrecht a trăsurii sale era toată pătată de sângele omului ucis şi de noroiul ucigaşului. Asta înțelesese el. Adăugă că i se cuvine o despăgubire. Totodată scoțându-şi din

buzunar livretul, rugă pe domnul inspector să aibă bunătatea să-i scrie în el „o mică dovadă, cum şi ce fel”.

Javert dădu la o parte livretul pe care i-l întindea birjarul şi zise:

— Cât vrei cu totul şi pentru cursă şi pentru aşteptare?

— Sunt şapte ceasuri şi un sfert şi catifeaua mea era nouă de tot. Optzeci de franci, domnule inspector.

Javert scoase din buzunar patru napoleoni şi dădu drumul birjarului.

Jean Valjean îşi închipui că Javert avea de gând să-l ducă pe jos la postul Blancs-Manteaux sau la cel de la Arhive, care amândouă sunt foarte aproape. O porniră pe stradă. Ca de obicei, era pustiu. Javert mergea după Jean Valjean. Ajunseră la numărul 7. Jean Valjean bătu. Uşa se deschise.

— Bine, zise Javert. Urcă-te! Cu o expresie ciudată pe față şi ca şi când i-ar fi fost greu să vorbească astfel, adăugă: Te aştept aici.

Jean Valjean se uită la Javert. Acest fel de a se purta nu-i era obişnuit. Totuşi, hotărât cum era să se predea şi să sfârşească odată, pe Jean Valjean nu-l putea mira prea mult acest fel de încredere disprețuitoare pe care i-o arăta acum Javert, încrederea pisicii care acordă şoarecelui o libertate pe măsura ghearei ei.

Împinse uşa, intră în casă, strigă portarului, care se culcase şi care-i deschisese trăgând cordonul din pat: „Eu sunt!” şi urcă scara.

Ajuns la primul etaj, se opri. Orice calvar îşi are popasurile lui. Fereastra scării era deschisă. Ca în multe case vechi, scara se lumina printr-o fereastră cu vedere la stradă. Felinarul străzii, aşezat tocmai în față, arunca astfel puțină lumină pe trepte, economisind luminatul ei.

Ca să respire, sau fără să-şi dea seama, Jean Valjean scoase capul pe această fereastră. Se aplecă spre stradă. Scurtă cum e, felinarul o lumina de la un capăt la altul. Jean Valjean rămase năuc; nu mai era nimeni.

Javert plecase.

XII – Bunicul

Basque şi portarul îl duseseră în salon pe Marius, care zăcea tot nemişcat, pe canapeaua unde îl aşezaseră la sosire. Medicul chemat alergase în goană. Mătuşa Gillenormand se sculase.

Mătuşa Gillenormand umbla încoace şi încolo, înspăimântată, frângându-şi mâinile şi fără a fi în stare să facă altceva decât să spună întruna: „Doamne, cum e cu putinţă?” Din când în când adăuga: „O să se umple tot de sânge!” După ce prima spaimă trecu, oarecare înţelegere a situaţiei pătrunse până la mintea ei, făcând-o să exclame: „Trebuia să sfârşească aşa!” Nu merse însă până la: „Am spus-o eu!” cum se obişnuia în astfel de împrejurări.

La porunca medicului, un pat de campanie fusese aşezat lângă canapea. Medicul îl cercetă pe Marius şi, după ce văzu că pulsul bătea, că bolnavul nu avea nicio rană adâncă la piept şi că sângele de la colţul buzelor se scursese din nări, îl întinse pe pat, fără pernă, cu capul la acelaşi nivel cu trupul şi chiar ceva mai jos, gol până la brâu, ca să poată respira mai uşor. Domnişoara Gillenormand văzând că-l dezbrăcă pe Marius, ieşi din odaie. Se duse în camera ei şi începu să-şi înşire rugăciunile. Nicio leziune internă nu atinsese trunchiul; un glonţ, oprit de portofel, îşi schimbase drumul şi trecuse pe lângă coaste, pricinuind o rană groaznică la vedere, dar nu prea adâncă, şi, deci, neprimejdioasă. Drumul lung pe sub pământ ajutase şi el la ieşirea claviculei rupte de la locul ei şi asta era ceva îngrijorător. Braţele îi erau pline de tăieturi de sabie. Niciuna nu îi sluţise însă faţa. Dar ţeasta îi era parcă brăzdată; cum erau oare rănile astea de la cap? Se opreau la piele? Ajunseseră la ţeastă? Nu se putea spune încă nimic. Un simptom grav era faptul că ele pricinuiseră leşinul, şi din leşinuri de acestea nu te trezeşti totdeauna. Pierderea de sânge îl sleise şi ea. De la brâu în jos, trupul îi fusese apărat de baricadă.

Basque şi Nicolette sfâşiau rufe şi pregăteau bandaje. Nicolette le cosea şi Basque le înfăşură. Cum nu aveau la îndemână scamă, doctorul oprise deocamdată sângele din răni cu bucăţile de bumbac. Lângă pat, pe o masă pe care era cutia de instrumente deschisă, ardeau trei lumânări. Medicul spălă cu apă rece faţa şi părul lui Marius. O găleată întreagă se înroşi într-o clipă. Portarul, cu lumânarea în mână, lumina.

Medicul părea adâncit în gânduri negre. Din când în când, făcea din cap semn că nu, ca şi când ar fi răspuns la vreo întrebare ce şi-ar fi pus-o singur. Semn rău pentru bolnav aceste tainice convorbiri ale medicului cu el însuşi.

În clipa în care medicul îi ştergea faţa şi îi atingea uşor cu degetele, pleoapele închise, o uşă se deschise în fundul salonului şi o arătare înaltă şi palidă se ivi.

Era bunicul.

De două zile, răscoala neliniştise, supărase şi tulburase pe domnul Gillenormand. Nu putuse dormi toată noaptea din ajun şi avusese friguri toată ziua. Seara se culcase foarte devreme, poruncind să se zăvorască toată casa şi de oboseală ațipise.

Bătrânii au somnul uşor; camera domnului Gillenormand era lângă salon şi, cu toată grija de a nu-l trezi, zgomotul îl deşteptase. Foarte mirat de dunga de lumină de la uşa sa, se dăduse jos din pat şi venise bâjbâind.

Sta uimit în pragul uşii întredeschise, cu o mână pe clanță, cu capul tremurând şi puțin aplecat înainte, cu trupul strâns într-un halat alb, drept şi fără cute, ca un giulgiu; părea o stafie ce priveşte într-un mormânt.

Zări patul şi pe saltea pe tânărul însângerat, galben ca ceara, cu ochii închişi şi gura deschisă, cu buzele vinete, gol până la brâu şi plin de răni purpurii, nemişcat sub lumină.

Bunicul se înfioră din cap până în picioare, aşa cum se mai poate înfiora un trup uscat. Albul ochilor lui, îngălbenit de bătrânețe, căpătă un fel de luciu sticlos, fața îi luă într-o clipă forma colțuroasă şi pământie a unei hârci de schelet, brațele îi căzură şi rămaseră atârnate ca şi cum un arc s-ar fi rupt în ele; îşi arătă uimirea răşchirând degetele mâinilor lui bătrâne şi tremurătoare, genunchii i se îndoiră, lăsând să se vadă, prin deschizătura halatului, bietele lui picioare goale, pline de peri albi şi şopti:

— Marius!

— Domnule, zise Basque, l-au adus pe domnişorul. A fost la baricadă şi…

— A murit! strigă bătrânul cu o voce înspăimântătoare. Ah! Tâlharul! Apoi, ca înviat din morți, bătrânul acesta de o sută de ani, se înălță deodată, drept ca un tânăr. Domnule, zise el, dumneata eşti medicul. Spune-mi întâi un lucru. A murit, nu-i aşa?

Doctorul, în culmea neliniştii, tăcu.

Domnul Gillenormand îşi frânse mâinile, izbucnind într-un hohot de râs înfiorător:

— A murit! A murit! S-a dus să moară pe baricade! Din ură pentru mine! Ca să mă lovească pe mine a făcut asta! Ah! Vampirul! Aşa se întoarce! Nenorocirea vieții mele! A murit!

Se duse la fereastră, o deschise în lături ca şi când s-ar fi înăbuşit, şi, în picioare, în fața întunericului, începu să vorbească nopții din stradă.

— Străpuns de gloanțe, tăiat cu sabia, gâtuit, ucis, sfârtecat, făcut bucăți! Uitați-vă la el, ticălosul! Ştia bine că-l aştept, că îi pregătisem odaia şi că la

căpătâiul patului îmi pusesem portretul lui de când era copil mititel. Ştia bine că n-avea decât să se întoarcă, că de ani întregi îl chemam şi că seara şedeam lângă foc, cu mâinile pe genunchi, neputând să fac nimic, prostit! Ştiai bine că n-aveai decât să vii acasă şi să spui: „Eu sunt”, şi ai fi fost stăpânul casei; şi că aş fi ascultat de tine, că ai fi făcut ce vrei din bunicu-tău ăsta, bătrân şi zaharisit! Ştiai bine, şi ai spus: „Nu, e regalist, n-am să mă duc!” Şi din răutate te-ai dus să mori pe baricade. Ca să te răzbuni de ce-ți spusesem despre domnul duce de Berry! Asta e mişelie! Culcă-te şi dormi liniştit dacă poți! A murit! Iată ce mă aştepta la sculare!

Medicul, care începea să fie îngrijorat şi pentru celălalt, îl lăsă o clipă pe Marius, se apropie de domnul Gillenormand şi îl apucă de braț. Bunicul se întoarse, se uită la el cu ochi ce păreau mai mari şi injectați, şi îi spuse cu nepăsare:

— Domnule, îți mulțumesc. Sunt liniştit, sunt un bărbat, am văzut moartea lui Ludovic al XVI-lea, împrejurările grele nu mă doboară. Un lucru e îngrozitor: când te gândeşti că tot răul îl fac jurnalele voastre. Veți fi având voi mulți care să scrie, să vorbească, avocați, oratori, tribune, discuții, progres, lumină, drepturile omului, libertatea presei, dar iată cum vin copiii acasă. Ah! Marius! E cumplit! Ucis! Mort înaintea mea! O baricadă! Ah, tâlharul! Doctore, locuieşti pe-aproape, mi se pare! Te cunosc bine. De la fereastră îți văd trăsurica trecând. Ascultă, să nu crezi că sunt supărat. Nu te poți supăra pe un mort. Ar fi o prostie. E un copil pe care eu l-am crescut. Eram bătrân de mult când el era încă mic de tot. Se juca în grădina Tuileriilor cu lopățica şi cu scăunaşul lui şi, ca să nu bombăne paznicii, astupam cu bastonul, una după alta, găurile pe care le făcea în pământ cu lopățica lui. Într-o zi a strigat: „Jos Ludovic al XVIII-lea!” şi a fugit. Nu e vina mea. Era rumen şi bălai. Maică-sa e moartă. Ai băgat de seamă că toți copiii mici sunt bălai? De ce? E fiul unuia din tâlharii aceia din Loire. Dar copiii nu sunt vinovați de mişeliile părinților. Mi-aduc aminte de el când era numai atâta. Nu izbutea să spună pe „d”. Vorba lui era aşa de dulce şi de neînțeleasă, ai fi crezut că e o păsărică. Mi-aduc aminte că odată, în fața statuii lui Hercule din Farnèse[1245], toată lumea se strânsese să-l vadă şi să se minuneze, aşa era de frumos acest copil. Avea un cap de parcă era zugrăvit. Îmi îngroşam glasul, îl speriam cu bastonul, dar ştia bine că era în glumă. Dimineața, când intra la mine în odaie, ce e drept bombăneam eu, dar mi se părea că intră soarele. De puştii ăştia nu te poți feri. Te prind, pun stăpânire pe tine, nu-ți mai dau drumul. Adevărul e că nu

era pe lume copil mai drăguț decât el. Şi acum ce zici de toți aceşti Lafayette, Benjamin Constant şi Tirecuir de Corcelles[1246]-ii voştri, care mi-l ucid? Aşa ceva nu-i de îndurat!

Se apropie de Marius, care zăcea tot palid şi nemişcat, şi de medic care se întorsese lângă el, şi începu a-şi frânge mâinile. Buzele palide ale bătrânului se mişcau în neştire, scoțând, ca o suflare slabă în agonie, cuvinte nedesluşite ce abia se auzeau:

— Ah! Inimă de piatră! Ah! Clubistule! Ah! Nelegiuitule! Ah! Septembristule!

Dojana înceată făcută de un muribund unui cadavru.

Puțin câte puțin, cum orice izbucnire lăuntrică trebuie să-şi facă loc în afară, şirul cuvintelor prindea iar înțeles, dar bunicul părea că nu mai are putere în glas; vocea lui era atât de înăbuşită şi de stinsă, de parca ar fi venit de pe cealaltă margine a unei prăpăstii.

— Acum mi-e totuna, am să mor şi eu. Când te gândeşti că nu e fetişcană din Paris care n-ar fi fost gata să-l fericească pe ticălosul ăsta! Un ticălos care, în loc să petreacă şi să se bucure de viață, s-a dus, ca un dobitoc, să se bată şi să fie împuşcat! Şi pentru cine? Pentru ce? Pentru republică! În loc să se ducă să dănțuiască la Chaumière[1247], cum se cuvine tineretului! Degeaba ai douăzeci de ani! Republica, ce mai prostie gogonată! Vai de voi, biete mame! Mai faceți băieți frumoşi! Gata, a murit! Or să treacă două sicrie pe sub poarta cea mare. Pentru ochii frumoşi ai generalului Lamarque te-ai ferchezuit aşa? Cu ce te fermecase acest general Lamarque? Un lăudăros! Un flecar! Să fii ucis pentru un mort! Să nu înnebuneşti! Gândiți-vă! La douăzeci de ani! Şi fără să întoarcă măcar capul să vadă de nu lasă ceva în urma lui! Uite acum că bieții bătrâni trebuie să moară singuri. Crapă în colțul tău, bufniță ce eşti! Ei, la urma urmei, cu atât mai bine, asta nădăjduiam şi eu, o să mă omoare dintr-odată. Sunt prea bătrân, am o sută de ani, am o sută de mii de ani, de mult am dreptul să fiu mort. De astă dată s-a făcut. S-a sfârşit, ce fericire! La ce să-i mai dați să miroase amoniac şi toată mulțimea aceea de doctorii? Îți pierzi vremea, medic tâmpit! Haideți, a murit, a murit de-a binelea! Mă pricep eu la asta, pentru că şi eu sunt mort! Nu a făcut el lucrul pe jumătate. Da, vremurile astea sunt nemernice, nemernice, nemernice, asta cred eu despre voi, despre ideile, despre blestemele, despre învățătorii voştri, despre profeții, despre doctorii voştri, despre ticăloşii voştri de scriitori, despre afurisiții voştri de filosofi şi despre toate revoluțiile care înspăimântă de şaizeci de ani încoace stolurile de corbi

de la Tuilerii! Şi fiindcă ai fost fără milă şi te-ai dus să te ucidă aşa, nici n-o să-mi pese de moartea ta, auzi tu, ucigaşule?

În această clipă, Marius ridică încet pleoapele şi privirea lui, tulbure încă şi buimăcită după somnul acela de moarte, se opri asupra domnului Gillenormand.

— Marius! strigă bătrânul. Marius! Marius, micuțul meu! Copilul meu, fiul meu iubit! Deschizi ochii, te uiți la mine, trăieşti, îți mulțumesc!

Şi căzu în nesimțire.

Cartea a patra:

JAVERT O IA RAZNA

I – Javert o ia razna

Javert se depărtase încet de strada l'Homme-Armé .

Mergea cu capul plecat, pentru prima oară în viața lui, şi, tot pentru prima oară în viața lui, cu mâinile la spate.

Din cele două înfățişări ale lui Napoleon, Javert nu luase până atunci decât pe cea care întruchipează hotărârea, brațele încrucişate pe piept; cea care arăta nesiguranța, mâinile la spate, îi era necunoscută. Acum se făcuse în el o schimbare: întreaga sa ființă, domoală şi întunecată, era plină de nelinişte.

O luă înainte pe străzile tăcute.

Avea o anumită țintă, totuşi. Tăie pe drumul cel mai scurt spre Sena, ajunse la cheiul Ormes, o luă de-a lungul lui, trecu de Piața Grève şi se opri la oarecare depărtare de postul din Piața Châtelet, la colțul podului Notre-Dame. Acolo, între podul Notre-Dame şi podul Change, pe de o parte, şi pe de altă parte între cheiul Mégisserie şi cheiul Florilor, Sena formează un fel de lac pătrat, străbătut de un curent repede.

Marinarii se tem de locul acesta. Nimic mai primejdios decât acest curent, gâtuit pe atunci şi întărâtat de piloții morii de la pod, moară azi dărâmată. Cele două poduri, atât de apropiate unul de altul, măresc pericolul; apa se repede cu putere pe sub bolțile lor, se rostogoleşte în valuri mari, se adună, se strânge acolo, se opinteşte în stâlpii podurilor ca şi când ar vrea să-i smulgă cu groase odgoane lichide. Cine cade aici nu mai iese deasupra; cei mai buni înotători se îneacă.

Javert îşi sprijini coatele pe parapetul podului şi, cu bărbia în mâini, cu unghiile înfipte în favoriţii stufoşi, se adânci în gânduri.

Ceva nou, o răsturnare, o prăbuşire se petrecuse în sufletul lui; trebuia să se cerceteze.

Javert suferea groaznic.

De câteva ore sufletul lui nu mai era cristalin. Era tulburat; creierul acesta, atât de limpede în orbirea sa, îşi pierduse transparenţa; în cristalul acesta se ivise un nor. Javert simţea că, în conştiinţa sa, datoria nu mai era una singură, şi acest lucru nu şi-l putea ascunde. Când întâlnise în chip atât de neaşteptat, pe malul Senei, pe Jean Valjean, fusese în el ceva şi din lupul care îşi înhaţă din nou prada, şi din câinele care îşi găseşte stăpânul.

Acum vedea în faţa lui două drumuri, la fel de drepte amândouă, dar vedea două, şi asta îl înspăimânta, pe el, care nu cunoscuse în viaţa sa, niciodată, decât o linie dreaptă. Şi, spaimă sfâşietoare, aceste două drumuri erau potrivnice. Una dintre aceste linii drepte o înlătura pe cealaltă. Care din amândouă linii era cea adevărată?

Starea asta nu se putea lămuri în cuvinte.

Să datorezi viaţa unui răufăcător, să recunoşti această datorie şi s-o plăteşti, să fii, împotriva voinţei tale, pe acelaşi picior cu un om certat cu legea şi să-i răsplăteşti un bine tot cu un bine; să-l laşi să-ţi spună: „Du-te”, şi la rândul tău să-i spui şi tu: „Eşti liber”, să sacrifici datoria, această obligaţie obştească, unor motive personale şi să simţi în aceste motive personale ceva de asemenea obştesc şi poate mai înalt; să trădezi societatea ca să rămâi credincios conştiinţei tale; faptul că toate aceste absurdităţi să se împlinească şi să se strângă asupra capului lui, îl doborâse pe Javert.

Un lucru îl uimise: că Jean Valjean îl iertase, dar îl înmărmurea faptul că el, Javert, îl iertase pe Jean Valjean.

Ce se petrecea în el? Se căuta şi nu se mai găsea.

Ce era de făcut acum? Să-l denunţe pe Jean Valjean era rău, să-l lase liber pe Jean Valjean era tot atât de rău. În primul caz, omul legii cădea mai jos decât omul din temniţă, în cel de-al doilea, un ocnaş se ridica mai sus decât legea şi o călca în picioare. În amândouă împrejurările, el, Javert, era dezonorat. Orice hotărâre ar fi putut lua ar fi fost o decădere. Soarta are unele căi ce se opresc la o margine cu neputinţă de trecut; dincolo de ele viaţa dă în prăpastie. Javert se afla pe una dintre aceste margini, printre alte griji, era şi aceea că trebuia să cugete. Puterea cu care aceste emoţii se

înfruntau îl silea la asta. Gândea, lucru neobişnuit pentru el şi foarte dureros.

Gândirea cuprinde întotdeauna o câtime de răzvrătire lăuntrică. Îl scotea din fire să simtă în el lucrul acesta.

Să se gândească la orice altceva în afară de cercul strâmt al îndatoririlor lui ar fi fost pentru el, oricând, un lucru fără folos şi obositor; să se gândească însă la ziua care se scursese era un chin. După astfel de zguduiri, trebuia totuşi, să privească în conştiinţa sa şi să-şi dea socoteală sie însuşi.

Ceea ce făcuse, îi dădea fiori. El, Javert, găsise cu cale să hotărască, împotriva tuturor regulamentelor poliţiei, împotriva orânduirii sociale şi judecătoreşti, împotriva codului întreg, o punere în libertate; i se păruse că aşa e mai bine pentru el însuşi, în locul interesului public pusese interesul său propriu; nu era acesta un lucru incalificabil? De câte ori se gândea la această faptă cumplită pe care o săvârşea, tremura din cap până-n picioare.

Ce hotărâre să ia? Nu-i rămânea decât un singur mijloc de scăpare; să se întoarcă grabnic în strada l'Homme-Armé şi să-l bage în temniţă pe Jean Valjean. Era limpede că asta trebuia să facă. Dar nu putea…

Ceva îl oprea s-o facă.

Ceva? Ce? Mai există oare pe lume şi altceva decât tribunalele, sentinţele executorii, poliţia şi autoritatea? Javert era buimăcit.

Un condamnat la galere de care să nu te poţi atinge! Un ocnaş pe care justiţia să nu poată pune mâna! Şi toate acestea datorită lui, lui Javert.

Nu era oare înspăimântător ca Javert, omul făcut să pedepsească şi Jean Valjean, omul făcut să sufere pedeapsa, ca aceşti doi oameni, care aparţineau amândoi legii, sa se ridice deasupra legii?

— Cum? Să se petreacă astfel de grozăvii şi nimeni sa nu fie pedepsit! Jean Valjean, mai tare decât toată ordinea socială, să fie liber, şi el, Javert, să mănânce mai departe pâinea guvernului!

Gândurile lui deveneau din ce în ce mai cumplite. Printre aceste gânduri şi-ar fi putut găsi o vină şi cu privire la răsculatul dus acasă, în strada Filles-du-Calvaire; dar la asta nu se gândea. Vina mai mică se pierdea în cea mai mare. De altfel, răsculatul acela era, să vedea bine, un mort, şi, din punct de vedere al legii, moartea stinge urmărirea.

Jean Valjean era povara ce-i sta pe suflet.

Jean Valjean îl buimăcea. Toate adevărurile netăgăduite, care fuseseră un reazem pentru întreaga sa viaţă, se năruiau în faţa acestui om. Mărinimia lui Jean Valjean faţă de el, Javert, îl copleşea. Alte fapte, care îi veneau în

minte, şi pe care altădată le socotise drept minciuni şi prostii, i se înfăţişau acum ca adevărate. Domnul Madeleine se ridica în spatele lui Jean Valjean şi cele două figuri se suprapuneau, nemaifăcând decât una singură şi vrednică de respect. Javert simţea că ceva îngrozitor îi pătrunde în suflet: admiraţia pentru un ocnaş. Respect faţă de un condamnat la galere, oare e cu putinţă? Se cutremura, dar nu putea scăpa. Se zbătea în zadar; trebuia să-şi mărturisească în fundul sufletului măreţia acestuia mizerabil. Asta era cumplit.

Un răufăcător care să facă bine, un ocnaş milostiv, blând, gata să-şi ajute aproapele, iertător, răsplătind răul prin bine, ura prin iertare, punând mila în locul răzbunării, primind mai curând pieirea sa decât pe aceea a duşmanului, scăpând din primejdie pe cel ce-l lovise, îngenuncheat pe culmea virtuţii, mai aproape de înger decât de om! Javert era silit să recunoască existenţa unui astfel de monstru.

Asta nu mai putea dăinui.

Desigur, şi stăruim asupra acestui lucru, el nu se lăsase înfrânt fără luptă de acest monstru, de acest înger nemernic, de acest erou respingător, care îl scotea din fire aproape în aceeaşi măsură în care îl şi uimea. De zeci de ori, pe când se afla în trăsură faţă-n faţă cu Jean Valjean, tigrul legii răcnise în el. De zeci de ori fusese ispitit să se arunce asupra lui Jean Valjean, să-l înhaţe, să-l sfâşie, adică să-l aresteze. Ce-ar fi fost mai simplu, într-adevăr, decât să strige primei santinele prin faţa căreia treceau: „Iată un condamnat evadat!”, decât să cheme jandarmii şi să le spună: „Unul pentru voi!”, apoi să plece, să-l lase acolo pe blestematul acela, să nu mai vrea să ştie de nimic şi să nu se mai amestece. Omul acesta e prizonierul legii pentru vecie; legea va face din el ce va voi ea. Se poate ceva mai drept? Javert îşi spusese toate acestea, voise să treacă peste piedica din sufletul lui, să facă ceva, să pună mâna pe el, şi, atunci ca şi acum, nu putuse; şi de câte ori ridicase mâna spre gulerul lui Jean Valjean, ea îi căzuse mereu ca sub o greutate uriaşă, şi în fundul sufletului auzise un glas ciudat, care îi striga: „Bravo! Dă-ţi mântuitorul pe seama călăului! Pune apoi să-ţi aducă ligheanul lui Pilat din Pont, să-ţi speli ghearele!”

În cele din urmă, gândul i se întorcea iar la el însuşi şi, lângă Jean Valjean înălţat, se vedea pe sine înjosit. Un ocnaş era binefăcătorul lui!

Dar şi el e de vină; de ce încuviinţase acestui om să-l lase să trăiască? Avea dreptul, în baricadă, să fie ucis. Ar fi trebuit să facă uz de acest drept.

Să fi chemat pe ceilalți răsculați în ajutor împotriva lui Jean Valjean, să-i fi silit să-l împuşte, ar fi fost mai bine.

Chinul cel mai mare era că-i pierise credința. Se simțea dezrădăcinat. Codul nu mai era decât un ciot în mâna sa. Avea de-a face cu unele îndoieli necunoscute lui.

În sufletul lui se ivise ceva nou şi neaşteptat, cu totul deosebit de litera legii, singura lui măsură de până atunci. Să rămână cinstit, cu cinstea de până atunci, nu mai era de ajuns. Un şir întreg de întâmplări neaşteptate se iviseră deodată şi puseseră stăpânire pe el. O lume cu totul nouă apărea în fața sufletului lui; binefacerea primită şi răsplătită, devotamentul, compătimirea, îngăduința, lupta între milă şi străşnicie, prețuirea omului, nicio condamnare definitivă, nicio osândă veşnică, ivirea unei lacrimi în ochii legii, un fel de justiție a lui Dumnezeu, care merge împotriva justiției oamenilor. Zărea în întuneric înspăimântătorul răsărit al unui soare moral, necunoscut. Soarele acesta îl îngrozea şi îl orbea. Se simțea ca o bufniță silită a privi cu ochii unui vultur.

Îşi spunea că era deci adevărat, că existau şi abateri că autoritatea îşi poate pierde şi ea cumpătul, că regula putea amuți în fața unui fapt, că nu totul poate fi cuprins în textul codului, că trebuia să te supui neprevăzutului, că virtutea unui ocnaş putea întinde o cursă virtuții unui funcționar, monstruosul putea fi divin, soarta avea capcane din acestea, şi se gândea cu deznădejde că nici el nu fusese scutit de surprize.

Vrând-nevrând, recunoştea că există în lume bunătate. Ocnaşul acela fusese bun. Şi el însuşi, lucru nemaipomenit, fusese şi el bun acum. Deci se stricase.

Se socotea laş. Îi era groază de el.

Idealul lui Javert nu era să fie uman, să fie mare, să fie sublim, ci să fie fără pată.

Şi greşise.

Cum de ajunsese aici? Cum se întâmplaseră toate astea? Nici el n-ar fi putut-o spune. Îşi lua capul între mâini, dar în zadar; nu izbutea să se lămurească.

Desigur, avusese totdeauna de gând să-l redea pe Jean Valjean legii, al cărei captiv era, şi al cărei rob era el, Javert. Nicio singură clipă nu-şi mărturisise, câtă vreme îl avusese în mână, că i-ar trece prin minte să-l lase să plece. Oarecum fără voia lui, mâna i se deschisese şi-i dăduse drumul.

Tot felul de lucruri noi şi neînțelese se iveau înaintea ochilor lui. Îşi punea întrebări şi îşi da răspunsuri, şi aceste răspunsuri îl înfricoşau. Se întreba: „Ocnaşul ăsta, nenorocitul ăsta, pe care l-am urmărit până la prigoană, şi care m-a avut sub călcâiul lui, şi care se putea răzbuna, şi care trebuia să o facă atât de ciudă cât şi pentru liniştea lui, ce a făcut lăsându-mi viața şi iertându-mă? Şi-a făcut datoria? Nu. Ceva mai mult. Şi eu, iertându-l, la rândul meu, ce am făcut? Mi-am făcut datoria? Nu. Ceva mai mult. Poate fi, aşadar, ceva deasupra datoriei?" Aici se înspăimântă. Cumpăna i se dezechilibra. Un talger cădea în prăpastie, celălalt se urca în ceruri. Şi spaima lui Javert era tot atât de mare din pricina Celui-de-Sus ca şi a celui de jos. Fără să fie câtuşi de puțin ceea ce se cheamă voltairean, sau filosof, sau necredincios, dimpotrivă, respectuos din fire față de biserica statornicită, ea nu era pentru el decât o frântură măreață a întocmirii sociale; ordinea era credința sa, şi îi era de ajuns; de când ajunsese bărbat şi funcționar, îşi punea în poliție aproape toată evlavia, şi întrebuințăm aici cuvintele fără cea mai mică ironie şi în cel mai serios înțeles al lor, el era, cum spuneam, spion, aşa cum altul ar fi fost preot. Avea un superior, pe domnul Gisquet; până în ziua aceea nu se gândise niciodată la celălalt superior, la Dumnezeu.

Pe acest şef nou îl simțise deodată şi se zăpăcise.

Era încurcat de această prezență neaşteptată; nu ştia cum să se poarte cu superiorul acesta, el, care ştia bine că inferiorul e dator să se plece totdeauna, că nu trebuie nici să se arate nesupus, nici să cârtească, nici să discute, şi că față de un superior care îi dă prea mult de gândit nu e alt mijloc decât să demisioneze.

Dar cum să-ți înaintezi demisia lui Dumnezeu?

Orice ar fi fost, se întorcea mereu acolo; pentru el, un lucru era mai presus de orice; săvârşise o infracțiune îngrozitoare, închisese ochii asupra unui recidivist, condamnat care evadase. Dăduse drumul unui condamnat la galere. Furase legilor pe un om care era al lor. El făcuse lucrul acesta. Nu se mai înțelegea pe sine. Nu mai era sigur de-a fi el însuşi. Nu vedea nici pricina faptei sale, simțea doar amețeala de a o fi făcut. Până în clipa aceea trăise din credința oarbă care dă naştere cinstei posomorâte. Credința aceasta îl părăsea, şi odată cu ea şi cinstea aceea. Tot ce crezuse se risipea. Adevăruri de care voia să scape îl urmăreau fără milă. De acum înainte trebuia să fie alt om. Simțea durerea ciudată a unei conştiințe operate pe neaşteptate de albeață. Vedea ceva de care-i era silă. Se simțea golit,

nefolositor, desprins de viața lui trecută, dat afară, topit. Autoritatea murise în el. Nu mai avea nicio rațiune de a exista.

Groaznică stare!

Să fii stâncă şi să te îndoieşti! Să fii statuia pedepsei turnata dintr-o bucată în tiparul legii şi să descoperi deodată că ai în pieptul tău de bronz ceva neascultător şi fără noimă, ce seamănă oarecum cu o inimă! Să ajungi sa plăteşti binele cu bine, cu toate că până atunci ai socotit binele acela drept rău, să fii câine de pază şi să te guduri! Să fii gheață şi să te topeşti! Să fii cleşte şi să te prefaci în mână! Să simți deodată că ai degete care se deschid! Să dai drumul, ce lucru înspăimântător!

Omul-proiectil care nu mai ştie drumul şi dă înapoi!

Să fii silit să recunoşti: că cel ce nu greşeşte niciodată poate greşi, că în credință poate fi rătăcire, că nu s-a spus încă totul atunci când a vorbit legea, că societatea nu e desăvârşită, că autoritatea se poate clătina, că şi ceea ce e neclintit poate fi zdruncinat, că judecătorii sunt oameni, că legea se poate înşela, că tribunalele sunt supuse greşelii! Să vezi o crăpătură pe uriaşul geam albastru al bolții cereşti!

Ceea ce se petrecea în Javert era „Fampoux”-ul unei conştiințe prea rigide[1248], abaterea din drum a unui suflet, zdrobirea unei onestități pornite fără oprire în linie dreaptă şi frângându-se în fața dumnezeirii. Acest lucru era, desigur, ciudat. Ca fochistul ordinii, ca mecanicul autorității, călare pe calul orb al drumului de fier, să fie scos din şa de o rază de lumină! Ceea ce e drept nestrămutat, fără cusur, geometric, pasiv, desăvârşit, să se poată mlădia! Până şi pentru locomotivă să fie un drum al Damascului[1249]!

Înțelegea oare Javert pe Dumnezeul acesta, care dăinuise întotdeauna în sufletul omului, care e conştiința lui adevărată împotriva celei greşite, care păzeşte scânteia să nu se stingă şi porunceşte razei să-şi amintească de soare – îndemn sufletului de a recunoaşte adevăratul absolut când se ciocneşte cu absolutul fictiv; omenia nepieritoare, inima fără de moarte a omului; această prefacere măreață, cea mai frumoasă poate din toate minunile noastre lăuntrice? O pătrundere? Îşi da Javert seama de ea? Desigur că nu. Dar sub povara acestui lucru de neînțeles, dar de netăgăduit, simțea cum îi plesneşte capul.

Era mai mult îngenuncheat decât înălțat de această minune. I se supunea disperat. În toate acestea el nu vedea decât neputința de a mai trăi. I se părea că de-aici înainte nu va mai putea nici măcar să-şi tragă sufletul. Nu se putea deprinde să aibă veşnic deasupra capului necunoscutul acesta.

Până acum tot ce era deasupra lui fusese pentru el ca o întindere netedă, simplă, limpede; nimic necunoscut, întunecat; nimic din ce n-ar fi fost hotărât, bine întocmit, înlănţuit, precis, exact, circumscris, mărginit, închis, prevăzut dinainte; autoritatea era ceva neted, fără lunecuşuri în faţa cărora să te prindă ameţeala. Javert nu văzuse niciodată ceva necunoscut decât privind în jos. Neorânduiala, întâmplările neaşteptate, căscarea dezordonată a haosului, alunecarea oricând cu putinţă într-o prăpastie, astea sunt lucruri pentru lumea de jos, pentru răzvrătiţi, pentru răi şi mizerabili. Acum Javert se prăbuşea pe spate, şi spaima îl cuprindea deodată în faţa acestei vedenii de necrezut; o prăpastie deasupra lui.

Cum? Să te simţi surpat pe de-a-ntregul, să fii buimăcit cu desăvârşire! În ce să mai ai încredere? Toate lucrurile de care erai convins, se năruiau.

— Cum? Un mizerabil mărinimos să poată găsi o spărtură în platoşa societăţii! Cum? Un cinstit slujitor al legii se putea găsi deodată prins între două crime, crima de a lăsa să-i scape un om şi crima de a-l aresta? În consemnul dat de stat funcţionarului nu era totul sigur! Şi datoria te putea pune în încurcătură. Cum oare? Acestea toate erau adevărate? Adevărat era că un vechi tâlhar copleşit de nenumărate osânde se putea ridica iarăşi, pentru ca până la urmă să aibă dreptate? Se putea crede aşa ceva? Aşadar, sunt împrejurări în care legea este nevoită să dea înapoi în faţa crimei transfigurate, bâlbâind scuze?

Da, toate erau în adevăr aşa! Javert le vedea! Javert le pipăia! Şi nu numai că nu le putea tăgădui, ci lua chiar parte la ele. Acestea erau realităţi. Era groaznic ca faptele reale să se poată sluţi până într-atât.

Dacă faptele şi-ar face datoria, s-ar mărgini să fie dovezile legii; faptele sunt trimise de Dumnezeu. Oare acum anarhia avea să coboare din cer?

Astfel, şi în exagerarea spaimei, şi în amăgirea pricinuită de deznădejdea lui, tot ce i-ar fi putut micşora şi îndrepta impresia se ştergea, iar societatea, şi neamul omenesc, şi universul întreg se mărgineau de acum înainte pentru el la câteva linii ce formau un desen simplu şi respingător; astfel, de pildă, pedeapsa, lucrul judecat, forţa legală, hotărârile curţilor suverane, magistratura, guvernul, prevenţia şi represiunea, înţelepciunea oficială, infailibilitatea legală, principiul autorităţii, toate dogmele pe care se sprijină siguranţa politică şi civilă, suveranitatea, justiţia, logica decurgând din cod, absolutul social, adevărul politic, toate acestea, mormane de dărâmături, haos! El însuşi, Javert, păzitorul ordinii, incoruptibilitatea în slujba poliţiei, dulăul providenţial al societăţii, învins şi pus la pământ, şi deasupra acestei

ruine un om în picioare, cu boneta verde pe cap şi cu aureolă pe frunte! Iată la ce zdruncinare ajunsese, iată vedenia înspăimântătoare pe care o avea în suflet!

Toate acestea pot fi îndurate? Nu!

Stare mai cumplită nu se poate închipui. Numai în două feluri se putea ieşi din ea. Una, să se ducă hotărât la Jean Valjean, să-i dea ocnei înapoi ocnaşul. Cealaltă…

Javert se depărtă de parapet şi, cu capul sus de astă dată, se îndreptă cu paşi siguri spre postul însemnat cu un felinar, la unul dintre colțurile Pieței Châtelet.

Ajuns acolo, zări pe geam un gardian şi intră. Numai după felul cum deschid uşa unui post de pază, oamenii poliției se recunosc între ei. Javert îşi spuse numele, îşi arătă legitimația şi se aşeză la masa pe care ardea o lumânare. Pe masă se aflau o pană, o călimară de plumb şi hârtie pregătită pentru procese-verbale întâmplătoare şi pentru rapoartele rondurilor de noapte.

Masa aceasta, totdeauna cu un scaun de paie lângă ea, e o adevărată instituție; o găseşti în toate posturile de poliție; neschimbată, ea e împodobită cu o farfurioară de lemn plină cu rumeguş şi alta de carton cu buline roşii, şi reprezintă etajul de jos al stilului oficial. La ea începe literatura statului.

Javert luă tocul, o foaie de hârtie şi începu să scrie. Iată ce scrise:

„Câteva observații pentru bunul mers al serviciului.

Întâi: rog pe domnul prefect să citească.

Al doilea: deținuții care vin de la instrucție îşi scot încălțămintea şi rămân cu picioarele goale pe piatră, în timp ce sunt scotociți. Unii dintre ei tuşesc când se întorc la închisoare. Aceasta aduce cheltuieli de infirmerie.

Al treilea: urmărirea e bună când se face cu schimburi de agenți, din loc în loc, dar ar trebui ca, în cazurile importante, cel puțin doi agenți să nu se piardă din ochi unul pe altul, un agent nu-şi mai îndeplineşte serviciul cum trebuie, celălalt să-l supravegheze şi să-l înlocuiască.

Al patrulea: e de neînțeles de ce regulamentul special al închisorii Madelonnettes interzice deținuților să aibă un scaun, chiar plătindu-l.

Al cincilea: la Madelonnettes nu sunt decât două zăbrele la cantină, ceea ce îngăduie deținuților să poată atinge mâna cantinierei.

Al şaselea: deţinuţii, numiţi lătrători, care cheamă la vorbitor pe ceilalţi, iau câte zece bani pentru a le striga desluşit numele. E un furt.

Al şaptelea: în atelierul de ţesătorie se opresc deţinuţilor câte cincizeci de cenţi pentru fiecare fir neregulat; acesta e un abuz al antreprenorului, deoarece calitatea pânzei e aceeaşi.

Al optulea: e neplăcut că vizitatorii închisorii La Force sunt nevoiţi să treacă prin curtea copiilor ca să ajungă la vorbitorul Sfânta Maria Egipteanca.

Al nouălea: e sigur că în fiecare zi jandarmii sunt auziţi povestind în curtea prefecturii interogatorii luate preveniţilor de către magistraţi. Un jandarm, care ar trebui să fie ca un sfânt, când repetă cele auzite în cabinetul de instrucţie, e un semn de gravă dezordine.

Al zecelea: doamna Henry e o femeie cumsecade; cantina ei e foarte curată; dar nu e bine ca o femeie să ţie localul acolo unde agenţii serviciului secret pândesc pe răufăcători. Acest lucru e mai prejos de Conciergeria[1250] *unei mari civilizaţii."*

Javert scrise aceste rânduri cu cel mai îngrijit şi mai corect scris al său, neuitând nicio virgulă şi făcând să scârţâie zdravăn hârtia sub pană. Sub ultimul rând se iscăli:

„JAVERT,
Inspector clasa I
La postul din Piaţa Châtelet.
7 iunie 1832, aproximativ ora 1 după miezul nopţii."

Uscă cerneala, împături hârtia ca pe o scrisoare, o închise, scrise pe dos: *„Notă pentru administraţie",* o lăsă pe masă şi ieşi din post. Uşa cu geamuri şi zăbrele se închise în urma lui.

Trecu din nou de-a curmezişul Pieţei Châtelet, ajunse pe chei şi se întoarse cu o precizie de automat tocmai în locul pe care îl părăsise cu un sfert de oră mai înainte; îşi puse din nou coatele pe marginea parapetului, luând aceeaşi poziţie pe aceeaşi piatră. Părea că nici nu s-ar fi clintit de acolo.

Întuneric de nepătruns. Era clipa înfiorătoare de după miezul nopţii. Un tavan de nori ascundea stelele. Cerul nu era decât o negură sinistră. La casele de pe Cité nu se mai vedea nicio singură lumină, niciun trecător; cât

cuprindeai cu ochii, jur împrejur, străzile, cheiurile erau pustii. Notre-Dame şi turnurile Palatului de justiție păreau un desen în întuneric. Un felinar arunca o lumină roşietică pe parapetul cheiului. Umbrele podurilor se alungeau în ceață unele îndărătul celorlalte. Ploile sporiseră apele râului.

Javert înclină capul şi privi. Totul era negru. Nu se desluşea nimic. Se auzea apa spumegând, dar râul nu se vedea. Câte o clipă, în adâncul ameţitor se ivea o licărire care şerpuia nesigur, pentru că apa are puterea, în noaptea cea mai neagră, să prindă, nici nu ştii de unde, o rază de lumină şi s-o prefacă în şopârlă. Licărirea pierea şi totul devenea din nou nedesluşit.

Părea că acolo se cască un hău nemărginit. Ce era dedesubt nu era apă, ci prăpastie. Zidul cheiului, abrupt, nedesluşit, plutind în aburi, repede ascuns, se înfăţişa ca o râpă a nesfârşirii.

Nu se vedea nimic, dar se simţea răceala duşmănoasă a apei şi mirosul searbăd al pietrelor ude. O răsuflare sălbatică se ridica din hăul acela. Apele umflate ale râului, mai mult ghicite decât văzute, şoapta şi zbuciumul valurilor, mărimea înfiorătoare a arcadelor podului, căderea închipuită în golul acela întunecat, toată această beznă era plină de groază.

Javert rămase câteva clipe nemişcat, uitându-se la gura de întuneric; privea în gol cu ochii ţintă, parcă ar fi luat seama la ceva. Apa vâjâia. Deodată, îşi scoase pălăria şi o puse pe marginea parapetului. După o clipă, o umbră înaltă şi neagră, pe care un trecător întârziat ar fi putut-o lua drept o stafie, se ivi în picioare, pe parapet, se aplecă spre apă, apoi se înălţă iarăşi şi căzu, dreaptă, în întuneric; se auzi un plescăit înfundat şi noaptea singură fu martoră la cele din urmă zvârcoliri ale acelei forme întunecate, pierite în apă.

Cartea a cincea:

NEPOTUL ŞI BUNICUL

I – În care vedem din nou copacul cu plasture de zinc

Câtăva vreme după întâmplările pe care le-am povestit, jupân Boulatruelle trecu printr-o puternică emoţie.

Jupân Boulatruelle e cantonierul acela din Montfermeil care a mai fost întâlnit în treacăt în părţile întunecate ale acestei cărţi.

Cititorul îşi aminteşte, poate, că acest Boulatruelle se îndeletnicea cu lucruri diferite şi nu prea curate. Spărgea pietre şi păgubea călătorii de pe drumul mare. Lucrător de terasamente şi hoţ, avea şi el un vis: credea în comorile îngropate în pădurea Montfermeil. Nădăjduia să găsească într-o zi, în pământ, bani îngropaţi la rădăcina unui copac. Până atunci îi căuta cu plăcere prin buzunarele trecătorilor.

Totuşi, deocamdată era prudent. Abia scăpase de primejdie. După cum ştim, fusese şi el ridicat odată cu ceilalţi tâlhari din cocioaba lui Jondrette. Uneori şi viciul poate fi bun la ceva: beţia îl salvase. Nu s-a putut limpezi niciodată chestiunea dacă el se afla acolo ca hoţ sau ca păgubaş. O ordonanţă de neurmărire, întemeiată pe starea de beţie constatată în seara cursei pregătite, îl pusese în libertate. Luase iar calea codrului. Se întorsese la drumul lui dintre Gagny şi Lagny, să lucreze sub supravegherea administrativă la pietruirea şoselei pe seama statului, cam plouat, foarte îngândurat, puţin dezamăgit de hoţie, care era cât pe-aci să-l piardă, dar îndreptându-se cu şi mai multă duioşie către vinul care îl scăpase de primejdie.

Cât despre emoţia puternică prin care trecu puţină vreme după întoarcerea sa sub acoperişul de iarbă al bordeiului lui de cantonier, iat-o:

Într-o dimineață, ieşind ca de obicei la lucru şi poate şi la pândă, puțin înainte de a se crăpa de ziuă, Boulatruelle zări printre crengi un om pe care nu-l văzu decât din spate, dar a cărui înfățişare, de departe şi în lumina slabă a zorilor, nu-i era cu totul necunoscută. Bețiv cum era, Boulatruelle avea totuşi o memorie bună şi limpede, armă de apărare negreşit trebuincioasă pentru oricine e puțin certat cu legile.

„Unde dracu l-am mai văzut eu pe ăsta?” se întrebă el.

Dar nu-şi putu răspunde nimic decât că-l asemuia cu cineva de care parcă şi-ar aduce aminte.

Boulatruelle, în afară de identitatea pe care nu i-o putu stabili, făcu însă anumite socoteli şi aprecieri în legătură cu acest om. Nu era de pe acolo. Abia sosise. Pe jos, se vedea bine. Niciun vehicul public nu trece la ora aceea pe la Montfermeil. Mersese pe jos toată noaptea. De unde venea? Nu de departe. Căci nu avea nici traistă, nici pachet. Desigur de la Paris. Ce căuta în pădure? Ce căuta la ora aceea? De ce venise?

Boulatruelle se gândi la comoară. Tot căznindu-se să-şi aducă aminte, i se păru că mai avusese el o astfel de tulburare, cu câțiva ani mai înainte, iscată de un bărbat care ar putea fi chiar acesta.

Tot gândindu-se, plecase capul în pământ, sub povara chiar a acestor gânduri, lucru firesc, dar nu prea dibaci. Când îl ridică, nu mai era nimeni. Omul pierise în pădure şi în ceață.

„Să fiu al dracului, zise Boulatruelle, dacă nu o să-i dau eu de urmă. Am să găsesc eu parohia acestui enoriaş. Hoinarul ăsta din zorii zilei e cam deocheat, am să văd eu ce-i cu el. În pădurea mea n-are nimeni secrete pe care să nu le ştiu şi eu. Îşi luă hârlețul, care era foarte ascuțit. Iată, bombăni el, ceva bun, cu care poți scotoci pământul şi omul.”

Şi cum legi un fir de altul, luând, pe cât putea, drumul pe care trebuie să-l fi urmat celălalt, porni prin desiş.

După ce făcu vreo sută de paşi, zorile care începeau a se ivi îi veniră în ajutor. Urme de tălpi lăsate ici şi colo în nisip, ierburi călcate în picioare, buruieni strivite, care se ridicau cu o gingaşă încetineală, ca brațele unei femei frumoase ce se întinde când se trezeşte din somn, îi arătară calea. La început o urmă, apoi o pierdu. Timpul trecea. Pătrunse mai adânc în pădure şi ajunse pe un fel de înălțime. Ascultând un vânător pornit dis-de-dimineață, ce trecea pe o potecă în depărtare şi fluiera aria lui Guillery[1251], îi veni în gând să se urce într-un copac. Deşi bătrân, era încă sprinten. Se afla

lângă un fag înalt, vrednic de Tityr[1252], ca şi de Boulatruelle. Se urcă în el cât putu mai sus.

Ideea fusese bună. Cercetând pustietatea în partea unde pădurea e încâlcită şi sălbatică, Boulatruelle îl zări deodată pe cel căutat.

Dar abia îl zărise, când îl şi pierdu iarăşi.

Omul intră, sau mai curând se strecură, într-o poiană destul de îndepărtată, ascunsă de nişte copaci mari, dar pe care Boulatruelle o cunoştea foarte bine, pentru că văzuse acolo, lângă un morman de pietroaie, un castan bolnav, pansat cu un plasture de zinc, bătut în cuie pe scoarță. Era poiana căreia altădată îi ziceau Pământul lui Blaru. Mormanul de pietre adus cine ştie pentru ce, care se afla acolo acum treizeci de ani, este fără îndoială şi astăzi tot în acelaşi loc. Nimic n-are o viață atât de lungă ca un morman de pietroaie, poate numai un gard de scânduri. E ceva provizoriu. Un motiv mai mult ca să dăinuiască.

Boulatruelle, în graba bucuriei lui, se lăsă să cadă mai mult decât coborî din copac. Aflase culcuşul, mai rămăsese numai să pună mâna pe fiară. Pesemne că acolo era faimoasa comoară visată.

Nu era treabă uşoară să ajungi la poiană. Pe cărările bătute, care te sâcâie cu miile lor de cotituri, i-ar fi trebuit un sfert de ceas şi mai bine. De-a dreptul, prin desişul care acolo e foarte încâlcit şi plin de spini ce se agață de tine, avea nevoie de mai mult de jumătate de oră. Boulatruelle făcu greşeala să nu înțeleagă asta. Avu încredere în linia dreaptă; iluzie optică vrednică de respect, dar care duce pe mulți la pierzanie. Desişul, oricât era el de încâlcit, îi păru calea cea mai bună.

„S-o luăm pe strada Rivoli a lupilor”, zise el.

Boulatruelle, deprins să meargă pieziş, greşi de astă dată şi merse drept. Se aruncă, plin de hotărâre, în lupta cu mărăcinii.

Până să răzbată printre ilice, urzici, răsuri, păducei, mărăcini şi spini foarte arțăgoşi, avu mult de furcă. Fu zgâriat zdravăn. La poalele râpei găsi o apă pe care trebui s-o treacă. După patruzeci de minute ajunse, în sfârşit, la poiana Blaru, năduşit, ud leoarcă, abia răsuflând, însângerat şi furios.

În poiană nimeni.

Boulatruelle alergă la mormanul de pietre. Era la locul lui. Nu fusese mişcat din loc. Cât despre om, pierise în pădure. Fugise. Unde? Încotro? În ce desiş? Cu neputință de ghicit.

Şi, lucru sfâşietor, îndărătul mormanului de pietroaie, în fața copacului cu placa de zinc, se vedea pământ proaspăt răscolit, un hârleț uitat sau lăsat şi

o groapă.

Groapa era goală.

„Tâlharule!” strigă Boulatruelle, ridicând pumnii spre zare.

II – Ieşit din războiul civil, Marius se pregăteşte pentru cel de-acasă

Marius zăcu multă vreme între viață şi moarte. Timp de câteva săptămâni avu febră cu delir şi destul de grave simptome cerebrale, pricinuite mai mult de zguduirile suferite decât de rănile de la cap.

Nopți întregi repetă numele Cosettei cu acea cumplită limbuție pricinuită de febră şi cu întunecata încăpățânare a agoniei. Întinderea anumitor leziuni era o primejdie de temut, pentru că supurația plăgilor mai mari se poate totdeauna resorbi şi, prin urmare, poate să-l ucidă pe bolnav sub înrâurirea unor anumite stări atmosferice; la orice schimbare a vremii, la cea mai mică furtună, medicul era îngrijorat. „Mai cu seamă nicio emoție pentru rănit”, spunea mereu. Pansamentele erau complicate şi grele, fixarea aparatelor şi feşelor prin plasture aglutinant nefiind încă născocită pe-atunci. Nicolette prăpădi pentru scamă un cearşaf „mare cât tavanul”, după cum spunea ea. Loțiunile clorurate şi nitratul de argint izbutiră destul de greu să înlăture cangrena. În tot timpul primejdiei, domnul Gillenormand, deznădăjduit la căpătâiul nepotului său, fu ca şi Marius: între viață şi moarte. În fiecare zi şi uneori de două ori pe zi, un domn cu părul alb, foarte bine îmbrăcat, după descrierea amănunțită a portarului, venea să afle veşti despre bolnav şi lăsa un pachet mare de scamă pentru pansamente.

În ziua de 7 septembrie, în sfârşit, patru luni după noaptea dureroasă în care îl aduseseră, pe moarte, în casa bunicului său, medicul declară că era salvat. Marius intră în convalescență. Trebui totuşi să mai stea încă două luni întins pe un şezlong, din pricina neajunsurilor produse de fractura claviculei. Totdeauna există o ultimă rană care nu vrea să se închidă şi care, spre deznădejdea bolnavului, face ca pansamentele să nu se mai sfârşească.

De altfel, această boală lungă şi această lungă convalescență îl scăpară de urmărire. În Franța nu există mânie, fie şi publică, pe care şase luni să nu o

stingă. Răscoalele, în actuala stare a societății, sunt atât de mult greşeala lumii întregi, încât sunt urmate de o anumită nevoie de a închide ochii.

Să adăugăm că acea nemaipomenită ordonanță Gisquet, care-i silea pe medici să-i denunțe pe răniți, indignase în asemenea măsură opinia publică, şi nu numai opinia publică, ci şi pe rege în primul rând, încât rănitii fură acoperiți şi ocrotiți de această indignare; şi în afară de cei care fuseseră făcuți prizonieri chiar în timpul luptei, consiliile de război nu mai îndrăzniră să supere pe niciunul.

Îl lăsară deci pe Marius în pace.

Domnul Gillenormand trecu mai întâi prin toate spaimele şi apoi prin toate fericirile. Cu mare greutate îl împiedicară să-şi petreacă toate nopțile lângă rănit; puse să i se aducă fotoliul mare lângă patul lui Marius; vru ca fiica sa să ia pentru comprese şi feşi cea mai frumoasă rufărie a casei. Domnişoara Gillenormand, ca o femeie înțeleaptă şi vârstnică, găsi mijlocul să cruțe rufăria frumoasă, lăsând pe bunic a creadă că e ascultat. Domnul Gillenormand nici nu vru să audă când încercă să-i explice că pentru scamă e mai bună pânză groasă decât batistul şi pânza veche decât cea nouă. Sta de față de câte ori se schimbau pansamentele, în timp ce domnişoara Gillenormand, ruşinată, ieşea din odaie. Când medicul tăia cărnurile moarte cu foarfeca, zicea: „Ai! ai!” Nimic nu era mai înduioşător decât să-l vezi întinzând rănitului o ceaşcă cu ceai, cu mâna lui tremurând uşor de bătrânețe. Îl copleşea pe doctor cu întrebările, fără să-şi dea seama că erau mereu aceleaşi.

În ziua în care medicul îi dădu vestea că Marius e în afară de orice primejdie, bătrânul aiură de bucurie. Dădu portarului trei galbeni bacşiş. Seara, intrând în camera sa, dansă o gavotă, pocnindu-şi degetele ca nişte castaniete, şi cântă un cântec pe care îl transcriem:

Jeanne e născută la Fougère, un sat
De păstorițe, cuib adevărat;
Privesc cu drag veşmintele-i uşoare,
Tulburătoare.

Dragoste, trăieşti acum în ea;
Tu faci să aibă azi privirea grea,
Tu faci să aibă printre grele gene
Căutături viclene!

Mi-e dragă Jeanne şi de-asta eu o cânt
Mai mult ca orişicine pe pământ.
Mi-e dragă Jeanne cu sânul ei cel tare
De fată mare.

Apoi se aşeză în genunchi pe un scaun, şi Basque, uitându-se la el prin crăpătura uşii, spuse că era sigur că se ruga. Până atunci nu crezuse în Dumnezeu.

Cu cât Marius se întrema, bunicul parcă îşi ieşea din minți de bucurie. Făcea o mulțime de isprăvi care de care mai şugubețe, urca şi cobora scările fără să ştie de ce. O vecină, drăguță de altfel, rămase încremenită când primi într-o dimineață un buchet mare de flori; i-l trimitea domnul Gillenormand. Soțul îi făcu o scenă de gelozie. Domnul Gillenormand încerca s-o ia pe Nicolette pe genunchi. Lui Marius îi spunea: „Domnule baron”. Striga: „Trăiască republica!”

În fiecare clipă întreba pe medic: „Nu-i aşa că nu mai e niciun pericol?” Se uita la Marius cu ochii unei bunicuțe. Când mânca, îl pierdea din ochi. Nu mai voia să ştie de el însuşi, el nu mai însemna nimic. Marius era stăpânul casei, bucuria lui cuprindea o renunțare, domnul Gillenormand era nepotul nepotului său.

În voioşia lui părea un copil, cel mai respectabil dintre copii. De teamă să nu-l obosească sau să-l supere pe convalescent, se aşeza în spatele lui când voia să-i zâmbească. Era mulțumit, vesel, încântat, fermecător, întinerit. Părul alb îi sporea cu o blajină măreție lumina veselă de pe față. Când gingăşia se amestecă cu zbârciturile, e fermecătoare. Se revarsă un fel de auroră în bătrânețea asta plină de voie bună.

Cât despre Marius, în timp ce se lăsa pansat şi îngrijit, nu avea decât un singur gând: Cosette.

De când scăpase de febră şi delir nu-i mai rostea numele, şi ai fi putut crede că nu se mai gândea la ea. Tăcea tocmai pentru că sufletul lui era acolo.

Nu ştia ce se făcuse Cosette: toată întâmplarea din strada Chanvrerie era ca un nor în amintirea lui; umbre nedesluşite îi pluteau în minte: Éponine, Gavroche, Mabeuf, Thénardier, toți prietenii săi înecați în fumul groaznic al baricadei; trecerea ciudată a domnului Fauchelevent în această aventură sângeroasă i se părea o enigmă într-o furtună, nu mai înțelegea nimic din ce

se întâmplase cu el însuşi, nu ştia nici cum, nici cine îl salvase şi nu era nimeni în jurul lui care să ştie; tot ce putuseră să-i spună e că fusese adus în strada Filles-du-Calvaire, noaptea, într-o trăsură; trecutul, prezentul şi viitorul nu mai erau în el decât pâcla unei amintiri nedesluşite, dar în negura aceasta exista un punct neschimbat, o schiță limpede şi lămurită, ceva tare ca granitul, o hotărâre, o voință: s-o regăsească pe Cosette. Pentru el, viața însemna Cosette; în inima lui îşi făgăduise că nu o va primi pe una fără alta, şi era neclintit în hotărârea sa de a cere de la oricine ar vrea să-l silească să trăiască – de la bunicul său, de la soartă, de la iad – să-i dea înapoi raiul pierdut.

Nu-şi ascundea piedicile.

Să subliniem aici un amănunt. Marius nu fusese deloc câştigat şi nici prea înduioşat de toată această grijă şi dragoste a bunicului său. Mai întâi nici nu o cunoştea în toate tainele ei; apoi în mintea lui de bolnav, tulburată poate încă de febră, se temea de toate aceste alintări, ca de un lucru ciudat şi nou, menit numai să-l îmblânzească. Şi rămânea rece. Bunicul îşi cheltuia în zadar bietul lui surâs de bătrân. Marius îşi spunea că toate merg bine atâta vreme cât el, Marius, nu spunea nimic şi-i lăsa să facă ce vor; dacă ar fi însă vorba de Cosette, bunicul ar lua o altă înfățişare şi adevăratul lui gând s-ar da pe față. Atunci ar începe lupta grea; ar izbucni din nou neînțelegerile şi toate piedicile la un loc. Fauchelevent, Coupelevent, bogăția, sărăcia, mizeria, piatra de gât, viitorul. Împotrivire aspră; în încheiere: refuz. Marius se încorda dinainte.

Şi pe urmă, pe măsură ce prindea puteri, amintirea nedreptăților de mai înainte, rănile vechi ale sufletului său se redeschideau; se gândea iar la trecut, colonelul Pontmercy se ridica iar între domnul Gillenormand şi el, şi Marius îşi spunea că nu putea nădăjdui într-o bunătate adevărată de la cineva care fusese atât de aspru şi nedrept cu tatăl său. Şi, odată cu sănătatea, îi revenea şi un fel de duritate împotriva bunicului său. Bătrânul suferea în tăcere.

Domnul Gillenormand, fără să arate nimic de altfel, băgase de seamă că, de când se întorsese acasă şi îşi venise în fire, Marius nu-i spusese „tată” nici măcar o dată. Nu-i spunea nici „domnule”, e adevărat, dar găsea mijlocul, printr-un anumit fel de a vorbi, să nu spună niciuna, nici alta.

Era vădit că se apropia criza.

Cum se întâmplă aproape totdeauna în astfel de împrejurări, Marius, pentru a-şi încerca puterea, se luă la harță înainte de a începe lupta. Asta se

numeşte a sonda terenul. Se întâmplă că într-o dimineaţă, în legătură cu în ziar ce-i căzuse în mână, domnul Gillenormand vorbi cam batjocoritor despre Convenţiune şi aruncă un cuvânt de ocară lui Danton, Saint-Just şi Robespierre, ca din partea unui regalist. „Oamenii de la ’93 au fost nişte giganţi”, zise Marius sever. Bătrânul tăcu şi nu mai scoase o vorbă toată ziua.

Marius, care avea totdeauna în minte pe bunicul neînduplecat al copilăriei sale, văzu în tăcerea asta o mânie mare înăbuşită, prevăzu o luptă înverşunată şi în fundul sufletului îşi întări pregătirile de război.

Luă hotărârea ca, în caz de refuz, să-şi smulgă pansamentele, să-şi scoată din loc clavicula, să-şi zgândărească rănile ce-i mai rămăseseră şi să nu mai primească niciun fel de hrană. Rănile erau muniţiile lui. S-o dobândească pe Cosette sau să moară.

Aşteptă clipa potrivită cu răbdarea vicleană o bolnavului.

Această clipă sosi.

III – Marius atacă

Într-o zi, pe când fiica sa orânduia sticluţele şi ceştile pe marmura scrinului, domnul Gillenormand sta aplecat asupra lui Marius şi îi spunea plin de dragoste:

— Vezi, dragă Marius, eu în locul tău acum aş mânca mai bine carne decât peşte. Un peşte fript e o mâncare cum nu se poate mai bună pentru un început de convalescenţă, dar ca să pui un bolnav pe picioare trebuie un cotlet zdravăn.

Marius îşi adună puterile pe care şi le recăpătase aproape în întregime şi, ridicându-se în capul oaselor, îşi propti pe cearşaf pumnii strânşi, îşi privi bunicul drept în ochi, luă o înfăţişare fioroasă şi zise:

— Asta mă face să-ţi spun un lucru.

— Care?

— Că vreau să mă însor.

— Lucrul e prevăzut, zise bunicul.

Şi izbucni în râs.

— Cum, prevăzut?

— Da, e prevăzut. Fetița va fi a ta.

Marius uimit şi copleşit de o bucurie neaşteptată, tremura tot.

Domnul Gillenormand urmă:

— Da, a ta să fie fetița aceea drăgălaşă! Vine în fiecare zi sub înfățişarea unui domn bătrân să afle veşti despre tine. De când ai căzut rănit, îşi petrece tot timpul plângând şi făcând scamă. Am iscodit eu. Locuieşte în strada l'Homme-Armé, numărul 7. Ah! Aici am ajuns! Ah! O vrei! Ei bine, o să fie a ta! Aşa îți trebuie. Pregătiseşi un mic complot. Îți ziseşi: o să-i spun verde bunicului, acestei momâi de pe vremea regenței şi directoratului, acestui fante de altădată, acestui Dorante ajuns Géronte[1253]; şi el a fost uşuratic, şi-a avut şi el midinetele şi Cosettele lui; şi el a zburat, şi el a avut aripi şi a gustat, din merindea primăverii; va trebui să-şi aducă aminte. O să vedem noi. Care pe care! Ah! Iei taurul de coarne. Bine. Eu îți ofer un cotlet şi tu îmi răspunzi: „Bine că mi-ai adus aminte, vreau să mă însor”. Aşa tranziție zic şi eu! Ah! Te aşteptai la scandal! Nu ştiai că sunt un laş bătrân. Ei, acum ce mai spui? Ți-e necaz! Nu te aşteptai ca bunicul să fie mai prost decât tine; ți-ai uitat discursul pe care trebuia să mi-l ții, domnule avocat, şi asta te sâcâie. Hai, strigă, urlă, n-ai decât! Fac ce vrei tu. Ai amuțit de tot, nătărăule! Ascultă! Am iscodit şi eu, sunt şiret. E încântătoare, e cuminte, nu e adevărată istoria cu lăncierul, a făcut mormane întregi de scamă, e o comoară, te adoră. Dacă ai fi murit, am fi fost trei; sicriul ei l-ar fi întovărăşit pe al meu. Mi-a venit în gând, cum te-ai făcut mai bine, să ți-o aduc pur şi simplu la căpătâi, dar numai în romane se aduc aşa, deodată, fetele tinere lângă patul unor răniți frumoşi care le plac. Asta nu se face. Ce-ar fi spus mătuşa ta? Mai toată vremea erai gol, băiete. Întreab-o pe Nicolette, care nu te-a părăsit o clipă, dacă se putea să fie o femeie aici. Şi apoi, ce-ar fi spus medicul? O fată frumoasă nu te vindecă de friguri. În sfârşit, bine, să nu mai vorbim de asta, am zis, s-a făcut, s-a hotărât, ia-o! Uite, asta e răutatea mea! Vezi, am văzut că nu mă iubeşti şi atunci mi-am spus: Ce-aş putea face pentru ca dobitocul ăsta să mă iubească? Uite, am pe micuța mea Cosette la îndemână, o să i-o dau, atunci va trebui să mă iubească puțin sau să spună de ce nu mă iubeşte. Ah! Credeai că bătrânul o să tune şi o să fulgere, o să-şi îngroaşe glasul, o să strige „nu” şi o să ridice bastonul asupra acestor zori de fericire! Deloc. Fie şi Cosette, fie şi dragoste! Nici nu vreau altceva. Domnule, binevoiți a vă însura. Fii fericit, iubitul meu copil!

Odată spuse acestea, bătrânul izbucni în plâns.

Luă capul lui Marius, îl strânse cu amândouă brațele la pieptul lui bătrân. Şi amândoi începură să plângă. Aceasta e una dintre formele celei mai mari fericiri.

— Tată! strigă Marius.

— Ah! atunci mă iubeşti! zise bătrânul.

Fu o clipă de nedescris. Se înăbuşeau şi nu puteau vorbi.

În sfârşit, bătrânul gângăvi:

— Hai, şi-a dat drumul! Mi-a spus „tată”.

Marius îşi trase capul din brațele bunicului şi zise încet:

— Dar, tată, acum dacă m-am făcut bine, cred că aş putea s-o văd.

— Am prevăzut şi asta, o s-o vezi mâine.

— Tată!

— Ce e?

— De ce nu astăzi?

— Hai şi astăzi. Fie şi astăzi! Mi-ai spus „tată” de trei ori. Face. Am eu grijă. O să ți-o aducem! Lucrul a fost prevăzut, îți spun. A şi fost pus în versuri. E sfârşitul elegiei *Tânărul bolnav* de André Chénier[1254], de André Chénier căruia tâlh… giganții de la ’93 i-au tăiat beregata.

Domnului Gillenormand i se păru că Marius încruntă uşor din sprâncene, dar, de fapt, trebuie s-o spunem, Marius nici nu-l mai asculta, plutind în extaz, cu gândul mai mult la Cosette decât la 1793. Bunicul, tremurând de teamă fiindcă pomenise de André Chénier într-un moment atât de nepotrivit, reluă în grabă:

— Vezi, „i-au tăiat beregata”, nu e chiar cuvântul potrivit. Fapt e că marile genii revoluționare, care nu erau oameni răi – asta nu se poate tăgădui – care erau eroi ai naibii, găseau că André Chénier îi cam stânjenea şi de-asta l-au ghilo… adică, aceşti oameni mari l-au rugat în ziua de 7 thermidor, în interesul salvării publice, pe André Chénier să binevoiască a se duce…

Domnul Gillenormand, gâtuit de propria sa frază, nu mai putu urma; neputând nici s-o sfârşească, nici s-o înghită, pe când fiica sa îi potrivea lui Marius perna la spate, zăpăcit de atâtea emoții, bătrânul se năpusti, cu graba pe care i-o mai îngăduia vârsta, afară din odaia de culcare, trânti uşa în urma lui şi, roşu ca racul, înecându-se, spumegând, cu ochii ieşiți din orbite, dădu peste Basque cel de treabă, care lustruia cizmele în vestibul. Îl luă de guler, şi-i strigă în față mânios:

— Mii de draci, tâlharii aceia l-au asasinat!

— Pe cine, domnule?
— Pe André Chénier!
— Da, domnule, zise Basque speriat.

IV – În cele din urmă, domnişoara Gillenormand nu ia în nume de rău că domnul Fauchelevent a venit cu ceva la subsuoară

Cosette şi Marius se revăzură.

Ce a fost întrevederea lor nu mai spunem.

Sunt lucruri pe care nu trebuie să încerci a le zugrăvi; soarele de pildă.

Întreaga familie, cu Basque şi Nicolette, era strânsă în odaia lui Marius când intră Cosette.

Se ivi în prag, înconjurată parcă de un nimb.

Tocmai în acea clipă bunicul se pregătea să-şi şteargă nasul; rămase încremenit, cu el în batistă, şi uitându-se la Cosette pe deasupra batistei:

— Răpitoare! exclamă el.

Apoi îşi suflă nasul cu zgomot.

Cosette era îmbătată, încântată, înspăimântată, într-al nouălea cer. Era speriată, atât cât poți fi speriat de fericire. Abia putea vorbi, se înroşea, se îngălbenea, ar fi vrut să se arunce în brațele lui Marius şi nu îndrăznea. Era ruşinată să-şi arate iubirea în fața tuturor. Oamenii sunt fără milă față de îndrăgostiții fericiți. Stau lângă ei tocmai când aceştia ar dori mai mult să fie singuri, când n-au deloc nevoie de alții.

Odată cu Cosette şi în urma ei intrase un bărbat cu părul alb. Grav, surâzând totuşi, dar cu un surâs vag şi sfâşietor. Era „domnul Fauchelevent”; era Jean Valjean.

— Era „foarte bine îmbrăcat”, cum spusese portarul, din cap până în picioare, în haine negre noi şi cravată albă.

Nici nu i-ar fi trecut prin minte portarului că burghezul acesta îngrijit, vreun notar pesemne, era cioclul înspăimântător, care răsărise la poarta lui, în noaptea de 7 iunie, în zdrențe, slut, plin de glod, cu ochii rătăciți, cu fața mânjită de sânge şi noroi, ținând de subsuori pe Marius leşinat; cu toate astea, nasul lui de portar simțise ceva. Când domnul Fauchelevent sosise cu

Cosette, portarul nu se putuse împiedica să şoptească în taină soţiei sale: „Nu ştiu de ce tot mi se pare că am mai văzut chipul ăsta!”

În camera lui Marius, domnul Fauchelevent sta la o parte, lângă uşă. Avea la subsuoară un pachet învelit în hârtie şi care semăna cu un volum *in-octavo*. Hârtia era verzuie şi părea mucegăită.

— Totdeauna umblă domnul ăsta aşa, cu cărţi la subsuoară? o întrebă încet, pe Nicolette, domnişoara Gillenormand, care nu era deloc iubitoare de cărţi.

— Ce vrei, răspunse tot aşa domnul Gillenormand, care o auzise, e un învăţat. Şi dacă? Ce e el de vină? Domnul Boulard[1255], pe care l-am cunoscut, nu ieşea nici el niciodată fără o carte şi totdeauna strângea la piept câte o hârţoagă veche… Şi salutând zise tare: Domnul Trauchelevent…

Bătrânul Gillenormand nu o făcu într-adins, dar neatenţia la numele proprii era la el un fel de-a fi aristocrat.

— Domnule Tranchelevent, am onoarea a vă cere mâna domnişoarei pentru nepotul meu, domnul baron Marius Pontmercy.

Domnul „Tranchelevent” se înclină.

— S-a făcut! zise bunicul.

Apoi, întorcându-se spre Marius şi Cosette, şi binecuvântându-i cu amândouă braţele întinse, exclamă:

— Acum aveţi voie să vă iubiţi!

Nu aşteptară să li se spună de două ori. Nu le mai păsa de nimic. Gunguritul începu. Îşi vorbeau încet. Marius cu coatele sprijinite pe braţele fotoliului pe care era întins, Cosette în picioare lângă el.

— Oh, Doamne! şoptea Cosette. Te văd iarăşi. Eşti chiar tu! Chiar dumneata! Să te duci să lupţi aşa! Pentru ce? E îngrozitor! Timp de patru luni am fost ca moartă. Oh! Rău ai fost că te-ai dus la bătălia aceea! Ce-ţi făcusem? Te iert, dar n-ai să mai faci. Şi adineauri, când au venit să ne cheme, am crezut că o să mor, dar de bucurie. Am fost atât de mâhnită! Nici n-am mai stat să mă îmbrac, trebuie să fiu de speriat. Ce-au să zică ai tăi dacă mă văd cu gulerul mototolit? Dar vorbeşte şi tu! Mă laşi să vorbesc singură. Stăm tot în strada l’Homme-Armé. Se pare că rana de la umăr a fost ceva groaznic. Mi-au spus că puteai vârî pumnul în ea. Şi că-ţi tăiau carnea cu foarfecele. Îngrozitor! Am plâns până n-am mai putut! E de neînţeles cum poţi să suferi atâta! Bunicul tău pare foarte bun. Nu te mişca, nu te sprijini în cot, ia seama, o să te doară. Oh! Ce fericită sunt! Aşadar, s-a

sfârşit cu nenorocirile! Sunt o proastă. Voiam să-ți spun atâtea lucruri şi-acum le-am uitat pe toate. Mă mai iubeşti? Locuim în strada l'Homme-Armé. Fără grădină. Toată vremea am făcut scamă; uite, domnule, vezi; din vina dumitale am o bătătură la deget.

— Înger! spunea Marius.

„Înger" e singurul cuvânt din limbaj care nu se uzează. Oricare altul nu ar rezista nemilosului abuz pe care îl fac cu el îndrăgostiții.

Apoi, cum mai erau şi alții de față, se întrerupseră şi nu mai spuseră niciun cuvânt, mărginindu-se să-şi atingă mâinile cu sfială.

Domnul Gillenormand se întoarse către toți ceilalți care mai erau în odaie şi strigă:

— Hai, vorbiți tare, voi ăştilalți! Faceți zgomot între culise! Haideți, puțină gălăgie, ce dracu! Să poată vorbi în linişte copiii ăştia. Şi apropiindu-se de Marius şi Cosette, le spuse încet de tot: Tutuiți-vă. Nu vă sfiiți.

Mătuşa Gillenormand asista năucită la această năvală de lumină în casa ei bătrânească. Uimirea ei nu era arțăgoasă. Nu se uita deloc la ei cu ochii mânioşi pizmaşi, ai bufniței care priveşte doi porumbei. Era privirea prostită a unei biete fete nevinovate, de cincizeci şi şapte de ani; era viața trăită în zadar, privind la acea biruință care era dragostea.

— Domnişoară Gillenormand, îi spuse tatăl ei, ți-am spus eu că aşa o să ți se întâmple. Tăcu o clipă şi adăugă: Priveşte la fericirea celorlalți! Apoi, întorcându-se spre Cosette: Ce drăguță e! Ce drăguță e! E ca un tablou de Greuze. Şi toate astea au să fie numai ale tale, ştrengarule! Ah! Ticălosule, mare noroc ai cu mine! Fii fericit, dacă aş avea cu cincisprezece ani mai puțin, ne-am bate în duel pentru ea. Uite, sunt îndrăgostit de dumneata, domnişoară. E firesc. E dreptul dumitale. Ah! Ce mai nuntă o să fie! Parohia noastră e Saint-Denis du Saint-Sacrement, dar o să obțin dispensă ca să vă căsătoriți la Saint-Paul. Biserica e mai arătoasă. E ridicată de iezuiți. E mai cochetă. E față-n față cu fântâna cardinalului de Biragne. Capodopera arhitecturii iezuite e la Namur. Se cheamă Saint-Loup[1256]. Când o să fiți căsătoriți, să vă duceți acolo. Merită să faceți drumul ăsta. Domnişoară, sunt cu totul de partea dumitale, vreau ca fetele să se mărite, de asta sunt făcute. Este o oarecare sfântă Ecaterina, pe care aş vrea să o văd veşnic cu capul gol[1257]. Să rămâi fată e frumos, dar e rece. Biblia spune: „Înmulțiți-vă". Pentru a mântui poporul e nevoie de Jeanne d'Arc dar pentru a înmulți poporul e nevoie de maica Barză. Măritați-vă, deci, frumoaselor! În adevăr, nu văd la ce bun să rămâi fată! Ştiu eu că la biserică

ai o capelă anume, că poți face parte din Frăția fecioarei; dar dă-o încolo, un bărbat drăguț, cumsecade, şi după un an, un copilaş bălai şi dolofan care să sugă voiniceşte, cu picioruşele numai pernuțe de grăsime şi care să-ți frământe sânul cu lăbuțele lui trandafirii, râzând ca zorile dimineții, face mai mult decât să ții o lumânare aprinsă la vecernie şi să cânți *Turris Eburnea*[1258]!

Bunicul se răsuci pe călcâiele lui de nouăzeci de ani şi începu din nou vorba, ca un resort proaspăt întors:

— *Şi stăvilind visarea ce-a curs tulburător*

E-adevărat, Alcippe, că în curând te-nsori?[1259]

Îmi adusei aminte!

— Ce, tată?

— Nu aveai tu un prieten bun?

— Da, Courfeyrac.

— Ce e cu el?

— A murit.

— Asta-i bine.

Se aşeză lângă ei, o sili şi pe Cosette să şadă şi le luă mâinile în mâinile lui zbârcite.

— E încântătoare mititica asta! E o minune această Cosette! E o fetiță foarte mică şi totodată o doamnă mare. Nu va fi decât baroană, e o decădere; e născută marchiză. Ce mai gene are! Băgați-vă bine în cap, copii, cu voi e adevărul. Iubiți-vă! Până la prostie. Iubirea e prostia oamenilor şi duhul lui Dumnezeu. Adorați-vă! Numai, adăugă el întunecându-se deodată, ce nenorocire! Abia acum mă gândesc. Mai mult de jumătate din averea mea e în rentă viageră; cât voi trăi eu, o să meargă, dar după moartea mea, peste vreo douăzeci de ani, ah! sărmanii mei copii, nu veți avea niciun ban! Mâinile dumneavoastră frumoase şi albe, doamnă baroană, vor face diavolului cinstea să-l tragă de coadă.

Se auzi atunci un glas adânc şi liniştit, care spuse:

— Domnişoara Euphrasie Fauchelevent are şase sute de mii de franci.

Era glasul lui Jean Valjean.

Nu scosese încă niciun cuvânt. Părea că toată lumea îl uitase şi el stătea în picioare, nemişcat, în spatele tuturor oamenilor acestora fericiți.

— Cine e această domnişoară Euphrasie? întrebă uluit bunicul.

— Eu sunt, răspunse Cosette.

— Şase sute de mii de franci! reluă domnul Gillenormand.

— Mai puțin paisprezece sau cincisprezece mii de franci, poate, zise Jean Valjean.

Şi puse pe masă pachetul pe care mătuşa Gillenormand îl luase drept o carte.

Jean Valjean îl dezveli; era un teanc de bancnote. Fură desfăcute şi numărate. Erau cinci sute de bilete de câte o mie de franci şi o sută şaizeci şi opt de câte cinci sute. Cu totul cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.

— Bună carte, zise domnul Gillenormand.

— Cinci sute optzeci şi patru de mii de franci! şopti mătuşa.

— Asta schimbă multe lucruri, nu-i aşa, domnişoară Gillenormand? reluă bătrânul. Diavolul ăsta de Marius a descoperit în copacul cu visuri o fetişcană milionară! Să mai aveți încredere în dragostele băieților! Studenții găsesc studente de şase sute de mii de franci. Chérubin lucrează mai bine decât Rotschild.

— Cinci sute optzeci şi patru de mii de franci! repeta cu jumătate de glas domnişoara Gillenormand. Cinci sute optzeci şi patru! Poți spune şase sute de mii de franci!

Cât despre Marius şi Cosette, ei se uitau unul la altul; aproape nici nu băgară de seamă acest amănunt.

V – Depuneți-vă banii mai bine în pădure decât la notar

S-a înțeles, nici vorbă, fără să mai fie nevoie de multe desluşiri că după afacerea Champmathieu, mulțumită primei evadări de câteva zile, Jean Valjean putuse veni la Paris să-şi retragă la timp de la Laffitte suma câştigată de el sub numele de domnul Madeleine, la Montreuil-sur-Mer; şi că, temându-se să nu fie prins din nou – ceea ce i s-a şi întâmplat, într-adevăr, după puțină vreme – ascunsese şi îngropase această sumă în pădurea Montfermeil, în locul zis Pământul lui Blaru. Suma, şase sute treizeci de mii de franci, toată în bancnote, nu ocupa mult loc şi încăpea într-o cutie; numai că, pentru a feri cutia de umezeală, el o pusese într-un cufăraş de stejar plin cu talaj de castan. În acelaşi cufăraş îşi pusese şi cealaltă comoară, sfeşnicele episcopului. Ne amintim că, evadând de la Montreuil-sur-Mer, le luase cu el. Bărbatul zărit într-o seară pentru întâia oară de Boulatruelle

fusese Jean Valjean. Mai târziu, de câte ori avea nevoie de bani, Jean Valjean venea să şi-i ia din poiana Blaru. Asta era pricina plecărilor de care am vorbit. Undeva, în buruieni, într-o ascunzătoare cunoscută numai de el, avea un târnăcop. Când îl văzu pe Marius intrat în convalescenţă, simţind că se apropie ceasul când banii aceştia ar putea fi de folos, se dusese să-i ia; Boulatruelle îl văzuse iar în pădure, de astă dată însă dimineaţa, nu seara. Târnăcopul rămase moştenire lui Boulatruelle.

Suma întreagă era de cinci sute optzeci şi patru de mii cinci sute de franci. Jean Valjean puse cele cinci sute la o parte pentru el. „Pe urmă, vom mai vedea", se gândi el. Diferenţa între această sumă şi cele şase sute treizeci de mii de franci scoşi de la Laffitte reprezenta cheltuiala pe zece ani, de la 1823 la 1833. Cei cinci ani de mânăstire nu costaseră decât cinci mii de franci.

Jean Valjean puse cele două sfeşnice pe cămin, unde străluceau spre marea bucurie a Toussaintei.

De altfel, Jean Valjean se ştia scăpat de Javert. Auzise povestindu-se, şi faptul fusese verificat şi de el în *Monitor,* unde se publicase că un inspector de poliţie cu numele Javert fusese găsit înecat sub o luntre de spălătorească între podul Change şi Pont-Neuf, şi că un bilet lăsat de acest om, de altfel fără cusur şi foarte preţuit de şefii săi, făcea să se creadă că este vorba de un acces de alienaţie mintală şi de o sinucidere. „De fapt, se gândi Jean Valjean, sigur că era nebun, dacă atunci când mă avea în mână mi-a dat drumul."

VI – Cei doi bătrâni fac totul, fiecare în felul lui, pentru fericirea Cosettei

Se făcură toate pregătirile pentru căsătorie. Medicul întrebat, fu de părere că ea ar putea avea loc în februarie. Erau în decembrie. Se scurseră câteva încântătoare săptămâni de fericire deplină. Bunicul nu era nici el mai puţin fericit. Şedea câte un sfert de ceas în contemplaţie în faţa Cosettei.

— Minunată fată! exclamă el. Şi pare atât de blândă şi bună. Fără îndoială, drăguţa de ea, e fata cea mai fermecătoare pe care am văzut-o vreodată. Mai târziu va avea virtuţi de mireasmă de toporaşi. E gingăşia

însăşi. Cu o astfel de ființă nu poți duce decât o viață de nobil. Marius, băiete, eşti baron, eşti bogat, te rog din suflet nu face pe avocățelul!

Cosette şi Marius trecuseră deodată din mormânt în paradis. Trecerea se făcuse fără pregătire, şi ei ar fi fost năuciți dacă n-ar fi fost în culmea fericirii.

— Înțelegi ceva din toate astea? o întreba Marius pe Cosette.

— Nu, răspundea Cosette, dar mi se pare că Dumnezeu se uită spre noi.

Jean Valjean făcu totul, netezi totul, împăcă şi uşură totul. Se îndrepta spre fericirea Cosettei cu tot atâta grabă şi, s-ar fi zis, cu tot atâta bucurie ca şi Cosette însăşi.

Cum fusese primar, ştiu să ducă la bun sfârşit o chestiune gingaşă pe care numai el o cunoştea: starea civilă a Cosettei. Să dea pe față originea ei, cine ştie? Asta ar fi împiedicat poate căsătoria. O scoase pe Cosette din toate încurcăturile. Îi născoci o familie de morți, mijloc sigur să nu aibă vreo reclamație. Cosette era tot ce mai rămânea dintr-o familie stinsă; Cosette nu era fiica lui, ci fiica unui alt Fauchelevent. Doi frați Fauchelevent fuseseră grădinari la mânăstirea Petit-Picpus. Se duseră la mânăstire; acolo aflară cele mai bune informații şi mărturiile cele mai sigure; bietele călugărițe, nu prea în măsură şi nici prea doritoare să scormonească o chestiune de paternitate, negândindu-se la nimic rău, nu ştiuseră niciodată bine care din cei doi Fauchelevent era tatăl Cosettei. Ele spuseră tot ce li se ceru şi o spuseră cu toată inima. Se întocmi un act de notorietate. Cosette deveni înaintea legii domnişoara Euphrasie Fauchelevent. Fu declarată orfană de tată şi de mamă. Jean Valjean făcu aşa ca să fie numit, sub numele de Fauchelevent, tutore al Cosettei, cu domnul Gillenormand ca tutore supleant.

Cât despre cei cinci sute optzeci şi patru de mii de franci, aceştia erau un legat făcut Cosettei de către o persoană moartă, care dorea să rămână necunoscută. Legatul fusese la început de cinci sute nouăzeci şi patru de mii de franci, dar zece mii fuseseră cheltuiți pentru educația domnişoarei Euphrasie, din care cinci mii plătiți chiar la mânăstire. Legatul, depus în mâna unei terțe persoane, trebuie să fie remis Cosettei la majoratul ei, sau în clipa căsătoriei. Toată această orânduială nu avea niciun cusur, după cum se vede, mai cu seamă când era sprijinită de mai bine de o jumătate de milion. Ar mai fi fost, ici şi colo, câte o ciudățenie, dar ele nu fură văzute; unul dintre cei interesați avea ochii legați de dragoste, ceilalți, de cele şase sute de mii de franci.

Cosette află că nu era fiica bătrânului căruia atâta vreme îi spusese „tată”. El nu era decât o rudă; un alt Fauchelevent era tatăl ei adevărat. Oricând, altădată, ar fi mâhnit-o adânc. Dar în ceasurile de nespusă fericire pe care le trăia nu fu decât o umbră, o uşoară întunecare; sufletul ei era stăpânit de o bucurie atât de mare, încât norul trecu repede. Îl avea pe Marius. Tânărul se ivise, bătrânul se da la o parte. Aşa e viaţa.

Şi apoi, Cosette era de mult deprinsă să vadă lucruri neînţelese în jurul ei; orice fiinţă care a avut o copilărie plină de taine e gata totdeauna să renunţe la anumite lucruri.

Ea îi spunea totuşi, şi mai departe „tată” lui Jean Valjean.

Cosette, într-al nouălea cer, era entuziasmată de tata Gillenormand. E adevărat că el o copleşea cu daruri şi madrigaluri. În timp ce Jean Valjean dădea Cosettei o situaţie normală în societate şi o stare civilă inatacabilă, domnul Gillenormand se îngrijea de darurile de nuntă. Nimic nu-i făcea mai multă plăcere decât să se arate măreţ şi darnic. Dăduse Cosettei o rochie de dantelă de Binche, pe care o moştenise şi el de la bunica lui. „Moda se întoarce, spunea el, lucrurile vechi fac furori, femeile tinere din vremea bătrâneţii mele se îmbracă aşa cum se îmbrăcau femeile bătrâne în copilăria mea.”

Îşi golea uriaşele şi pântecoasele scrinuri de lac de Coromandel[1260] care nu fuseseră deschise de mulţi ani de zile. „Ia să le mai spovedim pe cocoanele astea bătrâne, să vedem ce mai ascund”. Trăgea cu zgomot sertarele încărcate, pline cu rochiile tuturor soţiilor, ale tuturor amantelor şi ale tuturor bunicelor şi străbunicelor lui. Mătăsuri chinezeşti, stofe de Damasc, moaruri pictate, rochii înflorate din mătase, de Tours, batiste din India brodate cu fir de aur ce se poate spăla, bucăţi întregi de mătăsuri cu două feţe, dantelă de Gênes şi d’Alençon, garnituri întregi de giuvaeruri vechi, bomboniere de fildeş împodobite cu bătălii minuscule, găteli, panglici, toate le dăruia Cosettei. Uimită şi fericită în faţa lor, plină de dragoste pentru Marius şi neştiind cum să-şi arate recunoştinţa faţă de domnul Gillenormand, Cosette, îmbrăcată în catifea de mătase, visa la o fericire fără margini. Coşul cu darurile de nuntă îi părea purtat de îngeri. Sufletul ei se înălţa în albastrul cerului pe aripi de dantelă de Malines.

Încântarea îndrăgostiţilor nu o egala decât pe aceea a bunicului.

Parcă răsunau fanfarele în strada Filles-du-Calvaire. În fiecare dimineaţă alte nimicuri de preţ, daruri de-ale bunicului pentru Cosette. Toate podoabele cu putinţă se răsfirau minunate în jurul ei.

Într-o zi, Marius, căruia chiar în plină fericire îi plăcea să vorbească de lucruri serioase, zise, în legătură cu o întâmplare oarecare:

— Oamenii revoluției sunt atât de mari, încât au de pe acuma prestigiul veacurilor, ca şi Caton[1261] sau Focion[1262], şi fiecare din ei pare un suflet antic.

— Antic! Moar antic! exclamă bătrânul. Îți mulțumesc Marius. E tocmai ce căutam.

Şi a doua zi o minunată rochie de moar antic de culoarea ceaiului se afla în coşul cu daruri al Cosettei.

Bunicul scotea din aceste găteli o întreagă înțelepciune.

— E bună dragostea, dar mai e nevoie şi de-alde astea. Fericirii îi trebuie şi lucruri de prisos. Fericirea e numai necesarul. Mai pune pe deasupra şi cât mai mult prisos. Inima lui şi un palat pe deasupra! Inima lui şi bogățiile Luvrului. Inima ei, şi pe lângă ea, havuzurile de la Versailles. Dați-mi o păstoriță şi căutați să fie ducesă. Dați-mi-o pe Philis[1263] încununată cu albăstrele, dar să aibă şi o sută de mii de livre venit. Desfăşurați-mi o pastorală cât vezi cu ochii, pe sub o colonadă de marmură. Primesc pastorala şi pe deasupra şi minunăția de marmură şi aur. Fericirea goală, seamănă cu pâinea goală. Mănânci, dar nu te ospătezi. Vreau lucruri de prisos, inutile, extravagante, mai multe decât trebuie, din cele ce nu folosesc la nimic. Mi-aduc aminte că în catedrala de la Strasbourg am văzut un orologiu înalt cât o casă cu trei caturi care arăta ora, care avea bunătatea să arate ora, dar care nu părea făcut pentru asta, şi care, după ce suna de amiază, sau de miezul nopții – ora dragostei, sau orice altă oră veți vrea – îți da luna şi stelele, pământul şi marea, păsările şi peştii, Phebus şi Phebe, şi un şir lung de lucruri care ieşeau dintr-o firidă, şi pe cei doisprezece apostoli, şi pe împăratul Carol Quintul, şi pe Eponina, şi pe Sabinus[1264], şi o armată întreagă de omuleți auriți, care pe deasupra mai cântau şi din trâmbiță. Fără să mai vorbesc de încântătoarele arii pe care clopotele lui le împrăştie în aer, în orice clipă şi fără să ştii de ce. Un urâcios cadran gol, care nu-ți spune decât ora, e totuna cu el? Eu sunt de părerea orologiului celui mare de la Strasbourg şi îl prefer cucului din Pădurea Neagră.

Domnul Gillenormand bătea câmpii mai cu seamă când era vorba de nuntă, şi toate scenele pictate pe panourile veacului al XVIII-lea se învălmăşeau în ditirambii lui.

— Voi nu cunoaşteți arta de a sărbători. Voi nu ştiți, azi, să organizați o zi de bucurie. Secolul al XIX-lea, al vostru, e fără vlagă. Îi lipseşte excesul.

Nu ştie ce înseamnă a fi bogat, a fi nobil. În toate e tuns ca în palmă. „Starea a treia”[1265] a voastră e fără gust, fără culoare, fără miros şi fără formă. Visul burghezelor voastre e să-şi instaleze, cum spun ele, un salonaş drăguţ, proaspăt mobilat în palisandru şi creton. Loc! Loc! Domnul Zgârcilă se însoară cu domnişoara Zgârie-Brânză! Bogăţie şi strălucire! Au lipit un galben pe o lumânare! Asta e vremea noastră. Aş vrea să fug la capătul pământului. Ah! Am spus eu că totul e pierdut, încă din 1787, când i-am văzut pe ducele de Rohan, prinţ de Léon, duce de Chabot, duce de Montbazon, marchiz de Soubise, viconte de Thouars, pair al Franţei, ducându-se la Longchamps[1266] în trăsurica aceea cu două locuri! Astea au dat roade. În veacul ăsta faceţi afaceri, jucaţi la bursă, câştigaţi bani şi sunteţi zgârciţi. Vă îngrijiţi, vă instruiţi pe dinafară, sunteţi scoşi ca din cutie, spălaţi, săpuniţi, răzuiţi, raşi, pieptănaţi, ceruiţi, neteziţi, frecaţi, periaţi, curăţaţi pe dinafară fără cusur, lucioşi ca o piatră de râu, discreţi, curăţei şi totodată, pe cinstea mea, în fundul conştiinţei aveţi băligar şi murdărie, de se sperie şi o văcăriţă care îşi şterge nasul cu degetele. Pentru vremea de acum eu aş alege deviza: „Curăţenie murdară!” Marius, nu te supăra, dă-mi voie să vorbesc, nu spun nimic rău de popor, cum vezi, mi-e gura plină de el, de poporul tău, dar dă-mi voie să mă răfuiesc puţin cu burghezia. Cu ai mei. Pe cine ţi-e mai drag îl pedepseşti mai aspru. Şi acum o spun de-a dreptul. Faceţi voi astăzi nunţi, dar nu mai ştiţi să nuntiţi! Ah! Aşa e, îmi pare rău după obiceiurile de altădată. După tot. Eleganţa, cavalerismul, purtările curtenitoare şi pline de gingăşie, luxul ce-ţi încânta ochii, pe care-l făcea oricine, muzica nelipsită de la petrecerea de nuntă, sus simfonie, jos bătăi de tobă, dansurile, feţele vesele din jurul mesei, madrigalurile bine aduse, cântecele, focurile de artificii, râsul din toată inima, diavolul şi tămbălăul lui, nodurile mari de panglică. Îmi pare rău după jartiera miresei. Jartiera miresei e vară bună cu cingătoarea Venerei. De ce s-a purtat războiul troian? Pentru jartiera Elenei. De ce s-au bătut? De ce divinul Diomede sfărâmă pe capul lui Merioneu casca de bronz cu zece vârfuri? De ce Ahile şi Hector se înţeapă cu suliţele? Pentru că Elena l-a lăsat pe Paris să-i fure jartiera. Cu jartiera Cosettei, Homer ar face o Iliadă. Ar pune în poemul său şi un flecar bătrân ca mine, şi i-ar da numele de Nestor. În vremurile de altădată, dragii mei, în vremurile bune de altădată ştia lumea să facă o nuntă; întâi un contract bun şi apoi un chef zdravăn. Cum ieşea notarul, intra bucătarul. Dar, ce vrei, stomacul e o fiară simpatică ce-şi cere dreptul ei, care vrea să petreacă şi ea. Se mânca bine şi la masă

aveai o vecină frumoasă, care nu-şi ascundea decât pe jumătate sânii sub rochia decoltată! Oh! se râdea în gura mare şi ce veselă era toată lumea pe vremea aceea! Tineretul era un mănunchi de flori; orice tânăr se sfârşea cu un fir de liliac sau un buchet de trandafiri; chiar de-ai fi fost războinic, erai şi păstor; şi dacă din întâmplare erai căpitan de dragoni, făceai aşa ca să te cheme Florian. Țineai să fii frumos. Îți brodai hainele, ți le împodobeai cu roşu. Un burghez părea o floare, un marchiz – o piatră scumpă. Nu-ți legai pantalonii pe sub talpă, nu aveai cizme. Erai fercheş, lustruit, moarat, aurit, învârtindu-te într-un picior, drăgălaş, cochet, ceea ce nu te împiedica să porți sabia la şold. Pasărea colibri, cu cioc şi gheare. Era timpul *Indiilor galante*[1267]. Veacul acela era gingaş şi strălucit totodată; şi, pe cinstea mea, se petrecea bine! Astăzi suntem serioşi. Burghezul e zgârcit, soția lui face pe mironosița, veacul nostru n-are noroc. Cele trei grații ar fi gonite pentru că sunt prea dezbrăcate. Vai vouă, ascundeți frumusețea ca pe o urâțenie! De la revoluție încoace, toată lumea poartă pantaloni, chiar şi baletistele. Până şi o dansatoare de teatru trebuie să fie gravă; dansurile voastre sunt doctrinare. Trebuie să ai o înfățişare măreață. Te simți prost dacă nu-ți înfunzi bărbia în cravată. Idealul unui ştrengar de douăzeci de ani, care se însoară, e să semene cu domnul Royer-Collard[1268]. Şi ştiți unde ajungeți cu măreția asta? Ajungeți să fiți mici. Aflați un lucru: bucuria nu e numai veselă, e mare. Fiți, dar, îndrăgostiți şi veseli, la dracu! Însurați-vă, când vă însurați, cu înfrigurare, şi buimăceala, şi gălăgia, şi vălmăşagul fericirii! Gravitatea la biserică, fie! Dar cum s-a sfârşit slujba, la naiba! În jurul miresei, ar trebui să pornească val-vârtej un vis. O nuntă trebuie să fie regească şi plină de himere; ea trebuie să-şi plimbe ceremonia de la catedrala din Reims la pagoda de la Chanteloup[1269]. Mi-e silă de o nuntă calică! Pe toți dracii! Urcați-vă în Olimp cel puțin în ziua aceea! Simțiți-vă zei! Ah! Ați putea fi duhuri ale văzduhului, ale veseliei, ați putea fi ca ostaşii cu platoşă de argint ai lui Alexandru cel Mare[1270]; voi sunteți nişte netrebnici! Dragii mei, orice mire trebuie să fie prințul Aldobrandini[1271]. Profitați de această clipă fără pereche a vieții, pentru a zbura în înaltul cerului cu lebedele şi cu vulturii, chiar dacă a doua zi ați cădea în burghezia broaştelor. Nu vă tocmiți când e vorba de nuntă, nu fiți zgârciți cu strălucirea ei, nu vă uitați la un gologan în ziua celei mai mari bucurii. Nunta nu e căsnicia. Oh! Dacă aş face după capul meu, ar fi foarte frumos. S-ar auzi viori în copaci. Iată programul meu: albastru ca cerul şi argint. Aş

aduce la petrecere driadele şi nereidele. Nunta Amphitritei, un nor trandafiriu, nimfe frumos pieptănate şi goale, un academician oferind stihuri zeiţei, un car tras de monştri marini.

Triton sălta-nainte scoţând din scoica tare

Vrăjite cânturi care vrăjeau pe orişicare! [1272]

Un asemenea program de serbare, zic şi eu; sau nu mă pricep deloc să fiu al naibii!

În vreme ce bunicul, în plin avânt liric, se asculta pe sine, Cosette şi Marius se îmbătau uitându-se nestingheriţi unul la altul.

Mătuşa Gillenormand privea toate acestea cu liniştea ei netulburată. De cinci, şase luni trecuse prin destule emoţii: Marius întors acasă, Marius mort, apoi viu, împăcarea cu Marius, Marius logodit, Marius căsătorindu-se cu o fată săracă, Marius luând o milionară. Cei şase sute de mii de franci fuseseră cea din urmă surpriză. Apoi nepăsarea de fetiţă nevinovată îi cuprinse iar sufletul. Se ducea regulat la biserică, înşira ziua mătănii, îşi citea cu sfinţenie cartea de rugăciuni, şoptea mereu Ave Maria într-un colţ al casei, pe când într-altul se şoptea I Iove you[1273] şi, nedesluşit, Marius şi Cosette îi păreau ca două umbre. Umbra era ea.

Există o anumită stare de ascetism fără vlagă, în care sufletul căzut în amorţire, străin de ceea ce s-ar putea numi dorinţă de a trăi, nu simte, în afară de vreun cutremur de pământ sau de vreun prăpăd oarecare, niciuna dintre frământările omeneşti, nici pe cele plăcute, nici pe cele neplăcute. „Evlavia aceasta, spunea Gillenormand-tatăl fiicei sale, seamănă cu guturaiul. Tu nu simţi nimic din viaţă. Nici mirosul urât, dar nici pe cel frumos. ”

De altfel, cele şase sute de mii de franci puseseră capăt îndoielilor bătrânei domnişoare. Tatăl ei avea obiceiul să ţină atât de puţin seama de dânsa, încât nici nu o întrebase când fusese vorba de consimţământul la căsătoria lui Marius. Trecuse repede la fapte, aşa cum îi era felul, neavând, tiran prefăcut în sclav, decât un gând: să-l mulţumească pe Marius. Cât despre mătuşă nici nu se gândea că era şi ea pe lume, că ar fi putut avea o părere, şi, oricât era ea de oiţă, acest lucru o jignise. Oarecum mâhnită în fundul sufletului, dar arătând nepăsătoare, îşi spunea: „Tata hotărăşte căsătoria, fără mine; eu voi hotărî moştenirea fără el”. Într-adevăr, ea era bogată şi el nu. Îşi păstrase, deci dreptul de a hotărî asupra acestui lucru. Se vede că dacă Marius ar fi luat o fată săracă, sărac l-ar fi lăsat şi ea! Cu atât mai rău pentru domnul nepotul meu! Ia o calică, calic să fie şi el! Dar

jumătatea de milion a Cosettei îi plăcu mătuşii şi-şi schimbă gândurile față de această pereche de îndrăgostiți. Datora considerație sumei de şase sute de mii de franci, şi era vădit că nu putea face altfel decât să-şi lase averea acestor tineri, de vreme ce ei nu mai aveau nevoie de ea.

Se hotărî ca tânăra pereche să locuiască la bunic. Domnul Gillenormand ținu morțiş să le dea odaia lui, cea mai frumoasă din toată casa. „Asta mă întinereşte, spuse el. E o veche dorință a mea. De când voiam eu să petrec în camera mea!” El mobilă camera cu o mulțime de bibelouri galante. Puse să fie tapisată cu o stofă nemaipomenită pe care o avea în bucată şi pe care o credea de Utrecht, fond de mătase aurie cu flori de catifea. „Cu stofă de asta, spunea el, era îmbrăcat patul ducesei d'Anville la Roche-Guyon[1274]”. Pe cămin puse o statuetă de Saxa care îşi ținea un manşon pe pântecele gol.

Biblioteca domnului Gillenormand se prefăcu în cabinet de avocat al lui Marius, pentru că, dacă ne amintim, regulamentul baroului cerea un cabinet.

VII – Urmările visului amestecate cu fericirea

Îndrăgostiții se vedeau în toate zilele. Cosette venea cu domnul Fauchelevent. „S-a întors lumea pe dos, spunea domnişoara Gillenormand, ca logodnica să vie aşa, acasă la logodnic, ca să i se facă curte.” Dar convalescența lui Marius îi obişnuise astfel, şi fotoliile din strada Filles-du-Calvaire, mai bune pentru convorbirile în doi decât scaunele de paie din strada l'Homme-Armé, făcuseră ca acest obicei să prindă rădăcini. Marius şi domnul Fauchelevent se vedeau, dar nu-şi vorbeau. Părea că sunt înțeleşi. Orice fată tânără are nevoie de un însoțitor. Cosette nu ar fi putut veni fără domnul Fauchelevent. Pentru Marius, domnul Fauchelevent era o condiție a Cosettei. O primea. Dezbătând în treacăt şi fără să le adâncească unele probleme politice în ce priveşte îmbunătățirea generală a stării tuturor, ajungeau să-şi spună ceva mai mult decât „da” sau „nu”. O dată, în legătură cu învățământul pe care Marius îl voia gratuit şi obligatoriu, înmulțit sub toate formele, la îndemâna tuturor ca aerul şi soarele, într-un cuvânt, acordat poporului întreg, ei fură de aceeaşi părere şi aproape că stătură de vorbă.

Marius băgă de seamă, cu acest prilej, că domnul Fauchelevent ştia să vorbească şi că folosea chiar cuvinte alese. Îi lipsea totuşi ceva: Domnul Fauchelevent avea şi ceva mai puțin decât un om din lumea bună şi ceva mai mult.

În mintea lui, şi numai pentru el, Marius îl înconjura cu tot felul de întrebări mute pe acest domn Fauchelevent, care era față de el numai binevoitor şi rece. Din când în când, se îndoia de propriile lui amintiri. În gândurile lui era un gol, un punct întunecat, o prăpastie săpată de patru luni de agonie. Multe lucruri se pierduseră în ea. Ajunsese să se întrebe dacă într-adevăr îl văzuse în baricadă pe domnul Fauchelevent, un om atât de serios şi de liniştit.

Acesta nu era de altfel singurul punct de întrebare pe care aparițiile şi disparițiile trecutului să-l fi lăsat în sufletul lui. Nu trebuie să credem că scăpase de toate obsesiile amintirii, care ne silesc, chiar fericiți, chiar mulțumiți, să privim cu melancolie înapoi. Capul ce nu se întoarce spre zările şterse nu cuprinde nici gânduri, nici iubire. Din când în când, Marius îşi îngropa obrazul în palme, şi, trecutul vijelios şi nelămurit trecea prin mintea lui aproape întunecată. Revedea pe Mabeuf căzând, îl auzea pe Gavroche cântând sub ploaia de gloanțe, simțea sub buzele lui fruntea rece a Époninei. Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Combeferre, Bossuet, Grantaire, toți prietenii săi se înălțau înaintea lui, apoi se risipeau. Toate aceste ființe scumpe, îndurerate, viteze, fermecătoare sau tragice erau oare numai vis? Trăiseră într-adevăr? Răscoala rostogolise totul în fumul ei. Aceste mari epoci de înfrigurare îşi au şi visele lor mari. Marius se întreba, se cerceta, toate aceste realități dispărute îl amețeau. Unde erau cu toții? Se putea ca totul să fie mort? O prăbuşire în beznă îi înghițise pe toți în afară de el. Totul i se părea dispărut ca după o cortină de teatru. Există asemenea cortine ce se lasă în viață. Dumnezeu trece la actul următor.

Şi el însuşi, era el omul de altădată? El, săracul, era bogat; el, părăsitul, avea o familie; el, deznădăjduitul, o lua în căsătorie pe Cosette. I se păru că trecuse printr-un mormânt, că intrase acolo negru şi ieşise alb. Ceilalți rămăseseră în acel mormânt. În unele clipe, toate aceste ființe din trecut se întorceau, erau de față, se strângeau în jurul lui şi îi întunecau sufletul; atunci se gândea la Cosette şi se însenina; fericirea aceasta îi ajungea ca să şteargă amintirea catastrofei.

Domnul Fauchelevent avea şi el parcă un loc între ființele acestea dispărute. Lui Marius nu-i venea să creadă că Fauchelevent din baricadă, e

acelaşi Fauchelevent care, în carne şi oase, şedea atât de grav lângă Cosette. Cel dintâi era pesemne unul dintre acele vise rele, aduse şi luate înapoi de ceasurile lui de delir. De altfel, firile lor fiind la fel de tari, nicio întrebare nu era cu putinţă de la Marius către domnul Fauchelevent. Nici nu i-ar fi trecut prin minte una ca asta, am vorbit şi altădată de acest amănunt caracteristic.

Nu e un lucru atât de rar ca doi inşi care au o taină împreună să pară învoiţi a nu schimba o vorbă despre ca.

Numai o singură dată Marius făcu o încercare. Aduse vorba despre strada Chanvrerie şi, întorcându-se spre domnul Fauchelevent, îi spuse:

— Aţi auzit de strada asta?

— Care stradă?

— Strada Chanvrerie.

— N-am auzit de numele acestei străzi, răspunse cu cel mai firesc ton din lume domnul Fauchelevent.

Răspunsul, care se referea la numele străzii şi nu la strada însăşi, îi păru lui Marius mai concludent decât era.

„Cu siguranţă, gândi el, am visat. Am avut o halucinaţie. Era cineva care semăna cu el. Domnul Fauchelevent n-a fost acolo.”

VIII – Doi oameni cu neputinţă de găsit

Starea de încântare în care se găsea Marius, oricât ar fi fost ea de mare, nu-i goni deloc din minte celelalte preocupări.

În timp ce se pregătea căsătoria şi în aşteptarea zilei hotărâte, puse să se facă cercetări amănunţite şi grele în trecut.

El datora în mai multe părţi recunoştinţă pentru tatăl său şi pentru el însuşi.

Era vorba de Thénardier; era vorba de necunoscutul care îl adusese pe el, Marius, acasă la domnul Gillenormand.

Marius ţinea să regăsească pe aceşti doi oameni, neînţelegând să se însoare, să fie fericit şi să-i uite, temându-se că aceste datorii de recunoştinţă neplătite să nu-i urmărească viaţa atât de luminoasă de acum

înainte. Nu putea să lase în urma lui toate aceste datorii în aşteptare şi ţinea ca înainte de a păşi voios în viitor să aibă o descărcare din partea trecutului.

Thénardier putea fi un tâlhar, asta nu schimba deloc faptul că îl scăpase de la moarte pe colonelul Pontmercy. Thénardier era un bandit pentru toată lumea, în afară de Marius.

Şi Marius, necunoscând adevărata întâmplare de pe câmpul de luptă de la Waterloo, nu cunoştea faptul că tatăl său era faţă de Thénardier în situaţia ciudată de a-i datora viaţa fără să-i datoreze recunoştinţă.

Niciunul de feluriţii agenţi pe care Marius îi însărcinase cu cercetările, nu izbuti să găsească urma lui Thénardier. Ea se ştersese cu desăvârşire. Soţia lui Thénardier murise în închisoare, în timpul instrucţiei procesului; Thénardier şi fiica sa Azelma, singurii doi care mai rămăseseră din jalnicul grup, se scufundaseră iarăşi în întuneric. Tainiţele adânci ale lumii îl înghiţiseră pe tăcute. Nu se mai vedea pe deasupra nici măcar freamătul, tremurul acela, întunecatele cercuri concentrice care vestesc că ceva a căzut acolo şi că în acel loc poţi arunca sonda.

Thénardiera fiind moartă, Boulatruelle scos din cauză, Claquesous dispărut, principalii acuzaţi fugiţi din închisoare, procesul cursei întinse în Casa Gorbeau nu mai prezenta niciun interes. Faptul rămăsese destul de nelămurit. Juraţii trebuiră să se mulţumească cu doi acuzaţi din mâna a doua, Panchaud zis Printanier, zis Bigrenaille şi Demi-Liard, zis Deux Milliards, care fuseseră condamnaţi pentru că erau de faţă, la zece ani de galere. Munca silnică pe viaţă fusese pronunţată în contumacie împotriva complicilor evadaţi. Thénardier ca şef şi instigator fusese condamnat, şi el în contumacie, la moarte. Această condamnare îşi arunca lumina sinistră asupra numelui lui, îngropat ca o lumânare lângă un sicriu.

De altfel, condamnarea însăşi, scufundându-l pe Thénardier în cele mai depărtate adâncuri, mărea şi ea întunericul ce-l învăluia.

Cât despre celălalt, necunoscutul care îl salvase pe Marius, cercetările avură la început oarecare rezultat, apoi se împotmoliră. Izbutiră să regăsească trăsura care-l adusese pe Marius în strada Filles-du-Calvaire, în seara de 6 iunie. Birjarul declară că în ziua de 6 iunie, din ordinul unui agent de poliţie „staţionase” de la ora trei după amiază, până s-a înnoptat, pe cheiul Champs-Élysées, deasupra ieşirii din Marele Canal; că pe la ora nouă seara grilajul canalului care dă pe malul apei se deschisese; că un bărbat ieşise de acolo, ducând în spate pe altul ce părea mort; că agentul care sta la pândă în acest loc arestase pe bărbatul viu şi pusese mâna pe cel

mort; că din ordinul agentului, el birjarul, luase pe „toată lumea” în trăsură; că s-au dus mai întâi în strada Filles-du-Calvaire, că au lăsat acolo pe mort; că bărbatul mort era domnul Marius şi că el, birjarul, îl recunoştea foarte bine, cu toate că „de astă dată” dânsul era viu; că apoi se urcaseră din nou în trăsură; că el dăduse bici cailor; că la câţiva paşi de poarta Arhivelor i se spusese să oprească; că acolo, în mijlocul străzii, fusese plătit; că cei doi se dăduseră jos şi agentul îl luase pe celălalt bărbat; că altceva nu mai ştia nimic; că era foarte întuneric.

Marius, după cum am spus, nu-şi aducea aminte de nimic. Îşi amintea numai că fusese înşfăcat pe la spate de o mână puternică în clipa în care se prăvălea cu faţa în sus, pe baricadă; apoi totul se ştergea pentru el. Nu-şi venise în fire decât acasă la domnul Gillenormand.

Făcea tot felul de presupuneri.

De propria sa identitate nu se putea îndoi. Cum se făcuse totuşi că, fiind căzut în strada Chanvrerie, fusese ridicat de agentul de poliţie de pe malul Senei, lângă podul Invalizilor? Cineva îl dusese din cartierul Halelor la Champs-Élysées. Şi cum? Prin canal. Nemaiauzit devotament!

Cineva? Cine?

Acesta era omul pe care îl căuta Marius.

Despre acest om care era salvatorul lui nu afla nimic; nicio urmă; nici cea mai mică urmă.

Marius, cu toate că ar fi trebuit să se ferească pe cât putea, merse cu cercetările până şi la prefectura poliţiei. Nici acolo, informaţiile luate nu duseră la nicio lămurire. Prefectura ştia mai puţin decât birjarul. Nu i se adusese la cunoştinţă nicio arestare făcută în ziua de 6 iunie la grilajul Marelui Canal. Nu se primise niciun raport al vreunui agent asupra acestui fapt, care la prefectură era privit ca o născocire. Birjarul era socotit autorul ei. Un birjar care vrea un bacşiş e în stare de orice, să dea chiar şi dovezi de imaginaţie. Faptul totuşi era sigur, şi Marius nu se putea îndoi de el decât dacă s-ar fi îndoit de propria sa identitate, după cum am spus.

Totul era de neînţeles în această ciudată taină.

Omul, omul acela misterios pe care birjarul îl văzuse ieşind pe poarta de fier a Marelui Canal, cu Marius leşinat în spinare, şi pe care agentul de poliţie ce sta la pândă îl arestase, surprinzându-l în flagrant delict de salvare a unui răsculat, ce se făcuse cu el? Ce se făcuse cu agentul însuşi? De ce agentul acela păstrase tăcerea? Omul izbutise oare să scape? Îl mituise pe agent? De ce nu da niciun semn de viaţă lui Marius, care îi datora totul?

Dezinteresarea nu era mai puțin minunată decât devotamentul. De ce nu se da pe față omul acela? Era poate mai presus de orice răsplată, dar nimeni nu e mai presus da recunoştinţă. Murise? Ce fel de om era? Cum arăta la faţă? Nimeni nu putea spune. Birjarul răspundea: „Era foarte întuneric”. Basque şi Nicolette, zăpăciţi, nu se uitaseră decât la tânărul lor stăpân scăldat în sânge. Portarul, care cu sfeşnicul lui luminase sosirea tragică a lui Marius, era singurul care-l băgase de seamă pe omul de care e vorba, şi iată semnalmentele pe care le da: „Omul acela era groaznic”.

Cu nădejdea că îi vor fi de folos în cercetările sale, Marius porunci ca îmbrăcămintea plină de sânge pe care o purta când îl aduseseră acasă la bunic, să fie păstrată.

Uitându-se bine la haină, văzură că o parte din poală era sfâşiată într-un fel ciudat. Lipsea o bucată.

Într-o seară, Marius vorbea în faţa Cosettei şi a lui Jean Valjean de toată această întâmplare de neînţeles, de nenumăratele informaţii pe care le luase şi de osteneala lui de prisos. Figura neclintită a „domnului Fauchelevent” îl făcea să-şi piardă răbdarea. Strigă cu o pornire în care tremura aproape mânia:

— Omul acela, oricine ar fi el, a fost minunat. Ştiţi, domnule, ce a făcut? A intervenit în ajutor ca un arhanghel. A trebuit să se arunce în mijlocul luptei, să mă răpească, să deschidă canalul, să mă târască până acolo, să mă ducă în braţe! A trebuit să facă mai mult de o leghe şi jumătate în groaznice galerii pe sub pământ, îndoit, încovoiat, în întuneric, în murdărie, mai mult de o leghe şi jumătate, domnule, cu un cadavru în spate! Şi cu ce scop? Cu unicul scop de a salva acel cadavru. Şi cadavrul acela eram eu. Şi-a spus: „Poate mai este în el o scânteie de viaţă; o să mi-o pun pe a mea în joc pentru scânteia asta netrebnică!” Şi viaţa lui nu o dată şi-a pus-o în joc, ci de douăzeci de ori! Fiecare pas era o primejdie. Dovadă că, ieşind din canal, a şi fost arestat. Ştiţi, domnule, că toate acestea le-a făcut acest om? Şi nicio răsplată de aşteptat. Ce eram eu? Un răsculat. Ce eram? Un învins. Oh! Dacă cele şase sute de mii de franci ai Cosettei ar fi ai mei…

— Ai dumneavoastră sunt, îl întrerupse Jean Valjean.

— Ei bine, reluă Marius, i-aş da pe toţi ca să-l găsesc pe omul acela!

Jean Valjean tăcu.

Cartea a şasea:

NOAPTEA ALBĂ

I – 16 februarie 1833

Noaptea de 16 spre 17 februarie 1833 a fost o noapte binecuvântată. Deasupra întunericului ei s-au deschis cerurile. A fost noaptea de nuntă a lui Marius şi a Cosettei.

Ziua fusese şi ea minunată.

N-a fost sărbătoarea de azur visată de bunic, o feerie cu un stol de heruvimi şi cupidoni deasupra capului mirilor, o nuntă s-o aşezi ca podoabă deasupra uşii, dar a fost ceva gingaş şi plin de voie bună.

Moda pentru nunți era în 1833 alta decât cea de azi. Franța nu împrumutase încă, din Anglia, suprema delicatețe de a-ți răpi soția, de a fugi cu ea îndată după ieşirea din biserică, de a te ascunde ruşinat de fericire, de a împăca gesturile unui falit fraudulos cu bucuria de *Cântarea cântărilor.* Nu se înțelesese încă, pe atunci, cât de cast, ales şi decent este să-ți zdruncini paradisul în poştalion, să-ți însoțeşti taina cu pocnete de bici, să-ți iei drept pat de nuntă patul unui han şi să laşi în urma ta, în culcuşul banal, plătit cu atâta pe noapte, cea mai sfântă din amintirile vieții, de față cu vizitiul de la diligență şi cu slujnica hanului.

În această a doua jumătate a secolului al XIX-lea în care ne aflăm, primarul cu eşarfa lui, preotul cu patrafirul, legea şi Dumnezeu nu mai sunt de ajuns; mai e nevoie încă şi de surugiul de la Longjumeau: haina albastră cu revere roşii, nasturi în chip de clopoței şi brasardă pe mânecă, pantaloni de piele verde, înjurături pentru caii normanzi cu coada înnodată, galoane false şi pălărie de muşama, plete pudrate, un bici straşnic şi cizme groase. Franța nu împinge încă eleganța până acolo încât să abată asupra diligenței

mirilor o grindină de pantofi vechi şi papuci scâlciaţi, aşa cum face nobilimea engleză în amintirea lui Churchill[1275] ajuns Marlborough sau Malbrouck, atacat în ziua nunţii de furia unei mătuşi, care-i adusese noroc. Papucii şi pantofii vechi nu fac la noi încă parte din ceremonia nupţială; dar, răbdare, bunul-gust răspândindu-se mereu, vom ajunge şi acolo.

În 1833, ca acum o sută de ani, nunta nu se făcea în goana mare.

În vremea aceea, lucru ciudat, lumea îşi închipuia că o nuntă este o sărbătoare intimă şi socială, că un ospăţ bătrânesc nu strică o ceremonie de familie, că veselia, chiar peste măsură, nu face niciun rău fericirii dacă e cinstită, şi că, în sfârşit, obiceiul de a începe în casă contopirea celor două destine care vor da naştere unei familii şi de a pune de la început camera nupţială drept martor al căsniciei, e lucru bun şi vrednic de respect.

Şi aveau neruşinarea de a face nunta acasă.

Nunta se făcu deci, după acest obicei din trecut, la domnul Gillenormand.

Oricât de firească şi obişnuită ar fi această procedură a căsniciei, afişarea strigărilor, întocmirea actelor, primăria, biserica, aduc totdeauna unele încurcături. Nu putură fi gata înainte de 16 februarie.

Şi acum însemnăm un amănunt, numai pentru mulţumirea de a fi exacţi. Se întâmplă ca 16 februarie să cadă în ziua de lăsata secului. Pregetau, se codeau, mai cu seamă mătuşa Gillenormand.

— E lăsata secului! exclamă bunicul. Cu atât mai bine. Există un proverb care spune:

„În carnaval de vă-nsuraţi,
Nu veţi avea copii ingraţi.”

Trecem peste asta, 16 să fie! Marius, tu vrei să amâni?

— Sigur că nu! răspunse îndrăgostitul.

— Să ne cununăm, făcu bunicul.

Nunta avu loc deci în ziua de 16, cu toată veselia publică.

Ploua în ziua aceea, dar se găseşte totdeauna pe cer un colţişor albastru în slujba fericirii, pe care cei ce se iubesc îl văd chiar dacă toată suflarea ar fi sub o umbrelă de ploaie.

În ajun, Jean Valjean încredinţase lui Marius, de faţă fiind şi domnul Gillenormand, cele cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.

Căsătoria făcându-se sub regimul comunităţii, formalităţile fuseseră simple.

Toussaint nu-i mai era de acum înainte de niciun folos lui Jean Valjean; ea trecuse moştenire Cosettei, care o ridicase la rangul de fată-n casă.

Cât despre Jean Valjean, în casa Gillenormand se afla o cameră frumoasă, pregătită anume pentru el, şi Cosette îi spusese cu atâta rugăminte în glas: „Tată, te rog”, încât îi smulsese aproape făgăduiala să vină s-o locuiască.

Câteva zile înainte de ziua hotărâtă pentru căsătorie, Jean Valjean suferise un accident: îşi strivise puțin degetul mare de la mâna dreaptă. Nu era mare lucru; nu lăsase pe nimeni să se îngrijească de asta, nici să-l panseze, nici măcar să se uite, nici chiar pe Cosette. Fusese totuşi silit să se lege la mână şi să poarte brațul într-o eşarfă, aşa că nu putu semna nimic. Domnul Gillenormand, ca tutore supleant al Cosettei, îl înlocuise.

Nu vom duce pe cititor nici la primărie, nici la biserică. Nu te ții după doi îndrăgostiți chiar până acolo şi obiceiul e să întorci spatele romanului de îndată ce-şi prinde buchetul de mire la butonieră. Ne vom mărgini, să povestim o întâmplare, care, de altfel, trecuse fără să fie băgată în seamă de nuntaşi şi care avu loc în drumul din strada Filles-du-Calvaire la biserica Saint-Paul.

Se pava din nou pe-atunci capătul dinspre nord al străzii Saint-Louis. Trecerea era oprită începând din strada Parc-Royal. Trăsurile alaiului de nuntă nu puteau ajunge la Saint-Paul de-a dreptul. Trebuia schimbat drumul şi cel mai uşor era să cotească pe bulevard. Unul dintre invitați aminti celor de față că e ziua de lăsata secului şi că acolo va fi mare îmbulzeală de trăsuri. „De ce?” întrebă domnul Gillenormand. „Din pricina măştilor.” „Minunat! zise bunicul. Pe acolo să mergem. Tinerii noştri se căsătoresc, intră în viața serioasă. Nu le strică să facă puțină mascaradă.”

O luară pe bulevard. În prima caleaşcă se aflau Cosette şi mătuşa Gillenormand, domnul Gillenormand şi Jean Valjean. Marius, despărțit încă de logodnica lui, aşa cum era obiceiul, nu venea decât în cea de-a doua. Ieşind din strada Filles-du-Calvaire, alaiul intră în şirul lung de trăsuri care formau lanțul fără sfârşit de la Madeleine la Bastilia şi de la Bastilia la Madeleine.

Bulevardul era plin de măşti. Cu toate că ploua din când în când, Paiațele, Pantalon şi Gille nu se lăsau deloc. În iarna voioasă a anului 1833 Parisul se deghizase în Veneția. Acum nu mai vedem zile de lăsata secului ca pe-atunci. Totul fiind azi un mare carnaval, carnavalul nu mai există.

Aleile laterale erau înțesate de trecători şi ferestrele de curioşi. Marginea teraselor ce încunună peristilul teatrelor era plină de spectatori. În afară de măşti, lumea privea şi defilarea obişnuită de lăsata secului ca şi la Longchamps, a tot felul de trăsuri, cupeuri, birje, harabale, brişti, cabriolete,

toate mergând ca pe şine, în ordine, strâns una după alta, aşa cum cereau dispozițiile poliției. Oricine se afla în aceste vehicule era totodată spectator şi spectacol. Sergenții de stradă aveau grijă ca aceste două nesfârşite şiruri paralele, care se mişcau în sens contrariu, să circule pe marginile bulevardului pe lângă trotuar, veghind ca nimic să nu împiedice dublul curent al râurilor de trăsuri, care curgeau unul în sus, altul în jos, unul spre şoseaua d'Antin, celălalt spre cartierul Saint-Antoine. Trăsurile blazonate ale pairilor Franței şi ale ambasadorilor treceau încoace şi încolo slobod pe mijlocul şoselei. Unele cortegii mărețe şi vesele, mai cu seamă cel al Boului Gras, se bucurau de acelaşi privilegiu. În această veselie a Parisului, Anglia îşi pocnea şi ea biciul; diligența lordului Seymour[1276], hărțuită de o poreclă populară, trecea cu mare zgomot.

În şirul dublu, de-a lungul căruia guarzii municipali alergau ca nişte câini pe lângă oi, cinstitele caleşti de familie pline cu mătuşi şi bunici, înfățişau la portierele lor grupuri fragede de copii travestiți. Pierot de şapte ani şi Pierette de şase, drăgălaşe ființe micuțe, simțind că fac parte, în mod oficial, din această veselie obştească, pătrunşi de însemnătatea arlechinadei lor, având o gravitate de slujbaşi.

Din când în când se întâmpla câte o încurcătură undeva în alaiul de vehicule şi unul sau altul din şirurile laterale se oprea până când nodul se desfăcea; o singură trăsură care nu putea înainta era de ajuns pentru a opri şirul întreg. Pe urmă pornea iar.

Trăsurile nuntaşilor erau în şiragul ce curgea spre Bastilia, de-a lungul părții drepte a bulevardului. În dreptul străzii Pont-aux-Choux avu loc o oprire. Aproape în aceeaşi clipă, pe cealaltă parte, şirul ce mergea spre Madeleine se opri şi el. În şirul acela se afla în acest punct o trăsură cu măşti.

Trăsurile acestea sau mai bine zis încărcăturile acestea de măşti sunt bine cunoscute parizienilor. Dacă ele ar lipsi de lăsata secului sau la jumătatea postului, ar stârni bănuieli şi s-ar spune: „Aici mocneşte ceva. Se vede că o să cadă guvernul." O mulțime de Casandre, de Arlechini şi de Colombine, hurducați pe deasupra capetelor trecătorilor, toți caraghioşii cu putință, de la turc la sălbatic, herculi ținând în brațe marchize, precupețe ce-ar fi făcut pe Rabelais să-şi astupe urechile, după cum menadele făceau pe Aristofan să-şi plece ochii[1277], peruci de cânepă, tricouri trandafirii, pălării de filfizon, ochelari de măscărici, tricornul prostănacului de Janot sâcâit de un fluture, strigăte aruncate trecătorilor, mâini în şolduri, gesturi îndrăznețe, umeri goi,

fețe mascate, neruşinare dezlănțuită; un vălmăşag de obrăznicii dus la plimbare de un vizitiu cu flori drept pălărie: iată ce este această instituție.

Grecia avea nevoie de carul lui Thespis, Franța are nevoie de trăsura lui Vadé[1278].

Orice lucru poate fi maimuțărit, chiar şi parodia. Saturnalele, această schimonosire a frumuseții antice, ajung, din exagerare în exagerare, la sărbătoarea de lăsata secului; şi bacantele, altădată încununate cu ramuri şi frunze de viță, scăldate în soare, arătându-şi sânii de marmură, pe jumătate goale ca zeițele, azi prăpădite sub zdreanța udă a norodului, au ajuns să se numească paiațe de carnaval.

Tradiția trăsurilor cu măşti izvorăşte din cele mai vechi timpuri ale monarhiei. În conturile lui Ludovic al XI-lea sunt alocate administratorului palatului „douăzeci *de sous tournois*[1279] pentru trei harabale cu mascarade la răspântii". În zilele noastre, grămezile acestea zgomotoase de ființe fără căpătâi sunt purtate de obicei de vreun poştalion vechi, sus pe imperială, ori ceata asta vijelioasă se încarcă în vreun landou de închiriat, cu amândouă coşurile lăsate. Sunt câte douăzeci într-o trăsură cu şase locuri. Stau pe capră, pe scăunaş, pe speteze, pe oişte. Călăresc până şi pe felinarele trăsurii. În picioare, culcați, stând jos, cu picioarele strânse sau atârnate. Femeile se aşază pe genunchii bărbaților. Piramida asta de smintiți se vede din depărtare peste furnicarul de capete. Aceste trăsuri încărcate sunt ca nişte munți de voie bună în mijlocul mulțimii. Toată satira lui Collé, Panard şi Piron[1280] țâşneşte de-aici, îmbogățită de argou. De acolo de sus se scuipă asupra gloatei de jos catehismul precupețelor din hale. Trăsura aceasta, devenită nemăsurat de mare prin încărcătura ei, seamănă cu o cucerire. În față tămbălău, în spate harababură. Zbiară, cântă, urlă, izbucnesc, se zvârcolesc de fericire; veselia răcneşte, batjocura scânteiază, voioşia se desfăşoară ca o purpură; două mârțoage trag farsa preschimbată în apoteoză; e carul de triumf al râsului.

Râs prea cinic pentru a fi sincer. Şi într-adevăr, acest râs dă de bănuit. Râsul acesta împlineşte o sarcină. Are misiunea să dovedească parizienilor existența carnavalului.

Trăsurile acestea deşănțate, în care simți nu ştiu ce lucruri ascunse, dau de gândit unui filosof. Aici e amestecat şi guvernul. Pipăi cu degetul acolo o apropiere tainică între oamenii publici şi femeile publice.

E lucru trist, fără îndoială, ca mârşăviile adunate să se preschimbe în veselie; să încerci a câştiga poporul punând josnicia peste necinste;

spionajul să fie sprijin prostituției, să înveselească gloata înfruntând-o; mulțimii să-i placă să vadă trecând pe cele patru roți ale unei trăsuri această groaznică grămadă vie, zdreanță strălucitoare. Jumătate gunoi, jumătate lumină, care latră şi cântă; să bați din palme în fața acestei glorii făcută din toate neruşinările; serbarea să nu fie pentru mulțimi serbare, dacă poliția nu-şi plimbă printre ele această hidră cu douăzeci de capete a veseliei. Dar ce e de făcut? Aceste căruțe de gunoi, împodobite cu panglici şi cu flori, sunt înjurate şi iertate de râsul public. Râsul fiecăruia e părtaş al dezmățului tuturor. Sunt anumite serbări vătămătoare care coboară poporul şi fac din el gloata de jos. Şi gloata de jos, ca şi tiranii, are nevoie de bufoni. Regele îl are pe Roquelaure[1281], poporul are paiața. Parisul e marele oraş înnebunit, ieşit din minți, când nu e marea cetate a idealurilor. Carnavalul face aici parte din politică. Parisul, trebuie s-o recunoaştem, asistă bucuros la spectacolul pe care i-l dă mârşăvia. El nu cere stăpânilor lui – atunci când are stăpân – decât un singur lucru: „Sulemeniți-mi noroiul!” Roma era la fel. Ea îl iubea pe Nero. Nero a fost un titanic personaj de carnaval.

Întâmplarea făcu, după cum am spus, ca unul dintre aceşti urâți ciorchini de femei şi bărbați, cu măştile pe față, plimbați într-o caleaşcă mare, să se oprească în stânga bulevardului, pe când cortegiul de nuntă se oprea pe dreapta. De pe o margine a bulevardului, trăsura în care erau măştile văzu în fața ei trăsura în care se afla mireasa.

— Uite, zise o mască, o nuntă!

— O nuntă de păcăleală, răspunse altă mască. Noi suntem cea adevărată.

Prea departe pentru a se lega de nuntă, temându-se de altfel de dojana sergenților, cele două măşti îşi îndreptară privirile în altă parte.

După o clipă, căruța plină de oameni mascați avu mult de furcă din pricina mulțimii, care începuse a-i huidui, ceea ce nu era decât o alinare pentru mascaradă. Şi cele două măşti, care tocmai vorbiseră, trebuiră, împreună cu ceilalți, să înfrunte pe toată lumea, abia găsind în limbajul halelor destule împroşcături ca să poată răspunde loviturilor năprasnice ce ieşeau din gura poporului. Între măşti şi mulțime avu loc un înspăimântător schimb de metafore.

Între timp, alte două măşti, din aceeaşi trăsură, un spaniol cu nasul mare, cu o înfățişare bătrânicioasă şi cu o uriaşă pereche de mustăți negre, şi o precupeață slabă şi foarte tânără, cu o mască de catifea neagră pe ochi, băgaseră de seamă şi ele alaiul de nuntă şi, în vreme ce mascații ceilalți şi

trecătorii se înjurau, începură a vorbi în şoaptă. Cuvintele lor tainice erau acoperite de larmă şi se pierdeau în ea.

Răpăielile de ploaie udaseră trăsura larg deschisă: vântul de februarie nu e un vânt cald; răspunzând spaniolului, precupeața decoltată tremura de frig, râdea şi tuşea.

Iată dialogul:

— Ascultă!

— Ce-i taică?

— Vezi pe moşneagul ăla?

— Care moşneag?

— Colo, în prima droagă de nuntă, înspre noi.

— Cel cu brațul înfăşurat într-o legătură neagră?

— Da.

— Ei?

— Sunt sigur că-l cunosc.

— Ah!

— Să-mi tai gâtul şi să nu-mi zici pe nume dacă nu-l cunosc eu pe parizianul ăsta.

— Azi toți parizienii-s la fel.

— Poți s-o vezi pe mireasă, dacă te pleci?

— Nu.

— Nici pe mire?

— Nu e niciun mire în trăsura asta.

— Ei!

— Doar dacă o fi celălalt moşneag.

— Apleacă-te şi încearcă s-o vezi pe mireasă.

— Nu pot.

— Nu-i nimic, pe moşneagul care are laba oblojită îl cunosc sigur.

— Şi ce dacă-l cunoşti?

— Nu se ştie. Câteodată…

— Mie puțin îmi pasă de moşnegi.

— Îl cunosc!

— N-ai decât!

— Ce dracu caută la nuntă?

— Noi ce căutăm aici?

— De unde vine nunta asta?

— Ştiu eu?

— Ascultă!
— Ce?
— Ar trebui să faci un lucru.
— Ce anume?
— Să cobori din trăsura noastră şi să urmăreşti nunta aia.
— De ce?
— Să vezi unde merge şi ce-i cu ea. Grăbeşte-te, coboară, dă fuga, fetiţo, că eşti tânără!
— Nu mă pot da jos din trăsură.
— De ce?
— Sunt închiriată.
— Ah! Drace!
— Sunt datoare poliţiei o zi, în fason de precupeaţă.
— Aşa e.
— Dacă mă dau jos, cel dintâi inspector care mă vede mă arestează. Ştii bine.
— Da, ştiu.
— Azi sunt cumpărată de guvern.
— N-are a face! Bătrânul ăla mă zgândără.
— Te zgândără bătrânii? Doar nu eşti fată mare!
— E în prima trăsură.
— Ei, şi?
— În trăsura miresei.
— Şi dacă?
— Asta înseamnă că el e tatăl.
— Şi ce-mi pasă mie?
— Îţi spun că el e tatăl.
— Nu e numai el tată.
— Ascultă.
— Ce?
— Eu nu pot ieşi decât mascat. Aici sunt ascuns, nu se ştie unde sunt. Dar mâine nu mai sunt măşti. E miercurea păresimilor[1282]. Risc să mă aresteze. Trebuie să mă vâr iar în gaură. Tu eşti de capul tău.
— Nu prea.
— În orice caz; mai mult ca mine.
— Şi ce vrei?
— Trebuie să încerci să afli unde s-a dus nunta asta.

— Unde merge?
— Da.
— Asta ştiu.
— Ei, unde merge?
— La Cadran-Bleu.
— Mai întâi, asta nu-i pe-aici.
— Ei, atunci la Râpée.
— E prea departe.
— E slobodă să meargă unde vrea. Nunțile sunt libere.
— Nu-i vorba de asta. Îți spun că trebuie să încerci să afli ce-i cu nunta asta la care ia parte bătrânul şi unde stă.
— Mai mult nu vrei? Asta-i bine. Ce uşor e să găseşti după opt zile, o nuntă care a trecut prin Paris în ziua de lăsata secului. Un ac în carul cu fân! Se poate aşa ceva?!
— N-are a face, trebuie să încerci. Auzi, Azelma?
Cele două şiruri îşi reluară, pe cele două margini ale bulevardului, mişcarea lor în sens invers, şi trăsura cu măşti se depărtă de cea a miresei.

II – Jean Valjean cu brațul mereu bandajat

A-şi înfăptui visul! Cui îi este dat aşa ceva? Pentru asta trebuie ca în cer să aibă loc alegeri; fără să ştim, suntem cu toții candidați şi îngerii votează. Cosette şi Marius fuseseră aleşi.
Cosette la primărie şi în biserică, era luminoasă şi înduioşătoare. O îmbrăcase Toussaint, ajutată de Nicolette.
Cosette purta, peste o fustă de tafta albă, rochia ei de dantelă de Binche, un văl de dantelă englezească, un şirag de perle scumpe şi o cunună de flori de lămâiță; toate erau albe şi în albul acesta, ea strălucea. Nevinovăția gingaşă creştea şi se schimba în lumină. Ai fi spus că e fecioară pe cale de a se preface în zeiță.
Părul frumos al lui Marius era strălucitor şi miresmat; sub desimea buclelor, ici şi colo, se zăreau dungi albicioase, cicatricele rănilor primite pe baricadă.

Bunicul semeț, cu capul sus, amestecând mai mult decât oricând în îmbrăcămintea şi purtarea lui toate gusturile vremii lui Barras, o ducea de braț pe Cosette.

Înlocuia pe Jean Valjean, care, din pricina brațului bandajat, nu putea să dea mâna miresei.

Jean Valjean, îmbrăcat în negru, mergea după ei şi zâmbea.

— Domnule Fauchelevent, îi spunea bunicul, iată o zi minunată! Votez pentru sfârşitul tuturor întristărilor şi al durerilor! De azi înainte nu mai trebuie să existe întristare nicăieri! Zău aşa! Decretez bucuria! Răul n-are drept să existe. E într-adevăr ruşinos pentru seninul cerului că mai sunt oameni nenorociți. Răul nu vine de la om, care, în fond, e bun. Toate nenorocirile omeneşti au ca reşedință şi ca guvern central iadul, cu alte cuvinte Tuileriile diavolului. Bun, iată că acum rostesc cuvinte demagogice! Cât despre mine, nu mai am păreri politice; să fie toți oamenii bogați, adică veseli, la asta mă mărginesc eu.

După încheierea ceremoniilor, după ce rostiseră în fața primarului şi în fața preotului toate „da"-urile cu putință, după ce îşi schimbaseră verighetele, după ce stătuseră în genunchi, cot la cot, sub baldachinul de moar alb în fumul cădelniței, porniră ținându-se de mână, admirați şi invidiați de toată lumea, Marius îmbrăcat în negru, iar ea în alb, precedați de uşierul cu epoleți de colonel, care bocănea cu halebarda pe lespezile bisericii, printre două rânduri de privitori fermecați, şi, ajunşi în fața bisericii, între uşile deschise la perete, gata să se suie iarăşi în trăsură, Cosette tot nu putea încă să-şi creadă ochilor. Se uita la Marius, se uita la lume, se uita la cer; parcă-i era teamă să nu se trezească. Înfățişarea ei uimită şi neliniştită o făcea şi mai încântătoare. Ca să se întoarcă acasă, urcară amândoi în aceeaşi trăsură, Marius lângă Cosette; domnul Gillenormand şi Jean Valjean stăteau în fața lor. Mătuşa Gillenormand rămăsese pe al doilea plan şi era în trăsura a doua. „Copiii mei, spunea bunicul, iată-vă «domnule baron» şi «doamnă baroană», cu o rentă de treizeci de mii de livre pe an". Şi Cosette, aplecându-se toată înspre Marius, îi mângâie urechea cu aceste şoapte îngereşti: „Vasăzică e adevărat. Mă numesc Marius. Sunt doamna Tu".

Cele două făpturi străluceau. Erau în clipa adevărată şi unică, la orbitorul punct de întretăiere al tinereții depline şi bucuria deplină. Înfăptuiau versul lui Jean Prouvaire; amândoi, la un loc, nu aveau patruzeci de ani. Era căsătoria purificată; aceşti doi copii erau doi crini. Nu se priveau, se

sorbeau din ochi. Cosette îl zărea pe Marius într-un nimb; Marius o zărea pe Cosette pe un altar. Şi pe acest altar, şi în acest nimb, în cele două apoteoze contopite, se vedea, departe, dincolo de un nor pentru Cosette, într-o înflăcărare pentru Marius, acel lucru ideal şi totodată real, întâlnirea sărutului cu visul, alcovul.

Tot chinul pe care-l suferiseră li se părea îmbătător. Le părea că suferințele, insomniile, lacrimile, temerile, spaimele, deznădejdile, prefăcute în desfătări şi raze, făceau mai încântător ceasul care se apropia; şi că tristețile erau tot atâtea slujnice care ajutau bucuriei să se înveşmânteze. Ce bun lucru să fi suferit! Nenorocirea le lumina norocul. Lunga agonie a dragostei lor se sfârşea cu o înălțare la cer.

Era în aceste două suflete aceeaşi vrajă, amestecată cu voluptate la Marius şi cu sfială la Cosette. Îşi spuneau în şoaptă: „Vom merge să mai vedem grădinița noastră din strada Plumet”. Faldurile rochiei Cosettei se aflau pe genunchii lui Marius.

O zi ca asta e un amestec nespus de vis şi adevăr. Mai ai timp înaintea ta ca să ghiceşti. E o plăcere de negrăit în ziua asta să te afli la amiază şi să te gândeşti la miezul nopții. Fericirea acestor două inimi se revărsa asupra lumii dimprejur şi înviora trecătorii.

Lumea se oprea în strada Saint-Antoine în fața bisericii Saint-Paul ca să vadă prin geamul trăsurii cum tremură florile de lămâiță de pe fruntea Cosettei.

Apoi se înapoiară în strada Filles-du-Calvaire, acasă. Marius, alături de Cosette, urcă, triumfător şi strălucit, scara pe care fusese cărat aproape muribund. Sărăcimea, îngrămădită la poartă, îşi împărțea pungile cu bani şi îi binecuvânta. Pretutindeni se aflau flori. Casa nu era mai puțin îmbălsămată decât biserica; după tămâie, trandafiri. Li se părea că aud glasuri cântând în infinit; îl aveau pe Dumnezeu în inimă; soarta li se arăta ca o boltă înstelată; vedeau deasupra capetelor lor o lumină de răsărit. Deodată, orologiul sună. Marius primi fermecătorul braț gol al Cosettei şi acele lucruri trandafirii care se zăreau nedesluşit prin dantelele corsajului ei, şi Cosette, văzând privirea lui Marius, se roşi până în albul ochilor.

Mulți prieteni vechi ai familiei Gillenormand fuseseră poftiți; toți se înghesuiau în jurul Cosettei; care mai de care voia să-i spună „doamnă baroană”.

Ofițerul Théodule Gillenormand, căpitan acum, venise de la Chartres, unde îşi avea garnizoana, ca să ia parte la nunta vărului său Pontmercy.

Cosette nu-l mai recunoscu.

La rândul lui, ofiţerul, obişnuit să placă femeilor, nu-şi aminti de Cosette mai mult decât de oricare alta.

„Câtă dreptate am avut să nu cred în povestea aceea cu lăncierul!” îşi spunea în sine bunicul Gillenormand.

Cosette nu fusese niciodată mai drăgăstoasă cu Jean Valjean. Era la unison cu bunicul Gillenormand; în timp ce el îşi prefăcea bucuria în aforisme şi maxime, ea răspândea dragostea şi bunătatea ca o mireasmă. Fericirea vrea ca toată lumea să fie fericită.

Vorbind cu Jean Valjean, Cosette găsea din nou mlădierile de glas de pe când era fetiţă. Îl mângâia cu zâmbetul ei.

În sufragerie fusese orânduit un ospăţ.

O lumină strălucitoare este podoaba cea mai potrivită a unei mari bucurii. Fericiţii nu pot suferi ceaţa şi întunecimea. Nu vor să fie mohorâţi. Noaptea, da; întunecimile nu. Dacă nu e soare, trebuie făcut unul.

Sufrageria era un clocot de veselie. La mijloc, deasupra mesei albe şi strălucitoare atârna un policandru veneţian cu ciucuri de cristal, cu tot felul de păsări colorate, albastre, violete, roşii, verzi, cocoţate în mijlocul lumânărilor; împrejurul policandrului sfeşnice cu mai multe braţe, iar pe pereţi aplice cu oglinzi, cu trei şi cinci braţe; oglinzi, cristaluri, sticlărie, veselă, porţelanuri, faianţe, olărie, argintărie, totul era strălucire şi voie bună. Golurile dintre candelabre erau umplute cu buchete, în aşa fel încât unde nu se găsea o lumină era o floare.

În anticameră trei viori şi un flaut, cântau în surdină cuartete de Haydn.

Jean Valjean se aşezase pe un scaun în salon, în spatele uşii, al cărui canat se deschidea spre el gata să-l acopere. Cu câteva clipe mai înainte ca lumea să se aşeze la masă, Cosette, într-o pornire ştrengărească, îi făcu o închinăciune adâncă, întinzându-şi cu amândouă mâinile rochia de mireasă şi, cu o privire duioasă şi poznaşă, îl întrebă:

— Tată, eşti mulţumit?

— Da, zise Jean Valjean, sunt mulţumit.

— Atunci, de ce nu râzi?

Jean Valjean începu să râdă.

După câteva clipe, Basque vesti că se serveşte masa.

Oaspeţii, în frunte cu domnul Gillenormand, care o ţinea de braţ pe Cosette, intrară în sala de mâncare şi se răspândiră, după orânduirea hotărâtă, împrejurul mesei.

La dreapta şi la stânga miresei se vedeau două jilţuri: primul pentru domnul Gillenormand, iar al doilea pentru Jean Valjean. Domnul Gillenormand se aşeză. Jilţul celălalt rămase gol.

Toţi îl căutau din ochi pe domnul Fauchelevent.

Nu mai era acolo.

Domnul Gillenormand întrebă tare pe Basque:

— Nu ştii unde e domnul Fauchelevent?

— Domnule, răspunse Basque, tocmai voiam să vă spun. Domnul Fauchelevent m-a rugat să vă comunic că îl cam doare mâna bolnavă şi că nu va putea lua masa cu domnul baron şi doamna baroană. Că roagă să fie iertat, va veni mâine dimineaţă. Chiar acum a plecat.

Jilţul gol răci o clipă revărsarea de bucurie a ospăţului de nuntă. Dar dacă domnul Fauchelevent era lipsă, domnul Gillenormand era acolo, şi bunicul strălucea cât doi.

Fu de părere că domnul Fauchelevent face foarte bine să se culce devreme dacă se simte rău dar că n-are decât „o zgaibă”. Această declaraţie fu de ajuns. De altfel ce înseamnă un colţişor întunecat într-un adevărat puhoi de veselie? Cosette şi Marius se aflau într-una dintre acele clipe egoiste şi binecuvântate în care omul n-are altă însuşire decât că simte fericirea. Şi apoi domnul Gillenormand avu o idee. „Zău, jilţul ăsta e gol. Stai tu, Marius. Cu toate că s-ar cuveni să stai lângă mătuşa ta, ea o să-ţi îngăduie. Jilţul ăsta e pentru tine. E legal şi e drăguţ. Fortunatus lângă Fortunata[{1283}].” Toată lumea aplaudă. Marius se aşeză lângă Cosette pe locul lui Jean Valjean, şi lucrurile se întoarseră în aşa fel încât Cosette, care era la început tristă de lipsa lui Jean Valjean, ajunse să se simtă chiar mulţumită. De vreme ce înlocuitorul era Marius, Cosette n-ar mai fi regretat nici pe Dumnezeu. Îşi puse gingaşul ei picioruş încălţat în satin alb pe piciorul lui Marius.

Jilţul nemaifiind gol, domnul Fauchelevent fu uitat şi nimic nu lipsi. Peste câteva minute, masa întreagă râdea; de la un capăt la altul, cu toată verva uitării.

La desert, domnul Gillenormand, în picioare, cu un pahar de şampanie în mână, plin numai pe jumătate, pentru ca tremurul celor nouăzeci şi doi de ani să nu-l facă să se verse, bău în sănătatea tinerilor căsătoriţi.

— Nu scăpaţi de două predici, izbucni el. Aţi auzit-o azi-dimineaţă pe a preotului, astă-seară o veţi auzi pe a bunicului. Ascultaţi! Am să vă dau un sfat: iubiţi-vă. N-o iau pe ocolite, merg drept la ţintă: fiţi fericiţi! Nu există

în toată lumea alte făpturi mai înțelepte decât turturelele. Filosofii spun: „Fiți cumpătați în plăceri!” Eu spun: „Dați frâu liber bucuriilor! Iubiți-vă ca nişte diavoli! Dezlănțuiți-vă.” Filosofii bat câmpii. Le-aş băga pe gât filosofia. Pot fi prea multe miresme, prea mulți boboci de trandafir întredeschişi, prea multe privighetori cântătoare, prea multă frunză verde, prea mult răsărit de soare în viață? Se poate ca doi inşi să se prea iubească? Să-şi placă unul altuia prea mult? Ia seama, Estelle, eşti prea încântătoare! Ia seama, Némorin[1284], eşti prea frumos! Ce neghiobie! Cum se poate ca cineva să se încânte prea mult, să se mângâie prea mult, să se farmece prea mult? Poate fi cineva prea viu? Prea fericit? Cumpătați-vă bucuriile! Phiii! Jos filosofii! Înțelepciunea e chiot de veselie. Chiuiți de veselie, să chiuim de veselie! Suntem fericiți fiindcă suntem buni, sau suntem buni fiindcă suntem fericiți? Sancy-ul[1285] se cheamă Sancy pentru că a fost al lui Harley de Sancy[1286], sau pentru că atârnă o sută şase carate? Nu ştiu; viața e plină de astfel de întrebări; totul este să ai Sancy-ul şi fericirea. Să fim fericiți fără să ne punem bețe-n roate. Să ascultăm orbeşte de soare. Ce e soarele? E dragostea. Cine zice dragoste, zice femeie. Ah! ah ! Iată o putere deplină, femeia! Întrebați pe demagogul de Marius dacă nu e robul acestei mici tirane de Cosette. Şi încă de bună voie, mişelul! Femeia! Nu există un Robespierre care să i se împotrivească până la capăt. Femeia domneşte. Nu mai sunt regalist decât în privința acestei regalități. Ce este Adam? E regatul Evei. Nu există un 1789 pentru Eva. A fost odată un sceptru regal încununat cu o floare de crin, a fost şi sceptrul imperial încununat cu globul pământesc, a existat sceptrul de fier al lui Carol cel Mare, sau sceptrul de aur al lui Ludovic cel Mare, revoluția le-a răsucit cu două degete ca pe nişte paie; s-a isprăvit, s-a dus, e la pământ, nu mai există sceptru; dar faceți-mi mie revoluții împotriva acestei batistuțe parfumate! Aş vrea să vă văd! Încercați! De ce e atât de tare? Pentru că e podoabă femeiască. Noi eram veacul al XVIII-lea. Şi eram tot atât de proşti ca şi voi. Să nu vă închipuiți că ați schimbat mare lucru în lume, dacă în loc de „bubă neagră” spuneți *cholera-morbus ş*i dacă dansul provensal se cheamă la voi spanioleşte *caciucia*. De fapt femeile vor fi totdeauna iubite. Vă desfid să vă puteți lipsi de ele! Diavolițele acestea sunt îngerii noştri. Da, iubirea, femeia, sărutările, alcătuiesc o verigă din care vă desfid să ieşiți şi, întrucât mă priveşte, ce-aş mai vrea iarăşi să mă mai întorc înapoi! Care dintre voi a văzut, răsărind din nesfârşit, potolind totul sub ea, privind valurile ca o femeie, steaua Venus, marea cochetă a adâncurilor? Celimena oceanului? Oceanul e un Alcest[1287]

necioplit. Ei bine, bodogăne zadarnic, Venus răsare, trebuie să zâmbească şi el. Această brută se supune. Suntem cu toţii la fel. Mâine, furtună, trăsnete, spume până la cer. Se iveşte o femeie, răsare o stea; pe brânci! Acum şase luni Marius sa bătea; azi se însoară. Bine orânduit. Da, Marius, da, Cosette, aveţi dreptate. Trăiţi cutezător, unul pentru altul! Giugiuliţi-vă, faceţi-ne să plesnim de necaz că nu putem face la fel; adoraţi-vă, ciuguliţi toate firişoarele de fericire de pe pământ şi pregătiţi-vă cu ele un cuib de viaţă! Zău, a iubi, a fi iubit – ce minune să fie omul tânăr! Să nu vă închipuiţi că voi aţi născocit ceva. Şi eu am visat, m-am gândit, am suspinat; şi eu am avut un suflet ca lumina lunii. Dragostea e un copil de şase mii de ani. Dragostea are dreptul la o lungă barbă albă. Matusalem e un puşti pe lângă Cupidon. De şaizeci de veacuri, bărbatul şi femeia se descurcă în viaţă iubindu-se. Diavolul, care e şiret, a început să-l urască pe bărbat; bărbatul, care e şi mai şiret, a început să iubească femeia. În felul acesta, şi-a făcut singur cu mult mai bine decât voia diavolul să-i facă rău. Omul a găsit această şiretenie odată cu raiul pământesc. Prieteni, descoperirea e veche, dar e cu totul nouă. Folosiţi-vă de ea! Fiţi Daphnis şi Chloe, aşteptând să fiţi Philemon şi Baucis[{1288}]. Faceţi în aşa fel încât atunci când sunteţi unul lângă altul să nu vă lipsească nimic: Cosette să fie soarele pentru Marius, iar Marius, să fie lumea întreagă pentru Cosette. Cosette, zâmbetul bărbatului tău să fie pentru tine vreme bună; Marius, ploaia să fie lacrimile nevestei tale şi niciodată să nu plouă în căsnicia voastră. Aţi tras la loterie numărul câştigător, dragostea în taina cununiei; aveţi lozul cel mare, păstraţi-l, încuiaţi-l, nu-l risipiţi, iubiţi-vă şi puţin să vă pese de rest! Credeţi în ce vă spun eu. Asta înseamnă bun-simţ. Bunul-simţ nu poate minţi. Fiţi unul pentru altul o religie. Fiecare are felul lui de a adora pe Dumnezeu. Drace! Cel mai nimerit fel de a-l adora pe Dumnezeu este să-ţi iubeşti nevasta. Te iubesc, iată catehismul meu. Cine iubeşte e ortodox. Henric al IV-lea înjura amestecând sfinţenia cu crăpelniţa şi beţia. Pe toţi dracii! Nu mă împac cu înjurătura asta. Femeia nu e cuprinsă în ea. Mă miră din partea lui Henric al IV-lea. Prieteni, trăiască femeia! După cât se spune, sunt bătrân; e uimitor cât mă simt de gata să întineresc. Aş vrea să mă duc s-ascult cimpoiul în pădure. Când îi văd pe copiii ăştia care izbutesc să fie frumoşi şi mulţumiţi, mă îmbăt. Dacă m-ar vrea cineva, m-aş însura la iuţeală. E cu neputinţă să ne închipuim că Dumnezeu ne-a făcut pentru altceva decât: să iubim, să gângurim, să ne înfrumuseţăm, să fim porumbei, să fim cocoşi, să ciugulim dragostea de dimineaţă până seara, să ne oglindim în ochii femeiuştii

noastre, să fim mândri, să fim biruitori, să ne umflăm în pene. Iată rostul vieții! Iată, fără supărare, ceea ce gândeam noi ăştia, în vremea noastră, când noi eram cei tineri. Ah, mii de draci! Ce de femei fermecătoare pe atunci, ce de mutrişoare, ce de codane! Prăpăd făceam! Aşadar, iubiți-vă! Dacă n-ar fi dragostea, nu văd de fel la ce-ar mai folosi primăvara; cât despre mine, aş ruga pe bunul Dumnezeu să strângă toate frumusețile pe care ni le arată, să le ia înapoi şi să pună din nou în coşul lui păsările, florile şi fetele drăguțe. Copii, primiți binecuvântarea unui bătrân cumsecade!

Petrecerea fu vie, veselă, plăcută. Voioşia deplină a bunicului dădu tonul întregii sărbători şi fiecare căuta să fie la isonul acestei călduri a nonagenarului. Se dansă puțin, se râse mult, fu o nuntă cum se cuvine. Putea fi poftit moş Odinioară. De altfel, el şi venise în persoana bunicului Gillenormand.

Fu mult zgomot, apoi linişte.

Tinerii căsătoriți se făcură nevăzuți.

Puțin după miezul nopții, casa Gillenormand deveni un templu.

Ne oprim aici. Pe pragul nopții de nuntă veghează un înger zâmbitor cu degetul pe buze.

În fața acestui sanctuar în care are loc celebrarea dragostei, sufletul începe să viseze.

Trebuie să fie lumină deasupra acestor case. Bucuria pe care o cuprind trebuie să se strecoare printre pietrele zidurilor ca o licărire şi să brăzdeze nedesluşit în întuneric. E cu neputință ca această sărbătoare sfântă şi firească să nu trimită o strălucire cerească în nesfârşit. Dragostea este cuptorul încins la roşu în care bărbatul şi femeia se contopesc, ca din contopirea lor să iasă o singură ființă, ființa întreită, ființa finală, trinitatea umană. Această zămislire a două ființe într-una trebuie să fie o emoție a nopții. Iubitul este preot; fecioara răpită se înspăimântă. Ceva din această bucurie merge la Dumnezeu. Unde e adevărata cununie, adică unde e dragoste, e şi ideal. Un pas de nuntă e ca o fărâmă de auroră în noapte. Dacă unui ochi pământesc i-ar fi dat să zărească vedeniile de spaimă şi încântare ale vieții de deasupra noastră, ar zări pesemne chipurile nopții, făpturi necunoscute şi înaripate, umbrele albastre ale nevăzutului, mulțime de capete întunecate, aplecându-se cu încântare peste casa luminată, binecuvântând-o, arătându-şi unii altora fecioara soție, uşor speriați, şi oglindind pe fețele lor dumnezeieşti fericirea umană. Dacă, în acest ceas suprem, soții orbiți de voluptate şi crezându-se singuri ar asculta, ar auzi în

odaia lor un foşnet de aripi nedesluşit. Fericirea desăvârşită cere chezăşia îngerilor. Acest mic alcov întunecat are drept acoperiş cerul. Când două guri, sfinţite prin dragoste, se apropie ca să zămislească, e cu neputinţă ca deasupra acestei sărutări de negrăit să nu tresară ceva în nemărginita taină a stelelor.

Fericirile acestea sunt singurele adevărate. Nicio bucurie în afară de aceste bucurii. Dragostea este extazul unic. Restul întreg plânge.

A iubi sau a fi iubit, ajunge. Nu mai cereţi nimic. Niciun alt mărgăritar nu mai e de găsit în cutele întunecate ale vieţii. Iubirea este o împlinire.

III – Nedespărţitul

Ce se întâmplase cu Jean Valjean?

Numaidecât după ce râsese la porunca drăgălaşă a Cosettei, cum nimeni nu se mai uita la el, Jean Valjean se ridicase şi pe nevăzute, ieşise în anticameră. În aceeaşi încăpere intrase, acum opt luni, plin de noroi, de sânge şi praf, aducându-l pe nepot bunicului. Vechea căptuşeală de lemn a pereţilor era împodobită cu ghirlande de frunze şi flori; muzicanţii şedeau pe divanul pe care îl pusese pe Marius. Basque, îmbrăcat în negru, cu pantaloni scurţi, cu ciorapi şi mănuşi albe, aşeza coroniţe de trandafiri împrejurul fiecărui fel de mâncare ce trebuia servit. Jean Valjean îi arătase braţul bandajat, îl însărcinase să lămurească lipsa lui şi plecase.

Ferestrele sufrageriei dădeau în stradă. Jean Valjean rămase câteva clipe, nemişcat în întuneric, sub aceste ferestre strălucitoare. Asculta. Zgomotele amestecate ale petrecerii ajungeau până la el. Auzea glasul tare şi impunător al bunicului, viorile, clinchetul farfuriilor şi a paharelor, hohotele de râs, şi deosebea, în toată această larmă veselă, glasul dulce şi voios al Cosettei.

Părăsi strada Filles-du-Calvaire şi se întoarse în strada l'Homme-Armé.

O luă pe strada Saint-Louis, strada Culture-Sainte-Catherine şi Blancs-Manteaux-; era ceva mai lungă, dar era drumul pe care, de trei luni, îl făcea de obicei în fiecare zi din strada l'Homme-Armé până în strada Filles-du-Calvaire, cu Cosette, ocolind întâlnirile nedorite şi noroaiele străzii Vieille-du-Temple.

Drumul acesta pe unde trecuse Cosette înlătura pentru el orice altă cale.

Jean Valjean se întoarse acasă. Aprinse lumânarea şi se sui în odaia lui. Casa era goală. Până şi Toussaint lipsea. Pasul lui Jean Valjean răsuna în odăi mai tare decât oricând. Toate dulapurile erau deschise. Intră în odaia Cosettei. Pe pat nu mai erau cearşafuri. Perna de dril, fără faţă şi fără dantele, era pusă pe cuverturile împăturite la capătul saltelei, căreia i se vedea pânza şi pe care nimeni nu avea să se mai culce. Toate micile lucruri femeieşti la care ţinea Cosette fuseseră luate; nu rămăseseră decât mobilele mari şi cei patru pereţi. Patul Toussaintei era şi el desfăcut. Un singur pat era făcut şi parcă aştepta pe cineva: al lui Jean Valjean.

Jean Valjean se uită la pereţi, închise uşile câtorva dulapuri şi rătăci dintr-o odaie într-alta.

Apoi se opri în odaia lui şi puse lumânarea pe o masă. Îşi scoase braţul din eşarfă şi se sluji de mâna dreaptă ca şi cum nu l-ar fi durut deloc.

Se apropie de pat şi ochii i se opriră – din întâmplare? cu tot dinadinsul? – pe „Nedespărţitul", pe care fusese geloasă Cosette, pe cufăraşul de care nu se despărţea niciodată. În ziua de 4 iunie, sosind în strada l'Homme-Armé, îl pusese pe o măsuţă lângă căpătâiul lui. Se duse repede la măsuţă, scoase din buzunar o cheiţă şi deschise cufăraşul.

Scoase încet din el hainele cu care, acum zece ani, Cosette plecase de la Montfermeil; mai întâi rochiţa neagra, pe urmă broboada neagră, pe urmă pantofii mari şi solizi de copil, pe care Cosette aproape că i-ar fi putut purta încă, atât de mic îi rămăsese piciorul, pe urmă ilicul de barhet gros, pe urmă fusta tricotată, pe urmă şorţul cu buzunare, pe urmă ciorapii de lână. Aceşti ciorapi, în care rămăsese încă, atât de drăgălaş, forma unui picioruş, nu erau mai lungi decât mâna lui Jean Valjean. Toate erau negre. El îi adusese aceste veşminte la Montfermeil. Pe măsură ce le scotea din lădiţă, le aşeza pe pat. Îşi amintea. Era iarnă, o lună de decembrie foarte friguroasă, ea tremura pe jumătate goală în nişte zdrenţe, cu bietele ei picioruşe, înroşite de frig în saboţi. El, Jean Valjean, o făcuse să lase zdrenţele ca să îmbrace hainele astea cernite. Mamă-sa trebuie să fi fost mulţumită în mormânt, văzându-şi fata că poartă doliu şi mai cu seamă văzând-o că e îmbrăcată şi că îi e cald. Se gândea la pădurea aceea din Montfermeil; o străbătuseră împreună, el şi Cosette; se gândea la cum era timpul, la copacii fără frunze, la pădurea fără păsări, la cerul fără soare; oricum era încântător. Aşeză hăinuţele pe pat, broboada lângă fustă, ciorapii lângă pantofi, ilicul alături de rochie, şi le privi pe rând. Nu era mai înaltă decât atâtica, ţinea păpuşa mare în braţe, îşi

pusese ludovicul de aur în buzunarul șorțului, râdea, mergeau amândoi ținându-se de mână, nu-l vedea decât pe el pe lume.

Şi deodată venerabilul lui cap alb căzu pe pat, bătrâna lui inimă îndelung răbdătoare se sfărâmă, chipul i se cufundă în veşmintele Cosettei şi dacă cineva ar fi urcat în clipa aceea ar fi auzit nişte sughițuri de plâns sfâşietoare.

IV – *Immortale jecur*[1289]

Vechea luptă înfricoşătoare, pe care am văzut-o de mai multe ori, începu iar.

Iacob nu s-a luptat cu îngerul decât o singură noapte. Vai, de câte ori l-am văzut pe Jean Valjean luându-se de piept pe întuneric cu propria-i conştiință, luptând nebuneşte împotriva ei! Luptă nemaipomenită! În anumite clipe îți alunecă piciorul; în altele, se prăbuşeşte pământul sub tine. De câte ori această conştiință care dorea cu înverşunare binele îl strânsese ca un cleşte şi îl copleşise! De câte ori adevărul, neînduplecat, nu-i pusese genunchiul în piept! De câte ori, doborât de lumină, nu-i ceruse el iertare! De câte ori această lumină neîndurată, aprinsă în el şi asupra lui de episcop, nu-i deschisese ochii cu sila, când el ar fi vrut să fie orb? De câte ori nu se ridicase iar în luptă, înlănțuit de stâncă, rezemat de sofism, târât în țărână, când deasupra conştiinței, când sub ea! De câte ori, după un compromis, după câte o judecată falsă şi părtinitoare, pornită din egoism, nu-şi auzise conştiința mâniată strigându-i în ureche: „Îmi pui piedică, ticălosule!” De câte ori gândirea lui nespusă nu horcăise zbătându-se sub evidența datoriei! Împotrivire față de Dumnezeu. Sudori de moarte. Câte răni tainice, pe care numai el le simțea sângerând! Câte lovituri în biata lui viață! De câte ori nu se ridicase însângerat, zdrobit, sfărâmat, luminat, cu deznădejdea în inimă, cu seninătatea în suflet, şi, înfrânt, se simțea biruitor. Şi după ce îl dezghiocase, îl chinuise şi îl sfârtecase, conştiința, în picioare deasupra lui, înspăimântătoare, luminoasă, liniştită, îi spunea: „Acum mergi în pace!”

Dar la sfârşitul unei lupte atât de cumplite, ce pace de mormânt, vai!

Totuşi în acea noapte Jean Valjean simți că va da ultima bătălie.

O întrebare i se înfăţişa, sfâşietoare. Nu toate ursitele sunt drepte, nu se desfăşoară toate în linie dreaptă în faţa celui predestinat; au opriri, stavile, cotituri neştiute, răspântii neliniştitoare, care deschid mai multe căi. Jean Valjean se oprise în clipa asta la cea mai primejdioasă răspântie a lui.

Ajunsese la cea mai însemnată încrucişare a binelui cu răul. O avea sub ochi, această neagră întretăiere. Şi de data asta, cum i se mai întâmplase şi în alte împrejurări dureroase, i se deschideau înainte două drumuri: unui ispititor, altul groaznic.

Pe care s-apuce?

Cel care îngrozea îi era arătat de tainicul deget pe care îl zărim cu toţii de fiecare dată când ne pironim privirile în întuneric.

Jean Valjean avea încă o dată de ales între limanul grozav şi capcana zâmbitoare.

Este oare ceva adevărat? Sufletul se poate vindeca; soarta, nu. Ce lucru înspăimântător e o soartă fără leac! Iată întrebarea care i se punea:

În ce fel avea să se poarte Jean Valjean cu fericirea Cosettei şi a lui Marius? El voise, el făcuse această fericire; şi-o înfipsese singur în măruntaie şi, în ceasul acesta, privind-o, putea să aibă mulţumirea pe care ar avea-o un armurier care, trăgându-şi din piept cuţitul, aburind încă, ar recunoaşte pe el marca fabricii lui.

Cosette îl avea pe Marius, Marius era stăpânul Cosettei. Aveau totul, chiar şi bogăţie. Asta era opera lui.

Dar el, Jean Valjean, atâta timp cât trăia, cât era acolo, ce avea de făcut cu această fericire? Avea să pătrundă cu sila în această fericire? Să se poarte cu ea ca şi cum ar fi a lui? Fără îndoială, Cosette era a altuia; dar el, Jean Valjean, va opri din tot ce este al Cosettei ceea ce ar putea opri? Va rămâne acel tată, abia zărit, dar respectat, care fusese până atunci? Se va strecura liniştit în casa Cosettei? Va aduce el, fără să spună un cuvânt, trecutul lui în acest viitor? Se va înfăţişa acolo ca şi cum ar avea dreptul şi se va aşeza învăluit în întuneric în acest cămin luminos? Va lua, zâmbitor, mâinile acestor nevinovaţi în mâinile lui cumplite? Va pune pe liniştitele grătare ale vetrelor din saloanele Gillenormand picioarele lui care au târât după ele umbra stigmatizantă a legii?

Va încerca să împartă norocul cu Cosette şi Marius? Va aduna şi mai mult întuneric pe fruntea lui şi nori pe a lor? Îşi va aşeza nenorocirea lângă cele două fericiri? Va tăcea mai departe? Mai pe scurt, fi-va el lângă aceste două fiinţe fericite, făptura fără grai, pecetluită de destin?

Trebuie să fii obişnuit cu soarta, cu neprevăzutul ei, ca să îndrăzneşti să ridici ochii când anumite întrebări ți se pun în toată groaznica lor goliciune. Binele şi răul se află după acest greu semn de întrebare. Ce vei face? întrebă sfinxul.

Jean Valjean avea obişnuința încercării. Se uita țintă la sfinx.

Cerceta în toate chipurile nemiloasa problemă.

Cosette, existența asta încântătoare, era pentru el pluta acestui naufragiu. Ce era de făcut? Să se agațe sau să-i dea drumul?

Dacă s-ar agăța, s-ar ridica din prăbuşire, ar ieşi la soare, şi-ar stoarce hainele şi părul de apă amară, ar fi mântuit, ar trăi.

Să-i dea drumul?

Atunci prăpastia.

Se sfătuia dureros cu gândul lui. Sau, mai bine zis, se lupta cu el; se năpustea, furios, înlăuntrul lui însuşi, când împotriva voinței, când împotriva convingerii.

Pentru Jean Valjean fu o fericire că putu plânge. Asta îl mai limpezi. Totuşi, începutul fu sălbatic. În el se dezlănțui o furtună mai cumplită decât aceea care altădată îl împinsese spre Arras. Trecutul se aşeza față în față cu prezentul: se uita la unul, se uita la celălalt şi plângea cu suspine. De îndată ce stavila lacrimilor fu ridicată, deznădăjduitul se zvârcoli de durere.

Se simțea înlănțuit.

Vai, încăierarea pe viață şi pe moarte între egoism şi datorie, când dăm aşa înapoi, pas cu pas, din fața idealului nostru de neschimbat, rătăciți, înverşunați, disperați de a bate în retragere, apărând fiecare bucățică de teren, sperând într-o scăpare cu putință, căutând o ieşire. Ce neaşteptată şi grozavă piedică, în care te simți încolțit din toate părțile!

Să simți umbra sfântă care ți se împotriveşte.

Ce obsesie este nevăzutul neînduplecat!

Nimeni n-a isprăvit niciodată conflictele cu conştiința. Resemnează-te Brutus; resemnează-te, Caton! Conştiința e fără fund, fiind Dumnezeu. Arunci în acest puț munca vieții tale întregi, îți arunci norocul, îți arunci bogăția, îți arunci izbânda, îți arunci libertatea sau patria, îți arunci sănătatea, îți arunci odihna, îți arunci bucuria. Şi mai mult, şi mai mult, şi mai mult! Goleşte vasul! Apleacă urna! Ca să închei, trebuie să-ți arunci inima.

Există undeva în ceața vechilor iaduri un butoi care nu se mai umple.

Nu poate fi iertat cel ce nu mai vrea în cele din urmă? Inepuizabilul poate avea vreun drept? Oare lanțurile fără capăt nu sunt peste puterea omenească? Cine, aşadar, ar învinovăți pe Sisif şi pe Jean Valjean dacă ar spune: „Destul!”?

Supunerea materiei este mărginită prin uzură; oare supunerea sufletului nu are o margine? Dacă mişcarea perpetuă este cu neputință, se poate cere un devotament perpetuu?

Primul pas nu înseamnă nimic; ultimul e greu. Ce înseamnă afacerea Champmathieu pe lângă căsătoria Cosettei şi tot ceea ce vine după ea? Ce înseamnă a te întoarce la ocnă pe lângă a intră în neant?

Oh, prima treaptă a coborâşului, cât eşti de întunecată! Oh, treaptă următoare, cât eşti de neagră!

Cum să nu-ți întorci fața de la ea de data asta?

Martiriul este o sublimare, sublimare corosivă. E o caznă care sfințeşte. Poți s-o rabzi în primul ceas; te aşezi pe tronul de fier înroşit, îți pui pe frunte coroana de fier înroşit, primeşti globul de fier înroşit, iei sceptrul de fier înroşit, dar trebuie să mai îmbraci şi mantaua de flăcări, şi nu vine clipa în care ticăloasa de carne se răzvrăteşte şi dai înapoi în fața torturii?

În sfârşit, Jean Valjean, copleşit, se linişti.

Cumpăni, gândi, cercetă jocurile tainicei balanțe de lumină şi întuneric.

Să-i silească pe aceşti doi copii strălucitori să primească trecutul lui, sau să-şi sufere singur neiertătoarea pieire!

De o parte sacrificiul Cosettei, pe de altă parte numai al lui.

La ce soluție se opri? Ce hotărâre luă? Care fu în cugetul lui, răspunsul cel din urmă la întrebările neînduplecate ale soartei? Ce uşă se hotărî să deschidă? Ce latură a vieții lui închise şi osândite? Între aceste râpe fără fund care îl înconjurau, pe care o alese? Ce nenorocire primi? Căreia dintre prăpăstii îi făcuse semn cu capul?

Visarea lui buimăcitoare ținu toată noaptea.

Rămase acolo până la ziuă în aceeaşi atitudine, frânt în două pe pat, prăbuşit sub uriaşa greutate a soartei! Strivit poate, vai! cu pumnii strânşi, cu brațele întinse, ca un răstignit coborât de pe cruce şi aruncat cu fața pe pământ. Stătu douăsprezece ceasuri, cele douăsprezece ceasuri ale unei nopți de iarnă, înghețat, fără să ridice capul şi fără să rostească un cuvânt. Era nemişcat ca un stârv, în timp ce gândul i se rostogolea pe pământ şi zbura, când ca o hidră, când ca un vultur. Dacă l-ar fi văzut cineva aşa nemişcat, ar fi zis că e un om mort; tresărea deodată, din când în când, şi

gura lui, lipită de veşmintele Cosettei, le săruta; numai atunci se vedea că e viu.

Se vedea? Cine vedea? De vreme ce Jean Valjean era singur şi nu era nimeni acolo?

Îl vedea acel cineva din întuneric.

Cartea a şaptea:

ULTIMA SORBITURĂ DIN POTIR[1290]

I – Al şaptelea cerc şi al nouălea cer

Ziua următoare nunţii e o zi de singurătate. Se respectă reculegerea fericiţilor. Li se respectă oarecum şi somnul prelungit. Zăpăceala vizitelor şi felicitărilor nu începe decât mai târziu. În dimineaţa zilei de 17 februarie, puţin după ora prânzului, Basque cu şervetul şi puful subsuoară, ocupat cu „curăţenia anticamerei”, auzi o uşoară bătaie în uşă. Nu sunase nimeni, ceea ce e discret pentru o zi ca asta. Basque deschise şi-l văzu pe domnul Fauchelevent. Îl pofti în salonul încă răvăşit şi claie peste grămadă, care părea câmpul de bătălie al bucuriilor din ajun.

— Doamne, domnule – spuse Basque – ne-am trezit târziu.

— Stăpânul dumitale s-a sculat? întrebă Jean Valjean.

— Cum mai merge braţul domnului? răspunse Basque.

— Mai bine. Stăpânul dumitale s-a sculat?

— Care? Vechiul sau noul?

— Domnul Pontmercy.

— Domnul baron? zise Basque, îndreptându-se din mijloc.

Cine e baron, e mai ales pentru servitorii lui. Se răsfrânge şi asupra lor ceva; titlul îi împroaşcă oarecum cu ar spune un filosof, şi asta îi măguleşte. Marius, în treacăt fie zis, republican activ, aşa cum se dovedise, era acum baron fără voie. Din pricina acestui titlu se făcuse în familie o mică revoluţie; acum, domnul Gillenormand ţinea la titlu şi Marius voia să scape de el. Dar colonelul Pontmercy scrisese: „Fiul meu îmi va purta titlul!” Şi Marius asculta. Iar Cosette, în care începuse să se arate femeia, era încântată să fie baroană.

— Domnul baron? repetă Basque. Mă duc să văd. Îi voi spune că a sosit domnul Fauchelevent.

— Nu, nu-i spune că sunt eu. Spune-i că îl caută cineva să-i vorbească între patru ochi şi nu-i spune niciun nume.

— Daaa?! făcu Basque.

— Vreau să-i fac o surpriză.

— Da! rosti Basque, spunându-şi sieşi acest al doilea „da” ca pe o explicaţie la primul.

Şi plecă.

Jean Valjean rămase singur.

Salonul, după cum am spus mai adineauri, era în mare neorânduială. Se părea că, dacă cineva ar fi ascultat mai bine, ar fi putut auzi încă larma nedesluşită a nunţii. Pe parchet erau tot felul de flori căzute din ghirlande şi din pieptănături. Lumânările arse până jos adăugaseră la cristalele policandrelor un fel de stalactite de ceară. Nicio mobilă nu era la locul ei. Prin colţuri, câte trei sau patru jilţuri trase unul lângă altul, în cerc, păreau a continua o conversaţie. Totul era vesel. În petrecerile încheiate mai dăinuie încă un fel de graţie. Se vede fosta fericire. Pe scaunele acestea, risipite care încotro, printre aceste flori care se veştejesc sub luminile acestea stinse, a fost veselie. Policandrului îi urmase însă soarele care pătrundea plin de voie bună în salon.

Trecură câteva minute. Jean Valjean sta nemişcat pe locul pe care îl lăsase Basque. Era foarte palid. Ochii îi erau cercănaţi şi atât de cufundaţi în orbite, din pricina nesomnului, încât aproape nu se mai vedeau. Haina lui neagră avea cutele obosite ale unui veşmânt care n-a fost scos peste noapte. Coatele îi erau albite de scama pe care o lasă pe postav frecarea cu o pânză. Jean Valjean privea la picioarele lui fereastra desenată pe parchet de soare.

La uşă se auzi un zgomot; ridică ochii.

Marius intră cu capul sus, zâmbitor, cu nu ştiu ce lumină pe faţă, cu fruntea senină şi privirea biruitoare. Nici el nu dormise.

— Dumneata eşti, tată! izbucni el când îl zări pe Jean Valjean. Şi prostul de Basque care făcea pe misteriosul! Ai venit însă prea devreme. Nu e decât douăsprezece şi jumătate. Cosette doarme.

Cuvântul „tată”, spus de Marius domnului Fauchelevent, însemna cea mai mare fericire. După cum se ştie, fusese totdeauna între ei un gol, o anumită răceală şi stânjenire, o gheaţă care trebuia spartă sau topită. Marius

era atât de îmbătat de fericire, încât golul se umpluse, gheața se topea şi domnul Fauchelevent era pentru el, ca şi pentru Cosette, un părinte.

Vorbi mai departe; vorbele se revărsau din el, aşa cum se întâmplă când eşti în culmea fericirii.

— Ce mulțumit sunt că te văd! Dacă ai şti cât ne-ai lipsit ieri! Bună ziua, tată. Cum te mai simți cu mâna? Mai bine, nu? Şi, mulțumit de răspunsul bun pe care şi-l da singur, urmă: Noi doi am vorbit foarte mult de dumneata. Cosette te iubeşte atât! Să nu uiți că ai o odaie la noi. Nici nu mai vrem să ştim de strada l'Homme-Armé. Nu mai vrem să ştim de nimic. Cum ai putut să stai într-o stradă ca aia, bolnavă, mohorâtă, înfundată, friguroasă, strâmtă? Ai să vii să te stabileşti la noi. Şi chiar de azi. Sau, dacă nu, ai să ai de-a face cu Cosette. Vrea sa ne ducă pe toți de nas, să ştii. Ai văzut unde e odaia dumitale, e lângă a noastră; dă înspre grădină. I s-a dres broasca stricată, patul e aşternut, e gata, n-ai decât să vii. Cosette ți-a pus lângă pat un jilț moale, de demult, e catifea de Utrecht, căruia i-a spus: „Deschide-i brațele". În fiecare primăvară, în salcâmii din fața ferestrelor dumitale vine o privighetoare. În două luni va fi aici. Vei avea cuibul ei la dreapta şi pe al nostru la stânga. Noaptea va cânta ea, iar ziua va vorbi Cosette. Odaia e plină de soare. Cosette îți va rândui cărțile, *Călătoria căpitanului Cook* şi pe cealaltă, a lui Vancouver, şi tot ce e al dumitale. Mi se pare că ai un cufăraş mic la care ții; am spus să fie aşezat la loc de cinste. L-ai cucerit pe bunicul, vă potriviți. Vom trăi împreună. Ştii să joci *whist?* O să-l fericeşti pe bunicul dacă ştii *whist.* Ai să te plimbi cu Cosette în zilele când eu sunt la tribunal, ai s-o iei de braț ca odinioară, ştii, în Luxembourg. Suntem foarte hotărâți să fim cu totul şi cu totul fericiți. Şi vei fi fericit şi dumneata de fericirea noastră, auzi, tată? A, da! Azi mănânci cu noi!

— Domnule, zise Jean Valjean, am să-ți spun ceva. Eu sunt un fost ocnaş.

Limita sunetelor ascuțite perceptibile poate fi depăşită, în aceeaşi măsură, de spirit ca şi de ureche. Cuvintele: „Eu sunt un fost ocnaş", ieşind din gura domnului Fauchelevent şi pătrunzând în urechile lui Marius, ajungeau dincolo de tot ceea ce este cu putință. Marius nu înțelese.

I se păru numai că i s-a spus ceva, dar ce anume, nu ştia. Rămase cu gura căscată.

Abia atunci văzu că omul cu care vorbea era îngrozitor. Spre marea lui uimire, nu văzuse până în clipa asta acea paloare grozavă.

Jean Valjean îşi deznoda legătura neagră de după gât care îi ținea brațul, îşi desfăcu bandajul de pe mână, rămase cu degetul mare gol şi i-l arătă lui

Marius.

— N-am nimic la mână, zise el.

Marius se uită la degetul mare al lui Jean Valjean.

— Şi n-am avut niciodată nimic.

Nu se vedea într-adevăr nici urmă de rană.

Jean Valjean urmă:

— Ar fi trebuit să nu fiu de faţă la căsătoria voastră. Am lipsit cât am putut de mult. Am născocit această rană ca să nu fac un fals, ca să nu fie lovite de nulitate formalităţile căsătoriei, ca să fiu scutit de a iscăli.

Marius se bâlbâi:

— Ce înseamnă asta?

— Asta înseamnă, răspunse Jean Valjean, că am fost la ocnă.

— Înnebunesc! izbucni Marius înspăimântat.

— Domnule Pontmercy, zise Jean Valjean, am fost nouăsprezece ani la ocnă. Pentru furt. Pe urmă om fost osândit pe viaţă. Pentru furt. Ca recidivist. În momentul de faţă sunt fugit de sub osândă.

Zadarnic dădu Marius înapoi în faţa adevărului, zadarnic nu crezu, se împotrivi evidenţei, trebui să se supună, începu să înţeleagă şi, cum se întâmplă totdeauna în asemenea împrejurări, înţelese mai mult decât trebuia. Un fulger lăuntric înfricoşător îl înfioră tot; un gând care îl făcu să tremure îi trecu prin minte. Întrevăzu în viitor, pentru sine chiar, o soartă urâtă.

— Spune tot, spune tot! strigă el. Eşti tatăl Cosettei?

Şi se dădu doi paşi înapoi cu o mişcare de nespusă groază.

Jean Valjean îşi ridică fruntea cu atâta măreţie, încât păru că se înalţă până în tavan.

— Trebuie să mă crezi, domnule, deşi jurământul nostru, al unora ca alde noi, nu e primit în justiţie… Se opri; apoi, cu un fel de autoritate întunecată şi puternică, adăugă, rostind rar şi apăsat pe fiecare silabă: …Ai să mă crezi. Eu, tatăl Cosettei! Nu, în faţa lui Dumnezeu! Domnule baron Pontmercy, eu sunt un ţăran din Faverolles. Îmi câştigam pâinea tunzând pomi. Numele meu nu e Fauchelevent, numele meu este Jean Valjean. Nu sunt rudă cu Cosette. Linişteşte-te!

Marius îngăimă:

— Cine mi-o dovedeşte?

— Eu, de vreme ce ţi-o spun.

Marius se uită bine la omul acesta. Era înfricoşător, dar liniştit. O asemenea linişte nu putea zămisli o minciună. Sinceritatea e rece ca gheața. Simțea adevărul în această răceală de mormânt.

— Te cred, zise Marius.

Jean Valjean dădu din cap, în semn că a luat cunoştință, şi urmă:

— Ce sunt eu pentru Cosette? Un trecător. Acum zece ani nici nu ştiam că există. O iubesc, adevărat. Nu se poate să nu iubeşti copiii pe care tu, bătrân fiind, i-ai cunoscut mici. Bătrânii se simt bunici pentru toți copiii. Poți, pare-mi-se, să presupui că am şi eu ceva ce s-ar putea numi inimă. Era orfană. Iată pentru ce am început s-o iubesc. Copiii sunt atât de slabi, încât primul venit, chiar un om ca mine, îi poate ocroti. Mi-am făcut această datorie față de Cosette. Nu cred că un lucru atât de mic se poate numi o faptă bună; dar dacă e în adevăr o faptă bună, atunci închipuie-ți că am făcut-o. Ține seama de această circumstanță uşurătoare. Azi Cosette părăseşte viața mea, drumurile noastre se despart. De azi înainte eu nu mai pot face nimic pentru ea. Este doamna Pontmercy. Soarta i s-a schimbat. Şi Cosette câştigă din acest schimb. Toate sunt aşa cum trebuie. Cât despre cei şase sute de mii de franci, dumneata nu vorbeşti de ei, dar eu o iau înaintea gândului dumitale, sunt depuşi la bancă. Cum s-a făcut că au ajuns în mâinile mele? Ce interesează? Îi restitui. Nu mi se poate cere nimic. Completez restituirea spunându-mi numele adevărat. Şi asta mă priveşte numai pe mine. Țin eu, să ştii cine sunt.

Şi Jean Valjean îl privi pe Marius în ochi.

Marius simți înăuntrul lui o învălmăşeală fără şir. Vântul soartei suflă câteodată aşa, şi ridică asemenea talazuri în sufletul nostru.

Fiecare din noi a avut clipe de tulburare în care totul se împrăştie în sufletul nostru; spunem lucrurile care ne vin pe limbă şi care nu sunt totdeauna tocmai acelea pe care trebui să le spunem. Unele descoperiri neaşteptate nu pot fi îndurate şi te amețesc ca o băutură otrăvită. Marius era atât de năucit de situația nouă care i se arăta, încât era gata să vorbească cu acest om, de parcă s-ar fi supărat că-i făcuse o asemenea mărturisire.

— Da, în sfârşit, izbucni el, de ce îmi spui mie treaba asta? Cine te sileşte? Puteai să-ți ții taina pentru dumneata. Nu eşti denunțat, nici urmărit, nici încolțit. Trebuie să ai un motiv ca să faci de bunăvoie o mărturisire ca asta. Spune totul! E la mijloc altceva. Cu ce gând faci mărturisirea asta? Ce te îndeamnă?

— Ce mă îndeamnă? răspunse Jean Valjean cu un glas atât de scăzut şi de înăbuşit, încât s-ar fi zis că-şi vorbeşte mai mult lui însuşi decât lui Marius. Ce îndeamnă, în adevăr, pe acest ocnaş să vină şi să spună: Sunt un ocnaş? Ei bine, da! Îndemnul este de neînțeles. E cinstea lui. Iată, nenorocirea mea e un fir pe care îl am aici, în inimă şi care mă ține legat. Firele acestea sunt tari mai ales la bătrâni. Viața întreagă se destramă jur împrejur; numai ele nu se rup. Dacă aş fi putut să smulg acest fir, să-l rup, să desfac nodul sau să-l tai, să fug undeva departe, aş fi scăpat. Dacă aş fi plecat; sunt destule poştalioane în strada Boluoy; voi sunteți fericiți, eu mă duc. Am încercat să rup firul, am tras de el, nu s-a rupt, trebuia să-mi smulg inima odată cu el. Atunci, mi-am zis: Nu pot trăi altundeva decât aici. Trebuie să rămân. Ei da, ai dreptate, sunt un dobitoc, de ce să nu rămân, şi atâta tot? Îmi dați o odaie în casă, doamna Pontmercy mă iubeşte mult. Ea spune acestui jilț: „Deschide-ți brațele”, bunicul dumitale e foarte mulțumit să stăm împreună, mă potrivesc cu el, vom locui cu toții laolaltă, vom mânca la un loc, voi merge la braț cu Cosette... adică cu doamna Pontmercy, iartă-mă, obişnuința, vom trăi sub acelaşi acoperământ, la aceeaşi masă, la acelaşi foc, în fața aceluiaşi cămin iarna, la aceleaşi plimbări vara; asta e voia bună, asta e fericirea, asta e tot. Vom trăi în familie. În familie!

La acest cuvânt, Jean Valjean se făcu sălbatic. Încrucişă brațele, se uită la duşumeaua de sub picioarele lui ca şi cum ar fi dorit să despice în ea o prăpastie şi glasul i se făcu deodată tunător:

— În familie! Nu. Nu fac parte din nicio familie. Nu fac parte dintr-a voastră. Nu fac parte din familia oamenilor. Acolo unde lumea se simte la ea acasă, eu sunt de prisos. Există familii, dar nu pentru mine. Eu sunt un nefericit, sunt pe de lături. Avut-am eu părinți? Aproape că mă îndoiesc. În ziua în care am măritat-o pe fata asta, s-a sfârşit. Am văzut-o fericită, alături de bărbatul pe care îl iubeşte, de un bătrânel cumsecade, am văzut o căsnicie între doi îngeri, o casă plină de toate bucuriile, am văzut că e bine şi mi-am zis: Tu nu intra! E adevărat că puteam să mint, să vă înşel pe toți, să rămân domnul Fauchelevent. Câtă vreme a trebuit să mint pentru ea, am mințit; dar acuma ar fi pentru mine, şi nu trebuie. Era de ajuns să tac, e adevărat, şi totul ar fi mers mai departe. Mă întrebi ce mă sileşte să vorbesc? O nimica toată: conştiința. Ar fi fost uşor să tac. Mi-am petrecut noaptea încercând să mă conving că e uşor; mă spovedesc dumitale, şi ceea ce îți spun e atât de extraordinar, încât ai dreptate; da, da, mi-am petrecut noaptea justificându-mă, găsind cele mai bune motive, am făcut tot ce am

putut, crede-mă! Dar sunt două lucruri cărora n-am avut ce să le fac; n-am putut rupe firul care mă ține legat de inimă, țintuit, înlănțuit aici, şi nici nu l-am putut face să tacă pe acel cineva care îmi vorbeşte, în şoaptă când sunt singur. De aceea am venit să-ți mărturisesc totul în dimineața asta. Tot, sau aproape tot. Sunt şi lucruri de prisos care nu mă privesc decât pe mine; le păstrez, aşadar, pentru mine. Acum ştii tot ce e mai însemnat. Mi-am luat deci taina şi ți-am adus-o. Am spintecat-o sub ochii dumitale. N-a fost hotărâre uşoară. M-am zbătut toată noaptea. Ah, poate crezi că nu mi-am spus că asta nu e ca afacerea Champmathieu, că ascunzându-mi numele nu făceam nimănui rău, că numele de Fauchelevent îmi fusese dat de Fauchelevent însuşi ca recunoştință pentru un serviciu pe care i-l făcusem, că puteam să-l păstrez, şi că aş fi fericit în această odaie pe care mi-o dați, că n-aş supăra pe nimeni cu nimic, că aş sta în colțişorul meu, şi că, în timp ce dumneata ai avea-o pe Cosette, eu aş avea gândul că trăiesc în aceeaşi casă cu ea. Fiecare şi-ar fi avut fericirea cuvenită. Dacă aş fi fost mai departe domnul Fauchelevent, toate ar fi mers bine. Totul, afară de sufletul meu. Eram înconjurat de bucurie, numai în străfundul sufletului meu era întuneric. Nu e destul să fii fericit, trebuie să fii şi mulțumit. Aş fi rămas domnul Fauchelevent, mi-aş fi ascuns adevăratul chip, aş fi avut o taină față de înflorirea voastră, aş fi fost întunecat în mijlocul luminii voastre, aş fi adus ocna în casa voastră pe tăcute, m-aş fi aşezat la masă cu gândul că, dacă ați şti cine sunt m-ați alunga, m-aş fi lăsat slujit de servitori care, dacă ar fi ştiut, şi-ar fi zis: „Ce grozăvie!” V-aş fi atins cu cotul de care aveți dreptul să vă feriți, v-aş fi furat strângerile de mână. Ar fi trebuit să vă împărțiți respectul între un păr alb vrednic de cinste şi un păr alb pângărit; în cele mai intime ceasuri ale voastre, când toate inimile s-ar fi crezut deschise până în fund unele față de altele, când am fi fost toți patru laolaltă, bunicul vostru, voi doi şi cu mine, ar fi fost între noi un necunoscut. Aş fi fost alături de voi toată viața voastră, având ca singură grijă să nu ridic niciodată lespedea care închide taina mea grozavă, şi în chipul ăsta eu, un mort, m-aş fi băgat între voi, oameni vii. Pe ea aş fi osândit-o pe viață să fie fata mea. Dumneata, Cosette şi cu mine am fi fost trei capete sub aceeaşi tichie de ocnaş! Nu te înfiori? Sunt cel mai zdrobit dintre oameni; aş fi fost cel mai nelegiuit. Şi fărădelegea asta aş fi săvârşit-o zilnic! Şi minciuna aş fi repetat-o zilnic! Şi pâcla asta aş fi avut-o pe față în toate zilele. V-aş fi molipsit zilnic de pângărirea mea; zilnic, pe voi, scumpii mei, pe voi, copiii mei, pe voi, nevinovații mei! Nu e nimic să taci! E lesne să-ți ții gura? Nu,

nu e lesne. Există o tăcere care minte. Şi minciuna mea, şi înşelătoria mea, şi ticăloşia mea şi laşitatea mea, şi trădarea mea, şi fărădelegea mea le-aş fi sorbit strop cu strop, le-aş fi scuipat şi le-aş fi băut din nou, aş fi sfârşit la miezul nopții şi aş fi început din nou dimineața, aş fi mințit spunând şi „bună ziua" şi „bună seara", şi aş fi dormit pe minciună, aş fi mâncat-o cu pâine şi m-aş fi uitat în ochii Cosettei, şi aş fi răspuns la zâmbetul îngerului cu zâmbetul osânditului, şi aş fi fost un ticălos mârşav! Şi pentru ce? Ca să fiu fericit? Am eu dreptul să fiu fericit? Sunt în afară de viață, domnule!

Jean Valjean se opri. Marius asculta. Asemenea înlănțuiri de gânduri şi frământări nu pot fi întrerupte. Jean Valjean vorbi iar încet, dar glasul nu-i mai era înăbuşit, ci grozav:

— Mă întrebi de ce vorbesc? Nu sunt nici denunțat, nici urmărit, nici încolțit, cum spuneai dumneata. Ba da, sunt denunțat! Ba da, sunt urmărit! Ba da, sunt încolțit! De cine? De mine! Eu singur îmi stăvilesc drumul şi mă târăsc, şi mă împing, şi mă arestez, şi mă execut, şi când eşti propriul tău prizonier nu mai scapi. Şi apucându-şi haina cu mâinile, o trase spre Marius: Uită-te la mâna asta, continuă el. Nu crezi că ține gulerul în aşa fel încât n-o să-i mai dea drumul? Conştiința însă ține şi mai bine. Dacă vrei să fii fericit, domnule, trebuie să nu înțelegi ce e datoria; de îndată ce ai înțeles-o, e neînduplecată. S-ar zice că pedepseşte pe cine o înțelege; dar nu, ea te răsplăteşte, pentru că te aruncă într-un iad în care îl simți alături de tine pe Dumnezeu. Abia ți-ai smuls şi sfârtecat măruntaiele, că te-ai şi împăcat cu tine însuți. Şi cu un glas sfâşietor, adăugă: Domnule Pontmercy, pare de necrezut, dar sunt un om cinstit. Înjosindu-mă în ochii dumitale mă înalț într-ai mei. Mi s-a mai întâmplat o dată, dar a fost mai puțin dureros; a fost o nimica toată. Da, sunt un om cinstit. Şi n-aş mai fi fost dacă, din greşeala mea, ai fi continuat să mă stimezi; acum când mă dispreţuieşti, sunt cinstit. Mă apasă această fatalitate: neputând niciodată decât să fur considerația ce mi se arată, considerația asta mă umileşte şi mă striveşte lăuntric; ca să mă respect, trebuie să fiu dispreţuit. Numai aşa mă pot ridica. Sunt un osândit care ascultă de conştiința lui. Ştiu că ceea ce spun e ciudat. Dar ce vrei să fac? Asta e! M-am legat de mai multe ori față de mine însumi; şi rămân legat. Sunt unele întâlniri care ne leagă, sunt unele întâmplări care implică îndatoriri. Vezi, domnule Pontmercy, mi s-au întâmplat multe.

Jean Valjean mai tăcu puțin, înghițindu-şi saliva cu greu, ca şi cum vorbele îi lăsaseră un gust amar, şi urmă:

— Când duci în spinare o asemenea grozăvie, nu ai dreptul să o împărți cu alții fără ca ei s-o ştie, nu ai dreptul să-i molipseşti de ciumă, nu ai dreptul să-i faci să alunece în prăpastie fără ca ei să bage de seamă, nu ai dreptul să laşi să fluture peste ei bluza ta roşie, nu ai dreptul să încurci în ascuns fericirea altuia cu mizeria ta. E dezgustător să te atingi de cei sănătoşi, pe întuneric, cu ulcerul tău nevăzut. Degeaba mi-a împrumutat Fauchelevent numele lui, nu am dreptul să mă servesc de el; el a putut să mi-l dea, dar eu n-am putut să-l iau. Un nume este un om. După cum vezi, domnule, cu toate că sunt țăran, am citit câte ceva, am gândit câte ceva şi îmi cam dau seama de viață. După cum vezi, vorbesc binişor. Mi-am făcut o educație, a mea… da, cine şterpeleşte un nume şi se acoperă cu el, e necinstit. Simple litere din alfabet, dar şi ele se fură ca banii şi ceasul. Să fiu o semnătură falsă în carne şi oase, să fiu o cheie falsă însuflețită, să intru în casa unor oameni cinstiți cu iarba fiarelor, să nu mai privesc niciodată drept, ci să mă uit pe furiş, să fiu mârşav în sufletul meu, nu! nu! nu! Mai bine să suferi, să sângerezi, să plângi, să-ți jupoi pielea de pe trup cu propriile tale unghii, să-ți petreci nopțile zvârcolindu-te de teamă, să-ți muşti trupul şi sufletul. Iată pentru ce îți spun toate acestea! Cu inima deschisă, cum ai spus dumneata. Răsuflă greu şi aruncă un ultim cuvânt. Altădată ca să trăiesc, am furat o pâine; azi, ca să trăiesc, nu vreau să fur un nume.

— Ca să trăieşti! întrerupse Marius. N-ai nevoie de numele acesta ca să trăieşti?

— Ştiu eu ce vreau să spun, răspunse Jean Valjean ridicând şi lăsând capul încet de mai multe ori la rând.

Urmă o tăcere. Tăceau amândoi, fiecare înecat într-un noian de gânduri. Marius se aşezase lângă o masă şi îşi sprijinea bărbia în palmă. Jean Valjean umbla încoace şi încolo. Se opri în fața unei oglinzi şi rămase nemişcat. Apoi, ca şi cum ar fi răspuns unui gând lăuntric, zise privind oglinda în care nu se vedea:

— Pe când acum mă simt uşurat.

Începu iar să meargă şi ajunse la celălalt capăt al salonului. În clipa când se întoarse, băgă de seamă că Marius îl privea cum umblă. Atunci îi spuse cu glas ciudat:

— Îmi târăsc puțin piciorul. Acum înțelegi de ce. Apoi se întoarse cu totul spre Marius. Şi acum, domnule, închipuie-ți ceva: n-am spus nimic, am rămas domnul Fauchelevent, mi-am luat locul aici, sunt de-ai casei, sunt în odaia mea, am fost la gustarea de dimineață, în papuci, seara ne ducem

toți trei la un spectacol, o însoțesc pe doamna Pontmercy la Tuilerii şi în Piața Royale, suntem împreună, mă credeți semenul vostru; într-o bună zi, sunt aici, sunteți aici, stăm de vorbă, râdem şi deodată auziți o voce strigând: Jean Valjean! Şi iată că mâna înspăimântătoare a poliției iese din întuneric şi îmi smulge deodată masca!

Tăcu încă o dată. Marius se ridicase tremurând. Jean Valjean reluă:

— Ce spui despre asta?

Tăcerea lui Marius îi răspunse.

Jean Valjean urmă:

— Vezi bine că am dreptate să nu tac. Fii fericit, rămâi în înaltul cerului, fii îngerul unui înger, rămâi în lumină, mulțumindu-te cu atât, şi nu te îngrijora de felul în care un biet osândit se apucă să-şi sfâşie pieptul şi să-şi facă datoria; ai în fața dumitale un mizerabil, domnule!

Marius străbătu încet salonul şi, când fu lângă Jean Valjean, îi întinse mâna. Dar Marius trebui singur să-i ia mâna care nu se mişca. Jean Valjean nu se împotrivi, şi lui Marius i se păru că strânge o mână de marmură.

— Bunicul meu are mulți prieteni, zise Marius. Îți voi obține iertarea.

— E-n zadar, răspunse Jean Valjean. Sunt crezut mort, e destul. Morții nu sunt ținuți sub supraveghere. Trebuie numai să putrezească în linişte. Moartea e acelaşi lucru ca iertarea. Şi, desfăcându-şi mâna din mâna lui Marius, adăugă cu un fel de mândrie neînduplecată: De altfel, îndeplinirea datoriei este prietena mea şi nu am nevoie decât de o singură iertare, de iertarea conştiinței mele.

În aceeaşi clipă, la capătul celălalt al salonului, uşa se deschise şi chipul Cosettei se ivi în deschizătură. Nu i se vedea decât fețişoara drăgălaşă, era fermecător de nepieptănată, avea pleoapele încă pline de somn. Făcu mişcarea unei păsări care îşi scoate capul din cuib, îşi privi mai întâi bărbatul, apoi pe Jean Valjean şi le strigă râzând, cu un zâmbet de floare:

— Mă prind că vorbiți politică. Ce prostie, în loc să stați cu mine!

Jean Valjean tresări.

— Cosette!… îngăimă Marius.

Şi se opri. Parcă erau doi vinovați.

Cosette, strălucitoare, continua să-i privească pe amândoi, unul după altul. Prin ochii ei treceau lumini de rai.

— V-am prins în flagrant delict, zise Cosette. Am auzit prin uşă pe tata Fauchelevent spunând: „Conştiința… datoria…” Asta nu e decât politică. Nu vreau. Nu trebuie să vorbiți politică chiar de a doua zi. Nu se cade!

— Te înşeli, Cosette! răspunse Marius. Vorbim despre afaceri. Vorbim de cel mai bun plasament ce se poate găsi pentru cei şase sute de mii de franci ai tăi…

— Nu e numai atât, întrerupse Cosette. Vin şi eu. Vreți?

Şi, trecând pragul intră în salon. Era îmbrăcată cu o rochie de casă albă şi lungă cu mii de cute şi cu mâneci largi, care pornea de la gât şi-i cădea până la călcâie. Numai în cerurile de aur ale vechilor tablouri gotice sunt asemenea veşminte îngereşti, fermecătoare.

Se privi din cap până în picioare într-o oglindă mare, apoi izbucni, cu un glas plin de încântare:

— A fost odată un rege şi o regină. Ah, cât sunt de mulțumită! Spunând aceste cuvinte, făcu o plecăciune în fața lui Marius şi a lui Jean Valjean. Uite, am să mă aşez lângă voi pe un jilț; peste jumătate de oră mâncăm; n-aveți decât să vorbiți ce vreți, ştiu că bărbații trebuie să vorbească, am să fiu foarte cuminte.

Marius îi luă brațul şi îi spuse cu dragoste:

— Vorbim despre afaceri.

— Bine că mi-am adus aminte, răspunse Cosette. Când am deschis fereastra odăii mele, am văzut o mulțime de paiațe[1291] în grădină. Păsărele nu măşti. Azi e miercurea păresimilor; dar nu e şi pentru păsări.

— Ți-am spus că vorbim despre afaceri. Du-te, micuță Cosette, lasă-ne o clipă! vorbim de cifre. Te-ar plictisi.

— Ai o cravată foarte drăguță în dimineața asta, Marius. Eşti foarte elegant, domnule. Nu, n-o să mă plictisească.

— Te asigur că o să te plictisească.

— Nu, dacă sunteți voi. N-o să vă înțeleg, dar vă ascult. Când asculți vocile iubite, nu e nevoie să înțelegi cuvintele. Nu vreau decât să fim împreună. Rămân cu voi, şi gata!

— Draga mea Cosette! Nu se poate!

— Nu se poate?!

— Da.

— Aşa? reluă Cosette. V-aş fi spus câteva noutăți. V-aş fi spus că bunicul doarme încă, că mătuşa e la liturghie, că soba din odaia tatei Fauchelevent scoate fum, că Nicolette a chemat un coşar, că Toussaint şi Nicolette s-au certat, că Nicolette râde de bâlbâiala Toussaintei. Dacă e aşa, nu veți afla nimic. A, nu se poate? Atunci şi eu, domnule, ai să vezi că spun şi eu: „Nu

se poate”: Cine va fi în pierdere? Te rog, Marius dragă, lasă-mă aici cu voi doi!

— Îți jur că trebuie să fim singuri.

— Bine, dar ce, eu parcă sunt cineva.

Jean Valjean nu rostea niciun cuvânt. Cosette se întoarse către el.

— Mai întâi, tată, vreau să vii să mă săruți. Ce stai aşa, fără să spui nimic, în loc să fii de partea mea? Ce fel de tată am eu? Vezi bine că sunt foarte nenorocită în căsnicie. Bărbatu-meu mă bate. Hai, sărută-mă numaidecât!

Jean Valjean se apropie.

Cosette se întoarse spre Marius.

— Pe dumneata nu pot să te sufăr, îi spuse ea. Apoi întinse fruntea spre Jean Valjean.

Jean Valjean înaintă un pas spre ea.

Cosette se trase un pas îndărăt.

— Tată, eşti palid. Nu cumva te supără brațul?

— S-a vindecat, răspunse Jean Valjean.

— Poate n-ai dormit bine?

— Nu.

— Nu cumva eşti trist?

— Nu.

— Sărută-mă. Dacă eşti sănătos, dacă dormi bine, dacă eşti mulțumit, nu te cert.

Şi din nou îi întinse fruntea.

Jean Valjean sărută fruntea aceea pe care juca o rază cerească.

— Zâmbeşte!

Jean Valjean se supuse. Surâse însă ca o stafie.

— Acum apără-mă împotriva bărbatului meu.

— Cosette!… zise Marius.

— Supără-te, tată! Spune-i că trebuie să rămân. Puteți foarte bine vorbi şi în fața mea. Credeți, prin urmare că sunt foarte proastă. E uimitor ceea ce îmi spuneți; afaceri, să pui banii la o bancă, mare lucru! Bărbații fac pe misterioşii pentru nimica toată. Vreau să rămân. Sunt foarte drăguță în dimineața asta. Uită-te la mine, Marius!

Se uită la Marius cu o încântătoare ridicare din umeri, cu un fel de îmbufnare drăgălaşă. Un fel de fulger trecu prin aceste două ființe. N-avea nicio însemnătate că mai era cineva de față.

— Te iubesc! spuse Marius.

— Te ador! răspunse Cosette.

Şi se îmbrăţişară fără să se poată opri.

— Acum, reluă Cosette, îndreptând o cută la rochia de casă şi cu o mutrişoară biruitoare, acum rămân.

— Asta nu, răspunse Marius, cu glas rugător. Avem ceva de sfârşit.

— Tot nu?

Marius rosti cu gravitate:

— Crede-mă, Cosette, că nu se poate.

— A, iei vocea dumitale de bărbat, domnule. Bun, am plecat. Dumneata, tată, nu m-ai sprijinit. Domnule soţ, domnule tată, sunteţi nişte tirani! Mă duc să-i spun şi bunicului. Dacă vă închipuiţi că am să mai vin înapoi, să vă fac temenele, vă înşelaţi. Sunt destul de mândră. Acum vă aştept eu. O să vedeţi cum o să vă plictisiţi fără mine. Am plecat, aşa vă trebuie!

Şi ieşi.

După două clipe, uşa se deschise din nou, obrajii ei proaspeţi şi trandafirii se strecurară încă o dată între canaturile uşii şi Cosette le strigă:

— Sunt foarte supărată.

Uşa se închise iar şi iar se făcu întuneric.

Totul fu ca o rază de soare rătăcită, care, fără să ştie, străbătuse deodată noaptea.

Marius se încredinţă că uşa fusese bine închisă.

— Biata Cosette! şopti el. Când va afla…

La acest cuvânt, Jean Valjean tremură din toate mădularele. Se uită ţintă la Marius, cu o privire rătăcită.

— Cosette! Da, da, e adevărat, ai să-i spui tot Cosettei. E drept. Uite, nici nu mă gândesc la asta. Suntem în stare de un anumit lucru şi nu suntem de altul. Domnule, te rog, te implor, domnule, jură-mi pe ce ai mai sfânt, că nu-i vei spune nimic. Nu e destul că ştii dumneata? Eu am putut spune tot nesilit de nimeni, aş fi spus universului, lumii întregi, îmi era totuna. Dar ea nu ştie ce e asta, ar înspăimânta-o. Un ocnaş! Ar trebui să-i explici, să-i spui: „E un om care a fost osândit la muncă silnică”. A văzut cândva trecând un şir de condamnaţi. Oh, Dumnezeule!

Se prăbuşi într-un jilţ şi îşi ascunse faţa în mâini. Nu se auzea nimic, dar se ghicea că plânge după tresăririle umerilor. Era un plâns tăcut, un plâns îngrozitor.

Suspinul e un fel de înăbuşire. Fu cuprins de un tremur nemaipomenit; se lăsă pe spătarul jilţului ca şi cum ar fi vrut să respire, cu braţele atârnând în jos şi Marius îi văzu faţa scăldată în lacrimi şi îl auzi şoptind atât de încet, încât glasul părea că porneşte dintr-o adâncime fără fund:

— Oh, aş vrea să mor!

— Fii liniştit! spuse Marius. Îţi voi păstra taina numai pentru mine.

Şi mai puţin înduioşat decât ar fi trebuit, dar silit de un ceas să se obişnuiască cu ceva neaşteptat şi îngrozitor, văzând cum treptat-treptat domnul Fauchelevent e înlocuit sub ochii lui de ocnaş, cuprins încetul cu încetul de această realitate înfiorătoare şi adus de desfăşurarea firească a lucrurilor să simtă distanţa care se aşezase între acest om şi el, Marius adăugă:

— Mi-e cu neputinţă să nu-ţi spun un cuvânt despre suma pe care mi-ai dat-o cu atâta încredere şi cinste. E o faptă corectă. Se cuvine să primeşti pentru ea o răsplată. Fixează suma dumneata însuţi şi se va plăti. Nu te teme să ceri oricât de mult.

— Îţi mulţumesc, domnule, răspunse Jean Valjean cu blândeţe. Rămase o clipă pe gânduri, trecându-şi în neştire vârful arătătorului peste unghia degetului mare, apoi glăsui: Totul este aproape sfârşit. Îmi mai rămâne un lucru...

— Care?

Jean Valjean şovăi pentru ultima oară şi cu glas stins, aproape fără răsuflare, bâlbâi mai mult decât spuse:

— Acum când ştii, dumneata care eşti stăpân, crezi că nu trebuie s-o mai văd pe Cosette?

— Cred că ar fi mai bine, răspunse rece Marius.

— N-am s-o mai văd, şopti Jean Valjean.

Şi se îndreptă spre uşă.

Puse mâna pe clanţă, uşa se întredeschise. Jean Valjean o deschise atât cât să poată trece, rămase o clipă nemişcat, apoi o închise din nou şi se întoarse spre Marius.

Nu mai era palid, era galben ca ceara. Nu mai avea lacrimi în ochi, ci un fel de flacără tragică.

Vocea îi era din nou ciudat de liniştită.

— Uite, domnule, zise el, dacă îngădui, voi veni s-o văd. Să ştii că doresc mult. Dacă n-aş fi ţinut s-o văd pe Cosette, nu ţi-aş fi făcut mărturisirea pe care ţi-am făcut-o, aş fi plecat; dar vrând să rămân unde este Cosette, şi să

continuu s-o văd, a trebuit să-ți spun cinstit totul. Pricepi ce vreau să spun, nu-i aşa? E un lucru care se înțelege. Vezi dumneata, sunt mai bine de nouă ani de când o am lângă mine. Am locuit întâi în dărăpănătura aia din bulevard, apoi la mânăstire, apoi lângă Luxembourg. Acolo ai văzut-o dumneata întâia oară. Îți aminteşti de pălăria ei de catifea albastră? Am fost pe urmă în cartierul Invalizilor, unde aveam un grilaj şi o grădină. Strada Plumet. Locuiam într-o curticică dosnică, de unde o ascultam cântând la pian. Asta e viața mea. Nu ne despărțeam niciodată. Asta a ținut nouă ani şi câteva luni. Eram ca şi tatăl ei, iar ea era copilul meu. Nu ştiu dacă mă înțelegi domnule Pontmercy, dar ar fi greu să plec acum, să n-o mai văd, să nu mai vorbesc cu ea, să nu mai am nimic. Dacă nu-mi iei în nume de rău, voi veni din când în când s-o văd pe Cosette. Nu voi veni prea des. Şi nu voi sta mult. Ai putea spune să fiu primit în odăița aceea mică de la parter. Aş intra şi pe uşa din dos, a servitorilor, dacă nu s-ar mira nimeni. E mai bine, cred, să intru pe unde intră toată lumea. Domnule, în adevăr, aş mai vrea s-o văd puțin pe Cosette. Cât vei vrea dumneata de rar. Pune-te în locul meu! Atât mai am. Şi apoi trebuie să băgăm de seamă. Daca n-aş mai veni deloc, ar bate la ochi, ar părea ciudat. De pildă, uite ce pot face, am să vin seara, când începe să se înnopteze.

— Ai să vii în fiecare seară, zise Marius şi Cosette are să te aştepte.

— Eşti bun, domnule, rosti Jean Valjean.

Marius îl salută pe Jean Valjean, fericirea duse deznădejdea până la uşă şi cei doi bărbați se despărțiră.

II – Tainele pe care le poate cuprinde o destăinuire

Marius era foarte tulburat.

Răceala pe care o simțise totdeauna față de omul lângă care o vedea pe Cosette i se lămurise acum. Făptura asta avea ceva enigmatic, pe care îl simțea instinctiv. Această enigmă era cea mai urâtă dintre ruşini, era ocna. Domnul Fauchelevent era osânditul Jean Valjean.

Descoperirea bruscă a unei asemenea taine în mijlocul fericirii lui, semăna cu găsirea unui scorpion într-un cuib de turturele.

Fericirea lui Marius şi a Cosettei era supusă de azi înainte la această vecinătate? Era un fapt împlinit? Acceptarea omului acestuia făcea parte din căsătoria încheiată? Nu mai era nimic de făcut?

Marius se căsătorise şi cu osânditul?

Zadarnic te-ai încununat cu lumină şi bucurie, zadarnic ai gustat ceasul de purpură al vieții, dragostea fericită, astfel de zguduiri ar sili să tremure chiar un arhanghel în extazul lui, chiar un semizeu în gloria lui.

Aşa cum se întâmplă totdeauna în astfel de schimbări neaşteptate, Marius se întreba dacă nu greşise el însuşi cu ceva. Ar fi trebuit să bănuiască ceva? Să fie mai prudent? Se zăpăcise fără să vrea? Poate că da, puțin. Se azvârlise, fără sa aibă grijă de ce se petrecea în jurul lui, în această aventură de dragoste care dusese la căsătoria cu Cosette? Băgă de seamă – aşa cum bagi de seamă treptat, uitându-te la tine însuți – că viața ne schimbă încetul cu încetul, că latura himerică şi vizionară a naturii lui, ca o ceață lăuntrică proprie multor ființe omeneşti, creşte când se află pe culmile patimii şi ale durerii, schimbă temperatura sufletului şi năpădeşte ființa omenească întreagă, înecând în beznă conştiința. Am arătat de mai multe ori acest element caracteristic al personalității lui Marius. Îşi amintea că, îmbătat de dragoste în strada Plumet, în timpul celor şase sau şapte săptămâni de extaz, nu-i spusese nimic Cosettei despre drama neînțeleasă din cocioaba Gorbeau, în care victima se încăpățânase atât de ciudat să tacă în timpul luptei şi să evadeze apoi. Cum s-a făcut că nu-i spusese Cosettei niciun cuvânt despre treaba asta? Faptul era totuşi atât de apropiat şi de înspăimântător! Cum se făcuse că nu-i pomenise nici numele Thénardierilor şi mai ales de ziua în care o întâlnise pe Éponine? Acum îi era greu să-şi lămurească tăcerea lui de atunci. Totuşi îşi da seama de toate. Îşi amintea de zăpăceala lui, de amețeala pe care i-o da Cosette, de dragostea care sorbea tot, de acea contopire şi înălțare a amândurora spre ideal şi îşi amintea poate şi de câtimea imperceptibilă de rațiune care se amesteca în starea aceea violentă şi încântătoare a sufletului, de instinctul cețos şi înăbuşit care-l împingea să ascundă şi să şteargă în amintire acea aventură înfricoşătoare, de a cărei atingere se temea, în care nu voia să aibă niciun rol, de care se ferea şi în care el nu putea fi nici povestitor, nici martor, fără să acuze. De altfel, aceste câteva săptămâni fuseseră un fulger; nu avuseseră timp de altceva decât de dragoste. În sfârşit, socotind, răsturnând şi cercetând totul, dacă i-ar fi povestit Cosettei despre capcana Gorbeau, dacă i-ar fi spus numele Thénardierilor, chiar dacă el ar fi descoperit că Jean Valjean este un

ocnaş, care ar fi fost urmările? Toate acestea l-ar fi schimbat pe el, pe Marius, ar fi schimbat-o pe ea, pe Cosette? Ar fi dat îndărăt? Ar fi iubit-o mai puţin? N-ar mai fi luat-o în căsătorie? Nu. Ar fi schimbat asta ceva în ceea ce se întâmplase? Nu. Nimic deci de regretat, nimic de imputat sieşi. Totul era cum trebuie. Există un Dumnezeu al acestor îmbătaţi pe care îi numim îndrăgostiţi. Marius urmase orbeşte drumul pe care l-ar fi ales şi văzând. Dragostea îl legase la ochi ca să-l ducă unde? În rai.

Dar acest rai era de azi înainte vecin cu iadul.

Vechea răceală a lui Marius pentru omul acesta, pentru acest Fauchelevent devenit Jean Valjean, era acum amestecată cu groază.

Trebuie să spunem însă că în această groază se afla şi oarecare milă şi chiar o anumită surprindere.

Hoţul ăsta, hoţul ăsta recidivist, dăduse înapoi banii. Şi ce sumă? Şase sute de mii de franci. El singur ştia despre ei. Putea să-i păstreze, îi restituise pe toţi. Apoi îşi destăinuise el însuşi situaţia. Nimic nu-l silea s-o facă. Dacă se ştia acum cine era, se ştia prin el. În mărturisirea lui era mai mult decât acceptarea unei umilinţe, era acceptarea primejdiei. Pentru un condamnat o mască nu e o mască, ci un adăpost. El dăduse cu piciorul acestui adăpost. Un nume fals înseamnă siguranţă; el azvârlise acest nume fals. Putea el, ocnaşul, să se ascundă pentru totdeauna într-o familie cinstită? Se împotrivise acestei ispite. Şi din ce pricină? Din scrupul de conştiinţă. O mărturisise el însuşi cu glasul convingător al adevărului. La urma urmei, oricine ar fi fost acest Jean Valjean, era fără îndoială o conştiinţă care se deştepta. Începuse în el o tainică dorinţă de răscumpărare, şi, după cum se vedea, scrupulul era stăpân de mult pe acest om. Asemenea criterii despre ce e drept şi bine nu sunt proprii firilor de rând. Deşteptarea conştiinţei este măreţia sufletului.

Jean Valjean era sincer. Această sinceritate, vădită, pipăibilă, de netăgăduit, evidentă prin însăşi durerea pe care i-o pricinuia, făcea ca informaţiile să nu mai folosească la nimic şi ca tot ceea ce spunea omul acesta să capete autoritate. Pentru Marius se întâmplă o răsturnare ciudată de situaţii. Ce răspândea domnul Fauchelevent? Neîncrederea. Ce răspândea Jean Valjean? Încrederea.

Marius, alcătui, cufundat în gânduri, bilanţul tainic al acestui Jean Valjean, constată activul, constată pasivul şi încercă să ajungă la cumpănirea lor. Dar totul era ca o furtună. Marius, încercând să-şi facă o părere limpede despre omul acesta, şi urmărind ca să zicem aşa, pe Jean

Valjean până în fundul gândirii lui, îl pierdea din vedere din nou, ca într-o ceață nedeslușită.

Banii dați înapoi cu cinste, mărturisirea deschisă, erau o notă bună. Erau ca un luminiş într-un nor negru, chiar dacă norul se întuneca iar.

Oricât de tulburi erau amintirile lui Marius, tot mai păstra o umbră din ceea ce se petrecuse.

Ce era în adevăr, aventura din podul Jondrette? Pentru ce, la sosirea poliției, acel om, în loc să se plângă, fugise? Acum Marius găsea răspuns. Pentru că omul era un recidivist fugit de sub osândă.

Altă întrebare: Pentru ce acest om venise în baricadă? Abia acum revedea Marius, îşi amintea limpede ce fusese: amintirea ieşise la iveală în emoțiile acestea ca scrisul cu cerneală simpatică la foc. Venise în baricadă. Dar nu ca să lupte. Ce venise să facă acolo? La această întrebare răspundea vedenia care se ridica în fața lui: Javert. Marius îşi amintea acum foarte bine grozavul chip al lui Jean Valjean care îl târa afară din baricadă pe Javert, legat burduf, şi auzea încă de după colțul străduței Mondétour groaznicul pocnet de pistol. Era, pesemne, o ură veche între spion şi ocnaş. Se stânjeneau unul pe altul. Jean Valjean se urcase pe baricadă ca să se răzbune. Sosise însă prea târziu. Ştia probabil că Javert e prizonier. Vendeta corsicană a pătruns în anumite străfunduri ale societății, unde s-a statornicit ca lege; e atât de simplă, încât nu uimeşte nici sufletele pe jumătate întoarse către bine; şi sufletele acestea sunt astfel făcute, încât un criminal pe cale să se pocăiască poate fi scrupulos față de furt, dar nu față de răzbunare. Jean Valjean îl ucisese pe Javert. Cel puțin, se pare că aşa fusese.

În sfârşit o ultimă întrebare, dar asta fără răspuns. Marius o simțea ca pe un cleşte. Cum se făcuse că viața lui Jean Valjean se învecinase atât de mult cu a Cosettei? Ce însemna acest joc de neînțeles al soartei, care pusese laolaltă acest copil cu un asemenea om? Există, aşadar, şi lanțuri pentru doi, făurite în cer? Şi lui Dumnezeu îi place să împerecheze îngerul cu demonul? Crima şi nevinovăția pot, aşadar, să fie tovarăşe de locuință în ocna tainică a mizeriei? În această perindare de osândiți care este soarta omenească două frunți pot trece una lângă alta, una neştiutoare, alta înfricoşată, una scăldată în lumina dumnezeiască a zorilor, alta veştejită pentru totdeauna de licărirea unui fulger veşnic? Cine a putut hotărî o astfel de împerechere neînțeleasă? În ce fel, datorită cărei minuni s-a putut înfiripa conviețuirea acestui înger cu bătrânul ocnaş? Cine a putut lega mielul de lup şi, lucru mai de neînțeles, pe lup de miel? Pentru că lupul îl

iubea pe miel, pentru că ființa sălbatică o adora pe ființa slabă, pentru că timp de nouă ani, îngerul se sprijinise de monstru. Copilăria şi adolescența Cosettei, naşterea ei, creşterea ei feciorelnică către viață şi soare fuseseră ocrotite de un devotament hâd. Aici întrebările se desfăceau în mii de alte întrebări neînțelese. În adâncul prăpăstiilor se deschideau alte prăpăstii, şi Marius nu se mai putea apleca asupra lui Jean Valjean fără să amețească. Cine era acest om? O prăpastie?

Bătrânele simboluri ale genezei sunt veşnice; în societatea omenească, aşa cum este ea, până în ziua când o lumină mai puternică o va preface, există totdeauna doi oameni, unul deasupra tinei şi altul dedesubtul ei; cel care urmează binele este Abel; cel care urmează răul este Cain. Dar acest Cain duios cine e? Ce este cu tâlharul acesta pierdut în adorația unei fecioare, veghind asupra ei, crescând-o, păzind-o, făcând-o o făptură demnă şi înfăşurând-o, el, cel lipsit de curățenie, de puritate? Ce înseamnă această mocirlă care cinstise nevinovăția fără s-o păteze? Cine era acest Jean Valjean care făcuse educația Cosettei? Ce era cu acest chip al negurii care n-avea decât o singură grijă: să ferească de orice umbră şi de orice nor răsăritul unui luceafăr.

Aceasta era taina lui Jean Valjean; aceasta era taina lui Dumnezeu.

În fața îndoitei taine, Marius da înapoi. Una îl liniştea puțin în privința celeilalte. Dumnezeu era în întâmplarea aceasta tot atât de vădit ca Jean Valjean. Dumnezeu îşi are uneltele lui. Se slujeşte de unealta care vrea. Nu e răspunzător în fața omului. Cunoaştem noi felul de a lucra a lui Dumnezeu? Jean Valjean se ostenise pentru creşterea Cosettei; cât de cât, el făurise acest suflet. Era de netăgăduit. Da, şi apoi? Făurarul era groaznic, dar lucrul lui era minunat. Dumnezeu face minuni după bunul lui plac. O zidise pe încântătoarea Cosette şi îl întrebuințase ca zidar pe Jean Valjean. Îi plăcuse să-şi aleagă un colaborator ciudat. Putem noi să-l tragem la răspundere? Pentru întâia oară băligarul ajută primăvara să nască trandafirul?

Marius îşi răspundea singur la întrebări şi se simțea mulțumit de răspunsuri. În toate împrejurările pe care le-am arătat, nu îndrăznise să-l constrângă pe Jean Valjean, fără să-şi mărturisească lui însuşi că nu îndrăznea.

O adora pe Cosette, era a lui, Cosette era minunat de curată. Asta îi ajungea. De ce altă lămurire era nevoie? Cosette era o lumină. Lumina mai are nevoie să fie luminată? Avea tot; ce-şi putea dori? Totul nu e destul?

Chestiunile personale ale lui Jean Valjean nu-l priveau. Aplecându-se peste umbra fatală a acestui om, se agăța de declarația solemnă a nefericitului: „Nu sunt niciun fel de rudă cu Cosette. Acum zece ani nici nu ştiam că există.”

Jean Valjean era un trecător. El singur o spusese. Vasăzică, era în trecere. Oricine ar fi fost el, rolul i se încheiase. De acum încolo Marius avea să îndeplinească poruncile providenței pe lângă Cosette. Cosette se născuse numai ca să-şi găsească în azur semenul, iubitul, soțul, bărbatul ceresc. Luându-şi zborul, Cosette, înaripată şi strălucind, îşi lăsa jos, pe pământ, crisalida goală şi hâdă, pe Jean Valjean.

Cu orice gânduri se va fi muncit Marius, se întorcea mereu la un fel de groază față de Jean Valjean. Poate o groază sfântă, pentru că, aşa cum am spus, simțea un *quid divinum*[1292] în acest om. Dar, orice ar fi făcut şi oricât ar fi căutat să justifice situația, trebuia mereu să ajungă aici: era un ocnaş; cu alte cuvinte, ființa care, pe scară socială, n-are loc, pentru că se află sub cea din urmă treaptă. După omul cel mai josnic vine şi ocnaşul. Ocnaşul nu mai e semenul celor vii. Legea l-a dezbrăcat de toată câtimea de omenie pe care o poate smulge unui om. În chestiunile penale, Marius, deşi democrat, rămăsese la o concepție neînduplecată, şi păstra despre cei loviți de lege toate ideile legii. Trebuie să spunem că nu progresase în toate privințele. Nu ajunsese să deosebească între ceea ce e scris de om şi ceea ce e scris de Dumnezeu, între lege şi drept. Nu cercetase şi nu cântărise deloc dreptul pe care şi-l ia omul de a dispune de irevocabil şi de ireparabil. Nu era revoltat de cuvântul „pedeapsă”. I se părea firesc ca anumite încălcări ale legii să fie urmate de pedepse veşnice şi înțelegea osânda socială ca pe un mijloc de civilizare. Aşa judeca acum, deşi avea poate să progreseze mai târziu, datorită firii lui bune şi substanței lui alcătuite din progres latent.

Având această concepție, Jean Valjean îi păru hidos şi respingător. Era un blestemat. Era un ocnaş. Cuvântul acesta suna pentru el ca o trâmbiță a judecății; şi, după ce-l măsură îndelung pe Jean Valjean, îşi întoarse privirea de la el. *Vade retro*![1293]

Trebuie să recunoaştem şi să stăruim asupra faptului că Marius, întrebându-l mereu pe Jean Valjean până ce acesta îi spusese: „Mă spovedesc dumitale”, nu-i pusese totuşi două sau trei întrebări hotărâtoare. Nu că nu-i veniseră în minte, dar îi era teamă de ele. Podul Jondrette? Baricada? Javert? Cine ştie până unde ar fi mers mărturisirile lui? Jean Valjean nu părea a fi un om care da înapoi şi cine ştie dacă Marius, după ce

l-ar fi îndemnat să vorbească, n-ar fi vrut apoi să-l oprească? În anumite împrejurări hotărâtoare nu ni s-a întâmplat fiecăruia, după ce am pus o întrebare să ne astupăm urechile ca să n-auzim răspunsul? Mai ales când iubim, avem asemenea laşităţi. Nu e lucru înţelept să cercetăm prea adânc situaţiile încurcate, mai cu seamă când o parte organică a propriei noastre vieţi se amestecă strâns în ele. Din lămuririle deznădăjduite ale lui Jean Valjean putea izvorî o lumină înspăimântătoare, dar cine ştie dacă ea nu s-ar fi răsfrânt şi asupra Cosettei? Cine ştie dacă nu rămăsese un fel de licărire blestemată şi pe fruntea îngerului? Scânteierile fulgerului tot trăsnet se cheamă. Fatalitatea are asemenea legături care fac ca însăşi nevinovăţia să se îmbibe de crimă prin puterea acelei legi întunecate a reflexelor colorante. Cele mai curate chipuri pot să păstreze pentru totdeauna răsfrângerea unei vecinătăţi dezgustătoare. Pe drept sau pe nedrept, lui Marius îi fusese frică. Aflase şi aşa prea multe. Căuta mai curând să se ameţească decât să se lumineze. Înnebunit, o lua pe Cosette în braţe, închizând ochii în privinţa lui Jean Valjean!

Omul acesta era o noapte, o noapte vie şi grozavă. Cum să cutezi să-i cercetezi adâncul? E înspăimântător să pui întrebări întunericului. Cine ştie ce ţi-ar putea răspunde. Zorile ar putea fi mânjite pentru totdeauna.

În această stare sufletească, Marius se simţea năucit şi sfâşiat la gândul că omul acesta avea să se mai apropie în oarecare măsură de Cosette. Aproape se învinuia că nu pusese întrebările temute, în faţa cărora dăduse înapoi şi din care ar fi putut ţâşni o hotărâre neînduplecată şi nestrămutată. Se socotea prea bun, prea blând, chiar prea slab. Slăbiciunea îl împinsese la o îngăduinţă neprevăzătoare. Se lăsase înduioşat. Greşise. Ar fi trebuit, pur şi simplu, să-l gonească pe Jean Valjean. Jean Valjean era pierdut. Trebuia să-i întoarcă spatele şi să-şi descotorosească familia de el. Era supărat pe el însuşi, supărat pe repeziciunea acestui vârtej de emoţii care îl asurzise, îl orbise şi îl luase cu ea. Era nemulţumit de el însuşi.

Ce era de făcut acum? Vizitele lui Jean Valjean îl scârbeau adânc. De ce să vină acest om în casa lui? Ce căuta aici? După această întrebare rămânea năuc, nu voia să scormonească mai departe, nu voia să se cerceteze pe el însuşi. Făgăduise, avusese slăbiciunea să făgăduiască; Jean Valjean luase în serios făgăduiala lui; trebuie să ne ţinem de cuvânt chiar faţă de un ocnaş şi mai cu seamă faţă de un ocnaş. Totuşi, cea dintâi datorie a lui era faţă de Cosette. În cele din urmă, o silă mai puternică decât orice pusese stăpânire pe el.

Marius rostogolea nedesluşit tot vălmăşagul de gânduri în mintea lui, sărind de la unul la altul, frământat de toate. De aci, o tulburare fără margini. Nu-i veni uşor să-şi ascundă tulburarea faţă de Cosette, dar dragostea e un har, şi Marius izbuti.

De altfel, îi puse Cosettei fără un scop vădit, fel de fel de întrebări; ea, nevinovată, aşa cum un porumbel e alb, nu bănui nimic. Îi vorbi de copilăria şi de tinereţea ei, convingându-se din ce în ce mai mult că ocnaşul acesta fusese faţă de Cosette atât de bun, de părintesc şi de respectabil, cât poate fi un om bun. Tot ceea ce bănuise şi întrevăzuse Marius era adevărat. Urzica asta înfiorătoare iubise şi ocrotise un crin.

Cartea a opta:

ÎN ASFINȚIT

I – Odaia de jos

A doua zi, când începuse să se întunece, Jean Valjean bătea la poarta casei Gillenormand. Îl primi Basque. Basque se află în curte într-un anumit loc, ca şi cum i s-ar fi poruncit să stea acolo. Se întâmplă câteodată ca stăpânul să-i spună servitorului: „Vezi când vine domnul cutare”.

Basque, fără să aştepte ca Jean Valjean să ajungă la el, îi adresă cuvântul:

— Domnul baron mi-a spus să-l întreb pe domnul dacă vrea să urce sau să rămână jos?

— Să rămân jos, răspunse Jean Valjean.

Basque, de altfel foarte respectuos, deschise uşa odăii scunde şi zise:

— Mă duc s-o înştiințez pe doamna.

Încăperea în care Jean Valjean intră era odaia de la parter, cu ferestrele spre stradă, boltită şi umedă, slujind uneori de cămară pentru provizii, pardosită cu lespezi de piatră roşie şi luminată prost de o singură fereastră cu zăbrele de fier.

Odaia nu era din cele prea des cercetate de smocul de pene, de perie şi de mătură. Praful era aici netulburat. Nu se organizase nicio urmărire a păianjenilor. O pânză minunată, întinsă bine, foarte murdară, împodobită cu muşte moarte, se răsfăța pe un geam al ferestrei. Mică şi scundă, odaia era mobilată cu o mulțime de sticle goale îngrămădite într-un colț. Zidul, văruit în gălbui, se jupuia în petice mari. În fund era o vatră cu lemnul vopsit negru, cu pervaz îngust. Focul era aprins, ceea ce arăta că se ținuse seama de răspunsul lui Jean Valjean: „Să rămân jos”.

Două jilțuri erau aşezate în cele două colțuri ale vetrei. Între jilțuri era întinsă, în chip de covor, o carpetă veche, căreia i se vedea mai mult urzeala decât lâna.

Odaia era luminată numai de focul din vatră, şi de amurgul ce pătrundea prin fereastră.

Jean Valjean era obosit. Nu mâncase şi nu dormise de câteva zile. Se prăbuşi într-un jilț.

Basque se înapoie, puse pe vatră o lumânare aprinsă şi plecă. Jean Valjean, cu capul plecat, cu bărbia în piept, nu-l văzu pe Basque, nici lumânarea.

Deodată, se ridică tresărind. Cosette se afla în spatele lui.

N-o văzuse intrând, dar o simțise.

Se întoarse. O privi îndelung. Era încântător de frumoasă. Dar ceea ce voia să vadă el, cu privirea lui pătrunzătoare, nu era frumusețea, ci sufletul.

— Vai, tată, izbucni Cosette, ce ți-a trecut prin cap! Ştiam că eşti ciudat, dar niciodată nu m-aş fi aşteptat la aşa ceva. Marius îmi spune că dumneata ai vrut să te primesc aici.

— Da, eu.

— Mă aşteptam la răspunsul ăsta. Ține-te bine! Te înştiințez că am să-ți fac o scenă. Să începem cu începutul. Tată, sărută-mă!

Şi-i întinse obrazul.

Jean Valjean rămase nemişcat.

— Nici nu te mişti. Văd. Stai ca un vinovat. Dar mi-e totuna, te iert. Isus Hristos a zis: „Întoarce şi obrazul celălalt." Iată-l!

Şi-i întoarse obrazul celălalt.

Jean Valjean nu se mişcă din loc. Se părea că picioarele îi sunt țintuite în pardoseala de piatră.

— Vasăzică e ceva serios, spuse Cosette. Ce ți-am făcut? Sunt supărată pe dumneata. Eşti dator să mă împaci. Iei masa cu noi.

— Am mâncat.

— Nu e adevărat. Am să-l pun pe domnul Gillenormand să te certe. Bunicii sunt făcuți să dojenească părinții. Hai, vino cu mine în salon! Acum!

— Cu neputință.

Cosette simți deodată că începe să-şi piardă curajul. Încetă să poruncească şi trecu la întrebări:

— Dar de ce? Ai ales odaia cea mai urâtă din casă. Aici e groaznic.

— Ştii… Jean Valjean se răzgândi. Ştiţi, doamnă, sunt un om cam curios, am toanele mele.

Cosette îşi lovi pălmuţele una de alta.

— Doamnă!… ştiţi… iată încă ceva nou! Ce înseamnă asta?

Jean Valjean îi zâmbi în felul acela neliniştitor în care se refugia câteodată:

— Aţi dorit să fiţi doamnă. Sunteţi.

— Dar nu pentru dumneata, tată.

— Nu-mi mai spuneţi tată.

— Dar cum?

— Spuneţi-mi domnule Jean, sau, dacă vreţi, Jean.

— Nu mai eşti tată? Nu mai sunt Cosette? Domnul Jean? Ce înseamnă toate astea? Astea sunt adevărate revoluţii; dar ce s-a întâmplat? Ia te uită niţel drept în ochii mei! Şi nu vrei să stai la noi! Şi nu vrei să intri în camera mea! Ce ţi-am făcut? Ce ţi-am făcut? Trebuie să se fi întâmplat ceva.

— Nimic.

— Atunci?

— Totul este ca de obicei.

— De ce îţi schimbi numele?

— Dumneavoastră vi l-aţi schimbat cu totul. Mai zâmbi o dată în acelaşi fel şi adăugă: Fiindcă dumneavoastră sunteţi doamna Pontmercy, pot şi eu foarte bine să fiu domnul Jean.

— Nu înţeleg nimic. Ce prostie! Voi cere voie bărbatului meu ca dumneata să fii domnul Jean. Sper că nu va fi de părerea asta. Mă mâhneşti adânc. Bine, toane, toane, dar nu trebuie s-o faci să sufere pe Cosette. Nu e bine. Dumneata, care eşti bun, n-ai dreptul să fii răutăcios.

El nu răspunse.

Cosette îi luă pe neaşteptate amândouă mâinile şi, cu o mişcare nestăpânită, le ridică spre obraji şi le strânse pe grumajii ei, gest de adâncă dragoste.

— Oh, îi spuse ea, fii bun! Şi urmă: Uite ce înţeleg eu prin a fi bun: să fii drăguţ, să vii să locuieşti aici, să ne începem iar minunatele noastre plimbări, sunt păsări şi pe-aici ca în strada Plumet, să trăieşti laolaltă cu noi să părăseşti vizuina aia din strada l’Homme-Armé, să nu ne mai dai şarade de dezlegat, să fii ca toată lumea, să mănânci cu noi şi la prânz, să fii tatăl meu.

El îşi desprinse mâinile.

— Nu mai aveți nevoie de tată, aveți bărbat.

Cosette se răsti:

— N-am nevoie de tată! Nici nu ştiu ce să mai răspund la lucrurile astea fără niciun rost.

— Dacă Toussaint ar fi aici, urmă Jean Valjean ca un om care ar căuta un sprijin în puterea altuia şi care s-ar agăța de toate ramurile, ar recunoaşte cea dintâi că eu am avut totdeauna felul meu de a fi. Nu e nimic nou. Totdeauna mi-a plăcut ungherul meu întunecat.

— Dar aici e frig. Nu e lumină. E cumplit să vrei să fii domnul Jean. Nu vreau să-mi spui „dumneata”.

— Adineauri, venind încoace, răspunse Jean Valjean, am văzut în strada Saint-Louis o mobilă. La un ebenist[1294]. Dacă aş fi o femeie drăguță, mi-aş cumpăra mobila aceea. E o toaletă foarte frumoasă, în stilul de azi. I se zice lemn de trandafir, cred. E încrustat. Are o oglindă destul de mare, are şi sertare. E drăguț.

— Uf, urs posac! răspunse Cosette.

Şi cu o drăgălăşenie fără seamăn, strângând din dinți țuguindu-şi buzele, suflă către Jean Valjean. Era o grație imitând o pisică.

— Sunt furioasă, urmă ea. De ieri m-ați înnebunit toți. Mor de ciudă! Şi nu înțeleg. Dumneata nu mă aperi împotriva lui Marius. Marius nu mă sprijină împotriva dumitale. Sunt absolut singură. Rânduiesc o odaie cât se poate de drăguț. Dacă aş fi putut să-l aduc în ea pe bunul Dumnezeu, l-aş fi adus. Mi se lasă odaia plocon. Locatarul îmi dă faliment. Îi poruncesc Nicolettei o cină cum trebuie. „N-avem nevoie de cina dumneavoastră, doamnă.” Şi tatăl meu Fauchelevent vrea să-i spun domnul Jean şi să-l primesc în pivnița asta înfiorătoare, uitată şi mucedă, în care zidurile au barbă, şi unde, în loc de cristale, sunt sticle golite, iar drept perdele pânze de păianjeni! Eşti ciudat, ştiu eu, e felul dumitale, dar se cădea să laşi răgaz unor oameni care se căsătoresc. Nu trebuia să începi să fii ciudat chiar numaidecât. Vasăzică ai să fii foarte mulțumit în nesuferita stradă l’Homme-Armé. Eu eram disperată acolo! Ce-ai cu mine? Mă faci să sufăr foarte mult. Uf! Şi, deodată, serioasă, privi nemişcată spre Jean Valjean şi adăugă: Atunci eşti supărat pe mine fiindcă sunt fericită?

Naivitatea, fără să ştie, pătrunde câteodată foarte adânc. Această întrebare, simplă pentru Cosette, era adâncă pentru Jean Valjean. Cosette voia să zgârie, dar sfâşia.

Jean Valjean se îngălbeni. Stătu o clipă tăcut, apoi, vorbindu-şi lui însuşi, şopti eu un glas schimbat, de nerecunoscut:

— Fericirea ei, asta a fost ținta vieții, mele. Acuma Dumnezeu poate să-mi semneze plecarea. Cosette tu eşti fericită; eu mi-am trăit traiul.

— Ah, mi-ai spus tu! izbucni Cosette.

Şi îi sări de gât.

Jean Valjean, ca scos din minți, o strânse la piept, pierdut. I se păru chiar că o ia înapoi.

— Mulțumesc, tată! îi spuse Cosette.

Slăbiciunea asta sfâşie inima lui Jean Valjean. Se trase uşor din brațele Cosettei şi îşi luă pălăria.

— Bine, dar?… zise Cosette.

Jean Valjean răspunse:

— Te las, doamnă, eşti aşteptată. Şi, de pe pragul uşii adăugă: Ți-am spus *tu.* Spune bărbatului dumitale că asta nu se va mai întâmplă. Iertați-mă!

Jean Valjean ieşi, lăsând-o pe Cosette buimăcită de acest ciudat bun rămas.

II – Alți paşi înapoi

În ziua următoare, Jean Valjean veni iar la aceeaşi oră.

Cosette nu-l întreba nimic, nu se mai mira, nu mai spuse că îi e frig, nu mai vorbi de salon; se feri să zică „tată" sau „domnule Jean". Îl lăsă să-i spună „dumneata". Îl lăsă să-i spună „doamnă". Părea însă mai puțin veselă. Ar fi fost tristă, dacă ar fi fost în stare să se întristeze.

Avusese pesemne cu Marius una dintre acele convorbiri în care bărbatul iubit spune ce vrea, nu lămureşte nimic, şi femeia iubită e mulțumită. Curiozitatea îndrăgostiților nu merge prea departe dincolo de dragostea lor.

Odaia de jos fusese oarecum curățită. Basque scosese sticlele şi Nicolette pânzele de păianjen.

Zilele următoare îl aduseră mereu pe Jean Valjean la aceeaşi oră. Veni în fiecare zi, luând drept sfinte vorbele lui Marius. Marius făcu în aşa fel ca să nu fie acasă când venea Jean Valjean. Toată casa se deprinsese cu noul fel de purtare al domnului Fauchelevent. Toussaint îi dădu şi ea o mână de

ajutor. „Domnul a fost totdeauna aşa”, repeta ea. Bunicul hotărî: „E un original!” Şi nimeni nu mai spuse nimic. De altfel, la nouăzeci de ani nu mai sunt cu putinţă niciun fel de legături, ci numai întâlniri; orice nou-venit te stânjeneşte. Nu mai e loc pentru alte obişnuinţe noi. Fie el domnul Fauchelevent sau domnul Tranchelevent, bunicul Gillenormand era foarte bucuros să fie scutit de „domnul ăsta”. El adăugă: „Nimic mai obişnuit decât un original de ăsta. Face tot felul de năzdrăvănii. Fără niciun motiv. Marchizul de Canaples era şi mai rău. Cumpărase un palat, ca să locuiască în pod. Oamenii au purtări ciudate.”

Nimeni nu întrevăzu taina cumplită. Cine, de altfel, ar fi putut ghici aşa ceva? Există unele mlaştini asemănătoare prin India; apa lor pare nemaipomenită, de neînţeles, înfiorată fără vânt şi frământată acolo unde ar trebui să fie liniştită. Te uiţi la clocotele fără pricină de deasupra; nu vezi hidra care se târăşte pe fund. Mulţi oameni au în ei o urâţenie tainică, un rău pe care îl hrănesc, un balaur care îi roade, o deznădejde care locuieşte în noaptea lor lăuntrică. Un astfel de om seamănă cu oricare altul, se duce, vine. Nimeni nu ştie că are în suflet o înspăimântătoare durere parazită, cu mii de colţi, care trăieşte în nenorocitul acesta şi îl ucide. Nimeni nu ştie că acest om este o prăpastie. E ca o mlaştină stătătoare, dar fără fund. Din când în când, deasupra ei se petrece o tulburare de neînţeles. Se iveşte ca o cută tainică, apoi piere şi iar apare; o bulă de aer se ridică şi plesneşte. E o nimica toată, dar e îngrozitor. E răsuflarea dihaniei necunoscute. Să vii la ceasul la care alţii pleacă, să te furişezi când alţii se arată, să păstrezi în orice împrejurare ceea ce s-ar putea numi un veşmânt de culoarea zidului, să cauţi cărările singuratice, străzi pustii, să nu iei parte la convorbiri, să ocoleşti mulţimea şi serbările, să trăieşti ca un nevoiaş deşi pari un om cu stare, să-ţi ai, deşi bogat, cheia în buzunar şi lumânarea la portar, să intri pe uşa de serviciu, să urci pe scara din dos, toate aceste ciudăţenii neînsemnate, cute, bule de aer, valuri trecătoare de deasupra, vin adesea dintr-un fund înfricoşător.

Mai multe săptămâni trecură astfel. O viaţă nouă puse stăpânire încetul cu încetul pe Cosette, şi anume cunoştinţele pe care le aduce căsătoria, vizitele, grija casei, distracţiile, treburile acestea mari. Plăcerile Cosettei nu costau mult; se mărgineau la una singură: să fie lângă Marius. Să iasă cu el, să stea cu el – asta era marea îndeletnicire a vieţii ei. Era o bucurie mereu reînnoită pentru ei să iasă la braţ, la soare, în plină stradă, fără să se ascundă, în faţa lumii întregi, numai ei doi. Cosette avu o neplăcere.

Toussaint nu se putu înțelege cu Nicolette şi plecă, pentru că apropierea între cele două fete bătrâne nu fu cu putință. Bunicul era sănătos; Marius pleda când şi când câte un proces; mătuşa Gillenormand ducea lângă tânăra căsnicie un trai paşnic şi retras care o mulțumea. Jean Valjean venea în fiecare zi.

După ce pierise tutuirea, acel „dumneata”, „doamnă”, „domnule Jean”, toate îl făcuseră altul pentru Cosette. Grija pe care şi-o luase singur s-o îndepărteze de el, îşi atingea scopul. Ea era din ce în ce mai veselă şi mai puțin drăgăstoasă. Totuşi, îl iubea tot atât de mult şi el o simțea. Într-o zi, ea îi spuse deodată: „Erai tatăl meu, nu mai eşti, erai unchiul meu, nu mai îmi eşti nici unchi, erai domnul Fauchelevent, eşti Jean. Atunci cine eşti? Nu-mi plac toate astea. Dacă nu te-aş şti atât de bun, mi-ar fi frică de dumneata.”

Locuia tot în strada l'Homme-Armé, neputându-se hotărî să se depărteze de cartierul în care sta Cosette.

La început zăbovea numai câteva clipe cu Cosette şi apoi pleca.

Încet-încet, începu să facă vizite mai lungi. Parcă s-ar fi folosit de faptul că zilele se măreau; venea mai devreme şi pleca mai târziu.

Într-o zi, Cosette îi spuse fără să ia seama: „Tată”. Un fulger de bucurie lumină bătrânul chip întunecat al lui Jean Valjean. Dar o corectă: „Spune-mi Jean.” „Ah! da răspunse ea cu un hohot de râs, domnule Jean.”

„Aşa!” rosti el. Şi îşi întoarse capul, ca să nu-l vadă ştergându-şi ochii.

III – Îşi aduc aminte de grădina din strada Plumet

Îi spusese „tată” pentru cea din urmă oară. După această ultimă licărire, totul se stinse. Nicio apropiere, niciun „bună ziua” întovărăşit de o sărutare, niciodată cuvântul acela atât de răscolitor şi dulce: „Tată!” La cererea lui şi cu voia lui fusese alungat rând pe rând din toate fericirile; şi nenorocirea era că, după ce-o pierduse pe Cosette întreagă într-o zi, trebuia acum s-o mai piardă o dată bucățică cu bucățică.

Ochiul se obişnuieşte în cele din urmă cu lumina din beci. Îi ajungea s-o vadă pe Cosette o dată pe zi. Toată viața i se aduna în acest ceas. Se aşeza lângă ea în tăcere sau îi vorbea de anii de demult, de copilăria ei, de călugărițe, de micile ei prietene de altădată.

Într-o după-amiază, era una dintre primele zile de april, destul de cald, dar încă răcoroasă, în care soarele străluceşte vesel şi grădinile care înconjurau ferestrele lui Marius şi ale Cosettei trăiau bucuria redeşteptării, răsura era pe cale să înflorească, podoaba mixandrelor se întindea pe zidurile vechi, gura-leului căsca trandafirie printre crăpăturile pietrelor, prin iarba încântătoare începuseră să se arate părăluțe şi gălbenele, fluturii albi ai anului îşi încercau zborul, vântul, cântăreț al nunții veşnice, îşi arunca prin copaci cele dintâi sunete ale acelei mari simfonii a zorilor, pe care vechii poeți o numeau înnoirea. În acea după-amiază Marius îi spuse Cosettei: „Ziceam că o să ne ducem să mai vedem grădina din strada Plumet. Haide! Să nu fim nerecunoscători!” Şi îşi luară zborul ca două rândunele în primăvară. Grădina din strada Plumet li se păru un răsărit de soare. Simțeau de pe-acum ca un fel de primăvară a dragostei lor rămasă în urmă-le. Casa din strada Plumet, fiind închiriată, era încă a Cosettei. Ajunseră în grădina şi în casa aceea. Se regăsiră aici şi uitară de toate.

Seara, la ora obişnuită, Jean Valjean veni în strada Filles-du-Calvaire. „Doamna a plecat cu domnul şi nu s-a întors încă”, îi spuse Basque. Se aşeză fără un cuvânt şi aşteptă un ceas. Cosette tot nu se întoarse. Înclină fruntea şi plecă.

Cosette era atât de amețită de plimbarea aceea în „grădina lor” şi atât de veselă că „trăise o zi întreagă în trecutul ei”, încât, a doua zi, nu vorbi decât de asta. Nu băgă de seamă că nici nu-l văzuse pe Jean Valjean în ajun.

— Cum v-ați dus acolo? o întrebă Jean Valjean.

— Pe jos.

— Şi cum v-ați întors?

— Cu o trăsură.

De câtva timp, Jean Valjean băgase de seamă că tânăra pereche ducea o viață retrasă. Îl cam necăjea viața asta. Economia lui Marius era aspră şi cuvântul acesta avea pentru Jean Valjean un înțeles absolut. Cuteză să întrebe:

— De ce n-aveți o trăsură a voastră? Un cupeu frumos nu v-ar costa decât cinci sute de franci pe lună. Sunteți bogați.

— Nu ştiu, răspunse Cosette.

— Tot aşa şi cu Toussaint, care a plecat, reluă Jean Valjean. N-ați luat pe nimeni în loc. De ce?

— Nicolette ne-ajunge.

— Bine, dar ai nevoie de o fată în casă.

— Nu-l am pe Marius?

— Ar trebui să ai o casă a dumitale, servitori, o trăsură, o lojă la teatru. Nu e nimic mai frumos pentru dumneata. De ce să nu profiți de faptul că eşti bogată. Bogăția sporeşte fericirea.

Cosette nu răspunse nimic.

Vizitele lui Jean Valjean nu se scurtau. Dimpotrivă. Când inima omului alunecă nu se mai poate opri.

Când Jean Valjean voia să-şi prelungească vizita fără să se bage de seamă cât e ceasul, îl lăuda pe Marius; spunea că e frumos, nobil, curajos, plin de duh, bun, că vorbeşte bine. Cosette îi întregea spusele. Jean Valjean începea din nou. Şi nu mai isprăveau. Marius, cuvântul acesta era nesecat; cele şase litere ale lui cuprindeau volume întregi. În felul acesta, Jean Valjean izbutea să rămână mai multă vreme. Era atât de bine s-o vadă pe Cosette, să uite totul lângă ea! Era ca un balsam pe rănile lui. Se întâmplă de mai multe ori ca Basque să vină de câte două ori şi să spună: „Domnul Gillenormand mă trimite să amintesc doamnei baroane că masa e gata”.

În acele zile, Jean Valjean se întorcea la el acasă dus pe gânduri.

Era, oare, ceva adevărat în comparație cu crisalida, care îi venise în minte lui Marius? Era el, Jean Valjean, într-adevăr o crisalidă care se încăpățâna şi care venea să facă vizite fluturelui lui?

Într-o zi rămase mult mai mult decât de obicei. A doua zi băgă de seamă că focul nu era făcut în vatră. „Ia te uită! gândi el. Nu e foc.” Şi dădu singur această explicație: „E firesc. Suntem doar în aprilie. Nu mai e frig.”

— Doamne! ce frig e aici! izbucni Cosette intrând.

— Nicidecum, zise Jean Valjean.

— Atunci, dumneata i-ai spus lui Basque să nu facă foc?

— Da. Ne apropiem de luna mai.

— Bine, dar se face focul până în iunie. În pivnița asta e nevoie de foc tot anul.

— Am crezut că nu mai trebuie foc.

— Asta e iar o idee de-a dumitale.

În ziua următoare era iar foc. Dar cele două jilțuri fuseseră aşezate la celălalt capăt al odăii, lângă uşă. „Ce-o fi însemnând asta?” gândi Jean Valjean.

Luă jilțurile şi le puse la locul lor obişnuit, lângă vatră.

Focul, aprins din nou, îl încurajă totuşi. Stătu de vorbă mai mult decât de obicei. Tocmai când se ridică să plece, Cosette îi zise:

— Bărbatul meu mi-a spus ieri ceva de neînțeles.

— Ce anume?

— Mi-a spus aşa: „Cosette, avem o rentă de treizeci de mii de livre. Cele douăzeci şi şapte pe care le ai tu şi cele trei de la bunicul.” Am răspuns: „Adică treizeci”. El a urmat: „Ai avea curajul să trăim cu cele trei mii?” Am răspuns: „Da, chiar cu nimic. Numai să fiu cu tine.” Şi apoi am întrebat: „Dar de ce îmi spui asta?” Mi-a răspuns: „Ca să ştiu!”

Jean Valjean nu scoase o vorbă. Cosette aştepta pesemne de la el vreo lămurire; el o ascultă, cu o linişte posomorâtă. Se întoarse în strada l'Homme-Armé; era atât de cufundat în gânduri, încât greşi uşa şi, în loc să intre în casa lui, intră în casa vecină. Abia după ce urcase aproape două etaje îşi dădu seama de greşeală şi coborî.

Mintea îi era chinuită de presupuneri. Era limpede că Marius avea îndoieli despre originea celor şase sute de mii de franci, că le bănuia un izvor necurat, că, cine ştie? Poate chiar descoperise că banii veneau de la el, Jean Valjean, că şovăia în fața acestei averi suspecte, că-i era silă s-o primească şi voia mai bucuros să rămână săraci, decât să fie bogați datorită acestei bogății îndoielnice.

De altfel, Jean Valjean începea nelămurit să se simtă dat afară.

A doua zi, intrând în odaia de jos, avu un fel de tresărire. Jilțurile nu mai erau acolo. Nu era nici măcar un scaun.

— Ei, asta e! izbucni Cosette intrând. Lipsesc jilțurile. Unde să fie?

— Nu mai sunt aici, răspunse Jean Valjean.

— Asta e bună!

Jean Valjean îngăimă:

— Eu i-am spus lui Basque să le ia.

— Pentru ce?

— Azi n-am să stau decât câteva minute.

— Dacă stai puțin, nu trebuie totuşi să stai în picioare.

— Cred că Basque avea nevoie de fotolii în salon.

— Pentru ce?

— Poate că aveți musafiri deseară.

— N-avem pe nimeni..

Jean Valjean nu mai putu spune niciun cuvânt.

Cosette ridică din umeri.

— Să spui să ia fotoliile! Acum câteva zile ai spus să nu se mai facă foc. Ce om ciudat eşti!

— Adio! şopti Jean Valjean.

Nu spuse: „Adio, Cosette”. Dar n-avu nici puterea să spună: „Adio, doamnă”.

Ieşi zdrobit.

De data asta, înțelesese.

A doua zi nu mai veni. Cosette nu-şi dădu seama decât seara.

— Ia te uită, zise ea, domnul Jean n-a venit azi.

Simți o uşoară strângere de inimă, dar aproape nici nu-şi dădu seama, pentru că Marius o sărută numaidecât. Nu veni nici ziua cealaltă.

Cosette nu luă seama, îşi petrecu seara şi dormi toată noaptea ca de obicei, şi nu se gândi la asta decât când se trezi din somn. Era atât de fericită! O trimise repede pe Nicolette la domnul Jean să afle dacă nu cumva e bolnav şi pentru ce anume nu venise în ajun. Nicolette aduse răspunsul domnului Jean. Nu era bolnav deloc. Era ocupat. Va veni în curând. Cât va putea mai curând. Avea să facă de altfel o scurtă călătorie. Doamna trebuie să-şi aducă aminte că era obiceiul său să facă din când în când câte o călătorie. Să nu-şi facă nimeni nicio grijă. Să nu se gândească nimeni la el.

Ducându-se la domnul Jean, Nicolette îi repetase aidoma cuvintele stăpânei ei. Că doamna o trimisese să afle „pentru ce domnul Jean nu venise în ajun”. „Da, sunt două zile de când n-am venit”, zise Jean Valjean cu blândețe.

Dar vorbele lui trecură nebăgate în seamă de Nicolette, care nu le aduse la cunoştința Cosettei.

IV – Atracție şi stăpânire

În cele din urmă luni ale primăverii şi în primele luni ale verii lui 1833, rarii trecători de pe Marais, negustorii din prăvălii şi acei gură-cască de pe la porți vedeau un bătrân îmbrăcat cuviincios, în negru, care în fiecare zi, cam la acelaşi ceas, când se însera, ieşea din strada l’Homme-Armé, de pe lângă răspântia cu strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, trecea pe lângă Blancs-Manteaux, ajungea în strada Culture-Sainte-Catherine şi, odată în strada Écharpe, o lua la stânga şi intra în strada Saint-Louis.

Apoi mergea cu paşi rari, cu capul întins înainte, fără să vadă nimic, fără să audă nimic, cu privirea aţintită asupra unui punct mereu acelaşi, care lui se părea înstelat şi care nu era decât colţul străzii Filles-du-Calvaire. Cu cât se apropia mai mult de acest colţ de stradă, cu atât mai mult i se luminau privirile; un fel de bucurie i se aprindea în ochi ca un răsărit de soare lăuntric. Părea şi înduioşat, buzele i se mişcau în neştire, ca şi cum ar fi vorbit cu cineva nevăzut, zâmbea uşor şi înainta cât putea mai încet. S-ar fi zis că, dorind să ajungă mai curând, se temea totuşi de clipa în care avea să se apropie.

Când nu mai erau decât câteva case între el şi strada care părea că-l atrage, pasul i se încetinea într-atât, încât s-ar fi putut crede, câteodată, că s-a oprit locului. Tremurul capului şi fixitatea privirii lui te făceau să te gândeşti la acul busolei care caută polul. Dar oricât ar fi vrut el să-si tărăgăneze clipa sosirii, trebuia totuşi să ajungă odată; în sfârşit, dădea de strada Filles-du-Calvaire; atunci se oprea, tremura, îşi strecura capul cu un fel de sfială tulbure după colţul ultimei case şi privea de-a lungul străzii acesteia; atunci privirea lui tragică devenea asemănătoare cu uimirea pe care ţi-o pricinuieşte o minune, cu reflexele unui rai neîngăduit. Apoi o lacrimă, care se strânsese încetul cu încetul în colţul pleoapelor, destul de mare ca să se rostogolească, îi aluneca pe obraji şi i se oprea câteodată pe buze. Bătrânul îi simţea gustul amar. Sta aşa câteva minute împietrit. Pe urmă se întorcea pe acelaşi drum, cu acelaşi pas, şi, pe măsură ce se depărta, privirile i se stingeau.

Încet-încet, acest bătrân conteni să se mai ducă în colţul străzii Filles-du-Calvaire; se oprea la jumătatea drumului, în strada Saint-Louis, câteodată mai departe, alteori mai aproape. Într-o zi rămase în colţul străzii Culture-Sainte-Catherine şi privi de departe strada Filles-du-Calvaire. Apoi dădu din cap, tăcut, de la dreapta la stânga, ca şi cum ar fi renunţat la ceva, şi luă calea întoarsă.

Peste puţin timp nu mai veni nici măcar până în strada Saint-Louis. Ajungea până în strada Pavée, îşi scutura fruntea şi se înapoia; apoi nu se duse mai departe e strada Trois-Pavillons. Şi apoi nu mai trecu de Blancs-Manteaux. S-ar fi putut crede că e o pendulă neîntoarsă, ale cărei oscilări se scurtează înainte de a se opri.

În fiecare zi ieşea din casă la aceeaşi oră, făcea acelaşi drum, dar nu-l mai isprăvea, şi, poate fără să-şi dea seama, îl scurta mereu. Tot chipul lui mărturisea o singură idee: „La ce bun?” Ochii îi erau stinşi, fără strălucire.

Lacrimile îi secaseră; nu i se mai adunau în colțul pleoapelor; ochii lui gânditori erau uscați. Capul bătrânului era mereu întins înainte; bărbia i se mişca din când în când; zbârciturile grumazului său slab îți făceau rău. Câteodată, pe vreme rea, ținea sub braț o umbrelă pe care n-o deschidea. Cumetrele din cartier ziceau: „Nu e-n toate mințile”. Copiii se țineau râzând după el.

Cartea a noua:

ULTIMA NOAPTE, ULTIMA DIMINEAȚĂ

I – Milă pentru nenorociți, dar îngăduință pentru fericiți

Ce lucru grozav e să fii fericit! Ce uşor ne mulțumim numai cu atât! Cum credem că nu ne mai trebuie nimic! Când stăpânim ținta înşelătoare a vieții, fericirea, uităm adevărata țintă, datoria!

Trebuie să spunem, totuşi, că n-am fi drepți dacă l-am învinui pe Marius.

După cum am mai spus-o odată, Marius, înainte de căsătoria lui, nu-i pusese nicio întrebare domnului Fauchelevent, şi de atunci se temuse să-i pună vreuna lui Jean Valjean. Îi păruse rău de făgăduiala pe care o făcuse pripit. Îşi spusese de multe ori că greşise cedând în fața deznădejdii. Se mărginise să-l îndepărteze încetul cu încetul pe Jean Valjean din casa lui şi să-l şteargă cât mai mult cu putință din mintea Cosettei. Se aşezase mereu între Cosette şi Jean Valjean, fiind sigur că în acest fel ea nu-l va mai vedea şi nu se va mai gândi la el. Nu arunca asupra lui numai o umbră, ci îl îngropa cu totul în întuneric.

Marius făcea ceea ce credea că e necesar şi drept. Socotea că pentru îndepărtarea lui Jean Valjean, fără brutalitate dar şi fără slăbiciune, are pricini serioase, care s-au şi văzut, şi altele încă ce se vor vedea mai târziu. Întâlnind din întâmplare, într-un proces pe care îl pledase, pe un fost funcționar al casei Laffitte, căpătase, fără să le caute, informații tainice pe care, într-adevăr, nu le putuse cerceta amănunțit, din respect pentru secretul care făgăduise să-l țină şi ca să-l cruțe pe Jean Valjean în situația primejdioasă în care se afla. Credea, chiar în această clipă, că are o mare datorie de împlinit, şi anume să înapoieze cei şase sute de mii de franci

aceluia pe care îl căuta în chipul cel mai tainic cu putinţă. Până atunci se ferea să se atingă de acei bani.

Cosette nu ştia nimic despre toate tainele astea; dar am fi prea aspri s-o osândim şi pe ea.

Între ea şi Marius exista o atracţie puternică, care o făcea să îndeplinească, instinctiv şi automat, tot ce dorea Marius. Simţea, în ceea ce-l privea pe „domnul Jean", o anumită vrere a lui Marius, şi ea se supunea acestei vreri. Bărbatul ei nu trebuia să-i spună nimic: ea simţea îndemnul nedesluşit, dar neîndoielnic, al gândurilor lui nerostite, şi asculta orbeşte. Supunerea ei consta în a nu-şi aminti ceea ce uita Marius. Nu trebuia să facă pentru asta nicio sforţare. Fără să ştie ea însăşi de ce şi fără să avem de ce s-o învinuim pentru asta, sufletul îi devenise până într-atât una cu al bărbatului ei, încât ceea ce era umbrit în gândul lui Marius se întuneca într-al ei.

Să nu mergem, totuşi, prea departe; în privinţa lui Jean Valjean, uitarea şi umbrirea erau superficiale. Ea era mai mult zăpăcită decât uitucă. De fapt, ţinea mult la cel căruia îi spusese atâta vreme „tată". Dar îşi iubea mai mult bărbatul. Asta descumpănise oarecum balanţa inimii ei, aplecată într-o singură parte.

Se întâmplă ca uneori Cosette să vorbească de Jean Valjean şi să se mire. Atunci Marius o liniştea: „Cred că a plecat. N-a spus că trebuie să plece într-o călătorie?" „E adevărat, gândea Cosette. Avea obiceiul să dispară din când în când. Dar nu pentru atâta vreme". De două sau de trei ori o trimise pe Nicolette în strada l'Homme-Armé să afle dacă domnul Jean se întorsese din călătorie. Jean Valjean îi trimise vorbă că nu.

Cosette se mulţumi cu acest răspuns, pentru că nu mai avea pe lume nevoie decât de Marius.

Trebuie să mai spunem că, la rândul lor, Marius şi Cosette lipsiseră şi ei. Plecaseră la Vernon. Marius o dusese pe Cosette la mormântul tatălui său.

Marius, încetul cu încetul, o furase pe Cosette lui Jean Valjean. Cosette nu se împotrivise.

De altfel, ceea ce se numeşte cu prea multă asprime, în anumite împrejurări, nerecunoştinţa copiilor, nu e totdeauna un lucru atât de vinovat cât se crede. E nerecunoştinţa naturii. Natura, după cum am spus altundeva „priveşte înainte". Natura împarte fiinţele vii astfel: cei ce vin şi cei ce pleacă. Cei ce pleacă privesc spre întuneric; cei ce vin, spre lumină. De aci îndepărtarea aceea care pentru bătrâni e fatală, iar pentru tineri involuntară.

Această îndepărtare, mai întâi nesimțită, creşte din ce în ce, ca orice despărțire a crengilor. Ramurile, fără să se rupă de trunchi, se depărtează între ele. Nu e vina lor. Tinerețea merge unde e bucurie, la serbări, sub lumini puternice, către iubiri. Bătrânețea merge spre sfârşit. Nu se pierd din vedere, dar nu se mai îmbrățişează. Oamenii tineri simt răcirea vieții; bătrânii răceala mormântului. Să nu-i învinuim pe aceşti bieți copii.

II – Ultimele pâlpâiri ale opaițului fără ulei

Jean Valjean coborî într-o seară, făcu trei paşi în stradă, se aşeză pe o piatră, pe aceeaşi piatră pe care Gavroche în noaptea de 5 spre 6 iunie îl găsise pe gânduri; stătu acolo câteva minute, pe urmă urcă înapoi. Era ultima oscilație a pendulului. A doua zi nu mai ieşi din casă. A treia zi nici nu se mai dădu jos din pat.

Portăreasa, care îi pregătea masa modestă, câteva foi de varză sau câțiva cartofi cu nițică slănină, se uită la farfuria de lut şi se miră:

— Dar, omule, n-ai mâncat nici ieri, sărac de dumneata!

— Ba am mâncat, răspunse Jean Valjean.

— Farfuria e plină.

— Uită-te la cana cu apă! E goală.

— Înseamnă că ai băut, nu că ai mâncat.

— Bine, dar dacă nu mi-a fost foame decât de apă?

— Asta se cheamă sete, şi când bei fără să mănânci se cheamă febră.

— O să mănânc mâine.

— Sau la Sfântu-Aşteaptă. De ce nu azi? Ce vorbă-i asta: „O să mănânc mâine”? Să nu te atingi măcar de mâncare! Verdețurile mele erau aşa de gustoase!

Jean Valjean luă mâna bătrânicii.

— Îți făgăduiesc că am să le mănânc, îi spuse el blând.

— Nu sunt mulțumită de dumneata, răspunse portăreasa.

Jean Valjean nu vedea nicio ființă omenească în afară de femeia asta cumsecade. Sunt în Paris străzi pe care nu trece nimeni şi case în care nu intră picior de om. El locuia pe una dintre aceste străzi şi într-una dintre aceste case. Pe vremea când mai ieşea încă, cumpărase cu câțiva gologani,

de la un căldărar, un crucifix mic de aramă, pe care îl agățase de un cui în fața patului. E totdeauna bine să ai în fața ochilor răstignirea.

Trecu o săptămână fără ca Jean Valjean să facă un pas din odaie. Sta mereu culcat. Portăreasa îi spuse bărbatului ei:

— Bietul om de sus nu se mai scoală, nu mai mănâncă, nu cred s-o mai ducă mult. Supărări, asta e! N-o să-mi scoată nimeni din cap că fata lui s-a măritat prost.

Portarul răspunse cu un glas autoritar de soț:

— Dacă e bogat, să cheme un doctor. Dacă nu e bogat să nu cheme. Dacă nu cheamă doctor, o să moară.

— Şi dacă cheamă?

— Tot o să moară, spuse portarul.

Portăreasa începu să plivească cu o gioarsă de cuțit iarba crescută în ceea ce numea ea pavajul ei, şi, pe când o smulgea, mormăia:

— Păcat! Un bătrân atât de curățel! E alb ca un pui de găină.

Zări în capătul străzii un doctor din cartier care tocmai trecea şi se hotărî să-l roage să urce o clipă.

— E la al doilea, îi spuse ea. Intrați înăuntru! Fiindcă bietul om nu se mai mişcă din patul lui, cheia e mereu în uşă.

Doctorul îl văzu pe Jean Valjean şi îi vorbi. Când coborî portăreasa îl întrebă:

— Ce zici, doctore?

— Bolnavul dumitale e foarte bolnav.

— Ce are?

— Pe toate şi nimic. E un om care, după cum arată, pare să fi pierdut pe cineva scump. E o boală de care se moare.

— Ce v-a spus?

— Mi-a spus că se simte bine.

— Mai treci pe aici, doctore?

— Da, răspunse el. Dar ar trebui să mai treacă şi altcineva.

III – Un fulg a ajuns o povară pentru cel ce ridica în mâini căruța lui Fauchelevent

Într-o seară, lui Jean Valjean îi fu greu să se ridice într-un cot; îşi apucă mâna şi nu-şi găsi pulsul; răsuflarea îi era scurtă şi se oprea din când în când; îşi dădu seama că e atât de slab cum nu fusese încă niciodată. Atunci, determinat pesemne de o grijă mai puternică decât orice, făcu o sforțare, se ridică în capul oaselor şi se îmbrăcă. Îşi luă vechile lui haine de muncitor. Cum nu mai ieşea din casă, se întorsese la aceste haine şi le prefera altora. Pe când se îmbrăca, trebui să se oprească de mai multe ori până să-şi bage brațele în mâneci, fruntea i se acoperi de sudoare.

De când era singur, îşi pusese patul pe sală, ca să locuiască cât mai puțin cu putință în apartamentul pustiu. Deschise cufăraşul şi scoase din el lucrurile Cosettei.

Sfeşnicele episcopului erau la locul lor, pe cămin. Luă din sertar două lumânări de ceară şi le puse în sfeşnice. Apoi, cu toate că era încă în toiul zilei – era doar vară – le aprinse. Se văd câteodată făclii aprinse în miezul zilei, în odăile în care zace un mort.

Fiecare pas făcut de la o mobilă la alta îl istovea şi era silit să se aşeze. Nu era acea oboseală obişnuită care cheltuieşte puterile pentru a le înnoi; era rămăşița ultimelor mişcări cu putință; era viața sleită, ce se scurge picătură cu picătură în sforțări copleşitoare, care nu vor mai putea fi făcute niciodată.

Se nărui pe un scaun, aflat tocmai în fața acelei oglinzi, fatală pentru el, providențială pentru Marius, în care citise pe sugativă scrisul pe dos al Cosettei. Se văzu în acea oglindă şi nu se recunoscu. Avea optzeci de ani; înainte de nunta lui Marius i s-ar fi dat cu greu cincizeci; anul acesta cântărise cât treizeci. Pe fruntea lui nu se aflau zbârciturile bătrâneții, ci semnul tainic al morții. Simțeai pe ea urma ghearei nemiloase. Obrajii îi căzuseră; pielea lor era de culoarea aceea care te face să crezi că peste ea s-a aşternut pământul; colțurile gurii i se lăsaseră ca în masca pe care cei vechi o sculptau pe morminte; privea în gol cu ochii plini de mustrare; ai fi zis că este una dintre acele mari făpturi tragice care se plâng de cineva.

Se găsea în starea care e treapta cea din urmă a prăbuşirii, stare în care durerea nu se mai revarsă; e, ca să spunem aşa, împietrită; pe suflet stă parcă un fel de cheag de deznădejde.

Se înnoptase. Târî anevoie o masă şi jilțul cel vechi lângă cămin şi puse pe masă un condei, cerneală şi hârtie. Apoi simți că i se face rău. Când îşi veni în fire, îi era sete. Neputând să ridice cana cu apă, o aplecă din greu spre gura lui şi bău o înghițitură.

Se întoarse spre pat şi, tot aşezat, fiindcă nu putea sta în picioare, se uită lung la rochiţa neagră şi la toate acele lucruri dragi.

Contemplările astea ţin ceasuri întregi, care totuşi par minute. Deodată, îl trecu un fior, simţi că îl cuprinde frigul. Se rezemă cu coatele pe masa luminată de lumânările din sfeşnicele episcopului şi luă pana.

Fiindcă nici pana şi nici cerneala nu mai fuseseră întrebuinţate de mult, vârful penei era îndoit şi cerneala uscată; trebui să se ridice şi să pună în cerneală câteva picături de apă, ceea ce nu putu face fără să se oprească şi se aşeze de două sau de trei ori, şi fu silit să scrie cu pana întoarsă. Din când în când, îşi ştergea fruntea.

Mâna îi tremura. Scrise încet câteva rânduri, pe care vi le înfăţişăm:

„*Cosette, te binecuvântez. Am să-ţi lămuresc. Bărbatul tău a avut dreptate să-mi dea a înţelege că trebuie să plec; totuşi se strecoară şi o fărâmă de greşeală în ceea ce a crezut el, dar a avut dreptate. E un om minunat. Iubeşte-l mult şi după ce am să mor eu. Domnule Pontmercy, iubeşte-o mereu pe copila mea scumpă. Cosette, se va găsi hârtia asta, iată ce vreau să-ţi spun, ai sa vezi cifrele, dacă am putere să mai mi le aduc aminte, ascultă bine, banii sunt ai tăi pe bună dreptate. Iată cum stau lucrurile: jeul alb vine din Norvegia, jeul negru din Anglia, iar pietrele negre din Germania. Jeul e mai uşor, mai preţios, mai scump. În Franţa se pot face imitaţii ca şi în Germania. E nevoie de o mică nicovală de câţiva centimetri pătraţi şi de o lampă cu spirt pentru muiat ceara. Ceara se făcea altădată din răşină şi din negru de fum şi costa patru franci o livră. Mi-a venit în minte s-o fac din clei lucios şi din terebentină, nu mă costa decât un franc şi jumătate şi era mult mai bună. Cataramele se fac dintr-o sticlă violetă lipită cu ceară pe o reţea mică de metal negru. Sticla trebuie să fie violetă pentru bijuteriile de metal negru şi neagră pentru bijuteriile de aur. Sunt foarte căutate în Spania. E ţara jeului…*”

Aici se întrerupse, pana îi căzu din mână şi fu zguduit de un suspin deznădăjduit, care îi venea din adâncul fiinţei; bietul om îşi prinse capul în mâini şi se gândi:

„Oh! izbucni în el însuşi (strigătele jalnice pe care le auzea numai Dumnezeu), s-a sfârşit. N-o voi mai vedea. A trecut pentru mine ca un zâmbet. Mă va înghiţi noaptea fără s-o mai văd! Oh! numai un minut, o clipă, să-i aud glasul, să-i ating rochia, s-o privesc, pe ea, îngerul meu şi pe

urmă să mor! Nu e nimic că mor, grozăvia este că mor fără s-o văd. Poate că mi-ar zâmbi, mi-ar spune o vorbă. Ar face asta vreun rău cuiva? Dar nu, s-a sfârşit pentru totdeauna! Iată-mă cu totul singur. Doamne! Doamne! nu o voi mai vedea!”

În această clipă cineva bătu la uşă.

IV – O sticlă de cerneală care nu-i bună de nimic

În aceeaşi zi, sau, mai bine zis, în aceeaşi seară, tocmai când Marius se ridica de la masă şi se retrăgea în biroul lui pentru a studia un dosar, Basque îi înmână o scrisoare, spunându-i: „Persoana care a scris scrisoarea e în anticameră”.

Cosette îşi luase bunicul de braț şi făcea o plimbare în grădină.

Câteodată, o scrisoare poate, ca şi un om, să arate urât. E destul să vezi o hârtie proastă, împăturită neîngrijit, ca o scrisoare să nu-ți placă. Scrisoarea adusă de Basque era aşa.

Marius o luă. Mirosea a tutun. Nimic nu trezeşte aducerea aminte mai bine decât mirosul. Marius recunoscu tutunul. Se uită la adresă: *„Domniei sale Domnului baron Pommerci. Acasă la Dumnealui”* Recunoscând tutunul, recunoscu şi scrisul. S-ar zice că uimirea te fulgera. Marius se simți luminat de un asemenea fulger.

Mirosul, ajutător tainic al aducerii-aminte, răscolise în el o întreagă lume. Era chiar hârtia, felul de a o îndoi, cerneala apoasă, scrisul acela cunoscut şi mai cu seamă era tutunul acela. Văzu maghernița Jondrette.

Astfel, printr-un ciudat joc al întâmplării, una dintre cele două căi pe care le căutase atât de mult, aceea pentru care chiar în vremea din urmă făcuse atâtea sforțări şi pe care o credea pierdută în vecii vecilor i se arăta de la sine.

Desfăcu nerăbdător scrisoarea şi citi:

„Domnule Baron,

Dacă Cel-de-Sus mi-ar fi dat asemenea talenturi, aş fi putut să fiu Baronul Thénard, membru al institutului (academic de ştiințe), dar nu sunt. Port numai acelaşi nume ca el, şi poate că o să am norocul ca amintirea

asta să mă recomande Escelenții Voastre. Binefacerea cu care mă veți cinsti va fi reciprocă. Sunt în stăpânirea unui secret despre un individ. Individul vă priveşte. Țin secretul la dispozițiunea Dumneavoastră dorind ca să am onoarea să fiu de folosință. Vă voi da mijlocul de a alunga din onorabila Dumneavoastră familie pe individ, care nu stă cu drept în ea, Doamna Baroană fiind născută din neam mare. Altarul virtuții n-ar putea să stea la un loc mai mult cu crima, fără să abdice.

Aştept în antişambru ordinili Domnului Baron

cu respect"

Scrisoarea era semnată: *„Thénard".*

Iscălitura nu era falsă. Era numai puțin prescurtată. De altfel, stilul umflat şi ortografia întregeau destăinuirea. Certificatul de origine era complet. Nicio îndoială nu era cu putință.

Marius fu cuprins de o emoție puternica. După o tresărire neaşteptată, simți o adiere de fericire. Dacă ar mai fi găsit acum şi pe celălalt om, pe cel pe care-l căuta, pe cel care-l salvase chiar pe el, pe Marius, atunci n-ar mai fi dorit nimic.

Deschise un sertar al biroului său, luă din el câteva bancnote, le băgă în buzunar, închise din nou biroul şi sună. Basque întredeschise uşa.

— Să intre! zise Marius.

Basque anunță:

— Domnul Thénard.

Un bărbat intră.

Alt lucru neaşteptat pentru Marius. Bărbatul care intrase îi era cu totul necunoscut.

Omul acesta, bătrân de altfel, avea nasul mare, bărbia în piept, ochelari verzi, cu abajur dublu de mătase tot verde peste ochi, părul netezit şi lins pe frunte chiar până lângă sprâncene, ca o perucă de vizitiu englez, din *high life.* Avea părul cărunt. Era îmbrăcat în negru de sus până jos, cu nişte haine cam roase, dar curate; un mănunchi de brelocuri care îi ieşeau din buzunarul mic te făcea să crezi că are şi un ceas. Ținea în mână o pălărie veche. Mergea încovoiat şi spinarea lui plecată se cocoşa şi mai tare în plecăciuni.

Te izbea de la început faptul că îmbrăcămintea acestui personaj, prea largă, deşi era încheiată cu grijă, nu părea făcută pentru el.

Aici e nevoie de o scurtă digresiune.

Pe vremea aceea, trăia la Paris, într-o locuinţă veche şi dărăpănată, pe strada Beautreillis, lângă Arsenal, un evreu iscusit, care se îndeletnicea să prefacă ticăloşii în oameni cumsecade. Nu pentru multă vreme, fiindcă ar fi fost cam greu pentru ticăloşi. Schimbarea se făcea văzând cu ochii, pentru o zi sau două, cu un franc şi cincizeci de centime pe zi, printr-un costum cât mai asemănător cu al oamenilor de treabă. Cel care închiria hainele se numea Transformatorul; pungaşii parizieni îl botezaseră aşa şi nu-i cunoşteau alt nume. Avea o garderobă destul de bogată. Zdrenţele cu care îşi gătea clientela erau aproape bunişoare. Avea tot felul de specialităţi şi categorii; de fiecare cui al prăvăliei lui atârna, veche şi răpănoasă, o anumită condiţie socială; ici costumul de magistrat, colo nişte veşminte preoţeşti, într-un colţ o îmbrăcăminte de bancher sau de militar în retragere, altundeva straiele unui om de litere şi mai departe costumul unui om politic. Făptura asta era costumatorul uriaşei drame pe care o joacă derbedeii la Paris. Vizuina lui era culisa din care ieşea furtul şi în care se întorcea escrocheria. Un ticălos jerpelit venea în această garderobă, dădea un franc şi cincizeci de centime, îşi alegea după rolul pe care voia să-l joace în ziua aceea, haina ce i se potrivea şi, coborând scara, ticălosul era cineva. A doua zi, boarfele erau aduse fără greş înapoi şi Transformatorul, care încredinţa hoţilor tot ce avea, nu era furat niciodată. Hainele acestea aveau un cusur; nu veneau bine; nefiind croite pentru cei care le purtau, erau strâmte pentru unii şi largi pentru alţii, nu se potriveau nimănui. Orice pungaş, care era mai mic sau mai mare decât oamenii mijlocii, nu se simţea bine în costumele Transformatorului. Trebuia să nu fie nici prea gras, nici prea slab. Transformatorul nu avusese în vedere decât oameni obişnuiţi. Luase măsura omului după făptura celui dintâi golan care-i ieşise în cale şi care nu e nici gros, nici subţire, nici mare, nici mic. De aci şi unele ajustări, câteodată mai anevoioase, cu care ajutoarele Transformatorului se descurcau cum puteau. Cu atât mai rău pentru cei neobişnuiţi! Haina omului de stat, de pildă, neagră de sus până jos, şi deci fără cusur, ar fi fost prea mare pentru Pitt şi prea strâmtă pentru Castelcicala[1295]. Ţinuta de „om de stat” era arătată precum urmează, în catalogul Transformatorului: copiem întocmai: *„Haină de postav negru, pantaloni de lână neagră, vestă de mătase, ghete şi rufărie”.* Iar pe margine: *„Fost ambasador*” şi o notă pe care de asemenea, o transcriem: *„Într-o cutie deosebită, o perucă bine frizată, ochelari verzi, brelocuri şi două cotoare de pene lungi de o şchioapă, înfăşurate în bumbac”.* Totul era pentru omul de stat, fost ambasador. Costumul întreg

era, dacă se poate spune aşa, obosit; cusăturile se înălbiseră, un fel de cheotoare se întredeschidea la un cot; hainei îi mai lipsea un nasture la piept, dar asta nu era decât un amănunt; mâna omului de stat trebuind să fie mereu ținută sub haină pe inimă, avea rostul să acopere lipsa nasturelui.

Dacă Marius ar fi fost unul dintre obişnuiții instituțiilor oculte ale Parisului, ar fi recunoscut numaidecât pe trupul vizitatorului adus de Basque, haina omului de stat împrumutată la „Dă-mi-o pe-asta” a Transformatorului.

Dezamăgirea lui Marius, văzând că intră alt om decât cel aşteptat, se prefăcu în nenoroc pentru noul-venit. Îl cercetă cu privirea din creştet până-n tălpi, în timp ce personajul se înclina peste măsură, şi-l întrebă scurt:

— Ce doriți?

Omul răspunse cu un rânjet dulceag despre care numai surâsul mângâietor al unui crocodil ar da o idee:

— Mi se pare cu neputință să nu mai fi avut cinstea să văd pe domnul baron în societate. Cred că l-am mai întâlnit acum câțiva ani, la doamna principesă Bagration şi în saloanele senioriei sale vicontelui Dambray[1296], pair al Franței.

Pungaşii folosesc totdeauna tactica de a se preface că au recunoscut pe cineva pe care nu-l cunosc.

Marius urmărea cu luare-aminte felul de a vorbi al acestui om. Îi pândea accentul şi gesturile, dar dezamăgirea îi creştea: omul avea o rostire fornăită, cu totul deosebită de glasul ascuțit şi tăios la care se aştepta. Era cu totul nedumerit.

— Nu cunosc, zise, nici pe doamna Bagration, nici pe domnul Dambray. N-am pus în viața mea piciorul nici în casa unuia, nici în a celuilalt.

Era un răspuns morocănos. Dar tot atât de mironosit ca mai înainte, personajul stărui:

— Atunci trebuie să-l fi văzut pe domnul la Chateaubriand! Îl cunosc bine pe Chateaubriand. E foarte gentil. Câteodată îmi spunea: „Thénard, amice dragă... nu vrei să bei cu mine un pahar cu vin?”

Fruntea lui Marius se făcu din ce în ce mai aspră:

— Niciodată n-am avut onoarea să fiu primit de domnul Chateaubriand. Pe scurt, ce doriți?

Cu cât glasul se făcea mai răstit, cu atât omul se ploconea mai adânc.

— Domnule baron, binevoiți să mă ascultați. În America, într-o țară de pe lângă Panama, e un sat care se numeşte Joya. Satul acesta este alcătuit dintr-

o singură casă. O casă mare, pătrată, cu trei etaje, făcută din cărămizi uscate la soare, şi cu fiecare latură a pătratului lungă de cinci sute de paşi; fiecare etaj e mai mic cu patru metri decât etajul de dedesubtul lui, în aşa fel încât să aibă în faţă o terasă care înconjoară clădirea. În mijloc are o curte interioară unde se află proviziile şi muniţiile; n-are ferestre, are numai ochiuri de meterez; n-are uşi, are numai scări, scări de urcat de jos la prima terasă, altele de la prima la terasa a doua şi tot aşa de la terasa a doua la a treia are iarăşi scări de coborât în curtea interioară; n-are uşi la odăi, numai trape, tot aşa n-are trepte la odăi, ci numai scări cu funii; seara se închid trapele, se ridică scările, se întind prin ochiurile de meterez ţevi de flinte şi carabine; nu e chip de intrat, ziua e casă, noaptea cetăţuie; are opt sute de locuitori; aşa arată acest sat. De ce atâtea socoteli? Pentru că ţinutul e primejdios; e plin de antropofagi. Atunci de ce stau acolo de ce s-au dus acolo? Fiindcă ţara e minunată, acolo se găseşte aur.

— Unde vrei să ajungi? întrerupse Marius, care trecea de la dezamăgire la nerăbdare.

— Uite la ce, domnule baron. Sunt un fost diplomat obosit. Vechea civilizaţie m-a prăpădit. Vreau să fac o încercare între sălbatici.

— Ei, şi?

— Domnule baron, egoismul este legea lumii. Ţăranca proletară care munceşte cu ziua întoarce capul când trece poştalionul, ţăranca proprietară care îşi munceşte pământul ei, nu şi-l întoarce. Câinele săracului latră după bogat, câinele bogatului latră la sărac. Fiecare pentru el. Interesul iată ţinta oamenilor! Aurul, iată magnetul!

— Ei şi? Încheierea?

— Aş vrea să mă stabilesc la Joya. Suntem trei inşi. Eu, nevasta şi domnişoara mea, o fată care e foarte frumoasă. Călătoria e lungă şi costă mult. Îmi trebuie ceva bani.

— Şi ce mă priveşte asta pe mine? întrebă Marius.

Necunoscutul îşi lungi gâtul peste guler, cu o mişcare de vultur, şi răspunse zâmbind şi mai tare:

— Oare domnul baron n-a citit scrisoarea mea?

Asta era cam adevărat. Dar fapt este că înţelesul epistolei alunecase peste Marius. Văzuse mai mult scrisul decât citise scrisoarea. Abia îşi mai amintea de ea. De câteva clipe atenţia lui mergea în altă parte. Observase acest amănunt: nevasta şi fata mea. Se uita la necunoscut cu un ochi

pătrunzător. Un judecător de instrucție n-ar fi privit mai stăruitor. Aproape că-l pândea. Se mărgini să-i răspundă:

— Dați-mi lămuriri!

Necunoscutul își înfipse amândouă mâinile în buzunărașele vestei, ridică fruntea fără să-și îndrepte și șira spinării, dar străpungându-l la rândul lui pe Marius cu privirea verde a ochelarilor lui.

— Fie, domnule baron! Vă dau lămuriri. Am să vă vând un secret.

— Un secret?

— Un secret.

— Care mă privește?

— Oarecum.

— Care e secretul?

Marius, ascultându-l, îl cerceta din ce în ce mai mult.

— Încep pe gratis, spune necunoscutul. Veți vedea că sunt interesant.

— Vorbiți!

— Domnule baron, adăpostiți un hoț și un ucigaș.

Marius tresări.

— În casa mea? Nu! spuse el.

Necunoscutul își șterse pălăria cu cotul și urmă fără să se tulbure:

— Ucigaș și hoț. Băgați de seamă, domnule baron, că nu vorbesc aici de fapte vechi, uitate, răsuflate, care pot fi șterse de lege prin prescripție și de Dumnezeu prin pocăință. Vorbesc de fapte proaspete, fapte prezente, fapte necunoscute încă de justiție în clipa de față. Merg mai departe. Acest om v-a furat încrederea, s-a strecurat aproape în familia dumneavoastră sub un nume fals. Vă voi spune adevăratul lui nume, și vi-l spun pe gratis.

— Ascult.

— Se numește Jean Valjean.

— Știu.

— Vă voi spune, tot pe gratis, cine este.

— Vorbiți!

— E un fost ocnaș.

— Știu.

— Știți numai de când am avut onoarea să vi-o spun eu.

— Nu, știam de mai înainte.

Glasul rece al lui Marius, acel „știu”, repetat, laconismul lui ursuz, răscoliră în necunoscut nu știu ce mânie înăbușită. Îi aruncă pe furiș lui Marius o uitătură furioasă, pe care și-o stinse numaidecât. Oricât de iute,

privirea era dintre acelea pe care le recunoşti dacă le-ai mai văzut o dată; aşa că nu-i scăpă lui Marius. Anumite flăcări nu se pot aprinde decât în anumite suflete; ochiul, fereastra gândului, ia foc; ochelarii nu ascund nimic; un geam nu poate ascunde iadul.

Necunoscutul urmă, zâmbind:

— Eu nu-mi îngădui să-l dezmint pe domnul baron. Dar, oricum vedeți că sunt bine informat. Acum, ceea ce am să vă aduc la cunoştință nu ştiu decât eu. Şi interesează averea doamnei baroane. E un secret extraordinar. Îl am de vânzare. Vi-l propun mai întâi dumneavoastră. Ieftin, douăzeci de mii de franci.

— Ştiu şi secretul acela, aşa cum le ştiu şi pe celelalte; spuse Marius.

Personajul simți nevoia să scadă ceva din preț:

— Domnule baron, dați zece mii şi spun tot.

— Îți spun încă o dată că nu am nimic nou de aflat de la dumneata. Ştiu ce vrei să-mi spui.

Prin ochii necunoscutului mai trecu un fulger. El strigă:

— Trebuie totuşi să mănânc pe ziua de azi. E un secret extraordinar, vă repet. Domnule baron, voi vorbi. Vorbesc. Dați-mi douăzeci de franci.

Marius îl privi neclintit.

— Cunosc secretul dumitale extraordinar, aşa cum cunoşteam numele lui Jean Valjean, aşa cum cunosc numele dumitale.

— Numele meu?

— Da.

— Nici nu e greu, domnule baron. Am avut onoarea să vi-l scriu şi să vi-l spun eu: Thénard.

— …dier.

— Hai?

— Thénardier.

— Cine-i ăsta?

Când e în primejdie, ariciul se zbârleşte, cărăbuşul face pe mortul, vechea gardă se aşază în careu; acest om începu să râdă.

Apoi îşi scutură cu un bobârnac un firicel de praf pe mâneca hainei.

Marius continuă:

— Tot dumneata eşti şi muncitorul Jondrette, comedianul Fabantou, poetul Genflot, spaniolul Don Alvarès şi femeia Balizard.

— Femeia cum?

— Şi ai mai ținut şi o cârciumă în Montfermeil.

— Cârciumă! Niciodată.

— Şi îţi spun că dumneata eşti Thénardier.

— Nu e adevărat.

— Şi că eşti un ticălos. Ţine!

Şi Marius, scoţând din buzunar o bancnotă, i-o azvârli în obraz.

— Mulţumesc! Iertaţi! cinci sute! domnule baron! şi omul răscolit, salutând, apucă hârtia şi se uită la ea cercetător. Cinci sute! reluă el uimit. Şi bâigui cu glasul tăiat: O bumaşcă serioasă. Apoi deodată: Ei bine, fie! izbucni el. Atunci, hai să fim la largul nostru!

Şi cu o iuţeală de maimuţă, dându-şi părul peste cap, smulgându-şi ochelarii, scoţându-şi din nas şi ascunzând cotoarele de pene de care a fost vorba mai adineauri şi care de altfel s-au mai văzut şi în altă pagină a acestei cărţi, îşi scoase masca cum şi-ar fi scos pălăria.

Ochii i se aprinseră; fruntea strâmbă, brăzdată, cucuiată pe alocurea, îngrozitor de încreţită în partea de sus, ieşi la iveală, nasul i se făcu iar ascuţit ca un cioc; profilul crud şi tăios al omului rapace se arată din nou.

— Domnul baron e un om şi jumătate, spuse el cu un glas limpede, din care pierise orice fornăit. Sunt chiar Thénardier.

Îşi îndreptă spatele încovoiat.

Thénardier, fiindcă într-adevăr el era, era ciudat de surprins; ar fi fost chiar tulburat, dacă ar fi putut. Venise să stârnească uimire, şi uimitul era el. Umilinţa aceasta i se plătea cu cinci sute de franci şi la urma urmei, o primea; dar îl năucise cu totul.

Vedea pentru întâia oară pe acest baron Pontmercy şi totuşi, cu toată deghizarea, acest baron îl recunoştea şi îl cunoştea încă bine. Şi nu numai că acest baron ştia tot despre Thénardier, dar părea că ştie tot despre Jean Valjean. Cine este acest tânăr aproape imberb, atât de rece şi de darnic, care ştia numele oamenilor, care ştia toate numele lor, care le deschidea punga, care îi lua la trei păzeşte pe pungaşi, ca un judecător, şi care îi plătea ca un nătărău?

Thénardier, după cum ne amintim, cu toate că fusese vecin cu Marius, nu-l văzuse niciodată, ceea ce la Paris se întâmplă des. Le auzea altădată parcă pe fetele lui vorbind de un tânăr foarte sărac, numit Marius, care locuia în aceeaşi casă. Îi scrisese, fără să-l cunoască, scrisoarea de care ştim. Nicio apropiere nu era cu putinţă în mintea lui între acel Marius şi baronul Pontmercy.

Cât despre numele de Pontmercy, ne amintim că, pe câmpul de bătaie de la Waterloo, nu auzise din el decât ultimele două silabe, aceleaşi pentru care el avusese totdeauna firescul dispreţ datorat cuvântului ce nu înseamnă decât un simplu „mulţumesc”.

Dar, mulţumită fiicei sale Azelma, pe care o pusese în urmărirea tinerilor căsătoriţi de la 16 februarie, şi apoi prin cercetările lui personale, ajunsese să afle o mulţime de lucruri şi din adâncul vizuinii lui, izbutise să pună mâna pe multe fire tainice. Descoperise cu multă trudă sau ghicise cu multă chibzuială cine era omul pe care îl întâlnise într-o anumită zi în Marele Canal. De la om ajunsese uşor la nume. Ştia că doamna baroană Pontmercy era Cosette. Dar în privinţa asta socotea că trebuie să fie discret. Cine era Cosette? Nici el însuşi nu ştia exact. Bănuia el, fireşte că era poate copil din flori. Povestea Fantinei i se păruse totdeauna deocheată, dar la ce bun să vorbească de ea? Să ceară plată ca să tacă? Avea sau credea că are de vândut ceva mai bun decât asta. Şi, după cât se vedea, venind să-i facă baronului Pontmercy această destăinuire fără nicio dovadă: „Nevasta dumneavoastră e un copil din flori”, n-ar fi izbutit decât să atragă piciorul soţului în spatele informatorului.

În gândul lui Thénardier convorbirea cu Marius nu începuse încă. Trebuise să dea îndărăt, să-şi schimbe strategia, să părăsească o poziţie, să caute altă cale de atac. Dar nimic esenţial nu se pierduse, şi pe deasupra avea şi cinci sute de franci în buzunar. De altfel, avea ceva hotărâtor de spus şi se simţea tare chiar împotriva acestui baron Pontmercy, atât de straşnic informat şi atât de bine înarmat. Pentru oameni de felul lui Thénardier orice dialog este o luptă. Care era situaţia lui în aceea care era pe cale s-o înceapă? Nu ştia cu cine vorbeşte, dar ştia despre ce vorbeşte. În gând îşi trecu repede în revistă forţele, şi după ce spuse: „Sunt Thénardier”, aşteptă.

Marius rămăsese pe gânduri. În sfârşit, îl avea în mână, aşadar, pe Thénardier. Omul ăsta, pe care dorise atât de mult să-l găsească iarăşi, era în faţa lui. Sta în puterea lui prin urmare să respecte recomandaţia colonelului Pontmercy. Se simţea umilit că eroul datora ceva banditului, şi că poliţa trasă din adâncul mormântului de tatăl lui pe numele lui Marius era până acum protestată.

I se părea de asemenea, în situaţia lui atât de încurcată faţă de Thénardier, că ar fi fost minutul potrivit să-l răzbune pe colonel de nenorocirea de a fi fost salvat de un asemenea mişel. Oricum era mulţumit. În sfârşit, va putea

să scape umbra colonelului de acest creditor nevrednic şi totodată i se părea că va scoate memoria tatălui său din închisoarea datornicilor.

Pe lângă această datorie, mai avea una, să lămurească dacă s-ar fi putut, obârşia averii Cosettei. Se părea că se ivise prilejul. Poate că Thénardier ştia. Ar putea fi de folos să cerceteze adâncurile acestui om. Începu cu asta.

Thénardier ascunsese „bumaşca serioasă" în buzunăraşul vestei şi se uita la Marius cu o blândeţe aproape duioasă.

Marius rupse tăcerea.

— Thénardier, ţi-am spus cum te numeşti. Cât despre secretul dumitale, adică ceea ce ţineai să-mi destăinuieşti, vrei acum să ţi-l spun eu? Am şi eu informaţiile mele. Vei vedea că ştiu despre asta mai mult decât dumneata. Jean Valjean, după cum ai spus, e un asasin şi un hoţ. E un hoţ, pentru că a prădat un manufacturier bogat şi l-a ruinat pe domnul Madeleine. E un ucigaş, pentru că l-a ucis pe agentul de poliţie Javert.

— Nu înţeleg, domnule baron, zise Thénardier.

— Mă voi face înţeles. Ascultă! Într-o plasă din Pas-de-Calais trăia prin 1882 un om care avusese oarecare încurcături cu justiţia şi care, sub numele de domnul Madeleine, se ridicase din nou şi se restabilise. Acest om ajunsese, în toată puterea cuvântului, un om drept cu industria lui, o fabrică de sticlărie neagră, îmbogăţise un întreg oraş. Cât despre averea lui personală, crescuse şi ea frumos, dar numai ca o urmare şi oarecum din întâmplare. Era tatăl adoptiv al săracilor. Întemeia spitale, deschidea şcoli, vizita bolnavii, înzestra fetele, ajuta văduvele, înfia orfanii; era un fel de tutore al ţinutului. Refuzase Legiunea de onoare, fusese numit primar. Un ocnaş liberat cunoştea taina unei condamnări suferite cândva de acest om; îl denunţă şi domnul Madeleine fu arestat; profitând de această arestare, fostul ocnaş veni la Paris şi făcu să i se înmâneze de către bancherul Laffitte – ştiu lucrurile chiar de la casier – cu ajutorul unei semnături false, suma de mai bine de jumătate de milion, care aparţinea domnului Madeleine. Acest ocnaş care l-a jefuit pe demnul Madeleine este Jean Valjean. Cât despre celălalt fapt, iar nu poţi să-mi spui nimic nou. Jean Valjean l-a omorât pe agentul Javert; l-a omorât cu un glonţ de pistol. Eu care îţi vorbesc, eram de faţă.

Thénardier îi aruncă lui Marius acea căutătură dispreţuitoare a omului înfrânt care pune iarăşi mâna pe victorie şi care, într-o singură clipă, recâştigă întreg terenul pierdut. Dar zâmbetul i se întoarse numaidecât,

biruința inferiorului asupra celui care-i e superior trebuie să fie blajină, şi Thénardier se mărgini să-i spună lui Marius:.

— Domnule baron, suntem pe un drum greşit.

Şi îşi sublinie fraza făcând cu mănunchiul de brelocuri o morişcă plină de tâlc.

— Cum, întrebă Marius, o tăgădui? Astea sunt fapte.

— Sunt basme. Încrederea cu care domnul baron mă onorează, mă obligă să-i vorbesc aşa. Adevărul şi dreptatea înainte de orice. Nu-mi place să văd lume învinovățită pe nedrept. Domnule baron, Jean Valjean nu l-a jefuit pe domnul Madeleine şi Jean Valjean nu l-a omorât pe Javert.

— Asta e bună! Cum adică?

— Pentru două motive.

— Care? Vorbeşte!

— Primul motiv: nu l-a jefuit pe domnul Madeleine, fiindcă Jean Valjean este chiar domnul Madeleine.

— Ce poveşti sunt astea?

— Şi al doilea motiv: nu l-a ucis pe Javert, având în vedere că cel care l-a omorât pe Javert e Javert însuşi.

— Ce vrei să spui?

— Că Javert s-a sinucis.

— Dovedeşte! Dovedeşte! strigă Marius ca scos din fire.

Thénardier îşi reluă fraza scandând-o ca pe un vers antic:

— Agen-tul-de-poli-ție-Ja-vert-a-fost-găsit-înecat-sub-un-vapor-în-Port-au-Change.

— Bine, dar dovedeşte!

Thénardier scoase din buzunar un plic de hârtie cenuşie, în care părea că se află nişte foi împăturite, de diverse mărimi.

— Am dosarul meu, spuse el liniştit. Şi adăugă: Domnule baron, am vrut, în interesul dumneavoastră, să-l cunosc bine pe Jean Valjean al meu. Repet Jean Valjean şi domnul Madeleine sunt aceeaşi persoană, şi repet: Javert n-a avut alt asasin decât pe Javert, şi dacă vorbesc, înseamnă că am dovezi. Nu dovezi scrise, scrisul e suspect, scrisul e complice, ci dovezi tipărite.

Vorbind, Thénardier trăgea din plic două numere de ziare îngălbenite, veştede şi îmbibate puternic de tutun. Unul dintre cele două jurnale, rupt la toate colțurile, bucăți aproape, părea mult mai vechi decât celălalt.

— Două fapte, două dovezi, zise Thénardier.

Şi întinse către Marius jurnalele desfăcute.

Cititorul cunoaşte aceste două ziare. Unul, cel mai vechi un număr din *Drapelul alb* cu data de 25 iulie 1823, al cărui cuprins s-a văzut în partea a doua din această carte, stabilea identitatea dintre domnul Madeleine şi Jean Valjean. Celălalt, un *Monitor,* cu data de 15 iunie 1832, constata sinuciderea lui Javert, adăugând că, dintr-un raport verbal al lui Javert către prefect rezultă că, fiind luat prizonier pe baricada din strada Chanvrerie, scăpase cu viață prin mărinimia unui răsculat, care, ținându-l sub amenințarea pistolului, în loc să-i zboare creierii, trăsese în aer.

Marius citi. Era limpede, dată neîndoielnică, probă de neînlăturat, pentru că cele două ziare nu fuseseră tipărite anume ca să se dea crezare spuselor lui Thénardier; însemnarea din *Monitor* era chiar un comunicat administrativ al Prefecturii poliției. Marius nu se mai putea îndoi. Informațiile luate de la casier erau false şi el însuşi se înşelase. Jean Valjean, înălțat pe neaşteptate, ieşea din pâclă. Marius nu izbuti să-şi oprească un strigăt de bucurie:

— Foarte bine, dar atunci nenorocitul acesta e un om minunat! Toată averea era în adevăr a lui! E Madeleine, providența unui ținut întreg! E Jean Valjean, salvatorul lui Javert! E un erou! E un sfânt!

— Nu e nici sfânt şi nici erou, zise Thénardier. E un ucigaş şi un hoț. Şi adăugă cu glasul omului care începe să simtă că a dobândit oarecare autoritate: Să ne potolim.

Cuvintele hoț şi asasin, pe care Marius le credea înlăturate cu desăvârşire şi care se iveau iar, căzură asupra lui ca o ploaie de gheață.

— Iarăşi?! zise el.

— În vecii vecilor, răspunse Thénardier. Jean Valjean nu l-a jefuit pe Madeleine, dar e un hoț; şi nu l-a ucis pe Javert, dar e un ucigaş.

— Vrei să vorbeşti, reluă Marius, despre acel nenorocit furt de acum patruzeci de ani, ispăşit după cum reiese chiar din ziarele dumitale, printr-o viață de pocăință, de renunțare şi de virtute?

— De asasinat şi jaf, domnule baron. Şi repet că vorbesc de fapte actuale. Ce am să vă destăinuiesc eu e cu totul şi cu totul necunoscut. E ceva nou. Şi poate că în asta o să găsiți şi originea averii date atât de dibaci de Jean Valjean doamnei baroane. Zic dibaci, deoarece nu e uşor, cu ajutorul unei donații de felul ăsta, să te strecori într-o casă onorabilă, a cărei bunăstare vrei s-o împărtăşeşti, să-ți acoperi fărădelegea, să te bucuri de bunurile jefuite, să-ți îngropi numele şi să-ți creezi o familie.

— Aici aş putea să te întrerup, observă Marius, dar mergi mai departe.

— Domnule baron, am să vă spun totul, lăsând răsplata la mărinimia dumneavoastră. Secretul ăsta merită aur greu. Îmi veți spune: „De ce nu te-ai adresat lui Jean Valjean?” Dintr-o socoteală foarte simplă: ştiu că el s-a despuiat de tot ce avea, în folosul dumneavoastră, şi găsesc că socoteala e iscusită; aşa că nu mai are nicio lescaie. Mi-ar fi arătat mâinile goale, şi, fiindcă am nevoie de o sumă oarecare pentru călătoria mea la Joya, vă prefer pe dumneavoastră, care aveți totul, lui, care n-are nimic. Sunt cam obosit, dați-mi voie să mă aşez. Marius se aşeză şi îi făcu semn să aşeze şi el.

Thénardier se scufundă într-un scaun capitonat, luă iar cele două jurnale, le băgă din nou în plic şi bodogăni, ciocănind cu unghia *Drapelul alb:*

— Mi-a dat multă bătaie de cap până ce mi-am făcut rost de el.

După asta puse picior peste picior şi se lăsă pe spate, ca un om sigur de spusele lui, apoi intră în materie, cu gravitate şi apăsând pe fiecare cuvânt:

— Domnule baron, la 6 iunie 1832, acum un an chiar în ziua răscoalei, se afla un om în Marele Canal colector al Parisului, cam acolo unde canalul se varsă în Sena, între podul Invalizilor şi podul Iéna.

Marius îşi apropie repede scaunul de al lui Thénardier. Thénardier băgă de seamă mişcarea şi urmă, cu încetineala oratorului care îşi stăpâneşte ascultătorii şi care simte cum inima adversarului bate la auzul cuvintelor lui:

— Omul acesta, silit să se ascundă, pentru motive de altfel străine de politică, îşi făcuse în canal o locuință a cărei cheie o avea numai el. Era, repet, la 6 iunie; să fi fost ora opt seara. Omul auzi un zgomot în canal. Uimit se ghemui şi pândi. Era un zgomot de paşi, cineva mergea prin întuneric, venea spre el. Gratiile care închideau gura canalului nu erau departe. Curios lucru, în canal mai era un om. Puțina lumină care venea dinspre gura canalului îi îngădui să-l recunoască pe noul-venit şi să vadă că acest om duce ceva în spinare. Mergea încovoiat. Cel care mergea încovoiat era un fost ocnaş şi ceea ce ducea pe umeri era un cadavru. Flagrant delict de asasinat, fără îndoială. Cât despre jaf, se înțelege de la sine: nimeni nu omoară un om pe gratis. Acest ocnaş se pregătea să arunce cadavrul în Sena. Un fapt de ținut minte: înainte de a ajunge la gratiile de ieşire, ocnaşul, care venea de departe din susul canalului, dăduse bineînțeles peste o spărtură înspăimântătoare, în care ar fi putut să arunce cadavrul; dar, chiar de a doua zi, curățitorii de canale, lucrând la surpătură, ar fi găsit stârvul, ceea ce nu-i convenea ucigaşului. Mai bucuros străbătuse surpătura cu

povara lui în spate; sforțările lui trebuie să fi fost grozave şi ar fi putut să-l coste viața; nici nu înțeleg cum a mai ieşit viu de acolo.

Scaunul lui Marius se mai apropie o dată. Thénardier se folosi de asta ca să respire adânc, şi urmă:

— Domnule baron, un canal nu este Champ-de-Mars. Nu ai acolo de niciunele, n-ai nici măcar loc. Dacă se află în el doi oameni, trebuie să se întâlnească. Ceea ce s-a şi întâmplat. Locatarul şi trecătorul fură siliți să-şi spună ziua bună, spre părerea de rău atât a unuia cât şi a altuia. Trecătorul spuse locatarului: „Vezi ce duc în spate, trebuie să ies de aici, cheia e la tine, dă-mi-o”. Ocnaşul era un bărbat de o putere înspăimântătoare. Nu se putea să nu-i faci pe plac. Totuşi, cel care avea cheia se mai tocmi nițel, numai ca să câştige timp. Se uită la mort, dar nu putu să vadă nimic, afară de faptul că era tânăr, bine îmbrăcat, cu înfățişare de om bogat şi plin de sânge de nu-l puteai recunoaşte. Stând mereu de vorbă, găsi mijlocul să sfâşie şi să rupă pe la spate un petic din haina celui ucis, fără ca ucigaşul să bage de seamă. Ca o dovadă, înțelegeți; un mijloc de a da iarăşi de urma celor întâmplate şi de-a face pe criminal să-şi recunoască crima. Băgă dovada în buzunar. Apoi deschise gratiile, scoase afară pe cel cu povara pe umeri, închise la loc gratiile şi pieri, neavând deloc poftă să mai fie amestecat în restul întâmplării şi mai cu seamă nevrând să fie de față când ucigaşul avea să arunce mortul în râu. Înțelegeți acum. Cel care ducea cadavrul în spinare e Jean Valjean; cel care avea cheia, vă vorbeşte dumneavoastră acum; şi peticul de haină…

Thénardier îşi isprăvi fraza, scoțând din buzunar şi ținând în dreptul ochilor, cu amândouă mâinile, între degetele mari şi arătătoare, o fâşie de postav negru plină de pete întunecate.

Marius se ridicase în picioare, palid, abia răsuflând, cu ochii țintă la peticul negru, şi, fără să rostească un cuvânt, fără să-şi ia privirea de la această zdreanță, mergea de-a-ndăratelea spre zid şi cu mâna dreaptă întinsă pe la spate căuta, pipăind pe perete, o cheie care era în broasca unui dulap, lângă cămin. Găsi cheia, deschise uşița şi băgă mâna fără să se uite şi fără ca ochii lui înspăimântați să se dezlipească de pe cârpa pe care o ținea întinsă Thénardier.

În vremea asta, Thénardier urma:

— Domnule baron, am cele mai temeinice motive să cred că tânărul ucis era un străin bogat, atras de Jean Valjean într-o cursă, şi că avea la el o sumă foarte însemnată.

— Tânărul acela eram eu şi haina, iat-o! strigă Marius şi aruncă pe parchet o haină neagră veche şi plină de sânge.

Apoi smulgând peticul din mâinile lui Thénardier, se aplecă peste haină şi apropie peticul sfâşiat de pulpana zdrenţuită. Ruptura se potrivea de minune şi bucata ruptă întregea haina.

Thénardier era împietrit. Se gândi: „M-a făcut praf!"

Marius se ridică fremătând, deznădăjduit, fericit.

Se scotoci prin buzunare şi se apropie înfuriat de Thénardier, arătându-i şi proptindu-i aproape în obraz pumnul lui plin de hârtii de câte cinci sute şi o mie de franci.

— Eşti un ticălos! Eşti un mincinos, un defăimător, un mârşav! Ai venit să-l învinuieşti pe omul acesta şi l-ai justificat; voiai să-l nimiceşti şi n-ai izbutit decât să-l proslăveşti. Dumneata eşti hoţul! Dumneata eşti ucigaşul! Te-am văzut Thénardier Jondrette, în vizuina din bulevardul Hôpital. Ştiu despre dumneata destule ca să te trimit la ocnă şi chiar mai departe dacă aş vrea. Uite ia o mie de franci, nelegiuitule!

Şi-i azvârli lui Thénardier o hârtie de o mie de franci.

— Ah! Jondrette Thénardier, pungaş netrebnic! Asta să-ţi fie lecţie, vânzător de taine, negustoraş de mistere, răscolitor de bezne, ticălosule! Ţine încă cinci sute de franci şi ieşi afară! Te ocroteşte Waterloo!

— Waterloo! bâlbâi Thénardier, vârând în buzunar şi hârtia de cinci sute şi pe cea de o mie.

— Da, ucigaşule! Ai scăpat acolo viaţa unui colonel.

— A unui general, zise Thénardier, ridicând capul.

— A unui colonel! reluă Marius cu mânie. N-aş da o lăscaie pentru un general. Şi ai venit aici să mai pui la cale alte ticăloşii! Ai săvârşit toate crimele cu putinţă! Pleacă! Să nu te mai văd! Fii fericit, e tot ce-ţi doresc. Ah, fiară! Iată încă trei mii de franci. Ia-i! Poţi să pleci chiar de mâine în America, împreună cu fata; fiindcă nevasta ţi-a murit, mincinos neobrăzat! Voi fi de faţă la plecarea dumitale tâlharule, şi am să-ţi mai dau atunci douăzeci de mii de franci. Du-te să te spânzure aiurea!

— Domnule baron, răspunse Thénardier, salutând până la pământ, recunoştinţă veşnică!

Şi Thénardier ieşi nemaiputând să înţeleagă nimic, năucit şi încântat de această dulce strivire sub saci de aur şi de acest trăsnet care cădea pe el acoperindu-l cu bancnote.

Era într-adevăr trăsnit, dar totodată şi mulţumit; şi ar fi fost foarte supărat dacă ar fi avut un paratrăsnet împotriva acestui trăsnet.

Să isprăvim odată cu omul acesta. Două zile după întâmplările de care vorbim, Thénardier, ajutat de Marius, plecă în America, sub un nume fals, împreună cu fiica lui Azelma, şi având asupra lui o poliţă de douăzeci de mii de franci plătibilă la New York. Murdăria morală a lui Thénardier, acest burghez nerealizat, era fără leac; a fost în America ceea ce fusese şi în Europa. Contactul cu un om rău ajunge ca o faptă bună să intre în descompunere şi să nască o faptă rea. Cu banii lui Marius, Thénardier se făcu negustor de sclavi.

De îndată ce Thénardier ieşi, Marius alergă în grădină, unde Cosette se plimba încă.

— Cosette, Cosette! strigă el. Vino! Vino repede! Să plecăm! Basque, o trăsură! Cosette, vino! Ah! Doamne! El mi-a salvat viaţa! Să nu mai pierdem nicio clipă! Ia-ţi un şal!

Cosette îl crezu nebun, dar îl ascultă.

El nici nu mai respira, îşi punea mâna pe inimă ca să-i astâmpere bătăile. Se plimba încoace şi încolo cu paşi mari şi o săruta pe Cosette:

— Ah! Cosette! Sunt un nenorocit! zicea el.

Marius îşi ieşise din minţi. Începea să desluşească în acest Jean Valjean o personalitate măreaţă şi întunecată. Întrezărea o virtute nemaipomenită, puternică şi blândă, umilă totuşi în măreţia ei. Marius era orbit de această minune. Nu-şi dădea seama de ce vedea, dar era ceva uriaş.

Trăsura veni într-o clipă. Marius o ajută pe Cosette să se suie şi sări şi el.

— Birjar, zise el, strada l'Homme-Armé, numărul 7.

Trăsura porni.

— Ah, ce fericire! zise Cosette. Strada l'Homme-Armé! Nici nu mai îndrăzneam să vorbesc de asta. O să-l vedem pe domnul Jean.

— Pe tatăl tău, Cosette E tatăl tău mai mult decât oricând. Cosette încep să ghicesc. Mi-ai spus că niciodată n-ai primit scrisoarea pe care ţi-am trimis-o prin Gavroche. Trebuie să fi căzut în mâinile lui. Cosette, el s-a urcat pe baricadă ca să mă salveze. Şi pentru că are nevoie să fie un înger, a mai salvat în treacăt şi pe alţii: l-a salvat pe Javert. M-a scos din prăpastia aceea ca să mă dea ţie. M-a dus în spinare prin canalul acela îngrozitor. Ah, sunt nerecunoscător, sunt un monstru! Cosette, după ce a fost providenţa ta, a fost şi a mea. Închipuie-ţi că în hazna era o surpătură înspăimântătoare, în care omul putea să se înece de o sută de ori, să se înece în mocirlă. Cosette

m-a luat în spate ca s-o străbat. Eu eram leşinat, nu vedeam nimic, nu auzeam nimic, nu puteam şti nimic despre propria mea păţanie. O să-l aducem înapoi, o să-l luăm cu noi, vrea-nu-vrea, şi n-are să ne mai părăsească. Numai să-l găsim acasă! Numai să fie acasă! Cât îmi va mai fi dat să trăiesc am să-l cinstesc. Da, asta trebuie să fie, vezi tu, Cosette? Lui trebuie să-i fi dat Gavroche scrisoarea mea. Totul e limpede. Înţelegi?

Cosette nu înţelegea însă niciun cuvânt.

— Ai dreptate, rosti ea.

În vremea asta trăsura gonea mereu.

V – O noapte prin care străbate strălucirea zilei

Când auzi o bătaie în uşă, Jean Valjean se întoarse.

— Intră, rosti el cu glas slab.

Uşa se deschise. Marius şi Cosette se iviră.

Cosette dădu buzna în odaie.

Marius rămase în prag, în picioare, rezemat de pervazul uşii.

— Cosette! zise Jean Valjean, şi se îndreptă în scaun, cu braţele deschise şi tremurătoare, rătăcit, palid ca o arătare, cu o bucurie nemăsurată în priviri.

Cosette, înecată de emoţie, căzu la pieptul lui Jean Valjean.

— Tată! strigă ea.

Jean Valjean, răscolit, bâigui:

— Cosette! ea! dumneata, doamnă! tu eşti? Ah, Doamne! Şi, strâns în braţele Cosettei, strigă: Tu eşti! Eşti aici! Aşadar mă ierţi?

Coborându-şi pleoapele ca să-şi poată opri lacrimile, Marius înaintă un pas şi cu buzele tremurânde, cu gura încleştată ca să-şi stăpânească hohotul de plâns, şopti:

— Tată!

— Şi dumneata mă ierţi! zise Jean Valjean.

Marius nu putu găsi niciun cuvânt, şi Jean Valjean adăugă:

— Mulţumesc.

Cosette îşi smulse şalul şi îşi aruncă pălăria pe pat.

— Mă stingheresc, zise ea.

Şi, aşezându-se pe genunchii bătrânului, îi dădu la o parte părul alb cu o mişcare minunat de duioasă şi îl sărută pe frunte.

Jean Valjean, pierdut se lăsă în voia ei.

Cosette, care nu înțelegea nimic desluşit, îl mângâia şi mai mult, ca şi cum ar fi vrut să plătească ea datoria lui Marius.

— Ce proşti sunt oamenii! Credeam că n-am s-o mai văd. Închipuie-ți, domnule Pontmercy, că în clipa în care ați intrat, tocmai spuneam: „S-a isprăvit. Uite rochița ei, sunt un nenorocit, n-o voi mai vedea pe Cosette"; îmi spuneam asta chiar când urcați scara. Ce prost eram! Uite cum se prosteşte omul! Asta fiindcă uităm pe bunul Dumnezeu. Bunul Dumnezeu zice: „Te crezi părăsit, prostănacule! Nu, nu, asta n-are să se întâmple. Ei, e acolo un biet om care are nevoie de un înger." Şi îngerul vine; şi bietul om o vede iar pe Cosette a lui, pe Cosette a lui cea mică! Ah, cât eram de nenorocit! O clipă nu mai putu rosti niciun cuvânt, apoi urmă: Aveam nevoie într-adevăr s-o văd pe Cosette, câte puțin, din când în când. Inima are şi ea nevoie de osciorul ei de ros. Dar simțeam bine că sunt de prisos. Căutam să fiu înțelegător: „N-au nevoie de tine, stai în ungherul tău, n-ai dreptul să fii tot mereu între ei". Ah! Dumnezeule binecuvântat, o văd iarăşi! Ştii tu, Cosette, că bărbatul tău e foarte frumos? Ah, ce drăguț guler brodat ai! Aşa mai zic şi eu! Îmi place desenul ăsta. Nu e aşa că bărbatul tău l-a ales? Şi ți-ar mai trebui nişte şaluri. Domnule Pontmercy, dă-mi voie să-i spun „tu". Nu-i voi mai spune aşa multă vreme.

Cosette îl întrerupse:

— Cât ai fost de rău că ne-ai lăsat cum ne-ai lăsat! Unde-ai fost? De ce-ai lipsit atât de mult? Altădată călătoriile dumitale nu țineau mai mult de trei-patru zile. O trimiteam pe Nicolette şi mi se răspundea mereu: „E plecat". Când te-ai întors? De ce nu ne-ai dat de veste? Ştii că eşti foarte schimbat? Ah, ce tată rău eşti! Ai fost bolnav şi noi nici n-am ştiut! Uite Marius, ia-i mâna să vezi cât e de rece!

— Vasăzică, iată-vă! Domnule Pontmercy, iartă-mă! repetă Jean Valjean.

La acest cuvânt, pe care Jean Valjean îl mai spusese o dată, tot ceea ce umplea inima lui Marius se revărsă; el izbucni:

— Cosette, auzi? Auzi unde a ajuns! Îmi cere iertare. Ştii tu, Cosette, ce a făcut el pentru mine? Mi-a salvat viața. Mai mult încă. Mi te-a dat pe tine. Şi după ce m-a salvat, şi după ce mi te-a dat pe tine, Cosette, ştii ce a făcut cu el însuşi? S-a jertfit. Uite ce fel de om e. Şi mie, nerecunoscătorul, mie uitucul, mie nemilosul, mie vinovatul, mie îmi spune el: Mulțumesc!

Cosette, dacă mi-aş petrece toată viaţa la picioarele acestui om, şi tot ar fi prea puţin. Baricada, canalul, iadul cela, cloaca, toate le-a străbătut pentru mine, pentru tine, Cosette! M-a dus cu el, trecând prin toate soiurile de moarte, pe care le înlătura din calea mea şi le primea pentru el însuşi. Are toate curajurile, toate virtuţile, toate eroismele, toate sfinţeniile! Cosette, omul acesta e un înger!

— Ssst! Ssst! spuse încet Jean Valjean. De ce mai vorbeşti de toate astea.

— Dar dumneata, strigă Marius cu o mânie în care se împletea veneraţia, de ce nu mi-ai spus tot! E şi greşeala dumitale. Scapi oamenii de la moarte şi nu le-o spui! Mai mult; sub cuvânt că te dai pe faţă, te defăimezi singur. E îngrozitor!

— Am spus adevărul, răspunse Jean Valjean.

— Nu, adevărul este adevărul întreg şi n-ai spus adevărul întreg. De ce să nu spui că dumneata ai fost domnul Madeleine? De ce să nu spui că l-ai salvat pe Javert? De ce să nu spui că eu îţi datorez viaţa?

— Pentru că gândeam ca şi dumneata. Socoteam că ai dreptate. Trebuia să plec. Dacă ai fi ştiut de istoria aceea cu canalul, m-ai fi oprit lângă dumneata. Aşa că a trebuit să tac. Dacă aş fi vorbit, asta ar fi încurcat totul.

— Ce să încurce? Pe cine? reluă Marius. Crezi oare că ai să rămâi aici? Te luăm cu noi. Ah, Doamne, când mă gândesc că toate le-am făcut la întâmplare. Te luăm cu noi. Faci parte din noi înşine. Eşti tatăl ei şi-al meu. N-ai să mai petreci nicio zi în casa asta groaznică. Să nu-ţi închipui că mâine ai să mai fi aici.

— Mâine, zise Jean Valjean, n-am să mai fiu aici, dar n-am să fiu nici acasă la voi.

— Ce vrei să spui? întrebă Marius. Aha, s-a isprăvit cu călătoriile. N-o să ne mai părăseşti. Eşti al nostru. Nu-ţi mai dăm drumul.

— De data asta niciodată, adăugă Cosette. Am venit cu o trăsură. Te răpesc. Dacă trebuie, te iau cu forţa. Şi, râzând, se prefăcu că îl ridică pe bătrân în braţe. Odaia dumitale, acasă la noi, te aşteaptă mereu. Dacă ai şti ce frumoasă e acum grădina! Azaleele cresc de minune. Aleile sunt aşternute cu nisip de râu, amestecat peste tot cu scoici mici, violete. Ai să mănânci din căpşunile mele. Le stropesc chiar eu. Şi să nu mai aud „doamnă”, să nu mai aud „domnule Jean”, suntem în republică, toată lumea îşi spune „tu”, nu e aşa, Marius? S-a schimbat programul. Dacă ai şti, tată, ce supărare am avut. O prigorie îşi făcuse cuibul într-o gaură a zidului şi o afurisită de pisică mi-a mâncat-o. Biata mea prigorie, mică şi dulce; venea

la geam şi se uita la mine! Am plâns. Aş fi omorât pisica! Dar acum nimeni nu mai plânge. Toată lumea râde, toată lumea e fericită! Ai să mergi cu noi. Ce mulţumit o să fie bunicul! Ai să ai bucăţica dumitale de grădină, ai s-o îngrijeşti şi vom vedea dacă şi căpşunile dumitale vor fi atât de frumoase ca ale mele. Şi apoi, am să fac tot ce vrei, şi dumneata ai să mi te supui.

Jean Valjean o asculta fără s-o audă. Auzea mai degrabă cântecul glasului ei decât înţelesul cuvintelor; una dintre acele lacrimi grele, care sunt mărgăritarele întunecate ale sufletului, se adună încet în ochii lui.

Şopti:

— Dovadă că Dumnezeu e bun este că a venit ea.

— Tată! zise Cosette.

Jean Valjean urmă:

— Adevărat că ar fi minunat să trăim laolaltă. Copacii lor sunt plini de păsărele. M-aş plimba cu Cosette. E atât de bine să faci parte dintre oamenii care trăiesc, care îşi dau bună ziua, care se strigă prin grădină, care se văd dis-de-dimineaţă. Am îngriji fiecare un colţişor din grădină. Ea mi-ar da să mănânc căpşuni, eu aş lăsa-o să culeagă trandafirii mei. Ar fi minunat. Numai că… Se întrerupse şi spuse blând: Păcat!

Lacrima nu căzu, se opri şi Jean Valjean o înlocui cu un zâmbet.

Cosette luă amândouă mâinile bătrânului între ale ei.

— Doamne, zise ea, mâinile dumitale sunt mai reci decât adineauri. Eşti bolnav? Ce te doare?

— Eu? Nu! răspunse Jean Valjean. Mă simt foarte bine. Numai că…

Se opri.

— Numai că?…

— Am să mor foarte curând.

Marius şi Cosette se înfiorară.

— Să mori?! strigă Marius.

— Da, dar nu-i nimic, zise Jean Valjean. Respiră adânc, zâmbi şi rosti iar: Cosette, spuneai ceva, continuă, mai vorbeşte, vasăzică prigoria ta, mititica, a murit. Vorbeşte, să-ţi aud glasul!

Marius împietrit, se uita la bătrân.

Cosette scoase un ţipăt sfâşietor:

— Tată! Tăticul meu, ai să trăieşti, ai să trăieşti, vreau să trăieşti, înţelegi?

Jean Valjean ridică ochii spre ea cu adoraţie.

— Eh, da, apără-mă de moarte! Cine ştie? Poate că am să te ascult. Eram gata să mor, chiar când aţi venit voi. Asta m-a oprit, mi s-a părut că mă nasc a doua oară.

— Dar eşti plin de putere şi de viaţă! strigă Marius. Aşa îţi închipui dumneata că moare un om? Ai suferit, n-ai să mai suferi. Eu îţi cer iertare, şi încă în genunchi! Ai să trăieşti, ai să trăieşti cu noi, şi ai să trăieşti mult. Te luăm cu noi. Suntem doi şi nu vom avea de azi înainte decât un singur gând: fericirea dumitale!

— Vezi bine, reluă Cosette plângând. Marius spune că n-ai să mori.

Jean Valjean zâmbea mereu.

— Şi dacă mă vei lua cu dumneata, domnule Pontmercy, vei face din mine altceva decât ceea ce sunt? Nu, Dumnezeu s-a gândit ca dumneata şi ca mine, şi nu-şi schimbă părerea; e bine să mor. Moartea e o socoteală înţeleaptă. Dumnezeu ştie mai bine decât noi ce ne trebuie. Să fiţi fericiţi; domnul Pontmercy s-o păstreze pe Cosette; tinereţea să se cunune cu zorile; în jurul vostru, dragii mei copii, să fie numai flori de liliac şi privighetori, viaţa să fie o pajişte frumoasă plină de soare, toate încântările cerului să vă umple sufletul, iar eu, care acum nu mai sunt bun de nimic, să mor, fiindcă toate acestea sunt mai bine întocmite. Să fim cuminţi! Nu mai e nimic de făcut, simt că totul s-a sfârşit. Acum un ceas am leşinat. Şi astă-noapte am băut toată cana cu apă de colo. Ce bun e bărbatul tău, Cosette! E mai bine cu el decât cu mine.

La uşă se auzi un zgomot. Venea doctorul.

— Bună ziua şi rămas bun, doctore! zise Jean Valjean. Iată şi bieţii mei copii!

Marius se apropie de doctor.

Îi spuse un singur cuvânt: „Domnule?…” dar în felul de a-l rosti se cuprindea o întreagă întrebare.

Doctorul răspunse la întrebare cu o privire plină de înţeles.

— Fiindcă lucrurile nu ne plac nouă, nu avem voie să fim nedrepţi faţă de Dumnezeu, zise Jean Valjean.

Se făcu tăcere. Toţi aveau inima strânsă.

Jean Valjean se întoarse spre Cosette. Începu s-o privească îndelung, ca şi cum ar fi vrut să ia ceva din ea pentru veşnicie. Din adâncul plin de întuneric în care pogorâse de pe acum, mai putea să privească plin de extaz spre Cosette. Strălucirea chipului ei blând ilumina obrazul lui de ceară. Mormântul poate avea strălucirea lui.

Doctorul îi luă pulsul.

— Ah, de dumneavoastră avea nevoie! şopti el uitându-se la Marius şi la Cosette. Şi aplecându-se la urechea lui Marius, adăugă foarte încet: Prea târziu.

Jean Valjean, aproape fără să-şi ia ochii de la Cosette, se uită la Marius şi la doctor cu seninătate. Din gura lui ieşiră cu greu aceste cuvinte:

— Nu e nimic să mori; e groaznic să nu trăieşti.

Deodată se ridică. Aceste pâlpâiri de putere sunt câteodată chiar semnul agoniei. Se îndreptă cu un pas sigur către perete, îi dădu la o parte pe Marius şi pe medic care voia să-l ajute, luă de pe zid, dintr-un cui, crucifixul de aramă, se întoarse şi se aşeză din nou cu sprinteneala omului deplin sănătos, şi zise cu voce tare, punând crucifixul pe masă:

— Acesta e marele martir.

Apoi pieptul i se scufundă, capul i se clătină ca şi cum l-ar fi şi cuprins ameţeala mormântului şi mâinile lui, aşezate pe genunchi, începură să scurme cu unghiile postavul pantalonilor.

Cosette îl sprijinea ţinându-l de umeri, suspina şi încerca să-i vorbească fără a izbuti. Printre vorbele amestecate cu acea gângăveală tristă care întovărăşeşte lacrimile se desluşea:

— Tata, nu ne părăsi! Se poate oare să te regăsim numai ca să te pierdem?

S-ar putea spune că agonia şerpuieşte: se duce, vine, înaintează spre groapă şi se întoarce la viaţă. Moartea dibuie până să se înfăptuiască.

După această jumătate de sincopă, Jean Valjean prinse din nou puteri, îşi scutură fruntea de umbre şi deveni din nou aproape pe deplin lucid. Luă în mână un capăt al mânecii Cosettei şi îl sărută.

— Îşi revine, doctore, îşi revine! strigă Marius.

— Ce buni sunteţi voi amândoi! zise Jean Valjean. Am să vă spun ce m-a făcut să sufăr. Ceea ce m-a făcut să sufăr, domnule Pontmercy, a fost că n-ai vrut să te atingi de bani. Banii aceştia sunt de drept ai nevestei dumitale. Am să vă lămuresc, copii, chiar de aceea sunt mulţumit că vă văd. Jeul negru vine din Anglia. Jeul alb vine din Norvegia. Am scris tot pe hârtia asta, pe care o s-o citiţi. Cât despre brăţări, am născocit înlocuirea inelelor de tablă lipită cu inele de tablă încovoiată numai. E mai drăguţ, mai bun şi mai ieftin. Înţelegi ce bani se pot câştiga cu ele. Averea Cosettei e prin urmare pe drept a ei. Vă spun amănuntele astea ca să aveţi inima uşoară.

Portăreasa venise sus şi ea, şi privea prin uşa întredeschisă. Doctorul îi făcu semn să plece, dar n-o putu opri la timp pe această femeie de treabă şi plină de zel să nu-i strige muribundului:

— Să chem preotul?

— Am unul, răspunse Jean Valjean.

Şi cu degetul, păru că arată ceva deasupra capului, unde s-ar fi zis că vede pe cineva.

E foarte cu putinţă ca episcopul să fi fost într-adevăr de faţă la această agonie.

Cosette îi strecură uşor o pernă sub şale.

Jean Valjean urmă:

— Domnule Pontmercy, nu-ţi fie teamă, te rog. Cele şase sute de mii de franci sunt într-adevăr ale Cosettei. Dacă n-o să vă bucuraţi de ei, înseamnă că mi-am pierdut viaţa în zadar. Ajunsesem să facem minunat de bine acele podoabe de sticlă. Rivalizam cu ceea ce se cheamă bijuteriile berlineze. Însă sticla neagră din Germania nu se poate imita. Una mare, care are în ea o mie două sute de bobiţe foarte fine tăiate, nu costă decât trei franci.

Când ne moare o fiinţă scumpă, o privim cu nişte ochi care se agaţă de ea şi care ar vrea s-o oprească. Amândoi, Cosette de mână cu Marius, muţi de spaimă, neştiind ce să spună morţii, deznădăjduiţi şi tremurând, stăteau în picioare în faţa lui.

Jean Valjean se stingea văzând cu ochii. Puterile îi scădeau; se apropia de zarea cea întunecată. Răsuflarea îi era întretăiată; din când în când, un horcăit uşor i-o întrerupea. Îşi mişca anevoie mâna, picioarele îi înţepeniseră şi în vreme ce neputinţa mădularelor şi vlăguirea trupului se făceau tot mai vădite, întreaga măreţie a sufletului lui se înălţa şi i se desfăşura pe frunte. Lumina lumii necunoscute i se şi vedea în ochi.

Chipul i se îngălbenea şi în acelaşi timp zâmbea. Nu mai era însufleţit de viaţă, ci de altceva. Răsuflarea slăbea din ce în ce, ochii îi erau tot mai mari. Era ca un trup neînsufleţit, care simţeai că are aripi.

Îi făcu semn Cosettei să se apropie, apoi lui Marius; era fără nicio îndoială ultima clipă a celui din urmă ceas, şi el începu să le vorbească încet, cu o voce atât de slabă, de parcă venea de departe; se păru că între ei şi el începuse să se ridice un zid.

— Apropie-te, apropiaţi-vă amândoi! Vă iubesc mult. Ah, ce bine e să mori aşa! Şi tu mă iubeşti, Cosette, fata mea. Am ştiut eu bine că ai ţinut totdeauna la bătrânul tău! Ce drăguţă eşti că mi-ai pus perna la spate! O să

mă plângi puțin, nu-i aşa? Nu prea mult însă. Nu vreau să suferi mult. Voi trebuie să petreceți, dragii mei! Am uitat să vă spun: cu cataramele fără ac se câştigă mai mult decât cu toate celelalte la un loc. Pachetul de douăsprezece duzini costa zece franci şi se vindea cu şaizeci. Era o afacere bună. Nu trebuie să te miri de cei şase sute de mii de franci, domnule Pontmercy. Sunt bani cinstiți. Puteți fi bogați, fără gânduri negre. Trebuie să aveți o trăsură, din când în când o lojă la teatru, toalete frumoase de bal, draga mea Cosette, şi apoi să dați ospețe prietenilor, să fiți foarte fericiți. Adineauri îi scriam Cosettei. O să găsească ea scrisoarea. Ei îi las cele două sfeşnice de pe cămin. Sunt de argint; dar pentru mine sunt de aur, sunt de diamant; sfințesc lumânările pe care le pui în ele. Nu ştiu dacă cel care mi le-a dat e mulțumit de mine acolo sus. Am făcut ce am putut. Copiii mei, să nu uitați că sunt un om sărman. Îngropați-mă în cel dintâi petic de pământ pe care îl veți vedea şi puneți-mi la cap o piatră ca semn. Asta e voința mea. Iar pe piatră niciun nume. Dacă Cosette va veni din când în când câte puțin, o să-mi facă plăcere. Şi dumneata, domnule Pontmercy. Trebuie să mărturisesc că nu te-am iubit întotdeauna; să mă ierți. Acum, ea şi dumneata sunteți o singură ființă pentru mine. Îți sunt foarte recunoscător. Simt că o faci fericită pe Cosette. Dacă ai şti, domnule Pontmercy, frumoşii ei obraji trandafirii erau bucuria mea; cum o vedeam puțin trasă la față, mă întristam. E în scrinul acela o hârtie de cinci sute de franci. Nu m-am atins de ei. E pentru săraci. Cosette, uite rochia ta, acolo, pe pat! O mai ții minte? N-au trecut decât zece ani de atunci. Ce iute trece timpul! Am fost foarte fericiți. S-a sfârşit! Copiii mei, nu plângeți, nu plec prea departe. Am să vă văd de acolo unde mă duc. N-aveți decât să vă uitați noaptea, o să mă vedeți zâmbind. Cosette, îți mai aduci aminte de Montfermeil? Erai în pădure şi ți-era frică; îți aduci aminte când am apucat toarta găleții cu apă? A fost întâia oară când ți-am atins mânuța, sărăcuța de ea! Era atât de rece! Ah, pe vremea aceea aveai mâinile roşii, domnişoară. Acum le ai foarte albe. Şi păpuşa cea mare! Îți aminteşti? O botezaseşi Catherine. Îți părea rău că n-ai luat-o la mânăstire. De câte ori m-ai făcut să râd, îngeraşul meu drag! Când ploua, puneai fire de paie pe şiroaiele de apă şi te uitai cum se duc. Într-o zi ți-am adus o rachetă de nuieluşe şi o minge cu pene galbene, albastre şi verzi. Tu ai uitat-o. Erai foarte zglobie când erai mică. Te jucai. Îți puneai la urechi cercei de cireşi. Toate au trecut! Toate sunt umbre: şi pădurile prin care am trecut cu copilul, şi copacii printre care ne-am plimbat, şi mânăstirile în care ne-am ascuns, şi jocurile, şi râsetele sănătoase ale

copilăriei. Îmi închipuiam că toate sunt ale mele. Asta a fost prostia mea. Thénardierii ăştia au fost răi. Dar trebuie să-i iertăm. Cosette, a venit clipa să-ți spun numele mamei tale. Se numea Fantine. Ține minte numele acesta; Fantine. Să îngenunchezi de câte ori îl vei rosti. A suferit mult. A avut parte de tot atâta nenorocire câtă fericire ai tu. Astea sunt voile lui Dumnezeu. El e în cer, ne vede pe toți de acolo şi ştie ce face printre marile lui stele. Am să mă duc, dragii mei. Iubiți-vă mult şi mereu! Un singur lucru e de preț pe lume: iubirea între oameni. Poate că o să vă gândiți câteodată la bietul bătrân care a murit aici. O, draga mea Cosette! Nu sunt vinovat că nu te-am văzut în ultimul timp. Şi mie mi se rupea inima. Veneam până la colțul străzii tale; lumea care mă vedea trecând trebuie să-şi fi făcut despre mine o părere foarte ciudată; eram ca nebun; o dată am ieşit fără pălărie. Copiii mei, uite că nu mai văd limpede, mai aveam multe de spus, dar e totuna. Gândiți-vă puțin la mine. Sunteți nişte ființe binecuvântate. Nu ştiu ce am, parcă văd o lumină. Mai apropiați-vă puțin. Mor fericit. Aplecați capetele voastre dragi, ca să-mi pun mâinile pe ele.

Cosette şi Marius căzură în genunchi pierduți, înăbuşiți de lacrimi, prinzând fiecare câte o mână a lui Jean Valjean. Mâinile astea sfinte nu mai mişcau.

Era răsturnat pe spate, luminat de cele două sfeşnice; chipul alb privea spre cer; îi lăsa pe Cosette şi Marius să-i acopere mâinile cu sărutări; murise.

Era o noapte fără stele şi foarte întunecată. Fără îndoială, un înger uriaş sta undeva nevăzut, în picioare, cu aripile desfăcute, în aşteptarea sunetului.

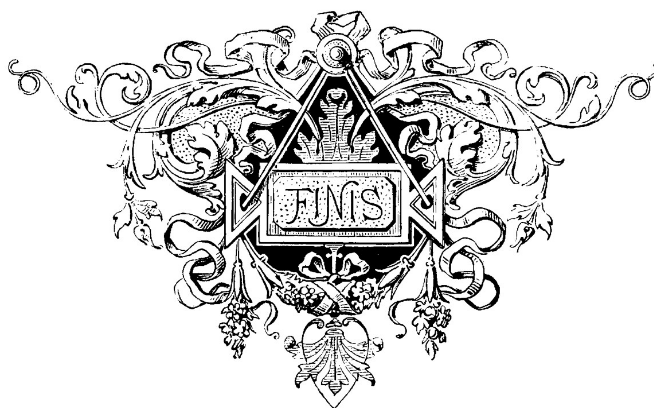
VI – Iarba ascunde şi ploaia şterge

În cimitirul Père-Lachaise, aproape de groapa comună, departe de cartierul elegant al acestui oraş de morminte, departe de toate acele morminte înzorzonate care desfăşoară în fața veşniciei moda hâdă a morții, într-un colț pustiu, lângă un zid crăpat, sub o tisă pe care urcă o iederă, printre smocuri de pir şi de muşchi, e o piatră. Această piatră nu e mai scutită decât cealaltă de rugina vremii, de mucegăire, de ciuperci şi de găinațul păsărilor. Ploaia a înverzit-o, vântul a înnegrit-o. Nu e pe lângă ea

nicio potecă, şi lumii nu-i place să meargă până acolo, fiindcă iarba e înaltă şi udă numaidecât picioarele. Când e puţin soare, vin şopârlele pe ea. Jur împrejur foşnesc bălăriile. Primăvara pitulicile cântă în copaci. Această piatră nu are pe ea nicio însemnare. Nu s-a gândit nimeni, tăind-o, decât la mărimea unui mormânt şi n-a vrut nimeni decât s-o facă destul de lungă şi destul de îngustă ca să acopere un om.

Nu e scris pe ea niciun nume. Dar acum foarte mulţi ani, o mână a scris cu creionul patru versuri, care încetul cu încetul s-au şters din pricina ploilor şi a prafului, şi care poate că azi au pierit de tot:

Azi doarme. Deşi traiul i-a fost prea chinuit
Trăia. Când al său înger plecă, el a murit.
Această întâmplare s-a petrecut fireşte,
Aşa cum vine noaptea când ziua se sfârşeşte.

ADDENDUM

Scrisoare către domnul Daelli

editor al traducerii în limba italiană a
Mizerabililor, la Milano

Hauteville-House, 18 octombrie 1862.

Domnule, ai dreptate când spui că Mizerabilii e o carte scrisă pentru toate popoarele. Nu ştiu dacă va fi citită de toate, dar eu am scris-o pentru toate. Se adresează Angliei cât şi Spaniei, Italiei cât şi Franței, Germaniei cât şi Irlandei, republicilor care au sclavi cât şi imperiilor care au şerbi. Problemele sociale depăşesc granițele. Plăgile neamului omenesc, aceste plăgi uriaşe care acoperă globul, nu se opresc la liniile albastre şi roşii, desenate pe harta pământului!

Oriunde omul zace în necunoaştere şi disperare, oriunde femeia se vinde pentru pâine, oriunde copilul suferă pentru că n-are o carte care să-l învețe şi un cămin în care să se încălzească, Mizerabilii bate la uşă şi spune: „Deschideți-mi, vin pentru voi”.

În perioada de civilizație în care ne aflăm acum, perioadă destul de întunecată de altfel, „mizerabilul” se numeşte omul. El trage să moară în orice climat s-ar afla şi geme în toate limbile.

Italia voastră nu e mai teafără decât Franța noastră, Italia voastră poartă pe chipul ei semnul tuturor mizeriilor. Oare tâlhăria, forma furioasă a sărăciei, nu locuieşte în munții voştri? Puține națiuni sunt roase atât de adânc ca Italia de acel ulcer al mânăstirilor pe care am încercat să-l pătrund. Cu toate că aveți Roma, Milano, Neapole, Palermo, Torino, Florența, Siena, Pisa, Mantua, Bologna, Ferrara, Genova, Veneția, o istorie eroică, ruine sublime, monumente mărețe, oraşe minunate, sunteți ca şi noi nişte săraci. Sunteți acoperiți de minunății şi de putregai. Fără îndoială că soarele Italiei n-are pereche, dar vai! albastrul cerului nu împiedică pe om să fie îmbrăcat în zdrențe!

Aveți, ca şi noi, prejudecăți, superstiții, tiranii, fanatisme, legi oarbe care sprijină moravurile înapoiate. Nu gustați prezentul şi trecutul fără să

retrăiţi izul trecutului. Aveţi un barbar: călugărul, şi un sălbatic: lazzaronele. Problema socială e aceeaşi la voi, ca şi la noi. La voi se moare de foame ceva mai puţin şi se moare de friguri ceva mai mult. Igiena voastră socială nu e cu mult mai bună decât a noastră. Întunericul, protestant în Anglia, e catolic în Italia. Numele se deosebesc, dar il vescovo, din Italia e identic cu bishopul[1297] *din Anglia. Amândoi înseamnă întunecime, aproape de aceeaşi calitate. E acelaşi lucru să tălmăceşti prost Biblia sau să înţelegi prost Evanghelia.*

Trebuie să mai stărui? Trebuie să mergem mai adânc cu acest paralelism lugubru? Nu aveţi săraci? Uitaţi-vă jos! Nu aveţi paraziţi? Uitaţi-vă sus! Nu se leagănă şi în faţa voastră, ca şi în faţa noastră, această balanţă hidoasă, ale cărei talgere, sărăcia şi parazitismul, îşi fac un dureros echilibru?

Unde este armata voastră de profesori, singura armată pe care o recunoaşte civilizaţia? Aveţi şcoli gratuite şi obligatorii? În patria lui Dante şi a lui Michel-Angelo ştie toată lumea să citească? Cazărmile voastre au devenit şcoli model? Au nu aveţi ca şi noi un buget de război gras şi un buget de învăţământ ridicol? Au nu există şi la voi acea ascultare pasivă care se schimbă atât de repede în pierderea personalităţii? Au nu aveţi un militarism care merge până acolo încât împinge ostaşii să tragă asupra lui Garibaldi, adică asupra onoarei vii a Italiei? Să verificăm ordinea voastră socială, s-o luăm de la punctul în care se află, aşa cum e, să-i vedem păcatele, să vedem femeia şi copilul. Gradul de civilizaţie se măsoară după cantitatea de protecţie care înconjoară aceste două fiinţe slabe. Oare, la Neapole, prostituţia e mai puţin sfâşietoare decât la Paris? Cât adevăr iese din legile voastre şi câtă dreptate în tribunalele voastre? Aveţi oare norocul de a nu cunoaşte tâlcul acestor cuvinte întunecate: urmărirea unei crime în numele societăţii, înfierare legală, ocnă, eşafod, călău, pedeapsă cu moartea! Italieni, la voi, ca şi la noi, Beccaria e mort. Farinacci trăieşte[1298]*. Să vedem care sunt principiile statului nostru. Aveţi o stăpânire care înţelege identitatea dintre politică şi morală? Aţi ajuns să amnistiaţi eroii! Şi în Franţa s-a făcut ceva asemănător. Să ne trecem în revistă mizeriile, fiecare să-şi aducă vraful sunteţi tot atât de bogaţi ca şi noi. Suferiţi ca şi noi, sub două blesteme: blestemul religios, rostit de preoţi, şi blestemul social, hotărât de judecător. O, mare popor al Italiei, eşti aidoma cu marele popor al Franţei! O, fraţilor, sunteţi, ca şi noi, nişte „mizerabili”.*

Nici voi nu vedeți mai limpede, din fundul întunericului în care stați ca şi noi, porțile luminoase şi depărtate ale raiului.. Numai preoții se înşală. Aceste sfinte porți nu se află în urma, ci în fața noastră.

Rezum. Cartea aceasta, Mizerabilii*, e oglinda voastră în măsura în care e a noastră. Înțeleg că împotriva ei se ridică anumiți oameni şi anumite caste. Oglinzile, fiindcă spun adevărul, sunt urâte. Asta nu le împiedică să fie folositoare.*

Eu am scris pentru toți, pătruns de o mare dragoste pentru țara mea, dar fără să mă preocup de Franța mai mult decât de alt popor. Pe măsură ce înaintez în viață mă simplific şi devin din ce în ce mai mult patriot al umanității. De altfel, aceasta e tendința vremii noastre şi legea supremă a revoluției franceze. Cărțile, ca să răspundă creşterii necontenite a civilizației, trebuie să înceteze de a fi exclusiv franceze, italiene, germane, spaniole, engleze, şi să devină europene, mai mult încă, umane.

De aici se iveşte o nouă logică a artei şi anumite necesități de compoziție care modifică totul, până şi condițiile altădată strâmte ale gustului şi ale limbii, care trebuie să se lărgească şi ele, ca toate celelalte.

În Franța, anumiți critici m-au mustrat, spre bucuria mea, că aş fi în afară de ceea ce numesc ei gustul francez. Aş vrea să merit acest elogiu. Fac şi eu ce pot, sufăr de suferința universală şi încerc s-o uşurez, n-am decât puterile şubrede ale unui om şi strig tuturor: Ajutați-mă!

Iată, domnule, ce m-a provocat scrisoarea dumitale să spun! O spun pentru dumneata şi pentru țara dumitale. Am stăruit atât din pricina unei fraze din scrisoarea dumitale: „Mulți italieni spun: cartea Mizerabilii *e o carte franceză. Nu ne priveşte pe noi. S-o citească francezii ca pe o istorie, noi o citim ca pe un roman.” Vai, o repet, mizeria e treaba noastră, a tuturor, fie italieni, fie francezi. De când istoria scrie şi filosofia meditează, mizeria e veşmântul neamului omenesc. A venit momentul să smulgem zdreanța asta groaznică a trecutului şi să învelim mădularele goale ale Omului-Popor în haina de purpură a aurorei.*

Dacă această scrisoare îți pare potrivită pentru a lumina câteva spirite şi a risipi câteva prejudecăți, o poți publica. Te rog să primeşti încă o dată asigurarea celor mai alese sentimente ale mele.

VICTOR HUGO

[1] Jean Pommier, *Premiers pas dans l'étude des „Misérables”*, în *Hommage á Victor Hugo*, Faculté des lettres de Strasbourg, 1962, p. 37.

[2] Charles Baudelaire, *Réflexions sur quelques-uns de mes contemporains*. *Victor Hugo*, în *Oeuvres complètes,* Coll. „Bibliothèque de la Pléiade”, NRF, Paris, Gallimard, 1961, pp. 701–713.

[3] Ibidem. pp. 789–790.

[4] Michel Raimond, *Le Roman depuis la Révolution*, Collection U, Paris, Armand Colin, 1967, p. 75.

[5] Cf. Jean Gaudon, *Le Temps de la contemplation*, Paris, Flammarion, 1969.

[6] Claude Gély, *Hugo et sa fortune littéraire*, Coll. „Tels qu'en euxmémes”, Paris,Ducros, 1970, pp. 55–58.

[7] Victor Hugo, *Miserabilii*. Traducere de Dimitrie Bolintineanu, Alexandru Zanne şi Meltiade Costiescu. Bucureşti, librar-editor Hristu Ioanin, 10 vol., 1862–1864.

[8] Henri Guillemin, *Victor Hugo par lui-mème*, Paris, Éditions du Seuil, 1951, p.5.

[9] Claude Roy, *Les Soleils du Romantisme*, Paris, Gallimard, 1977, p. 217.

[10] *Ruy Blas, Les Voix intérieures, La Esmeralda, Angelo, Hernani, Marion de Lorme, Le Roi s'amuse, Lucrèce Borgia, Marie Tudor, Les Feuilles d'automne, Han d'Islande, Bug-Jargal, Le Dernier Jour d'un condamné, Littérature et philosophie mélées, Notre-Dame de Paris, Les Orientales et les Ballades, Les Chants du crépuscule, Odes et Ballades, Le Rhin, Lettres à un ami.*

[11] *Les Orientales, Les Feuilles d'automne, Les Chants du crépuscule, Les Voix intérieures, Les Rayons et les Ombres, Théâtre, 2 volume, Han d'Islande, Le Dernier Jour d'un condamné, Odes et Ballades.*

[12] G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent,* Bucureşti, Editura Minerva, 1982, p. 354.

[13] *Angelo, tiranul Padovei*. Tradusă de D. K. Negruzzi. Bucureşti. În Tipografia lui Eliad, 1837. (Din operile lui Victor Hugo.)

[14] *Maria Tudor* (Dramă în trei zile). Tradusă de D. K. Negruzzi. Bucureşti. În Tipografia lui Eliad, 1837.

[15] *Ballade* de VICTOR HUGO. Traducere de C. Negruzzi, Iaşii. La Cantora Foiei Săteşti, 1845.

[16] G. Bogdan-Duică, *Ludovic Dauş*: *Eglé*, poem dramatic. Bucureşti. 1901 (recenzie), în Convorbiri literare, XXXVII (1903). nr.12, p. 1163–1164.

[17] *Convorbiri literare*, 1889, nr.13.

[18] Cf. Paul Cornea, *Traduceri şi traducători în prima jumătate a secolului al XlX-lea*, în *De la Alecsandrescu la Eminescu*, Bucureşti, Editura pentru literatură, 1966, p. 49.

[19] *Românul*, Bucureşti, XXII (1878), 24, 25, 26, 27, 29 octombrie, 2 noiembrie.

[20] *România liberă*, Bucureşti, II (1878), nr. 436, 437, 438, 439.

[21] *Timpul*, III (1878), nr. 231.

[22] G. Călinescu, *Viața lui Eminescu*, București, Editura pentru literatură, 1968, pp. 170–171.

[23] Apud I. M. Rașcu, *Eminescu și cultura franceză*, București, Editura Minerva, 1976, p. 171.

[24] Iosif Vulcan, *Victor Hugo*, în *Familia*, I (1865), nr. 16.

[25] Maria Flechtenmacher, *Victor Hugo*, în *Femeia română*. București, IV (1881), nr. 227.

[26] Iacob Negruzzi, *Victor Hugo*, în *Convorbiri literare*, XIX (1885), nr. 3.

[27] VICTOR HUGO. Număr unic, Botoșani, 26 februarie 1902.

[28] Convorbiri literare, XXV (1892), nr. 25.

[29] *Cea din urmă zi a unui condamnat*, trad. Horațiu și Virgiliu Z., 1908; *Sclavul iubirei* (*Bug-Jargal*), trad. Const. A. I. Ghica, 1916; *Flămândul* (*Claude Gueux*), trad. Ion Trottuș, 1918; *Notre-Dame din Paris*, trad. Dr. George A. Dumitrescu, 1919–1920; *Mizerabilii*, trad. George B. Rareș, 1927.

[30] *Regele petrece*, trad. Ludovic Dauș, 1907; *Torquemada*, trad. A. Steuerman, 1922; *Ernani*, trad. Harlamb G. Lecca, 1924.

[31] *Gavroche*, trad. Olga Manta, 1950, numeroase reeditări până in 1979; *Cosette*, trad. Olga Manta, 1952, numeroase reeditări până în 1979; *Mizerabilii*, trad. Lucia Demetrius și Tudor Măinescu, 1954–1955, 1960, 1962, 1969, 1971, 1981; *Oamenii mării*, trad. Ion Frunzetti, 1955, 1968, 1975; *Omul care râde*, trad. Gellu Naum, 1961; *Notre-Dame de Paris*, trad. Gellu Naum, 1967, 1970, 1972; *Ultima zi a unui condamnat la moarte*, trad. Mihai Rădulescu, 1971; *Anul 93*, trad. Ovidiu Constantinescu, 1972; *Han din Islanda*, trad. Micaela Slăvescu, 1976.

[32] *Regele petrece*, *Ruy-Blas*, trad. V. Stoicovici, 1956, 1959; *Marion Delorme*, trad. Tudor Măinescu, 1957; *Hernani*, trad. V. Stoicovici, 1957.

[33] *Despre literatură*. Traducere, prezentare și note de Valentin Lipatti, 1957.

[34] *Versuri*, București, ESPLA, 1952; *Versuri*, București, Editura Tineretului, 1958; *Versuri*, București, „Biblioteca școlarului”, 1963; *Legenda secolelor. Versuri alese*, București, „Biblioteca pentru toți”, 1969; *Legenda secolelor, Antologie* de Dan Ion Nasta, București, Albatros, 1981.

[35] Aluzie la dictatura montaniardă din timpul revoluției burgheze din Franța (1793–1794), când fracțiunea condusă de Robespierre și Saint-Just ia o serie de măsuri antifeudale și chiar anticapitaliste menite a desăvârși revoluția burghezo-democratică. Lovitura de stat din iulie 1794, înfăptuită de elementele moderate și reacționare din marea burghezie franceză, a pus capăt acestei culmi a revoluției numite de ei „teroare”.

[36] Binevenit.

[37] Călugăr din ordinul catolic al franciscanilor, întemeiat la începutul secolului al XIII-lea de italianul Francisc din Assisi; propovăduia mila față de animale.

[38] Misionari ai congregației sfântului Lazăr.

[39] Magazii publice organizate în timpul revoluției din 1789, unde se păstrau rezerve de grâne pentru anii secetoși.

[40] Consiliul celor cinci sute constituia Camera deputaţilor sub Directoriu (1795–1799), regim republican instituit de marea burghezie franceză pentru lichidarea revoluţiei după răsturnarea dictaturii lui Robespierre. Lovitura de stat a lui Napoleon Bonaparte din 18 Brumar (noiembrie 1799) a pus capăt Directoriului, înlocuit cu o dictatură mai prielnică intereselor marii burghezii.

[41] Titlul membrilor ereditari ai Camerei înalte din vremea monarhiei cenzitare în Franţa (1815–1848); în perioada restauraţiei Burbonilor (1815–1830), demnitatea se acorda numai aristocraţilor credincioşi dinastiei.

[42] Scriitor politic francez (1754–1821), teoretician reacţionar al monarhiei zise „de drept divin”, duşman al revoluţiei de la 1789.

[43] Jurist italian (1737–1784), a răspândit în patria sa ideile iluminiştilor francezi. În cartea *Despre crime şi pedepse* a cerut desfiinţarea pedepsei cu moartea.

[44] Pedeapsă.

[45] Cărţi de propagandă religioasă publicate de episcopii pentru a servi drept manuale şcolare de religie: un catehism definea, sub formă de întrebări şi răspunsuri, principalele dogme.

[46] Istoric evreu din secolul I.

[47] Autor al unei traduceri în limba greacă a *Vechiului Testament* (secolul al II-lea).

[48] Naturalist francez din secolul al XVII-lea.

[49] Studiul plantelor după clasificarea propusă de Linné (vezi nota urm.) nu empiric cum se făcea mai înainte.

[50] Botanist francez din secolul al XVIII-lea, care a combătut clasificarea plantelor propusă de Linné, cunoscut naturalist suedez (1707–1778), care a stabilit clasificarea plantelor după structura florilor.

[51] Dacă Dumnezeu nu păzeşte casa, zadarnic veghează păzitorii (lat.).

[52] Prescurtare din lat. *te deum laudamus* (pe tine, Doamne, te lăudăm), cântare bisericească de mulţumire.

[53] Autor dramatic şi romancier francez de pe vremea revoluţiei burgheze şi a primului imperiu, ale cărui scrieri sunt pline de vervă populară.

[54] Filozof materialist francez din secolul al XVIII-lea.

[55] Filozof sceptic din Grecia antică (secolul al IV-lea î.e.n).

[56] Filozof materialist englez (1588–1679).

[57] Filozof materialist francez, secretar al lui Diderot, şi colaborator la *Enciclopedie*.

[58] Fizician englez din sec. al XVIII-lea. După o teorie neştiinţifică a lui, materia anorganică în anumite condiţiuni (prin fermentaţie) poate genera organisme vii – nişte corpi în formă de ţipari.

[59] Să se facă lumină! (lat.). Aluzie la legenda biblică a creaţiei divine.

[60] Scriitor latin din secolele II-III, apologet al creştinismului.

[61] La un pahar de vin (lat.).

[62] Literal, în antichitate: templul tuturor zeilor; la francezi, monument în care se păstrează resturile unor oameni de seamă (Voltaire, Rousseau); aici: într-un sens larg de mausoleu, mormânt.

[63] Rege al Asiriei (secolul al IX-lea î.e.n.), tipul monarhului desfrânat.

[64] Călugăr din secolul al XVII-lea, renumit prin simplitatea moravurilor sale.

[65] Om politic din Roma antică, apărător al republicii împotriva lui Iuliu Cezar. După înfrângerea de la Thapsus, s-a refugiat la Utica, lângă Cartagina, unde s-a sinucis.

[66] După legendă, cel dintâi discipol al lui Isus, ucis pentru credința lui.

[67] Episod din romanul mitologic *Aventurile lui Telemac, fiul lui Ulise* de Fénelon (1699), în care se arată că Minerva, zeița înțelepciunii în mitologia antică, l-a însoțit pe Telemac în peregrinările sale, sub chipul bătrânului Mentor.

[68] Membru al Convențiunii Naționale din timpul Revoluției Franceze.

[69] Fiul lui Ludovic al XVI-lea, dispărut în condiții misterioase după executarea părinților săi. Regaliştii, duşmani ai revoluției burgheze, l-au socotit rege „legitim” după moartea tatălui său.

[70] Celebru bandit parizian, tras pe roată în 1721.

[71] Lăsați copiii...(lat.)

[72] După legenda evanghelică, criminal contemporan cu Isus, eliberat din închisoare în cinstea paştelui evreiesc, fariseii preferând ca el să fie salvat de la moarte pentru a obține de la Ponțiu Pilat condamnarea lui Isus.

[73] Numele a doi regi ai Iudeii. Lui Irod, zise cel Mare, evangheliile îi atribuie uciderea pruncilor din Bethleem; Irod Antipas, fiul lui, ar fi avut – după legenda biblică – un rol activ în crucificarea lui Isus.

[74] Sunt un vierme (lat.).

[75] Deputat în Convențiunea Națională, trimis la Nantes cu puteri discreționare pentru a lua măsuri împotriva revoltei vandeene, i-a nimicit pe contrarevoluționari.

[76] Mareşal sub Ludovic al XIV-lea; a participat la persecuțiile împotriva protestanților.

[77] Acuzator public al Tribunalului revoluționar în 1792–1794.

[78] Guvernator civil al Languedocului; intendat sub Ludovic al XIV-lea; a instituit teroarea împotriva comisarzilor, țărani calvinişti revoltați în munții Ceveni.

[79] Luptător în vremea revoluției burgheze din Franța. A participat la luarea Bastiliei.

[80] Guvernator al Burgundiei pe vremea războaielor religioase din Franța (secolul al XVI-lea). Persecutor crunt al protestanților, a fost unul dintre sfetnicii Caterinei de Medicis care au îndemnat-o la măcelul calviniştilor din noaptea Sfântului Bartholomeu (1572).

[81] Poreclă a lui Jacques Hibert (după titlul ziarului său *Le Père Duchesne*), iacobin, unul dintre revoluționarii cei mai consecvenți.

[82] Iezuit, confesor al lui Ludovic al XIV-lea, pe care l-a îndemnat la persecuții religioase.

[83] Revoluționar din Provansa, renumit pentru severitatea cu care reprima comploturile regaliste.

[84] Ministru de război al lui Ludovic al XIV-lea, cunoscut prin cruzimile sale; organizatorul persecuțiilor crunte împotriva, calviniştilor.

[85] Aluzie la o legendă mitologică, după care Tantal, rege al Lydiei, fusese condamnat de zei să sufere în infern de foame şi sete, fără a şi le putea potoli, fiindcă apa şi fructele spre care îşi întindea mâinile se retrăgeau la apropierea lor.

[86] Un unchi al lui Napoleon I, care l-a folosit ca diplomat şi l-a făcut arhiepiscop de Lyon.

[87] *Ultramontan*, catolic partizan el subordonării bisericii din Franța autorității papei chiar în chestiunile laice, administrative; *galicanii* sunt partizanii independenței administrative a bisericii catolice din Franța.

[88] Cele „o sută de zile", au început cu sosirea lui Napoleon în Franța din insula Elba, locul primului său exil. Debarcarea a avut loc între Cannes şi Fréjus, pe coasta provansală (martie 1815).

[89] Cele trei flori de crin, emblemă a Burbonilor.

[90] Episcop francez (1567–1622), autorul unei cărți de propagandă catolică, *Introducere în cucernicie*, foarte citită în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

[91] Adunarea cardinalilor catolici care alege un nou papă.

[92] *Tiridate*, rege al Armeniei şi aliat al romanilor (secolul al III-lea), a devenit eroul unei tragedii a lui Campistron, autor dramatic francez de la sfârşitul secolului al XVII-lea. La Victor Hugo numele lui este adesea folosit ca simbol al epigonilor fără talent. A fost într-adevăr un imitator servil, în stil mai ales, al lui Corneille şi Racine.

[93] Erou al cărții lui Henry Monnier, *Memoriile lui Joseph Prudhomme* – tipul burghezului mărginit şi mulțumit de sine.

[94] Clovn din timpul restaurației, celebru prin urâțenia lui.

[95] Împărat roman (41-54).

[96] Cuvintele cu care începe simbolul credinței.

[97] Pentru că a iubit mult (lat.).

[98] Împărat roman din dinastia Antoninilor (sec. II), tip de suveran literat şi filozof. A lăsat nişte *Cugetări* de inspirație stoică.

[99] Nu-şi lua, adică, aere de profet, de inspirat, de făcător de minuni. Lui Ilie, profet evreu, *Vechiul Testament* îi atribuie diverse minuni, printre care despicarea apelor Iordanului cu mantia lui făcută vălătuc.

[100] Mic afluent al Dunării, în Austria, în contrast cu un fluviu uriaş ca Nilul.

[101] Personaj legendar căruia i se atribuie *Legea lui Manu*, expunere a religiei brahmane din India.

[102] Golf pe coasta mediteraneană a Franței, unde a debarcat Napoleon la 1 martie 1815, când s-a înapoiat din insula Elba.

[103] *Les guides* (ghizi, călăuze), era un corp de elită din armata lui Napoleon.

[104] General al imperiului, neclintit în credința sa față de Napoleon; l-a urmat în insula Elba, apoi în insula Sfânta Elena.

[105] Mamifer rozător din Alpi, de mărimea unui iepure.

[106] Expresie dialectală din Alpii francezi, însemnând: tâlhar.

[107] Aluzie la un naufragiu din 1816. Supraviețuitori au fost salvați abia după douăsprezece zile, aproape morți de foame şi sete.

[108] Iată-l pe Jean (fr.)

[109] Boală infecțioasă care poate a se declare la lăuze când nu s-au respectat, în timpul naşterii, prescripțiile igienei.

[110] Luna a opta (de la 20 aprilie la 19 mai) în calendarul republican.

[111] Muncitor condamnat la închisoare, pe la 1830, pentru că, împins de foame, a furat o pâine. Hugo a transformat faptul în nuvelă (publicată în 1834), prima schiță a poveştii lui Jean Valjean.

[112] Nume dat în derâdere călugărilor din ordinul St. Jean de Dieu, care se ocupă de învățământ.

[113] Coloană având forma unui corp omenesc.

[114] Sculptor francez (1622–1694).

[115] Plantă mediteraneană din familia cruciferelor, cu frunzele în formă de lingură.

[116] În felul acesta reacțiunea feudală a restaurației arăta că socoteşte neavenite revoluția şi imperiul.

[117] Literat cu activitate modestă din primul sfert al secolului al XIX-lea, traducător în versuri albe al multor drame de Shakespeare.

[118] Panglică lată aşezată ca o diagonală pe piept, drept ornament al unor costume de ceremonie, adesea ca susținătoare a unor decorații.

[119] Fiul contelui d'Artois, viitorul rege Carol al X-lea; în 1823 a comandat expediția din Spania pentru înăbuşirea mişcării burghezo-liberale.

[120] *Pellegrini*, cîntăreț, *Bigottini*, dansatoare la opera din Paris (primul sfert al secolului al XlX-lea).

[121] *Pottier, Odry*, actori comici din prima jumătate a sec. al XIX-lea.

[122] Doamna *Saqui, Forioso* – acrobați de pe vremea restaurației.

[123] Unul dintre şefii răscoalei regaliştilor parizieni împotriva Convențiunii thermidoriene, răscoală zdrobită de Napoleon. Restaurația l-a răsplătit cu un scaun de deputat.

[124] Conspiratori bonapartişti din primii ani ai restaurației.

[125] Om politic francez (1754–1838), ministru de externe în timpul directoratului, consulatului şi imperiului.

[126] Om de încredere al lui Ludovic al XVIII-lea.

[127] Parc din Paris în care se înalță din 1889 Turnul Eiffel. I s-a zis Câmpul lui Marte, zeul războiului, fiindcă în secolul al XVIII-lea servea drept teren de exerciții militare. În timpul revoluției burgheze şi al imperiului era rezervat marilor adunări şi serbări populare.

[128] Emblemele primului imperiu (1804–1814).

[129] *Champs de Mai* (Adunare câmpenească din mai). În epoca feudală seniorii îşi convocau anual, în luna mai, vasalii spre a le face cunoscute obligațiile pentru anul următor; în timpul celor o sută de zile, Napoleon convoacă la o adunare corpul legislativ şi notabilitățile capitalei spre a le face cunoscută noua Constituție caracterizată prin concesii liberale.

[130] Librar şi editor din Paris; a retipărit sub restaurație operele filozofilor materialişti francezi din secolul al XVIII-lea şi îndeosebi pe cele ale lui Voltaire; a fost persecutat pentru ideile sale liberale.

[131] Tabacheră în formă de cărțulie pe care scria „la Charte", constituția retrogradă acordată Franței de Ludovic al XVIII-lea în 1815; mijloc de propagandă regalistă din primii ani ai restaurației.

[132] *Chaumareix*, comandantul vasului *Meduza*, naufragiat în 1816 din pricina incapacității lui; a fost degradat şi condamnat la închisoare, fiindcă a dat dovadă şi de laşitate, părăsind corabia înaintea echipajului. Naufragiul *Meduzei* a inspirat pictorului Géricault un tablou celebru: *Pluta Meduzei*.

[133] Ofițer în armata lui Napoleon, care după Waterloo se angajează instructor în Egipt, devine colaborator apropiat al lui Ibrahim-Paşa şi organizator al armatei egiptene. Islamizat, este cunoscut sub numele de Soliman-Paşa.

[134] Ruinele termelor (băilor) zise ale lui Iulian Apostatul, împărat roman, rămăşițele dintr-un palat imperial.

[135] Locuință seniorială din Paris (Cartierul latin), construită în stil gotic, în secolul al XV-lea, pentru folosința abaților de Cluny.

[136] Autoare de romane exotico-sentimentale (1778–1828).

[137] Aventurier care se dădea drept Ludovic al XVII-lea: condamnat la muncă silnică în 1818.

[138] Procuror general la Paris pe timpul restaurației, renumit prin cruzimea cu care înăbuşea orice mişcare antimonarhică.

[139] Avocat, mai târziu procuror; în această calitate a susținut acuzațiile regimului reacționar al restaurației împotriva cunoscutului pamfletar Paul Louis Courier care denunța reacțiunea feudalo-catolică de pe vremea aceea.

[140] Scriitor preromantic francez (1782–1826), cu pronunțate tendințe reacționare, de refugiu în trecut şi de exaltare şovină.

[141] Romancier francez lipsit de talent, prolix şi grandilocvent, de la începutul secolului al XIX-lea.

[142] Scriitoare franceză din timpul lui Napoleon I, autoare de neînsemnate romane sentimentale.

[143] Patronul unui circ din Paris, cunoscut mai înainte ca acrobat şi clovn.

[144] Compozitor italian prețuit în Franța, unde şi-a petrecut o bună parte din viață.

{145} Scriitor francez de mâna a doua (1780–1831), care manifesta zgomotos, în versuri şi în proză, opinii ultraregaliste.

{146} Numele unei reviste satirice (1814–1815), *Piticul galben*.

{147} Al doilea fiu al viitorului rege Carol al X-lea; asasinat la 13 februarie 1820 de către lucrătorul Louvel, drept răspuns la teroarea albă a restaurației.

{148} Cunoscută scriitoare franceză cu tendințe liberal-burgheze, persecutată de Napoleon.

{149} Actriță la *Comedia Franceză* din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

{150} *Constituționalul*, unul dintre cele mai citite ziare ale opoziției burgheze față de regimul restaurației.

{151} Pictor celebru pe vremea revoluției şi a imperiului; şef al şcolii „clasice”; deputat în Convențiunea Națională şi regizor al festivităților republicane, a lucrat mai târziu pentru Napoleon.

{152} Autor dramatic şi fabulist francez (1760–1834).

{153} Deputat în Convențiunea Națională şi membru în Comitetul salvării publice, organizator al victoriilor republicane împotriva invadatorilor prusaci şi austrieci. Exilat de restaurație ca regicid.

{154} Mareşal al lui Napoleon, a avut un rol de seamă în victoria de la Austerlitz.

{155} Filozoful francez René Descartes (1596–1650) s-a exilat voluntar în Olanda, unde a găsit un climat mai favorabil libertății de gândire.

{156} *Regicizii* sau *votanții*: deputații care în ianuarie 1793 votaseră condamnarea la moarte a lui Ludovic al XVI-lea erau numiți „regicizi”, ucigaşi de rege, de către reacțiunea feudală. *Duşmanii* sau *aliații*: ocupanții englezi, prusaci, austrieci şi ruşi, care sprijineau, în 1815 şi în anii următori, restaurația Burbonilor; bonapartiştii îi considerau duşmani. *Buonaparte*: regaliştii afectau să numească astfel pe Napoleon, cu pronunțarea corsicană a numelui său de familie.

{157} Constituție promulgată în 1815 de Ludovic al XVIII-lea cu un minimum de concesii liberalismului burghez. A fost în vigoare, cu unele modificări, din 1830 până în 1848.

{158} *Reînviat* (lat.), fiindcă statuia lui Henric al IV-lea, înălțată pe Pont-Neuf, la Paris, fusese doborâtă în timpul revoluției burgheze, dar repusă pe soclu de restaurație.

{159} Publicist ultraregalist din timpul restaurației Burbonilor.

{160} Politician din timpul restaurației; deputat ultraregalist, apoi prefect; nu lua niciodată cuvântul în Cameră şi vota totdeauna cu guvernul.

{161} Titlul de *Monsieur* se dădea în Franța fratelui mai mic al regelui.

{162} Conspirație urzită în 1818 de cei mai mulți deputați ultraregalişti, printre care cei numiți de V. Hugo. Era îndreptată împotriva lui Decaze, primul ministru, socotit prea indulgent față de bonapartiştii şi liberalii burghezi.

{163} Grupare secretă conspirativă a burgheziei liberale şi deferită justiției în cursul anului 1817.

[164] *Delaverderie*, om politic de pe vremea restaurației. *Trogoff*, feudal breton care servise în timpul emigrației în armata austriacă; intim al contelui d'Artois, era cunoscut sub restaurație ca agitator reacționar.

[165] Ministru al poliției, apoi președinte al Consiliului de miniștri sub Ludovic al XVIII-lea. Guvernând după indicațiile regelui, a căutat un drum de mijloc între liberali și ultraregaliști.

[166] Actor de tragedie în timpul imperiului și al restaurației.

[167] Actor francez de mare talent, admirat de Napoleon și deci subapreciat de presa recționară a restaurației.

[168] Critic literar al ziarului *Journal des Débats*, adversar al romantismului (1777–1850).

[169] Autor dramatic și critic literar pe vremea restaurației, colaborator la *Journal des Débats* (1760–1828).

[170] Scriitor francez, autor de povestiri exotice (1780–1844); unul dintre promotorii romantismului.

[171] Fiul lui Napoleon I, care n-a domnit niciodată, nicăieri.

[172] Viitorul rege Ludovic-Filip (1830–1848).

[173] Palat din Paris. A adăpostit multă vreme pe invalizii din războaie. În 1840 rămășițele lui Napoleon I, aduse de la Sfânta Elena, au fost depuse sub cupola acestui palat.

[174] Politicienii ultraregaliști, nemulțumiți de primul ministru, ducele de Richelieu, pe care-l socoteau prea moderat; cereau dezlănțuirea terorii albe.

[175] Actor și autor dramatic (1769–1828), ale cărui comedii de intrigă reflectă moravurile din timpul imperiului și restaurației.

[176] Om politic din timpul restaurației, militant al opoziției burghezo-liberale față de teroarea albă.

[177] Profesor la Facultatea de drept din Paris; foarte popular printre studenți în timpul restaurației pentru convingerile sale liberale.

[178] General al imperiului, raliat regimului restaurației, care l-a numit senator inamovabil (pair); trecutul său nu inspira însă încrederea ultraregaliștilor.

[179] Critic cu vederi strâmte al revistei literare *Le Locés français* și poet mediocru (1791–1820), premiat totuși de Academia franceză fiindcă tămâia în versuri pe puternicii zilei, începând cu Ludovic al XVIII-lea.

[180] *Même quand Loyson vole, on sent qu'il des pattes*. (L'oison – boboc de gâscă; joc de cuvinte intraductibil).

[181] Vale din munții Jura, multă vreme disputată între Franța și Elveția; din 1815 fusese cedată oficial Elveției, dar rămăsese ocupată de francezi, ceea ce provoca dese fricțiuni diplomatice.

[182] Socialist utopic francez de seamă (1760–1825).

[183] Geometru și baron al imperiului; l-a însoțit pe Napoleon în Egipt.

[184] Poet elegiac de pe vremea imperiului, precursor al lui Lamartine.

[185] Sculptor francez, devenit celebru sub Ludovic-Filip; a sculptat, printre altele, frontonul Panthéonului, busturile lui Balzac şi V. Hugo.

[186] Profesor la seminarul catolic St. Sulpice din Paris (1176-1847).

[187] Abate, care sub restauraţie era unul dintre ideologii ofensivei clericale împotriva revoluţiei burgheze şi materialismului mecanicist din secolul al XVIII-lea. Sub Ludovic-Filip va deveni teoretician al socialismului utopic creştin.

[188] Ministru de interne în timpul restauraţiei, deşi fusese prefect sub Napoleon. Tip de renegat, servind cu zel reacţiunea, a epurat Institutul Franţei, de unde a exclus, printre alţii, şi pe marele pictor David; locurile goale le-a încredinţat unor nobili întorşi din emigraţie, fără niciun merit literar sau ştiinţific. A desfiinţat, de asemenea, pentru un timp, Politehnica, focar de idei liberale.

[189] Cartier care grupa pe atunci aristocraţia pariziană a vechiului regim.

[190] Aripă a palatului Tuilleriilor, locuinţă a ducelui de Berry sub restauraţie şi loc de adunare a ultraregaliştilor.

[191] Chirurg celebru pe vremea restauraţiei.

[192] Medic şi profesor la Facultatea de medicină pe vremea restauraţiei.

[193] Cunoscut geolog şi paleontolog francez (1769–1832).

[194] Om politic din timpul restauraţiei, militant al opoziţiei burgheze pe vremea directoratului (1797); senator al imperiului. Sub restauraţie s-a ocupat numai de agronomie şi literatură.

[195] Filantrop şi agronom francez (1737–1813) care a preconizat cultura cartofului (*pomme de terre*) în Franţa.

[196] Preot din Lorena, care a aderat la revoluţia din 1789; deputat în Constituantă şi în Convenţiunea Naţională; episcop al departamentului Loir-et-Cher după organizarea bisericii constituţionale; persecutat sub restauraţie pentru convingerile sale liberale şi republicane.

[197] Moralist şi om politic francez (1763–1845). Pe vremea restauraţiei a fost şeful „doctrinarilor” liberali moderaţi, dorind colaborarea cu un monarh constituţional.

[198] General prusac. Sosirea trupelor sale pe câmpul de bătălie de la Waterloo în momentul cel mai critic al operaţiilor a asigurat victoria împotriva lui Napoleon.

[199] Victorii ale armatelor lui Napoleon în Belgia, cu câteva zile înainte de dezastrul de la Waterloo.

[200] Potriviţi-vă hainele înainte de a ieşi (engl.).

[201] Bard scoţian legendar (secolul al III-lea). Sub numele lui, un poet englez din secolul al XVIII-lea, MacPherson, a publicat o culegere de poeme (1760), care s-au bucurat vreme de un secol de un succes deosebit în Europa apuseană.

[202] Comandantul suprem al armatei engleze în bătălia de la Waterloo; mai târziu, om politic şi prin ministru al Angliei.

[203] Pisc din Alpii elvețieni, de peste 4000 m înălțime; zăpada sa veşnică, simbol al inocenței, i-a atras numele care în lb. germ. înseamnă: Fecioara.

[204] Adică în mediile studenţeşti din Paris. (Cartierul latin al Universității este dominat de colina Sainte-Geneviève.)

[205] Teatru parizian, în apropierea Comediei Franceze, specializat în piese uşoare.

[206] Saint-Cloud, localitate situată pe Sena, la vest de Paris; a fost până la apariția căilor ferate unul dintre locurile favorite de plimbare ale locuitorilor capitalei Franței, principala sa atracție fiind parcul unui vechi castel distrus în 1871. Uşurința deplasărilor, mulțumită mijloacelor moderne de locomoție, a permis parizienilor să se ducă mai departe, la Fécamp, de pildă, plajă la Marea Mânecii, foarte la modă acum un veac.

[207] Aluzie la un proces criminal celebru din 1823; tânărul medic, Edmé Castaing otrăvise într-un han din Saint-Cloud pe un prieten care-i cunoştea o escrocherie. Criminalul a fost executat în acelaşi an.

[208] Lanternă magică, proiectând figuri pe un ecran.

[209] Divinități din mitologia greacă (Aglae, Thalia şi Eufrosina), întruchipând frumusețea şi seducția feminină.

[210] Album care conținea portrete de femei frumoase.

[211] Jurişti, pe atunci profesori la Facultatea de drept din Paris.

[212] Pantaloni strâmți sus şi largi jos.

[213] După moda bărbătească de atunci, linia pantalonilor se obținea printr-o bandă de cauciuc sau de fire metalice de-a latul scobiturilor tălpii (fr.: *sous-pied*)

[214] Personaj mitologic: nimfă din Sicilia, iubită de ciclopul Polifem, care o urmărea cu perseverență şi de care ea fuge pentru că-l iubea pe păstorul Acis.

[215] Personaj din mitologia greacă, deseori reprezentat de arta clasică franceză în pictură şi sculptură, până şi ca ornamente de fațadă (*mascarons*) sub forma unei figuri de femeie înconjurată cu ciorchini de struguri, aluzie la iubitul ei Dionysos (Bacchus). Luată aici ca tip de bacantă senzuală.

[216] Cincisprezece august (fr.).

[217] Numele străzii principale din Marsilia.

[218] *Iuno*, soția lui Iupiter în mitologia antică. În Egina, insulă din sudul Aticei, s-au descoperit, în 1811, mai multe statui de zeități cu forme atletice, viguroase, opere ale unei şcoli de sculptură anterioară celei ateniene, clasice.

[219] Sculptor francez (1677–1746). A lucrat la împodobirea palatelor şi parcului din Versailles.

[220] *Psyché*, fată de o frumusețe rară, care în mitologia greacă simboliza dragostea nevinovată, feciorelnică, în contrast cu iubirea senzuală patronată de Venus-Afrodita. „Mirarea nevinovată” este o aluzie la un tablou de Gérard, pictor din şcoala lui David. Acest tablou *Amor şi Psyché* înfățişează o frumoasă Psyché, a cărei figură exprimă înfiorarea primei îmbrățişări.

[221] Preoteasă a Vestei, zeița focului la romani. După legendă, vestalele păzitoare ale focului sacru din templul acelei zeițe erau obligate să păstreze o castitate absolută.

[222] Împăratul german Frederic I de Hohenstaufen (sec. XII), poreclit de italieni *Barbarosa (Barbă roşie)*, mort în timpul cruciadei a III-a.

[223] Adică de o statuie a zeiței Diana (Artemis), patroană a vânătorilor.

[224] *Iconum*, oraş antic în centrul Asiei Mici (Turcia de astăzi).

[225] *A trage la fit* se spune în franțuzeşte „a face şcoala tufişurilor": de aici, jocul de cuvinte.

[226] Tablou celebru al pictorului francez Watteau (1684–1721), cel mai de seamă reprezentant al stilului rococo în pictura secolului al XVIII-lea.

[227] Pictor francez din secolul al XVIII-lea, care a pictat cu predilecție scene galante, petreceri câmpeneşti cu personaje idealizate etc.

[228] Romancier francez de la începutul secolului al XVII-lea, autorul unui roman pastoral în cinci volume: *Astrea*.

[229] Preoți la vechii gali.

[230] Personajul principal în comedia cu acelaşi titlu a lui Alain-René-Lesage (secolul al XVIII-lea) – tip de parvenit de pe urma speculațiilor financiare necinstite.

[231] Cardinal şi om politic francez (secolul al XVIII-lea). În tinerețe a scris versuri galante, ceea ce i-a atras protecția doamnei de Pompadour.

[232] Pictor francez din secolul al XVIII-lea: a pictat scene sentimentale din viața burgheziei şi portrete feminine dulcege.

[233] Sunt din Badajos / Dragostea mă cheamă / Tot sufletul meu / E în ochii mei / Când tu îmi arăți / Picioruşele tale (span.).

[234] În bâlciuri, construcție ca un pod, cu suişuri şi coborâşuri bruşte, pe care alunecă un vagonet.

[235] Sculptură în marmură de Guillaume Coustou (sfârşitul secolului al XVII-lea), destinată a împodobi grajdurile castelului din Marly. Lucrarea a fost aşezată mai târziu în Champs-Élysées.

[236] A doua domnie a lui Napoleon I, între întoarcerea din insula Elba şi abdicarea după înfrângerea de la Waterloo (martie-iunie 1815).

[237] *Tatăl nostru de la Gand* era Ludovic al XVIII-lea, care, abia instaurat rege, după prima abdicare a lui Napoleon (1814), fusese izgonit la înapoierea acestuia din insula Elba şi se refugiase la Gand, oraş în Belgia.

[238] La 10 august 1792 masele pariziene răsculate, sub conducerea iacobinilor, au răsturnat monarhia, ceea ce a permis, câteva săptămâni mai târziu, proclamarea republicii.

[239] Unul dintre conducătorii iacobinilor între 1789–1794; devenit contrarevoluționar, a fost judecat şi ghilotinat în aprilie 1794.

[240] Strada Greneta din centrul Parisului era pe atunci strâmtă şi deci uşor de barat prin baricade, cum s-a şi întâmplat în 1792 şi în 1848.

[241] Aluzie la un episod din istoria romană; în 321 î.e.n. armatele romane înfrânte de samniți, un popor din Abruzii actuali, au fost silite, în semn de umilință, să treacă pe sub un arc de furci, simbol al sclaviei.

[242] Cântec revoluționar de la 1789.

[243] Cu sensul de *depresie*.

[244] Autor al unui *Almanah al mâncăcioşilor*, foarte apreciat la sfârşitul secolului al XVIII-lea în cercurile aristocratice.

[245] Deviza lui Talleyrand era: „Fără exces de zel!"

[246] În limba franceză, *mon calme* (calmul meu) şi *Montcalm*, numele personajului arătat mai departe, se pronunță identic.

[247] Personaj legendar din mitologia greacă, rege al Thebei. Erou al tragediei lui Eschyl *Cei şapte contra Thebei*.

[248] Regină a Egiptului antic (secolul I î.e.n.).

[249] Victoria navală a lui Octavian împotriva lui Antoniu şi a Cleopatrei (31 î.e.n.) după care Octavian a rămas stăpân al Romei.

[250] Personaj mitologic: unul dintre argonauți. Legenda spune că era înțelept şi avea darul profeției.

[251] Trebuie să fie o măsură în toate (Horațiu, *Satire*).

[252] *Gâtlejul* pedepseşte pe *Gulax* (lat.), tip de mâncăcios din comedia populară latină.

[253] Sfârşit (lat.).

[254] Însărcinat cu instruirea crimelor comise asupra unor rude apropiate.

[255] Consul – apoi dictator roman (secolul I î.e.n.). „Hotărârea eroică" a lui este renunțarea la puterea dictatorială.

[256] Filozof creştin din secolele II-III. S-a retras în Palestina spre a evita persecuțiile romane împotriva creştinilor din Alexandria (Egipt).

[257] Acum, Bacchus, te voi cânta pe tine! (lat.).

[258] Motiv de război (lat.).

[259] Aluzie la o legendă romană după care Romulus, întemeietor al Romei, ar fi pornit o expediție împotriva sabinilor, populație dintre Latium şi Umbria, pentru a le răpi femeile, câțiva ani după aceea, sabinii au venit înarmați ca să le reia, însă sabinele, devenite soții ale romanilor, s-au aşezat cu copiii lor între cele două armate şi au evitat ciocnirea.

[260] Este vorba de Wilhelm Cuceritorul, ducele Normandiei, care a cucerit Anglia (1066), după care a distribuit luptătorilor din armata sa fiefurile nobililor anglo-saxoni căzuți în luptă sau alungați; soțiile acestora ar fi făcut parte din această răsplată.

[261] Joc de cuvinte bazat pe dublul sens al verbului *enlever* (a răpi): cel propriu şi cel figurat (a fermeca); succesele politice şi militare ale lui Iuliu Cezar i-au atras simpatia concetăţenelor sale.

[262] Împărat al Imperiului roman de răsărit (secolul al VI-lea). Din ordinul lui au fost compilate monumentele de drept roman intitulate *Digesta*, *Institutele* şi *Nevelele*.

[263] Celebru cântăreț de operă din secolul trecut.

[264] *Georgicele*, poeme ale lui Virgiliu Maro, poet latin din vremea lui August (secolul I e.n.); cântă muncile câmpului şi plăcerile vieții rurale.

[265] *Odeon*, teatru din Paris, în Cartierul latin, sub ale cărui galerii cu arcade se găsesc numeroase librării; celebru loc de întâlnire al studenților.

[266] Cupletist şi vodevilist aplaudat sub imperiu.

[267] *Berquin*, autor de idile şi romanțe dulcege pentru tineret (1750–1791).

[268] *Berchoux*, ziarist şi poet francez (1765–1839).

[269] *Munofis*, *Thygelion* – patroni de ospătării în antichitate (Egipt şi Grecia).

[270] Curtezană de lux în Grecia antică.

[271] Nu există nimic nou sub soare (lat.).

[272] Dragostea e aceeaşi la toți (Vergiliu, *Georgice*).

[273] *Carabin*, student în medicină. *Carabine*, prietena lui; nume comune folosite simbolic.

[274] Eroina romanului cu acelaşi titlu al abatelui Prévost; tipul femeii nestatornice.

[275] Parodie a unei strofe din *Consolarea către Dupérier*, poem de Fr. de Malherbe.

[276] Este invocat aici prin antifrază deoarece stilul său solemn nu admitea expresii familiare.

[277] Celebru bancher din timpul imperiului şi al monarhiei censitare, prim-ministru în 1830.

[278] Aluzie la un celebru avocat francez din secolul al XVIII-lea, cunoscut prin promptitudinea cu care sesiza pricinile cele mai încurcate şi prin repeziciunea cu care îşi întocmea pledoariile şi câştiga procesele.

[279] Eroina unei romanțe spaniole din romanul *Călugărul* al scriitorului englez Lewis, tradus în limba franceză în 1797.

[280] O scăpare din vedere a lui V. Hugo. Din vara anului 1817, când are loc „păcăleala", până în primăvara anului 1819, când Fantine ajunge la hanul din Montfermeil, sunt aproape doi ani, nu zece luni.

[281] O altă scăpare din vedere a lui V. Hugo. Născută după vara anului 1817, Cosette, în primăvara anului 1819 avea aproximativ un an şi jumătate. Aceeaşi scăpare din vedere se perpetuează şi în restul romanului.

[282] *Doamnele de Barthèlemy-Hadot* şi *Bournon-Malarme* – scriitoare obscure din secolul al XVIII-lea, autoare de romane de aventuri şi de dragoste.

[283] Romancier francez din vremea revoluţiei şi a imperiului, foarte citit de masele populare pentru realismul şi verva lui.

[284] Una dintre cele trei furii din mitologia greacă; prin extensiune, femeie rea.

[285] Eroina romanului realist cu acelaşi titlu de scriitorul englez Richardson (secolul al XVIII-lea); tip de fată sentimentală, victimă a naivităţii sale.

[286] *Éponine* este numele unei eroine galice, soţia unui răsculat împotriva stăpânirii romane, victimă a iubirii conjugale. *Gulnare* e un nume germanic, *Azelma* e un nume scoţian din poemele lui Ossian. Toate trei numele, întâlnite în romanele vremii, arată gustul pentru patronimele bizare, istorice, dominant pe timpul revoluţiei şi al imperiului.

[287] Romancier francez, foarte apreciat în timpul revoluţiei şi al imperiului. Romanul său *Alexe sau căsuţa din codru* s-a bucurat de succes şi în ţara noastră la începutul secolului trecut.

[288] O varietate de antracit, tare şi sticlos, folosit la fabricarea mărgelelor şi altor podoabe.

[289] Regiune muntoasă din nordul Spaniei.

[290] Bandit celebru în Franţa, în prima jumătate a secolului trecut. Oferindu-şi mai târziu serviciile poliţiei, a devenit un şef de brigadă exemplar, spaimă a hoţilor, despre ale căror moravuri şi argou a scris o carte.

[291] Tagme călugăreşti catolice: jocul de cuvinte constă în sensul nou pe care îl căpătase termenul „iacobin" după revoluţia burgheză din Franţa: nu mai însemna călugăr dominican, ci membru al clubului iacobinilor, revoluţionari intransigenţi, numiţi astfel fiindcă sediul lor principal era instalat la Paris într-o fostă mânăstire a iacobinilor.

[292] Hristos ne-a mântuit (lat.).

[293] Orăşel din Lorena, luat aici ca simbol al micilor centre provinciale.

[294] Figurine din metal sau os care se atârnau de lanţul ceasornicelor.

[295] Fost revoluţionar, profesor la Facultatea de drept din Paris sub imperiu, care la cursuri compensa ştiinţa sa mediocră cu glume şi anecdote.

[296] General spaniol trimis să lupte împotriva răsculaţilor din America de Sud.

[297] Medic francez (1781-1826). A descoperit şi răspândit metoda auscultaţiei pentru bolile interne.

[298] Paranteza îi aparţine lui Jean Valjean (n.a.).

[299] Muza tragediei la grecii antici.

[300] Clerici, slujitori ai templului la vechii evrei, aparţinând tribului Levi.

[301] *Tirada lui Theramène*, din actul V al *Fedrei* lui Racine, descrie monstrul marin care l-a ucis pe tânărul Hippolit.

[302] Îl neg pe Dumnezeu (fr.).

[303] Jean cricul (fr.).

[304] *Travaux forcés publics* – muncă forţată de utilitate publică.

[305] Ziar ultraregalist din vremea restaurației; drapelul alb cu flori de crin al Burbonilor înlocuise atunci tricolorul revoluției şi al imperiului.

[306] Arhitect-peisagist din secolul al XVII-lea. A amenajat, între altele, parcul palatului din Versailles.

[307] Infanterişti de elită (în armata franceză dinainte de 1870).

[308] Edict dat în 1598 de regele Franței Henric al IV-lea prin care se acorda protestanților libertatea cultului, în afară de Paris şi alte câteva centre mari. Edictul a fost revocat în 1685 de Ludovic al XIV-lea la cererile insistente ale iezuiților. Sute de mii de protestanți (calvinişti) au părăsit atunci Franța, refugiindu-se în Anglia, Olanda, Elveția şi Prusia.

[309] Localitate de pe coasta mediteraneană a Egiptului, în fața căreia flota engleză a nimicit la 1 august 1798 flota franceză care-l transportase pe Napoleon Bonaparte şi armata sa expediționară la gurile Nilului. Victorie a lui Napoleon asupra turcilor (1799).

[310] Aluzie la jefuirea Babilonului, oraş în Mesopotamia, una din capitalele imperiului persan, cucerit de Alexandru, regele Macedoniei, în 331 î.e.n.

[311] Aluzie la dictatura de scurtă durată a lui Iuliu Cezar (secolul I î.e.n.).

[312] Referire la distrugerea Ierusalimului de către Titus, fiul împăratului roman Vespasian, în anul 70.

[313] Acel ceva obscur (lat.).

[314] Mareşal al imperiului. A luat parte şi s-a distins în mai toate campaniile lui Napoleon. Trecut de partea Burbonilor în 1814, i-a părăsit în anul următor cu o bună parte din trupe uşurând restabilirea imperiului. După înfrângerea de la Waterloo s-a refugiat în Elveția, dar a fost prins, judecat şi condamnat la moarte.

[315] Cartuşieră portabilă sub forma unei diagonale de piele pe piept.

[316] Pictor italian (1615–1673), renumit prin coloritul intens şi variat al pânzelor sale.

[317] General francez, creatorul unor tipuri perfecționate de tunuri de care s-a servit Napoleon.

[318] Acel ceva obscur, acel ceva divin (lat.).

[319] Pictor flamand (1634–1690). A pictat cu predilecție scene de război.

[320] Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lea. A scris, între altele, un comentariu la *Istoria universală* a istoricului grec Polibiu (secolul al II-lea î.e.n.).

[321] Scriitor militar francez (1810–1865), prieten cu Victor Hugo, exilat ca şi el în 1848, după lovitura de stat a lui Ludovic-Napoleon Bonaparte. Este cunoscut mai ales prin cartea sa *Bătălia de la Waterloo*, principalul izvor al lui Hugo pentru partea întâi din partea a doua a romanului de față.

[322] Localități din Spania în care s-au dat lupte între englezii comandați de Wellington, şi trupele de ocupație ale lui Napoleon.

[323] Râde Cezar, va plânge Pompeius (lat.).

[324] Aruncător de fulgere (lat.).

{325} Secretar al lui Napoleon în exilul de pe insula Elba şi pe timpul celor sută de zile. A scris nişte *Memorii pentru a servi la istoria vieţii particulare a lui Napoleon.*

{326} Ofiţer în armata imperială şi aghiotant al lui Napoleon între 1811–1814; a fost înaintat la gradul de general în timpul celor o sută de zile şi a luat parte la lupta de la Waterloo; a publicat în 1817 o descriere a acestei bătălii de care se foloseşte şi Victor Hugo în opera de faţă.

{327} Cu rugină ca o râie (lat.).

{328} Iată inscripţia: DOM / Aici a fost strivit / Într-un ceas rău / Sub o căruţă / Domnul Bernard / De Brye, negustor / Din Bruxelles (neciteţ) / Februarie 1637.

{329} Localitate în nordul Franţei (Picardia); victorie a lui Eduard al III-lea, regele Angliei, împotriva lui Filip al Vl-lea de Valois, regele Franţei, la începutul Războiului de o sută de ani (1346).

{330} Oraş din Franța (reg. Poitou); victorie a englezilor împotriva francezilor în Războiul de o sută de ani (1356).

{331} Localitate din Flandra franceză; victorie a ducelui de Marlborough împotriva francezilor în Războiul de succesiune la tronul Spaniei (1703).

{332} Sat din Belgia; victorie a englezilor comandaţi de Marlborough împotriva francezilor, în acelaşi Război de succesiune la tronul Spaniei (1706).

{333} Localitate unde Napoleon a repurtat victoria asupra austriecilor în cursul celei de a doua campanii din Italia de Nord (14 iunie 1800).

{334} Localitate din nordul Franţei; în bătălia care a avut loc la 25 octombrie 1415 (Războiul de o sută de ani), armata engleză a infrânt o armată franceză compusă din cavalerie feudală, superioară numericeşte.

{335} Mareşal al imperiului şi cumnat al lui Napoleon. Engels l-a numit „cel mai strălucit dintre ofiţerii de cavalerie ai lui Napoleon".

{336} Scoţieni.

{337} Ţinut din centrul Scoţiei simbolizând pentru scoţieni întreaga patrie.

{338} Murind, grecii îşi aminteau de Argos, cetate din Peloponez, simbol al patriei prin vechimea ei.

{339} Mercenari germani din armata engleză, originari din Hanovra, care în secolul al XVIII-lea aparţinuse regilor Angliei.

{340} Textual: *Splendid (n.a.).*

{341} Comandant militar francez. În timpul revoluţiei din 1789 a alcătuit în Renania o armată formată din nobili francezi emigranţi luptând împotriva Franţei revoluţionare. Sub restauraţie a fost comandantul infanteriei.

{342} Wellington, comandantul trupelor britanice la Waterloo, era supranumit astfel pentru energia şi tenacitatea lui.

[343] General prusac, care a sosit primul, la Waterloo, în flancul drept al oastei lui Napoleon, provocând deruta acesteia.

[344] Unul dintre mareşalii lui Napoleon, care la Waterloo a avut comanda cavaleriei de rezervă, cu sarcina de a urmări pe prusacii lui Blücher, înfrânți cu câteva zile în urmă la Ligny. Blücher însă izbuti să se desprindă din urmărire, îşi regrupa forțele şi apăru pe câmpul de bătaie de la Waterloo pentru a ajuta pe englezi în momentul cel mai critic pentru ei. În timpul acesta, Grouchy se ținea departe de bătălie. În declarațiile culese la Sfânta Elena de secretarul său, Las Cazes, Napoleon aruncă vina înfrângerii de la Waterloo asupra lui Grouchy.

[345] Soldat din armata regală engleză.

[346] (Jean-Baptiste) alt mareşal din armata lui Napoleon; îşi va relua activitatea sub Ludovic-Filip şi va fi atunci guvernator general al Algeriei.

[347] Cavalerişti din armata prusacă.

[348] Aşa a fost scris (lat.).

[349] Generali din statul-major al lui Napoleon la Waterloo; ultimul este cunoscut prin credința păstrată împăratului, pe care l-a urmat în insula Elba şi în insula Sfânta Elena.

[350] *Să-l completezi pe Leonida cu Rabelais* – să închei narațiunea unei jertfe sublime cu un hohot de râs sarcastic. *Leonida*, rege al Spartei (490-480 î.e.n.) eroul de la Termopile, pe care l-a apărat contra perşilor şi unde a murit eroic. *François Rabelais* (1494–1558), mare scriitor umanist francez, care, în povestirile *Gargantua şi Pantagruel* a satirizat societatea monarho-feudală a vremii.

[351] General francez din timpul revoluției de la 1789. A luat parte la expediția lui Napoleon în Egipt şi a urmat acestuia la comanda trupelor de acolo.

[352] Cât prețuieşte ducele? (lat.).

[353] *„O bătălie terminată, o zi sfârşită, măsuri greşite care au fost îndreptate, izbânzi mai mari asigurate pentru a doua zi, totul fu pierdut din pricina unei clipe de panică năprasnică”*. (Napoleon: *Însemnări de la Sfânta Elena.*) (n. a.).

[354] *Jomini, Müffling, Charras* – scriitori militari din prima jumătate a secolului al XIX-lea, care au studiat şi descris bătălia de la Waterloo.

[355] Calculator francez din secolul al XVII-lea, autorul unei *Cărți a socotelilor gata făcute*, conținând în special tabele de dobânzi. Mai târziu numele lui a devenit substantiv comun.

[356] Generali austrieci sau în serviciul Austriei, învinşi de Napoleon în nordul Italiei.

[357] Ministru englez în cabinetul Castelereagh, cunoscut pentru ura sa față de Revoluția Franceză.

[358] În 1688, o revoltă a populației londoneze a izgonit dinastia Stuarților, care tindea spre absolutism, şi a înlocuit-o cu alta, olandeză, de Nassau-Orania care s-a legat să respecte constituția Regatului-Unit. Această schimbare de dinastie este departe de a fi avut însemnătatea revoluției burgheze din Franța, cum spune V. Hugo. Revoluția burgheză din Anglia avusese loc mai înainte (1640–1619).

{359} Bătălia de la Inkermann (1854) din timpul războiului Crimeii.

{360} Comandant al trupelor engleze în războiul Crimeii, mort în timpul asediului Sevastopolului (1855).

{361} Pe câmpiile de la Filippe (Macedonia), în anul 42 î.e.n., Octavian şi Antoniu i-au învins pe duşmanii lor politici, Brutus şi Caius, apărători ai libertăţilor republicane. Martor al acestei bătălii a fost poetul Horaţiu, nu Virgiliu.

{362} *Statu quo ante* (lat.), starea de dinainte; formulă a politicii conservatoare.

{363} E vorba de cumnatul lui Napoleon, Joachim Murat, care în adolescenţă a fost rândaş la cai.

{364} E vorba de Charles Bernadotte, mareşal al imperiului, primit la curtea regelui Suediei, Carol al XIII-lea, căruia îi va urma la tron sub numele de Carol al XIV-lea.

{365} Aluzie la cele două campanii în Italia de Nord ale lui Napoleon.

{366} E vorba de Ludovic al XVIII-lea, obez, gutos şi dominat, între alţii, de duhovnicul său, Elyseu.

{367} În înţelesul: a pierdut puterea.

{368} Denumirea dată regelui Franţei Henric al IV-lea (1589— 1610) originar din regiunea Béarn.

{369} Castel din împrejurimile Londrei, în care englezii l-au găzduit pe Ludovic al XVIII-lea înainte de a-l înscăuna rege al Franţei. Acesta lucra la o măsuţă uşoară de brad pe care o putea deplasa uşor; obezitatea lui nu-i permitea să lucreze la un birou.

{370} Localitate unde, în 1214, trupele franceze au învins armatele unei coaliţii puternice conduse de împăratul german Otto al IV-lea.

{371} Localitate din Belgia în care francezii au obţinut o victorie în 1745 împotriva englezilor.

{372} Semnul regalităţii.

{373} Unul dintre şefii bandelor de monarhişti, care în 1815 s-au dedat la represalii sălbatice împotriva bonapartiştilor şi a foştilor revoluţionari dintre anii 1789–1799 (teroarea albă).

{374} De fapt: *nec pluribus impar* (lat.) – nu inegal cu mai mulţi (subînţeles: aştri); deci: „întocmai ca un soare” – deviza excesiv de orgolioasă a regelui Ludovic al XIV-lea.

{375} Arc de triumf la Paris, între Luvru şi Tuilerii, înălţat în timpul lui Napoleon.

{376} Ultimul descendent al familiei prinţilor de Bourbon-Condé; răpit de poliţia lui Napoleon, pe teritoriul Germaniei, a fost împuşcat la Vincennes, lângă Paris, după o judecată sumară (decembrie 1804), era una din căpeteniile opoziţiei regaliste a emigranţilor nobili.

{377} Reşedinţa împăraţilor austrieci la Viena.

{378} E vorba de fiul lui Napoleon I şi al Mariei-Luiza.

{379} *Aprilie jalnic*: considerată ca aducătoare de nenorociri şi de moarte, fiindcă este luna când se prăpădeau tuberculoşii. Victor Hugo extinde epitetul la întreg anul 1815, începutui teroarei albe a restauraţiei.

[380] *Articolul 14* al Chartei constituționale din 1815 garanta libertatea de conştiință, dar proclama catolicismul religie de stat, ceea ce anula garanția libertății de gândire.

[381] Denumirea unui han şi a unei localități, locul unde se afla statul-major al lui Napoleon în timpul bătăliei de la Waterloo.

[382] General englez, guvernatorul insulei Sfânta Elena în timpul exilului lui Napoleon.

[383] Om politic ultraregalist din timpul restaurației, autor de virulente pamflete antibonapartiste.

[384] Congresul de la Viena (1814–1815) a fixat noile frontiere ale statelor europene după înfrângerea lui Napoleon.

[385] „Astfel lucrați voi, dar nu pentru voi" (lat.). Începutul unui vers atribuit lui Virgiliu.

[386] Sat în Piemont (nord-vestul Italiei) în care armatele franceze au repurtat în 1544 o victorie împotriva trupelor lui Carol Quintul.

[387] Mareşal al lui Ludovic al XIV-lea, învingător în multe bătălii din Războiul de treizeci de ani.

[388] Aluzie la distrugerea sistematică a tuturor aşezărilor omeneşti din această regiune a Rinului mijlociu în 1689, la începutul războiului Ligii de la Augsburg, coaliție împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Confuzie din partea lui Victor Hugo: Turenne era mort atunci de 14 ani; responsabilul acestei acțiuni atroce este Louvois, ministrul de război.

[389] Generali francezi din timpul revoluției, cunoscuți prin disciplina de fier pe care o impuneau soldaților. S-au distins în campaniile duse contra răscoalelor puse la cale de nobilime şi în Renania împotriva austro-prusacilor.

[390] Localitate unde şi-a petrecut Voltaire ultimii douăzeci de ani din viață.

[391] Preşedintele cabinetului francez între 1821 şi 1828; om de încredere al lui Carol al X-lea şi al ultraregaliştilor; a luat cele mai reacționare măsuri dictate de clica feudalo-clericală.

[392] O plantă tropicală.

[393] O monedă valorând câțiva franci.

[394] Sapă pământul şi-n groapă-ntunecoasă ascunde comori. Bani, arginți, pietre, cadavre, spectre şi nimic… (lat.).

[395] Gânditor materialist englez din secolul al XII-lea, care, condamnând scolastica medievală, a chemat la studierea pe cale experimentală a naturii.

[396] Rege al Franței (1330–1422).

[397] Este vorba de ocuparea Spaniei de către armata franceză, ocupație hotărâtă în 1823 la congresul Sfintei Alianțe. Trupele franceze ale restaurației, comandate de ducele d'Angoulême, au înăbuşit în Spania o mişcare burghezo-liberală, care începea să ia proporții, neliniştind reacțiunea europeană. Rezistența burgheziei spaniole a fost slabă. Francezii au fost bine primiți de către nobilime şi cler.

[398] Rege al Sardiniei şi al Piemontului (1831–1849). A încercat să elibereze Lombardia şi Veneția de sub stăpânirea austriacă, dar a fost învins. În interior a înăbuşit mişcarea republicană a „Italiei tinere".

În 1823, pe când era numai moştenitor al tronului şi se numea prinț de Carignan, a luat parte ca voluntar la expediția ducelui d'Angoulême în Spania.

{399} Drapelul alb cu flori de crin aurii era drapelul emigranților monarhişti din timpul Revoluției Franceze; drapelul tricolor era cel al revoluționarilor, adoptat şi de Napoleon. Până la cucerirea malului stâng al Rinului de către armatele revoluționare, centrul emigranților reacționari era oraşul Coblentz pe Rin.

{400} Fort al portului Cadix din Spania, cucerit în 1823 de agresorii francezi comandați de ducele d'Angoulême.

{401} Apărătorul eroic al Saragosei, oraş spaniol pe Ebro, în timpul ocupației franceze (1809).

{402} Guvernator al Moscovei în timpul războiului de apărare a patriei, dus de poporul rus împotriva năvălitorilor francezi din 1812.

{403} General spaniol, unul dintre conducătorii mişcării burghezo-liberale din Spania. Nu a opus rezistență serioasă francezilor în 1823.

{404} Regele-sadea. Autorul se referă la Ferdinand al VII-lea de Bourbon, al cărui absolutism a fost restabilit în 1823 de către trupele intervenționiste franceze.

{405} Arbore din Antile, care secretă o sevă veninoasă, despre care se crede, fără temei, că pricinuieşte moartea celor care dorm la umbra lui.

{406} Amiral olandez din secolul al XVII-lea, mort în bătălia navală împotriva flotei franceze în fața portului Siracuza din Sicilia (1676).

{407} Partea corăbiei care se înfundă în apă.

{408} Latura din stânga a unei corăbii privită de la pupă spre provă. (Pupa – spate; prova – față.)

{409} Ferestruică pe flancul unei corăbii.

{410} Latura din dreapta a unei corăbii privită de la pupă spre provă.

{411} Poet francez din secolul al XVIII-lea, care avea o figură dizgrațioasă.

{412} Adept al filozofilor iluminişti francezi din secolul al XVIII-lea. A denuntat cruzimile şi abuzurile clerului catolic în colonii într-o carte care s-a bucurat de o largă răspândire: *Istoria filozofică şi politică a colonizărilor şi comerțului europenilor în cele două Indii.*

{413} Poet liric francez din secolul al XVIII-lea.

{414} Lagăr înjghebat în America, sub restaurație, pentru bonapartiştii liberali.

{415} Orăşel la sud-est de Paris, pe Sena.

{416} Azil de bătrâne şi spital de boli nervoase în sud-estul Parisului (malul stâng al Senei), întemeiat în secolul al XVII-lea în localul unei foste pulberării.

{417} Prim-ministru englez în timpul domniei lui Napoleon, inițiatorul celor mai multe din coalițiile îndreptate împotriva Franței.

[418] Impozitul pe uşi şi pe ferestre era o dare proporţională cu numărul deschizăturilor dintr-o locuinţă.

[419] Impozit suplimentar pe venituri din comerţ.

[420] Veche monedă franceză de argint valorând 6 franci-aur.

[421] Aluzie la fabula *Le corbeau et le renard* (Corbul şi vulpea) a marelui fabulist francez.

[422] Ultima favorită a lui Ludovic al XV-lea, ghilotinată în timpul Revoluţiei Franceze.

[423] Hrăpăreţ, acaparator (fr.).

[424] Localitate din sudul Parisului, pe vremuri fortăreaţă şi închisoare.

[425] Servitor într-un han din împrejurimile Parisului. În 1827 şi-a ucis logodnica, căreia i se spunea „păstoriţa din Ivry”.

[426] Până în 1830 execuţiile capitale aveau loc în plin centrul Parisului, în Piaţa Grève din faţa Primăriei. După aceea, ghilotina a fost mutată la bariera Saint-Jacques, una din întăriturile dinspre sud ale Parisului.

[427] Strada oalelor.

[428] Colegiu înfiinţat la mijlocul secolului al XVII-lea. În secolul al XVII-lea, Colegiul celor patru naţiuni adăpostea studenţi bursieri din cele patru provincii anexate: Flandra, Alsacia, Roussillon şi Piemont.

[429] Numele unei străzi din Paris. Între această stradă şi bulevardul Italienilor se înalţă clădirea Operei Comice.

[430] Una din congregaţiile ordinului franciscan, care îşi avea centrul în cartierul Picpus din Paris.

[431] La marginea Parisului căile de acces erau pe atunci închise cu porţi sau bariere. Sub regimul feudal „sergenţii” erau soldaţii de poliţie însărcinaţi să execute sentinţe.

[432] Vechi sat din nord-estul Parisului, cuprins mai târziu, în secolul al XIX-lea, în raza acestuia.

[433] *Copacul Cracoviei*, un castan din grădina Palais-Royale – fostul palat al lui Richelieu – numit astfel în secolul al XVIII-lea, în semn de simpatie a parizienilor faţă de Polonia împărţită.

[434] *La Prudenţă, La înţelepciune* (fr.).

[435] Închisoare pe insula Cité de pe Sena.

[436] Veche măsură franceză, egală cu 0,3248 m.

[437] *Duvivier, Ligniville, Desprez, Artonge* – vânători vestiţi din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Autori de tratate cinegetice.

[438] *Marcian, Valentinian al III-lea* – împăraţi romani la mijlocul secolului al V-lea; primul, al Imperiului de răsărit; celălalt, al Imperiului de apus. Atila, căpetenia hunilor instalaţi în câmpia panonică, ameninţa ambele imperii şi mai ales pe cel de apus, dar Valentinian al III-lea, după înfrângerea hunilor în câmpiile catalanice, obţinu bunăvoinţa lui Atila, făgăduindu-i drept soţie pe sora sa, Honorina.

[439] După victoriile din nordul Italiei şi din Etruria, Hanibal ocoli Roma şi se îndreptă spre regiunea oraşului Neapole, unde cuceri cetatea Capua; iernă acolo ducând cu trupele sale o viaţă de petreceri; în acest timp romanii se întăreau şi se pregăteau să atace Cartagina.

[440] Pe timpul dictaturii iacobine, Danton, devenit contrarevoluţionar, a stat mai mult la Arcis-sur-Aube, unde-şi cumpărase proprietăţi, dezinteresându-se de primejdiile care ameninţau Franţa şi dezaprobând măsurile Comitetului salvării publice împotriva duşmanilor republicii.

[441] Formulă magică din povestea arabă *Ali-Baba şi cei patruzeci de hoţi (1001 de nopţi)* prin care hoţii şi, după dânşii, Ali-Baba făceau să se mişte lespedea de la intrarea unei peşteri cu bogăţii.

[442] Preot florentin din secolul al XVI-lea, care a înfiinţat ordinul catolic al oratorienilor, introdus şi în Franţa la începutul secolului următor de către cardinalul Pierre de Bérulle.

[443] Naşterea Domnului.

[444] Zămislirea.

[445] Intrarea în biserică.

[446] Patimile Domnului.

[447] Maici care aparţin ordinului vizitării.

[448] Bucură-te, Maria.

[449] Binecuvântată.

[450] Iată.

[451] Scriitor francez din secolul al XVII-lea, cunoscut pentru povestirile sale *Motanul încălţat, Scufiţa roşie, Cenuşăreasa, Prichindel* ş.a.

[452] Personaj legendar din *Iliada* lui Homer.

[453] Personaj din istoria antică, tiran al Siracuzei. Aici joc de cuvinte: Agatocle (pron. *Agatoclé*) pronunţat la fel ca *Agathe aux clefs* (Agata cu chei).

[454] Localitate la nord de Paris; posedă un frumos castel din timpul Renaşterii; în secolul al XIX-lea se instalase într-însul un institut de fete, condus de călugăriţe catolice; doamna Campan era directoarea pensionului.

[455] Vecernie, slujbă de seară.

[456] Nimeni nu va divulga străinilor regulile şi regulamentul nostru (lat.).

[457] Doamne nobile.

[458] Pătrăţel *sau romb* de postav purtat pe umăr de unele ordine călugăreşti catolice.

[459] Romancieră de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, educatoarea viitorului rege Ludovic-Filip.

[460] Trei trupuri cu merite neegale atârnă pe cruci: / Dismas şi Gesmas, dar la mijloc divinul stăpân; / Dismas se avântă în sus, iar nefericitul Gesmas se lasă în jos / Cel-de-Sus să ne aibă în pază pe noi şi avuţia noastră. / Repetă versurile acestea, să nu ţi se fure lucrurile tale.

[461] *Ana Dacier* (1651–1720); o femeie care i-a uimit pe contemporani prin profunda cunoaştere a limbilor clasice, din care a făcut tălmaciri foarte apreciate.

[462] Personaj mitologic: zeitate pastorală, înfăţişată întotdeauna de vechii greci cu un nai.

[463] După ce (am vorbit) despre suflete, (să vorbim) despre pietre (în original în limba latină).

[464] Loc anume pentru un joc cu mingea şi cu o rachetă scurtă.

[465] *Droit-Mur,* în franceză, „zidul drept”, construit din piatră; é*glantier* înseamă „măcieş”.

[466] Celebră mânăstire de călugăriţe, fondată în secolul al XI-Iea în localitatea Fontevrault, pe valea Loarei.

[467] Şi-au luat zborul (lat.).

[468] *Julia Alpinula*, a cărei piatră de mormânt poartă inscripţia *Hic jaceo, vixi annos viginti et tres,* a fost o tânără din aristocraţia romana.

[469] Sunt îngropată aici. Am trăit douăzeci şi trei de ani (lat.).

[470] Protestant din Toulouse (secolul al XVIII-lea), învinovăţit pe nedrept că şi-a ucis fiul trecut la catolicism şi executat în 1762. Voltaire i-a luat apărarea şi a demascat cu mult curaj fanatismul religios care împinsese la condamnarea bătrânului. Mulţumită campaniei sale perseverente, Calas a fost reabilitat (1765).

[471] Colibă a pieilor roşii din America de Nord.

[472] La mahomedani, femeie de harem, din care i se interzicea să iasă.

[473] *Labarre şi Sirven* - victime ale fanatismului religios din secolul al XVIII-lea, apărate şi reabilitate de Voltaire. (Pentru Calas, vezi nota de mai sus.).

[474] General al lui Nabucodonosor, care a fost deosebit de crud cu evreii; ucis în somn de Judita, spre a-şi răzbuna poporul asuprit.

[475] Celule subterane pentru osândiţii pe viaţă.

[476] Boul vopsit în alb cu creta (lat.), expresie împrumutată de la Iuvenal (SatiraX).

[477] Pustnici, călugări şi preoţi ai altor religii decât cea creştină. *Fachiri*: asceţi musulmani din Pakistan şi India; *bonzi*: preoţi budişti la chinezi; *santoni, dervişi*: călugări musulmani; *marabuţi*: pustnici musulmani din Africa de Nord (Magreb); *talapoini*: preoţi budişti din Siam (Tailanda).

[478] Aluzie la şcoala filozofului idealist german Arthur Schopenhauer (1788—1860), care în lucrarea sa principală *Lumea ca voinţă şi reprezentare* consideră că esenţa lumii este voinţa universală, concepută ca o voinţă oarbă, iraţională, absurdă.

[479] Înainte de experienţă, înainte de practică. Afirmaţia apriorică este o afirmaţie bazată numai pe speculaţiile abstracte ale raţiunii „pure” şi care nu se sprijină pe experienţă şi practică.

[480] Împărat roman şi filozof stoic (secolul al II-lea).

[481] Locul unde filozoful grec Aristotel (secolul al IV-lea î.e.n.) îşi aduna discipolii.

[482] Legislator atenian din antichitate. Legile sale erau de o severitate excesivă.

{483} Personaj din romanul *Satyricon* al scriitorului latin Petroniu: bogătaş care dă un banchet fastuos, om cinic şi corupt.

{484} Filozof materialist din Grecia antică (secolele VII-VI î.e.n.).

{485} Călugări dintr-un ordin monahal catolic din Franța, întemeiat în secolul al XVII-lea, cu un regulament deosebit de sever, dominat de obsesia morții.

{486} Filozof idealist german (1646—1716), care s-a străduit să împace biserica catolică şi protestantă.

{487} Voltaire a înălțat-o lui Dumnezeu (lat.).

{488} Prescurtare a începutului psalmului 129, zis al Penitenței: *De profundis clamavi...* (Strigat-am din adâncuri); psalmul exprimă căința şi se cântă la catolici în cursul înmormântării.

{489} O adeptă a lui Jansenius, episcop olandez (1585—1638), care a formulat o doctrină ce tinde la limitarea liberului arbitru şi a predestinării.

{490} *Iată darul* – cuvinte din messa catolică.

{491} Primul a fost papă, celălalt împărat bizantin – ambii în secolul al VI- lea.

{492} Călugări dintr-un cin catolic subordonat benedictinilor, înființat la sfârşitul secolului al XI-lea în Burgundia franceză.

{493} Crucea rămâne, în timp ce lumea trece (lat.).

{494} Retor grec din perioada alexandrină.

{495} Provansal din secolele XI-XII, precursor al reformei religioase, predica reîntoarcerea la creştinismul primitiv, condamnând clericalismul şi monarhismul. A fost ars pe rug în 1126 ca eretic.

{496} Reformator religios şi politic italian din secolul al XII-lea. A provocat o revolta la Roma împotriva papei, dar a fost înfrânt şi ucis.

{497} Teolog scolastic francez din secolul al XII-lea, condamnat de către Conciliul din Reims, prezidat de papa Eugen al III-lea.

{498} Reformator religios breton din secolul al XII-lea. Învățătura sa, pronunțat anticlericală, a dus la condamnarea lui de către Conciliul din Reims.

{499} Altă denumire a lui Ludovic al VII-lea, rege al Franței de la 1137 la 1180.

{500} E vorba de ordinul templierilor, înființat în 1118 în Palestina, alcătuit mai ales din francezi; era monahal şi militar totodată. Misiunea sa era să apere Palestina de arabi. După recucerirea Ierusalimului de către arabi (sfârşitul secolului al XII-lea) s-a retras în Franța, unde poseda bogății imense.

{501} Benedict, creatorul ordinului călugăresc catolic, al benedictinilor, a îndeplinit în biserica apuseană un rol asemănător cu al lui Vasile, zis cel Mare, episcop de Cesaria (Asia Mică, secolul al IV-lea), în biserica creştină din răsărit, unde se numără printre fondatorii vieții monahale.

{502} Feudal francez din secolul al XVI-lea, care după o viată agitată s-a călugărit. A înființat, în scopuri de propagandă catolică, ordinul „Fraților doctrinei creştine”.

[503] *Cardinalul de Périgord*, numit Alexandre de Talleyrand-Périgord, rudă a cunoscutului ministru de externe al lui Napoleon. A fost arhiepistop al Parisului pe vremea restaurației.

[504] *Gondren, Bourgoin, Sénault* etc. - superiori ai ordinului oratorienilor, din Franța (secolul al XVII-lea) după cardinalul de Bérulle.

[505] *Pierre Coton*, iezuit francez (1564—1626), confesorul lui Henric al IV-lea şi al lui Ludovic al XIII-lea. Se spune că, mustrându-l într-o zi pe Henric al IV-lea pentru că, ori de câte ori voia să înjure, exclama: „Jarnidieu!" (*Je renie Dieu*), îi propuse să înlocuiască această exclamație cu „Jarnicoton!" (*Je renie Coton*). Adică, în loc de: „Îl tăgăduiesc pe dumnezeu!", „Îl tăgăduiesc pe Coton!". Varianta plăcu regelui şi înjurătura ajunse la modă.

[506] Episcop francez din secolele XVI-XVII.

[507] Prelat gallo-roman din secolul al IV-lea, cunoscut pentru actele sale de caritate.

[508] Papă la sfârşitul secolului al VII-lea; exarhul (locțiitorul împăratului combătut) este cel din Ravena, care administra pe atunci posesiunile bizantine din Italia: vizigoții, popor germanic, înființaseră un regat în Spania.

[509] Împuternicitul pentru Italia şi Africa al împăraților din Bizanț.

[510] Teologi benedictini din ultima perioadă a evului mediu.

[511] Călugăr spaniol, biograf al lui Carol Quintul (secolul al XVI-lea).

[512] Rege al Spaniei şi împărat al Germaniei (1500—1558).

[513] *Au bon coing*: joc de cuvinte între *coin* (colț, colțişor) şi *coing* (gutuie).

[514] *Prytanée de la Flèche*, şcoală militară pentru fiii de nobili, instalată într-un vechi castel al lui Henric al IV-lea.

[515] Cei ce dorm în țărâna pământului se vor deştepta; unii pentru viața veşnică, iar ceilalți pentru osânda veşnică; să se țină minte totdeauna (lat.).

[516] Pace veşnică dăruieşte-i, Doamne (lat.).

[517] Şi lumina veşnică să strălucească în ea (lat.).

[518] Să se odihnească în pace (lat.).

[519] Regiuni din Anglia, renumite pentru vitele lor.

[520] *Ştiri ilustrate din Londra*, revistă engleză de reportaje şi ilustrații.

[521] Nume dat răzvrătiților contrarevoluționari din provinciile Vandeea şi Bretania în 1793–1799.

[522] Diminutivul cuvântului latin *parvus*, înseamnă foarte mic.

[523] Autor comic latin din secolul III-II î.e.n. Numeroasele personaje populare din piesele sale vorbesc limba latină a maselor; *homuncio* însemnând omuleț.

[524] Pensionul din Cartierul latin al acestui ordin călugăresc a fost dărâmat pe vremea restaurației pentru a face loc unor locuințe.

[525] Monument din Paris (Cartierul latin), clădit în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pe locul vechii biserici Sfânta Genoveva. Revoluția burgheză l-a transformat în lăcaş al gloriilor naționale, înmormântând acolo pe Voltaire şi Rousseau.

[526] Vast teren din apusul Parisului, rezervat în secolul al XVIII-lea exercițiilor militare. Ulterior a fost transformat în parc. În tinerețea lui Victor Hugo era încă separat prin şanțuri de restul oraşului.

[527] Actriță franceză din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

[528] Scriitor clasic francez din timpul Renaşterii. Romanul său *Gargantua şi Pantagruel* ascunde, sub glume şi episoade bufone de factură populară, o critică socială ascuțită, îndreptată mai ales împotriva nobilimii feudale şi a bisericii catolice.

[529] Personaj fabulos din poemul epic *Os Lusiadas (Portughezii)* al poetului portughez Luis de Camões (1525–1580).

[530] Personaj creat de H. Monnier (*Memoriile lui J. Prudhomme*, 1857) şi devenit repede popular. Întruchipează prostia şi îngâmfarea micului burghez parizian care se acomodează cu orice regim, ba îl şi justifică în chip ridicul prin fraze goale, debitate solemn.

[531] Feudal din secolul al XVI-lea, celebru prin aventurile sale galante şi vânătoreşti. A scris şi un tratat de vânătoare, *La Vénerie*... (1560), retipărit adesea până pe vremea lui Victor Hugo, care vede în autor un tip de om cu inițiative îndrăznețe.

[532] Grecii vechi, pe drept ori pe nedrept, râdeau de cei din Beoția că sunt proşti.

[533] Se-nvârte roata (lat.)

[534] Aluzie la o epistolă a poetului latin Horațiu (I, 10). Flaccus este poetul însuşi (Quintus Horatius Flaccus) care elogiază plăcerile vieții de la țară (*ruris amator*); spre deosebire de el, celălalt personaj, Fuscus, preamăreşte avantajele vieții orăşeneşti.

[535] Cartiere populare din sudul Parisului, cuprinse în zona oraşului abia între 1830–1850.

[536] Localități din jurul Parisului, unele, ca Belleville şi Ménilmontant, cuprinse încă de pe la 1840 în raza oraşului.

[537] Pod din Paris peste Sena. Poartă numele uneia din victoriile lui Napoleon asupra austriecilor în timpul primei campanii din Italia (1796).

[538] Răufăcători osândiți să vâslească la galere.

[539] Ministru de finanțe – câtva timp şi al marinei – sub Ludovic al XIV-lea.

[540] Calvinist, protestant; aceşti aşa-zişi „eretici" față de biserica romano-catolică erau crunt persecutați sub Ludovic al XIV-lea.

[541] Avocat parizian din secolul al XVIII-lea. A notat zi cu zi, într-un *Jurnal istoric şi anecdotic*, evenimentele şi comentariile publice din timpul domniei lui Ludovic al XV-lea.

[542] *Gavroche.*

{543} Povestire de Victor Hugo, o primă schiță a *Mizerabililor*, în care scriitorul denunță asprimea pedepselor dictate de legile societății burgheze atunci când se aduce vreo „atingere” proprietății private; se ridică împotriva regimului neomenos din închisorile timpului.

{544} Nume purtat până în 1830 de Piața Primăriei din Paris, rezervată pentru execuții.

{545} Călăul și duhovnicul condamnaților la moarte în timpul restaurației.

{546} Falsificator şi criminal din vremea tinereții lui Victor Hugo, executat în 1836. Aparţinea unei familii burgheze din Lyon. Debutase în literatură prin versuri şi vodeviluri; a scris de asemenea articole de presă. Iată de ce procesul lui a stârnrlt mare vâlvă la Paris.

{547} Criminal executat la Lyon, în primii ani ai restaurației.

{548} Coşul în care cădea capul celui ghilotinat.

{549} Papavoine, Tolleron, Avril, Louvel, Delaporte, Boriès, Castaing, Jean Martin, Lecouffé, Debacker – criminali sau escroci celebri în prima jumătate a secolului trecut.

{550} Poduri din partea de răsărit a Parisului. Apa Senei fiind socotită acolo mai curată, numeroase spălătorese se îngrămădeau odinioară între cele două poduri pentru a-şi limpezi rufele.

{551} La Eleusis (nord-vestul Atenei) se află un templu al lui Ceres, unde se oficiau misterele vestite în toată Grecia.

{552} Serbări ateniene în cinstea zeiței Minerva.

{553} Strigăt al bacantelor în cinstea lui Dionisos (Bachus), zeul vinului la grecii antici, în timpul bachanalelor din toamnă, sărbătoarea culesului viilor.

{554} Oraş în nord-vestul Parisului, unde se află un castel din secolul al XVIII-lea. Para desenată de un copil pe unul dintre stâlpii porții castelului reprezenta caricatura figurii de obez a regelui.

{555} Primul pod de piatră din Paris, construit pe la 1600. Multă vreme pe acest pod spațios se îngrămădeau saltimbanci şi negustori ambulanți, atraşi de marea afluență de acolo.

{556} Numele de familie al lui Molière, născut în 1622 în cartierul Halelor din centrul Parisului.

{557} Autor dramatic francez (1732–1799), *Figaro*, eroul principalelor sale comedii (*Bărbierul din Sevilla şi Nunta lui Figaro*), are îndrăzneala şi spiritul critic caracteristice maselor populare din Paris

{558} Orator şi ziarist din timpul revoluției burgheze din Franța. Pe vremea dictaturii iacobine a fost amestecat în complotul contrarevoluționar al lui Danton.

{559} General francez în timpul revoluției franceze. Însărcinat de directoriu, în 1799, să transforme regatul Neapolului în „republică partenopeană”, a luat unele măsuri împotriva clerului catolic şi a demascat propaganda obscurantistă, ca cea privitoare la potirul cu sângele sfântului Ianuarie, patronul oraşului Neapole.

{560} Herakles (Hercules) numit astfel fiindcă era fiul lui Zeus (Jupiter) şi al Alemanei, soția lui Amfitrion, strateg al tebanilor; „scutură pielea leului” – aluzie la prima vitejie a lui Herakles: uciderea leului din Nemeea.

[561] Copil de trupă în timpul revoluției din Franța. În 1793 a însoțit una din armatele care operau împotriva rebelilor contrarevoluționari din Vandeea. Căzut în mâinile acestora şi somat să strige „Trăiască regele!”, a preferat să moară eroic strigând „Trăiască republica!”

[562] „Iată Parisul, iată omul” – după cunoscuta locuțiune latină „Ecce homo”, folosită pentru a se anunța pe sine sau a anunța pe cineva.

[563] Capitoliu, Pantheon, Aventin etc. — monumente sau cartiere din Roma antică. Pe colina Capitoliului se afla templul lui Jupiter, unde erau încoronați comandanții de oaste triumfători. Pantheonul era un templu consacrat tuturor zeilor. Pe colina Aventinului s-a retras plebea romană în timpul luptelor duse împotriva patricienilor.

[564] Cuvânt spaniol care desemnează pe omul din popor cu pretenții de eleganță.

[565] Locuitorul de dincolo de Tibru.

[566] Denumirea lumpenproletariatului napolitan.

[567] Termen englezesc care înseamnă argou vorbit în împrejurimile Londrei şi, prin extensiune, tânăr care afectează din snobism să vorbească argou.

[568] Autor purist de studii şi tratate de gramatică (secolul al XVIII-lea).

[569] Era chiar mama lui Euripide, căruia i s-a imputat adesea, în aristocrația ateniană, originea lui populară.

[570] Personaj dintr-o comedie a scriitorului latin Plaut. *Discobol* – aruncător cu discul; atlet profesionist foarte apreciat în antichitate.

[571] Soldat vesel în comediile scriitorului latin Plaut.

[572] Personaj dintr-o satiră a lui Horațiu, tipul amatorului do vechituri cumpărate fără discernământ.

[573] Este vorba de castelul din această localitate situată în sud-estul Parisului. Reşedință regală în evul mediu, devenise în secolele XVII—XVIII închisoare pentru deținuți politici.

[574] Piața publică din vechea Atenă, loc de adunare a poporului în vederea unui plebiscit (mai ales când i se cerea să voteze pentru sau contra exilării ori condamnării vreunui personaj politic).

[575] Cunoscut filozof materialist francez din secolul al XVIII-lea, director al *Enciclopediei*; a fost închis în donjonul din Vincennes în 1749 în urma publicării clandestine a lucrării *Scrisoare asupra orbilor*.

[576] Gastronom francez din secolul al XVIII-lea; a trăit până-n vremea tinereții lui Hugo.

[577] Mâncău rafinat care se străduieşte să creeze feluri noi de mâncare (vezi Horațiu, Satire, II, 8).

[578] Portic în Atena veche sub care se întruneau adepții filozofiei stoice; loc de întrunire, de asemenea, al scamatorilor şi saltimbancilor.

[579] Poligraf latin din secolul al II-lea.

[580] Nepotul compozitorului Jean-Philippe Rameau (secolul al XVIII-lea). Diderot i-a asigurat nemurirea, notând conversațiile avute cu el în scrierea *Nepotul lui Rameau*, în care personajul apare

ca un parazit cinic şi amoral.

[581] Tip de parazit, într-adevăr, din comedia cu acelaşi titlu a scriitorului latin Plaut.

[582] Tip de împricinat din comedia greacă şi latină.

[583] Procesoman din timpul revoluției şi al imperiului.

[584] Jurist francez în timpul revoluției franceze şi al dictaturii napoleoniene. A fost deputat în Convențiunea Națională, apoi principal redactor al codului civil şi, în sfârşit, „arhicancelar” al imperiului.

[585] Erudit latin din secolul al II-lea.

[586] Personaj comic (bucătar) din comedia lui Plaut, *Aulularia*.

[587] Literat şi erudit francez din prima jumătate a secolului trecut.

[588] Derivat de la numele Martine: individualizare a femeilor de moravuri uşoare.

[589] Femeie de moravuri uşoare din comedia *Casina;* numele ei înseamnă în greceşte, „bălțata”.

[590] Tipul palavragiului glumeț (vezi Horațiu, *Satire*, I, 8).

[591] Cunoscută cafenea din Paris.

[592] Tipul omului care-şi risipeşte averea în chefuri (vezi Horațiu, *Satire*, I, 1).

[593] Cântăreț vestit din Roma antică (vezi Horatiu, *Satire*, I, 3).

[594] Numele unui cunoscut cartier din Paris. Cântăreți şi instrumentişti ambulanți organizau acolo, încă din secolul al XVIII-lea, scurte concerte pentru distracția publicului.

[595] Pseudonimul de circ al unui clovn celebru din Paris pe vremea restaurației, care organiza spectacole în parcuri sau bâlciuri.

[596] Grădină publică în Paris.

[597] Cine mă tine de togă când mă grăbesc? (lat.).

[598] Localitate din vestul Parisului. Până pe la mijlocul secolului trecut, dealurile sale erau acoperite cu vii, care produceau un vin de calitate mediocră.

[599] Cupletist şi autor de farse din timpul primului imperiu şi al restaurației, care trecea drept mare chefliu.

[600] Unul dintre participanții la banchetele lui Maecena, renumit prin capacitatea lui de ingurgitare (vezi Horațiu, *Satire*, II, 8).

[601] Cimitir din răsăritul Parisului, amenajat pe o colină.

[602] Cartier din Roma antică locuit de plebei.

[603] Personaj din mitologia grecă; i se atribuie construirea unui templu subteran în Beoția, căutat de amatorii de oracole; emanațiile acelei hrube îi adormeau şi aparițiile din visele lor erau interpretate drept prevestiri divine.

[604] Medic german din secolul al XVIII-lea, autorul teoriei magnetismului animal. Încerca să vindece bolile nervoase prin hipnoză. Un hârdău cu apă în fundul căruia se afla sticlă pisată şi pilitură de fier era aparatul principal al terapeuticii sale.

[605] Nume elocvent în limba greacă veche: însemna „iubitor de muncă”; a fost dat ironic unui tip de escroc din comedia greacă.

[606] Aventurier italian din secolul al XVIII-lea. A trăit multă vreme la Paris şi era foarte preţuit în aristocraţia franceză a vremii pentru leacurile sale miraculoase. Sub pretext de ocultism, s-a dedat la multe intrigi şi escrocherii.

[607] Aventurier care şi-a făcut, în mijlocul secolului al XVIII-lea, apariţia pe la toate curţile suveranilor timpului, lăudându-se că posedă un elixir de prelungire a vieţii.

[608] Cimitir din sudul Parisului, care în secolul al XVIII-lea a devenit un loc de pelerinaj pentru bigoţi, de când fusese înmormântat acolo diaconul Paris. Se pretindea că mormântul acestuia vindecă în mod miraculos.

[609] Tipul burghezului mărginit şi şovin în publicistica liberală a monarhiei din iulie (1830–1848). Caricaturile îl reprezentau ghebos, întocmai ca pe Esop, fabulistul grec.

[610] Vrăjitoare menţionată de Horaţiu în (*Epode* III, 8).

[611] Ghicitoare vizitată de doamnele din „înalta societate” pe vremea restauraţiei.

[612] *Delfi, Dodona* – localităţi cu temple celebre din Grecia antică, unde se dădeau oracole.

[613] Împărat roman (41-54). Valeria Messalina a fost prima lui soţie, repudiată din pricina vieţii scandaloase pe care o ducea.

[614] Burgheză de origine, a căpătat titlul de contesă de la Ludovic al XV-lea, a cărei ultimă favorită a fost.

[615] Aventurier francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Pe timpul tinereţii lui Victor Hugo era văzut zilnic pe bulevardele şi în grădinile publice din centrul Parisului în haine excentrice, de unde porecla de „Diogene modern”.

[616] Istoric şi moralist grec din secolul I.

[617] Tirani din Roma antică. Lucius Cornelius Sulla, şef al partidului aristocratic, a fost dictator câţiva ani în prima jumătate a secolului I î.e.n. Domiţian, împărat roman (81-96), a instituit o cruntă tiranie în ultimii ani ai domniei şi a murit asasinat.

[618] Agitator roman, adversar al legilor agrare propuse de fraţii Grachi; printr-un joc de cuvinte sinistru propunea ca Tiberius Grachus să fie aruncat în Tibru (a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n.).

[619] Împotriva Grachilor avem Tibrul. Să bei din Tibru înseamnă să uiţi de răscoală (lat.).

[620] Celebra statuie antică a zeiţei iubirii Venera; *Venera sa... e hotentotă* – se mulţumeşte şi cu o negresă.

[621] Personaj din comediile lui Beaumarchais *Bărbierul din Sevilla* şi *Nunta lui Figaro*, intrigant şi mai ales venal.

[622] Eroul comediei de Molière purtând acelaşi titlu (1664); încarnează ipocrizia religioasă.

[623] Local de dans şi teatru de varieteuri din Paris pe vremea monarhiei din iulie şi a imperiului al doilea.

[624] Staphylo şi Planesium – personaje din Plaut; prima este o ademenitoare de minore, cealaltă victima ei.

[625] Bariera dinspre oraşul Clichy, în nordul Parisului, azi cartier al oraşului; în 1814, garda lui Napoleon a dat acolo ultima bătălie, înainte de cedarea capitalei în mâinile trupelor aliate, venite să-l detroneze pe Napoleon.

[626] Marele scriitor francez Balzac era bun prieten cu sculptorul David d'Angers şi cu desenatorul Nicolas Charlet, autor de tablouri cu subiecte militare din vremea imperiului.

[627] Stăpân, în limba ebraică veche; nume dat lui Isus de primii lui discipoli evrei.

[628] Divinitate a vechilor frigieni din Asia Mică; mitologia greacă l-a transformat în părinte adoptiv al lui Dionisos, zeul vinului; era reprezentat călare pe un asin.

[629] Patronul unui cunoscut cabaret din Paris cu firma *La Halba mare* (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea); tip de chefliu; a condus şi un teatru de păpuşi.

[630] Colonie greacă din Italia de sud, distrusă la sfârşitul secolului al VI-lea î.e.n. Locuitorii acestei cetăţi erau renumiţi pentru moliciunea şi lipsa lor de moralitate.

[631] Orăşel din sud-estul Parisului. În argoul răufăcătorilor din secolul al XIX-lea Pantin însemna Parisul însuşi.

[632] Constituanta a votat atunci desfiinţarea regimului feudal (1789).

[633] Erou al rezistenţei naţionale poloneze împotriva celei de a doua împărţiri a ţării (1794).

[634] Eliberatorul celei mai mari părţi a Americii de Sud de sub jugul colonialist al Spaniei (secolul al XIX-lea).

[635] Unul dintre eroii războiului de independenţă al Greciei (1821–1829).

[636] Conducătorul insurecţiei democratice spaniole din 1823 împotriva tiraniei lui Ferdinand al VII-lea.

[637] General maghiar, comandant al armatelor revoluţionare în 1848.

[638] Conducătorul rezistenţei veneţienilor împotriva dominaţiei austriece.

[639] Dintre numeroasele personalităţi politice spaniole cu acest nume, Victor Hugo s-a gândit desigur la Ioachim Lopez, unul dintre capii mişcării liberale din 1820–1823.

[640] Luptător pentru desfiinţarea sclavagismului în S.U.A.

[641] General şi politician italian (1807–1882). Considerat unul dintre „părinţii" naţiunii.

{642} Oraş din S.U.A. În secolul al XVIII-lea, de aici s-a dat semnalul revoltei împotriva Angliei (1773, nu 1779 cum notează Victor Hugo).

{643} Insulă din Oceanul Atlantic, aproape de coasta de sud-vest a Spaniei; acolo se află portul Cadix, centru al revoluționarilor burghezi spanioli.

{644} Aluzie la reformele democratice decretate de dieta maghiară din Pesta în martie 1848: desființarea iobăgiei şi a regimului feudal şi proclamarea egalității cetățeneşti.

{645} Aluzie la unul dintre principalele episoade eroice ale unificării Italiei: cucerirea oraşului Palermo, la 6 iunie 1860, de către cei o mie de patrioți ai lui Garibaldi.

{646} Episod al tulburărilor care au precedat războiul de secesiune din S.U.A.; în 1859, un grup puternic de partizani ai desființării sclavagismului au atacat statul Virginia, condus de mari proprietari de sclavi negri.

{647} Patrioți din Ancona (oraş italian pe coasta Adriaticii) s-au organizat în 1849 spre a rezista atacurilor, apoi asediului unei armate austriece de represiune.

{648} Unul dintre conducătorii militari în războiul de independență al Greciei (1821–1829).

{649} General spaniol, partizan al regimului constituțional (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

{650} Patriot şi luptător italian pentru unificarea țării sale (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

{651} Oraş din Grecia, principală cetate a luptătorilor greci în războiul de independență (1821–1829).

{652} Patriot catalan, ucis în timpul unei revolte împotriva dominației spaniole (1832), urmărită îndeaproape de presa franceză a vremii. Catalonia este o provincie din nord-estul Spaniei, la sud de Pirinei.

{653} Aluzie la acțiunile celor doi revoluționari francezi. În primii ani ai revoluției burgheze, cuvântul lui Mirabeau în Adunarea Constituantă a avut adeseori răsunet în masele populare. Robespierre a transformat Parisul în vulcan la 10 august 1792, când poporul a răsturnat monarhia, şi la 1 iunie 1793, pentru izgonirea fracțiunii girondine din Convențiunea Națională.

{654} Poet satiric francez de la începutul secolului al XVII-lea.

{655} Templul lui Teseu se află în Atena; Teseu a fost un rege legendar al acelei cetăți; i se atribuie mai multe fapte vitejeşti, printre care uciderea minotaurului în labirintul din insula Creta (mitologie).

{656} Matematician şi filozof francez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, discipol al enciclopediştilor

{657} Adevăratul nume al lui Voltaire.

{658} În tinerețea lui Hugo, Montfaucon era un imens maidan cu murdării şi bălti pestilențiale.

{659} Om politic şi publicist reacționar englez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

{660} Triburi primitive, antropofage, astăzi dispărute, care au locuit în Insulele Antile şi în nordul Venezuelei.

{661} În secolul al XVII-lea – cartierul nobilimii; în secolul al XVIII-lea a devenit burghez.

[662] Regiune din India renumită în secolul al XVIII-lea pentru obiectele de artă orientală ce se aduceau de acolo.

[663] Comandant al flotei din Mediterană sub Ludovic al XIV-lea. Era şi comandantul galerelor pe care-şi ispăşeau pedepsele condamnaţii la munca silnică.

[664] Celebru pictor olandez din secolul al XVII-lea.

[665] Perioadă din istoria Franţei ((1795–1799). Puterea executivă era exercitată de un comitet format din cinci directori. A luat sfârşit la 18 brumar prin lovitura de stat a lui Napoleon Bonaparte.

[666] Hipodrom din Paris.

[667] Una din elegantele aristocraţiei franceze din ajunul revoluţiei de la 1789.

[668] Miniştri din primii ani ai domniei lui Ludovic-Filip.

[669] Diplomat şi bibliofil francez din secolul al XVIII-lea.

[670] A treia adunare legislativă a revoluţiei burgheze din Franţa; a proclamat şi consolidat regimul republican şi a organizat apărarea tării împotriva intervenţiei militare străine.

[671] Panglică lată servind de insignă unei înalte decoraţii.

[672] Contele Alexei Petrovici Bestujev-Riumin. cancelar al imperiului ţarist în secolul al XVIII-lea, celebru pe atunci prin mai multe dizgraţii şi exiluri, urmate de spectaculoase reintrări în favoare.

[673] Măsură egală cu 30,50 grame.

[674] (1573–1650) S-a căsătorit a doua oară, în 1644, cu Françoise de Narbonne, deci la vârsta de 71 de ani, nu 85; soţia sa avea atunci 23 de ani, nu 15.

[675] Pădurile să fie demne de un consul (lat.).

[676] În stilul arhitectural rococo, caracterizat printr-un exces de ornamentaţii aurite; a fost la modă în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea în bisericile clădite de călugării iezuiţi.

[677] Publicist francez reacţionar, apărător al regimului feudal în timpul revoluţiei burgheze şi al dictaturii napoleoniene. Lucrarea sa *Teoria puterii politice şi religioase în societatea civilă* (1796) era, pe vremea restauraţiei, baza ideologică a ultraregaliştilor.

[678] Deputat ultraregalist din vremea restauraţiei.

[679] Oameni politici din timpul restauraţiei.

[680] Cântec popular pe vremea revoluţiei franceze.

[681] Magistrat francez, asasinat de ultraregalişti în timpul teroarei albe din primii ani ai restauraţiei (1817). Bastide şi Jausion sunt asasinii lui Fualdès.

[682] Unul dintre scandalurile publice din „lumea mare” care au compromis curtea lui Ludovic al XVI-lea şi nobilimea în ajunul revoluţiei. O escroacă, zisă contesa de la Mothe, l-a convins pe cardinalul de Rohan să cumpere pentru Maria Antoaneta un colier pe un preţ fabulos, asigurându-şi în felul acesta favorurile reginei. Cardinalul a predat colierul noaptea, unei femei voalate, pe care escroaca a dat-o drept Maria Antoaneta. Cum bijuteria nu fusese achitată în întregime, bijutierii au reclamat

cazul autorităților şi scandalul a izbucnit, opinia publică bănuind că primitoarea fusese într-adevăr regina.

{683} Nepot al cardinalului; personaj important la curtea lui Ludovic al XV-lea.

{684} Mare feudal francez din secolul al XVIII-lea.

{685} Joc de cuvinte: *suspendu* – dat afară; *pendu* – spânzurat.

{686} Naturalist francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea; a contribuit la sporirea colecțiilor Grădinii Botanice (Jardin des Plantes).

{687} Ziarul oficial al imperiului; publica buletine şi amănunțite reportaje militare.

{688} *Houchard, Kléber, Joubert, Berthier* – generali francezi care s-au distins în timpul războaielor revoluției burgheze şi mai ales în războaiele napoleoniene.

{689} Crucea Legiunii de onoare.

{690} *Würmser, Mélas, Mack* – generali austrieci învinşi de Napoleon.

{691} Mareşal al imperiului care s-a distins în campania din 1805 împotriva Prusiei. Mai târziu, Napoleon l-a însărcinat cu ocuparea oraşelor hanseatice din Germania de Nord, spre a împiedica comerțul englez cu Europa centrală.

{692} *Lutzen, Bautzen, Dresda, Wachau, Leipzig, Gelnbausen* – bătălii din campania anului 1813, când, după dezastrul din Rusia, aliații au urmărit pas cu pas trupele franceze în retragere.

{693} Victorii fără consecințe ale lui Napoleon în 1814, când aliații pătrunseseră în Franța şi înaintau spre Paris.

{694} Consul roman din timpul celui de-al doilea război punic (secolul al II-lea î.e.n.).

{695} *Requiescant in pace* (lat.), la înmormântările catolice: odihnească în pace.

{696} Unul dintre cei mai neînfricați iacobini. În ziarul său *Prietenul poporului* şi în discursurile sale din Convențiunea Națională a denunțat curajos şi consecvent foate tertipurile reacțiunii. A fost asasinit în iulie 1793 de o regalistă: Charlotte Corday.

{697} Şeful unei bande regaliste; în perioada teroarei albe, de la începutul restaurației, a prădat şi ucis numeroşi foşti iacobini şi bonapartişti.

{698} Aluzie la o legendă din antichitate repovestită în versuri de Henri d'Andeli (secolul al XIII-lea), după care filozoful grec Aristotel, educatorul lui Alexandru cel Mare, regele Macedoniei, încercase să-l îndepărteze pe suveran de farmecele unei indiene, Campaspa. La instigația lui Alexandru, aceasta îl seduse însă şi pe filozof, şi-l înrobi până într-atâta, încât consimți să-i servească drept cal, mergând în patru labe, cu frâul în gură.

{699} *In partibus infidelium,* adică în „părțile necredincioşilor": în toate episcopatele desființate de arabi şi de turci în Orientul apropiat, papii de la Roma au continuat să numească titulari, cu funcții onorifice, bineînțeles; aceştia sunt episcopi *in partibus*.

{700} Numărul membrilor Academiei Franceze.

[701] *Le père Duchêne* – titlul unui ziar din timpul revoluției, scris și editat de Hébert.

[702] Femei din aristocrația feudală a secolului al XVII-lea, celebre pentru spiritul lor de aventură.

[703] *Mathusalem*, personaj biblic, unul dintre patriarhii izraeliți renumiți prin lungimea vieții lor; aici este luat drept simbol al bătrâneții, rămășiță a unei generații de mult trecute. *Epimenid*, filozof legendar din Grecia antică, despre care se spunea că ar fi dormit peste o jumătate de veac într-o peșteră. Aici, simbol al emigraților nobili din timpul revoluției burgheze, care se înapoiau în Franța după 22–25 de ani petrecuți în străinătate.

[704] Localitate din Germania; în timpul revoluției din Franța a fost centrul politic al emigraților feudali, care puneau la cale de acolo intervenții armate împotriva republicii.

[705] Șeful ultraregaliștilor francezi sub restaurație.

[706] La Fontenoy, sat din Belgia, mareșalul Mauriciu de Saxa a învins, în 1745, trupele anglo-olandeze. A fost ultima mare bătălie câștigată de armatele franceze sub regimul monarho-feudal. Marengo este localitatea unde Napoleon i-a învins pe austrieci în timpul celei de a doua campanii din Italia (1800).

[707] Personaj din comedia italiană, tip de valet inteligent și descurcăreț, devenit popular în Franța mai ales prin comedia lui Molière, *Vicleniile lui Scapin*.

[708] Ziarist din timpul restaurației, directorul ziarului regalist *Le Drapeau blanc* (Drapelul alb). Se alăturase Burbonilor după căderea lui Napoleon, pe care-l slujise mai înainte.

[709] Ziariști și scriitori reacționari din vremea restaurației.

[710] Date din istoria restaurației Burbonilor: la 8 Iulie 1815, când Ludovic al XVIII-lea s-a înapoiat pentru a doua oara în Franța, dupa înfrângerea lui Napoleon la Waterloo, s-a dezlănțuit teroarea albă împotriva bonapartiștiior; când, la 5 septembrie 1816, același Ludovic al XVIII-lea a dizolvat prima Cameră a noului regim, speriat de excesele reacțiunii acestei adunări compuse aproape exclusiv din ultraregaliști, s-a inaugurat o scurtă perioadă de liberalism, în timpul guvernului Decazes, în spiritul conciliatoriu al doctrinarilor evocați de V. Hugo.

[711] Ultraregalist fanatic din timpul restaurației, după ce-l servise pe Napoleon. A fost ministru de interne îndată după a doua restaurație (1815), în care calitate a ordonat ștergerea inițialei N (Napoleon) de pe monumentele Parisului.

[712] Localitate unde, în 1214, regele Franței Filip al II-lea August a învins armatele unei coaliții îndreptate împotriva sa de împăratul german Otto al IV-lea și contele Ferrand al Flandrei. Victoria s-a datorat mai ales trupelor trimise regelui de catre municipalitățile libere din Franța.

[713] Document important asupra lui Napoleon și a timpului său. Cuprinde comentariile și confidențele lui Napoleon asupra vieții și faptelor sale, înregistrate de istoricul Emmanuel de Las Cazes, care l-a însoțit pe împărat în insula Sfânta Elena.

[714] Contele H. este chiar tatăl autorului: Leopold-Sigisbert Hugo, fost ofițer în armata lui Napoleon. A participat la multe campanii, mai ales la cele împotriva Spaniei revoltate.

[715] Oratori şi oameni politici din timpul revoluției. Vergniaud a fost în primele nouă luni ale Convențiunii Naționale liderul partidului girondinilor, care susținea interesele marii burghezii. Louis de Saint-Just, unul dintre partizanii cei mai credincioşi ai lui Robespierre; membru al Comitetului salvării publice în timpul dictaturii iacobine (1793–94). A organizat apărarea frontierei Rinului împotriva armatelor austro-prusace şi a inspirat decretele din martie 1794, care prevedeau extinderea micii proprietăți la toți cetățenii francezi, prin împărțirea tuturor averilor mari. A pierit sub ghilotină odată cu Robespierre (1794.

[716] Al doilea împărat roman (prima jumătate a secolului I), tip de tiran sângeros.

[717] Actor foarte admirat pe vremea Iul Napoleon. Excela în tragediile clasice. Aşa-zisele lecții de ținută şi dicțiune pe care le da împăratului sunt o legendă.

[718] Organ suprem al puterii executive în timpul Convențiunii Naționale, a treia adunare revoluționară (1793–1795). Însuflețit de Robespierre şi Saint-Just, comitetul a salvat atunci Franța prin măsurile energice luate împotriva reacțiunii din interior, precum şi împotriva duşmanilor care amenințau frontierele, din exterior.

[719] Primul, personaj din comedia clasică franceză, tipul bătrânului zănatic; celălalt, eroul romanului *Suferințele tânărului Werther* de Goethe (1774), tipul tânărului sentimental.

[720] Bandit parizian tras pe roată în 1721.

[721] Al doilea fiu al contelui d’Artois (regele Carol al X-lea în 1824); a fost asasinat în 1820 de un meseriaş, Louvel, fapt pentru care era considerat martir în cercurile ultraregaliste.

[722] „Liga virtuții”, organizație secretă prusacă, alcătuită din reprezentanți ai nobilimii liberale şi ai intelectualității burgheze. A fost constituită în 1808 pentru a lupta împotriva lui Napoleon.

[723] *Carbonarii*, membrii unei organizații secrete revoluționare, care a existat în Italia în prima treime a secolului al XIX-lea. Țelul ei principal era eliberarea națională a Italiei, mai întâi de sub jugul francez şi ulterior de sub cel austriac, precum şi lichidarea instituțiilor feudale absolutiste din micile state italiene şi unificarea Italiei.

[724] A.B.C. în franțuzeşte e pronunțat ca şi *abaissé*: înjosit, aplecat.

[725] Unul dintre comandanții de oşti ai împăratului Justinian (prima jumătate a secolului al VI-lea); a recucerit o parte din Italia ocupată de ostrogoți. Era eunuc. *Castratus ad castra*, joc de cuvinte care se făcea la Roma pe seama generalului bizantin, înseamnă „un castrat în fruntea unei tabere”.

[726] Familie italiană (florentină) din secolele XVI—XVII; unii din membrii ei au devenit cardinali, iar Maffeo Barberini, papă.

[727] Primul termen înseamnă în limba spaniolă culegeri de jurisprudențe şi de hrisoave regale care acordau privilegii oraşelor şi provinciilor: *fuegos* înseamnă *focuri*. Victor Hugo apropie cele două

cuvinte, sugerând că asemenea arhive monarho-feudale sunt destinate focului.

{728} Verset din *Evanghelia lui Matei*: „Tu eşti Petre şi pe această piatră voi zidi biserica mea” (lat.).

{729} Tip de frumuseţe bărbătească la romanii din ultimele secole ale imperiului, după numele unui sclav grec al împăratului Adrian, devenit favorit al acestuia.

{730} Caius Sempronius Gracchus şi fratele său Tiberius luptaseră în calitate de tribuni să obţină o reformă agrară în favoarea plebei romane. N-au izbutit, fiindcă aristocraţia sclavagistă şi-a aparat cu înverşunare latifundiile şi a pus la cale uciderea celor doi tineri. Caius, asediat pe colina Aventinului din Roma, a pus pe unul dintre partizanii săi să-l omoare spre a nu cădea în mâinile Senatului (123 î.e.n.).

{731} Aluzii la un episod din istoria vechii Atene: Hermodius şi Aristogiton au urzit o conspiraţie împotriva lui Hipparc şi Hippias, tirani ai cetăţii. Au izbutit să-l ucidă numai pe primul şi au fost executaţi. Ambii conjuraţi erau tineri austeri, preocupaţi numai de recâştigarea libertăţii patriei lor (a doua jumătate a secolului al VI-lea î.e.n.). Evadneea era o eroină din ciclul teban al legendelor greceşti vechi, renumită pentru frumuseţea ei. S-a aruncat pe rugul soţului ei, Kapaneos, la moartea acestuia.

{732} Unul dintre profeţii izraeliţi (secolul al VI-lea î.e.n.). După legenda biblică, ar fi prorocit sfârşitul robiei babiloniene. „Îngerul curtenitor al lui Beaumarchais” este pajul Chérubin din *Nunta lui Figaro*, care, în afară de nume, nu avea nimic comun cu heruvimii răzbunători de păcate din viziunile lui Ezechiel.

{733} Omule.

{734} Astronom şi fizician francez din prima jumătate a secolului trecut. A făcut parte din guvernul revoluţionar burghez de la 1848 ca ministru de război şi marină.

{735} Naturalist francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea. În cursurile şi cărţile sale a susţinut ideea unităţii organice a vertebratelor. A creat embriologia.

{736} Reprezentanţi de frunte ai socialismului utopic francez (prima jumătate a secolului al XIX-lea).

{737} Fluturele a cărui omidă este viermele de mătase.

{738} *Armand de Puységur*, fost ofiţer, s-a ocupat de magnetism şi somnambulism; a scris mai multe volume în apărarea ideilor lui Mesmer. *Joseph Deleuze*, naturalist din timpul restauraţiei. A publicat, între altele, un catalog al colecţiilor Muzeului de istorie naturală din Paris.

{739} Poetul francez André Chénier a fost ghilotinat în 1794 pentru atitudinea lui contrarevoluţionară. Cea mai mare parte a operei lui (idile, epistole, fragmente de poeme) a apărut postum, în 1819.

{740} Poet satiric latin din a doua jumătate a secolului I. A biciuit, cu o deosebită virulenţă, viciile aristocraţiei romane din timpul său.

{741} Poet francez din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, unul dintre conducătorii protestanţilor în timpul războaielor religioase. Principala sa operă, poemul *Tragicele*, este un aspru rechizitoriu făcut

bisericii catolice.

[742] Ca să nu fie nimic schimbat (lat.).

[743] Este vorba de revista *La Minerve française* din vremea restaurației, hebdomadar politic al burgheziei liberale publicat de Benjamin Constant.

[744] Conducători ai partidului liberal în timpul restaurației.

[745] Ca nişte alergători (lat.).

[746] Victimă a terorii dezlănțuite în Franța de ultra-regalişti; înmormântarea lui a prilejuit o manifestare a burgheziei liberale împotriva restaurației.

[747] Toca în patru colțuri este purtată de magistrații tribunalelor franceze.

[748] Vulturul.

[749] Boturile.

[750] *L'Aigle de Meaux* – vulturul din Meaux; aşa i se spunea lui Bossuet.

[751] Litera L se pronunță ca şi cuvântul *aile* – aripă.

[752] *Grantaire (Grand R)* – R mare.

[753] Fost administrator al Arsenalului din Paris în ultimii ani ai monarhiei. Întemnițat, împreună cu fiul său, în timpul dictaturii iacobine, auzi că fiul său este chemat spre a fi ghilotinat; cum acesta dormea, se prezentă în locu-i şi-i salvă viața, întrucât faptul s-a petrecut cu două zile înaintea căderii lui Robespierre. Fratele mai tânăr al lui Robespierre a ținut să-l întovărăşească şi la moarte (1794).

[754] Prieteni credincioşi ai unor personaje ilustre, sau iluştri ei înşişi prin prietenia lor credincioasă.

[755] Pylade, prieten al lui Oreste, fiul lui Agamemnon, în mitologia greacă.

[756] Luați aminte, voi care hotărâți soarta pământului (lat).

[757] Începutul înțelepciunii (lat.).

[758] În oraşul Heidelberg din Germania (regiunea Baden, pe Rin) un prinț-elector din secolul al XVIII-lea, mare amator de vinuri, pusese să se construiască un butoi uriaş, de 566 400 litri; V. Hugo admirase butoiul în 1838, în pivnița castelului acelui prinț, cu prilejul primei sale călătorii pe valea Rinului.

[759] Este vorba de Carol al II-lea Stuart, regele Angliei (1660–1685), mare petrecăreț. Roastbeeful făcut cavaler este o glumă de banchet care i se atribuie.

[760] Numele calului numit consul de către Caligula; ne-a fost transmis de istoricii romani Tacit şi Suetoniu.

[761] Denumirea engleză a fripturii din pulpă de vacă.

[762] Pictor militar francez din vremea imperiului şi a restaurației.

[763] A avut loc la 168 î.e.n. Consulul roman Paulus Aemilius a zdrobit acolo armatele ultimului rege al Macedoniei, Perseus.

[764] Bătălia câştigată la sfârşitul secolului al V-lea de Clovis, căpetenie a francilor salieni, stabiliți în Galia de Nord, împotriva alamanilor, popor germanic din regiunea Rinului.

[765] Dacă aşa vrea obiceiul (lat.).

[766] General şi om politic atenian din secolul al IV-lea î.e.n. N-a crezut că Grecia va putea rezista regelui Filip al Macedoniei. Displăcând atenienilor din cauza atitudinii sale dispreţuitoare faţă de popor, a fost condamnat la moarte sub un pretext puţin întemeiat. Coligny, cu care-l compară Victor Hugo, este amiralul Gaspard de Coligny, unul dintre conducătorii protestanţilor francezi din secolul al XVI-lea, asasinat în noaptea Sfântului Bartolomeu (1572).

[767] Tiran al Atenei în secolul al V-lea î.e.n. Detestat de masele populare, era linguşit de nobilii din clica lui.

[768] Pliniu, zis „cel Tânăr”, a trăit la Roma în secolele I-II. A lăsat o serie de *Scrisori*, documente asupra vieţii şi moravurilor din antichitatea sclavagistă.

[769] Personificare a latifundiarilor şi a afaceriştilor americani. Sclavajul negrilor fusese desfiinţat (formal, cel puţin) pe timpul războiului de secesiune, tocmai când Victor Hugo termina *Mizerabilii*.

[770] Timpul e bani (engl.).

[771] Bumbacul e rege (engl.).

[772] *Alexis decapitat* – fiul lui Petru cel Mare, care a murit în închisoare, dar nu decapitat. *Petre înjunghiat* – Petru al III-lea, asasinat din ordinul Ecaterinei a II-a, soţia sa (1672). *Pavel strivit cu cizma* – ţarul Pavel I, ucis pe când dormea (1801) de un grup de conjuraţi, cu ştirea fiului său, Alexandru I.

[773] *Marele Lama*, sau *Dalai-Lama*, şeful bisericii budiste din Tibet.

[774] Aluzie la o legendă din timpul războiului de independentă al Ţărilor de Jos (secolul al XV-lea) pentru scuturarea jugului spaniol; arhiducesa Isabela, fiica lui Filip al II-lea, regele Spaniei, a jurat să nu-şi schimbe cămaşa câtă vreme oraşul Ostanda, asediat de trupe comandate de soţul ei, nu va fi cucerit. Fusese asigurată că cetatea va capitula peste câteva zile. Asediaţii au rezistat însă trei ani.

[775] Speluncă, tavernă (fr.).

[776] Legendă din antichitate care onorează patriotismul şi dezinteresarea medicului Hippocrat: regele Persiei, Artaxerxes, trimisese să-l cheme spre a lecui o epidemie din armata sa, oferindu-i avuţii fabuloase; Hippocrat refuză, răspunzând că nu poate servi pe duşmanii patriei sale şi că „vechiturile” care i se ofereau nu-l interesează.

[777] Cantonul Vaud se află în Elveţia de apus, cu capitala Lausanne, cantonul Gex este în Franţa, de partea cealaltă a munţilor Jura.

[778] Gheţar din Pirineii centrali.

[779] Zeiţă din mitologia greacă, veche personificare a forţelor naturii, mamă a lui Zeus; statuile din templele ei o reprezentau cu o coroană asemănătoare zidurilor unei cetăţi.

[780] Personaj mitologic, fată iubită de Zeus şi preschimbată de el în juncă; de aici jocul de cuvinte cu „cascada Pissevache” (*vache*,fr.: vacă).

[781] Este vorba de constituţia reacţionară din 1814, dată de Ludovic al XVIII-lea.

[782] Controlor general al finanţelor (ministru) în ultimii ani ai domniei lui Ludovic al XIV-lea.

[783] Pentru că mă numesc leu (lat.).

[784] Accentuând pe *e* final, pentru italienizarea numelui.

[785] Împărat al Imperiului roman de răsărit (527–565). Sub domnia lui, juristul Tribonian a adunat şi ordonat în coduri vechile legiuiri romane. Victor Hugo îl compară cu Napoleon I, fiindcă sub domnia acestuia s-a redactat şi promulgat legislaţia Franţei burgheze.

[786] Localitate din U.R.S.S., pe atunci în Prusia Orientală, aşezată pe fluviul Niemen; aici în 1807 s-au întâlnit Napoleon şi Alexandru I, ţarul Rusiei, spre a semna pacea care punea capăt coaliţiei a IV-a.

[787] Matematician şi astronom francez. Celebru mai ales prin teoria cosmogonică (asupra modului cum a luat naştere sistemul solar), care poartă numele său.

[788] Jurisconsult; a colaborat la codurile noii legislaţii burgheze de atunci. Consiliul de stat înfiinţat prin constituţia anului VIII (1799), după luarea puterii de către Napoleon, era compus din jurişti însărcinaţi cu redactarea proiectelor de legi, la iniţiativa primului consul.

[789] Sărăcie (lat.).

[790] Divinităţi ale infernului în mitologia greco-romană.

[791] Iertătoarele (în limba greacă).

[792] Dinastie de tipografi olandezi din secolul al XVII-lea, renumiţi pentru calităţile artistice ale cărţilor tipărite în atelierul lor.

[793] Compozitor italian de muzică religioasă (1587–1652).

[794] În frantuzeşte „se îmbufnă” se spune: *bouda*, iar *dragon* înseamnă: „ofiţer de dragoni” şi „balaur”.

[795] Un mit grecesc închipuia adevărul ca pe o zeitate ascunsă în adâncul unui puţ.

[796] Ziar ultraregalist din timpul restauraţiei.

[797] Golanii (span).

[798] Schimbul de cuvinte tari între Carnot şi Fouché se explică astfel: în 1815, după Waterloo, Fouché, fost ministru al poliţiei sub Napoleon, după ce fusese membru al Convenţiunii, îşi renegase trecutul şi-i servea pe Burboni; dimpotrivă, Lazare Carnot, fost membru al Comitetului salvării publice, în care calitate organizase armatele republicii şi asigurase victoriile împotriva austro-prusacilor din 1793–94, refuzase în 1804, ca membru al tribunalului, să aprobe proclamarea imperiului. Napoleon îl ţinuse deci la distanţă. Numai în zilele grele din 1814 făcu din nou apel la dânsul, iar pe timpul celor

„o sută de zile” îl numise ministru de interne. După Waterloo, Burbonii l-au exilat ca „regicid”; cu acest prilej s-a petrecut scena evocată de personajul Gillenormand.

{799} Tragedie romantică de Victor Hugo, a cărei premieră a avut loc la Comedia Franceză în februarie 1830.

{800} Autori de vodeviluri.

{801} Triburi de piei-roşii din America de Nord.

{802} *Volant de raquette*: joc prin care o bucată de plută împodobită cu pene e azvârlită cu racheta.

{803} Abate francez, care în 1789 a jucat un rol însemnat în revoluție. A participat în 1799 la lovitura de stat a lui Napoleon şi a deținut în noul regim demnitatea de „al doilea consul”. Mai târziu, Napoleon l-a făcut senator al imperiului.

{804} Vechi popor germanic din valea Rinului, supus de romani; s-au contopit mai târziu în masa francilor.

{805} Membru al unei secte protestante din Anglia, înființată în secolul al XVII-lea. Quakerii purtau toți un anteriu negru, rufărie grosolană şi pălării cu boruri largi; erau persecutați fiindcă nu recunoşteau nici o autoritate; de aceea au emigrat în masă în coloniile din America de Nord, contribuind în secolul al XVIII-lea la eliberarea acestora.

{806} *Parții*, popor străvechi scit, nu erau niciodată aşa de primejdioşi ca atunci când, prefăcându-se că fug, aruncau peste umăr săgeți în duşmanii care-i urmăreau.

{807} *Lanoire* (fr.) – cea neagră; *Leblanc* (fr.) – cel alb

{808} Şi se făcu lumină (lat.), citat din Scriptură.

{809} Sculptor francez din secolul al XVI-lea. A lăsat statui de divinități feminine din mitologia greco-romană, cărora le-a dat forme suple şi delicate (*Diana cu căprioara*, de pildă, de la Luvru, descrisă de Al. I. Odobescu în *Pseudocynegetikos*).

{810} *Marcos de Obregon* este un roman picaresc spaniol (1618) de Vicente Martinez Espinel, lucrare cu caracter autobiografic, povestind viața de aventuri a autorului. Nicolas-Louis François, zis *de Neufchâteau*, fusese ministru de interne în timpul directoratului (1798). Se ocupase mai înainte şi s-a ocupat şi după aceea de literatură şi de lucrări de erudiție. Sub restaurație apărea romanticilor ca un întârziat. *Gil Blas*, roman de aventuri şi de moravuri de Alain-René Lesage, publicat între 1715 şi 1735.

{811} Mormăială (fr.).

{812} Industriaş şi om politic francez din timpul monarhiei cenzitare. Deputat sub restaurație, a făcut o opoziție crâncenă regimului reacționar de atunci şi îndemnat la revoluție în iulie 1830.

{813} *Frédérik Lemaitre*, actor celebru care a creat în *L'auberge des Andrets* tipul atât de popular al lui Robert Macaire, un ocnaş evadat, un răzvrătit împotriva societății burgheze.

{814} Erudit filolog francez din secolul trecut.

[815] Personaje din comediile lui Beaumarchais (secolul al XVIII-lea): primul în *Bărbierul din Sevilla*, este tipul bătrânului gelos; celălalt, în *Nunta lui Figaro*, încarnează adolescența naivă, plină de spontaneitate sinceră în exprimarea sentimentelor.

[816] *Enciclopedia, dicționarul științelor și artelor*, publicat de Diderot şi D'Alembert, era o „mină" fiindcă submina baza regimului feudal, combătând catolicismul, intoleranța, absolutismul şi exploatarea feudală.

[817] *Calvin*, reformator religios francez; biserica protestantă înființată de el (Franța, Elveția, Scoția, Olanda, Ungaria) simplifica cultul şi ierarhia preoțească. *Socin*, reformator religios italian, respingea treimea din teologia creştină.

[818] Reformator religios ceh din secolele XIV—XV.

[819] Iacobin. Unul dintre reprezentanții de frunte ai comunismului utopic. A încercat să organizeze un complot împotriva directoriului, pentru a relua şi continua revoluția socială, dar a fost arestat şi executat (1797).

[820] Ugolino, tiranul Pisei, pe care potrivnicii săi l-au închis într-un turn împreună cu copiii lui, să moară de foame. Dante îl înfățişează, în *Infern*, rozând craniul călăului său.

[821] Celebru bandit parizian.

[822] Celebru bandit german, care opera prin regiunea renană în anii directoriului şi consulatului; prins şi executat în 1803.

[823] Celebră statuie de marmură din antichitatea greacă, operă a sculptorului atenian Glycon, azi într-un muzeu din Neapole, înfățişează pe eroul legendar grec Heracle (latineşte: Hercules) personificare a forței. A aparținut familiei aristocrate Farnese din Roma.

[824] Mareşal francez, care s-a distins în timpul războaielor revoluției.

[825] Orăşel de provincie în Lorena. Ca în toate garnizoanele din nord şi est, se perindau pe acolo adesea trupe ambulante, care reprezentau piese uşoare pentru distracția militarilor.

[826] Zeitate marină cu mai multe chipuri.

[827] *Vidocq* şi *Coco-Lacour* – polițişti din timpul monarhiei censitare (1815–1848). Primul, fost bandit, împăcat cu poliția, a lăsat memorii interesante şi o carte despre *Hoții, moravurile şi limba lor* (1837).

[828] Primul, cartier din nordul Parisului, pe pantele colinei cu acelaşi nume. Celălalt, orăşel aşezat imediat la sud de Paris. Altădată se exploatau cariere de piatra în jurul lor.

[829] Colegii de flautişti, şarlatani, cerşetori, comedianți (lat.).

[830] La Sceaux, orăşel din sudul Parisului, exista, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, un parc cu distracții variate în jurul unui vast local de dans.

[831] Autorul unui *Almanah*, zis din Liège, după oraşul unde a apărut mai întâi (secolul al XVII-lea). Numeroase retipăriri l-au popularizat până în secolul al XIX-lea.

[832] Cu patru frunți (lat.).

[833] Filozof elvețian din secolul al XVIII-lea, creatorul „fiziognomoniei”, teorie după care trăsăturile feței sunt indicii sigure ale caracterului.

[834] Este primul bancher cu acest nume, stabilit la Paris; încă de pe atunci averea lui era legendară.

[835] Locul din temnițe în care se adunau deținuții cei mai fioroşi şi mai decăzuți.

[836] Când doi oameni stau de vorbă pe furiş, nimeni nu-şi va închipui că spun *Tatăl nostru* (lat.).

[837] Numele unui teatru din Paris.

[838] Negru de fum.

[839] Fizician francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea; a perfecționat diferite instrumente de optică şi fizică.

[840] Cunoscut pictor francez, care a creat principalele sale opere în ajunul şi în timpul revoluției burgheze, precum şi sub dictatura lui Napoleon Bonaparte. Şef al „şcolii clasice”, disprețuia coloritul şi se îngrijea mai ales de puritatea desenului. Iacobin activ pe vremea revoluției, a fost ales deputat în Convențiune şi a votat pentru moartea lui Ludovic al XVI-lea. Restaurația l-a exilat ca „regicid”, trăindu-şi ultimii zece ani ai vieții la Bruxelles.

[841] Vestit artist italian, sculptor, gravor şi giuvaergiu din secolul al XVI-lea.

[842] Cunoscut poet francez de la mijlocul secolului al XV-lea.

[843] Închisoare pentru bărbați.

[844] Închisoare pentru femei.

[845] Casă de corecție pentru minori.

[846] Regele Bitiniei, stat din Asia Mică, creat în urma fărâmițării imperiului lui Alexandru cel Mare. A domnit în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n. Servil față de romani, a consimțit să le predea pe Hannibal, refugiat la curtea lui. Generalul cartaginez s-a sinucis însă mai înainte. Victor Hugo pune în contrast curajul lui Iulius Cezar cu poltroneria şi lipsa de caracter ale lui Prusias.

[847] Yvetot este un orăşel din Normandia, ai cărui stăpâni feudali nu erau în evul mediu vasalii nimănui, situație unică pe acea vreme printre posesorii de fiefuri. În consecință, seniorii din Yvetot şi-au luat titlul de „regi”, cu un regat mărginit la un târguşor şi o moşie. S-a creat astfel figura legendară a „regelui din Yvetot” – om blajin, fără putere, pe care alții îl duc de nas.

[848] Cromwell, conducătorul revoluției burgheze din Anglia (secolul al XVII-lea).

[849] Regele Angliei, executat în 1649, în timpul revoluției burgheze din Anglia.

[850] Izgonit din Franța prin revoluția de la 1830, regele Carol al X-lea s-a refugiat în Anglia prin portul Cherbourg de la Marea Mânecii.

[851] Eticheta curții impunea ca regele să stea în capul mesei, ceea ce făcea ca mesele rotunde să nu poată fi folosite.

[852] Magistrat şi om politic francez din timpul războaielor religioase, al domniei lui Henric al IV-lea şi al regentei Mariei de Medicis. Orator vestit, du Vair a pregătit prin discursurile sale recunoaşterea lui Henric al IV-lea ca rege al Franței. Avea reputația unui om integru şi devotat intereselor publice.

[853] Scriitor şi gânditor politic italian (1469–1527), unul dintre ideologii burgheziei în ascensiune. Cartea sa *Principele* – în care expune principiile guvernării unui stat monarhic – codifică lipsa de bună-credință şi de scrupule în relațiile internaționale, astfel cum le practicau micii suverani italieni de pe atunci.

[854] Dictator mexican de la sfârşitul Războiului de independență al țării sale. În 1821 s-a proclamat împărat al Mexicului, dar după un an a fost răsturnat.

[855] *Brunswick,* în limba germană Braunschweig, este numele unei case princiare germane din care se trăgea regele George I al Angliei (1714–1727). *Orléans*, ramură a dinastiei Burbonilor din Franța, coborâtoare dintr-un frate al lui Ludovic al XIII-lea (1610–1643). A fost chemată să domnească abia în 1830, cu Ludovic-Filip, după alungarea lui Carol al X-lea. Sensul frazei lui V. Hugo este că a doua revoluție (burgheză) este mai puțin radicală decât prima, astfel încât nu mai proclamă decăderea unei dinastii, ci o înlocuieşte cu alta, înrudită.

[856] Aşa-zisa revoluție din 1688 din Anglia a fost de fapt o simplă schimbare de dinastie. Revoluția din 1830, din Franța, executată de masele populare, care au izgonit pe Carol al X-lea, a adus profituri numai burgheziei, care nu a mai împărțit puterea cu resturile nobilimii feudale, ca pe timpul restaurației. Burghezia a trecut la reprimarea mişcărilor populare.

[857] În martie 1830, 221 de deputați din opoziția burghezo-liberală a Camerei au semnat o adresă de protest, redactată de Guizot, prin care se ridicau împotriva unui discurs amenințător al lui Carol al X-lea. Această rezistentă fățişă împotriva unui regim reacționar a provocat în țară o mare agitație, care a culminat cu revoluția din iulie a acelui an, urmată de înscăunarea lui Ludovic-Filip

[858] Marchizul Lafayette, nobil cu oarecare idei înaintate, participant la războiul de independență al Statelor Unite şi aderent al revoluției burgheze din Franța, înainte de faza iacobină, a acesteia. După revoluția din 1830 a fost numit comandant al Gărzii Naționale şi a patronat alegerea lui Ludovic-Filip. Câteva luni mai târziu, însă, intră în conflict cu guvernul Lafitte, din pricina modificării Constituției, rămasă prea puțin democrată după părerea lui Lafayette. Ales deputat, face opoziție guvernului până la moartea sa, în 1834.

[859] Aluzie la împrejurările care au pregătit proclamarea lui Ludovic-Filip ca rege: numit locotenent-general (regent), acesta se duse la Primăria din Paris împreună cu Lafayette şi ieşi în balcon spre a fi ovaționat de mulțimea care umplea piața. Acele aclamații ale unei infime minorități burgheze au fost socotite ca echivalente unui plebiscit, unei consacrări populare, după cum, până la Carol al X-lea inclusiv, regii Franței primeau consacrarea religioasă în Catedrala din Reims.

[860] Philippe d'Orléans, vărul regelui Ludovic al XVI-lea, a cărui moarte a votat-o, ca membru al Convențiunii. Cei mai mulți deputați şi-au explicat votul; el a spus: „Moartea, fără fraze!”.

[861] Episoade care ilustrează ezitările şi inconsecvenţele lui Ludovic-Filip în materie de politică externă: În 1832 trupele franceze au ocupat oraşul italian Ancona, pentru a opri înaintarea austriecilor în acea regiune. Între 1833 şi 1839, Spania a fost devastată de un război civil, dezlănţuit de Don Carlos, fratele defunctului rege Ferdinand al VIII-lea, care urmărea să ocupe tronul prin înlăturarea nepoatei sale, Isabella a II-a. Acest război a prilejuit amestecul puterilor străine în treburile Spaniei; regele Franţei susţinea elementele progresiste din jurul Isabellei a II-a. Bombardarea portului belgian Anvers de către artileria franceză a avut loc în 1832, când independenţa Belgiei mai era contestată de olandezi. Aceştia stăpâneau Anversul, de unde au fost izgoniţi cu ajutorul trupelor franceze. Pritchard era un farmacist englez stabilit în insula Tahiti din Oceania. Când francezii ocupară acea insulă, Pritchard îndemnă pe băştinaşi la revoltă. Arestarea farmacistului de către coloniştii francezi (1844) a provocat un serios incident diplomatic între Franţa şi Anglia. Ludovic-Filip şi Guizot, prim-ministrul de atunci, au cedat şi au plătit lui Pritchard o indemnizaţie, spre nemulţumirea opiniei burgheze din Franţa.

[862] Bătăliile câştigate de armatele franceze în timpul revoluţiei împotriva austro-prusacilor, care se pregăteau să invadeze Franţa spre a restabili regimul feudal absolutist. Lupta de la Valmy (septembrie 1792) le-a tăiat drumul Parisului; cea de la Jemmapes, localitate din Belgia, a asigurat trupelor revoluţionare franceze prima cucerire a acestei ţări, pe atunci posesiune austriacă (noiembrie 1792). Ludovic-Filip, pe atunci duce de Chartres, a participat în rândul armatei revoluţionare la ambele bătălii.

[863] Formă veche, în loc de *les polonais* şi *les hongrois*.

[864] În timpul răscoalei din 1834, sub pretext că dintr-o casă de pe acea stradă s-a tras asupra trupelor trimise să reprime mişcarea, toţi locuitorii acelui imobil au fost executaţi.

[865] În februarie 1831, Belgia, devenită de curând independentă, fu proclamată regat şi coroana noului stat fu oferită ducelui de Nemours, unul dintre fiii lui Ludovic-Filip. Acesta însă se opuse ca fiul său să devină rege al Belgiei.

[866] Căpetenie a arabilor şi berberilor din Algeria, care a organizat rezistenţa împotriva invaziei franceze sub domnia lui Ludovic-Filip

[867] Ducesa de Berry, nora lui Carol al X-lea, încercând în 1832 să răscoale Vandeea împotriva lui Ludovic-Filip, fu prinsă şi închisă în localitatea Blaye. Planurile ducesei fuseseră vândute lui Thiers, ministru de interne pe atunci, de către omul ei de încredere, Deutz.

[868] Cancelar al Austriei în prima jumătate a secolului al XIX-lea; a negociat căsătoria lui Napoleon cu Maria-Luiza, a jucat un rol de seamă la Congresul de la Viena (1815) şi a organizat Sfânta Alianţă a suveranilor reacţionari împotriva mişcărilor progresiste din Europa. A fost izgonit de la putere în 1848, în urma revoluţiei din Viena

[869] Filip d'Orléans, tatăl regelui Ludovic-Filip, îmbogăţit prin manufacturile sale de bumbac, aderase la revoluţia burgheză din 1789 şi îşi schimbase numele princiar în acela de *Philippe-Egalité*.

[870] În insula Mont-Saint-Michel din fundul golfului Saint-Malo se afla o închisoare pentru deținuți politici. Regimul penitenciarului era foarte aspru în celulele lui strâmte ca nişte cuşti, amintind pe cele ale regelui Ludovic al XI-lea din castelul de la Loches.

[871] General şi om politic. A comandat una din armatele care operau împotriva austro-prusacilor la Valmy şi Jemmapes. Anul următor, izgonit de austrieci din Belgia, este destituit de Convențiunea Națională şi chemat la Paris pentru raport. Îşi trădează atunci patria şi trece la duşmani, devenind un contrarevoluționar activ.

[872] Nume de familie dat de Convențiunea Națională lui Ludovic al XVI-lea după detronare. Era numele strămoşului său Hugo Capet, proclamat rege al Franței în 987.

[873] *Louis Blanc*, avocat şi om politic (1811–1882), membru al guvernului provizoriu din februarie 1848. Socialist utopic mic-burghez. În *Istoria celor zece ani* (1830–1840), Louis Blanc condamnase cu asprime regimul lui Ludovic-Filip; în exil însă, scriind *Istoria revoluției*, şi-a „temperat" aprecierile.

[874] Punct din sudul Parisului unde, după 1830, se făceau execuțiile capitale.

[875] Bancher şi om politic francez din timpul restaurației şi al monarhiei din iulie.

[876] Filozof şi criminalist italian, al cărui tratat asupra delictelor a îmblânzit codul penal.

[877] Inventatorul unei maşini infernale, cu care a încercat un atentat la viața lui Ludovic-Filip.

[878] Nobil francez emigrat pe vremea revoluției. Pe vremea restaurației s-a manifestat ca unul dintre cei mai reacționari ultraregalişti. Preşedinte al consiliului de miniştri în 1829, Polignac a grăbit izbucnirea revoluției din iulie 1830 prin ordonanțele cu care suprimase unele libertăți esențiale.

[879] Louis-Henri-Joseph de Bourbon-Condé, ultimul prinț din această familie, înrudită cu dinastia Burbonilor, s-a sinucis într-o noapte, puțin timp după revoluția din 1830.

[880] Tratatul de la Viena (1815) unise Belgia şi Olanda într-un singur stat, sub dinastia de Orania-Nassau. Prin insurecția din 1830, Belgia s-a separat de Olanda şi s-a proclamat stat independent.

[881] Prin pacea de la Viena (1815) Austria a reanexat Lombardia şi Veneția. Când Metternich a trimis trupe să ocupe oraşul revoltat Bologna, în statul papal (1832), Ludovic-Filip a ripostat prin ocuparea portului Ancona din Adriatica sub pretextul apărării teritoriilor papei.

[882] Răscoala poloneză din 1830 a fost înăbuşită în sânge de țarul Nicolae I.

[883] În decembrie 1830, Camera pairilor, epurată de elementele de extremă dreapta din timpul restaurației, a judecat pe Polignac şi pe trei din miniştrii cabinetului din 1829–1830, puşi sub acuzația de a fi atentat la libertățile publice. Masele populare cereau condamnarea lor la moarte. Apărătorii acuzaților invocau tezele juristului italian Cesare Beccaria (secolul al XVIII-lea), al cărui *Tratat despre delicte şi pedepse* a impus principiul adaptării pedepselor la gravitatea delictelor sau crimelor, contribuind totodată la îmblânzirea penalităților. Pairii au condamnat pe „cei patru" la închisoare pe viață. După câțiva ani, însă, condamnații au fost amnistiați. Mari manifestații de mase au înfierat această „blândețe", vecină cu complicitatea, şi Ludovic-Filip s-a temut de o nouă revoluție.

[884] Bancherul Jacques Laffitte, preşedintele consiliului de miniştri în 1830–1831, într-o perioadă când regimul lui Ludovic-Filip era încă nestatornicit, a avansat guvernului mai multe milioane din fondurile băncii sale, fapt care l-a ruinat.

[885] Aluzie la răscoala mătăsarilor din Lyon, în noiembrie-decembrie 1831; război „servil", fiindcă muncitorii răsculați împotriva patronilor lucrau în mici ateliere şi erau considerați drept servitori.

[886] Revoluționar blanquist francez care va fi semnalat în insurecțiile pariziene din 1832 şi 1839.

[887] Mare bogătaş, fost prefect al politiei Parisului în timpul monarhiei din iulie. A participat activ la reprimarea mişcărilor muncitoreşti. Acuzat în două rânduri că ar fi delapidat banii statului, a fost salvat de Justiție.

[888] *Jacqueries* (jacherii), nume dat în Franța feudală răscoalelor țărăneşti; după Jacques Bonhomme, tipul țăranului sărac.

[889] Asociație secretă în timpul lui Ludovic-Filip, înființată în 1832. Era condusă de burghezi republicani, dar admitea printre membrii ei şi muncitori. Era organizată după modelul Carboneriei italiene şi a contribuit la mobilizarea cadrelor în vederea răscoalelor din 1832 şi 1834.

[890] Comunist premarxist de nuanță babuvistă din timpul lui Ludovic-Filip. A scris un *Catehism de reformă socială* (1839) şi alte broşuri de propagandă, prin care a întreținut spiritul revoluționar în muncitorimea pariziană.

[891] Varietate a jocului de popice, la care, în loc de bilă, jucătorii se servesc de un disc.

[892] *Pluviôse* era numele unei luni din calendarul revoluționar (1792), corespunzătoare lunii februarie. Răsculații din 1832 intenționau să impună din nou acel calendar şi numărau anii de la proclamarea primei republici, cea a iacobinilor.

[893] Numele unui cântec revoluționar francez.

[894] Oraşe din estul Franței în care s-au produs mişcări populare la vestea insurecțiilor din Lyon şi Paris. La Lunéville câțiva subofițeri au fost pe punctul de a răscula un regiment de cavalerie, atrăgându-şi simpatia soldaților prin lozinca „Trăiască republica!" (1834).

[895] Preoteasă din antichitate.

[896] Poet latin (210–169 î.e.n.).

[897] Care dădea darul de a proroci.

[898] Celebru chirurg francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

[899] Operă a lui Jean-Jacques Rousseau (1762), care combătea ideea reacţionară a originii divine a monarhiei. Cartea preconiza monarhia constituţională şi justifica revoluţia burgheză.

[900] A fost elaborată şi votată de Convenţiunea Naţională în iunie 1793, după ce iacobinii au înlăturat din adunare pe girondini, reprezentanţi ai intereselor marii burghezii. A fost cea mai democratică din constituţiile Franţei: afirma drepturile cetăţenilor la muncă, asistenţă şi învăţătură, proclama întâietatea Adunării Naţionale faţă de guvern şi recunoştea dreptul poporului la revoltă în cazul călcării Constituţiei de către guvern. Această Constituţie n-a fost însă aplicată din pricina reacţiunii termidoriene, care a readus la putere marea burghezie (1794).

[901] Bancnotă emisă în 1789, a cărei valoare era garantată cu bunurile naţionale.

[902] *Hébert*, unul dintre conducătorii iacobinilor de stânga în timpul revoluţiei burgheze din Franţa, ziarist. Ghilotinat în 24 martie 1794. După moartea lui, iacobinii de stânga şi-au luat numele de hebertişti.

[903] Tineri scriitori francezi care s-au sinucis împreună în 1832, descurajaţi de insuccesul unei tragedii compuse în colaborare.

[904] Pictor olandez din secolul al XVII-lea. Peisajele sale reprezintă în general mori de vânt, canale şi corăbii, diguri şi poldere (porţiune de pământ smuls mării), toate sub un cer cenuşiu.

[905] Erou al unei idile de Florian (*Estelle şi Némorin*, 1788). Némorin este luat aici drept tipul tânărului sentimental, în contrast cu Schinderhannes, fioros bandit german din vremea lui Napoleon.

[906] Clădire nouă.

[907] Gradina botanică şi zoologica din Paris.

[908] Jurişti germani din prima jumătate a secolului trecut. Cel de al doilea reprezenta, în dreptul german, reacţiunea feudală, combătută de liberalul Gans. Teoriile ale lui Savigny au fost denunţate mai târziu şi de Marx.

[909] Stilul clasic francez în arhitectură, cel al Palatului invalizilor din Paris şi al Palatului regal din Versailles, construite în a doua jumătate a secolului al XVII-lea de Jules Hardouin-Mansart. Se caracteriza printr-o ornamentaţie împrumutată arhitecturii greco-romane şi printr-o înfăţişare monumentală, dar rece.

[910] Pictorul francez Watteau (secolul al XVIII-lea) a creat un stil original: pânzele sale înfăţişează, într-o atmosferă convenţională de vis, galanteria aristocraţiei trândave a vremii, ocupată cu baluri şi serbări câmpeneşti.

[911] *Folies et petites maisons* - căsuţe de ţară clădite de aristocraţii din timpul ultimilor Ludovici, înainte de revoluţie, pentru petreceri.

[912] *Georges Mouton*, mareşal-conte de Lobau, unul dintre generalii lui Napoleon I, deveniţi colaboratori ai lui Ludovic-Filip. Sub monarhia din iulie a deţinut un comandament superior în garda naţională, pavăza burgheziei în contra muncitorimii pariziene, şi a organizat înăbuşirea insurecţiei populare din iunie 1832, evocată de Victor Hugo.

[913] Printre foi şi frunze (lat.).

[914] Luna a opta (de la 20 aprilie la 19 mai) în calendarul republican.

[915] Oraş din Cipru, celebru în antichitate pentru cultul lui Venus, zeiţa iubirii.

[916] Guillaume de Lamoignon a fost, sub Ludovic al XIV-lea, prim-preşedinte al Parlamentului din Paris, curtea de justiţie cea mai înaltă a regatului. Arhitectul peisagist Lenôtre a desenat, între altele, planul parcului castelului din Versailles.

[917] Vodevilist francez din timpul imperiului şi al restauraţiei. Victor Hugo citează opereta sa comică *Vestala*, parodie a operei italiene cu acelaşi titlu de Spontini.

[918] Scară a Capitoliului din Roma de pe care erau aruncate în Tibru trupurile condamnaţilor.

[919] Castel istoric la sud de Paris, în mijlocul oraşului şi al pădurii cu acelaşi nume.

[920] Localitate din sudul Parisului, unde se afla o fortăreaţă care servea, pe timpul monarhiei absolute, şi de închisoare politică. Orăşelul este cunoscut şi prin azilul său de alienaţi. Pentru parizieni, „unul scăpat de la Bicêtre”, înseamnă un nebun. În tinereţea lui Victor Hugo, în citadela din Bicêtre se închideau condamnaţii de drept comun, înainte de trimiterea lor la muncă silnică.

[921] Ospiciul şi spitalul de alienaţi La Salpêtrière din Paris se află şi astăzi în cartierul, mărginaş pe atunci, numit Austerlitz, după victoria lui Napoleon împotriva austriecilor

[922] Operă a compozitorului german Weber (1786–1826).

[923] Soţia mareşalului cu acest nume (sec. al XVII-lea) care şi-a silit fiii „cadeţi” (al doilea şi al treilea născut) să îmbrace haina călugărească, spre a spori, cu partea lor de moştenire, zestrea fetelor.

[924] Se spune că regele Prusiei Frederic cel Mare (1700–1786) era mare amator de tabac.

[925] Triburi sălbatice din America; Yowaii în S.UA. de azi, ceilalţi în Brazilia.

[926] Personaj din comedia populară italiană, tipul beţivului scandalagiu care spune tuturor adevărul în faţă.

[927] Pictor şi gravor francez din prima jumătate a secolului al XVII-Iea, unul dintre marii realişti ai artei franceze.

[928] Napoleon.

[929] Consiliul municipal al Parisului.

[930] Monument înălţat pe locul unde se ridica altădată Bastilia, în primii ani ai domniei lui Ludovic-Filip, în cinstea celor care şi-au dat viaţa în revoluţia din 1830.

[931] Butoi colosal (2.360 hectolitri) aflat în pivniţa unui castel din oraşul german Heidelberg, situat într-o regiune viticolă.

{932} După legenda biblică, prorocul Iona, aruncat în mare în timpul unei furtuni, a fost înghițit de o balenă, în al cărei pântece a stat trei zile.

{933} Atunci palatul regal. Acest monument de artă, clădit în secolul al XVI-lea, în stilul renaşterii franceze, a fost distrus în 1871 de bombardamentele armatei lui Thiers, care asedia Parisul Comunei.

{934} Celebru actor francez din secolul trecut.

{935} Autor francez de ieftine romane frivole din prima jumătate a secolului trecut.

{936} Teatru din Paris. Organiza spectacole fastuoase de feerii şi melodrame, cu jocuri de lumini obținute prin focuri de artificii.

{937} Contrastul dintre cele două clădiri este subliniat comparativ prin contrastul celor doi scriitori. Unul, Milton, poet englez din secolul al XVII-lea, grav şi evlavios, autorul poemului biblic *Paradisul pierdut*; celălalt, poet francez din secolul al XVIII-lea, autor de elegii sentimentale.

{938} Ferestre mici de mansardă sau de pod.

{939} Replică dramatică din tragedia *Horațiu* de Corneille. Tatăl celor trei Horați, primind ştirea că şi ultimul său fiu a fugit din fața curiaților, întrebat ce-ar fi voit să facă fiul împotriva a trei duşmani, a răspuns: „*Qu il mourut*!”(Să fi murit !)

{940} Localități din estul Pariului, într-o regiune legumicolă care alimenta capitala.

{941} Plouă cu găleata.

{942} Ce ne tot spui acolo? Hangiul n-a putut să evadeze. Nu cunoaşte meşteşugul, asta e! Să-şi sfâşie cămaşa şi să-şi taie cearşaful ca să facă o funie, să găurească uşa, să-şi fabrice acte de identitate false, chei de asemenea false, să-şi reteze fiarele, să dea drumul funiei în jos, să se ascundă, să se schimbe, trebuie să fii isteț pentru aşa ceva. N-a putut bătrânul, nu ştie să lucreze!

{943} Hangiul tău o fi fost prins asupra faptului. Trebuie să fii şiret. E doar un ucenic. S-o fi lăsat dus de vreun copoi sau chiar de vreun polițist adevărat, care i-o fi întins vreo cursă. Ascultă, Montparnasse, auzi strigătele de la închisoare? Ai văzut toate lumânările alea? A fost prins, asta e! O să scape cu douăzeci de ani de puşcărie. Nu mi-e frică, nu sunt un fricos, e lucru ştiut, dar nu mai e nimic de făcut, trebuie s-o luăm din loc, altfel o pățim. Nu-ți face sânge rău, vino cu noi, hai să dăm pe gât împreună o sticlă de vin!

{944} Îți spun eu că l-au prins! În momentul de față, hangiul nu mai face doi bani. N-avem nici o putere. Degeaba stăm aici. Mereu am senzația că un sergent de stradă a şi pus mâna pe mine!

{945} O funie.

{946} Un om.

{947} Un copil.

{948} Mucosul ăsta parizian nu e făcut din paie plouate.

{949} Să legi frânghia sus.

{950} La pervazul ferestrei.

[951] Fata ta.

[952] În limba latină: „lene". Etimologia lui Victor Hugo este însă fantezistă; cuvântul francez *la pègre* – banditii, escrocii, prostituatele – nu reprezintă termenul latin, ci provensalul *pego* (smoală, lipici; metaforic: hoț).

[953] *Ultima zi a unui osândit*

[954] Această lucrare a lui Victor Hugo, apărută în 1829, este o pledoarie împotriva pedepsei cu moartea.

[955] Piesa n-a avut succes.

[956] Efecte de comedie.

[957] Iepurele (ba aici, ba acolo).

[958] Medic specialist în bolile de alienație mintală furioasă.

[959] Puşca mea.

[960] Calul meu.

[961] O corectură.

[962] Culisele din stânga şi culisele din dreapta.

[963] Femeile afectate, pretențioase, numite aşa în secolele XVII-XVIII.

[964] Celebrul *Hôtel de Rambouillet din Paris* – în care, până în 1648, marchiza de Rambouillet primea societatea aristocratică a vremii, alături de o seamă de scriitori burghezi în slujba nobilimii şi a monarhiei absolute – se înălța între Luvru şi Hale. Dincolo de Hale se afla Curtea Miracolelor, cartier sordid.

[965] Bucăți de zahăr de calitate inferioară.

[966] Turte de zahăr.

[967] Mare feudal, a simpatizat, scurtă vreme, cu revoluția burgheză. Devenit reacționar şi bigot, a emigrat şi s-a alăturat Burbonilor.

[968] *Flora, Pomona, Neptun, Belona, Marte* – zeițe şi zei din mitologia latină. Belona era zeița războiului; pălăria în trei colturi era „a lui Marte" fiindcă o purtau la început (secolul al XVIII-lea) militarii.

[969] Amirali francezi din timpul monarhiei absolute.

[970] În comediile scriitorului latin Plaut (secolele III-II î.e.n.) apar adesea personaje populare, vorbind argou roman.

[971] Bandit şi contrabandist francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

[972] Dar unde sunt zăpezile de altădată? (Vers din François Villon)

[973] Argoul din Tunis, cunoscut pe vremea expediției regelui Ludovic al IX-lea împotriva Tunisului.

[974] Şase cai puternici trăgeau o diligență.

[975] Versuri în argou de la începutul secolului al XVIII-lea, despre care se spunea că s-ar fi cântat la „o petrecere de nuntă” a celebrului bandit Cartouche.

[976] Textual – a vedea treizeci şi şase de lumânări.

[977] Personaj mitologic: fata oferită ca pradă unui monstru marin. Legenda spune că Perseu, văzând-o legată de o stâncă şi fermecat de frumuseţea ei, a ucis monstrul, a eliberat-o şi a luat-e de soţie.

[978] Nu înţeleg cum dumnezeu, părintele oamenilor, poate să-şi chinuiască copiii şi nepoţii şi să-i audă ţipând, fără să fie chinuit(tulburat; *agité* – în original) el însuşi.

[979] Reprezentant al fiziocraţilor, prima şcoală de economişti burghezi (secolul al XVIII-lea), care cereau libertatea comerţului şi industriei, mai ales libera circulaţie a produselor agricole. Ca ministru al finanţelor şi economiei, Turgot a iniţiat o serie de reforme burgheze, anulate apoi de reacţiunea feudală.

[980] Romancier francez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Fiu de ţăran, în opera lui se întâlnesc pagini de un remarcabil realism asupra moravurilor Parisului din ajunul revoluţiei. În *Nopţile Parisului,* exprimă sentimente democratice şi zugrăveşte pe iacobini în culori pline de simpatie.

[981] Monstru în mitologia greacă.

[982] *Imam,* teolog musulman.

[983] Centre ale unor vechi civilizaţii, azi dispărute, în Orientul Apropiat.

[984] În englezeşte *cab* e prescurtarea lui *gabriolet*; în argoul francez înseamnă câine.

[985] *Lisette,* personaj foarte popular din cântecele Iul Béranger.

[986] A sparge geamul cu ajutorul unui plasture de chit, care, lipit de geam, reţine cioburile şi zgomotul.

[987] N-o să scârţâie sub pilă.

[988] Franci, gologani sau mărunţiş.

[989] Paris.

[990] Tip de tânăr desfrânat, eroul romanului de mare succes: *Iubirile cavalerului de Faublas (1787–1790)* de Louvet de Couvray.

[991] Primul, un personaj legendar, pomenit de mitul eroului grec Heracle: sacrifica pe altarele zeilor săi pe orice străin care pătrundea în Egipt, unde legenda spune că domnea acest despot sângeros. Ceilalţi doi sunt personaje istorice. *Tiberiu* – împărat roman (secolul I î.e.n.); *Henric al VIII-lea*, rege al Angliei în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a guvernat ca un monarh absolut; a condamnat la moarte pe două dintre cele şase soţii ale sale.

[992] Un burghez al cărui nume însuşi îi arăta originea modestă *(humble* - umil), numit membru al Camerei nobililor sub Ludovic-Filip.

[993] *Les incroyables:* tineretul reacționar, extravagant ca îmbrăcăminte şi vorbire, din timpul directoratului (1795–1799).

[994] Primul director al Băncii Franței înființată de Napoleon I.

[995] *Fauchelevent,* textual: coseşte-vânt.

[996] *Pousselevent, Coupelevent:* Împinge vântul, Taie vântul.

[997] Eroina romanului *Pamela* de Richardson, scriitor englez din secolul al XVIII-lea. Fată de condițiune modestă, Pamela trăieşte într-un mediu mic-burghez, supravegheată îndeaproape şi nemilos exploatată.

[998] *Sans-culottes,* poreclă dată de aristocrați revoluționarilor de la 1789, care purtau pantaloni lungi în locul pantalonului până la genunchi *(culottes).* Textual: sans-culottes – fără pantaloni.

[999] Un mic negustor şi un muncitor din Paris, care au luat parte la insurecția din 1832, după ce luptaseră în zilele din iulie 1830. Implicați în atentatul neizbutit asupra lui Ludovic-Filip (1836), au fost executați.

[1000] *Quadrin* era o monetă măruntă din secolul al XVI-lea, a patra parte dintr-o para. Cartea cu titlul de mai sus era o repovestire a *Bibliei* sub formă de „medalioane", scurte prezentări ale personajelor. A avut multe ediții chiar şi în secolul următor.

[1001] *Pierre de Besse,* confesorul regelui Ludovic al XIII-lea (prima jumătate a secolului al XVII-lea). Cartea menționată pretindea să dovedească „concordanța Evangheliilor" între ele şi a datelor de acolo cu cele istorice, strădanie infirmată de istoria ştiințifică a creştinismului.

[1002] Culegere de versuri dedicată reginei Margareta de Navarra, femeie instruită, unanim admirată pentru spiritul şi cultura ei.

[1003] Primul tratat francez de diplomație, operă a unui scriitor politic de la sfârşitul secolului al XVI-lea.

[1004] Antologie rabinică (lat.), culegere de sentințe morale luate din scrierile teologilor evrei din evul mediu.

[1005] Adică o ediție a operelor lui Tibul, tipărită în 1567, la Veneția, în tipografia lui Aldo Manuccio. Indicația latină *in aedibus Manutianis* înseamnă „editat de Manuccio". Această celebră editură şi tipografie a difuzat în ediții elegante cele mai de seamă opere ale antichității greco-latine. Tibul este un elegiac latin de la sfârşitul secolului I î.e.n.

[1006] Este vorba de cartea *Viețile filozofilor,* scrisă de eruditul grec Diogene din Laerția (Cilicia, Asia Mică) în secolul al III-lea î.e.n. Opera aceasta este deosebit de utilă, deoarece ne informează asupra unui mare număr de filozofi greci, materialişti îndeosebi, ale căror scrieri n-au ajuns până la noi.

[1007] Mare umanist francez, a editat *Viețile filozofilor* de Diogene Laerțiu în 1570.

[1008] Umanist şi tipograf parizian din secolul al XVI-lea, tatăl lui Henri Estienne. A editat pentru întâia oară, după manuscrise, operele istoricilor greci Dionis din Halicarnas şi Dio Cassius.

[1009] Adică o carte din secolul al XV-lea sau al XVI-lea, tipărită luxos, în atelierul familiei lui Aldo Manuccio.

[1010] Adică o tipăritură din oficinele Elzevirilor, familie de tipografi olandezi, al căror atelier principal era la Amsterdam (secolele XVI-XVII).

[1011] Personaje din comedia *Mizantropul* (1666) de Molière. Lui Alceste, om sincer, căutător al adevărului i se opune Philinte, omul saloanelor, partizan al minciunilor convenționale şi al complezențelor utile.

[1012] Acest Filip era unul dintre nepoții lui Ludovic al XIV-lea. Prin testamentul său, Carol al II-lea l-a lăsat moştenitor. Avea însă drept contracandidat pe arhiducele german Carol (viitorul împărat Carol al VI-lea); această rivalitate a dezlănțuit războiul de succesiune la tronul Spaniei (1702–1713), care a secătuit Franța.

[1013] Aluzie la două evenimente din timpul revoluției din Franța; la 10 august 1792, când masele populare conduse de iacobini au atacat Tuileriile, garda elvețiană a lui Ludovic al XVI-lea a tras în mulțime; în vendémiaire (lună a calendarului revoluționar: octombrie 1795), reacțiunea aristocratică şi regalistă, încurajată de alungarea iacobinilor de la putere, a încercat o lovitură de stat împotriva Convențiunii Naționale, încercare zdrobita de artileria lui Napoleon Bonaparte, pe atunci general de brigadă.

[1014] Abatele Joseph Terray, ministru de finanțe în ultimii ani ai domniei lui Ludovic al XV-lea (1770–1774). Măsurile luate de el, şi mai ales creşterea impozitelor şi reducerea rentelor de stat, i-au atras ura burgheziei şi a maselor populare, mai ales că plana asupra lui bănuiala de a fi fost amestecat în „pactul foametei”, o uriaşă speculă asupra grâului, care a înfometat populația săracă în 1773.

[1015] Erudit din secolul al XVI-lea, Pierre de la Ramée, zis Ramus, gânditor şi filolog. Combătea scolastica medievală şi proclama întâietatea rațiunii omeneşti asupra tradiției bisericeşti. Detestat de profesorii de la Sorbona – Facultatea de teologie a Universității din Paris – pentru aceste idei înaintate, Ramus a fost ucis în noaptea Sfântului Bartolomeu (1572) la instigația duşmanilor săi.

[1016] Acest trist episod din viața lui Rousseau a avut loc în Elveția, unde scriitorul se refugiase în 1762, pentru a evita închisoarea, în urma publicării la Amsterdam a operelor sale *Emil* şi *Contractul Social.* Deismul expus în cartea a IV-a din *Emil* nefiind pe placul unui pastor, acesta ațâță populația locală împotriva marelui gânditor, a cărui locuință fu atacată cu pietre în noaptea de 6 şi 7 septembrie 1765.

[1017] După legenda Vechiului Testament, Moise, conducând pe evrei din robia egipteană în Palestina, s-a oprit mai mulți ani în peninsula Sinai. În deserturile de acolo hrana şi apa lipseau, ceea ce i-a făcut pe evrei să murmure în repetate rânduri împotriva lui Moise

[1018] General şi orator atenian. Acuzat pe nedrept de trădare, a fost condamnat să bea cucută în anul 317 î.e.n.

[1019] După bătălia de la Zama (202 î.e.n.), care a pus capăt celui de al II-lea război punic, Scipio a fost acuzat pe nedrept că şi-a însuşit o parte din despăgubirile de război la care Cartagina era obligată prin tratatul de pace. Învingătorul lui Hannibal a fost silit atunci să ia drumul exilului.

[1020] Când, în 325 î.e.n., Alexandru cel Mare, după înfrângerea lui Porus şi cucerirea văii Indului, voi să înainteze spre răsărit, pe valea Gangelui, soldații săi refuzară să-l urmeze, speriați de necunoscutul ce li se deschidea în față.

[1021] În expediția sa, Columb a avut de înfruntat o răscoală a marinarilor săi, care se temeau să nu ajungă… la capătul lumii.

[1022] *Chouani* (citeşte şuani), țărani bretoni fanatizați de preoți şi împinşi la răscoală împotriva Convenției Naționale, pe vremea revoluției burgheze din Franța.

[1023] La începutul lui septembrie 1792, nu mult după detronarea lui Ludovic al XVI-lea, când austro-prusacii amenințau Parisul, masele populare au executat vreo mie de reacționari, care umpleau închisorile.

[1024] Înapoierea Burbonilor în Franța, după înfrângerea definitivă a lui Napoleon la Waterloo (1815), a fost însoțită de o cumplită teroare albă, dezlănțuită împotriva foştilor revoluționari şi bonapartişti. La Avignon a fost astfel asasinat mareşalul Guillaume Brune, erou al războaielor primei republici împotriva coaliției suveranilor reacționari.

[1025] Prima victimă a masacrului din noaptea Sfântului Bartolomeu.

[1026] Prințesa de Lamballe, prietenă a reginei Maria-Antoneta, a fost ucisă în septembrie 1792, la Paris, de răsculați.

[1027] Corp de soldați spanioli, partizani ai francezilor, format de Napoleon îndată după ocuparea Spaniei (1806); prin extensiune, soldați din bandele unui regim reacționar trimis să asuprească poporul.

[1028] *Verzii, cadeneții* – numele unor formații reacționare teroriste din 1815.

[1029] Formațiuni militare regaliste din sudul Franței, apărute îndată după căderea lui Robespierre (iulie 1794); mulți iacobini au căzut victime ale acestor bande.

[1030] Trupă regalistă formată din nobili emigrați, debarcată la Bordeaux în 1814, în vreme ce Napoleon bătea în retragere în fața trupelor aliate pătrunse în Franța pe la nord-est.

[1031] Danton s-a pronunțat hotărât în procesul lui Ludovic al XVI-lea pentru moartea acestuia. El reprezenta pe atunci burghezia împotriva monarhiei feudale. Victor Hugo, luând partea lui Danton, nu cunoştea documente descoperite de atunci încoace, din care reiese că Danton devenise în 1794 contrarevoluționar.

[1032] Paradoxul lui Victor Hugo vrea să zică următoarele: prin ordonanțele reacționare din iulie1830 acest feudal se răzvrătise împotriva poporului.

[1033] Joc de cuvinte: insurrection, résurrection.

[1034] Pe vremea imperiului roman elocvența politică fiind înăbuşită, nu mai puteau apărea tribuni democrați ca frații Titus şi Tiberius Gracchus. Acum nu rămânea decât satira pentru a biciui moravurile. Este ceea ce a întreprins poetul latin Iuvenal (secolul I-II) în satirele sale violente împotriva viciilor aristocrației romane. În *Satira I* rezumă poetica prin emistihul *facit indignatio versum* (indignarea este suficientă ca să-ți inspire versuri).

[1035] E vorba tot de poetul satiric Iuvenal, care, sub pretextul unei misiuni militare, a fost trimis Ia Syene, pe Nilul mijlociu.

[1036] În *Anale* istoricul roman Tacit ia atitudine hotărâtă împotriva despotismului Cezarilor.

[1037] Este vorba de evanghelistul Ioan, exilat în insula grecească Patmos de către autoritățile romane, sub domnia lui Domițian. Acolo, apostolul ar fi avut, chipurile, o viziune, pe care o povesteşte în *Apocalipsul* său, scriere obscură, plină de metafore şi simboluri, în care este condamnată societatea vremii, cufundată în păcate, şi se fac preziceri asupra soartei viitoare a lumii.

[1038] Mari metropole din antichitate, celebre prin luxul şi desfrânarea lor, cu care *Apocalipsul* evanghelistului Ioan compară Roma imperială; Ninive a fost capitala imperiului asirian; Babilon – a Caldeei; ambele au avut existență istorică. După legenda biblică, Sodoma ar fi fost un oraş nu departe de Marea Moartă, distrus de un foc ceresc, drept pedeapsă pentru depravarea locuitorilor săi.

[1039] *Verres*, proconsul al Siciliei (secolul I î.e.n.), pe care a jefuit-o îngrozitor. Jafurile sale au fost date la iveală de Cicero într-o serie de discursuri care au atras condamnarea vinovatului. Caligula, al treilea împărat roman (37–41), ar fi fost cu totul insensibil la oratoria lui Cicero, fiind smintit.

[1040] Adică activitatea pozitivă, realizările politice mărețe ale lui Iuliu Cezar fac să i se ierte dictatura inaugurată odată cu trecerea ilegală a râului Rubicon.

[1041] Dacă Tacit ar fi trăit cu un secol mai devreme, ar fi condamnat, scriind istoria timpului său, lovitura de stat a lui Iuliu Cezar, precum şi dictatura acestuia.

[1042] Împărat roman, care a domnit numai câteva luni, în anul 69, înainte de înscăunarea lui Vespasian. Era crud şi cinic. I se atribuie o frază feroce: „Cadavrul unui duşman miroase totdeauna frumos”

[1043] „Urâțenia tiranului” înseamnă hidoşenia morală.

[1044] Împărat roman de la începutul secolului al III-lea, fiul lui Septimius Sever; a lăsat un renume trist în istorie pentru cruzimile lui. A ucis chiar pe propriul său frate, Geta.

[1045] Împărat roman de la sfârşitul secolului al II-lea, fiul lui Marcus Aurelius; renumit prin crime şi acte de demență.

[1046] Împărat roman (secolul al II-lea şi al III-lea) sub a cărui domnie tiranică a înflorit linguşirea şi delațiunea.

[1047] Prorocul evreu Isaiia (secolul al VIII-lea î.e.n.) şi-a scris profețiile într-un stil plin de imagini, valorificate de procedee retorice.

{1048} Massaniello a conclus răscoala populară din Napoli (1647) împotriva dominației spaniole. A fost lipsită de baza socială largă pe care o avusese insurecția sclavilor din republica romană, condusă de gladiatorul trac Spartacus (71 î.e.n.).

{1049} Acest cuvânt înseamnă „stomac” în limba latină. La Victor Hugo simbolizează răscoalele populare provocate de foame.

{1050} Orăşel din Franța. În timpul restaurației, locuitorii sai s-au împotrivit pretențiilor marelui proprietar local de a impune unele redevențe feudale, desființate de revoluția din 1789.

{1051} Maximilian Lamarque, general al imperiului şi deputat cu tendințe liberale, era foarte popular. Mort la începutul lui iunie 1832, înmormântarea lui a luat proporțiile unei mari manifestații ale opoziției republicane, sprijinită de masele muncitoreşti, şi s-a transformat în insurecția descrisă de Victor Hugo.

{1052} Generalii Foy, Gérard şi Drouet d'Erion se distinseseră în ultimele războaie ale imperiului şi luptaseră la Waterloo. Napoleon se gândea să-i înainteze mareşali *(in petto* înseamnă în limba latină „în piept”, adică „în cuget”).

{1053} Linie de metal, drug de fier, rangă mică.

{1054} Fiul lui Napoleon I şi al Mariei-Luiza a murit de tuberculoză la 22 iulie 1832, deci la o lună şi jumătate după insurecția pariziană.

{1055} Coloana, înălțată în 1810, se numea atunci „coloana Austerlitz”, fiindcă basoreliefurile ei metalice fuseseră fabricate din tunurile austriece capturate în acea bătălie (1805). Deasupra coloanei se afla o statuie a lui Napoleon, doborâtă la începutul restaurației, repusă în timpul monarhiei din iulie. Comuna din Paris a doborât la pământ acest simbol al militarismului francez, dar republica a III-a a reaşezat coloana pe soclul ei. Cortegiul generalului Lamarque nu putea ocoli acest altar al bonapartismului.

{1056} Aristocrat francez, coborâtor dintr-un bastard al lui Iacob al II-lea Stuart, regele Angliei, afişa ideile cele mai reacționare.

{1057} Punct din centrul Parisului, numit astfel fiindcă la origine a fost un arc de triumf, înălțat în 1674 de municipalitatea pariziană în amintirea cuceririi provinciei Franche-Comté.

{1058} Numele sub care guvernul lui Ludovic-Filip a încercat să bagatelizeze una din răscoalele muncitoreşti din timpul acela.

{1059} General al lui Napoleon. Exilat în timpul restaurației, a căpătat din nou comandamente superioare sub Ludovic-Filip. Lamarque îi fusese camarad de arme.

{1060} Lupte din timpul războiului de independență al Statelor Unite din America. Lafayette, voluntar în armata insurgenților, a participat la această din urmă luptă.

{1061} Mânăstirea Saint-Merry din centrul Parisului a fost principalul centru de rezistentă al răsculaților din 1832. Aceştia, baricadați înăuntru, au sunat clopotul în tot timpul luptelor.

[1062] Pamfletar de un deosebit talent, Armand Carrel era unul dintre cei mai de seamă conducători ai partidului republican sub Ludovic-Filip. Bertrand Clausel, fost ofițer al lui Napoleon, deținea sub Ludovic-Filip un comandament în armată. Făcuse opoziție în Cameră lui Polignac şi trecea drept democrat.

[1063] Scriitoare engleză din secolul al XVIII-lea, autoarea unor romane de groază.

[1064] Republican şi socialist utopic, unul dintre organizatorii răscoalei muncitoreşti din Lyon (1837), ceea ce i-a atras o condamnare de douăzeci de ani închisoare. Eliberat în timpul revoluției de la 1848, Lagrange este, puțin după aceea, ales deputat în Constituantă, unde îl cunoaşte pe Victor Hugo. Ludovic Bonaparte îl exilează după lovitura de stat din 12 decembrie 1851. Moare în exil, în Olanda.

[1065] Acesta era numărul membrilor Academiei Franceze.

[1066] Aluzie la scena vrăjitoarelor din *Macbeth* de Shakespeare.

[1067] Aluzie la aceeaşi scenă din *Macbeth* de Shakespeare, în care vrăjitoarele prezic eroului dramei domnia Scoției şi-i trezesc ambiția.

[1068] Ludovic al XVII-lea era fiul lui Ludovic al XVI-lea şi al Mariei-Antoaneta, mort în închisoarea Temple din Paris. Ducele de Bordeaux era fiul postum al ducelui de Berry.

[1069] Strigătul afirma solidaritatea răsculaților francezi din 1832 cu cei ai Poloniei din 1830.

[1070] *Ouailles* – oi, credincioşi: *oie* – gâscă. Joc de cuvinte.

[1071] Denumirea lui Hercules în Plaut şi Terentius.

[1072] Pregăteşte-te de război (lat.). Expresie pe care francezii o pronunță astfel încât *bellum* se aude *bel homme* - bărbat frumos.

[1073] Cuvântul înseamnă „tărtăcuță” în limba provensală; era, pe atunci, o asociație revoluționară din sud-estul Franței.

[1074] *Détour* – înconjur.

[1075] Théophile de Viau (secolul al XVII-lea), numit „bătrânul” spre a-l deosebi de Théophile Gautier, contemporan şi prieten cu Victor Hugo. Versurile citate nu aparțin însă lui Théophile de Viau, ci discipolului acestuia, Girard de St. Amant (poemul *Singurătatea).*

[1076] *Pot-aux-Roses* – ghiveci cu trandafiri.

[1077] *Poteau rose* – stâlp trandafiriu.

[1078] Nu lăsa să treacă orele (lat.).

[1079] Bucătar vestit din secolul al XIX-lea.

[1080] Poetul latin scrisese: *Carpe diem* (nu lăsa să treacă ziua).

[1081] Deschizătură prin care, de pe puntea unei corăbii, se pătrunde în cală.

[1082] Joc de cuvinte: *sans plume* – fără pană, fără condei.

[1083] Numele unei luni în calendarul republican din 1792, luna florilor (corespunde în parte lui aprilie).

{1084} Cetăți, personaje şi populații din Italia mijlocie, în primele timpuri ale istoriei Romei. Clusium era o cetate din Etruria, asediată de gali la începutul secolului al IV-lea î.e.n. Romanii i-au dat ajutor şi au izgonit pe năvălitori. Aceştia se înapoiară însă după un an şt cuceriră Roma, prădând-o groaznic şi înapoindu-se cu o pradă bogată în patria lor (câmpia Padului). *Brennus* însemna în limba galilor „conducător de oaste". Este vorba aici de brenul care a cucerit Roma în 390 şi i-a impus condiții grele pentru a consimți să se retragă. Ecvii, volscii şi sabinii sunt urmele unor vechi triburi înrudite cu romanii. Volscii locuiau chiar în Latium; ceilalți, mai la nord, în Apeninii mijlocii. Au fost cu toții supuşi de romani în secolul al V-lea î.e.n. Alba era capitala albanilor, tribul latin care a avut întâietatea în Latium înaintea romanilor; au fost supuşi de regele Tullus Hostilius. Fidena era o cetate sabină la nord de Roma, supusă – după legendă – de însuşi Romulus.

{1085} Aluzie la neînțelegerile religioase din Elveția în secolul al XVI-lea. În cantonul Uri se ținea încă postul catolic; în Glaris, în schimb, nu se mai ținea, odată cu primirea fără rezerve a reformei lui Zwingli.

{1086} Joc de cuvinte: *qui montre la corde* – care îşi arată coarda, şi *la corde du pendu* – funia spânzuratului.

{1087} Este vorba de ultimul prinț Condé, tatăl ducelui d'Enghien, executat din ordinul lui Napoleon în 1804. Bătrânul s-a spânzurat în 1832.

{1088} Câmpie din Franța de nord.

{1089} Joc de cuvinte: *poulailler* – poiată; *une poule* – o femeie uşoară.

{1090} Joc de cuvinte întemeiat pe o interpretare glumeață a epitetului latin al zeului Apollo: *avoir le timbre un peu fêlé* înseamnă, în limba franceză „a fi cam într-o parte".

{1091} „Nu se cade oricui să ajungă până la Corint." Expresie în limba latină cu înțelesul de stăvilire a pretențiilor celor nechemați. Joc de cuvinte: *omnibus* – tuturor (lat.).

{1092} Poem liric dedicat zeului Dionysos. Prin extensiune, elogiu exagerat adus unei persoane.

{1093} Sculptor grec care – după legendă – s-a îndrăgostit de statuia Galateii, propria sa operă, şi a luat-o de soție după ce a fost însuflețită de Venus-Afrodita.

{1094} Mare pictor venețian din vremea Renaşterii (1477–1576), la V. Hugo, aluzie la portretul unei tinere cu parul castaniu deschis pictat de el şi cunoscută sub numele de „logodnica pictorului ".

{1095} Bancher francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea, supranumit „bancherul regilor şi regele bancherilor", a cărui avere trecea drept fabuloasă. A finanțat în mai multe rânduri guvernele monarhiei din iulie.

{1096} Nume vechi al consilierilor comunali din Tuluza.

{1097} Ca unul dintre cei trei sute de spartani care au pierit împreună cu regele lor, Leonida, apărând trecătoarea Thermopile din munții Tesaliei, împotriva armatei persane a lui Xerxes (480 î.e.n.).

{1098} Comparația evocă un episod sălbatic din campania de înăbușire a răscoalei irlandeze în timpul revoluției burgheze din Anglia. Cromwell, luând cu asalt cetatea Drogheda din Irlanda (1649), a ordonat nimicirea garnizoanei odată cu populația orașului, sub pretext că irlandezii sunt catolici.

{1099} Materie inflamabilă cu bază de cărbune.

{1100} Aluzie la fabula lui La Fontaine: *Diligența și musca.*

{1101} Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lea.

{1102} Zeița justiției în mitologia greacă.

{1103} Ultimele victorii ale lui Napoleon I (februarie 1814) împotriva aliaților, care pătrunseseră în Franța de nord.

{1104} Personaj din istoria Greciei antice. A comandat armata care a eliberat Siracuza (Sicilia) de tiranii săi, lăsând amintirea unui democrat convins, scrupulos în respectarea legalității.

{1105} Căpetenie a partidului național și popular din Galia pe timpul lui Cezar. În anul 53 î.e.n. a răsculat împreună cu Inducioma cele mai multe triburi galice din nord, abia supuse.

{1106} Căpetenie a răsculaților burghezi din Gand (Belgia) împotriva contelui de Flandra.

{1107} Nobil belgian din secolul al XVI-lea, calvinist și agent diplomatic al lui Wilhelm de Orania în timpul răscoalei Țărilor de Jos împotriva dominației spaniole. Prins în două rânduri de spanioli, n-a trădat interesele poporului său. A luptat și cu pana împotriva spaniolilor, scriind pamflete politice, în care le demasca intoleranța și cruzimea.

{1108} Suveran vizigot al unei regiuni din nordul Spaniei, care a dat semnalul luptei de recucerire a Peninsulei Iberice ocupată de arabi (secolul al VIII-lea).

{1109} *Prometeu înlănțuit,* tragedie de Eschyl; conține tirade însuflețite împotriva tiraniei. Aristogiton, martir al libertății în Atena antică (secolul al VI-lea î.e.n.). Thrasybul a trăit la Atena un secol și jumătate mai târziu, când „cei 30 de tirani” (un grup de aristocrați ajunși cu forța la putere) persecutau partidul popular. Thrasybul a strâns o armată și i-a gonit, restabilind astfel regimul democratic.

{1110} Adică: fost membru al Convențiunii din 1792, care a votat moartea lui Ludovic al XVI-lea.

{1111} Locuitor din provincia Auvergne.

{1112} Scilla și Caribda – stâncă și vârtej din strâmtoarea Messinei, între Italia și Sicilia; navigatorii din antichitate, pe corăbiile lor mici, se temeau deopotrivă de aceste două piedici și ziceau că, dacă scapi de una, cazi negreșit victimă celeilalte; de aici expresia „din Scilla în Caribda” (din lac în puț).

{1113} Formă de guvernare în care puterea este exercitată de gloată (din limba greacă: *ochlos* – gloată și *cratos* – putere).

{1114} Popor (greaca veche).

{1115} Simplu joc de cuvinte care trimite la punctul de plecare al răscoalei Țărilor-de-Jos spaniole împotriva lui Filip al II-lea. În 1566 un grup de nobili și burghezi din Flandra și Olanda s-au întrunit

la Breda şi au hotărât să lupte pentru înlăturarea inchiziției spaniole. Puțin după aceea, o delegație s-a prezentat regentei Margareta de Parma, sora lui Filip al II-lea. Un curtean al acestuia îi trată obraznic pe postulanți drept *gueux* (calici, golani). Răsculații adoptară această insultă ca o denumire cu care se mândreau.

{1116} Scriitor creştin din secolul al IV-lea.

{1117} Drojdia cetății, legea lumii (lat.).

{1118} În iunie 1848, de fapt, masele muncitoreşti pariziene au luat armele împotriva burgheziei.

{1119} Veche măsură franceză, echivalentă cu 0.3248 m.

{1120} Care, prin proporțiile ei, pare a fi opera unor ciclopi; aceştia erau, după legenda mitologică, nişte uriaşi.

{1121} Personaj mitologic, condamnat de zei să împingă în infern o stâncă care se rostogolea fără încetare înapoi. Stânca lui Sisif simbolizează o muncă grea şi neproductivă.

{1122} Personaj biblic menționat de Vechiul Testament: un bogătaş arab, bun credincios al lui Iehova. Legenda spune că acesta l-a sărăcit ca să-l încerce, îmbolnăvindu-l totodată de lepră.

{1123} Cetățuia mai multor oraşe din antichitatea greco-romană, clădită pe o înălțime centrală. Celebră a fost aceea din Atena pe care se ridicau templele numite Partenon şi Erehteion, giuvaiere ale arhitecturii ionice.

{1124} Ossa şi Pelion, munți în Tesalia. Mitologia spune că uriaşii, răsculându-se împotriva lui Jupiter, au pus muntele Ossa peste Pelion. Expresia e folosită când e vorba de greutăți şi sforțări inutile.

{1125} Date importante, cotituri în mersul revoluției din Franța*;* în 1789 a izbucnit revoluția; anul 1793 a adus dictatura iacobină, pregătită de răsturnarea monarhiei la 10 august 1792; la 9 termidor grupul reacționar al Convenţiunii a smuls puterea din mâinile lui Robespierre; vandemiar şi prerial sunt încercări de răsturnare a Convenţiunii termidoriene, care pregătea directoratul (1795–1799) – una regalistă, cealaltă populară, numite astfel, ca şi termidor şi brumar, după lunile calendarului republican; directoratul a fost desființat prin lovitura de stat de la 18 brumar (1799) a lui Napoleon.

{1126} Puşcă veche, scurtă, numită şi tromblon.

{1127} Cântec revoluționar din 1792, care evoca desființarea monarhiei. Prin cupletele ei antimonarhice, a fost mai populară decât *Marseieza* lui Rouget de l'Isle. Sub Ludovic-Filip masele populare manifestau dispreț față de *Marseieza,* devenită imn al monarhiei burgheze.

{1128} Generalii de care burghezia franceză s-a servit pentru a înăbuşi în sânge insurecția muncitorească din iunie 1848, se făcuseră cunoscuți în expedițiile colonialiste pentru cucerirea Algeriei. Astfel, Cavaignac fusese guvernator al noii colonii, iar Lamoriciere avusese acolo un înalt comandament.

{1129} Temple, Castelul de apă, Belleville – puncte din Paris în jurul cărora s-au dat lupte aprige în iunie 1848. Sunt situate în est, în cartiere muncitoreşti.

{1130} Glonț de calibru mare, tras de o puşcă de meterez sau de un tun.

[1131] Localităţi din Algeria, apărate cu îndârjire de arabi în rezistenţa lor faţă de coloniştii francezi. Constantine a căzut în 1837, în urma unui lung asediu, iar Zaacea în 1849.

[1132] Este vorba de o eroare a autorului: găsiseră, probabil, cincizeci de sticle şi cincisprezece, aşa cum apare în textul original.

[1133] Aceste „isprăvi" ale lor sunt uciderile unor tirani sau ale unor personaje politice. (Asupra lui Harmodius şi Aristogiton, Brutus, Cromwell şi Charlotte Corday, vezi explicaţiile anterioare.) Casius Chereas, tribun din garda pretoriană romană, l-a ucis pe împăratul nebun Caligula (anul 41), încercând apoi să restabilească republica. Karl Sand, student german, l-a ucis, în 1829, pe scriitorul reacţionar Kotzebue, agent al Sfintei Alianţe. Fapta lui, evocată de Puşkin în poemul *Pumnalul,* a fost socotită ca un avertisment dat reacţiunii monarho-feudale de după căderea lui Napoleon I.

[1134] *Raux*, *Cournand*, *Delille*, *Malfilâtre* – traducători, adaptatori sau imitatori francezi (secolul al XVIII-lea) ai poemului agricol *Georgicele,* una din operele de seamă ale poetului latin Vergiliu. Delille şi Malfilâtre sunt socotiţi astăzi printre poeţii minori ai vremii lor. Jacques Delille (1738–1813) a publicat traducerea *Georgicelor* în 1770. Malfilâtre (1733–1767), tradusese anterior din acel poem numai câteva fragmente.

[1135] Pamflet violent.

[1136] *Zoil*, *Maevius*, *Visé*, *Pope*, *Fréron* – critici răuvoitori, veninoşi, care au atacat opere şi autori de seamă.

[1137] Istoric roman din mijlocul secolului al IV-lea al erei noastre; a lăsat un breviar (prescurtare) al istoriei romane.

[1138] Forme latine ale numelor unor localităţi situate în diferite puncte ale Aticii.

[1139] Regiuni din Grecia antică, renumite pentru minele lor de metale preţioase.

[1140] Închisoare din Paris destinată femeilor delicvente.

[1141] Fraza trebuie înţeleasă astfel: Enjolras era un doctrinar prea rigid şi nu avea destul spirit internaţionalist, ca Anacharsis Cloots, revoluţionar din extrema stângă iacobină, ghilotinat în 1794 împreună cu Hébert.

[1142] Adunări în Grecia antică la care toate popoarele Greciei îşi trimiteau delegaţii pentru a discuta probleme de interes comun.

[1143] Monstru din mitologia greacă despre care legenda spune că stătea la intrarea în cetatea Teba (Grecia centrală) şi oprea călătorii punându-le întrebări grele: când nu primea răspunsuri satisfăcătoare îşi sfâşia interlocutorii intimidaţi de privirile lui fixe şi tăcerea lui ameninţătoare.

[1144] Instrument cu ajutorul căruia se verificau dimensiunile, forma şi ghinturile din ţevile armelor de foc.

[1145] Gloanţe sferice cu care se încărcau puştile pe vremea aceea; primele erau nişte alice mari folosite mai ales la vânătoarea de căprioare; celelalte, de dimensiunea unei bile, se întrebuinţau la război.

[1146] Localități din jurul Parisului.

[1147] Adică spartan; spartanii din Peloponezul Greciei vechi erau vestiți pentru spiritul lor de sacrificiu.

[1148] Ziarist liberal din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Conducea ziarul *Tribuna din Bordeaux*, foaie prin care făcea o opoziție curajoasă regimului restaurației. După revoluția din iulie 1830 a devenit omul monarhiei burgheze a lui Ludovic-Filip.

[1149] Adică linşajul, uciderea fără judecată. Lynch, judecător din coloniile engleze ale Americii de Nord (secolul al XVII-lea) care a sugerat concetățenilor săi această metodă barbară folosită şi azi de către rasiştii din S.U.A. împotriva negrilor.

[1150] Curtean al lui Ludovic al XIV-lea şi demnitar al regenței lui Filip de Orléans (1675–1755). A lăsat nişte voluminoase memorii, scrise cu pasiune de feudal, dar interesante prin stilul şi procedeele lor artistice; memorialistul excela îndeosebi în arta portretelor. Marele socialist utopic Henri de Saint-Simon (1760–1825) aparține altei ramuri ale aceleiaşi familii şi începe să fie cunoscut abia sub monarhia din iulie, când saint-simoniştii, discipolii săi, îi propagă ideile. Pentru că exprimase principiul că numai cei ce muncesc şi produc în mod real au dreptul să trăiască în societate, burghezia îl anatemiza şi-l socotea subversiv.

[1151] În fortăreața cu acest nume din estul Parisului se aflau bogate depozite de muniții, produse ale arsenalului din acelaşi loc.

[1152] Ceva divin, o forță supranaturală (lat.).

[1153] Este vorba de unchiul călăului muncitorimii din Paris (1848), Jacques-Marie Cavaignac, fost general al lui Napoleon, apoi slujitor credincios al Burbonilor, care l-au făcut baron de Baragne şi inspector general al cavaleriei.

[1154] Generalul Suchet, înaintat mareşal în timpul campaniei napoleoniene împotriva poporului spaniol; armata pe care o comanda participase la luarea, prin lupte de stradă, a Saragossei; spaniolii n-au cedat oraşul (1809) decât casă cu casă, pricinuind mari pierderi ocupanților francezi.

[1155] Françoise d'Aubigné, viitoarea soție morganatică a lui Ludovic al XIV-lea, sub numele de marchiza de Maintenon, fusese măritată în tinerețe cu poetul Paul Scarron, țintuit în pat de un reumatism deformant. Menajul ducea mari lipsuri şi totuşi casa soților Scarron era foarte frecventată în anii 1650–1660, oaspeții fiind atraşi nu de banchete, ci de spiritele fine şi buna dispoziție a gazdelor. Ceva mai mult, obişnuiții casei aduceau ei înşişi băutură şi mâncare la acele sindrofii.

[1156] Aluzie la un episod din poemul eroicomic *Orlando Furioso* de Ludovico Ariosto, poet al renaşterii italiene. Vestitul cavaler din epoca franceză medievală (Roland) devine aici nebun furios din cauza dragostei pentru o cochetă, Angelica.

[1157] Personaj mitologic: un uriaş, care de câte ori atingea pământul dobândea forțe noi. A fost învins de Hercule, care l-a ridicat în brațe şi apoi l-a doborât.

[1158] Puncte din sudul Parisului.

[1159] Ei au găsit o foarte mică bucată de pâine ascunsă (lat.).

[1160] Stea din constelaţia Taurului, care răspândeşte o vie lumină roşietică.

[1161] Cine îndrăzneşte să spună că soarele este înşelător? (lat.).

[1162] Aceste păsări au o viață foarte lungă, ceea ce a făcut să se creadă că unele vieţuiau tocmai de pe vremea când s-a clădit palatul Luxembourg şi când s-a amenajat parcul cu acelaşi nume, la începutul secolului al XVII-lea, pentru Maria de Medicis, văduva lui Henric al IV-lea.

[1163] În antichitate, sărbători desfrânate în cinstea zeului Saturn.

[1164] Joc de cuvinte: în limba francezi, *cygne* (lebădă) şi *signe* (semn) sunt omonime.

[1165] Descendenţii dintr-un colateral mai tânăr; aici este vorba de dinastia Bourbon-Orléans care domnea atunci în persoana lui Ludovic-Filip, ramura principală a Bourbonilor, linia directă fiind cea detronată în 1830 cu Carol al X-lea.

[1166] Tatăl mort îşi aşteaptă fiul muribund (lat.).

[1167] Erou spartan (Grecia antică), devenit un obiect de cult pentru războinici.

[1168] Ducele Gaspard de Clermont-Tonnerre, ultraregalist din timpul restaurației şi ministru al marinei în 1822, când reacțiunea monarho-catolică pregătea o serie de lovituri împotriva opoziției liberale din Cameră şi împotriva libertăților cetăţeneşti.

[1169] Cele două aspecte ale aceleiaşi zeițe din mitologia greco-romană: înțelepciunea şi războiul. Minerva este numele latin al zeiței greceşti Pallas Atena.

[1170] Pământul făgăduinței; În Vechiul Testament, Palestina este adesea numită astfel.

[1171] Poet romantic francez (1808–1855). De la inspirația patriotică şi populară din tinerețe a trecut treptat la o poezie a disperării, ermetică şi mistică, pe placul simboliştilor, care au văzut în el un precursor.

[1172] Revoluţionar italian din prima jumătate a secolului trecut, partizan al lui Mazzini dar cu idei sociale mai înaintate decât ale altor făuritori ai unității italiene din 1860. A fost ucis pe când încerca să răscoale masele populare din Regatul celor două Sicilii împotriva Burbonilor. (Pentru ceilalți, vezi notele anterioare).

[1173] Aluzie la fabula lui La Fontaine *Ursul şi grădinarul*, în care morala e: mai bine un duşman deştept, decât un prieten prost.

[1174] Poartă făclia vieții (lat.).

[1175] Una din cele mai bogate cetăți din Grecia veche, în Peloponez; a întemeiat numeroase colonii, mai ales în sudul Italiei şi a construit monumente de artă remarcabile, mai cu seamă temple.

[1176] Colonie greacă din sudul Italiei, celebră pentru viața inactivă, molatică, a locuitorilor ei; distrusă la sfârşitul secolului al VI-lea al erei noastre.

[1177] State din S.U.A.

{1178} Adică spiritualitate (Socrate) cu preocupările vulgar-materiale, plăcerile trupeşti, care-l caracterizează pe Falstaff, erou shakespeareian din piesele *Henric al IV-lea* şi *Nevestele vesele din Windsor*.

{1179} Serie de cărţi sfinte indiene în limba sanscrită cuprinzând imnuri şi formule religioase brahmane: numele lor colectiv înseamnă „ştiinţă"; cele mai vechi au fost scrise acum circa 3.200 de ani.

{1180} Bătălie din 1515, lângă Milano. Regele Franţei a participat efectiv la luptă şi i-a învins pe mercenarii elveţieni care apărau ducatul Milan, teritoriu vasal imperiului german, pierdut cu doi ani mai înainte de Ludovic al XII-lea.

{1181} Actele de eroism evocate de Victor Hugo sunt povestite în *Iliada.*

{1182} Personaje din romanele cavalereşti din secolul al XVI-lea cărora li se atribuiau isprăvi neverosimile. Cele mai multe dintre ele aparţin romanului *Vitejiile lui Esplandian, fiul lui Amadis* (1510), de autorul spaniol Garcia Rodriguez de Montalvo, răspândit în Franţa prin traduceri. Cervantes îl citează printre romanele de aventuri care au exaltat imaginaţia lui Don Quijote.

{1183} Aluzie la un episod din poemul homeric *Iliada*. Ajax a fost unul dintre războinicii greci cei mai temuţi. Megaryon lupta ca aliat al troienilor.

{1184} José de Palafox, general, comandant spaniol de partizani; a apărat eroic Saragossa în 1809 împotriva francezilor. Mai târziu duce de Saragossa.

{1185} Arhimede, marele savant grec din Siracuza (Sicilia), ucis de un soldat roman cu prilejul cuceririi cetăţii (212 î.e.n.), incendia corăbiile duşmane cu ajutorul unor oglinzi care reflectau în pânze razele soarelui concentrate.

{1186} Pierre de Terrail, senior de Bayard, devenit legendar prin vitejia sa în expediţiile regilor Franţei în Italia (sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea). Folosea şi el, după mijloacele militare medievale, smoala clocotită împotriva asediatorilor de castele, cărora li se turna de sus lichidul vâscos şi fierbinte.

{1187} Adică lupta devenise hidoasă, ca zvârcolirile osândiţilor din infern, descrise în *Divina Commedia* a lui Dante Alighieri, sau în *Paradisul pierdut,* de John Milton (poet englez – 1608–1674); nu mai avea măreţia eroică a încăierărilor dintre eroii celebri ai lui Homer, în *Iliada*.

{1188} Monstru despre care pomeneşte *Biblia.*

{1189} Călător german în Extremul Orient de la începutul secolului al XIX-lea, despre care V. Hugo a aflat citind o broşură intitulată: *Statistică a canalelor Parisului,* apărută pe vremea exilului său în insulele Anglo-Normande. I-a împrumutat date şi idei expuse în acest capitol.

{1190} Îngrăşământ compus din excremente de pasăre.

{1191} Pasăre de mare, palmipedă.

{1192} Financiar francez din secolul al XVIII-lea, vestit prin risipa şi prin viaţa de desfrâu pe care o ducea; se îmbogăţise speculând asupra grâului în anii de foamete. Spre a i se uita fărădelegile, a

fondat la Paris un spital care îi poartă şi azi numele.

{1193} La Saint-Cloud, oraş aşezat pe Sena, în imediata apropiere a Parisului, se află plase pentru oprirea cadavrelor sinucigaşilor prin înecare.

{1194} Bacon (1561–1626), cancelar al Angliei sub Iacob I Stuart. Ca filozof are meritul de a fi părintele materialismului englez şi în general, al ştiinţelor experimentale din epoca modernă. Ca om politic, însă, a fost atât de venal, încât parlamentul, sub presiunea opiniei publice, a fost silit să-l demită.

{1195} Celenterat (coral).

{1196} Prima aluzie evocă marele centru de pelerinaj brahman şi mahomedan din centrul Indiei de nord; călătorii europeni din secolul al XIX-lea îi admirau numeroasele pagode şi moschee, dar insistau totodată asupra murdăriei mulţimii de fachiri şi pelerini. După legenda biblică, în timpul captivităţii babiloniene a evreilor, profetul Daniel a fost aruncat de două ori în groapa cu lei din Babilon, fiindcă demascase tertipurile şi înşelătoriile curtenilor şi preoţilor păgâni.

{1197} Rege asirian din secolul al VIII-lea î.e.n.

{1198} Mistic şi reformator religios olandez din prima jumătate a secolului al XVI-lea. A condus grupul anabaptist din Münster (Westfalia), unde a încercat să înfiinţeze, în 1533, o republică egalitară, având în vedere apropiatul „sfârşit al lumii".

{1199} Şef arab de sectă islamică din a doua jumătate a secolului al VIII-lea. *Korassanul* este o regiune din nord-estul Iranului.

{1200} Gemoniile erau, în antichitate, scările care coborau pe partea nord-vestică a colinei Capitolin; acolo erau expuse cadavrele celor ce fuseseră supuşi chinurilor, mai înainte de a fi aruncaţi în Tibru.

{1201} Mistic persecutat de biserica catolică; a pierit ars pe rug în 1663. Câţiva discipoli fanatici („iluminaţii lui Morin") i-au mai propovăduit şi după moarte ideile despre apropiatul sfârşit al lumii.

{1202} Termen spaniol care înseamnă „golănimea"; un *picaro* era un lumpenproletar trăind din expediente şi călătorind întruna spre a i se pierde urma.

{1203} Mahala din vechiul Paris în care se adunau tot felul de nenorociţi infirmi.

{1204} În româneşte: *Vide-Gousset* - Goleşte-Punga şi *Coupe-Gorge* - Taie-Beregata.

{1205} Personaj din *Bărbierul din Sevilla* al lui Beaumarchais: masca îi era morală, dar haina-i respectabilă de maestru de muzică ascundea un ipocrit venal.

{1206} Tip de valet isteţ din comedia clasică italiană şi franceză, care înveselea publicul nu numai prin verva sa, ci şi printr-un nas enorm.

{1207} După legenda biblică arhiereul Caiafa l-ar fi scuipat pe Isus când acesta a fost adus în faţa lui spre judecată. Falstaff, personaj din *Nevestele vesele din Windsor* de Shakespeare, avea greţuri şi vomitări, atât din pricina abuzului de băutură şi mâncare, cât şi în urma unei băi în Tamisa, într-un coş cu rufe murdare, consecinţă a aventurilor sale.

[1208] Nume generic pentru fetele de la țară devenite slujnice la Paris (Margoton este derivat de la Margot, Margareta).

[1209] Adică sângele vărsat în măceluri, ca acel al calviniştilor din noaptea de 24 august 1572, se scurge în canale.

[1210] Om de încredere al lui Ludovic al XI-lea, şef al politiei sale; a fost instrumentul măsurilor aspre ale stăpânului său împotriva feudalilor rebeli (a doua jumătate a secolului al XV-lea).

[1211] Cancelar al Franței sub Francisc I; a lucrat cu mult zel pentru întărirea absolutismului, strângând totodată şi o avere fabuloasă prin vânzarea la mezat a tuturor slujbelor de stat.

[1212] Este vorba de Catherine de Médicis, regentă în timpul minorității lui Carol al IX-lea şi inspiratoare a politicii anticalviniste a Curții, care a dus la masacrul din noaptea Sfântului Bartolomeu (1572).

[1213] Letellier, ministru de război la începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea, a fost tatăl marchizului de Louvois, care i-a urmat în aceeaşi demnitate.

[1214] Revoluționari de la 1789. (Despre Hébert vezi notele anterioare.) Maillard a luat parte la asaltul Bastiliei; a fost unul dintre conducătorii maselor pariziene care au readus familia regală din Versailles la Paris şi, în sfârşit, unul dintre judecătorii populari care au condamnat în septembrie 1792, pe nobilii şi preoții întemnițați pentru intrigile lor reacționare.

[1215] În oraşele germane existau până în secolul al XVIII-lea o *Judengasse,* stradă centrală locuită de evreii bogați, şi un *ghetto,* cartier mărginaş, în care era silită să se înghesuie în cocioabe evreimea de rând.

[1216] Aluzie la un pasaj dintr-o satiră a poetului latin Iuvenal, care-o acuză pe Messalina, prima soție a împăratului Claudiu, de a se fi prostituat noaptea, deghizată, în lupanarele frecventate de hamali.

[1217] Scriitor francez(1740–1814), autor al unui *Tablou al Parisului*, descriere prolixă a oraşului sub toate aspectele lui la sfârşitul secolului al XVIII-lea, dar prețios ca document.

[1218] *Dedal*, personaj mitologic, constructorul labirintului din Creta, palat cu un mare număr de camere în care Minos, rege legendar al insulei, închisese minotaurul. *Babel*, turnul uriaş pe care – după legenda biblică – oamenii l-ar fi construit în urma potopului spre a se adăposti înăuntru în caz că apele ar creşte din nou.

[1219] Animal biblic monstruos, privit ca un simbol al diavolului.

[1220] Ambele personaje erau cunoscute în mijlocul secolului al XVIII-lea prin excentricitatea lor. Saint-Foix, autor de romane şi comedii, temut duelgiu. Celălalt, petrecăreț vestit, era ultimul vlăstar al unei vechi familii feudale.

[1221] Fantomă (demon) din folclorul parizian.

[1222] Sfetnicii burghezi ai regelui Carol al VI-lea (sfârşitul secolului al XIV-lea), administratori capabili, numiți astfel din gelozie de partidul marilor feudali care le disputa puterea. Când Carol al

VI-lea fu atins de alienație mintală, unchiul său, ducele Filip de Burgundia, îl domină complet şi-i alungă pe marmuseți, dintre care unii fură ucişi.

[1223] Autorul unui istoric asupra Parisului.

[1224] Prăpastie în care atenienii îşi aruncau criminalii.

[1225] Miniştri ai lui Napoleon I.

[1226] Arc de triumf situat în piața cu acelaşi nume din Paris, unde până la 1871 se afla Palatul Tuileries.

[1227] Soldați însărcinați cu manevra aerostatelor militare.

[1228] În această localitate din Belgia, generalul revoluționar francez Jourdan a învins o armată austriacă folosind pentru prima oară în istorie baloane pentru a supraveghea mişcările trupelor duşmane.

[1229] Chimist din timpul revoluției şi al imperiului; a contribuit la organizarea apărării republicii de către Comitetul salvării publice şi la organizarea unui învățământ nou.

[1230] Arhitect francez din secolul al XVI-lea, constructorul palatului Tuileriilor din Paris.

[1231] Înseamnă camerist prostănac şi grosolan transformat în valet stilat.

[1232] Formulă latinească prin care inchiziția spaniolă denumea carcerele subterane în care erau închişi până la moarte unii condamnați; la origine a fost o formulă care se sculpta pe lespezile mormintelor primilor creştini.

[1233] Rege legendar din Grecia antică; staulele lui cu trei mii de boi nu fuseseră curățate de zeci de ani; Heracles le-a spălat abătând peste ele apele râurilor Alfeu şi Peneu. De atunci se zice: „a curăți staulele (grajdurile) lui Augias” de câte ori o întreprindere pare peste puterile omeneşti şi totuşi un om cu inteligență şi perseverență izbuteşte să o ducă la bun sfârşit.

[1234] Trimitere forțată la unul dintre înțelesurile verbului *casser*: a fractura un os, picioare, mâini, etc.

[1235] Veche măsură de lungime echivalentă cu 1,949 m.

[1236] Aluzie la legenda biblică a profetului Iona, aruncat în mare în timpul unei călătorii şi înghițit de o balenă, în pântecele căreia ar fi stat trei zile.

[1237] Tânăr romantic (după numele pălăriei ce se purta la acea epocă).

[1238] Moret, orăşel la sud de Fontainebleau. Localitatea poseda în secolul trecut multe case din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, foarte admirate în perioada romantică împreună cu tot ce era medieval. Se răspândise chiar moda pe atunci ca acele case să fie cumpărate, dărâmate şi reconstruite întocmai la Paris.

[1239] *Pied* (picior), măsură veche de 0,3248 m. Împărțită în 12 *pouces* (degete).

[1240] Aluzie la un fapt din războiul celor două roze (a doua jumătate a secolului al XV-lea): ducele George de Clarence, fratele regelui, acuzat de trădare față de acesta, fu condamnat la moarte, dar i se acordă alegerea supliciului. Osânditul obținu să fie înecat într-un butoi cu vin.

[1241] Autorul însuşi relatează puţin mai departe amănuntele acestui sfârşit tragic.

[1242] *Hero* şi *Leandru*, *Thisbé* şi *Pyram* – perechi de îndrăgostiţi din literatura greacă şi latină.

[1243] În original: *la clef des champs. Prendre la clef des champs* – a o şterge, a fugi.

[1244] În original *pantre* (burghez sau om onest – numai bun de a fi fraierit, jefuit sau asasinat). Traducătorii îi dau înţelesul de *pantinois* – parizian.

[1245] Statuie din parcul Tuilerii din Paris, o copie după o operă celebră a sculpturii greceşti, dăltuită în marmură de atenianul Glicon.

[1246] *Tirecuy de Corcelles* (1768–1843) – om politic francez, căruia Gillenormand îi schimonoseşte numele intenţionat.

[1247] Local de petrecere vestit din cartierul Montparnasse (Paris).

[1248] Înseamnă falimentul, dezastrul acelei conştiinţe. Fampoux este o mică localitate din Franţa, unde în 1846 s-a întâmplat o teribilă catastrofă de cale ferată, devenită proverbială.

[1249] Aluzie la un pasaj din *Biblie*: lui Pavel, care era centurion roman, i se arătă Isus Hristos în drumul său spre Damasc.

[1250] Închisoarea din interiorul palatului de justiţie.

[1251] Cântec popular francez din secolul al XVIII-lea.

[1252] Tityr, păstor din ecloga I a lui Vergiliu; cu nume comun „un tityr” înseamnă un visător, un sentimental, îndrăgostit de viaţa tihnită de la ţară. La Vergiliu îşi deapănă gândurile aşezat sub un fag impunător.

[1253] Prim-amorez devenit moşneag; nume de personaje din comedia clasică franceză.

[1254] Poet francez (1762–1794), autor de elegii şi idile, mort pe eşafod în timpul revoluţiei.

[1255] Savant şi bibliofil cunoscut la Paris pe timpul revoluţiei şi al imperiului. A adunat o bibliotecă de 500.000 de volume.

[1256] Biserica Saint-Loup din Namur (Belgia) este unul dintre lăcaşurile iezuite cele mai încărcate de decoruri, îndeosebi basoreliefuri în marmură policromă; datează din secolul al XVII-Iea.

[1257] Aluzie la expresia *coiffer Sainte-Catherine* – a face un bonet sfintei Ecaterina (patroana fecioarelor), adică a rămâne nemăritată.

[1258] Turnul eburnean sau de fildeş (lat.); începutul unui verset din slujba bisericească de seară la catolici.

[1259] Parodia primelor două versuri din Satira a X-a, contra femeilor, a lui Boileau: „Ainsi, bornant le cours de tes rêvasseries, / Alcippe, il est donc vrai, dans peu tu te maries?"
Gillenormand recită o versiune proprie a primului vers, care era de fapt: „Enfin, bornant le cours de tes galanteries”.

[1260] Adică de pe coasta orientală a Indiei, unde se lucrau astfel de lădiţe din lemn preţios, frumos împodobite cu încrustări de sidef şi metal.

{1261} Personaj din istoria romană cunoscut pentru calităţile lui morale şi prin lupta lui pentru salvarea republicii romane ameninţată de dictatura lui Cezar; s-a sinucis la Utica (Tunisia de azi), în 46 î.e.n. când şi-a dat seama că orice luptă împotriva lui Cezar este zadarnică.

{1262} Om de stat atenian (secolul al IV-lea), unul dintre organizatorii rezistenţei împotriva ambiţiilor regelui Filip al Macedoniei. Apreciat pentru cinstea şi dezinteresarea lui. A fost silit de duşmani să se sinucidă la o vârstă înaintată (317 î.e.n.).

{1263} Numele obişnuit al păstoriţelor elegante şi cochete din poezia galantă franceză a secolelor XVII-XVIII; numele acesta, luat din limba greacă veche, înseamnă „iubită”.

{1264} În timpul domniei împăratului roman Vespasian (secolul I), doi gali romanizaţi, Sabinus şi Civilis, ridicară armele împotriva Romei. Răscoala fu înfrântă şi Sabinus silit să se ascundă într-o hrubă, unde putu trăi mai mulţi ani mulţumită devotamentului soţiei sale, Eponina. Trădaţi şi prinşi, Eponina îl insultă pe împărat, pentru a fi condamnată la moarte împreună cu soţul ei. A rămas în literatură ca un exemplu de iubire conjugală.

{1265} Burghezia şi masele populare, adică tot ce nu era nobilime sau cler, după împărţirea oficială în clase sociale în orânduirea feudală din Franţa.

{1266} Hipodrom din Paris.

{1267} Operă-balet de Jean-Philippe Rameau, compozitor francez din secolul al XVIII-lea.

{1268} Filozof şi om politic francez (1763–1845); în timpul restauraţiei a fost ideologul partidului burghez liberal, care organiza rezistenţa împotriva reacţiunii monarho-clericale.

{1269} În această mică localitate de pe valea Loarei, ducele de Choiseul, fost prim-ministru al lui Ludovic al XV-lea, poseda un domeniu şi un castel. Cum orientalismul era la moda în timpul luptelor dintre Franţa şi Anglia pentru stăpânirea Indiei, Choiseul a pus să se construiască în parcul castelului său o impunătoare pagodă brahmană, păstrată până azi şi adesea vizitată de turişti.

{1270} Elita gărzii personale a celebrului rege al Macedoniei.

{1271} Celebru în secolul al XVIII-lea prin eleganta şi fastul său.

{1272} Parodie a unui pasaj din poemul *L’Arion* de Saint-Amant (secolul al XVII-lea).

{1273} Te iubesc (eng.).

{1274} Soţia amiralului d’Anville (secolul al XVIII-lea) moştenise castelul din La Roche-Guyon şi îl amenajase somptuos cu gobelinuri pe pereţi, mobile de artă şi tablouri ale celor mai mari pictori din acea vreme.

{1275} John Churchill, comandantul armatei engleze care a operat în Ţările de Jos şi în nordul Franţei împotriva lui Ludovic al XIV-lea, în timpul războiului de succesiune la tronul Spaniei (secolul al XVIII-lea); favoarea reginei Ana îl ridicase la rangul de duce de Marlborough.

{1276} Lordul Henry de Seymour, reprezentant al nobilimii engleze, tip de *dandy* elegant şi risipitor, făcea dese călătorii la Paris în timpul monarhiei din iulie. Era poreclit de parizieni *Milord l'Arsouille*

(lordul petrecăreț), cu toate că adevăratul *Milord l'Arsouille* a fost un francez contemporan cu Seymour, Charles de La Battut , pe numele său.

{1277} Autorul comic atenian Aristofan (secolul al V-lea î.e.n.) biciuia moravurile vremii sale cu o desăvârşită sinceritate, spunând tuturor faptelor ruşinoase pe nume. Totuşi, menadele, adică bacantele, când se îmbătau în timpul sărbătorilor dionisiace, îl întreceau cu vocabularul lor mai mult decât liber.

{1278} Thespis este creatorul tragediei antice greceşti (secolul al VI-lea î.e.n.). Autorul şi actorii săi (corul şi un protagonist) organizau, cum ne asigură Horațiu, reprezentații în diferite cetăți greceşti, cu prilejul sărbătorilor dionisiace, şi se deplasau dintr-un oraş într-altul într-un car mare, devenit legendar. Jean-Joseph Vadé este un scriitor francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea; a compus poeme şi piese de teatru în „stil poasard”, adică în franceza populară a vremii, însuflețite de un umor sănătos şi de o veselie comunicativă. Era văzut adesea în trăsură, fiindcă, în calitatea lui de controlor al impozitului pe venit, se deplasa în tot Parisul, ba chiar în provincie. Apropierea între cele două vehicule este întemeiată pe veselia dionisiacelor greceşti, asemănătoare cu buna dispoziție legendară a chefliului Vadé.

{1279} Veche monetă franceză, egală cu doisprezece dinari.

{1280} Poeți mărunți din secolul al XVIII-lea, renumiți atunci prin versurile lor spirituale şi epigrame muşcătoare.

{1281} Este vorba de Henric al IV-lea şi de tovarăşul său de arme, mareşalul baron Antoine de Roquelaure, gascon şiret, devenit indispensabil la curte prin bufoneriile sale.

{1282} Prima miercuri după lăsata secului.

{1283} Fericitul lângă Fericita.

{1284} *Estelle* şi *Némorin* – personajele unei pastorale de Florian (fabulist francez din secolul al XVIII-lea), considerate multă vreme ca tipice pentru dragostea simplă, nevinovată, în mijlocul naturii.

{1285} Diamant vestit din tezaurul coroanei Franței.

{1286} Partizan credincios al regelui Franței Henric al IV-lea. Fiind mare bogătaş, a cumpărat şi introdus în Franța un diamant enorm, care de atunci îi poartă numele. După ce a mai schimbat câțiva stăpâni, diamantul a intrat în tezaurul regilor Franței, unde a rămas până la revoluția din 1789.

{1287} Personaje principale din *Mizantropul* lui Molière. Alcest, iubitor de adevăr, critic sincer şi neînduplecat al societății din vremea sa, avea nenorocirea să fie îndrăgostit de Celimena, care îşi bătea joc de dânsul.

{1288} Primii sunt eroii romanului idilic cu acest titlu, opera lui Longus, fermecătoare povestire a dragostei dintre doi adolescenți. Despre legenda lui Philemon şi Baucis ne informează o „metamorfoză” a poetului latin Ovidiu: erau doi soți din Frigia care stârniseră admirația zeilor prin iubirea lor şi ospitalitatea pe care o acordau drumeților.

{1289} Inimă nemuritoare (lat.).

[1290] Aluzie la ruga lui Isus Hristos în grădina măslinilor, înainte de crucificare: „Tată, dacă tu o vrei, îndepărtează de mine acest potir. Facă-se voia ta şi nu a mea.”

[1291] În franţuzeşte: *pierrot* (paiaţă) denumire pentru vrăbii; în text, joc de cuvinte. *Pierrot* – paiaţă din comedie şi circ.

[1292] Ceva dumnezeiesc (lat.).

[1293] Înapoi! (lat.).

[1294] Tâmplar de lux.

[1295] William Pitt al II-lea, prim-ministru al Angliei în timpul revoluţiei franceze şi începutul dictaturii napoleoniene, era slab şi uscat. Dimpotrivă, diplomatul napolitan Fabricio Rufio, principe de Castelcicala, era foarte corpolent.

[1296] Principesa Bagration, văduva principelui gruzin Petru Bagration. General din armata ţarului Alexandru I. După Congresul de la Viena (1815), soţia sa venea adesea la Paris. Vicontele Dambray, mare bogătaş din timpul restauraţiei, al cărui salon era frecventat de tineretul aristocrat al vremii.

[1297] Amândouă cuvintele înseamnă *episcop.*

[1298] Nume de jurişti folosite simbolic: spiritul de umanitate în materie penală – pentru delicte politice mai ales – este mort; în schimb, domneşte tendinţa de a înăspri pedepsele judiciare.

Cuprins